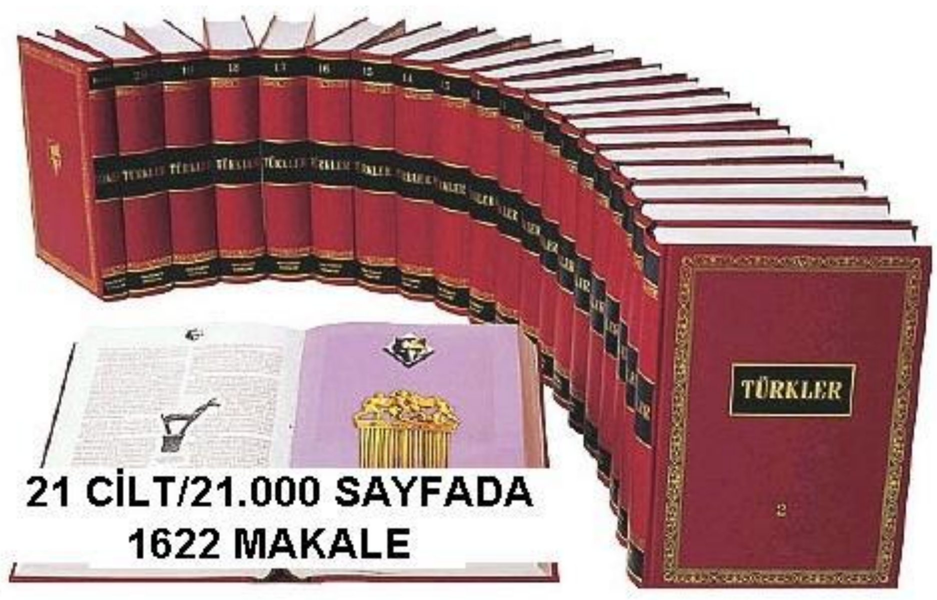

TÜRKLER

CİLT 6

ORTA ÇAĞ

EDİTÖRLER

HASAN CELÂL GÜZEL
PROF. DR. KEMAL ÇİÇEK
PROF. DR. SALİM KOCA

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

2002

ANKARA

YAYIN KURULU

TÜRKLER

DANIŞMA KURULU

KISALTMALAR

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.y.	Adı geçen yazma
ABAW	Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
AEMA	Archivum Eurasiae Medii Aevi
AKDTYK	Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AO	Acta Orientalie Academiae Scientiarum Hungoricae
APAW	Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften
ARDTA	Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi
ARMDA	Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arşivi
ASG	Archivio di stato di Genova
ATASE	Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih, Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
AVPRI	Rusya İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi
b.	Bin, İbn
BA	Başbakanlık Arşivi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
C.Th.	Codex Theodosiarus
CA	Cevdet Askeri
CAJ	Central Asiatic Journal
CD	Cevdet Dahiliye
CH	Cevdet Hariciye
CMRS	Chairs du Monde Russe et Soviétique, Paris-Lahey
DGBİT	Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DLT	Divan-ü Lügati't-Türk
DTCF	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DUİT	Dosya Usulü İradeler Tasnifi
E.B.	Encyclopedia Britanicca
EHN	Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti
EI2	Encyclopedia Islam, Leiden, 2nd Edition
ETGM	Ejegodnik Tobolskogo Gubernskogo Muzeya
EUM	Evkâf Umum Müdürlüğü
FO	Foreign Office, İngiltere
GMDTA	Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi
h.	Hicrî
HH	Hatt-ı Hümâyûn
İFD	İktisat Fakültesi Dergisi (İstanbul)
IRCICA	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İUEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İA	Milli Eğitim Bakanlığı, İslâm Ansiklopedisi
İD	İrâde-i Dahiliye
İFK	İktisat Fakültesi Mecmuası
İMM	İrâde-i Meclis-i Mebusan
İMV	İrâde-i Meclis-i Vâlâ
İTED	İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
JA	Journal Asiatique
JAOS	Journal of American Oriental Society
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
JTS	Journal of Turkish Studies
K.R.O.	Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (Almatı)
KB	Kutadgu Bilig
KSE	Kazak Sovyet Entsiklopediyası
MD	Mühimme Defteri
MDAFA	Memóries de la Délégation Archeologique Française en Afghanistan.
MGH	Monumenta Germaniae Historica
MM	Maliyeden Müdevver
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MTM	Millî Tetebbular Mecmuası
MV	Meclis-i Vükela Mazbataları
Nşr.	Neşreden
Op. cit	Adı geçen eser
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
PSRL	Polnoe Sobranie Russkich Letopisei (Rusya)
REI	Revue des Etudes Islamiques
RGDA	Rusya Devlet Arşivi
RKF NAN KR	Rakopisnıy Fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Respubliki
s.	Sayfa
S.	Sayı
SA	Sovietskaya Archeologiya
SAD	Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SPAW	Sitzungberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften
SRIO	Sbornik Imporatorskogo Russkogo İstoricheskogo Obshchestva (Rusya)
...ŞS	...Şer'iye Sicili
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TAD	Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TD	Tahrir Defteri
TDA	Türk Dünyası Araştırmaları
TDAY-Belleten	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
TDK	Türk Dil Kurumu
TDTD	Türk Dünyası Tarih Dergisi
TED	Tarih Enstitüsü Dergisi
THITM	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TKA	Tapu ve Kadastro Arşivi
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM	Türkiyat Mecmuası
TOEM	Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TT	Türkische Turfantexte
TTK	Türk Tarih Kurumu
TÜED	Türk Etnografya Dergisi
VD	Vakıflar Dergisi
VGMA	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft

İÇİNDEKİLER

OTUZİKİNCİ BÖLÜM, İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE KÜLTÜR VE SANAT

İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat / Prof. Dr. Oktay Aslanapa [s.15-38]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

İslâm dünyasında Türklerin (Etrâk) ortaya çıkması Fergana, Taşkent ve Maveraünnehir'den az sayıda gelen Türklerin, VIII. yüzyılın ikinci yarısında Abbasî halifelerinin hassa askerleri ve inzibat birlikleri arasında yer almaları ile başlamış XI. yy.'da bunların sayıları süratle artarak, Mu'tasım zamanında Hassa ordusunun tamamı Türklerden meydana gelmiştir. 838'de Bağdat'ın kuzeyinde, Dicle kıyısında Mu'tasım tarafından kurulan yeni merkez Samarra'ya Türk muhafız ordusunun ve Türklerin ve evlerin alçı süslemelerinde eğri (yatık) kesim tekniği ile yaş sıvalar üzerine tahta kalıplarla yapılan süslemeler, Türk sanatının İslâm sanatına getirdiği ilk yeniliklerdendir.

Tolunlular ve Ahşitlerle, 95'da IX. yüzyılın ikinci yarısından X. yüzyılın ikinci yarısına kadar kurulan iki Türk devleti ile İslâm sanatında sağlam gelişmeler olmuştur.

Fakat Türklerin kendi istekleri ile İslâmlığı kabul edip, bu yeni din içinde, tamamıyla orijinal, büyük bir sanat geliştirmeleri hareketi Asya'da kurulan Müslüman Türk devletleri ile başlamış, bunların birincisi olan Karahanlılar zamanında, sağlam temeller atılmıştır.

Tolunlular Devleti Kültür ve Sanatı (875-905)

Abbasî halifeleri zamanında, Mısır'da ilk bağımsız Türk İslâm Devleti Oğuz Türklerinden Tolunoğlu Ahmed tarafından kurulmuştur. Halifelik merkezi Samarra'da bulunan Buhara'dan gelen babası Tolun, Halife Mutasım zamanında (833-842) cesareti ve bilgisi ile tanınmış bir şahsiyetti. Aynı derecede cesur ve kültürlü olan oğlu Ahmed iyi tahsil ve terbiye görmüş, kültürlü bir şahsiyet olarak, öteden beri Türk kumandanların emrine verilen Mısır ülkesine 868 yılında vali olarak gönderilince, Mısır tarihinde parlak bir devir açılmış oldu. Daha ilk yıllarda Bağdat'a vergi ödemeyi durdurmuş, Mısır maliyesinde ıslahat yaparak halka refah sağlamıştır. Mısır tarihi boyunca en parlak ve refahlı devrini onun zamanında yaşamıştır. Kısa zamanda bütün Mısır'ı kalkındırdı. Fustat yeniden canlandı, bunun yanında kışla ve saraylar mahallesi olarak el-Katayî gelişti. Burada, kendisine muhteşem bir saray, polo sahası ve bir Darü'l-İmâre yaptırdı. Sarayın dokuz kapısından biri olan Babü'l-Salat, üç geniş cadde ile, 600 m. ilerideki İbn Tolun Camii'ne bağlanıyor, kendisi ortadan, maiyeti iki yan caddeden atlarla camiye gidiyordu. Ayrıca bir hastane ve bugün hâlâ duran bir su kemeri yaptırmıştır. Tolunoğlu Ahmed'in on beş yıl içinde yaptırdığı eserler ve gerçekleştirdiği gelişmeler hayret vericidir.

Mimari tarihinde yer alan İbn Tolun Camii, muhteşem bir saray, bir şifahane, su kemeri gibi eserler meydana geldi. Deltanın yukarı Mısır'ın diğer şehirlerinde de imar faaliyetleri gelişti.

Üç yılda tamamlanan (876-879) İbn Tolun Camii'ni (122x140 m.), Samarra Mutevekkiliye Camii'nin basit bir benzeri olarak görmek doğru olmaz. Samarra'da ve Tolunoğlu'nun asıl memleketi Buhara'daki gibi tuğladan yapılan camide, kemerlerin dış ve iç yüzü, duvarların üst kenarı, çok sert beyaz bir ştukla, 60 kadar değişik örnek halinde süslemelerle kaplanmıştır. Samarra üslubuna benzer süslemeler de görülür. Ağaç kirişler üzerinde iki kilometreyi bulan, dünyanın en uzun kûfî kitâbesi bulunmaktadır. Asıl cami duvarlarının dışında 40.50 m. yüksekliğinde minare, Creswell'in araştırmalarına göre, yerden başlayan tuğladan spiral biçiminde, Samarra'daki Malviye'nin benzeri olarak yapılmıştı. Herhalde, 1296'da Memlûk Sultanı Lâcin'in tamirinde, alt yarısı kalker taşından kare bir kule ile çevrilmiştir.

İbn Tolun Camii büyüklüğü, mimari asaleti, plânının sadeliği ile 37 yıl süren büyük bir devrin hatırası olarak yaşamakta ve şehir tablosunu kuvvetle canlandırmaktadır.

İslâm'da yapım tarihi bakımından beşinci hastaneyi kuran Türk general, vezir ve halife Mütevekkil'in yakın dostu Feth İbn Hakan'ın (ö. 861) damadı olan Tolunoğlu Ahmed 872 veya 874'te altıncı hastaneyi kurdu. Büyük mimarî âbide olan cami yanında yer alan bu hastanede kadın ve erkek hastalar için ayrı ayrı hamam, ücretsiz tedavi, ilaç, yatak, yemek ayrıca deliler koğuşu, acil servis, ilk yardım ve elbise teslim yeri gibi tesisler vardı. Hastalara özel kıyafetler verilirdi. Fakat hastanede çalışan hekimler hakkında çok az bilgi vardır. Tolunoğlu Ahmed hastaneden önce bir de dispanser yaptırmıştı. Burada her Cuma günü bir hekim hazır bulunuyordu. Burada amaç, tıbbi yardımı acil servis veya ilk yardım merkezine benzer bir biçimde yaygınlaştırmaktı.

Schneider'in araştırmalarına göre Mısır'da Tolunlu atölyelerinde Samarra ve Bağdat örneklerine göre polikrom perdahlı keramik yapılıyordu. Daha sonra gelen Akşidler Devri'nde sadece monokrom perdahlı keramik yapılmış Samarra'nın polikrom perdahlı keramikleri bir daha yapılamamıştır. Keramik merkezleri, yukarı Mısır'da Behnasa ve Aşmuneyn olarak görülmektedir. Mimari yanında, keramik gibi diğer sanatlarda da parlak bir gelişme olduğuna şüphe yoktur.

Musiki sever, edip ve Türkçe şiirleri olan Ahmed'in 884'te ani ölümüne kadar bir altın devir yaşamış yerine geçen oğlu Humaraveyh zamanında bu gelişme devam etmiştir. Yeni hükümdar sanata ihtirasla bağlı, aynı zamanda lükse de çok düşkündü. Onun güzel kızı Katr'ün-Nedâ'nin halife ile evlenmesi tarihlerde destan haline gelmiştir. Fakat kendisinden sonra gelen oğul ve kardeşleri bağımsızlıklarını koruyamadılar. Ve Mısır, Halife El-Muktefi tarafından ele geçirilerek (905) vâliler idaresine verildi.

Akşid (veya Ihşid) Oğulları Kültür ve Sanatı

Abbasî halifeleri zamanında, Mısır'daki bu ikinci Türk İslâm devleti, Mısır Valisi Muhammed Ebu Bekir tarafından kurulmuştur. Babası Tuğaç, Tolunoğullarının hizmetinde idi. Mısır valisi iken (935) bağımsızlığını ilan ederek, önce orta Suriye'yi ve 942'de Mekke ve Medine'yi ülkesine kattı. Kuzey Suriye'de Hamdanîler ile mücadelesi yüzünden Buveyhilerin Bağdat'ı almasını önleyemedi.

Ölümünden sonra (946) yerine geçen oğlu ile kardeşi fiili idareyi saray adamlarından Kâfûr'a kaptırmışlardı. Onun ölümü üzerine Mısır çıkan iç karışıklığı fırsat bilen Fâtımîler tarafından 969 yılında işgal edilmiştir.

Tolunların parlak kültür ve sanat faaliyeti sonrasında Akşitler zamanında belirli bir gelişme olmamıştır. Onların yedi renkli şaheser perdahlı keramikleri da ancak tek renkli olarak devam ettirilmiştir.

Irak'ın Şii Buveyhîler elinde kalması yüzünden Türklerin eskisi gibi Mısır'a akması engellenmiş bu yüzden ilk iki Türk İslâm devleti siyasi yönden fazla gelişememiştir. Bununla beraber Tolunluların parlak devrinde gelişen imar faaliyeti ve refah, Mısır'a damgasını vurmuştur. Tolunlu Ahmed Türk mimari şahaserleri arasında yerini alan İbn Tolun Camii'nden başka çeşme, hamam, su bendi ve İslâm dünyasında ilk defa fakirler ve yoksulların parasız tedavi edildiği bir devlet hastanesi yaptırdı (873). Humareveyh'in sarayının salonları hükümdar ailesi ferdlerinin heykelleri ile süslü duvarları da altın yaldızlarla bezenmişti. Son derece sanatkârane tarhlanmış bahçesi çok meşhurdu. Bahçe kültürü ve çiçekçilik de, ilk defa bu devirde görülmektedir. İlk hayvanat bahçesini de Humareveyh kurmuştu.

Karahanlılar

Karahanlılar, Asya'da kurulmuş ilk İslâm Türk devletidir. Bunlara İslâmlıktan önce, Türkistan Uygur Hanları, İlig Hanlar, Al-i Efrasyab gibi adlar verilirdi. Bu devleti kuran Karluk Türkleri olup, Çiğil ve Yağma Türkleri de bunlarla beraberdi. Karlukların yagbusu, bağlı olduğu Ötüken Uygur Hakanlığı 840'ta Kırgızlar tarafından dağıtılınca, kendisini Türk hakanı sayarak, Kara Han ünvanını aldı. Kaşgar-Yedi-Su arası asıl ülkeleri idi. IX. yüzyıl ortalarından, XIII. yüzyıl başlarına kadar (842-1212) hüküm sürmüşlerdi.

Satuk Buğra Han, 920'ye doğru İslâmlığı resmi din olarak kabul etti ve Abdülkerim adını aldı. Bundan sonra Türkler gittikçe artan kütleler halinde İslâm olmuşlar, Satuk Buğra Han, Doğu Karahanlı Hükümdarı Büyük Hakan Arslan Han'la yaptığı Balasagun Savaşı'nda 959'da ölmüş, Kâşgar kuzeyinde Artuç'ta gömülmüştür. Onun yerine Batı Karahanlıların başına geçen oğlu Baştaş Musa, Büyükkağan Arslan Han'ı mağlup ederek, 960 yıllarında, bütün Karahanlıların Müslüman olmasını sağlamıştır. Karahanlılar 999'da Buhara'yı alarak Samanoğulları Devleti'ne son vermişlerdir. 1069'da Buğra Han adına, Yusuf Has Hacip tarafından manzum olarak yazılan Kudatgu Bilig ile, aynı zamanda Türk kültür tarihi bakımından çok önemli olan 1074'te Kâşgarlı Mahmud'un yazdığı, Divanü Lugati't Türk gibi Türk dili ve edebiyatının seçme eserleri onlar zamanından kalmadır. Kâşgarlı Mahmud'un eseri Karahanlılara ait olmakla beraber, büyük Selçuklular zamanında, Bağdat'ta yazılmıştır.

Seyhun'un doğu kıyısında, Türk şehri Karaçuk'ta (sonradan Farab) doğmuş olan Muhammed Fârâbî adlı Türk filozofu (ö. 950), ilk defa İslâm felsefesini eski Grek düşüncesini temeli üzerinde geliştirmiş, Aristo'nun eserlerini şerh edip açıklamıştır. İlim ve felsefe konularında 160 kadar eseri

vardır. Bu devrin en ileri gelen matematik, coğrafya gibi çeşitli ilim dallarında 110'dan fazla eserin sahibidir.

X. yüzyılda ilk yapılar kerpiçten, yavaş yavaş tuğla mimarisine geçişi göstermektedir. Buhara'nın 40 km. yakınında, Hazar şehrinde, XI. yüzyıldan kalan küçük Dagaron Camii'nde, kerpiç ve tuğla karışık olarak kullanılmıştır. Cami, plânı ve mimarisi bakımından inanılmaz bir gelişme göstermektedir. 30 cm. çapında, alçak yuvarlak payeler üzerine, dört sivri kemerle oturan, 6.50 m çapındaki kubbe, yanlardan tonozlarla çevrilmiş olup, köşelerde ortalama 3.60 m. çapında birer küçük kubbe ile küçük ölçüde bir merkezi plân şemasını ortaya koymaktadır. Duvarlar kerpiçten, payeler ve orta kubbeyi taşıyan kemerler tuğladandır. Kemerlerin eski şekli değişmiştir. Caminin içi, tuğla örgülerin sadeliği, kemerlerin hafifliği, plân ve mimarinin olgun ahengi ile kuvvetli bir tesir bırakır.

XVI. yüzyıl Osmanlı mimarisinde büyük ölçüde ortaya çıkan dört yarım kubbeli, merkezi plânlı camiler bakımından bu erken Karahanlı yapısı, çok ilgi çekici olmaktadır. XI. ve XII. yüzyıllar Karahanlı tuğla mimarisinin parlak bir gelişme devri olmuştur. Eski Merv'in 30 km. yakınında, XI. yüzyıl sonu veya XII. yüzyıl başından kalan Talhatan Baba Camii, artık tamamen tuğladan yapılmış olup mimarisi ve plânı bakımından yine çok şaşırtıcı bir görünüştedir. 18x10 m. boyutlu diktörtgen biçimindeki cami, yanlara doğru küçük çarparz tonozlarla genişletilmiş tek kubbeli bir plân gösteriyor. Cepheler nişlerle teşkilandırılmıştır. Bunlar da, tuğlaların çeşitli şekilde dizilmesinden meydana gelen zengin mimari süslemeler daha sonraki Karahanlı eserlerine öncü olmuştur.

Ortada geniş, yanlarda daha dar üz kemerle dışarı açılan camide, tuğladan sivri kemerli mihrap nişinde, cephede görülen tuğla süslemeler tekrarlanmıştır. XVI. yüzyılda Osmanlı devrinde Mimar Sinan'ın tek kubbeli camileri, aynı prensiple yanlara doğru genişleterek mekân mimarisi araştırmalarına başlaması bakımından Tahatan Baba Camii plânı dikkate değerdir. Karahanlı camilerinden çoğu sonradan yapılan tamir, ilave ve değişikliklerle zamanımıza gelebilmiştir.

Buhara'da Muğak Attari Camii, XII. yüzyılda yapılmış eski bir Karahanlı camisinin yerindedir. İçinde ilk camiden kalma, dört sütunun izleri belli olmakla beraber, orijinal plânı anlaşılamıyor. Belki bu da, bir merkezi yapı olarak ele alınmıştı. Şekli bozulmuş olmakla beraber, Karahanlı yapısından kalan hafif sivri kemerli, abidevî güney portali, nebatî ve geometrik motiflerle, yazının ahengi bir büyük meydana getirdiği gelişmiş mimari süslemeler için karakteristiktir. Küçük, parlak tuğlalar ve işlenmiş terrakota ile ştuk oymalardan bir zemin üzerinde beliren örneklerin ince kompozisyonu, büyük bir tekniğin ustalıkla canlandırılmışıdır. Burada portal nişin iki tarafında, bordürü meydana getiren geometrik süslemelerden en alttaki pano, birbirini kesen sekizgenlerden ortaya çıkan düğüm motifleri, Karahanlı mimari süslemelerinde çok önemli bir rol oynamış olup, daha sonra Gazneliler ve Büyük Selçuklulardan Anadolu Selçuklularına ve hatta Osmanlılara kadar çeşitli sanatlarda, daima yeni bir görüşle değerlendirilmiştir. Portal nişinin genel kompozisyonu da, sonradan Anadolu Selçuklularında ve Timurlu mimarisinde devam etmiştir.

Muğak Attari Camii'nin bugünkü, 6 sütun üzerine üç nefli plânı, XII. yüzyılın ikinci yarısına, Karahanlı mimarisinin en gelişmiş olduğu bir devre maledilmekte, böylece Anadolu'daki üç nefli camilerin öncüsü olarak ayrı bir önem kazanmaktadır. Buhara'daki eserlerden çoğu, Muhammed bin Süleyman Arslan Han (1087-1130) tarafından yapılmıştır. Bunlardan biri olan Mescidi Cuma XII. yüzyıl başlarında yapılmış ise de bugünkü Kalan Camii 1514'te Şeybanilerden Özbek Han zamanından kalmadır. Eski caminin yalnız aslında daha yüksek olan 47 m. boyundaki minaresi ayaktadır. Gövdesindeki (çini) kitâbede, Arslan Han'ın adı ve 1127 tarihi okunmaktadır. Aşağıdan yukarı incelen kalın bir silindir biçimindeki minare, on üç kuşak halinde geometrik kabartmalarla süslüdür. Kalan minaresi, şehre tamamıyla hakim olup, Buhara'nın sembolü haline gelmiştir. Sivri kemerlerle çevrili ve mukarnas konsollu şerefesinin orijinal olduğu ileri sürülmektedir. Bunun öncüsü, XI. yüzyılda, Özkent'te yapılmış diğer bir Karahanlı minaresidir. Kaide çapı, 9.40, yüksekliği 17 m. olan minarenin kalın tuğla gövdesi, geniş ve dar kuşaklar halinde geometrik süslemelerle çevrilidir. Kalan minaresinin üslubu ve süslemeleri daha yavandır. Özkent'ten gelen Karahanlı bir usta tarafından aslına benzetilerek yapıldığı düşünülebilir. Dehistan'da 1102 tarihli Meşhedi Misriyan minaresi aynı şekilde fakat süslemeleri farklı olup, gövdenin sadece bazı kısımlarını kaplar üst taraflarda sıklaşır. 1196-1197 tarihli Vabkent minaresi de kalan minarenin sadeleştirilmiş zarif bir benzeridir. Kalan minaresinin hemen hemen bir kopyası olarak yapılan Buhara kuzeyinde, 1198 tarihli Vabkend Minaresi, artık bir yenilik getirmekten uzaktır.

Arslan Han, 1199-20'de Buhara dışında, yine Karahanlılardan kalan eski bir av parkını (Firdevs) büyük bir musalla haline getirmiştir. Bunun yalnız bir mihrap duvarı vardı ve ağaçlar altında namaz kılınırdı. Bugün XVI. yüzyıldan kalan Namazgâh Camii'nin kıble duvarı (batı duvarı) eski mihrap duvarıdır. Mihrap, sarı kırmızımtrak, küçük parlak tuğlalardan geometrik kûfî yazılarla süslüdür. Alınlıkta, Allah, Muhammed ve ilk dört halifenin adları, geniş bordürlerde "el mülk Allah" ibaresi tekrarlanmıştır.

Tirmiz yakınında, Car Kurgen'da diğer büyük bir Karahanlı caminin de yalnız, 1108-1109 tarihli tuğla minaresi kalmıştır. Sekizgen kaide üzerinde, 16 yuvarlak yivli bir gövde halinde yükselen minarede üst kenarı geniş bir ayet kitâbesi kuşak halinde çevirir. Kaidesinin her yüzünde de kitabeler vardır. Kapının etrafında sekizgenlerin kesişmesinden meydana gelen dörtlü düğüm motifleri, burada da ortaya çıkmaktadır. Tuğlaların yatık ve dikey zikzaklı dizilmesiyle monotonluk giderilmiştir. Şerefe ile birlikte üst kısmı zelzeleden yıkılmadan önce minare çok daha yüksekti. Mimarın adı, Ali bin Muhammed el Serahsî olarak verilmekte, ustanın Serahs'tan geldiği anlaşılmaktadır.

Silindirik gövdenin tamamen yivlenmesi, Türk mimarisinde bundan sonra bir taraftan kümbetler, diğer taraftan minarelerle yüzyıllar boyu devam ederek çeşitli varyantlar halinde geliştirilmiştir. Yuvarlak yivlerle çevrilen silindirik gövdelerin en yakın örnekleri, XIII. yüzyıl başından Radyan Kümbeti ile Antalya'da Yivli minare ve Erzurum, Çifte Minareli Medrese'nin minareleridir. Hemen hemen Car Kurgan minaresiyle aynı yıllarda yapılmış olan Gazne'de Sultan Mesud III. minaresi, Delhi'de Kutbeddin Aybey'in yaptırdığı 1206 tarihli kutup Menar ile, Anadolu Selçukluların ve hatta

Osmanlıların bazı minarelerinde aynı prensibin bazı değişikliklerle ve incelmiş proporsiyonlarla devam ettiği görülür. Doğu Türkistan'da Balasagun'da, Burana minaresi, Karahanlıların XI. yüzyılda diğer bir camiine işaret etmektedir.

Nerşahî'nin Buhara tarihine göre: "Samanoğullarının minarelerinin çoğu, tahtadan olduğundan kolayca yanıyordu. Karahanlılar ise tuğladan abidevî minareler yaptılar. Bu sebeple, Türkistan'da kalan eski minareler hep Karahanlı devrindendir.

Türkistan'da kalan en eski minareler gibi, camilerde de ilk defa kerpiç malzeme ve alçı süslemeyi kullanan Karahanlılar olmuştur. Daha sonraki ise, abidevî tuğla yapılarla ve minarelerle sağlam bir gelişme kendini gösterir.

Medreseler

N. B. Nemzova 1969, 1972 kazılarında Semerkant Şah Zinde yolunda çok önemli bir medresenin kalıntılarını buldu. 1066'da Tamgaç Buğra Han tarafından tuğladan yaptırılmış olan medrese, oyma ştuk süslemelerle kaplanmıştı. Burada henüz küçük eyvanlarla 45x55 m.'lik bir avlu ilek iki köşe kubbesinden ibaret bir plan ortaya çıkmıştır. Böylece eyvanlı medreselerin ilk örneğinin Karahanlı mimarisinde gerçekleştirildiği anlaşılmış, dört koldan tonozlarla çevrili küçük kubbeli giriş de ayrı bir yenilik olmuştur.

Türbeler

Zerefşan vadisi yakınında Tim'de 978 tarihli Arap Ata Türbesi Karahanlılardan kalan en eski mimari eserdir. Dört duvar üzerine (6x6 m.) tek kubbeden ibaret yapıda cephenin belirtilmesi fikri kuvvetle ortaya çıkmaktadır. Buhara'da, X. yüzyılın ilk yarısından kalma Samanoğulları türbesinden farklı olarak burada yonca biçiminde yükseltilmiş tromplar ve abidevî kubbeyi arkasında gizleyen portal, küçük yapıya olduğundan çok daha büyük ve yüksek bir görünüş sağlamaktadır. Büyük sivri kemerli portalin üst tarafında, yanyana sıralanan üç nişle portal cephesinin tuğladan zengin geometrik süslemeleri, büyük kısmı silinmiş olan kitabe kuşağı ve olgun mimarisi ile Arap Ata Türbesi, Karahanlıların daha sonraki türbelerinde göreceğimiz parlak gelişmenin öncüsü olmuştur.

Bugünkü Kazakistan'da Talas'ta (Türkistan-Sibirya demiryolunun Cambul istasyonu yakınında), XII. yüzyıl başlarından kalmış. Ayşe Bibi ve Balaci Hatun Türbeleri, Karahanlı türbe mimarisinin süratle geliştiğini gösterir. Kubbesi yıkılmış olan 7x7 m. ölçüsündeki Ayşe Bibi Türbesi, süslü kalın köşe sütunları üzerine, dar ve derin portal nişi ve iki köşesinde altı, üstü geniş, ortası dar, garip minareleri ile dikkati çekmektedir. Bütün cephe ve minareler, 64 ayrı örnek halinde derin rölyeflerle, işlenmiş, yıldız, haç ve kare biçiminde, parlak renkli tuğlalarla kaplanmıştır. Bu kadar zengin gösterişli türbe, bir sultan kızı bir hakan hanımı olan Ayşe Bibi için yapılmış olmalıdır. Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın kızı Ayşe, Karahanlılardan Şems ül Mülûk (Nasr bin İbrahim, 1968-1082) ile evlenmiştir. Bu hakan, ülkesinde birçok mimari eserler meydana getirmekle tanınmıştır. Hanımı Ayşe Bibi için ona layık böyle bir türbe yaptırmış olması pek tabiidir. Aynı ölçüde (7x7 m.) yapılmış olmakla beraber daha

sade görünüşlü Balaci Hatun Türbesi, içten tromplar üzerine sekiz dilimli bir kubbe, dıştan 16 kıvrımlı piramit şeklinde bir külahla örtülüdür. Portalin iki tarafında dar ve uzun birer nişle teşkilandırılmış olan cephede, yalnız üst kenarda, tuğla hamurundan dağınık bir nesih kitabeden başka süsleme yoktur. Balaci Hatun'un Ayşe Bibi'nin bir yakını olması düşünülebilir.

Karahanlıların türbe mimarisi en canlı olarak bugün Kırgızistan'da, Fergana vadisinin doğusuna düşen Özkent'de görülmektedir. Burada yanyana sıralanan üç türbeden ibaret topluluğun en eski ve en büyük yapısı, ortadaki türbeden sadece bir tromp ile portalin bir kısmı ayaktadır. Bu türbe Karahanlıların büyük hükümdarlarından Nasr bin Ali'nin 1012 tarihli türbesi olup kendisi Arslan İlig Han lakabını almıştı. Aslında genişliği 8.50 m. kare dört duvar üzerine tromplu kubbe olan yapıyı 1924-25'te Von Viller ön duvarı onarılmış haliyle görmüştü.

Bugün kalan tek trompun altında yuvarlak dilimlerle çevrilmiş beş yuvarlak kemerli bölüm, ştuk üzerine Samarra'nın eğri kesim üslûbunu hatırlatan şematik lotus ve palmetlerle süslenmiştir. Portalin sağlam kalan geniş bordüründe, tuğladan birbirini kesen yarım sekizgenlerin meydana getirdiği dörtlü düğüm ve yıldız şekilleri sonraları Türk sanatında çeşitli değişikliklerle klasik bir süsleme motifi haline gelen geometrik kompozisyonun ilki olarak çok önemli bir yer alır.

Bu süsleme motifinin gelişmesini, gerek mimaride gerek diğer sanatlarda Türk sanatının bütün devirleri boyunca takip etmek mümkündür. Yine Karahanlılarda bunun sekizgenlerin birbirini kesmesinden meydana gelen değişik bir şekli Muğak Attari Camii portalinin alt bordürlerindeki tuğla süslemelerde ve Özkent minaresinin ortasındaki dar kuşakta görülür. Nasr bin Ali türbesinde geometrik süslemeler yanında tromplarda stilize bitki motifleri de ilk defa ortaya çıkmaktadır.

Kuzeyde bulunan en sağlam durumdaki ikinci türbe, portal nişinin kemer alınlığındaki kitabeye göre, Karahanlılardan Celaleddin Hüseyin tarafından 1152'de yaptırılmıştır. Türkçe adı "Alp Kılıç Tonga Bilge Türk Toğrul Hakan" onun Türklüğünü bilhassa belirtmektedir. Ölüm yılı 1156'dır.

Dört duvar üzerine tromplu kubbe olan bu Karahanlı türbesi, cephesi ve dış görünüşü bakımından, Türk mimarisinin çığır açan en önemli eserlerinden biridir. Sivri kemerli portal nişi, geniş geometrik bordürlerle çevrilmiş, iki tarafta köşeler birer yuvarlak paye ile yumuşatılmıştır. Portal niş kemerini kaplayan nesih kitabede, ilk defa olarak rumîler görülmektedir.

Portal alınlığında damarlı rumîler, lotus ve palmetlerden ibaret ince detaylı süslemeler, üç sivri kemerli sathî nişe bölünmüş olan yüzeyi tamamen doldurmaktadır. Bunlardan çoğu son yıllarda dökülmüştür. Portal niş kemerinin iç yüzünde terrakotadan iri sekizgen yıldızlar, ayrıca dört kolla birbirine bağlanarak aradaki boşluklar kıvrık dallar, palmet ve rumîlerle doldurulmuştur. Burada sadelik içinde ne kadar zengin bir süsleme sanatının geliştirildiği göze çarpmaktadır. Şahane kitabeyi taşıyan sivri portal niş kemerinin tam ucunda firuze bir çini dolgu iki taraftaki daire madalyon boşlukların da evvelce çini süslemeli olduğuna işaret ediyor.

Güneyde bulunan üçüncü türbe, kitabesine göre 1187'de on ayda tamamlanmıştır. Burada da portal niş kemerinde bulunan tarih kitabesinde isim yazılı olan orta kısım kaybolmuştur. Celâleddin Hüseyin türbesinden 35 yıl sonra yapılan türbede dikey hatlar hakim olmakla beraber, yapının ana hatları onun devamı görünüşündedir. Bu cephe şekli klasik olmuş, bir taraftan Anadolu'da Selçuklu mimarisinde diğer taraftan Semerkant Şah Zinde Türbelerinin ilk yapıları ile Timurlu mimarisinde rol oynamıştır. Türbede mimari detaylar süslemeler şeklinde düzenlenmiş olup dıştan içe birbirini takip ediyor. Tuğladan yuvarlak köşe payelerinin zengin baklava örgüsü, derin portal nişinde sütünlar üzerine oturan kitabeli kemer, ince kıvrık dallar, plastik rumî ve palmetlerle zenginleştirilmiş nesih bordür kitabeleri yanında örgülü küfi kitabe bordürleri ve diğer geometrik süslemeler kısa zamanda büyük bir zenginleşmeyi gösteriyor. Üç sivri kemerli nişle teşkilandırılmış olan yan cephe, Balaci Hatun Türbesi'nin asıl cephe nizamını tekrarlamaktadır.

Süslemelerin bu zenginliğine rağmen diğer iki türbe yanında abidevî kuvveti zayıflamış olan bu türbe, tarihine göre Celâleddin Hüseyin'in torunu Muhammed bin Nasr'a ait olmalıdır. Türkçe adı Toğrol Hakan olup, kendisi Fergana'da hüküm sürüyordu. Merkezi Özkent'ti. 1182'de basılmış sikkelerine bakılırsa, bundan birkaç yıl sonra türbesini yaptırmış olmalıdır.

Fergana'nın kuzeyinde, eski merkez Kassan'a yakın Sefid Bulan'da Şeyh Fazl Türbesi de Karahanlı mimarisinin önemli yapılarından biridir. Tamamıyla tuğladan, 14 m. boyunda ve üç kat halinde yükselen yapı, dıştan türbe ile kümbet arasındaki bir kaynaşmayı göstermektedir. Kübik dört duvar üzerine tromp bölgesi olarak sekizgen bir kat ve üç basamak halinde basık bir koni biçiminde nihayetleniyor. Düz tuğla yapının bu kadar sade dış görünüşüne karşılık içi şaşılacak bir süsleme ahengi gösteriyor. Kubbe ile örtülü iç mekânın duvarları, eşine az rastlanan sağlam bir mimari dekor anlayışıyla hayret uyandırmaktadır. Duvarların alttan başlayan ştuk süslemeleri üç dilimli yonca kemer biçiminde sıralar halindedir. Bundan sonra etrafı kûfî kitabelerle çevrili büyük süslü daireler alternatif olarak dört yuvarlak, dört köşeli dilimlerle çevrilmiş olarak yanyana sıralanmıştır. Duvarların üst kenarı kabartma olarak olgun bir kûfî ayet kitabesi kuşağıyla nihayetleniyor. Yuvarlak dilimli sivri bir kemerle çevrilen tromplar bölgesinin üstünde de diğer bir kûfî ayet kitabesi dolanır. Kubbenin içinin de aslında ştuk süslemelerle kaplı olduğu anlaşılmaktadır.

Tarih kitabesi olmayan Şeyh Fazıl Türbesi, üslup bakımından, Özkent'te Nasr bin Ali ve Celâleddin Hüseyin Türbeleri arasında, XII. yüzyıl ortalarına işaret etmektedir.

Bunlardan başka, Karahanlı eseri daha on beş yirmi kadar türbe kalmış olmakla beraber en karakteristik birkaç türbeden, genel bir fikir edinilebilir düşüncesiyle hepsi de alınmamıştır.

Kervansaraylar

Türk mimarisinde en eski kervansaraylar, Karahanlılardan kalmış olup bunlara Ribat adı verilmiştir. Karahanlı kervansaraylarının mimarisi ve planları daha sonra, Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluların yaptırdığı kervansaraylarda geliştirilmiştir.

Alp Arslan'ın kızı ile evlenen Karahanlı Hakanı Şems ül Mülûk Nasr bin İbrahim, biri Buhara-Semerkant, diğeri Semerkant-Hocent yolu üzerinde iki kervansaray yaptırmıştır. Daha mühim olan birinci abide 1078-79 tarihli Ribat-ı Melik, duvar izlerine göre, kare biçiminde (86x86 m.) bir yapı idi. Ortadaki avlunun etrafında birbirine benzeyen tonozlu odalar ve mekânlar iki katlı olarak sıralanmıştı. Tamamıyla kerpiçten ve üzeri tuğla kaplanmış yapıdan yalnız güney cephe duvarıyla portal ayakta kalmıştır. Köşelerinde yuvarlak takviye kuleleri yer alan cephe, tuğladan, iri yarım silindir biçiminde yivlerle düzenlenmiş, bunlar üstte kıvrık sivri kemerlerle kademeli olarak birbirine bağlanmıştır. Merv bölgesi için karakteristik olup, kalelerde görülen ve burada kervansaraya tatbik edilen cephe mimarisi, Merv, Hive ve Termiz'deki aynı şekildeki diğer bir sıra harabelerin tarihini de aydınlatmıştır. Cephenin tam ortasında yükselen sivri kemerli portal (Türkistan'da Piştak adını alır) Türk mimarisinin klâsik portal şeklini daha XI. yüzyılın ikinci yarısında olgunlaşmış halde göstermesi bakımından hayret uyandırıcıdır. Portal 12x15 m. olarak abidevî bir ölçüye varmıştır. Duvarların yüksekliği 12 m.'dir. Portal kemerini kûfî bir kitabe kuşağı belirtmekte, tuğladan kabartma iri yıldız haç motifleriyle süslü ve iki yandan boğumlu çift kaval silmelerle sınırlanmış olan geniş bir dikdörtgen bordür, bu kemerin etrafını çevirmektedir. Bu portal kompozisyonu, Karahanlılardan başlayarak, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Osmanlı ve Timur Devri mimarisinde esas olmuştur.

Duvarların üst kenarında tuğladan Farsça kûfî kitabenin başı ve sonu kaybolmuştur. Bartold, Kitab-ı Mollazade yazmasının bir haşiyesinde bunun tarihini ve yaptıran hükümdarın adını bulmuş; böylece kitabenin eksikleri aydınlanmıştır. Cephenin sol köşesinde 15.5 m. yüksekliğinde silindrik kulenin minare olduğu ileri sürülmüştür. Şerefenin altında geniş bir kitabe kuşağı dolanmaktadır. 1841'de yapılmış bir gravürden tamamı belli olan cephe, ortada portali, köşelerdeki silindirik kuleleri ve aradaki duvarların iri yivleri ve geometrik süslemeli sivri kemerli alınlıklarla nihayetlenen uzun nişleriyle gerçekten çok abirdevi ve unutulmaz bir cephe mimarisi örneğidir.

Son kazı ve araştırmalarda Ribat-i Melik'in asıl mekânını örten 18 metre çapındaki büyük kubbesinin plan sistemi çizilerek çıkarılmıştır. Sekizgen plân üzerine, kemerleri taşıyan sekiz çift payenin desteklediği kubbenin şeması Edirne Selimiye Camii kubbesine uygunluk gösteriyor. Yalnız burada kare plânın dört tarafı 16 küçük kubbe ile çevrilmiştir.

Anadolu'ya Silvan (Meyyafarikin) ve Kızıltepe (Dunaysır) Ulu Camileri ile gelen bu kubbe mimarisi Altuklular ve Selçuklulardan sonra Saruhanlıların Manisa Ulu Camii sekizgen şema üzerine kemerlerle oturan 10.80 m. çapında mihrap önü kubbesi ile ilk uygulamasını bulmuş. Edirne Selimiye Camii'nde Mimar Sinan'la sonuna kadar geliştirilmiştir.

Karahanlılardan kalan diğer kervansaraylar, bunların hepsi plan ve tiplerinin, sonraki devirlerde yapılan Türk kervansaraylarına etkilerini açıkça göstermektedir.

XI. yüzyıldan çok harap bir yapı olan Dahistan Kervansarayı (Türkmenistan), kare miçiminde (37x36 m.) plânı, köşe ve yanlarda kuleleri, ortasında revaklı avlusu (11.40x11.40m.) ile Nişapur-Sebzevar yolunda, XI. yüzyıla ve Melikşah'a mal edilen Ribat-ı Zafarani ve Simman doğusunda,

Ehvan'da Ribat-ı Anuşirvan ile benzerlik gösterir. Yalnız Dehistan kervansarayında 4 eyvan yerine sadece girişte bir eyvan vardır ve bunun onlardan daha eski olduğu düşünülebilir.

Merv-Amul yolunda, Akçakale kervansarayı, kara kumlar arasına gömülmüş ve pek az kısımları dışarıda kalmış, diğer kervansaraylar arasında en iyisidir. Kerpiç tuğla karışımı olan yapı, dış görünüşü ve plânı bakımından Nişapur-Merv yolunda, Büyük Selçukluların 1114-15 tarihli Ribat-ı Şerif'inin öncüsüdür. Arka arkaya dört eyvanlı revaklı iki avlu etrafına mekânlar sıralanmıştır. Ahenkli bir bütün olan plân ile, Akçakale kervansarayı, XI. yüzyıl sonundan kalmış gibi görünüyor.

Amu Derya kıyısında, Amul'dan Harezm'e giden eski yolda bulunan Day Hatun Kervansarayı, köşelerde ve yanlarda masif ve boş iki çeşit kulelerle, 4 eyvanlı, kare bir plân göstermektedir. Kuzeybatı köşesinde ve batı eyvanının arkasındaki iki odanın plânı, Ribat-ı Şerif'teki mekanların aynıdır. Çok sağlam tuğla mimarisi ve tuğlaların değişik örgüsü, Talhatan Baba Camii'ne benzemektedir. Böylece, XI. yüzyıl sonuna konulması mümkündür.

Kurtlu Tepe şehir (Başane) harabelerinde bulunan kervansaray, diğerlerinden farklı bir plânla ve Anadolu'da Selçuklu kervansaraylarının küçük bir benzeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Önde avlulu kısım, arkada kapalı hol, büyük Sultan Hanların ana şemasını vermektedir. XI. yüzyıl sonu veya XII. yüzyıl başından kalmış olmalıdır.

Daha başka eserlerde kalmış olan Karahanlı kervansarayları, Türk mimarisinde, gerek kervansaraylar gerekse medrese ve camiler üzerinde plân ve mimari bakımından daha sonraki etkileri açıkça gömülen önemli abidelerdir.

Saray Mimarisi

Bugünkü Tirmiz şehrinin eski kısmındaki Karahanlıların yazlık merkezleri, elli yıl öncesinden başlayarak etraflı bir araştırma bölgesi olmuştur. Burada saray külliyesi ortalama yedi bin metre karelik bir alanı kaplıyordu. Geniş avlunun ortasında tuğladan bir havuz vardı. Ortasında dört eyvanlı avlusu ile masif duvarlı kare yapı asıl saray olup, sivri kemerli bir portalle dışarı açılıyordu. Girişin karşısında 13.50x11.50 m. boyutlu şahane taht salonunun eyvanı göze çarpar. İki katlı yüksek ve geniş taht salonu üç tarftan alçak koridorlarla çevrili olup, kare payeler üzerine tonoz örtülü idi.

Tonozlar yıkılmıştır. Duvarlar ve payelerin zengin tuğla kaplamaları otuzdan fazla değişik örnekle işlenmiştir. Bunlarda geometrik örnekler esas olup, altıgenlerin içi rozet çiçekleri ve bitki motifleri ile dolguludur. Tuğla hamurundan hazırlanıp sonra şişirilmiş süslemeler de kullanılmıştır. Bundan başka rozetler, kuşlar, süvariler ve diğer tasvirlerle süslü cam madalyonlar ve duvarlara yerleştirilerek değişik bir dekorasyon unsuru meydana getirilmiştir. Ayrıca büyük hayvan figürleri olarak iki gövdeli tek başlı, kanatlı arslan ve arslan başlı ve gövdeli arka ayakları üzerine kalkmış bir dev gibi vücutları bitki motifleri ve rozetlerle süslemeli on çeşit tasvir görülüyor. Arkadan öküze saldıran arslan ve grifon figürleri de bunlar arasındadır. Kalan izlere göre bitki süslemeli boyalı idi.

On ikinci yüzyılda tuğla kaplamaların ştukla sıvanarak yeni bir şekil aldığı görülmektedir. Buradaki bir kitabe Ebül Muzaffer Behramşah adı ile 1129-30 tarihini vermektedir. Bunun Gazne'deki minareyi yaptıran hükümdar olması tarih bakımından da uygun düşmektedir. Hakim Tirmizi Camii'nde de tuğla duvar sonradan XII. yüzyıl ortalarında ştukla kaplanmıştır. Behramşah zamanında Gaznelilerce saray epeyce elden geçirilmişti. Hatta XIII. yüzyılda sarayın tamamen yenilenmesi için çalışmalar başlamış, fakat 1220'de Moğolların yağmalaması ile terkedilmiştir.

Gazneliler

977'de Gazne'yi merkez yapan Sebük Tekin'in kurduğu bu Türk devleti Gazneliler adını almıştır. 998'de yerine geçen oğlu Sultan Mahmud, 17 sefer sonunda bütün Kuzey Hindistan'ı fethederek, Türkler idaresinde Müslümanlaştırmıştır. Harezm Horasan bölgelerini de imparatorluğuna katan Sultan Mahmud'dan sonra oğlu I. Mesud, 1040 yılında Selçuklulara yenilerek Afganistan ve Hindistan dışındaki ülkelerini kaybetmiştir. Bundan sonra, Gazneliler Devleti 1191 yılına kadar Selçuklulara bağlı olarak devam etmiştir. Gazne küçük önemsiz bir şehirken, Gaznelilerin elinde, Asya'nın en büyük kültür merkezlerinden biri haline gelmiş, Sultan Mahmud, medreseler, kütüphaneler kurmuş, alimleri sarayında toplamıştır. Firdevsî, Şehnamesini onun sarayında tamamlayıp, kendisine ithaf etmiş, Ferruhî onu, Şehinşahların başı ilan etmiştir (1038). Türkler Gaznelilerden önce buralara yerleşmişlerdi. Burada gelişen Türk sanatının bir taraftan Büyük Selçuklu sanatına, diğer taraftan Hindistan Türk sanatına tesir etmesi bakımından tarihi önemi fazladır.

Camiler

Yazılı kaynaklara göre (Utbi), Sultan Mahmud'un Gazne'de yaptırdığı muhteşem Arusü'l-Felek Camii, Hindistan'dan getirilen ağaç direkler üzerine çatı ile örgülü, kırmızı altın ve lacivert taşının da kullanıldığı çok zengin renkli süslemelerle gözleri kamaştıran bir yapı idi. Bundan başka, Gazne'de diğer camilerin de yaptırıldığına şüphe yoktur. Uzun zaman çeşitli ve yanlış fikirlere yol açan kulelerin durumu aydınlatılmıştır. Uçaktan alınan resimler, bunların camiyi andıran geniş bir harabe içinde bulunup, minare olması gerektiğini gösteriyor. Bir kazı yapılarak caminin meydana çıkarılması mümkündür. Minarelerden biri, kitabesine göre, Sultan III. Mesud'a ait olup, alçak bir taş kaide tuğladan sekiz köşeli yıldız biçiminde yivlenmiş bir kat üzerinde, yukarıya doğru incelen üst kısmı yuvarlak yivli silindirik bir gövde halinde yükseliyordu, 48 m. boyunda idi. Silindirik üst gövde depremden yıkılmıştır. İçinden spiral bir merdivenle yukarı çıkılmaktadır. Tuğla üzerine çok zengin kûfî kitabeler, çeşitli bitki motifleri ve geometrik şekillerden meydana gelen süslemeler, yukarıdan aşağıya doğru işlenmiş, alt tarafları tamamlanmadan bırakılmıştır. III. Sultan Mesud'un son yılı, 1115'te ölümü ile süslemelerin yarım kaldığı anlaşılıyor.

1953'e kadar Sultan Mahmud'a mâl edilen ve daha eski olduğu zannedilen ikinci minarenin J. Sourdel-Thomine'in incelemeleri sonunda kitabesinden Berham Şah'a ait olduğu (1117-1149) anlaşılmıştır. Aslında bu, Sultan III. Mesud minaresinin sadeleştirilmiş bir kopyesidir. Süslemelerde geometrik motifler hakim olmuştur.

Gaznelilerden kalan, mimari bakımından çok önemli caminin Fransız arkeoloğu Schlumberger tarafından 1951'de yapılan kazılarla plânı meydana çıkan Leşkeri Bazar Ulu Camii olduğu anlaşılmıştır. Güney Afganistan'da Bust harabelerinde büyük kasrın güneyinde, Alay meydanını çeviren sularla dayalı Leşkeri Bazar Ulu Camii, büyük ölçüde, iki nefli, sade bir yapıdır. 86x10.50 m.'lik bir dikdörtgen biçimindedir. Mihrap önünde görülen dört diktörtgen tuğla paye, herhalde kubbeyi taşıyordu. Bunun iki tarfında sütunlar üzerine neflerin kuzey ve güney kanadı uzanıyordu.

Sur duvarı önünde iki sıra ayaklar dizilmiş gibi bir durum vardı. Sıcak iklim sebebi ile cami, avluya ve yanlara açıktı. Mihrap önü kubbesinin iki tarafında neflerin nasıl örüldüğü belli değildir. İki sıra küçük kubbeler olduğu ileri sürülmüşse de bu tatmin edici bir plân şekli olmuyor. Düz tavan veya tonozla örülmesi ihtimallerini de düşünmek yerinde olur (Sonraları, Anadolu'da buna yakın planda Altuklu camilerinde tonoz örtüsü görülür). Tuğlaların kalitesi ve örgüsü, caminin planı XI. Yüzyılın ilk yarısında Sultan Mahmud (998-1030) zamanında yapıldığını gösterir ki Schlumberger de aynı fikirdedir.

Cami bir defa harap olmuş, tamirde kaybolan süslü sütunlar yerine kaba payeler konarak kubbe küçültülmüş, eski mihrabın önüne yeni bir mihrap konulmuştur. Bu hali ile cami, yeniden kullanıldıktan sonra tamamen tahrip edilmiştir. Birinci tahrip ve tamirin Gurlular zamanında tam yıkılmasının ise Moğollar tarafından olduğu anlaşılmıştır.

Leşkeri Bazar Ulu Camii'nin, mimari gelişme bakımından büyük önemi vardır. Mihrap önünde iki nef genişliğinde kubbe, Büyük Selçukluların İran'daki ilk camilerinden önce burada ortaya çıkmaktadır. Mihrap önünde kubbe problemini ele alan cami plânı, Büyük Selçuklularla İran'da çeşitli camilerde geliştirildikten sonra, Artuklularla Anadolu'ya ve bu yoldan Türk Memlûkleriyle, Beybars Camii'nde olduğu gibi Kahire'ye kadar uzanan geniş ve devamlı bir etki göstermiştir. Bust'taki kemer de XII. yüzyıldan bir Gazneli camiinin giriş eyvanı olarak kabul edilmektedir. Bugün çok kötü bir tamirle şekli bozulmuştur.

Türbeler

Türbe mimarisi bakımından Gazneliler, Karahanlıların yanında çok sönük kalır. Gazne'nin 2 km. doğusunda, Ravza'da, Sultan Mahmud Türbesi'nin, sandal ağacından zengin süslemeli kapı kanatları, bugün Delhi Müzesi'ndedir. Yalnız Sengbest'te Aslan Cazip türbesi, gelişmiş bir mimari gösteriyor. Gaznelilerin Tus Valisi olan Aslan Cazip Türbesi'nin (997-1028), doğduğu şehir Sengbest'te bir ribat yaptırdığı ve aynı yerde gömülü olduğu Tarih-i Yemini'de belirtilmiştir. 12.50 m'lik kare biçiminde ve tromplu kubbe ile örtülü türbe, tuğladan yapılmıştır. Duvarlar ve kubbe, tuğlaların zikzak ve merdiven biçiminde dizilmesinden başka renkli kalem işleriyle de süslenmiştir. Duvarların üst kenarında, yarım metre geniş kûfî bir kitabe kuşağı ince kıvrık dallarda çok renkli bir zemin üzerine beyaz olarak yazılmıştır. Kubbenin altında tuğladan kesme kûfî harflerle daha dar ikinci bir kitabe kuşağı dolanıyor.

Türbenin yanında aşağıdan yukarı incelen, 22 m, boyunda, silindrik bir minare vardır, üst kısmı yıkılmıştır. Türbe, Arslan Cazip Tus valisi iken yapılmış kendisi de 1028'de ölünce buraya gömülmüştür.

Gazneliler zamanında medreseler de yapıldığı bilinirse de, bunlardan bir eser kalmamıştır. İtalyanlar tarafından yapılan araştırmalarda Gazne'de, Pir Felizvan Mezarlığı'nda bulunmuş kitabelerde, medrese adı geçmektedir. Tarih-i Yeminî de, Gazneli Mahmud zamanında medreselerden bahseder. Fakat bunlardan medrese mimarisi bakımından bir fikir edinmeye imkân yoktur.

Saraylar

Tarihçi Beyhâkî'den, Sultan I. Mesud'un (1030-41) büyük bir mimari kabiliyete sahip olup, sarayının plânını kendisinin çizdiğini ve Abdülmelik adlı bir mimarın yardımı ile 4 yılda tamamlandığını (1036) öğreniyoruz. 1948'de ilk defa Schlumberger, Bust kalesi yakınında, Leşker-i Bazar'ı keşfetti. Buna eskiden Leşkergah denirdi.

Hilmend nehri kıyısında yükselen üç yapıdan en büyük ve en önemlisi olan güneydeki Büyük Saray, bir dirsek üzerinde, iki cepheden nehre bakmaktadır. Yer ve manzara bakımından fevkalade bir görünüşü vardır. Büyük Saray'ın güneyinde sur duvarına dayalı Ulu Cami uzanıyor. XI. yüzyılın başından ve Sultan Mahmud zamanından kalan en eski saray budur. Önünde bir alay meydanı (Esplanade) vardı. Geniş bir bulvar, dış kapıya kadar götürüyordu. Burada, iki katlı gösterişli ştuk ve terrakota dekorlu nişlerle süslü bir cephe ve renkli ştuk oyma süslemeler de vardı. Bunlardan bir parça, Kabil Müzesi deposundadır.

Büyük kısmı, tuğla temeller üzerine kerpiç, bazı önemli bölümleri tamamıyla tuğladan yapılmış olan saray kuzey-güney yönünde 164 m. doğu-batı yönünde 92 m., dış avlu ile uzunluğu 1/2 km. kadardı. Cephenin ortasındaki derin kapıdan, haçvari bir mekana buradan da sarayın dört eyvanlı avlusuna (63x45 m.) giriliyordu. Böylece Karahanlı kervansaraylarında gördüğümüz dört eyvanlı avlu şeması, Gaznelilerde daha gelişmiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Harem daireleri avluya karşı gizlenmiş olup köşelerdedir ve kendi içinde 4 eyvanlı küçük avluları vardır. Daha geniş ve yüksek olan (10.50 m) kuzey eyvanından taht salonuna geçilir. Samarra Cevzak Sarayı ile bazı benzerlikler varsa da, 4 eyvanlı avlu bir yeniliktir ve Karahanlılardan gelmektedir. Partların Asur sarayında iptidai şekilde, çarpık, 4 eyvanlı bir avlu vardır. Eyvanlar belirtilememiştir. Haç biçiminde mekan Sasanîler ve Abbasîlerde görülür. Fakat Leşker-i Bazar Büyük Sarayı'nda bu mimari şekillerle başarılı ve ahenkli bir sentez meydana getirilmiştir.

Burada göze çarpan yeniliklerden biri de taht salonundaki süslemelerdi. Duvarların üst kısmı pişmiş tuğla hamurundan, kenarı kûfî yazılı ortası geometrik bölümler içinde palmet ve rumilerle yüksek kabartma ve derin oyma süslemelerle kaplı idi. Bunlardan bir parça Kabil Müzesi'ndedir. Duvarların alt kısmında ise çok renkli tempera duvar resimleri (fresk) birbiri arkasına sıralanmış 44

askeri canlandırıyordu. Aslında bunlar 70 askerdi. Figürlerin başları silinmiş, sadece vücutları kalmıştır. Kıyafetleri çeşitli motifler ve canlı renklerle şahane kaftanlar, yumuşak çizmeler ve bunların üzerine kadar inen pantalonlardır. Bu çeşit kıyafet Orta Asya Türkleri için karakteristiktir. Askerler arasında görülen av kuşları, doğancılara işaret eder. Omuzlara dayalı bir silahın yalnız sapı kalmıştır. Yıkıntılar arasında bir süs sütuncuğu üzerindeki fresk sağlam halde genç bir insan başını gösterir ki, bu "ay yüzlü badem gözlü" diye tanınan Türk tipini canlandırmaktadır. Kaftanlar bir kemerle belden bağlanmış ve kemerden aşağı uzanan kayışların ucuna lüzumlu eşya ve torbalar asılmıştır. Kollarda tiraz şeritler vardır. Uygur fresklerinden tanınan bu çeşit kıyafetlere, Samarra'da Türkleri canlandıran tasvirlerde de rastlanır.

VIII. ve IX. yüzyıl Uygur freskleri ile Leşkeri Bazar freskleri arasındaki benzerlik çok açıktır. Bu fresklerdeki askerlerin kimler olduğu Cüzcânî'nin Tabakâtı Nâsırî adlı eserindeki şu satırlardan anlaşılıyor: "Gazneli Sultan Mahmud'un 4000 kişilik bir muhafız kıtası vardı. Merasimlerde, tahtın iki tarafında, ikişer bin kişi olarak sıralanırdı. Sağdakiler dört sorguçlu kalpak ve altın yaldızlı gürz (saplı topuz) soldakiler, iki sorguçlu kalpak ve gümüş yaldızlı gürz taşıyorlardı." Fresklerdeki askerler bunlardır. Omuzlarına dayalı silahlar da gürzdür. Bunların ucundaki topuzlar başlarla birlikte tahrip edilmiştir. Beyhâkî, Sultan Mahmud ölünce, elçilerin kabul edildiği bir merasimi anlatırken, 4000 kişilik muhafız kıtasından bahseder. Bunlar tahta doğru rütbelerine göre sıralanıyordu. Rütbe alametleri çok belirli olup, değişik kaftanlar mücevherli, altın veya gümüş kemerlerle belirli idi. Taht salonu arkasından bir kanal geçmekte idi, biri taht salonunda diğerleri doğu ve batı tarafında üç havuz vardı. Freskler tamamen sökülmüş, ancak ikisi sağlam halde, Kabil Müzesi'ne getirilmiştir. Fresklerin bulunduğu kısmın güneyindeki bölümün batısında, 1931 kazılarında ştuk süslemeleri ve mihrabı ile bir mescit bulunmuş, 1964'te Kabil Müzesi'ne getirilmiştir. Saray ve Ulu Camii, Gurlulardan Alaeddin Cihansuz tarafından yakılmış sonra yine Gurlular tarafından, iptidai ilavelerle tamir edilmiştir. Mescit de Gurluların son devri, XII. yüzyıl sonuna mal edilmektedir.

İtalyanlar tarafından Bombacı ve Scerrato başkanlığında, Gazne'de 1957-58 yaz ve sonbahar aylarında başlayıp, son yıllara kadar devam eden kazılarda, Sultan III. Mesud'un sarayı meydana çıkarılmıştır. Bir mihrap nişi üzerinde, sultanın adı ve 505 yılı Ramazan ayının ilk günü olarak tarihi (3 Mart 1112) okunmaktadır. Nesih kitabe, Muhammed bin Hüseyin bin Mübarek olarak mimarının adını da vermektedir.

Gaznelilerin bu sarayı, mimari bakımından çok önemli olup, 4 eyvanlı avlu, plânın esasını meydana getirmektedir. Tamamı 50.60x 31.90 m. olan avluda, taht odasını içine alan güney eyvanı diğerlerinden daha geniş ve derindir. Avlunun kuzeybatı köşesine, herhalde sonradan, iki sıra halinde dörder payeli, dört köşe kademeli mihrabı olan, küçük dikdörtgen biçiminde bir cami yapılmıştır. Avluyu çeviren duvarlar tuğladan olup, üst taraflarında çok gösterişli terrakota ve ştuk plastikle sarı, kırmızı ve mavi renkli geometrik süslemeler ve yazılar, nişlerle eyvan cephelerini kavramaktadır. Alt tarafta, avluyu çeviren 70 cm. yükseklikte, işlenmiş mermer levhalardan 44'ü yerlerinde bulunmuştur.

Bunların tamamı 250 m.'yi bulan 510 mermer levha idi. Üst kenarlarında çiçekli kûfî haflerle boydan boya Farsça bir kitabe vardır. Ribat-ı Melik'ten sonra, Türk mimarisinde görülen bu ikinci Farsça kitabe, aslında 250 m. uzunlukta idi ki, bunun bir eşi daha yoktur. Kalan izlerden anlaşıldığına göre, kitabeler ve süslemeler parlak kırmızı zemin üzerine lacivert renkli idi. Mermer levhaların alt kenarı, ince bir şerit halinde rumiler ve kıvrık dallarla işlenmiş, yarım metreden daha geniş olan asıl orta bölüm ise Gazneli sanatında, karasteristik üç dilimli kemerlerin içini dolduran palmet, lotus ve rumilerden ibaret alçak kabartmalarla süslenmiştir. Üç dilimli kemerler, Samarra ştuk kaplamalarında da görülür.

Ayrıca mermer levhalarda kıvrık dallar arasında hayvan ve kuş figürleriyle süslemeler de vardır. Leşker-i Bazar sarayı kendi karşılaştırılırsa, devlet merkezinde tamamen tuğladan yaptırılmış olan Gazne sarayının duvarlardaki mermer levhalar, parlak mermer döşemeler ve cephesindeki çok renkli süslemelerle daha muhteşem ve gösterişli olduğu anlaşılmaktadır.

III. Sultan Mesud, Hint seferinden aldığı ganimetlerle son saltanat yılında bir cami yaptırmıştır ki bunun minaresi onun adını taşıyan kitabesiyle ayaktadır. Saray, sultanın merkezi olup, karşısındaki çarşı, pazar yeri, cami ve minare ile büyük bir külliye meydana getiriyordu. Kazılar bu külliyenin plânını aydınlatabilir. Kazılarda yeşil, sarı ve kahve renkli olarak tek renkli sırla rölief halinde yırtıcı kuşlar, rozet ve çiçeklerle işlenmiş çiniler bulunmuştur ki, bunlar Gaznelilerin son zamanlarından (XII. yüzyıl ortaları) kalmıştır.

Sultan Mesud ölünce oğlu Arslan Şah, bu sarayı terk etmiş, Devlethane denilen kendi sarayında taç giyip orada kalmıştır. 1150'de Gazne Sarayı da Gurlulardan Alaeddin Cihansuz ve dağlı kabileleri tarafından bir hafta yağmalanıp tahrip edildikten sonra yakılmıştır. Fakat Gazneli Behram Şah, hemen tekrar Gazne'ye hakim olmuş, sonra Selçuklular, Gurlular, Harezmşahlar sıra ile Gazne'ye gelmişler, 1221'de Cengiz orduları Gazne ülkesini tamamen yıkmışlardır.

Kervansaraylar

Karahanlı ribatlarından sonra Gazneliler de aynı isim altında abidevî eserler meydana getirmişlerse de, bunların çoğu zamanla kaybolmuştur. Sengbest'te, türbenin yanındaki ribat bir kervansaray olarak yapılmıştır. Bundan başka, Sengbest'ten beş fersah mesafede, Tus-Sebahs yolunda, Gazneli Sultan Mahmud, 1090-1020'de Ribat-ı Çahe adı ile bir kervansaray yaptırmıştır. Hamdullah Müstevfi el Kazvînî'ta, 1340'ta yazdığı "Nükhet el Kulub" adlı eserinde, büyük kervan yollarını anlatırken Sengbest'ten 6 fersah uzakta, Ribat-ı Mahi'den bahsetmektedir.

Godard, bunun Meşhed çayının sol kıyısında bulunduğunu uzaktan görmüş ve yazılı kaynaklarla karşılaştırınca da Ribat-ı Mahi'nin, Gaznelilerin, Ribat-ı Cahi'sinden başka bir şey olmadığını tespit etmiştir. Son yıllarda Derek Hill ve Clevenger, Ribat-ı Mahi'nin ölçülerini alıp resimlerini çekerek (Illustrated London News 13 August 1966 ve Islamic Architecture and its Decoration, London 1967) de kısaca yayınlamışlardır. Meşhed'in 100 km. doğusunda, Serahs yolunda, Sovyet sınırı yakınında

bulunan Ribat-ı Mahi dört eyvanlı avlu etrafında sıralanan mekânlarla (70,68x71,92) kareyi yakın ve yuvarlak kulelerle takviyeli bir kervansaraydır. Verilen ölçülere ve fotoğraflara göre, tahmini krokisi çizilebilmiştir.

Dört eyvanlı avlu şeması ve tuğla süslemeler gibi Karahanlı mimarisi geleneklerini devam ettiren Ribat-ı Mahi'de en çok dikkati çeken özellik, eyvan kubbe birleşmesinin Büyük Selçuklulardan çok önce (1019-20) de, daha XI. yüzyılın ilk çeyreğinde, Gazneliler tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır.

Eyvan kemerlerinin içi ve yan duvarları geometrik bölümler içinde palmet ve rumilerden dolgularla süslenmiştir. Bu geometrik süslemeler atlamalı olarak bir kenarı kırık sekizgenlerin kesişmesi ile meydana gelen dörtlü düğümlerle Özkent türbesindeki motiflerin değişik bir şeklidir. Eyvanların dolanan tuğladan kesme büyük harflerle çiçekli kûfî kitabe kuşağı, Sengbest, Arslan Cazip Türbesi kitabesine benzemekte olup, Gazneli üslubundandır. Leşker-i Bazar Ulu Camii'nde mihrap önü kubbesi, mekân içinde belirli bir yer alarak, İran'da daha sonraki Selçuklu camilerine bir hazırlık olmuş, Ribat-ı Mahi bir taraftan onların eyvan kubbe birleşmesine yol açarken, diğer taraftan da Selçuklu kervansaraylarının öncüsü olarak Karahanlı mimarisi ile Selçuklu mimarisi arasındaki bağlantıyı temin emiştir.

Büyük Selçuklu Kültür ve Sanatı

Daha önce Göktürklerin temel unsurunu teşkil etmiş olan Oğuzların Kınık oymağından gelen Dakak'ın oğlu Selçuk ve torunları tarafından Horasan'da Selçuklu devleti kurulmuştur (1040). Alp Arslan ve Melikşah Devirlerinde Selçuklu Devleti kısa zamanda bir İmparatorluk haline gelmiştir. 1157'de Sultan Sencer'in ölümünden sonra 1193'e kadar Irak Selçukluları hâkim olmuş, 1193'de Sultan III. Tuğrul'un ölümüne kadar devam etmiştir. Kirman Selçukluları 1211'de son bulmuş, yerlerine Harezmşahlar gelmiştir. Suriye Selçukluları da 1117 den itibaren hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir.

Azerbaycan'da Selçuklu Atabekleri Nahcivan'da (İldeniz) hâkimiyeti ise İlhanlıların kuruluşuna kadar sürmüştür.

Camiler

Karahanlı ve Gazneli camileri tanınmadan önce Türk cami mimarîsi İran'da Büyük Selçuklularla başlatılmış ve bu yüzden mimarî gelişmede birçok problemler aydınlatılamadığı gibi, sonradan değişen çeşitli hipotezler ortaya atılmıştır. Bugün mihrap önünde kubbesi olan ve bir mekân birliği gösteren plân tipinin Büyük Selçuklulardan önce Karahanlı ve Gazneli mimarîsinde ortaya çıktığı son yıllardaki araştırma ve kazılarla anlaşılmış bulunmaktadır.

Selçuklular İran'da Türk mimarîsinde daha önce başlayan gelişmeleri değerlendirerek büyük ölçüde ebidevî cami mimarîsinin tipini ve şemasını ortaya koymuşlar. Bundan sonra da bütün İran ve Orta Asya'da bu plân fikri hâkim olmuştur.

İlk Selçuklu camii, en mühim kısımları 1072-1092 arasında Melikşah zamanında yapılmış olan İsfahan Mescid-i Cuması'dır. Kitabelere göre büyük mihrap kubbesiyle, bunun tam karşısında avlu dışında kuzeydeki küçük kubbeli mekân, dört eyvanlı avlu ve kubbeli revaklarla bütün ana hatları Selçuklular zamanında meydana gelmiştir.

Bundan sonra cami XVIII. yüzyıla kadar, otuza yakın kitabe ile belirtilen uzun bir devrede çeşitli ilâve ve değişikliklerle genişletilmiş XIX ve XX. yüzyıllarda da tamirler geçirmiştir. Cami, Halife Mansur zamanına kadar uzanan, avlulu tipte, kerpiçten bir Abbasî camiinin yerine yapılmıştır. İlk olarak, Melikşah'ın emriyle Vezir Nizamülmülk, onun adına, 1080'de güneydeki büyük mihrap kubbesini yaptırmıştır. Dört payenin birleştirilmesinden meydana gelen demetler halinde toplanmış, ağır yuvarlak payeler üstüne oturan sekizgen tromp bölgesi, on iki köşeye intikal ederek bunun üzerine kubbe gelmektedir. Kenarları 15 m2 boyutlu bir mekânı örten kubbe, mihrap tarafında duvara oturmakta, sekiz büyük paye grubu üzerine ve üç yandan dokuz kemerle camiye açılmaktadır. Herhalde ilk yapıda bunun iki yanında nefler uzanıyordu ve belki de bunlar, düz ahşap çatı ile örtülü idi. Kubbenin önünde eyvan vardı. Daha sonra dört eyvanlı hale getirilince bu şekil değişmiştir. Melikşah kubbesinde, kare mekânın Damgan Camii'ni hatırlatan sıvalı kalın ve ağır demet payeleriyle, tromp bölgesinin ve kubbenin zengin mimarî şekilleri arasında göze çarpan bir tezat vardır. Bunlar adetâ birbirine bağlanmayan ayrı ayrı kısımlar gibidir. Dış taraftan tuğladan hafif sivri, çok sade bir kubbe görülmektedir. Tuğla yapısında dışta da, alt ve üst arasında görülen farklar göz önüne alınarak kubbenin eskiden kalan alt kısım üzerine yapıldığı ileri sürülmüştür. Fakat kitlevî bir alt yapı, üzerine zengin bir tromp ve kubbe mimarîsi daha önce Karahanlıların Arap Ata Türbesi gibi yapılarında görülen bir özelliktir.

Avlu dışında kuzeyde bulunan daha küçük ölçüdeki kubbe 1088 yılında, Melikşah tarafından, Karahanlılardan Nasr bin İbrahim Tamgaç Han'ın (1053-1068) kızı olan hanımı Terken Hatun adına yaptırılmıştır. Kümbet-i Haki adıyla tanınan bu kubbeyi yaptıran, da Nizamülmülk'ün rakibi ve onun ölümünden sonra yerine gelen Selçuklu Veziri Tacül Mülk olup, kubbe kasnağındaki tuğla kitabede Merzehan ibn Husrev Firûz (Taceddin) adı ve 1088 tarihi yazılıdır. Bu 11 m. çapında 22 m. yüksekliğinde küçük bir kubbedir. Kubbe çatıdan başlayarak yukarıya yükselir. Mekânın dışarıya cephesi yoktur. Küçük bir kapı ile karanlık bir koridordan kubbeli mekâna girilir. Bir bütün olarak bu mekân yapısı Büyük Selçuklu mimarîsinin teknik ve estetik bakımdan en olgun ve başarılı eseridir. Pope'un da belirttiği gibi kubbenin içinde Gotik mimarîyi hatırlatan görünüşler vardır. Mimarî yapı küçük bir mekân olduğu için bütün detaylarıyla, bütün asaletiyle derhal kavranmaktadır. Payelerden kubbe kasnağına kadar uzun sivri kemerler, yonca biçiminde orta dilimi dik sivri tromplar ve bir sıra halinde sağır, sivri kemerler dikey hatlar aralıksız olarak devam eder. Hafif, sivri kubbe, külâhiyle sükûnete varan çok ahenkli bir bütün meydana getirmektedir. Kemerleri ve trompları taşıyan payelerin köşeleri kavallar halinde yuvarlatılmıştır. Alt ve üst kısımlar arasındaki birlik, Gotik sistemi hatırlatıyor. Burada bir mihrap yoktur. Yalnız güneydeki kemer asıl mihrapla aynı eksen üzerindedir. Melihşah'ın kubbesinden sekiz yıl sonra yapılan Büyük Selçuklu mimarîsinin bu en güzel eseri, Karahanlı prensesi ve Melikşah'ın hanımı Terken Hatun'un camiye gelişi ve gidişinde dinlenmesi ve namaz kılması için

sakin bir köşe olarak meydana getirilmiştir. Bu gelişmenin başlangıcı Karahanlı kubbe mimarîsinde aranabilir.

Bundan sonra İran'da birbiri arkasına diğer Selçuklu camileri hafif sivri tromplu kubbeleriyle küçük ölçüde İsfahan Mescid-i Cuması'ndaki iki kubbenin devam eden varyasyonları olarak görünürler. Bunların ilki olan Gülpayegân Camii, Melikşah'ın oğlu Ebu Şuca Muhammed tarafından (1108-1118) yaptırılmış olup, kenarları 10.63 m. boyutlu bir mekân üzerine mukarnaslı tromplarla çok hafif sivrilen bir kubbeden ibaretti. XVIII. yüzyılda Kaçarlar zamanında dört eyvanlı cami olarak genişletildi.

Oldukça büyük ve ağır kalın payeler üzerine oturmaktadır. Fakat payeler geniş ve sağlam tuğla kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Köşelerdeki ince kavallar kaybolmuştur. Kubbenin içi geometrik bir örnekle süslenmiştir. Dış taraftan kubbeye geçiş belli değildir, gizlenmiştir.

Selçuklu kubbelerinin daha İsfahan'da tamamen gelişmiş olan zengin düzenlerine karşılık dış görünüşleri kubik, kitlevî ve her çeşit süslemeden uzak tuğla örgüsünden yüzeyler halindedir. Selçuklu kubbelerinin değişmeyen dış görünüşlerinin kuvveti, hafif sivri kubbelerin sağlam kübik mimarî yapısında kendini belli eder. Kübik blok üzerinde sekizgen bir geçiş bölgesinden sonra hafifçe sivrilen kubbe silueti, sağlam bir ifade kuvvetiyle Selçuklu kubbesini sembolize eder.

Kazvin'de 1113 veya 1119 tarihli diğer bir Selçuklu yapısı olan Mescid-i Cuma kalın tuğla duvarlar üzerine kuvvetli düz tromplarla çok sade fakat o nispette ihtişamlı bir kubbe yapısıdır. Düz duvarlar üzerinde Gazne'de Sultan Mesut III. sarayından tanıdığımız üç dilimli kemer şekillerinden bir friz, bunun yukarısında, üst kenarda iri harflerle çiçekli kûfî kitabe kuşağı dört duvar boyunca uzanmaktadır. Bunlar sade mekânın abidevî etkisini artırmaktadır. Trompla'dan sonra, 16 küçük sivri kemer kubbeye geçişi tamamlıyor. Tromplar bölgesinde ve kubbede tuğlaların değişik dizilmesinden meydana gelen kûfî yazı şekilleri ve geometrik örnekler yüzeyi canlandırmaktadır. Tromp kemerlerini çeviren nesih kitabelerde caminin ve Melikşah'ın oğlu Ebu Şüca Muhammed tarafından H. 500-508 arasında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Gülpayegân Camii ve Kazvin Mescid-i Cumasi'yle aynı tarihlerde yapılan Kazvin Haydariye Mescidi, kare bir mekân üzerine sade tromplu bir kubbe yapısıdır. Sağlam tuğla duvarlar üç taraftan geniş kemerlerle açılmış olup, yalnız mihrap tarafı kapalıdır. Örgülü ve çiçekli kûfî kitabe kuşağı, duvarların üst kenarını çeviriyor. Fakat burada mihrap etrafında ve bunun üstündeki bölgede göze çarpan gösterişli ştuk süslemeler, mimarî yapının ağırbaşlı üslûbuna tamamıyla uygun düşmemektedir.

İsfahan yakınında Barsiyan'da, Berkyaruk zamanından kalan 1097-98 tarihli minaresiyle, Sultan Sencer zamanından 1134 tarihli Selçuklu kubbeli mescidi, Şah Tahmasp I tarafından (1524-15) bir nef ve eyvan eklenerek genişletilmişti. Bu bölüm tamamen haraptı. Selçuklu Camii bütün detaylarına kadar tamamlanamamıştır. Diğer Selçuklu örneklerine göre biraz basık olan asıl kubbe harap tepesi yıkıktır. İçi baklavalarla süslüdür. Üç dilimli yonca tromplar, bunların üstünde dolanan kûfî kitabe kuşağından parçalar, mihrap ve duvarlarda görülen tuğla süslemeler tamamıyla Selçuklu karakterindedir.

Kuzey cephesi ve kanatları aslında serbestti, fakat mihrabın iki tarafındaki açıklıklar ve minarenin durumu kıble duvarının da açıkta olduğunu gösteriyor. Minare garip bir şekilde mihrap duvarına bitişiktir ve giriş güneydoğudaki pencereye doğru olup 2.50 m.'ye yakın kalın duvarın içinden minareye yol açılmıştır. Kubbenin altındaki kitabe kuşağı, minare kitabesi ve mihrap nişinin etrafını çeviren bordür hep karakteristik Selçuklu kûfîsi ile tuğladan yazılmıştır. Mihrap bordür kitabesinin içinde iç bordür atlamalı olarak bir kenarı kırık yarım sekizgenlerin meydana getirdiği dörtlü düğüm ve yıldızlardan ibaret tuğla süslemelerde, iç dolgular, ştuko olarak damarlı rûmî palmet sülüs yazılarla işlenmiş fakat tamamlanmamıştır. Mihrap nişinin altıgenlerden meydana gelen geometrik köşe dolgularından üçgen biçiminde yazılmış kûfî Allah kelimelerinin sıralanmasıyla çok orijinal bir süsleme kompozisyonu geliştirilmiştir. Mihrap mukarnasları da geometrik yıldız geçmeler, damarlı rûmilerle süslü kûfî ve sülüs yazılarla, gamalı haç gibi geometrik süslemelerle işlenmiş, mihrap nişi ise tuğladan köşeli ve ince duvar payeleriyle beş bölüme ayrılmıştır.

Mihrabın sol tarafına ters olarak sonradan eklenen beş ayaklı iptidai minber zevksiz bir görünüştür. Güney duvarında, dıştan mihrap nişine doğru plâna zorla girmiş gibi görünen minarenin durumu anormaldir. Minarenin daha önce yapılıp arazi durumuna göre caminin buna eklenmiş olmasından ileri gelmektedir.

İran'da Selçuklu camilerinin bütün yeniliklerinin tek bir plân halinde gerçekleştirildiği ilk eser Zevvare'de 1135 tarihli Mescid-i Cuma'dır. Burada kubbe önünde mihrapla dört eyvanlı ve minareli Küçük Selçuklu Camii muazzam bir gelişmenin başlangıcı olmuştur. 7.45 m. çapındaki kubbe artık plânın bütünü içinde yerini almıştır.

Karahanlı kervansaraylarında ve Gaznelilerin saraylarında gördüğümüz dört eyvanlı plân şeması ilk defa bir Selçuklu camii içinde değerlendirilmiş ve bundan sonraki bütün İran ve Orta Asya camileri için yeni bir çığır açılmıştır.

Plânda kubbe önünde bulunan kıble eyvanı, kuzey eyvanından daha geniş ve yüksek, kuzey eyvanı da yan eyvanlardan geniştir. Minare batı cephesinin güney köşesine yakındır ve İran'ın en eski tarihli minarelerinden biridir. Kubbeyi taşıyan duvarlar eyvana doğru geniş bir kemerle yanlara doğru ikişer kemerle açılmış, yalnız mihrap duvarı kapalı kalmıştır.

Zengin ştuk süslemeli mihrap, camiden 21 yıl sonra 1156'da tamamlanmıştır. Duvarların üst kenarındaki çiçekli kûfî kitabe kuşağından bazı kısımlar dökülmüştür. Üç dilimli tromplar nişler de bölümlere ayrılmış, 16 sivri kemerle kubbeye geçiş sağlanmıştır. Tromplar bölgesinde ve kubbenin içinde tuğlaların değişik dizilmesinden geometrik örnekler, baklavalar meydana getirilmiştir. Tarih kitabesi avlu cephesinin üst kısmında bulunmaktadır.

Zevvare Camii'nden sonra, başta Ardistan ve İsfahan Mescid-i Cumaları olarak diğer camiler de dört eyvanlı hale getirilmiştir. İran'da XII. yüzyıl Selçuklular Devri'nden kalan en ilgi, çekici camilerden

biri de Ardishan'daki Mescid-i Cuma'dır. Abbasîlerden kalma eski bir caminin yerinde yapılmıştır. Zevvare Camii ile aynı ölçüde 7.45 m. çapındaki kubbeli mekânın yapılış tarihi kesin olarak bilinmiyor.

Fakat Zevvare'den daha önce tek kubbe halinde yapıldığı ve Zevvare Camii kubbesinin bunu örnek aldığı kabul edilir. Alt kısım çiçekli nesih bir kitabe kuşağı ile nihayetlenmekte bunun üzerine İsfahan Mescid-i Cuması'ndaki Kümbeti Hakiye benzer bir tromp ve kubbe sistemi yerleştirilmiş bulunmaktadır.

Tuğlaların değişik dizilmesinden meydana gelen örnekler ve kubbe içindeki baklavalar Zevvare'den daha itinalıdır. Burada diğer Selçuklu camilerinden farklı olarak kubbeyi taşıyan payeler arasındaki kemerlerin iç yüzleri kitabeler ve alçı süslemelerle canlandırılmış ve böylece mekân etkisinde mimarînin asaletini bozmayan bir zenginlik elde edilmiştir. 1158 ve 1160 tarihlerinde komşu şehirdeki Zevvare Camii'ne göre, Ardistan Camii de dört eyvanlı hale getirilmiş, cami o zaman daha birkaç yıllık olduğu halde, plânı eskimiş gibi göründüğünden, büyük hayranlık uyandıran Zevvare Camii plânına göre değiştirilmiş, ona uydurulmuştur. Bu arada eski, harap Abbasi camiinin sütun paye ve revak kemerleri gibi bazı kısımları da kullanılmıştır. Kubbeli kısımdaki büyük kitabe 1158, güney eyvanındaki kitabe 1160 tarihlidir. Mihrap da 1158'den kalmadır. Minare burada da kuzeybatı köşesindedir.

Selçuklular İran'da ilk defa orijinal bir cami mimarîsi meydana getirmişler, bunun için Karahanlı ve Gazneli camilerinde ortaya çıkan gelişmeleri değerlendirmişlerdir. Plân içinde, kubbe dıştan hâkim bir görünüşe sahip olmuştur. Gerçi, tromplu kubbe ve eyvanın İran'da, ta Sasanîlere ve Partlara kadar uzanan eski bir tarihi vardır. Aynı şekilde sütun, paye, kemer ve tonoz da her devirde kullanılmış mimari unsurlardır. Fakat bunların hepsini yeni bir mimarî içinde değerlendirmek ve orijinal plân şekilleri halinde camilere, medreseler, kervansaraylara yerine göre tatbik ederek yeni bir üslûp yaratmak Selçukluların işi olmuş onların millî karakteri sanatlarında ifadesini bulmuştur.

İran'dan başlayarak Orta Asya'ya kadar bundan sonraki camiler yeni bir abidevî manzara kazandırmış olan Selçuklu cami plânı kalabalık bir cemaatin namaz kılması için ideal bir şekil değildir. Eyvanlar, mihrabın her taraftan görülmesine imkân vermez. Namaz kılarlar, birbirlerini görmezler. Bu yüzden asıl mihrap, çok küçük kalmış, çeşitli yerlerle mihraplar yapmak gerekmiştir. Eyvanların çok yüksek görünmemesi için, revakları iki katlıdır. Selçuklular birbirleriyle güç kaynaşan unsurları biraraya getirerek çok abidevî bir mimarî yaratmışlar ve bu yüzden pratik bakımdan camiye uymadığı halde bu plân, bütün İrân'da Asya'da hâkim olmuştur.

İran Selçuklu camilerinden sonra, Harzemşahlar zamanında yapılmış olan, Horasan'da Zevzen Camii büyük ölçüde bir abidedir, fakat pek az kısmı ayakta kalmıştır. Bugün yalnız birbirinden 45 m. uzaklıkta iki eyvan görülür. Kubbe yoktur. Yalnız eyvanlı cami olarak, Selçuklu tiplerinden ayrılıyor. Kıble eyvanının iki tarafındaki kemer ayağı izlerinden anlaşıldığına göre, tek katlı revaklar avlunun etrafını çeviriyordu.

Eyvanın genişliği 13.50 m., derinliği 27.90 m.'dir. Arka duvarında mihrabın solunda bir kapı açılmıştır. Mihrabın yönü de yanlıştır. Ayrıca eyvanın iki yanında, arkadan bir koridorla bağlanan üst kat mahfilleri vardır. Cami mimarîsinde garip olan bu görünüşler, eyvanın daha önce mevcut diğer bir yapıya bağlı olarak plânlandığını belli eder. Tarihî kaynaklara göre, 1210 yılında, Kirman eyaleti, Harzemşahla tarafından fethedilince, Harzemşah Alâeddin Mehmet bin Tekeş (1199-1221) zamanında, Kıvameddin Müeyyed el Mülk Ebubekir bin Ali Zevzenî, bu şehre vali olmuş ve Zevzen'de muazzam bir saray yaptırmıştır. Mihrabın yanındaki kapı ve üst mahfillerin durumu, sarayın, caminin, arkasında olduğunu gösteriyor. Eyvanın tonozu çökmüştür. Bunun yerden yüksekliği 20 m. kadardı. Tonozun üst cephesi ile birlikte eyvanın yüksekliği 30 m.'yi buluyordu. Muhteşem bir görünüşü vardı. Caminin asıl önemli tarafı çini süslemeleridir. Lâcivert ve firuze çiniler, geniş ölçüde kullanılmış olup iki renkli çini süslemelerin İran'da Selçuklu Devri'nden kalan en eski abidesidir.

Eyvanın arka duvarında 13 m. uzunluk ve 5 m. genişlikte, pembe tuğla duvar üzerinde lâcivert ve firuze sırlı madalyonlar, kitabeler ve diğer süslemelerle şahane bir pano uzanmaktadır. Lâcivert sırlı kûfî kitabe, okunması güç bir yazıdır, fakat bunun sonunda bulunan nesih yazı ile tarih kitabesi 1219 tarihini Sultan Tekeş zamanını gösterir.

XIII. yüzyıl başında ve Selçuklu geleneğinin devamı olarak, fakat iki eyvanlı cami tipinde Horasan'da yapılan bu eser, Anadolu Selçuklu çini sanatı bakımından da sağlam ipuçları vermektedir. Moğol tahribinden kurtulan bir abide olarak sağlam ipuçları vermektedir.

Moğol tahribinden kurtulan bir abide olarak İran'da Selçuklu çini sanatının birçok özelliklerini devam ettirmesi bakımından Anadolu'daki ilk çinili abidelerle paralel bir durumu vardır.

Bundan biraz daha sonra Horasan'ın kuzeyinde, Forumad şehrinde daha küçük ölçüde bunun benzeri plânda diğer bir iki eyvanlı cami daha yapılmıştır. Selçuklulardan sonra Suriye'de, Zengîler zamanında ve Anadolu'da iki eyvanlı medreseler çok yapılmıştır. Bu camilerde de aynı plânın değerlendirildiği görülmektedir. Hargirt Medresesi'nin dört eyvanından ikisi alınmış ve cami olarak düzenlenmiştir. Klâsik Selçuklu camilerinde eyvan kubbeli mekânla birleştirilmiştir. Gerçi Sasanî saraylarında bunun daha eski örnekleri mevcut ise de, Godard'ın isabetle belirttiği gibi İslâmlık devrinde, Selçukluklardan önce ne Doğu ne de batı İran'da tek bir örnek görülmemiş ve Selçuklular bunu yeniden bulmuşlardır.

Melikşah zamanında dört eyvanlı medrese şekli İsfahan'da tatbik edilmiş bu plân etkisiyle dört eyvanlı cami yaratılmıştır. Gelişmede tabiî olarak cami kubbeli mekânının önüne medresenin güney eyvanı gelmiş ve böylece ortaya çıkan dört eyvanlı klâsik Selçuklu camii Timurlu Devri'nden başlayarak, İran'ın gerek doğusunda gerek batısında bütün mimarîde hâkim olmuştur.

Minareler

Karahanlılar, Gazneliler ve Delhi Kutup Minar'da gördüğümüz gibi Türkler çeşitli minare şekillerini denedikten sonra Selçuklular İran'da ince uzun, silindirik minareleri geniş ölçüde yerleştirerek kendi

zevklerine en uygun şekli bulmuşlardır. Isfahan yakınında 1122 tarihli, altta sekizgen, üstte kalın silindir biçimli Car Menar ve 1129 tarihli Sin minaresi gibi bazı istisnalar dışında, poligon veya dört köşeli alt kısım tamamen kaybolmuştur.

Bunların en eskisi Damgan Mescid-i Cuması'nda daha Tuğrul Bey zamanından kalma 1058 tarihli, yukarıya doğru incelen yüksek endamlı, silindirik Selçuklu minaresidir. Ortada geniş bir kitabe kuşağı ve çok ince diğer beş kuşakla belirsiz şekilde bölümlere ayrılmakla beraber, kuvvetle yukarı yükseliyor. Bunun dışında düz silindirik gövde yalnız tuğlaların dizilmesinden meydana gelen baklavalar ve geometrik örnek ve bir de ince kûfî kabartma çini kitabe kuşağının açık mavi veya firuze sırlanmasıyla süslenmiştir. Selçukluların ilk çinili mimarî eseri olması bakımından da bu minarenin ayrı bir yeri vardır. Bugün yıkılmış olan şerefe çok yukarıda bulunuyordu. Save'de Mescid-i Meydan minaresi 1060 tarihinde bundan hemen iki üç yıl sonra ikinci Selçuklu minaresi olarak, yine Tuğrul Bey zamanında yapılmıştır. Zevvare plânı önemsiz ve Selçuklu alçı kabartmaları üzerine İlhanlı alçı süslemeleri kaplanmış olan Mescidi Pâmenâr'ın 1068-9 tarihli zarif silindirik minaresi ise Alparslan zamanından kalmıştır. Tuğla üzerine oyma, rumilerle süslü kûfî kitabe kuşağı Damgan minaresinden sonra ikinci Selçuklu kitabesidir. Minarenin gövdesinde bundan başka süsleme yoktur. Sade tuğla dizisi halinde yükselir. Şerefesi yıkılmıştır.

İran'da XI. yy. sonuna kadar yaptırılan diğer Selçuklu minareleri Keşan'da 1073 tarihli Mescid-i Cuma minaresiyle, Isfahan yakınında Barsiyan Mescid-i Cuması'nın 1097 tarihli minareleridir. XII. y.y. boyunca ve daha sonraları artık Selçukluların yerleşmiş olan bu silindirik zarif minareleri geliştirilip zenginleştirilerek devam etmiştir.

Mezar Anıtları/ Türbeler ve Kümbetler

Büyük Selçuklular zamanında camilerde olduğu gibi, türbelerde de gelişme Karahanlılara ve Gaznelilere bağlanmaktadır. İlk yıllardan Tuğrul Bey zamanından iki mezar anıtı kalmıştır. Bunlar, Isfahan'ın güneyinde Abarkûh'da Kümbet-i Ali ve Damgan'da Cihil Duhteran (Kırk Kızlar) adlı kümbetlerdir. Her ikisi de 1056 yılında yapılmıştır. Abarkûh'daki kümbet birçok bakımlardan daha önce İran'da yapılmış kümbetlerden farklıdır. Burada, yüzeyleri dümdüz alçak sekizgen gövde üzerine halen kubbe ile örtülü bir yapı ile karşılaşıyoruz. Arap Ata Türbesi ve diğer Karahanlı yapılarından tanıdığımız tromp şekillerine benzer mukarnaslardan zengi ve geniş bir plâstik kuşak, üst kenarın etrafını çevirmektedir. Bunun altında da ince bir kûfî kitabe kuşağı vardır. Kubbenin üstünde aslında sekizgen bir piramit kûlâh olup olmadığı kesinlikle belli değildi. İran'daki diğer kümbetlerin hep tuğladan yapılmış olmasına karşılık Kümbet-i Ali'nin taştan bir abide olması ilgi çekicidir. XI. yy.'ın ilk yarısında Hazar denizi güneyinde kalan Lacim, Resget ve Batı Radgan'daki kümbetler gibi, diğer mezar anıtları yukarı doğru incelmeyen düz silindir biçiminde tuğla yapılar olup, abidevî karakterleri zayıftır. Buna karşılık Kümbet-i Ali daha alçak gövdesine rağmen üstteki iri mukarnas frizi ve kitabe kuşağıyla tamamen abidevî bir etki uyandırır. Tuğrul Bey zamanından kalan ikinci mezar anıtı, Damgan'da Cihil Duhteran (Kırk Kızlar tuğladan silindirik gövde üzerine konik külâhlı bir kümbettir. Düz olarak yükselen tuğla gövdenin üst kenarında geniş bir kûfî kitabe kuşağı bunun altında ve

üstünde tuğlaların değişik dizilmesinden meydana gelen birer geometrik kuşak ve yukarıya doğru kenarları taştan çift kirpi frizi ve baklavalardan ibaret ince bir kuşakla konik çatıya intikal etmektedir. Bu kümbet, aynı şehirde daha önceden 1027 tarihli Pir Alemdar Kümbeti'ne benzemekle beraber, onun sert ve monoton dış görünüş yerine olgun nispetlerle daha abidevî bir etki kazanmaktadır. Selçuklularla mezar anıtları mimarîsinde çok büyük ve parlak bir gelişme olmuştur. Son yıllardaki araştırma ve buluşlar bu durumu canlı olarak belirtmektedir.

Kazvin ve Hemedan arasında ve Tahran'ın batısında Harekân (Karağan) denilen bölgede Selçuklulardan kalma iki şahane kümbet keşfedilmiştir. Bunlar, birbirinden 29 m. aralıkla düz bir alanda yükselen kümbetlerdir. Yükseklikleri 13 m., çapları 11 m. olup sekizgen biçiminde ve tamamıyla tuğladandırlar. Kümbetlerin üstü çift kubbe ile örtülüdür. Dış kubbelerin yıkılan yerleri altından iç kubbeler görünmektedir. Köşelerde, aynı biçim ve çaptaki silindirik kulelerden birinci kümbette iki, ikinci kümbette bir kulenin içinde merdivenler vardır. Bunlar diğerlerinden daha geniştir. Diğer kuleler masiftir. Bunlar, takviye kuleleri olup dış kulelerin sekiz kaburgası halinde devam etmektedir. Her iki kümbet kitabeli ve çok zengin çeşitli tuğla süslemelerle kaplıdır. Fakat bu süslemeler, mimarî unsurları başarı ile ve ölçülü bir ifade ile belirtmektedir.

Doğuda kalan birinci kümbetin kûfî kitabesi giriş cephesinin üst kısmında ve dış kubbede değişik bir düzende kûfî olarak yazılmıştır. Buna göre, kümbet, 1067-8 tarihli olup Alp Arslan zamanında ve Malazgirt Muharebesi'nden önce yapılmıştır. Mimarın adı Zincanlı Muhammed bin Mekkî olarak yazılır. Merdivenli kuleler giriş cephesinin solundaki ikinci cepheyi çevrelemektedir. Tuğla süslemeler hep cephede değişmekte ve inanılmaz bir zenginlik göstermektedir. İki kule yüksek rölyefli olup kitabelerin üstündeki frizde Özkent türbelerinden başlayarak, gerek mimarîde gerek çinilerde Anadolu Selçuklularına kadar Türk sanatında sık sık görülen iç içe geçmiş altıgenlerden meydana gelen süslemeler göze çarpar. Kümbetin içi de sekizgendir. Sivri kemerli nişler en belirsiz şekilde kubbeye geçişi sağlar. Burada aynı zamanda Selçuklulardan kalma en eski kalem işleri iç duvarları kaplamaktadır. Kubbenin içi de kalem işleri ile süslenmişti, fakat sıvalarla birlikte bunlar dökülmüştür. Sekiz duvar yüzünden her birinde alttan yükseltilmiş, kırık sivri bir kemerin tepesinden aşağıya zincirle asılı bir kandil resmedilmiştir. Kandiller üzerinde X. yüzyıl kûfîsiyle "Berekeli sahibini" yazılıdır. Kandiller bej bir zemin üzerine siyah, kahverengi konturla çizilmiştir. Kandillerin üstünde cephe, bir sivri kemerle nihayetleniyor. Bunların ortasındaki daire madalyonlar içinde tavus kuşları, yıldızlar gibi süslemeler görülür. Bunların renkleri mavi, açık yeşil, pembe, kahverengi ve koyu siyahtır. Kubbenin alt kenarında da çiçekli kûfî kitabelerden kalıntılar görülür.

Bu kadar erken bir tarihte Selçukluların, böylesine abidevî ve zengin bir mezar anıtı meydana getirmeleri ancak Türklerde, kökleri çok derin mezar anıtı fikrinin parlak bir gelişmesi olarak görülebilir. Bu daha sonra Isfahan Mescid-i Cuması'nda, Kümbed-i Haki'de görülen eşsiz mimarî olgunluğun, kümbet olarak bir habercisidir. Yarım yüzyıl içinde basit kuleler şeklindeki çok sade kümbetlerden başlayarak Selçuklular zamanında gelişmenin nereye vardığı Harekân Kümbeti'nde açıkça belirmektedir. İkinci kümbetin kûfî tarih kitabesi beş satır halinde kapının üzerindedir. Bundan

kümbetin 1093 tarihinde, Nasırûddin Mahmud zamanında Zincanlı Ebül Meali bin Mekki adında bir mimar tarafından Ebi Mansur Bek Elsi bin Tekin için yapıldığı anlaşılmaktadır. Diğerlerinden 26 yıl sonra yapılan bu kümbetin mimarının adından, iki kümbet mimarlarının kardeş ve baba oğul oldukları kabul edilebilir.

Bu kümbet daha az haraptır. Cephelerdeki tuğla süslemeler aynı zenginlik ve değişikliktedir. Tuğlalar daha kabaca, fakat sağlam olarak dizilmiştir. Birinci kümbetten diğer bir farkı içeren duvarların çıplak tuğla halinde sıvasız bırakılması ve kıble cephesinde yonca kemerli tuğla süslemeli yarım kalmış bir mihrabın bulunmasıdır. Bunun dışında kümbetin içi tamamen düz tuğla duvarıdır. Dış yüzde tuğlaların değişik dizilmesiyle süsleme geleneğinin en başarılı eserlerindendir. Birinci kümbette yirmiden fazla burada ise elliden fazla değişik süsleme görülmektedir.

Bunlara benzer bir üslûp gösteren üçüncü bir kümbet Demavent'te olup, köşeleri yuvarlak payelerle takviye edilmiş, 4.85 m. çapında, 9.90 m. yüksekliğinde sekizgen bir kule şeklinde olup üstü piramit çatı örtülüdür. Kapı, tamir esnasında yeni yapılmış, bunun üzerinde yanyana iki mihrap nişi, daha yukarıda dört yıldız ve bunları bağlayan haç şekilleriyle iki bölüm yer almıştır. Diğer kenarlar da üçer bölüme ayrılarak birbirinden farklı zengin tuğla süslemelerle kaplanmış, tuğla hem malzeme hem de süsleme olarak kullanılmıştır. İçi, silindirik ve kubbeli olup, kubbede tuğlalar balık sırtı dizilmiştir. Kümbetin kitabesi yoktur. Halk bunu, Devament Valisi Şeph Şibli'ye mal ederse de, kendisi 945'de ölmüş ve Bağdat'ta gömülmüştür. Üslûp bakımından XI. yüzyılın üçüncü çeyreğine girer ve Selçuklu kümbet mimarîsinin yaratıcı kuvvetini gösteren diğer iki kümbetle aynı grupta yer alır. Sekizgen kümbetler tuğla süslemelerin çeşitli zenginliği bakımından daha geniş imkânlar sağlar.

Silindirik kümbetlerde, bu imkânlar daha sınırlı ve değişmeyen yüzeyler halinde kalır. Abarkûh'ta Kümbet-i Ali'den sonra gelen bu üç Selçuklu kümbetinin de sekizgen plânda olması karakteristiktir. Dehistan'da Meşhed denilen geniş mezarlık içinde 12. yüzyıl başından ayakta kalan kümbetler sade bir tuğla mimarîsi göstermekle beraber değişik plân şekilleriyle ilgi çeker. Silindirik veya sekizgen biçiminde aşağıdan yukarıya hafifçe daralan bu kümbetler yarım silindir veya dik kenarlı masif kuleler ve sivri kemerli sathi nişlerle çevrilmiş olup, önlerinde alçak bir eyvan biçiminde giriş yerleri vardır.

Son yıllarda Afganistan'da Sar-i Pul (Cüzcan'ın merkezi Anbir) de Büyük Selçuklulardan kalma iki türbe (ziyaret) keşfedilmiştir. Bunlardan birincisi İmam Hurd denilen, Yahya bin Zeyd Türbesi, kare mekân üzerine, kubbeli basit bir yapı olup, önünde dikdörtgen ilâvesi vardır. Dıştan kerpiç kaplı belirsiz bir yapı olan türbenin içindeki çok zengin ştuk süslemeler ve çiçekli kûfî kitabeler şaşırtıcıdır. Mihrap süslemeleri 960 tarihli Nayin Camii'ni uzaktan hatırlatır. Bu süslemeler ve muhteşem çiçekli kûfî kitabeler, XI. yy. sonlarına girmektedir.

Gaznelilerin kitabelerine uygun bir üslûpları vardır. Mihrap kemerini ve kaidesini çeviren kitabede mimarın adı Mima amele ebu Nasr Mehmed bin Ahmed el hanna el Tirmizi olarak Tirmizli Ahmed adı verilmekte ve mimarın Karahanlı ülkesinden geldiği de böylece anlaşılmış olmaktadır.

Diğer kitabe, duvarların üst kenarını geniş bir kuşak halinde çeviriyor. Allah adı, örgülü yıldızlı ve çeşitli kûfî yazılarla başka benzeri olmayan bir orijinallikte yazılmış olup, bu kitabe, mihrap etrafındakinden daha üstün kalitelidir. Burada Gaznelilerden sonra, X. yy. sonundan en olgun çiçekli kûfî kitabe ile karşılaşmaktayız. Türbenin üstü iç içe kemerler şeklinde değişik tromplar üzerine bir kubbe ile örtülüdür.

Sar-i Pul'un 1 km. kadar batısında bulunan diğer Selçuklu ziyareti İmam Kalan adını taşıyor. Aynı şekilde kerpiç yapı olup kitabeleri ve süslemeleri de oldukça haraptır. Önündeki diktörtgen kısımdan, kubbeli mekâna götüren kemerde Nesih yazı ile bir kitabe vardır. Fakat bu harap kitabede yalnız "Fi Şehri Şahan tis'a..." okunabiliyor. Burada Neyin Camii'ni ve Zevvare Mescid-i Cuma mihrabını hatırlatan mihrap, ştuk, süslemeleri oldukça haraptır. Burada nesih yazılı kitabe, Selçuklularda görülen en eski örnektir. Gaznelilerde Sultan İbrahim zamanında (1059-99), Gazne abidelerinde kûfî yazı ile birlikte veya ayrı olarak nesih kitabeler vardır. Büyük Selçuklularda ilk defa İsfahan'da Cihil Duhteran minaresinde 1108'de görülür. İmam Kalan kitabesinde 9 rakamını 509 H. olarak kabul edersek bu türbeyi de 1117 tarihlerine koymak lâzım gelir.

Büyük Selçuklular zamanında Horasan bölgesindeki türbelerde sistemli, bir gelişme kendini belli etmektedir. XI. yüzyıl sonuna mal edilebilen Serahs'ta Ebül Fazl ve Mihne'de Ebu Said Türbeleriyle, yine Serahs yakınında 1098 tarihli Yartı Kümbet, Vekil Bazar'da Abdullah İbn Büreyda Türbesi, Astanababa'da Alemberdar Türbesi, Merv'de 12. yüzyıl başından 1112 tarihli Muhammed İbn Zeyd Türbesi bu gelişmenin çeşitli basamaklarını gösterir.

Bunlardan Serahs yakınında bulunan Yartı Kümbet 12x12 m.'ye varan oldukça büyük ölçüde bir yapı olup, Arap Ata Türbesi'nden gelen yonca biçiminde trompları ve zengin mimarî süslemeleriyle dikkati çeker. Duvarlar kademeli nişlerle teşkilâtlandırılmış olup, giriş cephesi (güney), yarım silindirik, arka cephesi ise dik kenarlı köşe kuleleriyle takviyelidir. Buna yakın ölçüde Alemberdar Türbesi (Astanababa'da) tromplu kubbesi, kademeli nişlerle teşkilâtlandırılmış cepheleri ve köşe kubbeleriyle aynı gruba girmektedir. Daha küçük olmakla beraber, mimarî süslemeleri çok zengin olan Abdullah İbn Büreyda (Car Tak) Türbesi de Vekil Bazar'dadır. Burada Leşker-i Bazar Sarayı'nın kubbelerinden tanıdığımız basamaklı trompların tekrar kullanılması karakteristiktir. Ayrıca cephede ve içeride duvarların üstünde uzanan tuğla veya ştukdan kûfî kitabeler ve tuğla süslemelerle XI. yüzyıl sonundan karakteristik bir yapıdır. İçerde hafif sivri niş kemerlerini çevreleyerek duvarların üst kenarını dolanan iri kûfî kitabe kuşağı damarlı rûmiler ve kıvrık ştuk süsleme halinde çiçekli kûfî kitabelerin erken örneklerinden biridir.

XII. yüzyıl başından Merv'de 1112-13 tarihli Muhammed İbn Zeyd türbesi ise tuğladan harflerle çiçekli kûfî kitabesi ve değişik dizilmiş tuğlalardan (balık sırtı vs.) süslemeleriyle aynı gelişmeyi devam ettirir.

Yine XII. yüzyıl başlarından, Merv'in 28 km. kuzeyinde, bugün kubbesi yıkılmış olan Hüdayi Nazar Evliya Türbesi ise nişli cephesi, iki yanda geniş geometrik bordürleri ve tuğla süslemeleriyle Serahs ve Mihne'deki büyük türbelere bağlanır.

Bugünkü Türkmenistan'ın güneyinde XI. yüzyıl sonundan kalma iki Selçuklu türbesi Karahanlıların ve Gaznelilerin tuğla mimarîsini devam ettirmekle beraber, 10 m. çapını aşan kubbeleriyle oldukça büyük ölçüde yapılardır. Bunlar, Serahs şehrinde Serahs Baba adıyla tanınan Ebul, Fazl ve Mihne şehrinde Ebu Sait Türbeleridir. Serahs'ta Ebül Fazl Türbesi dıştan nişlere bölünmüş çok kalın duvarlar üzerine doğu cephesinde ileri fırlamış portali ile çift kubbeli bir abidedir. Bugün dış kubbesi yıkıldığı için çıplak iç kubbe meydana çıkmış ve dış görüşünü ahenkli nispetleri bozulmuştur. İç taraftan da kalın duvarlara diktörtgen nişler açılmıştır. Burada daha XI. yüzyıl sonunda ve Selçukluların ilk devrinde çift kubbenin ilk defa ortaya çıkması çok önemli ve ilgi çekici bir yeniliktir.

Mihne'de Ebu Sait Türbesi, aynı şekilde kalın duvarlar üzerine çift kubbeli bir yapı olup, burada sivri kemerli nişler yukarıya alınmış, duvarların alt yarısı bugünkü durumuna göre düz bırakılmıştır. Kubbe sivri kemerli mukarnas dolgulu tromplar üzerine oturmaktadır ki, bunların devamı sonraki yüzyılda Selçuklu camii kubbelerinde daha gelişmiş halde görülmektedir. Cephe ve portalleriyle kubbeli yapının umumî görünüşü bakımından Karahanlıların Arap Ata Türbesi'yle aradaki benzerlik gözden kaçmaz. Dört duvar üzerine kubbe yapısı olarak Karahanlılarda Özkent türbelerinde devam eden, gelenek onlar kadar zengin süslemeli olmamakla beraber, Büyük Selçuklularda kendini gösteriyor. Bu gelişme, Merv'de Sultan Sencer'in 1157 tarihli türbesiyle Anadolu dışında Asya'da son sınırına varmıştır denilebilir.

XI. yüzyıl sonu Büyük Selçukluların türbe mimarîsi, XII. yy. başında Tus'ta İmam Gazali'ye ve 1111 tarihine mal edilen türbede, daha gelişmiş halde, devam ediyor. Dışarıya doğru 8.70 m. genişlikte bir giriş eyvanından sivri kemerli kapı ile kemarları 12 m. olan kare, kubbeli mekâna girilmektedir. Arkaya doğru türbe, birbirinden farklı üç adet diktörtgen tonozlu oda ile uzatılmıştır. Hafif sivri kubbe, aslında çift külâhlı iken, dış kubbenin yıkılması ile çıplak iç kubbe meydana çıkmıştır. Serahs ve Mihne'de XI. yy. sonu Selçuklu türbelerinin çift kubbe sistemi, Horasan'ın merkezi Tus'ta hâkim olmuştur. Dış görünüş duvarların iki kat halinde yuvarlatılması ile değişik, abidevî bir karakter kazanmıştır. Zaman zaman Tus türbesi, XIV. yy.'a kadar genç bir tarihe konulmak istenmişse de, XI. yüzyıl sonundan, Serahs'ta Ebül Fazl ve Mihne'de, Ebu Sait Türbesi'nin tanınmasıyla, XI. yüzyılın başına ve İmam Gazali'nin ölüm yılı olan 1111 tarihlerine yerleştirileceği anlaşılmıştır. Önünde giriş eyvanı ve arkasına eklenen yanyana üç küçük tonozlu mekânla bu türbe uzunlamasına 18.60x25 m. bir yapı olmakla beraber, kubbe yapısı bakımından Sultan Sencer'in Merv şehrinde 1157 tarihli muhteşem türbesine bir hazırlık olarak görülebilir. Burada kubbe, galerilerin meydana getirdiği sekizgen bir kaide üzerinde yükselmektedir. Cephenin iki katlı niş sistemiyle teşkilâtlandırılması da, XIV. yüzyıl başında Sultaniye'de Olcayto Hudabende Türbesi'nde tekrar görülecektir.

İran'da Selçukluların son büyük hükümdarı Sultan Sencer'in Horasan'da Merv şehrinde bulunan 1157 tarihli türbesi, Selçuklu türbe mimarîsinin o zamanına kadar gerçekleştirdiği gelişmenin

yeniliklerin kuvvetli bir sembolüdür. Dünya mimarîsinin sayılı şahaserleri arasında yer alan abide, 17 m. çapındaki türbesi ile o zamana kadar erişilememiş bir ölçüye varmıştır. Daha sonra da Orta Asya'da, bundan büyük olarak, yalnız Yesi şehrinde (bugünkü adı Türkistan) Hoca Ahmet Yesevî'nin 1360 tarihli türbesinin 18 m. çapındaki kubbesi vardır.

Sultan Sencer Türbesi de daha önceki Selçuklu türbeleri gibi çift kubbeli idi. Bugün yıkılmış olan dış kubbe, 1217-1219 yılları arasında. Moğolların şehri yıkmasından az öncesine kadar burada bulunan Yakut'a göre, firuze rengiyle (sınırlı tuğla) kilometrelerce uzaktan göze çarpıyordu. Tuğladan 27 m. kenarlı geniş kare blok üzerinde, 14 m.'ye kadar kubbe yükselmektedir ki, bugünkü halde, genel yükseklik 27 m.'yi bulmaktadır. 6 m. gibi inanılmaz bir kalınlığına varan duvarlar içten, her düz kenarda birer nişle hafifletilmiş, doğu ve batıda bunlar giriş halinde açılmıştır. Tromplar üzerine oturan kubbe, kaburgalarla örülerek zenginleştirilmiştir. Mimarînin esaleti ve üslûbunun büyüklüğü iç mekânın sadeliğinde kendini göstermektedir. Dış taraftan kubbe, bir dar bir geniş olmak üzere alternatif kemerli galeriler ve köşelerde geometrik tuğla süslemeli payelerle desteklenmiştir.

Dış görünüş bakımından Sultan Sencer türbesinin Kâşgar bölgesinde Moritim stupasıyla, Doğu Türkistan'da Aksu stupası arasındaki benzerlik gözden kaçmıyacak kadar açıktır. Gerçi stupa içi dolu, masif bir yapıdır, fakat içi boş olan stupalar da yapılmıştır. Kubbe kasnaklarının iyice yükseltilmesinde de İslâmlıktan önce Türklerin dini olan Buda tapınakları, stupaların etkisi inkâr edilemez. Sultan Sencer Türbesi'nde dış galeri, kubbenin yüksekliğini artırma yolunda bir adımdır. Sonradan kulevari, yükseltilmiş kasnaklar üzerine kubbe ile örtülü türbe tipleri Türklerle batıya da yayılmış ve Mısır'da Memlûk mimarîsinin yaratmalarıyla Orta Çağ Kahiresi'ne yepyeni bir çehre vermiştir. Semerkant'ta Şahzinde denilen türbeler grubu ile, Kahire'de Halife mezarları diye tanınan Memlûk türbeleri arasındaki yakın benzerlik, bütün canlılığı ile bunu aksettirir. Şahzinde türbeleri arasında en gösterişli olanı Bursa'dan giden büyük Türk matematik ve astronomi alimi Kadızade-i Rumî adı ile tanınan Musa Paşa'nın (1337-1412) türbesidir. Mozaik çini süslemeli yüksek silindirik kasnak üzerinde hafif oval kubbesi ile diğer türbeler arasında hemen göze çarpar. Bursa'da tahsilini bitirip Horasan'a, oradan Türkistan'a gitmiş Timur'un torunu Uluğ Bey (1394-1449) zamanında, Semerkant rasathanesinin başına getirilmiş ve medresede baş müderris olmuştur. Yetiştirdiği talebelerden Fethullah Şirvanî ve Ali Kuşçu, Türkiye'ye gelerek matematik ve astronomi ilmini yaymışlardır.

Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklulardan devamlı olarak geliştirilen kubbe mimarîsi, Sultaniye'de Olcayto Hüdabende (1304-1306) ve Semerkant'ta Gûr Mîr'den (Timur türbesi, XV. yy. ilk yarısı), Hindistan'da Agra civarında diğer bir Türk hükümdarı Şah Cihan'ın ölen hamını için 1630-48'de yaptırdığı Tac Mahal türbesine kadar uzanmaktadır.

Gerek camilerde, gerek türbelerde kubbe problemi ve kubbeli cami probleminin gelişmesi bütün Asya'da bir çıkmaz halinde tıkanmış kalmıştır. Gerçi, çeşitli kubbe şekilleri dış görünüş bakımından denenmiş ve Hindistan'da Bicapur'da Muhammed Adil Şah Türbesi'nde olduğu gibi, muazzam ölçüye varan kubbeler de yapılmıştır. Fakat, Tebriz'de Karakoyunlulardan Cihanşah'ın (1436-1467) yaptırdığı, XV. yy. ortasından Gök Mescit dışında bu ölçüde bir merkezî kubbe yapısı

gerçekleştirilememiştir. Bunda da Anadolu Türk mimarîsinin etkilerini hesaba katmak lâzım gelir. Kubbe problemi yalnız Anadolu'da Türkler tarafından tam bir hâkimiyetle, çeşitli yönleriyle ele alınmış ve son imkânlarına kadar geliştirilmiştir.

Büyük Selçuklular zamanında türbelerin bu gelişmesi yanında, kümbet mimarîsinde de XII. yüzyıl boyunca birçok yenilikler olmuştur. İran'da Selçukluların ilk devrinde, daha Tuğrul Bey zamanında Isfahan'ın güneyinde Abarkûh şehrinde 1056 tarihli Kümbedi Ali'de en sade şekliyle sekizgen gövdeli kümbetlerin başlangıcını görmekteyiz. İran'da Selçuklu camilerinin kubbeleri de genellikle dıştan sekizgen bir kaide üzerine oturmaktadır. Bundan sonra XI. yüzyılın sonuna kadar sekizgen kümbet şekli Büyük Selçuklularda Harekân Kümbetleri ve Demavent Kümbedi gibi en zengin ve gelişmiş abidelerde devam ediyor, yalnız bunlarda köşeler silindirik payeler halinde yuvarlatılmıştır. Kümbetlerin süslemelerinde de XI. yüzyıl sonuna kadar, geometrik şekillerin hakim olduğu görülür.

XII. yüzyıldan Rey'de 1139 tarihli anonim kümbet, tuğladan silindirik bir yapı olup, keskin kenarlı mukarnaslarla nihayetleniyor, fakat bunlar Abarkûh Kümbeti'ne göre çok sadeleşmiş, plâstik kuvvetleri zayıflatılmıştır. Bunun üstü, her halde, çadır biçiminde, kronik bir külâhla örtülü idi. Mukarnaslar ve bunların üstünde yivlerden dar kuşak konik çatının varlığına işaret ediyor. Fakat bu yıkılmış, yalnız gövdesi ayakta kalmıştır.

Azerbaycan bölgesinde, Meraga'da 1147 tarihli ve Sultan Sencer türbesinden on yıl önce yapılan Kümbedi Surh (Kümbedi Kırmız) ise kare plânı ile Karahanlı türbelerinin asıl şekillerine dönüşü gösteriyor. Kümbet, tuğlaların kırmızı rengi yüzünden bu ismi almıştır. Köşelerde, taş başlıkları olan kalın, yuvarlak payeler, çok ince bir tuğla işçiliği göstermekte olup aralarına kare biçiminde küçük firuze çiniler yerleştirilmiştir. Arka ve yan cepheler sivri kemerli ikişer sathî niş halinde teşkilâtlandırılmıştır. Portal alınlığı firuze mozaik çinilerden geometrik bir örgü motifi ile doldurulmuştur. Kümbet içten tromplu bir kubbe ile örgülüdür. Dış taraftan ise küp biçimindeki gövde üzerinde sekizgen kaide yükselmektedir. Bugün ayakta kalan kubbenin üstünü sekizgen piramit bir çatı örtmekte idi.

Altında tonozlu bir mumyalık vardır. Bunun tonozu kare biçiminde bir orta paye ile duvarlara dayanan, iç içe karelerden bir yıldız biçimindedir. Kümbet adetâ Karahanlı ve Gazneli Devri'ni hatırlatan sağlam ve teknik bakımdan ileri bir tuğla mimarîsi göstermektedir. Tuğlalar, geometrik örnekler meydana getirecek şekilde dizilmiştir. Yine meraga'da 1167 tarihli, tuğladan, silindirik diğer kümbet, çini süslemelerinin zenginliği ile yirmi yıllık kısa zamanda kendini gösteren parlak gelişmenin canlı bir örneğidir. Plânı tekrar XI. yüzyıldaki silindirik kümbetlere dönüşü göstermektedir. kûfî kitabenin harfleri ve örgü süslemeleri firuze sırlı tuğladandır. Portalin zengin süslemeleri dışında alçak silindirik gövde sade tuğladandır, kubbesi ve dış külâhı yıkılmıştır.

Meraga'da kare ve silindirik kümbetler yanında diğer bir değişik yapı olarak 1196 tarihli Kümbedi Kabud, sekizgen biçimindedir. İçte kubbe, dıştan basık sekizgen piramit çatı ile örgülüdür. Selçukluların sekizgen kümbetleri plânına göre ve Nahcivan'da 1186 tarihli Mümine Hatun

Kümbedi'ne benzer şekilde yapılan bu kümbet bütün yüzeylerini kaplayan çok zengin, yıldız geçme biçiminde süslemelerle dikkati çeker. Köşeler, silindirik payelerle yuvarlatılmış, bunlar üstten mukarnaslı sivri kemerli nişlerle birbirine bağlanmıştır. Daha yukarıda kûfî kitabe kuşağı ve piramit çatıya taşıyan mukarnas frizi yer almaktadır. Firuze çiniler, renkli kümbetin dış görünüşünün zenginliğini büsbütün artırmaktadır. Dıştaki kûfî kitabelere karşılık, içeride kubbenin alt kenarında, kabartma harflerle nesih bir kitabe kuşağı göze çarpar. Azerbaycan kümbet mimarîsinin merkezlerinden biri olan Meraga'dan sonra yine Azerbaycan'da Urmiye gölünün batısında, sınırlarımıza yakın Urmiye (şimdi Rızaiye) de 1184 tarihli Se Kümbet, Meraga'daki 1167 tarihli yuvarlak kümbetin biçimine tamamıyla uygun bir yapıdır.

Yalnız burada kümbetin dıştan silindirik olmasına karşılık, iç mekân kare biçimindeki ve tromplu bir kubbe ile örtülüdür. Mukarnaslı portal nişi geometrik geçmelerden zengin süslemeler ve üstte kûfî bir kitabe ile iyice belirtilmiş olup, gövdenin diğer tarafları sade bir tuğla örgüsünden ibarettir. Yine Batı İran'da, Hemedan'da, XII. yüzyıl sonundan Kümbedi Aleviyan kare biçiminde kubbeli bir yapı olup Karahanlıların Özkent türbelerinin cephe mimarîsi geleneğini yeniden canlandırmaktır. Buradaki ştuk süslemeler bütün İran'da görülenlerin en zengin ve gelişmiş şekillerini biraraya toplamaktadır. Mihrap duvarında bunlar adetâ serbest plâstik görünüşler halinde gelişmiş ve daha sonra Divrik Ulu Camii'nde göreceğimiz taş işlerinin öncülerini meydana getirmiştir. Selçuklu camilerinde gördüğümüz ştuk süslemeler burada artık gelişmesinin son kuvveti ile ortaya çıkmaktadır.

Güney Azerbaycan'da Meraga gibi, Kuzey Azerbaycan'da Nahcivan'da, mezar anıtları, kümbetler bakımından çok zengin bir merkez olarak dikkati çeker. Bu iki merkezin, mimarî bakımdan böyle parlak bir gelişme göstermesi, 1146'da kurulmuş olan Azerbaycan Atabeklerinin sanat ve imar aşkını açıkça belirtmektedir. Nahcivan'da 1162 tarihli Yusuf bin Kuseyr Kümbeti, Selçuklu öncülerine uygun olarak tuğladan sekizgen gövde üzerinde sekizgen piramit çatılı bir yapıdır. Üst kenarda geniş bir kûfî kitabe kuşağı gövdeyi çeviriyor. Birbirine geçme altıgenlerden geometrik tuğla süslemeler yüzeyleri kaplar. Portal üzerindeki kûfî kitabede mimarın adı, Acemi bin Ebu Bekir olarak yazılıdır. Bu eser, Azerbaycan Atabeklerinin ilk Hükümdarı Şemseddin İldeniz zamanında yapılmıştır. Fakat Nahcivan'da asıl şahane mezar anıtı, İldeniz'in hanımı Mümine Hatun için oğlu Kızıl Arslan tarafından 1186'da yaptırılan, 25 m. boyundaki büyük kümbettir. İçten silindirik, dıştan on köşeli olarak yapılan bu tuğla kümbetin piramit çatısı yıkılmıştır. Kenarları dar ve uzun bir mihrap nişi şeklinde olup diktörtgen silmelerle kavranmaktadır. Daha yukarıda kûfî kitabe kuşağı ve sonra, piramit çatıyı taşıyan mukarnas frizi göze çarpar. Firuze çiniler, örgülü kûfî kitabeleri ve geometrik süslemeleri renklendirir. Süslemeler, hiç boşluk bırakmayacak şekilde bütün yüzeyler kaplamaktadır. Mimar Acemi bin Ebubekir, asıl şaheserini, ikinci eseri olan bu abide ile meydana getirmiştir. İki tarafında silindirik minarelerde sivri kemerli bir portalden, kümbet çeveresine giriliyordu. Bu abidelerde sivri kemerli bir portalden, kümbet çevresine giriliyordu.

Bu abidevî giriş yıkıldığından, kümbet ortada kalmıştır. Böylece çifte minareli portallerin, Anadolu Selçuklu medreselerinde ne kadar büyük rol oynadığı düşünülürse, Nahcivan Mümine Hatun

Kümbedi'nin önemi bir kat daha artar. Karahanlılarda, Ayşe Bibi Türbesi'nde, cephenin iki tarafında köşelerdeki minarelerden sonra Azerbaycan yolu ile bu gelenek Anadolu'ya gelmiş ve en büyük eserlerini orada vermiştir.

Azerbaycan'da kümbetler böyle, parlak bir gelişme gösterirken İran'ın doğusunda Horasan'da Türklerin İran'a getirdikleri diğer kümbet tipleri otağların tuğladan abideler halinde ebedileşmiş şekilleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan Radkan (Doğu) da, Mil-i Radkan adıyla tanınan kümbet, 22 m. boyunda silindirik ve konik çatılı tuğladan bir yapıdır.

On iki köşeli alçak bir kaide üzerinde 36 yuvarlak paye ile yivlenmiş silindirik gövde üzerinde konik çatıyı taşımaktadır. İçten kubbe ile örtülüdür. Konik külâh, firuze renkli dikdörtgen çinierle kaplıdır. Gövdenin üst kenarında da firuze çiniden kesilmiş kûfî harflerle 1.50 m. genişlikte bir kitabe kuşağı dolanmaktadır. Bunun sırları, çok yerde dökülmüş bazı yerlerde kalmış, kitabenin yarıdan fazlası da silinmiştir. Bunun altında yuvarlak payelere doğru sarkan, saçak motiflerini andıran bir palmet frizi, payelerin üst kenarını boydan boya çevirmektedir. Yuvarlak payeler üzerinde aşağıdan yukarıya kadar geometrik baklavalar şeklinde sıralanmış firuze çiniler göze çarpar.

Tekstil karakteri, gerek bu saçak motifinde gerek diğer süslemelerde ve bütününde açıkça belli olmaktadır. Kümbetlere örnek olan bu otağları Rubrusus, 1253'te Karakurum'da Möngü Kağan'ı ziyaret ettiği zaman görmüş ve seyahatnamesinde anlatmıştır. Bunlar tekerlek üzerinde, daire biçiminde sıralanmış ağaç direklerle kurulmuş ve renkli kumaşlarla örtülmüştü. Üstlerindeki keçeden konik çatıların ortası hava ve ışık deliği, aynı zamanda baca olarak açık bırakılmıştır. Bu çadırlarda Radkan Kümbeti'nin şekli açıkça görülmektedir. Birçok kısımları silinmiş olan kitabesinde tarih olarak yalnız Sitte Mie (600) okunmaktadır. Max van Berchem bunu boş kalan yere göre en yakın ihtimal olarak "isneyn" ile tamamlayıp, 602 yılını çıkarmayı uygun bulmuştur ki, 1205-6 tarihine rastlamaktadır. Tirmiz'de Karahanlıların 1108 tarihli Car Kurgan minaresinde, daha XII. yy. başında bunun şekli ortaya çıkmış bulunuyordu. Delhi'de diğer bir Türk Hükümdarı olan Kutbeddin Aybey'in 1200 tarihli Kutub Minarı'nda yivlenmiş gövdenin hem yuvarlak, hem dik kenarlı iki şekli de XII. yüzyılın son senesinde kendini gösterir. Buna göre, Radkan Kümbedi'nin XIII. yüzyıl başlarında yapılmış olması, üslûp ve tarihî gelişme bakımından akla yakın gelmektedir.

Yine Doğu İran'da Horasan'da, Kişmar Kümbeti, çadır biçimini tuğlada tekrarlayan ikinci abidedir. Dört metreyi bulan on iki kenarlı bir kaide üzerinde yükselen silindirik gövde, 18 m. boyundadır. Bu defa yivler, bir yuvarlak bir dik kenarlı olarak değişmektedir. Bunların üzerinde yine oyulmuş halde, baklava motiflerinin ortalarının delinerek firuze çinilerle renklendirilmesinden meydana gelen bir dekor vardır. Kapı üzerindeki sivri kemerli alınlığın iki tarafında üç kısa satırlık nesih bir yazı ile kitabesinde tarih kısmı okunamamaktadır. Fakat üslûp bakımından Kişmar Kümbeti daha sonraki bir devri göstermektedir. Kutup Minar, 1200'de, her iki yiv şeklini fakat ayrı ayrı katlarda göstermektedir. Gazne'de XII. yüzyıl başından, Sultan Mesut III. ve Behram Şah minareler de, alt katta silindirik gövde etrafında dik kenarlı yivlemelerle göze çarpar. Kişmar Kümbedi'nin bunlardan daha sonraki bir tarihte yapılmış olması gerekmekte ve XIII. yüzyıl ortalarına, belki ikinci yarısına işaret etmektedir. XIII. yüzyıl

boyunca ve İlhanlılar zamanında, Selçuklu kümbet mimarîsinde fazla bir değişiklik olmamış, aynı kümbet tipleri küçük farklarla devam etmiştir. Meselâ, Meraga'da İlhanlı Devri'nde yapılmış olan Kümbedi Caferiye (1316-36), daha önceki Kümbedi Surh'un hemen hemen tam bir benzeridir. Yivli veya düz silindirik gövde üzerine konik çatı sık sık görülen bir kümbet şekli oluyor. Nahcivan bölgesindeki kümbetler bu konuda ve Türk kümbet mimarîsinin sonraki gelişmesi bakımından bize iyi bir fikir verebilir. Nahcivan'ın Cuga köyünde XIII. yüzyıldan kalma zengin işlemeli, kesme taştan yapılmış kümbet, aynı zamanda Anadolu Selçuklu mimarîsi ile de bazı yakınlıklar göstermektedir. Köşeleri düzlenmiş, kare bir kaide üzerinde on iki köşeli olarak yükselen kümbetin onikigen veya piramit çatısı yıkılmıştır. On iki yüzeyden herbiri geometrik yıldız ve geçmelerden değişik bir oyma süsleme ile işlenmiştir. Kayseri'de 1276 tarihli Döner Kümbet'e olan benzerliği gözden kaçmaz.

Yine Kuzey Azerbaycan'da Berde şehrinde 1322 tarihli kümbetin mimarı Nahcivanlı Ahmed bin Eyyûb adlı bir ustadır. Kesme taştan, alçak bir kaide üzerinde, tuğladan 14 m. boyunda silindirik gövde kuvvetle yükselmektedir. Bütün gövde üzerinde kûfî yazı ile Allah adı tekrarlanmıştır. Konik çatı yıkılmış, üst kenarı çevreleyen geniş kitabe kuşağıdan ancak bazı harfler kalmıştır. Portali çevreleyen bordürlerde çini süslemeler ve çini kitabe göze çarpıyor.

Sivas'ta Ertenaoğullarından kalma Güdük Minare adıyla tanınan 1348 tarihli Şeyh Hasan Bey Kümbeti ve Kayseri'de XVI. yüzyıldan kalma Sırçalı Kümbet'le aradaki benzerlik çok açıktır. Hepsi de Selçuklu geleneğini devam ettiriyorlar. Nahcivan'ın Karabağlar köyünde bulunan kümbet ise, zengin sırlı tuğla ve çini süslemeleri ile gösterişli bir abidedir. On iki yuvarlak yivli silindirik gövde, Horasan Radkan Kümbeti'nin on dördüncü yüzyıldaki geç bir devamını gösterir. Fakat yivli konik çatısı yıkılmıştır. Burada da gövdenin üstü baştanbaşa sırlı tuğladan kûfî yazılarla kaplıdır. Berde Kümbeti'nde farklı olarak, Allah adı ile birlikte Muhammed ve ilk dört halifesinin adları birarada görülmektedir. Burada çifte minareli abidevî portal (Taç kapı), komşu Nahcivan'da Mümine Hatun Kümbeti'nden sonra Azerbaycan'da görülen ikinci örnektir. Türklerin hâkim olduğu her yerde, mezar anıtlarında parlak bir gelişmenin görülmesi ilgi çekicidir. Azerbaycan mezar anıtlarında parlak bir gelişmenin görülmesi ilgi çekicidir. Azerbaycan mezar anıtlarının Anadolu'daki kümbetlerle bağlantısı gözden kaçmıyacak bir açıklıkla XIII. yüzyıl ikinci yarısına kadar kolayca takip edilebilir.

Medreseler

Şiiliğe karşı Sünniliği geliştirmek ve devlet memurlarını yetiştirmek üzere ilk devlet medreseleri XI. yüzyıl başlarında Gazne'de kurulmuştur. Bunlardan, Gazneli Sultan Mahmut zamanında Beyhaki'ye Saidiye, Ebu Saad el Astrabadî ve Ebu Ishak el-İsferainî olarak dört medresenin adları bilinirse de mimarî özelliklerini veya yapı şekillerini anlatan veya gösteren herhangi bir kaynak ve eser kalmamıştır.

Sengbest'te, Gaznelilerin Tûs Valisi Arslan Cazip Türbesi'ne bitişik olarak ribatla birlikte bir medrese binasının bulunduğu ileri sürülmüş ise de tamamen yıkılmış olan bu yapı hakkında kesin bir

bilgi edinilememiştir. 1913'te Niedermayer'in basit krokisinde iki yanda odalar sıralanan dikdörtgen veya kare bir avlu ön ve arkada iki veya yalnız önde bir eyvan belli olmaktadır.

Büyük Selçuklular zamanında bu öğretim müesseseleri geniş bir devlet teşkilâtı haline getirilmiş devlet memurları buralarda yetiştirilmiştir. Bunlardan ilki Nişabur'da kurularak, ilk defa medrese adı kullanılmıştır.

Nasırî Hüsrev, Nişabur medresesinin, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in emri ile kurulduğunu kendisi Nişabur'dan 22 Nisan 1046'da geçerken yapının epeyce ilerlemiş olduğunu kaydeder. Bununla aynı zamanda ve sonraki yıllarda, diğer medreselerin de temelleri atılmıştır. Bağdat, Tûs, Isfahan, Herat, Belh gibi şehirlerde kurulan büyük medreselerde bu öğretim müesseseleri süratle gelişmiştir. Selçuklular ve Atabekleri zamanında, bunlar bütün imparatorluk memleketlerine dağılmış, Irak, Suriye ve Mısır'a kadar götürülmüştür. Bağdat medresesi 1067'de tamamlanmıştır. Büyük Selçuklu Medreselerinden, her ikisi Melikşah zamanından olmak üzere Horasan'da Hargird Medresesi ile, Rey'de küçük bir medrese kalmıştır.

Tahminen 1087 tarihinde yapılmış olan, tam bir harabe halindeki Hargird Medresesi'nde, tonozu yıkılmış kıble eyvanından başka bir şey görünmez. Fakat, Godard tarafından yapılan son araştırmalar, her ne kadar Creswell tarafından şüphe ile karşılanmış ve cami olması ihtimali ileri sürülmüşse de bunun kare bir avlu etrafında dört eyvanlı medrese olduunu göstermiştir. Kıble eyvanında kalan tuğla süslemelerin tam benzerleri, güneydoğu taraftaki eyvanın duvar kalıntısı üzerinde de görülmektedir. Kıble eyvanının genişliği 7.04 m.'dir. Yan duvarları üçer sivri kemerle dışarı açılmaktadır. Uzun zaman pişmemiş topraktan olduğu zannedilmiş, fakat inceleme sonunda iyi cins sarı tuğladan yüksek kabartma olarak yapıldığı anlaşılmıştır. 90 cm. genişlikteki kitabe kuşağının alt yarısı yazı, üst yarısı rumî ve palmetlerden süsleme halinde olup, harflerin kolları, iki kısmı birbirine bağlamaktadır. Çok kabarık olan kitabe, tuğla zeminden 8-10 cm. kadar yükselmektedir. Kitabenin büyük kısmı ve tarihin yazılı olduğu sonu kaybolmuştur. Kitabenin kalan kısmı yerinden sökülmüş olup, şimdi Tahran Müzesi'nde bulunmaktadır.

1937'de Rey'de meydana çıkarılan ikinci dört eyvanlı Selçuklu medresesi Melikşah zamanından kalma bir yapıdır. Zengin ştuk süslemeli mihrabı, kuzey-güney eyvanları, doğu-batı eyvanlarından daha küçük ve birbirine eşit olarak yapılmıştır ki, bu umumî kaideye aykırıdır. Medresenin duvarlarını kaplıyan süslemelerden bir kısmı kalmış olup, bunun eski ihtişamı hakkında fikir vermektedir. Geometrik bölümler içinde damarlı rumiler, palmetler ve kıvrık dallardan ibaret süslemeler arasında, karşılıklı iki sülünü canlandıran figürlü bir süsleme de dikkati çekmektedir.

Creswell bunun bir ev olduğunu ileri sürmektedir. Talebe hücreleri de yoktur. Fakat mihrabı çevreleyen kûfî kitabeler, bunun ev olması fikrine uymaz. Selçuklu mimarisinde dört eyvanlı plân şeklinin camilerden önce medreselerde ortaya çıktığı, melikşah zamanından kalan bu iki medresede açıkça görülmektedir. Bu plân daha sonra yine Selçuklular tarafndan camilere tatbik edilerek dört eyvanlı cami plânı yaratılmıştır. Bu plân şeklini Selçuklular, Karahanlı ve Gazneli mimarisinden

almışlardır. Akça Kale ve Kurtlu Şehir Kervansarayları ile Gaznelilerden Sultan Mahmut'un XI. yüzyıl başından Leşker-i Bazar sarayında dört eyvanlı plân tamamıyla gelişmiş olarak, Selçuklulardan önce gerçekleştirilmişti.

Kervansaraylar

Simnan-Şahrud yolunda, Ehvan'da taş ve tuğladan yapılmış olan ve Ribat Anuşirvan adıyla tanınan kervansaray, Selçukluların ilk devrinden Tuğrul Bey zamanında yapılmış olup, halen de ayaktadır. Karahanlıların Dehistan ve Day Hatun kervansarayları ile bazı benzerlikler gösterir. Kervansarayın adı, Ziyarîlerden, Şerefül Maâli Anuşivan'a (1029-1049) bağlanmaktadır. 72x72 m. kare plânda, bir kale gibi sağlam duvarlar köşelerde tam silindire yakın kenarlarda yarım silindir kulelerle takviyelidir. Dört eyvanlı ve payeler üzerine revaklı avlu, bunların arkasında tonozlu, uzun diktörtgen biçiminde yanyana simetrik olarak sıralanmış odalardan ibarettir. Üç köşede dört kollu eyvanlarla çevrili küçük kubbeler halinde ayrı daireler vardır. 5 metre genişlikte ve 17 m. derinlikte eyvanlardan, girişin karşısına gelen eyvanın arkasına gelen eyvanın arkasında, kare bir mekân vardır ki aslında belki kubbeli idi.

Giriş eyvanı tam orta eksende olmadığından bir tarafında üç bir tarafında dört oda, diğer eyvanların her iki yanında üçer oda vardır. Aynı bölgede, Nişabur-Sebzevar arasında bulunan, Melikşah'ın kervansarayı Ribat Zafaranî teknik bakımdan bazı gelişmelerle, plân değişikliği gösterir. Tamamıyla teknik bakımdan bazı gelişmelerle, plân değişikliği gösterir. Tamamıyla harabe halindedir. Herzfeld'in plân taslağına göre 75x75 m. kenarlı kare biçiminde köşeleri kuleli bir yapı olup ortasında dört eyvanlı avlu ile kenarları simetrik bir kervansaraydır.

Odalar tek tek sıralanmış beyt şeklinde mekân grupları yoktur. Yüksek bir tuğla temel üzerine kerpiç duvarlarla yapılmış olan kervansaray tuğlaları söküldüğünden çok harap durumda idi. 1940'da bu bölgeleri araştıran Godard'ın notuna göre Ribatı Zarafanî tamamen ortadan yok olmuştur.

İran'da, Büyük Selçukluların en önemli abidelerinden biri Meşhed ve Serahs arasında ıssız bir arazide bulunan Ribat-ı Şerif'tir. Eskiden adı böyle değildi. Bir zamanlar, Nişabu-Merv arasındaki büyük Horasan yolu buradan geçiyordu. Godard'ın etraflıca araştırıp yayınlanmış olduğu bu Selçuklu kervansarayının adı, tarihe dayanarak, 1088'den itibaren 40 sene boyunca, Selçukluların Merv Valisi ve Veziri olan, Şerefeddin ebu Tahir bin Sadeddin bin Ali el-Kumî'ye bağlanmakta ve üslûp özelliklerine göre ilk yapılış tarihi 1114-15'e konulmaktadır. Bu tarihde Melikşah'ın oğlu Ebu Şuca Mehmed zamanına rastlamakta olup, 1117'de de kardeşi Sultan Sencer gelmiştir. Selçuklu sultanları tarafından yaptırılması gereken kervansarayın asıl adı bilinmediğinden, Ribat-ı Şerif olarak tanınmaktadır.

Çok olgun, simetrik plânı ve süslemeleri Büyük Selçuklu mimarîsinin bütün kuvvetini göstermekterdir. Kervansaray, arkada kareye yakın asıl ile, bunun önünde yatık dörtgen biçiminde eklenmiş kısımdan ibarettir. Yalnız, köşelerde kuleler vardır. Kuzey taraftaki 4/3 silindir köşe

kulelerinin iki tarafında birer adet daha küçük yarım silindir kuleler vardır. Ön taraftaki köşe kuleleri beşgen biçimindedir. Her iki bölüm dört eyvanlı bir avlu etrafında sıralanmış mekânlar şeklindedir. Eyvanlardan üçü, dış ve iç portalden avlulara geçişi sağlar. Diğer beş eyvan kare biçiminde kubbeli mekânlara götürmektedir. Bunlar, tromplu kubbelerdir. Dış portal, kare biçiminde kulelerle çevrilidir. Bunların içi, tonozlu mekânlar olup, soldaki camidir. İkinci portal, masif kuleler takviyelidir ki bunların biçimi Karahanlıların Day Hatun Kervansaray portaline tamamıyla uygundur.

Mimarîde ve yapıldığı tarihten kalan süslemelerde de Karahanlı mimarîsinden gelen birçok özellikler gözden kaçmaz. Tuğlaların çeşitli örneklere göre dizilmesi de oradan geliyor. Dıştan kaleyi andıran ribatın içi, adetâ bir sarayı andıran şaşılacak bir mimarî zenginlik gösterir. Birinci avlu, nispeten daha sade, fakat ikinci avlu daha kubbeli camiden başlayarak revaklı avlusu ve arka eyvanın iki tarafındaki küçük dört eyvanlı avluları ile özel dairelere varıncaya kadar her türlü konfora sahiptir. Büyük arka eyvan abidenin en zengin ve gösterişli kısmıdır. Bu eyvanın cephesinde tuğladan, kes geometrik geçmeler ve abidevî kûfî harfllerle etrafını çevreleyen geni bir kitabe kuşağı göze çarpar. Bu büyük kitabenin üst kısmı yıkılmışsa da altta yine tuğladan kûfî harflerle daha küçük bir satırlık kıta daha vardır. Serahs'lı, Ebu Mansur Esad bin Muhammed, kitabeyi yazarın adı olarak okunmuştur. Yukarıdan aşağı uzanan büyük kitabe kuşağının sağında, başlangıçta, "Ebul Kasım" solunda, bitiş kısmında ise, yalnız "seneti semane..." okunmaktadır. Godard, Karahanlıların Ribatı Melik Buhara'da Namazgâh Camii'nin mihrap duvarı ve Özkent türbeleriyle yaptığı karşılaştırmalar sonunda, isabetli olarak bunu 508 olarak tamamlanış ve yapılış tarihini 1114-15 olarak bulmuştur.

Eyvanın içi, sonradan tamamıyla ştuk süslemelerle kaplanmış ve alçı kabartma çiçekli sülüs ile geniş bir kitabe kuşağı eyvanın yan duvarlarının ve arkasını boydan boya çevirmiştir. Tonoz yıkıldıktan sonra, çok bozulan ribatın bu tek sülüs kitabesinde, Sultan Sencer'in adı ile Ali Efrasyab Kutluğ Bilge, Terken bint el Hakan olarak, onun hanımı ve Karahanlılardan, Muhammed Arslan bin Süleyman Han'ın kızı Terken Hatun'un adı okunmaktadır. Tarih olarak 1154-55 yılı yazılıdır. Bu yeni kitabenin arkasında ve eyvanın arka duvarında eski, sade süslemeler belli olmaktadır. 1153 yılı başında, Oğuzlar'ın bir isyanı olmuş, Sultar Sencer onların eline esir düşmüş fakat kendisini yine sultan olarak tanımışlardır. Terken Hatun da beraber olduğu halde, 4 yıl esir kalan Sencer, 1156 başında onun ölümü üzerine Merv'e geldi ve 1157 başında, 72 yaşında öldü.

Oğuzlar isyan halinde iken, ribatı tahrip etmişlerdi. Terken Hatun, babası Arslan Han'dan mimarî zevkini almıştı. Ribatı baştan başa tamir ettiren ve alçı (ştuk) süslemeleri yaptıran odur. Bu arada aynı şekilde, Oğuzlar tarafından tahrip edilen, Ribatı Mahi'yi de tamir ettirmiştir.

Ribatı Şerif ilk yapıldığı zaman Horasan mimarîsinde gerek yapı gerek süsleme malzemesi olarak yalnız tuğla kullanılıyor, ancak aradaki boşluklarda tuğla örneklere uydurulan harç süslemeler görülüyordu.

1154-55 tarihli büyük nesih kitabe yazıldığı zaman bütün değişiklikler ve alçı süslemeler de yapılmıştır.

İkinci avluya götüren portalin süslemeleri de değiştirilmiştir. Camilerin süsleme ve mihrapları da eski duvarlar üzerinde bu zamanda yeniden yapılmıştır.

Birinci avlunun güney cephesi de aynı tarihtendir. Nişli cephe tuğladan kesme geometrik geçmeler bu büyük kûfî kitabelerle asıl mimarî 1114-15'teki orijinal durumunu göstermektetir.

Büyük Selçuklu Saray Mimarîsi

Selçukluların merkezi Merv, Sultan Sencer'in ölümüne kadar parlak bir imâr faaliyeti görmüş daha sonra Harezm'de Ürgenç onun yerini almıştır. Merv'de kalan eserlerden Sultan Kale oldukça iyi bir durumdadır. Dört kilometre kare bir alanı çeviren surlar 15 yükseklikte ve her 15 metrede 4 m. çapında yarım silindrik bir kule ile takviyeli olup ayrıca bir hendekle korunmuştur. İçerisi duvarlarla bir şehristan olarak düzenlenmiştir. Saray ve kışlalar ark denilen bölümdedir. Eski meskûn şehrin ortasında bir havuz büyük bir cuma camii ve Sultan Sencer'in türbesi yer alıyordu.

Selçuklular'ın XI. yüzyılda Merv'deki sarayları 45X39 m. ölçüsünde 50 odalı çok gösterişli bir yapı idi. Doğuda bulunan esas girişten dört eyvanlı ve 16x16 m. lik avluya geçiliyordu. Bunun yanında cephesi yarım sütunlarla dekorlu bir yapı içindeki dikdörtgen salon belki sultanın kütüphanesi olabilir.

A. Metz; Die Renaissance des Islam, Heidelberg 1922.

Aydın Sayılı; "Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin yeri", Erdem, I/1, 1985, s 170.

Aydın Sayılı; "Central Asien Contribution to the Earlier Phases of the Hospital Buildings Activities in Islam", Erdem, 1 Ocak 1987, s. 149-161, Türkçesi 135-147.

"Ahmed b. Tolun Humaraveyh", İslam Ansiklopedisi.R. Schneider; "Tulunidische Lüsterfayance", Ars Orientalis V, 1963 s. 50-78.

Mübahat Türker-Küyel; "Bugünkü Batı Kültüründe Türklerin Etkisi ve Katkısı", TKA, XXXI/1-2, 330-349.

Mübahat Türker-Küyel, "Bugünkü Batı Kültüründe Türklerin etkisi ve katkısı", TKA, XXXI/-2, 330-349.

Aslanapa, Oktay: Turkich Art and Architecture. London, 1971.

Cohn-Wiener, E: Turan. İslamische Baukunst in Mittelasien. Berlin, 1930.

Diez, Ernst: Churasanische Baudenkmaler. Berlin, 1918.

Godard, A.: "Khorasan", Athar-e İran, IV/1, 1949, s. 7-150.

İslam Ansiklopedisi, madde: Ahmet İbn Tolun Hacmdzaweyh.

İslâm Ansiklopedisi, Madde: Ihşid, Muhammed bin Tugaç, Fâtimîler.

Hrbas, Milos-Knobloch", Edgar: Die Kunst Mittelasien. Prag. 1965.

Cohn-Wiener, E: "Die Ruinen der Seldschukenstand von Merv und das Mausoleum Sultan Sandschars", Jahrbuch der asiatischen Kunst, II, 1925, s. 114-122.

Gabreel, Albert: "Le Mesdjid-i Djum'a d'Isfahan", Ars Islamica, II/I, 1935, s. 7-44.

Godard, Andre: "Ardistan et Zaware". Athar-e, I, 1936, s. 285-309.

Sourdel-Thomine, J: "L'Architecture İslamuque de I'Iran", Art et lit. en İran, s. 77-94.

Stronach, D. Cuyler-Young, T.: "Theree Octagonal Seljuk Tomb Towers" Iran, IV, 1966, s. 1-28.

Glück, Heinrich-Diez, Ernst: Die Kunst des Islam. Berlin, 1925. (Proplean Kunstgeschicte V.).

Grube, Ernst: The World of Islam, New York, 1967.

Kafesoğlu İbrahim: Selçuklu Tarihi, İstanbul 1972.

Kühnel, Ernst: "Die İslamische Kunst" A. Springer, Handbuch der Kunstgeschichte VI. Die Aussereuropdische Kunst. Leipzig, 1929, s. 369-548 Die kunst des Islam 2. baskı, Stuttgart, 1962.

Akok, Mahmut: "Diyarbakır Ulucami Mimari Manzumesi" Vakıflar Dergisi, VIII, 1969, s. 113-139.

Altun Ara: "Mardin'de İki Artuklu Medresesi" Sanat Tarihi Yıllığı, III. 1969-70, s. 253-263.

Bakırer, Ömür: "Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konum, Şekil, Malzeme ve Tezyinat Örnekleri" (A. Study on thirteenth century brick minarets in Anatolia) Vakıflar Dergisi, IX, 1971, s. 337-365 (s. 363-65 İgn. Özet).

Eldem, Halil Edhem: Anadolu Selçukluları Devrinde Mimari ve Tezyini Sanatlar. Ankara (t. s.) (Türk Tarihinin Ana Hatları, Seri I, No. 4).

Erdmann, Kurt: Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhundersts, 2. cilt, Berlin, 1962.

Otto-Dorn, Katharina: "Bericht über die Grabung in Kobadabad 1966", Archaeologischer Anzeiger, 1969, 438-506.

Ögel, Semra: Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, Ankara, 1966.

Özergin, M. Kemal: "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", Tarih Dergisi 20, 1965, s. 141-170.

Turan, Osman: "Selçuk Kervansarayları", Belleten, X, 1946, s. 471-495.

Aslanapa, Oktay: Türk Sanatı, C. I, II, İstanbul 1972-1973.

Glück, Heinrich-Diez, Ernst: Die Kunst des Islam. Berlin, 1925. (Propylaen Kunstgeschichte V.).

Cohn-Wiener, E: Turan. Islamische Buakunst in Mittelasien. Berlin, 1930.

Diez, Ernst: Churasanicshe Baudenkmaler. Berlin, 1918.

Godard, Andre: "Isfahan", Athar-e, II, 1936-38, s. 3-176.

Sourdel-Thomine-J: "L'Architecture İslamque de L'Iran', Art et lit, en Iran, S. 77-94.

Erdmann, Kurt: "Zur Türkischen Baukunst Seldschukischer und Osmanischer Zeit", İstanbuler Mitteilungen, 8, 1958, s. 1-39.

Gabriel, Albert: Monuments Turcs d'Anatolie, 2 cilt, Paris 1931-34.

Gabriel, Albert: Voyages Archeologiques Dans la Turquie Orientale. Avec un recueil d'inscriptions arabes par jean Sauvaget. Paris, 1940.

Kuran, Aptullah: Anadolu Medreseleri, c. 1, Ankara, 1969.

Bakırer, Ömür: "Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konum, Şekil, Malzeme ve Tezyinat Örnekleri", (A. study on on thirteenth century brick minarets in Anatolia) Vakıflar Dergisi, IX, 1971, s. 337-365 (s. 363-65 İng. özet).

Erdmann, Kurt: Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts. Teil. I. Katalog. Text, Abbildungen, Berlin 1961. (2 cilt). İstanbuler Forschungen Bd. 21.

Özergin, M. Kemal: "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", Tarih Dergisi 20, 1965, s. 141-170.

Turan, Osman: "Selçuk Kervansarayları". Belleten X, 1946, s. 471-495.

İslam Öncesi Türk Sanatının İslami Döneme Etkisi / Prof. Dr. Haşim Karpuz [s.39-42]

Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Bu yazıda İslâm öncesi Türk sanatının İslâmi döneme etkileri konusunda arkeolojik buluntular ve mevcut sanat eserlerinden hareketle bir deneme, kısa bir özet yapmaya çalışılmaktır. Türk tarihi gibi, Türk sanatının da değişik coğrafyalarda yaşanmış, gerçekleşmiş uzun bir geçmişi vardır. İslâm öncesi Türk devletlerinden Hunlar ve Göktürkler daha çok konar göçer bir hayat sürmüşler, Uygurlar ise kentlerde yaşayan dış etkilere açık, şehirli bir kültür ve sanat ortamına sahip olmuşlardır. Bu dönemlerin mimari, heykel, resim ve el sanatları alanlarında tasarım, malzeme, teknik, renk, motif ve kompozisyon bakımından İslâmi döneme etkilerini belirlemeye geçmeden önce, Türk sanatı kavramı ve Türk sanatının geçirdiği evrelere kısaca bir göz atmamız gerekiyor.

Türk sanatı, Türklerin tarihi süreç içerisinde, yaşadıkları topraklar, sahip oldukları sosyal, siyasal, ekonomik ve kültür çevresine bağlı olarak oluşturdukları sanat ürünlerinin bütününü ifade eder. Bizim burada üzerinde duracağımız sanat alanları; plastik sanatları mimarlık, heykel, resim ve el sanatlarını kapsamaktadır.

Son yıllara kadar İslâm öncesi Türk sanatına gereken ehemmiyet verilmemiştir. Yerleşik kent kültürüne sahip toplumların sanat eserlerine önem veren genel görüş doğrultusunda, Orta Asya'da yarı göçebe-atlı bozkır kültürüne sahip Hunların sanatı üzerinde hiç durulmamış, Göktürk ve Uygurlardan ise kısaca söz edilmiştir. Orhun Abidelerine atıfla Göktürk heykelleri "balballar" ele alınmış, Uygur dönemi için yazılı budist duvar resimlerine yer verilmiştir. Orta Asya'da önceleri batılı, Rus bilginler tarafından kazı ve araştırmalar yapılmış, İslâm Öncesi Türk Sanatı için önemli sonuçlar ortaya konmuştur. Bu kazı ve araştırmalara son yıllarda Türk bilim adaları da katılmıştır.

İslâm Öncesi Türk Sanatı günümüz için farklı bir din, sosyal ve kültürel ortamın sanatıdır. Türkler Orta Asya'da hayatlarını sürdürebilmek için konar göçer bir hayat yaşamak zorundaydılar. Hayvanları otlatmak için yazın yaylalara gitmek gerekliydi. Göçebe hayatında sürüler ve atlar onların ayrılmaz parçaları olmuştu. Göçebe topluluklar için büyük evler gereksizdir. Bunun için en elverişli konut yazları "çadır" kışları ise yerleşik konutlar olmuştur. Uzun süre şehirlerde gelişen sanatları inceleyen sanat tarihçiler, yerleşik kültürleri uygar olarak tanımlarken göçebe toplulukların sanatlarını barbar, göçebe sanatı olarak küçümsemişlerdir. Çadırda sanat olmaz gibi bir görüş ortaya atılmıştır. Bunun sebebi de ilk önce İslâm öncesi Türk sanatının inceleyenlerin batılı sanat tarihçileri oluşudur.

Gerçekte, sanatı insanın duygu ve düşüncelerini ifade etmesi, maddeye yansıtmasıdır. Bu bakımdan, sanat eserlerini sosyal sınıflara, toplum yapılarına göre ayırımlara tâbi tutmak görüşü artık kabul görmemektedir. Ancak bütün bunlara rağmen kültürlerin ve kavimlerin harman olduğu Orta

Asya'da hangi sanat eserlerinin bize ait olduğunu belirlememiz zor. Türk dilinin konuşulduğu bölgelerde oluşan sanatlar komşu bölgelerden etkilenmiş yeni sentezler ortaya çıkmıştır (Kuban, 1993, 13). Anadolu öncesi Türk sanatının Orta Asya'nın kültür, sanat merkezlerinden aldığı etkiler İslâmi dönemde ve Anadolu'da da yaşamaya devam etmiştir.

Türk sanatı kronolojisine baktığımız zaman İslâm öncesi ve İslâmi dönemin değişik coğrafyalarda geliştiğini görüyoruz:

A. İslâm Öncesi Türk Sanatı

1. Hun Dönemi M.Ö. III. yüzyıl -M.S.V. yüzyıl, (Büyük Hun: M.Ö. 209-M.S. 216, Doğu Hun: II-IV. yüzyıl, Avrupa Hun: 375-454)

2-Göktürk Dönemi 552-743,

3-Uygur Dönemi 744-1368

B. İslami Dönem Türk Sanatı

1. İslâmi Dönemde Anadolu Dışında Türk Sanatı

Karahanlı: 840-1212, Gazneli: 926-1186, Hindistan'da Delhi Sultanlığı: 1190-1412, Babürlü: 1526-1707, Büyük Selçuklu Sanatı: 1037-1157, Suriye-Irak Zengiler: 1086-14. yüzyıl, Mısır Tolunoğlu: 9-13. yüzyıl ve Memlüklü: 1250-1517

2. Anadolu'da Selçuklu Sanatı: 1071-1308

3. Anadolu'da Beylik Devri Sanatı: 14-15. yüzyıl

4. Osmanlı Sanatı: 1299-1922

5. Cumhuriyet Devri: I923-

C. İslâmi Döneme Etkiler

İslâm öncesi Türk sanatının İslâmi döneme etkilerini ele alırken öncelikle İslâm sanatı kavramı ve İslâm sanatı içinde Türk sanatının yerine bir göz atalım. İslâm sanatı, Müslüman toplumların ortak malı, Kur'an ve İslâmi ilkelere bağlı, birlik ve bütünlük düşüncesinin hakim olduğu bir sanat alanıdır. İslâm Sanatı konusunda bu tanıma bağlı olarak iki görüş ileri sürülmüştür:

1. İslâm sanatı tarihi coğrafi boyutları içerisinde bir bütündür.

2. İslâm sanatında birlik ve bütünlükten çok farklılıklar hakimdir. Bu farklılık bölgesel şartlardan, değişik yorumlardan doğmuştur. Bunu İslâm sanatının birlik içinde değişikliği olarak ifade edebiliriz.

Türk sanatı, tarihi seyir içerisinde değişik konular, temalar kazanan kendine has özellikler ile beliren bir sanattır. Türklerin İslâmiyeti kabul etmeleriyle yeni ve zengin alanlara kavuşmuştur.

1. Hun Dönemi Etkileri

İslâm öncesi Türk sanatının ilk evresini oluşturan Hunları Türk kabul ediyoruz. Bu dönemde şimdilik yazılı belge olmadığı için farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu dönem sanatına bilgilerimiz kurgan buluntularına dayanmaktadır. Hunlar da ruhun ölmezliğine inanıyorlardı ve ölülerini bu mezarlara birçok hediyelerle ve elbiseleri ile gömmüşlerdir. Gök Tanrı inancı ve atalar kültü sayesinde, bu anıtsal mezarlar-kurganlar yapılmıştır.

Mimarlık alanında kurganların yanı sıra topak ev veya yurt denilen çadırlar kullanılmıştır. Belki de ormanlık bölgelerde kurganların mezar odalarının yapıldığı teknikte, ahşap yığma (çantı) evler de inşa edilmiştir.

Türk sanatı tarihi konusunda yapılan araştırmalar ve değerlendirmeler plastik sanatlar alanında Türklerin kendilerine has biçimler ve üsluplara sahip olduklarını göstermiştir. Bu konuya ilk dikkati çeken, J. Strzygowsky olmuştur. Daha sonra C. E. Arseven, O. Aslanapa gibi sanat tarihçileri ve yeni kuşak araştırmacılar bu konuda ayrıntılı çalışmalar yapmışlardır.

Artık İslâm öncesi Türk sanatı kendine has özellikleri ile, İslâmi dönemde Türklerin İslâm Sanatına katkılarını bilebiliyoruz (Arık, 1969, 57-100). Mimarlık alanında, merkezi plânlı yeni bir cami tipi, kervansaraylar, medreseler, türbeler ilk aklımıza gelenlerdir. Heykel-kabartma ve resimde Orta Asya etkileri uzun yıllar varlığını sürdürmüştür. Türk Sanatı; bütün İslâm ülkelerini içine alan İslâm sanatının ayrı, kendine has özellikleri, kimliği olan bir sanat alanı olarak tanımlanıp değerlendirilebilir.

Çadırın Türk mimarisine etkileri iki ana başlıkta ele alınmaktadır.

I. Anıtsal Türbe Mimarisi

Selçuklu Dönemi kümbetlerinin mezar anıtlarının menşei konusunda, üç yapı üzerinde durulmuştur. XI. yüzyılda Orta Asya'da ortaya çıkan mezar kuleleri, Türk çadırları ve kurganlar. Orta Asya'daki Türklerin ölüyü çadıra koyup yas töreni yapıp, ölünün mezarı üzerine çadır kurma, kerpiçten, taş ve ağaçtan kulübe yaptıkları bilinmektedir. Bilindiği gibi en eski mezar tipi kurganlardır. Bir tümülüsü andıran kurganlardan mezar kulelerine geçiş ve çadırla kurulabilecek ilişkiler üzerine ilk önce duran J. Strzygowsky olmuştur.

Anadolu türbe mimarisi üzerinde ayrıntılı çalışmalar yapan M. Oluş Arık bu görüşleri ancak yerine başkası konmamış bir hipotez olarak kabul etmekte ve Strzygowsky'nin "günümüze kalmış olan anıtlar değil, yok olmuş yapılarda genel sanat gelişmelerine tesir etmiş olabilir" düşüncesine hak vererek her iki yolu da muhtemel kabul etmekle yetinmek zorundayız demektedir (Arık, 1969, 57-100).

II. Çadırın Türk Evi-Türk Odası ile Olan Benzerliği

Türk Evi, sokaklar üzerinde, bahçe duvarı ile sokaktan ayrılmış bir avlusu olan iki katlı bir konuttur. Evlerin zemin katları ahır, depo, kiler olarak kullanılır. Bir ahşap merdivenle çıkılan birinci kat esas yaşama alanıdır. Esas katta, sofa ve sofaya açılan odalar bulunur.

Oda: Ev içerisinde birçok fonksiyona sahip kendi başlarına yaşama birimleridir. Oturma, yemek yeme, yatma, çalışma gibi gayelerin gerçekleştiği bir ortamdır.

Girişte sekialtı-pabuçluk, sekiüstü-orta mekan, sedirler, ocak, pencereler-tavan- üst örtü, yüklük-gusülhaneler'dir.

Burada şematik bir çizimle çadır-oda benzerliğini ele alalım (Küçükerman, 1988, 62).

Türk Odasının Çadırla benzerliği (Küçükerman'dan)

Sofa: Odalar arası ilişkilerin sağlandığı bir ortak alandır. Evler nasıl bir sokağa açılıyorsa, ev içindeki her bir oda da sofaya açılır (Çadırların oluşturduğu avlu). Türk evinin bu şekilde avlu-sofaya bağlı içe dönük karakteri evlerden başka medrese, kervansaray Türk yapılarında da görülür.

Özetleyecek olursak bu dönem mimarisinde, topak ev Türk evine (odasına) kaynaklık etmektedir. Çadırların arasındaki avlu Türk evindeki sofanın öncü mekanıdır. Topak ev ayrıca biçim olarak türbelere benzemektedir. Kurganlar ise fonksiyon olarak türbelerin cenazelik katını meydana getirmiştir.

Bu dönem heykel, resim ve el sanatı ürünleri kurgan kazılarından elde edilmiştir. Başta Pazırık, Noinula ve Esik olmak üzere birçok kurgan buluntusunun ortak özelliği "Hayvan Üslubunda" süslenmiş eşyaların bulunmasıdır.

Hayvan Üslubu, çeşitli hayvan motiflerini ve hayvan mücadelelerine konu alan stilize ve natüralist olarak gerçekleştirilen çoğunlukla giysiler, koşum takımları ve gündelik eşya üzerinde uygulanan bir heykel, ve resim sanatıdır. Hayvan üslubunun önemli buluntularını Hun kurganlarında görmekteyiz. Hunlara ait birçok kurganda, günlük eşya, dini eşyalar ve koşum takımı üzerinde bu üslubun değişik uygulamalarına yer verilmiştir.

1- Malzeme: Ahşap, metal, deri ve tekstil ürünleridir.

2- Hayvan üslubunda tasvirler genellikle eğri kesim yüzeysel oyma veya aplike tekniğinde yapılmaktadır. Töz dediğimiz çadır direklerine veya sancak sopalarına takılan heykelciklerden başka bu konuların işlendiği ve üç boyutlu heykele pek rastlanmaz. Ancak bazı küçük fîgürler bulunmuştur.

3- Tasvirler stilize ve natüralist olarak gerçekleştirilmiştir.

4- Hayvan üslubunda Orta Asya coğrafyasında görülen değişik hayvanlara yer verilmiştir. Kartal, doğan gibi yırtıcı kuşlar, pars, kaplan, arslan, kurt gibi vahşi memeliler, dağ koyunu, geyik gibi hayvanlar, grifon gibi hayali yaratıklar hayvan üslubunda ele alınmışlardır.

5- Hayvan üslubunda konular hareketli, canlı olarak işlenmiştir. Koşan, boğuşan hayvanlar ele alınmıştır. Tek başına olan hayvanlar bile hareket halindedir.

Sonuç olarak denilebilir ki hayvan üslubu Hun ve İskitlerde en iyi örneklerini veren atlı kültüre mensup toplulukların ortaya koyduğu üsluptur. Bu sanatın en belirgin özelliği (canlı ve dinamik) hareketleri başarılı bir biçimde yorumlanmasıdır.

Hayvan üslubu, İslâmi döneminde, özellikle taş süsleme karşımıza çıkmaktadır. Diyarbakır surlarında, Kervansaraylarda, saraylarda, medreselerde birçok figürlü süsleme bulunmaktadır. Ayrıca Ahlat mezar taşlarında hayvan üslubunun repertuarında bulunan hayvanlara (kurt, ejder gibi) yer verilmiştir.

2. Göktürk Dönemi Etkileri

Göktürk Devri Türk tarihinin ilk yazılı belgeleri ile belirlenen, ilk şehirleşmenin ortaya çıktığı, anıtsal mimarinin başladığı, heykel sanatı alanında önemli eserler verilen bir dönemdir.

Göktürk Dönemi'nde, Türklerin İpek Yolu'nun kuzey yolu üzerindeki şehirleri kontrolleri altına aldıklarını görüyoruz. İpek Yolu ilkçağlardan itibaren Çin ile kuzey ve batı ülkelerini birbirine bağlayan önemli bir ulaşım ve ticaret yoludur. Daha sonra 9-12. yüzyıllarda Uygur ve Çinliler yol üzerinde önemli kültür ve sanat merkezleri kurdular. İpek yolu sadece ekonomik yönden uluslar arasında yakınlaşma sağlamadı, kültür ve sanatın da yayılmasına katkıda bulundu.

Göktürk Dönemi sanatının İslâmi döneme etki yapan sanat eserleri balballardır. İnsan şeklinde tasvir edilmiş, kendine özgü ikonografileri bulunan bu mezar taşları önemlidir. Bengütaş, baba taş, kadın taş gibi adlarla anılan balballların yapım amaçları konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür.

Doğuya yönelik olan balballarda frontalite hakimdir. Baş, yüz, sakal, bıyık, silah, kemer elde tutulan kadeh gibi unsurlar ayrıntılı olarak tasvir edilmiştir. İnsan biçimli balballardan başka, kaplumbağa, at, koyun heykelleri de mezar taşı (bengütaş) olarak dikilmiştir. Bunların örneklerine Kültigin ve Bilge Kağan külliyelerinde rastlıyoruz.

Balballar mezar taşı olarak günümüze yansımıştır. Çok geniş bir coğrafyada insan, hayvan (koyun, koç, at) şeklinde uygulanmış ve tam plastik örnekler gerçekleştirilmiştir. Özellikle Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkleri bu geleneği yaşatmışlardır. Yakın yıllar da bile Tunceli ve Muş yöresinde koç biçimli mezar taşları kullanılıyordu.

3. Uygur Dönemi Etkileri

İslâm öncesi Türk sanatında hakkında en fazla bilgi ve eser olan Uygur sanatıdır. Uygurlar büyük kentlerde yaşadılar. Mimarlık alanında çok sayıda yapı tespit edilmiştir. Önceleri Mani dininin sonra da Budizmi kabul ettiler. Bu dinlerin etkisinde heykel ve resim sanatında önemli eserler ortaya konmuştur.

Mimari

Budist manastırlar merkezi mekan tasarımı ve bir avlu etrafındaki oda dizileri ile medrese yapılarına kaynak gösterilmiştir.

Uygur Dönemi'nin meditasyon yapan Buda figürleri bağdaş kurmuş insan figürleri olarak, elinde adak çiçekleriyle tapınağa giden vakıfçılar ise stuko heykel olarak İslâmi dönemde karşımıza çıkar.

Stuko Heykel örneklerinin azlığına rağmen dini ve sivil mimaride alçı kabartmalar süslemelere geniş yer verilmiştir.

Figürlü Süsleme

Hun ve Göktürk döneminde hayvan üslubunda yer alan değişik hayvanlar, kabartma ve heykel olarak İslâmi dönem yapılarında, çörten, konsol ve değişik kabartmalarda, kompozisyonlarda yer alırlar. Erzurum Emir Saltuk Kümbeti'nde 12 Hayvanlı Türk Takviminden alınmış tasvirler, Ahlat Mezar taşlarında ejderler, kurt başları; kartal vd. hayvan kabartmaları ortak motiflerdir.

Resim

Uygur fresk ve minyatürlerinin İslâm sanatını, Selçuklu minyatürünü uzun süre etkilediğini görüyoruz. Abbasi Devri, kabartma, minyatür ve seramiklerinde Uygur resminin etkisi açıkça görülür. Selçuklu Devri minyatürlerinde (Varka ve Gülsah'da) duvar çinilerinde (Kubad Abad) Uygur fresklerinin özellikleri bulunur. Hayvan üslubu etkileri çini ve minyatürlerdeki hayvan tasvirleri ile yaşatılmaya devam eder. Uygur özellikleri uzun süre Türk minyatür Sanatında etkili olmuştur. Öyleki Fatih Albümü olarak bilinen Mustafa Siyah Kalem'e ait minyatürler 14-15. yüzyılda yapılmış olmalarına rağmen Uygur resim tekniklerini yansıtırlar.

Sonuç

Milletimizin tarihi hafızası gibi kültür ve sanat hafızası da sahip olduğu değerleri yok etmiyor. Doğudan batıya göçler, savaşlar, yeni din ve kültür ortamlarına, hızlı değişimlere rağmen sanat hatıralarını yaşamaya devam etmiştir.

Ancak hemen belirtmeliyiz ki, burada sıralamaya çalıştığımız ortak unsurlar, İslâm öncesinden alınan mimari, heykel ve süsleme motifleri aynı amaç ve anlamlarla İslâmi dönemde kullanılmamıştır. Mekan, tasvir ve motifler yeni inanç ilkeleri doğrultusunda yeni muhtevalara kavuşmuştur. Özellikle Selçuklular İslâm öncesi ile İslâmi dönem arasında bir köprü görevi yaptılar. Bu dönemde mimarlık

alanında kendi dünyalarına özgü yapılar gerçekleştirdiler. Camiler, kervansaraylar, medreseler, türbeler İslâm dünyasına Selçuklular tarafından armağan edilmiştir (Arık, 1976, 8-16).

Benzer değişim ve dönüşümü, heykel, kabartma ve süslemede de görüyoruz. Hayvan üslubunun, özel anlam yüklenmiş yırtıcı hayvanları ehlileşmiş ve İslâmileşmiş olarak, bir tarikatın veya tekkenin sembolü olmuşlardır. Kartallar, aslanlar, geyikler, ejderler Selçuklu sultanlarının toplumun hakimiyetlerinin duygu ve düşünce dünyasının simgeleri haline geliyor. Giderek bu figür dünyası geometrik ve bitkisel şekillerle yeni anlamlara ulaşıyor (Mülayim, 1999). Türk Sanatında hayvan motifleri, bu motiflerin değişim ve gelişimi sanat tarihimizi önemli konularının başında geliyor. Böylelikle sanat tarihimiz, tarihi süreç içerisinde insanımızın duygu ve düşünce dünyasına, toplumsal tarihe tanıklık ediyor.

ARIK, M. O., "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", Anadolu, Sayı: XI, Ankara, 1969, s. 57-100.

ARIK, M. O., "İslâm Mimarisine Türklerin Getirdikleri", İslâm Mimarisinde Türkler, İstanbul, 1976, s. 88-6.

ASLANAPA, O., Türk Sanatı, İstanbul, 1984.

BUNKER, E. C., VD., "Animal Style", Art from to East to West, New York, 1970.

BUSSAGLİ, M., Central Asian Painting, London, 1978.

CEZZAR, M., Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977.

DİYARBEKİRLİ, N., Hun Sanatı, İstanbul, 1976.

DİYARBEKİRLİ, N., "İslamiyetten Önce Türk Sanatı", Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Ankara, 1993, s. 1-64.

ESİN, E., İslâmiyetten Evvel Orta Asya Türk Sanatı, Cilt: I I/a, İstanbul, 1972.

İNAL, G., Türk-İslâm Minyatür Sanatı, Ankara, 1976.

İNAN, A. K., Eski Türk Dini, İstanbul, 1976.

JETTMAR, K., The Art of the Steppes, New York, 1967.

KUBAN, D., Batıya Göçün Sanatsal Evreleri, İstanbul, 1993.

KÜÇÜKERMAN, Ö., Türk Evi, İstanbul, 1988.

MÜLAYİM, S., Değişimin Tanıkları Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi, İstanbul, 1999.

MÜLAYİM, S., “Selçuklu Toplumunun İkonografik Hafızası”, Antalya IV. Selçuklu Semineri (Bildiriler) 13-14 Mart 1992, Antalya, 1993, s. 62-69.

ÖGEL, B., İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1984.

‘RİCE, T. T., Ancient Arts of Centra Asia, London, 1965.

ROSTOVTZEFF, M., The Animal Style in South Russia and China, Princeton, 1929.

ROUX, J. P., Orta Asya Tarih ve Uygarlık (Çev. L. Arslan), İstanbul, 2001.

SINOR, D., Erken İç Asya Tarihi, İstanbul, 2000.

İdil Bulgar Devleti'nde Sanat (X-XIII. Yüzyıllar) / Liliya Sattarova - İskender İzmaylov [s.43-54]

Kazan Devlet İnşaat ve Mimarlık Akademisi / Tataristan-Dr. İskender İZMAYLOV/ Taharistan Bilimler Akademisi / Tataristan

Tarihi ve arkeolojik bilgilere göre İdil Bulgar Devleti, X. yy.'ın sonlarına doğru, birçok bilim adamı ve din bilimcinin yaşadığı ve eserler verdiği "klasik bir İslam" ülkesi olmuştur. Ülke içinde bütün büyük toplulukların okulları ve medreseleri bulunuyordu. Doğu yazarları "onların (yani Bulgarların) büyük bir kısmı İslâm dini mensubudur, yerleşik merkezlerinde müezzinli ve imamlı ilkokulları (medreseleri) ile camileri bulunmaktadır"1 diye kaydedilmiştir. İslamiyet, IX. yy.'ın sonlarına doğru Türk geleneklerini değiştirmeye başlamış, putperestliği ve kültleri bâtıl inançlara dönüştürerek toplumun maneviyatını etkilemiştir. Bu zeminde, Bulgarların kendine özgü kültürü ile Türk ve Doğu kültürünün sentezi olarak dekoratif sanatlar gelişmiş ve tek bir etnopolitik birlik şekillenmeye başlamıştı.2 Diyebiliriz ki, Orta Çağ'daki Bulgar Devleti, İslam dünyasının en kuzey ülkesiydi, onun uygarlık ilişkileri yönünü Doğu ülkeleriyle olan iletişim ve kültürel bağları belirlemekteydi. Bulgar Devleti, aynı zamanda faal bir şekilde, ticari, askerî, siyasî ve kültürel olarak, Rusya, Doğu ve Batı Avrupa'nın diğer ülkeleri, Zakavkazye (Kafkas ötesi) ve Priçernomorye (Karadeniz civarı) bölgeleriyle de sürekli olarak bağlantı halindeydi.

XIII. yy.'ın ikinci çeyreğinde, Bulgar Devleti, Moğol hanlarının istilâ ordusuyla birkaç kez savaşa girmiş, 1236'da ise yenilerek Cuçi (oçi) ulusu (Altınordu) terkibine dahil olmuştur.

İdil Bulgar Devleti'nde Sanatın Oluşumu ve Gelişmesi

X. yy.'ın ikinci yarısı-XIII. yy.'ın ilk yarısındaki parlak dönemde Bulgar kültürü çok planlı ve karmaşık bir yapıya sahipti. Bu kültürün özgünlüğü, günümüze kadar ulaşan mimarî yapıların harabelerinde ve dekoratif sanat eşyalarında izlenebilmektedir.

Şehircilik ve Mimarî

Orta Çağ uluslararası ticaretin oluşması ve gelişmesi, İdil Bulgar Devleti'ndeki şehirlerin çoğalmasını sağlamıştır. Şehircilik geleneğinin bulunmadığı bölgede şehirlerin meydana gelmesi ve gelişmesi, spesifik inceleme gerektiren karmaşık ve çok yönlü bir konudur.3 İdil Bulgar Devleti'nin toprakları içinde yaklaşık olarak toplam 150 şehir kalıntısının bulunduğu bilinmektedir. Bulgar Devleti'nde ilk şehirlerin politik, dinî ve ticarî-zanaat merkezleri olarak 920-940 yıllarında meydana gelmeye başladığı söylenebilir. İlk şehirlerin yapısını teşkil eden unsurlar, feodal soyluların kaleleriydi. Bunlar genellikle ticarî yolların kesiştiği yerlerde meydana getirilmiştir: Örneğin, bir Bulgar şehri olan Aga-Bazar iskelesinin yakınlarındaki, Bilyar şehri Harezm'e giden kervan yolunun üzerindeydi vb. kale ve ticaret yerlerinin yakınlarında iskan ve ticarî-zanaat mahalleleri yerleşiyordu.

X-XIII. yy.'daki İdil Bulgar Devleti'nin tüm kasabalarını büyüklüğüne göre birkaç gruba ayırmak mümkündür: küçükleri (6 hektara kadar), şatolar ve "küçük" kasabalar, küçük eyaletlerin yerel yönetim merkezleridir; orta çaptakileri (6-50 hektara kadar; toplam 23) idarî ve ticarî, iktisâdî rolleri üstlenen, hakimiyetin merkezî şehirleridir; büyükleri (50 hektardan büyük), politik, dinî ve iktisâdî merkezler, yerel ve uluslararası ticaretin merkezleriyle, zanaat merkezleridir. Böyle şehirlerin sayısı 12'dir; bunlar Bilyar (800 hektar), Suvar (90 hektar), Bogdaşkin (77 hektar), Samarskaya Luka'daki Volın (100 hektar) Kama boyundaki Kaşan (100 hektar) vb.4 Şehirlerin topografisi birbirinden farklıdır. Küçük şehirlere arazî rölyefini göz önünde bulunduran kale yapısı özgüdür; genellikle onlar nehir kavislerinde veya durumlarda inşa edilmiştir. Orta şehirlerin hepsi dere burunlarına kurulmamış ve arazî rölyefine kısmen uymuştur. Büyükleri ise bazı istisnaları hariç, hep düz plâto üzerinde kurulmuştur. Bulgar şehirleri çeşitli savunma sistemleri ile de ayrılmaktadır. Küçük ve orta şehirler, daha çok bir toprak tabyası bir hendekten ender olarak da sırasıyla çift toprak tabyası ve çift hendekten oluşan savunma sistemine sahiptir. Bununla birlikte X-XIII. yy.'lardaki tüm Bulgar şehirlerinin savunma hatları klâsik bir şemayı takip etmiştir: hendekler önce (dış tarafta), toprak tabyaları sonra (iç tarafta) bulunmaktaydı. Büyük şehirler, çok unsurlu genellikle iki istihkam kısmına ve ender olarak iki-üç hendek ve toprak tabyasından oluşan savunma yapısına sahipti. Askerî mimarînin en ünlü yapıtı olarak, dış şehir üç, iç şehir çift hendek ve toprak tabyası ile korunan Bilyar şehrini kabul etmek gerekir. Her toprak tabyası, kalenin içine doğru yükselmektedir (yani öndekinden bir sonraki daha yüksektir), bu da her üç düzeyden aynı anda düşmana karşı ok atabilmeyi sağlamaktaydı. Ne yazık ki, Bulgar kalelerinde yapılan kazı işlerinin ve kazılmış kalelerin yetersizliği (tamamı 20'den fazladır), askerî mimarînin gelişme tablosunu net olarak verememektedir; ayrıca, bazılarının iyi korunmamış olduğundan ahşap yapıların izlerini açığa çıkarmak ve askerî mimarî yapısını incelemek mümkün olmamaktadır. Ama, anıtların hemen hepsinin üzerinde yapılan incelemelerin neticesinde konunun yeterince aydınlatıldığını söyleyebiliriz. Bulgar Devleti topraklarında Rus Devleti'nde de olduğu gibi kütüklü topraklı savunma yapılarının bulunduğunu söyleyebiliriz.5 Yazma kaynaklara göre bu tür savunma yapılarının yapımında meşe ağacı kullanılmıştır.6

En eski (X. yy.'ın) askerî savunma yapısı dış tarafı hendekli çittir (bu çit toprak tabyası üzerine çakılmış kazıklardan oluşmaktaydı). XI. yy.'da toprak tabyasının üzeri çit ve savaş alanıyla donanmış daha karmaşık yapılar meydana gelmeye başlamıştır. Kütüklü şehir duvarı şeklindeki savunma yapısı diğer şekillerle beraber gelişmiş daha sonra ise onları sıkıştırarak XII. yy.'ın sonuna doğru neredeyse o dönemdeki en güçlü askerî mimarî şekli olmuştur. Yazılı kaynaklarda belirtildiği ve arkeolojik araştırmaların da kanıtlandığı gibi, bazı durumlarda, dış hendekten sonra, küçük toprak tabyası veya çit şeklindeki ek savunma hatları kuruluyordu, bu da kalenin önündeki savunma alanını genişletmekle birlikte düşmanın hareketini zorlaştırıyordu. Benzeri savunma taktiği XII.-XIII. yy.'da Doğuda Kuzey Çin'e kadar olan bölgelerde yaygın bir şekilde kullanılıyordu. Doğu Avrupa'da bu dönemde, Bulgarların, genellikle Rus kuşatmalarını başarılı bir şekilde püskürtmelerinde (1183) ve Moğol Ordularına karşı direnmelerinde (1232, 1236) önemli rol oynayan bu tür savunma sistemi, belirli bir yeniliği teşkil etmekteydi.7

Diğer bir önemli savunma yapıtı da, savunma sisteminin önemli parçasını teşkil eden kale kuleleriydi. Arkeolojik bilgilere göre bunların ortaya çıkışı XI. yy. ve XII. yy.'ın başlarına denk gelmektedir. Bu kule şekilleri tahmini olarak, dörtgen veya sekizgen olmuştur. Kulelerin bir kısmı duvarların eğri çizgili parçalarının birleştiği yerlere yapıldığı da oluyordu, bu da düşmanları yanlamasına ateşe tutma olanağını sağlamaktaydı.

Devlet'in başkenti, XII. yy.'ın ikinci yarısından sonra, hem toprak büyüklüğü (800 hektar), hem de nüfus kalabalığı (50 bin kişi) bakımından ayrılan Bilyar şehri olmuştur (Rus tarihi belgelerinde "Ulu Şehir"), araştırmacılar, 1236'da yok olan bu Orta Çağ şehrinin kalıntılarını, günümüzdeki Bilyarsk (Tataristan Cumhuriyeti Alekseyevskiy ilçesi) köyü yakınlarında, Malıy Çeremşan ırmağının sol tarafında yerleşen Bilyarsk şehri kalıntılarıyla bağdaştırmaktadırlar.8 Bu tarihî, arkeolojik anıt, yüzölçümüne göre, Moğol Dönemi'ne kadar ki Doğu Avrupa'nın en büyük şehri sayılabilir. Özellikle Bilyarsk şehrinin kazıları, zamanı belirtilmiş olan sanatsal eser ve günlük yaşama ait eşya buluntuları ve aynı zamanda da X-XIII. yy.'lardaki Bulgarların anıtsal mimarîsine özgü malzemeler vermektedir.

Diğer bir önemli ve muhtemelen daha eski Bulgar şehirlerinden biri de Bolgar şehri olmuştur. Bu şehrin arkeolojik kalıntıları (yüzölçümü, 380 hektar, şehir kenarlarındaki iskanlarla birlikte 600 hektar kadar olan) Bulgar şehri (Tataristan Cumhuriyeti Spasskiy ilçesi) civarında bulunmaktadır.9 Ne yazık Moğol Dönemi'ne kadarki katmanlar henüz iyi öğrenilmemiştir fakat arkeolojik gözlemlere göre şehir X-XIII.yy.'larda yaklaşık 25 hektar alanı kapsamış (yakınlarındaki iskanlarla birlikte yaklaşık 40 hektar), kale toprak tabyası ve hendeklerle korunmuştur. Burada yaşam ve ekonomi binalarının kalıntıları ortaya çıkarılmış fakat anıtsal yapıtlara henüz rastlanmamıştır.

Yazılı kaynaklara göre Bulgar Devleti'nin ünlü şehirlerinden bir diğeri de Suvar şehridir. Bu şehrin arkeolojik kalıntıları genellikle, Kuzneçiha köyü (Tataristan Cumhuriyeti Spasskiy ilçesi) yakınlarındaki İdil nehrinin sol kolu olan Utk ırmağının sol kıyısındaki Suvarsk (Kuzneçihinsk) kasabası (yüzölçümü 90 hektardır) ile bağdaştırılmaktadır.10 Şehrin savunma yapıtları, kerpiçten ve kütükten yapılmış olup bu anıtsal yapılar ve binaların kalıntıları açığa çıkarılmış, şehir halkının kültürünü ve günlük yaşamını niteleyen önemli malzemeler toplanmıştır.

Bolgar, Suvar, Oşel, Cuketaw, Tuhçin gibi büyük şehirler kale, iç şehir ve mahalleler gibi birkaç istihkam kısmından oluşmaktaydı. Bunların alt yapısı, sokak ve malikane sistemleri birbiriyle uyum içerisindeydi. İç şehir daha kalabalıktı, burada dinî ve kamu binaları, idarî merkezler, şehir soylularının malikaneleri ve esas yaşayış mahalleler yer alıyordu. Bulgar şehir meydanları ile ilgili araştırılmaların yetersizliği, genel şehrin alt yapısı konusunda net ve tam bir bilgi edinmemizi engellemektedir; ancak Bilyar'ın merkezinde mezarlığı, kerpiç hamamı olan cami külliyesinin yanında, zengin evlerinin ve atölyelerinin11 bulunması, bu şehrin kendine özgü bir şehirciliğinin bulunduğunu göstermektedir.

Şehir civarlarında (veya civar mahallelerde) bir takım zanaat mahalleleri (çömlekçi, demirci atölyeleri vb.), ve yazlık evlerle kervansaraylar bulunmaktaydı. Her mahallenin kendine ait mescidi ve çoğu zaman kerpiçten yapılmış hamamı, aynı zamanda da mezarlığı vardı. Bilyar'da, şehir surlarının

içinde bulunan üç şehir mezarlığından başka, merkezde caminin yakınlarında, Bulgar soylularına ait olduğu düşünülen türbe kalıntılarının bulunduğu başka bir mezarlık daha vardı.

X. yy.'ın, ilk yarısında gelişmeye başlayan, ikinci yarısında da mimarinin gelişmesiyle bu gelişmeye devam eden şehircilik, yerel yaşam için mimarlığın, inşaatın yeni malzemelerini ve yöntemlerini, aynı zamanda da İslam ülkelerinin mimarîsine özgü yeni bina tiplerini de geçerli kılmıştır.

Orta İdil'in doğası ve coğrafi özellikleri, Bulgarları ağacı temel inşaat malzemesi olarak kullanmasını sağlamıştır. Tarihî ve coğrafi olarak hemen hemen tüm Doğu geleneği Bulgarlarda inşaat işinin gelişmiş olduğunu göstermektedir.12 Orta Çağ gezgini el-Garnati, Bolgar şehrinin "çam ağacından"13 kurulduğunu açıkça yazmıştır; Yakut İbn Abdallah (XIII. yy.) ise öncekileri kaynak göstererek, "Bulgarlar evlerini sadece ağaçtan yaparlar, bir kütüğü diğer kütüğün üzerine koyar ve bunları birbirleriyle yine sağlam bir ağaçtan yapılmış çivilerle birleştirirler"14 şeklinde belirterek inşaat tekniğinin detaylarından bahsetmiştir. Arkeolojik araştırmalar bu bilgileri, ağaç inşaatının bazı yöntemleri ve bazı ağaç türlerinin özel kullanımları ile ilgili bilgiler sunarak kanıtlamaktadır. Örneğin, günlük yaşayış yerleri inşaatında çam ağacı, dayanıklılık ve uzun ömürlülük gerektiren inşaatlarda (surlarda, kuyu yapımında vb.) ise meşe ağacı kullanılmıştır. Bilyar minaresinin taş temelinin altında toprağı sıklaştırmak için meşe kazıklarının kullanılmış olması çok ilginçtir.15

Ağaç toplumsal ve kültsel binaları yapımında da yaygın bir şekilde kullanılmıştır. X. yy.'ın başlarında İbni Fadlan, Barancar cemaatinin "ibadeti için ahşap mescidin kurulduğunu" belirtmiştir.16 Herhalde, X. yy.'ın ortaları ve ikinci yarısı yazarları (el-Balhi, el-İstahri, el-Masudi, el-Mukaddasi) tarafından anılan camiler de ahşaptandı.17 Bilyar'da bulunan ahşap mescit yapılarının izleri şimdilik sadece yazılı kaynakların güzel bir anlatımıyla kanıtlanmaktadır.

Ne yazık ki biz, binaların Moğol Dönemi'ne kadarki dış görünümüne ait hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bazı anıtların araştırılma derecesi onların görsel olarak yeniden yapılandırılması sadece bazı benzerlerinin de dikkate alınması ile gerçekleştirme imkanını sunmaktadır. Bilyar'daki ahşap ve beyaz taştan yapılmış, minareli mescidi, kerpiç türbeli mezarlığı ve kerpiç hamamı içinde bulunduran cami külliyesi bu konuda bir örnek teşkil eder. Araştırılan arkeolojik kalıntılar, bu kültürü o dönemde İslam âleminin büyük bir kısmında yaygın olan sütunlu (Arap) tipe ait olarak kabul etmemiz onu İdil Bulgarlarının en eski anıtsal kuruluşlarından biri saymamızı sağlar.

Bilyar mescidi, İslam âleminin ünlü merkezlerindeki diğer bazı eski sütunlu mescitler gibi birkaç kuruluş aşaması geçirmiştir. X. yy.'ın birinci yarısında inşa edilen ahşap mescit (dikdörtgen şeklinde: 44,5 mx48-32 m) yeniden yapılandırılmıştır. XI. yy.'ın ikinci yarısından daha erken olmadığını düşündüğümüz doğu tarafına da tam bir bölüm inşa edilmiştir. (dış ölçüleri, 40,5-41,7 mx26,2 m; iç ölçüsü, 38-38,5 mx24 m; kapsadığı genel alan 912 m2); bu bölüm kare şeklinde kesişen direklerle ayrılan dört sıra (her sırada altışar direk) ve beş sahından oluşmaktadır. Mescidin içi yekparedir, bir dönemde salonların arasındaki duvar sıra halinde olan direklerle değiştirilmiştir.18

Bilyar mescidinin, taş binasının kuzeybatı duvarından 1,5 m. uzaklıkta müstakil bir minaresi olmuştur. Çukurlarında belirli bir derinlikte çakılmış meşeden kazıklarla pekiştirilmiş çok sağlam bir temelinin oluşu, “Bulgarların oldukça geniş” büyük minaresinin yüksekliğiyle ilgili XVIII-XIX. yy.’a ait bilgilerle kanıtlanmaktadır.19

Bu “çok büyük… taş yığını” XVIII. yy.’ın ilk yarısında bile şehir meydanında yükseliyordu. XIX. yy. ortalarındaki bilimsel tanımlamalar, onun temelinin iki arşın kadar yüksekliğe sahip olduğunu saptamıştır.20 XIX. yy. yazılı kaynaklarda yer alan “temelin sekiz köşeli biçimi”, dörtlü temelden yuvarlak gövdeye sekizgen geçişten başka bir şey değildir. Minarenin temeline parça taşlar atılmış, kare şeklindeki tabanı ise muhtemelen düz yontulmuş taşlarla kaplanmıştır. Bu minarenin mimarî şekli genellikle (temelin özelliklerine göre) Zakavkazye’deki (Kafkas ötesi) deki mimariye21 benzer şekillerde; ayrıca XII-XIII. yy.’a ait bazı Azerbaycan minarelerine göre onarılmıştır. Bunların bizim anıta olan tipolojik yakınlığı, Bilyar taş minaresinin inşasının (veya en son tadilat zamanının) XII. yy.’dan erken olmayan bir zamana ait olduğuna işaret etmektedir. Diğer benzerlikleri Anadolu şehirlerinde günümüze kadar korunmuş XII. yy. minarelerinin yapısında görmek mümkündür.22 Onların spesifik özelliklerini, taştan küp şeklinde temel, bu temelin üzerinde sekiz genli geçiş kısmı ve uzanan yuvarlak kerpiç gövde oluşturmaktadır. Altınordu Dönemi’ndeki Bolgar şehrinin taş mimarîsi, bu şekli devam ettiren iki örnek blunmuştur: Bolgar şehrindeki, büyük ve küçük minarenin her ikisi XIV. yy.’a ait olup, Moğol Dönemi öncesi harabelerin örnek alınarak Altınordu Devleti’nin Bolgar şehrinin inşaatçıları tarafından kullanıldığı tahminini doğrular niteliktedir.23

İslam mimarîsinin Bulgar mimarisine olan etkisinden bahsederken, genellikle Orta Asya ve Horasan’daki benzerleri gösterilmektedir. Bu konuda, Bulgarlarla ilgili olarak Arap tarihçi Cavaliki “onların evi Rum ilinin evlerine benzer”24 ifadesini kullanmaktadır. Gerçekten de Bulgar mimarisinde emsalsiz olan Bilyar’daki mescidin, duvarı ile direklerinin yapımında taşın kullanılması, bizi bu geleneğin sonradan öğrenilmiş olduğu düşüncesine götürmektedir; Anadolu ve Zakavkazye ile olan ticarî bağlar ise, bu bölgelerin ortak olan mimari tecrübeyi benimsedikleri fikrini doğrulamaktadır. Birkaç yapının harabelerini de içinde barındıran “Cami külliyesi”, Selçuklu Devleti’nin baş kenti Konya’daki Ala-ad-Din (1186-1220) Camisini andırmaktadır. Çünkü her ikisi de, tipolojik olarak, salonu son zamanlarda genişleyen sütunlu cami temeline sahiptir.

Konya’daki Cami-Külliyesi, Bilyar’daki aile türbesi kalıntıları da bulunan benzeri mescitte olduğu gibi, âsilzâdelerin türbelerini de içinde bulundurmaktadır. Bulgar Devleti için bu, emsalsiz bir yapıttır. O mescit külliyesinin güneydoğu tarafıyla birleşen Bilyar’daki IV. Kurganda yer almaktadır. Türbe kerpiçten yapılmış olup dikdörtgen görünümündedir (iç ölçüsü, 2,05x1,3 m.). Çamur harçlı, 5-7 sıra hâlinde konulmuş kare şeklindeki (28-30 cm, 5-6 cm boyunda) kerpiçten oluşan ve 0,4 m. boyunda, üç duvar kalıntısı açığa çıkarılmıştır. Duvarlar bir kerpiç kalınlığındadır. Tabanına kerpiç kırıntıları döşenmiş, üzerinden kum dökülmüştür. Mezarda İslam geleneğine göre defnedilmiş iki cenaze (erkek ve kadına ait) bulunmaktadır. Stratigrafi (katbilim) araştırmalarına göre, türbe, mescidin taş kısmının ilave edilişine kadar yapılmış olup, X. yy.’ın birinci yarısına aittir.25 Bu türbenin nasıl bir nitelik

taşıdığını söylemek zordur; makberin yer üstündeki türbesi midir, yoksa sagana'nın yarı yer altı kabile kabri midir? Ancak, türbenin kenarı daha sonraki bir mezarın yapımı sırasında kısmen tahrip edildiğinden, bunun toprağa gömülmüş mezar yeri (hücresi) olduğu düşünülebilir. Sagana defni Orta Asya defin yapısına özgüdür26 ve türbenin benzeri tiplerinin Bulgar Devleti'nde meydana gelmesi de, Bulgar Devleti'nin doğu ülkeleriyle dinî ve kültürel bağlantılarda bulunduğunu kanıtlamaktadır.

Bilyar'daki ahşap mescitlerin mimarî şekillerinin onarımı genellikle eski Rus mimarîsinin deneyimi ışığında yapılır.27 Fakat ibadet edilen salonun çok sütunlu iç yapısı için İslam mimarisine baş vurmak gerekir. Bununla birlikte onun sanatsal şekillenmesinde ağaç üzerinde işlemelerin olduğu tahmin edilebilir. Bu durum özellikle Harezm ve Maveraünnehir'e, has olmuştur. X-XII. yy.'da orada ağaç sütunlu taş duvarlı camiler yaygındı. Bu kült yapısı muhtemelen oradan İdil Bulgar Devleti'ne geçmiştir.28 Günümüze kadar ulaşan X-XI. yy.'lara ait Buhara ve Hive'nin, IX-X. yy.'lara ait Obburdana oymalı sütunları ile, Çorkuh köyündeki X-XII. yy.'lara ait mescidin oymalı tavan sütunlarının, Bilyar'daki ahşap mescidin dekorlarıyla bir derece benzediği, aralarında bir bağ olduğunu düşündürmektedir. Küçük Asya'daki XII-XIII. yy.'lara ait sütunları, tavanları ağaç oymaları ve nakışlarla zengin bir şekilde süslenmiş "ahşap"29 mescitlerle yapılan karşılaştırma aynı zamanda da Bilyar'daki ve diğer Bulgar ahşap mescitlerindeki interyeri yeniden oluşturmada yardımcı olmaktadır.

Altınordu Bolgar şehrinin, taş mimarisinde bu kadar açık bir biçimde ortaya çıkan Anadolu Selçukları ile olan kültür bağlarının Moğol Dönemi'nden daha önce doğduğunu düşünmemiz için bazı kanıtlar vardır. Bu tür bağları, Bilyar'daki ilk cami, külliye mescidinin yeniden yapılanmasında da görmekteyiz.

Hafifçe trapez şeklinde olan salon, 9 eşit kuşaktan oluşan 6 uzunlamasına sahından ibarettir. Salonun ortasında, sütunların beşinci ve yedinci sıraları arasında, üzerinde ışıklı çeşmenin kurulduğu havuz bulunmuştur; mihrabın karşısındaki alan da ayrılmıştır (mihrabın karşısında sütun bulunmamaktadır). Bu tarzdaki alan düzenlemesi, özellikle Küçük Asya'daki hem taştan, hem de ağaçtan sütunlu camiler için geçerlidir. Çünkü, yerli mimarlar, Anadolu dağlarının ayazlı kışlarını hesaba kattıkları için, Yakın Doğu cami-mescitlerinin kaçınılmaz unsuru olan geniş avlu yapısından vazgeçmek zorunda kalmışlardır.

Diğer değerli dekoratif benzerlikler, ibadet edilen salon mimarisindeki mihrap ve minberin de ahşaptan yapılabilmesidir.30 Bu konuda belirtmemiz gereken önemli nokta ise bilinen çok az ahşap mihrap Orta Asya'da (İskodar, Maveraünnehir iskanları, IX.-X. yy.) ve Anadolu'da (Damsaköy, Orta Anadolu, XIV. yy.'ın başları) yapılmış olduğudur.

Ne yazık ki, arkeolojik araştırmaların sonuçları, Bulgar mimarî dekorasyonunun repertuvarını tam olarak canlandırabilme imkanını verememektedir. Bu boşluğu, Moğol Dönemi'ne kadar Bilyar şehrinde pencere camlarının kullanıldığına dair bilgiler kısmen doldurmaktadır. Tek tipli disk (kutru 18-20 cm.) şeklindeki birçok bulgunun içinden (bunların yerli üretim olduğu tahmin edilebilir) Kafkas zanaat merkezlerine31 özgü olan cam fragmanlarını ayırt etmek mümkündür. Bu ithal cam, altıgenli

gülçe, yıldız, rom şekillerindeki çeşitli rolyefli geometrik işlemelerle kaplıdır. Meydana gelişi itibarıyla, Selçuklu Dönemi'nde yaygın bir şekilde gelişen kerpiç dekorlarla yapılara dayanan çift taraflı nakış şekli, XI. yy.'dan itibaren daha çok Orta Asya, Ön ve Yakın Doğu İslam ülkelerine özgü mimarî dekorasyonu teşkil etmektedir. Kafkas camlarının bulunması, İdil Bulgar Devleti'nin geniş ticâri bağlara sahip olduğuna işaret etmektedir32; renkli ve vitrin camlarının bulunması ise (Doğu Avrupa için bu ender bir olaydı), yüksek şehir kültürünün bulunduğunu ve Batı Avrupa ile geniş ticari ve kültürel bağlantıların olduğunu kanıtlamaktadır.

Bilyar kamu binalarının dekorasyonunda değişik yöntemlere de rastlamak mümkündür. Ayrıca ibadet salonundaki taş direklerin ucunda taştan yapılan istalaktit majisküller (direk başları) bulunuyordu.33 Bilyar'daki kerpiç binanın duvarlarının iç yüzü pürüzsüz bir şekilde sıvanmış olduğunu, muhafaza edilmiş fragmanlara bakılarak nakış yazılarla kaplandığını söyleyebiliriz.34 Orta Çağ Bulgar Devletinde, X-XIII. yy.'lara ait toplam yedi tane kerpiç ev bilinmektedir. Bunlardan üçü Bilyar'da, ikisi Volın'da (Samara civarında) ve birer tane de Suvar ve Hulaşk'daki (İdil) kasabalarda bulunmaktadır. Yapılış özellikleri açısında bunları şartlı olarak iki tipe ayırmak mümkündür.35

Birincisi, dikdörtgen şekilli, sade, çıkıntılı görünüşe ve iki üç odaya sahipti. Odalar iç içe dizilmişti. Bu sıcaklığın dış odadan iç odalara, (yani ısıtıcı sobaya) doğru arttığını gösteriyordu. Bu tür yapılar A. P. Smirnov ve V. F. Kahovskiy tarafından (Hulaş) kasabasında araştırılmış ve XII. yy.'a ait olarak tarihlendirilmiştir.36

İkincisi, kare şekilli ve çok odalıdır. Bu tür yapılar öncekilerden daha karmaşık planlı idi, farkı ise öncekinde görülen iç içe dizilişe ek bir kısmın eklenmiş olmasıdır. Araştırmalara göre,37 Bilyar'daki kerpiç evlerin bu tipi daha açık bir şekilde nitelendirmektedir. Birkaç ahşap yapıdan oluşan, ibadet için ve kişisel amaçlı olarak da kullanılan bu yer, görünüşüne bakılırsa geniş kompleksi ile esas kervan saraylardan biri olmuştur. Şehrin önemli girişlerinden biri önündeki küçük tepe üzerinde yerleşen bu kompleks, yere çakılmış kazıklar ve hendeklerle çevrilmiştir. Bütün avlu ağaçla döşenmiş, kil ile sıvanmıştır. Kerpiç, yapı (ölçüsü 16.08x14,8 m) avlunun kuzeyinde yer almıştır. İç duvarlarla altıya bölünmüş olan bina, dikey (duvarın içinde) ve yatay (zemin altında) olarak ısınma bağımsız su dağıtma sistemine aynı zamanda kanalizasyon ve giriş kavşağına sahipti. Dikdörtgen planın yanı sıra ısınma sistemi kuruluşları, kerpiçlerin ölçüleri (26x26x5 sm), duvarların spesifik yapım yöntemi ve temelin ham kilden oluşan anti sismik (depreme karşı) yastığın üzerine oturtulması da bu inşaat geleneğini Orta Asya kaynaklarına götürmektedir.38 Orta İdil şartlarında ısıtılan binalar için gerekli olan ek giriş kavşaklarının ortaya çıkışını da belirtmek gerekir.

Bilyar'da üç (caminin yanında, XXVII. kazıda ve kervan sarayda) Volın'da iki (birincisi, eksik araştırılan V.V. Holmsten kazısında -1928-1929-, diğeri G. İ. Matveeva'nın kazısında 1973) ve Samarskaya Luka'da Suvar şehir (civarındadır) kalıntısında39 bu tür binalar araştırılmıştır. Bazı binalar kendilerine özgü yapı özelliklerine sahipti. Örnek olarak Volın şehir kalıntısında araştırılmış olan hamam temelinin inşasında kerpiç ile beraber kireç taşları40 kullanılmış, Bilyar merkezindeki

hamamın yapılmasında (XXVII. kazı) kerpiçten istifade edilmiştir. Buna dayanarak bu binanın Moğol öncesi dönemde yapıldığını düşünmemizi sağlar.41

Bütün bu binaların hamam olarak kullanıldığı açıkça görülmektedir.42 Doğu hamamları için karakteristik olan titizce sıvanmış ve nakışlarla süslenmiş duvarlar da bu düşüncenin ek kanıtı olabilir. Bu binalar şehir merkezinde (Bilar, Suvar, "Muron kasabası") olduğu gibi şehir duvarlarına yakın (Bilar, "Muron kasabası") şekilde yerleşmişlerdi. Belli ki onlar burada kervansaray yapılarının bir parçası olmuşlardı.

Bulgar hamamları yerleşim alanlarına ve alt yapılarındaki farklılıklarına bakıldığında farklı sosyal statüye sahip olmuş ve belki de mahallelere göre ayrılmış oldukları görülür. Bilyar merkezinde, caminin yanındaki hamam görünüşe bakılırsa bir vakıf tesisiydi. Bu vakıfın gelirleri caminin ve muhtemelen de ona bağlı olan medrese ve hastanenin faaliyetini sağlıyordu. Benzeri kurumları Yakın ve Uzak Doğu'ya özgü olup çok yaygındı.43 Bulgar Devleti şehirlerinin birçoğunda hamamların bulunması Bulgar şehirlerinin ve şehir kültürünün Doğu niteliğini belirtmektedir.

Bulgar şehir kalıntılarındaki44 birkaç bina harabesinde incelenen kerpiç inşaat teknolojisi, Selçuklu Dönemi'ne kadar olan Orta Asya mimari özelliklerine sahiptir. Özellikle büyük ölçülü kerpiçlerin kullanılması, Suvar, Bilyar ve Volın kasabalarındaki kerpiç binalarda görülen duvar ve temellerin yapılışı bu gelenek arasında yer alır.45 Bilindiği gibi, gösterişli kamu binaları Orta Çağ'da devletin ekonomik durumunun simgesi olduğu gibi, onun siyasi onuru da sayılırdı. Kendi kökleriyle Doğu İslam alemi ülkelerine uzanan mimari gelenekler kültür ilişkilerinin belirleyici yönünü göstermekte ve Bulgar Devleti'nin manevi bilinç gelişiminin yeni aşamasını simgelemektedir.

Mesleki Sanatı: Sanatın yüksek seviyede olması, İdil Bulgar Devleti'nde mesleki sanatın yüksek seviyedeki gelişimi ve hem kendi geleneklerine hem de İslam aleminin Rus Devleti'ni, Doğu Avrupa ve İskandinavya'nın sanat merkezleri ile olan aktif ticari ilişkilere dayanıyordu. Bulgar şehir ve köy yerlerinde bulunan çeşitli mamuller, onların çok geniş hayat yelpazesi ve X. yy.'ın başından XIII.yy.'ın ikinci çeyreğine kadar oldukça uzun bir zaman sürecinde dekoratif sanatın bazı üslup özelliklerinin gelişmesi ile ilgili fikir yürütmemizi sağlar.

Bulgar sanatının kökü, Türk Kağanlığı Dönemi'ne kadar uzanmaktadır. Bu dönemde Avrasya Türk halklarının başlıca etno-kültür gelenekleri ve askeri hizmet zümre kültürünün karakteristik unsurları: silah, at koşumu, kuşak takımı, günlük yaşam detayları işlenmiştir.46 Daha sonraları Hazar Kağanlığı zamanında Bulgarlar, Hazar şehirleri zanaatçıları tarafından işlenmiş Saltovo-mayatsk kültürünün törpüleyici etkisine uğramışlardır. Bu geleneğin içerisinde bir Orta Çağ toplumu için mümkün olabilecek derecede birer birer örnek sistem ve üsluplar oluşuyordu. Bunlar Sasani ve Bizans nakış motiflerinin alınması ve yeniden işlenmesine dayanıyordu.47 Bütün bunlar artık VII-IX. yy.'larda Bulgar kültür sembollerinin, dilinin Türk-Bulgar mitolojik sistemini değil genel Hazar nakış geleneklerini yansıttığını düşünmemizi gerektirmektedir.

X. yy.'ın ikinci yarısı, XI. yy.'ın başı Bulgar sanatında sanatsal dil ve imgelerinin oluşum dönemi olarak kabul edilebilir. O dönemde Bulgar Devleti şehirlerinde kuyumculuk, bronz ve bakır zanaatı ortaya çıkar ve gelişmeye başlar. Eşya ve sanat repertuarı ve üslup belirlenir, desen ve nesnelerin biçimlerinde Bulgar gelenekleri biçimlenir. Bulgarların ürettiği eşyalar ülkede yaygınlaşarak günlük yaşam ihtiyaçlarını önemli ölçüde karşılamaya başlar. Daha değerli ve itibarlı günlük yaşam eşyaları bunların dışındadır. Aynı zamanda Bulgarlar ticari nehir ve kara ticari yol ağını geniş bir şekilde kullanarak ürettikleri eşyaları (günlük eşyalar, süs ve zücaciye, eşyaları ayna, kap kaçak vs.) Orta İdil ve Üst Kama'nın geniş alanında yayıyorlardı.48

Metal Sanatı: Zamanımıza kadar gelmiş olan kil ve taştan dökmeci kalıpları, Bulgarlardaki bronz döküm işinin yüksek seviyesini göstermektedir. Böyle dökmeci kalıplar mamulün daha sonraki işlemlerini en aza indirgeyerek kaliteli dökmeler elde etmeyi sağlıyordu. Bu da ürünün fiyatını önemli ölçüde ucuzlatarak, başka bölgelere yaygın bir şekilde ihracatını düzenlemeye yardımcı oluyordu.49 Dökme plakların dekorunda çoğu zaman kuyumculuk üretimine özgü çok emek gerektiren yöntemler: kazma, desen, çok küçük metal yuvarlaklarla şekillendirme-taklitleri yapılıyordu.

Seri imalatlarda Bulgar ustaları matrisin yardımıyla, basma, oyma, darbetme, presleme teknikleri geniş şekilde kullanılıyordu. Bulgarlar anıtlarında bulunan çok sayıda kaplama ve küçük metal plaklar, Bulgar kuyumcularının kullandıkları matrisler-pres kalıplarının çok büyük çeşitliliğini göstermektedir. Bunların en eskileri, A. P. Simirnov'un düşüncesine göre X-XI. yy.'a aittir.50

Bronz matrisler ve pres kalıplar, yuvarlak veya kare, ender olarak çok köşeli veya badem şeklinde olan ağır dökme levhalardan oluşuyordu. Bunların çoğunun yüz kısmı bitki nakışlarıyla süslenmiştir: Kenarlarında çiçekli desenleriyle bulunan taç yaprağı çiçekli gülçe, diyagonal şeklinde merkezinden köşelere doğru dağılmış üç yapraklı bitkiler, kenarlarında bulunan kabarık noktalarla uyum içerisinde bulunan, damla motifleri. Üzerinde gülçe bulunan stilize edilmiş desen kompozisyonlu kare şeklinde olan matrisin kenarları, karmaşık resmin çerçevesini tekrarlayacak biçimde işlenmişti.

Bunların yanında değişik kompozisyonlar da görmekteyiz: Dikdörtgenimsi matris, üç dişli köşe ve bitkisel nakış ile üç veya beş yapraklı çiçek motifi51 olup geniş bir şekilde Doğu Avrupa'da yaygın olup,52 İran ve Orta Asya prototipine sahipti.53 İran paralelleri bulunan diğer matrislerde kartal ve aslan gibi hayvan tasvirleriydi.54 Diğer mamuller arasında hayvan, kuş ve balıkların çevresinde bulunan atlı adam tasvirli matris ayrılıyor. İran (Sasani) sanatının etkisi altında olan bu kompozisyon Üst Kama ve Batı Sibirya'nın Fin-Ugor kavimleri, arasında yaygındı55. Açıkça görülüyor ki, bunun gibi matrislerin üretim ve yayılma merkezi Bulgar şehirleri olmuş ve oradan da komşularına yayılmıştır.

Bulgarlardaki metal sanatına ait bir diğer eşya da günlük eşyalardan aynayı ve kilittir. Bronz ve gümüş dökme aynalar daha çok geometrik motiflerle işenmiştir.56 X-XIII. yy.'lar Doğu Avrupa'da da buna benzer aynalar yaygındı.57 Bronz kilitlerin bir kısmı stilize edilmiş hayvan, (at, köpek, kaplan, koyun vb.) figürleri şeklinde yapılmıştır.

Hayvanların figürleri statik ve dekoratif görünmektedir. Yüzeyi çoğu zaman daire şekilli desenle kaplanmış bu tür kilitler bilindiği gibi, İslam âleminde çok yaygındı (Kuzey Afrika'dan Harezm'e kadar). Bu da Bulgar Devleti'nin birçok devletle geniş ilişkiler içinde olduğunun önemli bir göstergesidir. Kilitlerin bazıları getirilmiş, bazıları ise yerli ustalar tarafından yapılmıştı.

Yakın Doğu'dan getirilen eşyalar arasında silindir biçiminde bronz bir kilitde vardır. Bu kilitin üzerinde Arapça, "Ebu Bekir'in oğlu Ahmet'in işidir. Ebedi şan ve huzur dolu başarı ile herşeyi kapsayan mutluluk sahibinin olsun, 1146/1147"şeklinde yazı bulunmaktadır.58

Diğer kilitlerden farklı olarak Bulgar yerleşim yerlerinin birinde Maklaşeevka köyünün yakınlarında (Tataristan Cumhuriyeti, Bolgar civarı, Spas ilçesi) bulunan kilidin ayrı bir yeri vardır. Kilit stilize edilmiş boynuzlu pars figürü şeklindedir, iki yarım parçadan birleştirilmiş olup daire şeklindeki nakış izlerini taşımaktadır. Hayvanın geniş ağızlı yuvarlak kafası dah ifadelidir, alnı kısa boynuzla taçlanmış, onun arkasındaki üçgen şekilli çıkıntı, dik durmuş hayvan kulakları parsın sırtında sol kolunda bebek taşıyan bronz kadın heykelciği bulunmaktadır. Bu kadının sağ eli ile sağ bacağının bir kısmı yoktur. Sağ göz çukuru da bilerek delinmiştir. Böylece çirkin gözükmektedir. Bir süre sonra aynı yerde benzeri diğer bir heykelcik de bulundu, ama bu kilidin üzerinde pars sırtında erkek heykelciği bulunmaktadır. Heykelciğin her ikisi oldukça dikkat çekici, nadir buluşlardır. Bu heykelciklerin anlamını açıklamada Prof. Dr. A. H. Halikov'un düşünceleri daha ağır basmaktadır. Ona göre bu heykelcikler Türk türeyiş efsanesini açıklayarak sakatlanmış olan kahramanları ve ataları simgeliyordu.59 Bu heykelciklerin belirli bir anlam taşıdığını kabul ederek şunu belirmemiz gerekir: Doğu Ön Asya veya Yakın Doğu tipinde olan bu kilitler ve bu kilitlerin bulunuş yeri ve zamanı Müslüman Bulgar Devleti'ne ait olduğunu göstermektedir. Bu da onları Türk mitinin açıklaması olarak görmemizi sağlamaktadır. Belli ki bu kilitler Bulgar kültürü için gayet karakteristik olan bir fenomeni, farklı üslup ve şekillerin geleneksel sanat imgeleri ve yeni motifli eşyaların iç içe geçen bir birleşimini yansıtmaktadır.

Bulgarlarda soylu askerler silahlanma ve donatım takımı özel bir karaktere sahip olmuştur. Bu kompleks içerisinde mızrak, kılıç, kalkan, yay ve oklar yüz bölgesini koruma amaçlı maske ile miğfer şekilli zırh, at koşumu, gümüş veya bronz tokalı savaş kemeri yer alıyordu.

Kemer takımı Orta Çağ Dönemi'nde asker giyim kuşamının ayrılmaz bir parçası olarak kalmayıp aynı zamanda da soyluluk göstergesi sayılıyordu. Daha Erken Bulgar zamanında (VIII-X. yy.) gelişmiş kemer takımları ile karşılaşıyoruz. Türk Kağanlığı'nın etki alanında bulunan başka milletlerde de bunun benzerlerini görmek mümkündür.60 Görünüşe göre Bulgar kemer tokalarının dekorunda olan birçok motif (palmetka: hurma ağacı yapraklarına benzeyen nakış, lotus, filiz, üç yapraklı yonca) oradan gelmektedir; kare, yuvarlak kalp şekilli kemer tokaları yeterli derecede tek standarta uydurulmuştur. X-XI. yy.'lar Bulgarların kemer takımlarında geleneksel süsleme tiplerini yanı sıra birçok yeni oluşum da ortaya çıkmıştır. Kemer tokalarının tipleri ve çeşitleri çoğalarak bitki ve hayvan desenli yeni motifler ortaya çıkar. Aynı zamanda X. yy.'ın sonlarında doğru Bulgar Devleti'nde Merkezi Asya prototipleri bulunan bütün bir mamul takımı ortaya çıkmıştır. Bunlar kısa bir süre içerisinde benimsenerek XI-XIII. yy.'lar özgün adaptasyon örnekleri verilir.61 XII-XIII. yy.'da Bulgarlarda göze

görülür şekilde kemer çeşitleri hem sayı, hem de çeşit olarak azalmaya başlar. Başka bölgelerde, Rus Devleti'nde ve Deşt-i Kıpçak'ta da görülen bu olay, herhalde toplumun sosyal sınıflandırılmasının güçlenmesi, askeri hizmet soyluları tabakasının hiyerarşisi ve pekiştirilmesiyle açıklanabilir. Bu tabaka insanları için kemer diğer askeri kültür simgelerinin yanı sıra sosyal rütbe belirleyicisi rolünü oynuyordu. Bulgar şairi Kul Gali'nin "Kıssa-i Yusuf" (Yusuf Hakkında Hikaye 1232) mesnevisinin isimi bunu kanıtlamaktadır. Eserde hükümdarın adamlarından birine saygısını belirtmek için ona at, cüppe, altın kemer hediye ettiği anlatılmaktadır.62

X-XIII. yy. kemer takımları, bir bütün olarak kemer iğnelerinin ve tokaların halkaların yeni tiplerinin ortaya çıkmasıyla ayrılır.63 Bunlar şekilce daha çok çeşitlenmeye (yuvarlak, damla şekilli, beşgen ve altıgen şekilli) başlar. Levha üzerindeki minyatür nakışlı kompozisyon (kemerin iğnesi) 64 Bulgar zanaatkarlarının sanatsal ustalığının olgunluğunu kanıtlamaktadır. Genel olarak fon yüzeyinden kabarık bir şekilde öne nakış üç kısımlı bölgüyü ortaya çıkaran ve şekle ciddi bir biçimde bağlılığı belirten kompozisyon içinde düzenlemiştir.

Nakışların niteliği de değişir, bilinen geometrik, bitki motiflerinin yanı sıra koşan kurt, iki kuş, köpek vs. gibi hayvan tasvirleri de ortaya çıkar. Bunlardan bir kısmı Orta Çağ Dönemi'nde Avrupa, Yakın ve Orta Doğu'nun diğer halklarında olduğu gibi hiç kuşkusuz arma ve aile nişanı rolü oynamıştır.65 Çok köşeli şekle sahip altın kaplamalı döküm kemer plakasında çift ördek tasviri yer almış, simetrik ekseni yukarı kısımdaki damla şekilli çıkıntıyla belirtilmiştir. Kompozisyonlardan birçoğu şekillerinin sadeliği ve özlüğüyle ayrılmaktadır.

Şartlı bir şekilde "mühür" olarak adlandırılan mamuller grubu gayet karakteristiktir. Her iki yuvarlak yüzeyinde rölyefli hayvan tasvirleri bulunan bu mühürler yüksek olmayan silindir şeklinde olmuştur. Mühürler iki parçadan oluşmaktaydı, silindirin merkez ekseninin temelleri arasından geçen bir mille birleştirilirdi. Mührün düzgün yan yüzeyinde iki parçayı birleştiren çizgi boyunca bağ için küçük bir delik açılırdı.66 Bağlama yöntemine bakıldığında bunların sahiplik mühürleri olduğu düşünülür. Üzerlerinde aslan ve kuş tasvirleri bulunuyordu. Bunların arasında biri daha ilgi çekicidir. Mührün bir tarafında aslan, diğer tarafında bir kuş resmi bulunmaktadır. Aslan figürü profilden verilmiştir, kafası öne dönüktür. Sağ ayağı havada, kuyruğu ayaklarının arasından geçerek kafasının üzerine ulaşılarak bir bitki deseniyle tamamlanıyor. Küçük gözleri ve açık ağzı bulunan yüz kısmı net olarak verilmiş, yelesi ve tüyleri küçük rölyef ve çizgilerle belirtilmiştir.

Mührün diğer tarafındaki kuşlar profilden, arkaları birbirine dönük, kafaları arkaya doğru çevrilmiş şekilde tasvir edilmiştir. Tüyleri ince çizgilerle verilmiş yukarı kalkmış kanatları ve kuyruklarının birleşmesi sepeti andırmaktadır. Aslan ve kuş tasvirli yüzeylerin kenarı boyunca palmetka (hurma ağacı yapraklarına benzeyen nakış) yerleştirilmiştir. Bütün resim açık bir şekilde arma niteliğindedir.

İnkişaf dönemi Bulgar ikonografi sanatında görülür bir şekilde Türk dünyasının mirası mevcuttur. Güneydoğu Asya sanat tasvirlerinin canlı bir şekilde koruyan Türk-Çin takvim motifleri metal ve kemik tasvirlerinde de izlenebilir. Bu olaya özellikle yakın paraleller diğer bir Müslüman Türk Devleti-Küçük

Asya'daki Konya Selçuklu Sultanlığı sanatında da bulunmaktadır. Selçuklu Devleti'nin sanat mirası adı geçen motiflerin anıtsal mimari dekorunda ağaç ve metal üzerinde oymalarda farklı bir kavrama deneyimiyle zengindir. Burada şehrin kale duvarlarında yırtıcı hayvan (aslan, çoğu zaman kuyruğunun ucunda ejderha kafası bulunan pars) ve kuş tasvirleri kale duvarlarında "as-sultani" yazısıyla birlikte hükümdar hami67 imgesiyle bağlı olarak, anıtsal yapıların ana kapıları üzerinde 68 ise aile nişanı mahiyetinde bulunmaktadır. İkonografideki kedigiller ailesinden olan yırtıcı hayvanlar (pars, Barac - kanatlı ejder- ve Bulgarlarda "kurt", Türk edebiyatında "aslan") Bulgar Devleti ve Anadolu sanatı içinde hemen hemen aynıdır. Yürüyen pars, sağ ön ayağı havada, kuyruğu yukarıya doğru dönük ve bükülmüş şekilde (bütün bilinen resimler böyledir) öne bakıyor veya kafası geriye dönüktür (Türkiye'de Çay Han Kervansarayı'nın ana kapısındaki kabarık madalyonda olduğu gibi). Yırtıcı hayvanın figürü yuvarlak dairede (Anadolu'daki adı geçen taş rölyef; Bilyar'daki bronz mühür) veya kareye yakın dikdörtgen olarak (Konya şehir duvarındaki taş rölyef) çiziliyor.

Bronz Kap Kacak: Bakır ve bronz kap kacak Bulgar Devleti'nde sanatın yüksek düzeyde ki gelişmesinin açık bir göstergesi olarak Bulgar ustalarının özgün mamul grubudur. Ustaların temel ürünlerini, kazanlar, testiler, taslar, kepçeler, lambalar ve yaşam eşyaları teşkil etmektedir.69 Bakır zanaatı X. yy.'ın yarısından itibaren, Doğu (Arap-İslam aleminin Sasanilerin) tekniği ve şekillerinin etkisi altında gelişmeye başlamıştır. Bulgarlarda bakırcılık geleneği, bakır levhadan yapılmış küçük hacimli kazanlarla başlamaktadır. X-XI. yy.'ların sonlarında ise, artık İslam ülkelerindeki, özellikle kırma, oyma, boyama gibi yeni bakırcılık yöntemleri benimsenir. Bulgar şehirlerinde kap kacak atölyeleri ortaya çıkar. Bakır ve bronzdan yapılmış çeşitli günlük hayatta kullanılan (tencereler, bardaklar, süs eşyaları vb.) ve özel nitelikli (gümüş veya altın kaplamalı kap kacak vb.) mamulleri belirli bir kısmı buralardan Üst Kama ve Batı Sibirya'ya da yayılmıştır.70 Bu ürünlerin nakış ve dekorlarının motifleri oldukça çeşitlidir. Bunların arasında açık bir şekilde Doğu töresine ait (süvari, arkasına dönerek yayını germiş süvari okçu, arabesk nakış vb.) motiflere de, geleneksel Fin-Ugor (yırtıcı hayvanlar tarafından ısırılmış geyik, yırtıcı hayvanların ve kuşların gösteri yürüyüşü, yırtıcı hayvanlarla kuşatılmış insan vb.) tasvirlerinin stilize edilişine de rastlamak mümkündür.71 Bulgar Devleti'nde özellikle merasimlerde ve süs olarak kullanılan gümüş çanak çömleklerin önemli kısmının, "Macarların Doğu Avrupa'da bulunduğu zaman kap kacağı" diye nitelendirilen özel günler için yapılmış gümüş kap kacağın önemli bir kısmının özellikle Bulgar Devleti'nde yapıldığı da muhtemeldir.72 XI. yy.'da ise Bulgar ustaları, hem kendi kullanımları, hem de Üst Kama, Ural civarı ve Batı Sibir bölgelerine satmak amacıyla çeşitli mamulleri hazırlarken artık önemli derecede bir uzmanlığa, teknik mükemmelliğe ulaşmışlardır.

Kemik Oyma: sanatı da eski geleneksel sanatlardan biri sayılır. Bulgar zanaat ustalarının kullandıkları malzemelerin arasında, evcil hayvanların kemiklerinin yanı sıra, ren geyiği ile musun boynuzları da bulunmaktadır. Orta Çağlardaki yazarların bilgilerinden, Bulgarların avcılıkla uğraştığını, morjların ve mamontların kemiklerini işlediklerini de öğrenmekteyiz. Birçok kere Bulgar Devleti'nde bulunan el-Garnati, "Yer altında ise fillerin kar gibi bembeyaz kurşun kadar ağır dişleri bulunmaktadır. Bunların hangi hayvandan kırılmış olduğu bilinmiyor. Bunları Harezm ile Horasan'a getiriyorlar.

Onlardan fil taraklar, cevahir kutuları vb. eşyalar yapılmaktadır, ancak bunlar fil kemiğinden yapılan eşyalardan daha sağlamdırlar, kırılmıyorlar" şeklinde bizi, bu konuda bilgilendirmektedir.73

Bilyar kemik oyma atölyelerine ait ürünlerin bulunması (düğmeler, kap sapları, ok uçları, tokalar, taraklar, fişler, satranç figürleri vb.), onların bulundukları iç şehrin iki mahallesinde lokalize etmeyi sağladı.74 Yırtıcı kuş gagasına benzeyen çit sapları kendine özgü şekilleriyle ayırt edilirler. Bir de kemikli ve pratikte aynı olan bronz eşyalar da bulunmuştur.75 Görünüşe göre, bunlar seri üretilen eşyalardır, bunlardan birisinin kenarı basit daire şeklinde bezeklerle kaplıdır.76

Okçunun sol bileğini korumak için kemikten yapılan astar özel sanatsal özellikleriyle dikkat çekmektedir. (Millî Müze PT). O oval bir şekle sahip olup profili boyunca eğiktir. Kemerleri bağlamak için yapılan dört çift delikten ve kenarlara kesilmiş fon üzerinde sarmaşık filiz motifli bordür sıkıştırılmıştır. Astarın tüm üst kısmını, iki tarafında boyunlarını yukarı doğru uzatan ve pençelerinde geyik yavrusunun başını tutan yırtıcı kuşların bulunduğu üç gövdeli ağaçta oturan puhu kuşu şeklindeki oldukça karmaşık bir kompozisyon teşkil etmektedir.

Kompozisyon oldukça hedeflenecek, açık bir şekilde ifade edilmiştir ve şövalye kültürü ile putperestlik motiflerini birleştiren Bulgar erlerinin askerî gösteriş komplekslerine ve ritüellerine uymaktadır.

Askeri yaşamın diğer eşyaları da aynı şekilde sitilleşmiştir. Örneğin, eyer kaşını süsleyen eğik levha şeklindeki kemik parçası at başları ile süslüdür. İnce uzatılmış levhanın yüzeyi hafifçe oymalı işlemelerle kaplıdır. İki kırık çizgi, yüzeyi, romb şeklindeki üç bölgeye ayırmaktadır. Bu bölgeler, diğer Bulgar eşyalarından tanıdığımız filiz (Bizans söğüdü) motifiyle süslenmiştir. Merkezinde, nokta olan daire şeklindeki Bulgar kemik oymalarına özgü motif ve kompozisyonun düğüm noktalarının ritmik vurguları belirtilerek yerleştirilmiştir.77

Kuyumculuk Zanaatı: Bulgar kostümüne özgü detayların içinde kadınların, boncuk, gümüş şakak askılar, küpe, bilezik ve yüzük gibi süs eşyalarına dikkat çekmek gerekir. Bunlar çeşitli kıymetli demir ve alaşımlardan (altın, gümüş, farklı bronz çeşitleri) çeşitli zanaat tekniği ve yöntemlerinin kullanılmasıyla yapılıyordu.

En anlamlısı, gümüşten (ender olarak altından) yapılan şakak askılarıdır.78 Belli ki, bunlar kadın şapkasına veya baş bağına yapıştırılarak çift şekilde taşınmaktaydı. Genellikle askılar (çapı 5 cm kadar), üzerine sağlam çekirdekten kemerle ayrılmış iki parçadan oluşan bir veya üç palamut şekilli içi boş boncuk tanelerinin geçirildiği büyükçe bir yüzüğe benzemekteydi. Aynı zamanda, askıların alt boncuğa tutturulan şekli itibarıyla birbirine benzeyen sıra halinde üç parçanın eklendiği örneklerine de rastlanmaktadır. Bunların hepsi ince varak gümüşten, altın veya bronz alaşımlarından yapılmakta; yüzeyleri ise bazen lehimlenmiş küçük zerreler şeklindeki piramitçiklerle süslenmekteydi.

Bulgar ustalarının en ünlü eserleri, ortasında filigrandan yapılmış stilize edilmiş kuş figürü (ördek ya da kaz?) bulunduran şakak askılarıdır. Kuş yarı açık gagasında, küçük boncuk tanesi tutmaktadır

(bazen bu boncuk tanesi gagada bulunan yüzüktedir). Alt boncuğa, aynı şekilde küçük parçacıklardan oluşan piramitçiklerle süslenmiş, üç palamut şekilli zincirli askılar takılmıştır. Benzeri süslemelerin anlamını açıklayan birkaç hipotez bulunmaktadır: Kozmogonik (ördek, yer kürenin yaratıcısıdır), ütiliter (Ördek aile mutluluğunun, hayrın sembolüdür) vb. Herhalde, bunlar soylu hanımefendiler tarafından yaygın olarak kullanılan modern ziynetlerdendi ve iyiliğin sembolize etmekteydiler.

Kızlara ait ziynetler arasında, saç bağları adını verdiğimiz saç ziynetlerinin rolü önemlidir. Bunlar oldukça çeşitli olup, bronzdan veya bakır paralardan yapılıyordu. Benzeri ziynetleri, uçları ördek pençeleriyle stilize edilmiş (5-7) zincirle donatılmış düz dökülmüş salkım askılardır. Bu askı, şapkaya ip veya zincir aracılığıyla saç örgüsünü ikmal edecek şekilde takılıyordu. Bunlar özel kız ziynetleridir. Çünkü evlenmiş kadınlar saçlarını örtüyor ve farklı ziynetler takıyordu. Farklı yanlara çevrilmiş iki at şeklindeki saç bağları da oldukça orijinaldir. Bu tür süs şekli o dönemde fazlaca yaygın olup, tipolojik ve stilistik bakımdan oldukça değişik bir eşya olarak karşımıza çıkmaktadır. Geleneksel olarak bunun gibi zoomorfik (hayvan şekilli) süslemeler VIII-IX. yy.'da Volga Ural bölgesi Doğu Fin ve Ugor halklarının kadın kıyafetlerinin Daha'daki süs parçalarını teşkil etmekteydi.79 Ancak X. yy.'da bunların üretimi Bulgar şehirlerinde (Rusya'da da olduğu gibi80) oldukça iyice benimsenmiştir. Bu ziynetler Bulgar Devleti'nden, toplu olarak Orta İdil ve Üst Kama sakinlerine ulaşıyordu.

Bulgar Devleti'nde el ziynetlerinden, düz çizgi, levha ve örgü şekillerindeki bilezikler oldukça yaygındı. Bunlardan en çok tercih edilenleri levha şeklindeki bileziklerdi çünkü, bunların yapımı kolay ve üzerlerine oyma işlemelerinin yapılması için oldukça uygundu. Bu bileziklerin yanında basit lakonik rölyefli işlemeli bileziklere rastlandığı gibi, "Bizans Söğüdü" motifinin değişik şekilleriyle, bitki nakışları ve dairelerle süslenmiş olanlarına da rastlanmaktadır. Aynı zamanda Kur'an surelerinden alınan Arapça yazılarla ve arabeskle süslenmiş olan bileziklere de rastlanır. Yapıldıkları maddelere bakıldığında gümüş ve gümüş alaşımdan yapılmış 4-6 telden oluşan burgulu Bulgar bilezikleri en pahalısı olduğu görülmektedir. Onların örgüleri, eski Rus bilezikleri ve boyun takılarından farklı olarak daha gevşek ve hacimlidir. Tellerin uçları kangallaşır, daha sonra da düz bir şekilde çözülür. Buna benzer bir örgü tipi büyük boyun takılarında da kullanılmıştır, bu özellikle Bulgar kuyumcularına özgü bir örgü şeklidir.

Seramik: Bulgarların yaşam tarzını komşularınkinden ayıran temel unsur balçıktan yapılmış, kırmızı-kahverengi tonlardaki çanak-çömleklerdir. Bunların içine çorba tasları ve maşrapalardan tutun da testilere, küplere ve 1.5 metrellik su ve yemek saklama amforalarına kadar çok çeşitli seramik ürünleri dahil edilmektedir. Bu dönemde İdil Bulgar Devleti'nde seramik üretiminin üç şekli vardır: Birincisi sanatkarların sipariş üzerine veya pazara sürmek için ürettikleri, ikincisi ev şartlarına uygun şekilde üretilen kap kacağın runik yazı işaretlerinin kullanıldığı damga tipindeki işaretlerle damgalanması.81 Üçüncüsü ağaç matrislerinin veya seramik eşyanın dibine altı damgalı ağaç dairesinin82 konulması şeklindeki damgalama yöntemidir. Bunlar Moğol Dönemi'ne kadarki Bulgar seramiğine özgü bir olaydır.83

Temelini yerel killerin oluşturduğu seramik kütleleri birkaç gruba ayrılır.84 Bulgar çömlekçileri çömlek yapımında çok farklı şekillerde ve kendilerine özgü bir yöntem kullanmışlardır. Kil kütlesinden yapılan sicimleri spiral şekilde yerleştirip daha sonra çömlekçi dairesinde uzatmışlardır. Bu çömleklerin bundan sonraki yüzey işlemleri ise şu şekildedir, kil sık sık çömlekçi dairesinde döndürülüp, kumaş deri parçası, ağaç, bıçak veya elle düzeltilerek bol bol cilalanır. İlginçtir ki testiler spiral sicim yapıştırma tekniği ile daha basit şekilli kap kacaklar, fincanlar, kâseler, saksılar ise parça parça spiralimsi yapıştırma tekniği ile yapılıyordu. Mutfak kap kacaklarının büyük kısmı bezelidir. Dalgalı-çizgili, zikzak görünümlü bezeler, pürüzler, tarak izleri, kertikler bir de aralıksız dikey veya yatay cilalarla farklı birleşimlerde karşımıza çıkar.85

Moğol öncesi Bulgarların çömlekçilik alanında kullandığı, teknik yöntemler (çömlekçi ocağının çeşitli tiplerinin kullanımı da buna dahildir) ve çeşitli aletler (bıçaklar, kürekler, cila fırçası vb.) Doğu Avrupa, Orta Asya ve Kazakistan'daki bu zanaat alanının gelişmesiyle yakından bağlantılıdır. Doğu bölgeleriyle olan sıkı ilişkiler, çeşitli sırların düşük sıcaklıkta çabuk pişme teknolojisi ve yöntemine Orta Asya teknolojisinin eklenmesinden ortaya çıkmıştır.86

Bilyar şehir kalıntılarının araştırmalarıyla bilinen Sırlı seramik üretimi, Bulgarlar tarafından X. yy.'ın ikinci yarısında benimsenmiştir.87 Testiler, kaplar, çanaklar, lambalar, genellikle koyu yeşil rengiyle, temelde sırsız çömlekçilik seramiğine özgü biçimi muhafaza etmekteydiler. Bulgarlar özel durumlar için düşünülmüş bu kapları yazılarla süslememişlerdir; rölyefli nakış, sırla kaplanmamış olan henüz kurumamış kil yüzeye yapılmıştır, bu da yöntem olarak mamullerin dekoruna yakındır. Nakışlar, sivri ve keskin nesneyle, ince bir şekilde testinin gövdesine oyularak çizilmiş veya özel bir aletle basılarak kil gövdede hafif kesiklerle sade figürler oluşturmuştur. Bulgar kaplarının, rölyefli yapılışı, onların yüksek boğazlar ve figürlü kulplarına yapıştırılmış kil tellerden olan kabartma silindirlerle arttırıyorlardı ve eşyalardan bazıları oymalı çukurlara sahipti. Kural olarak, gövdenin orta ve boğaz kısmındaki dekorlar, ritmik olarak sıralanan unsurlarla süslenmiş farklı endeki çizgilerden oluşmaktadır; bu çizgileri de mus, koç, ayı gibi hayvan kafalarını stilize eden figürlü kollar tamamlamaktadır.

Belirtmek gerekir ki, Moğol öncesi Bulgar seramik sanatı, üretim teknolojisinde olduğu gibi şekil ve dekoratif repertuvarında da tam bir arkaik karaktere sahiptir. Yerel seramik üretimi seri bir şekilde olmasına karşın, iktidar başındaki zümrelerin kullandıkları seramik her halde ithaldi. Arkeolojik malzemelerin arasında Maveraünnehir'den, Ön ve Yakın Doğu'dan getirilmiş polikromik kap kacak da yaygın olarak bulunmaktadır.88 İslam âleminin diğer bölgelerinden getirilen seramik kap kacak İdil Bulgarlarının seramik üretimini doğrudan etkilememiştir. Teknolojinin gelişimindeki farklı seviye de buna imkan tanımamıştır. Ancak bunlar, özellikle müteakip dönemlerde diğer zanaat alanlarındaki çeşitli motif ve şekiller için birer kaynak olmuştur. Orta Asya'da XI. yy. abideleriyle ilgili parlak bir gelişme kaydetmemiz mimari seramiğe, daha ziyade oymalı pişmiş kile gelince, Bulgarların inşaat kültürü özellikleri aynı zamanda, iklim şartları onun (binaların dış dekorasyonunda) kullanılmasına izin vermemiştir.

Ateşe dayanıklı kilden yapılmış konik yüzeyli kaplar da İslam dünyasındaki Orta Çağ şehirlerinin arkeolojik araştırmaları sırasında bulunmuş orijinal eşyalardandır R. M. Dcanpoladyan'ın farklı şekilde belirttiğine göre, bu tür kaplar, geniş bir alanda "Mısır, Ön ve Küçük Asya, İran, Orta Asya Kafkas ve Kuzey Kafkas'ta, Kırım ve İdil boylarında"89 görülmektedir. Konik yüzeyli kaplara Bulgar şehirlerinden bulunan kalıntılar arasında da oldukça sık rastlamaktadır; özellikle Bilyar'da çok bulunmuştur.90 Bunların nerede niçin kullanıldığı konusu ise tartışmalıdır. İspatı en güçlü olan görüş, bunların sıvı metallerin (civa) taşınması ve muhafaza edilmesi için zanaat alanında kullanıldığıdır. Bilyar'daki metalürji atölye bölgesinde, kırık ve bütün olarak 500 konik görünümlü eşyanın bulunmuş olması da tesadüf değildir.91 Bunların birçoğunda, bazı işaretler (Kiril alfabesindeki sol tarafından kuyruklu «W» harfine benzer işaret ve yatay şekildeki «G» harfine benzer gamalı haç şeklindeki işaret) bulunmuştur.92 Bunlardan bir kısmı («W» harfine benzer olanı) A. H. Halikov tarafından «Blgar»/«Bolgar» şeklinde okunmuştur. Bu gibi kapların Bulgar şehirlerinde yapılmış olması ve bulunması, burada gelişmiş zanaat olduğunun yanı sıra Doğu ülkeleriyle sürekli ve oldukça hareketli ticari bağlantılar bulunduğuna da işaret etmektedir.

Böylece, Bulgar Devleti'nde Orta Çağ toplumunun, şehir kültürünün meydana gelmesi ve gelişmesi, İslâm sanatının orijinal bir alanının oluşumuna neden olmuştur. Bulgar sanatı, eşya tiplerinin çok çeşitliliğinin yanı sıra, nakışların stilistik ve form bakımından da oldukça zengin olduğunu kanıtlamaktadır. Farklı teknik ve dekor yöntemlerini iyi bir şekilde bilen Bulgar ustalarının ürünlerinde, basit çizgili ve daire şekilli nakışlardan çiçekli bitkisel ve hayvan motiflerine kadar değişik dekor şekilleri yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Bununla birlikte tüm bu motifler, sadece mitolojik tasvirler veya mitlerin açıklaması olmamış, nakış repertuvarının bir kısmını teşkil etmiş, arma sembolleri rolünü de oynamıştır. X.-XIII. yy.'lardaki Bulgar sanat ve kültür tarihinin araştırmaları gösteriyor ki, bu dönemde, İslam'ın «putperestleşmesi» değil, aksine Bulgar geleneklerinin ve kültürünün «İslamlaştırılma»sı ve Orta çağ kültürünün oluşturulması süreci gerçekleşmiştir.

X-XIII. yy.'ın ilk yarısında İdil Bulgar Devleti'ndeki karmaşık toplumun sanatı, artık X. yy.'ın sonlarına doğru İslami bir toplumun manevi kültürünün bir parçası olarak görmemizi gerektiren çok katmanlı ve orijinal bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kültürün özgünlüğü onun oluşum faktorünün temelinde yatmaktadır, bunlar Türk-Bulgar ve bu yöredeki diğer halkların sanat tecrübelerinin miras olarak alınması, yeniden işlenmesi ve İslam kültürünün, en parlak döneminde bu kültür sistemine dahil olmasıdır. Fragmanlığı tarihi açıdan koşullu olan korunma anıtlarına bakılırsa onların tek bir sanat süreci oluşturduğu söylenebilir. Böylece, feodal İslam devleti ideolojisinin anlatıcısı olarak, izlerine birçok Bulgar şehir kalıntılarında rastlayabileceğimiz anıtsal bir mimarî ortaya çıkmıştır. Bu mesleki sanat eserlerinde, Türk-Bulgar kültürü kaynaklarının yansımasını bulabileceğimiz gibi, bir yandan da Doğu Fin-Ugor kavimleriyle uzun süreli etkileşimini de görebilmekteyiz.

1Hvol'son D. A., a.g.e., s. 22-23.2İshakov D. M., İzmaylov İ. L., VI. –XV. asrın Birinci Çeyreğine Kadar Tatar Etnopolitik Tarihi, Kazan, 2000.3Huzin F. Ş., Moğol Öncesi Bulgar Şehrinin Perspektifleri

ve Araştırma Sonuçları//İdil Bulgar Devleti Arkeolojilerinden: Problemler, Arayışlar, Kararlar, Kazan, 1993; s. 5-32.

4Fahrutdinov R. G., Arkeolojik Anıtlar…, s. 26-49, harita; Huzin F. Ş., Perspektifleri ve Araştırma Sonuçları …; Gubaydullin A. M., İdil Bulgar Devleti'nde Şehir Sınıflandırılması, Bulgar Şehirlerinin Arkeolojik İncelenmesi., Kazan, 1999, s. 72-76.5Gubaydullin A. M., İdil Bulgar Devleti'nin Şehirlerinde Savunma Sistemi//Volgo-Kam'ya Bölgesinin Eski ve Orta Çağ Arkeolojik Problemleri, Kazan, 1999, s. 139-145.6Abu Hamid el-Garnati'nin Doğu ve Orta Avrupa'ya Gezisi, (1131-1153) M., 1971, s. 30.7İzmaylov İ. L., X –XIII. yy. Başlarındaki İdil Bulgar Devleti'nde Silah ve Harp Sanatı, Kazan-Magadan, 1997, s. 150-154.8Bilyar şehrini anlatan kaynaklar XVIII. asırda N. P. Rıçkov ve V. N. Tatişev, ilk araştırmalar ise XIX. asırda N. F. Tolmaçov V. A. Kazarinov tarafından yapılmıştır. İlk arkeolojik kazılar ise P. A. Ponomaryov (1915-16) ve A. S. Başkirov (1928) tarafından yapılmıştır.Sistematik arkeolojik araştırmalar ise A. H. Halikov yönetimi altında 1967-1990, F. Ş. Huzin (1990-1995) ve 1998 yıllarında S. İ. Valiulina (bkz.: Bilyar ve İdil Bulgar Devleti, Arkeoloji Abidelerinin Korunması ve Öğrenilmesi, Kazan, 1997.)Bilyar Moğollar öncesi Bulgar Devleti'nin başkentidir. Kazan, 1991; Yüce büyük şehrin araştırılması. M., 1976; Bilyar Volga Boyu Kültürü Arkeoloji Yenilikleri, Kazan, 1979, Bilyarların Çanakları, Kazan, 1986; Halikov A. N., Moğollardan Önceki Bulgar Devleti'nin Başkenti Hakkında//Sovyet Arkeolojisi, 1973. No: 3; Huzin F. Ş., Çeremşan Bölgesinin Büyük Şehri, Stratigrafi (Katbilim), Kronoloji, Bilyar-Bulgar Problemi Kazan, 1995.9Bulgar şehirleri ve onlara bağlı bölgeler 18. asırdan beri incelenip, anlatılmaktadır. (Messerşmidt, Shtrahlenberg, V. N. Tatişev, N. P. Rıçkov, İ. İ. Lepyohin, P. S. Pallas, F. İ. Erdman, N. N. Kaftannikov, N. F. Tolmaçev, Ş. Mercani ve diğerleri). Planlı arkeolojik araştırmalar 1938 yılından beri A. P. Smirnov yönetimi altında yapılmaktadır. (1972 yılına kadar).T. A. Hlebnikova (1973-86), R. F. Şarifullin (1987 yılından) (önemli kaynak bkz.: Smirnov A. P., Volga Bulgarları, s. 168-229; Fahrutdinov R. G., Arkeolojik Anıtlar… s. 125-127; Bulgar Şehri. Tarih ve Kültür Özetleri. M., 1987).10S. Ş. İlk olarak S. G. Ahmarov tarafından incelenmiştir (1983).Şehrin ve ona yakın bölgelerin arkeolojik kazıları 1933-1937 yılları A. P. Smirnov tarafından yapılmıştır.T. A. Hlebnikova (1974-75), F. Ş. Huzin ve R. F. Şarifullin (1991-93). (Smirnov A. P. Suvar//Devlet Tarih Müzesinin Kaynakları, T. XVI. M., 1941; Huzin F. Ş., Şarifullin R. F., Suvar Şehri: Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları ve Problemleri//Eski ve Orta Çağ İdil-Kama Arkeolojisinin Sorunları, Kazan, 1999, s. 85-100.)11Povoljye (İdil Bölgesi) Arkeolojisinde Yenilikler: Bilyar Şehrinin Merkezinin Arkeolojik Araştırmaları, Kazan, 1979.12Zahoder B. N., Kaspiy Dergisinin Doğu Avrupa Hakkındaki Bilgileri, cilt. II. M., 1967, s. 36-40.13Abu Hamid al Garnatinin Gezisi… s. 30.14Tatar Tarihi Hakkında Kaynaklar ve Belgeler, M., 1937, s. 16.15Şarifullin R. F., Moğol Öncesi İdil Bulgar Devleti'nde İnşaat Alanında Kullanılan Ahşap//Tatar Halkının Maddi Kültür Tarihinden Alıntılar, Kazan, 1981, s. 26-35.16Kovalevskiy A. P., Ahmed İbni Fadlan'ın Kitabı… s. 138.17Zahoder B. N., a.g.e., s. 36-37.18Halikov A. H., Şarifullin R. F., Cami Kompleksinin Araştırmaları//Povoljye (İdil bölgesi) Arkeolojisinde Yenilik, Kazan, 1979.19Rıbuşkin N., Bilyar ve Bulgar Devletine Sefer//Zavoljye Karıncası, 1833, No: 4, s. 197. Altınordu Dönemi'ne ait olan Bolgarında Büyük Minare.

20XIX. asrın ortalarında Kazan Üniversitesi professörü N. F. Tolmaçev'in tanıklığı. Bkz.: Halikov A. H., Şarifullin R. F., Cami Kompleksinin Araştırılması…, s. 21.21Aydarov, S. S., Zabirova F. M., Cami Kompleksinin Onarımı ve (Korunması) Hakkında, //Povoljye (İdil) Arkeolojisinde Yenilikler, Kazan, 1979, s. 54-55.

22XII. yy.'ın Cami Minareleri: Kayseri Ulu Camisi; Harput Ulu Camisi; Sivas Ulu Camisi; Erzurum Kalesinin Tepsi Minaresi.2318. asrın ortalarında onların muhafaza oluşu hakkında, Tatişev'in söylediklerine dayanmak mümkün: "Büyük Mabedin Anan Kapıları, sütunları gözükmektedir." Tatişev V. N., Rusya Tarihi, I. cilt, M-L., 1962, s. 269.14-17. asırların cami minaresinin dağılmış taş kalıntıları, mimari şeklin yapılışı hakkında bilgi kaynağı olabilirdi. Yerli ahalinin caminin kalıntı taşlarını buradan taşıması, bu şehirde 18. asrın ikinci yarısında başlamıştır.24Al-Cevalik eserinden alıntı, Tatar tarihçisi Ramzi'nin Arapça yazdığı eserinde yer almaktadır. Bundan dolayı, "Rum" kelimesi altında yalnız Bizans kastedilmiyor, Anadolu ve Selçuklu Devleti, Rumi (Selçuklu Konya) saltanatı da dahil olmaktaydı.Fahrutdinov R. G. alıntısında. Yazılı Kaynaklarda Bolgar//Bulgar şehri. Tarih ve Kültür Denemeleri. M., 1987, s. 17.25Şarifullin R. F., IV. Bilyar Mezarlığı'nın 1979 yılında İncelenmesi//Aşağı Prikamya Bölgesinin Arkeolojik Anıtları, Kazan, 1984, s. 69, 72-73, resim. 1, 5.

26Bkz.: Örnek: Babaeva N. S., Güney Tacikistanda Dağlı Taciklerin İnançları, Defin ve Anma Merasimleri (XIX. asrın sonu XX. asrın başları), Duşanbe, 1993.27S. S. Aydarov'un rekonstruksiyonu. Bkz.: Aydarov S. S., Zabirova F. M., Rekonstruksiyon Hakkında…//Povoljye Arkeolojisinde Yenilikler, Kazan, 1979, s. 52, resim 17.28Smirnov A. P., Mimaride Orta Asya Detayları… s. 4-5; Şarifullin R. F., Mimaride İran Paralelleri; Khalikov A. Kh., Şarifullin R. F., On the Development of Architecture in Premongolian Volga-Bulgaria… resim 199-202.

29Türk İlminde İsmiyle Kabullenmiş Olan Ahşap Sütunu ve Çatı Tabanı Olan Camiler. Bkz.: "Selçuklu Sanatı" adlı makele.30Cami mimberinin oluşu hakkında bilgi veren, tek kanıt o mihrap bölgesinde bulunan birçok çivi ve demir çengelli çivinin bulunması olmuştur. Halikov A. H., Şarifulin R. F. Cami külliyesinin incelenmesi.//Povoljye (İdil Bölgesi) Arkeolojisinde Yenilikler, Kazan., 1979, s. 27.31Valiullina S. İ. Bilyar Şehrinin Pencere Camları. //Bilyar – Moğollardan önceki Bulgar Devletinin başkentidir. Kazan, 1991, s. 111. Resim. 2. Yazar pencere camlarını Orta Çağ Gürcistanı cam sanatıyla karşılaştırıyordu. Günümüze kadar ulaşmış olan Bilyar'daki alçı pencere kaplamalarının niteliği Bulgar şehir kaplamalarının daha sonraki arkeolojik bilgilerine göre tahmin edilebilir.32

Belirtmek gerekir ki, pencere camları Bilyar bölgesi mimarisinde kamu binalarında kullanıldığı gibi sıradan meskenlerde de kullanılıyordu.33Halikov A. H., Şarifulun R. F., Külliyesinin İncelenmesi., Tablo VIII, 12.34Halikov A. H., Şarifullin R. F., Eski Bilyar Şehrinin Kervan-Sarayı//Büyük Şehrin İncelenmesi, M., 1976, Resim, 45.35Şarifullin R. F., Bilyar şehrinin merkezinde ikinci kerpiçten yapılı ev//Bulgar şehirlerinin arkeolojik incelemeleri, Kazan, 1999, s. 84-85.36Smirnov A. P., Kahovskiy V. F., Hulaş//Hulaş Şehri ve Orta Çağ Çuvaş Povoljyasının Anıtları, Çeboksar, 1972, s. 29-33; Şarifullin R. F., İkinci Kerpiç Ev… s. 85.

37 Halikov A. H., Şarifullin R F., Eski Bilyar Şehrinin Kervan-Sarayı…

38Halikov A. H., Şarifullin R. F., Eski Bilyar Şehrinin Kervan-Sarayı…, s. 82; Rekonstruksiyonu Bkz.: Aydarov S. S., Zabirova F. M., Cami Kompleksinin harabelerinin rekonstrüksiyonu hakkında//Povoljya Arkeolojisinde Yenilikler, Kazan, 1979, s. 46-41.39 Matveyeva G. İ, Koçkina A. F., Murom şehri, Samara, 1998, s. 26-31.

40Matveyeva G. İ, Koçkina A. F., Murom şehri, … s. 27.41Şarifullin R. F., Bilyar Şehrinin Merkezinde İkinci Kerpiç Ev… s. 85.42Bu konu hakkında tartışmaya, bkz.: Zilivinskaya E. D. İdil Bulgar Devleti'nin Evlerinin Gizli Yeraltı Isınma Sistemi//Sov. Arkeolojisi, 1989, No: 4, s. 223-233; Şarifullin R. F., Bilyar Merkezinde İkinci Kerpiç Bina… s. 84-85.43Bkz.: Bolşakov O. G., Yakın Doğunun Orta Çağ Şehri (VII. yy.'ın ortası, XIII. yy.'lar), M., 1984, s. 113-117.44Bilyarda Kerpiç Binalar (Kervan-Saray Hamamı, XVII. asır hamamı kazılarda bulunmuş hamamlar ve Suvar'daki hamam.45Smirnov A. P., İdil Bulgar Devleti'nin Mimarisinde ve İnşaatında Orta Asya Detayları//Orta Çağ Povoljye (İdil) Anıtları, M., 1976, s. 3-6; Halikov A. H., Şarifullin R. F., Kervansaray…, Halikov A. H., Şarifullin R. F., Kompleksin İncelenmesi….46 Savinov D. G., Eski Türk Dönemi'nde Kuzey Sibirya Halkları, L., 1984; Vasilyev D. D., Garelik M. V., Klyaştornıy S. G., Avrasya Göçebeleri Tarafından Kurulan Devletlerde İmparatorluk Kültürünün Oluşumu//Altınordu Tarihinden, Kazan, 1993, s. 33-44.47Fonyakova N. A., Saltovo-Mayask Kültürünün (VIII-IX. yy.) Metal Eşyalarında Lotus Bitki Deseni//Sovyet Arkeolojisi, 1986, No: 3, s. 36-46.48Kazakov Y. P., İdil Bulgar Devleti ve Fin-Ugor Dünyası//Finno-Ugrica., 1997, No: 1, s. 51, Resim 7.

49 Kuzminıh S. V., Bilyar Kuyumcularının Bakır Ustalarının Avadanlığı (Aletleri)//Bilyar Kültürü, M., 1985, s. 84-103.50 Smirnov A. P., İdil Bulgarları… s. 121.51 Kuzminıh S. V., Bilyar Kuyumcularının Bakır Ustalarının Aletleri… tablo, XXXVII, 8, 9.52 Bkz.: Orlov R. S., Orta Dnepr Bölgesinin X. -XI. Asırlardaki Metal İşletme Gelenekleri//Orta Çağ Şehrinin Kültür ve Sanatı, M., 1984, s. 32-52.53 Lelekov L. A., Eski Rusya Sanatı ve Doğu, M., 1978, s. 124.54 Polyakova G. F., Renkli ve Değerli Metallerden Yapılmış Eşyalar//Bulgar Şehri: Madencilik, Demircilik ve Dökümcülük Sanatı, s. 165; Resim, 59, 12; Valeev D. K., İdil Bulgar Devleti'nde Sanat… Resim. 3.55 Leşenko V. Y., Povoljya (İdil) Bölgesinden Av Sahneli Plâklar//SA., 1979., No: 3, s. 147 ve diğer.56 Polyakova G. F., Renkli ve Değerli Metallerden Yapılmış Eşyalar… s. 223-230, 236-237, Resim. 69, 14-22, 70, 1-12, 71, 1-12.57 Pletneva S. A., Göçebelikten Şehir Yaşamına (Saltovo-Mayask Kültürü), M., 1967, Resim 36-37; aynı yazar. Eski Siyah Klobukları, M., 1973, s. 9, Resim. 5; Fedorov-Davıdov G. A., Altınordu Yönetimi Altında Kalan Doğu Avrupa Göçebeleri, M., 1966, s. 78-81.58 Malov S. Y., "Arap Yazılı Bilyar Kilidi"//Doğu Diller Uzmanlarının Toplantısı Bildirileri, II, Kazan, 1922.59 Halikov A. H. Maklaşeyevsk Atlısı… s. 106-117; aynı yazarın İdil Bulgarlarının Kosmogonik ve Jenealojik (türeyiş) Efsaneleri, s. 5-20.

60 Envanterden tespit edilen İslam öncesi Bulgar mezarlıkları: Novınkovskiy, Boyşetarhanskiy, Tankeyevskiy, Tetüşskiy ve diğer mezarlıklar (Halikova E. A., Halikov A. N., Altungarn an der Kama und in Ural (Das Grabergeld von Bolschie Tigani). Budapeşt, 1981; Kazakov E. P Erken İdil Bulgar Devlet Yapısının Kültürü, M., 1992, Bahautdinov R. S., A. V. Bogaçev, S. E.

Zubov. Orta Volga Prabulgarları (Volgo-Kamya, Tatar Tarihi Kaynaklarından) Samara, 1998; Matveyeva G. İ., Samarsk Luka Bölgesinde Eski Bulgarların Mezarlıkları.

61 Rudenko K. A., İdil Bulgar Devletinin "Askiz Yöresi" Adlandırılan Bölgeden Bulunan Eşyaların Tarihlendirilmesi//Orta Çağ Avrasya Tarihinde Askizsk Eski Yaşamı, Kazan, 2000, s. 47-127….

62 Kul Gali, Yusuf Hakkında Hikaye, Kazan, 1985, s. 82. 63 Bronz, döküm, ince bronz levha, bağ gibi detaylar hem yan kemerlerin sıkıştırılması için hem de süsü olarak kullanılmaktaydı. İki levhadan oluşan yukarı-döküm, aşağı-döküm bronzdan yapılmış kenar çıkıntılara ekleniyordu) Bu detaylara kemer geçiriliyordu.

Plâk-döküm levhalar, farklı boyutlu ve yan düğümle kemere bağlanıyordu. Kemer uçları iki uzun levhalardan yapılmış, bunların içinden kemerin ucu geçiyordu, diğer bir kemer iğnesi kemere ştif vasıtası ile sıkıştırılırdı. (Polyakova G. F., Renkli ve Değerli Metallerden Yapılmış Eşyalar Ürünler. s. 205, 207, 214).

64 Bronz, Döküm. Boyutlar 3, 0x1, 2 cm. GOM RT.65 Bkz.: Mayer L. A., Saracenic Heraldry. Oxford, 1933; Yunusov A. S., "Doğu Şovalyeleri (Batıya Kıyaslama) "//Tarih Meseleleri. 1986, No: 10, s. 109-112.

66 Palyakova G. F. Renkli ve Değerli Metallerden Yapılan Eşyalar… s. 253-255, Resim, 78, 12-15.

67 Yırtıcı Kuş Tasvirli (Kartal) rölyefli (kabartmalı) ve kedigillerden olan (aslan) yırtıcı hayvan tasvirleri yazılı iki taş, XIII. asrın birinci yarısı; Konya Müzesi.68 Şato madalyonunda parsın tasviri, Çay Han kervan sarayının girişi, 1278; Kesikköprü Han Kervan sarayı girişinde çift aslan tasviri, 1268; İncir Han Kervan Sarayı girişinde güneşin doğuşuyla birlikte çift aslan tasviri, 1238-39. Bkz.: İsmet İlter. Tarihi Türk Hanları, Ankara, 1969. Resim, 39, 50, 51.69 Rudenko K. A., Povoljya (İdil) ve Prikamya (Kama boyu) VIII -XIV. Asırlar Metal Çanakları, Kazan, 2000, s. 73 ve diğer, resim 18-31.70 Fedorova N. V., Surgut Şehrinden Bulunan İki Gümüş Kaplı Sovyet Arkeolojisi. 1982, No 1; Priobye (Ob Kıyısı) Bölgesi Hazinesi), SPb. 1996.

71 Priob (Ob kıyısı) bölge Hazinesi. SPb., 1996. No: 32, 33, 35-43 ve diğerleri.72 Örneğin: Priob (Ob kıyısı) hazinesi, SPb., 1996. No: 53-55.73 Abu Hamid al Garnati Gezisi… s. 30.74 Halikov A. H., Birinci Devlet, Kazan, 1991, s. 96. (Tatarca).75 Huzin, F. Ş., "Atlının ve Atın Donatımı"//Bilyar Kültürü, M., 1985, s. 205. Tablo. LXIX, 1-3.76 Halikov A. H., XVII. asır kerpiç bina kazıları//Povoljye (İdil) Arkeolojisinde Yenilikler, Kazan, 1979, s. 20, Resim VI, 3; Zakirova İ. A., Bulgarların Oyma Kemik İşçiliği//Bulgar Şehri, Zanaat Faaliyeti Denemesi, M., 1988, Resim 100, 9. Bilyar kazıları zamanı kemikten yapılı satranç figürleri bulunmuştur, bu figürler buraya muhtemelen başka bir yerden getirilmiştir.77 Zakirova İ. A., Bulgarların Kemik İşçiliği//Bulgar Şehri, Zanaat Faaliyeti Denemesi, M., 1988, Resim, 96-104.78 Tataristan Cumhuriyeti Birleşik Millî Müzesi ve

Devlet Tarih Müzesi ve Devlet Ermitaj Müzesi koleksiyonlarında birçok kazılarda bulunan eşya bulunmaktadır.79Golubeva L. A., Fin-Ugor Zoomorf (hayvansal) Süslemeleri., M., 1979, s. 31-56.

80 Ryabinin E. A., X. -XIV. Asır Eski Rus Hayvansal Süslemeleri, L., 1981.81 Koçkina A. F., Bilyar Şehir Çömlekçi Damgaları//Tataristan Orta Çağ Arkeolojik Anıtları, Kazan, 1983, s. 69-91.82 Kokorina N. A., Bilyar Çömlek Sanatının Tekniği Hakkında//Bilyar Çanakları, Kazan, 1986, s. 66.83 Bilyar çanak koleksiyonunu 600'e yakın örnek teşkil ediyor. Bkz.: Koçkina A. F., Bilyar Şehrinin Çömlekçi s. 69-92. Bazı işaretler, yazı oluşturmaktalar, bu yazılar Blgar veya Blar olarak okunur. Bkz.: Grigoryev G. V., Terehina L. S., Terehina N. A., Halikov A. H., Bilyar Şehrinin Çanak Seramiği//Büyük Şehrin Araştırılması, M., 1976, s. 191.

84 Vasilyeva İ. N., Bulgar Şehrinin Pişirilmemiş Seramik Ürünlerinin Tekniği//Bulgar Şehri, Zanaat Faaliyet Bilgileri, M., 1988, s. 112-122.85 Geniş Bilgi için bkz.: Vasilyeva İ. N., X. -XIV. Asırlardaki İdil Bulgar Devleti'nin Çanak Sanatı., Ekaterinburg, 1993.86 Kokorina N. A., Bilyar Çanak Sanatının Tekniği Hakkında//Bilyar Çanakları, Kazan, 1986, s. 67, 71-72.87 Makarova V. N., Halikov A. H., "Pişirilmiş ve Cilalanmış Bilyar Seramik Üretimi"//Bilyar Çanakları, Kazan, 1986, s. 53-60, Resim. s. 125-129.

88 Başka bölgelerden getirilmiş seramikler hakkında: Valiullina S. İ., "Bilyar Bölgesi Fayans Çanaklarının Birkaç Örneği"//Volga-Kamaya Eski ve Ortaa Çağ Arkeoloji Problemleri, Kazan, 1999, s. 126-138.

89 Djanpoladyan R. M., "Dvina ve Ani Konik Çanakları"//Sovyet Arkeolojisi 1958, No: 1, s. 5.

90 Halikov A. H., "Konik Çanaklar"//Bilyar Çanakları, Kazan, 1986, s. 72, 83, Resim: s. 137-141.

91 Halikov A. H., "Maden Sanatçıları Çiftliği"//Büyük Şehrin Araştırılması, M., 1976, s. 79.

92 Halikov A. H., Konik Çanaklar, s. 82-83, Resim: 3-4.

İdil Bulgarlarında Cam Sanatı / Svetlana Valiulina [s.55-62]

Kazan Üniversitesi Arkeoloji Müzesi Müdürü / Tataristan

Bulgar harabelerinde ortaya çıkan arkeolojik bulgular Orta Çağ'ın bu büyük kentinde yaşamın tüm yönlerini yansıtmaktadır. Bulguların büyük kısmı ve en önemlileri, Bulgar Devleti'nin ve başkentinin en gelişmiş dönemi olan 11.-19. yüzyıllara aittir.

Orta Çağ Müslüman dünyasının bir parçası olan İdil Bulgar Devleti, Bulgarların daha erken dönemlerde ideolojik birlik oluşturdukları Doğunun büyük kültürel ve sanat merkezleri ile sıkı ilişkiler içindeydi. Bu ilişkiler içinde İran'ın çok önemli bir yeri vardır.

Bulgar sanatkarlığı yüksek gelişimcilik düzeyi ile bilinmektedir. Moğollara kadarki dönemde bile Bulgarlar, birçok alanda komşularını geride bırakarak, bütün önemli sanat dalları ile uğraşmışlardır. İdil Bulgar Devleti'nin şehir merkezlerinde, özellikle Bilyar'da son yıllarda yapılan araştırmalar, Moğollara kadarki dönemde Bulgarlar tarafından sanat dallarından biri olan camcılığın da benimsendiğini söylememize imkan verir. Bu sanat dalının varlığı tüm maddi üretimin, kültürün ve güzel sanatların yeni, üst düzey gelişmişlik aşamasına ulaştığının bir göstergesidir. Özellikle, şehirlere özgü bir sanatkarlık dalı olan camcılık, sadece zengin sanatkarlık geleneklerine (özellikle metalürjide) sahip büyük üretim merkezlerinde gelişebilirdi. Camcılık sanatının güzideliği ve seçkinliği imalathanelerin Bulgar şehirlerinin zengin ve imtiyazlı kesimin yaşadığı merkez bölgelerinde yerleşmiş olmasından görülmektedir.

Camın ve hammaddelerin kimyasal bileşimlerinin analizi camcılığın özgün bir ekolünün varlığından söz edilmesine imkan verir. Bulgar camcılık ekolü, Trans-Kafkasya ve Orta Asya ekollerinin aracılığıyla, Orta Doğu ekolünün etkisi altında 12. yy. içinde oluşmuştur. Yeni ekolün ortaya çıkması şu belirtilerle tanımlanmaktadır: Tek bir reçetenin kullanılması, mamullerin üretimindeki teknolojik şemanın sadeliği, bu maddelerin gözle görülür kullanışlılığı.

Bulgar camcılık sanatının Orta Çağ Müslüman dünyasının gelişmiş sanat merkezleri ile sıkı ilişkilerini belirtirken, İdil Bulgar camcılığının başından beri yerli hammaddelere dayandığının altını çizmemiz gerekir.

Cam üretiminin teknolojisi bir takım özellikleri ortaya koymaktadır. Bu özellikleri Bilyar harabelerindeki bulgularda daha açık şekilde belirtilmektedir.

1. Camın bileşimine göre, mamullerin büyük bir kısmı Na-Ca-Si kimyasal sınıfına, Na-K-Ca-Mg-Al-Si kimyasal türüne aittir. Mikrokarışımlara göre, cam bölgenin hammaddelerinin jeokimyevi özelliklerine uymaktadır. Nitekim, ülkenin sanatkarlık merkezlerinde (Bilyar, Suvar, Muromsk) üretilen camların bileşiminde, özellikle mikrokarışımlar düzeyinde bazı farklılıklar görülmektedir. Bu da her bir mikrobölgenin hammaddelerinin özgünlüğüne bağlıdır. Ancak bu farklılıklar, tek bir Bulgar camcılığının ortak sanat gelenekleri dışına çıkmamaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, Bulgar

camının kimyasal türü bu sanatkarlık dalının 11-12. yy. sınırında ortaya çıkmasından başlayarak, Moğol-Tatar istilası sonucu sanatkarlık merkezlerinin büyük bir çoğunluğunun yıkılmasına kadar değişmez kalmıştır.

2. Cam pişirme, cam eritme ve tavlama fırınları gibi termoteknik yapıları bulunan imalathanelerin mevcutluğu camcılık sanatının en önemli kanıtıdır. Bu tür yapıların 12. ve 13. yüzyılın başlarına ait kalıntılarına sadece Bilyar'da rastlanılmaktadır. (XXXVII, XLI. kazılar). Yapıların önemli ölçüde tahrip olması onların tam restorasyonunu imkansız kılmaktadır. Ancak, bizzat fırın enkazlarında ve onların yakın civarındaki alanlarda bulunan bulguların tümünün detaylı analizi tesisatların bunlardaki üretim süresinin tanımlamasını yapmaya imkan verir.

3. Fırın enkazlarında ve onların yakınlarında çok sık rastlanan bulgulardan biri de küçük tuğlalardır. Bazıları gönye şekilli olan bu tuğlalar gri ve koyu gri renkte olup bir yüzü kirli yeşilimsi renkli cama benzer tabaka ile kaplanmıştır. Bu ateşe dayanaklı tuğlalar eritme fırınının kaplanmasında kullanılmıştır. Bu tuğlaların sert yapısı 1200C'den yüksek sıcaklıktaki pişirme aşamasına uygundur. Fırınlarda cam cürufu, soğumuş köpük, bazan gerilme izleri taşıyan şekillendirilmemiş cam kitlesi parçaları, cam damlaları bulunmuştur. Özellikle malzeme büyük miktarlarda ve fırınların civarındaki geniş bir alanda bulunmaktadır.

4. Yardımcı malzemelere ve araçlara, içinde yarı mamul halinde cam kitlesi bulunan kalın duvarlı kil kap, içinde cam damlaları bulunan pota ve muhtemelen cam üfleyen işçilerin kullandıkları aletlerin parçaları olan demir kırıkları (maalesef çok yıpranmış) aittir.

5. İmalathane alanı genelde cam kırıkları ve defolu mamullerle doludur. Bilyar'ın XXXVIII. kazısında bulunan bu tür mamul genelde pencere camıdır. Bu da imalathanenin uzmanlaşmasının bir göstergesidir. Büyük bir tuğla binanın yanındaki imalathane muhtemelen bina yapılırken faaliyette olmuştur.

Bilyar camcılık sanatı tam üretim şekline sahip imalathanelerle temsil olunmuştur. Bölgede hem cam üretiminin ilk aşamalarındaki atıkların, hem de pencere camı, mutfak ve kimyasal deney kapları gibi son mamullerin kırıklarına ve defolarına rastlanılması bunun bir kanıtıdır.

Tüm söylenenler, ayrıca mamul bulgularının çokluğu, bunların şekil, desen ve çeşitliliğinin özgünlüğü Moğollara kadarki dönemde İdil Bulgar Devleti'nde özgün camcılık sanatının varlığının bir kanıtıdır. Bu camcılık ekolünün ürünleri Bilyar'da bulunan tüm cam mamullerinin dörtte üçünü oluşturmaktadırlar.

Günümüzde Bilyar harabelerinde bulunan cam mamullerin listesi yapılmıştır. Bu listeye mutfak ve kimyasal deney kapları, ev eşyaları, pencere camı ve süs eşyaları dahildir.

Bilyar harabelerinde bulunan mutfak takımlarına kupalar, bardaklar, kapaklı şişeler, kaseler, küçük şişeler, tabaklar, sürahiler, kavanozlar aittir. Temel belirtilerine göre tüm bu mamuller Doğu özelliği taşımaktadır.

Bilyar harabelerinin mutfak kapları içinde en çok sayılı olanı ayaklı kupa veya kadeh şekilli kaplardır. Literatürde bu şekillerin kesin bir ayırma sınırı çizilmemiş ve bu tür kaplar genel ölçülerinden yola çıkılarak kadeh benzeri kupalar, ayaklı kadeh, kupa vb. şekilde adlandırılmıştır.

Ayaklı kupalar veya kadehler M.S. 5. yüzyılda ortaya çıkmış ve ilk Orta Çağ'da, öncelikle Akdeniz havzasında yaygın olarak kullanılmıştır.1 Bu şeklin ön örnekleri antik dönem seramik, metal ve cam vazolar olarak bilinmektedir.2

Orta İdil boyları ve Uralların güneyindeki daha eski cam kupalar 6. yüzyılın ikinci yarısı-7. yüzyılın başlarına ait mezarlarda bulunmaktadır.3

Kupalar, altlığı olan ayağı bulunan, boğaz kısmı olmayan yüksek ve açık kaplardır.

1. Tür- Kenarları kabarık, taç kısmı düz-kap duvarının devamı şeklinde veya biraz doğrulmuş, gövdesi silindir şeklinde olup giderek açılıyor. Ayağı silindir şeklinde olup düz ve kesintisizdir. Altlık dairevi olup yassı veya mercek şeklindedir. Ebatları: yükseklik -11-15 cm; çapı -7.5-10 cm; ayağının yüksekliği -3.5-5.5 cm; altlığın çapı -5.5-6.5 cm'dir. Camı ince (1 mm'den az), renksiz, hafif sarımsı, açık yeşil, saydam ve parlaktır. Dekorları rölyef şekilli, kabartalı olup, genelde sıcakken gövdenin yukarı ve orta kısımlarında kapla aynı renkte ince, yatay cam liflerinden basit veya çok katlı olarak yapılmıştır. Bazı kaplarda mavi veya kahve renkli ince cam lifi ile tacın kenarları işlenmiş, gövde ve iki kapta da (BXXVID/2195; BXXVIII/10854) altlık kısmı süslenmiştir. Bu tür kupalar Ortadoğu'da daha 8. yüzyıldan itibaren yaygın olmuştur.4 Bulgar abidelerinde yüksek ayaklı kupalara, Bilyar harabeleri dışında I Krasnosunduk harabelerindeki 10.-12. yüzyıllara ait bulgular içinde de rastlanılmaktadır.5

2. Tür- Renksiz veya mor renkli camdan hazırlanmış kupalar farklı bir dekoratif süslemeye sahiptirler. Bu dekorlarda belirleyici unsur, gövdenin aşağı kısmındaki çember şekilli kasnaktır.

2a Türü- Kasnak, sarmal boyunca sırayla sarılmış kaplama cam liflerden (5-10) oluşuyor. Koleksiyonda beş adet benzer kap bulunuyor (BXXIII/1386; BXXIII/13641; BXXVIII/6838; BXXVIII/6968; BIIc/2077). (BXXIII/1386) kupası, güvenilir bir restorasyon yapmaya olanak veren bir şekilde kalmıştır. Kap kalınlığı 1 mm. olan renksiz saydam camdan üfürülerek hazırlanmış ve kenarları çember şekilli olup eritilmiştir. Gövdesi silindir şekline çok yakın olup, muhtemelen çok yüksek ayağı ve alçak, hatta yassı altlığı olmuştur. Ebatları: kabın çapı -8 cm; altlığın çapı - 5.5cm'dir. Kabın yukarı kısmı birbiri üzerine sıkı şekilde yerleştirilmiş kapla aynı renkte olan üç ince yatay cam lifi ile çevrilmiştir. Orta kısım, lacivert saydam camdan yapılmış kabartmalı rölyef şeklindeki şeritle (yazı da olabilir) süslenmiştir. Gövdenin aşağı kısmında kapla aynı renkli altı cam lifinin sırayla birbirinin üzerine sarılmasından oluşan kabartmalı kasnak deseni vardır. Kasnak kabın gövdesinden 7

mm kabartılmış olup kenarları hafifçe kaldırılmıştır. Bu kap 12.-13. yüzyılın başlarına ait kazıdan bulunmuştur.

Bilyar kaplarının en yakın benzerleri, Fergana vadisinin Orta Çağ kenti olan Kuva'da bulunmuş 11. yüzyıla ait kupa ve kadehlerdir.6 Buna benzer birçok kap (sadece merkez desen bulunmamaktadır) Suvar harabelerinde de bulunmuştur.7

Paykent harabelerinde bulunmuş 10. yüzyıla ait sürahinin kenarı da sarmal boyunca üst üste sarılmış kabartma liflerden oluşan kasnakla süslenmiştir.8

2b Türü- Gövdenin aşağı kısmındaki kasnak monolit ve düzdür. Bilyar koleksiyonunda bu türe ait yüksek kaliteli koyu mor renkli pürüzsüz camdan hazırlanmış bir kupa mevcuttur (BXXVIII/10996). Ayağının yüksekliği 4 cm olup altlığı, muhtemelen çok da yüksek olmayan huni şekilli olmuştur. Orta kısımda kullanılmış aletin sıralı izleri kalmıştır. Gövde koni şekilli olup dipte çok dardır. Gövdenin ayakla birleşme yeri çember şekilli kasnakla süslenmiştir.

Gövdesinin aşağı kısmında veya altında çember şekilli kasnak bulunan daha eski döneme ait kupa ve kadehler 8. yy. İran koleksiyonlarında yaygındır.9 Bulgar kaplarına benzer, 9.-10. yüzyıllarda Nişapur şehrinde yapılmıştır. Kupa, Frankfurt Main Müzesi'nde saklanmaktadır. Kap renksiz sarımsı camdan üfürülerek yapılmıştır. Gövdenin dip kısmında 5 cm genişliğinde yassı bir kasnak, orta kısmında ise kapla aynı renkte olan cam lifle Arapça "Afiyet olsun" yazısı işlenmiştir.10 Gövdesinin aşağı kısmında çember bulunan kupalar Bizans'ta (Korinf 10.-13. yy.)11 ve Trans-Kafkasya'da (Dvin)12 bulunmuştur. G. V. Şişkina Sogda'da bulunan 11. yüzyıla ait kadehin gövdesinin dibinde ek bir levhanın bulunduğunu belirtiyor.13 Benzer kaplar Daşlıca-tepe14 ve Taraza15 harabelerinde bulunan 12.-13. yüzyıllara ait kaynaklarda da mevcuttur.

Berlin'deki İslam Sanatı Müzesi'nin koleksiyonunda bulunan 10.-13. yüzyıllara ait İran'da (Nişapur) hazırlanmış kupa, alacalı bir içimde işlenmiştir. Kap çok gerilmiş huni şekilde olup gövdenin aşağı dar kısmı çember kasnakla tamamlanır. Gövdenin orta kısmı renkli kabartma liflerle ve içlerine dar devingen yüzükler yerleştirilmiş iki ilmekle süslenmiştir.16

Kaplarda çember kasnağın veya başka bir adıyla "fistan"ın bulunması iki şekilde açıklanmaktadır. Bu bir süs unsuru olabileceği gibi, ayağın dayanıklılığına,17 kabı elde tutma kolaylığına, taç kısmından süzülen sıvı damlalarının engellenmesine18 yönelik işlevselliği bulunan bir tasarım unsuru da olabilir. Kabın şeklinin, ustanın estetik ve tasarım gayretlerinin bir araya gelmesinin bir örneği olduğu düşünülmektedir.

Renk ahengi açısından bu mamul grubu, "renkli dekorla renksiz-saydam fon kontrastı"nın özgü olduğu Bizans resim geleneğine yakındır.19 J. Philippe, benzer "fistanlı" kupaların Kuva'da bulunmasını, Orta Asya cam sanatına Bizans ekolünün etkisiyle açıklamaktadır.20 Çember kasnaklı Bilyar kupaları da, muhtemelen Doğu, özelikle de İran ve Bizans cam sanatının unsurlarını kendinde bulundurmaktadır. Bu mamuller, ilk Orta Çağ ve Moğollara kadarki dönemde "iki dünyanın-İran kültürü

ile Kafkasya'da değişime uğramış Bizans kültürünün açık bir şekilde içiçe geçtiği" eşsiz bir bölge olan Trans-Kafkasya olabilir.21

3. Tür- Daha küçük ölçülü kupalar literatürde sık sık kadeh olarak geçmektedir.22 Ebatları: yükseklik -10-12 cm; tacın çapı -5-6 cm; ayağının yüksekliği -0.5-2.5 cm; altlığın çapı -3-4.5 cm'dir. Cam renksiz, açık sarımsı ve açık yeşilimsinin farklı tonlarındadır. Bunlar, Bilyar'da en yaygın kaplardır. Günümüze en iyi şekilde ulaşanlar altlıklı ayaklardır (32 örnek). Bazı kupaların dayanıklı bir yapısı olduğu söylenebilir (BXXIII/13189; BXXIII/357; BXIX/21915). Kaplar alçak ayak ve içi boş koni şeklindeki altlık üzerinde duran koni şekilli veya silindire benzer dar uzun gövdeye sahiptirler. Gövdenin yukarı kısmı, genelde yatay şekilde yapıştırılmış liflerle süslenmiştir. Aşağı tarafta kapla aynı renkli camdan yapılmış helezon şekilli desen bulunuyor. Bu desen bazen firuzeyi cam damlaları ile tamamlar (BXIX/21915). Bilyar koleksiyonunda bazı bardak ve şişeler de bu şekilde yapılmıştır. İç şehrin sanatkar mahallelerindeki XXVIII. kazıda bir yığın firuze boncuk ve defolu boncuk bulunmuştur. Kapların üzerindeki firuze cam damlaları boncuklarla aynı renk ve kimyasal bileşime sahiptir.23 Daha önce, bulunmuş dar kap diplerinin de yanlışlıkla 3. tür kupaların (kadehlerin) bir parçası olduğunu düşünmüştük.24 Daha sonra bu parçaların imbiklere ait olduğu belirlendi. Bir kadeh altlığı da Bolgar'da bulunmuştur.25 Üçüncü tür kupalar 11.-13. yüzyıllara ait Kuzey Kafkasya, Orta Asya26 ve Kırım27 kaynaklarında çok yaygındır.

4. Tür- Bu türe ait üç altlık bulunuyor (BXXII/4847; BXXV/199; BXXII/8302). Bu türün tam restorasyonu Trans-Kafkasya'da bulunmuş benzerlerine göre yapılmıştır. Kupaların hazneleri huni veya koni şekilli olmuştur. Hazne tedricen yassı halka şekilli altlık üzerinde duran ayak kısmına geçiyor. Kapların yukarı kısımları hafifçe resiflenmiş, ek olarak da sarı ve mor renkli kabartma lifler ve damlalarla süslenmiştir. Benzer kupalar Gürcü cam kaplar içinde de bulunmaktadır (M. N. Çhataraşvili'ye göre 4. tür). Bu kupalar 12.-13. yüzyıllarda mevcut olmuş ve Gürcistan'ın ihraç ürünleri içinde önemli yer tutmuşlar.28 Bilyar kapları kültürel tabakanın üst katlarında bulunmuştur (12.-13. yy.). Suvar harabelerinin Moğollara kadarki tabakasında da bu tür bulgulara rastlanmıştır.29 En yakın benzerleri Dvin,30 Rustavi,31 ve Sioni32 kaynaklarında mevcuttur.

1.-3. tür kupaların ayaklık ve altlıkları 11. yüzyıldan başlayarak yaygınlaşan bir usulle yapılmıştır.33 Dar ayaklık ve koni şekilli taban-altlık kabın gövdesi ile aynı anda üfürülerek hazırlanıyordu. Daha sonra içi boş tabana, ayaklığı dayanıklı yapan mil yerleştirilir, altlık ise kalıp yardımıyla şekillendirilirdi. Son rötuşlar özel bir alet kullanılarak yapılıyordu. Bunun izlerine tüm altlıkların iç kısımlarında rastlanılmaktadır. Dördüncü tür kupaların ayaklıkları ve altlıkları daha eski bir cam imali usulünü yansıtmaktadır. Bu usulde, üfürülmüş cam kabarcığının ucunun gövdenin içine doğru katlanması suretiyle altlığın duvarının iki kat olması sağlanılıyordu.34

Bilyar cam mamullerinin Ortadoğu özelliğini, simyagerlerin kullandıkları kaplar daha açık biçimde yansıtıyor.

Cam kapların bir diğer türü Ortadoğu'nun çeşitli bölgelerinde lambik-imbik-alembik (Arapça "al-inbig"den) veya son Orta Çağ'da Almanya'da "destillierhelm" (rafine başlığı) olarak adlandırılan kaplardır.35 İmbiklere, 6. yüzyıldan başlayarak, ama daha çok onların tüm Müslüman dünyasında yaygın olarak kullanıldıkları 9.-13. yüzyıllara ait Mısır, Irak, İran, Orta Asya ve Trans-Kafkasya kökenli arkeolojik bulgularda rastlanılmaktadır.36 İdil Bulgar Devleti'nde imbikler, Moğollara kadarki dönemin büyük kentleri olan Bilyar,37 Suvar38 ve Muromsk'ta39 bulunmuştur. Bolgar şehrinde ise bu tür kaplar bulunmamıştır.40

Bilyar harabeleri koleksiyonunda yaklaşık 150 imbik örneği (parçalar ve bütün kap halinde) bulunuyor. Kapların çoğu farklı yoğunluk ve tonlardaki açık yeşil-mavi renkli camdan yapılmıştır. Sadece 6 fragman koyu zeytin yeşili renginde ve 4 kap da renksiz camdandır. Cam saydam ve hafifçe mat olup bol miktarda dikey yönde gerilmiş kabarcıklar bulunmaktadır. Bazı örneklerin yüzeyinde tatarcık benzeri pürüzler ve küf bulunmaması bu kapların hazırlandığı camın kimyasal bileşiminin yüksek dayanıklılığının bir göstergesidir. Kapların hiçbirinde dekor bulunmuyor. Bilyar imbikleri, diğer imbikler gibi iki türdür.

1. Tür- Ermeni simyagerleri, eserlerinde imbikleri "kubbe şekilli kabak" olarak adlandırırlar.41 Bizim koleksiyonumuzda bu tür kabın bir örneği bulunmaktadır (BXXXVIII/750)-D1=8.3; D=13. Bu kap muhtemelen damıtma aygıtının bir parçası olmuştur.

İmbik mantar şekilli olup iki parçadan oluşur: silindir şekilli bardak biçiminde yüksek düz taç ve büyük çaplı mantar şekilli kubbe. Bu iki parçanın birleşme yerinde ince bir kıvrım oluşuyor ve buradan aşağıya doğru boşaltma borusu uzanıyor. Damıtma sürecinde oluğa (kıvrıma) sıvı damlaları akıyor, daha sonra boşaltma borusu ile buradan toplama kabına veriliyordu.

Tıpta ve kozmetikte yaygın şekilde kullanılan gülab üretiminde kullanılan aygıtlar da bu ilkeyle çalışıyordu.42 Orta Çağ'da Hindistan'da imbiklere benzer, ancak boğaz kısmı daha dar olan cam kaplar, püskürteçler ve tütün çubukları yaygındı.43

2. Tür- Bu tür imbikler (Şekil 1), yüksekliği 6.5-11 cm olan silindir veya koni şekilli küçük bardaklar olup tacın çapı 3.5-6 cm'dir (çoğunlukla 4-4.5 cm). Tacın ince kenarları hafifçe gerilmiş ve içe doğru eğilmiş, bazen de düz, dairevi ve hafifçe eritilmiş biçimdedir. Dibi dairevi veya koni şekilli olup duvarların kalınlığı dipte artıyor. Dışarıdan dip kısmında sık sık düzgün özel bir alet kesiği izlerine rastlanılıyor. Kabın yukarı kısmında, tacın kenarından 0.8-1 cm mesafede tacın yatay hattına paralel olan düz veya sarp kavis şeklinde eğilmiş boşaltma borusu bulunuyor. İkinci tür imbikler, muhtemelen çeşitli amaçlar için kullanılmışlardır. Bunlar, birinci tür kaplar gibi damıtma aygıtının bir parçası olabilecekleri gibi, dar boğazlı kaplara, örneğin sferik konilere sıvı doldurmak için kullanılmış olabilirler. Ayrıca bu kapların tıpta kullanılmış olabileceğine ilişkin görüşler mevcuttur.44 Bağdat minyatürlerinin birinde bu tür imbik kan alma aygıtı olarak tasvir edilmiştir.45 Bilyar imbikleri, daha çok Dvin şehrinde bulunmuş 9.-11. yüzyıllara ait aynı tür kaplarla benzerlik arz etmektedir.

İlk Orta Çağ'da Ortadoğu'nun Arap ülkelerinde "kan alma kavanozları camdan değil metalden, daha çok bronzdan yapılıyordu".46 Orta Asya'da imbikler farklı ebat ve orantılara sahip olmuşlar: çapı -4.0-5.4 cm; yüksekliği -4.5-5.1 cm. Bilyar imbiklerinin, onları genelde farklı kılan, boşaltma borusunun özgün eğriliği, belirgin tek türlülük, sayılarının çok olması, ayrıca camının rengi gibi özellikleri var. Boşaltma borusunun bu özgün eğriliği, muhtemelen, tesadüfi olmayıp kabın çalışma zamanı kullanım şeklini yansıtmakta, belirgin tek türlülük ise kapların şekil ve ölçülerinin oluşagelmiş standardizasyonu sonucu ortaya çıkmıştır. Buhara'da olduğu gibi Bilyar harabelerinde de imbikler en çok rastlanılan cam kap türüdür.47

Sanatkarların bölgesi, bir diğer adıyla "demirci mahallesi", şehrin tam merkezinde, tuğla binalardan (XXXVIII kazı yapıları, feodal evi, cami ve zadegan türbesi) yaklaşık 200-300 metre mesafede bulunuyor. Bulgar sanatkarlığının sosyal yapısı konusu hiç araştırılmamıştır. Ancak, çok önemli ve "pahalı" üretim alanlarının Bilyar'ın (hem de Suvar'da) merkezinde bulunması, şunu söylememize imkan verir ki, Timur, Buhara ve Ahsiket hükümdarları gibi Bulgar hükümdarları da sarayın iç gereksinimlerini karşılayan, ayrıca pazara yönelik üretim yapan sanatkarları şehir merkezinde ikamet ettirmişler. Sanatkarlık mamullerinin satışı hükümdarların bir ek gelir kaynağı olmuştur.48

Orta Çağ'da hükümdarların sarayında, ayrıca simyager laboratuarları da mevcut olmuş ve hükümdarların himayesi altında bulunmuştur. Budapeşte'de imbikler Buday kalesi arazisinde 13.-15. yy. tabakasında bulunmuştur.49 Muhtemelen, bu kural Bilyar için de geçerli olmuştur. Tesadüfi değil ki, deneysel veya sanat simyagerliğinin izlerine özellikle iç şehrin merkezinde rastlanılmaktadır.50 Bilindiği gibi, simyagerliğin temel amacı "mükemmel olmayan" -basit madenlerin (bakır, kurşun) has madenlere- altın ve gümüşe çevrilmesidir. Eski yazınlarda yapay altın hazırlamanın çok sayıda reçetesi bulunmaktadır (örneğin, altının ikiye katlanması). Bu reçeteler saf altına bakır, kurşun, kükürt, demir oksidi ve diğer maddeler eklenmesine veya bakır alaşımlarının gereken şekilde işlenmesine dayanır. Yüzyıllar boyunca metallerin cıva ve kükürtten oluştuğuna ilişkin teori yaygın olmuştur. Bunun dışında cıvanın rafine edilmesi yoluyla gülab, her türlü kremler, kozmetik ürünler ve boyalar elde edilmiştir.

"Demirci mahallesi"ndeki sanatkarlığın çok yönlü özelliği arkeolojik bulgularla belirlenmektedir.51 Burada sanatkarlık ürünleri ve alet bulguları içinde üretimin çok sayıda izine rastlanılmaktadır. Bunlara; ateşe dayanıklı tuğla kırıkları, pişirilmiş tuğlalar, fırınların kil sıvaları, demir eşyalar, dökme kapları, potalar, borular, rendeler, dövülmüş demir parçaları, cüruf, kül, kurum, kireç, bakır eriyikleri ve alaşımları, kalay parçaları, altın folyo parçaları, mihenk taşları, içinde işlenmemiş cam kitlesi bulunan büyük saksı kapların dipleri, çok sayıda cam kırıkları ve damlaları aittir. Kantitatif tayfi analiz yöntemiyle bazı şekillendirilmemiş parçaların ve cam kırıklarının bileşiminde %0.0004'e yakın oranda cıva bileşimlerinin olduğu belirlenmiştir.52

Bilyar imbiklerinin mevcut olduğu dönem, kültürel tabakanın 12.-13. yüzyılın başlarını kapsayan en üst katına aittir. 1992 yılında 41. kazıda, camcıların ve kuyumcuların imalathanelerine çok yakın bir

yerde tarafımızdan bir define bulunmuştur. Tabakanın stratigrafik durumu ve bulunan eşyalar bu yapının bir depo değil, tam bir cam kap-imbik definesi olduğunu söylememize imkan verir. Hiçbir ambalajlama izine rastlanmamakla birlikte, çukuru dolduran akağaç kabuğu parçalarının bolluğuna dayanarak bir kutunun veya örgünün mevcudiyetini varsayabiliriz. Define 9 No.lu çukurun güneybatı köşesinde yumuşak dolguyla saklanmıştır. Definede 29 imbiğin 170 parçası bulunuyor. Belirtmek gerekir ki bu bulgu daha tam örnekler içerir. Şöyle ki, örneklerden biri tamamen restore edilebilmiş, diğerlerinin de net grafik tasvirleri yapılabilmiştir (Şekil 1, 3-10). İmbikler dışında, definede diğer ilginç eşyalar, birinin üzerinde karmaşık altın çizgiler bulunan üç mihenk taşı, üzerinde delikler açılmış veya başka bir şekilde işlenmiş 27 koyun derisi, demir balta, küçük bir kilidin bronz anahtarı ve üzerinde Tengri tasviri bulunan yeşil şisten yapılmış tılsım da bulunmuştur. Tüm bu eşyalar, belli ki, definenin dokunulmazlığını sağlamak için buraya konmuştur.

Stragrafik yöntemle definenin gömülme tarihi belirlenmiştir. Bu tarih 1236 yılında Moğol istilası zamanında şehrin yakılıp yıkıldığı döneme denk gelir.53

İmbikler dışında, Bilyar'da kimyasal kap türünden sadece parlak yeşil camdan yapılmış çapı 3 cm olan mihenk taşının büyük bir parçasına (XXVIII kazı) ve sferik koni (taç) parçasına (XXII kazı) rastlanılmaktadır. Mihenk taşı parçası 12.-13. yüzyılın başlarına ait olup benzerleri Orta Asya'da bulunmaktadır.54 Cam sferik konilerin çeşitli örnekleri Orta Asya ve Trans-Kafkasya'da yaygındır. Muhtemelen, Biruni incinin canlandırılması usulünden bahsederken bu tür kapları kastetmiştir.55 Mısır Memlukları Dönemi'ne ait mükemmel şekle sahip mine süslemeli cam sferik koniler mevcuttur.56 Bolgar'da bulunmuş hafif basık küre şekilli kalın duvarlı kap, muhtemelen, "belli kullanım için öngörülmüş" sferik konilerdendir.57

Bilyar'da bulunmuş, kalınlığı 0.8 cm, deliğinin çapı 0.4 cm olan sferik koni şekilli kap koyu renkli camdan yapılmış, önceden rengaba batırılmış dış yüzey beyaz mine kullanılarak "kuş tüyü" deseni ile süslenmiştir. "Kuş tüyü" süsleme tekniği, Roma geleneklerini devam ettiren Mısır, Suriye58 ve Bizans59 imalathanelerinde 11.-13. yüzyıllarda yaygın olarak kullanılmıştır.

Bilyar'da bulunmuş sferik koni fragmanının en yakın benzeri Lahey Belediye Müzesi'nde bulunan 13. yüzyıla ait Suriye kabı fragmanıdır.60

Orta Çağ simyager ve eczacıları, çok amaçlı kullanım alanı bulunan birçok diğer cam kaplar; şişeler, bardaklar ve fincanlar kullanmışlardır. Kalın duvarlı derin fincanlar simyagerlikte havan olarak kullanılmış olabilirler. 12. yüzyılın sonu 13. yüzyılın başlarında yaşamış hekim-filozof Tacettin el-Bilyari yazıyor: "(tiryak için) basit ilaç olabildiğince ufalanır ve elekte elenir. Tüm yapraklar ise safran değirmeninde öğütülür. Daha sonra pişirilir ve ilaç toz haline gelinceye kadar taş veya cam havanda dövülür".61

Pencere camı. Orta Doğu'nun, Orta Asya'nın, Kafkasya'nın, Bizans'ın, Rusya'nın ve İdil Bulgar Devleti'nin Orta Çağ kentlerinin muazzam yapılarının pencerelerine cam takılmıştır.62 İdil Bulgar

Devleti'nde, başkent dışında pencere camları Suvar'da,63 Samara ve Ulyanovsk vilayetlerindeki Valınsk (Muromsk kasabası) ve Krasnosunduk harabelerinde bulunmuştur.64

Pencerelere cam takılmasının Orta Çağ'da bir ihtişam göstergesi olduğu edebiyatta defalarca belirtilmiştir. Tesadüfi değil ki, pencere camı bulguları her şeyden önce mabetler, saraylar ve zengin şehirlilerin evleri ile ilgilidir.65

"Her zaman güzel kalsın o muhteşem saray:

…………………………………………………

Onun çok sayıda renkli camdan pencereleri var…"

Kul Gali66

Orta Asya şehirlerinde ise 10.-13. yüzyıllarda pencere camları, sadece ihtişamlı binalarda değil, sıradan yapılarda da yaygın şekilde kullanılmıştır.67

Bilyar'da 160'dan fazla pencere camı parçası bulunmuştur ki, bu da tüm cam mamullerin yaklaşık %8'ini oluşturuyor. Pencere camı bulgularının Bilyar harabelerindeki kazılara göre dağılımının istatistiği çok ilginçtir. Büyük bir tuğla binanın araştırılmasına başlanılan XXXVIII ve XXXIX kazılarda 41 (%25) pencere camı bulunmuştur. Bunun yakınındaki XXV kazıda 7, cami harabesi olan XXII kazıda 14 (%8.2), dış şehirdeki XXXVII kazıda 5 (hepsi 11. yüzyılın sonu-12. yüzyılın başlarına ait 1 No.lu binada) örneğe rastlanılmaktadır. Varlıklı bir sulama kapları imalatçısı çömlekçinin evi olan LX kazıda ise, alanın küçük olmasına rağmen 6 pencere camı parçası bulunmuştur. Araştırmaların birkaç yıl sürdüğü XXIII ve XXVI büyük kazılarda uygun olarak 4 ve 8 pencere camına rastlanılmıştır. Diğer kazılarda birer parça bulunmuştur. Pencere camlarının yaygınlığı açısından, özellikle şehrin merkezi sanatkar mahallesini araştıran XXVIII kazı önemli bir yer tutuyor. Şehrin bu bölgesinde metal, seramik ve kuyumculuk dışında cam üretiminin izleri de bulunmuştur. Burada 74 pencere camı fragmanı bulunmuştur ki, bu da toplam sayının %45.1'ni oluşturur.

Sayılan tüm kazılarda pencere camı bulguları kültürel tabakanın üst katına, dolayısıyla 12.-13. yüzyılın birinci yarısına aittir. Dvin'de bulunmuş pencere rondelası bulguları aynı döneme denk gelir.68 11.-13. yüzyıllarda Derbent'te pencere camı üretimi benimsenmiştir.69 Bilyar'da sadece iki binada pencere camına rastlanılmamaktadır. Bunlardan birincisi XVI kazıdaki tuğladan yapılmış kervansaray, ikincisi ise XXVII kazıdaki içi şehirde yerleşen tuğladan yapılmış şehir hamamı binasıdır. Her iki bina şehrin daha önceki devirde inşa edilmiş yapılarına aittir. Araştırmacılar kervansaray binasının inşasını 10. yüzyılın ikinci yarısına dayandırıyorlar. 12. yüzyılın ortalarına doğru bina terk edilmiş ve muhtemelen, iç şehrin doğu kapısındaki savunma amaçlı yapının bir bölümü olarak kullanılmıştır.70 Hamamın tuğla binasının inşası, muhtemelen 10. yüzyılın sonu-11. yüzyılın başlarında gerçekleşmiş, ama hamam en iyi ihtimalle 12. yüzyılın sonlarına kadar faaliyette bulunmuştur.71 Kazının tarih belirleyici bulguları, 10. yüzyılın sonu-11. yüzyılın başlarına ait kemer

takımının parçaları olan bronz kabartma ve kemer uçluğudur.72 Belirtmek gerekir ki, XXVII kazıda genelde hiçbir cam mamul bulunmamıştır. Bu bağlamda, küçük eyalet kenti olan I Krasnosunduk harabelerindeki 10.-12. yüzyıllara ait ev hamamında pencere camı ve cam kap parçalarının bulunması ilginç bir olgudur.73

Pencere camlarının Bilyar harabelerindeki binalara göre dağılımı, sadece zenginlere ait ve sosyal öneme sahip yapıların özelliklerini tamamlamaya değil, aynı zamanda bu yapıları kronolojik olarak ayırmaya da olanak sağlıyor.

Bilyar'da, Rusya74 ve Ermenistan'da75 olduğu gibi ahşap veya Orta Asya ve Gürcistan'da (Rustavi'deki 12.-13. yüzyıllara ait kale ve saray) 76 olduğu gibi alçı ve albatr pencere çerçevelerine henüz rastlanmamıştır. Sadece, bazı camların kenarlarında harç izleri kalmıştır. XXXVIII kazıdan yeşile boyanmış kırmızı kil çerçeve fragmanı bulunmuştur. Tataristan Cumhuriyeti Devlet Müzesi koleksiyonundaki Ukek'ten bulunmuş alçı çerçeve fragmanı77 Gürcistan Tarih Müzesi'nde bulunan çerçevelere benzerdir.78 M. D. Poluboyarinova'ya göre, "inşaat gelenekleri ve yapılarda pencere camlarının kullanılması Bolgar şehrine Doğu'dan geldiğine göre, burada da alçı pencere çerçeveleri kullanılmıştır".79 Bu tez kısmen Bilyar için de geçerlidir. Ama burada çerçevelerin çoğu, muhtemelen ahşap olmuştur.

Cam takılırken, genelde çerçevelere aynı çaplı cam diskler yerleştirilirdi.80 Ancak XXXVIII kazıdaki tuğla binanın pencere yerlerinin ölçüleri farklı olmuştur. Şöyle ki, burada çapları 22.5 cm ve 26-27 cm olan iki takım cam diskleri kullanılmıştır.

Cam disklerinin ölçüleri gelişigüzel olmayıp, diğer inşaat ölçülerine göre belirlenmiştir. İnşaatta temel ölçü birimi tuğla idi. "Binalar, kolonlar ve yapılardaki hesaplamalar çiğ ve pişirilmiş tuğla ile ölçülür".81

Şekline ve yüzeyinin özelliklerine göre Bilyar'daki pencere camları dört tür oluşturur.

1. Tür (140 örnek)- kaypak yüzeyli dairevi cam diskler. Kenarlara doğru kabarık, kenarları eğilmiş, paralel ve oyukludur. Birçok cam parçasında dairenin kenarı boyunca "sert kaburga" olarak adlandırılan ilmek şekilli kıvrım vardır. Kıvrımın genişliği, camın kalınlığı ve diskin ölçülerine göre 3-8 mm arasında değişir. Bazı pencere camlarında ilmek şekilli kıvrım yoktur. Bunlar hafif kalınlaştırılmış kenara sahiptirler. Düzgün çember kavisleri şeklinde kenarlıklı büyük parçalar üzerindeki ölçmeler sonucu Bilyar'daki cam disklerin çapı belirlenmiştir. Bunların çapı genelde 16-27 cm arasında değişmekle birlikte çoğunluğu 18-22.5 cm'dir. Aynı ölçüler eski Rus pencere camları (18-22 cm, daha çok 20 cm) 82 ve Bolgar harabelerindeki pencere camlarının çoğu (18-23 cm)83 için de geçerlidir. A. P. Smirnov Suvar'da daha küçük ölçülü, çapı 10-11.5-15 cm olan camların bulunduğunu belirtiyor.84 Camın rengi açık yeşil veya açık mavi, bazan erguvani, pembe ve camın 1-8 mm arasında değişen kalınlığına göre sarımsı rengin farklı tonlarıdır. Camın yüzeyi parlak ve pürüzsüzdür. Sadece açık yeşil renkli iki parçanın yüzeyi küçük çatlaklardan oluşan ağla kaplıdır.

Tüm pencere disklerinin merkezinde bir kalınlaşma mevcuttur. Bu kalınlaşma tedricen düzgün konsantrik çemberler boyunca incelerek kenarlara doğru düzleşiyor. Cam kitlesinin içinde bulunan, konsantrik çemberler halinde dizilmiş ve kavis boyunca gerilmiş olan hava kabarcıkları da aynı istikamettedir. Tüm bu özellikler üfürme tekniği ile hazırlanmış cam için geçerlidir. Bu teknik daha çok cam kap hazırlanmasında ve sadece belli amaçlara uygunlaştırılarak kullanılmıştır. Cam kaplar ve pencere camı üretiminin sıkı bağlılığı defalarca araştırmacılar tarafından vurgulanmıştır ve artık bu konuda hiçbir şüphe yoktur.85

2. Tür (21 örnek, Şekil)- disklerin yüzeyinde kabartmalı rölyefli süslemeler bulunuyor. Bu diskler ebatlarına ve kenarlıkların şekline göre kaypak yüzeyli disklerle aynıdırlar. Ancak renk tonlarının çeşitliliğine göre onlardan farklıdırlar. Parlak yeşil, mavi ve çok güzel olan erguvani (mor) renklileri mevcuttur. İkinci türe ait camların neredeyse tamamı XXXVIII kazıda bulunmuştur (Tablo).

Bilyar'daki rölyef desenli pencere camları Gürcistan'daki orta feodal döneme ait (12.-14. yy.),86 özellikle de Dmanisi, Nadarbazevi ve Rustavi'deki87 pencere camları ile doğrudan benzerlik oluşturur. M. N. Çataraşvili Gürcistan'daki dairevi pencere camları için beş tür rölyef deseni belirtiyor: 1- "güneş; 2- "gül"; 3- "yıldız"; 4- "file"; 5- "main". Bilyar'da bu beş desen türünün tamamına ait rölyefli pencere camı parçaları bulunmuştur.88 Gürcistan'da bu dönemde aynı desenlere ağaç, taş, metal ve seramik üzerindeki oymalarda da rastlanılmaktadır.

Rölyefli cam Gürcistan dışında hiçbir yerde üretilmemiştir. Cam buradan Kafkasya'da Ermenistan'a, kuzeye, muhtemelen de İdil Bulgar Devleti'ne ihraç edilmiştir.89 A. P. Smirnov, 1933-1937 yıllarında Suvar'da yapılmış araştırmalar sonucu bulunmuş çok sayıda pencere camı kırıkları arasında "öndüle yüzeyli" pencere camlarının olduğunu belirtiyor.90

Bahsedilen bulgular, sadece ticari ilişkileri yansıtmakla kalmamakta, aynı zamanda Doğu'nun güzel sanatlarının İdil Bulgarlarının kültürüne etkisinin birer örneğini oluşturmaktadırlar. Tek bir dine, aynı hukuki ve sosyal yapıya mensup olmanın, faal ticari ve kültürel ilişkilerin sanatkarlık, kültür ve bilim alanında ortak değerler oluşturması gayet doğaldır. Ortadoğu ülkeleri ile tarz benzerliği Bulgar cam sanatında özellikle kuvvetli biçimde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, 12. yüzyıldan itibaren İdil Bulgar Devleti'nde İslam cam sanatının yeni merkezinin oluştuğunu söyleyebiliriz.

1 Golofast L. A. Ryumki iz raskopok rannevizantiyskogo Hersonesa//Antiçnaya drevnost i srednie veka. Yekaterinburg, 1998. s. 233.

2 Kunina N. Antiçnoe steklo v sobranii Ermitaja. SPb., 1997.

3 Kazakov E. P. Kominternovskiy II mogilnik v sisteme drevnostey epohi tyurkskih kaganatov//Kulturı evraziyskih stepey vtoroy polovinı I tıs. n. e. (Voprosı hronologii). Samara, 1998. S. 145. Ris. 33, 14; Pamyatniki epohi srednevekovya. Katalog arheologiçeskih kollektsiy MAE. Vıp. II. Ufa, 1997. S. 38. Tabl. 1, 31.

4 İskusstvo islama. SPb, 1990. No: 12.

5 Semıkin Y. A. İssledovanie bani na I Krasnosyundyukovskom gorodişe//Arheologiçeskie issledovaniya v Povolje. Samara, 1993. S. 229. Ris. 6.

6 Ahrarov İ. Srednevekovıe steklyannıe bokalı iz Kuvı//İzvestiya AN Uz. SSR. Seriya obşestvennıh nauk. 4. 1960. S. 25-26.

7 Huzin F. Ş., Şarifullin R. F. Gorod Suvar: nekotorıe itogi i zadaçi arheologiçeskogo issledovaniya//Problemı drevney i srednevekovoy arheologii Volgo-Kamya. Kazan, 1999. Ris. 5, 15.

8 Muhametjanov A. R., Adılov Ş. T., Mirzaahmedov D. K., Semenov G. L. Gorodişe Paykend//K probleme izuçeniya srednevekovogo goroda Sredney Azii. Taşkent, 1988. S. 176.

9 Lamm K. I. Glass from Iran. London, 1935. Pl. 14 B, C.

10 Europaisches und Aussereuropaishes Glas. Frankfurt am Mein. 1980. S. 42 No: 76.

11 Şapova Y. L. Vizantiyskoe steklo. Oçerki istorii. M., 1998. S. 168. Ris. 26, a (4).

12 Djanpoladyan R. M. Srednevekovoe steklo Dvina IX-XIII vv. Yerevan, 1974. S. 64.

13 Şişkina G. V. Remeslennaya produktsiya srednevekovogo Sogda. Steklo. Keramika. Taşkent, 1986. S. 31.

14 Çarıeva E. A. Nekotorıe srednevekovıe steklyannıe sosudı Yujnoy Turkmenii//Karakumskie drevnosti. Aşhabad, 1979. Vıp. 8. S. 89.

15 Ageeva E. İ. Srednevekovoe steklo iz Taraza//Po sledam drevnih kultur Kazahstana. Alma-Ata, 1970. S. 11-12. Ris. 2.

16 Museum fur Islamische Kunst. Berlin. Katalog. 1979. No: 92. S. 185-186.

17 Çarıeva E. A. Nekotorıe srednevekovıe steklyannıe sosudı Yujnoy Turkmenii//Karakumskie drevnosti. Aşhabad, 1979. Vıp. 8. S. 89.

18 Ahrarov İ. Srednevekovıe steklyannıe bokalı iz Kuvı//İzvestiya AN Uz. SSR. Seriya obşestvennıh nauk. 4. 1960. S. 25. S. 25.

19 Şapova YU. L. Hudojestvennoe steklo Drevney Rusi//Drevnerusskoe iskusstvo. M., 1972. S. 354.

20 Philippe J. Le monde byzantin dans l`histoire de la verrerie. Bologna, 1970. P. 175.

21 Bertels E. E. Pridvornaya kasıda v İrane i ee svyazi s razvitiem izobrazitelnogo iskusstva//İranskoe iskusstvo i arheologiya. M. -L., 1935. S. 30.

22 Abdurazakov A. A., Bezborodov M. A., Zadneprovskiy Y. A. Steklodelie Sredney Azii v drevnosti i srednevekove. Taşkent, 1963. S. 124.

23 Valiulina S. İ. Steklyannıe busı kak istoçnik po mejdunarodnım svyazyam voljskih bulgar v VIII-naçale XIII vv. //Slyavyane, finno-ugrı, skandinavı, voljskie bulgarı. Dokladı mejdunarodnogo nauçnogo simpoziuma po voprosam arheologii i istorii. SPb, 2000. S. 60.

24 Valiulina S. İ. Nekotorıe formı steklyannoy posudı Bilyarskogo gorodişa//Srednevekovıe arheologiçeskie pamyatniki Tatarii. Kazan, 1983. S. 96.

25 Poluboyarinova M. D. Steklyannıe izdeliya Bolgarskogo gorodişa//Gorod Bolgar. Oçerki remeslennoy deyatelnosti. M., 1988. S. 204. Ris. 88, 7.

26 Kuznetsov V. A. K voprosu o pozdnealanskoy kulture Severnogo Kavkaza//SA, No: 2, 1959. S. 101-102; Kuznetsov V. A. Zmeyskiy katakombnıy mogilnik (po raskopkam 1957 goda)//Arheologiçeskie raskopki v rayone Zmeyskoy Severnoy Osetii. Ordjonikidze, 1981. S. 108; Armarçuk E. A. Opıt klassifikatsii stekla srednevekovogo Horezma (po materialam gorodişa Sadvar)//Materialnaya kultura Vostoka. Ç. II. M., 1988. S. 242-243; Armarçuk E. A., Sorokina E. A. Bogatoe srednevekovoe pogrebenie voina-vsadnika v Zapadnom Zakubane//Arheologiya Vostoçno-Evropeyskoy lesostepi. Srednevekovıe drevnosti Evraziyskih stepey. Vıp. 15. Voronej, 2001. S. 199.

27 Kolesnikova L. G. Vostoçnoe steklo iz sobraniy Hnrsoneskogo muzeya//VV. T. 34. M. -L., 1973. S. 255; Belov G. D. Steklodelie v Hersonese//SA. 1965. No: 3. S. 238.

28 Çhataraşvili M. N. Steklyannaya posuda Srednevekovoy Gruzii. Tbilisi, 1978. S. 87.

29 Smirnov A. P. Suvar. İtogi raskopok 1933-1937 gg. Kazan, 1938. S. 164. Tabl. II, ris. 25.

30 Djanpoladyan R. M. Srednevekovoe steklo Dvina IX-XIII vv. Erevan, 1974. S. 64. No: 71.

31 Çhataraşvili M. N. K istorii proizvodstva stekla v srednevekovom Rustavi//Arheologiçeskie pamyatniki feodalnoy Gruzii. I. Tbilisi, 1969. S. 152. 32 Çhataraşvili M. N. Steklyannaya posuda Srednevekovoy Gruzii. Tbilisi, 1978. Tabl. VII.33 Şişkina G. V. Remeslennaya produktsiya srednevekovogo Sogda. Steklo. Keramika. Taşkent, 1986. S. 31.34 Sorokina M. P. Pozdneantiçnoe i rannesrednevekovoe steklo s Tamanskogo gorodişa//Keramika i steklo drevney Tmutarakani M., 1963. S. 148.35 Nuwer E. Glas//Vor dem Brand archaologie zu fussen des Heidelbergen Schosses, Baden-Wurttemberg. 1992/S. 136. Abb. 194.36 Lamm K. Mittelaterliche Glaser und Steinschnittarbeiten ans den Nahen Osten. Berlin, 1930. Lamm C. I. Glass from Iran. London, 1935. Djanpoladyan R. M. Srednevekovoe steklo…, s. 40; Abdurazakov A. A., Bezborodov M. A., Zadneprovskiy YU. A. Steklodelie Sredney Azii v drevnosti i srednevekove. Taşkent, 1963, s. 131–

133; Amidjanova M. G. O nekotorıh steklyannıh sosudah Maverannahra//İstoriya materialnoy kulturı Uzbekistana. Vıp. 2. Taşkent, 1961, s. 249, 251; Fomenko V. P. Steklyannıe izdeliya VIII–H vv. gorodişa Orenkala//İzvestiya AN AzSSR, 1962, No: 7, s. 37, tabl. III; Çhataraşvili M. N. Steklyannaya posuda srednevekovoy Gruzii. Tbilisi, 1978, s. 87, tabl. V, 12–14, Han Han (Lo Yuan Yuan) Drevnee kitayskoe steklo. 1999, Taybey. S. 76 (na kitayskom yazıke). Şişkina G. V. Remeslennaya produktsiya srednevekovogo Sogda. Steklo. Keramika. Taşkent, 1986, ris. 1, 13. S. 15. Islamishe Kunst. Glas. Meinz/Rhein. 1984/S. 17, 18; No: 14.37 Valiulina S. İ. Steklyannaya posuda bilyarskih alhimikov//Tatarstan. Valiulina S. İ. Alambiki Bilyarskogo gorodişa//Uçenıe zapiski Kazanskogo universiteta. T. 134, 1998, s. 86-92. Valiulina S. İ. Bilyar i ego okruga: itogi i perspektivı issledovaniy 1989-1999 gg. //İstoriçeskaya nauka v Kazanskom universitete. -Kazan, 2000. S. 14-16.38 Smirnov A. P. Voljskie bulgarı//Trudı GİM, 1951. S. 260. Vıp. 19. Smirnov A. P. Suvar. İtogi raskopok 1933-1937 gg. Kazan, 1938, s. 166; okolo 10 fragmentov hranyatsya v fondah TSMTR No: 5666-7, No: 5666-4.39 Soobşenie A. F. Koçkinoy.40 Poluboyarinova M. D. Steklyannıe izdeliya Bolgarskogo gorodişa//Gorod Bolgar. M., 1988.41 Djanpoladyan R. M. Srednevekovoe steklo…, s. 40.42 Djanpoladyan R. M. Laboratornaya posuda armyanskogo alhimika//SA. 1965, No: 2, s. 213.

43 Chidambaran T. V. History of indian Glas. Bombay. 1969, p. 134. Fig. 222, 13, 14 Chidambaran T. V. History of indian Glas. Bombay. 1969, p. 134. Fig. 222, 13, 14.44 Muhametjanov A. R., Azılov Ş. T., Mirzaahmetov D. K., Semenov G. YA. Gorodişe Paykend//K probleme izuçeniya srednevekovogo goroda Sredney Azii. Taşkent, 1988, s. 178. Chidambaran T. V. History of indian Glas. Bombay. 1969, p. 134. Fig. 222, 13, 14.

45 Djanpoladyan R. M. Srednevekovoe steklo, s. 40.46 Mets A. Musulmanskiy renessans. M., 1973. S. 216.

47 Abdullaev K. Steklyannıe izdeliya X-XIII vv. iz Buharı//İstoriya materialnoy kulturı Uzbekistana. 1981. Vıp. 16. s. 56.48 Papahristu O., Ahrarov İ. Steklo iz raskopa v Arke domongolskogo gorodişa Ahsiket//İstoriya materialnoy kulturı Uzbekskoy SSR. Vıp. HVI. Taşkent, 1981, s. 95.

49 Cyurku K. Kozepkori uvegleletek Budarol (rekonstrukcios modszere)//Communicationes archaeological Hungariae. Budapesy. 1982. S. 154.50 Valiulina S. İ. İssledovaniya remeslennogo kompleksa alhimika i stekloduva v tsentre Bilyarskogo gorodişa//Bilyar i Voljskaya Bulgariya. Kazan, 1997.51 Valiulina S. İ., Rudenko K. A. Arheologiçeskie issledovaniya Bilyarskogo gorodişa ekspeditsiey KGU v 1989 g. //Problemı arheologii Srednego Povoljya. Kazan, 1991. S. 57-58.52 Obraztsı: B. HHVIII/10855, B. HHVIII/756, B. HHHVIII/1216, AKU 262/35. Analitik-nauçnıy sotrudnik instituta TSNİİ Geolnerud R. H. Hramçenkova. 53 Valiulina S. İ. İssledovaniya remeslennogo kompleksa alhimika i stekloduva v tsentre Bilyarskogo gorodişa//Bilyar i Voljskaya Bulgariya. Kazan, 1997.54 Abdurazakov A. A., Bezborodov M. A., Zadneprovskiy Yu. A. Steklodelie Sredney Azii…, s. 134.

55 Al-Biruni. Sobranie svedeniy dlya poznaniya dragotsennostey (Mineralogiya). Per. A. M. Belenitskogo. L., 1963, s. 121.56 Martine S. Newby. The Cavour Vase and gilt and enammeled Matluk coloured glass//Gilded and Enamelled Glass from the Middle East. London. 1998. P. 166-167 fig. 10. 1-4.

57 Poluboyarinova M. D. Steklyannıe izdeliya Bolgarskogo gorodişa//Gorod Bolgar. Oçerki remeslennoy deyatelnosti. M., 1988. S. 211. Ris. 95, 1.58 İskusstvo İslama. Katalog vıstavki. L., 1990, s. 64.

59 Djanpoladyan R. M. Novıe materialı po istorii vizantiyskogo steklodeliya//Vizantiyskiy Vremennik, 1967, t. HHVIII, s. 255; Djanpoladyan R. M. Srednevekovoe steklo…, s. 68. Şapova YU. L. Steklyannıe izdeliya Novgoroda//Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR. M., 1963, No: 117, s. 120.60 Lamm K. Mittelaterliche…, s. 291. Tafel 109, 4.61 Tadjaddin al Bulgari. Bolşoy Tiryak. Kazan, 1997. S. 33.

62 Lamm K. J. Das Glas von Samarra. Berlin, 1928, S. 128. Abb. 74, 75; Lamm. 1935, Pl. 14. H; Abdurazakov A. A., Bezborodov M. A., Zadneprovskiy YU. A. Steklodelie Sredney Azii v drevnosti i srednevekove. Taşkent, 1963. S. 143; Çhataraşvili M. N. Okonnoe steklo, naydennoe v Gruzii//Arheologiçeskie pamyatniki feodalnoy Gruzii. Tbilisi, 1978. Vıp. III (na gruzinskom yazıke); Djanpoladyan R. M. Srednevekovoe steklo Dvina. Erevan, 1997. S. 40-41; Rappoport P. A. Arhitektura//Arheologiya. Drevnyaya Rus. Bıt i kultura. M., 1985. S. 167. Ris. 77; Poluboyarinova M. D. Steklyannıe izdeliya Bolgarskogo gorodişa//Gorod Bolgar. Oçerki remeslennoy deyatelnosti. M., 1988.; Valiulina S. İ. Okonnoe steklo Bilyarskogo gorodişa//Bilyar-stolitsa domongolskoy Bulgarii. Kazan, 1991. Tadjaddin al Bulgari. Bolşoy Tiryak. Kazan, 1997. S. 33.63 Smirnov A. P. Voljskie bulgarı//Trudı GİM. Vıp. XIX. M., 1951. S. 260; Smirnov A. P. Suvar. İtogi raskopok 1933-1937 gg. Kazan, 1938. S. 166.64 Semıkin YU. A. İssledovanie bani na I Krasnosyundyukovskom gorodişe//Arheologiçeskie issledovaniya v Povolje. Samara, 1993. S. 222.65 Şapova YU. L. Steklo Kievskoy Rusi. M., 1972. S. 69.

66 Kul Gali Skazanie o Yusufe. Perevod S. İvanova. Kazan, 1985, s. 120.67 Şişkina G. V. Remeslennaya produktsiya srednevekovogo Sogda. Taşkent, 1986. S. 29.68 Djanpoladyan R. M. Srednevekovoe steklo Dvina. Erevan, 1974. S. 41.69 Kudryavtsev A. A. Feodalnıy Derbent. M., 1993. S. 151.70 Halikov A. H., Şarifullin R. F. Karavan-saray drevnego Bilyara//İssledovanie Velikogo goroda. M., 1976. S. 94-95.71 Valiulina S. İ., Halikov A. H. Otçet o rabotah Bilyarskoy ekspeditsii. 1979/AİA ANSSSR. R-1, No: 7546. S. 21.72 Valiulina S. İ. Mejdunarodnaya torgovlya Bilyara po arheologiçeskih materialam//Mejdunarodnıe svyazi, torgovıe puti i goroda Srednego Povoljya IX-XIII vekov. Kazan, 1999. S. 148.73 Semıkin Y. A. İssledovanie bani na I Krasnosyundyukovskom gorodişe//Arheologiçeskie issledovaniya v Povolje. Samara, 1993. S. 223.

74 Sapunov B., Dragi A. Okonnaya rama XII v. iz ts. Georgiya v Staroy Ladoge//SGE, L., 1962. Vıp. XXIII. S. 15; Şapova Y. L. Steklo Kievskoy Rusi. M., 1972. S. 70; Rappoport P. A.

Arhitektura. Drevnyaya Rus. Gorod, zamok, selo. M., 1985. S. 167.75 Djanpoladyan R. M. Srednevekovoe steklo Dvina. S. 41.

76 Çhataraşvili M. N. Okonnoe steklo, naydennoe v Gruzii//Arheologiçeskie pamyatniki feodalnoy Gruzii. Tbilisi, 1978. Vıp. III. S. 97. Tabl. X, XI.77 TSMTR No: 5365-67.78 İnv. No: 04-75-2022.

79 Poluboyarinova M. D. Steklyannıe izdeliya. S. 200.80 Şapova YU. L. Steklo Kievskoy Rusi. M., 1972. S. 69.

81 Djemşid Giyas ed-Din al-Kaşi. Klyuç arifmetiki. Traktat ob okrujnosti. Kommentariy A. P. YUşkeviça i B. A. Rozenfeldta. M., 1956. S. 101. 82 Rappoport P. A. Arhitektura//Drevnyaya Rus. S. 167; Şapova YU. L. Steklo Kievskoy Rusi. S. 65.83 Poluboyarinova M. D. Steklyannıe izdeliya. S. 199.

84 Smirnov A. P. Voljskie bulgarı. S. 260.85Şapova YU. L. Steklo Kievskoy Rusi. S. 65.

86 Çhataraşvili M. N. Okonnoe steklo. S. 95.87 Muzey istorii Gruzii. İnv. No: 36-972-425.

88 Valiulina S. İ. Okonnoe steklo. S. 91.

89 Çhataraşvili M. N. Okonnoe steklo. S. 95.

90 Smirnov A. P. Voljskie bulgarı. S. 260.

Türkmenistan'ın Xı-XIX. Yüzyıllar Mimari Anıtları / Yrd. Doç. Dr. Yüksel Sayan [s.63-75]

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü / Türkiye

İlk çağlardan beri çok sayıda medeniyete beşiklik eden Türkmenistan, Türklerin X. yüzyıldan itibaren bölgeye yoğun göçleri ve ardından da bu topraklara hakim olmalarıyla yeni bir kimlik kazanmıştır.

Karahanlıların 999'da Buhara'yı alarak Sâmânî hakimiyetine son vermeleri ile yeni bir süreç başlamış ve bu dönemde Horasan Gaznelilerin eline geçmiştir. Fakat Selçuklular, Dandanakan Savaşı'nda (1040) Gaznelilere karşı kazandığı zaferle bütün Horasan'a ve ardından da Harezm'e hakim olmuşlar ve bölgede çok büyük bir medeniyet kurmuşlardır. Onların ortaya koydukları mimari eserler bu medeniyetin önemli bir parçasını teşkil etmektedir. Selçukluların bu alanda kaydettiği gelişme 1157'de Sultan Sancar'ın ölümü ve Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra Harezmşahlarla sürmüştür.

Yazık ki gerek Selçukluların, gerek ise Hârezmşahların mimari anıtları, 1220/21'deki Moğol istilaları sırasında büyük ölçüde yıkılmış ve tahribata maruz kalmıştır. Onun içindir ki bugün Merv, Ürgenç, Dehistan, Serahs, Amûl (Çarçöv) gibi eski Türk yerleşim yerlerinde pek az sayıda Selçuklu ve Hârezmşahlı eseri günümüze gelebilmiştir.

Söz konusu işgal ve yağmalardan bir süre sonra, Altın Ordu Hanlığı'nın Harezm vilayet merkezi olan Ürgenç, mimarlık alanında büyük gelişme göstermiştir. Ancak 1378'de Timur'un şehri işgalinde yine mimari yapıların çoğu yıkılmış ve onlardan da az sayıda eser ayakta kalabilmiştir.

Horasan'da ise, Moğol istilasından ancak iki yüzyıllık bir aradan sonra imar işlerinde hareketlenmeler görülür.1 XV. yüzyılın başlarından aynı yüzyılın sonlarına kadar devam eden bu dönemde, önceden viran olmuş şehirlerin bir kısmı canlandırılmaya çalışılırken, yeni yapılar inşa edilmiş ve çeşitli şekillerde harap hale gelen bazı binalar da onarılmıştır.

Timurluların yıkılmasından sonra XVI. yüzyılın başlarından itibaren Türkmenistan mimarisinde de bir durgunluk ve gerileme dönemi başlamıştır. Zira, Timurlulardan sonra ülke topraklarını paylaşan Özbek Hanları ve Safeviler arasındaki savaşlar bölgede siyasi istikrarın bozulmasına yol açmış; bunun bir sonucu olarak da Ortaçağ ticaret yolları önemini yitirmiştir. Dolayısıyla oluşan ekonomik sıkıntılar, artık büyük çapta mimari eserlerin inşa edilmesine imkan tanımamıştır.

Buhara Emirliği ve Safevi idaresindeki Türkmenler, ağırlıklı olarak köy yerleşimlerinde veya küçük şehirlerde kendi kültürlerini devam ettirmişlerdir. O dönemde yerleşim için vahalardan başka, özellikle buğday ekimine elverişli olan Kopet dağı çevresindeki vadi ve düzlükler seçilmiştir. Bunlardan Peştak ve Anev, küçük kentler olmakla birlikte son devirlerde Türkmen şehirciliğinin en belirgin örnekleridir. Fakat ne yazık ki, istilalar ve depremler sonucunda onlardan günümüze pek bir eser kalmamıştır.

XX. yüzyılın başlarına kadar devam eden bu dönemde, mevcut mimari gelenekler çerçevesinde, bir yenilik getirmeyen ve ihtiyacı ön plana alan, çoğunlukla kerpiçten yapılar inşa edilmiştir. Ülkenin çeşitli yerlerinde, XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında yapılmış medreselerle karşılaşılmaktadır. Bazıları külliye şeklinde ele alınan bu yapılardan Merv çevresindeki Yolöten'de Muhammed Ahun Baba Külliyesi, Mari yakınlarındaki Uraz Muhammed ve Köne Ürgenç'teki Daşmescid medreseleri ile Kâkâ'da yerleşim yerinin adıyla anılan Medrese (Kâkâ Medresesi) akla gelen başlıca örneklerdir.

Türkmenistan'ın (Türk Devri) mimari anıtları, Merv, Ürgenç, Dehistan ve Serahs yerleşim yerlerinde yoğunlaşmaktadır. Bu nedenle, mimari anıtları, bu eski kentlere göre tanıtmaya çalışacağız.

Merv

Murgap nehrinin aşağı kısmında bulunan verimli bir vahanın en önemli yerleşim ve idare merkezi olan Merv, bugün Bayramalı yerleşim yerinin yanında tamamen harap bir kent görünümündedir.

Ahamenidler'den sonra Selevkoslar, Partlar, Sasaniler, Müslüman Araplar ve Sâmanîlerin hakim olduğu şehre, Türklerin ilk kez ne zaman geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Sâmânîler, 922-994 tarihleri arasında Horasan valiliğini Türk soyundan Simcurilere verdiler. 992'de, Merv'i Faik adlı bir Türk'ün idare ettiği bilinmektedir.2 Fakat Türklerin toplu olarak Merv'e gelip yerleşmeleri, 1035'te başlamış; 1040'da kesin şekilde Selçuklular'ın sahip olduğu şehir, bu tarihten itibaren önceleri devletin üç büyük merkezinden biri iken, Sultan Sancar'ın hükümdarlığında 'payitaht', yani başkent olmuştur. İlim ve kültür bakımından çok ileride bulunan Merv, Selçukluların elinde ilk yıllarından itibaren bir Türk şehri karakterinde gelişme göstermiş ve başkent olduğu dönemde (1118-1157) en parlak devrine ulaşmıştır.

Merv'in bu parlak dönemi, esasen Melikşah'ın emriyle 1070-1080 yılları arasında, Gâvur Kale'nin batısında, Sultan Kale'nin inşa edilmesiyle başlamıştır.3 XI-XII. yüzyıl yerleşmesini çeviren Sultan Kale, 1095'te Arslan Argun, 1153'te de Oğuzlar tarafında tahrip edilmiş; fakat 1220/21'deki Moğol istilasına kadar her defasında yeniden onarılarak kullanılmıştır. Kalenin bugün de kerpiçten sur kalıntıları yer yer izlenebilmektedir. Onun kuzeydoğusundaki Şehriyar Kale, Selçuklu Saray ve diğer hükümet binalarını kuşatan bir İçkale'dir. Sultan Kale ile aynı zamanlarda kurulduğu sanılan bu kalede, o dönemden kalan harap birkaç yapı kalıntısı mevcuttur. Büyük bir Selçuklu Saray Külliyesi'ne ait bu kalıntılardan kuzeybatıdakinin muhafız birliğinin barınağı, orta kısımdakilerin ise Sultan Köşkü ve Divanhane oldukları kabul edilmektedir. Bugün yalnızca birkaç duvar parçası ve yer yer kümelenen kerpiç yığınlarından ibaret bulunan Köşk, iki katlı ve dört eyvanlı-avlulu bir plan arz etmektedir. Pugaçenkova 1950'lerdeki araştırmalarında, binanın iki katında elli kadar mekân tespit etmiştir. Nispeten daha iyi korunduğu gözlenen ve dıştan gofralı duvarlarıyla dikkati çeken Divanhane ise uzunlamasına dikdörtgen, tek hacimli iç mekândan ibaret olup, üzeri tonozla kapatılmıştır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Merv'in mimari yapıları, Moğol istilasında (1220/21) büyük bir tahribe maruz kalmıştır. Kale ve hisarları yerle bir edilen şehirde cami, medrese, han, hamam ve kütüphaneler yakılıp-yıkılmıştır. Bu işgal ve yağmalardan geriye yalnızca birkaç mimari eser ayakta kalabilmiştir. Bunlardan en eski tarihli ve kitabeli olanı, Sultan Kale'nin 1 km. kadar kuzeybatısında yer alan Muhammed ibn Zeyd Türbesi'dir. Türbe, içte mekânı dört yönden kuşatan tuğladan kûfi kitabesine göre, 1112/13 tarihinde dönemin Merv valisi Şerafeddin Ebu Tahir tarafından inşa ettirilmiştir. Kare planlı yapının üzeri, tromplu bir kubbe ile örtülmüştür. Türbenin kuzey yönündeki giriş cephesi tuğladan geometrik süslemelerle gösterişli bir kompozisyon sergilemektedir. Daha sonraki dönemlerde, eserin kuzey tarafına bir mescid; doğusuna da başka bir türbe yapısı eklenmiştir. Güney ve batı cepheleri de 1930'lardaki onarımında yeni tuğlalarla kaplanmıştır.

Sultan Kale'nin hemen hemen merkezinde yer alan Sultan Sancar Türbesi, yalnız Merv'in değil, aynı zamanda XII. yüzyılda İslâm dünyasının en önemli mimari anıtı olarak ayakta durmaktadır. Sultan Sancar'ın XII. yüzyılın ortalarında kendisi için Serahslı mimar Muhammed bin Atsız'a bina ettirerek 'Dar'ül Ahiret' adını verdiği türbenin bir külliye yapısının çekirdeğini oluşturduğu en son yapılan kazı ve araştırmalarla anlaşılmıştır. Yâkut'un türbeyle ilgili kaydettiği bilgiler de bunu doğrulamaktadır. Kare planlı kübik bir gövde üzerinde, galeriler şeklinde yükselen türbeyi, içten 17 m. çapındaki nervürlü kubbesi örtmektedir. Yapı orijinalde çift kubbeli iken, dış kubbe yıkılmış; bir günlük yoldan gözüktüğü söylenen4 firuze renkli çiniler de yok olmuştur.

Merv'de Büreyde el Eslemî ve Hakem el Gıfarî (r.a.) adındaki sahâbî türbeleri ile Yusuf Hemedani Türbesi'nin de Moğol işgalinden önce de mevcut olduğu tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Ancak bugünkü yapılar daha sonraki dönemlerden kalmıştır. Sultan Kale'nin güneydoğusunda eski bir mezarlıkta yan yana bulunan sahâbî türbeleri, XV. yüzyılın başlarında Şahruh tarafından yeniden yaptırılarak, bunların kuzey yönünde iki eyvan ve batı yönünde de bir mescid inşa ettirilmiştir. Kare planlı ve üzeri kubbeli olan türbeler, XX. yüzyılın başlarında yeniden onarım görmüştür. Bu yapılar o günkü şekliyle ayaktadır; fakat, yıkılan mescidin yerine son yıllarda yenisi yapılmıştır.

Sultan Kale'nin kuzeydoğusunda yer alan Yusuf Hemedani Türbesi, 1140'da vefat eden Hoca Yusuf Hemedani adına bina ettirilmiştir. İlk yapı Moğollar tarafından tahrip edildiği için, türbe daha sonraları tamir görmüş olmalıdır. XVI. yüzyılın başlarında türbenin güney tarafında; 1890 yılında da kuzey yönünde bir mescit yaptırılmıştır. Her iki bina da orijinalliğini korurken, türbe son zamanlarda geçirdiği bir restorasyonla tamamen yenilenmiştir.

Merv'in diğer bir mezar anıtı, Kız-bibi Türbesi'dir. Sultan Kale'nin biraz güneybatısında yer alan eserin kimliği tam olarak aydınlatılamamıştır. XII. yüzyıldan bir Selçuklu eseri olması gereken yapı, yakın zamanlarda esaslı bir restorasyonla yenilenmiştir. Dört yönde açıklığı bulunan kare planlı türbenin üzerini tromplu, sivri bir kubbe örtmektedir.

Yâkût, şehirde on vakıf kütüphanenin bulunduğunu kaydederek bunların adlarını da saymaktadır.5 Ancak bunlardan eser kalmamıştır.

Moğol işgalinde Murgap Bendi'nin yıkılmasıyla Merv Vahası çöl haline geldiği için, uzun süre şehirde ve çevresinde yapılaşma açısından kayda değer canlanma görülmemektedir. Ancak çok sonraları, XV. yüzyılın başlarında Timurlu Şahruh'un emriyle Merv'de bazı yapılar ve su bendi (Sultanbend) onarılarak, şehir yeniden imar edilmiştir. Devrin tarihçisi Hafız-î Ebru'nun kaydettiğine göre Şahruh, Sultan Kale'nin güneyinde 'Yeni Merv' de denilen Abdullah Han Kale'yi kurdurmuş; gerekli binaların inşası tamamlanınca, buraya başka yerlerden insanlar getirterek yerleştirmiştir. Aşağı yukarı on yıl zarfında şehir, yine bağ-bahçeleri, çarşı-pazarları, cami, medrese, han-hamam gibi yapılarıyla canlı bir görünüme kavuşturulmuştur. Ne var ki, o devrin yapılarından da pek az mimari eserin kalıntısı günümüze ulaşabilmiştir. Tarihi kaynaklardan bu dönemin camileri arasında en önemlisinin, 1417'de Şahruh tarafından inşa ettirilen Merv Camisi olduğunu öğreniyoruz. Şah Abbas devrine kadar işlevini sürdüren ve XIX. yüzyılın ortalarında yarı yıkık bir hal alan bu cami, bugün mevcut değildir.

Sultan Kale ile Abdullah Han Kale arasında, yöre halkı tarafından "Hacı Melikin Tandırı" şeklinde adlandırılan üç yapı kalıntısı görülmektedir. Aslında buzhane olarak inşa edilen bu yapıların en büyüğü XII. veya XIII. yüzyıldan, diğerleri XV. yüzyıldan kalmadır. Bunlar; kerpiçten, konik görünüşlü ve tek girişli basit bir iç hacimden ibarettirler.

Abdullah Han Kale'nin kuzeybatı tarafında yer alan Bayramali Han Kale, Merv kalelerinin sonuncusudur. İnşa tarihi kesin olarak tespit edilemeyen yapının XVII-XVIII. yüzyıllarda bina edildiği sanılmaktadır.

Merv Çevresindeki Mimari

Anıtlar

Merv çevresinde, bir kısım vaha ve çöl alanlarda, işgallere, kasten yıkımlara ve zamanın tahribatına rağmen nispeten korunabilmiş, mimarlık tarihimiz için çok önemli sayılan bazı yapı ve yapı kalıntıları mevcuttur. Yolöten'deki Talhatan Baba Camisi kuşkusuz bunların başında yer almaktadır. Genelde XI. yüzyıl sonları ile XII. yüzyılın başlarında, Büyük Selçuklu döneminde inşa edilmiş olması gereken caminin banisi ve sanatçısı bilinmediği gibi, bununla ilgili bilgiler de rivayetlerden öteye gitmemektedir. 18x10 m. boyutlarında dikdörtgen bir alanı kaplayan yapı, ortada, mihrap ön bölümünde, 7,30 m. çapında tek kubbeli, yanlarda çapraz tonozlarla enine doğru genişleyen bir plana sahiptir. Kubbeye tromplarla geçilmiştir. Çapraz tonozlu kısımlarla kubbenin örttüğü hacim, ortada yalnızca dikdörtgen birer payeyle bölünmekte, bunlar arasında geçiş, sivri kemerli ikişer açıklıkla sağlanmaktadır. Cami, plan şemasıyla olduğu kadar, tuğla işçiliği ile bunların meydana getirdiği geometrik-bitkisel kompozisyonlar bakımından da üzerinde durulması gereken bir yapıdır.

Merv Vahası'ndaki Çilburç ve Başane (Kurtlu Tepe) camileri ise sağlam olarak günümüze gelememiştir.

Merv yerleşim yerinin dışında, ıssız yol güzergâhlarında inşa edilen ve halen çok harap bulunan kervansaraylar, türlerinin erken örnekleri olmaları bakımından ayrı bir öneme sahiptirler. Merv-Amûl yolu üzerindeki Akçakale Kervansarayı, iki avlulu tasarımıyla bu bölgedeki kervansarayların en büyüğüdür. Buna karşılık El Asker Kervansarayı tek avlulu bir yapıdır. Merv-Harezm yolundaki Ode Mergen (Merguen) Kervansarayı kare bir avlu etrafında ahır ve konaklama mekânlarının belli düzende ve simetrik tarzda dizilmesinden oluşmaktadır. Başane (Kurtlu Tepe) Kervansarayı bunlardan farklı bir plana sahiptir. İşlevi tartışmalı olmakla birlikte bu yapı, avlulu ve kapalı hol bölümleriyle, Anadolu Selçuklu sultan hanlarında görülen klasik plan şeklinin öncüsü olarak kabul edilmektedir. Kitabeleri bulunmadığından kesin tarihleri tespit edilemeyen söz konusu yapılar, XI-XII. yüzyıllara ve Selçuklu dönemine tarihlendirilmektedir.

Merv çevresinde, bölgeye dağılmış haldeki bazı mezar anıtları da dikkat çekicidir. Hüdayi Nazar Evliya, İmam Şafii, İmam Bekr ve Abdullah ibn Büreyda türbeleri, Türk-İslâm mezar anıtlarının erken örneklerinden sayılmaktadır. Kare planlı ve üzerleri birer kubbe ile örtülü bu yapılardan, yalnızca İmam Şafii Türbesi, altta kripta bölümü ile iki katlı olarak inşa edilmiştir. Kitabeleri bulunmadığı için kesin tarihleri tespit edilemeyen türbeler XI-XII. yüzyıllar olarak verilmektedir.

Ürgenç (Gürgânç)

Eski Harezm'de ve bugün Kuzey Türkmenistan'da Daşhovuz'a bağlı Köne (Köhne) Ürgenç adıyla anılan ilçe merkezinin hemen yanında yer alan eski kent, birkaç tarihi yapıdan ibaret bir harabe görünümündedir.

Ortaçağ kaynaklarında Cürcaniye ve Gürgânç şeklinde keydedilen Ürgenç, Sâmânîler'in yıkılmasından sonra 1017'de Gazneli topraklarına katılmış ve Sultan Mahmud kumandanlarından Altuntaş'ı “Harezmşah” unvanıyla buraya vali tayin etmişti. Daha sonra kent, 1043'te Selçuklu topraklarına dahil edildi ve bölgenin eyalet merkezi haline getirildi.6 Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah devirlerinde yörenin fiilen bu sultanların tayin ettikleri valiler tarafından idare edildiği bilinmektedir. Hatta, 1066'da Alparslan'ın Ürgenç'e gelerek şehri imar ve orada bir cami inşa ettirdiği, oğlu Arslan Argun'u da Harezm valiliğinde bırakarak Merv'e döndüğü kaydedilmektedir.7

Harezmşahlar devrinde, bu devletin başkenti olarak ayrı bir önem kazanan Ürgenç'te, özellikle Sultan Alâeddin Tekeş (1172-1200) ve oğlu Muhammed II (1200-1220) zamanında birçok yapı inşa edilmiştir. Öyle ki XIII. yüzyılın başlarında, medrese ve kütüphaneleriyle şehir, devrinin en parlak ilim, kültür ve sanat merkezi haline gelmiştir.8 Ancak, Ürgenç'in bu parlak ve hızla gelişen dönemi, Moğollar'ın 1221'de kenti kuşatmasıyla son bulmuştur. İşgalde, Ceyhun (Amuderya) nehrinin suyunu kapayan büyük bendin açılmasıyla suların istila ettiği kent, yerle bir olmuştur. Devrin tarihçisi Cüzcanî bu işgal sonucunda birisi Sultan Tekeş'in türbesi, diğeri Köşk-i Akçak9 denilen ‘Eski Saray'10 olmak üzere Gürgenç'te (Ürgenç) geçmişten hatıra iki binanın kaldığını kaydetmektedir.11 Yapılan araştırmalar da bunu büyük ölçüde doğrular niteliktedir. Zira Ürgenç'te Moğol öncesinden ancak birkaç yapı günümüze gelebilmiştir. Bunlardan birisi, eski kent merkezinde bulunan Fahreddin Razi

Türbesi'dir. Son zamanlarda yapının kimin adına inşa ettirildiğine ilişkin bir kısım görüşler ileri sürülmüşse de bunun ünlü düşünür Fahreddin Razi için yaptırılmış bir makam türbesi olduğunu kabul etmek gerekmektedir.12 Ustası ve inşa tarihi kesin olarak bilinmeyen yapıyı XIII. yüzyılın başlarına ve Moğol istilasından önceye (1210/20) tarihlendirmek mümkündür. Kare planlı türbe, üstte onikigen bir kasnak ile yükselerek yine onikigen pramidal bir külahla son bulmaktadır. İçteki sadeliğine karşılık, piramidal külahındaki firuze sırlı tuğlaların oluşturduğu eş kenar dörtgenlerin meydana getirdiği süslemeler ile girişin bulunduğu doğu cephenin zengin terrakotta bezeme kompozisyonu ilgi çekicidir. O dönemden günümüze ulaşabilen diğer önemli bir yapı Sultan Tekeş Türbesi'dir. Yapı, Ürgenç merkezinde, Kutluğ Timur Minaresi'nin 100 m. kadar güneydoğusunda yer almaktadır. Kesin tarihi ve mimarı bilinmemekle birlikte, XII. yüzyılın sonlarında (1200'den önce), Sultan Alâeddin Tekeş'in kendisi tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir.13 Türbe, kare planlı bir alt kütlenin üzerinde, hemen hemen bunun yüksekliğine eşit, prizmatik üçgen çıkıntılı nişlerle teşkilatlandırılmış silindirik gövdenin içten kubbe, dıştan konik külahla örtülmesinden oluşmaktadır. Külah kısmı, firuze sırlı tuğlaların meydana getirdiği geometrik süslemesiyle, ilk bakışta dikkati çeker. Kendine özgü bir mimari kuruluşa sahip olan yapının kare gövde kısmı, kuzeydeki mukarnaslı yüksek taçkapısı ve onun iki yanında kabartma tuğlalardan oluşturulan dekorasyon dışında sade bir görünüş arz etmektedir.

O dönemin başka bir anıtı, Ürgenç'in içkalesi olduğu anlaşılan Ak Kale'nin kalıntılarıdır. Bugün oldukça harap durumdaki kalenin sur duvarlarından bazı bölümlerin günümüzdeki yüksekliği 6 m'yi bulmaktadır. Ortalama 2 m. kalınlığındaki sur duvarları yer yer kulelerle takviye edilmiştir.

Ürgenç'te "Daşkale" adı verilen mevkide, kemer yüzeyleri mozaik çinilerle süslü bir Taçkapı dikkati çekmektedir. Ancak kitabesi mevcut olmayan bu yapı elemanın tarihi ve ait olduğu binanın türü de kesin şekilde tespit edilememektedir.14

Moğol yağmasından bir süre sonra, Altın Ordu Hanlığı kurulmuş15 ve Harezm de bu devletin hakimiyetine girmiştir. O dönemde, Avrupa'dan Asya'ya giden yol güzergâhındaki en önemli ticari merkezlerden biri16 olması, Ürgenç'in kısa zamanda harabelikten kurtularak, yeniden imar edilmesini sağlamış; XIV. yüzyılın ortalarında ünlü pazarları, geniş caddeleri ve birçok yapıları ile kent eski görkemine kavuşmuştur.17 Ancak Timur, Ürgenç üzerine düzenlediği beş sefer sonucunda kenti ele geçirmiş (1388) ve Harezmlilerin kendisine karşı koymalarına öfkelenerek, şehir halkının Semarkant'a götürülmesini ve burasının tamamen yıkılarak yerine arpa ekilmesini emretmiştir.18 Bu emir belki tamamıyla yerine getirilememiş; fakat yapılan tahribatlarla mamur bir şehir harabe yığını haline getirilmiştir.19 Kutluğ Timur Minaresi ile Törebeg Hanım ve Necmeddin Kübra türbeleri bu yıkımdan kurtulabilen mimari anıtlardır.

Ürgenç'in eski kent merkezinde yer alan ve bugün Köne (Köhne) Ürgenç'in adeta sembolü haline gelen Kutluğ Timur Minaresi, XIV. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Altın Ordu Hanlığı'nın Harezm valisi Kutluğ Timur (1321-1336) tarafından inşa ettirilmiştir.20 Bağlı bulunduğu yapıdan günümüze bir şey kalmadığından minarenin ne amaçla yapıldığı zaman zaman tartışma konusu olmuştur. Ancak, araştırmalar ve yapının konumu, bunun muhtemelen Ürgenç'in XIV. yüzyıl Cuma Camisi'ne ait

olduğunu göstermektedir.21 Orta Asya'nın en yüksek minaresi olan bu yapının mevcut yüksekliği 60,63 m.'dir. Halen şerefe ve üst kısmı yıkıktır. Orijinalde ise 65 m. civarında olduğu tahmin edilmektedir. Günümüzde, zemin seviyesinde taban çapı 11,64 m. ve en üst kısmı, 2,83 m. genişliğindeki silindirik formlu minare, yukarı doğru daralan konik bir görünüşe sahiptir. Yapının üstten zamanla 1,40 m. kadar kuzeybatı yönde eğildiği dikkati çekmektedir. Tuğla minarenin silindirik gövdesinde, üçü kitabe olmak üzere, toplam 18 kuşak bulunmaktadır. Eserin 51 m. seviyesinde yer alan şerefe kısmı, tamamen tahrip olmuş ve geriye şerefeye geçilen iki kapı açıklığı ile petekleri tutan ağaçların yerlerine işaret eden delikler kalmıştır. Orta Asya'da Vabkent ve Kalyan minarelerine benzediği sanılan şerefenin şekli konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Ürgenç'in eski kent merkezinde ve Kutluğ Timur Minaresi'nin kuzeybatısında yer alan Törebeg Hanım Türbesi'nin de kesin tarihi bilinmemektedir. Harezm valisi emir Kutluğ Timur'un hanımı Törebeg Hanım adına atfedilen bu eserin XIV. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Kutluğ Timur'un Ürgenç'i idaresi sırasında (1321-1336) veya ondan kısa bir süre sonra bina edildiği görüşü hakimdir.22 Yapı birkaç bölümden meydana gelmektedir. Ana mekânı (ziyaret bölümü) dıştan onikigen ve içten altıgen plan esasına dayanmaktadır. Bu kısım çift kubbe ile örtülmüş; fakat dış kubbe büyük ölçüde yıkılmıştır. Taç kapıdan açılan eyvan şeklindeki girişten çift kanatlı kapı ile "dehliz" adı verilen mekâna geçilmektedir. Buradaki üç kapıdan sağdaki, bir koridor ile üst galerilere götüren merdivene açılmaktadır. Soldaki kapıdan mazgal pencereli hücreye; diğerinden, yapının ana bölümü olan ziyaret kısmına girilir. Açıklıklardan yeterince ışık alan mekânın nişlerle teşkilatlandırılan duvarları, yukarıda 12 m. çapındaki kubbe ile bütünleşmektedir. Bunun kuzey tarafına bitiştirilen cenazeliğinin üstü de daha küçük ölçülerde kubbe ile kapatılmışken, bu kubbe yıkılmıştır. Yapı, iç ve dış çini süslemeleriyle de üzerinde durulması gereken bir eserdir. Dış cephelerin zengin çinileri büyük tahribe uğramış ve onlardan pek azı günümüze ulaşabilmiştir. Kalıntılarından bunların kobalt mavisi, firuze, beyaz, kırmızı, kahverengi, yeşil ve siyah renklerle yapılmış çeşitli geometrik ve bitkisel motiflerle, yazı dekorlarından oluştuğu görülmektedir. Gerek planı, gerek ise dış cepheleri bakımından türbe, Orta Asya'da XIV. yüzyıl Türk mimarisinin en güzel örneklerinden biridir. O dönemin başka bir yapısı Necmeddin Kübra Türbesi'dir. Köne Ürgenç'te eski bir mezarlık alanda bulunan türbe, Taçkapısındaki kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla Moğol istilası esnasında şehit edilen ünlü mutasavvıf Necmeddin Kübra23 için 1321-1333 yılları arasında24 Kutluğ Timur tarafından yaptırılmıştır. Yapı, bir girişle ona bağlanan üç bölümden oluşmaktadır. Planı "^" şeklini alan mekânlarının üzerini birer kubbe örtmektedir. Türbeye, çini süslemeleriyle gösterişli taçkapısındaki çift kanatlı bir kapıyla girilmektedir. Giriş işlevi yapan ön bölümdeki üç kapıdan, karşıdaki ile Necmeddin Kübra'nın sandukasının bulunduğu mekâna; sağda ve soldakilerle de yan odalara geçilmektedir. Üzerleri birer kubbe ile örtülmüş bulunan mekânlardan Necmeddin Kübra'nın sandukasının bulunduğu bölüm, diğerlerinden daha geniştir. İç mekânların Necmeddin Kübra'nın çifte sandukasını kaplayan (sonradan dökülmüş) çini süslemelerinden başka sade oldukları da gözlenmektedir.

Bu yapılardan başka Ürgenç'te, Necmeddin Kübra Türbesi'nin karşısında Sultan Ali Türbesi ile Törebeg Hanım Türbesi civarında Seyid Ahmed Türbesi ve kalıntıları son yıllarda ortaya çıkarılan

Gülgerdan Türbesi adlı eserler bulunmaktadır. Bunlardan XVI. yüzyıla tarihlendirilen Sultan Ali Türbesi Törebeg Hanım Türbesi'nin planını daha küçük ölçülerde ve basit şekilde tekrarlamaktadır. Yapı herhangi bir sebepten dolayı tamamlanamamıştır. Seyid Ahmed Türbesi ise iki bölümden ibaret olup, mekânlarının üzeri biri büyük, diğeri küçük tromplu iki kubbe ile örtülmüştür. Kesin tarihi bilinmeyen eser, son yıllarda tamamen yenilenmiştir. Yine inşa kitabesi bulunmadığı için ne zaman ve kim tarafından bina edildiği kesin şekilde bilinmeyen Gülgerdan Türbesi için, kazılarla eseri ortaya çıkaran H. Yusubov, XII-XIII. yüzyılları önermektedir.25 Ancak bunun XIV. yüzyıl eseri olması daha akla yakın gelmektedir.26 Kuzey-güney istikâmetinde, dikdörtgen bir alanı kaplayan bina, iki bölümden ibarettir. Çoğunlukla temel seviyesine kadar yıkılmış olan eserin kazılarla açığa çıkarılan 2-3 m. kalınlığındaki tuğla kaplı duvarları, belli bir seviyede onarılmıştır. Bunların bazı taraflarının mavi ve lacivert sırlı tuğlalarla baklava deseni şeklinde dekorlandığı görülmektedir.

Dehistan

Bugün Türkmenistan'ın güneybatısında ve Kızıletrek şehrinin 90 km. kadar kuzeybatısındaki çöl alanda bulunan Dehistan, günümüzde "Meşhed-i Mısrıyan"27 adıyla tanınmaktadır. Ortaçağ'da önemli bir ticaret ve sanat merkezi olduğu bilinen kentin, aynı zamanda Horasan'da en eski Türk yerleşim merkezlerinden biri olduğu tarihi kaynakların verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Belâzürî, VII. yüzyılda kentte yaşayan Türklerin Araplara karşı mücadelesinden bahsetmektedir28 Diğer taraftan burada "Dehistan Ribatı" adı verilen, gayr-i Müslim Türkler'e karşı yapılmış kale ve dini külliyenin varlığı 910'dan beri bilinmektedir.29 Makdisî, buranın ribât oluşundan ve surunun sultan tarafından tahrip edildiğinden söz ederek, kent hakkında şu bilgiyi verir: "Sur üç kapılıdır. Şehir mâmur, zarif, güzel mescitleri, parlak çarşıları, hoş evleri, tatlı yemekleri bulunan bir yerdir. Camisi yoktur. Eski mescidinde ağaçtan direkler bulunur."30

X. yüzyılda, Sâmânî idaresinde bulunan ve XI. yüzyılın başlarında Gazneli toprağı olan bölge, 1035'te Selçuklular'ın Nesâ'da Gazneliler'e karşı kazandığı zafer sonunda onların eline geçmiş ve Sultan Mesud Dehistan'ı "Dihkân" unvanıyla Çağrı Bey'in idaresine vermiştir.31 Dandanakan Savaşı'nın (1040) ardından Selçuklular, Gazneliler'i Horasan'dan çıkartarak bölgeye hakim olmuşlar ve bundan böyle uzun bir süre kent, Selçuklular tarafından atanan valilerce idare edilmiştir.

XI-XIII. yüzyıllarda parlak bir devir yaşadığı anlaşılan kent, XV. yüzyılın sonlarında eski önemini yitirerek terk edilmiştir.32

Düz bir arazi üzerine kurulan eski kentin harabe haldeki yerleşim yerinde, hala izlenebilen cadde ve bunları kesen sokaklarının iki yanında dizildiği anlaşılan yapı kalıntıları, burasının Ortaçağ'daki durumuna kısmen ışık tutmaktadır. Şehri çevreleyen Dışkalenin kerpiç sur duvarlarından bazı bölümleri günümüze gelebilmiştir. İlk kez ne zaman kurulduğu tespit edilemeyen bu yapıdan başka eski şehirde, sur içinde iki minare kalıntısı ile dışarıda bir kervansaray ve mescidin yıkıntıları dikkati çekmektedir. Bunlardan sur içinde, şehrin hemen hemen merkezine yakın bir konumda bulunan ve Kuzey Minare olarak adlandırılan tuğla minare, kitabesine göre 1102'te şehrin idarecisi Ebü'l Cafer

Ahmed tarafından inşa ettirilmiştir. Silindirik gövdesiyle tamamen devrinin Selçuklu özelliklerini yansıtan eserin üst yarısı yıkılmıştır. Mevcut alt kısmında üçü kûfi kitabe, biri de geometrik örgülerden oluşan dört süsleme kuşağı mevcuttur. Minarenin ait olduğu camiden ise eser kalmamıştır.

Kuzey Minare'nin güney tarafında, Dehistan'ın XIII. yüzyıl Cuma Camisi'nin kalıntıları yer almaktadır. Taçkapısındaki kitabesine göre, XIII. yüzyılın başlarında Harezmşah Muhammed tarafından inşa ettirelen33 yapı, harim ve avlu olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Harimin kuzey tarafında bulunan avlunun etrafı revaklarla kuşatılmıştır. Buradan yüksek ve zengin süslemeli bir taçkapı ile geçilen iç mekân ise, mihrap önü kubbeli, yanlarda yuvarlak tuğla payelerle genişletilen bir plan arz etmektedir. Caminin tuğladan silindirik minaresi, üst kısmı yıkılmış halde avlunun dış kuzeydoğu köşesine yakın bir konumda bulunmaktadır.

Dehistan'da şehri kuşatan sur duvarlarının dışında birisi Dehistan Kervansarayı, diğeri Dehistan Namazgah Camisi'ne ait iki önemli yapı kalıntısı dikkati çekmektedir. Sur duvarlarının hemen dış yüzünde bulunan Dehistan Kervansarayı, çok harap vaziyettedir. Kerpiçten inşa edilen yapı, eski planına göre, dıştan kulelerle takviye edilen kareye yakın bir plan arz etmektedir. Ortada revaklı bir avlu ile bunu dört yönden kuşatan mekânlardan meydana gelmektedir. Namazgah Camisi için mevcut durumuna bakarak bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak Pugaçenkova'nın çizimine göre, caminin harimi üç bölümlü bir plana sahiptir. Burada duvarlarla ayrılan mekânın aralarındaki bağlantı, ikişer kapıyla sağlanmıştır. Diğerlerinden daha geniş tutulduğu gözlenen mihrap önü kısmının üzerinin kubbeyle örtülmüş olması muhtemeldir. Yanlardaki dikdörtgen planlı mekânlar tonozlarla kapatılmış olmalıdır. Kitabeleri bulunmadığından inşa tarihi kesin şekilde saptanamayan her iki eser de genel bir tarihlendirmeyle XI-XII. yüzyıllara verilmektedir.

Şehrin 7 km. kadar kuzeydoğusunda bulunan ve Meşhed denilen Eski Dehistan Mezarlığı'nda da bazı önemli mimarlık eserleri mevcuttur. Bunların en önemlisi mezarlığın en yüksek noktası olan yığma tepecik üzerinde yer alan Mezar-ı Şir Kebir'dir. Türbe-mescit yapısı olarak bilinen bu eser mezarlıktaki diğer türbe kalıntılarına göre ayakta ve daha iyi durumda olmasıyla dikkati çekmektedir. Kare planlı yapı, üzeri kubbeli bir bina ile, buna kuzeybatı ve kuzeydoğu yönlerde sonradan (XII. yüzyılda) eklenmiş bölümlerden oluşmaktadır. Kubbeli ana mekânın ne zaman inşa edildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, XI. yüzyılın sonlarından kalmış olma ihtimali yüksektir.34 Bir kenarı, 8,5 m. uzunluğundaki merkezi mekânın dıştan sekizgen bir kasnak üzerine oturan ve içten beş kademeli tromplarla geçilmiş olan kubbesinin, iç zeminden yüksekliği 11 m'yi bulmaktadır. Kubbenin bugün orta kısmı yıkıldığı için açıktır. XII. yüzyılda ilave edilen kısımlar da harap vaziyettedir. Yapının dış kısmı çeşitli etkenlerle değişikliğe uğramışsa da, içinin genel mimari özgünlüğünü koruduğu görülmektedir. Duvarlarında nişler bulunan ana mekân, zengin stükle bezenmiştir. Burada, stilize çeşitli bitkisel motifler ve yazılardan oluşan tezyinat en çok nişlerde ve onların etrafında yoğunlaşır. Bunların kalan izlerinden motiflerin çok renkli (mavi, kırmızı ve yeşil) boyandıkları anlaşılmaktadır. Nişlerden en süslü ve gösterişlisi, güney duvara yerleştirilen mihraptır. Kıble yönündeki duvarın ortasında, beş dilimli ve kemer alınlıklı girinti biçiminde, iç içe iki nişten oluşan bu mihrapta, dilimli kemerin kuşattığı alınlık

spiral rûmilerle doldurulmuştur. Dikdörtgen görünüşlü mihrap, ince bir kuşak halinde, üstte biri kûfî kitabe, diğeri lotus-palmet dizisinden oluşan iki şeritle çevrelenmekte ve yukarıda sivri kemerle son bulmaktadır. İç mekânda, bugün herhangi bir mezar veya sanduka mevcut değildir. Mezar-ı Şir Kebir'in yakın çevresinde, eski mezarlık alanda dağılmış halde 4 türbe kalıntısı görülmektedir. XI-XII. yüzyıllara tarihlendirilen ve günümüzde çok harap vaziyette olan bu yapıların en önemli özellikleri, çokgen veya silindirik gövde biçimindeki planları ile eyvan şeklinde girişlere sahip olmalarıdır.35

Serahs

Türkmenistan'ın güneyinde, Tecen Irmağı'nın orta havzasında yer alan Serahs, Meşhed ile Merv arasında Horasan'ın çok eski şehirlerinden biridir.

İpek Yolu üzerinde bulunması36 ve savunma açısından da stratejik bir konumda yer almasından dolayı ilk çağlardan itibaren önemli bir yerleşim yeri olan Serahs, XI. yüzyılın başlarında Gazneli topraklarına katıldı. 1035'te Selçuklular Horasan'a göç ettiklerinde ilk yurt edindikleri yerlerden birisi de Serahs ve çevresiydi.37 1038'den sonra da bütünüyle Selçuklu hakimiyetine geçerek, onların üçe ayrılan (Nişapur, Merv, Serahs) idare merkezinden biri haline geldi. Günümüzde maziden hatıra olarak birkaç yapı kalıntısı dışında yok olmuş bulunan Serahs, muhtemelen en parlak çağını da Selçuklu devrinde yaşamış olmalıdır.

Bugün eski kentte, İç Kalenin kalıntıları ile Ebû'l Fazl Türbesi'nden başka eser görülmemektedir. İç Kale'nin son yıllarda başlayan kazı çalışmaları halen devam etmektedir. Oldukça harap durumdaki bu kalenin büyük kısmı toprak altında kalmıştır. Yapının ilk kez M.Ö. VI-IV. yüzyıllarda kurulduğu sanılmaktadır. Gazneli, Selçuklu ve sonraki dönemlerde de stratejik konumu itibariyle önemli rol oynayan yapının, zaman zaman yıkıma uğradığı ve Moğol istilasında (1221) tahrip olduğu bilinmektedir. Timurlu döneminde, Şahruh'un emriyle yeniden onarılan kale, bir süre daha işlevini sürdürmüş; en son 1832'de, Safevilerin Serahs'ı işgali ve kaleyi tahribiyle terk edilmiştir. Serahs'ın halen en önemli mimari anıtı sur duvarlarının dışında yer alan Ebû'l Fazl (Serahs Baba) Türbesi'dir. Yapının inşası için genellikle 1023/4 yılı38 kabul ediliyorsa da gerçekte bu tarih, Şeyh Ebü'l Fazl'ın ölüm tarihidir. Bir görüşe göre türbe, Ebü'l Fazl'ın vefatından hemen ya da birkaç yıl sonra sevenleri tarafından yaptırılmıştır. Fakat diğer bir görüşe göre de yapı XI. yüzyılın sonlarında inşa ettirilmiştir. Eserin mimari özellikleri göz önüne alındığında ikinci görüşün tarihlendirme açısından daha uygun olduğu düşünülebilir. 1417/18'de Şahruh'un emriyle onarım geçirmiştir. Kalın duvarların üzerinde silindirik kasnakla yükselen kare planlı türbeyi, tromplu, hafif sivri ve çift cidarlı büyük bir kubbe örtmektedir. Süsleme açısından dışta ve içte sade görünüşlü eser doğu cephesinde anıtsal bir taçkapıya sahiptir. Diğer cepheleri, her birine açılan beşer eşit nişle hareketlendirilmiştir.

Serahs'ın 8 km. kadar güneydoğusunda bulunan Yartı Kümbet, eskiden doğu duvarında bulunan tuğladan kûfi tarih kitabesine göre, 1098 yılında yapılmıştır. Kimin adına bina edildiği kesin şekilde bilinmemekle birlikte bazı araştırmacılar türbenin bu civarda yaşamış olan Şeyh Ahmed el Hâdi için yapıldığını belirtmektedirler.39 Kare planlı türbenin üzeri, tromplu tek kubbeyle kapatılmıştır. Yapının

kerpiçten inşa edilen duvarları iç ve dış yüzlerden tuğlalarla kaplanmıştır. Halen harap durumdaki türbenin üst örtüsü ile, duvarlarının büyük kısmı temel seviyesine kadar yıkılmıştır.

Serahs'da olmamakla birlikte o çevrenin mimarisine dahil edilebilecek olan diğer önemli bir eser eski Meana'da (Mehne) bulunan Ebu Said Türbesi'dir. XI. yüzyıl mutasavvıflarından Ebu Said adına yaptırılan türbenin kesin tarihi bilinmemekte; ancak, 1049'dan hemen sonra (XI. yüzyılın ortaları) inşa ettirildiği kabul edilmektedir.40 Yapı XIV. yüzyılın ilk yarısında esaslı bir onarım görmüştür. Kübik görünüşlü, kare planlı türbenin üzeri, dıştan silindirik kasnaklı, çift cidarlı ve fenerli bir kubbeyle örtülmüştür. Tuğla yapının güneybatı cephesinde çinilerle kaplı anıtsal bir taçkapısı bulunmaktadır. Diğer cepheler, Ebü'l Fazl Türbesi'nde olduğu gibi sivri kemerli nişlerle teşkilatlandırılmış; fakat, burada nişler yukarı alınmak ve alt kısımlarda düz bırakılmak suretiyle cephelerde iki katlı bir görüntü elde edilmiştir. Tek ve büyük bir hacimden oluşan iç mekânda da açılan nişlerle duvarların oldukça hareketlendirildiği ve yüzeylerin çok zengin şekilde kalem işleriyle bezendiği görülmektedir. Bunların dışında Türkmenistan'da birkaç önemli yapı daha mevcuttur. Eski Amûl (Çarçöv)-Harezm yolu üzerinde inşa edilen Daya Hatun Kervansarayı, bölgede türünün diğer örneklerine nispeten daha iyi korunmuş olmasıyla dikkati çeker. XII. yüzyılın başlarında yaptırıldığı sanılan eser, ortada dört eyvanlı avlusu ile bunun çevresine sıralanan oda ve hizmet birimlerinden oluşmaktadır.

Güney Türkmenistan'da Eski Zâm (Kerki) civarındaki Astanaba mevkisindeki Alemberdar Türbesi ile Astanababa Yapı Kompleksi de üzerinde durulmaya değer mimari anıtlardır. Kare planlı ve üzeri kubbeli Alemberdar Türbesi'nin XI. yüzyılın başlarında yaptırıldığı tahmin edilmektedir. XII. yüzyıldan başlayarak çeşitli dönemlerdeki eklemelerle küçük bir külliye (kompleks yapı) halini alan ikincisi ise, üzerleri birer kubbeyle örtülü dört bölümlü bir bina ile ona ekli giriş ve hol kısımlarından meydana gelmektedir.

Aşkabat yakınlarında eski Anev harabeleri arasında yer alan cami merkezli bir manzume yapısı (Anev Manzumesi), Türkmenistan'ın en güzel XV. yüzyıl eseridir. Cami, türbe, medrese ve hankahdan oluşan yapı manzumesi, kitabesine göre 1455/56'da yaptırılmıştır. Eski resimlerinde çinilerle süslemeli anıtsal taçkapısıyla dikkati çeken eser, 1948 depreminde yıkılmış ve geriye sadece enkaz yığınları kalmıştır.41

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Türkmenistan'da eski dönemlerden (XI-XIX. yüzyıllar) az sayıda örneği kalmış olan camiler, cuma ve namazgâh camileri olarak iki grupta ele alınabilir. Dehistan'daki Cuma Camisi (XIII. yüzyıl başları) istisna edilirse; bunlar İran'daki Selçuklu camilerinden farklı plan şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. İlk kuruluşları X. yüzyıla kadar uzanan Çilburç ve Dandanakan camileri, çok destekli eski Arap camilerinin etkilerini taşırken, XI. yüzyılın sonlarında yapılan Talhatan Baba Camisi, merkezde mekâna hakim kubbesi ve ikişer çapraz tonoz örtülü yan kısımları ile dikkat çekici bir plana sahiptir. İki payeden başka, mekân içinde herhangi bir bölme elemanının bulunmaması ve bunların sivri kemerli geniş açıklıklarla birbirine bağlanması, yeni bir mekân arayışının erken örneği olması bakımından Türk mimarisinin gelişiminde önemli bir

basamaktır. Zira daha sonra merkezi mekân arayışları, aynı esaslar doğrultusunda, sürekli denemelerle gelişmesini sürdürecek ve XVI. yüzyılda Sinan'ın eliyle zirveye taşınacaktır.

Çoğunlukla ana giriş istikâmetinde geniş avlusu bulunan camilerin bina veya avlu köşelerinden birine bitişik konumda silindirik gövdeli bir minare yer almıştır. Bugün, ikisi Dehistan'da; biri Ürgenç'te olmak üzere, üst kısımları yıkılmış halde tuğladan silindirik gövdeli yalnızca üç örneği mevcut olan minarelerin gövdeleri, geometrik ve yazı kuşaklarıyla bezelidir.

Mezar anıtı geleneğini sürdüren türbeler Türkmenistan mimarisinde önemli bir yer tutar. Çok genel bir yaklaşımla tek mekânlı, kare planlı ve üzeri kubbeli yapılar karakteristiktir. Güney Türkmenistan'da, Merv, Serahs, Amûl (Çarçöv) ve Zâm (Kerki) civarındaki mezar anıtları, plan ve üst örtüleriyle bu tipte inşa edilmişlerdir. Horasan'da Ebü'l Fazl ve Ebu Said türbeleri, çapı, 10 m'yi aşan kubbeleriyle mezar anıtlarının gelişmesinde önemli yapılardır. Bunlar aynı zamanda, XII. yüzyılın ortalarında Serahslı mimar Muhammed bin Atsız'ın eseri Sultan Sancar Türbesi'ne öncü olmuşlardır. XII. yüzyıl Türk İslâm mimarisinin en muhteşem mezar anıtı sayılan bu eser, o zamana kadar bütün gelişmeleri kendinde toplamıştır. Yapının 17 m. çapındaki kubbesi, Türk mimarisinde ancak XIV. yüzyılın sonlarında inşa edilen Hoca Ahmed Yesevi Türbesi'yle aşılabilmiştir.

Türbelerde bölgelere ve kültürel etkilere göre bir kısım önemli farklar da vardır. XI-XII. yüzyıllara verilen Dehistan'daki türbeler, önlerindeki eyvan şeklindeki giriş bölümlerinin yanı sıra; çokgen, silindirik gövde biçimleri ve planlarıyla da diğerlerinden ayrılan özelliklere sahiptir.

Harezmşahlar devrinde inşa edilen türbeler tek mekânlı, kare planlı, içten kubbeli, dıştan da konik veya piramit çatılı bir kuruluşa sahiptirler. Bunlardan Ürgenç'te Fahreddin Razi Türbesi, kare kaide üzerine piramit çatılı iken, Sultan Tekeş Türbesi, kare gövdenin üzerinde silindirik ikinci bir gövde şeklinde yükselmekte ve bunun üzerini konik külah örtmektedir.

Ürgenç'teki XIV. yüzyıl türbelerin ise tek mekânlı olmadıkları görülür. Necmeddin Kübra Türbesi, mezarın bulunduğu kare planlı bölüme eklenen bir giriş ve bunun iki tarafında yer alan hankah kısımlarıyla, erken devir Osmanlı yapılarından tabhaneli camileri anımsatmaktadır. Törebeg Hanım Türbesi de, birkaç bölümden oluşur. Kendine özgü planı, dış cephe anlayışı ve süslemesiyle dikkati çeken türbe, mimari özellikleriyle daha sonra Timurlu mezar anıtlarını da etkilemiştir.

Ülkenin çöl alanlarında ve ıssız yol güzergâhlarında bulunan kervansaraylar, günümüzde çok harap vaziyettedirler. Türk kervansaray yapılarının erken örnekleri olmaları açısından büyük öneme sahip bu binalar, eyvanlı, tek ve çift avlulu olarak tasarlanmışlardır. Ayrıca, işlevi henüz tartışmalı olsa da Başane'de bulunan ve genellikle kervansaray olarak kabul edilen bir yapı, avlulu ve kapalı hol bölümleriyle, Anadolu Selçuklu dönemi Sultan hanlarının prototipini ortaya koymaktadır.

Tarihi kaynaklardan Orta Çağ'da bölgede çok sayıda medrese ve kütüphanenin mevcut olduğu öğrenilmekte; ancak, günümüze gelemedikleri için bunların plan ve mimari özellikleri konusunda şimdilik kesin bir şey söylenememektedir.

Mimari yapıların simetrik bir düzen gösteren ana cepheleri özellikle önem kazanmaktadır. Selçuklu dönemi türbelerinde, bir bütün halinde ele alınan ana cephelerde, yukarı fazlaca taşan taçkapı tipleriyle karşılaşılmazken, kervansaraylarda büyük ve gösterişli taçkapılar yapının ayrılmaz bir parçası halini almaktadır. XIV-XV. yüzyılda ise yüksek taçkapıların bütün yapılarda sevilerek uygulandığı anlaşılmaktadır.

Türkmenistan mimarisinde temel yapı malzemesi, doğal çevre etkenine bağlı olarak daima kerpiç, tuğla, balçık ve ahşap olmuştur. Bunların mimaride kullanımı ise devirlere göre değişmektedir. Başka bir deyişle, tuğlanın zengin ve yaygın şekilde kullanılması, mimarinin gelişme dönemleriyle paralellik arz eder. Buna karşılık, daha ilkel kabul edilen kerpiç ve balçık ise gerileme zamanlarında birinci sırayı almıştır.

Türkmenistan'da mimari süsleme, Selçuklu eserlerinde tuğlaya bağlı olarak geometrik kompozisyonlar; buna karşılık, stük ve terrakotta bezemelerde bitkisel örgeler ve yazılı örnekler şeklindedir. O dönemde, çininin de sevilerek kullanıldığı bilinmekle birlikte, pek eser kalmamıştır.

Harezmşahların dış süslemede çiniye önem verdikleri anlaşılmaktadır. Fakat XIV. yüzyılda Altın Ordu Hanlığı döneminin Ürgenç yapılarında, çinili eserlerin en güzel örnekleri izlenmektedir. Bu konuda Törebeg Hanım Türbesi içte ve dıştaki çini kaplamalarıyla, bütün Orta Asya yapıları arasında seçkin bir değere sahiptir. Çininin Ürgenç'te kaydettiği söz konusu gelişmenin etkileri, daha sonraları Timurlu yapılarının mimari süslemesine de yansımıştır. Anev Camisi'nin çinileri, bu etkileşimin ipuçlarını vermektedir.

Türkmenistan'ın (Türk devri) mimari anıtları, Türk mimarisinin gelişmesi açısından çok büyük önem taşımaktadır. Özellikle, Selçuklu ve Harezmşahlı eserlerinin Anadolu'daki Türk yapılarına mimari karakter bakımından yakınlığı; bir yandan, aynı kökten beslenen ortak kültür ve sanat üslûbuna işaret ederken, diğer taraftan da sahip olduğumuz mimarlık mirasımızın kimlik ve kaynağına ışık tutmaktadır.

1G. A. Pugaçenkova, Puti Razvitiya…, s. 358.

2E. Esin, "Merv", Türk Ansiklopadisi, XXIV, Ankara 1976, s. 19.

3E. Esin, a.g.m., s. 20.

4Yâkut, Mu'cem, V, s. 114-115.

5Yâkût, Mu'cem, V, 112, 114.

6O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1993, s. 110.

7O. Turan, a.g.e., s. 159-160.

8A. Özaydın, "Harezm", DİA, XVI, İstanbul 1997, s. 218; A. Taneri, "Harezmşahlar", DİA, XVI, İstanbul 1997, s. 231.

9V. İ. Pilyavskiy, bu yapının şimdiki Ak Kale olduğu görüşündedir (TAY, Leningrad 1974, s. 170-171). İleride görüleceği gibi, H. Yusubov ise, 'Köşk-i Akçak'ın Törebeg Hanım Türbesi olduğunu ileri sürmektedir; Gadimi Horezmin Yüreği, Aşgabat 1995, s. 51.

10 İ. Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, Ankara 1992, s. 275.

11 V. V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Hazırlayan: H. D. Yıldız) Ankara 19, s. 421.

12 Bu konudaki tartışma ve görüşler hakkında bkz. Y Sayan, a.g.e., s. 141, dipnot 383.

13 A. Yu. Yakubovskiy, Razvalini Ürgença, Leningrad 1930, s. 39; N. M. Baçinskiy, Arhitekturnie pamyatniki Türkminii, Moskva-Aşhabad 1939, s. 64; V. İ. Pilyavskiy, Ürgenç i Mizdahkan, Moskva 1948, s. 28: B. N. Zasıpkin, Arhitektura Sredney Azii, Moskva 1948, s. 61.

14 Geniş bilgi için bkz. Y. Sayan, a.g.e., s. 156-157.

15 M. Saray, "Altun Orda Hanlığı", DİA, II, İstanbul 1989, s. 538.

16 V. V. Barthold, a.g.e., s. 482.

17 Türkmenistan SSR'nin Tarihi, I, Aşgabat 1957, s. 316; G. A. Pugaçenkova, "Daşın Yüzündeki Saz", TY, I/13, Aşgabat 1972, s. 14.

18 A. Yu. Yakubovskiy, Razvalini Ürgença, Leningrad 1930, s. 20.

19 A. Yu. Yakubovskiy, Altın Ordu ve Çöküşü, s. 226-227.

20 G. A. Pugaçenkova, İskusstvo Türkmenistana, s. 151; A. Yu. Yakubovskiy, a.g.e., 33; V. İ. Pilyavskiy, a.g.e., s. 33-34.

21 N. Halimov, Gadimi Ürgence Sıyahat, Aşgabat 1986, s. 35.

22 A. Yu Yakubovskiy, a.g.e., s. 48; V. İ. Pilyavskiy, a.g.e., s. 50-51; a. y., Ürgenç i Mizdahkan, s. 3-4; B. N. Zasipkın, a.g.e., s. 74-75.

23 Bkz.: E. Berthels, "Necm-ed-din Kübra", İA, IX, İstanbul 1988, s. 163-165; bu makalenin sonunda Necmeddin Kübra ile ilgili bir bibliyografya da bulunmaktadır.

24 N. M. Baçinskiy, a.g.e., s. 86-87; A. Yu Yakubovskiy, Razvalini Ürgença, s. 33; G. A. Pugaçenkova, İskusstvo Türkmenistana, s. 154; a. y. "Daşın Yüzündeki Saz", TY, I/13, Aşgabat 1974, s. 14.

25 H. Yusubov, a.g.e., s. 66.

26 Gerek bu yapılar hakkında geniş bilgi, gerek ise bunların tarihlendirilmesine ilişkin olarak bkz. Y. Sayan, a.g.e., s. 161-177.

27 V. Minorsky, “Meşhed-i Mısriyan”, İA, VIII, İstanbul 1979, s. 159-160.

28 Belâzürî, a.g.e., s. 483, 484.

29 E. Esin, a.g.m., s. 116.

30 Makdisî, Ahsenü’t-tekasim, s. 358-359.

31 O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 96-97.

32 E. Atagarriev, TAY, s. 55.

33 G. A. Pugaçenkova, Puti Razvitiya., s. 329, 330, Y. Sayan, a.g.e., s. 47.

34 Y. Sayan, a.g.e., s. 39.

35 Yapılar hakkında geniş bilgi için bkz. Y. Sayan, a.g.e., 50-57.

36 O. Orazov, TAY, Leningrad 1974, s. 79.

37 E. Merçil-A. Altun “Gazneliler”, DİA, XIII, İstanbul 1996, s. 482.

38 G. A. Pugaçenkova, İskusstvo Türkmenistana, s. 124; a. y., Puti Razvitiya, s. 276.

39 G. A. Pugaçenkova, Puti Razvitiya., s. 286.

40 G. A. Pugaçenkova, TYUTAKE, II, s. 240 vd.; a. y., Puti Razvitiya., s. 278-284.

41 Geniş bilgi için bkz. Y. Sayan, a.g.e., 199-206.

AHMEDOV, Azim; Gadımiyetin Yanı, Aşgabat 1993.

ALTUN, Ara; Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet, İstanbul 1988.

ASLANAPA, Oktay; Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri, Ankara 1996.

Atâ Melik el-Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşâ (trc. M. Öztürk), I-II, Ankara 1988.

ATAGARRİEV, E.; “Misrianın Tarihi ve Barada Taze Arkeologik Mağlumatlar”, TY, S. 2/16, Aşgabat 1973, s. 21vd.

ATAGARRİEV, E. ve Diğerleri; Türkmenistanın arhutektura yadigarlukleru-Pamyakniki arhutekturı Türkmenustana, Leningrad 1974.

BAÇİNSKİY, N. M. ve diğerleri, Arhitekturnıe pamyatniki Türkmeni, Moskva-Aşhabad 1939.

BARTHOLD, V. V.; Moğol İstilasına Kadar Türkistan (Hazırlayan: H. D. Yıldız) Ankara 1990.

Belâzûrî, Ahmed b. Yahya; Fütûhû'l-büldân (trc. M. Fayda), Ankara 1987.

BERTHELS, E.; "Necm-ed-din Kübra", İA, IX, İstanbul 1988, s. 163-165.

Cüzcanî, Tabakat-î Nâsırî (nşr. Habibi), Kâbil 1328.

ERŞOV, S. A.; Arhitekturnie Pamyatniki Türkmenii, Moskva-Aşhabad 1939.

ESİN, Emel; "Merv", Türk Ansiklopadisi, XXIV, Ankara 1976.

Hafizi-Ebru, "İzleçeniya iz geografiçeskogo soçineniya", MİTT, I, Moskva 1939.

HALİMOV, Nazar; Gadimi Ürgence Sıyahat, Aşgabat 1986.

——, "Dehistan'ın Minaraları (Restavratsiya Meseleleri) ", TY, II/44, Aşgabat 1987, s. 13-14.

——, "Novie Svadenia ob arhitekturna pamyatnika Kunya-Ürgença", IAN, 1981.

Hudûd'ul-'alam, (İng. trc. V. Minorsky) London 1937.

İbn Battûta, Ebu Abdullah; Tam Metin Seyahatname-Tuhfetu'n Nuzzâr fi garaibi'l Emsâr-I-II (trc. M. Çevik), İstanbul 1993.

İbn Havkal, Ebü'l Kasım; Sûret el-arz, -Dâr Mektebet el-Hayat neşri-Beyrut, -tarihsiz-.

İbn'ül Esir, Ali b. Muhammed; el-Kâmil fit-tarih Tercümesi (Bahar neşr.), I-XIII, İstanbul 1987-1989.

İbnü'l Fakih, Kitabü'l Buldân (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1885.

İstâhri, İbrahim b. Muhammed; Mesaliku'l Memalik (nşr. M. J. De Goeje), Beyrut1927.

JUKOVSKİY, V. A.; Razvalini Starogo Merva, Spb. 1891.

——, "Juzn i reci Abu Said Meyheney", Skago, Spb. 1899.

KAFESOĞLU, İbrahim; Harezmşahlar Devleti Tarihi, Ankara 1992.

KÖYMEN, M. A.; Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara, 1993.

KUN, A.; Ot Hivı do Gazavata, Materialı dılya statistiki Türkistanskogo kraya, vip. VI, Spb. 1879.

KUYULU, İnci; "Anadolu Selçuklu Kervansarayları ile Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılması", Sanat Tarihi Dergisi VIII, İzmir 1996.

LAPİROV, M. S. -SKAPLO "Portal razvalin karvan-saray na gorodise Taş-kala v Kunya-Ürgençe", THE, II, s. 529 vd.

Makdisî, Muhammed b. Ahmed; Ahsenü't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Akalim (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1877, 1906.

MARUŞENKO, A. A.; Arhitekturnie Pamyatniki Türkmenii, Moskva-Aşhabad 1939.

MASSON, B. M.; Merv Margiananın Payitahtı, Aşgabat 1991.

——, "Maşadı Misrian Royanının Suvarılmağı ve Onun Geçmişinin Övrenilmeği", TY, S. 1/11, Aşgabat 1971.

——, "Yene Bir Gezek Anev Metcidi", TY, S. 2/28, Aşgabat 1979, s. 19vd.

Materiali po istorii Türkmen i Türkmenii (MİTT), I, Moskova-Leningrad 1939.

MERÇİL, Erdoğan-ALTUN, Ara; "Gazneliler", DİA, XIII, İstanbul 1996, s. 480-486.

Mervezi, Tabayi'ul hayvan (nşr. V. Minorskiy) London 1942.

MİNORSKİY, V.; "Meşhed-i Mısriyan", İA, VIII, İstanbul 1979, s. 159-160.

NURGELDİEV, A. -BERDİEV, A.; "Gar Toplayan Desgaların Ehmieti Hakında", TY, S. 51, Aşgabat 1991, s. 16vd.

ORAZOV, O.; "Saraght Oazisinin Mavzoleyleri", TY, I/7), Aşgabat 1969, s. 18-19.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; "Harezm", DİA, XVI, İstanbul 1997, s. 217-220.

PİLYAVSKİY, V. İ.; Sırtsovie soorujeniya drevnego Merva, vol. 8, Moskva 1947.

——, "Köne Ürgenç Mavzeleylerinin Sırları", TY, I/11, Aşgabat 1971, s. 15-17.

——, Ürgenç i Mizdahkan, Moskva 1948.

PRİBITKOVA, A. M.; "Mavzoley Abul-Fazl v Serahs", Arhitektura respublik Sredney Azii, Moskva 1951, s. 282 vd.

——, Materiali po zodçestvy Türkmenii, Moskva 1957.

PRİBITKOVA, A. M.; “Kervan-saray Daya Hatun”, Sp. Arkhitekturnoe nasledstvo, III, Moskva 1953, s. 101 vd.

PUGAÇENKOVA, G. A.; Puti Razvitiya Arhitekturı Yujnogo Türkmenistana Porı Rabovladeniya i Feodalizma, Moskva 1958.

——, Starıy Merv, Aşhabad 1960.

——, İskusstvo Türkmenistana, Moskva 1967.

——, “Daşın Yüzündeki Saz”, TY, I/13, Aşgabat 1972, s. 14-18.

——, “Arhitekturnie Pamyatniki Dahistan, Abiverd, Serahs”, TYUTAKE, II, Aşhabad 1951, s. 234 vd.

RUSKA, J.; “Serahs”, İslâm Ansiklopedisi, X, İstanbul 1980, s. 502.

SARAY, Mehmet; “Altun Orda Hanlığı”, DİA, II, İstanbul 1989, s. 538.

SAYAN, Yüksel; Türkmenistan’daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl), Ankara 1999.

SEMENOV, A. A.; “Nadpisi na portale meçeti v Meçedi Misriane”, ZVO, XVIII, Spb. 1908.

SÖZEN, Metin; Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul 1975.

TANERİ, Aydın; “Gürgenç”, DİA, XIV, İstanbul 1997, s. 321-323.

TOGAN, Zeki Velidi; “Harezm ”, İA, V/I, İstanbul, -tarihsiz-s. 254vd.

——, Horezm Kültürü Vesikaları Horezemce Tercümeli Mukaddimat al Adab, İstanbul 1951.

TURAN, Osman; Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1993.

YAKUBOVSKİY, A. Yu.; Altın Ordu ve Çöküşü (trc. H. Eren), Ankara 1976.

——, Razvalini Ürgença, Leningrad 1930.

Yâkût el Hamavî, Mû’cem’ûl-Büldân, I-V, Beyrut 1979-1986.

YUSUBOV, Hemra; Gadimi Horezmin Yüreği, Aşgabat 1995.

ZASIPKİN, B. N.; Arhitektura Sredney Azii, Moskva 1948.

Türk Mimarisinde Kervansaraylar / Prof. Dr. Gönül Çantay [s.76-86]

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1. Türk Mimarisinde Kervansaray İle İlgili

Terimler:

Ribât, Kervansaray, Menzil Hanları1

Menzil hanlarının gelişmesini gözden geçirmek, incelediğimiz yapıların inşâ edildikleri dönem kervansarayları, menzil hanları teşkilâtı çerçevesindeki yerlerini tespit etmemize yardımcı olur. Kervansaray, kervanlara hizmet eden bir yol üstü kuruluşudur. Menzil hanını da aynı anlam içinde düşünmek yanlış değildir. Aslında bu yapılar çok daha çeşitli gayelere hizmet ederler.

Kaynaklardan bu kuruluşların birinci derecedeki yollar üzerinde bulunanları, hareket halinde olan ordulara kışla, Anadolu ve Rumeli'yi ziyaret eden yabancı hükümdarlara ve devlet adamlarına misafirhane, gerektiğinde hapishane veya sığınak olarak kullanırken ikinci derecedeki önemli bir yol üzerinde bulunanları veya yol önemini kaybetmişse, dinî mahiyeti olan yani daha ziyade din adamlarına, dervişlere hizmet eden zaviye olarak, kullanıldığını öğreniyoruz.2

Bu çok çeşitli işleve sahip yapıların menşei hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır; Bir taraftan Büyük Selçuklu kervansaraylarının Roma Kastrumları ile benzerliği düşünülerek, kastrumun3 kervansaraylara uydurulduğu ve değiştiği belirtilmiş, diğer taraftan da daha sonraki yayınlarda Sasani menşeine bağlanmış4 ise de kervansaray tipinin Anadolu'daki gelişmesi ileri sürülerek Rum Selçukluları tarafından yaratıldığı görüşü de reddedilmiştir. Son yıllardaki bir görüş ise5 kervansaray tipinin kaynağının Bizans Kseneidon'u olabileceği şeklindedir.

Gazneli Devri'nden başlayarak Karahanlı, İran'da Büyük Selçuklu ve bilhassa Anadolu Selçukluları zamanında ifadesini bulan, önemli örneklerin günümüze ulaştığı, Osmanlı hakimiyetinde de çok sayıda çeşitlilik gösteren durumlarıyla bu yapıların birden fazla kaynağa dayandığını kabul etmek gerekir. Tarihî gelişme zinciri içinde bir önceki örnekler bir sonraki örnekleri etkilerken, kendisinden öncekilerin etkisini de sonrakilere aktarmakta ve böylece yeni bir mimarî anlayışını ifadesi olarak yeni eserler meydana gelmiş bulunmaktadır.

Bu durum "Kervansaray" veya "Ribât", "Han", "Zaviye", "Hankâh" adı ile bilinen yapıların varlığını ve özelliklerini belirmektedir. Kervansarayların gelişmesini incelemek için tâ Karahanlılardan başlayarak ribatların (ki bunlar X. yy.'da Maveraünnehir'de çok sayıda inşa edilmiş bulunmaktadırlar), ne olduğunu araştırmak yerinde olur.

Bu yüzyıllarda ribâtlar Müslümanlığı kabul etmiş Türklerin "cihad" için hazır kuvvetler bulundurdukları sınır kışlaları ve tabyaları işlevlerini ifa eder durumdaydılar ve tahkim edilmiş bir çevre

duvarı içinde çeşitli yapılar içlerinde askerî bir birliği barındırıyordu.6 Böylece Gazneliler, Karahanlılar ve Büyük Selçuklular Devri'nden kalan ribâtları kervansaray işlevinin yanında savunma sisteminin en kuvvetli yapıları olarak görmekteyiz.

Ribâtların geliri ise devlet adamları ve zenginler tarafından yapılan vakıflarla sağlanıyordu. Sınırlar genişleyince ribâtlar askerî anlamlarını kaybedip, sadece ticarî maksatlara hizmet eder oluyorlardı.

Yollar hem devlet tarafından ve hem de halk tarafından kullanılıyordu. Yollar, devlet tarafından sevkiyat veya ordunun ilerlemesi, yahut da haberleşme, posta teşkilâtının işletilmesi gayelerine hizmet ederken7 buna paralel olarak halk tarafından da ticaret, iş vs., yolculuklar, hac seferleri için kullanılmaktaydı. İşte bu hizmetlerin tipik belgesi olarak da günümüzde birer yerleşme merkezi haline gelmiş olan mahallerde kervansarayları, menzil hanlarını buluyoruz. İşte önce Selçuklular ribât ve dolayısıyla kervansaray kuruluşunu Orta Asya'dan getirmiş ve Anadolu'da bir devlet politikası olarak gelişmesini sağlamışlardır.

Anadolu'da Osmanlı Devleti kurulduktan sonra da mevcut durumun devam ettiğini, fakat sıkı bir programa bağlı olarak sistemli bir şekilde kervansaray inşasına devam edildiğini görüyoruz. Anadolu Selçuklular ve Osmanlılar devrinde kervansaray ile menzil hanı terimleri birbirinden farklı bir anlam taşımadığı gibi ribât terimi de aynı anlamda tutulmuş ve az da olsa yapıların isimlendirilmesinde, kitabelerde yer almıştır.

Böylece ribât, kervansarayın kaynağını teşkil eden kuruluş olmuş ve bu sebeple XVI. yy.'da bile Anadolu'da biri Erzurum'da Rüstem Paşa Kervansarayı'nda, diğeri ise Bitlis-Tatvan yolundaki Hazo Hanı'nın kitâbelerinde ribat kelimesi yer almıştır.

Menzillerde inşa edilmiş olan kervansaraylarda, kervansaraya gelen kervanlar, buralara geçici olarak konaklarlar ve buralarda beraberlerinde getirdikleri malların değişimi ile beraber para işlerini de görürlerdi. Bu işlemler yapılırken belli kurallara bağlı olarak hareket edilir ve bir sonraki konak yerine ait mal asla bir önceki yerde, herhangi bir şekilde elden çıkarılamaz veya değiştirilemezdi. Bu özellik ise ticari hayatın sağlamlığını ve devamlılığını sağlaması yönünden önemliydi.

Esasen menzil kervansaraylarından, şehir kervansarayları ve şehir hanları bu noktada ayrılmaktaydılar. Şehir kervansaraylarında borsa işlerinin görülmesine karşılık, şehir hanları mal yapımı (icrayı faaliyet) ve ticaret işlerinin birlikte görüldüğü yerler olmaktaydı. Şehirlerde inşa edilmiş olan hanların isimlendirilmesi de buralarda üretilen şeyle ilgiliydi.

İşte şehir kervansaraylarında görülen bu ticarî zihniyet menzil külliyelerinde bulunan kervansaraylarda da görülmekteydi. Osmanlı dönemi örneklerinden Lüleburgaz'daki Sokullu Külliyesi'nde ve Payas'taki II. Selim Külliyesi'nde görüldüğü gibi kervansarayla çarşıyı birleştiren Dua Kubbesi mekânının, iki yapı arasındaki birleşimi sağlamış olması da bu özelliği ortaya koymaktadır.

2. Türk Mimarisinde Kervansarayın Meydana Gelişi ve Gelişmesi

A. Gazneli, Karahanlı, Büyük Selçuklu Mimarilerinde Kervansaray

Türk mimarisinde başlangıcından sonuna kadar tutarlı bir gelişme gösteren kervansaraylar, Orta Çağ Anadolusu'nun kültür beslenmesinde, çağı için önemli merkezler olmuşlardı.

Anadolu'da gelişen Türk mimarisinin genel çizgisini ortaya koymak amacıyla hareket edildiğinde, başvurulacak en ilginç yapılar şüphesiz ki ribât adıyla bilinen kervansaraylar olmaktadır.8

Bütün iktisadî faaliyet, kervan yollarının vardığı liman ve şehirlerde toplanmış, ulaşımın gereği gibi gelişmesi ve işlemesi, her çeşit eşyanın nakli ve yolculuğun yapılabilmesi için en önemli şart ise emniyet olmuştur. Bunun neticesi olarak da ribât, kervansaray veya han adıyla tanıdığımız menzil yapıları doğmuştu.

Türk mimarisinde ribâtların en erken örneklerini tarihi bilinen yapı olarak, Gazneliler Devri'nden kaldığını anlıyoruz. Meşhed'in 100 km. doğusunda Serahs yolundaki Ribat-ı Mahî'nin (1019-20), 1114 tarihli Selçuklu Kervansarayı Ribat-ı Şerif'ten daha küçük ölçüde olduğunu ve dört eyvanlı avlu etrafında sıralanan mekânlara sahip bulunduğu biliniyor. Bu yapıda görülen önemli bir özellik ise eyvan-kubbe birleşmesinin Selçuklulardan önce daha XI. yy. başında Gazneli mimarisinde gerçekleştirilmesi oluyor. Gaznelilerin kervansaray mimarisi bir taraftan Karahanlı mimarisi ile Selçuklu mimarisi arasındaki bağlantıyı temin ederken, diğer taraftan da Selçuklu kervansaraylarının öncüsü olmuştu.

Türk mimarisinde ise en eski kervansarayların Karahanlılar Devri'nden kaldığını ve ribât adıyla tanındığını biliyoruz. Buhara-Semerkant yolundaki Ribat-ı Melik (1078-79) ile Semerkant-Hocend yolundaki Kervansaray kare şekilli bir plâna sahip bulunmaktaydılar. Merv bölgesi için karakteristik olan ve kalelerde görülen mimarî unsurların kervansaray mimarisine tatbikini gösteren Ribat-ı Melik, cephelerinin örgü düzeniyle de ilgi çekiciydi. Avlunun etrafını tonozlu odalar ve mekânlar çevirmekte olan yapı iki katlı olarak inşa edilmişti.

Karahanlılardan kalan diğer kervansaraylar bu yapıların çok zengin ve çeşitli tiplerini ve sonraki Türk kervansaraylarına etkilerini açıkça göstermiş, Karahanlılardan kalan diğer örnekler arasında XI. yüzyıla ait harap bir haldeki Dehistan Kervansaray'ı ile Nişabur-Sebzevar yolundaki Ribat-ı Zeferanî ve Simnan'ın doğusunda, Ehvan'daki Ribat-ı Anuşirvan arasındaki benzerlik açıkça görülebilmektedir.

Merv-Amul yolundaki Akçakale Kervansarayı kerpiç-tuğla yapısıyla dış görünüşte Anadolu'daki Sultan Hanlarını hatırlatıyorsa da art arda iki revaklı avlunun konumlandığı bir plana sahip olduğu görülür. 1114-15 tarihli Büyük Selçukluların Nişabur-Merv yolundaki Ribat-ı Şerif'iyle benzerlik açık bir şekilde görülür.

Yine Karahanlıların Amul-Harzem arasında Day Hatun'daki Kervansaray'ın dört eyvanlı kare bir planla XI. yüzyıl sonundan kaldığı düşünülmüştür. Başhane'deki (Kurtlu Tepe) Kervansaray'da farklı bir planla Selçuklu kervansaraylarının küçük bir öncüsü olarak görülmüş ve XI. yüzyıl sonu XII. yüzyıl başına tarihlenmek istenmiş ve Karahanlı kervansaraylarının daha sonraki Türk mimarisinde plan ve mimari yönden etkilerini gösterdiği fikrine varılabilmiştir.

Oğuz boylarının ayaklanmasıyla Gaznelilerin ve Karahanlıların ribat yapıları tahrip olmuş ve Büyük Selçuklular zamanında onarılmıştı. Büyük Selçuklular yalnız onarımla kalmayıp, daha önce Karahanlı ve Gaznelilerin geliştirdiği kervansaray mimarisi üzerinde durarak âbidevi ribat yapıları meydana getirmişlerdi ki, Simman-Şahrud yolundaki, taş-tuğla işçiliği gösteren Ribat-ı Anuşirvan'la, Karahanlıların Day Hatun ve Dehistan Kervansarayları arasındaki yakın bezerlik, dört eyvan şeması gösteren planda da bazı değişiklikler olmuştu. Menzillerde ribat adıyla tanıdığımız bu yapıların varlığından da anlaşılacağı gibi her devirde bütün iktisadî faaliyetlerin gerçekleştiği kervan yolları önemli olmuştur.

Orta Çağ'da ise en önemli yollar, az geniş ve yatık olan yollar ile vasıtaların izleri üzerinde teşekkül eden yollardan ibaretti, yollara dikkat ve önem verildiği pek nadir olaylardandı. Yol yapıldığı zaman, muayyen mevkilerde misafirhaneler tesis ediliyordu. Bu misafirhanelerde emniyet tesisi ile su ihtiyacını temin etmek dikkate alınan başlıca hususlar olmuştu.9 Tenha yollar üzerinde inşa edilmiş olan bu gibi yapılar daha çok vakıf binalarıydı. Çağı içinde adı ribât olan bu yapılar, XIII. yüzyılda yazılmış kaynak niteliğindeki eserlerde kervansarayla eş anlamlı olarak kullanılmış ve Yakın Doğu Cengiz ordularının istilâsına uğradığı zaman Büyük Selçuklu ülkesi ve Orta Asya'da XIII. yüzyılda ribât'ın kervansaray mânasına kullanılması genelleşmişti.10

Bu yüzyılda tarikatlara ait kuruluşlara ise hânkâh, zaviye ve tekke isimleri veriliyordu. Büyük yollar konar-göçer toplulukların, şakîlerin ve İslâm topraklarına yerleştikten sonra da Haçlıların saldırılarına uğrayabilecekleri için sınır bölgelerine ve tehlikeli yerlere yakın olan ribâtlar, askerî mahiyetlerini de devam ettirmekteydi. Halbuki tehlikesiz yerlerde bulunan ribâtlar misafirhane işleviyle yetinmişlerdi.

B. Anadolu Selçuklu Mimarisinde Kervansaray

Anadolu Selçukluları Devri kervansarayları Orta Çağ'da diğer Türk İslâm devletlerinde görülmeyen mimarî yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Belirli menzillerde kurulmuş olan bu kervansaraylar, devrinin iktisadî hayatını bize aksettiren kuruluşlardır. Kervansaraylar, yukarıda belirttiğimiz ribâtların devamından başka bir şey değillerdir. Selçuklular Türkistan'da gelişmiş olan ribât-kervansaray geleneğini, İmparatorluklarının yayıldığı ülkelere yaydılar. Bunun en fazla geliştiği yer ise Anadolu olmuştur.11

Kervansaray sistemi Anadolu'nun Selçuklu hakimiyetine alınıp, gerekli düzen kurulduktan sonra, ticaretin önemini ve faydalarını bilen Selçuklu sultanları tarafından geliştirilmiştir. Doğu ve Batı dünyasının ve ticaretinin birleştiği bir köprü olan Anadolu'da kervansaraylar sistemli bir şekilde ticaret

ve hac yolları boyunca sıralanmıştır. İnşa faaliyeti, doğu-batı yönünde gelişen ticaretin artması ile Selçuklu kervansarayları iki önemli amaç göz önünde tutularak inşa edilmiş bulunuyordu:

1) Ticaret ve seyahat emniyetini temin edecek emin konak meydana getirmek. Bunun için etrafı surlarla çevrili, burç ve kulelerin de inşa edildiği tahkimatlı kervansaraylar bulunuyordu. Tahkimattan yoksun olan kervansaray veya menzil hanlarının bulunduğu menzil ise emniyetli olmaktan uzak idi.

2) Kervansaray ve menzil hanına konan yolcuların istirahatini temin etmek. Bu amaçla yatakhaneler, aşhaneler, erzak depoları, eşya depoları, samanlık, ahır, mescit, hamam, şadırvan, çeşme, hastahane ve hatta aktar dükkânı (eczahane) da bulunuyordu. Bütün bunlardan başka nalbant, ayakkabıcı esnafı ve saraç ile vs. meslek sahipler de bulunmaktaydı.

Anadolu'ya Moğolların getirdikleri en önemli yenilik ise süratli iş gören bir posta teşkilatını kurmuş olmalarıdır. Sonraları İhanlı hakimiyeti süresinde ise Anadolu'da yollar, eski şekilleriyle devam etmiş, Gazan Han (1294-1304) zamanında bu teşkilâtta yeniden bir ıslâhat yapılarak, posta yolları gibi seyahat yolları da tâli yollara bağlanmıştı.

Anadolu'da her devirde yoğun bir ticaretin mevcut olduğu, ancak XII. yüzyılda ticaretin çoğu transit olup Konya-Sinop ve Sivas gibi merkezlerde toplandığı ve ticaretin Ermeni ve Rum tüccarların ellerinde bulunduğu anlaşılmaktadır.12 İşte Anadolu'nun ekonomik stratejisinin önemini anlayan Selçuklu Sultanları (II. Kılıç Arslan'dan itibaren) politika ve fetihlerini ekonomik gayelere yöneltmişlerdi. XII. yüzyılın başında fethedilen Anadolu'nun Akdeniz ve Ege Denizi kıyısındaki limanlara Müslüman halk yerleştirilerek, bu limanlara büyük tüccarların yerleşmesi için kolaylıklar gösterilmesi teşvik edilmişti. Hatta tüccarların mallarında herhangi bir zarara karşılık devlet sigortası uygulanmış, kervan yollarının emniyeti sağlanmış ve yabancı devletlerle ticari anlaşmalar yapılmıştı.

Gerek bu politika sayesinde, gerek Suriye kervan yollarının Haçlı seferleri yüzünden tehlikeli bir duruma gelmesi, XI. yüzyıl başlarında Anadolu'nun Orta Doğu'da önemli bir ticaret merkezi haline gelmesini kolaylaştırmış ve hatta sağlamlaştırmıştı ve bu durum Moğolların Anadolu'yu istilâsına kadar devam etmişti.

Ticari hayatın gelişmesi sonucu Anadolu'da çok sık bir kervan yolları şebekesi meydana gelmiş, çok sayıda kervansaray ve menzil hanları inşa edilmiştir. Anadolu Selçukluları Devri'nde ilki 1204 ve sonuncusu ise 1288-89 yıllarına tarihlenen kervansaray ve hanlardan çoğunun 1204-1240 yılları arasında inşa edildiği anlaşılmaktadır.13 Bu yapılar üç büyük ana kervan yolu üzerinde bulunmaktadır.14

1) Doğuyu batıya bağlayan yollar

2) Kuzeyi güneye bağlayan yollar

3) Kuzeydoğuyu İstanbul'a bağlayan yollar

İşte bu yollar, yüzyıllarca üzerlerinde yürünmüş ve seyahat edilmiş olan araba ve kervan yollarıydı. Bunlardan bir kısmı ise devlet tarafından askerî maksatla inşa edilmişlerdi. Bu yollar üzerindeki kervansaray ve menzil hanları ise birer değişim merkezi olmuş ve buna paralel olarak çeşitli işlevleri de yüklenmişlerdi.

C. Osmanlı Dönemi Kervansarayları

1. Menzil Kervansarayları

Anadolu Selçuklularından sonra Beylikler Devri'nde de mevcut yolların kullanıldığı muhakkaktır. Ancak Osmanlı Beyliği'nin büyüyüp Rumeli'nin de Türklerin eline geçmesi, bilhassa Fatih'in (Sultan II. Mehmet) (1451-1481) İstanbul'u Fethiyle kurulan İmparatorluk topraklarında mimarî eserlerin yapılması büsbütün hızlandırılmıştır.

Dinî mimari kadar sivil mimariye de önem verilmiş, bu yapılar bir bütün olarak düşünülmüş, Anadolu ve Rumeli'de muazzam külliyeler vücuda getirilmiştir. İşte ıssız yerleri şenlendirmek için bir iskân vasıtası olarak kullanılan derbentlerde inşa edilen külliyeler içinde ise kervansaray daima önemli olmuştur.

Osmanlı Devri'nde derbentler15 daha ziyade iskân noktalarının az olduğu ıssız mevkilerde tesis edilmiştir. Bir köyün yakınında olduğu gibi, köyden uzak yerlerde de olabiliyordu. Önemli ticaret ve askerî yolların kavşak noktaları ve dağların geçit verdiği yerler derbent mevkilerindendi. Yani bir yerin derbent olması için yolların kavşak noktasında ve merkezî bir durumda olması gerekliydi.

Osmanlı Devri'nde, böyle kavşak noktalarında inşa edilmiş külliyelere dahil kervansaraylar dışında münferit yapılar halinde kervansaray veya menzil hanı adıyla bilinen âbideler de vardır. Bunlar bulundukları yerlerden geçen kervanların aşağı yukarı bütün ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde inşa edilmişlerdir.

Osmanlı Devri'nde daha önceki yüzyıllardan devralınan kervan yolları ve bu yollar üzerinde bulunan yapılar muhafaza edilmiş, onarılmış ve kullanılmıştır. Ancak zaman zaman gerek savaşlar, gerekse ticaret ve hac kervanları hatta konuk hükümdarların barınabileceği menzil yapılarının inşasına ihtiyaç doğmuş, buna mahallî halkın istek ve arzuları da eklenmiş olduğundan, Osmanlı devrinin âbidevî yapıları vücut bulmuş, bunların önemli bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir.

Böylece Osmanlı Devri'nde yapılar kadar önemli olan bir olay da onların devamlılığını ve muhafazasını sağlayacak olan derbentçiler ve derbent teşkilâtı olduğunu öğreniyoruz.16

Osmanlı Devri'nde kara yollarına önem verildiği ölçüde, Anadolu'nun stratejik durumu dolayısıyla sahillerde, önemli mevkilerde mevcut kaleler onarılmakla kalınmamış, yeni kaleler inşa ettikleri gibi ikinci kale özelliğinde kervansaraylar da inşa edilmiştir. Meselâ Çeşme'deki Kervansaray, Kuşadası'ndaki Ö. Mehmet Paşa Kervansarayı ile Bodrum ve Menemen'de inşa edilmiş olan

kervansaraylar, yine Payas'taki bir kale gerisinde inşa edilmiş olan II. Selim Külliyesi, bir taraftan kıyıların korunması ve Ege Adalarındaki fütuhatın gerçekleşmesinde önemli birer üs, diğer taraftan da ticaret kervanları için konaklayacak yer oluyordu.

XIII. yüzyılda Anadolu'yu çeviren ticaret merkezleri, doğuda Tebriz; güneydoğuda Bağdat ve Halep; Akdeniz sahillerinde Ayas, Alanya, Antalya limanları; Ege Bölgesi'nde Selçuk (Ayasulug), İzmir ve Foça limanları; Kuzeybatı boğazlar bölgesinde İstanbul; ve Karadeniz kıyılarında Sinop, Samsun ve Trabzon limanlarıydılar. Osmanlı İmparatorluğu zamanında bu ticarî sınırlar fütuhat neticesinde çok genişlemiş ve XVI. yüzyıl sonlarında doğuda Şirvan, Hemedan, Bağdat ve Basra; güneyde Şam, Kudüs, Kahire, Trablusgarp ile Doğu Akdeniz Adaları; kuzeybatı Avusturya, Macaristan içlerine kadar uzanan bölgedeki büyük ticaret merkezleri katılmış, Karadeniz bir göl haline geldiğinden, Karadeniz'in güneyindeki ticaret merkezlerine kuzeydekiler de eklenmiş bulunuyordu.

XIII. yüzyılda Anadolu Selçuklu Dönemi'nde Anadolu'nun bir ticaret merkezi olduğu bütün açıklığıyla belirdikten sonra Osmanlı Devri fütuhatı bu önemi daha da artırmış ve yeni yerleşimlerin kurulması ihtiyacı doğmuştu. İşte bu ihtiyaca cevap veren çok sayıda yapılar inşa edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren şehirlere olduğu kadar menzil teşkil eden yerlere de önem verildiği anlaşılmakta ve bu durumun XVIII. yy. içlerine kadar devam ettiğini zamanımıza kadar gelen ve tarih kitâbeleri bulunan yapılardan kesinlikle öğrenilebilmektedir.

Tabiî olarak Osmanlı Beyliği'nin kurulduğu topraklar üzerinde menzil yapılarının ilk örnekleri de verilmiştir. Bu erken devrin en abidevî eserini Bursa-Manyas yolunda Issız Han (1394) alır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlıyarak menzil yapılarını ele alacak olursak, XV. yüzyıl içindeki örnekleri Bursa ve çevresinde buluruz. Bunlardan Ortaköy Kervansarayı (XV. yüzyıl başı) (İnegöl'de) aynı zamanda yan sahınlar üzerindeki galerilerle Anadolu Selçuklularının tek katlı menzil yapıları ve sonraki yüzyıllarda inşa edilen iki katlı Osmanlı kervansaray yapıları arasında bir intikâl yapısı olarak görülmekle ayrı bir önem taşımaktadır. Osmanlı Beyliği'nin gelişmesi ve güneyde Afyon, Kütahya ve havalisini topraklarına katmasıyla, stratejik önemi olan bu yolun korunması gayesiyle Döğer Köyü Kervansarayı (XV. yy.) nın inşa ettirildiğini, bu yapıya XVI. yüzyıl başlarında iki katlı ikinci bölümün eklenip, orduların barınmasını sağladığını görüyoruz.

Çanakkale Boğazı bölgesine daha 1356'da Türklerin Rumeli'ye ilk geçişlerinde Bolayır'da Süleyman Paşa tarafından inşa ettirilen Kervansaray (ki bugün yerini bile tespit etmek mümkün değil) ve daha sonraları Fatih'in (II. Mehmet) emri ile Lâpseki, Çardak'ta Yakub Bey tarafından inşa ettirilen Kervansaray (1462-3), bunlara ne kadar önem verildiğini gösteriyor.

XV. yüzyıl içinde Osmanlı Beyliği'nin önemli bir yerleşme merkezi olan Yenişehir ile İnegöl'deki külliyelere ait kervansarayları da düşünürsek yerleşme politikasında menzil yapılarının ne derece rol oynadıklarını anlarız.

XVI. yüzyılda ise bütün Anadolu bir Osmanlı ülkesi haline gelmiş bulunuyordu. Anadolu dışına, doğuya, güneye ve batıya doğru girişilen fetihlerde bütün Anadolu'da bulunan, Selçuklu Devri menzil yapılarından başka yapılar da inşa ediliyor. Böylece XVI. yüzyılda kervan yollarının geçtiği önemli iskân yerleri birer şehir olarak gelişiyor veya zamanla şehirleşmeyi sağlayacak olan külliyeler inşa ediliyor. İşte bu gayeyle Bağdat Yolu menzilinde yerleşme merkezleri vücut buluyor ki, bunların en önemlileri arasında Gebze'de Çoban Mustafa Paşa Külliyesi (1523-29), Afyon, Sincanlı'da Sinan Paşa Külliyesi (1524-25), Eskişehir'de Kurşunlu Külliyesi (1525), Bozöyük'te Kasım Paşa Külliyesi (1525-8), Konya, Karapınar'da II. Selim Külliyesi (1574), İzmit'te Pertev Paşa Külliyesi (1579-80), yine Konya, Ilgın'da Lala Mustafa Paşa Külliyesi (1584) gibi muazzam yapı topluluklarını görüyoruz. Rumeli'den gelip İstanbul'dan Bağdat'a bağlanan kervan yolu üzerinde de aynı gayeyle inşa edilmiş külliyeler mevcuttur. Bunların günümüze kadar en sağlam olarak ulaşabileni ise Lüleburgaz'da Sokullu Külliyesi (1569), Silivri'de Pirî Mehmet Paşa Külliyesi'dir (1530-31).

XVI. yüzyıl boyunca menzil külliyeleri dışında müstakil kervansaraylar da inşa edilmiştir. Böyle kervansaray işleviyle birlikte ticarî gayeye hizmet eden önemli yapıları da Trakya'dan başlayarak belirtmeye çalışırsak, bunların en mükemmelini Edirne'de buluruz, Rüstem Paşa Kervansarayı (XVI. yüzyıl ortası), Büyük Çekmece'de Kanunî Sultan Süleyman Kervansarayı'dır. (1566-7) Anadolu'da ise Konya, Ereğli'de Rüstem Paşa Kervansarayı (1553), Erzurum'da Rüstem Paşa Kervansarayı (XVI. yy. ortası), Diyarbakır'da Hüsrev Paşa Kervansarayı (1527) ile Hasan Paşa Hanı (1574-5) inşa edilirken doğuki önemli bir menzil şehri olan Bitlis'te de XVI. yüzyıl başında Harabe Hanı, Başhan, El-Aman Hanı (1571-2), Aşağı Kale Hanı (1592-93) gibi yapılar ile Adilcevaz'da Kögoz Köyü'nde Hüsrev Paşa Kervansarayı (XVI. yüzyıl sonu) ve Tatvan'da Eski Tatvan Hanının (XVI. yy. sonu) inşa edildiğini görüyoruz. Bu asra ait İpek Yolu üzerinde Zigana Dağları arasında bir yapı da bugün çok harap durumdadır. Diğer taraftan Anadolu'nun batısında gerek denizden gelecek tehlikelere karşı korumak, gerekse Adalar Denizi'ndeki fetihler sırasında birer üs olarak kullanılacak nitelikte kervansaraylar da inşa edilmiştir. Bunun XVI. yüzyıl içindeki en önemli örneklerini de İzmir, Çeşme'deki Kervansaray (1528), Manisa'da Kurşunlu Kervansârayı (XVI. yy. sonu), Bodrum'da Kervansaray (XVI.-XVII. yy.) olarak, görmekteyiz.

XVI. yüzyıldan itibaren âbidevî örneklerini vermeğe başlayan Osmanlı Devri kervansarayları XVII. yüzyılda da devam etmiştir. Bu yüzyıl içerisindeki örnekleri arasında da önemli olarak gördüğümüz Edirne'de Ayşekadın Ekmekçioğlu Ahmet Paşa Külliyesi Kervansarayı (1609), Ulukışla'da Ö. Mehmet Paşa Kervansarayı (1616-9), Eski Malatya'da Silahtar Mustafa Paşa Kervansarayı (1636) ile Kayseri, İncesu'da Kara Mustafa Paşa Kervansarayı (1670) bu yüzyılda en bellirgin örnekler olarak, meydana getirilmiştir.

Çok katlı kervansaray tipinde örnekler ise Anadolu'nun batısında Ö. Mehmet Paşa Kervansarayı (1612-3), Menemen'de Kervansaray (XVII. yy. başı), Ankara Nallıhan'da Kervansaray (1606) Ankara, Beypazarı'nda Suluhan (XVII. yüzyıl başı), Tokat'ta Taş Han (Voyvoda Hanı) (1626-32), Merzifon'da

Kara Mustafa Paşa Kervansarayı (1675-81) ile Amasya'da Taş Han (Rıdvan Paşa Hanı) (1698), Safranbolu'da Cinci Hanı'dır. (XVI. yüzyıl ortası)

Bütün bu ihtiyaçlara cevap verebilen yapılardan başka yine bu yüzyılda menzillerde sade yapılar olarak, kendi devri için ihtiyaçlara cevap verebilecek ölçüde inşa edilen yapıların örneklerini de bulmaktayız. Bunların da günümüze ulaşabilenleri doğuda Bitlis-Baykan yolunda Du Han (XVII. yüzyıl başı) ve Küfündür Hanı, Bitlis'te Hazo Hanı (1626-7), Elazığ-Genç yolunda Çeper Köyü Kervansarayı (XVII. yüzyıl ortası), Ağın-Kemâliye yolunda Arnavut Hanı (XVII. yüzyıl ortası), Harput'ta Murat Hanı (XVII. yüzyıl ortası), Adana, Gülek'de İbrahim Paşa Hanı (XVII. yüzyıl ortası), Misis'te Kervansaray (1659), Amasya, Ezinepazar Köyü Kervansarayı'dır (1650-1).

Osmanlı Devri mimarisi içinde kervansaray yapıları Kuruluş Devri'nden başlayarak örneklerini vermiş ve en önemlileri XVI. ile XVII. yüzyıllarda yani Osmanlı Devleti'nin en parlak ve iktisadî yönden de en kuvvetli olduğu bir zamandan kalmıştır.

XVIII. yüzyıl içinde de Nevşehir'de Damat İbrahim Paşa Külliyesi gibi asrı için tek de olsa bir külliye örneği bulmaktayız. Bununla beraber ihtiyaç olan mahallerde münferit yapılar da inşa edilmiştir, Beyşehir Kurdular Köyü Hanları gibi.

XIX. yüzyıl da ise bu tip yapıların inşa edildiğini kesin olarak belirten herhangi bir örnek mevcut değildir. Zaten iktisadî hayatla çok sıkı ilgisi olan bu yapılar Osmanlı Devleti'nin çöküntü devriyle son bulmuştur.

2. Şehir Kervansarayları

Türk mimarisi içinde önemli bir yeri olduğu bilinen kervansaraylar-hanlar, başlangıcından itibaren belirli özellikleriyle plân şemalarında ve mimarilerinde açık bir gelişme izlenebilen yapılar olmuşlardır.

Anadolu'da, Anadolu Selçukluları Dönemi'nde belli plân şemalarına göre gelişme gösteren kervansaray-han yapıları bir yol üstü kuruluşu olarak, menzillerde (konaklarda) inşa edilmişler, buraları sonradan iskân edilerek yeni ilçe ve illerin merkezi olmuştur. Bu durumlarını günümüzde de sürdürmektedirler.

Osmanlı Beyliği kurulup gelişmeye başladığı ilk yıllardan itibaren kervansaray-han adıyla yapıların, menzillerde veya şehirlerde inşa edilen külliyelerde işlevsel bir yapı birimi olarak, yer aldığı görülür.

Böyle erken örnekler içinde menzildeki örneği Manyas-Apolyond'da Issız Han oluştururken, şehir hanı örneği de Bursa'daki Orhan Külliyesi'nin ticarî yapısı olan Emir Hanı (1339-40) olmaktadır. Osmanlı başkentleri Bursa ve Edirne'de kervansaray-han örnekleri inşa edildikleri yüzyılların mimarî özelliklerini günümüze ulaştıran, önemli ticarî yapılar olmaktadırlar.

İstanbul'un fethinden sonra başlayan imar faaliyetleri içinde de gene önemli yapılar grubunu kervansaraylar-hanlar oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti'nin ilk büyük başkenti Bursa'da inşa edilen külliyelerin bütünlüğü içinde ticarî yapılara yer verildiği görülür. Şehrin doğu yönünde ovaya açılmasını sağlayan Orhan Külliyesi'nde (1339) inşa edilmiş olan Emir Hanı 14. yüzyılın ilk yarısında kervansaray plânlaması açısından önemli olmaktadır. Bir avlu etrafında iki katlı revaklar gerisinde yer alan ocaklı odaları ve develiğiyle, bu erken örnekte gelişmiş bir uygulama gösterir.

Doğu ve batı cephelerinde birer sıra dükkânla, yol ile olan ilişkisiyle, kale içi dışında menzil kuruluşu durumundadır.

Bursa'da şehrin doğu ucunu belirleyen Yıldırım Külliyesi (vakfiye tarihi 1402) şehrin İstanbul'a açılan yoluna bağlı kuruluşuyla önemli olmuştur. Yamaç terasları üzerinde yapılaşan külliyenin kervansarayları yola yakın alçak yamaçlarda inşa edilmiş olup, son temel kalıntıları okul inşaası sırasında ortadan kalkmıştır.

Bursa'da Yeşil Külliyesi'nin (1419-1424) topografyaya uyan konumlanması kadar şehrin doğu-batı yönünde uzanan ana yolunun üzerinde ve bitiminde yer alması da önemlidir. Külliyenin yapıları arasında yola cephelenen cami, medrese sırasında bir de hanı (Yeşil Hanı) ile imaret yapısı günümüze ulaşmamıştır.

Bursa'nın sur dışına açılan bu külliye yapıları bütünlüğü içindeki kervansaraylar-hanlar erken olmakla beraber, revaklı bir avlu etrafında iki katlı gelişen kervansaray-han örneklerinin gelişmiş verileri olduğu görülür. Ancak Bursa'da külliyeler dışında da hanlar inşa edilmiştir. Koza Hanı (1490), İpek Hanı (15. yy.), Geyve Hanı (15. yy.), Pirinç Hanı (1508) gibi.

15. Yüzyıl içinde İpek ve Geyve Hanları Yeşil Külliyesi'ne gelir için inşa edilmiş, Sultan II. Bayezid Dönemi'nde Koza Hanı (1490), Orhan Külliyesi'nin bütünlüğü içinde yer almıştır. Pirinç Hanı (1508) ise Famara yolu üzerinde Sultan II. Bayezid'in İstanbul'daki külliyesine gelir temini için inşa ettirdiği, ticarî yapı olmaktadır.

Bursa'da inşa edilen bu yapılar sadece ticarî işlevli yapılar olmayıp, zamanında borsanın oluşturulduğu yapılardır; isimlendirilmeleri de bu özelliklerini açıklar.

Bursa'dan sonra Edirne'nin başkent olması şehrin sur içi konumundan verimli ovaya açılmasını sağlamıştır. Edirne'nin tarihî topografyası oluşurken semt ve semtler arası mahalle oluşumu gerçekleşmiştir. Edirne'de en erken tarihli külliye Eski Cami Külliyesi (1403-1414) olmuş, inşa edildiğinde ticarî merkezi de oluşturmuştur. Eski Cami Külliyesi'nde yer alan Bedesten ve etrafındaki karşılıklı dükkân sıraları ile günümüze gelmeyen, ancak temelleri park alanı altında bulunan, İki Kapılı Han (Taş Han) bu külliye bütünlüğünde yer almıştır. Bu ticarî çekirdekde, ancak 16. yüzyıl ortalarında Rüstem Paşa'nın çifte kervansarayı inşa edilmiştir. Her iki yapı da avlusu revaklı iki katlı plân

yorumundadır. Edirne'yi batıya açan yolun solunda yer alan Şah Melek Paşa Külliyesi'nin (1429) han yapıları günümüze gelmediği gibi, Beylerbeyi Külliyesi'nin de han yapıları (külliye kapısı yanında "Küçük Han") da ulaşmamıştır (vakfiyesi 428-29).

Edirne'yi batıya bağlayan ikinci kapı ise, Sultan II. Bayezid'in Tunca nehrinin kenarında inşa ettirdiği, Mimar Hayreddin'in plânladığı külliye olmuştur. Bu külliyedeki kubbeli kervansaray plân kuruluşu ile de İstanbul külliyelerindeki geleneğe bağlanır.

Edirne'de Eski Cami Külliyesi'nin ticarî yapıları ile Rüstem Paşa Kervansarayı'nın meydana getirdiği, güçlü ticarî merkeze, ancak 1575'ten sonra yeni bir kervansaray katılmıştır. Bu yapı kalıntıları Sultan II. Selim Külliyesi'nin önünde yer alan arasta-çarşı ile bütünleşen bir avlu üzerinde tek katlı kuruluşuyla, iki kanat olarak plânlanmıştır.

Edirne'de ticarî yapıların önem ve inşaası 17. yüzyıl içlerinde de devam etmiş, yeni onarılan Deveci Hanı bu yüzyıldan günümüze ulaşmıştır.

İstanbul hanlarının, şehrin ticarî yoğunluğu olan alanlarda, her dönemde çok sayıda inşa edilerek sürdürüldüğü gözlenmektedir.

İstanbul'da kervansaray inşaası, Fatih'in Külliyesi ile başlamış, 20. yüzyıl başlarına kadar sürmüştür. Yaklaşık 4.5 asırlık bir süreçte inşa edilmiş, sadece İstanbul'daki örnekler, kervansarayların işlevsel çeşitlemelerine de açıklık kazandırmıştır.

Başlangıçtan beri kervansaray ya da han adı altında tanıdığımız bu ticari işlevsel yapılar, insan-hayvan-yük üçlüsünün birarada barındığı, konakladığı yapılar olarak görülürler.

Bursa'daki Emir Hanı'ndan (15. yüzyıl) başlayarak hanlar, bu üç unsuru birarada barındıran örnekler oluşturmuştur. Yapının bütünü içinde ise, bu üç unsura ayrılan mekânların varlığı dikkati çeker. İnsanlar için pencereli, ocaklı, sekili odalar, zemin kattaki depo mekânları ile hayvanlara ayrılan ahır mekânları gibi.

İstanbul'da ise Fetih'ten sonra yapılan ilk külliyede ki, Fatih Külliyesi'nde (1463-1470) insan ile hayvan-yük ikilisi için kesin olarak ayrı işlevsel yapılar inşa edildiği görülür. İnsanlar için tabhane-misafirhane, hayvan-yük ikilisi için kervansaray.

Fatih Külliyesi'nde çorbacı kapısıyla külliye avlusu ve cami ile ilişkisi kurulan tabhane yapısı, hemen yanındaki imaret altında tek sahınlı kervansaray yapısıyla da hayvan-yük ikilisinin yolla bağlantısını kurmaktaydı.

Fatih Külliyesi'ndeki işlevsel yapıların külliye içindeki insan-hayvan-yük ayrımı düşünülerek konumlanması, İstanbul'da daha sonra inşa edilmiş olan sultanî külliyelerde süren bir özellik olarak görülür.

Sultan II. Bayezid Dönemi'nde Hassa Mimarbaşı Hayreddin'in II. Bayezid adına planlayıp yapılaştırdığı dört külliye ki, bunlar annesi için inşa edilen Tokat'ta Hatuniye Külliyesi (1485), Amasya'da II. Bayezid Külliyesi (1486), Edirne'de II. Bayezid Külliyesi (1484-1488) ile İstanbul'daki II. Bayezid Külliyesi (1501-1506) olmaktadır.

Bu külliyelerden Tokat'taki külliyede merkezî kubbeli caminin iki tarafındaki tabhane-misafirhane mekânlarının varlığı, gene Amasya'daki Külliye'de ters T plan şemasının sadece ibadet yapısı bütünlüğünde değerlendirilmiş olması ve ayrıca L plânlı tabhane-imâret bütünlüğünün yer almış olması, insanın barınması ile ilgili mekânların ibadet mekânlarından ayrıldığını gösterir.

Diğer iki külliyede ise bu durum daha açık bir şekilde külliye planlamasında belirtilir. Edirne II. Bayezid Külliyesi'nde tek kubbeli caminin iki tarafında yer alan tabhaneler insanların konaklamasına ait olurken, imaret ve mutfakların bitiminde, yer alan kervansaray çok kubbeli ve avlulu kuruluşuyla hayvan-yük ikilisi için yer alıyordu.

İstanbul'daki II. Bayezid Külliyesi'nde ise caminin doğusunda, külliye dış duvarına cepheli kuruluşuyla, imaret ve kervansaray ikilisinin inşa edildiği bilinmektedir.

Sultan II. Bayezid'in İstanbul'daki Külliyesi'ndeki durum Yavuz Sultan Selim'in Çarşamba'daki Külliyesi'nde (1520-22) açık bir şekilde tekrarlanmıştır. Sultan II. Bayezid Külliyesi'nde cami ile iki yandan bütünleşmiş tabhane hacimleri insanlar için, imarete bitişik öndeki avlusu ve kubbeli kuruluşuyla kervansaray yapısı ise hayvan-yük ikilisi için inşa edilmişti. Günümüzde sadece kubbeli ahır mekânı ulaşan kervansarayın önündeki avlu ve kapısıyla yolla ilişki kurulmuştu.18

Yavuz Sultan Selim Külliyesi'nde Selçuk Sanat Okulu'nun bulunduğu alanda, cami mihrap ekseni üzerinde kervansaray ve imâret yapısının varlığı bilinmekle beraber günümüze ulaşmamıştır. Yavuz Sultan Selim Külliyesi'nin Haliç tarafındaki dik yamaçlardan aşağıya inen merdivenler ise sadece külliyenin kıyı ile olan bağlantısını değil, kıyıya yakın yamaçlarda yer alan ticaret hanları ile de bağlantısı içindir. Bu ticari hanlar günümüze ulaşmamıştır.

Şehzade Mehmet Külliyesi'nde bir çift tabhane yapısının cami bünyesinden ayrılarak, plânlanmış olması, II. Bayezid Külliyelerindekinden farklılık olarak yer alırken, çok kubbeli, avlulu ve yola bağlı konumuyla kervansaray yapılarının plân geleneğinin sürdürüldüğü görülür. Böylece İstanbul'daki Fatih Külliyesi'ndeki işlevsel yapıların bağımsız olarak, külliye bütünlüğü içinde plânlanması, Mimar Âtik Sinan ile başlamış, Mimar Hayrettin ile sürdürülmüştür. Bu durum açık bir şekilde külliyelerin plânlanması kadar, günümüze ulaşan durumlarıyla da ortadadır.

16. yüzyıl Osmanlı mimarisine damgasını vuran Mimarbaşı Sinan ile de daha sonra, Süleymaniye Külliyesi'nde [cami dışındaki işlevsel yapılar (1553-1559)], tekrar Fatih Külliyesi'ndeki konumlamaya benzeyen, bir işlevsel yapılar düzenlemesi ile karşılaşıyoruz.

Süleymaniye Külliyesi'nde cami ana ekseni üzerinde kuzeyde bir tabhane yapısı inşa edilerek kervansaray (kayıtlarda develik) imaret yapısı altında L plânıyla yer almıştır. Her iki külliyede de topografik koşullar gereği, bu durum söz konusudur.

Üsküdar'daki Atîk Valide Külliyesi'nde de (cami 1582-83) merkezî bir mekânın iki tarafında çift meyilli çatıyla örtülü, günümüze iki katlı avlulu bloklar olarak ulaşan kervansaray yapısı, bir avlunun iki tarafındaki imaret ve tabhanelerle insan-hayvan-yük üçlüsünün ayrılığı düşüncesiyle, ancak organik bir bütünlük içinde yorumlanmıştır.

İstanbul'daki Sultanî külliyelerde tespit edilen bu özel, yapısal durumdan farklı olarak, 15. yüzyıl içinde, örneğin Fatih Külliyesi yakınında (kuzeyinde) inşa edilmiş, günümüze ulaşmamış Şekerci Hanı ile Mahmut Paşa Hanı (Kürkçü Hanı) adıyla tanıdığımız iki örnek, plân kuruluşu olarak külliye kervansaraylarından ayrılır. Fatih Dönemi'nde Fatih-Karagümrük-Edirnekapı arasında oluşan ticarî bölge ile Sirkeci-Eminönü-Unkapanı arasında Haliç ticarî limanlarına bağlanan Mahmut Paşa Hanı, Çarşı bölgesinde Davut Paşa Hanı, Üsküdar'da Rum Mehmet Paşa Hanı ile Kadırga Limanı'na inen yollara bağlı Sokullu Hanı ve Ahırkapı'da (Kalyon Oteli sırasında) Liman Hanı (Su Kulesiyle) inşa edildikleri bölgenin ticarî özelliklerine cevap verecek bir plân yorumuna sahiptir. Bir avlu etrafında iki katlı kuruluşuyla bu hanlar, dönemlerinin kara ve deniz gümrükleriyle ilgili görülmektedirler.

Nitekim 16. yüzyıl ortalarında ticarî hayatın yoğun olduğu ve önemli bir deniz gümrüğü olan Eminönü'nden Uzunçarşı'ya uzanan alanda inşa edilen Rüstem Paşa Külliyesi'nde büyük ve küçük Rüstem Paşa Kervansaraylarının (1560-1561) yer alması, 15. yüzyıldan başlayarak Sarayburnu'ndan Ayvansaray'a kadar uzanan Haliç limanlarının şehrin ticaret merkezleriyle olan bağlantısını sağlayan yollar üzerinde, hanların-kervansarayların inşasının sürdüğünü göstermektedir. Rüstem Paşa Kervansarayları kareye yakın bir avlu etrafında çok katlı plan kuruluşuyla önemli bir ticaret sitesi oluşturmuştur.

Haliç'in karşı sahilinde Galata'daki Rüstem Paşa Kervansarayı, Beşiktaş'ta Deve Hanı Beşiktaş Kervansarayı denizyoluyla yapılan ticarî hayatın gereği olarak inşa edilmişlerdi.

İstanbul'da Sultan II. Bayezid Dönemi'nden itibaren Kapalı Çarşı bölgesi, deniz ve kara yollarının kesiştiği, ticarî hayatın yoğunluğu gittikçe artan bölge duruma gelmiştir. Ancak 16. yüzyılda Çarşı bölgesindeki han ve dükkânlar da ahşap yapılaşmanın hakim olması, harap olmalarını kolaylaştırmıştır.

17. yüzyılda klasik silüetini kazanan İstanbul'un nüfus yoğunluğu da artmış buna bağlı olarak ticarî hayat daha da hareketlenmişti. Eminönü, Bayezid, Aksaray, Fatih, Ayvansaray, deniz ve karayoluyla gelen tüccarların, mal ve para değişimini gerçekleştirdikleri bir alan olmuştu. Han ya da Kervansaray adıyla inşa edilen yapılar özellikle Eminönü-Bayezid arasındaki alanda 17. yüzyıl sonlarından itibaren kalıcı çehreyi oluşturmuştu. Ticarî yapılar içinde önemli bir diğer grup ise mal yapımı-üretimi (icrâ-i faaliyet) hanlarıydı. Bekâr Hanı-bekâr odaları adıyla da tanınan bu hanlarda

zamanında lonca sisteminin icaplarına göre çalışılırdı. Yolgeçen odaları, Mercan odaları, Cebehane odalar, Hilâlci odaları gibi önemlileri Mahmud Paşa ile Unkapanı arasındaki alanda yoğun bir şekilde bulunmaktaydı. İlk örneğini 15. yüzyılda Fatih zamanında yenilenerek işlevini sürdüren Bayezid'deki Simkeşhane Hanı (sim imâl edilen yer) olarak tanıdığımız, mal yapım-üretim hanları 18. yüzyıldan itibaren yoğun bir şekilde inşa edilmişlerdir. Bu hanlar genel olarak bulundukları yerin topografyasına ve parsel durumuna uyan yapılar olarak inşa ediliyorlar. Çok sayıda örnekleri günümüze kadar gelen bu hanlarda bir avlu etrafında, revaklar gerisinde ocak nişli, pencereli odalarla birden fazla kat düzenlemesi (1'den 3'e kadar değişen) görülmektedir. Yapının sokakla ilişkisi olan cephelerinde ise dükkân sıralarının yer aldığı, giriş üzerinde taş konsollarla dışa taşan bir mescid mekânının bulunduğu bu hanlarda ahır mekânının yerini depo-bodrumların aldığı görülmektedir.

İstanbul'un hanlarında farklı bir işlevle önemli olan iki kervansaray-han vardır ki, bunlardan, Çemberlitaş'ta (şimdi yerinde Darüşşafaka Sitesi bulunan) Atîk Ali paşa Medresesi sırasında inşa edilmiş olan Elçi Hanı (yaklaşık 1505) bir avlu etrafında iki katlı kuruluşuyla, yabancı devlet konuklarının misafir olduğu yapı idi. Böyle bir misafir hanı da, 18. yüzyıl ortalarında Bayezid-Lâleli arasında inşa edilmiş olan Hasan Paşa Hanı'dır (1740).

Osmanlı dönemi İstanbul'u, kuruluşundan beri aynı ticarî çekirdeği geliştirerek kullanmış, 15. yüzyılda şehrin sur içi bölgesinde Sirkeci-Eminönü-Bayezid, Fatih-Karagümrük arasındaki alanda başlayan yeni ticarî çekirdekler, 16. yüzyılda bütünleşmişler ve bu yüzyıl içinde bu çekirdeğe batıda eklenen Edirnekapı ve Topkapı'dan şehre giren ticarî yollarla gelişme pekişmiştir.

Sur içi İstanbul'da Marmara kıyılarındaki limanlar da gelişmiş Kadırga Limanı, Gedik Paşa sırtlarıyla Bayezid ticarî çekirdeğine bağlanmış, Davut Paşa Limanı ise Cerrahpaşa üzerinden Avrat pazarına, günümüze ulaşmayan Haseki Külliyesi Kervansarayı'na oradan Aksaray'a bağlanmıştır.

Ancak 16. yüzyıl boyunca şehrin mimarî çehresini yaratan Mimar Sinan eliyle bu ticarî yapılar da yeni işlevsel şekillenmeler kazanmıştır. Sur içi İstanbul'unda 16. yüzyıl içindeki gelişme bu şekilde sürerken, şehrin Galata-Beşiktaş yakasında da kıyı boyunca yeni yapılaşmalar yaşanmış, bunlar arasında sivil-ticari yapılar olarak kervansaray-han yapıları da inşa edilmiştir.

16. yüzyıl boyunca İstanbul'a bir üçüncü yerleşme de yeni yapılaşmasıyla katılmıştır. Bu belde Üsküdar yakasıdır. Bilindiği gibi doğu ticaret yollarının İstanbul'a ulaştığı ilk merkez olan Üsküdar aynı zamanda Osmanlı ordularının, ticaret ve hac kervanlarının da doğuya toplu hareket ettiği ilk yerdir.

Bu özellikler Üsküdar'ın ticarî hayatının gelişmesini sağlamış, birçok kervansaray-han yapısı inşa edilmiştir. Ancak bunlardan günümüze gelebilen Mimar Sinan'ın Atîk Valide Külliyesi'nde inşa ettiği kervansaray olmuştur.

16. yüzyılda, İstanbul şehrinin bugünkü sınırlarının Mimar Sinan eliyle belirlendiği anlaşılmaktadır. Ancak o zaman İstanbul sınırları dışında olup da, günümüzde İstanbul'un önemli bir ilçesi olan Büyükçekmece ve Silivri'de de birer büyük külliye kuruluşu yer almaktadır.

16. yüzyılda İstanbul dışındaki bu yerler Trakya'ya ve Balkanlar'a açılan ilk menzil yerleri olmaktaydı. Buralarda kurulan menzil külliyeleri ticarî hayatın bir gereği olarak inşa edilmişlerdi. Bu nedenle menzil külliyelerinin başta cami olmak üzere en önemli yapısı han-kervansaray olmaktaydı. Silivri'deki Pirî Mehmet Paşa Külliyesi'nin (1530-1532) (tabhaneli cami, kervansaray, imaret, medrese, hamam, çeşme, köprü) dikdörtgen plân kuruluşlu, üzeri ortadaki bir sıra ahşap üzerinde çift meyilli çatı ile örtülü olan kervansarayı, İstanbul'da 16. yüzyıl boyunca inşa edilmiş olan kervansaraylardan farklı bir kuruluş gösterir. Külliyedeki cami iki yanda birer tabhane mekânıyla ayrıca önemli olmaktadır. Bu menzil külliyesinde tabhane ve kervansaray gibi işlevsel hacimlerin bir arada yorumlanmış olması, İstanbul içindeki örneklerle (Fatih, Şehzade, Süleymaniye Külliyeleri gibi) benzerlik göstermektedir. Bu ise insan-hayvan-yük ayrımı yönünden önemli olmaktadır.

Büyük Çekmece'deki Kanunî Sultan Süleyman Külliyesi'nde (1556) ise en büyük işlevsel yapı kervansaray olmaktadır. Mescit, Kervansaray, dört bölüm halindeki köprü ve üç kemerli çeşme ile birbirine yakın olarak plânlanmış, bu yapılar topluluğunda kervansaray, dikdörtgen plânlı, üç sıra destek dizisi üzerine çift meyilli çatı ile örtülü büyük bir hacim olarak yorumlanmasıyla, önemli olmaktadır.

Zamanında İstanbul'dan batıya uzanan menzil yolu üzerindeki bu külliyede kervansaray ve köprü menzil yoluna bağlı bir kuruluş olmuş, kervansaray sadece ticarî hayatın gereği olarak değil, ayrıca seferî durumda ordunun ihtiyacına cevap veren birim olmuştur. Büyük Çekmece Kervansaray'ında olduğu gibi.

İstanbul'un Anadolu yakası içinde aynı özelliği gördüğümüz yapı ise yukarıda belirttiğimiz Atîk Valide Külliyesi'ndeki kervansaray olmuştur.

Fetih'i takip eden yıllarda başlayan İstanbul'un imâr faaliyetleri 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve 16. yüzyıl boyunca şehrin şekillenmesini ve sınırlarının belirlenmesini sağlamış, 17. yüzyıl boyunca ticarî yapıların inşası, kervansaray-han adı ile yapımı sürmüş, 18. yüzyıldan itibaren mal yapım-üretim hanları önem kazanmış ve şehrin birinci derecede ticarî çekirdeğinde yoğunlukla inşa edilmişlerdi.

1Burhan-ı Katı Tercümesi (1799), s. 234'de Han, (kân), Çin, Hıtay ve Türkistan padişahına alem-i mahsustur ve Karbansaraya dahi denir Türkî'de dahi Han derler. Han-ı Harek; kervansaraydır ki, han. tabir olunur, küçük evlere de denir. Karban; (sârban), deve, katır, eşek katarına denir, kafile ve kervan manasınadır.

Şemseddin Sami; Kâmûs-ı Türkî, İstanbul 1317, c. I, s. 657'de Ribât, (Arp. isim), I. Bağ, rabıta, 2. Metin Bina, 3. Tekke ve Kervansaray gibi gelip geçenlerin konmasına mahsus mevkuf bina, (C. II, s 1160) da Kervansaray, Büyük caddelerde kervanların konmasına mahsus hayratı ebniye cesime.

Devellioğlu, Ferit; Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât. Ankara 1962. s. 588'de Karvansaray (Fars. Birleşik isim), şehirlerde, köylerde, yol üzerinde yolcuların, misafirlerin gecelemelerine mahsus büyük han, s. 1070'de Ribât 1. Bağ, ip, 2. sağlam yapı, 3. konak, han, tekke.

2 Turan, Osman; "Selçuk Kervansarayları", Belleten, X/39, Ankara 1946, s. 471-496.

3 Müller, K.; Die Karawanserai in Vorderen Orient, Berlin 1920, s. 64'de İran'daki Büyük Selçuklu kervansaraylarının ve Roma kastrumlarının iç avlu ve köşe kuleleri gibi unsurlardaki benzerliğe dayanarak, Roma kastrumunu asıl olarak kabul etmekte ve kastrumun kervansaraylara uydurulduğunu ve değiştiğini belirtmektedir.

4 Erdmann, K.; Das Anatolissche Karavansaray des 13. Jahrhunderts, Berlin 1961.

Erdmann, K.; "Bericht Uber den Stand der Arbeiten über das Anatolische Karavansaray", Atti del Secondo Congresso Internazionale die Arte Turca, Venezia 26-29 Settembre 1963, s. 75.

5 Kuban, Doğan; Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları. İstanbul 1965, s. 159'da.

"Kervansarayların günümüze hiçbir örneği gelmemiş olan Bizans'a has Kseneidonlara benzediği ve Bizans Kseneidon'unun kervansaray tipinin orijini olabileceği...... Maveraünnehir'de X. yy.'dan önce Türklerin akınlarına karşı savunma sisteminin en önemli yapıları rabad veya ribad'lardır. Sadece Buhara çevresinde, hemen her köyde bunların bulunduğunu ve sayılarının 1000 civarında olduğunu Barthold'dan öğreniyoruz" demekte, ribât sisteminin bölgeye yayılan Türkler tarafından devam ettirilmiş olmasının normal bir sonuç olduğu fikrine varılmaktadır. Barhold, W.; Turkestan dofn to the Mongol Invasion, London 1958, s. 117-118.

6 Köprülü, Fuad; "Vakfa Ait Tarihî Istılâhlar: Ribât." Vakıflar Dergisi, C. II, Ankara 1942, s. 273.

7 Orhonlu, Cengiz; Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı. İstanbul 1967, s. 13-32.

8 Aslanapa, 0., Türk Sanatı I. (Başlangıcından Büyük Selçukluların sonuna kadar), İstanbul 1972, s. 32-36 ve 92-98.

9 Orhonlu, C., a.g.e., s. 1-3

Taesschner, Franz, "Die Entwicklung des Wegenetzes und des Vorkehres im Türkisclıen Anatolien", Anadolu Araştırmaları, 1/2 İstanbul 1969, s. 277.

10 Mez, A., "Orta Zaman Türk-İslâm Dünyasında Kara Yolları". (Çev. C. Köprülü), Ülkü Halkevleri Dergisi C. X, Ankara 1937, s. 25-26.

11 Turan, 0., a.g.e., s. 489-491.

12 Tekindağ, Şehabettin; “Alâüddin ve Keykubad Halefleri Zamanında Selçuklu Küçük Ermenistan Hudutları”. İ.Ü.E.F. Tarih Derg. 1/1, s. 29-34.

13 Erdmann, K., Das Anatolische…… Berlin 1961.

14 Özergin, Kemal, Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları, İ.Ü.E.F. Tarih Bölümü Doktora Tezi, 1959 (Basılmamıştır) (İ.Ü. Küt. Dok. Tez. No: 2797).

Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı II, Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar İstanbul 1973, s. 144.

15 Derbend, dideban, belen, bel, derek ve madik kelimeleri için Orhon’lu, C., a.g.e., s. 8; Şemseddin Sami, Kamus-ı Türkî, İstanbul 1317, s. 604; J. W. Redhouse, Türkçeden İngilizceye Lügat, İstanbul. 1921 s. 894, 933 ve 1887; Hüseyin Kazım, Büyük Türk Lügatı, İstanbul 1928, II, s. 719 ve 814, C. I, s. 726 ve 847.

16 Derbend Teşkilâtının Tavsifi ve Bir Yerin Derbend Olmasının Şartları ve Bir İskân Metodu Olarak. Derbendlerin Kullanılması için bkz. Orhonlu, C.; a.g.e., s. 8-31 ve 95-100.

17 Kervansarayın çok kubbeli mekânı günümüzde imaretle birleştirilerek, Devlet Kütüphanesi Okuma Salonu haline getirilmiş, Kervansaray avlusuna ise Dişçilik Okulu binası inşa edilmiştir. Yol açımında bu binanın yarısı yıkılmış, geri kalan yarısı ise onarılarak kütüphaneye katılmıştır.

Aslanapa, Oktay; Türk Sanatı I. (Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar), İstanbul 1972.

Aslanapa, Oktay; Türk Sanatı II. (Anadolu Selçuklularından Beylikler Devri’nin Sonuna Kadar), İstanbul 1973.

Ayverdi, E. Hakkı; Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451). C. 2, İstanbul 1972.

Ayverdi, E. Hakkı; Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481). C. 3-4, İstanbul 1973-1974.

(Güreşsever) Cantay, Gönül-B. N. Şehsuvaroğlu-A. (E.) Demirhan; “Two newly Discovered Caravansarai of Urfa”, The Vth International Congress of Turkish Art. Budapest 22-27th Sept. 1975. s. 76-78. (Summaries of papers).

Cantay, Gönül; “Urfa’da İki Kervansaray”, MTRE Bülteni, 9-10, 1977, s. 11-26.

Cantay, Gönül; ”Enez’de Bir Sahil Kervansarayı”, Vakıflar Dergisi 16, Ankara 1982, s. 121-129.

Cantay, Gönül; “Mimar Sinan Külliyelerinde Kervansaray Planlaması”, II. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, Bildiriler, 2 cilt, İstanbul 1986, s. 87-103.

Cantay, Gönül; “Kervansaraylar”, Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, C. 1, İstanbul 1988, s. 369-392.

Cantay, Gönül; “16. Yüzyıl Külliyelerinin Şehirlerin Tarihî Topografyasını Belirlemesi”, Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı, Konya 1993, s. 75-78.

Cantay, Gönül; “Türkiye İpek Yolu Üzerindeki Kuruluşlar I.”, III. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi’ne Sunulan Bildiri, (25-29 Eylül 1993/Ankara), Baskıda.

Cantay, Gönül; “İpek Yolu Üzerindeki Kuruluşlar II.”, XII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, (12-17 Eylül 1994/Ankara), Baskıda.

Cantay, Gönül; “Kayseri ve Kervanyolları I.”, Kayseri ve Çevresi Tarih Sempozyumu, (17-18 Nisan 1998, Kayseri). Baskıda.

Cantay, Gönül; “Kayseri ve Kervanyolları II”, Kayseri ve Çevresi Tarih Sempozyumu, (06-07 Nisan 2000, Kayseri) Baskıda.

Cantay, Gönül; “Osmanlı Döneminde Güneydoğu Anadolu’da Ticaret Yolları ve Menzil Kuruluşları”, Orta Doğu’da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni (25-27 Ekim 2000, Hatay), Baskıda.

Cantay, Gönül; “Osmanlı Dönemi Kervansarayları-Hanları”, Osmanlı, c. 10, Ankara 2000, s. 384-391.

Devellioğlu, Ferit; Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat. Ankara 1962.

Erdmann, K.; Das Anatolisshe Karavansaray des 13. Jahrhunderts. Berlin 1961.

Erdmann, K.; “Bericht Uber den Stand der Arbeiten über das Anatolische Karavansaray”, Atti del Secondo Congresso Internazionale die Arte Turca. Venezia 26-29 Settembre 1963, s. 72-83.

Köprülü, Fuad; “Vakfa ait tarihî ıstılâhlar: Ribât” Vakıflar Dergisi, C. II, Ankara 1942, s. 270-283.

Kuban, Doğan; Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları, İstanbul 1965.

Mez, A.; “Orta Zaman Türk-İslâm Dünyasında Karayolları”, (Çev. C. Köprülü) Ülkü Halkevleri Dergisi, C. X, Ankara 1937, s. 25-26.

Müller, K; Die Karawanserai in Vorderen Orient. Berlin 1920.

Orhonlu, Cengiz; Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbend Teşkilatı. İstanbul 1967.

Özergin, Kemal; Anadolu Selçukluları Çağı'nda Anadolu Yolları. İ.Ü.E.F. Tarih Bölümü Doktora Tezi, 1959 (Basılmamıştır).

Şemseddin Sami; Kamus-ı Türkî, İstanbul 1317.

Tekindağ, Şehabettin; "Alaüddin ve Keykubad Halefleri Zamanında Selçuklu Küçük Ermenistan Hudutları", İ.Ü.E.F. Tarih Derg., 1/1 s. 29-34.

Taesschner, Franz; "Die Entwicklung des "Wegenetzes und des Vorkehres im Türkisclien Anatolien" Anadolu Araştırmaları, 1/2 İstanbul 1969.

Turan, Osman; "Selçuk Kervansarayları", Belleten, X/39, Ankara 1946, s. 471-496.

Ortaçağ Türk Mimarisinde Mihrab / Yrd. Doç. Dr. Mehmet Top [s.87-98]

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1. Giriş

Mihrab çeşitli manalara gelmekle birlikte, cami ve mescitlerde yüklendiği işlev itibariyle imamın namaz kılarken cemaatin önünde durduğu aynı zamanda kıble istikametini gösteren kısma denmektedir. Buradaki kıble istikametinin anlamı, dünyanın neresinde olursa olsun Müslümanların namaz kılarken Kâ'be'ye yönelmelerini işaret etmektedir. Hicretin ikinci yılında yani Hazreti Peygamberin Medine'ye hicretinin On altıncı ayında Kur'an'daki "Sen hemen yüzünü doğruca Mescid-i Haram'ın tarafına çevir, yani Kâ'be tarafına çevir" (Bakara, 144) ayeti ile kıblenin Kâbe olması gerçekleşmiştir. Bu vahiyden sonra Müslüman, namaz kılarken yönünü Kâ'be'nin bulunduğu Mescid-i Haram'a yöneltmiştir. Bu yönü ile İslam Sanatı ve Mimarisi açısından Kâ'be'nin önemi büyüktür. Kendisinin küp şeklinde basit bir bina olarak görülebileceği ve tam manası ile sanatsal bir eser denilemeyeceği işaret edilse bile; Müslüman için ezeli tezahürün bir yansıması sembol ve temsil noktasında bir yönelme, çekim ve cazibe merkezini ifade etmektedir. Böylece Kâbe İslam ile geçmiş İbrahim dini arasındaki bağı kurmakta, adeta tevhidi dinlerin aslının ve kaynağının açıklayıcısı olmaktadır (Res.1).

İslam mimarisi bünyesinde karşımıza çıkan elemanların özellikle cami mimarisindeki mihrabın fonksiyonellikle sembolizm arasındaki duruşu farklı şekillerde ifadesini bulmuştur. Bunun temel nedeni namaz ibadetinin herhangi bir yerde yapılabileceği yani Kâbe'yi temsil noktasında bir mihrabın önünde durma zorunluluğunun olmayışından kaynaklanmaktadır. Ancak, cemaati toplamak için yapımı teşvik edilen ve "Allah'ın Evi" olarak anlamını bulan cami ve mescitlerin ve buna işaret eden bir yerin belirginleşmesinde kullanılan unsurların başında da mihrab gelmektedir.

Mihrabın yapısal birtakım özellikleri üzerinde barındırması nedeni ile ortaya çıkması ve menşei konusunda ileri sürülen görüşlerde birtakım farklılıklar dikkat çekmektedir. Hazreti Peygamber ve dört halife döneminde kıble, renkli bir çizgi veya üzerinde muayyen işaretler bulunan bir taş levha ile belirlenmiş ve gerek Medine'deki Mescid-i Nebevi'de ve gerekse Basra, Kûfe ve Fustat'taki ilk camilerde hücre şeklinde bir mihrab yapılmamıştır. Emevi dönemi ile birlikte yarım daire girinti yapan hücre şeklindeki mihrab, cami ve mescitlerde görülmeye başlamıştır. Hıristiyan kiliselerindeki apsis yanında havralardaki kutsal niş, Budist mabetlerindeki heykel koymaya mahsus nişler ve saraylardaki kabul ve taht salonlarının girintiden ibaret şekillerinden etkilendiği ileri sürülmüştür. Mihrabın kısa bir süre içerisinde form ve özellikleri itibariyle bir hücrenin (nişin) sınırlarını aştığı ve kendine özgü nitelikleri ile İslam dini mimarisi içerisinde ibadetle ilgili ya da simgesel bir anlama dönüştüğü görülmektedir. Bu da başlangıçta hangi etkileri üzerinde barındırırsa barındırsın mihrabın gerek tezyinat ve gerekse mimari form açısından ehemmiyetle ele alındığını göstermektedir. Böylece mihrabların çeşitli İslam ülkelerinde değişik malzemeleri, farklı nitelik ve süslemeleri ile cami, mescid ve türbe gibi dini yapıların iç mekanında ilk göze çarpan bir eleman haline geldiği gözlenmektedir.

Mihrabın İslam mimarisi içerisinde görülmeye başlaması Emevi dönemine kadar inmektedir. Bunu Abbasi ve Fatimî dönemi mihrabları izlemektedir. Başlangıçta yarım daire planlı bir niş halinde iken, özellikle Abbasi ve Fatimî döneminde hem malzeme açısından zenginleşmiş hem de bir cephe görünümü kazanmıştır.

Bunun dışında bütün İslam coğrafyasında gelenekselleşerek yaygınlaşan mihrabların malzeme, cephe düzeni, plan ve süsleme bakımından üzerinde bulundukları coğrafyanın etkilerini taşıdıkları ve buna göre şekillenme gösterdiklerini tarihi gelişim çizgisi içerisinde takip etmek mümkündür.

Türklerin Müslüman olmasından sonra kısa sürede İslam medeniyetine dahil olmaları ve bu mirasa sahip çıkmaları neticesinde mimari ve sanatta yeni üslup ve anlayışlar doğmuştur. Ortaçağ dünyasında müspet gelişmelere imkan tanıyan Türk devletleri, bunu sürdürebilme noktasında büyük bir yarışa girmişlerdir. Karahanlılarla başlayıp Gazneli ve Selçuklularla devam eden süreç, Osmanlı Devleti ile doruk noktasına ulaşmıştır. Orta Asya, İran, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu coğrafyasında bu devletler eliyle oluşturulan dini, sosyal, askeri ve sivil amaçlı bir çok mimari eser gerçekleştirilmiştir. Hiç şüphesiz bu eserlerin başında cami ve mescit gibi dini yapılar önemli bir yer tutmaktadır. Bu dini mimarinin bünyesinde yer alan ve onun ayrılmaz bir parçası olan mihrablar ise sadece kıbleyi gösteren ve camideki imamın yerini belirleyen bir yer olma özelliği dışına taşarak devrin sanat ve üslubunu yansıtan önemli birer eleman haline dönüşmüştür.

Bu yazı çerçevesinde bütün mihrabları ele alıp incelemek ve değerlendirmek mümkün görülmemektedir. Bu nedenle örnekleme yolu ile aynı üslup özellikleri gösteren mihrablarda bir sınırlamaya gidilmiştir. Burada Karahanlı, Selçuklu (Büyük Selçuklu, Atabekler, Anadolu Selçukluları ve Saltuklu. Danişmentli, Artuklu, Mengücekli ve Ahlatşahlar Beyliği) ile Anadolu Beylikler devri (Karamanlı, Candaroğulu, Menteşe, Aydınoğulları) mihrabları ortaya konmaya çalışılmıştır.

2. Karahanlı ve Selçuklu

Dönemi Mihrabları

Orta Asya'da 840 tarihinden itibaren hakimiyet kuran Karahanlılar, ilk müslüman Türk devleti olma özelliği taşımaktadır. Bu nedenle Karahanlıların ortaya koydukları mimarlık ürünleri, başta Selçuklular olmak üzere daha sonraki Türk devletlerinin sanatı üzerinde etkili olmuştur. Bu mimari eserlerin başlıcalarını cami, türbe ve kervansaraylar gibi dini ve sosyal amaçlı yapılar oluşturmaktadır.1

Karahanlı döneminden cephe düzeni ile belirlenebilen tek mihrab, Buhara Namazgah Camii'nde (1119-1120) bulunmaktadır. Bu mihrab, sonradan camiye dönüştürülen namazgahın kıble duvarı ortasında yer almaktadır. Dikdörtgen görünüşlü mihrab, çerçeve, dikdörtgen planlı hücre, mukarnas dolgulu kavsara, sivri kemer, köşelik ve kitabelik gibi unsurlarla teşkil edilmiştir.

Mihrabı üç yönden dolanan çerçeve, dışta ve içte zencirek ile bunların arasındaki yazı bordüründen oluşmaktadır. Dikdörtgen planlı niş, mukarnaslı bir kavsarayla nihâyetlenmektedir. Kavsara dışında kemer köşelikleri ve bunun üzerindeki kitabelik mihrabda dikkat çeken diğer unsurlardır. Mihrabın taşıyıcı kısımları tuğla olup, üzeri alçı kaplamalıdır.2 Ayrıca bu mihrab, unsurları ve tertibatı ile yine aynı devirde başlayan ve daha sonra devam eden taçkapı formunun mihrablarında da etkili olduğunu göstermektedir.

Diğer yandan, bunun dışındaki Karahanlı camilerinde mihrabların dikdörtgen planlı hücre şeklinde düzenlendikleri cami planlarından anlaşılmaktadır. Bu mihrablarda cephe düzeni belirlenememiştir. Hazara Diggaron Camii, Nisa Namazgah Camii ve Buhara Mugaki Attari Camii mihrabları bu şekildedir.3

Büyük Selçuklu mihrablarına gelince, bunlar cami, medrese, kervansaray ve türbelerde bulunmaktadır. Bir çoğu İran'daki yapılarda görülen mihrabların genel karakteri, dikdörtgen çerçeve, sathi veya derin çift niş, sivri kemerli kavsara veya alınlık, kitabelik, köşelik ve taç gibi unsurları da ihtiva eden bir özellik taşımaktadır. Alçı ve tuğladan malzemesi ve dekorasyonu ile dikkat çeken mihrablar bu devir ve bölge için tipik bir form oluşturmaktadır.4

İsfahan Mescidi Cumasında (1072-1092) Melikşah Kubbesinin (1080) mihrabı, üzerine daha sonraki devirlerde yapılmış çini ve mermer malzemeli daha küçük bir mihrabla kapatılmıştır. Görülebildiği kadarıyla asıl mihrabın, içbükey geniş bir bordürle çerçevelenmiş dikdörtgen görünüşlü olup, sivri kemerle nihâyetlenen fazla derin olmayan bir nişe sahip olduğu anlaşılmaktadır.5

Harrekan II. Türbesi (1093) mihrabı, sekizgen planlı türbede girişin tam karşısında yer almaktadır. Bir bordürle dikdörtgen biçimde çerçevelenmiş mihrab, fazla derin olmayan dikdörtgen planlı hücre ve üç dilimli sütuncelerle sınırlandıırlmıştır. Köşelikler iki üçgen yüzeyle oluşturulmuştur. Üzerine tuğladan çeşitil süslemeler yapılmıştır.6

Kazvin Mescidi Haydariye (1113) mihrabı, alçı malzemeyle gerçekleştirilmiş kabartma yazı ve süslemeleriyle dikkat çekmektedir. Mihrabı üç yönden dolanan dört bordürle çerçevelenmektedir. Dikdörtgen görünüşlü mihrab, içiçe iki nişle gerçekleştirilmiştir. Köşelerden sütuncelerle sınırlandırılmış nişler, sivri kemerli ve yarım küre kavsaralıdır. Her iki nişin kemer köşelikleri üçgen yüzeylerden meydana gelmiştir.7 (Res. 2)

Gülpayegan Mescidi Cuma (1104-1118) mihrabı, zengin tuğla süslemeli çerçeve ile sınırlandırılmış dikdörtgen görünüşlüdür. Derinliği az köşeli yuvalarla oluşturulmuş, dört sıra mukarnaslı bir kavsaraya sahiptir. Dikdörtgen planlı fazla derin olmayan hücre, sivri kemerle kuşatılmış mukarnaslı kavsarayla nihâyetlenmektedir. Üçgen yüzeylerden ibaret köşelikler, alınlık ve çerçevede tuğla ve alçı süslemeler yer almaktadır.8

1114-1115 tarihinde yaptırılmış, fakat 1154-55'de tamir görmüş olan Ribatı Şerif'in birinci ve ikinci avlusunda birer mihrab yer almaktadır. Alçı mihrablar birbirine benzer özellikte olup, yer yer

süslemelerinde farklılıklar görülmektedir. Dikdörtgen görünüşlü mihrab, iki bordürle oluşturulmuş çerçeveyle sınırlandırılmıştır. Dikdörtgen planlı hücre, yarım kubbe kavsarayla nihâyetlenmektedir. Kavsara cepheden sivri kemerle kuşatılmıştır. Üçgen biçiminde iki yüzeyden oluşan köşelikler, birinci avlu mihrabında, ortada dairesel birer madalyon diğer kısımlar helezonik rumilerle, ikinci avlu mihrabında ise, sadece helezonik ve dairesel rumilerle süslenmiştir. Her iki mihrabda köşeliklerin hemen üzerine dikdörtgen biçimde, birer kitabelik yerleştirilmiştir. Kitabelikler çiçekli, kufi yazılarla doldurulmuştur. Mihrabların yarıya yakın alt kısımları tahrib görmüştür.9

Zevvare Mescidi Cuma (1134) mihrabı zengin alçı süslemeli olup, dikdörtgen çerçeve ve köşelerden sütuncelerle sınırlandırılmış içiçe iki sathi nişle oluşturulmuştur. Çerçeveyi dıştaki düz, içteki içbükey yüzeyli iki bordür teşkil etmektedir. Her iki niş sütunceler üzerinden başlayan sivri kemerlerle kuşatılmış, hafif kavisli alıklıkla nihâyetlenmektedir. Köşelikler ve alınlık alçı süslemelidir.10 (Res.3)

Barsiyan Mescidi Cuma mihrabı (1134), iki bordürle, dikdörtgen çerçeve içerisine alınmıştır. Köşelerden sütuncelerle sınırlandırılmış mihrab hücresi, yaklaşık 2.00 m genişlik ve 1.00 m derinlikte, beş kenarlı yarım çokgen bir planlıdır. Mukarnas dolgulu bir kavsarayla nihâyetlenmektedir. Mukarnaslar, dört sıra halinde düzenlenmiş iri yuvalarla teşkil edilmiştir. Ayrıca kavsara cepheden sivri kemerle kuşatılmıştır. Hücrenin birbirine eşit yüzeyleri ince kaval silmelerle birbirinden ayrılmıştır. Mihrab tamamen tuğla malzeme ile gerçekleştirilmiştir11 (Res. 4).

Mihrabın dış bordürü, tuğladan kûfi yazılarla doldurulmuştur. İkinci bordür, birer atlamalı, dört kollu ve sekiz köşeli yıldızlardan düğüm yaparak gelişen geometrik geçmelerle süslenmiştir. Tuğladan yapılmış geometrik geçmelerin araları, alçı ile yapılmış palmet, rumi ve yazılarla ayrıca tezyin edilmiştir. Kavsarayı dolduran mukarnasların içleri, geometrik yıldız geçmeler, damarlı rumilerle süslü kûfi ve sülüs yazılar ve gamalı haçlarla doldurulmuştur.12 (Res. 5)

Yine aynı 1134 tarihli Buzan İmamzade Karar Türbesi mihrabı dikdörtgen çerçeveli olup, iki nişle teşkil edilmiştir. Mihrab nişlerinden birincisi dikdörtgen planlı ve derin tutulmuştur. Sivri kemerli, yarım kubbe kavsarayla örtülmüştür. Bunun cephesindeki ikinci niş ise, sivri kemerli ve sağırdır. Sivri kemerin zemine kadar devam etmesiyle oluşturulmuş bir bordür ikinci nişi yanlardan sınırlandırmaktadır. Mihrab, alçı malzemeyle gerçekleştirilmiş olup, zengin süslemelidir.13

1158 tarihi Ardistan Mescidi Cuma mihrabı dikdörtgen çerçeveli, çift sathi niş ve çift sivri kemer alınlıklı olarak gerçekleştirilmiştir. Çerçeve, dıştaki düz, ikinci iç bükey kavsili iki bordürle teşkil edilmiştir. Bordürlerin üzeri yazılarla doldurulmuş olup, birbirlerinden kademeli düz silmelerle ayrılmıştır. Dıştaki sathi niş iki yandan sütuncelerle sınırlandırılmıştır. Sütuncelerin üzerinde başlayan sivri kemerle nihâyetlenen nişin üst kısmı alınlık şeklinde düzenlenmiştir. Sivri kemerden başka içten yazı bordürüyle ayrıca çerçevelenmiş alınlığın içerisi simetrik, girift rumi kompozisyonlarıyla tezyin edilmiştir. Birincinin alt kesimini dolduran ikinci niş ise, sütuncelerle sınırlandırılmış, sivri kemer alınlıkla nihâyetlenen diğeriyle aynı süsleme ve özelliklere sahiptir14 (Res. 6).

1180 tarihli Veramin Pir Hamza Türbesi mihrabı zengin alçı tezyinatı ile dikkat çekmektedir. Mihrab geniş ve çiçekli kufi süslemeli bir bordürle dikdörtgen çerçeve içerisine alınmıştır. İki yandan sütuncelerle sınırlandırılmış dikdörtgen planlı hücre, yarım kubbe kavsaralıdır. Kavsara sütunce başlıklarından başlayan sivri kemerle kuşatılmıştır. Hürcrenin ana yüzeyine dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış girintisi az, sivri kemerli ikinci bir niş yerleştirilmiştir. Ayrıca mihrabda kavsaranın üzerine yerleştirilmiş kitabelik, üçgen biçiminde köşelikler, sütuncelere ait vazo biçiminde başlıklar bulunmaktadır. Bütün yüzeyleri kaplayan yazı ve bitkisel süslemeler İran'daki Selçuklu mihrablarının genel karakterini yansıtmaktadır.15

Yine XII. yüzyıla tarihlenen Hemedan'daki Kümbeti Aleviyan mihrabı zengin ve abartılı alçı süslemeleri ile önemli bir yere sahiptir. Dıştan içe kademeli ve değişik süslemeli beş bordürle çerçevelenmiş mihrab, dikdörtgen görünüşlüdür. Diğerinin tersine dışta yanlardan sütuncelerle sınırlandırılmış, sivri kemer alınlıklı sathi bir niş, içte ise, yarım daire planlı ve yarım kubbe kavsaralı asıl niş yer almaktadır. Bu da köşelerindeki sütuncelerle oturan sivri kemerle nihâyetlenmektedir. Bütün yüzeyi süslemeli mihrabın dıştaki nişin kavsarasını, köşeliklerini ve üst kesimindeki dikdörtgen panoyu dolduran serbest dağılımlı iri plastik rumi ve palmetler, gelişkin özellikler göstermektedir.16

Diğer, XII. yüzyıldan Abarkuh'taki Pir Hamza Türbesi mihrabı dikdörtgen çerçeveli, çift nişli olarak karşımıza çıkmaktadır. Mihrabı üç yandan dolanan üç bordürle çerçevelenmektedir. Yarım kubbe kavsara ile örtülen birinci niş, derin dikdörtgen planlı, düz sivri kemer alınlıklı, ikincisi ise, sathi niş şeklindedir. Kavsarayı kuşatan sivri kemer, köşelerden mihrab nişini de sınırlandıran çan başlıklı sütuncelerle oturmaktadır.17

Suriye ve Irak'ta Atabekler (Zengiler) döneminde gerçekleştirilmiş mihrablar bulunmaktadır. XII. ve XIII. yüzyıllarda yapılmış mihrablardan Irak'takiler (Musul ve Çevresi) B. Selçuklu üslubunu büyük ölçüde devam ettirdikleri halde, Suriye'dekiler (Halep, Hama, Şam) daha çok bölgesel etkilerle şekillenmişlerdir.

Bunlardan Musul Emeviye Camii'ne ait mihrab, Atabekler döneminde 1148 Seyfettin Gazi tarafından yaptırılan onarımda camiye eklenmiştir.18 Bugün mihrab, 1945 yılında yeniden yapılan Musul Ulu Cami'nin kıble duvarına yerleştirilmiştir. Tamamiyle yekpare mermere oyulan mihrab, dikdörtgen çerçeveli, içiçe iki nişten meydana gelmiştir. Köşelerden çokgen gövdeli, küp başlıklı sütuncelerle sınırlandırılmış asıl niş dikdörtgen planlı ve yarım küre kavsaralıdır. Bunun içerisindeki ikinci niş ise, yazı bordürüyle üç yandan ayrıca çerçevelenmiştir. Sathi niş, silindirik gövdeli vazo biçiminde başlık ve kaideleri olan sütuncelerle sınırlandırılmış, sivri kemer alınlıkla nihâyetlenmektedir. Her iki nişin alınlık ve kavsaralarını kuşatan yekpare köşelikler mevcuttur. Dış bordürde kufi, içte sülüs yazılar yer almaktadır. Mihrabın geriye kalan yüzeyleri, helezonik, simetrik ve çift iplik rumi kompozisyonlarıyla bezenmiştir. Ayrıca mihrabı üzerinde inşa tarihinin (543) ve ustasının adının (Bağdad'lı…) bulunması yapıyı önemli kılmaktadır.19 (Res. 7)

Musul Ulu Cami'ye ait diğer mihrab, Bedreddin Lülü tarafından (1233-1252) konmuştur. Günümüzde Bağdad müzesinde bulunmaktadır.20 Dikdörtgen görünüşlü ve çift nişli mihrabın çerçevesi yanlarda dikey, üstte yatay sıralanan üç dilimli sathi nişçiklerle oluşturulmuştur. İçleri pano şeklinde süslemeli nişçikler; düğüm yaparak birleştiren kaval silmelerle meydana getirilmiştir. Çift nişten dıştaki silindirik gövdeli ve vazo (kandil) biçiminde başlık ve kaidelere sahip sütuncelerle sınırlandırılmış olup, dikdörtgen planlıdır. Zikzak yivli, sivri kemerle kuşatılmış, seyrek kubbe bir kavsarayla nihâyetlenmektedir. Bunun içerisindeki ikinciniş, aynı şekilde sütuncelerle sınırlandırılmış beş kenarlı yarım sekizgen planlıdır. Bu da zikzak yivli sivri kemerle kuşatılmış yarım kubbe kavsarayla örtülmüştür. Mermerle gerçkeleştirilmiş mihrab, zengin süslemelidir. Bitkisel karakterli, simetrik rumi kompozisyonlarıyla oluşturulmuş bezeme, kavsaraları, köşelikleri, ikinci nişin yüzeylerini ve çerçevedeki sathi nişçiklerin içlerini doldurmaktadır.21

Bedreddin Lülü tarafından 1248'de yaptırılan Musul İmam Avnuddin Türbesi mihrabı, türbenin güneydoğu köşesine yerleştirilmiştir. Yekpare mermer levhayla gerçekleştirilmiş mihrab, dikdörtgen çerçeveli olarak düzenlenmiştir. Çerçeveyi dıştaki sülüs yazı, içteki rumi kompozisyonlu iki bordür oluşturmaktadır. İki yandan vazo biçiminde başlık ve kaideli ve silindirik gövdeli sütuncelerle sınırlandırılmış mihrab nişi, yapının köşesiyle meydana getirilmiş bir girintiye sahiptir. Niş, sivri kemerli bir kavsarayla nihâyetlenmektedir. Ayrıca, kabartma rumilerle tezyin edilmiş yekpare bir taç, mihrabın üzerinde dikkat çekmektedir. Mihrabda ikinci bordür, kavsara, üçgen biçiminde kavsara köşelikleri ve taç tamamıyla girift kıvrık dal rumi ve palmet motifleriyle süslenmiştir. Sade bırakılmış mihrab nişinin ortasına askılı bir kandil motifi işlenmiştir. Buradaki celi sülüs yazılarda Bedreddin Lülü'nün unvanları ile yapım tarihi (1248) işlenmiştir. Benzer özellikler gösteren diğer bir köşe mihrabı, 1239 tarihli Bedreddin Lülü'nün yaptırdığı Musul İmam Yahya b. Kasım Türbesi'nde görülmektedir.

Bedreddin Lülü zamanından 1246 tarihli Sincar Sitti Zeyneb Türbesi mihrabı, diğerlerinden farklı alçı malzemeyle gerçekleştirilmiştir.

Dönemin alçı süslemeli en güzel mihrablarından birini teşkil etmektedir. Mihrabın dikdörtgen çerçevesinden dıştaki bordür dar ve çivi başı motifli, içteki ise, düz yüzeyli ve daha geniş sülüs yazılıdır. Köşelerden sütuncelerle sınırlandırılmış dikdörtgen planlı mihrab nişi, sivri kemerle kuşatılmış çeyrek kubbe bir kavsarayla nihâyetlenmektedir. Köşelere bağlı sütunceler silindirik gövdeli, vazo (kandil) biçiminde başlık ve kaidelere sahiptir. Nişin ana yüzeyi ters "U" biçiminde iki şeritli geometrik örgü bordürleriyle çerçevelenmiş ve bunun içerisi dilimli kemerle nihâyetlenen sathi niş şeklinde düzenlenmiştir. Ortasına dilimli kemere asılı bir kandil yerleştirilmiştir. kemer köşelikleri ayrıca süslenmiştir. Kavsaranın içerisinde uçları alttan yanlara kıvrılmış üç dilimli bir kemer formuyla, kabartma; simetrik ve rumiler yer almaktadır. Sütuncelerin üzerinden başlayan üçgen biçimindeki köşeliklerde kabartma, kıvrık dal rumilerle bezenmiştir. Ayrıca mihrabın üzerinde boydan boya uzanan sülüs yazılı bir şerit daha bulunmaktadır.22

Atabekler döneminden literatüre "Sincar Mihrabı" olarak geçen diğer bir mihrab ise, figürlü bezemeleriyle dikkat çekmektedir. Günümüzde Bağdad'daki Irak müzesi İslam Eserleri Seksiyonunda

sergilenen mihrab, Hallan Taşı adıyla anılan Musul mermerinden yapılmışır. Dikdörtgen çerçeveyi oluşturan bordür, dıştan iki içten tek kaval silmeyle sınırlandırılmış olup, kavsara hizasına kadar geniş, buradan itibaren daralarak devam etmektedir. Bordürün alt kısımlarına palmet ve rumi motifli birer pano yerleştirilmiştir. Diğer kısımlarında ise, kavsara hizasına kadar ikişer, buradan itibaren tekli sıralanan üç dilimli kemer şeklinde, kaval silmelerle oluşturulmuş yüzeysel nişçikler yer almaktadır. Bu şekildeki 23 nişçik, alt üst ve yanlardan kenarlardaki kaval silmeler ile birbirlerine düğüm yaparak birleşmektedir. Pano şeklindeki bu nişçiklerin içlerine karşılıklı simetrik düzenleme gösteren insan figürleri ile palmet ve rumi motifleri işlenmiştir. Üst orta eksendeki panoda minyatür bir mihrab tasviri yer almaktadır. Bunun iki yanında karşılıklı ve birer atlamalı palmet ve rumilerle insan figürleri sıralanmaktadır. İnsan figürleri, ayakta veya oturarak verilmiş, ellerinde balta, kılıç, gürz, kadeh ve mendil bulunan asker tasvirlerinden oluşmaktadır.

Değişik, özellikle bu çerçeve dışında mihrab, dikdörtgen planlı niş ve mukarnaslı bir kavsarada oluşmaktadır. Kaval silmeli, sivri kemerle kuşatılmış kavsara, beş sıra mukarnas ve üst kısmı istiridye yivli olarak dolgulanmıştır.

Figürlü süslemeleriyle hangi amaçla ve nerede bulunduğu tartışmaya açık olan ve Türk sanatında başka örneği bulunmayan mihrabın, önemli bir kişi adına yapılmış mezar anıtına ait olduğu söylenmektedir.23

Suriye'de Zengiler döneminden kalan mihrablar, karakteristik olarak Irak'takilerden tamamen ayrılmaktadır. Bölgesel etkileri yansıtan cami ve medreselerin birer unsuru olan mihrablardan biri Halep'te Makamı İbrahim'deki Nurettin Zengi mihrabıdır. Ahşap malzemeyle gerçekleştirilmiş mihrab, iki yandan birer bordürle çerçevelenmiş dikdörtgen görünüşlüdür. Bordürler, sekiz kollu yıldızlarla süslenmiştir. Asıl mihrab nişi kenarlardan birer söve ile ayrıca sınırlandırılmış, yarım daire planlı ve yarım kubbe kavsaralıdır. Kavsarayla nişin arasında enine uzanan beş şerit yer almaktadır. Aynı şekilde nişin alt kesiminde de şeritler bulunmaktadır. Bunların çoğu yazılarla oluşturulmuştur. Alttan, üstten ve yanlardan şeritlerin çerçevelediği nişin ana yüzeyi iki çizgi ile eşkenar dörtgenlere bölünmüş ve içleri altı kollu yıldızlarla gelişen beş kollu yıldızla doldurulmuştur. Yıldız kolları ve araları altıgen ve üçgen şekillere oluşturulmuştur. Ayrıca bu geometrik şekillerin içleri rumi ve palmet motifleriyle tezyin edilmiştir. Yekpare kavsara köşelikleri iki gülbezek ve helezonik rumilerle süslenmiştir.24 Ayrıca mihrabda Sana'a Meali b. Selem olarak ustanın imzası yer almaktadır.25 Mihrabı, ustasının adının yeralması ve ahşaptan yapılmış İslam dünyasındaki ender mihrablardan biri olması nedeniyle önemlidir.

Suriye'deki Zengi mimarisinin özelliklerini yansıtan diğer mihrab, Halep Şadbahtiye Medresesi'nde bulunmaktadır. 569 (1173-74) ile 596 (1199-1200) arasında yapılmış mihrab, iki renkli mermerle gerçekleştirilmiştir. Silindirik gövdeli, köşelerden bağımsız iki sütuncenin sınırlandırdığı yarım daire planlı niş, yarım kubbe kavsarayla örtülmüştür. Kavsaranın etrafı ve köşelikler geometrik geçme ve düğüm motifleriyle süslenmiştir. Ayrıca sütunceler, silme ve düğümlü örgülerle çerçevelenmiştir.26

Selçuklu döneminde Anadolu'da XII. ve özellikle XIII. yüzyılda önemli mimari eserler ortaya konmuştur. 1071 Malazgirt savaşından sonra hızla Türkler tarafından fethedilen Anadolu'da, başlangıçta İznik, daha sonra Konya başkent olmak üzere A. Selçuklu devleti; Kayseri ve çevresinde Danişmendli, Erzurum ve Erzincan'da Saltuklu, Divriği ve Kemah'ta Mengücekli, Ahlat ve Van Gölü Havzası'nda Ahlatşahlar (Ermenşahlar) ile Diyarbakır ve Mardin'de Artuklu kurulan ilk Türk devletleridir. XIII. yüzyıl başlarından itibaren Anadolu Selçukluları siyasi, içtimai, iktisadi, sosyal ve kültürel yönden etkinliklerini arttırarak, bayındırlık ve mimari faaliyetlerinde önemli gelişmeler sağlamışlardır.

A. Selçuklu ve Türk Beylikleri tarafından gerçekleştirilen cami, mescid, medrese, han ve kümbetlerde mihrab önemli bir yere sahiptir. Kütlesi ve üzerindeki süslemeleriyle yapılarda dikkat çekici bir eleman olan mihrablar, malzemesiyle de farklılıklar göstermektedir. Çoğunluğu kesme taş ve mozaik çini, çok azı alçı malzemeyle yapılmıştır. Anadolu Selçuklu döneminde yoğunlaşan ve sayıca artan mihrablar aynı zamanda malzeme, süsleme ve elemanları yönünden bölgesel veya kendine özgü yapılarıyla dikkat çekmektedir. Bu nedenle İran, Suriye ve Irak'taki mihrablardan ayrılmaktadırlar. Dikdörtgen çerçeve, yarım daire, çokgen ve dikdörtgen planlı niş, mukarnaslı ve yarım kubbe kavsara, kuşatma kemeri, köşelik, kitabelik ve sütunce mihrabların başlıca elemanlarıdır. Ayrıca mihrablarda taş, çini ve alçı üzerinde zengin geometrik, bitkisel ve yazı kompozisyonlarından oluşan süslemeler görülmektedir.27

Eski Van Şehrinde Ermenşah'lara mal edilen ve dolayısıyla Selçuklu döneminde yapılmış olan Van Ulu Cami mihrabı28 (XII. yy.) İran'daki Selçuklu mihrablarıyla malzeme ve süsleme yönünden büyük benzerlik göstermektedir. Camide kıble duvarının ortasına yerleştirilen ve dışa taşıntı yapan mihrab,29 dıştan içe kademelenme ve profilasyon yapan dikdörtgen çerçeve içerisine alınmıştır. Birbirinden köşeli kademelenme yapan düz silmelerle ayrılan üç bordür, düz, içbükey ve pahlı bir tertibat ile sıralanmaktadır. Dıştaki düz yüzeyli bordür geometrik geçme, ikincisi sekiz kollu yıldız, üçüncüsü kûfi yazılarla doldurulmuştur. İçiçe iki nişten oluşan mihrab hücresinden dıştaki köşelerden sütuncelerle sınırlandırılmış sathi niş şeklinde sivri kemerle nihâyetlenmektedir. Bunun içerisindeki asıl niş, yarım daire planlı ve mukarnas kavsaralıdır. Üç sıra iri, mukarnaslarla doldurulmuş kavsara, zemine kadar inen sivri kemerle kuşatılmıştır. Mihrabda tuğla ve alçı malzeme kullanılmış olup, zengin süslemelidir30 (Res. 8).

Artukoğulları imar faaliyetine önem vermişler ve çeşitli mimari eserler yaptırmışlardır. Bu döneme ait mihrabların başında anıtsal yapısıyla dikkat çeken Kızıltepe Ulu Cami (1204) mihrabı gelmektedir. Üzerinde inşa kitabesi bulunan nadir mihrablardan biridir. 11.00 m genişlik ve 8.40 m yükseklikteki dikdörtgen çerçeve, kaval ve oluk silmelerle içteki geniş, düz yüzeyli bordürden meydana getirilmiştir. İçiçe iki nişle meydana getirilmiş mihrab hücresinden dıştaki, köşelerden çokgen gövdeli, mukarnaslı başlık ve kaideli sütuncelerle sınırlandırılmış olup, yedi dilimli bir kemerle nihâyetlenmektedir. İçteki asil niş yarım daire planlı yarım kubbe kavsarayla örtülmüştür. kavsara istiridye biçiminde

yivlendirilmiştir. Düzgün kesme taş mihrabda geometrik, bitkisel motiflerle yazılar yer almaktadır31 (Res. 9).

Mesudiye Medresesi (1193-1199) mihrabı avlu güney duvarında revakların gerisinde yer almaktadır. Alttan da devam eden iki kaval silmeyle oluşturulmuş çerçeve, üstten köşeli kademelenen basamak şeklinde yükselmektedir. Köşelerden bağımsız, yivli, silindirik gövdeli sütunceler mukarnaslı başlıklara sahiptir. Yarım daire planlı mihrab hücresi, istiridye yivli kavsarayla nihâyetlenmektedir. Kavsara, sütuncelerin üzerinden başlayan beş dilimli kemerle kuşatılmıştır. Dilimli kemer, beş kademeli bir düzenleme göstermektedir. Ayrıca nişin yüzeyi, kaval silmelerle yarım daire kemerli üç bölüme ayrılmıştır. Mihrab, düzgün kesme taş malzemeyle yapılmıştır.

Harput Ulu Cami (1121'den önce) mihrablarından biri iç mekanda, diğeri avlu duvarında yer almaktadır. Düzgün kesme taş malzemeyle gerçekleştirilmiş harim mihrabı, iki bordürle dikdörtgen çerçeve içerisine alınmıştır. Köşelerden sütuncelerle sınırlandırılmış mihrab nişi, yarım daire planlı ve yarım kubbe kavsaralıdır. Mihrabın üstünde yekpare bir taç olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Avlu mihrabı, diğerinden farklı alçı malzemeyle yapılmıştır. Dikdörtgen çerçeve tek bir bordürle oluşturulmuştur. Yarım daire planlı niş, istiridye şeklinde dokuz yivli kavsarayla örtülmüştür. Nişin üst kesiminde ters ve düz palmetler sıralanmaktadır. Ayrıca mihrabın üstünde iki sıra mukarnaslı bir taç yer almaktadır.32

Saltuklu dönemi mihrabları, Erzurum Ulu Cami ile Kale Mescidi'nde görülmektedir. Bunlardan Erzurum Ulu Cami'de (1179) ilk yapılış devresine ait iki mihrab bulunmaktadır. Bunlardan biri, kıble duvarı ortasında ve giriş ekseninde yer almaktadır. Dikdörtgen çerçeve, tertibatları farklı dört bordürle oluşturulmuştur. Sütuncelerle sınırlandırılmış, üç kenarlı yarım çokgen planlı mihrab nişi, üç sıra mukarnaslı kavsarayla sonlanmaktadır. Düzgün kesme taş kaplı mihrab, bordürde yer alan sekizgenlerden gelişen geometrik geçme kompozisyonuyla süslenmiştir.33

Camideki ikinci mihrab batı kanadında yer almaktadır. Çerçeveyi ince bir silme teşkil etmektedir. Beş kenarlı, yarım çokgen planlı niş dört sıra mukarnaslı kavsarayla nihâyetlenmektedir. Mukarnaslı kavsara ve mihrab nişi, zemine kadar devam eden yekpare, geniş bir yüzey oluşturan köşeliklerin ortasına yerleştirilmiştir. Duvardaki düzgün kesme taş sıraları mihrabda da görülmektedir.34

Erzurum Kale Mescidi'nde (XII. yy. sonu) de iki mihrab bulunmaktadır. Biri kıble duvarının ortasında kaleyi destekleyen yarım silindirik payandanın içerisinden faydalanılarak derin ve geniş bir niş şeklindedir. Dıştan bir zencirekle çerçevlenmiş dikdörtgen görünüşlüdür. Hücrenin içerisi doldurularak ortasına sonradan daha küçük bir niş yerleştirilmiştir.

Diğer mihrab ise, batıdaki ayak üzerinde yer almaktadır. Bursa kameri şeklinde nihâyetlenen bir girinti içerisinde, üç kenarlı niş ve mukarnaslı kavsaradan ibarettir. Mukarnaslı kavsara günümüzde yapılan onarımlarla kaldırılmıştır.

Mengücekli mihrabları Divriği Kale Camii ile Divriği Ulu Cami'de yer almaktadır. Bunlardan birini teşkil eden Divriği Kale Camii (1180) mihrabı düzgün kesme taş kaplamadır. Çerçeve hafif taşıntılı bir bordürle gerçekleştirilmiştir. Yekpare, zemine kadar inen köşeliklerin arasına yarım daire planlı ve mukarnas kavsaralı mihrab hücresi yerleştirilmiştir. Köşelerdeki burmalı, silindirik gövdeli sütuncelere oturan bir sivri kemer kavsarayı ayrıca kuşatmaktadır. Köşelikte kandil ve gülbezekler mihrabın süsleyici unsurlarıdır.

Divriği Ulu Cami (1288) mihrabı gerek kütlesi ve gerekse plastik süslemelerin serbest dağılması nedeniyle diğer mihrablardan ayrılmaktadır. Derinlemesine planlı caminin kıble duvarı ortasına ve kuzey taş kapısı ekseninde yer almaktadır. Enine dikdörtgen çerçeve dıştan içe kademelenen ve profillenme yapan tertibatları farklı altı bordürle oluşturulmuştur. Birincisi düz, ikincisi "S" profilli, üçüncüsü iri bir kaval silme, dört ve beşincisi üçgen profil oluşturan pahlı ve en içteki düz silmeler şeklinde sıralanmaktadır. Sivri kemerle kuşatılan mihrab hücresi, köşelerden demet sütuncelerle sınırlandırılmış, yarım daire planlı bir niş ve yarım kubbe kavsaradan ibarettir. Nişin üst kısmında kavsarayla birlikte süslemenin yoğunlaştığı yerdir. Yatay uzanan kırık hatlı çizgilerle oluşturulmuş geometrik yüzeylerin içleri palmet ve rumilerle doldurulmuştur. Kavsarayı ise, simetrik rumi kompozisyonu süslemektedir. Bunun dışında çerçevede serbest olarak yerleştirilmiş iri, plastik rumi ve palmetler mihrabda dikkat çekmektedir.35

Anadolu Selçuklu döneminde XIII. yüzyılın başlarından itibaren görülmeye başlayan mimari faaliyetler, gelişerek devam etmiştir. Yaklaşık bir asırlık Selçuklu hakimiyetinde Konya, Kayseri, Sivas, Antalya ve çevreleri başta olmak üzere birçok merkezde önemli mimari eserler yapılmıştır. Cami, medrese, han, kümbet v.d. değişik amaçlı yapılar, bizzat Selçuklu Sultanları ve yakınları ile diğer yöneticiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Sultanlardan Gıyaseddin Keyhüsrev, I. İzzeddin Keykavus ve Alaaddin Keykubat ile eşi Mahperi Huand Hatun, vezirlerden Sahip Ata Fahrettin Ali, Celalettin Karatay ve Muiniddin Pervane bunlardan bazılarıdır.36

Daha çok cami, kümbet, medrese ve hanların mescid kısımlarında görülen mihrablar, yapıların önemli mimari elemanlarından birini teşkil etmektedir. Bu mihrablardan çoğunluğu kesme taş ve mozaik çini malzemeyle yapılmışlardır. Alçı mihrabların sayısı ise, bu dönemde oldukça azdır. Süslemeleri ile de dikkat çeken dikdörtgen çerçeveli mihrablar mukarnaslı ve yarım kubbe kavsaralı, dikdörtgen yarım çokgen ve yarım daire planlı mihrab hücreleri ile kemer, sütunce köşelik ve kitabelikden meydana gelmiştir. Mihrablarda ikinci niş önemli bir yer tutmaktadır. Çoğunlukla çokgen planlı ve mukarnas kavsaralı olarak asıl nişin içerisine yerleştirilmişlerdir.37

Tesbit edilebilen bu dönem mihrablarından 29 tanesi kesme taş, 15 tanesi mozaik çini, sadece 2 tanesi alçı malzemeyle gerçekleştirilmiştir. Kesme taşla yapılmış erken XIII. yüzyıl başlarından, Boyalıköy Medresesi, Konya-Beyşehir arasındaki Kuruçeşme Han, Kızılören Han ve Kandemir Mescidi mihrabları basit niş ve çerçeveden ibarettir ve fazla özellik taşımazlar.

Konya Hacı Ferruh Mescidi (1215), Sivas Keykavus Şifahane Türbesi (1220), Konya Alaaddin Camii Yarım Kümbet (1217), Niğde Alaaddin Cami (1223) (Res. 10), İsparta Atabey Ertokuş Medresesi (1224), Karaman Ebul Feth Mescidi (XIII. yy. ilk yarısı), Konya Aksaray Sultan Han Köşk Mescidi (1229) (Res. 11), Kayseri Sivas Sultan Han Köşk Mescidi (1232-1236), Konya-Aksaray Zazadin Han (1235-1237), Kayseri Huand Hatun Camii (1238) (Res. 12), Alanya-Antalya Şarapsa Han (1236-1246), Aksaray Ağzıkara Han (1242), Eski Malatya Musalla (1242) (Res. 13), Kayseri Çifte Kümbet (1247), Kayseri Hacı Kılıç Camii (1249), Konya-Afyon Ishaklı Han Köşk Mescidi (1249), Antalya Karatay Medresesi (1250), Kayseri Huand Hatun Türbesi (XIII. yy. ortası), Bünyan Ulu Cami (1256), Afyon Ulu Cami (1273), Çemişkezek Yelmaniye Camii (1274), Kayseri Döner Kümbet (1275), Develi Sivasi Hatun Camii (1281-1282) (Res. 14), Develi Seyyid Şerif Türbesi (1295) ve Develi Hızır İlyas Türbesi (XIII. yüzyıl sonları) mihrabları kesme taş malzemeyle yapılmış gelişkin özellikler göstermektedirler.38

Çini mihrablar, mozaik tekniğinde firuze ve patlıcan moru renklerde gerçekleştirilmiştir. Mozaik çini mihrablarda XIII. yüzyıl ikinci yarısında artış görülmektedir. Bunlar dikdörtgen çerçeve, genelde dikdörtgen planlı ve mukarnas kavsaralı hücre, sütunce, köşelik ve kitabelikten oluşmaktadır. Akşehir Ulu Cami (1220), Konya Alaaddin Camii (1220), Konya Sırçalı Medrese (1242), Konya Sahip Ata Camii (1258) (Res. 15), Konya Sahip Ata Mescidi (XIII. yy. ikinci yarısı), Konya İç Karaaslan Mescidi (XIII. yy. ikinci yarası), Konya Sırçalı Mescid (XIII. yy. ikinci yarısı), Sivas Gök Medrese (1271), Konya Sadreddin Konevi Camii (1274), Afyon Mısri Camii (XIII. yy. sonu), Çay Taş Medrese (1278), Harput Arap Baba Mescidi (1279), Kayseri Külük Camii (XIII. yy. sonu), Ankara Arslanhane Camii (1290) (Res. 16) ve Beyşehir Eşrefoğlu Camii (1297-1299) mihrabları bu şekilde mozaik çini kaplamalı olarak yapılmışlardır.39 Ayrıca bu mihrablar, A. Selçuklu mimarisinin gerçekleştirdiği önemli bir yeniliği göstermektedir.40

Bu dönemde alçı mihrabların sayısı oldukça azdır. Sadece Konya Sakahane Mescidi (XII. yy. ikinci yarısı) ile Konya Sahip Ata Hanikâhı mihrabları alçı malzemeyle yapılmıştır. Ayrıca Ankara Arslanhane Camii mihrabında mozaik çini yanında alçı malzeme ve süslemeler görülmektedir.

Sakahane Mescidi mihrabı alçı kaplamaları alçak kabartma süslemelidir. Dikdörtgen çerçeve geometrik geçmeli bir bordürle oluşturulmuştur. Dikdörtgen planlı niş dört sıra mukarnaslı kavsarayla nihâyetlenmektedir. Diğer Konya Sahip Ata Hankâhı'nda bulunan alçı mihrab ise, iki bordürle çerçevelenmiş dört kenarlı mihrab hücresi yarım kubbe biçiminde sonlanmaktadır. Hücrenin uçları sivriltilmiş her bir yüzeyi üst ortada birleşerek kavsarayı meydana getirmektedir.41

3. Anadolu Beylikler Devri

Mihrabları

Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1308'de yıklımasından sonra, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde özellikle Bizans topraklarına yakın uçlarda ve kıyı bölgelerinde Türkmen Beyleri tarafından birçok

beylik teşekkül etmiştir. Karamanoğulları, Candaroğulları, Germiyanoğulları, Aydınoğulları, Menteşeoğulları ve Osmanoğulları Beylikleri bunların başlıcalarıdır. Aslında bunlarla birlikte, sayıları yirmiyi bulan beylik bulunmaktadır.42

Anadolu'da siyasi bakımdan bağımsızlıklarını kazanan bu beylikler, XIV. yüzyıl başlarından itibaren egemen oldukları yörelerde imar faaliyetlerine girişmişlerdir. Bu çerçevede Anadolu Beylikler devri mimarisi ve sanatında büyük ölçüde Selçuklu gelenekleri devam ettirilerek, yeni üslûp ve anlayışların denendiği dönem olmuştur. Beylikler devri sanatı adeta Selçuklu ile Klasik Osmanlı Sanatı arasında bir geçiş dönemini temsil etmektedir.43

XIV. ve XV. yüzyıl Anadolu'su sadece bu Beylikler'in yönetiminde bulunmamaktadır. Güney'de Eyyubi ve Memlûk egemenliği, Orta ve Doğu Anadolu'da İlhanlı hakimiyeti ile Karakoyunlu, Akkoyunlu, Dulkadirli, Eratna ve diğer Beylikler'in Anadolu'nun değişik yörelerinde yönetimde oldukları görülmektedir. Gerek bunlar ve gerekse diğer Anadolu Beylikleri ile üslup birliğinden uzak, bulundukları coğrayfa ve yakın çevre etkilerini de üzerlerinde taşıyan bir sanat ve mimari vücuda getirmişlerdir.44

Bu dönemde cami, mescid ve türbelerde görülen mihrablar birtakım değişiklikleri de yansıtmaları açısından önem taşımaktadırlar. Buna rağmen özde, A. Selçuklu mihrablarının devamı olduklarını malzeme ve elemanların düzeni ortaya koymaktadır. Ancak alçı ve mermer mihrablarının artması malzemedeki farklılığı göstermektedir.

XIV. ve XV. yüzyıl Anadolu Beylikler devri mihrablarının asıl önemi, Erken Osmanlı veya Osmanlı Beyliği mihrabları ile çağdaş olmalarından kaynaklanmaktadır.

İlhanlı'ların Niğde valisi Sungur Bey zamanında yapılmış, Niğde Hüdavend Hatun Kümbeti (1312) mihrabı düzgün kesme taş malzemeyle yapılmıştır. Dış köşelerine sütunce yerleştirilmiş mihrab, tertibatları ve süslemeleri farklı yedi bordürle dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınmıştır. Köşelerden sütuncelerle sınırlandırılmış üç kenarlı mihrab hücresi dört sıra mukarnaslı kavsarayla nihâyetlenmektedir. Kavsara sütuncelere oturan üç dilimli kemerle kuşatılmıştır. Kitabelik, üç bölümlü olup, üstteki süsleme şeridi, alttaki ikisi sülüs yazılarla doldurulmuştur. Ayrıca mihrabın üstünde yekpare bir taç yer almaktadır. Mihrabda bitkisel ve geometrik süslemeler görülmektedir.45

Niğde'de Sungur Bey Camii (1335) mihrabı düzgün kesme taş malzemeyle gerçekleştirilmiştir. İçe doğru kademelenen tertibatları farklı sekiz bordür mihrabı çerçevlemektedir. Köşlerden sütuncelerle, sınırlandırılmış mihrab hücresi, beş kenarlıdır. Nişin her bir yüzeyi kaval silmelerle ayrılmış, pano şeklindedir. Kavsara cepheden üçgen görünümlü olup içerisi alışılmışın dışında bir düzenleme göstermektedir. Alt kesimde derin tutulmuş kavsaranın içerisi kaval ve oluk silmelerle değişik şekillere bölünmüştür. Üstten dört sıra mukarnasla kavsara nihâyetlenmektedir. Mihrabın tüm yüzeyi, kabartma ve ajur tekniğinde, geometrik ve bitkisel kompozisyonlarla tezyin edilmiştir.46

Karamanoğulları Beyliği mihrabları, kesme taş, mermer, mozaik ve renkli sır tekniğinde çini, ahşap ve alçı malzemeyle gerçekleştirilmiştir. Bunlardan Ermenek Akça Mescit (1300), Akşehir Ulu Cami son cemaat yeri mihrabı (XIV. yy. başı), Ermenek Sivas Camii (1371), Karaman Çelebi Mescidi (XIV. yy.), Niğde Darû'z-Zikr (XIV. yy.), Niğde Eskiciler Mescidi (XIV. yy.), Niğde Gündoğdu Türbesi (1334), Damasaköy Taşkın Paşa Camii (1351) mihrabları kesme taş malzemeyle yapılmıştır. Bu mihrablarda üç veya beş kenarlı yarım çokgen planlı ve dikdörtgen planlı nişler, mukarnas kavsaralıdır. Dikdörtgen çerçeveli mihrabların genelde dış köşelerinde sütunceler bulunmaktadır. Süslemesiz düz, kaval ve oluk silmelerle oluşturulmuş çerçeve bu mihrablarda görülmektedir. Niğde Göndoğdu, Akşehir Ulu Cami son cemaat yeri ve Ermenek Akça Mescid mihrabları gibi.

Konya Alevi Sultan Mescidi (XIV. yy. başı) mihrabı yekpare mermere oyulmuştur. Yanlardan sütuncelerle sınırlandırılmış fazla derin olmayan mihrab hücresi, beş sıra mukarnaslı bir kavsarayla nihâyetlenmektedir. Sütuncelerin üzerinden başlayan bir bordür kavsarayı dolanarak çerçeveyi tamamlamaktadır. Hücrenin yüzeyi Bursa kemerli girinti içerisinde ortada askılı bir kandil ve iki şamdanla süslenmiştir. Mukarnasların alt ortasına ikinci bir askılı kandil yerleştirilmiştir. Üçgen köşelikler ve nişin yanları bitkisel, rumi kompozisyonlarıyla süslenmiştir.

Akçaşehir Ulu Cami (XIV. yy.), Yollarbaşı Ulu Cami (XIV. yy.) birinci ve ikinci mihrabları ile Ermenek Ulu Cami (1302) mihrabı alçı malzemeyle gerçekleştirilmiştir. Kalıplama tekniğinde alçı kullanılan mihrabları çerçeve, dikdörtgen planlı mihrab hücresi, mukarnaslı kavsara, kitabelik, sütunce ve taç gibi unsurlar teşkil etmektedir. Ayrıca alçı üzerinde zengin süslemeye sahiptir.

Anadolu'da ahşap malzemeyle gerçekleştirilmiş Damsaköy Taşkın Paşa Camii (XIV. yy. ortaları) mihrabı günümüzde Ankara Etnografya müzesinde bulunmaktadır. Mihrab ceviz levhalarla oluşturulmuştur. Dikdörtgen çerçeve, iki bordürle teşkil edilmiştir. Bordürlerin üzeri altta kıvrık dal rumi ve palmet kompozisyonları ve bunun üstünden başlayan celi sülüs yazılarla doldurulmuştur. Ayrıca mihrab hücresi dar, pahlı bir bordürle çerçevelenmiştir. Yarım daire planlı ve yarım kubbe kavsaralı niş, üçlü sivri kemerle kuşatılmıştır. Bordür şeklindeki sivri kemerlerden dıştaki ve içteki sütunceler üzerinden başlamakta, ortadaki zemine kadar devam etmektedir. Kavsara cepheden dış bükey kademelenme yaparak üçgen bir görünüm almıştır. Üçgen biçimindeki kemer köşeliklerine dairesel birer madalyon yerleştirilmiştir. Mihrabın üst kısmındaki tabla alttan ve üstten ayrıca yazı şeritleriyle sınırlandırılmış dikdörtgen bir pano oluşturmaktadır. İçerisi on iki kollu yıldızlardan gelişen geometrik kompozisyonla doldurulmuştur. Yazılar dışında diğer yüzeylerde değişik rumi kompozisyonları yer almaktadır47 (Res. 17).

Kazım Karabekir (Gaferiyyat) Ulu Cami ile Konya Darul-Huffaz mihrabları mozaik çini, Karaman İbrahim Bey İmareti mihrabı ise renkli sır tekniğinde çinilerle gerçekleştirilmiştir.

Kazım Karabekir Ulu Cami (XIV. yy. ilk çeyreği) mihrabı alçı ve mozaik çini malzemeyle yapılmıştır. Mihrabın dıştan üç bordürü alçı ile dördüncü bordürden itibaren diğer kısımlar tamamen mozaik çiniyle kaplanmıştır. Dört bordürle çevrelenmiş mihrab sütuncelerle sınırlandırılmış, dikdörtgen

planlı niş ve mukarnaslı kavsaradan oluşmaktadır. Üçgen biçimde kavsara köşelikleri iki ayrı geometrik kompozisyonla süslenmiştir. Çini bordürde ve kavsara ile niş arasındaki şeritte ters ve düz "Y" motifleri sıralanmaktadır. Mukarnaslar ve nişin yüzeyleri değişik geometrik motiflerle süslenmiştir.48

Konya Hasbey Darul Huffaz (1421) mihrabı ise, mozaik çini mihrabların Anadolu'daki en son örneği kabul edilmektedir. Dikdötgen çerçeve üç bordürle sağlanmıştır. Köşelerden zar tipi başlık ve kaideli, çokgen gövdeli sütuncelerle sınırlandırılmış mihrab hücresi, dokuz kenarlı niş ile dört sıra mukarnaslı kavsaradan ibarettir. Kavsarayı dolduran mukarnaslardan üç sırası günümüzde mevcut değildir. Mihrabın yüzeyleri değişik geometrik ve bitkisel motiflerle süslenmiştir.49

Karaman İbrahim Bey İmareti (1433) mihrabı renkli sır tekniğinde çinilerle kaplanmıştır. Günümüzde İstanbul Çinili Köşk Müzesinde bulunan mihrab, dört bordürle çerçevelenmiş olup, dikdörtgen görünüşlüdür. Dışta, üçlü kemer şeklinde alttan birleşerek dolanan çizgiler ve içerisinde palmetlerle oluşturulmuş ince bordür, ikinci sırada, iç bükey kavisli celi sülüs ve kufi yazılı bordür, üçüncü de kırık dal yaprak ve çiçekler, dördüncüde ise, beyaz ve sarı çiçekler sıralanmaktadır. Çokgen gövdeli sütuncelerle sınırlandırılmış dikdörtgen planlı niş, sekiz sıra mukarnaslı bir kavsarayla nihâyetlenmektedir. Nişin yüzeyleri düz altıgen levha çinilerle kaplıdır. Üçgen biçimindeki kavsara köşelikleri helezonik rumi, kıvrık dal ve çiçeklerle doldurulmuştur. Köşeliklerin üzerinde içteki bordürle çerçevelenmiş, şerit şeklindeki panoda, lotus-palmet grubu motifler sıralanmaktadır. İçteki bordür ayrıca kavsara kenarlarında devam ederek köşelikleri de ayrıca çerçevelemektedir50 (Res. 18).

Candaroğulları Beyliği cami ve mescidlerinde yer alan mihrablar mermer ve alçı malzemeyle gerçekleştirilmiştir. Alçı mihrablardan Kemah Köyü Halil Bey Camii (1363-1364), Kasaba Köyü Mahmud Bey Camii (1367) 'nde bulunanlar orijinal olarak günümüze gelmiştir. Geriye kalan alçı mihrablardan bir kısmı tahrib edilmiş bir kısmı da onarımlar sırasında orijinal özelliklerini yitirmişlerdir. Mermerden yapılmış olanlar ise, Sinop Fatih Baba Mescidi (1353), Sinop Saray Camii (1375) ve Sinop Alaaddin Camii (1429-30) tarihli mihrablarıdır.51

Bunlardan Kemah Köyü Halil Bey Camii alçı mihrabı beş bordürle dikdörtgen çerçeve içerisine alınmıştır. Mukarnas kavsaralı ve dikdörtgen planlı mihrab hücresi, zemine kadar inen yekpare köşeliklerin arasında yer almaktadır. Hücrenin yüzeyine sivri kemerli sağır bir niş açılmıştır. Mihrabın en üstünde yekpare bir taç bulunmaktadır. Üzeri yüksek kabartma tekniğinde lotus-palmet motifleriyle süslenmiştir. Diğer süslemeler, bitkisel ve geometrik olarak bordürlerde yoğunlaşmıştır.52

Kasaba Köyü Mahmud Bey Camii mihrabı alçı kalıplama tekniğinde yapılmıştır. Diktörtgen görünüşlü mihrab, dıştaki mukarnaslı, diğerleri farklı tertibatta altı bordürle çerçevelenmiştir. Altı kenarlı mihrab hücresi, silindirik gövdeli sütuncelerle sınırlandırılmıştır. Mukarnaslı kavsara, üç dilimli kemerle kuşatılmıştır. Yekpare köşelikler, geometrik geçme kompozisyonuyla doldurulmuştur. Bordürlerde de kıvrık da rumiler, geometrik örgü ve mukarnas sıraları görülmektedir.53

Sinop Fetih Baba Mescidi mermer mihrabı üç bordürle çerçevelenmiş, dikdörtgen görünüşlüdür. Mihrab hücresi köşelerden sütuncelerle sınırlandırılmış dikdörtgen planlı ve mukarnas kavsaralıdır. Hücre yüzeyinde, sütunce gövdelerinde ve bordürlerde geometrik, bitkisel ve yazılardan oluşan süslemeler bulunmaktadır.54

Sinop Saray Camii Mihrabı beyaz mermerden gerçekleştirilmiştir. Beş kenarlı yarım sekizgen mihrab hücresi, dört sıra mukarnaslı bir kavsarayla nihâyetlenmektedir. Köşelerinde silindirik gövdeli sütunceler bulunmaktadır. Mihrabı çerçeveleyen bordürler günümüzde mevcut değildir. Üzerinde alçak kabartma işlenmiş, geometrik ve bitkisel süslemeler ile yazılar bulunmaktadır.55

Sinop Alaaddin Camii'ne 1429-30'da eklenmiş mihrab, beyaz mermerden yapılmıştır. Dikdörtgen çerçeve tertibatları farklı altı bordürle teşkil edilmiştir. Dördüncü bordür geniş tutulmuş olup, iki şeritli, uzun ve kısa altıgenlerden meydana gelen geometrik geçme kompozisyonludur. Bunun iki alt ucundaki uzun yüzeylere mukarnas kavsaralı birer mihrabcık yerleştirilmiştir. Diğerlerinin içleri rumi ve palmetlerle bezenmiştir. Beşinci bordürde celi sülüs hatla yazılmış, "Âyete'l-Kürsi" yer almaktadır. Köşelerden sütuncelerle sınırlandırılmış içiçe iki mihrab hücresinden dıştaki, dikdörtgen planlı ve altı sıra mukarnaslı kavsarayla nihâyetlenmektedir. İçerisindeki ikinci hücre ise, beş kenarlı yarım sekizgen planlı ve mukarnas kavsaralıdır. Köşeliklerde hafif kabartma birer gülbezek yer almaktadır. Ayrıca bunun üzerinde bir kitabelik bulunmaktadır56 (Res. 19).

Aydınoğulları döneminden Birgi Ulu Cami'de (1312) bulunan mozaik çini kaplı mihrab, A. Selçuklu geleneğini yansıtmaktadır. Mihrabda dikdörtgen çerçeve, tertibatları ve süslemeleri farklı üç bordürle gerçekleştirilmiştir. Köşelerinde silindirik gövdeli sütuncelere yer verilmiş mihrab hücresi dikdörtgen planlı olup ve mukarnaslı bir kavsarayla nihâyetlenmektedir. Bordür, sütunce, hücre, kavsara ve üçgen köşeliklerde firuze ve patlıcan moru renklerde bitkisel ve geometrik süslemeler görülmektedir57 (Res. 20).

Selçuk İsa Bey Camii (1375) mihrabı ise,58 Anadolu'lu ve Suriye'li (Zengi) özellikleri kaynaştıran anıtsal yapısıyla dikkat çekmektedir. Tamamen mermerden yapılmış mihrabda yer yer iki renkli mermer kullanılmıştır. Mihrab, iki sıra, mukarnaslı bir bordürle çerçevelenmiş olup, yanlardan ikişer sütunceyle sınırlandırılmış üç kenarlı hücreye sahiptir. Altı sıra mukarnaslı kavsara dıştan kuşatma kemer içerisine alınmıştır. Mihrab hücresinin her bir yüzeyine ve mihrabın kenar yüzeylerine sütuncelerle sınırlandırılmış dikdörtgen planlı ve mukarnas kavsaralı nişler açılmıştır. Kavsara kuşatma kemerinin üzerinde iki renkli bir geçme kompozisyonu yer almaktadır. Bunun üstünde boydan boya uzanan kitabelik, bir sıra celis sülüs yazıyla doldurulmuştur.59

Menteşe Beyliği'nden Balat İlyas Bey Camii (1404) mihrabı Beylikler devrinin en anıtsal mihrablarından biridir. Tamamen mermerden yapılmış mihrab, dikdörtgen çerçevelidir. Dıştan üç sıra mukarnaslı bir bordürle dört yandan çerçevelenmiştir. Bunu takiben rumi motifli bir bordür daha dolanmaktadır. Sütuncelerle sınırlandırılmış beş kenarlı mihrab hücresi sekiz sıra mukarnaslı bir kavsarayla nihâyetlenmektedir. Mihrabın yan kanatlarına altta mukarnas kavsaralı üç kenarlı birer

mihrabiye ile bunun üzerinde dikdörtgen birer pano yerleştirilmiştir. Panoların içleri, sekiz kollu yıldızlarla doldurulmuştur. İçte sütuncelerin üzerinden başlayan ve ters "U" biçiminde kavsarayı kuşatan bordür geometrik örgü motiflidir. Mihrabın üst ortasına mukarnaslı bir bordürle çerçevelenmiş bir kitabelik ve bunun iki yanında doğudaki dilimli, diğeri Bursa kemerli panolar yerleştirilmiştir. Kitabeliğe celi sülüs hatlı yazılar, yanlardaki panolara da askılı birer kandil motifi işlenmiştir. Ayrıca mihrabın üstünde sekiz tam, ikisi yarım on zülfeden oluşan bir taç yer almaktadır. Zülfeler palmet şeklinde üçer yapraklı olarak bir kaide üzerinde yükselmektedir. Ayrıca mihrab kabartma, yazı, geometrik, bitkisel ve kandil motifleri ile bezenmiştir60 (Res.21).

Başlangıçta basit bir nişten ibaret olan mihrablar, kısa sürede İslam mimarisinin kendine özgü yapısıyla dikkat çeken birer unsuru olmuştur. Türklerin müslüman olmasıyla birlikte, mimari alanındaki yeni oluşumlardan mihrablar da büyük ölçüde etkilenmiştir. Özellikle Anadolu'da Selçuklu Devri'nde başlayıp, Beylikler devrindeki yeni arayışlarla gelişen ve mütekâmil manada Osmanlı'da klasik devrini yaşayan Türk-İslam mimarisinin cami, mescid ve türbelerinde en dikkate şayan elemanını mihrablar oluşturmaktadır. Burada erken dönem Osmanlı mihrablarının öncüleri ve çağdaşları kısaca tanıtılmak suretiyle, mihrabların tarihi süreç içerisindeki gelişimi ve değişimi vurgulanmaya çalışılmıştır.

1 M. Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul 1977, s. 97-99.

2 Cezar, a.g.e., s. 154-158, R. 116.

3 Cezar, a.g.e., s. 146, 147, 160.

4 G. Öney, "İran'da Büyük Selçuklu Mescid-i Cumaları", Kültür ve Sanat, İstanbul 1977, s. 94.

5 Mihrab 1992 yılında tarafımızdan çekilen resmi ile tanıtılmıştır. Cezar, a.g.e., s. 354-357.

6 O. C. Tuncer, Anadolu Kümbetleri I, Ankara 1986, s. 35.

7 Ömür Bakırer, Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrabları, Ankara 1976, s. 17; G. Öney, "İran'da Erken İslam Devri Alçı İşçiliğinin Anadolu Selçuklu Sanatına Akisleri", Belleten, XXXVII, Ankara 1973, s. 263; O. Aslanapa, Türk Sanatı, Ankara 1984, s. 53; Cezar, a.g.e., s. 365.

8 Bakırer, a.g.e., s. 22.

9 Cezar, a.g.e., s. 199-205.

10 O. Aslanapa, "İran'da Büyük Selçuklu Cami Mimarisi", IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya, 1995, s. 1-2; Cezar, a.g.e., s. 366.

11 Bakırer, a.g.e., s. 22; M. Y. Kıani, İranian Architecture, II, Tahran 1989, s. 32.

12 D. Aslanapa, a.g.e., (1984), s. 55, Res. 84 D-E.

13 S. K. Yetkin, İslam Sanat Tarihi, Ankara 1954, Levha. 177.

14 Bakırer, a.g.e., s. 20; Öney, a.g.m, 1973, s. 265.

15 Bakırer, a.g.e., s. 19.

16 Aslanapa, a.g.e. (1984), s. 84.

17 Bakırer, a.g.e., s. 19.

18 A. Uluçam, Irak'taki Türk Mimari Eserleri, Ankara 1989, s. 88.

19 Uluçam, a.g.e., s. 175-177, R. 379-380; Aslanapa, a.g.e. (1984), s. 102.

20 Cezar, a.g.e., s. 404-405.

21 Uluçam, a.g.e., s. 177.

22 Uluçam, a.g.e., s. 147.

23 A. Uluçam, "Bağdat Irak Müzesinde Bulunan Figürlü Bir Selçuklu Mihrabı Üzerine" I-II. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya, 1993, s. 57-68; D. Talbat Rice, İslamic Art, New York 1993, s. 98-99.

24 Cezar, a.g.e., s. 400-401.

25 Aslanapa, a. g. e. (1984), s. 102.

26 Cezar, a. g. e., s. 412.

27 A. Selçuklu dönemi mihrabları, Ö. Bakırer'in XII. ve XIV. yy. Anadolu Mihrabları adlı kitabında ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu mihrablar hakkında geniş bilgi için bkz. Ö. Bakırer, Onikinci ve Ondördüncü yüzyıllarda Anadolu Mihrabları, Ankara 1976; G. Öney, Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları, Ankara 1992, s. 10-11, 98; G. Öney, Türk Çini Sanatı, İstanbul 1976, s. 27-33.

28 Van Ulu Cami'nin tarihlendirilmesi hususunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Camiyi, 1970-1973 yılları arasında kazısını da yürüten O. Aslanapa, XIV. yy. sonlarına ve Beylikler devrine tarihlendirmektedir. O. Aslanapa, "Kazısı Tamamlandıktan Sonra Van Ulu Camii", Sanat Tarihi Yıllığı, V, İstanbul 1973, s. 1-25. Bunun dışındaki görüşler ise, Selçuklu Eseri olduğu ve XII. yüzyılda inşa edildiği yönündedir. A. Uluçam, "Eski Van'da Selçuklu İzleri", IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Bildirileri, Konya 1995, s. 53-56; D. Kuban, Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları, İstanbul 1965, s. 132-135.

29 Cami günümüzde temel seviyesine kadar yıkıldığından mihrabı da mevcut değildir. Bazı parçaları Van müzesinde bulunmaktadır. Mihrabı, 1913'de W. Bachmann'ın yayınladığı resimlerden ve G. Schneider'in rekonstrüksiyonunda tanımlanmıştır. W. Bachmann, Kirchen und Moschen in Armenien und Kurdistan (1913), 69; G. Schneider, "Reconstruktionen Seldschukischer Moscheen", Sanat Tarihi Yıllığı, II, İstanbul 1968, s. 139-141.

30 S. Mülayim, "Van Ulu Cami Süsleme Özellikleri", Erdem, VI, Ankara 1990, s. 233.

31 Bakırer, a.g.e., s. 129-131.

32 Bakırer, a.g.e., s. 124-125.

33 Bakırer, a.g.e., s. 125-126.

34 Bakırer, a.g.e., s. 126-127.

35 Bakırer, a.g.e., s. 152-154; Ö. Bakırer, "Divriği Ulu Camisi Mihrabı", Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası, Ankara 1978, s. 127-136.

36 S. Ögel, A. Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler, İstanbul 1986, s. 10-58.

37 Bakırer, a.g.e., s. 105-110.

38 Ayrıntılı bilgi için Bkz. Bakırer, a.g.e., s. 132-201; Öney, a.g.e. (1992), s. 11.

39 Bakırer, a.g.e., s. 136-203 arası; Öney, a.g.e. (1976), s. 27-33; Öney, a.g.e. (1992), s. 98; Y. Erdemir, "Konya Selçuklu Yapılarındaki Çini Mihrablar", Antalya 3. Selçuklu Semineri Bildirileri, Antalya 1989, s. 60-63.

40 Ş. Yetkin, Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişimi, İstanbul 1986, s. 157.

41 Bakırer, a.g.e., s. 177-178, s. 189-190.

42 İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, Ankara 1984, XI-XII; E. Merçil, "Anadolu Beylikleri Mad. ", Diyanet İslam Ans., III, 1991, s. 138-139.

43 S. Mülayin, "Anadolu Beylikleri Mad. ", Diyanet İslam Ans. III, 1991, s. 141-143; Öney, a.g.e. (1989), s. 1-2.

44 Aslanapa, a.g.e. (1977), s. 29-30.

45 Bakırer, a.g.e., s. 211-212.

46 Bakırer, a.g.e., s. 213-215.

47 Bakırer, a.g.e., s. 218-221; Ö. Bakırer, “Ürgüp Damsa Köy Taşkın paşa Camisi Ahşap Mihrabı”, Belleten, XXXV, Ankara 1971, s. 167-178.

48 Bakırer, a.g.e., s. 206-207; Öney, a.g.e. (1976), s. 55.

49 Bakırer, a.g.e., s. 239-240; Öney, a.g.e. (1976), s. 56.

50 Öney, a.g.e. (1976), s. 57; Y. Önge, “Türk Çini Sanatının Enteresan Örneklerinden İbrahim Bey İmareti (Zaviye)nin Mihrabı”, Arkitekt, C. 35, İstanbul, 1966, s. 71-73.

51 M. Özkarcı, Candaroğulları Beyliği Mimari Eserleri (Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Sanatları Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, 1992).

52 Bakırer, a.g.e., s. 223-224; Özkarcı, a.g.e., s. 120-121.

53 Bakırer, a.g.e., s. 224-225; Özkarcı, a.g.e., s. 129-131.

54 Özkarcı, a.g.e., s. 102-103.

55 Özkarcı, a.g.e., s. 87-89.

56 Özkarcı, a.g.e., s. 171-174; D. Esemenli, “Sinop Alaaddin Camii ve Medresesi”, Diyanet İslam Ans., II, 1989, s. 328-329.

57 Bakırer, a.g.e., s. 210-211.

58 Caminin kervansaray olarak kullanıldığı bir sırada mihrabın bulunduğu yerden kapı açılmak suretiyle duvarın ve mihrabın yıkıldığı belirtilmektedir. A. Ogan, “Aydınoğullarından İsa Bey Camii”, Vakıflar Dergisi, III, 1956, s. 79. Günümüzde mihrab, kalan parçalardan ve daha önce çekilen fotoğraflarından yararlanılarak aslına uygun şekilde yeniden yapılmıştır.

59 Aslanapa, a.g.e. (1977), s. 41.

60 A. Durukan, Balat İlyas Bey Camii, Ankara, 1988, s. 16-17; K. Wulzinger-P. Wittek. -T. Sarre, Das İslamische Millet, Berlin-Leipzig 1935, s. 89-93.

Türk Ahşap İşçiliği / Ali Murat Aktemur [s.99-105]

Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü / Türkiye

Türk sanatının zenginliğine katkıda bulunan önemli bir dal da, Türkün ince estetik ruhunu en iyi biçimde sergileyen ahşap işçiliğidir. Ahşap kelimesinin aslı, Arapça haşeb (ağaç), (kereste)'den gelen ve onun çoğulu olan ahşâbdır. Mana olarak da; "Herhangi bir imalâtta kullanılmak üzere ağaçtan kesilmiş yapı malzemesi, kereste" anlamına gelir. İnsanoğlunun kovuğunda barındığı, kendisini vahşi hayvanlardan ve tehlikeli dış etkenlerden korumak için ilk barınma mekânı olarak kullandığı ağacı, zamanla günlük hayatta da kullanmaya başlamasıyla mimarlık ve el sanatlarında ahşap işçiliğinin doğması kaçınılmaz olmuştur.

Türklerin milattan önceki asırlardan itibaren ahşabı işlediklerini, Tüekta Kurganı'nda ele geçen M. Ö. IV. yüzyıla ait, ağaçtan eğri kesim tekniğinde oyularak yapılmış kartal arması (Resim: 1) açıkça göstermektedir. Hun kurganlarından çıkarılan ağaç gövdesinden oyularak yapılmış lahitler üzerinde kazıma yöntemiyle işlenmiş hayvan figürleriyle karşılaşılır. Başadar Kurganı'ndan çıkan lahit üzerindeki, birbirini takip ederek yürür vaziyetteki aslan figürleri, ahşap lahit süslerine iyi bir örnektir. I. Pazırık Kurganı'nda ele geçen buluntular, Türklerin at koşum takımlarında deri ile birlikte ahşabı da süsleme unsuru olarak kullandıklarını ortaya koymaktadır (Resim: 2). Benzer at koşum takımlarına III. ve IV. Pazırık Kurganlarında da, çeşitli hayvan figürlerinin eğri kesim tekniğinde ahşaba işlenmiş biçimiyle karşılaşmaktayız. Kısaca değinildiği gibi Pazırık kazılarında ele geçen çeşitli parçalar, Orta-Asya Türklerinin çok eski tarihlerden beri ahşapla ilgilendiğini göstermektedir. Çoğu Hunlara ait bu örnekler Leningrad Ermitaj Müzesi'nde teşhir edilmektedir.

Türkler Anadolu'ya geldikten sonra da, her alanda olduğu gibi ahşap işçilikte de Orta Asya'dan kalan sanat geleneklerini devam ettirmişlerdir. Bunun en güzel ve en zengin örneklerini Anadolu Selçuklu sanatında tespit edebilmek mümkündür. Anadolu Selçukluları ahşabı, mimaride yapı malzemesi olarak kullandıkları gibi, ahşaptan minber, kürsü, rahle, Kur'an mahfazası, çekmece, sanduka ve ince işçilikli başka el sanatları meydana getirmişlerdir.

Anadolu Selçuklularının daha çok oyma (kabartma), kündekâri (çatma, geçme), Şebekeli Oyma1 ve boyama tekniklerini kullandıkları görülür. Yaygın olarak kullanılan oyma tekniğinde motifler, ağaç yüzeyi oyularak kabartma halinde ortaya çıkarılmıştır. Oyma tekniğinin işleniş biçimlerine göre; düz satıhlı derin oyma, yuvarlak satıhlı derin oyma, çift katlı kabartma oyma gibi şekilleri vardır. Ahşap sanatında en çok kullanılan tekniklerden biri olan, motiflerin arasının oyularak desenin ortaya çıkartıldığı oyma ya da kabartma tekniğinde; işlenen motiflerin yüzeyi düz bırakılırsa buna düz yüzeyli oyma, yuvarlatılırsa yuvarlak yüzeyli oyma denir. Bir de, daha çok yazıtlarda kullanılan, motiflerin birbirinden farklı derinlikte iki ayrı yüzey oluşturacak biçimde işlendiği çift katlı oyma tekniği vardır. Motiflerin yan yüzlerinin dibe doğru açılarak, yani eğimli olarak oyulmasına eğri kesimli oyma adı verilir. Eğri kesim tekniği, Anadolu ahşap işçiliğinde çok yaygın değildir. Avrasya el sanatları kökenli olan ve Orta Asya İskit ahşap, metal, kemik işçiliğinde gelişen bu teknik, Bağdat'ın kuzeyinde

Samarra'daki Türk askerleri kanalıyla IX. yüzyıl Abbasi alçı ve ahşap işçiliğine, yine IX. yüzyılda Mısır'da Tolunoğlu ahşap ve alçı işçiliğine, XI. yüzyıl Gazne mermer ve ahşap işçiliğine girerek İslam sanatına mal olmuştur. İran Bölgesi Büyük Selçuklu alçı ve Anadolu Selçuklu taş işçiliğinde çok görülen eğri kesim tekniği, Anadolu ahşap işçiliğinde erken örneklerde, stilize yarım palmet motifleriyle dikkatleri çeker. Bu teknikte kabartmalı yüzeyler derine doğru, birbirini kesen eğri satıhlarla iner. Malatya Ulu Camii'nin XIII. yüzyıla tarihlenen ve Ankara Etnografya Müzesi'nde bulunan ahşap minberi ve Harput Sare Hatun Camii minberinin yan aynalıklarında eğri kesim tekniğiyle işlenmiş yüzeyler dikkatimizi çeker. Sivrihisar Ulu Camii'nin ilk yapılış devrine (1226) ait olduğunu söyleyebileceğimiz ahşap sütunlarındaki kabartmalar, Orta Asya kökenli eğri kesim tekniğini akla getirir. Motiflerin arasının, levhanın öbür yüzüne kadar oyulup çıkartıldığı, bir başka deyişle boşaltıldığı ajur tekniği de başka bir oyma yöntemidir.

Çivi, tutkal kullanılmadan, çıtalar yardımıyla birçok parçanın bir araya getirilmesiyle meydana getirilen kündekâri (çatma, geçme) tekniği, nem, ısı gibi dış tesirlerle ağacın kırılmasına, çatlamasına, çarpılmasına engel olan, pahalı ve çok emek isteyen bir tekniktir. Özellikle Anadolu Selçuklularında çok yaygın olarak kullanılmış bir ahşap işçiliği tekniği olan kündekâri ile daha çok kapı kanatları ve özellikle cami minberleri yapılmıştır. İslam sanatında en erken örneklerini XII. yüzyılda Mısır, Halep ve Anadolu'da bulduğumuz kündekâri tekniğinde asıl motif, birbirini keserek uzanan çizgilerin oluşturduğu bir doku ile bunların arasında oluşan çeşitli biçimlerdeki çokgen, baklava ve yıldızlardan meydana gelir. Bu ara yüzeylerin içi, oyma tekniği ile yapılan kıvrıkdal motifleri ile doldurulur. Çokgen ve yıldız şekillerinin her biri ayrı bir ahşap parçadan tek tek ve özenle işlenerek yapılırken, bunların arasındaki kırık çizgiler de ayrı ayrı çıtalardan meydana getirilir. Oluşturulan bu parçalardan her birinde, birbirine karşılık gelecek şekilde bir motifin kenarında oyuk bir yuva, diğer motifin kenarında da karşılık geldiği motifin oyuğuna geçecek şekilde bir çıkıntı yapılmıştır. Motiflerdeki birbirine karşılık gelecek şekilde yapılmış çıkıntı ve oyukların birbirine geçmesiyle kündekâri tekniğinde dekorasyon oluşturulur. Lamba-zıvana yöntemi denen bu şekilde bir geçme yönteminin değişik bir uygulamasını da Selçuklu taçkapılarının giriş açıklığı kemerinde taşa uygulanmış şekliyle bulmaktayız. Kündekâri tekniğinde, lamba-zıvana geçme uygulaması vazgeçilmez bir hususiyettir. Çivi ya da tutkal kullanımı tercih edilmez. Kündekâri tekniği kullanılarak yapılan bir ahşap tezyinatta; yan yana gelen her parçada, ahşabın suyunun ters yönde olmasına dikkat edilir. Bu teknikle yapılmış bir levhada böylece, boyutlar ne denli büyük olursa olsun, zamanla ahşabın kurumasından kaynaklanabilecek hiçbir ayrılma ya da dönme ortaya çıkmaz. Bir kündekâri levha pek çok sayıda küçük geçme parçadan oluştuğundan, kendini tutmasını sağlamak için genellikle arka yüzüne ahşaptan taşıyıcı bir iskelet yapılır.

Kündekâri tekniğinin çok zor ve masraflı bir işçilik gerektirmesinden dolayı, aynı görünümü veren, ancak yapılışı daha kolay ve ucuz olan bazı teknikler geliştirilerek pek çok örnekte kullanılmıştır. Ahşap bir levhanın üzerine çıtaların çakılıp, aralarındaki yıldız ve çokgenlerin oyulduğu, hem çıtaların hem yıldız ve çokgenlerin ayrı ayrı yapılıp çakıldığı ya da yapıştırıldığı çeşitli sahte kündekâri teknikleri vardır. Bu tekniklere çatmasız-çakma kündekâri, taklit kündekâri veya sahte kündekâri adları

verilir. Taklit kündekâri yöntemlerinin uygulanmasının en büyük sakıncası, ahşap levhanın zamanla kuruyup dönmesi, çatlakların meydana gelmesi, bir de çakma ya da yapıştırma parçaların zamanla yerlerinden koparak düşmesidir.

Türk ahşap işçilik sanatında kullanılan bir başka teknik de, kündekâri uygulamadaki kırık çizgili geometrik dokunun, bir çerçeve içinde çıtalarla oluşturulmasıdır. Çıtaların arasındaki çokgen ve yıldız biçimli alanlar boş kaldığı için ortaya bir tür kafes formu çıkmış olur ki, bu tekniğe kafes tekniği denir. Bir ahşap levha üstündeki deseni oluşturan motiflerin oyulup çukurlaştırılmasından sonra, buralara başka renkli bir malzemeden parçaların yerleştirilip yapıştırılmasına kakma tekniği adı verilir.

Bu teknik daha çok Osmanlı döneminde kullanılmış, kakma malzemesi olarak da sedef, fildişi ve bağa kullanılmıştır. Özellikle iç mimaride önemli görevler üstlenen ahşap yüzeylerin üzerine boyayla desenlerin yapıldığı da görülür ki, buna da boyama tekniği denir. Ahşap üzerine boyama tekniği özellikle ahşap camiler diye isimlendirilen özel bir Selçuklu ve Beylikler Devri cami grubunun sütun başlıklarında, konsollarında, kirişlerinde görülmektedir. Bu boyamalarda genellikle aşı boyası kullanılmıştır. Renk olarak; kırmızı, koyu mavi, sarı, beyaz ve altın yaldız renkler tercih edilmiştir. Afyon Ulu Camii (1273), Beyşehir Eşrefoğlu Camii (1298-99), Beyşehir Köşkköyü Mescidi (XIV. yüzyıl), Kastamonu Kasaba Köyü'nde Candaroğlu Mahmut Bey Camii (1366)'nde ahşap üzerine boyama tekniğinin zengin örneklerine rastlanır. Özellikle XIV. ve XV. yüzyıl ahşap mescitlerinde bu geleneğin devam ettiği görülür. Seçilen motifler daha çok tekstil kökenli ve geometrik karakterlidir. Bitkisel desenler aşırı şekilde stilizasyona uğrayarak işlenmiştir.

Anadolu Selçuklu ahşap sanatının en önemli temsilcileri hiç kuşkusuz minberlerdir. Türk ahşap sanatının en ilginç örneklerini sunan minberlerin, erken İslam sanatında ilk kez en bol ahşap örnekle Anadolu Selçuklu sanatında karşımıza çıktığını görüyoruz. Minber, camilerde Cuma günleri hatiplerin hutbe okumak için üzerine çıktıkları merdivenli yüksek kürsüdür. Kelime olarak da kaldırmak ve yükseltmek anlamına gelen Arapça Nebr kökünden üretilmiştir. Minberler; kapı, gövde (merdiven, korkuluk, yan aynalıklar, süpürgelikler) ve şerefe veya taht (sahanlık, kubbe, külâh, âlem) bölümlerinden meydana gelir. Selçuklu minberleri, Selçuklu taş tezyinatındaki palmet, rumî ve lotus gibi bitkisel bezeme örnekleriyle geometrik geçme örneklerini içermektedir.

Anadolu Selçuklu sanat dönemindeki minberlerin başlıca temsilcileri şunlardır: XII. yüzyıl sonlarında yapılan ve XIII. yüzyılda büyük bir onarım geçiren Neccar İbrahim'in eseri Ankara Alâaddin Camii Minberi,2 Çorum Ulu Camii'nin abanoz ağacından ve çatma taklidi (sahte kündekâri) tekniği ile yapılmış olan minberi,3 Konya Alâaddin Camii'nin Ahlatlı Mengiberti'nin eseri olan ve Anadolu taş işçiliğinin merkezi Ahlat'a özgü ince dekorasyon sanatının ahşap üzerine uygulandığı 1155 tarihli minberi, Ankara Arslanhane (Ahi Şerafeddin) Camii'nin Neccar Mehmed'in eseri olan 1290 tarihli minberi, Ankara Kızılbey Mescidi'nin XIII. yüzyılın başlarına ait minberi, Afyon Ulu Camii'nin 1271 tarihli ve Neccar Emirhac'ın eseri olan minberi, Divriği Ulu Camii'nin 1240 tarihli İbrahim Oğlu Ahmet'in eseri olan ve yazı ustası Mehmed adının geçtiği minberi, Siirt Ulu Camii'nin 1214 tarihli ve Ankara Etnografya Müzesi'nde sergilenen minberi, vb.

Artuklulara ait olmasına rağmen Anadolu Selçuklu sanat dönemi içerisinde incelenen Harput Ulu Camii'nin XII. yüzyıl sonuna ait, halen Sare Hatun Camii'nde bulunan ağaç minberi, dörtlü düğüm motiflerinin içerdiği geometrik süslü bir minber örneğidir. Bu minberin üçgen biçimindeki yan aynalığında, sekizgen geçmelerin meydana getirdiği dörtlü düğüm motifleri ince rumi ve kıvrık dallarla zenginleştirilmiştir. XIII. yüzyıl sonlarına ait Ayaş Ulu Camii minberinin korkuluk şebekeleri ve Sivrihisar Ulu Camii minberinin köşk (taht) yan korkuluğu şebekesi, Artuklu eseri olan Harput Ulu Camii minber süslemesinin Selçuklulardaki devamını gösteren örneklerdir.

XII. yüzyıldan kalma erken minber örneklerinde ağaçtan kurulan ana yapı iskeletinin boşluklarını dolduran yüzeyler, ayrı ayrı parçalar halinde hazırlanmış, üzerleri ince kıvrık dallar ve rumilerle işlenmiş yıldızlar ve geometrik şekillerin, yuvalı ve dişli kenarlarının birbirlerine geçmesi şeklinde kapatılarak tamamlanmıştır. XIII. ve XIV. yüzyıllarda bu ayrı ayrı hazırlanmış parçalar, kalın tahta bloklar üzerine çakılarak yapı tamamlanmıştır. Süslemelerde geometrik ve bitkisel motiflerle yazı geniş bir yer tutmuştur.

Anadolu Selçuklularına ait rahleler, ağaç işçiliğinin bir diğer kolunu oluşturmaktadır. Ahşap üzerinde çevresi oyulan palmet, lotus ve kıvrık dallardan meydana gelen desenler uçlarından birbirine tutturulmak suretiyle ortaya değişik kompozisyonlar konmuştur. Bu şekilde tezyin edilen rahleler, ortadaki geçme dişlerle açılır kapanır şekilde yapılmışlardır. Rahleler genellikle girift oyma yarım ve tam palmet yapraklı arabeskler, neshi yazılı ayetler, sureler, daha ender olarak kûfi yazılarla bezenmiştir. Ayak kısımlarında arabesk desenin çoğu kez ajur tekniğinde, dantel gibi işlendiği dikkati çeker. Konya Mevlana Müzesi'nde bulunan bir rahle örneğinde de olduğu gibi, ince geometrik bir ağ ve sadece kûfi yazıyla bezeli olan rahle örnekleri çok enderdir.

Selçuklular bazı yapılarında ahşap sütun başlıkları, konsollar ve kirişler üzerine boya ile bezeme yapmak suretiyle yeni bir tekniğin ürünlerini de ortaya koymuşlardır. Afyon Ulu Camii, Beyşehir Eşrefoğlu Camii, Kastamonu Candaroğlu Mahmud Bey Camii ve Ankara'daki bazı mescidlerde görülen4 bu teknikte de, yıldız, altıgen, üçgen ve stilize edilmiş arabesk motifleri kullanılmıştır. Yine 1273 tarihli Afyon Ulu Camii'nin ahşap konsol, kiriş, sütun ve sütun başlıklarında, 1289 tarihli Ankara Arslanhane Camii'nin konsol ve sütunlarında, 1275 tarihli Sivrihisar Ulu Camii'nin ahşap sütun gövdelerinde oyma tekniği ile yapılmış süslemeler de göze çarpar.

Anadolu Selçuklularının ahşap işçiliği Beylikler Devri'nde de aynı üslup, teknik ve işçilikle devam etmiştir. Beylikler dönemi ahşap işçiliğine en güzel örnek Aydınoğlu Mehmed Bey'in Birgi Ulu Camii minberidir (Resim: 3). 1312 tarihli Birgi Ulu Camii'nin minberi, caminin inşasından 10 yıl sonra yani 1322 yılında yapılmıştır.5 Tamamen ceviz ağacından yapılmış olan minberin sonradan bazı kısımları yaldızla boyanmıştır. Kündekâri tekniği ile yapılmış olan minberin üzerinde ayrıca oyma tekniği olarak ahşap sanatında kullanılan düz satıhlı derin oyma, şebekeli oyma tekniklerinin hemen hepsini tespit etmek mümkündür. Kapı üzerindeki taç, çok ince kıvrık dallar, rumi ve palmetlerle şebekeli oyma tekniğiyle, yan aynalıklar ve şerefe altı Kündekâri tekniği ile, kitabelerin bir kısmı çift katlı kabartma tekniği ile, minber kapı kanatları, bordürler ve Kündekâri parçalar içindeki motifler yuvarlak satıhlı

derin oyma ile işlenmiştir. Kündekâri tekniği ile işlenmiş yan aynalıklardaki pano, merkezleri birbirini dik kesen ve teğet olan daireler üzerinde sekizgen yıldızlarla, bunların etrafındaki beşgen yıldızlarla altıgen parçalardan meydana gelir. Şerefe altı ise, merkezinde ongen yıldızların olduğu geometrik desenin çizgilerinin kesiştiği alanlar içinde kalan yıldız, altıgen ve sekizgenler üzerinde değişik rumi tezyinatları ihtiva eder.

Selçuklu ve Beylikler dönemi ahşap eserlerinde uygulanan teknikler arasında üslup farklılığını ortaya koyabilecek ayrıcalıklar yoktur dersek yeridir. Farklılık sadece ayrı bölgelerde veri yoğunluğunun artmasındandır. Bir üslubun hakimiyet sınırlarını çizmek zordur. Çünkü ustaların büyük bir kısmının gezici olduklarını ve Anadolu için kozmopolit bir sanat görüşünün taşıyıcıları olduklarını kabul etmek daha doğru olur.6

Araştırmalar, XIII. yüzyılın sonlarında Ankara'nın, ahşap işçilik açısından büyük bir önem kazandığını ve önemli bir "ağaç işçiliği merkezi" durumunda bulunduğunu kanıtlamaktadır. Bu dönemde pek çok olduğu belirtilen Ankara atölyeleri arasında bir Mehmet Usta Atölyesi olduğu da ifade edilmektedir.7 Anadolu'nun çeşitli şehirlerindeki eserlerde Ankara okulundan yetişmiş ahşap ustalarının adları geçmektedir. Bunlar; Ebubekir oğlu Muhammed, Mahmud oğlu Nakkaş ve Abdullah oğlu Davut gibi neccar isimleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Ankara Etnografya Müzesi'nde teşhir edilen Ürgüp'ün Damsa Köyü Taşkın Paşa Camii'ne ait mihrap, Anadolu'daki tek ahşap mihrap özelliği taşımaktadır (Resim: 4).

Selçukluların ahşap işçiliğini, Osmanlılar en yüksek düzeye ulaştırmışlardır. Osmanlı dönemi ahşap sanatında yaygın olarak kullanılan ağaç türleri; ceviz, şimşir, ıhlamur, meşe, elma, armut ve sedir gibi yerli ağaçlardır. Bunların yanı sıra yer yer dışarıdan getirilen gül ve abanoz gibi tropikal ağaçlar da kullanılmıştır. Osmanlı ağaç ustalarının da Selçuklu ve Beylikler dönemlerinde olduğu gibi oyma (kabartma), şebekeli oyma ve kündekâri (geçme) tekniklerine ağırlık verdikleri görülmektedir. Osmanlı ağaç ustaları kendilerinden önce kullanılan tekniklere bir yenilik getirmemiş olmakla birlikte, çok değişik üsluplarla göze daha hoş gelen zengin kompozisyonlar üretmişlerdir. Ayrıca kündekâri tekniğinde yaptıkları ahşap süslemelere, sedef ve bağa kakma süslerle zenginlik katmışlardır. Bezemelerde Anadolu Selçuklu döneminde daha yaygın bir biçimde kullanılan rumi ve palmet motiflerinin yanı sıra doğada bulunan diğer bitki motiflerinin de ağırlık kazandığı görülmektedir.

XV. yüzyıl Osmanlı ahşap işçiliği örneklerinde kompozisyonlar bitkisel süslerin yanında kitabeler ve geometrik şekillerle de zenginleştirilerek daha değişik bir görünüm kazanmıştır. Edirne Beyazıt Camii, Topkapı Sarayı Hazine Dairesi kapıları ve Ankara Etnografya Müzesi'nde muhafaza edilen çeşitli kapı örnekleri, Osmanlı ahşap işçiliğinin teknik, kompozisyon ve motifler açısından en kayda değer örnekleri olup, XV. yüzyıl Osmanlı ahşap oyma sanatının karakterini de ortaya koymaktadırlar. Osmanlılar oyma ve sedef kakma işçilikte rumili bezemelerin yanında dört yapraklı yonca motifine de yaygın bir biçimde yer vermişlerdir.

XVI. yüzyıl Osmanlı ağaç işçiliğinde çiçekli bezemenin bütün yüzeyi kapladığı ve rumilerle daha karmaşık bir hal aldığı açıkça gözlenir. Bu karmaşık üsluptaki ahşap süsleme tekniğini en iyi açıklayan örnekler, Topkapı Sarayı Bağdat ve Revan Köşklerinin kapılarında görülür. Ayrıca bu kapılarda, o zamana kadar ahşap işçilikte motif olarak rastlanmayan çintemani (üç top) motifine de yer verilmiş ve kompozisyon fildişi kakma yazı frizleriyle tamamlanmıştır. Yine XVI. yüzyıl, Türk ahşap işçiliği açısından çok önemli bir dönem olmuştur. Zira, bu yüzyılda Topkapı Sarayı'nda ahşap işçilikle ilgili atölyeler kurulmuş ve Türk ağaç işçiliğinde şah eser sayılacak örneklere imza atan pek çok usta bu atölyelerden yetişmiştir.

XVII-XVIII. yüzyıllar arasında bir takım ilave tekniklerle ahşap tezyinatın zenginleştirilmesi yoluna gidildiğine tanık olunmaktadır. Ahşap eserlere sedef, bağa ve fildişi gibi elemanlar kakma yöntemiyle uygulanmak suretiyle daha renkli ve canlı bir görünüm elde edilmeye çalışılmıştır. 1730'lu yıllardan itibaren başlayan Batılılaşma rüzgarları etkisini her alanda olduğu gibi ahşap işçilikte de göstermiş, bu da Avrupa'nın Barok ve Rokoko üsluplarına ait motiflerin ahşap tezyinatta yer almasına neden olmuştur. Yine bu dönemde sedef mozaik tekniğinin yaygınlaştığı görülmektedir.

XIX. yüzyılda ahşap üzerine Edirnekâri boya bezeme uygulandığı ve bu yöntemin de daha çok, trabzan ayaklarında, dolap kapaklarında, çekmecelerde ve tavan göbeklerinde yer aldığı görülmektedir.

Anadolu'da konstrüktürel eleman olarak sadece taş değil, ahşap da kullanılmıştır. En önemli konstrüktürel elemanlar olan taşıyıcı ayaklar ve örtü, pek çok yapıda ahşaptandır ki, bunlara sanat tarihi dilinde ahşap destekli veya ahşap tavanlı camiler (düz dam örtülü camiler) denir. Ahşap camilerin ilk örnekleri XIII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da görülür. Afyon Ulu Camii, Sivrihisar Ulu Camii, Ankara Arslanhane Camii ve Beyşehir Eşrefoğlu Camii ahşap camilerin en güzel örneklerindendirler. Ahşap camilerde kirişleme yöntemiyle yapılan ahşap tavanlar, yine ahşap sütunlarla desteklenmiş, üzerlerine de stalaktitli ve zengin süslemeli başlıklar yerleştirilmiştir. 1711 tarihli Ardahan Müderris İbrahim Efendi Camii ahşap tavanlı camilerin Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki en önemli temsilcilerinden biri olarak karşımıza çıkar.

Kübik alt yapı üzerine dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiş olan Müderris İbrahim Efendi Camii'nin ahşap kapı kanatlarında oyma-kabartma tekniğinde işlenmiş baklava motiflerine yer verilmiştir. Aynı cami, iki yanda iki yuvarlak ahşap sütunla desteklenen düz bir ahşap tavanla örtülüdür. Bu ahşap tavanın ortasında bir göbek, göbek kısmının ortasında ise, kandil asmak için bir sarkıt bulunur. Söz konusu tavan göbeği, çevresi çubuk biçiminde hatlarla belirlenmiş iki kare zeminin merkezinde yer alan iç içe sekiz kollu bir yıldız motifi ile süslüdür. Müderris İbrahim Efendi Camii'nin ahşap desteklerinin üzerinde de aşağıya bakan kısımları volüt biçiminde çentilmiş ahşap atkılar, ahşap sütun gövdelerinde ise, oyma tekniğinde işlenmiş bitkisel motifler yer alır.

Ahşap camilerde, XVIII. yüzyıldan itibaren başlayan ve XIX. yüzyıla doğru etki alanını bütün Anadolu'ya yayan üslup değişikliğinin etkileri de görülür. Bu camilerin ahşaptan yapılma vaaz

kürsüsü, minber, tavan göbeği ve sütun başlıklarında yoğunlaşan ahşap işçilikte, stilize edilmiş çiçek ve yaprak motifleri ve bunların dallarından oluşan tezyinatlar dekorasyonun esasını oluşturmaktadır. Batılı etkilerin bölgesel sanat anlayışlarıyla kaynaştırılarak vücuda getirildiği bu işçiliğe en güzel örnekler, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Ardahan ve Kars bölgelerinde karşımıza çıkmaktadır. Ardahan'daki 1861 tarihli Derviş Bey Camii, Çıldır/Doğruyol (Cala) Nahiyesi Camii (Resim: 5) Doğu Anadolu'daki geç devir Osmanlı ahşap işçiliğinin zengin örneklerini ve üslup değişiminin bölgesel anlayışla kaynaşımını sunmaktadırlar. Doğruyol (Cala) Nahiyesi Camii'nin ahşaptan yapılmış bütün unsurlarında, bitkisel motiflerin ağırlık kazandığı bir tezyinat göze çarpar. Minber giriş alınlığında yer alan akant yaprakları ve bitki dallarından oluşan dekorasyon Osmanlı'nın son dönemlerindeki Batılı etkilerle birlikte değişen sanat üslubunu çok açık bir şekilde sergilemektedir. Aynı caminin vaaz kürsüsünün gövdesi, yatay bordürlere bölünmüş olup, her bordürde farklı geometrik ve bitkisel tezyinat uygulanmıştır. Oyma (kabartma) tekniğinde işlenmiş motifler, oldukça girift bir kompozisyon sergilemektedir. Ahşap taşıyıcıların gövdelerinin üst kısımlarında, oyma tekniği ile yapılmış geometrik ve bitkisel motiflerin oluşturduğu zengin kompozisyonlar yer almaktadır (Resim: 6-7). Bu süslemeler arasında iki bitki dalı arasında ibrik motifi, düğümlü geçme motifleri, geometrik işlemeli kare ve daire biçimli madalyonlar, bir vazodan çıkan lale motifleri dikkati çeken örneklerdir.

Ahşap, sadece camilerde değil sivil mimarlık örneklerinde de asıl yapı elemanı olarak kullanılmıştır. İstanbul'daki yalılar, konaklar ve köşklerin yanı sıra Ankara, Kütahya, Kula, Safranbolu, Mudurnu, Erzurum, Gaziantep vb. evleri ahşap yapı sanatının en güzel örneklerini teşkil etmektedirler. Ahşaptan yapılma sivil mimarlık örneklerinin özellikle tavan, yüklük, çiçeklik, dolap kapağı, terek vb. kısımlarında Türk ahşap işçiliğinin zengin teknik ve motif örnekleriyle karşılaşmak mümkündür. Erzurum'dan XIX. yüzyıl başlarına ait Hanağasıgil Evi'nin selamlık tavanı (Resim: 8-9) bunun en güzel örneğidir. Oyma tekniğiyle ayrı ayrı işlenmiş bitkisel motiflerin tavana çakılarak tutturulması suretiyle oluşturulmuş çarkıfelekli tavanın ahşap dekorasyonu, Türk ahşap oymacılık sanatının ince estetik zevkini ve Türkün sanat hünerini sergilemektedir.

Benzer özelliklerdeki süslemeleri diğer Erzurum Evlerinin tandır evi raflarında, yüklüklerinde, çiçekliklerinde ve selamlık tavanlarında bulabilmek mümkündür. Çıldır'a bağlı Taşdeğirmen (Çamdura) köyündeki 1865 tarihli Celal Çelik Evi, Batılı etkilerle bölgesel anlayışın kaynaştırılarak oluşturulduğu Türk ahşap işçiliğine güzel bir örnek teşkil eder (Resim: 10). Evin misafir odasının doğu ve batı yönlerinde bulunan oturma sekileri, terekler, dolap, yüklük ve kandillikler tamamen ahşap malzemeden yapılmış olup, Türk ahşap oymacılık sanatının bitkisel örneklerinin sergilendiği zengin bir kompozisyon sergilemektedirler. Oyma tekniği ile tek tek işlenen bitkisel motifler, zemine yapıştırılmak suretiyle ince bir dekorasyon meydana getirilmiştir.

Özellikle sivil mimari örneklerinin ahşap dekorasyonunda sıkça karşımıza çıkan bir hususiyette; kökeni Orta Asya ahşap, metal ve kemik işleme sanatındaki Avrasya hayvan stiline kadar giden figürlü bezemenin, sıkça kullanılmasıdır. Bunun en güzel örneklerinden birkaçı, Çıldır'ın Yukarı

Cambaz köyündeki 1794 tarihli İsmail Ağa Konağı'nın ahır bölümündeki ahşaptan at figürü biçiminde işlemelerde karşımıza çıkar.

Bu figürler, Hun sanatına kadar uzanan köklü bir geleneğin, XVIII. yüzyıl sonlarında ahşaba yansımış biçimi olarak görülür. Bu uygulamanın değişik bir varyasyonunu, Altaylar'da II. Pazırık Kurganı'ndan çıkan, masa ayakları olarak yapılmış kaplan veya pars figürü biçimindeki ahşap işlemelerde görebilmekteyiz.

Yine Çıldır'a bağlı Öncül köyündeki XVIII. yüzyıl sonlarına ait Cemal Havuz Evi'ndeki figürlü bezemeler, figürlü ahşap süslemenin başka bir örneğini oluşturur. Aydınlatması bacadan sağlanan evin misafir odasının tavanı, ocak nişi ve raflarının bulunduğu kuzey duvarı ve ahşap destekleri zengin bitkisel motifler içeren tezyinata sahiptir.

Kuzey duvarın üst kısmı bitkisel motifli yatay bir bordürle nihayetlenmektedir. Bu bordürün üstünde yan yana üç pano yer almaktadır. Yatay bordürün ortasında çiçek motifli yuvarlak bir madalyon ve bunun iki yanında ise, sözünü etmeye çalıştığımız ön ayaklarını yukarı kaldırmış birer aslan figürü işlenmiştir. Aslan figürü de İslam öncesi Türk sanatlarında, özellikle maden ve ahşap sanatında sevilerek kullanılan bir figür olup, İslamî devirde de taş, ahşap, maden ve hatta çini sanatında eski Türk geleneğinin ve kültürünün bir uzantısı olarak kullanılmaya devam etmiştir.

Türk ahşap işçiliğinde ev araç-gereci ve süs eşyası yapımı da üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Anadolu'nun özellikle ağaç elde edebilmenin daha kolay olduğu ormanlık bölgelerinde ev araç-gereci, baston ve süs eşyası yapımının yaygınlık kazandığı ve bunun ustalarının yetiştiği görülmektedir. Gümüşhane ili'ne bağlı Kürtün ilçesi ve çevresi8 bu alana güzel bir örnek oluşturmaktadır. Yörede şimşir ve ceviz gibi sert ve dayanıklı ağaçların yaygın olması, burada bu geleneksel ahşap araç-gereç yapımını sürekli kılmıştır.

Günümüzde bu sanat dalıyla uğraşanlar az sayıda olsa da özellikle bazı atölyelerde küçük ev eşyası niteliğindeki sandık, beşik, çekmece gibi ev mobilyacılığından (Resim: 11) fıçı, bidon, yayık, atkı, yaba, oklava, pişirgeç, sini, kasnak, kalbur, havan, tokaç, kaşık, kepçe, çatal, merdane, et ve ekmek tahtalarına kadar çeşitli ev gereçlerinin (Resim: 12) üretimleri yapılmaktadır. Bunlara ilaveten usta eller evlerde ve bürolarda kullanılmak üzere kalemlik, yazı altlığı, isimlik, duvar levhası vb. gibi süs ve kullanım eşyaları ile beşik, çeşitli hayvan şekilleri, yelkenli, tarak, tekerlekli çocuk yürüteçleri, cami modelleri gibi oyuncak üretimlerini de gerçekleştirmektedirler. Bu üretimlerin büyük bir kısmı oyma-kabartma yöntemiyle ustalarının hünerli elleriyle yapılmakta, bir kısmı da torna, planya, hızar, el testeresi vb. gibi modern aletler kullanılarak yapılmaktadır.

Görüldüğü gibi ahşap sanatı, İslam öncesi Türk sanatlarında erken örneklerini vermiş ve giderek İslam ülkelerinin çoğunda büyük önem kazanmış bir sanat dalıdır. Anadolu'da Selçuklular ile gelişip kendine özgü bir niteliğe ulaşmış olan bu sanat, Osmanlılarda da zengin örneklerle yaygınlaştırılarak

kullanılmış ve günümüzde de küçük el sanatlarında varlığını devam ettirmeye çalışan bir sanat olmuştur.

1Erdem, Y., "Türk Sanatında Ağaç İşçiliği", Antika, Sayı: VI, 1975, s. 10; Öney, G.; Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları, Ankara, 1978, s. 116-117.

2Oral, M. Z.; "Ahşap Minberler", Vakıflar Dergisi, Sayı: V, Ankara, 1962, s. 34; Öney, G.; Ankara'da Türk Devri Yapıları, Ankara, 1971, s. 19-20.

3Karamağaralı, H.; "Çorum Ulu Camii'ndeki Minber", İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı II, İstanbul 1965, s. 119-120.

4Yücel, E.; "Ahşap" mad., T. D. V. İslam Ansiklopedisi, C. II, İstanbul 1989, s. 182.

5Bayat, A. H.; "Birgi Ulu Camii Minberi (712/1322)", Vakıflar Dergisi, Sayı:: XXII, Ankara, 1999, s. 135.

6Yücel, E.; "Türk Sanatında Ağaç İşçiliği", Antika, Sayı: VI, 1975, s. 10; Önel, G., Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları, Ankara, 1978, s. 116-117; Bayat, A. H.; "Birgi Ulu Camii Minberi (712/1322)", Vakıflar Dergisi, Sayı: XXII, Ankara, 1991, s. 135.

7Bayburtluoğlu, Z.; Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Erzurum, 1993, s. 46-47; Karamağaralı, H.; "Çorum Ulu Camii'ndeki Minber", İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı III, İstanbul, 1965, s. 126.

8Gündoğdu, H.; "Kürtün ve Çevresinde El Sanatları-II", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı: VI, Erzurum, 200, s. 36-37.

AĞAOĞLU, M.; "Unpublished Wooden Doors of the Seljuk period", Parnassus, X, 1938.

AĞAOĞLU, M.; "Eine Holz-Maksura aus der Seldschukenzeit", Josef Strzygowski Festschrift, Klangenfurt, 1932, s. 7-9.

AKYURT, Y.; "Konya Asar-ı Atika Müzesinde Mevlâna Celaleddin-i Rumi'nin Sandukası", Türk Tarih-Arkeologya ve Etnografya Dergisi, III, 1966, s. 113-127.

ASLANAPA, O.; Turkisch Art and Architecture, London, 1971.

ASLANAPA, O.; Türk Sanatı, I, İstanbul, 1955.

ASLANAPA, O.; Türk Sanatı, II (Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar), İstanbul, 1973.

AŞAN, M. B.; "Harput Ulu Camii Minberi", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. I, Sayı: II, 1987, s. 29-56.

BAŞKAN, S.; "Ortaçağ Anadolu Türk Ahşap Sanatı", İlgi, Sayı: 42, 1985.

BAYAT, A. H.; "Birgi Ulu Camii Minberi (712/1322)", Vakıflar Dergisi, S. XXII., Ankara, 1991, s. 133-150.

BAYBURTLUOĞLU, Z.; Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Erzurum, 1993.

ÇAYIRDAĞ, M.; "Kayseri Ulu Cami Ahşap Minberi", Türk Etnografya Dergisi, XV, 1976, s. 55-64.

ÇULPAN, C.; Rahleler, İstanbul, 1968.

ÇULPAN, C.; Türk-İslam Oymacılık Sanatından: Selçuk Devri Bir Kur'an Rahlesi, İstanbul, 1960.

DEMİRİZ, Y.; "Anadolu Türk Sanatında Süsleme ve Küçük Sanatlar", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C. V, 1982, s. 8851-8886.

KARAMAĞARALI, B.; Ahlat Mezar Taşları, Ankara, 1972.

KARAMAĞARALI, H.; "Çorum Ulu Camii'ndeki Minber", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı, Sayı: III, İstanbul, 1965, s. 120-142.

KERAMETLİ, C.; "Osmanlı Devri Ağaç İşleri, Tahta Oyma, Sedef, Bağa ve Fildişi Kakmalar", TED, S. IV., 1962, s. 5-13.

KUNTER, H. B.; "Divrik'te Ulu Camii ve Turan Melik Darüşşifası", Ülkü, Sayı: 126, 1946.

KURAN, A., "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi", Malazgirt Armağanı, T. T. K. Yay., Ankara, 1972.

MAYER, L. A.; Islamic Woodcarves and Their Works, Geneva, 1958.

ORAL, M. Z.; "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", Vakıflar Dergisi, Sayı: V, Ankara, 1962, s. 23-77.

OTTO-DORN, K.; "Die Ulu Dschami in Sivrihisar", Anadolu, Sayı: IX, Ankara, 1965.

ÖGEL, B.; "Selçuklu Devri Anadolu Ağaç İşçiliği Hakkında Notlar", YAD, I., Ankara, 1956, s. 199-236.

ÖGEL, S.; Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, T. T. K. yay., Ankara, 1966.

ÖNDER, M.; Konya Müzesi Selçuklu Devri Taş ve Ahşab Eserler Seksiyonu Rehberi (İnce Minare), İstanbul, 1962.

ÖNDER, M.; Mevlana Müzesi Şaheserlerinden Mevlana'nın Sandukası, Konya, 1958.

ÖNDER, M.; The Museums of Turkey and Examples of the Masterpieces in the Museums, Türkiye İş Bankası Cultural Puplications, Ankara, 1983.

ÖNEY, G.; "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Devri Ahşap Teknikleri", Sanat Tarihi Yıllığı, III., İ. Ü. Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul, 1970, s. 135-149.

ÖNEY, G.; Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları, Ankara, 1978.

ÖNGE, Y.; "Anadolu Mimari Sanatında Ahşap Stalaktitli Sütun Başlıkları", Önasya, Sayı: 37, Ankara, 1968, s. 6-9.

SÖNMEZ, Z.; Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar, Ankara, 1989.

TUNÇAY, R.; "Türklerde Oyma Sanatı ve Edirne'deki İkinci Bayezıt Camii'nin Tahta Oyma Süslemeleri", Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı, Ankara, 1965, s. 255-256.

TÜRKOĞLU, S.; "Edirne Müzesindeki Edirnekâri Ağaç İşlemeleri", Türk Etnografya Dergisi, X, 1967, s. 67-74.

UĞURLU, E.; "Ankara Kızılbey Camii Minberi", TED, X., Ankara, 1967, s. 75-88.

ÜLGEN, A. S.; "Siirt Ulu Cami", Vakıflar Dergisi, V., Ankara, 1962.

YAZICI, M.; "Ankara Kızılbey Camii ve Türbesi", Ankara Sanat, C. II., Sayı: 23, Ankara, 1968.

YÜCEL, A.; "Ahşap" mad., T. D. V. İslam Ansiklopedisi, C. II, İstanbul, 1989, s. 181-183.

YÜCEL, E.; "Osmanlı Ağaç İşçiliği", Kültür ve Sanat, 5 Ocak 1977, s. 58-71.

YÜCEL, E.; "Selçuklu Ağaç İşçiliği", Sanat Dünyamız, S. IV, İstanbul, 1975, s. 2-10.

YÜCEL, E.; "Türk Mimarisinde Ağaç İşleri", Arkitekt, XXXVII, 1968, s. 21-26.

Türk Mimarisinde Yazı / Yrd. Doç. Dr. Abdülhamit Tüfekçioğlu [s.106-119]

Yüzüncüyıl Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Kültür aktarımında en önemli yere sahip olan yazı, herhangi bir ses ve diyalektik özellik olmadan iletişimi kurmayı sağlayan bütün işaretlere denmektedir. Bir başka ifadeyle, insanların, düşüncelerini başkalarına bildirmek için herhangi bir madde üzerinde çizmek, kazımak veya yazmak suretiyle kullandıkları şekil ve işaretlerin tamamına verilen addır.1

Yazı, geçmişteki kültürel oluşumun ve birikimin tanınmasına, değerlendirilmesine ve sonraki nesillere aktarılmasına imkân sağlayan belli başlı vasıtalardandır. İnsanlık tarihi kadar eski olan yazı, yüzyıllar boyunca gelişmiş ve sonuçta harflerden oluşan olgun bir alfabe hâline ulaşmıştır. Kaynağı ve harf şekilleri farklı olsa da, bütün toplumların meydana getirdiği ve ihtiyaçlarını karşılamada kullandıkları yazı, yüksek medeniyetlerin kurulmasına yol açmıştır.

Mimarî eserler, insanların barınma, savunma, ibâdet, eğitim, öğretim, ticaret, seyahat ve su gibi farklı ihtiyaçlarını karşılama amacıyla inşâ edilen yapıların tamamıdır. Dinî, askerî, sosyal ve toplumsal işlevlerin yanı sıra mimarî eserler, plan, malzeme, teknik, üzerindeki her türlü süsleme ve yazı ögeleriyle, insanlığın medenî ve kültürel gelişiminin boyutlarını anlamaya ve değerlendirmeye yardımcı olmaktadır.

Mimarîde yazı konusu ise belki de geçmiş hakkında gerçek bilgi elde edebilmenin en önemli belgeleri arasındadır. Kâğıt, parşömen, kumaş gibi çabuk yıpranan, yanıcı ve yok olma özelliği fazla olan malzeme üzerindeki yazılar ve belgeler, bu sebepler yüzünden maalesef günümüze oldukça zor ulaşmaktadır. İşte bu sebeple Türk Mimarîsinde Yazı konusu, Türk tarihine ait yazılı belge ve bilgilerin toplanıp değerlendirilmesi açısından ayrı bir öneme sahiptir.

Bu çalışmada öncelikle İslâm öncesi Türk mimarîsinde yazı özellikleri ele alınacaktır. Sonra da Türkler'in Müslümanlığı kabulüyle birlikte inşâ ettikleri yapılar üzerinde yer alan yazıların türleri ve içerikleri incelenecektir.

A. İslâm Öncesi Türk

Mimarîsinde Yazı

Türkler'in İslâm öncesi dönemlerde Budizm, Hıristiyanlık, Zerdüştlük ve Maniheizm gibi dinlere mensup olduğu bilinmektedir. Onlardan kalan tapınak, manastır ve mezar anıtı gibi yapılarda duvar resimlerinin hâkim olduğu görülmektedir.2

Türkler'e ait taş ve ahşap gibi malzemeler üzerine yazılmış en önemli kitâbeler, Göktürkler'den kalan yazıtlardır. Göktürk alfabesiyle taş malzemeye yazılmış bu kitâbeler, bugünkü Moğolistan Halk

Cumhuriyeti sınırlarında yer almaktadır. Orta Asya'da yaklaşık 550-744 yılları arasında 200 yıla yakın hüküm süren Göktürk Devleti'nin iki dönemine ait kitâbeler günümüze ulaşmıştır. Bunlardan birincisi, takrîben 581 yılında dikilen Bugut Âbidesi, Göktürk Kağanlığı'nın 572-580 yılları arasındaki devresine ışık tutmaktadır.3 Bu yazıt, Göktürk hânedânının resmî bir yazıtı olmasına rağmen Türk diliyle yazılmamıştır. Kitâbenin üç tarafı Soğdca, bir tarafı ise Sanskritçe yazılmıştır. Kitâbe, ismi başka kaynaklarda geçmeyen Magaz Tekin adında bir Türk şehzâdesinin mezar taşına aittir.4 Magaz Tekin, Bumin Kağan'ın oğlu ve Mugan Kağan'ın da kardeşidir. Bu anıt, "Boz kurttan süt emen elleri kesilmiş çocuğun kabartma resmi" anlamını taşıyan "Ergenekon Destanı" kabartmasını içermesi açısından da önemlidir.5

Bugut Âbidesi'nden sonra Türkler'e ait kitâbeler, 680-745 yılları arasında hüküm süren ikinci hânedan devresine ait "Bengü Taş (Ebedî Taş) "lardır. Bunlar, 687-692 yılları arasına tarihlenen Çoyren Kitâbesi, 719-720'de dikilen Ongin Kitâbesi, 723-725'te dikilen Köl-İç-Çor Kitâbesi, 724'te yazılan Tekeş Köl Todun İnisi Altun Tamgan Tarkan Kitâbesi, 732'de dikilen Köl Tigin Kitâbesi (Resim 1), 732-734 tarihleri arasında dikilen Tonyukuk Kitâbesi ve 735 yılında dikilen

Bilge Kağan Kitâbesi (Resim 2) 'dir. Bu kitâbeler, Göktürk alfabesiyle ve Göktürkçe diliyle yazılmış olup, aynı coğrafyada dikilmiş mezar taşlarıdır. Türk Milleti'ne ait Türk adının kitâbelerde geçen en erken tarihlileri, bu yazıtlarda (Orhun Âbideleri'nde) yer alması bakımından ayrı bir öneme sahiptir.6

744'te Göktürk Devleti'nin yıkılışı sonrasında yerine geçen Uygurlardan 750 tarihli Tes Kitâbesi, 741-753 yılları arasındaki olayları içeren Terh/Taryat Kitâbesi ve 759-760 tarihlerinde dikilen Şine-Usu Kitâbesi günümüze ulaşmıştır. Bunlar da Göktürkçe yazılmışlardır. Bu kitâbeler arasında özellikle Terh/Taryat Kitâbesi, Türkler'in yazın ve kışın oturdukları coğrafyanın sınırlarını, önemli şehirlerini, nehir ve dağ adlarını içermesinin yanı sıra Türk ordu teşkilâtına da ışık tutması açısında önemlidir. Günümüzde olduğu gibi o tarihlerde de ordunun onbaşı-yüzbaşı-tümenbaşı sıralamasıyla kademelendiği, kitâbeden öğrenilmektedir.

Uygurlar'a ait 821 yılı civarında dikilen Karabalgasun Kitâbesi ise Göktürkçe, Soğdca ve Çince olarak yazılmıştır. Kırgızlar'a ait Suci Kitâbesi de 840 yıllarından sonraya aittir.

İslâm öncesi Türk sanatının ve kültür tarihinin en önemli yazılı belgeleri durumundaki bu eserler, dönemin Türk yöneticilerinin mezar anıtlarıdır. Yazı tarihi açısından oldukça önemli olan bu kitâbeler, taş malzeme üzerine, oyma tekniğiyle yazılmıştır. Harflerin tipolojisi tek tek dikey karakterli şekil ve işaretlerden oluşmakta ve sağdan sola doğru sıralanmaktadır. Kelimeler arasında, kelimeleri birbirinden ayırmaya yarayan üst üste iki nokta kullanılmıştır. Çince, Göktürkçe, Soğdca ve Sankritçe dil farklılığı görülmektedir. Kitâbelerde her dönemin siyâsî olayları, yönetimin başında bulunan hükümdar ve unvanları, coğrafî yer adları, dağ ve nehir adları, gündelik yaşama dair izler, hayat ve ölüm sonrasına ait töreler, ay, yıl ve tarih gibi zaman kavramları yer almaktadır.7 Kitâbelerin her birinin yazıcısı bilinmese de Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarını, Köl Tigin'in atısı yani yeğeni Yolluğ

Tigin'in yazdığı, kitâbenin güney yüzünün son cümlesinde "…Ebedî taş hakkettirdim. (Burası) yakın bir mevki olduğundan ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde ebedî taş hakkettirdim, yazdırttım. Onu görüp öylece bilin (ve öğrenin). O taş (ı… hakkettirdim). Bu yazıyı yazan (Köl Tigin'in) yeğeni Yolluğ T (igin'dir)"8 ifadesiyle geçmektedir.

B. Türk-İslâm Dönemi

Mimarîsinde Yazı

Türk devletleri arasında İslâm dînini, devlet dîni olarak kabul eden ilk devlet, İdil (Volga) Bulgarları'dır. Bulgar hâkânı Almuş, 920-921 yılında Abbasî halîfesi el-Muktedir Billâh'a elçi göndererek, kendilerine İslâm dînini öğretmek üzere fakihler, ülkesinde câmiler ve istihkâm yapacak ustalar ve maddî yardım gönderilmesini istemiştir.9 Aynı tarihlerde Karahanlı Devleti'nin de İslâm'ı kabulüyle X. asırdan itibaren Orta Asya'da Türk toplulukları ve devletleri arasında Müslümanlık hızla yayılmaya başlamış ve buna paralel olarak başta câmi, mescit, medrese gibi Türk-İslâm dönemi mimarî eserlerinin inşâsı da gerçekleşmiştir.

Türkler, Müslüman olduktan sonra bu dînin kutsal kitabı olan Kur'ân-ı Kerim'i, dolayısıyla da Arap harflerini ve Arapçayı da öğrenmeye başlamışlardır. Yavaş yavaş gündelik hayatta ve ilmî faaliyetlerde yer almaya başlayan Arapça, bir süre Türkler'in Göktürk ve Uygur alfabeleriyle birlikte kullanılmıştır. Ancak tamamen dînî bir yapı olan câmiler, onların önceki dönemlerde mâbetlerini süsledikleri fresklerin yerini Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sözlerinden seçilmiş âyet ve hadis metinleri almaya başlamıştır. Böylece Türk mimarîsinde yazı hususu yeni bir anlam, muhtevâ, kimlik ve form kazanmıştır. Özellikle Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu Türkleri'nin Müslüman olmaları, kendi kültürlerindeki tezyînat anlayışının mimarîye yansımasında ve yazı ile süslemenin kaynaşmasında etkili olmuştur. Başta câmiler olmak üzere medrese, türbe, kervansaray gibi mimarî yapıların hemen çoğu, kartuş, madalyon ve kuşaklar hâlinde yazılarla süslenmeye başlanmıştır.

Yazının Türk-İslâm mimarîsinde yer aldığı ilk günden beri bazen süsleme (dekorasyon), bazen başlı başına bir sanat ve kimi zaman da tamamen tarihî önemi olan epigrafik bir belge niteliği taşıdığı görülmektedir. Böylece mimarîde yer alan yazı, başta ma'kılî, muhakkak, kûfî, celî sülüs, celî ta'lik gibi yazı türleri olmak üzere gerek süsleme ve gerekse işlev açısından sanat tarihi ve diğer alanlar için en önemli malzemeyi oluşturmuştur.

İçeriği ne olursa olsun, taş, tuğla, mermer, çini, ahşap, alçı, metal gibi malzeme üzerinde mimarîde yer alan bütün yazılar, kitâbe terimiyle de adlandırılmaktadır.10 Ancak dar ve yaygın anlamda kitâbe, daha çok binânın kimin tarafından yaptırıldığı, ne zaman, hangi amaçla ve kime inşâ ettirildiği, tarih boyunca kimler tarafından kullanıldığı, işlevine yönelik özellikleri, inşâsını izleyen yıllarda geçirdiği onarım ve yenilenmelerin tarih ve nitelikleri gibi daha birçok konuyu açıklayan ve taş, tuğla, çini, ahşap ve metal gibi malzemelerin üzerine işlenen yazılardır.

Bir mimarî eserdeki yazıların tamamı, o eserin yapısında gizlenmiş dînî, tarihî, kültürel, ekonomik ve sosyolojik etkenleri yansıtan en önemli ve güvenilir belgelerdir. Bu yazılar kronolojiyi de içerdiğinden, devletlerin ilerleme, duraklama, gerileme ve yıkılma dönemlerini tespit etmeye de yardımcı olabilmektedir.

1. Türk-İslâm Mimarîsinde

Kullanılan Yazı Türleri

Yazı türlerinin oluşumunda, yazı malzemelerinin farklılığının yanı sıra sanatkârların daima güzel olanı tercih ederek bunu teşvik etmeleri ve zamanın ihtiyacına göre en uygun yazı kompozisyonunu geliştirmeleri etkili olmuştur. Ayrıca mimarînin fizikî büyüklüğü, yazıların da uzaktan görülebilmesi ve okunabilmesi amacıyla iri (celî) yazılmasını gerekli kılmıştır. Türk-İslâm mimarîsinde görülen belli başlı yazı türleri ve özellikleri şunlardır:

Ma'kılî: Bu yazı türünde harflerin hepsi düz, köşeli, geometrik ve donuktur. Harfler sert ve keskin görünüme sahiptir. Mim, vav, fe, kaf, he gibi gözlü harflerin başları düzgün kareler hâlinde yazılmaktadır. Bu yazı türüne Hatt-ı Satrancılî adı da verilmektedir.11 Daha çok mimarîye bağlı olan bu yazı, el ve kalem hareketleri yerine cetvel, gönye, pergel gibi mimar âletleriyle çizilerek yapılır. Harfler arasında özellikle hareke kullanılmayıp noktaya ise çok az yer verilmektedir.

Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu devletlerinin mimarîsinde inşâ malzemesinin kerpiç ve tuğla olması, dış ve iç mekân yüzeylerinde bu malzemelerin farklı diziliş şekilleriyle ma'kılî yazıyı da yaygın biçimde kullanmalarına imkân sağlamıştır. Karahanlı Devleti'ne ait Namazgâh Câmii (1119-1120) 'nin mihrap duvarındaki bordürde, Büyük Selçuklu Devleti'ne ait Isfahan Mescid-i Cumâ (1072-1092) 'sının portalinde, Isfahan Gez Câmii (XII. yy.) mihrâbiyesinde (Resim 3), İlhanlı devrine ait Natanz Hânikâhı (1316-17) portalinde, Mardin Ulu Câmi (1176-1180) minâresinde, Anadolu Selçuklu dönemi yapısı olan Konya Karatay Medresesi (1251) kubbesi, Konya İnce Minâreli Medrese (1258) kubbesi, Aksaray Sultan Hanı (1229) portali ve Sivas Çifte Minâreli Medrese (1271) minâresi, ma'kılî yazının görüldüğü yapılardan bazılarıdır.

Beylikler dönemine ait Beyşehir Eşrefoğlu Câmii (1297)'nin minberine ait ahşap kapıda da dört halîfenin adları ma'kılî yazı ile işlenmiştir. Erken dönem Osmanlı yapısı olan Muğla-Milas Fîruz Bey Câmii (1394) 'nin taç kapısının alınlığında "Muhammed" lafzı ve Bursa Yıldırım Câmii (1400) 'nin kuzey cephesi pencere sövelerinde altıgenler içinde "Ali" ibâreleri görülmektedir. "Ali" kompozisyonlarının aynısı, 1443-1444 tarihli Edirne-Uzunköprü'nün kemerlerinde, Aydınoğulları dönemine ait Selçuk İsa Bey Câmii (1374) 'nde ve Akşehir Ulu Câmi (1213) mihrâbında da yer almaktadır. Ayrıca Amasya Bayezid Paşa Câmii (1414) revâkında kuşak hâlinde "el-hamdü lillâh" lafzı, Edirne Şah Melek Paşa Câmii (1429) portali bordürlerinde "Allâhü Ganiyyün" cümlesi, İstanbul Sultan II. Bayezid Câmii (1505) 'nin minâre kâidelerinde "el-hamdü lillâh" ve İhlâs sûresinin tamamı (Resim 4), Van Hüsrev Paşa Câmii (1567) 'nin minâre kâidesinde "Allah-Muhammed" lafızları, Bitli

Ulu Câmi (1150) ’nin minâre kâidesinde “Bi’smi’llâhi’r-rahmâni’r-rahîm” ibâresi ma’kılî yazı türüyle yazılmıştır.

Burada anılan Amasya Bayezid Paşa Câmii revâkı, Bitlis Ulu Câmi ve İstanbul Sultan II. Bayezid Câmii minâre kâidelerindeki gibi bazı örneklerde dikey harflerin uzantılarıyla geometrik desenlerin de meydana getirildiği görülmektedir.

Kûfî: Bu yazı türünde harfler, hem düz ve hem de yuvarlak özelliklere sahiptir. Yuvarlak karakterlerin bulunması yönüyle ma’kılî yazıdan farklılık göstermektedir. Gözlü ve başlı harfler, üçgene benzer şekilde yapılmaktadır. Yazma ve yapma kûfî olarak iki kısımda değerlendirilebilir. Kamış kalem ve el hareketleriyle yazılıp harfler arasında ve uçlarında süsleme özellikleri bulunmayan türüne yazma kûfî denilmektedir. Bu türde yuvarlak kısımlar ve eğri çizgiler daha çoktur. Diğer tür ise ma’kılî gibi mimar âletleriyle çizilerek meydana getirilen yapma kûfî türüdür. Harfler daha keskin ve köşeli olup, harf uçlarında tezyînî unsurlar yoğundur. Dikey harflerin uzantılarında geçmeler, düğümler, kilitlenmeler ve dolanmalarla geometrik motifler oluşturulmaktadır. Harfler arasında görülen bu motiflerin yoğunluğuna göre çiçekli kûfî, örgülü kûfî ve yapraklı kûfî (ya da başka bir ifadeyle her üç türüne topluca tezyînî kûfî) adları da verilmektedir.12

Özellikle Anadolu Selçuklu Devleti öncesinde mimarîde en yaygın kullanılan yazı türü yapma kûfî ve tezyînî kûfîdir. Harflerin baş ve sonlarının uçlarına rûmî, palmet, çiçek ve yaprak gibi bitkisel motiflerin işlenmesiyle çiçekli kûfî; elif, lâm, tı, kef gibi dikey uzantıları bulunan harflerin ortalarında düğüm ve geçmelerin yapılmasıyla da örgülü kûfî türleri yapılmıştır. Fakat bütün motiflerin ortak özelliği, harfler arasında boşlukları doldurmak, dengeyi ve âhengi sağlamaktadır. Harfler bizzat kalemle yazılmadığı için kalem hareketleri ve cereyânı bulunmamaktadır. Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu devletlerinde bu tür kûfîler daha çok tuğla, kerpiç, alçı ve çini malzemeye işlenmiş, Anadolu’da ise ahşap, sırlı tuğla, taş, mermer ve çiniye uygulanmıştır.

Karahanlılar dönemine ait Özkent Celâleddin Hüseyin Türbesi’nin (1152) portalinde, Şah Fâzıl Türbesi’nin iç mekânında, Gazneliler döneminde inşâ edilen Sultan III. Mesud minâresinde, Gülpâyegân minâresinde (Resim 5), Aslan Câzib Türbesi’nin içinde kubbe kasnağında ve pencere alınlıklarında, Leşker-i Bâzâr Sarayı’nın taht salonunda, Ribat-ı Mâhî’nin eyvanlarında tuğladan kesilen parçalarla işlenmiş tezyînî kûfîler görülmektedir. Büyük Selçuklu yapıları olan Hargird Nizâmiye Medresesi, Damgan Çihil Duhterân minâresi (Resim 6) ve Afganistan’da İmam Hurd Türbesi’nde bol miktarda tezyînî kûfî örnekleri bulunmaktadır.

Anadolu’da inşâ edilmiş yapılar arasında özellikle Diyarbakır Ulu Câmi (1091-92) revaklarında (Resim 7), Diyarbakır surlarındaki Sultan Melikşah Burcu’nda, Bitlis Ulu Câmi (1150) inşâ kitâbesinde, Divriği Kale Câmii (1080) portalinde, Kayseri Gülük Câmii (1207) mihrâbında, Sivas İzzeddin Keykâvus Türbesi (1220) ’nde, Konya Alâaddin Câmii (1220) mihrâbının kitâbeliğinde, Tercan Mama Hâtun Türbesi (XIII. yüzyıl) portalinde, Konya Karatay Medresesi kubbe kasnağında, Sivas Gök Medrese (1271) mihrâbında ve Erzurum Kale Mescidi (1124-1132) minâresi gibi daha birçok yapıda

tezyînî kûfîye yer verilmiştir.13 Bunların dışında Ahlat,14 Erciş Çelebibağı15 ve civarındaki bu döneme ait mezar taşlarında kûfînin örgülü, çiçekli ve yapraklı tarzlarıyla işlenmiş zengin örnekler bulunmaktadır.

Osmanlı dönemindeki yapılar arasında İznik Yeşil Câmi'nin (1378-1392) mihrap kitâbeliği ile son cemaat yeri pencere alınlığında, Bursa Ulu Câmi (1400) minberinde, Bursa Yeşil Câmi (1419) pencere alınlıklarında, Bursa Yeşil Türbe (1421) portalinin sol mihrâbiye bordüründe, Edirne Üç Şerefeli Câmi revaklı avlu kubbelerinde, Gebze Çoban Mustafa Paşa Câmii mihrâbı ile son cemaat yerinde ve İstanbul Kadıköy Zühdü Paşa Câmii gibi yapılarda kullanılmıştır.

Celî Sülüs: Sülüs, 3-4 mm. ölçülerinde açılmış kamış kalemle yazılan ve bütün harfleri yuvarlak ve eğri karaktere sahip olan bir yazı türüdür. Daha çok kitap yazımında ölçüsü 3-4 mm. olan sülüs, mimarî eserlerin büyüklük ve ihtişamına paralel olarak uzaktan görülebilme ve okunabilme amacıyla celî (=iri) yazılır. Harflerindeki yuvarlak, yumuşak ve eğri çizgilerin yoğunluğuyla birlikte farklı malzeme türlerine ve değişik kompozisyonlar oluşturmaya en uygun yazı, celî sülüstür. Çünkü el ve kalemle yazılmakta ve harflerin formu, terkîbi, âhengi ve gelişimi rahatlıkla takip edilebilmektedir. İnşâ kitâbeleri, kuşak yazıları, müsennâ istifler ve tuğralar çoğunlukla celî sülüs ile yazılmıştır.

Celî sülüs yazının özellikle Anadolu Türk mimarîsinde daha yaygın kullanım alanı bulmasıyla ma'kılî ve tezyînî kûfî yazı türlerinin kullanımı azalarak devam etmiştir. Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu devletleri dönemi yapılarındaki celî sülüsler, tezyînî kûfîde olduğu gibi zemininde ve harflere bitişik halde kıvrık dal helezon ve rûmîlerle süslenmiştir. Türk mimarîsinde celî sülüs yazıya ilk kez Karahanlı dönemi yapısı olan Muhammed b. Nasr Türbesi (1012) portalinde rastlanmaktadır. Büyük Selçuklu dönemi yapılarında ise celî sülüs biraz daha fazla kullanılmıştır. Örneğin Ardistan Mescid-i Cumâsı (1158-1160) tromplarının alt kısımlarında (Resim 8) ve Belh Devletâbâd Minâresi'nde (1108-1109) celî sülüslere yer verilmiştir.

Başta Diyarbakır surları Yedi Kardiş Burcu kitâbesi (Resim 9) olmak üzere Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemi mimarî yapıları arasında Konya Alâaddin Câmii mihrâbında, Konya Sırçalı Medrese mihrâbında, Antalya Atabey Armağan Medresesi inşâ kitâbesinde (Resim 10), Beyşehir Eşrefoğlu Câmii mihrâbında, Konya İnce Minâreli Medrese portalinde, Konya Karatay Medresesi taç kapısında, Konya Sâhib Ata Câmii portalinde (Resim 11), Ankara Aslanhâne Câmii mihrâbında, Aydınoğlu Tire Süleyman Bey Türbesi inşâ kitâbesinde, Karamanoğlu Hacı Beyler ve Arabzâde Câmii inşâ kitâbelerinde, Gevaş Halime Hâtun Kümbedi inşâ kitâbesi ile külâhın kornişinde kuşaklar hâlinde, Ilgın Sâhib Ata Kaplıcası inşâ kitâbesinde ve daha birçok yapı ve mezar taşında celî sülüs yazı türünün kullanıldığı gözlenmektedir.

Osmanlı döneminden önce inşâ edilen Türk mimarîsindeki celî sülüslerin genel karakteri şöyle özetlenebilir:

Öncelikle celî sülüs yazı türü, zaman ilerledikçe mimarîde daha fazla tercih edilmeye başlanmıştır. Genel olarak harflerin bünyeleri cılızdır. Elif, lâm, tı, kef gibi dikey harfler sık yazılmış ve yukarıdan aşağıya doğru incelerek yapılmıştır. Nun, kaf, lâm, sin, sad gibi harflerin kâseleri derin olmayıp düz ve geniştir. Genellikle kef harfinin kolu meyilli ya da dalgalı yapılmıştır. Elif harflerinin alt kısımları ise sola doğru kıvrıktır. Tezyînî kûfîde olduğu gibi celî sülüste de bazen zemin, bazen de sadece harflere bitişik kıvrımdal, helezon, rûmî ve yaprak gibi motifler görülmektedir. Harflerin okunmasına ve kompozisyondaki boşlukları doldurmaya yardımcı olan hareke, nokta, şedde ve mühmel harflere sıkça yer verilmiştir.16 Ancak zaman zaman yazının zemini ve harfler süsleme ögelerinden arındırılarak kompozisyonun tamamen harflerin şekillendirilmesiyle elde edildiği dikkat çekmektedir.

Osmanlı mimarîsinde kullanılan celî sülüsler, yaklaşık olarak Fâtih devrine kadar Selçuklu tesirini taşımaktadır. Ancak özellikle Bursa Yeşil Câmi, Yeşil Türbe, Bursa Yıldırım Câmii ve Yıldırım Türbesi, İznik Nilüfer Hâtun İmâreti, Kütahya Fakih Mescidi, M. Kemâl Paşa Ayaz Köyü Ayaz Bey Türbesi ve Edirne Uzunköprü, inşâ kitâbelerinde Selçuklu tesirinden bâriz bir şekilde ayrılma ve Osmanlı celî sülüs üslûbunun ortaya çıkış belirtileri hissedilmektedir. Fâtih devrinden itibaren bilhassa Yahyâ es-Sûfî ve oğlu Ali b. Yahyâ es-Sûfî ile Şeyh Hamdullah elinde Osmanlı celî sülüs üslûbunun oluşmaya başladığı söylenebilir. Edirne Üç Şerefeli Câmi (Resim 12), İstanbul'da Fâtih Câmii, Mahmud Paşa Câmii, Murad Paşa Câmii, Topkapı Sarayı Bâb-ı Hümâyun, Edirne ve Amasya'da Sultan II. Bayezid câmileri (Resim 13) bu üslûbun en belirgin örneklerini içermektedir.

Osmanlı'nın erken dönemi celî sülüs yazılarında dikkati çeken bir özellik de kûfî-celî sülüs birlikteliği, yani her iki yazının tek satırda alt ve üst olacak şekilde kullanımıdır. Bu tip örnekler, Milas Fîruz Bey Câmii taç kapısı alınlığında, Bursa Yeşil Câmi (Resim 14) ve Yeşil Türbe yazılarında, Edirne Üç Şerefeli Câmi inşâ kitâbesi ve çinilerinde, İstanbul Fâtih Câmii revaklı avlu içindeki pencere alınlıklarında görülmektedir. Bu şekil kûfî-celî sülüs birlikte kullanım Timurlu dönemi mimarîsinde de sıkça kullanılmıştır.

Celî sülüs yazının farklı istifte (kompozisyon) en uygun yazı türü olması, yazı sanatkârlarının (hattatların) orijinal kompozisyon arayışlarına ve denemelerine yol açmıştır. Müsennâ (aynalı/ikili) kompozisyonlar (örneğin ilk kez Edirne Üç Şerefeli Câmi portalinin sağ-sol kapı yuvaları üzerinde uygulanmıştır (Resim 12). Daha sonra İstanbul Murad Paşa ve Kılıç Ali Paşa câmileri (Resim 15) ile Topkapı Sarayı Bâb-ı Hümâyun'da sevilerek tercih edilmiştir), dâirevî kompozisyonlar (Tokat Hâtûniye Câmii taç kapısında ve Geyve Sultan Bâyezid Köprüsü'nde olduğu gibi) ve Anadolu Selçuklu kitâbelerinin başında dönemin hükümdarının yaptırdığına işâret olarak konulan "es-Sultânî" ifadelerinin yerini alan Osmanlı'nın klasik dönem mimarîsindeki padişah tuğraları (İstanbul Nişancı Mehmed Paşa Câmii tâmir kitâbesindeki (Resim 17) gibi) bu farklı kompozisyonların oluşumuna ve gelişimine örnektir.

Mimarîdeki celî sülüs yazı, Osmanlı mimarîsinde en çok kullanılan ve özellikle Şeyh Hamdullah (ö. 1520), Ahmed Karahisârî (Resim 16) (ö. 1556), Hâfız Osman (ö. 1698), İsmâil Zühdü (ö. 1806),

Şevki Efendi (ö. 1887), Mustafa Râkım (ö. 1826), Mahmud Celâleddin (ö. 1829), Kazasker Mustafa İzzet Efendi (ö. 1876) ve Sâmi Efendi (ö. 1912) 'lerin üstün gayretleriyle gelişimini tamamlayıp olgun ölçülerine ulaştırılmıştır.17 Bu dönemden sonra Kâmil Akdik, Necmeddin Okyay (ö. 1976) ve Hâmid Aytaç (ö. 1982) gibi sanatkârlar ve talebeleri sayesinde günümüzde inşâ edilmiş İstanbul Şişli Câmii, Ankara Kocatepe Câmii gibi yapılar da celî sülüs yazı türüyle süslenmiştir.

Celî Ta'lik: Her harfi yuvarlak olan ve içinde düz harf bulunmayan yazı türüdür. Harfler yer yer incelerek kalınlaşır ve sağa doğru meyillidir. Her türlü hareke ve işâretten uzak olup sade görünümlüdür.

Şimdiye kadar yapılan araştırmalar sayesinde Türk mimarîsinde celî ta'lik yazının ilk kullanıldığı yapılar Edirne Dâru'l-Hadis Câmii (1435) ve Edirne Selçuk Hâtun Mescidi (1455) inşâ kitâbeleri olduğu tespit edilmiştir.18 Ancak bunlar oldukça ibtidâî halde olup ölçüleri tam oturmamıştır. Fakat ta'lik yazının başlangıçtaki durumu ile XX. yüzyıla kadar geçireceği gelişimi takip etme açısından bu kitâbeler önem taşımaktadır.

Celî ta'lik yazı, XVI. asırda inşâ edilen İstanbul Sokollu Mehmed Paşa Çeşmeleri (1568, 1569 ve 1570 tarihli üç çeşme), İstanbul Küçük Emir Efendi Türbesi (1528) gibi yapılar başta olmak üzere Kânûnî Sultan Süleyman devrinden itibaren câmi, medrese, çeşme, sebil, saray, mektep ve mezar taşı gibi birçok mimarî eserde yoğun biçimde tercih edilmiştir. Örneğin İstanbul Fâtih Nişancı Mehmed Paşa Câmii tâmir (Resim 17) kitâbesi, Beşiktaş Dolmabahçe Câmii, Tophâne Câmii, Kapalı Çarşı Nûr-i Osmâniye Kapısı üzerindeki tamir kitâbesi ve İstanbul Kirazlıbend 1818 tarihli inşâ kitâbesi (Resim 18), Yıldız Sarayı Câmii bahçesindeki Saat Kulesi, Dolmabahçe Sarayı inşâ kitâbesi sayılabilir.

Osmanlı mimarîsinde celî ta'lik yazının kullanımına ve gelişmesine yön veren belli başlı yazı sanatkârları arasında özellikle Üveysî Osman Efendi (Resim 17), Şeyhülislâm Veliyyüddin Efendi, Yesârî Mehmed Efendi, Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi, Mustafa Râkım (Resim 18) ve Sâmi Efendi zikredilebilir.

Rik'a: Osmanlı yazı sanatkârlarının icâdı olan rik'a yazısı, dîvânî yazının dikey harflerinden bazılarının küçülmesi, sadeleşmesi, kavis ve meyillerinin azalması yoluyla elde edilmiştir.19 Harflerin noktalarının çizgi hâlinde konulması ve harekelerinin olmaması, rik'a yazının süratli yazabilmek amacıyla tercih edilme sebebi olmuştur. İlk örneklerine XVIII. asrın ortalarında rastlanan rik'anın Dîvân-ı Hümâyun'da doğduğu, genellikle günlük yazışma ve müsveddelerde kullanıldığı bilinmektedir. XX. yüzyılın başlarında belli kâidelere göre yazılan rik'a, bu tarihlerde Mümtaz Efendi (ö. 1871) ve İzzet Efendi (ö. 1903) rik'ası adlarıyla iki ayrı koldan gelişip ölçülü ve sanat değeri ifade eden bir yazı hâline getirilmiştir.

Rik'anın Türk mimarî eserlerinde kullanımı, celî sülüs ve celî ta'like oranla çok azdır. Özellikle Sultan II. Mahmud'dan sonra ve Sultan II. Abdülhamid döneminde onarılan yapılarda, çeşmelerde ve

mezar taşlarında sıkça görülmektedir. Örneğin İstanbul Dizdariye Câmii'ne ait onarım kitâbesi, Aksaray Çeşmesi, Beşiktaş İbrâhim Paşa Câmii kitâbesi, rik'a yazının kullanıldığı mimarî eserlere örnek gösterilebilir.

2. Yazılarda Kullanılan Dil

Türk mimarî eserlerindeki yazılarda, dönemlerine göre farklı olarak Arapça, Farsça ve Türkçenin kullanıldığı gözlenmektedir. Karahanlılar devrinde inşâ edilmiş Ribat-ı Melik'te ve Gazneli yapısı olan Leşker-i Bâzâr Sarayı kabul salonunda tezyînî kûfî ile yazılmış Farsça ilk kitâbe örneklerine rastlanmaktadır.20 Diğer yapılarda ise Arapça'ya yer verilmiştir.

Anadolu Selçuklu yapılarında da çoğu kitâbenin Arapça olarak yazıldığı, pek azının ise Farsça olduğu sonucuna varılmıştır. Örneğin Konya Alâaddin Câmii avlu duvarındaki yuvarlak çini madalyonun ortasında, II. Kılıç Arslan Türbesi külâhı altındaki ikinci kuşakta, Mevlânâ Türbesi içinde Mevlânâ'ya ait ahşap sanduka üzerinde, Sâhib Ata Türbesi içinde pencere alınlıklarında ve I. İzzeddin Keykâvus Türbesi'nin kapı kemerinde Farsça kullanılmıştır. Diğer yapılardaki yazıların tamamı Arapça olup, Türkçe kitâbeye rastlanmamıştır.21

Osmanlı'nın erken döneminde Arapça'nın yanı sıra Türkçe kitâbelerle de karşılaşılmaktadır. Amasya Gümüş'te Hacı Halil Paşa Medresesi (1413-1415) 'nin pencere alınlıklarında, Bursa Umur Bey Câmii (1460) kuzey cephesindeki taş vakfiyede, Çanakkale Çardak Yâkub Bey Hanı (1462-1464) inşâ kitâbesinde, Bursa Mihraplı (Nilüfer Hâtun) Köprüsü inşâ kitâbesinde, Germiyanlı Beyliği'ne ait Kütahya Yâkub Bey İmâreti taş vakfiyesinde tamamen Türkçe kullanılmıştır. Farsça kitâbeler ise Topkapı Sarayı Çinili Köşk (1472) inşâ kitâbesi, Tokat Fîruz Ağa Hamamı (1489) inşâ kitâbesi, Amasya Gümüşlü Defterdar Ahmed Bey Câmii inşâ kitâbesi, Tire Hoca Emir Câmii (1498) ve Bursa Yeşil Câmi'nin mihrâbı, tabhâneleri ile hünkâr mahfilinde yer almaktadır.

Çoğu zaman dil kurallarına uygunluk bulunmayan bu kitâbelerden İstanbul Fâtih Câmii, Bursa Sultan II. Murad Türbesi, Amasya Sultan II. Bayezid Câmii, Geyve Sultan II. Bâyezid Köprüsü gibi bazılarının oldukça edebî bir lisanla yazıldığı dikkat çekmektedir.

Sultan II. Murad devrinin sonuna doğru kitâbelerde ebcedle tarih düşürme geleneği ve manzum ifadeler yer almaya başlamış, Fâtih ve II. Bayezid zamanında kullanımı hızla artmış ve klasik dönemin belirgin ve vazgeçilmez özelliği hâline gelmiştir. Tespitlerimize göre ebcedle tarih düşürülen ve manzum olarak yazılan ilk kitâbe, Edirne Sultan II. Murad (Murâdiye) Câmii inşâ kitâbesidir.22 Böylece mimarîdeki yazılarda şâirlerin beyitleri etkili olmaya başlamıştır. Buna paralel olarak Osmanlı mimarîsindeki yazılarda Türkçe'nin kullanımı diğer dillere oranla yaygınlaşmıştır. Sürûrî, Sadrazam Râgıp Paşa, Şâdî (Yekçeşm Hüseyin Ağa), Mîrî, Nüzhet, Hâfız, Zîver, Aynî, Şâkir, Muhtâr gibi daha birçok şâirin şiirleri mimarî eserlere yansımıştır.

3. Türk Mimarîsindeki Yazıların İçeriği

Mimarî yapılardaki yazıların metin ve mekân seçimi incelendiğinde, hat sanatının en önemli amaçlarından biri olan şekil ve mânâ bütünlüğüne özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Yazıların, mimarî eserleri tarihlendirmede, kimliklerini ve işlevlerini tespit etmede taşıdığı fonksiyon kadar, yapı türünü belirlemeye ve insanın fert ve toplum hayatını da düzenlemeye yönelik mesajları içeren ibârelerden meydana geldiği görülmektedir. Bu anlamda Türk mimarîsindeki yazıların amacının, salt bir dekorasyon ve süsleme olmadığı ortaya çıkmaktadır.

3.1. Âyet-i Kerîmeler

Türk mimarîsinin çoğunda Kur'ân-ı Kerim'den seçilmiş âyetler yazılmıştır. Yapı türüne ve yapının işlevine yönelik âyetlerin seçimi, onların sadece mimarî eseri süslemeye yönelik olmadığını göstermektedir. Tevbe ve Cin sûrelerinin 18. âyetleri genellikle câmi ve mescitlerin giriş kapısı alınlıklarına yazılmıştır. Bu âyetlerde Allah için mescit inşâ etmenin fazîleti ve mescit îmar eden kişilerde Allah'a ve âhiret gününe iman, namazı dosdoğru kılma, zekâtı verme gibi özelliklerin bulunmasının gerekliliği, mescitlerin Allah'a ait olduğu ve ondan başkasına yalvarılmaması vurgulanmaktadır. Bu âyetlere örneğin Divriği Ulu Câmi minberinde, Konya Sâhib Ata Câmii portalinde ve Milas Fîruz Bey Câmii taç kapısında yer verilmiştir.

Câmilerin mihraplarında çoğunlukla Âl-i İmrân Sûresi'nin 37.-40. âyetleri yazılmıştır. Osmanlı döneminin sonuna doğru bu âyetten sadece "Küllemâ dehale aleyhâ Zekerriyya'l-mihrâbe" kısmının yazılması geleneksellеşmiş olup, bugün de aynı geleneğin sürdürüldüğü görülmektedir.

Yıldırım Bayezid ve Timur arasındaki savaş sonucunda toplumda meydana gelen dağınıklığı önlemek, devletin siyâsî bütünlüğünü ve istikrarını sağlamak amacıyla Bursa Yeşil Câmi ve Türbe'de, sosyal dayanışma içerikli âyet ve hadislerle Allah'ın varlığına ve birliğine davet eden metinler tercih edilip portal, pencere alınlığı ve söveleri, eyvanlar, kubbe etekleri ve tabhânelere işlenmiş, mihrâba ise zafer ve fethi müjdeleyen Fetih Sûresi yazılmıştır. Osmanlı'da yaşanan Fetret döneminin mimarîdeki yazı metinlerinin seçimine yansıması, daha önce Anadolu Selçukluları ile Moğollar arasında yaşanan ve Anadolu'da meydana gelen siyâsî istikrarsızlığın giderilmesine yönelik anlayışla paralellik göstermekte olup, bunun izleri o dönemde inşâ edilen mimarî yapılardaki yazılarda da görülmektedir. 1258 tarihli Konya İnce Minâreli Medrese'nin portali, benzer olayın en çarpıcı örneğidir (Resim 19). Anadolu Selçukluları'nın ağır Moğol yenilgisinin etkisinde olduğu devrede inşâ edilen bu eserin taç kapısına, Allah'ın büyüklüğünü, affediciliğini konu alan ve inananlara fethi müjdeleyen Fetih ve Yâsin sûrelerinin bir bölümü yazılmıştır. Aynı üslup ve seçim, Konya Sâhib Ata Câmii (1258) 'nin taç kapısında da uygulanmıştır (Resim 11).23 Böylece hem siyâsî olaylar ve hem de seçilen metinlerin muhtevâsı açısından Yeşil Câmi ve Yeşil Türbe ile İnce Minâreli Medrese ve Sâhib Ata Câmii arasındaki benzerlik tespit edilmektedir.

Aynı anlamdaki konuları işleyen Haşr Sûresi'nin 10.-14. âyetleri de İznik Mahmud Çelebi Câmii'nin harimindeki kuşak yazıda yer almaktadır. Topkapı Sarayı Bâb-ı Hümâyun'da İstanbul'un

fethine ve kalenin (sarayın) ihtişâmına uygun biçimde Saf Sûresi'nin 13. âyeti ve Bakara Sûresi'nin 201. âyeti müsennâ istifle hakkedilmiştir.

Allah'ın varlığını, birliğini ve eşi-benzeri olmadığını konu alan İhlâs Sûresi, İstanbul Fâtih Câmii'nin revaklı avlusunun dış pencere alınlıklarına, Bursa Yeşil Câmi'nin eyvanlarına ve son dönemlerde ise İstanbul Şişli Câmii'nin pencere alınlıklarına işlenmiştir.

Türbe ve lahitlerde ise Âyete'l-Kürsî adıyla bilinen Bakara Sûresi'nin 255. âyeti yer almaktadır. Allah'ın sıfatlarının sayıldığı bu âyet, Bursa Devlet Hâtun ve Yeşil Türbe'deki Selçuk Hâtun'un lahitlerinin üzerine yazılmıştır. Bu âyetin Ahlat ve Erciş Çelebibağ mezar sandukalarında da tezyînî kûfîlerle işlendiği dikkati çekmektedir. Bunun dışında Ankara Arslanhâne ile Beyşehir Eşrefoğlu câmilerinin mihraplarında, Birgi Ulu Câmi'nin portalinde ve Kayseri Huand Hâtun Türbesi'nde de aynı âyetin tercih edildiğine rastlanmaktadır. Ankebût Sûresi'nin 58. âyetinde vurgulanan her canlının ölümü tadacağı ve sonradan Allah'a döndürüleceğine dâir âyet, Bursa Yeşil Türbe'nin pencere alınlıklarına tekrar tekrar yerleştirilmiştir.

3.2. Hadîs-i Şerifler

Türk mimarîsinde âyetler kadar hadis metinlerine sıkça yer verilmiştir. Yapı türüne ve işlevine göre uygun anlam içeren hadisler, yapıların taç kapı, pencere alınlığı, mihrap, minber gibi göze sıkça ilişecek yerlere yazılmıştır.

Mescitlerin ve câmilerin çoğunda, mescit inşâ eden kişiye Allah'ın da cennette bir köşk yapacağını müjdeleyen hadis tekrarlanmıştır. Bununla birlikte insanların en hayırlısının onlara faydası dokunan kişi olduğu; namazı kılmakta ve tövbe etmekte acele edilmesi; kelime-i tevhid cümlesini söyleyenin cennete gireceği; hayırlı işe vesîle olan kişinin onu meydana getiren kimse gibi olduğu; cennetin cömertlerin yurdu olduğu; dünyanın gelip geçiciliği, âhiretin ise ebedîliği; Allah'ı zikretmenin, yatsı ve sabah namazlarına devam etmenin, sadaka vermenin önemi gibi daha birçok konuyu ele alan hadislerin kısa ve zihinde kalabilecek türleri tercih edilmiştir.

1251 tarihli Konya Karatay Medresesi portali, sanki böyle bir amaçla oluşturulmuş bir albüm gibidir. "İşler niyetlere göre değerlendirilir; Hazırlık öğüttür; Harp hîledir; Birlik ve beraberlikte rahmet vardır; Ayrılık azaptır; Din nasihattir; Şeref mal ile cömertlik takvâ iledir; Konuşmaya başlamadan önce selâm verilmelidir; Borç dînin utancıdır; Tedbir hayatın yarısıdır; Sevgi aklın yarısıdır; Kötülük karanlıktır; Müsâmaha ve hoşgörü kazançtır; Güven kötü zannı yok eder…" anlamında hem dînî ve hem de dünyevî ihtiyaçlara yön veren kısa ve özlü metinlerle donatılmıştır.24

Özellikle bazı medreselerin ihtisas amacıyla inşâ edildiği, seçilen hadis metinlerinden anlaşılmaktadır. Örneğin Kayseri'de 1267 tarihli Sâhib Ata Medresesi taç kapısında "Hz. Peygamber (as), 'Dinde fıkıhtan daha üstün bir şey yoktur. Şeytana karşı tek bir fakih, bin âbidden daha çetindir. Her şeyin bir direği vardır; bu dînin direği de fıkıhtır' buyurmuştur" hadîsi,25 bu yapının, Fıkıh (İslâm Hukûku) ilminin öğretiminin yapılması amacıyla inşâ edildiğine işâret etmektedir.

Hadis metinleri arasında en ilginç olanları ve dönemin güncel olaylarına çözümler üretebilecek ibârelerin yazılmış örnekleri, Bursa Yeşil Câmi ve Türbe'de yer almaktadır. Yıldırım Bayezid ile Timur arasındaki savaş sonrasında meydana gelen Fetret devrinin yaralarının sarılabilmesi, toplumda aç, susuz ve açık kimselerin gözetilmesi, insanlar arasında toplumsal barışın sağlanıp birlik ve bütünlüğün tekrar canlandırılması, devlet ve millet olarak dimdik ayakta olunduğunun vurgulanması amacıyla Yeşil Câmi ve Türbe'nin mimarî prestijine verilen önem, yazılarının anlam bakımından seçiminde de görülmektedir. Bu maksatla komşuya ve misafire ikramda bulunma, aç ve sefil durumdaki kimselere bol bol sadaka verme, insanlara cömertçe ve yumuşaklıkla muâmele etme, Allah'ı çokça zikretme ve onun ihsan ettiği nimetleri hatırlama konulu hadisler, yapının portaline, pencere alınlıklarına, eyvanlarına, harim duvarlarına, kubbe eteklerine uzun kuşaklar hâlinde ve farklı malzeme ve yazı türleriyle işlenmiştir. Böylece yazı sanatının ana hedeflerinden biri olan şekil ve anlam bütünlüğü vasıtasıyla insanlığa verilecek mesaj en güzel şekilde sunulmuştur.

Türbe ve mezar taşlarında ise dünyanın fânî, âhiretin bâkî olduğu, dünyaya fazla önem verilmemesi gerektiği, kabir ziyaretinin ölümü hatırlatmadaki faydası bakımından serbest bırakıldığı, mü'minlerin ölmeyip sadece bu dünyadan diğerine göç ettiği anlamlarını içeren hadislere yer verilmiştir.

3.3. Esmâ-i Hüsnâ ve Çâryâr-ı Güzîn Levhaları

Allah'ın 99 ismini ihtivâ eden ibârelerin de mimarîde kullanıldığı görülmektedir. Allah, Muhammed ve Çâryâr-ı güzîn isimleri (Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, nâdiren Hasan ve Hüseyin) bazen tek halde, kimi zaman da tamamı bir arada kullanılmıştır. Bu ibâreler çoğu zaman ma'kılî yazı türüyle yapıların dış cephelerinde, pencere sövelerinde, ahşap kapı ve pencere kanatlarında, minâre kâidelerinde işlenmiştir. Aksaray Sultan Hanı taç kapısında ve Bursa Yıldırım Câmii pencere sövelerinde sadece Ali, Beyşehir Eşrefoğlu Câmii ahşap minber kapısında ise tamamı birlikte yer almaktadır. Bunların yazılmasındaki amaç, Allah'ı, Peygamber'i ve ashâbın önde gelenlerini hatırlamak, saygı göstermek ve örnek almaktır. Osmanlı'nın klasik dönem mimarîsinde ise özellikle câmilerin kubbe pandantiflerine celî sülüs yazı türüyle ve kalemişi tekniğiyle işlenmesi gelenekselleşmiştir.

3.4. Duâlar

İnsanoğlu, ne kadar yüksek makam ve mevkide bulunsa ve mal-mülk sahibi olsa da inancının gereği olarak kendisine bu nimetleri veren yaratıcısına duâ, yakarış, kulluk ve sığınma ihtiyacı duyar. Kitâbelerde de yapıları inşâ ettiren bânîlerin bu tür duâ cümlelerine yer verdiği görülmektedir. Sultan II. Murad'ın inşâ ettirdiği Edirne Murâdiye Câmii'nin mihrâbındaki bordürün sağında alttan yukarı düz olarak, solunda ise ters halde, Üç Şerefeli Câmi'nin de revaklı avlusunun pencere alınlıklarındaki çinilere "Allâhümme tekabbel mine's-Sultân Murad Hân bin Muhammed Hân" duâ cümlesi işlenmiştir. 1488 tarihli Kütahya Hisarbeyoğlu Mustafa Bey Câmii'nin kitâbesinde bânî, eserin yıkılmaktan ve yanmaktan muhâfaza buyurulmasını Allah'tan niyaz etmektedir.

Çelebi Mehmed döneminin siyâsî bütünlüğüne ve devletin ebedîliğine duyulan ihtiyaç, Bursa Yeşil Câmi'nin tabhânelerindeki çinilere bedduâ ifadeleriyle yansımıştır. Burada "imâretin ebedî devamı ile sahibinin düşmana karşı zafer kazanmasını engelleyen ve devletin pâyidâr olmamasını dileyen bulunursa, dünyada kahrolması için" bedduâ edilmektedir (Resim 20).

Samsun Kalesi'ne ait kitâbe de muhtevâ bakımından bedduâ içermektedir. Burada Pontus Rumları ile Türkler arasındaki savaş sonrasında, yenilen Rumlar'ın kalesinin tahrip edilmesi emredilmekte, sonradan onarmak isteyen kişilerin Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lânetine uğraması için bedduâ edilmektedir.26

Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemi kitâbelerinde padişahların, vezirlerin ve bânîlerin isimlerinden sonra devletin ve yönetimin devamını dileyen duâlar da bulunmaktadır.

3.5. Mimarî Yapıyla İlgili Bilgiler

Türk mimarîsindeki yazıları içeriklerine göre âyet-i kerîmeler, hadîs-i şerifler, esmâ-i hüsnâ ve duâ cümleleri gibi sınıflandırdıktan sonra, mimarî yapı hakkında bilgi veren yazıları da inşâ ve bânî kitâbeleri, tâmir ya da yenileme kitâbeleri, mimar ve sanatkâr kitâbeleri, taş vakfiyeler ile vergi ve ferman kitâbeleri şeklinde değerlendirmek mümkündür:27

3.5.1. İnşâ ve Bânî Kitâbeleri

Bir mimarî eserin kimin tarafından, ne zaman ve hangi amaçla yaptırıldığı, işlevine yönelik bilgilerin yer aldığı kitâbelerdir. Özellikle Osmanlı döneminde Fâtih-Kânûnî devirlerine kadar inşâ ve bânî kitâbelerinin tipolojisi sâbit ve klişeleşmiş özellikler göstermektedir. Öncelikle yapının yaptırılmasını emreden "Emera, amera, benâ, bede'e 1i-binâ'i hâze'l-binâ, rassasa, essese, vaka'a hâze'l-binâ'e imâreten, ecrâ, temme hâze'l-binâ" gibi fiillerle başlamaktadır.

İnşâ fiillerinden sonra yapının türü ya da işlevini ifade eden câmi, mescit, imâret, medrese, han, köprü, türbe, çeşme gibi kelimelerden oluşmaktadır. Köprü için "Kantara, cisr", türbe için "ravzâ, buk'a, kubbe, türbe", çeşme için "'ayn, sikâye", kale için "hısn, kal'a", han için "ribât, hân" gibi kelimeler tercih edilmiştir.

Yapının işlevinden sonra kitâbelerde dönemin padişâhı bütün hükümranlık sıfat, lakap ve unvanlarıyla yer alıp isminin ve soy silsilesinin sonunda yönetiminin devamı için duâlar bulunmaktadır. Şâyet eser bizzat padişah tarafından yaptırılmamışsa, "Filan hükümdârın yönetimi günlerinde" ifadeleri kullanıldıktan sonra asıl bânînin adı, unvanı ve lakabı yer almaktadır. Bazen dönemin padişâhı zikredilmeden doğrudan yaptıran kişinin ismine de geçilebilmektedir. Kitâbelerde, Selçuklu sultanlarının şu unvanları kullandıkları görülmektedir: "es-Sultânü'l-A'zam (En Büyük Sultan), es-Sultânü'l-Mu'azzam (Yüce Sultan), Ebu'l-Feth (Fethin Babası), es-Sultânü'l-Kâhir (Yok Edici Sultan), es-Sultânü'l-Gâlib (Gâlip/Yenen/Üstün Gelen Sultan), Şâhenşâh (Şahlar Şâhı), Gıyâsü'd-Dünyâ ve'd-

Dîn (Dünyanın ve Dînin Yardımcısı), ‘Izzü’d-Dünyâ ve’d-Dîn (Dünyanın ve Dînin Şeref Kaynağı), ‘Alâü’d-Dünyâ ve’d-Dîn (Dünyanın ve Dînin Yücesi), Ruknü’d-Dünyâ ve’d-Dîn (Dünyanın ve Dînin Direği), Burhânü Emîri’l-Mü’minîn (Mü’minlerin Emîrinin Delîli), Nâsıru Emîri’l-Mü’minîn (Mü’minlerin Emîrinin Yardımcısı), Kasîmü Emîri’l-Mü’minîn (Mü’minlerin Emîrinin Ortağı) ” gibi. Ayrıca Vezir, Bey gibi diğer devlet adamlarına ait “Atabey, Hacib, Emîr-i Âhur, Sâhib, Sâhibü’l-A‘zam, Hâcibü’l-Ecel, Sâhibü’d-Dîvân, Melikü’l-Ümerâ, Emîru’l-A‘zam” gibi unvanlar da geçmektedir. İstanbul Fâtih Câmii inşâ kitâbesinde ise Sultan Fâtih Mehmed’den itibaren Osman Gâzi’ye kadar Osmanlı padişahlarının silsilesi sayılmaktadır.

Klasik tarz kitâbelerde, bânî adı ve duâ cümlelerinden sonra gün, ay, yıl sıralamasına uygun biçimde çoğu zaman yazıyla yapının inşâ tarihi verilmektedir. Beylikler dönemi ve sonrasında rakamla tarih verme artmaya başlamıştır. Kimi zaman da hem yazı ve hem de rakamla tarihlerin yazıldığı görülmektedir.

Sultan II. Murad dönemi sonlarına doğru inşâ ve bânî kitâbelerinin bu klasik ve klişeleşmiş biçimi yavaş yavaş yerini manzum şekle bırakmıştır. İlk örneği Edirne Murâdiye Câmii inşâ kitâbesinde görülen bu uygulama ile inşâ kitâbelerine artık şiir de dâhil olmuştur. Bununla birlikte ebcedle tarih düşürme geleneği yaygınlaşıp rakam ve yazıyla tarih verme geleneği nispeten azalmıştır. Amasya ve Edirne Sultan Bâyezid Câmii inşâ kitâbeleri, İstanbul Murad Paşa, Davud Paşa, Mahmud Paşa ve Üsküdar Rum Mehmed Paşa câmileri ile Üsküdar Sultan III. Ahmed Çeşmesi (1728-29) (Resim 21) gibi daha birçok yapının kitâbesinde ebcedle tarih düşürülmüştür. Bu usul, Osmanlı’nın sonuna kadar hem mimarî yapılarda ve hem de mezar taşlarında yaygın biçimde kullanılmıştır.

3.5.2. Tâmir ya da Yenileme Kitâbeleri

Yapıların zaman içinde geçirdiği deprem, yangın gibi doğal âfetlerle tahrip olması sonrasında gerçekleştirilen onarım veya tamamen yenilenme durumları için yazılan kitâbelerdir. Bu tür kitâbeler, inşâ ve bânî kitâbeleriyle aynı üslupta olup tek farkı, onarımı ve yenilemeyi emreden “‘Ammera (tâmir etti), ceddede (yeniletti), emera bi-tecdîdi (yenilenmesini emretti) ” gibi fiillerle başlamasıdır.

Bursa Orhan Câmii ile Kütahya Yâkub Bey İmâreti’nin onarılmasına dâir kitâbelerde tâmirini gerektiren sebep açıkça yazılmıştır. Örneğin, kitâbesine göre Bursa Orhan Câmii’nin ilk önce 1339’da inşâ edildiği, sonra “Karamanoğulları’nın câmiyi yakarak tahrip etmesi sebebiyle” 1417’de Çelebi Mehmed’in emriyle Vezîr-i A‘zam Bayezid Paşa tarafından tâmir edildiği anlaşılmaktadır (Resim 22). Kütahya Yâkub Bey İmâreti de kitâbesinde belirtildiği gibi, “mâhiyeti belli olmayan bir fesat sırasında zarara uğramış”, bunun üzerine mütevellî tayin edilen İshak Fakih nezâretinde onarılmıştır.

3.5.3. Mimar ve Sanatkâr Kitâbeleri

Yapılarda rol alan mimar, mühendis, bennâ (mimar), sengtraş (taş ustaları), neccâr (marangoz ve ahşap ustaları), nakkâş (kalemişi veya kapıdaki bütün süsleme ögeleriyle uğraşan ustalar), kâşî (çini

ustaları), hattât, kâtip (yazı ustaları) ve şâir gibi daha birçok sanatkârın adı bazen inşâ kitâbelerinin içinde, kimi zaman da ayrı bir kitâbe ile belirlenmiştir.

Anadolu Selçuklu dönemi mimarlarından Kâluk b. Abdullâh'ın adı, Konya Sâhib Ata Câmii portalinde ve Ilgın Kaplıcası inşâ kitâbesi ortasında, bennâ (mimar) Hacı b. Mûsâ'nın adı İznik Yeşil Câmi kapısında, neccâr (ahşap ustası) Mehmed b. Abdülazîz b. ed-Dükkî'nin adı Bursa Ulu Câmi minberinde, mimar muallim Ebû Bekir b. Muhammed ed-Dimeşkî'nin adı Amasya Bayezid Paşa Câmii ve Merzifon Çelebi Mehmed Medresesi inşâ kitâbesinde, nakkâş Ali b. İlyas Ali'nin adı Bursa Yeşil Câmi'de, hattat Ali b. Yahyâ es-Sûfî'nin adı İstanbul Fâtih Câmii, Topkapı Sarayı ve Amasya Sultan Bayezid Câmii inşâ kitâbelerinde, Osmanlı'nın klasik dönem mimarîsine damgasını vuran Mimar Sinan'ın adı "Amel-i Yûsuf bin Abdullah" imzasıyla İstanbul Büyükçekmece Köprüsü kitâbesinde (Resim 23) ve mimar Dalgıç Ahmed Ağa'nın adı Sultan III. Murad Türbesi ahşap kapısında geçmektedir.28

3.5.4. Taş Vakfiyeler

Türk milletinin toplumsal dayanışmasını gösteren vakıf müesseseleri, başta padişahlar, vezirler, diğer devlet yöneticileri ve zengin kişiler tarafından Yaratan'ın insanoğluna bahşettiği nimetlerden O'nun hoşnutluğunu kazanmak ve öldükten sonra kendi adına hayır duâ okutmak amacıyla inşâ edilmiştir.

Vakıf sahipleri, toplumun istifadesine arz ettikleri mal varlıklarının uzun yıllar ayakta kalabilmesi, gelirlerinden ve işlevlerinden faydalanılabilmesi için, günün ihtiyaçlarına göre birtakım dînî ve ictimâî şartlar koymuşlardır. İşte bu amaç doğrultusunda vakıf mallarının korunması, yaşatılması ve fonksiyonlarının eksiksiz gerçekleştirilebilmesi için vakıf sahiplerinin, kendi arzularına göre hazırlayıp kadılara ve şâhitlere onaylattırdıkları hukûkî belgelere ve yönetmeliklere vakfiye denmektedir.29 Taş vakfiyeler ise, bu vakfiyelerde yer alan ve daha çok onların özetini içeren bilgilerin taş ya da mermere hakkedilerek doğrudan yapının üzerine konulmuş türleridir. Bu anlamda taş vakfiyeler, bir bakıma kitâbe teriminin de içinde yer almaktadır.

Taş vakfiyeler, muhtevâ olarak vakıf sahibinin kimliğini, amacını, yapıların işlevinin nasıl ve kimler tarafından yürütüleceğini, maddî kaynakların nereden temin edileceğini, amaca uygun hareket edenlerin sevap, aksine davrananların ise bütün varlıkların lânetine ve bedduâsına müstehak olacağını bildirmektedir. Böylece taş vakfiyeler, yapıların üzerinde yer alıp diğer vakfiyelere göre birer taşınmaz belge niteliği göstermektedir.30

Vakfedilen malın kalıcı ve devamlı olma özelliğiyle bir bakıma özdeş olan taş vakfiyelere, Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı döneminin mimarî yapılarının yanı sıra az da olsa mezar taşlarında rastlanmaktadır. Yapılarda taş vakfiye bulunan örnekler arasında 1271 tarihli Sivas Burûciye Medresesi, Konya Sadreddin Konevî Câmii (1271), Bolu Mudurnu Yıldırım Bayezid Hamamı (1382), Ankara Ahi Yâkub Câmii (1392), Kütahya Yâkub Bey İmâreti (1411), Tokat Hamza Bey (Çekenli)

Câmii (1412), Amasya Bayezid Paşa Câmii (1414), Karaman İbrâhim Bey İmâreti (1433), Bursa Umur Bey Câmii (1461), İstanbul'da Bâlî Paşa Câmii (1592), İstanbul Vefâ Defterdar Âtıf Efendi Kütüphânesi (1741), İstanbul İstinye Neslişah Sultan Câmii, İstanbul Sultan Ahmed Câfer Ağa Medresesi (1844-1846 tarihli), Bağdat Mercan (Örtme) Han (1358), Mardin Latîfiye Câmii (1371), Erzurum Yâkutiye Medresesi ve Diyarbakır Ulu Câmii (XVI. yy) de sayılabilir.31

Örneğin Diyarbakır Ulu Câmi'nin avlusundaki Arapça yazılmış taş vakfiyede "Bağışlayıcı ve merhamet edici olan Allah'ın adıyla. Allah'ın elçisi Hz. Muhammed'e salât ve selâm olsun. Diyarbakırlı (Âmidî) Seyyid Şemseddin oğlu, saygın ve değerli insan Seyyid İbrâhim, Amid şehrinde Uzunçarşı'daki bütün dükkânlarını ve on iki bin gümüş parayı vakfetmiştir. Dükkânların satışından elde edilen para ile câmide içenlere sebil su dağıtılacaktır. Buz ve kar ile soğutulmuş su, Haziran ayının ilk gününden itibaren doksan gün mevcut olacaktır. Mütevellî, imamdır. Buz ve kar ücreti ve mütevellî ile sâkînin ücretleri vakfiyede belirlenmiştir. Bu câminin suyundan içenlere Allah rahmet eylesin" anlamındaki cümleler yer almaktadır.32

Yine İstanbul Vefâ Defterdar Âtıf Efendi Kütüphânesi'ndeki 1741 tarihli Türkçe taş vakfiyede ise "Kütüphâneye üç hâfız-ı kütüb tâyin edildiği ve bunların kendi yerlerine vekil bırakamayacakları; kitapları istinsah (çoğaltma) amacıyla rehn etseler bile kesinlikle kütüphânenin dışına çıkaramayacakları; bu kişilerin kütüphânenin yanında bulunan lojmanlarda ikâmet edecekleri; hâfız-ı kütüblerin sürekli kütüphânenin hizmetinde bulunmaları ve buradan ayrılamayacak oluşları sebebiyle müderris, kadı, imam, müezzin gibi ikinci bir göreve sahipler arasından seçilmemesi gerektiği; kütüphânenin Salı ve Cuma günleri dışında haftanın beş günü hizmet vereceği; açık olduğu günlerde güneşin doğuşundan bir saat sonra açılıp, güneşin batışına iki saat kalınca kapatılacağı" tarzında bilgiler yer almaktadır.

Özetle taş vakfiyeler, mimarîdeki yazılar arasında güncel hayatın, toplumsal dayanışmanın, günlük çalışma prensiplerinin ayrıntılarını anlamak ve hayır sahiplerine sürekli duâda bulunmak için ayrıntılı bilgiler içeren önemli belgelerdir.

3.5.5. Vergi ve Ferman Kitâbeleri

Mimarîdeki yazılar ya da bir başka ifade ile kitâbeler, sadece yapı hakkında bilgi veren, onları tarihlendirmeye yardımcı olan elemanlar değildir. Bu fonksiyonlarının yanı sıra zaman zaman halkı ve toplumu bilgilendirme, uyulması gereken hükümler, ödenmesi istenen ya da devletin kaldırdığı vergiler, savaş ve barış anlaşmaları, salgın hastalıklara karşı tedbirler gibi konular da kitâbelere yazılıp binâ üzerine asılmışlardır.

Bu amaçla Anadolu Selçuklu, Beylikler, İlhanlı ve Osmanlı dönemlerine ait vergi ve ferman içeren kitâbelere rastlanmaktadır. Artuklu dönemi yapısı olan Harput Ulu Câmi avlusunun kuzey duvarındaki vergi kitâbesi 1156-57 tarihli olup, örnekleri arasında en eskisidir. Kûfî yazı türüyle ve oyma tekniğiyle 11 satır hâlinde Arapça yazılmış kitâbede, Artukoğlu Kara Aslan'ın şehrin emniyeti için âciz

kimselerden bâc, öşür, tartılan ve başka ölçü ile satılan şeylerden alınan vergilerin kaldırılmasını emrettiği belirtilmektedir.33

Aynı şekilde Diyarbakır Ulu Câmi avlusunda II. Gıyâseddin Keyhüsrev'e ait 1241 tarihli kitâbede "Allah'a hamd olsun ki, kaygımızı giderdi. Amid halkına bir lutuf te'yid olunmuş, mübarek bir sadaka olarak Su kapısı (Mardin kapısı), Rum (Urfa) kapısı, Yeni kapı (Evsel kapısı) bahçelerinin haracının kaldırılması hususunda Sultan Gıyâseddin'in en büyük ve yüksek emirleriyle bu kitâbe buraya yazıldı. Allah onun saltanatını devamlı kılsın. Bunu işittikten sonra tebdil edenin günahı kendisine olsun. Allah gören ve bilendir. Hâkim devletin devamı müddetince uygun duâları Cenâb-ı Hak kabul eder… Bu iş 639 senesinde meydana geldi…"34 cümleleriyle harac vergisinin kaldırıldığı ilân edilmektedir. Aynı yapıda Artuklu hükümdarı Melik Sâlih'in 1331 tarihli yine vergilerin kaldırılmasına yönelik bir kitâbesi mevcuttur.35

İlhanlılar devrinde Gazan Mahmud Han, yaptığı vergi düzenlemelerinin maden, taş veya tahta levhalara yazılmasını emretmiştir. Bu çerçevede Ankara, Kırşehir ve Ani şehri yapılarında bulunan kitâbelerde kaldırılan vergiler ve hükümlerin aksine davrananlar hakkındaki cümleler halka tebliğ edilmektedir.36

Osmanlı döneminde birisi saldırı ve yağmalama olayları, diğeri ise kolera, tifo gibi salgın hastalıkları içeren iki kitâbe bulunmaktadır. Bunlardan ilki, 1548 tarihli olup Bayburt'un Çayıryolu (Sünür) köyünde bulunmakta, İran Şâhı Tahmasp'ın Erzurum, Tercan, Bayburt ve Erzincan yöresine ânî hücumlarla halkın mallarını, hayvanlarını yağmalama ve binâlarını yakıp yıkmasını dile getirmektedir.37 İkincisi ise 1915 tarihli olup Edirne'de toplum arasında tehlikeli boyutlara ulaşan tifo, humma, kolera gibi salgın hastalıkları ifade eden ve çeşme üzerine yerleştirilmiş kitâbedir.38

Bunların dışında Osmanlı döneminde de halktan alınması ya da kaldırılması istenen bazı vergilerle Sultan IV. Mehmed'in fermanları Erzurum Lala Mustafa Paşa Câmii son cemaat yerine (1671 tarihli ferman)39 ve Diyarbakır Ulu Câmi avlusu duvarına40 celî sülüs yazı türüyle hakkedilmiştir.

Bayburt Ulu Câmi'nin son cemaat yerinde, celî sülüsle yazılmış fermanda da "yerli kişilerden nâib ve kâtib olmak yasaklanmışken, yerli olan Abdullah adlı şahsın her tayin olunan kadıya nâib ve kâtib olup, ehl-i örf tâifesi ile iş birliği yaparak reâyâya zulm etmesi sebebiyle ilgilinin görevden alınması" istenmektedir.

3.5.6. Mezar Taşlarındaki Yazılar

Bir milletin varlığını sürdürmesi, kendine ait kültürünü devam ettirmesi ile mümkündür. Kendi kültüründen soğutulan, kendi öz değerlerine sahip çıkmayan milletler, başka kültürlerin ve milletlerin sömürgesi olmaya mahkûmdurlar. Bu sebeple Türk-İslâm dönemi mezar taşları, millî kültürümüzün nesiller boyunca devam edegelmiş belgeleridir. Onlar, halkın duygu ve düşüncelerinin, sanat zevkinin günümüze kadar ulaşan akisleridir. Mezar taşları, sadece o milletin yayıldığı ülkelerdeki kültür birliğini

ortaya çıkarmakla kalmayıp, aynı zamanda mezar taşlarıyla çevrelenen şehirlere, ait oldukları milletin damgasını da vurmaktadırlar. Bu yüzden belki de mezar taşlarının bir bakıma "milletin tapu senedi" anlamını taşıdıkları söylenebilir.

Mimarî formları, değişik hat (yazı) örnekleri, geleneksel süsleme çeşitleri ile mimarlık ve sanat tarihi bilim dallarının araştırma sahasına giren mezar taşları, içerdiği ikonografik anlamlarıyla da din ve mezhepler tarihinin konusu olmaktadır.

Üzerlerinde tarih ibâreleri taşımaları sebebiyle mezar taşları, hem etnografik, hem filolojik hem de sanat tarihi konuları için birer belge niteliği taşımaktadır.41 Kitâbelerinde Arapça, Farsça ve Türkçenin dil özelliklerinin yanı sıra celî sülüs, kûfî, ma'kılî, celî ta'lik ve rik'a gibi farklı dönemlerde yaygınlaşan yazı türlerinin gelişimine de ışık tutmaktadır. Süsleme sanatı açısından ise hangi motiflerin hangi dönemlerde tercih edildiğini belgelerler. Mezar taşları, orada yatan kimselerin kimliklerini, rütbe ve derecelerini, sosyal statülerini, sanatkârlarının adlarını ve unvanlarını tanımamıza yardımcı olmaktadır.

Yazı sanatının yüzyıllara göre gelişimini mezar taşlarından takip etmek mümkündür. Örneğin Merv şehrinde Büreyde el-Esleme'nin sandukasında celî sülüs ve ma'kılî yazılar,42 Erciş Çelebibağı43 ve Ahlat mezar taşlarında44 yaygın biçimde tezyînî kûfî ve celî sülüs, Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminde celî sülüs, Osmanlı döneminde ise daha çok celî sülüs (Resim 24), celî ta'lik ve son asırlarda rik'a yazı türleri45 kullanılmıştır.

Mezar taşları, Türk dili ve edebiyatının da en önemli kaynaklarını oluşturmaktadır. Özellikle Osmanlı dönemine ait örneklerde manzum ve mensur ifadeler yoğunluktadır. Âyet, hadis, vecîze, atasözü, ağıt, temennî, duâ gibi birçok söz, mezar taşlarının içeriğini oluşturmaktadır. Kelimelerin imlâ yapısı, şahısların isimleri, yer adları, halkın meslek dağılımı, zaman içinde değişen tarih ibâreleri gibi birçok konu bu taşlardan takip edilebilmektedir.

Mezar taşlarının farklı alanlar ve araştırmalar için öneminin yanı sıra İstanbul Mevlânâkapı Mezarlığı'nda yer alan "Zâlim avrat elinden fevt olan Hacı Mehmed'in rûhu için Fâtiha" ve İstanbul Süleymâniye Câmii hazîresindeki "Hüve'l-1Bâkî, Beylikçi-i Dîvân-ı Hümâyun Merhûm Mahmûd Râif Efendi'nin vefâtının ertesi günü müteessiren vefât eden ikinci haremi Merhûme Dürrinev Hanım'ın rûhîçün Fâtiha sene 1316 gurre-i Muharrem" örneklerinden de anlaşılacağı gibi, bazı kişilerin duygularını da yansıtması sebebiyle46 sosyolojik ve psikolojik tahlillere de yardımcı olduğunu söylemek gerekmektedir.

4. Yazılarda Malzeme ve Teknik

Türk mimarîsinde yazı, genel olarak mimarî eserin inşâ malzemesine bağımlılık göstermektedir. İslâm öncesi Türk sanatından beri en çok taş, tuğla, kerpiç, çini, ahşap, mermer, alçı ve metal malzemenin yazılarda kullanıldığı söylenebilir. Yüzyıllara göre ise özellikle Karahanlı, Gazneli ve

Büyük Selçuklu yapılarında kerpiç ve tuğla, Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde ise taş, ahşap ve mermer malzeme daha yoğun olarak kullanılmıştır.

Yapıların dış cepheleri ve iç mekânlarında farklı yerlerde yazının yer alması, bunların hangi teknikle uygulandığı problemini oluşturmaktadır. Bazı araştırmacılar portallerde tamamlanmamış yazı ve süsleme örneklerinden hareketle ustaların iskele kurarak yapı üzerinde çalıştıklarını söylerken,47 kimisi de malzemenin inşâ sırasında örgüye girecek şekilde yerde hazırlanıp uygun yere konduğunu kabul etmektedir.48 Belki de Osmanlı'nın klasik dönemi öncesinde yazıların da ikinci görüşe uygun biçimde işlendiği kabul edilebilir. Fakat özellikle Samsun Havza Yörgüç Mustafa Bey İmâreti, Amasya Yörgüç Paşa Câmii, İznik Çandarlı Hayreddin Paşa Türbesi sandukaları, Edirne Üç Şerefeli Câmi gibi yapıların inşâ kitâbelerindeki yazılarda harfleri sınırlayan kurşun kalem izlerinin varlığı, yazının malzeme üzerine ya hattat ya da taş ustasınca çizilip hakkedildiğini göstermektedir. Klasik dönem sonrasında ise hattatların önce yazı kalıpları hazırlayıp taş-mermer ustalarına teslim ettiği ve yapıya yerleştirdikleri bilinmektedir.

Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu dönemi yapılarında tuğla kullanımına bağlı olarak farklı dizilme ve örme yöntemleriyle ma'kılî ve kûfî yazılar yazılmıştır. Fakat celî sülüs yazılar ise alçı ve tuğlanın eğri kesimiyle işlenmiştir. Çinilerdeki yazıların, çini malzemenin fırınlanma yöntemlerine bağlı olarak, yapıların duvarlarına ve ahşap malzemelere ise kalemişi tekniğiyle yazıldığı söylenebilir.

Göktürk kitâbelerindeki oyma tekniği, Ahlat ve yöresindeki mezar taşlarında da sıkça uygulanmıştır. Ancak özellikle Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde kabartma tekniğinin gittikçe yaygınlaştığı görülmektedir.

Metal malzemeyle kitâbe yazımı, İstanbul Fîruz Ağa Câmii inşâ kitâbesinde ilk kez görülürken,49 el sanatlarında ise şamdan, kılıç, kalkan, tepsi, tabak, ayna gibi malzemelerde kullanılmıştır.

Sonuç olarak Türk mimarîsinde yazı, başta mimarî eserlerin kimliğini veren bir bilgi ve belge kaynağı olmalarının yanı sıra, devletlerin ve toplumların dil, kültür, tarih ve yaşayış özelliklerini yansıtan ve yapıların estetik bütünlüğünü tamamlayan birer şaheser durumundadır. Bu yönüyle onların sanat tarihi, şehir tarihleri ve genel olarak da Türk tarihi için büyük önem taşıyan güvenilir belgeler olduğu ortaya çıkmaktadır.

1C. Arseven, Sanat Ansiklopedisi, V, İstanbul, 1994, 2226; M. Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul, 1996, 1138.

2M. Cezar, Anadolu Öncesi Türkler'de Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977, 72-83; O. Aslanapa, "İslâmiyet'ten Önce Türk Sanatı", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1972, 295-309.

3O. Sertkaya, "Göktürk Harfli Uygur Kitâbelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri", Türk Kültürü Araştırmaları, XXVIII/1-2, Ankara, 1992, 325.

4Louis Bazın, “Başlangıcından Bugüne Türk Yazı Dili”, Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler), Cilt 2, Sayı 1, Elazığ 1988, 61.

5O. Sertkaya, Göktürk Tarihinin Meseleleri, Ankara, 1995, 303.

6Bu yazıtların metin çözümleri ve yorumları için bk.: H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1986; M. Ergin, Orhun Âbideleri, İstanbul, 1970; Talat Tekin, Orhon Yazıtları, Ankara, 1988; TİKA, Orhun (Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası), Ankara, 1995; S. Bayçarov, Avrupa'nın Eski Türk Runik Âbideleri, Ankara, 1996.

7Gerek kitâbelerden ve gerekse diğer kültür varlıklarından hareketle Türk kültür tarihine ait çalışmalar için bk.: Emel Esin, İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş, İstanbul, 1978; İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul, 1986; Bahattin Ögel, Türk Mitolojisi, Ankara, 1971; Osman Turan, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul, 1941; Zeki Velidi Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981; Yaşar Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatının ABC'si, İstanbul, 1998; a. mlf., Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi, İstanbul, 1995; a. mlf., Türk Mitolojisinin ABC'si, İstanbul, 1998; a. mlf., “Türk Hayvan Takvimi”, M. Uğur Derman 65. Yaş Armağanı, İstanbul, 2000, 221-252; Doğan Kuban, Batıya Göçün Sanatsal Evreleri, İstanbul, 1993.

8Tekin, a.g.e., 5-7.

9Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, (Çağ Yayınları), c. VI, İstanbul, 1992, 26-27.

10 C. Arseven, a.g.e., II, 1101-1102.

11 Muhittin Serin, Hat Sanatımız, İstanbul, 1982, 34.

12 Ali Alparslan, “Mimarî Yapıların Yazı Sanatı Bakımından Önemi”, Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, 4-5, İstanbul, 1976-1977, 3.

13 Anadolu Selçuklu mimarîsindeki kûfî yazı örnekleri hakkında değerlendirmeler için bk.: Metin Şahinoğlu, Anadolu Selçuklu Mimarîsinde Yazının Dekoratif Eleman Olarak Kullanılışı, İstanbul, trs., 16-21; Recep Gün, Anadolu Selçuklu Mimarîsinde Yazı Kullanımı, (Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1999), 164-166.

14 Ahlat mezar taşları için bk.: Beyhan Karamağaralı, Ahlat Mezar Taşları, Ankara, 1992.

15 Çelebibağı mezar taşları için bk.: Abdüsselâm Uluçam, Eski Erciş-Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları, Ankara, 2000.

16 Celî sülüs yazının Anadolu Selçuklu çağındaki gelişimi için bk.: Fevzi Günüç, “Anadolu Selçuklu Mimarîsinde Celî Sülüs Hattı”, V. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya, 1996, 185-198.

17 M. Uğur Derman, "Selçuklu'dan Osmanlı'ya Celî Sülüs Hattının Gelişimi", IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya, 1995, 91-95; Fevzi Günüç, XV-XX. yüzyıl Dînî Mimarîsinde Celî Sülüs Hattı Uygulama ve Teknikleri, (Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya, 1991.

18 A. Tüfekçioğlu, Erken Dönem Osmanlı Mimarîsinde Yazı, Ankara, 2001, 224-227, 309-311.

19 Ali Alparslan, "İslâm Yazı Sanatı", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, XIV, İstanbul, 1993, 520-522; Serin a.g.e., 76.

20 A. Bombaci, "Türkler ve Gazneli Sanatı", (Çev.: Kâmuran Birand), Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 1962, 89-90; Recep Gün, a.g.e., 2-3.

21 Recep Gün, a.g.e., 164.

22 Tüfekçioğlu, a.g.e., 227-233.

23 Konya İnce Minâreli Medrese ve Sâhib Ata Câmii taç kapılarındaki yazı düzeni için bk.: Şahinoğlu, a.g.e., 22, 44-48; Gün, a.g.e., 61-64, 110-113.

24 Konya Karatay Medresesi'nin portalindeki yazılar için bk.: Mehmet Önder, "Konya'da Karatay Medresesi Portali", Vakıflar Dergisi, XXV, Ankara, 1995, 267-271; Gün, a.g.e., 86-92.

25 Yapının kitâbeleri için bk. Gün, a.g.e., 92-93.

26 Tüfekçioğlu, a.g.e., 167-169.

27 Kitâbelerin sınıflandırılması hakkında bk.: Hakkı Önkal, "Osmanlı Türbelerinin Kitâbeleri Hakkında", Dokuz Eylül Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, VI, İzmir, 1989, 308-311.

28 Mimar ve sanatkârlar için bk.: Zafer Bayburtluoğlu, Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Erzurum, 1993; Zeki Sönmez, Anadolu Türk-İslâm Mimarîsinde Sanatçılar, Ankara, 1989.

29 Ziya Kazıcı, İslâm Müesseseleri Tarihi, İstanbul, 1996, 187-188.

30 Gönül Cantay, "Türkler'de Vakıf ve Taş Vakfiyeler", XI. Vakıf Haftası Kitabı, Ankara, 1994, 147-162; Abdülhamit Tüfekçioğlu, "Medeniyet Tarihimizde Taş Vakfiyeler", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: I, Van, 2000, 33-34.31 Tüfekçioğlu, a.g.m., 33-52.32 Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi, I, Ankara, 1996, 286-287.33 İshak Sunguroğlu, Harput Yollarında, I, İstanbul, 1958, 304; M. Zeki Oral, "Harput Ulu Câmi Duvarındaki Vergi Kitâbesi", VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1967, 140-145.

34 Beysanoğlu, a.g.e., I, 283.35 Beysanoğlu, a.g.e., I, 283-284.

36 Walther Hinz, “Ortaçağ Yakınşarkına Ait Vergi Kitâbeleri”, (Çev.: F. Işıltan), Belleten, c. XI-XII, Sayı: 53, Ankara, 1949, 775-785.37 A. Şerif Beygu, Erzurum Tarihi, İstanbul, 1936, 255-256.

38 F. Dijkema, The Ottoman Historical Monumental Inscriptions in Edirne, Leiden, 1977, 192-193.

39 İ. Hakkı Konyalı, Âbideleri ve Kitâbeleri İle Erzurum Tarihi, İstanbul, 1960, 283; Hamza Gündoğdu, Erzurum Lala Mustafa Paşa Külliyesi, Ankara, 1992, 64-66.40 Beysanoğlu, a.g.e., 287-288.

41 Abdülhamit Tüfekçioğlu, “Türk-İslâm Dönemi Türbe ve Mezar Taşı Kitâbelerinde Tarih İbâreleri”, Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu, İstanbul, 1999, 394-404.

42 Yüksel Sayan, Türkmenistan’daki Mimarî Eserler, Ankara, 1999, 101-107.

43 Uluçam, a.g.e., Resim 109-240.44 Karamağaralı, a.g.e., Resim 185-430.45 Osmanlı dönemi mezar taşları için bk.: A. Sacit Açıkgözoğlu, Eyüp Sultan Civarında İmzalı Mezar Taşı Kitâbeleri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 1995; Örcün Barışta, “Eyüp’te Bazı Çocuk Mezar Taşları”, I. Eyüpsultan Sempozyumu, İstanbul, trs., 172-181; M. Hüsrev Subaşı, “Hat Sanatı ve Tarih Açısından Eyüp Mezar Taşı Kitâbeleri”, I. Eyüpsultan Sempozyumu, İstanbul, trs., 181-197; Aziz Doğanay, “Eyüp Sultan Câmii Civarındaki Bazı Mezarların Natüralist Üslupta Klasik Devir Süslemeleri”, II. Eyüpsultan Sempozyumu, İstanbul, 1998, 260-267; Halit Çal, “İstanbul Eyüp’teki Erkek Mezar Taşlarında Başlıklar”, III. Eyüpsultan Sempozyumu, İstanbul, 2000, 206-226; Süleyman Berk, “Eyüpsultan Sınırları İçerisinde Hattat Mustafa Râkım’a Ait Mezar Taşı Kitâbeleri”, III. Eyüpsultan Sempozyumu, İstanbul, 2000, 242-250; Hans-Peter Laqueur, Hüve’l-Bâkî, İstanbul’da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları, İstanbul, 1997; Uğur Derman, “Mezar Kitâbelerinde Yazı Sanatımız”, TTOK Belleteni, 49/==328, İstanbul, 1975, 36-47; M. Zeki Kuşoğlu, Mezar Taşlarında Hüve’l-Bâkî, İstanbul, 1984.46 Aydoğan Demir, “Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri”, Tarih ve Toplum, Sayı: 74, İstanbul, 1990, 40-41.47 Semra Ögel, Anadolu Selçuklularının Taş Tezyînâtı, Ankara, 1987, 153.48 Orhan Cezmi Tuncer, “Taşın Bezeme Şekli Üzerine Düşünceler”, VII. Vakıf Haftası, Ankara, 1990, 235; Gün, a.g.e., 152-155.49 A. Tüfekçioğlu, a.g.e., 533-534; S. Berk, “Fîruz Ağa Câmii Kitâbesi”, Art Decor, Sayı: 90, İstanbul, 2000, 130-133.AÇIKGÖZOĞLU, A. Sacit, Eyüp Sultan Civarında İmzalı Mezar Taşı Kitâbeleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 1995.

ALPARSLAN, Ali, “İslâm Yazı Sanatı”, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, XIV, İstanbul, 1993, 441-522.

——, “Mimarî Yapıların Yazı Sanatı Bakımından Önemi”, Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, 4-5, İstanbul, 1976-1977, 1-14.ARSEVEN, C., Sanat Ansiklopedisi, V, İstanbul, 1994.

ASLANAPA, O., “İslâmiyet’ten Önce Türk Sanatı”, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1972, 295-309.

BARIŞTA, Örcün, “Eyüp’te Bazı Çocuk Mezar Taşları”, I. Eyüpsultan Sempozyumu, İstanbul, trs., 172-181.

BAYBURTLUOĞLU, Zafer, Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Erzurum, 1993.

BAYÇAROV, S., Avrupa’nın Eski Türk Runik Âbideleri, Ankara, 1996.

BAZIN, Louis, “Başlangıcından Bugüne Türk Yazı Dili”, Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler), Cilt 2, Sayı 1, Elazığ 1988, 61-73.BERK, Süleyman, “Fîruz Ağa Câmii Kitâbesi”, Art Decor, Sayı: 90, İstanbul, 2000, 130-133.

——, “Eyüpsultan Sınırları İçerisinde Hattat Mustafa Râkım’a Ait Mezar Taşı Kitâbeleri”, III. Eyüpsultan Sempozyumu, İstanbul, 2000, 242-250.BEYGU, A. Şerif, Erzurum Tarihi, İstanbul, 1936.

BEYSANOĞLU, Şevket, Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi, I, Ankara, 1996.

BOMBACİ, A., “Türkler ve Gazneli Sanatı”, (Çev.: Kâmuran Birand), Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 1962, 87-91.CANTAY, Gönül, “Türkler’de Vakıf ve Taş Vakfiyeler”, XI. Vakıf Haftası Kitabı, Ankara, 1994, 147-162.CEZAR, M., Anadolu Öncesi Türkler’de Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977.

ÇAL, Halit, “İstanbul Eyüp’teki Erkek Mezar Taşlarında Başlıklar”, III. Eyüpsultan Sempozyumu, İstanbul, 2000, 206-226.ÇORUHLU, Yaşar, Erken Devir Türk Sanatının ABC’si, İstanbul, 1998.

——, Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi, İstanbul, 1995.

——, Türk Mitolojisinin ABC’si, İstanbul, 1998.

——, “Türk Hayvan Takvimi”, M. Uğur Derman 65. Yaş Armağanı, İstanbul, 2000, 221-252.

DEMİR, Aydoğan, “Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri”, Tarih ve Toplum, Sayı: 74, İstanbul, 1990, 40-41.

DERMAN, M. Uğur, “Mezar Kitâbelerinde Yazı Sanatımız”, TTOK Belleteni, 49/328, İstanbul, 1975, 36-47.

——, “Selçuklu’dan Osmanlı’ya Celî Sülüs Hattının Gelişimi”, IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya, 1995, 91-95.

DIJKEMA, F., The Ottoman Historical Monumental Inscriptions in Edirne, Leiden, 1977.

DOĞAN, M., Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul, 1996.

DOĞANAY, Aziz, “Eyüp Sultan Câmii Civarındaki Bazı Mezarların Natüralist Üslupta Klasik Devir Süslemeleri”, II. Eyüpsultan Sempozyumu, İstanbul, 1998, 260-267.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, (Çağ Yayınları), İstanbul, 1992.

ERGİN, M., Orhun Âbideleri, İstanbul, 1970.

ESİN, Emel, İslâmiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm’a Giriş, İstanbul, 1978.

GÜN, Recep, Anadolu Selçuklu Mimarîsinde Yazı Kullanımı, (Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Samsun, 1999.

GÜNDOĞDU, Hamza, Erzurum Lala Mustafa Paşa Külliyesi, Ankara, 1992.

GÜNÜÇ, Fevzi, XV-XX. yüzyıl Dînî Mimarîsinde Celî Sülüs Hattı Uygulama ve Teknikleri, (Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya, 1991.

——, “Anadolu Selçuklu Mimarîsinde Celî Sülüs Hattı”, V. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya, 1996, 185-198.

HINZ, Walther, “Ortaçağ Yakınşarkına Ait Vergi Kitâbeleri”, (Çev.: F. Işıltan), Belleten, c. XI-XII, Sayı: 53, Ankara, 1949, 775-785.

KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Millî Kültürü, İstanbul, 1986.

KARAMAĞARALI, Beyhan, Ahlat Mezar Taşları, Ankara, 1992.

KAZICI, Ziya, İslâm Müesseseleri Tarihi, İstanbul, 1996.

KONYALI, İ. Hakkı, Âbideleri ve Kitâbeleri İle Erzurum Tarihi, İstanbul, 1960.

KUBAN, Doğan, Batıya Göçün Sanatsal Evreleri, İstanbul, 1993.

KUŞOĞLU, M. Zeki, Mezar Taşlarında Hüve’l-Bâkî, İstanbul, 1984.

LAQUEUR, Hans-Peter, Hüve’l-Bâkî, İstanbul’da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları, İstanbul, 1997.

ORAL, M. Zeki, “Harput Ulu Câmi Duvarındaki Vergi Kitâbesi”, VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1967, 140-145.

ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1986.

ÖGEL, Bahattin, Türk Mitolojisi, Ankara, 1971.

ÖGEL, Semra, Anadolu Selçuklularının Taş Tezyînâtı, Ankara, 1987.

ÖNDER, Mehmet, “Konya’da Karatay Medresesi Portali”, Vakıflar Dergisi, XXV, Ankara, 1995, 267-271.

ÖNKAL, Hakkı, “Osmanlı Türbelerinin Kitâbeleri Hakkında”, Dokuz Eylül Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, VI, İzmir, 1989, 307-343.

SAYAN, Yüksel, Türkmenistan’daki Mimarî Eserler, Ankara, 1999.

SERİN, Muhittin, Hat Sanatımız, İstanbul, 1982.

SERTKAYA, O., Göktürk Tarihinin Meseleleri, Ankara, 1995.

——, “Göktürk Harfli Uygur Kitâbelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri”, Türk Kültürü Araştırmaları, XXVIII/1-2, Ankara, 1992, 325-334.

SÖNMEZ, Zeki, Anadolu Türk-İslâm Mimarîsinde Sanatçılar, Ankara, 1989.

SUBAŞI, M. Hüsrev, “Hat Sanatı ve Tarih Açısından Eyüp Mezar Taşı Kitâbeleri”, I. Eyüpsultan Sempozyumu, İstanbul, trs., 181-197.

SUNGUROĞLU, İshak, Harput Yollarında, I, İstanbul, 1958.

ŞAHİNOĞLU, Metin, Anadolu Selçuklu Mimarîsinde Yazının Dekoratif Eleman Olarak Kullanılışı, İstanbul, trs.

TEKİN, Talat, Orhon Yazıtları, Ankara, 1988.

TİKA, Orhun (Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası), Ankara, 1995.

TOGAN, Zeki Velidi, Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981.

TUNCER, Orhan Cezmi, “Taşın Bezeme Şekli Üzerine Düşünceler”, VII. Vakıf Haftası, Ankara, 1990, 231-247.

TURAN, Osman, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul, 1941.

TÜFEKÇİOĞLU, Abdülhamit, Erken Dönem Osmanlı Mimarîsinde Yazı, Ankara, 2001.

——, “Medeniyet Tarihimizde Taş Vakfiyeler”, Yüzüncü Yıl Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: I, Van, 2000, 33-52.

——, “Türk-İslâm Dönemi Türbe ve Mezar Taşı Kitâbelerinde Tarih İbâreleri”, Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu, İstanbul, 1999, 394-404.

ULUÇAM, Abdüsselâm, Eski Erciş-Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları, Ankara, 2000.

Mısır'da Memlûk Sanatı / Yrd. Doç. Dr. Ahmet Ali Bayhan [s.120-132]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

ahri Memluklular (1250-1382) ve Burci Memluklular (1382-1517) olmak üzere ikiye ayrılan Memluklular, Türkmenler, Güney Rusya'dan Kıpçaklar ve Kafkasya Çerkezleri'nden oluşmaktaydı. Memlukluların ortaya çıktıkları dönem İslam dünyasının en buhranlı günlerinden biriydi. Moğollar Bağdat'ı alıp Abbasi hilafetine son vermiş ve Suriye'ye yönelmişlerdi. Seyfeddin Kutuz, Ketboğa'nın komutasındaki Moğolları Ayn-ı Calut'ta bozguna uğrattı. Bunun üzerine Kahire, hem hilafetin nakledilmesi, hem de başta bilginler olmak üzere çok sayıda insanın buraya akını sebebiyle İslam aleminin merkezi oldu. En geniş yayılma devrinde sınırları batıda Berka'ya kadar Libya Çölü'ne, güneyde Nubya ve Massava'ya, kuzeyde Toroslara kadar hakim olan Memluklular, XV. yüzyılda Osmanlılarla rekabete giriştiler. Bu amaçla Anadolu'daki Ramazanoğulları ile Alaiye Beyliklerini tamamen, Dulkadiroğulları, Karamanoğulları ve Eratnaoğulları beyliklerini ise zaman zaman egemenlikleri altına alan Memluklular, bu devletle aralarında tampon bölge oluşturdular. Sonuçta Sultan Gavri'nin Merc-i Dabık'ta (1516) ve Tumanbay'ın Ridaniye'de (1517) Yavuz Sultan Selim'e yenilmeleri bu mücadelenin Osmanlılar lehine gelişmesine yol açtı.1

Memluklular Dönemi'nde Türkçe, dini, edebi ve hukuki alanlarda büyük bir önem kazanmıştır. Başlangıçta birçok edebi şahsiyet eserlerini Memluk sultanları adına Farsça ve Arapça olarak kaleme alırlarken, özellikle Sultan Berkuk Türkçeyi resmi dil olarak kabul etmesi yanı sıra birçok eserin bu dile tercüme edilmesini isteyerek, hatta hukuki konularda kadılarla Türkçe konuşarak Türk diline hizmet edenler arasında seçkin bir yer edindi. Bu arada Kemaloğlu İsmail, el-Darir ve Seyf Sarayi gibi yazarlar kaleme aldıkları Türkçe eserlerle ön plana çıkarken, Memluk sultanlarının da Türkçe eserler, hatta Osmanlı tarzında şiirler yazdıkları görülmektedir. Kansu Gavri'nin şiirleri ve II. Bayezid'e yazdığı mektup bunun en güzel göstergesidir.2

Memluklular komşu devletlerle sıkı ilişkiler kurarak ve Akdeniz-Kızıldeniz tüccarlarını himaye ederek Hindistan ticaret yolunda söz sahibi oldukları için iktisadi açıdan çok iyi durumdaydılar. Bunun sonucu olarak mimari ve el sanatları alanlarında dünyaya çok önemli eserler bıraktılar. Memluklular Anadolu Türk mimarisi, Büyük Selçuklu ve Zengi mimarisi ile Türkistan'da, özellikle Buhara ve Semerkant çevrelerinde, yaygın olarak kullanılan yüksek kasnaklı kubbe mimarisiyle bağlantılar kurarak, Türk mimarisinin geleneklerine bağlı kalmakla beraber orijinal bir üslup geliştirmişlerdir.3

Mısır'ın çeşitli şehirlerinde Memluklular zamanından kalma farklı yapı tiplerinde çok sayıda eser mevcuttur. Bunlar dini, sivil ve askeri amaçla inşa edilen yapılardır.

Memluk dini mimarisi daha ziyade, geniş ve çok fonksiyonlu külliyeler yanı sıra, muhtelif tiplerde yapılmış müstakil olarak yapılmış eserleri ihtiva etmektedir.

Camiler

Hz. Peygamberin Mescid-i Nebevisi'nden (622) itibaren Müslümanların fethettikleri ya da yeni kurdukları şehirlerde vazgeçilmez mimari elemanlardan birisi olarak karşımıza çıkan camiler genellikle ya Cuma Camii, ya da Mahalle Mescidi-Camii şeklinde ele alınmışlardı. Fustad'da Amr b. As'ın yaptırdığı cami, Bahri Memluklular Devri'nde de bu özelliğini muhafaza ediyordu. Bahri Memluklular Cuma Camilerinin sayısını artırdı, hatta Sultan Hasan Dönemi'nde bazı medreseler de aynı zamanda Cuma Camii olarak kullanılmaya başlandı. Memluklular zamanında bu tip camilerin sayısı on beşi buluyordu.4 XIV. yüzyılın sonlarına doğru iktidarı ele geçiren Çerkez Memluklular Dönemi'nde ortaya konulan dini kurumların fonksiyonunda değişiklikler meydana geldi. Daha önceden medrese-cami kombinasyonuyla oluşturulan komplekslere hankah da dahil edilerek medrese-hankah-cami işlevli yapılar inşa edilmeye başlandı.5 Memluklular Mezarlığı'ndaki Ferec b. Berkuk Hankahı (1400-11) bu tipte ele alınan bir yapıdır. Bunlarla birlikte XV. yüzyılda bizzat şeyhler tarafından yaptırılan zaviyelerin de Cuma Camii olarak anıldığı görülmektedir.

Kalyube'deki Zahir Baybars el-Bundukdari Camii (1260-77), Kahire'deki Zahir Baybars el-Bundukdari Camii (1266-69) (Çizim: 1), Kale'deki Nasır Muhammed b. Kalavun Camii (1318-35) (Resim: 1), Baştak Camii (1335), Altınboğa el-Maridani Camii (1337-39), Emir Aksungur Camii (1347), el-Kürdi (Ustadar) Camii (1394), Muhammed el-Sağir Camii (1426), Hasan el-Sıvidi Camii (1430), Karahoca Camii (1441), Kadı Yahya Camii (1448), Laçin el-Seyfi Camii (1450), Yaşbak Min Mehdi Kubbeleri (1477-8, 1479-81) (Resim: 2), Ebu'l-Ala Camii (1485), Mezheriyye Camii (1485), Kanibey el-Rammah Camii (1503) (Resim: 3), Ravza Adası'ndaki Kayıtbay Camii (XV. yy), Favva'daki Kınai Camii (XIV. yy) ile Emir Hasan Nasrullah Camii (XV. yy) müstakil yapılardır; Kahire'deki Salar Sancar Cevli Cami-Hankah ve Türbesi (1303) (Resim: 4), Elmas Hacib Camii ve Türbesi (1330), Ahmed el-Mihmandar Camii ve Türbesi (1324), Emir Şeyhu Camii ve Türbesi (1349) (Resim: 5), Sargıtmış Cami-Medrese ve Türbesi (1356) (Resim: 6), Esenboğa Cami, Havuz ve Küttabı (1370), Olcay el-Yusufi Cami-Medrese ve Türbesi (1372) (Resim: 7), Aytmış el-Becaşi Cami, Havuz ve Sebil-Küttabı (1383), Şeyh Ahmed b. Süleyman Zahid Cami ve Türbesi (1415), Şeyh Melik Müeyyed Cami ve Türbesi (1415-20) (Resim: 8), Cevher Lala Cami, Türbe ve Sebil-Küttabı (1423), Canbey Cami ve Türbesi (1426) (Resim: 9), Feyruz el-Saki Cami-Zaviye ve Türbesi (1426), Sultan İnal Cami-Medrese ve Sebil-Küttabı (1451-56), Tamraz el-Ahmedi Cami, Türbe ve Sebil-Küttabı (1471), Eşref Kayıtbay Cami-Medrese ve Türbesi (1472-74) (Resim: 10), Kaçmaz el-İshaki Cami ve Sebili (1479-81) (Çizim: 2), Korkmaz Cami-Medrese-Hankah, Türbe ve Sebili (1506-7) ve Hayırbey Cami, Türbe ve Sebil-Küttabı (1502-21) ise cami etrafında gelişen komplekslerin6 önemli örnekleridir.7

Camilerde esas itibariyle üç tip plan uygulanmıştır. Birincisi revaklı, avlulu veya avlusuz, nef düzeni gösteren harimli "Hipostil Camiler"dir.8 Ancak bu yapıların daha önceleri olduğu gibi serbest ve simetrik bir düzenleme göstermedikleri anlaşılmaktadır. Örneğin ana girişler, artık caminin ekseninde bulunmaz. Bu tip camilerde, bir alt grup olarak mihrap önü kubbeli olanlar dikkat çekicidir. Bu açıdan geleneksel Türk cami mimarisiyle bu yapılar arasında bağlantılar kurmak mümkündür. Gazneliler Devri'nden kalan Leşker-i Bazar Camii'nde (XI. yy. ilk yarısı) ilk olarak karşımıza çıkan9 mihrap önü kubbesi, asıl İran'da Büyük Selçuklular zamanında büyük bir ustalıkla uygulandıktan10 sonra, bir

taraftan Artuklular vasıtasıyla Anadolu'ya,11 diğer taraftan Zengi ve Memluklular aracılığıyla Kuzey Afrika'ya taşınmıştır.12 Mısır'da mihrap önü kubbesine ilk kez13 Baybars Camii'nde (1266-69) rastlanmaktadır. Ancak yapının mimarı, İran'da mihrap önü kubbesine bitişik eyvanın yerine, burada avluya doğru uzanan ve üç kemerle avluya açılan üç nefli bir bölüme yer vermiştir.14 Sonraları bu bölüm tamamen ortadan kaldırılarak, sadece mihrap önü kubbeli camiler yapılmaya başlanmıştır. Kale'deki Nasır Muhammet b. Kalavun Camii (1318-35), Sitti Miska Camii (1339), Altınboğa el-Maridani Camii (1337-39), Aksungur Camii (1347) ve Emir Şeyhu Camii (1349) bu tipin Kahire'deki önde gelen örnekleridir.15

İkincisi Lane-Poole'ün16 tanımladığı gibi haçvari planda ele alınan camilerdir. Esas itibariyle farklı boyutlardaki dört eyvan ile onların arasındaki hücrelerle çevrilmiş bir avludan ibaret bir düzenleme olup, bu şema Memluklulardan önce Eyyubi medreselerinde karşımıza çıkmaktadır.17 Bu plan Memluk ve Osmanlı dönemi konut mimarisindeki "Kaa" veya kabul salonu ile yakın benzerlik göstermektedir. Başlangıçta iki yapı tipi arasındaki tek fark avlunun kaalarda örtülü, diğerlerinde açık olmasıdır. Bahri Memluklular Devri'nde özellikle Sultan Hasan zamanında medreselerin de Cuma Camii olarak kullanımıyla birlikte bu düzenleme camilerde tatbik edilmeye başlandı. Burci Memluklular Devri'nde, XV. yüzyılda, yer darlığı sebebiyle yapıların boyutlarının küçülmesiyle beraber üzeri örtülü avlulu haçvari planlı camilerin inşası daha da yaygınlaştı. Sultan Eşraf Kayıtbay zamanında zemini ve duvarları çok renkli mermer kaplamalarla süslü olan ve köşelerindeki Sebil-Küttablarıyla birlikte genellikle iki caddenin birleştiği kavşaklarda yer alan bu camiler, üzeri açık avluya sahip olmadıkları için cephelerinde çok sayıda delikli pencerelere sahipti. Önceki yapılarda yer alan avlular aynı zamanda abdest alma yeri olarak kullanılırken, bu yeni düzenlemede avlu ibadet mekanına dahil edilmiş, dolayısıyla abdesthaneler yapının dışarısına çıkarılmıştır. Aynı biçimde önceleri kıble eyvanında yer alan ve "Dikkatü'l-Mübelliğ" denilen müezzin mahfili de mihrabın karşısındaki eyvanda bir balkon şekline dönüştürülmüştür. Önceden yapıların dış cephelerinde şeritler halinde düzenlenen kitabeler de bu yapıların üzeri örtülü avluların dört tarafını kuşatır hale getirilmiştir.18

Üçüncüsü de Geç Memluk Devri'nde ortaya çıkan tek kubbeli camilerdir. Bunlar Sultan Kayıtbay Dönemi'nin en güçlü ve en zengin emirlerinden birisi olan Yaşbak Min Mehdi el-Devadar tarafından birisi Kobri'l-Kubbe Semti'nde (1477-78), diğeri Abbasiye'de (1479-81) inşa ettirilen iki küçük camidir.19 Birincisinde her bir kenarı 13,75 m. olan kare mekan tek kubbeyle kapatılırken, ikincisindeki kubbenin çapı 14,30 m.'dir. Her ikisinde de kubbeye geçişler, XV. yüzyıl Memluk yapılarında yaygınlaşan üç dilimli tromplarla sağlanmıştır.20 Aynı şema Sultan Barsbay'ın Rufai Tarikatı için yaptırdığı zaviyede uygulanmış, hatta günümüze ulaşmayan bazı zaviyelerin de bu tip mimariye sahip oldukları tahmin edilmektedir.21 Ancak bu düzenlemenin en yaygın biçimde Osmanlılar Devri'nde Anadolu'da tatbik edildiği bilinmektedir.

Medrese-Hankah-Zaviye-Tekkeler

Mısır'da eğitim kurumlarının ilk örnekleri Fatımiler Dönemi'nde ortaya çıkmaktadır. Bu devirde medreseler müstakil bir yapı olmaktan çok cami ile aynı bünye içerisinde değerlendirilmiştir. Şii

Mezhebi eğitimi verilen bu yapıların en ünlüsü el-Ezher Camii'dir (970-972).22 Ardından Mısır'ı fetheden Eyyubiler, Sünni İslam inancını yerleştirmek için Kahire'de çok sayıda medrese inşa ettiler. Büyük Selçukluların dört eyvanlı medrese mimarisini Mısır'a nakletmeleri23 açısından büyük öneme sahip olan bu medreselerin sayısının yirmi beşi bulduğu rivayet edilmektedir.24 Orijinal şeklini büyük oranda kaybetmiş olan Kamiliye Medresesi (1225) ile Necmeddin Salih Eyyub Medresesi (1243) dışında bu yapılardan günümüze pek bir şey kalmamıştır.25

Sultan Kalavun Medrese, Türbe ve Maristanı (1284-85), Hüsameddin Torumtay Medrese ve Türbesi (1290), Nasır Muhammed b. Kalavun Medrese ve Türbesi (1295-1303), Sungur el-Sa'di Medrese ve Türbesi (1315), Sultan Hasan Medrese ve Türbesi (1356-61) (Çizim: 3, Resim: 11,12,13), Ümmü Sultan Şaban Medrese, Türbe ve Sebili (1368), İnal el-Yusufi Medrese ve Sebil-Küttabı (1392), Tağriberdi Medrese, Türbe ve Sebil-Küttabı (1439), Canım el-Behlivan Medrese ve Türbesi (1478), Özbek el-Yusufi Medrese ve Sebil-Küttabı (1494-95), Sultan Gavri Medrese-Hankah, Türbe, Sebil-Küttab, Ev ve Hanı (1503-4) (Resim: 14) ve Baybars el-Hayyad Medrese ve Türbesi (1515) külliyeler halinde; Zahir Baybars Medresesi (1261-63), Karasungur Medresesi (1300), Kutluboğa Medresesi (1347), Emir Miskal Medresesi (1374-75), Zahir Berkuk Medresesi (1384-86) (Çizim: 4, Resim: 15), Cemaleddin Ustadar Medresesi (1408), el-Ayni Medresesi (1411), Kafur el-Zemmam Medresesi (1425), Kadı Zeyneddin Yahya Medresesi (1444) (Resim: 16) ve Kayıtbay Medresesi (1475) ise müstakil olarak ele alınmış medreselerdir.26

Şeyh Yusuf el-Acemi el-Advi Ribat ve Türbesi (1268-73), Aytekin el-Bundukdari Zaviye-Hankah ve Türbesi (1285), Çeşnigir Hankah ve Türbesi (1307-10) (Çizim: 5, Resim: 17), Şeyh Zeyneddin Yusuf Zaviyesi ve Türbesi (1298-1325), Mihmandariye Hankahı (1324), Emir Şeyhu Hankahı (1355), Ferec b Berkuk Hankah, Türbeler ve Sebil-Küttabları (1400-11) (Resim: 18), Sadeddin İbn Gurab Hankah-Medrese ve Sebil-Küttabı (1405-6), Ferec b. Berkuk Zaviye ve Sebili (1408), Eşref Barsbay Hankah-Cami ve Türbesi (1432), Ebu Yusuf Tekkesi (XV. yy.) ve Özdemir Ribatı (XV. yy.) da tasavvuf yapıları olarak Memluklular Devri'nde inşa edilen başlıca eserlerdir.27

Bahri Memluklular zamanında Sultan Hasan Dönemi'ne kadar her yapı, bir bölümü mescit olarak kullanılmakla birlikte kendi işlevini icra ediyordu. Bu tarihten itibaren öncelikle medrese-cami, Sultan Zahir Berkuk Devri'nde de medrese-hankah-cami aynı amaçla kullanılan yapıları tanımlamaya başladı. Yani eskiden olduğu gibi katı medrese ve hankah düzenlemelerinin artık terk edildiği ve dini aktivitelerin her çeşidine açık olarak caminin Hz. Peygamber Devri'ndeki orijinal fonksiyonunun yeniden canlandırılması anlamına geliyordu. Mimari olarak hankah ve medreseden daha az bilinen zaviyeler de vardı. Bunlar belirli bir tarikatın ya da bir tasavvuf kolunun eğitiminin verildiği binalardı ve genellikle bir şeyh adına veya bir şeyh tarafından yaptırılan dini kurumlardı. Şeyh müritleriyle birlikte zaviyede yaşardı, öldüğü zaman da yapının bir bölümü türbeye dönüştürülürdü. Halefleri tarafından da ihtimamla bu yapılar restore edildiğinden çok az zaviye orijinal şekliyle günümüze kadar gelebilmiştir. Şeyh Zeyneddin Yusuf Zaviyesi ilk mimari karakterini hala yansıtabilen nadir örneklerden biridir.28

Eğitim kurumları olarak tanımlanabilecek bu yapılarda Eyyubiler Devri'ndeki eyvanlı medrese düzenlemesinin tatbik edildiğini görüyoruz. Bazı yapılarda yer darlığı ve arazi yapısı gibi çeşitli nedenlerle eyvan sayıları ve ebatları değişebilmektedir. Dört eyvan şemasının kusursuz bir biçimde uygulandığı en önemli örnek Sultan Hasan Medresesi'dir. 150 m. uzunluğunda, 68 m. genişliğinde ve 37 m. yüksekliğinde olan bu medrese sekiz bin metrekarelik, meyilli bir arazide kurulmuştur. Her bir kenarı 32 m. olan, kare şekilli avlunun dört yanında birer tane eyvan yer almaktadır. Bunlar dört Sünni Mezhep için tahsis edilmişti. Güneydoğu yönündeki eyvan aynı zamanda cami olarak kullanılmaktadır. Bunlar tonozlu, büyük bir kemerle avluya açılan bir eyvan oldukları gibi, Sargıtmış Medresesi'ndeki gibi kubbeli ya da Kalavun Medresesi'ndeki gibi üç nefli bazilikal planlı farklı düzenlemeler de gösterebilirler. Eyvanların aralarındaki kapılardan da çok katlı olarak düzenlenmiş öğrenci hücrelerine ulaşılmaktadır. Sonraları aynı şemanın camilerde olduğu gibi üzeri örtülü avlulu örneklerine de rastlanmaktadır. Kepş'te Sultan Kayıtbay'ın yaptırdığı 1475 tarihli medrese bu tiptedir. Eğitim yapılarında XV. yüzyılın ortalarından itibaren yatay dikdörtgen planlı ve kıble duvarına paralel neflerden oluşan düzenlemelere de karşılaşılmaktadır. Bunlar bu tarihlerde medrese-hankah-cami fonksiyonlu olarak yapılanlardandır. Eşref Barsbay Hankahı (1432) ile Canım el-Behlivan Medresesi (1478) bu tarzı yansıtan örneklerdir. Hankahlar içerisinde Memluklular Mezarlığı'nda yer alan Sultan Ferec b. Berkuk Hankahı (1400-11) farklı düzenlemesiyle ilgi çekici bir yapıdır. Havuzlu merkezi bir avlunun kıble tarafında 21, karşısında da 15 küçük kubbenin örttüğü mekanlar bulunmaktadır. Üç mihrap nişine sahip kıble tarafındaki bölümün iki yanına türbeler, diğer kısmın iki tarafına ise Sebil-Küttablar yerleştirilirken, avlunun yan kenarlarına da müritlerin kalabileceği hücreler yapılmıştır. Hücreler de küçük kubbelerle örtülmüş olup, ayrıca güneybatı taraftakilerin arkasında hela vb. bölümler bulunmaktadır29 (Çizim: 6). Bir diğer istisnai uygulama da Sultan Barsbay'ın Rufai Tarikatı için yaptırdığı zaviyede karşımıza çıkmaktadır. Kare mekanın üzeri üç dilimli tromplarla geçilen bir kubbeyle örtülmüştür.

Medrese-hankah-zaviye türü yapılarda Memluklular Devri'nde dikkat çekici bir başka karakter de, İslam dünyasında diğer bölgelerde daha çok camilerde görülen minare, mihrap, minber ve mahfil gibi unsurlara yer verilmesidir.

Minareler

Fatımiler Devrin'deki el-Cüyuşi Camii'nden mülhem Eyyubiler zamanındaki "Mabhara" tip minareler Bahri Memluklular Dönemi'nde gelişerek varlığını sürdürmüştür. Dikdörtgen şekilli bir kaidenin üzerinde orantılı biçimde yükselen sekizgen şekilli gövdesiyle Sungur el-Sa'di Medresesi'nin minaresi bu tipin güzel bir örneğidir. XIV. yüzyıl ortalarına doğru mabhara tip külah, artık kullanılmaz. El-Maridani Camii'nin minaresi mabhara tip külahı olmayan, tamamen sekizgen gövde üzerine soğan şekilli, mukarnaslı bir tepeliği taşıyan sekiz sütunlu bir şerefesiyle yeni tip minarelerin en eskisidir. Çerkez Memluklular zamanında, Kalavun Devri'nden bu yana ilk defa tamamen kare kesitli minarelerin kullanıldığı Sultan Gavri Dönemi hariç, genellikle ilk katı sekizgen, ikinci katı silindirik olan minareler yapılmıştır. Soğan biçimindeki tepeliklerin sayısı dörde kadar çıkmıştır.30

Mihraplar

Sade taş işçilikli mihrap nişleriyle birlikte, mermer kakmanın kullanıldığı çok gösterişli örnekler de elde edilmiştir. XV. yüzyıldan itibaren mihraplarda iki renkli taşlı kemerler yaygınlaşmıştır. Müzheriye Camii'nde ilk defa mermer oymalı mihrap nişi ile karşılaşılmaktadır. Bu uygulamanın XVI. yüzyıl başlarına kadar da yaygın olarak kullanımı sürdürülmüştür.31

Minberler

Memluk camilerinde çok zengin yıldız süslemeli ahşap minberlere rastlanmaktadır. Bunların en meşhurları Hüsameddin Lacin'in 1296'da Tolunoğlu Ahmet Camii'ne ilave ettiği ile Müeyyed Camii'nin (1415-20) minberleridir. Daha sonra Sultan Hasan'ınki gibi mermer, Sultan Kayıtbay'ın Ferec b. Berkuk Hankahı için yaptırdığı (1483) gibi taş malzemeden yapılanlar da mevcuttur.32

Türbeler

Çok köklü defin geleneğine, dolayısıyla mezar mimarisine sahip olan Mısır'da islami dönemde ilk türbeler Fatımiler zamanında inşa edilmeye başlanmıştır. Mukattam Tepesi ile Fustad arasında harabeleri görülen ve Seb'a Benat (Yedi Kızlar) (1016) denilen bir topluluktan kalma, kare planlı dört mezar yapısıdır. Moloz taştan yapılmış duvarlarında her yönde gemi teknesi biçiminde kemerli birer kapısı olan bu türbeler, tromplar üzerine oturan birer kubbeyle örtülmüştür. Bu tip türbe yapımı XII. yüzyılda yaygınlaşmıştır.33 Ardından Eyyubiler Devri'nden kalan İmam Şafi (1211), Ebu Mansur İsmail (1216), Abbasi Halifeleri (1240) ve Melik Salih Necmeddin Eyyub (1249-50) Türbeleri tek kubbeli ve kare planlı mezar yapısı tipinin Mısır'da gelenekselleştiğini göstermektedir.34

Daha önce külliyelerle birlikte andığımız türbelere ilaveten Fatıma Hatun Türbesi (1283-84), Eşref Halil Türbesi (1291), Sancar el-Muzaffer Türbesi (1322) (Resim: 19), Kameri Türbesi (1329), Sultaniye Türbeleri (1360 civarı), Tenkizboğa Türbesi (1359) (Resim: 20), Aksungur Türbesi (1366), Evladü'l-Esyad Türbesi (XIV. yy ortası), Ganibey Türbesi (1427), Gülşeniyye Türbesi (1474-75) (Resim: 21), Kansu Ebu Said Türbesi (1498), Usfur Türbesi (1506), Tarabay el-Şerif Türbesi (1513) ve Rufai Türbesi (XVI. yy. başı) Memluklular zamanında inşa edilen müstakil mezar yapılarıdır.35 Memluklular Mezarlığı'nda birbirine yakın olarak yapılanlar aynı zamanda Halife türbeleri şeklinde de anılmaktadır. Salar ve Sencer Cevli adına yapılanlar da çifte türbe şeklindedir. Diğer taraftan bazı külliyelerin türbe etrafında geliştikleri görülmektedir.36

Küçük binalardan muazzam abidelere kadar farklı boyutlarda, çoğunlukla da cami, medrese, hankah, ribat, zaviye ve tekke gibi dini kurumlara bitişik yapılabilen Memluk türbelerinin asıl karakteri, kare planlı ve yüksek kasnak üzerine kubbeli oluşlarıdır. Bu tipteki yapıların en gösterişlisi Sultan Hasan Türbesi'dir. Medresenin kıble eyvanındaki mihrabın iki yanına yerleştirilmiş kapılardan ulaşılan türbe, zeminden kilit taşına kadar 55 m. yüksekliğindeki yapısıyla adeta Firavunlar Dönemi piramitlerinin anıtsal karakterini Ortaçağda yeniden canlandırmaktadır.

Bazı türbelerde de farklı planlamalarla karşılaşılmaktadır. Memluklular Mezarlığı'ndaki Tengizboğa Türbesi, dört köşesindeki payelerin üzerine oturan dört kemerin taşıdığı bir kubbeyle örtülü kare planlı bir yapıdır. Bu baldaken tarzı bir uygulama olup, aynı şema XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Dönemi'nde Kahire'de yaygınlaşacaktır.37 Aynı dönemden Kahire'deki en yakın benzeri, XIII. yüzyılın sonunda Hüsameddin Lacin'in Tolunoğlu Camii'nin avlusunda yaptırdığı şadırvandır.

Kalavun Türbesi de farklı bir plan düzenine sahiptir. Küçük kubbelerle örtülü bir revakla kuşatılmış avludan kareye yakın dikdörtgen mekana ulaşılmaktadır (Çizim: 7, Resim: 22). Dört kare ayak ve granitten dört kalın sütunun taşıdığı bir kubbe ile örtülü bu mekan ve onun etrafını çevreleyen bir galeriden ibaret yapısıyla38 Kalavun Türbesi, Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra (691-92) ve İstanbul'daki Kanuni Sultan Süleyman Türbesi'ne (1568) benzemektedir39 ve merkezi planlı bir şema ortaya koymaktadır.40

Kubbeler

Özellikle türbelerin üzerini örten kubbeler Memluk sanatının karakteristik hususiyetlerinden birini oluşturmaktadır. Bahri Memluklular Devri'nde, birisi Baybars el-Çeşnigir'inki gibi tabanın etrafında kavis yapan, diğeri de Salar ve Sancar'ınki gibi silindirik olarak başlayan, daha üst seviyede kavis çizen ve genellikle kaburgalı olan kubbe tipleri ile karşılaşılmaktadır. Kubbeye geçişler önceleri düğümlü tromplarken, sonraları pandantiftir. Bunlar da önceleri Sultan Nasır Muhammed Camii'ndeki gibi ahşapken, sonraları taştan yapılmıştır.

Memluk mimarisinin kendine özgü bir özelliği olan taş kubbeler ilk olarak Bahri Memluklular Devri'nde ortaya çıkmıştır, ancak XV. yüzyılda Çerkez Memluklular zamanında en üst seviyeye ulaşmıştır. Mimari prensipleri aynı olduğu için mabhara tip minarelerin külahının kaburgalı taş başlığı taş kubbelere fikir vermiş olabilir. Ustalar öncelikle tuğla yerine taş kullanarak bu kubbeleri yapmaya başladılar. Daha sonra birleşme noktaları kapatıldı. Ferec b. Berkuk Hankahı'ndaki kubbelerin alt kısımları gibi dış bükey ve iç bükey kaburgalarla hareketlendirilen kubbe yüzeyleri, Olcay el-Yusufi ve Aytmış el-Becaşi'nin kubbelerindeki gibi dolambaçlı çizgiler halinde geliştirilmiş kaburgalarla süslenir hale gelmiştir. Diğer taraftan Sultan Ferec b. Berkuk Hankahı'nın kubbelerindeki gibi kaburgalar zikzak şeklinde de olabilmektedir. Bundan sonra Memluk ustaları, Orta Asya ve İran'da tuğla ile gerçekleştirilen ve sonsuzluk prensibine dayalı geometrik yıldız örneklerini kubbelerin dış yüzüne tatbik etmeye başladılar. İlk örnekleri Sultan Barsbay'ın kompleksine dahil üç türbenin kubbeleridir. Sultan Kayıtbay Dönemi'nde yapılanlar ise süslemenin simetrik bir biçimde yerleştirilişi açısından en gösterişli kubbelerdir. Kansu Ebu Said (1499), Adil Tumanbay (1501), Hayırbey (1502) ve Kanibey (1503) Türbelerinin kubbeleri ise birbirini taklit eden geometrik ve bitkisel motiflerle süslenmiştir. Bu dönemde pandantifle birlikte düğümlü tromplar da geçişlerde kullanılmıştır. Ancak mukarnaslı geçişler de yaygınlaşmıştır. Ayrıca geçişler dıştan basamaklarla vurgulanarak yükseklik etkisi daha da arttırılmıştır.41

Memluk mimarisinde, Kahire'ye tamamen yabancı, fakat doğudaki İslami eserlerde yaygın biçimde kullanılan yüksek kasnaklı çift cidarlı kubbelere de rastlanmaktadır.42 Sargıtmış ve Sultaniye Türbeleri gibi.

Hanlar

Kızıldeniz bağlantılı ticaretin uğrak yerlerinden birisi olması nedeniyle Memluklular zamanında Kahire'de büyük boyutlu hanlar inşa edilmiştir. Han ve Vekale olarak isimlendirilen43 bu yapıların sayısının XV. yüzyılın ilk yarısında 57 olduğu rivayet edilmektedir.44 Günümüzde Memluk Dönemi'nden kalma Kusun Hanı (1341), Kayıtbay Hanı ve Sebil-Küttabı (1477), Kayıtbay Hanı (1480-81) (Resim: 23), Sultan Gavri Hanı (1504-5) (Çizim: 8, Resim: 24), Zerakeşe Hanı (XVI. yy. başı), Cellabe Hanı (XVI. yy. başı) ve Han el-Halili'nin üç kapısı (1511) (Resim: 25) bu yapı tipinin örnekleri olarak sayılabilir. Kahve ticareti sebebiyle Osmanlı Dönemi'nde sayıları 360'ı bulan hanların yapı biçimleri Memluk Devri'nde yerli yerine oturmuştu. Anıtsal taç kapının yer aldığı cephelerinde caddeye bakan dükkanları bulunan hanlar, genellikle dikdörtgen şekilli, üstü açık, ortasında bir çeşme ya da havuza yer verilen bir avlu etrafında çok katlı bir düzenleme sergilerler. Hanların giriş katlarında tüccarların mallarını bırakabilecekleri depolar ve hayvanların bağlanabileceği ahırlar, üst katlarında ise genellikle bir taraçaya açılan insanların istirahat edebilecekleri mekanlar yer alırdı.45

Bimaristanlar

İslam dünyasında eskiden içinde akıl hastalıklarının tedavisi için yapılmış özel binalar olan Bimaristanların Mısır'da en eski örneğinin Tolunoğlu Ahmet tarafından yapıldığı rivayet edilmektedir.46 Fatımiler ve Eyyubiler Dönemi'nde de aynı tip yapıların inşa edildiği sanılmaktadır.47 Memluklular zamanında yapılan Kalavun Maristanı (1284-85) bu yapıların en ünlüsüdür. Büyük oranda tahrip olmuş vaziyetteki Maristan, çok sayıda küçük odalarla bağlantılı bir avlunun dört tarafındaki dört büyük mekandan oluşan ve Fatımi saraylarının yapısını çağrıştıran bir şemaya sahipti.48 Sultan Müeyyed'in yaptırdığı Bimaristan da harabe halindedir.49

Su Mimarisi

Bilindiği gibi su insanoğlunun hayatiyetini devam ettirebilmesi için gerekli dört temel unsurdan biridir. Bu ihtiyacı Orta Çağ Kahire'sinde karşılamak çok kolay bir iş değildi. Kahireliler için tek su kaynağı Nil nehriydi. Fakat Nil şehir merkezinden 800-1300 m. arasında değişen mesafede bulunması sebebiyle su ihtiyacını ya kemerler vasıtasıyla, ya da sakalar yardımıyla gidermek mümkündü.50 Memluklular Devri'nde bu amaçla su kemerleri inşa edildiğini görüyoruz. Bahri Memluklular zamanında Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun'un 1312'de, Çerkez Memluklular Dönemi'nde de Sultan Kansu Gavri'nin51 1506-7'de yaptırdığı su kemerleri (Resim: 26) Amr b. As Caddesi ile Femmü'l-Haliç Meydanı'nın birleştiği noktadan başlayarak ve Bahri'l-Uyun Caddesi'ni takip ederek Kahire Kalesi'nin güneydoğusuna doğru uzanmaktaydı. Bazı bölümleri tek, bazı kısımları çok katlı

kemerlerle oluşturulmuş olan su kemerleri, kentin büyüyüp gelişmesiyle yer yer tahrip olmuş durumdadır.

Diğer taraftan sakaların taşıdığı suyu depolamak için havuzlar, sarnıçlar ve sebiller inşa edilmiştir. Bugüne kadar ulaşabilen Aytmış el-Becaşi Havuzu (1383) ile Sultan Kayıtbay'ın 1474, 1475 ve 1496 tarihli üç havuzu hayvanların su ihtiyacını karşılamak içindir. İslam dünyasında başka kentlerde görülmeyen ve "Havzu'l-Devvab" denilen52 bu yapılar, iki büyük kemerle caddeye açılan dikdörtgen şekilli bir mekandaki yalak ve su deposundan ibarettir.

Sarnıçlar daha çok sebillerin bodrum katlarında yapılmakla birlikte müstakil olarak yapılanlarına da rastlanmaktadır. Yakup Şah el-Mihmandar Sarnıcı (1495-96) bu tiptedir. Kahire Kalesi'nin doğu yamacında yer alan sarnıç, üç dilimli kemerli bir taç kapıdan ulaşılan çapraz tonozla örtülü bir giriş holü ile oradan geçilen kubbeli bir odadan meydana gelmektedir. Aslında iki kubbe ve iki sarnıçtan oluşan yapı, sadece su depolanan bir sarnıç değil, aynı zamanda Memlukluların Osmanlılara karşı elde ettikleri Adana Savaşı'nı (1486) kutlayan kitabesiyle özel ilgiye sahiptir.53

Sebiller de insanlara su temin eden yapılar olarak ortaya çıkmıştır. Kahire'de günümüze kadar ulaşabilmiş en eski sebil örneği, Sultan Nasır Muhammed'in Muiz li-Dini'l-lah Caddesi'ndeki medresesinin girişinin sol tarafına inşa ettirdiği 1326 tarihli yapıdır. Sonraları Memlukluların bu amaçla yaptıkları eserler arasında yepyeni bir tipin ortaya çıktığını görüyoruz. Sebil ya da Sebilhane ile Sıbyan Mektebi olarak ayrı ayrı faaliyet gösteren iki farklı yapıdan birincisi alt kata, ikincisi de üst kata yerleştirilerek Sebil-Küttablar meydana getirilmiştir. İlk örnekleri Kahire'de, XIV. yüzyılda Bahri Memluklular Devri'nde verilmiştir.54 Tebbana Caddesi'nde yer alan 1368-69 tarihli Ümmü Sultan Şaban Medresesi'nde sebil ve küttabın ayrı ayrı yerleştirildiği görülmektedir. Bu iki ayrı yapı tipi ilk defa Kahire'de Suku'l-Silah Caddesi'ndeki Emir Seyfeddin Olcay el-Yusufi Medresesi'ne bitişik yapılan Sebil-Küttab'da (1373) iki katlı biçimde düzenlenmiştir.55 Böylece elde edilen bu yeni mimari kompozisyon daha sonraki yapılara da örneklik etmiştir. Çerkez Memluklular zamanında Sebil-Küttablar daha da geliştirilmiştir. Memluklular Mezarlığındaki Sultan Ferec b. Berkuk Hankahı'nda (1400-11) ana cephenin iki ucuna yerleştirilmiş iki cepheli ve dikdörtgen planlı mekanlar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. 1479 tarihli Sultan Kayıtbay Sebil-Küttabı, en eski müstakil örnek olması yanı sıra anıtsal ölçülerde ele alınması bakımından kayda değerdir (Resim: 27). Cami, medrese, zaviye, hankah ve han gibi çeşitli yapılara bitişik olarak inşa edilen Sebil-Küttabların bodrum katlarında sarnıçlar yer almaktadır. Bir, iki ve üç cepheli olarak yapılan Sebil-Küttabların alt katında genellikle dikdörtgen planlı, içerisinde mermer havuzlar ve bir selsebil bulunan bir oda (sebilhane) ile yan hizmetlerin görüldüğü bitişikteki farklı boyutlu odalardan meydana gelen sebil; üst katında ise çoğunlukla alttaki sebilin planını tekrarlayan, ancak kemerlerle dışarı açık, daha çok Anadolu'daki yazlık mektepleri çağrıştıran küttab yer almaktadır.56

Su mimarisinin diğer bir grubunu da hamamlar oluşturmaktadır. Memluk Dönemi'nde inşa edilen hamamlardan çok azı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Gerçekte uzun tarihleri boyunca sık sık restore edildiği ve yeniden yapıldığı için zamanımıza gelebilen pek çok hamamın inşa tarihini tespit etmek

oldukça zordur. Mimari bakımdan Mısır hamamları bazı değişikliklerle Roma hamam geleneğini devam ettiren yapılardır. Dar bir kapıdan girilen dolambaçlı bir giriş vasıtasıyla ortasında fıskiyeli havuzu, yanlarda sedirleri bulunan ve “maslah” denilen soyunmalık kısmına ulaşılmaktadır. Bunun bitişiğinde dikdörtgen şekilli, camla doldurulmuş delikli tonozlu ılıklık bulunmaktadır. Buradan dar bir kapıyla sıcaklığa geçilmektedir. Zemini mermer kaplı, kubbeli sıcaklıktan Roma hamamlarının özünü teşkil eden “Mağtas”a ulaşılmaktadır. Zemininde sıcak su havuzu bulunan Mağtas, hamamların en süslü yerini teşkil etmekteydi. Bunun bitişiğinde de cehennemlik yer almaktadır.57 Memluklular zamanından kalan hamamların önde gelenleri; Baştak Hamamı’nın giriş cephesi (1341) (Resim: 28), Sultan Şeyh Melik Müeyyed Hamamı (1415-20) ve Sultan Eşref İnal Hamamı’dır (1456).58 Bunlardan Sultan Müeyyed’in yaptırdığı kompleksin yanındaki hamamı, mukarnaslar üzerine oturan muhteşem bir kubbeyle örtülü bir sıcaklığa sahiptir. Tıpkı bir medrese planı gibi dört eyvanlı bir yapı sergilemektedir.

Sivil Mimari

Daha Tolunoğulları zamanında Kahire’de inşa edilen evlerde Samarra’daki konut mimarisinden etkilenen bir plan şemasının uygulandığı bilinmektedir.59 Memluklular Dönemi’nden kalan saraylar kısmen ayaktadır. Bununla birlikte vakıf kayıtları ile mevcut yapılar bu devrin konutlarının düzenlemesi hakkında bilgi vermektedir. Alınak Sarayı (1293), Emir Yaşbak (Kusun) Sarayı (1336), Baştak Sarayı (1337) (Resim: 29), Mancak el-Silahdar Sarayı (1347), Emir Taz Sarayı (1352) (Resim: 30), İbn Bezarec Sarayı (1440), Kayıtbay Yazlık Sarayı (1474) ve Sultan Kansu Gavri Sarayı kalıntıları (1501-16) günümüze ulaşabilenlerdir.60 Bunlar üzeri bir kubbe veya bir fenerle örtülü bir merkezi alan ile birbirine bakan iki eyvandan müteşekkil kaa planlıdır.61

Memluk Devri’nden günümüze ulaşan Muhibbiddin Ebu Tayyib Evi (1350), Şakir b. el-Ganem Evi (1372-73), Zeynep Hatun Evi (1468), Sultan Kayıtbay Evleri (1474, 1485), Razzaz Evi (1485) ve Sultan Gavri Evleri (1503-4, 1504-5) de saraylara benzer düzenlemeler göstermektedir. Ancak daha küçük boyutlu olarak yapılmışlardır.

Memluk sivil mimarisinin temel yapısı kaadır.62 Bir kabul salonu olan kaalar, ya zemin katta ya da üst katta konutun en yüksek mekanını teşkil ederdi. Memluk kaalarında ortada zeminde fıskiyeli bir havuz ile tavanda bir fener sekizgen şekilli olarak mutlaka bulunmaktadır. Bunların ilk örnekleri Fatımiler Dönemi’nde vardı. Ancak onlarda merkezi alanın üzerinin açık olduğu sanılmaktadır. Kaalardan açılan kapılarla dışarıya, tuvaletlere, diğer odalara ve asma kat localarına ulaşılmaktadır. Asma kat localarına müzisyenlere tahsis edildiği için “Mağani” denilirdi. Büyük ölçekli konutlardaki kaalar gibi günlük yaşamın merkezi olmayan, daha ziyade bir giriş mahiyetinde olan avlu tipi de görülebilmektedir.

Memluk Devri Mısır sivil mimarisinin bir başka elemanı da Makad’dır. Daha ziyade geç Memluk Dönemi’nde yaygın olan Makad, yani oturma odası, birinci kattan konutun avlusuna bakan ve kuzeyden esen rüzgara dönük kemerli bir locadır. Bitişiğindeki tuvalet ve küçük odalar vardır. Burası

ev sahibinin ziyaretçilerin girişi ile kiler ve ahır gibi bölümleri kontrol etmek için oturduğu bir yerdir. Haliç veya gölet kıyısındakilerde Makad suya ya da bahçelere nazır yapılırdı.

Saray ve evlerin dışında Memluk sivil mimarisine diğer bir örnek de Rab'lardır. Genellikle bir caddenin kenarına dizilmiş dükkanların üzerine yapılan ve birinci kattaki galeriden ulaşılan çok sayıda dairelerden müteşekkildir. Her bir daire iki katlıdır; alt kat tuvalet, su kaplarının konulduğu bir niş ve bir kabul salonuna, üst kat ise yatak odalarına sahiptir. Umumiyetle mutfak bulunmaz. Memluklular Mezarlığı'ndaki Kayıtbay Rab'ı (1474) bunun güzel bir örneğidir.

Bu tip yapılar bazen hanların üzerine de yapılabilmektedir. Sultan Kayıtbay'ın Bab el-Nasr'daki Vekalesi ile Sultan Gavri'nin Ezher Camii yakınlarındaki Vekalesi böyle konutlara sahiptir.

Saray ve büyük konutlarda yer alan mimari elemanlardan birisi olan mutfağa küçük evlerde pek rastlanmaz. Daha çok dışarıdan hazır-pişmiş yiyecekler satın alınırdı. Bir diğer mimari unsur olan hamam, büyük boyutlu konutlarda bile pek yaygın değildi. Orta Çağ kaynaklarında hamamların genellikle zenginlerin ya da yöneticilerin inşa ettirdiği büyük konutların yanında yer aldığını, onların sadece konut sahiplerince değil, aynı zamanda halk tarafından da kullanıldığını, yani ticari amaçla yapıldıklarını rivayet ederler.63

Askeri Mimari

Eyyubiler Devri'nde 1183-1184'te Bedreddin Karakuş tarafından yapımına başlanan ve 1207-8'de de Melik Kamil tarafından ilk olarak hükümdarlık merkezi şeklinde kullanılan Kahire Kalesi, çeşitli Memluk Sultanları tarafından eklenen binalar ve onarımlarla daha da geliştirilmiştir. Sultan Zahir Baybars, Sultan Kalavun, Eşref Halil, Nasır Muhammed, Sultan Hasan, Sultan Kayıtbay ve Sultan Gavri'nin ilave ettiği Babü'l-Kulla, Darü'l-Adl, Kamelya, Nasır Muhammed Camii ve Sarayı, Kasru'l-Ablak, Baysariyye Sarayı, Tablahane, yeni burçlar vb. dini, sivil ve askeri yapılar bunlardandır.64 Diğer taraftan Memluklular zamanında Akdeniz sahilindeki kentlerde de kaleler inşa edildiği bilinmektedir. Sultan Kayıtbay'ın Dimyat, İskenderiye ve Reşid'de yaptırdığı kaleler bunlardandır.65 İskenderiye Kalesi (1477) dış ve iç surlarla kuşatılmış 17.500 metrekarelik bir alanı işgal etmektedir. Ana burç bir köşk gibi çok katlı bir düzenlemeye sahiptir (Resim: 31). Birinci ve ikinci katta mescit ve diğer ihtiyaçlar için kullanılan odalar, üçüncü katta ise gözetleme bölümleri mevcuttur. 1479'da Sultan Kayıtbay'ın yaptırdığı ve 1516'da Sultan Gavri'nin tahkim ettiği Reşid Kalesi, kare şekilli olup, köşelerinde büyük burçlara sahiptir. Kuzey cepheden tek bir kapı ile ulaşılan kalenin burçlarında askerin eğitimi ve savunma için mekanlar, duvarların üzerinde seyirdim yerleri ile dendanlar vardır66 (Resim: 32).

Taç Kapılar

XIV. yüzyıldan itibaren Bahri Memluklularda yaygın hale gelen mukarnaslı portallerden önce çeşitli taç kapı tipleri kullanılmıştı. Kalavun Kompleksi üçgen boşlukları siyah-beyaz mermerden geçmelerle süslenmiş yuvarlak kemerli bir taç kapıya sahiptir. Baybars el-Çeşnigir Hankahı'nın taç

kapısında yuvarlak kemer iri yastık taşlarıyla dilimlendirilmiştir. El-Maridani ve Aksungur Camilerinde ise sivri kemerli portaller yer almaktadır. Kale'deki Nasır Muhammed Camii'nde üç dilimli niş şeklinde bir taç kapı mevcuttur. Elmas ve Baştak Camileri ise mukarnaslı tiptedir. XV. yüzyılda üç dilimli kemerli farklı portal tipleri kullanılmıştır. Sultan Kayıtbay Kompleksi'ndeki gibi mukarnaslı pandantifler üzerine yıldız dolgulu, Sultan Gavri Vekalesi'ndeki gibi mukarnas dolgulu olanlar örnek gösterilebilir.67

Kemerler

XIV. yüzyıla kadar hem yuvarlak, hem de sivri kemer kullanılmıştır. XV. yüzyıldan itibaren sivri kemerler, iki renkli taş işçilikli olarak yaygın biçimde kullanılmıştır.68

Süsleme

Fadaviye Kubbesi'nde çok büyük oranda rastlanmasına rağmen Memluk yapılarında stuk süsleme çok az kullanılmıştır. Ravza'daki Sultan Kayıtbay Camii'nde stuk duvar süslemelerinden kalıntılar mevcuttur. Bununla birlikte stuk süslemenin süreklilik gösterdiği tek alan pencere parmaklıklarıdır. Memluk Devri'nde duvarlar ve mihrap nişleri gibi mimari elemanlar çok renkli mermerden mozaik tekniğinde bezenmiştir.69 Hem dış hem de iç mimaride iki renkli taş işçiliğiyle süslemeler dikkat çekmektedir. Ayrıca türbelerin üzerini örten taş kubbeler de zengin bitkisel ve geometrik motiflerle dekore edilmiştir. Mukarnas da bu dönemde kubbe geçişlerinde, şerefe altlıklarında ve nişlerin üst kısımlarında kullanılmıştır. Sivil mimaride pencereler çok gösterişli ahşap meşrebiyelere sahiptir. Askeri mimaride kullanılan barbatalar, Memluk Devri yapılarının cephelerini taçlandıran çok dilimli çiçek desenli dendanlara dönüşmüştür. Cepheler aynı zamanda mukarnaslı yüksek ve yüzeysel dikdörtgen şekilli nişlerle hareketlendirilmiş ve içlerinde çok katlı pencereler açılmıştır. Geometrik ve bitkisel motiflerle yazı, süslemenin vazgeçilmez unsurlarıdır.70 Bununla birlikte figürlü bezemelere de rastlanmaktadır. Zahir Baybars Medresesi'nin (1261-63) kalıntıları üzerinde hala mevcut olan pars figürleri mimaride karşımıza çıkan en çarpıcı örneklerdir (Resim: 33).

Memluk Dönemi'nde Mısır'da seramik yapımı çok bol ve üst düzeyde olmasına karşın başlangıçta mimari süslemede pek rastlanmaz.71 XIV. yüzyılın başlarından itibaren Memluk eserlerinde minarelerin gövde ve külahlarında, kubbelerle onlara geçiş sağlayan kasnaklarda ve beden duvarlarında süsleme unsuru olarak çini kullanılmaya başlanmıştır. Baybars Çeşnigir Hankahı (1310), Nahhasin'deki Sultan Nasır Muhammet Kalavun Sebili (1326), Emir Taş Timur Türbesi (1334), Kale'deki Sultan Nasır Muhammet Kalavun Camii (1335) (Res. 2), Maridani Camii (1340), Aslam el-Bahai Camii (1345),

Tugay Türbesi (1384), İbn Ğurab Türbesi (1408), Sultan Kayıtbay Sebili (1496), Sultan Gavri Medresesi (1504), Ezher Camii'nin 1510'da ilave olunan minareleri ile Sultan Gavri devrinde yenilenen İmam Şafi Türbesi'nin kubbesi (1503-4) gibi Kahire'deki Memluk Dönemi yapılarında çini süslemeye rastlanmaktadır.72 Bu örneklerde iki çeşit çini dekorasyonla karşılaşılmaktadır. Birincisi

firuze veya yeşil renkli levhalardan müteşekkil tek renkli çinilerdir. İkincisi ise yazı, geometrik ve bitki motiflerinin yeşil, mavi ve siyah renkli olarak düzenlendiği örneklerdir. Örneklerden de anlaşıldığı gibi Mısır mimarisinde çini süslemenin yaygın şekilde kullanımı XIV. yüzyıl başlarına tekabül etmektedir. Bunun da Tebriz'den Kahire'ye göç eden ve eser ortaya koyan ustalar vasıtasıyla gerçekleştiği sanılmaktadır.73

El Sanatları

Memluklular el sanatlarının muhtelif kollarında faaliyet göstermişler ve önemli eserler meydana getirmişlerdir. En önemli alanlardan birisi dokumacılık olup, yünlü keten, pamuklu ve ipekli kumaşlar üretilmiştir. Dokuma ürünleri doğu ve batı ülkelerine ihraç edilmekte olup, bunların içerisinde en mühim üretimi keten bezi teşkil etmekteydi. Başlıca dokumacılık merkezleri Dimyat, Tinnis ve İskenderiye'ydi.74 Memluklular zamanında özellikle de Sultan Kayıtbay Devri'nde, muhtemelen Türkmenler aracılığıyla Kahire'ye gelmiş olan seccade türü halılar da dokunmuştur (Resim: 34). Bunların dizaynı Memluk dünyasına hastır, iki dikdörtgen panelin ilavesiyle dikdörtgene dönüştürülmüş bir kareden ibarettir. Zaman zaman bunun çevresinde geniş bir bordür de bulunabilmektedir.75 Tolunoğulları ve Fatımiler zamanında yaygınlaşan seramik üretimi Memluklular Devri'nde daha da geliştirilmiş (Resim: 35), dericilik, demircilik, cam (Resim: 36) ve silah (Resim: 37) gibi alanlarda Sultan Berkuk döneminden itibaren önemli gelişmeler olmuştur.76 Memluk Devri'ne ait birçok kandil ve altlıkları, tepsiler, leğenler, ibrikler, kaseler, sürahiler, tütsü ve koku şişeleri, Kur'an-ı Kerim ve kalem kutuları, miğfer ile kılıçlar vb. madeni eserleri; çeşitli koku kapları, vazo ile lambalar vb. cam eserleri; muhtelif tabak, kase ile çömlekler vb. seramik eserleri, Kur'an-ı Kerim (Resim: 38) ve minyatürlü el yazmaları ile muhtelif ciltler vb. hat ve dericilik ürünleri yanı sıra ahşap örnekler77 hala dünyanın çeşitli müzelerinde ilgiyle takip edilen en önemli koleksiyonları meydana getirmektedir. Dolayısıyla haklı olarak da bu eserler "İslam'ın Rönesansı" biçiminde nitelenmektedir.78

1Tarihçe için bkz. K.Y. Kopraman; "Mısır Memlükleri (1205-1517)", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. VI, İstanbul, 1987, s. 433-543; a. mlf.; Mısır Memlükleri Tarihi, Ankara, 1989; el-Makrizi; "el-Nukud el-Kadime ve'l-İslamiyye" (Çev.: İ. Artuk), Belleten, XVII/67, 1953, s. 367-392; Ş. Tekindağ; "II. Bayezid Devrinde Çukur-Ova'da Nüfuz Mücadelesi: İlk Osmanlı-Memluklu Savaşları (1485-1491)", Belleten, XXXI/123, 1967, s. 345-373; a. mlf.; "XV. Asrın Sonunda Memluk Ordusu", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 15, 1960, s. 85-94; a. mlf.; Berkuk Devri'nde Memluk Sultanlığı (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar), İstanbul, 1961; a. mlf.; "Fatih ile Çağdaş Bir Memluklu Sultanı: Aynal el-Ecrud (1453-1460)", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 23, 1969, s. 35-50; a. mlf.; "Memluk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 25, 1971, s. 1-38; a. mlf.; "Fatih Devrinde Osmanlı-Memluklu Münasebetleri", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türih Dergisi, 30, 1976, s. 73-98; Türk Ansiklopedisi; "Memlukler" Maddesi, XXIII, Ankara, 1976, s. 486-490; M. Sobernheim; "Memlukler" Maddesi, İ. A., VII, İstanbul, 1980, s. 689-692; Nişancızade; Mir'at-i Kainat (Sad. A. F. Meyan), II, İstanbul, 1987, s. 247-258, 270-286.

2Türk Dünyası Kültür Atlası, I, İstanbul, 1997, s. 163-164.

3O. Aslanapa; Türk Sanatı, İstanbul, 1984, s. 92.

4D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 15.

5D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 19.

6Bunlardan Sultan Eşref Kayıtbay Külliyesi ile Korkmaz Külliyesi türbe etrafında gelişen kompleksler olarak da kabul edilmektedir. H. A. Badr; "Styles of Tombs and Mausoleums in Ottoman Cairo", İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri, I, Ankara, 1996, s. 349-385.

7Bu yapılar için bkz. P. Coste; Architecture Arabe des Monuments du Caire, Paris, 1837-39; L. Hautecoeur-G. Wiet; Les Mosque'es du Caire, Paris, 1932; H. Z. Ülken; İslam Sanatı, İstanbul, 1948, s. 138-153; S. K. Yetkin; İslam Sanatı Tarihi, Ankara, 1954, s. 185-197; a. mlf., İslam Mimarisi, Ankara, 1965, s. 162-171; a. mlf., İslam Ülkelerinde Sanat, İstanbul, 1984, s. 55; K. A. C. Creswell; The Muslim Architecture of Egypt, I, Oxford, 1952; a. mlf., The Works of Sultan Baybars al-Bunduqdari in Egypt, Caire, 1926, s. 154-191; G. Wiet; Les Mosque'es du Caire, 1966; M. S. Briggs; Muhammedan Architecture in Egypt and Palastine, New York, 1974; S. M. Muhammed; Mesacidu Mısr ve Evliyauha's-Salihun, III-IV, Kahire, 1976-1980; P. d'Avennes; Arab Art As Seen Through Monuments of Cairo, Paris, 1983; K. Samih; el-Imaratü'l-İslamiyyeti fi Mısr, Kahire, 1983; S. L. Mustafa; el-Türasü'l-Mimari'l-İslami fi Mısr, Beyrut, 1984; O. Aslanapa; Türk Sanatı, İstanbul, 1984, s. 96-100; A. P. Mübarek; el-Hıtatu't-Tevfikıyyeti'l-Cedideti li-Mısra'l-Kahirati, V, Kahire, 1986; E. M. Ferğali; el-Delilü'l-Mucez li-Ehemmi'l-Asari'l-İslamiyyeti ve'l-Kıbtıyyeti fi'l-Kahirati, Kahire, 1991; H. Abdulvahhab; Tarihu'l-Mesacidi'l-Eseriyyeti fi'l-Kahirati, Kahire, 1993; C. Williams; Islamic Monuments in Cairo, Cairo, 1993; K. Haydar; el-Imaratü'l-Arabiyyeti'l-İslamiyyeti, Beyrut, 1995; D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 94-157; A. A. Bayhan; "Bir Tarih Müzesi: Mısır", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S. 6, Erzurum, 2000, s. 9-24.8 S. Lane-Poole; The Art of The Saracens in Egypt, London, 1886, s. 65.

9O. Aslanapa; Türk Sanatı, İstanbul, 1984, s. 46.10 Isfahan (1080), Gülpayegan (1105-18), Ardistan (1158-60) ve Zevvare (1135) Mescid-i Cumaları, mihrap önü kubbesinin İran'da en güzel şekilde tatbik edildiği yapılardır. Bkz. M. Cezar; Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977, s. 346-367.

11 Silvan Ulu Camii (1152-76), Mardin Ulu Camii (1176), Harput Ulu Camii (1156-57) ve Kızıltepe Ulu Camii (1204) Anadolu'daki mihrap önü kubbeli Artuklu camileridir. Bkz. O. Aslanapa; Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Ankara, 1991, s. 6-12.12 O. Aslanapa; Türk Sanatı, İstanbul, 1984, s. 46.13 Kahire'de Fatımiler Devri'nden el-Ezher (970-72) ve el-Hakim (990-1003) Camilerinde de mihrap önü kubbesi vardır. Bkz. S. K. Yetkin; İslam Mimarisi, Ankara, 1965, s. 70-72. Ancak bunlar daha ziyade paralel ve dikey neflerin kesiştiği kare mekanı örten bir yapı sergilemektedir ve Emevi Dönemi ile Mağrip bölgesindeki camilerdekilere benzerler.14 K. A. C. Creswell; The Works of Sultan Baybars al-Bunduqdari in Egypt, Caire, 1926, s. 170-175; D. Behrens-Abouseif; "Baybars I

Camii", DİA, V, İstanbul, 1992, s. 223-224; A. el-Tayeş; "Tarzu'l-Mesacidi's-Selcukiyyeti bi-Biladi'l-Anadol (470-708/1077-1308)", Nedvetü'l-Asari'l-İslamiyyeti Şarki'l-Alemi'l-İslami (30 November-1 December 1998, Kahire), s. 223.15 S. K. Yetkin; İslam Mimarisi, Ankara, 1965, s. 163.16 S. Lane-Poole; The Art of The Saracens in Egypt, London, 1886, s. 65-66.17 Eyyubiler Devrin'de Kahire ve Fustad'da dört Sünni Mezhebi için yirmi beş kadar medrese yapıldığı kaynaklarda ifade edilirse de günümüze pek bir şey kalmamıştır. S. K. Yetkin; İslam Mimarisi, Ankara, 1965, s. 157. Ancak yapılan araştırmalar Kahire'deki Kamiliye Medresesi (1225) ile Necmeddin Salih Eyyub Medresesi'nde (1243) benzer şekilde eyvan düzenlemesinin olduğu anlaşılmaktadır. D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 15, 88-90.18 D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 19-20.

19 A. Atia; Osmanlı Döneminde İstanbul İle Kahire Arasında Mimari Etkileşimler (İ. Ü. Sos. Bil. En. Basılmamış Doktora Tezi, 1994), s. 205.20 S. M. Muhammed; Mesacidu Mısr ve Evliyauha's-Salihun, IV, Kahire, 1980, s. 244-248, 262-265; D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 149-150.

21 D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 150.22 H. Z. Ülken; İslam Sanatı, İstanbul, 1948, s. 112-115; S. K. Yetkin; İslam Sanatı Tarihi, Ankara, 1954, s. 90-92; a. mlf., İslam Mimarisi, Ankara, 1965, s. 70-72; a. mlf., İslam Ülkelerinde Sanat, İstanbul, 1984, s. 33-34; S. M. Muhammed; Mesacidu Mısr ve Evliyauha's-Salihun, I, Kahire, 1971, s. 165-227; D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 58-63.23 O. Aslanapa; Türk Sanatı, İstanbul, 1984, s. 96.24 S.K. Yetkin; İslam Mimarisi, Ankara, 1965, s. 157.25 S.M. Muhammed; Mesacidu Mısr ve Evliyauha's-Salihun, II, Kahire, 1976, s. 203-208, 230-235.26 H. Z. Ülken; İslam Sanatı, İstanbul, 1948, s. 138-153; S. K. Yetkin; İslam Sanatı Tarihi, Ankara, 1954, s. 185-197; a. mlf., İslam Mimarisi, Ankara, 1965, s. 162-171; a. mlf., İslam Ülkelerinde Sanat, İstanbul, 1984, s. 55; K.A.C. Creswell; The Muslim Architecture of Egypt, I, Oxford, 1952; a. mlf., The Works of Sultan Baybars al-Bunduqdari in Egypt, Caire, 1926, s. 131-143; G. Wiet; Les Mosque'es du Caire, 1966; M.S. Briggs; Muhammedan Architecture in Egypt and Palastine, New York, 1974; S. M. Muhammed; Mesacidu Mısr ve Evliyauha's-Salihun, III-IV, Kahire, 1976-1980; P. d'Avennes; Arab Art As Seen Through Monuments of Cairo, Paris, 1983; K. Samih; el-Imaratü'l-İslamiyyeti fi Mısr, Kahire, 1983; S. L. Mustafa; el-Türasü'l-Mimari'l-İslami fi Mısr, Beyrut, 1984; O. Aslanapa; Türk Sanatı, İstanbul, 1984, s. 96-100; A. P. Mübarek; el-Hıtatu't-Tevfikıyyeti'l-Cedideti li-Mısra'l-Kahirati, V, Kahire, 1986, VI, Kahire, 1987, s. 2-41; E. M. Ferğali; el-Delilü'l-Mucez li-Ehemmi'l-Asari'l-İslamiyyeti ve'l-Kıbtıyyeti fi'l-Kahirati, Kahire, 1991; H. Abdulvahhab; Tarihu'l-Mesacidi'l-Eseriyyeti fi'l-Kahirati, Kahire, 1993; C. Williams; Islamic Monuments in Cairo, Cairo, 1993; K. Haydar; el-Imaratü'l-Arabiyyeti'l-İslamiyyeti, Beyrut, 1995; D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 94-157; A. A. Bayhan; "Bir Tarih Müzesi: Mısır", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S. 6, Erzurum, 2000, s. 9-24.27 H. Z. Ülken; İslam Sanatı, İstanbul, 1948, s. 138-153; K.A.C. Creswell; The Muslim Architecture of Egypt, I, Oxford, 1952; M. S. Briggs; Muhammedan Architecture in Egypt and Palastine, New York, 1974; S. M. Muhammed; Mesacidu Mısr ve Evliyauha's-Salihun, III-IV, Kahire, 1976-1980; S. L. Mustafa;

"Madrasa, Hanqa und Mausoleum des Barquq in Kairo mit einem Beitrag von Felicitas Jartiz" Abhandlungen des Deutschen Archaologischen Instituts Abteilung Kairo, Islamische Reihe, S. 4, 1982, s. 118 v. a.; P. d'Avennes; Arab Art As Seen Through Monuments of Cairo, Paris, 1983; K. Samih; el-Imaratü'l-İslamiyyeti fi Mısr, Kahire, 1983; S. L. Mustafa; el-Türasü'l-Mimari'l-İslami fi Mısr, Beyrut, 1984; A. P. Mübarek; el-Hıtatu't-Tevfikıyyeti'l-Cedideti li-Mısra'l-Kahirati, V, Kahire, 1986, VI, Kahire, 1987, s. 41-128; L. Fernandes; "The Khanqah of Baybars al-Jashankir", MUQARNAS, S. IV, Leiden, 1986, s. 21-42; E. M. Ferğali; el-Delilü'l-Mucez li-Ehemmi'l-Asari'l-İslamiyyeti ve'l-Kıbtıyyeti fi'l-Kahirati, Kahire, 1991; H. Abdulvahhab; Tarihu'l-Mesacidi'l-Eseriyyeti fi'l-Kahirati, Kahire, 1993; C. Williams; Islamic Monuments in Cairo, Cairo, 1993; K. Haydar; el-Imaratü'l-Arabiyyeti'l-İslamiyyeti, Beyrut, 1995; D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 94-157; A. A. Bayhan; "Bir Tarih Müzesi: Mısır", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S. 6, Erzurum, 2000, s. 9-24. Zikredilen yapılardan Ferec b. Berkuk Hankahı ile Sultan Eşref Barsbay Külliyesi aynı zamanda türbe etrafında gelişen kompleksler olarak da anılmaktadır. Bkz. H. A. Badr; "Styles of Tombs and Mausoleums in Ottoman Cairo", İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri, I, Ankara, 1996, s. 349-385.28 D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 19.29 D. Behrens-Abouseif; "Berkuk Külliyesi", DİA, V, İstanbul, 1992, s. 512-514.

30 H. Z. Ülken; İslam Sanatı, İstanbul, 1948, s. 163-165; D. Behrens-Abouseif; The Minarets of Cairo, Cairo, 1985; a. mlf., Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 17, 26. 31 H. Z. Ülken; İslam Sanatı, İstanbul, 1948, s. 170; D. Behrens-Abouseif; The Minarets of Cairo, Cairo, 1985; a. mlf., Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 26.32E. M. Ferğali; el-Delilü'l-Mucez li-Ehemmi'l-Asari'l-İslamiyyeti ve'l-Kıbtıyyeti fi'l-Kahirati, Kahire, 1991, s. 31-32.33H. Z. Ülken; İslam Sanatı, İstanbul, 1948, s. 124-125; S. K. Yetkin; İslam Sanatı Tarihi, Ankara, 1954, s. 99; a. mlf., İslam Mimarisi, Ankara, 1965, s. 75; D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 10.34Eyyubi türbeleri için bkz. H. Z. Ülken; İslam Sanatı, İstanbul, 1948, s. 135-138; S. K. Yetkin; İslam Sanatı Tarihi, Ankara, 1954, s. 181-197; a. mlf., İslam Mimarisi, Ankara, 1965, s. 155-171; a. mlf., İslam Ülkelerinde Sanat, İstanbul, 1984, s. 83-85; E. Beksaç; Eyyu-biler (Sanat)" Mad., DİA, XII, İstanbul, 1995, s. 31-33; A. Uluçam; "Eyyubi Mimarisi ve Sanat Tarihimizdeki Yeri", Uluslararası Selahaddin-i Eyyubi Sempozyumu (23-24 Kasım 1996), Diyarbakır, 1997, s. 255-265; D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 11-27; K. A. C. Creswell; The Muslim Architecture of Egypt, II, Oxford, 1959.35 H. Z. Ülken; İslam Sanatı, İstanbul, 1948, s. 138-153; S. K. Yetkin; İslam Sanatı Tarihi, Ankara, 1954, s. 185-197; a. mlf., İslam Mimarisi, Ankara, 1965, s. 162-171; a. mlf., İslam Ülkelerinde Sanat, İstanbul, 1984, s. 55; K. A. C. Creswell; The Muslim Architecture of Egypt, I, Oxford, 1952; G. Wiet; Les Mosque'es du Caire, 1966; M. S. Briggs; Muhammedan Architecture in Egypt and Palastine, New York, 1974; S. M. Muhammed; Mesacidu Mısr ve Evliyauha's-Salihun, III-IV, Kahire, 1976-1980; P. d'Avennes; Arab Art As Seen Through Monuments of Cairo, Paris, 1983; K. Samih; el-Imaratü'l-İslamiyyeti fi Mısr, Kahire, 1983; S. L. Mustafa; el-Türasü'l-Mimari'l-İslami fi Mısr, Beyrut, 1984; O. Aslanapa; Türk Sanatı, İstanbul, 1984, s. 96-100; A. P. Mübarek; el-Hıtatu't-Tevfikıyyeti'l-Cedideti li-Mısra'l-Kahirati, V, Kahire, 1986, VI, Kahire, 1987, s. 2-41; E. M. Ferğali; el-Delilü'l-Mucez li-Ehemmi'l-Asari'l-İslamiyyeti ve'l-Kıbtıyyeti fi'l-Kahirati, Kahire, 1991; H. Abdulvahhab;

Tarihu'l-Mesacidi'l-Eseriyyeti fi'l-Kahirati, Kahire, 1993; C. Williams; Islamic Monuments in Cairo, Cairo, 1993; K. Haydar; el-Imaratü'l-Arabiyyeti'l-İslamiyyeti, Beyrut, 1995; D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 94-157; A. A. Bayhan; "Bir Tarih Müzesi: Mısır", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S. 6, Erzurum, 2000, s. 9-24.

36 H. A. Badr; "Styles of Tombs and Mausoleums in Ottoman Cairo", İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri, I, Ankara, 1996, s. 349-385.

37 Emir Burham (XVI. yy), el-Muzeni (XVII. yy), Muhammed Ağa Gönüllüyan (1639), Rıdvan Bey (1655), Mustafa Ağa Şalik (1667), Emir Rıdvan (1748), Mustafa Bey Şahin (1753), Kazdağlı (1766), Ali Bey el-Kebir ve İsmail Bey el-Kebir (1773-1792) Türbeleri bu tipteki Osmanlı mezar yapılarıdır. Bkz. H. A. Badr; "Styles of Tombs and Mausoleums in Ottoman Cairo", İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri, I, Ankara, 1996, s. 349-385.

38 S. Lane-Poole; The Art of The Saracens in Egypt, London, 1886, s. 73-75.

39 H. Önkal; "Kanuni'nin Türbesi", Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri (24-27 Ekim 1988), Ankara, 1996, s. 121-122.40 A. A. Bayhan; "Osmanlı Dönemi Kahire Dini Mimarisinde Merkezi Mekan", Me'langes Prof. Machiel Kiel, Zaghouan, 1999, s. 162.41 C. Kessler; The Carved Masonry Domes of Medieval Cairo, Cairo, 1976; D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 17, 20-26.

42 D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 18.

43 R. M. Muhammed; el-Vekalat ve'l-Büyutü'l-İslamiyyeti fi Mısrı'l-Osmaniyyeti, Kahire, 1993, s. 25-64.

44 A. Raymond; Osmanlı Döneminde Arap Kentleri (Çev. A. Berktay), İstanbul, 1995, s. 174.

45 S. Lane-Poole; The Art of The Saracens in Egypt, London, 1886, s. 82; A. Raymond; Osmanlı Döneminde Arap Kentleri (Çev. A. Berktay), İstanbul, 1995, s. 175.46 E. M. Ferğali; el-Delilü'l-Mucez li-Ehemmi'l-Asari'l-İslamiyyeti ve'l-Kıbtıyyeti fi'l-Kahirati, Kahire, 1991, s. 46.47 D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 96.48 D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 96.49 E. M. Ferğali; el-Delilü'l-Mucez li-Ehemmi'l-Asari'l-İslamiyyeti ve'l-Kıbtıyyeti fi'l-Kahirati, Kahire, 1991, s. 46.50 A. Raymond; Osmanlı Döneminde Arap Kentleri (Çev. A. Berktay), İstanbul, 1995, s. 107.

51 278.52 M. H. el-Hüseyni; el-Esbiletü'l-Osmaniyyeti bi-Medineti'l-Kahirati (1517-1798), Kahire, 1988, s. 341-344.53 D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 147-148.

54 O. Aslanapa; Türk Sanatı, İstanbul, 1984, s. 304.55 Ö. F. Şerifoğlu; Su Güzeli, İstanbul Sebilleri, İstanbul, 1995, s. 20.56 S. Lane-Poole; The Art of The Saracens in Egypt, London, 1886, s. 82-83; A. Raymond; Osmanlı Döneminde Arap Kentleri (Çev. A. Berktay), İstanbul, 1995, s. 107.

57 D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 43-44.

58 Kahire hamamları için bkz. E. Pauty; Les Hammams du Caire, Caire, 1933; A. P. Mübarek; el-Hıtatu't-Tevfikıyyeti'l-Cedideti li-Mısra'l-Kahirati, VI, Kahire, 1987, s. 188-206.

59 S. K. Yetkin; İslam Sanatı Tarihi, Ankara, 1954, s. 195; a. mlf., İslam Mimarisi, Ankara, 1965, s. 63.

60 İskenderiye yakınlarındaki XX. yüzyılın başlarına kadar sağlam olan, ancak zamanımıza ulaşamayan Zahir Baybars'ın yaptırdığı Kasru'l-Ubeyd'i de zikretmekte yarar vardır. Bu yapı için bkz. K. A. C. Creswell; The Works of Sultan Baybars al-Bunduqdari in Egypt, Caire, 1926, s. 152, 191-192.

61 D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 35.

62 Kaa için bkz. G. Akın; Asya Merkezi Mekan Geleneği, Ankara, 1990, s. 106-123.

63 Memluk sivil mimarisi için bkz. B. Maury ve bşk.; Palais et Maisons du Caire, I, Paris, 1983; S. Lane-Poole; The Art of The Saracens in Egypt, London, 1886, s. 75-81; D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 35-43.

64 Kahire Kalesi için bkz. W. Lyster; The Citadel of Cairo, Cairo, 1993; D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 78-85.

65 Evliya Çelebi; Seyahatname (Çev. M. Çevik), X, İstanbul, 1993, s. 473-480, 487-488, 495-499.

66 Rosetta Monuments (Mısır Eski Eserler Kurumu Yayını), Kahire, (Tarihsiz), s. 22-24.

67 H. Z. Ülken; İslam Sanatı, İstanbul, 1948, s. 163-165; D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 16-17, 26.

68 H. Z. Ülken; İslam Sanatı, İstanbul, 1948, s. 160; D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 27.

69 S. Lane-Poole; The Art of The Saracens in Egypt, London, 1886, s. 103-110.

70 H. Z. Ülken; İslam Sanatı, İstanbul, 1948, s. 167-177; D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 17-18, 26.

71 G. Öney; İslam Mimarisinde Çini, İstanbul, 1987, s. 14; S. K. Yetkin; İslam Sanatı Tarihi, Ankara, 1954, s. 196; a. mlf.; İslam Ülkelerinde Sanat, İstanbul, 1984, s. 149, 168.

72 H. Z. Ülken; İslam Sanatı, İstanbul, 1948, s. 174; R. H. el-Halife; Fününu'l-Kâhirati fi'l-Ahdi'l-Osmani (1517-1800), Kahire, 1984, s. 28; Ş. Yetkin; "Çini" Mad., DİA, VIII, İstanbul, 1993, s. 329.

73 Ülken, Kahire'ye çini sanatını, 1330'da Tebriz'den gelerek Kusun Camii'nin inşa eden ustanın getirdiğini ifade etmektedir. Bkz H. Z. Ülken; İslam Sanatı, İstanbul, 1948, s. 175. Kaynaklar aynı tarihlerde Memluklularla İran Moğolları arasında dostane münasebetlerin olduğunu, hatta İran'ın Tebriz kentinden bir ustanın Kahire'ye gelerek hükümdarın işlerini gördüğünü belirtmektedir. Bkz. D. Behrens-Abuseif; The Minarets of Cairo, Cairo, 1985, s. 78-81. Ayrıca Meinecke, Çini Süslemeli Minarelerle (Çeşmigir Hankahı ve Nasır Muhammet Kalavun) Tebriz minareleri arasındaki benzerliklere dikkat çekmektedir. Bkz. M. Meinecke; "Die Mamlukischen Faince Dekoration: Eine Werkstatte aus Tebriz in Kairo (1330-1355)" Kunst Orients, 11 (1976-77), s. 85 v. d.

74 Türk Dünyası Kültür Atlası, I, İstanbul, 1997, s. 163.

75 E. Atıl; Art of The Mamluks, Washington, 1981, s. 223-228.

76 Türk Dünyası Kültür Atlası, I, İstanbul, 1997, s. 163.

77 S. Lane-Poole; The Art of The Saracens in Egypt, London, 1886, s. 111-260; E. Atıl; Art of The Mamluks, Washington, 1981, s. 24-265.

78 E. Atıl; Art of The Mamluks, Washington, 1981.

Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Sanatı / Yrd. Doç. Dr. Ahmet Ali Bayhan [s.133-143]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Memluk Devleti 1250 yılında Eyyübilerin nüfuz bölgesinde kurulmuştur. 1517 senesinde Yavuz Sultan Selim tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar Mısır, Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün, Sudan, Libya, Hicaz, Yemen ve Fırat nehrine kadar Anadolu'yu içine almış, Kıbrıs ve Tunus'a da tabiiyeti altına almış, yaklaşık 4.300.000 km2'yi bulan coğrafyada hüküm sürmüş büyük ve önemli bir Türk devletidir.1

Memlukluların, Anadolu ile ilk ilişkisi Anadolu Selçuklu Devleti'nin son zamanlarında, Moğol istilasına karşı bir işbirliği sebebiyle olmuştur. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra yerine kurulan Karamanoğulları, Eretnaoğulları, Dulkadiroğulları ve Kadı Burhanettin Ahmet Beylikleri zaman zaman; Ramazanoğulları ile Alaiye Beylikleri ise Osmanlı hakimiyetine kadar Memluk Devleti'nin egemenliğinde kalmışlardır.2 Dolayısıyla Memlukluların bu dönemde Anadolu ile çok sıkı bir irtibat içerisinde oldukları görülmektedir.Hatta Fırat kıyılarında ileri savunma hattı oluşturan Memlukluların, Birecik ve Rahbe'deki garnizonlarıyla geçiş noktalarını ve Kahire'den başlayarak Eski Kahta'daki Yeni Kale'ye kadar uzanan kurye yolunu kontrol altına aldıkları anlaşılmaktadır.3 Bu yüzden Doğu, Güney ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde kalan yerleşim yerlerinde Memlukluların yaptığı mimari eserlerle karşılaşılabilmektedir.

1. Şanlıurfa ve Çevresi

1.1. Şanlıurfa Kalesi ve Şehir Surları

Seleukoslar, Bizans ve İslami devirlerde şekillendiği anlaşılan Şanlıurfa Kalesi'nin, Selçuklular ve Eyyübilerden sonra Memlukluların eline geçtiği ve esaslı bir şekilde restore edilerek kullanıldığı bilinmektedir.4 Daha sonra Akkoyunlular ve Osmanlılar tarafından da kullanılan kalede, Memluk Dönemi'ne işaret eden herhangi bir yazıt tespit edilememiş, ancak yer yer duvar işçiliğinden yapının Memluklular zamanında tamir edildiği anlaşılmaktadır (Resim: 1).

1.2. Harran Kalesi

el-Melik el-Adil zamanında (1192) inşa edildiği bilinen5 kalenin, 1269'da Memluk Sultanı Melik el-Zahir Baybars'ın, Haçlı askerleriyle desteklenmiş Abaka Han'ın kuvvetlerini Harran ve Birecik'te bozguna uğrattığı sırada yapıldığı da ileri sürülmektedir.6 Öte yandan kalenin güney cephesinin batı kısmındaki duvarda yer alan Memluk stilindeki kitabe şeridinin 715 H./1315 M. yılında Malatya üzerine ordu gönderen Sultan Nasır Muhammet'e ait olduğu sanılmaktadır7 (Resim: 2).

1.3. Çimdinkale

Harran yakınlarındaki Çimdinkale'nin 1182-1239 yılları arasında bölgeyi ellerinde bulunduran Eyyübiler zamanında savunma ve konaklama amaçlı bir ribat olarak yapıldığı tahmin edilmektedir. Etrafı hendekle çevrili kalenin batıdaki girişinin altında yer alan birimlerin ahır olarak kullanıldığı sanılmaktadır. Kalede günümüzde çeşitli yapı kalıntıları ve bir su kuyusu bulunmaktadır. Kalenin burç ve duvarları ile üzerindeki yapıların önemli bir kısmının, Urfa Bölgesi'ne 1272-1394, 1404-1505 ve …-1517 tarihleri arasında üç kez hakim olan Memluklular Dönemi'nde tamir edildiği ve kullanıldığı anlaşılmaktadır. Etrafı düzlenmiş, ortası kabarık taş işçiliği Memlukluların Şanlıurfa Kalesi, Birecik Kalesi ve Eski Kahta Yeni Kale'deki duvar işçiliğiyle paralellik göstermektedir8 (Resim: 3).

1.4. Birecik Kalesi

M.Ö. 2000 yılından başlayarak iskana sahne olduğu tahmin edilen Birecik Kalesi'nin (Resim: 4) en önemli onarımının Memluklular Devri'nde gerçekleştiği bilinmektedir. Bugün mevcut olmayan ve biri Kale Camii'ne ait olan üç kitabeye göre, kale Muhammet Berke Han tarafından Bira'daki saltanat naibi Emir Cemaleddin'in velayetinde (1277-79) ve Sultan Nasır Muhammet zamanında 700 H./1301 M. yılı sonunda yenilenmiştir. Tarihi kaynaklarda "Kale-i Beyda" olarak isimlendirilen kalenin, Memluk Sultanı Kayıtbay'ın 1477-78'de Suriye'ye giderken Birecik'e uğradığı sırada diğer birçok kale ile birlikte tamir ettirildiği belirtilmektedir. Muhtemelen üç katlı olan kalenin etrafını kuşatan surlardan güney tarafında 15 m.'lik bir bölüm ile batısında 25 m. uzunluğundaki bir kısım günümüze ulaşabilmiştir. Bunların moloz taş dolgu ve kesme taş kaplamalı inşa edildiği görülmektedir. 12 burcu ve 2 gözetleme kulesi olduğu sanılan kalenin içinde, cami, hamam, sarnıç ve yatır kalıntılarının bulunduğu rivayet edilmektedir. Kale içindeki yapıların tanımlanabilmesi için kazılara ihtiyaç duyulmaktadır9 (Çizim: 1).

1.5. Birecik (Dış Kale)

Surları

Stratejik konumu sebebiyle ilk olarak Seleukoslar zamanında (M.Ö. 298-236) yapıldığı ve Romalılar (M.Ö. 30-M.S. 395) ile Franklar (M.S. 1098-1150) tarafından kullanıldığı sanılan şehir surlarının (Çizim: 1) 1482-84'lerde Memluklular tarafından inşa edildiği bilinmektedir. Mevcut surların en uzunu "Bağlar Surları" olarak bilinen bölümdür. Kentin kuzeydoğusunda yer almakta olup, 182.20 m. uzunluğunda ve 2 m. kalınlığındadır. En yüksek noktası 11 m.'dir. Surun güneyinde olduğu düşünülen ana kapı, tamamen yıkılmıştır. Moloz taş dolgu ve düzgün kesme taş kaplamalı olan surların burçlarla takviye edildiği görülmektedir. Bunlardan biri "Sekizgen Burç"tur. İçten 4.02x4.50 m. ebatlarındaki burcun örtüsünü, batısı sivri beşik tonoz biçiminde düzenlenmiş kubbeye benzer bir tonoz meydana getirmektedir (Çizim: 2). Sekizgen Burcun kuzeyinde iki dikdörtgen şekilli burç daha yer almaktadır. Birincisi büyük oranda yıkılmışken, ikincisi 3.80x4.50 m. ölçülerinde kuzey-güney istikametinde uzanan dikdörtgen planlı ve tonoz örtülüdür (Çizim: 3). Meçan Kapısı'nın batısında, doğu-batı istikametinde 74.10 m. uzunluğunda ve 2 m. kalınlığında sur kalıntıları mevcuttur. Yer yer 6 m.'yi bulan surların ortalarına doğru, batı duvarı yıkık olduğu için eyvan durumundaki bir burç

bulunmaktadır. Meydan Kapısı'nı ihtiva ettiği düşünülen, yaklaşık 50 m. uzunluğundaki güney surlarında biri Alaburç olmak üzere iki dikdörtgen ve bir sekizgen burç yer almaktadır. Bunlar da şekil, boyut ve teknik özellikleri bakımından Bağlar Surlarındakilerle benzerlik göstermektedir. Doğu yöndeki surlarda günümüze ulaşabilen tek şehir kapısı olan Urfa Kapısı, kitabesine göre 888 H./1483 M. senesinde Memluk Sultanı Kayıtbay tarafından yaptırılmıştır. Kapı üzerindeki kartuş içerisinde yer alan kitabede, Memluk Sultanı Kayıtbay'ın emriyle Yunus el-Şerefi'nin yönetiminde yapıldığı yazılıdır. Sur duvarının doğu cephesinin ortasında, sivri kemerli bir niş içerisinde düz atkı taşlı kapı açıklığı mevcuttur. Üstte taş konsollar vardır (Resim: 5). Çapraz tonozlu kapı dehlizine kuzeyden beşik tonozlu bir eyvan açılmaktadır. Güney tarafta ise birbiri içinden geçilen çapraz tonozla örtülü iki büyük mekan bulunmaktadır (Çizim: 4). Meçan Kapısı, kısmen yıkık vaziyette olup (Resim: 6) şerit halindeki kitabesine göre Memluk Sultanı Kayıtbay tarafından 889 H. / 1484 M. tarihinde, Naib Yunus el-Şerefi'nin yönetiminde yaptırılmıştır. Kuzey, batı ve doğu duvarları tümüyle yıkılmış durumdadır. Dolayısıyla çevresindeki mekanlar da günümüze gelememiştir. Maalesef zamanımıza ulaşamayan, ancak Alaburç'un doğusundaki surların bittiği bölümde bulunduğu tahmin edilen Meydan Kapısı'nın da Memluk Sultanı Kayıtbay tarafından 887 H./1482-83 M. tarihinde yaptırıldığı bilinmektedir.10

1.6. Birecik Ulu Camii

Kuzey kapısı üzerinde bulunduğu öne sürülen,11 ancak günümüzde mevcut olmayan 766 H./1364-65 M. tarihli kitabeden hareketle Memluk Sultanı Melik Eşref Şaban'ın emriyle inşa edilmiş olabileceği düşünülen12 Ulu Cami, 1800-01, 1802-03 ve 1918-19 tarihlerinde tamir edilmiştir. Kuzey-güney istikametinde 45x80 m. boyutlarındaki dikdörtgen planlı cami, kuzey ve doğu kenarlarında farklı işlevler için kullanılan mekanların yer aldığı bir avlu ile 14.60x26.30 m. ebatlarında, doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı ibadet mekanı ve dört çapraz tonozla örtülü bir son cemaat yerinden ibarettir. Üç sıra halinde dörder dikdörtgen paye ile duvar payelerine dayandırılmış çift yönlü sivri kemerlerle bölüntüye uğratılmış iç mekan, mihrap önü kısmında kubbe, diğer yerlerde beşik tonozlarla örtülmüş çok bölüntülü ve mihrap önü kubbeli tiptedir (Çizim: 5). Memluk özelliğindeki üç dilimli kemerli giriş kapısı (Resim: 7) ile minare ve yüzeylerindeki zengin bitkisel ve geometrik süslemeler dikkat çekicidir.13

1.7. Birecik Çarşı Camii

XVIII. yüzyıl ortalarında bir yangın sonucu yenilenen Çarşı Camii'nin (Resim: 8) ilk yapımıyla ilgili tek belge, kuzeybatıda yer alan minarenin güney cephesindeki kapı üzerinde bulunan kitabedir. Buna göre 771 H./1370 M. yılında Hacı Bingazi el-Mifras'ın yönetiminde Antepli Ahmet oğlu Ömer oğlu Muhammet tarafından yapılmış14 olan cami, Memluklular zamanında, muhtemelen Melik Eşref Şaban'ın emriyle Naib Aydamur el-Anuki tarafından şekillendirilmiş olmalıdır.15 20.20x24.50 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı, avlu, doğusundaki abdest alma mekanları ve tuvalet ile güneydoğudaki imam evi, batıdaki son cemaat yeri olarak kullanılan bölüm, kuzeybatısındaki minare ve avlunun güneyindeki asıl ibadet mekanından ibarettir. İçten 7.80x20.10 m.

ölçülerinde merkezi tipte tek kubbeli ibadet mekanı, iki yandaki serbest desteklere ve duvarlara atılmış haç tonozla örtülü ikişer birimle yanlara doğru genişletilmiştir16 (Çizim: 6).

1.8. Birecik Kule

(Urfa Kapısı) Mescidi

Urfa Kapısı'nın kuzeyindeki burçta yer alan mescit, Urfa Kapısı'nın 1483 yılında Memluk Sultanı Kayıtbay tarafından yaptırıldığı sırada inşa edilmiş olmalıdır. 14.50x17 M. ölçülerindeki yapının orijinalde eyvan kuruluşunda iki bölümlü bir mescit olduğu sanılmaktadır. 1993'te Şanlıurfa Valiliği'nce restore edilmiş, bu sırada batı cephe ve iç mekanı tümüyle yenilenmiş, tek mekanlı hale dönüştürülmüştür. Güney duvarının ortasında, dıştan bir silmeyle üç yönden çerçevelenmiş yarım yuvarlak bir mihrap nişi yer almaktadır. Mevcut ahşap minberi ise yenilenmiştir.17

1.9. Birecik

Alaburç Meydan Kapısı) Mescidi

Meydan Kapısı'nın uzantısında yer alan Alaburç Mescidi, cephelerindeki madalyonlarda bulunan sülüs karakterli kitabelere göre Memluk Sultanı Kayıtbay tarafından yaptırılmıştır. Yazıtlarda tarih verilmemesine karşın mescidin, Meçan Kapısı ile aynı tarihlerde (889 H. / 1484 M.) yapılmış olması muhtemeldir. Ancak burcun ne zaman mescit olarak kullanılmaya başlandığı bilinmemektedir. Dıştan 10.80x11.30 m. boyutlarında, yaklaşık kare planlı yapının cepheleri benzer düzenlemelere sahiptir (Resim: 9). Kuzeydoğu köşedeki L biçimli bir koridorla ulaşılan iç mekan, ortadaki çapraz tonozla örtülü bir kare bölüm, batı ve güneydeki sivri beşik tonozlu birer eyvan, batı eyvanın kuzeyindeki kubbeli, kare planlı ve güney eyvanın iki yanındaki beşik tonozlu ve dikdörtgen şekilli hücrelerden müteşekkildir (Çizim: 7). Düzgün kesme taştan yapılmış olan mescidin üst katına bir merdiven vasıtasıyla ulaşılmaktadır.18

1.10. Birecik Merkez

Bucağı, Dorucak (Şeyh

Bekir) Köyü Türbesi

Yapı içerisindeki mihrabın üzerinde yer alan bir kitabeye dayanarak türbenin, Memluk Sultanı Kayıtbay zamanında 1480'lerde yenilendiği sanılmaktadır. Başka bir kitabede de Kalender Halil ismi ile 1854-55 tarihi okunmaktadır. Dıştan 5.25x6.30 m. boyutlarında, dikdörtgen şekilli olan türbenin, içten sivri kemerli nişlerle kare şekle dönüştürüldüğü görülmektedir. Kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla pandantiflerle geçilen bir kubbeyle örtülüdür (Çizim: 8).19

1.11. Halfeti Çekem Mahallesi Mescidi ve Türbesi

Mescit, türbe ve imam odasından müteşekkil bir yapı topluluğudur. Türbe, kitabesine göre 797 H./1395 M. yılında Şeyh Hacı Ali için Memluk Sultanı Ebu Sait Berkuk zamanında Emir Alptuğ Tekin tarafından yaptırılmıştır. Büyük oranda yenilenmiş olan mescidin de türbe ile aynı tarihlerde yapıldığı tahmin edilmekle birlikte, imam odasının sonradan eklendiği düşünülmektedir. Bir avlunun güney tarafında, batı uçta 5.80x11.10 m. ölçülerinde ve iki sütunlu bir dizi ile iki paralel nefe ayrılmış dikdörtgen şekilli bir mekandan ibaret mescit yer almaktadır. Bunun doğusunda, sivri beşik tonozlu giriş eyvanı ve kubbeli, kare planlı yapısıyla kuzey-güney istikametinde yerleştirilen türbe bulunmaktadır. Doğu uçta da imam odası mevcuttur20 (Çizim: 9). Bu özellikleriyle Memluk kompleks yapılarının karakterini yansıtmaktadır.

1.12. Rumkale

Birecik Ovası'nın kuzeyinde yer alan bir tepe üzerinde (Resim: 10) kurulmuş olan kalenin, Asurlardan beri mevcut olduğu ve uzun bir süre Katolikosluk makamı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. 1292'de Melik Eşref tarafından fethedilmesiyle birlikte Memlukluların eline geçen kalenin, Sultanın emri üzerine Suriye Naibi Sancar Şuca tarafından tamir edildiği ve "Kal'at el-Müslimin" adını aldığı rivayet edilmektedir.21 Günümüzde harap durumda ve 120x230 m. ebatlarındaki kalede Aziz Nerses Kilisesi, Barşavma Manastırı, çok sayıda yapı kalıntısı, su sarnıçları ve bir kuyu bulunmaktadır. Kalenin eteğinde yer alan evler muhtemelen 1292 kuşatmasında tamamen tahrip edilmiştir. Memluk Dönemi'nde bu kısmın "Aşağı Şehir" olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Diğer yapıların tarihlendirilmesi sorunlu olmakla birlikte bu yapılar, genellikle Memlukluların bölgeye egemen oldukları devreye mal edilebilir.22

2. Adıyaman ve Çevresi

2.1. Eski Kahta, Yeni Kale

Adıyaman'a 60 km. uzaklıkta, Kahta İlçesi'nin 26 km. kuzeyinde Damlacık Bucağı'na bağlı Kocahisar Köyü'nde (Eski Kahta) bulunmaktadır. Kalenin ilk olarak ne zaman kurulduğu bilinmemekle birlikte Asurlular Dönemi'nden beri var olduğu, Roma, Urartu, Part, Sasani ve Araplar tarafından kullanıldığı çeşitli kaynaklardan anlaşılmaktadır.23 Ancak çevredeki eserlerin ağırlıklı olarak Kommegene Krallığı'na (M.Ö. 162-M.S. 72) ait olması kalenin bu dönemde şekillendiğini akla getirmektedir. XI. yüzyılın ikinci yarısında Ermeniler ve I. Alaaddin Keykubad Devri'nde Selçukluların egemenliğinde bulunan kale, günümüze ulaşan mimarisiyle Memluklulara aittir.24 Kalenin, Osmanlılar devrinde kullanıldığı ve bazı bölümlerinin de Cumhuriyet döneminde 1968-1975 yılları arasında onarıldığı bilinmektedir.25 Çeşitli bölümlerindeki altı kitabeye göre Memluk Dönemi'ndeki ilaveler Sultan Kalavun (1286), Sultan Eşref Halil (1291-1293) ve Sultan Nasır Muhammet (1309) zamanlarında gerçekleştirilmiştir.26 Kale, Kahta Çayı'nın (Nymph Irmağı) kenarında 300-350 m. yüksekliğindeki sarp, kayalık bir tepe üzerine kurulmuştur. Doğudan güneye doğru bir kavis çizen kayalık, aynı zamanda kalenin şeklini de belirlemektedir. Sarp ve dik olduğu için güney tarafında surlara gerek duyulmamıştır. Doğu, kuzey ve batı taraflarındaki surlar ise kayalığın arazi yapısına

göre yerleştirilmiştir. Kale dış mimari durumu itibariyle oldukça sağlamdır (Resim: 11). İçeride ise bazı bölümler ayakta, bazıları yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya, bazıları da tamamen yıkılmış durumdadır. Kaynaklarda kale içinde saray, cami, dükkan (çarşı), hamam, su depoları (sarnıçlar), zindan vb. yapıların bulunduğu ifade edilmektedir.27 Kalenin etrafını kuşatan surlar, dıştan kenarları (yaklaşık 5 cm.) düzlenmiş, ortası kabarık bırakılmış kireç taşlarıyla oldukça sağlam bir işçilikle örülmüştür. Aynı tarz işçilik Birecik, Şanlıurfa ve Harran yakınlarındaki Çimdinkale'de de Memluk özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır.28 Burçlarla takviye edilmiş olan surlarda sivri ve üç dilimli kemerli mazgallara yer verildiği görülmektedir. Günümüzde kalenin müştemilatından giriş bloğu, mescit, hapishane ve zindan, ön savunma yeri, burçlar, merdivenler ve güvercinlik, saray, sarnıçlar ve orta bölümde yıkıntı halinde kalıntılar mevcuttur (Çizim: 10).

2.2. Eski Kahta Kutlu Doğmuş

Camii ve Zaviyesi

Bu yapılar günümüze gelememiştir. Ancak camiye ait kitabe, Kocahisar Köyü'nde mevcut camiye bitişik yer alan çeşmede inşaat malzemesi olarak kullanılmıştır (Resim: 12). 35x140 cm. boyutlarında bir Tabula Ansata çerçeve içerisindeki sülüs karakterli Arapça kitabede, "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla... Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe inananlar imar eder. Bu mübarek cami el-Sultan el-Melik el-Nasır (Muhammet?)… -(Allah) mülkünü ebedi kılsın- zamanında Emir Alaaddin Kutlu Doğmuş İbn Ahmet tarafından 737 H./1336-37 M. yılının Recep ayında tamir ettirildi." yazılıdır. Memluklular devrinde imar edilmiş olan bu camiye, XVI. yüzyıl kayıtlarında Kahta Kazası'nda bulunan vakıflar arasında da rastlanılmaktadır. Aynı vakfiyeden bir de zaviyesinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.29

2.3. Besni Kalesi

İlçenin 5 km. kadar güneyinde, sivri ve yüksek bir tepe üzerinde kurulmuştur. Büyük kısmı sarp ve dik kayalıklarla kuşatılmış olan kaleye sadece bir taraftan, dik bir yamaçla ulaşılmaktadır. Savunmaya elverişli mancınıklar ve diğer yapı kalıntıları hala ayaktadır. İlk olarak Hititler tarafından kurulduğu sanılan kaledeki mevcut yapıların, mancınıktaki kitabeden hareketle XIII. yüzyılın sonlarında Besni'de hüküm süren Memluk Sultanı Melik Eşref b. Kalavun zamanında (1293) yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca kaynaklarda kalede çarşı ve hamam gibi başka yapıların da mevcut olduğu belirtilmektedir.30

2.4. Besni Ulu Camii

Aşağı Oba mevkiinde bulunan, minaresi hariç hiçbir bölümü günümüze ulaşmayan Ulu Camii'ne ait 898 H./1492 M. tarihli bir onarım kitabesi31 ile plan ve mimari özellikleri dikkate alındığında yapının muhtemelen XIV. yüzyılda Dulkadirli veya Memluklular tarafından yaptırılmış olabileceği düşünülmektedir.32 Yıkılmadan önce Ulu Camii'nin boyuna dikdörtgen planlı, üçer sütunla desteklenen kemerlerle bölünmüş kıble duvarına paralel üç nefli bir harime sahip olduğu ve girişte minare kaidesi ile birlikte doğu cepheden dışarı taşan bir son cemaat yeri bulunduğu rivayet

edilmektedir. Ulu Camii'nin hatırası olarak açık arazide hala ayakta duran minaresi ise kare kesitli bir kaide üzerinde yükselen silindirik gövdeli ve mukarnas altlıklı tek şerefelidir33 (Resim: 13).

2.5. Besni Çarşı Camii

Eski Besni'nin merkezinde, çarşı içerisinde bulunmaktadır. Halk arasında Hacı Aslan tarafından yaptırıldığı söylenen caminin giriş kapısı üzerindeki kitabede Memluk Sultanı Kalavun'un oğlu Sultan Nasır Muhammet'in adı geçmektedir. Bu durumda yapı Sultan Nasır Muhammet'in hakimiyet yılları olan 1293-94, 1299-1309 ve 1310-1341 tarihlerinde34 yapılmış olmalıdır. Günümüzde mevcut olmayan cami, ortada yer alan bir avlu ile kuzeydeki seki ve odalardan müteşekkil bir bölüm ve güneydeki dikdörtgen planlı asıl ibadet mekanından ibarettir. Meyilli bir arazide kurulan yapının harimi, üçer sütunlu iki sıra ile üç nefe ayrılmıştır. Ortadaki üç kemerli giriş kapısı üzerinde minare yükselmektedir. Bu özelliği ile Mısır'daki bazı Memluklu ve Osmanlı minarelerini hatırlatan yapının on iki kenarlı gövdesi kısa tutulmuş ve şerefe altlığı mukarnaslarla süslenmiştir35 (Resim: 14).

3. Malatya ve Çevresi

3.1. Eski Malatya Melik Sunullah Camii

Halk arasında "Vaizocağı" veya "Vaizbaba" adıyla anılan cami, 1394 yılında Sultan Melikü'z-Zahir Berkuk zamanında Abdullah Hüsnü oğlu Çerkez tarafından yaptırılmıştır.36

3.2. Eski Malatya Ulu Camii'ndeki Memluk Onarımı

Eski Malatya'da I. Alaaddin Keykubad tarafından 1224 yılında yaptırılmış olan Ulu Camii'nin iç avlusuna bakan kuzey kısmın duvarında, bu taş bölmeyi saltanatın Malatya Naibi el-Eşref el-Seyfi Küşli tarafından inşa ettirildiğine dair nesih karakterli bir kitabe mevcuttur.37 XIV. yüzyılın son yarısında Malatya'nın Memluk nüfuzu altında olduğunu dikkate aldığımızda, bu ilave ve doğu kapısı arkasındaki kubbe ile güney duvarında açılan kapı o zaman yapılmış olmalıdır.38

3.3. Eski Malatya Şahabiyye-i Kübra Medresesi

Ulu Camii'nin güneyinde tarlalar arasında, harap vaziyette yer alan medrese, her ne kadar süslemeli taç kapısına dayanılarak Selçuklu devrine verilse39 de tarihi kaynaklara göre el-Melik el-Eşref Şaban zamanında (1363-1377) Emirü'l-Ümera lakaplı Şehabettin Hızır tarafından mimar Şahmeddin Muhammet bin Osman'a yaptırılmıştır.40 Bitişiğinde bir türbe bulunan medresenin mevcut bölümleri taç kapının sağ kanadı ile ana eyvanın yer aldığı kısımlardır. Girişin karşısındaki ana eyvan, beşik tonozlu ve mihraplı yapısıyla muhtemelen yazlık dershane ve mescit olarak kullanılmaktaydı. Üzeri kubbeli olduğu anlaşılan türbede, belki medreseyi yaptıran kişi ve ailesi gömülü olabilir.41

3.4. Eski Malatya

Namazgahı

Eski Malatya surları dışında, Malatya-Sivas karayolu üzerinde yer almaktadır. İlk olarak 1243 senesinde Taceddin İshaki oğlu Kemaleddin Kamyar tarafından yaptırılmış olan Namazgah, mihrabının üzerindeki kitabesine göre 878 H./1474 M. tarihinde Memluk Sultanı el-Melik el-Eşref Kayıtbay tarafından tamir ettirilmiştir.42

3.5. Darende Sengbar Kalesi

Darende bölgesindeki Sengbar (Zengibar-Taşkale) Kalesi'nde bulunan 909 H./1405-06 M. tarihli kitabeden Darende'nin, Kansu Gavri zamanında Memlukluların elinde olduğu ve yörede birtakım imar faaliyetlerinde bulundukları anlaşılmaktadır.43

4. Gaziantep ve Çevresi:

4.1. Gaziantep Kalesi

Alleben deresinin güney kenarında yaklaşık 25-30 m. yükseklikteki bir tepe üzerinde kurulmuştur. Ne zaman ve kimlerce yapıldığı bilinmeyen İç Kale, Hititlerce yerleşim merkezi olarak kullanılmış ve VI. yüzyılda Bizans İmparatoru I. Jüstinianos Dönemi'nde (527-565) büyük bir onarım görmüştür. Mevcut kitabelerden anlaşıldığı kadarıyla, Memluklular Dönemi'nde yeni burçlar eklenerek esaslı bir şekilde imar edilmiş olan kaledeki mescit ve hamamın da aynı tarihlerde inşa edildikleri sanılmaktadır44 (Çizim: 11, Resim: 15). 1557'de Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle yeniden onarılan kalenin surları, toplam 36 kule ve burçla takviye edilmiştir.45

4.2. Gaziantep Eyüboğlu Camii

Çeşitli kaynaklara göre Eyüboğlu Ahmet adlı bir Memluk bilim adamının yardımıyla yapılmış olan caminin XIV. yüzyıldan kaldığı sanılmaktadır. Taştan, iki nefli, dikdörtgen planlı ve çapraz tonoz örtülü bir yapıdır.46

4.3. Kilis Ulu Camii

Hacı Gümüş Mahallesi'ndeki Ulu Camii, en erken tarihli onarım kitabesine göre, 790 H./1388 M. yılında Abdullah oğlu Hacı Halil tarafından el-Melikü'z-Zahir Ebu Said Berkuk zamanında tamir ettirilmiştir.47 Kesme taştan, dikdörtgen planlı, iki nefli, ana mekanı yüksek bir kubbeyle örtülü yapının çok köşeli ince uzun bir minaresi vardır48 (Resim: 16). Osmanlı döneminde çok sayıda onarım geçirmesine karşın orijinal planını pek kaybetmemiştir (Çizim: 12). Bu yapıdan başka, Kilis'te Osmanlı hakimiyetinden önce yapıldığı bilinen şehrin etrafındaki surlar ile Alacacı, Ali Çavuş ve Akcurun Camilerine ait minareler de Memluklar Devri'nde yapılmış olmalıdır.

4.4. Araban Kalesi

İlçenin ortasındaki tepe üzerinde yükselen kale, 50 yıl öncesine kadar sağlam durumdayken, halk tarafından inşaatlarda kullanmak üzere etrafını kuşatan surların taşları sökülmüş, dolayısıyla

günümüzde surlar ancak toprak seviyesinde tespit edilebilmektedir.Topografik olarak Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin birleştiği bir noktada, Fırat nehrinin bir kolu olan Kavasi ırmağı'nın kenarında 35 m. yüksekliğinde bir yığma tepe üzerinde kurulmuş olan, 85x95 m. boyutlarında bir alanı işgal eden Araban Kalesi'nde (Resim: 17-18), bir mescit ve bir su deposu bulunmaktadır.49 14.90x9.30 m. ölçülerindeki mescit, enine gelişen iki nefli plan tipinde olup (Çizim: 13), kalenin güney surlarına bitişik olarak yapılmıştır. Herhangi bir kitabe ihtiva etmemekle birlikte kaledeki mevcut yapıların XIII-XIV. yüzyıllarda Memlukların yöreye hakim olduğu dönemde inşa edilmiş olabileceği tahmin edilmektedir.50

4.5. Gaziantep Kansu Gavri Mescidi ve Çeşmesi

Memlukluların hakimiyeti esnasında Gaziantep'te yapıldığı bilinen eserlerden ikisi Sultan Kansu Gavri'nin yaptırdığı mescitle çeşmedir. Hatta bu sırada Kansu Gavri'nin, Arduç Baba Zaviyesi'ne de çeşitli vakıflar tahsis ettiği rivayet edilmektedir.51

5. Antakya ve Çevresi

5.1. Antakya Habibi Neccar Camii

İlk olarak Müslümanların Antakya'yı fethinin hemen ardından (638) Ebu Ubeyde b. Cerrah tarafından yaptırılan cami, 1268 yılında şehrin Memluk Sultanı Baybars tarafından fethedilince tamamen yıktırılmış ve yerine yeni bir cami yaptırılmıştır. Bugünkü camiye tâbi medresenin duvarında yer alan kitabedeki "Melikü'z-Zahir" ibaresinden de bu Memluk imar faaliyetini doğrulamak mümkündür. Sonraki dönemlerde yapı çok sayıda onarım geçirdiğinden orijinal şeklini kaybetmiştir.52

5.2. Payas Kalesi

Antakya-İskenderun arasındaki Payas Kalesi'nin stratejik konumu nedeniyle ilk olarak Romalılar Dönemi'nde inşa edildiği, Bizans Devri'nde kullanıldığı ve VII. asırdan itibaren Müslümanların eline geçtiği sanılmaktadır. Haçlı Kontluğu ile Selçuklular arasında sık sık el değiştiren kalenin, etrafını kuşatan surlardan XIII. yüzyıldan itibaren Memlukların egemenliğine girdiği ve bu dönemde tamir edildiği anlaşılmaktadır.53

6. Tarsus ve Çevresi

6.1. Tarsus Ulu Camii

(Camii'n-Nur) Minaresi

Memluk Sultanı Ebu'l-Meali S. Muhammet II'nin şehri 1362 yılında zapt ettiği sırada St. Petrus adına yapılmış kilise birtakım ilavelerle birlikte camiye çevrilmiştir. Minare bu eklemelerin en önemlisi olup, caminin batısındaki avluda yapıdan 5.50 m. uzaklıkta yer almaktadır (Resim: 19). Minare kaidenin güney cephesindeki kapı üzerinde yer alan 41x39 cm. boyutlarındaki sülüs karakterli, beş

satırlık Arapça kitabeye göre Tarsus Naibi el-Şembeki Aksungur el-Nasıri tarafından 764 H. / 1363 mM. senesinde yaptırılmıştır.54

6.2. Tarsus Eski Camii

Çarşıbaşında, Eski Adana yolunun kıyısında yer alan Eski (Baytimur) Camii'nin, orijinalde bir kilise olduğu, Memluklara tâbi bir beylik olan Ramazanoğullarından Ahmet Bey tarafından XIV. yüzyıl sonlarında şehrin ele geçirildiği zaman camiye dönüştürüldüğü sanılmaktadır.55

7. Adana ve Çevresi

7.1. Kozan Hoşkadem Camii

İlçenin merkezinde yer almaktadır. Giriş kapısı üzerindeki üç satırlık Arapça kitabesine göre Memluk Sultanı Seyfeddin Çakmak zamanında Emir Abdullah Hoşkadem tarafından 852 H./1448 M. yılında yaptırılmış olan camide, 1890'da çeşitli eklemeler, 1963 ile 1983'teki onarımlarla da birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Eğimli bir araziye tamamen kesme taştan inşa edilen yapı, büyük boyutlu, kare planlıdır. Doğusunda ve batısında sonradan ilave edilmiş yazlık namazgah kısımları bulunan caminin, dış cephelerinde de tamiratların izlerini görmek mümkündür. Ancak kuzey cephedeki anıtsal taç kapı (Resim: 20), üç dilimli kemerli nişi ve kitabesiyle orijinal Memluk özelliklerini hala üzerinde barındırmaktadır. Ayrıca duvarlardaki pencere formları ile üst örtüye hakim olan kubbe Anadolu Türk mimari anlayışından çok Memluk karakterini yansıtmaktadır. Harimde on iki dikdörtgen payenin sınırladığı mekan, ortadaki kubbe ve etrafındaki daha alçak tonozlu birimlerle bir merkezi yapı sergilerken, bunun etrafını kuzey, doğu ve batı yönlerden çapraz tonozlu mekanlar, güney taraftan ise ortasında bir mihrap önü kubbesine yer verilmiş doğu-batı istikametindeki beşik tonozlu bir nef kuşatmaktadır56 (Çizim: 14).

7.2. Adana Ulu Camii

Aynı adla anılan mahallede yer alan yapı, şehrin en büyük camisidir. Selçuklu, Memluklu ve Osmanlı devrine ait mimari karakterleri üzerinde toplayan bu eserin yapımına, mevcut kitabelerinden anlaşıldığı kadarıyla beyliğin Memluklara tâbi olduğu dönemde, 1513'te Ramazanoğlu Halil Bey tarafından başlanmıştır.

1541 yılında Halil Bey'in oğlu Piri Mehmet Paşa tarafından bitirilerek ibadete açılmıştır. 34.50x32.50 m. ölçülerindeki kareye yakın dikdörtgen planlı Ulu Camii'ne, doğu ve batı yöndeki iki kapı vasıtasıyla ulaşılan avludan geçilmektedir. Asıl ibadet mekanı, kıble duvarına paralel dizilmiş dört sütun ile çapraz tonozlarla iki nefe ayrılmıştır (Çizim: 15). Cephelerde Memluk özelliklerini yansıtan çok renkli mermer işçiliği dikkat çekmektedir. Ayrıca doğu cephede, dört köşe kaidesi üzerinde sekizgen gövdesi ile yükselen minare de Memluk karakterini yansıtmaktadır. Renkli taş kuşaklarla bölümlere ayrılmış olan gövdesinin orta kısımları sağır nişlerle süslenmiş ve mukarnaslı şerefe korkuluklarının üzerinde sekiz sütunun taşıdığı konik bir külahın yer aldığı minare, Kahire ve

çevresindeki Memluk yapılarının karakteristik görünüşünü kazanmıştır57 (Resim: 21). Ulu Camii Külliyesi içerisinde yer alan ve “Küçük Mescit” olarak bilinen küçük bir yapı bulunmaktadır. 6.72x5.60 M. ebatlarındaki mescit, kitabesine göre 898 H. / 1493 M. yılında Ramazanoğlu Halil Bey tarafından yaptırılmıştır.58

7.3. Akça Mescit

Ulu Camii’ne 60 m. mesafede yer alan Akça Mescit’in, Ağca Bey adlı bir Türkmen ağası tarafından 812 H./1489 M. tarihinde Ramazanoğulları Beyliği’nin, Memluk Devleti’ne tâbi olduğu devrede yapıldığı bilinmektedir. İri blok kesme taşlardan yapılmış olan mescit, alçak bir platform üzerinde yükselmektedir.59 Üzerini örten yüksek kasnaklı kubbesi de Memlukluların, Suriye ve Mısır’daki yapılarıyla bağlantı kurmamıza imkan sağlamaktadır.

7.4. Tuz Hanı ve Mescidi

Adana Ulu Camii’nin yakınında bulunan Tuz Hanı, Ramazanoğlu Halil Bey tarafından 903 H. / 1497 M. tarihinde Selamlık olarak yaptırılmıştır (Resim: 22). Günümüzde avlusu, avlunun batı köşesinde yer alan küçük bir mescit ve bu yapıya bitişik hamamı mevcut olan Selamlık Dairesi’nin diğer kısımları yıkılmış durumdadır (Çizim: 16). Memluk mimari özelliği taşıyan ve kare planlı bir şema gösteren mescit tamamen kesme taştan inşa olunmuştur. Üzerini örten yüksek kasnaklı kubbesi dolayısıyla Akça Mescit’le benzeşmektedir. Mescidin bitişiğinde yer alan, ancak soğukluk ve soyunmalık kısımları yıkıldığından sadece sıcaklık bölümünün kalıntılarıyla zamanımıza ulaşabilen hamamın kapısı üzerindeki kitabe, yapı topluluğunun inşa tarihini vermesi açısından önem taşımaktadır.60

7.5. Harem Dairesi

(Vakıf Sarayı)

Ulu Camii Külliyesi’nden Ramazanoğulları sarayının bir parçası olan bu yapı (Resim: 23), güney cephesinde bulunan kitabesine göre Ramazanoğlu Halil Bey tarafından 1495 yılında yaptırılmıştır. Orijinalde tek katlı olduğu sanılan yapı halen iki katlıdır. Alt kat düzgün kesme taş, üst kat tuğla ile yapılmıştır. 16x10.50 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı bir yapıdır. Harem Dairesi olarak yapılmış olan bu eser, Mısır’daki Memluklu konaklarını hatırlatan planıyla (Çizim: 17) Tepebağ’daki evle birlikte pek çok Adana evine örnek olması bakımından önem- lidir.61

8. Harput ve Çevresi

8.1. Harput Kalesi

Urartu Devri’nde yapıldığı bilinen kalede, Artuklular zamanında esaslı bir şekilde tamir ve ilaveler gerçekleştirilmiştir. 1363’te Memluklar adına burada hüküm süren Alaaddin Aia el-Melik Şahi’den Dulkadirli Karaca Bey’in oğlu Halil tarafından alınan kale, zaman zaman Eretnalılar, Memluklular ve

Dulkadirliler arasında el değiştirmiştir. Harput'un sarp ve yalçın kayalıklarına oturan kalesi üzerinde, bu değişimlerden kaynaklanan muhtelif izlerle karşılaşılmaktadır. Bunlardan biri de Memluklulara aittir. Memlukluların Halep Valisi Seyfeddin Cürci komutasındaki ordunun 3,5 aylık kuşatmadan sonra kaleyi ele geçirmesini müteakip, harap olan doğu burçlar tamir edilmiştir.62 Bu onarımla ilgili doğu burç üstündeki 770-771 H./1369-1370 M. tarihli Memluk karakterli kitabelerde, kaleyi Dulkadiroğlu Halil ve İbrahim Beylerin, Memluk Sultanı Melikü'l-Eşref Şaban II'nin zamanında yeniledikleri yazılıdır.63 Bu da beyliğin siyasi bakımdan Memluklulara tabiiyetini gösteren en önemli verilerden biridir.

9. Kahramanmaraş ve Çevresi

9.1. Kahramanmaraş Ulu Camii

İlk inşa tarihi kesin olarak bilinmeyen Ulu Camii, kapısı üzerindeki kitabesine göre 907 H./1501-02 M. tarihinde, Memluk Sultanı Kansu Gavri zamanında, Dulkadirli Süleyman Bey'in oğlu Alauddevle Bozkurt tarafından yaptırılmıştır.64 Yapı dikdörtgen planlı, ahşap çatılı, çok ayaklı tipte olup, Anadolu Selçuklu camileri plan şemasına uygundur. Orijinal özelliklerini hala muhafaza eden minaresi, renkli taş süslemeleriyle Memluk sanatının etkilerini göstermektedir.65

1Memluk Devleti'nin Tarihi için Bkz. K. Y. Kopraman; "Mısır Memlükleri (1205-1517)", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. VI, İstanbul, 1987, S. 433-543; A. Mlf. ; Mısır Memlükleri Tarihi, Ankara, 1989; El-Makrizi; "El-Nukud El-Kadime Ve'l-İslamiyye" (Çev. : İ. Artuk), Belleten, XVII / 67, 1953, S. 367-392; Ş. Tekindağ; "II. Bayezid Devrinde Çukur-Ova'da Nüfuz Mücadelesi: İlk Osmanlı-Memluklu Savaşları (1485-1491)", Belleten, XXXI/123, 1967, S. 345-373; A. Mlf. ; "XV. Asrın Sonunda Memluk Ordusu", İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 15, 1960, S. 85-94; A. Mlf. ; Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar), İstanbul, 1961; A. Mlf. ; "Fatih ile Çağdaş Bir Memluklu Sultanı: Aynal El-Ecrud (1453-1460)", İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 23, 1969, S. 35-50; A. Mlf. ; "Memluk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 25, 1971, S. 1-38; A. Mlf. ; "Fatih Devrinde Osmanlı-Memluklu Münasebetleri", İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 30, 1976, S. 73-98; M. Sobernheim; "Memlukler" Maddesi, İ.A., VII, İstanbul, 1980, S. 689-692; Türk Ansiklopedisi; "Memlukler" Maddesi, XXIII, Ankara, 1976, S. 486-490.

2Y. Yücel; Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, I-II, Ankara, 1991; R. Yinanç; "Dulkadiroğulları" Maddesi, DİA, XX, İstanbul, 1994, S. 553-557; E. Merçil; "Alaiye Beyliği" Maddesi, DİA, II, İstanbul, 1989, S. 332-333; K. Göde; "Eretnaoğulları" Maddesi, DİA, XI, İstanbul, 1995, S. 295-296.

3R. Irwin; The Middle East In The Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382, 1986, S. 46; F. K. Dörner; Nemrud Dağı'nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları (Çev. : V. Ülkü), Ankara, 1999, S. 141-142.

4 Her Yönüyle Şanlıurfa'97 İl Yıllığı, Şanlıurfa, 1997, S. 76.

5 A. C. Kürkçüoğlu; Harran Yolların Buluştuğu Kent, Ankara, 2000, S. 29.

6 Halep Vilayeti Salnamesi, 1904, S. 413.

7 A. C. Kürkçüoğlu; a.g.e., 2000, S. 29.

8 A. C. Kürkçüoğlu; a.g.e., 2000, S. 71-72.

9 M. Acara; "Birecik'teki Eserler: K. İç Kale", Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Ankara, 1999, S. 209-216; M. Sobernheim; "Memlükler"Maddesi, İ. A. , VII, İstanbul,1980,S. 691; A. C. Kürkçüoğlu; Birecik, Ankara, 1996, S. 54-59.

10 M. Acara; "Birecik'teki Eserler: I. Kent, (Dış Kale) Surları", Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Ankara, 1999, S. 295-208; A. C. Kürkçüoğlu; a.g.e., 1996, S. 59-64.

11 M. F. Oppenheim; Inschriften Aus Syrien, Mesopotamien Und Kleinasien Gesammelt Im Jahre 1899, Leipzig, 1913, S. 106.

12 S. Alp; "Birecik'teki Eserler: A. Camiler-Ulu Cami", Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Ankara, 1999, S. 59.

13 S. Alp; a.g.m., S. 59-71; A. C. Kürkçüoğlu; a.g.e., 1996, S. 14-18.

14 S. Alp; "Birecik'teki Eserler: A. Camiler-Çarşı Camii", Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Ankara, 1999, S. 72.

15 M. Acara-C. Erel; "Ortaçağ'da Birecik ve Çevresi", Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Ankara, 1999, S. 41.

16 S. Alp; a.g.m., S. 72-77; A. C. Kürkçüoğlu; a.g.e., 1996, S. 30-32.

17 A. Şener; "Birecik'teki Eserler: B. Mescitler-Kule (Urfa Kapı) Mescidi", Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Ankara, 1999, S. 111-112; A. C. Kürkçüoğlu; a.g.e., 1996, S. 32-33.

18 A. Şener; "Birecik'teki Eserler: B. Mescitler-Alaburç (Meydan Kapısı) Mescidi", Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Ankara, 1999, S. 113-117.

19 C. Erel; “Birecik Çevresindeki Eserler: Birecik Merkez Bucağı, Dorucak (Şeyh Bekir) Türbesi”, Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Ankara, 1999, S. 223-225.

20 S. Alp; “Halfeti’deki Eserler: Çekem Mahallesi Mescidi Ve Türbesi”, Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Ankara, 1999, S. 242-246.

21 M. Acara; “Rumkale ve Çevresi Tarihçesi”, Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Ankara, 1999, S. 331-332.

22 M. Acara; “Rumkale’deki Eserler: Kale”, Birecik, Halfeti, Suruç, Bo zova İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Ankara, 1999, S. 334-336.

23 Ü. Özmen; Kent Kent Türkiye, Ankara, 1969, S. 16; N. Sevgen; Anadolu Kaleleri, C. I, Ankara, 1959, S. 184; Yurt Ansiklopedisi; “Adıyaman” Maddesi, C. I, İstanbul, 1991, S. 239; M. Sucu; Adıyaman İli ve İlçeleri, Gaziantep, 1993, S. 88; Adıyaman İl Yıllığı, Ankara, 1967, S. 76.

24 M. Akar; İnsanlığın Kültür Mirası Adıyaman, İstanbul, 2000, s. 29; A. Yıldız; Adıyaman ve Yöresindeki Kale Mimarisi (Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, 2000), Erzurum, s. 28; M. Sucu; a.g.e., s. 88; N. Sevgen; a.g.e., s. 180.

25 M. Sucu; a.g.e., s. 88.

26 Kitabeler için bkz. F. K. Dörner / T. Goell; Arsameia am Nymphaios, Berlin, 1963, s. 306-313; A. A. Bayhan; “Adıyaman İli ve İlçelerinde Yüzey Araştırması-2000”, XXIII. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri sempozyumu (28 Mayıs / 01 Haziran 2001) Bildirileri. 27 A. Boran; Anadolu’daki İç Kale Cami ve Mescidleri, Ankara, 2001, s. 70; M. Sucu; a.g.e., s. 88; M. Akar; a.g.e., s. 29.

28 A. C. Kürkçüoğlu; a.g.e., 2000, s. 72. 29M. Taştemir; XVI. Yüzyılda Adıyaman Sosyal ve İktisadi Tarihi, Ankara, 1999, s. 246-49.

30 Bütün Yönleriyle Besni, İstanbul, 1987, s. 91; A. Uluçam; “Besni’deki Kültür Varlıkları ve Düşündürdükleri”, GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu (01-05 Haziran 1998, Şanlıurfa), Ankara, 2000, s. 191; M. Sucu; a.g.e., s. 59-60; M. Akar; a.g.e., s. 30.

31 Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, I, Ankara, 1983, s. 83’te alttaki resim.

32 A. Uluçam; a.g.m., s. 192.

33 Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, I, Ankara, 1983, s. 81-82; A. Uluçam; a.g.m., s. 191-192.

34 Sultan Nasır Muhammet'in Adıyaman/Eski Kahta'daki Yeni Kale'nin saray giriş kapısında yer alan 709 H. /1309 M. tarihli kitabesi ile Kocahisar Köyü Çeşmesi'ndeki Kutlu Doğmuş Camii'nin 737 H./1336-37 M. tarihli onarım yazıtı dikkate alındığında, Besni Çarşı Camii'nin XIV. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olması muhtemeldir.

35 Bütün Yönleriyle Besni, İstanbul, 1987, s. 96; Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, I, Ankara, 1983, s. 84-85; A. Uluçam; a.g.m., s. 194-195.

36 Malatya İl Yıllığı, Ankara, 1973, s. 95, 99.

37 H. İnce; Eski Malatya Ulu Camii ve Çevresindeki Eserler (Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, 1981), Erzurum, s. 26.

38 O. Aslanapa; Türk Sanatı, İstanbul, 1984, s. 125.

39 Malatya İl Yıllığı, Ankara, 1973, s. 99.

40 H. İnce; a.g.e., s. 36.

41 M. Sözen; Anadolu Medreseleri, C. I, İstanbul, 1970, s. 64.

42 H. İnce; a.g.e., s. 41.

43 H. Gündoğdu; Dulkadirli Beyliği Mimarisi, Ankara, 1986, s. 20.

44 R. Ergeç; "Gaziantep Kalesi ve Hamamı" s. 279-280.

45 A. Ödekan; "Gaziantep"Maddesi, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, I, İstanbul, 1997, s. 647.

46 A. Ödekan; a.g.m., s. 647.

47 A. Dündar; Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri, Ankara, 1999, s. 75-76, 81.

48 A. Ödekan; a.g.m., s. 648.

49 A. Boran; a.g.e., s. 86.

50 A. Boran; "Bilinmeyen Kültür Varlığımız: Araban İç Kale Camii", Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi (4-7 Kasım 1997), Ankara, 1999, s. 125-130.

51 N. Çam; "Gaziantep Mimarisi" Maddesi, DİA, XIII, İstanbul,1996, s. 470.

52 M. Tekin; Habibi Neccar, I, Antakya, 1993, s. 33; N. Görgen; Tarihi Antakya Camileri (Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, 2000), Erzurum, s. 9.

53 A. Boran; a.g.e., s. 185.

54 M. H. Altay; Adım Adım Çukurova, Adana, 1965, s. 100; R. Temiz; Tarsus'taki Tarihi Cami ve Mescitler (Y. Y. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, 1997), Van, s. 20, 26.

55 E. Gök; Tarsus'taki Ramazanoğulları Dönemi Eserleri (Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, 1997), Erzurum, s. 5; M. H. Altay; a.g.e., s. 99; R. Temiz; a.g.e., s. 27-32.

56 Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, I, Ankara, 1983, s. 40-42; M. H. Altay; a.g.e., s. 59-60; M. Yüksel; Çukurova'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler, Adana, 1993, s. 169-170; Y. Biçer; Çukurova Camileri (Y. Y. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, 1997), Van, s. 22-26; M. Gökmen; Kadirli ve Kozan'daki Osmanlı Devri Mimari Eserleri (Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, 1988), Erzurum, s. 21-22.

57 Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, I, Ankara, 1983, s. 6-8; N. Çam; Adana Ulu Camii Külliyesi, Ankara, 1988; s. 3-30.

58 N. Çam; a.g.e., s. 36-37.

59 Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, I, Ankara, 1983, s. 14-15.

60 Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, I, Ankara, 1983, s. 34-35.

61 Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, I, Ankara, 1983, s. 35-36; N. Çam; a.g.e., s. 38-40.

62 H. Gündoğdu; a.g.e., s. 73.

63 Kitabeler için bkz. E. Danık; "Harput Kalesi", Vakıflar Dergisi, XXVI, Ankara, 1997, s. 313-334.

64 Alaaddevle Bozkurt'un yaptırdığı bir çok hayır eseri olmasına karşın, bu yapının dışında diğerlerinde yapım kitabesine rastlanmamaktadır. Bkz. H. Gündoğdu; a.g.e., muhtelif sayfalar.

65 H. Gündoğdu; a.g.e., s. 37-41.

Ortaçağdan İki Musikî Öncümüz: İlk Bilinen Halk Ozanımız Dede Korkut ve En Eski Musikî Âlimimiz Türkistanlı Türk Fârâbi / Etem Ruhi Üngör [s.144-161]

Müzikolog / Türkiye

Giriş

Kültür unsurlarından biri de "güzel sanatlar"dır. Güzel sanatların en önde geleni ise hiç şüphesiz "musiki"dir. Bugün "Batı musikisi" diye adlandırdığımız dünya musikisi yanında "Türk musikisi" olarak adlandırılan bizim musikimiz çok değişik bir karakter arz etmektedir. Musikimizdeki duygu unsuru da sistemi gibi bize has ve övünebileceğimiz unsurlarla doludur.

Türk musikisi sisteminin Arap, Acem, Yunan, Bizans vs. musikilerinden alınmış olduğu iddiası, mesnetsiz ve yersiz söylentiden ibaret kalmakta olup yabancı bir kaynağa bağlı olduğuna dair hiçbir ilmi inceleme eserine rastlanmamaktadır. Aksine bu mesnetsiz iddia musiki âlimi H. Sadettin Arel'in son derece değerli ilmi bir incelemesi olan Türk Musikisi Kimindir (1939) eserinin yayımlanması ile bütün fonksiyonunu kaybetmiştir.

Türk musikisi sisteminin tamamen tabiattan elde edilmiş olmasından doğan orijinal duygu unsuru ve estetik güzelliğini bu sistemin fizik esasları ile Ord. Prof. Dr. Salih Murat Uzdilek Türk Musikisi Üzerine Etüdler (1944) adlı eserinde ortaya koymuştur.

Bütün musikilerden en önemli rolü oynayan ritm unsuru "usuller" bizim musikimizde yine orijinal karakterli ve zengindir. Bu cazibesi ile bugün modern batı bestekârları tarafından bile kullanılmaktadır. Musikimizin diğer önemli bir unsuru olan "çalgılarımız" ise dünyanın çalgı zenginliğine sahip birkaç ülkesinden biri oluşumuzla dünya musiki âlemince müsellemdir.

Musikimizdeki, Sanat Musikisi-Halk Musikisi ayırımı da tamamen isabetsiz ve yersizdir. Zira, biri kültürlü şehirlinin diğeri köylünün musikisidir. Her ikisi de sistem ve şekiller bakımından birbirinin aynıdır. Yalnız işleniş bakımından meydana gelen özellikler her milletin musikilerinde olduğu gibi tabiidir. Bütün dünya musikilerinde daima kültürlü sınıfın musikisi sanat musikisi olarak köylü musikisine tercih edilmiştir. Dolayısıyla Türk sanat musikisi bir sanat hazinesi olarak değerlendirilmeye, işlenmeye lâyıktır. Gerek mükemmel sistemi, diğer çok değerli unsurlarıyla zenginleşen ve bizler için bir kültür hazinesi olan musikimize lâyık olduğu ilgiyi maalesef tarih boyunca gösteremediğimiz bir hakikattır. Bugün elimizde kalan pek az belgelerden, çok eski zamanlardan beri Türklerin hayatında musikinin pek önemli bir yer işgal ettiğini öğrenmekteyiz. Türkler, günlük özel hayatın dışında dahi musikiyi resmî ve askerî teşkilatın içine o kadar kıymetli bir unsur olarak sokmuşlardır ki musiki takımı, tıpkı sancak gibi, taç ve taht gibi hükümdarlık levazımından sayılmak mertebesine yükselmiştir. Musikinin bu derece kıymetlendirildiği ve resmen asâlet pâyesine çıkarıldığı, başka milletlerde görülmüyor. Buna rağmen biz Türkler binlerce yıllık tarihimiz boyunca

yaptığımızın belki yüzde biri, hatta binde biri kadar bile yazmamışızdır. Yazabildiklerimizin çoğunu da, zamanla bir kısmını dışarıya kaptırmak suretiyle kaybetmişizdir. Tarihte çok yapan, az yazan fakat yazdığını da muhafaza edemeyen tek millet oluşumuz hakikatini idrak ederek hatamızın çarelerini araştırmaya koyulmalıyız. Bugün çoğu elimizde tesadüfen kalmış bulunan her çeşitten musiki eserlerinin mukadderatı ise bizim bugünkü tutumumuza bağlı kalmaktadır.

Kuvvetini mazisinden alan milletler gibi biz de tarihimize ve kültürümüze dört elle sarılarak bir yandan belge ve delillerinin kaybını önlemeye çalışırken diğer yandan da eldekileri bilimsel metotlarla tasnif ederek incelemeliyiz.

Musikimizin yeni binası ancak bugün dağınık vaziyette bulunan eski temelinin üzerine inşa edilebilecektir. Bu inşaatı kuracak çağdaş bestekârlarımıza eski eserlerimizin doğru ve mümkün olduğu kadar zengin bir koleksiyonunu miras bırakmamızın ne kadar esaslı bir borç olduğunu eğer takdir ediyorsak bu borcu pek çabuk edâya başlamalıyız.

Geleceğin bestekârına karşı ifaya mecbur olduğumuz vazifelerden biri de milli musikimizin nazariyatını, tarihini, repertuarını, bibliyografyasını tedvin etmektir. Bütün bunlara ait bilgiler yerli ve bilhassa yabancı bir çok kütüphanelere dağılmış eserler içindedir. Bu kitapların çoğu da vaktiyle pek azı Türkçe olmak üzere, o zamanki ilim lisanı olan Arapça, Farsçadır. Geleceğin bestekârından, diyar diyar, kütüphane kütüphane gezip de o kitapların içeriğini elde etmeyi ve Arapça, Farsça öğrenerek onlardan yararlanmayı beklememeliyiz. Tabiidir ki gelecekteki çağdaş bestekârlarımızın vakti böyle zor yoldan öğrenmekle heba etmek yerine beste hazırlamakla geçecektir.

Geleceğin musiki tarihçisi, nazariyatçısı, eğitimcisi, yazarı, öğreticisi hatta icrâkârı için de aynı şeyleri düşünmek mecburiyetindeyiz.

Bütün bu görevler ancak bir üniversite bünyesinde kurulacak bilimsel bir kuruluşun çalışmaları ile mümkün olabilir.1 Bugün ülkemizde 4'ü Kıbrıs'ta olmak üzere 80 kadar üniversite bulunmaktadır. Fakat ne yazık ki ileri ülkelerin çoğunda görülen bir Etnomüzikoloji2 Araştırma Merkezi örneği bir kuruluş bizim üniversitelerimizde görülemiyor. İstanbul Üniversitesi bünyesinde bu isimde bir kuruluş var ise de; ciddi musiki eğitimi ve öğrenimi görmemiş kişilerce kurulmuş ve hâlen yönetilmekte oluşu dolayısıyla kuruluş yılından bu yana geçen çok uzun zaman içinde gerekli randıman ortaya konulamamasından bilim ve sanat çevrelerince zikre değer kabul edilmemektedir.

Şu bir gerçektir ki; Türk musikisi Orta Asya'da Türklükle birlikte doğmuş ve Anadolu'da zirvesine ulaşmıştır. Biz bu yazımızda Anadolu öncesi Türk musikisinin Anadolu dışında yetişmiş 5 büyük Türk musikisi öncü âliminin çalışmalarına, eserlerine yazı sınırlarımızın içinde bir göz atacağız.

Türk musikisi tarihi henüz yazılmadığı gibi tarih devirlerindeki çağ tasnifi de henüz kesinleştirilmemiştir.3 Bu konuda geliştirebildiğim tasnif şöyledir:

1- İlk Çağ (M.Ö. 3000-476)

2- Orta Çağ (476-1453)

3- Yeni Çağ (1453-1640)

4- Yakın Çağ (1640-……)

Bunlardan İlk Çağ Türk musikisi araştırmalarında kaynak olarak konu arkeolojiye dayanmakta ve genellikle çalgılar ile bazı yazılı tabletlerden yararlanılabilir ki bu konularda yok denecek kadar az çalışma yapılmıştır.4

Orta Çağ ise bugüne göre Türk musikisinin en az bilinen ve genellikle Anadolu öncesi Türk musikisine dayanmaktadır. Bu konuda ele alacağımız 2 musiki öncümüz de Anadolu dışında yetişmiş ve yaşamış olan Halk Ozanı Dede Korkut (?-700?), Hâce-i Sânî Fârâbî (870-950)'dir.

Bilimsel ve tanıtım yönlerinden sahip çıkamadığımız bu değerlerimize batı çevreleri bizim gibi bîgâne kalmamıştır. Rodolphe D'Erlanger (1872-1932) isimli bir Fransız müzikolog büyük emeklerle hazırladığı La Musique Arabe (Arap Musikisi) isimli ve 2857 sayfadan ibaret, 6 ciltten oluşan eserinde Fârâbî, İbni Sina, Safiyyüddin, Lâdikli Mehmet Çelebilerin5 Türk musikisi sistem çalışmalarını elde mevcut yazmalarından yararlanarak "Arap Musikisi" adı altında ve Fransızca olarak yayımlamıştır. Kitabın yazarı D'Erlanger çoğunlukla Tunus'ta yaşayıp orada Arapça öğrenmiş ve orada ölmüştür. Devasa eserinde konu olarak ele aldığı âlimlerimizin isimlerinin İslâm ismi olmasından ve eserlerinde kullandıkları dilin de Arapça olmasından onları, bilerek veya bilmeyerek Arap kabul etmiştir. 1930-1959 yılları arasından yayımlanan eserin ilk cildinin yayımlandığı 1930 yılından itibaren muhteşem ve değerli musikimiz dünya müzik çevrelerinde Arap musikisi olarak tanınmaya başlamıştır. Bu yanlışlık hâlâ da sürüp gitmektedir. Bu eserin ilk ve tek tenkidi musiki âlimimiz H. Sadettin Arel tarafından 1949 yılında Musiki Mecmuası'nın 16. sayısından itibaren yayımlanan "Türk Musikisi Kimindir" (3, 4, 5, 6, no.'lu makaleler) ile 1950'de yine aynı dergide "Bir Kitaptan Çıkan İbret Dersleri" başlıklı yazı, derginin 33, 34, 35 sayılarında 3 makale halindeki tenkit yazısında bu eserin nasıl maksatlı, peşin hükümlü ve yanlışlarla dolu fikirsizlikleri ortaya koymuştur. Türk kültür ve sanatı üzerine olumsuz geçerliliği hâlen devam eden bu eserin panzehiri bir eser düşünülememiştir.

I. İlk Bilinen Halk Ozanımız Dede Korkut

Dede Korkut'un 295 (ya da 100) yıl yaşadığına inanılır. Hz. Muhammed (571-632) zamanına yakın ya da onunla çağdaş olduğu hatta peygamber ile görüştüğü söylenen6 bir başka kaynakta7 da 295 ve 300 yıl yaşadığı yazılmıştır.

Dede Korkut'u iyi tanımamız için, bu konuda değerli bir çalışma yapmış olan Nihat Sami Banarlı (1907-1974) Resimli Türk Edebiyatı adlı eserinde şöyle kaydediyor:

Dede Korkut'un kim olduğu hakkında kat'î bilgimiz yoktur.

Hikâyelerde Dede Korkut, Dedem Korkut ve bâzan Dede Sultan diye isimlendirilen ve Kitâb-ı Dede Korkut adlı yazma'nın önsözünde Korkut Ata denilen bu zât, şimdilik târîhî olmaktan ziyâde menkıbevî bir Türk atasıdır.

Dede Korkut, Nesâimü'l-Mahabbe, Şecere-i Terâkime ve Yazıcı Oğlu Selçuknâme'si gibi eserlerde de Korkut Ata diye isimlendirilmiştir.

Hikâyelerden anlaşılan mevkiine göre Dede Korkut, eski Türk destanlarında, meselâ Oğuz Destanı'nda gördüğümüz Uluğ Türk veya Irkıl Ata gibi hükümdarlarla öğütler veren ak saçlı ak sakallı, engin bilgili ve tecrübeli, hakim Türk ihtiyarlarından biridir ki hikâyelerde, lüzum hâsıl oldukça kerâmet gösteren bir velî mevkiindedir.

Gerçi hikâyelerin asıl kahramanı Dede Korkut değildir. Fakat hikâyeler birbirinden ayrı iken ikinci plânda görünen bu Oğuz atası, onlar bir araya geldiği zaman, anlatılan bütün vak'alarda vazifesi olan en mühim bir şahsiyet derecesine yükselir:

O, halkın, türlü müşkillerini danıştığ bir hakîm, Oğuz'un zorlu düşmanlarını zebûn edecek kolaylıklar bulup, bu yolda kerâmetler gösteren bir velî velhâsıl Oğuz'un tamam bilicisi'dir.

Oğuz kavimlerini tehdit eden çeşitli düşmanları zararsız hallere koymaktan başlayarak, bir isim alabilecek yararlıklar gösteren Türk çocuklarına ad verme işlerine kadar çeşitli vazifeler gören Dede Korkut, her hikâye sonunda yâdedilir: Oğuz boyları ve Oğuz beyleri için onun gelip duâ ettiği söylenir; gördüğü mânevî vazife belirtilir.

Hattâ bâzı hikâyeler bizzat onun tarafından anlatılıyormuş gibi gösterilir; onun, eski Oğuz menkıbelerini anlatarak; Oğuz boyları için destânî hikâyeler tertipleyerek; çevresindeki insanlara târihten ders alıp, vak'alardaki mânâya ve mânevî hikmetlere varma zevki aşılayan bir hakîm olduğu belirtilir. Bu ifadeler, Dede Korkut'u elindeki kolca kopuzu seslendirecek kahramanlık destanları söyleyen eski bir Türk ozanı gibi hayâl etmemizi de sağlar.

Oğuz destanı miraslarıyla, yeni destan vak'alarını İslâm inanışlarıyla birleştiren bu hikâyelerde koyu Müslüman bir Oğuz atası gibi gösterilen Dede Korkut'un târîhî bir sîmâ olup olmadığı hakkında kat'î bilgimiz yoktur. Ancak onun batı Gök Türkleri zamanında yaşamış, mânevi rütbesi üstün bir şahsiyet olabileceği, bir ihtimâl olarak düşünülmüştür.

Her halde elimizdeki hikâyelerde adı çok sık geçen; o kadar ki bu hikâye kitabına kendi adını koyduran; şöhretini, yalnız Doğu Anadolu'da değil, Orta Asya Türk illerinde de asırlarca yaşayan ve bâzı mukaddes mezarların onun mezarı olduğuna dâir bir inanış uyandıran bu Türk velîsinin, târîhî-menkıbevî bir Türk hakîmi veya bir Türk ozanı hatta Şâmanı olması çok mümkün ve muhtemeldir.

Bu bilgin ve hakîm Türk büyüğünün Gök Türk kitâbelerini yazan Yollug Tigin gibi edip bir ata (hoca) olması ve devrinin devlet büyüklerine akıl hocalığı yapması aynı derecede muhtemeldir. Tabip

Reşîdüddîn'in yazdığı Câmiü't-Tevârih adlı kitapta, Dede Korkut'un dört büyük Türk hükümdârına müşâvirlik yapmış bir millet büyüğü olarak gösterilmesi bu bakımdan çok mânâlıdır.

Bizde Dede Korkut yayını olarak ilk kitap: Kitab-ı Dede Korkut alâ Lisan-ı Tâife-i Oğuzan adlı eserdir ki bu eserin iki yazması vardır:

1. Dresden Yazması

Dresden Krallık Kütüphanesi'ndeki Dede Korkut Kitabı'nın ilk nüshası budur. Von Diez tarafından kopya edildiği söylenen bir kopyası Berlin Krallık Kütüphanesi'ndedir. Bu Berlin nüshası Kilisli Muallim Rıfat (Bilge) tarafından eski harflerle bastırılmıştır.8

2. Vatikan Yazması

Vatikan Kütüphanesi'nde Türkçe yazmalar bölümündeki yazma, İtalyan Türkoloğu Ettore Rossi tarafından İtalyanca çevrisiyle birlikte bastırılmıştır.9

Bu her iki nüshanın karşılaştırılmalı baskıları yapılmıştır.10

Kitap Azerbaycan'da da Hamit Araslı tarafından 1939 ve 1962'de iki defa bastırılmıştır.

W. W. Barthold tarafından Rusçaya (1950, 1962), Ettore Rossi tarafından İtalyancaya (1952), Joachim Hein tarafından Almancaya (1958) çevrilmiştir. Ayrıca; Mustafa Rahmi (Balaban) tarafından 1927 yılında eski harflerle "Korkud Ata'nın Kitabı" adı ile bir çeviri yayımlanmıştır.11

Ayrıca şu yayınlar da zikre değer:

1- Dede-Korkut Oğuznameleri, Kırzıoğlu M. Fahrettin, 1952 İstanbul (132 s.).

2- Bugünkü Dille Dede Korkut, Orhan Şaik Gökyay, 1963 İstanbul 144 s.).

3- Dedem Korkut'tan Öyküler, Adnan Binyazar, 1972 Ankara, (96 s.).

4- Dede Korkut Masalları, Tezer Taşkıran, 1945.

5- Dede Korkut, Ali Ertan, 1946.

6- Dede Korkut Kitabına Ait Notlar, Doç. Hasan Eren, 1952.

7- Dede Korkut Kitabı, Suat Hızarcı, 1953.

8- Dede Korkut Kitabı, Cevdet Kudret, 1953, 1958.

9- Dede Korkut Masalları, Yusuf Gür, 1957.

10- Dede Korkut Masallar, Eflâtun Cem Güney, 1958.

11- Dede Korkut Kitabı, Doç. Dr. Muharrem Ergin, I. C., 1958.

12- Hüseyin Namık Orkun, “Türklerin En Eski Çalgısı”, Radyo, no. 89, 1949.

13- Radloff, “Sibirilen”, I/381, 504-II/5961, 662.

14- M. R. Gazimihal, Konya’da Musiki, 1947/45.

15- Yılmaz Öztuna, B. Türk Musikisi Ansiklopedisi I/455, 1990.

16- Ali Rıza Avni, “Kopuz Hakkında Etüd”, Musiki Mecmuası, no: 158, 161, 163, 1961.

Bilebildiğimiz bu yayınlardan başka araştırma yazıları ile; Fuat Köprülü, Abdülkadir İnan, Pertev Nailî Boratav, Zeki Velidi Togan, Nihat Sami Manarlı vs. gibi daha pek çok araştırmacı-yazar, Dede Korkut hakkında yazılar yayımlamışlardır. Bütün bunların içinde musikiye ilişkin bazı çalgı adları ve tarifler vs. geçmekte ise de Dede Korkut’un bestekâr olduğuna dair hiçbir kayda rastlanmıyor. Sadece bu yayınların en geniş ve doyurucu ve etraflı olanı merhum Orhan Şaik Gökyay (1902-1994)’ın Dedem Korkutun Kitabı’ndaki musiki ile ilgili bölümlerdir.

Orhan Şaik Gökyay’ın eserindeki musiki bahsi üzerine yaptığımız incelemede ve ondan önce ve sonra yazılmış olan Dede Korkut ve Kopuz hakkındaki bütün yazılarda Dede Korkut ile Kopuz’un âdeta birbirleri ile özdeşleştiği açıkça görülmektedir. Bu sebeple Kopuz’un Türk edebiyatında olduğu gibi Türk organolojisindeki yeri de büyük önem arz etmektedir.

O. Ş. Gökyay’ın eserinde çalgı adı olarak şu 5 çalgı adı görülmektedir. Kopuz, Davul, Surna, Nakkare, Boru.

Bu çalgıların sadece, defalarca adları zikredilmesine rağmen onlar hakkında kısa bir târif dahi görülmemektedir. Bu 5 çalgının içinde en çok adı zikredilen Kopuz’un dahi onun yay ile mi, mızrap (veya parmak) ile mi çalındığına dair bir işaret yoktur.

Elimizdeki eski kayıtlardan Abdülkadir Meragî’de Kopuz hakkında kısa bir açıklama var ise de mızrap veya yay konusu açıklaması yoktur. Oradaki bu kısa tarif şudur:

“Bir tahta parçasını oyarlar ve küçük bir Ud şekline koyarlar. Yüzüne deri gererler. Üzerine beş tane çift tel bağlarlar. Bu çalgının düzeni, ud gibidir”.

Bizde Kopuz hakkında epeyce araştırma yazısı yayımlanmıştır. Bu yazımın tamamiyet kazanması düşüncesi ile bunlardan 8’ini seçerek yazıma dahil ettim.

Bu yazıların daha fazlası M. R. Gazimihal’e aittir. Gazimihal Kopuz’un yaylı olduğunu kaydetmekte ise de 1960 tarihli Şemsi Yastıman ve Kopuz12 başlıklı yazısında aynen şöyle yazarak Kopuz’un mızrapla çalındığını îmâ etmektedir:

“Yalnız bir sitemim var: Çalışma yerinin adını hâlâ “Kopuz Evi”ne çevirmedi, bağlamasına hâlâ “Kopuz” demiyor. Saz, telli, üfleme, vurma her türlü halk veya şehir çalgılarının genel adıdır; daha doğrusu Türkçe “çalgı”nın Farsça karşılığıdır. Halbuki Kopuz, Orta Asya’dan, Oğuzlardan, Korkut Ata’dan beri uzun saplı tezene sazının adıdır. Pek eskiden kısa saplıları da Asya’da vardı: Göğsü deridendi, telleri madenî değildi. Tahta göğüs ve madenî teller bir gelişme halinde Anadolu’da kararlaşmış boylar da çeşitlenmiştir. Çöğür Kopuzu, Bağlama Kopuzu, Bozuk Kopuzu, Cura Kopuzu adlarını kullanmalıyız. ”

Çok daha önceleri 1939 yılında Ahmet Caferoğlu tarafından kaleme alınan “Türk Kopuz’u” yazısında Kopuz’un hem yayla hem de mızrapla çalındığı yazmaktadır.

Hâlen Kazakistan’da kullanılan ve hepsi yay ile çalınan Kopuzlar ise bir sayfa halinde çeşitli Kopuz fotoğrafları ile resim 3’de verilmiştir.

Kazak-Kırgız inanışlarına göre de Korkut Ata, İlk Kopuz’u yapan ve Şamanlara kopuz çalmayı öğreten ilk Şamandır.

Türk dünyasının müşterek bir Halk ozanı olan “Dede Korkut”un hikâye kahramanları: Deli Dumrul, Boğaç Han, Bamsı Böyrek/Bey Böyrek vs.’lerin hikâyeleri üzerine 1930’lu yıllarda sadece “Bey Böyrek” üzerine çalışmalar yapılmış ise de sonları bu çalışmaların devamı görülememiştir. Yakın zamanın halk edebiyatı araştırmacısı, değerli çalışmaları ile bilinen dostum merhum Cahit Öztelli (1910-1978) dahi Dede Korkut hikâyelerine eğilmemiştir. Musiki yönünden de, sadece halk musikimizi derinlik ve bilimsel yönden ele alan tek kişi Mahmut Ragıp Gazimihal (1900-1961)’den başka bir kimse görülmüyor. Bu konudaki yetki, bilgi ve çalışkanlığını daima takdir ettiğim Ferruh Arsunar’ın bile bu hususta bigâne kalışını anlayabilmiş değilim.

Bey Böyrek hikâyeleri metni üzerine çalışan, zamanın değerli uzmanları Fuat Köprülü (1890-1966), Pertrev Naili Boratav (1907-1988), Prof. Dr. Osman Turan’dır (1914-1978) ki bunların bu konudaki yayınlarda, yayımladıkları metinlerde musikinin de yer aldığı görülüyor. Ama musikiler yani notalar şimdilik kayıp veya ortaya çıkarılamamış. Acaba, 1999 Eylül ayında Kazakistan’daki müzikologlarca derlendiği orada bana söylenen ve yakında yayımlayacakları Dede Korkut notalarından 10 eser arasında bunlar var mıdır? Orada bana verilen güftesiz: “Uşardın Olue/Kuşların Şakıması” isimli tek notayı bu yazı içinde yayımlıyorum

Bey Böyrek Destanının Türküleri

Kösemihalzade Mahmut Ragıp

Geçen sene İstanbul Konservatuarı folklor tetkik hey’etile Şarki Anadolu’da türkü toplamakta iken, bir gün, Erzurum’da Arslan Ağa isimli ve 40 yaşlarındaki bir yerli güzel sesliden, (Bey Böyrek)’ten bâhis güzel bir ezgi duymuştuk. Pek sevinmiş, fakat vakit geç olduğu için ertesi gün tekrar gelip bu havayı bize öğretmesini Arslan Ağadan ricaya mecbur kalmıştık.

Arslan Ağa, her halde mühim bir sebeple bizi beyhude bekletti; biz de Erzurum'da daha fazla kalamazdık. Çok meyus olmuştuk. Erzurum'un Müfti Efendi Mahallesinde oturup sakalıkla geçinen Mustafa oğlu Arslan'dan nota ve plâğa alınan diğer ağızlar, gerek metin ve gerek şive itibarıyla çok dikkate şayandırlar: Bu bey Böyrek mes'elesini "Şarki Anadolu Türkü ve oyunları" kitabımda da yazmıştım. [Sahife 33]…Bu vak'a haricinde, Anadolu'da, Bey Böyrekten bâhis hiçbir musiki notaya alınmamıştır; yani risalemizde mündereç ve Baha beyden dinleyip yazdığım parçalar ilk notaya alınan bey Böyrek ezgileri oluyor.13

Umumi hareketleri, Anadolu'nun (klâsik Türk Musikisi) tesirlerinden tamamen uzak kalmış bütün bâkir halk nağmelerinin vasflarından farksızdır. "Hassas not" [Note sensible]den mahrum "minör gam"ın tam bir oktavlık hudutlarını geçmez; hakim nağmesi "dominant"tır. (Hüseynî makamı) nı hatırlatır, fakat "meyan"ı bile yoktur. (Kadans) motifi, Anadolu ve Orta Asya Türk ezgilerinin en öz (karar veriş) tarzlarından biridir. Her nağmeye bir güfte hecesi düşer ki, bu da, "edvar musikimiz"deki prosodi teamüllerinin taban tabana zıddıdır ve öz halk musikilerimizin en müşterek hususiyetlerindendir. (Kromatizm) dan tamamıyla mahrumdurlar ki, bu da eksikliğe delildir.

Bey Böyrek'in düğün evinde kızları (tef) ile oyuna kaldırınca söylediği 3 küçük oyun havasının, bariz bir şekilde ritimli, hattâ ritim değişişleriyle süslü olduğu görülüyor.

Gamın ilk beş notu haricine çıkmayışları ve tek bir motifin birbiri arkasına şekil değiştirmelerinden ibaret olmaları da dikkate şayandır. Alelûmum Türk oyun havaları bu esaslara şiddetle sadıktırlar [Orta Asya'da da böyledir].

Bey Böyrek ile Bezirgân'ın muhaveresini teşkil eden serbest [ritimsiz] (diyalog), sazlı âşıkların ezgili muhaverelerindeki melodi zenginliğinden mahrum olmakla onlardan ayrılır. Muhaverenin esasını vücuda getiren sual ve cevaplara karşılık, bütün musiki de, iki (tema taslağı) ndan terekküp eder ki, birincisini, notada (A) harfi, diğerini ise (B) harfi ile gösterdik. (B) motifi her kısmın (kadans) ını teşkil edip, parçanın sikleti (A) motifi üzerinde toplanır; bu iki motif baştan sona kadar şekilden şekile girerek parçaya "tenevvü=variations" halini verirler. Parçanın sözleri bilinmese bile, (A) motifinin "sorucu", diğerinin ise "cevap verip ikna edici" manası derhal göze çarpar; "ifade" o kadar kuvvetlidir. Bey Böyrek: "Bengiboz emekter Akgavak gızı?" sorgusunu (A) motifine düşürmekte tamamen haklıdır. Bu diyaloğun, asırlar arasında hiçbir tahrife uğramadan bize kadar gelen bir ağız olduğunda şahsen hiç şüphem yoktur; kat'iyen yeni bir icat değildir.

Bu musikileri bana okuyan Baha beyin dikkate şayan bir musiki hâfıza ve zekâsını malik olduğunu gördüm. Safranbolu köy lehçelerinde taklit ve tekellüme muktedir oluşu da bu sıhhatli kulak hâfızasına delildir.

En Eski Musiki Âlimimiz Türkistanlı Türk Farabi

Türk müzikolojisinde çok önemli bir yeri olan "El Yazmaları" başlıca Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde (39 adet), Süleymaniye Kütüphanesinde (31 adet), Üniversite Kütüphanesinde (7

adet), Nuruosmaniye Kütüphanesinde (adet), Köprülü Kütüphanesinde (2 adet) ki, toplam olarak 84 adet ve diğer İstanbul ve Anadolu kütüphanelerinde de tahmini olarak 15-16 adetle birlikte 100 adet kadardır. Bu rakamlar kesin olmamakla beraber ancak bir veya iki farklı şekilde kesine yakındır.

Türkçe, Arapça ve Farsça olarak üç dilde yazılmış olan bu yazmaların hiçbiri (1-2'si müstesna ile) yazıldıklarından bu yana Türkçeye (veya yeni harflere) çevrilmemiş ve yeterince Türk müzikoloji âlemine tanıtılmamıştır. Başlıca bu iki devlet kuruluşumuz olan Kültür Bakanlığı ve Millî Eğitim Bakanlığı'nın bu milli kültür hizmetini hâlâ düşünememiş olması esef vericidir.

Musiki yazmalarımızın en eskileri Fârâbî'ye ait olup bu incelememizde ülkemiz ve dünya kütüphanelerindeki Fârâbî yazmalarının kayıtları ile Fârâbî hakkında yazılanların kayıtları verilmektedir.

Ayrıca; Fârâbî bestelerinin yakın zamana kadar münakaşalı oluşu üzerine aksinin ilk defa savunulması14 amaçlı bulgu ve görüşlerin ortaya konuluşu, önce 1985 yılında Ankara'daki uluslararası bir sempozyumda15 ve daha sonra da 1990 yılında Fârâbî'nin yaşadığı yer olan Buhara'daki (Özbekistan) yine uluslararası bir sempozyumda16 bu yazıdaki 33 eserlik listeden üç eser ses kayıtlarından dinletilmiştir. Dinletilen musiki her iki sempozyumda da büyük ilgi ile izlenmiştir. Hatta ünlü Özbek kompozitörü Salihof Enmark, Fârâbî bestelerindeki temalarla bir "Fârâbî Senfonisi" bestelemeyi arzuladığını açıklamıştır.

Gönül ister ki, elimizde notaları bulunan, geçmişte bin yıla dayanan ve dünyada eskilik değerinde eşi emsali bulunmayan bu bestelerin icrasını son teknik kayıtlarla dünya müzikoloji âlemine sunalım. Ses kayıtları bir yana, 33 notayı hâvî bir Fârâbî kitabımız dahi henüz yayımlamadı.17

Fârâbî'nin (870-950) bin küsür yıl önce Orta Asya'da Fârâb şehrinde dünyaya geldiği bilinmektedir. Bu yer şimdi geniş Kazakistan toprakları içinde ve "Otrar" adı ile anılan bir kenttir (köy). Ama bin yıl öncesi buranın hangi ülkeye ait olduğu cihetle Fârâbî'nin Türk ırkının hangi koluna ait olduğu kesin olmamaktadır. XV. yy.'dan önce şimdiki gibi Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen vs. bilinmiyor ve bütün Orta Asya'da yaşayanlara "Türkî", ülkeye de "Türkistan" denmektedir. Bu sebepten Fârâbî'ye hangi Türk kolu sahip çıksın… Fârâbî bütün Türklerindir.

Şimdi Fârâbî'ye daha fazla Kazakların sahip çıkma gayreti içinde olduğunu mahallinde bizzat görmüş bulunuyorum.

Kazaklar 1993'ten itibaren kendi adlarına bastıkları 1, 3, 5, 10, 50, 100, 200, 500, 1000, 2000 Tenge (Kazak Parası)'lik 11 kupürden 5 tanesine Fârâbî'nin portresini, diğer 6'sına da diğer Kazak büyüklerinin portrelerini koymuşlardır. Ayrıca, 1992 yılında "Fârâbî Üniversitesi" ve Fârâbî adına müzik kuruluşları ile diğer, Üniversitelerde Fârâbî' araştırmaları bölümleri kurmuşlardır. Ayrıca, Fârâbî' heykel ve büstleri de dikmişlerdir. Özbekler ve Kırgızlar da bu dereceye yakın girişimler içindedirler. Biz ise şimdilik Ankara'daki "Fârâbî Semti" ile yetinmekteyiz. Halbuki musiki yönünden en zengin malzemeye biz sahibiz. Ve henüz bunun da farkında değiliz…

I. Farabi'nin Müsiki Çalışmaları

A. Öğrenimi ve Musikî Görüşleri

Fârâbî''nin mûsikî yönü üzerine bugüne kadar yapılan çalışmalarda tam'a ulaşıldığı söylenemez.

Fârâbî'nin mûsikî öğreniminin gelişim safhaları bilinmediği gibi hocaları da bilinmemektedir. Bilinmeyen hocalarına karşı şu altı talebesine bazı kayıtlarda rastlanıyor.18 Ebulfettah, Şamanoğlu, Ebulgaliye, Firuzlu Halit, Abdülmümin, Nişaburlu Salih ve Harzemli Salih. Sadece isimleri bilinen bu seçkin talebelerin mûsikîdeki seviyeleri ve eserleri gibi gerekli bilgilere sahip değiliz.

Fârâbî'nin mûsikî görüşlerine gelince. Bu konuda ilk fikirler XX. yy. başlarında Alman etnomüzikologu Kiesewetter ile Rauf Yekta ve H. Saddettin Arel'den gelmektedir. H. Sadattin Arel, Kiesewetter'den naklen onun dediklerini şöyle kaydediyor:19

"Fârâbî, kendisinden evvelki Arap mûsikîcilerinin yanlışlarını düzeltmek ve Yunanlıların nazariyatını Araplar arasına sokmak istedi. Eserlerinde Yunan nazariyatçılarının fikirleri, hatta çok defa aynen sözleri görülmektedir. Onun tarif ettiği mûsikî sistemi Yunanlıların kabul etmiş oldukları 'Systema Perfectum'dur.20 Arapların kullandıkları mûsikî sistemi ise ondan bütün bütün başkadır. Fârâbî'nin Yunanlılardan aldığı sistem kendisinin ölümünden sonra da kök salamadı. Vakıa, müellifler Fârâbî'ye hürmetle 'Şeyh' unvanını vererek onun kitaplarından ilk bilgiler ve tarifler hususunda istifade ettiler; fakat mûsikînin ameli tarafında yine eski bildikleri yolu takip etmekten geri kalmadılar. Bu itibarla Fârâbî'ye Yunan müellifleri veya şârihleri arasında yer vermek mümkündür, lâkin Arap mûsikîsinin gözü ile bakmak doğru olmaz."

Sonra da kendi fikirlerini şöyle ekliyor:

"Kiesewtter'in bu iddiasını teyit edecek bir misal getirmek isterim: Büyük Fârâbî ses sistemindeki nağmelere Yunanlılar tarafından verilen isimlerle bu isimler için kendi koyduğu mukabilleri kitabında uzun uzun izah etmektedir.21

Fârâbî'nin bu zahmeti tatbikatta hiçbir işe yaramamış olduğu için teknik tafsilat vermeme hacet yoktur. Yalnız Yunancadan aldığı isimlerle koyduğu mukabilleri buraya yazıyorum:

Proslambanomenos Sakiletü'l-mefrûzât

Hypate hypaton Sakiletü'r-reisât

Parhypate hypaton Vasıtatü'r-reisât

Lihanos hypaton Haddetü'r-reisât

Hypate meson Sakiletü'l-evsât

Parhypate meson Vasıtatü'l-evsât

Lihanos meson   Haddetü'l-evsât

Paramenos Fasılatü'l-vustâ

Trite diezeugmenon   Sakiletü'l munfasılât

Paranete diezeugmenonVasıtatü'l-munfasılât

Nete diezeugmenon   Haddetü'l-munfasılât

Trite hyberboleon Sakiletü'l-haddât

"Bu isimlerle onların tarifatına Fârâbî'den sonra gelen nazariyatçılardan ancak birkaçı iktibas etmişler, fakat zannederim ki iş işten geçtikten sonra onlar da yaptıklarına pişman olmuşlardır. Zira, isimlerin de, tariflerin de kitaplarda tasvir edilen mûsikîye bir faydası dokunmadıktan başka iktibas eden müelliflerin onları güzelce anlayamadıkları da meydana çıkmıştır. Nasıl ki, Meragalı Abdülkadir gibi yüksek bir âlim bile kendi eseri olan Camiu'l-elhan'ın gene kendi eliyle yazdığı nüshasında23 yukarıdaki isimleri Fârâbî'den iktibas ederken onları karmakarışık bir hale koymuştur. Mesela tâ baştaki Proslambanomenos kelimesini á_ ˝Åà˝ÜÇ~O!K, şeklinde gösterdiği gibi Vasıtatü'l-evsât'ın Yunancası Parhypate meson iken bunu da Hypaton meson diye işaret etmiştir. Diğer bazı hatalarını aşağıya kaydediyorum:

Abdülkadir'in yanlış yazışı

Parhypate meson

Haddetü'l-munfasılât

Lihanos hypaton

Parhypaton hypaton

Doğru Yunancası

Trite diezeugmenon

Paranete diezeugmenon

Nete diezeugmenon

Trite hyperboleon

Arapçası

Sakiletü'l-munfasılât

Vasıtatü'l-munfasılât

Hypate meson

Sakiletü'l-haddât

"Şu zikrettiklerimden başka yanlışlar da vardır. Fazla olarak Abdülkadir bir de cetvel çizip Arapça ve Yunanca ıstılahları karşılıklı bir yere toplamak istemiş fakat cetvelde yeni hatalar yaptığı için asıl metin ile cetvel birbirine uymadığı gibi bunların da ikisi birden Fârâbî'nin kitabına tevafuk etmemiştir.

"Allak-bullak" tabiriyle ifade edilebilecek olan bu karışıklıktan Abdulkadir'e zerre kadar mes'uliyet terettüb etmez. Çünkü kendisi Yunanca bilmiyordu ve yukarıdaki isimler de, onun mûsikîsine mühim bir faydaları dokunacak istidâtta olmadıkları için, ezberinde değildi. Zaten gerek Yunancada gerek Arapçada hep birbirine benzeyen bu tuhaf kılıklı, bol sayılı ıstılahlar bir şaşırtmaca gibi insanın dilini dolaştırıyordu.

"Anlaşılmamışın anlatılmasındaki imkânsızlığa güzel bir örnek!

"Yunan mûsikîsinin bu tortuları nazariyat kitaplarının çoğuna girmemiş ve bu eksiklik bir tamamlık olmuştur."

Arel ayrıca, Fârâbî'deki Yunan mûsikî görüşü etkisinin Meragî'ye kadar uzandığını da Mûsiki Mecmuası'ndaki (Nu. 36) bir yazısı içinde açıklamıştır.

Fârâbî'nin büyük bilginliğini kabul etmesine rağmen Arel onun mûsikî görüşlerini şöyle değerlendirmekten kendini alamıyor:

"Bizim mûsikî, ömründe bir kerecik Fârâbî ayarında bir dâhînin alâkasına nâil ve dûçar olmakla az kalsın başını derde sokuyormuş. Fakat bereket versin ki, Fârâbî'nin Yunanistan'dan getirmek istediği aşı tutmadı, yoksa yalnız biz değil, bizim mûsikî ile geçinmekte olan bunca milletlerle beraber hepimiz mûsikî cihetinden öksüz kalacaktık."

Rauf Yekta Bey de Fârâbî'nin mûsikî görüşleri üzerine olan fikirlerini şöyle açıklamaktadır:23

"ve Fârâbî'nin kendisi de Yunan filozoflarının eserlerinden iktibaslar yapmıştır. Eğer, tierce majör ve tierce minör daha X. yy.'da Fârâbî tarafından Yunan eserlerinin muhtevalarına göre consonante olarak belirtildikleri halde birkaç asır sonra bir ansiklopedi müelifi, diğerleri arasında, niçin bu gerçekten haberdar olmayabiliyor ve Yunanlılar beş konsonan kabul ediyorlardı: Oktav (sekizli), beşli, Onikili (Beşlinin karşılığı), Dörtlü, Onbirli (Dörtlünün karşılığı)" diyordu.24

Daha sonra Rauf Yekta Bey bu eserinde, Fârâbî'nin benimsediği Pitagor sistemi üzerine seslerin aralarındaki nispetleri cetvel halinde vermektedir.

Bestekâr Hâşim Bey, “Haşim Bey Mecmuası” adı ile anılan eserinde25 Fârâbî’nin mûsikîyi: 12 Makam, 7 Avâze, 4 Şûbe ve 24 Terkib olarak tasnife tâbi tuttuğunu kaydetmektedir. Pitagor’un 4 unsura nispet ettiği Yegâh, Dügâh, Segâh ve Çargâh makamlarını Fârâbî: Yegâh Rast, Irak ve Aşiran olarak göstermiştir. Sonra bu makamları 4 unsur ve burçlara göre ve düzenlemeye uygulayarak:

Yegâh’ın ateş unsuru olarak Koç burcuna,

Rast’ın su unsuru olarak Oğlak burcuna,

Irak’ın hava unsuru olarak Terazi burcuna,

Aşiran’ın da toprak unsuru olarak Yengeç burcuna mensubiyetini ileri sürmüştür.

Fârâbî, makamların psikolojik etkilerini de şöyle bir cetvel halinde göstermiştir:

1- Rehavî makamı: Subh-i kâzip’te (aldatıcı, fecirden önce) etkili,

2- Hüseynî makamı: Subh-i sadık’ta (tan yeri ağarmasında) etkili,

3- Rast makamı: Güneşin iki mızrak boyu yükseldiğinde etkili,

4- Buselik makamı: Vakt-ı Duha’da (Kuşluk) etkili,

5- Zirgüle makamı: Nısf-ı Necar’da (Öğle) etkili,

6- Uşşak makamı: Vakt-ı Nehar’da (Öğle sonrası) etkili,

7- Hicaz makamı: Beyne’s-Salavateyn’de (İki namaz arası) etkili,

8- Irâk makamı: Vakt-ı asır’da (Akşam üstü) etkili,

9- Isfahan makamı: Vakt-ı Gurub’da (Gün batışı), etkili,

10- Neva makamı: Vakt-ı Leyl’de (Gece) etkili,

11- Büzürk makamı: Vakt-ı i’şa’da (Yatsı sonrası) etkili,

12- Zirefkend makamı: Vakt-ı Nevm’de (Uyku zamanı) etkili.

Fârâbî, makamların gezegenlere mensubiyetini de şöyle gösteriyor:

1- Neva: Zühreye mensuptur, Hüseynî ondan doğar.

2- Buselik: Müşteriye mensuptur, Geveşt ondan doğar.

3- Irâk: Güneşe mensuptur, Isfahan ondan doğar.

4- Zirefkend: Hırd'a mensuptur, Nihavend ondan doğar.

5- Rast: Merih'e mensuptur, Uşşak ondan doğar.

6- Nigâr: Zühre'ye mensuptur, Zirefkand ve Büzürk ondan doğar.

7- Rehavi: Kamer'e mensuptur, Bestenigâr ondan doğar.

Fârâbî'nin çeşitli mûsikî görüşlerine ait bazı açıklamalarını Prof. Dr. Süheyl Ünver şöyle nakletmektedir: 26

(Veliyüddin Efendi Kütüphanesi, No. 3191, V. 140)

"Şeyh Ebu Nasrü'l-Fârâbî'den naklolunuyor. Müşarünileyh demiş ki: Subhukâzib vaktinde Rahevi (Rehavi), Subhüsadık vaktinde Hüseyni, Güneşin iki remih kadar irtifâı vaktinde Rast, Vakti Duhada Buselik, Nısfınnehar vaktinde Zenkûle, Vaktizuhurda Uşşak, Beynessalavateynde Hicazî, Vaktiasırda Irak, Vaktigurubda Asfahan, Akşam namazı vaktinde Nevayî, Yatsı namazından sonra Büzürk, Vaktinevmde Zirefkend makamlarıyla okumalıdır.

"Köprülü Kütüphanesinde "Hafız Ahmet Paşa" kısmında No. 275'te kayıtlı Divan-ı Naili sonunda kütüphane fihristinde maalesef kayıtlı olmayan ve kitaplar birer birer elden geçmeyince bulunması imkânı olmayan mûsikîden bir risâle vardır. Bir yerinde diyor ki: (Bilkülli Şeyh mûsikîden bir risâle vardır. Bir yerinde diyor ki: (Bilkülli Şeyh mûsikâr bir musannif edvâr ve müellif otar kimesne idi… Pes imdi asıl olan oniki makam yedi avaze ve dört şube ve yirmidört terkibdir. Badehu nasr Fârâbî ve Kemalüddin ve Ebu Ali bin Sînâ bu Azizler şehri Mısır'da cem olup terkibi 48 eylemişler. Hatta makamatla ezân okumağı anlar peyda ittiler. …"27

"Hekimbaşı Gevrekzâde Hasan bin Ahmet (Emraz'-ı ruhaniye-i nağamat-ı mûsikiye ile tedavi) risalesinde28 "…üstadan-ı ilm-i edvâr olanlardan hoca Nasır-ı Tûsî ve muallim-i sânî hakim Fârâbî ve Hoca Abdülmümin sofî ve hoca Safiyüddin ve sair ulemai" fenni mûsikî olanlar nice kitâb-ı mutebereler telif ve usulü ve furuğu tahrir ve tasnif eylemişlerdir. Zira ilm-i müsikînin ilm-i hikmet ve fenn-i hey'et ve nucum ve ilm-i tıp ile kemâl münasebeti olduğunu arifan-ı üstadane mahfi… değildir." diye ruhî hastalıkların mûsikî nağmeleriyle tedavisi kısmında Fârâbî'nin ve kendisinden sonra gelenlerin bu hususta yazdıkları bahislere temas etmektedir.

"Esad Efendi Kütüphanesinde No. 3672'de kayıtlı eserin boş bir yerindeki Farisî ibarenin tercemesi budur:

"Ebu Nasr Turhan Fârâbî felasefenin ünlü hâkîmi idi. Muallim-i sânî derlerdi. Hükemânın itikâdına göre Muallim-i evvel Aristoteles'tir ki Filorili hakîm-i ilâhi Eflatun'un talebesindendir. Eflâtun'un kabri de Rum Karamanı nahiyelerindendir.

“Ebu Nasr Türkistan Fârâbı müntehasındandır. Şam’da Hikmet ve Ulûm-ı Riyazî dersi vermiştir. Ebû Ali Sinâ onun tasniflerini delil tutmuştur.”29

Fârâbî eski mûsikî üstâtlarının büyüklüğüne miyâr gösterilmiştir. Nitekim “Lehçetü’l-Lûgat” sahibi Şeyhülislâm Efendi de-ki 1090/1679’da doğmuştur-Musikide Fârâbî misaldir, diye medholunmuştur.

Atâ Tarihi cilt 1’de (s. 134’ten sonra) tahlîl-i ilm-i maârif ve sanata dair usulü mûsikî kısmında”… bunca Fârâbî-i edvâr-ı rüzgâr envâ-ı âşâr-ı sefâ bahşa yadigârıyla kendi mesleklerince ibkâ-i nâm etmişlerdir” demektedir, ki yine Fârâbî, Fisagoras gibi en büyük mûsikî üstadlarıyla mukayese için gösterilmiştir.

“Mecmuatü’l-Fevâidi’l-müteferrikatı fi’l-Nücum” adlı eserinde30 mûsikî makamlarının mensup oldukları seyyareleri göstermektedir ki bu makamların 24 saate taksimini yapan Fârâbî’nin notunu tamamlamaktadır:

İlm-i mûsikî eseri zühredir. Neva, Zühre mensuptur, Hüseynî andan doğar. Buselik, Müşteriye mensuptur, Güvaşte andan doğar. Irak, âfitaba mensuptur, Isfahan andan doğar. Zir Üfkend hırıda, mensuptur, Nihavend andan doğar. Rast, Merih’e mensuptur, Perde-i Uşşak andan doğar. Perde-i Nigâriye zühreye mensuptur, Zirefkend ve Büzürk andan doğar. Rehavi Kamere mensuptur, Bestenigâr andan doğar”.

Fârâbî mûsikî ilmini “İhyaü’l-ulûm” adlı esirinde şöyle açıklamıştır:31

Mûsikî İlmi

Mûsikî ilmine gelince, bu ilim bütün olarak melodilerin (lahn) çeşitlerini, neden, ne için ve nasıl terkip edildiklerini, daha tesirli ve dokunaklı olmaları için hangi hallerde bulunmaları icap ettiğini bilmeye yarar.

Bu ad ile bilinen iki ilimdir.

1. Amelî mûsikî ilmi,

2. Nazarî mûsikî ilmi.

Amelî mûsiki ilmî, duyulan (mahsûs) nağmelerin çeşitlerini, ister tabiî, isterse sun’i bir şekilde olsun, kendileri için hazırlanmış olan aletlerde bulunmasını temine yarayan ilimdir.

Tabiî mûsikî aletleri gırtlak (hançere), küçük dil, bunun yanında bulunan uzuvlar (organ), sonra burundur. Sun’i olanlar, fülüt, udlar ve başkalarıdır.

Amelî mûsikî ile uğraşan kimse, nağme ve melodileri (lahn) ve onlarda hasıl olan her şeyi, üzerinde olanları çıkarmak ihtiyâdında olduğu aletlerde bulunması bakımından tasavvur eder.

Nazari mûsikî ilmi ise, bunların ilmini verir. Bu akıl ile idrâk olunan (makule) bir ilimdir. Bir de melodileri (elhân) meydana getiren her şeyin sebeplerini verir. Bunların bir maddeden çıkarılması bakımından değil, belki mutlak olarak ve her âlet ve her maddeden çıkarılması bakımından bu sebepleri verir. Bunları hangi âletle ve hangi cisim ile olursa olsun, umumî olarak, duyulmuş olmaları bakımından ele alır.

Mûsikî ilmi beş büyük bölüme ayrılır:

İlk bölüm, bu ilimde bulunan şeyleri çıkarmak için kullanılan esas (mebde') ve ilk bilgilerden, bu ilk bilgilerin nasıl kullanıldığından bu sınaatin hangi yol ile çıkarıldığından, kaç şeyden terkib edilip kemâle getirildiğinden, bu ilimde bulunan bilgileri araştıran kimselerin nasıl olması icap ettiğinden bahseder.

İkinci bölüm, bu sınaatin usulünden bahseder. Bu da nağmelerin çıkarılması, sayılarının kaç olduğunu, nasıl olduklarını, çeşitlerinin ne kadar olduğunu ve birbirlerine nispetlerini açıklar. Bir de bütün bunlar hakkında getirilen delilller üzerinde araştırmalar yapar; nağmelerin duruşlarındaki (evzâ') çeşitleri isteyen onlardan istediğini alsın ve aldıklarından melodiler meydana getirsin diye hazırlanmış bir hale gelmesine yarayan terkipler hakkında araştırmalar yapar.

Üçüncüsü, usul bahsinde meydana çıkan şeyler ile nağmeler için hazırlanmış olan, hepsi çalgı âletleri üzerinde çıkan ve bunların üzerlerindeki yeri usuller bölümünde açıklanan tertipte ve miktar üzerinde bulunan bu sınaata mahsus âletlerin çeşitleri hakkındaki burhanlar ile sözler arasındaki uygunluğu araştırır.

Dördüncüsü, nağmelerin vezinleri olan tabîi îka'ların sınıfları hakkındaki bölümdür.

Beşincisi, bütün olarak, melodilerin (lahn) meydana getirilmesi, sonra tam melodilerin meydana getirilmesi hakkındadır. Bu bölümde bir tertip ve intizam ile tertip edilmiş şiirler ve ayrı ayrı melodilerin gayelerine göre, nasıl ayrı ayrı yapıldıkları hakkında araştırmalar yapılır. Melodilerin yapılmasına sebep olan gayeye erişmek için onu daha tesirli ve daha dokunaklı bir hale getiren halleri bildirir.

B. İcrakârlığı ve Çalgı Mucitliği

Çeşitli kaynaklardan edinilen bilgilere göre Fârâbî'nin başlıca Ud ve sonra da Kanun ile adı ve şekli belirlenemeyen bazı çalgılar çaldığı öğrenilmektedir. Hatta bunlardan Ud'un32 ve Kanun'un33 da (atfen) Fârâbî'nin mucidi olduğu öğrenilmektedir.

Fârâbî'nin Ud çalmada büyük maharet sahibi olduğuna bazı kayıtlarda bir olay anlatılarak rastlanmaktadır. Aynı olayın bazı kaynaklarda34 ki kayıtlarında "çalgı" adı zikredilmeden olay anlatılmaktadır. Bu olay, 47 yıl önce Prof. Ahmet Ateş'in çevirisi35 ile yayımlanmış olan "İlimlerin Sayımı" adlı eserde aynen şöyle anlatılmaktadır:

Fârâbî bir gün tam bir Türk kıyafetinde ve kendisini tanıtmadan es-Sâhib'in bir toplantısına girmiş. Es-Sâhib'in meclisinde bulunanlar, onu tanımayarak, onunla alay etmişler. Bir müddet sonra herkes biraz içki içip başları dönmeye başlayınca, Fârâbî bir çalgı aleti ile herkesi uyutacak bir parça çalmış; bunun üzerine, toplantıda bulunanlar, ölü gibi uykuya dalmışlar; Fârâbî çalgının üzerine "Fârâbî, yanınıza geldi, onunla alay ettiniz, o da sizi uyuttu, sonra kayboldu." diye yazıp oradan uzaklaşmış. Bir müddet sonra, es-Sâhib ve davetlileri uyanınca, bu hârikulâde şahsın kim olduğunu anlamadıklarına teessüf ederek, onunla bir daha görüşeceklerini temenni etmişler ve onun şerefine kadehlerini kaldırmışlar. Başka bir çalgıcı Fârâbî'nin üzerine yazı yazdığı çalgıyı alınca, yazıyı görüp es-Sâhip'e göstermiş; es-Sâhib bilinmeyen ziyaretçinin Fârâbî olduğunu anlayıp, ona yapılan muameleden son derece müteessir olmuş ve arkasından adamlar göndermiş ise de, onu bulamamış ve ömrü boyunca bu hadiseye teessüf etmiş.

Bu vak'a, ilk bakışta, mümkün gibi görünüyorsa da maalesef doğru olması ihtimal dahilinde bile değildir. Evvelâ bu vak'a Fârâbî ile Seyfü'ddevle arasında vukua gelmiş gibi de gösterilmektedir. Sonra es-Sâhib İbn Abbâd 935'te doğmuştur; Fârâbî'nin 950 yılında öldüğü muhakkak olduğuna göre, o öldüğü zaman es-Sâhib 15-16 yaşında bulunuyordu ki onun bu yaşta Fârâbî ile arasında yukarıda bahsedildiği üzere bir vak'a değil, herhangi bir münasebet bile bahis mevzuu olamaz. Esasen biraz ileride görüleceği üzre Fârâbî Suriye ile Mısır taraflarında bulunuyordu.

Prof. Ahmet Ateş'in bu açıklamasına rağmen ondan 8 yıl önce Prof. Dr. Süheyl Ünver tarafından yayımlanan "Fârâbî'nin Ud'u" başlıklı yazıda36 İbn-i Ebi Usaybi'a'dan naklen "Tabakâtü'l-Etıbba" eserinde, icat ettiği mûsikî aletini insanı mestedecek derecede çaldığını kaydediyor. Sonra da aynı olayı şöyle anlatıyor:

"Emir Seyfuddevle-i Hemedanî'nin sazendeleri biraz fasıl yaptıkta şeyh Fârâbî adem-i iltifat ve çendan istimaına tekayyüd etmeyip kendi cebinden biraz ağaç parçaları çıkarıp birbirine zam ve garip saz peyda ve seragazi negamat eyledikte ehali-i meclise dıhk (gülme) arız olup ol kadar güldüler ki bihud olunca ondan ol aleti bozup üslub-i ahar üzere edip çaldıkta cümle büka edip ağlaştılar ve yine bozup bir tarzı ahar üzere çaldıkta cümlesi haba varıp Farabi dahi alatın alıp bir kimse vakıf olmaksızın çıkıp gitti. Hapdan kalktıkta Farabi'den nişan bulmadılar. Seyfüddevle buna pek ziyade muhabbet edip ikram eyledi…" (Tezkiretül-Hükema fi Tabakati'l Ümem, Sütlüce, Mahud Ağa Camii imam ve hatibi Hasan, aynı nüshadaki notundan).

Böylece, aynı olayın bu iki yayımlanış şekli ile daha önce zikrettiğimiz Prof. Ateş'in şeklinin birbirinden farklılık arz etmekte olduğu görülüyor.

Süheyl Ünver bu yazısının son bölümünde de Ud şemalı ve perde açıklamalı çizimini İsmail Saib Efendi'nin terkesi içinden elde ettiğini kaydederek buna göre Farabi udunun perdeleri hakkında açıklamalar yapmaktadır. Makaleye eklenen resime bakınız.

S. Ünver yazısının bu şemaya ait açıklamasında aynen şöyle yazmaktadır:

“Resimde isimleri yazılı nağmeler tam sesler olup müteferri olan nağmeler için muhtelif tellerde karar yeri olmadığından tafsilat itasından sarfınazar ettik.

“Udun sağındaki izahat:

“Tel üstünde görülen noktalar, Udun sağına çizgilerle adları yazılı nagmelerin karargahlarıdır. Neva’da olduğu gibi. Udun akordu bozulur ve sazende düzen vermekten caiz olursa üzerinde nokta bulunan makamı ve sonrada teli bu taksimata göre düzeltsin. Neva teline şehadet parmağı basıldığı zaman Dügah, ba dehu Segah, Çargah ve bu suretle Gerdaniyeye kadar bulunur ve her nağme yerine konulmakla akort edilmiş olur. Fakat Mısırlılar bu suretle tashihat yapmayıp ka’b denilen mahalde düzeltirler.

“Udun kırık kolundaki izahat: makamlardır. Dört yukarıda ve dört aşağıdadır.

“Üst sırada: Rast, Aşiran, Segah, Nühüft. Alt sırada: Neva, Dügah, Iraki, Nühüft.

“Udun tellerine ait soldaki izahat: Iraki cevza ve balgam ile, Segah zühre ve kanda, Evc’de böyledir: Dügah. Bu Dügah zaittir. Basrahi buna başka isim vermiştir.

“Rast, Balgam ve safra ile Sünbüledir. Aşiran, sevda ve Utarit iledir. Çıhargah, safraya mahsustur. Gerdaniye, kana mahsustur. Sünbüle, Udun üzerinde solda yukarıda: Makarri mutlak, cevabı kül.

“Udun altında sağda: Teller üzerinde yazılmış olan noktalara göre her karar dördüncü parmak ve her üç baş parmak iledir. Udun altında solda: Başlangıç dördüncü parmak iledir ve sonu Şehadet parmağı iledir. Ud tellerinin başlandığı eşik üzerinde 7 makam yazılıdır. Sırası ile sağdan Nühüft, Rast, Neva, Dügah, Aşiran, Segan, Iraki.

“Musikişinas olmadığım cihetle bu Ud hakkında bir mütalaada bulunmayacağım. Bu vesikayı ilim âlemine takdim ediyoruz. Şimdi Farabi’nin terceme-i halinde yazılı olan çalgının ud olduğunu bulmuş oluyoruz ve bunun kendi ihtira bulunduğunu da öğreniyoruz. Yoksa bazı kayıtlara istinaden bzı makalelerde Farabi’nin Kanun’un mucidi gösterilmesi yanlıştır. Farabi Ud’un mucididir.”

S. Ünver’in bu yazısının Türk Musikisi Dergisi’nde, ikinci defa yayımlanışından sonra aynı derginin bir sonraki sayısında (Eylül 1948, Nu. 11) A. Kemal Üçok imzalı “Farabi’nin Udu ve Eski ve Yeni Ud Hakkında Bazı Mütalaalar” başlıklı yazıda yazar kendisinin hanende ve sazende olmadığının ancak Farabi’nin Udu ile bugünkünün mukayesede neticeyi düşünerek bulduğunu kaydederek bir kısım açıklamalarla yeni bir şema meydana getirmiştir. (Makaleye eklenen iki resme bakınız).

A. K. Üçok’un bu incelemesinde görüşleri aynen şöyle açıklanmaktadır:

“Arkadaşım Doktor Süheyl Ünver, Farabi’nin Udu resmini ve okuduğu Arapça metinle beraber Profesör Necati tarafından yapılan tercümesini bana verdi. Ben de günlerce bu bahis üzerinde meşgul

oldum. Her ne kadar bu yazdığım bahis Türk Tıb Tarihini alakadar etmezse de madem ki mevzuu bahis Farabi'nin muaddel Ududur, o halde onun aleti ile mukayeseye yarayacak bu satırlar o Udun cenahına sığınırsa elbette mazur görülür.

“Tanburi Cemil'in “Rehber-i Musiki”sine nazaran hal-i hazır Ud akordu budur. Kaba dügah teli tek olup diğer teller çift olmak üzere 6 telli ve 11 burguludur.

“Farabi'nin icat ettigi ud modeli resmine nazaran hepsi de çift olmak üzerere 7 telli ve 14 burguludur. Burguları tam göstermek için bu kısım aslından büyük resmedilmiştir. Farabi'nin Udunu tashih edenler (Ennedim = musahib, meclisara) musikişinasanından İbrahim ve İbni Mecid ve İshak namında üç zattır ve bu ta'dilat hicretin sekizinci asrında yapılmış olup Irakeyn ıslahatına göre tellerin bağlanmış olmasına münhasırdır. Perdelerin adları Udun eşiğine yeni tellerin bağlandığı mahale yazılmıştır.

“Bu isimler tellere mutlak olarak-yani parmak basılmaksızın-vurulduğu zaman çıkan sesin adıdır. Nühüft; Nevanın kararı Neva ise Nühüftün cevabıdır. Aşirana gelince Hüseyninin kararı olup Neva teline parmak basılmakla bulunur.

“Keza resimde noktalarla işaret olunup dillerine adları yazılan sesler (nağmenin tercemesi) ise yine o noktalara parmak basılarak tel kar'(kazımak) olduğu surette tafsil olunur. Bundan başka kırmızı noktalarla işaret olunan adetler dahi birden sekize kadar (yani bir oktavlık) ses bulmak içindir. Bu işaretler bulunmayan negamat ile bir oktavın üst veya altındaki bu ‘dü zülkülli (oktav ‘a) ait nağme yani perde ve ses olduğunu gösterir. Yarım ve çeyrek sesler için tellerde karar yerleri olmadığından tatvilden ihtirazen izahat verilmeştir.

Alafranga ve alaturka (Hamparsum) notalarını göz önünde tutarak, anlayışıma göre Arapça metnin Türkçesini inceledim.

Udun muaddel akordu ile halihazır akordunun münakaşası:

Muaddem akortta Nüfüht namı altında bir tel gösterilmiştir. Halbuki Nühüft perde yani ses olmayıp terkip yani makamdır. (Mi-Hüseyniaşiran) perdesinde karar verilir. Bu itibarla bugünkü akod vechile (La = Kabadügah) teli demek muvafık olur. Belki mazide böyle deniliyor idi. Burası bence meçhuldür. Alete ikinci tel (Rast) olarak tespit edilmiş ve üzerinde gösterilen noktalarla dillerine yazılan perde isimlerine nazaran adete bugünkü Tanbur ahenginin (Re=Yegah) teline tahmil olunan vazife muaddel Ud akorduna (Sol=Rast) teline yükletilmiştir. Çünkü (Sol, Sol=Rast, Gerdaniye) bu'd-i zülkülli (oktav) üzerinde mevcut seslerin bu telden istihraç edileceği tasrih olunmuştur. Yeni akortta ise bu tele mutlak olarak darbedilirse (Sol=Gerdaniye) ses bulacağından parmak basmak suretiyle sol anahtarına göre ikinci oktavdaki (La, Si, Do, Re) perdelerini ifade ve irae etmek mümkündür. Muaddel akorttan zikrolunan ikinci oktavda 4 sesin istihracı mümkün olamaz. Bu itibarla tizleri eksiktir. Buna mukabil pes perdelerce yeni akorttan zengindir.

Yeni akordun (Re=Yegah) teline mukabil (Si=Segah) teli ve fazla olarak (Fa-Irak) teli ilave edilmiş olmasının sebebini takdirden acizim. Çünkü ne hanende ve ne de sazendeyim. Lâkin düşünerek buldum. Aynı zamanda Arapça izahatın son satırındaki (Kel'arabat vettikât) ıstılahlarının manasını bilmiyorum. Yalnız Vennimât) kelimesini (yarım ses) olarak alıyorum. Çünkü yarım sesler hakikaten Ud tellerinde parmak basarak bulunur. Böyle iken yani lâ lehüm mukerrat denilmiş olmasına rağmen yarım ses olan (Fa = Irak) perdesini göstermek için bir tel ilave edilmiş olmasındaki tenakuza da aklım ermedi.

Muaddem akort

(Resme nazaran)

Üstten 1. Tel Ahengi Hâvi Perdeler

1 Fa (diyez) Fa, Sol, La zuselâse

2 Si Si, Do, Re >>

3 Mi Mi, Fa, Sol >>

4 La La,Si, Do >>

5 Re Re, Mi, Fa >>

6 Sol Sol, La, Si >>

7 Do Do, Re, Mi >>

olur ki mebde ile münteha birbirlerini takip ederler. Tabiî oktavları değişir. Yani inhitât ve irtifa (tizlik, peslik) farkı bizatihi hasıl olur. Eğer yedinci telde yazılı (Nühüft) kelimesi eskiden (Kabaçargâh) manasına gelirse bu akordun bir teknik akort olduğuna şüphe yoktur. Bir de yeni akorda bakınız.

Her telin üç perde iraesine tahsis olunmasının sebebi de; tele bir mutlak, bir şehadet parmağı, birde adsız parmak basıldığı halde düz mızrap vurulması kabil olduğundan ibarettir. Gerçi altıncı tele tam bir oktavlık vazife verilmiştiş ise de bu pek az kullanılan tiz sesleri temin içindir ve bir zühül olmak vechile işbu muaddem akort farkı Irak-ı Arap ve acemde daha ziyade pes perdeler üzerinden icrayı terenmümat olunduğu cihetle mahallî ihtiyaca göre tanzim edilmiştir.

Muaddel akort resminin sonunda (geçen sayımızdaki Ud resmine bakınız) görülen Sünbüle kelimesi ikinci oktavdaki La diyez'in Türkçe adı olan Sünbüle manasına olmayıp müneccim ıstılahlarından olan oniki burçtan birinin adıdır. Sebebine gelince, eslâf seslerin hangi burçlarla ve ahlat-ı erbaadan hangileri ile alâkası olduğu hakkında bir hayli imâl-i fikir etmişlerdir ki resimde de bu izahâtı vermeği lüzumsuz görmemişlerdir.

Bugünkü akort

Üstten 1. Tel Ahengi Hâvi Olduğu Perdeler

1 Re Re zil'ehad

2 Mi Mi, Fa, Sol zuselâse

3 La La, Si, Do >>

4 Re Re, Mi, Fa >>

5 Sol Sol, La, Si, Do, Re zülhamse

6 La (kaba) La, Si, Do zuselâse

haysiyetile taksimatı bozmaz.

Görülüyor ki bugünkü akort teknik bir usul takip etmektedir.

Meselâ birinci telden bir tek ses çıkardığı halde beşinci telden beş ses elde ediliyor. Beşinci tel ile altıncı tel arasında üç perde ikmal edilerek san'atkârın kabiliyetine terk olunmaktadır.

Zaten Yenikapı Mevlevihanesi postinişini merhum Celâl Efendi de halihazır akordunun ilmi edvara muvafık olmadığını bilmünasebe söylemiştir."

1974 yılında yayımlanan Ud Metodu'nda37 Udî Kadri Şençalar, "Farâbî 'nin Uduna göre Değişik Akort" başlıklı şu tabloyu yayımlamıştır;

(Üstten Birinci Sol Sesi)

1- FA (Diyez) FA-SOL-LA Üçlüsü

2- Sİ Sİ-DO-RE Üçlüsü

3- Mİ Mİ-FA-SOL Üçlüsü

4- LA LA-Sİ DO Üçlüsü

5- RE RE-Mİ-FA Üçlüsü

6- SOL SOL-LA-Sİ Üçlüsü

7- DO DO-RE-MİÜçlüsü

C. Nota Mucitliği

Rauf Yekta Bey, 1910 yılında “Şehbal”de38 yayınlanan “Kitabet i Mûsikiyye tarihine Bir Bakış” başlıklı yazısında şöyle yazmaktadır:

“Şark mûsîkîsi nazariyesinden bahis olarak elde mevcut âsârın en kadimi Hekim-i şehir Fârâbînin “Kitab-ül Makalât” unvanlı eser-i bî naziridir ki hicretin 330 tarihine müsadiftir. Bu eserde negamât-ı mûsikiyyenin ebcet harfleri ile sebet ve tahrir edilmiş olmasına bakılınca huruf istimaline hitabet-i mûsikiyye fikrinin ilk defa Hekim-i müşarileyh tarafından mevki-i tatbike konulduğuna hükmolunabilir.

Fârâbî’nin notası şüphesiz îptidai bir derecede idi, me’haza Fârâbî’den sonra yedinci karn-i hicri esatize-i mûsikiyyesinden hoca Safiyettin-i Abdülmümin’in telifatı bu hususta Hoca-i müşarileyh tarafından bir hatve-i terakki atıldığına delalet edecek mebaisi havi olduğu gibi Abdülkadir Meragî dahi âsârında hitabet-i musiki kavâidinden bahsetmiş ve hatta” Camiü-Elhan” ve “Makasidü’l-Elhan” namlarıyla telif ettiği eserler bestelerinden birini bu nevi nota ile yazarak derceylemiştir.”

Rauf Yekta Bey devam eden bu yazısında daha sonra notanın gelişmesini anlatmaktadır.39

II. Farabi’nin Besteleri

Yakın zamanlara kadar bilim çevrelerince Fârâbî’nin besteleri kabul edilmemekte idi. Buna rağmen bu red olayından haberdar olmayanlardın bazıları da zaman zaman bu besteleri hatta devlet radyolarında Fârâbî adını da anarak icra etmişlerdir. Neydi bu red olayı?

Yirminci yüzyılın başlarında biri mûsikînin bilim alanında Rauf Yekta Bey, diğeri mûsikînin icra yetiştiricilik ve bestekârlık alanında Muallim İsmail Hakkı bey olmak üzere iki büyük kutbu, bir ara anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Bu anlaşmazlığın sebebi, İsmail Hakkı Bey tarafından notaları yayımlanan ve şefliğindeki toplulukça icra edilen eskiye aiz bazı eserlerdi.40

Rauf Yekta Bey “Şehbal” de yayımladığı yazılarda41 Sultan II. Bayezid ‘in bestekâr olmadığını,42 İsmail Hakkı Beyi töhmet altında bırakacak şekilde yazmış ve Fârâbî ‘nin besteleri konusunda da açıklamalar yaparak muhatabını ispata davet etmesi üzerine Şehbal ‘in 21. sayısında İsmail Hakkı Bey’in Rauf Yekta Bey’e ve tekrar Rauf Yekta Bey’in mukabil cevabı yayımlanmıştır. Her ne kadar İsmail Hakkı Bey Bu münakaşada mukni bir cevap verememiş ise de Rauf Yekta Bey da reddiyesini geçerli bir belgeye ve esasa dayandıramamıştır.

Bin yılın ötesinden, aşağı-yukarı 40 nesil boyu aktarılıp gelen bir bestede elbette ki tam saflık (orijinallik) beklenemez. Ve bir besteye sonradan bir usul giydirileceğinin mümkün olabileceği düşünülürse o eserin ait olduğu devri kestirmek hiçbir zaman kesin bir ölçü olamaz. Makam yönünden tesbitle böyle…

Buna rağmen Rauf Yekta Bey adının musiki âleminde evvelden yaratmış olduğu büyük güvenilirlik Fârâbî ve Sultan II. Bayezid ‘in eserlelerinin geçersizliğini sanat kabul ettirmiştir.

Rauf Yekta Bey'in bu etkinliği, icrada olduğu gibi yayımlara da aksetmiştir. Ali Galip (Türkkan) 'in 1897-1905 yılları arasında yayımlanan "Nota Mecmuası" iki türde (87 adetlik sazeseri ve 72 adetlik sözlü-sözsüz eser) iki seri arasında da Fârâbî 'ye ait bir esere yer verilmemiştir. Daha sonra Rauf Yekta Bey'in yönetiminde yayımlanan 180 parçalık Darülelhan Külliyatı arasında Fârâbî bestelerine yer verilmemiştir.

5 Nisan 1933'te ilk sayısında; kapağında Fârâbî resmi (çizim ile yayımlanan "Nota" isimli dergide Fârâbî bakışlı ve Dr. Selâhattin imzalı yazıda; "Fârâbî'nin olduğu söylenen mûsikî parçaları varsa da onun olduğuna inanmıyoruz" denmektedir ki bu ilk sayıdan sonra aynı dergide Rauf Yekta Bey 'in yazıları yayımlanmaya başlamıştır.

Fârâbî bestelerinin çok daha öncelere ait ve önemli belge notaları içeriğinde bulunduran Ali Ufkî (1610-1675) Edvari ile Kantemir oğlu (1673-1723) Edvarı'ında görülmeyişi de calib-i dikkattir. Bu hususta şüphe kefesine bir malzeme olarak düşünülebilir.

Diğer yandan tarafımdan 1976 yılında kaleme alınan ve Musiki Mecmuası'nın Nu. 317 sayısında yayımlanan "Fârâbî Bibliyografyası" adlı yazımda (s. 18) Fârâbî adına yayımlanmış bestelerin ona ait olmayıp İsmail Hakkı Bey 'in olduğu şeklindeki olumsuz kanaatimin yeni verilerle şimdi geçersizliğinin, biraz sonraki açıklamamla ortaya çıkmakta olduğu görülecektir. Ayrıca; TRT Radyolarında seyrek de olsa defalarca icra edilmiş olan Fârâbî besteleri, aynı kurumca 1981'de "Türk Sanat Musikisi Sözsüz Eserler Repertuarı" kitabında kayıt dışı tutulmuştur.43

Rauf Yetka Bey'in bu konudaki etkinliği 1935 yılındaki ölümünden sonra da daha 15 yıl geçerliliğini sürdürdü. Vakta ki yüzyılımızın ortalarında "Ali Ufkî Edvarı"nın ilk defa Musiki Mecmuası'nda tam metninin yayımlanması sonucu, Sultan II. Bayezid'in besterkârlığının anlaşılması üzerine, Rauf Yekta Bey'in-zaten geçerli bir esasa dayanmayan-Fârâbî bestelerine karşı bulunuşu da geçerliliğini yitiriyordu.44

Böylece, nakzedici geçerli bir belge ortaya çıkarılıncaya kadar Fârâbî bestelerinin kabulü gerekmektedir. Bin küsur yıldan beri kulaktan kulağa naklederek yaşayabilen bu eserler, ilk defa 1897 yılında İsmail Hakkı Bey tarafından yayımlanan "Mahzen-i Esrar-ı Musiki" isimli eserde, 90 parça (çoğu klâsik) eser arasında yayımlanmıştır. İlk yayımlanan bu Fârâbî eserleri Isfahan/Darbıfetih Peşrevi ile Isfahan Saz semaisi'dir.

Batı notasının bizde uygulanmasının ilk yıllarına45 rastlayan bu yayından önce daha başka notalarla Fârâbî bestelerinin notaya geçirilmiş olması da muhtemeldir. Ancak elde mevcut koleksiyonların pek çoğu incelenmemiş olduğu için olumlu veya olumsuz kesin bir hükme varılamamaktadır.

Bugün notaları elimizde bulunun Fârâbî besteleri şunlardır:

1. Acemmurassa/Berefşan Peşrev

(Yayınları/Kaynakları):

1- Sazende, s. 111-113 (Tarihsiz, 1928 öncesi)

2- Türk Musikisinin Nazariye ve Esasları, s. 562-565, 1981.

3- Karadeniz Kol.: 1 A-13

2 Avemmurassa Sazsemaisi

(Yayınları/Kaynakları):

1- Sazende,s. 114-115 (Tarihsiz, 1928 öncesi)

3 Bayati/Sakil Peşrev (Ömer Horasanî)

(Yayınları Kaynakları):

1- Türk Musikisinin Nazariye ve Esasları, s. 537-538,1981

2- Karadeniz Kol. 18-19/15-29

Cüneyt Kosal Kol. (Yazısı 1970)

4 Bayati Sazsemaisi

(Yayınları/Kaynakları):

Cüneyt Kosal Kol. (Yazısı 1970)

5 Hicazkârı kadîm/Sakil Peşrev

(Yayınları/Kaynakları):

1- TMNE, s. 326-327,1981

2- Karadeniz Kol. 95/12

3- İsmail Hakkı Bey Kol.

6 Hicazkârı kadim Sazsemaisi

(Yayınları/Kaynakları):

1- İsmail Hakkı Bey Kol. (Yazısı 1928 öncesi)

2- Karadeniz Kol. 95/12

7 Isfahan/Sazsemaisi

(Yayınları/Kaynakları):

1- Mahzen-i Esrar-ı Musiki, s. 89-96, 1313 (1897)

2- Karadeniz Kol. 115/44

8 Isfahan Sazsemaisi

(Yayınları/Kaynakları):

1-Mahzen-i Esrar-ı Musiki, s. 95-96, 1313 (1897)

2- Karadeniz Kol. 115/34-15-5

3- Ziya Akyigit yazısı 1953

9 Karcığar/Fahte Peşrev

(Yayınları/Kaynakları):

1- İsmail Hakkı Bey Kol. (Yazısı 1928 öncesi)

2- Karadeniz Kol. 121/29

10 Karcığar Sazsemaisi

(Yayınları/Kaynakları):

1- İsmail Hakkı Bey Kol. (Yazısı 1928 öncesi)

2- Karadeniz Kol. 121/29

11 Kûçek/Evsat Peşrev

(Yayınları/Kaynakları):

1- Ekrem Karadeniz Kol. 127/17

12 Kûçek Sazsemaisi

(Yayınları/Kaynakları):

Karadeniz Kol. 127/17

13 Neva-Dilkeş/Çenber Peşrev

(Yayınları/Kaynakları):

1. Tarık Kip Yazısı 1981

14 Neva Dilkeş Sazsemaisi

(Yayınları/Kaynakları)

Tarık Kip Yazısı 1981

15 Nevruz-u Rumî/Sakil Peşrev (Yayınları/Kaynakları):

1- İsmail Hakkı Bey Kol (Yazısı 1928 öncesi)

16 Nevruz-u Rumî Sazsemaisi (Yayınları/Kaynakları):

1- İsmail Hakkı Bey Kol. (Yazısı 1928 öncesi)

17 Rahatülervah/Zincir Peşrev

(Yayınları/Kaynakları): 1- İsmail Hakkı Bey Kol. (Yazısı 1928 öncesi)

2- Karadeniz Kol. 177/13

18 Rahatülervah Sazsemaisi

(Yayınları/Kaynakları):

1- İsmail Hakkı Bey Kol. (Yazısı 1928 öncesi)

2- Karadeniz Kol 177/13-3

19 Rast/Berefşan Peşrev (Yayınları/Kaynakları):

1- Karadeniz Kol. 180/12

2- Cüneyt Kosal yazısı 1971

20 Rast Sazsemaisi (Yayınları/Kaynakları):

1- Karadeniz Kol. 180/12

2- Cüneyt Kosal yazısı 1971

21 Rast Sazeseri/Çiftedüyek (Yayınları/Kaynakları):

1- Arel Kol. 249/1284-1286 (s. 102) (Usul: Düyek)

2- Fahri Atun yazısı 1952

22 Rasthaveran/Hafif Peşrev (Yayınları/Kaynakları):

1- TMNE, s. 451-452, 1981

2- Karadeniz Kol. 188/13

23 Rasthaveran Sazsemaisi (Yayınları/Kaynakları):

1- Kadeniz Kol. 188/13

2- E. R. Üngör Kol. (Yazısı 1928 öncesi)

24 RastMâye/Darbı Fetih Peşrev (Yayınları/Kaynakları):

1- İsmail Hakkı Bey Kol. (Yazısı 1928 öncesi)

25 Rast-Mâye Sazsemaisi (Yayınları/Kaynakları):

1- İsmail Hakkı Bey Kol.(1928 öncesi)

26 Rehavi Sazsemaisi (Yayınları/Kaynakları):

1- Musiki ile Tedavi, s. 36, 1972

27 Ruyihicaz Sazsemasisi (Yayınları/Kaynakları):

1- Refik Fersan Kol. (Kendi el yazılı)

28 Segâh Sazsemaisi

(Yayınları/Kaynakları):

1- İsmail Hakkı Bey Kol. (Yazısı 1928 öncesi)

29 Segâh-Düyek Peşrev

(Yayınları/Kaynakları):

1- İsmail Hakkı Bey Kol. (Yazısı 1928 öncesi)

30 Segah Sazsemaisi

(Yayınları/Kaynakları):

1- İsmail Hakkı Bey Kol. (Yazısı 1928 öncesi)

31 Şehnaz-Nişaburek/Fahte Peşrev

(Yayınları/Kaynakları)

1- Ayşe……. yazısı

32 Uşşak/Darbı Fetih Peşrev

(Yayınları/Kaynakları):

1-Karadeniz Kol. 241/29

33 Uşak Sazeseri (Düyek)

(Yayınları/Kaynakları):

1- Arel Kol. 249/2263-2264 (108)

2- Karadeniz Kol. 241/29

III. Farabi'nin Yazılı Eserleri

Kısaltmalar

Ateş: Ahmet Ateş (Fârâbî' nin Eserlerinin Bibliyografyası)

GAL: Geschichte der Arabischen Litteratur

İhbar: Kitap İhbar el-ulemâ

Kit: Kitap

MA: Mikrofilm Arşivi

Mad: Madde

Mak: Makale

Suppl: supplement (ek)

Uyûn: Uyûn el-enbâ fi tabakât el-etibba

1. Kitab el Musiki el Kebir

A. Yazmaları

1- Leiden1423.

2- Ambrosiana 289.

3- Kahire Neşri 22.

B. Basmaları

1- R. D’Erlanger: “La Musique Arabe”. I. al-Fârâbî, Kitabü’1-Mûsikî al-Kabîr. 2 cilt. Paris 1930 Paul Geuthner.46

C. Çevirileri

1. Fransızcaya

R. D’Erlanger: bks. a.g.e.,

2. Almancaya

E. A. Beichart: “Die Wissenchaft der Musik bei al-Farabi”. Freiburg 1932.

3. İngilizceye

a- Henry G. Farmer: “History of Arabian Music” London 1929 (175 s.).

b- Al-Farabi ‘s Arabic-Latin writings on Music. Çev.: H. G. Farmer. Glasgow 1934, Civic Press, 65 s., “Collection of Oriental Writerson Music II”.

D. Kaynaklar:

Uyun II, 139 (Vezir Ebu Cafer Muhammed b. el-Kasım el-Kerhi için yazılmıştır; İhbar 184; GAL I, 234 (cilt 8), Geschichte der Arabisehen Literatur, I, 376 (cilt 8), Ateş 95.

2. El Müdhal Fi’l-Musiki

Yazmaları

1- Lâleli Ragıp Paşa 876.

2- Köprülü 953.

3- Süleymaniye (Şehit Ali Paşa) 674.

4- Asaf Ef III, 486.

5- Rampur I. 336.

6- Kahire 1426.

7- British Museum Suppl. 883/12.

B- Kaynaklar:

Keşf el-Zunun VII, 318, 510, 736, 873, 946; GAL I 234 (C) 9 GAL Suupl. I, 376 (C) 9; Ateş 99

3. Kitab Fi'l-Musiki

Kaynaklar: Uyûn II. 139 (Kısaltılmış bir eser); Ateş 94.

4. K. Ustukısat İlm El- Musiki

A. Yazmaları

1- Madrid 602.

B- Kaynaklar;

GAL I,234 (cilt 7), GAL Suppl 376 (cilt 7); Ateş 155.

5. İhsa'el-Ulum ve Tertıbiha

A. Yazmaları

1- Lâleli Ragıp Paşa 1604/I. (yk. Ib-40 b) XII. yy.

2- Escurial 646/3.

B. Basmaları

1- İhsâ el-Ulûm el-İrfan (Sayda). IV. cilt, 1921, 11,20,130-143, 241-257. s.

2- İhsâ el-Ulûm Yayımlanan: Osman Muhammed Amin, Kahire 1931.

3- İhsâ el-Ulûm. 2. tb. Yay. Osman Muhammed Amin, Kahire1931. 1941. Dar el-Fikr-el-Arabi 141 s.

4- İhsâ el-Ulûm. Yay. (ek notlarla: Osman Muhammed Amin. Kahire 1949.

C. Çevirileri

1. Lâtinceye

a- Gundissalinus Dominius. (XII. yy.)" De division philosophiae" içinde.

b- Alpharabii philosophi opuscum de Scientüs Çev. D. Gundissalinus Yay. Guilemus Camerarius Paris 1638.

c- Alpharabii ve tustissimi Aristotelis inter prelis.

Opera omnia quelatina. Çev.: Sevilleli John

Avendehut. Yay.: Guilemus Caamerarirus,Paris 1638.

ç- Liber Alpharabii de Scientiis (1114). Çev.: Gerard

de Cremono (öl. 1187). (Bazı bölümleri)

Yay.: Palencia,Madrid 1932.

2. İbraniceye

a- Arlesli Kolonymus ben Kolonymus. M. Steinsnchneider: 159. 4 s. (Al-Farabi, des Arabischen Philosophen Leben und Schriften, mit besonderer Rücksiht auf Geschicte der Griehischen Wissenschaft unter den Arabern. Saint Petersbourg 1859 Academia scientiarum İmperialis 278 s. +4s.

3. Almancaya

E. Widemann (Üeber al-Fârâbi's Aufzahlung der Wissenschaften 'Descientiis'. Sitzungsberichte der Physikalisch-medizinischen Sozietat in Erlangen, 39. cilt, 1907, s. 74-101.)

4. Fransızcaya

M. Bouyges: (Notes sur les philosophes Arabes connus des latins au Moyen Age.'Sur le De scientiis d'Alfarabi'. Melanges de l'Universite de SaintJoseph, Beyrouth, 9. cilt, 2. sayı, 1924, s. 49-70)

5. İngilizceye

The enumaration of the sciences. Çev.: Fauzi M. Najjar. Medieval Political Philolosophy. Yay.: Ralph Lerner-Muhsin Mahdi. Canada 1963 Collier, Macmillan Ltd. 22-30 s.

6. İspanyolca

M. A. Alonso: (Descientiis. Al-Andalus, 12. cilt, 1947, s. 295-338.

7. Türkçeye

İlimlerin Sayımı, (İhsâü'l-ulüm)/99-101sayfalar: Musiki İlmi/Çev.: Ahmet Ateş. Yay.: Maarif Vek. İstanbul 1955, Maarif Basımevi. 2+145 s.

D- Kaynaklar: Uyün II, 138; GAL I, 234, GAL Suppl. I, 377 (D 1); Ateş 38.

6- K. Fi İhsa’el-İka (at)

A. Yazmaları

1- Manisa İl Halk Kütüphanesi 1705. Milli Kütüphane MA (C) 491. 31 yk. 287 x 160 mm. 17 st., nesih,

638 H.

(Tez çalışması):

Neubauer, Eckhard

Die Theorie Vom İqa’ I. Übersetzung Des Kitab

Al-Igaat Von Abû Nasr Al Fârâbi. “Oriens”, Journal

Of The İnternational Society For oriantel Research

(Milletlerarası Şark Tetkikleri Cemiyeti Mecmuası)

cilt 21-22 (s. 196-232), 1968-69 Leiden.

D- Kaynaklar: Uyün II, 139; İhbar 184; Ateş 36. 7. Kitabu’l-Musiki

Kahire Milli Kütüphanesi (Kütüphane Kayıt numarasına sahip olamadığımız bu kitap; No. I veya No. II’ deki eserlerde olabilir).

8. Kitab Al-Advar Süleymaniye Kütüphanesi (H. Hüsnü Paşa), Nu. 618/3, 200 x 126, 120 x 70 mm., 106-114 yk.

IV. Fârâbi Hakkında Yazılanlar

Tripodo, Pietro “Abu Nasr al-Farabi esuoi Scritti Musicali.” Kit. Rome 1905. 38 s.

Farmer, Henry George

“Arabic Musical Manuscripts in the Bodleain Library”. Jounal Asiatique, 1925 639-654 s., Mad. (Not: Fârâbi’ den bahsetmektedir)

Farmer, Henry George“Greek Theorits of Music in Arabic Translation”. Isis, 8. cilt 1930 Mad. (Not: Farabi’den bahsetmektedir)

Beichart, E. A.

“Die Wissenschaft der Music bei Al-Farabi.” Kit.

Regensburg 1931. 48s.

Farmer, Henry George“A Further Arabic-Latin Writing on Music”. Journal of the Royal Asiatic Society, 1932. Mak. 561-592 s.

Farmer, Henry George“The Influence of Al-Farabi’s Ihsa’ al-ulüm” (De scientiis) on the Writers on Music of Western Europa”. Journal of the Royal Asiatic Society, 7. 1932. Mad 561-592 s.

Farmer, Henry George

“The Ihsa al-ulüm”. Journal of the Royal Asiatic

Society.

Farmer, Henry George

“Who was the liber introductorius in artem logicae

demonstrations?” Journal of the Royal Asiatic Society

1934. Mak. 553-556 s.

Farmer, Henry George

Al-Farabi’s Arabic-Latin Writings on Music

1934 London.

Farmer, Henry George

“Musiki. Enzyklopaedie des İslam”. Mad. (Georgraphisches, ethnographisches und biographsches Wörterbuch der Muhammedanischen Völker). III. cilt. Leipzig 1936. Otto Harrassowitz. 809-816 s.

Farmer, Henry George

“Musikî. The Encyclopedia of Islam,” A dictionary of the geography, etnography and biography of the Munemmedan peoples, 3. cilt. London, Mad. 1936 Luzac and Cob 749-755.

Farmer, Henry George

“Mûsikî. Envyellopedie de L ‘Islâm”. Dictionnaire geographique, ethnographique et biographique des peuples Musulmans. Mad. 3. cilt Paris1936. s. 801-807.

Ünver, Prof. Dr Süheyl

“Fârâbî’nin Udu”, Musiki Ansiklopedisi, s. 10, sayı: 3. Mak. İstanbul 1947.

Ünver, Prof. Dr. Süheyl

“Fârâbînin Udu” Türk Mûsikîsî Dergisi,s. 10, sayı: 2 Mak. İstanbul 1948.

Üçok, A. Kemal

Fârâbînin Udu ve Eski ve Yeni Ud Hakkında Bazı Mütalaalar”, Türk Mûsikîsi Dergisi,s11,sayı: 4 Mak. İstanbul 1948.

Aynı yazı: Türk Tıb Tarihi Arşivi, 5 cilt, Nu. 18, 1948, s 49-57.

Öztuna, Yılmaz

“Fârâbî Ebu-Nasr Muhammed Fârâbî) 870-950 Mûsiki Mecmuası, Nu. 28,s. 17 İstanbul, 1950.

Yenigün, Hayri

“Fârâbi” Mak. Mûsiki Mecmuası, Nu. 140,s. 227. İstanbul 1959.

Ünver, Prof. Dr. Süheyl

“Fârâbi’nin Udu” Mak. Musiki Mecmuası, Nu 146,s. 419. İstanbul 1960.

Farmer, Henry George

“Mûsiki. İslam Ansiklopedisi” İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Bibliyografya Lugati. Mad., 8. cilt,İstanbul 1960. Milli eğitim Basımevi. s. 678-687.

Gövsa, İbrahim Alaattin

“Filozof ve Musiki Üstadı Fârâbi”

Radyo Gazetesi 1960 (?) İzmir.

Göktepe, Selahattin

“Fârâbi (Mehmet Fârâbi-Turhanoğlu)” Mad. Büyük

Müzisylenler Ansiklopedisi, cilt 1,s. 318 İzmir 1962.

Sözer, Vural“Fârâbi (Mehmet Fârâbi-Turnanoğlu)” Mad. Büyük

Müzisyenler Ansiklopedisi, Cilt 1, s. 318 İzmir 1962.

Sözer, Vural

"Fârâbi (870-950)" Mad. Müzik ve Müzisyenler Ansiklopedisi. s 128 İstanbul 1964

Yenigün, Hayri

"Fârâbi" Türk Yurdu, S. 309. 1965, Mart.

Üngör, Etem (Ruhi)

"Fârâbi ve Arel" Mak. Musiki Mecmuası, Nu. 219, s 83 İstanbul 1966.

Üçok, Bahriye

"İslamda Musiki Üzerine", Ankara Üniversitesi İlahiyat

Fakültesi Dergisi, 14. cilt, s. 89-93. (Fârâbi'den bahsedilmektedir.)

Neubauer, Eckhard

"Die Theorie Vom İka-I Übersetzung Des Kitab Al-İka'at Von abu Nasr Al-Fârâbi" Oriens (s. 216-232) Vol. 21-22, 1968-69. Leiden.

Öztuna, Yılmaz

"Farabi" Mad. TMA, cilt 1. s. 2,5 Mad. İstanbul 1969.

Ankara Filarmoni

"Fârâbi, Güldüren Müzik, Ağlatan Müzik ve Uyutan Müzik" (Akşam 'dan) NO. 62 1971 Eylül.

Şençalar, Kadri

"Udun Tarihçesi ve Fârâbi'nin Udun mucidi Olduğu Hakkındaki Düşünceler" Mad. Ud Öğrenme Metodu, s. 6 İstanbul 1974.

Üngör, Etem Ruhi

"Fârâbi İnceleme 2 Ek" Musiki Mecmuası Nu 318 1976 İstanbul

Uludağ, Süleyman

"İslam Açısından Musiki ve Sema" (s. 33) 1976 İstanbul.

Salgar, Fatih

"Fârâbi" Mak. Kök Nu. 1 Şubat 1981.

Özalp, M. Nazmi

Fârâbi” Mak. Kök Nu 15 1982 Mayıs.

Karahan, Prof. Dr. Abdülkadir

“Fârâbi” Millyet 2. 7 1983 İstanbul.

Leeske, Andras L.

“Turkish Music in Europe”, Avrupa’da Türk Musikisi. Budapeşte 1985. (Macar devletinde yaptırılmış LP ‘in açıklama broşüründe Fârâbi’den bahsedilmektedir.)

Matyakubof, Atanazar

“Fârâbî’-Şark Musikisi Esası Hakkında” 1986 Taşkent (88 s.)

1Veya ilgili bir Bakanlık bünyesinde olabileceği gibi özel bir kuruluş da olabilir.

2Etnomüzikoloji: (Fr. Ethnomusicologie<Yun.: Ethnos = Halk, Logos = Bilim) İlkelden gelişmişe kadar olan toplumların musikisini genel olarak: Etimoloji, Tarih, Sistem, Bibliyografya, Biyografi, Notasyon Çalgı, Belge, Arşiv, Koleksiyon, Metin, Güfte, Yayılma ve gelişme, Etkileşme, Eğitim vs. gibi dalların birden ziyadesini kökeninden araştırıp inceleyen bir musiki kolu.

3Etem Ruhi Üngör “Osmanlı Devletinin Kuruluş Zamanlarındaki Türk Musikilerine Genel Bakış” Musiki Mecmuası No 465, Haz. 1999 (s. 3 dipnotu).

4Bkz.: Etem Ruhi Üngör “Eski Anadolu Medeniyetlerinde Türk Çalgıları İzlerinin Araştırılması” (Tebliğ) II. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 4-9 Ek. 1976 İstanbul (s. 78).

5B. R. D’Erlanger bu eserinde Abdülkadir Merâgî’yi düşünememiş olması affedilir bir hata değildir.

6Büyük Larousse, 1986: VI/2926 [İslâm Ansiklopedisi, VI/863’e göre Kopuz ve Tanbura’nın mucidi].

7İslâm Ansiklopedisi, 6/860, İst. 1955.

8“Kitab-ı Dede Korkut alâ Lisan-ı Taife-i Oğuzan”, İstanbul 1332/1916. Daha sonra, Dresden nüshası Orhan Şaik Gökyay tarafından “Dedem Korkut” adı ile bastırılmıştır. İst. 1938, 359+671 = 1030 sayfa.

[İstinsah ve notlar ilave eden: Kilisli Muallim Rıfat (Bilge) İst. Matbaa-i Amire 1332/1916, 181+1 sayfa, 25 x 17, 18. 5 x 12, Âsâr-ı İslâmiye ve Tedkik Encümeni Neş. Seyfettin Özege Kütüphanesi No. 10932].

9I1 “Kitab–i Dede Qorqut”, Vatikan 1951.

10 1-Dr. Muharrem Ergin, “Dede Korkut Kitabı” 2 cilt, Ankara, 1958-1963. 2-O. Ş. Gökyay, “dedem Korkut’un Kitabı”, İst. 1973.

11 S. Özege Kitaplığı, No. 11174 (99 sayfa, resimli).

Ayrıca: Prof. Dr. Faruk Sümer, TFA sayı 30, Oc. 1952’de geniş bir bibliyografya kaydı bulunmaktadır.

12 TFA dergisi No. 134/2226, Ey. 1960.

13 12 Kânunusani 1931’de tarafımdan notaya alınmışlardır.

14 Bir bilim düsturu olarak; “Geçmişten günümüze gelen her bilgi, aksi isbat edilinceye kadar geçerlidir. ”. Etem Ruhi Üngör, “Bir Eserin Bestekârı Nasıl İsbat Edilir, Edilebilir mi?.

15 Etem Ruhi Üngör Musiki Mecmuası No. 410, Ey. 1985. 1-“Fârâbî’nin Musiki Yönü” (tebliğ) Uluslararası İbn Türk, Harezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Ankara, 9-12 Eylül 1985. Bildiriler Yayını: Atatürk Kültür MerkeziYayını sayı: 42, 1990 Ankara. 2-“Bir Eserin Bestekârı Nasıl İsbat Edilir, Edilebilir mi?” (s. 61-105) Musiki Mecmuası No. 410, Ey. 1985.16 Etem Ruhi Üngör “Bazı Örneklerle Türkiye Musikisinin özellikleri” (Tebliğ) Uluslararası Musiki Sempozyumu, Buhara, 24-29 Ey. 1990.17 1999 yılında Kazakistanda “Dede Korkut”, “Fârâbî’” ve Kazak çalgıları üzerine yaptığım inceleme-araştırma gezisinde mesleki temaslarım sonucu Kazakistan Kültür Bakanlığı benim Fârâbî konusundaki kitabımı Türkçe, Kaçakça ve İngilizce olarak üç dilde yayımlamaya talip olmuşlardır. Yapılan görüşmeye göre muhtemelen 2002 yılında basılabilecektir. Düşüncemde bir değişiklik olmazsa kitabı bizim Kültür Bakanlığımıza ithaf etmeyi düşünüyorum.18 Hayri Yenigün, Musiki Mecmuası, Nu. 138, Ağustos 1959.19 H. S. Arel, Türk Musikisi Kimindir, İstanbul 1969.20 Farabî bu ıstılahı El-cem-ul Kâmil şeklinde tercüme etmiştir. Köprülü Kütüphanesinin 953 numarasında mukayyet olan Fârâbî’nin Kitabül-medhal-illâ sınaatil-musiki isimli eserinin ud hakkındaki fazlına bakınız.21 Fârâbî’nin adı geçen kitabında aynı yere bakınız.22 Nuruosmaniye kütüphanesinin 3644 No. ’sında mukayyet olan nüsha müellifin el yazısı iledir.

23 Rauf Yekta, “Türk Musikisi” (La Musique Turque), A. Lavignac Ans., 1922 Paris’ten Çev.: O. Nasuhioğlu, Musikî Mecmuası: Böl: 7-8.24 J. J. Rousseau, “Musiki Lugâti”, consonnantes kelimesi.

25 Mecmua-i Haşim, İstanbul 1280-1864 ve naklen H. Yenigün, Musiki Mecmuası, Nu. 140, İstanbul 1959 ve naklen S. Yiğitbaş, “Musiki ile Tedavi”, İstanbul 1972.26 Prof. Dr. S. Ünver, “Fârâbî, Musiki ve Makamları Hakkında”, Türk Musikisi Dergisi, Nu. 3, 1. 1. 1948.27 Sonda efsanevî gibi yanlış rivayetler var.

28 Topkapı Saray Müzesi, “Hazine” kütüphanesinde No. 571’de kayıtlı müellifin 1212/1797’de bizzat yazdığı nüsha.29 Bu husus bilgi birikimi ile sürekli bir şekilde aydınlatılmaya elverişli bir konudur.

30 Süleymaniye Umumi Kütüphane. Esat Efendi. Kayıt. No. 2002.31 ”Fârâbî” İlimlerin Sayımı, Çev.: Prof. A. Ateş. Maarif Vek. Yay.: Şark İslâm Klâsikleri: 34 (s. 10-12), İstanbul 1955.

32 Baron Rodolphe D’Erlanger, “La Musique Arabe”-cilt 1. 1930 cilt II.: 1935 Paris; Prof. Dr. Süheyl Ünver, “Fârâbî’nin Udu”, Musiki Ansiklopedisi, İstanbul 1947.33 Rauf Yekta, “Türk Musikisi”, (La Musique Turque) A. Lavignac Ans. ’dan çeviri: MusikiMecmuası, Nu. 380, s. 20’de: “Bu çalgının mucitliği meşhur Türk nazariyecisi Fârâbî’ye atfedilir” denilmektedir.34 Bkz. 5. dinopt.

35 Bkz. 5. dipnot.36 Prof. Dr. Süheyl Ünver, “Fârâbî’nin Udu”, Mûsikî Ansiklopedisi, No. 10, s. 3, İstanbul 1947 (Bu yazı daha sonra 1948’de “Türk Musikisi Dergisi”, 1960’ta “Musiki Mecmuası’nda olmak üzere iki ayrı dergide daha yayımlanmıştır).37 Kadri Şençalar, Ud Öğrenme Metodu, İstanbul 1974.

38 Cilt 1, sayı 11, s. 211.

39 Mûsiki Mecmuası, Nu 214, İstanbul 1965.

40 İsmail Hakkı.

1-“Mahzen-i Esrar-ı Mûsikî Yahut Teganniyat-ı Mûsiki, İstanbul 1313-1897 Fârâbî; Isfahan Peşrevi, s 89-94 İsfahan Saz semaisi, s. 95-96. Sultan II. Bayezid; Eviç Peşrevi, s. 153 Eviç Saz semaisi, s. 156).

2-“Hâle” Nu. 1, 1325/1909, Sultan II. Beyazid, Eviç/Eviç/Düyek Peşrevi, Eviç SS.

3-“Sazende” Şamlı Selim, tarihsiz: 1928 öncesi) (Fârâbî: Acemmurassa Peş., s. 111-113, Acemmurassa SS., s 114-115.

4-Şamlı Selim Yay, (Büyük boy perakende nota, tarihsiz: 1928 öncesi) Sultan II. Beyazid, Rahatülervah Peşrevi.

41 Şenba, cilt 1, Nu. ve 19, s. 376-377, 1325/1907. Rauf Yekta Bey’in açıklaması: Bkz. Musiki Mecmuası, Nu. 217-218.

42 Sultan II. Bazezid (1447-1512), Fatih Sultan Mehmed’in oğlu olup Lâdikli Abdülhamid (Muhammmed bin Abdülnamid el Lâzikî) ünlü musiki eseri “Fethiyye”yi ona ithaf etmiştir.

43 “TRT Sazerserleri Repertuarı’nda Uşşak/Ç. Düyek Peşrevi’nin bestekarı olarak: “Fârâbîzâde” adlı bir kayıt bulunmaktadır.

44 Mûsikî Mecmuası Nu. 254, Neva/Düyek, Peşrev-i Bayezid "(Böylece Osmanlı tarihinde 7 bestekâr Padişaha, II. Sultan Bayezid 'in de katılmasıyla bestekâr Padişah sayısı 10'a yükselmiş olmaktadır:.

1-II. Bayezid. 2-II. Selim. 3-I. Mahmud. 4-III. Selim. 5-II. Mahmut. 6-Mecid. 7-Aziz.

8-V. Murad. 9-Abdülhamid. 10-Vahdettin.Sultan II. Bayezid 'in bugün elimizde 13'ten fazla şu eserleri bulunmaktadır:.Peşrevler:.

1-Neva/Fahte (TRT Repertuar kitabındı her üçü de fahte usulünde 3 adet Neva Peşrevi gösterilmektedir.).

2-Neva/Düyek.3-Rahatülervah/Ç. Düyek Notası: Şamlı Selim yayınları arasında basılıdır.).

4-Eviç/Düyek (Notası: Mahzen-i Esrar-ı Mûsikî de yayımlanmıştır. TRT Repertuar kitabinda aynı makamdan Devrike bir ve Muhammes (Bezm-i Mülûk) olarak iki Peşrev kaydı verilmektedir.).

5-Aşiranbuselik/A. Düyek.

6-Nişabur/Sakîl.

7-Arazbarzemzeme/Devrikebir.

8-Dügâh/Devrikebir.

Saz semaileri:.

9-Neva (TRT Repertuar kitabında 3 adet Neva saz semaisi gösterilmektedir. Ayrıca bir de Bağdat"adlı Neva SS. kaydedilmektedir.

10-Rahatülervah.

11-Eviç (Notası: Mahzen-i Esrar-ı Mûsukî'de yayımlanmıştır.).

12-Arazbarzemzeme.

13-Dügâh.

45 Bkz. Etem Ruhi Üngör, "Türk Musikisinde Nota Yayımcılığı, Yayımcılar (Nota Basımında 100. Yıl" (Tebliğ), I. Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul 1978.

46 Fransız müzikoloğu Baron Rodophe D Erlanger (1872-1932) 7 ciltlik büyük eserini Fârâbî, İbn-i Sinâ, Safiyüddin Lâdikli gibi Türklerinin mûsiki yazmalarını olduğu gibi Fransızcaya çevirerek "La Musique Arabe" (Arap Musikisi) adı altında hazırlamıştır. Bu eserin, Fârâbî 'nin "Kitabül Mûsikî El Kebir" ine ait olan ilk cildi 1930 yılında sağlığında ve aynı eserin devamı da ölümünden sonra 1935

yılında 2. cildin ilk bölümünde yayımlanmıştır. Daha sonra 3. cilt 1938'de, 4. cilt 1939'da, 5. cilt 1949'da 6. cilt 1959 yılında yayımlanmıştır. Örnek notaları hâvî 7. cilt henüz yayımlanmamıştır.

Övünebileceğimiz yüksek değerdeki Türk ses sistemlerini Arap mûsikîsî olarak dünyaya tanıtan bu eserin Türkçeye çevrilip yayımlanması yerine adı geçen yazmaların tıpkı basımı ile birlikte Tükçeye çevrilip yayımlanmaları geciktikçe Türk mûsikîsinin batı sanat çevrelerinde (hatta bazi iç kesimlerimizde) değerinin kavranması da gecikmektedir.

Selçuklularda Müzik ve Literatürü / Yrd. Doç. Dr. Recep Uslu [s.162-173]

Dandanakan Savaşı (1040) ile Horasan'da ortaya çıkan, kısa sürede Orta Asya'yı etkisi altına aldıktan sonra İran, Irak, Suriye bölgesini ele geçiren, Abbasileri vassal devlet haline getiren, Malazgirt Savaşı (1071) ile Anadolu'yu fetheden, Mısır'da Eyyubilerin kurulmasına sebep olan Büyük Selçuklu Devleti, Sultan Sencer'in (ö. 1157) ölümüyle yıkılırken, ardında hükmettiği topraklarda bir çok beylik bıraktı. Azerbaycan, Kirman, Irak, Suriye, Dımaşk (Tugtekinliler), Musul (Zengiler) Selçukluları gibi ardında bıraktığı beylikler ve devletlerden biri olan Türkiye Selçukluları bir yüzyıl daha yaşadı. 1258'den itibaren Moğol istilası ile Orta Asya'dan Mısır'a kadar Selçukluların hakimiyeti tamamen yıkıldı ve bu topraklarda Moğollara bağlı yeni beylikler kuruldu.

Bu makalenin amacı daha önce üzerinde yeterince ve ciddi olarak durulmamış bir konu olduğu anlaşılan Büyük Selçuklu Devleti ve Türkiye Selçuklu Devleti ile Anadolu Beyliklerinin hakim olduğu topraklarda yani XI. yüzyıl ortalarından Moğol istilasının olduğu XIII. yüzyıla, Orta Asya'dan başlayıp Azerbaycan, İran, Irak, Suriye ve Anadolu'ya uzanan bölgede müziğin literatür ve kültürünü ortaya çıkarmaktır.1

Selçuklularda Nevbet/Askeri Müzik

Selçuklu sultanları saltanat alameti olarak bulundurdukları arma ve çetr yanında nevbeti de kullanırlardı. Çetr bir mızrak üzerinde bulunan küçük bir şemsiye idi ve bir görevli bunu daima sultanın başı üzerine tutardı.2

Nevbet, günde beş vakit sultanın kapısında bir müzik çalan askeri mızıka takımının yaptığı uygulamaya denirdi. Sultana bağlı emirler içinde ancak sultanın izin verdiği emirler üç vakit nevbet çalabilirdi, eğer beş vakit çalarlarsa isyan etmiş veya devletten ayrılmış sayılırlardı. İbn Haldun'un da belirttiği gibi nevbet takımı Sultanla birlikte yolculuğa veya savaşa giderdi. Aşağıda bununla ilgili örneklerden bazıları yer almaktadır.3 Nevbet-i penç veya nevbet-i pençgane de denilen bu müzik takımında kös, davul, zurna, nakkare ve nefir çalgıları kullanılırdı.4

Büyük Selçuklu Devleti'nde beş vakit nevbet çalındığı gibi daha sonra kurulan beyliklerden bazılarında da beş vakit nevbet çalınmıştır. Kirman Selçukluları'nda (kuruluşu 1050-yıkılışı 1189) görüldüğü gibi.5 O devirlerde ceza hakimi diyebileceğimiz emir-i hareslerin de bir kös çalan nevbet takımının bulunduğunu Siyasetname'den öğreniyoruz. Bir Selçuklu veziri olan Nizamülmülk bu eserin 35. faslında saray görevlilerinden saydığı nevbetçilerin çok dikkatli olmalarını, güvenlik açısından yanlarına ve aralarına yabancıların girmemesi gerektiğini önemle vurgular.6

Selçuklularda nevbet takımının bazı uygulamaları tarih kaynaklarında yer almaktadır. Selçukluların daha Dandanakan Savaşı'ndan önce, 1035'de Gaznelilerle yaptıkları bir savaşta davul (tabl) ve nakkare kullandıkları ifade edilir.7 Tuğrul Bey'in Abbasi halifesini vassal durumuna getirdiği 1060 yılından sonra verdiği izinle, Abbasi sarayında da nevbet takımı kurulmuştur. Ölümü üzerine

bağımsız olmak için bu durumu değerlendirmeye çalışan Abbasi halifesine rağmen Bağdat'ta nevbetten sorumlu Amidi Ebu Said, halifenin emirlerini hiçe sayarak saray önünde Selçuklu usulü üzere nevbet çaldırmağa devam etmiştir.8 Tuğrul Bey'den sonra yerine geçen Alparslan da nevbete önem verirdi. Bir keresinde kendi nevbeti dışında davul çaldıran çok sevdiği devlet adamı Hezaresb'i azarlamıştır.9 Anadolu'yu elinde bulunduran Bizanslılara karşı 1071 yılında Malazgirt Savaşı'nı kazanan Alparslan'ın ordusunda kös ve boru kullanan nevbetin bulunduğunu yine kaynaklardan bilmekteyiz.10

Melikşah oğlu Sultan Mehmed'in 1117'de ölmesi ile 14 yaşında olan Mahmud Selçuklu tahtının varisi oldu. Ancak amcası Sultan Sencer'le bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre her ikisi de Sultan unvanı kullanabilecek ve kapılarında beş vakit nevbet çalınacaktı.11

Bundan kısa bir süre sonra Sultan Mahmud, Abbasi başşehri Bağdat'a girmek isteyecek, halife buna razı olmayınca ortaya bir anlaşmazlık çıkacaktı. Bunun üzerine Sultan Mahmud 1126'da Bağdat'a girmiş, halife buna karşı tıpkı Selçuklular gibi çetr altında sarayından çıkıp nevbet (askeri mızıka) çaldırarak (el-bukat ve'l-kusat) 12 ordu toplayıp savaş için hazırlık yapmaya başlayınca, Sultan Sencer Rey'e gelmiş, Sultan Mahmud ile halifenin anlaşmasını sağlamıştı. Sultan Sencer daha Rey'de iken halife Müsterşid ona bir elçi ile bazı hediyeler göndermişti. Sultan Sencer gelen elçiye bazı ikramlarla birlikte davullar (kusat), nakkareler (bukat), bayraklar (a'lâm) verip kapısında üç namaz vakti nevbet çalınmasına verilen izni yenilemişti.13 Böylece Sencer halifeyi kendine bağlı bir emir yani vassalı olarak kabul ediyordu.

Abbasilerin -Arapların- askeri müziği Fars ve Türklerden aldığını, sarayda sancak ve nevbet bulundurduklarını, seferde halifenin ardından geldiklerini, halifelerin ve valilerin savaş veya tayin edildikleri yere bu askeri müzik takımı ile gittiklerini İbn Haldun anar.14

Türkiye Selçuklularından I. Mesud'dan (1116-1156) beri Anadolu topraklarında nevbet beş defa vurulurdu. Türkiye Selçuklularından Alaaddin Keykubad saltanat alameti sayılan çetr yanında kös, boru, nakkare ve zurna bulunduran nevbet takımlı bir ordu ile Alaiye kalesini almıştı.15 İbn Battuta, sultanın saz takımının yüz kişi olduğunu, bunlardan 10 kişinin davulcu, beş kişinin zurnacı, 10 kişinin de guyende olarak 25'er kişilik gruplar halinde dizildiklerini, sultanın sağ ve solunda yer alan emirlerden sonra geldiklerini tanımlar.16 İbn Haldun da Selçuklu ordusunda kös ve tabl kullanıldığını doğrular. Bu nevbet âdeti Türkiye Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad tarafından nevbet vurmasına izin verilen Osman Gazi zamanından sonra Osmanlılarda da devam etti.17 Savaşta düşmanı korkutmak, askerin şevkini artırmak veya düşmanın içine korku verip gücünü kırarak barışı sağlamak olarak değerlendirilmekte olan ve adına daha sonra mehter denilen bu askerî takım, 1299'da kurulduğu kabul edilen Osmanlılarda, savaşlarda, bayramlarda, sur-ı hümayunlarda/düğünlerde ve elçileri kabul törenlerinde çalınırdı.

Yazarı bilinmeyen eldeki tek nüsha olan yazma Kitabü'l-enik fi'l-menacik/Kitabü'l-hiye'l-fi'l-hurub ve feth18 adlarında iç içe Arapça iki eser 1356'da yazılmıştır. Anadolu'da yazılmış olması muhtemel

olan bu eserlerden ikincisinin içinde harplerde davul ile işaretleşmelere ilişkin bilgiler vardır.19 Davul ve bayrak gibi nevbetin bir saltanat işareti olarak görülmesi halk içinde kabul edilen bir davranış olduğu gibi o zamanki edebi eserlerde de zaman zaman ifade edilmektedir. Nişapurlu Feridüddin Attar, sufi olmanın önemini ve "seyr ve suluk"u anlattığı Mantıku't-tayr adlı eserinde "saltanat nevbeti vurmak" ve "davul ve bayrak" ifadelerini kullanmaktadır.20

Selçuklularda Mevlit

Mevlit okuma adetinin bu yüzyıllarda İslam toplumlarında yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Tarih kayıtlarında Fatımilerin düzenledikleri mevlit törenleri yazılıdır. Kuzey Irak ve Güneydoğu Anadolu'da hüküm sürmüş olan Erbil Atabegleri de mevlit merasimlerine önem verirlerdi. Erbil Atabeglerinden (veya Begtekinliler) Kökböri, muharrem ayından rebiülevvel ayına kadar her yıl mevlit merasimleri düzenlerdi. Törene gelen yerli ve yabancı pek çok bilim ve devlet adamına ikramlarda bulunur, halka açık sofralar kurulurdu.21 Kökböri'nin düzenlediği mevlit törenlerine sufiler de katılır sema yaparlardı.22

Mevlit töreni yapma geleneği ilk defa Fatımilerde görülmekle birlikte Eyyubi ve Begtekinliler devletlerinde de bu törene önem verilmiş ve uygulama pekişmiştir. Bu yüzyıllarda mevlit törenleri zaman zaman halk arasında da yapılıyordu. Çok yaygın olan bu mevlit törenlerinde mevlitlerinin okunması için devrin alimleri mevlitler yazıyorlardı. İbnü'l-Cevzi (ö. 1201) el-Arus adlı eseriyle bu kervana katılanlardandı. İbn Dihye bu mevlit törenleri için Kitabü't-tenvir fi mevlidi's-siraci'l-münir adlı manzum bir eseri Kökböri'ye sunmuş ve bu eseri onun huzurunda okumuş ve ondan 1000 dinar mükafat almıştı.23

Selçuklu Topraklarında

Sufiler ve Sema

XI. yüzyılda sufilerin müzik ile anektotlarını ve görüşlerini Sülemî'nin (ö. 1021) et-Tabakâtü's sûfiyye'si ile Risâle fi's sema24 adlı eserlerinde görebiliriz. Risalelerinden oluşan eseri25 ile et-Tabakât'ı daha sonra yapılan ilavelerle birlikte Türkçeye tercüme edilmiştir.26 Nişabur sufilerinden Ebû Ali Dekkak'ın27 damadı Kuşeyrî'nin (ö. 1074) er-Risâle'si de28 o yüzyılın Orta Asya, İran ve Arap dünyasında sufilerin müzik ve sema görüşleri hakkında bilgilerin aktarıldığı bir eserdir. Esasen sema hakkında naklettiği fikirlerin ekserisi Ebu Ali Dekkak'ın fikirleridir. Bu zat Hızır b. Abdullah'ın eserinde görüldüğü gibi daha sonraları yazılan müzik eserlerinde görüşlerine değer verilen sufilerden biri idi.29

Horasan sufilerinden ve ilk melamilerden sayılan Ebu Said Ebülhayr (ö. 1049) Selçukluların merkezinde semalı meclisleriyle ünlü idi. Ünlü müzik teorisyeni İbn Sina, Ebu Said Ebülhayr ile tanışırdı. Ebu Said Ebülhayr'ın huzurunda bir hanendenin beste yaptığı, Ebu Said'in bunu dinlediği ve güfte sahibini sorduğu aktarılır.30 Ebu Said Ebülhayr gibi Orta Asya'da Ebu Ali Dekkak ve damadı Kuşeyri (ö. 1074),31 Irak bölgesinde Abdülkadir Geylani (ö. 1165) ve Ahmed Rifai (ö. 1182) semaya hoşgörü ile bakanlardandı. 1160'da hacca gittiği zaman Hz. Peygamber'in elini öpme şerefine eren

Ahmed Rifai'nin mensupları şiş saplamak, zehirli yılanlarla oynamak, deflerle ilahi söyleyip dolaşmak gibi özellikleri ile tanınırdı. Evradları, manzum duaları Anadolu'ya kadar yayılan mensupları tarafından yüksek sesle sokaklarda, meclislerde sürekli okunurdu.

Irak, Suriye ve Anadolu'da yayılan Rifailerin Moğol akınlarına karşı yaptıkları gösterilerden bahsedildiğine göre onlar da defleri eşliğinde zikir yapıyorlar, ilahi söylüyorlar, Selçuklu topraklarında faaliyette bulunuyorlardı. Kural tanımaz olarak tanımlanan Haydariler, Haririler, Melamiler faaliyetleri Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar sarmıştı. Bunlar raks ve sema taraftarı idiler. Bir kalendermeşrep melami görülen matematikçi ve astronom Ömer Hayyam ünlü rubailerinde davul, çan, çenk, ney, rebab, ut çalgılarından bahsetmekte, Hz. Davud'un nağmeleri, çalgı ve nağme kelimeleriyle teşbihler yapmaktadır.32 Selçuklu sultanları Melikşah ve Sencer'in koruması altında olan Ömer Hayyam kendisinden ders almaya gelen ünlü ahlakçı Gazzali'ye ders vermeği kabul etmiş, fakat sonunda "davul"la bu durumu halka ilan etme şartı koymuş olması ilginçtir.33

Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün kurduğu medreselerde hocalık yapan Gazzâlî (ö. 1111) 34 İhyâu ulûmi'd dîn adlı ahlakî/ansiklopedik dinî eserinde sufilerin zikir ve sema konularına bölümler ayırmış ve söylenenlerin bir değerlendirmesini yapmıştır. Müzik hakkında olumlu ve olumsuz görüşleri sıralayarak onlara cevap vermiş ve müziğin mübah yapılmasının yasak olmadığını, bununla birlikte müziğin kötü amaçla kullanılmasının doğru olmadığını savunmuştur. Onun fikirleri Batı dünyasını da etkilediği gibi Müslümanlar üzerinde günümüze kadar etkisini devam ettirmiştir.35 Gazzali ayrıca Kimya-yı Saadet adlı eserinde de sema meselesini, müziğin etkilerini, dini durumunu kısaca ele almıştır. Gazzali'nin kardeşi olan Ahmed Gazzali (ö. 1121) de Sema'nın meşruluğu hakkında bilgiler verdiği eserler yazmıştır.

Sadi Şirazi (ö. 1258) de çağın sufi müzik anlayışını yansıtan ifadelere yer verir. Eserinde müziğe karşı hoşgörülü olunması gerektiğini, bir müridin bir eğlence meclisinde gördüğü defleri patlatınca dayak yediğini ve ardından pirine gidip, olayı anlatıp dert yanması üzerine piri ona "def gibi döğülüp yüzün yaralı olsun istemezsen, çenk gibi başını aşağı tut, hoşgörülü ol" tavsiyesinde bulunmasını hikaye eder.36 Kendisinin müzik görüşü de sufilerinki ile paralellik arz eder. O müziği dinleyenlere göre değerlendirir. Dinleyenler müziği ruh ve maneviyat ile dinlerse melekler bile onun yüksek alemine varamazlar. Eğer dinleyen maskaralık için dinlerse onun ruhunda oturmuş olan şeytan kuvvet bulur. Şehveti için müzik dinleyen kimseler ise sema eri olamaz, ona müzik haramdır.37

İbnü'l-Kayserânî (ö. 1113), Sühreverdî Ebû Necîb (ö. 1168) sufilerin müzik hakkındaki görüşlerini destekleyen fikirlerini eserlerinde dile getirdiler.38 Genelde sufilerin sahiplendikleri müziğe karşı bir tepkinin eserini Bağdat'da yaşamış olan İbnü'l Cevzî (ö. 1201) gerek İslam hukuku dalındaki eserlerinde gerekse Telbîsü iblîs adlı eserinde39 bu görüşlerini yansıtmaktadır. Öte yandan yanlış olarak müziğe karşı olduğu sanılan İbn Teymiyye Takiyyüddin Ahmed (ö. 1328) ise müzik hakkında şöyle demektedir: "Eğlence kabilinden müzik dinlemek rivayetlerde görüldüğü gibi kadınlar ve çocuklar için sevinçli anların özelliklerindendir. İslam dininde bu konuda zorluk yoktur".40 Yazar, sufilerin sema konusuna ayırdığı yerde "Allah, kuranı güzel sesle okuyan kimseyi, muganniyesi yani

şarkı söyliyen cariyesi olan kişinin, böyle bir cariyesini (muganniye) dinlemesinden daha fazla dinler" hadisine yer vermektedir.41 İbn Teymiyye'nin ilahi söyleyip zikir yapan sufileri "savt ehli/savtiyye/ses ehli" diye nitelemesi de ilginçtir.42 İbn Teymiyye bu konuda yazdığı Mes'eletü's-sema43 eseriyle birlikte fetvası da ayrıca yayınlanmıştır.44 Mustafa Kara ve J. R. Michot İbn Teymiyye'nin görüşlerini ele alıp incelemişlerdir.45

Ünlü edebiyatçı Ragıb el-İsfahani (ö. 1108), Muhadaratu'l-udeba ve muhaveretü'ş-şuara ve'l-bulağa'sında (İstanbul 1326, II, 239-279),46 ve Şam'da yaşayan Ebubekir b. Muhammed Hısni, (ö. 1426) ve Muhammed b. Abid Serhedi (ö. 1275) eserlerinde semanın meşruluğu hakkında bilgi verirler.47 Dönemin ünlü sufilerinden Ruzbihan Bakli (ö. 1209), Risaletü'l-kuds (Şiraz 1342) adlı Farsça eserinde müziğin etkileri, sema ve tasavvufi yorumu ele almıştır.48 Aynı sufi Meşrebü'l-ervah adlı eserinde sufileşmiş insanların ulaşabildiği semanın çeşitli makamları arasında "semau'l-evtar"ı anmaktadır.49 Ruzbihan Bakli'nin halifelerinden Siraceddin Mahmud b. Halife (ö. 1166) Atabeg Sungur'un etrafında bulunan değerli alimlerdendi (DGBİT, VIII, 58).

Ünlü tarihçi İbn Kesir, Nureddin Zengi'nin (ö. 1174) teheccüt namazına kalkmak isteyen çok sevdiği karısı İsmet Hatun için geceleri davul çalma adetini başlatmış olduğunu yazar.50

XIII. yüzyılın ünlü sufilerinden olup işrakiyyenin kurucusu kabul edilen Anadolu'da bir süre dolaşarak fikirlerini yayan Sühreverdî Şehâbeddin'in (ö. 1234) sema konusuna yirmi iki-yirmi beşinci bölümleri ayırdığı Avârifü'l maârif (Kahire 1971)51 ve Türkiye Selçukluları topraklarında bir süre yaşayan İbnü'l Arabî'nin (ö. 1240) çeşitli eserlerinde görülen fikirleriyle52 müziğe karşı olmadıkları anlaşılmaktadır. Şehabeddin Sühreverdi'yi XV. yüzyılda yazılan bazı eserlerde de musikişinas üstat olarak anılması onun müzik konusunda bilgisini ve Anadolu'daki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Hızır b. Abdullah'ın edvarında anıldığı gibi.53 İbnül Arabi semayı ruhani, mutlak ve mukayyed olarak sınıflandırmaktadır. Defler eşliğinde ilahiler, tevhid, salat, zikir söyleyerek yapılan bu tür sufi toplantıları zaman zaman farklı adlarla da anılmışlardır.54 Sufilerin eskiden beri serbest tarzda yaptıkları ve daha sonra Mevlana'nın (ö. 1274) Anadolu'da kurduğu tarikatın simgesi olan sema oğlu ile sistemleştirilmiştir.

Edebiyat ve tasavvuf sahasında meşhur bir sima olan Siraceddin Ahmed, Erzincan civarında hüküm süren Mengücekler (1071-1227) toprağında yaşamış, sesi ile ünlü bir musikişinastı. Ününü duyan Eyyubi hükümdarı Melik Eşref onu Şam'a davet edip dinlemişti.55

Coğrafi eser yazanlardan Kazvini gibi bazı coğrafyacıların eğlence yıldızı olarak kabul edilen Zühre (Venüs) yıldızının tesirinde gösterdiği56 Anadolu'da faaliyet yapan Mevlana, bu sema yapan Orta Asya sufilerinden etkilenmiş ve semayı Anadolu topraklarına taşımıştı. Mesnevisinde müzik aletleri ve semadan sık sık bahseden Mevlana ve Sultan Veled'in rebab çaldıkları, müzik dinledikleri ve Anadolu'da semayı yaydıkları, mevlevi ayinlerinin oluşmasına katkıda bulundukları kabul edilmektedir.57 Bestesi günümüze kadar gelen acem devri denilen bir peşrev ve ırak saz semaisi Sultan Veled'in (ö. 1312) besteleri arasında sayılır. Daha sonra bestelenen birçok mevlevi ayininin

vaz geçilmez tek Türkçe kıtası Sultan Veled'indir. Sultan Veled'in Rebabname adlı eseri de XIII. yy.'da yazılmış Türkçe tasavvufi, edebi bir eserdir.58

Mevleviler, Kübreviler, Yeseviler, Kadiriler, Rifailer gibi bir çok sufi tarikatı Anadolu'da faaliyet yapıyordu. Bunlar sema yapar, kural tanımaz olarak bilinir, yüksek sesle evrad ve gülbank okur, zikir yapar ve ilahi söyler, çoğunlukla def, daire, mazhar, kudum kullanırlardı. Kübreviye'nin kurucusu Necmeddin Kübra'nın (ö. 1221) müridleri arasında Mevlana'nın babası vardı.59 Mevlana'nın ölümünden sonra ayinler yanında Şeb-i aruz törenleri de yapılmaya başlandı. Mevleviler ney (altı çeşit), rebab, def, kudüm kullanırlardı.60 Mevlevilerden başka Anadolu'da kurulan ahi zaviyelerindeki toplantılarda da raks ve müzik icra edildiğini İbn Battuta nakletmektedir.61

Ahilerden önce Anadolu'da görülen Fütüvvet teşkilatı mensuplarının söyledikleri gülbanklar sesli müziğin örneklerindendir. Ahmed Yesevi'nin dervişleri Anadolu'ya göçettikleri zaman "Horasan Erenleri" olarak tanındılar. İbn Battuta, Evliya Çelebi seyahatnamelerinde Horasan'dan gelen derviş ve erenlerden bahsedilir. Bacıyan-ı Rum teşkilatında ise muhtemelen ilahilerin söylendiği toplantılar yapılıyor olmalıdır.62

Anadolu'da Karamanlı İbnülfeth b. Ebi şuca tarafından 1167 tarihinde Sülemi'nin sema hakkındaki eserini kopya etmesi Anadolu'da gittikçe yayılan semanın caizliği için ihtiyaç duyulan bir eser olmalıdır.63 Bu kopya aynı zamanda Nişabur bölgesinde yaşamış olan sufilere Anadolu'da önem verildiğini de gösterir. Anadolu Beylikleri zamanında yaşamış olan Yunus Emre'nin (ö. 1320) ilahileri Anadolu'da coşkulu dini müziğin en önemli örnekleridir.64 Bir ilahisinde şeşta (çeşte) ve kopuzu zahidlerin haram saydıklarını, gerçekte bunların mismil yani temiz olduğunu söyler. Burada şeşta ve kopuzu insan-ı kamile, kirişlerini yani tellerini dolayısıyla tellerinden çıkan sesi, nağmeleri veya notaları insan-ı kamilin aşkına benzetir. Yine bu şiirinde "Mevlana sohbetinde sazıla işret oldu" diyerek Mevlevi semasını aşıkların işretine benzetir.65

Selçuklu Topraklarında Eğlence Müziği ve Müzik Kitapları

Selçuklu saraylarında gelenleri bazen eğlendirmek için görevli mutrıp ve mutrıbeler bulunurdu. Kaynaklarda eğlence meclislerinde görevli olan "saka" diye kayıtlı sakiler vardı.66 Zaman zaman gelen elçilere törenler düzenlenir, halk için bahçelerde67 eğlenceli ziyafetler verilirdi. Tavaşi, serheng (çavuş) olarak görevli bulunanların ince ruhlu, edebiyat ve eğlenmekten anlayan kişiler olması tercih edilirdi. Serhengler Sultanların emirleri için münadilik yapar, çeşitli merasimlerde gereken alkış vazifesini yerine getirirdi.68 Şehirlerdeki medeni hayatın gereği olarak çeşitli mesleklerle beraber mugannilik, dans çeşitleri, eda ile çalgı çalmayı öğreten öğretmenler sınıfının türediğini, bununla birlikte hayvanlara nağme, terane, dans öğretildiğini, özellikle saraylarda ve şehirlerde şarkı, dans ve müzik aletleriyle düğün ve muhteşem ziyafetler düzenleyen ustaların çoğaldığını,69 toplumsal hayat için gerekli ve şerefli meslekler içinde şarkıcılık sanatının bulunduğunu70 Araplar kadar Türkleri de iyi tanıyan XIV. yy.'ın önemli devlet adamı ve sosyologlarından İbn Haldun belirtmektedir.

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Abbasi halifesinin kızıyla evlenme töreni Bağdat'da 1063 yılında yapılmıştır. Sultan Tuğrul'un peygamber soyundan olan gelini odasında ziyaret ettikten sonra düğünün yapıldığı saray bahçesinde Selçuklu Devleti'nin kumandanları ve devlet ileri gelenleri ile birlikte oynadığını bazı tarihçiler kaydeder.71 Ebülferec ise bu düğünde Sultan ile devlet büyüklerinin ayakta kendi adetlerince oynadıklarını ve kendi dillerinde şarkı söylediklerini belirtir.72

Selçuklu Devlet Adamı Nizamülmülk 1077 yılında Melikşah için yazdığı Siyasetname adlı eserinde nedimlerin özelliklerini sayarken eğlence tertip edebilmeleri, eğlendirici olmaları, hatta müzik aleti çalıyor olmalarının iyi olacağını söyler. Ona göre padişah saraylarında sakiler/içki sunanlar ve eğlence tertipleyenler yer almalıdır.73 Eserinde zaman zaman eski çalgıcıların hikayelerine de yer verir. Ünlü İran çalgıcısı Barbed,74 Sasanilerden Kubad'ın ordusunda kös, davul çalan nevbetden veya Büveyhilerden Fahrüddevle'nin sarayındaki mutriblerden75 bahsetmesi bunlardandır.

Halkın düğün, bayram, nevruz eğlencelerinde, çalgıcılar (mutrib) çalar, hanendeler söyler, meddah ve hokkabazlar davetlileri eğlendirirdi. Kadınlar da kendi aralarında eğlenirdi. Bunun gibi evlenme töreni düğünlerinde de çalgı çalınır, hanende okur, kadınlar oyun oynarlardı. Orta Çağı anlatan birçok eserde buna benzer anekdotlar bulunabilir. Kadınların eğlencelerinde şarkıcılar, rakkaseler bulunur, şarkı ve danslar oynanırdı. Sadi Şirazi'nin Bostan'ında buna benzer örnekleri görmek mümkündür. Bir şehzadenin saray meclisini anlatırken her türlü nimetler yanında bazı insanların sarhoş olduğunu, bazılarının gazel okuduğunu, hanende ve sazendeleri, sakinin şarap sunuşunu, çalgılardan çenk ve defin birbiri ile uyumlu çalışını, ney, kopuz, tamburu sıralar.76 Bir kopuzcunun (kopuzi) eğlence meclisinden sarhoş evine dönerken bir abide rastlaması ve kopuzunu onun kafasına vurup kırması, abidin ertesi gün onu bulup yeni bir kopuz alması için para vermesi onun ilginç hikayelerindendir.77

XII. yy. başlarında Selçukluların hakimiyetindeki Merv'de öldüğü bilinen İbn Bâbe, Re'smâlü'n-nedîm78 adlı Arapça eserinde nedimlik görevini üstlenecekler için gerekli bilgileri kısa kısa kaydetmiştir. Eserinde şarkıcılar (muganniler) hakkında bilgiler verirse de bu bilgiler önceki dönemlere ait bilgilerdir.

Azerbaycan ve Kuzey İran bölgesinde hüküm süren İldenizliler'den Atabeg Nusrettin Ebu Bekir için ünlü şair Nizami (ö. 1214) Farsça mesnevi tarzında İskendername'yi yazmıştı. Bu eserin daha sonra yapılan birçok Türkçe tercümelerinde görülebileceği gibi müzikle eğlenceyi anlatan kısımları vardır. Sadi Şirazi'nin (ö. 1292) Atabeg Ebubekir ve onun oğlu Atabeg II. Sa'd için yazdığı Bostan ve Gülistan adlı eserlerinde eğlence müziğine ait anektodlara rastlanmaktadır. Feridüddin Attar'ın eserinde ney, çenk, davuldan bahsederken "neydeki feryat benim sözlerimdir, çenkdeki nağme benim feryadımdandır", davul saltanat alameti olarak gösterilir,79 bir neyzen ölürken haline sorana "ömrüm boyunca hava üfürdüm, şimdi toprağa gidiyorum" der.80 Nizami Gencevi de Mengüceklerden Fahreddin Behram Şah'a 1178-79 yıllarında sunup beş bin altın ödül aldığı eseri Mahzen-i Esrar'ında eğlence ögelerine yer vermiştir. Sazcılar, nağmeler, Zühre yıldızının sazıyla meclise ahenk vermesi, Sultan Sencer zamanında vergi toplayanların davulla bunu duyurmaları, çalgıcılardan başkasının

çalgılara el sürmemesi gerektiği, bir yerden bir yere göç edilirken “göç makamı” çalınması o günün toplumunun anlayışını yansıtmaktadır.81

Türkiye Selçuklularına gelince, Osman Turan’ın yayınladığı bir belge müziğin sultan ve insan için gerekliliği anlatıldıktan sonra Türkiye Selçuklu sarayında terennüm ve teganniler söyleyen çalgıcıların (erbab-ı tarab) tayini hakkındadır. Bu belgeler sarayda muganni/hanende ve çalgıcıların (mutrıb/mutrıbelerin) bulundurulduğunu gösterir.82 Selçuklu saraylarında içkili, müzikli, rakslı eğlence tertipledikleri anlaşılmaktadır. Türkiye Selçuklularından I. İzzeddin Keykavus’un (ö. 1220) muhteşem düğününde şehir müzisyenleri, saray (has) müzisyenleri, sema edenler, hanende kavvalan-ı haslar bulunduğunu İbn Bibi söyler.83 Keykavus, Konya tahtına çıkmak için Konya’ya geldiğinde onu devlet adamları ve tüccarlar yanında ahiler, mutripler ve nevbetçiler de karşılamışlardır.84 Yine İbn Bibi bu düğünlerde çeşitli oyunlar, eğlence ve raksdan bahsederken müzik aletlerinden saz, çenk, rebab/rubab, barbet, ut kullanıldığını da zaman zaman anar.85

Türkiye Selçuklularında meslekleri inceleyen Erdoğan Merçil’in eserinde müzikle ilgili guyende, kavval, muganni meslekleri kaynaklara dayanılarak anlatılmıştır. Burada, onun verdiği bilgiler özetlenecektir. Guyende mesleğini yapanlar kavvallar gibi mevlevi muhitinde semalara katılırlardı. Şarkı söyleyip def çalıyorlar, cenaze önünde yer alarak mersiye okuyorlardı. Hamamlarda yapılan eğlencelerde şarkılar söylerlerdi. Konya’da Sultan II. Keykavus’un has naibi Emineddin Mikail’in hanımının evinde her cuma akşamı toplanılır, Mevlana bu toplantılara gelir, gece yarısına kadar kadın guyendeler ilahi söyler, defçiler, neyzenler çalar Mevlana sema ederdi.86 Kavvallar irticalen şiir söyleyen, hikaye anlatan, hoş sohbet kişilerdi. I. Aladdin Keykubad Konya’ya geldiğinde onu karşılayanlar arasında yer almışlardı. Konya’ya Abbasi elçisi olarak gelen Şihabüddin Sühreverdi’yi uğurlarken saray kavvallarının sema yaptıkları, kavvalların düğünlerde yer aldıkları, mevlevi toplantılarına katıldıkları, def çaldıkları, cenazelerde mersiye okudukları anlaşılmaktadır.87

Muganni erkek, muganniye kadın müzisyen cariyeler için kullanılırdı. Bu mesleği yapanların saray davetlerine ve mevlevilerin sema meclislerine katıldıkları anlaşılmaktadır. Sultan Rükneddin IV. Kılıç Arslan’ın yemeğinde muganniler şarkı söylemişlerdi. Muganniler sema sırasında ağır söylerlerse sema ağır, hafif söylerlerse sema hafif yapılır.88 Çalgıcı-şarkıcı Mutribler çaldıkları def gibi müzik aleti eşliğinde şarkı söylerlerdi. Düğünlerde, karşılama törenlerinde, eğlence ve sema meclislerinde görülürlerdi. Deflerine atılan paralarla geçinirlerdi. Erzurum Meliki Cihanşah, Eyyubilerden Melik Eşref’e çeng çalan bir mutribe göndermişti. Mutribler saz, barbet, çeng, def, derra-yı hind, ney, rebab, surna (zurna), tanbur, kanun, çegane (çağana), nakur (bir çeşit boru), erganun (organun), musikar, rud, buk (boru), dühl (davul), kerrenay, kös, nakkare, nefir, sanc, tabl, tablek, tebir (tebire-davul), cura, çevgan gibi müzik aletleri çalarlardı.89 Burada görülmeyen ancak Yunus Emre, Dede Korkut hikayelerinde, atasözlerde anılan yelteme, kopuz, kaval gibi diğer müzik aletleri Selçuklular zamanında da kullanılmıştır. Bunun için Gazimihal ve Ögel’in eserine bakılmalıdır. Çalgıcılar çaldıkları sazlara göre de adlandırılmışlardır: deffaf (defzen-defçi), avvad (udi), çengi (çengzen-çengçalan), dühülzen (davulcu), nakkarezen, nayi (neyzen), rebabi, tabbal ve tablzen gibi. Türklerin bugün de

kullandıkları bazı sazların Selçuklular zamanında kullanıldığını çeşitli kaynaklarda görebiliyoruz.90 XI. yüzyılın ilk yıllarında yazılmış Prenses Anna Komnini'nin Alexiade adlı eserinde hasta kralın komik görünümünü konu edinen Türkiye Selçuklularının gösteri oyunlarından bahsedilmesini Selçuklularda tiyatro olarak değerlendirenler vardır.91

Daha sonra yazılmış birçok Türkçe müzik nazariyatında "sebzendersebz" makamını icat eden ve hayatı hakkında bir bilgiye rastlanmayan bir Muhammed Lala'dan bahsedilmektedir. Bu konu ve isimden bahseden nazariyat mecmuaları içinde bilinen en erken eser II. Murad zamanında yazıldığı kabul edilen Ruhperver92 ve Hızır b. Abdullah'ın93 XV. yy.'da yazdıkları eserlerdir. Müzikle uğraşan üstadlar arasında daima Abdülkadir Meragi'den önce anılması, Lala kelimesinin ilk defa Türkiye Selçukluları tarafından şehzadelerin eğitiminden sorumlu komutanlar için kullanıldığı94 bilindiğine göre bu Muhammed Lala denilen müzisyen şahsın en erken Türkiye Selçukluları zamanında ve Anadolu'da yaşamış olması gerekir.

Müzik Nazariyat Eserleri

Bu konuya başlarken XI. yüzyıl başlarında önemli müzik yazarları içinde bulunan İbn Sina'nın (ö. 1037) öncelikle anılması gerekirdi.95 Fakat İbn Sina, Farabi gibi Selçuklulardan önce öldüğü için onu bu dönemin müzik yazarlarından sayılmazlar. Ancak bu nazariyatçılar eserleri ile daha sonraki müzik teorisyenlerine önder olmuşlardır.

Selçukluların 1043'de ele geçirdikleri Isfahan'da yaşayıp müzik nazariyatına eğilen mühim yazarlardan İbn Zeyle (ö. 1048), İbn Sina'nın öğrencisiydi. İbn Zeyle'nin el-Kâfî fi'l musika adlı (nşr. Zekeriyya Yusuf, Kahire 1964) eseri iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım ses, ikinci kısım zaman hakkındadır. Kitabında müziğin tarifi, beste (ilmü't-telif) ve ika unsurları, sesin oluşumu, tesiri, müttefik ve mütenafir notalar, aralıkların çeşitleri, cinsler, riyaziye ile ilgisi, sistemler, Kindî'den yaptığı uzun bir alıntı ile ritim, beste, melodilerin çeşitleri ve sınıflandırılması konuları üzerinde durur, İbn Sina ve Farabî'den alıntılar yapar, eserin sonunda udun akordu ve ney enstrümanlarından bahseder.

Ömer Hayyam (ö. 1132) tarafından yazılmış el-Kavl ala ecnas96 müziğe de değinmektedir. XII. yüzyılın en önemli filozofu olarak kabul edilen fikirleri ile Avrupa'da da tanınan Orta Asya bilginlerinden Fahreddin Razi (ö. 1209) Hadâikü'l envâr adlı ansiklopedi/ilimler tasnifi eserinde müziğe de yer vermiştir. Hadâikü'l envâr altmış ilimden bahseden Farsça bir ansiklopedidir. Eserin 48. babı müzik ilmi ile ilgilidir.97

Hayatı hakkında pek bir şey bilinmeyen Suriye'nin kuzey taraflarında yaşadığı anlaşılan Hasan el-Katib'in (ö. 1228) Kitâbü kemâli edebi'l gınâ'sında müzik teorisi, pratiği, estetik ve felsefesi, edeb ve erkanını 53 babda işlenmiştir.98 Hasan el-Katib'in eseri müzik nazariyatı hakkındadır.99 Farabi ve Ahmed b. Tayyib'den felsefi görüşler nakleder. "Fazlü'l-gınai'l-kadîm" faslında "Fazlü's-sınaa" başlığı vardır. İçindekiler: 1- Tarab, 2- Fazlül elhan, 3- Elhan'ın manaları, 4- Ef'alü'l-elhan, 5- Fazlü'l-gınai'l-kadîm ve şerefü tilke'l-elhan, 6- Fazlü'ş-şuarai'l-kadîm, 7- Fazlü's-sınaa, 8- Havâssü'l-elhan, 9-

hâlâtü'l-elhan, 10- el-Müşâkele, 11- ismü'l-musiki, 12- hudûdü'n-nağam, 13- Mebâni'l-elhan, 14- el-Hurûfü'l-musavvete, 15- takrîrü'l-enfas fi'l-elhan, 16- evzan, 17- tertîbü'l-lahn, 18- na'tü'l-luhun, 19- vaz'u'l-luhûn, prozodi, 20- el-Mevaziu'l-muayyene fi'l-elhan: kompozisyon. Bütün bu başlıklarda ika, darb, mugannilerin kabiliyetleri ve davranışları, gınanın tertibi, perdeler, teller, tenzib gibi konularda bilgiler verir.100 Bunlara ilave olarak Topkapı nüshasını gören Shiloah şu fasılları da verir: 21- makamların kaliteleri, 22- şiir ve melodiler, 23- ses ve melodiler, 24- ses ve telli enstrümanlar, 25- vb.101 Princeton Üniversitesi profesörlerinden Fadlou Shehadi, Orta Çağ İslam dünyasındaki müzik teorisyenlerinden Farabi, İbn Sina ile birlikte Hasan el-Katib'in bu eserini de eserinde incelemiştir.102

XIII. yüzyılda yaşayan önemli matematikçilerden olup Meraga ve Bağdad'da yaşayan Nasreddin Tusi'nin (ö. 1274) adı Türkçe müzik nazari bilgiler eserlerinde çok görülen bir musikişinasdır. Birçok ilimle uğraşan ünlü Nasreddin Tusi'nin ilimler tasnifinde riyazi ilimlerin dördüncüsü müziktir.103 Tusi, ahlakla ilgili eserinde adaleti anlatırken "adaletin tıpkı müzikte ve notalarda, bestelerde olduğu gibi ahlaki değerlerle orantılı olduğunu" belirtmektedir.104 O ayrıca müzik konusuna da eğilmiş ve bu konuda Risale fi ilmi'l-musiki105 adlı bir eser yazmıştır. Tusi'nin adına, Risale ağazi'l-enğam adında kayıtlı bir esere de rastlanmaktadır.106 İbn Vâsıl olarak meşhur Ebu Abdullah Cemaleddin Muhammed b. Selim b. Nasrullah'ın (ö. 1298), Tecridü'l-egani mine'l-mesalis ve'l-mesani107 adlı eserinin 1267 tarihinde Muhammed b. Muhammed Halebi tarafından yapılmış kopyası bilinen tek nüshadır. Kopyasına bakarak yazarın Suriye tarafında yaşadığı söylenebilir.

Adından çok söz edilen bir başka musikişinas ise Safiyyüddin Abdülmü'min Urmevî (ö. 1294) yüzyılın en önemli nazariyecilerindendir. Azerbaycan'da doğmuş olmakla birlikte küçük yaşta Bağdat'a gelip Abbasi halifesi Mustansır'ın (salt. 1226-1242) sarayına katip oldu. Bu sırada Abbasi halifeliği Selçuklu vassalı (Selçuklulara bağlı devlet) olmuş, Selçukluların verdikleri izin ile Abbasi sarayında da kös, davul, nakkare, zurna kullanan askeri müzik takımı nevbet vardı. Buradan Abbasi sarayında kullanılan müziğin Orta Asya etkisinde olduğu sonucu çıkarılabilir. Safiyyüddin, ünlü matematikçi ve ansiklopedist Nasıruddin Tusi'nin tavsiyesi (Uygun, s. 34) ile yazdığı Kitâbü'l-Edvâr108 adlı eserinde müzik nazari bilgilerini sistemli hale getiren ilk kişi olması sebebiyle "sistemci ekolün önderi" olarak kabul edilmektedir. Yaşadığı çevre Azerbaycan, Irak bölgesi olmuş, 1258'de Bağdat'ı yağmalayan Moğol istilasından kurtulmakla birlikte işlerinin kötü gitmesinin ardından borçları sebebiyle hapsedilmiş ve borçlu ölmüştür. Safiyyüddin'in eseri onbeş fasıldır. 1- notaların tizlik ve pestlikleri, 2- perdeler, 3- aralıklar, 4- Tenafür, 5- Mülayim, 6-Edvar ve oranları, 7- İki telli enstrümanlar, 8- Ud ve akordu, 9- Meşhur makamlar, 10- Makamların ortak yönleri, 11- Tabakalar, 12- Akordlar, 13- İka, 14- Makamların etkileri, 15- Müzikal uygulama. Eserdeki görüşleri Owen Wright incelemiş,109 eserin tamamını M. Nuri Uygun Türkçe'ye çevirip açıklamıştır.

Hayatı hakkında yine bilgi bulunmayan ancak kuzey İran bölgesinden olduğu anlaşılan Hasan b. Ali el-Hüseyni el-Yezdi'nin Kitab fi fenni'l-elhan adlı eseri müzikten bahseder.110 Bu mecmuanın baş tarafında Safiyyüddin'in edvarının yer alması, Hakani'nin şiiri ve Farabi'nin anılması yazarın en erken XIII. yüzyıl sonlarında yaşadığını gösterir. Bu risalede "sahib-i edvar"dan birkaç musiki cedveli ve

dairesi verilmektedir. Eserin içindekiler bir mukaddime iki fen ve bir hatimeden oluşmaktadır: Mukaddime: Bu ilme başlarken bilinmesi gerekenler, Birinci Mebhas: Bu ilmin sınırları ve konusu, İkinci Mebhas: Bu ilmin başlangıcı hakkında hendesi ve müteferrik bilgiler, Birinci Fen: Elhan hakkında iki maksaddır. Birinci maksad: Edvar hakkında iki mevriddir. Birinci mevrid: Edvarın cüzleri hakkında iki mevkıftır. Birinci Mevkıf: Basit cüzler iki marsaddır, Birinci marsad: Aralıklar (eb'ad), İkinci marsad: Cumû', İkinci Mevrid: Edvarın sureti hakkında iki marsaddır. Birinci marsad: Edvarın tertibi. İkinci marsad: Edvar hakkında iki matlabdır. Birinci matlab: Cetveller. İkinci matlab meşhur dairelerin isimleri ve halleri hakkında iki kavldir. Birinci kavl: Dairelerin isimleri. İkinci kavl: Dairelerin ortak nağmeleri. İkinci Mevkıf (Aslında bu kelime maksad olmalı): Aletlerin hükmü hakkında iki mevriddir. Birinci mevrid: Aletler ve desatin. İkinci mevrid: Ud'dan edvarın çıkarılması. İkinci Fen İka hakkında iki maksaddır. Birinci maksad: Bu fende usuller. İkinci maksad: İkalar. Hatime: Uygulamanın nasıllığı hakkında iki maksaddır. Birinci maksad: Uygulama halleri üzerine iki mevriddir. Birinci mevrid: İntikaller. İkinci mevrid: Havass-ı südud. İkinci maksad: Cüzi uygulamalar. Eserin sonu eksiktir.111 Hasan Yezdi gibi bölüm başlığı olarak XV. yy.'da yaşadığı bilinen Ali Şah b. Hacı Büke'nin müzik kitabında da "Marsad" kelimesini kullanması112 bu eserden etkilendiğini göstermektedir.

1175'de Nizamiye medresesi hocalarından müzik dersleri aldığı bilinen Kemaleddin İbn Yunus (ö. 1242) kendini daha çok kimya, geometri ve matematik sahasına vermişti.113 Muhtemelen matematikle ilgili eserlerinde müzik ilminden bahsetmiş olabilir. Basra'da yaşamış ünlü edebiyatçı Hariri'nin (ö. 1122) kendi döneminin toplum hayatını yansıtan Makamat adlı eserinde musiki izlerini görmek mümkündür. Eserinde ut (Makamat, s. 101, 407), müzikli ve danslı yaşama tarzı (s. 102, 139, 182, 263, 289, 330), bir hanendenin okuduğu şarkı (s. 182), güzel sesli şarkı söyleyen cariye (muganniye: s. 263, 330, 407), müzisyenlerden Emeviler zamanında yaşamış Mabed, İshak Musıli, Halife Mütevekkil'in sazendelerinden nayi Zünam (s. 139, 518-520), ünlü sufi ve hadisçi Abdullah b. Mübarek'den bir zamanlar udi olarak (s. 561) bahsedilir.

Bu yüzyılın önemli kaynaklarından olan biyografi eserlerini İbnü'l Kıftî (ö. 1248), İbn Ebû Usaybia (ö. 1270), İbn Hallikân (ö. 1282) ve İbn Fazlulah Ömeri (Schiloah, s. 355-356) yazmışlardır. İbnü'l Kıftî'nin Târîhü'l-hukemâ'sı fizikçi, filozof, astronom, hekim ve müzikle ilgilenen bilim adamlarından bahseder (Faruki, İslam Kültür Atlası, 477).

İbn Ebû Usaybia'nın Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ'sında daha önceki birçok teorisyen ve müzisyenin yanında kendi devrinde yaşamış Halepli Reşidüddin b. Halife (doğ. 1183) gibi teorisyen, udi ve şarkıcılardan bahseder. İbn Hallikân'ın Vefeyâtü'l-a'yân'ı da böyledir. Yazarlara göre alfabetik olan bu eserler Shiloah'ın listelediği müziğe dair yazılan eserleri zikrederler.114 İbn Fazlullah Ömeri'nin eserinin onuncu cildi müzikseverlerin biyografisidir. XIII. yy. başlarında Şam bölgesinde yaşamış olan Muh. b. Ahmed ed-Dımaşki (ö. 13 asır), Buluğu'l-mina fi teracimi ehli'l-gına (Dımaşk 1408/1988, DİA nr. 14.565; nr. 5836, s. 338-343) adlı eserinde müziği ve müzisyenlerin durumunu ve hayatlarını aktarmıştır.

İbn Bîbî'nin (ö. 1285'den sonra) Türkiye Selçukluları tarihini anlatan el-Evâmirü'l-Alâiyye adlı eserinde müzik ile ilgili bilgilere rastlamak mümkündür.115 Şam ve Kahire'de yaşamış olan İbn Hallikan (ö. 1282) da ünlü biyografi eseri Vefeyatü'l-a'yan'da116 Erbil bölgesinde yaşayan müzik ustası Cemaleddin Mahmud b. Abd el-Erbili'den bahseder.117 Erbil bölgesinde müziğin rağbet bulduğunu ve müziğin canlı olduğunu Ebu Abdullah Bedreddin Muhammed Hatib el-Erbili'nin (v. 1331) yazdığı Cevahirü'n-nizam fi ma'rifetil-enğam (1329'da yazılmıştır) adlı eserde göstermektedir.

Bilindiği kadarı ile XI-XIV. yy. arasında Anadolu'da yazılmış tercüme ve telif eserler arasında doğrudan müzik ile ilgili Türkçe bir esere rastlanılmamıştır. Bununla birlikte yukarda değindiğimiz gibi askeri müzik takımı nevbet ve nevbet çalgıları olan nakkare, zil, davul, boru Anadolu'ya Selçuklular tarafından getirilmiştir. Anadolu'da dervişlerin def, daire çaldıkları, mevlevilerin ney, rebab çaldıkları bilinmektedir. İcra edilen müzikler içinde saraya mahsus bir müzikle birlikte halkın icra ettiği bir tarzın olması kültürün devamlılığı ilkesine uygunluk göstermektedir. Nitekim günümüzde de söylenen Horasan'dan göç türkülerini söyleyen Türkmenlerin118 Selçuklular zamanında göç ettikleri, Anadolu'ya yerleştikleri bilinmektedir. Bahaddin Ögel'de Selçuklular arasında görülen sazların bütün Türk dünyasında görülen sazlarla aynı olduğunu, şaman davulu olarak bilinen deflerin her tarafta çalındığını vurgular. Türkiye Selçuklularında yetişen abdallar, bacıyan-ı rum olarak bilinen kadınlar veya Horasan erenleri olarak bilinen şeyhler, gezgin dervişler ilahi, nefes, türküler söyleyerek ahlaki değerleri öğretmeye ve toplumda yaymaya çalışırlardı. Onların çabaları ve yardımlaşma tekkeleri ile birçok Anadolu yerlisinin Müslüman olduğu söylenebilir.

XIII. yy.'da Türkiye Selçukluları zamanında yazılan eserler içinde muhtemelen müzik unsurları içeren ilk rüya tabiri kitabı II. Kılıçaslan adına Ebülfazl Hüseyin Tiflisi'nin yazdığı Kamilü't-tabir119 adlı eserdir. Selçuklu Tuğrul Bey ve Alparslan'a bağlı Cürcan ve Taberistan hükümdarı olan Keykavus b. İskender'in (ö. 1100?) Farsça yazdığı Kabusname adlı eserinde padişahlara yapılan tavsiyeler içinde eğlence meclislerinin nasıl olması gerektiğine, mutriblerin bilmesi gereken makam ve eğlence formlarına yer verilmiştir. Bu bilgileri çevirilerinde de görebilmekteyiz.120 Bu yüzyılda oluşan ancak daha sonra yazıya alınan Dede Korkut Hikayeleri, Oğuzname, Battalname, Ebu Müslim Horasani, Saltukname gibi destanlarda müziği ilgilendiren bazı bilgiler vardır. Bu gibi eserler yanında Kutadgu Bilig gibi Selçuklu toprakları dışında kaleme alınan eserler de Türk müzik terminolojisini önemli oranda aydınlatmaktadırlar. XIII. yüzyıl izlerini taşıyan ve bu dönemde Anadolu'ya geldiği bilinen fakat XV. yy. ikinci yarısında kaleme alınan destanlardan Dede Korkut Hikayeleri, Muharrem Ergin tarafından günümüz diline çevrilmiştir (İstanbul 1971). Dede Korkud'da müzik ögeleri için Orhan Şaik Gökyay neşri (1990), M. R. Gazimihal121 ve Ethem Ruhi Üngör'ün makalelerine bakılabilir.122

Türk kültürünün İtil-Ural, Kazan, Horasan'dan Anadolu'ya taşındığını gösteren birçok örnek bulunabilir. Günümüzde Türk Halk Müziği veya Aşık müziği olarak gelişen saz şairleri geleneği içinde olduğu gibi Horasan'dan göç türküleri bunu kanıtlamaktadır. Nazariyat eserlerinde tanımı yapılan Horasan makamının bu döneme ait olduğu sanılmaktadır. Yazılı metinler arasında daha sonraki bir tarihte yazılmış bir müzik nazariyatında123 yer alan, "gagasında yüz delik bulunan, öttüğü zaman her

deliğinden ayrı nağme çıkan, Hindistan'da bulunup binyıl yaşayan, ölürken acıklı nağmeler seslendirebilen Kaknüs adında bir kuş" hikayesi Selçuklu Dönemi sufi şairlerinden Feridüddin Attar'ın kitabında124 da yer alan bir müzik mitolojisidir. Hatta aynı yerde bir filozofun onunla düşüp kalkarak müziği icat ettiği de belirtilir.

Şüphesiz Selçukluların hükmettiği topraklarda bulunan toplumların da icra ettikleri müzikler vardı. Ateşe tapan Mecusiler, Yahudiler, Hıristiyanlar, Sabiler bunlardandır. Ancak müziği kaleme alanların bu devirde anlattıkları müzik literatüründe böyle bir ayrımı göremiyoruz. Bu arada elimizde bulunan belgelerle devamlı değişen nüfüs hareketleri ile gerek form, gerek enstrüman veya müzik açısından birbirlerinden etkilenen, icra edilen bir müziği diğerlerinden ayırmak imkansızdır. Bununla birlikte sultanların etrafında gördüğümüz müzisyenlerin, sultanların hoşuna giden ve onların çocukluklarından beri dinledikleri müzik türünde olması tabiidir.

Bu tür müziği icra eden müzisyenleri sadece Selçuklu toprakları ile sınırlı düşünmemek gerekir. Doğu müziğinin görüldüğü muhtemelen Selçuklu müzisyenlerin ve Gaznelilerin etkisi ile Hindistan'da eski Vedic ve Raga müziği üzerine XII. yy.'da yeni bir müzik akımı yaygınlaştı. Müslümanların fethetmesi ve bölgeye yerleşmesi ile gittikçe yayılan Türk ve İran etkili müzik daha sonra kurulan Delhi Sultanlarının (1202'dan sonra kurulan Memluk, Halaci, Tuğluk, Seyyid, Ludi hanedanları 1526'ya kadar hüküm sürdüler) koruması altına girdi. Aslen Orta Asyalı bir Türk ailesinden gelen Emir Hüsrev Dihlevi (ö. 1325) bu müzik anlayışında etkili olan bir isimdi.

Selçuklu İkonlarında Müzik

Taş kabartmalar, minyatür ve seramiklerde görülen resimler de müzik tarihçileri için birinci elden kaynak olarak değerlendirilmelidir. Minyatür sanatının en eski örnekleri Bağdat ve Şiraz'da yapılan eserlerdir. Bunlar

Makamat (Hariri'nin), Kelile ve Dimne, Varaka ve Gülşah adlı eserlerdir.

Selçuklu dönemlerinden kalma minyatürlü eserlerle birlikte seramik ve madeni tabaklar, taş oyma eserler de günümüze gelmiştir. XII. yy. sonları ile XIII. yüzyıl başlarında Selçuklu topraklarında yaşadığı kabul edilen ilk mekanik, otomatik kitabın yazarı Ebü'l-İz Cezerî'nin125 eserindeki birkaç otomatik makine müzik aleti ile ilgilidir. Ebül-İz el-Cezeri'nin, Kitabu'l-Cami' beyne'l-ilm'i, Artuklu Hükümdarı Melik Salih Nasrüddevle (bazı yerlerde Nasreddin Mahmud) için otomatik makineler üzerine 1205'de yazılmış olan bu eserin dördüncü bölümünde nefir, kös, def, zurna, çenk, daire, zil, nakkare, davulbaz çalanlardan oluşan takımların görüldüğü minyatürler ile düdük ve saz çalan iki otomatik makinenin de planı vardır. Kitap basılmış olmakla birlikte Türkiye'de yazmaları da vardır.126 Eserde bulunan minyatürlerden birinde çalpara, çift taraflı davul, ud, def, ney çalan bir grubun önünde elinde su dolu tası bir başka boş tasa akıtarak müzik yapan altı kişilik bir grup vardır.127 Otomatik saatlerden biri kayık içinde, ağzında boru tutan,bir adam şeklindedir. Kayığa belirli bir miktar su

dolunca adam boruyu öttürecek şekilde tasarlanmış, saatte bir çalar saat idi.[128] Bu eserdeki otomatik su saatlerinden biri İstanbul Teknik Üniversitesi tarafından yeniden yapılıp çalıştırılmıştı.

İskender konusunu ilk ele alanlardan ünlü Selçuklu şairi Nizami Gencevi'nin (ö. 1214) eserleri de birçok kez minyatürlenmiştir. Onun Hamse'sinin Şerefname ve İkbalname adlı beşinci ve altıncı kısımlarında bu konu işlenmiştir.[129] Bu eserin tercümesini yapan Ahmedi'nin XV. yy.'da minyatürlenmiş İskendername adlı eserinde çenk ve neyi anlatan bir bölüm vardır.[130]

Bunun dışında Selçuklulardan günümüze gelen ikonlar arasında elde bir de kabartma taş vardır. En geç XIII. yy.'la ait olduğu kabul edilen Selçuklu Devri'nde işlenmiş taş üzerine oyarak yapılmış bu kabartma tanbur/ut çalan bir adam/kadın figürü taşımaktadır. Bu kabartma taş bugün Berlin müzesindedir.[131]

Selçuklulardan kalma madeni veya seramik tabaklarda müziği içeren çizimler görülmektedir. Selçuklu Dönemi'ne ait bir madeni tabağın dibinde ut çalan bir adam figürü[132] kabartması görülmektedir. Selçuklular için önemli bir şehir olan Nişapur seramik tabak örneklerinin bulunduğu bir şehirdir. X. yüzyıla ait Nişapur'da bulunmuş bir seramik tabakta oynayan iki kadın figürünün Türkler olduğu sanılmaktadır.[133] Ele geçenler içinde XII. yüzyıl sonları ile XIII. yüzyıl başlarına ait iki resimli seramik vardır. Bunların birinde görülen iki kişiden kadın olan elinde kadeh tutarken karşısında duran adam çeng çalıp şarkı söylemektedir.[134] Selçuklu Devri seramiğinde de yine iki kişi vardır. Bunlardan biri ut veya iki telli kopuz çalmakta, diğeri dinlemektedir.[135] Aynı eserde bir hokka üzerine resmedilmiş oynayan kadınlar,[136] bir diğer seramik üzerinde def ve ney çalan iki kişinin yanında yine muhtemelen çeng çalan bir adam ve oynayan insanlar figürleri görülmektedir.[137]

XII. yüzyıl sonlarına ait İran'ın Rey şehrinde bulunmuş kenar figürleri def, ney, ut, çalpara gibi müzik aletleri çalıp oynayan kadınlar bulunan bir tabak,[138] XII. yüzyılın ikinci yarısına ait olup Kelekian koleksiyonunda bulunan siyah boya ile renklendirilmiş iki telli kopuz veya ut çalan Türk oturuşlu bir kadın figürlü kase,[139] Tar'a benzeyen telli bir müzik aletini çalan Türk oturuşlu kadın figürlü Rey'de bulunmuş bir sürahi[140] Kelekian koleksiyonu içindedir. Aynı tarzda resmedilmiş bir telli müzik aletini çalan kadın figürlü seramik tabak Berlin State Museum'da bulunmaktadır.[141] Aynı yüzyılda yapılmış Selçuklular Devri'ne ait çalpara ile oynayan biriyle resimlenmiş olan bir kase ise Sir Alan Barlow koleksiyonundadır.[142] Mısır'da hüküm süren Fatimiler zamanına ait Kahire Arap Müzesi'nde bulunan bir seramikte elinde ut tutan bir kadın figürü görülmektedir.[143] Walter Feldman, Music of the Ottoman Court adlı eserinde rebap çalan kadın minyatürünün görüldüğü bir Selçuklu çinisine yer vermiştir (Berlin 1996, s. 118).

XIII. yüzyıla ait Kirman'da ele geçmiş dört telli bir müzik aleti çalan Türk oturuşu denilen oturuşla bağdaş kurmuş kadın figürlü bir çini parçası Suriye'de bulunmuştur.[144] Rey-Sultanabad'da bulunmuş Viktoria and Albert Müzesi'nde XIII. yy.'a ait bir vazoda çeng çalan kadın,[145] Mrs. Hamilton Rice koleksiyonunda bir seramik bardakta def çalan kadın,[146] J. A. Barlow koleksiyonundaki Kaşan'da bulunmuş bir tabakta çalparasıyla oynayan çengi,[147] Metropolitian Museum'da bulunan bir hanende

kadın yanında ut çalan kadının resmedildiği tabak148 figürleri Selçuklular Dönemi'ne ait müziğin figürleridir.

1Selçuklular hakkında bk. Köymen, M. Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I-IV, Ankara: TTK yayını, 1992; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, VII-VIII. Cilt, İstanbul 1989, dipnotlarda DGBİsl. Tar., olarak gösterilecektir; Horasan için bk. Uslu, Recep, Horasan Tarihi, doktora tezi, 1997, Uludağ Üniversitesi.

2Uzunçarşılı, Medhal, s. 28; Köymen, Büyük Selçuklu İmpa., III, 88; DGBİsl. Tar. VII, 191-192.

3İbn Haldun, Mukaddime, II, 3-9; İbn Bibi, s. 168, 229 ve Aksarayi Tezkiresi'nden Millet Ktp., I, s. 138; II, s. 10, 67'nden naklen Uzunçarşılı, Medhal, Ankara 1970, s. 28; DGBİsl. Tar., VII, 192.

4DGBİsl. Tar., VIII, 362.

5Efdaleddin Kirmani, Bedayiul Ezman, s. 104; Muh. b. İbrahim, s. 116; DGBİsl. Tar., VII, 276.

6Nizamülmülk, Siyasetname, s. 162, 174.7 Ahmet b. Mahmut, Selçukname, İstanbul 1977, I, s. 10.

8Köymen, Büyük Selçuklu, III, 88.9 Köymen, Büyük Selçuklu, III, 88-89.10 Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İst. 1996, s. 29; II. Eyüpsultan Sempozyumu, s. 181.11Kitabül İnba, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 4229, vr. 15b'den Köymen, Büyük Selçuklu, V, 11.12 İbnül-Esir, X, 449'den Köymen, Büyük Selçuklu, V, s. 100.13 İbnül Cevzi, X, 5'den Köymen, Büyük Selçuklu, V, s. 121; Bukat için "nakkare" yerine Köymen'de geçen "trampetler" ifadesi yanlış olmalıdır.14 İbn Haldun, Mukaddime, trc. Zakir K. Ugan, İstanbul MEB yay. 1988, II, 3-9.15 Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 336; II. Eyüpsultan Sempozyumu, s. 181.

16 İbn Battuta, Seyahatname, trc. Şerif, II, s. 252-253; Turan, Selçuklular Tarihi, Ankara 1965, s. 296.

17 Osman Gazi'ye nevbet verildiğini birçok tarihçi kaydeder: Aşıkpaşazade, s. 98; Şükrullah, s. 52; Nişancı Mehmed, s. 344; Ali Tarihi, V, 29-30; Pakalın, Mehmed Zeki, "Mehterhane-i Hakani", Edebiyyat-ı Umumi Mecmuası, sy. 3, 1332, s. 72; Ataman, Sadi Yaver, "Mehterden Meytere", Musiki Mecmuası, sy. 244, 1948, s. 12; Sanal, Mehter Musikisi, s. 5; Üngör, Ethem, Türk Marşları, Ankara 1966, s. 10; Erendil, Mehter, s. 11; Özalp, Türk Musikisi Tarihi, I, 10-11; Anna Masala, La Banda Militiare Ottomana: Mehter, Roma 1978.18 TSMK, III. Ahmed, nr. 3469, nesih.19 Karatay, Arapça Yazmalar, III, 878'da tanımlanan bu eser Shiloah kataloğunda yoktur. Gazimihal, Askeri Mızıkaları hakkındaki eserinde bu eseri kaynak olarak kullanmıştır.20 Feridüddin Attar, Mantıku't-tayr, I, s. 187 "kimin davulu ve bayrağı varsa o derviş değildir, onun eline geçen şey sadece bir sesden ibarettir, bayrağı dalgalanır, davulu dövülür fakat davuldan çıkan ses bir akçe bile etmez"; II, 56 saltanat nevbeti vurmak.21 İbn Hallikan, Vefeyat, I, 437; DGBİTar., VIII, 80; İlk mevlid merasiminin

Selçuk beyliklerinden Erbil Atabeyi Muzafferüddin Kökböri tarafından yapıldığı da ileri sürülmüştür. Bk. Uludağ Üniv. İlah Fak. Dergisi, II/2, 1987, s. 75.22 Bezer, Gülay Ogün, Begteginliler, İst. 2000, s. 129-130.

23 Bezer, Begteginliler, s. 129-130; Fatımilerden başlayıp Osmanlılara kadar mevlitler konusunda bk. Ahmet Aymutlu, Süleyman Çelebi ve Mevlid-i Şerif, İst. 1995; Arapça ve Farsça yazılmış mevlitler için bk. Ayşe N. Pekolcay, Mevlid, Ankara 1993, s. 26.24 Köprülü Ktp., nr. 1631/7; Shiloah, 339.

25 Sülemî ve Risaleleri, çev. Süleyman Ateş, s. 28 ve 62 sema hakkındadır.

26 Allah Dostları, I-XII, İstanbul 1995.27 Hayatı için bk. Recep Uslu, “Dekkak”, DİA, IX, 112; Buna ilave olarak Hüner u merdüm, sy. 95, 1346, s. 30 türbesinin resmi; Yaşar Çoruhlu’nun makalesi: Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, VIII, 1997.28 Kuşeyri, er-Risâletü’l Kuşeyriyye, Kahire 1966; Türkçesi: çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1980; bir yazması: TSMK, nr. A. 1385, A. 1390, A. 1245.

29 Uslu, Recep, “Sultan II. Murad Devrinde Musiki”, Journal of the Academic Studies/Akademik Araştırmalar Dergisi, sy. 4-5, 2000, s. 458.30 Cami, Baharistan, çev. M. Nuri Gençosman, İstanbul 1958, s. 157; Aynı yerde bu bilginin Hariri’nin ünlü eseri Makamat’tan nakledildiği belirtilir.

31 DGBİsl. Tar., VIII, 377.32 Hayyam Rubaileri, haz. A. Gölpınarlı, İstanbul ts. nr. 41, 59, 119, 121, 132, 148, 161, 184, 302, 313.33 Hayyam Rubaileri, haz. Gölpınarlı, s. 146-147; Şemseddin Sami, Kamus-ı Alam, III, 2071.34 Gazzali’nin hayatı için bk. DİA, XIII, 489-534, Batı dünyasına etkileri: s. 533.

35 Gazzali, İhyau’l-ulumiddin, Bulak 1878, sema ve mus kısmı, II, 246-283; Türkçe çev. Ahmed Serdaroğlu, İst. Bedir yay., 1974, II, 677-751, sema kısmı; eserin tanıtımı için bk. Shiloah, 110-111; İTED, VII (1979); Faruki, İslam Kültür Atlası, 476; DİA, XIII, 523.

36 Sadi Şirazi, Bostan, s. 231.

37 Sadi Şirazi, Bostan, s. 154.

38 İbnü’l Kayserânî, Fî cevâzi’s sema, Kahire 1390/1970; Sühreverdî Ebû Necîb, Âdâbü’l mürîdîn, Haydarabad 1368/1948.39 İbnü’l Cevzî, Telbîsü iblîs, Kahire 1921, musiki kısmı: 120-121, 237-279; Faruki, İslam Kültür Atlası, 476; Shiloah, 164.

40 İbn Teymiyye Külliyatı, III, 364.

41 İbn Teymiyye Külliyatı, III, 363.

42 İbn Teymiyye Külliyatı, III, 291, 363.

43 M. Amare, el-İslam ve'l-fününü'l-cemile, Beyrut-Kahire 1411/1991, s. 237-282; Faruki, İslam Kültür Atlası, 478.

44 İbn Teymiyye, Fetava (Bu eserindeki musiki meclisleri, sema ve sufiler hakkında görüşlerin değerlendirilmesi için bk. Mustafa Kara, "İbn Teymiyyenin Tasavvuf Istılahlarına Bakışı", Uludağ Üniv. İlah Fak Dergisi, sy. 1, 1986, s. 59. İbn Teymiyye'nin müzik hakkındaki görüşlerini Fadlou Shehadi de incelemiştir: Fadlou Shehadi, Philosophies of Music in Medieval Islam, Leiden 1995, s. 95 vb.

45 Mustafa Kara, "İbn Teymiyyenin Tasavvuf Istılahlarına Bakışı", Uludağ Üniv. İlah Fak Dergisi, sy. 1, 1986, s. 59; J. R. Michot, Musique et danse selon Ibn Taymiyye, Paris 1991.

46 Bu kitap ansiklopedik bir eser olup tanıtımı için bk. İTED, VII, 1979; Türkiye yazması: Süleymaniye Ktp., Yeni camii, nr. 1004; TSMK, A. 2421, EH 1509, R. 1061; Shiloah, 298-299.

47 Faruki, İslam Kültür Atlası, 477.

48 Bkz. Seyyid Hüseyin Nasr, İslam Sanatı ve Maneviyatı, s. 207 vd.; S. H. Nasr, "Islam and Music: The Views of Ruzbahan Baqli", Studies in Comp. rel., 10 (1976), s. 37-45.

49 Ruzbihan Bakli, Meşrebü'l-ervah, haz. M. Nazif Hoca, İstanbul 1973, s. 276'de 36. fasıl.

50 İbn Kesir, el-Bidaye, Beyrut 1966, XII, 279.

51 Shiloah, 338; Eserin Türkçe tercümesi: Hasan Kamil vdğr., İstanbul 1992.

52 Shiloah, 151-154; İbnül Arabi'nin Futuhatül Mekkiyye adlı eserinden Shehadi, s. 161.

53 Uslu, Recep, "Sultan II. Murad Devri'nde Musiki", Journal of the Academic Studies/Akademik Araştırmalar Dergisi, sy. 4-5, 2000, s. 458.54 Mesela XIII. yy.'da ortaya çıkan ve adı "Devse" olarak bilinen Sa'diyye tarikatına ait bir tür sufi töreni Mısır'da ortaya çıkmış, Suriye'ye yayılmış ve XIX. yy. sonuna kadar yapılmasına devam edilmiştir. Recep Uslu, "Devse", DİA, IX, 253-254.55 DGBİsl. Tar., VIII, 153; Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 115-116.56 Zekeriyya Kazvini, Asarül bilad, nşr. Wüstewnfeld, Göttingen 1848, s. 357.57 Gölpınarlı, A., Mevlana'dan Sonra Mevlevilik, İstanbul 1983, s. 455; Atasoy, M. Cahit, "Türk Musikisi Konservatuarı olan Mevlevihaneler", Türk edebiyatı, II/14, 1973, s. 36-37; Ali Rıza Avni, "Mevlevi Musikisi", Aydınlık, IV/32, 1964, s. 9-10; M. Uğur Derman, "Mevlevilikte Musiki", Boğazici, II, 1982, s. 25.58 Mansuroğlu, Mecdud, "Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Başlama ve Gelişmesi", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, IV/3, İstanbul 1951, s. 218, 220.59 Kara, Mustafa, Tasavvufi Hayat, İstanbul 1980, s. 16.

60 Ebü'l-Kasım Tafadduli, Sema-ı Dervişan, s. 178-196, 213-218.

61 İbn Battuta, Seyahatname (çev. M. Şerif), İstanbul 1330, I, s. 313, 340; Torun, Ali, Türk Edebiyatında Türkçe Fütüvvetnameler, s. 13-14.

62 Bayram, Mikail, Bacıyan-ı Rum: Selçuklularda Genç Kızlar Teşkilatı, Konya 1987.

63 Ebu Abdurrahman Sülemi (ö. 412/1021), Risale Fis Sema, Köprülü Ktp., nr. 1631/7, vr. 131-138.

64 Atasoy, M. Cahit, "Yunus Emre ile Türk Musikisinin İlgisi", Türk Edebiyatı, 1/5, İstanbul 1972, s. 29-30, 50.

65 Yunus Emre Divanı, haz. M. Tatçı, Ankara 1990, I, 191; II, 308.

66 İbn Haldun, Mukaddime, II, s. 8-9; DGBİsl. Tar., VII, 278; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara TTK yay. 1995, s. 507.

67 Türkiye Selçuklularında bahçeler: Scott Redford, Landscape and the State in Medieval Anadolia: Seljuk Gardens, Oxford 2000.68 Köprülü, M. Fuat, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, İstanbul 1986, s. 75, 79, 84-86, 180, 181-182.69 İbn Haldun, Mukaddime, II, 370, 371, 372.

70 İbn Haldun, Mukaddime, II, 370, 371, 381.71 Sümer, Faruk, Oğuzlar, İst 1980, s. 47.

72 Ebülferec Tarihi, Ankara 1950, s. 315.73 Nizamülmülk, Siyasetname, s. 114, 156.

74 Nizamülmülk, Siyasetname, s. 167-68.75 Nizamülmülk, Siyasetname, s. 220, 271.

76 Sadi Şirazi, Bostan, s. 171-172.77 Sadi Şirazi, Bostan, s. 190.

78 İbn Bâbe, Re'smâlü'n-nedîm/Nedim'in sermayesi, Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 234, vr. 135b-138a; Nuruosmaniye Ktp., nr. 3296; Ahmet Suphi Furat, "İbn Babe'nin Resmal en-Nedim Adlı Eseri", Nihad M. Çetin'e Armağan, İstanbul 1999, s. 208.79 Feridüddin Attar, Mantıkut tayr, I, 60, 187.

80 Feridüddin Attar, Mantıkut tayr, II, s. 7.

81 Nizami Gencevi, Mahzen-i Esrar (çev. M. Nuri Gencosman), Ankara 1946, s. 50, 53, 54, 81, 98, 106, 137.

82 Turan, Osman, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Ankara: TTK yay., 1958, s. 37, 34-35. vesikalar: s. 44-46.83 İbn Bibi, el-Avalimül alaiyye, tıpkıbasım Ankara 1956, s. 179, 233; Bu eserin Türkçesi: Anadolu Selçuki Devleti Tarihi, trc. M. Nuri Gençosman, Ankara 1941.

84 İbn Bibi, el-Avalimül alaiyye, s. 120.

85 İbn Bibi, el-Avalimül alaiyye, tıpkıbasım, s. 88, 181, 194, 211, 267, 289, 298, 408, 410, 460, 473, 556, 573; Ayrıca bk. Ahmed b. Mahmud, Selçukname, haz. Erdoğan Merçil, s. 123, 157 ve türlü yerler.

86 Merçil, Erdoğan, Türkiye Selçuklularında Meslekler, Ankara 2000, s. 128-129.

87 Merçil, Meslekler, s. 130-131.88 Merçil, Meslekler, s. 135.

89 Merçil, Meslekler, s. 136-142.90 Ögel, Bahaddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, IX. Cilt (Ankara 1987) tamamı Uygurlardan Osmanlılara müzik aletleri konusundadır; M. R. Gazimihal'in de Türk Ötkü Çalgıları, Ankara 1975; a. y., Ülkelerde Kopuz ve Tezeneli Sazlarımız, Ankara 1975; a. y., Türk Vurmalı Çalgıları, Ankara 1975.

91 İsmail Hami Danişmend, Türklük Meseleleri, İstanbul 1983, s. 225-228.

92 Süleyman Ergüner nüshasından yararlandık.

93 Uslu, "Sultan II. Murad Devri'nde Musiki", Journal of the Academic Studies, sy. 4-5, 2000, s. 458.

94 DGBİsl. Tar. VIII, 358, 370; Uzunçarşılı, Medhal, 61.

95 İbn Sina, Kitâbü'ş Şifa, haz. Ahmed Fuad el-Ahvânî-Mahmud Ahmed el-Hıfnî, Kahire 1956; Fransızca çev. d'Erlanger, La Musique Arabe, III, Paris 1938; a. e., haz. Zekeriyya Yusuf, Kahire 1376/1956. Felsefî açıklamalar ile tıbbi tecrübelerini de aktardığı çoğunluğu itibariyle bir tıp ansiklopedisi olan Kitâbü'ş Şifa adlı eserinin Riyâziyyât kısmının bir bölümünü musikiye ayırmıştır. İbn Sina, Kitâbü'ş Şifa'da çeşitli ilimlerden tıp, mantık, felsefe gibi ilim konuları üzerinde yoğunlaşan bölümlere ayrılmıştır. Riyâziyyât (Matematik) ilimlerinin üçüncü alt bölümü Cevâmiu ilmi'l-mûsîka adını taşıyan musiki ile ilgili bu kısımda yer alan konu başlıkları altı makaledir: 1. Makale: ses, sesin oluşumu, armoni bilgileri, bestenin oluşumu, müzik biliminin kısımları, aralıklar konusuna giriş, 2. Makale: Aralıkların çeşitleri, aralarındaki ilişki, 3. Makale: cinsler ve çeşitleri, 4. Makale: cumu' (sistemler), melodi yapımı ilmi (intikal), 5. Makale: ika, ölçü, şiir ve vezinleri, 6. Makale: bestenin yapılışı (telifül elhan), musiki aletleri ve perdeler hakkında bilgiler: telli aletlerden barbat ve tunbur, şahrud, sanc, şilyak, rebab, nefesli aletlerden mizmar, yera', surnay, mizmarül cereb, diğer enstrümanlardan sanc çini, santur. Shiloah, 215-216; İbn Sina Kitâbü'n Necât adlı eserinde de bu bilgilere benzer ifadeler kullanır. Shiloah, 213.96 Manisa Halk ktp., nr. 1705, vr. 90b-92a; Shiloah, 296.

97 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1759, vr. 150b-153b, talik, kopya tar: 732/1331, eserin tamamı 183 vr.

98 Hasan b. Ahmed b. Ali el-Katib, Kitabu Kemali Edebi'l-Ğına (nşr. Mahmud Ahmed el-Hıfni), Kahire 1975, 146 s. Bu eserin Zekeriyya Yusuf tarafından yapılmış bir neşrinin tanıtımı için bk.

el-Mevrid, II/2, s. 101-154; Bir yazması nesih yazıyla 121 vr., TSMK, nr. R. 1729, istinsah tarihi 625/1228'de Sincar'da Yusuf el-Meleki el-Eşrefi tarafından kopyalanmıştır; Shiloah, 126.99 Faruki, İslam Kültür Atlası, 475.

100 Danişpejuh, Hüner u merdüm, sy. 151, 1354, s. 49.

101 Shiloah, 125.102 Shehadi, Philosophies of Music in Medieval Islam, Leiden 1995.

103 Abbas Muhammed, Tasnifü'l-ulum beyne Nasreddin Tusi ve Nasreddin el-Beyzavi, Beyrut 1996, s. 40; Tusi için ayrıca bk. Karakaş, s. 383.

104 Tusi, Ahlak-ı Nasıri, haz. Mücteba Minovi, Tahran 1364, s. 131, 132. Bu eser Ahlak-ı Muhteşemi olarak da bilinmektedir.105 Tusi, Risale fi ilmil musiki, haz. Zekeriyya Yusuf, Kahire: Darül kalem, 1964; Faruki, İslam Kültür Atlası, 477.

106 Süleymaniye Ktp., mikrofilm, Fatih, nr. 5426/12, vr. 123-130.

107 Kahire 1376/1957. Süleymaniye ktp., Ayasofya, nr. 3114, 248 vr.; Shiloah, 226.

108 Safiyyüddin Abdülmümin, Kitâbü'l Edvâr, haz. Fuat Sezgin, Frankfurt 1984.

109 Wright, Owen, The Modal System of Arab and Persian Music: A. D. 1250-1300, Oxford 1978, Safiyyüddin: s. 79-94; M. Nuri Uygun, Safiyyüddin Abdülmümin ve Kitabül Edvarı, İstanbul 2000.

110 Süleymaniye Ktp., Fatih, 3661, vr. 40-45, talik; Danişpejuh'ta bu manzum eserin yazarının adı Hüseyin'dir, vr. 20b-42b şeklindedir: Danişpejuh, Hüner u merdüm, sy. 151, 1354, s. 61-62; Hüner u merdüm, sy. 152, 1354, s. 67-68.

111 Danişpejuh, Hüner u Merdüm, sy. 152, 1354, s. 67-68.

112 Ali Şah b. Hacı Büke'nin edvarı XV. yy. sonu. Bu eser Ahmet Çakır tarafından doktora tezi olarak hazırlandı.113 DİA, XX, 452.114Shiloah, 142-145, 190-191, 195.

115 İbn Bibi, el-Evâmirü'l Alâiyye (çev. Mürsel Öztürk), I-II, Ankara 1996; Özaydın, Abdülkerim, "İbn Bîbî", DİA, XIX, 379-381.116 İbn Hallikan, Vefeyatü'l-a'yan, Bulak 1855; Beyrut 1968-1971, VII cilt.; Faruki, İslam Kültür Atlası, 477.117 İbn Hallikan, Vefeyat, I, 148; başka bir baskı, II, 89-90.

118 Horasan Türküleri: Anadoluya göç eden Türkmenler türkülerinde Horasan'dan göçlerinin hikayelerini aktarmaktadırlar. Bunlara "iskan veya göç türküleri" de denir. Bununla birlikte çeşitli nefeslerde Horasan pirlerinden, Horasan illerinden de bahsedilir. Gölpınarlı, Alevi Bektaşi Nefesleri, sonundaki notalar içinde; Duygulu, Melih, "Gaziantep'te Barak Türkmenlerinin İskan Havaları", Türk Halk Kültürü Araştırmaları, 1991/2, s. 31.119 Karakaş, s. 354.

120 Uslu, “Sultan II. Murad Devri’nde Musiki”, Journal of the Academic Studies, sy. 4-5, 2000, s. 457.

121 Ülkü Mecm., sy. 71, Ocak 1939; Gazimihal, M. R., Ülkelerde Kopuz, Ankara 1975, s. 42; Musiki Mecmuası, sy. 309, 1975, s. 13.122 Üngör, E. Ruhi, “1300. Yılında Dede Korkut”, Musiki Mecmuası, sy. 467, 2000, s. 5 vb.123 XV. yy.’da Türkçe müzik eserlerinden olan Anonim Ruhperver, yedi bab üzere yazılmıştır. Başında makamların, avazelerin icadı hakkında söylenenleri Adem peygambere kadar uzatır. Müzik mitolojisi için en ilginç bilgiyi ise yine bu eserde buluruz. Bu eser Hindistan’da bin yıl yaşayan burnu üç yüz altmış altı delikli bir kuştan bahseder. Bu kuş öttüğü zaman burnundaki bu deliklerden insanları mest eden bir müzik çıkarmış.

124 Feridüddin Attar, Mantıkut tayr, II, s. 4-5.125 Sadettin Ökten, “Cezerî”, DİA, VII, 505.

126 Ebül-İz Cezeri, el-Câmi Beyne’l İlmi ve’l Ameli’n Hafi, Halep 1979; tıpkıbasım Ankara: Kültür Bakanlığı yay. 1990, s. 10, 59, 193; Shiloah, 96-98.127 Ebül-İz Cezeri, el-Câmi Beyne’l İlmi, tıpkıbasım 1990, s. 174.128 Karakaş, Mahmut, Müsbet İlimde Müslüman Alimler, Ankara 1991, s. 337; Bilim Teknik, sy. 110, s. 1-3.

129 Ünver, İsmail, Ahmedi ve İskendername, s. 10.130 Ünver, İsmail, Ahmedi İskendername, vr. 25a. Der sıfat-ı çeng ve der sıfat-ı nay.131 İbn Bibi, Ahbar-ı Selaçıke-i Rum, eklerle haz. Muhammed Cevad Meşkur, ekler, kısmında resim s. 58.132 Türk Dünyası Kültür Atlası Selçuklu Dönemi I, İstanbul 1997, s. 51.133 Grube, Islamic Pottery, s. 83, no. 142.

134 Atıl, Freer Gallery of Art, s. 94; Pope, A Survey of Persian Art, X, s. 652.

135 Atıl, Freer Gallery, s. 96.136 Atıl, Freer Gallery, s. 102.

137 Atıl, Freer Gallery, s. 117138 Fehervari, Islamic Pottery, s. 100, no. 120, pl. 52.

139 Lane, Early Islamic Pottery: Mesopotamia, Egypt and Persia, s. 36, pl. 49/b.

140 Lane, Early Islamic Pottery, pl. 56/c.141 Lane, Early Islamic Pottery, pl. 55/a; Pope, A Survey of Persian Art, X, s. 633/a.142 Lane, Early Islamic Pottery, s. 36, pl. 49/a.

143 Lane, Early Islamic Pottery, s. 21, pl. 27.144 Grube, Islamic Pottery, s. 269, no. 213.

145 Pope, A Survey of Persian Art, X, s. 646.146 Pope, A Survey of Persian Art, X, s. 666.

147 Pope, A Survey of Persian Art, X, s. 750/a.148 Pope, A Survey of Persian Art, X, s. 711.

Abbas Muhammed, Tasnifü’l-ulum beyne Nasreddin Tusi ve Nasreddin el-Beyzavi, Beyrut 1996.

Ahmet b. Mahmut, Selçukname (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ts. (1977).

Asım, Necib, “Selçukilerin Musikisi”, Ma’lumat, sy. 112, İstanbul 1897.

Atasoy, M. Cahit, “Türk Musikisi Konservatuarı Olan Mevlevihaneler”, Türk Edebiyatı, II/14, 1973, s. 36-37.Atıl, Esin, Freer Gallery of Art, Washington 1973.

Bezer, Gülay Ogün, Begteginliler, İstanbul 2000.

Danişmend, İsmail Hami, Türklük Meseleleri, İstanbul 1983.

Danişpejuh, Hüner u merdüm, sy. 151, 1354, s. 61-62; sy. 152, 1354, s. 67-68.

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1989, I.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, VII-VIII. Cilt, İstanbul 1989.

Duygulu, Melih, “Gaziantep’te Barak Türkmenlerinin İskan Havaları”, Türk Halk Kültürü Araştırmaları, 1991/2, s. 31.

Ebül-İz Cezeri, el-Câmi Beyne’lİlmi ve’l Ameli’n Nafi, Halep 1979; tıpkıbasım Ankara: Kültür Bakanlığı yay. 1990.

Ebü’l-Kasım Tafadduli, Sema-ı Dervişan der Terbiyyet-i Mevlana, Tahran 1991.

Erendil, Muzaffer, Dünden Bugüne Mehter, Ankara 1992.

Farmer, H. G., A History of Arabian Music, London 1929; a. y., “Music of the Pars”, A Survey of the Persian Art (ed. A. U. Pope), Tahran 1977, VI. Cilt.

Faruki (el-), İsmail Râci-Luis Lâmie, İslâm Kültür Atlası (çev. Mustafa Okan-Zerrin Kibaroğlu), İstanbul 1991.

Fehervari, Geza, Islamic Pottery, London 1973.

Feridüddin Attar, Mantıku’t-tayr (çev. A. Gölpınarlı), I-II, İstanbul 1990.

Gazimihal, M. Ragıp, Türk Askeri Muzıkaları Tarihi, İstanbul 1955.

Gölpınarlı, A., Mevlana’dan Sonra Mevlevilik, İstanbul 1983.

Grube, Ernest J., Islamic Pottery, London 1976.

Hariri, Makamat (çev. Sabri Sevsebil), İstanbul 1991.

İbn Battuta, Seyahatname (çev. M. Şerif), İstanbul 1333.

İbn Bibi, el-Avalimül alaiyye, tıpkıbasım Ankara 1956; eserin Türkçesi: Anadolu Selçuki Devleti Tarihi (çev. M. Nuri Gençosman), Ankara 1941.

İbn Bibi, el-Evâmirü'l Alâiyye (çev. Mürsel Öztürk), I-II, Ankara 1996; İbn Bibi, Ahbar-ı Selaçıke-i Rum (eklerle yayına haz. Muhammed Cevad Meşkur), Tahran 1350 hş.

İbn Haldun, Mukaddime (çev. Zakir K. Ugan), İstanbul MEB yay. 1988.

İbn Kesir, el-Bidaye, Beyrut 1966.

İbn Teymiyye Külliyatı (çev. M. Sait Şimşek v. dğr.), İst. 1988, I-III.

Köymen, M. Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Ankara 1992; V, Ankara 1993.

Lane, A., Early Islamic Pottery: Mesopotamia, Egypt and Persia, London ts.

Mansuroğlu, Mecdud, "Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Başlama ve Gelişmesi", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, IV/3, İstanbul 1951.

Merçil, Erdoğan, Türkiye Selçuklularında Meslekler, Ankara 2000.

Nizamülmülk, Siyasetname (haz. Mehmet Altay Köymen), Ankara: Kültür Bakanlığı yay. 1982.

Nizami Gencevi, Mahzen-i Esrar (çev. M. Nuri Gencosman), Ankara 1946.

Ögel, Bahaddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, IX. Cilt, Ankara 1987.

Özalp, M. Nazmi (derl.), Türk Musikisi Tarihi, I-II, Ankara 1986.

Pope, Arthur U. (ed.), A Survey of Persian Art, X, London 1938.

Ruzbihan Bakli, Meşrebü'l-ervah (haz. M. Nazif Hoca), İstanbul 1973.

Sadi Şirazi, Bostan ve Gülistan (çev. Kilisli Rifat Bilge), İstanbul 1978.

Sanal, Haydar, Mehter Musikisi, İstanbul 1964.

Shehadi, Fadlou, Philosophies of Music in Medieval Islam, Leiden 1995.

Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1996.

Turan, Osman, Selçuklular Tarihi, Ankara 1965.

Turan, Osman, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Ankara: TTK yay., 1958.

Tusi, Ahlak-ı Nasıri (haz. Mücteba Minovi), Tahran 1364.

Türk Dünyası Kültür Atlası Selçuklular Dönemi 2, Ankara 1997.

Uludağ, Süleyman, İslâm Açısından Mûsikî ve Semâ, Bursa 1992.

Uslu, Recep, “Sultan II. Murad Devri’nde Musiki”, Journal of the Academic Studies/Akademik Araştırmalar Dergisi, sy. 4-5, 2000, s. 458.

Uygun, M. Nuri, Safiyyüddin Abdülmümin ve Kitabül Edvarı, İstanbul 2000.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Medhal, Ankara 1970.

Wright, Owen, The Modal System of Arab and Persian Music: A. D. 1250-1300, Oxford 1978.

OTUZÜÇÜNCÜ BÖLÜM, ANADOLU'NUN FETHİ VE TÜRKLEŞMESİ

Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi / Prof. Dr. Mustafa Kafalı [s.177-193]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Onbirinci Yüzyıl Türk tarihinin en mühim dönüm noktası olarak kabul edilir. Zirâ bu zamana gelinceye kadar Orta Asya'dan batıya doğru gelişen Türk fütûhat geleneği, yedi yüzyıl boyunca hep Hazar ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları takip ederek Tuna havzasına uzanmıştı. Ancak Hazar ve Kara Denizlerin kuzeyinden Balkanlara doğru fütûhatları yapan bu Türk kavimlerinden bilhassa Hunlar, Sabarlar ve Hazarlar, Derbent üzerinden Ön Asya'ya girerek Azerbaycan ve Anadolu'yu da ellerinde tutmaya çalışacaklardır. Hunlar, 350 yılında İtil'den Kuzey Kafkasya'ya uzanan Alan ülkesini işgal ettiler. Daha sonra Derbent üzerinden inerek Azerbaycan ve Anadolu'ya 359 ve 373 yıllarında iki defa akın yaptılar. Urfa (o zamanki adıyla Edessa) Piskoposu Efraim'in nakline göre "Onlar Ye'cüc Me'cuc süvarileridir. Atlarıyla fırtına gibi uçarlar. Onlara hiç kimse karşı koyamaz" demektedir.1 Daha sonra 396 ve 398 yıllarında Basık ve Kursık adlı iki Hun kumandanının idaresindeki Hun süvarileri, yine Derbent üzerinden Azerbaycan yoluyla Doğu ve İç Anadolu'ya girdiler. Hatta daha sonra Suriye ve Filistin'e kadar ilerlediler. Sahildeki Sayda ve Sur şehirlerine de baskın vererek, geldikleri yoldan geri döndüler.2 Bu durum Hunların halefi olan Sabarlar zamanında da devam etmişti. Prokopios'un nakline göre Bizans İmparatoru Anastasius zamanında, Belek Han idaresindeki Sabarlar, 516 yılında Derbent üzerinden Azerbaycan yoluyla Anadolu'ya girdiler. Doğu ve Orta Anadolu'yu tamamen istilâ ederek yağmaladılar. Ancak I. Jüstinyanus, 528 yılında onlarla sulh yaparak Sabar akınlarını durdurabilmişti.3 557 yılında Avar darbesiyle sarsılan Sabarlar'ın bir kolu olan Hazarlar, Kök-Türk Kağanlığı'na bağlı olarak Karadeniz'in kuzeyinde Özü Irmağı'na kadar uzanan ülkelerde tarih sahnesine çıkmışlardı. VII. Yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'ya inmeye başladılar. 629 yılında Tiflis başta bütün Güney Kafkasya'yı ve Azerbaycan'ı ele geçirdiler. Hatta Sasanî devletini sarsarak İslâm orduları önünde onları yemlik haline getirdiler.4 Zaman zaman Emeviye orduları, bu bölgeyi ele geçirmişlerse de Hazarlar yüz yıldan fazla bölge için mücadele etmişlerdir. Bu bölgenin İslâm kontrolüne katî olarak girişi ancak Abbasiye döneminde olacaktır.

Abbasiye dönemi Türklerin İslâm içinde yer almaya başladıklarını göstermektedir. Yalnızca Türklerden meydana gelen orduların kurulduğu; Vasıf et-Türkî, Karınoğlu Fazl, Ferec et-Türkî, Anuçur et-Türkî, Bilge-Çur, Togan oğlu Ahmet, Sabit et-Türkî, Burdu oğlu Rüstem, Kayı oğlu Ahmet ve Afşın gibi kumandanların idaresinde VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren IX. yüzyıl sonlarına kadar Anadolu'nun ve Bizans'ın zorlandığı dönem olacaktır. Böylece Anadolu, Türkler tarafından yalnızca tanınan ve bilinen bir ülke olmaktan çıkmış vatanlaştırılması emel haline gelmiştir. Batı Hunlarının 374 yılında başlattığı ve bu günkü Avrupa'nın hudutlarının belirlendiği Büyük Kavimler Göçü hareketinin sonunda İtil boyu, Hazar Denizi'nin Kuzeyi, Kafkasya, Karadeniz'in kuzeyindeki ovalar, Tuna boyları ve Balkanlara kadar bütünüyle vatanlaşacaktır. İç Asya'dan kopup gelen Hunlar, Sabarlar, Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler, Oğuzlar (Avrupa dillerinde "ğ" sessizi olmadığı için bu Türk ilinin adı

Avrupa kaynaklarında “Uz” şeklinde geçer) ve Kıpçakların aynı yolu takip etmeleri, bu hareketin bir gelenek haline geldiğini söyleyebilmek için yeterlidir. Ancak yedi yüz yıl devam bu hareket XI. Yüzyılda istikamet değiştirecektir.

1040 yılında vuku bulan Dandanakan meydan muharebesinden sonra, Oğuzlar (Türkmenler) büyük bir zafer kazanmışlardı. Bu zaferden sonra gittikçe büyüyen dalgalar halinde gelişen “Büyük Oğuz Göçü” Selçuklu ailesinin başkanlığında Ön Asya, Azerbaycan ve Anadolu’ya yönelecektir. Yedi yüz yıl boyunca devam eden Karadeniz’in kuzeyinden Balkanlara iniş dalgaları bu defa yön olarak değil, fakat mekân olarak XI. Yüzyılda bu defa Hazar Denizi’nin güneyinden Ön Asya, Azerbaycan ve Anadolu’ya yöneliş hareketi başlamış olacaktır. Fakat bu defa Balkanlara geçiş yine ihmal edilmeyecek, Boğazlar üzerinden Balkanlara geçilerek büyük fütûhat hareketi tekrar Tuna boylarına ulaşacaktır. Bu bakıma XI. Yüzyıl Türk tarihinde bir dönüm noktası olarak görülmelidir.

Anadolu Türklerinin ataları olan Oğuz Türkleri, Anadolu’ya gelmezden önce Seyhun “Sir Derya” boylarında yaşamakta idiler. 930’lardan sonra Selçukluların atası Selçuk Bey’in önderliğinde başlayan İslâmiyete giriş hareketi ile Oğuzlar, Samanîler devletinin hakimiyetindeki Mâverâünnehir bölgesine inmeye başlayacaklardır. Bilhassa Buhara ve daha sonra da Horasan bölgelerine doğru gelişen bu sızma hareketi Samanîler devleti yıkılmazdan önce olmuştur.5 X. Yüzyılın nihayetinde Samanîler devletinin yıkılması üzerine bu devletin toprakları üzerinde hakim olan Karahanlılar ve Gazneliler arasında sıkışan Oğuzlar, bilhassa Gazneliler ile mücadeleye gireceklerdir. XI. Yüzyıla girerken başlayan bu çatışma ve baskılardan yılan Oğuzlar, rahat ve huzur içinde oturabilecekleri yeni bir yurt, yani vatan aramak mecburiyetinde kalacaklardır.6 Zira eski Oğuz yurduna dönmeleri artık mümkün değildi. Çünkü bu boşalttıkları yerlere İrtiş boyunda oturan Kıpçaklar gelerek yerleşmişlerdi. Bu münasebetle 1016 yılında Selçuk Bey’in torunu Çağrı Bey’in 3000 kişilik Oğuz (Türkmen) süvarisi ile Gazneli hakimiyetindeki Horasan üzerinden Azerbaycan ve Doğu Anadolu’ya kadar uzanan gazâ seferi, aranan vatanın bulunmasına imkân vermişti.7 Bu Oğuz akınını tasvir eden Urfalı Mathieu ve Süryani Mihael’in nakillerine göre “ok ve yay kullanan uzun saçlı Oğuz atlıları bölge insanlarını şaşkına çevirmişti.”8 Çağrı Bey, bu gazâ akınını tamamladıktan sonra yine Gazneli ülkesini baştan başa geçerek ve Gazneli takibinden sıyrılmak suretiyle yurduna dönebildi. Çağrı Bey’in dönüşü Tuğrul Bey’e ve diğer Oğuz beylerine yeni bulunan müstakbel vatanın haberini getiriyordu. Zira Çağrı Bey, “Bu ülkede bize karşı koyacak herhangi bir kuvvete rastlamadım” derken, Karahanlılar ve Gaznelilerin baskısından bunalan Oğuz beylerine Azerbaycan ve Anadolu’nun vatan haline getirilebileceğini bildirmekteydi. Ancak Oğuzlara, Azerbaycan ve Anadolu yolunun açılması, Çağrı Bey’in hem gazâ ve hem de keşif mahiyetindeki bu akınından yirmi dört yıl sonra mümkün olacaktır. Çağrı Bey bu keşif seferini yaptığı zaman Oğuzların başında İsrail Arslan Yabgu bulunmaktaydı. Ancak onun 1025 yılında Gazneli Sultan Mahmut tarafından hile ile esir edilmesi Oğuzlar ile Gazneliler Devleti’nin arasını iyice açmıştır. Bundan sonra mücadele şiddetlenmiş ve 1040 yılına kadar Selçuklu-Gazneli çatışması hiç ara vermeksizin devam etmişti. 1040 yılında Tuğrul ve Çağrı beyler kumandasındaki Oğuz, diğer bir deyişle Türkmen ordusunun Dandanakan’da Gazneli ordusunu perişan etmesiyle Ön Asya ve Anadolu’nun yolu, artık Oğuz Türklerine açılmış oluyordu. Çünkü bu zafere kadar bütün İran

ülkesini elinde bulunduran Gazneli Sultanlığı, gazâ için bile olsa Selçuklu Türkmenleri'nin Anadolu'ya hükmeden Bizanslılar üzerine sefer yapmalarına engel teşkil etmekteydi. Nitekim Dandanakan zaferinden sonra Oğuz ilinin 24 boyuna mensup Türkmen boyları ve oymakları kütleler halinde ve gittikçe artan dalgalar misali Sir Derya ve Mâverâünnehir ülkelerini boşaltarak, ağırlık merkezi Azerbaycan ile Doğu Anadolu'ya yönelen bir istikamette Ön Asya'ya girdiler. Urfalı Mathieu ve Süryanî Mihael Asya'dan kopup gelen Oğuz kütlelerinin kalabalıklığını eserlerinde tasvir etmektedirler.9

Ön Asya'da siyasî hakimiyetini süratle kuran Tuğrul Bey (1040-1063), aynı zamanda İslâm halifesinin oturduğu Bağdat şehrine giderek hilâfet makamının İslâm ülkeleri üzerindeki sarsılmış olan manevî itibarını tekrar kazandırdı. Bu arada Mısır'da hüküm süren Şiî Fatımî halifesine bağlı olan ve güney İran'da hüküm süren Büveyhoğulları Şiî itikadında olup Bağdat halifesini zora sokmaktaydılar. Tuğrul Bey Büveyhoğulları'nın Abbasî halifesine olan baskısını bu devleti sona erdirerek bertaraf etmişti. Halife de Tuğrul Bey'in bu icraatı ile rahatlayarak kendisini her nevî baskıdan kurtaran Tuğrul Bey'e kızını vererek onu damat yaptı ve aynı zamanda onu İslâm milletlerinin ve ülkelerinin Büyük Sultanı olarak ilân etti.

Türk fütûhat hareketinin Anadolu'yu vatan tutmaya yöneldiği bu sırada Anadolu'nun umumî durumunu izah etmekte fayda vardır. Türkmenler tarafından fethedilişinin arifesinde Anadolu, nüfusunu kaybetmiş ve harabeye dönmüş bir coğrafya durumundadır. Günümüzde dahi o devirlerden kalma pek çok harabe köy, kasaba ve şehir kalıntıları mevcuttur. Bu harabe şehirlerden mühim olanlarının bazılarının ismi zikre değer. Hititlerin başkenti Hattuşaş (Boğazköy), yine Hitit devrinden kalma Ankuva (Alişar Höyüğü), Kayseri yakınlarındaki Kuşkar, Maraş yakınlarındaki Gurgum, Afyon Karahisar'ın kuzey doğusundaki Frigyalıların başkenti Gordion, Manisa yakınlarındaki Lidyalıların başkenti Sart, hatta bunlara Çanakkale yakınlarındaki Truva ile Bergama'yı da dahil etmek mümkündür.

Bu şehirler Türklerin Anadolu'ya girmesinden bin-iki bin yıl önce harabe haline gelmiş, Anadolu'nun en mühim şehirleri idi. M.Ö. 2000 yıllarından itibaren M.Ö. 800 yıllarına kadar Anadolu'da hüküm süren Hititlerin sonuna ancak Frigyalılar erişmişlerdi. Frigyalıların Hitit hakimiyetine son vermeleri neticesinde Hitit coğrafyasındaki şehirlerden ve kasabalardan geriye hep harabeler kalmıştı. M.Ö. 800'lü yıllardan M.Ö. 620 yılına gelindiğinde Frigya'dan da geriye yangın yerleri ve pek çok harabe kalacaktır. Bunu yapan Lidyalılar daha ziyade Batı Anadolu ağırlıklı olarak Anadolu'ya hakim olmuşlardı ve Manisa yakınlarındaki Sart, onların başkenti durumundaydı. Frigyalıların yerine hakim olan Lidyalılar da M.Ö. 547'de Perslerin darbesiyle sona ermişti. Frigyalılar zamanında Hitit şehri ve kasabaları harabe durumundaydı. Lidyalılar zamanında ise Hititlerden kalan bu harabelere Friglerden geri kalan harabeler ilâve olunmuştur. Pers darbesinden sonra ise Hitit, Frig harabelerine Lidya'dan kalan yangın yerleri ve harabeler ilâve olunmuştur. Daha sonra Truvalılar, Makedonlar, Bergamalılar, Kapadokyalılar hep kendi şehirlerini yeniden kurmuşlar, ancak onların hakimiyeti sona erdikten sonra yeni gelen kavim bir önceki medeniyet abidelerini tahrip etmekte devam etmişlerdir.

Romalılar Anadolu'ya hakim oldukları zaman Anadolu'da, pek çok gelip geçmiş kavimlerin kültür kalıntılarını içinde barındıran harabelerle karşılaşmışlardı. Yani Anadolu, ölü kültürlerin mezarlığı durumundaydı. Anadolu bu münasebetle kültür birikimi yerine ayrı ayrı kültürlerin gelip geçtiği ve bir öncekinin bir sonraki tarafından tahrip edildiği mekân durumunda bir kimlik kazanmıştır. Bundan sonra Roma dönemi başlayacaktır. 395 yılından sonra Doğu Roma zamanında bu durum yine aynıyla devam edecektir.

Türk fütûhatından önce Anadolu ülkesinin baştan başa harabe haline gelmesinin ve nüfusunu kaybetmesinin yanında ardı arkası kesilmeyen ve yüzyıllarca devam eden bu muharebeler Doğu Roma yani Bizans döneminde de devam edecektir. Bilhassa VI. Yüzyıl ile Türklerin geldiği XI. Yüzyıla kadar tam beş yüz yıl, orduların devamlı surette çiğneyip, yakıp yıkıp, yağmaladığı Anadolu'da hayatiyetin kaybolması tabiî bir netice idi. Bu devamlı muharebelerin başlangıcı Sasanî-Bizans mücadelesidir. Uzun yıllar süren bu çatışma, Anadolu nüfusunun azalmasına sebep olmuş, aynı zamanda köy ve kasaba hayatını da yok etmiştir. Çünkü köy ve kasabalar, devamlı surette Anadolu'ya giren Sasanî orduları tarafından yağma ve tahrip edildiği için her şeyden önce hayat emniyetinin bulunmadığı yerler durumundaydı. Zira karşı koyanlar öldürülüyor, kaçabilenler kalelere ve mahfuz yerlere sığınıyor, geri kalan da esir alınıp götürülüyordu. Ancak surlarla çevrili şehirlerde hayat kalmıştı. Bu merkezlerdeki hayat şartları da her geçen gün çevre hayatına bağlı olarak daha da daralmaktaydı. Çevresindeki köy ve kasabalara muhtaç durumda olan bu şehirlerdeki sosyal, ekonomik ve ticarî hayat da kendisini toparlayabilmek bir yana git gide çökmekteydi. Hatta çevre hayatı ölen bu şehirlerde, zamanla gıda ve ihtiyaç maddelerinin temini dahi bir mesele durumuna gelmişti. Bu gelişmeler neticesinde çevre hayatına bağlı olarak kale şehir durumunda olan bu merkezlerin nüfusları da zamanla eksilerek, büzülmüş şehirler durumuna gelecektir. Kırlarda ziraat ve hayvancılık yapılamadığı için Anadolu coğrafyası yer yer vahşi tabiata terk edilmiş gibiydi.

Daha sonra Sasanî devletine son veren İslâm ordularının, Emeviler ve Abbasiler devirlerinde cihat gayesiyle Anadolu'ya girdiklerini görmekteyiz. Dolayısıyla bundan böyle Anadolu, İslâm ordularının gazâ sahası haline gelecektir. Bizans İmparatorluğu ile İslâm devleti arasındaki hudut, takriben Toroslardan geçmekte ve bu uç bölgede teşekkül eden İslâm sugûr teşkilâtı Türk teşkilâtındaki uç beyliği gibi çalışmaktaydı. Her bahar İslâm ülkelerinden akıp gelen mücahitler askerî ağırlık merkezi Tarsus ve Malatya olmak üzere, Bizans'a tertip edilen seferlere katılıyorlardı. Hatta bu orduların zaman zaman İstanbul'u bile kuşatarak Bizanslılara korkulu günler yaşattığı bilinir. Bu seferler ve akınlar anında surlarla çevrili şehirler, kendilerini kısmen koruyabilmişler ise de köy ve kasabaların boşalması Anadolu'yu yukarıda da söylediğimiz üzere ıssız ve terk edilmiş bir ülke haline getirmişti. Türk fetihleri öncesi Anadolu'da ancak şehirlerde ve yakın çevresinde yaşayabilmekte olan nüfusun doğu bölümünde Ermeniler, Süryanîler, batısında ise Rum adındaki yerli Anadolu kavimleri oturmakta idiler. Buradaki Rum etnik yapısı Grek manasında değildir. Bilindiği üzere Grekler menşe itibarıyla Yunanistan ve Mora yarımadasında oturmaktadırlar. Buradaki Rum tabiri, Türk ve İslâm ülkelerinde Romalı manasına kullanılmıştır.

Burada yanlış bir kanaati daha düzeltmek zarureti vardır. Bizans İmparatorluğu, yaygın bir kanaat olarak Grek asıllı veya Grekler esas olmak üzere bir imparatorluk zannedilir. Roma İmparatorluğu 395 tarihinde doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılınca Doğu Roma'nın başındaki ilk hanedan tabiatıyla Latin asıllıydı. Bu hanedandan sonra gelen hanedanlar arasında Anadolulu kavimlerden Amoriumlular, İzavrialılar, Ermeniler, Rumelili kavimlerden Epirliler, Makedonyalılar, hatta Suriye Aramîlerinden hanedanlar yanında Üçüncü Tiberius gibi Got asıllı olanlar da vardır.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun bu döneminde İstanbul'da yazı dili ve evraklarda Latincenin hakimiyeti görülür. Ancak X. Yüzyılın sonlarına doğru artık Greklerin yazı dilinde ve vesikalarda öne geçmeye başladığı da görülecektir. Buna rağmen 1204 ve 1261 arasında yine Latin İmparatorluğu Bizans'a hakimdir. Ancak X. Asırdan itibaren İstanbul'un Türkler tarafından fethine kadar Grekçe Latinceye galebe çalacaktır. Yani kullanmış olduğumuz Rum tabiri Türklerin Anadolu'ya girdiği çağda, Roma tebası durumunda olan Hıristiyan nüfusun karşılığı olarak kullanılmıştır. Grekçenin İstanbul'da varlık göstermeye başlaması son dört yüz yılın eseri olmuştur. Hatta İstanbul Grekçesinin klâsik Grekçe mütehassısları tarafından ciddi bir edebî numune olarak kabul edilmediği de bilinir. Zira farklı menşelerden Bizans'a gelen Slav, Cermen, Katalan, Latin ve Anadolulu, Suriyeli unsurların bu son dört yüz yıl içinde günlük geçer akça Grekçeyi ancak sokak lisanı olarak öğrendikleri de bir hakikattir.

Bizans kaynaklarında Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara inen Türk illerinden bahsedilirken çoğunlukla "İskit" adı kullanılır. Ancak Bulgar, Uz, Peçenek, Kuman şeklinde öz il adları ile zikredilişleri de az değildir. Bu Türk illeri VII. Yüzyıldan XI. Yüzyılın sonlarına kadar Balkanlar üzerinden inerek Bizans'a zor günler yaşatmışlardır. 29 Nisan 1091'de Peçenekler'in, Meriç'in batı tarafındaki Lebunium'da Kıpçaklar'ın yardımı ile Bizans tarafından mağlup edilmesinden sonra artık Türk toplulukları, bir daha Bizans'ı zorlayamayacaklardır. VI. Yüzyılın ortalarından VII. Yüzyılın ortalarına kadar Avar Kağanlığı'na bağlı olan Bulgar Türkleri, daha sonra istiklâllerini ilân ederek 250 yıldan fazla Bizans'ı zorlayacaklardır. Bu duruma son vermek için büyük bir ordu ile hareket eden İmparator Nikephoros Phokas (963-969) 967-968 yıllarında Bulgarları perişan edecektir. Bu tarihten sonra Bulgar Türkleri, kısmen Makedonya'ya kısmen Anadolu'ya iskân edileceklerdir.10 Anadolu'da bunların iskân edildikleri yerler Bizans'ın uç bölgeleri olması lâzım gelir. Nitekim Konya Ereğlisi'nin güneyindeki dağlar, halen Bulgar Dağı adıyla anılmaktadır. Bu bölge Bizans ile devamlı mücadele eden Abbasîlere tâbi Hamdanîler'e komşu uç bölgedir. Dolayısıyla Bizans İmparatorluğu, Grek olmayan pek çok Anadolu ve Balkan kavimlerini, Ortodoks birliği içinde kullanmışlardır. Bulgarlar'ı da Hamdanîler'e uç halkı olarak yerleştirdikleri anlaşılmaktadır. İkinci bir diğer Bulgar iskân bölgesi ise Ermeni ve Gürcü hududu olacaktır. Doğu Karadeniz Dağları'nın Trabzon'dan Rize'ye devam eden bölümü Bulgar Dağı adıyla bilinmekteydi. Günümüzde bu isim kaybolmuşsa da Osmanlı tarihlerinde Trabzon'dan Rize'ye uzanan Karadeniz Dağları'nın bu bölümü Bulgar Dağları adıyla zikredilmektedir. Nitekim Fatih Sultan Mehmet, ordusunu bu dağların üzerinden geçirerek Trabzon'a ulaşmış ve fethetmişti.11 O devrede Bizans, Ermeni ve Gürcülerle mücadele etmekteydi. Bulgar Türkleri'nin buraya iskân edilmesinin mânâsı anlaşılmaktadır.

XI. yüzyıl içinde Bizans'ı Balkanlar üzerinden zorlayan iki Türk ilinin, yani Uzlar ile Peçenekler'in hareketleri olmuştu. Uzlar ve Peçenekler, XI. yüzyıl içinde bir çok defa Bizans ordularını mağlup etmişler veya imha etmişlerdir. Anadolu'nun fethini müteakip İzmir'i ve Adalar Denizi'ndeki pek çok adayı fetheden İzmir Beyi Çaka Bey, 20 yıl süren beyliği zamanında, Balkanlar'da hareket halinde olan Peçenekler ve Uzlar ile çok yakın münasebette idi.

Onun emeli Bizans'ı ele geçirerek imparator olmaktı. Fakat 1091 Lebunium perişanlığı Çaka Bey'in de sonunu getirecektir. Hatta Aydın ve Efes bölgesinde aynı devrede hüküm süren Tanrı-Bermiş adında bir başka beyin de varlığını bilmekteyiz.12 Bu tarihten sonra Tanrı-Bermiş'in de adından bahsedilmediğine göre onun da sonu Çaka Bey gibi olmuştur diyebiliriz. 1096'da Haçlı Seferleri'nin başlaması üzerine Selçuklular, İznik şehrini terk ederken teslim almaya gelen Bizanslı kumandan Tatik'in Peçenekler'den olduğuna işaret edilmektedir. Ayrıca Uzan, Neançes, Kançu ve Katran gibi kumandanların da Bizans hizmetinde oldukları zikr edilmekte, ancak Peçenekler zorda kaldıkları zaman soydaşlarına iltihak ettikleri de zikredilmektedir.13 Bizanslı tarihçi Kedrenos'un nakline göre, 1048'de Bizanslılar'ın Pasinler'de Selçuklular'a mağlup olması üzerine İmparator Konstantin Monomach, Peçenekler'den 15.000 asker toplatarak onları gemilerle Anadolu yakasına geçirmişti.

Onların dört başbuğu Sülçe, Selte, Karaman ve Katılım adlarında idiler. Bu atlı ordu, Bulgurlu'ya geldiklerinde durarak aralarında danışmaya karar vermişlerdi. Bu danışma toplantısı sonucunda, Bizans'a güvenilemeyeceğine karar vererek tekrar boğaza dönmüşlerdi. Kendilerini Anadolu'ya geçiren gemilerin karşı tarafa geçirildiğini görünce, atlarıyla boğaza dalmışlar ve İstanbul Boğazı'nı ırmaktan geçer gibi atlarıyla yüzerek Rumeli yakasına çıkmışlar, oradan da yurtlarına dönmüşlerdir. Hadiseyi seyreden Bizanslılar hayret ve dehşet içinde kalmışlardı.14

Balkanlar'da Uzlar ile Peçenekler arasında cereyan eden çatışmalar ve bunlara ilâve olarak Peçenekler'in uzun süren iç kavgalar sonunda pek çok Uz ve Peçenek kütlelerini, durumdan istifade eden Bizanslılar, Vardar Irmağı boylarına hatta İç Anadolu ve Marmara bölgelerine iskân etmişlerdi.

1091 Lebunium Savaşı'ndan sonra geri kalan Peçenekler de aynı şekilde iskâna tâbi tutulacaklardır.15 Bizans kaynaklarında, Balkanlar üzerinden gelen Türk kavimlerinin adları, ya kendi öz isimleri ile veya İskit şeklinde geçmektedir diye nakletmiştik. Yalnız bunlardan Bizans tebaası durumuna düşenler ile Bizans hizmetine girmek mecburiyetinde kalanlar için yer yer Turkopol veya aslî şekliyle Turkopulos kelimelerine rastlıyoruz. Turkopulos, Türk oğlu demektir. Turkopol ise bu kelimenin kısaltılmış veya bozulmuş şekli olsa gerektir. Bilhassa Selçuklu ve Beylikler dönemi kaynaklarında görülen bu kelime, günümüze kadar pek ilgi çekmemişti. Ancak üzerinde dikkatle durulması lâzım geldiği kanaatindeyiz. Bunlar Balkanlar'da Vardar boyunda, Varna, Dobruca ve Bucak yörelerinde görülen Hıristiyan Türkler'dir.16

Kegen Bey idaresindeki Peçenekler, Turak Han'a bağlı Peçenekler'e mağlup olup Bizans'a sığınmak durumunda kalmışlar ve Hıristiyan olmuşlardı. Vaftiz merasimini Papaz Eftim yapmıştı.17

Bunlardan İç Anadolu ve Marmara bölgesine de yerleştirilenlerin de büyük sayılara eriştiği anlaşılmaktadır. Bizans, bu iskânları yaparken, nüfusunu kaybeden Anadolu'yu böylece canlandırmaya çalışmaktaydı. Bizanslı tarihçi Chalkokandyles'in nakline göre Osmanlı devlet adamlarından Evrenuz Bey, bunlardandı.18 Hatta Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki devlet adamlarından Mihail Gazi'nin de bunlardan olduğuna dair işaretlere rastlamaktayız. Bilhassa XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Konya, Kayseri, Niğde ve Yozgat yörelerinde görülen Karamanlı deyiminin bu Turkopol kelimesinin karşılığı olarak kullanıldığını görmekteyiz. Osmanlı kayıtlarında İnci, Yahşi, Kara-Budak, Yağmur gibi arkaik Türkçe adlarla zikr edilen Türkçe'den başka dil bilmediği için dualarını dahi Türkçe yapan bu Hıristiyanlar'ın daha ziyade Karaman Beyliği sahasında bulunmaları dolayısıyla Karamanlı tabirinin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Hatta Mimar Sinan'ın dahi Kayseri bölgesi Karamanlıları'ndan olduğunu kayıtlarda bulabilmekteyiz. XV. Yüzyıl başlarında fetihten önceki Bizans'ta da bunların varlığını görebilmekteyiz. O sırada Bizans'ta kendilerine Grekçe dua yaptırmak isteyen papaza Türkçe'den başka dil bilmediklerini ifade ederek itiraz etmişlerdi. Bu Türk asıllı Ortodoks topluluk, Millî Mücadele yıllarına kadar Anadolu'da yaşamışlar, fakat, Lozan Antlaşması'na uygun şekilde mübadele neticesinde pek çoğu yanlışlıkla Yunanistan'a gönderilmiştir.19 Millî Mücadele'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hizmetinde bulunan Türk Ortodoksları cemaati ile başkanları Papa Eftim bu toplumun günümüzdeki temsilcileridir.

Anadolu'nun Fethi ve

Malazgirt Zaferi

İşte böyle bir zamanda Anadolu'ya giren Oğuz Türkleri, yani Türkmenler, Bizans'a karşı ilk zaferini 1048 yılında Erzurum'a yakın Pasinler muharebesinde elde edecektir.

Selçuklu Oğuzları, bu muharebeden sonra Anadolu'ya dalgalar halinde girmeye başlayacaklardır. Dolayısıyla 1048'de Erzurum, 1057'de Malatya, 1059'da Sivas, 1064'te Kars ve Antakya, 1067'de Kayseri, Niksar ve Konya, 1068'de Amorium (Emirdağ yakınlarında eski bir kale) ve 1069'da Honas (Sandıklı yakınlarında eski bir kale) Türk kuvvetlerinin eline geçmiştir.20 Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, büyük bir ordu ile karşı harekete geçecektir. Bunun üzerine Türkler, ileri harekâtlarını durdurmuşlar ve muharebeyi en uygun mahalde yapabilmek için Doğu Anadolu'ya çekilmişlerdir. Bizans ordusunun para ile tutulmuş ve bir çok milletlerden meydana gelen 200.000 kişilik kalabalık ordusunu Sultan Alp Arslan Van Gölü'nün kuzeyindeki Malazgirt Ovasında karşılayacaktır. İmparatorun ordusunda Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara inen 20.000 kişilik atlı Uz ve Peçenek birliği de vardı. Bilindiği üzere Sultan Alp Arslan 26 Ağustos 1071 günü kendisinin beş misli sayıdaki Bizans ordusunu karşılamıştır.

Bizans ordusunun askerlerinin mühim bir kısmının piyade olması, buna mukabil Selçuklu ordusunun ise Bizans ordusundan farklı olarak yalnızca Oğuzlardan müteşekkil atlı oluşu harp tabiyesi bakımından farklı usullerin kullanılmasına sebep olacaktır. Bizans ordusunun merkezinde bizzat Romanos Diogenes, sol kolda Nikephoros Bryennios, sağ kolda ise Aliattes, yedek kuvvetlerin

başında ise Romanos Diogenes'in üvey oğlu Yuannis Dukas bulunmaktaydı. Uzlar ve Peçenekler sağ kolda yer almışlardı. Muharebe Cuma günü cereyan etmiş ve bu münasebetle bütün İslâm dünyasında Cumadan sonra zafer için dua edilmiştir. Bütün İslâm kaynaklarında Alp Arslan'ın kuvvetlerini kırk ilâ elli bin arasında göstermektedirler. İlk hücumu Sultan Alp Arslan başlatmış, fakat daha sonra Türklerin harp tabiyesi olan sahte ricatle çekilmeye başlamıştır.

İmparator, kuvvetleriyle onu takibe başlamış, fakat bir noktadan sonra sağdan ve soldan çıkan Türk süvarilerinin kuşatması içinde kalmıştır. İmparatorun kuşatma içinde kaldığını görmelerinden itibaren yedek kuvvetlere kumanda eden Yuannis Dukas ve ücretli Frank askerleri, başkanları Ursel idaresinde kaçmayı tercih edeceklerdir. Muharebe akşama doğru imparatorun esaretiyle sona erecek ve bu büyük zafer Oğuzlara Anadolu'nun kapılarını kesin olarak açacaktır.21 Bu muharebenin başında sağ kolda yer alan Uzlar ve Peçenekler karşıdakilerin savaş naralarından onların kendi soydaşları olduğunu anlamaları üzerine topluca oklarını Bizans saflarına çevirmeleri ve başbuğları Tamış idaresinde Selçuklulara katıldıkları görülecektir. Bu hadise millî tarihimiz bakımından üzerinde durulması ve değerlendirilmesi lazım gelen bir husustur.

Malazgirt zaferinin akabinde Türkmen süvarileri derhal Adalar Denizi sahillerine ve Boğazlara kadar ulaştılar. Hatta Selçuklu Türkleri, daha büyük fetihleri hazırlayabilmek için ilk başkent olarak İznik şehrini seçtiler. İznik'in merkez seçilmesi fetihlerin Trakya ve Balkanlara doğru devam edeceğinin ifadesiydi. Fakat 1096 yılında Avrupa'dan Anadolu'ya doğru harekete geçen Haçlı ordularının ve bundan sonra Haçlı seferleri adıyla anılacak olan hareketin başlaması dolayısıyla, başkentin Anadolu'nun merkezinde yer alan Konya'ya nakledildiğini görüyoruz.

Bu münasebetle Adalar Denizine ve Boğazlara kadar uzanan Selçuklu akınları ve kuvvetleri Batı Anadolu, Marmara ve Boğazlardan çekileceklerdir.

Haçlı Seferleri münasebetiyle derlenip toparlanabilmek için Türkler İç-Anadolu ağırlıklı olmak üzere geri çekilecekler, bu münasebetle Anadolu'nun bütünüyle vatanlaşması gecikecektir. Anadolu'nun Türk vatanı haline gelmesini üç safhada değerlendirmek mümkündür. Birinci dönem, XIV. Yüzyılın başlarına kadar devam eden Selçuklular devresi, ikinci dönem, Selçukluların hakimiyetini takip eden Beylikler döneminde Batı Anadolu ve Trakya'nın vatanlaşması, üçüncü dönem ise Osmanlı dönemindeki Karadeniz sahillerinin de fethinin tamamlanmasıyla Cumhuriyet'in başındaki hadiselere kadar devam eden dönem olacaktır. 1071 Malazgirt Zaferinden sonra Türk kuvvetleri başlarındaki kumandanları ile batı istikametinde bütün Anadolu'yu kat ederek Adalar Denizi'ne ve Marmara sahiline ulaşmışlardı. Anadolu fethedilmiş olmakla beraber, bazı müstahkem kalelerin fethi henüz tamamlanmamıştı. Bu münasebetle Selçuklu ailesinden Kutalmışoğlu Süleyman başkanlığında Artuk Bey, Mengücek Bey, Saltuk Bey, Danişmend Bey, Bozan Bey, Tutak Bey, Karategin Bey ve Çubuk Bey gibi bir çok Türkmen beylerinin vazife aldıkları bilinmektedir. Bunlardan Karategin Bey, Çankırı, Kastamonu ve Sinop bölgesindeki kaleleri fethederken, diğer beyler Anadolu'nun muhtelif bölgelerini fetihle meşgul olmuşlardır. Çubuk Bey'in 1085 yılında Harput, Palu ve Bingöl çevresindeki kaleleri ele geçirdiğini bilmekteyiz. Çubuk Bey, Türklüğe kazandırdığı Harput müstahkem şehrini,

kendisine merkez kabul ederek bu şehirde oturmuştur. Onun vefatından sonra oğlu Mehmet Bey yine Harput merkez olmak üzere babasına halef olacaktır. 1114 yılında Mehmet Bey'in vefatı üzerine halefi olmadığı için Harput şehrine, Artuk Bey'in torunu Belek Gazi hakim olmuştur. Saltuk Bey idaresindeki kuvvetler, Erzurum merkez olmak üzere, fetihleri tamamlarken Artuk Bey idaresindeki kuvvetler Mardin merkez olmak üzere Diyarbekir ve Urfa'ya kadar olan bölgelere, Bozan Bey Urfa bölgesine, Tutak Bey idaresindeki kuvvetler ise Ağrı ve Bingöl bölgesine, Erzincan ve Divriği bölgesine Mengücek Bey, Malatya, Niksar ve Tokat'a uzanan bölgede ise Danişmend Bey hakim olacaklardır. Bu bölgelerdeki kalelerin fetihleri, adı geçen beylerin eseri olacaktır. Tabiatıyla Kutalmışoğlu Süleyman, İç Anadolu ve Batı Anadolu'ya uzanan bölgelerdeki kaleleri fethetmeye muvaffak olmuştur. I., II. ve III. Haçlı Seferleri, kaynaklarda verilen bilgiler doğru ise 500.000-600.000 rakamlarına erişen Haçlı kütlelerinin Anadolu'yu hedef alarak Kudüs'e erişme yolları aramaları yüzünden, Selçuklu Devleti'nin bu dönemi devamlı harpler ve mücadelelerle geçirmesine sebep olmuştur.22 Bu bakımdan fethedilen ve vatanlaştırılan bu ülkede yapılan imar hareketleri iyi bir seviyeye ulaşamayacaktır. Ancak IV. Haçlı seferinin İstanbul'u ele geçirerek orada Latin İmparatorluğu'nu kurması, Haçlı Seferlerinin karakterinin su yüzüne çıkmasına vesile olacaktır. 1204 yılından 1261 yılına kadar devam eden Bizans'taki Latin İmparatorluğu dönemi Haçlı Seferlerinin yağmacı karakterlerinin bir neticesi şeklinde görünmektedir. Bu devrede Bizans İmparatorlarının bir kolu İznik şehrinde devletlerini devam ettirebilmişler, bir kolu ise Trabzon şehri ve çevresinde hakimiyetlerini kısmen devam ettirebileceklerdir. IV. Haçlı Seferinin arifesinde Bizans İmparatorluğu'nun Selçuklulara karşı son bir çıkış mücadelesi yaptığı bilinir. 1176 yılında Isparta'nın kuzeyinde Miryakefalon (Karamuk Beli)'da Selçuklular ile Bizanslılar son bir defa daha ciddi bir şekilde karşılaşacaklar ve Selçuklular tarafından Bizans ordusu imha edilecektir. Bu tarihten itibaren Latin İmparatorluğu'nun da kurulması itibarıyla, Bizans'ın kaderi açıkça ortaya çıkmıştır. Bu tarih Selçuklular bakımından da mühim bir dönem olmuş, Anadolu'ya Türk mührünün güçlü bir şekilde abideleriyle, eserleriyle vurulmaya başlandığı dönem açılmıştır. Sultan Alaaddin Keykubad (1219-1237) zamanında Anadolu Selçuklu Devleti'nin altın çağı yaşanmış, Akdeniz sahilindeki Alaiyye'nin (Alanya) ve Karadeniz sahilindeki Sinop'un fetihleri münasebetiyle, Anadolu Selçuklularının her iki deniz kıyısında "deniz kuvveti" olmanın icabı olan tersane ve limanları kurmalarını hazırlamıştır. Her iki şehir de Selçuklu fütûhatından sonra büyük bir imar görerek Türk kültür ve siyasî hayatındaki yerlerini alacaklardır. 1261'de Latinlerin İstanbul'dan atılması Bizans İmparatorlarının tekrar İstanbul'a hakim olmaları, onlar hesabına bir canlanma gibi görünürse de madde ve mana bakımından tükenmiş olan Bizans'ın Türklere karşı yapabileceğii hiçbir şey kalmamıştır. Ancak Bizans bu şekilde içten içe bitmiş olmasına rağmen, 1243 Kösedağ mağlubiyetinden sonra Selçukluların Moğollara haraç-güzâr olması ve 1258 yılında Moğol ordularının fiilen Anadolu'ya girmeleri, zayıf Bizans karşısında Selçukluları da zaafa düşürecektir. Ancak Selçukluların son döneminde uç bölgelerinde yaşayan Türkmen beyleri Batı Anadolu ve Marmara'ya doğru yeniden fetihlere başlayacaklardır. İkinci dönem şeklinde ifade etmeye çalıştığımız Beylikler devrinde, Karasi Beyleri Balıkesir ve Çanakkale'yi, Saruhanoğulları Manisa ve çevresini, Aydınoğulları Aydın ve İzmir yöresi, Menteşeoğulları ise Muğla yöresi kalelerini fethederek, Türk hakimiyet sahasına buraları dahil edeceklerdir. Önce Haçlılar, daha sonra da İlhanlılardan destek gören Çukurova

bölgesinde varlığını sürdüren Ermeni prensleri, İlhanlıların 1335 tarihinde çökmesi üzerine hamisiz kalacaklar ve XIV. asrın ortalarından itibaren, Memlûklulardan destek alan Ramazanlı Türkmenleri, Çukurova'yı Türk vatanı haline getireceklerdir. Bu arada Haçlı Seferlerinin yardım ve desteği ile kurulmuş olan Antakya Prensliği (1098-1268) ve Urfa Kontluğu (1098-1146) gibi geçici olarak buralara hükmeden Haçlığı artığı devletler, Anadolu coğrafyasında gelip geçici olmaya mahkûm olmuşlardır. Çünkü bu geçici devletçikler belirli bir nüfusa dayanan yapıda değil, sadece Antakya ve Urfa gibi kalesi müstahkem olan şehirlerde Haçlı desteği ile varlık gösterebilen bir yapıdaydılar.

Osmanlı Beyliği'nin başlangıçta ufak bir beylik olmasına rağmen hudut bölgesinde ve cihat karakterine uygun bir konumda bulunmasıyla, gelişmesi sürat kazanmış, Orhan Bey zamanında Karasi Beyliği'nin de Osmanlılara ilhakıyla beyliğin hudutları Çanakkale Boğazı'na kadar dayanmıştı. 1356'dan itibaren Osmanlı akıncılarının Gelibolu yoluyla Trakya'ya erişmeleri ve 1361'de Edirne dahil Çorlu, Babaeski gibi Trakya topraklarının ana şehirlerinin de ele geçirilmesiyle Osmanlılar, Selçuklular zamanında başlayan büyük fütûhat hareketini iki yüz elli yıllık bir gecikmeyle Balkanlara taşıyacaklardır. Fetih hareketlerinin bu ölçüde gelişmesi, Bizans'ı ortada bir ada durumuna getirecektir. İstanbul'a yakın bulunan Silivri, Şile gibi bazı küçük kaleler hariç Bizans artık bir şehir devleti görünümündedir. Trakya'nın da nüfus bakımından Anadolu'dan çok farklı olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü Avrupa Hunlarından itibaren İstanbul'u hedef alan akınlar ile Trakya, nüfusunu büyük ölçüde kaybetmiştir. Beylikler döneminde, Batı Anadolu'da Bizans devrinde Filedelfiya denilen Alaşehir ve İzmir'in sahil kısmında bulunan "Gavur İzmir" adıyla anılan sahil kalesi hariç bütün Batı Anadolu, Türk hakimiyetine girmişti. 1390 yılında Yıldırım Bayezid, Alaşehir'i alarak burayı da ülkesine dahil etmişti. Ankara Savaşı sonunda Timur kuvvetlerinin İzmir sahilinde bulunan Gavur İzmir kalesini alıp tahrip etmesiyle birlikte, Batı Anadolu, Marmara ve Trakya'nın fethi tamamlanacaktır. Trakya'da Çorlu, Keşan, Pınarhisar, Babaeski, Lüleburgaz, 1361'de Edirne ile beraber fethedilen yerler arasına dahil edilmişlerdi. Anadolu sahilindeki Biga 1364 yılında, İnceğiz, 1372'de, Çatalca yine aynı yıl, Kırklareli ve Vize 1368'de, Şile ise 1396 yılında Osmanlı hakimiyetine gireceklerdir. 1368 tarihinde payitahtın Bursa'dan Edirne'ye taşınması ve şehrin imarı ile birlikte fetihler Balkanlara doğru iyice gelişecektir. 1368'de Edirne'nin başkent olması ile birlikte bilhassa Karasi yöresinden Trakya'ya nüfus kaydırması başlamış, böylece fethedilen yerlerin nüfus olarak Türkleşmesi sağlanmıştır. Murad Hüdâvendigâr ve Yıldırım Bâyezid zamanında Balkanlarda gelişen fetihler sırasında Saruhan, Aydın ve Menteşe yörelerinden Trakya ve Balkanlara doğru Anadolu'dan devamlı nüfus nakilleri olacaktır. Bu suretle Trakya ve Balkanlarda kısa zamanda nüfus çoğunluğu temin edilerek, şehirler, kasabalar ve köyler kuran Türkler, buraları vatanlaştırmış oluyorlardı. Yalnız sahilde bulunan İstanbul'a yakın Silivri, Meriç ırmağı ağzındaki Enez ve Karadeniz sahilinde yer alan Amasra'nın fethi, 1453 tarihindeki İstanbul'un fethinden sonraya kalmıştır. Yukarıda, Beylikler devrinde Anadolu'nun vatanlaşmasını ayrı bir dönem olarak gördüğümüzden bahsetmiştik. İstanbul'un fethine kadar olan fetihlerin hepsi, Beylikler dönemi meyanında değerlendirilmiştir.

İstanbul'un fethinden sonraki dönem, Anadolu'nun vatanlaşmasında son aşamadır.

İstanbul'un fethini izleyen Galata'da oturan Cenevizliler derhal Osmanlı topraklarına dahil edilmiş, bundan sonra sahillerde bulunan Bizans'a ait değil, Cenevizlilerin koloni-kaleleri durumunda olan Enez ve Amasra'nın fethi gerçekleşecektir. İstanbul'un fethinden sonra şehir imar edilmeye başlanmış ve bu arada Anadolu'dan Türk nüfus getirilerek yerleştirilmişti. Ancak İstanbul'un şehir nüfusu ile iskânı, 1466'dan sonra Fatih'in Karaman ülkesini Osmanlı Devleti'ne ilhakından sonra güçlü şekilde yapılacaktır.

Karaman ülkesi şehirlerinden Konya, Karaman, Aksaray, Konya Çarşambası (Çumra ve Çarşamba ırmağı boyundaki kasabalar) ile Akşehir'den getirilen Türk şehir nüfusu, İstanbul'un ana iskân nüfusu olacaktır. Bugünkü Fatih semtinin iki ana bölümü uzun müddet Büyük Karaman ve Küçük Karaman diye adlanmış iken sonradan semtin adı Fatih ile değiştirilmiştir. Aksaray semtinin ilk Türk sâkinleri Konya Aksarayından, Çarşamba semtinin ilk sâkinleri de Çumra ve çevresinden gelen Türkler ile şeneltilmiştir. Fatih semtinin ilk sâkinlerinin ise Karaman'dan getirildiği apaçık görülmektedir.

Osmanlı döneminden Cumhuriyet'e kadar gelişen olayları şu şekilde sıralamak mümkündür. Sultan Fatih ile birlikte Anadolu'yu Türk hakimiyetinde bütünüyle birleştirme olayı tamamlanacaktır. Karadeniz bölgesinde 1204 yılında Haçlı-Latinlerin İstanbul'u ele geçirmelerinden sonra Komnenos ailesinden bir kol Trabzon'a giderek Trabzon Rum Pontus İmparatorluğu adıyla bir devletçik kuracaklardır. 1204 yılından Fatih'in 1461 yılında burayı fethettiği zamana kadar, Trabzon çevresindeki şehir devleti hüviyetindeki sözde imparatorluk devam etmiştir. Karadeniz sahilindeki Şile, Amasra gibi koloni-kaleleri ele geçirdikten sonra 1461 yılında Trabzon'un fethine sıra gelmişti. Karadeniz sahilinde pek çok kalenin varlığı bilinir. Ancak bu kalelerin içinde, Sinop ve Trabzon hariç, hiç biri şehir kalesi hüviyetinde değildirler. Bu kalecikler bugün dahi kapasiteleri ölçüsünde değerlendirildiği zaman elli-yüz veya iki yüz kişiyi barındırabilecek kaleciklerdir. Bu hususu tesbitten maksadımız bir yanlışlığı önlemek içindir. Karadeniz sahilinde yer alan bu kalecikler şehir nüfusu değil, Cenevizliler, Venedikliler veya Rumların ticaret konakları durumundadır. Bu kalecikler, bir toplumun aile ve çocukları ile birlikte yaşadıkları yerler değil, korsan-tüccar hüviyetindeki denizcilerin kendilerini emniyete aldıkları yerlerdi. Ayrıca Karadeniz sahilinde tesbih tanesi gibi sıralanan bu kalecikler, çevre nüfusuyla bütünleşmiş olan kaleler de değildi. Bir diğer yanlış kanaatı daha burada düzeltmek zarureti vardır. Trabzon başta olmak üzere bütün Karadeniz sahilinde sanki yaygın bir Rum nüfusu var olarak düşünülmektedir. Samsun, Giresun ve Ordu başta olmak üzere bütün Karadeniz yaylaları ve dağlık bölgeler fetihten itibaren Türkmenler tarafından yurt olarak tutulmuştu.

1300'lü tarihlerden itibaren bu bölgenin bütün yaylalarını ele geçiren Türkmen boyları zaman içinde bu korsan kaleciklerini de ele geçirecektir. Giresun ve Ordu yöresinde bulunan mekân isimleri arasında "Bayramlu" adının geçişi bir tesadüfî husus değildir. Çepni Türkmenleri başta olmak üzere Türk hayat tarzının icabı olan yaylak ihtiyacını karşılamak üzere bu bölgeler Trabzon'un fethinden çok daha önce vatanlaşmıştı. Osmanlı döneminde Giresun ve Ordu yöresinin "Bayramlu Sancağı" adıyla anıldığı bilinir. Kelkit vadisinde ise Tâceddinoğulları, Niksar merkez olmak üzere güçlü bir beylik

kurmuşlar idi. Yine bu beyliğin bütün Karadeniz yaylalarını ele geçirdiğini biliyoruz. Hatta bunu yer isimleriyle de tesbit edebiliriz. Türkler, hayvancılık ve besicilik ile meşgul oldukları için yaylaları ele geçirmek zorundaydılar. Çepnilerden Bayramlu Hacı Emir ve oğlu Süleyman Bey zamanında Giresun ve Ordu bölgesi tamamen fethedilmiş idi. Ayrıca Kürtün Beyleri, bu kaza merkez olmak üzere Trabzon'a yakın sahillere kadar inmişlerdi. Yukarıda da söylediğimiz üzere Karadeniz sahilinde yalnızca Trabzon ve Sinop şehir-kale hüviyetindedir. Trabzon dağlarının üzerinde dahi Türkmen oymakları yurt tutmuş durumdaydılar. Bayramlu Süleyman Bey zamanında Şebin-Karahisar'dan Giresun'a kadar inen yolun yapıldığını dahi bilmekteyiz. Bu koloni-kaleciklerin fethi büyük bir nüfusu ifade etmemesi ve mekân olarak da büyük bir yer tutmaması itibarıyla Türkmenler tarafından mühim görülmemiştir. Yani bu kaleciklerin fethi, çevrenin ele geçirilmesinden daha sonra olmuştur. Böylece kale şehirlerin ikincisi Trabzon'un fethiyle birlikte vatan bütünlüğü tamamlanmış olacaktı. Bazı tarih kitaplarında Trabzon ve çevresinin fethi hadisesi sanki Karadeniz bölgesinin tamamı fethedilmiş gibi anlatılır. Halbuki, Fatih, Trabzon ile birlikte Trabzon'un doğusunda yer alan bu kabilden birkaç koloni meskeni ele geçirecektir. 1461 yılında karadan Sultan Fatih ve denizden Osmanlı donanması ile kuşatılan Trabzon kısa bir müddet zarfında ele geçirilecektir. Kaynaklarda verilen bilgilere göre son Trabzon Rum İmparatorunu ve maiyyetinden üç bin kişiyi Fatih İstanbul'a nakledecektir. O sırada Trabzon'un şehir nüfusunun beş-altı bin civarında olduğu bilinir. Zaten Trabzon kalesinin hacmi göz önüne alınırsa bu nüfustan fazlasını barındıramayacağı görülür. Böylece şehirden boşalan mahallelere Karaman ülkesinden nüfus nakledildiğine dair bilgiler vardır.

Günümüzde dahi Karadeniz bölgesinde Karamanlı soyadı veya lâkabı bunun işareti olarak görülmelidir. Trabzon'un bir mahallesi durumunda olan Boztepe'de bir cami ve yanında bir türbe vardır. Ahi Evren Camii ve Türbesindeki mezar kitabesinde vefat tarihi 1301 olarak görülmektedir. Bu durum bize bu tarihten önce buraların fethedildiğini göstermektedir. Yani Trabzon'un çevresi fethedilmiş, şehir yalnız kaleden ibaret kalmıştı. 1461 yılı, Batum'a kadar Karadeniz sahilinin Türk hakimiyeti altında birleşmesine vesile olacaktır. Çevresi, Trabzon'un fethinden iki yüz-üç yüz yıl önce ele geçirilen ve vatanlaşan bu coğrafya, halis Türkçe yer ve mekân adlarını ihtiva eder. Nitekim tahrir defterlerinde sık sık geçen Oğuz boylarının ve Türkmen oymaklarının adı, yer ve yöre isimleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesinde Oğuzlar esas olmakla beraber, Karadeniz'in doğu bölümleriyle bugünkü Batum, Acara ve Azgur çevresinin Türkleşmesinde de Kıpçakların rolü olmuştur. Anadolu'nun fethini takiben Gürcü krallarının Oğuzlara karşı kuzeydeki Kıpçaklardan yardım istediği ve bunların birbirini takiben iki parti halinde Gürcistan coğrafyasına indiklerini bilmekteyiz. Bu sırada Kıpçaklar, eski Türk dinini muhafaza etmekteydiler. Kıpçakların birinci partide, kaynaklara göre kırk bin çadır halinde, ikinci partide ise yüz bin çadıra erişen miktardaki sayıya ulaştıkları nakledilir. Hatta bu Kıpçakların başındaki hanın adı "Konçak Han" olarak verilir.

Meşhur Gürcü kraliçesi Tamara, bu Kıpçak hanının kızından torunudur. Bu manada Türkleşme bugünkü hudutlarımızın dışında devam eden ölçüde olmuştur. Anadolu'nun Fatih'le birlikte Trabzon'u

fethiyle birlikte Türk vatanı haline gelişi böylelikle tamamlanmış oluyordu. O tarihten sonraki dönemde Karadeniz sahilindeki bu korsan koloni kaleleri, yeni gelişecek şehirlerin yanında bir nevi hatıra olarak kalacaklardır. Pek çoğu terkedilmiş olan harabe mekânlar durumunda günümüze kadar ulaşmıştır. Böylece Karadeniz sahilindeki şehir namzetlerinin çevre nüfus ile bütünleşmesi neticesinde Karadeniz sahillerinde bugünkü şehirler ortaya çıkmıştır.

Anadolu'nun fethini takiben Sir Derya ve Mâverâünnehir'deki Oğuz ilinin geri kalan kısmı da Anadolu'ya akmaya başlamıştı demiştik. Bir biri ardınca gelen göç dalgaları Anadolu sathında yayılarak yerleştiler. Oğuz ilinin 24 boyu Anadolu'nun iskânında her biri bir bölgeyi yurt tutarak Anadolu'yu vatanlaştırdılar. Malazgirt Zaferi'ne kadar asırlar boyu "cihat sahası" olan Anadolu, artık yeni sahibi Türklere vatan olmakta ve cihat sahası Balkanlara doğru itilmekteydi. O devrenin hatırası olmak üzere Anadolu'ya bir müddet daha "Rum diyarı" denmiş ve bu mahalli Türkçe'de "Urum diyarı" şeklini almıştır. Meselâ, Celâleddin-i Rûmî denildiği zaman Mevlâna'nın Anadolu'da yurt tutan kimse olduğu ifade edilmek istenir. Bu devrede Balkan diyarına uzun müddet Rumeli veya Urumeli denmekte devam edilmiştir. Bütün bu ifadeler Roma kelimesinden mülhemdir. Asla Grek ifadesi taşımazlar.

Burada bir hususu daha vurgulamak zarureti vardır. Günümüzden beş bin yıl önce yaşamış olan Hititlerden başlamak üzere Frigyalılar ve Lidyalılar gibi kavimler, sanki "Anadolu'yu vatan tutan Türklerle karışarak yeni bir millet meydana getirmişlerdir" şeklinde mantık yürütülmektedir. Halbuki tarihte bir sonraki kavim bir öncekini yakıp, yıkıp ve yok ederek onun yerine hakim olmuştur. Yukarıda adı geçen kavimleri, bizden önce Anadolu'ya hakim olan Romalılar dahi tanımamışlardı. Dolayısıyla böyle bir mantık yürütmenin yanlışlığı ortadadır. Ancak Cumhuriyet Türkiyesinde tarih araştırmaları ve kazılardan elde edilen tabletlerden bu ölü kavimlerin varlığı öğrenilebilmiştir.

Türklerin nüfus bakımından bütün köy ve kasabaları harabeye dönmüş olan Anadolu coğrafyasını iskân edebilmeleri için ülkenin her tarafını imar etmeleri gerekiyordu. Aynı zamanda yüzyıllardan beri Anadolu'da kaybolan ticarî, iktisadî ve içtimaî hayat ile birlikte ırz, namus, can ve mal emniyetinin temini gerekmekteydi. Böylece Türk fetih hareketinden önce nüfusunu kaybederek ıssızlaşan ve harabeye dönen Anadolu yeni gelen yoğun Türk nüfusu ile birdenbire canlılık kazanırken bir taraftan da süratle imar görmeye başladı. Yeniden ihya ve imar edilen Anadolu'da köy, kasaba ve şehirler esas itibariyle ya eski harabelerin yanında veyahut da üzerlerinde kuruldu. Zira Türkler, kendilerinden önceki Anadolu'da mevcut olan yolların ve güzergâhların hem strateji ve hem de ticarî bakımsan yüz yıllar boyunca elde edilen tecrübeler neticesinde meydana getirildiğini ilk anda idrak etmişlerdi. Dolayısıyla bu yollar üzerindeki köy, kasaba ve şehirlerle birlikte bunları birbirine bağlayan bakımsız tali yol şebekelerini de ihya etmeye başladılar. Yeni vatanlarına kavuşan Türkler kısa zamanda binlerce köy ve kasabayı kurarken bu arada harabe durumundaki pek çok şehri de yeniden inşa etmişlerdi. Vatanlaştırma çalışmalarının bu dikkate değer yönü üzerinde yapılacak yeni araştırmalar, boş ve kimliksiz bir coğrafyaya vurulan damganın ne kadar sistemli olduğunu herkesin anlamasını kolaylaştıracaktır.

Issız ve terkedilmiş vahşi tabiatın kapladığı Anadolu coğrafyasında yollar emniyete kavuşmakta, vahşi tabiat Türkistan'dan gelen koyun ve davar sürülerinin otlatıldığı, çobanlarının kavallarıyla ahenkli bir şekilde bu tabiata canlılık verdiği bir dönem başlamaktaydı. Bu arada zikre değer hususlardan birisi de Anadolu coğrafyasının ziraî mahsulleri dahi cins olarak büyük ölçüde kaybolmuş iken, onun yerine Türkistan'dan Oğuzlar ile birlikte gelen hayvan sürüleri, bazı ziraî mahsullerin tohumları bu yeni vatan coğrafyasına ekilerek Türkistan'dan getirmiş olduğu tohumları Anadolu coğrafyasında yeşerterek onun mahsulünü almanın zevkini ve hazzını duyuyorlardı. Anadolu coğrafyasına kadar uzanan Ön Asya tipi develer umumen tek hörgüçlü iken Türkistan'dan getirilen yük hayvanı durumundaki develerin yani Türkistan develerinin çift hörgüçlü olduğu bilinir.

Böylece yeni bir ruh ile yerleşilen Anadolu'da yeni kurulan köy ve kasabaların bazı istisnaları bir kenara bırakılacak olursa umumen Türkçe ad taşımış olmaları da köy ve kasabaların Türkmen atalarımız tarafından kurulduğunun en bariz delili olmaktadır. Böylece hasseten kır hayatı bitmiş olan Anadolu'da kır hayatı yeniden canlanmış oluyordu.

Yeniden kurulan köy ve kasabaların adlandırılmaları da tabiat ve coğrafyaya uyan isimler yanında Anadolu'nun fethi ve imarında emeği geçen beylerin ve manevî büyüklerin adlarına çokça rastlanır. Bu hususta tabiat ve coğrafya isimleri için Ak-Tepe, Kızıl-Tepe, Boz-Tepe, Yeşil-Köy, Akça-Köy, Suluca-Köy, Tepe-Köy, Kamışlı-Köy, Sarıca-Kaya, Kara-Bağ; bulunduğu bölgenin mahsulü ile alâkalı adlandırmalara bakılacak olursa İncirli-Ova, Elmalı, Armutlu, Ayvalık, Erikli, Kozlu, Bey-Koz, İğdecik, Cevizli, Fındıklı, Elma-Dağı, Üzümlü, Acı-Payam, Bademli, Dutlu, Dutlu-Kır, Kirazlı, Narlı, Narlıca, Karpuzlu, Çeltikçi, Çatal-Zeytin, Zeytinli, Kara-Pürçek, Pürçekli gibi adlar köy ve kasabalara verilmekteydi.

Ayrıca bölgenin veya mekânın hususiyeti bakımından Kızılca-Hamam, Hamam-Özü, Kılıç-Özü, Peçenek-Özü, Ilgın, Kaplıca, Ilıca, Yunak, Çermik gibi yıkanma ve su ile alâkalı yer adlarına da rastlamaktayız. Yine tabiî hususiyetlerle alâkalı olarak Mazı-Dağı, Çiçek-Dağı, Gürgen-Tepe, Çamlıca, Kara-Ağaç, Kavak, Ak-Meşe, Söğüt, Bozkır, Yeşil-Yurt, Derin-Kuyu, Karlı-Ova, Gül-Şehir ve Çayır-Alan ile bir diğer seri, tabiata uygun adlandırmalar görmekteyiz. Zaman içinde o mahalde inşa edilen binalarla ilgili olarak verilen adlara da rastlamaktayız. Hatun-Saray, Kadın-Hanı, Sultan-Hanı, Ak-Hisar, Kara-Hisar, Koç-Hisar, Ak-Saray ve yalnızca Saray gibi meskûn mahaldeki önemli binalara göre verilmiş adları da görmekteyiz. Anadolu'nun fethinde emeği geçen beylerin adını taşıyan yerler bakımından Afşın, Altın-taş, Arslan-apa, Kara-arslan, Demir-taş, Alaiyye (Sultan Alaeddin Keykubad'ın kurduğu şehir), Art-ova (Artuk-abad, yani Emir Artuk'un kurduğu kasaba), Tutak (Artuk'un yakın arkadaşı ve Sultan Alp-Arslan'ın kumandanlarından Emir Tutak'ın kurduğu kasaba), Boz-ova (Boz-abad, yani Urfa bölgesi fatihi Emir Bozan Bey'in kurduğu kasaba), Sandıklı (Sanduk Eli, yani fatih ümeradan Sanduk Bey'in kurduğu kasaba), Saru-hanlı (Saru-han Eli, Batı Anadolu fatihlerinden Saru-han Bey'in kurduğu kasaba), Paşa-eli (Trakya'yı fetheden Süleyman Paşa'ya izafetle), Koca-eli (İzmit ve İznik bölgesini fetheden Akça-Koca'nın adıyla ilgilidir), Akça-Koca, Konur-Alp, Kara-Mürsel, Umur Beğ, Gazi Emir, Turgutlu, Karaman, Dursun Beğ, Karaca Beğ, Osman-eli,

Orhan-eli, Gündüz Beğ, Savcı Beğ, Kara-ine Beğ, Ece-Abat, Kara-Tegin, Kutlu Beğ, Lala Paşa, Emir-dağ yer adlarını görmekteyiz. Bu arada gelmiş olduğumuz Türkistan coğrafyasındaki mühim yer isimlerinden Anadolu'da o hatırayı canlı tutmak münasebetiyle verilmiş yer adlarına da tesadüf edebiliriz. Karaçuk Dağı, Urfa bölgesinde ve Kuzey Irak'ta devam eden bir kitlenin Sir Derya boyundaki Oğuz ilinin meşhur Karaçuk Dağının bu yeni vatan coğrafyasına da ikinci defa konmuş şeklidir. Bir diğer yer adlandırması Çukur-ova'yı sulayan Seyhan ve Ceyhan ırmakları, eski Anadolu metinlerinde Seyhun ve Ceyhun şeklinde geçmektedir. Bu münasebetle bugün Türkistan'ı sulayan bu iki mühim ırmağın adı yeni vatan coğrafyasında da konmuştur. Yedi-Su bilindiği üzere İli Irmağı başta olmak üzere Türkistan'daki Balkaş Gölüne dökülen ve bu ırmakların suladığı sahadır. Bingöl'deki Yedi-Su havzası aynı hatırayı canlı tutabilmek için konmuştur. Horzum, Harezm kelimesinin bozulmuş ve Türk hançeresindeki söyleniş şekli olarak bilinir. Bu bölgeden gelen Türkmen atalarımız Anadolu coğrafyasında, Mardin'de, Isparta'nın kuzeyinde, Ödemiş yakınlarında üç yere bu adı vermişlerdir. Ermenek yakınlarındaki Barçın yaylası ve Balgasun yaylası, Türkistan coğrafyasındaki Barçın ve Balgasun adlarının Karamanlı Türkmenlerin ecdat kabirlerinin bulunduğu mekânlara verilmiş, bu kabil adlar meyanındadır. Afyon-Kara-Hisar'ın kazalarından Emir-Dağ'ın kuruluşunu Barçınlı Türkmenleri yaptığı için eski adı Barçınlı idi. Daha sonraları buraları fethedene göre adlanacaktır. Kayseri'nin bugün kazası durumunda olan Talas, yani Türkistan coğrafyasındaki şehrin adını taşımaktadır. Yine an'ane olarak Anadolu Türkleri arasında yaygın olan "Horasan'dan geldikleri" ifadesinin Selçuklu Türklerinin ilk toparlanma yeri olması bakımından bugün Erzurum'un kazası durumundaki Horasan'a yer adı olarak verildiği bilinmektedir. Bu hususta ileride Türkistan'daki yer adlarının Anadolu'daki devamlılığı üzerine bir çalışmanın gerekliliğine inanmaktayız. Anadolu'nun fethinin manevî mimarları arasında yer alan pek çok değerli zevatın adlarını taşıyan adlandırmaları da görmekteyiz. Seyit Gazi, Hacı Bektaş, Seydi-şehir (Seyit Harun ile alâkalı), Geyikli (Geyikli Baba ile ilgili), Emir Sultan, Ahi Mesud (Şimdiki adı bozulmuş olarak Etimesgut haline gelmiştir), Ahi Boz, Ahi Evren, Sorguncuk Ahi (Bilecik bölgesinde yaşamış Ahi piri), Balı Şeyh (Şeyh Ede-balı ile alâkalı), Karaca Ahmed, Battal Gazi, Sarı Saltuk, Baba-dağ (Baba-dağ Denizli ile Sinop'ta yer adı olarak mevcut olmakla beraber bu topraklarda yaşadıktan sonra Moğol istilâsı münasebetiyle Anadolu'yu Sinop'tan terk ederek Romanya'daki Baba-dağ bölgesine yerleşen Sarı Saltuk Baba'ya izafe edilen yerlerdir. Zaten Zonguldak'a bağlı Sarı Saltuk kasabası doğrudan doğruya onun ismine verilmiş yer olarak bilinir), Baba-eski, Yalvaç (Türkçede veli manasına gelir), Sarı Yahşi, Yunus Emre, Hacı Bayram Veli, Mevlâna, Şeyh Sadreddin Konevi, Taptuk Emre, Nasreddin hoca gibi yer adları bu manevî pirlerin Anadolu coğrafyasındaki yerleşim noktalarını göstermektedir. Misal olarak verdiğimiz bu kabil isimleri artırmak mümkündür. Ancak Anadolu coğrafyasındaki yaygın olarak yapılan adlandırma yukarıda saydığımız tertibin dışında bilhassa iki hususta kendisini gösterir. Bunlardan birincisi Anadolu'yu yurt tutan Oğuz veya Türkmen İlinin yirmi dört boyunun adlarıyla, bu boylardan neşet eden Türkmen oymaklarının adlarıdır. Anadolu köy ve kasabalarının binlercesi Türkmen ilinin iki kanadını teşkil eden Üç-Oklu veya Boz-Oklu (bazı ahvalde Dış-il, İç-il veya Taş-eli şekilleri de vardır) oymaklarının adını taşımaktadır. Yaygın olarak adlandırma şekillerinden ikincisi ise, ıssız ve harap durumdaki Anadolu'yu vatan tutmak üzere Türkistan'dan gelen Türkmen atalarımızın hissiyatı üzerinde yapmış olduğu tesirin

ifadesini taşımaktadır. Harpçi ve kahraman olduğu nisbette hisli olan atalarımız karşılaştıkları harabe ülkenin umumi durumuna bakarak Türkçede harabe yerler için kullanılan “ören”, “viran” ve “höyük” kelimelerine, o yerlerin sıfatlarını da ilâve ederek yer adı olarak vermişlerdir. Zira kendilerinden önce harabe olan yerlerin eski adlarını bilmedikleri için harabe yerlere kurulan yeni köy ve kasabalara, hatta şehirlere bu adlar verilecektir. Anadolu coğrafyasında bu kabil yer adları binlercedir. Bu durum dahi biz göstermektedir ki, Türklerin Anadolu’ya girdiği sırada Anadolu cidden harabe bir ülke durumundaydı.

Birinci çeşit adlandırmalara Türkmen boy ve oymakları yanında Oğuz İlinin kollarını ifade eden yer adlarını da görmekte olduğumuzu söylemiştik. Yirmi dört Oğuz boyu arasında en çok adı geçen yer adları arasında Afşar, Kayı, Kınık, Bayındır, Salur, Bayat, Igdır adlarına rastlamaktayız ki, her birisinden Anadolu coğrafyasında elli ile yüz civarında yer adı bulabilmekteyiz.23 Bunlardan bazıları zamanla büyüyerek kaza, hatta il olma durumuna kadar gelmiş yer isimleridir. Meselâ Kınık (İzmir), Eğridir (Isparta), Iğdır (bugün il durumunda ve İğdir şekli de vardır), Bayındır (İzmir), Bayat (Çorum, Afyon-Kara-Hisar), Dodurga (Çorum), Çavdur (Burdur), Yüregir (Adana). Ayrıca İç Anadolu’nun Yozgat yöresi Oğuz İlinin sağ tarafının adı olarak Boz-Ok ismini taşımaktadır. Bugünkü Mersin vilâyetinin mekân adı İç-el ve dağlık Ermenek merkez olmak üzere ise Taş-eli, yani Dış-il şeklinde Oğuz İlinin iki kanadının adlarını taşımaktadır. Ayrıca zaman içinde il haline gelmiş Ak-Saray’ın kazası olan Eski-il, Malatya’nın kuzeyi Yeni-il, Afşar ilinden ayrılarak il haline gelen Karaman ve batıdaki Karamanlı gibi Türkmen oymaklarının adları kaza ve vilâyet adları olarak ortaya çıkmaktadır. Bundan başka Boz-doğan, Kızılca-bölük, Alka-evli (Tavas’ın nahiyesi), Ala-yuntlu (Kütahya), Kara-evli (Tekirdağ), Peçenek (Ankara), Afşar (Konya, Ankara, Kırıkkale ve Kayseri, hatta Batı Anadolu’nun pek çok yerinde beş bin-on bin nüfusa kadar eerişen kasabalar hüviyetinde görünmektedir). Yine bu meyanda Turgutlu, Aydınlı, Menteşeli, Ak-Koyunlu, Kara-Koyunlu yer adlarıyalnız Anadolu değil, Türkiye’ye komşu olan Suriye, Irak, İran, Azerbaycan ve Balkanlarda da Türk nüfusun devam ettiği yerlerde görülen yer adları arasında yer almaktadır. Hatta Salur boyunun adına Ak-Salur, Kara-Salur; Kayı boyunun oymakları olan Kara-Keçili, Ak-Keçili, Kızıl-Keçili, Sarı-Keçili, oymakları yine bu meyanda çok rastlanan isimler arasında bulunmaktadır. Antep bölgesinin Türkmen oymaklarından Baraklı, İl-beyli, Yağmurlu, Bayatlı oymaklarının devamını İç Anadolu’da Yozgat, Kırşehir, Kırıkkale ve Konya yörelerinde görmekteyiz. Misalleri çok artırmak mümkün iken burada bu kabil isimlendirmelerin Anadolu’da en büyük adlandırma grubu olduğunu söyleyerek bırakıyoruz. Binlerce yer ismi bu şekilde adlandırılmıştır.

Yukarıda söylediğimiz üzere yer adlandırmasında ören, viran, höyük ifade edilen grubun olduğunu söylemiştik. Günümüzde Türk köylüsü halen Anadolu’daki binlerce harabe yer için “viran yer” veya “ören yeri” yahut da köylerin yakınında veya yanında yerle bir olmuş harabe yerler için “höyük” kelimesini kullanmaktadırlar. Atalarımız yeni yerleştikleri bu harabe yurdu ilk andaki ilham ettiği hissî hatıranın tesbitini binlerce köy ve kasabaya bu şekilde ad vererek yaşatmışlardı. Bu şekilde Kızılca-ören, Gökçe-ören, Arık-ören, Kiçi-ören (Ankara’nın merkez kazalarından Keçi-ören şekline dönen yerin başındaki “keçi” hali bozulmuş şeklidir), İkiz-ören, Seki-ören, Ağaç-ören, Göl-ören, Kutlu-

ören, Taş-ören, Gök-ören, Belen-ören, Çal-ören, Kuz-ören, Karaca-ören, Pamuk-ören, Doymuş-ören, Demirci-ören, Örencik veya Karaviran, Yassı-viran, Yaver-viran, Viran-şehir, Darıcı-viran, Geçit-viran, Tepe-viran, Baş-höyük, Yassı-höyük, Suluca-höyük, Karaca-höyük, Gül-höyük, Yukarı-höyük, Bostan-höyük, Kara-höyük, Çatal-höyük gibi yer adları, Anadolu'da yaygın olarak görülür. Yalnızca Ankara vilâyetinde 65, Konya vilâyetinde 60 tane olmak üzere bütün Türkiye sathında bu kabil binlerce isim vardır. Yine bütün Türkiye ölçüsünde Karaca-ören adı 104 adet ile birinci sırada yer almaktadır. Bazı vilâyetlerde meselâ Ankara'da, beş tane Karaca-ören yer adı vardır. Misalleri artırmaktan sakınarak bu çeşit adlandırmanın binlerce olduğuna ve Anadolu coğrafyasındaki yaygınlığı hususunu söyledikten sonra, Türkiye'nin Türklerden önceki döneminin ne ölçüde tahribata uğradığını canlandırmaya çalıştık.

Köy ve kasaba isimleri umumiyetle Türkçe olmasına rağmen, Anadolu şehirlerinin bir kısmının eski isimleri Türk hançeresine uydurularak korunmuşlardır. Bu isimlerden Sebastia-Sivas, Caseria-Kayseri, İkonium-Konya, Brusse-Bursa, Beleocaseria-Balıkesir, Smirna-İzmir, Herakleia-Ereğli, Hadrianopolis-Edirne misallerinde olduğu gibi Türk ağzına uydurulmuştur. Türkler bu şehirleri aldıkları zaman, az da olsa kale içinde yaşayan eski ahalisinin mevcudiyeti hasebiyle adı geçen şehirlere yeni bir ad vermek yoluna gitmemişlerdir. Yalnız imar ettikleri bu merkezlere yerli nüfusundan daha fazla Türk nüfus iskân ederek, şehirlerin de Türkleşmesini temin ettiler.

Atalarımız harap şehirleri tamir ve ihyâ ederken, ayrıca yeni baştan kendi kurdukları şehirlere Karaman, Aksaray, Akşehir, Kırşehir, Eskişehir, Alaiyye (Alanya), Denizli, Aydın, Ordu, Nevşehir, Kırklareli, Çanakkale, Tekirdağ, Beyşehir, Kara-Hisar (Afyon-Kara-Hisar), Adıyaman, Gümüşhane, İçel, Ceyhan, Ödemiş, Adapazarı, Uzunköprü gibi Türkçe adlar vermişlerdir. Bu adlandırmalar kadar yeni vatan coğrafyasını üç taraftan kuşatan denizler de Türkçe adlar ile adlandırılacaktır. Türkiye'nin kuzeyindeki deniz, Karadeniz, batısındaki deniz, Akdeniz, güneyindeki deniz, Kızıl-Deniz ve bu fethedilen coğrafyada başka deniz olmadığı için Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki büyük gölün adı ise Gökçe-Göl olarak adlandırılacaktır. Buradaki renkler binlerce yıllık Türk kültür tarihindeki yönleri göstermek bakımından kullanılmışlardır.

Türk kültür tarihinde doğu=gök, batı=ak, güney=kızıl, kuzey=kara renkler ile değerlendirilmiştir. Daha önce Karadeniz'in adı Pontus Oxenus iken, Karadeniz haline dönüşmüş, hatta diğer komşu kavimler de bu adın kendi dillerindeki tercümelerini kullanmaya başlamışlardır. Almanlar Schwarzes Mare, Ruslar Çernoye More, Fransızlar Mer noire, İngilizler ise Black Sea şeklinde kullanmaktadırlar. Bunun sebebi Karadeniz tarihinde ilk defa, Kırım Hanlığı'nın 1475'te Osmanlı Devleti'ne ilhakını takiben 1783 yılına kadar 300 yıldan fazla Türk iç denizi halinde olmuştu. Yani tarihin hiçbir devresinde Türkler haricinde tek bir milletin idaresinde olmamıştır. Bu arada bizlerin Adalar Denizi dediği Akdeniz'in bir bölümü olan batıdaki deniz, bin yıllık tarih boyunca Akdeniz veya onun bir bölümünü ifade etmek üzere Adalar Denizi şeklinde adlandırılırken, Batı Anadolu sahillerine yakın Yunan adalarının adı Doğu Akdeniz adaları şeklinde idi. Dumlupınar'da Atatürk "hedefiniz Akdeniz'dir" derken Mersin'i, Antalya'yı değil, İzmir istikametini göstermektedir. Atatürk'ün bu şekilde Akdeniz

kelimesini binlerce yıllık kültür mirasının temsilcisi olarak bilerek söylediği açıkça görülmektedir. Zaman zaman Bizans ve daha önceki dönemlerde kullanılmış olan adların bin yıl sonra tekrar hortlatılması (Ege Denizi ve Ege Bölgesi şeklinde) lüzumsuz ve şuursuz bir gayret olsa gerektir. Yakın tarihe kadar, bugün coğrafya derslerinde Ege Bölgesi şeklinde zikredilen bölge adı, Batı Anadolu bölgesi şeklinde gösterilir ve Ege Denizi diye söylenmeye başlanmadan önce Adalar Denizi şeklinde öğrenmiştik. Bu kabilden renklerle isimlendirmeler Ak-Tepe, Kara-Tepe, Gök-Tepe, Kızıl-Tepe bir bölgenin dört istikametini gösterdiği gibi, Sarı-Tepe de mevcut ise, onun merkezde yer aldığını görmekteyiz. Sarı renk merkezi ve aynı zamanda hakimiyeti sembolize eden renk durumundadır. Bu çeşit renklerle isimlendirmeler ırmak, dağ, tepe, köy, kasaba adlarının verilişinde mühim rol oynamıştır. Meselâ Yeşil-ırmak (yeşil renk, gök renk yerine de zaman zaman kullanılmıştır) ve bu ırmağa katılan Kastamonu üzerinden gelen Gök-ırmak, Karadeniz'e dökülen Kara-su ırmağı, Karaman ilinin batısında yer alan Ak-su ile doğusunda yer alan Gök-su bu kabil adlandırmalar içinde değerlendirilmelidir.

Türklerin Anadolu'ya girdikleri zaman kır hayatının canlı unsurunu barındırması lazım gelen köy ve kasabaların çoktan harabeye döndüklerini söylemiştik. Bunun neticesi olarak terk edilmiş, ıssızlaşmış durumdaki yeni vatanlarının kır hayatı, emniyeti olmadığı için ziraatın ve hayvancılığın yapılamadığı terk edilmiş, vahşi bir tabiat haline gelmişti. Hatta küçük baş ve büyük baş ehli hayvan nesillerinin yerli numuneleri bu münasebetle yok denecek kadar azalmıştı. Ziraat imkânlarının şehirlere yakın, dar sahalara inhisar etmesi yüzünden hububat cinsleri için de bu durum aynı idi. Anadolu'da yurt tutmak ve vatan kurmak arzusuyla, Türkistan'dan göçerek yeni vatanlarına giren Türkler, beraberlerinde bol miktarda hububat ile sayısız büyük baş ve küçük baş hayvan sürüleri, yılkılar (at sürüleri) ve hayvanları ile birlikte gelmişlerdir. Bundan başka kavun, karpuz, ay-çiçeği (güne-bakan, güne-aşık veya gün-döndü), pamuk, pirinç, cin-darı (bir mısır cinsi) gibi zirai mahsuller, Türklerin Anadolu ziraatine ilâveleridir. Ayrıca ipek böceği yetiştirme ve ipekçilik, atalarımızın yeni vatanlarına getirdikleri bir diğer yeniliktir. Bütün bunların neticesi olarak diyebiliriz ki, günümüzde Anadolu coğrafyasındaki ehlî hayvan cinslerinden hububat nev'ilerine ve meyve çeşitlerine kadar pek çok şey fatih atalarımız tarafından Türkistan'dan Türkiye'ye getirilmişlerdir. Böylece köy ve kır hayatının icabatı olan ziraat ve hayvancılık kısa bir müddet sonra Anadolu'da birden bire canlanmış oldu.

Anadolu'da şehir, kasaba ve köy gibi yerleşme mahalleri kurulurken bir taraftan da bunları birbirine bağlayan yeni ana yollar yapılarak ulaşım meselesi halledilmişti. Ana yollar boyunca ulaşım ve ticaret emniyetinin temini için menzillerde hanlar (kervansaraylar) inşâ olundu. Bu hanlar, kervanların her nevi ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri ve emniyetle konaklayabilecekleri yerlerdi. Yine bu yollar boyunca ve kervanlardaki hayvanların su ihtiyacını karşılamak üzere bol miktarda su kuyularının açılmış olması ile yolların ırmakları geçtikleri yerlerde köprülerin yapılması, Anadolu yollarını rahat ve kolay seyahat edilir hale getirmiştir. Böylece asırlardır tüccarların ve kervanların uğramadığı Anadolu, ticaret erbabı ile kervanların akın akın geldiği ülke halini aldı.

Atalarımızın Anadolu'ya getirdikleri en önemli hususlardan birincisi sayabileceğimiz inşaat ve yapım tekniğidir. Türkler, Ön Asya ve Anadolu'ya girene kadar buralardaki yapılarda taş ve mermer ana malzeme durumundaydı. Türk yapı tarzında ise ağaç malzeme, tuğla, kerpiç esas idi. Her ne kadar taş ve mermer ile yapılan binalar, yüz yıllar, hatta binlerce yıl devam eden sağlamlıkta olmakta iseler de sağlıklı binalar değillerdi. Yaz mevsiminde sıcaktan bunalılan, kışları ise soğuğa karşı ısıtılamayan vasıftadırlar. Ağaç malzeme, tuğla, kerpiçten mamül binalar ise bu üç malzemenin de yalıtkan özellikte olmaları dolayısıyla yazları serin, kışları ise ılıman bir yapı hususiyeti meydana getirirler. Yangınlara karşı da dayanıklı olmayan Türk mimari ve yapı tekniği bu vasfına rağmen insan sağlığı bakımından çok sıhhatli özelliğe sahiptirler. Ahşap malzemenin esas olduğu mimari özellik daha sonra Balkanlara da Türkler marifetiyle yayılmıştır. Nesiller boyu millet hayatının sağlıklı kalabilmesinde bu millî tercihin rolü büyük olmuştur. Ayrıca evlerde tavan, yüklük, dolap, kapı ve pencerelerde ağaç oyma işçiliğinin diğer milletlerde görülemeyen derecede gelişmesi ve sanat haline gelebilmesi de bu özellik içinde olacaktır.

Görüldüğü üzere Anadolu'da yerleşme ve iskân şartları tanzim edilirken, bir taraftan da şehirler arası ulaşım ile yolları boyunca sağlanan imkânlar meyanında, mal, ırz, namus, can ve ticaret emniyeti de birbirini takiben getirilmiştir. Köy ve kır hayatı canlanırken buna müvâzi olarak hayvancılık ve tarım da süratle gelişmiş, fetihten önceki vahşi ve ıssızlaşmış tabiat, fetihle birlikte yerini hayat fışkıran, sürülerin otladığı ve her nevi tarımın yapıldığı işlenmiş topraklara dönüşmeye başlamıştı. Atalarımız yeni vatanları için gerekli olan yukarıda zikri geçen ilk şartları birer birer tamamladıktan sonra, Türk kültür hayatının ve içtimaî yapısının icabatı olan maddî ve manevî müesseseleri kurmaya başlayacaklardır.

Böylece Türkler, varlıkları yanında kendilerine ait her nevi müesseseleriyle bunların alâkalı binaları ve tesislerini de kurarak Anadolu'ya her manada damgalarını basacaklardır. Devletin resmî dairelerine ait binalar, saraylar, kışlalar, tersaneler (Alaiyye ve Sinop'ta) bütün şehir, kasaba ve köylerde camiler ve mescitler inşâ edilirken büyük merkezlerde medreseler (bugünün üniversiteleri), kütüphaneler kurularak ilim hayatı canlandırılırken sosyal hizmet tesisleri olarak sanayi çarşıları, bedestenler, hanlar, hamamlar, su kemerleri, sarnıçlar, su terazileri ve depoları, çeşmeler, köprüler, hastahaneler, şifa yurtları, imaretler, kimsesiz ve muhtaçlar için aşevleri gibi bir çok sayısız faydalı tesisler her tarafta yapılmaktaydı. Ayrıca Türklere mahsus yaylak ve kışlak hayatının icabı olmak üzere şehir ve kasabalara yakın, uygun mahallerde bağlık ve bahçelik sayfiye yerleri de Anadolu coğrafyasına baştan başa renk kattı. Anadolu'nun manevî fatihleri durumunda olan din ulularının ve önderlerinin kurdukları dergâhlar, tekkeler ve zaviyeler, büyük merkezlerde ve bilhassa Bizans uç bölgelerinde yayıldılar. Bu manevî önderler, pirler, erenler, alp-erenler, dervişler, ahiler, esas itibarıyla Türkistan'da Yesi şehrinde yaşamış olan evliyadan Ahmed Yesevî hazretlerinin muhitinde yetişen alp kişilerdi. Bilindiği üzere "Alp Kişi"ler temiz ahlâklı, her nevi faziletleri kendisinde birleştiren kahraman ve er kişilerdi. bu alp kişileri, Türklerin İslâmiyet'i kabulünden sonra ermişler arasında görmekteyiz. Savaş sırasında İslâmın cihat anlayışına uygun şekilde orduya katılan bu kahraman kişiler sulh anında temiz ve faziletli karakterleriyle Türk cemiyeetinin manevî mimarları olmaktaydılar. Bu zatların

kurdukları, esnaf ve sanatkârları bir araya toplayan Ahilik teşkilâtı, Anadolu Türkiyesi'ne sanat, ticaret ve esnaflıkta faziletli, ahlâklı ve karakterli bir yapıyı getirecektir. Dericilik, demircilik, bakırcılık, kuyumculuk sanatları gelişirken bunlardan mâmul eşyaların, aletlerin yapımı üstün seviyeye erişmiş, pamuk ziraati ile elde edilen pamuktan, hayvancılıktan elde edilen yün ve ipek böcekçiliğinden elde edilen ipek ile her nevi ipekli, yünlü ve pamuklu kumaşların sanayii ilerlemiş, halıcılık, kilimcilik ve keçecilik bütün Anadolu sathında yayılmıştı.

Anadolu'nun bu canlanışı ile ince sanatlar gelişmiş, taş, tuğla, çini ve ağaç işlemeciliği şâhikalara yükselerek bunlar üzerinde yazı, süs ve desen verme, oymacılık, kakmacılık üstün bir seviyede inceliğe ve zerâfete erişmişti. bu meyanda Anadolu Türkiyesi, kâğıtçılık, ciltçilik, yazı, tezhip ve bu sahalarla alâkalı bir çok süsleme sanatını vermeye başlayacaktır.

Türklerin Anadolu'ya getirdikleri en mühim özelliklerden birisi de inanç yapısının ortaya koyduğu durumdur. Bunu biz müsamaha ve Müslüman olmayanlara karşı, onları dünyasında serbest bırakmak şeklinde görmekteyiz. Bu vasfın temelinde, Türk milletinin yüzyıllardan beri idareci millet olmasının yeri büyüktür. İdareciliği sanat haline getiren atalarımız, insan topluluklarının inanç dünyasına karışmamanın tecrübesine sahip olmuşlardı. Sözünü ettiğimiz tecrübenin yanında, İslâmın hükümleri arasında yer alan "dinde zorlama yoktur" inancının da yeri muhakkak ki önemli idi. Bu ölçülere göre yeni canlanan Türk şehirlerinde, camiler yanında kiliselere hatta bazı ahvallerde havralara rastlamak mümkün olmaktaydı.

O devir Hıristiyan dünyasında böyle bir numune görmek asla mümkün değildi. İstanbul'un fethinden sonra Rum Ortodoks Patrikliğine imtiyazlar verilirken, ayrıca Ermeni Patrikliği kurulmuş, hatta daha sonra Yahudi cemaatinin varlığı da göz önüne alınarak hahambaşılık teşkil olunmuştur. Bu hoşgörünün en güzel misalini, Ankara'da Hacı Bayram Veli Camiinin hemen yanında bulunan Hıristiyanlık öncesi bir mabede dahi dokunmadan onu koruyan anlayışta görebilmekteyiz.

Atalarımız, Anadolu'da kurdukları maddî ve manevî müesseseler ile buna ait tesisleri Türk cemiyeti ayakta kaldığı sürece devamını ve korunmasını temin etmek ve devlete yük olmamasını sağlamak için vakıflar tesis etmişler ve bunun sonucunda da Türk tarihinin en büyük içtimaî müessesesi olan vakıf sistemi meydana gelmiştir. Böylelikle kurulan bütün tesisler, asırlar boyu bu yapılan vakıflarla hayatiyetini devam ettirmiştir. Vakıf müessesesi bilindiği üzere İslâmiyetin ortaya koymuş olduğu bir düsturdan kaynaklanmasına rağmen, Türklerin inanç dünyasındaki iyi niyet, fedakârlık, dayanışma ve hayır yapma anlayışı içinde gelişerek büyük zenginlik kazanmıştır. Bunu söylemekle İslâm dünyasının diğer ülkelerinde görülemeyecek derecede zenginliğe ulaşan vakıflarımız Türk insanının his dünyasının ve olgunluğa erişmesinin ifadesi sayılmalıdır. Gökyüzünde uçan güvercinlerin beslenmesine tahsis edilen vakıflardan tutunuz, evlenme çağına gelmiş olan yetim ve kimsesiz genç kızların çeyizlerinin hazırlanmasına vakfedilen müesseselere kadar, aşevleri, hastahaneler, yetimhaneler kimsesizlerin bakımına, hatta camilerin, mabedlerin, çeşmelerin, köprülerin korunmasına kadar insanî ölçülerde gelişmiş, olgunlaşmış duyguların ifadesi olan vakıflar, Anadolu Türkiye'sinde büyük bir gelişme gösterecektir. Bin yıla yakın Anadolu Türk hayatında bütün

vatan sathında bu vakıflar o derece gelişecektir ki, bütün insanlık için numune olabilecek vakıflar cenneti zengin bir muhtevada ortaya çıkacaktır.

Türklerin Türkistan'dan Anadolu'ya getirdikleri müesseseler arasında belki de en değerli yenilik vakıflardır. Ancak gelişmiş, olgunlaşmış cemiyetlerin ortaya koyabileceği bu müessese Anadolu'ya hayatiyet kazandıracaktır. Bu müessesenin değerini ancak 20. yüzyılın başlarında, gelişmiş Batı ülkelerinde görebilmekteyiz. Halen de Batı cemiyetlerinde görülmeye başlayan insanlık idealinin geliştirdiği bu müessese, Batı dünyasında bin yıl önceki Türklüğün ortaya koyduğu düzeye erişebilmiş değildir. Devlete yük olmadan bir cemiyetin kendi kendine inanç dünyasının istikametinde feragatle iyilik yapma, hayır yapma anlayışı o milletin medeniyet dünyasındaki yerini ifade etmeye yeterlidir, zannediyoruz.

Atalarımız, Anadolu'nun vatan haline gelişinden sonra, şehirler ve şehirlere yakın bazı kasabalarda yerli nüfusa (yani Ermeni ve Rumlar) ancak şehirlerde ve şehirlere yakın mahallerde oturmaya izin vermişlerdir. Çünkü hayvancılık ve çiftçilikle geçinmeleri nedeniyle atalarımızın değer ölçüleri "toprak" idi. Çeşitli milletlerin, hayvan, altın, mesken, giyim-kuşam gibi "itibar" ve "değer" unsuru saydığı göstergelere mukabil, Türk milleti "toprak" kavramını benimsemiştir. Toprak edinme anlayışının şuurlu bir sahiplenmeye dönüşmesine ise vatan sevgisi denir. Bu bakımdan Anadolu'yu fetheden Türkmen atalarımız, köy, kasaba ve kır hayatını, yani ülkenin şehir dışı topraklarını ilk andan itibaren ele geçireceklerdir. Tımar, zeamet ve has gibi toprak ünitelerini ihtiva eden dirlik sistemi Türklerde toprağa gösterilen ehemmiyetin bir ifadesidir. Dolayısıyla Anadolu'nun Türk vatanı haline gelişinde, Türklerin toprak anlayışının yeri büyüktür. Böylece Anadolu'nun eski sâkinleri olan Ermeni ve Rumlar ancak şehir merkezi ile bunların yakın çevrelerindeki kasabalarda Türk nüfusunun yanında ayrı mahalleler teşkil edebilmişlerdir. Görüldüğü üzere Anadolu'nun Türk vatanı haline geldiği ilk andan itibaren Ermeni ve Rumlar azınlık nüfus durumuna düşmüşlerdi.

Şimdi bu durum muvacehesinde fetihten sonraki Anadolu'daki Türkler ve azınlıkların miktarını tesbit etmeye çalışalım: Memleketimizde 30-40 sene öncesine gelinceye kadar şehir nüfusunun umum nüfus nisbeti %20'yi geçmediği bilinen bir hakikattir. Bu ölçüyü fetihten sonraki Anadolu'ya tatbik edecek olursak yaklaşık bir neticeye varabiliriz. ancak şehir ahalisi durumunda görülen Ermeni ve Rumlar, en fazla bir tahmin ile şehir nüfusunun %50'sini teşkil etmekteydi. Köy ve kasaba nüfusunun %100'e yakınının zaten Türklerden meydana geldiğini söylemiştik. Bu açık değerlendirme sonunda Anadolu nüfusununun %90'ının Türklerden, geri kalan %10'unun ise azınlık durumundaki Ermeni ve Rumlardan müteşekkil olduğunu buluruz. Ancak bu bulduğumuz neticeye Doğu Karadeniz bölgesindeki Rum Pontus Devleti, Çukurova'daki Küçük Ermenistan Krallığı ve henüz o tarihlerde Bizans İmparatorluğu'nun elindeki Trakya bölgeleri dahil değildir. XIV. yüzyılda Bursa, Alaşehir, İznik ve İzmir gibi şehirler ile Çukurova ve Trakya, Türklerin eline geçti. XV. yüzyılda Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u ve Trabzon Rum Pontus Devleti'ni Anadolu Türk Birliğine dahil etmesinden sonra, aşağı yukarı bugünkü hudutlarımıza tekabül eden Anadolu Türk birliği içindeki Ermeni ve Rum nüfusun nisbeti %15'e kadar yükselmişti. Bu nisbet, bozulmadan XX. yüzyıla kadar gelmiştir.

1910 yılına dâir verilen istatistiklere göre bugünkü siyasi sınırlarımız dahilinde 16.000.000'a yakın nüfus vardı. Bu nüfusa, henüz o tarihlerde Anadolu'da bulunan 1.400.000 Rum ve 1.300.000 kadar Ermeni de dahildi. Azınlık durumundaki Ermeni ve Rumlar, müştereken umum nüfusun içinde bu nisbetlerini korumuşlardır. Türk milleti, velud bir kavim olduğu için çabuk çoğalan Türk nüfusunun 900 yıldan beri bu nisbeti azınlıklar aleyhine bozması lâzım gelirken Ermeni ve Rumların askere alınmayışlarına mukabil Türklerin devamlı olarak harplerde verdiği şehitler dolayısıyla aradaki nisbet, Anadolu birliğinin Türkler tarafından tesis edildiği tarihten günümüze kadar sabit kalmıştır denebilir. Ancak bu durum Millî Mücadeleden sonra ortadan kalkacaktır. I. Dünya Harbi esnasında Rus ordularının Doğu Anadolu'yu işgal etmelerini fırsat bilen ve çeşitli kışkırtmalar neticesinde Türkleri katliama teşebbüs eden Ermeniler, bu bölgede 900.000'den fazla Türk nüfusunu en vahşi şekillerde şehit etmişlerdir. Rus askerlerinin Doğu Anadolu'yu terk etmelerinden sonra, sivil Türk halkına reva gördükleri cinayetlerin karşılığını ödemeden kaçacaklardır. Türk kuvvetlerinin Doğu Anadolu'ya girişinden sonra Ermeniler, Suriye, Lübnan, Avrupa ve Amerika gibi ülkelere hicret etmişlerdir. Böylece Doğu Anadolu şehirlerinde ani bir boşalma meydana gelmiştir.

Meselâ bu çatışmadan en fazla zarar gören Van şehrinde harbin arifesinde 70.000'e yakın nüfus yaşarken neticede 5.000-6.000 Türk kalmıştır. Balkan Harbi sırasında Bulgarların Trakya'da yaptıkları katliam ile Rumların Millî Mücadele arifesinde veya esnasında Batı Anadolu ve Karadeniz bölgesinde Türklere karşı işledikleri toplu cinayetler, bizlere büyük kayıplara mal olmuştur. Fakat ilâhi adalet tecelli etmiş ve bilindiği üzere bunlar da cezasız kalmamıştır.

Millî Mücadeleden sonra Anadolu'daki Rumlar, Balkan Türkleri ile mübadeleye tabi tutulduğundan, neticede Rum azınlık da bahis mevzuu olmaktan çıkacaktır. Dolayısıyla Millî Mücadeleden sonra Anadolu şehirlerinde umumi olarak nüfus azalması görülecektir. Zira Ermeni ve Rum unsurunun Anadolu'dan çekilmeleri yanında Türk nüfusu da Balkan Harbi, I. Cihan Harbi ve Millî Mücadele esnasında hem sivil halk ve hem de asker olarak büyük kayıplara uğramıştı. Türk nüfusunun büyük kaybı yekun edilirse 3.000.000'a yakındı. İstiklâl Harbinden sonra Anadolu'da kalan 10.500.000 Türk nüfusa Balkanlardan mübadele ve hicret suretiyle Türk nüfusunun da ilâvesiyle Türkler kayıplarını kısmen telâfi etmeye çalışarak 1927 senesinde tekrar 13.500.000'a erişmişlerdir. Halbuki 1927 sayımından 17 sene öncesine ait yukarıda nakletmiş olduğumuz malûmata göre Anadolu Türkleri yine 13.500.000 idiler. Bilindiği üzere vatan yapısında nüfus mühim rol oynar. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere, Anadolu'nun fethi, Bizans'a karşı Malazgirt'te 26 Ağustos 1071'de kazanılan Malazgirt Zaferiyle başlamıştı. Her ne kadar 1048 Pasinler Zaferiyle Anadolu içlerine kadar girmiş isek de 1071 Malazgir Zaferi, vatanlaşmanın kat'i başlangıcıdır. 1176 yılında Karamuk Beli (Miryakefalon) Savaşı, Bizans'ın Türklere karşı mücadelesinin son safhasıdır. Ancak bu savaş da Türk zaferiyle sona erecektir. Üçüncü ve son dönem Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını hazırlayan ve yine 26 Ağustos 1922'de Türklerin Yunanlılara ve onların Batılı destekçilerine karşı kazandığı son zafer ile noktalanacaktır. Atatürk'ün 26 Ağustos gününü kendi hususî dünyasındaki bir büyük zaferin Dumlu-Pınar'da tekrarına erişebilmek için seçtiği bilinir. Bu büyük zafer ile Lozan'ı hazırlayan ve sulha giden yol başlamış oluyordu. On yıl süren Balkan Harbinden başlayarak Cihan Harbi'ne, Cihan

Harbi'nden Millî Mücadele'ye kadar uzanan bu çizgide büyük nüfus kaybına uğramıştık. Cihan Harbi başında ilân edilen seferberlikle üç milyon genci cepheye gönderebilmiştik. Bu gençler cephelerde eridiği için Sakarya Harbini 98.000 kişi ile kazanmıştık. Dumlu-Pınar'da son şeref mücadelesinde Anadolu'nun her tarafından toplanıp gelen ordumuzun mevcudu ancak 186.000 kişi idi. Harp boyunca cephelerde Türk nüfusun ne kadar kayba uğradığı bu rakamların ifadesinde kendisini bulur.

Dumlu-Pınar, hakikaten bir milletin ayakta kalabilme ve şeref mücadelesidir. Cephede oğullar ve babalar yan yana düşmana karşı vuruşmuşlardır. Cihan Harbi boyunca pek çok cephede verilen şehitler münasebetiyle Anadolu Türkiyesi kurtulduğu zaman ortaya konan istatistikler bir gerçeği göstermektedir. Erkek nüfus %40'ların altına inmişken, kadın nüfus %60'ların üzerine çıkmıştı. Hatta erkek nüfusun mühim bir kısmı ayağını, kolunu kaybetmiş gazileri de ihtiva etmekteydi. Şöyle bir değerlendirme yapmak, Türk tarihi bakımından yerinde olsa gerektir. Türk kültür hayatının derinliklerinde mevcut olan Ergenekon Destanına göre bir harpte katliama uğrayan ecdadımızın yeniden türeyip canlanışı ve tarih sahnesine çıkışı ana muhtevayı teşkil eder. Sakarya ve onu takiben Dumlu-Pınar zaferleri Türklerin yok olmaktan kurtulup, tarih sahnesindeki yerlerini korumalarının ve hayatiyetlerinin ifadesi olmaktadır.24

Vatanlaşma hadisesindeki nüfus en mühim unsurdur. Ancak bu mühim unsur, tek ve yalnız değildir. O milletin mensup olduğu medeniyetteki yeri, kültür müesseseleri, abideleri, yaşayış ve hayata getirmiş olduğu kolaylıklar ve yenilikler de vatanlaşmada yer tutar. Anadolu Türkiyesi dört bir bucakta yaşayan abidelerin istisnasız Türk eseri oluşu vatan sathında Türklüğün damgası gibidir. Yaşayanlar kadar, ölenlerin mekânı olan kabristanlar, türbeler ve yüz yıllar içerisinde meydana getirilmiş olan camiler, mescidler, hanlar, hamamlar, saraylar, kervansaraylar, konaklar, köprüler, su ve sulama sistemleri, yollar o milletin, toprağı vatan haline getiren damgalarıdır.

O vatan coğrafyasının kendi dili ile isimlendirdiği şehirleri, kasabaları, köyleri, dağları, tepeleri, gölleri, ırmakları ve denizleriyle, yani adlandırmayla da vatanlaşma meydana gelmektedir. Ayrıca o millet, inanç dünyasının ve insanî duygularının gelişmişliğinin ifadesi olan meselâ vakıflar gibi bir müesseseyi ortaya koyan değerleriyle de vatanlaşmaya renklilik ve zenginlik kazandırır. Millet hayatındaki gelişmişlik, devlet hayatındaki gelişmeye paralel olarak ortaya çıkmaktadır. Milletin hususî hayatındaki dayanışma, yardımlaşma, yabancıları ve azınlıkları, inanç farklılıklarını hoş görme halleri vatanlaşmanın bir diğer unsuru olarak görülür. Musikisi, mimarisi, inançları ve sosyal müesseseleri ile de vatanlaşma güçlenir. Bütün bu hususiyetlerin hepsinin vatanlaşmada yeri ve değeri muhakkak gibidir.

Bütün bu söylemeye çalıştığımız hususlar yanında Anadolu'nun Türk vatanı olarak tescilinde, milletimizin son irade beyanı, Millî Mücadele yıllarında olmuştur. Atatürk, Amasya Tâmimi'nde "vatan ve milletin istiklâlinin tehlikede olduğunu" söyleyerek bu durumdan ancak "milletin azm ve kararının kurtaracağını" söylemişti. Türk vatanı, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan arasında taksim edilirken Doğu Anadolu'da da Ermeni devleti kurulmaktaydı. Bu durum karşısında Türk Milleti, irade beyanını vatanının selâmeti, milletin istiklâli yolunda silâha sarılarak ortaya koymuştur. Maraş, Antep, Urfa ve

Çukurova müdafaaları, fiilen o yörenin insanının vatanın bütünlüğü ve bölünmezliği üzerindeki tercihi olmuştur. Yine Mondros Mütarekesini takiben Kars merkez olmak üzere Nahçıvan, Iğdır, Sarıkamış, Ardahan, Ahalcık (Ahıska), Ahal-Kelek, Artvin, Oltu, Azgur ve Batum yörelerini temsilen kurulmuş olan Güney-Batı Kafkas Şuraları Hükümeti, vatanın hudutlarının nereye dayandığını gösteren diğer bir irade beyanı olmuştu.

Misak-ı Millî kararını, Sakarya ve Dumlu-Pınar zaferleriyle fiilen kabul ettiren Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, yine Türk Milletinin azim ve kararını en açık bir şekilde ortaya koymuştu. Lozan Sulh Anlaşması ise Türklüğün irade beyanının dünya milletleri huzurunda tasdiki olacaktır.

Türklerin Anadolu'ya girdikleri tarihten Millî Mücadelenin sonuna kadar, Türklerin yanında ayrı mahalleler halinde yaşayagelen Ermeni ve Rum unsurlar, atalarımızın hoşgörülü hukuk ve din anlayışlarının neticesi olarak dinî ve millî yapılarını muhafaza etmişlerdi. Askere alınmayan, yalnızca vergi bakımından farklı muameleye tâbi olan Rumlar ve Ermeniler umumiyetle ticaret yaparak rahat ve refah içinde yaşarlardı. Din, soy, kültür ve tarih bakımından Türklerde farklı oldukları için 900 yıldır beraberlik devresinde Türklere karışmamışlar ve müsamahalı bir idare altında millî, dinî bünyelerini muhafaza etmişlerdir. Tarihlerde de Türklerin Ermeni ve Rumlarla karışmalarına dair herhangi bir kayıt yoktur. Nadiren "ihtida" (İslâmiyet'e girme) hadiseleri olsa bile bunlar ferdî misaller olmaktan ileri gitmemiştir. Bu da ancAkdenizin yanında damla misali olmaktan ileri gidemeyeceğine göre, Anadolu'nun eski ahalisinin Türklerle karışması, yani bir millet haline gelmesi veya bu eski kavimlerin milliyetlerini değiştirerek toplu halde Türkleşmeleri asla vârit olmamaktadır.

Batı Hunlarının IV. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Anadolu seferleri, Sabarlar ve Hazarlar zamanında da Anadolu'yu tanıma seferleri şeklinde devam edecektir. Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara inen Türk İllerinin bu Anadolu ilgisi, Abbasiye döneminde İslâm orduları içinde de devamlılık gösterir. Yaklaşık 700 yıl bu ilginin arkası kesilmeyecektir. 1016 yılında Çağrı Bey'in 3000 Oğuz atlısı ile Anadolu'ya yaptığı keşif akını, bu tanıma ve ilgiyi, vatan edinme, yani emel haline dönüştürecektir. 1048 Pasinler, 26 Ağustos 1071 Malazgirt ve 1176 Miryakefalon (Karamuk Beli) ve 26 Ağustos 1922 Dumlu-Pınar Zaferleri, Anadolu'nun Türk vatanı oluşunun bin yıllık fermanları durumundadır.

1L. Rásonyi, Tarihte Türklük, s. 68.

2İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 70.

3L. Rásonyi, s. 77-78; Şerif Baştav, Sabir Türkleri, Belleten V, s. 60-64; İ. Kafesoğlu, s. 145-150.

4İ. Kafesoğlu, s. 158-159.

5M. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, s. 43-64.

6 A.g.e., I, 78-96, 104-105.

7 İ. Kafesoğlu, Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını, Köprülü Armağanı, s. 267.

8 Mathieu, s. 40-41; Suryanî Mihael, III, s. 65-67.

9 Mathieu, s. 111-114; Suryanî Mihael III, s. 165.

10 Georg Ostrogovsky, Bizans Devleti Tarihi, Fikret Işıltan terc., s. 271-275.

11 Aşık Paşa-zâde, Tevârih-i Âl-i Osman, Âlî neşr. s. 159; Mehmet Neşrî, Kitâb-ı Cihân-Nümâ, M. A. Köymen neşr. s. 750-753; Hoca Sadeddin, Tacü't-Tevârih, I, s. 479.

12 A. Nimet Kurat, Peçenek Tarihi, s. 193-201.

13 Anna Komnena'dan naklen A. N. Kurat, Peçenek Tarihi, s. 201-205. Buradaki isimlerden Nançes'in İnanç-Yınanç'ın, Tatik'in Tutuk veya Tatuk'un bozulmuş şekli olduğunu zannediyoruz.

14 Peçenek Tarihi, s. 136-138.

15 Peçenek Tarihi, s. 228-237.

16 Günümüzde Bucak ve Dobruca yörelerinde görülen Gagavuz=Gök-Oğuz'lar bunlardandır.

17 Kedrenos, II, 583-584'ten naklen Peçenek Tarihi, s. 131-136. O tarihten sonra Eftim adı Hıristiyan Türkler arasında hürmet gören isimler arasında yer alacaktır.

18 Peçenek Tarihi, s. 228.

19 Dr. Mustafa Ekincikli, Ortodoks Türkler, Ankara 1998; Paul Wittek, Yazijioghlu Ali on the Christian Turks of the Dobruja, BSOAS, XIV, 1952.

20 Halife Mutasım'ın Türk kumandanı Afşın, Türklerden müteşekkil ordusuyla 838 yılında Amorium üzerine sefer yapmıştı. Alp Arslan'ın kumandanı Afşın Bey ise Amorium'u 1068 yılında fethederek tarihe geçecektir. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 19-20.

21 Mükrimin Halil Yınanç, Anadolu'nun Fethi, s. 63 ve devamı; İ. Kafesoğlu, Selçuklular, İA, X. Cilt, s. 369.

22 I. Haçlı Seferi 1096-1099 yılları arasında olmuş ve bu seferin başında Godefruy de Bouillon idaresinde bir çok dük, kont, marki gibi asilzadeler bulunmuştur. I. Haçlı Seferini Anadolu'da I. Kılıç-Arslan (1086-1107) karşılamıştır. II. Haçlı Seferi ise 1146-1149 senelerinde olmuş, Alman İmparatoru III. Konrad ve Fransa Kralı VII. Louis idaresinde olmuş ve bu Haçlı Seferini ise Selçuklu Sultanı I. Mesut (1116-1155) karşılamıştır. III. Haçlı Seferi ise 1189-1192 arasında olmuş ve bu seferin başında Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa, İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard,

Fransız Kralı Philippe Auguste idaresinde cereyan edecek 1189-1192 yıllarındaki bu üçüncü seferin İngiliz ve Fransız kuvvetleri deniz yolunu tercih edeceklerdir. Anadolu'da Selçuklu Sultanı II. Kılıç-Arslan (1155-1192) onları karşılayacaktır.

23 Anadolu'da 24 Oğuz boyunun adını taşıyan yer adları, XVI. yüzyılda 1000 civarında idi. Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 461.

24 1917 yılında Tokat yöresinde yakılmış bir türküde.

"Hey on beşli on beşli,

Tokat yolları taşlı,

On beşliler gidiyor,

Kızların gözü yaşlı".

diyerek o devir Anadolu Türkünün ıstırabını dile getirmektedir. Buradaki on beşliler, 1315, yani 1899 sonu ve 1900'de doğanlardır. Bunun da manası gayet açıktır; 1917 yılı içinde 17 yaşlarındaki gençler cepheye alınmıştır. Eğer bir millet 17 yaşındaki gençlerini ceoheye göndermek durumuna gelmiş ise var olabilmek için son gücünü kullanıyor demektir. 1933 yılında yazılıp bestelenen Onuncu Yıl Marşındaki "On yılda on beş milyon genç yarattık her yaştan" diyen ifade de, Türk Milletinin 10. yılda nüfus bakımından canlanmaya başlayışının heyecanı ve sevinci açıkça görülür.

Anna Komnena, The Alexiad of the Princess Anna Comnena, Elizabeth A. S. Dawes, London 1928.

Aşık Paşa-zâde, Tevârih-i Âl-i Osman, Âlî neşr. İstanbul 1332.

Bar Hebraeus, Gregory Ebu'l-Farec, Chronography, W. Budge neşr. London 1932, Ömer Rıza Doğrul, Ebu'l-Ferec Tarihi, I-II, Ankara 1945-1950.

Barthold, V., Turkestan Down to the Mongol Invasion, 2. ed., London 1958.

Baştav, Şerif, Sabir Türkleri, Belleten V, s. 53-101, Ankara 1941.

Danişmend, İsmail Hami, Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, II, III, IV, İstanbul 1947.

Ekincikli, Mustafa, Ortodoks Türkler, Ankara 1998.

Enverî, Düstûr-nâme, M. Halil Yınanç neşr. İstanbul 1928.

G. Kedrenos-Skylitzes, M. Attaleiates, İ. Kinnamos, N. Choniates, Michael Glykas, Eustathios, Kekaumenos, Konstantinos Manasses, Nikephoros Gregoras, Epistolae Turcicae, Gy. Moravcsik, Byzantino Turcica, I, Budapeşte 1943.

Hoca Sadeddin, Tacü’t-Tevârih, I-II, İstanbul 1279-1280.

Kafesoğlu, İbrahim, Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953.

——, Selçuklular, İA, X, s. 353-416.

——, Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını, Köprülü Armağanı, İstanbul 1951.

——, Türk Millî Kültürü, İstanbul 1983.

Köymen, Mehmet Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara 1979.

——, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976.

——, Alp Arslan ve Zamanı, Ankara 1983.

Kurat, Akdes Nimet, Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972.

——, Peçenek Tarihi, İstanbul 1937.

——, Çaka Beğ, İstanbul 1936.

Mathieu, Urfalı (d’Edesse), Chronique, Dularier terc. Paris 1858, Urfalı Matheos Vekayınâmesi, Grigor zeyli ile birlikte, H. Andreasyan, Ankara 1962.

Mehmet Neşrî, Kitab-ı Cihan-nümâ, I-II, M. A. Köymen, Ankara 1995.

Mihael, Süryani (Michel le Syrien), Chroniques, Chabot terc. Paris 1905.

Németh, Gyula, Attila ve Hunları, Şerif Baştav terc. Ankara 1982.

Ostrogovsky, Georg, Bizans Devleti Tarihi, Fikret Işıltan terc. Ankara 1981.

Rásonyi, László, Tarihte Türklük, Ankara 1971.

Reşidüddin Fazlullah, Câmi’ü’t-Tevârih, Selçuklular, Ahmet Ateş terc. Ankara 1960.

Sümer, Faruk, Oğuzlar, 3. baskı, Ankara 1980.

Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1974.

——, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul 1971.

——, Türk Cihân Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul 1969.

Tursun Beğ, Tarih-i Ebu’l-feth, TOEM ilâvesi, İstanbul 1330.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, I, II, III, IV, Ankara 1994.

——, Anadolu Beylikleri Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1937.

Wittek, P., Yazijioghlu Ali on the Christian Turks of the Dobruja, BSOAS, XIV, 1952.

Yınanç, Mükrimin Halil, Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944.

——, Çağrı Beğ, İA, III, 324-328.

A.ANADOLU'NUN FETHİ

Anadolu'nun Fethi / Prof. Dr. Mükrimin Halil Yınanç [s.194-202]

Sultan Melihşah'ın hükümdarlığının ilk yılı olan 1072 senesi, amcası ve Kirman meliki olan Kavurt bey ile mücadele ile geçmiştir. Bu mücadele sırasında Anadolu'nun şarkını işgâl etmiş olan Türkmen boy ve ulusları, başlarında bir kısım Selçuklu şehzadeleri ve bilhassa Kutulmuş'un oğulları ile büyük Türk emirlerinden Tutuk ve Artuk Bey'ler oldukları halde Kızılırmak'ı geçerek orta Anadolu'yu istilâya başlamışlardır. Romanos Diyogenis'in yerine geçen İmparator Mikhail Dukas, şark orduları kumandanlığına tayin ettiği İsak Kommenos'u muharebeye memur etti. Onun kardeşi Alexis de bu orduda beraberdi. Bizans ordusunda bulunan frank askerlerine de evvelce adı geçen Ursel kumanda etmekte ve başkumandanın maiyetinde bulunmakta idi. Bizans ordusu Kayseri civarına geldiği bir sırada Ursel, bir meseleden dolayı başkumandan ile bozuşarak maiyeti ile birlikte ayrılıp Sivas yolunu tuttu ve yolda Türkmenlerle müsademelerde bulunduktan sonra şimale doğru çekildi. Biraz sonra da Türk ordusu Kayseri civarında göründü ve Bizans ordusu ile harbe tutuşup galip geldi; başkumanda İsak esir düştü; Alexis güç hal ile yakayı kurtarıp Ankara'ya can attı. Fakat Türkler biraz sonra fidye-i necat alarak İsak'ı bıraktılar; o da Ankara'ya gelip kardeşi ile buluştu ve ikisi birlikte İstanbul yolunu tuttular; fakat İzmit civarında bir Türk akıncı müfrezesinin taarruzuna uğradılar ve bundan güç hal ile yakayı kurtararak İstanbul'a kaçabildiler.1 1073 senesinde Türk orduları orta Anadolu şehirlerini istilâya başlamışlardır. Bu istilâyı idare eden Kutulmuş oğulları, babalarının Sultan Tuğrul Bey'e ve ondan sonra Alp Arslan'a karşı riyaset davası yüzünden muhalefet ve mücadele ettiği gibi, Sultan Melikşah'a karşı isyana hazırlandılar. Fakat Bizans müverrihlerine nazaran Bağdat halifesinin tavassutu ile arada vukua gelmesi muhakkak olan muharebe bir bir anlaşma ile bitmiş ve Kutulmuş oğulları Anadolu'nun fethine memur olmuşlar ve fethedecekleri memleketlerin hükümdarlık menşurunu sultandan almışlardır.2 Bizans müverrihlerinin sayısını beşe çıkardıkları bu kardeşlerden döndünün ismini biliyoruz: Mansû, Süleyman, Alp Yuluk, Dolat (yahut Devlet). Bunları Anadolu Selçukları tarihinin vak'alarını zikrederken birer birer göreceğiz. Arap membaları bu kardeşlerden birinin bu sırada çok küçük bir yaşta bulunduğunu zikretmişlerdir.

Bir taraftan Kutulmuş oğulları maiyetlerindeki Türkmen boy ve ulusları ile Anadolu'nun Bizans elinde kalan yerlerni açarlarken, diğer taraftan Sultan Melikşah'ın emri ile bu prenslerin maiyetinde fütuhata memur olan Artuk, Tutuk, Afşin, Dilmaç oğlu Mehmed, Tarank oğlu, Davdav oğlu gibi emirler de muhtelif taraflarda muvaffakiyetlere nail olmakta ve bölgeler açmakta idiler. Bizans imparatoru Mikhail amacası Yuanis Dukas'ı şark ordularına kumandan tayin ederek, Orta Anadolu'yu işgal ile Sakarya'yı geçmiş olan Türkler durdurmağa memur etti. Yeni başkumandan evvelâ Ursel'i itaat altına almağa uğraştı. Fakat bil'akis ona mağlup olarak esir düştü. Ursel esir başkumandan zorla imparatorluğu kabul ettirerek Üsküdar'a kadar ilerledi. İstanbul hükûmeti bundan korkarak Türklerin yardımını istemeğe mecbur oldu. Bunun üzerine Artuk Bey kumandasındaki Türk ordusu Orta Anadolu'dan Bitinya'ya doğru ilerlemeğe başladı. Yuanis ile Ursel Artuk bey ile yaptıkları muharebede bozularak ona esir oldular. Yuanis fidye-i necat mukabilinde kurtarıldı; Ursel ise zincir altında kaldı ve

biraz sonra o da zevcesinin gönderdiği fidye-i necat mukabilinde serbest bırakıldı (1073). Fakat serbest kalır kalmaz Armenyak temine yani Amasya ve Niksar taraflarına giderek o havaliyi zaptetmeğe hazırlandı. İstanbul imparatoru hem bu gaileyi ortadan kaldırmak ve hem de hezimetten hezimete uğrayarak yerlerini Türklere teslim ile kaçmakta olan Bizans ordularını tensik ve Türklerin istilâsını durdurmak maksadı ile imparatorluğun generallerinin en genci ve fakat en kıymetlisi olan Alexis Kommenos'u şark orduları başkumandanlığına getirdi. Ursel buna öğrenince Orta Anadolu'da fütuhatla meşgul olan Türk emri Tutak'ın yanına giderek ittiak teklif etti ve maiyetindeki Frank kuvvetlerini Türk ordusu ile birleştirp Bizans'ın elindeki bütün memleketlerin fethini teklif eyledi. Fakat diğer taraftan Alexis de Tutak'a hediyeler ve murahhaslar göndererek ağır bir para mukabilinde Ursel'in kendisine teslimini rica etti. Türk emiri bu hediyeleri kabul ve bu ricayı terih ederek Ursel'i teslim eyledi. Bu sırada Türk orduları bir taraftan Galatya, Frigya, Likaonya ve Paflagonya ülkelerindeki şehir ve kasabaları zapt ederlerken diğer taraftan Anadolu'nun cenubundaki ülkeleri de Kutulmuş'un oğullarından Süleyman fethetmeğe çalışıyordu. Fırat kenarındaki Birecik'i karargâh ittihaz eden Süleyman Antakya'ya karşı yürüdü. Eski imparator Diyogenis'in oğlu Konstantin ile Antakya valisi İsak Kommenos ona karşı çıktılarsa da bunlardan Konstantin telef ve İsak esir oldu. Süleyman ağır bir fidye-i necat mukabilinde esiri geriye bıraktı (1074).3

Elimizde vesikalar mevcut olmamakla beraber 1074 senesinden itibaren Yeşilırmak ve Kelkit havzasının fütuhatının başladığı tahmin edilebilir. Hiç bir bakımdan ihticaca salih olmayan Danişmendname adlı masal kitabındaki rivayeti sahih zanneden tarihçilerin malumatını bertaraf ederek bu havzanın Emir Artuk tarafından fethedildiğini söyleyebiliriz. Daha şarkta bulunan Kolonya yani Şebinkarahisarı ile Erzincan ve havalisinin ve Divrik mıntakasının Emir Mengücük tarafından bu tarihten itibaren açılmağa başlandığı anlaşılıyor. Erzurum ve Çoruk havzalarının da yine bu tarihten itibaren Emir Abu'l-Kasim tarafından zapt edildiği muhakkaktır. Yalnız Teodosyopolis denilen bugünkü Erzurum gibi bazı müstahkem mevkiler biraz daha sonra alınmış ve gerek Erzurum ve gerekse Kars bir defa daha Gürcülerin eline düşmüş ve sonra tekrar fethedilmiştir. Bu meseleden ileride bahsedeceğiz. Orta Anadolu'nun garp kısmını ve Eğe denizine kadar olan mıntakaları ise Kutulmuş'un oğullarından Melik Mansur ile maiyetindeki ümera fethetmekte idiler. Anadolu'da açış devam ederken 1071'den itibaren Suriye'yi fethetmeğe giden Türkmenler de bu kıt'anın büyük bir kısmını almağa muvaffak olmuşlardı. Suriye fütuhatını yapmış olan Türkmen beylerinin başbuğu olan Uvakoğlu Atsız ile onun silah arkadaşlarında olup 1074'te Akkâyı ve Suriye sahil şehirlerinden bir kısmını fetheden emir Şökli'nin arası açılmıştı. 1075'te Şökli Anadolu'nun cenubunda bulunup o havalideki Bizans şehir ve kalelerini zapt etmekle uğraşan Kutulmuş oğullarından birisen müracaat ederek "saltanat hânedanı olan Âl-i Selçuktan olması dolayısıyla Suriye hükümdarlığına herkesten fazla lâyık olduğunu, Atsız'ın Selçuk oğullarından olmaması dolayısıyla hükümdarlığa hiçbir hakkı olmadığını, Suriye'ye gelir gelmez kendisi başta olmak üzere bütün Türkmen beylerinin onun etrafında toplanacağını ve Atsız'ın Suriye'den gitmeğe mecbur kalacağını" bildirip Suriye'ye çağırdı. Kutulmuş'un oğlu yanında küçük bir kardeş ve amcasının bir oğlu da olduğu halde Suriye'ye gelip Tabariye'de bulunan Şökli ile birleşti.

Fakat Kudüs'te bulunan ve Mısır kıt'asının fethine hazırlık yapmakta olan Atsız bunu duyunca derhal onların üzerine yürüdü ve muharebede galip geldi. Şökli ile oğullarından birisi telef oldular. Kutulmuş oğlu ile küçük kardeşi ve bunların amcası oğlu, Atsız'ın eline esir düştüler. Bu sırda Kutulmuş'un diğer oğlu Süleyman da Suriye'ye gelerek Halep şehrini muhasaraya başladı. Halep hükümdarı Naşr b. Mahmut kendisinin sultan Melikşah'ın tâbilerinden olduğunu söyleyerek ve birçok hediyeler vererek muhasarayı kaldırttı. Âsi ırmağı kenarında karargâh kuran Süleyman Atsız'a haber göndererek kardeşlerini ve amcasının oğlunu istedi ise de Atsız, evvelce vak'ayı Sultan Melikşah'a bildirmiş olması dolayısıyla büyük divandan emir ve cevap gelmeden hiçbir şey yapamıyacağını söyleyerek bunları göndermedi.

Biraz sonra Atsız bu iki kardeşi ve amcalarının oğlunu gelen emir üzerine Bağdat şahnasının yanına gönderdi ve Şahna da bunları İsfahan'da bulunan sultan Melikşah'ın nezdine sevk eyledi. Burada ismi zikredilmeyen Kutulmuş oğullarının büyüğünün isminin Urfalı Matthieu ve Süryanî Mikhail vakayınamelerinde adı geçen Kutulmuş'un oğlu Alyuluk olduğu ve küçüğünün isminin de "Azimi tarihinde Haçlılar muharebesi esnasında 1122 senesinde şehit olduğu zikredilen Kutulmuş'un oğlu Dolat yahut Devlet bulunduğu şüphesizdir.

Kutulmuş'un oğlu Süleyman bundan sonra Antakya'ya yürüyerek burayı kuşatmış ve senevi 20.000 altın vergiye bağlamış ve ondan sonra da Halep havalisinde birçok işler başarmıştı (1076). Yine bu sene içinde evvelce birkaç defa ismi geçen ve Suriye'ye gelen Türmenlerin meşhur reislerinden olan Ahmed Şah vaktiyle Romanos Diyogenis tarafından zapt edilmiş olan Membiç kalesini uzun bir muhasaradan sonra Bizans muhafızlarının elinden geri almağa muvaffak olmuştur.4 Diğer taraftan Anadolu'da fütuhat ile meşgul olan ve bu ülkede birçok bölgeler açmış bulunan meşhur serdarlardan Artuk Bey, Sultan Melikşah'ın emri ile Anadolu'dan alındı. Ona Hiulvan hıttası, Basra körfezine kadar -ki, bugünkü Lûristan ülkesidir- ikta olundu (1076). Artuk Bey Ahsâ, Bahreyn ve Necit taraflarını zapta ve oradaki Karmatileri tedibe memur oldu. Arap tarihlerinde mufasalan zikredildiği üzere müşarünileyh bu işi bir sene içinde hakkıyla başarmıştı.5 Artuk Bey'in Anadolu'dan alınarak Irak'a verilmiş olmasının sebeplerini kat'i şekilde bilmiyoruz; yalnız vak'aların cereyanından bu emirin Kutulmuş oğulları ile geçinemeyip onun itaatsizliği hakkında bu prenslerin Sultan Melikşah'a yaptıkları şikayet üzerine emanet yerinin değiştirilmiş olduğu ve belki de Emir Danişmend'in onun yerine bu sıralarda gönderildiği ve sonuncu emirin evvelkinin fütuhatına konarak bu fütuhatı daha ziyade ileriye götürdüğü istintac edilebilir.

XIV. asır tarihçisi Karim al-Din Aksarayi, yılını bildirmeksizin, Malazgirt savaşını müteakip, Emir Danişmend'in Niksar, Tokat, Sivas ve Âblistan=Albistan=Elbistan şehirlerini aldığını söyler. Aynı asrın tarihçilerinden Niğdeli Kadı Ahmed bu malumatı aynıyla ondan almıştır. XIII. asırda cemi ve tedvir edilmiş olması şüpheli ve fakat içindeki has isimlere nazaran XIV. asrın ikinci yarısında telif edilmesi daha kuvvetle muhtemel olan ve XV. asırda yeniden telif edilen ve telif tarzı itibarıyla diğer gaza dasıtanlarında farkı olmayan Danişmendname'ye göre Emir Danişmend'in adı Ahmed ve babasının adı Ali, büyük babasının adı da Mızrap'tır. Aynı kitabın bazı nüshalarına göre ise büyük babasının adı

Battal'dır. Annesi de, Malatya emiri olup hicri 249=863 yılında Bizantinler ile yaptığı bir muharebede şehit olan büyük İslâm mücahidi Ömer'in kızıdır. Yalnız Danişmendname Ömer'in nesebini yanlış yazmıştır. Danişmendname'ye göre 970'te Bağdat halifesinden alınan izin üzerine Malatya mücahitleri başlarında Tursan, Danişmend, Çavuldur, Çaka, Kara Tuka = Togan, Hasan, Süleyman b. Numan, Eyyüb b. Yûnus, Osman, Muhammed, Abdurrahman, Kara-Tekin oldukları halde gazaya çıkarlar Sivas'a gelip uzun zamandan beri harap bir halde kalmış olan bu şehri tamir ederler; badehu Tursan ile Eyyûb 20.000 kişi ile İstanbul'a doğru yürürler; Kara Togan ile Çavuldur Çaka'da ikişer bin mücahit ile Karaman diyarına gazaya çıkarlar; diğer taraftan Sivas'tan gazaya çıkan Emir Danişmend bu sırada Antukhi adlı birini Müslüman eder ve bu zat kendine en büyük gaza arkadaşı olur. Ondan sonra muhtelif harpler vukua gelir ve sergüzeştler geçirilir; nihayet Danişmend Sivas'tan gelen İslâm ordusu ile birleşip Tokat'ı fetheder ve bu muzafferiyeti halifeye bildirir. Halife ise gerek Danişmend'e ve gerekse diğer ümeraya hil'atler gönderip fethedeceği memleketlerin emirlik menşurunu irsal eder; Danişmend bundan sonra Kömenek=Komana'yı ve Turhal=Karkariyye'yi alır; muhtelif Hıristiyan kavimlerinin ve meselâ Rum, Ermeni, Gürcü ve frenklerin kendisine karşı çıkardıkları müteaddit büyük orduları bozar; Artukhi ile Kara Tekin ise diğer taraftan Menkuriyye kalesini alırlar; Melik Danişmend ise daha birkaç muzafferiyet kazanarak Harşene =Amasya'yı, daha sonra da Nikonya = Çorum'u alır; Kara Tekin'i Ma'muriyye'nin, Osman'ı da Kastamoni'nin fethine memur eder; Süleyman'ı da sahil mıntakasını açmağa gönderir; bunlar vazifelerinde muvaffak olurlar; Danişmend de evvelce zapt edilmiş ikin ahalisi isyan eden bazı şehirleri tekrar itaat altına almakla meşgûl olur; ondan sonra Niksar üzerine yürür ve şehri müdafaaya gelmiş olan Hıristiyan ordusunu bozar ve Kharsanusiyye de tesmiye edilen Niksar'ı muhasara eder ve harben alır ve ahalisini Müslüman eder ve bundan sonra Artukhi'ye ve Abdurrahman ile Süleyman'a ayrıca kuvvetler verip muhtelip taraflara gazaya memur eder; kendi de mühim bir kuvvetle Canik ülkesine yürür ve Kharkümbed=Helikbend kalesini kuşatır; Trabzon beyi ile Gürcü beyi ve Ermeni kralı ve Ahlat beyi birleşerek başka bir tarafta gaza ile meşgul olan Artukhi'nin üzerine kuvvet gönderip onu hezimete uğratırlar ve sonra Kharsanusiyye=Niksar önüne gelirler; bunu gören Niksar ahalisi murtat olarak kaledeki müslümanları şehit ederler; bundan sonra Hıristiyanlar birbiri arkasına muzafferiet kazanmağa ve Danişmend'in kumandanlarını hezimete uğratmağa başlarlar; o esnada Kharkümbed=Helikbend kalesini kuşatmakta olan Emir Danişmend de muhtelif yerlerden gelen hıristiyan prenslerinin tecavüzüne uğrar ve bozgun ve aynı zamanda yaralı olarak Niksar'a döner ve şehir önündeki Hıristiyanları tekrar perişan ederek bu şehri yeniden alır; bu vukuat esnasında Danişmend, gaza arkadaşlarının çoğunun şehit olmasına ve maiyetinin pek fazla azalmasına rağmen, tekrar Canik'e yürür ve fakat yolda Hıristiyanların kurmuş oldukları pusuya uğrar ve onlar ile savaşa tutuşur; lâkin ağır yaralanır ve bu vaziyette Niksar'a dönerek orada ölür ve öldüğü yerde gömülür; Danişmed'in ölümü üzerine Hıristiyanlar her tarafta galip gelirler; bütün fütuhat elden çıkar; Amasya, Tokat, Sivas ve Niksar tekrar Hıristiyanların eline geçer; sağ kalan Müslümanlar Danişmend'in oğlu Gazi ile bilikte Malatya'ya iltica ederler; Malatyalılar onu alıp Bağdat halifesinin yanına giderek vaziyeti ona anlatırlar; bunun üzerine halife Horasan'da bulunan Selçukluların başı Sultan Tuğrul'a haber gönderip Anadolu'yu açmaya çağırır; o da amcasının torunu ve Anadolu Selçuklularının başı olan Süleyman Şahı Türk çerisi ile ve onları evleri ve barkları ile göç ettirip

Anadolu'ya gönderir; halife, Süleyman Şah'ın hemşiresini Danişmed'in oğlu Gazi'ye nikâhlar ve Gazi'yi ona serasker tayin eder; o esnada Rumların Malatya'yı da alıp yıktıkları haberi gelir; Süleyman Şah, Danişmed oğlu Gazi ile birlikte Türk çerisi ile Anadolu'ya yürürler ve bütün Rum ülkelerine fethederler.

Hulâsa ettiğimiz bu Danişmend dâsıtanı XVI. asır sonlarında meşhur Türk tarihçisi Gelibolulu Âli Çelebi tarafından zamanının münşiyane üslubuna çevrilerek (Mirkât al-Cihâd) unvanı altında yeniden telif edildiği gibi aynı müellifin Fusûl al-Hal ve al-Akd'ında da hulâsa edilmiştir; Yine bu XVI. asrın ikinci yarısından gelen meşhur Osmanlı tarihisi Cenabi, al-Aylam al-Zâhir adlı Arapça tarihinde bu Danişmend dâsıtanını hulâsa etmiş ve onun Tokatlı Hasan b. Ali tarafından yazıldığını söylemiş ve ne takvim, ne secere ve ne de doğruluk bakımından tarihi hakikatle hiçbir alâkası olmayan bu masalı Ali Çelebi gibi sahih vukuat şeklinde kitabına dercetmiştir. Ali Çelebi ile Cenabi'yi takip eden müellifler ve ezcümle bu Abu'l Abbâs Ahmed al-Karamani, Ahbar al-Duval'inde6 ve Kâtib Çelebi Fezleke al Tavârıh adlı biricik yazma Arapça umumi tahinide ve Münecimbaşı Derviş Ahmed Efendi Câmi al-Duval'inde nihayet Hazarfen Hüseyin Efendi Tankih al Taârih'inde zikredilen iki müellifin yazdıklarını tekrarlamışlar ve tarih haline getirilen bu uydurma hikâyeyi doğru zannederek aynen zikretmekle bütün nesilleri iğfal etmişler ve uydurma bir tarih meydana getirmişlerdir. Bunlar aynı zamanda Danişmend'in ve babası olması üzere Danişmendname'de adı geçen Ali b. Mıdrap'ın vaziyetini de, mahez olan bu destanda mevcut olmadığı halde, tahrif yaparak (Türkmanî) diye tavsif edip onu Türkmen yapmaya çalışmışlardır. Halbuki yegane istinatgâh olan Danişmendname'de Emir Danişmend'in ve babasının soyca Türk ve Türkmen olduğuna dair hiçbir kayıt yoktur. Bil'akis gerek bu masal kitabına ve gerekse Danişmendlilere isnat edilen uydurma bir vakfiyeye nazaran Emir Danişmend Araptır. Aynı zamanda bu tarihçiler Danişmendname'de Danişmend'in gaza senesi olan 360'ı 460 şeklinde de tahrif ederek tarih haline soktukları uydurma hikâyeyi zaman itibarıyla Selçuklular devrine yaklaştırmak kurnazlığını da irtikâp etmişlerdir. Hezarfen Hüseyin Efendi'nin kitabındaki malumatın asıl ve menşeini bilmeyen son zaman Garp tarihçileri, başta P. Casanova olmak üzere bu uydurma hikâyeden ahkâm çıkarmaya çalışmışlardır. Halbuki Anadolu fethine muasır olan Bizans ve Ermeni vak'a nüvislerinde Emir Danişmend'in Anadolu fütuhatına iştirak ettiğine dair hiç bir kayda tesadüf edilemediği gibi o zamanki ve ondan sonraki asırlarda yazılmış olan İslâm kaynaklarında da hiçbir bilgi mevcut değildir. Bundan başka zikrettiğimiz eserlerin mahezi olan bu dasıtanda zikri geçen Kharşanusiyye, Kharşene, Sisiyye, Mamuriyye, Nikonya, Menkuriyye adları ile zikredilen şehirlerin Niksar, Amasya, Çorum ve Çangırı beldeleri ile hiçbir alâkaları yoktur. Kharsanusiyye ile Kharşene aynı şeydir ve Tohma'nın ikinci kolunun menbaında bugün harabeleri mevcut olan ve Kharsiyan teminin merkezi olup aynı ismi taşıyan şehirdir. Sisiyye ise bugün Kozan tesmiye edilen Sis şehrinden başka bir şey değildir. Mamuriyye de Tarsus şehrinin ikinci bir adıdır. Nikdonya ise doğrudan doğruya Konya şehridir. Danişmend dasıtanı, eski dasıtanlarda adları geçen ve eski İslâm gezilerinin gaza mahalli olan ve bilhassa Battal Gazi dasıtanında zikredilen şehirlerin adlarını alıp Danişmend'e fütuhat mıntakası olmak üzere isnat edilen Yeşilırmak havzasındaki şehirlere nahak yere bu adları vermeğe çalışmıştır. Bundan bu dasıtanı uyduran masalcının Yeşilırmak havalisindeki halk an'annelerini toplayarak bunları eski destanlara benzetmek gayretine

düşmüş olduğu görülmektedir. Mamafih elimizde bulunan ve XV. asırda Tokatlı Ali tarafından ikinci defa olarak yazılan bu dasıtanın elimize geçmeyen aslına ne dereceye kadar uygun olduğunu da tesbit etmek kabil değildir. Belki de bütün dasıtanlar gibi bunun aslında da (yıl) mevcut olmadığı halde buna (360) senesini kendinden ilave eden ve eski İslâm fatihlerinin gaza mahalleri olan Sugur şehirlerinin adlarını, fetih ve istilâsı halt tarafından Emir Daişmend'e isnat edilen, Yeşilırmak mıntıkası şehirlerine veren bu ikinci müelliftir.

Gerek Rum, gerek Ermeni ve gerekse İslâm kaynaklarında Emir Danişmend'in adına ilk defa haçlı muharebeleri münasebeti ile tesadüf olunmaktadır. Arap müverrihleri bu münasebetle Danişmed'in adının Tablu Taylu veya Tatlu olduğunu, İbn al-Athir başta olmak üzere, zikrederler.

Abû Hâmid Muhammed b. İbrâhim'in Âl-i Selçuk tarihinde ise Danişmend'in adı Muhammed olmak üzere gösterilmekte ve Malazgirt harbine iştirak eden ümera meyanında zikredilmektedir. Fakat hiç bir mehaze dayanmadan, vukuatın cereyanından iki, iki buçuk asır, sonra yazılmış olan bu rivayet de ihticaca salih değildir ve hikâye kabilindendir.

Evkaf idaresi vakıf kayıtları sicillerinden Anadolu vakfiyelerinde dördüncü defterde s. 349'da mevcut olup 560 hicret yılı tarihini taşıyan ve emsali olan birçok vakfiyeler gibi sonradan uydurulmuş olan sahte vakfiye ise Danişmend'in adını Ahmed, babasının adını Ali, dedesinin adını Battal Gazi olmak üzere göstermektedir.

Danişmendname'de olduğu gibi buradaki nesep de büsbütün uydurmadır. Çünkü mevzuubahs olan meşhur Battal Gazi bir rivayete göre 731, diğer bir rivayete göre 740'da Anadolu gazasında şehit olan mücahittir ve tabii XI. asrın ikinci yarısında yaşayan kimsenin büyük babası olamaz. Danişmend'in babası olan Ali'ye gelince bu da 863'te yani Malatya emiri Ömer ile aynı sene içinde şehit olan büyük İslâm kahramanı Ali b. Yahya al-Armini'nin hayali şahsiyetidir ve bu da tabiatıyla Danişmend'in babası olamaz ve aynı sebepten dolayı Danişmend'in emir Ömer'in kızının oğlu olması da mümkün değildir. Bu suretle vakfiyenin ve Danişmendnâme'nin bize verdikleri bilgilerin toptan çürütülmesinden ve bu emrin soyca Arap ve aynı zamanda Abbasi halifeleri ümerasından olamayacağı ispat edildikten sonra diğer rivayetlerin tespitine geçelim:

İbn al-Athir 1110 vukuatında haçlılarla Danişmend'in arasındaki muharebelerden bahsederken Danişmend'in adının Taylu olduğunu ve Türkmenlere muallimlik etmekte bulunduğunu ve nihayet zaman geçtikten sonra hükümdarlığa kadar yükseldiğini söylerse de onun Anadolu'nun fethine iştirak ettiğine dair hiçbir malumat vermez (c. X, s. 111).

İbn al-Athir'deki Danişmend'in muallimlikten emarete yükselmesi hakkınhda mevcut olan bu bilgi Danişmend kelimesinin Arapçaya tercüme ve izahından neş'et etmiş, doğruluğu külliyen meşkük ve hatta yanlış bir malumattır.

Diğer taraftan yaşayış zamanları emir Danişmend'e çok yakın olup XII. asrın ilk yarısında yaşayan müelliflerden Abû Ya lâ b. al Kalânisi (s. 138, 143) ile Azimi ve İbn al-Azrak bu emrin adını

doğruca Danişmend veya DanÑşmend olarak tesmiye ederler. Niksar'da bulunan ve sureti birkaç defa neşredilen Danişmend'in torunu Melik Yağıbasan'ın h. 552 tarihini taşıyan kitabesinde ise: Yağıbasan b. Melik Gazi b. Danişmend diye bu emirin adı sadece Danişmend olarak geçmektedir.7 Danişmendnâme'ye ve uydurma vakfiyeye göre Arapça adlı Ahmed, Abû Hâmid'e göre de Muhammed olan ve İbn al-Athir'e göre Türkçe adı Taylu bulunan ve kitabede ve paralarda adı sadece Danişmend olarak geçen bu emirin adı, zamanında yaşayan Ermeni müverrihi Urfalı Matthieu tarafından Tanişman şeklinde kaydedilmiştir (s.230). Yine muasır olan Bizans tarihçisi Anna Kommena bu emirin adını Tanisman tesmiye eder. Danişmend'e muasır olan Lâtin müverrihlerinden Albert D'Aix Doniman8 Foulcherde Charteres Danisman9 Raoul de Caen Donisman,10 Orderic Vital Daliman11 XII. asırdaki Süryani müverrihi Patrik Mikhail Tanuşman12 şeklinde ona ad vermişlerdir ki bütün bunların Danişmend isminden tahrif edildiği şüphesizdir.

Arapça ve Türkçe adları yukarıdaki zikredilen bu emrin (Danişmend) unvanı acaba şarktaki Türk hükümdarları sarayında bazı saray memurlarına tevcih edilen Danişmenlik vazifesinden dolayı alınmış bir lâkap mıdır? ve bu lâkap isim yerine mi kaim olmuştur? Cengiz Han'ın hizmetinde bulunan bir Danişmend Hacip ile Sultan Celâl al-Dîn Harezmşah'ın ümerası arasında bir Danişmend Han ve İlhanlı sultanlarında Olcayto'nun ümerasından diğer bir Danişmed Bahadır mevcuttur ki bunlar hep unvan ve lâkaptan ibarettir. Asıl adlardan ziyade unvan ve lâkapların kıymetli olduğu ve sahiplerini daha ziyade tanıttığı ve diğer ümeraya verilen bu cins unvanların daha fazla şöhret ve kıymet alarak asıl adlarının yerine kaim olduğu orta zaman İslâm ve Türk dünyasında bu emrin de büyük Selçuklu sultanlarının sarayında Danişmendlik vazifesinden dolayı bu unvanı aldığı ve bu unvanın kendi adını unutturacak derecede şöhret bulduğu ve kendi ismi yerine zikredildiği anlaşılmaktadır.

Bundan sonra emir Danişmend'in soyu ve menşe'i hakkındaki rivayetlerin tetkikine geçelim: zikrolunan uydurma vakfiyeye ve Danişmendnâme'nin bazı nüshalarına göre o Battal Gazi'nin torunudur ve bu takdirde Arap mevlâsı soyundan gelmek itibari ile müstarep bir Araptır. Danişmendnâme'nin bazı nushalarına göre Midrab adlı bir adamın torunudur ve bu Mıdrab'ın da cinsi belli değildir. Bilâhare Ali Çelebi, Cenabi, Kâtib Çelebi ve Hezarfen gibi XVI. ve XVII. asır müellifleri birbirlerinden almak üzere bu Mıdrab'a asıl mahezde mevcut olmayan (Türkmani) vasıfını izafe ederek onu Türkmen yapmaya çalışmışlardır. Bu sıfat sonradan izale olunduğu için tabii hiçbir tarihi hakikat ifade edemez. Danişmed'in Arap olduğu ve Battal Gazi soyundan geldiği hakkındaki rivayeti yukarıda çürüttüğümüz için onu bir daha tekrar etmiyeceğiz. Türkmen olduğu hakkındaki rivayet de söylediğimiz gibi sonradan uydurulmuştur. Yalnız İbn al-Athir Türkmenlerin muallimi demektedir ki bunu da niçin söylediğini yukarıda zikrettik.

Bütün Türk ve Türkmen sülâlelerinin bastırmış oldukları paralarda, o sülâlenin mensup bulunduğu boyun veya oymağın damgası bulunur. Meselâ Selçuklu paralarında Kınık boyunun, Artuklu ve Osmanlı paralarında Kayı boyunun, damgaları bulunmaktadır. Halbuki Danişmedli paralarında böyle bir damga mevcut değildir ve Danişmend'in Türkmen olduğu ve hangi boya mensup bulunduğu tespit edilemez. Onun Malatyalı olmasına da imkân yoktur, çünkü, yukarıda söylediğimiz üzere, bu şehir, X.

asrın birinci yarısı içinde M. 934'te Müslümanların elinden çıkmış ve Bizans İmparatorluğu tarafından zapt edilmiştir.

Ermeni, müverrihlerine gelince: Emir Danişmed ile bir zamanda yaşayan Urfalı Matthieu onun aslan Ermeni olduğnu söyler (s. 256). XIII. asır müverrihlerinden Vardan'da aynı şeyi söylemektedir. (s. 188). XVIII. asrın meşhur Ermeni prensi olduğunu ve Rumların tazyikinden çok üzülerek İran'a gidip İslâm dinini kabul ettiğini ve Sultan tarafından Sivas'a ve Rum hududuna (Danışman) tayin edildiğini zikreder ve aynı zamanda XII. asrın iki Bizans müverrihinin yâni Kinnamus ile Niketas'ın da Emir Danişmend'in Ermeni cinsinden olduğunu söyleyip kendisini teyit ettiklerini, bu müverrihlerin eserlerinin bab ve fasıllarını göstererek, bize bildirir (Çamiçyan tercümesi, yazma).

Filhakika XII. asrın Bizans müverrihi Kinnamus Emir Danişmend'in bir İranlı Ermeni olduğunu söyler. Niketas ise onun eski Ermeni kırallarının mensup olduğu Arşak sülâlesinden indiğini söylecek kadar ileri gider ve ona büyük bir asalet isnat eyler (Eyncylopedie de l'Islâm'da Mordtmann'ın Dânishmandiya makalesi, c. 1, s. 937).

Burada bizim maksadımız her türlü hissiyattan ve kabli hükümlerden tecerrüt ederek tarihi hakikatleri bulmak ve bunları büyük bir bitaraflıkla meydana çıkarmak olduğu için, Emir Danişend'in mevcut menbalara nazaran aslını ve menşeini tespit etmeğe çalışalım:

Danişmendnâme'nin ve ona istinaden yazılan eserlerin ancak vukuatın cereyanından birkaç asır sonraki halk ana'nelerini nakleden ve hiçbir tarihi kıymeti haiz olmayan kitapların rivayetleri ile sonradan uydurulmuş olan vakfiyenin bize bildirdiği nesepnâmeyi bir tarafa attıktan sonra Emir Danişmend ile bir zamanda yaşayan veya onun zamanına çok yakın olan müverrihlerin rivayetleri üzerine duralım. Yaşadıkları zamanlar Emir Danişmend'in zamanına çok yakın olan ve yukarıda adları geçen üç Arap tarihçisinde yani "Azımi, İbn al-Kalânisi ve İbn al-Azrak'ta bu emirin asıl ve menşei hakkında hiçbir kayıt mevcut olmadığı gibi yine bu emir ile bir zamanda yaşamış olan ve yukarıda adları geçen Lâtin müelliflerinin eserlerinde de bu mesele hakkında hiçbir malûmat yoktur. XII. asır içinde yaşayan iki Süryani tarihçisi de yine bu emirin soyu ve sopu hakkında hiçbir şey söylemezler. Emir Danişmend ile bir zamanda yaşamış olan Urfalı Matthieu ile zamanları bu emire çok yakın olan XII. asrı iki Bizans müverrihinin yâni Kinamus ile Niketas'ın onun Ermeni aslında olduğunu zikretmelei ve bu müelliflerin, icraat ve harekâtından uzun uzadıya bahsedip leh ve aleyhinde bulundukları, pek çok Türk ümerası, arasında yalnız Emir Danişmend'in Ermeni aslından olduğunu söylemeleri onu ne medih ve ne de zem gayelerini istihdaf etmediklerini göstermektedir. Binaenaleyh mevcut kaynaklara nazaran müşarünileyhin ya kendisinin bizzat veyahut babasının bir Ermeni mühtedisi veyahut da vaktiyle Bizans imparatorları tarafından Anadolu'ya gönderilip İslam hudutlarında yerleştirilen ve Ermeni kilisesi akidelerine bağlanmak dolayısıyla Ermeni milletine nispet edilen Hıristiyan Türk mühdedilerinden biri olduğu meydana çıkmaktadır.

Arap eşrafının tahakküm ve rekabetleri neticesinde Emevi imparatorluğunun yıkılmış olduğunu zanneden Abbâs oğulları kendi devletlerini devam ettirebilmek için bu eşrafı işten uzaklaştırmışlar ve

evvelâ mevaliyi, daha sonra da kendi kölelerini iş başına getirmişlerdi. Öz ırkdaşlarını ve vatandaşlarını kendi kullarının hakimiyeti altına bırakmak sureti ile onların insanlık haysiyetini kıran ve onları kendi kölelerinin tebaası haline getiren ve hükümdardan maada hiç kimsede siyasi hürriyet ve vatandaşlık hakkı bırakmayan ve binnetice bütün İslam kavimlerinin -zahiren kuvvetli devletlere malik olmalarına rağmen- içlerinden iyice çürümelerine sebep olan bu eski şark sistemi bilâhare Abbasi imparatorluğu üzerinde teşekkül eden bütün devletlere model olmuştu. Tolonlular, İhşitliler, Hamdan-oğulları, Büveyh-oğulları, Samanlılar ve Gazneliler aynı yolu tutarak köle satın almaya ve bunlardan devlet adamı yetiştirmeğe başladılar ve bütün iş başına bu köleleri getirdiler. Mutlak surette hakim olmak isteyen hükümdarların işini iyi gelen bu usul Selçuk oğulları tarafından da kabul edildi. Türkmen beylerinin Selçuklu ailesi etrafında toplanması neticesinde teşekkül eden ve pek az zaman zarfında büyük kişverler açan bu devlet şehzadelerin ikide birde çıkardıkları isyanlar neticesinde sarsılıyor ve yıkılmak tehlikesine maruz kalıyordu. İbrahim Yinal'ın ve sonra Kutulmuş'un isyanları ve bütün bu isyanları Türkmen reislerinin iştirakleri Sultan Tuğrul Bey'i başka bir tedbir almaya mecbur etti. Belki de, başta vezir "Amid al-Mulk olmak üzere, ekserisi Taciklerden, yâni İran yerlilerinden mürekkep olan devlet erkânının te'siri ile sultanın ve vezirlerin kölelerinin emaretlere ve valiliklere ve generalliklere tayinine başlandı ve yavaş yavaş Türkmen beylerini büyük vazifelerden uzaklaştırmak yoluna gidildi. Bu usul, Sultan Alp Arslan zamanında aynı sebeplerden dolayı, yâni şehzadelerin isyanları ve Türkmen beylerinin onlarla birleşmesi neticesi olarak daha ziyade doğru görüldü. Bilhassa Vezir Nizam al-Mulk Türkmenleri bu yeni İslam imparatorluğunun en fesatçı ve en belâlı bir unsuru addediyor ve onların beylerini iş başından attırıyordu. Bu vezirin vezareti zamanı olan Sultan Alp Arslan ve Melikşah devirlerinde gerek kendisinin ve gerekse diğer devlet erkânının ve emirlerin ve bilhassa padişahların köleleri veyahut ve Büveyh-oğullarından Selçuk-oğullarına intikal etmiş olan kölelerle bunların oğulları iş başına getirildi. Selçuklu imparatorluğunun en güzide generalleri olan Porsuk, Anuştekin, Aksungur, Kumaç ve Tuğtekin gibi büyük sülâleler kurmuş olan güzide ümera ile Savtekin, Ayaz, Bozan, Gevherayin, Çökürmüş ile müteaddit Gümüştekinler, Karatekinler Altuntak'lar Humartekin'ler gibi büyük zatların içlerinde Artuk Bey gibi Türkmen reisliğinden gelen ve köle olmayan büyük serdarlar nadirdir. Bu suretle büyük İslâm imparatorluklarının üçüncüsü olan Selçuklu imparatorluğunda teessüs eden memluk sistemi onun içinden çıkacak olan diğer Selçuklu ve Atabeğli devletleri başta olmak üzere hemen bütün devletlerle tatbik ve taklit edilecek ve bu sistem bu imparatorluğun üçüncü batın bir devleti olan Eyyübilerde daha kuvvetle yaşayacak ve bunların köleleri ise daha sonraları Mısır ve Suriye'de Memlûkler saltanatını kuracaklardır. Aynı memlûk sistemi Anadolu Selçuklularından sonra teşekkül eden diğer Anadolu devletlerinin birçoklarında da devam ettirilecek ve bilhassa bunlar içinde en ziyade Osmanlı devletinde, bu devletin dayandığı temellerin en mühimlerinden biri olacak ve bu devletin 5 asırlık tarihi içinde devlet adamlarının ekserisi bu Memlûklerden yetiştirilecektir.

Selçuklu imparatorluğunda bu suretle Memlûklerin iş başına getirilmesinden sonra - birkaç kişi müstesna olmak üzere - Türkmen beyleri kamilen iş başından alınmışlar ve bunlar ya memlük olan emirlerin maiyetinde olmak üzere ikinci ve ücüncü derecede işlerde kullanılışlar veyahut da reisleri bulundukları boylar ve oymaklarla kendilerine ikta edilen küçük bölgelerin idaresine memur olmuşlar

veyahut da gaza için hudutta bulunan şehzadeler ile ümeranın maiyetlerine gönderilmişler ve ekseriyetle sihapi olmuşlardır. Selçuklular devrinde memlüklükten yetişme emirlerin çoğu soyca Türk cinsinden ve bilhassa Türklerin Türkmen olmayan diğer illerinden satın alınmış veya esir edilerek yetiştirilmiş kullar olmakla beraber bunların bir kısmı da Kafkasya'ya ve Anadolu'ya yapılan seferler esnasında esir edilmiş olan Gürcü, Ermeni, Abkhaz ve Rum çocuklarından yetişmiştir. İşte Emir Danişmend veyahut da onun adını tespit edemediğimiz babası bu Ermeni esir çocuklarından iken Müslüman edilip büyütülmüş ve asker sınıfına ayırtılarak yetiştirilmiş ve nihayet sarayda Danişmendlik vazife ve rütbesine terfi ederek bu unvanı almış ve emsali olan diğer ümera gibi sonradan verilen bu unvan kendi adından fazla şöhret almış ve daha sonra bu emir Anadolu'ya gaza eden diğer ümera arasına karışmıştır. Bizans müverrihi Niketas'ın onu Ermeni kurallarının mensup olduğu Arşak sülalesinden sayması XII. asırda Anadolu'nun Hıristiyan halkı arasında yaşayan bir geleneğin İstanbul'a kadar akşetmiş olması ile izah edilebilir. Çamiçyan'da bulunan ve yukarıda zikredilen "Danişmend"in bir Ermeni prensi olduğu ve Rumların tazyikinden çok üzülerek İran'a gidip İslâm dinini kabul ettiği ve sultan tarafından Sivas'a ve Rum hudutlarına tayin olunduğu" yolundaki ifade Nikatas'ı okumuş ve ma'hezleri arasında zikretmiş olan bu müellifin ötekinin Arşak sülalesinden olduğu hakkındaki kaydını tefsir ve şerhetmekten başka birşey değildir ve Çamiçyan bu hususta ancak bizim yukarıda zikrettiğimiz Ermeni ve Rum kaynaklarından başka bir menbaa dayanmamaktadır. Filhakika bazı Ermeni ve Gürcü reislerinin ve hatta hükümdarlarının bile Müslüman olarak eski mevkilerini muhafaza ettiklerini veyahut Türk imparatorluğu hizmetine girerek mühim mevkilere geçtiklerini biliyorsak da Emir Danişmend'in bunlardan biri olduğunu -elimizde o zamanda yazılmış diğer bir menba mevcut olmadığı için- tespit edemiyoruz ve Çamiçyan'ın zikrolunan şerh ve tefsirini Müslüman olan diğer Ermeni reislerine kıyas olarak yapılmış bir iddia ve bir tahmin addediyoruz. Bu suretle aslen Ermeni oduğu sabit olan Emir Danişmend'in ne zaman Anadolu'ya geldiği ve Anadolu'nun fethine iştirak edip etmediği meselesini halledelim: Abu Hamid'den Hafiz Abru'ya ve ondan sonra daha muahhar müelliflere geçen rivayete nazaran Sultan Alp Arslar'ın Malazgirt zaferini müteakip Emir Danişmend de diğer emirler ile birlikte kendisine fütuhat mintakası olarak gösterilen yerleri açmak için Anadolu'ya girmiştir. Karım al-Din Mahmud Aksarayi ve ondan nakleden Niğdeli Kadı Ahmed de hemen hemen aynı şeyi söylerler. Şu halde bunlara nazaran Emir Danişmend 1071'den sonra Anadolu fütuhatına iştirak etmiş oluyor. Vukuatın cereyanından 2 veya 2.5 asır sonra gelmiş ve halk hikâyelerine istinaden hiçbir ma'heze dayanmadan bu mâlümatı bize vermiş olan bu müelliflerin bu rivayetleri, vukuatın cereyan ettiği zamanda yaşayan müelliflerin eserlerindeki bilgilere taban tabana zıt olduğu için doğru telâkki olunmak mümkün değildir. Danişmendname ise, Emir Danişmend'in tâ Abbâsiler zamanında ve 360'de Anadolu'yu fethe çıktığını bildirmektedir. Bu kitabı me'haz yapan Âli ile Cenâbi bu 360'ı 460 şeklinde tahrif ederek Emir Danişmend'in bu son tarihen itibaren yani Malazgirt harbinden 2-3 sene evvel gazaya çıktığını söylemişlerdir. Uydurma bir masalın kasten tahrifinden doğan bir rivayetin hiçbir kıymeti olamayacağından bunu da hiçe saymamız lâzım gelmektedir.

XI. asrın sonunda veya XII. asrın birinci yarısında yaşayan Arap, İran, Rum, Ermeni müelliflerinde Emir Danişmend'in Anadolu fethine iştirak ettiğine dair hiçbir kayıt bulunamamaktadır. XII. asır

müelliflerinden Bağdatlı İbn Haldun 1084-1085 senesinde Malatya'nın Anadolu fatihi Süleyman Şah b. Kutulmuş'un dayısı tarafından fethedildiğini zikreder ve fakat bu dayının adını ve şöhretini söylemez. Bu malumat XIII. asır müelliflerinden Sıb. b. al-Cavzi ve Malatyalı Abu'l Farac Barhebraeus13 taraflarından da tekrar edilmiştir. Yine XIII. asrın ikinci yarısında al-Alâk al-Hazira fi Umarâ al Şâm va'l-Cazira kitabını yazan İzz al Dîn b. Şaddaâd bu malumatı daha fazla şerh ve tefsir ederek ma'hezlerinde olmayan diğer bir bilgiyi ilave eder ve Anadolu fatihi Süleyman Şah'ın dayısının adının Danişmend olduğunu ve bu Emirin oğlu Gümüştekin'in 1101-1102 senesinde Malatya'yı almış olduğunu söyler. Halbuki 1085 senesinde yâni Anadolu'nun açılmasının bittiği yılda Malatya ve havalisinin Türk tabiiyetine girdiğini ve fakat, Anadolu'nun birçok yerlerinde olduğu gibi, burada da yerli ve Hıristiyan reisin şehri idare edip o mıntakaya hakim olan Türk emrine muayyen bir vergi verdiği görülmektedir.

495 senesinde ise burası İslâmlara hiyanet ederek haçlılar ile iş birliği yapmış olan Hıristiyan reisin yani Ermeni Gabriel'in elinden kat'i olarak alınmıştır. Bu fethi yapan Emir Danişmend'i eğer biz hiç bir esasa ve ma'heze dayanmadan Süleyman Şah'ın dayısı addeden İzz al-Din b. Şaddâd'ın şerh ve tefsirine inanacak olur ve İbn Hamdun'un Malatya'nın Süleyman Şah'ın dayısı tarafından alındığı hakkındaki rivayeti ile telfik edersek onu ilk defa h. 477 senesi zilhiccesinde yani 1085 senesi nisanında Anadolu fethine iştirak etmiş olarak görürüz.

XII. asrın Süryani müverrihi Patrik Mikhail ise 1085 senesinde Türklerin Tanuşman adlı bir emirinin Kapadokya kıt'asını istilâ edip Sivas ve havalisinde hükümet sürmeğe başladığından bahsederek bu malumatı yani Emir Danişmend'in 1085'te Anadolu'ya gelmiş ve fethe iştirak etmiş olduğu rivayetini te'yid eder.14 Bu müellifin XIII. asrın ikinci yarısında bazı ilaveve tahriflerle Ermeniceye çevrilmiş olan muhtasar metninde ise Emir Danişmend'in Anadolu'ya gelip Kapadokya'yı fethettiği ve bu emirin çok mütevazi ve ayni zamanda insaniyetli, rahim ve şefik ve çok dindar ve İslâm dininin en fedakâr ve ateşli müdafillerinden biri olduğu zikredilmekte ve fakat bu Emrin Anadolu'ya geliş tarihi söylenmemektedir.15

Bu suretle gerek Danişmendname'nin ve gerek Abu Hâmid'in ve gerekse Aksarayi'nin ve ondan sonra bu kaynaklara dayanan müelliflerin Emir Danişmend'in fütubat mıntıkası olmak üzere gösterdikleri bölgelerin mühim bir kısmının -yukarıda zikrettiğimiz veçhile- Kutulmuş oğullarının başlığı altında gaza yapan Emir Türk ve bilhassa Emir Artuk Bey tarafından açılmış olmasına nazaran Artuk Bey'in Anadolu'dan alınmasından sonra -belki de Kutulmuş oğullarının inha ve tavsiyeleri üzerine-büyük sultan, Melikşah'ın Emir Danişmend'i Artuk Bey'in fütuhatını tamamlamak için onun yerine tayin ve tevzif etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Emir Danişmend Artuk Bey'in fütuhatını tamamlamış ve kelkit havzasının bir kısmi ile yâni Niksar havalisi ile aşağı Yeşilırmak mıntakasını yani Amasya ve mülhakını sahile kadar açmıştır. Danişmendname'nin ona daha büyük bir fütuhat mıntakası isnat ederek evvelce Artuk Bey tarafından açılmış olan Sivas, Tokat ve Çorum havalisinin ve hatta bununla da iktifa etmeyerek Çankırı ve Kastamonu bölgelerinin fethini bile ona isnatt etmesi külliyen uydurmadır ve hiç bir temele

dayanmamaktadır. Bu rivayet Emir Danişmend'in evvelâ Artuk Bey'in açmış olduğu yerlerde emaret kurmuş olmasından bilahare bütün Anadolu'nun fatihi ve sultanı olan Süleyman Şah I'in ölümünden ve onun oğullarının büyük sultan tarafından İran'a gönderilmesinden ve bu suretle Anadolu sultanlığının muvakkaten ortadan kaldırılmasıdından sonra başsız kalan ve birbirine düşen ve birbirleri aleyhine zaferler kazanarak topraklarını genişletmek isteyen emirlerin mücadeleleri sırasında emir Danişmend'in oğlu Emir Gazi'nin Anadolu sultanı Kılıç Arslan I.in Şehzadeleri arasındaki dahili harplere karışarak Kastamonu ve Çankırı'yı ve hatta Keyseri'yi ve Ankara'yı ve nihayet Malatya'yı alarak Danişmentli emeretini Anadolu Selçuklu sultanlarının devletine muadil olacak koca bir devlet haline getirmesinden ve bu genişlemenin halk arasında bir alâkası olmayan bir hikâyedir.

1077'de Elcezire hududunda bulunan Türk ümerasından Gümüştekin Urfa ve Nizip havalisine yürüyerek hâlâ orada tutunmakta olan Bizans kuvvetlerini bozguna uğratmıştır.16 Bu Gümüştekin'in büyük sultan Melikşah'ın generalleri arasında bulunan müteaddit Gümüştekin'lerden (Gümüştekin Candar) olması kuvvetli bir ihtimal dahilindedir.

Öteden beri karışmış olan Bizans imparatorluğunun işleri 1077'den itibaren büsbütün altüst olmuştu. Rumeli kıt'asındaki Bizans ordusu kumandanı Nikefor Bryennos kendisini imparator ilan ettiği gibi, Anadoludaki orduların kumandanı olan Nikefor Botanyates de aynı zamanda kendisini imparator ilan etti ve bu ikincisi doğruca İstanbul'a yürümeğe hazırlandı. İstanbul imparatoru Mikhail Dukas ile onun tarafdarları, Orta Anadoluyu açmış olan Kutulmuş'un iki oğluna yani Mansur ile Süleyman'a haber göndererek mühim bir para mukabilinde bu mütegalibenin yolunu kesmelerini rica ettiler. Süleyman bundan biraz evvel, müellifi meçhul olan Farsça Tarih-i Al-i Selçuk'un17 rivayetine inanmak lâzım gelirse Konya şehrini Martavkosta adlı Bizans valisinin elinden harben aldığı gibi bu şehrin civarında bulunan Kavala = Kabala = Kevele kalesini de zapt etmiş ve bundan sonra Anadolu'nun garp bölgelerindeki kale ve şehirlerin mühim kısımlarını da birer birer harben veya sulhan ele geçirmiştir. Fakat merhum Sultan Alp Arslan'ın eniştesi olup da Bizans a iltica ettiğini evvelce söylemiş olduğumuz Erbasgan oğlu ile onun maiyetinde kalmış olan ve Yıvak = Yavuk ulsuna mensup bulunan Türkmenler Botanyates'e iltihak etmişlerdi. Selçuk oğullarından olan bu zatın tavassufu ve aynı zamanda onun Kutulmuş oğullarının karargâhına kadar gelip onlarla yani amcazadeleri ile görüşmesi sayesinde Botanyates serbestçe yoldan geçebildi ve hatta biraz sonra müzakereye girişerek onlarda imdat bile aldı. Evvelâ İznik şehrini kolayca işgal etti ve ondan sonra da İstanbul'a girerek imparatorluk tacını giyindi. Fakat o sırada Rumeli'de imparatorluğunu ilan etmiş olan Nikefor Bryennos ile mücadele etmek için kafi kuvveti mevcut değildi. Bundan dolayı Türk prenslerinden yardım istemek mecburiyetinde kaldı. O sırada karargâhlarını Kütahya şehri civarında ve Porsuk çayının etrafında tesis etmiş olan Mansur ile Süleyman kardeşler yeni imparatora yardımda bulunmak üzere bulundukları yerden hareketle İstanbul şehrinin karşısına kadar geldiler ve imparatora yardım kuvvetleri verdiler. Fakat bu iki prens Boğaziçi'ne geldikten sonra arkalarında bıraktıkları bütün Anadolu kıt'asına artık kendi ülkeleri nazırı ile bakmaya başlamışlar ve maiyetlerindeki boy ve oymak bey ve reislerinin her birini bir tarafa göndererek açılmamış olan garbi ve şimali Anadolu bölgelerini ve bu bölgelerdeki kale ve şehirleri zapt ettirmeğe başlamışlardı. Arap

müverrihleri Mansur ile Süleyman kardeşlerin biraz sonra aralarının bozulduğundan ve Süleyman'ın Mansur'u mağlup ederek bütün memleketi aldığından Anadoluya yayılmış olan bütün Türkmen boy ve oymaklarını kendi etrafına toplamış olduğundan bahsederler. Hakikaten Anadolu hakimiyetini paylaşmayan bu iki kardeşin arası şiddetle açılmıştı. Süleyman, kardeşinin isyana hazırlanmakta olduğunu büyük metbu olan Sultan Melikşah'a bildirmiş ve o da, o esnada İstanbul sarayında misafir olarak kalmakta bulunan Mansur'un öldürülmesi için imparatora bir elçi göndermişti. Fakat imparator vaat ettiği halde sözünde durmamış ve Mansur tekrar İstanbul'dan Anadolu'ya dönerek kardeşi ile mücadele ve muharebeye başlamıştı. Süleyman'ın yeniden vuku bulan müracaatı üzerine büyük Sultan Melikşah Türk imparatorluğunun en güzide ve en muzaffer generallerinden biri olan Emir Porsuk'un kumandasında olmak üzere Anadoluya büyük bir ordu göndermişti.18 Bu ordu Süleyman'ın kuvvetleri ile birleşti ve Mansur'un kuvvetleri ile muharebeye tutuştu. Malatyalı Ebül Ferec'in Süryani vakayınamesine nazaran Porsuk ile Mansur muharebeye bir son vermek için teke tek mubareze etmişlerdir ve mubareze esnasında Porsuk'un hilesi sayesinde Mansur telef olmuştur. Mansur'un ölümünü müteakip bütün Anadolunun hâkimiyeti, büyük hükümdar Melikşah'a sadık olan ve onun tarafından sevilen Süleyman'a kalmış ve bu kıt'anın hükümdarlık menşuru müşarünileyhe gönderilmişti. Sahiren büyük Türk imparatorluğunu takviye etmek ve fakat hakikatte onun birliğini ve tesanüdünü kırmak maksadını takip eden ve bunun için Selçuklu prensleri ile diğer Türk beylerine - güya hâkimiyetlerini meşru kılabilmek için- hil'at göndermekte ve unvan vermekte olan Bagdat Abbasi halifesi de Kutulmuş oğlu Süleyman'a saltanat menşuru göndermiş, sancak ve hil'at yollamış ve ona Sultan unvanı ile hitap etmişti. Sultan-ı Azam yani en büyük sultan unvanı ile hitap edilen Melikşah'ın zamanında böylece Sultan unvanının Anadolu vali-i umumisi olan Süleyman'a tevcih edilmiş olması dikkate şayandır. Yalnız büyük Sultan Melikşah'ın büyük divanı Süleyman'ın unvanını ancak Melik yani Kral olarak tanıyordu.19 Süleyman bu unvandan başka Şah lâkabını takınmış ve aynı zamanda Müslüman olmayan kavimlerle yapılan muharebelerde galip gelen veya onlardan ülke açan büyük İslâm serdarlarının kazandıkları Gazi unvanı mefharetine de nail olmuştu.20 Yalnız Anadolu sultanı olan Süleyman Şah değil, Anadolu fethine iştirak eden diğer büyük Türk emir ve beyleri de bu şerefli unvana nail olmuşlardı.

Mansur'un maiyetinde bulunan ve Anadolu'nun açılmasına iştirak eden emirlerin ve beylerin bir kısmı Süleyman'ın maiyetine girip onun müttefiki veya tabii olmuşlardır. Ona tabi olmak istemeyenler büyük sultan Melikşah'ın kardeşi olup Arraân vâlisi olan ve Atsız'ın Suriye'de Fatımilere karşı mağlubiyeti üzerine onun yerine Suriye kırallığına tayin edilen şehzade Tutuş'un maiyetinde bulunmak ve idareleri altındaki boy ve oymaklarla birlikte Suriye'ye gitmek emrini almışlar ve oraya gitmek mecburiyetinde kalmışlardır. Evvelce adları geçen Afşin, Sanduk, Dilmaç-oğlu Muhammed, Davda-oğlu, Tarank-oğlu, Suriye'ye giden ve Tutuş'un maiyetine giren beylerin en meşhurlarıdır.21 (1077). Bilâhare bazıları tekrar Anadolu'ya dönmüş ve bazıları da Irak'a gitmiş olan bu emirlerin Suriye'deki sergüzeştleri milli tarihimiz olan Anadolu Türk tarihinden ziyade, Türk imparatorluğu yâni Büyük Selçuklular devleti tarihi ile Suriye Selçukluları tarihini alâkadar ettiği için bu bahsin bu kitapta zikrinden vazgeçilmiştir.

1Zonaras tercümesi, var. 108 a; Biyennos terc., s. 699-715; Muralt, c. II, s. 25.

2Gibbon, Hist de l'Empire Romain, c. XI, s. 242-243.

3İbn al-Adîm, Zubdat al-Halab (yazma); Anne Komnene tercümesi, s. 2-15; Zonaras tercümesi, var. 108 b; Briyennos tercümesi, s. 716-734; Muralt, c. II, s. 26-27.

4İbn-Hilâl ve bundan naklen Sibt İbnal Cavzi (yazma); İbn al Adim (yazma).

5Aynı müeellifler.

6İbn al Athir kenarında, c. III, s. 185-187.

7Max van Berchem, Epigraphie des Danischmendides, Zeitschrif für Aseyriologie, band 27, s. 87; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kitabeler, I, s. 59.

8Guizot tarafından Fransızcaya tercümesi, c. II, s. 13 30, 34, 35, 72.

9Guizot tercümesi, s. 89, 90.

10 Guizot tercümesi, s. 263, 275.

11 Guizot tercümesi, c. IV, s. 119-136.

12 Chabot tercümesi, c. III, s. 173.

13 Barhebraeus, Süryanice eserinin İngilizceye tercümesi, s. 229.

14 Chronique de Michel le Syrien Chabot tercümesi, c. III, s. 173.

15 Langlois'nın Fransızcaya tercümesi, s. 293; Recveil des historiens des Croisades, Domcuments, Armeniens, Tom. I, Dulaurier tercümesi, s. 324.

16 Muralt, c. II, s. 31.

17 Pariste Bibliotheque Nationale'de Farisi yazmalar arasındadır.

18 Şerif "Alâ'nin bu husustaki malumatını şerh ve tefsir ederek, Anadolu'ya gelen kuvvetlere büyük Porsuk'un değil, onun oğlu genç Porsuk'un kumada ettiği hakkında XVI. ve XVII. asır Türk tarihçilerinin verdikleri malumat yanlıştır.

19 İbn Aybek al-Davâdar, Kanz al-Durar ve Câmi al-Gurar; Canabi Al-Aylam al-Zâhir, Şerif Ala i'den naklen; İbn al-Azrak, Târih-i Mayyafarikin bunların üçü de yazmadır); Bryennos, fr. trc, s. 759-764; Zonaras, Fr. trc., fol. 109-110; Michel le Syrien, Fr. tre., c. III., s. 172-173; Bar Hebraeus, İng, trc., s. 227.

20 Gibbon, Fr. trc., c. XI, s. 245.

21 İbn al-Adim, Zubdad al Halab; Târin al Sâlihi, bu eserin Cemaleddin İbn Vâsil tarafından telif edilmiş olması kuvvetli zannolunuyor; Emir Beybars, al-Devâdâr, Zubda al-fikrâr fi târih al-Hicra (her üçü de yazma).

İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı / Prof. Dr. Claude Cahen [s.203-213]

Malazgirt Savaşı, tarihte, şartları, teferruatlı ve kesin olarak araştırılmaya değecek kadar mühim bir rol oynamıştır. Halbuki, onun tafsilâtlı bir hikâyesini anlatmak veya esas karakterlerini1 meydana çıkarmak isteyen yazarlar, sadece Hıristiyan müelliflerden; bilhassa hâdiseyi geniş olarak nakleden aşağı yukarı muasır Bizanslılardan (Skylitzés ile Bryennios'u pek az farkla tekrarlayan Attaleiates'ten), Ermenilerden (muasır Lastiverd'li Aristakes ile XII. asrın ilk yarısında yaşayan Urfalı Mateos'tan) ve kısmen Suriyelilerden (eseri son zamanlarda neşredilen XII. asır yazarlarından Suryâni Mikhael ile daha sonra bahsedilecek olan XIII. asır sonunda yaşayan Bar-Habraeus'ten) faydalanmışlardır. Bazı müellifler Arapçayı bilmediklerinden, diğerleri ise neşriyatın eksikliği dolayısıyla, İbn al-Asir2 gibi meşhur Arap tarihçilerini tenkitsiz bir şekilde özetlemekle iktifa etmişlerdir. Halbuki Malazgirt Savaşı'na ait sadece Arapça veya kısmen Farsça el yazması birçok uzun rivayetler mevcuttur. Büyük yenilikler getirme iddiası taşımayan bu makalenin gayesi, bunların muhtevalarını ortaya koymak ve onları diğerleriyle mukayese etmekten ibarettir.

Malazgirt Savaşı'na zaman geçtikçe daha çok ehemmiyet verilmesi, bu devreye ait Müslüman tarihlerinin hemen hepsinin hangi neviden ve nereye ait olurlarsa olsunlar, az veya çok tafsilâtlı bir tarzda ondan bahsetmeye sevk etmiştir. Burada, bizim nokta-i nazarımızdan hiç olmazsa kısmî bir özelliğe lâyık bulunanlar incelenecektir. Bu zahirî özellik, umumiyetle bunların daha eski devirlere ait kaybolmuş eserlere dayanmasından ibarettir.

Gerçekten de muhafaza edilen bu İslâmi kaynakların müşterek özelliği, hâdiselerden çok sonrasına ait bulunmalarıdır. Bununla beraber, bu mahzur mübalâğa edilmemelidir, zira diğer noktalar üzerinde mültekat şeklinde yazılmış muahhar eserleri, orijinal kaynaklarla mukayese etmek imkânını verdiği zaman, umumiyetle efsanevî tahrif ve ilâvelerin metnin ana hattını tâdil edemediği ve çok defa metne hemen hemen uygun iktibaslarla dolu olduğu müşahede edilir.

Malazgirt hâdisesinde, diğer dillerde yazılmış müstakil kaynaklarla mukayese aynı neticelere götürür.

Umumiyetle ve hattâ tarafgirâne mülâhazalar ilâve ettikleri zaman bile Arap tarihçileri, bu mütalaaların yanı sıra, hâdiseleri değiştirmeksizin kaydederler. Bunu söyledikten sonra, Arap kaynakları ve kısmen onlara bağlı olan İran kaynakları, üç gruba ayrılabilir.

Birincisine, birbirlerinden ayrı, kısa; nâdir olarak kendilerine has teferruatı ihtiva eden, nispeten eski bir zamana ait bir seri nakiller sorulabilir. Malazgirt Savaşı'na ait en eski zikir, İbn al-Kalânisi'nin3 XII. asır ortalarında yazdığı Şam Kroniği'ndedir. Şaşılacak bir şeydir ki, kendisini Hil#l aş-Şâbî'nin zeyl muharriri gibi gösteren ve hakikatte eserin birinci kısmında onu takip eden İbn al-K#lanisî, kendisinden evvel XI. asrın ikinci yarısında selefinin oğlu tarafından yapılan zeylden tamamen

habersiz görünür. Dokümanlarını, idarî vazifeleri dolayısıyla tahkik ettiği arşiv vesikalarına dayandıran yazar, bazen onların şişkin ve müphem üslûplarını muhafaza ederek özetler.

Bununla beraber, Malazgirt'e daha mufassal şahadetler bulmağa vakit olsaydı, tamamlamak istediği hikâyelerden ancak birini tahsis edecekti.

Hikâyesi, bize Suriye'de haber alınan, fakat Şam'da yazıya geçirilen resmi bir tebliğ fikrini verir. XIII. asır Halep vak 'anüvislerinden Kem#l ad-din İbn al-Adim, Biyografik Lûgati'nin Alp Arslan4 maddesinde, yazarı belli olmayan bir metni zikreder ki, bu İbn al-Kalânisi'nin hemen hemen aynen tekrarından İbarettir. Yazarın Şam kroniğinden kopya edilen muahhar bir eser mi, yoksa anonim bir nüshayı mı göz önünde bulundurduğunu kesinlikle söylemek mümkün değildir. Nihaî muahede ile ilgili son cümleleri yazar Halep kroniğinde Malazgirt hikâyesinin sonunda kullanılmıştır. Aynı musannif, yukarıda adı geçen makalede, XII. asrın diğer iki tarihçisinin Malazgirt'e ait bölümlerini tanıtır.5 Bunlardan birinin, meşhur Usâma'nın kardeşi Abu'l-Hasan İbn Murşid İbn Âlî İbn Munkîz'in kaynakları, şüphesiz şifâhen ailesinden gelen ve hakikaten ziyade nükte endişesinin hâkim olduğu hikâyelerdir: zaten Kemâl ad-dîn'in kendisi de bizi ona güvenilmemeye davet eder;6 bununla beraber kroniğinin Bizans taarruzu sırasında Halep prensinin rolü kısmında, aynı kaynağı takip eder; fakat bu, hiç şüphesiz yanlış bir şeydir.

Abû G#lib Âbd al-Vahh#b ibn Mas'ûd ibn al-Hüseyin aş-Şayb#nî'nin aynı asrın sonuna doğru yazılmış olan kroniğine gelince, yazar Lûgati'nde ondan kendi tarih kitabında nedense çıkardığını, halifenin oynadığı role dair dikkate değer bilgiler aktarır ve kendisini müteakip iki gruba yaklaştıran, öncülerin ilk savaşıyla ilgili bir hikâye nakleder.

İbn al-Azrak al-F#rikî'nin, şüphesiz şehrinin devrimizle ilgili arşiv vesikalarına dayanılarak nihaî şekliyle 1177'de yazılan Mayy#af#rikîn adlı tarihindeki parçaya özel bir yer ayrılmalıdır. Evvelkilerden biraz daha uzun olan ve muahhar yazarlar tarafından ihmal edilen bu çok dikkate değer malumatı hâvi metin, o olmasaydı meçhul kalacaktı.

İkinci ve üçüncü grubu, en tam şekli İm#d ad-Din al-İşf#nî ve Sibt ibn al-Cavzî'nin eserlerinde bulunan hikâyeler teşkil eder. Salahaddin'in meşhur kitabı İm#d al-Dîn, 1183'te tamamladığı Selçukluların Tarihi7 adlı eserine Malazgirt Savaşı'na ait uzun bir hikâye dercetmiştir. Bu yazarın bütün eserleri gibi, bu da kafiyeli ve âhenkli, seci ve cinaslarla dolu bir nesirdir; bu yazı alışkanlığı sadece sonu gelmez boş tiradlardan ibaret değildir. Yazar kelime oyunu yaparken, bazı küçük teferruattı da zikreder ki, bunları tarihi bakımdan değerlendirirken, secileri göz önünde bulundurmak lazımdır. Mesela yazar, Arapça bilmeyen Romanos Diogenes'e Arapça bir seci oyunu ile izah edilebilecek bir cümle izafe etmekten asla çekinmez. Bununla beraber, babası kendisinden evvel Irak'ta yüksek idarî mevkilerde bulunan yazar, zengin ve iyi haber alma kaynaklarına sahipti; elverişli olduğu nispette müstakil hikâyelerle (bu kaynakların hiçbiri muhafaza edilmemiştir) yapılan mukayeseler gösteriyor ki o, her şeye rağmen aslî olanı hakikate uygun olarak kullanmıştır. Basilakes'in cümlesi de mâna itibarıyla şüphesiz doğrudur. Müdafaacı temayüllere sahip olmakla

beraber, belki de kendisine izafe edilemeyecek bir ihmal müstesna, bu temayüller onu hâdiseleri tahrif etmeğe sürüklememiştir. Melikşah'ın bütün saltanat devri için kaynağı An#şirv#n'ın hemen hemen muasırı olan İranlının hâtıralarıdır; bunlar daha eskiye gitmez, Malazgirt için başvurduğu kaynak meçhuldür.

Günümüz nâşirlerinin haklı olarak cesaretini kıran, "İm#d ad-Dîn"in üslûbunun büyük güçlüğü ve lüzumsuz uzunlukları, XIII. asrın başında al-Bund#rî'yi8 bir hülâsa kaleme almağa sevketmiştir; terimleri aynen muhafaza eden al-Bund#rî, hikâyenin lüzumsuz kısımlarını çıkarmakla yetinerek yazarını adım adım izler.

Her ne kadar al-Bund#rî esaslı hiçbir şeyi atlamamışsa da, onun çıkardığı ve diğer tarihçilerin kaydettikleri bazı detayların kaynağını tahkik etmek için İm#d ad-Din'in metnine müracaat etmekte fayda vardır. Bunlardan en önemlisi, yukarıda zikredilen Suriye kaynaklarından çıkardığı son satırlar hariç, Kem#l ad-Din'in9 eseridir; sade, sağlam ve müşahhas üslûbuyla bizim için daha zevkli olan hikâyesinin zekice olmaktan başka hiçbir mahzuru yoktur; örneğinin mübhem metnini daha yâzılı bir hale getirmek için, bir veya iki yerde detaylara, İm#d ad-Din'in haberlerinde bulunmayan bir serahat verir. Nihayet, Bund#rî ile aynı devre doğru İranlı al-Husaynî kendi lisanında Selçuklulara dair bir tarih yazar ki, bu, İm#d ad-Din'inkinin10 hülâsaten yapılmış bir adaptasyonuna benzer.

En mufassal şekli Sibt ibn al-Cazvi'de11 bulunan hikâyeyi son gruba yerleştirmek lâzımdır. Bu yazar, şimdiye kadar çok ihmal edilmiştir. Şüphesiz XIII. asırda yazan bu müellif, inanılmayacak kadar geveze, gördüğü ve duyduğu her şeyi kabul eden, yanlış tefsirlere düşecek kadar aceleci ve aklın alamayacağı derecede dağınık bir kompozisyona sahip bir yazardır. Fakat, tenkit kabiliyetinin yokluğu, kanaatimizce, diğer kaynaklarımız tarafından unutulan şâyân-ı dikkat detayların muhafazası bakımından bir kazançtır; günümüzde kaybolmuş, başka hiçbir musannifin istifade etmediği XI. asrın ikinci yarısına veya daha doğrusu muahhar devreye ait önemli eserleri tanımıştır. Ümit olunabilir ki, Arapçacıların kendisine karşı göstermiş oldukları yarı ihmale galebe çalsın. Anadolu'daki Türk birlikleri hakkında yepyeni bilgileri bize o vermiştir ve Malazgirt Savaşı'nı müteakip yapılan sulh müzakereleri ile Romanos Diogenes'in daha sonraki mukadderatını oldukça uzun bir şekilde ortaya koyan yegâne Arap yazarı da odur. Nihayet, Halep ric'atine ait hikâyesinde görüleceği üzere, o, övme, taraf tutma endişesinden tamamıyla uzaktır.

Sibt'in kaydettiği bu rivayet, otuz sene evvel yazan İbn al-Aşir'de bulunduğuna göre, söylemeğe lüzum yoktur ki, ondan önce de biliniyordu.12 İki grubu birbirine bağlayan yegâne yazar da odur, İm#d ad-Din ile Sibt'in iki rivayetini bildiği için, onları sıkı olarak birbirine bağlamıştır. Savaş hakkında, meselâ iki rivayetten birini seçerken, onunla aynı tercihi yapmıyorsak da, hikâyenin bütünlüğünü bozmadan, esasını muhafaza ederek ve zaman zaman şu veya bu fikre katılarak yapmış olduğu icmal, hiç şüphe yok, onun tarihçi kabiliyetine şeref verir. Bununla beraber o, birçok teferruatı bile bile atladığından ve daha sonra Mirhond'da okunduğu gibi, müteakip kaynaklarda bulunan bilgileri naklettiğinden dolayı, bizim için sadece kaynakların tenkidi ve okuduklarımızın kontrolü bakımından ehemmiyetlidir.

Diğer taraftan bu rivayet Arap dilli Hıristiyan çevrede tanınan yegâne rivayet olarak görülmektedir. Sibt'ten birkaç sene sonra, Hıristiyan al-Makin13 aynı rivayeti kısaca, daha sonra Bar-Habraeus'da14 denilen meşhur Abu'l Farac'ın Süryanice ve Arapça olmak üzere iki dilde yazdığı Tarih'inde nakletmiştir. Rivayetin dikkate değer tarafı kaynağını dikkatle okuduktan sonra Sibt'in iki yanlış tefsirini düzeltme imkanını vermesidir. Bundan başka o, hakikaten korkunç olan kronolojik intizamsızlığını (hâdiselerin nakli gerçekten çok farklıdır15) İmparatorun esareti ile ilgili bir anektot mevzuundaki büyük saflığı yüzünden, mûtad rehberi Süryâni Mikhael'i neden takip etmediğini izah eder; söylendiğine göre o, anlattığı iki rivayeti biri Arapça diğeri Farsça olan bir eserde bulmuştur. Bar-Habraeus'tan önce veya hemen sonra bize intikal eden İran eserleri sadece İm#d ad-Din'in rivayeti ile benzerlik gösterdiği için ikinci malûmat biraz tuhaftır. Sibt'te bulunan bazı unsurların iki asır sonra diğerlerine karışmış bir şekilde, Mirhound'da bulunması vâkıası, mazi için hiçbir şeye delâlet etmez, zira Farsça gibi Arapça da yazan bu müellif her iki dilin tarihi edebiyatına vâkıftı.

Bahis konusu Farsça eserler, daha önce sözü geçen Al-Husaynî'nin Tarihi ile Ravendi16 ve Kazvinli Mustaufi'ninkilerdir17. İlki, XIII. asırda kaleme alınmış olmasına rağmen Selçuklulara ait, bize kadar intikal eden en eski Farsça tarihtir; burada nakledilen rivayet, şu veya bu tercümeye ait olduğunu tasdik ettiremeyecek kadar kısadır. Mustaufi'ye gelince, XIV. asırda yazılmış olmakla beraber, rivayeti kaynağı, meçhul bazı anektotları ihtiva eder. Bununla beraber, çok muahhar olmasına rağmen, kime ait olduğu belirsiz muhayyel klişeler yanında Malazgirt'e ait bazı orijinal rivayetleri ihtiva eden Mirhound'un (XV. asır)18 tarihini de zikretmek lâzımdır; geri kalan birçok bölümler Sibt'in kaynağından gelir; o da İbn al-Asir'i tanır, fakat "İm#d ad-Din"in tercümesini bilmez; son olarak o, Mustaufi'nin kaynaklarından birine bakarken, onun bir hatasını düzeltme imkânı bulmuştur. Bize kadar gelen muahhar yazarların Malazgirt'e dair hikâyelerini anlatırlarken istifade ettikleri fakat adlarını zikretmedikleri eserler nelerdir? Benim burada gayem, XI. asır sonu veya XII. asır başlangıcında yazılmış Arapça tarihî eserlerin tenkidi bir tablosunu arz etmek olmadığından ve bu makalenin konusunu asla değiştirmeyecek olan böyle bir çalışma, yazmaların daha geniş şekilde incelenmesini icap ettirdiğinden, birkaç noktaya temas etmekle yetinmemin mazur görülmesini rica ederim. Bu Arap bibliyografik lûgatlerine veya J. De Somongyi'ninki19 gibi, son zamanlarda yazılmış bazı makalelere müracaat edilerek, onlarda Malazgirt'e ait bir hikâyeyi ihtiva eden birçok yazar adının bulunmaması demek değildir. Fakat onlar zikredilmeyeceğine göre, yakın seneler için, yukarıda sayılan eserlerde bir kıymet ifade eden isimlerle iktifa etmek aynı şekilde akla uygun görünmektedir. Sibt'in naklettiği vak'ayı büyük babası İbn al-Cazvi'nin XII. asrın sonunda kaleme aldığı kronikten almış olması mümkündür; bu yazarın bu devri ihtiva eden ve İstanbul'da bulunan tek yazmasını görmedim; belki de orada kaynağını zikretmiştir; fakat, her hâlûkârda onun bir mutavassıttan başka bir şey olmadığı aşikâdır. Bununla beraber, 1052'den 1086'ya kadar ki umumî tarih hâdiseleri için Sibt tarafından sık sık zikredilen yegâne yazar, Hilalaş-Şabi'nin 1087-1088'de vefat eden ve sonuna kadar geniş ve doğru haberlere sahip olduğu görülen oğlu ve halefi Muhammed Gars al-Ni'ma'dır.20 Eğer Sibt'in Malazgirt Savaşı hakkında verdiği bilgi ondan geliyorsa, bu birinci elden kaynak demektir. Mamafih, diğer hâdiseler dolayısıyla onu tanıyan Kemâl ad-Din'in Lugat'inde Malazgirt'e ait kaynaklar meyanında bu yazarı saymaması dikkati çekicidir; fakat o bu savaşla sadece Halep'le uğraştığı kadar

yani ima yoluyla meşguldür. “İm#d ad-Din”e gelince, kaynağı İran-Irakidir ve onun Suriyeli kroniklerden haberi yoktur, 1094 tarihlerine giden bir kroniğ’in sahibi olan ve 1127’de vefat eden Hemed#ni adlı bir yazarın varlığına işaret edelim; o devirde tanınmış olmakla beraber, Sibt’te nâdiren adı geçer; bu devir için İbn al-Asir tarafından bilhassa gösterilen nâdir kaynaklardan biridir ve “diğer Iraklı” anonimlerle, Suriye menşeli olmayan yegâne kaynaktır.21

Öte yandan, “İm#d al-Din” ile Sibt’in naklettikleri iki rivayet de büyük kısımları itibarıyla ortak edebî kaynaktan gelmemekle beraber, epizotların seçimi ve bunların taşıdıkları vasıflar ile bazı cümlelerde (meselâ, Bizans dev mancınığının tasvirinde olduğu gibi) bir veya iki defa çok vâzıh benzerlikler arz ederler. Buna göre, her ikisinin kaynaklarının da, Alp Arslan’ın zaferden hemen sonra imparatorluğun bütün eyâletlerine gönderdiği resmi tebliğler olması mümkündür; bunlar, gönderildikleri yerlere, kâtiplere, mahalli ifadelere göre değişik olmalarına ve konu dışı hikâyelerle çeşitli şekillerde terkip edilmelerine rağmen, hemen hemen bütün Arap tarihçiliğinde olduğu gibi, resmi karakteri muhafaza ederler.

Malazgirt arefesinde, Bizanslıların ve Türklerin karşılıklı durumları ne idi? 22 Fakat, her yıl kendiliklerinden Bizans topraklarına akın eden müstakil Türk birlikleri ile hiçbir fetih gayesi gütmeyen, sadece iki imparatorluk arasında barışçı münasebetler kurulmasını arzu eden Selçuklu sultanı arasında köklü bir ayırım yapılmazsa, durumdan hiçbir şey anlaşılamaz.23 Birinci vâkıa, çok iyi bilindiğinden, üzerinde durmaya hacet yoktur; birçok yıldan beri, bilhassa Malatya’dan Kappadokia ve ötesine akınlar birbirini takip ediyordu; Ermenistan’dan Bitinya ve Antakya dükalığına kadar her şey tahrip edilmiş veya edilmeğe maruzdu; yerleşme fikri olmadığından, her akından toplanan ganimet emniyet altına alındıktan sonra, birlik tekrar harekete geçiyordu. Diğer taraftan, Bizanslıların kuvvet kaybetmesine karşılık, Bizans sınırlarına komşu Müslüman devletlerin kuvvet kazandığını zannetmek yanlış olur. Muhteris Türkmen müfrezelerin hepsini birden uzaklaştırmayan Sultan, onları kendi topraklarında kalmamaları şartıyle istedikleri yere gitmeğe teşvik edince, Mısır’a tâbi beylikler, yani Sultan’ın düşmanları, hattâ onun himayesinde olanlarla Yukarı Mezopotamya ve Suriye’nin bütün küçük beylikleri de talan ediliyorlar yahut edilmek tehdidine maruz kalıyorlardı. Keza onlar Bizanslıların zayıf düşmelerinden istisnai olarak istifadeye çalışıyorlar ve tedafü maksadıyla yaptıkları mukabil hücumlara zaman zaman karşı koyuyor fakat çabucak cesaretlerini kaybediyorlardı. 1067’de, Bizanslılar Antakya ile Halep arasında müstahkem bir mevki olan Artah’ı kaybetmişlerdi. 1068’de, orası ve civarı yeniden zapt edildi. Kısacası, Doğu Ermenistan müstesna, imparatorluğun sınırı siyasi bakımdan aynı kaldı.

Öte yandan, Sultan şahsen Bizans ile savaş halinde olmak istemiyordu. Şüphesiz Afşin gibi bir ordu kumandanı Sultan’ın zımni bir tasvibi olmadan Anadolu’ya saldıramazdı. Yine unutmamalıdır ki, başkaları ona danışmadan oraya gidiyorlar, hatta isyan halinde olanlar, Sultan’ın intikamına karşı Bizans ülkesinde bir sığınak arıyorlardı. Bizans büyük itibarını muhafaza ediyordu: Tuğrul Bey, Ermenistan’daki Bizanslılara çekinerek hücum etmiş, başarıları bile onun karşı hücum korkusunu yok edememişti. Türkmen orduları için, bir Bizans ordusunun sadece yaklaşma haberi bile, kaçmalarını

mucip oluyordu, zira bazıları âniden yakalanarak, ganimetleri ve adamlarının bir kısmını kaybetmek zorunda kalmışlardı. Savaşı bir fetih olarak düşünen Sultan, muhasara aletlerinin az, adamlarının sabırsız, muhasara için elzem olan istikrardan yoksun olduklarını biliyordu. Malazgirt Savaşı'ndan çok sonra, Türk birlikleri yıllarca savaşa devam ettikleri halde, Hıristiyan ve Müslüman imparatorlukları olmak üzere iki imparatorluk fikri hakimdir24 ve birincisini yıkmak değil, evvelâ ikincisinin, Sultan'ın iktidarını tasvip ve takdis eden Abbasi halifesinin otoritesini bütün olarak ele geçirmek bahis konusudur. Alp Arslan'ın asıl arzusu Bizans'a değil, fakat Mısır'a karşı savaştı. Unutmayalım ki, hemen hemen on iki yıldan beri Türk tehdidi karşısında Suriye'den İran sınırlarına kadar Şii ve Arap olan herkes, Kahire'den gelen emre uyarak Mısır'dan gönderilen yardımcıların idare ve yardımı altında birleşmiş bulunuyorlardı, hatta bir müddet için, Bağdat'ın tam ortasında Fâtimiler için dua edilmişti.25 Suriye Mısır hakimiyetinde kaldı ve çok defa Fâtımi emirine karşı itaat etmeyen Halep, Şark'tan gelen tehlikeyi savuşturmak için ona daha çok uysal davrandı. Mezopotamya ve İran'da yok edilemeyen Şiilik, yeni hükümete karşı ırkî düşmanlıkları kuvvetlendirdi ve daima uyanık olan Mısır siyaseti halifenin başkentinde bile yakından takip ettiği ve beslediği kanlı karışıklıkları devam ettirdi. Hâsılı, babası gibi, halife tarafından dini merasimle Sultanlık unvanı verilen Alp Arslan, ilk defa 1070'lerde Batı'ya doğru bir Türk ordusu sevk ettiği zaman, bu Bizanslılara karşı değil, Mısır'a karşıydı: Filhakika Sibt, onun Romanos Diogenes26 tarafından zaptedilen Menbic halkı tarafından çağrıldığını, orada vukua gelen müzakereler dolayısıyla, birkaç kilometre ötesinden geçmesine rağmen, ona taarruz etmek için hiçbir teşebbüste bulunmadığını söyler. Fakat Kem#l ad-Din ve Mısırlı tarihçi İbn Muyassar,27 birbirinden müstakil olarak, harbe, bir âsinin Mısır'dan kendisine meydan okumasının bahane teşkil ettiğini ve Alp Arslan'ın bu çağrıya derhal cevap verdiğini ileri sürerler. İlk işi o zamana kadar bu kudrete bağlı olan Halep prensini, Abbasi Halifesine hutbe okumağa ve şahsına itaat etmeğe zorlamak olur, ve 1071'de Bizans hücumunun ilânıyla geri dönmeğe mecbur kılınca, bu prense, kendi adına Şam'daki Mısır muhafızına hücum vazifesini verir.28

Fakat Bizanslılar için Türk olmayan Müslümanlarla Selçuklu sultanına bağlı olan Türkler ve Türkmen orduları arasındaki fark pek vâzıh değildir. Birçok sebepler meyanında Tuğrul Bey'le yapılan mütarekenin akdi ve Türk tesiriyle İstanbul Camii'nde Abbasi halifesi nâmına hutbe okunmağa başlaması dolayısıyla en lüzumlu zamanda, Bizans ile Mısır'ın uzun süren münasebeti kesildiğinden ve Halep prensinin, ganimet uğruna siyasi veya dini itaate ehemmiyet vermeyen Türk ordularını hizmete alması ve Artah'ı zaptetmesi neticesinde Antakya için çok tehlikeli bir durum arz ettiğinden, Romanos Diogenes, ihlâl edilen sınırlarını müdafaa maksadıyla ilk defa Halep'e karşı ehemmiyetli bir harekete girişti ve şüphesiz Halep'in şarkla irtibatını kesmek için, 1068 Bizans politikası durmadan yeni ileri karakollar elde etme temayülündeydi; fakat bu ilhaklar umumiyetle daha önce kendisine yardım eden prenslikler veya tampon devletlerin halklarını düşman ettikten maada komşu kalelerden yardımcı kuvvetler gelene kadar, çabucak Bizans sınırlarına girip çıkan Türklere karşı bu müdafaa tarzı hiç de tesirli olmuyordu ve içte çok zayıflayan imparatorluk, direnmek için ancak dağınık müfrezelere sahipti.

Mâhir fakat ağır Bizans ordusu ile sade fakat hafif Türk müfrezeleri arasında da intibak noksanlığı aynıydı. 1068'de Suriye'de. 1069'da Yukarı Fırat'taki büyük askeri harekâta rağmen, Türklerin Bizanslıların arkasından Anadolu'ya kadar sızmalarına mâni olunamadı.29 Zaten Bizans ordusu, daha evvelki hükümetlerin politikası ve askeri şeflerin isyanlarıyla bozulmuştu. 1068'de Menbic'i alan ordu, ancak el çabukluğuyla galebe çaldı. Bu perişan, disiplinsiz, açlık ve hastalıkla hemen telef olabilen karmakarışık bir gürûhtu. 1070'te İstanbul'a dönebilen orduya benziyordu. Romanos, 1071 savaşı için sayıca bundan fazla, fakat kalite itibarıyla üstün olmayan bir ordu hazırladı.

Bu sırada, Sultan ile aralarında müzakereler başladı. Bizans yazarları belki bunu gurur kırıcı, belki imparatorun nazarında ertesi seneki savaşa rahatça hazırlamaya fırsat verecek bir mütareke telâkki ettiklerinden, bu hususta bize bir şey demezler. Burada yegâne kaynağımız, bu sefer, biraz farklı olarak, Sibt İbn al-Cavzi ve Bar-Hebraeus tarafından nakledilen rivayettir, fakat bu müzakerelere ait telmihler, doğruluklarından şüphe ettirecek kadar çok ve kesindir ve bazı güçlüklere rağmen ana hatlarını tespit etmek mümkündür. 1069'daki Türk yağmalarını ve Ermenistan'a karşı Bizans savaşının mütekabil hezimetini müteakip veya belki sadece 1070 yılı başlarında Bizanslı general Manuel Komnenos'un tecrit edilmiş Türk müfrezeleri üzerinde kazandığı küçük başarılar dolayısıyla, Sultan ile Bazilakes arasında bir mütareke aktolundu. Fakat sonbahara doğru, Navekiye Türkmen aşiretlerinden birinin reisi ve Sultan'ın eniştesi (Er-Sagun)30 taraftarlarıyla beraber Şark seferi hakkında Sultan tarafından Hemedan'da içtimai davet edildi. Belki müfrezesinin yaptığı yağma dolayısıyla korkuya kapılan Er-Sagun Bizans topraklarına kaçtı ve oradan da31 istikametine doğru yürüyüşe geçti. Orada, kendisini düşman gibi telâkki eden bir Bizans ordusuyla karşılaştı: Bizans generali Manuel Komnenos'a rica ve niyaz için geldiğini haber göndermesine rağmen, yolda gelirken müfrezesinin yapmış olduğu talanlar dolayısıyla samimiyetine inanılmadı. Bunun üzerine aralarında savaş oldu. Kuvvetlerinin bir kısmını Suriye'ye gönderdiğinden zayıf düşen Manuel32 yenildi ve esir edildi. Fakat Er-Sagun için tehlike geçmiş değildi, zira Sultan kendisiyle savaşmak üzere Ermeni sınırını aşmış ve peşine korkunç Afşin göndermişti. O zaman Er-Sagun Manuel'e, kendisini Afşin'den kurtarması şartıyla, fidye almadan serbest bırakılmayı vaad etti. Hakikaten az sonra İstanbul'a kabul edildi.33 Adamlarına gelince, ertesi sene Bizans ordusu her ne kadar birçok Türkü istihdam ettiyse de, bunlar Malazgirt Savaşı sıralarında kendi hesaplarına Filistin'i zapt etmeden evvel Mısır hizmetinde bulunduklarından dolayı büyük bir yekün tutmuyorlardı.34 Bununla beraber, memlekete Er-Sagun'un aksine yağma yapmadan girdiği ileri süren Afşin, hainin teslimini talep etti ve o, Sultan'ın düşmanı olduğu için arzusu yerine getirilmediği takdirde Türklerle, Bizans arasındaki muahedenin geçerli olmayacağını ve bu takdirde memnunlukla yağma yapılacağını bildirdi. Bazilakes kendisine sığınan bir adamı teslim etmenin şerefiyle mütenasip olmadığı cevabını verince, Afşin sözünü tuttu: Bütün Kappadokia ve civarından Honas'a (Kohenae)35 kadar birkaç kale hâriç hiçbir şey kurtulamadı. Sibt'e göre Sultan olanlardan haberdar değildi. Bununla beraber onun 1071'in ilk günlerinde Afşin'in son hareketlerini, Malazgirt ve Erciş'i ele geçirdikten sonra, Suriye istikametine yönelerek Siverek ve Urfa gibi diğer Bizans bölgelerine ve aynı zamanda Müslüman mevkilere hücum ettiğini bilmemesine imkân yoktur.36

Yalnız Afşin akını Türkler için tehlikesizce sona ermedi; 1070 yılı nihayetinde Zamantı geçidinde âni bastıran kar sebebiyle bu kaleye kumanda eden Bizanslı Marie'yi ele geçiremediler. Marie onların iaşelerine göz yumdu ve Türkler ancak ilkbahar başında hiçbir müşkilata uğramadan gidebildiler. Afşin'in durumundan habersiz olan ve Suriye'yi ele geçirmek için sabırsızlanan Sultan, kendisine yaklaşmak ve Mısır'a karşı harbe hazırlanmak maksadıyla Bizans topraklarına yaptığı akınları devam ettiremedi. Urfa'yı muhasara ettiği esnada Romanos'un bir elçisi yeniden müzakereye başlamak için geldi. Bir aylık beyhude bir muhasaradan sonra Urfa muhafızı Bulgar Basile, Sultan'ı bir vergi ile yetinmeye, sonra halkın onu ödeyebilmesi için, kendisini emniyette hissetmesi maksadı ile harp aletlerini yakmaya ikna etti, fakat sonunda vergiyi ödemeyeceğini bildirdi.

Bu hareket üzerine Bizans elçisinden intikam almak isteyen Alp Arslan, derhal veziri Nizamülmülk tarafından teskin edildi. Suriye'ye hareket ederek elçiyi oldukça lutufkâr bir cevapla geri gönderdi. Halep yolu üzerinden geçerek Menbic'e hücumdan çekindi ve hakikatte iki ay sonra vuku bulan Bizans akını kendisi için beklenmedik bir şey oldu. Bar-Habraeus'a göre, Bazilakes'in Sultan'a verdiği vergi, Malazgirt ve Erciş Bizanslılarının Menbic'in teslimine karşılık iadesi, Türkmen akınlarını sona erdirdi. Mamafih, Sultan'ın Menbic'e hiçbir şey yapmadığını ve Bizanslıların Malazgirt'e ilerleyişini bir akın olarak telâkki ettiğini kaydetmelidir; filhakika Bar-Habraeus bu verginin geri gönderildiğini söylerse de, Sibt'in kaydettiği gibi bunun ancak iki ay sonra Halep önünde kabul edilen ikinci bir elçi vasıtasıyla, ordusunun başında artık Romanos'un kuvvet zoruyla kabul ettireceği bir ultimatom tarzında olduğunu düşünmek daha akla yakındır.37 Gerçekten de Romanos 1071 ilkbaharında Anadolu'ya geçti ve doğruca, muazzam bir ordu topladığı Erzurum'a yöneldi.38

Alp Arslan ancak Mayıs başına doğru, Halep önündeyken, Bizanslıların geldiğini, belki de bizzat Bizans elçisinden haber aldı. Daha sonra, Afşin'in nihayet Şark'tan dönebildiğini öğrendi: Ona göre, Bizans İmparatorluğu kendisini müdafaadan acizdi, savaş güç olmayacaktı. Acaba Bar-Habraeus'un dediği gibi, Sultan'ı barıştan ziyade savaşa ikna eden bu haber midir? Şu bir vâkıadır ki, Sultan, bu haberi almadan önce, Şam'a doğru yürüyüşe geçecek yerde, Basilakes'in ilerleyişini, vukuu muhtemel bir akın tehdidi olarak görmüş ve acele ile Batı'ya doğru çekilmiştir. Öyle ki, bu esnada adamlarının herbiri bir tarafa kaçarken (bunların arasında pek emin olmayan Iraklılar da vardı), hayvanların ekseriyeti Fırat geçidinde boğuldu ve hemen hemen ordusuz kaldı. Bizans elçisi Vesterque Léon Debatanes39 Bizans imparatoruna, bunun kendisinde hakiki hezimet intibaı uyandırdığı haberini iletti.40 Romanos'un maiyeti Ermenistan'ın müdafaasının kuvvetle tanzim edilmesiyle yetinmek temayülünde idi: Türklerin kargaşalık içinde olduğu haberi üzerine o, hücuma karar verdi ve Haziran veya Temmuz'da, Vaspurakan'ın girişine hazırlamak için, Urselius idaresinde ücretli Türk ve Frenk askerlerini Malazgirt ve Ahlat havalisini talana gönderdi.41 Bu bölgelerden kaçanlar Alp Arslan'ı imdada çağırdıkları esnada Sultan Malazgirt kadısıyla beraber Musul'daydı. Al-Fârikî, Erzen ve Bitlis'ten geçerek doğruca kuzeye gittiğini söylerse de,42 hakikatte o, Bryennios'un Leon Debatanes'e izafe ettiği habere göre, önce Suriye'den Irak'a giden yolu takip etmiş ve Musul vilayetinden geçmiştir.43 Fakat Urfalı Mateos'a göre, Sultan, Erzen'in kuzeyinde Sasun dağından doğruca Urfa istikametine yönelmiş44 'İmad ad-Din'in rivayetine göre ise Azerbeycan'a kadar çekilmiştir; meçhul bir

kaynağa dayanan İbn al-Aşir onun Urmiye gölünün kuzey batısında önemli yolların kavşağı olan Hoy'da konakladığını söyler.45 Urfa-Musul-Hoy-Erzen güzergahını takip ettikleri ileri sürülebilir. Her halükarda, yanında sadece hassa kuvvetleri olmasına rağmen, durumun ciddiyetini nazar-ı itibara alarak, imparatorluğun merkezine dönerek kuvvetler toplamayı uygun bulmadı, onların kendisine iltihakını tercih etti. Şüphesiz Hoy'dan karısını ve hazinelerini Nizamülmülk'ün idaresi altında Tebriz'e gönderdi,46 yanında bulunan dört bin asker ve bölgeden katılan on bin kişi ile batıya doğru yürüdü; bu on dört bin süvariden her birinin yanında mutad olduğu üzere bir yedek at vardı.47

Buna karşılık Romanos Diogenes'in idare ettiği ordu muazzamdı; İmad ad-Din ve al-Fariki 300.000 kişi olduğunu iddia ederler.48 Birinciye nazaran, orduda Bizanslılar, Ruslar, Hazarlar, Alanlar, Oğuz Türkleri ve Kıpçaklar, Gürcüler, Ermeniler ve Franklar bulunuyordu.49 Süvariler, piyadeler, mızraklı süvariler, okçular yanında pek çok sayıda işçi, lağımcı, savaş aletlerini kullanan kimseler ve ağırlıkları taşıyanlar da vardı. Yazarlarımızın dediğine göre, aralarında beş bin "egzark"; dük, kont ve patrik gibi otuz büyük şahsiyet mevcuttu.50 Mandaların çektiği yüzlerce, bazılarına göre binlerce araba, elbiseleri, demirleri, aletleri arasında, on Suriye kentali veya İmad ad-Din'e göre Ahlat ölçüsüne nazaran bir kental ağırlığında taşı atan muazzam bir mancınık da bulunuyordu; dendiğine göre bu mancınık yüz araba ile çekiliyor ve bin iki yüz adam tarafından idare ediliyordu.51 Nihayet tarihçilerimizin ileri sürdüğüne göre, imparatorun hazineleri, kıymetli elbiseler yığını, kuşaklar, süslü eyerler ve sayısız mücevherler hariç, bir milyon dinarı ihtiva ediyordu.52 Bizans yazarlarının kalabalık bir Bizans ordusu intibaını vermekle beraber, Türk ordusunu küçümsedikleri söylenemez. Fakat, Arap kroniklerinin verdikleri rakamlar nazar-ı itibara alınmasa bile, Bizanslıların sayıca çok üstün olduklarını kabul etmek gerekir. Alp Arslan vaziyeti o kadar vahîm görmüştü ki, kendisini Allah'a emanet ettikten sonra, şayet savaşta şehit olursa, oğlu Melik Şah'a sadık kalacağına dair Türk kumandanlarına yemin ettirmiş,53 sonra Ahlat'a doğru yürümüştü.

Bu şehre daha evvelki senelerde Anadolu'da ve Suriye'de yararlıkları görülen subaylardan Türk Sandak'ı (Sanduk) öncü olarak gönderdi. Türklerin yaklaştığı haberi üzerine "Rum kralını, Gürcü Jozeph Trakhaniotes kumandasında, Ahlat civarındaki İskit ve Frankların yardımına, belki de zırhlı50 Ruslardan55 ibaret 20.000 (?) kişilik bir kıt'ayı yollamıştı. 16 Ağustos Salı sabahı, Sandak, onların dağınık nizamdaki bir kısım askerini birdenbire bastırdı. Bununla beraber, geriye kalan kitle Ahlat önüne yerleşebildi. Ordunun Malazgirt'i kuşatan ve teslime zorlayan büyük kısmı, saflarında bu şehrin pek emin olmayan halkını sürükleyerek, kısa mesafeden takip ediyordu.

Trakhaniotes'in yardımına gönderilen öncü kuvvet, önünde sadece Ahlat Türkleri bulunduğunu zannederek Sandak tarafından çekildi; bu arada Sultan yetişti, bu haber üzerine Trakhaniotes, Malatya'ya doğru ric'at etti;56 böylece Alp Arslan Malazgirt'e doğru yönelmiş bulunuyordu. Türklerin gelişine inanamayan Romanos'un iyi yardım edemediği Bizanslılar, birdenbire kendilerini aciz hissettiler ve yenildiler; kumandanlarından Bryennios yaralandı, Ermeni Vasilakes esir düştü. Esir edilen ve burnu kopan kumandan, ordunun arması olan Haç'la beraber önce Nizamülmülk'e daha sonra Bağdat'a gönderildi.57 Böylece ordunun büyük kısmı, geceleyin ansızın Türk süvarisiyle karşı

karşıya geldi. Şaşıran ilk müfrezeler karmakarışık bir şekilde geriye çekildiler, Malazgirt yerlileri kendilerini kurtarmak için bundan istifade ettiler. Bazilakes yürüyüşünü durdurmak mecburiyetinde kaldı ve Rahva (Zahra)58 denilen yerde konakladı. Müfrezelerden bir kısmını, iaşesini temin için muhtelif

istikametlere ve Gürcistan'a kadar göndermişti; Arap yazarlarına göre yanında ancak 100.000 adamı vardı. Onları bu günden yarına çıkarabileceğinden bile endişeli idi. Ordugâhtan ayrılacak herhangi birini esir etmeğe hazır olan Türklerin tarassut altına aldığı Bizanslılar, geceyi davul ve boruların şamatasıyla çok heyecanlı geçirdiler. Çarşamba günü şafak zamanı Sultan geldi ve Bizans karargâhına bir fersah mesafedeki ırmağın kenarına yerleşti.59

Bununla beraber, her iki taraf da birdenbire kesin savaşa karar veremedi. Belki de kendisininkinden ziyade Halife'den gelece elçinin daha iyi karşılanacağını sanan Sultan'ın istemesi üzerine Halife, ricalden İbn al-Muhalban idaresinde Bazilakes'e bir elçi heyeti göndermişti.60 Her halükarda, düşmanın vaziyetini müşahede için her şeyden faydalanan Sultan 17 Ağustos günü bu heyeti Bizanslılara yolladı. Rivayetler arasında bazı teferruat farkı olmakla beraber, şu esas itiraz kabul edilemeyecek kadar doğrudur: İbn al-Muhalban barış teklif etmiş, Bazilakes ise bu teklifi istihfafla reddetmiştir. Bunun kendisine göre bazı sebepleri vardı: Türklerin Hıristiyan memleketlerinde yaptıkları tahribatın Müslüman memleketlerinde intikamını almak arzusu;61 bu savaş için harcadığı bir meblağın bir eşinin daha uzun zaman yapılamayacağı ve daha fazla beklemeden açık ve kesin bir hal çaresi bulma inancı; Arap tarihçilerinin62 kendisine izafe ettikleri muhayyel tasarılar kabul edilmese bile, kendisinin ve etrafındaki dalkavuk müşavirlerinin çok kuvvetli olduklarına kanaat etmeleri; nihayet Debatanes'in istihbaratına göre, Sultan'ın geri çekilmesinin korkudan veya hiç olmazsa takviye kuvvetleri gelene kadar zaman kazanmak arzusundan ileri geldiği zannı.63 Bu sebepler dolayısıyla Bazikales elçiyi geri gönderdikten sonra, uzaktaki kıt'aların dönüşünü beklemeden, bazı mülâhazaların aksine derhal savaşı kabul etmeğe karar verdi; böyle hareket etmesini zaruri kılan bir amil daha vardı: Askerlerinin moral durumu. Orduya, Ermenilerle Bizanslılar arasındaki köklü dini düşmanlığın doğurduğu karşılıklı bir şüphe ve maneviyat bozukluğu hâkimdi; Türklerden daha önceden ürken, böylesine başıbozuk karışık ırklardan mürekkep insan kalabalığı arasında kıyafetleri karşı cephedeki soydaşlarından ayırd edilemeyen ücretli Türk askerleri de vardı.64 Buna, ilk karşılaşmaların bedbaht, intizamsız karakterini de ilave ediniz. Böyle bir durumda ihanetlere nasıl inanılmaz? Urfalı Mateos'a itimat caizse, Sultan daha Suriye'den çekildiği sırada, tekrar geri geleceğini haber vermişti.65 Bu belli bir ruh halinin ifadesidir; bununla beraber, Çarşamba veya Perşembe gecesi Tamis adlı biri, ücretli Türk askerleriyle düşman tarafına geçti. Tabii, bu Attaleiates'in66 basit bir dedikodusu değilse, sayıları az olmalıdır, zira ne Meteos ne Bryennios ne de herhangi bir Arap yazarı bundan bahsederler. Muhakkak olan şu ki, şâyia etrafa yayıldı ve Bizans ordusunun manevi çöküntüsünü son zirveye çıkardı. Bu sebepler dolayısıyla, Romanos uzun hazırlık aylarıyla zaten sinirleri gergin olan ordusunun maneviyatının daha fazla bozulması için zaman kaybedemezdi: Kati bir hareketle, değerli olarak geri kalan ne varsa, onları tesci etti.

Öte taraftan, Bizanslıların barış teklifini reddetmeleri Sultan'ın savaş azmini arttırdı. Her iki ordugâhta da Perşembe günü savaş hazırlığı içinde geçti. Halife Sultan'a bir teşvik göndererek her Cuma camilerde zaferi için dua edilmesini emrettiğini bildirdi.67 Sultan'ın yanından ayırmadığı fakih ve imam Abû Naşr Muhammed ibn Abd al-Melik al-Buhari al-Hanefi, ona aşağı yukarı şunları söyledi: "Allah'ın dini uğruna savaşa giriyorsun. Allah onun başka dinlere galebe çalacağını tebşir etti; bütün ülkelerdeki vâizlerin minberlerde senin için dua ettikleri bu Cuma günü öğle namazından sonra hücuma geç!".68 Belki Sultan'da, karşıdan eserek, Bizanslılara çok yakın olan ırmaktan su içmeği güçleştiren rüzgârın istikamet değiştirmesini bekliyordu.69 Vâkıa şu ki Cuma günü namaz vakti askerlerini gözden geçirdi ve onlara Bizanslıların küstahlıklarına daha fazla müsamaha göstermemeleri hususunda teşvik edici sözler söyledi; bu sadece Sultan'ın savaşı değil, bütün İslâm âleminin savaşı idi, şu anda bütün müminler onlar için dua ediyorlardı, o da onlarla beraber, onların arasında savaşa katılacaktı: "gitmek isteyenler gidebilirlerdi". Geri kalanlar ya düşmana galebe çalacaklar veya şehit olarak cennete gireceklerdi.70 Ordu onu alkışladı, her yerde onun arkasından geleceğine söz verdi. Bütün askerler Sultan'la beraber Tanrı'ya dua ve niyaz ettiler.71 Yayını ve oklarını bir yana atan Sultan,72 gürzünü ve kılıcını aldı, atının kuyruğunu düğümledi, tolgasını başına geçirdi, çene kayışını bağladı ve şöyle dedi; "Eğer şehit olursam, bu benim kefenim olsun"; kendisini taklid eden bütün askerleriyle düşman üzerine yürüdü.73 Arap kronikleri her ne kadar hikâyeyi süsleyerek genişletmişlerse de aralarındaki mutabakat ve tarihî şartlar, onun umumî olarak doğru olduğuna şüphe bırakmıyor.

Bizans tarafında da aynı hazırlıklar yapılıyordu. Bazikales'in zarif kumaştan yapılmış çadırında papazlar ayin yapıyorlar ve ilahiler okuyorlardı; orduda dini merasimler tertip ediliyor ve Müslümanların görmesi için birbiri arkasına haçlar gezdiriyorlardı;74 daha sonra, yazarlarına itimat edilirse, Bazilakes hepsine, özellikle Ermenilere harikulade ve belki de mübalâğalı vaatlerde bulundu.75 Peçeneklerin kumandanı Bryennios'u sol cenaha, Kapadokyalı Alyatte'ı ücretli Türklerle sağ cenaha yerleştirdi, oğlu Andronikos'u ihtiyat kuvvetlerinin başında geride bırakarak merkeze kendisi geçti.76

Savaşın kendisi hakkındaki rivayetler de oldukça farklıdır. En doğru rivayet bir taraftan İmad ad-Din'in, diğer taraftan Bryennios'un naklettikleridir.77 Sultan, yaygın bir usule göre, belki de hadım ağalarından Tarang'ın78 vasıtasıyla dört takım askeri pusu haline yerleştirdi. Geri kalanlarla kendisi Romanos'un üzerine yüklendi. Yanlış olarak Sibt'i takip eden al-Fariki ile İbn al-Aşir, Türklerin zaferini,79 tek başına bu hücumun şiddetine izafe ederler; onlara göre düşman ordularının âniden merkezine giren Türkler, bundan sonra bozulan Bizans gürühuna hücum etmişler, sonra da kaçanların peşine düşmüşlerdir. Hakikatte, düşman ordusunun karşısına gelen Türkler, savaşarak yavaş yavaş geri çekildiler ve galip geldiklerini sanan Bizanslıları pusuların ortasına çekerler.

Bunları bilmeyen ve Romanos'un hatırasını müdafaa etmeğe meyyal olan Attaleiates'e göre imparator, ileride pusulara düşmemek için ricat emrini vermiştir ve o sırada Mikhael Dukas geri saftaki askerlere Bazilakes'in öldüğü haberini yaymış, meydana gelen kargaşalığı gören Sultan taarruz

emrini vermiştir.80 Hakikatte, Botaniate'ın hizmetkârı ile Mikhael Dukas'ın hâtırasını kötülemek boşunadır. Olan vâkıa basit olarak şöyledir: Türkler pusularından çıkmışlar ve birdenbire Hıristiyanlara hücum etmişlerdir; bu esnada Hıristiyanlar Ermenilerin,81 Ermeniler ise ücretli Türklerin82 ihanetine uğradıklarını zannetmişlerdir. Bunu âniden umumî bir bozgun takip etmiş ve Türkler korkunç bir katliama girişmişlerdir. Cesaretle savaşan Romanos yaralanmış, elbisesinden, haçla işlemeli miğferinden ve Slav muhafızlarının haykırmalarından tanınarak Gevherayin83 adlı Türk kumandanının bir kölesi tarafından esir edilmiştir. Daha sonra hikâye edilir ki, belki Bizans menşeli olan bu esir, zayıf bünyesi dolayısıyla ordudan çıkarılmak istenmiş yahut Nizamülmülk'e verilmiş o da onu hakîr görerek iade etmiş; birinci halde vezir, ikinci halde Sultan resm-i geçit esnasında: "Bunun bize Rum kralını getirmeyeceği ne malum?" diye alay etmişler.84 Bizans ordugâhına gelince, ne varsa hepsi galiplerin eline geçti; ganimet o kadar muazzamdı ki, bir miğfer sadece yarım dinara, üç zırh bir dinara satıldı ve altın, yemen taşı ve mücevherler yok pahasına alınmakla kalmadı, ordunun götürmekten vazgeçmek mecburiyetinde kaldığı birçok şeyi bölge sâkinleri ve uzak kasabalarda oturanlar gelip aldılar, günlerce süren bu iş o kadar ağır oldu ki hayvanlarını da yüklediler.85 Savaşa yardım eden Ahlat ve Malazgirt halkı, o gün, XII. asrın ortalarında dahi bitmeyen hazineler biriktirdiler.86

O zamana kadar hiçbir Türk hükümdarı bir Bizans imparatorunu esir etmemişti. Romanos'un esir edildiği haberi kendisine müjdelendiği zaman Alp Arslan evvelâ kulaklarına inanamadı ve doğruluğunu tahkik için adam gönderdi.87 Sonra, esiri cömertçe mükafatlandırdı ve Bazilakes'i getirtti. Sibt, onların karşılaşmalarını şüpheli bir ifadeyle verirse de, bu hususu sadece diğer Müslüman yazarlar değil, fakat Attaleiates, daha mufassal şekilde Skylitzès ve Süryani Mikhael de teyit ederler. Bazilakes'in el ve ayaklarında zincirler, boynunda da teşhir lâlesi vardı.88 Yere yıkılıp falakaya yatırıldıktan sonra (Skylitzès'in dediğine göre adet böyleymiş) Sultan sulh tekliflerine verdiği ret cevaplarını hatırlatarak sert bir şekilde kendisine çıkıştı. Romanos itiraf etti ve "Şimdi, memleketim ve kaderim senin ellerindedir: Beni tarizlere ve sert sözlere muhatap kılma, ne istersen yap" dedi. O zaman Sultan "Sen galip gelseydin, bana ne yapardın" dedi.

- 89 Daha sonra Sultan tekrar sordu:

- Benim sana ne yapacağımı düşünüyorsun?

- Şu üç şeyden biri: Ya öldüreceksin, ya bütün memleketinde dolaştırarak teşhir edeceksin, ya da… fakat üçüncü ihtimali söylemeğe değmez, zira kabul etmezsin.90

- O neymiş?

- Af, bir fidye kabulü ve bir muahede… Ve benim, memleketime bir esirin, nâiplerinden biri ve senin Anadolu'da vekilin olarak gönderilmem: Ölümüm, filhakika, yerime bir başka hükümdar getirileceğine göre, sana hiçbir fayda temin etmez.

- Benim afdan daha başka bir niyetim var: Fidye vererek kendini kurtar.

O zaman fidye-yi necatı ve müzakereyi tartıştılar. Evvelâ Sultan “on milyon dinar!” istedi. Fakat Romanos şöyle cevap verdi: “Çoktan Bizans’ın bütün servetini harcadım, ordunun eksikliklerine, savaş ihtiyaçlarına sarf ettim; halk bu yüzden fakir düştü”. Neticede bir buçuk milyon dinara mutabık kaldılar. Fakat sulh muahedesi bundan maada yıllık 60.000 dinar ile derhal ödenmesi icap eden 300.000 dinarı da ihtiva ediyordu. Üstelik muahede, Bizanslıların istenildiği zaman ordular göndermesini de şart koşuyordu. Sibt maalesef icmalinde bu hususa ait olan teferruatı kaydetmemiştir. Tabiatıyla Romanos, Müslüman ülkelerine karşı her türlü teşebbüsten vazgeçiyordu. Ayrıca ve belki de derhal hürriyetine kavuşursa, başka bir imparatorun tayin edilmesi ihtimalini ortadan kaldıracağını izah eden Romanos, karşılığında sadece bütün esirleri değil, fakat mukavemetlerini kırmak için Sultan kendisine yeteri derecede kuvvet verirse, yakın zamanda Bizanslılar tarafından Müslümanlardan alınan Malazgirt, Urfa, Menbic ve Antakya’da esir düşenleri de serbest bırakacağını vaat ediyordu. Neticede, iki imparator arasındaki ilişkileri sağlamlaştırmak için Romanos’un kızıyla Sultan’ın büyük oğlunun evlenmesi hususunda mutabık kalındı.91 Esirlerin serbest bırakılması, vergi ve düğüne muhakkak nazarıyla bakılabilir. Arazi ile alakalı madde kesin değildir. Sadece Bar-Habreus onu açıkça kaydeder; Sibt de karışık bir şekilde bahseder; onlarla aynı kaynağı takip eden İbn al-Âşir, nedense bundan bahsetmemiştir. Şüphesiz anlaşma tam tatbik edilemedi,92 fakat bu varlığının aksini ispat etmez, zira Romanos devrilmiş; halefi muahedeyi tanımamış ve Alp Arslan aynı anda Türkistan’a bir sefer yapmak mecburiyetinde kalmıştı. Fakat her ne olursa olsun, -mühim olan da budur- muahede daha önce Müslümanlara ait sınır topraklarının terkini ihtiva etse bile, daima Bizanslılara ait olan Anadolu’nun terkini tazammun etmiyordu. Romanos’un ölümü, antlaşmayı çabucak hükümsüz bıraktı, Türk müfrezelerinin de buna ne kadar riayet ettiklerini bilmek imkansızdır. Sultan’ın, hiçbir şeyin mukavemet edemediği büyük bir zafere rağmen, netice olarak kayda değer bir fetih arzusunda bulunmaması da çok dikkate şâyândır. O, birbirine müdahale etmeyen, aralarında ittifak olan, ayrı dinlere sahip iki imparatorluk fikrine bağlı kalır.

Bir kere mutabakata varınca, Sibt, Skylitzès’in ana hatları ile teyit ettiği üzere, iki hükümdarın ayrılmalarına tekaddüm eden ve birkaç gün süren merasimleri zevkle anlatır; Rum hükümdarının nasıl yere kapandığını, Sultan’a nasıl içki kadehi sunduğunu, Sultan’ın ganimet arasında buldurduğu ve Malazgirt’e kadar kendisine ait olan otağını, tahtını ve kraliyet elbiselerini iade ederek onu nasıl sevindirdiğini ve elçi İbn al-Muhalban’dan talep ettiği hürmet gösterilerini (baş açık eğilmek ve yeri öpmek) bu kıyafet içinde halifenin önünde yaptırmasını hikâye eder. Nihayet anlaşmanın icrasını Romanos’un sadece namusuna tevdi ettikten sonra ilâve etti: “Ben Halife’nin tabiyetinde olan hükümdarların en hakiriyim, bütün Hıristiyan âlemine karşı küçük bir orduyla çıktığım halde seni yendim: Eğer halife bütün İslâm âleminin hükümdarlarına senin için bir emir verirse ne olacak?” Bazilakes’e refakat etmeleri için bir kısım erkanı da serbest bıraktı. Gidişinde, onun atını yayan takip etmesine mani olmak için Alp Arslan taht-ı revanı içinde muhteşem bir alayla Rum imparatoruna bir fersah refakat etti. Sonra iki hükümdar kucaklaştılar ve Romanos iki mabeynci ve Sultan’ın yüz adamının himayesinde ve önlerinde Âmentü işlenmiş bir sancak olduğu halde memleketine doğru

yola çıktı. Hıristiyanlar, Alp Arslan'a karşı, Müslüman yazarlarda olduğu kadar, Skylitzèz, Süryani Mikhael veya Urfalı Matheos'ta da ifadesini bulan bir âlicenaplık duygusu besliyorlardı.

Burada, Romanos'un daha sonraki akibetini takip edemeyeceğiz: Bununla beraber Sibt'in anlattığı hikâyeyi aynen nakledelim. Azerbeycan'a dönen Sultan, Bizanslılardan almış olduğu Rum kralının tacı ve önünde taşınan büyük haç gibi en güzel ganimetleri halifeye gönderirken, Romanos da felaket haberinin önden gittiği İstanbul'a doğru yol alıyordu. Generallerinden Mikhael, tahtını ele geçirmiş, Romanos'un karısı olan öz annesini oğlu ve kızıyla hapsetmiş ve onu manastıra kapanmaya mecbur etmişti. Duqiya93 kalesine geldiği sırada Romanos tahttan indirildiğini öğrendi. Yazarımıza göre, keşiş kisvesine büründü, tahttan feragat ettiğini bildirdi ve Mikhael'e haber göndererek, bütün gayretlerine rağmen Allah'ın iradesiyle yenildiğini, başka bir imparatorun tahta geçeceğini hesaba katmayan Alp Arslan'ın beklenmedik teveccühüne mazhar olduğunu bildirdi. Bu prensin asil karakterine güvenerek Alp Arslan ile Mikhael arasında mutavassıt olmağı teklif etti; hiç olmazsa kendisi tarafından Sultan'a vaat edilen paranın gönderileceğini ümit ediyordu. Mikhael özür dileyerek savaşın bütün hazineyi erittiğini, bu sebeple, istenilen paranın taksit taksit gönderileceği cevabını verdi. Romanos bu cevabı Duqiya'da bulabildiği bütün servetlerle (tabaklar, altmış bin dinar değerinde kıymetli taşlar hakkedilmiş altın bir ibrik ve mecmuu iki yüz bin dinar tutan muhtelif eşyalarla) Sultan'a iletti: Şimdilik daha fazla imkânı olmadığına İncil üzerine yemin etti ve kendisine refakat eden Türk muhafız alayını hediyelerle geri gönderdi. Bar-Habreus hariç, diğer Hıristiyan yazarlarında bulunmayan bu rivayette ne kadar doğruluk payı vardır? Muhtemeldir ki bu, Romanos'un Sultan'a göndermiş olduğu mektuptan neş'et etmiş olsun. Sibt'e göre, Alp Arslan geri kalan meblağın daha sonra, muahede vergisiyle birlikte ödenebileceği haberini gönderdi. Bu arada Mikhael, Romanos'a hakikaten hükümdarlıktan vazgeçmişse, adamlarını Duqiya'da bırakarak inzivaya çekilmesi için haber gönderdi. Romanos ret cevabı verdi, keşiş elbisesini attı, tüccarlardan borç para aldı ve Ermeni Prensi Senaharib'e iltica etti. Prens kendisini misafir edebileceğini fakat Mikhael'e karşı yardımda bulunamayacağını söyledi. Romanos, onu esir etmek ve gözlerini oydurmak için tertibat aldı. Sonra, bu prense sığınan binlerce Yunanlı ve Ermeniyi hizmetine aldı ve onlar sayesinde Anadolu'nun Konya'dan Malatya'ya kadar olan büyük bir kısmını istilâ etti ve birliklerini yerleştirmek ve idame ettirmek için büyük müsaderelere girişti. Kendisine askeri yardımda bulunacağını vaat eden Alp Arslan'a haber gönderdi. Sibt'in verdiği malûmat bu noktada sona erer; 94 Bar-Habraeus, Bizans kaynaklarında okuduğumuz hikâyelere uygun olarak, hezimeti ve Romanos'un acıklı sonunu kısaca tamamlar.

Türklere kesin olarak Anadolu'nun kapılarını açan Romanos'un ölümü olmuştur. Samimiyetle veya bunu bahane ederek Alp Arslan müttefikinin intikamını almaya yemin etti ve daima muhteris olan birliklerini fetih hususunda serbest bıraktı. Bilâhere kendisi veya az sonra Melikşah genç yeğeni Süleyman'ın faaliyetini başka bir istikamete çevirmek için "Anadolu"da muhtar bir beylik tesis etmesine müsaade etti.95 Mamafih, o zaman bile iki imparatorluk arasındaki dostluk ve anlaşma kaybolmadı; iki defa, birincisinde Süleyman'ın büyük kudreti Sultan'ın Batı'ya gelmesini icap ettirdiği zaman, ikincisinde ise Alp Arslan'ın ölümünden sonra Anadolu'da muhtar veya âsi Türk beyliklerinin

devam etmesinin tehlikesini hissedince Melikşah Aleksios Kommene'e anlaşma teklif etti; Anna Komnene'in dediğine itimat câizse, bu çocukların evlenmesini ve Bazilakes'in Antakya'ya kadar Anadolu'yu fethetme hakkını ihtiva ediyordu.96 Öte yandan, Müslümanlar, Bizanslıların mağlubiyetinden eşit olmayan bir şekilde istifade ettiler. Malazgirt sırasında, Antakya müdafaa kuvveti Halep bölgesine saldırdı; ilk felâket haberi üzerine geri çekildi ve o andan itibaren hemen hemen umumî bir adalet içinde olduğu intibaını verdi; bununla beraber ancak dört sene sonra Halepliler Menbic97 gibi kendilerini rahatsız eden bir Bizans kalesini ele geçirmeğe muvaffak oldular. Ayrıca doğuda ne Mervaniler ne Musul prensi Ukaylî, kalan Hıristiyan kuvvetlerinden endişe duymuyorlardı. Türk birliklerinin büyük istila yollarının üzerinde bulunmayan her şey hemen hemen kurtulmuştu. Beylik değil de otlak ve ganimet peşinde koşan bu birlikler kendilerini kabul edecek ve teşkilatlandıracak kadar kuvvetli bir devletin idaresine girmek istiyorlardı. Neticenin teyit ettiği gibi, Malazgirt Savaşı'nın hikâyesi göstermiştir ki, Bizanslılar kendi kuvvetlerinin aczi dolayısıyla peşinen yenilmişlerdi: Malazgirt bu hakikati herkesin gözleri önüne koyan bir hâdise oldu.

Zaten netice olarak, muhtelif dillerdeki kaynakların mukayesesi daima izahı mümkün farklılıklar yanında (Mesela Bizans ordusunun ihaneti hakkında) bazen çok kesin ve umumi bir uygunluk gösterirler ve bunlar telif tarihlerinin çok sonra olmasına rağmen Arap tarihçilerinin de değerini teyit ederler. Bazı yanlışlıklara, anektotların teferruatındaki tahayyül serbestisine rağmen, tekrar belirteyim ki Sibt, muhakkak surette en zengin tarihi kaynaklardan biridir; onun sayesinde Hıristiyan kroniklerinin birçok kısımlarını aydınlatmak ve o olmazsa bilinmesi mümkün olmayan bazı hadiseleri ilâve etmek imkânına kavuşuyoruz. Yapılan mukayese, öte yandan, Hıristiyan yazarların, okurken edinilen bazı intibaların doğruluğunu teyit ediyor: Bizanslılardan hadiseler hakkında en çok bilgiye sahip olan şüphesiz Bryennios'tur; bazen çok mufassal olan Attaleiates, umumiyetle Bizans birlikleri ve Botaniate taraftarlarının dedikodularını nakleder; Skylitzès'in yapmış olduğu ilâveler doğrudur. Oldukça zengin malumat veren Mateos, vuzuhsuz ve safiyane bir şekilde tarafgirdir. Verdikleri bilgileri resmi kaynaklardan iktibas etmelerine rağmen, Arap müverrihleri vâkıaları anlatırlarken taraf tutarlar. Teessüfe şâyândır ki, bazı tarihçiler, onları tanımadan, kabiliyetlerini, bu cehaletin araştırmalarını eksik ve bazen gayrisahih bırakmağa mahkûm ettiği konulara tahsis edebilmişlerdir.

1Meselâ daha önce ve son olarak J. Laurent (Byzance et les Turcs Seldjoucides, Nancy, 1913). Keza, Des Grecs aux Croisés, Byzantion'da, 1924, s. 367-449.

2Bilhassa G. Weil, Geschishte der Chalifen, Mannhaim, 1851, C. III ve Aug Müller, Der Islams im Morgen-und Abendland, Berlin, 1885, C. II.

3Amedroz neşri, Loided, 1908, 8. Gibb'in tercümesi (Londres, 1932) ancak Haçlı seferlerinden başlar.

4Bibliothéque National A. El yaz. 2138, f 186 r.

5A.g.e., 187 v ve 188 r.

6 Historiens orientaux des Croisades'da zikredilmiştir, III. S. 712.

7 Tek el yazması nüsha, Bibliothéque National A. El. Yaz. 2145.

8 Houtama neşri, Txtes relatifs d l'historire des Seldjoucides, II.

9 Bibliothéque National A. El. Yaz. 1666.

10 K. Süsheim meşri, Leida, 1909. Bk. Bund#ri neşrinde Houtama'nın önsözü. Zubdat al-Ter#rih'de (XIII. Asır) "İm#d al-Din"i özetler.

11 Bibliothéque National A. El. Yaz. 1506, Malazgirt Savaşı'nın hikâyesi Amedroz tarafından Kal#nisi'de not halinde neşredilmiştir, s. 100-105.

12 Tornberg neşri, C. X. Henüz tercüme edilmemiştir.

13 Neşir ve tercüme, Erpenius Leyde, 1625.

14 Neşir ve tercüme, Bruns ve Kirsch, 1789. budge'un son tercümesini (Oxford, 1932) elde edemedim.

15 Chabot neşri, C. III. Bar-Habraeus'un uzun zamandan beri bilinen şehadetinin, belki şimdiye kadarmünferit kaldığı için, lâyıkıyle tetkik edilmediği görülmektedir.

16 Gibb Memorial Series'de neşredilmiştir, N. S. ıı, 1920. Bk. Journal of the Royal Asiatic Society, 1902.

17 Tarih-i Güzide, Paris 1903.

18 Vullers neşri ve tercümesi, 1888.

19 J.R.A.S., 1932.

20 Hayatı ve eseri için Bk. Sibt, göst. yer. 199 v.

21 Kahire Kütüphanesi kataloğunda, benim görmediğim eserin tam bir yazma nüshanın olduğu kaydedilmiştir (C. V, s. 64) bununla beraber bütün İslâm tarihini 86 sahifede işlediğine göre, ya bir eserin bölümü veya burada bizi alâkadar etmeyecek kadar kısa bir eser olması icap eder.

22 Bk. G. Weil. Aug Müller, J. Laurent'nın eserleri; fakat onlar bilhassa Sibt gibi en önemli Arap kaynaklarından haberdar değillerdir. Müteakip icmalde, hikâyenin akışını kesmemek için, İslam kaynaklarının muhtelif vâkıalar hakkında verdikleri ayrıntılı bilgilere her zaman işaret edilmemiştir. İcmal esas itibarıyla onlara dayanmaktadır. Fakat, tabii olarak, diğer kaynaklar onlara uyduğu veya uymadığı zaman, hususi bir teferruatı ihtiva ediyorlarsa, metinde veya notlarda yeri geldikçe işaret edilmiştir.

23 Bu konuda Türk tarihçilerinin görüşleri farklıdır. Bk. İbrahi'ın Kafesoğlu, Malazgirt Muharebesi, İslam Ansiklopedisi, C. 7, 1957, s. 212-248. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyetleri, Ankara 1985, s. 117 vd.

24 Bu fikrin uzun zaman, hatta Malazgirt'ten sonra bile devam ettiği görülecektir.25 Onların arasında en mühim şahsiyet olan İranlı al-Şirazi'nin otobiyografisine bak. Hindistan'da bulunan tek yazmanın fotokopisini incelememe yardımcı olan Dr. Paul Kraus'a minnet borçluyum (Bk. J.R.A. S., 1932).

26 Sibt 223 r.27 Kemal Kronik 86 = Lugat 187 vo (Ali İbn Munkız İbn Muyassar'a göre Massé neşri, s. 19).

28 Kem#l 86 = Lugat 186.29 Sibt (118 vo) 1038'de Amorium'un yağma ve katliamını Romanos Diogenes tarafından bahsedilen büyük bir şahsiyetin kardeşinin ihanetine izafe eder; diğer Bizans yazarları, ima yoluyle dahi olsa bu olaya temas etmemişlerdir.30 Veya Sibt'in muhtemel diğer okuyuşuyla Arisegal 127 v. Şekli karışmış olmalıdır. Urfalı Mateos CI. Birleşil kelimeyi meydana getiren kelimelerin yer değiştirmesiyle vücuda gelen Gedric adını verir. Bunların telkiniyle Nikephoros Bryennios, Chrysosculos ismini verir (Attaleiates adını bilmez).31 Sibt'e göre Türkler, Bizanslı Marie idaresindeki Derbent'ten geçtiler. Bar-Habraeus'da görüldüğü üzere Marie, Zamantı'ya hâkimdi. Onda bu epizod yoktur, fakat daha Sibt ve o, Afşin'den bahsederlerken bu yeri zikrederler. Sibt karıştırmış olmalıdır.32 Sibt yanlışlıkla Michel diye zikreder.

33 Attaleiates'in söylediğine göre Manuel tarafından getirilir; Mateos'a göre ertesi sene Ermenistan'a gönderilir; Bryennios'a göre ise, Manuel'den az sonra, 1070 veya 1071'de ölmüştür.

34 Kemâl 90 r; Sibt 134 r; İbn Muyassar 20.35 Sibt 127 v. Attaleiates 141, Honas'a (Khonae) yapılan akını Er-Sagun'a izafe eder ve Afşin'den bahsetmez.36 Mateos CII: Amid yakınında Thelkhum, sonra Urfa eyaletinde Siverek yakınında Thelthowraw ve Arіueathil (neresi olduğu bilinmeyen yerler): Bar-Habraeus, 266: Siverek, "Bizans şehri" haraç gönderir: Sibt 127 ro: Hişn Suwaidiya (=yukarıdaki şehirlerden biridir?) "ve diğer birçok kaleler". Laurent'a nazaran, Urfa bir vergi ödemiştir, çünkü birkaç ay sonra Sultan tekrar oradan geçerken, muhafızı kendisine hediyeler getirmiştir. Fakat o sadece Mateos'ı tanır: Sibt bu faraziyeyi çürütür. Zaten 1071 Mayıs'ında sulh hâlâ devam ediyordu.37 Bar-Habraeus 247: Sibt 127 ro ve 127 vo.

38 'İmad al-Din Erzurum'u eski komşu şehri adı olan Qaliqulâ diye zikredilir.

39 Sibt ismini vermeden, elçiyi ve Bazilakes'e verdiği raporu zikreder; Bryennios, rapordan ve verenin isminden elçi kaydını koymadan, bahseder; aynı şahıs olması çok muhtemeldir.

40 Sibt 128 v; Bar-Habraeus 266; Bryennios 38; Mateos CIII.41 Bryennios 38; Attaleiates 150; Fârikî Am'da 99.42 Fârikî Am'da 99.43 Breyennios 38.44 Mateos CIII.

45 ‘İmad al-Din 32 ro=Bundâri 38=Kemâl 86 vo; İbn al-Âşir 44=Mirhond 62.

46 Sibt’e göre 129 ro=İbn al-Âşir 44. Hamedan’a. Mirhond vezirin cesaretle bunu sultandan rica ettiğini söyler.

47 ‘İmad al-Din 32 ro=Bundari 38=Kemal 87 ro=;-Sibt 129 ro.

48 İbn al-Aşir 200.:00; Sibt 400.:00; Kalasisi 600.:00; Mateos 1.:00.:00.

49 İmad al-Din 32=Bundari 38=Kemal 87 ro=İbn al-Asir 41. Bizans yazarları ise “İskitler”, Franklar ve Ermenilerden bahsederler. Mateos, bütün Asya eyâletlerinden başka “uzak adaları”, Gotları, Guzları, Peçenekleri ve Bulgarları da sayar.50 İmad al-Din 32 ro (kısaltanlar tarafından unutulmuş);-Sibt 128 vo.

51 İmad al-Din 38 ro=Bundari 43=Kemal 89;-Sibt 129 ro.

52 Sibt 129 ro.53 Sibt 128 vo=İbn al-Aşir 44.

54 Kemal, İmad al-Din’in daha mübhem olan metnini böyle tefsir eder.

55 Bu belki de İmad al-Din’in bir kelime oyunudur.

56 Kemal’e nazaran daha inanılır gibi olan Attaleiatesb, Malazgirt Savaşı’ndan sonra kaçtığını söyler. Fakat Sultan’ın onunla mücadele etmeden geçmesi mümkün değildi.

57 Skylitzès 693 ve 700 den çıkan neticeye göre, bu Vasikales olamaz. Mateos Ermeni Khadab’ı da zikreder.

58 Mateos Tolosaph adını verir. Araplar Az Zahra derler.

59 İmad al-Din 33 ro=Bundari 39=Kemal 87 vo; Sibt 129 ro; İbn A 44; Fariki 99; Mateos CIII; Attaleiates 150 vd.; Bryennios 38-40; daha kısa olan bu sonuncular safhaları iyi belirtmezler.

60 Bununla beraber Bar-Habraeus ve Mirhond elçi olarak al-Muhalban’a refakat eden Türk Sav-Tigin’i zikrederler. Sibt, Romanos’a Bağdat hariç, geniş fetih tasarıları izafe eder: Halifeyi telmihen demişti ki: “Dostumuz olan bu aziz ihtiyara kötülük yapmayın”.

61 İmad al-Din’e göre, “Rey” de Halife’yi “görerek” ilâve etmiş! Fariki’ye göre kendisi kışı Isfahan’da, atları ise soğuk olan Hemedan’da geçirecekmiş. Elçi, bunun atları için mümkün olacağı cevabını vermiş.

62 Sibt’e göre, Bağdat hariç, bütün Müslüman ülkelerini generallerine tımar olarak vaat etmişti.

63 Attaleiates 156; Mateos C. III; İmad al-Din 33 vo=Bundari 4/=Kemal 87 vo=İbn al-Aşir 44; Bar-Habraeus 268; Sibt 129 ro; Mirhond 65.64 Attaleiates 155. Süryani Mikhael 169.65 Mateos C. III.

66 Attaleiates 156. Attaleiates'in savaşa iştirak ettiğini hatırlatalım.67 Kemal Lugat'inde 188 vo Revue des Études Islamiques'de (1993) Sauvaget tarafından zikredilir.68 İmad al-Din, Sibt ve Fariki bu sözleri Sultan'a izafe ederler, fakat bk. daha ilerisi.69 Belki Mirhond'un (66) uydurmasıdır.

70 Sibt ve İbn al-Aşir; Fariki.71 İmad al-Din'de de.72 Şüpheli olaylar, bk. daha ilerisi.

73 Sibt ve İbn al-Aşir.74 Sadece Mirhond'da 64; fakat bütün Bizans savaşı dini bir hazırlığa ihtiva eder.

75 Mateos C. III, Aristakes 144. Bk. s. 92, not 63.76 Bryennios 41; Mateos C. III.77 Byrennios 41; Mateos C. III.78 Fakat bu sadece Bryennios'a dayanır.79 Sibt 129 vo=İbn al-Aşir 45=Bar-Habraeus 269; Fariki 100.80 Attaleiates 157.81 Attaleiates 158; Süryani Mikhael 169.82 Mateos C. III.

83 Attaleiates 159. Bryennios 42. Bilhassa Sibt 129 vo=Bar-Habraeus 269=Mirhond 68; İmad al-Din 36 ro=Bundari 42=Kemal 88 ro; İbn al-Aşir 45; Fariki 100; Kalanisi 99; Mikhael 169.84 En teferruatlı rivayet (ikinci şekil) Sibt ayn. eser., İmad al-Din, v. s.; ordunun resm-i geçidini anlatan kısmı, Râwandi (J. R. A. S. 1902, s. 596). Mustavfu 213, buna dayanarak Mirhond 71. Mikhael yeğeni tarafından yakalandığını fakat bir kölenin onun elinden aldığını söyler.85 İmad al-Din 37 ro (Bundari ve Kemal onu burada iyi takip etmezler.) Kalanisi 99. Aşağıda, yağmadan sonra Arap yazarlarının Bizans ağırlıklarını tasvirine bk.

86 Fariki 100.87 Skylitzès 700, bunun için Vasilakes'i gönderdi, der.

88 Rawandi ayn. esr., esaret alâmeti olarak sadece kulaklarındaki iki halkadan bahseder.

89 Sibt, İmad al-Din ve Skylitzès, Süryani Mikhael'in teyit ettiği cümle.

90 Mustavfi 223: "Eğe bir hükümdarsan hayatımı bağışla; bir tâcirsen beni satın al; bir kasapsan öldür beni".

91 Sibt 129 vo-130 ro=Bar-Habraeus 270 ve İbn al-Aşir 45 (kısaca). İmad al-Din sadece Romanos'un serbest bırakıldığını, Kalanisi ve Kemal Müslüman esirlerin iadesini ve ittifakını belirtirler. Mateos ittifakı, Attaleiates ve Mirhond düğünü zikrederler. Mirhond düğünün yanlışlıkla hemen yapıldığına inanır.

92 Malazgirt hâriç, bozgundan sonra Bizans garnizonu boşaltılır.

93 Ermenistan yolu üzerinde, Sivas'tan pek uzak olmayan küçük bir müstahkem mevki.

94 Şüphesiz Romanos'un Sultan'a gönderdiği ikinci mektupla, Bar-Habraeus'un düzeltmeye gayret ettiği bir yaqnlış anlama ile, Sibt neticede Romanos ve Senakharib'in rollerini değiştirir. Sibt 134 vo-135 ro; Bar-Habraeus 272.

95 Bryennios 57; Mustavfi 225; Mikhael 172, vs. Burada Süleyman'ın gönderildiği tarihi münakaşa etmek imkansızdır (1072 ve 1075 yılları arasında).

96 Anna Komnene, 170, 176.

97 Kalanisi 170; İbn al-Aşir 69; Sibt 115 vo; Kemal 95 ro.

Malazgird'de Buluşanlar / Dr. Hamit Zübeyr Koşay [s.214-217]

Tarih şöyle yazıyor: "Yüce Sultan Alp Arslan Cuma günü kendi hayatı gibi Türk ve İslâm tarihinde de dönüm noktası olan Malazgirt Meydan Muharebesi'ne girişti ve kuvvet azlığını giderecek mahirane bir taktik kullandı. Savaş esnasında Bizans'ın Balkanlar'dan getirdiği şamani Uz (Oğuz) ve Peçeneklerden hazırlanmış süvari kuvvetleri derhal ırktaşları olan Selçuklar tarafına geçtiler. Husule gelen sarsıntı üzerine, Bizanslıların zulümlerine uğrayan Ermeniler de kaçtılar. Tarihin bu büyük zaferi ile Alp Arslan, Türk, İslâm ve hatta dünya tarihinde neticeleri çok büyük olan bir dönüm noktasının kahramanı oldu.1

Yukarıdaki açıklamadan anlaşıldığına göre, binlerce km. uzakta yüz yıllar boyunca yekdiğerinden ayrı düşen kardeşlerin savaşlarında (veya savaş ertesinde) dramatik buluşmaları Türk Kavimleri tarihinde çok defa tekrarlanan kader birliğini yansıtır.

Atalarımız iyi ve kötü günlerde, doğup büyüdükleri topraklara sımsıkı bağlanacakları yerde niçin yeni bir yurt aramak üzere binlerce km. uzaklara göç etmeyi göze aldılar. Onları zorlayan sebepler nelerdi? Bunun cevabını Çin seddinden Macar ovasına kadar uzanan, kıta kadar büyük Bozkırların tarihinde aramak gerekir.2

Türkler uygun yerler buldukları ve şartlar yerleşmeye elverişli olduğu zaman, çok erken çağlardan itibaren hayvan besleme yanı sıra çiftçiliği de ileri götürmüşlerdir. Dilimizdeki söz haznesi buna açıkça tanıklık eder. Nomadlık bir gerilik olmayıp geniş bozkırlardaki iklim şartlarının zorladığı bir yaşayış tarzıdır. Eurasia bozkırlarında yaşayan diğer kavimler de aynı yaşayışı sürdürmüşlerdir. Birçok araştırıcı, Türklerin devlet kurma ve teşkilâtçılıktaki fıtrî kabiliyetlerini onların normal hayat sürmeleri ile ilgili görmektedirler. Türkler'in yerleştikleri yerlerde: İran'da, Hint'te, Anadolu'da, Doğu Avrupa'da. İç Asya'da büyük medeniyetler kurduklarına hâlen ayakta duran eserleri tanıklık etmektedir.

İç Asya'daki ana yurtlarından koparak yeni bir yurt aramaya çıkan Türk kavimleri için başlıca iki yol açıktır:

1- Karadeniz kuzeyinden Tuna boylarına kadar uzanan bozkırlar.

2- Hazar denizi doğusunda bugünkü Türkmenistan ve Horasan'dan geçen yol (Hazar'ın batısı, Kafkaslar'daki dar geçitler yüzünden büyük göçler için daha az elverişlidir).

Selçuklar İran yolu ile doğudan gelmişlerdi. Peçenek ve Uzlar ise Karadeniz bozkırlarında, Balkanlar'da birçok sergüzeştler geçirerek, güçlerini tükettikten sonra, esas hedefleri olan Avrupa'da yurt kurma imkânını da yitirdiler. Bir kısmı Karpatlar'ı geçerek Macarlara katıldı, diğer kısmı Bizans'ın entrika ağlarına düşerek, köhne imparatorluğu koruyan ücretli askerler derekesine düştü. Bizans dağınık Türk oymaklarını doğudan, güneyden gelebilecek taarruzlara karşı, ilk darbeyi yiyecek tampon olarak serhatlere yerleştirdi.

Bizans bu taktiğinin yeterli olmadığını çok acı bir şekilde Malazgirt'te anladı. Peçeneklerden büyük kitlelerin vaftiz edilerek Hıristiyanlaştırılmalarına, başbuğlarına rütbeler dağıtılmasına rağmen onlar eski geleneklerini yitirmemişler ve ana dillerini henüz unutmamışlardı.

Peçenekler aslında Selçuklar gibi Oğuz topluluğuna mensup 24 boydan birini teşkil ediyordu. Ancak bu boya mensup büyük bir çoğunluk daha İç Asya'da iken kardeşlerinden ayrılarak batı yolunu tutmuşlardı. Bu ayrılıştan itibaren onların özel tarihleri başlıyordu. Maceralarla dolu bir tarihçeden önce onların tarih sahnesine çıkışları üzerinde kısaca duralım:

Çin ve İran kaynaklarına göre M.Ö. 350'den önce de Gobi çölü çevresinde yaşayan ve Çinlilerin telâffuzuna göre, Hung-hu (Hun) adlı bir kavim vardı. Çoğunluğu Türk ırkından olan ve (Z) li lehçe ile konuşan bu kavim M.Ö. 43 ve 36'da Doğu Kang-Kü (Sir Derya) ile İli nehri arasında-

ki güney Kazakistan) ülkesinde kısa ömürlü devletler kurdular. M.S. 91'de İç Asya'da çıkan kargaşalıklar yüzünden Hunlar Kazak Bozkırına çekilmeye mecbur oldular. Bu Hunlar M.S. 370 de Avrupa'ya akın eden Hunların atalarıdır.3

Hunlar Kazak Bozkırı'ndaki yurtlarından ikinci defa, M.S. 350'de yine Türk ırkından Uar-Hun (Avar) oymaklar birliği taarruzu yüzünden Batı'ya göç ettiler. Asya Avarları Hunları takip etmeyerek Kazak Bozkırı'ndan güneye yönelmişler ve Sir Derya, Amu Derya'yı geçerek SOGDİA ve Kuzey Doğu Afganistan'ı (O çağdaki Toharistan'ı) işgal etmişler ve Kidarita hâkimiyetine son vererek Afganistan'daki Heftal adlı sülâleye tabi olmuşlardır. Ancak Afganistan'a yerleşen Avarlar büyük kitlenin küçük bir cüz'üdür. Aynı vechile Avrupa göçüne katılmayan Hunlar da İç Asya'da kalarak Çinlilerin Juan-Juan (= Uar-Hun-Avar) adını verdikleri oymaklar birliğine katılmışlardır. Kazak bozkırlarından Hunlar Avrupa'ya, bir kısım Avarlar Afganistan kuzeyine çekildikten sonra bozkırın güneyi Çinlilerin Ting-Ling dedikleri oymaklar tarafından işgal edilmiştir. Onların bir kısmı daha önce de Kazak Bozkırı kuzeyinde İrtiş nehri çevresinde yaşamakta idiler. Esas Ting-Ling oymaklar birliği kuzey Moğolistan'da Hiung-nu'ların kuzey komşusu idi. Dar manada Türk tarihi bunlarla başlar Çin kaynakları Ting-Ling'lerin üç grubundan bahsederler:

1- Batı kolu, İrtiş nehri çevresinde (M.S. 350'de güneye yayılan Avrupa'ya göç eden Hunların yerlerini aldılar).

2- Kuzey kolu, Baykal gölü güneyi ve güney batısında geniş alanlara yayıldılar.

3- Güney kolu Gobi çölü ötesinde Sarı Nehir çevresi ve Çin'in kuzey sınırındaki (Çinlilerin yüksel arabalı dedikleri kavim).

M.S. IV. yüzyılda Çinliler Ting-Ling sözü yerine Tili veya Tie-lö (+Tereg = Türk) sözünü kullandılar. Tie-Lö oymaklar birliği ile Oğuz ve Ogur'lar tarih sahnesine girerler. Tie-Lö oymaklar birliği M.S. 555'de eskiden tabi oldukları Juan-Juanların (Avarların) hâkimiyetine son vererek M.S. 557'de Tekmil İç Asya ve Batı Türkistan'a Hâkim oldular. M.S. 567'de Volga'yı geçerek On-Ogurları ve Hazar

denizi batı kıyısındaki Savir'leri de ken dillerine katarak Kazar Oymaklar birliğini kurdular. Türk devleti M.S. 581'de Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı. Esasen daha önce de doğu (kuzey) ve batı olmak üzere ikili devlet teşkilâtı vardı. Doğu oymakları başında Kagan (Hakan) Batı oymakları başında ise Yabgu-Kagan bulunurdu. Doğu Türkleri Gobi çölü çevresinde Batı Türkleri İli nehri vadisi ve Kafkasya arasında kalan sahalarda hüküm sürüyorlardı. Batı Devleti'ne Kazar ülkesi, Batı Türkistan ve Afganistan dahil idi.

M.S. 630'da Çinliler önce Doğu Türk Devleti'ni, iki yüz yıl sonra da Batı Devleti'ni hâkimiyetleri altına aldılar. 650'den sonra her iki devlet özgürlüklerini tekrar kazandılar. Doğu Türkleri 744'te Uygur devleti kuruluncaya kadar İç Asya'yı ellerinde bulundurdular. Batı Türk devleti 766'da yine Türk asıllı Karluklar tarafından sona erdirildi.

Oğuzlar ve Oğurlar

Yukarıda zikri geçen TİE-LÖ oymaklar birliğine dahil Oğuzların bazı kolları, Altay'dan Baykal gölüne ve Mançurya'ya ve Orhon Türk Devleti kuzeyine de yerleşmişlerdi. M.S. 600'de Tie-lö orta kolu Karadeniz bozkırlarında Bizans'a komşu oldular. Doğu Tie-lö de en nüfuzlu iki oymaktan biri Tokuz Ogurlar, diğeri yine dokuz oymaktan kurulu Uygurlar idi. Batıda ise Ogur'lar vardı. Bu suretle Oğuz'lar çok eskiden ve çok geniş sahalara yayılan doğu kolunu; Oğurlar ise batı kolunu teşkil ediyordu.4

Oğur'lardan bazı oymaklar 463'te Avrupa'ya ulaştılar. Onoğur'lar Volga nehri orta mecrasının doğu kısmını işgal ediyorlardı. Peçenek'ler onları yurtlarından çıkardılar5. Macarlar da bu sırada Fin Uğur'ların Uğur kolundan ayrılarak Onoğur Türklerine katılmışlardır.

Oğuzlar toplu olarak İç Asya'dan güneye yayılırken bir zümre XI-XII. yüzyıllarda UZ adı altında Macaristan ve Balkanlar'da da görüneceklerdir. Peçenek ve Uz'ların doğu Avrupa'daki hareketleri Bizans'ı ve Batı dünyasını yakından ilgilendirdiği için bu tarihten itibaren Bizans, Rus ve Macar kaynaklarında onlara dair haberler yoğunlaşmaktadır. Peçenekler ilk defa 915'te Rus sahasına girdiler. Bulgar devleti çözülmeye yüz tutunca Aşağı Tuna çevresini de istilâ ettiler. X. yüzyıl süresince ve XI. yüzyıl sonunda Peçenek kavmi KİEV ve diğer Rus prenslikleri ile kanlı savaşa giriştiler. X. yüzyılda arkalarından gelen yeni kavimlerin taarruzları ve savaşlar yüzünden güçleri tükendi. Don nehri ve Aşağı Tuna arasında kurdukları devlet sükut etti. 1036'da bütün oymaklar birleşerek Kiev'e karşı nevmidâne bir saldırıda bulundular. Rahmetli Türkolog Hüseyin Namık (Orkun) Peçenekler adlı eserinde bu kavmin Ruslarla mücadelelerini tafsilâtı ile anlatır.6

Peçenekler'in arkalarından yetişen, Rus kaynaklarının "TORK" diye adlandırdıkları Uzlar (Oğuz) 1055'te Dynper nehri çizgisine ulaşırlar. Bizans'ta şimdiye kadar adı geçmeyen "Uzoi = Uzlar" adlı bu kavim imparatorluk topraklarına saldırır. (Önce Kunlar olduğu sanılan bu kavmin Oğuzlardan olduğu Maquart-Ermeni tarihçisi Urfalı Matteos Kronikasına dayanarak tashih etmiştir.7 Uzlar da Peçenekler gibi 1060'ta Balkanlar'ın doğusuna girdiler ancak Peçeneklere karşı koyamadıkları için Seret nehrine çekildiler. Bizans kaynakları Uz (Guz = Oğuz) ordularının ilk defa 1065'te Aşağı Tuna'yı geçtiklerini

bildirmektedirler.8 Uzlar (=Torklar) Aşağı Tuna'ya vardıkları zaman Peçenek oymakları çoğunluğunun güney hattı arkasına ulaşmışlardı. Bizans hükümdarları XI. yüzyıl ortalarında Peçenek oymakları arasında çıkan iç tefrika ve parti kavgalarından faydalanarak onları kitle halinde Balkanlar'ın sathı maillerine ve Tuna güney kıyılarına iskân ettiler. Bu iskânlar bilhassa savunma hedefini güdüyordu. Bizanslılar bir akıncı kavim gücünü, diğerine karşı kullanarak devletin sınırlarını yeni düşmanlardan korumayı denediler. Fakat bu pek işe yaramadı. Zira ne bunlar ve ne de sonradan içeri alınan kavimler fazla sadakat göstermediler. Peçenekler yeni muhitlerinde, eskiden alıştıkları hayat tarzından vazgeçmediler.

Peçeneklerin Bizans Devleti'ne toplu iskânı Uzların (Torkların) güneye doğru yollarını serbest bıraktı. 1065'te Bulgar mukavemetini kırarak Aşağı Tuna'yı geçtiler. Konstantin Dukas onlarla açık mücadeleyi göze alamadı. Sonra Uzlar kış ve hastalıklar, Peçenek ve Bulgarlar'ın saldırıları yüzünden Rus bozkırlarına doğru geri çekildiler. Bulgaristan'da oturan Peçenekler 1050'de Macar kralı Salamon'un başka taraflarda harp ile meşgul olduğunu haber alınca, birkaç defa Macaristan'a da akınlar yapmışlardır. 1072'de Nandor Fehervar'dan geçerek Macaristan'a girmişlerdir. Buna karşı Macar kralı Salamon Bulgaristan'a bir ordu göndermiş, İmparator Niketas Peçenek kumandanı Kozar ile anlaşarak mukavemet göstermiş ise de Kozar güçhal birkaç maiyetiyle canını kurtarmış, tutsak edilen Peçenekler de Şopron iline diğer peçenekler yanına sınır bekçisi olarak iskân edilmişlerdir. Peçenekler Macaristan'a daha önce bugünkü Romanya topraklarından İslâv ırkından olan Tot'lara akın etmekte idiler. Daha sonra bunlar Macarlar'a tabi olarak Almanlara karşı sınır muhafızı sıfatıyla Fertö havalisine yerleştirilmişlerdir. Macaristan'da bugün Beşenyö adı ile anılan bu Macarlaşan kavim Türk asıllı Peçenekler'in ahfadıdır. Macaristan'da ve çevresinde pek çok yer adı Peçenek adını taşır. Peçenek ve Uzların (Oğuzlar'ın) içinden, önce Rus bozkırlarında, Balkanlar'da ve Macaristan'da Komanlar gözüktüler ve sonra bunlar Romenler'e, Macarlar'a taze kan katarak temessül ettiler. Peçenekler'in Balkanlar'da bundan sonraki rolleri Bizanslılar'la sürekli ve gayesiz bir mücadeleden ibarettir. Bizans'ın entrikaları ve yenilgiler yüzünden Peçenek mukavemeti çökecektir. 1071 Malazgirt Savaşı olduğu sırada Romanya, Macaristan, Balkanlar'a yayılan, eskiden çok kudretli bir kavmin dağınık ve yabancılar hizmetine giden toplulukları vardır. Malazgirt'te Peçenek ve Uzların (Oğuzların) Bizans ordusunu terk ederek kardeşlerine katılmaları millî şuurun bir aralık parlayan son kıvılcımdır.

Kısa Kronoloji

M.S. 370-470 Hunlar'ın Avrupa'daki rolleri.

453 Atilla'nın ölümü.

463 Peçenekler Volga nehri orta mecrasında Onoğurların terk ettikleri yerde.

552-630 Doğuda ilk Türk Devleti.

557 Avarların Kafkasya'ya ulaşması

561 Avarlar Aşağı Tuna çevresinde,

567-953 Kazar (Batı Türk) devleti.

886 Oğuzlarla Kazarlar birleşerek Peçenekleri batıya göçe zorlarlar.

915 Peçenekler Rus topraklarına girerler (İgor ile barış) Tuna'ya yaklaşırlar.

968 Peçenekler Kiev'i kuşatırlar.

970 Bulgaristan yüzünden Rus Prensi Svatoslav ile Bizans arasındaki mücadeleye, Bizans'a karşı, Bulgar Peçenek ve Macarlar da karışır.

972 Peçenek Başbuğu Kuran-Svatoslav'ı yener, kafatasını içki kabı yapar.

978 Rus Prensi Yarapolk Peçenekler'i yenilgiye uğratır.

979 Peçenek Başbuğu İlbey, Yaropolk ordusun da hizmet görür.

980 Hıristiyan olan Vladimir Peçenekler'le savaşır.

995 Peçenekler Rus şehri Bielgorod'u kuşatırlar.

997 Prag Piskopusu Adalbert Peçenekler'i Hıristiyan yapmak isterken öldürülür.

1004 Peçeneklerin Vlademir'e tabi Bielgorod'u kuşatması ve Başbuğ Temir'in öldürülüşü.

1010 Rus Prensi Yaroslov Peçenekler'e sığınır.

1032 Peçenekler Tuna'yı geçerler, Mysia'yı talan ederek geri dönerler.

1033 YAROSLAV Kiev'e saldıran Peçenekleri püskürtür.

1034 Peçenekler Myzia ve Thessalya'yı talan ederler. Kışın nehirleri buz üzerinden geçerek Trakya ve Makedonya'ya girerler.

1036 Üç defa Bizans topraklarına akın ederler. Kiev'e nevmidane saldırırlar.

1049 Peçenek hükümdarı Turak ile Kagan adlı kumandan mücadelesi. Kagan 20.000 kişi ile Bizans'a sığınır. Hıristiyan olur. Daha sonra yeniden Turak, esir olduğu Bizans'ta hıristiyan olur. İmparator Peçeneklerden doğudan gelen Selçuk tehlikesine karşı koymak üzere onlardan süvari birlikleri kurar.

1055 Uzlar (Oğuzlar) Dnyeper'e ulaşırlar.

1060 Uzlar Balkanlar'a akın ederler.

1065 Uzlar Aşağı Tuna'yı geçerler. Bizans, Peçenek ve Bulgar ittifakı Uzları yener.

1070 Peçenekler Başbuğları Tatos idaresinde, isyan eden Tuna valisi Nestor'la Bizans'a kadar inerler.

1072 Bir Peçenek kolu Macaristan'a girer.

1078 Peçenekler Edirne'yi kuşatırlar ve Bizans'ın iç entrikalarına karışırlar. Bizans Uzların ittifakını sağlar. İşe arkadan gelen Komanlar (Kurlar) da karışır. Bizans ve Koman orduları Peçenekleri yener. Tutsak Peçenekler Muğla'ya yerleştirilir. Trakya'ya yerleştirilenler de çoktur.

1197 Peçenekler hakkında Bizans'taki en son haberlere göre, Alexios zamanında Peçenekler içinde büyük rütbeler alan, Hıristiyan kumandanlar ve valiler vardır.

1 Prof. Dr. Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti mefkûresi tarihi, Cilt 1, İstanbul 1969, s. 162.

2 Czeglédyi Károly, Nomad népek Vandorlasai = Nomad Kavimlerin göçleri. Budapest 1969, Akademi Yayınevi

3 Czeglédyi Károly, a.g.e., s. 155.

4 Czeglédyi Károly, a.g.e., s. 145-146

5 Şimal Türk'ü veya Tatar diye anılan Kazan çevresi Türklerinin kanında Onogur, Peçenek ve Kuman kanı vardır. Lehçelerinde (Z) li türkçe galiptir, ve arkaik unsurlar saklıdır. Onlara Tatar adı Mool hâkimiyeti sırasında batılılarca teşmil edilmiştir. Divanü Lûgati't-Türk'de Tatar: Türklerden bir taife sözü ile açıklanmıştır. (H.Z.K.)

6 Hüseyin Namık, Peçenekler 1933. Remzi kitaphanesi 76 sah. I - XII, Levha resim.

7 J. Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903. s. 337-341.

8 Kossanyi Béla, XI-XII asırlarda Uzlar ve Komanların tarihine dair. (Türkçeye çeviren: Hamit Koşay) Belleten sayı 29, 1944, s. 123.

Bizans İmparatorluğu'nda Türk Varlığı / Yonca Anzerlioğlu [s.218-232]

Hacetepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye

Bu makalede başta Karadeniz'in kuzeyinde ve Balkanlar'da yüzyıllar boyu varlıklarını devam ettirmiş olan, Hun, Bulgar, Peçenek, Uz, Kuman-Kıpçak gibi Türk boyları ile İmparatorluğu'n doğu sınırında ortaya çıkan Selçuklu Türklerinden Bizans İmparatorluğu hizmetine girenlerin imparatorluk bünyesinde ne gibi uygulamalara maruz kaldıkları, imparatorluk içindeki konumları, idari ve askeri alanda hangi kadrolarda görev aldıkları üzerinde durulacaktır.

MS. 5. yy.'dan itibaren Karadeniz'in kuzeyine ve Balkanlar'a inen Hun, Avar, Bulgar, Peçenek, Uz ve Kuman-Kıpçak gibi Türk boyları Bizans İmparatorluğu için sürekli bir tehlike oluşturmuşlardır. Bizans tarafından barbar olarak nitelenen bu Türk boyları ile sınırdaş olmanın getirdiği zorunluluk karşısında, gelebilecek her türlü saldırıya karşı hazırlıklı olma düşüncesinden hareketle bu toplulukları anlamaya ve tanımaya yönelmek Bizans idari mekanizmasının değişmeyen bir politikası olmuştur. Bu bağlamda, Saray Katipliği'nde Barbarlar bürosu olarak adlandırılan özel bir birimin varlığı ve bu birimde yine Barbar olarak adlandırılan komşu milletler hakkında çeşitli bilgiler toplanması Bizans'ın bu konuya gösterdiği hassasiyetin bir delilidir denilebilir. Bu birimde toplanan bilgiler sayesinde Barbarların ayrı ayrı güçlü ve zayıf olduğu yönleri, kullanılabilecek özellikleri, nasıl etkisiz hale getirilebilecekleri, toplulukların ileri gelen aileleri ve ne tür ekonomik ve siyasi ilişkiler kurulabileceği tespit edilirken, bu tür bir diplomasiyle gerektiğinde kan dökülmeden düşman Bizans imparatorunun hakimiyeti altına alınabilmekteydi.1 Bizans siyasetinde komşu barbarlara karşı kullanılan en önemli araçlar arasında para, hediyeler ve ünvanlar yer almıştır. İmparator Justinien, Hun prenslerinden başlamak üzere birçok yabancı kavimlere para, hediye ve ünvanlar vermiştir. Bu ünvanlarla bir anlamda yarı Romalı konumuna getirilen bu insanlar, ayrıca soylu kadınlarla evlendirilerek İmparatorlu'ğa daha sıkı bir şekilde bağlanmaya çalışılmıştır. Bu arada komşu ülkelerdeki siyasi çekişmeler yakından takip edilerek yaşanan taht mücadeleleri de Bizans çıkarları doğrultusunda değerlendirilmeye çalışılmıştır. Nitekim, tahtta iddiası olan prensler İmparatorluk başkentinde barındırılarak kendi rakiplerine karşı kullanılabilen bir koz haline getirilebilmekteydi. Diğer taraftan, İmparatorluk'tan para yardımı alan her yabancı prens de ona belli bir miktar asker vermeyi kabul ederken, Bizans'a yönelik gerçekleşebilecek tüm işgallere karşı bütün sınırlarda savaşmaya hazır vasallar veya müttefikler haline gelmekteydi. Bu konuda, Ünlü Bizanslı tarihçi Prokopios, Bizans'ın Gizli Tarihi2 adlı eserinde İmparator Justinien Dönemi'nde Hun ordularının sürekli Bizans İmparatorluğu'na saldırdıkları ve yağmaladıklarından bahsedilirken, imparatorun Hunlara devlete yaptıkları hizmet için para yağdırdığı, böyle davranmasının sebebinin ise Gotlara ya da başka düşmanlara karşı Hunların Bizans'ın müttefiki olmalarından ileri geldiğini vurgulamaktadır. Nitekim bahsedilen bu müttefiklik bağlamında Justinien'in ünlü komutanı Belizer İtalya'daki seferinde İmparator'dan yardım için kendine bağlı birlikleri haricinde çok miktarda ücretli Hun kıtalarının gönderilmesini de talep etmiştir.3 Yine, İmparator Heraklius zamanında İranlılara karşı Bizans Hazar Kağanlığı ile ittifak yaparak bir anlaşma yapmış ve bu anlaşma karşılığında Hazar kağanı ordusuyla

Kafkaslar'a girerek Tiflis'te İmparator ile birleşmiştir. İmparator Kağana 40.000 Hazar askeri desteğine karşılık olarak kızını kendisine verebileceğini söylemiş ve Kağan da bu teklifi kabul etmiştir. Dolayısıyla 40.000 Hazar askerini alan İmparator, kızını Hazar Hakanı'na gönderirken Hakanın ölüm haberi ile bu evlilik gerçekleşememiştir.4

Bizans siyasi tarihi incelendiği takdirde tüm Orta Çağ boyunca Bizans idaresinde dinin her zaman önemli bir rol üstlenmiş olduğu görülür. Daha açık bir ifadeyle, Bizans İmparatorluğu'nda din ve siyaset her zaman iç içe geçmiş bir yapı sergilemiştir denilebilir. Bu bağlamda, birer diplomat gibi çalışan Bizans misyonerleri de Bizans'ın ayakta durmasında ve sahip olduğu kültürünü yaymasında büyük katkıda bulunmuşlardır. 6-11. yy.'lar arasında Hıristiyanlık propagandası geniş bir coğrafyaya yayılırken, tüccarların gittikleri ülkeler hakkında imparatorluk idaresini bilgilendirmesi gibi din adamları da ulaşabildikleri insan toplulukları hakkında sahip olduğu bilgiyi imparatorluk hizmetine sunmaktan geri durmamışlardır. Hatta, siyasi girişimlere yol açma konusunda misyonerlerin tüccarlardan daha yararlı bir iş yaptığı dahi söylenebilir. Nitekim, komşu ülkelerle siyasi temas kurulmadan önce misyonerler başta yeni inancın mistisizminin etkili olduğu kadınlar olmak üzere, toplumun tüm bireylerine ulaşıp önce İsa adına ruhları fethetmekteydiler.5 Dolayısıyla, 16 Temmuz 1054 tarihinde Roma ve İstanbul kiliselerinin resmen ayrılığının ilan olmasından çok öncelere uzanan tarihi süreçte İstanbul Kilisesi kendi etki alanı olarak belirlediği Doğu Avrupa'daki Slavlar, Asya ve Kuzey Afrika ülkelerinden birçoğu, Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzey kıyılarında yaşayan ve bu bölgelere göç ederek yerleşmiş veya bu bölge ile temas halinde bulunmuş olan Türk topluluklarına ulaşmayı başarmıştır.

İmparatorluk dışında yürütülen bu misyonerlik çalışmaları sonucu başta çarpıcı bir örnek olması itibariyle Hıristiyanlıkla birlikte zaman içinde bölge nüfusu içinde eriyen Bulgarlar olmak üzere, Hunlar, Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçaklardan Hristiyanlığı benimseyenler olmuştur.6 İstanbul kilisesinin bu şekilde Hristiyanlık adına başarılar elde etmesi dışında aşağıda yer verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, savaşlarda esir düşen veya bizzat imparator ile anlaşarak imparatorluk arazilerine yerleşen Türk boyları da öncelikle Bizans siyaseti gereği Hristiyanlaştırılmış ve ondan sonra Bizans askeri sistemi dahilinde özellikle sınır bölgelerinde iskana tâbi tutulmuşlardır.

A. Karadeniz'in Kuzeyindeki ve Balkanlar'daki Türk Boyları

Bizans İmparatorluğu ile yapılan savaşlar sonunda esir düşen veya anlaşmalı olarak kendi istekleriyle Bizans arazilerine iskan edilen onbinlerce Bulgar, Peçenek, Uz ve Kuman-Kıpçak Türkü'nün yerleşimi belirli bir sistem dahilinde gerçekleştirilmiştir. Bahsi geçen bu sistemin temeli İmparatorluğ'un yüzyıllar boyunca Pers ve Arap istilaları, iç savaşlar, hastalık, kıtlık gibi nedenlerle insan gücünün azalmasına bağlı olarak dışarıdan temin edilen yerleşimcilerle nüfusu azalan bölgelerin yeniden canlandırılmaya çalışılmasına dayanmaktadır. Nitekim, özellikle İmparatoratorluğ'a yönelik dış tehditler arttıkça böyle bir teşkilat geliştirilmiş ve bu teşkilata theme adı verilmiştir. Diğer bir ifadeyle theme'ler, başlangıçta olmasa dahi zamanla, askeri ve mülki idareyi bir elde toplayan Stratikosların emrinde bulunan idari birimlerdir. Kelime olarak kökeni tam açıklanamayan theme'in Yunanca bir kelime olan ve İmparatorluk görevlileri tarafından kayıt defterine yazılma anlamına gelen

thesis'den geldiğini ileri süren Aikatarina Christophilopolou'ya7 karşın, Mark Wittow, kelimenin 'step dünyasıyla' ilgili olduğu görüşünün ikna edici olduğunu belirtmekte ve Türkçe'de 10.000 kişiden oluşan ve Tümen adı verilen askeri birlikle alakalı olabileceğinin altını çizmektedir. Nitekim, göçebe komşuları Türklerin savaş kabiliyetlerine aşikar olan Roma ve Bizanslıların kelimeyi almış olmalarının gayet doğal olduğunu belirten Witthow, kelimenin başlangıçta askeri birliği ifade ederken, 10. yy.'dan itibaren bu askeri birliklerin yerleştiği yerleri ifade etmeye başladığını belirtmektedir.8

Tüm Bizans tarihi boyunca themeler'den sınırlara yakın olanlar ayrı bir öneme sahip olmuştur. Bu birimlere askerler aileleriyle birlikte yerleştirilir vergiden muaf tutulur ve dolayısıyla askerlik karşılığı toprak sahibi olurlardı. Aslında bu türden sınır bölgelerine asker yerleştirme uygulaması eskiden limitanei olarak adlandırılan ve sınırlara asker yerleştirme anlamına gelen eski sistemin geliştirilmiş şeklidir.9 Yabancı olan bu askerler aileleriyle birlikte ve kendi mülklerinde oturduklarından sahip oldukları toprakları müdafaya mecbur olurlardı ve bu da beraberinde İmparatorluğ'a sadakatı getirmekteydi. Genel olarak bakıldığında theme sisteminin Anadolu'da daha fazla geliştiği söylenebilir. 6. yy.'dan itibaren Anadolu'da meydana gelen nüfus azalmasına karşı oluşturulan bu themelere yerleştirilmek üzere İmparatorluğ'un çeşitli bölgelerinden özellikle de Balkanlar'dan yeni insanlar nakledilmiştir.10 Diğer taraftan, zaman içerisinde benzer organizasyon Balkanlar'da da gündeme gelmiştir.

7. yy.'ın orijinal themeleri Anatolikon (669), Armeniakon (667), Thracian (680-685) ve Opsikion'dur (680). İlk iki theme eski "magister militum per orientem ve magister militum Per Armeniam" olarak adlandırılan ordulardır. Doğu ordusu Mezopotamya ve Suriye'den çekilip Güney-Orta Anadolu'ya yerleşmiş ve Anatolikon theme'i adını almıştır. Armenia ordusu da Yukarı Fırat bölgesinden çekilerek Kuzeydoğu Anadolu'ya yerleşmiş ve Armeniakon adını almış, Balkanlar'daki eski "Magister militum per Thraciam" olarak bilinen Batı birlikleri de Trakya'dan çekilerek verimli batı Anadolu topraklarına yerleşip Thrakesion theme'ini oluşturmuştur.11 Son theme olan Opsikion ise İstanbul'a yakın, Kuzeybatı Anadolu'da ve İmparatorluk muhafız birliklerini ve 6. yy.'da merkezi ordudan kalan birlikleri içeren bir theme'dir. Ancak 9. yy.'a gelindiğinde Anadolu themeleri küçültülerek Opsikion, Bucellarion, Optimaton, Paphlagonia, Armeniakon, Chaldia, Colonea, Charsianon, Anatolikon, Thraceion, Kappadokya, Mezopotamya, Sebastea, Lycandus, Leontocomis, Seleukia ve Cbyraeots12 adlarında yeni theme'ler oluşturulmuştur.

Yukarıda bahsedilen theme sistemi sayesinde sınır bölgelerine iskan edilen askerler, barış döneminde kendilerine verilen arazileri işleyip ailesinin geçimini sağlarken, savaş döneminde silahlanarak sınırı korumakla görevliydi. Bu sistem sayesinde Bizans İmparatorluğu başta Persler ve Araplar sonra da Selçuklular olmak üzere doğudan İmparatorluğu tehdit eden kuvvetlere karşı etkin bir savunma sistemi kurmuştur.

Yabancı asker çalıştırma konusunda Bizans'ın ilginç bir düşüncesi vardır. İmparatorlar yabancı askerlere yerlilerden daha fazla güvenmişlerdir. İyi para alan yabancının imparator karşıtı akımlardan etkilenmeyeceği düşüncesiyle yabancı askerlere yüklü miktarda para ve yüksek mevkilerde görevler

verilmiş, hatta imparatorların korunması için oluşturulan muhafız birlikleri dahi özellikle yabancılardan teşkil edilmiştir. Örneğin, muhafız alaylarından birisi olan ve Hetaeria denilen birlik neredeyse tamamen Rus, İskandinav ve Hazarlar gibi yabancı askerlerden oluşturulmuştur.13

Theme sistemi dahilinde Bizans arazilerine iskan edilen Türkler arasında yer alan Bulgarlar henüz tam anlamıyla Slavlaşmadan önce, özellikle 482'den 559 yılına kadar aralıksız olarak Bizans İmparatorluğu topraklarına akınlar düzenleyip yağmalamışlardır. Bu akın ve yağmalar esnasında her ne kadar Bizans'a üstün gelseler de, savaş sırasında aralarında Bizans'a esir düşenler de olmuştur. Bu esir düşen Bulgarlardan bir kısmı daha önce de ve bunu takiben İmparatorluk topraklarında iskana tâbi tutulmuşlar ve asker olarak orduya katılmışlardır. Bunu doğrulayan örneklerden birisi 530 yılında Bizanslılarla Bulgarlar arasında gerçekleşen bir çatışmada esir düşen Bulgarlardır. Bu savaşta Bizans kumandanı Mundus Bulgarlarını yenmiştir. Yenilen Bulgarlar Bizans ordusu bünyesine dahil edilerek o dönemde sınır bölgeleri olan Armenie ve Lazique olarak adlandırılan ve bugün Çoruh ve Yukarı Fırat civarı olarak belirlenebilen, bölgelere yerleştirilmişlerdir.14 Yine 550 yılında İmparator Justinien 2000 Kutrigur aileyi Trakya'da iskana tâbi tutmuştur.15 İmparator Justinien zamanında Bizans ordusundaki yabancılar ya müstakil birlikler halinde ya da Bizans birlikleri içinde yer alarak savaşmışlardır. Moravcsik'in belirttiğine göre bazı kaynaklarda yer alan savaş resim ve tasvirlerinde de Bizans ordusunda görev yapan Hunlara rastlanmaktadır. Justinien Dönemi'nde Bizans ordusuna dahil olan Hun ve Bulgarlar sayesinde ordunun asker sayısı önemli bir düzeye ulaşmıştır. Bizans başkentinde Hunlar olarak bahsedilen ve vaftizlere katılan bir gruba asil payeler verilmiştir. 560 yılında Bizans'a gelerek vaftiz olan ve Bizans ordu komutanlığına atanan Sunikas ve bundan daha önce 538 yılında vaftiz olan Akum da İllyricum askeri ateşesi olmuştur. Bu vaftizlerde İmparator Justinien de bizzat yer almıştır.16 Muralt'ın verdiği bir bilgiye göre de 577 yılında İmparator Justinien'in, Pers Kralı Hüsrev'e karşı İskit olarak nitelenen Bulgarların17 da dahil olduğu 150.000 kişilik yabancı askerlerden oluşan ordusu Kayseri-Kapadokya'da Hüsrev'i yenilgiye uğratmış ve Hüsrev'in tüm mal varlığı Bulgarların eline geçmiştir. 688 yılında ise Selanik'te Bizans ordusuna yenilen Bulgar ve Slavların bir kısmı Abydos'a (Çanakkale) nakledilmişlerdir. Ancak daha sonra Justinien dar bir geçitte Bulgarlarca sıkıştırılarak yenilgiye uğratılmıştır 711 yılına gelindiğinde yine İmparator Justinien'in ordusunda 3000 kişilik bir Bulgar birliğinin var olduğu görülmektedir. Bulgarlar, Trace ve Opsikion Themelerindeki birliklerle bir kampta toplanmışlardır.18 Tüm bu bilgiler göz önüne alındığında Bulgarların Bizans ordusunda hizmet ettiklerine ve İmparatorluğun birçok bölgesine iskan edildiklerine dair hiçbir şüphe kalmadığı görülmektedir.

Bulgarların Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a inerek bu bölgeye yerleşmeleri ve bölge nüfusunu idareleri altına almalarını ve Hristiyanlığı benimsemelerini takiben zamanla Slav nüfus içerisinde eriyip kaybolmaları haricinde bu şekilde Anadolu'da iskana tâbi tutulmaları tüm Bulgar nüfusunun tam anlamıyla eriyip yok olmadığını göstermektedir. Bu doğrultuda geçmişten bugüne Anadolu toprakları üzerindeki bazı yer adlarına bakıldığında da Bulgarların izlerine rastlamak mümkündür.

Bulgarların özellikle Bizans hizmeti dahilinde nakledildikleri Armenie ve Lazique olarak adlandırılan bölgenin bugün aşağı yukarı Trabzon'dan Sinop'a oradan da güneye Tuz Gölü'nün doğusundan geçerek Kayseri'yi de içine alan bir hat takip ettiği söylenebilir. Bu bölge dahilinde örneğin kuzeyde Trabzon yakınlarında ve güneyde bugün Toros Dağlarının bir parçası olan ve Bolkar şeklinde isimlendirilen Bulgar Dağı'nın varlığı Bulgar Türklerinin bu coğrafyadaki izlerinden olsa gerektir. Nitekim, Mehmet Eröz'ün belirttiğine göre bu Tarsus bölgesindeki Bolkar olarak adlandırılan dağa yöredeki yörükler Bulgar Dağı demektedirler. Diğer taraftan Trabzon civarındaki Bulgar Dağı'nın adına bugün rastlanmamaktadır. Ancak, Aşık Paşazade Tarihi'nde Fatih Sultan Mehmet'in Uzun Hasan ve onun annesi Sara Hatun ile birlikte Trabzon'a giderken Bulgar Dağı'na çıktığından[19] bahsedilmektedir. Osman Turan, Tarsus ve Karaman arasındaki bölgenin İbni Bibi tarafından Havali-i Bulgar ve Gülnar olarak nitelendirildiğine[20] dikkat çekerken, yine hicri 980 yılına ait Adana mufassalında cemaat-i Ordu-ı Bulgarlu, cemaat-ı Halil Beylü tabi-i Bulgarlu, Cemaat-i Kıpçak tabi-i Bulgarlu, cemaat-i Balcı tabi-i Bulgarlu isimlerine rastlanması[21] Bizans İmparatorluğu sonrasında Osmanlı döneminde de Bulgar Türklerinin Anadolu'da varlıklarını devam ettirdiklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca, Osmanlı kaynaklarında Adana, Maraş, Kusun (Tarsus), Balıkesir, Bursa, Ankara'da yaylayıp kışlayan isimlerine rastlanan Bulgar, Bulgarlu, Bulgar şeyhlü cemaatleri Türkman Yörükan taifesinden olarak gösterilmektedir. Bu bağlamda Müslüman oldukları anlaşılan Bulgar cemaatleri dışında Hristiyan olarak kalanların da var olduğuna dair bir takım deliller mevcuttur. Örneğin Bursa'da bir mahallenin adı Bulgarlu olup Mehmet Eröz'ün belirttiğine göre, bu cemaat 1923 yılına kadar varlığını sürdürmüş, ancak Bursa halkı tarafından Rum olarak adlandırılmışlardır.[22]

Müttefik sıfatıyla Bizans ile birlikte aynı safta savaşan Hazarların varlığı yanında doğrudan Bizans ordusunda askerlik yapanların da varolduğu bilinmektedir. Nitekim, muhafız alaylarından birisi olan Hetaeria'nın Rus, İskandinav ve Hazarlar gibi yabancı askerlerden oluşturulduğuna daha önce değinilmişti. 946 yılında Arap-Bizans Savaşı sonucunda Bizansla esir değişimi yapmak üzere Tarsus'a gelen Bağdat elçilerinin kabulünde Bizans ordusunda alt tabakada olup en az ücret alan asker sınıfı içerisinde Ferganalı ve Hazarlı askerler de hazır bulunduklarına dair[23] bilgilerin mevcudiyeti yanında Bizans ordusunda Ferganalı askerlerin varlığına ilişkin K. Amantos'un Ferganların (Fargani) 11. ve 12. yy.larda dahi hala Bizans ordusunda görev yapmakta olduklarını belirtmemesi[24] Hazar Türklerinin de diğer Türk boyları gibi Bizans hizmetinde yer aldıklarını göstermektedir.

Hazarlardan sonra Bizans ordusunda Peçenek Türklerinin de görev aldıkları bilinmektedir. Bu konuda 11. yy. boyunca Tuna'nın üst kesimlerinde Bizans için büyük bir tehlike oluşturan Peçenekler 1047 yılında Tuna'yı geçerek İmparator Constantin Porprogennitos ile bir anlaşma yapmıştır. Ostorgorsky'e göre İmparator'un bu davranışı Peçenekleri oldukça ciddiye aldığını göstermektedir. Bizans için Peçenekler kuzeyden gelebilecek tehlikelere karşı kullanılabilecek bir güçtür. Diğer taraftan, bu dönemde Bulgaristan'ı ele geçirmiş olan Bizans'ın sınırı Tuna'ya kadar genişlemiş ve bu durum da İmparatorlu'ğu Peçeneklerle sınır komşu haline getirmişken, Peçeneklerin de doğrudan imparatorluk topraklarına saldırmalarını gündeme getirmiştir. Bu işgalci kuvvetleri Tuna'nın kuzeyine

itecek güce sahip olmayan imparator da onların İmparatorluk topraklarına yerleşmelerine izin vermeye sevk etmiştir. Bundan sonra sınır garnizonlarında askeri güç olarak hizmet verseler de, bu Peçenekleri İmparatorluk topraklarını yağmalamaktan da alıkoymamıştır. Sonuçta, Peçenekler tarafından birçok kez yenilgiye uğrayan Bizans İmparatoru Peçenek liderlerine hediyeler vererek toprak bağışlamak zorunda kalmıştır.25 Diğer taraftan ise, Peçeneklerin kendi aralarında yaşadıkları iktidar kavgaları da Bizans tarafından kullanılmıştır. Bu bağlamda, iki Peçenek liderinin Kegen ve Tirak'ın arasında yaşanan iktidar kavgasında Kegen Bizans'a sığınmış ve Bizans'ın müttefiki sıfatıyla Don kıyısında üç kale ve bu üç kalenin çevresindeki arazilerin sahibi olmuştur. Sahip olduğu bu mülkiyet ve ünvan karşılığında kendisinden beklenen görev, Don'un karşı kıyısındaki diğer Peçenek Prensi Tirak'ın ve emrindeki Peçeneklerin Bizans arazilerine saldırmalarını engellemektir. Bu arada Euthymios adında bir keşiş Kegen'in emrindeki tüm Peçenekleri vaftiz etmiştir. Üstlendiği görev gereği Tirak'la mücadelesine devam eden Kegen, Tirak'a bağlı Peçenek birliklerini yendikten sonra esir edilen Peçeneklerin büyük bir kısmı yine Bizans diplomasisinin bir gereği olarak iskana tâbi tutulmuş ve Bulgaristan topraklarına yerleştirilmişlerdir. Bundan sonra ise 1048 yılında başta Tirak olmak üzere esir düşen Peçenekler vaftiz edilmişlerdir.26 Alexius I Dönemi'ne gelindiğinde ise Balkanlar'daki Peçenek akınları yoğunlaşmış ve 1090 yılında Peçenekler İstanbul önlerine geldiklerinde İzmir Emiri Çaka Bey ile anlaşarak İstanbul'u kuşatmışlardır. Buna karşılık İmparator Kumanları Peçeneklere karşı yardıma çağırmış ve Muralt'ın belirttiğine göre 40,000 Kuman İmparator'un hizmetine girmiştir. 29 Nisan 1091 tarihinden bir gün önce Peçenekler her ne kadar Kumanları kendi saflarına çekmek için uğraştılarsa da, bunu başaramamışlar, üstelik bir Peçenek beyi de Kumanların safına geçince durum iyice Peçeneklerin aleyhine dönmüş ve yukarıda belirtilen tarihte Meriç nehri yakınlarındaki Levunion ovasında Peçenekler Kumanlar tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmışlardır. Savaşta teslim olan Peçenekler ise İmparator tarafından Makedonya'nın Moglene olarak adlandırılan bölgesine yerleştirilmişlerdir.27 Alexius I Dönemi'nde bu şekilde ağır bir yenilgi alan Peçenekler tam otuz yıl boyunca Bizans için ciddi bir sorun olmaktan uzak olmuşlardır. Ancak Alexius I'den sonra tahta geçen John II Dönemi'nde Peçenekler yeniden tarih sahnesine çıkmışlardır. 1122 yılında Tuna'yı geçen Peçenek atlı grupları Trakya ve Makedonya'yı yağmalamışlardır. Bu olay üzerine Peçeneklere karşı harekete geçen imparator düzenlediği bir seferle yine ağır bir yenilgiye uğratılan Peçeneklerden sayısız esir alınmış, birçoğu da kendi istekleriyle esir olan yakınlarıyla birlikte Bizans safına geçmişlerdir. Böylelikle, Bizans ordusunda yeni ücretli Peçenek grupları oluşturulmuştur. Bunun haricinde bazı Peçenekler köle olarak satılmışlardır. Bundan sonra ise bu gün imparatorlukta Peçenek Bayramı olarak 12. yy. sonuna kadar her yıl kutlanmıştır.28

Bizans ordusunda Hunlardan itibaren Türk boyları görev yapmış olsa da özellikle 11. yy.'dan itibaren paralı Türk askerlerinin ayrı bir önem kazandığı ve hatta sayıca artış göstererek daha düzenli birlikler halinde Bizans ordusunun vazgeçilmez bir birimi haline geldikleri söylenebilir. Yüzyıl itibariyle özellikle Peçeneklerin ve Kumanların oluşturdukları paralı birlikler Bizans ordusunda önemli görevler üstlenmişlerdir. Akdes Nimet Kurat 11. yy. içerisinde esas Peçenek kıtalarının Suriye hududunda iskan edildiklerine dikkat çekerken Osmanlı Dönemi'nde Hazine-i evrakta ve defter-i hakani'de Peçenek adı taşıyan yer ve kabile adlarına rastlandığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda, Hamman

Vilayeti Muarra karyesinde bağlı Beçine, Beçini adlı bir yer bulunmaktaydı. Vilayeti Elbistan, Horman kazasına tâbi Küçük Becenek karyesi, yine Horman kazasında Büyük Becenek olarak adlandırılan mezra vardır. Yine, Halep Vilayetinde Karye-i Becene isminde bir yerleşim yeri bulunmaktaydı. Ayrıca, Adana bölgesinde Mopsuestia'da (Misis) da Peçeneklerin izlerine rastlanmaktaydı. Kurat'a göre bu yerlerde oturan Peçenekler 16. yy. sonlarına doğru artık tamamen İslamlaşmış bir zümredir. Az bir istisna ile, hepsinin adı halis Müslüman adıdır ve öz Türkçe isimlere oldukça az sayıda rastlanmaktadır.29 Yakın tarihlere kadar Anadolu'da ve Suriye'de birçok Peçenek adını taşıyan köyün bulunduğu bilinmektedir. 1927 yılında Dahiliye Vekaleti tarafından hazırlanan Köylerimizin Adları isimli eserde Ankara'ya bağlı bulunan Becenek, Bala Becenek, Zir Becenek, Peçenek isimlerinde köyler bulunmaktadır. Şebinkarahisar'da da Peçene isminde bir köy mevcuttur.30 Isparta'ya bağlı Hamit Sancağı'nda da "Becenek Boğazı" bulunmaktadır Anadolu ve Balkanlar'da Peçeneklerle ilgili yer adlarına Lazlo Rasony'nin Tarihte Türklük31 başlıklı eserinde de rastlamak mümkündür. Rasony, eski vesikalara dayanarak Güney Anadolu'da özellikle Çukurova yörükleri arasında bazı Peçeneklerin yaşadıklarına ve bunların 11. ve 12. yy.'larda Bizans tarafından Anadolu'ya iskan edilmiş olmalarının muhtemel olduğuna dikkat çekmektedir.

Anadolu ve Balkanlar'da Peçeneklerle ilgili yer adlarına Lazlo Rasony'nin Tarihte Türklük32 başlıklı eserinde de rastlamak mümkündür. Rasony, eski vesikalara dayanarak Güney Anadolu'da özellikle Çukurova yörükleri arasında bazı Peçeneklerin yaşadıklarına ve bunların 11. ve 12. yy.'larda Bizans tarafından Anadolu'ya iskan edilmiş olmalarının muhtemel olduğuna dikkat çekmektedir. Peçeneklerin iskan sahaları bu şekilde belirlenebilirken, Kumanların da gerek Balkanlar'da gerekse Anadolu'da iskan sahalarına dair de ilginç bilgiler bulunmaktadır. Bugün Makedonya topraklarındaki Kumanovo ve Yunanistan'nın Veria bölgesinde yer alan Koman adlı yerleşim birimi de Kumanların iskan sahasıyla ilgilidir denilebilir. Bunun dışında, Anadolu'da Kırşehir'de Toklu Kuman ve Kaman adında yerleşim birimlerinin bulunması, Şereflikoçhisar'da Koman adında bir köyün olması, Ankara'da Kamanlar, Kayseri'de Kiman, Ordu'da Komanlar isimlerinde köylerin varlığı33 adı geçen bu yerleşim birimlerinde bir zamanlar Kumanların yaşadığını simgeler gibidir. Yine, 13. yy.'da İstanbul'un Latinler tarafından ele geçirildiği dönemde İznik'e sığınan Bizans İmparatorluğu'nun yeniden güç toparlamaya çalıştığı ve askeri varlığını güçlendirmeye önem verdiği bir dönemde birçok Kuman'ın Trakya ve Makedonya'da olduğu kadar Anadolu'da Meander (Menderes) vadisi ve Frigya bölgelerine (yani İç Batı Anadolu'ya) yerleştirilmiş olduklarına dair bilgiler mevcuttur. Diğer taraftan, Theodore II. Lascaris'in babasına hitaben kaleme aldığı nutkunda Kumanların batıdan getirilerek Selçuklu Türklerine karşı iskana tâbi tutulmalarının İmparatorluğ'un yararına olacağına dikkat çektiği de bilinmektedir.34 Bu sayededir ki, sınır bölgeleri, özellikle doğu sınırı yeniden inşa edilen İznik İmparatorluğu'nun sınırları genişletilmiş, Anadolu'daki yerlerin güvenliği sağlanırken, Balkanlar'da da önemli yerler tekrar Bizans hakimiyetine girmiştir. Bu da İstanbul'daki Latin İmparatorluğu'nu zor bir duruma sokmuştur.

Peçeneker ve Kumanlar haricinde Bizans'a zor günler yaşatan Türk boylarından biri olan Uzlar da, İmparator X. Constantin Dukas Dönemi'nde 1064 yılı Sonbaharında Kumanların baskısıyla

Balkanlar'a inmişler ve Bulgar topraklarını, Trakya ve Yunanistan topraklarını yağmalamışlardır. Bu yağmalar o kadar kötü bir etki bırakmıştır ki dönemin Bizanslı yazarlarından Ataliates bu durumu şu şekilde yorumlamaktaydı: "Avrupa'nın tüm nüfusu göç etmeyi düşünüyordu".35 Bu arada Bizans komutanları Basileios Apolapes ve Nikephoras Botaniates'i de esir alan Uzlara karşı İmparator 1065 yılında karşı atağa geçmiştir. Ancak, bundan önce Uzların birçoğu Peçenek ve Bulgar hücumları ve ayrıca açlık ve hastalık yüzünden hayatını kaybetmiş, birçoğu da Tuna'nın gerisine çekilmek zorunda kalmışlardır.36 Tuna'nın gerisine çekilmeyerek teslim olan Uzlar ise, imparatorluk topraklarına yerleştirilerek devlet hizmetine alınmış ve Hıristiyanlaştırılarak Makedonya'da devlet arazisine iskan edilmişlerdir.37

11. yy. içerisinde Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durum kısaca değerlendirilecek olursa; bu yüzyıl İmparatorluğ'un iç ve dış etkenler sonucu iyice zayıflamaya başladığı bir dönem olmuştur. İçte bürokratlar ve askerler arasında iktidar mücadeleleri olurken, dışta İtalya ve Sicilya'da Normanlar yeni bir oluşum gerçekleştirmekte, İmparatorluk içinde ise Venedikliler ticari bir güç olarak yükselmekteydi. Bu arada sürekli olarak Balkanlar'da Peçenek, Uz ve Kumanlar sorun yaratırken, doğuda yeni bir tehlike olarak Selçuklular tarih sahnesine çıkmışlardı. Diğer taraftan, ülkede sosyal durum da oldukça kötü olup, eyaletlerdeki düzen bozulmuş ve paralı askerler eyalet askerlerinin yerini almaya başlamıştır. Bu bağlamda, İmparatoluk ordusu Norman, Gürcü, Alan, Ermeni, Peçenek, Arap, Kuman ve diğer bazı farklı grupların oluşturduğu bir ordu haline gelmiştir. Ancak bu durum her ne kadar savunma yönünden etkili olduysa da, finansal açıdan aynı şeyi söylemek pek mümkün değildir. Bu dönemde sadakatleri için yüklü miktarda maaşa bağlanan yabancı askerler hazineye ağır bir yük getirmiştir. Ayrıca kendilerinden beklenen sadakati de, biraz sonra verilecek örnekte de görüleceği gibi, gösterdiklerini söylemek de pek doğru değildir. Sayıları hakkında kesin bir şey söylenemese de, paralı askerlerin Bizans ordu birliklerinin yerini aldığı ya da onlara destek olduklarının açıkça ifade edilebileceğini belirten Vryonis, bu paralı askerlerin 11. yy.'da Anadolu'da bulunmalarının Bizans'ın çöküşünde önemli bir rolleri olduklarının altını çizmektedir.38

11. yy.'da İmparatorluğ'un doğu sınırında görünmeye başlayan Selçuklu Türkleri yeni bir tehlike olarak algılanırken, Arap hakimiyetinden geride kalanları temizleyerek halifenin oturduğu başkent Bağdat'ı ele geçiren Türkler tüm yakın doğunun hakimi olarak Bizans ve Mısır Fatimi Halifesiyle çoktan komşu olmuş durumundadır. Alparslan'ın liderliğinde 1065 yılında Ermenistan'ı ele geçiren Selçuklular önce Kilika'ya ve daha sonra da Kayseri'ye hakim olmuştur. Bu dönemde imparator X. Constantin Dukas 1067 yılında ölmüş ve eşi Eudocia Kapadokyalı nüfuzlu General Romanus Diogenes ile evlenmiştir. Bundan sonra tahta oturan Diegenes, Peçeneklere karşı verdiği mücadeleler ile zeki ve deneyimli bir general olduğunu ispatlamış durumdaydı.

Bizans tarihinin önemli bir dönüm noktası olan Malazgirt Savaşı öncesinde Anadolu'da Selçuk Türklerinin düzenledikleri akınlara karşı Diogenes ağırlıklı olarak Uzlar, Peçenekler, Normanlar ve Frankların39 içinde bulunduğu ve Bizans'ın vazgeçilmez bir unsuru haline gelen muhtelif milletlere mensup askerlerden oluşturduğu ordusuyla 1068-1069 tarihleri arasında Selçuklulara karşı başarılı

mücadelelerde bulunmuştur. 1071 yılında gerçekleşen Malazgirt Savaşı İmparatorun sonunu hazırlamıştır. Savaş'ta esir düşen Diogenes, serbest bırakıldığında İstanbul'daki tahtı çoktan elinden alınmış olacaktır. Bizans İmparatoru Romanus Diogenes'in Selçuklu Türklerine karşı giriştiği hazırlık faaliyetleri ile ilgili incelenen kaynaklarda ilginç bir bilgiye rastlanmıştır. Muralt, Selçukluların Kilikya ve Kayseri'ye düzenledikleri akınlar sırasında 1068 yılı Mart ayında İmparator'un Bitinya theme'inde Propontide denilen yerin ötesinde kamp kuracağı ve İskit olarak nitelenen Peçenek veya Kumanlarla anlaşarak batıdan çekilen bir kısım orduyu Türklere karşı hazırlamakta olduğunu belirtirken, Peçenek mi yoksa Kuman mı olduğu açıkça belirtilmemekle birlikte İskitlerin Kapadokyanın yerlisi oldukları, yani Kapadokya'nın bir kısmını vatan tutmuş olduklarını vurgulamaktadır.40 Genel olarak, Bizans tarihinde hemen hemen Karadenizin kuzeyinde bulunan tüm Türk boylarının İskit veya İskitlerin ahvadı olarak nitelendiği gerçeği, bahsedilen Kapadokya bölgesinde, 11. yy.'da, Peçenek veya Kuman birliklerinin yurt tuttukları ve bu bölgede büyük bir ihtimalle theme sistemi dahilinde Bizans hizmetinde bulunduklarını açıkça göstermektedir.

Malazgirt Savaşı'ndan kısa bir süre önce Bizans ordusundaki Franklar ve İskit olarak tabir edilen Peçenekler ve/veya Uzlar Selçukluların işgal etmiş olduğu Ahlat'a keşif birliği olarak gönderilmişlerdir. Romanos Diogen kendi muhafız birliklerini ise Magistros Joseph Tarkhaniote41 komutasında Malazgirt önlerine göndermiştir. Magistros Joseph Tarkhaniote'un adı oldukça ilgi çekicidir. Muralt'ın eserinde Tarkhaniote'un kökeni hakkında bir bilgi bulunmamakla birlikte, onun da Bizans hizmetinde çalışan bir Türk olduğu ve Tarhan adının Bizans'taki söyleniş tarzı olduğu açıkça görülen Tarhaniote'un başka bir delil gerektirmeden Türklüğüne bunun açık bir delil teşkil ettiği söylenebilir.

29 Ağustos 1071 gecesi olanlar Bizans'ın Malazgirt Savaşı sırasında uğradığı ağır yenilgide büyük bir etken olmuştur. Vryonis savaş sırasında Anadolu'da bulunan Attaliates'e dayanarak şu bilgileri vermektedir:

"İmparator orduları önüne katıp düşmana doğru ilerlerken ortada kimsenin olmadığını görerek kampa geri döner. Gece Uzlar kampın dışında tüccarlarla alış veriş ederken Türkler (Selçuklular) kampın etrafında dolaşarak kampı ok yağmuruna tutarlar. Bunun üzerine Uzlar kampın içine doğru çekilirler. Gökyüzünde o gece ay yoktu ve karanlık bir geceydi. Eğer bu karmaşada Türkler kampa girselerdi kovalayan ve kovalanan birbirinden ayırt edilemezdi".42

Vryonis, Attaliates'in sözlerine dayanarak Bizanslılar açısından Uzların ve Selçukluların birbirlerine benzediklerini vurgularken, gece boyunca kampın etrafında dolaşan gürültü çıkarıp ok atan Selçukluların bu hareketleri sonucu sabah birçok Uz'un liderleri Tamis ile birlikte Selçuklu safına geçtiklerini belirtmektedir. Bu durum Bizanslı generaller üzerinde olumsuz bir etki yaratmış ve diğer Uzların da saf değiştirebileceği korkusu orduda genel bir tedirginlik yaratmıştır. Vryonis, Uzlara güvenilemeyeceğinin Bizanslılarca bilindiğini, nitekim böyle bir tecrübenin daha önce de yaşandığının altını çizmektedir. IX. Constantin Dönemi'nde Selçuklulara karşı savaşmak üzere Anadolu'ya geçirilen Uzlar saf değiştirerek Boğazı geçip Balkanlar'a geri dönmüşlerdir.43

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Malazgirt Savaşı sırasında Bizans ordusundaki Uzlar ile karşı cephedeki Selçuklu Türklerinin birbirlerinden haberi vardır. Anlaşılan Selçuklu Türkleri Bizans kampının etrafında dolaşarak Uzları kendi saflarına çekmeye çalışmış ve bunda da bir başarı elde etmiştir. Sonuçta, Bizans ordusu karşısında Bizans'a göre daha az asker sayısına sahip olan Selçuklular galip geldiğinde Uzlar Bizans'ı terk etmiş ve kendi soydaşlarının safına geçmeyi tercih etmişlerdir. Bizans ordusunda yer alan Türkler hakkında başka kaynaklar da saf değiştirenler arasında Peçeneklerin de olduğunu ve saf değiştiren Peçenek birliklerinin, Selçuklulara Bizans ordusu hakkında bilgi verdikleri belirtilmektedir.44 1176 yılı sonbaharına gelindiğinde ise Bizans, Selçuklu Sultanlığı'na karşı bir sefer düzenlemiştir. İmparator Manuel'in komutasında özellikle Latinler ve Kumanlardan oluşan ordu birlikleri Konya üzerine yürüyüşe geçtiğinde İmparator'un amacı ve planı Konya surlarını bizzat yıkıp Sultanlığa son vermekti. Ancak, Bizans ordusu Miryakefalon önlerine geldiğinde yol boyunca geçtikleri tüm mera ve su kaynaklarının Türkler tarafından tahrip edildiğini görmüşlerdir. Bu durum Bizans ordusunu oldukça zora sokmuştur. 17 Eylül tarihinde yaşanan kanlı çatışmaların ardından Bizans büyük bir hezimete uğramış ve binlerce askerini kaybetmiştir. Bizans'ın Miryakefalon'da yaşadığı hezimetten Orta Çağ Bizans tarihçiliğinde önde gelen isimlerden olan Niketas Khoiates'te eserinde şu şekilde bahsetmektedir:

"Karanlık savaşı durdurunca herkes başını ellerinin içine alıp devam eden tehlikeyi göz önünde bulundurarak şaşkın bir şekilde kalakaldı. Herkes her şeyden önce barbarlar ordugahın etrafında çepeçevre dolaşıp yüksek sesle daha önce Hıristiyanlığı kabul ettikleri için veya ticari çıkarları yüzünden Bizanslılara katılmış olan soydaşlarını kendi taraflarına geçmeye davet ederek soydaşlarına bu gece içinde Bizans ordugahını terk etmelerini, çünkü gün ışır ışımaz ordugahta bulunanların tümünün mahvedileceğini bildirmekteydiler45". Khoiates'in verdiği bilgiler Miryakefalon Savaşı sırasında Bizans askerleri arasında yer alan Kumanların varlığını bir kez daha ortaya koyarken onların ticari çıkar veya Hıristiyanlığı kabul ettikleri için Bizans'a katılmış olduklarını vurgulamakta, diğer taraftan Selçuklu Tüklerinin de Kumanların Bizans ordusundaki varlıklarından haberdar olduğunu ve onları kendi saflarına çekmek için, tıpkı Malazgirt'te olduğu gibi, gece boyunca kamp etrafında uyarıda bulunduklarını ispat etmektedir.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere Karadeniz'in kuzeyinde ve Balkanlar'da uzun süre Bizans için tehlike arz etmiş olan Türk boyları arasında imparatorluk dışı kilise misyonu faaliyetleri sonucu Hıristiyanlık taraftar bulurken, yine adı geçen Türk boyları bazen İmparatorluğ'un müttefik sıfatıyla bazen de doğrudan Bizans askeri sistemi içerisinde görev alarak Bizans İmparatorluğu sınırlarını Bizans'ın düşmanları konumundaki kendi soyundan olan diğer Türklere karşı korumakla görevlendirilmişlerdir. Ancak, Bizans hizmetinde görev yapan Türkler, Hun, Bulgar, Peçenek, Uz ve Kuman-Kıpçak Türkleri ile sınırlı değildir. Adı geçen bu Türkler dışında Bizans İmparatorluğu'nun özellikle askeri ve idari birimleri olmak üzere birçok biriminde görev alarak yaşadıkları dönemlere damgalarını vurmuş başka Türkler de olmuştur.

B. Türkopoller (Türkoğulları)

Özellikle 11. yy. sonundan itibaren Bizans hizmetine giren ve kendilerine Türkopoller adı verilen Türkler kimlerdir?

Bu konuda Büyük Yunan Ansiklopedisi'nde Türkopol maddesinde şöyle denilmektedir: "Bizans askeriyesine mensup olan sonradan Hristiyanlaştırılmış Türk paralı askerlere verilen isimdir". Yine aynı maddede ilk Türk paralı askeri birliklerinin Alexius Komnenus Dönemi'nde oluşturulduğu ve 1097 İznik Kuşatması'nda yer aldıkları belirtilmiştir.46 Konu ile ilgili bir diğer kaynakta, Alexis Savvides'in Late Byzantine and Western Hitoriographers on Turkish Mercenaries in Greek and Latin Armies: The Turcoples/Tourkopouloi" başlıklı çalışmasında, Tourkopouloi kelimesinin Türklerin oluşturduğu askeri birliği ifade ettiği belirtilirken bu birliğin temel özelliğinin Turan kökenli ve Müslümanken Hristiyanlaşan Bizans ve Doğulu Frank kuvvetlerinde paralı askerlik yapan kişiler ve bunların Grek kadınlarla evlilikleri sonucu dünyaya gelen çocuklarından oluşan askeri birlik olduğu vurgulanmaktadır.47 Bu bilgilere göre Türkopol birlikleri önce Müslümanken sonra Hristiyan olan Türklerden oluşmaktadır. Bu durumda önce Müslüman olan ifadesiyle büyük bir ihtimalle Peçenek, Uz ve Kuman gibi Karadeniz'in kuzeyinden geçerek Balkanlar'a inen ve Bizans ile sınır komşusu olan Türk boylarının dışında bir Türk varlığının söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Türkopolerin diğer Türklerden yani Peçenek, Uz ve Kumanlardan farklı bir topluluk olduğu konusunda Savvides'in şu ifadeleri ilgi çekicidir:

"Hıristiyanlaşmış Türkopoller doğrudan Selçuk ve Türkmen paralı askerlerinin soyundandır. Bunlar 11. yy.'ın son dönemi ile 12. yy.'da Komnenoi ve Angeloi Dönemlerinde Hristiyan kadınlarla evlenen ve Bizans kuvvetlerinde savaşan kişilerdir. Askeri yetenekleri yönünden de Selçuk ve Türkmen savaşçılarının sahip olduğu neredeyse aynı sistemde savaş taktikleri vardır. 13. ve 14. yy.'larda Bizans ordusunun standart birlikleri haline gelmişlerdir. Ok ve yay kullanmada ustadırlar ve Türk savaş taktiklerini kullanmaktaydılar48". K. Amantos ise Bizans hizmetindeki yabancı paralı askerlerin büyük bölümünün toprak karşılığında Bizans'ta kaldığı ve 9. yy'dan itibaren genelde-iois ve-pulos son ekleri (Armenopoulos, Fragkopoulos, Türkopoli, Siropuli, Sarakinopoli vs.) ile ayırt edilebileceklerini belirtirken,49 bir süre sonra bu tür isimlerin aile adları olarak kullanılmaya başlandığına dikkat çekmektedir. 13. yy. sonuna doğru Hristiyanlaştırılan Türkopoller özellikle Makedonya bölgesinde Axios (Vardar) nehri çevresinde ve Trakya'da özellikle Rodop bölgesinde toprak verilerek iskan edilmişlerdir. Yunan kaynaklarında Türkopol adına ilk defa 1082 yılında Vatopedi Manastırı'nda keşiş olan Sergios Türkopoulos isimli bir Türkopolün imparatordan manastırın bazı ihtiyaçları hakkında müracaatı ile ilgili Alexios I Komnenos'un imzasını taşıyan bir belgede rastlanmaktadır. Türkopol teriminin Latince şekli olan Turcopoles ise ilk defa I. Haçlı Seferi Latin kaynağı olan Gesta Francorum alirum Hierosolimitanorum'da geçmektedir. Alexios I'in 1097 yılında İznik'e düzenlediği Bizans-Haçlı birlikleri ortak kuşatmasında görev alan Peçenek birlikleri yanında Türkopoller de bulunmaktadır. Ağır silahlarla donatılmış olan bu askerler Boutomites adlı bir komutanın emri altında şehri göl tarafından kuşatmakla görevlidirler. Bu arada diğer bir Strategos olan Tatikios Vardar Türklerinin başındaki kişi olarak İznik'teki Türklerin su takviyesini önlemekle görevlendirilmiştir.50

Konuyla doğrudan ilgili olan bir diğer kaynakta Selçukluların oluşturduğu bu paralı askerlerin haricinde Comneni Sülalesi Dönemi'nde birçok esir alınarak İmparatorluk topraklarına yerleştirildiği ve I. Haçlı Seferi'nin geçmesinin ardından İmparator Alexius I Dönemi'nde 2000 kadar Türk'ün Ege Adalarına yerleştirilmesi emrini verdiği belirtilmektedir.51 Yine, 1124 yılında gerçekleşen bir çatışma sırasında birçok Türk esir alınarak Hristiyanlaştırıldığı, İmparatorluk topraklarına iskan edilerek Bizans ordusuna dahil edildikleri de bilinmektedir. 1134 yılı sonrasında ise, Çankırı Bizans İmparatorluğu'nun eline geçtiğinde şehirde bulunan Türk garnizonunun şehri terk etmesine izin verildiği, ancak birçok Türk'ün şehri terk etmeyerek Bizans hizmetine girdiği incelenen kaynaklarda belirtilen bir bilgidir.52

İmparator İonnes Dönemi'nde İmparatorluk ordusu Mezopotamya'ya doğru ilerlemiş ve birçok şehir kuşatılarak ele geçirilmiştir. Düzenlenen bu seferde İmparatorluk ordu birlikleri arasındaki Kumanlar özellikle İstion olarak adlandırılan şehri yağmalamakla görevlendirilmişlerdir. Ancak, düzenlenen bu yağma harekatı sonrasında şehre uygulanan kuşatma, Türklerin Urfa'yı kuşattığı haberi üzerine sona erdirilmiştir.53 Diğer taraftan, İmparator'un Suriye'ye düzenlediği bu sefer sırasında ölmesi, Bizans tahtının geleceği konusunda savaş meydanında karar verilmesini gündeme getirmiştir. İmparatorun ölümü ile boşalan Bizans tahtına dört oğlundan hayatta kalan ikisi olan İsakios ve Manuel arasında kimin tahta oturacağı konusundaki tartışmalarda, aşağıda görüleceği üzere, İmparator'un sağ kolu olan Türk asıllı büyük komutan 'Grand Domestikos Aksukhos'un önemli rolü olmuştur.

Yukarıda değinilen ve İznik Kuşatması'nda Vardar Türklerinin başındaki Tatikios ve Grand Domestikos ünvanlı Aksukhos nasıl Bizans hizmetine girmişlerdir? Bizans tarihinde isimleri ve kökenlerinin açık bir şekilde beyan edildiği bu Türklerin Bizans'a ne gibi hizmetleri olmuştur?

B.1. Tatikios

Tatikios İmparator Alexıos'un babası, Ioannes tarafından esir alınmış bir Selçuklu Türk'üdür. İmparator'un çocuğu ile birlikte büyüyen ve tahta geçtiğinde de Bizans'ın askeri komutanlığını yapan Tatikios Bizans hizmetinde Aleksios'un tahta yükselmesinden sonra megas primikerios ünvanını almış54 ve bu ünvanla başarılı bir yaşam sürmüştür. 1081 yılında Makedonya'nın Ahrida bölgesinde yerleşik olan Türklerin önderliğini yapan Tatikios, Arnavutluğu ele geçiren ve Aşağı İtalya Normanlarının lideri Roverta Giskadru'ya karşı İmparator Alexios Komnenos adına savaşan komutandır. 1086 yılında Peçeneklere yenilmiş olan Bizans ordusunu toparlamak üzere Edirne'ye gönderilen Tatikios, burada Peçenekleri yenilgiye uğratmıştır. Bu arada 1094 yılında Nicephore Diogen'e karşı düzenlenen bir suikasti de engellemeyi başaran Tatikios, aynı yıl içerisinde bu defa Kuman Türklerine karşı Bizans topraklarını savunmuş, yine Kuman Türklerinin akınlarına karşı kaynak elde edilmesi için kilise mülklerinin müsaderesi hakkında düzenlenen Sinod'da idareciler arasında görev almıştır. Bundan sonra ise daha önce de bahsedildiği gibi İznik kuşatması sırasında emrindeki Vardar Türkleri ile 40.000 kişilik bir ordunun başında İznik'teki Türklerin su takviyesini önlemekle görevlendirilmiştir.55 Bu kuşatmada gösterdiği başarıdan dolayı İmparator Alexius tarafından yine emrindeki Türkopoller ile birlikte 1098 yılında Antakya'ya kadar Haçlılara eşlik etmekle

görevlendirilmiştir. Burada kendisine karşı girişilen bir komplo sonucu askeri birliği terk ederek önce Kıbrıs'a gitmiş daha sonra da İstanbul'a dönmüştür. Bundan yıllar sonra ise Tatikios 1099 yılında Kephale Periphanestate ünvanı ile Bizans deniz kuvvetleri amirali olarak atanmıştır.56

B.2. John Aksukhos

Alexıos Komnenos (1081-1118) Devri'nde 9 yaşında esir alınan ve Komnenos Sarayı'nda eğitim görüp yetişen ve İmparator II. Ioannes Komnenos'un 1118'de tahta çıkışından itibaren, İmparator I. Manuel Komnenos Dönemi'nin de ilk yedi yılını içine alan ve 32 yıl süreyle Megas Domestikos ünvanıyla, yani Doğu ve Batı Bizans orduları Başkumandanlığı'nı elinde tutan Aksukhos bir Selçuklu Türk'üdür.5712-13. yy. ünlü Bizans tarihçilerinden Niketas Khoniates de Aksukhos ve ailesi hakkında bilgi vermektedir. Khoniates Aksukhos'tan şöyle bahsetmektedir: "Alexios Comnenos'un ölümüyle tahta çıkan (1118) İonnes'in hizmetinde yer alan ve imparator'un en büyük teveccühüne sahip bir kişi olan İonnes Aksukhos bir Türk'tür".58

Haçlı komutanlarından Bohemond'un Filistin seferi sırasında Nikaea'nın (İznik) Türk egemenliğinden kurtarılışında esir düşen Aksukhos, İmparator Alexios'a takdim olunduktan sonra İmparator'un oğlu İonnes'in arkadaşı olmuş ve kısa sürede tüm sarayın sevgisini kazanmıştır. İonnes tahta çıktıktan sonra ise Aksukhos, Büyük Domestikos, yani Kara Ordusu Başkumandanı olmuş ve zamanla İmparator'un yanındaki nüfuzunu artırmıştır. Bizans kara orduları komutanı sıfatıyla Aksukhos, İmparator'un Anadolu ve Balkanlar'da yaptığı bütün askerî seferlere katılmıştır. 1119 yılında İoannes'in ilk seferi Laodikeia'nın (Denizli) Türklerden geri alınışıdır. İmparator Laodikeia'yı Türklerden geri almak ve Türklerin Meandros (Menderes) vadisindeki ilerleyişlerini durdurmak amacıyla Phrygia (Frigya) bölgesine sefer düzenlemiştir. Ordu Philadelphia'e (Alaşehir) varınca Aksukhos İmparatoru geride bırakarak ordunun başında Laodikeia'ya hücum etmek üzere önden gitmiştir. Yapılan savaşta Laodikeia Bizans'ın eline geçmiştir.59 Aksukhos'dan Peçeneklere karşı yapılan savaşlarda da bahsedilmektedir. 1121'de Tuna'yı yeniden geçen ve Trakya'ya yayılan Peçeneklere karşı 1122 ilkbaharında yapılan savaş Bizans'ın başarısıyla noktalanırken, bir Türk boyuna karşı bir diğer Türk komutan Bizans tarafından ustaca savaş meydanına sürülmüştür. Aksukhos, 1137-38 ve 1142-43'deki İmparator Ioannes'in Antakya Haçlı Devleti üzerine düzenlediği seferlere katılmıştır. Bu son seferinde İmparator'un ölmesi Aksukhos'u bir kez daha Bizans tarihinde etkin bir kişi konumuna getirmiştir.60 Aksukhos kilise ve halkın desteğini Manuel tarafına kazanmayı büyük bir ustalıkla başararak Manuel Komnenos'un hiçbir zorlukla karşılaşmadan başkente girip tahta oturmasını sağlamıştır. İmparator Manuel Dönemi'nde de Aksukhos etkin bir role sahip olmaya devam etmiştir. Megas Domestikos ünvanlı bir komutan olarak İmparatorluğ'un bir ucundan diğer ucuna başarılı seferler gerçekleştirmiştir. 1148 yılında Sicilya Norman Kralı II. Roger Korfu adasını zaptettiğinde buna karşı karadan Aksukhos idaresinde, denizden Stephanos Kontostephanos denetiminde kuvvetler gönderilmiş, Kontostephanos'un ölümüyle donanmanın denetimi de Aksukhos'a verilmiştir. Bu olay sonuçta Korfu adasının geri alınmasıyla noktalanmıştır. Bizans tarihinin Konmeneos ailesi döneminde başarılı bir başkomutan olarak görev yapmış olan Selçuklu

Türk'ü Aksukhos'un ölümüyle ilgili açık bir bilgiye kaynaklarda rastlanmamaktadır. Ancak, 1149'dan sonra yaşanan olaylarda adı geçmemektedir. Ünlü komutanın kızı Euddia Aksukhaina, Stephanos Kommenos ile evlenmiştir. Evlilik için 1153/54'de toplanan meclis konuşmalarında Aksukhos'dan müteveffa başkumandan diye bahsetmektedir.61 Dolayısıyla bu tarihten önce Aksukhos'un ölmüş olduğu açıkça söylenebilir. 12. yy.'da Bizans dünyasında adı bilinen Türkler arasında en yüksek mevkiye çıkmış bir kişi olan Aksukhos iyi bir eğitim almıştır. Retorik bilgisine sahip, günün entellektüellerinin kullandığı dili konuşan, dinî konularda da tartışabilecek derecede bilgi sahibi bir kişi olarak anılan Aksukhos'un ölümünden sonra Bizans hizmetinde önemli görevler üstlenen bir başka Aksukhos daha vardır.

B.3. John Aksukhos'un oğlu Alexıos Aksukhos

John Aksukhos'un oğlu Aleksios Aksukhos, Aleksios Komnenos'un tek çocuğu olan Maria ile evlenmiştir. Bu evlilik Aksukhos'u tahta en yakın kişi konumuna getirdiyse de, Aleksios Komnenos babası İmparator II. Ioannes Komnenos'dan önce ölünce tahta kayınpederinin en küçük kardeşi Manuel geçmiştir. Bu konuda Brand, eğer Alexios Aksukhos, Manuel zamanında Maria ile evlendiyse Manuel'in bunu muhtemelen Maria'nın tahtı ele geçirebilecek güçlü bir aile bireyiyle evlenmesini önlemek için yapmış olabileceğine, böyle değilse bile onun Türk olmasının hiçbir zaman unutulmamış olduğuna ve hatta onun Türk olmasının düşman kazanmasında dahi etken olduğuna dikkat çekmektedir.62 Alexios Aksukhos, tıpkı babası John Aksukhos gibi Bizans hizmetinde bulunan bir Türk olarak Manuel Dönemi'nde uzun yıllar ancak İmparator'un seçtiği kişilerin atanabildiği yüksek askeri rütbelerden birisi olan protostrator olarak sarayın önde gelen kişileri arasında yer almıştır. Askeri ve idari görevliler arasında oldukça popüler olan Alexios, aynı zamanda başarılı bir diplomat olarak da hizmet vermiştir. 1157 yılında İmparator tarafından İtalya'da hassas bir konuda önemli bir misyonla görevlendirilen Alexios, aynı zamanda Sicilya'daki Normanlarla da savaş halinde bulunmakta ve Sicilya kralı ile barış mülakatları yapmaktaydı. Sonuçta Bizans adına başarılı bir antlaşma yapmayı başaran Aksukhos, 1165 yılında Kilikya'nın Bizans hakimiyeti altında kalan kısmına vali olarak atanmıştır.63 Buradaki görevi sırasında askeri yönden olmasa da, diplomatik açıdan önemli bir girişimde bulunarak Bizans Kilisesi ile Ermeni Kilisesi arasında bir uzlaşma gündeme getirmeyi dahi başarmıştır.

Başarılı diplomat ve asker Alexios Aksukhos 1167 tarihinde Macaristan'a düzenlenen bir seferde Sofya yakınlarında tutuklanmış ve Papykion Dağı'nda bir manastıra hapsedilmiştir. Khonietes'e göre Aksukhos her İmparator'un sahip olduğu başarılı bir kişinin tahtı ele geçirmesi paranoyasının kurbanı olmuştur.64Çünkü, Alexios göze batan, askerler ve idari memurlar tarafından sevilen bir kişidir ve bu da İmparator'un tahtını tehlikeye sokabilecek kadar önemli bir sorundur. Bu tarihten sonra kapatıldığı manastırda kendisini dine adayan Aksukhos, bir keşiş olarak burada ölmüştür.

B.4. John Aksukhos'un Torunu Şişman

John Aksukhos'dan sonra da Aksukhos ailesi John'un oğlu şişman lakablı Ioannes Komnenos Aksukhos ile devam etmiştir. 1200 yılında İmparator Alexius III'e karşı bir komplo düzenleyerek sarayı ele geçirmeye çalışan Ionnes Komenos Aksukhos, bu girişiminde başarılı olduysa da sonuçta öldürülmüştür. Onun Türk kökenli olmasından dolayı iftiralara maruz kaldığı da dönemin tarihçileri tarafından vurgulanan bir gerçektir. Diğer taraftan, John Aksukhos'un soyu Şişman lakablı İonennes Komnenos Aksukhos ile de son bulmamıştır. Zira, Trabzon Devleti'nin üçüncü hükümdarı Ioannes Komnenos Aksukhos adını taşımaktadır. Brand'a göre adı geçen bu Aksukhos "belki de Trabzon'un ilk hükümdarı olan I. Aleksios'un hanımı, şişman Ioannes'in kızı veya yeğeniydi". 65 Eğer bu doğru ise, Aksukhos soyu Trabzon hükümdar ailesi içinde devam etmiştir denilebilir.

B.5. George Maniakes

11. yy.'ın tanınmış kumandanlarından olan George Maniakes, Selçukluların Ermenistan'da ilk görünmeye başladığı dönemde Anadolu'ya yerleşen ve İmparator Basileios II'nin hizmetine giren bir Türk aileye mensuptur. Maniakes, genç yaşta Anadolu'daki Bizans garnizonunda görev yapmaya başlamış ve 1029 yılında bir kumandan olarak Bizans tarihindeki yerini almıştır. Aynı yıl içinde Protospatharios ünvanıyla, Telukh (Dülük) olarak adlandırılan (bugün Ceyhan nehrinin doğusuna düşmektedir) theme'in Strategosu (vali-kumandan) olmuştur. Daha sonra İmparator Romanus III, Devri'nde Araplara karşı girişilen savaşta göstermiş olduğu başarıdan dolayı aşağı Fırat vilayetlerinin idaresi ile ödüllendirilen Maniakes, Katepanos sıfatıyla Samasota'ya (Samsat) tayin edilmiştir. Bu idari bölge haricinde Kapadokya'da da arazi sahibi olan Maniakes, 1031 yılında Bizans adına Urfa şehrini ele geçirmiş ve Hz. İsa'nın Kral Abgar'a göndermiş olduğu söylenen meşhur mektubu bularak İmparator Romanus III'e göndermiştir.66 Maniakes'ın Urfa'yı ele geçirmesi ile ilgili olarak Muralt, şehrin Urfa Emiri Nasr Eddaullah Mervan safında yer alan Türk Süleyman ismindeki bir kişinin Araplara ihanet etmesi sonucu Maniakes'ın Urfa'da birçok yeri ele geçirdiğini belirtmektedir.67 Bu bilgiye göre, Maniakes ile Türk Süleyman'ın kuşatma sırasında birbirlerinden haberdar olabilecekleri uzak bir ihtimal olmasa gerektir.

İmparator Manuel Dönemi'nde de komutanlığa devam eden Maniakes, Urfa'daki görevinden alınarak Türkmenlere karşı koymak üzere Vaspurakan'a gönderilmiştir. Daha sonraki yıllarda ise İmparatorluğ'un batı sınırında Sicilya'da Araplara karşı düzenlenen savaşlarda görev alan Maniakes büyük başarılara imza atmıştır. Daha sonra Magistros ünvanıyla 1042 yılında asayişi sağlamak üzere İtalya'ya gönderilen Maniakes bir iftira sonucu sahip olduğu ünvanı kaybetmiştir. Bunun üzerine isyan eden Maniakes, bulunduğu Güney İtalya'dan aynı dönemde isyan etmiş olan Sırplardan da yardım alarak, Selanik'e doğru ilerlemiştir. İstanbul'dan gönderilen ordu ile Ostrovo'da karşılaşan Maniakes, savaş başlamadan önce kendi askerleri tarafından imparator ilan edilmiştir.68 Bundan sonra ise savaşı kazanmak üzereyken hayatını kaybeden Maniakes'in ölümü ile Bizans tarihinin seyri değişmiştir denilebilir.

Yukarıda Bizans hizmetinde önemli görevlerde bulunan Bizans İmparatorluğu'na hizmet eden Türkopoller dışında yine Bizans'a hizmet etmiş birkaç Türk'ten daha bahsetmek yerinde olacaktır. Bu

bağlamda, Nicephorus Chalouphes (Halife) adındaki Türk, önce Korinth adası valisi olmuşken, daha sonra bir dönem Venedik Bizans ilişkileri çerçevesinde Venedik'e Bizans elçisi olarak gitmiştir. Prosouch, yine bir Selçuklu komutanı olup özellikle İmparator Manuel Dönemi'nde Antakya Hükümdarı Raymond'a karşı girişilen seferde görev almış bir kişidir.69 Prosouch'un oğlu veya torunu olan Nicephorus Prosouchos askeri bir görev dışında hizmette bulunan Türkler arasındadır ve bir dönem Yunanistan'ın valiliğini yapmıştır. Tziknoglos retorik eğitimi almış olan ve Aya Sofya idaresinde görevli bir Selçuk Türkü'dür. Yine İshak, Manuel Dönemi'nde (1154-5) hizmet eden Türklerden birisidir. 1156 yılında Normanlara karşı verilen bir mücadelede Bizans ordusu bünyesinde görev yapan küçük bir birliğin başındaki komutanın adı Pairames'dır (Bayram).

Yine Türk olduğu açıkça belirtilen İsa (John İses), Bizans eğitimi almış bir Selçukludur. 1146 yılında Konya'ya düzenlenen bir saldırıda İmparator Manuel'in yanında yaverlik yapan Poupakes da daha sonra Grand Domestikos Aksukhos'un koruması olmuştur. 1092-93 yılları arasında Bizans hizmetine giren bir başka Türk de İlhan'dır. Bursa'nın batısında Kyzikos ve Apollonia adı verilen yerlerin savunmasını üstlenmiş olan İlhan, Bizans baskısına dayanamayarak bu yerleri Bizans'a teslim etmiş ve Bizans hizmetine girmiştir. Aldığı birçok hediye yanında Hristiyanlığı da kabul eden İlhan'ı bazı aile mensupları da takip etmiştir. Akrabaları ile Bizans ordusunda savaşan İlhan 1094-5 yılları arasında Tatikios'un kumandasında Kumanlara karşı savaşan Türk birliği içinde görev almıştır.70

Burada yer verilen örneklere bakıldığında askeri alanda olduğu kadar diplomasi ve idari alanda da Bizans'a hizmet vermiş Türklerin bulunduğu görülmektedir. Yine askeri alan dışında bir kategori olan din hizmetinde bulunmuş ve manastır kurmuş bir kişi olarak anılan bir Türk daha bulunmaktadır. Bugün bile hala Yunanistan'ın Athos Dağı'ndaki manastırları arasında ayakta duran ve Kutlumuş Manastırı olarak bilinen manastırın kurucusu Kutlumuş, adından da anlaşılacağı gibi bir Selçuklu Türk'üdür. 11. yy.'ın sonuna doğru Bizans'a iltica ettiği anlaşılan ve Bizanslılar tarafından Koutloumousios olarak isimlendirilen Kutlumuş/Kutalmış'ın Selçuk sülalesi mensubu olup Kutalmış'ın soyundan geldiği iddia edilmektedir.71 Buraya kadar verilen örnekler ağırlıklı olarak 10. ve 11. yy.'ları kapsamaktayken, Bizans hizmetinde bulunan Türkopollerin izlerine 14. yy.'da dahi rastlamak mümkündür. Bu konuda anılan yüzyıl başlarında Bizans imparatoru ile anlaşarak paralı asker olarak görev yapmaya başlayan Katalan birliklerinin sahip olduğu insan gücüne bakmak yeterli olacaktır. Katalan birliklerinin liderlerinden olan Muntaner'in Türkopollerin en usta ve güçlü şövalye En Rocafort'un etrafında toplandıklarını belirtmesi ve Gelibolu'da girişilen yağma harekatı esnasında Xmelich (Melik) adında bir Türkopolden bahsetmesi Türkopollerin varlıklarını bu yüzyılda dahi sürdürdüklerini göstermektedir. Muntaner Türkopoller için şöyle demektedir: "Gelibolu'ya Xhmelich adında bir Türk geldi ve bizimle (En Rocaford, En Ferran Ximeno ve Muntaner ile) görüşmek istedi. Kabul ettik ve görüşmeden sonra 800 atlı ve 2000 yaya adamı ve aileleriyle bizim safımıza geçtiler. Bunlar son derece sadık ve iyi askerler… İmparator'a geride 1000 Türk atlısı kaldı. Önceden 4000 olan sayıları bizimle giriştikleri mücadelede 1000'e düştü. Bunlar da aileleriyle birlikte bizim safımıza geçince imparatorun elinde asker kalmadı. İmparatorluk topraklarını yağmaladık… Türkler ve

Türkopoller çapulculuk etmeye gittiklerinde bizim adamlarımız da onlarla gittiler…”72 Muntaner’in yukarıdaki bahsettiği çarpışma 1307 yılında Bizans ile Katalanlar arasında yaşanan Apros Savaşı’nda olanlardır. Anlaşılan Bizans askeri gücünün çoğunun dayandığı Türkopoller, Katalanların safına geçmişlerdir. Katalanlarla birlikte hareket ederek Yunanistan’a birçok yerin yağmalanmasına katılan Xmelich (Melik) liderliğindeki bu Türkopollerin izlerine daha sonra Sırbistan Krallığı’nda rastlanmaktadır. 1311 sonrası Katalanlardan ayrılan Türkopoller Sıp Kralı Urosh Milutin’in hizmetine girmişlerdir.73 Yine, Türkopoller hakkında elde edilebilen bir bilgiye göre de 1330-34 yıllarında Teselya’da hala faaliyet halinde olan Türkopoller bulunmaktaydı.74

Yukarıda yer verilen ve Bizans tarihi kaynaklarında açıkça isimleri ve kökenleri belirtilen bu Selçuklu Türkleri haricinde daha önce de belirtildiği gibi sayısız miktarda Türk askerinin Bizans’a hizmet karşılığında toprak ve para aldığı bilinmektedir. Bu konuda verilen birçok örnek bunu ispatlamaktadır. Ancak, aşağıda verilmekte olan yeni bir bilgi 12. yy.’a gelindiğinde Bizans topraklarına yerleşen Türk nüfusunun durumunu göstermesi açısından oldukça ilgi çekicidir. İmparator Manuel dönemi’nde (1143-1180) 1178 yılı içerisinde birçok Türk kadın ve çocuğun esir olarak ele geçirilmesinin Türk erkeklerinin Bizans’a yönelmelerini sebep olduğunu dönemin önemli tarihi bilgiler içeren edebi çalışmalar, risaleler, nutuklar ve mektuplar, bırakan Selanikli Eustathius’a dayanarak anlatan Brand, Selanik çevresindeki Türk nüfusunun o zamanki durumunu yine Eutathius’un sözlerine yer vererek tanımlamaktadır. Eutathius Selanik için şöyle demiştir: “Yeni Türkiye veya Türklerin Avrupa’daki toprağı”.75

Bu şekilde, adı geçen bu insanlar Bizans hizmetine girerek önemli görevler üstlenirken, esir düşen ve İmparatorluğ’un çeşitli bölgelerine iskan edilirken her şeyden önce, Bizans İmparatorluğu’nun uzun yıllar boyunca Hristiyanlığı esas alan siyaseti gereği, öncelikle vaftiz edilip Hristiyanlığı benimsediklerini göstermek zorunda kalmışlardır.76 Bu durum da bahsedilen binlerce Uz, Kuman, Peçenek ve Selçuklu Türkü’nün Bizans hizmetine girmenin ilk aşaması olarak bu dini benimseyip vaftiz olmuş olmaları konusunda ortada bir şüphe bırakmamaktadır. Ancak, bu din değiştirmenin ölçüsü ya da ne dereceye kadar benimsendiği tam olarak ifade edilemese de, hizmete giriş aşamasında askeri veya idari görevler, hediyeler ve ödüller alan Türklerin Müslümanlığı bırakarak vaftiz olmayı kabul etmeleri oldukça ilginçtir. Ayrıca birçoğunun Hıristiyanlık dinini kalben benimseyip Aya Sofya idaresinde görev alan Tzignoglou ve manastır kuran Kutlumuş ile hayatının son yıllarında manastırda bir keşiş olarak yaşamış olan Alexios Aksukhos gibi kişilerin varlığı da dikkat çekicidir. 12. yy.’ın son yarısına kadar İslam’ı bırakarak Hıristiyan olanlar hakkında Sinod tutanaklarında, vaftizle ilgili kilise kanunlarında bilgiler bulunduğu da Vryonis tarafından belirtilmektedir.77 Dinden dönüş için düzenlenen törende İslamiyet’i bırakan kişi, bu dini resmen bıraktığını ve İslam’ın Allahı’nı reddettiğini söylemek zorunda bırakılmıştır. Ancak, bu inkar Müslüman Türklere oldukça ağır geldiğinden İmparator Manuel okunan yemin metninde Allah için atfedilen olumsuz sıfatın kaldırılmasını sağladıysa da, Kutsal Sinod buna şiddetle karşı çıkmış ve İmparator’un ölümünü takiben de bu düzenleme kaldırılarak ilk şekliyle uygulanmaya devam edilmiştir.78 Vaftiz, üst düzeyde görevler ve hediyelerden sonra Bizans toplumuna kabul edilen Türklerden genç olanları, belli

bir eğitime tâbi tutulmuşlardır. Bizans kültürüne tam anlamıyla dahil edilebilmeleri için Alexius I Dönemi'nde kurulan bir okulda eğitim alan Latin, Peçenek, Kuman, Rus, Selçuk Türkü birer Romalı (Bizanslı) olarak yetişmekteydiler.79 Ancak, her ne kadar birer Romalı gibi yetiştirildikleri söylense de, sonuçta Bizans idari birimlerince Türk, Peçenek, Kuman ve Uz oldukları hiçbir zaman unutulmamıştır. Alexios Aksukhos'un tahta varis olabileceği bir konumda bulunmasına rağmen bir Türk olduğunun vurgulanması ve sonuçta bir manastıra kapatılması sanırız buna en açık delildir.

B.6. Sultan İzzüddin Keykavus ve Ailesi

14. yy.'da Yunanistan'da Vardar nehrinin batı kesiminde Veria denilen bölgede Sultan Paleologi olarak adlandırılan toprak sahipleri ikamet etmekteydi. Gergio Hionidi, özellikle 14. yy. Bizans kaynaklarının incelenmesiyle bu insanlar hakkında önemli bazı bilgilerin ortaya çıktığını ve bu bilgilerin bugün son dönem yazarları tarafından da kabul edilmekte olduğunu belirtmektedir.80 Hionidi'nin Sultan Paleologi olarak adlandırıldığını belirttiği bu aile Selçuklu Sultanı İzzüddin Keykavus'un ailesidir.

13. yy.'da Konya Sultanlığı'nın batı kesimini idare eden İzzüddin Keykavus II, Moğol hanının da desteği ile iktidarı tamamen ele geçirmek isteğinde olan ve sultanlığın doğu kesimini idare eden kardeşi Rukneddin Kılıçarslan tarafından iktidarı terk etmeye zorlanmıştır. (1259). Bu durum karşısında ailesiyle birlikte önce Antalya'ya oradan da annesi tarafından akraba olduğu Bizans İmparatoru Mihail Paleolog'un sarayına gitmiştir. İzzüddin Keykavus'u takiben ordusu, savaşarak sınır bölgesi olan Sivrihisar'a kadar çekilmiş ve Bizans topraklarına geçerek İzzüddin Keykavus'a katılmışlardır.81 Daha sonra Moğol Hanı Berke Han'ın kontrolü altındaki Kırım'a giden Keykavus'un beraberindeki aile mensupları ve adamlarından bazıları Bizans topraklarında kalmışlardır.

Bizans topraklarına yerleşen Sultan'ın maiyetindeki askerler bir süre sonra Dobruca'ya yerleşerek Anadolu'daki akrabalarının da buraya gelmelerini sağlamışlardır. Böylelikle Dobruca'da 30-40 obadan oluşan iki ya da üç Müslüman kasabası oluşturulmuştur. Bundan sonra ise İzzüddin Keykavus'u Bizans tahtını ele geçirme konusunda iknaya çalışan iki komutan imparator tarafından cezalandırılırken, vaftiz olmayı kabul edenler ancak ölümden kurtulabilmişlerdir. Bu olayın ardından Sultan ve iki oğlu Mesut ve Kayumert hapsedilmişlerdir. Sultanın annesi ve iki küçük oğlu da sarayda tutulmuş, ancak daha sonra annesi Karaferya'ya gönderilirken iki küçük prens de bölgenin valisi olmuşlardır. 82 Bu esaret dönemi yukarıda da belirtildiği gibi Altınordu Hanı Berke Han'ın devreye girmesiyle son bulacaktır.

Berke Han sayesinde kurtulan Sultan İzzeddin Kırım'a gittikten sonra, annesinin ölümü üzerine Karaferya iki küçük oğlundan büyük olana verilirken, kardeşi saraya alınmıştır. Berke Han bundan sonra yalnızca Sultan'ı yanına almakla kalmamış, Dobruca'da bulunan Türkleri de kendi hakimiyeti altındaki topraklara getirtmiştir. İzzüddin Keykavus'un 1280 yılında ölümünden sonra oğlu Mesud'un babasının varisliğini üstlendiği ve gemiyle Rum'a (Anadolu'ya) döndüğünü Yazıcıoğlu'na dayanarak belirten Wittek, Mesud'un Anadolu'ya geçmek için izin aldığında, Dobrucalı Türklerin de Berke Han'ın

emriyle Dobruca'ya geri döndüğünü belirtmektedir. Mesud Anadolu'ya geçmesini takiben kardeşleri ve Rumeli'deki Türkler hakkında bilgi almak için İmparator Basileus Paleologos'a elçi göndermiş ve kardeşlerinden birisinin sarayda, diğerinin Karaferya'da vali olduğunu öğrenmiştir. Mesud'un İmparator'un yanındaki kardeşi, bazı Türklerle kaçmaya çalıştıysa da, yakalanmış ve prens ünvanıyla vaftiz edilerek keşiş yapılmıştır. Bir süre Aya Sofya'da patriğin servisinde çalışan prens, daha sonra Dobruca'daki Türklere katılmış ve yeniden Müslüman olmuştur. Bu arada Karaferya'daki Müslümanlardan bazıları Anadolu'ya geçmişlerdir. Ancak, prens ve oğlu Karaferya'da kalmış ve Müslüman olarak ölmüşlerdir. Fakat prensin torunu Basileus'un emriyle vaftiz edilmiştir. Hionidi, Kaykaus'un çocukları ve torunlarından ünlü olanların isimlerini şu şekilde belirtmektedir: Konstantin Melik ve özel olarak arazi sahibi olduğu ve Veria halkının temsilcisi olduğu vurgulanan Astrapiris veya Astrapiris Melikis,83 Kumaniçi84 arazilerinin sahibi Atanasios, Alexios, Sultan Dimitrios, Konstantin Melik Keykaus'un aile bireyleridir.85 İsimleri zikredilen Keykavus ailesi mensuplarının hepsinin Hristiyanlaştırılmış toprak sahipleri olduğu üzerinde duran Hionidi, Veria'nın sembolü haline gelen üç Keykavus'dan daha bahsetmektedir.

Yetenekli birer asker olan Keykavuslar arasında torun Lizikos Georgios 1328 yılında Selanik şehri komutanı olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Daha sonra ise önce 1341 yılında Yunanistan'ın Kastoria şehri komutanı olmuş, daha sonra da 1350'de Edessa'da komutanlık yapmıştır. Ancak, 1351 yılında Sırpların saldırısı karşısında şehri başarılı bir biçimde sonuna kadar savunan Georgios Lizikos sonuçta Sırplara esir düşmüş ve öldürülmek üzere Üsküp'e götürülürken yolda hayatını kaybetmiştir.86 Georgios Lizikos'tan sonra bir Lizikos daha vardır. Michail Lizikos adını taşıyan bu kişi Georgios'un ya kardeşi ya da oğludur. 1326 yılında Veria'da, bugünkü Tripotam yakınlarında, mal sahibidir ve onun oğlu muhtemelen ileriki yıllarda bu şehri I. Beyazıt Dönemi'nde Osmanlılara teslim edecek olan kişidir. Anlaşılan şehri teslim etmesinin ardından hepsi de kafir savaşçılar olarak nitelenmiş olan Lizikos ve diğer kardeşleri Serezs yakınlarındaki Zikhna'ya transfer edilmişlerdir. Burada en büyükleri olan Lizikos şehrin valisi (subaşı) tayin edilmiştir.87 Bundan sonra Wittek, Sultan Beyazıt'ın Malatya ve Erzincan seferlerinde Lizikos ve kardeşlerinin orduyla birlikte olduklarını, ancak seferlerdeki birçok zorluktan sonra Lizikos'un görevinden ayrıldığını ve kardeşleri için muafiyet (musellemlik hükmü) hakkı aldığını belirtmektedir. Ayrıca, Sultan Beyazıd'ın bunların Selçuklu olduğunu öğrenince, onlara bazı imtiyazlar verdiği ve Lizikos'un Zikhna'da bir keşiş olarak öldüğü de vurgulanan önemli bir noktadır. Wittek, Yazıcıoğlu'nun konuyla ilgili son cümlesine değinerek: "Kardeşleri ve oğulları Zikhna'da yaşıyorlar ve ne haraç ne de onda ödüyorlar. Birinin adı Dimitri-Sultan, diğerinin Mikho-Sultan. Hepsi bu (vesselam)"88 demekte ve İzzüddin Keykavus'un torunlarının Osmanlı Sultanı Beyazıd tarafından tanındığına dikkat çekmektedir.

Yukarıdaki bilgilerden de açıkça anlaşıldığı üzere iki Selçuklu sultanının iktidar çekişmesi sonucu bir kardeşin topraklarını bırakarak Bizans sarayına sığınması Bizans ve Türk tarihleri açısından önemli olaylara sahne olmuştur. Her şeyden önce Türk tarihi açısından üzerinde fazla durulmayan bir konu olan İzzüddin Keykavus'un ve ailesinin faaliyetlerinin açık bir şekilde ortaya konulabilmesi için Bizans kaynaklarının tam anlamıyla tetkik edilmesi gerektiğini burada vurgulamak yerinde olacaktır.

Diğer taraftan, Yazıcıoğlu'nun eserini yukarıda bahsedilen makalesinde yorumlayan Paul Wittek, Yazıcıoğlu'na bu bilgilerin Zikhna'dan 1421 tarihinde II. Murat'ın tahta çıktığı dönemde sahip oldukları imtiyazları yenilemek amacıyla başkent Edirne'ye gelen Keykavus'un iki torunu tarafından verilmiş olduğunun açık bir şekilde anlaşılması ötesinde, bahsi geçen şahısların da Selçuklu kökenli olmalarının Sultan I. Beyazıt tarafından biliniyor olması ve imtiyazlarının da bu sebepten dolayı yenilenmiş olmasına dikkat çekmektedir.89

Bugün Gagauz Türklerinin, köken olarak Anadolu Türklerine mi, yani Sultan İzzüddin Keykavus'a mı, yoksa Peçenek, Kuman ve Uz Türklerine mi dayandığı tartışmasının, ki Gagauzlar da kendilerini Uz Türkü olarak nitelemektedirler, buraya kadar verilen bilgiler ışığında bir sonuca bağlanabileceği söylenebilir. Bu konuda Dobruca'daki Türklerin Osman Gazi'nin Han olması sonrasında (1300) yeniden tarih sahnesine çıktıklarını Yazıcıoğlu'na dayanarak belirten Wittek, Rumeli'de, Dobruca'da yaşayan Müslüman Türklerin de Halil Ece adında bir Selçuklu Türk'üne katılıp Karasi'ye geldiklerini, Rumeli'de kalanların ise, ünlü Sarı Saltık'ın ölümünden sonra, kaderlerini inkar ettikleri ve unutmuş olduklarına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, Karaferya ve Zikhna olarak adlandırılan yerlerin de Dobruca dışında Gagauzların yaşadıkları yerler olduğunu vurgulayan Wittek, Dobruca'da kalan Türklerin Müslümanlıklarını kaybederek Hristiyan olduklarının altını çizmektedir. Nitekim, 1307-8 yılında Andronicos II ile Bulgar Çarı Svoloslav arasında yapılan bir anlaşma sonucunda çarın ele geçirdiği yerler, özellikle Karadeniz'de iki önemli liman olan Anchialos ve Mesembria Bizans tarafından tanınınca Dobruca'da kalan Türklerin Bizans ve diğer akrabaları ile olan bağları kopmuştur.90 Bu da Dobruca'da kalan Türklerin zaman içerisinde Müslümanlıklarını kaybederek Hıristiyanlaşmalarını gündeme getirmiştir. Zaten yaşamakta oldukları ortam göz önüne alındığında yüzyıllar boyunca bu bölgede bir Türk göçü ve iskanı haricinde bir de Bizans misyon sürecinin var olduğu bilindiğine göre bunun uzak bir ihtimal olmadığı söylenebilir. Daha açık bir ifadeyle, bu bölgede yaşamış olan Peçenek, Uz ve Kuman Türkleriyle Selçuk Türklerinin karıştığı ihtimali oldukça yüksek görünmektedir.

Anadolu Selçuklu Türklerinin Dobruca'ya yerleştirilmelerinde de, geçmişteki Türk boylarına uygulanan siyasetin benzeri olarak, Bizans politikasını aramak gerekmektedir. Kuzeyden gelebilecek tehditlere karşı bölgede çeşitli Türk boylarıyla anlaşan ve onları düşmana karşı kullanan Bizans, o dönemde büyük bir tehlike olan Altınordu Devleti'ne ve Bulgarlara karşı Keykavus'un ahvadı olan bu insanları Dobruca'ya yerleştirerek kullanmış olabilir. Nitekim, Wittek de bunun bir Bizans politikası olduğunu ve Dobruca Türklerinin de bu siyaset dahilinde kullanıldığını açıkça vurgulamaktadır.91

Sonuç

Hunlardan başlamak üzere Karadeniz'in kuzeyi ve Balkanlar'da yüzyıllar boyunca birer etken güç olarak varlıklarını hissettiren Türk boyları her zaman Bizans İmparatorluğu'nun ilgi sahasına dahil olmuşlardır. Bu ilgi çerçevesinde bölgedeki birçok yabancı topluluk gibi Türk boylarına mensup binlerce Türk imparatorluk toprakları dışında yürütülen Hıristiyan misyonu faaliyetlerine maruz kalarak Hıristiyanlığı benimsemişlerdir. Bunun dışında, İmparatorluğ'a karşı birer tehdit unsuru olarak

gündemde kalan bu Türk boyları bazen gerçekleşen savaşlar sonucu esir düşerek, bazen de doğrudan imparator ile anlaşarak Bizans topraklarına, özellikle de sınır bölgelerine yerleştirilmiş ve Bizans askeri sisteminde yer alarak Bizans'ın düşmanı konumundaki Fars, Arap ve diğer Türklere karşı Bizans sınırlarını korumuşlardır. Ancak, Bizans hizmetindeki Türkler sadece Karadeniz'in kuzeyinde ve Balkanlar'daki Türk boyları ile sınırlı kalmamıştır. Türkopoller olarak adlandırılan ve önce Müslümanken daha sonra Hristiyanlığı kabul ile Bizans hizmetine giren Anadolu Selçuklu Türklerinden de, sıradan askerler yanında, üst düzey askeri ve idari kadrolarda önemli görevler alan Türkler olmuştur.

1 Charles Diehl, Byzantium, Greatness and Decline, New Jersey, 1957, ss. 53-54.

2 Prokopios, Bizans'ın Gizli Tarihi, Ada Yay. İstanbul, 1990, s. 51.

3 Cami Baykurt, Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler, İstanbul, 1932, s. 107.

4 Ibid., s. 129; Hugo Freiherrn von Kutschera, Die Chasaren, Wien, 1910, ss. 53-54.

5 Diehl, op. cit., ss. 72-73.

6 Gyula Moravcsik, "Byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meeres", Proceedings of the 13th İnternational Congress of Byzantine Studies, Oxford, 5-10 September 1966, ed. J. M. Hussey, D. Obelensky and S. Runciman, Oxford University Press, London, 1977; İstvan Vasary, "Orhodox Christian Qumans and Tatars of Crimea in the 13th –14th centuries," Central Asiatic Journal, v. 32, no. 3-4, 1988; Bahaeddin Ögel, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1962; von Dagmar Düll, Der Codex Cumanicus, entstehung und bedeutung, Studgart, 1980; Ludolf Müller, "Byzantinische Mission Nördlich des Schwarden Meeres vor dem elften Jahrhundert", Proceedings of the 13th İnternational Congress of Byzantine Sudies, Oxford 5-10 September 1966, ed. J. M. Hussey, D. Obelensky and S. Runciman, Oxford University Press, 1977; Peter Golden "Religion Among The Qıpcaqs of Medivial eurasia", Cerntral Asiatic Journal, no. 42, 1998; ayrıca İç Asya'da Türkler arasında Hıristiyanlık misyonu için bkz: Ian Gillman and Joachim Klimkeit, Christians in Asia before 1500, Curzon, 1999; Les Lettres du Patriarche Nestorien Timothee I, etude critique par Raphael Bidavid citta del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1956; Fr. Psalthy, "Türkeli'de Hıristiyanlık", II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, 20-25 Eylül 1937, İstanbul, 1937; Rene Grousset, The Empire of Steppes, New Jersey, 1970; L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Ankara, 1986; von Peter Zieme, "Ein Hochzesegen Uigurischer Christen", Scholia, Beitrage zur Turkologie und Zentralasienkunde, 1918, Wiesbaden; Ç. Cumagulov, "Nestorianskie pamyatniki Kirgizii XII-XIV", Epigrafika Kirgizii, Frunze, 1987; D. Chwolson, Syrisch-Nestorianische Grabenschriften aus Semirjetsche, St. Petersburg, 1897; Bertold Spuler, İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri 1220-1359), çev. Cemal Köprülü, T. T. K., Ankara, 1987; Marco Polo, The Travels, çev. Ronald Latham, New York, 1958; A. C. Moule and Lionel Giles, "Christians at Chen-chiang Fu", T'oung Pao, C. XVI, 1915; A. C. Moule, "The Use of Cross Among the Nestorians in China", T'oung Pao, C. XXVIII

1934; Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, C. I, II baskı, 1970; The Monks of Kubilai Han Emperor of China (The History of Life and Travels of Rabban Sawma, Envoy and Plenipotentiary of the Mongol Khans to the Kings of Europa and Marcos Who as Mar Yahballaha III became Patriarch of the Nestorian Church in Asia), çev. Sir A. Wallis Budge, London, 1928; V. V. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, çev, Fuat Köprülü, II. basım, T. T. K., Ankara, 1973; Yonca Anzerlioğlu, "İç Asya'da Nasturilik", Kök Araştırmalar, C. I, sa. I, Bahar 1999; Yonca Anzerlioğlu, Nasturiler, Ankara, 2000.

7 Aikatarina, Christophilopolou, Byzantine History, II, 610-867, trans. by Timothy Cullen, Amsterdam, 1993, s. 346.8 Mark Whittow, The Making of Orthodox Byzantium, 600-1025, London, 1996, s. 113.

9 George Ostrogorsky, History of the Byzantine State, tran. By John Hussey, oxford, 1968, ss. 97, 131-132; Baykurt, op. cit., s. 115; Diehl, op. cit., s. 42.10 Peter Charanis, "The Demography of Byzantine Empire," Proceedings of 13th İnternational Congress of Byzantine Studies, ed. by J. M. Hussey, D. Obelensky and S. Runciman, Sofia, 1935,11 Witthow, op. cit., ss. 113-114; Christophilopolou, op. cit., s. 349.

12 Ostrogorsky, op. cit., s. 158.

13 Diehl, op. cit., s. 42.14 Edouard de Muralt, Essai de Chronographie Byzantine pour Servir a'l Examen des Annaels du Byzantine Empire et Particulierment des Chronographes Slavons de 395 a 1057, St Petersburg, C. 1, s. 150.15 Moravcsik, op. cit., s. 26.

16 Ibid., s. 27.17 Bizans tarihinde Karadeniz'in kuzeyinde bulunan tüm Türk boyları İskit veya İskitlerin ahvadı olarak nitelendirilmiştir.

18 Muralt, op. cit., C. 1, s. 326.19 Die Alt Osmanische Kronik des Asıkpaşazade, Friedrich Giese, Leipzig, 1929, s. 153.20 Osman Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri, Celaleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", Belleten, C. 2, sa. 45, 1948, s. 69.

21 Mehmet Eröz, Hıristiyanlaşan Türkler, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1983, s. 20.

22 Ibid., s. 22.23 Muralt, op. cit., C. 1, s. 520.24 K. Amantos, "Tourcopoloi", Ellinika, C. 40, 1933, s. 2.25 Ostrogorsky, op. cit., s. 334.26 Muralt, op. cit., s. 588; Moravcsik, op. cit., s. 26.

27 Muralt, op. cit., C. 1, s. 67; Baykurt, op. cit., s. 97; G. F. Hertzberg, Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches, bis gegen ende des 16th Jahrhunderts, 1883, s. 273; Ostrogorsky, op. cit., s. 359; Akdes Nimet Kurat, Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937, ss. 214-15.

28 Niketas Khoniates, Historia, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 1995, ss. 9-11; Ostrogorsky, op. cit., ss. 377, 391-392; Muralt, op. cit., C. 1, s. 124.

29 Kurat, op. cit., s. 239.30 Köylerimizin Adları, 1929, İstanbul, ss. 143, 144, 154, 167, 699, 874.

31 Lazlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1982, s. 135.

32 Ibid., 1982, s. 135.33 Köylerimizin Adları, op. cit., ss. 154, 191, 856, 699, 874.

34 Ostrogorsky, op. cit., s. 442; Charanis, op. cit., s. 463.

35 Ibid., 343.36 Işın Demirkent, Michail Psellos'un Kronografyası, T.T.K., Ankara, 1992. s. 212; Muralt, op. cit., s. 9-10.37 Muralt, op. cit., C. 1, s. 10; Baykurt, op. cit., s. 93: Hertzberg, op. cit., s. 245-46.

38 Speros Vryonis, The Decline of Medivial Hellenism in Asia Minor and The Process of İslamization from the 11th through the 15th Century, Los Angeles, 1971, s. 71.

39 N Jorga, Geschichte des Osmanıschen Resches, nach der quellen dargestellt, Friedrich Andreas Perthes, Gotha, 1908, s. 49.40 Muralt, op. cit., C. 1, s. 13.41 Ibid., s. 19; Vryonis, op. cit., s. 102.

42 Vryonis, op. cit., s. 90.43 Ibid., dn. 106.

44 Baykurt, op. cit., s. 109.45 Khoniates, op. cit., s. 129.

46 "Türkopouloi", Megali Ellniki Egkyklopaideia, c. 23. s235.

47 Alexis Savvides, "Late Byzantine and Western Historiographers on Turkish Mercenaries in Greek and Latin Armies: Turcoples/Tourkopouloi", Making of Byzantine History, Studies dedicated to Donald M. Nicol, ed. by Roderick Beaton and Charlotte Rouche, Variorum, 1993, s. 122.

48 Ibid., s. 124.49 Amantos, op. cit., s. 325.

50 Savvides, op. cit., s. 125.

51 Işın Demirkent, "Komnenos Hanedanı'nın Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ionnes Aksukhos", Belleten, c. LX, Nisan 1996, ss. 59-71; Charles M. Brand, "The Turkish Element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centuries", Dumbarton Oaks Papers, C. 43, 1989, s. 13.

52 Khoniates, op. cit., s. 16; Brand, op. cit., s. 13.

53 Ibid., s. 18.

54 "Tatikios", Megali Elliniki Egkyklopadeia, C. 22, s. 822; Demirkent, op. cit., s. 51.

55 Ibid., s. 822; Savvides, op. cit., s. 125; Paul Gautier, “LEeSynode des Blacharnes Etude Prosopographique”, Revue des Etudes Byzantines, C. 29, ss. 252-254. s. 252.

56 Gautier, op. cit., ss. 252-254; Megali Elliniki, op. cit., s. 822.

57 Bkz.: Nicephori Basilacae, Oraıones et Epistolae, ed. By Antonivs Garzya, Leipzig, 1984., s. 83-91; Karl Krumbacher, “Michail İtalikos”, Byzantinische Zeitschrift, C. 4, 1895, s. 10.

58 Khoniates op. cit., s. 6.

59 Ibid., s. 8; Vryonıs, op. cit., s. 117 vd.; Demirkent, op. cit., s. 30.

60 Demirkent, op. cit., s. 30; Muralt, op. cit., c. I, s. 143.

61 Ibid., s. 32.

62 Brand, op. cit., s. 8.

63 Ibid., s. 8.

64 Khoniates, op. cit., s 99; Demirkent, op. cit., s. 35; Brand, op. cit., s. 9.

65 Brand, op. cit., s. 11.

66 Demirkent, Psellos, op. cit., ek: 5; A. A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, 324-1453, C. I, The University of Wiskonsin, Madison, 1952, s. 312.

67 Muralt, op. cit., c. 1, s. 607, c. 2.

68 Demirkent, Psellos, op. cit., ek: 5.

69 Khoniates, op. cit., s. 35-36; Muralt, op. cit., c. 1, s. 145.

70 Brand, op. cit., s. 4, 7, 11; Vryonis, op. cit., ss. 441-442.

71 D. Nastase, “Les Debuts De la Communaute Ecumenique Du Mont Athos”, Simmetika, tom. ektos, 1985, s. 263-268; Brand, op. cit., s. 6.

72 Muntaner, op. cit., s. 543-4.

73 Nikolas Oikonomidis, “Avrupa’da Türkler Küçük Asya’da Sırplar”, Osmanlı Beyliği (1300-1339), ed. by E. A. Zachariadou, Tarih vakfı yay., İstanbul, 1997, s. 176.

74 Savvides, op. cit., s. 132.

75 Brand, op. cit., s. 13.

76 Ibid., s. 17.

77 Vryonis, op. cit., s. 442.

78 Ibid., s. 442; Brand, op. cit., s. 22.

79 Brand, op. cit., s. 18.

80 Hionidi, op. cit., s. 115: ayrıca bkz: E. A. Zakhariadou, “Oi Christianoi Apogonoi tou İzzeddin Kaikaous B’ Sti Beroia”, Makedonika, tom. Ektos, 1964-65, s. 62-74.

81 Hionidi, op. cit., s. 116; P. Wittek, “Yazıcıoghlu Ali on the Christian Turks of the Dobruja”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, C., 14, bölüm: 3, s. 48.

82 Wittek, op. cit. s. 648.

83 Bugün Yunanistan’ın Veria bölgesinde Meliki adında bir yerleşim yeri bulunmaktadır.

84 Bugün Yunanistan’ın Veria bölgesinde Koman adında bir yerleşim yeri bulunmaktadır.

85 Hionidi, op. cit., ss. 116, 133.

86 Ibid., s. 128.

87 Hionidi, op. cit., s. 128; Wittek, op. cit., s. 650.

88 Wittek, op. cit., s. 651.

89 Ibid., s. 653.

90 Ibid., s. 666.

91 Ibid.

Türk Ortodokslarının Kimliği Üzerine Bir Değerlendirme / Yrd. Doç. Dr. Mustafa Ekincikli [s.233-240]

Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Millî Mücadele'de Ermeniler ve bilhassa Rumlar, bin yıla yakın bir süredir birlikte yaşadıkları ve kendilerine adalet, müsamaha ve şefkatten başka bir idare tarzı uygulamamış olan Türklere karşı ihanet içinde bulundular. Ancak Anadolu'da yaşayan bütün Hıristiyanlar bu ihanetin içinde olmadılar. Birtakım Hıristiyan gruplar böyle bir ihanete teşebbüs etmedikleri gibi Milli Mücadele'ye yardım dahi etmişlerdir ki biz bunlara Türk Ortodoksları diyoruz.

Papa Eftim başta olmak üzere Anadolu'da yaşayan Türk Ortodoksları, Millî Mücadele başladığında Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer alarak Rumlara karşı mücadele ettiler. Ermeni ve Rum Hıristiyanlarından farklı bir tavır sergileyen bu insanlar, kendilerinin Türk olduklarını savunarak 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan, "Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Mukâvelename" ye göre Yunanistan'a gönderilmeye de karşı çıktılar. Yakın tarihimizde yaşanan bu ilgi çekici olaylar ister istemez Türk Ortodokslarının kimliğinin sorgulanmasını gündeme getirmiştir.

Türk Ortodokslarının menşe'i konusunda değişik görüşler vardır. Millî Mücadele sonuna kadar Anadolu'da Müslüman Türklerden tamamen farksız bir şekilde yaşayan ve Rumca bilmeyen bu Ortodokslar, acaba ana dillerini unutmuş, Türkleşmiş Hıristiyanlar mıdır? Yoksa ırken Türk olup da sonradan Hıristiyanlığı kabul etmiş, lisanen değilse bile hissen Rumlaşmış insanlar mıdır? Bu görüşlerden biri diğerine göre henüz üstünlük sağlayabilmiş değildir. Ancak biz Türk Ortodokslarının kimliğini ortaya çıkarırken ikinci görüşe ağırlık vereceğiz.

Tarihî olarak Türk Ortodokslarının Türk menşe'li oldukları söylenebilir. Bilindiği gibi XI. yüzyıla kadar, Orta Asya'dan Batı'ya doğru gelişen Türk fütuhatının istikameti, Hazar ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan Tuna boylarıdır. IV. yüzyıldan itibaren bu istikameti takip eden Türk boyları, ilk numune Batı Hunları olmak üzere Avrupa'da kavimler göçüne sebep olmuşlardır. Bulgarlar, Avarlar, Peçenekler, Uzlar, Kıpçaklar (Kuman) hep bu yolu takip ederek Balkanlar'a, Bizans ülkesine gelen Türk boylarıdır. Bu Türk boyları ilk göründükleri zamanlarda Bizans'ı meşgul etmişler, fakat zamanla eski güçlerini kaybederek bu imparatorluğun nüfuzu altına girmişlerdir. Bizans'ın bu Türk boylarına karşı uyguladığı siyaset; önce gelenleri daha sonra gelenlerle savaştırmaktır. Bu Türk boyları, siyasî bir güç olmaktan çıkınca da Bizans İmparatorları tarafından sistemli bir şekilde Hıristiyanlık tesirinde bırakılarak eritildiler. Bizans'ın tesiri altına giren bu Türkler ya Anadolu'da sınır muhafızı olarak yerleştirildiler veyahut da paralı asker olarak orduda çalıştırıldılar.

Türkler arasındaki Hıristiyanlık faaliyetleri Balkanlar ve Orta Asya'da yoğunluk kazanır.Bu sahadaki faaliyetlerin daha etkili olduğu ve Hıristiyanlığın buradaki Türk boyları arasında daha fazla kabul gördüğü anlaşılmaktadır.1 Balkanlara, Karadeniz'in kuzeyinden geçerek gelen Bulgar, Avar, Peçenek, Uz, (Kuman) Kıpçakların, millî şuur yerine kabile şuuruna sahip olmaları, Bizans

İmparatorluğu'nun işine gelmiş, asırlarca bu Türk boylarını birbirine düşman etmiş ve birbirine kırdırmıştır. Bizans, Türkleri birbirine düşürüp perişan ettikten sonra onları esir almış ve Hıristiyanlaştırıp; Balkanlar'a ve Anadolu'ya yerleştirmiştir.2

Türklerin, Anadolu'ya ilk adım atışları, Selçuklu Sultanı Alp Arslan'dan beşyüz elli yıl kadar önce gerçekleşmiştir. İlk gelenler de Bulgar Türkleridir. 530'da Bizans orduları tarafından bozguna uğratılan Bulgarların bir kısmı Anadolu'ya geçirilerek Trabzon havalisi ile Çoruh ve Yukarı Fırat bölgelerine yerleştirildiler.

577'de Bizans İmparatoru II. Iystinos, İranlılar ile savaşmak üzere Avarlardan bir kısım halkı mai'yyetine almış ve Anadolu'ya geçirerek Doğu bölgelerine yerleştirmiştir. Aynı işi, 620 senesinde İmparator Heraclius yapmıştır. 755'te ise bu defa Bulgarlardan bir kısım halk Anadolu'ya geçirilerek; Tohma ve Ceyhan havzasına, yine Bizans İmparatorluğu tarafından iskân ettirilmiştir.3

Görülüyor ki, Bizans Devleti daha VI. yüzyılın başlarından itibaren, Türkleri bir yandan Hıristiyanlaştırmaya, bir yandan da askerî hizmete almaya ve Anadolu'ya iskân etmeye çalışmıştır.4 Bu iskân ve askere alma işi Ermenilere, İranlılara ve Müslüman Araplara karşı olmuştur. Bu dinî, siyasî, askerî ve iktisadî hâdise, yüzyıllar süren bir sosyolojik yol içinde, Türklerin kendilerini Rum sanmalarına yol açacaktır. Diğer bir kayıp, Doğu Anadolu'da olacak ve birçok Türk boyu da, Ermeni kilisesinin misyoner faaliyeti içinde Ermenileşecektir.

Hun Türklerinin Anadolu'ya geldikleri biliniyorsa da, ilk Türk yerleşme hareketini Bulgar Türkleri ile başlatmak daha doğru olur. "Asker veya hudut muhafızı veyahut da kolonizatör olarak Anadolu'ya sevkedilmiş" olan ve iskân edilen bu unsurlar, daha sonraki yıllarda, "İslâmlara karşı hudutları korumak maksadıyla Karaman, Kayseri bölgelerine yerleştirilmiş" bulunuyorlardı.5

Zeki Velidi Togan, "Bizans ordusuna intisap edip, Toros, Kapadokya ve saire taraflarda yerleştikleri görülen Bulgar, Peçenek ve Uz gibi Hıristiyanlığı kabul eden Türkleri bile, dinbirliğine dayanarak", Rumlaştırıp, Ermenileştiremediklerini söylerken,6 Mehmet Eröz aynı kanaatte değildir. Erüz'ün ortaya koyduğu fikir, bize de daha makul gibi görünüyor. Bu fikre göre, Ermeni cemaati içinde kalan Türkler, benliklerini, kültürel kimliklerini iyiden iyiye kaybetmiş ve Ermenilik duygusuna saplanmıştır. Rum cemaati içinde kalan Hıristiyan Türkler ise, kararsızdırlar. Kendilerine "Rum" adını veriyorlarsa da, bunu yürekten benimsemedikleri anlaşılıyor. Daha doğrusu, dinî mahiyetteki eserlerden ve nasihatlerden öteye bir bilgi sahibi olamadıklarından ötürü, karanlıktadırlar. Bu husus vesikalar incelendiğinde daha iyi anlaşılabilir.7

"Şer'iye Sicilleri"nden öğrenildiğine göre; Selçuklular, Anadolu'ya girdiklerinde buralarını, Hıristiyan olmuş Türklerle meskun bulmuşlardı.8 Bu Türklerde Bulgarların izlerini, yer adlarında,9 oymak ve insan adlarında görmek mümkündür. Bulgar Türklerinin Ankara ile Kayseri arasına, Bursa çevresine, Antalya ve Milâs taraflarına yerleştiği anlaşılıyorsa da, en büyük yerleşmenin Trabzon ve çevresi ile Tarsus (Karaman'a kadar) çevresine vaki olduğu görülüyor.10

Bugün Anadolu'daki bazı yer adlarına bakarak bunların da Avarlardan kalmış olabileceğini söyleyebiliriz. Meselâ şu köylerin adları Avarları hatırlatmaktadır; Avadan (Tarsus), Avadan (Eskişehir), Avaduri (Midyat), Avakent (Kulp-Diyarbakır), Aval (Eruh-Siirt), Avalama (Konya), Avan (Şirvan-Siirt), Avana (Borçka), Avanoğlu (Kırşehir), Avanuşağı (Pazarcık-Kahramanmaraş), Avara (Niksar-Tokat), Avarek (Van), Avarik (Eğin), Avas (Bakırköy-İstanbul), Avasarik (Eciş-Van), Avason (Manavgat), Avasor (Muradiye-Van),11 Nevşehir'in "Avanos" ilçesi de buna dahildir. Karaman Eyaleti'ndeki Ekrâd (Kürtler) Taifesinden "Avanikler" ve Paşa Sancağı'ndaki Türkmân Taifesinden "Avanlı" (Avanlu) oymakları da12 adı geçen Avar iskânı ile ilgili olmalıdır.

Peçenekler, 1048'den itibaren Anadolu'ya gönderilmeye ve orada iskan etmeye başlamışlardır. Bizanslılar, savaşta yendikleri Peçenekleri, zora dayanan bir yerleşmeye tabi tutuyor ve Müslüman Türklere karşı onlardan faydalanmaya çalışıyordu. Bu iskanlar bazen gönüllü de olmuştur. Bizans ordusunda ücretli asker olan Peçenekler, aileleri ile birlikte iskan edildiler. Bu nüfus ve göç hareketi, XII. yüzyıla kadar devam etti. XI. yüzyılın sonunda ve XII. yüzyılın başında İmparator Alexis Kommenos, hizmetine almış olduğu Peçeneklerden bir kısmını, Müslüman Türklere karşı mücadele etmek ve müdafaada bulunmak üzere, Anadolu'nun batı bölgesine yerleştirdiği gibi, bir kısmını da Haçlılara karşı koymak amacıyla "Kilikya"da iskan etmişti. Bugün Anadolu'daki yer adlarına bakarak Peçeneklerin nerelere yerleştiklerini tespit etmemiz mümkündür.13 Yerleşik ve yarı göçebe Peçeneklerin bir kısmı Hıristiyan olarak kalmış ve zamanla Peçenek adını unutarak, kavim adı olarak "Rum" ve "Ermeni" adını benimsemişlerdir.

Bizans imparatorları, diğer Türk boylarını olduğu gibi, Kumanların (Kıpçak) bir kısmını da Hıristiyanlaştırdıktan sonra Balkanlar'dan alıp Anadolu'ya yerleştirdiler. Diğer taraftan Hıristiyan Kumanlardan diğer bir kısmının da, Gürcistan üzerinden gelerek Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'e yerleştiklerini görüyoruz. Bu şekilde gelen Kumanların (Kıpçak) izlerini, bugün memleketimizin Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerinde bulmamız mümkündür.14

Bizanslıların, Balkanlar'dan getirip Anadolu'ya yerleştirdiği Kumanlara (Kıpçak) bir örnek verecek olursak: Bizans Devleti, daha önce olduğu gibi, 1252 yılında da, büyük bir Kuman kitlesini, Menderes Vadisine ve Ankara çevresine yerleştirmişti. II. Theodoros Laskaris, babasına (İmparator İonnes Vatalaes'e) bir medhiyesinde: "Sen, İskit'i batı bölgelerinden buraya getirmek suretiyle onun cinsinden doğuda hizmet eden bir kavim yarattın ve onu Pers'in (Türklerin) oğulları yerine ikame etmekle, Türklerin batıya doğru durmadan ilerlemelerini önledin" derken, Kumanların bu iskanını gözönünde tutuyordu.15

Anadolu'ya yerleştirilen Hıristiyan Türkler arasında daha başka Türk boyları da bulunabilir. Mesela Hazarlar, Halaçlar ve Oğuzların bazı oymakları İran'dan gelen bir Karakeçili grubu "Ermeni" diye anılıyor. Ayrıca, İzmir'in Çirkincesi, Aydın'ın Mursallısı, Tekirdağ'ın Araplısı, Hıristiyan olan Türkmen köyleridir.16

Türk Ortodokslarının, tarihi olarak Türklüklerini ortaya koyabilmek için Gagauzların menşe'ine de bakmak gerekir. Çünkü Gagauzlar, Ortodoks Hıristiyanlığı benimsemiş küçük bir Türk topluluğu olarak günümüze kadar varlıklarını muhafaza etmişlerdir. Günümüzde Moldova Cumhuriyeti'nin Bucak bölgesi başta olmak üzere Ukrayna'nın Odessa ve Zaporoje, Kazakistan'ın Turgay bölgeleri ile Kırgızistan'ın başkenti Bişkek ve Özbekistan'ın başkenti Taşkent civarında yaşamaktadırlar. Ayrıca Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya, Rusya, Beyaz Rusya, Gürcistan, Türkmenistan, Litvanya, Estonya, Azerbaycan, Yunanistan ve Brezilya'da da Gagauzlar bulunmaktadır. Toplam sayıları 250 bin civarında tahmin edilmektedir.

Gagauzların menşe'i hakkında birçok görüş mevcuttur. Bazı araştırmacılar onların menşe'lerini Oğuzlara, bazıları Karakalpaklara, bazıları Kıpçaklara, bazıları da II. Keykâvus'u takip ederek Dobruca'ya yerleşen Türkiye Selçuklu Türklerine bağlamaktadırlar.17

Atanos Manof, Gagauzlar isimli eserinde tarihî geçmişlerine dair şu bilgiyi vermektedir:

"1224 tarihinde Ruslarla Kumanlardan mürekkep müşterek ordunun Moğollar tarafından imhası üzerine, Rus sınırları üzerinde yaşamakta bulunan Uz-Türkler, kütle halinde ve aileleriyle birlikte göç etmeğe mecbur kalarak Tunayı geçmişler ve Türk kavimlerinden Peçeneklerle, İlk bulgarların yaşamakta bulundukları Dobruca'ya gelip yerleşmişlerdir."

"Bunlardan Hıristiyan olanlar Karadeniz kıyılarına ve Silistre, Mankalya, Kavarna, Balçık, Varna vs. gibi daha içerlek yerlere yerleşmişler ve buralarda bugüne kadar Uzlar yahut Oğuzlar halinde kalarak milliyetlerini ve dillerinden Türkçeyi muhafaza etmişler; fakat Hıristiyanlığı kabullerinden sonra Gagauzlar namını almışlardır."18

Gagauzların kimliğinde onların Hıristiyanlığı da ayrı özelliklere sahiptir. Gagauz Hıristiyanlığı; Balkan Yarımadası'nın çeşitli kültür ve dinlerin geçiş yolu üzerinde bulunması, Gagauzların Hıristiyanlığı değişik zamanlarda kabul etmesi, uzun zaman Müslümanlarla birlikte yaşamaları, yaşadıkları bölge sınırlarının çok sık değişmesi gibi sebeplerle eklektik (seçici) bir karakter göstermektedir. Bu din içinde Bogomilizmin, İslâm öncesi Türk dinî sisteminin ve başta dinî terminoloji olmak üzere büyük oranda İslâmiyetin izlerini bulmak mümkündür.

Gagauzlar, Hıristiyan olmalarına rağmen, Hıristiyanlığın temel espirisine aykırı olarak kurban kesmekte, hatta Divanü Lugati't-Türk'te izah edilen "ıduk" kurbanını "Allahlık" adı altında yaşatmakta; Türk destanlarında önemli bir yer tutan ve Türk kavimlerince kutsal kabul edilen kurt için "Kurt Bayramı" (Canavar Yortusu) kutlamaktadırlar.

Gagauzlar, Osmanlı idaresinde yaşadıkları süre içerisinde, Türk olmalarına rağmen Hıristiyanlıkları sebebiyle ihmal edilmiş; Rum ve Bulgar papazların dinî ve kültürel baskısı altında bırakılmışlardır. Bununla birlikte onlar bu dönemde Anadolu kültürü ile ilişkilerini "Karamanlıca" adı verilen Grek harfleriyle Türkçe yazılmış kitapları okuyarak sürdürmüş, bu kitaplardan birçok hikâye, masal ve türkü öğrenmişlerdir.

Romanya'dan gelerek Türkiye'ye yerleşmiş olan Gagauzlar, nüfus hüviyet cüzdanlarında din ve milliyetlerini belirten bir sütun olmadığından din ve mezhepleri yerine "Hıristiyan Ortodoks" olarak kaydedilmiş ise de 16.09.1943 tarihinde icra vekilleri Heyeti aldığı bir kararla bunları diğer Hıristiyanlardan ayırmak amacıyla mezhep sütununa "Türk Ortodoks" kaydının konulmasını uygun görmüştür.

Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminden itibaren Ortodokslar içinde, kendilerine Karamanlılar adı verilen bir Ortodoks cemaatinin varlığı dikkati çekmektedir. Türkçe konuşan bu topluluktan günümüze kadar pek çok kitabe kalmıştır. "Karamanlıca" denilen ve "Grek harfleri ile Türkçe" yazılmış pek çok yazılı eser günümüze intikal etmiştir. Bu tür basılı eserleri yurdumuzun hemen her tarafında bulmak mümkün olduğu gibi, kitabelere de özellikle Kayseri, Nevşehir, Niğde ve Konya çevresi ile daha pek çok yerde rastlanabilir.19

Türk Ortodokslarının, Osmanlı idaresinde neden ayrı bir cemaat olarak görülmediği, daha doğru bir ifade ile diğer Ortodokslarla birlikte mütalaa edildiği meselesini Cami'in (Baykurt) satırları ile aktaralım:

"Arap tarihçileri ve onları takip eden Türkler, VIII. yüzyıldan XV. yüzyılın ortasına kadar devam etmiş olan Rum-Arap ve Rum-Türk savaşlarının bütün safhalarında, İslâm ve Hıristiyan olmak üzere muharipleri iki cepheye koyuyorlar, bundan dolayı ırk ve kavmiyet farkları belli olmuyor. Tabii o zamanki saltanat ve devlet mefhumuna uygun olan tarz da bu idi.

Osmanlı Devleti içindeki Hıristiyan Türkler, millî aileye yabancı kaldılar ve dinî milletler teşkilâtında Ortodoks cemaati içinde Fener Partrikhanesinin hükmü altına düştüler. Devletin siyasî idarî ve askerî hizmetlerinden uzakta, haraç ehlinin, raiyye sınıfının içinde kalmış olan bu Türklerin, Osmanlıların ilk asırlarında, çiftçilik hayatına imkân veren tımar ve zeamet sahiplerinin idaresi zamanında diğer ahali gibi çiftçiliğe devam ettikleri muhakkaktır."20

Türk Ortodokslarına ne zamandan beri "Karamanlılar" dendiği hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. "Karamanlıca" adı verilen ve "Grek harfli Türkçe" yazının kullanılmaya başlamasını, şayet Türk Ortodokslarına, "Karamanlılar" adının verildiği tarihi kabul edersek, o zaman Fatih Sultan Mehmet dönemini esas almamız gerekecektir. Gerçi Selçuklular dönemine ait, yazarı bilinmeyen, fakat XIII. yüzyılın ikinci yarısında yazılan bir kaynakta; "Yaranşahrda iki kilisenin inşa edildiği, bunlardan birinin Romalıların kilisesi, diğerinin de Karamanlıların kilisesi olduğu"21 belirtiliyorsa da, başka kaynaklarla desteklenmediği için şimdilik bu kaydın ihtiyatla karşılanması daha uygundur.

Daha önceleri Grek harfleri ile yazılmış birkaç Türkçe kelime bir yana bırakılırsa; Fatih Sultan Mehmet Han'ın İstanbul'u fethini takiben, Rum Ortodoks Patriği II. Gennadios Skolarius'un kaleme alarak Fatih'e sunduğu "İtikadnâme"nin tercümesi ile, "Karamanlıca" kullanılmaya başlamıştır.22 O zaman Karamanlılar adının da, bu İtikadnâme'nin Sultan Fatih'e takdiminden itibaren kullanılmaya başlandığı söylenebilir.

Harun Güngör, “Karamanlılar” adının ortaya çıkışı hakkında şu açıklamaları yapmaktadır: “Bize göre Anadolu’nun hemen her tarafında yaşayan Rumlara ‘Rum’ denilirken, Karaman bölgesinde yaşayanlara diğer Rumlardan ayrı olarak ‘Karamanlı’ adının verilmesi, onların diğer Rumlardan ayrı bir özelliğe sahip olmalarından kaynaklansa gerektir. İşte bu özellik, onların Hıristiyan olmalarına rağmen, Türkçeden başka bir dil bilmemeleridir.23

Karaman halkının büyük bir bölümünün Müslüman Türk olduğu, bunlar arasında az sayıda da olsa, Ortodoks kilisesine bağlı Türklerin yaşadığı, bunların Rumca bilmedikleri, Yunan harflerini kullanarak Türkçe yazdıkları kabul edildiğine göre,24 bu Türklerin o topraklardaki varlıklarını daha önce izah ettiğimiz gibi Bizans İmparatorluğunun “Hıristiyan Türkleri Anadolu’ya yerleştirme” politikası ile açıklayabiliriz.

Karaman, 18. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti’nin de bir ilinin adıdır. Bu ilin sınırları içine Konya, Akşehir, Niğde, Aksaray, Nevşehir, İçel, Ereğli, Ermenek, Antalya ve Fethiye girmekte idi. Bu sınırlar içinde, yukarıda belirttiğimiz gibi çoğunluk Müslüman Türk olmakla birlikte; Türkçeden başka dil bilmeyen, Türkçeyi Yunan harfleri ile yazan, gelenek ve görenekleri bu bölgedeki Türklerle aynı olan Ortodoks Hıristiyan topluluğa “Karamanlı”, konuştukları Türkçeye de “Karamanlı Türkçesi” ya da “Karamanlıca” denildiğini tekrarlayalım.

Zamanla Karamanlılar, Osmanlı Devleti’nin başka yerlerine göçmüşlerdir. Yerleştikleri yerler İstanbul, Kırım, Basarabya, Karadeniz kıyıları ve Balkanlar’dır. 1553-1555 yılları arasında İstanbul ve Anadolu’yu gezen Alman seyyahı Hans Dernschwam, seyahatnamesinde, bunlara Caramanos demektedir. Robert Anhegger ise, “Türkçe konuşan Ortodokslar” demenin doğru olduğunu belirtmektedir.

Osmanlı arşiv belgelerinde Karamanlılara, “Zimmiyân-i Karaman” ya da “Karamaniyân” denilmektedir. Karamanlılar ise kendilerine “Anadolu Hıristiyanı” veya “Anodululular”, konuştukları dile de, “Yavan Türkçe”, “Sade Türkçe”, “Anadolu lisanı” derler.

Karamanlıların menşe’i hakkındaki görüşler farklıdır. Dr. Robert Anhegger, bunların iki kökten geldiğini söylemektedir:

1) Bizans zamanından kalma Hıristiyan Türkler.

2) Yunanca yerine Türkçe’yi benimseyen Hıristiyanlar.25

Karamanlıların Türk menşe’li olduklarını savunan bir yazar bu görüşünü şu şekilde ispatlamaya çalışmaktadır:

1) Osmanlı Devleti; bütün eski Yunanistan ülkesini ve Yunan dili konuşulan memleketleri, sınırları içine almış; Yunan dili konuşan cemaatler yüzyıllarca beraber yaşadıkları Türklerden, bir kelime Türkçe öğrenmek mecburiyetini hissetmemişler iken, aynı idarî ve siyasî şartlar altında yaşamış olan

Trakya ve Anadolu'daki Ortodoks ve Rum cemaatlerinin bir kelime Yunanca bilmeyerek Türkçeyi bütün saflığı ile konuşmakta olmaları,

2) İncil'in Türk diline çevrilmiş olması, Türkçenin Ortodoks kilisesi ibadet ve âyinine sokulması, Türk papaz sınıfının tesis edilmiş olması.

3) Türk dilinin yazılması için Yunan harflerinin değiştirilerek kullanılmış olması ispat etmektedir ki, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşamış olan bu Hıristiyanların asılları Türk'tür.26

S. A. Hüdaverdoğlu-Theodotos ise, Karamanlıların menşe' itibariyle Grek olduklarını, Türklerin tehditleri sonucu dillerini değiştirmek zorunda kaldıklarını iddia etmektedir.27

Kendisi de bir Karamanlı olan S. A. Hüdaverdoğlu, Yunanistan'da adını değiştirerek Theodotos olduktan sonra, "Karamanlıların, Türkçeyi sonradan öğrendikleri" görüşünü savunanların başına geçmiştir. Atina'da 1930'larda toplanan III. Bizans Tetkikleri Kongresi'nde, Türklerin; "dillerini kesecekleri" tehdidinden korkan Anadolu Rumlarının, Türkçeyi zoraki öğrendiklerini beyanı üzerine, Sykutris gibi bazıları buna karşı çıkarak bunun başka örneğine rastlamadıklarını söylemişlerdir. Eckmann ise daha birçokları gibi, "bu topluluğun Hıristiyanlığı kabul etmiş, Türklerin torunları olduğunu kabul ettiğini" açıkça bildirmiştir.28

Anadolu'daki Ortodoks ve Gregoryan cemaatleri içinde, Türkçe konuşan topluluklar olduğu gerçeğini kimse inkâr etmemektedir. Fakat bu durumun açıklanması sırasında bazı iddialar ortaya atılarak, bilhassa Osmanlı Türklerinin suçlu duruma düşürülmeye çalışıldığı görülmektedir. Karamanlıların Türkçe konuşmalarının Türklerin zorlaması sonucu olduğu ve Hıristiyan çocuklarının dinî eğitimine engel olunduğu şeklindeki iddialar, tarihî gerçeklere pek uymamaktadır. Çünkü Türk devlet felsefesinde insana değer verme, müsamaha, adalet gibi kavramlar daima ön planda tutularak uygulanmıştır. Bilhassa Osmanlılar, gayr-i müslim halkı Müslüman halktan aşağı görmemiş, her zaman hoşgörülü bir idare uygulamaya çalışmışlardır. Bu cümleden olarak, adı geçen toplulukların son derece geniş bir din ve vicdan hürriyeti havası içinde yaşadıkları, dinî eğitim ve ibadetlerini serbestçe yerine getirdikleri kaynaklarda belirtilmektedir.29

Karamanlıların etnik menşe'leri hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmekte ise de bunların Hıristiyanlığı kabul etmiş, diğer bir ifadeyle Hıristiyanlaştırılmış Türkler olduğunu kabul etmek yerinde olacaktır.30

Türk Ortodokslarına, Karamanlılar adının verildiğine dair Osmanlılar dönemine ait birkaç kayıt üzerinde duralım: Adından yukarıda bahsettiğimiz ve 1553'lerde İstanbul'u ve Anadolu'yu dolaşan Alman seyyahı Hans Dernschwam, o sırada İstanbul'da, Yedikule yakınındaki bir mahallede oturan ve Caramonos denilen bir topluluktan bahseder. Dernschwam'a göre; "bunlar Karaman'dan gelmişlerdi". Dinleri Hıristiyan olup, Ortodoks mezhebindendirler. Fakat kiliselerinde âyinlerini Yunan dilinde yapmayıp, Türkçe konuşurlar."31 Bu ifadelere ilâve olarak Semavi Eyice'nin tesbitleri de şöyledir:

“Yedikule yakınında, Samatya’da 1955’te yanan Hagios Konstantinos Kilisesi, öteden beri Karamanlılara aitti. İstanbul’da ölen Karamanlıların çoğu, surlar dışındaki “Balık Manastırı”na gömülmüş veya başka bir yerdeki mezar taşları topluca buraya taşınmıştır. Bunların Grek harfli Türkçe mezar taşları bugün manastırın avlusunda bol miktarda bulunmaktadır”.32

Avram Galanti, Anadoluda’ki Ortodoksların Türkçeden başka dil bilmediklerini şöyle anlatır: “Türkçe konuşan Selçukîlerin, on ikinci asırdan itibaren bulundukları yerlerde ve bilâhare Osmanlı Türklerine geçen yerlerde yaşamış Ortodoks Rumların lisanları Türkçe idi. Bunlar Yunanca bilmediklerinden, dinî eserlerini Yunan yazısı ile Türkçe yazarlar ve dolayısıyla âyinlerini Türkçe yaparlardı.” Bunları kaydeden Avram Galanti onları, “Yunanca bilmeyen Rumlar” sayıyordu. Fakat bu ifadelerin altındaki dipnotunda bu görüşünü sarsan açıklamalar yer almaktadır: “Antalya Rum ahalisi, bundan seksen sene evvel (yani 1870’lerde) Yunanca bilmezdi. Bunu, bundan elli sene evvel (yani 1900’lerde) Rodos’ta bana Yunanca ders veren muallim Nicolaidis’ten -Antalya’da en evvel Yunanca okutan muallim oldu”- öğreniyoruz. Avram Galanti’ye Yunanca hocası Nicolaidis’in, bu mesele ile ilgili olan, dikkat çekici ve ibretli açıklaması şöyledir: “Antalya’ya geldiğim vakit, Rumlar Yunancadan gri (bir harf) bilmezlerdi.33

Karamanlılar adının, Türk Ortodoksları için, Osmanlıların son dönemlerine kadar kullanıldığı çeşitli kaynaklarda geçmektedir. XVII. yüzyıldan bahseden bir kitapta; İstanbul’da XVII. yüzyılda Türk Ortodoksları’nın cemaat halinde yaşadıkları ve onlara “Karamanlı” denildiğini yazmaktadır.34

XIX. yüzyılda yaşamış bir Karamanlı olan Evangelinos Misailidis, 1872’de yayınlanan “Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş adlı romanında Osmanlı Ülkesi’ndeki Türk Ortodokslarının yaşayışları ve onların Rum Ortodokslar tarafından nasıl görüldükleri hakkında oldukça ilgi çekici bilgiler vermektedir. Misailidis’in özellikle üzerinde durduğu konular din, milliyet, Avrupa ve Osmanlı Devleti’nin çeşitli meseleleridir.

Misailidis, Rumlarla, Yunan Ortodoks kilisesine bağlı olanların, Türk Ortodoksları ile karıştırılmamasını özellikle istemektedir. Bu Ortodokslara “Karamanlı” denilmesine karşı çıkarak, onların farklılığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu farklılığı ortaya koyarken meseleyi “milliyet” açısından ele alarak; milliyetlerin karışmayacağını, bir insanın mensup olduğu milletin içinde ancak huzur bulabileceğini, zorla din değiştirilemeyeceği gibi, milliyetin de değiştirilemeyeceği üzerinde ısrarla durmaktadır:

“Ey Necip Efendi, bu kusur yalnız İslâm taifesine mahsus olmayıp, Hıristiyanlarda daha ziyade bulunur, Katolikler ve hususu ile Cezvit (cizvit) keşişleri pınarından su içmiş olanlar o derece mutaasıptırlar ki, ellerinden gelse kâffe-i milletleri Katolik etmeye çalışırlar.

Rumlar o derece değil ise de arasıra ellerine bir Katolik ya Ermeni ya Yahudi rast olur ise, efkârlarını (düşüncelerini) teftiş etmeksizin hemen suya batırıp, ismini tebdil etmeğe çalışırlar ve Rum olan anasının babasının ah ü figanlarına kulak asmazlar.

Şuna taaccüp ederim ki, meselâ bir Yahudi Hıristiyan olacağı takdirde vaptis eyleseler caizdir lâkin bir Ermeni, o da Ortodoks olup, vakit ile vaptislenmiş olduğu takdirde yine vaptis etmenin âlemi var mı? Bunu Hazret-i İsâ buyurmuş ise, kendisini tanımayan milletler hakkında söylemiş idi.

Ne hikmettir ki, Rum da Ermeni de Hıristiyan olduğu takdirde, Hıristiyanı yine Hıristiyan etmeye çalışırlar. Nadirattan olarak, vakti ile bir Rum hekim de merami (işi, çıkarı) için Ermeni olmuş ise de, encam, Ermeniden olduğu kızı da Rum tarzına tebdil eylemiştir (döndürmüş).

Bunu demekten meram budur ki, bunlar mucibsiz şeylerdir. Sevaptan hatası ziyadedir, hiçbir vakitte ne Ermeni Rum ne de Rum Ermeni olabilir. Kezalik, Yahudi de siyah Arabı yumakla ağartmanın ihtimali var ise, milliyetin de tebdili asandır (kolaydır). Mezhepçe meselâ ruhaniyet birliği olabilir, ancak milliyetin karışması mümkün olur mevaddan (şeylerden) değildir"35 Misailidis, kendi dindaşları olan Karamanlı Türkleri'nin, Türk örf ve âdetlerine uygun bir hayat sürdüklerini ortaya koymaktadır. Kitabının birçok yerinde bu husus açıkca görülmektedir. "Benim hanem, asrımızın Türkleri tarzı selâmlık ve haremliğe münkasım (ayrılmış) olduğundan"36 şeklindeki ifade bunlardan sadece bir tanesidir. Türkün hoşgörüsü, mertliği ve misafirperverliği yaşanan huzurun teminatı olarak görülmektedir. Yazarın bu konuda anlattıkları da son derece samimi ifadeler olarak kabul edilebilir.

"Türklere merhamet ve sahavet (cömertlik) Hazreti Abraam (İbrahim)'dan miras kalmıştır. Ve her kasaba ve şehirde ocakzadelerinin birer misafir odası olup, gelene gidene ikram ettikleri şöyle dursun, kuryelerde dahi ehl-i hayratları nısf-ı leylde, kış kıyamet gününde gelen misafirleri milliyet tefrik etmeksizin bizzat peygamber gelmiş gibi kabul ederler. Rabbina İisus Hristos hazretleri Resullerini halkın için dünyaya irsal ederken 'Sizi kabul etmeyen beldelerden papuçlarınızın tozlarını dahi silkin ve çıkın ondan ve rû-i kıyamette bu makullerden daha ziyade Sodomali ve Gomorralılara müsaade olunacak. Beher kim size peygamber ismine bir kadeh su verir ise, peygamber ücreti ve Veliullah ismine verirse, Veliullah ücreti alacak' demiş idi. İşte bu tenbihatı İslâmlar, biz Hıristiyanlardan daha ziyade icra edip, kapularına gelen dilenciyi de hüsn-ü kabul ederek nefs-i peygambere veya Allah'a ediyor gibi ikrâm ederler."37

Anadolu'daki Karamanlıların, Müslüman Türklerle karşılıklı anlayış esası içinde birlikte yaşamalarının XIX. yüzyılın ilk yarısından sonra Yunanistan tarafından bozulmak istendiği görülmüştür. Bu tarihten itibaren Rumca öğretim yapan Rum okulları, Türkçe konuşan Ortodoksları Rumlaştırma gayreti içine girmiştir. Özellikle Yunanistan'ın kurulmasından sonra Atina, Patrikhane ve ileri gelen Rumlarla işbirliği yaparak Ortodoks Karamanlıları Rumlaştırmaya çalışmıştır. Fakat bu gayretlerinde genel olarak pek ümit ettikleri sonuca varamadıkları söylenebilir.

Ortodoks kilisesi, özellikle XIX. yüzyılda kendisini aynı zamanda milliyetçi Yunan (Rum) kilisesi olarak görüyordu. Kiliselerde Yunancadan başka dil kullanılmasını istemiyordu. Bu katı davranışa ilk tepki, Bulgar Ortodokslarından geldi. Osmanlı Hükümeti, Patrikhanenin bütün karşı koymalarına rağmen, 1872'de ayrı bir Bulgar Ortodoks Kilisesi teşkilatına izin verdi.

Rumlaştırma faaliyetlerine, Türk Ortodoksları da karşı çıkarak harekete geçtiler. 1870 yılında, Kumkapı'da ve Langa'da oturan Karamanlılar, başlarında piskoposları olduğu halde, kilisede vaazın ve dinî törenlerin Türkçe olmasını istediler. Papa Eftim'den elli yıl önce gerçekleşen bu olay karşısında Fener Patrikhanesi, Türk Ortodokslarına karşı Osmanlı Hükümetinden yardım istemek mecburiyetinde kaldı.38

Bu direnmenin neticesi olarak, Kumkapı ve Langa bölgelerinde okuma salonları açılarak oralarda Türkçe dinî yayınlar okunup, satın alınabiliyordu.

Bazı bölgelere göre, Nevşehir bölgesinde Rumca (Yunanca) konuşulmasını isteyenlerle Türkçe konuşulmasını isteyenler arasında çok şiddetli çekişmeler olmuştur. Yazılı belgelerde Anadolu Hıristiyanlarının anadilinin Yunanca olduğu tezine karşı, 1914 yılı Nevşehir Salnamesi'nde (Bugünkü Türkçe ile) şunları okuyoruz:

"Bu salnameyi bizim Anadolu lisanında (Türkçe) yayınlıyoruz ve kullandığımız Türkçeye karşı ileri sürülen tenkitlere cevap olarak şunu soruyoruz: Yeterince Rumca bilenler ve bilmeyenler arasındaki oran nedir?"

Karamanlılar arasındaki bu Rumluk, Türklük tartışmaları ve "mübadele" ile neticelenen bu gerçek karşısında, "Temaşa-i Dünya ve Cefakâru Cefakeş'i yayına hazırlayan Robert Anhegger'in kitabın sonundaki yorumu şöyledir:

"Sonuç olarak Karamanlılarda bu ikili durum büyüdükçe büyüdü. Bir bakımdan, maddî kültür ve dinî âdetler dışında, gelenekler Türk gelenekleriydi. Diğer bakımdan, din ve uyandırılmak istenen tarih şuuruna gelince, Türkçe konuşan Ortodoksların aslında eski Yunanlıların torunları oldukları tezi ileri sürülüyordu.

Türkçe konuşan Hıristiyanlar gerçekten bir çıkmazda bulunuyordu. Kilise onların Türklüğünü kabul etmediği gibi, Hıristiyan oldukları için Müslüman Türkler de onları benimsemiyordu. İstiklâl savaşında bu Türkçe konuşan Ortodoksların bir bölümü Yunan tarafını, bir bölümü de Türk tarafını tutmuş ya da çekimser kalmışlardır. Sonunda bütün gayretlerine rağmen asıl Rumlar gibi Türkiye'yi terketmek zorunda kaldılar. Bu da Karamanlıların sonu oldu…"39

Türk Ortodokslarının kimliği üzerine yaptığımız bu değerlendirmeyi şu sonuca bağlayabiliriz: Türk Ortodoksları, "anadillerini unutmuş eski Anadolu Rumları"

değildirler. Çünkü; Rumca basit bir konuşma dili değildir ki kolayca unutulabilsin. Ayrıca Türk Ortodoksları, Anadolu'da Müslüman Türklere nispetle küçük bir azınlık oluşturuyorlarsa bile kendi ana dillerini unutmayacak derecede bir yoğunluğa sahiptirler. Diğer yandan Türk hâkimiyeti, hiçbir zaman kendi idaresi altındaki milletlerin anadillerini unutturmaya çalışmamıştır. Gözardı edilemeyecek bir başka önemli husus, Anadolu'da yüzyıllardan beri Türk hâkimiyeti altında yaşayan bir takım Ortodokslar vardır ki onların ana dilleri Rumca'dır. Eğer Türk hâkimiyeti Türk Ortodokslarına zor

kullanarak anadillerini unuttursaydı, bunların da Rumca bilmemeleri gerekirdi. Halbuki böyle bir uygulama tarihimizde görülmemiştir.

Türk Ortodoksları, Bizans döneminde Anadolu'ya gelip yerleşmiş Bulgar, Avar, Peçenek, Uz ve (Kuman) Kıpçak'ların bakiyeleridir. Tarihî olarak Türk ırkından oldukları isbat edilebilen Türk Ortodokslarının "hissî" olarak ne derece Türkleşip Türkleşmedikleri tartışmaya açıktır.1 Mustafa Ekincikli, Türk Ortodoksları, Ankara, 1998, s. 44.2 Mehmet Eröz, Hıristiyan Türkler, Ankara, 1983, s. 3.

3 Ekincikli, Türk Ortodoksları, s. 76.4 Abdurrahman Güzel, Ş. Kaya Seferoğlu, "İslâmiyete Anadolu'da Giren Türkler", Millî Kültür, S. 54, Eylül 1986.5 Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri", Belleten, XII / 45, s. 69.6 Zeki Velidî Togan, Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, İstanbul, 1981, s. 207.

7 Eröz, 18.8 H. Fehmi Turgal, "Mülga Şer'iyye Mahkemeleri Sicilleri Üzerinde İncelemeler", İkinci Türk Tarih Kongresi Kitabı, İstanbul 1943, s. 949.

9 Bulgar Türk hakimiyetinin hatıraları yer adlarında kalmıştır ki bunları ilk defa Janos Melich göstermiştir. Bkz. L. Rasonyi, "Ortaçağda Erdel'de Türklüğün İzleri", Belleten, S. 5-6, 1938, s. 108.

10 Eröz, 19.11 Köylerimiz, İstanbul, 1933, s. 65.

12 Cevdet Türkay, Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler, İstanbul, 1979, s. 210.13 Anadolu ve Suriye'de (Halep civarı) pek çok Peçenek köyü vardır. (F. Sümer, 320-323). Nurhak dağının batısında Ceyhan nehri kenarında bir harabe vardır. Buna halk "Paçinek Han" ismini vermiştir. Düziçi ovasının batısında da halkın bir kısmının "Beçenek", diğer bir kısmının doğrudan "Peçenek" dediği bir köy bulunmaktadır (Ali Rıza Yalman (Yalgın), Cemupta Türkmen Oymakları, Haz. Sebahat Emir, C. II, Ankara 1977, s. 282). Adana ve Tarsus sancaklarında Yörükân taifesinden Peçeneklüler" yaşamıştır (TÜRKAY, 233). Bugün, Ankara-Şereflikoçhisar'da "Peçenek Boğazı" denilen yerde, on kadar Peçenek köyü vardır (Eröz, 26).

14 Borçka bir Kuman oymağının adıdır. Trabzon, Rize ve Artvin'de izleri büyüktür. Doğu Karadeniz halkı, Bulgar Türkleri ile Kuman Türklerinden geliyor. Bu iki Türk boyu da sarışın ve kumraldır. Bunların bir kısmı Hıristiyanlıkta ısrar etmiş, Rum ve Ermeni olmuşlardır. Müslüman olanları, daha sonra gelen Oğuz boylarıyla (bilhassa Çepniler) iyice kaynaşmışlardır. Trabzon-Tonya'nın "Aspuryanlı" köyünün (yeni adı: Karaağaçlı) adı, Göktürklerin Şapolyo adından gelen ve Bulgar Türkleri hakanlarından olan "Asparuh"un adıyla ilgili olmalıdır. Bugün vilayet olan Bayburt'ta da, Kuman ve Bulgar Türkleri ile ilgili birçok isim vardır (Eröz, 27).

15 Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Terc. F. Işıltan, Ankara, 1981, s. 409. Kumanların, Menderes Vadisine yerleşmesinden önce, buralara Müslüman Türkler (Türkmenler) gelip yerleşmişti. Onlardan önce buraları âdeta boştu. "Pachymeres, Menderes bölgesinin iyice

ıssızlaştığını söylüyordu” (Himmet Akın, Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma, Ankara, 1968, s. 4).

16 Çirkince Köyü'nün (Selçuk-İzmir) bugünkü adı; Şirince'dir. Aydın'ın Germencik'ine bağlı Kızılpınar köyünden Hüseyin Ercins'in, Mehmet Eröz'e anlattığına göre; Vaktiyle, Çirkince'de Hıristiyanlar oturuyordu. Bu Hıristiyanların dilleri Türkçe idi. Çirkinceliler, “Hara gidersin, hardan gelirsin?” diye konuşurlardı. Râvinin ninesi, genç kız iken bu köye tahta biçmeğe gitmiş. Yaşlı Çirkinceli kadınlar kendisine “Kızım, eskiden biz de sizin gibi ‘Türkmen’ idik. Papazlar bizi Hıristiyan etti, buraya yerleştirdi” demiş. Elbiseleri, örf-âdetleri de hemen hemen aynı imiş.

Bu bir Türkmen oymağıdır ve büyük ekseriyeti Müslümandır. Adana sancağında, Maraş sancağında ve Yüreğir kazasında yaylaşıp kışlayan, Yörükân taifesinden, “Çirkin, Çirkinli, Çirkinoğlu, Çirkitlü” oymakları vardı (Türkay, 301).

Eski Türkler çocuklarının yaşayabilmesi, kötü ruhların şerrinden korunabilmesi için, onlara kötü adlar verirlerdi (L. Rasonyı, 23). Hıristiyanlığı kabul eden Çirkince köyü halkı, bu geleneğe uygun olarak ad verilmiş olan bir Türkmen'in soyundan gelmiştir. Bu insanlar “mübadele”de Yunanistan'a gönderilmişler ve onların yerine Müslüman Türkler gelmiştir. Gidenler Türk olduğu halde, çevrede “Rum” deniyor (Eröz, 28).

Mursalı (Germencik-Aydın): Burada da Hıristiyan Türkler oturuyordu. Meşhur Çakırcalı'nın bu köyde, çalgı çalan bir Rum'un (yani Hıristiyan Türk'ün) şarkı ve türkülerini dinlediğini Mehmet Eröz, dayısından işitmiştir. Bunlar da “Mübadil” olarak gönderildiler.

17 Harun Göngör, Mustafa Argunşah, Gagauzlar, İstanbul, 1998, s. 7.

18 Atanos Manof, Gagauzlar (Hıristiyan Türkler), Terc: Türker Acaroğlu, Ankara, 1939, s. 11.

19 Kayseri ve çevresinde bulunan kitabelerden dördü Prof. Dr. Harun Güngör tarafından bugün kullandığımız harflere çevirisi yapılarak iki makale halinde yayınlanmıştır. (Harun Güngör, “Karamanlıca (Grek Alfabeli Türkçe) Bir Kitabe”, Türk Dünyası Araştırmaları, Aralık 1984, s. 95-101; Harun Güngör, “Karamanlıca Üç Kitabe”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Ekim 1989, s. 19-31.

20 Cami (Baykurt), Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler, İstanbul, 1932, s. 18-19.

21 Mgr Addai Scher, “Histoire Nestorienne Inédite” (Chronique de Séert), Première Partie, Dans La Patrologia Orientalis, IV, Paris 1907, s. 222.22 Güngör, Karamanlıca Üç Kitabe, 29.

23 Güngör, Karamanlıca Üç Kitabe, 97.24 J.H.Kramers, “Karaman”, İA, VI, s. 309-311.

25 Bülent Berkol, “Yunan Harfli Türkçe: Karamanlı Edebiyatı”, Cumhuriyet, 5 Ekim 1987. s. 2.

26 Cami, 26-27.27 S. A. Hudarverdoğlu-Theodotos, “La Litterature Turcophone” Acte du III. Congres International des Etudes Byzantines, Ahhéne, 1932, s. 90-92.

28 Semavi Eyice, “Anadolu’da Karamanlıca Kitabeler”, Belleten, S. 153, s. 25-26.

29 Eröz, Hıristiyanlaştırılan Türkler, 31.

30 Güngör, Karamanlıca Üç Kitabe, 29.

31 Eröz, 31.

32 Eyice, 26.

33 Avram Galanti, Ankara Tarihi, İstanbul, 1950, s. 116-117.

34 Hrand D. Andreasyan, Eremya Çelebi Kömürcüyan, İstanbul Tarihi, XVII. Yüzyılda İstanbul, İstanbul, 1952, S. 2, 28, 77, 89 ve 201.

35 Evangelinos Misailidis, Seyreyle Dünyayı (Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş), Haz. Robert Anhegger, Vedat Günyol, İstanbul, 1988, s. 115.

36 Misailidis, 221.

37 Misailidis, 492-493.

38 Bu mücadeleleri dönemin Bulgar gazetelerinde görmek mümkündür. Meselâ İstanbul’da yayınlanan Bulgar gazetesi Pravo’nun 28 Mart 1870 ve 10 Mayıs 1871 tarihli sayılarına, ayrıca Bükreş’te çıkan Svoboda gazetesinin 3 Nisan 1870 tarihli sayısına bakılabilir (Misiailidis, 661).

39 Ekincikli, Türk Ortodoksları, s. 132.

Akın, Himmet; Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma, Ankara, 1968.

Andreasyan, Hrand D., Kömürcüyan, Eremya Çelebi; İstanbul Tarihi, XVII. Yüzyılda İstanbul, İstanbul, 1952.

Belleten; S. 5-6, 1938.

Berkol, Bülent; “Yunan Harfli Türkçe: Karamanlı Edebiyatı”, Cumhuriyet, 5 Ekim 1987.

Cami (Baykurt); Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler, İstanbul, 1932.

Ekincikli, Mustafa; Türk Ortodoksları, Ankara, 1998.

Eröz, Mehmet; Hıristiyan Türkler, Ankara, 1983.

Eyice, Semavi; "Anadolu'da Karamanlıca Kitabeler", Belleten, S. 153.

Güngör, Harun; "Karamanlıca (Grek Alfabeli Türkçe) Bir Kitabe", Türk Dünyası Araştırmaları, Aralık 1984.

Güngör, Harun-Argunşah, Mustafa; Gagauzlar, İstanbul, 1998.

Galanti, Avram; Ankara Tarihi, İstanbul, 1950.

Güzel, Abdurrahman - Seferoğlu, Ş. Kaya; "İslâmiyete Anadolu'da Giren Türkler", Millî Kültür, S. 54, Eylül 1986.

Hudaverdoğlu, S. A., -Theodotos; "La Litterature Turcophone" Acte du III. Congres International des Etudes Byzantines, Ahhéne, 1932.

Köylerimiz, İstanbul 1933.

Kramers, J.H.; "Karaman", İA, VI.

Turgal, H. Fehmi; "Mülga Şer'iyye Mahkemeleri Sicilleri Üzerinde İncelemeler", İkinci Türk Tarih Kongresi Kitabı, İstanbul, 1943.

Manof, Atanos; Gagauzlar (Hıristiyan Türkler), Terc: Türker Acaroğlu, Ankara, 1939.

Misailidis, Evangelinos; Seyreyle Dünyayı (Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş), Haz. Robert Anhegger, Vedat Günyal, İstanbul, 1988.

Scher, Mgr Addai; "Histoire Nestorienne Inédite" (Chronique de Séert), Première Partie, Dans La Patrologia Orientalis, IV, Paris, 1907.

Togan, Zeki Velidî; Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, İstanbul, 1981.

Turan, Osman; "Selçuklu Devri Vakfiyeleri", Belleten, XII / 45.

Türkay, Cevdet; Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler, İstanbul, 1979.

Ostrogorsky, Georg; Bizans Devleti Tarihi, Terc. F. Işıltan, Ankara, 1981.

XI. Yüzyıldan Sonra Anadolu'daki Bulgarlar ve Selçuklular / Prof. Dr. Vasilka Tıpkova - Zaimova [s.241-245]

Bulgaristan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü / Bulgaristan

Bizans İmparatorluğu’nun XI-XII. yüzyıllardaki batı sınırını incelerken aynı dönem içindeki İmparatorluğun doğu sınırı da dikkatimi çekmeye başladı.1 Bu çalışmamda genelde Türk kaynaklarını inceleyen araştırmacıların çalışmalarına dayanmaktayım.

Yaklaşık yirmi yıl önce Ts. Tafraciyska, uzun bir süre için İdil Bulgarlarından uzak yaşayan Tuna Bulgarlarının (Proto Bulgarlar) dilinde Farsça elemanlarının korunduğu konusu üzerinde durmuştu. Ona göre bu Farsça elemanlar Türk dilinin konuşulduğu ortamda gerçekleştirilen ilişkilerden kaynaklanır.2 Bu durum, Anadolu’daki Bulgar unsurlarının varlığını kanıtlarken, oraya yerleşen Bulgarların geldiği bölgelerin farklı olduğu konusunu da unutmamamız gerektiği anlamına gelir.

İlk başta, Bulgar halkının Anadolu’ya yerleşmesi için ne gibi nedenlerin bulunduğu konusuyla başlamamız gerekir. Bulgarların göçünü hazırlayan nedenlerden en önemlisi, Bizans İmparatorluğu’nun geleneksel siyasetine bağlıdır. Bizans İmparatorluğu, genelde güvenlik açısından kalabalık halk gruplarını devletin sınırları içinde yer alan bir bölgeden başka bölgelere yarleştiriyordu. Örneğin bir grup Ermeni VII. yüzyılda veya Pavlikyanlar IX. yüzyılın ilk yarısında ve daha sonrasında Trakya bölgesine yerleştirilmiştir. Bunun yanı sıra Bizans Devleti IX. yüzyılın başında bir grup Slavı, Komnen sülalesinin yönetimi sırasında da Sırp asıllı vs. vatandaşlarını Anadolu bölgesine sürmüştür. Bu tür sürgünler, devletin güvenliğini sağlayan güçler tarafından, yani merkezi yönetimince gerçekleştirilir. Gerçekleştirilen önlemlerin amacı, belli bölgelerde memnuniyetsizlik ve isyan hareketleri gerçekleştiren grupları parçalamakla ilgiliydi. Bulgarların 530 yılında, Avarların II. Iustin yönetimi sırasında, yani 577’de, Heraklea bölgesindeki Avarların 620’de, bunun yanı sıra başka birçok halkların Anadolu’ya yerleştirildiği konusunda bilgiler mevcuttur.3

Bu çalışmamızda ana kaynak olarak kullandığımız K. Venedikova’nın4 kitabında Bulgarların Anadolu’ya zorla yerleştirilmesi ile ilgili ayrıntılı bilgi mevcuttur. K. Venedikova, çalışmasında yalnız bu makalenin konusu olan yaklaşık XI. yüzyıldan başlayarak ve XIII. yüzyılın başına kadar uzanan dönem içinde değil, XX. yüzyıla kadar Bulgarların Anadolu’ya gerçekleştirilen göçleri inceler. Yazar, özellikle Bulgarca olarak kaleme alınmış çok sayıda incelemenin yanı sıra başka çalışmaları da kullanır. K. Venedikova’nın bu monografisinden önce bu konuyla ilgili daha iki küçük çalışması vardır.

Bu makalenin amacı, gerçekleştirilen buna benzer göçleri Bizans İmparatorluğu’nun sınırları içinde ele almaktır. İmparatorluğun kuzey sınırı Tuna nehrine uzandığı ve Peçenek, Uz, Kuman ve başka karışık Türk gruplarının kuzeyden güneye sızmaya başladığı dönem bizim makalemizin konusunu oluşturur. Tuna ötesi Bulgaristanı olarak adlandırılan ülke varlığını sürdürdüğü dönem içinde Bizans Devleti için bir engel oluşturuyordu. Bu nedenle de söz konusu engel ortadan kalkınca,

VI. ve VII. yüzyıllarda Tuna bölgesinden geçen Bizans sınırında da, Doğu Bizans sınırında devletin iç organizasyonu ila ilgili meydana gelen olaylara benzeyen hadiseler söz konusudur.5

Bu konuyu ele alırken K. Venedikova'nın araştırmalarını ve İ. Tatarlı'nın bir makalesini kullanmaktayım. K. Venedikova, eserinde "Karaman Tarihi" olarak adlandırılan metni, on altı el yazması üzerinde yapılan daha eski çalışmaları ve de önce hiç incelenmemiş birkaç belgeyi kullanır. Yazarın monografisi bu konuda mevcut olan tüm belgelerin incelenmesini içerir. K. Venedikova üç ayrı yazarın yapıtından yararlanır: Bunlar, Farsça yazan Lehani Hoca ve Yaricani'nin (XIV. yy.), iki şairin şiirlerinden bazılarını Orta Çağ Türkçesine çeviren ve bazı bölümlerin yazarı Ahmet Bey Şikari'nin (XVI. yy.) çalışmalarıdır.6 K. Venedikova, "Karaman Tarihi" eserinin üç ayrı varyantı olduğunu ileri sürer. Ona göre bu varyantlar kısa Türk varyantı, geniş Türk varyantı ve Fars varyantıdır.

İ. Tatarlı7 da Ahmet Bey Şikari'nin çevirilerinden yararlanarak Sultan I. Selim'in (1512-1520) Dönemi'ne kadar meydana gelen olaylarla ilgili kendi yorumunu ortaya koyar. İ. Tatarlı, XIV. yüzyılda yaşamış Dohani ve Yercani gibi şairlerin epik şiirlerini de eklemektedir. Yazarın bu kaynaklardan elde ettiği genel bilgi, Karaman kavmi ve Türkçe konuşan başka kavimlerin Toros Dağlarının eteklerine yerleşmesiyle başlar. Her iki yazarın (K. Venedikova daha ayrıntılı olarak bunu açıklar) da söz ettiği gibi "Karaman Tarihi"nde yer alan yaklaşık 150 bölümde Bulgarlardan söz edilir. Onlardan 100 bölümünde direkt olarak, kalan 50 bölümünde de dolaylı olarak Bulgarlarla ilgili bilgi mevcuttur. Kaynakta anlatılan Bulgarlar Orta Asya'nın güney bölgesinde bulunur. Bunlar "Bulgar kavimleridir". XIII. yüzyılın başında bölgenin batısında ve kuzeyinde söz konusu Bulgar kavminin Selçukların ve onlara bağlı kavimlerin yaşadığı orta bölgesinde, yani Kili Ermenistanı'nda, Kudüs Çarlığı'nın doğu bölgesinde, Hatay, Alepo ve Şam'ın Müslüman Emirliklerinde bulunuyordu. Defalarca dile getirilen Bulgar Dağı'nın kuzey yamaçlarında, Toros Dağları'nda kurşun ve gümüş madeni bulunuyordu ve adı da "Bulgar Madeni" idi.8

Bu coğrafî bilgileri verdikten sonra, yeniden söz konusu Bulgar kavminin Karamanlarla ve Selçuklarla olan ilişkilerine dönüyorum. Ancak bundan önce İ. Tatarlı'nın da belirttiği gibi söz ettiğimiz Bulgarların durumunu çok iyi bilen şair ve filozof olan Celâldin Rumi Mevlâna'dan (1197-1273) kısa bir şekilde söz etmek isterim. Anadolu'nun orta bölgesindeki Balş'ta doğdu. Önce Karaman'da, sonra da Konya'da oturan Celâldin Rumi Mevlâna Konya'da Selçuk büyüklerinin heyetinde yer alır. Mevlana Celâleddin Rumi şiirlerinde, sık sık Bulgar adına rastlanır, bazen de onlarda Bulgarların hayatıyla ilgili ayrıntılar mevcuttur. Örneğin Bulgarların ödediği vergi veya çok güzel olan Bulgar köle kadınlarından söz edilir.9

Mevlana Celâleddin Rumi'nın kaynak olarak kullanıldığı "Karaman Tarihi"ne dönelim. İ. Tatarlı10 ve K. Venedikova'nın verdiği bilgiler çok kapsamlıdır. Örneğin bu yazarlar tarafından anlatılan Karamanların XIII. yüzyılın 20'li ve 30'lu yıllarında meydana geldiği savaşlar çok ilgi çekicidir. Karamanlar Oğuz ve Kürt topluluklarla 1228 yılında Sivas bölgesine sızarlar, Konya (İkonion) bölgesinden, Ala Dağı yakınından geçerler ve Ermenek ve etrafındaki bölgelere yerleşirler. Bulgarlar,

tüm bu savaşlarda Karamanlara karşı savaşırlar. Bu çarpışmalar sırasında Bulgarların önderlerinden (Bulgar Bey) biri Yakmi Kağan öldürülür. Sonra Bulgarlar, Karamanlara boyun eğmeye kabul eder ve ölen Yakmi Kağan'ın yerine oğlu Aydın'ı getirirler. Selçuklar ve söz konusu Beylikler arasındaki savaşlarda her zaman Bulgarlar da yer alır.11

"Karaman Tarihi" ile ilgili bilgileri toparlamak için K. Venedikova ve İ. Tatarlı, Danişmend'in ünlü destanına da başvururlar. Bu epik eser XI-XII. yüzyıllarda ortaya çıkar ve genelde Irène Mélikoff ve de bazı başka Türkolog uzmanı tarafından incelenir.12

Söz konusu Selçuk destanında yer alan Bulgarlarla ilgili en önemli bölüm, gene K. Venedikova tarafından yorumlanır. Bu bölümde "Bulgar Dağı'ndan" ve Bulgar Dağı'nın eteklerinde uzanan "Bulgar sınırından" söz edilir. K. Venedikova'ya göre bu bilgiler, Bulgarların toprak prensibi üzerine organize olduklarını kanıtlar.

Selçuk önderi İzzeddin Keykâvuz'un (1209-1219) sekreteri İbn Aliya tarafından aktarılan destanın metninden Melik Danişmend'in, Gavra adındaki Trabzon (Trapezund) bölgesi yöneticisini öldürdükten sonra oğullarının İslâm'ı kabul etmelerini zorladığını, Abdurrahman ve Süleyman ismindeki askerî önderleri Ermenistan'ı işgal etmeleri ve "Bulgar sınırına" kadar (Petersburg el yazması olarak adlandırılan destan varyantında "Bulgar eteklerine kadar" ifadesi geçmektedir) ulaşmaları için oraya gönderdiğini anlıyoruz. K. Venedikova, tüm bu bilgileri kıyasladıktan sonra 109813 yılında meydana gelen olaylardan söz edildiği sonucuna varır. İ. Tatarlı'nın bu konudaki sonuçları da K. Venedikova'nınkine yakındır.

Bu Bulgarların kökeni ve geldikleri bölgeyle ilgili konudan uzaklaşmadan önce İ. Tatarlı'nın verdiği bilgilere değinmek isterim. İ. Tatarlı, 1954 yılında yayımladığı "Selçuk Devleti'nin Olağanüstü Günleri" adlı çalışmasında bu olayların kısa analizini verir.14 Söz konusu kitapta Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melik Şah Dönemlerinde ve özellikle de 1118 ve 1157 yıllarında meydana gelen farklı olaylardan da söz edilir. Suvar, Bulgar, Ankura'nın olduğu gibi "el-mamaleki saklab" (=Slavların toprağı) olarak adlandırılan bölge Selçuklulular tarafından işgal edilen söz konusu topraklardır. İ. Tatarlı'ya göre tüm bu topraklar doğudan batıya doğru Kafkasya bölgesi, Ermeni yaylaları ve Ankara bölgesi arasında bulunuyordu. İ. Tatarlı'ya göre belgede "Sivar'ın devleti" şeklinde söz edilen ülkenin gene Kafkasya bölgesinde bulunan ancak İdil Bulgarlarından gelen bir Bulgar toplumu olduğu belirtilir. Ona göre bu Bulgarlar, Selçukların saldırıları sonucunda Anadolu'ya kadar ulaşır, memleketlerinde kalan diğer Bulgarlar ise Tuğrul, Alpo, Alp Arslan ve Sancar gibi Orta Asya'daki Selçuk önderlerine bağlı kalırlar. Gene İ. Tatarlı'ya göre bu Bulgarlara, farklı dönemlerde özellikle de Samuil Bulgaristan'ın çöküşünden sonra Bizans yöneticileri tarafından oraya sürülen Bulgarlar da katılır. Araştırmacı, bu iddiasına kanıtlamak için Alusya'nın misyonunu örnek gösterir. Alusyan, Orta Asya'ya önemli bir görev için gönderilir. Alusyan Teodosinopolis'in yöneticisi olur, karısının (Ermeni asıllı) ise Harsianon bölgesinde toprağı sahiptir.

İ. Tatarlı'nın bu tahminini genel olarak kabul edebilirim, ancak birkaç şartım olacaktır. İlk olarak Alusyan'la ilgili olaylar burada üzerinde durulan sorunlarla ilgili değildir. Alusyan, Komitopol olarak adlandırılan bir sülaleden geliyor. Bulgar Devleti yok edildikten sonra bu sülalenin birkaç temsilcisi Bizans aristokrat sınıfına katılır ve böylece Bizans yöneticisi sıfatıyla Bulgar topraklardan uzak bölgelere göreve gönderilir.15

Daha sonra hem Bulgar aristokrasisi hem de Bulgar halkının çok sayıdaki temsilcilerinin Anadolu bölgesindeki varlığı ile ilgili konuya tekrar döneceğim. Şimdi de Bulgar Dağı civarındaki Slavların varlığı ile ilgili bilgileri değerlendirmek isterim. K. Venedikova, bu konuyu araştırırken hem zengin bilgi içeren orijinal kaynaklara hem de Türk, Rus ve genelde Bulgar (V. Zlatarski, İ. Bojilov vb. gibi)16 araştırmacılarının eserlerine dayanır. K. Venedikova, bu şekilde Güney Anadolu'da olduğu gibi Bulgar Dağı'nda da Bulgarların yanı sıra XVI. yüzyıla kadar bile varlığını sürdüren Slavların bulunduğunu kanıtlamaya çalışır. Bu bilgileri verdikten sonra İmparator I. Nikephoros Genik tarafından Slavların Bitinya'ya sürüldüğü ile ilgili IX. yüzyıla ait ve yalnız eski bilgileri içeren ünlü bir kaynaktan söz etmek isterim. A. E. Tahianos, bu kaynağa dayanarak benim kabul etmem mümkün olmayan bir tahmin ortaya atar. A. E. Tahianos, Kiril ve Metodius Kardeşlerin Olimpos'ta üzerinde çalıştıkları alfabenin bu Slavlar için sipariş edildiğini iddia eder.17

Başka göçler sonucunda Anadolu'ya (ve Orta Asya'ya) yerleşen Bulgarların göçleriyle Bulgar Devleti'nin uyruğu olan Slavların ve Slav-Bulgarların bu bölgeye yapılan göçleriyle ilgili bilgileri birbirinden ayırt etmeye çalıştım. Aynı zamanda da bu halkların Bizans sınırında üstlendikleri rolü belirledim.

Bu toplumların statüsü ile ilgili daha ayrıntılı bilgi edinmek için söz konusu halkların göçü, özellikle XI. yüzyılda Batı Asya'ya gerçekleştiren Türk kavimlerinin genel göçünün içinde incelenmesi gerekir. Türklerin Batı Asya'ya göçleri, askerî seferler sırasında, Hazar Denizi'nin kuzeyinde ve güneyinde bulunan yollardan olduğu gibi Bizans İmparatorluğu'nun sınır çizgisi üzerinden de gerçekleşir.

İlk başta Türk göçmenler, Bizans Devleti'nin doğu tarafına girmek gibi planlar kurmuyordu. Ancak 1033 ve 1040 yılları arasında Türkler, İran toprakları, Hazar Denizi, İsfahan ve Urmiye (Rezaiye) arasındaki üçgene yerleşirler. 70'li yılların başında da büyük bir Türk kalabalığı Suriye topraklarına sızar. Bizans Devleti'nin doğu topraklarını alma süreci, Bizanslıların Malazgirt (1071) yakınlarındaki büyük yenilgisinden ve İmparator Romanos Diogenes'in ölümünden sonra daha da hızlanır. İmparator Romanos Diogenes, Mihail Dukası destekleyen muhalif kişiler tarafından öldürülür. İşte o zaman Selçuk önderi Alpaslan Mısır'a girmeyi başarır.18

Daha önce de söylediğim gibi Bizans ordusunda parayla görev yapan Türk askerlerinin bulunması konusu da çok önemlidir. Ancak bunun yanı sıra Anadolu'da görev yapan paralı Türk askerlerinin Tuna boyu Türklerine elini uzatıp hep birlikte Bizans İmparatorluğu'na karşı savaştıkları ile ilgili örnekler de mevcuttur. İmparator Aleksios Komnenos'un Lavuniyon yakınlarında gösterdiği büyük başarıdan biraz önce Peçeneklerle yaptığı savaş döneminde gerçekleşen olaylar Anadolu ve

Tuna Türkleri arasındaki işbirliğiyle ilgili en çarpıcı örneği oluşturur. Aleksios Komnenos, bu dönemde tahta çıktıktan sonra İzmir Emri Çaka kaçar. Bilindiği gibi eski bir esir olan Çaka eski İmparator Nikifor Votaniyat tarafından yüksek bir göreve getirilir. Çaka, Abdulkasım ile bağlantı kurarak Bizans Devleti'nin Tuna sınırındaki Türk "soydaşlarıyla" bağlantı kurmaya çalışır. İmparator Aleksos Komnenos, Kumanları Peçeneklerden ayırarak bu savaşı kazanmayı başarır. Uzun süren ve zor birtakım askerî harekat sonra Çaha öldürülür.19 Ancak bu olaylar, doğu bölgelerinde ve Balkanlar'da yaşayan bazı Türk boyları arasında gerçekleşen bu birlik girişiminin varlığını göstermek açısından çok büyük önem taşımaktadır.

O halde Malazgirt'ten 20 yıl önceki durum nedir? Bizans ordusu, Vrienius önderliğindeki Batı askeri bölgesi güçlerini, doğu askerî bölgesi güçlerini, aynı zamanda da Bizans üst düzey görevlilerinden oluşan askeri güçlerini içermektedir. Bu ordu ilk başta yaklaşık 100.000 kişiden oluşur, oysa savaştan hemen önce askerlerin toplu sayısı 60.000 kişiliktir. Ordunun azalması, birkaç olaya bağlıdır. Örneğin bu savaşta yer alan Peçenekler, daha önce Hliyat'a doğru gönderilmiştir. Gece yapılan bir saldırı sırasında Uzlar imparatorluk ordusunun kampına dönerler. Bu orduda bizi fazla ilgilendirmeyen Ermeniler de yer alıyordu ve Urfalı Matheos'un belirttiği gibi Bulgarlar da vardır. Uzlar ve Bulgarlar "müttefikler" (summacoi) arasında yer alır; bunun yanı sıra orduda yer alan paralı askerler de "yabancı" (xenoi) olarak adlandırılır. Bu tür "müttefiklerin" yer aldığı savaşlarda var olan geleneğine uygun olarak bazı çarpışmaların başlamadığı saatlerde20 Bizans ordusundan ayrılarak Türklere katılır. Başka bir çalışmamda21 XI-XII. yüzyıllarda Tuna boyu topraklarında büyük rol oynayan bu tür "müttefikleri" inceledim. Tuna Bulgaristanı kurulmadan önceki dönemde olduğu gibi, etnik sorunların var olduğu bir ortamda görünen, Bizans tarihçisi Ataliatos'ın "miksobarbarlar" (mixobarbaroi) olarak adlandırdığı unsur, "tüm dillerin konuşulduğu" Tuna kasabalarında buluyoruz.22

Daha önce vermiş olduğumuz kaynaklara göre XI. yüzyılda Anadolu'da da "miksobarbarlar" vardır. Ancak bana göre Anadolu'daki bu "karışım" yalnızca etnik gruplardan değil, farklı dini gruplardan da oluşur. Oysa Kuzey Bulgaristan'daki söz konusu unsurlar, daha çok Türk grupların çiftçilikle ve hayvancılıkla uğraşan yerli halkla karıştıktan sonra meydana gelirdi ve bunlar yalnız Hıristiyandı.

Bizans tarihçisi Skilitsos'a göre Malazgirt Savaşı'ndan biraz önce batı bölgesinden doğu bölgesine gene askerler gönderilmiştir. İmparator Romanos Diogenes, Suriye'de savaşırken Türk boylarına karşı "Bir Bizans İmparatoruna lâyık olmayan türden, yani Makedon, Bulgar, Kapadokyalı, Uz ve başka sınır halklardan olduğu gibi Frank ve Varyaglardan oluşan, mevcut durumunun toplanmasına izin verdiği türden"23 askerler gönderir.

Bizans tarihçisi Skilitsos tarafından kullandığımız bu alıntı, erken Orta Çağ'dan başlayarak geç Orta Çağ dönemine kadar yazılan Bizans belgelerinde, bu tür askeri birliklere nasıl bir değerlendirme yapıldığı konusunda iyi bir örnek sayılır. Belgelerde söz edilen askerî birlikler sık sık askerlerin geldiği bölgelerle adlandırılır, bazıları da askerlerin etnik kökünden ismiyle yer alır. Aynı zamanda biraz önce verdiğimiz alıntıdan, hem Frank ve Varyaglar hem de Uz ve başka sınır halklarının orduda bir arada

yer aldıkları anlaşılır. Bu alıntı Bizans ordusunda hem azınlıkların hem Bizans orduda sürekli yer alan birliklerin, hem simmah olarak adlandırılan hudut askerlerinin hem de paralı askerlerin yer aldığı konusunu kanıtlayabilmemiz açısından çok önemli sayılır. Pek iyi alıntıda söz edilen Bulgarlar hangi Bulgarlardır?

Bu askerlerin Orta Bulgaristan'ı kapsayan bölgeden toplanan askerlerin olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Belki de bu askerler Paristrion'dan, yani Kuzey Bulgaristan ve Dobruca bölgesinin bir bölümünden geliyordu. Tarihçi Skilitsaos'nın sıralamasında Bulgarların Uzların yanında yer aldığını da göz önünde bulundurursak bu tahminimiz daha kesin bir hal alır. Bizans tarihçisi Skilitsaos geçiş dönemini de dile getirir. Ona göre, 1048'den sonra Kegen ve Tirah'ın Peçenek grupları arasında çarpışmaların meydana geldiği dönemde İmparator Konstantin Monomah, yenilgiye uğrayan Tirah'ın Peçenek savaşçılarının tamamını yok edilmesini izin vermez, çünkü "Türklere ve başka yabancı halklara karşı yapacağı savaşlarda askere ihtiyaç duyarsa onları silâhlandırarak kullanıcaktı".24 Başka bir sözle eskiden beri uygulanan bir gelenekten söz edilir.

Bizans İmparatorluğu'nun tarafına savaşmak için Anadolu'ya gönderilen Bulgarları belirlemeye çalışırken Straşimir Dimitrov'un25 da üzerinde durduğu bir soruyu ortaya koymak isterim. Straşimir Dimitrov'a göre Tuna sınırı boyunca XII. yüzyıla kadar Bulgarca (Proto Bulgarca) konuşan bir halk yaşıyordu. Yani bu bölgede Slavlaştırılmamış veya tamamıyla Slavlaştırılmamış bir Bulgar tabakası yaşamaya devam ediyordu. Straşimir Dimitrov, bu şartların, söz konusu dönem içinde Kumanlarla veya oraya yarleştirilen tüm Türk gruplarıyla temasların gelişmesini sağladığını düşünür. Yazar, bunları iddia ederken "Bulgar Apokrif Vakayinamesi" adlı eserine dayanır. Bu kitapta kendilerini "Bulgar olarak adlandıran Kumanlar"dan söz edilir.26 Straşimir Dimitrov'a göre "Bulgar Apokrif Vakayinamesi"nin yazarı aralarında hâlâ Proto Bulgarca konuşan o Bulgarlardan biridir. Yani bu Bulgarlardan gelen yazarlar, Proto Bulgarca da biliyordu, ancak yazarken resmi olan ve "Eski Bulgarca" olarak adlandırılan Slav dilini kullanıyordu. "Bulgar Apokrif Vakayinamesi" yer alan bilgiyle ilgili Straşimir Dimitrov'un sunduğu görüşünün gerçeği yansıttığını, yani yazarın her iki dili de bilen bir kişinin olduğunu düşünmüyorum, ancak dönemde böyle bir durumun söz konusu olduğunu kabul edebilirim: Tuna sınır bölgesinde o dönemde hâlâ Slavlaşmamış bir halk gurubunun bulunduğu doğrudur.

İşte bu halktan büyük ihtimalle "simmahlar" olarak adlandırılan askerî gruplar oluşuyordu ve onlardan bazıları Malazgirt'e gönderildi. Ancak Alusyan gibi Bizans ordusunda askerî önder gibi görev alan az sayıdaki kişiler "simmahlar"la bağlantılı değildir: Onlar Bulgar Çarlığı'nın kurulduğu sırada oluşan Bulgar silâhlı birliklerinin önderliğini yapmıyordu, onlarla birlikte Bizans ordusuna katılmıyordu. Bu nedenle de Bizans ordusu içinde görev yapan bunlar gibi Bulgarlarla Anadolu'daki Bulgarlar arasında herhangi bir kıyaslama yapılmaması gerekir. Söylediğim gibi imparatorluğun içinde görev alan Alusyan gibi önderler, Bizans askerî birliklerin başında bulunuyordu.

Bu şekilde Bizans İmparatorluğu'nun hem doğu hem de batı sınırında var olan ortak sorunlara kadar geldik. Bu sorunlar yakın şartlarda ortaya çıkar, genelde krizlerin patladığı dönemlerde, yani

çok büyük askerî gücün sevk edilmesi gerektiği durumlarda kendini gösterir. Aslında bu askerî kolorduların oluştuğu şekli de önemli konular arasında yer alır. Bilindiği gibi erken Orta Çağ döneminden itibaren göçebe Türk askerî birlikler 10.000 kişiden oluşuyordu ve gerektiği zaman sayıları ikiye veya üçe katlanıyordu. Daha önce de verdiğim bazı Türk kaynaklarına göre Karamanların yanında, Karaman ordusunun yardımcısı olarak Bulgarlardan oluşan 10.000 kişilik bir birlik yer alıyordu. Bu durumda şöyle bir soru ortaya çıkıyor: Hemen hemen aynı şekilde savaşan, birbirlerine o kadar yakın grupların bulunduğu bir cepheye Bizans yönetimi tarafından aynı gruplardan oluşan asker gücü neden gönderiliyordu? Belki de bu soruya şöyle bir şekilde cevap verilebilir: İstanbul yönetimi, savaşta aynı tekniği kullanan bir Türk gurubu, Bizans düşmanı sayılan Doğu'daki başka bir Türk grubuna karşı gönderilirse, daha uygun olacağını düşünmüş olması mümkündür.27

Balkanlar'da da buna benzer örnekler söz konusudur. Daha önce de söylediğimiz gibi Aleksios Komnenos, bir birlik oluşturan Peçenek ve Kumanları parçalayarak, Kumanların bir bölümünü kendi tarafına çekmeye başarır ve onlar Bizans tarafına geçer. Balkanlar'da gerçekleşen bu tür ortak organizasyonu, Karamanların, hatta bazen de Selçukların gerçekleştiği organizasyonuna yakın sayılır. K. Venedikova, XIII. yüzyıldan önce "Bulgar sınırı" olarak adlandırılan bölgede Bulgar Dağ civarındaki Bulgarlar, coğrafî bir prensip temelinde organize olduklarını söyler.28 Çağdaş anlamdaki devlet olarak adlandırmamız pek mümkün olmayan bu tür organizasyonların özelliği beyliklere29 daha yakın olduğunu düşünüyorum. Bulgarların beylikleri, söz ettiğim komşu halkların beylikleri olduğu gibi çok çabuk kuruluyor, ancak çok çabuk da parçalanıyordu.

Eski geleneklere uygun bir şekilde hayatın organize edildiği bu tür koloniler ne kadar dayanıklı olabilirdi? Bu soruya cevap vermek çok zordur aslında. Benim gerçek amacım da bu değil, Bizans ve bir ölçüde Bulgar kaynaklardan alınan bilgileri, daha geç de olsa doğu kroniklerde ve şiir şeklinde yazılmış başka metinlerin oluşturduğu kaynaklarında bulunan bilgileri ile birleştirmekti.

1Tıpkova-Zaimova, V. , Dolni Dunav-graniçna zona na vizantiyskiya Zapad. Sofya, 1976.

2Tafraciyska, Tsv., Kım vıprosa za etnogenezisa na prabılgarite., Bılgarsko Srednovekoviye, Bılgaro-sıvetski sbornik v çest na 70-godişninata na prof. İv. Duyçev, Sofya, 1980, s. 43 vs, dip not 4.

3Bazı örnekleri Sp. Vryonis'ten bakınız: Vryonis, Sp., The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Progress of Islamisiation from the Eleventh Century. University of California, 1986, s. 179-180, s. 51, 53.

4Venedikova, K., Bılgarite v Mala Aziya ot drevnostta do naşi dni. Sofya, 1998. Bunun yanı sıra aynı yazarın daha önceki araştırmalarını da kullanmaktayım. Venedikova, K., Svedeniya za bılgari v Mala Aziya i otnoşeniyata im s anadolski plemena i knyajestva (XI-XIV vv.), Pırvi mejdunaroden kongres na bılgaristika. I, Srednovekovnata bılgarska dırjava. Bılgariya prez epohata na kapitalizma, Sofya, 1981, 172-181.

5A.g.e., Tıpkova-Zaimova, V., s. 176 vs.

6Venedikova, K., Bılgarite v Mala Aziya, a.g.e., s. 13-14., Vstıpleniye kım “İstoriyata na karaman” i avtorite i. El yazmalarının tarifi 374 ve ondan sonraki sayfalarda yer alır.

7Tatarlı, İ., Kım vıprosa za bılgarskite imena i dırjavni obrazovaniya v Mala Aziya prez XI-XV vv., Bılgariya 1300, İnstitutsii i dırjavni traditsii, Bılgarsko istoriçesko drujestvo, t. 2, Sofya, 1982, 385-396.

8Venedikova, K., İmena, svırzani s bılgari, a.g.e., s. 176-179. Venedikova, K. Svedeniya., a.g.e., s. 62. Venedikova, K., Bılgarite v., a.g.e., s. 156., Tatarlı, İ., a.g.e., s. 62.

9Tatarlı, İ., a.g.e.

10 Tatarlı, İ., a.g.e.

11 Venedikova, K., a.g.e., s. 162.

12 Bu eserle ilgili bibliyografyasını İ. Tatarlı’da bakınız: a.g.e., s. 395, Venedikova, K., Bılgarite., a.g.e., s. 396.

13 Venedikova, K., Bılgarite., a.g.e., s. 56-57.

14 Tatarlı, İ., g.e., s. 386., 395. Osman Turan’la ilgili bkz.: K. Venedikova’nın Bıgarite. a.g.e., s. 65 ve 372 sayfadaki bibliyografyasını bakınız.

15 Alusyan’ın kariyeri uzun ve karmaşıktır. Alusyan İmparator IV. Mihail Paflagon’un ona karşı gösterdiği sevgi yok olunca Petır Dilyan’ın isyanı patlak verdiği topraklara kadar ulaşabilir. Alusyan, burada isyana katılanların bir bölümünü kendi tarafına çekmeyi başarır ancak çarpışmalarda yenilgiye uğrar ve gene Bizans tarafına geçerek yeniden imparatorun sevgisini kazanır. Alusyan oğullarından biri olan Vasiliy, 1068 yılındaki Edesa kuşatmasında yer alır. /İ. Tatarlı tarafından gösterilen kaynakçaya ve bu Tarihi Sözlüğe bkz.: Koy koy e v srednovekovna Bılgariya, Andreev, Y, Lazarov, İ., Pavlov, P., Sofya, 1994, 14-16. /.

16 Venedikova, K., Bılgarite v Mala Aziya, a.g.e., s. 56-67.

17 Tahiaos, A. E., Sozdanie i deatelnost literaturnogo kruga Konstantina-Kirilla do Moravskoy misii, Konstantin-Kiril Filosof, Dokladi ot simpoziuma, posveteni na 1100-godişninata ot smırtta mu, Sofya 1971, 285-293.

18 Bu olaylarla ilgili bkz.: La première pénétration turque en Asie Mineure/seconde moitié du XI s. -Byzantion 18, 1946-48/, 5-67; Roux J. P. Histoire des Turcs. Paris, 1991, s. 9-28, 153., Selçuklarla ilgili genel olarak çok fazla literatür mevcuttur, ancak ben burada tüm kitapları kullanmamaktayım.

19 Anna Komnina ayrıntılar verir. Bkz.: Fontes Graeci Historiae Bulgaricae, VIII, Sofia, 1972, s. 98.

20 Chenet, J. -C. Mantzikert, un desastre militaire?-Byzansion 50, 1980, 424-426.

21 Trıpkova-Zaimova, a.g.e., s. 129 vs.

22 Ataliyat metniyle ilgili bakınız: Fontes Greaci Historiae Bukgaricae, VI, Sofia, 1965, s., 183.

23 Skilitsa metni için bakınız: a.g.e., s. 334.

24 A.g.e., s. 315-316.

25 Dimitrov S. The Bulgarian Apocryphal Chronicle and the Bulgarian Ethnic History. -Etudes Histproques 1993, 4, 87-109.

26 Bu eserle ilgili bkz.: Tıpkova–Zaimova B., A. Miltenova. İstoriko-apokaliptiçnata knijnina vıv Vizantiya i vıv srednovekovna Bılgariya, Sofya 1996, s. 192-206.

27 Anadolu Bulgarlarının savaşlarda kullandıkları yöntemleri ve askeri organizasyonları Delhani Hoca'ya ait kroniği sayesinde öğrenebiliyoruz. Delhani Hoca, eserinde XIII. yüzyılın ortasında meydana gelen olayları kaleme alır. Örneğin Silifke nehrin yakınlarında bulunan, Akdeniz yakınlarındaki Silifke civarında meydana gelen savaşlardan söz edilir. Bu savaşlar sırasında Aydıni olarak adlandırılan bir Beye sahip Bulgarlar, Karamanların tarafında yer alıyor. Bulgarlar, piyadedir ve silâh olarak sapanlar kullanır (Bkz. Venedikova, K., Bılgarite v Mala Aziya, a.g.e., s. 164 vs.) Silifke yakınlarındaki çarpışmalarda yer alan Bulgarların sayısı gene 10.000 kişiydi ve bu bilgi özellikle belirtilir. Aynı zamanda yalnız Karaman Bey'in ata bindiğini okuyoruz, oysa başka kaynaklarda 10.000 kişilik gruplarda yer alan Bulgarların hep ata bindikleri ile ilgili bilgi mevcuttur. Ancak belki de yerli şartların önemi de büyüktü. Selçuklar, XI. yüzyılda bile at üzerinde savaştıkları konusunda bilgi bulunmaktadır.

28 Venedikova K. Bılgarite v Mala Asya. a.g.e., s. 185 vs.

29 Karaman Beylikleri, genelde Nikeya yakınlarındaki Selçuk Devleti çöktükten sonra, XIII. yüzyılın 70'li yıllarında ün kazanırlar. Bkz. Jukov, K. A., Egeyskie emiratı v XIV-XV. vv., Moskva, 1988, s. 14 vs, s. 141 vs.

B. ANADOLU'NUN İSKÂNI VE TÜRKLEŞMESİ

Anadolu'da Oğuzlar / Prof. Dr. İlhan Şahin [s.246-259]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Anadolu'ya Oğuz veya Türkmen adıyla bilinen kitlelerin göç etmesi ve yerleşmesi, büyük ölçüde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndaki siyasî ve demografik gelişmelerle ilgilidir. Ancak bu gelişmeleri daha iyi anlayabilmek için Oğuzların Anadolu'ya gelmeden önceki durumlarına ve Anadolu'ya doğru yönelmelerinin sebeplerine kısa da olsa temas etmek lazımdır. Göktürk ve Uygur devletlerinin önemli bir unsuru olan Oğuzlar, X. asrın ilk yarısında Sır-Derya (Seyhun) boyları ile onun kuzeyindeki bozkırlarda yaşamaktaydılar.1 Yaşanılan hayat tarzı ise daha ziyade göçebe idi. Göçebe hayat yaşayanların yegâne ekonomik faaliyeti hayvancılıktı. Bu bakımdan bunların hayvanlarını otlatacakları geniş yaylak ve kışı geçirecekleri kışlak mahallerine ihtiyaçları vardı. Bunun yanında Oğuzlara mensup olanlar arasında yerleşik olanlar da vardı. O dönemlerde yerleşik hayat yaşayanlara, tembel manasında "yatuk" denmesi2, göçebe hayatın cazibesini gösterse gerektir.

Oğuzlar genelde göçebe bir hayat tarzı yaşamalarına rağmen, kendi içlerinde siyasî ve sosyal bir yapılanma içinde idiler. Üzerinde pek çok nazariyeler ileri sürülen "Oğuz" kelimesinin, hâkim bir görüş olarak "kabileler", "kabileler birliği" veya "akraba kabilelerin birliği" manasına geldiğinin belirtilmesi,3 böyle bir yapılanmanın da işareti olmalıdır. Diğer bir ifade ile "Oğuz", siyasî ve sosyal teşkilâtlanmanın da bir ifadesi idi. Erken dönemlerden itibaren muhtelif sayıdaki boylardan meydana gelen Oğuzlar, siyasî ve sosyal teşkilâtlanmanın en klâsik dönemlerinde iki ana kısma ayrılmaktaydılar: Üç-Ok ve Boz-Ok. Bu iki ana kısım ise müsâvî olarak kendisine mensup boylardan meydana gelmekte idi. Bu boylar Kayı, Bayat, Alka-Evli/Alka-Bölük, Kara-Evli/Kara-Bölük, Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı, Avşar, Kızık, Beğdili, Karkın, Bayındır, Peçenek, Çavundur/Çavuldur, Çepni, Salur, Eymir, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva ve Kınık adlarını taşımaktaydı.4 Oğuzlar, böyle bir teşkilâtlanma içinde başlarında yabguların bulunduğu bir devlete sahiptiler. Bu devletin başkenti, kışlak bölgesindeki Yenikent idi.5 Devletin karşılığı olarak ise o dönemde daha çok "il" veya "el" adı kullanılmaktaydı.

X. yüzyıl ortalarından sonra Oğuzların önemli bir kısmının yurtlarından göç etme sürecine girdikleri görülüyor. Bu göç etmede iç siyasî çekişmeler ve kuzeydeki Kıpçakların baskısı ile yer darlığı ve yaylak mahallerinin kifayetsizliğinin rol oynadığı anlaşılıyor. Bu göç edenlerden bir grup, Karadeniz'in kuzeyinden batıya doğru muhaceret etti. Bunlar tarihî kaynaklarda "Uz" adıyla geçmektedir.6 Diğer önemli bir grup ise güneyde Oğuzların bir uç şehri durumunda olan Cend'e gelmişti. Bu bölgeye gelen Oğuzların liderliğini ise Kınık boyuna mensup bulunan ve Oğuz Yabgu Devleti'nde sübaşı (ordu kumandanı) olan Selçuk Bey yapmaktaydı. Oğuzların Cend'e gelmesi, yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Oğuzlar burada İslâmiyeti bir din olarak kabul ettiler. İslamiyet'i kabul eden bu Oğuzlara, İslâmiyet'e girmeden önce muhtelif Türk kavimleri arasında siyasî bir tabir olarak kullanıldığı anlaşılan "Türkmen" denilmeye başlandı.7

Oğuzların lideri olan Selçuk Bey, çok geçmeden Cend bölgesinde yeni bir hüviyet kazanmaya başladı. Samanî Devleti ile Karahanlılar arasındaki mücadelede, oğlu Arslan kumandasında gönderdiği kuvvetlerle Samanîlerin Mâveraünnehr'de (Maveraünnehir) üstünlük kurmasını sağladı. Bu bakımdan Samanîler, Karahanlılara karşı uç bölgesinde yer alan Nur kasabası civarındaki bazı yerleri yurt olarak Selçuklulara verdiler (986). Bunun üzerine zaten Cend bölgesine sıkışmış bir durumda olan Selçuk'un oğlu Arslan'a bağlı Oğuz grubu buraya geldi. Bu durum Oğuzlara mensup grupların, hanedan üyelerine bağlı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bir süre sonra Selçuk Bey vefat edince, Türk an'anelerine uygun olarak konar-göçer hayat yaşayan Oğuzların, Selçuklu ailesi arasında bölüşülmesi daha açık olarak ortaya çıktı. Bunun sonucunda Cend bölgesindeki Oğuzların hemen hemen tamamı, Arslan Yabgu'nun faaliyet gösterdiği Mâveraünnehr civarına geldiler. Ancak Mâveraünnehr bölgesinde üstünlük, Gaznelilerle anlaşma halinde olan Karahanlılara geçince, Oğuzların yer ve yurt sıkıntısı had safhaya ulaştı. Bu sırada amcaları Arslan Yabgu ile pek anlaşamayan Tuğrul ve Çağrı Beylere bağlı Oğuz grupları, taarruzdan daha uzak uç bölgelere doğru çekilmeye başladılar.

Bu arada Arslan Yabgu'nun Gazneliler tarafından tevkif edilmesi ve bilahere vefat etmesi (1032), ona bağlı Oğuzların başsız kalmasına ve sağa sola dağılmasına sebep oldu. Bu durum karşısında bunların beyleri, Gazneli hükümdarı Mahmud'a müracaat ederek kendilerine yer verilmesini istediler. Bunun üzerine kendilerine Horasan havalisinde yeni yurtlar verildi. Bu sırada Oğuzları teşkil eden muhtelif boy veya grupların, belirgin bir şekilde hanedana mensup Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu ile Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ın amca oğlu İbrahim Yınal'a bağlı olması ve hatta onların adıyla anılması (Yınalıyan gibi)8, daha önce bahsedildiği gibi Türk idare ve hakimiyet anlayışının bir işareti olmalıdır. Bir süre sonra Gazneli Hükümdarı Sultan Mesud'un Hindistan seferiyle uğraşmasını fırsat bilen Tuğrul ve Çağrı Beyler, Horasan'ın önemli şehirlerinden Nişabur'u aldılar (1038). Bunu 1040 yılında Gaznelilere karşı kazanılan Dandanakan zaferi takip etti. Bu zafer sonunda Oğuz Yabgu Devleti'nin devamı sayılabilecek bir Selçuklu Devleti kuruldu ve Devlet'in başına da Tuğrul Bey geçti. Selçuklu Devleti kurulduktan sonra merkezî bir idare ve yasa düzeni içine girilmeye başlandı. Bu durum göçebe hayat tarzı ile pek uyuşmayan bir idare tarzı idi. Artık devlet için en önemli meselelerden birisi, geçimleri için göçebe hayat yaşayan Oğuzlara yaylak ve kışlak mahalleri bulmak olmuştu. Bunun sonucunda Selçuklu merkezî idaresi, onları merkezî idareden uzak bölgelere, yani batı uç bölgelerine doğru yönlendirmeye başladı.

Bu yönlendirme siyaseti önce Azerbaycan yönüne doğru oldu. Yönlendirilenler daha ziyade önce Arslan Yabgu'ya, daha sonra ise onun oğullarına bağlı olanlardı. Azerbaycan'a doğru yönlendirilmelerden sonra Anadolu'nun doğu, orta ve hatta batı kentlerine doğru sürekli akınlarda bulunuldu. Ancak Bizans'ın elinde birçok müstahkem kale ve şehir olduğundan, bu akınları müteakip tekrar Anadolu'nun doğu sınır bölgesine, Azerbaycan bölgesine dönülüyordu. Nihayet 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Oğuzlar kitleler halinde Anadolu'ya gelmeye başladılar. Bu göç dalgasına, önce Azerbaycan ile Anadolu'nun doğu uç bölgesi arasında sıkışmış bir halde bulunanlar, sonra bu uç bölgesine göre daha iç kesimlerde olanlar katıldılar. Anadolu'ya gelen bu göç dalgası, 1221-1260

yılları arasındaki Moğol istilâları sırasında daha büyük boyutlara ulaştı. Moğol istilâsı sırasında Türkistan'ın geniş ölçüde tahribe uğraması, bu dönemde Anadolu'ya yerleşik unsurların da gelmesinde önemli bir rol oynadı. Bu gelenler arasında Karluk, Halaç ve Kıpçak gibi Türk kavimleri dahi vardı. Bunun sonucunda Anadolu'nun demografik, toponomik, kültürel yapısında hızlı değişmeler olmaya başladı. Ancak bu değişimi asıl sağlayan unsur, Anadolu'da yaygın olarak Türkmen adıyla bilinen Oğuzlardı.

Orta Asya'nın steplerinden kitleler halinde gelen Türkmenler için Anadolu, hem yerleşik hem de hayvancılığa bağlı göçebe hayat tarzını yaşamaya elverişli bir bölge idi. Böyle olmakla beraber, tarihî bakımdan Anadolu'da göçebeliğin çok eskilere gittiğini söylemek çok güçtür. Nitekim Klâsik Antik Çağ'da ve Bizans Dönemi'nde gerçek manada burada göçebe bir hayat tarzı yaşayanların olmadığı anlaşılıyor.9 Bu bakımdan Anadolu'nun esas olarak göçebe hayat yaşayanlarla tanışması, bu Türkmen göçleri ile olmuştur. Son zamanlarda özellikle XV. ve XVI. yüzyıl Osmanlı kaynaklarına dayanılarak Anadolu'nun muhtelif bölgelerinin toponomisi üzerine yapılan çalışmalar,10 bu göçler esnasında müstahkem kale hüviyetinde olan şehir ve kasabaların dışındaki kırsal kesimin, alabildiğine boş olduğunu gösteriyor. Türkmenler için kırsal kesimi alabildiğine boş olan Anadolu, başlangıçta şüphesiz yabancı bir bölge idi. Ancak yaşadıkları hayat tarzının da icabı olarak ilk gelişlerini müteakip Anadolu'da Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından kurulan ilk Türk devleti ile Orta ve Doğu Anadolu'nun fethinde önemli roller oynayan Türkmen beylerinin kurduğu Danişmendliler, Mengücükler, Artuklular, Ahlat Şahlar, Saltuklular ve hatta Türkiye Selçuklu Devleti dönemlerinde kısa sürede bölgeyi tanımaya başladıklarını düşünmek mümkündür. Türkmen Beylikleri ve güneyde Osmanlı Devleti ile bir nüfuz mücadelesine giren Memlük Devleti Dönemi, artık göçebelerin coğrafî dağılımları ile yaylak-kışlak mahallerinin bilindiği ve şekillendiği bir dönem olmalıdır. Esasında Anadolu'da kurulan devletlerin birçoğunun doğrudan doğruya Türkmen boyuna mensup bir hanedan tarafından kurulduğunun bilinmesi, onların bölgenin fethinde oynadıkları rolleri göstermesi bakımından önemlidir.

1071 Malazgirt Savaşı'nı takip eden yıllarda başlayan ve aralıklarla XIV. yüzyıla kadar devam eden göçler sonunda Anadolu'ya tahminlerin de üzerinde Türkmen gelmiş olmalıdır. Ancak bu döneme ait kaynakların kifayetsizliği yüzünden bunların nüfuslarına dair bir bilgi vermek mümkün olamamaktadır. Bununla birlikte bazı kaynaklarda bunların yoğunlaştığı bölgeler üzerine az da olsa bilgilere rastlanmaktadır. Nitekim XII. yüzyılın ortalarına ait bir Latin kaynağı, Denizli bölgesi ile Isparta bölgesindeki göçebelerin 100.000 çadır civarında olduğunu vermektedir.11 Coğrafyacı İbn Sa'îd ise XIII. yüzyılın sonlarında Denizli bölgesinde 200.000, Bolu bölgesinde 30.000 ve Kastamonu bölgesinde 100.000 çadır göçebe halkın yaşadığını yazmaktadır.12 Yine bu dönemlerde Suriye bölgesinde 40.000 çadır göçebe halkın yaşadığı dikkati çekmektedir.13

Bu bilgilerin yanı sıra, Anadolu'nun toponomisi ile ilgili yer adları, bahis konusu Türkmenlerin coğrafî bakımdan bulundukları bölgelerin tespitine yardımcı olmaktadır. Bu adların, göçebelerin bilahere birçoğunun meskûn bir hale geldiği yer olan ve Anadolu'nun güney ve kuzey kısmında

batıdan doğuya doğru uzanan Toros ve Karadeniz Dağlarının iç eteklerinde geniş bir bölgede yoğunlaştığı görülüyor. Yoğunlaşılan bölgeler, kuzeyde daha çok dağ silsilelerinin iç kesimlerinde yer alan Bolu, Kastamonu, Çorum, Tosya, Tokat ovaları ile Ankara bölgesi idi. Güneyde, Orta Anadolu steplerinin güney sınırı boyu ile Çukurova ve göller bölgesi idi. Batıda, özellikle Menderes ve Gediz ovalarının bulunduğu geniş bölge idi. Bu bölgelerdeki göçebeler, kışlak olarak daha çok dağların sahil kesimine doğru başlayan geniş ova ve vadileri kullanırken, yaylak olarak Anadolu'nun iç kesimlerine doğru bakan dağların eteklerindeki veya o dağların yayvanlaştığı yerlerdeki yaylaları kullanmakta idiler. Bu bakımdan coğrafî şartlar gereği, bu bölgelerdeki göçebelerin yaylak-kışlak mahalleri arasında uzun sayılabilecek bir mesafe yoktu. Ancak, Anadolu'nun doğusu ve güneydoğusunda durum bundan oldukça farklı idi. Buradaki göçebeler, yaylak dönemlerini genellikle Anadolu'nun orta ve doğusundaki yüksek platolar üzerinde geçirirlerdi. Kışlakları ise daha çok bugünkü Suriye ve Irak bölgesindeki yerler idi.

Osmanlı döneminde Oğuz yani Türkmen boylarının hangi bölgeleri yurt tuttukları ve coğrafî bakımdan nasıl bir dağılım gösterdikleri, XV. yüzyılda ve özellikle Anadolu'nun bütünlüğünün sağlandığı XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra daha detaylı olarak tespit edilebilmektedir. Bu dönemde Anadolu, coğrafî bakımdan yaklaşık olarak bugünkü Türkiye'nin Asya kıtası üzerindeki toprakların tamamını içine almakta idi. Ancak bölgenin tamamının Osmanlı idaresine girmesi ve Osmanlı coğrafyasının bir parçası haline gelmesi, oldukça uzun süren mücadeleler sonunda olmuştu. Daha çok Anadolu'daki diğer Türkmen Beylikleri ile yapılan bu mücadeleler, Timur'la l402'de yapılan Ankara Savaşı'ndan sonra bir ara duraklama ve gerileme dönemine girmişti. Bu dönem, 1413 yılında Çelebi Mehmed'in tahta geçmesiyle birlikte sona erince, Anadolu'nun hem coğrafî hem de siyasî bakımdan bütünlüğünü sağlama mücadeleleri yeniden başladı. Bu mücadeleler, 100 yıldan fazla devam etti. Ancak XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'nun tamamı Osmanlı idaresine girdi. Böylece Anadolu coğrafî bir bütünlüğe kavuştu.

Anadolu'da Türkmen boylarına mensup olan göçebe grupları, sadece o Türkmen boyunun adını taşıyanlar olarak düşünmemek lazımdır. Eğer bir boyu çınar ağacına benzetecek olursak, bu çınar ağacının gövdesi, şüphesiz boyun kendisi idi. Bu gövdenin üzerindeki dallar veya budaklar ise, boyun alt birimleri idi. Diğer bir ifade ile her boy, kendisine mensup olan gruplara veya birimlere sahipti. Erken dönemlerde boyu teşkil eden birimlerin sayıca çok fazla olduğu şeklinde bir düşünceye sahip olmamak lazımdır. Ancak bu boyların, Anadolu'ya geldikten sonraki süreç içinde daha fazla alt birimlere ayrılmaya başladığını ve hatta aynı boya bağlı birimler arasında zamanla asıl boy adı unutularak alt birim adlarının ön plana çıktığını belirtmek icap etmektedir. Bunun böyle olmasında şüphesiz önemli bazı faktörler rol oynamıştır. Bu faktörlerin başında, Anadolu'daki Moğol nüfuz ve baskısını, boylar halinde yaşayan grupların nüfusunun giderek artmasını, buna paralel olarak yaylak ve kışlak mahallerinin kifayet etmemesini söyleyebiliriz. Ayrıca bu alt birimlere ayrılmada, Osmanlı öncesinde ve Osmanlı döneminde, yerleşikler gibi bunların da idarî ve mâlî bir organizasyon içine alınmasının da önemli bir rol oynadığını hesaba katmak lazımdır.

Anadolu’ya gelen Türkmenler, Osmanlı döneminde “Türkmen” adı ile bilinmenin yanında, “Yürük” veya “Yörük” umumî adıyla da bilinmekteydiler. Onlar için Anadolu’da ortaya çıkan “Yürük” tabiri, “yürümek” fiilinden türetilen ve “yürü” veya “yörü”nün sonuna gelen “k” eki ile elde edilen bir kelimedir. Osmanlı arşiv kaynaklarında Türkmen adının daha çok Anadolu’nun orta ve doğu bölgesinde, “Yürük” adının ise çoğunlukla Anadolu’nun batı bölgesindeki göçebeler için kullanıldığı görülmektedir.14 Bununla birlikte coğrafî saha itibariyle bu iki tabiri birbirinden kesin çizgileriyle ayırmak güçtür. Zira bu tabirler, aynı bölgede, aynı göçebe grubunu ifade etmek için zaman zaman birbirinin yerine kullanılmaktaydı. Bunun yanında onlar için yaşadıkları hayat tarzının da bir ifadesi olarak “konar-göçer”, “göçer-evli”, “göçerler” ve “göçebe” gibi tabirler de kullanılmaktaydı.

Osmanlı döneminde Türkmen veya Yürükler, yerleşikler gibi idarî ve mâlî bir organizasyon içinde idiler.15 Bu idarî ve mâlî organizasyon içindeki büyük gruplar, Boz-ulus Türkmenleri, Yeni-il Türkmenleri, Halep Türkmenleri, Şam Türkmenleri, Dulkadırlı Türkmenleri, Danişmendli Türkmenleri, Esb-Keşân (At-Çeken), Kara-ulus, Ulu Yürük, Ankara Yürükleri, Bolu Yürükleri gibi hususî adlarla bilinmekteydiler. Bu adların onlara genellikle merkezî idare veya merkezî idarenin bürokratları tarafından verildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu isimlerin onlara gelişigüzel bir şekilde verilmediği dikkati çekmektedir. Bu hususta özellikle coğrafî saha olarak yaşadıkları bölgeler ile Osmanlı döneminden önce mensup oldukları Türkmen beyliklerinin isimleri müessir olmuştur. Bunun yanında Osmanlılardan önceki idarî ve sosyal teşkilatın izlerini taşıyan “il” veya “ulus” gibi tabirler de bu gibi isimlendirmelerde rol oynamıştır. Büyük grupların dışında kalan münferit veya daha küçük göçebe grupları ise, hangi eyaletin veya sancağın dahilinde bulunuyorsa, idarî ve mâlî bakımdan o eyalet veya sancağa bağlı idiler.

Bu şekilde idarî ve mâlî bir organizasyon içinde bulunan Türkmen veya Yürük grupları arasında şüphesiz an’anevî boy yapısını devam ettirenler de vardı. Ancak bu an’anevî boy yapılarının giderek özelliğini kaybetmeye başladığı ve daha önce bahsedildiği gibi boyun alt birimlerini teşkil eden veya onun içinden çıkan birimlerin, büyük gruplar içinde daha fazla ön plana çıktığı görülmektedir. Osmanlı arşivlerinde bu şekilde ortaya çıkan ve sayıları binlere ve hatta on binlere varan birimleri görebilmek mümkündür. Bu şekilde ortaya çıkan birimler genellikle muayyen sayıdaki insan topluluğunu ifade eden “cemaat”, “oymak”, “mahalle”, “tîr”, “bölük”, “oba”, tâbi‘”, “taallukat” gibi adlarla bilinirdi.

Bu adla bilinen her birim “X Cemaati”, “X Oymağı”, “X Mahallesi” gibi mutlaka hususî bir ad taşırdı. Bu ad Kayı, Bayat, Döğer, Avşar, Beğdili, Eymir gibi onların asıl mensup oldukları boyun adını taşıyabilirdi. Keza bu ad, Osmanlı döneminde en yaygın isimlendirme olarak gözüken Ali Koca-lu, Bayram-lu, Beçi-lü, Cengiz-lü, Çakır-lu, Gündüz-lü, Güzel Han-lu, İlyas-lu, İne Koca-lu, Kara İsa-lu, Köpek-li, Müslim Hacıl-lu, Nusret-lü, Pehluvan-lu, Sarsal-lu, Süleyman-lu, Yaban-lu, Yunus-lu örneklerinde olduğu gibi onların idarecisi veya ceddinin adı olabilirdi. Bunun yanında meslekî faaliyetleri ve mükellefiyetleri ile yaşadıkları bölge ve sairenin de adlarını alanlar olurdu.16

Bu gibi hususî ad taşıyan her birim, birbirleriyle uzaktan veya yakından akraba olan ve bu bakımdan birbirlerini çok iyi tanıyan hane veya ailelerden meydana gelmekteydi. Her birimin hane

veya aile sayısı 5 ilâ 100 hane arasında ve hatta daha fazla olabilirdi. Her birimin başında ise çoğu defa idareci olarak “kethuda” unvanı ile bilinen kimseler bulunurdu. İdarî bakımdan kethudası olduğu birimi temsil eden kethudalar, o birimin içinde seçkinleşmiş bir aileye mensup idiler. Genelde kethudalık babadan oğula geçmekle birlikte, onların seçilmesinde ilgili birim ahalisinin ve ileri gelenlerinin önemli bir rolü vardı. Kethuda adayı tespit edildikten sonra o mahallin kadısına durum tescil ettirilir ve kadı da o şahsın tayin edilmesi için merkeze bir arzda bulunurdu.

Osmanlı döneminde bugünkü Anadolu bölgesine tekabül eden muhtelif eyâlet ve sancaklara ait XV-XVI. yüzyıl tahrir defterlerine dayanmak suretiyle Türkmen veya Yürük umumi adı altında bilinen teşekkül, grup veya birimler hakkında sıhhatli bilgiler tespit edebilmek mümkün olabilmektedir. Ancak bu tespitlerin, sadece o dönemdeki durumu yansıttığını gözden uzak tutmamak lâzımdır. Daha önce bahsedildiği gibi göçebe grupları, siyasî, sosyal, ekonomik, demografik vs. gibi âmillerin tesiriyle muhtelif gruplara bölünmekte ve asıl gruptan ayrılan grup, yeni bir adla da anılabilmekteydi. Dolayısıyla bu gibi gruplar veya birimler, daha sonraki tahrirlerde veya kayıtlarda yeni adlarıyla yer almaktaydılar.17 Ayrıca pek çok göçebe grubu, erken dönemlerden itibaren yerleşik hayata geçerek kırsal kesimde köyler teşkil etmesinden ve hatta bazı şehir ile kasabaların sakinleri arasında yer almasından dolayı XV-XVI. yüzyıla ait Tahrir Defterlerinde göçebe değil, yerleşik unsur olarak kaydedilmişlerdir. Bu şekilde kaydedilen pek çok yerleşim yerinin adından onların esasında göçebe olduklarını istidlâl etmek mümkün olabilmektedir.

XV-XVI. yüzyıl Tahrir Defterlerinde Anadolu’nun muhtelif bölgelerinde yoğun bir şekilde yürük gruplarının yaşadığı dikkati çekmektedir. Bu durumu, Osmanlı Devleti’nin en olgun dönemi olarak kabul edilen Kanunî döneminde bütün imparatorluğa şâmil olarak yapılan 1530’lara ait icmal mahiyetindeki tahrir defterlerinin Anadolu’ya ait olanlarını esas almak suretiyle tespit etmek mümkündür. Ancak bu tespitler yapılırken bahis konusu tarihten önce veya sonraya ait bazı tahrirleri de nazarı itibara almak icap etmiştir.

Anadolu’da yürük adıyla bilinen göçebe grupların en yoğun olarak yaşadığı yerlerin başında Batı Anadolu bölgesi gelmekte idi. Bu bölge, Osmanlı döneminden önce, başta Germiyan olmak üzere Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe gibi beyliklerin; Osmanlı döneminde de Anadolu beylerbeyiliğinin hinterlandı durumunda idi. 1530’larda tanzim edilen Anadolu beylerbeyiliğine ait İcmal Defterlerinden anlaşıldığına göre,18 beylerbeyilik dahilinde, muhtelif adlar altında önemli yürük grupları vardı. Bu grupların bulunduğu yerler arasında ilk dikkati çeken bölge Kütahya’dır. Beylerbeyliğin merkezi de olan Kütühya’da 1530’larda üç büyük yürük grubu vardı. Anadolu beylerbeyinin hâssı olan bu gruplardan birisi Hâssa Yürükleri adıyla bilinmekteydi. Daha çok Selendi ile Taşâbâd taraflarında perakende bir durumda olduğu anlaşılan bu grup adını şüphesiz hâs reâyası olmasından dolayı almaktaydı. Onların böyle bir adla bilinmesi, Germiyanoğulları Dönemi’nde beyliğin merkezi ile yakın bir siyasî ve ekonomik bağ içinde olabileceğini düşündürmektedir. Diğer gruplardan toplam 42 cemaati olanı Bozguş, yine 42 cemaati olanı Kılcan ve 40 cemaati olanı ise Akkeçili adıyla bilinmekteydi.19 Bazı grupları Osman-ili taraflarında perakende halde yaşayan Bozguş’un, esasında

Germiyanlı toplulukları içinde Selçuklu Sultanı Mesud'a karşı savaşan Bozguş Bahadır ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.[20]

Lazkiye'de (Denizli) ise Kayı, Seyyid Vefâ ve Çobanlar adıyla bilinen üç önemli yürük grubu karşımıza çıkmaktadır.[21] Bu üç grubun bir arada ve aynı bölgede kaydedilmesini, onların daha önceki dönemlerde bir arada bulunmasının işareti olarak düşünmek mümkündür. Bunlardan Kayı'ya mensup olanlar 27 köy ve 8 cemaat halinde yaşamaktaydılar. Bu durum artık onların yerleşik bir hale geldiğini gösterir. Bu köy ve cemaat ahalisi arasında, muhtemelen onların geçmişteki statülerinin izini yansıtan "sipahizade" ve "abdal" gibi kimselerin mevcudiyeti dikkati çekmektedir. 193 hane, 10 mücerred, 1 muhassıl nüfusa sahip olan ve mensupları arasında dervişler de bulunan Seyyid Vefâ Yürükleri, Seyyid Velâyet bin Seyyid Ahmed bin Seyyid el-Vefâ'ya bağlı idiler. Bu adı taşıyan bir yürük grubunun, Kayı ile aynı coğrafî mekânda olması, oldukça ilginçtir. Bilindiği gibi son zamanlarda yapılan çalışmalar, Şeyh Edebalı'nın Vefâî olduğunu göstermektedir.[22] Onların, arşiv kayıtlarında Kayı ile birlikte aynı bölgede gözükmesi, geçmişte bir arada olmalarının tezahürü olmalıdır. Çobanlar grubuna gelince: Bunlar birisi Alaşehir'de olmak üzere toplam 8 adet cemaate sahipti. Bu Çobanlar grubunun, Osman Gazi'nin Bizans'a karşı akınlarda bulunduğu erken dönemlerde, himayesinde bulunduğu Çobanoğullarının içinden çıkan bir grup olduğunu düşünmek mümkündür.

Kütahya'nın Şeyhli kazasında muhtemelen bulundukları yerler Bursa'ya kadar uzandığından dolayı Bursa Yörükleri adlı bir grup bulunmaktaydı. Bu kaza dahilinde yer alan Palamut Yaylası, muhtemelen yürüklerin yaylak yerlerinden birisi idi. Uşak'da ise Akkoyunlu Yürükleri adıyla bilinen ve 19 adet cemaatten meydana gelen önemli bir yürük grubu vardı.[23] Bu grubun Akkoyunlu adı ile bilinmesi ve büyük bir teşekkül olması, Akkoyunlular ile bir ilişkisinin olabileceğini oldukça muhtemel kılmaktadır. Uşak'ta ayrıca, sayıca çok fazla olmayan muhtelif cemaat grupları arasında Oğuz boyunun adını taşıyan Avşar ve Alayundlu adıyla bilinenlere de tesadüf edilmektedir.[24] Bahis konusu bölgelerin dışında Honaz, Küre, Selendi, Kula ve Homa'daki yürüklerin artık yerleşik veya yarı yerleşik bir hale geldikleri tespit edilebilmektedir.

Afyon (Karahisâr-ı Sâhib), daha ziyade dışarıdan gelen muhtelif yürük gruplarının yaylak mahallerinin olduğu bir bölge olarak dikkati çekmektedir.[25] Böyle olmakla birlikte, Sandıklı ve Bolvadin kazalarında, pek çoğu dağınık bir halde bulunan ve muhtelif köylere yerleşen bazı yürük gruplarına rastlanmaktadır.[26] Bu arada Sultanönü sancağına bağlı Seydigazi'de 13 adet cemaat grubu mevcuttu.[27] Bunlar İnönü Kalesi mustahfızlarının reayası idiler. Burada fazla bir cemaat grubunun olmaması, muhtemelen yerleşme sürecinin erken dönemlerde tamamlanması ile ilgili olmalıdır. Hamid'in (Isparta) daha ziyade Gölhisar ve Eğridir bölgelerinde yürük grupları vardı. Gölhisar'dakiler toplam 20, Eğridir'de bulunanlar ise toplam 19 adet cemaat veya bölüğe ayrılmışlardı.[28] Buradaki "bölük" tabiri, esasında Moğolca bir kelime idi. Onların burada bu adla bilinmesi, Moğol nüfuzunun Orta Anadolu'da daha hakim olduğu yerlerden buraya göç etmiş olabileceklerini ister istemez hatıra getirmektedir.

Yürüklerin Anadolu'nun Batı Karadeniz bölgesine doğru en kesif olarak yaşadıkları yerlerin başında Bolu gelmekteydi. Bu bölgedeki yürükler, 1515'de toplam 21 adet cemaate sahipti.29 Bu cemaatlerden ikisi, belki de Horosan içlerinden gelmelerinin bir yansıması olarak Horosanlı adı ile bilinmekteydiler. Bazı cemaatlerin kışlak mahalleri Tefenni, Ereğli, Ulus ile Taraklıborlu'nun (Safranbolu) güneyindeki Viranşehir bölgesi idi. Bazıları ise Düzce bölgesini içine alan Konurpa ile Devrek ve Mengen arasındaki Hızırbey-ili'nde yerleşik bir hale geçmişlerdi. Tarakcılu adı ile bilinen diğer önemli bir cemaatin ise Taraklıborlu merkezinin ya da bölgesinin iskânında önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bolu bölgesindeki yörüklerin önemli bir nüfus kesâfetine sahip olması, onların XVI. yüzyıl sonlarına doğru idarî bakımdan bir kaza haline getirilmesini icap ettirmiştir.30 Daha sonra bu kaza dahilindeki yürüklerin iki kaza halinde teşkilatlandırıldıkları dikkati çekmektedir. Bunlardan birisi "İfrâz-ı Yürükân-ı Bolu", diğeri ise "Yürükân-ı Taraklu" yani "Taraklu Yürükleri" idi.31 Kazaya Yürükân-ı Taraklu adının verilmesi daha önce bahsedilen Tarakcılu cemaati mensuplarının, kazanın asıl nüvesini teşkil etmesinden ileri gelmekte idi. Bolu'nun yanı sıra Kastamonu bölgesinde önemli bir yürük grubuna rastlanılmaması oldukça şaşırtıcıdır. Bu durum onların Osmanlı Beyliği'nin kuruluşuna paralel olarak Batı uç bölgesine doğru göç etmesiyle alâkalı olmalıdır. Tabii olarak bunda erken dönemdeki yerleşmeleri de hesaba katmak lazımdır. Koca-ili bölgesinde yürük grubuna rastlanmaması ise, hem erken dönemlerdeki yerleşmelerde hem de bölgenin coğrafî şartlarında aranmalıdır.

Hudavendigar (Bursa) bölgesinde en yoğun yürük gruplarının bulunduğu yerlerin başında Söğüt gelmekte idi. Osmanlıların tarih sahnesine çıktığı bu havalideki yürükler, 1530'larda iki grup halinde bulunmaktaydılar. Sultan Murad vakfı reayası olarak kaydedilen bu gruplardan birisi 556 hane, 983 mücerred, 1 imam ve diğeri 12 hane, 12 mücerred vergi nüfusuna sahipti.32 Bunların müteferrik olarak kaydedilmesi, muhtelif yerlerde dağınık ve yerleşik bir hale geldiklerinin işareti olmalıdır. Bu arada Adranos, Kepsud ve Tarhala (Soma) taraflarında bir kısmı sâkin, bir kısmı da müteferrik az sayıda yürük grupları vardı. Bunun yanında Bergama'da 356 hane, 6 mücerred vergi nüfusu olan ve Bergama Yürükleri adıyla bilinen önemli bir yürük grubu mevcuttu. Buradaki bir başka önemli yürük grubunu 333 hane, 120 mücerred vergi nüfusu ile Karacalar teşkil etmekte idi. Karacaların bir diğer önemli grubu, Tarhala'da bulunmakta idi. Ayrıca bazı gruplar hem yürüklük hem de müteferrik olarak bir kısım köylerde yerleşik hayatlarını devam ettirmekte idiler.33

Biga Sancağı'nda yürüklerin az sayıda ve daha çok küçük cemaat grupları halinde oldukları dikkati çekmektedir. Bu gruplar arasında Yusuflar adıyla bilinen grubun Babaî adıyla da anılması,34 onların 1243'deki Babaî İsyanı'nın bastırılmasından sonra Batı Anadolu uç bölgelerine kadar gelen gruplardan birisi olabileceklerini hatıra getirmektedir. Biga'ya bağlı Çan kazasındaki bazı gruplar Söğüdlü adıyla bilinmekte idiler.35 Bu durum, onların esasında Söğüd bölgesinden geldiklerine bir işaret olmalıdır.

Balıkesir Sancağı'nın merkez kazası dahilinde iki büyük yürük grubu vardı. Bu iki grubun da vergilerini belli bir rakam üzerinden vermelerinden dolayı, bürokratik yazışmalara Mukataa Yürükleri

adıyla geçtikleri anlaşılıyor. Bunlardan 1450 hane, 485 vergi nüfusu olanı Emir Gazi; 460 hane, 182 mücerred vergi nüfusu olan ise Medine vakfının reayası idiler.36 Balıkesir'e bağlı Bigadiç'de de önemli bir yürük grubunun varlığı dikkati çekmektedir. Bu grup, Sındırgı bölgesinde bulunmasından dolayı Sındırgı Yürükleri adı ile bilinmekte idi.37 Balıkesir'de bir diğer önemli yörük grubu ise İvrindi kazasında idi. Bunlar Osmanlı timar sisteminin bir yansıması olan zeamet adlı idarî bir bölgede bulunmalarından dolayı İvrindi Zeameti Yürükleri adıyla bilinmekte idiler. Bunun dışında İvrindi'ye bağlı Giresin (Savaştepe) ile Ayazmend ve Manyas kazalarında da bazı yürük gruplarına tesadüf edilmektedir.

Osmanlılardan önce Saruhanoğullarının merkezi, Osmanlı döneminde ise uzun süre Şehzade Sancağı durumunda olan Manisa dahilinde de önemli yürük gruplarının varlığı tespit edilmektedir. Bunlardan birisi "Ellici" adıyla bilinmekte idi. 42 cemaat biriminden ve 5311 vergi hanesinden meydana gelen bu grup, her elli haneden bir haneyi hizmete göndermelerinden yani devlete karşı mükellefiyet altına girmelerinden dolayı bu adı almışlardı. Diğer grup Mukataa Yürükleri adı ile bilinmekte idi. Vergilerini toplam bir meblağ üzerinden veren ve 3664 vergi hanesi olan bu grup, başta Manisa olmak üzere, Güzelcehisar, Tarhaniyat (Menemen), Nif, Ilıca, Adala, Demirci, Gördes, Kayacık, Akhisar, Gördek, Marmara ve Gelendos'a kadar yayılmışlardı. Diğer önemli bir grup ise Karacıyan ve Buğurcıyan adıyla bilinmekte idi. Bu iki grup beraber mukataaya verildiği için birlikte kaydedilmişlerdi. Bu gruptan Karacıyan'ın esasında Aydın bölgesinde bulunan Karacakoyunlu Yürüklerinin bir parçası olduğu anlaşılıyor. Buğurcıyan adı ile bilinenler ise deve yetiştirmekle şöhret bulmalarından dolayı bu adı almışlardı.38 735 vergi hanesi olan Karacıyan ve Buğurcıyan grubu, Manisa, Güzelhisar, Tire, Akhisar, Marmara ve Gördek bölgelerinde bulunmakta idiler. Manisa kazası dahilindeki bu yürük gruplarından başka, en fazla yürük gruplarının bulunduğu bölge Adala ve Demirci idi. Adala'daki yürük grupları Mendehorya ve Menye adlarıyla bilinmekte idiler. Bunlar bu isimleri bulundukları yerlere istinaden almışlardı. Demirci bölgesindeki yürükler, toplam 2050 nefer vergi nüfusuna ve 120 adet cemaate sahipti. Demirci Yürükleri, başta Demirci olmak üzere Germiyan, Kula, Selendi, Borlu, Adala, Aydın, Yengi, Manisa ve Marmara'ya kadar yayılmışlardı. Bu arada sancak dahilindeki Güzelhisar, Gördes ve Kayacık'dan da bazı yürük grupları vardı. Ancak bunların küçük ve perakende gruplar halinde oldukları görülmektedir.39

Aydın Sancağı'ndaki en önemli yürük grubu Bayramlu Karacakoyunlusu adıyla bilinmekte idi. Aydın'a bağlı Tire kazası dahilinde bulunan bu grup toplam 56 adet cemaate sahipti.40 Bunların önemli bir nüfusunun olması, kendilerine müstakil bir kaza statüsü verilmesine sebep olmuştu. İzmir ve Birgi'deki yürükler oldukça perakende bir halde idiler. İzmir'deki bir cemaat, Manavgadiyân adı ile bilinmekte idi.41 Manavgat adının, bu adla bilinen yürük grubuna istinaden mi, yoksa bunların Manavgat kazası dahilinde olmalarından mı ileri geldiği şimdilik meçhuldür. Güzelhisar kazasında ise iki yürük grubunun varlığı dikkati çekmektedir. Bunlardan birisi Tahtaciyân (Tahtacılar) adıyla bilinmekte idi.42 77 nefer vergi nüfusu olan bu grubun, Ayasulug Kalesi'ne her yıl 300 adet tahta vermekle mükellef oldukları ve bunun karşılığında avarız vergisinden muaf tutuldukları kaydedilmiştir. Bu durum Tahtacılar adıyla maruf yürük grubunun meslekî faaliyetlerinden dolayı böyle bir adı

aldıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Diğer grup ise Alâiyeli adı ile bilinmekte idi. 160 hane, 102 mücerred ve 2 imam vergi nüfusu olan bu grubun43, geldikleri yere istinaden bu adla anıldıkları anlaşılmaktadır. Alaşehir kazasında önemli bir nüfus kesafetine sahip olan Yahşi adlı yürük grubunun önemli bir kısmı ise, perakende bir halde bulunmakta idi.44 Bunların perakende bir durumda olması, artık yarı yerleşik bir hale geçtiklerinin işareti olmalıdır. Bozdoğan kazasında toplam 17 adet cemaat vardı. Ancak bunların pek çoğu Ayasulug kazası dahilinde sâkin bir halde bulunmakta idi.45 Yenişehir kazasında toplam 24 cemaatten ibaret olan yürük grubu ise kaza dahilindeki muhtelif yerlerde perakende bir halde sâkindiler.46 Yenişehir'deki bu grubun yazın yaylağa çıktığının ve kışın ise Yenişehir kazası dahilinde kışladığının belirtilmesi, ananevî hayat tarzlarını hâlâ yaşadıklarını göstermektedir. Sart kazasındaki yürük grupları arasında Tatar cemaatlerinin varlığı da dikkati çekiyor. Bunun yanında buradaki bazı grupların, Acem diyarından geldikleri tespit edilebilmektedir.

Osmanlılardan önce Menteşe Beyliği'nin asıl hinterlandı olan Menteşe Sancağı dahilindeki muhtelif bölgelerde, muhtelif adlar altında yürük gruplarının yoğunlaştığı dikkati çekmektedir. Bu yürük grupları Yaylacık, Yatuk Barza, İskender Bey, Kayı, Kızılcakeçilü, Horzum, Bahşı Bey, Kızılca Balkıç (?), Divâne Ali ve Karacakoyunlu adlarıyla bilinmekte idiler.47 Bu grupların başta Peçin olmak üzere Muğla, Mekri, Milas, Çine, Bozüyük, Balat, Tavas, Ayasulug, Tire, İzmir ve Çeşme'ye kadar yayıldığı anlaşılmaktadır.48 Burada geçen "Yatuk" tabiri, o grubun büyük ölçüde yerleştiğinin bir işareti olmalıdır. Kayı adlı önemli bir grubun varlığı ise, bu boya mensup olanların, Menteşe bölgesinde de yoğunlaştığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu gruplar arasında geçen Horzum ise, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Anadolu ve Suriye bölgesinde de faaliyet gösteren ve bilahere tarih sahnesinden silinen önemli Türk hanedanından Harizmşahlara (Harezmşah) mensup bazı küçük gruplar olmalıdır. Peçin bölgesindeki bazı grupların, alt birim olarak "cemaat" adı yanında, Farsça "tîr" yani "ok" adı altında kaydedilmeleri oldukça dikkat çekicidir. Bilindiği gibi "ok" tabiri, eski Türklerde insanların zümrelere ve idârî-askerî bakımdan kabilelerin gruplara ayrılmasını ifade ederdi.49 Bu bakımdan buradaki göçebelerin sosyal ve idarî yapılanmasında kullanılan tîr, Farsça bir kelime olsa da, tarihî bakımdan "ok"un köklerini göstermesi bakımından önemlidir. Menteşe Sancağı'nda çok fazla olmamakla beraber, Çine, Muğla ve Köyceğiz kazalarında da muhtelif yürük grupları vardı. Bunların da önemli bir kısmının "cemaat" ve "tîr" yapılanması içinde oldukları dikkat çekmektedir. Böyle olmakla birlikte birçoğu ya müteferrik ya da yerleşik bir halde bulunmaktaydı.

Teke Sancağı dahilindeki yürük gruplarına gelince: Bunlar daha ziyade Antalya kazasında bulunmakta idiler. Kızılcakeçilü, Mahmadlar, İvacalu adı ile bilinenlerin her biri 20-22 hane arasında değişen vergi nüfusuna sahipti. Çobansa adı ile bilinen grubun vergi nüfusu ise 85 hane, 6 mücerred idi.50 Burada küçümsenemeyecek bir nüfusu olan Çobansa'nın Çobanoğullarının içinden çıkan bir grup olabileceği ilk anda hatıra geliyor. Bölgede bu gibi küçük grupların yanında Varsak ve Ulu Yürük adı ile bilinen iki önemli yürük grubu vardı.51 Varsak adı ile bilinenlerin, Karaman vilayeti dahilinde sâkin oldukları görülüyor. Bunların Tarsus bölgesini yurt tutan Varsaklardan olduğu anlaşılıyor. 21 adet cemaati olan Ulu Yürük'ün ise, esasında Sivas-Tokat arasındaki geniş bir bölgeyi kendilerine yurt tutan Ulu Yürük'ün içinden çıkıp geldiklerini söylemek mümkündür. Bunlar içinde Gencelü adı ile

bilinenlerin muhtelif gruplara ayrıldığı dikkati çekiyor. Bundan başka Teke Sancağı'nın Karahisar nahiyesinde ise, 14 adet cemaati olan Serik Yürükleri mevcuttu.

Anadolu eyaleti içinde en yoğun göçebe grubunun yaşadığı bir diğer bölge Ankara idi. Ankara bölgesinde beş önemli yürük grubunun varlığı göze çarpmaktadır. Bunlar Kasaba, Haymana, Karalar, Tâceddinlü ve Ulu Yürük adı ile bilinmekteydiler.52 Bu gruplardan her birinin "tavâif" yani "boylar" sosyal yapılanması içinde zikredilmesi, onların bölgedeki bulunmalarının kadimliğini gösterse gerektir. Kasaba Yürükleri toplam 55, Haymana Yürükleri 325, Karalar ile Taceddinlü Yürükleri 5'er ve Ulu Yürük ise 33 adet cemaatten müteşekkildi. Bu gruplar arasında yer alan Haymana, başta Seferihisar, Barçınlı, Karaman ve Kırşehir olmak üzere Bacı, Sandıklı, Karahisar ve Sultanönü'ne kadar yayılmıştı. Haymana adıyla bilinenlerin bu şekilde muhtelif yerlerde dağınık bir halde bulunması, esasında onun adının anlam ve manasına da bir paralellik göstermektedir. Ulu Yürük'ün asıl yaşadığı bölge, Sivas'in kuzeyinden Tokat'a kadar olan saha idi. Bunlardan önemli bir grubun Ankara'da gözükmesi, şüphesiz buralara kadar yayıldıklarının bir işareti olmalıdır.

Ankara'nın hemen yakınında yer alan Kangırı (Çankırı) bölgesinde Kangırı Vilâyeti Yürükleri adı altında önemli bir grup vardı. Bulundukları bölgeden dolayı bu ismi alan bahis konusu grubun, 14 adet cemaati vardı. Ayrıca burada Mahmudlar Yürükleri adı ile bilinen 8 adet bölük mevcuttu.53 Bunların "bölük" olarak bilinmesi, Moğol nüfuz ve tesirinin daha fazla hakim olduğu Orta Anadolu'ya yakın bir bölgede yaşadıklarını gösterse gerektir.

Osmanlı döneminde Karamanoğullarının ana hinterlandını içine alacak şekilde teşkil edilen Karaman Beylerbeyliği, 1530 yılına ait Mufassal Defterin icmalinden anlaşıldığına göre,54 Anadolu'da göçebe unsurların en yoğun olarak yaşadığı diğer bir yer olarak dikkati çekmektedir. Bir bakıma buradaki göçebe unsurların pek çoğunun, Türkiye Selçuklu Devleti ve bilahere bölgede teşkil edilen Karamanoğulları ve diğer Türkmen beyliklerinden Osmanlılara intikal ettiğini gözden uzak tutmamak lazımdır. Göçebelerin yaylak mahallerinin, daha çok bu beylerbeyilik dahilinde Niğde, Beyşehir ve Aksaray taraflarında mevcut olduğu dikkati çekiyor. Bu yaylaklar arasında Niğde bölgesindeki Hasandağı, Üçkuyulu, Belkuyu, Ağa-seküsü, Melendiz ile Aksaray'daki Ovacık'ı zikretmek lazımdır. Bu yaylaklardan başka Niğde kazasındaki Aladağ'da da önemli yaylak mahalleri mevcuttu. Kezâ, Beyşehir'deki yaylakların sayısı 12 adet idi. Melendiz yaylağında mutad bir halde pazar kurulması, göçebe gruplar için burasının merkezî bir hüviyet taşıdığını göstermektedir. Haftada bir gün Çarşamba günleri kurulmasından dolayı Çarşamba Pazarı adı ile bilinen bu pazar, şüphesiz bölgedeki göçebe ve hatta yerleşik unsurların mal ve gıda ürünlerini getirdikleri ve alıp sattıkları bir yer olmalıdır.

Karaman Beylerbeyiliği dahilinde, göçebe unsurların yaşadığı yerlerin başında Konya Sancağı dahilindeki Konya Ovası gelmekte idi. Esasında bu ovanın sınırları, Ankara'nın güneyinden başlamakta ve Toroslar'a kadar uzanmakta idi. Böylesine geniş bir ovada yaşayan göçebe unsurların başında "Esb-Keşân" adı altında bilinenler gelmekte idi. Farsça olan bu tabirin yerine Osmanlı arşiv kayıtlarında zaman zaman Türkçe "At-Çeken" tabirinin kullanıldığı da görülmektedir. Buradaki "Esb-Keşân" tabiri, muhtemelen Osmanlılardan önce, Farsçanın bürokraside ve edebî dilde hakim olduğu

dönemlerde verilmiş olmalıdır. Bunlara Esb-Keşân veya At-Çeken denilmesinin sebebi, at yetiştirmekle şöhret bulmaları ve vergilerini at vergisi olarak vermeleri idi. Diğer bir ifade ile, onların ekonomik ve meslekî faaliyetleri, bu adın verilmesinde müessir olmuştur.

At-Çekenlerin önemli bir nüfus kesâfetine sahip olması ve geniş bir coğrafî alana yayılması, Osmanlı döneminde onların bir nizam altına alınmalarını icap ettirmiş ve yoğunlaştıkları bölgeler göz önüne alınarak kendilerinden üç kaza teşkil edilmiştir. Bu kazalar Eski-il, Turgud ve Bayburd adlarıyla bilinmekte idi. Buradaki Eski-il, şüphesiz eski Türk devlet teşkilâtının izini yansıtmaktaydı. Turgud ve Bayburd'un ise, bu göçebe unsurların beylerinden oldukları ve bunların siyasî bakımdan bölgede önemli bir rol oynadıkları anlaşılmaktadır.

Eski-il kazasındaki At-Çekenlerin 44 adet cemaat ve 3473 nefer vergi nüfusu, Turgud'dakilerin 84 adet cemaat ve 4435 nefer vergi nüfusu, Bayburd'dakilerin ise 21 adet cemaat ve 2594 nefer vergi nüfusu vardı.55 Bunun yanında Eski-il kazası dahilinde, esasında Varsaklara mensup olan Kuştemür'e bağlı 7 adet cemaat grubu vardı. Bunların bazısı Ereğli'nin merkezinde, bazısı da köylerde meskûn bir halde idiler. Ayrıca, Turgud kazasında toplam 26 adet cemaatten meydana gelen ve 1300 nefer vergi nüfusu olan Yapalu adlı önemli bir teşekkül mevcuttu.56 Yapalu'nun kabile olarak belirtilmesi, an'anevi sosyal yapısını devam ettirdiğini ve bölgede eskiden beri bulunduğunu gösterse gerektir. Bahis konusu unsurlar, hem kendileri arasında hem de kendilerine yakın şehir, kasaba ve köy halkı ile şüphesiz ticarî ve ekonomik bir ilişki içinde idiler. Bu durumun bir tezahürü olarak Turgud kazasındaki Yanıkhisâr Câmii yakınında mutad bir Pazar kurulmakta idi.57 Bunun yanında Konya ve Akşehir kazalarında at (esb) pazarlarının mevcudiyeti, bölgedeki at ile ilgili ticaretin bir yansıması olarak düşünülmelidir.

Konya Sancağı ile sınır olan Aksaray Sancağı da göçebe unsurların muhtelif gruplar halinde bulundukları yerler arasında idi. Buradaki göçebe grupları, daha ziyade Aksaray, Koşhisar ve Ereğli bölgesinde idiler. Aksaray'da Yüzdeciyan taifesi adı altında bilinen bir grup, toplam 40 adet cemaate ve 893 nefer vergi nüfusuna sahipti.58 Bunların ağnam vergisi olarak her yüz koyundan 1 koyun vermesinin, bu adı almalarında âmil olduğu anlaşılmaktadır. Bu arada Hasandağı bölgesinde müteferrik bir halde 5 cemaat grubu yaşamaktaydı. Bunun yanında Şeyillah adı altındaki bir Tatar kabilesinin 6 adet, Bektaşlu kabilesinin 30 adet cemaati vardı.59 Koşhisar bölgesinde ise muhtelif kabilelere mensup cemaat gruplarının varlığı dikkati çekiyor. Bunlardan padişah hassı reayası olanlar ve pek çoğu Runkuş adlı bir kabileye mensup bulunanlar, 31 adet cemaate ve 1063 nefer vergi nüfusuna malikti. Bozkırlu kabilesi adı altında kaydedilenler ise yine muhtelif cemaatlerden meydana gelmekte idi. Bu cemaatler arasında Kamanlu ve Kırşehirlü adlarıyla bilinenlerin olması, bunların bugünkü Kırşehir ve Kaman bölgesine yakın yerlerde yaşadıklarını gösterse gerektir. Bunlardan başka Haymana'dan olduğu belirtilen Hindlü adlı bir kabile ile Bozdoğanlu adlı bir kabile mevcuttu.60 Ereğli taraflarında bulunanlar ise müteferrik bir halde idiler.

Niğde'de Bulgarlu, Dündarlu ve Yahyalu ile Haymana adlı göçebe gruplarına tesadüf edilmektedir. Bu grupların pek çoğunun kabilevî yapılarını muhafaza ettikleri anlaşılıyor. Esasında

Türkçe “karışık” manasına gelen ve Doğu Avrupa coğrafyasında muhtelif Türk unsurlarının bir araya gelmesi ile ilgili olarak da kullanılan “Bulgar” tabirinin, Anadolu’daki göçebe grupların hususî adı olarak kullanılması oldukça ilginçtir. Niğde bölgesindeki Bulgarlu ve Dündarlu grupları Niğde nahiyesinde bulunurken, Yahyalu adı ile bilinen grup Karahisâr-ı Develü’de bulunmakta idi. Bunlardan Bulgarlu 12 adet cemaatten mürekkepti. Dündarlu ise iki gruba ayrılmıştı. Bu gruplardan 26 adet cemaati olanı, muhtemelen perakende bir halde yaşamalarından dolayı Dündarlu Haymanasu adını taşımakta idi. Diğer grubun ise 11 adet cemaati vardı.61 Yahyalu kabilesinin cemaat veya bölük adı altındaki birim sayısı 36 idi. Bunun yanında Karahisâr-ı Develü’de müteferrik bir halde bulunan ve 14 adet cemaate sahip olan Haymana adlı bir diğer grup vardı.62 Ancak bu grubun yaşadıkları bölgede artık meskûn bir hale geçtiği anlaşılıyor.

Orta Anadolu’da göçebe unsurların bulunduğu bir diğer bölge Kayseri idi. Buradaki göçebeler genelde “Yürük” umumî adı altında bilinmekte idiler. Bu umumî ad altındaki grupların başlıcasını Yahyalu, İslamlu ve Küstere adı altında bilinenler teşkil etmekte idi. Bunların ilk ikisi “Irmak Kenarı” nahiyesinde, diğeri ise Malya nahiyesinde yaşamakta idi.63 Ayrıca bölgede sadece cemaat yapılanmasını muhafaza eden ve müteferrik bir halde bulunan yürüklerin sayısı bir hayli fazla idi. Niğde’ye bağlı Karahisar-ı Develü’de bir koluna rastlanan Yahyalu’nun, Kayseri’deki kolunun 17 adet cemaati vardı. Bugün Kayseri’nin bir kazası olan Yahyalı’nın vücut bulmasında önemli bir rol oynadığı anlaşılan Yahyalu’nun, kabile olarak zikredilmesi, an’anevi sosyal yapısını kısmen de olsa devam ettirdiğinin bir işareti olmalıdır. Bu yürük gruplarının dışında özellikle Kayseri’nin Karataş ve Bozatlu nahiyelerinde müteferrik bir halde ve cemaat yapılanması içinde grupların olduğu görülüyor.64 Bölgedeki yürük gruplarının çoğu, mezraalara ve kışlaklara sahiptiler. Mezraalarda genelde ziraatçilik yapıldığı, kışlakların ise ileride köy haline gelebilecek bir yerleşim mahalli olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Bu durum muvacehesinde onların en azından XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren toprağa bağlanmaya başladıklarını söylemek mümkündür.

Karaman Beylerbeyliği’nin güney uç bölgesinde yer alan İç-il Sancağı’nın daha çok Gülnar ve Selendi nahiyelerinde yürük grupları bulunmakta idi. Gülnar’da bulunanların başlıcasını 17 köy ve 1 cemaat ile Cece; 7 köy ve 3 cemaaat ile Bozkırlu; toplam 73 adet köy ve cemaat ile Hacı Bahaeddinlü ve toplam 38 adet köy ve cemaat ile Yuvalu ana grupları teşkil etmekte idi.65 Bunların kahır ekseriyetle köylerde yaşaması, artık yerleşik bir hayata geçtiklerini göstermektedir. Yalnız bu gruplar arasındaki Bozkırlu’nun, esasında Cecelerin içinden çıkan bir grup olduğu anlaşılıyor. Bunun yanında bahis konusu gruplardan Cece ve Bozkırlu’nun hâlâ kabile olarak zikredilmesi, onların en azından an’anevî sosyal yapılarının izlerini muhafaza ettiklerini gösterse gerektir. Gülnar kazasıyla beraber, yürük gruplarının bulunduğu diğer bir bölge Selendi idi. Buradaki gruplar, büyük ölçüde muhtelif köylerde sâkin bir durumda idiler.66

Rum beylerbeyiliği içinde en önemli yürük topluluğunu, kayıtlarda “Etrâk-ı Yürükân-ı Büzürg” olarak geçen Ulu Yürük teşkil etmekte idi. Buradaki “Etrâk” tabiri, şüphesiz onların kavmî hususiyetini göstermekte idi. Daha önce bahsedildiği gibi Anadolu’nun muhtelif bölgelerine yayılan Ulu Yürük

topluluğu, esasında Tokat ile Sivas arasında bölgeyi kendisine yurt tutmuştu. Anadolu'nun önemli bir kesimindeki göçebe unsurlar, genellikle cemaat vesaire gibi idarî ve sosyal bir yapılanma içinde olurken, Ulu Yürük topluluğunun "bölük" adı ile sosyal bir yapılanma içinde olduğu görülmektedir. Bu durum, bölgedeki Moğol nüfuzunun bir yansıması olarak düşünülmelidir. Bulundukları bölgede önemli bir nüfus kesâfetine sahip olan Ulu Yürük topluluğu, 1530'larda 32 adet bölük ve 8000'e yakın vergi hanesine sahipti.67 Bunlar arasında 22 adet sipahizâdenin olması, esasında onların geçmişteki askerî hususiyetine de bir işaret olmalıdır. Bu topluluğa ait toplam kışlak sayısı ise 409 adet idi. Bu kışlak mahallelerini, onların artık yavaş yavaş meskûn bir hâle geldikleri yerler olarak düşünmek lazımdır. Ulu Yürük topluluğunun böylesine bir nüfus kesâfetine sahip olması, onlara kazaî bir statünün verilmesini icab ettirmiştir. Bahis konusu Ulu Yürük topluluğundan başka, esasında Ulu Yürük topluluğunun içinden çıktığı anlaşılan ve "Etrâk-ı İnallu" adı ile bilinen İnallu adlı bir diğer yürük grubu daha mevcuttu. Bu grubun 6 adet bölük ile 400'e yakın vergi nüfusu vardı.68 Bu grubun İnaloğulları idaresinde olması, bu aileye istinaden adlarını aldıklarını göstermektedir. Bu aile ile ilgili olarak geçen kayıtta: "İnaloğulları tasarruf ederler, eşerler" ifadesinin olması, esasında bu ailenin geçmişte oynadığı siyasî role bir işaret olarak anlaşılmalıdır. 20 adet kışlağı olan bu grubun, artık kışlaklarında yarı yerleşik bir hale geldikleri anlaşılıyor. Ulu Yürük'e bağlı bazı grupların, muhtemelen asıl yurtlarındaki yerlerin kifayet etmemesi sebebiyle yakın bölgelerdeki mezraalarda ziraatçilik yaptıklarını da belirtmek lazımdır. Nitekim bu gruba bağlı olan Ballu ve Kazancalu gibi gruplar, Çorum'un Karahisar-ı Demirli kazası dahilindeki mezraalarda ziraatçilikle uğraşmakta idiler.69

1530 tarihlerinde tanzim edilen İcmal Defteri'nden anlaşıldığı kadarıyla, Çukurova bölgesinde yürüklerin en yoğun olarak yaşadıkları yerlerin başında Tarsus, Adana ve Kars (Kadirli) gibi bölgeler gelmekteydi.70 Tarsus bölgesindeki yürükler, daha ziyade Varsaklara mensuptular. Bu bölgedeki grupların an'anevî teşkilât yapısının izlerini devam ettirdikleri anlaşılıyor. Bu cümleden olarak Varsaklara mensup asıl boyları Kuştemür, Kusun, Ulaş, Esenlü, Gökçelü, Elvanlu gibi boylar teşkil etmekte idi. Bu boylara bağlı cemaatlerin içerisinde boy beylerinin, âile ve efradını belirten cemaatlerin "Ordu" adı ile belirtilmesi, onların geçmişteki askerî ve siyasî fonksiyonlarının bir işareti olmalıdır.71

Bu boy adlarının pek çoğunun, Osmanlı idarî sistemi içinde, o boyun mensuplarının yaşadıkları bölgeler nazar-ı itibara alınarak, Kuştemür nahiyesi ile Kusun ve Ulaş kazaları gibi adlar altında bir nahiye ve kaza haline getirildiği anlaşılıyor. Bu nahiye veya kazalarda müteferrik cemaatler halinde yaşayan ve birçok mezraaya sahip olan grupların artık yavaş yavaş yarı yerleşik bir hale geldikleri anlaşılmaktadır.72 Bu Varsaklardan önemli bir diğer grubun Osmanlı döneminde Kırşehir bölgesinde bulunduğu görülüyor. 1485 yılında 12.000 civarında bir nüfusu olan Kırşehir'deki Varsak grubunun,73 1530'larda %100'e varan bir nüfus artışı ile 25.000 civarında bir nüfusa ulaştığı görülüyor.74 Buradaki Varsak grupları "cemaat" veya daha önce bölgedeki Moğol nüfuzunun tesiri ile "bölük" adı ile bilinmekteydiler. Daha çok Kırşehir'in kuzey ve kuzeybatı taraflarını yurt tutan ve buralardaki mezraalarda ziraatçilik yapan bahis konusu Varsaklara mensup gruplardan çoğunun bilahere kışlaklarında meskûn bir hale geldikleri ve köyler teşkil ettikleri tespit edilmektedir.

Adana bölgesindeki Türkmenlere gelince: Bu bölgedeki gruplar daha ziyade Adana, Yüreğir, Saruçam, Dündarlu ve Bulgarlu ile Kara İsalu bölgelerinde bulunmakta idiler. Bu isimlerden bazılarının onların boy beylerinden geldiği anlaşılıyor. XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde bölgede daha çok muhtelif cemaatler halinde yaşayan Türkmenlerin, an'anevi boy yapılarını büyük ölçüde kaybettikleri anlaşılıyor. 1530'larda toplam 272 adet cemaate ve 10.000 civarında bir nüfusa sahip olan buradaki Türkmen grupları, muhtelif mezraalarda kısmen de olsa ziraatçilikle uğraşmaktaydılar.75 Bunun yanında Adana bölgesinin hemen yakınındaki Üzeyr sancağında, az da olsa bazı Türkmen grupları vardı. 18 adet cemaatten ibaret olan bu bölgedeki grupların,76 yarı yerleşik bir halde oldukları görülüyor. Aynı durumu Sis (Kozan) bölgesindeki gruplarda da görmek mümkündür. Bu bölgede yine cemaat yapılanması halinde yaşayan Türkmenlerin, 1530'lardaki toplam cemaat sayısı 79 ve vergi mükellefi nüfusu ise 3428 idi.77

Anadolu'nun güneyinde göçebe grupların en yoğun olarak yaşadıkları yerlerden birisi Maraş ve Elbistan bölgesi idi. Bu bölgedeki göçebe gruplar, Dulkadırlı Beyliği'nin bakıyyesi olduğundan, Osmanlı döneminde Dulkadırlı Türkmenleri adı ile bilinmekte idiler. Bunlar öz yurtları olan Maraş ve Elbistan bölgelerinden başka batıda Çukurova ve kuzeyde Bozok ile Sivas bölgelerini kendilerine yurt tutmuşlardı. Bu Türkmenlere mensup olan gruplar, Tamirlü, Gündeşlü, Anamaslu (Karacalu), Dokuz, Küreciyân, Bertiz, Cerid, Peçenek, Kavurgalı, Alcı, Döngelelü, Küşne, Eymir, Çimelü, Kızıllu ve Alibeylü, Demrek, Çağırgan gibi tâife adlarıyla bilinmekteydiler. Bu boylardan bazılarının doğrudan doğruya Oğuz boy adları ile bilinmesi, şüphesiz onların adı geçen boylardan olduklarını göstermektedir. Bunların 1530'larda tâife yani boy adı altında kaydedilmesi ise, an'anevi sosyal yapılarını devam ettirmeleri ile ilgili olmalıdır. Daha önce de bahsedildiği gibi an'anevi sosyal yapılarını devam ettiren boylar, kendilerine bağlı muhtelif cemaatlerden meydana gelmekteydiler. Bu durum, Dulkadırlı Türkmenlerini teşkil eden tâifeler için de bahis mevzuudur. Ancak zamanla Dulkadırlı Türkmenlerinin bu boy teşkilâtını kaybedeceği ve ileride cemaat biriminin daha fazla ön plana çıkacağı görülecektir. Bu durumu, Osmanlı Devleti'nin bu ve bunun gibi göçebe gruplar üzerinde uyguladığı idârî ve mâlî sistemde aramak lazımdır. 1530'larda Dulkadırlı Türkmenlerini teşkil eden boylara bağlı cemaatlerin toplam sayısı 757 idi. Toplam vergi hanesi ise 21.733 idi. Bu nüfusun dönemi için önemli bir sayı olduğu dikkate alınacak olursa, bunların bulundukları bölgelerin iskânında oynadıkları roller daha iyi anlaşılır. Bu nüfusun dışında 179 nefer sipahinin olması ise, onların daha önceki askerî faaliyetlerine bir işaret olmalıdır.

Dulkadırlı Türkmenlerinin Maraş ve Elbistan'dan başka Anadolu'da yurt tuttuğu yerlerin başında bugünkü Yozgat bölgesi gelmekte idi. Esasında Oğuzların Bozok koluna mensup olan Dulkadırlı Türkmenlerinin, Yozgat bölgesini yurt tutması, bu bölgeye Bozok denilmesine sebep olmuş ve bölge Osmanlı idârî teşkilâtında Bozok Sancağı adı ile yerini almıştır. Anlaşıldığı kadarıyla Dulkadırlı bölgesinden bu bölgeye gelen Türkmenler, kabile yapılanmasını burada muhafaza etmekteydiler. Bu kabileler Kızılkocalu, Selmanlu, Ağçalu, Çiçeklü, Eymir, Gündeşlü, Küşne, Avşar, Kızıllu, Zâkirlü, Mes'udlu, Ağçakoyunlu, Kavurgalı, Demircülü, Şam Bayadı, Söklen ve Hisarbeylü gibi adlar taşımaktaydılar. Bu kabilelere mensup cemaatlerin Bozok dahilindeki Gedük, Çubuk, Akdağ,

Boğazlıyan, İlisu, Sorkun nahiyelerine kadar yayıldığı ve büyük bir kısmının timar reayası olduğu görülmektedir.78

Bozok bölgesinin dışında Dulkadırlı Türkmenlerinin yayıldığı bir diğer bölge Kars (Kadirli) idi. Kars bölgesinde bu Türkmenlere mensup Zâkirlü, Kavurgalı, Karıkışlalu, Karamanlu, Demircülü, Selmanlu taifeleri yanında, Çobanlu, Hatablu, Mes'udlu, Keçelik, Kemallu gibi büyük cemaat grupları da vardı. Bu tâifeler veya cemaatlere bağlı ve nüfusca az sayıda olan cemaat gibi daha küçük birimler mevcuttu. Bu küçük cemaat birimlerinin oldukça müteferrik bir halde olduğu anlaşılıyor. 1530'larda bahis konusu taife ve cemaatlerin 8000 nefer civarında bir vergi nüfusu vardı.79 Bunun yanında diğer bölgelerde de görülen Karıkışlalu'ya bağlı bazı grupların, Maraş'ın Zamantu kazasında muhtelif yerleri yurt tuttukları anlaşılıyor.80

Anadolu'da toplu bir grup halinde Türkmenlerin yaşadığı bölgeler arasında özellikle Yeni-il'i zikretmek lazımdır. Osmanlı döneminde Yeni-il, bugünkü Sivas'ın güney kısmındaki geniş bir bölgeyi içine almaktaydı. Bu bölgenin en önemli hususiyeti, Dulkadırlı Türkmenlerine mensup olan gruplar ile daha güneyde Halep bölgesini kendilerine yurt tutmalarından dolayı Halep Türkmenleri adı ile bilinen büyük bir teşekkülün yaylak mahalli olması idi. Bu yaylak mahalleri arasında Uzunyayla ve Yellüce oldukça meşhurdu. Bölgede önemli bir göçebe grubunun bulunması, 1548 yılında burasının bir kaza haline getirilmesini icap ettirmiş ve bu kazaya muhtemelen daha önce Karaman bölgesinde mevcut olan Eski-il'e mukabil, Yeni-il veya bölgedeki Türkmenlerden dolayı Türkmân-ı Yeni-il (Yeni-il Türkmenleri) kazası denilmiştir. Yeni-il kazasının en önemli hususiyeti, kaza dahilinde bazı köylerin de yer alması idi. Bu bakımdan kaza ahalisinin bir kısmı göçebe, bir kısmı da yerleşik idi. Bu kaza ilk teşkil edildiğinde, önce Üsküdar'daki Mihrümâh Sultan'ın, daha sonra ise III. Murad'ın anası Nurbânû Sultan'ın (Atik Valide Sultan) Üsküdar'daki imaretlerine vakfedilmiş ve bu sebepten dolayı buradaki Türkmenler bürokratik yazışmalarda zaman zaman Üsküdar Türkmenleri veya Üsküdar Evi Türkmenleri olarak anılmışlardır. Yeni-il kazasının 1548'deki toplam nüfusu 13.000 civarında idi. Bu nüfusun 6800'e yakınını Dulkadırlı ve Halep Türkmenlerine mensup olanlar, geriye kalanını ise köylerde yerleşik hayat yaşayanlar teşkil etmekte idi. Yeni-il'in 1583'deki toplam nüfusu yaklaşık 95.000 idi. Bunun 69.000'ini Halep ve Yeni-il Türkmenleri, geriye kalanını ise köylerde yaşayanlar meydana getirmekte idi. Bu yerleşik halkın bir kısmının, bölgeye zamanla yerleşen Türkmen grupları olduğu tespit edilmektedir.81

Anadolu'da toplu grup halinde yaşayan önemli bir diğer teşekkül ise Boz-ulus Türkmenleri idi. Esasında Oğuzların Bayındır boyuna mensup bulunan ve Akkoyunluların bakiyesi olan Boz-ulus Türkmenleri, coğrafî bakımından başta Diyarbekir havâlisi olmak üzere kuzeyden Erzurum'a ve hatta Azerbaycan ve Gürcistan'a kadar gitmekteydiler. Güneyde ise Mardin'in aşağı bölgesinde yer alan Dey-i Zor'a kadar uzanan çöl bölgesine kadar yayılmışlardı. Boz-ulus Türkmenleri esasında Halep ve Dulkadırlı Türkmenleri ile Diyarbekir bölgesindeki bazı müteferrik göçebe gruplarından meydana gelmekteydi. Osmanlı döneminde Boz-ulus'a mensup grupların arasında temel idâri ve sosyal yapılanmanın "cemaat" olduğu görülmektedir. Boz-ulus'un dönemi için önemli bir nüfus kesafetine

sahip olması, kendisine önce kazaî bir statünün verilmesine, XVI. yüzyılın ikinci yarısında ise sancak itibâr edilmesine sebep olmuştur. Ancak bu sancaklık durumu uzun süreli olmamış ve XVI. yüzyıl sonlarına doğru bu teşekkül tekrar kaza haline getirilmiştir. Boz-ulus'a mensup bazı grupların, XVI. yüzyılın sonlarından ve özellikle XVII. yüzyıldan itibaren Orta ve Batı Anadolu'da gözüktüğü dikkati çekmektedir. Bunun en önemli sebebini, bulundukları bölgelerde nüfuslarının artması ve yaylak-kışlak mahallerinin kâfi gelmemesi yanında, geldikleri yeni bölgenin kendilerine sunduğu ticâri ve ekonomik şartlarda aramak lazımdır.82

Anadolu'daki önemli Türkmen grupları arasında Halep Türkmenlerini mutlaka zikretmek lazımdır. Bu Türkmenlerin kışlak mahalleri Halep bölgesi olmasına rağmen, büyük çoğunluğu yaylak mahalli olarak Anadolu bölgesini kullanmaktaydılar. Halep Türkmenlerinin Osmanlı idaresine girdiği andan itibaren detaylı olarak Tahrir Defterlerine yansıması, bu Türkmenleri anlamamıza daha fazla yardımcı olmaktadır. Nitekim, bu Türkmenlerin tahririni ihtiva eden ilk defterlerde, bunların an'anevi sosyal ve idarî yapılarını büyük ölçüde muhafaza ettikleri görülmektedir. Bu durum, diğer bölgelerdeki göçebe unsurlar üzerine yapılacak çalışmalar için de bir model olacak hususiyet göstermektedir. Halep Türkmenlerinin bu an'anevi sosyal ve idâri yapılanması içinde muhtelif taife veya boylardan meydana geldiği, boyların ise kendilerine bağlı cemaat gruplarına sahip olduğu dikkati çekmektedir. Bu boylar Beydili, Kızık, Karkın, Köpekli Avşarı, Gündüzlü Avşarı, Bayat, Bayat'a bağlı Beylikli, İnallu ve Harbendelü gibi adlarla bilinmekteydiler. Bu boy adlarından da anlaşılacağı üzere Halep Türkmenleri, Anadolu'ya gelen Oğuz boylarının önemli bir kısmını bünyesi içinde barındırmaktaydı.

Bu boylar arasında boybeyi ailesini teşkil eden bazı cemaatlerin "ordu" adı ile bilinmesi, şüphesiz onların geçmişte oynadıkları siyasi rollerle ilgili olmalıdır. Halep Türkmenlerinin 1530'larda 40.000, 1552'de 49.000 ve 1570'de 60.000'e yakın bir nüfusu vardı. Bu nüfus, dönemi için küçümsenemeyecek bir rakamdı. Onların bu büyük nüfus potansiyeli ile Anadolu'yu yaylak olarak kullanması ve gelişen ekonomik şartlar neticesinde bazı gruplarının Batı Anadolu'ya geçmesi, Anadolu'nun nüfus ve iskânında oynadıkları rolü açıkça göstermektedir.83

Anadolu'da Türkmen veya Yürük adı ile bilinen önemli göçebe teşekküller, 1530 yılları esas olmak üzere, genelde yukarıda belirtilen coğrafî dağılımı göstermekte idiler. Bu coğrafî dağılım, özellikle XVI. yüzyıl sonlarından itibaren Yeni-il, Halep ve Boz-ulus Türkmenleri gibi büyük teşekküllere mensup bazı grupların doğudan batıya doğru gelmesi ve daha sonra ise, uygulanan iskân siyaseti çerçevesinde bazı değişiklikler göstermesine rağmen, pek çok göçebe grup için hemen hemen aynı kalmıştır. Ancak bunların bulundukları yerlerde her zaman önemli bir nüfus kesâfetine sahip olduklarını belirtmek lazımdır. Bu hususu, dönemin Tahrir Defterlerinden istifade ederek, konu ile ilgili öncü çalışmaları yapan Ö. L. Barkan'ın tespitlerinden anlamak mümkün olabilmektedir. Barkan'ın hesaplamalarına göre 1520-30 tarihlerinde yaklaşık olarak bugünkü Anadolu coğrafyasını içine alan Anadolu, Karaman, Dulkadır ve Rum beylerbeyiliklerinde toplam 872.610 hâne nüfusun, 160.564 hânesi göçebe ve geriye kalanı yerleşikti. Beylerbeyilikler arasında göçebelerin en fazla barındığı yer, Anadolu beylerbeyiliği idi. Buradaki göçebe nüfusu 77.268 hâne idi. Ancak bu nüfusa,

yerleşikler arasında yer alan ve 52.000 hâne civarında nüfusu olan göçebe menşeli yaya ve müsellemler dahil değildi.84 1570-80 tarihlerinde Anadolu, Karaman, Dulkadırlı ve Rum beylerbeyiliklerindeki toplam 1.360.474 hâne nüfusun 220.217'si göçebe idi. Bu tarihte göçebe nüfusun en fazla bulunduğu eyâlet, 116.219 hâne ile yine Anadolu idi.85 Bu tarihlerde Anadolu beylerbeyiliğinde bir önceki döneme göre normalin üzerinde bir artış olduğu dikkati çekmektedir. İnalcık, haklı olarak bu durumun doğudaki göçebelerin batıya doğru göç etmesinden ileri geldiğini belirtmektedir.86 Başta Türkmen ve Yürük adı altında bilinenler olmak üzere göçebelerin yoğun olarak yaşadığı Trablus, Şam, Bağdat ve Basra ile özellikle Halep beylerbeyiliğinin 1570-90 tarihlerindeki toplam nüfusu 371.848 hane idi. 87.030 hanesi göçebe olan87 bu nüfusu teşkil eden grupların önemli bir kısmının yaylak mahalleri Anadolu'da idi.

Osmanlı döneminde Türkmen veya Yürük adı ile bilinen grupların nüfusunu, sadece yukarıda verilen rakamlar çerçevesinde düşünmemek lazımdır. Daha önce bahsettiğimiz gibi, bu gruplardan birçoğu, erken dönemlerden itibaren yerleşik hayata geçerek kırsal kesimde köyler teşkil etmişler ve hatta bazı şehirlerin sâkinleri arasında yer almışlardır. Bu hususu, özellikle köy adlarından istidlâl etmek mümkündür. Bunun yanında bazı grupların, bir bölgeye yoğun olarak yerleşmesi, o bölgenin, yerleşen grubun adı ile anılmasına ve bilinmesine sebep olmuştur. Nitekim, 1466 tarihi gibi erken bir dönemde, Mihaliç'e bağlı nahiyelerden birisinin adı "Kayı" olarak bilinmekte idi. Bu nahiyenin Hıntı, Sorkun, Çukur-Viran, Çörüş, Gürleyik, Narlı, Göçet, Çardak, Eğri-Bayad, Ballık, Günce-Bükü, Çukur-Viran, Halil-Oğlanı, Sunkur-Sarayı, Mahmud-Hisarı, İki-Kilise, Büğdüce, Oğuz ve Köpek adlarıyla bilinen 19 köyü vardı.88 Bahis konusu idarî bölgenin Kayı adıyla bilinmesi tesadüfî olmamalıdır. Bu durum, daha önce belirtildiği gibi, Osmanlı Beyliği'nin neş'et ettiği bölgeye, yoğun bir Kayı boyu yerleşmesi olduğunu göstermektedir. Buna benzer bir durumu, Giresun bölgesinde görmek mümkündür. Burada oldukça geniş bir bölge, yoğun bir Çepni boyu yerleşmesine sahne olduğu için, Çepni Vilayeti adı ile bilinmekte idi. Buradaki "Vilayet" tabiri, şüphesiz muayyen bir idarî bölgeyi karşılamak için kullanılmıştır. Bu idarî bölge, 1515'de 52 civarında köy, 26 yaylak mahalli ve 10 kadar da mezraayı içine almaktaydı. Bu bölgeye olan yerleşmenin Osmanlı Dönemi'nden önce Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Dönemi'nde olduğu ve hatta başta Çepnilere mensup olanlar olmak üzere, diğer Türkmen unsurlarının, bölgenin fethinde önemli roller oynadıkları bilinmektedir.89 Bölgenin Osmanlı idaresine girmesinden sonra buradaki tımar ve zeamet sahiplerinden pek çok kimsenin Çepni beyleri ile oğulları veya bunların hizmetinde olanlara ait olması, Çepnilerin bölgedeki askerî hizmetini açıkça ortaya koymaktadır.90

Anadolu'daki muhtelif Türkmen veya Yürük gruplarının, sosyal, ekonomik, demografik şartların icabı olarak, kendiliklerinden yerleşip yeni iskân üniteleri kurdukları bilinmektedir. Ancak onların merkezî idare tarafından şümûllu olarak yerleştirilme teşebbüslerine, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren başlanıldığı görülmektedir. Bunun en önemli sebebi, uzun süre devam eden savaşlar ile XVII. yüzyıldaki Celâlî hareketleri sonucunda harap olan ve boşalan yerleri imar etmek ve yeniden ziraate açmak; onları merkezî bir idare altına almak ve ekili alanlardan daha verimli ürünler alınmasını sağlamaktı. Bir diğer bir önemli sebep ise göçebe grupların yaylak ve kışlaklarının artık yetersiz bir

hâle gelmesinden dolayı, bunların başı boş hareketlerinin önlenilmek istenmesi idi. Bu iskân hareketi için devletin Anadolu'nun başta Karahisâr-ı Sahip (Afyon), Urfa, Adana ve Bozok bölgeleri olmak üzere, Rakka ve Halep bölgelerinde iskân mahalleri tespit ettiği görülmektedir. Rakka'nın iskân mahalli olarak seçilmesinin en önemli sebebi, güneyden gelecek Arap aşiretlerinin şekavetlerine karşı koymaktı. Bu iskân hareketi, genişleme devirlerinin aksine, içe dönük bir iskân siyaseti özelliğindeydi. Burada asıl gaye, boş ve harap yerleri yeniden ziraate açmak ve o bölgeleri şenlendirmekti. Bu iskân hareketinde, özellikle Anadolu'nun bazı bölgelerinde istenilen ve arzu edilen neticelere ulaşıldığı dikkati çekmektedir. Ancak, başta Rakka bölgesi olmak üzere bazı bölgelerde, bilhassa psikolojik, tabii (toprak, iklim ve su gibi) âmiller vesâire gibi sebeplerle, ümid edilen müsbet sonuçlar pek alınamamıştır.91

XVII. yüzyıl sonlarında göçebe unsurlar üzerinde merkezi idâre tarafından uygulanan iskân siyâseti, XVIII. yüzyıl boyunca da devam etmiştir. Bu yüzyıl boyunca, merkezi idare tarafından göçebe unsurlar, başlıca terkedilmiş harap ve boş alanlar ile kendi yaylak ve kışlaklarına iskân edilme yoluna gidilmiştir. Tabii olarak bu arada göçebeler arasında kendiliğinden yerleşip, yeni iskân üniteleri kuranlar dahi olmuştur. Bunun yanında bazı grupların, XVII. yüzyılda olduğu gibi, başta güneyde Arap kabilelerine karşı bir set teşkil etmek gayesi olmak üzere, muhtelif sebeplerle iskân edildikleri görülmektedir.92 Bu iskân hareketi, XIX. yüzyılda Tanzimât Dönemi'nde de devam etmiştir. Bu durumun tabii bir sonucu olarak, büyük aşiret gruplarından bazıları, eyâletlerdeki müşirlerin nezâretleri altında muhassılık hâline getirilmişlerdir. Bu durum onların hem mâlî hem de idarî bakımdan bulundukları yerlere bağlanmasında önemli bir rol oynamıştır.93

Bu iskân hareketleri sonucunda göçebe unsurlar, peyderpey toprağa bağlanmışlar ve yeni iskân üniteleri kurmuşlardır. Onların bu şekilde yerleşmesi, Anadolu'nun iskânı ile maddî ve manevî kültürün yenilenmesinde şüphesiz önemli bir rol oynamıştır.

1Oğuzların Sır-Derya boylarındaki yurtları, şehirleri ve izleri hakkında genel olarak bk. V. M. Jirmunski, "Sir Derya Boyunda Oğuzlara Dair İzler" (terc. İ. Kaynak), Belleten, XXV/99 (1961), 471-483; Faruk Sümer, Oğuzlar/Türkmenler Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları, İstanbul 1992, s. 46-54; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ankara 1977, s. 133 vd.2 Kâşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it Türk (terc. B. Atalay), III, Ankara 1941, s. 14-15.3 "Oğuz" adının manası üzerine ileri sürülen bu görüşlere dair bk. P. B. Golden, "The Migrations of the Oğuz", Archivum Ottomanicum, IV (1972), s. 45-48; F. Sümer, Oğuzlar, s. 13-14; İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 130.

4Bu boylar hakkında bk. Kâşgarlı Mahmud, aynı eser, I, Ankara 1939, s. 55-58; Reşîdüddîn Fazlullah, Câmi'ü't-tevârîh (neşr. Behmen Kerimî), I, Tahran 1338, s. 38-43. Kâşgarlı Mahmud burada damgalar ile birlikte boy sayısını 22 olarak verir. Reşîdüddîn ise Boz-Ok ve Üç-Ok adıyla iki ana kısma ayırdığı boy sayısını 24'e çıkarır. Ayrıca her boyun damgasını ve ongonunu da gösterir. Bu boylar hakkında tafsilâtlı olarak bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 163-269.5 Bu hususta daha tafsilâtlı bilgi için bk. Omeljan Pritsak, "Der Untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu", Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 379-410.

6Uzlar ve göçlerine dair genel olarak bk. Bela Kassonyi, “XI-XIInci Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair” (terc. Hamit Koşay), Belleten, VIII/29 (1944), 119-136; A. Nimet Kurat, Peçenek Tarihi, İstanbul 1937, s. 150-160; a. mlf., IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972, s. 65-68; P. B. Golden, aynı makale, s. 80-84.

7“Türkmen” adının menşei ve tarihî gelişimi üzerine ileri sürülen fikirlerin genel bir tahlili için bk. S. G. Agadzhanov-A. Karryev, “Some Basic Problems of the Ethnogenesis of the Turkmen”, The Nomadic Alternative: Modes and Models of Interaction in the African-Asian Desert and Steppes (ed. W. Weissledar), The Hague-Paris 1978, s. 167-177.8 Bu hususta bk. Khsuke Shimizu, “İbr#hOm Yinal and Yin#liy#n-Turkmans in the Early Days of the Great SaljÑqs” (Japonca), Isuramu Sekai, X (1974), 15-32.

9Bk. X de Planhol, “Geography, Politics and Nomadism in Anatolia”, Unesco International Social Science, XI (1959), s. 525.10 Bu çalışmaları içine alan bibliyografik bir deneme için bk. Adnan Gürbüz, XV-XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları, İstanbul 2001, s. 57-116.

11 Halil İnalcık, “The Yürüks: Their Origins, Expansion and Economic Role”, The Middle East and the Balkans under the Otoman Empire, Bloomington 1993, s. 98.12 Claude Cahen, “Ibn Sa‘id sur l’Asia Mineure Seldjuqide”, Tarih Araştırmaları Dergisi, VI/10-11 (1972), s. 42-44, 48.

13 F. Sümer, Oğuzlar, s. 134.14“Yürük” tabiri hakkında bk. Faruk Sümer, “XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak’da Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış”, İktisat Fakültesi Mecmuası, XI/1-4 (1952), s. 518-519.

15 Bu hususta bk. İlhan Şahin, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Konar-Göçer Aşiretlerin Hukukî Nizamları”, Türk Kültürü, XX/227 (1982), 285-294.16Bu hususta bk. İlhan Şahin, “Osmanlı Devrinde Konar-Göçer Aşiretlerin İsim Almalarına Dair Bazı Mülahazalar”, Tarih Enstitüsü Dergisi, XIII (1987), s. 195-208.

17 Osmanlı döneminde bu grup veya birimlerin gerçek sayısını tespit etmek bir hayli güçtür. Göçebe grup veya birimlerin adları ve yerleşme yerleri ile ilgili ansiklopedik mahiyette yapılan bir çalışmada (bk. Cevdet Türkay, Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler, İstanbul 1979), bu sayının 7000 civarında olduğu görülmektedir. Ancak gerçek sayının, tespit edilenin çok daha üzerinde olduğu âşikârdır.18 Bu icmal defterleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından tıpkı basım halinde yayınlanmıştır. 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530), I, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1993; II, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1994; 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530), Dizin ve Tıpkı Basım, Ankara 1995.

19 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BA), Tapu-Tahrir Defteri (=TD), nr. 438, s. 17-23.

20 Bu hususta bk. Feridun M. Emecen, “Batı Anadolu’da Yörükler”, İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası, İstanbul 2001, s. 81, not 12.

21 BA, TD, nr. 438, s. 49-53.

22 Bu hususta, dönemin kaynaklarının tahlili ile de ilgili bilgi için bk. Halil İnalcık, “How to Read Ashık Pahsa-zade’s History”, Essays in Otoman History, İstanbul 1998, s. 39-48.

23 BA, TD, nr. 438, s. 64. Akkoyunlu Yürüklerinin 1520’deki toplam nüfusu 6253 ve 1570’deki nüfusu 7510 civarında idi (Mehtap Özdeğer, XV-XVI. Yüzyıl Arşiv Kaynaklarına Göre Uşak Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi, İstanbul 2001, s. 338-340).24 BA, TD, nr. 438, s. 64, 68.25 BA, TD, nr. 438, s. 156.

26 BA, TD, nr. 438, s. 174-175, 196-197.27 BA, TD, nr. 438, s. 237-238.

28 BA, TD, nr. 438, s. 256-257, 296-297.29 BA, TD, nr. 51, s. 296-317. Bolu bölgesindeki yürüklere ait Mufassal Defterdeki bu kayıtlar, hemen hemen hiçbir değişikliğe uğramadan 1530 tarihli icmalde de yer almaktadır (BA, TD, nr. 438, s. 421).30 Bk. Lütfi Güçer, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul 1964, s. 151.

31 L. Güçer, aynı eser, s. 204.32 BA, TD, nr. 166, s. 57.

33 BA, TD, nr. 166, s. 188, 191-192.

34 BA, TD, nr. 166, s. 214.35 BA, TD, nr. 166, s. 227.

36 BA, TD, nr. 166, s. 257.37 BA, TD, nr. 166, s. 262.

38 Osmanlı kara nakliyatının en mühim vasıtasının deve olması, bazı göçebe grupları arasında bu mesleğin cazip bir hale gelmesinde önemli bir rol oynamıştı. Bu hususta özellikle XV ve XVI. yüzyıllarda Batı Anadolu bölgesinde devecilikle meşhur göçebe grupları hakkında bk. Halil İnalcık, “Arab Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century”, Revue d’Histoire Magrébine, X (1983), 256-270; Feridun M. Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara 1989, s. 139 vd.

39 BA, TD, nr. 166. s. 303-306, 324, 337-341, 348, 351-352, 355. Manisa bölgesindeki yürükler hakkında detaylı bilgi için bk. F. M. Emecen, aynı eser, s. 127-141.

40 BA, TD, nr. 166, s. 374-375.41 BA, TD, nr. 166, s. 395.

42 BA, TD, nr. 166, s. 438-439.43 BA, TD, nr. 166, s. 439.

44 BA, TD, nr. 166, s. 445.45 BA, TD, nr. 166, s. 470.

46 BA, TD, nr. 166, s. 459-460.

47 BA, TD, nr. 166, s. 482-488.

48 BA, TD, nr. 61, s. 1-107.

49 Bu hususta bkz., Osman Turan, "Eski Türklerde Okun Hukukî bir Sembol Olarak Kullanılması", Belleten, IX/35 (Ankara 1945), 315-318.

50 BA, TD, nr. 166, s. 576.

51 BA, TD, nr. 166, s. 576-578.

52 BA, TD, nr. 438, s. 341-354, 358, 401, 403-406.

53 BA, TD, nr. 438, s. 707, 743.

54 BA, TD, nr. 387. Rum Beylerbeyliği'nin icmâlini de içine alan bu defter, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından tıpkıbasım halinde yayınlanmıştır. 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937-1530), I, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1996; II, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1997.

55 BA, TD, nr. 387, s. 231-237, 241-243, 249-250.

56 BA, TD, nr. 387, s. 244-248.

57 BA, TD, nr. 387, s. 243.

58 BA, TD, nr. 387, s. 125-126.

59 BA, TD, nr. 387, s. 131-134.

60 BA, TD, nr. 387, s. 140-146.

61 BA, TD, nr. 387, s. 169-171.

62 BA, TD, nr. 387, s. 193-196.

63 BA, TD, nr. 387, s. 207-211.

64 BA, TD, nr. 387, s. 212-213.

65 BA, TD, nr. 387, s. 299-305.

66 BA, TD, nr. 387, s. 314-320.

67 BA, TD, nr. 387, s. 487-492.

68 BA, TD, nr. 387, s. 492-493.

69 BA, TD, nr. 387, s. 422-423.

70 Çukurova bölgesinin icmal tahririni de içine alan defter (BA, TD, nr. 998), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından tıpkıbasım halinde yayınlanmıştır. 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-kâdiriyye Defteri (937/1530), I, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1998; II, Ankara 1999.

71 Bu hususta bkz. Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dâir Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarsına Kadar)", Tarih Araştırmaları Dergisi, I/1 (1964), s. 70-85; Ali Sinan Bilgili, "Tarsus Türkmenleri/Varsaklar", Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2000, s. 35-38.

72 BA, TD, nr. 998, s. 357-388.

73 BA, TD, nr. 19, s. 291-338. Burada nüfusa dâir verilen rakam, bu sayfalar arasındaki Varsaklara âit hanelerin teker teker sayılıp 5 rakamı ile çarpılması ile elde edilmiştir.

74 BA, TD, nr. 998, s. 644-682.

75 BA, TD, nr. 998, s. 306-318, 328-329.

76 BA, TD, nr. 998, 348-350.

77 BA, TD, nr. 998, s. 394-403. Sis (Kozan) Sancağı'ndaki göçebe cemaatler hakkında daha tafsilatlı bilgi için bk. Yusuf Halaçoğlu, "Tapu-Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis (Kozan) Sancağı", Tarih Dergisi, sayı 32 (1979), 819-893.

78 BA, TD, nr. 998, s. 592-623; BA, TD, nr. 218, s. 3-51, 53-111, 114-136, 137-149, 151-176; 5-17, 20, 30-31. Bozok bölgesindeki Türkmenler ve Türkmen yerleşmesi ile ilgili geniş bilgi içi bk. Faruk Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar", Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı, Ankara 1974, s. 309-381.

79 BA, TD, nr. 998, s. 488-510.

80 BA, TD, nr. 998, s. 548.

81 Yeni-il Türkmenleri hakkında bk. İlhan Şahin, Yeni-il Kazası ve Yeni-il Türkmenleri (1548-1653), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1980.

82 Boz-ulus Türkmenleri hakkında bk. Faruk Sümer, “Boz-ulus Hakkında”, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, VII/I (1949), s. 29-60; Tufan Gündüz, Anadolu’da Türkmen Aşiretleri: Boz-ulus Türkmenleri 1540-1640, Ankara 1997.

83 Halep Türkmenleri hakkında şimdilik bk. İlhan Şahin, “XVI. Asırda Halep Türkmenleri”, Tarih Enstitüsü Dergisi, sa. 12, İstanbul 1982, s. 687-712.

84 Bu hususta yapılan bazı mukayeseler için bk. Halil İnalcık, “The Yürüks: Their Origins, Expansion and Economic Role”, The Middle East and the Balkans under the Otoman Empire, Bloomington 1993, s. 104.

85 Bk. Ö. L. Barkan, “Essai sur les donnees tatistiques des registers de recesement dans l’Empire Ottoman aux XVe et XVIe siécles”, Journal of Economic and Social History of the Orient, I/1 (1957), 9-36; a. mlf., “Research on the Otoman Fiscal Surveys”, Studies in the Economic History of the Middle East (ed. M. A. Cook), London 1970, s. 163-171.

86 H. İnalcık, “The Yürüks”, s. 106.

87 Ö. L. Barkan, “Otoman Fiscal Survey”, s. 171.

88 BA, Maliyeden Müdevver Defterler, nr. 8, 15b-16a, 23b-27a.

89 Çepniler hakkında genel olarak bk. Faruk Sümer, Çepniler, İstanbul 1992. Bunların civardaki Türkmen beylikleri ve Trabzon Rum İmparatorluğu ile olan ilişkilerine dair bk. Anthony Bryer, “Greeks and Türkmens: The Pontik Exception”, Dumbarton Oaks Papers, XXIX (1975), 113-148. A. Bryer’in burada Çepni adlı idarî bölgenin 1461’den sonra ortaya çıktığını belirtmesi (bk. s. 133), tam olarak doğru değildir.

90 Bk. İlhan Şahin, “Osmanlı Döneminde Giresun Bölgesinde Konar-Göçerlerin İzleri”, Giresun Tarihi Sempozyumu, 24-25 Mayıs 1996, Bildiriler, İstanbul 1997, s. 111-117.

91 Bu hususta geniş bilgi için bk. Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696), İstanbul 1963, tür. yer.

92 Bk. Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara 1988.

93 Bk. Cengiz Orhonlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı”, Türk Kültürü Araştırmaları, XV/1-2 (1976), s. 269-288.

İskânlarla Anadolu'nun Türk Vatanı Hâline Gelmesi / Prof. Dr. Osman Çetin [s.260-268]

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Eski Türk kültüründe yer alan hükümdarlık anlayışına göre bir devlet başkanının yerine getirmek zorunda olduğu bazı görevleri vardı ve bu görevler şunlardı:

1. Devleti kurmak ve düzene sokmak.

2. Türk töresini düzenlemek ve korumak.

3. Halkı doyurup giydirmek, hiç kimseyi aç ve çıplak bırakmamak.

4. Yeni alınan yerlere "kondurmak" yani iskân politikasını yürütmek.

Görüldüğü gibi "kondurma" yani "iskân" anlayış ve uygulamaları en eski devirlerden başlayarak Türk devlet ve hükümdarlarının önemli görevleri arasında yer almıştır. Yeni fetihlerle ülke topraklarını büyütmek Türkler için ne kadar büyük bir şeref sayılıyor idiyse, alınan bu topraklara Türk halkının iskân edilmesi de o ölçüde önemli bir hükümdarlık görevi olarak telakki ediliyordu. Bu nedenle Türk hükümdarı fetihten sonra o ülkeye "kondurma" işine başlıyorlardı. Bunun için de yeni göçebe Türk kitleleri fethedilen topraklara getiriliyor ve oraya yerleşmeleri sağlanıyordu. Bunun belli usul ve kaideleri vardı.1

Âşıkpaşaoğlu Tarihi'nde Osmanlıların Rumeli fetihlerinden ve Gazi Süleyman Paşa'nın Gelibolu ve civarındaki faaliyetlerinden söz edilirken şöyle bir pasaj yer almaktadır: "(Süleyman Paşa) babası Orhan Gazi'ye haber gönderdi ki: 'Devletlû! Himmetinle Rumeli fetholunmaya başladı. Kâfirleri gayet âciz oldu. Şimdi şöylece biline ki burada fetholunan hisarlara, memleketlere, mamur olmaları için Müslümanlardan çok adam gerek. Bundan dolayı bu fetholunan hisarlara koymak için yarar gazi yoldaşlardan gönderiniz' Orhan Gazi de bu sözü kabul edip gayet ferah oldu. Karası iline göçer Arap evleri gelmişti. Onları sürdüler. Rumeli'ye geçirdiler. Bir nice zaman Gelibolu bölgesinde oturdular."2

Âşıkpaşaoğlu'nun bu ifadeleri "kondurma" yani İskân usûlünün bütün Türk tarihi boyunca devam ettiğini göstermektedir. Malazgirt'ten sonra, Anadolu'ya giren Türk ordularının peşinden gelen Türk boylarının fethedilen yerlere yerleştirilmeleri ve böylece Anadolu'nun Türkleştirilmesi, İslâmlaştırılması ve Türk vatanı hâline getirilmesi, Osmanlı fetihlerinden sonra yine aynı anlayışla yeni Türk kitlelerinin fethedilen topraklara iskân edilmeleri işte bu eski telakkinin devamından başka bir şey değildi.

Fethedilen yerlerde hâkimiyetin sağlanması, ya o topraklarda askerî garnizonların kurulması ve tesirli bir denetimin sürdürülmesi veya fâtihlerin kendileri ile aynı etnik kökene mensup unsurları o topraklara yerleştirmeleriyle mümkün olabilmektedir. Askerî denetim ne kadar güçlü olursa olsun birinci yol, genellikle geçici olup, kalıcı etkiler meydana getirememekte ve bu usûlle ülkeler gerçek

anlamda fethedilememektedir. Zira gerçek fetihler fizikî coğrafya kadar beşerî coğrafyaya da hâkim olmakla gerçekleştirilebilmektedir. Bu durum, fâtihlerin, ister istemez, gerek fetihler sırasında gerek fetihlerden sonra belli bir iskân siyaseti takip etmeleri gereğini ortaya çıkarmaktadır.

Şüphesiz Anadolu tarih boyunca birçok tehcir ve iskân faaliyetine sahne olmuştur. XI. ve XIII. yüzyıllar Anadolusu'na baktığımızda, iki büyük devletin, Bizanslılarla Selçukluların, özellikle Selçukluların, sistematik bir tarzda bu topraklarda tehcir ve iskân faaliyetlerini sürdürdüklerini görüyoruz.

Bizanslılar Anadolu'daki hâkimiyetlerini devam ettirmek, Selçuklular ise fethettikleri bu yeni topraklara hâkim olmak, Türkleştirmek ve vatan hâline getirmek için tehcir ve iskâna başvuruyorlardı. Aynı durum daha sonra Osmanlılarda da görülecek ve açılan geniş Rumeli topraklarına, Anadolu'dan götürülen kalabalık kitleler iskân edileceklerdir.3

Ayrıntılarını aşağıda vermek üzere burada şu kadarını söyleyelim ki, bizzat Selçuklu sultanları tehcir ve iskân meselesi ile yakından ilgilenmiş, hatta çoğu zaman iskân faaliyetlerini yürütmek için özel memurlar görevlendirmişlerdir. Mesela, "Melikşah devrinde Azerbaycan taraflarında fütuhatta bulunan (1076) Emir Savtekin (yahut Şad-tekin) aynı zamanda bu bölgenin iskânı ile meşgul olmuştu. Yine Melikşah zamanında Ahlat'ın iskânı ile Soğdak et-Türkî isminde biri memur edilmişti."4 Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah da Sultan Melikşah'ın emri ile Orta Anadolu bozkırlarına Türk boylarını yerleştirmişti.5

Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün, özellikle fethedilen Anadolu topraklarında tatbik edilmek üzere geliştirdiği mirî sistem ve askerî iktâlar, Selçukluların iskân siyasetlerini daha kolaylıkla uygulayabilmelerine imkân vermişti. Çünkü Selçuklular fethedilen Anadolu topraklarını devlet mülkü hâline getirince, devletin göçebeleri bu topraklara yerleştirmesi kolaylaşmış, tehcire tâbi tutulan yerli gayrimüslim unsurun değişik bölgelere nakil ve iskânı da, belli bazı güçlükler dışında, problem olmaktan çıkmıştı.6

Selçukluların askerî iktâlar kurmalarının nedeni, devletin başlıca dayanak unsuru olan Türk boylarına mensup kitleleri yabancı sahâlara yerleştirmek, onlara toprak vermek ve gerektiğinde de askerî bir kuvvet olarak yararlanmak düşüncesiydi.7 Ayrıca bu sistem, Bizans devrinde Anadolu'da oluşan toprak aristokrasisini yok ettiği gibi yeniden ortaya çıkmasına da engel olmuştu. Fakat asıl önemli olan devletin iskân politikasını kolaylıkla yürütmesine imkân vermiş olması idi. "Sultan I. Mes'ud'un, Konya'yı ele geçirince, Konya ve Kayseri arasındaki sahayı kışlak ve yaylak mıntıkalarına taksim ederek"8 kısa zamanda göçebeleri bu topraklara yerleştirmesi; XI. yüzyılda başlayan Oğuz göçlerinin Anadolu'ya yığdığı kalabalık Türkmen gruplarının önemli sosyal huzursuzluklara meydan verilmeden bu topraklara iskân edilmeleri hep bu sistemle mümkün olabilmişti.

"Öte yandan mirî sistemin verdiği kolaylıkla Selçuklular Anadolu'yu iskân ederken; büyük ve kuvvetli aşiretleri muhtelif parçalara ayırarak birbirinden uzak sahâlara sevk etmek suretiyle irsî

reislerinin idaresi altındaki herhangi toplu ve kuvvetli etnik bir birliğin isyanı ihtimalleri de ortadan kaldırmak ve aşiret tesanüdünü kırarak millî bir teşekküle yol açmak ve böylece Selçuk sülalesinin menfaatini korumak istemişlerdi. Çünkü Anadolu'nun daha ilk fethi zamanlarında, reisleri maiyetinde bulunan, parçalanmamış kesîf etnik vahdetlerin nasıl müşkilât çıkarabilecekleri tecrübe edilmişti. Bugün Anadolu'nun birbirinden çok uzak yerlerinde, Oğuz Türkleri'nin Kınık, Afşar, Bayındır, Salur, Bayat, Çepni vs. gibi büyük şubelerinin isimlerinden herhangi birini taşıyan muhtelif köylere tesadüf edilmesi, Selçukluların bu "parçalayarak iskân" usûllerinin bir neticesidir. Bunda başka âmillerin de tesiri olmakla beraber, en esaslı âmil, Selçuk Devleti'nin bu siyasetidir."9

Anadolu coğrafyasına baktığımız zaman meselâ, Erzincan'da Refahiye'den başlayarak, batıda Tekirdağ'a kadar (Erzincan, Çankırı, Ankara, Eskişehir, Isparta, Burdur, Niğde, Afyon, Kütahya, Sivas, Çorum, Zonguldak, Giresun, Denizli, Konya, Bolu, Kastamonu, Tekirdağ il sınırları içinde) 27 Kayı köyünün bulunduğunu görüyoruz. Bununla beraber bu liste tam değildir ve bugünkü Türkiye sınırları içinde, biraz önce saydıklarımıza ek olarak, Muğla, Aydın, Ödemiş, Fethiye, Düzce, Karacabey, Orhaneli gibi değişik yerlerde bulunanlarla birlikte Kayı adındaki köy sayısı elliyi geçmektedir.10

Şu hâlde Selçuklu tehcir ve iskân siyasetinin temelini mirî arazi sistemi ile, iskân edilecek kitlelerin parçalanarak Anadolu'nun muhtelif bölgelerine dağıtılması meydana getirmektedir. Şimdi, bu temel bilgiler ışığında, Selçukluların iskân siyaseti hakkında biraz daha ayrıntılı bilgi vermeye çalışalım.

1. Tehcir ve İskânın Sebepleri

Anadolu'nun Türkleşmesi, İslâmlaşması ve Türk vatanı hâline gelmesine önemli ölçüde etki eden ve Selçuklular tarafından şuurlu ve sistemli bir şekilde uygulanan tehcir ve iskâna, hem Müslüman, hem de Anadolu'daki gayrimüslim unsur konu olmuştur. Tehcir ve iskâna tâbi tutulan Müslüman kitlelerin, ekseriya, Selçuklu sultanları ile aynı etnik kökene dayanan Oğuz Türkleri olduğu açıktır. Gayrimüslim kitleler ise Rumlar ve Ermenilerdir. Bizanslılar tarafından zaman zaman Anadolu'ya iskân edildiğini bildiğimiz Müslüman olmayan Türklerin Selçuklular tarafından tehcir ve iskân edilip edilmediği konusunda ise kaynaklarda bir açıklık bulunmamaktadır.

Fakat, herhâlde, tehcir ve iskâna tâbi tutulan kitleler hangi etnik kökene ve hangi dine mensup olurlarsa olsunlar, devlet onları bazı sebeplere bağlı olarak tehcir ediyor ve değişik amaçlarla Anadolu'nun farklı bölgelerine yerleştiriyordu. Biz burada fazla ayrıntıya girmeden, tehcir ve iskânın iki önemli sebebi üzerinde durmaya çalışacağız.

A. Siyasî-Askerî Sebepler

Selçuklu hâkimiyeti kurulmadan önce, XI. yüzyılda, Anadolu'da siyasî-askerî mahiyette ilk iskân faaliyetleri Bizanslılar tarafından yapılmış ve bir taraftan Balkanlar'dan getirilen Müslüman olmayan Türkler Anadolu'nun değişik yerlerine iskân edilirken öte yandan doğu sınırlarının emniyete alınması ve burada tamamen Rum unsuruna dayalı bir savunma teşkilâtının kurulabilmesi için, İmparator Basil

II tarafından, küçük Ermeni krallık ve prensliklerine son verilerek, oldukça kalabalık Ermeni kitleleri Kilikya ve Kapadokya bölgesine iskân edilmişti.11

XI. yüzyıl öncesi Bizans-İslâm mücadeleleri Anadolu'nun tahrip olmasına sebep olmuş ve buna bağlı olarak ülke nüfûsu oldukça azalmıştı. XI. yüzyıl ve sonrasının Türk-Bizans mücadeleleri ve Haçlı seferleri sırasında vuku bulan ölüm ve göçler dolayısıyla Anadolu'nun yerli nüfûsu daha da azaldı. Nüfûsun böylece eksilmesi ve fethedilen toprakların mirî sistem içinde değerlendirilmesi Anadolu'da geniş iskân sahâlarının açılmasına imkân verdi. Bu toprakların bir Türk yurdu hâline getirilmesi kesin kararı ile hareket eden Selçuklu sultanları, ortaya çıkan müsait durumdan faydalanarak derhal harekete geçtiler ve açılan topraklara Türkmen topluluklarını yerleştirmeye başladılar. Yalnız Selçuklular, bu iskân faaliyetinin başıboş bırakılmasının, şuursuz ve plânsız yapılmasının devletin geleceği bakımından bazı mahzurlar çıkarabileceğini düşünmüş, bu sebeple, tehcir ve iskân zarureti ile karşı karşıya geldiklerinde, bunun, millî menfaatler doğrultusunda, sistemli bir şekilde yapılması gereğini her zaman hissetmişlerdir.

Böylece Selçuklu sultanları, ilk fetih yıllarından başlamak üzere, Moğol istilâsının sebep olduğu göçler de dahil, Anadolu'ya gelen Türkmenleri, yukarıda kısaca temas ettiğimiz genel iskân politikası çerçevesinde, daha ziyade uçlara, yani devletin sınır bölgelerine yerleştirmeye başladılar. Göçebelerin parçalanarak uçlara yerleştirilmeleri ile hem onların içeride, zayıf ve buhranlı zamanlarda, karışıklık çıkarmaları önleniyor, hem de sınırlarda düşmana karşı mühim bir askerî güç bulundurulmuş oluyordu.12 Buna rağmen uçlarda toplanan Türkmenler, zaman zaman, devlet politikasında etkili olabilecek faaliyetlerde bulunuyorlardı. I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci defa tahta oturması sırasında Uç Türkmenlerinin oynadıkları rol, onların yoğunluklarını ve devlet içindeki etkilerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu konuya temas eden İbnü'l-Esir: "Bu sırada Süleyman öldü, ümerâ oğlunu sultan ilân etti. Fakat Uç Türkmenleri bunlara muhâlefet ettiler. Onların bu bölgede sayıları çoktu" demektedir.13 Daha önce de, Tonguzlu (Denizli), Honas havalisinde bulunan Türkmenlerin, II. Kılıç Arslan'ın rızası hilâfına, III. Haçlı Seferi'ne çıkan Friedrich Barbarossa ile savaştıkları bilinmektedir.14

Selçukluların bu anlayışla, içte siyasî birliği ve huzuru korumak, sınırlarda düşmana karşı askerî birlikler bulundurmak amacı ile yaptıkları iskânlar I. Alâaddin Keykubâd tarafından da ciddiyetle ele alındı. Bu devirde Ermeni ve Rum sınırlarına yeni Türkmen aşiretleri yerleştirildi. Keykubâd Ermenek ve havalisini fethedince bu bölgeyi Kamereddin Lala'nın idaresine bırakmış ve alınan İçel bölgesine Karaman Türkmenleri yerleştirilmişti. Böylece İçel bölgesi Türkleştirilirken ayrıca Karamanlılardan Ermenilere karşı askerî güç olarak yararlanmak istenmişti. Zira merkezi önce Tarsus, sonra Sis (Kozan) olan Ermeni Krallığı, Orta Anadolu için önemli idi ve üstelik Selçuklu sultanlığı için büyük bir tehlike teşkil ediyordu.

İşte bu sebepledir ki I. Keykubâd büyük babası II. Kılıç Arslan gibi Türkmenlerle yakından ilgilenmek ve onları bu tehlikeli bölgeye yerleştirmek gereğini duymuştu. Aslında daha II. Kılıç Arslan zamanında Selçuklular, Selahattin Eyyûbî (1174-1193) ile birlikte Halep Türkmenlerini Kilikya'ya

yerleştirmek üzere birçok teşebbüslerde bulunmuş ve buraya pek çok Türkmen yerleştirilmişti. I. Alaaddin Keykubâd'ın uçlara iskân ettiği unsurlar, Moğolların sebep olduğu buhran sırasında Maveraünnehir ve bilhassa Horasan bölgesinden, aileleri ve sürüleri ile birlikte Anadolu'ya gelmiş ve bu ülkenin nüfûsunu oldukça çoğaltmış olan Türkmenler idi. Durumun önemini kavrayan Sultan, derhâl harekete geçerek bu göçebeleri çok iyi bir şekilde karşılamış ve klâsik Selçuklu iskân politikasına uygun olarak onları, hemen Oğuz Bozok ve Üçok gruplarına ayırarak sınır bölgelerine göndermişti. Nitekim 1228'de Üçoklardan Karamanlılar Ermeni hudutlarına yerleştirilirken, Bozokların bir kısmı da batı ucunu oluşturmak üzere Kastamonu, Eskişehir bölgelerine iskân edilmişlerdir. Sonradan Bozoklardan olan Kayılar, aynı bölgeye gelerek, daha da ileriye götürülmüş olduğu anlaşılan alanlara, yani Söğüt, Domaniç ve Karadağ civarına yerleşeceklerdir.15

Selçukluların fethettikleri şehirlerde oturan yerli Hıristiyan ahâliyi çıkarıp, yerlerine Türkleri yerleştirdiklerine dâir çeşitli örnekler de mevcuttur. Ankara meliki Muhyiddin Mes'ud 1197'de, Kastamonu vilâyetine tâbi Dadybra (Zâlifre) şehrini fethedince, vergi ödemek suretiyle şehirde kalmak isteyen halkın teklifini reddetti. Onların aile ve mallarıyla çıkıp gitmelerine müsaade edip yerlerine Türkleri yerleştirdi.16 Selçukluların bu tür tehcir ve iskânları büyük ölçüde siyasî sebeplere dayanıyordu. Hatta fethedilen önemli şehirlere yerli halk tehcir edilmeden, oraya ilim, kültür ve san'at erbabının yerleştirilmesi de aynı siyasî sebeplerle yapılıyor ve bu yolla Türkleştirme-İslâmlaştırma faaliyetleri daha etkin olarak sürdürülmek isteniyordu.

I. Gıyaseddin 1205 yılında Denizli'ye bir sefer düzenlemiş bölgeyi itaati altına almıştı. Ancak bir süre sonra bu bölgenin halkı isyan etti. Sultan 1210 yılında ikinci defa Denizli'ye sefere çıktı. Sultanın şehit olduğu bu sefer zaferle sonuçlanınca Denizli ve çevresinin yerli halkı tehcire tâbi tutulmuş ve çok sayıda Türkmen bu bölgeye yerleştirilmişti.17

Diğer taraftan, nasıl Oğuz kabilelerinin parçalanarak iskân edilmeleri ile onların merkezî hükümete karşı isyanları engelleniyor idiyse, aynı şekilde Hıristiyan ahâlinin isyanı ihtimaline karşı da sultanlar, bulundukları yer veya şehirlerden yerli Hıristiyan unsuru tehcir ve yerlerine Türkmenleri iskân ediyorlardı. Müneccimbaşı'ya (1702) göre, 1216'da, Antalya'da Hıristiyanlar ayaklanmış ve Türkleri şehirden çıkarmışlardı. Çıkmayanlar ise öldürülmüştü. Üstelik âsiler Kıbrıs'tan yardım istemiş ve görmüşlerdi. Durumu Öğrenen Sultan I. İzzeddin Keykâvüs derhâl harekete geçerek Antalya'ya gelmiş ve sıkı bir muhasaradan sonra şehri tekrar ele geçirmişti. Bu sırada âsiler öldürülmüş ve pek çok esir alınmıştı. En önemlisi Sultan, derhâl bunların yerine Türkmenleri getirip iskân etmişti.18

Diğer taraftan Selçuklular, Anadolu'nun Türkleştirmesini, İslâmlaştırmasını ve vatan hâline gelmesini kolaylaştırmak için kendi arzuları ile başka yerlere göç etmek isteyen gayrimüslimlere de her türlü kolaylığı sağlıyorlardı. Papaz Grigor'un: "Hâlep emiri Nureddin, Tel-Beşir'i alınca teslim şartlarına göre Tel-Beşir'de bulunan Frank ve Ermeni Hıristiyanları Antakya'ya veya başka bir yere gitmek istedikleri takdirde salimen oralara götürülecekti. Aynı şey Sultan Mes'ud ve oğlu Melik (Kılıç Arslan) tarafından da bundan evvel yapılmıştı. Onlar bunu, Hıristiyanların dinlerine veya kendilerine

karşı besledikleri sevgiden değil, memleketlerini kolayca ele geçirmek için yapmışlardı."19 sözü, Selçuklu sultanlarının işte bu düşünce ve uygulamalarına işaret etmektedir.

Bütün bunlar bize Selçukluların, siyasî-askerî sebeplere bağlı olarak Hıristiyan Anadolu yerli unsuru ile, yerleşmek ve yurt edinmek üzere Anadolu'ya gelen Müslüman Türkmenleri iskâna tâbi tuttuklarını göstermektedir. Ancak Anadolu'da gerçekleştirilen iskânların tek sebebi bu değildir.

B. Ekonomik Sebepler

Selçukluların titizlikle üzerinde durdukları tehcir ve iskânın ekonomik sebepleri de bulunmaktadır. Anadolu'nun iktisadî yapısı, gerek Bizans hâkimiyetinde gerek ilk Selçuklu fetihleri sırasında iyice sarsılmıştı. Zaten ekonomik bakımdan Ortaçağ Bizans şehri, ticaret ve zanaattan çok, tarıma dayanıyordu. VII. yüzyıldan itibaren XI. yüzyıla kadar Anadolu'nun devamlı Müslümanların akınlarına hedef olması ülkenin iç kısımlarındaki zengin şehirlerin bu akınların bütün sonuçlarını hissetmelerine sebep oldu. Bizans şehirleri gittikçe fakir ve bakımsız bir duruma düştü.20 Ülkenin azalan nüfûsunun, Selçuklu fetihlerinin başlangıçtaki olumsuz etkisi ile daha da azalması tarım ekonomisine dayanan Bizans şehirlerini büsbütün küçülttü ve fakirleştirdi.

Bizanslılardan, ekonomik bakımdan, böyle bir Anadolu devralan Selçuklular; takip ettikleri iskân ve imar siyaseti ile kısa zamanda harap olan şehirleri imar etmeyi, azalan üretimi artırmayı ve duran ticarî faaliyetleri yeniden canlandırmayı başardılar. Selçuklu sultanları, bu müsbet sonuca ulaşabilmek için, çoğu zaman ekonomik hedefleri göz önüne almış, Müslim ve gayrimüslim ahâliyi tehcir ve iskâna tâbi tutmuşlardı.

XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya giren göçebe Türkmenler, Anadolu'nun coğrafî yapısı ve ekonomik imkânlarını çok iyi bilen Selçuklu sultanları tarafından kendilerine uygun gelecek bölgelere; Bizanslılar tarafından fazla ilgi görmedikleri kolayca tahmin edilebilecek olan, hayvancılığa çok müsait otlak ve meralara yerleştiler. Bu durum Anadolu iktisadî hayatına hayvancılığın yeni bir unsur olarak girmesine sebep oldu.21

"Göçebelikten yerleşmeğe geçen ilk durak, şehirlerden çok köyler olmuştu."22 Selçuklular, şehirlere, genellikle daha önce de şehirlerde yaşamış olanları yerleştirirken, köylere Oğuz boylarını iskân ediyorlardı.23 Böylece bir yandan nüfûsu boşalan, ıssızlaşan ve harap olan köyler yeniden imar edilir ve şenlendirilirken, diğer taraftan göçebelerin yerleşik hayata geçişleri sağlanıyordu. Bu durum hem hayvancılığın devamına imkân veriyor, hem de Türklerin ekonomik üretimi ellerine geçirmeleri gibi önemli sonuçlar doğuruyordu.

Selçukluların, siyasî ve iktisadî hedefler gözetilerek, Türkmenleri Anadolu'ya yerleştirmeleri ve bu arada yürütmeye çalıştıkları genel iskân politikası, Anadolu'nun ekonomik yapısına olumlu yönde etki yaparken, Sultanlar, fethedilen şehirlerin iktisadî hayatına Türk unsurunu hâkim kılmak için de bazı teşebbüslerde bulunuyorlardı. Bunun için sür'atle başka yerlerden tüccar ve sermayedarları tehcir edip bu şehirlere getiriyor ve devletin himayesi ve öncülüğünde oraya iskân ediyorlardı. Bu durum

şehirlerin Türkleşmesinin yanında ekonomik yönden gelişmesine de katkıda bulunuyordu. Sinop'un fethinden sonra (1214) Sultan I. İzzeddin Keykâvüs'ün, memleketin her tarafına fermanlar göndererek, tüccar ve zenginlerin seçilerek Sinop'a gönderilmesini istemesi bu hususa güzel bir örnektir.24

Selçuklu sultanları tarafından, XIII. yüzyılda Batı Anadolu topraklarına Türkmenlerin yerleştirilmesi ve şehirlerle kasabaların da eski Selçuklu şehirli ve kasabalı zümreleri tarafından doldurulması, sadece köylerde tarımsal üretimin artması ile sonuçlanmamış, bunun yanı sıra zanaatın da Rumlardan Türklere geçmesini mümkün kılmıştır. Böyle bir gelişmenin sonucudur ki, Selçuklu ülkesinin güneybatı ucunu oluşturan Denizli ve çevresi Türkmenlerin eline geçince, burada, eski Bizans dokumacılığı yerine, belki daha canlı bir Türk dokumacılığı ortaya çıkmıştı.25

2. İskân Mahâlleri

Fethedilen bütün Anadolu toprakları iskân mahâlli olarak değerlendirilmiş ve bu toprakların her köşesine Türkler yerleştirilmiştir. Yalnız şu husus unutulmamalıdır ki, XI-XIII. yüzyıllarda Anadolu'ya gelen Türkler veya diğer Müslüman unsurlar, muhtelif sosyal sınıflardan meydana gelmekte idi. Çoğu göçebe olan bu kitleler arasında ziraatla uğraşan köylüler, şehirli esnaf ve tüccar grubu, ulemâ ve dervişler, bürokratlar da vardı. Şüphesiz bu sosyal gurupların iskânının tesadüflere bırakılması doğru değildi. Açılan topraklarda kendilerine uygun sahâlar bulunması ve oralara yerleştirilmeleri gerekiyordu. Böyle bir iskân anlayışı, hem sosyal bütünlüğün sağlanması, hem de ekonomik verimliliğin artırılması bakımından oldukça önemli idi. Zira, meselâ, göçebelerin şehir ve kasabalara yerleştirilmelerinin hiçbir iktisadî kazanç sağlayamayacağı açıktır. Hatta, ancak yayla ve kışlaklarda, hayvancılığa dayanan üretim faaliyetleri ile faydalı olabilecek bu unsur, şehirlerin emniyet ve asayişi için oldukça tehlikeli de olabilirlerdi. Aynı şekilde esnaf ve tüccar gurubunu köy ve kırlara yerleştirmekle de hiçbir kazanç elde edilemezdi.

Bu durum, Anadolu'ya göç eden her grubun kendi sosyal yapısına uygun bir sahaya iskânını zarurî kılmıştır. Bu zaruret sonucudur ki çoğu zaman halk, kendi sosyal yapısına uygun sahâları bulmuş ve kendiliğinden oralara yerleşmiştir.

Bütün bunlar, aslında Anadolu'nun tamamını kapsayan fakat aralarında çok büyük farklar bulunan iki ayrı iskân sahasının doğmasına sebep olmuştur: Köyler ve Uçlar, Şehirler. Yalnız şehirler oldukça sınırlı bir sahayı ifade ettiği hâlde, köyler ve uçlar yayla ve kışlakları da içine alan çok geniş iskân yerleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

İskân sahâlarını toponimik araştırmalar doğrultusunda ayrı bir değerlendirmeye tâbi tutmak da mümkündür. Bu durumda Anadolu'nun üç ayrı çeşit iskân sahası manzarasına sahip olduğunu görebiliriz.

Birincisi tamamıyla Türkçe yer adları taşıyan iskân yerleridir. Bu yerler Türkler tarafından iskân olunan boş araziler olup tabiatıyla bu gibi yerlerde kurulan köy ve kasabalarla bunların semtlerine ait

isimler hep Türkçe aslından gelmektedir. Selçuklular devrinden beri, vakfiyelerde görüldüğü gibi, bu çeşit köyler Türkçe isimlerle, özellikle boy adları ile adlandırılmıştır. Yerli halkın azlığı, boş yerlerin çokluğu dolayısıyla, Orta Anadolu, bu bakımdan diğer sahâlara oranla daha önemli bir yer işgal eder.

İkincisi, yıkılmış, nüfûsu göçmüş veya içinde çok az kişini yaşadığı köy ve kasabalardır. Bu gibi iskân sahâlarına yerleşen Türkler, buraların eski adlarını genellikle muhafaza etmişler veya Türk fonetiğine uydurmuşlardır. Fakat köyün semt ve mevkilerine ait bir kısım eski adları terk ile yerlerine Türkçe isimler koymuşlardır, isimleri Türkçe olmayan ve bu şekilde Türkleşen birçok köyler bu özelliklere sahiptirler. Fetih zamanlarında Orta Anadolu'ya oranla daha fazla meskûn olan ve genellikle Ermeni halkın terk ettiği doğu bölgelerinde bu tip yerlere daha çok rastlanmaktadır.

Üçüncüsü, mamur ve Hıristiyanlarla meskûn köy ve kasabalardır. Bu çeşit yerlerde yerli nüfûsun yanına yerleşen ve gittikçe sayıları artan Türk halkı, yerlilerin köye ve semtlerine verdikleri isimleri kullanmış ve bu gibi sahâlar toponimik bakımdan Türkleşme imkânı bulamamıştır. Menşei tamamıyla ihtida etmek suretiyle Türkleşen köyler de bu gruba dahildir.26

Burada, toponimik araştırmaların Anadolu'nun Türkleşmesi olayını aydınlatmak hususunda taşıdığı öneme işaret ederek tekrar temel iskân sahâları olmaları itibariyle köy ve uçlarla şehirlere dönelim.

A. Köyler ve Uçlar

Azerbaycan ve Anadolu bölgesi, özellikle Orta ve Batı Anadolu sahası, göçebeliğe çok elverişli tabiat şartlarına sahip bulunmaktadır. Bu durum, İran'dan geçerek Azerbaycan ve Anadolu'ya gelen göçebe Türkmenlere kendilerini hiçbir adaptasyona tâbi tutmadan bu topraklara yerleşme imkânını vermiş oluyordu.

Selçukluların genel iskân politikasının, Türkmenlerin uçlara yerleşmesi doğrultusunda gelişmiş olmasının verdiği kolaylıklar da yerleşmelerin daha çok uçlarda yoğunlaşmasına sebep olmuştu. Bunun yanında Ege bölgesinde teşekkül etmiş olan uç sahasının Türkmenler için arz ettiği hayat şartlarının, Marmara ve Karadeniz bölgesi ile mukayese edilince, daha elverişli olması, batı ucundaki yığılmayı daha da artırmıştı. Hayvan otlatmağa ve yaylacılığa, sürüleri kışlağa çekerek az masrafla beslemek için ılıman iklimli mahfuz yerlere malik olan Batı Anadolu, hayvancılıkla uğraşan aşiretlerin mahsûllerini kolayca dışarıya satabilmeleri için de işlek liman pazarlarının çok bulunduğu bir bölge idi.27

Şurası unutulmamalıdır ki, bölgelerin coğrafyası açısından Türkleşme Anadolu'nun her yerinde aynı kesafette olmamıştır, işaret ettiğimiz coğrafî-ekonomik sebeplerin yanında kuzey ve batıda Bizanslılarla, güneyde Ermenilerle olan sınırların siyasî bakımdan taşıdıkları önem, o bölgelere bazen kendiliğinden, bazen de şuurlu bir iskân faaliyeti sonucu kalabalık Türkmen unsurunun gelmesine sebep olmuştur. Batı sınırları boyunca cereyan eden siyasî olaylardan sık sık bahseden Bizanslı yazarlar, çoğu zaman bu olayların geçtiği yerlerden Türkçe adlarıyla söz ederler. Bundan da biz, bu

yerlerin bir Türkmen yığınağı hâline geldiğini ve çok çabuk Türkleştiğini, bu Türkleşme dolayısıyla Rumların bu yerlerin eski adlarını artık unutmuş olduklarını anlıyoruz. Bu etnik değişiklik sonucudur ki, Batılı yazarlar, XII. yüzyıl sonlarında artık Anadolu'ya "Turchia" demeye başlamışlardır.28

Uçlarda toplandıklarını gördüğümüz göçebe Türkmenler, kendi ihtiyaçlarına yetecek kadar ziraatla meşgul olmakla beraber, bilhassa hayvan sürüleri yetiştirerek yaşıyorlar ve bu arada Orta Asya'dan getirdikleri halıcılık san'atı ve nakliyecilik de onlar için ek bir üretim vasıtası oluyordu. O zamanlar Anadolu'nun pek meşhur olan atlarını yetiştirenler, halılarını dokuyanlar bunlardı. İrsî reislerinin idaresi altında yaşayan bu aşiretlerin yayla ve kışlakları belli idi. Fakat göç zamanlarında bunlar yolları üstündeki köylere zarar vermekten, tahribat yapmaktan geri durmuyorlardı. Zaman zaman muhtelif aşiretler arasında mücadeleler de eksik olmuyordu.29

Bu göçebelerden askerî maksatlarla hudut boylarına yerleştirilenlere de yayla ve kışlaklar verilirdi. Üstelik bunlardan askerî hizmetlerine karşılık vergi alınmadığı da tahmin olunmaktadır. Bu sınır aşiretleri gerektiği zaman orduya da katılıyorlardı. Kadın ve çocukları da silâhlı olan bu cengâver aşiretler uçlarda çok yararlık gösteriyorlardı. XIII. yüzyıl, Selçuklu Devleti'nin Moğol işgali dolayısıyla iyice zayıflamasını fırsat bilen Trabzon Rumlarının Sinop'a karşı düzenledikleri bir hücumu, daha önce Samsun-Ordu-Giresun sahasına yerleştirilen Çepni kabilesine mensup Türkmenlerin engellemeyi başarmış olmaları, onların bu cengâverliklerini göstermesi bakımından önemlidir.30

Moğol işgali sırasında iskân sahası olarak uçlar daha çok önem kazandı. Moğollardan kaçan farklı sosyal sınıflara mensup kitleler, kendileri için sığınacak yer olarak uçları görmüş ve eskisine oranla çok daha kalabalık Türkmen zümreleri uçlarda toplanmaya başlamıştı. Öte yandan Moğolların hâkimiyetlerini uçlara ulaştıramamaları, Uç Türkmenlerinin bağımsızlıklarını elde etmelerine ve beyliklerin ortaya çıkmasına sebep oldu.

Bir iskân sahası olması itibariyle köylere gelince: Köylü sınıfı Anadolu nüfûsunun önemli bir çoğunluğunu oluşturuyordu. Ne yazık ki yüzyıllar boyunca süren uzun mücadeleler köy hayatına ağır darbeler indirmişti. Köylüler kendilerini daha iyi koruyabilmek için müstahkem mevkilere çekilmiş, bu da birçok köyün tamamen terk edilerek harap olmasına, toprakların işletilmeden bırakılmasına sebep olmuştu. Azalan nüfûsla beraber tarımsal üretim de süratle düşmüştü. İlk Selçuklu fetihlerini tahribatı da bir süre devam etti. Fakat XIII. yüzyılın son yıllarında başlayarak yavaş yavaş köy hayatı canlanmağa başladı.

"Horasan'da Büyük Selçuklu Saltanatı'nın kurulması ile başlayan büyük muhaceretin Anadolu'ya yığdığı unsurlar yalnız göçebe unsurlar değildi; Anadolu'ya gelen Türkler arasında, Orta Asya'da çok eski zamandan beri köy hayatına, hatta şehir hayatına geçmiş her çeşit halk mevcuttu. Binaenaleyh bunlar, yeni geldikleri yerlerde de aynı hayat şartlarını devam ettiriyorlar, köylüler derhâl köylerini kurarak, ziraî istihsale başlıyorlar, şehirliler şehirlere yerleşiyorlardı."31 Devletin menfaati düşünülerek gayrimüslim çiftçilerin de Selçuklular tarafından himaye edilmesi azalan köy nüfûsunun artmasına

yetmiyordu. Bu durumda göçebelerin gruplar hâlinde köylere iskânı zarureti ortaya çıktı. Böylece köyler göçebelikten yerleşik hayata geçişte ilk durak oldu.32

Selçuklular devrinde, Anadolu'da terkedilmiş köyler yeniden şenlendirilirken öte yandan tamamen yeni Türk köyleri kuruldu. Araştırmalar, göçebelerin Orta Asya'daki köylerinin adlarını Azerbaycan ve Anadolu sahasına taşıdıklarını ve buralarda yerleştikleri yeni köylere verdiklerini göstermektedir. Bugün Anadolu'da pek çok köy ve yer adının Oğuz boylarının adları ile ilgili olduğu veya Orta Asya'dan Anadolu'ya taşındığı bilinmektedir.

Az nüfuslu Hıristiyan köyleri de iskân sahâları olarak önemlidir. Zira bu çeşit köylere Türklerin yerleşmesi, yerli unsuru azınlık durumuna düşürmüş, bu da Türk çoğunluğu arasında ve Türk hakimiyeti altında bunların Türkleşmelerine ve İslâmlaşmalarına sebep olmuştur.

Bu devirde köylerin daha çok ticaret yolları boyunca ve büyük şehirler çevresinde kurulduğunu tahmin etmek zor değildir. Zira böyle bir yerleşme hem köy ekonomisinin gelişmesi için gereklidir hem de daha rahat savunma imkânları vermektedir. O devir şehirlerinin sağlam kalelere sahip olmaları, civardaki köylerin güvenliği için bir teminat oluyor, tehlike ânında da köylüler kalelere sığınıyorlardı. Ayrıca şehirler, bu köylerde üretilen mallar için iyi bir pazar durumunda idi. Yalnız genel karışıklık ve istilâ zamanlarında bu köyler daha çok zarar görüyor ve tahribe uğruyordu.33

B. Şehirler

Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması açısından şehirlerin önemi büyüktür. Çünkü Türk-İslâm kültürünün yayılma merkezleri şehirler olmuştur. Bizans devri Anadolusu'nun zengin şehirleri, tıpkı köylerde olduğu gibi, uzun süren Bizans-İslâm mücadelesinin bütün sonuçlarını hissetmiş ve tahribattan kurtulamamıştır. Ticaret ve zanaattan çok tarıma dayandığını bildiğimiz bu şehirler, çevrelerindeki köylerin yakılıp yıkılması sonucu ekonomik güçlüklerle karşılaşmıştır. Bir süre sonra aynı yıkıma şehirlerin de uğraması, daha önce buralarda oturmaya imkân bulan ahâlinin göç etmelerine sebep oldu. Bu da nüfûsu azalmış, ekonomik hayatı felce uğramış, kendini savunma zorlukları çeken küçük şehirler ortaya çıkardı. Böylece İslâm'ın yükselişinden kısa bir zaman sonra, Anadolu'daki Bizans şehirleri gittikçe fakir ve bakımsız bir duruma düştü. VII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar devam eden bu düşüşle şehirler, sayıca fazla azalmamış olsalar bile, iyice küçülmüş ve fakirleşmiş oluyorlardı.34

İlk fetih yıllarında Anadolu şehirlerinin birer iskân mahâlli olmaları yanında, belki ondan da önemli olarak, müstahkem mevkiler şeklinde düşünüldüğü oluyordu. Fetihlerden hemen sonra şehirlerin surlarının tamir ve tahkimi ile uğraşılması bunu gösteriyor. Böylece eski Bizans şehirleri kısa zamanda çok iyi korunan Türk garnizonları hâline gelmişti.35

Selçuklu orduları ile birlikte gelen veya orduları arkadan takip eden göçebe Türkmen kitlelerinin sosyal yapılarına çok uygun düştüğü ve Orta Asya coğrafyası ile büyük benzerlikler gösterdiği için, ovalık yerler tabii olarak siyasî fetihten hemen sonra tam bir Türkleşmeye bırakıldı. Hâlbuki şehirlerde

Türkleşme şüphesiz daha yavaş fakat durmadan Rum unsurunun tamamen emilip yok edilmesi şeklinde gelişti.36 Genel olarak ağır ağır Türkleştiğini ve İslâmlaştığını bildiğimiz Anadolu şehirlerinin bazılarında Türk unsuru uzun zaman azınlıkta kalmıştı. İbn Battûta (1369) Erzincan'dan bahsederken, şehir halkının çoğunun Ermeni olduğunu kaydediyor.37 Buna mukabil sür'atle Türkleşen şehirlere rastlamak da mümkün olmaktadır. Samsun, XIII. yüzyılda çabuk Türkleşen bir şehir olarak gösterilebilir. 1074'de Türklerin eline geçen Amasya'nın XIV. yüzyılda Hıristiyan nüfûsu çok azdı.38

XI-XIII. yüzyıllar arasında sürekli olarak muhacirlerin gelip yerleştikleri şehirleri iki grupta incelemek daha doğru olur. İlk gruba girenler eski Bizans şehirleridir. Bunlar tahribe de uğrasalar varlıklarını korumuş ve Selçuklular devrinde de önemli merkezler olarak dikkat çekmiştir. Erzurum, Erzincan, Sivas, Niksar, Amasya, Kayseri ve Konya bu çeşit şehirlerdendir. Bunlar kadar gelişmiş olmayan birçok Anadolu şehrini de bu listeye ilâve etmek gerekir. Bu tür şehirlerde hiç ara verilmeden oturulmuş ve bu durum Selçuklular döneminde de devam etmiştir. Bunların dışında, fetihten sonra tamamen yeniden kurulan yahut eski Bizans şehirlerinin yanında teessüs edip giderek o şehirlerin halkını da kendisine çeken şehirler vardır ki, bunları ikinci grup içinde görmek gerekir. Eskişehir böyledir ve adına rağmen, yıkılan Dorylaion şehrinin iki kilometre güneyinde kurulmuş yeni bir şehirdir.39 İbn Battûta'nın XIII-XIV. yüzyıllarda oldukça refah içinde bulunduğunu belirttiği Lâdik için de aynı şeyler söylenebilir. Türkler bu bölgeyi fethettiklerinde meşhur bir yerleşme yeri olan "Laodicea" şehrine iltifat etmediler. Fakat adını ondan alan yeni bir şehri onun yanında kurdular. Böylece Türk Lâdik (Donguzlu = Denizli) şehri ortaya çıktı. İki şehir halkı arasındaki ticarî bağlar, Türklerin Hıristiyan kadınlarla evlenmeleri, politik ve ekonomik baskılar ve Hıristiyan halkın kısmen İslâmlaşması gibi gelişmeler, sonunda eski Laodicea'nın yavaş yavaş terk edilmesine ve yeni Lâdik şehrinin onun yerini almasına yol açtı. Hatta uzun zaman Denizli yerine Laodicea'dan alınma Lâdik, Lâzik, Lâzkiye adları kullanıldı.40

Şehirlerin muhasara ve zapt edilmesi sırasında yerli halkın önemli ölçüde azalmış olması gerekir. Zaten pek çok kişi daha savaş başlamadan şehirleri terk ediyor ve daha emin olarak gördükleri yerlere çekiliyorlardı. Fiilen harplere katılan erkeklerden bir kısmı da telef oluyordu. Bu arada esir edilen erkek, kadın ve çocukların bulunacağı da düşünülürse, yeni fethedilen şehirlerde yerli unsurun önemli zayiata uğradığını tahmin etmek mümkündür.

Bu durum, Selçuklulara şehirlerin iskânı sırasında büyük kolaylıklar sağlamış olmalıdır. Zira gazilerin ve diğer sosyal grupların iskânında, Hıristiyanların metruk ev, dükkan ve arazilerinin kullanılması, hem devlet adamlarına büyük kolaylıklar sağlamış oluyor hem de Türk nüfûsunun sür'atle artmasını temin etmiş bulunuyordu. Diğer taraftan, şehirlerin Türkleşmesinde ve İslâmlaşmasında önemli sayılabilecek başka bir sosyal hadiseye burada temas etmek gerekmektedir. Unutulmamalıdır ki fethedilen şehirlerde azalan erkek nüfûsuna karşılık dul ve kimsesiz kalan Hıristiyan kadın ve kızlarının sayısı artma gösteriyordu. Bu kadın ve kızlarla Türklerin evlenmeleri, hem şehrin etnik yapısının değişmesine sebep oluyor, hem de Türkleşme ve İslâmlaşmanın önemli âmilleri arasında yer alıyordu.41

Fetihlerden hemen sonra bürokrasinin de şehirlere yerleştirilmesinde titizlik gösteriliyordu. Bu cümleden olarak vali ve maiyeti, asayiş memurları, vergi memurları, mahkeme erkânı, kale erenleri hemen alınan şehirlere geliyor, böylece Türk nüfûsu artırılıyor ve Türk hâkimiyeti sağlanıyordu.42 Fetih hakkı olarak birkaç kilisenin camiye çevrilmesi ve bunların etrafında hemen Müslüman mahallelerinin teşekkülü, İslâmlaşma açısından önemli gelişmelerdi. Bu arada ekonomik hayatın düzenlenmesi için bazı tedbirler de alınmış olmalıdır. Selçuklu fetihleriyle büyük benzerlikler arz ettiğini gördüğümüz ilk Osmanlı fetihlerinden bahseden tarihçiler, bu konuda da bilgi vermektedirler. Âşıkpaşaoğlu, Karaca Hisar'ın zaptı ve şehirdeki ilk faaliyetlerden bahsederken şöyle diyor: "Kadı konuldu, subaşı konuldu, pazar kuruldu ve hutbe okundu. Bu halk kanun ister oldular."43 Daha sonra aynı yazar Osman Gazi (1300-1324) ile bir Germiyanlı arasında Karaca Hisar pazarının vergileri hakkındaki meşhur konuşmayı naklederek Osman Gazi'nin nasıl pazar vergisi koyduğunu anlatır.

Fethin ilk günlerindeki bu âcil iskân tedbirleri ve siyasî hâkimiyetin sağlanması için gösterilen gayretlerden sonra, yıllarca sürecek, köklü Türkleştirme faaliyetleri başlıyordu. Bu safhada devlet lüzum görürse mecburi tehcir ve iskâna başvuruyordu.44

I. İzzeddin Keykâvüs'ün (1211-1220) 1214 yılında Sinop'u fethinden sonra takip ettiği usûl, kısa ve uzun vadeli iskân ve Türkleştirme faaliyetlerini göstermesi bakımından önemlidir, İbn Bibi'nin bildirdiğine göre, şehir alınınca yerli halktan dileyenlerin bütün ağırlıkları, mal ve çocukları ile birlikte Canit'e gitmelerine izin verildi. Derhâl kiliseler camiye çevrildi. Minberler konuldu. Kadı, imam, hatip, müezzin tayin olundu. Kaleye muhafızlar yerleştirildi. Şehre subaşı tayin olundu ve maiyetine önemli miktarda asker verildi. Cami, medrese ve surlar inşâ edildi. Vilâyetin bütün emlâk ve arazisi tahrir ve dağılan halkı yerlerine davet olundu. Böylece zapt edilen şehirlerde yapılması mutad olan işler yerine getirildi. Fakat asıl önemli olanı, Selçuklu Sultanı, her tarafa fermanlar göndererek tüccar ve zenginlerin seçilerek Sinop'a gönderilmesini emretti. Mülk ve akarı dolayısıyla gelmek istemeyenlerin, mallarının devlet tarafından satın alınarak Sinop'a sevk edilmelerini istedi. Ayrıca dileyen herkesin gelip şehre yerleşebileceklerini duyurdu. Müslüman Türk nüfûsunun bu şekilde şehre iskânı, dinî ve sosyal müesseselerin kurulması ile Sinop, Türkleşmeye ve İslâmlaşmaya başladı. Şehre çok sayıda tüccar getirilmekle de o devirde önemli bir ticaret limanı olan Sinop'un ekonomik hayatı Türklerin eline geçmiş oldu.45

Sonuç olarak, Anadolu'nun Türkleşmesi, İslâmlaşması ve bir Türk vatanı hâline gelmesinde Selçuklu sultanlarının ısrarlı bir şekilde uyguladıkları iskân politikasının tesiri büyük olmuştur. İskân uygulamaları ile Anadolu'nun hem etnik, ekonomik ve kültürel yapısında hem sosyal hayatında büyük değişiklikler ortaya çıkmıştır. Ülkenin hemen her yerinde yapılan cami, medrese, tekke, darüşşifa ve imaretler, kurulan vakıflar siyasî hakimiyetle birlikte kültürel hâkimiyetin sağlamasını mümkün kılmıştır. Kısaca "Anatolia" Türkleşmiş, İslâmlaşmış ve kısa zamanda Türk vatanı "Anadolu" hâline gelmiştir.46

1 Bahaeddin Ögel, Türk Kültürün Gelişme Çağları, İstanbul, 1971, II, 68 vd.

2Âşıkpaşaoğlu, Âşıkpaşaoğlu Tarihi (Tevarih-i Âl-i Osman), Haz. N. Atsız, İstanbul, 1970, s. 54.

3Bk., Ö. L. Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, İÜİFM, XI, 524-570.

4Z. V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1946, s. 188.

5F. Köprülü, Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu, Ankara, 1972, s. 85.

6O. Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi. I, 194.

7H. Cin, Osmanlılarda Toprak Düzeni, s. 92.

8Z. V. Togan, a.g.e., s. 194.

9F. Köprülü, a.g.e., s. 86.

10 F. Köprülü, “Osmanlıların Etnik Menşei”, Belleten, VII, 2283.

11 O. Turan, Selçuklular Tarihi, s. 80.

12 F. Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I, 4.

13 İbnü’l-Esir, el-Kâmil, XII, 200-201.

14 M. Çetin Varlık, Germiyanoğulları, s. XII.

15 İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 3; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 519; M. Ç. Varlık, a.g.e., s. XII.

16 O. Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, II, 497.

17 O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 288-289.

18 H. Fehmi Turgal, Anadolu Selçukluları (Müneccimbaşı’ya Göre), s. 33.

19 Mateos (Papaz Grigor’un Zeyli), s. 304-305.

20 D. Kuban, Anadolu Türk Şehri, VD, VII, 56-57.

21 M. Akdağ., Türkiye’nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, I, 472.

22 D. Kuban, a.g.e., VD, VII. 61.

23 M. Arif, Anadolu Tarihi’nde Hamidoğulları, TOEM, XI, 938.

24 İbn Bibi, el-Evamirü’l-Alaiyye, (Tıpkı basım) nşr. A. S. Erzi, Ankara, 1958, s. 154.

25 M. Akdağ, a.g.e., I, 461-462.

26 O. Turan, Müsameretü'l-Ahbar (Önsöz), s. 19-20.

27 M. Akdağ, a.g.e., I, 244.

28 C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, trc. Yıldız Moran, İstanbul, 1979, s. 150-151.

29 F. Köprülü, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, s. 93.

30 F. Köprülü, a.g.e., s. 94.

31 F. Köprülü, a.g.e, s. 99.

32 D. Kuban. a.g.e., VD, VII. 61.

33 F. Köprülü, a.g.e., s. 100.

34 C-Cahen, a.g.e., s. 156; D. Kuban, a.g.e., VD, VII, 56-57.

35 C. Cahen, a.g.e., s. 157.

36 P. Wittek, Menteşe Beyliği, s. 112.

37 İbn Battûta, a.g.e., İ. Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler, Haz., İ. Parmaksızoğlu, İstanbul, 1971, s. 328.

38 D. Kuban, a.g.e., VD, VII, 59.

39 C. Cahen, a.g.e., s. 191.

40 B. Darkot, "Denizli, İA, III, 527-531; D. Kuban, a.g.e., VD, VII, 59.

41 Osmanlı fetihlerinde de aynı şeye rastlıyoruz. Âşıkpaşaoğlu Karaca Hisar'ın fethinden bahsederken: "(Osman Gazi Karaca Hisar'ı fethedince) tekûrun tuttu. Gazilere dahi ganimetler verdi. Şehrin evlerini gazilere ve başkalarına dağıtarak onu Müslüman şehir yaptı." (s. 14); "Karaca Hisar alınınca şehrin evleri boş kaldı. Germiyan ilinden ve başka yerlerden hayli adamlar geldi. Osman Gazi'den ev istediler. Osman Gazi de verdi" (s. 23); (İznik fethedilince) bilhassa kadınlar çok geldiler. Orhan Gazi: "Bunların erkekleri hani?" diye sordu. "Kırıldılar, kimi savaştan kimi açlıktan", diye cevap verdiler. Aralarında pek güzel olanları çoktu. Orhan Gazi bunları gazilere paylaştırdı. Emretti: "Bu dul kadınları nikâh edin, alın" dedi. Öyle yaptılar. Şehrin mamur evleri vardı. Evlenen gazilere verdiler. Hazır kadın ve ev ola kim kabul etmeye" (s. 46).

Karaca Hisar'ın fethinden bahsederken Âlî de şöyle diyor: "Filvaki ol zamanda Osman Han kal'ayı teshir ve mal ve menâlı ile tekürünü esir ve memleketini feth-i dilpezîr idüp Sultan 'Alâü'd-Din'in atabe-i 'ülyâsına gönderdi. Ve sair ganâimi beyne'n-neferât taksim idüp Karaca Hisar kenâyisini mesacid ve cevami' kıldı ve küffarın mamur ve abadan hanelerini eshab-ı cihada temlik idüp." (Künhü'l-Ahbar, V, 29).

42 M. Akdağ, a.g.e., I, 497.

43 Âşıkpaşaoğlu, a.g.e., s. 23.

44 Selçukluların, fethedilen şehirlerin Türkleştirilmesi ve İslâmlaştırılması için, yerli halkı başka yerlere tehcir ile onlardan boşalan yerlere Türk ve Müslüman unsuru iskân etme politikasını Osmanlılar da aynen devam ettirmişlerdir. Fatih'in, Trabzon'u fethedince, yerli Hıristiyanlardan bir kısmını hizmete alması, bir kısmını İstanbul'a göndermesi, geride kalanlardan çoğunu da surların dışına çıkarması ve buna mukabil Rumlardan boşalan yerlere, Samsun, Çorum, Amasya, Tokat gibi civar şehirlerden Müslüman aileler getirterek Trabzon'a yerleştirmesi bunu gösterir. (Bk., Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", İÜİFM, XV, 209-237; Ş. Tekindağ, "Trabzon", İA, XII1).

45 İbn Bibi, a.g.e., s. 154; O. Turan, "Keykâvüs", I, İA, VI, 635-636; H. F. Turgal, Anadolu Selçûkîleri (Müneccimbaşı'ya Göre), s. 35.

46 Geniş bilgi için bkz.: Osman Çetin, Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı, İstanbul, 1981.

Anadolu'nun Türk Vatanı Haline Gelmesi / Prof. Dr. Mehmet Şeker [s.269-282]

Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

undan otuz dört yıl önce bir yüksekokul öğrencisi iken merak duyduğum; Türkiye'nin Türklere vatan oluşu meselesi bugün de hâlâ ilgi konusu olmaya devam etmekte midir? Zannediyorum, özellikle son yıllarda "Anadolu mozaiği"nden söz edenlerin artmış olması bu soruyu gündeme taşımaktadır. Genç kuşakların ilgisini çekmesi gereken bu konuda bugüne kadar okuduklarım ve yazdıklarımda hâlâ boşluklar kaldığını itirâf etmeliyim.

Bu mütevâzı makalede de mevcut boşluklardan belki bir kareyi doldurmayı, bir eksikliği gidermeyi denemeye çalıştığımı göreceksiniz. Anadolu'nun Türk vatanı hâline gelişi ile ilgili soruları olanların, bu makaleyi okuduktan sonra kendi kendilerine yeni sorular sorarak, konuya merak duyacaklarını ve araştırmaya başlayacaklarını tahmin ediyorum.

Ne yazık ki, Anadolu Selçukluları ile Anadolu'da kurulan ilk Beylikler hakkında günümüze ulaşmış yeterli bir bilgi ve belge bulunmamakla beraber, dağınık rivâyetleri, farklı milletlere ve dinlere mensup yazarların yazdıklarını birleştiren tarihçilerin ve araştırıcıların yazdıklarını gözden geçirerek Anadolu'nun Türk vatanı hâline gelişi hakkında gelecek kuşaklar daha da yeni yorumlar yapabilme şansını elde edeceklerdir. Biz de bu makâlede konuya değişik bir yorum getirmeyi deneyerek bir mütevâzı örnekle Türk tarihinin bir penceresinin aralanmasına katkıda bulunmayı ümit etmekteyiz.

Üzerinde yaşadığımız toprakların, yani Anadolu'nun XI. yüzyıldan önceki tarihî konumunu gözden geçirdiğimizde; eski dönemlerden beri bu bölgenin kendine özgü bir bütünlük arz etmediği görülmektedir. Anadolu, geçmiş asırlarda bu topraklar üzerinde yerleşmiş tek bir milletin ülkesi olmamış, aksine üzerinden geçici ya da kısa veya uzun ömürlü olarak gelip geçmiş bir çok millet için doğu ile batı arasında bir köprü olmuştur. Bir başka deyişle; Hititler, Frigyalılar, Lidyalılar, İranlılar, Romalılar ve Suriyeliler gibi çeşitli milletler, tarih içinde bu toprakları fethetmek veya Anadolu üzerinden batıya geçmek ya da ticaret yapmak amacıyla bu topraklardan gelip-geçmişlerdir. Bu geliş-geçişlerden bazılarının uzun ömürlü bazılarının da kısa ömürlü olduğu görülmüştür.

Ancak, 1071 yılında kazanılan Malazgirt Zaferi'nin ardından Anadolu'da, geçmiş yüzyıllardakinden farklı, değişmeyen ve kalıcı bir ortamın ortaya çıktığı tarîhi bir vâkıadır. Bu bölgede meydana gelen söz konusu değişmenin tarihi incelenince dokuz yüzyıldır süren ve günümüze intikal ederek bütünlük arz eden bir sürecin yaşandığı ortaya çıkmaktadır. Anadolu'nun bugünkü hâkim kültürünün on birinci yüzyıldan itibaren oluşan bir kültür olduğu, daha önceleri bu bölgede egemen olmayan söz konusu kültürün zaman içinde zenginleşerek koruna geldiği, hatta Balkanlar'a da yayıldığı söylenebilir. İşte bu kültürün nasıl oluştuğu, hangi evrelerden geçerek yerleştiği problemi

yıllardır çeşitli araştırıcıların inceleme konusu olmuştur. Buna bir başka açıdan bakarak Anadolu'da hâlâ yaşamakta olan bu kültürün kökenlerini tespit etme hususunda genç kuşaklara bir nebze ışık tutabilirsek kendimizi mutlu sayacağız.

I. Anadolu ve

Selçuklular

1. Selçuklulardan Önce Anadolu

1071 yılına gelinceye kadar Anadolu'nun doğu sınırları Müslümanlarla Bizans arasında zaman zaman el değiştiren bölgeler olagelmiştir. Özellikle Tarsus-Malatya doğrultusunda çizilecek bir hattın kuzey ve güneyi, büyük ölçüde devamlı mücadele sâhâsı olan bir bölge idi. Müslüman Araplarla Hıristiyan Bizanslılar arasında sürüp giden çatışmalar bölgenin nüfusunu oldukça etkilemişti. Sadece nüfus kaymasına değil, bölgenin her yönden çökmesine de sebep olan söz konusu mücadeleler, Bizans'ın içinde de sürüp gitmekte idi. Aynı şekilde Anadolu'nun Bizans tarafında kalan diğer bölgelerinde hâkim olan feodal toprak düzeninin sonucu olarak yerli halk hem fakirleşmiş hem de bazı bölgelerden göç etmek zorunda kalmıştı.

Bizans İmparatoru II. Basileios'tan (öl. 1025) sonra İmparatorluk, iktisâdî ve ictimâî yapısında meydana gelen değişmeler neticesinde, feodal derebeylerin güdümüne girmiştir. Aristokrat sınıfın, köylü ve askerlerin elinde bulunan arazileri ele geçirmeye başlamaları ve bunu önleyici kanunları hiçe saymaları sonucu büyük toprak sahipleri çoğalmıştır. Zamanla küçük toprak sahipleri ya ortadan kalkmış veya fakirleşmiştir. Dolayısıyla zenginleşen büyük arazi sahipleri hem küçük toprak sahiplerinden vergi alıyor hem de devlete vergi ödemekten kaçınıyorlardı. Bu arada kendilerine bağlı olan köylüleri baskı altında tutarak hâkimiyetlerini genişletmek istiyorlardı.

Bizans savunma düzeninde önemli bir yeri olan asker köylülerin vergi mükellefi durumuna getirilmesi ve "munzam vergi" ödeyenin de askerlik hizmetinden muaf tutulması Bizans ordusunun zayıflamasına yol açmıştır. Bunun sonucu orduda yerli asker sayısının azaldığı ve farklı milletlerden temin edilen ücretli askerlerin sayısının arttığı görülmektedir. Bu durum Bizans'ta çok ciddî bir savunma zaafı doğurmuştur.

Görüldüğü gibi vergi sistemindeki çöküntü ve savunmadaki zaafın yanında, Bizans'ın kötü yönetilmesi ve savaş ve isyanların birbirini takip etmesi Anadolu'nun yerli halkını da perişan etmiştir. Bunun sonucu olarak halk, ya bulunduğu bölgeden bir başka bölgeye göç etmiş ya da başka arayışlar içine girmiştir. Selçuklu fetihlerinde Anadolu'nun yerli halkı, Bizans kuvvetleri karşısında Türklere yardımcı olmak suretiyle fethin hızlanmasına da imkan sağlamışlardır. Nitekim halkın "bu fetihleri kendilerine karşı olmaktan çok Bizans için bir cezalandırma" olarak gördükleri bazı tarihçiler tarafından da belirtilmiş bulunmaktadır.1

Bizans'ın cezalandırıldığının düşünülmesine yol açan bir diğer sebep de Bizans'ın dinî politikasıdır. Zirâ Bizans içinde mevcut olan Hıristiyan kiliselerinin birbirleriyle devamlı sürtüşme halinde oldukları bilinmektedir. Bilindiği gibi Doğu'daki Hıristiyan kiliseleri hiç bir zaman birbirleriyle bağdaşamamışlardır. Hatta Orta Çağ'ın başlarında Müslüman ülkelerinde taraftarları olan kiliseler, Bizans kilisesinin egemenliğinden tamamen uzaklaşmış bulunuyorlardı. Ermenîlerin, Yâkûbîlerin ve öteki kiliselere bağlı halkların yaşadığı bölgeleri Bizans ele geçirince, Ortodoks kilisesi diğer kiliseler karşısında oldukça sert tedbirlere baş vurarak, bu kiliselerin ileri gelenlerini sıkıştırmaya başlamış; bunun sonucu olarak hoşnutsuzluklar arttığı gibi Ortodoks kilisesinden kopuşlar da çoğalmıştır.

Doğu'daki bu farklı Hıristiyan kiliselerini başlangıçtan beri hazmedemeyen Bizans, bu toplulukları Ortodokslaştırmak niyetiyle baskı politikası da uyguluyordu. Anadolu'nun çoğu Hıristiyan olan yerli halkı üzerinde yoğunlaşan Bizans'ın dînî baskısı, yani Ortodokslaştırma ve Rumlaştırma siyâseti Ermenîleri, Süryânîleri ve diğer Hıristiyan mezheplerin mensuplarını -ki bunlar Hıristiyanlarca "Râfizî" olarak kabul ediliyorlardı- Bizans'a düşman etmişti. Gayrimüslim halkın Türklere yani Selçuklulara yaklaşmalarına, hatta onları bir kurtarıcı gibi görmelerine yol açan bu ortam, Anadolu'nun gerek 1071'den önceki, gerekse Malazgirt'ten sonraki Türkleşmesine ve İslâmlaşmasına da imkân hazırlamıştır.2

2. Anadolu ve Türkiye

Selçuklukları Devleti

XI. yüzyılın ikinci yarısında Büyük Selçukluların Bizans'a karşı kazandıkları başarılar ve nihayet 1071 yılındaki Malazgirt Zaferi'nden sonra, Anadolu'da yeni bir ortamın doğmasına yol açan gelişmeler olmuştur. Özellikle, birçok Türk aşireti doğudan batıya doğru Anadolu'nun çeşitli yörelerine sevk edilmiş; Mengücek, Artuk ve Saltuk Beyliklerinin esasını teşkil eden bu aşiretler, devamlılık arz eden göçleri de besleyip yönlendirmişlerdir. Daha sonra Türkiye (Anadolu) Selçuklularının kurulması ile de bu devletin asıl unsurunu oluşturmuşlardır.

1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Türklerin Anadolu topraklarına doğudan batıya doğru yerleştikleri, tarihî kaynaklarda açıkça belirtilmektedir. Bu topraklarda oturan gayrimüslim ahâlinin bir bölümünün daha önceki yıllarda Bizans'ın baskıcı politikası sebebiyle kısmen de olsa oturduğu toprakları terk ettikleri bilinmektedir. İşte, Türklerin fetihleri de bu ahâlinin diğer bir kısım toprakları terk etmelerine sebep olmuştur.

Bunlardan boşalan yerlere ise zaman zaman vukû bulan göçlerle gelen Türk nüfus yerleşmiştir. Gerçi bu durum, hemen bir anda olup bitmiş bir hâdise değildir. Ortalama iki ila üç yüzyıl boyunca süregelen göçler değişik olaylar sebebiyle bazen artmış, bazen de durmuştur. Bu gelen Türkler, yerleştikleri şehirlerde veya köylerde, çoğunluğunu "gayrimüslim" Hıristiyanların oluşturduğu halkla karışarak, onlarla birlikte yaşamaya başlamışlardır.

A. Türkiye Selçukluları (Anadolu Selçukluları)

Selçuklu tarihinin yerli uzmanlarından merhum Prof. Dr. Osman Turan'ın, "Selçuklular Zamanında Türkiye" adlı eserinde, Selçuklu hânedânına mensup Kutalmışoğullarının faaliyetleri ile ilgili pek çok soruları cevaplandırdığını ve sonraki araştırıcıların da onun bıraktığı boşlukları doldurduğunu görüyoruz. Onun için biz burada Kutalmışoğullarının nerelerde dolaşıp siyâsî hâkimiyet için neler yaptıklarını ele almayacağız. Sâdece Türkiye Selçuklularının kurucusu olan Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın Anadolu'ya gelişi ve devletini kuruşu ile ilgili bilgileri hatırlatmakla yetineceğiz.

Bilindiği gibi Malazgirt Zaferi'nden sonra (1071) Bizans İmparatoru Diogenes ile yapılan anlaşmanın, Diogenes Bizans'a dönmeden imparatorluk makamına geçirilen yeni imparator tarafından selefinin gözlerine mil çekilip kör edilerek hapse atılmasıyla geçersiz kalması üzerine, Selçuklu Sultanı Alp Arslan çevresindekilere; "Bugünden itibaren Rumlarla mevcut sulh sona ermiştir. Artık haça tapanlar öldürülecek ve memleketleri istilâ olunacaktır" demiştir. Eski imparatora revâ görülen bu duruma üzüntüsünün ifâdesi olarak söylenen bu sözler, aynı zamanda Selçukluların artık Anadolu topraklarında hakları olduğunu düşündüklerini de göstermektedir. Nitekim kendisine bağlı beylere; "Bundan böyle arslan yavruları olunuz; yeryüzünde gece-gündüz kartal gibi uçunuz ve Rumlara merhamet etmeyiniz" diyen Alp Arslan, Diogenes'in ölümünden sonra da barış anlaşmasının kesin olarak bozulduğuna hükmederek, askerlerini Bizans eyâletlerinin, yani Anadolu'nun fethine göndermiştir.3

İster Alp Arslan'ın bu emri ile olsun, isterse Anadolu'daki durumun elverişli hâle gelmesinden olsun, Anadolu'ya gelen Türkmen grupları, Selçuklu hânedanına mensup şahsiyetler ile diğer Türk komutanları âdeta Anadolu'da ayak basmadık yer bırakmadılar. Göçlerle gelen bu Türkmenlerin önemli bir bölümü de Alp Arslan'a ve oğlu Melikşah'a isyân eden Kutalmış, El-basan ve Kavurt'a bağlı Yabgululara mensuptular. Bunlar devamlı bir şekilde Rum ülkesine (Anadolu'ya) akınlarda bulunuyorlardı.

İşte Kutalmışoğlu Süleyman da; Suriye bölgesindeki Selçuklu beylerinin kendisine karşı ittifak ettiklerini görerek, artık o bölgede kalmasının kendisinin siyasî geleceği bakımından uygun bir ortam yaratmayacağını anlamış ve Rum gazâsına girişmiştir, yani Anadolu'ya geçmiştir. Anonim "Selçuknâme" yazarı bundan sonra olanları şöylece özetlemektedir: "Talih yardım etti; devlet yüz gösterdi ve kendisine koşan Horasan Türkmenleri ile önce Antakya üzerine yürüdü, fakat fethedemedi. Oradan Rum'a geçti; evvelâ Konya'yı Mârtâvkustâ'dan ve Gâvele (Gevâle) Kalesi'ni de Rûmânûs Mâkrî'den aldı; birçok müstahkem kaleleri ve hükümdarların hazinelerini ele geçirdi. Heybeti kâfirlerin kalbinde yerleşti ve kahramanlığı sâyesinde Konya'dan İznik kapısına kadar her tarafı aldı; hiçbir ordu karşısına çıkamadı (Az bir zaman zarfında o civardaki bir çok muhkem kaleler elde ederek İslâm topluluğuna mal etti)".4

Müslüman müelliflerden bazıları da bu bilgileri teyit ederek Süleyman'ın İznik ve bölgesini H. 467 (M. 1075) yılında fethettiğini kaydetmektedirler.5 Bu kayda dayanarak Osman Turan, diğer bazı tarihçilerin aksine Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu 1075 olarak kabul etmektedir.6 Bu tarihten itibaren İznik'te yerleşen Süleyman, bu tarihte iyice kızışan Bizans'ın iç mücâdelelerine bile müdâhil

oldu. Hatta, mevcut imparatora başkaldıran Botaniates'in imparator olmasını da sağlayarak, yeni imparatorla birlikte Türk askerleri Üsküdar'da çadırlarını kurdular. Böylece, bu tarihlerde, Türklerin hâkimiyeti Karadeniz, Marmara ve Akdeniz sâhillerine kadar genişledi. Adetâ her yer Türklerle doldu.

Kutalmışoğlu Süleyman Malazgirt Zaferi'nden üç dört yıl sonra İznik'i merkez alarak kurduğu bu yeni devletinde, buralara önce gelen ve kendisi zamanında da gelmeye devam eden Türkmenlere dayanmakta idi. Bu çerçevede 1080 yılında vukû bulan yoğun akınlar, Süleyman'ın başarılarını duyan Türkistan ve Selçuklu bünyesindeki Türkmenlerin Anadolu'ya yaptıkları göçlere örnek olarak verilebilir.7

Büyük Selçukluların mensup oldukları hânedân ile amcazâdeleri olan Kutalmışoğlu Süleyman arasındaki siyasî çekişmelerin devam etmekte olduğu, 1078'de Melikşah'ın Emir Porsuk'u Anadolu'ya göndererek amcazâdelerini itaat altına alma teşebbüslerinden anlaşılmaktadır. Başarısızlığa uğrayan bu seferlerin daha sonra da tekrarlandığı kaynakların kayıtlarından anlaşılmaktadır. Sonunda Sultan Melikşah'ın; Konya, Aksaray, Kayseri ve bütün Rum beldelerini (Anadolu) Kutalmışoğlu Melik Rükneddin Süleyman'a bıraktığına dair ifâdeler, artık Türkiye Selçuklularının istiklâlinin tanındığını ortaya koymaktadır.8 Bu arada, Bizans imparatoru da Balkanlar'da beliren Normand istilâsına karşı Süleymanşah'la anlaşmak zorunda kalmış ve gerek doğudan gelebilecek herhangi bir tehlikeyle karşılaşmamak için gerekse mevcut istilâ hareketine karşı Türk askerlerinin desteğine muhtaç olduğundan Süleymanşah'la bir muâhedenâme imzalamıştır. 1091 yılında imzalanan bu anlaşma ile Süleymanşah'ın Anadolu'ya fiilî hâkimiyeti hukûken de tanınmış oluyordu.

Bundan sonra, İznik ve İzmit şehirlerine kadar Anadolu'nun birçok bölgesine hâkim olan Süleymanşah'a, Halife tarafından da hâkimiyet alâmeti olarak sancak ve diğer alâmetler gönderilerek sultanlığı tanınmış ve bu haberler devrin kaynaklarında yer almıştır.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde (1075-1308) daha ilk yıllardan itibaren, bir yandan Haçlılara ve Bizans'a karşı yerleştikleri toprakları korumak, bir yandan da Anadolu fâtihi Süleymanşah (ö. 1086) zamanındaki siyasi birliği canlandırmak gayreti ısrarla sürdürülmüştür. Kılıçarslan I, Mes'ud I, Kılıçarslan II, Keyhüsrev I, Keykâvus I ve Alâeddin Keykûbat I bu gâye için çaba gösteren Selçuklu sultanları olmuşlardır. Özellikle, Bizans'ın Anadolu'dan ümidini keserek kesin olarak el çekmesinde, Sultan Kılıçarslan II.'nin Miryakafelon Savaşı'nda (1176) elde ettiği zaferin büyük payı olmuştur. Ancak Sultan Keyhusrev II.'nin zamanında, Moğollar karşısında kaybedilen Kösedağ Savaşı (1243) ise Anadolu'nun doğudan gelen bu düşmanın istilasına uğramasına ve devamlı olmasa da bir süre onun hâkimiyetine girmesine yol açmıştır.

Türkiye (Anadolu) Selçukluları zamanında Anadolu'da bazı yeni yerleşim merkezleri kurulmuşsa da asıl büyük merkezler tarihen bilinen Konya, Kayseri, Sivas ve Erzurum gibi eski şehirlerdi. Buraların halkı dinlerini muhafaza eden Rum ve Ermenilerin yanında hâkim Türk ve Türkmenler ile Türkleşmiş olan değişik unsurlardan müteşekkil idi. Doğudan batıya asırlarca sürmüş olan Türk göçleri Anadolu'ya bir sel gibi akmaya devam etmiştir. Ancak Hicrî onuncu, Milâdî on altıncı yüzyıldan

sonra Anadolu'da dînî-siyâsî mâhiyette, önceki asırlardakine benzer büyük hareketlenmelere rastlanmaz. Ara sıra görülen bazı büyük olaylar da birçok yönüyle geçmişle bağlantılıdır.9

Türkiye Selçukluları, başşehirlerinde satın alınmış Türk veyâ esir edilmiş Hıristiyan çocuklarının saraya bağlı "gulâm-hâne" denilen özel okullarda "Babalar" elinde yetiştirilmiş bir merkez ordusuna sâhipti. Bunun yanında yine merkezde; ücretli Frank, Gürcü ve diğer Hıristiyan unsurlardan müteşekkil bazı askerî birlikler de bulunmaktaydı. Bununla birlikte, ordunun ve idarecilerin temelini, mahallinde çiftçilerin ödediği vergilerle beslenen, iâşe ve ibâtesi bu yolla sağlanan "Türk iktâ askerleri" oluşturuyordu.10

Türklerin Anadolu'daki fetihleri, Bizans ve Haçlıların buna karşı taarruz ve seferleri ve iç çekişmeler Anadolu'da Türk ve yerli nüfusun azalmasına, hatta birçok yerlerin boşalmasına, bundan dolayı da üretimin, gelirin ve vergilerin düşmesine sebep oldu. Yerleşmenin ilk yüzyılında Türklerin çoğu da göçebe kaldığı ve yerleşik hayata geçiş yavaş seyrettiği için Selçuklu Devleti yerli çiftçilere ihtiyaç duymaktaydı.

Bu bakımdan, Türkiye Selçukluları Tarihi üzerine araştırmaları ile tanınan C. Cahen'in şu tespit ve tekliflerine katılmamak mümkün değildir: "Şüphesiz Anadolu'da yerli halk bulunmaktaydı. Türk fethinin doğru tetkiki Türk akınları arifesinde söz konusu yerlilerin yoğunluğunu ve dağılımını tespit etmeyi zorunlu kılacaktır. Meselâ Ermenilerin büyük ölçüde göçürülmeleri ve hatta Romain Diogenes'in seferlerinin hikâyesi, yerli nüfus yoğunluğunun fazla olduğu intibâını vermemektedir; fakat yine de bu hususun araştırılması gerekmektedir. Sadece yerlilerin diğer bölgelere nazaran Ermenistan'da daha kalabalık oldukları kabul edilebilir."11

B. Anadolu'da Kurulan İlk Türk Beylikleri

1071 Malazgirt Zaferi'nin ardından Anadolu'da vücut bulan yeni oluşumda, Türkiye (Anadolu) Selçuklularından ayrı, ama aynı dönemde hüküm süren Beyliklerin de Anadolu'nun Türk yurdu hâline gelmesinde önemli rolleri olduğunu kabul etmek gerekir. Birçok şehir ve bölgede hâkimiyet kurarak bir bölümü çok kısa, bir bölümü ise uzun zaman egemenliklerini sürdüren Türk asıllı beylerin adı ile tanınan bu beylikler, ya Malazgirt Savaşı'ndan önce ya da sonra Doğu Anadolu bölgesinde şehirler fetheden Selçuklu hânedanı mensupları ve akrabaları ile ileri gelen komutanlara ve kahramanlıkları ile hizmet etmiş olanlara iktâ (dirlik) olarak verilen bölgelerde kurulmuşlardır. Bunların belli başlı örneklerinden biri Mengüceklilerdir (1072-1228).

Malazgirt Savaşı'na katılan Mengücek Ahmed Gazi, zaferden sonra Erzincan, Kemah, Divriği ve Şebinkarahisar'ın bulunduğu bölgede beyliğini kurmuştur. Oğuz boylarından birine mensup olduğu bilinen Mengücekler bölgede etkin bir beylik olarak uzun süre Türkiye (Anadolu) Selçuklularına tâbi olmuşlardır. Kemah-Erzincan kolunun uzun ömürlü beyi olan Fahreddin Behramşah Türkiye (Anadolu) Selçukluları Sultanı II. Kılıçarslan'ın kızı ile evli idi. Üç kızından birine Selçuk Hatun, diğerine Turan Melek, üçüncüsüne de Melike Hatun adlarını vermişti. Mengüceklerin Divriğ kolunun beylerinden

İshak'ın torunu Şehinşah para bastırmış, Merâgalı mimar Hasan bin Pirûz'a 1180 yılında Divriği Kale Câmii'ni yaptırtmıştır. Sitti Melek adı ile tanınan türbesi Ulu Câmi yanında olup, kitâbesi H. 592 (M.1196) tarihini taşımaktadır. Kitâbede Türkistan Türk hükümdarlarınca da kullanılan alp, kutlug, ulug, tuğrul ve tiğin gibi unvanlar yer almaktadır.12

Anadolu'da kurulan diğer Türk Beyliklerinin oldukça önemli siyasî, askerî ve kültürel rolleri görülenlerinden biri de Dânişmendlilerdir (1071-1178). Sultan Alp Arslan'ın hizmetinde iken Malazgirt Savaşı'na da iştirak eden Dânişmend Gâzî, zaferden sonra kendisine iktâ olunan Sivas'ı fethetmiştir (1071). Daha sonra da Sivas'ı merkez ittihaz ederek Amasya, Tokat, Niksar, Kayseri, Zamantı, Elbistan, Develi ve Çorum'u maiyetindeki emir ve beylerle zapt etmiş, böylece beyliğinin temellerini atıp sınırlarını genişletmiştir.

Zaman içinde Anadolu'da kurulan beylikler arasında en güçlü ve büyüklerinden biri hâline gelen Dânişmendliler, Anadolu'nun Türk yurdu hâline gelmesinde de önemli hizmetler ifâ etmişlerdir. Anadolu'nun en güçlü devleti olan Selçukluların iç işlerine müdahale ederek onlara tahakküm bile etmişlerdir. Bu arada Bizans ve özellikle Haçlılarla savaşan Dânişmend Gâzî, Emir Gâzî ve Melik Muhammed gibi beylerinin adları destanlarda yer almış, kahramanlıkları destanlaşmış ve isimleri halk arasında saygı ile anılmıştır.13

Dânişmendlilerin yıkılışından sonra bu hânedâna bağlı çeşitli boylar, Anadolu'ya dağılmışlardır. Hatta bunlardan bazıları Rumeli'ye de geçmişlerdir. Moğol istilâsından sonra Anadolu'da kurulan beyliklerden biri olan Karesioğullarının -Balıkesir ve Çanakkale bölgesinde hüküm sürmüşlerdir (1296-1360)- muhtemelen Dânişmend Gâzî'nin torunları oldukları ileri sürülmektedir.14 Nitekim Balıkesir ve civarındaki bazı oymak adlarında Dânişmend adına ve Dânişmendli izlerine rastlanmaktadır.15 Günümüz Anadolusu'nda da Dânişmend, Danışman, Tanışman ve Yağıbasan adını devam ettiren köy adları da Dânişmendlilerin izlerini taşımaktadır.16

Diğer Anadolu beyliklerinden biri de Dilmaçoğulları Beyliği'dir (1084-1394). Osman Turan'ın ifade ettiği gibi, Anadolu'nun en eski ve bu dönemde kurulan beylikleri arasında en uzun ömürlü Türk hânedanı olan Dilmaçoğlu Beyliği Erzen ve Bitlis'te hüküm sürmüştür. Beyliğin kurucusu Dilmaç oğlu Mehmed Bey, Sultan Alp Arslan'ın nüfuzlu beylerindendir ve Malazgirt Savaşı'na da katılmıştır. Daha sonra Alp Arslan'ın oğlu Melikşah Devri'nde de Suriye'de Fatımîlere karşı görevlendirilen Melikşah'ın kardeşi Tutuş'un yanında diğer Selçuklu Beyleri ile birlikte yer almıştır (1078). İşte bu Dilmaçoğlu Mehmed beyin, 1104'ten sonra beyliklerini tarih sahnesinde gördüğümüz Erzen ve Bitlis beylerinin atası olduğu tarihçiler tarafından kabul edilmektedir.17

Bulundukları coğrafî bölge dolayısıyla Dilmaçoğulları askerî ve siyasî faaliyetlerinde dâima Sökmenliler (Ahlat şahlar), Saltuklar ve Artuklar ile birlikte hareket etmeyi yeğlemişler ve karşılıklı ailevî münâsebetler tesis etmişlerdir. İlkin Ahlatşahlara, arkasından da Artuklulara tâbi olarak kalmayı kendi çıkarları için uygun gören Dilmaçoğulları, onlarla birlikte Haçlılara ve Gürcülere karşı savaşlara katılmışlardır. Beyliğin başındakiler gerek batıdan ve güneyden gelen Haçlı saldırılarına, gerekse

kuzeyden gelen Gürcü tecavüzlerine, ortak hareket ettikleri diğer Türk zümreleriyle birlikte karşı koymuşlardır. Böylece bölgede Türk varlığının devamını sağlayarak siyasî ve askerî manevralarla istikrarlı bir hayat yaşamayı başarmış olan Dilmaçoğulları, hâkimiyet alanı itibariyle küçük bir memleketin sâhibi olmuşlarsa da bölgede mevki ve nüfuz bakımından önemsenmiş, aynı zamanda uzun ömürlü bir beylik olmuşlardır.18 Beyliğin başına geçenlerden çoğunun Dilmaç Hüsameddin Alp ve Tekin, Togan Arslan, Yakup Arslan, Hüsameddin Kurt, Hüsameddin Tuğrulşah, Nureddin Kutalmış gibi İslâmî ve Türk geleneklerine uygun isimler almış olmaları dikkat çekicidir.19

Anadolu'da kurulan ilk beyliklerden bir diğeri de Saltuklular Beyliği'dir (1071-1202). Beylik, adını Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın kumandanlarından Ebu'l-Kasım Saltuk'tan almıştır. Malazgirt Zaferi'nden sonra Alp Arslan, Ebu'l-Kasım Saltuk'a Erzurum ve çevresinin fethini tamamlama görevini, arkasından da bölgeyi iktâ (dirlik) olarak vermiştir. Erzurum merkez olmak üzere Bayburt, Tercan, İspir, Oltu, Micingerd, Avnik, Koçmaz ve diğer kaleleri içine alan bölgede hâkimiyetlerini tesis eden Saltuklular, bir yüzyıldan fazla varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Çevredeki komşu Türk beyliklerinden Sökmenliler ve Dilmaçoğulları ile akrabalık bağları kuran Saltuklular, Gürcülerle yapılan savaşlarda bu beylerle ittifak yapmışlardır. Büyük Selçuklulara bağlı kalmakla birlikte Anadolu Selçukluları ile de iyi münâsebetlerini sürdürmeye özen göstermişlerdir. Hatta Eyyûbîlerle de alâka kuran Mama Hatun kısa süre de olsa Beyliğin başında bulunmuştur. Daha sonra Türkiye Selçukluları idaresine giren Erzurum ve yöresi, tıpkı Konya, Kayseri ve Sivas gibi Türk-İslâm medeniyetinin bölgedeki önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir.20

Selçuklulara tâbi Anadolu'nun doğusunda kurulan beyliklerden bir diğeri de Sökmenliler (Ahlatşahlar (1100-1208)) Devleti'dir. Aslında 1100 tarihine değin, Ahlat şehrini, bağlı bulunduğu Selçuk Sultanı Muhammed Tapar adına idare eden Sökmen, bu tarihten itibaren bu devletin kurucusu sayılmıştır. Sökmen, Melikşah'ın amcası Yâkûtî'nin oğlu olan Kutbeddin İsmâil'in "Türk ırkından" (Türk el-cins) yetiştirmesi idi. Hatta bu yüzden çoğunlukla kaynaklarda Kutbeddin İsmail'e nispetle "Sökmen el-Kutbî" adı ile de anılır.

Sultan Melikşah, amcazâdesi İsmâil'i Azerbaycan ile Doğu Anadolu umumî valiliğine tayin ettikten sonra ölümüne kadar Sultanın yanından ayrılmadı. Ölümünden sonra bir müddet İsmâil'in oğlu Mevdûd ile birlikte kalan Sökmen, hâdiselerin gelişmesi sonunda Muhammed Tapar'a bağlı olarak hizmetine devam etti.

Muhammed Tapar da hizmetlerine karşılık mükâfat olmak üzere Ahlat ve Van Gölü havzasını Sökmen'e iktâ etti. Böylece Sökmenliler Tebriz, Ahlat, Meyyafârikîn (Silvan) ve diğer ikinci derecede bazı şehirlerin idaresini aralıklarla da olsa bir yüzyıla yakın yönetimlerinde tuttular. Çevresindeki komşu Türk beyleri ile, yukarıda sözü edilen beyliklerin yaptığı gibi, akrabâlıklar tesis ederek iyi münâsebetler kurdular. Birlikte Gürcülere karşı savaşlara katıldılar. Eyyûbî tehdidine karşı zaman zaman tedbirlere başvurdular. Fakat sonunda, Ahlatşahların memleketi Eyyûbîlerin eline geçmekten

kurtulamadı (1207). Daha sonra da Ahlat, Bitlis, Van, Malazgirt ve Âdilcevaz Moğol istilâsına kadar Türkiye (Anadolu) Selçukluları idâresinde kaldı.

Sökmenli ilinde, ilim ve kültür alanında olduğu gibi ticârî ve çeşitli meslek alanlarında da çok zengin bir seviyeye çıktığı kabul edilen şehirlerden biri Ahlat idi. Kaynaklarda Ahlat'ın Türklerden önce "Kubbetü'l-İslâm" ifâdesi ile tanımlanması dikkat çekicidir. Kaynaklar önceleri burada Arapça, Farsça ve Ermenice konuşulduğu halde, Sökmenlilerin idâresinde Türkçenin hâkim hale geldiğini nakletmektedirler. Ahlat'ın Türklerin nüfus bakımından yoğun bir şekilde yerleştikleri bir şehir olduğu devam eden Anadolu gazalarında buranın üs olarak kullanılmasından anlaşılmaktadır. Bu durum bölgede ilk Türkleşen şehirlerin başında Ahlat'ın geldiğini göstermektedir. Birçok sanatkâr, mimar ve ilim adamının yetiştiğini isimlerinin sonuna ekledikleri "Ahlatî" nispetleri göstermektedir. Aynı zamanda dinî ilimlerde yetişmiş bilginler yanında, şeyh ve mutasavvıfın da Ahlat'ta dünyaya geldiği, burada yaşadıkları veya öldükleri, günümüze kadar gelebilen çok sayıda Ahlat mezar taşlarındaki kitâbelerden anlaşılmaktadır.21

Doğu Anadolu'da varlığı bilinen Türk beyliklerinden Artuklular (1102-1409) Oğuzların Döğer boyuna mensup Eksük oğlu Zahirüddün Artuk beyden adlarını almışlardır.22 Hısn Keyfâ (Hasankeyf), Mardin ve Harput (Hısn Ziyâd) başşehirleri olmak üzere üç kol hâlinde bölgede türlü şehirlerde hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir. Artuklu hükümdarları, başlangıçta Büyük Selçukluların, daha sonraları da kuvvet üstünlüğü veya siyasî hesaplarla; Atabeglerin, Eyyûbîlerin, Türkiye (Anadolu) Selçuklularının, İlhanlıların ve nihâyet Memlüklerin tâbii olmuşlardır. Bu tâbiyyet ve beylik dereceleri dolayısıyla Artuklular sâdece "emir ve melik" unvanlarını kullanmışlardır.

Artuklulardan Haçlılara karşı savaşlarda yer alan İl-gazi ve Belek gibi büyük mücâhid ve kahramanların çok meşhur oldukları kaynaklarda anlatılmaktadır. Artuklu beylerinin iyi yönetimleri, halka hizmet ve adâlette özen göstermeleri yanında, millî geleneklerini muhâfazada da çok hassasiyet göstermeleri kaynaklara da yansımıştır. Nitekim, İslâm öncesi Türk devletlerinde kullanılan, "alp, inanç, yabgu, kutlug ve beg" gibi unvanları kullanmaya devam etmiş olmaları, bu millî ananelerine düşkünlüklerinin örnekleri olarak zikredilebilir. Bu yüzden olsa gerektir ki, Türkmenler, Artuklu beylerinin etrafında toplanmaktan kaçınmamışlar, eski Türk usulüne göre kendilerine "ok" gönderilince bunu dâvet kabul edip, hemen toplanmışlardır.23

Değerlendirme

Anadolu'da kurulan bu beyliklere, batıda İzmir yöresinde kurulmuş olan Çaka (Çakan) ile Efes'teki Tanrıbermiş'in ve yine Âmid merkez olmak üzere Diyarbakır yöresini idaresinde bulunduran Yınaloğulları ile Harput'ta kurulan Çubuk beyliklerini de ilâve etmek mümkündür.

Alaeddin Keykubat I'in (1220-1237) baş gösteren Moğol tehlikesine karşı aldığı yerinde savunma tedbirlerini ve Moğollara karşı izlediği siyaseti kendisinden sonrakilerin devam ettirememe ve ölümünden birkaç yıl sonra, özellikle Moğolların önünden Anadolu'ya gelmiş gayrımemnun göçebe

Türkmenlerin yoğun olarak iştirakiyle patlak veren Babaîler İsyanı'nın devletin nizamını derinden sarsması, Selçukluların Anadolu kolunu 1243'teki Kösedağ bozgunundan sonra Moğol tahakkümü altına sokmuştur. Gittikçe ağırlaşan bu tahakküme ilaveten, bu dönemdeki sultanların liyâkatsizliği ve Haçlı seferlerinin sürmesi de Anadolu'da anarşik bir ortam doğurmuştur. Bu arada, Moğolların önünden Anadolu'ya gelmiş olan yoğun Türkmen kitlelerin hâlâ ülke içinde diledikleri gibi hareket etmeleri ve bir yere yerleştirilerek toplum hayatına intibaklarının sağlanmasındaki güçlükler de, Anadolu'daki istikrarın menfi yönde etkilenmesine yol açmıştır. Yine, hânedan mensuplarının sürüp giden taht mücadeleleri de devletin çöküşünü hızlandıran etmenler arasında sayılabilir. Böylece, XIII. yüzyılın sonlarında, artık Selçuklu Devleti dağılma sürecine girmiş; bunun sonucu olarak da, özellikle uçlarda başlamak üzere yeni bir beylikler dönemi ortaya çıkmıştır.

Anadolu'nun Türk vatanı olmasında büyük emek ve hizmetleri görülen Türkiye Selçuklularının önemli ölçüde sonrasında ortaya çıkan Beylikler de, Anadolu'da Türkleşme sürecine katkıda bulunmuşlardır. Bunlardan Osmanlı Beyliği'nin, ilerde Anadolu'da tekrar Türk birliğini tesis etmesiyle, artık Anadolu'nun ebediyyen Türk yurdu oluşu kesinleşmiş oluyordu. Ancak biz burada, ikinci dönem Türk Beylikleri üzerinde durmadan, ilk dönem beyliklerin Anadolu'ya neden geldiklerine ve Anadolu'nun Türk vatanı hâline gelmesinde bunların oynadıkları rollere genel bir bakışla yetineceğiz.

Doğu Anadolu XI. yüzyılda ilk Türk coğrafyası olarak göze çarpmaktadır. Malazgirt Zaferi'nden sonra ise bu coğrafya Anadolu'nun ortalarına kadar genişlemiş, hatta batıda, geçici de olsa İznik ve İzmir'e kadar uzanmıştır. En azından ilk haçlı seferine kadar (Eylül 1096) bu sınırlar, Türklerin ulaşabildikleri sınırlar olarak kalmıştır. Bu beyliklerden ayrı olarak Anadolu'da Türk devlet bütünlüğünü sağlamayı başaran Türkiye (Anadolu) Selçuklu sultanları, aynı zamanda doğu ve güneydoğu bölgelerindeki Türk nüfusun gittikçe arttığı merkezleri de kendi hâkimiyetlerine alma hususunda gayret göstermişlerdir. Zira bu bölgelerde XI. yüzyılın son çeyreğinde Türk nüfusun yoğunluk kazanması, aynı zamanda Selçukluların Anadolu'daki vârisleri olarak bu sultanların ilgilerinin bu bölgeye yönelmesini doğurmuştur. Bu durum, bize, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya hâkim olan beyliklerin aynı zamanda bölgenin Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında da ne kadar önemli bir rol oynadıklarını göstermektedir.

Çok mücâdeleli ve sıkıntılı bir ortamda Anadolu'da kurulan Selçuklu kolu, Selçukluların diğer kollarından daha uzun ömürlü bir devlet olmanın yanında, bu toprakların da Türk vatanı hâline gelmesinde ve bu ülkede yeni bir varlık ve medeniyet vücûda getirmek sûretiyle yalnız Türk-İslâm tarihinde değil, aynı zamanda dünya siyasî ve medenî tarihinde de büyük tesirleri görülen bir sonucun doğmasında rol oynamışlardır. Buna göre:

1. Her şeyden önce kazanılan Malazgirt Zaferi sonucunda, artık Bızans'ın Selçuklulara ve Türklerin yaptıkları akınlara karşı koyabilecek askerî bir gücü kalmamış ve zaten Bizans iç işlerindeki karışıklıklarla meşgul olmak zorunda kalmıştır.

2. Alp Arslan, Melikşah ve onlardan sonra gelen sultanlar kendi tâbiiyetlerinde olan, kendilerine sadâkât ve bağlılık ile hizmet eden kumandanlarını ödüllendirmek üzere fethettikleri bölgeleri kendilerine iktâ (dirlik) olarak vermekte bir sakınca görmemişler, bunun sonucunda özellikle Doğu Anadolu'dan başlamak üzere İç Anadolu'ya kadar birçok şehir ve kaleyi fetheden komutanlar, bu bölgelerde kendi yönetimlerini kurmuşlardır.

3. İster Büyük Selçuklu Devleti'nin siyâseti icâbı, ister zorunluluk sebebiyle Oğuzlara mensup birçok Türkmen boyu bu kurulan yeni yönetimlerin idarelerine girmek üzere bu bölgelere gelmişlerdir. Tarihî kaynaklar, gelen göçlerin sayıca çok fazla olduğunu gösteren rakamlar vermektedir. İlk bakışta bu sayılar çok mübalağalı görünse bile, vukû bulan göçlerin yoğunluğunu göstermeleri bakımından dikkat çekicidir.

4. Anadolu'da kurulan devlet ve beylikler, Selçuklu devlet geleneğini kendi yönetimlerine de taşımışlardır. Nitekim, Selçukluların mektup, ferman, menşur ve kitâbelerinde kullandıkları eski Türkçe ile "alp, inanç, yabgu, kutlu, beg" gibi unvanlara Anadolu'da da rastlanmış olması, hatta bunların Osmanlılara kadar uzanması bu geleneğin devam ettiğini gösteren örneklerdendir.

5. Bu beylikler kendi çıkarları uğruna diğer komşu Türk beyleri ve devletleri ile mücâdele etmekle birlikte, zaman zaman müşterek düşmanlara karşı birlikte hareket etmişlerdir. Özellikle Doğu Anadolu Beylerinin, Gürcülere ve Haçlılara karşı seferlerinde, bu ortak hareketin vukû bulduğu, hatta bu yüzden aralarında akrabalık bağları tesis etmeye ihtiyaç duydukları tarihçiler tarafından nakledilmektedir.

6. Türk devlet geleneğine göre, ülke; hânedânın ortak malı kabul edildiğinden, yönetimde hak iddia edenler, saltanat dâvasına kalkışarak baştaki sultan, melik ve beylerle mücâdeleye girişmişlerdir. Kendi taraftarları yanında, destekçi olarak diğer Türkmen gruplarından da yararlanmışlardır. Bu yüzden, yeni gelen Türkmen grupları, taraflara destek verdikleri için, ya kazananların yanında kalmış ya da kaybedenlerle birlikte yeni topraklara dağılmışlardır. Bu sebeple Anadolu'da boşalan yerlerin bu yeni gelen kitlelerle doldurulması hemen mümkün olmuş, böylece Anadolu toprakları kısa zamanda Türklerin hemen her köşede bulundukları bir ülke durumuna gelmiştir.

Görüldüğü gibi, XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'da, Selçuklu veya diğer Türk boylarına mensup hânedânlar tarafından muhtelif devlet ve beylikler kurulmuştur. Bu muhtelif teşekküller zaman zaman Anadolu'daki birlik ve istikrarı akamete uğrattıkları gibi, güçlü bir idarenin yönetimi altında olduklarında da bir huzur ve sükûnun devrinin yaşanmasına katkıda bulunmuşlardır.

Birtakım münferit hadiseler ve özellikle de devamlılık arz eden Haçlı seferleri bu istikrarın bozulmasına etki etmişse de, olumsuzluklar nihayete erer ermez Türk menşeli idareciler devlet ve milleti tekrar bir araya getirmeye ve düzeni sağlamaya muvaffak olmuşlardır. Fakat, XIII. yüzyılın ortalarına doğru vukû bulan Kösedağ bozgunu ve sonrasındaki Moğol istilâsı Anadolu toplumunda

şiddetli sarsıntıların yaşanmasına yol açmış; Selçuk hânedânını dağılma sürecine sokmuş ve Selçukluların hâkim oldukları bölgelerde müstakil yönetimler ortaya çıkmıştır. Bu durumda Türkmen kitleleri bulundukları bölgelerde başlarının çarelerine bakmak zorunda kalmışlar ve genellikle uçlara doğru ilerleyerek bu bölgelerde Türk nüfusunun yoğunlaşmasına sebebiyet vermişlerdir. İşte bu noktada, Türklerin bölgeye gelmeye başladıkları andan Anadolu'nun kesin olarak Türk vatanı hâline gelmesine kadar geçirdiği safhaları daha detaylı bir şekilde ele almak gerekmektedir.

II. Anadolu Nasıl Türk Vatanı Haline Geldi?

Bu sorunun cevabını XI. yüzyılda vukû bulan tarihi olayları gözden geçirerek vermeye çalışacağız. Yukarıda da ifade edildiği gibi, bu tarihlerde Anadolu'nun hâkimi olan Bizans'ın, Doğu ve Güneydoğu Bölgelerini tam anlamıyla denetim altında tuttuğu söylenemez. Bizans'a komşu olan İslâm dünyası açısından bu bölgeler, "suğûr" denilen hudut bölgeleridir. İslâm dünyasının yönetimi de Selçuklu Türklerinin elinde bulunmaktadır. Selçuklu Türkleri ise, Türkistan adı verilen Asya'nın ortası ile Horasan ve Mâverâünnehir'in geniş bozkırlarından göç ederek yerleşecek bir yer arayan çoğunlukla Oğuz boylarının ve Türkmen denilen kitlelerin teşkil ettiği bir topluluktur. Bu yüzyılın başında parçalanmış olan Oğuz devletinden kopan Sübaşı Selçuk ve oğulları ile diğer Oğuz boyları, komşuları olan Müslümanlar arasında kendilerine sığınacak bir yer bulma ümîdi ile göçlere başlamışlardı. Asya bozkırlarından Anadolu topraklarına kadar geniş bir sâha içinde vukû bulan bu göçler, Anadolu'nun tarihî yapısında köklü değişikliklerin oluşmasına sebebiyet vermiştir. XI ila XIII. yüzyıllarda gerçekleşen askerî, siyasî ve sosyal olayları göz önüne getirdiğimizde, bu zaman zarfında doğudan batıya devamlılık arz eden göçlerin sebepleri ve neticelerini değerlendirmemiz mümkün olabilmektedir. Meseleye bu açıdan yaklaşınca, Anadolu'ya gelen göçmen Türkmen kitlelerinin, genel anlamda üç safhada, büyük bir göç dalgası halinde bu bölgeye geldikleri söylenebilir:

1. Malazgirt'ten Önceki Göçler,

2. Malazgirt'ten Sonraki Göçler,

3. Moğol İstilâsı Önünde Vukû Bulan Göçler.

1. Arayış Malazgirt'ten Önce

Vukû Bulan Göçler

Selçuklular, rahat ve huzur içinde oturup yerleşecekleri bir yer arıyorlardı. Fakat onların varlıkları Oğuz Yabguluğunu ve Karahanlılar ile Gazneli hükümdarlarını kaygılandırıyordu. Zira Selçukoğullarının yerleştikleri bölgelerde güçlendikleri taktirde kendilerini tehdit edeceğinden korkuyorlardı. Bu yüzden de onların belli bir bölgede yerleşip güçlenmelerine engel olunuyordu.24

Göçlerin vukû bulmasına yol açan itici ve çekici sebepler açısından baktığımızda; X. yüzyılda Oğuz Devleti'nde Sübaşı Selçuk'un Oğuz Yabgusu ile bozuşması ve ondan ayrılmasıyla başlayan

mâcerâyı, tarihte yerleşecek bir yer arayışı içinde olan bir topluluğun mâcerâsı olarak görmek mümkündür. Selçukluların dağılmalarına yol açan bir başka sebep de kendi aralarındaki iç mücâdelelerdir. Selçukoğulları, gerek bulundukları bölgelerde gerekse diğer akrabalarının elindeki yerlerde hâkimiyet elde etmek arzu ve niyeti ile birbirlerine karşı savaşlar yapmışlar; bu savaşların sonunda da yenilen taraf, bölgeyi terk ederek çevreye dağılmış veya kendilerine yeni yerleşecek bölgeler aramıştır.25 Böylesi bir sebeple Yengikent bölgesinden Cend dolaylarına göç ettikten sonra Müslümanlaşan Türkler ve Oğuzlar, zamanla Türkmen adını almaya başlamışlardır. Bu dönemden itibaren İslâm topraklarına göçen Oğuzlara da Türkmen denmiştir.26

Osman Turan "Selçuklular Zamanında Türkiye" adlı eserinde Mervezî'nin "Tebâyi'u'l-Hayvan" adlı eserinin27 tespit edilmesinden sonra Türkmen göçleri hakkında daha sağlam bir kaynağa dayanmanın mümkün hale geldiğini ifade etmiş ve adı geçen eserden şu bölümleri aktarmıştır: "Oğuzların bir kısmı bozkırlarda, bir kısmı da şehirlerde (Sır nehri havzasında) otururlar. Bozkırlarda yaşayanlar Mâveraünnehir ve Harezm ülkelerine komşudurlar. İslâm memleketlerine yakın bulunanlar Müslüman olduktan ve Türkmen adını aldıktan sonra, kâfir kalanlara karşı cihâda giriştiler. Bunlar arasında İslâmiyet kuvvetlendikçe kâfirleri (yani Şâmânî Oğuzları) yerlerinden attılar. Bu Oğuzlar Karadeniz sahiline yakın bulunan Peçeneklerin yurtlarına yerleştiler."

Bu bilgilere ilaveten Mervezî, Selçukluların ve Türkmenlerin göçlerini "Türkmenler bu suretle İslâm ülkelerine yayıldılar ve memleketlerin çoğunu idareleri altına alıp devletler ve saltanatlar kurdular" diyerek özetledikten sonra şöyle devam etmektedir: "Türklerden Kun denilen bir kavim Kıtay hanından korkarak o taraftan (şarktan) göç etti. Bunlar Hıristiyan (nastûrî) dininden olup yurt ve otlak darlığı yüzünden yerlerini terk ettiler. Kunları takip eden Kaylar daha kalabalık ve kuvvetli olduğundan onları bu yeni yurtlarından uzaklaştırıp Sarı (Kuman-Kıpçak) ülkesine çekildiler. Bunlar Türkmenlerin vatanını, Türkmenler de (Müslüman Oğuzlar) Oğuzları (yani Bizans kaynaklarında Uz adını alan Şâmânî Oğuzları), bu sonuncular da Karadeniz sâhilinde Peçenekleri püskürtüp yerlerini işgal ettiler. Peçeneklerin şarkında Oğuzlar, onların şimâlî şarkîsinde de Kıpçaklar ve cenubunda da Hazarlar bulunuyorlar. Bu Türk kavimleri daima birbirleri ile savaş hâlindedir."28

Bu bilgilerle, büyük Türk göçleri ve bunların sebepleri ile kuzey ve güney yollarından yapılan göçler hakkında en derli toplu tespit ve açıklamayı yapan Mervezî, böylece diğer müelliflerin eksik bıraktıkları boşlukları tamamlama imkânı vermiş bulunmaktadır.

Oğuz boylarına ait bu Türkmenler, Karahanlılar ile Gaznelilerin sıkıştırmaları yüzünden, daha önceleri Horasan gâzîleri tarafından yapılmakta olan Anadolu seferlerine iştirak etme ihtiyacı hissetmişlerdir. Nitekim, 963 ve 965 yıllarında Horasan gönüllüleri 5.000 ve 20.000 kişi halinde Azerbaycan ve Meyyafârikîn (Silvan) yolu ile uçlara varmışlar;

Adana, Tarsus ve Masisa şehirlerine dağılarak, kendilerine taarruza geçen Bizanslılara karşı cihad yapmışlardı. Bunların arasında bilginler ve şeyhler de bulunuyordu. Allah yolunda sefer yapan ve cihad eden bu gönüllülerin çoğunluğunu Türklerin teşkil ettiği muhakkaktır.29

İşte bu şekildeki Anadolu'ya sefer yapma geleneğinin Selçuk'un oğulları tarafından da devam ettirildiği görülmektedir.

1018 yılında Çağrı Bey'in 3.000 süvâri ile Horasan, Rey ve Azerbaycan yolu ile Anadolu'ya yaptığı seferde, kendilerinden önce Azerbaycan taraflarına gelmiş Türklerle karşılaştığını ve onları da kendi yanına alarak seferini sürdürdüğünü görüyoruz. Çağrı Bey bu ilk Anadolu keşif seferini yaptıktan ve Azerbaycan'da kendisine iltihâk eden Türkmenlerle vedâlaştıktan sonra, elde ettiği ganîmetlerle Merv'e, oradan da Buhârâ dolaylarına dönmüştür. Burada kardeşi Tuğrul Bey ile buluşan Çağrı Bey, kardeşine bu seferin hikâyesini anlatırken daha sonraki tarihlerde Kutalmış, Afşin ve diğer Selçuk Türkmen beylerinin de söyleyecekleri gibi; "bize karşı koyacak bir kimseye rastlamadım" ifadesiyle Anadolu'daki durumu ortaya koymuştur.30 Böylece ilk keşif seferlerinden elde edilen bu izlenimler, daha sonraları Selçuk beylerinin ganimet elde etmek veya bu toprakları fethetmek üzere Anadolu'ya yönelmelerine ya da sıkıştıklarında kendilerine güvenli bir sığınak olarak Anadolu'yu görmelerine sebebiyet vermiştir denilebilir.

1035 yılından sonra, Selçukluların Horasan bölgesine yerleşmeleri üzerine Türkmenlerin kalabalık kitleler halinde batıya göç etmelerine yol açan ve göçlerin önemli bir sebebi olarak belirtilen istikrarlı bir dönemin başladığını söylemek mümkündür. Gerçi bu istikrar, Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan sonra görülen Horasan bölgesine mahsus olan bir istikrardı. Buraya gelen Türkmenler, ya Selçuklulara bağlanıyor ya da onlardan ayrılarak dağılıyorlardı. Bu şekilde XI. yüzyılda vukû bulan bu dağılış ve yayılış, Türkmenlerin çok geniş alanlara ulaşmalarına yol açmıştır. Nitekim el-İsfehânî, bu durumu şu ifadelerle belirtiyor: "Bu sene (437/1045), Türklerin Irak'a gelip oradan etrafa dağıldıkları ilk senedir. Türkler her yere girdiler, her tarafı aldılar, içmedik su, ele geçirmedik yer, alevlendirmedik ateş bırakmadılar."31

Selçuklu Devleti kurulduktan sonra Oğuz kabîlelerine mensup Türkmenler eski Türk anlayışına (töresine) göre; kendi beylerinin yönetiminde "müstakil" hareket ediyorlar; kendi geçimlerini sağlamak ve oturacak bir yurt bulmak için İslâm beldelerine giriyorlar ve buralarda yağmalar yapıyorlardı. Türkmenlerin Müslüman ülkelerinde çıkardıkları huzursuzlukların sorumluluğunu Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e yükleyen halife, bu durumun önlenmesi için Sultan'a bir elçi gönderme ihtiyâcını bile duymuştu. Nitekim bu elçinin 1044 yılında Abbasî Halifesi Kâim bi-Emrillah'tan getirdiği mektupta; Tuğrul Bey'e hitaben; aldığı toprakların kendisine yeterli olduğu hatırlatılarak, "diğer İslâm ülkelerine ve hükümdarlarına dokunmaması" isteniyordu. Bu ifadelerden, Türkmenlerin sanki Tuğrul Bey'in emri ile hareket ettikleri anlaşılmaktadır.

Bunun üzerine Tuğrul Bey "Benim askerlerim (milletim) çok kalabalıktır ve memleketler onlara kâfî gelmiyor" şeklinde karşılık verince; elçi, "Bütün dünyayı alsanız yine size ve askerlerinize kâfi gelmeyecektir" diyerek sultanı doğru hareket etmeye dâvet etmiştir. Buna karşılık Sultan da, "Doğru hareket etmek için elimden gelen her şeyi yapıyorum. Eğer milletimden (Türkmenler'den) aç kalanlar kötülük yapıyorsa, buna karşı ben ne yapabilirim" cevâbını verir. Bu ifâdeleri ile Sultan, hem

göçenlerin çokluğunu ve ihtiyaçlarını hem de göçebe boylar üzerindeki nüfûzunun çok fazla olmadığını belirtmiş oluyordu.32

Türlü sebeplere istinat eden söz konusu yayılıştan Anadolu da nasîbini almıştır. Bu bakımdan, yukarıdaki yakınmalara benzer kayıtları bu dönemden haber veren Ermeni kaynaklarında da görmek mümkündür: "1048 yılında İran (Türk) milletinin korkunç dalgaları Garin (İslâm kaynaklarında Kalikala; Erzurum) ve Pasin (Basiân) ovalarına döküldü. İnsan dalgaları sel gibi memleketin dört köşesini istilâ etti. Garpta Haldia (Gümüşhane ve Trabzon havâlisi), şimâlde İspir (Sper), cenûpta Muş (Daran) bölgesine ve Sisak (Ağrı) taraflarına kadar yayıldı."33

Bizans'ın, Türklerin bu yayılışını önlemek için aldığı tedbirler yetersiz kalıyordu. Zayıflayan Bizans savunması gittikçe gücünü yitiriyor ve buna bağlı olarak doğudan batıya devamlılık arz eden bir göç dalgası sürüyordu. Nitekim Süryânî Mihael'den naklen Osman Turan, bu durumu şöylece belirtiyor: "Türkler, Malatya bölgesini ve Rum (Anadolu) ülkelerini dolaştılar, esir ve ganimetler aldılar, kimse karşılarına çıkmadı."34

Nitekim "el-Kâmil fi't-Tarih" adlı eserin yazarı İbnü'l-Esir, 440 (1048-1049) yılı olayları arasında Türkistan'dan Nişabur taraflarına gelen ve yersizlikten, yurtsuzluktan yakınan Oğuzlardan kalabalık bir kitleyi Anadolu gazâlarına yönlendiren Selçuklu beylerinden İbrahim Yınal'ın bu hareketinin sebebini bizzat onun ağzından şöyle açıklamaktadır: "Sizin burada kalmanız ve ihtiyaçlarınızı buralardan karşılamanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi (Memleketim sizin oturmanıza imkan verecek kadar geniş değildir). Bana kalırsa yapacağınız en doğru iş Rumlara (Anadolu'ya) karşı gazâya çıkıp Allah yolunda cihad etmenizdir. Böylece ganimet elde edersiniz. Ben de sizin peşinizden gelip size yapacağınız işlerde yardımcı olacağım."35 Bu yönlendirmenin sonunda, Doğu Anadolu şehirleri Türkmenlerle dolmuş, İbrahim Yınal da arkalarından yine bu sene içinde büyük bir ordu ile Anadolu'ya girmiştir. Hatta Bizans'ın taarruzuna karşılık Hasankale zaferini kazanarak 100.000 esir ve 10.000 araba yükü ganimetle başşehir Rey'e dönmüş ve zaferini Sultan Tuğrul Bey'e müjdelemiştir. Bu şekilde, Selçuklu ordusunun himayesi altında Türkmenler Anadolu'da içerilere kadar ilerlemişler, Trabzon'a, hatta bir rivayete göre İbrahim Yınal'ın yeğeni Mehmed Bey komutasında İstanbul Boğazı'na kadar ulaşmışlardır.36

Daha sonraki yıllarda Sultan Tuğrul Bey'in de Anadolu gazâlarına çıktığına dâir bilgiler kaynaklarda yer almaktadır. Hatta Malazgirt Kalesi'ni kuşattığı ve Erzurum'u fethettiği, kıştan sonra tekrar Anadolu seferine geri dönmek niyeti ile 1054 yılında Azerbaycan'a geçtiği bilinmektedir.37

Bu göç dalgasının sağladığı insan gücüyle yapılan bu akınlar ve seferler Anadolu'da kalıcı olmamakla birlikte yine de bir iz bırakıyordu. Türkler, sıkışınca ya Azerbaycan'a doğru geri çekiliyorlar ya da Ahlat'ta yönelip baharları ve yazları devam etmek üzere seferlerine ara veriyorlardı. Bu durum, sadece Bizans'ın savunmasının çökmesine yol açmıyor, aynı zamanda yerli halkın huzursuzluğunun artmasına da sebep oluyordu. Hatta birçok yerleşim merkezinde yerli halkın evlerini terk etmelerine

sebebiyet vermişti. Boşalan bu yerleri doldurma isteğinin de yeni göçleri teşvik etmiş olması muhtemeldir.

Bu suretle ardı arkası kesilmeden devam edecek olan göçlerin ve akınların kalıcı olmasına imkan hazırlayacak olan Malazgirt Zaferi'nin kazanılması, aynı zamanda Anadolu'nun tarihî bakımından da bir dönüm noktası olmuştur.

2. Yurt Tutuş (Vatan Edinme) - Malazgirt'ten Sonra Vukû Bulan Göçler-

Selçuklu Sultanı Alp Arslan ile Bizans İmparatoru Romen Diyogenes'in komutanlıklarını yaptıkları iki ordu arasındaki Malazgirt ovasında 1071 yılının Ağustos ayında vukû bulan savaşı kazanan Selçuklu ordusu, bu zaferle Bizans'ın Anadolu'yu savunmasına son noktayı koymuş oldu. Bu zaferden sonra Anadolu'nun kapıları Türklere tamamen açılmış ve Bizans, özellikle Doğu Anadolu'daki direnme gücünü kaybetmişti. Bunun üzerine, birinci bölümde fethettikleri bölgeler ve kurucuları hakkında kısa bilgiler verdiğimiz Danişmend Ahmed Gâzî, Saltuk, Artuk, Çavuldur ve Mengücek gibi Selçuklu komutanları kendilerine gösterilen yerleri fethetmişler, bu yerlerde Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı kalarak kendi yönetimlerini kurmuşlardır.

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın vefâtı ve oğlu Melikşâh'ın tahta oturmasından sonra (M. 1072), Türkmenlerin Anadolu'ya girişleri ve yerleştirilmeleri daha planlı bir şekilde yürütülmeye başlamıştır. Hatta Türkiye (Anadolu) Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Kutalmışoğlu Süleymanşah, İç ve Orta Anadolu'da, Türk boylarını sistematik bir şekilde iskân edip yerleştirme siyaseti izlemiştir. Takip edilen bu iskân politikasında, özellikle Türk boylarının parçalanarak iskân edilmesine büyük bir özen gösterilmiştir. Böylece, kısa zamanda yoğun bir Türkmen kitlesini kendine çekmiş olan İç Anadolu sahasının Türkleşmesi ve İslâmlaşması sağlanarak Anadolu bir vatan haline gelmeye başlamıştır. Burada, İç ve Doğu Anadolu'nun, sahil bölgelerinden önce Türklerin yoğun olarak yerleştikleri bölgeler olduğunu hatırlatmakta fayda vardır.

XI. yüzyılın son yıllarında vukû bulan Haçlı seferlerinin ilki ve bunu izleyen diğer seferler, Anadolu'yu Müslüman-Türklerden temizlemeye yönelik faaliyetler olarak devam etmişse de herhangi bir neticeye ulaşamamış ve artık Anadolu, Türklerin yurt tuttukları bir bölge olarak bir Türk vatanı haline gelmiştir.

Anadolu'da kurulan ilk beyliklerin, göçlerin câzibe merkezi oldukları bilinmektedir. Ya kendi akrabaları ile beraber olmak ya da yerleşerek yurt edinmek için geldikleri Anadolu'da, kimi, beylerin hizmetine girerek yerleşmiş, kimi de müstakil konar göçer yaşamayı sürdürmüşlerdir. Buna örnek olmak üzere Artuk beylerinin çevresinde toplanan Türkmen unsurlarını gösterebiliriz. Zira Artuklular şehir ve köylerde yerleşmiş Türklerden ziyade, büyük kitlelerle dolaşan göçebe Türkmen unsuruna dayanıyorlardı. Nitekim bunlarla Artuklu beyleri arasında eski Türk metbûluk ve tâbilik hukukuna âit geleneğin Anadolu'da da devam ettirilmiş olması dikkat çekicidir. İslâm tarihinin önemli kaynaklarından sayılan İbnü'l-Esir'in, Artuklu beylerinden Rükneddin Dâvud'la ilgili şu kaydında,

Türkmenlerle beyler arasındaki sıkı ilişkinin bir örneğini görüyoruz: "Dâvud'un Türkmenler üzerinde nüfuz ve şöhreti o kadar büyük idi ki, kabile reislerine ok gönderdiği zaman bütün eli silah tutanlar onun bayrakları altında toplanır. Zira onlar bunu mukaddes bir vazife bilirlerdi."38

Bilindiği gibi ok, Türk amme hukukunda hâkimiyet telakkisi ve sembolü olarak büyük bir yer tutmaktaydı. İşte yukarıdaki kayıtta anlatılan ok göndererek dâvet geleneği ve bu dâvete icâbet etme anlayışı, Türkmenlerin eski boy teşkilâtına göre beylere bağlılıklarının derecesini göstermektedir. Buna karşılık beylerin tebâlarını kollayıp koruduklarına dair bir rivayeti de örnek olarak vermek istiyoruz. Atabeglerin idaresindeki Musul'dan birçok çiftçinin vatanlarını terk ederek az vergi alan Artuklu bölgesine göçmeleri üzerine, İmâdeddin Zengi onların geri gönderilmesini ister. Artuklu beyi Timurtaş, Atabeg Zengi'ye; "Çiftçilere iyi muamele ederiz ve öşürden başka vergi almayız. Eğer siz de öyle yapsa idiniz, onlar kendi yurtlarından ayrılmazlardı" cevâbını verir.39

Anadolu'ya gelen göçebe Türkmenler, Türkistan'daki eski hayat ve kültürlerini de birlikte getirmişler ve burada göçebe hayatları ile beraber hâtıralarını da koruyarak yaşamışlardır. Bunun tipik örneklerini Dede Korkud Hikâyelerinde bulmak mümkündür. Zira bu hikâyelerin mihverinde Oğuzlar bulunmaktadır. Gerçi son şeklini XV. yüzyılda almış olsalar da, bu hikâyeler Anadolu'ya gelen Oğuz boylarının sahip oldukları birçok unsuru, geldikleri bölgede de yaşattıklarını göstermektedir. Bu sebeple, XI. yüzyıldan sonra Oğuzların yaşadıkları coğrafyaya Azerbaycan ve Doğu Anadolu'nun da dahil edilmesi gerektiğini Dede Korkud Hikâyelerinde geçen yer isimlerinden de anlamak mümkün olmaktadır. Bu yüzden, Azerbaycan ile bu hikâyelerin son şekillerini aldıkları bölge olarak kabul edilen Doğu Anadolu'nun, Oğuz ili olarak anıldığını düşünenler bulunmaktadır.40

Bu göçebe Oğuzların yaşayış, düşünce, inanç ve ülkülerini canlı bir biçimde anlatan Dede Korkud hikâyeleri, aynı zamanda onların kahramanlık, yüksek ahlâk ve toplum yapılarını aksettiren tarihî belge hüviyetindedirler. Bu hikayelerde Oğuzlar, Müslüman olmakla birlikte, eski inanç ve yaşayışlarını da korumaktadırlar. Kadınlar çok yüksek bir ahlak örneğidirler. Bununla beraber toylarda ve eğlencelerde erkeklerle birlikte toplanırlar. Çalgı çalar; kımız içer ve eğlenirler. Eski Türk misafirperverliği şerefi ve kutsiyeti çok güçlü olduğu için erkek bulunmadığı zamanlarda da konuk kabul edilir; erkek gibi ata binmek ve kahramanlık onların da özelliklerindendir. Bu gibi hasletler Dede Korkud Hikayelerindeki Alplerinin vasıflarındandır.

Buna karşılık, Dânişmendnâmelerdeki Gâzîlerin hayat ve görüşleri farklılık arz eder. Onlar İslâm'ın emir ve yasaklarına uyma hususunda daha çok titizlik gösterirler. Göçebe Oğuzlar ara sıra abdest alıp namaz kıldıkları halde, Gâzîler namaz ve oruçta ihmalkâr değildirler: Hayatlarında aslâ içkiye yer yoktur. Bununla beraber göçebe Oğuzlar, bütün Türkler gibi, çok samimî birer Müslümandırlar. Peygamber sevgileri o kadar fazladır ki Allah yolunda gazâya katılırlar. Hatta bu noktada Alplik ve Gâzîlik bu Oğuzlarda bütünleşir ve onlar Hıristiyan unsurlarla cihâda iştirak etmekten kaçınmazlar.41

Doğu Anadolu'da yerleşen Oğuzların, bu dönemde, çoğunlukla Gürcü kralları ile savaştıkları, zaman zaman mağlup olarak kırıldıkları görülmektedir. Nitekim, 1161 yılında Gürcü kralı Ani şehrini ele geçirdiğinde, burada bulunan Kadı Burhaneddin Anevî de esir alınmıştı. Kendisi Gürcülerin elinden nasıl kurtulduğunu Enîsü'l-Kulûb adlı eserinde şöyle anlatmaktadır: "Ben on sekiz yaşında iken birdenbire Abhaz askeri gelip Ani'yi kuşattı ve aldı. Birçok Müslüman, erkek-kadın, genç-ihtiyar kılıçtan geçirildi. O zaman ben ve ailem Gürcü Yuvan'a (İvanî) esir olduk. Ben onların dilini ve İncil'ini bildiğim için kurtuldum ve hemen o memleketten uzaklaşarak Anadolu'ya geldim."42

Kendisinin Anili olduğu künyesinden de anlaşılan Burhaneddin Anevî'nin Anadolu'ya geçip Türkiye Selçuklularına intisab ederek, onların hizmetine girdiği bilinmektedir. Ayrıca, bu dönemden itibaren Anadolu'ya gelenlerin, kendi geçimlerini sağlayacak iş ve mesleklerle meşgul oldukları gibi, aynı zamanda ilmî faâliyetlerle de ilgilendikleri ve eserler kaleme alarak bunları hükümdar veya beylere takdim ettikleri görülmektedir. İster ziraat ve çiftçilikle meşgul olsunlar, ister zenâat ve sanat gibi çeşitli mesleklerle uğraşsınlar, Türkmenler geldikleri bölgelerdeki yaşama biçimlerini yurt edindikleri Anadolu'da da korumuşlardır. Burada, hayat tarzlarını ve yaşama biçimlerini devam ettirdikleri gibi toplum yapılarında da önemli bir değişme olmamıştır. Kaşgarlı Mahmud'un "Divânu Lugati't-Türk" adlı eseri bu gözle incelenip, elde edilen veriler Anadolu'daki Oğuzların yaşayışları ile karşılaştırınca, bu konudaki haklılığımız anlaşılacaktır.43

3. Entelektüel Göçlerle Anadolu'nun Kültürel Bakımdan Türkleşmesi -Moğol Saldırıları Önünde Vukû Bulan Göçler-

XI. yüzyılın ortalarından itibaren ardı arkası kesilmeden devam eden Türk göçleri, bazen yavaşlamış, bazen de kesafeti artarak hızlanmıştır. Özellikle XIII. yüzyılda Anadolu'ya birçok yeni Türkmen aşiretinin gelmiş olduğunu görmekteyiz. Bunlardan bir bölümü Moğol ordularının önünden kaçan ve kendileri için bir sığınma yeri olarak kabul ettikleri Anadolu'ya gelmiş olan Türklerdir. Bir bölümü de doğrudan Moğol hanları tarafından Anadolu'da kendi egemenliklerini sağlamak üzere Moğol orduları ile birlikte gönderilen ve Anadolu'nun muhtelif yerlerine yerleştirilen Türk ve Moğol gruplarıdır.

Nitekim bir Bizans yazarı, Türklerin Moğollar önünden kaçışını tasvir ederken, aynı zamanda bu Moğol istilâsının kendileri için bir felâket gibi görünse de aksine bir mutluluk vesilesi olduğuna şöyle dikkat çekmektedir: "Moğollar tarafından püskürtülen Türkmenler (Anadolu'da) vilâyetleri istilâ ediyor ve Rumları sıkıştırıyorlardı. Onlar Moğollar önünden nasıl kadın gibi kaçıyorlarsa, Rumlara karşı da kendilerini öyle erkekçe gösteriyorlardı. Bu sebeple Moğol istilâsı onların felâketine değil, mutluluğuna sebep oluyor, kitleler halinde Paflaganya'dan (Paphlagonia: Çankırı ve Kastamonu bölgesi) ve Pamfilya'dan (Pamphylia: Antalya vilayeti) akıp geliyor ve Roma topraklarını yağma ediyorlardı."44

Prof. Dr. Osman Turan, Moğol istilâsından kaçanların Anadolu'ya sığındıklarını belirttikten sonra, müteakip gelişmeleri şöyle değerlendirmektedir: "Bu Türkmenler burada Selçuk-İlhanî Devleti'nin tazyikiyle uçlarda yığılıyor ve buradaki göçebe kesâfetini arttırarak Bizans topraklarını fethe

başlıyorlardı. Nitekim henüz İznik Rum Devleti'nin İstanbul'a naklinden (1261) önce Denizli bölgesinde 200.000, Kastamonu havâlisinde 100.000 ve Kütahya-Karahisar arasında da 30.000 (toplam 330.000) çadır, yani takriben üç milyon göçebe Türkmen bulunduğuna dair haberler yalnız Garbî (Batı) Anadolu uçlarında ne kadar bir nüfusun yığıldığını gösterir."45

Böylece Moğol saldırılarına bağlı olarak Anadolu'ya gelmiş olan Türkmenler, bir yandan Anadolu'daki nüfus yapısını büyük ölçüde değiştirerek Türk nüfusunun artmasına, diğer yandan da dağlık bölgelerin, sahillerin ve özellikle XIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar hâlâ Bizanslıların elinde bulunan Batı Anadolu topraklarının Türkleşmesine ve İslamlaşmasına yol açmış oluyorlardı.

Bu dönemde gelmiş olanlar arasında; bilim adamları, sanat sahipleri, tüccar ve esnaf zümreleri ile çeşitli tarîkâtlara mensup şeyh ve dervişler bulunuyordu. Mevlânâ'nın babası Bahâüddin Veled, bilginlerin sultanı (sultân-ı ulemâ) olarak adlandırılırdı. Bir rivâyete göre beş yüz deve yükü kitabın yer aldığı bir kafile ile seyahat ederek Anadolu'ya gelmişlerdi. "Pîr-i Türkistan" Ahmed Yesevî, sadece hikmetler söyleyen bir şeyh değil aynı zamanda çevresinde öğrencileri de bulunan bir mürşîd idi. O, Hacı Bektaş Velî gibi birçok mürîdini Anadolu'ya göndermiş bir eğitici olmanın yanında, zanaat sahibi olmuş birçok "Abdalân" zümresinin de şeyhi idi. Bunun yanında, diğer Türk yurtlarından kopup Anadolu'ya gelmiş olan Türklerden müteşekkil başka tarîkat müntesibi dervişlerin bulunduğu da unutulmamalıdır.46

Hacı Bektaş Velâyetnâmesi'nde Oğuzların Anadolu'ya geliş sebepleri şöyle anlatılmaktadır: "Ol vakt kim Oğuz Padişahı Bayındır Han ve Beylerbeyisi Kazan Han ve Korkud Ata fevt olıcak Oğuz cemaati tefrika bulıcak taht ve saltanat Âl-i Selçuk'tan Sultan Selim Şah gazi hazretine değid, Diyar-ı Acem'i külliyen kendüye mukarrer ve musahhar eyledi dahı asker çeküp Rum mülküne (Anadolu'ya) geldi, Kayseriyyei feth eyledi, taht edinüp karar kıldı."47

Aynı zamanda, daha Türkistan ve Mâverâünnehir'de toprağa sahip olmuş, yerleşik halkın işi olan çiftçilikle uğraşan Türklerin, beraberlerinde sâhip oldukları bu kültürü de getirerek Anadolu'da tarıma elverişli toprakları işlemeye başlamış olmaları da burayı yurt edinme arzu ve niyetlerini açıkça göstermektedir. Ayrıca onların hayvan yetiştirmede ve özellikle at terbiyesinde üzerinde tartışılmayacak derecede maharete sahip oldukları bilinmektedir.

Orta Asya'da İpek Yolu üzerinde bulunan Türklerin memleketleri, onların ticaret yapmaları için de elverişli bir imkan sağlıyordu. Bu bakımdan, Anadolu'ya gelenlerin ticarî faaliyetlerini burada da devam ettirmiş olmalarından daha tabii bir şey düşünülemez.

Müslüman-Türkler olarak Anadolu'ya gelmiş olan bu zümrelerin, Anadolu'da, Türkleşme ve İslâmlaşma hâdisesini birlikte gerçekleştirdiklerini söylemek hiç de garip bir ifade olarak karşılanmamalıdır. Zirâ Müslümanlığı benimsemiş olan bu Türkler, onun cihad ve gazâ fikirlerini kendilerine ideal edinerek "Allah adını yüceltme (İ'lây-ı kelimetullâh)" uğruna gazâ yapmışlardır.

Anadolu'da vücûda getirdikleri yeni müesseseler de, bu Türklerin İslâm'a hizmet idealine ne kadar bağlı olduklarını göstermesi bakımından üzerinde durulacak bir husus olsa gerektir.48

Değerlendirme

Âşık Paşa bir beytinde;

"Kend'özün bilen bilür ki neyidi

İşbu mülke gelmeden kande idi"

derken kendisinin geldiği yerden kopmayarak, tıpkı Mevlânâ'nın "nây"ının koptuğu sazlığı unutmamasını hatırlattığı gibi bir düşünceye davet etmektedir. "Şecere-i Terâkime" müellifi de;

"Oğuz ili köçüp yürümedik yol bor mu,

İvin tutup olturmadık yurt bar mu."

diye sorarken, Oğuzların her ile, ülkeye göç ettiklerini haber vermektedir.

"Türk tarihinde Kun, Göktürk, Selçuklu ve Osmanlı gibi tarihin azametli imparatorluklarını kuran kudretli ve büyük Oğuz kavmi Sir Deryâ havzasından Aral ve Hazar Denizi sâhillerinden garba (batıya) doğru göçerek binlerce kilometre uzakta bulunan Anadolu'ya gelmiş ve burasını takriben elli yıllık bir mücadele sonunda kendisine vatan yapmıştır. Anadolu, tarihinde, birçok kavim, din ve kültürlere sahne olduğu veya bunların kıtalar arası intikalinde köprü vazifesi gördüğü halde hiçbir zaman, Türk istilâsı devrinde olduğu gibi, etnik, dinî ve kültürel bakımlardan bu derece küllî ve süratli bir inkılâba uğramamıştı. Araplar, Emevîler ve Türk ordusu ile birlikte Abbasîler zamanında, iki asır kadar Anadolu'yu fethetmek ve İslâm'ın rakibi olan Bizans İmparatorluğu'nu çökertmek için giriştikleri fasılasız cihâd ve gâzalara rağmen bu büyük vazifeyi başaramamışlardı. Selçukluların az zamanda bu ülkeyi fetih ve kendilerine vatan yapmalarında Türk orduları yanında bir milletin toptan muhâcereti birinci derecede rol oynar. Gerçekten Anadolu ordulardan ziyâde bir milletin muhâcereti ve iskânı sâyesinde etnik simâsını tamamıyla ve âni olarak değiştirmiştir.

Anadolu bu ilk Türkleşme devrinden sonra da Türkistan'dan, göçebe ve yerleşik olarak, devamlı Türk muhâcirlerine sığınak olmuş ise de bu muahhar göçlerin en mühimini, şüphesiz, Moğol istilâsı önünden kaçan göçebe ve yerleşik halklar teşkil eder ve âdetâ ilk muhâcereti andıran sel gibi bir akın hâlini alır. Büyük bir hayatiyeti temsil eden bu yeni Türkmen göçleri Anadolu'nun bilhassa uçlarını fetheder ve Türkleştirir. Bu devrin nüfus hareketi sâyesinde önce Anadolu ucları tedricen ve muntazaman fethedilir ve Türkleşir; daha sonra da bu nüfus kesafeti Osmanlı fetihleri ile Balkanlar'a, Orta Avrupa'ya, Asya ve Afrika eyâletlerine yayılarak Türk hâkimiyetinin genişlemesine yardım eder."49

Osman Turan'ın yukarıdaki ifâdelerinden de anlaşıldığı gibi, Anadolu'daki Türkmenler bağımsız yaşamayı sevmektedirler. Her ne kadar davet olunduklarında seferlere katılmak üzere beylerin veya sultanların emrine girmiş olsalar da, bu tâbiiyet geçici bir süre için olmakta, üstlendikleri görevleri tamamladıktan sonra yine bağımsız olarak yaşamak üzere kendi yurtlarına çekilmektedirler. Geçtiğimiz yüzyılın ortalarına kadar kendilerine "yörük" denilen ve konar göçer olarak yazın yaylaklarında, kışın da kışlaklarında yaşayan Türkmenlerin, Anadolu'yu vatan edinen Türkmenlerin soyundan geldiklerinde kuşku yoktur.

Bilindiği gibi, XI. yüzyıldan bugüne kadar Anadolu'da oluşmuş olan toplum hayatındaki hakim unsurun, Türklerle gelen yaşama biçimi olduğunu görüyoruz. Bu oluşum görmezlikten gelinerek Anadolu insanının bugünkü kültürü hakkında gerçekçi bir hükme varılamaz.

Zirâ Anadolu'ya gelen Türkmenler burada yerli halkla bütünleşerek kaynaşmış olmalarına rağmen, kendileriyle birlikte gelen kültür unsurlarını da yaşatmışlardır. Hatta yalnız yaşatmakla kalmamışlar, aynı zamanda yer yer onları hâkim unsur haline getirmişlerdir. İşte işlenmiş kültür budur. Dil olarak Türkçeyi konuşarak kültürün en önemli unsurunu Anadolu'da destanlaştırmışlardır. Hatta Türkçe tüm olumsuzluklara karşı direnmiş ve halkın kullanmaya devam ettiği bir kültür unsuru olmuştur.

1 Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, (Çeviren: Yıldız Moran), İstanbul 1994, s. 204.

2 Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 81; Abdurrahman Küçük, Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Hoşgörüsü, Erdem, Cilt: 8, Sayı: 23/II, Ankara 1996, s. 557; Azize Aktaş-Yaşa, Anadolu Selçukluları Dönemi Hoşgörü Ortamında Müslüman-Gayr-i Müslim İlişkileri, Erdem, Cilt: 8, Sayı: 23/II, s. 423; Ünver Günay, Anadolu'nun Dînî Tarihinde Çoğulculuk ve Hoşgörü, Erdem, Cilt: 8, Sayı: 22/I, Ankara 1996, s. 197; Osman Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, II, İstanbul 1969, s. 162 vd.; Mehmet Şeker, Anadolu'da Birarada Yaşama Tecrübesi-Türkiye Selçukluları ve Osmanlılarda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri-, Ankara 2000, s. 34-59; aynı müellif, Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması, birinci baskı: İstanbul 1973; beşinci baskı: Ankara 1997, s. 107 v. d.

3 Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul 1969, s. 145.

4 Anonim, Selçuknâme, Çevirip yayınlayan: Feridun Nafiz Uzluk, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III, Ankara 1952, s. 23, 36; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s. 53-54.

5 Azîmî, s. 361'den naklen Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 54.

6 Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 54-55.

7 Osman Turan, Selçuklular Tarihi, s. 195-200; aynı müellif, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 55-56.

8 Sadreddin el-Hüseynî, Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye (çeviren: Necati Lügal), Ankara 1943, s. 49.

9 Fuad Köprülü, Anadolu'da İslâmiyet, İstanbul 1996, s. 44. Etnolojik bakımdan Şâh İsmâil'in zamanında meydana gelen iskân hâdisesinin vücûda getirdiği gibi, dînî târih itibâriyle değişmelere yol açan başka hadiseler meydana gelmemiştir. Bkz. Köprülü, aynı eser, s. 85/11.

10 Osman Turan, İktâ', İA. VI, 949-959; aynı müellif, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul 1971, s. 61.

11 Cladue Cahen, Türklerin Anadolu'ya İlk Girişleri (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı) (Çeviren: Yaşar Yücel, Bahaedddin Yediyıldız), Belleten, Cilt: LI, Sayı: 201'den ayrı basım, Ankara 1988, s. 58.

12 Faruk Sümer, Mengücekler, İA., VII, s. 713; Bu konuda ayrıca bkz. Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1973, s. 55-79; Necdet Sakaoğlu, Türk Anadolu'da Mengücek Oğulları, İstanbul 1971.

13 Refik Turan, Dilmaç Oğulları Beyliği, Tarihte Türk Devletleri II, Ankara 1987, s. 469-472.

14 İsmail Hakkı [Uzunçarşılı], Kitâbeler, İstanbul 1345, s. 43-44.

15 Daha geniş örnekler için bkz. Zerrin Günal, Karasi Beyliği (Doktora Tezi 1991), İst. Ün. Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığı, s. 9-26.

16 Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944, s. 89-103; aynı müellif, Dânişmendliler, İ. A., III, 468-479; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 112-147; Abdülkerim Özaydın, Dânişmendliler, TDV. İ. A., VIII, İstanbul 1993, s. 469-474.

17 Osman Turan, Selçuklular Tarihi, s. 135, 156.

18 Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 111-116.

19 Refik Turan, Dilmaçoğulları Beyliği, Tarihte Türk Devletleri II, s. 469-472.

20 Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 3-52; Faruk Sümer, "Saltuklular", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı: III, Ankara 1971, s. 391-433; Mükrimin Halil Yınanç, Erzurum, İ. A., IV, 345-353; Refet Yınanç, Saltuklular (1072-1020), Tarihte Türk Devletleri II, s. 457-460.

21 Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 83-129; Ali Sevim-Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi-Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi-, Ankara 1989, s. 215-217; Beyhan Karamağralı,

Ahlat Mezartaşları, Ankara 1972, s. 111-260; Faruk Sümer, Ahlatşahlar, TDV. İ. A., II, İstanbul 1989, s. 24-28.

22 Artuk Bey için bkz. Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 133-137; Ali Sevim, Artuk b. Eksük, TDV. İA., III, 414.

23 Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 133-241; Çoşkun Alptekin, Artuklular, TDV. İA., III, 415-418; M. Fuad Köprülü, Artukoğulları, İA., I, 617.

24 Beyhakî, Tarihu'l-Beyhakî, (Arapçaya Ter. Yahya el-Haşşab), Beyrut 1982, s. 665-691; Bundarî, Zubdatü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra, (Çeviren: Kıvameddin Burslan Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), İstanbul 1943, s. 2-3; İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, Tercümesi İslam Tarihi (Çeviren: Abdülkerim Özaydın), IX, İstanbul 1991, s. 291-294; 361-370; Müneccimbaşı Ahmed b. Lüutfullah, Câmi'u'd-Düvel Selçuklular Tarihi I (Yayına hazırlayan: Doç Dr. Ali Öngül), İzmir 2000, s. 6-16; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s. 122-126.

25 Müneccimbaşı, Câmi'u'd-Düvel, I, 17.

26 Osman Turan, Selçuklular Tarihi, s. 42-43; aynı müellif, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 2.

27 Neşreden V. Minorsky, Marwazî on Chına, Turks, Londra 1942.

28 Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 9.

29 Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), Abu'l-Farac Tarihi I (Türkçe'ye çeviren: Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1987, s. 293, 320; Osman Turan, Selçuklular Tarihi, s. 52-53.

30 Osman Turan, Selçuklular Tarihi, s. 53; aynı müellif, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 14-15.

31 Bundarî, Zübdetü'n-Nusra, s. 6-7.

32 Abu'l-Farac Tarihi, I, 302; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 16.

33 Osman Turan, Selçuklular Tarihi, s. 82.

34 Osman Turan, Selçuklular Tarihi, s. 109; Gerek Osman Turan'ın adı geçen eserinde gerekse bu konuda yapılan diğer araştırmalarda bu dönemle ilgili göçlere dair bol örnekleri bulmak mümkündür. Örneğin bkz. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971; Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, (Tercüme: Yıldız Moran), İstanbul 1994; Mehmet Şeker, Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması, İstanbul 1973; Osman Çetin, Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâm'ın Yayılışı, İstanbul 1981.

35 İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, IX, 415.

36 İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, s. 415, Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 17-18.

37 Ebu'l-Ferec Tarihi, I, 306; İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, s. 454-455.

38 Osman Turan, Doğu Anadolu Beylikleri Tarihi, I, 202.

39 Osman Turan, Doğu Anadolu Beylikleri Tarihi, I, 203.

40 Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkud'un Kitabı, İstanbul 1973, s. XC.

41 Osman Turan, Doğu Anadolu Beylikleri Tarihi, s. 50-51.

42 Burhâneddin Anevî, "Enîsü'l-Kulûb" (Neşreden: Fuad Köprülü), Belleten XXVII, Ankara 1943, s. 466.

43 Bkz. Mehmet Şeker, Anadolu'da Türk Kültürünün Oluşması ve Unsurlarına Bir Bakış, Türk Yurdu, Cilt: 18, Mart-Nisan 1998, Sayı: 127-128, s. 133-138.

44 Paul Wittek, Menteşe Beyliği (Çeviren: Orhan Şaik Gökyay), Ankara 1944, s. 16; Zeki Velidi Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, I, İstanbul 1970, s. 259.

45 Osman Turan, Selçuklular Tarihi, s. 232.

46 Mehmet Şeker, Anadolu'daki Türk Kültürünün Oluşması ve Unsurlarına Bir Bakış, s. 135.

47 Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkud'un Kitabı, s. LXXII.

48 Mehmet Şeker, Anadolu'daki Türk Kültürünün Oluşması ve Unsurlarına Bir Bakış, s. 136.

49 Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 40-41.

Ad Bilimi Perspektifinden Anadolu'nun Türkleşmesi Sürecine Farklı Bir Bakış / Ahmet Karadoğan [s.283-287]

Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Ad kavramı eskiden beri insanlar için çok büyük önem taşımıştır. Yapılan incelemelerde adın eskiden beri gerçekten de insanlar için çok önemli bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Birçok toplumda bir varlığın adını anmak onu çağırmak anlamına geliyordu. İslâmiyet'te Allah'ın adları yerine sıfatları anılır. Aynı duruma Hıristiyanlar ve Budistlerde de rastlanır. Almanlar şeytanın adı olan Satan yerine onu tersten söyleyerek Natas derler. Fransızlar da Diable yerine onun bozulmuş biçimleri olan Diacre, Diantre gibi şekilleri kullanırlar. Buradaki durum, adın insanlar için taşıdığı önemden kaynaklanmaktadır.1

Hatta kimi toplumların mitolojisinde varlık ile sözcük, sözcük ile anlam birbirinden ayrılmazlar, bir birlik olarak görünürler. Sözcük, varlığın bir simgesi, adlandırılması, göstergesi değildir, onun gerçek bir parçasıdır. Her nesnenin özü adlarda saklıdır. Adlara egemen olmasını bilen kimse nesneler üzerinde de egemenlik kurar.2

Ad bilimi çalışmaları içinde dünyada daha çok yer adı bilimi üzerinde çalışılmıştır. Avrupa ülkelerinde kent, kasaba, köy gibi yerleşim merkezlerinin adları titizlikle incelenmiş, bu adlardaki değişme ve gelişmeler tarih kaynaklarından izlenerek göz önüne serilmiştir. Yer adı araştırmalarından yalnızca geçmişe ait bilgiler edinilmemekte, dil tarihine, yerleşme tarihine, ülkenin etnik yapısına ilişkin önemli bilgiler sağlanmaktadır.

Bu sebeple uzunca bir müddet yer adları üzerinde derinleşen ad bilimi incelemeleri genellikle dil dışı birtakım öğeleri aydınlatma amacı gütmüştür. Birçok ülkenin yerleşme tarihinin öğrenilmesinde birtakım olayların aydınlatılmasında bu adlardan yararlanılmıştır. Bunun sonucunda yer adları uzun süre yalnızca tarihî kaynaklar olarak görülmüştür. Günümüzde de bu alanı kültür tarihinin ve coğrafyanın yardımcısı olarak görenler, hatta coğrafyanın ve tarihin çerçevesi içine sokanlar vardır. Ancak bugün genel olarak özel adlar ve yer adları başlı başına birer dil malzemesi olarak kabul görmektedir. Bach, köken incelemesinin ad biliminin ancak yan sorunu olduğunu, yerleşme ve kültür tarihinin onun asıl alanının dışında kaldığını, dilcilerin onları birer lengüistik öğe olarak kavradıklarını söylemiştir.3

Bu çalışmada özel adlar, hususen yer adları, bir coğrafyanın yerleşme tarihi ve bir milletin kültür tarihi ile ilgili önemli bir meseleye ışık tutmada malzeme olarak kullanılacaktır.

Anadolu'daki İlk Dönem Türklerinin Kullandığı Özel Adlar ve Bu Coğrafyanın Türkleşmesi Meselesi

11. yüzyıldan itibaren, bilhassa 1071 yılındaki Malazgirt Zaferi'nden sonra Türklerin kalabalık gruplar hâlinde Anadolu'ya gelerek yerleştikleri ve fazla uzun sayılmayacak bir sürede burayı Türkleştirdikleri bilinmektedir; ancak Türklerin burada hangi siyasî ve sosyal şartlarla karşılaştıkları, daha doğrusu karşılaştıkları kültürlerden ne ölçüde etkilendikleri, Anadolu'nun eski sakinlerinin nüfusu, yoğunluk merkezleri vb. hususlar eldeki yazılı belgelerin azlığı sebebiyle günümüzde yeterince bilinememektedir.

Dolayısıyla Anadolu'nun Türkleşmesiyle ilgili meseleler, bugüne kadar bütün yönleriyle aydınlatılamamıştır. Yukarıda da bahsedildiği gibi bu dönemin aydınlatılmasında kullanılabilecek önemli malzemelerden biri de o dönemin dil verileri olmalıdır.

Anadolu'daki Türk varlığı üzerine yapılan çeşitli çalışmalarda daha önceden de dil verilerinden yararlanılmıştır. Anadolu'ya Türklerin Malazgirt Zaferi'nden sonra yerleşmeye başladıklarına yukarıda değinilmişti. Bir kısım araştırmacılara göre Türkler Anadolu'ya Malazgirt Zaferi'nden asırlarca önce, milattan önce 2000'li yıllarda girmişlerdir. Bu tezi savunan araştırmacılar, görüşlerine dayanak olarak kuruluşu Malazgirt Zaferi'nden çok öncelere dayanan Anadolu'daki bazı yerleşim birimlerinin adlarını göstermektedirler. Bu tür yer adlarının Türkçe kökenli olduğunu bu sebeple de Türkler tarafından kurulmuş olduğunu belirtmektedirler. Bu meselede yerleşim birimi adlarının yanı sıra dağ, ova ve ırmak gibi çeşitli coğrafya adları da bu araştırıcılar tarafından dikkate alınmaktadır.4 Görüldüğü gibi Anadolu'daki Türk varlığı meselesini aydınlatmada özel adlardan, özellikle de yer adlarından yararlanmak araştırıcıların daha önceden de başvurdukları bir yoldur.

İslâmiyet öncesinde, Köktürk (Göktürk) metinlerinde yabancı kökenli kelimelerin oldukça az olduğu görülmektedir. Eski Uygur Türkçesinde ise girilen yeni kültür çevresi ve dinin etkisiyle yabancı kelime sayısında mühim bir artış olmuştur. Türklerin İslâmiyet öncesi kullandıkları Bumın, İstemi, Tonyukuk gibi bir kısım şahıs adlarının anlamı ve kökeni henüz açıklanamamıştır. Bu durum, bu kelimelerin yabancı dillerden alınmış olma ihtimalini akla getirmektedir. Bütün bunlar Türklerin kültürel, ticarî, idarî ve askerî yönden ilişkili oldukları milletlerle kelime alışverişinde de bulunduklarını göstermektedir.

Türk boyları içinde en kalabalık nüfusa sahip olan Oğuzların Anadolu kapılarına dayanmaları ve İslâm dinine girmeleri aynı siyasî hadiseler sonucunda ve yaklaşık olarak aynı zamanda gerçekleşmiştir. Bu yeni coğrafyada karşılaşılan yeni din ve yeni toplumlar, karşılıklı kültür alışverişini de beraberinde getirmiştir. Oğuzlar aynı zamanda Türk tarihinin en ihtişamlı devleti olan ve dünya tarihinin seyrinde de önemli yeri bulunan Osmanlı Devleti'ni kuran bir Türk boyudur. Türkler Anadolu'ya ilk olarak yine Oğuzların kurduğu Büyük Selçuklu Devleti zamanında hâkim olmuşlardır. Malazgirt Savaşı'nda Anadolu'nun son sahiplerini yenen Oğuz Türkleri dünya tarihi açısından kısa sayılabilecek bir sürede bu coğrafyayı Türkleştirmişlerdir.

Türklerin Anadolu'ya göçü, burada yapılan savaşlar ve fetihler hakkında çok ayrıntılı olmasa da çeşitli bilgiler mevcuttur. Fakat Türklerin burada nasıl bir toplum yapısıyla karşılaştıkları, buradaki yerli

nüfusun özellikleri, miktarı ve yoğunluk merkezleri yeteri kadar bilinememektedir. Bütün bunların bilinememesi yüzünden Türk toplumu ile yerli toplumlar arasında etkilenme olup olmadığının, olduysa ne şekilde ve ne yoğunlukta olduğunun tespit edilmesi de güçleşmektedir.

Anadolu'ya gelmeden önce büyük ölçüde yarı göçebe bir hayat tarzı benimsemiş olan Oğuzlar, yeni vatanlarında yerleşik hayata geçmiş ve tarımla uğraşmaya başlamıştır. Uygur Türklerinin daha önceden girdikleri yeni dinin ve kültür çevresinin etkisiyle yerleşik hayata geçip tarım yapmaya başladıkları bilinmektedir. Bütün bunların yanı sıra Anadolu'daki Türkler karşılaştıkları yeni kültürden etkilenmenin miktarını iyi ayarlamış ve taklit sınırlarını zorlamamışlardır. Bunun yanında yeni vatandaki yerli unsurların Türk kültüründen etkilenmiş olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Anadolu'ya birkaç asır içinde tamamen Türk kültürünün hâkim olduğu düşünülürse yerli nüfusun etkilenmesinin daha fazla olduğu anlaşılır. Bu etkilenmenin nasıl gerçekleştiğini açıklamak gerekmektedir; fakat şu ana kadar yapılan çalışmalardan, bunu sağlayabilecek malzemeyi çıkarmak mümkün olmamaktadır.

Bir milletin kültürünü en iyi yansıtan unsurun dil olduğundan hareketle meseleyi bir de bu yönden değerlendirmek yerinde olacaktır. Anadolu'nun Türkleşme sürecinin aydınlatılmasında kullanılabilecek dil malzemesini elde etmek için Mehmed Neşrî'nin Kitâbı Cihân-nümâ[5] adlı eseri üzerinden tarama yapılarak o dönemde kullanılmış olan özel adlar tespit edilmiştir.[6] Anadolu'nun Türkleşmesi üzerine çalışmak isteyen araştırıcılara malzeme niteliğinde olan bu taramadan çıkan sonuçlar değerlendirildiğinde ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Eserde tespit edilen ve Türklere ait olan şahıs adlarının %70'i Türkçe; %30'u Arapça veya Farsça kökenlidir. Türkler, Rumca vb. dillerden alınan şahıs adlarını ise hiç kullanmamıştır.

Metinde, Farsçayı resmî dil olarak kullanmış olan Büyük Selçuklu Devleti döneminin anlatıldığı bölümlerde Arapça ve Farsça kökenli şahıs adlarının oranı artmaktadır. Bunlar İzzeddin, Kutbeddin, Keykubad, Keyhüsrev, Gıyaseddin, Feramürz, Firuz gibi halk arasında kullanımı yayılmamış ve bir müddet sonra tamamen unutulmuş olan şahıs adlarıdır. Buradan, bu tür şahıs adlarının sadece okuryazar kesim ve saray çevresi tarafından kullanıldığı sonucu çıkmaktadır. Halkın tercih ettiği yabancı kökenli şahıs adları ise Hasan, Hüseyin, Mehmed, Mustafa, İbrahim, Ali gibi din büyüklerinin isimleridir. Osmanlı döneminin anlatıldığı bölümlerdeki yabancı kökenli şahıs adları da bu türdendir.

Şahıs adlarının yanı sıra askerî, idarî ve dinî konularda çeşitli unvan, makam, görev ve kurum adı tespit edilmiştir. Bu tür adların %66'sı Türkçe kökenlidir. Bey, hakan, yeniçeri, kapıkulu, yeniçeri ağası, beylerbeyi, sancak, Tanrı gibi kelimeler bunların tipik örnekleridir. Kalan %34'ü ise Arapça veya Farsça kökenlidir. Bunlara da melik, sultan, hünkâr, emîr, kadıasker, devlet gibi kelimeler örnek olarak gösterilebilir.

Eserde Türkler için kullanılmış boy adlarının tamamının Türkçe kökenli olduğu söylenebilir. Bir kısmının kökenini ve anlamını ilmî yollardan açıklamak şu an için mümkün değildir; fakat bu tür

kelimelerin kökenini yabancı bir dilde izah etmek de şu ana kadar mümkün olmamıştır. En azından, bu kelimelerin Arapça, Farsça veya Rumca kökenli olmadıkları kesin olarak söylenebilir. Türklerin çok eski dönemlerden beri ilişkide oldukları Moğollar gibi Orta Asya kavimleriyle kelime alışverişinde bulundukları bilinmektedir. Fakat şu ana kadar boy adlarından hiçbirisi Moğolca ile izah edilememiştir. Zaten Türkçe ile Moğolca arasındaki ortak kelimeler, Türklerin medeniyet olarak her zaman Moğollardan üstün olduğu dikkate alınarak araştırıcılar tarafından çoğunlukla Türkçeden Moğolcaya geçmiş alıntılar olarak değerlendirilmiştir.7

Özel adlar içinde Anadolu'nun Türkleşmesi sürecini aydınlatmada kullanılabilecek en önemli dil malzemesi şüphesiz yer adlarıdır. Bunlara bakılarak Anadolu'nun o günkü nüfus yapısı hakkında fikir yürütülebilir. Yer adlarının kökenleri bu konuda önemli bir kıstastır. Tespit edilen yer adlarının %64'ü Türkçe, %3'ü Arapça veya Farsça kökenlidir. Arapça veya Farsça kökenlilerin de ancak Türkler tarafından verilmiş olacağı düşünülerek bu oran, %67'ye çıkarılabilir. Türklerin kendi kurdukları yerleşim birimlerine yeni Türkçe adlar verdikleri düşünülürse Anadolu'daki yerleşim birimlerinin %67'sinin Türkler tarafından kurulmuş olduğu ve Türklerce meskûn olduğu söylenebilir. Türkçe kökenli yer adlarının sonradan Türkçeleştirildiği, buraların aslında Rumlar ya da daha önceki kavimlerden kalma yerler olduğu iddia edilebilir. Fakat, yer adlarında yapılacak bir Türkçeleştirme hareketi sadece milliyetçi bir devlet politikasının ürünü olabilir. Bilindiği üzere, bu anlamda bir milliyetçilik hem çok yeni bir kavramdır hem de bünyesinde birçok etnik unsuru barındıran bir devletin politikasına uygun değildir. Burada, Türklerin çok önem verdikleri İstanbul, Konya, Edirne, Bursa gibi şehirlerin adlarını bile Türkçeleştirmemiş oldukları hatırlanmalıdır. Anadolu'daki yerleşim birimlerinin kalan %33'ü de Rumca ya da Anadolu'nun daha önceki sakinlerinin dillerindendir. Bu da, kanaatimizce Türkler tarafından kurulmayan yerleşim birimlerinin oranını göstermektedir. Ancak bu durum, adı Türkçe olmayan ve Türklerin Anadolu'ya geldiklerinde meskûn olan yerlerde nüfus çoğunluğunun Türklerde olmadığı anlamına gelmez.

Toprağa bağlı bir hayat süren Anadolu'nun yerli halkının, doğudan gelen yeni hâkim unsur karşısında daha güvenli merkezlere toplanmış olduğu tahmin edilebilir. Dolayısıyla küçük yerleşim birimlerinin tamamen terkedilmiş olduğu veya nüfuslarının oldukça azaldığı; Türklerin eline hiç de azımsanamayacak miktarda boş arazilerin geçtiği yönünde bilgiler vardır.8

Anadolu'nun toprağı işleyen yerli insanlarının, hayvancılık yapan hâkim unsur karşısında bağının, bahçesinin, tarlasının zarar göreceği endişesiyle küçük yerleşim birimlerini terk edip belirli merkezlere toplanması kadar tabiî bir şey olamaz. Böylece kırlık kesim neredeyse tamamen Türk nüfus tarafından iskân edilmiştir. Bu, küçük yerleşim birimlerinin adının tamamına yakınının Türkçe kökenli olmasından da anlaşılmaktadır.

Engüriyye (Ankara), Kayseriyye (Kayseri), Sivas, Konya gibi yabancı kökenli ada sahip olan yerleşim birimleri devrinin de büyük merkezleridir. Fakat bu tür yerlerin nüfuslarının günümüzle kıyaslanamayacak kadar az olduğu kolayca tahmin edilebilir. Burada, günümüzde nüfusu milyonlarla ölçülen bazı şehirlerin Orta Çağ'da eli silah tutan herkesin toplanmasına rağmen ancak birkaç bin

kişilik bir ordu hazırlayabildiği hatırlanmalıdır. Mesela, eski bir Rum yerleşim merkezi olan Akdağmadeni'nde Rumlara ait ancak 150-200 kişinin sığabileceği bir tane kilise vardır. Buradan, Hıristiyanların bütün aile efradıyla kiliseye gittikleri de dikkate alınarak 12. yüzyılda Akdağmadeni'ndeki Rumların en fazla 250-300 kişi civarında olabileceği sonucu çıkar. Aynı yerin günümüzdeki nüfusu ise dışarıya sürekli göç vermesine rağmen 20.000'i aşmıştır.

Bazı araştırıcılar, Anadolu'ya Türkler geldikten sonra, yerleşik Rumların kitleler halinde İslâmiyet'e girdiğini, bunun da Anadolu'da yeni bir kültürün ortaya çıkmasında önemli rolü olduğunu iddia etmişlerdir.9 Fakat bu iddialar tarihî vesikalarla etraflı bir şekilde cevaplandırılarak çürütülmüştür.10

Divitçioğlu, Osmanlı Beyliği'nin kuruluşunu anlatırken Dumezil'in "Üçlü İşlev Hipotezi"ne değinmiştir. Bu hipoteze göre Hint-Avrupa toplumlarının kendilerini idame ettirebilmeleri için şu üçlü işlevi yerine getirmeleri gerekmektedir:

1. Kutsallık/egemenlik (ya da din).

2. Savaşçılık/siyaset (ya da fiziksel güç).

3. Üretkenlik/nüfus (ya da bereket/doğurganlık: iktisat).

Divitçioğlu'na göre Türkler ve Moğollar gibi Altay toplumlarında durum biraz farklıdır. Altaylılar da bu üçlü işlevi kendi bünyelerinde yürütürler; ama bu işlevler ile yürütücü simgeler olan tanrı, sınıf veya kahramanlar eşleştirilirken Hint-Avrupa toplumlarında olduğu gibi çok net paylaşımlar görülmez. Üç grupta toplanan bu işlevlerin yürütücülerinin çoğu kere iki gruptadır. Savaşçılık ile kutsallık veya savaşçılık ile üretkenlik aynı yürütücüde toplanabilir. Bir başka deyişle işlevler ile yürütücü sınıflar birbiri içine geçerek ikiye indirilmiştir.

Divitçioğlu, Osmanlıların kuruluş dönemindeki toplum yapısına bu nazariye doğrultusunda bakmış ve Tablo 1'deki gibi bir tablo ortaya çıkmıştır.11

Bu tabloda üç farklı işlevi yürüten sekiz değişik sınıfın varlığına bakıldığında Anadolu'daki Türklerin sosyal hayatında İç Asya bozkırlarındakine nazaran çeşitlenme olduğu görülmektedir. Yürütücü görevindeki sekiz sınıfın tek yabancı unsuru olan "Yerleşik Rumlar"ın yürütücülük fonksiyonu sekizde bir, yani %12,5 oranındadır. Bu oranı ise yedi farklı sınıf ile paylaşmaktadır. Bunun sonucunda geriye en fazla %2'lik bir oran kalmaktadır. Bu durumda Dumezil'in nazariyesi ve Divitçioğlu'nun bu nazariyeyi ilk dönem Osmanlı toplumuna uyarlaması değerlendirildiğinde, "Yerleşik Rumlar"ın Anadolu'da gelişen Türk kültürüne en fazla %2 oranında etki ettiği sonucu çıkmaktadır.

Türklerin, Anadolu'daki yerleşik halkın kültüründen büyük ölçüde etkilendikleri yolundaki iddiaların da geçerli olmadığı açıktır. Nitekim Türklerin eski sakinlere imrenmesinin ve onları taklit etmesinin söz

konusu olmadığı, gayrimüslimlere çorbacı diye hafif alaylı bir biçimde hitap etmesinden de anlaşılabilir.

Türklerin bölgenin hâkim unsuru olmaları sebebiyle eski sakinlerin kurdukları yerleşim birimlerine Türklerin tedricen yerleşerek çoğunluğu ele geçirdikleri varsayılabilir. Meselâ; İstanbul'un fethinden sonra şehrin Türkleşmesi için Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Türk grupları getirilerek yerleştirilmiştir. Günümüzdeki İstanbul'un Aksaray semtine Aksaray'dan gelen insanlara atfen bu adın verildiği; o zamanki adının da Aksaraylı Mahallesi olduğu bilinmektedir.12 Ayrıca Anadolu'nun Türkleşmesi ve yeni Türk şehirlerinin kurulmasında anavatandan gelen dervişlerin de önemli rolleri olmuştur.13 Meselâ; Seydişehir, Seyyid Hârûn tarafından kurulmuştur.14

Ayrıca bu dönemde Anadolu'daki Türklerin Orta Asya ile kültürel bağlarını tam olarak kesmedikleri görülmektedir. Bu durum, Türklerin Orta Asya'da kullandıkları Konur, Buga, Sunkur, Tugrul, Kurt, Togan, Arslan, Bugra, Pars, Kutalmış, Sülemiş, Sançar, Berke, Kaya, Ece, Süle, İnal, Berkyaruk, İlig gibi doğrudan atlı göçebe Türk kültürünü yansıtan özel adları ve tarhan, tekin, alp, çavuş, beg, han, hakan gibi çeşitli unvanları Anadolu'da da kullanmış olduklarına bakılırsa açık bir biçimde anlaşılır.

Sonuç

Anadolu'daki ilk dönem Türklerinin kullanmış oldukları özel adlar, Türklerin kendi kültürlerini koruduklarını ve eski sakinlerden büyük ölçüde etkilenmediklerini; bu coğrafyada uzun bir süre hüküm sürecek olan yeni medeniyetin de büyük oranda Türk kültürüne dayandığını göstermektedir. Ayrıca Anadolu'daki yerleşim birimlerinin çoğunun Türkler tarafından kurulmuş olduğu sonucu çıkmaktadır; çünkü yer adlarının %67'si Türkler tarafından verilmiş kelimelerdir.

Ayrıca bu süreç içinde Arap ve Fars kültüründen de çok fazla etkilenme olmadığı görülmektedir; çünkü bu dönemde kullanılan özel adlar içinde Arapça veya Farsça kökenli kelimeler en fazla %34 ile idarî terimlerde, %30 ile de şahıs adlarında görülmektedir. İdarecilerin genellikle okuryazar oldukları ve dinî kaygılar sebebiyle Arap ve Fars kültürüne yakın durmaya gayret ettikleri bilinmektedir. Bunun karşısında, halkın okuma yazma oranının oldukça düşük olduğu; dolayısıyla da Arap ve Fars kültürünü, ondan etkilenecek kadar takip edemedikleri kolaylıkla tahmin edilebilir.

1Aksan, D., 1995, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Türk Dil Kurumu Yayınları 439, Ankara, s. 420.

2Akarsu, B., 19983, Wilhelm von Humbolt'da Dil-Kültür Bağlantısı, İnkılap Kitapevi, İstanbul, s. 15.

3Aksan, D., 1995, a.g.e. s. 425-429.

4Gökdağ, B. A., 1997, MÖ. 2000'li Yıllardan Günümüze Giresun'daki Türk Varlığı, Giresun Tarihi Sempozyumu, Giresun Belediyesi Kültür Yayınları 1, Giresun. Kırzıoğlu, M. F., 1984, Selçuklu Fetihlerinden Önce Doğu Anadolu Türk Boy ve Oymaklarından Kalma Dağ ve Su Adları, Türk Yer Adları Sempozyumu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 75-96.

5Unat, F. R.-M. A. Köymen, 19953, Kitâb-ı Cihân-nümâ I, Türk Tarih Kurumu Yayınları III.-2a1, Ankara; Kitâb-ı Cihân-nümâ II, Türk Tarih Kurumu Yayınları III.-2c1, Ankara

6Karadoğan, A., 2001, Anadolu'yu Türkleştirenlerin İsimleri. Kitâb-ı Cihân-nümâ'da Geçen Özel İsimler Üzerinde Bir Deneme, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, [Yayınlanmamış], Kırıkkale.

7Doerfer, G., 1983, Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu, TDAY-Belleten 1980-1981, s. 1-16.

8Köprülü, M. F., 1998, H. A. Gibbons'un Eseri Üzerine ve P. Wittek'in "Osmanlıların Kayı'lardan Olmadığı" Nazariyesi; ve Bu Nazariyenin Tenkıydi, H. A. Gibbons-Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, 21. Yüzyıl Yayınları 4, Ankara, s. 277-293.

9Gibbons, H. A., 1998, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, 21. Yüzyıl Yayınları 4, Ankara.

10 Köprülü, M. F., 1998, a.g.m.

11 Divitçioğlu, S., 1996, Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu, Eren Yayınları, İstanbul, s. 33-60; 99, 100.

12 Bu konuda Kitâb-ı Cihân-nümâ'da da bilgi verilmektedir: Çünki İshak Paşa dahi Aksaray'a geldi, padişahtan hükm geldi kim "Aksaray'dan İstanbul'a ev süresin" diyü. Şimdiki hâlde İstanbul'da Aksaraylı Mahallesi ki vardır, İshak Paşa sürüp getürdügidir; Unat 1995, 790-791.

13 Barkan, Ö. L., 1942, Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I. İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler, Vakıflar Dergisi 2, s. 279-304.

14 Uğurlu, M., 2000, Anadolu'ya Gelen Türklerin Şehircilik Anlayışı, Türk Dili 584, s. 144-150.

Batı Anadolu'nun Türkleşmesi: İzmir Örneği / Prof. Dr. Necmi Ülker [s.288-293]

Ege Üniversitesi İzmir araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürü / Türkiye

Giriş

Onbirinci yüzyılın ilk çeyreğinden sonra doğu, Güney Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'ye doğru gelişen düzensiz Türkmen akınları, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra düzenli bir fetih hareketine dönüşmüştür. 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi'ne kadar olan dönemde Türkler, zaman zaman Orta Anadolu'ya kadar akınlar yapmış olmakla birlikte, onların fetih hareketleri doğu ve güney-doğu Anadolu bölgeleri ile sınırlı kalmıştı. Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra ortaya çıkan gelişmeler, Türklere kısa sürede Marmara kıyılarına kadar ilerleme imkânı vermiştir.

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın 1072'de ölümünden sonra Urfa bölgesine gelen Kutalmış oğlu Süleyman Şah, kendisini destekleyen Türkmenlerle birlikte Halep, Antakya ve Konya üzerinden İznik taraflarına gelmiş, Bizans İmparatorluğu'nda yaşanan taht mücadelesinden yararlanarak İznik merkezli yeni bir Selçuklu Devleti kurmayı başarmıştı.

Süleyman Şah'ın, Anadolu'nun kuzey-batısında yeni bir Türk devleti kurması ve Anadolu'daki Bizans hâkimiyetini Marmara sahillerine kadar geriletmesi, Horasan'dan Anadolu'ya doğru gelişen ve büyük kitleler halinde gerçekleşen Türk göçünün artmasına ve hız kazanmasına neden olmuştur. Bu dönemde bir taraftan kalabalık Türkmen kitlelerinin Batı Anadolu bölgesine nüfuz etmeye başladığını, diğer taraftan da 1081'de Bizans'ta meydana gelen taht değişikliğinden sonra İzmir'i ele geçirmeyi başaran Çaka Bey'in burada bir Türkmen Beyliği kurduğunu görmekteyiz.

1096 yılında, yani I. Haçlı Seferi'nin başlangıcına kadar olan dönemde Türklerin Batı Anadolu bölgesinde Bizans'ın hâkimiyetini oldukça zayıflattıkları ve bu bölgeye yerleşmeye başladıkları bilinmektedir. Ancak, I. Haçlı Seferi'nin Türkiye Selçuklu Devleti'nde yarattığı sarsıntı, Türklerin Batı Anadolu bölgesinden Orta Anadolu'ya çekilmesine ve Bizans'ın buralara yeniden hâkim olmasına neden olmuştur. I. Haçlı Seferi'nin yarattığı sarsıntı atlatıldıktan sonra Türklerin Batı Anadolu bölgesinde Bizans'a karşı yeniden mücadeleye başladığını görmekteyiz.

I. Kılıçarslan'ın ölümünden sonra (1107), Kapadokya Emiri Hasan Bey'in Batı Anadolu bölgesinde Bizans'a karşı saldırıya geçtiğini, Alaşehir, Kırkağaç, Bergama ve İzmir taraflarına kuvvet sevkettiği bilinmektedir.1 Şahinşah'ın 1110 yılında Türkiye Selçuklu tahtına çıkmasından sonra Türklerin Batı Anadolu'daki faaliyetleri artmıştır. Nitekim, II. Haçlı Seferi'ne katılan Fransa Kralı Louis, 1147'de Bergama-Efes-Denizli üzerinden Antalya'ya ulaşmaya çalışırken Türkmenler tarafından ağır kayıplara uğratılmıştır. Fransa Kralı'nın maiyetinde bulunan Odon de Deuil'in ifadesinden anlaşıldığına göre Türkler, Efes'e kadar olan kıyı kesimlerine kadar ilerlemişlerdi. Bu durum bize Türklerin XII. yüzyılın ortalarında Batı Anadolu bölgesinde etkin olduklarını göstermektedir.2 Bilhassa 1176 yılında

Miryakefalon zaferinden sonra Türkiye Selçuklu sultanının hâkimiyeti Alaşehir'in batısına kadar genişlemiştir. Bizans, Türklerin eline geçen yerleri zaman zaman geri alma teşebbüsünde bulunmuş ise de bu girişimlerinde başarılı olamamıştır.

Moğolların önünden kaçarak Anadolu'ya yığılan Türkmenlerin, Türkiye Selçuklu Devleti tarafından genellikle ülkenin batı kesimlerine yönlendirilmesi, Batı Anadolu bölgesinin bir sonraki asırda önemli oranda Türkleşmesine zemin hazırlamıştır.

1243 Kösedağ mağlubiyetinden sonra Türkiye Selçuklu Devleti, İlhanlıların hâkimiyeti altına girince, Selçuklu devletinin kontrolü dışında hareket eden Türkmenlerden bir kısmı Batı Anadolu bölgesinde yeni siyasî oluşumlar meydana getirmişlerdir. XIII. asrın ikinci yarısından itibaren Batı Anadolu'nun Türkleşmesi ile ilgili olarak Pachymeres şu ifadeyi kullanır: "… Küçük Asya'daki eyaletler zayıf düştü. Halbuki Türkler dahi cüretkâr oldular ve hiç kimsenin müdafaa etmediği, tamamıyla terk edilmiş toprakları istilâ ettiler… Bu suretle yavaş yavaş Menderes ıssızlaştı… Karia havâlisi düşmanların eline geçti… Küçük Asya için tehlike öyle büyüdü ki kimse İstanbul'dan Pontus Herakleia'sına gidemez oldular".3

Kütahya ve çevresinde Germiyanoğulları,4 Söğüt ve civarında Osmanoğulları, Balıkesir ve Çanakkale havâlisinde Karasioğulları,5 Birgi, Tire, Ayasuluğ bölgesinde Aydınoğulları,6 Beçin merkezli Menteşeoğulları,7 Manisa merkezli Saruhanoğulları8 beylikleri XIII. yüzyıl sonlarından itibaren siyasî birer oluşum olarak tarih sahnesine çıkmışlardır.

Sonuçta, XIV. yüzyıl sonlarında bütün Batı Anadolu bölgesi etnik bakımdan yarım asırlık bir sürede Türk unsurlarının yaşam sahası haline geldiği gibi, siyasî yönden de bu topraklar Türkleşmiş ve Türklerin yurdu haline gelmiştir.

Batı Anadolu bölgesinin Türkleşmesi ile ilgili verdiğimiz genel bilgiden sonra İzmir ve yöresinin Türkleşmesi konusuna geçebiliriz.

İzmir'in Türkleşmesi

Anadolu'nun zengin yörelerinden birisi olan Ege Bölgesi'nin batı sahili üzerinde kurulmuş, doğanın bahşettiği fevkalade uygun coğrafya şartlarından yararlanarak tarihin ilk çağlarından beri daima önemli stratejik pozisyona sahip olan İzmir, çeşitli kültürleri ve siyasi güçleri bünyesinde barındırmış bir liman şehridir. Ayrıca, İzmir dünyada ilk çağlardan zamanımıza kadar varlığını koruyup gelişebilmiş sayılı şehirlerden birisidir.

1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'yu yurt edinmek amacıyla, batıya hareket eden Selçuklu Türkleri, Ege ve Marmara sahil bölgelerine kadar ulaşmışlardır. Sonraki devirlerde Aydın-eli olarak adlandırılan İzmir ve havalisinin, Malazgirt Savaşı'ndan on yıl kadar sonra Türklerin eline geçtiği ve bu bölgeyi yurt edinmeye başladıkları da belgelerle kanıtlanmış bir gerçektir. 1081 yılından sonra İzmir'i ve çevresini ele geçirme başarısını gösteren Türk kitleleri, geçici de olsa Batı

Anadolu'nun Türkleşmesine ilk adımı atmış oldular. Ege Denizi sahil kesimini ve civar adaları da zapt ederek burada bir Türk Beyliği (1081-1097) kurmuş olan Çaka Bey, kendisine merkez edindiği İzmir'e ek olarak Urla ve Foça şehirlerinin yanı sıra Midilli, Sakız, Sisam, Rodos ve Batı Anadolu sahillerine yakın olan adalara kısa sürede hâkim olma başarısını göstermiştir.

Tarihte ilk defa olarak İzmir şehri merkez olmak üzere tesis edilmiş olan Türk Beyliği, Çaka Bey'in kurmuş olduğu Türkmen beyliğidir. Bu Türk Beyi'nin faaliyetleriyle ilgili bilgiler, Anna Comnena'nın İmparator Aleksios Komnenos'un (1081-1118) dönemini kapsayan eseri olan The Alexiad'da verilmiştir.9 Danişmend-nâme'de zikredilen Çavuldur Çaka (veya Çakan)10 Bizans kaynaklarında Çahas veya Tazachas (Tzachas) olarak geçmekte, büyük bir ihtimalle de bu iki ismin aynı şahsa ait olduğu mümkün görünmektedir.

Çaka Bey ile ilgili bilgiler çok sınırlı olmakla birlikte, onun, cesaretli, cevvâl, zeki ve mücadeleden korkmayan savaşçı bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Şahsında toplanan bu meziyetler sayesinde Çaka Bey'in en güç şartlar altında dahi daima en doğru kararları veren ve uygulayan iyi bir asker, teşkilâtçı bir devlet adamı olduğu ortadadır.11

Çaka Bey'in, Bizans'a karşı akınlarda bulunan genç ve gözü pek bir savaşçı olarak Anadolu'da yapılan mücadelelere katılmış, bir vuruşma sırasında tecrübesizliği nedeniyle Bizanslı kumandan Aleksandros Kabalika tarafından tutsak alınarak İmparator Nikephorus Botaniates'e (1078-81) sunulmuştur. Asil bir Anadolu Türk ailesine mensup olan bu gencin Müslüman olduğu anlaşılmaktadır.12 İmparator N. Botaniates, Bizans sarayında yetiştirilecek olan Çaka'ya itibar ederek kendisine "Protonobilissimos" asalet unvanı yanında bazı imtiyaz ve değerli hediyeler vererek taltif etmiştir.13 Bizans sarayında Çaka Bey'e kısa zamanda asalet rütbesi verilmesi O'nun asil bir soydan ve itibarlı bir Türk ailesinden gelmiş olduğuna açıkça delil teşkil etmektedir. Bundan sonra bu Türk beyi imparatorun tâbiiyetini kabul ederek Bizans İmparatorluğu'nun hizmetine girmiştir14 Ayrıca Çaka Bey'in Oğuzların Çavuldur boyundan gelmiş olduğu da rivâyet edilmektedir.

İstanbul'da imparatorluk sarayında ikâmet etme ayrıcalığı kendisine bahşedilen Çaka Bey, burada Homeros'un eserlerini okuyup anlayacak derecede Grekçe öğrenmiş ve bütün saray adetlerine uyum sağlayarak Bizans devlet teşkilatının işleyişini, Bizans kültür ve düşünce sistemini yakından öğrenme fırsatını elde etmiştir.

1078 yılında Süleyman Şah'ın desteğiyle Bizans tahtını elde etmiş olan Nikephorus Botaniates'in (1078-81) yerine Aleksios Komnenos'un (1081-1118) imparator olmasıyla Çaka Bey'in elde etmiş olduğu bütün imtiyazlarının geri alındığı bilinmektedir. Kaynaklarda bunun nedeni ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Belki de Çaka Bey'in, Bizans'ın bilgisi ve oluru dışında kendi başına buyruk hareket etmiş olması, yeni imparator Aleksios'un onu elde etmiş olduğu tüm haklarından mahrum etmesine sebep teşkil etmiş olmalıdır.15

Kendisine itibar etmediği anlaşılan İmparator Aleksios'tan çekinen veya tüm imtiyazlarının elinden alınmasına üzüldüğü anlaşılan Bizans hizmetindeki Çaka Bey, İzmir civarına giderek, müstakil bir Türk beyi olarak siyasî ve askerî faaliyetlerine, devam etmeye karar verdiği anlaşılmaktadır. İstanbul'dan kaçarak İzmir'e maiyeti ile birlikte gelmiş olan Çaka Bey, bu bölgede bulunan Türk unsurunun da desteğini alarak en kısa zamanda bir deniz beyliği kurma hazırlıklarına başlamıştır. Hadiselerin seyrinden anlaşıldığı kadarıyla Çaka Bey'in ana politikası, Batı Anadolu bölgesinde güçlü ve müstakil bir Türk beyliği kurmaktı. O, bunun sonucunda kuvvetli bir donanma kurarak Ege Denizi'ndeki önemli adaları ele geçirmeyi, İzmir'den Çanakkale'ye kadar olan bölgeyi zapt ederek Gelibolu yarımadasına çıkmayı ve Trakya'daki tüm Bizans topraklarını hâkimiyeti altına almayı planlıyordu.16 Bu amaçlarını gerçekleştirdikten sonra yönettiği toprakları, Türk nüfusu ile iskân etmeye çalışmış olması da tabiidir.

Çaka Bey'in İzmir'e nasıl gittiği, maiyetinde veya emri altında kimlerin bulunduğu ve şehri nasıl elde edip beyliğinin merkezi yaptığına dair ayrıntılı bilgi mevcut değildir. Çaka Bey'in Bizans'tan ayrılışı İmparator Aleksios'un Bizans tahtına çıktıktan sonra gerçekleşmiştir.17 Çaka Bey'in evli ve en az bir veya belki de iki kızı ile Yalvaç isminde bir erkek kardeşinin olduğu bilinmektedir.

İzmir'i ele geçiren bu Türk beyi, Batı Anadolu kıyılarına yakın adaları da zapt ederek bu bölgeye hâkim bir beylik kurmuştur. O'nun bu başarısı, yukarıda ifade etmiş olduğumuz, kendisinin bir müddet Bizans İmparatoru nezdinde kalmış olması ve orada Grek kültürü ile birlikte, Bizans kumandanlarının savaş taktiklerini, Bizans siyasî anlayışını da yakından tanımış olması temeline dayanmakta idi.

İmparator Aleksios'un tahta geçtiği sıralarda (1081) Bizans'ın Türklerin genişleme faaliyetini durduramamasından dolayı Türk kitleleri, Batı Anadolu'ya kadar sokulmuşlardı. Çaka Bey'in beyliğini kurma aşamasında bu müsait durumdan yararlanmış olmalıdır. Çaka Bey'in İzmir'i alış tarihi kesin olarak tespit edilememekle birlikte, beyliğin kuruluşu 1081'den hemen sonra olmalıdır.

Bizans İmparatorluğu'na karşı başarılı olabilmenin yollarını çok iyi bildiği anlaşılan Çaka Bey, İzmir merkezli bir deniz beyliği kurulabilmesinin ve siyasî varlığının devamının ancak Ege'de Bizans'a karşı yapacağı mücadelelerde güçlü bir donanma sayesinde mümkün olabileceğini, coğrafyanın özelliklerinden hareketle görmüştü. Donanmasının çekirdeğini oluşturacak olan ve Ege denizinin iklim şartlarına uygun çok sayıda harp gemisinin yapımı için yerli ustalardan da yararlanmıştır.18 Donanmada görev yapan levendler ise civar ahaliden ve deniz hayatına alışmış Türklerden sağlanmıştır.

Çaka Bey güçlü bir donanma hazırladıktan sonra civardaki sahil yerleşim merkezlerinden Urla ve Foça'yı ele geçirdi. Bu başarının ardından Midilli, Sakız, Sisam ve hatta Rodos adalarının ele geçirildiğini kaynaklar kaydetmektedir.19 Çaka Bey bu başarılarıyla da yetinmeyerek Bizans'a karşı mücadelesini sürdürmüş ve daha da ileri giderek Bizans'ın merkezi olan İstanbul'u da ele geçirme planları yapmaya başlamıştır.20 Uğradığı başarısızlıklara rağmen bu fikrinden vazgeçmeyen Çaka Bey, Çanakkale Boğazı'nda stratejik bir önemi olan Abydos'u, tahminen 1093 yılında emrindeki kara

ordusuyla kuşattı. Ancak bu bölgeyi kendi yayılma sahası olarak kabul eden damadı Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan (1092-1107) ile Çaka Bey'in siyasetleri çatışmıştır. Abydos'un kuşatılması sırasında oraya yardıma gelen Bizans kuvvetleri ve Selçuklu ordusu arasında kalan Çaka Bey'in durumu daha da güçleşmiştir. Daha önce İmparator Aleksios'un I. Kılıçarslan'a yazmış olduğu ve The Alexiad'da metni kayıtlı olan sultanı kışkırtıcı mahiyetteki mektubun21 çok etkili olduğu anlaşılmaktadır.

İki ateş arasında kaldığını anlayan Çaka Bey, durumu değerlendirmek üzere damadı I. Kılıçarslan'ın yanına gitmeyi tercih etti. Ancak damadı onun şerefine bir ziyafet tertip ederek, Anna Comnena'ya göre, toplantının sonlarına doğru Çaka Bey'in hayatına son vermiştir.22 Ancak, İzmir Türk Beyliği, 1097 yılına kadar devam ettiğine göre Çaka Bey'in kardeşi Yalvaç (Galabatzès) Bey'in yönetimine geçmiş olmalıdır.

I. Haçlı Seferi sırasında Selçuklu Sultanlığı'nın başkenti olan İznik'in Bizans'a terk edilmesinden sonra, bu müsait ortamdan yararlanan İmparator Aleksios, Dukas adlı bir amiralin komutasındaki donanmasını Ege Denizin'e göndererek Türklerin elinde bulunan sahil şehirlerini ve adalarını tekrar geri almıştır.

Özellikle Selçuklu Devleti'nin merkezi İznik'in 26 Haziran 1097'de alınması ve Kılıçarslan'ın Anadolu'nun iç kısımlarına çekilmesi keyfiyeti, Batı Anadolu'da yerleşmiş olan Türk kitlelerinin ümitsizliğe düşmesine sebep olmuştur. Çaka Beyliği merkezi İzmir, karadan ve denizden Bizans kuvvetleri tarafından muhasara edilmiş ve şehir Bizans Komutanı Dukas'a teslim olmak zorunda kalmıştır.

Çaka Bey'in büyük gayretiyle kurulmuş olan ilk İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği) de böylece tarihe karışmış oldu.

I. Haçlı Seferi sırasında İznik'i kaybeden Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan, Haçlı baskısı hafifledikten sonra Anadolu Türklerini toparlamaya çalışmış ve XII. yüzyılın başlarında Konya'ya yerleşerek bu şehri devletin başkenti yapmıştır.23

Diğer yandan, XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Bizans'ın askerî ve siyasî zaafından istifade eden Foçalı Ceneviz beyleri İzmir'i zapt etmişlerdir. Bu durumu kabul etmek zorunda kalan Bizans İmparatoru VIII. Michael Palaiologos (1259-82), 1261 Nif antlaşması ile İzmir'le ilgili tüm haklarını Cenevizlilere devretmiş ve İzmir bundan sonra bir Ceneviz ticaret kolonisi olarak işlevini sürdürmüştür.24

İzmir'in art bölgesini ve özellikle Kadifekale'yi XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde25 ele geçiren Aydınoğlu Mehmed Bey, bu bölgedeki Bizans hakimiyetine kesin olarak son vererek, İzmir'in Türkleşmesinin ikinci safhasını başlatmıştır. Yalnız, aşağı İzmir'in deniz kıyısındaki 1261'den beri Cenevizlilerin elinde bulunan Liman Kalesi'ni alamamıştır. Böylece İzmir şehrinin tarihinde Müslüman İzmir ve Gavur İzmir olarak ilginç bir ikili durum ortaya çıkmıştır. Artık İzmir, kendi kalelerinin güvenceleri altında birbirine

hasım iki toplumun yaşadığı bir şehir haline gelmiştir. Bu durum 1329 yılına kadar sürmüştür. Düstûrnâme-i Enverî'ye göre bu yılda Aydınoğlu Umur Bey Cenevizlilerin elinden Liman Kalesi'ni iki yılı aşkın bir kuşatmadan sonra Frenk Komutan Martino Zaccaria'dan teslim almıştır. Böylelikle şehrin iki kesimi de Türklerin yönetimine geçmiş oldu.26 Her iki kaleye ve kıyıdaki tersaneye sahip olan Umur Bey, emrindeki güçlü donanmasıyla daha önce Çaka Bey zamanında olduğu gibi Ege Denizi'nde yayılma politikasını izleyip başarılar kazanmıştır. Bu durumu kendi çıkarları açısından tehlikeli gören Batılı devletler, bir Haçlı donanması oluşturarak Eylül 1334'te İzmir'e bir saldırı düzenlemişler ve şehri harap ederek alamadan geri çekilmişlerdir. Bu olaylardan on yıl sonra Papa VI. Clement (1342-52) başkanlığında oluşturulan Hıristiyan koalisyonunun gönderdiği bir donanma, 28 Ekim 1344'te Kadifekale'nin dışında bütün Aşağı İzmir'i almıştır. Böylece Haçlılar, Liman Kalesi'ne ve iç limana tekrar sahip olmuşlardır.

Şehrin sahil kesiminde Liman Kalesi'nin koruması altındaki düzlük bölgede siyasî varlıklarını, Timur'un İzmir'i zapt ettiği 1402 yılına kadar sürdürecek olan Venedik önderliğindeki Haçlı kuvvetleri Liman Kalesi'ni ve Gavur İzmir'i (Sahil İzmir) halkını ve ticarî çıkarlarını Mart 1348 tarihinde Umur Bey'in şehit olmasına kadar27 sürecek olan Türklerin askerî harekâtlarından korumak amacıyla yeni kuleler ve istihkâmlar inşa ettiler. Liman Kalesi'nin etrafına hendek açarak kaleyi âdeta bir ada haline getirdiler. Batı Hıristiyan dünyası ile temas halinde olan Frenkler sürekli gördükleri destek ve aldıkları yardım sayesinde hem kaleyi ellerinde tutmuşlar hem de şehrin kıyı kesiminde varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Umur Bey'in yerine Hızır Bey (1348-60) Aydınoğulları Beyliği'nin başına geçmesine rağmen Gavur İzmir'e karşı başarılı olmanın zorluğunu takdir ve şehirdeki status quo'yu kabul ederek, 18 Ağustos 1348'de Latinler'e bazı imtiyâzlar tanıyan bir antlaşma yapma gereğini duymuştur. Ancak yapılan bu antlaşma kısa ömürlü olmuş, İzmir'in ticarî varlığı güneye, Ayasuluğ (Altoluogo) ve Balat (Palatia) limanlarına kayarak, İzmir şehri büyük ölçüde ticaret merkezi olma özelliğini yitirmiştir. Çünkü İzmir'e giden tüm karayolları Türklerin, deniz yolları ise Latinlerin kontrolü altında olması nedeniyle şehirde ticari ve ekonomik bir stalemate yani kilitlenme durumu ortaya çıkmış ve iki yönlü işleyen ticari eşyaların İzmir'den geçmesi büyük ölçüde duraklamıştır. İzmir 1351-1374 yılları arasında Papalık yönetimi altında kalmış, daha sonra Papa XI. Gregory (1370-78) sahildeki liman kalesini ve çevresindeki "Gavur İzmir'i" St. Jean şövalyelerine vermiştir.

Anadolu'daki Türk birliğini kendi siyasi liderliği altında toplama politikası güden Osmanlı Sultanı I. Bâyezid (1389-1402), 1390 da Batı Anadolu'ya sefer yaparak Gavur İzmir'i alamamasına rağmen Müslüman İzmir ile birlikte Aydın, Saruhan, Menteşe ve Germiyan beyliklerini Osmanlı ülkesine katmayı başarmıştır. Denizden sürekli olarak Latinlerin desteğini gören İzmir Liman Kalesi ve şehrin sahil kesimi ise, elli yıldan fazla (1344-1402) Batı kültürü temsilcilerinin elinde kalmıştır.

1402 Ankara Muharebesi'ni kazandıktan sonra İzmir'in halen St. Jean Şövalyeleri'nin elinde bulunduğunu öğrenen Timur, şövalyelerin komutanına yaptığı İslam olması ve haraç vermesi teklifinin reddedilmesi üzerine İzmir'e karşı sefer yapmaya ve oradaki Hıristiyan güçlerin varlığına sona

erdirmeye karar verdi. Aralık 1402'de kısa bir kuşatmadan sonra kaleyi ve onun koruması altındaki Aşağı İzmir'i zapt eden Timur, burayı yabancı kültür temsilcilerinden tamamen arındırdı. Sonuçta, yarım yüzyıldan fazla iki ayrı güç tarafından bölünmüş olan İzmir'i birleştiren Timur burayı Aydınoğulları'na verdi. Bu tarihten itibaren İzmir'in ve civar kıyı bölgelerinin her geçen gün daha da Türkleşmiş olduğunu kabul edebiliriz. İzmir ve civar adalarının Türkleşmesi, I. Süleyman (1520-66) devrinde St. Jean Şövalyeleri'nden alınacak olan Rodos hariç, II. Mehmed (1451-81) zamanında gerçekleşecektir. Böylece XI. yüzyıl sonlarından, yani Çaka Bey zamanından üç asır sonra II. Mehmed döneminde İzmir ve Ege bölgesinin Türkleşmesi süreci tamamlanmıştır.

İzmir'in Türkleşme süreci tamamlandıktan sonra, XVI. yüzyılda şehrin sosyal-ekonomik, demografik hatta siyasi tarihini aydınlatabilecek olan İzmir kadı sicilleri XIX. yüzyılın ortalarında vilâyet binasında çıkan bir yangın sonucu yok olduğundan şehre ait XVI. yüzyıldaki bilgileri, ancak Tapu tahrir defterlerinde bulabilmek mümkündür. Şehrin mahalleleri, kayda geçmiş olan hâne ve neferlere ait bilgiler bu defterlerde bulunmaktadır XVI. yüzyılın ilk ve ikinci yarısına ait bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir28:

Tablo: XVI. Yüzyılda İzmir Şehir Nüfusu

Yıl	1528/29		1575/76	
Mahalle	Hâne	Nefer	Nefer	Değişim%
Faik Paşa	45	70	83	+ 19
Mescid-i Selâtin-zâde	38	61	56	-5
Han-Bey (Pazar)	27	39	92	+ 235
Liman-ı İzmir	17	33	54	+ 64
Boynuz Seküsü	50	61	166	+ 272
Cemaat-i Gebran	29	43	110	+ 256
Ali Çavuş	-	-	35	-
Yazıcı (? Yaycı)	-	-	32	-
Şaphane (? Şeyhler)	-	-	30	-
Toplam	206	307	658	+ 215

Sonuç

İzmir ve civarının Türkleşmesinin Çaka Bey'in Bizans Devleti'nin zaafından yararlanarak 1081 yılında İzmir merkezli bir Türk Beyliği kurmasıyla başladığını kabul etmek gerekir. Batı Anadolu'daki bu Türk beyliğinin kurucusu Çaka Bey'in iradesi ve mücadeleci karakteri sayesinde on altı yıl siyasî varlığını sürdürmüş olması küçümsenmeyecek bir başarı olarak kabul edilmelidir.

Çaka Bey'in ölümünden sonra Avrupa'da hazırlanan kutsal Kudüs şehrini Müslümanlardan almayı ve Anadolu'yu ele geçirmeyi amaçlayan I. Haçlı Seferi sonucu Selçuklu Sultanlığı'nın merkezi İznik'in 1097 yılında Hıristiyan güçlerin eline geçmesi keyfiyeti, hem Türklerin Anadolu içlerine çekilmesine, hem de Batı Anadolu'daki Türk hâkimiyetinin sona ermesi sonucunu ortaya koymuştur. Bu yeni Haçlı Seferi, Batı ve Kuzey-batı Anadolu'daki siyasî dengeyi bozmuştur. İşte bu siyasî şartların sonucu, tarihî bir vakıa olarak, 1097 yılında sadece Selçuklu Sultanlığı'nın merkezi İznik düşmemiş, aynı zamanda Çaka Bey'in büyük ümit ve fedakarlıklarla kurmuş olduğu Türk Beyliği de sükut etmiştir.

Ancak XIII. yüzyılda doğuda batı yönüne doğru başlayan ve şiddetle devam eden Moğol istilâsı, Anadolu'da Türk kitlelerinin Batıya yönelmesine yol açmış, yüzyılın sonuna doğru Batı Anadolu kıyıları tekrar Türklerin eline geçmiş ve bu bölgenin yeniden Türkleşmesi sürecini başlatmıştır.

1402 Ankara Savaşı'ndan sonra Timur'un İzmir'e gelerek, bu şehrin sahil kesimini zapt etmesiyle beraber, İzmir şehrinde de Türk hakimiyetinin tesis edilmesi sağlanmıştır. Şehrin XV. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı hakimiyetine girmesiyle, yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere İzmir'in Türkleşme süreci tamamlanmıştır.

1Alexiad, III, s. 142-145'den naklen Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul 1984, s. 150-151. Ayrıca bkz. Claude Cahen, Pre-Ottoma Turkey, New York 1968, s. 78, 88. Emir Hasan, bugünkü Hasan Dağı'na ismi verilen kişidir.

2Speros Vryonis, Jr., The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from Eleventh through the Fifteenth Century, Berkeley 1971, s. 149.

3Pachymeres, I, s. 310-312'den naklen Paul Wittek, Menteşe Beyliği, Çev. O. Ş. Gökyay, Ankara 1944, s. 25-26.

4M. Çetin Varlık, Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429), Ankara 1974.

5Zerrin Günal Öden, Karası Beyliği, Ankara 1999.

6Himmet Akın, Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma, Ankara 1968.

7Paul Wittek, Menteşe Beyliği, Çev. O. Ş. Gökyay, Ankara 1944.

8Mehmet Çelik (ed.), Saruhanoğulları ve Osmanlı Klasik Döneminde Manisa'da Yaşayan Kültürel İzler, Manisa 1999.

9 Anna Comnena, The Alexiad, İng. çev. E. A. S. Dawes, London 1967.

10 İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyi'nin Adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı?"İ. Ü. Tarih Dergisi, Sayı: 34, İstanbul 1984, s. 55-60; Osman Turan, a.g.e., s. 8.

11 Akdes Nimet Kurat, Çaka: Orta Zamanda İzmir ve Yakınındaki Adaların Türk Hâkimi, İstanbul 1936, s. 8.

12 Anna Comnena, a.g.e., s. 185; O. Turan, a.g.e., s. 88. Yazar, Çaka Bey'in esir düşmeden önce Anadolu'da Bizans'a karşı kahramanca savaştığını ifade eden sözlerinden bu yargıya varmış olduğu doğrudur.

13 Anna Comnena, aynı yer; Kurat, a.g.e., s. 9.

14 Kurat. a.g.e., s. 11, 18.

15 Anna Comnena, aynı yer; Kurat, a.g.e, s. 11.

16 Kurat, a.g.e., s. 21.

17 Kurat, a.g.e., s. 19; O. Turan, a.g.e., s. 89.

18 Anna Comnena, a.g.e, s. 183.

19 Ioannes Zonaras, Chronik, Alm. çev. Militärs und Höflinge im Ringen um das Kaisertum, 969 bis 1118 (Nach der Chronik des Johannes Zonaras), Graz 1986, s. 165; Kurat, a.g.e, s. 13-15; Coşkun Alptekin, "İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği) ", Tarihte Türk Devletleri II, Ankara 1987, s. 478.

20 Anna Comnena, a.g.e., s. 214; Kurat, a.g.e., s. 24.

21 Anna Comnena, a.g.e., s. 219; Turan, a.g.e., s. 94; Alptekin, a.g.m., s. 480.

22 Anna Comnena, a.g.e., s. 220; Turan, a.g.e., s. 94-95.

23 Turan, a.g.e., s. 105.

24 Paul Lemerle, L' Emirat D'Aydın, Byzance et L'occident, Paris 1957, s. 41 vd.

25 Himmet Akın, Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma, Ankara 1968, s 31.

26 Himmet Akın, a.g.e., s. 34; Paul Lemerle, a.g.e., s. 58.

27 Düsturnâme-i Enveri (Metin), s. 80-81; (Methal), s. 77-78; Dukas, a.g.e., s. 16-17.

28 Necmi Ülker, "Bizans'ın Son Dönemlerinden Cumhuriyet Devrine Kadar İzmir (XIV-XX Yüzyıllar), İzmir, Ankara 1993, s. 80. Bu tablo, Daniel Goffman, Izmir and the Levantine World, 1550-1650, Seattle 1990, s. 11, 14 deki tablolardan yararlanmak suretiyle oluşturulmuştur.

Kaynaklara Dâir.

Batı Anadolu ve İzmir'in Türkleşmesi dönemi ile ilgili sınırlı sayıda da olsa kaynaklar ve basılmış eserler vardır. Konumuzla ilgili kaynaklardan birisi XI. yüzyıla aittir. Diğerleri ise, XIII-XV. yüzyılları kapsamakta olup, çoğunlukla Türk, Bizans ve Latin kökenli kaynaklardır. Bu kaynakların belli başlı olanları aşağıda gösterilmiştir:.

1. Doğu Kaynakları

Düstürnâme-i Enverî: II. Mehmed'in sadrazamı Mahmud Paşa adına 1465 yılında Enverî mahlaslı bir şair tarafından nazım şeklinde yazılmış Türkçe bir kroniktir. Eserde verilen bilgiler Aydınoğulları dönemine ait olup Bizans ve Latin kaynaklarında verilen bilgilerle benzerlik göstermektedir: Mükrimin Halil (Yinanç), Düsturnâme-i Enverî, İstanbul 1928; Eserin değerlendirmesi için bkz. Mükrimin Halil (Yinanç), Düsturnâmei Enverî, İstanbul 1928.

Eflâki, Menâkıbü'l-Ârifîn: Mevlevîler ile ilgili olan eser Sultan Veled'in oğlunun Aydınoğulları ile olan ilişkilerini anlatır.

Tancalı Arap Seyyahı İbn Battuta'nın Seyahatnâmesi: 1333 yazında Aydınoğlu Mehmed Bey'i ve oğullarını ziyaretiyle ilgili bilgileri gözleme dayandığı için önemli ve değerlidir.

El-Ömerî'nin, Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr adlı eseri Anadolu Beylikleri ve Aydınoğulları ile ilgili tarih ve coğrafya alanında bilgileri de içermektedir: Eserin Anadolu kısmının Türkçe tercümesi için bkz. Yaşar Yücel, XIII-XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi Çoban-Oğulları, Candar-Oğulları Beylikleri, Ankara 1980, s. 181-201.

Yazıcıoğlu Âli, Tevârih-i Âl-i Selçûk, İbn-i Bibî'nin Selçuknâmesi esas alınarak yazılmış Türkçe bir eserdir. Eserde Aydınoğulları hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Aşıkpaşa-zâde, Tevârih-i Âl-i Osman, Aşıkpaşazâde Tarihi, Yay. Ali Bey, İstanbul 1332.

Mehmed Neşrî, Kitâb-ı Cihan-nümâ, Neşrî Tarihi, 2 cilt, Yay. Haz. F. R. Unat-M. A. Köymen, Ankara 1949, 1957.

Oruç bin Âdil, Oruç Beg Tarihi, Tevârih-i Âl-i Osman, Babinger neşri, Hannover 1925: Franz Babinger, Die Frühosmanischen, Jahrbücher Des Urudsch, Hannover 1925.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defterleri 1/1 M (1450 ler), 8 (1475), 87 (1512-1520), 148 (1528-29), 537 (1575).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler, 232 (1467).

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Evkaf Defteri 571.

2. Batı Kaynakları

Georgios Pachymeres (1242-1310). Eser, 1261-1308 arası olayları anlatır. Batı Anadolu'nun kesin olarak Türklerin eline geçmesi hakkında değerli bilgiler verir: De Michaele et Andronico Palaeologis, I. Bekker, Bonn 1835.

Nikephoros Gregoras, (1295-1360). Eser, 1204-1359 yılları arasındaki olayları içermektedir. Eserin son kısımları yazarın gözlemlerine dayanmaktadır: Byzantina Historia, L. Schopen, Bonn 1829-1855.

İoannes Kantakuzenos (Öl. 1383). Dört cilt olan bu vekayinâme, 1320-1336 olaylarını anlatır. Aydınoğlu Umur Bey (1334-48) devri için ana kaynak olarak kabul edilebilir: Historiae, L. Schopen, Bonn 1828-1832.

Leonikos Chalkokondylas (1430-90). On kitap olan bu eser, 1298-1463 devri olaylarını anlatır: Historiarum Libri Decem, I. Bekker, Bonn 1843; Historiarum Demonstrationes, E. Darko, Budapest 1922-27.

Dukas'ın, Bizans Tarihi adlı eseri XV. yüzyılın ilk yarısına ait olayları ayrıntılı bir biçimde anlatır. Eser, İstanbul'un Türklerin eline geçmesinden sonraki bazı olayları naklederek sona erer: Bizans Tarihi, Çev. Vl. Mirmiroğlu, İstanbul 1956.

Georgios Phrantzes (1401-78)'in eseri 1258-1477 yılları arası olayları anlatır. Eserini dört kitap halinde kaleme alan yazar, İstanbul'un zaptı sırasında esir düştüğü için Türkler hakkında sert bir dil kullanır: Yay. J. P. Minge, "Chronikon Mimus", Patrologiae Cursus Completus, C. CLVI, Paris 1866.

Thomas Predelli, Diplomatorium Veneto-Levantinum, Cilt 1-2, I. Cilt 1300-1350, II. Cilt 1351-1454 tarihleri arasındaki belge ve antlaşmaları ihtiva eder.

Türkiye Selçukluları Uç Beyi Denizlili Mehmet Bey / Prof. Dr. Mikail Bayram [s.294-298]

Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Anadolu Selçuklu sultanı I. Gıyasü'd-din Keyhüsrev 1192 yılında babası II. Kılıç Arslan'ın desteği ile tahta geçmişti. Fakat bir müddet sonra Tokat meliki olan kardeşi Rüknü'd-din Süleyman Şah kendisine karşı ayaklanmış ve onu Konya'da muhasara altına almıştı. Sonuçta Gıyasü'd-din Keyhüsrev 1196'da Konya'yı ve Anadolu'yu terk etmeye mecbur kalmıştır. Keyhüsrev şehzadeliği döneminde Uluborlu meliki idi ve burada bir çevresi ve destekçileri vardı. Bu yüzden Süleyman Şah onu Anadolu'yu terke mecbur ederken batıya, yani dayılarının bulunduğu Bizans'a ya da Uluborlu yönüne gitmesine müsaade etmemiş olmalıdır. Tahtını kaybeden Keyhüsrev önce Haleb'e oradan Diyarbekir, Ahlat ve Harput'a gitmiş Güney ve Doğu Anadolu'daki devletlerden umduğu destek ve yardımı bulamayınca Trabzon'a gelmiş, oradan deniz yoluyla İstanbul'a dayılarına sığınmıştır. Sekiz sene sürgün hayatı yaşayan Gıyasü'd-din Keyhüsrev burada iken Anadolu Selçuklu Devleti'nin Bizans'a sınır olan Uç bölgelerdeki Hudut Muhafızları konumundaki Türkmen beyleriyle irtibat kurmuş ve onlardan kaybettiği tahtını tekrar ele geçirmek hususunda destek sözü almıştır. Bu Türkmen beyleri onu Anadolu'ya davet etmişlerdir.

Kayınpederi olan Komnenler sülâlesinden Manuel Mavrazemos'u da yanına alan Gıyasü'd-din onun çok büyük destek ve yardımlarına da nail olarak İzmit-Kütahya üzerinden Uluborlu'ya gelmiş Uç Türkmenleri ve Mavrazemos'un Bizanslı askerlerinden müteşekkil bir ordu ile Konya üzerine yürümüştür. Büyük güçlüklerden sonra nihayet 1204 yılı başlarında tekrar tahtına kavuşmuş, tahttan indirdiği yeğeni III. İzzü'd-din Kılıç Arslan'ı (Süleyman Şah'ın oğlu) tutuklamış, bilâhare de öldürtmüştür.

I. Gıyasü'd-din Keyhüsrev, yeniden tahtı ele geçirmekte Komnen Manuel Mavrazemos'tan çok büyük yardım ve destek gördüğü için, ikinci defa iktidara gelişinin ardından Emir Mavrazemos'u Melik unvanı ile Uç bölgesine göndermiş; Uluborlu, Denizli ve Honas'ı ona vermiştir. Böylece Anadolu'da ilk olarak yöneticisi Hıristiyan olan merkeze bağlı bir Meliklik kurulmuştur. Aslında I. Gıyasü'd-din Keyhüsrev'in ikinci defa tahta çıkması ile birlikte Anadolu Selçuklu Devleti'nde yeni bir devlet anlayışı ve yeni bir mutlu toplum inşa etme düşüncesi doğmuştur. Bunu "Türk Cihan Hakimiyeti Ülküsü"nün yeni bir uygulama biçiminin formüle edilmesi olarak düşünebiliriz.

İbn Sina'nın hayranlarından, bilge bir kişi olan Gıyasü'd-din Keyhüsrev1 o günün şartlarında ülkesinde huzur ve güvenliğin tesis edilmesi için üç unsurun bir otorite altında birlik ve beraberlik içinde olması gerektiğine inanmıştır. Bu unsurlar Türk, İranlı ve Rum halklarıydı. Gıyasü'd-din birinci defa tahta geçerken İranî bir unvan olan "Keyhüsrev" unvanı ile ve adeta bir İranî kimlik ile iktidara gelmişti. Fakat kardeşi Süleyman Şah, Danişmend İli'ndeki Türkmen gazilerin desteğini alarak onu tahttan indirmişti. Danişmendoğulları tarihi boyunca devam edip gelen Türk-İranlı rekabet ve mücadeleleri burada gene etkili olmuştur.2Bu tecrübeden bi'l-istifade sürgünde iken Uç bölgelerdeki

Türkmen gazilerin desteğini kazanmaya çalışmış ve onların desteğini ve askerî gücünü yanına alarak ikinci defa iktidara gelmiştir. Öte yandan Komnen ailesi ile de akrabalık tesis ederek Anadolu'da Hıristiyan halkı da kendisine bağlamayı başarmıştır. İşte Gıyasü'd-din Keyhüsrev'in ikinci defa tahta geçmesi ile meydana çıkan siyasî düşünce ve devlet felsefesindeki bu gelişme ve yapılanma uygulanmaya başlanmış ve şekillenmiştir.

Buna göre Selçuklu hükümdarları, Afrasiyab'ın soyundan gelen Turanî kavimlerin hakanı, Gıyasü'd-din'den itibaren Selçuklu hükümdarları Keyhüsrev, Keykâvus, Keykubad, Keyferidun gibi destanî İran şahlarının unvanlarını alarak Acem şahlarının devamı olduklarını ve nihayet Diyar-ı Rum'da Rum melik ve kontlarının da büyük (uluğ) sultanı olduklarını teb'alarına empoze etmeye çalışmışlardır. Böyle bir siyasî tedbir ve proje ile Danişmendoğulları zamanında Malatya ve çevresinde mevcut olan İran kültürüne dayalı siyasî ve kültürel yapılanmadan neşet eden siyasî ve kültürel çevre ile, Tokat, Sivas ve Amasya yöresinde Türk kültürü ve Türk töresinden kaynaklanan siyasî ve kültürel çevre arasındaki siyasî rekabet ve mücadeleye3 son verme plânlanmıştır. Yerli Hıristiyan halklar ile Müslüman halklar arasında da barış ve güven ortamı yaratmaya çalışılmıştır. I. Gıyasü'd-din Keyhüsrev bütün bu dinî ve etnik zümreleri kendi siyasî otoritesi altında toplayarak ve kendisini merkeze alarak Anadolu'da sulh ve sükûn ortamı oluşturmuştur. İkinci defa iktidara gelince oğullarından İzzü'd-din Keykâvus'u Malatya'ya, Alâü'd-din Keykubad'ı Tokat'a ve Mavrazemos'u hanedan üyesiymiş gibi Uluborlu ve çevresine Melik olarak göndermesi bu yeni devlet felsefesinin ve siyasî anlayış ve düşünüş biçiminin yapılanmasına yönelik bir uygulama olmuştur. Nitekim bundan sonradır ki, Anadolu Selçuklu Devleti yönetiminde çok sayıda Rum, Ermeni kökenli kontlar, İran ve Türkmen kökenli emirlerin devlet hizmetine girdikleri görülür. Uluğ Sultan Alâü'd-din Keykubad'ın, Alanya'daki Alara Hanı kitabesinde kendisini "Sultanü'l-Arabi ve'l-Acemi" lâkaplarının yanında "Sultanü'r-Rumi ve'l-Ermeni" ve'l-Efrenc" lâkapları ile de tavsif etmesi bu mefkûreyi ifade etmektedir.

I. Gıyasü'd-din Keyhüsrev zamanında ortaya çıkan bu huzurlu ve mutlu toplum inşa etme düşüncesi Osmanlılara da intikal etmiştir. Osmanlılarda bu düşünce çeşitli dinden ve etnik zümrelerden olan teb'a arasında adaleti tevzi etmek suretiyle huzurlu ve güvenli bir toplum yaratma şeklinde kendini göstermektedir. Buna ilâve olarak devleti tasavvuftaki "Kutbiyyet" nazariyesi esasına göre inşa ederek devlete kutsiyyet ve ebed-müddet vasfı verilmeye çalışılmıştır. Bu kutsiyyet daha sonra halifelik ile de te'yit edilmiştir.

Anadolu Selçuklularının uç vilâyetlerinin meliki Emir Mavrazemos, İzzü'd-din Keykâvus ve Alâü'd-din Keykubad zamanında bu görevini sürdürmüştür. Alâü'd-din Keykubad zamanında Alanya ve İçel'in fethi sırasında büyük yararlıklar göstermiştir. Muhtemelen Alanya'nın fethinden (1225) kısa bir zaman sonra Mavrazemos vefat etmiştir. Onun bu Uç bölgesindeki görevini oğulları devam ettirmiştir. Babaîler İsyanı ve Kösedağ yenilgisinden sonra Anadolu'nun buhranlı günlerinde bu Uç hanedanının herhangi bir faaliyeti göze çarpmamaktadır. Ancak II. İzzü'd-din Keykâvus ve IV. Rüknü'd-din Kılıç Arslan'ın taht mücadelesinde İzzü'd-din'i destekledikleri görülmektedir. Moğolların desteğini alan IV. Rüknü'd-din Kılıç Arslan yanındaki Moğol yanlısı ümera ile 14 Ramazan 659 (1261)'de Konya'ya gelip

tahta oturunca II. İzzü'd-din Keykâvus da Denizli bölgesindeki Türklerin desteğini alarak direnişe koyuldu. Ancak Kılıç Arslan'ı iktidara getiren güçlerle mücadele edemeyeceğini anlayınca önce Antalya'ya çekildi, orada da tutunamayınca deniz yolu ile İstanbul'a gitti. İşte bu sırada Denizli ve yöresinde Beylerbeyi konumunda olan "Mehmed-i Beg-i Uç" diye de anılan Mehmed Bey adlı bir zat bulunmaktadır.4 Bu bildirinin konusu bu Uç Beyi Mehmed Bey'in kimliğidir.

A. Uç Beyi Mehmed Bey

Burada önce bu Mehmed Bey hakkında mevcut olan bilgiler verildikten sonra onun hakkında ortaya çıkardığımız bir belgeye dayanarak kimliğine açıklık getirilecektir. Bu belge ile Anadolu Selçuklu tarihinin bazı problemlerinin çözüme kavuştuğu gösterilecektir.

IV. Rüknü'd-din Kılıç Arslan ile II. İzzü'd-din Keykâvus'un taht mücadelesinde Türkler ve Ahiler genel olarak İzzü'd-din Keykâvus'u destekliyorlardı. Ahi teşkilâtının lideri Ahi Evren Şeyh Nasirü'd-din Mahmud 1257 yılı sonlarında İzzü'd-din Keykâvus'a sunduğu "Letaif-i hikmet" adlı eserinde onu Anadolu'nun son ümidi olarak görmekte ve ona taktik, destek ve moral vermektedir.5 Fakat İ. Keykâvus'un batıya çekilerek muhalifleri ile mücadeleyi sürdürmesi sırasında Mehmed Bey etrafındaki Türkmenlerle ona destek veriyordu.

Ancak sonuçta İzzü'd-din Keykâvus'un yenilip ülkeyi terk etmesi onun hizmetinde olan pek çok Türkmen ve Ahilerin de Batı Anadolu'ya göçmelerine sebep oldu. Ardından Moğolların desteği ile IV. Rüknü'd-din Kılıç Arslan'ı iktidara getiren Muînü'd-din Süleyman (Pervane), Sahip Ata Fahrü'd-din Ali, Tacü'd-din Mu'tez (Vezir), Hatıroğlu Şerefü'd-din ve Nuru'd-din Caca ve emsali ümera yeni Sultan Kılıç Arslan'dan ferman alarak kendilerine muhalif olan Türkmen ve Ahilerin mallarını, medrese, tekke ve zaviyelerini, iş yerlerini müsadereye başladılar.6 Bütün bu Türkmen ve Ahi zümrelerinin Mevlânâ Celalü'd-din-i Rumî'ye intisab etmeleri mecburiyetini getirdiler.7

Bu uygulama Anadolu'da geniş çapta isyanların çıkmasına sebep oldu.8 Ahi Evren tam bu sırada yazdığı "Ağaz ü encam" adlı eserinde "Zamanımızın kurt tıynetli yöneticileri insanların varisleri olsa bile mal ve terekesini zorla ellerinden almaktalar. Şeriattan nam ü nişane kalmadı" demekte ve çevresindekileri isyana teşvik etmektedir.9 Bunun neticesinde Aksaray, Kırşehir, Ankara, Sivas, Çankırı, Karaman ili, Tokat gibi illerde isyanlar çıktı.

Devlet bu isyanları çok merhametsiz bir şekilde bastırdı. Devrin Moğol yanlısı tarihçisi Kerimü'd-din Aksarayî "Mum rüzgâr karşısında sönmeye mahkûmdur" diyerek10 memnuniyetini ifade etmektedir. Kırşehir'de Ahi Evren ve arkadaşlarının başlattığı isyan daha acımasız bir şekilde Nuru'd-din Caca tarafından bastırıldı. Burada 90 yaşındaki Ahi Evren ve beraberindeki Ahiler kılıçtan geçirildiler.11 İşte bu olaylar Orta Anadolu'dan Suriye'ye ve özellikle de Uç bölgelere büyük bir göç dalgasının yaşanmasına yol açtı. Manzum "Velâyet-name"de bildirildiğine göre Hacı Bektaş yakınlarına Uç bölgelere göçmelerini öğütlemekteydi.12 Nitekim onun yakınlarından olan Edebalı, Abdal Musa, Geyüklü Baba, Karaca Ahmed, Said Emre Uç bölgelere göçmüşlerdir.

Bir Uç ili olan Denizli ve çevresine göçenler bu bölgede bir Selçuklu Beylerbeyi olan Uç beyi Mehmed Bey'in emrine girmişlerdir. Ancak Moğolların Anadolu'da tam hakimiyet kurmalarından sonra burada hakimiyetini sürdürmek için Moğollardan menşur almanın gerekli olduğunu görmüştür. Bu amaçla Kayseri'ye kadar gelip Moğolların bir numaralı adamı olan Pervane Muînü'd-din Süleyman ile görüşmüş ve onun aracılığı ile Hulagu Han'dan menşur almıştır.13 Mevlevî yazar Ahmed Eflâkî onun önce Konya'da Mevlânâ Celalü'd-din-i Rumî ile görüştüğünü ve başında ahilerin üniforması olan Akbörk bulunduğunu, Mevlânâ'nın rızasını aldıktan sonra Pervane Muînü'd-din'le görüşmek üzere Kayseri'ye gittiğini bildirmektedir. Eflâkî, Akbörkün ilk olarak Uç beyi Mehmed Bey'in başında görüldüğünü ve Pervane Muînü'd-din ile görüştükten sonra tekrar görevine döndüğünü de sözlerine eklemektedir.14

Mehmed Bey her ne kadar Muînü'd-din Süleyman ve Mevlânâ arcılığı ile Hulagu Han'dan "yarlığ" aldıysa da Hulagu onun huzuruna gelmesini istemiştir. Fakat Mehmed Bey huzura gitmeyi göze alamamıştır. Moğollar Uç'daki Türkmenlerden ve Uç Beyi Mehmed Bey'den endişeliydiler. Bu yüzden bizzat Hulagu Han'ın emri ile bir Selçuklu ve Moğol birleşik kuvvetleri bölgeye sevk edildi. Bu ordu, Mehmed Bey'in damadı Ali Bey'e destek vererek onu Mehmed Bey'in peşine taktılar. Nihayet Dalaman civarında Mehmed Bey yakalandı. Onu Uluborlu'ya getirerek orada idam ettiler.15 Bu olayın tarihi 661 (1263) yılı başlarıdır.

Mehmed Bey Hakkında Yeni Bir Belge

Mehmed Bey hakkında mevcut olan bilgileri ana hatlarıyla verdikten sonra onun hakkındaki belgeyi sunmaya geçebiliriz: İstanbul Halet Efendi İlâvesi (Süleymaniye) Kütüphanesi nr. 92'de bir Mecmuatu'r-Resail bulunmaktadır. Bu mecmuanın tamamı 1 Receb 660 (2 Mayıs 1262) günü Denizli'de Konyalı Ali b. Süleyman b. Yunus tarafından kopya edilmiştir.16 Bu tarih Uç beyi Mehmed Bey'in Hulagu Han'dan menşur alarak yeniden Uç Beyliği'ne gönderildiği tarihtir. Mecmuanın içinde Ahi Evren Şeyh Nasirü'd-din Mahmud el-Hoyî'nin "Menahic-i seyfi", "Metaliu'l-iman" ve "Tabsiretü'l-mübtedi ve tezkiretü'l-müntehi" adlarındaki üç eseri bulunmaktadır. Bu üç eser de bir kalemden çıkmıştır. Bu üç eserin kapak sahifesine şu Arapça ibare aynı kalemle yazılmıştır.17

4ÅGD}! ÉOK,

n˝˜}ë!à áO˝?Ç}! iÅ˝: ÄJ˝wÇ}!à KD~pÇ}!àH Éc˝gë! x~~Å

|˝-së!à Mh}! á?~W û}˝hÇ}! A-ÜÅ .>˝W i-ÜÅ KC˝p}! .P?}!àH

áõs! äD}!à vä~Ç}! +ä~aÅ ÄîOë! |˝Ç: áöG}!à 4}àG}!ülW J!GÅ˝Ö ê:!äC

4õ}˝h}! 4õ}˝hÇ}! iõÇ: AÅ |!äÜ}! +äW ˝-z˝O |î;}! +ä6 ˝P-}ë |!Lë

åJGW nJ˝hÇ}! üo =KSà åKGs ê~}! Édg ûÅL!JäÇ}! GÇ?Å ˚È¸ á1-Säz

“Övgü ve ihsan sahibi ulu hükümdar, iyilikler ve güzellikler sahibi, soyca şerefli; erdemler kaynağı, şeref ve ikbal sahibi şanlı bilge kişi, devletin ve dinin yüz akı, İslâm’ın güzelliği, hükümdar ve hakanların matlubu; Ululuk elbisesi üstünde daim olsun, bütün üstün değerleri, doğruluk ve bağışları cari olsun; Mavrazemoslara mensup Guş-beten (?)18 Mehmed’in özel hizmetine arz olunur-Allah onun değerini yüceltsin, göğsünü irfana açsın-”

Bu ibareden mecmuadaki üç risalenin özel hizmet için meydana getirildiği bu özel şahıs da Melik unvanına ve birçok üstün lakaba sahip, bilge bir kişi olup Mehmed el-Mevrazemî’dir. İşte burada adı geçen Mehmed el-Mevrazemî üzerinde durduğumuz Uç beyi Mehmed Bey’den başkası değildir. Bu mecmuanın 1262 yılında Denizli’de (Lazik) meydana getirilmiş olması ve bu tarihte Mehmed Bey’in Uç beyi olarak bulunması buna kat’iyet kazandırıyor. Böyle olunca bu belge Mehmed Bey hakkında birçok yeni bilgiler elde etmemize vesile olmaktadır. Bu bilgileri şöylece sıralayabiliriz:

1. Mehmed Bey’in nisbet adının Mevrazemî olarak kaydedilmiş olması onun Mavrazemos ailesine mensup olduğunu ortaya koymaktadır. I. Gıyasü’d-din Keyhüsrev’in kayınpederi olup ve onun tarafından Uç bölgesine Melik olarak tayin edilen yukarıda bahsi geçen Emir Komnenos Mavrazemos’un Yuhannes Komnenos adlı bir oğlundan söz ediliyor.19 Bu belgede adı geçen Mavrazemos ailesinden Komnen Mehmed de bu Yuhannes’in oğlu olmalıdır.

2. Bu belgedeki lâkaplardan bu Mehmed Bey’in “Melik” unvanını taşıdığı görülmektedir. Buna göre Emir Mavrazemos zamanında kurulmuş olan Uç Melikliği’nin bu belgenin düzenlendiği 1262 yılının Receb ayında da devam etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Mehmed Bey’in öldürülmesi bu tarihten 7-8 ay sonradır. Mehmed Bey’in öldürülmesinden sonra bu Uç Melikliği sona ermiş olmalıdır. Ahmed Tevhid Bey Denizli Beyliği’nin ne zaman sona erdiğinin tespit olunamadığını yazmaktadır.20

3. Gene bu belgede Mehmed Bey için mühtediler için kullanılan “Ve şeraha fi’l-ma‘ârifi sadrahû” duasının kullanılmasından, bu Mehmed Bey’in sonradan Müslüman olduğu anlaşılmaktadır.

4. Bu belgede Mehmed Bey’in bilge bir kişi olduğu da “Hâce-i namdâr” ifadesiyle belirtilmiştir ve mecmuada bulunan Ahi Evren’e ait üç risalenin Mehmed Bey tarafından okunduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Ahi Evren’in Denizli’de bulunduğu 1244-1246 tarihleri arasında Mehmed Bey ile Ahi Evren arasında bir ilginin mevcut olduğunu da düşünmek gerekir. Yukarıda da belirtildiği gibi, Mevlevî yazar Ahmed Eflâkî Mehmed Bey’den bahsederken onun bahadır (feta) biri olduğu ve başında Akbörk bulunduğunu kaydediyor. Akbörk Ahilerin üniforması olduğuna göre Mehmed Bey’in Ahilik mesleğine girdiği ortaya çıkmaktadır. Muhtemelen de Ahi Evren’in talebesidir. Belgede “Elbisesi üzerinde daim olsun” derken Mehmed Bey’in Ahi üniforması kastedilmektedir.

5. Selçuklu devri kaynakları Melik Komnenos Mavrazemos’un Müslüman olmadığını I. İzzü’d-din Keykâvus ve I. Alâü’d-din Keykubad’ın onu muhterem tuttuklarını yazıyorlar.21 Bu belge Mavrazemosların sonradan Müslüman olduklarını gösteriyor. Bedrü’d-din Aynî Mehmed Bey’in, İshak

Bey adında bir kardeşinden ve damadı Ali Bey'den de bahsetmektedir.22 Bu durum Mavrazemos ailesi içinde geniş bir ihtida olayının meydana geldiğini gösteriyor.

6. Bu belgeyi ihtiva eden sahifenin orta yerinde eserin adı kalın uçla yazılıdır. Bunun altında da bu eserin yazarı olan Nasîrü'd-din Ebu'l-Hakayık Mahmud b. Ahmed el-Hoyî'nin adı kayıtlıdır. Bu ad Ahi Evren'in tam adıdır. "Evren" adı ona sonradan verilmiştir. Sahifenin üstünde farklı bir kalemle ve sonradan yazılmış bir not bulunmaktadır. Bu notun tercümesi şöyledir: "Bu eser Osmanlıların ceddi olan Süleyman Şah'ın oğlu Ertuğrul için devrinin alimlerinden biri tarafından te'lif edilmiştir. Süleyman Şah Oğuzlardandır. Mahan şehrinin padişahı idi. Cengiz istilâsı sırasında tahttan indirildi. Asi ırmağında boğuldu. Oğlu Ertuğrul Anadolu'ya göçtü ve Selçukluların hizmetine girdi." Bu notta "Menâhic-i seyfî" adlı eserin Osmanlıların ceddi Ertuğrul için kaleme alındığı yazılıdır. Bu bilgi tamamen yanlıştır. Çünkü bu eserin mukaddimesinde Emir Seyfü'd-din Tuğrul için kaleme alındığı kayıtlıdır. Bu Emir Seyfü'd-din Tuğrul ise Kırşehir emiridir. Tanınan ve bilinen bir şahsiyettir. Ancak Ertuğrul hakkında tespit edilen bilgiler de birçok Anonim Osmanlı tarihlerinde mevcut olan bilgilerdir. Bunun hemen sol altında bu nüshanın sahibi olarak "Mehmed-i Serhâzin"in imzası bulunmaktadır. Bu imza da Mehmed Bey'in imzasıdır. Bu imzadan Mehmed Bey'in bu eserin ilk sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Öyle görünüyor ki, Mehmed Bey bir dönemde Hazineci-başı imiş. Muhtemelen Denizli'ye gelmiş olan II. İzzü'd-din Keykâvus'un hazinelerinin muhafızlığını yapmış olmalıdır. Sahifenin sol üst köşesinde "Temelleke Ahmed kâdiyen li askeri Anadolu" imzası okunmaktadır. Daha sonra eserin bu şahsa geçtiği anlaşılıyor.

Eserin son sahifesinde kenarda 860 yılı R. Evvel'in son günü (9 Mart 1456) bu eserin Sofi İlyas oğlu keşfî tarafından Edirne'de mukabele gördüğü kaydı bulunmaktadır. Bu Keşfî de Edirneli Keşfî diye maruftur.23

1İbn Bibi, el-Evamirü'l-alâiyye, neşr. A. S. Erzi, Ankara 1956, s. 25. İbn Bibi bu sultanın Farsça bir manzumesini eserine almıştır. Bk. aynı eser, 91-92.

2Bu konuda geniş bilgi için bk. M. Bayram, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Bazı Yöreler Arasındaki Farklı Kültürel Yapılanma ve Siyasî Boyutları", Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAD), I, Konya 1994, 79-92.

3Bayram, a.g.m., TAD, I, 79-92.

4Aksarayî, Müsameretü'l-ahbar, neşr. O. Turan, Ankara 1944, 66-70.

5Letaif-i hikmet, neşr. G. Yusufî, Tahran 1351, 252-254. Burada Ahi Evren Sultan'a, Hıristiyan halkı da koruması gerektiğini savunmaktadır.

6M. Bayram, Ahi Evren ve Ahi Teşkilatı'nın Kuruluşu, Konya 1991, 116-121.

7Bayram, aynı eser, s. 120. O zamana kadar Anadolu'da Abbasî halifesine bağlı "Şeyhü'ş-şüyûhi'r-Rum" bulunuyordu. Anadolu'da son "Şeyhü'ş-şüyûhi'r-Rum" Evhadü'd-din-i Kirmanî'nin halifesi Şeyh Zeynü'd-din Sadaka idi. Bu zat 660 (1262)'da Moğollar tarafından öldürüldü. Onun yerine Mevlânâ'yı "Şeyh-i Rum" (Anadolu'nun şeyhi) tayin ettiler ve Mevlânâ'ya intisab mecburiyeti koydular. Mevlânâ'ya "Rumî" denmesi bundan sonradır.

8Aksarayî, Müsameretü'l-ahbar, 73-75.

9Ağaz ü encam, Bursa Eski Eserler Ktp., H. Çelebi Kısmı, nr. 1184, 198a.

10 Aksarayî, Müsameretü'l-ahbar, 74.

11 M. Bayram, Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu, 102-108.

12 M. Bayram, "Hacı Bektaş-ı Horasanî Hakkında Bazı Yeni Kaynaklar ve Yeni Bilgiler", Osmanlı, VII, İstanbul 1999, 53.

13 Bedrü'd-din Aynî, İkdu'l-cüman, neşr. M. M. Emin, I, Kahire 1407/1987, 321-324.

14 Menakıbu'l-arifin, neşr. T. Yazıcı, I, Ankara 1959, 485-486. Eflâkî, her ne kadar Akbörkün Mehmed Bey tarafından icad edildiğini söylüyorsa da bu doğru değildir. Akbörk ilk defa Kayseri'deki "Külah-duzlar Çarşısı"ndaki Bacılar tarafından imâl edilmiştir. Bk. M. Bayram, Fatma Bacı ve Bacıyân-ı Rum, Konya 1994, 50-53.

15 Aynî, İkdu'l-cüman, I, 322. Aynî burada Moğolların bilâhare bu Ali Bey'i de hileli bir yolla öldürdüklerini yazmaktadır.

16 Bk. Lev. I.17 Bk. Lev. II.18 Mehmed Bey'in ön adı olduğu anlaşılan bu kelimeyi şimdilik böyle okudum. Kelimenin okunuşu ve ma'nası tarafımdan anlaşılmış değildir.

19 O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, 283.

20 "Denizli (Ladik) Emareti, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, XIII, İstanbul 1330, 809-813.

21 O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 282-283.

22 İkdu'l-cüman, I, 321-323.

23 Bu zat Edirne'de yaşamış olan şair Keşfî olmalıdır. Bk. Ş. Sami, Kamusu'l-A'lam, V, İstanbul 1306-1316, 3864; M. Süreyye, Sicill-i Osmanî, IV, İstanbul 1308-1311, 76. Bu zat için bk. A. Gölpınarlı, Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu, I, Ankara 1967-1972, 177.

Ahi Evren, Ağaz ü encam, Bursa Eski Eserler Ktp., H. Çelebi Kısmı, nr. 1184.

——, Letaif-i hikmet, neşr. G. Yusufî, Tahran 1351.

——, Menâhic-i seyfî, İstanbul Halet Efendi İlâvesi (Süleymaniye) Ktp., nr. 92.

Ahmed Tevhid, “Denizli (Ladik) Emareti”, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, XIII, İstanbul 1330, 809-813.

Aksarayî, Müsameretü’l-ahbar, neşr. O. Turan, Ankara 1944.

Aynî, B., İkdu’l-cüman, neşr. M. M. Emin, I, Kahire 1407/1987.

Bayram, M., Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu, Konya 1991.

——, Fatma Bacı ve Bacıyân-ı Rum, Konya 1994.

——, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Bazı Yöreler Arasındaki Farklı Kültürel Yapılanma ve Siyasî Boyutları”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi I, Konya 1994, 79-92.

——, “Hacı Bektaş-ı Horasanî Hakkında Bazı Yeni Kaynaklar ve Yeni Bilgiler”, Osmanlı, VII, İstanbul 1999, 51-56.

Eflâkî, A., Menakıbu’l-arifin, neşr. T. Yazıcı, I, Ankara 1959.

Gölpınarlı, A., Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu, I, Ankara 1967-1972.

İbn Bibi, el-Evamirü’l-alâiyye, neşr. A. S. Erzi, Ankara 1956.

Mehmed Süreyye, Sicill-i Osmanî, IV, İstanbul 1308-1311.

Şemseddin Sami, Kamusu’l-A’lam, V, İstanbul 1306-1316.

Turan, O., Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971.

Anadolu'da Çepni İskânı / Yrd. Doç. Dr. M. Hanefi Bostan [s.299-311]

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi /Türkiye

Giriş

Çepniler, Oğuzların Üçok koluna bağlı boylardan biridir.1 Anadolu ve Rumeli'de ve özellikle Karadeniz Bölgesi'nin bir Türk Yurdu olmasında etkin rol oynamışlardır.

Tesbit edilebildiği kadarıyla Çepnilerden bahseden ilk müellif Kaşgarlı Mahmud'dur.2 Çepniler, Oğuz Han'ın oğullarından Gök Han'ın dört oğlundan biri olan "Çebni"'nin neslinden olup bu kişiden adlarını almışlardır.3 Reşideddin'e göre Çepni, "yağı [düşman] olan her yerde durmayıp savaşan", Yazıcıoğluna göre "kandaki yağı göre derhal savaşır ve çapar",4 Ebülgazi Bahadır Han'a göre de "bahadır (=cesur)" manasına gelmektedir.5

Çepnilerin ongunu (arması) Reşiddedin ve Yazıcıoğlu'na göre "sungur",6 Ebülgazi Bahadır Han'a göre ise "hümay" kuşudur.7

Çepni Türkleri önce Türkistan'dan İran'a ve buradan da Anadolu'ya göç etmişlerdir.8 100.000 kişi olduğu ifâde edilen Çepnilerin büyük bir çoğunluğu bazı araştırmacılara göre; Giresun, Tirebolu, Görele ve Büyükliman'a (Vakfıkebir), bir kısmı da daha batıya hareket ederek Kocaeli, Balıkesir ve İzmir'e yerleşmiştir.9 Bununla beraber Anadolu'ya gelen ilk Çepni grubunun bu olduğu şüphelidir. Nitekim M. Enver Şerifgil, Hurremiler ve Babekîlerin Çepni olabileceğini ve bunların lideri sayılan Babek'in asılmasından (M.838) sonra yani IX. milâdi asırda Anadolu'ya göç ettiklerini yazmaktadır. Şerifgil ayrıca Hurremilerin, dolayısıyla onların temsilcisi olan Çepnilerin muhtemelen Tebriz-Erzurum-Trabzon yoluyla Aras nehrinin vadilerini takiben Bizans topraklarına girdiklerini, buradan da Anadolu'un batı kıyılarına ve Balkan yarımadasında bulunan Rodop dağlarına yerleştiklerini ileri sürmektedir.10

Mehmet Fuad Köprülü de Çepnilerin Anadolu'ya, Selçukluların ilk Anadolu seferleri sırasında geldiklerini ve Batı Anadolu ile Trabzon İmparatorluğu hudutlarına yerleştirildiğini belirtmektedir.11 İsmail H. Kadıoğlu ise Horasan'ın "Bozulus" mevkiinde yaşayan Çepnilerin, "Konya Sultanı" bulunan "Alâeddin" (muhtemelen Alâeddin Keykubâd, (saltanat dönemi 1220-1237) tarafından Sivas civarında savaşırken düştüğü zor durumdan kurtulmak için "binlerce hecin"'i Horasan'a göndererek burada bulunan Çepnileri Anadolu'ya getirtmiş ve bunları Konya'ya sevk ettiğini yazmaktadır.12

Hacı Bektâş-ı Velî, Kırşehir'in Suluca Karahöyük (bugünkü Hacı Bektaş ilçesi) mevkiine gelip yerleştiğinde, burada ve çevrede Çepnilerin oturmakta olduğu anlaşılmaktadır.13 Öte yandan buradaki Bektaşî Çelebilerinin Çepnilerden olduğu14 ve hatta Hacı Bektâş-ı Velî'nin (1209/10-1270/71) en sadık müridlerinin Çepni boyuna mensup bulunduğu da belirtilmektedir.15 Nitekim Kırşehir çevresinde yaşayan Çepniler, muhtemelen 1240'daki Babaî isyanına katılmışlardır.16

Hicrî 662 (M.1263-1264)'de Hacı Bektaşî'nin halifelerinden Sarı Saltuk'un maiyetinde Anadolu'dan Dobruca'ya gidip, daha sonra Karesioğlu İsa Bey Dönemi'nde Anadolu'ya geri dönen Türkmenler arasında Çepniler önemli bir yekün teşkil etmekte idi.17 Bugün Balıkesir ve İzmir çevresinde bulunan Çepnilerin, Kırım ve Dobruca'dan Anadolu'ya geri dönen Çepnilerin torunları olduğu çeşitli araştırmalarda yer almaktadır.18

I. Karadeniz Bölgesinde Çepniler

Anadolu'ya göç eden Çepni boyunun önemli bir bölümünün XIII. Asırda Sinop bölgesinde bulunduğu görülmektedir. Nitekim, 1276'da Karamanlı Mehmed Bey, Konya üzerine yürüdüğü zaman, Trabzon Komnen İmparatorluğu yöneticileri bunu fırsat bilerek Sinop'u ele geçirmek için deniz yoluyla saldırıya geçmişti.

1277 yılında gerçekleşen bu saldırı bölgede bulunan Çepniler tarafından geri püskürtülmüştür.19 Çepnilerin Trabzon İmparatorluğu donanmasını mağlup etmeleri, onların hem teşkilatlı ve hem de çok kalabalık bir kütle halinde Sinop çevresinde yaşadıklarını, ayrıca denizde savaşacak derecede mahir denizciler olduklarını20 ve bu sebeple buraya hayli zaman önce yerleştiklerini ortaya koymaktadır.

XV. yüzyıl Bizans tarihçilerinden Chalcocondyles'e göre Erzincan'dan Amasra'ya kadar bütün sahil bölgelerinde Çepniler yaşamakta ve buralar bunların hakimiyetinde bulunmaktaydı.21 Karadeniz'de görülen Çepniler iki koldan Karadeniz sahillerine inmişlerdir. Bunlardan biri Karadeniz dağlarında yaylacılık yapan gruptur ki bunlar Harşid deresi gibi vadilerden, diğeri de 1277'de Sinop baskınını bertaraf ederek batıya ve Samsun'dan sahil şeridini takiben doğuya doğru ilerleyen gruptur.22

A. Trabzon Sancağı Çepnileri

Karadeniz'e sahilden ve Giresun-Trabzon hattının güneyinde bulunan dağlar ile vadilerden ilerleyen Çepni boyları,23 Trabzon Sarayı tarihçisi olan Panaretos'un günlüğüne göre; 16 Ağustos 1297'de ölen Trabzon kralı Kaloioannes Komnenos (John II. 1280-1297) zamanında Chalybia'yı (Halibya), yani Ünye, Ordu ve yöresini24 feth etmiş ve Trabzon'a büyük bir akın düzenlemiştir.25 Giresun'a kadarki bölgeyi hakimiyetlerine geçiren Çepni Türkleri, 1301'de Komnenosların kralı II. Aleksios (1297-1330) tarafından, Giresun'da beyleri Küçük Ağa komutasında oldukları halde yenilgiye uğratılmışlardır.26 2 Ekim 1313''te Çepnilerin lideri Bayram Bey'in Komnenosların sınırları dahilinde bulunan bir pazar yerine baskın yaptığı belirtilmektedir.27 Bayram Bey, Ordu bölgesini fetheden ve Bayramlı beyliğini kuran kişi olup,28 30 Ağustos 1332'de ordusu ile Hamsiköy yakınlarına kadar gelmiş ve burada Komnenoslara yenilerek büyük sayıda kayıp vermiştir.29

XIV. asrın ilk yarısında yukarı Kelkit vadisinde yaşadığı belirtilen kalabalık bir Çepni topluluğu ise,30 Akkoyunlu beyi Turali Bey, Erzincan hâkimi Gıyaseddin Ahi Ayna Bey, Bayburd Hâkimi Rikâbdar Mehmet Bey ve kuzeydoğu Suriye'deki Türkmen reislerinden Boz Doğan Bey ile ittifak ederek 29 Haziran 1348'de Trabzon'u kuşatmıştır.31

Bu türden Türk beyliklerinin akınlarını önlemek düşüncesiyle Trabzon İmparatorlarının Türklerle akrabalık kurma teşebbüsleri ise pek tesirli olmamıştır. Nitekim Çepniler tarafından tesîs edilen beyliklerden Hacıemiroğullarının Trabzon toprakları üzerine yaptıkları akınlar devam etmiştir. Bunun bir sonucu olarak 15 Aralık 1361'de Hacı Emir Bey'in Trabzon İmparatorlarının elinde olan Giresun'a hücum ettiği ve aynı yüzyılın ikinci yarısında, yukarı Kelkit vadisinde yaşayan Çepnilerin, kuzeye doğru ilerleyerek Tirebolu'nun doğusunda Karadeniz'e dökülen Harşid deresi çevresinde ve bu dereye yakın yerlere yerleştikleri ve kışlaklarını yukarı Harşid'de kurdukları görülmektedir.32 Trabzon sancağı ile ilgili tahrir kayıtlarından anlaşıldığına göre, bu tarihlerde Kürtün (Harşid çevresi) beyi Melik Ahmed adında biri olup, "Bedreme (Bedrama-Bedirme) Hisârını" kâfirlerden o feth etmiştir.33 Buna karşılık Trabzon krallarından III. Aleksios, 1380 yılının Şubat ayında karadan ve denizden Harşid deresi çevresinde bulunan Çepnilerin üzerine yürümüştür.

4 Mart 1380'de III. Aleksios kuvvetlerini ikiye ayırarak 600 yayayı Harşid deresinin doğu yakasında bulunan ve sahilden 5 km içeride bulunan "Petroma" (Bedirme) kalesine göndermiş, kendisi de süvari ve bir kısım yaya askeri ile Harşid deresi boyunca ilerleyerek Çepnilerin kışlaklarının bulunduğu yukarı Harşid'e kadar gelmiştir.34 Yukarı Harşid'e gelen kral burada bulunan Çepnilerin çadırlarını yıkıp bir kısmını katletmiş ve bu Türk boyunun elinde bulunan Hıristiyan tutsakları kurtarmış,35 ayrıca bunların ele geçirdikleri bazı hafif gemileri de geri almıştır.36 Bedirme kalesine gönderilen 600 kişilik yaya kuvvetleri ise Kürtün ve Suma Kale'ye kadar ilerleyerek bu bölgede yağma ve katliamda bulunmuştur. Ancak kısa zamanda toparlanarak karşı saldırıya geçen Çepniler, saldırganları geri püskürtmüştür. Bu çarpışmalarda Komnenoslar 42, Çepniler ise erkek, kadın ve çocuk olmak üzere 100'ün üzerinde kayıp vermiştir.37

Trabzon Komnenos krallarının tarihçisi Panaretos'un verdiği bu bilgilerden Çepnilerin XIV. Yüzyılın ikinci yarısının ortalarında Tirebolu çevresi ve güneyindeki yerleri elerinde bulundurdukları anlaşılmaktadır.

1404 yılında Semerkand'a giden İspanyol elçisi Clavijo, Ordu ve Giresun'a da uğrayarak bu havalinin "Erzamir" (Hacıemir) adında bir Türk beyinin elinde olduğunu ve bunun kumandası altında 10.000 kişiden oluşan bir süvari ordusu bulunduğunu belirtmektedir.38 Elçi bu arada Trabzon dağlarında ve Erzincan'ın kuzeyindeki bir kalede Çepnilerin bulunduğunu da yazmaktadır.39 Çepniler, XV. Yüzyılın birinci yarısında kürtün-Eynesil-Dereli-Giresun arasındaki geniş sahaya hakimdiler.40 Burası 1486 tarihli arşiv kayıtlarında "Ze'âmet-i Kürtün",41 1515 ve 1536 tarihleri arasındaki kayıtlar da "Vilâyet-i Çepni", 1583 tarihli tahrir kayıtlarında ise Giresun, Çepni nâhiyesi, XVIII. yüzyıl ahkam kayıtlarında da Çepni nâhiyesi veya kadılığı olarak adlandırılmıştır.42

1340-1514 yılları arasında hüküm süren Akkoyunlular Devleti'nin esas kuvvetini teşkil eden boylardan biri de Çepniler idi.43 Çepnilerden bir bölümünün Uzun Hasan Bey Dönemi'nde Akkoyunluların hizmetine girdiği belirtilmektedir.44 Bunların beyi, İl Aldı adında biri olup45 bu şahıs 1469 yılında gerçekleşen Bitlis'in fethi hareketinde görev almıştır.46 İl Aldı Bey'in dirliği Doğu Anadolu'da idi. Akkoyunlu Devleti hizmetinde bulunan Çepnilerin lideri İl Aldı Bey, Uzun Hasan Bey'in

oğlu Yakup Bey'in hükümdarlığı zamanında hayatta idi. Nitekim bu şahıs, Uzun Hasan'ın ölümünden sonra oğulları arasında çıkan kavgalarda Yakup Bey'in yanında yer almıştır. Akkoyunluların hizmetinde bulunan bu İl Aldı Bey'in liderliğindeki Çepniler büyük ihtimalle Yukarı Kelkit veya Doğu Karadeniz bölgesindeki Çepnilerden başkası değildir.47

Akkoyunluların halefleri olan Safevîlerin hizmetinde bulunan boylar arasında Çepniler de vardı. Ancak bunlar sayı yönünden ikinci derecedeki boylar arasına girmekteydi.48 Akkoyunlularda olduğu gibi Safevîlerin hizmetindeki Çepnilerin de Trabzon bölgesi Çepnilerinden olduğu belirtilmektedir.49 Nitekim bu bilgileri doğrulayan bazı ip uçlarına Tahrir Defteri'nde de rastlanmaktadır. I. Selim'in kardeşleri ile mücadele ettiği sırada vuku bulan "Kızılbaş Fetreti"nde, Trabzon sancağında Çepnilerin yaşadığı bölgelerden biri olan Harşid deresi çevresinde büyük karışıklıklar olmuş ve bu bölgedeki köylerde yaşayan halkın bir kısmı Kızılbaşlar tarafından zorla alınıp götürülmüştür. Bu olayla ilgili kayıtlar şöyledir: "Bundan evvel Kızılbaş gaflet ile gelüp, Kürtün vilâyetine girup re'âyâ zarûrî ita'at edüp bile gittikleri sebepten mülkleri ve esbâbları satıldıktan sonra yine vatanlarına gelüp mülkleri kendülere emr olunmuş idi. Şol re'âya ki gelüp mülküne mutasarrıf oldu hoş, ve illâ gelmeyen re'ayanın ve gelüp mülkine mutasarrıf olmayan re'âyânın mülklerine her kim mutasarrıf ise bennâk resmin ve öşrün vesâir rüsûmun sâhib-i timâra edâ eyleye".50

Trabzon ve çevresinin Osmanlılar tarafından fethine kadar Giresun ve kürtün bölgelerinde yaşayan Çepnilerin liderlerinin kim olduğu konusunda ise Tahrir Defterlerinde bazı kayıtlara rastlanılmaktadır. Bunlara göre Giresun yöresindeki Çepnilerin lideri Giresun Fatihi Süleyman Bey idi. Süleyman Bey, arşiv kayıtlarında "mir-i Çepniyân" olarak kaydedilmektedir.51 Süleyman Bey, 1386'da Hacı Emir Oğulları Beyliği adıyla anılan beyliğin hakimiyetinin babasına rağmen tamamen kontrolüne geçirdi ve 1397'de Giresun'u feth etti.52 Süleyman Bey'in, XV. asrın birinci yarısında yaşadığı belirtilmekle beraber,53 beyliğin idaresini hangi yıla kadar yürüttüğü konusunda bir bilgiye rastlanmamıştır. Bunun döneminde veya bunun vefatından sonra yerine geçen emir zamanında Giresun ve Kürtün havalisinin birleştirilerek "Ze'amet-i Kürtün" veya "Vilâyet-i Çepni" olarak adlandırıldığı 1486, 1515, 1520 tarihli defterlerde belirtilmektedir.

Harşid çevresi yani Kürtün Bölgesi'nde yaşayan Çepni Türklerinin bilinen ilk lideri ise Melik Ahmed Bey'dir. Arşiv kayıtlarına göre Melik Ahmed Bey "Bedreme" (Bedirme) kalesinin fatihi ve "Kürtün beyi" idi.54 Adı geçenin, Kürtün beyi olarak görevinin hangi tarihe kadar devam ettiği bilinmemektedir. Melik Ahmed Bey'den sonra Kürtün Emiri'nin kim olduğu kesin olarak tesbît edilememiştir. Bununla beraber 1486 tarihli defterde "Kürtünlü Mehmed Bey" olarak kaydedilen kişinin,55 Melik Ahmed Bey'den sonra Kürtün beyi olduğu akla gelebilir. Nitekim bu defterdeki kayıtlara göre, 30 neferin bu zata nöker olduğu, bunların "yerleri ile ve yurdlarıyla mu'âf ve müsellem ola geldikleri", şimdi de eskiden olduğu gibi "mu'âf ve müsellem olup öşür ve cürm-i cinâyetine kimesne dahl etmeye, amma yılda beş neferi nevbete" eşmeleri gerektiği belirtilmektedir.56 Bu nökerler, sipahi ve sipahîzâde olmayıp, eskiden Kürtünlü Mehmed Bey'in adamları idi. Giresun ve Kürtün havalisi "Ze'âmet-i Kürtün" veya "Vilayet-i Çepni" adıyla birleştirildikten sonra bu bölgenin

emirliğine Eşter Bey adında biri getirilmiştir. Nitekim 1486 tarihli kayıtlarda Eşter Bey'in oğlu Mustafa Bey'e Kürtün bölgesinde ze'âmet verildiği görülmekte57 ve Eşter Bey'in "Kadîmî Çepni beylerinden" olduğu kaydedilmektedir.58 1515 ve 1554 tarihli Tahrir Defterleri'nde Eşter Bey'in "mîr-i Çepniyân" olduğu ve Kürtün kazasına tâbi Yağlıdere nâhiyesinde bulunan Kızıllar köyünün gelirini bu köyün camiine vakfettiği belirtilmektedir.59 1486 ve 1515 tarihli defterlerde Mehmed Bey oğlu Yar Ali Bey, Özlemiş Bey, Mehmed Bey, Yusuf Bey, Emre Bey ve bunların oğullarına ve torunlarına ait kayıtlara rastlanmakla birlikte, bu beylerin Giresun ve Kültün'de emirlik yaptıklarına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

1486 yılında "Ze'âmet-i Kürtün" adlı idarî bölgede mevcut 29 dirlikten biri Trabzon sancak beyine, kalan 28 dirlik de Çepni beylerine, bunların oğullarına, arkadaş ve yoldaşlarına aitti. 1515 yılında ise Çepni ve Kürtün nâhiyelerinde mevcut toplam 88 dirlikten 6'sı Çepni beylerinin, 19'u bunların oğullarının, 63'ü de Çepnilere mensup sipahilerin tasarrufunda idi.60 Bu durum bölgedeki Çepni etkinliğini ortaya koyan önemli delillerden biridir. Çepnilere yalnız Vilâyet-i Çepni'deki dirlikler değil, aynı zamanda sancağın diğer kazalarında bulunan dirliklerden bir kısmı da tahsis edilmiştir. 1486 tarihli kayıtlara göre Çepni Türklerine Trabzon kazasına tâbi Akçaâbâd nâhiyesine ait dirliklerden 1 adet61 ve Atina kazasına ait dirliklerden 1 adet timarın verildiği görülmektedir.62 1515 tarihli kayıtlara göre de bunlara Trabzon kazasına tâbi, Sürmene nâhiyesine ait dirliklerden 2 adet63 ve Atina kazasına ait dirliklerden 2 adet timar verilmiştir.64

1486 yılında Trabzon sancağına tâbi Çepni Vilâyeti'nde toplam 73 köy, 1583'te de 202 köy bulunmaktaydı. Bu yerleşim birimlerinde 1486'da 1146 hâne, 253 mücerred ve 36 nefer (yaklaşık 6100), 1583'te de 8320 hâne, 2739 mücerred ve 51 nefer (yaklaşık 45.000 kişilik) müslüman Türk nüfusu yaşamaktaydı.65 Bu nüfusun tamamına yakını Çepniler tarafından meydana getirilmekteydi. Çepniler XV ve XVI. yüzyıllarda yalnız Çepni Vilâyeti'nde değil aynı zamanda Trabzon sancağında yaşayan müslüman Türk nüfusunun büyük bir çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Tahrir kayıtlarından çıkarılan bu sonuçları XV. asrın coğrafyacılarından Trabzonlu Mehmed Âşık da doğrulamaktadır. Âşık, Trabzon bölgesinde yaşayan Türklerin önemli bir kısmının Çepnilerden olduğunu ve bölgenin batı ve güney taraflarındaki dağların Çepni Dağları adıyla anıldığını kaydetmektedir.66

Çepnilerin Trabzon sancağındaki etkinlikleri Çepni Vilâyeti ile sınırlı kalmamıştır. XV ve XVI. asırlarda Trabzon kazasına tâbi nâhiyelerde ve Trabzon şehrinde, daha sonraki asırlarda Rize'den Batum'a kadar uzayan sahada da varlıklarını bariz bir şekilde sürdürmüşlerdir.67 Nitekim XVIII. yüzyılın başlarında Görele kazası mukataası reâyâlarından olan Çepni tâifesi yerlerini terkederek etrafa dağılmışlardır. Bunlar Trabzon ve Giresun arasındaki mıntıkada huzursuzluk unsuru olmuşlardır.68 Yine aynı yüzyılın ilk yarısına doğru Görele ve Tirebolu yöresi Çepni derebeyleri ile Rize derebeyleri arasında bir mücadelenin başladığı ve bu mücadelenin Çeteci Abdullah Paşa'nın Trabzon valiliğine atanmasından sonra önlendiği kaydedilmektedir.69 Çepni derebeyleri ile Rize derebeyleri arasındaki mücadele 1750 tarihinden itibaren tekrar alevlenmiş ve Hekimoğlu Ali Paşa'nın Trabzon'a vali tayin edilmesiyle sukûnet kısa zamanda sağlanmıştır.70

Trabzon sancağındaki Çepniler XVIII. yüzyılda sancağın doğu yöresine doğru ilerlemelerini sürdürmüşlerdir.71 XIX. yüzyılda Sürmene'nin sağ taraflarında "Çepi" diye anılan bölükbaşıların bulunduğu ve bunların Çepni olduğu belirtilmektedir.72

1178 (1764-1765) tarihinde Trabzon vilâyetine bağlı Atina (Pazar) kazasında sakin olan Çepnioğlu Ahmed'in eşkıyadan Ekşioğlu İbrahim ve arkadaşları tarafından öldürüldüğü ahkam kayıtlarında yer almaktadır.73 Rize'ye tâbi Karadere (Kalkandere) ile Kurayı Seb'a (İkizdere) nâhiyelerinde Çepnilerin bulunduğu, hata meşhur eşkıyalardan Çepni Ali'nin Kurayı Seb'a ahalisinden olduğu ifâde edilmektedir.74 Rize'de "Çepni misin" demek "yiğit misin" anlamına gelmektedir.75 XX. yüzyılın başlarında Rize sancağına tâbi Atina (Pazar) kazasında yaşayan Naiboğulları buraya Tirebolu'dan gelip yerleşmişlerdir.76 Yine aynı kazaya tâbi köylerden biri olan Dervişköyü ahalisinin Görele'den veya ovadan gelip buraya iskan olundukları anlaşılmaktadır.77 Abdülkadir İnan, Rize yöresinde yaptığı gezi ve incelemelerde bu havalide bazı köylülerin kendilerini "Çipni" addettiklerini yazmaktadır.78 A. Bryer de bugün Çepnilerin torunlarının Giresun'un fabrikalarında fındık ayıkladıklarını veya Rize'de çay topladıklarını belirterek,79 bunların bu yörelerdeki varlığına dikkat çekmektedir.

XV. yüzyıl tahrir kayıtlarının verdiği bilgiye göre Çepniler Of kazasına kadar inmişlerdir. Nitekim İşkâne köyünde bulunan bir mülkü "Çepnioğlu" kendi mülkü olduğunu iddia ederek tasarruf etmekteydi.80 XVIII. yüzyılda Of'un yukarısındaki vadilerde Çepnilerin bulunduğu belirtilmektedir.81 Bölgede ilmi incelemelerde bulunan Abdülkadir İnan, Of eşrafının kendilerini "Çipni" olarak kabul ettiklerini yazmaktadır.82 Of kazasındaki (bugünkü Of, Dernekpazarı ve Çaykara ilçeleri) koyunların Giresin (Çepni) bölgesinde bulunan koyunlar gibi olduğu ve buradaki koyunlara da Çepni koyunu denildiği bilinmektedir.83 Yine Of, Dernekpazarı ve Çaykara ilçesindeki beşikler, Çepnilerin beşiğinin aynıdır.84 Öte yandan Çaykara yöresinde "Çepni Taşı" denilen bir yer adı bulunmaktadır.85

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Vakfıkebir'de bulunan köylerden 29'unun Çepni ismini taşıdığı tesbit edilmiştir. Bugün yalnız Vakfıkebir'de değil aynı zamanda Şalpazarı, Beşikdüzü, Akçaâbâd, Tonya ilçelerinde ve Trabzon şehrinde Çepniler bulunmaktadır.86

Görüldüğü üzere XIV. ve XV. yüzyılda Giresun ve Kürtün yörelerinde bulunan Çepniler, XX. yüzyıla değin geçen beş asırlık zaman diliminde Trabzon eyâletinin hemen hemen her tarafına, Rize ve Pazar'a yerleşmiş ve buralarda varlıklarını bariz bir şekilde göstermişlerdir.87 Hatta bunların XIX. yüzyılda Batum'a da ulaştıkları bilinmektedir.88

B. Canik Sancağı, Niksar, Çorum ve Amasya'da Çepniler

387 numaralı ve 1520 tarihli İcmâl Defteri'ne göre Canik Sancağı; Bafra (bugünkü Alacam dahil), Kavak, Arım (Çarşamba), Terme, Ünye, Satılmış (Fatsa), Gedegâre (Vezirköprü-Kocakayası), Canik (bugünkü Samsun merkez kazası ve 19 Mayıs İlçesi) ve Canik-i Bayram (Ordu) adlı idari birimlerden meydana geliyordu.89 Canit-i Göl (bugünkü Çarşamba ve Terme) bölgesi ile Niksar ve Sonisa

yöresinde hükümran olan Taceddin oğulları ile bugünkü Ünye, Fatsa, Ordu (Bayramlu) ve Giresun yörelerinde hakimiyet kurmuş olan Hacı Emiroğulları (Bayramlu) beylikleri Çepni Türkleri tarafından kurulmuştur.90

Çepniler, kurdukları bu beylikler vasıtasıyla Orta Karadeniz'in bir Türk gölü haline gelmesinde hem öncü rol oynamışlar ve hem de yoğun gayret sarfetmişlerdir. Bunların ilk dönemdeki nüfusları bilinmemekle beraber Taceddin'in 1386'da 12.000 adamı,91 Hacı Emiroğulları Beyi'nin de 1404'de 10.000 atlısı bulunduğu

belirtilmektedir.92 Ordu kazasının diğer bir adı Bayramlu (veya Canik-i Bayram) olup, bu kaza adını Hacı Emiroğulları beyliğinin kurucusu olan Hacı Emir İbrahim Bey'in babası Bayram Bey'den almıştır.93

XV ve XVI. asırlarda Ordu kazasında Çepnilere ait müstakil bir cemaat göze çarpmamakla beraber Çepni, Çepnili (2 adet), Çepni Yusuf adlı iskân birimlerinin yanında Mehmed Çepni gibi şahıs isimlerinin varlığı kaza dahilinde bu Türkmen boyunun bulunduğunun önemli bir göstergesidir.94 1520 yılı tahrir kayıtlarına göre Çepni adlı köyde 31 hâne, Çepnilü köylerinden birinde 38 hâne, diğer Çepnilü köyünde 1455'de 8, 1613 yılında da 9 hâne, Çepni-Yusuf adlı köyde ise 1520'de 13, 1613'de de 37 hâne müslüman bulunmaktaydı.95

Taceddin oğulları beyliğinin hükümran olduğu bölgelerden olan çarşamba (Arım) kazasında Çepnilerle ilgili yer ismine rastlanmamakla beraber 1455 yılı tahririnde 40 yerleşim merkezi karye yerine kabile adıyla kaydedilmesi dikkat çekicidir.96 1520 tarihli tahrirde Samsun kazasının Kadıköy adlı iskân birimine tâbi Çepni mezrasına rastlanmaktadır. Bu mezrada 7 hâne bulunmaktaydı.97 1431-1432 tarihli bir kayıtta Arvanid sancağında dirlik tasarruf eden ve Canik'ten sürüldüğü belirtilen 12 neferden birinin adı Çepni olarak geçmektedir.98

Sümer, Canik sancağı dahilinde hükümran olan Bafra emirleri ve Kubad oğullarının da Çepni olabileceğini belirtmektedir.99 Bugün Samsun ilinin ilçelerinden

olan Alacam'da Çepni adlı bir köy görülmektedir.100

Taceddin oğulları beyliğinin hüküm sürdüğü yörelerden biri olan Niksar tahrir kayıtlarında Çepnilerin varlığına işaret olabilecek ibareler sözkonusudur. 1455 tarihli defterde çok sayıda köy ve mezranın hâsıllarının bir bölümü Çepni Bey'in evladlarının malikâne hisseleri idi.101 Bu kayıtların bir kısmı şöyle idi: "malikâne-i evlâd-ı Hasan Bey veled-i Çepni Bey",102 "malikâne: evlâd-ı Çepni Bey".103 Yine bazı köylerin gelirlerinin timar olarak "Mustafa Bey veled-i Çepni Bey"'e verildiği görülmektedir.104 Bunların 1574 tarihli kayıtlarda Çepni Bey'in torunlarına evlatlık vakıf olarak kaydedildiği dikkat çekmektedir.105 Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre Niksar'da Çepni Bey diye anılan bir kişi bulunmaktadır. Bunun oğlu da Hasan Bey'dir. Çepni Beyzâde Hasan Bey'in Niksar şehrinde türbesi olup, şehirde bulunan Ulu Camii bunun yaptırdığı anlaşılmaktadır. Bu cami Çepni Beyzâde

Hasan Bey Camii olarak da bilinmektedir. Caminin Danişmendliler Dönemi'nde (1071-1178) inşa edildiği belirtilmektedir. Çepni Bey, Türbesi Eli Çabuk adıyla da anılmaktadır.106

Niksar tahrir kayıtlarında dikkat çeken diğer bir husus da Alp Oğuz köyünün hâsılının bir kısmı malikâne olarak Taceddin Bey'in çocuklarının türbesi vakfına ait olmasıdır.107

Çorum sancağına tâbi Osmancık kazasına ait Çepni Divanı adıyla kaydedilen bir nâhiye bulunmaktaydı. XVI. yüzyılın son çeyreğinde bu nâhiyeye bağlı 11 köy ve bu köylerde de toplam 2879 kişi iskân etmekteydi. Bu nâhiyenin adını Çepni adlı köyden aldığı anlaşılmaktadır.108 Yine Osmancık kazasına tâbi Sakız divanı adlı nâhiyede Çepni Özü adıyla anılan bir Türkmen cemaati Alpagut köyünde meskün bulunduğu görülmektedir.109 Çorum "kabile-i Çepni" kazasının merkezi konumundaki şehir olduğu belirtilmektedir.110

1595-1596 (1004) tarihli bir sicil kaydına göre Çorumun mahallerinden biri de Çepni mahallesi idi. Bu mahalle 1827-1828 (1243) tarihli kayıtlarda yer aldığı gibi, bugün de varlığını sürdürmektedir.111

Çorum ve Tokat sancakları dahilinde yaşayan ve Hoca hasları mukataasına bağlı Çepni adıyla, anılan bir oymak zikredilmektedir.112

1520 yılı tahrir kayıtlarına göre Amasya sancağına bağlı olan ve bugün Samsun ili sınırları içinde bulunan Ladik nâhiyesine tâbi Çepni adlı bir köy bulunmaktaydı. Bu köyde 31 hâne ve 16 mücerred olmak üzere toplam 47 nefer ikamet etmekteydi.113

C. Kastamonu ve Bolu Sancaklarında Çepniler

XV ve XVI. asırlarda Kastamonu Sancağı; Kastamonu, Araç, Boyabad, Daday, Devrekâni, Durağan, Göl, Küre, Sinop ve Taşköprü kazalarından meydana geliyordu.114 Tosya o dönemde Çankırı sancağına tâbi idi.115

Bolu sancağı da XVI. asırda Bolu (bugünkü Bolu il merkezi), Çağa (Eski Çağa), Mudurnu, Taraklıborlu (Safranbolu), Gerede, Mengen, Bendereğli (Ereğli), Kıbrus (Kıbrıscık), Konrapa (Düzce iline bağlı Konuralp ilçesi), Dodurga (Sakarya ilinin Akyazı ve Geyve ilçeleri ile Bolu il hududu arasındaki bölge ve civarındaki saha), Yenice (Karabük ilinin Yenice ilçesi ve çevresi), Hızırbey-ili nâm-ı diğer Çarşamba (Zonguldak ilinin Çaycuma ve Devrek ilçeleri), Ulus (Bartın ilinin Ulus, Bartın, Amasra ve Kurucuşile ilçelerinin yayıldığı bölge), Yedidivan (Zonguldak iline bağlı Devrek ilçesinin kuzeyi ile Çaycuma ilçesinin yayıldığı alan, merkezi de Devrek ilçesinin Gökçebey (Tefen) bucağı idi, Onikidivan (Bartın şehir merkezi ve civarındaki saha), Viranşehir (Çankırı ilinin Ovacık ilçesi ile Eskipazar ilçesinin yayıldığı saha) kazaları olmak üzere toplam 16 ayrı idâri birimden oluşmaktaydı.116

XVI. yüzyılda fethedilen Kastamonu ve Bolu çevresi Çabanoğulları, bilahare Candaroğulları ve İsfendiyar oğulları beyliklerinin eline geçmiştir.117

Kastamonu ve Bolu sancakları Çobanoğulları, Candaroğulları ve İsfendiyaroğulları beyliklerinin hükümran olduğu yöreler olmakla beraber Kastamonu sancağına tâbi Küre kazasında Taceddinoğulları vakfı karye ve zeminleri ile ilgili kayıtlara rastlanması dikkat çekicidir.118 Kastamonu sancağı kazalarından olan Devrekani, Durağan ve Küre'de birer, Ayandon nâhiyesinde de Çepni adıyla anılan 1530'da 5, 1582'de 6 ayrı köy kaydı bulunmaktaydı.119 Ayandon (Türkeli, Çatalzeytin) nâhiyesinde Çepni adıyla kaydedilen köylerden 1530 yılında biri, 1582 yılında da ikisi sahilde olduğu belirtilmektedir.120 1530'da sancak dahilindeki Çepni adlı köylerde 110 hâne ve 31 mücerred,121 1582'de Ayandon ve Durağan kazalarındaki adlı köyde toplam 7 Çepni 192 hâne ve 136 mücerred meskün olduğu görülmektedir.122

1530 yılı ayıtlarına göre Çankarı sancağına tâbi Tosya kazasında bulunan Çepni adlı köyde 41 hâne ve 17 mücerredden oluşan bir nüfus ikamet etmekteydi.123 Bugün Kastamonu iline bağlı Çatalzeytin, Taşköprü ve Tosya ilçelerinde Çepni adını taşıyan birer köy bulunmaktadır.124

1530 yılında Bolu sancağına tâbi Bolu kazasında 2, Gerede kazasında 4, Mudurnu kazasında 6, Todurga kazasında 3, Ulus kazasında 2, Çağa kazasında 1 Çepni yer ismi olmak üzere toplam 16 ayrı isim kaydedilmiştir. Bunlardan 9 adedinin Çepni Divanı olduğu görülmektedir.125 1582'de de Mudurnu kazasında 4 ayrı Çepni köyünün kaydı bulunmaktaydı.126 1530 yılında Bolu sancağında Çepnilerle ilgili yerleşim birimlerinde toplam 189 hâne ve 25 mücerreden oluşan bir nüfus bulunmaktaydı.127 1582 yılı kayıtlarında da yalnız Mudurnu'daki dört yerleşim biriminde 283 hâne ve 2 mücerred iskân etmekteydi.128

Bolu sancağında XVI. asır tahrir kayıtlarının verdiği bilgilere göre yoğun bir Çepni Türkmen nüfusunun yerleşimi söz konusudur. Bugün de bunların izlerine rastlanmak mümkündür. Nitekim Bolu yer adları içinde Bolu il merkezinde 1, Mudurnu ilçesinde 2 ve Mengen ilçesinde 1 olmak üzere toplam 4 adet Çepni adlı yerleşim birimi bulunmaktadır.129

II. Karadeniz Bölgesi

Dışındaki Çepniler

Arşiv kayıtlarında Çepnilerin Karadeniz bölgesi dışındaki sancaklara da yerleştikleri anlaşılmaktadır. Nitekim 1439 tarihli Defter-i Vilayet-i Arvanid (Piremedi ve Kosova) adlı Timar Defteri'nde "Vılkaşıneli"'ne tâbi "Çepni" adında bir köy bulunmaktaydı.130 Rumeli'de Çepnilere en yoğun şekilde Rodoplara rastlanmaktadır. Rodop dağlarının kuzey ve kuzeybatı etekleriyle, batıdan Pirin dağları ve kuzeyden Rila dağları arasında bulunan bölgede 1528 yılında Çepni ve Razlog adlarıyla iki nâhiye vardı. Çepni nâhiyesi bölgenin doğu kısmında yer almaktaydı.131 Rodop bölgesinde XX. yüzyılın başlarında Çepni adlı bir köyün bulunması132 Çepnilerin bu bölgede varlıklarını sürdürdüklerini ortaya koymaktadır.

XVI. yüzyılda Gelibolu kazasında Çepni adlı bir idari birim bulunmaktaydı. Buraya birçok köyün tâbi olduğu görülmektedir.133

1516 (922) tarihli bir arşiv kaydına göre Biga sancağına bağlı Çepni köyü adında bir yerleşim yeri mevcuttu. Bu köyde 10 hâne nüfus vardı.134 1530 tarihli Tahrir Defterinde de Kocaeli sancağına tâbi İznik kazasında "Çepni" adlı bir köy bulunmakta olup burada da 34 hâne, 6 mücerred ve 3 nefer sipahizâde Müslüman ile 7 hâne ve 3 mücerred gebrân yaşamaktaydı.135 1543 yılı sicil kayıtlarına göre Gebze-Üsküdar çevresinde Çepnioğulları diye anılan zenginlikleri ile tanınmış geniş bir akrabalar grubu bulunmaktaydı.136 1536 tarihinde Karesi sancağına tâbi Giresun nâhiyesinde "Ağaç nâm-ı diğer Çepni" adında 16 hâne, 2 mücerred ve 1 nefer nüfusa sahip bir köy yer almaktaydı.137 Köyün daha sonraki bir tarihli kaydında biri mu'tak olmak üzere 11 hâne görülmektedir.138 1530 yılında aynı sancak dahilinde Edremid kazasına ve Temrezler nâhiyesine bağlı Çepne adıyla birer köy bulunmaktaydı. Bu köylerden yalnız Edremid kazasına tâbi olanda 19 hâne ve 2 mücerred nüfus yaşamaktaydı.139 1530 tarihli Hüdavendigâr sancağı kayıtlarına göre sancak dahilinde Kite ve Tuzla kazalarında birer köy, Aydıncık nâhiyesinde bir köy, Göynük kazasında da bir mezra Çepni adını taşımaktaydı. Üç köyde toplam 87 hâne, 5 mücerred 9 nefer ikamet etmekteydi.140

XVI. asrın ilk çeyreğinde Hamit sancağına bağlı İrle kazasında bir Çepni cemaati yaşamaktaydı. Bu cemaat 30 hâne, 34 mücerred, 3 sipahizâde, 1 imam ve 2 de meremmatî olmak üzere toplam 70 neferden oluşan bir nüfusa sahipti.141 1530 yılında Kütahya kazasına tâbi bir Çepni köyü ve bu köyde 25 hâne, 6 mücerred, 1 imam ve 1 meremmati olmak üzere toplam 3 nefer meskün bulunmaktaydı.142 Aynı tarihli kayıtlarda Karahisar-ı Sahip sancağına tâbi Karahisar, Sandıklı ve Bolvadin kazalarında Çepni adıyla zikredilen birer köy vardı. Bu köylerden yalnız ikisinde nüfus kaydedilmiş olup, toplam nüfus 62 neferden ibaretti.143

Sultanönü sancağına tâbi İnönü nâhiyesinde Çepni adıyla anılan bir köy olup bu köyde 1530 yılında 25 hâne, 3 mücerred, 1 imam ve 1 ehl-i berât olmak üzere toplam 30 neferden oluşan bir nüfus meskün bulunmaktaydı.144 Aynı tarihte Ankara sancağına tâbi Yabanâbâd kazasına tâbi Çepni adlı köyde 22 hâne, 20 mücerred, 2 sipahizâde ve 1 muhassıldan oluşan bir nüfus yaşamaktaydı.145 XVI. asrın son çeyreğinde Çepni köyünde 95 hâne ve 12 mücerredden ibaret bir nüfus ikamet ettiği görülmektedir.146

1520'de Konya sancağına ait Eski-il kazasında konar-göçer tâifesi olarak zikredilen bir Çepni cemaati bulunmaktaydı. Bu cemaat 27 hâneden meydana gelen bir nüfusa sahipti.147 Yine aynı sancağa tâbi Turgut kazasında da 44'ü hâne olmak üzere 55 nefer nüfusa sahip bir Çepni Cemaati göze çarpmaktadır.148 Konya kazasında bir mezranın gelirinin yarısı Çepni Çavuş adıyla kaydedilen kişinin tasarrufunda idi.149 Aksaray sancağına tâbi Koçhisar kazasında da 123'ü hâne olmak üzere 133 neferden oluşan bir nüfusa sahip Çepni cemaati bulunuyordu.150 Beyşehri sancağının Kaşaklu nâhiyesinde Çepni adlı bir köy olup, burada 33'ü hâne olmak üzere 49 nefer bir nüfus iskân etmekteydi.151 Akşehir sancağının aynı adla anılan kazasında 23'ü hâne olmak üzere 43 nefer nüfusun yaşadığı Çepni adlı bir köyün varlığı sözkonusudur.152 Larende sancağına tâbi Aladağ kazasında 11'i hâne olmak üzere toplam 15 nefer nüfusun meskun olduğu Çepni adlı bir köy kaydedilmektedir.153 1520 tarihli arşiv kayıtlarında Aksaray sancağı nâhiyelerinden olan Karabey'e

tâbi Çepni ağıl adlı bir mezraya rastlanmaktadır.154 Aynı tarihte İç-il sancağına tâbi Mud kazasında 30 hâne ve 23 nefer nüfuslu Çepni adlı bir köy bulunmaktaydı.155

1520 tarihli tahrir kayıtlarına göre Sivas sancağına tâbi Tokat kazasının Kilmigad nâhiyesinde Çepni adlı bir mezranın kaydına rastlanmaktadır.156

1455 tarihli Tahrir Defteri'nde Sivas'ın merkezine bağlı "Çepni Virani" adlı bir köy bulunmaktaydı.157 1520 tarihli kayıtlara göre Sivas kazasında Baş Çepni ve Çepnicik mezraları ile Çepnicik ve Yeniçe Çepni köyleri kayıtlarına rastlanmaktadır. Bu yerleşim birimlerinden yalnız Yenice Çepni köyünde nüfus bulunmaktaydı.158 Bu köyde 31 hâne ve 13 mücerredden oluşan bir nüfusun meskün olduğu görülmektedir.159 1553-1554 tarihli defterde de Sivas'a tâbi "Çepnicik" adlı bir mezranın varlığı dikkat çekmektedir.160 1485'te Sivas sancağında Ulu Yörük'e bağlı Çepni bölüğü bulunmaktaydı. Çepniler bu tarihte 2 cemaatten müteşekkildi. Bunların nüfusları 371 hâne ve 52 mücerred olmak üzere toplam 1907 kişiden oluşan bir nüfusları vardı.161

1520 yılında "Etrâk-ı Yörükân-ı Büzürk" içinde Çepni bölüğünün 17 kışlağı bulunuyordu. Bu tarihte Çepni yörüklerinin 307 hâne, 17 imam ve 125 mücerredden oluşan toplam 1745 kişilik nüfusları söz konusu idi.162 1574 yılında bu Çepni bölüğü 39 cemaatten meydana geliyordu. Çepnilerin bu tarihte 1297 hâne ve 1272 mücerred olmak üzere toplam 7757 kişiden oluşan nüfusları vardı.163 Faruk Sümer, Sivas sancağı dahilindeki Çepnilerin yurtlarının "Akdağmadeni'nin kuzeyinde, Zile'nin güneyinde, meşhur Çamlıbel'in batısında bulunduğu"nu belirtmektedir.164

Sivas ve çevresinde bir beylik kuran Kadı Burhaneddin'in hakimiyet bölgesi içinde "Çepni" adlı bir yer zikredilmektedir ki, bunun Sivas'ın kazalarından biri olduğu ve burada Çepnilerin yaşadığı belirtilmektedir.165 1701 (1113) tarihli bir hükümden, Sivas Beylerbeyliği'ne tâbi "Çepni-i Çunkar" adıyla anılan bir kazanın bulunduğu anlaşılmaktadır.166 XVIII. yüzyılın başlarında aynı kazanın Bozok sancağına bağlı olduğu görülmektedir.167 XIX. asırda ise "Kabîle-i Çepni ve İhsan hâneleri" adıyla ve Karahisar-ı Behramşah ile birlikte Bozok sancağının bir kazası olarak kaydedilmektedir.168 Nitekim XVI. yüzyıl tahrir kayıtlarındaki Ulu Yörük'e tâbi Çepnilerin kışlakları ile ilgili yer isimleri incelendiğinde bunların bir bölümünün bugünkü Yozgat iline bağlı Sorkun ilçesi dahilinde olduğu tesbit edilmektedir.169

XVI. asırda Bozok (Yozgat) sancağında az sayıda da olsa Çepnilere tesadüf edilmektedir. 1530 yılında Emlak nâhiyesine bağlı Çepni köyünde 34 hâne ve 4 mücerrred meskun bulunmaktaydı. Yine Çiçek Dağı kayıtları içinde Çepni kuyu adıyla anılan bir mezraya tesadüf edilmekteydi.170 1575-1576 (983) tarihli tahrir kayıtlarından sancağa tâbi konak-ı Zir nâhiyesinin Çatak kışlası nâm-ı diğer Seydiyar kışlası adlı köyde 42 nefer Çepni yaşamaktaydı. Yine aynı tarihli kayıtlara göre sancağa tâbi Çepni adlı bir köy bulunmaktaydı. Bu köyde 21 hâne ve 3 mücerred müslüman, 41 hâne ve 9 mücerred zimmî olmak üzere toplam 74 nefer ikamet etmekteydi. Adı geçen köy bugün de varlığını sürdürmektedir.171

Bazı mühimme kayıtlarından Çepnilerin Erzurum ve Van beylerbeyliklerinde de varlıklarını hissettirdikleri anlaşılıyor. Nitekim XVI. asrın ilk yarısında Erzurum Beylerbeyliği'ne yazılan bir hükümde Çepni tâifesine dirlik verilmemesi istenmektedir. Bu durum Çepnilerin Erzurum bölgesinde de varlıklarını hissettirdiklerini göstermektedir.172 29 Zilhicce 978 (14 Mayıs 1571) tarihini taşıyan ve Van beylerbeyine gönderilen hükümde Erciş kalesine gönüllü ihtiyacı olduğu için gönüllü yazılması, ancak "Çepni" ve "Sarılu" tâifesine gedik verilmeyip "Rum yiğitlerine" verilmesi istenmektedir.173 14 Rebi'ül-evvel 981 (14 Temmuz 1573) tarihinde Malatya beyine ve Behisni kadısına yazılan bir hükümde, Malatya'ya tâbi Türkmenlerden olan "Çepni tâifesi"'nin yaylaklarına gidip-dönerken yolları üzerinde bulunan köylere ziyâde zulmettiklerinin bildirildiği belirtilmekte ve bunların hepsinin "meclis-i şer'e" ihzâr edilip durumlarının teftişi istenmektedir.174 Bu Çepni grubu Sivas'ın güneyinde Mancılık, Gürün ve Hekimhan arasında yaylayan Halep-Yeni-il Türkmenlerine (Üsküdar Türkmenleri)175 dahil olmalıdır. Nitekim Üsküdar Türkmenleri arasında Dil-Çepni adı verilen bir Çepni obası bulunmaktaydı.176

Halep (Yeni-il-Üsküdar) Türkmenlerinin kışlak mahalli Halep bölgesi idi. Bu konar-göçer Türkmen topluluğu içinde üç kola ayrılmış bir Çepni oymağı bulunmaktaydı. Bunlardan bir kol 1520 yılında 53 hâne olarak Antep'in kuzeydoğusundaki Rumkale yöresinde, ikinci kol 38 hâneden oluşan nüfusuyla Antakya'nın kuzeyindeki Gündüzlü kazasında, üçüncü kol ise 4 hânelik nüfuslarıyla doğuda yaşamaktaydı. 1536'da Rumkale yöresindeki Çepniler 76 hâne ve 30 mücerred, Gündüzlü kazasındakiler "Başım Kızdılu" adıyla 43 hâne ve 14 mücerredden oluşan nüfusları vardı. 1570 tarihli kayıtlarda Rumkale yöresindeki Çepni nüfusu 397 nefer, "Başım Kızdılu Çepni" adıyla anılan ikinci kol 16 nefer, Bağras kazasında aynı adla anılan grup da 29 neferden ibaret nüfusa sahipti. 1596 tarihli tahrir kayıtlarına göre Çepniler, Halep Türkmenleri'nin "Köpeklü Avşarı" tâifesi arasında üç cemaat olarak varlıklarını sürdürmekteydi. 1596 tarihli tahrir kayıtlarına göre Çepniler, Halep Türkmenleri'nin "Köpeklü Avşarı" grubu arasında üç cemaat halinde bulunmaktaydı. Birinci cemaat Halep yörüklerinden olduğu belirtilmekte ve 118 ağnam sahibi hâne 134 bennak hâne ve 145 mücerredden müteşekkil oldukları kaydedilmektedir. İkinci cemaat "Başım Kızdılu Çepni"adıyla anılmakta olup, bunların 6 ağnam sahibi hâne ve 8 mücerredden oluşan nüfusları vardı. Üçüncü cemaat ise Bagras kazasında olup bunlarda ikinci cemaat gibi anılmakta ve 7'si ağnam sahibi hâne, 14'ü bennak hâne ve 8 mücerredden meydana gelen nüfusları bulunmaktaydı. XVII. Yüzyıl ortalarında Rumkale yöresindeki Çepniler Rumkale'de 7 ayrı mahallede meskun bulundukları ve bunların "Oturak Çepni" adıyla anıldıkları, nüfuslarının da 210 bennak ve 85 mücerred olmak üzere toplam 295 neferden oluştuğu görülmektedir.177 "Başım Kızdılu" diye anılan diğer Çepni kolları bu tarihte 30 bennak ve 20 mücerred nüfusa sahip olup, bunların Aydın ve Saruhan sancaklarında yaşadıkları anlaşılmaktadır.178

1691 tarihli bir hükümde Rakka eyâletine iskânları istenilen birbirinden ayrı iki Çepni oymağı bulunmaktaydı.179 Bunlardan biri Halep Türkmenleri, diğeri de Ankara sancağının Keskin kazasında bulunan Bozulus Türkmenlerine bağlı gruptu.180 Bu Çepni teşekkülleri Urfa sancağının Bazabad nâhiyesinin Yassıca köyüne iskan edildikleri anlaşılmaktadır.181 Bozulus Türkmenleri Diyarbekir

bölgesinde yaşamaktaydı. Bu Türkmen grubu yazın Erzurum-Erzincan arasında yaylamakta, kışın da Mardin'in güneyinde kışlamaktaydı. Bu Türkmen tâifesi çeşitli baskılar sonucu 1613'te Orta Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır.182 Diyarbekir havalisinde kalan Bozulus tâifesine tâbi Çepniler de Rakka'ya iskân için gönderilmiş, ancak daha önce iskâna tâbi tutulan akrabaları ile birlikte iskan mahallinden kaçmışlardır. Başlarında Kantemir kethuda olduğu için "Kandemir Çepnisi" olarak anılmışlardır. Bunların iskân yerlerine geri götürülmesi mümkün olmayınca Vilâyet-i Rum'daki Bozulus'a ilhak edildikleri anlaşılmaktadır.183

Orta Anadolu'da bulunan Kandemir Çepnileri XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Rakka'ya iskân edilmek istenmişlerse de iskân yerlerine gitmemek için Bergama, Aydın, Saruhan ve Hüsrev Paşa Hanı taraflarına göç etmişlerdir.184 Bunlar 1739 yılında Aydın Vilâyetine tâbi Saruhan (Manisa) sancağının Selendi kazasına tâbi Darıbükü adlı yere iskân edilmişlerdir.185 Kandemir Çepnileri yerleştirildikleri yerden ayrılarak şakavette bulunduklarından dolayı eski yerlerine yerleştirilmelerinin istendiği görülmektedir.186 1838 tarihli bir hükümde Yörükân tâifesinden Çepni aşiretinin eskiden beri Saruhan sancağının Balat "eyâletinde" iskân ederken, bir süreden beri Karesi sancağı kazalarıyla Hüdavendigâr sancağı kazalarından Soma ve Kızılağaç kazası dahilinde gezip tozdukları ve şekavette bulunduklarından asıl iskan yerleri olan Balat'a yerleştirilmeleri istenmektedir.187 XVI. ve XVII. asır Manisa sicillerine göre; Saruhan sancağındaki Çepniler, İzzeddin köyü, Sakaaltı adlı mahal, Ilıca nâhiyesi, Belen'de Sazobası ve Palamud nâhiyesinde yaşamaktaydılar.188 Bugün Kandemir Çepnilerinin Manisa'nın Soma ilçesinin on-onbeş köyünde ikamet ettikleri belirtilmektedir.189

Balıkesir yöresinde henüz yerleşik hayata geçmemiş Çepni topluluklarına ilk olarak 1726 tarihli sicil kayıtlarında rastlanmaktadır. Bunların Kantemir Çepnileri'nden olduğu Balıkesir'in Bigadiç ilçesinin el yapan köyünden Kamil Ağazâde Hasan Çavuş'un elinde bulunan 1201 (1786) tarihli berattan anlaşılmaktadır.190 Balıkesir; Bergama ve Manisa yörelerinde yarı göçebe olarak yaşayan Çepnilerin bir asır önce Ahmet Vefik Paşa tarafından yerleşik hayata geçirilmiştir.191 Bugün Balıkesir ilinde 30, İzmir'de 9, Manisa'da 11 ve Aydın ilinde 4 köy Çepnilerle meskun bulunmaktadır.192

Adana sancağının Sarı Çam nâhiyesinde, Kanuni Dönemi'ne ait kayıtlarda Ramazanlı ulusunun içinde iki küçük şubeden oluşan Çepni topluluğuna rastlanmaktadır. Bu topluluklardan biri Mesudlu adını taşımaktadır. Her iki Çepni topluluğunun 1547'deki toplam nüfusu 29 hâne ve 8 mücerred olmak üzere 37 neferden meydana gelmekteydi.193

1530 tarihli tahrir kayıtlarına göre; Maraş sancağında Yörükan-ı Zülkadiriye tâifesi arasında 28 hânelik nüfusa sahip Çepni cemaati yer almaktaydı.194 Bu cemaat Yenicekale'de yaylayıp Maraş Seküsü yakınlarında kışlamaktaydı. XVI. asrın sonlarında Çepni cemaatinin 18'i bennak ve 16'sı da mücerred olmak üzere 34 neferden oluşan bir nüfusu bulunmaktaydı.195

1720 yılında Maraş eyâletinde bulunan Receblü Afşari'na tâbi Çepnilerden 50 hâne Harran Ovası'na bölgeyi eşkiyadan korumak ve ziraatle uğraşmak üzere iskân edilmiştir.196 1530 yılı kayıtlarına göre Maraş sancağının Aladinek nâhiyesinde Çepni adlı bir köy bulunmaktaydı. Bu köyde

Cerid tâifesi ziraat etmekteydi.197 Dulkadiroğulları devrinde Elbistan mıntıkasında veya ona yakın bir yerde Çepni adıyla anılan bir kalenin bulunduğu belirtilmektedir.198

1530 tarihli kayıtlarda Kiğı sancağında Çepni adıyla anılan bir mezraya rastlanmaktadır.199

Cevdet Türkay, XV-XIX. yüzyıl Osmanlı arşiv vesikalarına dayanarak Osmanlı Devleti sınırları dahilinde Çepni, Çepni-i Çunkar, Çepniyan, Çepnilü, Çepnibor, Çepni Kandemir ve Çepnihacılı adlarıyla anılan Çepni adlı Türk boyunun yaşadığını belirtmektedir. Bunların Osmanlı Devleti'nin Trabzon, Karesi, Sivas, Tokat, Aksaray, Urfa, Saruhan, Kefe, Karahisar-ı Şarkî, Kocaeli, Kayseri, Adana, Çıldır, Erzurum, Kars, Ahıska, Haleb, Aydın, Kütahya, Akşehir, Canik, Hamid, İçel, Bozok ve Maraş sancakları, Karaman eyâleti, Soma, Rumkale, Birecik, Dimetoka (Paşa sancağında) ve Mudanya kazalarında oturduklarını kaydetmektedir.200 Yusuf Halaçoğlu da; Çepnilerin Halep Türkmenleri içinde olarak Rakka, Bozulus Türkmenlerine bağlı olarak Ankara'nın Keskin kazasında, Balıkesir, Manisa, Aydın, Trabzon, Giresun, Torul, Görele, Kürtün, Maraş, Adana, Konya, Şerefli Koçhisar, Çorum ve Gölhisar'da yaşadıklarını belirtmektedir.201

XVI ve XVII. asırlarda yalnız Anadolu ve Rumeli'de değil, aynı zamanda İran'da da Çepnilere tesadüf edilmektedir. Safevi lideri Şah Tahmasb zamanında Safevi korucuları yani hassa askerleri arasında Çepniler de vardı. Tahmasb'ın ilk yıllarında Çepnilerin beyi Maksud Bey idi. 1546'da Çepni korucularının başı Şah Kulu olup, bunun aynı tarihte Gürcistan üzerine yapılan sefere kaldığı anlaşılmaktadır. 1548'de Van hâkimi olan Şah Ali Sultan da Çepni idi. Şah Tahmasb döneminde Çepnilerden Süleyman Çelebi Şirvan'da dirliğe sahip olup, Urmiye hâkimi olduğu görülmektedir. Tahmasb'ın ölümü esnasında (1576) Çepnilerden Celaloğlu Muhammed Sultan ile Dönmez Sultan ve Mahmud Halife Karabağ'da olup Gürcüler ile savaşıyorlardı. Bu üç şahsın dirliği Kuzey Azerbaycan'daki Karabağ yöresinde bulunmaktaydı. Şah Abbas Devri'nde (1590-1628) Çepnilerin ileri gelenleri arasında Uğurlu Sultan ile Murad Han Sultan görülmektedir. Bunlardan Uğurlu Sultan 1014 (1605-1606)'te Fumen hâkimi bulunuyordu. Şah Abbas döneminde Çepnilerin büyük bir kısmı veya tamamının Hazar Denizi kıyısında bulunan ormanlık ve rutubetli Gilân bölgesine göç ettirildikleri belirtilmektedir. Şah Abbas'ın 1628'de ve fatından sonra Çepnilerle ilgili bir bilgiye tesadüf edilmemektedir.202

III. Çepnilerde İnanç

Mehmed Aşık, Trabzon bölgesindeki Çepnilerin râfizî (alevî) olduklarını ifâde etmektedir.203 XV ve XVI. yüzyıla ait arşiv kayıtlarında Mehmed Aşık'ı doğrulayan bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun aksine "Kızılbaş Fetreti" sırasında ve Çaldıran seferinde Trabzon sancağındaki Çepnilerin büyük yararlıklar gösterdikleri ve bu yüzden bunların bazı vergiler den muaf tutuldukları204 ve bir kısmına da dirlik verildiği görülmektedir.205

Yine Giresun ve Kürtün'de yaşayan çok sayıdaki Çepni'nin Giresun, Kürtün ve Ordu'da bulunan cami, tekke ve zaviyelerde çeşitli hizmetlerde bulunmaları, içlerinde çok sayıda fakihin yer alması ve

nüfusu az olan köylerde bile imam, hatip ve müezzinin bulunması onların kızılbaş olmadıklarının delilidir.

Yine alevilerin kullanmadıkları Bekir, Ömer ve Osman gibi şahıs ve baba adlarını, Karadeniz Çepnileri'nin fazla sayıda kullanmaları206 bunların alevi veya kızılbaş olmadıklarının göstergesidir. Bunların 1486'dan önce de bu isimleri baba adı olarak kullanmaları bunların Osmanlı fethinden sonra sunnileştirildikleri207 düşüncesini de çürütmektedir.

Ege bölgesindeki bazı Çepniler dışında, İç Anadolu ve Karadeniz bölgesindeki Çepniler de Sunnî idi.208

Sonuç

XIII. asırdan itibaren kaynaklarda görülen Çepniler başta Karadeniz bölgesi olmak üzere Anadolu'da ve azda olsa Rumeli'de varlıklarını hissettirmişlerdir. Nüfus bakımından en yoğun olarak yaşadıkları bölge Karadeniz bölgesidir. Karadeniz bölgesinde de Trabzon sancağında nüfus yoğunluğu bakımından birinci sırada yer almaktadırlar.

Karadeniz Bölgesi'ndeki Çepnilerin tamamının yerleşik hayata geçmelerine karşılık, diğer bölgelerdekilerin büyük kısmı yarı göçebe bir hayat yaşamaktaydı. Yarı göçebe durumunda olan Çepnilerin Anadolu'ya gelişlerinden itibaren yerleşik hayata geçmeleri için yoğun gayret sarfedilmiştir. Ancak, bunların tamamının yerleşik hayata geçirilmesi XIX. asrın sonlarına doğru gerçekleşebilmiştir.

XV. ve XVI. asır tahrir kayıtlarında Çepnilere ait çok sayıda yer adının tesbiti ve bugün de bunların büyük bir bölümünün varlığı, Anadolu'nun bir Türk Yurdu haline gelmesinde Çepnilerin önemli bir rol oynadıklarının göstergesidir.

1A. Zeki Velidi Togan, Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili), 2. baskı, İstanbul 1982, s. 51-52; Köprülüzâde Mehmed Fuat, "Oğuz Etnolojisine Dâir Tarihî Notlar", Türkiyat Mecmuası (=TM), Sayı 1. (İstanbul 1925), s. 206.

2Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi, trc. Besim Atalay, c. I, Ankara 1985, s. 58.

3Togan, a.g.e., s. 51.

4Togan, a.g.e s. 52.

5Ebülgazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime), yay. haz. Muharrem Ergin, İstanbul t. y., s. 51. Köprülüzâde Mehmed Fuad, Reşideddin ve Ebulgazi'nin "Çepni" kelimesi ile ilgili verdikleri manalara nazaran "kelimenin 'çapmak' aslından geldiği kabul olunabilir" demektedir (bk. "Oğuz Etnolojisine Dâir" TM, Sayı 1, s. 206). Bahaeddin Ögel ise, Reşideddin ve Ebulgazi'nin Çepni boy adı için verdikleri manaların boy adının esas kökü ve etimolojisi ile ilgili bulunmadığını belirtmektedir (bk. Türk Mitolojisi, c. I, Ankara 1971, s. 344). İbrahim Kafesoğlu, Çepni adının askeri

teşkilat ve ünvanlarla ilgili olduğunu yazmaktadır (bk. Türk Millî Kültürü, 3. baskı İstanbul 1984, s. 218). Türkolog Gyula Nemeth ise Çepni adının Türkçe çeper (duvar, parmaklık, çit) ve Kırgızca cep (=kalkan) kelimeleriyle ilgili bulunduğunu, Çepni boy adının sonundaki "ni" ekinin de "-ne", "-na", "-nek" gibi bir küçültme eki olduğunu, dolayısıyla Çepni kelimesinin kök bakımından "koruyucu" ve özellikle "sınır koruyucu" manasına geldiğini ifâde etmektedir (bk. "Çepni", Türk Ansiklopedisi (=TA), XI, 453): İsmail Hakkı Kadıoğlu, Çepniler'in Sultan Alaeddin Bey'e "çetelik" yaptığından dolayı, o dönemde "çete" diyemeyenler "Çetmi" demişler ve bunlar "Çetmi" adını bu görevlerinden dolayı altıklarını ileri sürmektedir (bk. Çepniler Balıkesir'de, Balıkesir 1935, s. 10).6 Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, 3. baskı, İstanbul 1980, s. 210-211 sahifeler arasındaki II. ve III. çizelgeler.7 Bk. a.g.e., s. 51; Ögel, a.g.e., c. I, s. 365. Bu Türk boyunun damgası Kaşgarlı Mahmud'a göre (bk. Aynı eser, c. I, s. 58); Reşideddin'e göre (bk. Sümer, a.g.e., 210-211. sahifeler arasındaki II. çizelge), Yazıcıoğlu'na göre (bk. Sümer, a.g.e., 210-211. sahifeleri arasındaki III. çizelge), Ebülgazi Bahadır Han'a göre de şeklindedir (bk. a.g.e., s. 51). Kaşgarlı Mahmud yirmi iki Oğuz boyunun yirmibirincisi olarak gösterdiği Çepniler'in (bk. a.g.e., c. I, s. 58) şölenlerde koyun etinden ülüşü (=payı) Reşiddedin ve Yazıcıoğlu'na göre "sol karı yağrın" yani sol kürek kemiğinin bulunduğu kısım (bk. Togan, a.g.e., s. 52; Sümer, a.g.e., 210-211. sahifeler arasında bulunan II. ve III. çizelgeler), Ebülgazi Bahadır Han'a göre ise "sol yanbaş"'tır (bk. Togan, a.g.e., s. 52, 99).

8Şakir Şevket, Trabzon Tarihi, c. II, İstanbul 1294, s. 165; Tirebolulu Hüseyin (Avni) Alparslan, Trabzon ili Lâz mı? Türk mü?, Giresun 1339 Göçme Yılı (1337/1921), s. 9 dpn. 1.

9Alparslan, a.g.e., s. 9 dpn. 1. Şakir Şevket, Çepnilerden 100. 000 kişinin Trabzon'un batısında bulunan Tirebolu, Görele ve Vakfıkebir'e iskân edildiğini yazmaktadır (bk. a.g.e., II, s. 165).

10 Bk. "Toponimik Bir Araştırma: Göçler ve Yer Adları (Türkler, Pomaklar ve Bulgarlar)", Türk Dünyası Araştırmaları (=TDA), Sayı 7 (İstanbul 1980), s. 88, 89, 94, 97.11 Bk. "Oğuz Etnolojisine Dâir", TM, Sayı 1, s. 207.12 a.g.e., s. 10.13 [Firdevsi] [Ö. 1512'den sonra], Menâkıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî "Vilâyet-nâme", yay. haz. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul 1958, s. 26.14 [Firdevsi], a.g.e., s. 125 (Gölpınarlı'ya ait açıklamalar kısmı).15 Sümer, "Çepni", The Encyclopedia of Islam (New edition) (=EI2), II, 20.16 Sümer, a.g.e., s. 327; Ahmet Yaşar Ocak, Babaîler İsyanı, İstanbul 1980, s. 123.17

Köprülüzâde, "Oğuz Etnolojisine Dâir", TM, Sayı 1, s. 206, 207 dpn. 2; a., Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, 3. baskı, Ankara 1976, s. 54-55. Togan, Sarı Saltuk maiyetinde Kırım ve Dobruca'ya giden Türkmenlerin 12. 000 hâne olduğunu ve bunların buraya İslâmiyeti yaymak için gittiklerini belirtmektedir (bk. Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, c. I, s. 268). Kemal Yüce de Saltuk-nâme'de Tarihî, Dinî ve Efsanevî Unsurlar adlı eserinde, Sarı Saltuk'un liderliğinde Dobruca'ya göç eden 12. 000 kişilik Türkmen grubunun Kuzey Anadolu'dan Üsküdar yolunu takip ederek gittiğini ve bunların Sinop ve çevresi Çepnileri olabileceğini belirtmektedir (Ankara 1987, s. 77, 84-95).18 Köprülüzâde, "Oğuz Etnolojisine Dâir", TM, Sayı 1, s. 207. 1414 tarihinde Afyon'un Sandıklı kazasına tâbi köylerden birinin adı da "Çepni" idi (bk. Mustafa Çetin Varlık, Germiyan-oğulları Tarihi, Ankara 1974, s. 87).19 İbn Bibi,

el-Evâmiru'l-Alâiyye fi'l-Umuri'l-Alâiyye, yay. haz. A. S. Erzi, Ankara 1956, s. 729.20 Sümer, Çepniler, İstanbul 1992, s. 13.

21 Chalcocandyles'in Histoire des Tures (Paris 1662, s. 36, 75) adlı eserine atfen Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, 2. baskı, İstanbul 1984, s. 512.22 Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, 3. baskı, İstanbul 1980, s. 305; Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, s. 512.

23 Ordu yöresi ve Canik bölgesindeki Hıristiyanlara karşı Türk sınırlarının korunması ve bölgenin fethi için Selçuklular tarafından Çepnilerin Selçuklu sınırlarına yerleştirildiği ile ilgili bk. Sümer, "Anadolu'da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller", İktisat Fakültesi Mecmuası (=İFM), XI/1-4 (İstanbul 1950), s. 451, 452.24 Ordu ve yöresinin Chalybia diye adlandırılması ile ilgili bk. Bahaeddin Yediyıldız, Ordu Kazası Sosyal Tarihi, Ankara 1985, s. 41.

25 Anthony Bryer, "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", Dumparton Oaks Papers, XXIX (Washington 1975) s. 143 (Panaretos'un günlüğü ile ilgili kısım).

26 Bk. Bryer, "Greeks and Türkmens", Dumparton Oaks Papers, XXIX, s. 143 (Panaretos'un günlüğü ile ilgili kısım). G. Finlay, Türkmenlerin (Çepnilerin) 1302'de Giresun'a yaklaştıklarını belirtmektedir. (bk. Empire of Trebizond, London 1854, s. 403'ten naklen Osman Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Ankara 1958, s. 165).27 Bryer, "Greeks and Türkmens", Dumbartan Oaks Papers, XXIX, s. 143 (Panaretos'un günlüğü ile ilgili kısım).

28 Sümer, "Çepniler I", Türk Dünyası Tarih Dergisi (=TDTD), Sayı 55 (İstanbul 1991). s. 77.

29 Bryer, "Greeks and Türkmens", Dumbarton Oaks Papers, XXIX, s. 144 (Parnaretos'un günlüğü ile ilgili kısım).30 Sümer, "Çepniler 1", TDTD, sayı 55, s. 7; aynı mlf, a.g.e., s. 14.

31 Bu grup üç gün süren bir savaştan sonra mağlup olarak geri döndü. (bk. Bryer, "Greeks and Türkmens", Dumbarton Oaks Papers, XXIX, s. 144 (Panaretos'un günlüğü ile ilgili kısım); William Miller, Trebizond, Amsterdam 1968, s. 54; Yaşar Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I, 2. Baskı, Ankara 1991, ekler III (Panaretos'un Günlüğünün Fransızca tercümesi); M. H. Yinanç, "Akkoyunlular", İslâm Ansiklopedisi (=İA), I. s. 254.32 Bk. Sümer, "Çepniler I", TDTD, Sayı 55, s. 7; aynı mlf., Çepniler, s. 14-15.

33 Bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), nr. 828, s. 723; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA), Tapu-Tahrir Defteri (TD), nr. 52, s. 749; BA, TD, nr. 288. s. 620; Tapu Kadasro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi (TK. KKA), TD, nr. 43, s. 103b.

34 Bk. Bryer, "Greeks and Türkmens", Dumbarton Oaks Papers, XXIX, s. 147-148 (Panaretos'un günlüğü ile ilgili kısım).35 Bryer, "Greeks and Türkmens", Dumbarton Oaks Papers, XXIX, s. 147-148 (Panaretos'un günlüğü ile ilgili kısım).36 Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri,

Boy Teşkilatı, Destanları, 3. Baskı, İstanbul 1980, s. 328.37 Bk. Bryer, “Greeks and Türkmen”, Dumbarton Oaks Papers, XXIX, s. 147-148 (Panaretos’un günlüğü ile ilgili kısım); Yaşar Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, 2. Baskı, Ankara 1991, Ekler III (Panaretos’un günlüğünün Fransızca tercümesi kısmı).38 Bk. Clavijo (Klaviyo), Timur Devrinde Kadis’ten Semerkand’a Seyahat, trc. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1939, s. 76-77.39 Clavijo, a.g.e., s. 85, 87. Clavijo’nun eserinin Türkçe tercümesinde geçen “Çabanlı” Türkleri’nin Çepni Türkleri olduklarına dair bk. Sümer, “Çepniler I”, TDTD, Sayı 55, s. 7.40 Sümer, “Çepniler VI”, TDTD, Sayı 60, (İstanbul 1991), s. 17; Aynı mlf., Çepniler, s. 130.41Bk. BA, MAD, nr. 828, s. 713-748.42 Bk. BA, TD, nr. 52, s. 596-766; BA, TD, nr. 53, s. 7-8, 106-122, 123-125, 126-133, 173-176, 177; BA, TD, nr. 387, s. 746-763; TK. KKA, TD, nr. 43, s. 134a; BA, Trabzon Ahkâm Defteri, (=TAD), nr. 1, s. 72/1; nr. 2., s. 169/2.43 Bk. M. H. Yinanç, “Akkoyunlular”, İA, I, 253; Z. Velidi Togan Umumi Türk Tarihine Giriş, I, 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 367.44 Sümer, Oğuzları¸ s. 329.45 Tihrani, a.g.e., s. 543.46 Sümer, “Çepniler I”, TDTD, Sayı 55, s. 7.47 Bk. Sümer, Aynı eser, s. 329; aynı mlf., “Çepniler I”, TDTD, Sayı 55, s. 7-8.

48 Sümer, Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1976, s. 50, 66, 80, 82, 104-131.

49 Sümer, Oğuzlar, s. 335.50 Bk. BA, TD, nr. 52, s. 617, 718, 726, 728, 731, 738, 747, 758, 760. 1554 tarihli defterde bu konu ile ilgili bir tek kayıt bulunmakta olup (bk. BA, TD, nr. 288, s. 606), bu kayıt da 1515 tarihli defterde görülen Üregir köyüne ait kayıttır (bk. BA, TD, nr. 52, s. 738).51 Bk. BA, MAD, nr. 828, s. 712; BA, TD, nr. 52, s. 678, 680; BA, TD, nr. 387, s. 762; BA, TD, nr. 288, s. 753, 755b.52 Aziz B. Erdeşir-i Esterâbadî, Bezm u Remz, trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1990, s. 312, 485.53 Sümer, “Çepniler IV”, TDTD, Sayı 58, s. 21, 22 dpn 1; Çepniler, s. 85 dpn 1.54 Bk. BA, MAD, nr. 828, s. 723; BA, TD, nr. 52, s. 749; BA, TD, nr. 288, s. 620; TK. KKA, TD, nr. 43, s. 103b.55 BA, MAD, nr. 828, s. 731, 732.

56 Bk. a.g.e., s. 731-732.57 a.g.e., s. 734-736.58 a.g.e., s. 734.59 Bk. BA, TD, nr. 52, s. 715; BA, TD, nr. 288, s. 629; TK. KKA, TD, nr. 43, s. 80a.60 1486 ve 1515 tarihli kayıtlarda Zeâmet-i Kürtün ve Vilâyet-i Çepni adlı idâri bölgelerdeki timarların çoğunun Çepni beylerine, oğullarına ve sipahilerine tahsis edildiklerine dair bk. BA, MAD, nr. 828, s. 712-748; BA, TD, nr. 52, s. 596-766. 1489 ve 1518 tarihli kayıtlarda bazı timarların Çepni Beyi Oğullarına verildiği belirtilmektedir. (bk. BA, MAD, nr. 17893, s. 144, 146, 291, 423; Timar-. Zeamet Tevcih Defteri (=TZTD), nr. 1, s. 812. Ordu-. Giresun bölgesindeki timarların eski Çepni beylerinin oğullarına veya adamlarına tahsis edildiği hakkında bk. İnalcık, “Mehmed II”, İA, VII, s. 519.

61 BA, MAD, nr. 828, s. 111-112.62 a.g.e., s. 462-464.63 BA, TD, nr. 52, s. 163-164, 172-174.

64 Aynı defter, s. 481-483, 509-510, Krş. Sümer, “Çepniler V”, TDTD, Sayı 59, s. 7.65 Bk. BA, MAD, nr. 828, s. 37-38 61-66, 112, 126, 463-464, 505-506, 592-593, 596, 597-598, 602,

617, 610, 615, 712-748; TK. KKA, TD, nr. 43, s. 66b-. 184a.66 Bk. Menâzirü'l-avalim, c. II (Süleymaniye Halet Efendi Kitaplığı, nr. 616), s. 27a-b.

67 Türkmen gruplarının Trabzon sancağının doğu kesimlerine aktarılması ile ilgili bk. M. Feridun Emecen, "Trabzon Eyaletinin Batı Sınırları", Trabzon Tarihi Sempozyumu-. Bildiriler, Trabzon 1999, s. 165.

68 Ahmet Refik, Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200), 2. baskı, İstanbul 1988, s. 188-189; Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara 1988, s. 172-173, 260.69 Şakir Şevket, a.g.e., c. II, s. 162-163.

70 Şakir şevket, a.g.e., c. II, s. 173. Tuzcuoğulları ile ilgili geniş bilgi için bk. M. Münir Aktepe, "Tuzcuoğulları İsyanı", Tarih Dergisi, (= TD), III/5-6 (İstanbul 1953), s. 21-52. XVIII. ve XIX. asırlarda Çepni ve Rize derebeylerinin birbiriyle olan mücadelesi için bk. Mahmut Goloğlu, Trabzon Tarihi, Ankara 1975, s. 102-111; Emecen, "Doğu Karadeniz'de Âyanlık: Tirebolulu Kethudazâde Mehmed Emin Ağa", Belleten, LXV/242 (Ankara 2001), s. 193-214.71 Sümer, "Çepniler V", TDTD, Sayı 59, s. 4.72 Şakir Şevket, a.g.e., c. I, s. 95; Sümer, Tirebolu Tarihi, İstanbul 1992, s. 83.73 BA, TAD, nr. 2, s. 84/1-2.

74 Bk. Şakir Şevket, a.g.e., c. I, s. 101-102; Sümer, "Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller", İFM, XI-1-4, s. 449.75 Alparslan, a.g.e., s. 13.76 Alparslan, a.g.e., s. 21; ayr. bk. Sümer, a.g.e., s. 117.

77 Alparslan, a.g.e., s. 20, 22.78 Bk. Birinci İlmi Seyahate Dair Rapor, İstanbul 1930, s. 55.

79 "Greeks and Türkmens", Dumbarton Oaks Papers, XXIX, s. 143.80 Bk. MAD, nr. 828, s. 316.

81 Martin Stokes, "Doğu Karadeniz'de Türklerin Varlığı ve Kültürel Etkinlikleri", Konuşan Karadeniz, Sayı 3 (İstanbul 1988), s. 22.82 Bk. a.g.e., s. 55.83 Sümer, "Çepniler V", Sayı 59, s. 9 dpn. 2.84 Rasim Efendioğlu, "Çepni Taşı Kunilar Ah O Eski Anılar", Yeni Çaykara Bülteni, Sayı 8, Trabzon 1984, s. 14.

85 Efendioğlu, "Çepni Taşı Kunilar", Yeni Çaykara Bülteni, Sayı 8, s. 14.86 Abdulkadir [İnan], a.g.e., s. 55; Stokes, "Doğu Karadeniz'de Türklerin Varlığı", Konuşan Karadeniz, Sayı 3, s. 22.

87 A. A. [Alparslan], "Türk Bayramlarından Ot Göçü", Türk Yurdu, Sayı 8 (İstanbul 1341), s. 127.

88 Sümer, "Çepniler V", TDTD, Sayı 59, s. 4, 9. XX. asrın başlarında Trabzon vilâyetinde yaşayan halkın çoğunluğunun Çepni olduğuna dair bk. BA, Hariciye Nezareti, Siyasî Kısım, Dosya nr. 2057, Gömlek sıra nr. 7, s. 17-18.89 BA, TD, nr. 387, s. 597-701. Zamanla Canik sancağına tâbi

idari birimlerde değişiklikler olmuştur (bk. Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağında Nüfus (1455-1643)”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 6 (Samsun 1991); s. 173-174; XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, Ankara 1999, s. 25-39).

90 Yaşar Yücel, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Ankara 1983, s. 89; Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II, Ankara 1989, s. 122-123. Bu beylikler hakkında geniş bilgi için bk. Kazım Dilcimen, Canik Beyleri, Samsun 1940; Sait Kofoğlu, Taceddin Oğulları Beyliği, İstanbul 1986 (Basılmamış yüksek lisans tezi); Kenan İnan, “Giresun ve Havalisinde Türkmenler (XIII. ve XV. Yüzyıllar)”, Giresun Tarihi Sempozyumu-. Bildiriler, İstanbul 1997, s. 59-75; Mehmet Bilgin, “Giresin Bölgesinde Türkmen Beylikleri ve İskan Hareketleri”, Giresun Tarihi Sempozyumu, s. 8-109.91 Bryer, “Greeks and Türkmens”, Dumparton Oaks Papers, XXIx, s. 148 (Panaretos’un günlüğü ile ilgili kısım).92 Clavijo, a.g.e., s. 76-77.93 Bahaeddin Yediyıldız, Ordu Kazası Sosyal Tarihi, Ankara 1985, s. 41.94 Yediyıldız, a.g.e., s. 53, 173, 175, 184, 190.

95 Yediyıldız, a.g.e., s. 173, 175, 184, 190.96 Öz, a.g.e., s. 33-34, 199-203.

97 BA, TD, nr. 387, s. 663.98 Halil İnalcık, Canik’ten sürülenlerin Çelebi Sultan Mehmed zamanında kargaşalık çıkardıkları için sürüldüklerini yazmaktadır (bk. Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, 2. baskı, Ankara 1987, s. XXXVI dpn. 249, 14, 17, 19, 20, 23, 26).99 Bk. “Anadolu’da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller”, IMF, XI/1-4, s. 452.

100 Tuncer Gülensoy, “Karadeniz Ağızlarına Toplu Bir Bakış”, Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986), Samsun 1988, s. 206.

101 İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları (=İBAK. MC), TD, nr. 92, s. 32, 34, 38, 44, 48, 68, 76, 80, 81, 83, 97.

102 a.g.e., s. 32.

103 a.g.e., s. 34, 38, 44, 48, 68, 76, 97.

104 a.g.e., s. 80, 81, 83.

105 Bk. TK. KKA, TD, nr. 10, s. 6b, 37a, 44a.

106 Kamil Şahin, Danişmendliler Dönemi’nde Niksar (1071-1178), Niksar 1999, s. 52, 97, 103; ayr. bk. Atalay Kahraman, Tarihi Eserleriyle Niksar, Ankara 1976, s. 31, 38.

107 İBAK, MC, TD, nr. 92, s. 82; BA, TD, nr. 387, s. 555.

108 Üçler Bulduk, “Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri I”, OTAM, Sayı 3 (Ankara 1992), s. 141, 143, 147.

109 Bulduk, “Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri I”, OTAM, Sayı 3, s. 147.

110 Hikmet Turhan Dağlıoğlu, “Çorum Tarihi Hakkında”, Çorumlu, Sayı 13 (Çorum 1939), s. 3.

111 Neşet Köseoğlu, “Çorumun 350 yıl Evelki ile Bugünkü Mahalle Adları Bakımından Bir Araştırma”, Çorumlu, Sayı 9-10 (Çorum 1939), s. 300, 304.112 Yusuf Halaçoğlu, “Osmanlı Dönemi’nde Türkiye’nin Nüfus Yapısı ve Aşiretler”, Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2000, s. 141.

113 Bk. BA, TD, nr. 387, s. 368.114 Ayşe Tosunoğlu, XVI. Yüzyılda Kastamonu Sancağı, İstanbul 1993, (basılmamış doktora tezi), s. 36; Ahmet Kankal, XV. -. XVIII. Yüzyıllarda Kastamonu Şehri, Diyarbakır 1999’ (basılmamış doçentlik çalışması), s. 37-39.115 Bk. BA, TD, nr. 438, s. 731-733.

116 BA, TD, nr. 438, s. 420-581; Kenan Ziya Taş, Tapu-Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Bolu Sancağı, Ankara 1993 (Basılmamış doktora tezi), s. 39-60; “XVI. Yüzyılda Bolu Sancağının İdari Yapısı”, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-. Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 2, s. 184-196.

117 Geniş bilgi için bk. Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I, 2. baskı, Ankara 1991.

118 Bk. BA, TD, nr. 438, s. 636.119 a.g.e., s. 622, 633, 640, 677; TK. KKA, TD, nr. 200, s. 234b, 239b, 255b, 261a, 262b, 267a, 293b.120 Bk. BA, TD, nr. 438, s. 640; TK. KKA, TD, nr. 200, s. 261a, 262b.

121 BA, TD, nr. 438, s. 622, 633, 640, 677.122 TK. KKA, TD, nr. 200, s. 234b-. 235a, 239b, 255b, 261a, 262b, 267a, 293b-. 294a.123 BA, TD, nr. 438, s. 732.124 Gülensoy, “Karadeniz Ağızlarına Toplu Bakış”, Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, s. 206.125 BA, TD, nr. 438, s. 425, 427, 437, 450, 452, 453, 454, 489, 490, 546, 547, 550, 555, 556, 562.126 TK. KKA, TD, nr. 19, s. 171a, 181b, 188b, 189b.

127 BA, TD, nr. 438, s. 425, 437, 452, 489, 490, 546, 547, 550, 556.128 TK. KKA, TD, nr. 19, s. 171a-172b, 181b, 188b, 189b.129 Mecdi Emiroğlu, “Bolu Yöresi Yer Adları”, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1984, s. 188.130 Tahir Üzgör, Defter-i Vilâyet-i Arvanid, (Daktilo edilmiş halde yazarda bulunmaktadır), s. 37b.131 Şerifgil, “Toponimik Bir araştırma”, TDA, Sayı 7, s. 96-97.

132 Ahmet Cebeci, “Balkanlar’da Türkçülük Hareketleri”, Türk Kültürü, Sayı 311, (Ankara 1989), s. 3. Günümüzde de Bulgaristan’da Çepniler’le ilgili Çepine, Çepine deresi, Çepine vadisi ve Çepinli isimli yer adlarına rastlanmaktadır (bk. M. Türker Acaroğlu, Bulgaristan’da Türkçe Yer Adları Kılavuzu, Ankara 1988, s. 118-119).133 M. Tayyib Gökbilgin, Edirne ve Paşa Livası, İstanbul 1952, s. 249, 380, 381, 392, 457.

134 BA, TD, nr. 59, s. 44.135 BA, TD, nr. 438, s. 801.

136 Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1453-1559), c. II, 32. baskı, İstanbul 1979, s. 258.137 BA, TD, nr. 153, s. 321. 1530 tarihli defterde de bu köyün aynı nüfusa sahip olduğu dikkat çekmektedir (bk. BA, TD, nr. 166, s. 270).138 TK. KKA, TD, nr. 152, s. 152a.139 Bk. BA, TD, nr. 166, s. 276, 295.

140 a.g.e., s. 98, 134, 158, 170.141 BA, TD, nr. 438, s. 262; Zeki Arıkan, XV-XVI. Yüz Yıllarda Hamid Sancağı, İzmir 1988, s. 85.142 Bk. BA, TD, nr. 438, s. 102.

143 a.g.e., s. 171, 177, 195.144 Bk. a.g.e., s. 235.

145 a.g.e., s. 408. 1463 yılı tahrir kayıtlarına göre aynı köyde 32 hâne ikamet etmekteydi (bk. Ahmet Nezihi Turan, Yabanâbâd Tarihini Ararken, Akara 1999, s. 52, 132.146 N. Turan, a.g.e., s. 52, 132.

147 Bk. BA, TD, nr. 387, s. 235, 236.148 a.g.e., s. 241.149Bk. a.g.e., s. 44.

150 a.g.e., s. 140.151a.g.e., s. 52.152 Bk. a.g.e., s. 73.

153 a.g.e., s. 100.154a.g.e., s. 147.155Bk. a.g.e., s. 270. Çepni adlı köy ile ilgili bk. Şenol Çelik, "XVI. Yüzyılda İçel Yörükleri Hakkında Bazı Değerlendirmeler", Anadolu'dan ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler, s. 95.156 BA, TD, nr. 387, s. 445.157 BA, TD, nr. 2, s. 532.

158 BA, TD, nr. 387, s. 496, 514, 518.159 Bk. a.g.e., s. 518.

160 BA, TD, nr. 287, s. 380; ayr. bk. Asuman Torungil, 287 numaralı Tapu, Tahrir Defterine Göre Sivas, İstanbul 1979, s. 65.161 Erhan Afyoncu, "Ulu Yörük (1485-1574)", Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler, s. 6.162 Bk. BA, TD, nr. 387, s. 487.

163 Afyoncu, "Ulu Yörük (1485-1574)", Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler, s. 6.

164 Bk. Çepniler, s. 22.

165 Bk. Abû Bakr-i Tihrânî, Kitâb-i Diyârbakriyya, c. I (yay. haz. Necati Lugal-. Faruk Sümer), 2. baskı, Ankara 1983, s. 42 dpn. 5.

166 Ahmet Refik, Anadolu'da Türk Aşiretleri, İstanbul 1930, s. 127.

167 Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı, Ankara 1988, s. 243; Sümer, Aynı eser, s. 22 dpn. 3.

168 Tuncer Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, İstanbul 1987, s. 20-21.

169 Afyoncu, “Ulu Yörük (1485-1574)”, Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler, s. 4. Ayr. Bk. Koç, “Bozok Türkmenleri”, Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler, s. 202-203.

170 Bk. BA, TD, nr. 998, s. 624, 666.

171 Yunus Koç, XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağı’nın İskân ve Nüfus Yapısı, Ankara 1989, s. 67, 108, 118; Sümer, a.g.e., s. 20.

172 Sümer, “Anadolu’da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller”, İFM, XI/1-4, s. 448-449.

173 BA, MAD, nr. 14, s. 17.

174 Mühimme Defteri (=MD), XXII, 253/495.

175 İlhan Şahin, “XVI. Yüzyılda Halep ve Yeni-il Türkmenleri”, Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler, s. 233-235.

176 Ahmet Refik, a.g.e., s. 121.

177 1027-1028 (1618-1619) tarihli Antep Şeriyye Sicil kayıtlarına göre, Antep’teki oymaklardan biri Çepni’dir (bk. Cemil Cahit Güzelbey, “Bir Göç Hikayesi ve Gaziantep Şeri Mahkme Sicilleri”, TDA, Sayı 35, İstanbul 1985, s. 125).

178 Bk. Sümer, “Anadolu’da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller”, İFM, XI/1-4, s. 443-444; Oğuzlar, s. 329-330; Çepniler, s. 16-17; Şahin, “XVI. Asırda Halep Türkmenleri”, Tarih Enstitüsü Dergisi (=TED), Sayı 12 (İstanbul 1982), s. 691, 705; Hüseyin Özdeğer, “Halep Bölgesi Türkmenleri”, Türk İktisat Tarihi Yıllığı, Sayı 1 (İstanbul 1988), s. 218; Ahmet Refik, a.g.e., s. 85.

179 Ahmet Refik, a.g.e., s. 96, 97.

180 Orhonlu, a.g.e., s. 58, 59; Sümer, Oğuzlar, s. 330; Tufan Gündüz, Anadolu’da Türkmen Aşiretleri (Bozulus Türkmenleri 1540-1640), Ankara 1997, s. 63, 146.

181 Orhonlu, a.g.e., s. 62.

182 Sümer, Çepniler, s. 17; ayr. bk. Gündüz, a.g.e., s. 142-144.

183 Gündüz, a.g.e., s. 63.

184 Bk. Ahmet Refik, a.g.e., s. 171, Cevdet Türkay, Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak-. Aşiret ve Cemaatler, İstanbul 1979, s. 805-806, 807.

185 Orhonlu, a.g.e., s. 109; Halaçoğlu, a.g.e¸ s. 69, 87, 126; Gündüz, a.g.e¸ s. 64, 146; Feridun Emecen, “Batı Anadolu’da Yörükler”, Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler, s. 117.

186 M. Çağaay Uluçay, 18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan’da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul 1955, s. 196.

187 Uluçay, Aynı eser, s. 81-82.

188 İbrahim Gökçen, 16 ve 17. Asır Sicillerine Göre Saruhan’da Yürük ve Türkmenler, İstanbul 1946, s. 94.

189 Kadıoğlu, a.g.e., s. 9.

190 Kamil Su, Balıkesir ve Civarında Yürük ve Türkmenler, İstanbul 1938, s. 103-105; Kadıoğlu, a.g.e., s. 7-9.

191 Sümer, Çepniler, s. 123.

192 Sümer, a.g.e., s. 124-127.

193 Sümer, “Anadolu’da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller”, İFM, XI/1-4, s. 445, 483; Halaçoğlu, “Adana”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (=TDVİA), I, 350.

194 Bk. BA, TD, nr. 998, s. 460.

195 Sümer, “Anadolu’da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller”, İFM, XI/1-4, s. 446, 484.

196 Halaçoğlu, a.g.e., s. 120, 140.

197 BA, TD, nr. 998, s. 429.

198 Sümer, a.g.e., s. 19.

199 BA, TD, nr. 998, s. 152.

200 Bk. a.g.e., s. 72, 296-297.

201 Bk. “Osmanlı Dönemi’nde Türkiye’nin Nüfus Yapısı ve Aşiretler”, Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler, s. 142.

202 İran Çepnileri hakkında bk. Sümer, “Anadolu’da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller”, İFM, XI/1-4, s. 446-447; Oğuzlar, s. 334-335; Safevi Devletinin Kuruluşu ve

Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 82, 104, 131, 157, 194; M. Fahrettin Kırzıoğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, Ankara 1976, s. 188 dpn. 189.

203 Bk. a.g.e., c. II, s. 27b.

204 BA, TD, nr. 52, s. 633.

205 A.g.e., s. 739.

206 Trabzon sancağı için bk. M. Hanefi Bostan, XV. ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadî Hayat, İstanbul 1993 (Basılmamış doktora tezi), s. 323 (Tablo: C).

207 Mehmed Fuad, "Oğuz Etnolojisine Dair", TM, Sayı 1, s. 209 dpn. 3. devamı.

208 Mehmet Eröz, "Ege Bölgesindeki Yer Adları", Reşit Rahmeti Arat İçin, Ankara 1966, s. 179. Konya'nın Taşkent'ine bağlı Çepni köyü ile Kastamonu'ya bağlı Tosya ilçesindeki Çepni köyü halkı sünnî, Sivas veya Yozgat'taki bir Çepni köyünün alevi olduğu anlaşılmaktadır (bk. Eröz, Türkiye'de Alevilik-. Bektaşilik, İstanbul 1976, s. 31); Sümer, Çepniler, s. 50-51, 119.

Çepnilerin Anadolu'nun Türkleştirilmesindeki Yeri ve Önemi / Doç. Dr. Ali Çelik [s.312-323]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Anadolu'nun bir Türk vatanı olmasında çok önemli rol oynadıkları tarih otoriteleri tarafından kabul edilen Çepnilerin Anadolu'daki varlıkları on ikinci yüzyıla kadar gitmektedir. Bunların Anadolu'ya nasıl geldikleri, nerelere yerleştikleri, nasıl yayıldıkları hakkında ise ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Onikinci ve onüçüncü yüzyıllara ait belgeler daha çok Çepni varlığından ve onun menşeinden söz etmekte, daha sonraki yüzyıllarda ve özellikle on altıncı yüzyıldan itibaren tutulmaya başlanan Osmanlı tahrir defterlerinden elde edilen bilgiler, Çepnilerin Anadolu'nun iskânında ve Türkleşmesinde oynadıkları büyük rolü ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışmada önce kronolojik bir sıra takip edilerek kaynaklardan Çepni adı ve menşei ile ilgili bilgiler verilecek, daha sonra Anadolu'daki Çepni yerleşim yerleri tanıtılacak ve Doğu Karadeniz bölgesinin Türkleşmesinde oynadıkları önemli rol anlatılacaktır.

Çepnilerin Menşei ve Çepni Adının Manası

Çepnilerden söz eden bütün kaynaklar, onların Oğuz Türklerinin bir boyu olduğunda görüş birliği içindedirler. Çepnilerden söz eden en eski yazılı kaynak Kaşgarlı Mahmud tarafından 1072-1076 yılları arasında yazılan Divanü Lûgati't Türk'tür. Türk dili, tarihi ve kültürü yönünden çok zengin bir hazine olan bu eserde Kaşgarlı Mahmud, Oğuz boyları hakkında da bilgi verirken, Oğuzların yirmi iki bölük olduğunu, her bölüğün ayrı bir belgesi ve hayvanlarına vurulan bir alâmeti olduğunu belirttikten sonra birinci boy olan Kınık'tan başlayarak tek tek bütün bölükleri tanıtır. Çepni boyu, Kaşgarlı'nın yirmi iki bölüğe ayırdığı Oğuzların yirmi birincisidir.1

Çepni adının geçtiği ikinci yazılı kaynak ondördüncü yüzyıla aittir. Reşidüddin Fazlullah'ın 1310 tarihinde yazdığı Câmi'üt Tevârih'in ikinci cildinde Târih-i Oğuzân ve Türkân (Oguzların ve Türklerin Tarihi) adıyla Oğuz Destanı nakledilir. Bu destanda, Oğuz'un daha yaşarken Boz Oklar ve Üç Oklar diye ikiye ayırdığı altı oğlundan yirmi dört torununun olduğu, Oğuz'un vefatından sonra onun yerine Kün Han geçtiği, Oğuz'un çok değer verdiği bilge bir kişi olan Irkıl Hoca'nın, devletin devamlılığının sağlanması, ileride herhangi bir kargaşaya meydan verilmemesi için bu yirmi dört oğula birer lâkap ve birer ongun ve hayvanlarına vurmaları için de birer tamga tespit edilmesinin gerekli olduğunu Kün Han'a söylediği, onun da bu fikri kabul ederek bu işi yapmak üzere Irkıl Hoca'yı görevlendirdiği, Irkıl Hoca'nın da yirmi dört evladın her birine birer lâkap, birer tamga ve birer ongun tespit ettiği anlatılır.

Bu kaynağa göre Çepni, Üç Oklar'ın en büyüğü olan Kök Han'ın dördüncü oğludur. İlk kez bu eserde Çepni'nin manası üzerinde durulmuş ve Çepni, "Nerede düşman görse durmayıp savaşan" (Kandaki yağı göre, derhal savaşır ve çapar. Bahadır) şeklinde tanıtılmıştır. Ongununun "Sunkur: Umay", Ülüşünün (şölenlerdeki et payı), Sol karı yağrın, sol yanbaş olduğu belirtilmiş ve damgası verilmiştir.2

XIV. yüzyılda Çepni adı, Ebû Hayyân'ın, Kitabul-İdrâk li-Lisanil Etrâk adlı eserinde "Çepni-kabîletün minet-Türk" şeklinde geçer. Eserde, Türk boylarından sadece Kınıklarla Çepnilerden söz edilmektedir. Bu bilgi XIV. yüzyılda Çepnilerin sadece Anadolu'da değil, Mısır'da bile tanındığını göstermesi bakımından çok önemlidir.3

XV. yüzyılda Yazıcıoğlu Ali, Reşüdüddin'den bazı değişiklikler yaparak Türkçe'ye çevirdiği ve "Tarih-i Âl-i Selçuk" adlı eserinin baş tarafına aldığı Oğuznâme'de Çepniler hakkında bilgi verir. Bu eserde Çepni'nin damgası diğerlerinden farklıdır.

Tarihlere "tarihi yapan ve yazan han" olarak geçen Ebülgazi Bahadır Han'ın 1660'ta tamamladığı Şecere-i Terakime de, tıpkı bundan önce sözünü ettiğimiz Reşideddin'in Farsça Oğuznamesi gibi Oğuz Kağan Destanı'nın bir başka şekli, yani Türkmen rivayetidir. Ebülgazi Bahadır Han, bu eseri yazarken hem Reşideddin'den faydalanmış, hem de canlı Türkmen rivayetlerini toplamıştır. Bu yönüyle müstesna bir yere sahip olan eser Oğuzname'nin Türkmen rivayeti, bir başka deyişle Çağataycasıdır.

Eserin "Oğuz Han'ın Torunlarının Adlarının Manası ve Damgalan ve Kuşlarının Zikri" adlı bölümünde Oğuz'un yirmi dört torununun adları, adlarının anlamları, damgaları ve kuşları belirtilmiştir. Bu kaynakta Çepni, Oğuz'un on altıncı torunu olarak gösterilmiş, Çepni'nin anlamının "cesur", kuşunun "devlet kuşu" (hümay) olduğu belirtildikten sonra, damgasının şekli verilmiştir.4

On yedinci yüzyılda Katip Çelebi, Cihannûma adlı coğrafya kitabında Çepnilerden söz ederken dillerinin Türkçe-Farsça karışık bir şey olduğunu söyler.

Gyula Nemeth "Çepni" adının Kırgızca çep (kalkan) ve Türkçe çeper (duvar, çit, parmaklık) kelimeleriyle ilgili olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre Çepni adı kök bakımından "koruyucu (birlik) " ve özellikle "sınır koruyucu (birlik) " anlamına gelmektedir. Çepni adındaki -ni eki Beçenek-Beçene-beçe adlarında gördüğümüz -ne,-na,-ne,-ni,-nu,-nü ekiyle birleştirilebilir. Aynı eke Çağatayca tuzni (buzağı) kelimesinde de rastlanmaktadır.5

Kafesoğlu da "Eski Türk boylarının adları boyun siyasi ve sosyal hususiyetlerini meydana koymaktadır" dedikten sonra Çepni'yi, askeri teşkilat ve unvanlarla ilgili olan Çor, Yula, Kapan, Külbey, Yabuka, Yeney, Taryan, İğdir, Buka, Tarduş vb. isimlerle birlikte bu gruba dahil etmekte ve Çepni adının askeri ve siyasi özellik taşıdığını belirtmektedir.6

Geybullaev de Azerbaycan'ın Şamaha bölgesinde Çepni kelimesiyle bağlantılı 17 yer adı bulunduğu bildiriyor. Bunlardan Çepli, Cabani, Çapni şeklinde olanlar Zangezur ve Kuba bölgelerindedir. Kazak şehrinin Daşsalahlı Bölgesinde Çepli adlı bir yer bulunmaktadır.7

Soltanşah Ataniyazov, Şecere adlı eserinde Kaşgarlı, Reşidededin, Yazıcıoğlu ve Ebülgazi'den, bizim de yukarıya aldığımız bilgileri aktardıktan ve bunlara Salar Baba'nın görüşlerini ekledikten sonra Çepni kelimesinin etimolojisi üzerinde durur ve bu bilim adamlarının güzel fikirlerini inkâr etmediğini,

ama, Çepni adının eski Türk sözü olan ve “küçük grup”, “sürü” anlamındaki “çep”, “çöp” sözünden türediğini de bilmemiz gerektiğini söyler. Daha sonra Çepnilerin tarihi hakkında kısaca bilgi vererek, Selçuklular döneminde (XI. yy.) bunların büyük bir bölümünün İran’a, Türkiye’ye, Kafkasya’ya ve Irak’a geçtiklerini Türkmenistan’da Alili, Ata Göklen, Hatap ve Hıdırili boylarıyla Çepbe, Çovdur ve Ersarıların Çepek, Burkazların Çepbece diyen aşiretlerinin kadim Cepnilerle aynı kökten gelmelerinin mümkün olduğunu belirtir.8

Çepnilerin Anadolu’ya Yerleşmeleri

Buraya kadar verilen bilgiler bize Çepni boyunun, XII. yüzyıldan bu yana Anodolu, İran, Azerbaycan ve Mısır’ı içine alan çok geniş bir coğrafyada tanındığını göstermektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, Çepnilerin Anadolu’ya ne zaman geldikleri, nerelere ve nasıl yerleştikleri hakkında yeterli bilgiye henüz sahip olamamakla birlikte, Faruk Sümer’in, ulaşabildiğimiz diğer araştırmacılar tarafından da kabul gören “Türkiye tarihinin yerli kaynaklarında adı ilk önce ortaya atılan Oğuz boyu muhtemelen Çepnilerdir” şeklindeki görüşü Anadolu’ya ayak basan ilk Türk boyu veya ilk boylardan birisinin de Çepniler olduğunu ortaya koymaktadır.

Çepnilerin Anadolu’daki varlığını incelmeye başladığımızda karşımıza çıkan ilk isim Hacı Bektaş Veli oldu. XIII. yüzyılda yaşayan Hacı Bektaş Veli’nin hayatını anlatan ve XV. yüzyılın son çeyreğinde kaleme alınan Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli adlı eserden Hacı Bektaş Veli’nin Suluca Karahöyük’teki ilk müridlerinin Çepniler olduğu anlaşılmaktadır:9

“Hacı Bektaş, Kırşehir’e, Suluca Karahöyük’e (bugünkü Hacı Bektaş İlçesi) gelir. Burada, Çepni boyundan bir oymak oturmaktadır. Ululari Yunus Mukri’dir. Yunus Mukri okumuş yazmış bir insan olup, dört oğlu vardır: İbrahim, Süleyman, İdris ve Saru. İdris ile Saru da okumuşlardır. İdris’in karısı, Bektaşiler tarafından sonradan kutlu sayılacak olan, “Kadıncık Ana-Kutlu Melek’tir. Kadıncık Ananın çocuğu olmamaktadır. Bir gün rüyasında, on dört dolunay koynuna girer. İdris Hoca, bunun çocuğu olacağı manasına geldiğini müjdeler. Daha sonra Bektaş Veli çıkagelir. Kadıncık Ana’yı evlat edinir. Onun duası sayesinde ve burun kanı kerametiyle. Kutlu Meleğin çocuğu olur. Doğan çocuğun adı, Timurtaş veya Seyyid Ali Sultan’dır.”10 Kuvvetli bir ihtimalle Bektaşi Çelebileri de bu Kadıncık Ana ile İdris Hoca’dan gelmişlerdir.

Faruk Sümer’e göre, Anadolu’daki dinî hareketlerden ekserisinin de Çepni boyu ile yakın ilgisi vardır. Muhtemelen 1240’taki Baba İshak Ayaklanmasına katılan Türkmenler arasında onlar da vardı. Ona göre, İlhanlı hükümdarı Olcaytu’nun On İki İmam Şiîliği’ni kabul etmesinden sonra Anadolu’daki Ulu Yörük, Boz Ok, Yukarı Kelkit ve Canik’te yaşayan göçebe birçok topluluk, Halep Türkmenlerinden bazı oymaklar ile Sivas, Tokat, Amasya, Canik, Malatya, Dersim bölge ve yörelerindeki birçok köy bu mezhebi yani Şiîliği kabul etmişlerdir ve buralarda Şiîliği yayanlar da Barak Baba dervişleri ile diğer şeyh ve dervişlerdir.11 Aşağıda haklarında detaylı bilgi verilecek olan bu Türkmen topluluklarının içinde Çepni oymakları da vardır.

Çepnilerle yakından ilgili diğer bir dinî olay da Şeyh Cüneyd ile haleflerinin Anadolu'daki faaliyetleridir. Çepnilerin Karadeniz bölgesine yerleşmeleri ve Safevî Devleti'nin kuruluşunda oynadıkları rol ile on altıncı yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin Çepni politikasındaki olumsuz değişiklikleri anlayabilmek için bu olayın hiç değilse ana hatlarıyla bilinmesinin gerektiği kanaatindeyiz.

Safevî tarikatı, XIV. yüzyılda Azerbaycan'ın Erdebil şehrinde Safiyeddin İshak adlı bir şeyh tarafından Sünnî-Şafiî ilkelerine göre kurulmuştur. 1429'da tarikatın başına Şeyh İbrahim geçmiş ve onun döneminde tarikat sadece İran'da değil Irak ve Anadolu'da da tanınmaya ve yayılmaya başlamıştır. Şeyh İbrahim'in 1447'de ölmesi üzerine yerine kardeşi Şeyh Cafer geçmiş, babasının yerine tarikatın başına geçmek isteyen Şeyh Cüneyd amcasıyla ile yaptığı mücadeleyi kaybedince Anadolu'ya gitmiş, kendisine bağlı olanlarla önce Sivas'a gelmiş ve Padişah II. Murad'dan Kurt Beli'ni kendisine mülk olarak vermesini rica etmişse de bu isteği yerine getirilmemiştir. Bunun üzerine Karaman ülkesine giden Cüneyd orada da barınamayınca İçil'deki Varsakların yanına gitmiş, oradan Çukurova'ya geçmiş, oradan da İskenderun yöresine gelip, Ersuz dağındaki harap bir kaleyi Bilal Oğlu denilen bir emirden alarak tamir etmiş ve buraya yerleşmiştir. Buradan adamlarını göndererek zaman zaman da kendisi giderek başta Halep Türkmenleri olmak üzere Dulkadırlı ve Üçoklu Oymaklarının hemen hemen tamamını kendisine mürid yapmıştır. Şeyh Cüneyd'in bu faaliyetlerini haber alan Memlük devletinin harekete geçmesi üzerine Şeyh Cüneyd burayı terk etmek zorunda kalmış, Canik yöresine giderek buranın hakimi Mehmet Bey ile buluşmuştur. Bundan sonra bütün müridlerini silahlarıyla birlikte yanına çağırmış ve Mehmet Bey ile birlikte Trabzon üzerine yürümüştür. Aya Fokas manastırına kadar gelen Trabzon İmparatoru IV. Yuanis'i burada bozguna uğratan Şeyh Cüneyd 1454'te Trabzon'u kuşatmış ancak askerleri surları aşamamıştır. Fatih tarafından da tehdit edilince üç gün sonra kuşatmayı kaldırarak Kelkit vadisine geri dönmüştür. Sıvas beylerbeyisi Hızır Bey'in üzerine geldiğini duyunca Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in yanına gitmiştir. Uzun Hasan, önce Cüneyd'i tevkif ettirmişse de daha sonra Şeyh Cüneyd'in kendisine 20.000 askeriyle müttefik olma teklifi üzerine onu sadece serbest bırakmakla kalmamış, kız kardeşi Hatice Begüm'ü de onunla evlendirmiştir. İşte bu evlilikten Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar dünyaya gelmiştir.12

Şeyh Cüneyd'in 1460'ta Şirvanşah Halilullah'la yaptığı savaşta ölümü üzerine müridleri Oğlu Haydar büyüyüp dayısı Hasan Han sayesinde Safevi şeyhliği postuna oturunca onun etrafında toplandı ve Cüneyd'in vasiyetine uyarak ona biat ettiler. Şeyh Haydar babası gibi Anadolu'yu dolaşmadı ama Türkiye'den gelen kabiliyetli müridleri Erdebil'de yetiştirdikten sonra onları "Halife' unvanı ile Anadolu'ya göndererek orada tarikatını yaydı ve mürid sayısını çoğalttı.

Yeterince güç kazandığına inanan Şeyh Haydar Anodolu'dan gelen on bin müridiyle önce 1486'da Demirkapı ötesindeki Kafkas kavimlerine saldırdı ve zengin bir ganimetle geri döndü. İki yıl sonra da hem babasının intikamını almak ve hem de Şirvan'ı ele geçirip orada bir devlet kurmak için doğrudan Şirvan hükümdarının üzerine yürüdü. Onunla başa çıkamayacağını anlayan Şirvan

hükümdarı Ak Koyunlu hükümdarı Yakup Bey'den yardım istedi. 1488'de Yakup Bey'le yaptığı savaşta Şeyh Haydar öldü.

Bu olaydan sonra da Safevî müridleri dağılmayıp Haydarın büyük oğlu Sultan Ali'nin etrafında toplandılar. Ak Koyunlularla yapılan ikinci savaşta Sultan Ali de öldü. Bütün aramalara rağmen küçük kardeşi İsmail bulunamadı. İsmail, müridler tarafından kaçırılarak götürüldüğü Gilan ülkesinde altı yıl kaldıktan sonra 1500'de Erzincan'a geldi ve Türkiye'nin her tarafına haber göndererek müridlerini yanına çağırdı. Erzincan'da başına topladığı Türkiyeli göçebe ve köylü müridlerle İran'a döndü ve Ak Koyunlular'ı yenerek Safevî Devletini kurdu. Böylece dedesi Şeyh Cüneyd'le başlattığı, babası Şeyh Haydar'ın sürdürdüğü ve her aşamasında Anadolu Türkmenleri ile Çepnilerin önemli rol oynadığı bu hareket o sırada henüz on beş yaşında olan Şah İsmail tarafından başarıyla tamamlanmış oldu.

Bundan sonra Anadolu'dan İran'a doğru on yedinci yüzyılın ortalarına kadar devam eden bir göç başladı. Göç eden Türkmenler arasında sayıları çok olmamakla birlikte Çepniler de vardı. 1576'da Çepnileri İran'da Muhammed Bey, Mahmud Halîfe ile Dönmez Sultan adlı beyler temsil etmekte, bu üç dirlik de Kuzey Azerbaycan'daki Karabağ bölgesinde bulunmaktaydı. İran'daki çepnilerle ilgili son bilgi Şah Abbas devrine (1590-1628) aittir. Bu dönemde nüfuzlarını giderek kaybettikleri ve hiç istemedikleri Gilân yöresine, üstelik başlarında kendilerinden olmayan kul takımından bir emirle göçürüldükleri biliniyor. Şah Abbas'tan sonra İran'daki Çepnilere ait başka bilgiye rastlanmıyor. Geybullaev'in, Azerbaycan'ın Şamaha bölgesinde Çepni kelimesiyle bağlantılı olduğunu söylediği on yedi yer adı muhtemelen bu Çepnilere aittir.

XVI. yüzyıl tahrir defterlerinden anlaşıldığına göre başta Halep olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde henüz yerleşik hayata geçmemiş olan Çepni toplulukları bulunmaktaydı. Bu dönemde Anodolu'da Çepnilere ait kırk üç kadar yer adı vardır.

1520 yıllarında Haleb Türkmenleri arasında üç kola ayrılmış bir Çepni oymağı görülüyor. Bunlardan 53 vergi evi olan birinci kol Anteb'in kuzey doğusundaki Rum Kale yöresinde, Doñrul (Tuğrul) Kethüda'nın idaresindeki ikinci kol Antakya'nın kuzeyindeki Gündüzlü kazasında, nüfusu en az olan üçüncü kol ise doğuda bir yerde (Boz Ulus arasında) yaşamaktaydı. 1570 tarihinde yani 50 yıl sonra, diğer Türkmen oymakları gibi, Çepniler'in de nüfusları çok artmış, 1520 yıllarında 53 vergi evi olan birinci kol bu tarihte 397 vergi nüfusuna yükselmiştir. "Başını Kızdılu", yahut ''Başım Kızdılu Çepni'' adiyle anılan ikinci ve üçüncü Çepni kollarının ise 29 ve 16 vergi nüfusları vardır.

XVII. yüzyılın ortalarına doğru Çepniler'in ana kolu yine Rum Kale yöresinde yaşıyor ve kasabalar (?), Korkmazlu, Sarılu, Karalar, Köseler ve Şuayyıblu obalarına ayrılıyordu. Başım Kızdılu adını taşıyan diğer iki oymak ise Batı Anadolu'ya göç ederek Saru Han (Manisa) ve Aydın sancaklarında yurt tutmuştu.

Diyarbekir bölgesinde yaşayan Boz Ulus kışın Mardin'in epeyce güneyindeki çöl bölgesinde kışlıyor, yazın da Erzincan-Erzurum arasında yaylıyordu. Boz Ulus, uğradığı baskılar yüzünden 1613

yılında Orta Anadolu'ya göç etti ve bir daha eski yurduna dönmedi. İşte bu Boz Ulus'un Orta Anadolu'ya göç eden ana kümesi arasında Kantemir Çepnisi denilen bir Çepni oymağı da vardı. 1691 yılında birçok Boz Ulus oymakları gibi Çepniler de Rakka bölgesine yerleştirildiler. Çepniler bu bölgeden iki defa kaçtılar. 1728 tarihli bir vesikada Kantemir Çepnisi'nin Rakka'daki iskân yerlerine gitmemek için Bergama taraflarına göçtüğü bildirilmektedir.

Balıkesir bölgesi ile Manisa ve Aydın vilayetlerindeki Çepniler bu bölgeye on yedinci yüzyıldan sonra gelmiş Halep Türkmenleri ile Boz Ulus'a mensup Çepnilerdir.

Tahrir defterlerinden, Adana'nın Sarı Çam yöresinde küçük bir Çepni oymağının yaşadığını; Dulkadır eli arasında da 34 vergi nüfuslu küçük bir Çepni oymağı ile aynı bölgede Çepni adlı bir de kalenin bulunduğunu öğreniyoruz.

XVI. yüzyılda Boz Ok (Yozgat)'ta 42 vergi nüfuslu Çepni adlı küçük bir oymak yaşıyordu. Yine orada varlığını bu güne kadar sürdüren Çepni adlı bir de köy vardı.

Yine XVI. yüzyılda Çorum'a bağlı Alp Oğuz köyünde Çepni Özü adlı bir cemaat yani bir oymakla, Hamid sancağının (Isparta vilayeti) Göl Hisar kazasında da 70 vergi nüfuslu bir oymak görülmekte idi.

Eski İl, Koş (Koç) Hisar Gölü'ne dökülen İn Suyu'ndan başlayıp Güneydoğu'ya doğru Ereğli'nin batısındaki Akçaşehir'e kadar uzanan topraklardan meydana gelmişti. Koç Hisar Gölü'nün güney ucuna çok yakın olan Eski İl köyünün bu kazanın merkezi olduğu anlaşılıyor.

Eski İl'de yaşayan Çepnilerin büyük bir kısmı Yavuz Selim devrinde (1512-1520) yedi köyde yerleşmiş olup ancak 27 evlik bir oba eski yaşayışını sürdürüyordu. Bu oba asrın sonlarına doğru henüz yerleşik hayata geçmemişti.

Turgut yöresindeki Çepni oymağı I. Selim devrinde 44 vergi nüfuslu küçük bir oymak idi

Adana'nın Saru Çam nahiyesinden gelip Ankara'ya bağlı Şerefli Koç Hisar kazasına yerleşen yaşayan Orun-Guş oymağının arasında da 133 nüfuslu bir Çepni obası vardı.

Sivas yöresinden Ankara yöresine kadar yayılan ve 27 oymaktan meydana gelen Ulu Yörük veya Ulu Yörük Türkleri denilen büyük topluluğun oymakları arasında da bir kaç Oğuz boyuna mensup teşekküller de vardı. İşte bunlardan biri de Çepniler'di. Çepniler'in yurtlarının Ak Dağ Madeni'nin kuzeyinde, Zile'nin güneyinde, meşhur Çamlı Bel'in batısında bulunduğu anlaşılıyor. 1520 tarihinde Çepniler'in 17 kışlakları vardı. Onlar bu kışlaklarında çiftçilik yapmakta idiler. 1575 yılında ise 32 kışlakta oturmakta, nüfusları da dört misli artmış bulunmakta idi. XIX. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Çepniler'in oymak geleneğini korudukları görülüyor. O yıllarda Çepni oymağı ile Kara Hisar-ı Behramşah, Boz Ok sancağına bağlı idari yörelerden birini teşkil etmekte idi.13

1720 tarihli bir fermanla, Anadolu'nun çeşitli yerlerinden içlerinde 50 hanelik bir Çepni topluluğunun da bulunduğu Türkmen boyları, bölgeyi Arap eşkiyasının mazarratından korumak ve ziraatle uğraşmak üzere Harran Ovasına yerleştirilmişlerdi.14

Daha önce de belirtildiği gibi, Vilayetname'den anlaşıldığına göre Kırşehir'in Suluca Kara Üyük (Hacı Bektaş) sakinleri de Çepniler' den idiler. Tahrir defterlerine göre Kırşehir bölgesinde Çepni adını taşıyan bir de köy vardı.15

Çepnilerin Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleştirilmesindeki Rolleri

Selçuklu Devleti'nin 1040 yılında Horasan'da kurulması ve daha sonra Selçuklu Hükümdarı Alp Arslan'ın 1071 yılında Malazgirt savaşını kazanmasından sonra Anadolu kapıları Türklere açılmış ve batıya doğru göç eden Türkler Anadolu'da yurt edinmeye başlamışlardır. Yerleştikleri her yere Türkçe ad veren bu Türkmen boyları en yoğun olarak, Antalya-Denizli-Isparta Bölgesi (200.000 çadır), Kütahya-Eskişehir Bölgesi (30.000 çadır), Kastamonu Bölgesi (100.000 çadır), İçil Bölgesi, Malatya-Maraş Bölgesi, Kuzey Suriye, Doğu ve Güneydoğu Bölgelerinde yurt tutmuşlardır. Bizim konumuz olan Çepniler ise Sinop bölgesine yerleşmişlerdir.

Tarihi kayıtlardan Karadeniz Çepnilerinin bu bölgeye ne zaman geldiklerini tam olarak öğrenememekle birlikte XIII. yüzyılda bu bölgeye hakim olduklarını ve Trabzon Rum Devleti hükümdarı Giorgi'yi mağlup edebilecek kadar da güçlü olduklarını biliyoruz.

Moğolların Anadolu'yu istilası ile ortaya çıkan bunalımdan istifade etmek isteyen Giorgi, Karadeniz ticareti için çok büyük önem taşıyan bir limana sahip olan Sinop'u almak istemiş ve bir donanma ile 1277'de Sinop'a saldırmışsa da, kendisini gemilerle denizde karşılayan (Türkân-ı Çepni) Çepni Türkleri tarafından mağlup edilerek geri püskürtülmüştür. Bu olayı İbn Bibi, El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçuk Nâme) adlı eserinde şöyle anlatmaktadır: "O sırada Sinop tutgavulu (muhafız kuvvetleri komutanı) Taybuğa16 gelerek, "Canik hükümdarı (Caniti) asker ve cephane (zeredhane) dolu kadırgalarla Sinop'a saldırmak için geldi. Çepni Türkleri ile o diyarı korumak için görevlendirilmiş olan komutanlar (server) onlara karşı koyarak, onları ateş ve su arasında sıkıştırıp canlarına ve evlerine darbe indirdiler. Her tarafı yerle bir ettiler. Onları kahrederek her şeyden mahrum, mahzun ve ümitsiz bıraktılar" dedi."17

Düzenli bir orduya karşı kazandıkları bu zafer, Çepnilerin o dönemde hem kalabalık hem de teşkilatlı bir topluluk olduklarının bir göstergesidir.

Bu Çepnilerin Sinop bölgesine yerleştikleriyle ilgili herhangi bir delil yoktur ama, bu dönemle ilgili belgelerden Türklerin sürekli olarak doğuya doğru ilerledikleri anlaşılmaktadır.

Bryer'in verdiği bilgilere göre, Trabzon Rum imparatoru II. Jean (Yuannis) zamanında (1280-1297) Türkler Ünye (Halibia) yöresini fethetmişlerdir. Bu Türkler'in Sinop Çepnileri olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Trabzon Rum imparatorluğunun saray tarihçisi Panaretos'a göre İmparator Giorgi (1260-1280) hükümdarlığının 14. yılında yani 1280 yılında Toresion dağında Türkmenler'e tutsak düşmüştür. Panaretos, II. Jean'ın 1297 yılında öldüğünü, onun zamanında Türklerin Halibia (Ünye yöresi) yöresini ellerine geçirdiklerini söyledikten sonra Trabzon dolaylarına kadar uzanan büyük bir istilâ hareketlerinde bulunduklarını yazar. Öyle ki çok yerler gayr-i meskun bir duruma gelmiştir. Yukarıda da söylendiği gibi, bu Türkler veya onların çoğu büyük bir ihtimalle Çepniler ve başlarındakiler de Bayram Bey ailesidir.18

İmparator II. Aleksios (1297-1330) 1301 Eylül'ünde Giresun'a gelip oradaki Türk beylerinden Küçük Ağa'yı (?) ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Yine Panaretos da Bayram Bey'in bir pazarı ele geçirdiği bildiriliyor.19 Bu, Ordu vilayetini fetheden ve orada bir beylik kuran (Bayramlu beyliği) Bayram Bey'e dair ilk haberdir. Bu esnada batı ucundaki Türkmenler de geniş çapta fetihlere girişmişlerdi. Bayram Bey 1332 yılında da çok sayıda asker ile Hamsi Köy'e kadar gelmiş ise de ağır kayıplar vererek geri dönmüştür.20

1355 yılında Haldia dükü Kabasisika harekete geçip Şiran'ı zaptettiği gibi, Suriyana kalesi de boşaltıldığı için Trabzon imparatorluğunun sınırları içine alınmıştı. Bundan çok memnun kalan imparator III. Aleksios elden çıkmış olan Şiran'a gelmiş, tahribatta bulunmuş ve orayı kuşatmış, tutsak almış ise de dönerken az sayıda bir Türk'ün takip etmesi üzerine imparatorun kuvvetleri panik halinde kaçmışlar, birçok kimse öldürülmüş ve Haldia Dükü de tutsak alınmış, imparator ve bu hadiseleri yazan müverrih Panaretos güçlükle Trabzon'a gelebilmişlerdir. İmparatoru mağlup ve kaçmaya mecbur eden Türkler şüphesiz Çepnilerdir.

Ertesi yıl (1356) imparator ve müverrih Panaretos batıya giderek noeli Giresun'da geçirmişler ve Yasun Burnu'nda ''Epifani'' kutlanmış ve orada 18 Türk öldürüldükten sonra geriye dönülmüştü. Ertesi yıl (1357) Bayram Bey'in oğlu Hacı Emir Bey kalabalık bir asker ile Maçka yöresine kadar gelerek orayı yağma ve talan ettikten sonra geri dönmüştür.21

Bu ilerleme sırasında Çepnilerin Ordu bölgesine yerleştikleri ve Bayram Bey'in idaresinde bir beylik kurdukları sanılmaktadır.

İmparator III. Aleksios, 1380'de Tirebolu yöresine gelerek (Mart), Harşit çayının sağ kıyısına çok yakın yerde ve denize 5 km mesafede bulunan Bedroma kalesinden 600 kadar yayayı uzak yerlere gönderdikten sonra, yayanın kalabalık kısmı ve atlı askerle Harşit'in yukarı kısmına yürüyüp Çepnilerin kışlağına kadar gitmiş ve onların çadırlarını yıkmış, yakmış öldürmüş ve Çepniler'in elindeki tutsakları kurtardıktan sonra geri dönüp, Vakfıkebir'deki Büyük Liman'da birkaç gün kalmıştır. Daha önce gönderilen 600 kadar yaya askere gelince onlar, Kotzanta (Kürtün yöresi, Suma Kalesi) yöresine bir akın düzenleyip yakıp yıkmışlar ve adam öldürmüşler, dönüşte kendilerini kovalayan Türklerle de kıyıya varıncaya kadar dövüşmüşler ve bu yüzden Türklerden birçokları ölmüşlerdir. Onlardan 42 kişi ölmüş Türklerden ise erkek, kadın ve çocuk olmak üzere 100'den fazla insan hayatını kaybetmiştir.

Görüldüğü üzere imparator Çepnilere karşı bir öç alma seferi düzenlemiş ve onların elindeki bazı tutsakları kurtarmıştır. Anlaşılacağı gibi Çepniler muhtemelen XIV. yüzyılda kuzeye doğru ilerleyerek Kürtün yöresine ve ona komşu yerlere gelip oraları kışlak yapmışlar, yazın da kuzeydeki yeşil dağlara çıkmışlardır. Onlar ertesi yüzyılda kuzey ve kuzey batıya doğru ilerlemelerini sürdüreceklerdir.22

Ordu bölgesini fethederek Bayramlı Beyliği'ni kuran Bayram Bey'in torunu ve Hacı Emir Bey'in oğlu Süleyman Bey de 1397'lerde Giresun'u fethetmiştir. XV. yüzyılın başlarında kuvvetli olan bu beyliğin ne zaman ve nasıl ortadan kalktığı bilinmemektedir.

Çepniler XIV. yüzyıldan itibaren bu yöreye gelip orayı yurt edinmişlerdir. Bu yurtları Kuzey Karadeniz'e kadar ulaşmıştır. Çepniler, Kürtün'den hareket ederek Harşit vadisi yolu ile Karadeniz'e erişmişler ve bu vadinin iki yanındaki toprakları yurt edinmişlerdir.23

Doğu Karadeniz bölgesine yaylalardan, geçitlerden ve Harşit vadisinden inen Türkmenlerin olduğunu belirten Osman Turan da " Şarkî Karadeniz bölgesine yaylalardan, geçitlerden ve Harşit vadisinden inen Türkmenler mevcut olmakla beraber bu havali daha ziyade Samsun'dan itibaren sahili takip eden Oğuz Çepni boyu tarafından Türkleştirilmiş; Canik bölgesine adını veren Hıristiyan Çan kavmi tedricen kaybolmuştur. Türkmenler 1302'de Giresun'a kadar ilerlemiş ve birtakım küçük beylikler kurmuşlardır"24 demek suretiyle yukarıdaki görüşü paylaşmaktadır.

XIV. yüzyılın ilk yarısında Yukarı Kelkit vadisinde de kalabalık bir Çepni kümesinin yaşadığı ve bu Çepnilerin, 1348 yılında Erzincan hakimi Ahi Ayna Bey, Bayburt valisi Mehmed, Akkoyunlu Tur Ali Bey, Doğu Suriye Türkmen reislerinden Bozdoğan Bey'in Trabzon'a düzenledikleri sefere katıldıkları ve şehri üç gün kuşattıktan sonra alamayarak geri döndükleri görülmektedir.25

1404 yılında Trabzon'dan Erzincan'a giden İspanyol Elçisi Ruy Gonzales de Clavijo (Klaviyo) Zegan (Zıgana) kalesi ile buradan Erzincan Türk Beyliği arasındaki yerlerin "Kabasitan"lı derebeyler elinde olduğunu; "Çabanlı" (Çepni) Türklerinin bunlarla savaşıp yıldırdığını bildirmektedir.26

Yine Klaviyo'nun "Bu dağların ve kalelerin hâkimi olan Kabasika, bize, nasıl yaşadığını anlatmaya başladı. Kendisi bu çıplak yerlerde ömür sürermiş. Bu havali şimdilik (Temür'ün korkusundan) sükûn içinde yaşamakta ise de, daima (Bayburt-Ovası batısında Sinür köyünde ocakları bulunan Bayındurlu/Akkoyunlu ve Kelkit başları ile Kürtün bölgesi kuzeyinde ve Alucra'daki (Çepnilü) Türklerin taarruzuna uğrarmış." "Ertesi (2 Mayıs) gün öğleden sonra yine Kabasika'ya ait bir kaleye vardık. Buradakiler de gelip bizden para aldılar (Zegana'dan beri dört yerde). Yolumuza devam ettik. Öğleden sonra bir vadiye vardık. Orada Çabanlı (Çepnilü) Türklerine ait bir kale (Gümüşhane ile Kelkit ilçe merkezi arasında ve tam orta yerde "Ulu Kal'a" bulunduğunu anladık. Kabasika ve bu Türkler arasında harp vaziyeti devam ettiğinden, Kabasika'nın adamları bize bir müddet duraklamayı ihtar ederek keşfe çıktılar"27 şeklindeki açıklamalarından da anlaşılacağı gibi 1405 tarihinde Çepni nüfuz bölgesi Gümüşhane'ye kadar uzanmaktadır.

XIV. yüzyılın ortalarına doğru ise Çepnilerin kuzeye doğru ilerleyerek Harşit çayı çevresinde yurt tuttukları kışlaklarını yukarı Harşit'te kurmuş oldukları görülüyor.

XV. yüzyıldaki Bizans müverrihlerinden Halkokondil Trabzon'un doğusundan Amasra'ya kadar bütün Karadeniz kıyılarında Çepnilerin oturduğunu bildiriyor.28

Fatih Sultan Mehmet tarafından 1461'de Trabzon alındıktan sonra Görele, Tirebolu, Bedreme ve Giresun kaleleri de fethedilerek Canik yolu ile Tokat'a ulaşılmıştır. Daha sonraki yıllarda da doğuda Gürcistan sınırındaki kalelerle Gümüşhane-Trabzon arasındaki Torul yöresi alınmış ve Trabzon'un fethi tamamlanmıştır.

Osmanlıların Trabzon'u fetihleriyle bölgedeki Türkleştirme hareketinin hız kazandığı muhakkaktır. Ayrıca, Osmanlılardan çok önce Kürtün-Dereli-Giresun-Tirebolu-Eynesil arasındaki kırsal kesime hakim olan Çepni beylerinin fetihte Osmanlılara yardım ettikleri, elde edilen başarılarda rol oynadıkları, fetihten sonra Osmanlı Devleti'nin bunların hemen hepsine zeamet ve tımar gibi dirlikler vererek onları hizmetine almasından anlaşılmaktadır. Ayrıca Çepni halkının büyük bir kısmı müsellem olarak hizmete alınmış, cami ve zaviyelerde görevlendirilerek vergiden muaf olmuşlardır. Halkın geri kalanının ekseriyeti de muafiñ (vergiden affolunmuşlar) sayılmıştır.

XV. yüzyılın ikinci yarısında tamamen yerleşik hayata geçen Çepniler köylerde oturmaktadırlar. Bu bölgedeki köyler arasında hiçbir Hıristiyan köyü yoktur. Hıristiyanlar kıyılardaki Giresun, Tirebolu ve Görele kalelerinde yaşamaktadırlar.

Bu yüzyılda köylerde oturan Çepnilerin darı ektikleri, bal istihsal ettikleri, meyve yetiştirdikleri; köylerin çoğunda doğan, şahin, atmaca yuvalarının bulunduğu, palazlanan yavruların satılması suretiyle gelir elde edildiği ve bu gelirlerden devlete vergi ödendiği; ilk zamanlarda köylerde fazla koyun bulunmadığı, ancak sonraları birçok köyün koyun vergisi de ödediği otuz yıl kadar sonra buğday ekilmeye başlandığı verilen bilgiler arasındadır.29

XVI. yüzyılda bazı kaynaklarda Çepniler hakkında verilen malumat hiç de iç açıcı değildir. Trabzonlu coğrafyacı Mehmet Âşıkî "Menâzirü'l Avâlim" adlı eserinde Lazlar ve Çepniler hakkındaki görüşlerini şöyle belirtiyor:

"Trabzon'un canib-i cenûb-i şarkisi cibal-i Laz'dır. Cins-i Laz'ın Müslim ve Kâfiri, dağ canavarmdan bed-terdir. Hayif Trabzon gibi belde-i haseneye ki, kavm-i Laz'a makardır. Ve bir garib dahi budur ki, Trabzon'un canib-i şarki ve cenûbisi cibal-i Laz olduğu gibi, cânib-i garbi-i cenûbisi cibal-i Çepni'dir ki Etrak'dan kaba yaratılışlı ve kötü ahlaklı (Alevi), ve lûgatleri türki lûgatinin agrebidir. Ve suret-i ehl-i islâmda bir alay Râfızi-i bidindir. Cehele-i avâmı, Şâh-i Revafızı (Safili Kızılbaş Şâhlarını), haşa, Ulûhiyyetden dûn mertebe üzere itikaad etmez. Ve belde-i Tırabuzon, bu iki taraf-ı mezbele arasında cevher-i kıymet-var bir belde-i metini-i üstüvardır."30

F. Kırzıoğlu aynı eserinde "Koyu Alevi-Kızılbaş olan Trabzon Çepnilerine Ardanuç ile Hınıs gibi Osmanlı-İran serhaddine yakın kalelerde bile askerlik vazifesi verilmemesine dikkat edildiğini, İstanbul'dan gelen arzlardan öğreniyoruz" der.31

Mahmut Goloğlu ise Trabzon Tarihi adlı eserinde Laz-Çepni çatışmasının asıl sebebinin ayanlar olduğunu, on sekizinci yüzyılın ilk yarısında şehir, kasaba ve köylerde halka baskı yaparak devlet otoritesini kıran ve derebeyi durumuna gelen, birbirlerini çekemeyip aralarındaki yarışmayı silahlı çatışma derecesine çeviren âyanlardan bazılarının Trabzon bölgesinde bulunduğunu ve Trabzon'un doğusundaki bu tür âyanların Lazlara, batısındakilerin de Çepnilere dayandıklarını, her ikisi de aynı boyun çocukları olan bu iki zümreyi birbirine karşı kullandıklarını belirtiyor ve bunun sona erdirilişini şöyle anlatıyor:

"Lazlarla Çepniler arasındaki geçimsizlik oldukça eski idi. Gerek Çepni, gerekse Laz ağaları bölgelerinde bağımsız gibi yaşarlardı. Onlardan yana olanlar da ağalarından başka devlet adamı ve ağa konaklarından başka hükümet dairesi tanımazlardı. Derebeylerinin özel askeri birlikleri bile vardı. Meselâ Tirebolu'daki bir derebeyi, silâhlı adamlarını Trabzon Hükümeti'nin gözü önünde şehirden geçirip Rize'de Tuzcuzade ya da Lazistan'da Pansazade ailelerine karşı savaşa götürürdü. Ve ağaların hükümet gözündeki değerleri, bu çatışmalardaki başarı derecelerine göre idi. Gücünü ispatlayan ağayı hükümet de kendine kazanmak ister ve ona meselâ (kapıcıbaşılık) gibi rütbe ve görevler verirdi.

İşte Trabzon bu durumda iken, yaklaşık olarak 1738'de (Çeteci Abdullah Paşa) Trabzon Valiliği'ne getirildi. Trabzon'a gelir gelmez Laz-Çepni mücadelesine el koydu ve kısa sürede taraflar arasındaki çatışmayı bastırdı.32

Tirebolu'lu (Hüseyin Avni) Alparslan "Trabzon Eli Laz mı? Türk mü?" adlı eserinin "Trabzon Tigresindeki Türkler Nice Türedi" adlı bölümünde Şakir Şevket'in Trabzon Tarihi'nden şu bilgileri aktarıyor:

"İkinci Mehmed Han Trabzon tigresini ülkesine kattıktan sonra ovadan yüzbin Çepni Türkü geldi, Tırabuzon tigresine yerleşti. Bu Çepniler, ilk önce Türkeli'nden (Türkistan'dan) İran toprağına göçmüş! Kızılbaşlığı öğrenmiş! Bunlar, İran'da tekdurmamış! Uslu oturmamış!? Bundan ötürü Hanları, bunları elinde istememiş! Bunlar da, Anadolu'ya geçmiş!?

Anadolu'ya geçen Çepnilerden yüzbin kişi daha çoğu Giresun, Tirebolu, Görele, Büyükliman'da bulunmak üzere, Tırabuzon tigresine yerleşmiş!? Birtakımı da batıya doğru yürümiiş! Balıkesir, İzmir yanlarına yayılmış! İzmit'tekiler yerli Türklere karışmış, Çepnilikten çıkmış! Ancak Balıkesir, İzmir tigresindeki Çepniler, Çepniliklerini korumuş!?

Tırabuzon tigresinde, pek çok hoca yetişmiş derebeyleri Sünnî olmuş da, bunları gitgide sünnî yapmış, Kızılbaşlık kalmamış! böyle. Ancak Giresun'un, Tirebolu'nun, Görele'nin yüksek köylerinde, Kürtün'de bugün bile Kızılbaşlık göze çarparmış!?

Kürtün'iin Şeyhli köylülerine ne türlü and versen, korkmaz ! Ancak: "Ahıl Baba, Pahıl Baba, Güvende Şeyhi, Vazalak Şeyh, Tur Eri, Horuz Evliyası ocağına güm güm dabanca sıksun mu!" der isen korkar, işin doğrusunu söyler imiş!!! İşte Kızılbaşlı izleri!"33

Faruk Sümer'in konuya bakışı bunlardan farklıdır. O da, Çepniler ve diğer Türk boyları arasında Alevi olanların olabileceğini kabul eder. Hatta Kanuni'nin Nahcivan seferinden akçelik ve daha fazla gelir getiren dirliklerin kapı-kullarına verilmesinin kanun haline geldiğini, bunun Türk sipahilerinin terakki imkânını ortadan kaldırdığını, ancak kapı-kulları ve oğulları tarafından doldurulamayan dirliklerin verilmesinde Anadolu Çepnilerinin diğer bütün kavmi unsurlara tercih edildiğini ve özellikle Laz, Tat, Sartlı gibi unsurların askeri hizmetlere kabul edilmediklerini, ayrıca Kızılbaş oldukları için Çepnilerin askere alınmalarının yasaklandığını ve evvelce alınmış olanların da çıkarılmasının emredildiğini kaydeder. Ama, bu Çepnilerin Trabzon Çepnileri olamayacağı kanaatindedir:

"Bir ilim adamı o/arak vazifemiz gerçeği bulmaktır. Değil ise bizim için Sünnî ve Alevi vatandaşlarımız arasında asla bir fark yoktur. Türk kültürünü almış her vatandaşımız ilmen yani gerçek olarak Türk'tür. Bu insanın hangi millete mensup olduğunu o insanın almış olduğu kültürü belirler, kanın hiç bir rolü yoktur. Yani bir insana, "ben Türküm, ben Arabım, ben Fransızım, sözünü kanı değil kültürü söyletir. Bu söylediklerimiz ilmin sözüdür. İlmin sözü ise gerçeğin ifadesidir. Arap ülkelerinde pek çok insan dedelerinin Türk asıllı olduğunu söylerler. "Sen nesin? " diye sorunca "ben Mısırlıyım, Cezayirliyim, Arabım, der. Haklıdır. Çünkü, o Arab kültüründe yetişmiştir ve Türk kültürüne yabancıdır. Dedesinin Türk asıllı olması ona Türküm dedirtmiyor. Fakat içinde büyüdüğü Arab kültürü ona "ben Arabım" dedirtiyor. Bir de şu hususu belirtmeliyim. Türkiye Türkleri Orta Asya'da yaşarken de mongol yüzlü değil düz yüzlü idiler. Bu hususu pek açık bir şekilde gösteren vesikayı Oğuzlarda yayınlamıştım. (s. 48, haşiye 194). Türkiye Türklerinin gerçek tipini Toros dağlarında yaylaya çıkan Yörükler temsil eder. Mukayese yapmak isteyen onlar ile yapmalıdır. Sonra, Orta Asya'daki/erin saf olduğu da nasıl söylenebilir.,

XVI. ve daha sonraki yüzyıllarda dahi gerek Çepniler arasında, gerek komşuları olan diğer Türkler arasında Alevî inancını taşıyanlar bulunabilir. Fakat Ömer, Osman Bekir isimleri, onlardan pek çoğunun Sünnî olduğuna asla şüphe bırakmıyor. Diğer taraftan az yukarıda belirtildiği üzere 5-10 haneli Çepni köylerinde camiler bulunuyor ve camilerin imam, hatip, müezzin muhassıl gibi vazifelileri görülüyor, fakihlere ve müderrislere de sık sık rastgeliniyor. Kısaca onlar asla karacahil bir topluluk değildir. Çünkü din adamlarından müteşekkil aydınları var. XV. yüzylın ikinci yarısı ile XVI. yüzylın birinci yarısında Âşık'ın dediği gibi "bidin" dinsiz insanlar değil bilakis dindar bir topluluktur. Bir taraftan Safevî propagandaları, diğer taraftan Osmanlı'nın Anadolu'nun her tarafında yaptıkları gibi, tımarlarını ellerinden alıp kendi kullarına ve kul oğullarına (= yani devşirme zümresine mensup olanlara) vermeleri yüzünden aralarında Alevilik belki az daha yayılmış olabilir."34

Çepnilerin Alevi sayılmasının başka nedenleri de vardır. Onların Safevî Şeyhi Cüneyd ve onun torunu ve Safevî Devleti'nin kurucusu olan Şah İsmail'e olan yakınlıkları bilinmektedir. XIV. yüzyılda Azerbaycan'ın Erdebil şehrinde Safiyeddin İshak adlı bir şeyh tarafından, Sünnî-Şafii ilkelerine göre

kurulan Safevî tarikatının başına geçemeyince Anadolu'ya gelen ve burada başta Halep Türkmenleri, Dulkadırlı ve Üçoklu Oymaklarının hemen hemen tamamı olmak üzere diğer Türkmenlerin de birçoğunun kendisine mürid yapan Şeyh Cüneyd'in bu müritleri arasında Çepniler olduğu gibi, Anadolu'dan topladığı Türkiyeli göçebe ve köylü müridleri ile İran'a giden ve Akkoyunluları yenerek 1501 yılında Safevî Devleti'ni kuran torunu Şah İsmail'in de yanında Çepniler vardır.

Şah İsmail'in Safevi Devleti'ni kurmasından sonra Anadolu'dan İran'a göç eden Türkler arasında da Çepniler vardır ve bunların büyük bir kısmı veya tamamı Doğu Karadeniz Çepnileridir.35

Çepnilerin İran'dan çıkarıldıktan ve Doğu Karadeniz bölgesine geldikten sonra burada Tirebolu, Görele ve Vakfıkebir yörelerine yerleştikleri, sayılarının da 100.000 civarında olduğu rivayet edilmektedir.36

Osman Turan da bu bölge Çepnilerinin önceleri Alevi olduklarını sonra Sünnileştiklerini belirtiyor: "Mehmet Âşıkî (XXI. Asır) memleketi hakkında güzel bilgiler verirken batı ve güney taraflarının Çepni Türkleri ile meskûn olduğunu ve bu sebeple bu havalideki dağlara "Çepni Dağları" denildiğini henüz basılmamış olan "Menâzır'ül Âvâlim" adlı eserinde yazar. Trabzon'un güzelliklerini ve meziyetlerini tasvir eder ve överken batıda Rafizi (Alevi) Çepniler; doğuda da kısmen Müslüman olmamış Lazlar arasında kaldığından dolayı üzüntülerini belirtir" dedikten sonra, "Birçok göçebeler gibi Alevi olan bu Çepniler zamanla Sünnileşmiş ve Lazlar da tamamen Müslüman olmuştur. Sürmene ve Araklı kazalarında yaşayan Çebi adını taşıyan kalabalık ailelerin de Çepnilerden olduğu anlaşılıyor."37

Ermeni tarihçisi Minas Bıjıkyan da, Görele'den bahsederken, "Geleneksel bir rivayete göre bura halkı Çepni denilen (çıra söndürenler) den terekküb eder. Putperestlikten kalma adetleri olan bu halk senede bir defa kadın erkek beraberce şenlik toplantısı yapar ve geceleyin bütün ışıkları söndürerek, Putperestler gibi akraba ve kardeşi ayırtmadan birbirine karışır ve iğrenç hareketlerde bulunurlardı. Bu adet şimdi kalmamışsa da, çoğu namaz kılmaz ve sarhoşluğa itibar ederek çok içerler"38 demektedir.

Yavuz Selim devrinde yazılmış Trabzon Sancağı Tahrir defterinde "1515-1516" Çepnilerin yoğun bir şekilde yaşadığı yer, "Vilâyet-i Çepni" (Çepni yöresi-Çepni yurdu) olarak gösterilmiştir. Faruk Sümer defterdeki yer adlarından hareket ederek bu bölgenin Giresun-Torul ve Görele arasındaki saha olduğunu ve bilhassa Kürtün'ün tamamen Çepniler'le meskûn olduğunu, Trabzon-Torul ve Şalpazarı, Vakfıkebir bölgesinde de Çepnilerin yaşadığını belirtiyor. Coğrafyacı Mehmet Âşık, yazdığı Menâzirul-Evâlim adlı eserde Çepnilerin yoğun olarak yaşadıkları Trabzon'un batı ve güneybatı yöresindeki dağlara Çepni Dağları denildiğini kaydediyor.39

Fetihten sonra bu bölgedeki dirliklerin tamamına yakını Çepni beylerine ve onların oğullarına verilmiştir. Beylerin bu nüfuzunun daha sonraki devirlerde de devam ettiği görülür.

XVI. yüzyılın başlarında ekserisi veya tamamı "muaf ve müsellem", yani, Türk köylülerinden oluşan, savaş zamanında atı ve silahı ile savaşa katılan, buna karşılık her türlü vergiden muaf olarak toprağını ekip-biçen köylü atlı asker olan Trabzon Çepnilerinin daha sonra -Anadolu'nun pek çok

yöresinde olduğu gibi- müsellemliklerine son verilip “raiyyet” yani vergi veren köylü durumuna düşürüldükleri görülmektedir.

F. Sümer’e göre bunun sebebi “Devletin bu esnada (1515) geniş ölçüde askere ihtiyaç duymasıyla ilgilidir. Fakat bereket versin dirlikler yani tımar ve zeametler, eskiden olduğu gibi, Çepni bey aileleri ile onların hizmetlerinde bulunmuş sipahilerin ellerinde kalmıştır.”40Bu değişim bunu takip eden yıllarda da devam etmiştir. Bu uygulamada, aynı dönemde Safevilerin Şeyh Cüneyd’le başlayan oğlu Haydar ve torunu İsmail ile devam eden, hatta uzantıları günümüze kadar gelen Anadolu üzerindeki emellerinin önemli payı olmalıdır. Anadolu üzerinde uygulanan devlet politikasının da rol oynadığını söylemek mümkündür. F. Kırzıoğlu’nun B. Kütükoğlu’undan naklettiği bilgilerden, bu yüzyılda Anadolu’da oynanan bu oyunu daha iyi anlayabiliyoruz: ”devri için bir nevi beşinci kol” diye çok yerinde tanıttığı, bu gibi Kızılbaşlık propagandaları için Mühimme kayıktlarına işaret ettiği gibi, çok mühim ikisinin de suretini vermiştir ve (27 Ekim 1577 tarihli I.ve II. Belge) Amasya’dan Musul’a ve Teke’den (Antalya) Trabuzon’daki Çepni yurdu Kürtün’e değin Anadolu’yu saran bu gibi Safîli/Kızılbaş dostluğu propagandası; İran’a yapılan at, silâh ve mal kaçakçılığı ile Erdebil’e taşınan servetler korkunç sayılardaydı.41

XVIII. yüzyılda uğranılan büyük mağlubiyetler sonucunda devlet otoritesi son derecede zayıfladığı için yörelerin idaresi oraların yerlisi olan güçlü şahısların ellerine geçer. Devlet ilk önce “mütegallibe” ve “derebeyi” deyip bunları tanımamışsa da sonra ayan adını vererek varlıklarını kabul etmiştir. Böylece Türkiye’nin çok bölgelerinde olduğu gibi, Karadeniz kıyılarındaki şehir ve kalelerde de ayanlar ortaya çıktı. Bu ayanlardan, bazıları veya çoğu Çepnilerden idi. Batı’daki ayanlardan ve Tirebolu, Görele ve Vakfıkebir derebeyleri ile Trabzon’un doğu yörelerindeki derebeyleri arasında kesin ve sürekli mücadeleler vuku bulmuştur. Bu mücadeleler sonucu da kalabalık Çepni toplulukları Sürmene, Of ve Rize yörelerine yerleştiler. Bu yerleşmeler, yerleştikleri yörelerden başka yerlere kayda değer göçlerin yapılmasına sebep oldu.

Geçen yüzyılda, Sürmene kazasının “sağ taraflarındaki” köylerde Çepniler oturuyor ve vakit vakit komşularını rahatsız ediyorlardı.

Bu yüzyılda Of’un ileri gelenlerinin kendilerini Çepnilerden saydıkları bildiriliyor.

Rize yöresindeki Kara Dere ile diğer üç nahiye Çepniler ile meskundur. Ünlü haydut Çepni Ali Rize Çepnilerinden olup en sonunda başına 300 kişi toplayarak Rus harbine katılmıştır. Şimdi dahi Rize yöresindeki köyleri ziyaret edenler Çepni adının hâlâ bu köylerde unutulmadığını görürler.42

Görülüyor ki, on sekizinci yüzyılda Trabzon’un batısındaki Çepnilerle, doğusundaki Lazlar arasında uzun süren kavgalar olmuş, I738’de Çeteci Abdullah Paşa’nın Trabzon valisi olmasına kadar da bu kavgalar devam etmiştir. Çeteleri bastırmaktaki ustalığından ötürü kendisine “Çeteci” lakabı verilen Abdullah Paşa, Trabzon’a gelir gelmez Laz-Çepni meselesine el koymuş ve kısa sürede taraflar arasındaki çatışmayı sona erdirmiştir.43

Bu ayânlar halk ile hükümet arasındaki işlerde bir nevi aracılık yapar, asayişin sağlanması, vergilerin alınması, askerin toplanarak eğitilmesi, yiyecek ve donatımın tamamlanarak gönderilmesi gibi işleri yürütürlerdi. Yukarıdaki açıklamalar bunların daha sonra bir nevi derebeyi durumuna geldiğini ve birbirleriyle kavgaya tutuştuklarını göstermektedir.

Bugüne kadar yapılan araştırmalarda Çepnilerle ilgili benzer olayları konu alan bir çok vesikaya rastlanmıştır. Bunların biri de, Görele'deki Çepnilerin yerlerini bırakıp kara ve deniz yollarını kullanarak Trabzon-Giresun arasındaki bölgede halkın malına ve canına zarar verdikleri belirtildikten sonra, bunların tekrar eski yerlerine gönderilmelerini, bu tür davranışlarına son verdirilmesini suçluların da cezalandırılmasını emreden 1145 (1732) tarihli fermandır.44 Görele'deki bu Çepniler 1732'de Espiye madeni civarında yerleştiler ve sonra tekrar eski yerlerine döndürüldüler.45

Çeşitli Türk boylarıyla birlikte Receplü Avşarı'na bağlı Çepnilerin de Arap eşkıyasına karşı bölgeyi korumak ve zıraatle uğraşmak üzere 1720'de padişah emri ile Harran Ovasına yerleştirilmişlerdir.46

Trabzon'da Hıristiyan sipahiler ve onlara tabi olanlar da Anadolu'nun muhtelif yerlerine sürülerek yerlerine Tokat, Samsun, Bafra, Çorum, Amasya gibi bölgelerden getirilen ahaliler yerleştirilmiştir.47

Bunlara benzer daha yüzlerce belgenin tarihi kaynaklarda bulunduğu muhakkaktır. Bunların tespitinden sonra, tarihi ve sosyolojik açıdan meselenin daha da aydınlanması mümkün olacaktır.

Bir döneme ait bütün belgeleri ele geçirmeden, sadece bir-iki belgeden yola çıkarak o devir hakkında karar vermeye çalışmanın doğru bir davranış olmayacağı ve tarihi kaynaklarda rastladığımız, bir çoğu Çepni Ali'de olduğu gibi şahıslarla ilgili olan bu tür belgelerin araştırmamıza fazla bir katkı sağlayamayacağı da düşünülerek alınmadılar.

Sayıları çok olmasa da, Cumhuriyet döneminde yapılan bazı çalışmalarda da konumuzla ilgili bilgilere rastlanılmıştır.

Bunların birincisi araştırma alanımızdaki köy sayısıyla ilgilidir. Vakfıkebir'de (Trabzon) yirmi dokuz köy Çepni vardır. Çepnilerin işgal ettiği mıntıka Akhisar Deresinden başlar ve garba doğru uzanır.

İkincisi, 1978-1979 yıllarında Brent Brendemoen'in Trabzon ağızları üzerine yaptığı çalışmadan elde edilmiştir. Brendemeon, bizim de araştırma yaptığımız bu sahaya gitmiş ve Sayvançatak köyünden Tepegöz hikâyesinin bir varyantını derlemiştir.

Brendemeon'un "Batı Anadolu'da yaşayan az sayıda ve dağılmış vaziyette bulunan Çepnilerin ağız özellikleri ve folklor yönünden diğer yöre halkı ile kaynaşmış görünmekte iken, Doğu Karadeniz bölgesinde, özellikle Trabzon'un Vakfıkebir ilçesinin Şalpazarı yöresinde oturan Çepnilerin hem ağız hem folklor itibarı ile komşularından dikkat çekici büyük farklılıklar korumaktadırlar"48 şeklindeki tespitine katılmamak mümkün değildir. Ama aynı yazarın "Dil verilerimizin, Çepnilerin Trabzon yöresinin Türkleştirilmesinde önemli bir rol oynadıkları yolundaki iddiayı destekleyeceğini söylemek

doğru olmaz. Çepni ağzı ile diğer Trabzon ağızları arasındaki farklılıkların benzerliklerden çok olması, tam aksine bu iddiayı çürütür"49 şeklindeki kanaatine katılmak ise mümkün değildir. Aslında ağızların farklılığı konusundaki tespit doğrudur. Yörenin diğer yörelerle gösterdiği ağız farkları hemen herkesin anlayabileceği kadar belirgindir. Ama bu veri tek başına "Çepnilerin bu bölgedeki Türkleştirme hareketinde önemli rol oynadıkları" şeklindeki görüşü çürütemez.

Bize göre "Türkleştirme"den kasıt buraların Türk yurdu haline getirilmesidir ki, Çepniler bunu, bu çalışmanın başından beri ortaya konulan yerli ve yabancı belgelerden de rahatça anlaşılacağı gibi, bölgede Osmanlı hakimiyeti kurulmadan çok önce önemli ölçüde başarmışlardır.İkinci husus ise, Osmanlıların bu bölgeyi fetihlerinden sonra Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Trabzon havalisine değişik Türk boylarının gönderilmiş ve iskân edilmiş olmalarıdır. Aynı veya birbirine yakın yerlere yerleştirilen bu boyların zamanla birbirleriyle kaynaştıklarını düşünmek mümkündür. Ama onlardan çok önce bu bölgeye gelip yerleşmiş, kendilerine has bir yaşama şekli olan Çepnilerin hem bu özellikleri hem de coğrafi ve idari yapı sebebiyle yeni gelenlerle pek fazla bir alışverişleri olduğu söylenemez.

Ayrıca, buraya gelenlerin de değişik Türk boylarından oldukları unutulmamalıdır. Çepni ağzının bütün bölgeye hakim olması ancak Çepnilerin diğer Türk boylarından çok üstün olmaları ve onlarla birlikte yaşamalarıyla mümkün olabilirdi. Halbuki kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler ve bizim tespitlerimiz, Çepnilerin cesur, savaşçı ve geleneklerine sıkı sıkıya bağlı bir topluluk olduğunu gösteriyor. Bunlara son derece engebeli olan coğrafi yapının ve çalışma şartlarının bu tür ilişkileri engelleyici özelliklerini de eklersek Çepnilerin neden diğer boyları etkileyemediğini anlayabiliriz.

Dikkat edilmesi gereken bir başka husus da etkileşmenin iki yanlı olacağıdır. Eğer bugün -hiç değilse bazı bölgelerde- bozulmamış ya da az bozulmuş bir Çepni kültürü bulabiliyorsak bunu yukarıda sayılan şartlara borçluyuz. Nitekim Çepnilerin, daha sonra yerleştikleri Trabzon'un doğu tarafında Araklı, Sürmene, Of, Rize gibi yerlerde homojen bir Çepni nüfusuna ve saf bir Çepni kültürüne rastlamamız mümkün değildir. Bu bölgelerde Çepniler diğer Türk boylarıyla kaynaşmışlardır.

Belki bu iddiayı şu şekilde düzeltmek daha doğru olacaktır: Doğu Karadeniz bölgesinin Türkleşmesinde Çepniler çok önemli rol oynamışlardır. Ama kendileri gibi Türk olan diğer boyları Çepnileştirememişlerdir. Aksini düşünmek Türkü Türkleştirmek demek olur ki, bu da geçerli bir görüş olamaz.

Sonuç olarak, bütün bu bilgilerden, Çepni boyunun Anadolu'ya gelen ilk Türk boyu olduğu, Çepnilerin Anadolu'nun Türkleşmesine çok büyük katkılarda bulundukları, hatta Safevî Devleti'nin kuruluşunda önemli rol oynadıkları anlaşılmaktadır.

Batı Anadolu'da İzmir, İzmit, Adapazarı ve Balıkesir'e gitmelerine rağmen en yoğun olarak yerleştikleri, yaklaşık 700 yıldan beri varlıklarını devam ettirdikleri ve kültür mirasını en iyi muhafaza ettikleri bölge Doğu Karadeniz bölgesi, bu bölgede de Asar/Ağasar/Akhisar yöresi olmuştur.50 Bugün,

Doğu Karadeniz bölgesine coğrafi olmayan ikinci bir isim verilmesi gereksiydi, eskiden “Çepni Vilayeti” denilen bölgenin sınırlarını Ordu’dan Batum’a kadar genişletip bu bölgeye “Çepni Yurdu” veya “Çepni Bölgesi” demek doğru olurdu.

Doğu Karadeniz bölgesiyle ilgili resmi kayıtlar XVI. yüzyıldan itibaren tutulmaya başlanmıştır. Bu kayıtların büyük bir kısmı henüz incelenmediği için konumuz olan Çepniler hakkında da, çok detaylı ve yeterli tarihi bilgiye sahip olmak mümkün olamamıştır. Ancak, mühimmeler, hatt-ı humayunlar, kadı sicilleri, tahrir defterleri ve diğer arşiv vesikaları incelendikçe Çepnilerle ilgili daha doyurucu bilgilere sahip olacağımız muhakkaktır.

1Kaşgarlı Mahmud, Divanü lûgati’t Türk, Tercüme eden Besim Atalay, Ankara, 1986, s. 58.

2A. Zeki Velidi Togan, Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili, İstanbul 1972, s. 49-51.

3Faruk Sümer, Çepniler, İstanbul 1992, s. 9.

4Ebülgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, (Türklerin Soy Kütüğü), Hazırlayan: Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, No: 33, s. 51.

5Gyula Nemeth, A Bonfogtaló Magyarsak Kialakulá, Budapest, 1930, s. 54-55; Türk Ansiklopedisi, Ankara 1963, Çepni Maddesi s. 453.

6İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul 1995, S. 218.

7G. A. Geybullayev, Toponomia Azerbaydcana, Baku 1986, s. 53.

8Soltanşah ATANİYAZOV, Şecere, Aşkabat, Turan-I 1994, S. 227-228. “Gadımı Oguz Türkmenlerin 24 taypsının sanamasında Mahmıt Kaşgarı Çepnilerin (Cebni) yirmibirinci Salar Baba, Reşidedin, Yazıcıoglı ve Abılgazı dagı hem 16. Orunda goyyar. Sonkı üç alım Çepni sözini Oguz Han’m dördinci oglı Gök Han’m dördüncü çagasının ve ondan önen ilin adı hasaplasa Salar Baba onı Deniz Han’ın ikinci Oglının adı çaklayar. Bu alımların Çepni sözüne beryen düşündirişleri şeyle “Nerede yagı görse hemen söveşer”. Yazıcıoglı “Kanda kı yagı göre derhal söveşer ve çapar. Salar Baba “Her kanda yagı bolsa tavakuf kılgay, uruşgay. ” Abılgazı “bahadır” (Yagnı “batır”, “gahrıman”) Türk alımı İ. Kafesogu şu alımların yazanlarından ugur alıp Çepni diyen etnonimi goşunun düzülüşü bilen baglanışıklı dören adlarm hatarına goşyar.

Abraylı alımlarm Çepni taypasına beren mahabatlı düşündirişlerini inker etmezden biz bu etnonimin “kiçi bölek” “ topar” “ sürü” manısındakı gadımı Çep Çöp diyen Tiirki sözden emele gelip bilcekdigini hem bellemeli diriz. Mahmıd Kaşgarı çöp sözüni “bölecik” manısında ulanıpdır. Bir çöp yegil - “bir bölecik iy” Türk dilinde ve Türkmen dilinin Yomut şivevesinde mal agılın da çepere diyilyer. Şulardan ugıır alıp, Çepni diyen ad “bölecik il” “ topar” “kiçi taypa”’ manısında yüze çıkandır çaklayarız.

Selçuklar hereketi dövründe (11. asır) Çepnilerin ulu bölegi Eyran'a, Türkiye, Kavkaz'a, Irag'a aşıpdır. Türkmenistan'da dine Göklenlerin düzüminde Çepni, atalarda hem Çepi diyen tireler duş gelyer. Alili, Ata, Göklen, Hatap ve Hıdırili taypalarının Çepbe, Çovdur ve Ersarıların Çepek, Burkazların Çepbece diyen tirelerinin hem şol gadımı Çepniler bilen bir kökden dören bolmagı mümkindir. ".

9 Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî "Vilâyet-nâme" (Haz: Gölpınarlı), İstanbul 1958; s. 26; Çepniler, s. 22.

10 Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî "Vilâyet-nâme" (Haz: Gölpınarlı), İstanbul 1958, "Açıklamalar"kısmı, s. 125; Mehmet Eröz, Türkiye'de Alevilik Bektaşilik, İstanbul I977, s. 54-55.

11 Çepniler, s. 25-33.12 Çepniler, s. 34-35; M. Fahrettin Kırzıoğlu, Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi, Ankara 1976, s. 24.13 Anadolu'daki Çepni topluluklarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Sümer Çepniler, Tirebolu Tarihi.14 Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparator1uğu' nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara 1991, s. 120-121 ve s. 140.15 Çepniler, s. 16-23.16 Emir Tayboğa 1280'de Sinop'ta vefat etmiş, vasiyeti üzerine, Orta Asya'dan temin ettiği Türkler ile İstanbul'un fethine giderken fırtına yüzünden sığındığı Sinop'ta Sinop tekfuru tarafından Şehit edilen Hz. Hüseyin'in torunu Seyyid Bilal Hazretlerinin yanına defnedilmiştir. Türbesi 1297'da torunu Emir Beygelmiş tarafından yaptırılmıştır.

17 İbn Bibi (El-Hüseyin B. Muhammed B. Ali El-Ca'fer-Rugadi), El Evamirü'l-A1a'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçuk Name), hzl. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, C. II, s. 238.18 A. M. Bryer, Greeks and Türkmens, AppendixI, s. V-143; Faruk Sümer, Tirebolu Tarihi, İstanbul 1992, s. 36.19 Greeks and Türkmens: The Pontic exception, Variorum. Reprints, London, 1980, s. 115-151; Çepniler, s. 13; Tirebolu Tarihi, s. 36.20 Greeks and Türkmens, s. 143-144, Tirebolu Tarihi, s. 36.21 Tirebolu Tarihi, s. 39.

22 Tirebolu Tarihi, s. 41.23 Çepniler, s. 45.24 Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul 1969, s. 233.25 Tirebolu Tarihi, İstanbul 1992, s. 37.

26 M. Fahrettin Kırzıoğlu, Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi, Ankara 1 976, s. 22.

27 A.g.e., s. 36.28 Çepniler, s. 15.29 Tirebolu Tarihi, s. 45-52.

30 Kırzıoğlu, a.g.e., s. 96, No: 26.31 A.g.e., s. 96.

32 Mahmut Goloğlu, Trabzon Tarihi, Ankara 1975, s. 102-103.

33 Tirebolulu (Hüseyin Avni) Alparslan, "Trabzon Eli Laz mı? Türk mü?" "1339 Göçme Yılı" (1337'1921), Giresun, s. 9, N. 1.34 Çepniler, S. 50 N: 1, S. 51; Tirebolu Tarihi, S. 54., N: 1 ve 3.

35 Çepniler, s. 37-40.36 Şakir, Şevket, Trabzon Tarihi, Trabzon 2001, Haz: İsmail Hacıfettahoğlu, s. 139.

37 Osman Turan, "Trabzon Tarihine Bir Bakış", Trabzon Fetih Yıllığı, Trabzon 1994. S. 40.

38 P. Minas Bıjıkyan, Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası, (1817-1819), Tercüme ve Notlar, Hrand D. Andresyan, İstanbul 1969, s. 39. Ermeni Bıjıkyan'ın, Çepniler için kullandığı "putperest" ve "çıra söndürenler" terimleri üzerinde durmak gerekir. Bize göre bu iki terimin kullanılması da maksatlıdır. Bir kere, Türk tarihinde Türklerin putperest oldukları bir dönem yoktur. Bu sebeple bir Türk boyu olan Çepnilerin putperestlikle itham edilmeleri asılsız bir iddia olmaktan ileri gidemez. İkinci olarak, Türkler tarih boyunca "zina"yı en büyük suçlardan biri olarak saymış ve bu cürümü işleyenlere en ağır cezayı yani ölüm cezasını vermişlerdir. Çin yıllıklarında Tu-kiu'lar (Göktürkler)in zina yapanları öldürdükleri bildirilmektedir. (Radloff, Sibirya'dan, C. I, s. 131), Oğuzların, zina yapanları yere çakılan dört kazığa bağlandıktan sonra, boynundan uyluklarına kadar balta ile yararak ikiye ayırdıkları (İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi, s. 31, 34, 57); Alevî olan Tahtacıların zina edenleri yakmak suretiyle cezalandırdıkları; Yörüklerin zina edenleri çam ağacına bağlayarak yaktıkları göz önünde bulundurulursa "Çıra söndürenler"le ifade edilmek istenen toplu zinanın özbeöz Türk olan böyle bir toplulukta icra edilmesi asla mümkün değildir. Ne yazık ki bu söylem sadece Bıjıkyan'a ait değildir. Fuat Köprülü, XIV. yüzyılın dini vaziyeti hakkında Niğdeli Kadı Ahmed'in verdiği dini malumattan bahsederken bu zatın"Anadolu'da Taptuklu namını alan bir taife mevcud olup, misafirlerine kızlarını, kız kardeşlerini, karılarını peşkeş çektiklerini" söylediğini belirttikten sonra şöyle devam eder: "Bu son ifade, Kızılbaş zümreleri aleyhinde sünniler tarafından daima ileri sürülen bir isnaddır ki, bu türlü iddiaya ait elimizde mevcud en eski vesika bu oluyor." F. Köprülü, Osmanlı Devletinin Kuruluşu, Ankara 1988, s. 100. Anadolu'da yaygın olan bu söylemin asıl sebebi ise bizce Alevilerin (Âyin-i cem) adlı merasimdir. Âyin-i cemlere evli ve musahibi olmayan çiftlerin dışında hiç kimse alınmaz ve tam bir gizlilik içinde yapılan bu merasim hakkında da hiç kimseye bilgi verilmezdi. Kanaatimizce işte bu gizlilik, bu tür bir uydurmanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yüzlerce yıldan beri devam eden Alevi-Sünni ayrılığını körüklemek isteyenlerin, bir çok başka argüman yanında bunu da sıkça kullandıkları, Ermeni Bıjıkyan'ın da varlığından son derece rahatsız olduğu Çepnileri karalamak için aynı iftirayı tekrarladığını rahatça söyleyebiliriz. (Âyin-i cem hakkında daha geniş bilgi için bkz: Mehmet Eröz, Türkiye'de Alevîlik ve Bektâşîlik, Ankara 1990, ss. 96-146).

39 Mehmed Âşık, Mennâzir ul-evâlim, Nurosmaniye ktb., nr. 3426, 229 a; Faruk Sümer, Oğuzlar, İstanbul 1980, s. 331.40 Çepniler, s. 68.41 Osmanlıların Kafkas-Elleri'ni Fethi, s. 259.

42 Tirebolu Tarihi, s. 83.43 Trabzon Tarihi, s. 102-103.

44 Refık, Ahmet, Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200), İstanbul 1989, s. 188-189.

45 Halaçoğlu, Aşiretlerin Yerleştirilmesi, s. 3.46 A.g.e., s. 120-121.

47 A.g.e., s. 3.48 Brent Brendemeon, “Trabzon Çepni Ağzı ve Tepegöz Hikâyesinin Bir Çepni Varvantı”, Trabzon Kültür ve Sanat Yıllığı, İstanbul, 1989, s. 13.

49 A.g.m., s. 5-8.50 Ali, Çelik, Trabzon-Şalpazarı Çepni Kültürü, Trabzon 1999, s. 26

ATANİYAZOV, Soltanşah: Şecere, Aşkabat, Turan-I 1994.

BRENDEMEON, Brent: “Trabzon Çepni Ağzı ve Tepegöz Hikâyesinin Bir Çepni Varvantı”, Trabzon Kültür ve Sanat Yıllığı, İstanbul, 1989.

BRYER, A. M: Greeks and Türkmens,: The Pontic Exception, Variorum. Reprints, London, 1980.

BIJIKYAN, P. Minas: Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası, (1817-1819), Tercüme ve Notlar, Hrand D. Andresyan, İstanbul 1969.

ÇELİK Ali, Trabzon-Şalpazarı Çepni Kültürü, Trabzon 1999.

Ebülgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, (Türklerin Soy Kütüğü), Haz.: Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser.

ERÖZ, Mehmet: Türkiye’de Alevilik Bektaşilik, İstanbul I977.

GEYBULLAEV, G. A: Toponomia Azerbaydcana, Baku 1986.

GOLOĞLU, Mahmut: Trabzon Tarihi, Ankara 1975.

HALAÇOĞLU, Yusuf: XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparator1uğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara 1991.

İbn Bibi (El-Hüseyin B. Muhammed B. Ali El-Ca’fer-Rugadi), El Evamirü’l-A1a’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye (Selçuk Name), Hazırlayan: Mürsel ÖZTÜRK, Ankara 1996.

KAFESOĞLU, İbrahim: Türk Millî Kültürü, İstanbul 1995.

Kaşgarlı Mahmud, Divanü lûgati’t Türk, Tercüme eden Besim Atalay, Ankara, 1986.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin: Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi, Ankara 1976.

Mehmed Âşık, Mennâzir ul-evâlim, Nurosmaniye ktb., nr. 3426, 229.

Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî “Vilâyet-nâme” (Haz: GÖLPINARLI), İstanbul 1958.

NEMETH, Gyula: A Bonfogtaló Magyarsak Kialakulá, Budapest, 1930.

Refık Ahmet, Anadolu’da Türk Aşiretleri (966-1200), İstanbul 1989.

SÜMER, Faruk: Çepniler, İstanbul 1992.

——, Tirebolu Tarihi, İstanbul 1992.

——,Oğuzlar, İstanbul 1980.

Şakir, Şevket, Trabzon Tarihi, Trabzon 2001, Haz: İsmail Hacıfettahoğlu,

Tirebolulu (Hüseyin Avni) Alparslan, "Trabzon Eli Laz mı? Türk mü? " "1339 Göçme Yılı" (1337'1921), Giresun, s. 9, N. 1.

TOGAN, A. Zeki Velidi: Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili, İstanbul 1972.

TURAN, Osman: Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul 1969.

——, "Trabzon Tarihine Bir Bakış", Trabzon Fetih Yıllığı, Trabzon 1994.

Türk Ansiklopedisi, Ankara 1963, Çepni Maddesi.

Türkiye Selçuklularında Yerleşim Yapısı / Yrd. Doç. Dr. Mustafa Demir [s.324-334]

Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Türkiye Selçuklu yerleşimi, Büyük Selçuklu Devleti'nin yerleşim politikası içinde şekillenen ve gelişen bir süreçtir. Türklerin Büyük Selçuk hakimiyeti ile Ön Asya'ya hakim olması, Ön Asya topraklarının o devirde İslam topluluklarının yaşadığı sahalar olması sebebiyle Türkmenlerin, Oğuz boylarının İran'a ve Ön Asya ya yerleşmelerinde sorunlar ortaya çıkmıştır. Büyük Türk topluluklarının İran ve Ön Asya'da yerleşik hayata geçirilmesini reddeden Oğuz boy beyleri ve isyancı Selçuk başbuğları kendilerine bağlı topluluklarla Darül-harp ilan edilen Anadolu topraklarına doğru alanlara giriştiler. Uç bölgesi niteliğindeki Anadolu coğrafyası, Malazgirt Savaşı'ndan itibaren uç bölgesinin Batı Anadolu'ya aktarılmasıyla Türklerin yerleşmelerine sahne oldu.

Türkler bazen kendi kurdukları şehir kasaba ve köylere, bazen de ıssızlaşan eski Hıristiyan yerleşim merkezlerine yerleşerek Anadolu'ya sürekli devam eden Türk göçünün de tesiriyle belirli bir süreç içinde Anadolu'daki şehir ve köy topluluğunun hakim unsuru haline geldiler. XIII. yy.'da Anadolu şehirlerine Türk kimliği tamamen hakim hale geldiği gibi şehirlerdeki sosyo-ekonomik üstünlük de Türklerin eline geçti.

Türkiye Selçuklu Devleti yerleşim süreci, Türklerin Anadolu'yu yurt edinerek burada Türk kültürünü yerleştirdikleri bir süreç olmuştur.

Türkiye Selçuklu Devleti coğrafyasında yerleşim faaliyetlerinin hem Türklerle hem de bu bölgede daha önceden beri yaşayan yerli toplumlarla ilgisi bulunmaktadır. Türkler XI. yüzyıldan itibaren yerleşik toplum haline geldikleri Fergana, Harezm ve Aral gölü bölgelerinden İran ve Ön Asya coğrafyalarına yaptıkları kitlesel göç hadisesi, Anadolu coğrafyasında Türk yurdu şeklinde sonuç vermiş, bununla Anadolu coğrafyasına nüfus aktarımı oluşmuştur. Türklerin Anadolu'ya gelirken Türkistan'daki yerleşim yapısını, yerleşik olma özelliklerini, göçebe, yarı göçebe, köylü veya şehirli olma hususiyetlerini de beraberlerinde getirdikleri, Anadolu'da ise göçebeliklerin şehirli ve köylü bir topluma doğru Anadolu öncesi yerleşim sürecinden daha ileri toplumsal evreye tekamül ettikleri bilinen bir gerçektir.1

I. Anadolu'da Selçuklulardan

Önceki Yerleşim Durumu

XI. yüzyılda Türkler Anadolu'ya Bizans Devleti'nin ortaya koyduğu demografik yapı çerçevesinde gelip yerleşmeye başladılar;

Bizans Devleti'nin uyguladığı politikalarla IX. yüzyıldan itibaren Anadolu'daki nüfus kale ve kastralara sahip kasabalara kaymıştı.2

Türkler Anadolu'ya geldiklerinde Anadolu'nun Rum, Ermeni, Süryani ve Kelt gibi yerli halkları bu coğrafyada yaşamlarını sürdürüyorlardı. Romanos Diogenes'in Anadolu seferleri yerli nüfus yoğunluğunun fazla olmadığı görüntüsünü vermektedir.3 Bu görüntünün orduya katılmak istemeyen yerli halkın Bizans krallarının Anadolu seferleri sırasında şehirleri terk etmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Nitekim XI. yüzyılda Türklerin nüfusu azalmış bir coğrafyaya geldikleri şeklindeki bir bilgi gerçeği tam yansıtmamaktadır. X. ve XI. yüzyıllarda Anadolu'nun nüfusunda artışlar gerçekleşmiştir. Türk yerleşimi öncesi Bizans kasaba ve köylerinde yerleşim durumu canlılığını korumaktaydı ve Selçuklulardan önce Anadolu'ya diğer coğrafyalardan getirilip nüfus yerleştirilmesi, Bizans Devleti'nin önemli bir politikasıydı.4 Bu bağlamda Bizans Devleti'nin Kuzey Suriye ve Ermeni prensliklerini hakimiyet altına almasını müteakip XI. Yüzyıl başından itibaren Süryani (Suriyeli) Hıristiyanları Anadolu'da Tarsus, Edessa (Urfa) ve Anazarba bölgelerine, Ermenileri ise Kilikya, Kapadokya ve Sivas havalisine yerleştirildiler.5

Bizans Devri'nde bunlara ilave olarak XI. yüzyılda ücretli askerler olarak Karaman ve Kayseri bölgelerine yerleştirilen Peçenek ve Uz Türkleri de bulunmaktadır.6 Fakat bu askeri nitelikli iskanlar, Anadolu nüfusu üzerinde büyük bir tesir oluşturacak boyutta değildir.7

Anadolu'ya Bizans'ın yaptığı nüfus transferlerinde demografik ve askeri dengeler göz önünde bulundurulmuştur. Bu yerleşimler, Bizans ülkesi genelinde siyasi dengeleri bozucu etkisine karşılık yerleşimlerin yapıldığı bölgelerde yeni kitlelerin ekonomik faaliyetlere katılması ile olumlu sonuçlar doğurdu.8 Kapadokya şehirlerinde olduğu gibi Ermeni nüfusun bölgeye yaptığı olumlu, ekonomik katkıya karşılık Ermeniler ve Rumlar, birbirleriyle kaynaşamadılar, ayrı unsurlar olarak yaşadılar. Bizans Devleti'nin Rumları Ermenilere karşı kollayıcı bir tutum izlemesi, Ermenileri Bizans otoritesinden daha da kopardı.9 Kapadokya'daki nüfus yapısı, Anadolu'ya Türk yerleşimini kolaylaştıran bir etken olmuştur. Türk dönemi öncesi bu yerleşimlerin Türklerin Anadolu'ya girmelerine dolaylı yoldan katkısı ortaya çıkmaktadır; Bizans Devleti'nin doğudaki Ardzuni ve Vaspurakan Ermenilerini Orta Anadolu'ya nakletmesi, Türklerin doğudaki sınırdan Anadolu'ya girmelerine ve boşaltılan bölgelere yerleşmelerine olumlu katkı yapmıştır. Büyük Selçuklulara bağlı olup İran'dan hareket eden Türkmenler, Bizans Devleti'nin boşalttığı Doğu Anadolu topraklarını hızla doldurdular. Bu kalabalık kitlelerin Anadolu'ya hareketi, Anadolu siyasi denetimini Bizans Devleti'nin elinde kısa sürede çıkmasına sebep olmuştur.10

II. Malazgirt Savaşı'yla Sonuçlanan Fetih Sürecinde Anadolu'da Türk Yerleşimi

Büyük Selçuklu Devleti'nin İran'da ve Ön Asya'da hakimiyetini güçlendirmesi ile Anadolu coğrafyası bir uc bölgesi haline gelmiş ve yerleşik halkın şikayetlerine karşılık göçebe Türkmenlerin ekonomik faaliyetleri için gönderildiği sınır boyları, Anadolu'nun coğrafi ve ekonomik açıdan keşfedilmesini sağlamıştı. Yine devlete isyan eden Selçuk başbuğları da Anadolu coğrafyasına sığınıyorlardı.

Türkmen grupları tarafından 1047 yılından itibaren Anadolu'ya akınlar yapılmaya başlanılmıştır. Bu akınlarla 1064 tarihi itibariyle Sivas ve Malatya gibi Orta Anadolu şehirleri ve daha doğudaki yerler, Türk yerleşimine karşı koyamaz bir konuma gelmiş olsa da Malazgirt Savaşı'na kadar Yabgulu Türkmenleri dışında, Türk topluluklarının Anadolu'da sürekli kalmadıkları görülmektedir.11 Yine, Malazgirt Savaşı'na kadarki süreçte Türkmenlerin Orta Anadolu'da mutlak hakimiyeti sağlamış olmalarına ve şehirleri ele geçirmelerine rağmen İran'a geri dönmeleri, bu devirdeki seferlerde nüfus kitleleri ile Anadolu'ya gelinmediğini ortaya koyar.12

Anadolu'nun doğusunda Erzen, Azerbaycan, Kars bölgeleri, sınır boyu Sultan Alparslan devrinde Türkmen yığılmasına sahne olmuş,13 bu yığılma Malazgirt Savaşı sonrası Anadolu'ya Türkmen nüfusunun boşalması şeklinde kendini göstermiştir.

Malazgirt Savaşı öncesinde Büyük Selçuklu Devleti'nden bağımsız şekilde Anadolu'ya gelen göçebe Türkmen topluluğu, Yabgulu Türkmenleriydi. Yabgulu Türkmenleri, Kutalmış Bey'in isyanı ve öldürülmesini müteakip sınır boyu olarak Birecik ve Urfa arasındaki bölgelere gönderildiler. Böylece diğer Türkmenlerle 1043 tarihinden sonra gittikleri Doğu Anadolu sınır boylarından ayrılan Yabgulu Türkmenleri, bu Suriye bölgesine intikal etmişlerdi.14 Yabgulu Türkmenlerin 1071 tarihine kadar Suriye ve Irak'ta faaliyetlerini sürdürdükleri, Rimle, Şam ve Akka gibi şehirlere akınlarda bulundukları15 görülüyor. Yine bunlardan bir kolun El-basan (Er-basgan),16 komutasında Malazgirt Savaşı öncesinde Anadolu'ya gelerek Sivas, Erzurum, Ordu ve Çorum bölgelerine yerleştikleri, buralarda Yavı, Yavu adı ile köyleri kurdukları anlaşılmaktadır.17 Bunlar, Malazgirt Savaşı öncesinde yerleşme amacı ile ya da yerleşme ile sonuçlanacak şekilde Anadolu'ya gelen Türkmen topluluğu durumundadırlar.18 Malazgirt Savaşı'ndan sonraki Anadolu'nun fethi sürecinde Türkiye Selçuklu Devleti'nin ana unsurunu teşkil eden Yabgulular,19 Türkiye Selçuklularının I. Haçlı Seferi'yle Konya'ya çekilmesinden sonra devletle birlikte hareket etmeyip İznik ve daha güneydeki bölgelerde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bir Bizans kaydında 1110 tarihinde Karme'li Türk Müslümanları olarak Alaşehir-Kütahya bölgelerinde Bizans'a karşı mücadele eden Selçuklu ve Danişmendli siyasi gücü dışında hareket eden göçebe Türklerin20 bu Yabgulu Türkleri oldukları anlaşılıyor ki bunlar batıdaki uç bölgesinden ayrılmayarak Konya ve diğer İç Anadolu bölgelerindeki Selçuklu Devleti'ni teşkil eden yerleşik Türk unsurları arasında yer almamışlardır.21

1071 yılındaki Malazgirt Savaşı'yla Anadolu toprakları Alparslan tarafından Türkmen Boylarına ikta olarak verilip genel Türk yerleşimine açılmıştır. Bu sebeple Türkmen Boyları ikta olarak aldıkları toprakları fethederek yerleşmek için harekete geçmişler, Doğu ve Orta Anadolu'daki bu uç topraklarını asıl Türk yerleşim bölgeleri haline getirmişlerdir.22 Bu boylardan biri olan Danışmendlilere Niksar, Tokat, Sivas ve Elbistan bölgeleri ikta olarak verilmiş ve bu bölgeler Malazgirt Savaşı'nı müteakip Türk emirliği kontrolü altında Türk yerleşimine açılmıştır.23 Türklerin Anadolu coğrafyasına bu süreçte girdiği Çoruh ve Aras vadilerinden Kızılırmak Havzası'na açılan yolları kapsayan Kuzey Doğu Anadolu bölgeleri, yerleşik halkın çok az olduğu yerlerdir.24 Burasının seyrek nüfuslu oluşu, Türkmenlerin batıya doğru hareketlerini daha da hızlandırmıştır.

III. Türkiye Selçuklularında (1071-1300) Türk Yerleşim Süreci

Türkler, kuzey güzergahından girdikleri Anadolu'da, yoğun olarak Kızılırmak Havzası'na indiler ve Malazgirt Savaşı'ndan itibaren bu bölgede ve daha doğudaki yerlerde on yıl içinde hakim hale geldiler. Bizans Devleti 1085 tarihinde Türklerden bazı yerleri geri aldıysa da buralarda tutunamadı25 ve bu bölge, Anadolu'ya daimi Türk nüfus gücü sağlayan bir güzergah olarak işlevini sürdürdü.

Bizans Kralı VII. Mihail Dukas (1071-1078), Orta Anadolu'daki yoğun Türk yerleşimine karşı bir tedbir olarak bu bölgedeki Hıristiyan Rumları nakletmek için arabalar göndermiş ve Rumların pek çoğu arabalarla Balkanlar'a nakledilmişti. Bizans Kralı'nın bu siyaseti, Anadolu'daki Türk yerleşiminin önünü daha da açmış oldu.26

Oğuzların yirmi dört boyundan yirmi üçünün Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'daki Türk yerleşimi içinde yerini aldığı ortaya konulmuştur. Bu Oğuz boylarının varlığı, Selçuklu Devri'nde yerleşerek kurdukları ve bu güne kadar gelen köy isimleriyle görülmektedir.27 Bu boyların en önemlileri Kayı, Avşar, Kınık, Bayat, Eymir ve Salur boylarıdır. Bu Türk topluluklarının yoğunlukla İç Anadolu, Kapadokya, Fırat Havzası ve Eskişehir Bölgesi arasında yerleşik hayata geçtikleri görülür.28 Oğuz Boyları, Malazgirt Savaşı'ndan sonra aşiret yapılarını koruyarak Anadolu'ya geldiler ve Türkiye Selçuklu Devleti ile Oğuz Boylarına bağlı parçalı bir siyasi yapıyı oluşturdular.

Bu genel yapı içinde Bizans otoritesi yıkıldı ve yerel güçler de Türkler gibi siyasi oluşumlara gittiler.29 Yine, bu parçalı siyasi yapı içinde Türkler, Pontlular ve Ermeniler gibi mahalli güçlere üstünlük sağlayarak doğudan gelen yeni Türk göçlerini batıya doğru hareket ettiriyorlardı. Türk akıncıları, I. Haçlı Seferi öncesinde Manyas ve Erdek bölgelerine kadar uzanmış bulunuyordu.30 Fakat I. Haçlı Seferi ile Batı Anadolu'da sürekli yerleşim süreci başlayamadan sona ermiştir. Bizans Kralı Alexius Komnenos, Türklerin uğradığı I. Haçlı tahribatından sonra 1098'de Frigya seferinde Philomelium'a kadar gitmiş, bu bölgenin sakinlerini daha batıya doğru göç ettirmiştir.31 Burada vurgulamamız gereken husus, Anadolu Platosu'nun 1098'de Batı Anadolu eşiğine kadar Türk iskanı ile dolduğu hususudur. Kısa bir süre içinde gelinen bu durum, Türklerin Anadolu'ya yerleşmedeki gücünü göstermektedir.

I. Haçlı Seferi'nde Latinler Türkler arasında bir karışıklığa yol açmışlarsa da haçlıların ülkeden çıkmasından sonra göçebe Türkler, hareket halinde savaşmaya alışık yapılarıyla eski yerleştikleri yerlere kolaylıkla geri dönmüşlerdir. I. Haçlı Seferi'nden itibaren haçlı seferlerinin Selçuklu devri Türk yerleşimine olumsuz etkisi, bu süreçte Anadolu'nun kıyı kesimlerinin Bizans Devleti eline geçmesi sebebiyle Türklerin Anadolu'da kıyı irtibatına kapalı kıtasal bir yerleşme zorunluluğuna sokulması olmuştur.32

I. Haçlı Seferi sürecinde Türkler yerleştikleri Kilikya bölgesinden de çekildiler. Bu bölge, Ermeniler tarafından doldurulup Toros Dağları'nın güneyinde Ermeni nüfusunu hızla çoğalttı. Türklerin Toros dağlarının dağlık kesimlerine ilgisi ise kesilmeden devam etti.33

Türklerin Anadolu'ya yerleşiminde 1107 tarihinde I. Kılıçarslan'ın Habur yenilgisi bir dönüm noktası oldu. Bu tarihten itibaren Türklerin İran'a geri dönme ihtimalleri kalmadı. Kuzeydeki Danişmendli hakimiyeti ise Selçuklulara yaşama alanı olarak sadece İç Anadolu bölgesine izin veriyordu. İç Anadolu'ya sıkışan Türkler gayrimüslimlerle XII. yüzyılda olumlu ilişki içine girerek yerleşik hayata geçmeye ve tarımsal süreçte köy toplulukları oluşturmaya başladılar.34

1110 tarihine gelindiğinde; Danişmendli coğrafyasında yerleşmiş Türklerin kalabalık kitleler haline gelmesi sebebiyle Bizans Devleti, Orta Anadolu coğrafyasına sefer düzenlemeye çekinir hale gelmişti.35

1116 tarihinde Bizans Devleti'nin başarısız Eskişehir seferi sonucunda yerleşik Türk iskanı, Danişmendli coğrafyasından Eskişehir bölgesine doğru genişledi. Bu tarihte Eskişehir bölgesinin Türk yerleşim bölgesi haline geldiği hususu, Bizans Devleti tarafından da kabul edilmiş oluyordu. 1116 seferinden sonra Alexius Komnenos'un emri ile Eskişehir yöresindeki sınır kasabalarında yerleşik Rumlar daha batıdaki şehirlere nakledildi. Bu şekilde daha önce Afyon bölgesine ek olarak artık Afyon-Eskişehir hattının doğusundaki şehirler ve köyler, Türk yerleşimine açılmış oldu.36

Anadolu coğrafyasında doğudan batıya doğru yapılan Türkmen göçünde Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışı ile XII. yüzyılın ikinci yarısında bir artış meydana geldi;

1173 yılında Merv-Serahs bölgesi Harezmşahların eline geçince bu bölgedeki Göçer Evli Selçuk Oğuzları, başlarında Rüstem Bey olduğu halde Anadolu'ya geldiler. Uzunyayla ve daha güneydeki bölgelerde Göçer Evli yaşamlarını devam ettirdiler. Bu tarihten itibaren Sivas Uzun yayla ile Maraş ve Halep bölgeleri arasında yazlak-kışlak göçüne bağlı Türkmen yaşamı yoğunluk kazanmaya başladı.37

Yine 1175 tarihinde Danişmendlilerin Selçuk hakimiyetine girmesi ve Danişmendli boyunun mühim bir kısmının Batı Anadolu ve bölgesine gönderilmesi, batıdaki göçebe Türkmenlerin çeki düzene sokulmasını sağladı. Bu devirden itibaren uc bölgesindeki Türk nüfusu, Selçuklu iktidarında zaman zaman belirleyici siyasi aktör olmaya başladı.38

XIII. yüzyılda Moğol istilası sonucunda da Anadolu'ya Türkistan ve İran'dan kalabalık Türkmen toplulukları geldi. Bu yeni gelen Türkmenlerin yerleşik özellikleri bulunmaktaydı.39

XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Selçuklu Sultanlarının Moğol-İlhanlı tabiiyeti altına girmeleri üzerine Moğollar tarafından Türkmenlerin Selçuklu hakimiyet bölgesinden tenkil edilmesi meselesi gündeme gelmiştir; Hülagu'nun emriyle Moğol komutanları 1261 yılından itibaren Türkmenler üzerine baskınlar düzenleyip Orta Anadolu'daki Türkmenlerin birçoğunu öldürdüler. Bu mücadele sonrası binlerce hanelik Türkmen nüfusu Memluk Sultanı Baybars'ın himayesine girdikleri gibi bir kısmı da Batı Anadolu uçlarına doğru göç olayını başlattılar. Bu göçe şehirlerdeki Türkmen nüfusu da katılmaya başladı ve Selçuklu Türk nüfus ağırlığı Batı Anadolu coğrafyasına kaymaya başladı.40

Yine Moğol istilası ile doğu Türklerinden ve Moğollardan bazı unsurlar işgal kuvvetleri olarak Anadolu'ya getirildiler. Orta Anadolu'ya yerleştirilen Moğollara Kara Tatarlar adı verilmiştir ve bunların büyük kısmı Timur tarafından geri götürülmüşlerdir.41 Bu topluluklar bu süreçte İslamlığı kabul etmiş bulunuyorlardı.42

Moğolların Türk dünyasını işgal etmeleriyle XIII. yüzyılda Anadolu'ya Oğuzlardan başka Türk toplulukları da yerleşmeye başladı. Bunlar arasında Celaleddin Harzemşahla birlikte Anadolu'ya gelip Selçuklu Devleti'nin izni ile Doğu ve Orta Anadolu bölgelerine yerleşen Harezm ve Kıpçak Türk boyları,43 yine deniz yoluyla Kafkasya'dan XIII. asrın ikinci yarısında gelip Orta Anadolu'ya yerleşen diğer Kıpçak toplulukları,44 Argun Han zamanında Sivas Malatya yöresine gelip yerleşen Karakoyunlu Türkmenleri45 ve Memluk ve İlhan Devletleri arasında sıkışıp Anadolu'ya gelip Maraş ve Sivas arasındaki bölgelere yerleşen ve daha sonra da Batı Anadolu'ya geçen Yeni İl Türkmenleri46 burada belirtilebilir.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklu yerleşim sahasında yaşayan unsurlar XIII. yüzyılda Anadolu nüfusunun karmaşık yapısını ortaya koyuyordu. Bu nüfus yapısı, Türk ve Moğol göçebelerinden, köylerde yaşayan Türkler ve gayrimüslimlerden, şehirde yaşayıp ticaret ziraat ve sanayi faaliyetlerle uğraşan Türkler ve gayrimüslimlerden oluşuyordu. Bu unsurlardan Türkler, yerleşik ve göçebe unsurlar arasında hakim unsuru teşkil ediyordu.47

XIII. yüzyılda Moğol istilasının oluşturduğu ortamda ikinci büyük göç dalgası ile Anadolu'ya gelen Türkmenler, Selçuklu Devleti tarafından Eskişehir ve daha batısındaki bölgesine aktarıldı. Bu Türk unsurları Türkiye Selçuklu Devleti'nin yerleşime açamadığı İç Batı Anadolu eşiğinden batıya doğru Batı Anadolu ve Marmara bölgelerini XIII. Yüzyıl ikinci yarısından itibaren Türk yerleşimlerine açtılar.48 Batı Anadolu'ya yerleşen Türkler, sadece Moğol istilası ile Anadolu'ya gelen Türkmenler, devlete isyan eden Babailer49 ve Moğollarla çatışmaya giren Orta Anadolu Türkmenleri olmatı. XIII. yüzyıl sonunda Orta Anadolu'daki yerleşik Türk halkı da Batı Anadolu coğrafyasına doğru kaydı.50 XIV. yüzyıl başına gelindiğinde Batı Anadolu'da yerleşik bu Türk toplumsal yapısı oluşmuş durumda bulunuyordu.51

IV. Anadolu'da Selçuklu Devri Yerleşiminin Niteliği

IV. I. Göçebe ve Göçer Evli Türkmenler

Malazgirt Savaşı'nın kazanılması ile Anadolu sınırlarında yığılmış bulunan göçebe yapısındaki Türkmenler, Anadolu coğrafyasına gelerek belirli bir süreç içinde yerleştiler. Türkmenler arasında göçebe yapı, Danişmendli bölgesinde iki üç nesil, Türziye Selçuklu yerleşim bölgesinde yüz yıla yakın, dağlık alanlarda ve ziraat arazileri dışındaki yerlerde ise daha uzun bir süre daha devam etti. Türkmenler, göçebe yapılarıyla Türkiye Selçuklu Devleti'ne destek veriyorlardı.

Süleymanşah'ın Türkmenlerle İznik Şehri'nin muhasarası ile ilgili Urfalı Mateos'un verdiği bilgiye göre Türk ordusu, İznik Şehri dışında konaklıyor, İznik içindeki yaşama müdahale etmiyorlardı.52

1097 tarihine ait bir kayıttan ise Selçuklu Devleti'ne bağlı Türkmenlerin haçlılar önünde Eskişehir'den Konya yöresine doğru hafif yükleri ile kolaylıkla çekildikleri görülüyor.53

Türkiye Selçuklularında göçebelik yapısı, gerek devlet yapısında ve gerekse yerleşik hayata geçirilen ve köylere yerleştirilen Oğuzların yaşamında görülmeye devam etmiştir. Köylere yerleşen Oğuzların "urug" anlayışları, belirli bir dönem devam etmiştir. Devlet teşkilatındaki göçebelik yapısı, sultanların hayatına da yansıyordu. Süleymanşah'ın İznik'in merkez olduğu ilk dönemde şehir yerine göçebe oymakların içinde çadırda yaşamaya devam ettiği ortaya çıkmaktadır. Süleymanşah'tan yüzyıl sonra II. Kılıçarslan'ın III. Haçlı seferi sırasında 1190 tarihinde Konya dışında çadırda kaldığı hususu da aynı tesiri göstermektedir.54

1150 tarihinden itibaren Büyük Selçuklu coğrafyasındaki Oğuz kitlelerinin yer değiştirmeye başlaması ve Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışı, Anadolu'ya XII. yüzyılın ikinci yarısında da yoğun göçebe Türkmen akınına sebep olmuştur. Bu göçebe Türkmenler uc bölgelerinde Selçuklu iktisadi ve siyasi gücünü arttıran bir etken olmuştur.55

Bu dönemde Batı Anadolu sınırında, Frigya bölgesinden Denizli ve Uluborlu yörelerine, sınır boyu göçebe Türkmenlerin merkezi haline gelmişti. Türkmenler, bu bölgede boy hiyerarşisine bağlılıklarını sürdürmeye devam ettiler. Bu yapı içinde 1150 tarihinden sonra batıdaki göçebe Türkmenlerin sayısında artışlar meydana geldi.56 1176 Miryakefalon Savaşı öncesinde batı sınırındaki Doryleum (Afyon) bölgesine bu Türkmen göçü ile büyük bir miktarda Türkmen nüfusu eklendi.

Uc bölgesindeki Türkmenler, Konya merkezli Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurumlaşması ve yerleşik özellikler kazanması karşısında57 Selçuklu sultanından ve Selçuklu ordusundan bağımsız hareket etmeye başladılar.58 Danişmendli Beyliği'nin Selçuklu Devleti'ne katılması sonrası Danişmendli ileri gelenlerinin batıdaki bu göçebe yaşam bölgesine nakledilmesi,59 batıdaki Türkmenlerin Selçuklu siyasi yapısı üzerindeki tesirini de arttırmıştır.60

XIII. yüzyılda Anadolu'daki yerleşik Türk yapısı gelişmesine rağmen göçebelik de belirli ölçülerde devam etmişltir. Yine 1256 tarihinden sonra Anadolu'da Bozok Bölgesi'ne göçebe Moğollar yerleştirilmişlerdi. Bunlar sağ kol Barambay (Baraungar) ve sol kol Cavangar (Coungar) Moğollarıydı.61 Göçebe Moğolların göçebe Türkmenlerle ya da yerleşik Türklerle yerleşimle ilgili mücadelelerine ilişkin bir kayda rastlanamıyor. Yalnız İlhanlı-Selçuklu ittifakının askeri gücü içinde bulunan Moğollar siyasi bir anlayış gereği olarak 1261 tarihinden itibaren göçebe Türkmenlerin sindirilmesi için kullanılmışlardır. Bu olay ise İç Anadolu'da kırsal kesimde ve şehirlerdeki Türkmenlerin batıya doğru göçlerini hızlandıran bir etken oldu.62

XIII. yüzyılın sonunda Anadolu, güneyden itibaren yeni bir göçebe Türkmen akımına ve yerleşimine sahne oldu. XIII. yüzyıl sonunda Anadolu'nun doğusunda ve güneyinde göçebe Türk aşiretleri, Suriye'den beslenen iktisadi bir düzen kurmuşlardı. Bu yapı içinde göçebe Türkmenler iktisadi hayatı denetim altına almışlar, şehirler göçebe bir hayatın ihtiyaçlarına göre üretime

başlamışlardı.63 Bu göçebelerin bir faaliyeti olarak 1293 tarihinde Şam Türkleri, yazlakları olan Uzun Yayla'dan ansızın Sivas üzerine yürüyüp Sivas'ı ele geçirmişler, şehirde yağmada bulunmuşlar, şehir halkı Moğollarla işbirliği edip işgal girişimine katılan göçebe Türkmenlerin çoğunu kılıçtan geçirmişlerdir.64 Göçebe Türkmen aşiretlerinin Doğu Anadolu'daki denetim gücü Türkiye Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra daha da artmıştır.

IV. II. Göçebe Türkmenlerin Yerleşik Hayata Geçişi

Türk topluluklarının yerleşik sürece geçmeleri aynı süreçte gerçekleşmemiştir. Göçebe ve yerleşik Türklerin yan yana yaşamaları, Selçuklu öncesi devirden gelen ve Osmanlı Dönemi'ne de belirli bir çerçevede aktarılan bir yapıdır.65 Anadolu'ya gelen Türkler arasında göçebe Türkmenler, hayvancılığa uygun dağlık bölgelere gönderilirken,66 yerleşik hayata alışmış olan Türkmenler köylere yerleştiriliyorlardı.67

Göçebe Türkmenlerin Selçuklu sürecinde yerleşik hayata geçmesini sağlayan bazı etkenler bulunmaktadır. Bunlara bakılacak olursa.

İlk olarak kolonizatör Türk dervişlerinin rolünü görmeliyiz. Anadolu'ya kendilerine bağlı Türkmenlerle göçebe yapıda gelen kolonizatör Türk dervişlerinin Anadolu yolları üzerinde kurdukları zaviyelerde misafirler ücretsiz olarak ağırlanıyordu.68

Bu şeyhlerin yerleşim tarzının Anadolu'nun Türkleşmesinde ve Türk yerleşim yapısının oluşumunda önemli bir yeri bulunmaktadır.69 Kolonizatör dervişlerin göçebe Türkmenlerin yerleşik hayata girmesi ile sonuçlanacak bir süreçte sultanlar tarafından kendilerine toprak temliki imtiyazı verilmiştir. Bu çerçevede kendilerine ya bir arazi parçası bağışlanıyor, ya da vergilerden muaf tutuluyorlardı. Bu topraklar, zamanla dervişlerin kurduğu vakıf toprakları haline gelmiştir.70 Bu zaviyeler etrafında yerleşik hayat başlamış, tarıma ve dini telkinlere bağlı sürekli yerleşimler oluşmuş oluyordu.71 Bu yerleşimler daha çok köy yerleşimleri olarak gerçekleşirken72 bazen de kolonizatör dervişlerin şehirlerde kurduğu zaviyelerin etrafında bir mahalle yerleşimi şeklinde gerçekleşiyor, bu zaviyenin masrafları da yine temlik arazilerden karşılanıyordu.73

Göçebe Türkmenlerin yerleşik hayata geçmelerinde ikinci etken ise Türk ulularının mezarlarıdır. İslam öncesi dönemden taşınan bir inanç olarak ölen Türk ulularının ruhlarının yücelenmesi, mezarlarının korunması ve gözetilmesi gibi değerlerin74 göçebe Türkmenlerin Anadolu'da Türk ulularının mezarları yanında yerleşik hayata geçmelerini sağladığı ortaya çıkmaktadır. Anadolu'da daha önceden şehit olmuş Abdulvahhab Gazi ve Seyyid Battal Gazi'nin Anadolu'nun fetih sürecinde Türk şehirlerinin kurulmasındaki rolü büyük olmuştur.75 Yine kolonizatör dervişlerin türbeleri etrafında kurulmuş çok sayıda köy yerleşimi bulunmaktadır. Bunlara örnek vermek gerekirse; Divriği'ye bağlı Ahi Köyü Ahi Baba Türbesi yanında, Su Şehri'ne bağlı Çobanlı Köyü Çoban Baba Türbesi yanında kurulmuştur.76 Bu şeyhlerin Babai müridi olup göçebe Türkmenlere telkinler veren kişiler olması,77 buralara göçebe Türkmenlerin gelip ilk yerleşik hayata geçtiklerini gösteriyor.

Yine, yerleşik hayata geçişteki üçüncü etken de devletin bu konuda uyguladığı yerleştirme politikasıdır. Türkmenlerin devlet tarafından kabile yapılarının parçalanarak köylere yerleştirilmeleri usulünün genelde gerçekleşmiş olmasına mukabil,78 Selçuklu sürecinde göçebe Türkmenlerin hala kalabalık kitleler halinde varlığı,79 devletin eliyle köylere yerleştirme uygulamasının tam başarıya ulaşamadığını gösteriyor.80

Göçebeliği tercih eden Türkmenler tarım, ticaret ve toplu yaşam fikirlerini benimseyememişlerdir. 1240 tarihindeki Babai isyanında Türkmenlerin hedefleri arasında Gıyaseddin ülkesindeki şehirler, kasabalar ve şehirlerdeki ticari emtianın bulunması, Babai fikirlerinin yayılması için ise Türkmen aşiretlerinin ve Türkmen köylerinin seçilmiş olması,81 toplu yaşama ve ticarete olan Türkmen tepkisini dile getirmektedir. Buna karşılık göçebe Türkmenlerin bu devirde çeşitli yerleşim sebepleri ile köylerde de yaşamaya başladıkları, Babai fikirlerinin Türkmen köylerinde de yayılmasından anlaşılmaktadır.82

Türkiye Selçukluları, göçebe Türkmenlerle yerleşik Türkler arasında ahengi ve dengeyi sağlamaya çalışmışlardır. Bu sebeple vilayetlerdeki "ilbaşı" adlı köy kethüdalarının başı olan Selçuklu memurunun görevi, buradaki Türkmen cemaatlerinin temsilciliği şeklinde genişletilmiştir. İlbaşı'nın emrinde "ellebaşı" adı ile anılan tımarlı askerler, göçebe ve yerleşik Türkler arasındaki güvenliği ve ahengi sağlıyorlardı.83

Türkiye Selçuklularında göçebelikten yerleşik hayata geçiş, dağınık yerleşimden toplu yerleşime doğru bir geçiş şeklinde kademeli olarak gerçekleşmiştir. Göçebelikle yerleşik köy arasında yer alan ara yerleşimler, kışlak, yazlak ve güzlek olarak mevsimsel yerleşimlerden,84 hayvanların barınmalarına bağlı oluşan ağıl, zom, kom yerleşimlerinden, köy yerleşimlerinin ilk çekirdeği olarak birkaç ailenin bir arada oluşturduğu oba yerleşimlerinden ve köy yerleşimlerine ilk geçişi ifade eden divan yerleşimlerinden oluşuyordu. Bunlar içinde kışlak yerleşimleri, göçebe bir hayat tarzı içinde de kışları yerleşik hayatın yaşanma imkanını veriyordu.85 Bu ara yerleşimler, yerleşik ihtiyaçların artması ile zamanla köy ve kasabalar haline gelmiştir.

IV. III. Türk Köy Yerleşimleri

Göçebe veya Göçer Evli olarak Anadolu'ya gelen Türkmenlerin Türkiye Selçuklu Devleti tarafından boy ve urug esası parçalanarak yerleşik, ziraatçi ve ikta vergisi veren mükellefler halinde köylere yerleştirilmeleri sonucu86 Türkiye Selçuklularında XII. yüzyıldan itibaren Türk köylerinin87 oluşmaya başladığını belirtmeliyiz.

Anadolu'ya gelen Oğuzların bir kısmı Anadolu öncesinde XI. yüzyılda Hazar Denizi yakınında Karaçuk Bölgesi'ndeki köylerde yerleşik hayat içinde yaşamaya başlamışlardı.88 Malazgirt Savaşı'ndan sonra XI. yüzyılda ve XII. yüzyıl başında Anadolu'ya gelen Türklerin çoğunluğu ise geldiklerinde göçebe idiler ve köy yerleşimlerine Anadolu'da geçtiler.89

Türkmenler iki şekilde köy yerleşimlerine geçiyorlardı; Hıristiyanların boşalttığı köylere yerleşip belirli bir süreçte Türk köy yapısını oluşturabildikleri gibi göçer evli mevsimsel yerleşimden köy

yerleşim sürecini tamamlayarak Türk köy yerleşimlerini tesis de edebiliyorlardı. Köylere yerleşen bu Türkmenler, Türk adını almışlar, dirlikli sipahi asker vermeye başlamışlardır.90 XIII. yüzyıl başında Türk köy yerleşimlerinin Türklerin çoğunluğunun meskun olduğu yerler haline geldiği ve bu devirden itibaren Anadolu'da Türk köylü tabakasının oluştuğu görülmektedir.91 XIII. yüzyılın sonunda ise, köy ve şehir yerleşimi Türkler için asıl yerleşim şekli haline gelmiştir.92

Türk köy yerleşimlerinin artmasında Harezm'de ve Türkistan'da daha önce yerleşik hayata geçip XIII. yüzyılda Moğol istilası ile Anadolu'ya gelen yerleşik ziraatçi Oğuzların ve diğer Türk topluluklarının büyük payı vardır.93

Selçuklular devrinde az sayıda olmakla birlikte Bizans devri'nde kurulmuş olup Selçuklu Devri'nde de varlığı'nı sürdüren Hıristiyan Türk köyleri de bulunmaktadır. Bu köylerde Selçuklu ve Osmanlı Devirlerinde de varlığı Türkçe isimlerle anlaşılan Hıristi'yan Türkler, Bizans Devleti'nin Anadolu'ya Selçuklu devri öncesinde yerleştirdiği Peçenek ve Uz Türklerinin bakayasıdır.94

IV. IV. Türkiye Selçuklu Yerleşim Yerleri

Uzun süren Türk Bizans mücadelelerinde Anadolu şehirlerinin kısmen tahrip olması, surlarının yıkılmış olması ve sakinlerinin korumasız hale gelmesi, Anadolu şehirlerinin Türklerin eline kolaylıkla geçmesini sağladı.95 Türkler, şehirlerin denetimini 1080 tarihinden itibaren sağlamaya başladılar ve boy beyleri ile komutanlar, şehirlerin alınışıyla Türk nüfusunu ve orduyu şehirsurları dışında surların yanından itibaren yerleştirmeye başladılar96 ve bunun yanında şehirlerin denetimini de ele geçirmeye başladılar.97 Danişmend Ahmet Gazi gibi Türk emirleri, şehirleri Türk yönetiminin merkezi yaptılar. Kendilerine bağlı bulunan boyları köylere yerleştirdikleri halde ilk yerleşim olarak Türk askeri gücünü şehirlere yerleştirdiler. Şehirden ancak savaş durumlarında ayrıldılar. Şehirlerdeki Türk askeri ve idari denetimi, Türk şehir yerleşiminin itici gücünü teşkil etmiştir.98

Şehirlerde gelişen Türk yerleşiminin kısa sürede Hıristiyan ahalinin denetimini ele geçirecek düzeye çıktığı görülüyor. Türkler, şehirlere yerleşmeye başladıktan itibaren önceden beri burada yaşayan Hıristiyan ahalinin sosyo-iktisadi gücü azalmaya başladı.99 Türkler ise şehir yerleşimini kendi sosyal yapılarına uygun olarak Bizans surları dışında geliştirip sur dışında kurulan ulu cami çevresinde yeni bir Türk şehir iskanını oluşturdular ve burada göçer evlilikten yerleşik şehir hayatına geçerek yeni bir şehirli Türk toplumsal yapısı teşkil ettiler.100

Türklerin şehirlere yerleşimi, XII. yüzyıl boyunca devam etti. XIII. yüzyılda ise Türk yerleşimi içinde şehirlerin önemi daha da arttı. XIII. yüzyılda Anadolu şehir nüfusu içinde Türkler çoğunluğu teşkil edecek duruma gelmekle birlikte Türkiye Selçuklu şehirlerinin kazandığı yeri iktisadi kimlikle şehir yerleşimleri daha kozmopolit bir nüfus yapısına büründüler. Şehirlerin bu kozmopolit yapıyı oluşturmasına 1220 tarihinde başlayan Moğol işgali, Anadolu'ya göç olayı ile büyük katkıda bulundu. Bu yeni şehir yapısında şehirlere, yerleşik Türklerle Hıristiyan olan Rum ve Ermeni nüfusa ek olarak yeni Türk unsurları olarak Kıpçaklar,101 Bulgarlar,102 Harezmliler103 gibi Oğuz boyları dışındaki

diğer Türk unsurlarıyla, Ruslar,104 Franklar,105 ve Yahudiler106 de yerleşik olarak yaşıyorlardı. XIII. yüzyılın ikinci yarısında bu unsurlara ek olarak şehirlere İranlı unsurlar da yerleşmeye başladılar. Bu yapı sebebiyle XIII. yüzyılda Türkiye Selçuklu şehirleri için içinde değişik milletlerden ve unsurlardan insanların bir arada yaşadığı çok kültürlü uluslararası yerleşim tanımlamasında bulunabiliriz.

XIII. yüzyılda Türklerin şehirlerde artan bir nüfus yoğunluğuna ulaşmalarına mukabil şehir kenarlarındaki köylerde Hıristiyan yerleşimlerinin hala belirli bir yoğunluk taşıması,107 şehirlerde Türklerin çoğunluğa ulaşmaları sebebiyle Hıristiyan nüfusun şehirlerden köylere kaydığını göstermektedir.

Şehirlerde XIII. yüzyılın ikinci yarısında yapılanan Mevlevilik, Sünni ve İranlı olan unsuru ön plana çıkarmıştır. Bu İranlılaşma şehirlerin yerleşim durumunda yeni değişikliklere yol açmıştır. XIII. yüzyılın ilk yarısında şehirlerde Göçer Evli Türkmenlere ait görülen Türkmen pazarlarına108 XIII. yüzyılın ikinci yarısında rastlanamamakta, şehirlerde İranlı unsurlar gitgide hakim hale gelmektedirler.

IV. V. Türkiye Selçuklu Yerleşimi İçinde Gayrimüslimler

Anadolu'da XI. yüzyılın son çeyreğinde şehirlere yakın köylerden şehirlere doğru bir nüfus hareketi görülür. Hıristiyan nüfus, Türk akınlarına karşı kendini güvende hissetmek için mevcut kalan surların109 ardındaki şehirlerde kalabalık kitleler halinde yaşamayı uygun görmüşlerdi. Örneğin Edessa (Urfa)'nın 1070 yılındaki nüfusu otuz beş bin iken otuz beş yıl sonra bu sayı kırk yedi bine çıkmıştır. Yeni gelen nüfus unsurlarının da bu artışta etkisi vardır.110 Türklerin yerleşim yapılanmasını kolay hakimiyet sağlanan yerlerden başlatmaları, Hıristiyanların boşalttıkları yerlere daha kolay yerleşmelerinden kaynaklanıyor. Anadolu'nun Türkler tarafından düzenli bir ilerlemeye ve iskana tabi tutulması, Hıristiyan nüfusun dağınık olarak yerlerinden göç etmelerine ve batıdaki yerlere doğru gitmelerine sebep oluyordu.111

Türk yerleşiminin Orta Anadolu'ya ulaşması yeni bir süreci başlattı. Daha önce Bizans Devleti'nin bu bölgeye iskan ettirdiği Ermeni nüfusunun önemli bir kısmı, yerleşik köylerini terk ederek belirli bir nüfus potansiyeli ile Kilikya Bölgesi'ne, Antakya ve Tarsus'tan Maraş'a kadar yerlere göç ettiler ve burada Ermeni nüfus yoğunluğunu Türkiye Selçuklu devri boyunca koruyarak kurdukları feodal Ermeni Devleti çatısı altında yaşamaya devam ettiler.112

Ermenilerin Orta Anadolu'da terk ettiği yerleşik hayatın Danişmendliler tarafından devralındığı görülüyor. Bölgede kalan Ermeni ve Rum nüfusu ile Bizans köyleri, Danişmendli Beyliği'nin denetimi altına girmiş bulunuyordu.113 Türk hakimiyetinin sağlanmasından sonra Hıristiyan halkın korkuya kapılmalarına gerek olmadığı ortaya çıktı. Hıristiyanlar, Türk hakimiyeti altında yeni form içinde kendi kurumlarını oluşturdular ve yerleşik ziraat kültürünün gelişmesine ve memleketin imarına Türklerle birlikte katkı verdiler.114

XII. yüzyılda Selçuklu ve Danişmendli ülkesine tersine Hıristiyan köylü nüfusu göçü yaşandı. Anadolu'daki Türk, Bizans, Ermeni ve Haçlı krallıkları arasındaki daimi mücadeleler, zirai yapıyı da

bozmuştu Buna ek olarak Türk nüfusunun devamlı artması ile Anadolu'da açlık durumu ortaya çıktı. Artık Anadolu'da yeterli gıda bulunamıyordu.115 Bu durum, Türk hakimiyet bölgesine ziraatçi Hıristiyan nüfusunun geri getirilmesini zorunlu kılmıştır. 1163 yılında Orta Anadolu'ya yerleştirilmek üzere Doğu Anadolu'dan yüz bin Hıristiyan, Danişmendli emir Yağıbasan tarafından getirilmiş, bu durum Türkiye Selçuklularının da Hıristiyanları kendi coğrafyasına yerleştirmek istemeleri sebebiyle Selçuklu-Danişmendli mücadelesine sebep olmuştur.116

XII. yüzyılda Türk bölgesinde yerleşik Türk kültürü içinde yaşamaya başlayan Hıristiyanlara Türk emirler tarafından istihdamı ve zirai üretimi arttırmaları için bir baskıda bulunulmamış, serf konumuna düşürülmemişler, özgürce zirai ekonomilerini uygulamışlardır.117 Türk ülkesindeki bu serbest zirai ekonomi, Rum çiftçilerinin Bizans ülkesinden de kendi istekleri ile Selçuklu ülkesine gelerek yerleşip zirai ekonomiye katılmalarını sağlıyordu. I. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde (1205-1211) ziraatte uygulanan vergi indiriminin tesiri ile Selçuklu ülkesinde Philomelium ve Akşehir bölgelerine çok sayıda Karia ve Tontolos Rumları, sultanın izni ile yerleştiler.118

XIII. yüzyılda gayr-i müslimlerin Türkiye Selçuklu ülkesinde belirli bir oranda köylerde, mezraalarda ve şehirlerde yaşamaya devam ettiği görülüyor. Bunlara örnek verirsek;

1215 tarihi itibariyle Garanferos, Agfenikar, Varrasil, Garisun, Subtoros, Makri, Zevkır, Berir, Afdik Üskuric Haldi gibi köy isimleri gayr-i müslimlerin yaşadığı yerleri ifade etmektedir.119 Yine Harami Kilise Köyü 120 ve Yaşlı Kilise Köyü121 gibi XIII. Yüzyılda kilise ismi ile bilinen Hıristiyan köyleri bulunuyordu. Selçuklu şehirlerinde yaşayan gayrimüslimlere baktığımızda bunların genelde ayrı mahallelerde yaşadıkları görülüyor. Bunlara örnek vermek gerekirse Koförtigos mahallesi ve Hürhuruf mahallesi gibi.122

Şehirlerde Hıristiyanların Türk dönemi boyunca gayr-i menkullerini de ellerinde tuttukları da görülmektedir. Buna örnek olarak da Sivas'ta 1218 tarihi itibarıyla Papaz Arakil mülkünü123 ve 1280 tarihi itibarıyla Yahud veresesini124 gösterebiliriz.

Türkiye Selçuklu şehirlerinde bu şekilde Türk ve gayr-i müslim nüfus, yan yana birbirleriyle kaynaşmışlar ve sehir sosyo-kültürel yapısının oluşmasına katkıda bulunmuşlardır.

Son söz olarak ifade etmek istediğimiz husus, Türklerin Malazgirt Savaşından sonra geldikleri Anadolu coğrafyasını iki yüz yıllık bir süreçte kaplayacak kadar bir nüfus yoğunluğuna ulaştıkları ve Türkiye Selçuklu süreci sonunda Türklerin Anadolu'ya yerleşimlerinin büyük ölçüde tamamlandığıdır.

1Bkz. Mustafa Demir, "Türk-İslam Geleneğinde Şehirleşme Ve Yerleşim", Mahmut Pehlivan Armağanı, Sakarya 2000, ss. 133-154.

2Tuncer Baykara, Anadolu'nun Selçuklu Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar, İzmir 1990, s. 122. Hatta surlarla çevrili kasabaların surları büyük ölçüde tahribe

uğramış, Hristiyanlar Türk fetihlerine karşı savunmasız bir duruma gelmişti. (Urfalı Mateos Vekayinamesi, Türkçe Trc. Hrant D. Andreasyan, II. Baskı Ankara 1987, s. 111).

3 Claude Cahen, Türklerin Anadoluya İlk Girişi, (Türkçe Trc. Y. Yücel-B. Yediyıldız), Ankara 1992, s. 56.

4 Speros Vryonis, The Decline Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Contry, London 1971, s. 26. Bizans Devleti'nin Anadoludaki etkinliğini kaybetmesi, Hristiyan nüfusun azalmasından değil, yanlış dini politikalardan doğmuştur. (Aynı Yer).

5 Speros Vryonis, "Patterns of Population Movement in Byzantine Asia Minor 1071-1261", Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans. Malibu 1981, s. 4; Simbat Vekayinamesi, (Türkçe Trc. Hrant D. Andreasyon), Türk Tarih Kurumu, Basılmamış Türkçe Nüsha, s-18-19; Urfalı Mateos Vekayinamesi, s. XIX; Peter Charanis, Studies on the Demography of the Byzantine Empire, London 1972, s-233-216.

6 M. Halil Yinanç, Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944, s. 167-168.

7 Speros Vryonis, "Byzantine and Turkish Societies and Their Sources of Manpower" Studies on Byzantium Seljuks and Ottomans, Malibu 1981, s. 128 Bizans Devleti Anadoluya ordu teşkilatı çerçevesinde yaptığı iskanlarda başarılı olmuştur. (Anna Komnena Alexiad, Türkçe Trc. Bilge Umar, İstanbul 2000, s. 169; Speros Vryonis, a.g.m, s. 128).

8 Peter Charanis, Studies on the Demography…. s-151.

9 Peter Charanis, a.g.e., s-153.

10 Urfalı Mateos Vekayinamesi. 111-112; Peter Charanis, a.g.e., s. 152.

11 M. Halil Yinanç, a.g.e., s. 56; Osman Turan Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, II. Baskı, İstanbul 1984, s. 20.

12 Urfalı Mateos Vekayinamesi, s. 110-111. Türkmenler, Anadolu akınlarına sergüzeşti gruplar halinde değil boy beylerinin önderliğinde katılmışlar, yurtluk olarak Sultan tarafından henüz verilmeyen bu toprakları sahiplenmemişler, sadece her yıl akınlar düzenleyerek ekonomik hayatlarını kolaylaştırmışlardır. (Speros Vryonis, The Decline Medieval Hellenism, s. 85).

13 Azimi Tarihi, Selçuklularla ilgili Bölümler, (Yay. Ali Sevim), Ankara 1988, s. 6.

14 Kerimüddin Mahmud-el-Aksarayi, Müsameretü'l-Ahbar, (Türkçe Trc. Mirsel Öztürk), Ankara 2000, s. 11; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, III. Baskı, İstanbul 1980, s. 173. Yabgulu Türkmenleri isyancı bir kitle olarak Anadolu'ya peyderpey güneyden

girmişlerdir. Alparslan'ın bunlara Anadolu'da yerleşme izni vermesi düşünülemezdi. Alparslan'ın Yabgulu Türkmenlerinin başbuğu Süleymanşah'ı öldürtmesini ancak Nizamül-Mülk önleyebilmiştir. (Aksarayi, s. 11).

15 Sıbt İbnül-Cevzi, Miratü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan, (Yay. Ali Sevim), Ankara 1968, s. 158, 171-172.

16 Bu sırada Yabgulu Türkmenlerinin başında Atsız, Süleymanşah gibi diğer Selçuklu başbuğları da bulunuyordu.

17 Osman Turan, Selçuklular Tarihi s. 173-174.

18 Yabgulular başlangıçta Türkiye Selçuklu Devleti'ni kuran iradeye isyancı karakterleriyle destek olmuşlar, daha sonra devletin desteğini yitirmişlerdir. Çünki Konya yöresinde Yavı, Yavu adı ile kurulmuş bir köy görülmemektedir. (Türkiye Mülki İdare Bölümleri, Belediyeler Köyler Ankara 1977, s. 533-546) Buna karşılık Konya iline bağlı Kınık köyünün (Köyler, s. 538) varlığı, Kınık boyunun Türkiye Selçuklu Devletinin yapılanmasında devlet merkezine yakın yerleştiğini ve Yabguluların Kınık boyu ile doğrudan bağlantılarının olmadığını göstermektedir.

19 Osman Turan, Türkiye Tarihi, s. 53-55. Bu topluluk, Oğuz Boylarından meydana geldiği halde bir araştırmada Kutad gu Bilig'de "yağı" kelimesinin "düşman" manasında kullanılmasından yola çıkarak bu ismi yerli Anadolu halkına ait olarak değerlendirilmiştir (Yılmaz Kurt, "Sivas Sancağında Kişi Adları", OTAM Dergisi, Sayı: IV, Ankara 1983, s. 229) ki bu değerlendirme gerçeğe uymaz. Yavı, Yavgıyya kelimesi bütün Oğuz Boylarının kullandığı ortak bir kelimedir. (Osman Turan, Selçuklular Tarihi, s. 174).20 Anna Komnena, Alexiad, Tercümesi, s. 460-461.21 Köyler, s. 533-546. Uc bölgesindeki Türkmenlerin göçebe savaşçı ve atlı yapısını sarfı nazar eden Bilge Umar, bunlarla ilgili yaylalardaki yaya Türk çobanları (Alexiad Tercümesi, s. 461) nitelendirmesi yapar ki bu tespit, göçebe Türkmenlerin yaşam biçimine uymamaktadır.22 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", Selçuklu Araştırmaları Der., Sayı: 1 (Ankara 1970), s. 4; Faruk Sümer, Oğuzlar, V. Baskı, İstanbul 1999, s. 158.

23 Aksarayi, Müsemaretül-Ahbar s. 13. Bu bilgiden yola çıkarak Yabgulular dışında Türk unsurlarının Alpaslanın izni ile Anadolu'ya yerleşmeye başladığını söyleyebiliriz ki bu aşiretlerin boy yapılarının Türkiye Selçuklularınca parçalanması daha sonra ki devirde gerçekleşmiştir.

24 Claude Cahen, Osmanlılardan önce Anadolu'da Türkler, (Türkçe Trc. Yıldız Moran), İstanbul 1984, s. 83; M. Kemal Özergin, Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları, İstanbul 1957, s. 35.

25 Urfalı Mateos Vekayinamesi, s. 156; S. Viyonis The Decline Medieval Hellenism, s. 160-161.

26 Süryani Mihael, Chroniques, (Fransızca Trc. Chabot) C. III, Paris 1905, s. 160-173; Osman Turan, Türkiye Tarihi, s. 39-40.27 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 233.28 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 233-234; Faruk Sümer, ”Anadolu'ya Yalnız göçebe Türkler mi Geldi”, Belleten, Sayı: 96 (1960), s. 575.29 Nejat Kaymaz, ”Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun Türkleşmesine Dair”, Malazgirt Armağanı, Ankara 1972, s. 261-262; Speros Vryonis, The Decline…s. 104 Anadolu Selçuklularında merkeziyetçi bir yönetimin sağlanabilmesi için XII. yüzyıldan itibaren Oğuz kitlelerinin kabile birlikleri parçalandı ve dağınık yerleşime tabi tutuldular. Türkiye'de Oğuz Boyları böylece her bölgede karışmış ve siyasi tehlike olmaktan çıkmışlardır. (O. Turan, ”ikta”, İ. A. (MEB), C5/2, Eskişehir 1997, s. 957).30 Anna Komnena, Alexiad, Türkçe Tercümesi, s. 207-209.

31 Speros Vryonis, The Decline…s. 186.32 Claude Cahen, Anadolu'da Türkler, s. 98-99.

33 S. Vryonis, The Decline…s. 163, Kilikya bölgesinde Ermeni yerleşimi daha Bizans devrinde başlamıştı. (Simbat Vekaniyamesi, s. 18-20; Urfalı Mateos Vekaniyamesi, s. XIX).34 C. Cahen, Anadolu'da Türkler, s. 101-103.35 A. Komnena, Alexiad, s. 461-462.36 Anna Komnena, Alexiad, Türkçe Tercümesi, s. 484-492; Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 158 Frigya Bölgesi, XII. yüzyılda Türkiye Selçuklu uç bölgesi olarak Türkmenlerin yoğunlaştığı bir bölge haline geldi. (S. Vryonis, The Decline Medieval Hellenism, s. 191-192).37 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 159.

38 S. Vryonis, Studies on Byzantium, “Patterns of Population Movement”, s. 13.39 Sadi Bayram-A. Hamdi Karabacak, ”Sahip Ata'nın Konya İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri”, Vakıflar Der. Sayı: XIII (1981), s. 35-36; Faruk Sümer, ”Anadolu da Moğollar”, s. 4.40 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 159; Mikail Bayram, “Selçuklular Zamanında Tokat ve Malatya Yöresinin Fikri Kültürel Yapısı ve Siyasi Boyutları” Türk Dünyası Araş. Der. Sayı: 72, Haziran 1991, s. 97; İbn-i Fadlallah al-Omari, Masalika'l-Absar, ed. by. F. Sezgin, Franfurt 1988, s. 138.

41 M. H. Yinanç, Anadolu'nun Fethi, s. 169-170; Faruk Sümer, ”Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi; s. 575. Orta Anadolu'ya yerleştirilen Moğol oymakları, sol kol Cavangar (Caungar) Moğollarına bağlı Caygazan, Alagöz, Başlıg, Aga-Ulug, Pir Boldı oymakları, ayrıca sağ kol ulusları olarak bazı Barambay (Baraungar) oymakları olarak görülmektedir. (M. Halil Yinanç, ”Diyarbekir”, İ. A (MEB), C. III., Eskişehir 1997, s. 620-621; Faruk Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s. 119; Aziz Bin Erdesir el-Esterabadi, Bezm ü Rezm, (Türkçe Trc. M. Öztürk), Ankara 1990, s. 221) Bunlardan Timur seferinden sonra sadece Yozgat yöresindeki bir kısım Cavangar (Caungar) Tatarları, Anadolu'da kalabilmiştir. (M. H. Yinanç, Anadolu'nun Fethi, s. 170).42 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 163.43 H. Balcıoğlu, “Edremit Civarında Türk Aşiretleri“, II. Türk Tarih Kongresi Tebliğler İstanbul 1943 s. 931 Bu aşiretlerin bir kısmı da Türkmenlerle birlikte 13. yüzyıl sonunda Batı Anadolu coğrafyasına göç ettiler. (Aynı Yer).44 M. H. Yinanç, Anadolu'nun Fethi, S. 169.

45 Mustafa Demir, Mustafa Ali'nin Fusul-i Hall ü Akd Adlı Eseri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1992, s. 132.46 Kamil Su, Balıkesir Civarında Yürük ve Türkmenler, İstanbul 1938, s. 118-123.

47 Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, C. I, III. Baskı İstanbul 1979, s. 93; Al-Omari, Masalika'l-Absar, s. 138.48 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 158.49 Şerefüddin Yaltkaya, Şeyh Bedreddin, (Yay. İ. Aka-M. Demir), İstanbul 2001, s. 17.50 Speros Vryonis, "Nomadization and Islamization in Asia Minor", Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans, Malibu 1981, s. 53-55; Al-Omari, Masalik, s. 139.

51 Al-Omari, Masalik, s. 166-168.52 Urfalı Mateos Vekayinamesi, s. 161.53 S. Vryonis, The Decline Medieval Hellenism, s. 148.54 Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, III. Baskı, İstanbul 1981, s. 217 II. Kılıçarslan'ın Konya dışında ordugah kurup çadırda kalması daimi bir ikamet olmayıp darül-mülk olarak Konya'da oturduğu (Aksarayi, Müsameretü'l-Ahbar, s. 22. 23), fakat bu sırada saltanat meselesi sebebiyle oğlu Kutbeddin Melikşah'ın 1190 tarihinde Konya'yı kendisinden alması sebebiyle Konya dışında ikamet ettiği, Kutbeddin Melikşah'ın Haçlılara mağlup olmasından sonra Konya'ya girebildiği (İbn-i Furat, Tarih, (Nşr. H. Muhammed Şemmal) C. IV, Basra 1969, S. 93-94) anlaşılıyor. Yine de ordu içinde şehir dışında kurulan ordugahta konaklama şeklinden göçebe devlet yapısından gelen bu geleneğin belirli şartlarla devam ettiği ifade edilebilir. Bu devirde Kutbeddin Melikşah, askeri göçebe Türkmenlerden oluşturmuştu. (F. Sümer, Oğuzlar, s. 137).

55 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 158.

56 S. Vryonis, The Decline Medieval Hellenism, s. 191-193.

57 Bu ayrılık Türkiye Selçuklu sultanlarının kendilerinin de göçebe geleneği yaşamalarına rağmen devlet haline gelebilmek için yerleşik hayatı öngörmelerinden kaynaklanıyor olsa gerektir.

58 S. Vryonis, The Decline Medieval Hellenism, s. 124-125.

59 İbn-i Bibi, El Evamir, C. I, (Türkçe Trc. Mirsel Öztürk), Ankara 1996, s. 100-101.

60 Danışmendli uç beyi Melikü'l-ümera Muzafferüddin bin Yağıbasan'ın Denizli'deki Rum hakimi (Bizans vasalı) Mavrozomes ile ilişkileri geliştirerek onun damadı olan I. Keyhüsrev'i Selçuklu tahtına çıkarması, bu tesiri açıkça göstermektedir. (İbn-i Bibi, El-Evamir, I, s. 97-100).

61 A. Yaşar Ocak "Emirci Sultan ve Zaviyesi", Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: IX (1978), s. 164-166. Göçebe Moğollar, bu bölgede mezraa gibi kışlak yerleşim yerleri kurmuşlar, yazın ise göçebe yaşamlarına devam etmişlerdir. (a.g.m, s. 165).

62 S. Vryonis, The Decline Medieval Hellenism, s. 135-136.

63 Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, C. I, s. 89-90.

64 Anonim Selçukname, (Türkçe Trc. F. Nafiz Uzluk), Ankara 1952, s. 64-65.

65 Mustafa Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul 1977, s. 16.

66 Göçebe Türkmenler bütün Selçuklu devri boyunca gittikleri yaylalarda devletten bağımsız hareket etmişler, devletin sınırlarını çizdiği yaşam coğrafyalarının dışına taşarak asi karakterlerini sürdürmüşlerdir.

67 M. Beşir Aşan, Elazığ, Tunceli ve Bingöl İlleri'nde Türk İskan İzleri, Ankara 1992, s. 56.

68 A. Yaşar Ocak, "Zaviyeler", Vakıflar Dergisi, Sayı: XII (1978), s. 248.

69 Doğan Kuban, "Anadolu Türk Şehri, Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", Vakıflar Dergisi, Sayı: VII, (1969), s. 60.

70 A. Yaşar Ocak, "Emirci Sultan ve Zaviyesi", Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: IX, (1978), s. 168.

71 Mustafa Demir, "Anadolu'da Mezarlıkların İlk Türk Şehirleşmesindeki Rolü", Mezarlık Kültürü ve İnsan hayatına Etkileri Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 1999, s. 471-473.

72 M. Demir, a.g.m., s. 472.73 Mikail Bayram, Şeyh Evhadüddin Hamid el Kirmanî ve Evhadiyye Tarikatı, Konya 1993, s. 61.74 Bkz. Yaşar Çoruhlu, "Kurgan ve Çadırdan Kümbed ve Türbeye Geçiş", Mezarlık Kültürü ve İnsan hayatına Etkileri Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 1999, ss. 47-62.75 Osman Turan, Türkiye Tarihi, s. 131; Şahin Uçar, Anadolu'da İslam Bizans Mücadeleri, İstanbul 1990, s. 121. Seyyid Gazi, Yunus Emre gibi uluların onlarca mezarı ortaya bulunmuş ve bu mezarların yanında çok sayıda köy ve kasabalar kurulmuştur. Bu husus, Türk ulularının mezarları hakkındaki hikayelerin ve rivayetlerin de yerleşim yerlerinin kurulması açısından önemini ortaya koymaktadır.76 Hakkı Acun, "Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerin Listesi ve Turistik Değerleri", Vakıflar Dergisi, Sayı: XX, (1988), s. 194, 198.77 Bu durum, babailerin yenleşik hayata karşı olmalarına rağmen (İbn-i Bibi, Muhtasar Selçukname, Türkçe Trc. M. Nuri Gençosman, Ankara1941, s. 208) bilmeyerek kendi dini telkinleri etrafında yerleşik hayata geçildiğini ortaya koymaktadır.

78 Osman Turan, "İkta", s. 957.79 A. Yaşar Ocak, Babailer İsyanı, İstanbul 1980, s. 66-68 Buna karşılık XIII. yüzyılda Anadolu'daki yerleşik Türk hayatı göçebe hayat tarzına göre üstün hale gelmiştir. (M. Akdağ, I, s. 26).80 Türklerin Selçuklu ilk devrinde sürekli köy yerleşimlerine tam geçirilememesi, halkın kıtlık çekmemesi ve ziraatin geliştirilmesi için Hıristiyan köylülerinin Türk bölgesindeki köylere yerleştirilmesini zorunlu kılmıştır. (S Vryonis, The Decline Medieval Hellenism, s. 192; C. Cahen, Anadolu'da Türkler, s. 160-161).81 İbn-i Bibi, Muhtasar Selçukname, s. 208.82

Türkmenler yerleştikleri köylerde de vergi politikasına karşı çıkıyorlar, hayvancılığa engel olduğu için arazilerinde tarımsal faaliyet olarak ekip biçme yerine daha çok meyvecilikle uğraşıyorlardı. (Al-Omarî, Masâlik, s. 166; İbn-i Bibi, El-Evamir, C. II, (Türkçe Trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, s. 143-144).83 "Antalya İlbaşısı", El-Evamir, C. I, s. 284; M. Akdağ, I, s. 27. bu çerçeve içinde ilbaşı, bir bölgedeki yerleşmelerle ilgili Selçuklu görevlisi olarak tanımlanabilir.84 Mevsimsel yerleşimler Göçer Evlilik yerleşimini ifade ediyor, mevsimsel ikametlerde yine ev hayatı esası uygulanıyordu. (Tuncer Baykara, Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi…, s. 67).85 Tuncer

Baykara, Anadolu'nun Sosyal ve İktisadi Tarihi., s. 86; N. Tunçbilek, "Kır Yerleşimleri: Köy Altı Şekilleri", Türkiye Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar, İstanbul 1971, ss. 17-54.

86 Osman Turan, "İkta", s. 957.87 Danişmendli coğrafyasında bu köy yerleşimleri Türkiye Selçuklu coğrağyasına göre daha önce oluşmaya başlamıştır. (M. Halil Yinanç, I, s. 172-173; Urfalı Mateos Vekayinamesi, s. 225).88 Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi", s. 572-573.

89 Urfalı Mateos Vekayinamesi, s. 155-156.90 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 158.

91 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 179.92 Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi", s. 573.

93 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 142, 157-Mustafa Akdağ, I, s. 26.94 Yılmaz Kurt, "Sivas Sancağında Kişi Adları", s. 238-239; A. Şeref Ceran, "Anadolu Selçuklularında Hıristiyan Türkler", Ata Dergisi, Sayı: VII, (1997), ss. 315-319.95 Speros Vryonis, "Patterns of Population Movement in Byzantine Asia Minor", s. 6.

96 Speros Vryonis, The Decline Medieval Hellenism, s. 110-111; Uğur Tanyeli, Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci, İstanbul 1987, s. 60-61.97 Urfalı Mateos Vekayinamesi, s. 161. Süleymanşah, ilk fetih sürecinde İznik Şehri'nin denetimini şehir dışından sağlamıştır. (Aynı yer).

98 C. Cahen, Anadolu'da Türkler, s. 156-157; İrene Melikoff, "Gazi Melik Danişmend et la Conquete de Sivas", Selçuklu Araş. Dergisi, Sayı: IV (1975), s. 188. Türkler, şehirlerin denetimini iki şekilde sağlıyorlardı; -Şehirlerin idari denetimi, şehirlerin içine girip iç kalede yönetimi ele geçiren komutanlar tarafından kontrol altına alınıyordu. (M. Akdağ, I, s. 13). -Şehirlerin dışarıyla olan bağlantısı ise şehir surları kenarına yenleşen Türk ordusunun denetimi altına alınıyordu. (A. Komnena, Alexiad, s. 329, 334).

99 Speros Vryonis, "Patterns of Population Movement in Byzantine Asia Minor", s. 10.

100 Tuncer Baykara, Anadolu'nun Sosyal ve İktisadi Tarihi., s. 123.

101 İbn-i Bibi, El-Evamir, I, s. 377.

102 Sadi Bayram-A. Hamdi Karabacak, "Sivas Gökmedrese Vakfiyesi", s. 54.

103 İbn-i Bibi, El-Evamir, I, s. 431.

104 İbn-i Bibi, El-Evamir, I, s. 377.

105 Ali Haydar Bayat, "Sivas Darüşşifası ve Vakfiyesi", I. Uluslar arası Türk-İslam Bilim, Teknoloji tarihi Kongresi Bildirileri, C. II, İstanbul 1981, s. 29.

106 S. Bayram-A. H. Karabacak, “Sivas Gökmedrese Vakfiyesi”, s. 54.

107 S. Bayram-A. H. Karabacak, “Sivas Gökmedrese Vakfiyesi”, s. 54-60; Uğur Tanyeli, Anadolu Türk Kenti, 63-64. Bu çerçevede C. Cahen’in Türkiye Selçukluları devrinde Anadolu’da gayr-i müslimlerin daima çoğunluğu teşkil ettikleri (C. Cahen, Anadolu’ da Türkler, s. 203) şeklinde verdiği bilginin yanlışlığı ortaya çıkmaktadır.

108 Ali Haydar Bayat, “Sivas Darüşşifası ve Vakfiyesi”, s. 27. Şehir kenarlarında Göçer Evli olarak yaşamlarını devam ettiren Türkmenler, XIII. yüzyılın ikinci yarısında İran kaynaklı şehir yöneticileri tarafından şehir yerleşimlerinden dışlanmışlar, Mevlevilik Tarikatı, Türkmenlere karşı tavrı pekiştiren bir rol üstlenmiştir. Bu konuda Mevlana’nın şu ifadeleri Türkmenlere karşı nefreti açıkça göstermektedir.

“-Rabbına hizmet kemerini sıkıca bağlayasın. Ama o Tapı üstünlükte yüz kemer bağlansan da ondan üstündür. Senin bağlandığın kemer Türk’ün kıl çadırına benzer. Gene de bir şey yapmamış sayılırsın…” (Mevlana Celaleddin, Mektuplar, Türkçe Trc. A. Gölpınarlı, İstanbul 1999, s. 161).

109 Bu devirde Anadolu şehirlerinin surları büyük ölçüde tahrip olmuş, doğuda sadece Erzurum ve Sozopolis’in surları sağlam şekilde ayakta kalmıştı. (S. Vryonis, The Decline Medieval Hellenism, s. 168).

110 S. Vryonis, The Decline Medieval Hellenism, s. 165.

111 Streck, “Ermeniyye”, İslam Ansiklopedisi, (M. E. B.), C. IV, Eskişehir 1997, s. 321.

112 Urfalı Mateos Vekayinamesi, s. 156; S. Vryonis, The Decline Medieval Hellenism, s. 55-56; S. Vryonis, “Patterns of Population…”, s. 9; Peter Charanis, Studies on the Demography…, s. 234.

113 S. Vryonis, The Decline Medieval Hellenism, s. 155.

114 Urfalı Mateos Vekayinamesi, s. 225; Peter Charanis, Studies on the Demography…, s. 324.

115 S. Vryonis, The Decline Medieval Hellenism, s. 174.

116 Urfalı Mateos Vekayinamesi, s. 313-314;; S. Vryonis, “Patterns of Population…”, s. 17; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, II. Baskı, İstanbul 1980, s. 205.

117 Urfalı Mateos Vekayinamesi, s. 314; S. Vryonis, “Nomadization and Islamization ın Asia Minor”, s. 61.

118 S. Vryonis, The Decline Medieval Hellenism, s. 215-216; Osman Turan, Türkiye Tarihi, s. 292.

119 Refet Yinanç, “Sivas Abideleri ve Vakıfları II ”, Vakıflar Dergisi, Sayı: XXIII, (1994), s. 6.

120 Merih Baran, Ahi Emir Ahmed, Ankara 1991, s. 69.121 S. Bayram-A. H. Karabacak, “Gökmedrese Vakfiyesi”, s. 57.122 S. Bayram-A. H. Karabacak, “Gökmedrese Vakfiyesi”, s. 56, 58. Şehirlerin yerleşim bölgesi olan meskun mahallerde hıristiyanlar ve Türkler ayrı mahallelerde yaşarken, şehrin ticaret merkezinde, çarşıların bulunduğu yerlerde Hıristiyanlar ve Türkler yan yana mülklerde beraber yaşıyorlar, buralarda Frenk tüccarları da barınabiliyordu. (Mustafa Demir, Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1996, s. 123-124).123 A. H. Bayat, “Sivas Darüşşifası ve Vakfiyesi”, s. 29.

124 S. Bayram-A. H. Karabacak, “Gökmedrese Vakfiyesi”, s. 54

I. Kaynak Eserler

Anna Komnena, Alexiad, (Türkçe Trc. Bilge Umar), İstanbul 2000

Anonim Selçukname, (Türkçe Trc. F. Nafiz Uzluk), Ankara 1952.

Azimi Tarihi, Selçuklularla ilgili Bölümler, (Yay. Ali Sevim), Ankara 1988.

Aziz Bin Erdesir el-Esterabadi, Bezm ü Rezm, (Türkçe Trc. M. Öztürk), Ankara 1990.

İbn-i Bibi, El Evamir, C. I, (Türkçe Trc. Mirsel Öztürk), Ankara 1996.

——, El-Evamir, C. II, (Türkçe Trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996.

——, Muhtasar Selçukname, (Türkçe Trc. M. Nuri Gençosman), Ankara1941.

İbn-i Fadlallah el-Omari, Masalika’l-Absar, ed. by. F. Sezgin, Franfurt 1988.

İbn-i Furat, Tarih (Nşr. H. Muhammed Şemmal) C. IV, Basra 1969.

Kerimüddin Mahmud-el-Aksarayi, Müsameretü’l-Ahbar, (Türkçe Trc. Mirsel Öztürk), Ankara 2000, Mevlana Celaleddin, Mektuplar, (Türkçe Trc. A. Gölpınarlı), İstanbul 1999.

Mustafa Ali’nin Fusul-i Hall ü Akd Adlı Eseri, (Edisyon Kritik: Mustafa Demir), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1992.

Sıbt İbnül-Cevzi, Miratü’z-Zaman Fi Tarihi’l-Ayan, (Yay. Ali Sevim), Ankara 1968.

Simbat Vekayinamesi, (Türkçe Trc. Hrant D. Andreasyon), Türk Tarih Kurumu, Basılmamış Türkçe Nüsha.

Süryani Mihael, Chroniques, (Fransızca Trc. Chabot) C. III, Paris 1905.

Urfalı Mateos Vekayinamesi, (Türkçe T. r. c. Hrant D. Andreasyan), II. Baskı, Ankara 1987.

II. Araştırma Eserler.

Acun Hakkı, “Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerin Listesi ve Turistik Değerleri”, Vakıflar Dergisi, Sayı: XX, (1988), ss. 183-216.

Akdağ Mustafa, Türkiye’nin İktisadi Ve İçtimai Tarihi. C. I, III. Baskı İstanbul 1979.

Aşan M. Beşir, Elazığ, Tunceli ve Bingöl İlleri’nde Türk İskan İzleri, Ankara 1992.

Balcıoğlu H., ”Edremit Civarında Türk Aşiretleri “, II. Türk Tarih Kongresi Tebliğler İstanbul 1943, ss. 923-934.

Baran Merih, Ahi Emir Ahmed, Ankara 1991.

Bayat Ali Haydar, “Sivas Darüşşifası ve Vakfiyesi”, I. Uluslar arası Türk-İslam Bilim, Teknoloji tarihi Kongresi Bildirileri, C. II, İstanbul 1981, ss. 24-35.

Baykara Tuncer, Anadolu’nun Selçuklu Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar, İzmir 1990.

Bayram Mikail, “Selçuklular Zamanında Tokat ve Malatya Yöresinin Fikri Kültürel Yapısı ve Siyasi Boyutları” Türk Dünyası Araş. Der. Sayı: 72, Haziran 1991, ss. 87-98.

——, Şeyh Evhadüddin Hamid el Kirmanî ve Evhadiyye Tarikatı, Konya 1993.

Bayram Sadi-Karabacak A. Hamdi, ”Salip Ata’nın Konya İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri”, Vakıflar Der. Sayı: 13 Ankara 1981, ss. 31-61.

Cahen Claude, Osmanlılardan önce Anadolu’da Türkler, (Türkçe Trc. Yıldız Moran), İstanbul 1984.

——, Türklerin Anadoluya İlk Girişi (Türkçe Trc. Y. Yücel-B. Yediyıldız), Ankara 1992.

Ceran A. Şeref, “Anadolu Selçuklularında Hıristiyan Türkler”, Ata Dergisi, Sayı: VII, (1997), ss. 315-321.

Cezar Mustafa, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul 1977.

Charanis Peter, Studies on the Demography of the Byzantine Empire, London 1972.

Çoruhlu Yaşar, “Kurgan ve Çadırdan Kümbed ve Türbeye Geçiş”, Mezarlık Kültürü ve İnsan hayatına Etkileri Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 1999, ss. 47-62.

Demir Mustafa, “Türk-İslam Geleneğinde Şehirleşme Ve Yerleşim”, Mahmut Pehlivan Armağanı, Sakarya 2000, ss. 133-154.

——, Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1996.

——, “Anadolu’da Mezarlıkların İlk Türk Şehirleşmesindeki Rolü”, Mezarlık Kültürü ve İnsan hayatına Etkileri Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 1999, ss. 471-477.

Kaymaz Nejat, ”Malazgirt Savaşı ile Anadolu’nun Türkleşmesine Dair”, Malazgirt Armağanı, Ankara 1972, ss. 259-268.

Kuban Doğan, “Anadolu Türk Şehri, Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, Vakıflar Dergisi, Sayı: VII, (1969), ss. 53-73.

Kurt Yılmaz, “Sivas Sancağında Kişi Adları”, OTAM Dergisi, Sayı: IV, Ankara 1983, ss. 223-290.

Melikoff İrene, “Gazi Melik Danişmend et la Conquete de Sivas”, Selçuklu Araş. Dergisi, Sayı: IV, (1975) ss. 187-195.

Ocak A. Yaşar, Babailer İsyanı, İstanbul 1980.

——, “Emirci Sultan ve Zaviyesi”, Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: IX (1978), ss. 130-208.

——, “Zaviyeler”, Vakıflar Dergisi, Sayı: XII, (1978), ss. 247-269.

Özergin M. Kemal, A. Selçukluları Çağında Anadolu Yolları, İstanbul 1957.

Streck, “Ermeniyye”, İslam Ansiklopedisi, (M. E. B.), C. IV, Eskişehir 1997, ss. 317-326.

Su Kamil, Balıkesir Civarında Yürük ve Türkmenler, İstanbul 1938.

Sümer Faruk, “Anadolu’da Moğollar”, Selçuklu Araştırmaları Der., Sayı: 1 (Ankara 1970), ss. 1-147.

——, Oğuzlar, 5. Baskı, İstanbul 1999.

——, ”Anadolu’ya Yalnız göçebe Türkler mi Geldi”, Belleten, Sayı: 96 (1960), ss. 567-594.

Tanyeli Uğur, Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci, İstanbul 1987.

Togan Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine, Giriş, 3. Baskı, İstanbul 1981.

Tunçbilek N., “Kır Yerleşimleri: Köy Altı Şekilleri”, Türkiye Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar, İstanbul 1971, ss. 17-54.

Turan Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, II. Baskı, İstanbul 1980.

——, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, III. Baskı, İstanbul 1980.

——, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, II. Baskı, İstanbul 1984.

——, "İkta", İ. A. (MEB), C5/2, Eskişehir 1997, ss. 949-959.

Türkiye Mülki İdare Bölümleri, Belediyeler Köyler, Ankara 1977.

Uçar Şahin, Anadolu'da İslam Bizans Mücadeleleri, İstanbul 1990.

Vryonis Speros, "Byzantine and Turkish Societies and Their Sources of Manpower" Studies on Byzantium Seljuks and Ottomans, Malibu 1981, ss. 125-152.

——, "Patterns of Population Movement in Byzantine Asia Minor 1071-1261", Studies on-Byzantium, Seljuks and Ottomans, Malibu 1981, ss. 3-19.

——, "Nomadization and Islamization in Asia Minor", Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans, Malibu 1981, ss. 42-71.——, The Decline Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Contry, London 1971.Yaltkaya Şerefüddin, Şeyh Bedreddin, (Yay. İ. Aka-M. Demir), İstanbul 2001.Yinanç M. H. alil, "Diyarbekir", İ. A (MEB), C. 3., Eskişehir 1997, ss. 601-626.

——, Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944.

Yinanç Refet, "Sivas Abideleri ve Vakıfları II ", Vakıflar Dergisi, Sayı: XXIII, (1994), ss. 5-18.

Anadolu'da Oğuz Boylarına Ait Yer Adları / Prof. Dr. Faruk Sümer [s.335-357]

I. KAYI

Boyun Adı	Vasfı	Sancağı	Kazası1	Vergi Nüfusu
Kayı-Mahmud	Ekinlik	Ak-Saray	Bekir	-
Kayıcık	Köy	Ak-Saray	Ak-Saray	27
Kızıl-Kayı	Köy	Ak-Saray	Eyyub-İli	54
Kayacık	Köy	Ak-Şehir	İshaklu	66
Kayı	Köy	Amasya	Geldigelen	24
Kayı	Köy	Amasya	Yavaş	52
Kayı	Köy	Amasya	Yavaş	20
Kayı	Ekinlik	Amasya	Simre-i Lâdik	-
Kayı (Öbür Adı: Yusuf-Şeyh)	Köy	Ankara	Ayaş	12
Kayı	Ekinlik	Ankara	Kasaba	18
Kayıcık	Köy	Ankara	Kasaba	39
Kayıcık	Köy	Ankara	Murtaza-Abad	5
Kayı (Öbür Adı: Karaca-Kaya)	Köy	Aydın	Yeni-Şehir	-
Kayı (Öbür Adı: Kayılu)	Köy	Aydın	Birgi	28
Kayı	Köy	Beğ-Şehri	Göçü	39
Kayılu	Köy	Beğ-Şehri	Göçü	33
Kayı	Köy	Biga	Çan	6
Kayı	Köy	Bolu	Gerede	34

Kayı	Köy	Bolu	Gerede	12
Kayı	Köy	Bolu	Gerede	3
Karandı Ve Kayı	Köy	Borlu	Taraklı-Borlu	36
Kayı	Köy	Bolu	Taraklı-Borlu	17
Kayı	Köy	Bolu	Kıbrus	188
Kayı	Ekinlik	Boz-Ok	Sorgun	45
Kayı	Köy	Canik	Kavak	34
Kayı	Köy	Canik	Satılmış Ve Bayramlu	16
Kayı	Köy	Çorum	Divan-ı Emlak	24
Kayı	Köy	Çorum	Divan-ı Halfi	6
Kayı	Köy	Çorum	İskilip	4
Kayıcuk	Köy	Çorum	İskilip	29

1 Bir çok kaza adlarının okunuşu şüphelidir.

Boyun Adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi Nüfusu
Kayı	Köy	Erzurum	Kemah	51
Kayıcık	Köy	Erzurum	Kemah	5
Kayı-Yayla	Köy	Hamid	Göl-Hisar Kara-Ağac'ı	132
Kayı	Köy	Hamid	Doyran	9
Kayı	Köy	Hamid	Siroz	72
Kayılu	Köy	Hamid	Ulu-Borlu	40
Kayı	Köy	Hamid	Isparta	123
Kayıcuk	Köy	Hamid	Göl-Hisar	44
Kayı	Köy	Hüdavendigar	İnegöl	12
Kayı	Köy	Hüdavendigar	Kara-Hisar-ı Nallu	38

Kayı	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Barçınlu	58
Kayı-Han	Köy	Kara-Hisar-ı Şarki	Şemseddin	56
Kayı	Köy	Kara-Hisar-ı Şarki	Bökmen	10
Kayı	Köy	Kara-Hisar-ı Şarki	Su-Şehri	-
Kayı	Köy	Kara-Hisar-ı Şarki	Akşehir-Abad	11
Kayı	Köy	Kastamonu	Kastamonu	27
Kayı	Köy	Kastamonu	Boy-Ovası	19
Kayı	Köy	Kastamonu	Taş-Köprü	9
Kayı	Köy	Kastamonu	Daday	203
Kayı	Köy	Kastamonu	Sinop	4
Kayı	Köy	Kastamonu	Sinop	15
Kayı	Köy	Karasi	Boğaz-Hisar	10
Kayı	Köy	Karasi	Ayazmend	13
Kayı	Köy	Kengırı (Çankırı)	Tosya	95
Yaka-Kayı	Köy	Kengırı	Koç-Hisar	15
Yaka-Kayı	Köy	Kengırı	Koç-Hisar	10
Bozar-Kayı	Köy	Kengırı	-	-
Hatun-Kayısı	Köy	Kengırı	Kurşunlu	28
Aşga-Kayı	Köy	Kengırı	Karı-Pazarı	45
Yukarı-Kaya	Köy	Kengırı	Karı-Pazarı	60
Kayı	Köy	Kır-Şehri	-	6
Kayı	Köy	Konya	Kaş	58
Kayı-Üyüğü	Köy	Konya	Sahra	1
Kayı	Köy	Konya	Hatun-Saray	17

Kayı	Köy	Konya	Larende	18
Kayı	Köy	Konya	İn-Suyu	51
Yenice-Kayı	Köy	Konya	Said-İli	71
Ulu-Kayı	Köy	Kütahya	Uşak (Banaz)	13
Kiçik-Kayı	Köy	Kütahya	Uşak (Banaz)	3
Kayı	Köy	Kütahya	Eğri-Göz	56
Yavı-Kayı	Köy	Kütahya	Geyikler	19
Kayı	Köy	Kütahya	Şeyhlu	29
Kayı	Köy	Kütahya	Sazanos	24
Kayı Ve Koz Deresi	Köy	Kütahya	Tavşanlı	18
Kayıcuk	Köy	Kütahya	Şeyhlu	10
Kayı	Köy	Menteşe	Balat	10
Kayı	Köy	Menteşe	Balat	-
Kayı Ve Taş-Kayı	Köy	Menteşe	Köycüğez	468
Kayı	Köy	Menteşe	Mekri	-
Kayılu	Köy	Menteşe	Çine	6
Kayılu	Köy	Menteşe	Burnaz	9
Boyun Adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi Nüfusu
Kayı	Köy	Niğde	-	386
Kayı	Köy	Saru-Han	Ak-Hisar	12
Kayılu	Köy	Saru-Han	-	8
Kayıcık	Köy	Sivas	Sivas	39
Kayı	Ekinlik	Sivas	Koç-Hisar	-
Kayı	Ekinlik	Sivas	Sivas	-

Kayıcık	Ekinlik	Sivas	Sivas	-
Beğ-Kayı	Köy	Sivas	Zile	94
Kayı-Kolan?	Köy	Sivas	Taş-Abad	108
Kayı	Köy	Sivas	Tokat (Gelmufad)	9
Kayıcık	Köy	Sivas	Tokat (Tozanlu)	9
Kayı	Köy	Sultan-Önü	Karaca-Şehir	30
Kayı	Köy	Sultan-Önü	Karaca-Şehir	36

II. BAYAD (BAYAT)

Boyun Adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi Nüfusu
Bayad	Köy	Ak-Şehir	Ilgun	22
Bayad	Köy	Amasya	Yavaş	34
Bayad	Köy	Amasya	Simre-i Ladik	41
Bayad	Köy	Amasya	Simre-i Ladik	80
Bayad	Köy	Ankara	Yaban-Abad	12
Bayad	Ekinlik	Ankara	Kasaba	-
Karaca-Bayad	Köy	Beğ-Şehri	Göçü	60
Yağlu-Bayad	Köy	Beğ-Şehri	Göçü	53
Bayad-Üyüğü	Köy	Beğ-Şehri	Kır-İli	58
Bayad	Köy	Biga	Avine	45
Bayad	Ekinlik	Boz-Ok	Hüseyin-Ova	-
Bayad	Ekinlik	Hamid	Avşar	-
Bayad	Köy	Hüdavendigar	Söğüt	9
Bayad	Köy	Hüdavendiğar	Tarhala	30
Bayad	Köy	Hüdavendigar	Bergama	57

Bayad	Köy	Hüdavedigar	Behram	86
Ulu-Bayad	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Kara-Hisar-ı Sahib	26
Bayad	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Barçınlı	64
Bayad	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Ulu Sicanlu	5
Bayad	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Şuhut	6
Bayad (Öbür Adı: Yaycılar)	Köy	Karasi	Sındırgı	29
Bayad	Köy	Karasi	Baş	19
Bayad (Öbür Adı: Yaycılar)	Köy	Karasi	Sındırgı	17
Bayad	Köy	Karasi	Manyas	11
Bayad	Köy	Kastamonu	Koz-Yaka	14
Bayad	Köy	Kastamonu	Daday	51
Yazı-Bayad	Köy	Kayseriyye	Kara-Hisar	10
Balum-Bayad	Ekinlik	Kengırı	Kengırı	-
Bayad	Köy	Kengırı	Tosya	34
Bayad	Ekinlik	Koca-İli	Yalak-Abad	-
Bayad	Köy	Konya	Hatun-Saray	25
Bayad-Üyüğü	Köy	Konya	-	42
Yağlu-Bayad	Köy	Konya	Sahra	61
Bayad	Köy	Kütahya	Şeyhlu	44
Boyun Adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi Nüfusu
Bayad	Köy	Kütahya	Kütahya	37
Bayad	Köy	Kütahya	Uşak	31
Bayad	Ekinlik	Malatya	Ergavun	-
Bayatlu	Köy	Malatya	İç-İl	56

Bayad Köy Menteşe Mekri -

Bayad Köy Saru-Han Güzel-Hisar -

Bayad Köy Soru-Han Gördüs 62

Bayad Köy Sivas - -

III. Alka-Bölük (Alka-Evli)

Bu Boya Ait Hiçbir Yer Adına Ratsgelinmedi.

IV. KARA-BÖLÜK (KARA-EVLİ)

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Kara-Evlu Köy Bolu On İki Divan 49

Kara-Evlu Köy Bolu On İki Divan 28

Kara-Evlu Köy Bolu On İki Divan 6

Kara-Evlu Köy Bolu On İki Divan 3

Kara-Evlu Köy Kastamonu Kastamonu 57

Kara-Evlu Köy Kastamonu Kastamonu 21

Kara-Evlu Köy Sivas Tokat (Turhal) 57

Yazır Köy Ak-Saray Eyyub-İli 53

Yazır Köy Ak-Saray Eyyub-İli 54

Yazır Köy Ak-Şehir Doğan-Hisar 7

Yazır Köy Ankara Çubuk 51

Yazırlu Köy Aydın Ala-Şehir 40

Yazırlu Köy Aydın Yeni-Şehir 48

Yazır Ekinlik Erzurum Kemah -

Yazır Ve Dere Köy Hamid Ispatra 80

Yazır Köy Hamid Göl-Hisar Kara-Ağac'ı 110

Yazır Köy Hamid Irla 37

Yazır Köy Hamid Farnas 246

Yazır-Basat Köy Hamid Farnas 42

Yazır Köy Hüdavendigar Sifri-Hisar 175

Yazır Ekinlik Kara-Hisar-ı Sahib Bolvadin 34

Yazır Köy Kara-Hisar-ı Şarki Koyle-Hisar 5

Yazır Köy Kayseriyye Meşhed 37

Yazır Ekinlik Kayseriyye Cebel-i Ali -

Yazır Köy Kengırı Kurşunlu 29

Yazır Köy Kır-Şehiri Dinek53

Yazır Köy Koca-İli Gekboza 35

Yazır Köy Kütahya Şeyhlu 49

Yazır Köy Menteşe Peçin-

Yazır Köy Sivas Budak-Özü 27

Yazır Köy Teke Antalya 53

VI. DÖĞER

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Döğer Köy Ak-Saray Eyyub-İli 11

Döğer Köy Ak-Şehir Ilgun 214

Döğer Köy Ankara Murtaza-Abad 17

Döğer Köy Boz-Ok Emlak 55

Döğer-Deresi Ekinlik Boz-Ok Çubuk -

Döğer Köy Çorum Osmancık 85

Döğer (Öbür Adı:

İli Pınar) Köy Hamid Irla 35

Döğer Köy Hamid Isparta 161

Döğer Nahiye (Yöre) Kara-Hisar-ı Sabib - -

Döğer Köy Karasi Balıkesir 13

Kara-Döğer Ekinlik Konya Sahra -

Döğer-Oğlu 'Diğer Adı:

Yenice) Köy Mardin Dıraçlu 17

Döğer Ekinlik Kayseriyye İslamlu -

Döğer-İli Köy Kütahya Şeyhlü 25

Döğer Köy Sivas Tokat (Kaz-Abad) 13

Döğer Köy Sivas Artuk-Abad 12

Döğer Köy Sultan-Önü İn-Önü 65

VII. DODURGA

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Todurga Ve Kemah Köy Ankara Kasaba -

Todurga Nahiye Bolu - -

Aşğa Todurga Köy Bolu Todurga 27

Todurga Köy Bolu Viran-Şehir 5

Todurga Köy Bolu Viran-Şehir 26

Todurga Köy Bolu Viran-Şehir 16

Todurga Köy Bolu Viran Şehir 22

Todurga Köy Bolu Ulus 19

Todurga Köy Çorum Osmancık 188

Todurga Köy Hamid Göl-Hisar Kara-Ağac'ı 69

Todurga	Köy	Hüdavendigar	Kepsut	38
Todurga	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Sandıklı	16
Todurga	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Ulu-Sicanlu	55
Dodurga	Köy	Kastamonu	Boy-Ovası	13
Dodurga	Nahiye	Kastamonu	Taş-Köprü	-
Kiçi-Dodurga	Köy	Kastamonu	Boy-Ovası	18
Dodurga	Köy	Kastamonu	Sinop	25
Dodurga	Köy	Kastamonu	Sinop	3
Todurga	Köy	Kengırı	Milan	105
Dodurga	Köy	Menteşe	Peçin	16
Dodurga	Köy	Menteşe	Mekri	111
Dodurga	Köy	Sivas	Koç-Hisar	248
Dorudga	Köy	Sivas	Artuk-Abad	34
Todurga	Köy	Teke	Muslu	21

VIII. YAPARLI

Bu Boya Ait Bir Yer Adına Rastgelinemedi. Elbistan'a Bağlı Esen-Dere Nahiyesinde ä~sJ˝: Adlı Bir Köy Vardır Ki (Vergi Nüfusu 56'dır), Bu Kelime Çaruklu Şeklinde Okunabilir.

IX. AVŞAR (AFŞAR)

Boyun Adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi Nüfusu
Avşar	Ekinlik	Ak-Saray	Ak-Saray	-
Avşar	Köy	Ak-Şehir	Ilgun	45
Avşar	Ekinlik	Ak-Şehir	Ilgun	-
Bucak-Avşar	Köy	Alaiyye	Çönkeri	48
Avşar	Köy	Amasya	Ergoma	75

Avşar	Köy	Amasya	Yavaş	50
Avşar	Köy	Ankara	Bacı	14
Yarımca-Avşar	Köy	Ankara	Ayaş	25
Boyalu-Avşar	Köy	Ankara	Ayaş	71
Avşar	Ekinlik	Ankara	Bacı	-
Avşarlu	Köy	Aydın	Ala-Şehir	144
Afşar	Köy	Beğ-Şehri	Göçü	56
Bay-Afşar	Köy	Beğ-Şehri	Göçü	77
Afşar-Viranı	Köy	Beğ-Şehri	Gurgurum	86
Avşar	Köy	Biga	Balya	38
Avşar (Sultanlı Adı İle Tanınmış)	Köy	Biga	Balya	31
Avşar	Köy	Bolu	Konur-Pa	87
Avşar	Köy	Bolu	-	34
Avşar	Köy	Bolu	Bolu	14
Avşar	Köy	Bolu	Gerede	12
Avşar	Köy	Bolu	Gerede	2
Avşar	Köy	Bolu	Gerede	7
Afşar	Köy	Bolu	Taraklı-Borlu	8
Afşar	Köy	Bolu	Taraklı-Borlu	18
Afşar	Köy	Bolu	Taraklı-Borlu	66
Afşar	Köy	Bolu	Taraklı-Borlu	15
Afşar Ve Kara-Ağaç	Köy	Bolu	Taraklı	8
Avşar	Köy	Bolu	Viran-Şehir	17

Bebe-Afşar Köy Bolu Viran-Şehir 15

Afşar Köy Bolu Viran-Şehir 22

Afşar Köy Bolu Viran-Şehir 23

Afşar Köy Bolu Viran-Şehir 6

Afşar Köy Bolu Viran-Şehir 7

Avşar Köy Erzurum Kemah (Kuru-Çay) 8

Afşar Kaza Hamid - -

Afşar Köy (Kaza Merkezi) Hamid Afşar, İki Mahalle:

1. Firdevs-Oğlu 6

2. Şeyh-Çakıl 119

Kutluca-Afşar Köy Hamid Göl-Hisar Kara-Ağac'ı 109

Afşar Köy Hamid Kara-Hisar 43

Narlıca-Avşar Köy Hüdavendigar Beğ-Pazarı 28

Afşar Köy Hüdavendigar Kepsut 23

Afşar Köy Hüdavendigar Sifri-Sivri-Hisar 50

Avşar Köy İç-İl Mut 60

Avşar Köy Kara-Hisar-ı Sahib Bolvadin -

Çayır-Avşar Ekinlik Kara-Hisar-ı Sahib Hula -

Avşar Köy Kara-Hisar-ı Şarki Su-Şehri 31

Avşar Köy Kara-Hisar-ı Şarki Firuz 2

Avşar Köy Karasi Temrezler -

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Avşar Köy Karasi Ayazmend 21

Afşar-Özü Köy Kastamonu Koz-Yaka 58

Afşar	Köy	Kastamonu	Devrekani	65
Kara-Degin Afşar	Köy	Kastamonu	Daday	33
Avşar-Ovacuğu	Köy	Kastamonu	Küre	59
Afşar	Köy	Kastamonu	Sinop (Kara-Göl Divanı)	7
Afşar	Köy	Kastamonu	Taş-Köprü	37
Afşar	Köy	Kastamonu	Taş-Köprü	21
Afşar Ve Virancık	Köy	Kastamonu	Taş-Köprü	19
Afşar	Köy	Kastamonu	Arac	69
Avşar	Köy	Kayseriyye	Koramaz	13
Avşar	Ekinlik	Kayseriyye	Kara-Taş	-
Avşar	Ekinlik	Kayseriyye	İslamlu	-
Kale-i Avşar	Ekinlik	Kayseriyye	İslamlu	-
Avşar	Ekinlik	Kayseriyye	Malye	-
Afşar	Köy	Kengırı	Kargu	18
Afşar	Köy	Kengırı	Kengırı	12
Afşar	Köy	Kengırı	Tosya	33
Yukarı-Avşar	Köy	Kır-Şehri	Keskin	-
Ağaçlı-Avşar	Köy	Konya	Sahra	36
Avşarcık	Ekinlik	Konya	Larende	-
Avşar-Viranı	Köy	Konya	Bel-Viran	52
Eyuluca-Afşar	Köy	Konya	Bel-Viran	40
Afşar	Ekinlik	Konya	Bel-Viran	-
Alan-Afşar	Köy	Konya	Bel-Viran	21
Afşar	Köy	Konya	Ala-Dağ	80

Avşar	Ekinlik	Konya	Kureyş	-
Avşarcık	Ekinlik	Konya	Eski-İl	-
Avşar	Ekinlik	Kütahya	Altun-Taş	12
Yukarı-Avşar	Köy	Kütahya	Sazanos	15
Buyanlu-Avşar	Köy	Kütahya	Sazanos	5
Avşar	Köy	Kütahya	Uşak	44
Avşar	Ekinlik	Malatya	Pağnik	-
Avşar	Köy	Malatya	Erguvan	10
Avşar Ömer	Köy	Maraş	Hısnı-ı Mansur	41
Afşar	Köy	Menteşe	Balat	23
Avşar	Köy	Menteşe	Kula	38
Avşar	Köy	Saru-Han	Atala	24
Avşar	Köy	Saru-Han	Temurcü	50

X. KIZIK

Boyun Adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi Nüfusu
u,Ks	Köy	Amasya	Gedeğra	55
Çay-Kızık	Köy	Ankara	Çubuk	26
Aşğa-Kızık (Öbüradı: Kösre-Kızık)	Köy	Ankara	Çubuk	32
Algır-Kızık	Köy	Ankara	Çubuk	49
Billüce-Kızık	Köy	Ankara	Ayaş	57
Kızık	Köy	Ankara	Ayaş	26
Kızık	Köy	Bolu	Kıbrus	74
Kızık	Köy	Bolu	Kıbrus	11

Kızık	Köy	Bolu	Viran-Şehir	10

Boyun Adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi Nüfusu
Kızık (È uöMs)	Köy	Bolu	Viran-Şehir	15
Kızık (È uöMs)	Köy	Bolu	-	6
Kızık (È uöMs)	Köy	Bolu	-	22
Kızık	Ekinlik	Divriği	Toyluca	-
Kızık	Köy	Hamid	Afşar	30
Kızık	Köy	Hüdavendigar	Sifri-Hisar	5
Börlüce Ve Kızık	Köy	Hüdavendigar	Göynük	22
Yaka-Kızık	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Sanduklu	17
Kızık	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Sanduklu	73
Kızık	Köy	Kara-Hisar-ı Şarki	Gezevid	7
Kızık (È uöMs)	Köy	Kayseriyye	-	81
Kızık (È uöMs)	Köy	Kayseriyye	Develi	9
Kızık Yenicesi	Köy	Kengırı	Kengırı	37
Kızık	Köy	Koca-İli	Gekboza	20
Kızık	Köy	Kütahya	Sazanos	131
Kızık	Köy	Malatya	Ergavun	87
Şeyh-Kızık	Köy	Sivas	Artuk-Abad	-
Kızık (È uöMs)	Köy	Sivas	Artuk-Abad	46
Kızık	Ekinlik	Sultan-Önü	Karaca-Şehir	-

XI. BEĞ - DİLİ

Boyun Adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi Nüfusu
Beğ-Dili	Köy	Amasya	Yavaş	14

Beğ-Dili	Köy	Bolu	Viran-Şehir	32
Beğ-Dili	Köy	Bolu	Viran-Şehir	-
Beğ-Dili	Köy	Boz-Ok.	-	169
Beğ-Dili	Köy	Çorum	Çorumlu	59
Beğ-Dili	Köy	Çorum	İskilip	186
Beğ-Dili	Köy	Çorum	İskilip	21
Beğ-Dili	Köy	Çorum	Katar	38
Beğ-Dili	Köy	Çorum	Eğirdür	52
Beğ-Dili	Köy	Divriği	-	16
Beğ-Dili	Köy	Hamid	Yuva	155
Beğ-Dili	Köy	Hüdavendigar	Tul-Hisar	-
Beğ-Dili	Köy	Hüdavendigar	Kara-Hisar-ı Nallu	7
Beğ-Dili	Köy	Karasi	Manyas	16
Beğ-Dili	Köy	Kastamonu	-	2
Beğ-Dili	Köy	Kengırı	Kargu	45
Beğ-Dili	Köy	Konya	Kaş	53
Beğ-Dili	Köy	Kütahya	-	12
Beğ-Dili	Köy	Malatya	Behisni (Keysun)	3
Beğ-Dili	Ekinlik	Malatya	Behisni (Keysun)	-
Beğ-Dili	Ekinlik	Sivas	Sivas	7
Beğ-Dili	Köy	Sivas	Sivas	84
Beğ-Dili	Köy	Sivas	Zile (Kale-i Hass)	42

XII. KARKIN

Boyun Adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi Nüfusu

Karkın Köy Ak-Şehir Ak-Şehir 15

Karkın Ekinlik Amasya Ergoma -

Karkın Köy Amasya Azine Pazarı -

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Karkın Köy Ankara Çubuk 233

Karkın Köy Ankara Ayaş 29

Karkın Köy Beğ-Şehri Göçü 16

Karkın Köy Bolu Viran-Şehri 13

Karkın Köy Bolu Viran-Şehri 16

Karkın Köy Boz-Ok Ak-Dağ -

Karkın Köy Boz-Ok Çubuk 101

Karkınlu Köy Canik Bayramlu 24

Ulu-Karkın Köy Çorum İskilip (Ulu-Divan) 32

Dere-i Karkın Köy Çorum İskilip (Ulu-Divan) 13

Karkın-Dere (Öbür Adı:

Bayram Beğ) Diyarbekir - 12

Karkın Köy Erzurum Yukarı-Tercan 15

Karkın Köy Erzurum Bayburt 5

Karkın Ve Dere Hamid Kara-Ağaç 90

Karkın Köy Hamid Göl-Hisar Kara-Ağac'ı 99

Karkın Ve Sığırlık Köy Hamid Yuva 144

Karkın-Bükü Ekinlik Hamid Yuva 39

Karkın Köy Hüdavendigar Sifri-Hisar 61

Ulu Karkın Köy Kara-Hisar-ı Sahib Şuhut 30

Kiçi Karkın Köy Kara-Hisar-ı Sahib Şuhut 30

Sivri Karkun Köy Kara-Hisar-ı Sahib Barçınlu 9

Kırkıncık Köy Kara-Hisar-ı Sahib Barçınlu -

KarkunKöy Kara-Hisar-ı Sahib Sanduklu 15

Yassı Karkun Köy Kara-Hisar-ı Sahib Bolvadin 17

Karkın Köy Kara-Hisar-ı Şarki Bederlu 92

Karkın Ekinlik Kara-Hisar-ı Şarki Kara-Hisar -

Karkın Köy Kara-Hisar-ı Şarki Nayiblu 94

Karkın (Öbür Adı:

???-Beğlü) Köy Karasi Sındırgı 20

Karsın Köy Karasi Temrezler 3

Karkın (Öbür Adı:

????Arcık) Köy Karasi Sındırgı 8

KarkunKöy Saruhan Ak-hisar 10

Karkın Ekinlik Kayseriyye Kibar-Ezmak -

Karkın Ekinlik Kayseriyye - -

Karkın Köy Kengırı Tosya 25

Kınıkcık Kargın

(Öbür Adı: İl-Düzen) Köy Kengırı Kengırı 64

Kargun Kayası Köy Kır-Şehri Süleymanlu 35

Kargun Kayası Ekinlik Kır-Şehri Gün-Yüzü -

Karguncuk Köy Kır-Şehri Hacı-Bektaş -

Karkın Köy Konya Larende 15

Karkın Köy Konya Eski-İl 147

Karkın Köy Konya Sahra 96

Karkın Ekinlik Malatya Subadra -

Kargun Köy Mardin - -

Küçük Karkın (Öbür

Ekinlik Adı: Eskiler) Köy Saru-Han Yund-Dağı -

Karkın Köy Saru-Han Temürcü 11

Karkın Köy Saru-Han Marmara 31

KarkunKöy Saruhan Akhisar 10

Karkın (Öbür Adı: Kösem) Köy Saru-Han - 22

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Küçük Karkın Köy Saru-Han Doğan-Hisarı -

Karkın Ekinlik Sivas Sivas -

Karkın Köy Sivas Sunisa (Frenk-Hisarı) 70

KarkunKöy Sivas Artuk-Abad 15

Karkuncuk Köy Sivas Artuk-Abad 44

Karkın Köy Sivas Turhal 39

Karkın Köy Sivas Tokat (Tozanlu) 12

Karkın Köy Sivas Tokat (Yıldız) 34

KarkunKöy Sivas Mecit-Özü 74

Karkın Köy Sultan-Önü Karaca-Şehir 45

Karkın Köy Teke - -

XIII. BAYINDIR

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Bayındır Köy Ak-Saray Ak-Saray 15

Bayındır Köy Ak-Saray Eyyub-İli 25

Bayındır (Öbür Adı: Seydi) Köy Ak-Şehir - 68

Bayındır Köy Amasya Yavaş 72

Ece Ve Bayındır Köy Ankara Yaban-Abad 56

Bayındır Köy Ankara Kasaba 44

Bayındırlu Köy Aydın Sart 78

Güllü-Bayındır Köy Beğ-Şehri Göçü (4 Mahalle)

Bayındır Köy Beğ-Şehri Göçü (Kaşaklu) 47

Bayındır Ekinlik Biga Balya -

Bayındır Köy Bolu Bolu 7

Bayındır Köy Bolu Viran-Şehir 40

Bayındır Köy Bolu Viran-Şehir 12

Bayındır Köy Bolu Viran-Şehir 30

Bayındır Köy Bolu Viran-Şehir 4

Bayındır Köy Bolu Gerede 13

Bayındır Ekinlik Boz-Ok - -

Bayındır Köy Canik Bayramlu 9

Bayındır Köy Canuk Samsun (Kavak) 27

Bayındır Köy Çorum Osmancık 56

Bayındır Köy Diyar-Bekir - 48

Bayındır Ekinlik Erzurum Kemah -

Bayındır Köy Hamid - 24

Bayındır Köy Hamid Burdur 33

Bayındır Köy Hamid Doyran 25

Bayındır	Köy	Hamid	Irla	28
Bayındır	Köy	Hamid	Göl-Hisar	23
Bayındır	Köy	Hüdavendigar	Bursa	27
Bayındır	Köy	Hüdavendigar	Göynük	33
Bayındır	Köy	Hüdavendigar	Göynük	19
Bayındır	Köy	Hüdavendigar	Kara-Hisar-ı Nallu	55
Bayındır	Köy	Hüdavendigar	Atranos	19
Bayındır	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Sanduklu	18
Bayındır	Ekinlik	Kara-Hisar-ı Sahib	Barçınlu	-
Bayındır	Köy	Kara-Hisar-ı Şarki	Elmalu	59
Bayındır	Köy	Karasi	Manyas	1
Bayındır	Köy	Karasi	Manyas	-
Boyun Adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi Nüfusu
Bayındır	Köy	Karasi	Temrezler	-
Bayındır	Köy	Kastamonu	Koz-Yaka	4
Bayındır	Köy	Kastamonu	Sinop (Kızılca Divan)	51
Bayındır	Köy	Kastamonu	Sinop	13
Bayındır	Köy	Kayseriyye	Kara-Hisar	12
Bayındır	Köy	Kengırı	Kengırı	101
Bayındır	Köy	Koca-İli	Kandırı	15
Bayındır	Ekinlik	Konya	Hatun-Saray	-
Bayındır	Ekinlik	Malatya	Ergavun	-
Bayındır	Nahiye (Yöre)	Maraş	Haruniyye	-
Bayındır	Köy	Menteşe	-	5

Bayındır	Köy	Menteşe	Balat	9
Bayındır-Şeyhlu	Köy	Saru-Han	Ilıca	51
Bayındır	Köy	Sivas (Tokat)	Kaz-Abad	31
Kızılca Bayındır	Köy	Sultan-Önü	Karaca-Şehir	34

XIV. PEÇENEK

Boyun Adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi Nüfusu
Beçenek	Köy	Ankara	Murtaza-Abad	40
Beçenek	Köy	Ankara	Çubuk	40
Beçenek	Köy	Ankara	Kasaba	44
Beçenek	Köy	Ankara	Yaban-Abad	96

XV. ÇAVULDUR (ÇAVUNDUR)

Boyun Adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi Nüfusu
Çavundur	Köy	Amasya	Gedağra	46
Çavundur	Köy	Ankara	Kasaba	26
Yukarı-Çavundur	Köy	Ankara	Çubuk	95
Ağşa-Çavundur	Köy	Ankara	Çubuk	80
Çavdur	Köy	Aydın	Boz-Doğan	19
Çavuldur	Köy	Canik	Simre-ı Taşan	35
Çavundur	Köy	Hamid	Kara-Ağaç	47
Çavdur	Köy	Hamid	Göl-Hisar	38
Çavundur	Köy	Kastamonu	Kastamonu	36
Çavundur	Köy	Kastamonu	Kastamonu	19
Çavundur	Köy	Kastamonu	Kastamonu	-
Çavundur	Köy	Kastamonu	Kastamonu	-

Çavundur Köy Kangırı Kurşunlu 27

Çavundur Köy Konya Larende 12

Çavundur Köy Konya Ala-Dağ 7

Çavundur Ekinlik Konya Ala-Dağ -

Çavdur Köy Kütahya Simav 35

Çavuldur Köy Sivas Simav 35

Çavuldur Köy Sivas (Tokat) Kaz-Abad 76

Çavuldur Köy Sivas Artuk-Abad 51

Çavundur Köy Sivas Sunisa 103

Çavundur Köy Teke İstanos 31

XVI. ÇEPNİ

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Çepni Köy Ak-Şehir Doğan-Hisarı 54

Çepni Köy Amasya Ladik 41

Çepni Köy Ankara Yaban-Abad 31

Çepni Köy Beğ-Şehri Göçü (Kaşaklu) 45

Çepni Köy Bolu Bolu 129

Çepni Köy Bolu Gerede 24

Çepni Köy Bolu Mudurnu 54

Çepni Köy Bolu Mudurnu 49

Çepni Köy Bolu Mudurnu 7

Çepni Köy Boz-Ok Emlak 26

Çepni Köy Canik Bayramlu-Satılmış 8

Çepni Köy Canik- -

Çepni Köy CanikOrdu 7

Çepni Nahiye Çorum - -

Çepni Özü Köy Çorum - 20

Çepni Köy Çorum Osmancık 23

Çepni Köy Hüdavendigar Kete 24

Çepni Köy Hüdavendigar Aydıncık 13

Çepni Köy Hüdavendigar Temrezler -

Büyük Çepni Köy Hüdavendigar Behram 38

Küçük Çepni Köy Hüdavendigar Behram 25

Çepni Köy İç-İl Mut 51

Çepni Köy Kara-Hisar-ı Sahib Sandıklı 11

Çepni Köy Kara-Hisar-ı Sahib Bolvadin 34

Çepni (Öbür Adı:Ağaç) Köy Karasi Giresun 11

Çepni Köy Kastamonu Aynedon 34

Çepni Köy Kastamonu Aynedon 37

Çepni Köy Kastamonu Aynedon 14

Çepni Köy Kastamonu Aynedon 48

Çepni Köy Kastamonu Aynedon 37

Çepni Köy Kastamonu Durağan 116

Çepni Köy Kayseriyye Kibar-İzmak -

Çepni Köy Kengırı Tosya 41

Çepni Ekinlik Koca-İli Kandırı 13

Çepni Köy Konya Ala-Dağ 14

Çepni Köy Konya Ala-Dağ 58

Çepni Köy Maraş Elbistan -

Yenice- Çepni Köy Sivas Sivas 142

Baş- Çepni Ekinlik Sivas Sivas -

Alan- Çepni Köy Sivas Sunisa (Kara-Kuş Dağı) 80

Çepni Köy Sultan-Önü İnönü 47

Çepni Nahiye Trabzon - -

Çepni-Günü Köy Trabzon Kürtün 16

XVII. SALUR

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Salur Köy Ak-Saray Eyyub-İli 51

Bayat-Salur Ekinlik Ak-Saray Hasan-Dağı -

Salur Köy Ak-Şehir İshaklu 23

Salur Köy Alaiyye Manavgat (Sekiz Mahalleli Bir Köydür)

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Salur Köy Alaiyye Okçular 28

Salur Köy Alaiyye Nasuhlar 21

Salur Köy Alaiyye Çilingirler 19

Salur Köy Alaiyye Hayyat 22

Salur Köy Alaiyye Havzalar 12

Salur Köy Alaiyye Uçarlar 14

Salur Köy Alaiyye Döktüler 20

Salur Köy Alaiyye Keller 29

Salur Köy Amasya Ladik 91

Salur Köy Amasya Gaziler Ovacığı 89

Salur Köy Beğ-Şehri - 39

Salur Köy Bolu On-İki-Divan 23

Salur Köy Bolu Gerede 7

Salur Köy Canik Simre-i Taşan (Kazanlı Ovacığı) 36

Salur Köy Canik Bafra 72

Salur Köy Çorum Osmancık 53

Salur-Oğlan Köy Divriği Ayvalı 18

Salur Köy Erzurum Kemah 75

Salur Köy Hamid Irla 31

Salur Köy Hamid Yalvaç 56

Salur Köy Hamid Kara-Ağaç 46

Salur-Oğlu Köy Hüdavendigar Tul-Hisar -

Salur Ark Karasi Sındırgı -

Salur Köy Kastamonu Küre 11

Salur Beği Köy Kastamonu Sinop 6

Salur Köy Kayseriyye Sahra 147

Salur Ekinlik Kayseriyye Ürgüp -

Salur Köy Kengırı Karı-Pazarı 66

Salur Köy Konya Kaş 60

Mescitlu-Salur Köy Konya Sahra 37

Salurcuk Köy Konya Sahra 12

Mürsellu-Salur Köy Konya Sahra 20

Viranlu-Salur Köy Konya Sahra 7

Yaka-Salur Köy Konya Ilgun 16

Salur Köy Konya Ereğli7

Salur-Kışla Ekinlik Konya Turgud -

Salurcuk Köy Konya Eski-İl 34

Salur Köy Kütahya - -

Salur Köy Kütahya Şeyhlu 24

Salur Ekinlik Malatya Kahta -

Salurcuk Köy Malatya Ergavun 7

Salur Köy Saru-Han Atala 28

Salur Köy Saru-Han Ak-Hisar 16

Salur Köy Saru-Han Gedüs 53

Salur Köy Saru-Han Ak-Hisar -

Salur Köy Sivas Sivas 71

Salur (Öbür Adı: Yenice)Köy Sivas Sivas 24

Salur Köy Sivas Sivas 16

Salur Köy Sivas Koç-Hisar 35

Salur Köy Sivas Zile (Meşhed-Abad) 37

Salur Köy Sivas Zile (Frenk-Hisarı) -

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Salur Köy Sivas Artuk-Abad 22

Salur Köy Sivas Artuk-Abad 92

Salur Ekinlik Sivas Zile (Kale-i Hass)-

Salur Köy Teke Elmalu 10

XVII. EYMÜR (EYMİR)

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Eymür Köy Ak-Şehir İshaklu 183

Eymür Köy Ak-Şehir Çimen 28

Eymür Köy Amasya Ergoma 28

Eymür Köy Amasya Simre-i Ladik 34

Eymürcek Köy Amasya Simre-i Ladik 30

Eymür Köy Ankara Kasaba 19

Eymür Köy Ankara Murtaza-Abad 34

Eymür Köy Ankara Murtaza-Abad 25

Eymür Tayı Ve İncücek Köy Ankara Murtaza-Abad 34

Eymür Köy Ankara Çubuk 50

Eymür Köy AydınGüzel-Hisar 40

Eymür Köy AydınYeni-Şehir 85

Eymür Köy AydınBoz-Doğan 36

Eymür (Öbür Adı:Dinek) Köy Bolu Mudurnu 19

Eymür Köy CanikUlu-Beğ 31

Eymür Köy Canik- 21

Büyük Eymür Köy Çorum Osmancık 44

Küçük Eymür Köy Çorum Osmancık 5

Eymür Köy Çorum Osmancık 110

Eymür Köy Çorum Çorumlu 57

Eymür Köy Erzurum Bayburt 66

Eymür-Viran Köy Erzurum Kelkit 13

Eymür Köy Erzurum Kelkit -

Yaka-Eymir Köy Hamid Yalvaç Kara-Ağac'ı 52

Uşak-Eymir Köy Hamid Yalvaç Kara-Ağac'ı 52

Eymür Köy Hüdavendigar Beğ-Pazarı -

Eymirlü Köy Hüdavendigar Beğ-Pazarı -

Eymür Köy Hüdavendigar Tul-Hisar 5

Eymür Köy Hüdavendigar Atranos 45

Eymür Köy Hüdavendigar Kirmastı 17

Eymür Köy Hüdavendigar İne-Göl 11

Eymür Köy Hüdavendigar Kara-Hisar-ı Nallu 176

Eymirler Köy Hadavendigar Behram 21

Eymir Köy Hüdavendigar Sifri-Hisar 33

Eymir-Hanlu Köy Hüdavendigar Sifri-Hisar 132

Eymür Köy Kara-Hisar-ı Sahib Sanduklu 14

Eymür Köy Kara-Hisar-ı Sahib Kara-Hisar 53

Eymir-Hisar Köy Kara-Hisar-ı Sahib Sandıklu 79

Eymür Köy Kara-Hisar-ı Şarki Su-Şehri 10

Eymür Köy Karasi Edremit 27

Eymür Köy Karasi Sındırgı 12

Eymür Köy Kastamonu Daday 60

Eymür Köy Kastamonu Daday 11

Eymür Köy Kastamonu Daday 2

Eymür (Öbür Adı: Kayı) Köy Kastamonu Daday -

Eymür Köy Kastamonu Sinop33

Eymür Köy Kastamonu Sinop8

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Eymür Ve Boyaluca Köy Kastamonu Sinop 14

Eymür Köy Kastamonu Sinop -

Eymür Köy Kayseriyye Kibar-Ezmak 203

Eymür Köy Kengırı Çerkeş 15

Eymür Köy Kengırı Çerkeş 29

Eymür Köy Kütahya Altun-Taş 70

Eymür Köy Kütahya Arslan-Apa 10

Eymür Köy Kütahya Yalak 60

Eymür Köy Kütahya Şeyhlu 31

Eymür Köy Kütahya Homa 74

Eymür Köy Menteşe Köycüğez 11

Eymür Köy Menteşe Tavas -

Eymür Köy Menteşe Şeyhlu 33

Eymür Köy Malatya Ergavun 14

Eymür Köy Sivas Sivas 21

Eymür Köy Sivas Sivas -

Eymir-Bağı Köy Sivas Mecit-Özü -

Eymür Köy Sivas Zile (Kızıl Kümbet) 14

Eymür Köy Sivas Yılduz 10

Eymirlu Kışlası Köy Sivas Budak-Özü 49

Eymurlu Köy Sivas Budak-Özü 61

Eymür Köy Sultan-Önü Karaca-Şehir 20

Eymür Köy Teke Muslu 16

Eymür Köy Teke Elmalu 46

XIX. ALA-YUNDLU

Boyun Adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi Nüfusu
Ala-Yundlu	Köy	Ak-Saray	Bekir	108
Yakacık Ala-Yundlu	Köy	Ak-Saray	Bekir	40
Ala-Yundlu	Köy	Ak-Saray	Eyyub-İli	5
Ala-Yundlu	Köy	Ak-Saray	Koç-Hisar	27
Ala-Yundlu	Ekinlik	Ak-Saray	Koç-Hisar	-
Ala-Yundlu	Köy	Amasya	Ladik	73
Ala-Yundlu	Köy	Amasya	Ladik	2
Ala-Yundlu	Köy	Ankara	Çubuk	35
Ala-Yundlu	Köy	Ankara	Kasaba	58
Ala-Yundlu	Köy	Ankara	Kasaba	27
Ala-Yundlu	Köy	Ayıntab	-	19
Ala-Yundlu	Köy	Çorum	Çorumlu	12
Ala-Yundlu	Köy	Canik-		15
Ala-Yundlu	Köy	Canik-		25
Ala-Yundlu	Köy	Erzurum	Kemah (Kuru Çay)	-
Ala-Yundlu	Köy	Hüdavendigar	Ak-Hisar	13
Ala-Yundlu	Köy	Hüdavendigar	Sifri-Hisar	13
Ala-Yundlu	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Barçınlı	18
Ala-Yundlu	Köy	Kara-Hisar-ı Şarki	Koyle-Hisar	35
Ala-Yundlu	Köy	Kengırı	Çerkeş	22
Ala-Yundlu	Köy	Kır-Şehri	Gün-Yüzü	-
Ala-Yundlu	Köy	Kütahya	Uşak (Banaz)	151

Ala-Yund Ekinlik Malatya Kahta -

Ala-Yundlu Köy Saru-Han Emlak 16

Ala-Yundlu Köy Saru-Han Gördük 18

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Ala-Yundlu Köy Saru-Han Gördük 5

Ala-Yundlu Köy Saru-Han Gördük 18

Ala-Yundlu Köy Sivas Tokat (Gelmufat) 9

Ala-Yundlu Köy Sivas Artuk-Abad 2

Ala-Yund Köy Sivas Tokat (Yılduz) -

XX. YÜREĞİR (ÜREĞİR)

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Yüreğir Nahiye (Yöre) Adan - -

Üreğir Köy Amasya Simre-i Ladik 17

Üreğir Köy Amasya Koca-Kayası -

Yüreğir Köy Ankara Ayaş 55

Yüreğir Köy Ankara Yaban-Abad 31

Yüreğir Köy Ankara Kasaba 8

Yüreğir Köy Ayıntab Tell-Başir 14

Büyük-Yüreğir Köy Boz-Ok Gedük 145

Küçük-Yüreğir Köy Boz-Ok Gedük 56

Yüreğir Ekinlik Boz-Ok Emlak -

Üreğir Köy Canik Satılmış 42

Yüreğir Köy Canik Samsun 28

Üreğir Ekinlik Divriği Toyluca -

Yüreğir Köy Hamid Yalvaç 24

Yüreğir Köy Hamid Gönen 7

Yüreğir Köy Hamid Irla 12

Yüreğir Köy Hamid Göl-Hisar 37

Yüreğir Köy Kara-Hisar-ı Sahib Sandıklu 18

Yüreğir Köy Kara-Hisar-ı Sahib Barçınlu 38

Üreğir Köy Kara-Hisar-ı Şarki Gezevit 11

Üreğir Köy Kara-Hisar-ı Şarki Yemişlu 4

Üreğir Köy Kara-Hisar-ı Şarki Şahne-Çimeni 4

Yüreğir Köy Karasi Sındırgı 20

Çayırcık Ve Yüreğir Köy Kastamonu Taş-Köprü 13

Üreğir Köy Kastamonu Taş-Köprü (Dodurga) 25

Üreğir Köy Kastamonu Taş-Köprü 5

Üreğir (Öbür Adı: Kaba-Kulak) Köy Kastamonu Taş-Köprü 51

Üreğir Köy Kastamonu Arac 46

Üreğir Köy Kastamonu Arac 15

Yüreğir Köy Kayseiryye Kara-Kaya 31

Üreğir Köy Kengırı Koç-Hisar 40

Yüreğir Köy Kütahya Homa 50

Üreğir Köy Menteşe Burnaz 68

Yüreğir Köy Menteşe Köycüğez 155

Yüreğir Köy Sivas Tokat (Gelmufad) 32

Üreğir (Öbür Adı:

Kadı-Köyü)	Köy	Sivas	Tokat (Gelmufad)	37
Üreğir	Köy	Sivas	Sivas	73
Büyük Yüreğir	Köy	Sultan-Önü	İn-Önü	64
Küçük Yüreğir	Köy	Sultan-Önü	İn-Önü	24
Yüreğir	Köy	Teke	Antalya	9
Yüreğir	Köy	Teke	Kürt	72
Yüregir	Ekinlik	Teke	İstanus	-
Yüreğir	Ekinlik	Teke	Mükerrem Köyü	-
Üreğir	Nahiye (Yöre)	Trabzon	Kürtün	-

XXI. İĞDİR

Boyun Adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi Nüfusu
İğdir	Ekinlik	Ak-Saray	Ak-Saray	-
İğdir	Köy	Ankara	Çubuk	16
İğdir	Köy	Beğ-Şehri	Göçü	46
İğdürlü	Köy	Biga	Çan	26
İğdir	Köy	Canik	-	5
İğdir	Köy	Canik	Bafra	26
İğdir	Köy	Erzurum	Kemah (Kuru-Çay)	12
İğdir	Köy	Erzurum	Kelkit	27
İğdir	Köy	Erzurum	Bayburt	37
İğdir	Ekinlik	Erzurum	Erzincan	-
İğdir	Köy	Hamid	Kara-Ağaç	20
İğdir	Köy	Hüdavendigar	Sifri-Hisar	18
İğdir	Köy	Hüdavendigar	Göl-Pazarı	38

İğdirlü Köy İç-İl Mut 113

İğdir-Viranı Köy Kara-Hisar-ı Sahib Barçınlu 9

İğdir Köy Kara-Hisar-ı Sahib Sandıklu 26

İğdir Köy Karasi Manyas 62

İğdir Köy Kastamonu Küre 62

İğdir Köy Kastamonu Küre 33

İğdir Köy Kastamonu Devrekanı 19

Kuyucak Ve İğdirler Köy Kastamonu Taş-Köprü (Kuyucak) 50

Baş-İğdir Köy Kastamonu Daday 1

İğdir Köy Kastamonu Daya 63

Bezi Ve İğdir Köy Kastamonu Arac 132

İğdir Köy Kastamonu Arac 29

İğdir Ekinlik Kayseriyye Kibar-Ezmak -

İğdir (Öbür Adı:

Mevlana Kışlası) Köy Kayseriyye Gün-Yüzü 14 Sortuk (?) İğdir Köy Kengırı Kurşunlu 176

İğdircik Köy Kengırı Kurşunlu 56

İğdir Köy Koca-İli Kara-Su -

İğdir Ekinlik Konya - -

Eken-İğdir Köy Konya Ereğli-

İğdir Köy Kütahya Şeyhlu 58

İğdir Köy Malatya Ergavun 13

İğdir Köy Sivas Zile (Koç-Taş) 56

İğdir Köy Sivas Artuk-Abad 49

İğdir Nahiye (Yöre) Teke - -

İğdir-Hisarı Köy Teke İğdir 163

İğdir Köy Teke Kalkanlu -

İğdir Köy Teke İstanos 21

İğdir Köy Teke Muslu 36

İğdir Köy Teke Muslu 77

İğdir Köy Teke Kaş 64

XXII. BÜĞDÜZ

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Büğdüz (Öbür Adı:

Yahşi Beğ) Köy Biga Çan 26

Büğdüz Köy Bolu Viran-Şehri 24

Büğdüz Köy Bolu Viran-Şehri 23

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Büğdüz Köy Çorum Divan-I Emlak 9

Büğdüz Köy Divriği Zengi -

Büğdüz Köy Hamid Isparta 15

Büğdüz Köy Hamid Kara-Ağaç 8

Büğdüz Köy Hamid Yalvaç 19

Büğdüz Köy Hamid Burdur 51

Büğdüz Köy Hüdavendigar Sifri-Hisar 26

Büğdüz Köy Kastamonu Küre 4

Büğdüz Ve İnce-Su Köy Kastamonu Devrekanı 11

Büğdüz Köy Kastamonu Küre -

Büğdüz Köy Kengırı Karı-Pazarı 48

Büğdüz Köy Kengırı Kalecik 35

Büğdüz Köy Kır-Şehri Kır-Şehri 77

Büğdüz Ekinlik Malatya Ergavun -

Büğdüz Köy Niğde - 35

Büğdüz Ekinlik Sivas Sivas -

Büğdüz Köy Sivas Artuk-Abad 15

Büğdüz (Öbür Adı:

Güllü-Köy) Köy Teke Mükerrem-Köyü 40

Büğdüz Ekinlik Teke Mükerrem Köyü -

XXIII. YIVA

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

åäö Köy Ak-Saray Koç-Hisar -

åäö Köy Ak-Saray Hasan-Dağı 73

åäö Köy Amasya Ergoma 68

åäö Köy Ankara Çubuk 19

åäö Köy Bolu Kıbrus 18

åäö Köy Boz-Ok Boğazlıyan -

åäö Köy Çorum Divan-ı Emlak 11

åäö Köy Çorum Kara-Hisar-ı Demirlü -

åäö Ekinlik Divriği - -

åäö Nahiye (Yöre) Hamid Ergirdür -

åäö Köy Hamid Göl-Hisar 91

åäö Köy Hamid Yalvaç 42

åäö Köy Kastamonu Koz-Yaka 31

åäö Köy Kengırı Koç-Hisar 106

åäö Köy Konya Ereğli48

åäö Köy Malayta Kara-Hisar 20

åäö Ekinlik Malatya Behisni -

åäö Köy Sivas - 29

åäö Köy Teke - -

XXIV. KINIK

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Kınık Kaza Adana - -

Kınık Köy Ak-Şehir İshaklu 27

Kınık Köy Amasya Taş-Abad 18

Kınık Köy Ankara Bacı 14

Kınık Köy Ankara Çubuk 80

Ve... Kınık Köy Ankara Yaban-Abad 27

Kınık Köy Ankara Yaban-Abad 110

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Kınık-Özü Köy Ankara Yaban-Abad 22

Kınık-Özü Köy Ankara Murtaza-Abad 8

Kınık Köy Ankara Murtaza-Abad 24

Kınık Köy Ankara Ayaş 16

Kınık Köy Ankara Çubuk 10

Kınık Köy Beğ-Şehri Kır-İli 45

Kınık Köy Biga Çan 9

Kınık	Köy	Bolu	Mengen	88
Kınık	Köy	Bolu	-	-
Divan-ı Kınık	Köy	Bolu	On-İki Divan	3
Kınık	Köy	Çorum	Osmancık	-
Kınık	Köy	Çorum	Çorumlu	20
Kınık	Köy	Hamid	Irla	24
Kınık	Köy	Hamid	Gönen	30
Kınık	Köy	Hüdavendigar	Gönen	11
Kınık	Köy	Hüdavendigar	Sifri-Hisar	13
Kınık	Köy	Hüdavendigar	Mihalıç	27
Kınık	Köy	Hüdavendigar	Göynük	15
Kınık	Köy	Hüdavendigar	Bergama	54
Kınık	Köy	Hüdavendigar	Atranos	24
Kınık	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Şehir-Abad	45
Kınık	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	-	23
Kınık	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Sandıklu	13
Nısıf-Kınık	Ekinlik	Kara-Hisar-ı Sahib	Hula	1
Kınık	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Hula	8
Yukarı-Kınık	Köy	Kara-Hisar-ı Şarki	Gezevid	13
Aşağı-Kınık	Köy	Kara-Hisar-ı Şarki	Gezevid	9
Kınık	Köy	Karasi	İvrindi	25
Kınık	Köy	Karasi	Taş-Gerdek	43
Kınık	Köy	Karesi	Sındırgı	12
Kınık Alanı	Ekinlik	Karesi	Sındırgı	-

Kınık Köy Kastamonu Devrekani 20

Kınık Köy Kastamonu Sinob (Karasu) 39

Kınık Ve Hatun Köy Kastamonu Daday 68

Kınık (Öbür Adı:

Ekin-Başı) Köy Kastamonu Sinop 11

Kınıkcık-Kargın

(Ö. A.: İl Düzen) Köy Kengırı Kengırı 64

Kınık Köy Kengırı Koç-Hisar 70

Sevinç Viranı Ve Kınık Köy Kengırı Tosya 56

Kara-Kını Köy Kengırı Çerkeş 229

Bağ Özü-Virancık

Ve Kınık Özü Köy Kengırı Kargu 60

Kınık (Öbür Adı:

Kara-Ağaç) Köy Koca-İli Kandırı 18

Kınık Köy Konya Bel-Viran 59

Kınık Köy Konya Sahra 40

Kınık Köy Konya Sahra 5

Yazı-Kınık Kınık Konya Sahra -

Kınık Köy Konya Larende -

Yaka-Kınık Köy Kütahya Yolak 64

Bostan-Kınık Köy Kütahya Yolak 11

Boyun Adı Vasfı Sancağı Kazası Vergi Nüfusu

Kınık Köy Kütahya Yolak 25

Yukarı-Kınık Köy Kütahya Kalın-Viran 20

Aşağı-Kınık	Köy	Kütahya	Kalın-Viran	10
Kınık	Köy	Kütahya	Eğri-Göz	18
Dere-Kınık	Köy	Kütahya	Eğri-Göz	18
Kınık	Köy	Kütahya	Simav	64
Toyca-Kınık	Köy	Kütahya	Selinti	24
Kınık	Köy	Malatya	Kara-Hisar	64
Ağçe-Kınık	Köy	Malatya	Ergavun	11
Kınık	Ekinlik	Malatya	Ayvalu	-
Kınık	Ekinlik	Malatya	Kahta	-
Kınık Kuzu	Ekinlik	Maraş	Zeytum	-
Büyük-Kınık	Köy	Maraş	Hısn-ı Mansur	23
Küçük-Kınık	Köy	Maraş	Hısn-ı Mansur	14
Kınık	Köy	Menteşe	Balat	5
Kınık	Köy	Saru-Han	Temürcü	60
Kınık	Köy	Sivas	Sivas	18
Kınık-Viranı	Ekinlik	Sivas	Sivas	-
Kınık	Köy	Sivas	Sivas	-
Kınık	Köy	Sivas	Sivas	-
Kınık	Köy	Sivas	Tokat (Kafir-İli)	30
Kınık Ve Ak-Viran	Ekinlik	Sivas	Tokat	-
Kınık	-	Sivas	Zile (Meşhed-Abad)	17
Kara-Kınık	-	Sivas	Zile (Meşhed-Abad)	-
Kınık	-	Teke	Kalkanlu	61
Ak-Yaka Ve Kınık	-	Teke	Kaş	27

XVI. Yüzyıl Anadolusu'nda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler / Yrd. Doç. Dr. Osman Gümüşçü [s.358-364]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Alandırma, canlı ve cansızı, her türlü varlık ve kavramı anlatan, onu belirleyen veya bir şeyi diğerinden ayırmaya yarayan bir kavramdır. Bu nedenle insan, var oluşundan beri yaşadığı ortam içerisinde, şehir, kasaba, köy, mezraa gibi yerleşim alanlarını; dağ, tepe, ova, plato, vadi gibi kara parçalarını; deniz, göl, ırmak, dere, çay gibi suları; cadde, yol, patika, geçit, köprü ve bunlar gibi yerleri adlandırmak ve birini diğerinden ayırt etmek zorunluluğunu duymuştur.1 Başka bir ifade ile, insanlar nasıl kendilerinden bir parça olarak sahiplendikleri çocuklarına çeşitli isimler veriyorlarsa, topluluklar da doğup büyüdükleri, üzerinde yaşadıkları toprakları isimlendirmişlerdir.

Bu isimleri verirlerken, kendi geçişleri, kültürleri, özlemleri, gelenek ve göreneklerini yansıtan isimleri tercih etmişlerdir. Bugün "Ad bilim" adı verilen bilim, insanların ad verme şekillerini araştırmakta ve son yıllarda önemi giderek artmaktadır. İnsanların kendilerine verdikleri adları araştıran ad bilim kolu "Onomastik" adını alırken, insan ismi dışında kalan adları ise adbilimin "toponimi" kolu araştırmaktadır. Toponiminin araştırma konusuna, doğal olarak tabiatta bulunan dağlar, tepeler, ovalar, vadiler, yamaçlar, sırtlar, mevkiler, geçitler gibi morfolojik unsurlar ile; denizler, göller, nehirler, dereler, çaylar gibi hidrografik unsurlar girer ki, genel anlamda bunlara verilen isimlere "yer adları" denilebilir. Bahsedilenlerden farklı olarak insanlar tarafından vücuda getirilen şehir, kasaba, köy, mezraa, yayla, kışla, kom, ağıl vb. yerleşme merkezlerine verilen isimlere de "yerleşme adları" denilebilir.

Bilindiği üzere adbilim, tarihi, coğrafi, kültürel, etnoloji, sosyoloji ve başka açılardan da önemli bir sahadır. Hele konunun, ülkemiz yer ve yerleşme adlarının bu toprakların Türkleşme sürecini açıklayan en iyi kanıtlardan biri olduğu göz önüne alınırsa, adbilimin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Adbilimin bu önemine rağmen, ne yazık ki ülkemizde yer-yerleşme adları bahsedilen açıdan sistemli bir şekilde araştırılmamıştır. Gerçi daha Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren bu konuda çeşitli çalışmalar yayımlanmışsa da bütün Türkiye yer-yerleşme adları, bütün kaynaklar taranarak bilimsel bir araştırma yapılmamıştır. Aslında ülkemiz için adbilim çalışması çok geniştir ve tarihi-güncel bütün belge ve bilgileri kullanarak interdisipliner bir araştırma gereklidir.

Yer ve yerleşme adları üzerinde yapıan araştırmaların geçmişi Batı'da çok eski olmasına rağmen, bizde bu konudaki çalışmalar Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlar. M. F. Köprülü'nün öncül araştırmalarından sonra2 yapılan ilk araştırma 1928 yılında H. Nihal ve A. Naci tarafından yapılmıştır. Türkiye çapında böyle bir çalışmanın ilk olduğunu söyleyen müellifler, Erkan-ı Harbiye'nin (bugün Harita Genel Komutanlığı) hazırladığı 1/200.000 ölçekli haritalardan faydalanmışlardır. Dönemin şartlarına göre güzel bir çalışma olmasına rağmen (Orta Anadolu paftaları hariç) 1/200.000 ölçekli paftalardan yapılan bu araştırma3 eksik kalmıştır. Çünkü bahsedilen hartilardaki yer-yerleşme adları, sonradan hazırlanan daha ayrıntılı haritalara göre oldukça azdır. Bugün, Harita Genel Komutanlığı

tarafından ülkemiz toprakları için hazırlanan 124 adet 1/200.000 ölçekli haritaya ilave, daha çok ayrıntının gösterildiği 400'den fazla 1/100.000 ve 5.000'den fazla 1/25.000 ölçekli pafta vardır. Şu halde, haritalardan faydalanarak ülkemiz adına böyle bir çalışma yapmak için yaklaşık 6000 adet paftanın taranması icap etmektedir.

Adı geçen yayınlardan sonra yer-yerleşme adları üzerinde bazı araştırmalar yapılmış ve bu arada Oğuzlara da değinilmiştir. A. Refik, 1930'da Osmanlı arşivlerindeki Mühimme Defterlerini tarayarak Anadolu'daki Türkmen aşiretlerini tespit etmiştir.4 A. Rıza Yalman ilk cildini 1931'de, ikinciside 1937 yılında olmak üzere Güney Anadolu'daki Türkmen oymaklarını çalışmıştır.5 A. Avni Candar 1934 yılında Türk budun, il, oymaklarını,6 Fehmi Aksu 1936 yılında, 4300 yer adını tespit ettiği Isparta ile yer adlarını,7 S. Üçer ve M. Koman 1945'te Konya ili köy ve yer adlarını8 araştırmışlardır. Son iki müellif bu konudaki ilk araştırmayı yaptıklarını iddia etseler de,9 görüldüğü gibi konu, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren dikkatleri çekmiş, bu sahada birçok yayın yapılmıştır.

Takip eden yıllarda da konu araştırılmış, yerli-yabancı bir çok bilim adamı çeşitli yayınlar yapmışlardır. 1967 yılında F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler) isimli kitabında, konuyu daha sistemli bir şekilde araştırmıştır.10 Cevdek Türkay, Osmanlı arşiv belgelerini tarayarak Türk oymak, aşiret ve cemaatler üzerinde hacimli bir kitap yayımlamıştır (1979),11 Yer-yerleşme adları, yabancıların da ilgisini çekmiş, 1979 yılında H. Scheinhardt, Türk adbilimi ile ilgili 850 civarında bibliyoğrafik künyeyi de içeren duyurucu bir kitap yayımlamıştır.12 Birkaç yıl sonra konu Kültür Bakanlığı tarafından ele alınarak, 1984 yılında bir sempozyum yapılmış ve bildiriler kitaplaştırılmıştır,13 Scheinhardtdan 16 yıl sonra A. E. Bozyiğit'de bu konuda 950 civarında bibliyoğrafik künye içeren bir kitap hazırlamıştır.14

Bu genel girişten sonra yaptığımız çalışma hakkında kısa bir açıklama yapmak faydasız değildir. Çalışma hazırlanırken F. Sümer'in Oğuzlar isimli kitabından hareketle yola çıkılmış, Osmanlı arşiv belgeleri ve bunlara dayalı çalışmalar mümkü olduğunca taranarak sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Şimdiye kadar Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak yapılan XV-XVI. yüzyıl çalışmaları15 ile bizzat Başbakanık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı tarafından yayımlanan arşiv belgelerinin tıpkıbasımları,16 Ülkemiz topraklarının büyük kısmını kapsayacak hale gelmiştir. Adı geçen yayınlar, Türkiye yüzölçümünün tamamını kapsamasa da büyük kısmını içine aldığından genel de olsa bir fikir edinmeye yeterlidir.

Yapılan araştırmada mümkün olduğunca kaynak taranmasına rağmen, eksiksiz olduğu iddia edilmemektedir. Çünkü, öncelikle bugünkü Türkiye topraklarının tamamını kapsayacak şekilde bütün defterler taranamamıştır (Van-Hakkari çevresi ile İstanbul çevresi tarama dışında kalmıştır). XV-XVI. yüzyıllarda sancaklarda meydana gelen idari bölünüş değişiklikleri göz ardı edilmiştir. Ayrıca tarama esnasında ilgili bütün adlara bakıldıysa da, gözden kaçanlar mutlaka olmuştur. Bilindiği üzere Oğuzları oluşturan 24 boy adı, farklı tarih ve bölgelerde çeşitli şekillerde ifade edilmiştir. Hatta değişiklik bazen o denli fazla olmuştur ki, aslında Oğuz boy adı olmasına rağmen başka izah yollarına da açık olan bazı isimler tamamen ihmal edilmiştir. Örneğin, Eymür adı Emir, Emre, Umur şekillerinde17 de görülebilmektedir. Dolayısıyla bunun gibi tartışmaya açık durumlarda farklı isimler

dikkate alınmamıştır. Araştırmamız sadece 24 Oğuz boyunu hedeflediğinden, amacı aşmamak için Oğuz, Bozok, Üçok gibi genel Oğuz adları; yine Oğuzlara dahil Denizhan, Dağhan, Gürhan gibi isimler ile boyların ongunu şahin, kartal, sungur gibi kuş isimleri ihmal edilmiştir. Son olarak Oğuz boylarına bağlı, belki sayısı yüzlerle ifade edilebilecek oba, aşiret ve cemaat adlarını taşıyan yerleşmelere değinilmemiştir. 24 Oğuz boy adını tararken yerleşme dışında dağ, akarsu, vadi vb. gibi yer isimleri de tespit edilmesine rağmen tabla ve haritaya dahil edilmemiştir.

Oğuz boy adları taranırken F. Sümer'de verilen isimler yanında, Anadolu'nun farklı bölgelerinde aldıkları bazı isimler de dikkate alınmıştır. Alayundlu (Yunt ve Yuntlu), Alkaevli (Alkaravlı), Avşar (Afşar), Çavundur (Çavındır, Çavuldur, Çandır, Çavdır), Dodurga (Tadurga), Eymür (Eymir), Karkın (Kargı, Kargın, Kargu, Kargucak, Karkun, Karkuncuk), Yuva (Yıva), Yüreğir (Üreğir) gibi çeşitli yazılış formları, Aşağı-Yukarı Büyük Küçük gibi ön eklerde dahil olak üzere mümkün olduğunca taranmıştır.

Türkiye toprakları coğrafi konum ve özellikleri nedeniyle Neolitik Dönem'den itibaren yerleşmeye açılmış, çok eski iskan merkezlerinin bulunduğu bir sahadır. Burada çok sayıda devlet ve medeniyetin gelip geçmesi, dünyanın başka yerlerine göre daha fazla yerleşme merkeznin kurulup, gelişmesine sahne olmuştur. Her toplumun kendi kültürel özelliklerine göre isimler vermesi ile, bazen bir yerleşme merkezinin birden çok ismi kullanılır hale gelmiştir. XI. yüzyılda Anadolu'ya gelmeye başlayan Türkler, bu topraklara geldiklerinde yoğun bir nüfusla olmasa bile, harabe, -ören- viranlarda dahil yoğun bir yerleşme dokusu ile karşılaştılar. Bu nedenle Türkler eğer nüfusu olan bir iskân merkezine yerleştirilirlerse genellikle buraların isimlerini ya aynen kullanmışlar ya da kısmen değiştirmişlerdir. Diğer durum da yeni kurdukları merkezlere kendi kültürerinden yeni isimler vermişlerdir. Adı geçen iskan merkezi bir harabe üzerindeyse ismin sonuna ören-viran gibi ifadeler eklenmişlerdir. "Herhangi bir oymağın, boyun yerleştiği bir yere kendi adını vermesi bir kaide olmasa da"18 yine de Anadolu üzerinde bir çok boy-aşiret-cemaat adını taşıyan yerleşmelerin olması tersi bir kaidenin de olmadığını kanıtlamaktadır.

Başka bir ifade ile, "Türkiye'de herhangi bir yer adının Türkçede bir anlamı varsa, bu yer adının kökeninde antik bir ad aramak boşunadır."19 Yani ülkemizdeki bir yerleşme adı Türkçe ise, o yerleşme-kesin olmasa bile, büyük ihtimalle Türkler tarafından kurulmuştur. Bu makalede buradan yola çıkılmış, bahsedilen konu Osmanlı belgelerinde araştırılmış ve X.-XVI. yüzyılda artık Türkleşme sürecini tamamlayan Anadolu'da nerede, kaç tane ve hangi Oğuz boy adını taşıyan yerleşme merkezinin olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Aslında belge taramasından sonra, bulunan yerleşme merkezleri için bire bir lokalizasyon yapılsaydı, araştırma daha doyurucu olacak, bu yerleşmelerin yatay ve düşeydeki dağılışları hakkında daha çok şey söylemek mümkün olacaktı. Fakat, XVI. yüzyıl belgelerindeki yerleşme merkezlerinin lokalizasyonu hiç de göründüğü kadar kolay olmayıp20 Türkiye çapında bir çalışma için, başlı başına bir araştırma konusu olacak kadar zor ve geniş kapsamlıdır. Bahsedilen zorluklara rağmen, Lavende için yaptığımız lokalizasyon da %85 oranına ulaşılmış, yapmakta olduğumuz Çubuk çalışmasında da bu oran geçildiği halde, ne yazık ki %100 oranına

ulaşılamamıştır. Şu durum da Anadolu için böyle bir lokalizasyon çalışması, ancak interdisipliner bir araştırma ile mümkün olacak, belki de yine %100 oranında başarı sağlanamayacaktır.

Türklerin Anadolu'ya ilk gelişi Malazgirt'ten çok daha önceki dönemlere uzanır. M.S. 395-398 arasında Avrupa Hunları hem Trakya hem de Doğu Anadolu üzerinden bu topraklara girmişler, ama uzun süre kalmayıp tekrar yurtlarına dönmüşlerdir. Sonra, 515-516 yıllarında bu defa Sabar/Sibir Türkleri Anadolu'ya akınlar yaparken; VIII. yüzyıldan itibaren Abbasiler Dönemi'nde yine Türkler Anadolu'ya gelmişlerdir.21 Şu durumda Selçuklular zamanında Bizans sınırlarına gelen Oğuzlar, Suriye'de, Irak'ta, Doğu Anadolu hudutlarında kendilerinden asırlarca evvel gelmiş çeşitli Türk kitlelerine rastladıkları gibi, Hazarlar, Kıpçaklar, Harezmliler, Ak ve Karakoyunlu Türkmenleri ve İlhaniler Devri'nde Moğol-Tatar zümreleri gelerek, asıl keşif kitleyi teşkil eden Oğuz fatihleriyle karışmak suretiyle Anadolu'nun etnik yapısını belirlediler.22

Malazgirt zaferinden hemen sonra batıya yönelen Türk güçleri Selçuklu komutanı Artuk Bey komutasında 1072 yılında Sakarya kıyılarına kadar bütün Anadolu'yu fethetti.23 Fethin bu denli hızlı olmasından beşeri faktörler kadar doğal faktörler de belirleyici oldu. Bizans yönetiminin bozulması yanında yıllarca devam eden Bizans-Sasani ve Bizans-Arap mücadeleri nedeniyle Anadolu'nun yerli nüfusu azalmış, şehirler harap olup küçülürken, birçok köy dağılıp ortadan kalkmıştır.24 Anadolu'nun morfolojik özellikleri gereği doğu-batı doğrultusunda hareket etmenin, kuzey-güney yönünde hareket etmeye oranla çok daha kolay olması diğer bir faktör olsa gerektir. Ayrıca, ilk defa Bizans İmparatoru Heraclius Dönemi'nde uygulanan, Araplara karşı insandan ve yerleşmelerden arındırılmış "boş tampon" bölgelerden sınır oluşturmak25 anlayışı yüzünden, bizzat Bizanslılar tarafından sınır-uç bölgeler yıkılıp yok edildi. Aynı şekilde Araplar da harap bir halde sınır oluşturmak isteyince,26 Anadolu toprakları iki güç arasındaki sınır değiştikçe, yıllarca bilinçli olarak yakılıp yıkıldı.

Böylece Malazgirt'ten önce Anadolu nüfusu azalmış, yerleşmelerin çoğu küçülüp yok olmuştu. Dolayısıyla Türk fethi esnasında Anadolu'nun büyük kısmı özellikle Orta ve Batı Anadolu, yeni gelen göçmenlere yerleşmek için çok iyi bir ortam hazırlamıştı. Hatta Batı Anadolu, sadece ilk Türk akınları sırasında değil, Selçuklu hakimiyetinin tesisinden sonra da uç bölgesi olma karakterini sürdürmüştür.27 Böylece Malazgirt'ten sonra Anadolu'ya Müslüman Türklerin gelmesiyle, buradaki yerli Hıristiyan halk yeni bir dinle de karşılaşmıştır. XI. yüzyıl fetihleri ilk başlayan Anadolu'nun Türkleşme süreci XIV. yüzyıl ortalarına kadar devam eden dini, siyasi, içtimai, etnik ve kültürel bir vetire olarak28 tarihteki yerini aldı. Bu dönem süresince Orta Asya'dan sürekli göç alan Anadolu, her bakımdan bir Türk ülkesi vasfını aldı ki, bu hususu XIV. yüzyıldaki yabancı müellifler de fark etmişlerdir.29

1071'den itibaren Selçuklular, akıncı ve muhafız kuvveti olarak vazife yapmaları için çoğu konar-göçer yaşayan Türkmenleri uç bölgelere yerleştirdiler. Uç Türkmenleri burada hem kendilerine verilen vazifeleri yaptılar hem de düşman topraklarında yurt tutarak fetihler yaptılar.30 1243 Kösedağ Savaşı'ndan sonra artan Moğol baskısı nedeniyle Türkmenler, Kastomonu'dan Teke'ye kadar uzanan dağlık bölgedeki yüksek yaylalara gittikçe daha yoğun bir şekilde yerleştiler. XV. asra ait Osmanlı

Tahrir ve Evkaf Defterleri, garba Türkmen göçünün ve yerleşmesinin genişliğini kesinlikle tespit etmektedir.31

Bu şekilde Anadolu'ya getirilip yerleştirilen Türkmen aşiretleri, iskan edildikleri yerlerde kendi isimleriyle köyler teşkil etmişler, evvelce yaşadıkarı yerlerdeki bir takım köy, dağ, nehir adlarını geldikleri sahalara da getirmişlerdir.32 Adı geçen aşiretlerin kurdukları yerleşme merkezlerinin Anadolu'daki dağılışlarına bakıldığında, bunların çoğunlukla Orta Anadolu olmak üzere şuraya buraya serpiştirildiği33 hemen göze çarpar. Oğuz boy adlı yerleşmelerin bu denli dağınık olmasını Köprülü şöyle izah eder: Selçuklular Anadolu'yu iskan ederken, büyük ve kuvvetli aşiretleri muhtelif parçalara ayırarak birbirinden uzak sahalara sevketmek suretiyle, ırsi reislerinin idaresi altındaki herhangi toplu ve kuvvetli etnik bir birliğin isyanı ihtimallerini ortadan kaldırmak ve aşiret birliğini kırarak milli bir teşekküle yol açmak ve böylece Selçuk sülalesinin menfaatini korumak istemiştir.34

Gerçekten de taradığımız belgelerden çıkan sonuçlardan biri de, Oğuz boy adını taşıyan yerleşme merkezlerinin oldukça dağınık bulunmasıdır. XVI. yüzyılda Oğuz boy adlı yerleşmeler Fırat nehrinden Ege Denizi'ne kadar olan sahada hemen her yerde görülebilmektedir.35 Bu saha içinde biraz daha özele inilirse, Fırat'tan Ege'ye kadar olan kısımda yoğunlaşan Türkmenlerin, bilhassa Orta Anadolu düzlüklerini çevreleyen sağlık kesimlerde toplandığı dikkati çeker. Konar-göçer yaşam tarzının bir gereği olarak Türkmenler, yüksek dağlarla alçak düzlüklerin yan yana veya birbirine yakın olduğu yerlerde yaşamak istemişlerdir. Dolayısıyla, hem Selçukluların izlediği uçlara yerleştirme politikası hem de konar-göçer yaşam tarzının birlikte işlemesi sonucu; Orta Anadolu coğrafi bölgesinin plato ve ovalarını dört yönden çevreleyen kuzeyde, Kuzey Anadolu Dağları, güneyde Toros dağ sırası, batıda İç Batı Anadolu eşiğinin, doğuda da Uzunyayla'nın yüksek sahaları Oğuz boylarının yoğunlaştığı bölgeler olmuştur.

Başlangıçta konar-göçer yaşadıkları için bahsedilen bölgelere yerleşen Türkmenler, zamanla yerleşik hayata geçseler bile, önceden yaşadıkları ve alıştıkları sahalardan kopmamışlar, ya kışladıkları ya da yayladıkları topraklara yerleşmişlerdir. Böyle bir sürecin yaşandığını da XVI. yüzyıldaki Oğuz boy adlı yerleşmelerin dağılışı açıklar durumdadır.

Yaptığımız araştırma sonucunda XVI. yüzyılda, Anadolu'da 24 Oğuz boyundan 23 tanesi tespit edilmiştir. F. Sümer çalışmasında bu boylardan 22 tanesine ait olmak üzere 890 adet köy ve mezraa kaydı bulmuştur. Sümer, Alkaevli ve Yaparlı boy adlı yerleşme tespit edemezken, tarafımızdan yapılan araştırmada Alkaevli adına tesadüf edilmiştir. Yaparlı adı yine görülmemiş Alkaevli adı da Alkaravli'dan Ravlı şeklinde Ankara Sancağı'nda tespit edilmiştir. Gerçi Çorum Sancağı Hüseyinabad (Alaca) kazasında kayıtlı Eskiyapar köyü (bugün de aynı isimle vardır) adının Yaparlı'dan bozma olabileceği düşünülürse 24 Oğuz boyu tamamlanmaktadır. Yaparlı yerine Kaşgarlı Mahmud'un haber verdiği Çarıklu36 boyu ele alınırsa; Konya kazasında Çaruklar, Hüdavendigar/Geyve'de ise Çarıklu ismindeki köylere ilave Hüdavendigar/Ulubad, Hamid/Karaağaç, Çorumlu/Karahisar-ı Demirlü'de Çarık/Çaruk isimli birer köy ile Karahisar-ı Şarki'de Çaruk isminde bir mezraanın kayıtlı olduğu dikkati çeker.

Tabloda görüldüğü üzere, XVI. yüzyılda Anadolu'da 23 Oğuz boyuna ait toplam 1428 köy, mezraa, çiftlik ve kasaba adı vardır. Bu boylar içinde Eymür, 141 yerleşme adı ile Anadolu'daki en yaygın boy durumundadır. Bunu 129 yerleşme merkezi ile Karkın, 119 ile Kayı, 112 ile Kınık ve 111 ile Avşar boyu takip etmektedir. En az bulunan boy adı ve Ravlı formu ile Alkaevli (Alkaravlı) olurken, onu takiben 6 iskan merkezi ile Karaevli, 7 ile Peçenek ve 30 yerleşme adı ile Beydili gelmektedir. Bu sıralamalar F. Sümer de farklı olup 94 ile Kayı en başta gelmektedir. Sırasıyla onu Avşar (86), Kınık (81) ve Karkın (71) takip etmektedir. En alt sırasa 4 yerleşme merkezi ile Peçenek yer alırken onu Karevli (8), Döğer (19) ve Yuva (19) izlemektedir.37 Şu halde yaptığımız araştırmada F. Sümer'e göre sadece iskan sayıları değil, sıralamalar da değişmiş durumdadır.

Osmanlı arşiv belgesi taraması sırasında tespit edilen 1428 yerleşme merkezinden 224 tanesi mezraa, 12 tanesi çiftlik, 3 tanesi kasaba iken geriye kalan 1189 tanesi köydür. Dolayısıyla bu merkezlerden, mezraa ve çiftlikleri aynı isimli bir köye bağlı, onun bir parçası olabileceği düşünülürse 1428 rakamını biraz düşürmek gerekecektir.

Oğuz boy adlı yerleşmelerin sancaklara göre dağılışına bakıldığında, ilk sırayı 83 adet iskan merkezi ile Hüdavendigar sancağı alırken hemen arkasından Kastamonu (82), Kütahya (80), Hamid (76) ve Ankara (75) Sancağı gelmektedir. En az Oğuz boy adlı yerleşme ise, doğudaki sancaklardır. Bunlar içinde sadece 1 iskan merkezini bulunduran Kiğı, Çemişkezek ve Üzeyir en alt sıradayken, takiben 2 iskan merkezi ile Ruha ve Amid sancakları, 3 ile Alaiye, Ergani ve Ayntap gelmektedir. Daha önce bahşedildiği gibi sancak yüzölçümlerinin çok farklı olması bu sıralamayı etkilerken, doğudaki sancakların batıdakilere göre oldukça küçük kaldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin Ankara Sancağı, Ayntap Sancağı'nın belki 5-6 kat büyüklüğündedir.

Ama bu izah, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Oğuz boy adlı yerleşmelerin azlığını açıklayamaz. Tablo da açıkça görüldüğü gibi Fırat nehri doğusunda Oğuz boy adını taşıyan iskan merkezi oldukça azdır. Acaba bunun sebebi nedir? Anadolu'ya doğudan gelen Oğuz boylarının burada yerleşmemesi biraz çelişkili değil midir? F. Sümer bu konuyu, Safevi Devleti'nin kurulmasından sonra, XIV. yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan bir hayli Türk unsurun İran'a göç etmesiyle açıklamaktadır. Hatta ona göre, göçebe Türklerden İran'a gidenler yanında Orta Anadolu'ya göç edenler de olmuştur.38

Köy, kasaba, çiftlik ve mezraalardan sonra, tabloya dahil edilmediği halde tarama esnasında tespit edilen kaza, nahiye, bazar, zaviye, medrese, divan, nehir gibi idari unsur ve yer adlarından da bahsetmek faydalı olacaktır. Yukarıda yerleşme merkezleri için söylenenleri tamamen destekleyen bu tür isimlerden 79 tanesi belirlenmiştir. Buna göre; 4 tane bazar, 10 tane zaviye ve 8 medrese de Oğuz boy adlarını almışken geriye kalan isimler dağ, akarsu ve zeminlere verilmiştir.

Bunlar içinde oldukça, ilginç olan divan adlarına dikkat çekmek istiyoruz. Çünkü XVI. yüzyıl Anadolusu'nda Bolu, Kastamonu, Sinop ve Çorum çevresinde bulunan divanlardan özellikle Bolu'dakiler genellikle Oğuz boy adlarını taşımaktadır. Afşar divanı hem Gerede hem de On iki divan kazalarında, Çepni divanı Bolu, Gerede, Engen ve Mudurnu kazalarında, Kayı divanı Gerede,

Hızırbeyli ve Mengen kazalarında, Kınık divanı Kıbrıs ve Viranşehir kazalarında ve Salur divanı da Menger kazasında bulunmaktadır. Aynı şekilde Çorumlu Sancağı'nın Osmancık kazasında Bayındır divanı ve Çepni divanı kayıtlıdır. Acaba bu divanlar tesadüfen mi Oğuz boy adlarını taşımaktadır? Yoksa divan terimi Oğuz boy teşkilatlanması ile mi ilgilidir, araştırılması gerekmektedir.

Bu makalede, daha önce bazı araştırmacıların ileri sürdükleri bir noktayı da teyit etme imkanı bulunmuştur. Bu da çeşitli Oğuz boylarının birbirlerine yakın bulundukları konusudur. H. Nihal ve A. Naci yıllar önce aynen "çeşitli Oğuz boyları birbirlerine yakın yerlerde köyler kurmuşlardır."39 ifadesi kullanılmıştır. Bundan 39 yıl sonra F. Sümer, adı geçen araştırmayı görmeden aynı konuda şu cümleleri sarf etmiştir: "Oğuz boyları aileden (soy?) obalar, obalardan boylar ve boylardan da Oğuz eli meydana gelmiştir. Oğuz elinde asıl kabilevi birlik boylardır. Oğuz boylarının Arap, Kürt ve diğer bazı kavimlerde olduğu gibi, münferiden bir hayat yaşadıkları veya tek başına siyasi bir hareketle bulundukları nadir bir vakıadır. Onlar daima-el-halinde yaşamayı severler ki, bu husus siyasi başarılarında mühim bir amil olmuştur."40

Gerçekten de yaptığımız araştırmada, bu tezi tamamen destekleyen bir sonuca ulaşılmıştır. Yapılan tabloda görüldüğü gibi Oğuz boyları, özellikle bazı sancaklarda yerleşme merkezi adedi bakımından olduğu kadar, boy sayıları bakımından da bir toplanma eğilimi göstermektedirler. Bu konuda sancak yüzölçümlerinin farklı olması da etkili olmuşsa da, tek başına durumu açıklayacak nitelikte değildir. Hatta konu (tabloya yansıtılmamışsa da) sancaklar içinde kaza bazında ele alınırsa, bahsedilen toplanmanın çok kuvvetli olduğu hemen göze çarpar.

Şöyle ki; 15 ayrı boyun bulunduğu Sivas Sancağı'nda bunlardan 14 tanesi Sivas kazasında toplanmıştır. 20 boyun yer aldığı Ankara Sancağı'nda Çubuk kazası 13 ayrı boyu barındırmasıyla hemen göze çarpar. Bahsedilen sancakların diğer kazalarında buna benzer bir toplanma görülmezken böyle belli yerlerdeki toplanma oldukça ilgi çekicidir. Acaba, Oğuz boyları Anadolu'ya göç ederken el halinde mi hareket etmişti? Anadolu'ya geldikten sonra farklı bölgelere yerleşirken "el" önce bir sahaya yerleşti de oradan mı etrafa dağıldı, şu an bilmiyoruz. Belli yerlerdeki Oğuz boyu toplanma örneklerini artırmak mümkün olup birkaç tane daha vermekte fayda vardır. Hamid Sancağı'nda 18 boydan 11'i Gölhisar kazasında, Hüdavendigar'daki 20 boydan 11'i Sifrihisar'da, Karahisar-ı Sahib'teki 16 boydan 10 tanesi Sandıklı'da ve Malatya'daki 10 boydan 9 tanesi Argavun'da toplanmıştır ki, kamu tamamen Oğuzların "el" halinde yaşamaları ile ilgili olsa gerekir.

Oğuz boy adlı yerleşmelerin XVI. yüzyıldaki durumunu genel hatlarıyla inceledikten sonra kısaca bugünkü duruma bakmak da faydalı olacaktır. F. Sümer araştırmasında günümüz için İç İşleri Bakanlığı'nın yayımladığı Meskun Yerler Kılavuzu'na bakmış ve toplam 434 yerleşme merkezi tespit etmiştir. Aynı amaçla tarafımızdan 1935 Nüfus Sayımı, Köyler Nüfusu cildi taranmış ve 442 tane Oğuz boy adlı yerleşme merkezi bulunmuştur. Boylara göre dağılışa bakılırsa şu tablo çıkarılabilir?

Boyun Adı F. Sümer'de 1935 Nüfus Sayımında

1. Kayı	25		21	
2. Avşar		53		43
3. Kınık		46		36
4. Eymür	28		31	
5. Karkın	34		40	
6. Bayındır	28		27	
7. Salur		22		18
8. Yüreğir	9		6	
9. Çepni		36		16
10. İğdir	14		20	
11. Bayat	32		36	
12. Alayuntlu	1		1	
13. Kızık	21		17	
14. Yazır	19		15	
15. Dodurga	12		15	
16. Beydili	9		9	
17. Büğdüz	6		6	
18. Çavundur		17		30
19. Yuva	-		32	
20. Döğer	6		12	
21. Karaevli	6		4	
22. Peçenek	10		5	
23. Alkaevli	-		1	
24. Yaparlı	-		-	

Toplam	434	442

Sonuç olarak kısaca şunları söylemek mümkündür: Adbilimin önemi, ülkemiz için "Türkleşme sürecini" açıkladığından dolayı bir kar daha fazladır. Bu nedenle ülkemizdeki yer ve yerleşme adlarının öncelikle tarihi ve güncel kaynaklardan faydalanarak tespit edilmesi gereklidir. Bu tür çalışmalar Batı'da çok eski tarihlerde yapılmasına41 rağmen, ne yazık ki ülkemizde henüz başlangıç aşamasındadır.42

XVI. yüzyıldaki Oğuz boy adlı yerleşmeler Anadolu'da Fırat nehrinden Ege Deniz'ine kadar olan sahada toplanmışlar ve özellikle Orta Anadolu coğrafi bölgesi platolarını çevreleyen dağlık kesimlerde yoğunlaşmışlardır. Tarihi bölgelerde adları geçen 24 Oğuz boyundan 23 tanesi, Anadolu'daki yerleşmelere ad olarak verilmiştir. En fazla Eymür boy adı yereşmelere verilirken, en az Alkaevli adına rastlanmıştır. Yaparlı boy adı bu haliyle kayıtarda hiç bulunamazken Eskiyapar adının Yaparlı'dan bozma olduğu kabul edilirse 24 Oğuz boy adı tamamlanmaktadır. Oğuz boy adlı yerleşmelerin fazla Hüdavendigar Sancağı'nda rastlanmış ve Oğuz boy adlarının birçok sancakta "el" halinde bulundukları tespit edilmiştir.

Günümüz için yapılan Oğuz boy adlı yerleşme adı taramasında ise, durumun XVI. yüzyıla göre oldukça değişmiş olduğu görülmüştür. Dolayısıyla, ister tarihi isterse güncel yer ve yerleşme adlarının tespiti ve değerlendirilmesi için unsur ve interdisipliner bir araştırmaya ihtiyaç vardır.

1H. Karaçetin, 1984. Antik Çağda Anadolu'da Tarihi Yer Adları, s. 219.

2M. F. Köprülü, 1925, Oğuzların Etnolojisi Üzerine Tarihi Notlar.

3H. Nihal-A. Naci. 1928. "Anadolu'da Türklere Aid Yer Adları".

4A. R. Altınay, 1930. Anadolu'da Türk Aşiretleri.

5A. R. Yalman. 1931, 1937. Cenup'ta Türkmen Oymakları.

6A. A. Candar. 1934. Türk Budun, İl, Uruk, Ulus, Boy, Oymak, Avul, Oba ve Soy Adları.

7F. Aksu. 1936. Isparta İli Yer Adları.

8S. Üçer-M. Kaman, 1945. Konya İli Köy ve Yer Adları Üzerinde Bir Deneme.

9S. Üçer-M. Kaman, 1945. a.g.e., s. II.

10 F. Sümer. 1967. Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları.

11 C. Türkay. 1979. Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler.

12 H. Scheinhardt. 1979. Typen Turkisher Orstnamen.

13 Anonim. 1984. Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri.

14 A. E. Bozyiğit. 1995. Türk Adbilimi Bibliyoğrafyası.

15 Fazla bilgi için A. Gürbüz, 2001. XV-XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları.

16 Kaynakçaya bakınız.

17 H. Nihal-A. Naci. 1928. A.g.e., s. 244.

18 F. Sümer. 1967. a.g.e., s. 213.

19 L. Robert. 1980. Eski Çağ Anadolusu'nda Yer Adları, s. 7.

20 O. Gümüşçü. 2001. Tarihi Coğrafya Açısından Bir Araştırma: XVI. Yüzyıl Lavende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus, s. 47-66.

21 A. Sevim-Y. Yücel. 1989. Türkiye Tarihi, s. 27-30.

22 F. Köprülü. 1996. Anadolu'da İslamiyet, s. 44, aynı müellif 1991. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, s. 41. Anadolu'ya Oğuzlardan başka Türk Boylarının gelmesi konusunda ayrıcak bk: S. Üçer-M. Kaman. 1945, a.g.e., s. 31 vd.

23 O. Turan. 1993. Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 36.

24 F. Köprülü. 1991. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, s. 49. ve O. Gümüşçü. 2001. a.g.e., s. 36.

25 W. Kazgi. 2000. Bizans ve İlk İslam Fetihleri, s. 356.

26 W. Kazgi. 2000. a.g.e., s. 363.

27 F. Emecen. 2001. İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası, s 176.

28 A.Y. Ocak.1991. "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması", s. 110-116.

29 F. Sümer. 1967. a.g.e., s. XIII.

30 F. Köprülü. 1991. a.g.e., s. 73-74, F. Sümer. 1967. a.g.e., s. 134, H. İnalcık. 1988. "Türkler/Osmanlılar", s. 286.

31 H. İnalcık.1988. "Türkler/Osmanlılar"., s. 287.

32 F. Köprülü. 1991. a.g.e., s. 40.

33 F.Sümer. 1967. a.g.e., s. 211.

34 F. Köprülü. 1991. a.g.e., s. 40-41.

35 Aynı konuya F. Sümer'de değinmiştir. Bk. F. Sümer 1967. a.g.e., s. 211.

36 F.Sümer, 1967. a.g.e., s. 208-209.

37 F.Sümer, 1967. a.g.e., s. 450.

38 F. Sümer. 1967. a.g.e., s. 153.

39 H. Nihal-A. Naci. 1928. A.g.e., s. 244.

40 F. Sümer. 1967. a.g.e., 199-200.

41 Böyle bir çalışma için Bk: Dezsö Csanki. 1890. Megyar orszag törtenelmi földrajza a Hunyadiak koraban. Budapest VI. cilt, (Hunyadiler Çağı'nda (14-15. yüzyıl) Macaristan'ın Tarihi Coğrafyası. Bu çalışmada 14-15. yüzyıl Macaristan'ın dahi bütün kaleler, şehirler, köyler ve mezraalar kaynakları gösterilerek tespit edilmiştir.

42 Bk: Bilge Umar, 1993. Türkiye'deki Tarihsel Adlar. İnkilap Kitabevi, İstanbul. 865 sayfa hacmindeki bu kitap ne yazık ki sadece şehirleri kapsamakta olup, küçük yerleşme merkezleri çalışma dışında bırakılmıştır. Ayrıca çalışmada Osmanlı dönemi biraz ihmal edilmiş ve arşiv belgelerinden fazlaca faydalanılmamıştır.

Anonim, 1993. 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937-1530) I. Kütahya, Kara-hisar-i Sahib, Sultan-önü, Hamid ve Ankara Livaları-Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 13, Ankara.

Anonim, 1994. 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) II. Bolu, Kastamonu, Kangırı ve Koca-ili Livaları. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 20, Ankara.

Anonim, 1995. 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (957/1530), Hüdavendigar, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alaiye Livaları. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 27. Ankara.

Anonim, 1996. 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (957/1530), I. Konya, Bey-şehri, Ak-şehir, Larende, Ak-saray, Niğde, Kayseriyye ve İç İl Livaları. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 32, Ankara.

Anonim, 1997. 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (957/1530), II. Amasya, Çorumlu, Sivas, Tokat, Sanisa, Niksar, Kara-hisar-i Şarki, Canik, Trabzon, Kamah, Bayburt, Malatya, Gerger-Kahta ve Divriği-Darende Livaları. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 36, Ankara.

Anonim, 1998. 998 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-Bakr ve Arab ve Zül-Kadiriyye Defteri (957/1530), I. Amid, Mardin,Sincar, Musul, Arapkir, Ergani, Çirmük, Siverek, Kiğı, Çemişkezek, Harpurt, Ruha, Ana-hit ve Deyr-Rahbe Livaları. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 39, Ankara.

Anonim, 1999. 998 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-Bakr ve Arap ve Zül-Kadiriyye Defteri (957/1530), II. Şam, Gazze, Safed, Salt-Aclun, Haleb, Hama-Humus, Trablus, Ayntab, Birecik, Adana, Üzeyir, Tarsus, Sis, Maraş ve Bozok Livaları. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 40, Ankara.

Anonim, 2000. 373 Numaralı Ayntab Livası Mufassal Tahrir Defteri (950/1543). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 45, Ankara.

Anonim, 2000. 294 Numaralı Hınıs Livası Mufassal Tahrir Defteri (963/1556). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 46, Ankara.

Anonim, 1937. Genel Nüfus Sayımı (20 ilk Teşrin 1935) Köyler Nüfusu. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Yayın No: 75. Ankara.

Aksu, F, 1936. Isparta İli Yer Adları. İlkadım Basımevi. Isparta.

Atsız, H. N.-A. Naci, 1928. "Anadolu'da Türklere Aid Yer Adları" Türkiyat Mecmuası, C. II, s. 243-259. İstanbul.

Aydın, Dündar, 1998, Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1536-1566), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Altınay, A. R. 1930. Anadolu'da Türk Aşiretleri. Türkiyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

Bozyiğit, A. E., 1995. Türk ad bilimi Bibliyografyası (Deneme), Ayyıldız Yayınları, Ankara.

Candar, A. A., 1934, Türk Budun, İl, Uruk, Ulus, Boy, Oymak. Avul, Oba ve Soy Adları. Ankara.

Emecen, F., 2001. İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası. Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Gökbilgin, M. T., 1952. XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar-Mülkler-Mukatalar. Üçler Basımevi, İstanbul.

Gümüşçü, O., 2001. Tarihi Coğrafya Açısından Bir Araştırma: XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Gürbüz, A., 2001. XV-XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları, Değerlendirme ve Bibliyografik Bir Deneme. Dergah Yayınları, İstanbul.

İnalcık, H., 1988. “Türkler/Osmanlılar”, İA, XII/2, s. 286-308.

Kazgi, W.E. 2000. (Çev. M. Özay). Bizans ve İlk İslam Fetihleri. Kaknus Yayınları. İstanbul.

Karaçetin, H. 1984. “Antik Çağda Anadolu’da Tarihi Yer Adları”, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, s. 219-223. Ankara.

Köprülü, M. F. 1925. “Oğuzların Etnolojisi Üzerine Tarihi Notlar”, Türkiyat Mecmuası C. I. İstanbul.

Ocak, A. Y., 1991. “Anadolu/Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması”, DİA. C. III, s. 110-116, İstanbul.

Robert, L., 1980. “Eski Çağ Anadolusu’nda Yer Adları”, E.Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, S. I, s. 1-12, İzmir.

Scheinhardt, H., 1979. Typen Türkischer Orstnamen. Einführung, Phonologie, Morphologie, Bibliagrophie. Carl Winter Universitatsverlay. Heiderberg.

Sevim, A. Y. Yücel., 1989. Türkiye Tarihi. Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Sümer, F., 1967. Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları. A.Ü. DTCF. Yayınları, Ankara.

Turan, O., 1993. Selçuklular zamanında Türkiye. Boğaziçi yayınları. İstanbul.

Türkay, C., 1979, İstanbul Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler. Tercüman Yayınları, İstanbul.

Üçer S. S., -M. M., Kaman., 1945. Konya İli Köy ve Yer Adları Üzerinde Bir Deneme. Konya Halkevi Yayınları, Konya.

Yalman, A. R. 1931-1937. Cenupta Türkmen Oymakları, C. I, II. İstanbul, Adana.

Bayıyân-I Rum (Anadolu Bacıları) ve Fatma Bacı / Prof. Dr. Mikail Bayram [s.365-379]

Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Aşık Paşazade (1481) “Târih-i Âl-i Osman” adlı eserinde Anadolu Selçukluları devrinde Türkmenler arasındaki sosyal zümreleri “Gaziyân-ı Rûm” (Anadolu Gazileri). “Ahiyân-ı Rûm” (Anadolu Ahileri), “Abdalân-ı Rûm” (Anadolu Abdalları), ve “Bacıyân-ı Rûm” (Anadolu Bacıları) diye dörde ayırmıştır.1 Burada üzerinde duracağımız “Bacıyân-ı Rûm” tabirinden Anadolu Selçukluları zamanında Türkmen erkeklerin mensup olduğu, Ahi Teşkilâtı diye bilinen ve Âşık Paşazade’nin “Ahiyân-ı Rûm” olarak adlandırdığı teşkilâtın yanında gene Âşık Paşazade’nin “Bacıyân-ı Rûm” diye adlandırdığı, o günün toplumunda Türkmen kadınların kurduğu bir başka teşkilâtın bulunduğu anlaşılmaktadır.

Âşık Paşazade’nin “Hacıyân-ı Rûm” diye adlandırdığı bu zümre üzerinde ilk defa Alman müsteşrik Franz Taeschner durmuştur. Franz Taeschner o günün toplumunda kadınların bir teşkilât kurmuş olmalarını o kadar imkânsız görmüştür ki, bunun bir istinsah hatası veya yanlış anlama sonucu Aşık Paşazade tarafından ortaya atılmış olduğunu kabul etmiştir. Ona göre Bâcıyân-ı Rûm” (Anadolu Hacıları) veya “Bahşıyân-ı Rûm” (Anadolu Sihirbazları veya Ruhanîleri) tabirleri2 bir istinsah hatası sonucu “Bâcıyân-ı Rûm” olarak yazılmış olabilir.3 Böyle olunca o devirde Anadolu’da Hacı olmuş Türkmenlerin bir örgüt kurması ve bunlara Hacıyân-ı Rum denmiş olması veya çok eskiden beri Türkler arasında sihirbazlıkla meşgul Nasreddul olan ve kendilerine “Bahşı”4 denilen kimselerin Anadolu’da faaliyet göstermiş ve bir örgüt oluşturmuş olmaları imkân dahilinde görülmüş oluyor. Z. Velidi Togan da F. Taeschner’in bu iki görüşünden ikincisini benimsemiştir.5

İlk defa Fuad Köprülü, Âşık Paşazade’nin “Bacıyân-ı Rûm” diye adlandırdığı zümre hakkında verdiği bilgileri Bektaşî rivayetleriyle ve başka kaynaklarla da te’yid ederek F. Taeschner’in öne sürdüğü iddiaların hiçbir suretle varid olamayacağını ve gerçekten Anadolu Selçukluları devrinde ve Osmanlı Devleti’nin kuruluş döneminde Türkmen kadınların mensup oldukları bir teşkilâtın mevcudiyetine dikkatleri çekmiştir.6 Ancak Fuad Köprülü bu teşkilâtın mahiyeti ve çalışmaları hakkında açık bir görüş ortaya atmamıştır. Bu ismin üyeleri kadınlardan müteşekkil bir sofi zümresinin (Kadınlara mahsus bir tarikat) adı olabileceği ihtimali üzerinde de durmakla beraber bu konuda daha kuvvetli bir ihtimal olarak da şöyle demekledir: “Acaba Âşık Paşazade Bacıyân-ı Rûm ismi altında uç beyliklerindeki Türkmen kabilelerin müsellah ve cengâver kadınlarını mı kasdediyor? Şimdilik akla en yakın gelen te’vil bu görünüyor”.7

A. Bacıyân-ı Rum

Merhum Fuad Köprülü'nün bu incelemesinin üzerinden 65 yıldan fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen8 "Bacıyân-ı Rûm" hakkında bugüne kadar hiçbir araştırma yapılamamış ve Fuad Köprülü'nün bu konuda yaşadıklarına hiçbir şey ilave edilememiştir.

Osmanlı kronikleri Osmanlı Devleti'nin zuhuru sırasında Türkmen kadınların da uç bölgelerde faaliyet gösterdiklerinden söz ederler. Fakat Anadolu'daki Türkmen kadınların faaliyetleriyle ilgili olarak en fazla bilgi veren yazar, Fuad Köprülü'nün de belirttiği gibi Mağribli bir seyyah olan İbn Batuta'dır. XIV. asır ortalarında yani Orhan Gazi zamanında Anadolu'nun birçok yöresinde Türkmenler arasında bulunmuş ve Türkmen hanımların çeşitli faaliyetlerine şahit olmuştur.9 Keza Niğdeli Kadı Ahmed 1340 yılında tamamladığı "el-Veledü'ş-Şefik"10 adlı eserinde Niğde dolaylarında Taptuklu Türkmen dervişlerin hanımlarının faaliyetlerine işarette bulunmuştur.

İleride geniş olarak açıklanacağı üzere Moğollar, Anadolu'yu işgal edip Anadolu Selçukluları Devleti Moğol hakimiyeti altına girince Moğol iktidarı kendi iktidarına karşı direnen Ahi Teşkilâtıyla birlikte Bacı Teşkilâtını da dağıttılar. XIV. asra girildiği zaman bu teşkilât tamamen dağılmış durumdaydı. Bu yüzden gerek İbn Batuta ve gerekse Osmanlı tarihçileri ve diğer yazarlar Anadolu'daki Türkmen kadınların faaliyetlerinden söz ederken Âşık Paşazade hariç Türkmen kadınlara ait bir teşkilâtın varlığından bahsetmemişlerdir. Ancak dağılmış durumda bulunan teşkilâtın üyeleri olan hatunların münferid faaliyetlerine muttali oldukları anlaşılmaktadır. Âşık Paşazade muhtemelen mensub olduğu aileden11 gelen rivayetlerle Hacı Bektaş (1271) zamanında yani Anadolu Selçukluları devrinde Türkmen kadınlara ait bir teşkilâtdan haberdar olduğu görülmektedir.12

Yukarıda belirtilen kaynaklardan başka meşhur Süryani tarihçi Malatyalı Ebu'l-Ferec Gregory'nin de bir münasebetle bu kadınlar teşkilâtından söz ettiği anlaşılmış bulunuyor. Şöyle ki; İbn Bibi Kösedağ yenilgisinden sonra Kayseri'yi muhasara eden Moğol ordusuna karşı Kayseri'de Ahilerin şehri müdafaa ettiklerini yazmaktadır.13 Diğer çağdaş bir yazar olan Ebu'l Ferec ise, Moğolların Kayseri'yi işgal etmelerini Ömer Rıza Doğrul'un tercümesiyle şöyle anlatmaktadır: "Diğer bir reis, (Moğol reisi) Kayseri'ye gitti. Fakat buranın ahalisi şehri teslim etmek istemediler. Bunun üzerine Tatarların hepsi buraya karşı toplandılar. Şehrin surunu mancınıkla yıktılar ve şehre girerek şahane hazineleri soydular ve şehrin içindeki evleri ve binaları yaktılar. Bunlar, asilzadeleri ve hür kimseleri işkenceye tâbi tutarak bunları bütün servetlerinden mahrum edinceye kadar kılıçlarla dürtüklediler. Daha sonra onbinlerce kimseyi öldürdüler ve genç erkekleri ve genç kadınları esir ederek götürdüler."14

Ebu'l Ferec'in bu acıklı olayı anlatan sözlerinin son cümlesinde "Genç erkekler"le Ahileri (Fityan), "Genç kadınlar" sözüyle de Bacıları (Feteyat) kastetmiş olacağını düşündük. Bunun tahkiki için İstanbul Süryani Kilisesi Horepiskopos'u Aziz Günel ile Mardin Süryani Kilisesi Horepiskoposu'na birer mektup yazarak Ebu'l Ferec Tarihi'nin Süryanicesinde "Genç erkekler" ve "Genç kadınlar"ın hangi Süryanice kelimelerin karşılıkları olduklarını sorduk15, Her ikisinden aldığımız cevabî mektuptaki açıklamalar yukarıda belirtilen tahminimizi doğruladı, burada pek muhterem Aziz Günel'e ve mektupta ismini zikretmeyen Mardin Süryani Kilisesi yetkilisine teşekkür etmeyi borç sayıyorum.

Bu durum aşağıda nakledilecek olan “Menâkıb-ı Evhadeddin Kirmanî”de Fatma Bacı hakkında verilen bilgileri değerlendirmemize ve böylece bu güne kadar mahiyeti anlaşılmamış olan Anadolu Bacıları (Bacıyân-ı Rûm) Teşkilâtı’nın mahiyetini aydınlatmamıza imkân vermiş oldu.

Bu, kadınlar arası teşkilâttan ilk olarak bahseden, Bacı Teşkilâtı’nın bilinen ilk lideri Fatma Bacı’nın (Kadın Ana, Hatun Ana, Kadıncık) babası Şeyh Evhadeddin Hâmid el-Kirmanî’nin (1237) Sivas’taki halifesi Şeyh Şemseddin Ömer et-Tiflisî’nin oğlu olan Muhammed adlı bir zattır. Bu kişi “Menâkıb-ı Şeyh Evhadeddin Kirmanî” adlı eserin yazarıdır.16 Bu kişi eserini kaleme aldığı zaman Fatma Bacı henüz hayatta imiş. Bu şahıs, Evhadeddin Hâmid Kirmanî’nin müridleri arasında genç kız ve kadınlar ve faaliyetleriyle ilgili olarak bir çok haberler verdiği gibi eserinin bir yerinde Kirmanî’nin halifesi Zeyneddin Sadaka’nın Konya’daki zaviyesinde bulunan genç kız ve kadınları “Fakiregân” (Hanım dervişler) olarak anmıştır.17 Şüphesiz bu kelime Âşık Paşazade’nin ve Türkmenlerin “Bacıyân” (Bacılar) dedikleri zümrenin Farsça adıdır.

Mevlevî yazar Ahmed Eflâkî de eserinin bir yerinde Konya’daki bir kadınlar cemaatından söz etmiştir.18 Burada bahsi geçen kadınlar cemaatı gene Zeyneddin Sadaka’nın mürideleri olmalı. Bu habere göre Şems-i Tebrizî uzaktan bu kadınlar cemaatını görmüş “Onların içinde bir tek nur var o da Mevlânâ’dan kaynaklanıyor” demiş, araştırmışlar, gerçekten de Mevlânâ’nın kızı Melike Hatun’un o kadınlar cemaatı arasına girdiğini görmüşler. Onu hemen o cemaatın arasından alıp getirmişler. Bu haberden Mevlânâ’nın kızının da bir zaman bu Bacılar arasına katıldığı fakat sonraları (Şems-i Tebrizî’nin Konya’ya gelmesinden sonra) onların arasına girmesinin engellendiği anlaşılmaktadır. Mevlana Celaleddin-i Rumî da Mesnevisindeki bir hikayede bu kadınlar cemaatından söz etmiştir. Cuha diyerek andığı Hace Nasreddin Mahmud’un (Ahi Evren) kadın kılığında bu cemaatın arasına girdiğini orada edep dışı bir davranışta bulunduğunu tasvir ederek hem Hace Nasreddin’i alaya almakta hem bu kadınlar cemaatına muhalif olduğunu ifade etmiş olmaktadır.19

Bacılar Teşkilâtının mahiyetine ve faaliyetlerine dairen ilginç bilgiyi de Menâkıb-ı Evhadü’d-Din-i Kirmanî’de bulduğumuzu burada belirtelim. Durum öyle gösteriyor ki, Anadolu Selçukluları zamanında bu hanımlar arası teşkilât “Fakiregân” diye de anılıyordu. Fakat bu teşkilâta mensup olan genç kız ve kadınlar birbirine “Bacı” diye hitap ettikleri için bu kadın ve kızların meydana getirdikleri teşkilâta daha yaygın olarak “Bacıyân” (Bacılar) dendiği anlaşılmaktadır. Şimdiki bilgilerimizle bu tabiri ilk olarak kullanan da Âşık Paşazade’dir.

Ahi Evren’in eserleri ise Ahi Teşkilâtı ile birlikte Bacı Tekilâtı’nın da fikrî yapısını tesbit etmek için birinci elden kaynak olmaktadır. Ayrıca bu eserlerde Ahi Teşkilâtının nasıl ve hangi maksatlara binâen kurulduğu, teşkilâtın yapısı, devletle Anadolu’daki diğer dinî ve tasavvufî zümrelerle mü-nasebâtı, bu münasebâtın sonucu meydana gelen gelişmeler ve bu gelişmelerin Ahi ve Bacı Teşkilâtı üzerindeki etkileri hakkında önemli bilgiler bulmaktayız.

Konuya girmeden önce şunu belirtelim ki, o devrin resmî tarihçileri devlet yanlısı bir anlayış ve düşünüşte olduklarından devlet ve yöneticilerle mücadele halinde bulunan Türkmenlerin dinî düşünüş

ve yaşayışları ile, sürdürdükleri mücadele hakkında hissî, taraf tutucu oldukları için ve hatta onları tezyif ve tahkir etmeyi kendilerine bir görev edindiklerinden verdikleri bilgiler gerçekleri tam ve doğru olarak yansıtmaktan çok uzaktır. Bu tutum ve davranışları eserlerinde açık olarak görülmektedir. Bu tarihçilerin Türkmen ve Babaîlere karşı menfî tutumları eserlerinde o kadar açıktır ki, zaman zaman "Etrâk-ı bî-din" (Dinsiz Türkmenler), "Babaiyân-ı Haricî" (Haricî Babaîler), "Tabtukiyân-ı mubahî" (her kötülüğü mubah sayan Tabtuklular) veya kişi adı zikrederek "Cimri-i lain" (Lanetli Cimri), "Hacı İbrahim-i bî-din" (Dinsiz Hacı İbrahim) gibi sözlerle onlara hakaret etmekten kendilerini alamamışlardır.20

Yalnız tarihçiler değil, o devrin olayları, dinî zümreleri ve liderleri hakkında bilgi veren Mevlevî yazarlar da (özellikle Eflâkî Dede) Moğol yanlısı bir siyasî tutum içinde olup,21 Türkmenlere, Türkmen Babalara ve Ahilere karşı olduklarından,22 bu konularda gerçeği yansıtmadıkları gibi büyük ölçüde tahrif etmişlerdir. Bütün bu kaynaklarda Türkmenlerin bu hareketleri Haricî, Batınî, İbahî, Rafızî ve hatta dinsizlerin devlete karşı isyanları ve birer başıbozuk huruç hareketi olarak nitelendirilmiştir. Bu hareketleri İran'da Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na karşı isyan eden Hasan Sabbah (1124) tarafından yönetilen Bâtınî ve Râfızîlerin paralelinde gösterilmeğe çalışılarak geniş halk kitleleri arasında Türkmenlere karşı kamuoyu oluşturma maksadı güdüldüğü görülmektedir. Bu durumda bir ölçüde devletin resmî yayın organı durumunda olan yukarıda belirtilen tarihî eserlerin devlete karşı isyanların gerçek yönünü yansıtmayacağı ve devlet memuru olan tarihçilerin bu tür isyanlar karşısında tarafsız kalamayacakları meydandadır.

Netice olarak: Ibn Bibi, Niğde'li Kadı Ahmed, Kerameddin Mahmud el-Aksarayî, Ebu'l-Ferec, (Gregory), Ebu Bekr b. Zeki gibi belli başlı bu devir tarihçileri ile Mevlana, Sultan Veled, Eflâkî ve Sipehsalar (Feridun) gibi Mevlevi yazarların Türkmen ve Babaîlerin sapıklıklarını tarif sadedinde onlara izafe ettikleri sözlerle, onların yaşayış ve âdetleri ile ilgili olarak anlattıkları şeylerin menfî propaganda gayretiyle ortaya atılan iddialar olduğu anlaşılmaktadır. Türkmenler aleyhine sürdürülen bu propagandalar sonraki asırlara da intikal etmiş Baba İlyas ve Baba İshak'ın yalancı bir peygamber olarak ortaya çıktığı. Cimri ve Hacı İbrahim gibi dinî ve siyasî liderlerin birer şarlatan ve macera-perest oldukları genel bir kanaat haline gelmiştir. "Menakib-i Evhadeddin-i Kir-manî"nin yazarı dahi Bacıyân-ı Rûm'un liderlerinden olan Evhadeddin iki kızından bahsederken, Şam'da yerleşen Anadolu'daki siyasî olaylara karışmayan Emine Hatun'dan övgü ve saygı ile söz ettiği halde, Anadolu'daki siyasî olaylara karıştığı için Fatma Bacı'yı (Fatma Hatun) kötülemekten kendini alamamıştır. Bütün bunlar yöneticilerin devrin yazarları üzerindeki baskılarının ne kadar şiddetli ve yönlendirici olduğunu göstermektedir. Bu durum Anadolu Selçukluları devrindeki Türkmen dinî zümreler ve kurdukları teşkilâtlar üzerinde yapılacak araştırmalarda bu hususun gözden uzak tutulmaması gerektiğini ortaya koymaktadır.

B. Bacı teşkılâtı'nın Bilinen ilk Lideri Fatma Bacı (Kadıncık, Kadın Ana, Hatun Ana)

Âşık Paşazade Anadolu Selçukluları devrinde Anadolu'daki sosyal zümrelerden birinin de kendi tabiriyle "Bacıyân-ı Rûm" yani Anadolu Bacıları olduğunu haber verdikten sonra Hacı Bektaş'ın (1271)

Bacılara yakınlığından ve bu Bacıların ileri gelenlerinden olduğu anlaşılan “Hatun Ana”ya bağlılığından da söz etmektedir. Bu cümleden olarak Hacı Bektaş’ın gizli ilim ve kerametlerini bu Hatun Ana’ya gösterdiğini, nesi varsa ona emanet ettiğini bildirmektedir. Abdal Musa ile de ilgisi olduğunu belirttiği Hatun Ana’nın Hacı Beklaş’ın ölümünden sonra mezarını yaptırdığını da yazmaktadır.23 Hacı Bektaş’ın Menâkıb-name’si olan “Velâyet-name”de de bu Bacının adı “Fatma Bacı”, “Fatma Ana”, “Kadıncık Ana” ve “Kadıncık” olarak sık sık geçmiştir.24 Velâyet-name’de Fatma Bacı veya Kadıncık Ana hakkında Âşık Paşazade’nin söyledikleri aynen bulunmaktadır. Fazla olarak şu bilgiler de mevcuttur. Fatma Bacı erenler ve dervişlerin saygı gösterdiği, Hacı Bektaş’ın sık sık ziyaret ettiği ve saygı duyduğu yaşlı bir kadındır. Bu yüzden de kendisine Kadın Ana dendiği muhakkaktır. Bu yaşlı Ana’nın erenler meclisine girdiği, bazen erenlere sofra düzdüğü, misafirleri ağırladığı, Sivrihisarlı Nureddin’in kızı olup, bilahare Sulucakaraöyük’e yerleştiği, babasından kalan servetini erenler yolunda harcadığı, fakir düşüncede Hacı Beklaş’ın kendisine para ve mal verdiği, sonradan İdris adında biriyle evlenerek bu evlilikten yedi oğlunun dünyaya geldiği anlatılmakladır. Ayrıca Manzum “Velâyet-name”de Kırşehir Emiri Nureddin Caca ile siyasî mücadelesi de mahiyeti açıklanmaksızın hikâye edilmektedir.25

Şüphesiz burada Fatma Bacı hakkında verilen bilgilerin bazıları hayal mahsulü şeylerdir. Bu arada babasının Sivrihisarlı Nureddin olması, son evliliğinden yedi erkek çocuğun dünyaya gelmesi gibi. Fakat gerçek olan şu ki, Hacı Bektaş’ın Menâkıb-name’si, Hacı Beklaş’tan ikiyüz küsur yıl sonra derlenmiş olmasına rağmen, Fatma26 Bacı’nın hatırası Bektaşî menkabelerinde yaşamış ve hürmetle yadedilmiştir. Hacı Bektaş ve çevresi ile ilgisi anlatılan bu Fatma Bacı’nın -Fuad Köprülü’nün de anlattığı gibi27 Âşık Paşazade’nin bahsettiği “Hatun Ana” olduğu gayet açıktır. Bektaşî geleneklerinde daha çok “Kadıncık Ana” diye anılan ve esas adının Fatma olduğu anlaşılan bu bacı kimdir?

Şeyh Evhadeddin Hâmid el-Kirmâni’nin (1238) XIII asrın ikinci yarısı içinde te’lif edilen “Menâkıb-name”sinden28 öğrendiğime göre, bu Türk asıllı sofinin küçükken çok yaramaz olan, bu yaramazlığı ile babasına sabır riyazeti yaptıran Fatma adında bir kızı vardır.29 1243 Kösedağ yenilgisinden sonra Tokat ve Sivas Moğol ordusuna teslim edilmişti,30 Sivas’ı aldıktan sonra Kayseri’yi kuşatan Moğollara karşı Kayseri’deki Ahiler (Futuvvet ehli) şehri müdâfâya karar vermişlerdi. İbn Bibi’nin anlattığına göre, şehri, sur içinde bulunan Dabbağlar çarşısındaki Ahiler koruyordu. Bu yüzden savaşın şiddeti Dabbağlar çarşısı tarafındaki sur çevresinde toplanmıştı. Bir kısım Ahiler de Erciyes Dağı eteğindeki Battal Mescidi civarında pusu kurmuş, sur çevresine yerleştirdikleri mancınıklarla surlarda gedik açmaya çalışan Moğol askerlerine akınlar düzenliyorlardı.

Ahiler 15 gün kahramanca şehri müdafaa ettiler. Moğollar kuşatmayı kaldıracakları bir sırada, Kayseri İğdişbaşısı (Muhafız) Ermeni asıllı muhtedî Hacok oğlu Hüsameddin’in Moğol ordusu komutanı Baycu ile gizlice anlaşması ve şehrin durumu ve müdafaa taktiğini düşman tarafına bildirmesi sonucu Moğollar şehre girmeyi başardılar. Kayseri’yi koruyan Ahileri kamilen kılıçtan geçirdiler. Çok sayıda genç kız ve kadınları esir alıp götürmüşler, şehri de yakıp yıkmışlardı.31 İşte bu olay Anadolu Ahiliği için bir felâket olmuştur.

Yukarıda bahsi geçen "Menâkıb-i Şeyh Evhadeddin-i Kirmânî'den öğrendiğimize göre, Evhadeddin-i Kirmânî'nin kızı Fatma bu savaşta Moğollara esir düşmüştür.32 Evhadeddin-i Kirmânî'nin ölümünden beş sene sonra vuku bulan bu olay esnasında Kayseri'de ikamet etmekte olduğu anlaşılan bu Fatma'nın Anadolu'da Dabbağların piri olarak bilinen Ahi Evren Şeyh Nasreddin Mahmud'un zevcesi olduğu bazı karinelerle ortaya çıkmaktadır. Ahi Evren Hace Nasreddin Mahmud'un "Letâif-i Hikmet" ve "Letâif-i Gıyasiyye" adlı eserlerinin incelenmesinden ve hayat hikayesindeki bir çok anekdotlardan onun "Latifeler"i ünlenen ve Anadolu insanının gönlünde ve ruhunda mevki tutmuş olan Nasreddin Hoca ile aynı kişi olduğu ortaya çıkmış bulunuyor. Bu konuda mustakil bir eser yazmış bulunuyoruz.33 Burada vurgulamamız gereken husus şudur: Bacı Teşkilâtı'nın lideri olarak karşımıza çıkan Fatma Bacı Ahi Evren Hace Nasreddin'in eşi olunca Nasreddin Hoca Latife ve fıkralarına konu olan hocanın karısının da Fatma Bacı olduğu ortaya çıkmaktadır. Genç kızken yaramazlığı ile babası Şeyh Evhadeddin'i Kirmanî'ye, evlenince de kocası Nasreddin Hocaya riyazet yaptıran Fatma Hatun Bacı Teşkilâtını lideri olarak Selçuklular zamanında Türkmenler arasında büyük bir şöhrete sahip olmuş ve bu şöhreti asırlarca Ahi ve Bektaşi çevrelerde devam etmiştir. Mevlânâ'nın "Mesnevî"sinde Cuha'nın karısı olarak ondan çokça söz edilmiştir. Burada bu konuya girmiyoruz.

Ahi Evren Şeyh Nasreddin Mahmud'un 1205 yılında Hocası Evhadeddin'i Kirmânî ile birlikte Anadolu'ya geldiğini tespit etmekteyiz.34 Gene bazı kayıtlar onun 1206 yılında da Kayseri'ye yerleşerek burada bir Dabbağ (Dericilik) atölyesi kurduğunu ortaya koymaktadır.35 Yukarıda İbn Bibi'nin, Kayseri'nin Moğollar taralından muhasara edilmesi sırasında şehrin, surları içinde bulunan Dabbağlar Çarşısı'ndaki Ahilerle, Erciyes Dağı eteğindeki Battal Mescidi civarında pusu kuran Ahiler tarafından müdafaa edildiğini haber verdiğini kaydetmiştik. İşte "Menâkıb-i Şeyh Evhadeddin-i Kirmânî'den de öğrendiğinize göre, Evhadeddin-i Kirmânî, Anadolu'da bulunduğu dönemlerde çoğunlukla Kayseri'de bulunur ve sık sık Erciyes Dağı eteğindeki Battal Mescidi'ne36 giderdi. Kayseri'de Kulah-duzlar Mahallesi'nde, Dabbağlar Çarşısı'ndaki mescit ve zaviyeye bitişik; bir kapısı mescide, bir kapısı da dışarıya açılan evde ikamet ederdi.37 Çünkü bu evde onun ehl-i haremi bulunmaktaydı.

Bu bilgileri veren adı geçen Menâkıb-name'nin yazarı da o dönemde (XIII. asrın sonları) Türkmenlere karşı sürdürülen siyasî baskılardan dolayı veya bilemediğimiz, başka sebeplerden ötürü eserinde Türkmen şeyhlerin adını zikretmemiştir.38 Bu sebeple Dabbağlar çarşısındaki bu ev ve zaviyenin kime ait olduğunu da belirtmemiştir.39 Yazarın bu tutumundan, adı geçen ev ve zaviyenin bir Türkmen Şeyh'e ait olduğu ortaya çıkıyor. Bu evin, Dabbağlar çarşısındaki tekkeye bitişik olması (ki bir kapısı da mescid ve tekkeye açılmaktadır) ev ve zaviyenin asırlarca Dabbağların piri ve Anadolu Ahiliği'nin baş mimarı olarak bilinen, esas adı Şeyh Nasreddin Mahmud b. Ahmed el-Hoyi olan Ahi Evren'e ait, evde bulunan Evhadeddin Hâmid el-Kimıânî'nin ehl-i haremi ise, kızı Fatma olup. Ahi Evren'in karısı olduğundan şüpheye mahal kalmamakladır.40 Dolayısıyla Bacı Teşkilâtı'nın lideri olan Bu Fatma Hatun'un Nasreddin Hoca'nın karısı olup pek çok fıkralarına konu olan Hatun olduğu ortaya çıkmaktadır.41

Moğollar Kayseri'yi işgal ettikleri zaman Fatma bu evde bulunuyordu. Ve bu evde Moğollara esir düşmüş olmalıdır.42 Ahi Evren ise, 1240'ta vuku bulan Sa'du'd-Din Köpek olayı ile, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölüm tarihi olan 1245 yılları arasında beş sene müddetle Konya'da tutuklu bulunuyordu.43 Bu yüzden Moğolların Kayseri'ye girdikleri tarih olan 1243 yılında Kayseri'de değildi. Böylelikle Moğolların kılıcından kurtulmuştur. Şüphe yok ki, Dabbağlar Çarşısında kılıçtan geçirilen ve esir edilen Ahiler, Ahi Evren'in müridleri ve arkadaşları, esir düşen genç kız ve kadınlar, kendi karısıyla arkadaşlarının kız ve karıları, yıkılan ve yakılan yerler Ahilerin evleri ve imalat atölyeleri, yağma edilen mallar da onların malları idi.

Vakıa Evhadeddin'nin mensup olduğu tarikat silsilesindeki şeyhler, kızlarını en önde gelen halîfelerinden birisi ile evlendirmeleri bir tarikat geleneği halinde sürdürülmüştür. Ebu'n-Necib Ziyâü'd-es-Sühreverdî (1168) kızını en yakın talebesi ve halîfesi olan Kudbeddin-i Ebherî (1172) ile evlendirmiştir. Kudbeddin-i Ebherî de bu zevcesinden doğan kızını, en önde gelen talebesi Rükneddin-i Sücasi ile evlendirmiştir. Hace Rükneddin-i Şücâsi de Kudbeddin-i Ebherî'nin kızı olan eşinden doğan kızını talebesi ve halifesi olan Evhadeddin Hâmid el Kirmanî (1237) ile evlendirmiştir.44 Evhadeddin de bu geleneğe uyarak kızı Fatma Hatun'u en yakın talebesi ve önde gelen halîfesi olan Ahi Evren Hace Nasreddin Mahnıud el-Hoyî ile evlendirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu geleneğin Ahi Evren tarafından devam ettirilip ettirilmediğini bilmiyoruz.

Şimdi gene devrin bazı siyasî olaylarını hatırlatarak Fatma Bacı'nın esaretten dönüşünü ve Kırşehir'e yani Ahi Evren'in yanına gidişini görelim:

II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümünden sonra yerine büyük oğlu II. İzzeddin Keykâvus geçti. İzzeddin Keykâvus tahta geçer geçmez babası zamanında tutuklanmış bulunan Ahileri ve Babâî'leri serbest bıraktı.45 Naibu's-Saltana olan büyük devlet adamı Celaleddin Karatay, şehzadeler arasındaki taht kavgasını üçlü saltanat formülü ile giderdi. Ancak Karatay'ın 1254'te ölümünden sonra IV. Rukneddin Kılıçarslan, Kayseri'ye çekildi ve kardeşi II. İzzeddin Keykâvus ile taht mücadelesini başlattı. Türkmenler ve Ahiler Keykavus'u46 Mevlâna ve çevresi ise Kılıçaslan'ı destekliyordu.47 Moğollardan yardım ve destek gören Kılıçaslan 1261'de Konya'yı alarak tek başına tahta oturdu.48 Keykâvus da önce Antalya'ya oradan da deniz yolu ile İstanbul'a dayılarının yanına gitmek zorunda kaldı.49 "Menûkıb-i Şeyh Evhadeddin-i Kirmânî" de bildirildiğine göre. IV. Rukneddin Kılıçaslan'ın saltanatı zamanında vezir Muinüddin Süleyman, Beylerbeyi Hatıroğlu Şerafeddin ve Sahib Ata Fahreddin Ali yardım ve siyasî destek için Hulagu Han'a gittikleri zaman Moğollar nezdinde esir bulunan Evhadeddin'in kızı Fatma'nın serbest bırakılması hakkında teşebbüste bulunmuşlardır. Kendisini ve soyunu tanıtan Fatma'yı alıp Kayseri'ye getirmişlerdir.

Bir müddet sonra kendisine nerede ikamet etmek istediği sorulmuş, o da "Babamın arkadaşlarının ikamet etmekte oldukları kulübede ikamet çimek isterim" demiş ve oraya gönderilmiştir.50 Şimdi yukarıda adları geçen devlet adamlarının hayatta oldukları bir sırada bu bilgileri veren "Menâkıb-ı Şeyh Evhadeddin'in yazarı olayları yakinen bilmekte ve verdiği bilgiler tarihi olaylara da uygun düşmekledir. Buna göre, 1243'te Moğollara esir düşen Fatma'nın, IV. Kılıçaslan'ın

Moğolların desteği ile tek başına Konya'da Selçuklu tahtına oturduğu tarih olan 1261'den bir veya iki yıl kadar önce esâretden döndüğü anlaşılmaktadır. Adları geçen devlet adamları da bu tarihte Moğollardan askerî yardım sağlamak için teşebbüste bulunmuşlardı.51 Ne gariptir ki, Fatma'yı esaretten kurtaranlar iki sene kadar sonra onun kocasını öldüreceklerdir. Burada Şeyh Sa'di'nin, bir köylünün Kurdun pençesinden kurtardığı koyunu keserken bıçak altında inleyen koyunun hal lisanı ile söylediği: "Seni kurtarıcım sanmışım, meğer hakiki kurdum senmişsin" sözünü hatırlamamak mümkün değildir.

Bu durum "Velâyet-name"de adı geçen Fatma Bacı'nın (Kadıncık Ana) "Menâkıb-ı Evhadeddin"de Evhadeddin'in kızı olduğu belirtilen Fatma Hatun ile aynı kişiler olduğunu göstermektedir. Velâyet-name'de Fatma Bacı'nın Sivrihisarlı Nureddin'in kızı olarak gösterilmesi,52 (40), ya yakıştırma veya manevî evlâdı olduğu kastedilmiştir. Nitekim Âşık Paşazade de Hacı Bektaş'ın Fatma Ana'yı kendine evlat edindiğini yazmaktadır.53

Gene Velâyet-name'de anlatıldığına göre, Hacı Bektaş Anadolu'ya geldiği zaman Fatma Bacı henüz genç kız imiş ve Hacı Bektaş'ın Diyar-ı Rûm'a kadem bastığını erenler meclisinde bulunanlara, Fatma Bacı haber vermiştir.54 Bu haberle hem Hacı Bektaş'ın Anadolu'ya geldiği tarihi on senelik zaman içerisinde sınırlamamız mümkün olmakta55 hem de Menâkıb-ı Evhadeddin-i Kirmâni'de, Kayseri'de Evhadeddin'in hizmetinde bulunduğu belirtilen ve fakat adı açıklanmayan Türkmen şeyhin de Hacı Bektaş olduğunu anlamaktayız.56 Ayrıca Hacı Bektaş ile Fatma Bacı arasındaki yakınlığın menşei de anlaşılmış oluyor.

Evhadeddin-i Kirmânî'nin Menâkıb-name'sinde belirtildiğine göre, esaret dönüşü nerede ikamet etmek istediği Fatma'dan sorulmuş o da: "Babamın arkadaşlarının yaşadığı kulübede" diye cevap vermiş.57 Babasının arkadaşı olan bu kulübenin sahibi Fatma Hatun'un kardeş, dayı amca gibi mahremlerinden olmadığına göre kocası olmak lazım gelir. Aksi takdirde Fatma Hatun'un bu kimse veya kimselerin yanında ikamet etmeyi istemesi dinen caiz olmazdı. Dolayısıyla Evhadeddin-i Kirmâni'nin kızı bu sözüyle kocası Ahi Evren'in Kırşehir'deki evini kastettiği birçok karinelerle anlaşılmaktadır. Burada enteresan olan bir durumu belirtmekte yarar görüyoruz. Yukarıda belirtildiği gibi Menâkıb-ı Şeyh Evhadeddin-i Kirmânî'nin yazarı devrin şiddetli siyasî baskılarından dolayı olacak Türkmen şeyhlerin adını zikretmemiştir. Yukarıda sunduğumuz cümlede de ketum davranarak Fatma'nın ikamet etmek istediği kulübenin nerede ve kime ait olduğunu açıklamaktan sarf-ı nazar etmiştir. Yani bir işaret zamiri ile kulübenin sahibi -ki iddiamıza göre Ahi Evren'dir- belirtmiş oluyor. Nitekim aynı mülahazalar sonucu devrin başka yazarları da Ahi Evren'in adını vermekten kaçınmışlardır. Bunlardan biri de o devrin tarihçisi Aksaray'lı Kerameddin Mahmud'dur. Bakınız Ahi Evren Şeyh Nasıreddin Mahmud ve Mevlânâ'nın oğlu Alaaddin Çelebi'nin öldürüldükleri olayı58 nasıl anlatıyor: "Kırşehir Emirliği Nureddin Caca'ya verildi. Ordu ile onun üzerine geldi. Bir süre muhasara edildi. Onu kaleden söküp attılar. Haricîler (Türkmenler) ki, ona uymuşlardı kamilen öldürüldüler".59

Burada dikkati çeken bir şey daha var. Menâkıb-ı Şeyh Evhadeddin'in yazarı Evhadeddin-i Kirmân'nin kızı Fatma Hatun'un esaretten döndükten bir müddet sonra Şeyh Evhadeddin'in

halifelerinden Şeyh Şihabu'd-Din'in kardeşi Şeyh Bedreddin'in müridlerinden Şeyh Eminü'd-Din Ya'kub ile evlendirildiğini,60 Menâkıb-ı Hacı Beklaş-i Veli'de Falma Bacı'nın sonradan Molla İdris adlı biri ile evlendirildiğini yazmaktadır.61 Görüldüğü gibi her iki Menâkıb-name'nin yazarı Fatma'nın ikinci evliliğinde kocasının adını kaydettikleri halde, daha önce kiminle evli olduğu hakkında bir açıklamada bulunmamışlardır. Menâkıb-ı Hacı Beklaş'ı yazan Firdevsî-i Rumî, bu eseri Fatma Bacı'dan 200 küsur yıl sonra, Bektaşî rivayetlere dayanarak yazdığı için Fatma Bacı'nın ilk kocasını bilmeyebilir. Fakat Menâkıb-ı Şeyh Evhadeddin'in yazarı ki, eserini Fatma Hatun hayatta iken yazılmıştır. Fatma'nın ilk kocasını bilmemesi imkânsızdır. Üstelik Fatma esaretten dönünce falanca ile evlendirildi demiyor. Bir müddet sonra evlendirildi diyor. Bu demektir ki bu yazar Fama Hatun esaretten döndüğü zaman kocasının sağ olduğunu, Fatma'nın dönüşünden bir veya iki yıl sonra kocası öldürülünce Şeyh Eminu'd-Din Ya'kub62 ile evlendiğini yazıyor. Dolayısıyla bu yazarın Ahi Evren Şeyh Nasreddin Mahmud'un adını anmayışı yukarıda belirttiğimiz gibi tamamen Ahi Evren ve çevresindekiler üzerindeki siyasî ve fikrî baskılar sebebiyledir. Hatta bu yazarın eserinde kendi adını belirtmeyişi de gene bu siyasî ve fikrî baskı ile ilgilidir. Bu siyasî ve fikri baskı Mevlânâ'nın sadık müridi Pervane Muinü'd-din Süleyman'nın ve Vezir Taceddin Mu'tez'in Türkmenlere karşı sürdürdükleri mücadeledir. Özellikle Tokat, Sivas, Kırşehir, Aksaray yöresinde bu siyasî ve fikri baskılar daha şiddetli ve acımasız idi. Ahi Evren ve 20 kadar eserinin günümüze kadar meçhul kalması da tamamen bu siyasî terörün ve baskının eseridir.63

1. Çocukluk ve Ergenlik Çağı

Fatma Bacı'nın Ahi Evren'in eşi olduğunu belirledikten sonra şimdi de Fatma Bacı'dan bahseden yukarıda belirtilen eserde hakkında verilen bilgilerin ışığında hayat hikâyesini sunalım. Yaşadığı dönemin siyasî entrikaları onu da Ahi Evren gibi efsanevî bir şahsiyet halinde kalmaya mahkum etmiştir. Burada gerçek kişiliğinin izleri takip edilmeye çalışılacaktır.

"Menâkıb-ı Evhadeddin-i Kirmânî"de Fatma Bacı'nın annesinin huysuz, cahil bir kadın olduğu anlatılmaktadır. Kirmanî bir gün Bakırcılar pazarından (Bazâr-i Nuhhâsân) geçerken dellalın: "Kötü huylu, kötü yaradılışlı, akılsız, ağzı bozuk bir cariye satıyorum" dediğini duymuş, bütün bu kusurlara rağmen melâmet mesleğinin gereği olarak kendisine riyazet yapılmak nefsini zelil tutmak, insanları da onun şerrinden kurtarmak için bu cariyeyi satın almıştır. Fatma işte bu cariyeden doğmadır.64 Menâkıb-name'nin yazarı bu cariyenin fazla yaşamayıp bir süre sonra öldüğünü de yazmaktadır.

Evhadeddin'nin bu cariyeyi satın aldığı Bakırcılar Pazarı Kayseri'de idi.65 Buna göre Fatma Bacı Kirmânî'nin Anadolu'ya geldiği 1205 yılından sonra doğmuş olur. Ancak yukarıda belirtildiği gibi Fatma 1261'den sonra yaptığı evlilikten de bir doğum yapmıştır. Mütehassıs doktorlar bu tarihte Fatma Bacının 50 yaşından fazla olmaması gerektiğini söylüyorlar. Buna göre Fatma Bacı'nın 1213 yılından sonra gelen birkaç yılda doğmuş olması gerekiyor.

"Menâkıb-ı Evhadeddin"in yazarı Fatma Bacı'nın anasına bazı kusurlar izafe ettiği gibi Fatma'nın da küçükken çok yaramaz., söz dinlemez olduğunu, bu itaatsizliği ile babasına sabır riyazeti

yaptırdığını, babasının gayretlerine rağmen Kur'an ve dinî bilgileri öğrenemediği gibi dokuma ve örgü sanatlarını öğrenmesine çalışıldığı halde bu alanda da başarılı olamadığını, gabî (başarısız) olduğunu iddia etmektedir.66 Bu yazarın Fatma'ya muhalif olduğu ifadelerinden anlaşılmaktadır. Halbuki, aynı yazar Kirmânî'nin çocuklarının tahsili için özel gayret sarf ettiğini ve diğer kızı Amine Hatun'a tahsil yaptırdığını sanat ve irfan öğrenmesine de çaba sarf ettiğini bildirmektedir.67 Gene aynı yazar ileri gelen devlet adamrından (Pervane Müinü'd-Din Süleyman, Sahib Ata Fahreddin Ali) ve büyük şeyhlerin Fatma'ya saygı duyduklarını yazmaktadır.68 Fatma eğer gabî, ma'rifetsiz biri olsaydı bu kişilerden hürmet ve saygı göremezdi. Bu itibarla bu yazarın Fatma Hatun hakkındaki bu iddialarında samimi olmadığı muhakkaktır, kaldı ki, "Velâyet-name"de Fatma Ana keşif ve keramet sahibesi, bilgili bir mürşidedir.

"Velâyet-name"de anlatıldığına göre69 Hacı Bektaş Anadolu'ya (Diyar-ı Rûm) girdiği zaman manâ aleminden Anadolu Erenlerine selâm vermiş, bu selâmı ancak Fatma'ya malum olmuş ve Hacı Bektaş'ın geldiğini Erenler meclisine iletmiştir. Bu sırada Fatma Bacı genç kız imiş ve erenlere sofra düzmekle meşgul imiş. Bu haber yukarıda da değinildiği gibi Hacı Bektaş'ın Anadolu'ya geliş tarihini sınırlamamıza imkân vermektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi Fatma 1213 yılından hemen sonra doğduğuna göre Hacı Bektaş en erken 1228 yılında Anadolu'ya gelmiş olur. Ayrıca Kayseri'de Battal Mescidi'nde bir süre Kirmânî'nin gözetiminde yetişen70 Türkmen dervişin de Hacı Bektaş olması kuvvetle muhtemel görünüyor. Kirmânî 1232'de Anadolu'dan temelli ayrıldığına göre71 Hacı Bektaş'ın 1228-1232 yılları arasında Anadolu'ya geldiği belirlenmiş olur.

Şüphesiz Fatma 1228'den sonra evlenmiş olabilir. Bu tarihlerde Ahi Evren'in Konya'ya yerleştiğini görüyoruz. Fatma'nın da bu tarihten sonra Konya'ya gelip gelmediğini bilmiyoruz. Gelmiş olsa bile Ahi Evren, 1240'ta tutuklanınca Fatma Kayseri'ye dönmüş olmalıdır. 1243 yılında Moğolların Kayseri'yi muhasarası sırasında Fatma'nın Kayseri'de ikamet etmekte olduğunu ve burada çok sayıda genç kızla birlikte Moğollara esir düştüğünü biliyoruz.72 Ömrünün 15 seneye yakın bir kısmı esarette geçmiştir. Bektaşî rivayetlerinde onun esaret hayatı ile ilgili en küçük bir kayda rastlanmamaktadır. Babasının şöhreti ve babasına duyulan saygıdan ötürü Moğolların kendisine iyi davrandıklarını söylediği rivayet edilmektedir.73

2. Fatma Bacı'nın Esaretten Dönüşü ve Eşi Ahi Evren'in Yanına Gitmesi

Fatma Bacı'nın 1260 yılından bir veya iki yıl kadar önce esaretten kurtarılıp Anadolu'ya getirildiğini yukarda geniş olarak açıkladık. Fatma Bacı'nın esaret dönüşü kocası Ahi Evren'in yanına Kırşehir'e gitmiş olması gerekir. Gelişen olaylar da bunu göstermektedir.

Tabiî Fatma Bacı'yı esaretten kurtarıp Anadolu'ya getiren, yukarıda adlan geçen Selçuklu Ümerası, onun babasının Türkmenler arasındaki şöhretinden ve manevî nüfuzu ve itibarından. Ahi Evren ve Ahi Teşkilâtı'nın siyasî gücünden yararlanmayı düşünmüş olmalılar. Yani Şeyh Evheddin-i Kirmânî'nin kızı ve Ahi Evren Şeyh Nasreddin Mahmud'un eşini esaretten kurtarıp eşine teslim etmek suretiyle kendilerini Türkmen çevrelere kabul ettirmeyi, siyasî prestijlerini arttırmayı, Türkmen ve

Ahilerin desteğini kazanmayı ve böylece siyasî rakiplerine karşı kamu oyunun desteğini almayı planlamışlardır. Fakat olaylar siyasîlerin umduğu gibi gelişmedi.

Anadolu'da Türkmenler ve Ahiler bu yönetime itaat etmek istemediler. Yukarıda da değindiğimiz gibi onlar II. İzzeddin Keykavus'u destekliyorlardı. Denizli, Karaman, Çankırı, Ankara, Aksaray, Kırşehir ve Uç bölgelerde Türkmen ve Ahiler bu yeni yönelime karşı ayaklandılar. Devlet kısa zamanda bu isyanları bastırdı. Devrin tarihçisi Aksaraylı Kerameddin, Hâricîler'in isyanları diye vasıflandırdığı bu isyanların bastırılarını "Mum rüzgar karşısında sönmeye mahkumdur" diyerek74 memnuniyetini ifade etmektedir. Kırşehir'deki isyan en kanlı bir şekilde bastırıldı. Buradaki isyanı bastırmaya Moğol asıllı Caca oğlu Nureddin memur edildi. İşte bu isyanın bastırılışı sırasında Ahi Evren ve beraberindekiler kamilen kılıçtan geçirildiler.75 Ahi Evren bu sırada 90 küsur yaşında idi. Mevlânâ'nın oğlu Alaaddin Çelebi'nin de bu olay sırasında Ahi Evren ile birlikte öldürüldüğünü tespit etmekteyiz.76

3. Fatma Bacı Ereğli'de

"Menâkıb-ı Evhadeddin-i Kirmânî" nin yazarının bildirdiğine göre, Fatma Bacı esaretten döndükten bir müddet sonra kendisine nereye gitmek istediği sorulmuş o da "Babamın arkadaşlarının yanına gitmek isterim" demiş ve oraya gönderilmiştir.77 Burada yazar ketum davranarak eşinin ölümünden sonra gitmek istediği yere gönderildi ifadesini kullanmadığı gibi nereye gönderildiğini belirtmemiştir. Aynı yazar eserin bir başka yerinde Fatma Bacı'nın Şeyh Şehabeddin'e teslim edildiğini Şeyh Şehabeddin'in de onu kardeşi Şeyh Bedreddin'in müridlerinden olan Şeyh Eminuddin Ya'kub ile evlendirdiğini ve bu evlilikten bir oğlan çocuğu dünyaya geldiğini ve bu çocuğun da yedi yaşında vefat ettiğini bildirmektedir.78 Fatma Bacı'nın babasının arkadaşları olan Şeyh Bedreddin ve Şeyh Şehabeddin kimlerdir ve nerede bulunuyorlar. Bunun tespit edilmesi ile Fatma Bacı'nın hayatının bir bölümü daha aydınlanmış oldu.

Evhadeddin Hâmid el-Kirmânî'nin (1237) Farsça "Menâkib-name" sinde 79 aslen Ahlat'lı olup, Missis Kürkü ve Missis Börkü giymiş iki gencin Kayseri'de Evhadeddin-i Kirmânî'nin huzuruna geldikleri ve Evhadeddin'in iki kardeş olan bu gençler hakkında çevresindekilere aşağıdaki bilgileri verdiği anlatılmaktadır. "Bu iki genç zengin bir tacirin oğullarıdır. (Hece-zâdegânend) Babaları ölünce, bu gençlere babalarından külliyetli servet kalmıştır. Ahiliğe gönül veren bu salih gençler servetlerini Allah yolunda ve Ahilik uğrunda harcamaktalar. Bir imaret yapıp, tefriş edip sofra döşemişler. Ayende ve revendeye hizmet sunmaktalar".80

Burada iki gencin adları, nerede imaret kurdukları belirtilmemiştir. Ancak "Menâkıb-ı Şeyh Evhadeddin-i Kirmâni'nin Gelibolulu Muhyeddin taralından yapılan tercümesinde bu iki genç kardeşlerin Ereğlili olup, Bedreddin ve Şehabeddin kardeşler oldukları tespit edilmiştir.81 Gelibolulu Muhyeddin, Evhadeddin-i Kirmâni'nin "Menâkıb-name"sini tercüme ederken, Bediüzzaman Furuzanfer taralından yayınlanan nüshasından farklı bir nüsha kullanılmıştır. Birçok yerlerde olduğu gibi burada da eserin Farsça aslında bulunmayan bilgiler ihtiva etmekledir. Gelibolulu Muhyeddin

tercümesinde bu kabil detaylandırıcı bilgiler bulunduğu gibi dört hikâyenin tamamı, iki hikâyenin büyük kısmı eserin Farsçasında mevcut değildir. Burada bu teknik konu üzerinde daha fazla durmayı gereksiz görüyor ve esas konuya dönüyoruz.

Diğer taraftan Niğde'li Kadı Ahmed de "el-Veledü'ş-şef'ik" adlı eserinde Şeyh Evhadeddin-i Kirmânî'nin Ereğli'de Şeyh Bedreddin Yaman-i Emir ve Şehabeddin Çoban-i Emir adlarında iki talebesi bulunduğunu ve bu iki kardeşin Ereğlili Hace (Tacir) Mevdud'un oğulları olduklarını yazmaktadır. Kadı Ahmed bu iki kardeşten büyüğü olan Şeyh Bedreddin Yamarı'ın ulu bir kişi olduğunu belirttikten sonra şu malumatı da vermekledir.82 Sonradan Mekke'ye yerleşen Necmeddin-i İsfehanî,83 Şeraffeddin-i Mavsilî,84 Niğde'ye yerleşen Nasreddin-i Şirazî, Kudbeddin Ali-i Herakilî'nin Kayseri Kadısı olan Zahireddin85 ile arkadaş ve gönüldaş olduklarını, hepsinin bir anadan süt emdiklerini, bu ananın da Ereğlili Şeyh Bedreddin Yaman olduğunu kaydetmekte ve bu yüzden bu kişilerin "Bedrî" olduklarını ifade etmektedir. Niğde'li Kadı Ahmed'in tanıttığı Şeyh Bedreddin Yaman ile Şeyh Şehabeddin Coban'ın "Menakib-ı Şeyh Evhadeddin-i Kirmânî" de adları geçen Şeyh Bedreddin ile Şeyh Şehabeddin oldukları serahaten anılaşılmaktadır. Menâkıb-i Şeyh Evhadeddin-i Kirmânî'de bir başka olay münasebetiyle gene bu iki kardeşten bahsedilmektedir.

Yukarıda açıklandığı üzere Menakib-i Evhadeddin-i Kirnıânî'nin Farsçasında Fatma Hatun'un Şeyh Şehabeddin'e teslim edildiği. Şeyh Şehabeddin'in de Fatma Hatun'u kardeşi Şeyh Bedreddin'in müridlerinden olan Şeyh Emineddin Ya'kub'a nikahladığı ve Fatma Hatun'un bu evlilikten de bir oğlu dünyaya geldiği anlatılmaktadır. Burada gene de Şeyh Şehabeddin'in nerede olduğu ve Fatma Hatun'un nereye götürüldüğü belirtilmemiştir. Fakat eserin Gelibolulu Muhyeddin taralından yapılan tercümesinde Şeyh Şehabeddin'in Ereğlili olduğu ve Fatma Hatun'un Ereğli'ye götürüldüğü ve böylece Fatma Bacı'nın bir süre Ereğli'de ikamet ettiği belirlenmektedir.86 Fatma Hatun'un Ereğli'ye gitmesi esaretten döndükten hemen sonra değil, Ahi Evren'in öldürüldüğü tarih olan Nisan 1261 tarihinden sonradır. Bu tarihte Ereğlili Şeyh Bedreddin'in hayatla olmadığı, kardeşi Şehabeddin'in hayatta olduğu anlaşılmakladır.

Buraya kadar sunmuş olduğumuz açıklamalardan Evhadeddin-i Kirmânî'nin Ereğli'de Şeyh Bedreddin Yaman ve Şeyh Şehabeddin Çoban adlarında iki halifesi bulunduğu ve bu iki kardeşin Ereğli'de bir imaret yaptırmış oldukları anlaşılmış bulunmaktadır. Fatma Bacı'nın da Ereğli'ye87 geldiği ve Şeyh Şehabeddin'in himayesine girdiği anlaşılmakladır.

Ereğli'de cami ve zaviye yaptıran ve vakfeden Şeyh Şehabeddin, Ereğilili hace (Tacir) Mevdûd'un oğlu ve 1237 yılında vefat eden Türkmen sofi Şeyh Evhadeddin Hâmid el-Kirmânî'nin halifesi olan Şeyh Şehabeddin olup, Anadolu'daki ilk ahilerdendir. Niğdeli Kadı Ahmed, onu ve kardeşi Bedreddin Yaman'ı Emir diye anmaktadır.88 Böylece, bu iki kardeşin Ereğli'de Emirlik (Yöneticilik) yaptıkları da anlaşılmaktadır. Bu iki kardeşin Kayseri'de Evhadeddin ile görüşmeleri sırasında orada bulunanlardan biri de Şeyh Kerameddin-i Sufî'dir.89 Eğer bu Kerameddin-i Sûfi, Karamanoğullarının ceddi Kerameddin-i Sûfi Nure (Nuruh) ise, Ereğlili Bedreddin ve Şehabeddin kardeşlerin Karamanoğulları ile de irtibat halinde bulunduklarını düşünmek gerekir. Evhadeddin-i Kirmânî'nin birçok defalar Ahlat'a

gittiğini biliyoruz.90 Kızı Amine Hatun, Ahlat'ta vezirin oğlu İmadeddin ile evli idi.91 Bu bakımdan Evhadeddin sonradan Ereğli'ye yerleşmiş olan Hace Mevdûd'u Ahlat'tan tanıyor olmalıdır. Muhtemelen bu Hace Mevdûd, Gürcülerin Ahlat'a baskın düzenleyip, şehri yağma ve tahrip ettikleri tarih olan 1207 yılından sonra92 memleketinden göçüp Ereğli'ye gelip yerleşmiş ve burada ölmüştür. Fatma Bacı'nın Ereğli'de kaç yıl kaldığına dair bir kayıt yoktur. Durum öyle gösteriyor ki Ereğli'ye geldikten bir müddet sonra Fatma Hatun gene himayesiz kalmış ve bunun sonucu olarak Sulucakaraöyük'e giderek Hacı Bektaş'ın himayesine girmiştir. Onun Ereğli'den ayrılması, buradaki hamisi Şeyh Şehabeddin ile kocası Emineddin Ya'kub'un ölmeleri ile ilgili olmalıdır.

4. Fatma Bacı Sulucakaraöyük'de

Fatma Bacı, Ereğli'den Sulucakaraöyük'e gelerek Hacı Bektaş'ın himayesine girmiştir. Velâyet-name'de Fatma Bacı'dan daha çok Kadıncık ve Kadıncık Ana diye söz edilmekledir. Hakkında pekçok menkibeler anlatılmaktadır. Hacı Bektaş ile aralarında geçen birçok anekdotlar nakledilmiştir. Hacı Bektaş 669'da vefat ettiğine göre bu anlatılan olaylar da bu tarihten önce vuku bulmuş olmalıdır. Bu sırada Hacı Bektaş'ın iyice yaşlanmış olduğu da anlaşılmaktadır.

Abdal Musa'nın zaman zaman uç bölgelerden gelerek Fatma Bacı'yı ziyaret ettiği ve Fatma Bacı'nın evinde kaldığı bildirilmektedir. Manzum "Velâyet-nâme"de Fatma Bacı'nın uç bölgelerdekilerle gizli siyasî ilişkiler içinde bulunmasından ötürü Kırşehir Emiri Nureddin Caca tarafından takibata maruz kaldığı haber verilmektedir.93

Fatma Bacı'nın Sulucakaraöyük'te Molla İdris adında biri ile evli olduğu anlatılmaktadır. Önceleri Molla İdris'in Fatma Bacı'nın Ahi Evren'in ölümünden sonra evlendiği eşi Ereğlili Eminüddin'in başka bir adı olabileceğini veya Velâyet-nâme'nin yanlış bir tespiti olarak Fatma Bacı'nın ikinci kocasının adının İdris olarak kaydedilmiş olduğunu düşünüyordum. Fakat Eninü'd-Din Yakub'un Ereğli'li olduğu ortaya çıkınca Fatma Bacı'nın Sulucakaraöyük'te Molla İdris adında biri ile üçüncü bir evlilik yaptığı görüşüne vardım. Ancak Fatma Bacı'nın Molla İdris'ten yedi erkek çocuğunun dünyaya geldiğine dair haberler94 doğru olmasa gerek. Çünkü bu evliliği yaptığı zaman Fatma Bacı'nın 55'ten yukarı bir yaşta olması gerekiyor. Bu yaşta bir hatunun doğum yapması tabiî değildir.

5. Fatma Bacı'nın

Ölümü

Menâkıb-ı Evhadeddin-i Kirmânî'nin yazarı Fatma'dan halen yaşayan bir kişi olarak bahsetmektedir.95 Ancak bu eserin 1260 yılından sonra ne zaman yazıldığını bilmemekteyiz. Hacı Bektaş'ın ölümünden sonra Fatma Bacı ona türbe yaptırmıştır.96 Hacı Bektaş 1271'de vefat ettiğine göre Fatma Bacı bu tarihten sonra vefat etmiştir. Kırşehirli C. Hakkı Tarım Fatma Bacı'nın mezar taşının Hacı Bektaş'ta olduğunu bildirmektedir.97 Anlaşılan mezar taşında ölüm tarihi kayıtlı değildir. Bu yüzden C. Hakkı Tarım da onun ölümü için bir tarih vermemiştir. Onun Hacı Bektaş'tan sonra ne kadar yaşadığını belirlemek imkân dahilinde görülmüyor. Abdal Musa Kırşehir'e döndüğünde Hacı

Bektaş'ın türbesinde bir müddet durmuştur. Bu sırada Fatma Ana sağ imiş. Bu haber onun Hacı Bektaş'tan sonra bir müddet yaşadığını gösteriyor. Gelibolulu Ali Efendi, Hacı Bektaş'ı Orhan Gazi'ye muasır göstermekte, Fatma Bacı ile Hacı Bektaş arasındaki yakınlıktan dolayı onu da Orhan Gazi ile çağdaş saymış oluyor.98 Tabiî Fatma'nın Orhan Gazi zamanına kadar yaşamış olması şöyle dursun XIII. asrın son çeyreğine ulaştığını söylemek bile zordur.

C. Bacıların Faaliyetleri

Geleneksel Türk kadın el sanatlarının ne kadar çeşitli, kaliteli ve yüksek değerde olduğu çok iyi bilinen bir husustur. Son asırda sosyal ve kültürel yapımızda meydana gelen hızlı değişme, makinanın iş hayatına girmesi bu geleneksel kadın el sanatlarının gerilemesine, birçok sanat kollarının tamamen yok olmasına ve unutulmasına sebep olmakla birlikte hâlâ az değişmeye uğrayan yörelerde bu sanatların devam etmekte olduğu bilinmektedir. Şüphesiz bu Türk kadın el sanatları çok çeşitlidir. Çadırcılık, keçecilik, boyacılık, halı ve kilimcilik, oya ve dantelcilik, dokuma ve örgücülük, nakışçılık ve çeşitli kumaşların imal edilmesi ve bunlardan giysi yapımı bütün bunlar kadınların meşgul oldukları sanat alanlarıdır. Bütün bu sanat kolları Türk kadınlarının uğraştığı iş alanları olmuş, asırlarca analardan kızlarına intikal etmiştir. Anadolu Selçukluları zamanında da bütün bu sanat kollarının mevcut olduğunda şüphe yoktur. Ancak burada sadece kaynaklarda mevcut bilgilerle sınırlı kalarak Bacı Teşkilâtı mensubu hanımların meşgul oldukları sanat kollarından söz edilecektir. Ayrıca bu teşkilâtın üyesi olan hanımların, sosyal, kültürel ve askeri faaliyetleri de gene kaynaklara yansıdığı ölçüde dile getirilecektir.

1. San'at ve Meslekte İntisab

Ahilikte olduğu gibi Bacılar da sanatlarını gelenek halinde sürdürmüşlerdir. Bu sanat geleneği hanımlar arasında nesilden nesile intikal etmiştir. Bu gelenekten kopmamak ve bu geleneği devam ettirmek için ahilikte de Bacılar arasında da bir şiar olarak devam ettirilmiştir.

Tasavvuf eğitimde bir Şeyhe intisab etmeden irşadın mümkün olmayacağı gibi Ahilik ve Bacılık mesleğinde de bir üstattan el almadan veya bir üstadın rehberliği olmadan bir sanata sahip olmak caiz görülmemiştir. Fatma Bacının babası Şeyh Evhadeddin Kirmânî'nin Malatya'daki Halifesi Şeyh Fahreddin Hasan Malatya'da bir zaviye yaptırmış, zaviyeye su te'min etmek için de bir kuyu inşa ettirmiştir. Evhadeddin bu kuyuyu görünce çok beğenmiş, kuyuyu yapan ustaya bu sanatı kimden öğrendiğini sormuş; usta da kimseden öğrenmediğini kendi kendine bu sanatı icat ettiğini ifade edince Şeyh Evhadeddin hemen bu kuyuyu doldurtmuştur. Kendisine bu davranışının sebebini sorduklarında: "bir usta mesleğini o mesleğin üstadından öğrenmemişse, yani intisabı yoksa meydana getirdiği eserde kudsiyyet ve haysiyyet olmaz" demiştir.99

Tasavvufta şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır, kaidesi uyarınca bir şeyhe intisab etmeden kişi tasavvuf yolunda veya maneviyatta ne kadar yükselirse yükselsin makbul ve mübarek olamayacağı

gibi Ahilik ve Bacılıkta da bir üstada intisab etmeden sanatkâr olmak makbul ve mübarek sayılmamıştır.

Bacılık aynı zamanda bir eğitim ve öğretim ocağıdır, bu durumda sadece sanatkar yetiştirmek amacıyla eğilim ve öğretim sürdürülmez. Aynı zamanda mal üretmek ve topluma hizmet sunmanın usul ve erkânı da talim edilir. Bir Ahi işyerinde belirlenen kaidelere riayeti sağlamak için o işyerinde sanat öğrenmeye talip olan çırak, yamak ve kalfalar başlarındaki ustaya bir müridin şeyhe intisap etmesi gibi intisap etmek durumunda idiler. Bacılar arasında da bu kaidenin geçerli olduğu muhakkaktır. Kezâ her Ahi işyerinde bir üstat (şeyh) ve o şeyhe iman derecesinde bağlanan çırak, yamak ve kalfalar arasında sarsılmaz bir hiyerarşi bulunmaktaydı. Bu işyerinde çalışanlar dinî ve ahlakî bilgilerle techiz edilir ve bunun uygulamasına titizlikle riayet edilirdi. Şüphe yok ki bu prensipler ve uygulamalar Bacılar arasında da geçerli idi.

2. Örgücülük ve Dokumacılık

Şimdilik Bacıların örgücülük ve dokumacılık dışındaki sanat kollarından hangileriyle uğraştıkları hakkında sarih malumatımız yoktur. Ahiler gibi Bacılar da Kayseri'deki iş yerlerinde toplu olarak çalıştıklarına göre, kadınlar arasında da çeşitli sanat kollarının bulunması ihtimal dahilindedir. Yukarıda sözü edildiği gibi Bacı iş yerlerinde halı kilimden başka giyim sanayinin varlığını söylemek mümkündür. Ancak kaynaklar bu konuda herhangi bir açıklamada bulunmamışlardır. Fakat bazı haberler bu konuya ışık tutar nitelikledir.

Aşık Paşazade, Bektaşîlerin; Yeniçerilerin başlarına giydikleri tacın (Ak börk) Bektaşîlerin icadı olduğu iddiasını söz konusu ederek bu iddiayı reddetmekte, sonra da bu ak börk ün Orhan Gazi zamanında Bilecik'te ortaya çıktığını, Bektaşîlerin bu ak börkü giymelerinin sebebinin de bir Bektaşî şeyhi olan Abdal Musa'nın Yeniçerilerle savaşlara katıldığını ve Yeniçerilerden bir ak börk alıp giydiğini, sonra vilayetine (Kırşehir) bu ak börkü ile dönüp gazilerle birlikte savaşlara katıldım diye övündüğünü yazmaktadır.100 Âşık Paşazade Bektaşîlerin Abdal Musa'ya bu börke ne ad verildiğini sorduklarında o da: "Buna bükme elif taç derler" dediğini de sözlerine eklemekledir.

Abdal Musa'nın Fatma Bacı'ya yakınlığı bilinmekledir. Fatma Bacı'nın Bacı Teşkilâtının ilk kurulduğu yer olan Kayseri'de Külah-duzlar Mahallesinde bulunduğunu ve Bacıların burada örgü ve dokumacılık yaptıklarını belirtmiştik. Kayseri'deki bu mahallenin Moğollar tarafından yakılıp yıkılmasından sonra Kırşehir'e giden, Fatma Bacı'nın. burada da aynı sanatı devam ettirmiş olacağı tabiidir. Dolayısıyla Abdal Musa'nın başındaki ak börkün (Bükme elif taç) Bacıların Kayseri ve Kırşehir'deki Külah-duzlar Mahallesinde imal ettikleri külahlardan olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Yeniçerilerin börklerinin menşei aydınlanmış oluyor. Yukarıda detaylı olarak açıklandığı üzere Kırşehir'de Ahilerin katliama tabi tutulması, diğer Orta-Anadolu şehirlerinde takibata uğramaları onların uç bölgelere hicret etmelerine yol açmıştır. Şüphesiz Bacılar da Ahilerle birlikte uç bölgelere gidip sanatlarını burada devam ettirdikleri muhakkaktır. Bu bakımdan Âşık Paşazade'nin sözünü ettiği bükme elif taç yani Yeniçerilerin külahlarını Bacıların imal ettiği ve menşei Kayseri'deki Külah-duzlar

Mahallesinde imal edilen külah modeline dayandığı kesinlik kazanmakta ve Âşık Paşazade'nin bu konudaki yorumu eksik ve hatta maksatlı olduğu görülmekledir.

Etlâkî de Uç Beyi Mehnıed Bey'den bahsederken bu ak börkleri kastederek şimdi giyilen beyaz külahların bu Mehmed Bey'in icadı olduğunu ileri sürmektedir.101 Bu açıklamalardan sonra Bacıların sadece külah değil başka giyim eşyası imal ettiklerini kabul etmemek mümkün değildir. Hatta Yeniçerilerin sadece ak börkleri değil, diğer giysileri de Bacıların atölyelerinde imal edildiğine muhakkak nazarıyla bakılabilir. Böylece Osmanlıların kuruluş dönemindeki askeri kıyafetlerin (Üniforma) Bacıların eseri olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bacıların meşguliyet alanlarından biri de hiç şüphesiz dokumacılık ve örgücülük olmalıdır. Ancak bu konuda fazla bir şey bilmemekteyiz. Evhadeddin-i Kirmânî'nin "Menakib-name"sinde, Kayseri'deki Kirmânî'nin müritlerinin İstanbul'a ve diğer Hıristiyan beldelere halı ve kumaş ihraç ettikleri bildirilmektedir.102 Bu halı ve kumaşların da gene Ahilerin Kayseri'de kurdukları sanayi sitesinde dokunup örüldüğünde şüphe olmadığı gibi, bu sanayi sitesinde "Külah-duzlar" çarşısının olduğu yerde Bacıların dokuma ve örgü tezgahları bulunduğu da anlaşılmaktadır. Ahilerle birlikte Bacılar da Orta Anadolu'dan Uç bölgelere hicret edince, bu sanatlarını da beraberlerinde götürmüşlerdir. Bu Uç bölgelerinde kurulan Germiyanoğulları ülkesinde halı, kumaş ve tülbent (Dil-bend) bez imal edilip ihraç edildiği kaynaklarda yazılır.103

Numuneleri günümüze kadar gelen Anadolu Selçukluları devrinin o meşhur halı ve kilimlerinin Bacıların dokuma atölyelerinde imal edilmiş ve geliştirilmiş olduğunu söylemek meseleyi idealize etmek değil, belki bir realiteyi ifade etmek olacaktır. Bu gerçeğe dayanarak Fatma Bacı'nın örgücülük ve dokumacılık sanatı öğrenemediğine dair "Menâkıb-i Evhadeddin-i Kirmânî"nin yazarının öne sürdüğü iddiasında samimi olmadığını bir kere daha vurgulamış olalım.

Sadreddin-i Konevi "Vasiyet-name"sinde öldüğü zaman hocalarından Muhyeddin İbnü'l-Arabî'nin gömleğini kendisine kefen olarak giydirmelerini, Şeyh Evhadeddin Kirmânî'nin seccadesini de üzerine örtmelerini ve öylece defnetmelerini istemektedir.104 Fatma Bacı'nın babası olan Evhadeddin Kirmânî'nin burada sözü edilen seccadesinin Bacıların dokuma tezgahında dokunmuş olduğunu düşünüyorum. Kıymetli bir seccade olmalı ki, Konevî bunu bir hatıra olarak saklamıştır. Eğer sağlam kalmış ise bugün bu seccade Konevî'nin lahdi içinde bulunuyor.

Bacı Teşkilâtı başlangıçta ahilikle birlikte Kayseri, Konya, Kırşehir, Ankara, Larende gibi büyük yerleşim merkezlerinde kurulmuştur. Moğollar Anadolu'yu işgal ettikten sonra iktidarlarına karşı direnen Ahi ve Türkmenlerle mücadele etmişler, bir çok yerlerde katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Bütün Anadolu'da Ahiler ve Bacılar takibata maruz kalmışlar, işyerleri, malları ellerinden alınmıştır. Bu durum Ahi ve Bacıların uç bölgelere veya Moğol zulmünün ulaşamayacağı ücra yerlere göçmelerine yol açmıştır. Bacıların lideri Fatma Bacı da Kırşehir Emiri Moğol asıllı Nureddin Caca'nın takibatı sonunda Kırşehir'de duramayarak Sulucakarahöyük'e göçtüğü Velâyet-name'de anlatılmaktadır.105 Keza, Niğdeli Kadı Ahmet de Türkmenlerin köylere kaçmış olduklarını bunların da yakalanıp

yokedilmeleri gerektiğini yazıyor.106 Böylece, Türk el sanatları bu arada halıcılık da şehirlerden köylere yayılmaya başlamış ve Türkmen kadınlar köylerde halı ve kilim yanında diğer el sanatlarını icra etmeye başlamışlardır. Bu siyasî gelişmeler Ahi ve Bacılığın köylere yayılmasının en önemli amilidir. Özellikle Orta Anadolu'dan Uç bölgelere göçen Bacıların bu bölgelerde faaliyetlerini sürdürdükleri görülmektedir.

Bugün Konya'nın 40 km. kadar kuzeyinde Başara adlı bir köy vardır ve bu köyde menşei tarihin derinliklerine uzanan ve belli bir desen ve motif üzerinde dokunan halılar günümüze kadar devam etmiştir. Bu halılar dokundukları köye izafeten "Başara Halısı" diye bilinirler. Bu köy adını Ahi Başara'dan almıştır. Ahi Başara ise Ahi Türk'ün kardeşi yani Mevlânâ'nm dostu Hüsameddin Çelebi'nin amcasıdır. Ahi şecere-namelerinde adı geçer.107 Eflâkî de, Menâkıb'ül-ârifininde ondan bahsetmiştir.108 Önceleri Konya'da yaşıyorken daha sonra Moğolların zulmünden kaçarak bu köye yerleşmiştir. Bacıların Ahilerle ilgisi göz önünde bulundurulursa Başara halılarının bu köye yerleşen Ahilerin kız ve hanımlarına yani Bacı Teşkilâtı üyelerine dayandığı söylenebilir. Anadolu'nun muhtelif yörelerinde tanınan halı modellerinin menşeine bu metotla yaklaşılabileceği inancımızı da burada belirtmiş olalım.

Gene Konya'nın 20 Km. kuzey istikametinde Ulumuhsine ve Kiçimuhsine adlarında yan yana iki köy var. Bu köylerin Selçuklular zamanına uzanan bir geçmişi var. Bu iki köyde de, bu iki köye has halı ve cicim model ve motifleri meşhurdur. Bilindiği gibi Muhsine kadın ismidir. Bu iki köyde dokunan halı ve Cicimlerin menşei de bu köylere adlarını veren Ulu Muhsine ve Kiçi Muhsine adlı Bacılara dayanmaktadır. Nitekim bu köyün halkı Kiçi Muhsine ve Ulu Muhsine'nin iki kardeş olduklarına düşmandan kaçıp bu köylerdeki mağaralara saklandıklarına ve bu iki köyün adı geçen iki kardeş tarafından kurulduğuna inanmaktadırlar. Bu düşman da şüphesiz Moğol iktidarı olmalıdır. Bu iki köyde dokunan halı ve cicimlerin üzerinde araştırma yapan Belkıs Acar Hanım da Kiçimuhsine köyünde dokunan halı ve kilimlerin bir menşe'e dayandığına inanmakta, bir tarikat lideri tarafından bu halı ve cicim modellerinin buraya getirilmiş olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır ki, doğru bir tahmin yürüttüğü söylenebilir.109

3. Bacıların askerî Faaliyetleri

Bacıların diğer bir hizmet ve faaliyet sahaları askerîdir. İslâm öncesi çağlarda Türk kadınlarının binicilik ve atıcılıkta usta oldukları savaşlara kalıklıkları iyi bilinen bir husustur. İslâm'dan sonra da bu geleneğin devam ettiği görülür. Ravendi, Harezmlilerle Iraklılar arasında cereyan eden 1197 yılındaki savaşları anlatırken "Harezmli kadınlar zırhları giydi ve her kadın elli Iraklıyı önüne katıp sürüyordu"110 derken bu Türk kadınları anlatmaktadır. İbn Battuta'da bir çok Türk ilinde özellikle Özbekler arasında "Havâtîn" (Hatunlar) diye tanıttığı Türk kadınların çeşitli faaliyetlerine şahit olmuştur.111

Moğolların 1243 yılında Kayseri'yi muhasara sırasında Bacı örgütüne mensup kadınların şehrin savunmasına fiilen katıldıklarını ve teşkilât olarak savaştıklarını görüyoruz. Dulkadiroğullarının otuzbin

silahlı kadın askere sahip olduklarına dair haberde112 mübalağa olsa bile bu beylik döneminde Bacıların ne denli faal olduklarını göstermesi bakımından önem taşır. Dulkadiroğullarından Alâuddevle'nin Kırşehir'deki Ahi Evren Türbe ve Zaviyesini yaptırması113 bu beylik döneminde Ahi ve Bacı Teşkilâtının kurucusuna ilgi duyulduğu, dolayısıyla bu iki teşkilâtın devlet tarafından himaye gördüğü anlaşılmaktadır. Uç bölgelerde Türkmen aşiretler arasında savaşçı kadınların bulunduğu bilinmektedir. Hiç şüphe yok ki, bu kadınlar da Bacı Örgülü mensupları idiler.

4. Misafir Ağırlama

Bacıların en iyi bilinen faaliyet alanlarından biri de Ahi tekke ve zaviyelerinde misafir edilen ve barındırılanların ağırlanması ile ilgili hizmetlerdir. Ahi Teşkilâtının kuruluşunu hazırlayan sebeplerden biri de o dönemde kitleler halinde insanların yerlerinden yurtlarından kopup Anadolu'ya gelmelerinin yarattığı problemlere çare arama gayretleri olmuştur. Bu göçler Anadolu'nun İslâmlaşmasını hızlandırmaktaydı. Bu bakımdan Anadolu'ya yerli gelen bu insanların kısa bir süre de olsa barındırılmaları, ağırlanmaları ve böylece yeni ortama uyumları sağlanmalıydı. İşte kuruluşundan itibaren Ahi Tekke ve zaviyeleri böyle bir hizmeti ila etmekteydi. Bacılar da bu Tekke ve zaviyelerde konuk edilenlerin iaşe ve ibatesi hizmetini yürütmekteydiler. Hacı Bektaş'ın Menâkıb-name'sinde Hacı Bektaş Anadolu'ya kadem bastığı zaman Fatma Bacı'nın henüz genç kız olduğu, erenlere yemek pişirmek ve sofra düşmekle meşgul Hacı Bektaş'm geldiğini erenler meclisine haber verdiği anlatılmaktadır.114 Bu haber hem Hacı Bektaş'ın Anadolu'ya geldiği zaman (1228) Bacı Teşkilâtı'nın kurulmuş olduğunu, hem de Hacı Bektaş'ın da Anadolu'ya geldiğinde bir süre Ahi misafirhanelerinde kaldığını göstermektedir.

Seyyah İbn Batuta Anadolu'nun birçok yörelerinde Ahilerin misafirperverliğine şahit olduğu gibi bu misafir-hanelerde Türkmen kadınların hizmet, izzet ve ikramlarından da övgü ve hayranlıkla bahsetmiştir.115 İbn Batuta'nın sözünü ettiği bu misafirhanelerde iaşe ve ibate işleri Bacı ülküsüne gönül vermiş Türkmen kadınlar tarafından yürütülmekte idi. Velâyet-name'de Fatma Bacı'nın kimsesiz ve yoksulları barındırması, misafirleri ağırlaması, kızlarla imece usulü ile birtakım işleri yürütmesine dair çeşitli haberler vardır.

"Menakib-i Evhadeddin-i Kirmânî"de Fatma Bacı'nın babası Şeyh Evhadeddin'in çevresindekilere yolcu ve kimsesizlerin yedirilip, içirilmesi ve barındırılmalarına dair öğütlerde bulunduğu yolundaki haberler yanında116 yolcu ve misafirlerin temizliklerine, çamaşırlarının yıkanmasına da önem verdiği, bu tür işleri yapmaktan kadınların büyük sevap kazanacaklarını telkine çalıştığı görülmektedir.117 Hatta Kirmânî, Ahiliği: Malını ve servetini cömertçe yolcu, yoksul ve muhtaca harcamayı ülkü edinmek olarak tarif etmektedir.118

5. Bacı Teşkilâtı'nın Dini-Tasavvufi Faaliyetleri

Bacılar dinî ve kültürel faaliyetlerini bir tarikat disiplini ve metodu içinde sürdürmüşlerdir. Bu bakımdan yoğun bir tarikat faaliyeti içinde oldukları görülmektedir. Fuat Köprülü de bunu farketmiş ve

Bacıyân-ı Rum kadınlara mahsus bir tarikat adı olabileceği ihtimali üzerinde de durmuştur. Yukarıda da ifade edildiği gibi Bacılık, Ahiliğin kadınlar koludur. Bu itibarla Bacıları Ahilerden ayrı düşünmek yanlış olacağından kadınlara mahsus bir tarikat olarak görmek de yanlış olacaktır. Bu bakımdan Bacıyân-ı Rûm belli bir tarikatın kadın müridlerinin meydana getirdiği bir cemaattır demek daha doğru olur inancındayız. Bu cemaatın haliyle kadın mürşideleri ve şeyhleri olacaktır. İşte Fatma Bacı ve kız kardeşi Amine Hatun birer mürşide idiler. Nitekim Rus bilgini Gordlevsky de XVI. asır başlarında İstanbul'da "Ayşe Bacılılar" diye bir kadınlar cemaatının (Tasavvufî cemaat) bulunduğunu tesbit etmiştir.119 1512'de ölen Ayşe Bacı bu kadınlar cemaatının lideri olduğu gibi Fatma Bacı da Bacıyân-ı Rûm'un lideridir.

Anadolu'da tarikat şeyhlerinin hanımlarına "Ana-bacı" denir. Sünnî muhitlerde hanımların erkeklerle birlikle sohbet meclislerine katılmaları, zikir, semâ ve diğer tasavvufî ayinleri birlikle yürütmeleri caiz görülmediği için ana-bacıları şeyh ile müridleri arasında vasıta olmaktaydılar. Şeyhin talimat ve uygulamalarını ana-bacılar, hanımlara intikal ettirirlerdi. Böylece hanımlar arasında dinî-tasavvufî eğitim ve öğretim sürdürülmekteydi. Selçuklular zamanında Bacıyân-ı Rûm'un dinî-tasavvutî faaliyetleri, Osmanlılar zamanında ana-bacılar tarafından devam ettirilmiştir.

Bacı Teşkilâtı'nın üyeleri genç kızlar ve kadınların erkeklerle bir arada zikir, sema ve sohbet meclislerinde bulunuyorlardı. Bu yüzden o dönemde Türkmen Şeyhler sürekli olarak bazı çevrelerin Türkmen Şeyhlere her kötülüğü mubah sayan anlamına gelen "Mübahi" veya "Ibahiyeci" diyorlardı. Bu yüzden Türkmenlerle mücadele halinde olan devlete de yardımcı oluyorlardı.

Şunu da belirtelim ki, kadın erkek bir arada sema ve zikir meclislerinde bulunma adeti ilk olarak Anadolu Selçukluları zamanında görülen bir şey olmayıp çok eskiden beri mutasavvıflar arasında uygulanmakta idi.120 Ibnü'l-Cevzi "Telbisu iblis"inde mutasavvıfların bu adet ve geleneklerini kınamaktadır.121 X. asır mutasavvıflarından Ibnü'l-Hafif eş-Şirazi,122 Ebu Hulman es-Sufi ve Nasrabadi"nin bu meşrepte mutasavvıflar oldukları bilinmektedir.

Anadolu Selçukluları zamanında bu meşrebin öncüsü Fatma Bacı'nın babası Evhadeddin-i Kirmânî idi. O bu meşrebinden dolayı birçok defalar tenkitlere maruz kaldığı "Menâkıb-name"sinde anlatılmaktadır.123 Muhalifleri ona Mübahi, Zerrak, Şahid-baz diyorlardı. Ona muhalif olanların başında da Mevlânâ gelmektedir. Mevlânâ'nın meclisinde Kirmânî'nin genç delikanlılarla sema'a durduğu fakat çok iffetli olup, kötü birşey yapmadığı söylendiği zaman Mevlânâ da: "Keşke o kötülüğü yapsaydı da bu adet sona erseydi. (Kötü bir yol olduğu bir an önce anlaşılmış olaydı) Bu yolda gidenlerin günahı Kirmânî'nin boynuna" demiştir.124

Sadeddin-i Hammuî (1252) de Halep'te düzenlenen bir sema' meclisine Şeyh Evhadeddin-i Kirmânî ile birlikte katılmıştı. Bu sema meclisinde hanımlar da bulunmuşlardı. Sadeddin-i Hammuî, bu mecliste, sema sırasında Kirmânî'nin kadınları nazar-gâh kıldığını görmüş ve bilahere kendisine bir mektup yazarak bu adetine itiraz etmiştir. Kirmânî de "Benim nâmahreme baktığımı gördüğüne göre o kendisi de bakıyormuş demek. Dolayısıyla itirazda bulunması doğru değildir" demiştir.125

Sadeddin Konevi'nin talebesi Cendli Müeyyedüddin'in bildirdiğine göre birileri Kirmânî'ye kadınlarla bir arada oturmasının kendisine zarar vereceğini hatırlatmışlar, o da "Kadınlarla bir arada olduğum aklımdan bile geçmiyor" diye karşılık vermiştir.126 Niğdeli Kadı Ahmed (1340) garazkârlık numunesi göstererek Niğde, Aksaray çevresinde toplukluların kadınlı erkekli tasavvufî sohbet meclislerinde bulunmalarını, kız ve karılarını başkalarına Pişkeş etme şeklinde anlatmakta, Salih Peygamber zamanındaki kötülüklerin bu Taptuklular arasında yürürlükte olduğunu öne sürmektedir.127

Kirmâni'nin kadınların eğitim ve öğretimine büyük bir önem verdiği anlaşılmakladır. Her iki kızına da düzenli tahsil yaptırdığı gibi el sanatları öğrenmelerine de özel gayret sarf etmiştir. Aslında ona yönelen saldırılar onun bu anlayışına yöneliktir. Ahi Evren'in de şeyhinin yolunda olduğu gerek eserlerinden gerek uygulamalarından anlaşılmakladır. Bunlardan başka bu Türkmen şeyhin kızlarını tasavvuf eğitiminden geçirdiği de görülmektedir.128 Hacı Bektaş "Velâyet-name"sinde Fatma Hatun'un büyük bir mürşide olduğu, yalnız genç kızları ve hanımları değil erkekleri de irşad etmekte olduğu anlatılmaktadır. Kesil ve kerametlerinden birçok örnekler verilmiştir. Menâkıb-ı Evhadeddin'de onun bu yönü hakkında herhangi bir açıklamada bulunulmamıştır. Fakat Ebu'n-Necib es-Suhreverdi'nin (1170) soyundan gelen Ruknu'd-Din es-Sucâsî'nin (1210) kızından doğmuş olan Şeyh Evhadeddin'in diğer kızı Amine Hatun'un tahsil durumu ve tasavvulî faaliyetleri hakkında önemli açıklamalarda bulunulmuştur. Burada anlatıldığına göre Amine Hatun çok âlime, lazıle ve zahidedir. Ahlat'da vezirin oğlu ile evli idi. Bilahere kocasından boşanınca Şam'a yerleşmiş ve orada irşad faaliyetlerini sürdürmüştür. Orada onsekiz hanikâhın şeyhliğini yaptığı irşad ve tarikat dersleri verdiği anlatılmaktadır.129

Amine Hatun burada (Dimaşk) Alaaddin Keykubad'ın komutanlarından Emir Mubârizu'd-Din Câvli"nin babası adına yaptırdığı zaviyede bulunuyordu.130 Babasının ölümünden sonra da o, uzun süre Şam'da oturmuştur. Adı geçen Menâkıb-name'nin yazarı, eserini yazdığı zaman onun hala yaşamakla olduğunu bildirmekledir.131 Buna göre Amine Hatun da Fatma Bacı gibi XIII. asrın üçüncü çeyreğine kadar yaşamıştır.

Gene Kirmânî'nin Menâkıb-name'sinde anlatıldığına göre, Kirmânî'nin Halifesi Zeyneddin Sadaka'nın Konya'daki zaviyesinde (Zaviye-i Sadr-i Hakim) hanım müridler (Fakiregan) de erkeklerle birlikle zikir ve sema meclislerine kalılmışlar ve baş örtülerini de açmışlardı. Zeyneddin Sadaka bu durumdan haberdar edilince çok üzülmüş ve mürîdelerin bundan böyle başlarını örtmelerini ve namahremden sakınmalarını, aksi halde kendilerini cezalandıracağını bildirmiştir.132 Meşhur Hanbelî müctehid İbni Teymiye (1337) "Mübahi" diye Evhadeddin el-Kirmâni"nin müridlerini tenkid ederken, şüphesiz gene Türkmenlerin kadınlı erkekli zikir meclislerinde bulunmaları şeklindeki adetlerini kasdetmektedir.133 İbn Teymiye zamanında Bacıların Şam'da faaliyetlerini sürdürmekte oldukları anlaşılmaktadır.

Genel olarak İslâm dünyasında bu tür hareketler tasvip görmemiştir, aslen Buharalı olup, Dimaşk'a yerleşen Alau'd-Din Muhammed (1438) "Faslu'l-hilab" adlı eserinde134 bazı kıssa (hikaye

ve destan) anlatıcıların mescidlerde kadınlı erkekli veya sırf kadın cemaati önlerine alarak onlara kıssa anlattıklarını bildirmekte ve bu uygulamanın caiz olmadığını, mescidlerin bu amaçla kullanılamayacağını, devlet adamlarının bunu önlemeleri gerektiğini vurgulamağa çalışmaktadır. İşle Selçuklular zamanında Türkmen hatunlar da belli yerlere kadınlı-erkekli sohbet meclislerine giriyor ve kültürel faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bununla beraber hemen her dönemde sofî mürşideler olmuş ve çeşitli dinî ve tasavvufî sohbet meclislerine kadınlar da katılmışlardır. Dinî ve tasavvufî alanda meşhur olmuş, şâir, âşık, vecd sahibesi pek çok hatunlar vardır.135

Evhadeddin, kendisine yöneltilen bütün tenkid ve itirazlara rağmen meşrebini pervasızca uygulamaktaydı. Sık sık düzenlediği sema meclislerine hanımlar da katılıyorlardı. Sema'a giren gençlerin ellerine -güzelliklerine cazibe versin diye- birer kandil verir ve gece karanlıkta onların arasında kendinden geçinceye kadar sema ederdi.136 O'nun koyduğu bu adet ve uygulaması bugün Anadolu'da kız ve erkek grupların birlikte oynadıkları "Çayda çıra" diye bilinen bir millî oyunda devam etmektedir. Bu geleneğin Bacılar'dan kalma olduğunu söylemek istiyoruz.

1A.g.e., s. 205. Burada Ahi ve Bacı kelimeleri Türkçe. Abdal ve Gazi kelimeleri Arapça olup. Farsça çoğul eki ile çoğul yapılmışlardır.

2"Bahşi" Türkçe veya Moğolca bir kelime olup, burada Hacı kelimesi gibi bu kelime de Farsça çoğul eki ile çoğul kılınmıştır.

3Futuvva. Studien Islamica, V. 294-291.

4"Bahşi" Islâmdan önce Türkler arasındaki ruhbanları ifade eder. Arapçası "Murtaz"dır. Kendilerinden bir takım harikuladelikler zuhur eden bu Bahşılar, Bu san'atları ile halkı kendilerine bağlamaktaydılar. Sadreddin Konevi'nin talebelerinden olan Cendli Müeyyedüddin'in (700/1300) anlattığına göre, VII (XIII). Asrın başlarında Hitay'dan Maveraünehir'e gelen bir bahşi, bölgenin müslüman halkı üzerinde de etkili olmuş, meşhur Sofi. Mecdüddin-i Bağdadî (613/1216) ve etrafındakiler o Bahşî ile mücadelede acze düşmüşlerdir. Bkz. Nafhatu'r-ruh ve Tuhfetu'l-futuh. Bursa Eski eserler (H. Çelebi kısmı) Kıp. nr. 1183. yp. 40b-42b. .

5Umumî Türk Tarihine Giriş, s. 496.

6Osmanlı İmp Kuruluşu, s. 159-161.

7Aynı eser, s. 160-161.

8Merhum Fuad Köprülü, Anadolu Bacıları meselesini ortaya attığı zaman "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu" adlı eserini ilk defa 1934 yılında Fransa'da konferans olarak irad etmiştir. 1935 yılında da kitap olarak neşretmiştir. 1959 yılında da Türkçe'ye tercüme edilerek Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır.

9Ibn Batuta Seyahat-name'sinin aslı Arapça olup, "er-Rıhle" diye bilinir. Mehmed Şerif tarafından da Türkçe'ye tercüme edilmiş, ve iki cilt halinde (İstanbul 1333-1335) basılmıştır.

10 Bu eserin bilinen tek yazma nüshası. Fatih (Süleymaniye) Ktp. nr. 4518'de bulunuyor.

11 Asık Paşazade, Baba İlyas'ın torunu Kırsehir'li Aşık Paşa'nın oğlu Elvan Çelebi'nin nebiresi olup, 889 (1484)'da vefat etmiştir.

12 Tarih-i Al-i Osman, s. 205.

13 el Evamirü'l alaiyye, s. 528-530.

14 Ebu'l-Ferec Tarihi, II. 542.

15 Yukarıda açıklandığı üzere Ahi kelimesi Arapça "Feta"nın karşılığı olup bu kelimenin çoğulu olan "Fityan" da Ahiler demek olur. "Feta"nın müennesi (dişil) "Fetât", bunun da çoğulu "Feteyât" gelir. Bacı kelimesi Süryanicede de bu kelimeye eş anlamlı bir kelimeyle veya gene Arapça'daki "Uht" (Bacı) kelimesiyle karşılanmış olabileceği düşüncesiyle bu tahmini yürüttük. Arapçayla Süryanice aynı dil ailesinden olmaları bakımından müşterek kelimeler kullanılmış olabileceğini de tahmin ediyorduk. Daha sonra Ebu'l-Ferec'in Ahi ve Feta kelimelerini "Hoye" ile Bacı ve Fetat kelimelerini de "Talyotha" ile karşılamış olduğu anlaşıldı.

16 "Menâkıb-i Şeyh Evhadeddin-i Kirmanı" adlı eser, Kirmanî hakkında geniş bir araştırına ile birlikte, Bedi'üz-Zaman Furuzanfer tarafından Nazif Paşa (Süleymaniye) Ktp. nr. 1199'daki nüshasına dayanarak Tahran'da (1969) yayınlanmıştır. Bir nüshası da Edirne Selimiye Ktp. nr. 2140'da kayıtlı olan bu eserin Gelibolu'lu Muhyeddin tarafından yapılan tercümesinin bilinen tek nüshası Konya izzet Koyunoğlu Ktp. nr. 2016'dadır. M. C. Şehabettin Tekindağ "Son Osmanlı Karaman Münasebetleri Hakkında Araştırmalar" (Tarih Dergisi, XIII, 17, 47) makalesinde Evhadeddin-i Kirmanî'nin Menakıb-name'sinin bir nüshasının Karaman Halk Ktp. nr. 2'de olduğunu haber vermektedir. Bu eserin Kirmanî'nin Menâkıb-name'si olmayıp "Hikâyat-i Irakiyyân" adlı bir eser olduğu tarafımdan tesbit edilmiştir. Bu eseri "Yeki ez Kadimlerin Menabi'-i Edebiyat-ı Tasavvufi-i Iran (Maarif, 7/2, s. 138-143) adlı Farsça bir makalede tanıtmış bulunuyoruz.

17 A.g.e. s. 184-185.

18 Eflâkî de Fakire kelimesini Hanım Derviş anlamında kullanmıştır. Bkz. Menâkıbü'l-ârifin, II, 873-874.

19 Mesnevî, neşr. Nicholson, Leiden 1933, V, 879-880.20 el-Evâmirü'1-alâiyye, s. 502, 725-730; Müsâmeretü'l-ahbâr, s. 123-126; el-Veledü'ş-Şefik, yp. 21a, 48b, 108a; Ebu'l-Ferec Tarihi, II, 540; Selçuk Türkiyesi'ne Dair bir kaynak, Köprülü Armağanı, s. 531-564; Ravzatü'l-küttâb, s. 56. Sonraki asırlarda te'lif edilen eserler de bu ilk kaynaklara dayandığı için Türkmenler hakkındaki yanlış bilgiler genel kanaat haline gelmiştir. Bkz. Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar, s. 177-180.21 Krş.

Anadolu'da İslamiyet. Darü'l-Fünun. Edebiyat Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları, Belleten, VII, Şemseddin Mehmed Bey devrinde Karamanlılar. Tarih Dergisi, 93-98. Mevlânâ'nın, çevresindekilere Moğolların Anadolu'daki komutanı Baycu Noyan'ın "Veli" olduğunu telkine çalışması, (Bkz. Menâkibü'l-Arifîn, I, Cengiz Han'ı da "Lâhutî" bir olarak anlatması (Bkz. Fîhi mâ fîh Tercümesi, s. 101-102) Mevlânâ çevresindekilerin anlayış ve tutumlarının ifadesidir.22 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahi Evren ve Ahi Teşkilâtı'nın Kuruluşu, Konya, 1990, s. 97-127.23 Tarih-i Âl-i Osman, s. 205.

24 Menakıb-i Hacı Bektaş-ı Veli (Velâyet-name) Nşr. ve Trc. A. Baki Gölpınarlı, Istanbul 1958.

25 Hacıbektas ilçesi Ktp. nr. 200. yp. 60b-69b.26 Menâkıb-i Hacı Bektaş-i Veli'yi neşr. ve tercüme eden A. Baki Gölpınarlı, gayet müdellel bir şekilde bu Menâkıb-nâne'nin Firdevsî-i Rumî adında biri tarafından 1481-1501 Miladi tarihleri arasında te'lif edildiğini tespit etmişdir. Biz bu Menâkıb-namenin başlangıçtan itibaren birbiriyle mücadele halende bulunun Bektaşiler ile Mevlevileri barıştırmak ve aralarındaki münazaayı gidermek maksadıyla Firdevsî-i Rumî'ye yazdırıldığnı tahmin ediyoruz. Bu ise Mevlevi mefkurenin Osmanlılara girişinin başlangıcıdır. Fatma Bacı hakkında Velâyet-name ile Târih-i Âl-i Osman'ın kaynağının Bektaşî gelenek ve rivayetleri olduğunu da burada kaydetmiş olalım.27 Osmanlı İmp Kuruluşu, s. 160.

28 Evhadü'd-din-i Kirmanî hakkında geniş bilgi için bkz. Mikail Bayram, Şeyh Evhadü'd-din Hâmid el-Kirmanî ve Evhadiyye Hareketi, Konya 1999.29 Menâkıb-i Şeyh Evhadû'd-Din-i Kirmânî, s. 68. Kirmânî'nin Amine Hatun adındaki kızı da Ahlat'da vezirin oğlu İnamü'd-Din ile evli idi. Daha sonra kocasından boşanan Amine Hatun Şam'da yerleşmiştir. (Bk. aynı eser, s. 58-64) Hüseyn-i Kerbelâî, "Ravzalu'l-cinan"ında (s. 60) Evhadeddin-i Kirmânî'nin Nahcivan'da bir oğlu bulunduğunu, bunun soyundan bilginlerin kendi zamamnda mevcut bulunduklarını bildirmektedir.30 el-Evânıiru'1-alâiyye, s. 527-528; Anonim Selçuklu Tarihi (tıpkı Basını), s. 48. Ayrıca Ki). Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 438-440.31 el-Evâmiru'l-alâiyye, s. 527-531; Ebu'l-Ferec Tarihi, s. 542; Selçuklular Zamanında Türkiye s. 440-441.32 Meıâkib-i Şeyh Evhadeddin-i Kirmânî, s. 71.

33 M. Bayram, Tarihin Işığında Nasreddin Hoca ve Mhi Evren, İstanbul 2001.34 M. Bayram, Ahi Evren ve Ahi Teşkilâtının Kuruluşu, Konya 1991. s. 27-30.35 A.g.e., s. 81-83.

36 Danişmend Oğulları zamanında yapılmış olan bu mescid, halen mevcud olup, Erciyes Dağı eteğinde Hacılar Nahiyesi'ne giden eski yolun üzerindedir.37 Menâkıb-i Şeyh Evhadeddin-i Kirmanı, s. 158.

38 A.g.e., s. 80-81'de adı zikredilmeyen Türk Şeyhi'nin Hacı Bektaş olduğu anlaşılmaktadır. Aynı eserde (s. I. 32-135) gene adı verilmeyen bilgin (Dânişmend-i Rûmî Ahi Evren Şeyh Nasirü'd-Dîn'dir. Çünkü burada anlatıldığına göre Fahrü'd-Dîn-i Razî'nin (1209) talebelerinden Şeyh Taceddin Muhammed el Urmevî (Bk. Âsaru'l-Bilâd, s. 494-495; Tabakatü'l-Etibba, II, s. 30), Bağdad'da bu Anadolulu bilgini Evhadeddin-i Kirınânî ile tanıştırmıştır Hayatı boyunca Evhadeddin'e bağlılığı devanı

eden Ahi Evren de Fahrü'd-Dîn-Râzî'nin talebesi ve bu zatın hemşehrisi (Azerbaycanlı) olması itibariyle tanışıyor olmaları, dolayısıyla adı verilmeyen bu bilginin Ahi Evren olduğu kuvvetle muhtemel görünüyor. Gene ayın eserde (s. 76-79) göçebe bir Türkmen Şeyh'in adı verilmemiştir.39 A.g.e. s. 158.40 Ahi Evren'in Evhadeddin-i Kirmanî'nin müridi olduğu ve ona şiddetli bağlılığı bulunduğuna dair eserlerinde muhtelif kayıtlar bulunmaktadır. (Bk. Metali'ü'l-Iınan. Konya Yu-sufağa Kıp. nr. 4866, yp. Ia; Menâhic-i Seyfîi. Bursa Hüseyin çelebi Ktp., nr. 1184, yp. 64b).

41 Nasreddin Hoca ve Ahi Evren, s. 71-72.42 Evhadeddin-i Kirmanı 1238 yılında Bağdad'da öldüğü halde kızı Fatma'nın 1243'de Kayseri'de ikâmet etmesi onun burada evli olduğunu göstermektedir.

43 Ahi Evren ve Ahi Teşkilatını Kuruluşu, s. 83-85.44 Menakıb-i Şeyh Evhadeddin-i Kirmanî. s. 46.

45 Menakıb-i Şeyh Evhadeddin-i Kirmanî., s. 71.46 Ahi Evren'in Sadreddin Konevi'ye yazdı mektuplardan birinde (Uzunçarşılı Armağanı, istanbul, 1979. s. 18-21) bu iki bilginin II. İzzeddini destekledikleri görülmektedir. Ayrıca Ahi Evren'in 1257'de Keykavus'a "Lelâif-i Hikmet" adlı bir eser sunması da bunu belgeler.

47 Mevlânâ başlangıçta Rüknu'd-Din Kılıç Arslan'ı desteklemiş onu kendisine oğul edinmişti. (Sipehsalar, Menâkıb-i Hz. Hudavendigâr, s. 117-119; Menâkibu'l-Arifin, 1. 146-147). Ancak Rüknu'd-Din'in Mevlânâ'nın müridi olan veziri Muîmüddin Süleyman (Pervane) ile arası açılınca Türkmenlere yakınlık göstermek zorunda kaldı. Bu Sultan'nın bir toplantıda Türkmen bir Şeyh olan Baba Merendi'ye hürmet edip onu kendisine Baba edinmesi Mevlânâ'yı gücendirmiş, ve "Biz de kendimize başka birini oğul ediniriz" diyerek toplantıyı terk etmiştir.

48 Anonim Tarih-i Âl-i Selçuk'a göre (s. 52) bu tarih Ramazan 1261'dir.

49 el-Evâmıru'1-alâiyye. s. 608-815; Müsâmerelü'I-ahbâr. s. 71-77; Ebu'l-Ferec. II. 559-563; Anonim Tarih-i Âl-i Selçuk, s. 53. 54.50 Menâkıb-ı Şeyh Evhadeddin-i Kirmânî, s. 71.

51 el-Evâmiru'1-alâiyye, s. 635-640: Müsâmeretü'l-ahbâr, s. 66-72.

52 Velâyet-nâme, s. 18.53Târih-i Âl-i Osman, s. 205.

54. Velâyet-nâme, s. 18.55Fatma Bacı Evhadeddin-i Kirmânî'nin Kayseri'deki Bakırcılar Çarşısı'ndan satın aldığı cariyeden doğmuştur. Evhadeddin-i Kirmânî, 1205'de Anadolu'ya geldiğine göre Fatma en erken 1206, veya 1207 doğumlu olabilir. Velâyet-name'de Hacı Bektaş Diyâr-ı Rum'a geldiğinde Fatma Bacı henüz genç bir kız imiş ve Erenlere sofra düzmekle meşgul imiş. Bu haber Hacı Bektaş'ın en erken 1223 yılında Anadolu'ya geldiğini göstermektedir. Ayrıca Evlıadu'd-Din 1234'de Anadolu'dan ayrılmıştır (Bkz. B. Furuzan-fer, Menakıb-ı Şeyh Evhadeddin-i Kirmanı Önsözü,

s. 3. 3) Bu durum Hacı Bektaş Velînin bu iki tarih arasında Anadolu'ya geldiğine kat'iyyet kazandırmaktadır.

56 Menâkıb-ı Şeyh Evhadeddin-i Kirmânî, s. 81-82.57 A.g.e., s. 71.

58 Bu konuyu "Ahi Evren ve Ahi Teşkilâtı'nın Kuruluşu" adlı eserimizde geniş olarak açıklamış bulunuyoruz.

59 Müsameretu'l-ahbâr, s. 75.

60. A.g.e., s. 7l.61 Velâyet-name. s. l 16.

62 Menâkıb-i Evhadeddin-i Kirmân'ı. s. 7l.

63 Gene bu baskılar yüzünden devrin bir çok ya/arlarının. Ahi Evren'in adını anmaktan kaçındıkları görülmektedir. Bu cümleden olarak Meıâkıb-i Evhadeddin-i Kirııûnî'ıin yatırı (s. 158) Anadolulu bir bilgin (Danişnıend) diyerek adını vermediği zatın Ahi Evren Şeyh Nasırüd-Dın Mahmud olduğunu ispat edecek bazı deliller vardır. Gene aynı yazar. (s. 71) Ahi Evren'in z. evcesi olduğunu tesbit ettiğimiz Evhadu'd-Dın-i Kirmânî'nin kızı Fatma esaretten döndükten sonra (1260) babasının arkadaşının evinde kalmak istediğini ve oraya gittiğini belirtirken Ahi Evren'in adını ve nerede ikamet etmekte olduğunu, açıklamaktan kaçınmıştır. Ancak Menâkıb-i Hacı Bektaş ve Âşık Paşazade'nin "Târih-i Âl-i Osman"ından Fatma Bacı'nın Kırşehir'e yani Kocası olan Ahi Evren'in yanma gitmiş olduğunu öğrcniyoruz.

64 Menakıb-i Evhadü'd-din Kirmanî, s. 68-69.

65 Bu menkibenin anlatıldığı 20. hikaye Kayseri'de geçmektedir. Dolayısıyla bu pazar yeri Kayseri'de muhtemelen Ahilerin iş yerinde bulunuyordu. Bir süre Kayseri'de ikâmet eden Mevlânâ'nın babası Bahâ Veled de "Maârifinde (I, 319) Nahhâs (Bakırcı) ile Kadı Nâsir arasında geçen olay da Kayseri'de geçmiştir. Bu bakımdan burada adı geçen Kadı Naşir'in Ahi Evren Şeyh Nasiru'd-Din olması kuvvetle muhtemel görünüyor.

66 A.g.e., s. 70.

67 A.g.e., s. 60-64. .

68 A.g.e., s. 71.

69 A.g.e., s. 18.

70 Menâkib-i Evhadeddin, s. 81.

71. Aynı eserin Önsözü, s. 33.

72. Menâkib-i Evhadeddin-i Kirmânî, s. 70-71.

73 Aynı eser, s. 71.

74 Müsameretü'l-ahbâr, s. 74.

75 Aynı eser, s. 75.

76 Alaud-Din Çelebi Kırşehir'de öldürüldükten sonra cenazesi Nureddin Caca tarafından Konya'ya getirilmiş, Mevlânâ, oğlunun bağî olarak öldürüldüğü görüşünden dolayı oğlunun cenaze namazını kalmamıştır. Ahi Evren ve Alau'd-Din Çelebi'nin öldürülmeleri hakkında geniş bilgi için Bkz. Ahi Evren ve Ahi Teşkilâtı'nın Kuruluşu, s. 102-108.

77 Menâkib-i Şeyh Evhadeddin, s. 71.

78 Aynı eser, s. 71.

79 Bu eser 1969'da B. Furuzan-fer tarafından Nafiz Paşa (Süleymaniye) Ktp. nr. 1199'daki nüshasına dayanılarak neşredilmiştir. Eserin bilinen bir nüshası da Edirne Selimiye Ktp. nr. 2040'da bulunuyor.

80 A. g. e., s. 161.

81 el-Veledii'i-Şefik. Fatih (Süleymaniye) Ktp. nr. 4518. yp. 118b.

82 A.g.g. Konya İzzet Koyunoğlu Ktp. nr. 2016, yp. 107a-107b.

83 Eflâkî. Ereğli'li bir Necmü'd-Din'den bahsetmektedir. Menâkibü'l-arifin. II, 1029.

84 Eflâkî de bu Şerefü'd-Din-i Mavsili'den bahsetmistir. (Menakibü'l-arifin, I. 256-230).

85 Bu zat Mevlana'ya bir mektup yazmıştır. Bkz. Mektuplar, s. 12.

86 Tercüme-i Menkib-i-Şeyh Evhadeddin-i Kirmanı, Konya İzzet Koyuınoğlu Kip. nr. 2016, yp. I07a-107b.

87 Şeyh Şihabu'd-Din'in Ereğli'de yaptırdığı cami halen faaldir ve kendi adıyla anılmaktadır. Türbesi de camiye bitişiktir. Şeyh Şihabu'd-Din ve kardeşi Bedreddin'in yaptırdıkları imaretin temelleri yapılan bir kazı sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Şeyh Şihabu'd-Din hayatla iken bu imaret ve camii vakfetmiştir. Bu vakıf Osmanlı tarihi boyunca hizmet vermiş, işleyiş ve hizmetleri ile ilgili pekçok berat ve hüccet yayınlanmıştır. Bu konuda geniş bilgi için Bkz. İ. Hakkı Konyalı, Abide ve Kitabeler: ile Ereğli Tarihi, İstanbul. 1970. s. 495-535.

88 el-Veledü"ş-Şefik, yp. 118b.89 Menakib-i Evhadü'd-din-i Kirmanî, s. 160-161.

90. Aynı eser, s 17, 40, 63. 74. 161. 200.91. Aynı eser, s. 56-64.92 Aynı eser, s. 20-23; Faruk Sümer, Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar. Belleten, Ankara, L, s. 486-488, Ibnü'1-Esir. el-Kamil, fi't-Tarih. Beyrut, 1966, XII. s. 253-256.93 Hacı Bektaş ilce Ktp. nr. 200, yp. 60b-69b.

94 Velâyet-name. s. 65.95A.g.e., s. 69-71.

96. Osmanlı Tarihleri. s. 238.97. Kırşehir Tarihi, s. 103-105.

98 Künhü'l-ahhâr, V. 52-58, Ayrıca Krş. İlk Mutasavvıflar, s. 40.

99 Menakıb-i Şeyh Evhadü'd-din Kirmanî, s. 83.100 Tarih-i Ali Osman (Osmanlı Tarihleri) s. 238.

101 Menâkıbu'l-Ârifin. I. 485-486. terc. I. 442.102 Menfıkıb-i Şeyh Evhadud-Din Kirmanî-, s. 108-109, 118.103 Tarih-i Ali Osman s. 56, Anadolu Beylikleri, s. 249.

104 A.g.e. Şarkiyat Mecmuası, II, 82-84.105 Manzum Velâyet-name, HacıBektaş ilçe Ktp., nr. 200, yp. 60b-65a. Ayrıca Krş. Kırşehir Tarihi Üzerine Araştırmalar, s. 190; Tarih-i Ali Osman, s. 204-205.

106 el-Veledü'ş-Şefık, yp. 21b. I08a.107 Bkz Kırşehir Turizm Derneği'ndeki Ahi Sinan adına düzenlenmiş 1471 (876) tarihli Şecere-name. Bu Farsça Şecere-name'de Ahi Evren Şeyh Nasiru'd-Din Mahmud'un nisbeti de Ahi Başara'ya ulaştırılmaktadır.108 Menâkıbu'l-ârifin, II, 775. Ahmed Eflaki, onun adını "Ahi Beşşare" şeklinde kaydetmiştir. Bu zat Türk asıllı olduğuna göre adının Şecere-name'lerdeki şekli doğru olmalıdır. Nitekim onun adıyla anılan köy de "Basara" olarak anılmaktadır.

109 Bir Grup Anadolu Yaygıları Üzerinde Bir Araştırma. s. 38-41.

110 Rahatu's-sudur, II, 365.111 Rıhle, s. 331-337.

112 Osmanlı İmp. Kuruluşu, s. 160.113Kırşehir Tarihi Üzerine Araştırmalar, s. 86.

114 Velâyet-name, s. 18.115 Rihle. s. 285-313.

116 A.g.e. s. 161-162.117 Aynı eser, s. 69.

118 Aynı eser, s. 161.119 Gordlevsky'niıı Seçkin Eserleri (Rusçası), s. 420.

120 Tabakatü's-sufiye, s. 487.121 A.g.e., s. 369-370.122 Siret-i Ebu Abdillah Ibn el-Hafif el-Şirazi, s. 223-226.123 Menâkıb-i Şeyh Evhadeddin-i Kirmânî s. 40, 69, 193, 212-224.

124 Menâkıbu'l-ârifın, I, 439-440.125 Menâkıb-i Şeyh Evhadeddin, s. 103.

126 Nafahatu'r-ruh ve tuhfe'tu'l-futuh, Bursa Eski Eserler Ktp. H. Çelebi Kısmı, nr. 1183, yp. 4U; ı-42b. Hicri IV. asır sofilerindin olan Nasrabadî de böyle bir soruya muhatab olunca aynı tarzda cevap vermiştir. Bk. Tabakatü's-sufiye, s. 487.

127 el-VeledüyŞer'ik. yp. 40b. 108a.

128 Menâkıb-i Şeyh Evhadeddin-i Kirmânî, s. 56-64.

129 Menâkıb-i Şeylı Evhadeddin-i Kirmânî, s. 64.

130 "Kenzu'I-vuaz" adlı yazarı bilinmeyen bir eserin istinsah kaydından (Konya Izzet Koyunoğlu Ktp. nr. 3050) "Menâkıb-i Şeyh Evhadeddin Kirmânî"de adı geçen (s. 260) Emir Mübarizu'd-Din Çavli'nin (el-Evâmiru'1-alâiyye, s. 334-343) Evhadeddin-i Kirmânî adına Diınaşk'da (Şam) bir zaviye yaptırdığı, adı geçen eserin istinsah tarihi olan 1368 (770) de bu zaviyenin faul olduğu anlaşılmaktadır. Bu kaydı düşen zat da "Kubreviyye" tarikatı mensubu Hurezm'li Hüsâmu'd-Din'dir.

131 Menâkıb-i Şeyh Evhadeddin-i Kirmanı, s. 64.

132 Aynı eser. s. 184-185.

133 Mecmuatu'I-fetava, ü. 58-59.

134 a.g.e., Özel Kütüphanemdeki nüshası.

135 Tasavvufun Boyutları, s. 363-373.

136 Menakıb-i Evhadü'd-Din-i Kirmanı, s. 40.

OTUZDÖRDÜNCÜ BÖLÜM, DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

Doğu Anadolu Türk Devletleri / Doç. Dr. İlhan Erdem [s.383-424]

Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih Coğrafya Fakültesi / Türkiye

1. Giriş

1071 Malazgirt zaferinin ardından Anadolu'nun doğusunda mahalli Türkmen beyliklerinin ortaya çıkışına tanık oluyoruz. Erzurum ve çevresinde Saltuklular, Erzincan ve Kemah'ta Mengücekler, Yeşil Irmak havzasında Danişmendliler, Van Gölü havzasında Sökmenliler, Diyarbekir bölgesinde İnaloğulları, Dilmaçoğulları, Mardin ve Hısn-ı Keyfa Artukluları, Elazığ yöresinde de Çubukoğulları ve ardından Harput Artukluları, XI. asrın son çeyreğinde tarih sahnesine çıkmışlar, yaklaşık olarak iki asır boyunca bölgenin kaderine hakim olmuşlardır. Bu uzun sayılamayacak zaman dilimi içinde her bir beylik hakim oldukları coğrafyada günümüz Türkiye'sinin yaratılmasına da katkıda bulunan büyük bir değişimi başlatmışlardır.

Doğu Anadolu Türk devletleri doğuşlarını Selçuklulara borçlu olmakla beraber, varlık sebepleri ve dayandıkları etnik temel şüphesiz Oğuz Türkleridir. XI. asrın başlarında Sir Derya boylarından hareketle Yakın-Doğu coğrafyasına giren Oğuz Türkleri, bir anda Horasan, İran, Irak, Azerbaycan, Suriye, Filistin ve Anadolu'da irili ufaklı pek çok siyasi ve askeri teşekküllerin kurulmasına temel teşkil etmişlerdir. Anadolu'nun doğusundaki beyliklerin kurucuları da ekseriyetle Selçuklular hizmetindeki Oğuz-Türkmen beyleri olmuşlardır.

Türkmenlerin varlığına geçmeden önce Anadolu'nun doğusunun coğrafi ve tarihsel durumuna göz atmamızda yarar vardır.

İlk ve Orta Çağlarda kastettiğimiz bölge ile günümüzde yaklaşık 163.000 kilometre kare yüzölçümüne sahip ve ülkemizin yedi coğrafi bölgesinin en büyüğü olan "Doğu Anadolu Bölgesi" büyük ölçüde örtüşmektedir. Bölge Türkiye'nin en yüksek ve engebeli yüzey şekillerine sahiptir. Arazinin büyük bölümü dağlıktır. Ağrı Dağı, Süphan Dağı ve Uludoruk tepesi Türkiye'nin en yüksek doruklarını barındırır. Ovalar geniş olmadığı gibi, yüksek rakımlıdır. Erzincan, Elazığ ve Iğdır gibi bazı küçük havzalarda tarım yapılabilir. Coğrafi yapı ve iklim koşulları tarımdan ziyade hayvancılık için iyi bir ortam sağlar.

Bölge coğrafi olduğu kadar tarihi açıdan çok eski devirlerden beri Anadolu'nun bir parçası olmuştur. Üç büyük kıtaya yakınlığının yanı sıra coğrafik ve topografik özellikler Anadolu'da doğu-batı çizgisinde bir ulaşım ve yerleşim ağının gelişmesine fırsat vermiştir. Bu bağlamda Doğu Anadolu batıdan gelenler için Orta Asya, Kafkaslar ve Mezopotamya'ya açılan bir güzergah olurken doğudan gelenler için batıya, Akdeniz'e, Balkanlara uzanan bir köprü vazifesi görmüştür. Bu özelliği dolayısıyla bölge, tarihinin her safhasında saldırı, işgal ve istilalara uğramıştır.

Doğu Anadolu'nun stratejik konumunun belirgin bir hal alışı Roma'nın son dönemlerine rastlar. Anadolu'yu Batı'dan Doğu'ya ulaşım ağları ile birleştirme politikası güden Romalılar, Sasaniler ile bölgenin hakimiyeti için uzun ve yorucu savaşlar yapmışlardır. Bu dönemde bölgede yerel halkların yanı sıra Romalı, Kafkas ve Ari unsurlar göze çarpar. Bizans İmparatorluğu'nun kurulması ile Doğu Anadolu üzerinde Sasaniler ile yaşanan mücadeleler daha da hız kazandı. Bölge savaşlardan büyük zarar görürken mücadeleler, yerel derebeyliklerin oluşmasına da fırsat verdi. 640 yılında Müslüman Araplar, bu yerel beyler ile de anlaşarak Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını ele geçirdiler ve bölgede yeni bir dönemin başlamasına yol açtılar. Üç asır sürecek Müslüman-Arap hakimiyeti süresince, Doğu Anadolu'da Sami kökenli yeni koloniler kuruldu. İran ve Hıristiyan kültürünün yanı sıra İslam kültürü de benimsendi. Böylece bölge çok kültürlü etnik mozaik haline geldi. Bu dönemde Anadolu'da Bizans-İslam Dünyası sınırını Tarsus, Malatya ve Erzurum yayı oluşturuyordu. 9. asırdan itibaren Bizans ile Abbasilerin temsil ettiği İslam Dünyasında çatışmalara başladığı zaman Doğu Anadolu'nun büyük kısmı, Türkçe'de "uç" olarak adlandırabileceğimiz birer sugur ve avasım bölgesi oldu. Abbasiler Bizans'a karşı koyabilmek için sadece Müslüman Arapları değil Orta Asya'dan, Horasan'dan çok sayıda Türk asıllı savaşçıları da bölgeye yerleştirdi. Uzun ve yıpratıcı savaşlar her iki tarafın sınır bölgelerinde yeni bir yaşam biçimi ve kültürü yarattı. Savaşlar dinsel bir içerik kazandı. Gaza ruhu canlandı ve hayat tarzı haline geldi.

10. Yüzyılın ortalarında başlayan yeni kabile hareketleri, İslam dünyasında ekonomik ve sosyal alt-üst oluşun yanında siyasi parçalanma da getirdi. Berberilerin Afrika'daki hareketi sonucu Fatımi Devleti kurulurken Kuzey Afrika ile beraber, Mısır, Suriye ve Filistin merkezden koptular. Aynı şekilde Hazarın güneyinden hareket eden İran asıllı Deylemli kabileler İslam dünyasının kalbi Bağdad'a kadar sokuldular ve Abbasi Halifeliği'ni denetimleri altına aldılar. Deylemli istilası kısa sürede Azerbaycan, Irak, el-Cezire ve Diyarbekir'e kadar yayıldı. Bundan istifade eden Bizans İmparatorluğu da yeniden Doğu Anadolu'yu ele geçirmeye başladı. Bu ortamda bölgedeki yerel prenslikler iyice kuvvet kazanmaya başlamışlardı. Bu derebeyler Bizans ilerleyişine karşı direniş göstermeye başladılar. Mücadelelerinde Müslümanlardan da yardım gördüler. Ancak Bizans imparatorları yavaş da olsa Doğu Anadolu'ya hakim oldular. Bu zamanda bölgede önemli yerel güçler olarak Van Gölü havzasında Vaspuragan Ermeni Prensliği, Erzurum'un Kuzeydoğusu ile Artvin yörelerinde Gürcü-Ermeni karışımı Aşot-Bagratiler Tiflis'te Müslüman-Arap Caferoğulları, Diyarbekir bölgesinde Kürt asıllı Mervaniler'i sayabiliriz. Bunlardan Bagratiler XI. asrın başında bölgede en büyük güç haline gelmişlerdi. Bagratiler'in gücünden rahatsız olan İmparator Vasil 1001 yılından itibaren Gürcüler üzerine yürüdü ve 1023'e kadar onları Erzurum-Ardahan hattının gerisine attı. Sıra Ani ve Vaspuragan'a gelmişti. İşte tam bu sırada Çağrı Bey 6.000 Oğuz savaşçısıyla yörede gözüktü. O, Van Gölü havzasını kuzeyden güneye baştan başa dolaştı. Bölgenin Türkmenlerin mekan tutması için uygun özellikler taşıdığını gördü ve vaziyeti soydaşlarına müjdeledi. Türkmenlerin Doğu Anadolu'da gözükmesi Bizans'ı telaşlandırdı. Vaspuragan bölgesi süratle ele geçirilerek bir Bizans eyaleti haline getirildi. Ermeniler de Kapadokya'ya göç ettirildi. 1040'lı yılların başında Bizans İmparatorluğu Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmına hakim olarak sınırlarını Azerbaycan'a kadar uzatmışlardı. Urfa ve çevresine hükmetmekteydiler.

Bu ortamda “Doğu Anadolu Türk Devletleri”nin oluşumuna zemin hazırlayacak Türkmen harekatı 1040 yılında büyük Selçuklu Devleti’nin kuruluşu ile gerçek anlamda başladı. Selçuklu sultan ve prensleri himayesinde -zaman zaman bağımsız da olsa- İslam dünyasına yığılan Türkmenler büyük sıkıntı yaratıyor ve şikayetlere sebebiyet veriyorlardı. Selçukluların bir koluna mensup fakat bağımsız hareket eden Yabgulu Türkmenleri 1041-1045 yılları arasında Diyarbekir ve el-Cezire yöresinde faaliyetlerde bulunmuş, Musul’un yanı bölgede bazı önemli merkezleri ele geçirmişlerdi. Ancak Türkmen harekâtı bu başta Halifelik olmak üzere İslam dünyasında da büyük tepki çekince bunların Anadolu’da Bizans’ın sahip olduğu bölgelere yönlendirme zarureti doğdu. Türkmenlerin benzeri hareketi Tuğrul Bey’den itibaren Selçuklu sultanları ve şehzadeleri tarafından da bizzat takip edilip yönlendirildiler.

1045’ten itibaren Türkler ağırlıklı olarak Aras nehri yoluyla ve Arran üzerinden Anadolu’ya girmeye başladılar. Bizans’ın gösterdiği direniş 1048 yılında Pasinler Savaşı ile kırıldı. 1054 yılında Tuğrul Bey’in Van Gölü havzasına (Vaspuragan) gerçekleştirdiği sefer yeni bir başlangıç oldu. Bu tarihten itibaren bizzat Arran ve Azerbaycan üzerinden Selçuklu şehzadeleri tarafından yönetilen ve Türkmen emirlerince yürütülen akınlar çok etkili oldu. Kars ve Erzurum çevresinin yanı sıra Türk nüfuzu Sivas Malatya’ya kadar uzandı. Bayburt, Kögonya, Kemah, Ahlat, Erciş ele geçirildi. Alp Arslan döneminde Ani’nin fethi, Kafkasya’nın denetim altına alınması ve Gürcülerin Kür Nehri’nin kuzeyine atılması sonucu Türkmen akınları Orta Anadolu’yu kadar ulaştı. Konya ve Kayseri Türkmen beyliklerince alındı. Urfa yöresi de ağır şekilde tahrip edildi. Ancak asıl fetih ve yerleşim 26 Ağustos 1071 yılında Malazgirt Ovası’nda Bizans ordusunun yok edilip İmparatorun esir alınmasından sonra oldu. Selçuklu hükümdarı Alp Arslan’ın bütün samimiyetine rağmen yeni Bizans yönetimi anlaşmaya yanaşmayınca büyük harekat başlatıldı. Artuk, Tutak, Mengücek, Danişmend, Saltuk gibi namlı Türkmen beyleri ile Kutalmışoğlu Alp İlek, Devlet ve Süleyman Şah gibi şehzadeler büyük Oğuz kitleleri eşliğinde Anadolu’da fetihler yaptılar. Bu büyük hadise sonucunda bir tarafta Doğu Anadolu Türkmen beylikleri doğarken diğer taraftan batıda İznik merkezli Türkiye Selçukluları Devleti kuruldu. Büyük Selçuklu hükümdarları güçlü oldukları dönemlerde Anadolu’daki Türkmen emirlerini ve beylerini kontrol altında tuttular. Ancak Melikşah’ın daha sağlığında başlayan parçalanma, bu fatih beylerin bağımsızlık eğilimlerini güçlendirdi. Esasen idari mekanizmada feodaliteye zemin hazırlayan ikta sistemi de Doğu Anadolu’ya hakim Türkmen beylerinin işini kolaylaştırıcı bir unsur oldu. 1085 yılında Diyarbekir bölgesinin zaptı Doğu Anadolu’da Türkmen varlığı açısından yeni bir dönüm noktası oldu. Bu dönemde Amid’de İnaloğulları, Bitlis ve Erzen’de Dilmaçoğulları, Harput’ta Çubukoğulları Beyliği kuruldu. Ardından Haçlı seferlerinin yarattığı yeni ortam ve Selçuklularda Tapar-Bekyaruk Mücadelesi Doğu Anadolu’da Mardin ve Hısn-ı Keyfa’da Artuklu, Ahlat’ta da Sökmenlilerin doğuşuna sebebiyet verdi. Daha Alp Arslan zamanında kurulan Danişmendliler, Saltuklular ve Mengücekliler ile beraber bölgenin siyasi oluşumu tamamlandı ve iki asır sürecek yeni bir devir başladı. Bu süre zarfında Doğu Anadolu büyük bir istikrar ve refaha kavuştu. Türkmen beylikleri birbirleriyle hemen hiç kavga etmediler. Bütün enerjilerini halkın refahı ve gelişimi için harcadılar. Pek çok Türkmen’i bölgeye yerleştirdiler ve yerli halkla beraber yeni bir sosyo-kültürel gelişme başlattılar. Bölgeyi mimari açıdan sanat değeri yüksek eserlerle donattılar. Cami, medrese, çarşı, yol, kervansaray, imaret, zaviye,

hamam ve kümbetler ile doldurdular. Bölge 12. Asrın ortalarında artık bir Türk ülkesi haline gelmeye başladı. Kendi aralarında büyük bir dayanışma gösteren Türkmen beyleri, batıdan Bizans ve Haçlı, kuzeyden Gürcü ve Güneyden Eyyübi saldırılarına karşı bölgeyi, hatta Anadolu'yu başarıyla savundular.

Ancak 12. asrın sonunda ortaya çıkan konjonktürde Büyük Selçukluların tarih sahnesinden çekilmesi, Gürcülerin artan saldırıları ve nihayet Eyyübi tehdidi beyliklerin yaşama şansını azalttı. Bu ortamda Doğu Anadolu Türkmen beylikleri tercihlerini, Anadolu'yu Batı'dan Doğu'ya birleştirerek tek bir Türk devleti olma mücadelesi veren Türkiye Selçukluları lehine kullandılar ve bütün kültürel, etnik ve sosyal miraslarını onlara devrettiler.

Doğu Anadolu'daTükmen beyliklerinin bıraktığı etnik, sosyo-ekonomik ve kültürel miras bugün dahi yaşamakta ve baskın bir unsur olarak varlığını korumaktadır. Şimdi, sıra ile bu beyliklerin tarihini görelim:

2. Artuklular

Döğer boyundan Eksük adlı bir beyin oğlu olan Artuk, 1063 yılında Sultan Alp Arslan'ın hizmetine girdi ve Malazgirt Zaferi'nden sonra onun emriyle Anadolu'ya geçerek Bizans'a karşı başarılı mücadelelerde bulundu.1 Alp Arslan'dan sonra sultan olan Melikşah, Artuk Bey'i Anadolu'dan geri çağırıp Hulvan'ı (Luristan) ikta etti ve kendisini Bahreyn Karmatilerini itaat altına almakla görevlendirdi. Artuk Bey, bu görevi başarıyla tamamladıktan sonra Melikşah'ın Diyarbekir bölgesine hakim olan Mervânîler üzerine gönderdiği orduya katıldı. Bu sefer sırasında Irak-ı Acem valisi Fahrüddevle ile anlaşmazlığa düşen Artuk Bey'in Sultan Melikşah ile arası açıldı ve bu yüzden sultanın kardeşi Suriye Meliki Tutuş'un hizmetine girdi. Artuk girdiği her savaştan galip ayrılmış bir emîrdi. Süleymanşah b. Kutalmış, Şerefüddevle Müslim b. Kureyş'i öldürünce, Halep halkının lideri olan İbnü'l-Hutaytî el-Abbâsî'ye haber gönderip şehri kendisine teslim etmesini istemişti. İbnü'l-Hutayrî de Türkiye Selçuklu Sultanı Süleyman'a elçi gönderip durumu Sultan Melikşah'a yazıp cevap alıncaya kadar mühlet istedi. İbnü'l-Hutayrî bu arada Dımaşk hâkimi Tutuş'a adam gönderip Haleb'i kendisine teslim etmeyi vaat etti, bunun üzerine de Tutuş Haleb'i teslim almak üzere hareket etti. Süleyman bunu haber alınca süratle üzerine doğru yürüdü, Süleyman iyice yaklaşıncaya kadar Tutuş ondan haberdar değildi. Emir Artuk b. Eksüb de Tutuş'un yanındaydı. Artuk bu savaşta Tutuş'un saflarında yer aldı. Arapları Süleymanşah'a karşı kullanan Artuk, bu savaşta Tutuş'un galip gelmesinde büyük rol oynadı. Tutuş da ona Kudüs ve havalisini ıktâ olarak verdi.2 Artuk Bey'in ölümünden sonra arkasında bir çok çocuk bıraktı.

Kaynaklarda bunlar Sökmen, İlgazi, Behram, Abdulcebbar, Siyavûş, İnal, Alpyaruk, Begtaş ve Alataş olarak geçmektedir. Bunlardan Sökmen ve İlgazi hâkimiyeti ellerine aldılar (484/1091). Sökmen, kardeşi İlgazi ile birlikte Kudüs'te beş yıl kadar valilik yapmışsa da kaynaklarda, ne Sökmen'in ve ne de kardeşinin buradaki icraatları hakkında hiçbir bilgi verilmemektedir. Bilinen tek husus Sökmen'in, kardeşi İlgazi gibi önce Sultan Tutuş ve daha sonra oğulları Melik Rıdvan ve Melik

Dukak zamanlarında Suriye bölgesinde meydana gelen olaylara katılması yüzünden, Kudüs şehrinin çoğu zaman kendi naibleri tarafından idare edilmiş olduğudur.3 Kudüs 1098 yılında Fâtımîler tarafından zapt edilince Sökmen, Halep Meliki Rıdvan b. Tutuş'un yanına geldi. İlgazi ise Irak'ta kendisine verilmiş olan bölgeye çekildi; kısa süre sonra da Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından Bağdat şahneliğine tayin edildi. Artuklular, Hısnıkeyfâ (Hasankeyf), Mardin ve Harput olmak üzere üç kol halinde hüküm sürmüşlerdir.4

2. 1. Hısn-ı Keyfâ Kolu (1102-1232)

Musul Emîri Kürboğa'nın ölümü üzerine Musul halkı, vali olarak Emîr Karaca'ya karşı Türkmen Musa'yı desteklediler. Cezîre Emîri Çökürmüş ise Musa'ya karşı çıktı. Bunun üzerine Musa, Sökmen'den yardım istedi ve karşılığında Hısn-ı Keyfâ ile 10.000 dinar vermeyi vaat etti. Sökmen'in desteğini alan Musâ, Çökürmüş'ü bozguna uğrattı, ancak kendisi kısa bir süre sonra öldürüldü. Sökmen ise Hısn-ı Keyfâ'ya giderek şehri Musâ'nın nâibinden teslim aldı ve Artukluların Hısn-ı Keyfâ kolunu kurdu. Sökmen Hısn-ı Keyfâ'daki hakimiyetini sağlamlaştırmak için Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a bağlılığını arz ederek onun hizmetine girdi. Mardin şehri bu sıralarda Sökmen'in yeğeni Yâkutî'nin hâkimiyeti altında idi. Onun ölümü üzerine çıkan anlaşmazlıktan faydalanan Sökmen 1103 yılında burayı da ele geçirmeye muvaffak olarak Diyarbekir havalisinin büyük bir kısmını kendisine bağladı. Çökürmüş ile beraber Harran civarında Haçlılara karşı mühim bir zafer kazanarak, Kudüs Kralı Baudouin ile kardeşi Urga Kontu Joscelin'i esir etti. Bu zaferden kısa bir süre sonra hastalanan Sökmen Ekim 1104'te öldü ve yerine oğlu İbrahim geçti. İbrahim amcası İlgazi'ye tabi olmak zorunda kaldı. İbrahim'in 1108 yılında ölmesiyle kardeşi Dâvud Artuklu hükümdarı oldu. Dâvud, Musul Atabegi Zengi'ye karşı Mardin hükümdarı Timurtaş ile ittifak yaptı (1130). Dâvud'un Türkmenler üzerindeki nüfuzu çok kuvvetli idi. Onlardan temin ettiği kuvvetlerle Musul atabeğine karşı çıktı ise de mağlup olup Serce ve Dârâ'yı Zengi'ye terk etmek zorunda kaldı. 1 Ağustos 1144'te ölen Davud'un yerine oğlu Fahreddin Kara Arslan geçti. Kara Arslan, Zengi'ye karşı Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesud ile anlaştı. Zengi'nin Ca'ber kalesi muhasarasında öldürülmesiyle rahatlayan Kara Arslan, Gerger ve Harput'u ele geçirdi (1150). Zengi'den sonra Halep hükümdarı olan oğlu Nureddin Mahmud ile ittifak yapan Kara Arslan 1167'de öldü ve yerine oğlu Nureddin Muhammed geçti. Onun zamanında Eyyubiler Suriye'de kuvvet kazanmaya başladılar. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın damadı olan Muhammed, karısı yüzünden kayınbabası ile arası açılınca Eyyûbiler'e temayül etti. Sultan II. Kılıçarslan'ın kendisini cezalandıracağından korkarak, ülkesinden bazı yerleri Selâhaddin Eyyubi'ye vererek onun himayesine girdi. Selâhaddin'in yanında Musul ve Âmid muhasaralarına katıldı. Âmid 19 Mayıs 1183'de Selâhaddin'e teslim olunca Muhammed'in yardımına karşılık buranın idaresini Muhammed'e verdi.5

Nureddin Muhammed 1185 yılında öldü ve yerine Kudbeddin II. Sökmen geçti. Selâhaddin Eyyûbi'nin 1193 yılında ölmesini fırsat bilen Artuklular, II. Sökmen zamanında kaybedilen yerleri kurtarma çabasına giriştiler. Sökmen 1200 yılında ölmeden önce, bazı çevreler tarafından dinsizlikle itham edilen ve esasında pek sevmediği kardeşi Mahmud'un yerine aynı zamanda eniştesi olan

Memlûklu Ayaz'ı veliaht tayin etti. Ancak II. Sökmen'in ölümünden sonra komutanlar Ayaz'ı tahttan indirdiler ve yerine Nasırüddin Mahmud'u geçirdiler. Mahmud, önce Eyyubilerden el-Âdil ve el-Kâmil'i sonra da Türkiye Selçuklu Sultanı Keykavus'u metbu' olarak tanıdı. 1222 yılında Mahmud'un ölümünden sonra yerine oğlu Melik Mesud hükümdar oldu.6 Hısnı Keyfâ'nın o sırada Mardin'deki şubesinin hükümdarına tabi idi. Artukoğullarının hakimiyeti Türkiye Selçukluları'nın hücumları yüzünden epeyce küçülmüştü. Melik Mesud zamanında Eyyûbi hükümdarı Melik Kâmil, 1231 yılında Âmid'e karşı sefer yaparak, burasını ve civardaki şehirleri zapt etti. Bu şehirler arasında Hısn-ı Keyfâ da vardı. Hısn-ı Keyfâ, Mevdud tarafından o sıralarda tekrar ele geçirilmiş Melik Kâmil'in oğlu Melik Salih, Âmid ve Hısn-ı Keyfâ'nın hâkimiyetini elinde bulunduruyordu. Fakat Halep ve Anadolu ordularının müşterek hücumu karşısında Âmid'i bırakmak mecburiyetinde kaldı ve yalnız Hısn-ı Keyfâ hâkimiyetini muhafaza edebildi. Âmid'den sonra Hısn-ı Keyfâ'yı da zapt eden Melik Kâmil, Artukluların 1102 yılından itibaren devam eden Hısn-ı Keyfâ şubesini yıkmış oldu (1232). Hükümdarlığını kaybeden Melik Mesud, Moğollar tarafından öldürüldü.7

2.2. Harput Şubesi (1185-1233)

1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'nun fethine memur edilen beylerden birisi de, Selçuklu sultanı Melikşah devrinde devlete hizmet eden Artuk ve Yağısıyan gibi birkaç Türkmen kumandanından biri olan Çubuk Bey'dir. Anadolu'nun fethinde Artuk Bey'in hizmetinde yer almıştır. Çubuk'un Artuk Bey ile birlikte Anadolu'da fetihlerde bulunduktan sonra, Sultan Melikşah'ın taht kavgalarını bastırmak üzere, Artuk'u geri çağırması üzerine, onunla beraber Anadolu'dan ayrıldığını ve yaptıkları hizmetlere mukabil Artuk Bey'e Hulvan'ın, Çubuk'a Kirmanşah'ın (Karmisin) ıktâ edilmiş olduğu tahmin edilebilir. Daha sonra Çubuk Bey, Harput merkez olmak üzere, Palu, Mazgirt, Çemişkezek, Eğin, Arapgir, Genç ve Dersim'in güneyini hâkimiyet sahasına alarak bir beylik kurmuştu. 1085 yılında, Büyük Selçuklular tarafından Harput'un kendisine ıktâ edilmesiyle Çubuk Bey'in kurmuş olduğu bu Türkmen Beyliği, Belek Gazi'nin Harput'u zaptıyla 30-35 yıl kadar kısa bir ömürle sona ererek bölgeye Artukoğlu Belek hâkim olmuştur.8

Artuk Bey'in torunu olan Belek b. Behram, 1112 yılında Harput'a hâkim olmuş ve Palu merkez olmak üzere burada kendi beyliğini kurmuştu. Belek, amcaları Sökmen ve İlgazi ile birlikte Haçlılara karşı bir çok mücadeleye girmiş ve gösterdiği kahramanlık İslâm âleminde büyük yankı uyandırmıştı. Belek, 6 Mayıs 1224'te muhasara altında tuttuğu Menbiç kalesinden atılan bir ok ile şehit edildi. Aynı sülâleden Süleyman Harput'u elinde tuttu ise de çok kısa bir süre ölümüyle şehir sırasıyla Hısn-ı Keyfâ sahibi Davud'a, oğlu Kara Arslan'a ve torunu Mehmed'e intikal etti (1165/1166). Nureddin Muhammed'in 1185/86 yılında ölümünden sonra, kardeşi İmadüddin Ebu Bekir burada bu hanedanın ayrı bir şubesini kurdu. Kardeşinin ölümü sırasında, o Musul'da, Selâhaddîn'in ordusunda bulunuyordu. Bu haberi alır almaz tahtı ele geçirmek amacıyla hemen Hısn-ı Keyfâ üzerine yürüdü. Fakat yeğeni II. Sökmen daha çabuk davranarak kaleyi eline geçirmiş ve Selâhaddîn tarafından hükümdar olarak tanınmıştı. Ebu Bekir bu vaziyet karşısında Harput ve civarı hâkimiyeti ile yetinmek zorunda kalmıştı. Ebû Bekir 1204 yılında ölünce, yerine Nizameddin İbrahim geçti. İbrahim'in, Ahmed

ve Hızır adlarında iki oğlu vardı. Hısn-ı Keyfâ ve Âmid şubesinin hükümdarı olan Mahmud 1205 yılı bahar aylarında Harput'u muhasara etmesine rağmen bir netice alamamıştır. İbrahim'in 1223'te ölümünden sonra yerine, İzzeddin Ahmed geçti. Bu son Harput Artuklu hükümdarı da Eyyûbi hâkimiyetini tanımaktaydı.9 İzzeddin Ahmed döneminde Harput, geçici olarak 1227'de Celaleddin Harezmşah tarafından işgal edilmiş, bir ara da geçici bir süre Moğolların eline geçmiştir.

Anadolu'da siyasî birliği sağlamaya çalışan Sultan Alâeddin Keykubad, 1234 yılında, zaman zaman Eyyubîlerle işbirliği yapan Harput Artukluları üzerine yürüyerek şehri kuşatıp ele geçirdi. Harput Artuklularının hâkimiyetine son veren Türkiye Selçuklu Sultanı, son Harput Artuklu hükümdarını affederek ona Ilgın ve Akşehir'i dirlik olarak verdi. Böylece 1185 yılında İmadeddin Ebû Bekir tarafından kurulmuş olan Harput Artukluları tarihe karıştı.

2.3. Mardin Şubesi (1106-1409)

Birinci Haçlı Seferi'ni başarı ile sona erdirmeleri sonucu olarak Suriye ülkesine yerleşmeye muvaffak olan Haçlı kuvvetlerine karşı kazanmış olduğu savaşlarla kısa bir zamanda İslâm dünyasında ünlü bir kumandan olarak tanınan Artukoğlu İlgazi, kardeşi Sökmen tarafından Hısn-ı Keyfâ'da (Hasankeyf) kurulan ilk Artuklu Beyliği'nden sonra ikinci olarak Mardin'de "Tabaka-i İlgaziyye" adıyla teessüs etmiş bulunan Artuklu Beyliği'nin kurucusudur. Necmüddin İlgazi'nin ilk siyasî faaliyeti, kardeşi Sökmen ile birlikte Kudüs şehrinde idareyi ele almasıyla başlamaktadır. Babaları Artuk Bey'in Kudüs'te vali bulunduğu bir sırada ölümü üzerine (1091) hizmetinde bulunduğu Suriye Selçuklu devleti Sultanı Tacüddevle Tutuş, bu şehri oğulları İlgazi ve Sökmen'e ıktâ etmişti. İlgazi'nin bu valilik sırasında Sultan Tutuş ve oğulları zamanında Irak ve Suriye'de vuku bulan siyasî olaylara onlarla birlikte katılmıştır. İlgazi, büyük Sultan olmak gayesiyle Berkyaruk ile savaşa giden kaynatası Tutuş tarafından emîr Vessab b. Mahmud ile Suriye'de oğlu Rıdvan'ın yanında bırakmıştı. Tutuş'un bu savaşta ölümünden önce oğlu Rıdvan'a "Kuvvetleriyle kendisine yardıma gelmesini" bildirmesi üzerine Rıdvan, İlgazi ile birlikte babasına yardıma giderken Hit yakınlarında onun yenildiği ve öldürülmüş olduğu haberini alınca derhal geri dönmüş ve Halep'e gelerek burada hâkimiyetini ilân etmiştir. Bundan sonra İlgazi, kardeşi Sökmen'in, Rıdvan'la birlik olmasına karşılık Tutuş'un Dımaşk'taki naibi Sav-Tekin'in yardımı sayesinde buraya hâkim olmuş olan melik Dukak'ın yanına giderek onun hizmetine girmiştir. Fakat melik Dukak'ın, müttefikleri İlgazi ve Antakya hâkimi Yağısıyan ile birlikte Dımaşk'ta bulunmadığı bir sırada, Melik Rıdvan yanında Sökmen olduğu halde adı geçen şehri başarısız bir kuşatmaya gittiği zaman Dukak, İlgazi'yi sebebini bilemediğimiz bir suçu yüzünden hapsetmişti. Öte yandan kardeşinin hapsedildiğini öğrenen Sökmen, bundan istifade ile Kudüs'e gitmiş ve şehri, kısmen kardeşi tarafından idare eden nâiblerden teslim almış ve buraya yalnız başına hâkim olmuştur. Tutuş'un ölümü üzerine Suriye'de ortaya çıkan karışıklıklardan istifade ile Mısır Fatımî halifesi Mustansır, kuvvetli bir ordu göndererek Kudüs'ü kuşattırmıştı. Melik Dukak'ın hapsinden kurtulan İlgazi, kardeşi Sökmen ile birlikte Şiî Mısır ordusuna karşı yaptıkları savunmadan sonra şehri terk etmek zorunda kaldılar (Temmuz-Ağustos 1096).10 Kudüs'ün Fatımîler tarafından zaptından sonra Bağdat'a gelerek Büyük Selçuklu Sultanı Tapar'ın hizmetine girdi. Sultan Tapar, onu

Bağdat şahneliğine tayin etti. Dört yıl bu vazifeyi yürüten İlgazi, yine Sultanın emri ile şahnelikten azledildi (1105). Bu azilden dolayı sultana düşmanlık beslemeksizin Sökmen gibi Diyarbekir bölgesinde kendisine bir hâkimiyet sahası aramaya başladı. Sökmen'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu İbrahim'in emîri Şems'den Mardin'i alan İlgazi, burada "Mardin Artukluları" veya "Tabaka-i İlgaziyye" denilen Mardin şubesini kurdu (1106).11 Mardin'den sonra Nusaybin'i ele geçiren İlgazi, Selçuklu Sultanı Tapar'ın emriyle, Haçlılara karşı düzenlenen 1112 seferine katıldı. Sultan, İlgazi ve Sökmen'e, Emîr Mevdud'a katılmalarını ve Urfa'nın Haçlılardan kurtulmasını emretmişti. Bu Türk komutanları Urfa'yı kuşatmalarına rağmen ele geçiremediler. Ancak Mardin'den sonra Nusaybin'e hâkim olan İlgazi, Musul'u kendi hâkimiyet sahası içine katan Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'a karşı Çavlı'nın safında yer aldı. Kılıçarslan 1107'de yapılan savaşı kaybetti ve Habur suyunu atıyla geçmek isterken boğularak öldü. Çavlı bu zaferden sonra devlete vergisini ödemekte ihmalkâr davranınca; Sultan Tapar, Emîr Mevdud'a, Çavlı'nın hâkim olduğu toprakları ıktâ etti. İlgazi, Emîr Mevdud'u destekledi ve birlikte Harran'ı Haçlıların elinden kurtardılar. Mevdud, Harran'ın idaresini İlgazi'ye verdi.

Kudüs Kralı Baudouin, 1113 yılı baharında, Dımaşk Atabeyliği'ne bağlı el-Besaniyye bölgesine taarruz etti. Bu yüzden Dımaşk'a uzanan bütün ticarî yolların emniyeti kayboldu. Dımaşk atabeği Tuğtekin, Musul emîri Mevdud ile Halep Meliki Rıdvan'dan, bu Haçlı taarruzuna karşı yardım istedi. Mevdud, Sultan Tapar'ın emriyle bir yıl önce girişmiş olduğu Urfa muhasarasından bir netice elde edemediğinden, sultan nazarında durumunu kuvvetlendirmek istemekteydi. Kendisi için yeni bir fırsatın doğduğunu gören Mevdud, yanında Sincar emîri Temirek b. Arslantaş ile İlgazi'nin oğlu Ayaz komutasında gönderdiği kuvvetler olduğu halde 1113 yılında Suriye'ye girdi. Burada Haçlılarla küçük çapta bazı çatışmalar olduysa da kışın yaklaşmasıyla bu seferden kesin bir netice alınamadı. Mevdud'un Dımaşk'ta ölmesinden sonra Sultan Tapar, Mevdud'un yerine Musul ve çevresine Aksungur Porsukî'yi tayin etti. Porsukî, Urfa'yı uzun süre kuşattı ve Haçlılara karşı giriştiği bu mücadelelerde civar Türk beylerinden yardım istedi. Ancak Porsukî, İlgazi'nin kendisine yardımda gönülsüz davranmasına kızdı ve Ayaz'ı hapsedip Mardin ve civarını yağmaladı. İlgazi hem Porsukî'nin bu davranışını karşılıksız bırakmamak, hem de oğlunu kurtarmak maksadıyla ani bir taarruz düzenledi. Neticede Porsukî'yi yenerek oğlu Ayaz'ı kurtarmayı başardı. Fakat Sultan Tapar, onun bu davranışını bir isyan olarak değerlendirdi. Sultan, Emîr Mevdud'un Dımaşk'ta öldürülmesinden Atabeg Tuğtekin'i mesul tutmaktaydı. Her ikisi de sultanın üzerlerine asker sevk etmesinden endişelenerek aralarına Antakya hâkimi Roger'i de alarak bir ittifak kurdular.12 İlgazi, Suriye'de bulunduğu bir sırada Hıms emîri Hayırhan b. Karaca'nın düzenlediği bir baskın sonucu esir düştü. İlgazi'yi kurtarmak için Atabeg Tuğtekin bir süre Hıms'ı kuşattı. Ancak İlgazi'nin öldürülmesi tehdidi karşısında çekilmek zorunda kaldı. Sultan Tapar'dan beklenen kuvvetlerin gecikmesi üzerine Hayırhan endişelenerek, Ayaz'ın kendisine rehin verilmesi karşılığında İlgazi'yi serbest bıraktı. İlgazi, Türkmenlerden oluşan ordusu ile derhal geri dönmüş, oğlunu geri almak için Hayırhan'ı Humus'ta kuşatmaya başlamıştı. Fakat çok geçmeden sultan tarafından gönderilen emîr Borsuk b. Borsuk komutasındaki Selçuklu birliklerinin şehre yaklaştığını duyunca çekilmek zorunda kaldı.13 Sultanın ilk aşamada Tuğtekin ve İlgazi'yi ortadan kaldırmakla görevlendirdiği ordu daha sonra Haçlılarla savaşmakla yükümlüydü. Emîr

Porsuk, Halep'i muhasara etti. Borsuk Halep'i kuşattığı sırada şehirde henüz çok küçük yaşta bulunan Melîk Rıdvan'ın oğlu Sultanşah'ın hükümet işlerini çeviren Lülü el-Hadim ve ordu kumandanı Şemsülhavas'a, sultanın mektubunu yollayarak şehrin kendilerine teslim edilmesi gerektiğini bildirdi. Şehrin hâkimi Lü'lü, Tuğtekin ve İlgazi'den yardım istedi. İlgazi ve Tuğtekin süratle Halep'e geldiler. Porsuk bu durumda Halep'i boş yere kuşatmaktansa Tuğtekin'e ait olan Hama'ya taarruz edip burayı ele geçirdi. Emîr Porsuk'un Suriye'den uzaklaşması üzerine Halep'ten ayrılan İlgazi Mardin'e döndü. Fakat Lü'lü'nün öldürülmesiyle ortaya çıkan hadiselerden faydalanan ve bir kısım halk tarafından Halep'e davet edilen İlgazi, Aksungur Porsukî'den önce davrandı ve oğlu Timurtaş ile beraber gelerek şehri teslim aldı.

Böylece Suriye Selçuklularının Halep Melikliği sona erdi (Mayıs 1117).14 Halep'ten sonra Balis ve Buzaa'yı ele geçiren İlgazi, Antakya hâkimi Roger komutası altındaki Haçlı ordusunu Tellafrin Vadisi'nde büyük bir bozguna uğrattı. Roger bu savaşta öldü (Haziran 1119). İslâm aleminde büyük sevinç yaratan bu zafer neticesinde Halep, Haçlı tehdidinden kurtuldu. İlgazi, müttefiki olan Atabeg Tuğtekin ile Haçlılara karşı taarruzlarını sürdürdü. Onların ortak hareketi neticesinde Esarib ve Zerdana kaleleri Haçlılardan alındı. Türk kuvvetleri, Antakya'nın yardımına gelen Kudüs Kralı II. Baudouin'i Tell-i Danis'de bozguna uğrattılar, geri çekilen Haçlı Kralını Burc-i Hab'da bir kere daha sıkıştırıp ağır zayiat verdirmelerine rağmen kesin bir netice alamadılar.

Diyarbekir bölgesine dönen İlgazi, ertesi yıl (1120) yeniden Haçlılar üzerine yürüdü ve Halep civarındaki el-Azaz kalesini muhasara etti. Fakat almaya muvaffak olamadı. İlgazi hiçbir harekette bulunmadan Antakya bölgesinden geçerek Kınnesrin'e geldiği zaman emrinde bulunan Türkmenler kendisine karşı gelmeğe başladılar. Zira onlar 1119 yılında büyük ganimetler ele geçirmişlerdi. Ganimetin az olmasından dolayı Kınnesrin'de İlgazi ile Türkmenlerin arası açıldı. İlgazi onların bu hareketlerine çok kızmış ve onlara karşı şiddet kullanmak zorunda kalmıştı. Fakat Türkmenler İlgazi'nin, birkaç Türkmen'in sakalını kestirmesi ve iğdiş ettirmesi üzerine onu terk etmişler ve bu suretle İlgazi'nin yanında ancak pek az miktar asker kalmıştı. İşte bu sırada Kral II. Baudouin ve Kont Joslen, Türkmenlerin İlgazi'den ayrılmaları ve dolayısıyla İlgazi'nin de zayıf kalmış olmasından istifade ederek Tell-i Danis üzerine hücuma geçtiler. Fakat bundan biraz sonra Tuğtekin, kuvvetleriyle birlikte İlgazi'ye katılmıştı. Haçlılar muhasaradan kurtulup Maarretü Mısrîn yakınlarına kadar hiç bozulmadan geri çekilmeye muvaffak olmuşlar ve burada yeniden karargâh kurmuşlardır. Bu durum karşısında vaziyeti kendileri için iyi görmeyen İlgazi ve Tuğtekin askerlerine, düşmanın takibine gitmemelerini emretmiştir. Bundan sonra iki taraf kuvvetleri arasında herhangi bir çarpışma olmamış, Türk kuvvetleri Halep'e, Haçlılar da Antakya'ya geri dönmüştür. İlgazi bu sırada Zerdana kalesini tahrip ederek buranın, Haçlılara karşı savunmasından vazgeçmiştir (Haziran 1120).15

Haçlılarla yaptığı savaşlarda ünü çok artan İlgazi, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından Gürcüler üzerine sefere tayin edildi. Islahatçı diye tanınmış olan Gürcü Kralı II. David (1089-1125) Tiflis'te yaşayan müslüman halka şiddetli baskılar yapmakta ve yılda 10.000 dinar gibi oldukça ağır vergiler almakta idi. II. David'in kendilerine karşı takip etmekte olduğu bu şiddet politikasına uzun bir

zaman tahammül eden Tiflis müslümanları nihayet 1121 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Mahmud'un kardeşi ve Erran, Nahcivan ve Aras nehrine kadar olan memleketleri hâkimiyet altında bulunduran Melik Tuğrul'a haber göndererek kendilerini Kral David'i baskılarından kurtarmasını ve Tiflis'e gelip hâkim olmasını bildirdiler. Melik Tuğrul bu teklifi kabul etmiş, fakat Gürcülere karşı girişeceği bir sefer için yalnız kendi kuvvetlerinin kâfi gelmeyeceğini anlamış ve Haçlılarla yapmış olduğu başarılı savaşlar nedeniyle bütün İslâm dünyasında tanınmış bulunan Mardin emîri İlgazi'ye haber göndererek Gürcü seferi için hazırlıklar yapmasını bildirmişti. Bu seferden muvaffak olamadan dönmesine rağmen (1121), sultan yanındaki itibarın muhafaza eden İlgazi, bir süre sonra Meyyafarikin'in (Silvan) ıktaını Sultan Mahmud'dan aldı. Bu ünlü Artuklu Beyi, Haçlılara karşı yanında yeğeni Belek ve Atabeg Tuğtekin olduğu halde Zerdana kalesi üzerine sefere çıktığı bir sırada hastalandı. Önce Halep'e, sonra Mardin'e ve daha sonra da Meyyafârikin'e gitti ve 19 Kasım 1122 Pazartesi günü yaklaşık altmış yaşındayken öldü.16

İlgazi'nin ölümünden sonra oğullarından Süleyman Meyyafarikin'e, Timurtaş Mardin'e, yeğeni Süleyman da Halep'e hâkim oldular. İlgazi'nin bir diğer yeğeni Belek ise Harput ve Palu'da kendisine ait bir beylik kurdu. Kılıçarslan'ın dul hatunu ile evlenen Belek, Türkiye Selçuklularına ait Malatya'yı da hâkimiyetine aldı. Haçlılara karşı amansız bir mücadele sürdüren Belek, Ana ve Hadisa'yı ele geçirdi. Amcası İlgazi'nin hastalığı sırasında önce Urfa Kontu Joscelin ile kardeşi Galeran'ı sonra da Gerger civarında Kudüs Kralı II. Baudouin'i mağlup ve esir ederek Harput'ta zindana attı. Ancak bu Haçlı liderleri, Belek'in Harput'ta bulunmadığı bir sırada kale tamiri ile uğraşan Ermeni ustalar ile anlaşarak Harput'u ele geçirdiler. Durumu öğrenen Belek, süratle şehre döndü ve şiddetli bir kuşatmadan sonra burayı Haçlılardan kurtardı. Esirleri yeniden zincire vurdu ve bunları önce Harran'da, daha sonra da Halep kalesinde hapsetti; hainleri ise ağır bir şekilde cezalandırdı. Belek, aynı yıl Halep'i Süleyman'ın elinden aldı (30 Haziran 1123). Gazi unvanını alan Belek, Menbic'i kuşattı. Fakat bu muhasara esnasında ok ile vurularak şehit oldu (6 Mayıs 1124). Naşı Halep'te Makam-ı İbrahim'in güneydeki mezarlığa defnolundu.17 Hüsameddin, Belek'in ölümünden sonra Halep'i de hâkimiyeti altına aldı (1124). Ancak Timurtaş'ın tecrübesizliği Halep halkını kendisinden soğuttu ve Halep daha sonra Emîr Aksungur el-Porsukî'nin eline geçti. Timurtaş, kardeşi Süleyman'ın ölümünden sonra Meyyafârikin'e de sahip oldu, fakat Musul Atabegi Zengi'nin Nusaybin'i ele geçirmesine engel olamadı. Timurtaş'ın 1152-53 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Necmeddin Alpı geçti. O da kardeşlerinden Cemaleddin'i Hani, Silvan ve Kulp beldelerine, Behram'ı ise Dâra'ya emir tayin etti. Necmeddin Alpı, Nûreddin Mahmud ile ittifak yaptı. 1176 yılında ölen Alpı'nın yerine oğlu II. Kutbuddin İlgazi hükümdar oldu. Mardin'deki büyük camiyi yaptıran İlgazi zamanında Eyyûbî hükümdarı Selâhaddîn Harran, Habur, Dâra ve Nusaybin gibi merkezleri zapt etti.

Selâhddin'in ülkesini tehdidi karşısında II. İlgazi, daha çok II. Kılıçarslan ile müttefik kaldı. onun 1184 yılında ölümüyle küçük yaştaki oğlu Hüsameddin Yavlak Arslan tahta geçti. Onun zamanında Ahlat Şahı II. Sökmen, Mardin Artuklularını himâyesi altına aldı ve Nizameddin Alpkuş adlı bir memlükünü hükümet işleri ile görevlendirdi. Selâhaddin Eyyûbi, II. İlgazi zamanından beri Artukluların iç işlerine müdahale etmekteydi. Eyyûbiler Ahlat Şahı II. Sökmen'in ölümünden sonra Meyyafârikin'i

geri almaya muvaffak oldu ise de uzun süre hâkimiyetleri altında tutamadılar. Selâhaddin'in 1193 yılında ölümü Mardin Artuklularını biraz rahatlattı. Fakat bu defa doğudan gelen yoğun Türkmen göçleri içtimaî sarsıntıya sebep oldu. Yeni eyyubî hükümdarı el-Melikü'l-Âdîl çok geçmeden Mardin'i kuşattı. Eyyûbi tehlikesinin kendi ülkesini de tehdit ettiğini gören Musul Atabegi Arslanşah, Yavlak Arslan'ın yardımına koştu. Neticede Eyyûbiler mağlup olarak Mardin'den çekildiler (1199). Ancak el-Melikü'l-Âdil, oğlu el-Melikü'lEşref'i 1202 yılında büyük bir ordu ile Mardin üzerine gönderdi. Zor durumda kalan Mardin Artukluları, Halep Hükümdarı el-Melikü'l-Zahir'in aracılığı ile Eyyûbiler'in hâkimiyeti altına girmeye mecbur oldular.18

Yavlak Arslan'dan sonra kardeşi Artuk Arslan Mardin'de hükümdar oldu. Onun zamanında Anadolu Selçukluları Eyyûbiler'i mağlup ederek Doğu Anadolu'da hâkimiyetlerini kurdular. Artuk Arslan bu durumdan faydalanarak Alâeddin Keykubad'a tâbi olup Eyyûbilere karşı ittifak yaptı. Ancak Eyyûbi hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil 1236 yılında Urfa ve Harran'ı işgal etti. Alâeddin Keykubad'dan sonra Anadolu Selçuklu Sultanı olan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Eyyûbiler'in elinden kurtarmış olduğu yerlerden Sincar ve Nusaybin'i Artuk Arslan'a ikta olarak verdi. Otuz beş yıllık hükümdarlıktan sonra 1239 yılında ölen Artuk Arslan'ın yerine oğlu Necmeddin Gazi geçti. O da Eyyûbiler'in kendi aralarındaki geçimsizliklerden faydalanarak Meyyâfarikin Eyyûbi hâkimi Melik Şehabeddin Gazi ile Halep Eyyûbilerine karşı anlaştı. Urfa, Harran ve Cezire'yi ele geçirdi. Moğollar Necmeddin Gazi'nin hâkimiyeti sırasında Diyarbekir ve Meyyâfarikin yöresine girdiler (1252). Suruç, harran ve Urfa'ya kadar yağma akınlarda bulunup 1256 yılında da Harput ve Malatya bölgelerini işgal ettiler. Moğol hakanı Hülâgü 1257'de Suriye seferine giderken Yaşmut kumandasında bir birliği Mardin ve Meyyâfarikin'i zaptetmekle görevlendirdi. Bu Moğol birliği Meyyâfarikin'i uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirdi. Mardin müstahkem bir kaleye sahip olduğundan sekiz aydan fazla dayandı. Ancak şehirde açlık başladı ve veba salgını çıktı. Bu sırada Necmeddin Gazi de hastalığa yakalandı ve öldü. Yerine oğlu Kara Arslan geçti (1260).19

Moğol baskını karşısında çaresiz kalan Kara Arslan, Dârâ, Habur, Nusaybin ve Resülayn'ın Artuklulara geri verilmesi karşılığında Moğol hâkimiyetini tanıdı. Kara Arslan Moğol felaketini atlatınca onların tabiyetinde (1259-1291) uzun ve sakin bir hayat sürmüş ve bu sayede küçük Artuklu Devleti'ne bir buçuk asırlık bir ömür sağlamıştır. Bir çok hükümdar Moğol darbeleri ile taht, hayat ve devletlerini kaybederlerken Kara Arslan bu suretle Mardin Artuklularının hayatını uzatmıştır. Moğolların 1260'ta Musul, 1281'de Suriye seferlerine Kara Arslan da katıldı. Otuz üç yıllık hükümdarlıktan sonra ölen Kara Arslan'ın yerine oğlu Şemseddîn Davud geçti. Hükümdarlığının üçüncü yılında ölen Davud'un yerine de kardeşi II. Necmeddin Gazi tahta çıktı (1294). Bu hükümdar zamanında Mardin Artuklularının İlhanlılara yakınlığı daha da arttı. Necmeddin Gazi 1312 yılında öldü ve yerine oğlu Ali Alpı geçti. Onun hükümdarlığı iki hafta kadar devam etti. Fakat kendisinden sonra gelen kardeşi Melik Salih (1312-1364) ise elli yıldan fazla saltanat sürdü. Melik Salih zamanında Memlükler, İlhanlılara karşı devamlı saldırılarda bulunduklarından, onlara tabi olan Mardin Artukluları da sürekli rahatsız oldular. Memlüklerin Halep valisi Şihabeddin Karatay, Artuklu ülkesine girerek

Mardin ve civarını yağmaladı (1315). Moğol hanı Olcaytu'nun ölümünü fırsat bilerek Türkmen Cacaoğlu Alaeddin, Âmid'i işgal etti.20

İlhanlı Devleti'nin 1336 yılında yıkılması üzerine Süleyman Han ve Çobanoğulları Diyarbekir bölgesine girdiler ve kısa süre sonra da Melik Salih'in saltanatını tasdik ettiler. İlhanlı Devleti'nin çöküşü ile Doğu Anadolu bir çok Türkmen oymağının faaliyet sahası haline geldi. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri bölgede nüfuz sahibi olmaya başladıkları bir sırada Melik Salih öldü (1364) ve yerine oğlu el-Melikü'l-Mansûr Ahmed geçti. Ahmed, Karakoyunlu Türkmenlerinin reisi Bayram Hoca'nın taarruzuna karşı Celayirli hükümdarı Üveys'ten yardım istedi. Dört yıllık bir saltanattan sonra Ahmed'in yerine oğlu Mahmud hükümdar oldu (1368). Mahmud'un çok küçük yaşta olması sebebiyle yerine amcası Şemseddin Davûd Artuklu tahtına geçti. Gerek 1376 yılında ölen Davûd'un gerekse yerine geçen oğlu Mecdüddin İsa'nın hâkimiyet devirleri Karakoyunlular ile mücadeleyle geçti.

Ayrıca Mardin de Timur'un istilâsına uğradı.21 Mecdüddin İsa, 1384 yılında Karakoyunlu hükümdarı Kara Mehmed'e yenildi. Buna rağmen Karakoyunlular ile Artuklular ortak düşmanları Timur'a karşı birleşerek Memlükler'den yardım istediler. Memlük sultanı Berkuk 1395 yılında İsâ'ya hil'at yolladı.fakat Timur'un Mardin'e yaklaşması üzerine İsa, ona bağlılık arz etmeye mecbur kaldı ve bu sayede Timur'un Mardin'i işgalini önleyebildi. Ancak İsâ, Erzen ve Hısnıkeyfâ hükümdarları gibi Timur'un bizzat huzuruna çıkmadı. Buna kızan Timur, İsâ üzerine asker sevk etti, hatta bir süre de Mardin'i muhasara etti. İsâ, bu muhasaradan önce Mardin'den ayrılmıştı. Buna rağmen Timur'a esir düştü ve üç yıl kadar Sultaniyye'de hapsedildi. İsâ'nın veziri Alaeddin Altunbuğa, Mardin Artuklu tahtına onun yeğeni Melik Salih'i geçirdi. Bu durumda Timur, İsâ'yı serbest bıraktı. Mardin'e gelen İsa'ya, Melik Salih tahtı teslim etti. İsâ, Timur'un Memlükler üzerine sevk ettiği kuvvetlere katılmayarak itaatını bozdu. Timur, İsâ'yı cezasız bırakmayarak Mardin'i kuşattı. Ancak muhasaranın uzun sürmesi karşısında, Mardin'in zaptı ile Akkoyunlu reisi Kara Osman'ı vazifelendirdi. İsa, bir süre sonra Timur'dan özür dileyerek affedilmesini sağladı (1403). Ancak Akkoyunluların ülkesine taarruzlarını önleyemedi. İsâ, Akkoyunlu Kara Osman'a karşı Türkmen beylerinden Çeküm ile anlaştı. Beraberce Kara Osman'ın üzerine yürüyerek Akmataş civarında onunla muharebeye girdiler. Neticede Akkoyunlular galip geldi. Çeküm ve İsa öldürüldüler (1407). İsa'dan sonra Mardin surları içine kapanan Artuklulara onun oğlu Şihabeddin Ahmed hükümdar oldu. Ahmed, Mardin'i Akkoyunlular'a karşı müdafaa edemeyeceğini anlayınca, Karakoyunlu Kara Yusuf ile anlaşarak şehri ona teslim etti (1409). Kara Yusuf, Ahmed'e Musul'u verdiyse de Ahmed bir hafta sonra öldü. Böylece Artuklular devletinin Mardin şubesi de tarihe karışmış oldu.22

2.4. Artuklu Devleti'nin Siyasî Yapısı ve Devlet Teşkilatı

Siyasî ve askerî tarihini genel hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız bu siyasî teşekkül, doğudaki küçük Haçlı devletleriyle yaptığı bazı başarılı mücadeleler bir kenara bırakılırsa, hiçbir şekilde mühim bir rol oynamamıştır. Hatta bu açıdan onu Zengiler ve Eyyûbiler ile asla kıyaslanamaz. Eski Türk devlet anlayışını esas alan Artuklular, devleti hanedan mensuplarının ortak malı kabul ettiklerinden, merkeziyetçi bir hükümet kurup tek bir devlet haline gelemediler. Merkezin dışındaki yerlerin büyük bir

kısmının idaresi, hanedan mensuplarına bırakılmıştı.23 Artukluların, Eyyûbiler nüfuzunun Diyarbekir'de kuvvetlenmesine kadar geçen siyasi hayatını başlıca iki safhaya ayırabiliriz. İlk safha, bu sülalenin yavaş yavaş kuvvetlenerek, Selçuklu Devleti'nin Melikşah'tan sonraki gerilemesi ile orantılı bir surette, müstakil bir teşekkül halini almağa başladığı bir devirdir. Selçuklu ailesi etrafındaki Türkmen aşiretlerinden birinin Döğer24 boyuna mensup bir aşiretin, başında bulunan Eksük ve oğlu Artuk ile onun çocukları imparatorluğun kuruluşundan sonra, yeni fetih olunan şark sahasında önemli ıktalara sahip olmuşlardı. Selçuklu hükümdarları, babaları ve dedeleriyle silah arkadaşlığı etmiş olan bu Oğuz boylarına karşı eski kabile geleneklerine uygun olarak, teveccüh ve iltifat gösterdiler; onlara önemli vazifeler ve zengin ıktalar verdiler. Melikşah'tan sonra devletin eski gücünü kaybetmesi, hanedan mensupları arasında ortaya çıkan çekişmeler bu imparatorluğun diğer büyük ve nüfuzlu aileler gibi, Artukoğullarının da gittikçe müstakil bir teşekkül mahiyetini almalarına sebep oldu. Haçlı seferleri sırasında bu sülaleye mensup bazı kahraman şahsiyetlerin kazandıkları başarılar, yalnız manevi nüfuzlarını değil, maddi kudretlerini de arttırdı. Bundan sonraki süreçte Artuklu liderleri göçebe Türk Kabileleri üzerinde büyük bir nüfuz sahibi oldular. Artukluların tarihini ikinci devresi, Eyyûbilerin yüksek hakimiyetini tanımaya mecbur olduğu devirdir.

Hısn-ı Keyfâ, Harput ve Mardin adlarıyla üç ayrı kol halinde devlet kuran Artukluların başında, Artuk Bey'in soyundan gelen hükümdarlar bulunmakta idi. Hükümdarlığın babadan oğula geçtiği Artuklularda genelde büyük oğul tahta geçiyor, bazen de hükümdarın vasiyet ettiği diğer oğul hükümdar olabiliyordu.25 Hükümdarın görevi, diğer Türk-İslâm devlerinde olduğu gibi her türlü tayin ve azillerde bulunmak, savaşlarda orduya başkomutanlık yapmak ve halkın şikayetlerini dinleyerek ona göre icraatta bulunmaktı. Ayrıca hükümdar halkın refahını da sağlamakla yükümlüydü.

Önceleri "Emir" ve "Melik" unvanları alan Artuklu hükümdarları 14. yüzyılın başından itibaren "Sultan" unvanını da kullanmaya başladılar. Bunun yanında "Alp, Sağun, İnanç, Kutluğ, Betgu (Yabgu) " gibi Türk unvanları da kullanan Artuklular, "Necmü'd-Din, Fahrü'd-Din" gibi Arapça, "Pehlivan-ı Cihan, Hüsrev-i İran" gibi Farsça lakaplar da kullanmışlardır. Artukluların adli, idari, mali ve askeri teşkilatı, Selçukluların teşkilatında hemen hemen farksızdı. Saray teşkilatının da Selçukluların teşkilatına benzetildiği görülmektedir. Askeri teşkilat ıkta sistemi üzerine daynıyor, adli vazifeleri kadılar ve naipler görüyordu. Artuklu hükümdarlarının başının üzerinde "Sancak" taşınıyordu. Hükümdarın tahta çıkışında şenlikler düzenlenmesi ve halkın memnun edilmesi adettendi. Saray teşkilâtının başında Artuklu hükümdarı yer almakla beraber hükümdarla idareciler ve halk arasında aracı olan hacipler de vardı. Hacipler hükümdarın güvendiği kimseler arasından seçilirdi. Sarayda hükümdar ailesinin can güvenliğinden sorumlu kimseler bulunurdu ki bunun başında bulunan kimseye "Emir-i Candar" denilirdi.26 Saray teşkilâtı içerisinde hükümdarların posta işlerini yürütmekle görevli "Çavuş" adlı memurlar diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Artuklularda da mevcuttu. Saray teşkilâtı içerisinde yer alan "Divan Mütevellisi" hükümdarın veya vezirin başkanlığını yaptığı "Divan-ı Ecell" veya "Büyük Divan"ın işleyişi ile ilgili protokol hizmetleriyle görevli olan bu kişiler, Divanın gündemini tespit ederek bu ünitenin ahenkli çalışmasını sağlardı. "Divan-ı Ecell" "Darü'l-Emare" denilen hükümet sarayında toplanırdı. Hükümdarın sarayına bitişik bir yerde veya saray içerisinde yer

alan bu divan, bazen hükümdarın, bazen de vezirin başkanlığında toplanırdı. Hükümdardan sonra devlet içerisinde, askerî ve teknik işler dışında en yetkili ve sorumlu devlet adamı vezirlerdi. Artuklu hükümdarlarının vezirleri olduğu gibi, hânedana mensup şehzadelerin de vezirleri vardı. Vezirler genelde ulema sınıfından olmasına rağmen bazen de askerî kökenli olabiliyordu. Vezire "Divan Nazırı" da deniliyordu. Bu tabir Artuklularda "Divan-Ecell"e başkanlık eden vezir ile aynı anlamda kullanılıyordu. Divan üyesi olarak kabul edilen Atabeyler genelde ümeradan olup, eyaletlere gönderilen şehzadelerin askerî ve idarî yönden yetiştirilmesi görevini üstlenirlerdi. Mürebbisi olduğu şehzadenin küçük yaşta olması durumunda Atabeyler, bundan yaralanarak idareye el koyup, devlet kurabilirlerdi. "Divan-ı İstifa" devletin malî işlerinden sorumlu birimdi. Bu görevi yürüten kimseye de "Müstevfî" adı verilirdi. "Müstevfî" adına her vilâyette görev yapan memurlar bulunuyordu.27

2.5. İçtimaî ve İktisadî Hayat

Artuklu Devleti'ne tabi memleketlerin içtimai ve iktisadi vaziyeti hakkında tarihi kaynaklarda çok az bilgi bulunur. Bu sülalenin ilk hükümdarları vergileri hafifletmek suretiyle memleketlerinin iktisadi yükselişine hizmet ettiler. Hısnıkeyfa, Âmid, Mardin ve Dunaysir şehirlerinde darphaneler bulunduğu ve bazı sikkelerin doğrudan doğruya Bizans sikkeleri taklit edilerek basıldığı, meskûkat koleksiyonlarındaki paralardan anlaşılıyor ki, bu, Artukluların Bizans ile olan ticari münasebetlerinin önemini göstermektedir. Diyarbekir ve civarındaki dağlar ihtiva ettikleri madenler itibarıyla büyük bir önem arz ediyordu. Artuklu Devleti sahasında büyük bir iktisadî gelişme meydana geldiği, servet ve refah derecesinin yükseldiği, bunlar devrinde yapılan köprüler, kervansaraylar, camiler, medreseler, kaleler gibi muazzam mimari eserlerinden ve daha bir takım sanat eserlerinden anlaşılıyor. Alpı'nın Batman ırmağı üzerine kurduğu köprü, Hısn-ı Keyfa'da Fırat üzerine kurulan Kara Arslan Köprüsü ve daha bu gibi bir çok köprüler, ticaret yollarının kesilmeden işlemesine imkan vermiştir. Mardin'de yapılan güzel bir türbenin inşası Hicrî 534'te biterek, Süleyman ile İlgazi'nin naaşları buraya gömüldü. Harput'ta Kara Arslan Camii (Hicri 561) yapıldı. Diyarbekir'in bazı burçları, Mesudiye ve Zinciriye medreseleri, Mardin Cami-i Kebiri, Hısn-ı Keyfa'nın muazzam su terazisi, Timurtaş'ın Hüsamiye Medresesi, hastaneler, hamamlar ve köşkler gibi bir çok eserlerden bugün hala ayakta durabilenler, Artukoğullarının imar faaliyetlerine ve malî kudretlerinin genişliğini göstermektedir. 28

Artuklu sanatı, XII-XIII. yüzyıllarda Anadolu'nun güneydoğu bölgesinde gelişerek etkisini uzun süre devam ettiren bir Türk-İslâm sanatıdır. Bu sanat Artuklular'ın hüküm sürdükleri, Fırat nehrinin kolları arasında kalan coğrafi bölge ile el-Cezire'de (Kuzet Mezopotamya), 1071'den sonra Türklüğün ve İslâmiyet'in yerleşmesine siyasî, askerî ve ekonomik faaliyetler kadar tesir etmiştir. Artuklu sanatını, Artuklu siyasî tarihinde olduğu gibi bölgelere ayırarak incelemeye gerek yoktur. Çünkü bölgelere göre farklılıklar, küçük ayrıntılarda görülen bazı mahallî özelliklerden ibarettir.29

Çeşitli din ve mezheplere ve muhtelif milletlere mensup bir halk kitlesi üzerinde hâkimiyetlerini kuran Artuklular, bilhassa ilk zamanlarda, Araplara ve Kürtlere karşı Ermenileri ve Yakubileri himâye etmekte idiler. Türkmenlerin bu ilk devirde imtiyazlı bir mevkileri olduğu tahmin edilebilir. Fakat daha sonraları bilhassa memluk (gulâm) sistemi tatbik olunup, devletin askeri kudreti buna dayandırıldıktan

sonra, karışıklık sebebi olan göçebe unsurlara karşı daha şiddetli tedbirler alınmıştır. Şehirlilerin ve hükümete karşı daima itaat eden yerleşik halkın menfaatlerini korumak, emirler için bir zorunluluktu. İdarî ve malî divanlarda Hıristiyan memurlar da kullanılıyordu. Fakat, XII. asrın ortasından başlayarak, Nureddin Zengi'nin "Müslümanlık" siyaseti Diyabekir'de de kendini gösterdi. Kara Arslan ve oğlu, sonradan Necmeddin Alpı ve Kutbeddin İlgazi bu siyaseti takip ettiler ve yeni kiliseler inşasına engel oldular. Lâkin Diyarbekir çevresi, Hıristiyanlara karşı daha yumuşak bulunuyordu; yeni kiliselerin inşasına müsaade edildiği gibi, rahiplerden de vergi alınmıyordu. Artuklular din serbestisi hususunda da, Selçukluların siyasetini takip etmişlerdir. Emirler taassuptan uzak kalmakla beraber, samimi surette Sünniliğe bağlı bulunuyorlardı.30

Artukluların hâkim bulundukları Meyyafârikin, Âmid ve Mardin gibi büyük merkezler, daha önceki asırlarda kuvvetli bir fikrî gelişmeye nail olmuşlardı. Bu Türkmen sülâlesinin ilk hükümdarları, ilim ve sanat meselelerine karşı bir alâka beslemekle beraber, Orta Çağ İslâm hükümdarlarının umumî geleneğine bağlı kalarak, ilim adamlarını ve müesseselerini himayeden geri durmamışlardır. Sonraki hükümdarlar arasında ise Arap edebiyatına ve İslâm ilimlerine oldukça hâkim insanlar yetişmiştir. Artuklular devrinde bahsedilen sahalarda bir çok insan yetişmiştir. Bunlar arasında devlet işlerinde, divan vazifelerinde ve kadılıklarda bulunmuş önemli şahsiyetlere de tesadüf edilmektedir. Bu hanedana mensup hükümdarlar için yazılmış bir çok eser vardır.31

3. Danişmendliler

3.1. Beyliğin Kuruluşu ve Danişmend Gazi Dönemi

Danişmendliler, Anadolu'daki en önemli Türkmen beyliklerinden biri olarak, 1071-1178 yılları arasıda Sivas, Malatya, Kayseri, Tokat, Niksar, Amasya, Kastamonu, Çankırı, Çorum ve Elbistan dolaylarında hüküm sürmüştür.

Beyliğin kurucusu Danişmend Gazi, Alp Arslan'ın önde gelen komutanlarından olup, Malazgirt Savaşı'nı takiben Emir Artuk ile beraber Yeşil Irmak havzası ve Kelkit vadilerinde fetihlere katılmıştır. Daha sonra Artuk'un Sultan Melikşah tarafından geri çağrılması ile Danişmend, Niksar ve havalisinde beyliğini tesis etmiştir.32

Danişmend Gazi'nin kökeni ve kişiliği üzerinde tarihçiler arasında büyük tartışmalar çıkmıştır. Gerçekten de devrin kaynakları onun ismi ve etnik kimliği konusunda birbiriyle çelişir çok farklı rivayetler zikrederler. Bunlardan en kabul göreni İbnü'l-Esîr'de zikredilenidir. Buna göre Emir Danişmend'in asıl adı Taylu olup Türkmenlere öğretmenlik yaptığı için Danişmend unvanıyla anılıyordu.33

Ancak bu güne kadar Danişmend Gazi'nin şahsiyeti üzerindeki soru işaretleri tam olarak giderilememiştir. Kaynaklar onun on iki oğlu olduğundan söz ederler. Onların mevcudiyetleri ve faaliyetlerinin birbirleriyle karışmış olduğu anlaşılıyor. Bu karışıklığın, oğullarının daha Danişmend Gazi'nin sağlığında hükümdarlık yapmaya başlamalarından kaynaklandığını düşünebiliriz.34

Danişmendiye yöresine Türkmen akınları Tuğrul Bey döneminde başlamıştı. 1050 yılında önemli bir Türkmen gücü Pontus mıntıkasına gelmiş, şehirler boşaltıldığı için yöreye kendileri yerleşmişti. Yine 1059 yılında Tuğrul Bey'in emriyle hareket eden Emir Samuklı (Sabuk) Sivas'ı zapt etmişti. Sultan Alp Arslan döneminde Türkmenler, 1068 yılında Niksar ve çevresini ele geçirdiler. Türkmenlere karşı İmparator Romanos Diogenes Diviği'ye kadar yürümüştü.35

Danişmend Gazi Malazgirt zaferinden sonra Niksar ve yöresinde beyliğini kurdu ve Anadolu'daki kaos ve karışıklıktan yararlanarak yavaş yavaş Yeşil Irmak havzasının ele geçirdi. Fethettiği araziyi oğulları arasında paylaştırdığı anlaşılan Danişmend, Türkiye Selçuklu hükümdarı Süleyman Şah'ın Suriye seferine çıkmasını fırsat bilerek 1085 yılından itibaren hakimiyet sahasını Kızıl Irmak vadisine değin yaymaya başlamıştır. Süryani Mihael 1085 yılında Emir Tanışman'ın (Danişmend) Kapadokya'ya taarruz edip, Sivas, Kayseri ve çevrelerini ele geçirdiğini bildirir.36 Danişmendlilerin 1092'ye kadar Batı yönünde ilerleyerek Paflagonya'ya girdikleri ve Kastamonu'yu ele geçirmeye muvaffak oldukları görülüyor.37

1092'de Melikşah'ın ölümü ile İznik'te Türkiye Selçuklu tahtına oturan I. Kılıçarslan süratle devleti toparlamış, kaybedilen toprakları yeniden ele geçirmeye başlamıştı. Onu 1095'ten itibaren Malatya üzerinde Danişmendlilerle rekabet halinde görüyoruz. Ancak Haçlıların Anadolu'ya girerek İznik'i kuşatmaları her şeyi değiştirdi ve Anadolu'da yeni bir sürecin başlamasına yol açtı.38

Danişmendliler Türkiye Selçuklularıyla birlikte Haçlılara karşı mücadele ettiler. Danişmend Gazi 30 Haziran 1097'de Eskişehir Ovası'nda I. Kılıçarslan ile beraber savaşırken oğlu İsmail Toros eteklerinde Bizans imparatoru Aleksios'un karşısına çıkmıştı. Nitekim imparator, Danişmendli tehdidi karşısında alelacele İstanbul'a dönmek zorunda kalırken, İsmail de kuzeye yönelmiş ve Kelkit vadisi ile Bayburt'u Trabzon dukası Gabras'ın elinden kurtarmıştır.39 Haçlı tehlikesini atlatan Danişmendliler, 1098'den itibaren tekrar Malatya'yı sıkıştırmaya Başladılar. Kent üç yıl kuşatma altında tutuldu. Nihayet 1100 yılında Danişmend Gazi'nin (Gümüş Tekin) Sivas'tan büyük bir güçle harekete geçtiğini öğrenen Malatya hakimi Gabriel, Antakya kontu Bohemond'dan yardım istedi. Malatya'nın yardımına koşan Haçlı kontu Aksu vadisi yakınlarında pusuya düşürüldü ve Danişmend Gazi tarafından yeğeni Richard ile birlikte esir alındı. Ordusu da dağıtıldı (Ekim 1100). Zaferin ardından Malatya üzerine yürüyen Danişmend Gümüştekin, Urfa kontu Baudouin'in kente yaklaşması üzerine elinde tuttuğu şöhretli esirler ile geri döndü. Bohemond ve Richard Niksar kalesine hapsedildiler. Danişmendlilerin bu olaydan birkaç ay sonra Malatya'ya karşı gerçekleştirdikleri taarruz Urfa kontundan yardım gören Gabriel tarafından püskürtülmüştür.40

Danişmendliler ülkesi 1101 yılında Lombardlardan oluşan büyük bir Haçlı ordusunun istilası ile karşılaştı. Danişmend Gazi derhal I. Kılıçarslan ile ittifak yaptı. Ardından Halep Selçuklu Meliki Rıdvan'ın yardımını aldı. Haçlılar İzmit'ten sonra Eskişehir, Ankara ve Çakırı üzerinden Kastamonu'ya vardılar. Buradan Kızılırmak yolunu izleyerek Merzifon'a ulaşan Haçlılar Danişmendliler tarafından pusuya düşürüldü. Ağır mağlubiyete uğrayan düşman, bozgun halinde Bizans'ın elindeki Bafra'ya kaçmayı başardı. Oradan da deniz yoluyla İstanbul'a gittiler. Haçlılar karşısında arka arkaya

kazandığı zaferle ünü ve şöhreti artan Danişmend, aynı yıl I. Kılıçarslan ile beraber Ereğli yakınlarındaki bir başka Haçlı kuvvetini imha ederek, Anadolu'nun bir Türk yurdu olarak kalmasında büyük bir hizmette bulunmuştur.41

Haçlılara karşı kazandığı zaferden sonra Danişmend Gazi yeniden Malatya üzerine yürümeye hazırlandığı sırada Bohemond'un serbest bırakılması hususunda Urfa Kontu Baudoion ve Bizans imparatoru Aleksios ile de pazarlığa oturmuştu. O, 260.000 Bizans altını veren İmparator ile anlaşmak üzereyken Kılıçarslan'ın müdahale ederek verilecek paranın yarısını talep etmesi üzerine 100.000 altına Baudoion'la anlaştı. Bu arada da Danişmendli ordusu Malatya'ya taarruz etmişti. Haçlılardan yardım alamayan ve halk tarafından sevilmeyen Gabriel direnemedi. Türkler kenti teslim aldılar ve Gabriel öldürüldü (Eylül 1102) kaynaklara nazaran Danişmend Gazi kenti imar etmiş, ahaliye aman vererek mülklerini geri iade ettikten başka onlara gıda ve yiyecek dağıtmıştır. Halk yeniden refaha kavuşmuştu. Danişmend Gazi, kentteki Hıristiyan ahalinin başına Vasil adlı birini Kataban (Resmi görevli) olarak tayin etti. Fetihten sonra Bohemond da Malatya ya getirildi ve burada 1103 baharında Franklara teslim edildi. Danişmend Gazi Bohemond'u serbest bıraktığı için Müslüman tarihçiler tarafından kınanmıştır.42 Bohemond'un serbest bırakılması ve Malatya'nın fethi Kılıçarslan ile Danişmend Gazinin arasını açmıştı. Bohemond-Danişmend ikilisine karşı Kılıçarslan Bizans İmparatoru Aleksios'la birleşti. İmparator Kilikya'ya yürürken, Kılıçarslan da Danişmendli nüfuzu atındaki Maraş'a taarruz etti. Danişmendli hükümdarı Selçuklular karşısında tutunamadı ve ordusu dağıldı. Maraş ve Elbistan yöresi Selçuklu nüfuzu altına girdi (Ağustos 1103).43 Galibiyet Kılıçarslan'a Diyarbekir ve Musul'a müdahale etme imkanı verirken Danişmend'i zayıflattı. Türkmen emirinin hasta olmasını da fırsat bilen Trabzon dukası kuzeyden taarruz etti ve bazı Danişmendli garnizonlarını tahrip etti. Ancak çok geçmeden imparator ile anlaşmazlığa düşünce yeniden Danişmendlerin yardımını talep etmek zorunda kalmıştır.44

Danişmend Gazi 1105 yılında ölmüştür. Yerine on iki oğlu arasından Emir Gazi geçmiştir. O, Malazgirt sonrası başlayan Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi mücadelesinde hizmetleri olan şahsiyetlerin en önemlilerindendir. Öyle ki, şahsiyeti ve yaptığı hizmetler Türkmenlerin nazarında destanlaşmış ve ölümsüzleşmiştir. O tebasına karşı merhametli ve adildi. Tabiyetindeki Hıristiyan unsurlar ölümüne son derece üzülmüş ve günlerce matem tutmuşlardır.45

3.2. Emir Gazi (1105-1134)

Hükümdarlığının ilk yılları oldukça sıkıntılı geçen Emir Gazi Malatya'yı 1106 yılı Eylül'ünde I. Kılıçarslan'a bırakmak zorunda kalmıştır. Danişmendlilerin içine düştüğü sıkıntılı vaziyet ancak kısa süre sonra, 1107 yılında Türkiye Selçuklu hükümdarının ölmesiyle sona erdi. Emir Gazi, derhal şehzadeler arasındaki taht mücadelesinden yararlandı ve yanında bulunan damadı Mesud'u destekledi. Ancak Büyük Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar'ın müdahalesi sonucu muvaffak olamadı. Malatya bir başka Selçuklu Şehzadesi ise Tuğrul Arslan'ın ve Atabek Belek'in eline geçmişti. Malatya'daki Selçuklu varlığı Danişmendlileri rahatsız ediyordu.46

Emir Gazi'nin 1116 yılında damadı Mesud'u Konya'da Selçuklu tahtına oturtmayı başarması ile Danişmendlilerin yükselişi başladı. Kayınpederinin gücü karşısında son derece uysal davranan Sultan Mesut bütün siyasi ve askeri faaliyetlerinde onun gölgesinde kalmıştır. Danişmedli hükümdarı, Halep'in Franklar tarafından tehdit edilmesi üzerine 1119 yılında Antakya üzerine sefere çıktı. Haçlı Prensi Roger'le savaştı. Onu bir hayli hırpaladıktan sonra yöreyi yağmalayarak geri döndü. Ardından gelen Mardin emiri İlgazi Roger'i mağlub ederek Halep'i kurtarmıştır.47

Aynı sıralarda Danişmendli-Mengücekli ve Danişmendli-Malatya Selçuklu Melikliği ilişkileri gerginleşmiş, bölgede hareketlilik artmıştı. Emir Belek'in topraklarında tahrik edici akın ve saldırıları sonucu Mengücekoğlu İshak 1118 yılında Malatya üzerine hücum edince, bölgede geniş çaplı bir savaş başladı. Bu saldırıya Emir Belek 1119'da Kemah üzerine yürüyerek cevap verdi. İshak, Trabzon dukası Gabras'a sığındı. Türklerin birbirine düşmesinden Bizans İmparatoru Ioannes yararlandı. O çıkacağı Batı Anadolu seferi için Gabras'ı Selçuklular ile müttefik olan Danişmendlilere saldırttı. Emir Gazi o vakte kadar hadiselere müdahale etmemişti. Gelişmeler üzerine, Selçuklu melikinden de yardım alarak Trabzon üzerine yürüdü. İki taraf Erzincan'ın kuzeyindeki Şirvan yakınlarında karşılaştılar. Gabras ve İshak çok ağır bir mağlubiyete uğradılar. Orduları dağıldı, kendileri de esir düştüler. Trabzon dukası 30.000 altı fidye ödeyerek kurtuldu, İshak kayınpederi tarafından serbest bırakıldı (1120). Zaferle Danişmendlilerin nüfuzu Erzurum ve Trabzon kapılarına kadar dayanmıştır. Mengücekoğlu İshak ise ömrünün sonuna kadar Emir Gazi'ye bağlı kalmıştır. Bununla birlikte bu olaydan en karlı çıkanlar Bizans İmparatoru Ioannes ile Emir Belek oldular. Bizanslılar Firikya ve Pisidya geçitlerini ele geçirirken, Malatya atabeki de Elbistan ve Ceyhun yöresine hakim oldu.48

1124 yılında Belek Franklar ile çarpışırken ölünce Emir Gazi ordu hazırladı ve Malatya'yı kuşattı. Kenti oğlu adına idare eden Aişe Hatun direndi. Malatyalılar için çok zorlu ve zahmetli geçen kuşatma altı ay sürdü. İnsanlar, açlık ve sefaletten ölmeye başladılar. Nihayet, tahammülü kalmayan halk teslim oldu (10 Aralık 1124). Kente giren ve gördüğü manzara karşısında dehşet içinde kalan Danişmendli hükümdarı derhal halka yardım etti. Bir süre sonra yaşam normale döndü.49

Malatya'nın zaptı Danişmendliler için büyük bir başarı olmuş, Emir Gazi Konya'da iddiasız olarak hüküm süren Sultan Mesud'un yerine, Anadolu'da Türklerin bayraktarı ve gaza ruhunun timsali olmaya başlamıştı. Kılıçarslanın oğullarından Ankara hakimi Arap bu duruma kayıtsız kalmadı. İsyan ederek 30.000 askerle Konya üzerine yürüdü. Sultan Mesud Bizans'a kaçtı. İmparatordan aldığı destekle kayınpederi Danişmendli Emir Gazi'nin yanına geldi. İkisi beraber Konya'ya yürüdüler. Müttefiklere karşı koyamayan Arap bu kez Kilikya hakimi Thoros'a sığındı. Buradan Türk ve Ermenilerden oluşan bir güçle tekrar Danişmend iline saldıran Arap, Melik Muhammed'i bozarak esir etti. Ardından karşısına çıkan Emir Gazi'yi de yenmişse de bir anlık gafletten faydalanan Danişmendliler onu baskınla bozmuşlar, otağını yağmalamışlardır. Arap güçlükle Ankara'ya kaçabilmiş ve burada tekrar hazırlıklara başlamıştı. Ancak Emir Gazi ona fırsat tanımadı. Damadı Mesud'un da yardımıyla süratle Ankara ve Çankırı'yı ele geçirdi. Oğlu Muhammed'i de kurtardı.

Bundan sonra Arap iki kez daha Danişmendlilerin karşısına çıkmışsa da başarılı olamamış ve ard arda aldığı darbeler sonucu Rumlar arasına girerek izini kaybettirmiştir (1128). Enerjik Selçuklu şehzadesinin kaybolmasıyla da Danişmendliler Anadolu'ya tümüyle hakim oldular ve hakimiyet sahasını Karadeniz sahillerine kadar genişlettiler.50

Bizansın Pontus'daki valisi Casianus, elindeki tüm belde ve kaleleri 1129 yılında Danişmendlilere teslim etti. Aynı yılda Emir Gazi, Frankların Ceyhan Nehri boyunca ilerlemesinden telaşa düşen Ermeni Leon'un daveti üzerine Kilikya'ya indi. Baskına uğrayan Franklar hezimete uğradı ve kontları Bohemond öldürüldü. Danişmendliler zaferin nimetlerini toplayamadan geri dönmek zorunda kaldılar. Zira Bizans imparatoru Paflagonya üzerine saldırıya başlamıştı. Gerçekten Danişmendliler'in Karadeniz sahilleri ve güneyde Çukurova'da nüfuz kazanmaları Bizans'ı korkutmuştu. İmparator İoannes Macar sorununu çözer çözmez 1130 yılında Danişmendli topraklarına girdi ve Kastamonu'yu kuşattı. Dışarıdan yardım alamayan vali kenti bırakıp kaçmak zorunda kaldı. İmparator buraya bir garnizon yerleştirdikten sonra İstanbul'a döndü.51

Danişmendli hükümdarı Bizans'a ertesi yıl cevap verdi. 1131'de büyük bir orduyla Kastamonu'yu geri aldı. Bizans garnizonu kılıçtan geçti. Aynı sıralarda Bizans'a karşı damadı Sultan Mesud da harekete geçti ve Türkmenleri Sozopolis'e gönderdi. İmparator bu saldırılara karşılık vermek üzere derhal harekete geçti. Ancak kızının vefatı üzerine İstanbul'a döndü. Emir Gazi, Sultan Mesud ile bir araya geldi ve Bizans ile Franklara karşı takip edecekleri politikaları görüştüler. O sırada yanlarında imparatorun kardeşi İzak da vardı. Müttefikler Karadeniz sahillerine saldırarak Zinin Kalesini kuşattılar ve haraca bağladılar. Ardından Emir Gazi Urfa Kontunun rahatsızlığından istifade ile Keysun kalesi üzerine yürüyerek burasını sıkıştırdı. Ancak Joscelin'in gelmesi üzerine geri çekildi.52

Danişmendliler'in Anadolu'daki Bizans ve Franklara karşı aldığı başarılı sonuçlar, sahip oldukları siyasi ve askeri üstünlük neticesinde Abbasi halifesi Müsterşid ile Büyük Selçuklu hükümdarı Sencer tarafından Emir Gazi'ye Melik unvanı tevcih edildi. Malatya'ya gelen elçiler Meliklik menşuru ile beraber altın asa, dört siyah sancak ve boynuna asılmak üzere bir altın gerdanlık sundular. Ancak Emir Gazi merasim yapılamayacak kadar hastaydı ve birkaç gün sonra da öldü (1134). Yerine geçen oğlu Muhammed, babasının emanetlerini aldı ve melik unvanını kullandı.53

Şüphesiz Emir Gazi yaşamış olduğu çağda Türk ve İslam dünyasının önde gelen simalarından biri olmuştur. O babasından aldığı beyliği bir devlet haline getirmeyi başarmanın ötesinde, Türkiye Selçuklularını devletin hakimiyeti altına almış, Bizans ve Franklara karşı inatçı bir mücadele vermiştir. Ölümüyle Danişmendlilerde duraklama dönemi başladı.

3.3. Melik Muhammed (1134-1143)

Emir Gazi'ye verilen "Melik" unvanını kullanarak Malatya'da tahta çıkan Muhammed, hükümdarlığının ilk yıllarında iç ve dış saldırılarla uğraşmak zorunda kaldı. Danişmendlilerdeki taht değişikliklerini fırsat bilen Bizans imparatoru İoannes, Sultan Mesud'dan da aldığı yardımcı kuvvetlerle

Kastamonu'ya saldırdı (Eylül 1134). İki büyük güç arasında kalan Muhammed, muhtemel tehlikeyi hemen kavradı ve Türkiye Selçuklu sultanını yanına çekebilmek için her türlü gayreti gösterdi. Sonunda bazı tavizler karşılığında onunla anlaştı. Sultan Mesud da askerlerini geri çekti. Öte yandan imparator yalnız kalmasına rağmen harekatını sürdürdü. Kastamonu'dan sonra da Çankırı'yı da ele geçirme başarısını gösterdi. (1135).54

Danişmendli hükümdarı bu sırada kardeşlerinin isyanıyla uğraşıyordu. Yağan, Yağı-Sıyan ve Aynüddevle adındaki üç kardeşinden ilki isyan etmişti. Melik Muhammed önce Yağan ile karşılaştı ve onu bertaraf etti. Aynüddevle, Yağan'ın öldürülmesi üzerine Malatya'ya kaçtı ve orada isyan etti. Danişmendli hükümdarı 1135 yılında Malatya üzerine yürüdü. Ancak Bizans'ın saldırıları nedeniyle geri dönmek zorunda kaldı. Sultan Mesud, kardeşleriyle giriştiği taht mücadelesinde Muhammed'in yanında yeralmıştır.55

Bu dönemde Kilikya da hareketlilik artmış, Ermenilerle Franklar arasında çatışmalar çıkmıştı. Bizans İmparatorunun tehlikeli gelişmeye karşı Kilikya'ya müdahaleye karar vermesi Anadolu, Musul ve Suriye'deki Türkmen beylerini korkuttu. Melik Muhammed ise Bizans'ın meşguliyetinden yararlanarak Çankırı ve Kastamonu'yu geri aldı.56 Ardından Kilikya üzerine döndü. Bizans imparatoru İaonnes'in Kilikya'da Adana, Tarsus ve Misis'i ele geçirmesinden sonra Frankların teşvikiyle Halep üzerine yürüyünce, Musul hakimi İmadeddin Zengi, Türkiye Selçukluları ve Danişmendlilerden yardım istemişti. Davete uyan Sultan Mesud, Adana üzerine yürürken, Melik Muhammed Maraş'a saldırdı ve Keysun'u kuşattı. Kenti uzun süre sıkıştırmasına rağmen ele geçiremedi ve Bizans imparatorunun yaklaşması üzerine de elde ettiği ganimetler ile geri döndü.57

Kilikya seferi dönüşünde Malatya'ya saldıran Muhammed, kardeşini oradan çıkarmayı başardı. Aynüddevle Hanzit üzerinden Amid'e, oradan da Urfa'ya kaçtı. Danişmendli hükümdarı Elbistan ve Ceyhun havalisini de ele geçirdi.58

Danişmendli hükümdarı 1139 yılında Çukurova ve Karadeniz sahillerindeki Bizans garnizonlarına karşı geniş çaplı bir saldırı başlattı. İmparatorun bölgeden çekilmesinden istifade ile önce Kilikya'ya saldırdı ve Ceyhun Nehri boyunca uzanan müstahkemler Feke, Keban ve Soublion'u ele geçirdi. Ardından da Trabzon dükü Gabras ile İttifak halinde Karadeniz sahillerine taarruz etti. Türklerin akınları Sakarya nehrinin mansıplarına kadar uzandı. Bu tehlikeli gelişme ve üzerine aynı yılın (1139) yazında İmparator İaonnes, Danişmendlilere karşı Niksar'a kadar uzanacak uzun ve yorucu bir sefere çıktı. Paflagonya üzerinden Danişmendli arazisine giren Bizans ordusu kışın gelmesi, yiyecek ve giyecek ihtiyacının artması ve nihayet Türklerin bitmek tükenmek bilmez baskınları neticesinde oldukça yıprandı. Ancak yine de Niksar'a kadar geldiler. Kent bir yıl kadar kuşatıldı. Ancak Danişmendlilerin inatçı direnişlerinin yanısıra Bizans ordusundaki komutanlar arasındaki anlaşmazlıklar ve nihayet erzak, mühimmat kıtlığı neticesinde bir sonuç alınamadı. İmparator 1140 yılı sonunda İstanbul'a döndü. Dönüş yolu üzerinde bulunan bazı Türkmen yerleşim birimlerini de tahrib etti.59

Melik Muhammed 1141 baharında Maraş üzerine yürüdü ve buradaki bir Bizans kalesini ele geçirdi. Aynı yılda Malatya'da önemli olaylar oldu. Müslümanlar ile Hıristiyanlar birbirlerinin mallarını yağmaladılar. Frankların müdahalesi ile olay daha da büyüdü ise de Danişmendli hükümdarı duruma hakim oldu.60

Süryani Mihael'deki bir ifadeye dayanarak Melik Muhammed'in Mengücekli Emir İshak'ın ölümünün ardından çıkan karışıklıktan istifade ile Kemah'ı almış olduğunu söyleyebiliriz. Ancak ölümünden sonra Kemah tekrar Mengücekler'e geçmiştir.61

6 Aralık 1143 yılında Kayseri'de ölen Melik Muhammed ardında güçlü bir ordu ve geniş bir ülke bırakmıştı. Babası Emir Gazi kadar olmasa da Türkiye Selçuklularıyla iyi ilişkileri sürdürmüş, bu sayede ülkesini Bizans ve Frank saldırılarına karşı korumuştur. O hayırsever, dindar ve adil bir hükümdardı. Kayseri'de oturmuş ve burayı sanat eserleriyle donatmıştı. Kayseri Ulu Cami onun eseridir. İlim ve kültüre büyük önem vermiş, Abdülmecid b. İsmail Herevî gibi alimleri Anadolu'ya davet ederek onları himaye etmiştir. Döneminde Kayseri önemli bir ilim ve kültür merkezi oldu. Onun ölümüyle Danişmendliler parçalanma sürecine girmişlerdir.62

3.4. Danişmendli Devleti'nin Parçalanması ve Üçlü Yönetim

Melik Muhammed'in ölümünden sonra oğulları ile kardeşleri arasında saltanat mücadelesi başladı. Melik sağlığında oğlu Zünnun'u veliaht tayin etmişti. Ancak hanımı, melikin kardeşi ve Sivas valisi olan Yağı-Basan'ı Kayseri'ye çağırarak onunla evlendi. Zünnun ise Zamantı'ya kaçtı. Bir süre sonra Yağı-Basan Sivas'ta oturmayı tercih edince Zünnun Kayseri'yi ele geçirdi ve burada hüküm sürmeye başladı. Selçuklu sultanı Mesud'da Danişmendliler arasındaki son paylaşıma destek vermiştir. Bununla birlikte Aynüddevle'nin Haçlıların yanından geri dönerek Malatya'ya ulaşması Danişmendlileri bir kez daha karıştırdı. Minsar kalesi hakimi Yunus ile anlaşan Aynüddevle Malatya'yı kuşatmışsa da ele geçirememiştir. Tam bu sırada Yağı-Basan'ın hanımının Malatya'yı korumak gayesi ile kentteki Türkleri Sivas'a nakletme teşebbüsü her şeyi değiştirdi. Ayaklanan Türkler Malatya'yı Aynüddevle'ye teslim ettiler. Böylece Sivas'ta Yağı-Basan, Kayseri'de Zünnun ve Malatya'da Aynüddevle'den oluşan üçlü idare dönemi başladı.63

Danişmendlilerin içinde bulunduğu çalkantılı ortamdan istifade eden Sultan Mesud Fırat üzerinde Danişmendlilere ait kaleleri ele geçirdi. Yağı-Basan ve Malatya hakimi Aynüddevle Bizans'la anlaşarak derhal Elbistan ve Ceyhun üzerine saldırıya geçtiler. Bu tecavüze karşılık Sultan Mesud, önce Sivas'a karşı yürüdü. Tutunamayan Yağı-Basan iç bölgelere çekilirken, Selçuklu sultanı Sivas ve çevresini tahrip ettikten sonra ele geçirdiği beldeleri oğlu Şehinşah'a verdi. Ardından da Aynüddevle'nin hakim olduğu Malatya'yı Haziran ayında kuşattı. Üç aylık kuşatma sırasında bilhassa mancınıklardan çok zarar görmelerine rağmen Malatyalılar kenti teslim etmediler. Sonunda bir miktar tazminat karşılığında sultan kuşatmayı kaldırdı ve geri döndü (Eylül 1141). Ele geçirdiği Elbistan ve Ceyhan yöresine de oğlu Kılıçarslan'ı melik olarak atadı.64

Türkiye Selçuklu hükümdarının güçlenmesinden rahatsız olan yeni Bizans İmparatoru Manuel 1146 yılında Konya'ya karşı yürüme kararı aldı. Bu sırada Bizans Danişmendliler ile dost ve müttefikti. İmparator sultana yazdığı mektupta seferin gerekçeleri arasında Selçukluların Danişmendli topraklarına düzenlediği saldırıları da vardı. Ne var ki, imparatorun Konya üzerine çıktığı seferde Danişmendlilerden herhangi bir yardım almadığı anlaşılıyor. Aksine bazı Danişmendli grupları sultana yardıma gelmişlerdir.65

Bu olaydan sonra ve özellikle 1148'deki I. Haçlı seferi sırasında Sultan Mesud ile Danişmendlilerin arasının düzeldiği anlaşılıyor. Urfa ve Kilikya'daki gelişmeler de iki tarafa işbirliği için uygun zemini hazırlıyordu. 1149'da Sultan Mesud, Yağı-Basan arasında başlayan işbirliği sultanın ölümüne kadar sürdü ve çok önemli başarılar elde edildi. Selçuklular 1149'da Maraş'ı aldıktan sonra 1150-1151 yılları arasında Keysun (Göksun) ile Fırat üzerindeki Behisni, Raban, Antep ve Tell-Başir'i aldılar. Yağı-Sıyan ise Ceyhan üzerinde Misis'e kadar Ermenilere ait kaleleri ele geçirdi.66

Öte yandan Hısn-ı Keyfa Artuklularıyla işbirliği halinde olan Malatya hakimi Aynüddevle, 1151 yılında Fahrüddin Kara Arslan'a yardım ederek Gerger, Kahta ve Hısn-ı Mansur'un alınmasını sağlamıştır. Aynüddevle 1152 yılında öldü. Yerine geçen oğlu Zulkarneyn, Yağı-Basan'ın da yardımıyla Sultan Mesud'a itaat etmekten vazgeçti. Bunun üzerine Selçuklu sultanı önce Yağı-Basan üzerine yürüdü. Mağlub olan Danişmendli emiri Selçuklulara tabi oldu. Ardından Sultan Temmuz ayında Malatya önlerinde gözüktü ve etrafı tahrip etti. Karşı koyamayacağını anlayan Zülkarneyn de elinde bir kılıç ve kefen olduğu halde Selçuklu ordugahına geldi. Mesud onu affetti ve yerinde bıraktı.67

Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan Mesud, artık Anadolu'nun en güçlü ve nüfuzlu hükümdarıydı. O, 1153 yılında Danişmendliler ile akrabalık tesis etti. Kızlarını Yağı-Basan ve Zünnun'a verdi. Bu senede Danişmend ili de Selçuklu hakimiyeti altına girdi. Aynı yıl Selçuklu sultanı Yağı-Basan ile birlikte Kilikya'ya Thoros'a karşı bir sefer düzenlediler. Bazı yerleri yağmaladılar ve yüklü ganimetle geri döndüler. Ertesi yıl Mesud, Çukurova üzerine yeni bir sefere çıkarken Yağı-Basan da Karadeniz sahillerinde Bizans'a ait Ünye, Bafra ve Samsun yörelerine saldırdı. Buraları haraca bağladı. Yağı-Basan Fırat sahillerinde Nureddin Mahmud'a beldelere de saldırmış ve önemli başarılar elde etmiştir.68

3.5. Yağı-Basan ve Kılıçarslan

1155 yılında Sultan Mesut'un ölümü Anadolu'da dengeleri bir kez daha sarstı. Selçuklularda başlayan miras kavgalarına bu kez Danişmendliler de karıştı. Mesud tahtı Kılıçarslan'a bırakmıştı. Kılıçarslan Konya'da tahta çıktıktan sonra emir ve askerlerine takındığı sert tutum ile Danişmendlileri kendinden uzaklaştırdı. Yağı-Basan başta olmak üzere Zünnun ve Zulkarneyn o sırada Ankara ve Çankırı dolaylarında olan Şehinşah'ı desteklediler. Yağı-Basan Halep hakimi Nureddin Mahmud'dan ve Harput hakimi Kara Arslan'dan da yardım istedi. Davete seve seve uyan Nureddin Antep, Dülük ve Samsat'ı ele geçirdi. Aynı sıralarda harekete geçen Yağı-Basan da Sivas ile Kayseri arasındaki bazı

müstahkem mevkileri elde etti. İslam kaynaklarına göre iki taraf Aksaray yakınlarında karşılaştılar. Ancak ulema ve din görevlileri araya girerek onların savaşmalarına engel oldular. Geçici bir anlaşma yapan taraflar ülkelerine döndüler. Ancak Yağı-Basan bir süre sonra Elbistan taraflarına saldırıp 70.000 kişiyi kendi ülkesine götürmeye kalkınca Kılıçarslan süratle o tarafa yöneldi, fakat Danişmendlilere yetişemedi. Yağı-Basan yanında getirdiği ahaliyi iskan ettikten sonra Selçuklu sultanın karşısına çıktı. Din adamları ve ulema bir kez daha araya girdi ve iki tarafı barıştırdılar (1158). Bundan sonra Elbistan ve Ceyhan taraflarına giden Kılıçarslan bölgede hakimiyeti yeniden tesis etti.69

1158 yılında Kılıçarslan'ın Kilikya Ermenileri, Antakya ve Kudüs Frankları ile ittifak arayışına girmesi yolundaki teşebbüsünü Bizans İmparatoru Manuel 1159'da Kilikya'ya bir sefer düzenlemek suretiyle bozdu. Bu sefer sonunda Bizans imparatoru Ermenileri ve Antakya Prensliği'ni Selçuklulardan ayırmayı başardı. Selçuklulara karşı Nureddin Mahmud ve Danişmendli Yağı-Basan ile de anlaştı. Yağı-Basan Bizans'ın destek ve tahrikleriyle 1160 yılında Kılıçarslan'ın üzerine yürüdü. İki taraf arasında yıllarca sürecek şiddetli savaşlar oldu. Savaşı asıl başlatan ve körükleyen Bizans devleti idi. İmparator el altından her iki Türk hükümdarını da destekler görünüp tarafları birbirine karşı kışkırtıyordu. Amaç Türklerin mahvolması ve Bizans'ın yeniden güç kazanmasıydı.70 Bizans imparatoru Manuel'in tuzağına düşen Yağı-Basan ve Kılıçarslan kıyasıya birbirleriyle savaştılar. Bu arada Yağı-Basan'la birlikte harekete geçen Nureddin de Behisni, Raban ve Maraş'ı ele geçirmişti. Yağı-Basan'ın Ceyhan taraflarına saldırması ile Elbistan'ı da Danişmendlilere terk eden Sultan, Fırat yöresinden tamamen çekilmiştir. Nihayet Mısır Fatimi veziri Salih b. Ruzik'in araya girmesiyle taraflar arasında geçici bir anlaşma yapıldı. Daha sonra o, hükümdarlığının Bizans'ın desteğine bağlı olduğunu görerek 1161 yılında Manuel'in yanına, İstanbul'a gitti. İmparator ona çok iyi davrandı. Vasalliği kabul etmesi karşılığında para ve asker yardımı yaptı ve Danişmendlilere karşı yolladı.71

Yağı-Basan bundan sonra Kılıçarslan'ın manevralarına karşı koymak durumunda kaldı. Selçuklu Sultanı onun karşısına Kayseri hakimi Zünnun'u çıkarmıştı. Yağı-Basan damadı ve Ankara, Çankırı Kastamonu hakimi Şehinşah ile beraberdi. Bu cepheleşmeye rağmen iki taraf da ile savaşmaktan çekindiler. Mütareke ortamını iyi değerlendiren Yağı-Basan önce Kayseri hakimi Zünnun'u tedip etti. Ardından da Kılıçarslan ile ittifak halinde olup Kemah emiri üzerine yürüdü. Onu mağlup ederek öldürdü. 1163 yılında da Amîd hakimi İnaloğlu Cemaleddin'in davetine uyarak Diyarbekirlilerin yardımına koştu. Kenti sıkıştıran ve ahaliye rahat vermeyen Artuklu Kara Arslan'ın ülkesine girerek Harput ve Çemişkezek diyarlarını yağmaladı. Çok sayıda esir ve ganimet alarak Sivas'a döndü. saldırıya uğrayan Kara Arslan da Mardin hakimi Necmeddin Alpı, Bitlis-Erzen sahibi Devletşah ile beraber 1164 yılında Harput üzerinden Danişmendliler üzerine yürüdüler. Fırat'ı geçtikten sonra Malatya'ya girdiler. Yöreyi talan edip bazı beldeleri ele geçirdikten sonra Sivas'a yöneldiler. Yağı-Basan ise iç kesimlere çekilmişti. Müttefikler Sivas'a yaklaştıkları sırada Halep hakimi Nureddin ve Musul naibi Zeyneddin Ali Küçük'ün araya girmesiyle harekat sona erdi. İki taraf barış yaptı. Yağı-Basan Artukluların zararlarını tazmin etti. Ardından müttefikler Franklara karşı Nureddin'in yardımına koştular.72

Yağı-Basan Selçuklu meliki Şehinşah'ı ziyaret için gittiği Çankırı'da Ağustos 1164'te öldü. Çocuklarının küçük olması dolayısıyla yerine karısının davetiyle on altı yaşındaki yeğeni İsmail b. İbrahim geçti. Yağı-Basan Danişmendlilerin son kudretli hükümdarıydı. Sivas ve Niksar'da yaptırmış olduğu güzel eserleri vardır. Ölümünden sonra Danişmendliler süratle dağıldılar.73

3.6. Danişmendlilerin Yıkılışı

Yağı-Basan'ın ölümü Danişmendlileri birbirine düşürdü. Şehzadeler arasında dahili bir harp çıktı. Bundan istifade eden Kılıçarslan 1165 yılında Elbistan, Gedük ve Darende'yi ele geçirdi. Zünnun'un kayıtsızlığı neticesinde de 1169'da Kayseri ve Zamantı da Selçuklular tarafından zapt edildi. Kılıçarslan Bizans'ın desteği altında bu kez kardeşi Şehinşah'a karşı yürüdü. Danişmendli İsmail'in yardım etmemesi sonucu Şehinşah da mücadeleyi kaybetti ve Zünnun ile beraber Suriye'ye Nureddin Mahmud'un yanına kaçtılar. Ankara ve Çankırı dolayları da Selçuklu hakimiyeti altına alındı. Selçuklu hükümdarının karşısında şimdi sadece Sivas hakimi İsmail ve Malatya'ya hükmeden Muhammed vardı.74

Öte yandan Zülkarneyn'in 1162 yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu Muhammed Malatya'yı yönetmeye başlamıştı. Muhammed 1170 yılına kadar kenti idare etti. Bu zaman zarfında Harput Artuklarıyla işbirliği ederek kendi hükümranlığını sürdürdü. Ancak eğlence ve işrete düşkünlüğü ile halkın nefretini kazanmıştı. Nihayet onun yaptıklarına dayanamayan halk, emirlerini kentten çıkardılar. Yerine de küçük kardeşi Ebu'l-Kasım geçirildi. Ebu'l-Kasım 1171 yılında Harput hakimi Kara Arslan'ın kızıyla evlendi. Ancak düğün esnasında atından düşüp ölünce Malatyalılar bu kez onun küçüğü Feridun'u tahta çıkardılar. Gelini de ona verdiler. Bu gelişmeler üzerine Harput hakimi Kara Arslan'ın Malatya'ya da yönetimi fiili olarak ele aldığı anlaşılıyor. Artukluların yöreye sızmasını istemeyen Selçuklu sultanı 1171 yılında Malatya seferine çıktı. Kenti bir süre kuşattıysa da alamadı, ancak civardaki halktan 12.000 kişiyi esir ederek Kayseri'ye götürdü. Bu olay Suriye hakimi Nureddin'in müdahale etmesine sebep oldu.75

Bizans Devleti'nin desteği ile Danişmendlilere karşı adım adım ilerleyen Kılıçarslan'a karşı Fırat'ın öte yanından ciddi tepkiler oluşmaya başlamıştı. Selçuklu karşıtları Nureddin Mahmud'un yanında toplandılar. Suriye ve Mısır'ın efendisi Nureddin 1171'den sonra Anadolu'ya müdahale etme gereği duydu. O Kılıçarslan'a bir elçi göndererek Sivas'a saldırmaması, kardeşi Şehinşah ile Zünnun'un sahip olduğu yerlerin geri verilmesini istedi. Kışı Kayseri'de geçiren Selçuklu sultanı Nureddin'in isteklerini reddetti. Bunun üzerine NureddinHalep, Musul ve Artuklular'dan hazırladığı bir orduyu Sivas'a, İsmail'in yardımına gönderdi. Ancak şiddetli kış ve ordunun kalabalık oluşu sebebiyle Sivas'ta kıtlık baş gösterdi. İsmail'in yardım etmemesi üzerine halk ayaklandı ve İsmail'i öldürdü. Bu beklenmeyen gelişme sonucu müttefikler Sivas'ı terkettiler. Ancak Nureddin, Kılıçarslan'dan önce Zünnun'un Şam'dan gelerek kente hakim olmasını sağladı. Zünnun Sivas'tan sonra Amasya yöresini de ele geçirmeye kalkınca halk ayaklandı ve Yağı-Basan'ın hanımını kentten kovdular. Gelişmeleri dikkatle takibeden Kılıçarslan Amasya'yı aldı ve Sivas üzerine yürümeye hazırlandı. Bunu açık bir saldırı olarak kabul eden Nureddin de hemen Göksun, Maraş ve Behisni'yi işgal etti.76

Danişmendli hakimiyeti için Selçuklular ile Nureddin karşı karşıya gelmişti. Nureddin'e karşı Kılıçarslan da Suriye'ye kadar uzanan bir sefere çıkınca bölgede halk arasında endişe büyüdü. Ancak savaş olmadı, iki hükümdar aralarında anlaştılar. Yapılan anlaşmaya göre Nureddin, işgal ettiği yerlerden çekilecek, buna karşılık Selçuklu hükümdarları da Sivas'ta Zünnun'un hakimiyetini tanıyacaktı. Ankara da Şehinşah'a bırakılmıştı (1173). Anlaşmadan sonra her iki taraf da ülkelerine döndüler. Selçuklular Sivas'tan çekildiler ve kente Nureddin'e bağlı bir askeri güç yerleştirildi. Fakat bu durum uzun sürmedi. Nureddin Mahmud'un 1174 Mayısında ölmesinden sonra, Abdülmesih idaresindeki Şam birlikleri Sivas'tan ayrılınca Kılıçarslan derhal harekete geçti. Sivas, Niksar, Tokat kısa sürede düştü. Zünnun ise Bizans'a kaçtı. Amasya da biraz direnmeden sonra Selçuklara teslim olmasından sonra Selçuklular artık Malatya hariç Danişmendli ülkesinin sahibi oldular. Olup bitenleri şaşkınlık ve kaygıyla izleyen İmparator Manuel derhal müdahale etti ve hakkı olduğuna inandığı toprakları istedi. Ayrıca Zünnun ve Şehinşah'a da bir miktar yer bırakılmasını talep etti. İstekleri Kılıçarslan tarafından reddedildi. Selçuklular ile Bizans İmparatorluğu arasında Eylül 1176'da Firikya geçitlerinde yapılan Myriokephalon Savaşı'nın sebeplerinden biri de Danişmendli topraklarının paylaşım sorunu idi. İmparator Manuel Konya üzerine sefere çıkmadan önce Zünnun'u 30.000 atlı ile Niksar üzerine göndermişti. Zünnun ve emrindekiler Niksarlıların tuzağına düşerek dağılmışlar ve bir daha Zünnun'dan bahseden çıkmamıştır.77

1179 yılından beri Malatya'da yeniden Nasıraddin Muhammed vardı. O, bu yılın başında kenti Hıristiyan papazlar ve sadık dostlarının yardımıyla ele geçirmiş ve Feridun'u da öldürmüştü. Muhammed 1178 yılına Malatya'da hüküm sürmüştü. Kılıçarslan Myriokephalon zaferinden sonra Malatya'ya geldi ve kentin önünde karargah kurdu. Dört ay bekledikten sonra anlaşma ile kenti 25 Ekim 1178'de teslim aldı. Muhammed ise Harput'a gitti. Bu şekilde Danişmendlilerin son temsilcileri de tarihe karıştı.78

Danişmendliler yüz yıldan fazla süren hakimiyetleri boyunca Anadolu'da derin izler bıraktılar. Anadolu'nun sosyal, kültürel ve ilmi olarak gelişmesine katkıları büyüktür. Uzun süre Türkmenlere önderlik ettiler. Danişmendnâme adlı mazmun destan onların ülkeye hizmetlerinin yüceltilmiş bir anlatımıdır. Onların Selçuklu idari sistemine katkıları da büyük olmuştur. Muzaffereddin Mahmud, Zahireddin İli gibi devlet idaresinde deneyimli emirler, Türkiye Selçuklularının Anadolu'yu merkezi bir yapıya kavuşturma idealini gerçekleştirmesine büyük hizmetleri geçmiştir. Danişmendliler hakim oldukları sahalarda çok sayıda cami, medrese imaret, türbe gibi tarihi eser vücuda getirmişlerdir. Bunlardan önemli bir kısmı günümüze kadar varlıklarını korumuşlardı. Onlar ilim ve fen adamlarına da değer vermişlerdir. Bu meyanda Kayseri, Malatya ve Sivas alimlerin sık sık uğradığı birer eğitim ve bilim merkezi haline gelmişlerdir.79

Danişmendlilerin yıkılışından sonra onlara mensup bey ve oymaklar Anadolu'ya dağılmışlardır. 13. asrın sonlarında Danişmendli Balıkesir ve Çanakkale civarında Karesi beyliğini kurmuşlardır. Bir kısmı da Rumeli'ye göçen Danişmendli aşiretlerinin büyük bölümü Osmanlı döneminde iskana tabi tutulmuşlardır. Onların bir kısmının Celali isyanlarına katıldığı anlaşılmaktadır. Bu gün dahi

Anadolu'nun muhtelif yerlerinde Danişmend, Danişmendlü, Tanışman ve Yağı-Basan gibi yerleşim birimlerine tesadüf ediyoruz.80

Danişmendliler'de daha ilk dönemlerden itibaren para tedavülü görülür. Kendi adına ilk para bastıran beyliğin kurucusu Danişmend Gazi'dir. Danişmendlilerin bütün paralarında Yunanca yazılar görülür. Aynı duruma Zulkarneyn'in mühründe de de rastlıyoruz. Paraların basıldıkları yerler de belirtilmez. Ayrıca bir diğer özellik paraların üzerinde bazıları Hıristiyan ve yarı Hıristiyan simgeler taşıyan resimlerin bulunmasıdır. Yer yer insan ve hayvan figürlerine de rastlanır. Bütün bunları Danişmendliler üzerinde Bizans etkisinin yanısıra Türklerin resim konusundaki çekingen olmayan tavırları ile açıklamak mümkündür.81

Danişmendliler devrinde Hıristiyan ve gayrimüslim teba' kilise ve ibadethaneleri kapatılmamış varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bilhassa Malatya Süryani Kilisesi bu yönde dikkat çekicidir. Hıristiyan din adamları da kentlerin yönetiminde Türklere yardımcı olmuşlardır. Başlangıçta kentlerde yoğunlaşan gayrimüslim nüfus zamanla taşraya da gelip Türkmen yerleşimleriyle şenlenmiştir. Yağıbasan döneminde Malatya'da binlerce Türk yaşıyordu.82

4. Mengücekler

4.1. Beyliğin Kuruluşu ve Mengücek Gazi

Mengücek Beyliği, Anadolu'nun geçit özelliği gösteren Karasu-Kelkit Irmakları arasında Erzincan, Kemah, Divriği ve Şebinkarahisar (Kögonya) kentlerini içine alan bir sahada kurulmuştur. Beyliğin kurulduğu bölge dağlarla kaplı olup Anadolu'nun en engebeli bölgelerinden biridir ve bu açıdan konar göçerliğe son derece uygundur. Buna karşın Erzincan ovası gibi düzlüklerde tarım yapmak mümkündür.

Bölge, Türklerden önce Roma ve Bizans devirlerinde önem arzeden bir konumda değildi. Divriği ve Kemah bir ara Müslüman Arapların elinde kalmış, yörede 9. asırda Pauluscu olarak zikredilen yeni bir mezhep ortaya çıkmıştı.83

Oğuz Türklerinin Anadolu'ya girmeye başladıkları XI. asrın ortalarından itibaren Mengücek yöresi de akınlara tabi tutuldu. Tuğrul Bey döneminde Kemah ve Şebinkarahisar birkaç kez Türklerin eline geçti. Ancak asıl fetih Malazgirt zaferinden sonra gerçekleşti. Alp Arslan'ın önde gelen komutanlarından Mengücek Gazi yöreyi feth ederek adıyla tarihe geçen beyliğini kurdu. Beyliğin kurucusunun şahsiyeti hakkında kaynaklardan edindiğimiz bilgiler edebi eserlerden çok kitabelerde mevcuttur. Bu sebepten onun şahsiyeti ve dönemi hakkında çok az şey biliyoruz. Onunla ilgili olarak Kemah'taki Melik Gazi kümbeti üzerindeki bir kitabede "Alim, âdil, ülkeler feth eden Erzurum, Erzincan, Kemah ve Diyarbekir'i alan Mengücek Gazi",84 şeklinde bilgi varken; Divriği'deki Ulu Cami kitabesinde ve Alp, Kutluğ, Tuğrul ve Tekin gibi unvan ve lakaplar görülür.85 Ayrıca Divriği Sitti Melek Türbe kitabesinde de Mengücek Gazi'den "eş-Şehîd ve Gazi" olarak bahsedilir.86 Bütün bu bilgiler doğrultusunda Mengücek Gazi'nin Oğuz boylarından birine mensup bir Türkmen şefi olarak

Anadolu'ya geldiğini, gazalar yaptığını, fetihlerde bulunduğunu ve bu gazalardan biri esnasında da şehit düştüğünü söyleyebiliriz. Buna mukabil beyliğin kuruluş tarihi gibi Mengücek Gazi'nin ne zaman öldüğü hakkında da hiçbir bilgimiz yoktur. Konu ile ilgili görüşler tamamen tahmin ve varsayımdan ibarettir.87

Beyliğin merkezi güçlü bir kaleye de sahip olan Kemah idi. Etrafı Saltuklu, Çubukoğlu, Danişmendliler gibi Türkmen beyliklerince çevrili olduğu için beylik uçtan (suğur) ziyade iç beylik karakteri taşımakta bu da siyasi ve askeri hareketlilikten çok istikrarlı ve huzurlu bir dinginliğin hakim olmasına yol açtı. Bu farklılık, Mengücek Beyliğini diğer Türkmen devlet ve beylikleri içinde en zengin kültürel birikime sahip bir konuma oturtmuştur. İbn Bibi, Emir Mengücüğü büyük ve saygın emirler arasında en önde sayar.88 Aksarayî'deki bir kayıttan Mengücek Gazi'nin Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan ve Danişmend Gazi ile beraber Haçlılara karşı savaştığını anlıyoruz.89 Onun böyle bir savaş sonunda şehit düşmüş olması muhtemeldir.

4.2. İshak

Mengücek Gazi'den sonra yerine oğlu İshak geçti. Bu dönemde beyliğin doğudan Danişmendli güneyden de Emir Beleğin baskılarına maruz kaldığı anlaşılıyor. 1107'de I.Kılıçarslan'ın Habur savaşı sırasında ölmesinden sonra başlayan yeni süreçte Danişmendiler büyük güç kazanarak Anadolu'daki en önemli Türk devleti haline geldiler. Mengüceklerin Danişmendiler ile akrabalık kurmak suretiyle kendilerini koruyabildikleri görülüyor. İshak, Melik Gazi'nin damadı idi. Yine de aralarında sorunlar vardı. Bunun yanında Harput hakimi Çubuk Bey'in ölümünden sonra 1112 yılında Tunceli, Genç ve Palu yöresini ele geçiren Artuklu şehzadesi ve Malatya Sultanı Tuğrul'un atabeki Emir Belek Kemah kapılarına dayanmış, sınırları akın ve yağmaya tabi tutmuştu. 1118 yılında Mengücek Beyi İshak, Harput ve Malatya yörelerine etkili akınlar düzenledi. Belek ve Sultan Tuğrul, Elbistan ve Ceyhan yörelerinde idiler ve hemen geri dönerek birlikte Kemah üzerine yürüdüler. İshak kaçtı ve Bizans'ın Trabzon valisi Konstantin Gabras'a sığındı (1119).90

O sırada Bizans tahtına yeni oturan Ioannes, doğuda yaşanan bu gerginliği kendi lehine kullanmayı başardı. İmparator 1119'da Türklere karşı Frikya üzerinden büyük bir saldırı başlatırken, Gabras'ı da Danişmend oğullarına saldırttı. Trabzon dükü Mengücekoğlu ile beraber harekete geçerken, Melik Gazi de Malatya sultanı Tuğrul ile ittifak yaptı. İki taraf 1120 yılında Erzincan'ın kuzeyindeki Şiran mevkiinde karşılaştılar. Gabras ve Mengücekoğlu ağır bir mağlubiyete uğradılar; orduları dağılırken kendileri de esir düştü. Kaynağa göre Trabzon dükünün ordusu 5.000 kayıp vermişti. Gabras, 30.000 altın fidye karşılığı hayatını kurtarırken, İshak serbest bırakıldı. Buna kızan Belek, Melik Gazi'ye sitem etmiş ve birlikte gerçekleştirmeyi planladıkları Trabzon harekatını durdurmuştur.91

Mengücekoğlu İshak bu olaydan sonra tamamen Danişmendlilerin nüfuzu altına girdi. 1124 yılında ezeli rakibi Emir Belek'in ölümü, beyliği daha da rahatlattı. Artuklu şehzadesinin ölümü sonrası, onun hükmettiği topraklar Danişmendli ve Hısn-ı Keyfa Artukluları tarafından paylaşıldı. İshak

1142'de sessiz sedasız öldü. Danişmendli meliki Muhammed derhal Kemâh'ı işgal etti. Ancak çok geçmeden ölümü ile Mengücekler kenti kurtardılar.92

İshak'tan sonra beylik, oğulları Davud ve Süleyman arasında iki şubeye bölünmüştür. Erzincan ve Divriği şubeleri adı altında Davud'un hakimiyetindeki sahalar Erzincan'dan başka Kemah ve Şebinkarahisar'ı kapsarken, Süleyman Bey'in elinde sadece Divriği ve çevresi vardır.93

1151 yılında Erzincan kolunun başında bulunan Mengücek Beyi -muhtemelen Davud- karısı tarafından eski Türk adeti uyarınca yayın kirişi ile boğdurulmak suretiyle öldürülmüş, ardından Divriği hakimi Süleyman, öldürülen kardeşinin hanımı ile evlenmek suretiyle Erzincan'a da hakim olmuştur.94 Bu şekilde Mengücek Beyliği kısa süreli de olsa tek elde toplanmıştı. Bu dönem beyliğin tarihi o kadar karanlıktır ki, daha sonraki gelişmeler hakkında kaynaklar susmaktadır.

1163 yılında Danişmendli Sivas hakimi Yağ-Basan Kayseri'de isyan halindeki yeğeni Zünnun'u itaat altına aldıktan sonra Kemah'a gitmiş ve asi emirini öldürtmüştür.95 Buradaki Kemah emirinin Mengücekli mi yoksa Danişmendli mi olduğu anlaşılamıyor. Yine aynı yılda Yağıbasan'ın Artuklu Fahreddin Kara Arslan'a ait Harput ve yöresini işgal ederek tahrip ettiğini ve ele geçen esir ve ganimetlerin Kemah'a götürüldüğünü görüyoruz.96 Bu iki bilgi birlikte değerlendirildiğinde Kemah'ın en azından o dönemde Danişmendlilerin hakimiyetinde olduğunu tahmin edebiliriz.97

4.3. Fahreddin Behramşah ve Erzincan Kolu

Görünüşe göre Erzincan kolunun gerçek manada ortaya çıkışı Mengüceklerin olduğu kadar Türk tarihinin en şöhretli hükümdarlarından Fahreddin Behramşah ile başlar. Onun 1164-1165 yılları içinde tahta çıktığı konusunda tarihçiler ittifak halindedirler. Onun hükümdarlığı, Danişmendli hakimiyetinin yıkılıp Anadolu'da Selçuklu devrinin başladığı bir zamana rastlar. Kaynaklarda olgun, faziletli, ahlaklı, adaletli, dürüst, ve ileri görüşlü olarak nitelenen Fahreddin, kendisine layık görülen hasletlerine uygun olarak yeni döneme kendini uyarlamış ve uzun saltanatı boyunca beyliği ve kendisi bunun nimetlerinden bol bol yararlanmıştır. Devrinde Erzincan ve Mengücekler iktisadi ve kültürel sahada görülmemiş bir ilerleme kaydetmiştir. Behramşah'ın sosyal ve kültürel alanda gerçekleştirdikleri dillere destan olmuştur. Toplumda fakir ve düşkünlerin ihtiyacını karşılamada son derece cömert idi. Bunun yanında sert geçen kış mevsimlerinde yabani hayvanların ve kuşların yiyecek ihtiyacını karşılamayı da kendine vazife edinmişti.98

İlim ve sanat adamlarını da himaye ederdi. Onun devrinde her biri kendi alanında tanınmış pek çok alim ve sanatçı yetişmişti. Dönemin ünlü şairi Genceli Nizami Behramşah namına Mahzenü'l-esrâr adlı ünlü eserini kaleme almıştır. Nizami eseri yazmaktan ve Behramşah gibi yüce bir hükümdara adamaktan nasıl memnun olduğunu şu ifadeler ile dize getirir. "Başı senin hükmünün altında olmayanların taçları başlarına fazladır. Her yerde başka sen sahibi sensin iki alemin canı, birliğin teni sensin. Feleğin kulağına edep öğret. Söz ışığının neşesini parlat, dünya kaftanını bir

köleye giydir. İkbal mertebesini Nizami'i bağışla…".99 Ünlü hükümdar da şairi fazlasıyla memnun etmiş ve ona 5.000 dinar (altın) ve kıymetli hediyeler vermiştir.100

Türkiye Selçuklularına tabi olmasının ötesinde dost ve müttefik olan Fahreddin, II. Kılıçarslan'ın kızıyla evlenmiş ve bir akraba olarak bu devlet üzerine söz sahibi olmuştur. 1188'de Sultan en büyük oğlu Sivas Meliki Kutbeddin Melikşah'ın isyanı ile karşılaşınca Melik Fahreddin derhal araya girerek arabuluculuk yaptı. Baba ile oğulu karşı karşıya getirmekle suçlanan vezir İhtiyareddin Hasan'ı Erzincan'a çağırdı. Ancak vezir yolda kendisine kin besleyen Türkmenler tarafından katledildi.101

Behramşah, Rükneddin Süleymanşah döneminde de Selçuklulara bağlılığını sürdürmüş ve 1202 tarihindeki Gürcü seferine katılmıştı. Avnik yakınlarındaki savaşı Selçuklular kaybedince Behramşah da esir düştü (Temmuz 1202). Gürcü Kraliçesi Tamar Mengücek hükümdarına büyük saygı göstermiş, itibarını iade ettikten sonra hiçbir karşılık beklemeden serbest bırakmıştır. Bu olaydan sonra Behramşah Gazi unvanı ile anılmaya başlandı.102

Sultan I. İzzeddin Keykavus (1211-1219) zamanında da Selçuklu-Mengücekle ilişkileri daha da gelişti. Sultan, Fahreddin'in kızı Selçuki Hatun ile evlenince Megücükler adeta tamamen Selçukluların uydusu haline geldiler. Behramşah bu gerçeği şu sözleriyle vurguluyordu: "Ben de cihan padişahının kuluyum. Bu günden itibaren saltanat dergahına layık olan hizmetleri yapmaya çalışacağım".103

Behramşah zamanında Anadolu'nun en önde gelen ilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelen Erzincan kenti, ünlü mutasavvıf Mevlâna Celaleddin'in babası Bahaeddin Veled'i dört yıl ağırlamış, ünlü alim kendisi için inşa edilen medresede dersler vermiştir.104

Mengücek hükümdarı 1225 yılında Erzincan'da öldü ve bugün Melik Fahreddin Türbesi adıyla meşhur Aşağı Ula Köyü yakınlarında gömüldü. O Türk kültürüne büyük hizmetler vermiş örnek ve seçkin bir şahsiyettir. 60 yıl gibi uzun saltanatı dönemini bir barışsever olarak Anadolu halkının dirliği ve refahı için harcamıştır. Ölümünün ardından oğlu Alaeddin Davudşah Erzincan meliki oldu. Oğullarından 35 yıl Kemah'ı yöneten Selçukşah babasından önce vefat etmiş, diğeri olan Muhammed ise Şebinkarahisar (Kögonya) hakimi bulunuyordu.105

4.4. Davudşah ve Erzincan Mengüceklerinin Sonu

Davudşah, melik olur olmaz babasından farklı bir politika takip etmeye başladı. Bölgede oluşmaya başlayan yeni güçlere dayanarak Selçuklulardan uzaklaşma stratejisine girdi. Gerçekte Mengüceklerin bu yöndeki gayretleri Fahreddin Behramşah'ın son dönemlerinde başladı. Fahreddin Saltukluların yerine kurulan Erzurum Selçuklu Melikliği ile yakınlaşmış ve kızlarından Melike Hatun'u Tuğrulşah ile evlendirmişti. Buna rağmen Selçuklulara bağlılığını sürdürmüştür. Davudşah ise Eyyubilerden Melik Eşref ve daha sonra da ünlü Celaleddin Harezmşah ile temasa geçerek yeni ittifak arayışlarına girdi. Ancak Melik'in yeni stratejisi çoğunluğu Selçuklu taraflısı ümera arasında sıkıntı yarattı. Onlar, Sultan Alaaddin'e müracaat ettiler. Selçuklu Sultanı melik Davudşah'ı Kayseri'ye çağırdı ve huzurunda kendisine bağlı kalacağına dair bir ahidname aldı. Yapılan anlaşmaya göre

Mengücek hakimi, Selçukluların düşmanlarına dostluk göstermeyecek devletin zaaflarını ve zayıflıklarını bildirmeyecek, tabiyet ve bağlılığını sürdürecekti.106

Erzincan’a dönen Davundşah sözünü çabuk unuttu ve Eruzurum hakimi Melik Rükneddin Cihanşah’ı Konya üzerine yürümeye teşvik eti. Ona gönderdiği mektupta: “Her ne kadar Rum saltanatının süsü ve dili hoş ise de bizim hanedanın sahip olduğu emir ve büyüklere (devlet adamlarına) sahip değiller. Makam sahiplerinin çoğu tecrübesiz hizibin elindedir. İşler iyi gitmemektedir, ülkenin her tarafı bu şekildedir, şimdi ordusu dağılmıştır. Kışın toplanması da mümkün değildir. Eğer elimizi çabuk tutarsak bu ülkeye sahip olabiliriz” demektedir. Aynı şekilde Eyyubi hükümdarı Melik Eşref’e de zengin hediyeler ile birlikte gönderdiği mektupta kendisine yardım etmesi karşılığında Kemah kalesini vermeyi teklif etti. Benzer teklifleri Celaleddin Harezmşah ve İsmaili hükümdarı Alaaddin’e de yapmıştır.107

Mengüceklilerin ittifak teklifini kabul eden Melik Eşref, Hacib Ali adlı emiri Erzincan’a gönderdi. Eyyubiler bir süre Davudşah’ı korudular. Ancak kendi içlerinde başlayan taht kavgaları neticesinde Eşref, Ali’yi geri çekti. Himayesiz kalan Davudşah tekrar Selçuklulara yönelmek istedi. Hatta oğlunu Konya’ya rehin gönderdi. Ancak Sultan, bütün bunlara iltifat etmedi ve emirlerine derhal Mengücek topraklarına girmesi talimatını verdi. Ardından da kendisi harekete geçti. Kendi ülkesinde kuşatılan Davudşah herhangi bir yere kaçamadı. Çaresiz Sultan Alaaddin’e teslim oldu. Selçuklular, Erzincan ve Kemah’ı güçlük çekmeden zapt ettiler. Melik Davudşah, affedilerek Akşehir ve Ilgın dirliğine gönderildi. Sultan Keykubad Erzincan eyaletinin valiliğine oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev’i atadı. Tecrübeli emir Mübarizeddin Ertokuş da şehzadeye atabek oldu (1227).108

Erzincan ve Kemah’dan sonra Kögonya (Şebinkarahisar) da kısa sürede ele geçirildi. Kent hakimi Muzaffereddin Muhammed Kırşehir emirliği ile Fırat kenarında bazı yerlerin mülkiyeti karşılığında teslim oldu. Bu şekilde Fahreddin Behramşah’ın oluşturduğu Erzincan Mengücekleri tarihe karıştı.109

Mengücekli emirleri Selçukluların idaresinde de çok etkili ve faydalı hizmetler verdiler. Kırşehir’e hakim olan melik Muzaffereddin kenti bir ilim ve kültür merkezi haline getirdi. Pek çok medrese, okul ve mimari değeri büyük eserler yaptırdı. Selçuklu hanedanı ile saygın bir işbirliğine girdi. Bu sebebden II. Gıyaseddin Keyhüsrev Kırşehir emirinin kızına talip olmuş ve ancak uzun uğraşlardan sonra evlenebilmiştir.110

İlm-i Nücum, tıp, mantık, matematik gibi ilim dalarında söz sahibi olan Davudşah ise Akşehir ve Ilgın gibi küçük merkezlerde çektiği sıkıntıları dizeler haline getirerek Sultan Alaaddin’e göndermiş ve bu sahadaki maharetini göstermiştir.111

4.5. Divriği Mengücekleri

Melik İshak’ın ölümünden sonra oğlu Süleyman Divriği kolunu kurmuştur. Mengüceklerin bu kolu hakkında bildiklerimiz son derece sınırlıdır. Süleyman devrinde siyasi olarak en güçlü dönemlerini yaşadıkları tahmin ediliyor. O, bir ara tüm Mengücekli topraklarına hükmetmişti.112

Süleyman’dan sonra yerine oğlu Şahinşah geçti. Onun uzun süren hakimiyeti döneminde Divriği gelişmeye başladı. 1180’de yaptırmış olduğu Kale Camii’nin kitabesinde kendisinden “el-Emir el-İsfehsalar el-Ecel Seyfüddünya ve’d-din” olarak bahsedilir. Yine 1196’da yapılan kendisine ait türbe kitabesinde “Gazilerin hamisi, İslam sınırlarının muhafızı kafirlerin kökünü kazıyıcı” bir zat olarak bahsediliyor.113 Şahinşah döneminde Divriği Türkiye Selçuklularına bağlanmıştır. Onun bastırdığı paralarda da bu keyfiyet açıkça görülür.

1197-1198 yıllarında öldüğü tahmin edilen Şahinşah’tan sonra Divriği’ye iki oğlundan Süleyman’ın hakim olduğunu görüyoruz. Diğer oğlu İshak’a ise 1247 tarihi Karatay vakfiyesinde şahitler arasında rastlıyoruz. Süleyman döneminde de kentteki kültürel gelişmeler devam etti. Divriği kalesi onun devrinde yenilenmiştir.114

Ne zaman öldüğü bilinmeyen Süleyman Bey’den sonra beyliğin başına oğlu Ahmedşah geçti. Onun devrinde Divriği Mengücekleri sonraları kültürel olarak en yüksek dönemlerine ulaştılar. En büyük eseri Türk sanatı ve mimari tarihinin şaheserlerinden olan Ulu Camii’dir. 1228’de tamamlanan eser taç kapısı, süslemesi ve minberi ile Anadolu Türk sanatında yeni bir çığır açmıştır. Aynı yılda Erzincan Mengücekleri tarihe karışmıştı. Divriği Mengücekleri ise çok dikkatli bir politika takip ederek varlığını sürdürebilmiş, özellikle Türkiye Selçukluları ile iyi geçinmeye gayret etmişlerdir. Ulu Cami kitabesinde de metbuları I. Alaaddin Keykubad’ın ismi geçer. Ahmedşah’ın Fahreddin Behramşah’ın kızı Turan Melek Hatun ile evlenmiş olduğunu biliyoruz. Melek Hatun Divriği’ye büyük bir Daruşşifa yaptırmıştır ki bu uzun asırlar hizmet veren bir kurum olarak karşımıza çıkar. Yine Divriği kalesi Ahmedşah zamanında birkaç kez tamir görmüştü. Ahmedşah’ın Anadolu’da Kösedağ bozgunu ve Moğol istilalarının yaşandığı bir dönemde her şeye rağmen kenti ve emirliği koruduğu anlaşılıyor.115

1250 yılı öncesinde öldüğünü tahmin ettiğimiz Ahmedşah’dan sonra beyliğin başına oğlu Melik Salih geçmiştir. Ancak gerek onun dönemi ve sonrası hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunmadığından Divriği Mengüceklerinin akıbetinin ne olduğunu bilemiyoruz. 1277 yılında Abaka Han Divriği’ye geldiği zaman kendisini karşılayanlar arasında herhangi bir Mengücekli beyi yoktu.116 Herhalde bu tarihten epey önce Divriği’deki Mengücekli hanedanı ortadan kalkmış, kent Moğol tahakkümü altına girmiştir.

Mengücekliler Erzincan ve yöresine hakim oldukları iki asra yakın bir sürede Selçuklu idari, mali, sosyal ve kültürel özelliklerini ortaya koymuş ve yaşatmıştır. Beyliğe ait pek çok mimari eser depremler dolayısıyla tahrip olup günümüze ulaşamamıştır. Ancak Divriği hala Selçuklu kent dokusunu korumaktadır.

Mengücek ilinde önemli miktarda Hıristiyan unsurun yaşadığı bilinmektedir. Ancak bu unsurlar ile Mengücekoğulları arasındaki ilişkiler hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamıyoruz. Daha çok kentlerde oturan gayrimüslimlerin yanısıra kasaba ve köylerde Türkmenlerin etkin olduğunu söyleyebiliriz. İlerleyen yıllar boyunca kentlerde Türk nüfusu tedricen artmaya başlamış ve ilim sanat alanlarında etkili olmuşlardır.

Divriği'deki sanat harikalarını yaratanlar Ahlatlı Türk ve Müslüman ustalar idi. Edebiyat alanında 1236'da Divriği'de doğmuş olan ünlü lügatçi ve Türk dili uzmanı Fahreddin Muhammed Hoca Hasan el-Salgurî, Oğuzların Salur Türkmenlerine mensuptu. Büyük musikişinas Siraceddin Ahmed'in şöhreti Anadolu'yu aşıp Suriye'ye kadar ulaşmış, Eyyubi emirlerinin saraylarında sanatını icra etmiştir.117

5. Saltuklular

5.1. Türkmen Akınları; Erzurum ve Çevresi

1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun doğusunda kurulan Türkmen beyliklerinden biri de Saltuklulardır. Beyliğin merkezi Erzurum idi. Bunun dışında Pasinler, İspir, Kars, Oltu, Tercan, Bayburt, Micinkerd, Koçmaz, Artvin kent ve kalelerinde hüküm sürmüştü. Beyliğin kurucusu Ebu'l-Kasım Saltuk'un Sultan Alp Arslan'ın komutanlarından olduğu ve Malazgirt zaferi sonrasında Erzurum ve civarını kendisine ikta ettiği ileri sürülmektedir.118 Ebu'l-Kasım Saltuk'un beyliğin kurucusu ve isim babası olduğu bugün şüphe götürmez bir şekilde açıklığa kavuşturulmuştur. Ancak beyliğin oluşum süreci son derece karışıktır. Beyliğin resmi olarak kuruluşunu 1071 tarihi olarak alsak bile, bize olayların gösterdiğine göre Türklerin Erzurum yöresine kesin olarak hakim olması 1080 tarihinden sonrasına rastlar. Bu açıdan 1071 tarihi bir kesinlik ifade etmez ancak sembolik olarak kullanılabilir.

Kafkasya'nın güneybatısı ile Anadolu arasında bir geçiş bölgesi olan Erzurum yöresi Malazgirt'ten çok önceleri Türklerin akınlarıyla tanışmıştı. 1018 yılındaki Çağrı Bey'in ünlü akınından sonra, asıl taarruzlar 1040'lı yıllarda yapıldı. Bu harekat Bizans'ın Güney Kafkasya ve Azerbeycan üzerinde hakimiyet kurma çabaları ile hemen hemen aynı zamana denk düşer. İmparatorluk doğuda Erzurum, Van, Diyarbakır yayını bir savunma kalkanına dönüştürmek için azami çaba göstermiş yeni müstahkemler kurmanın yanısıra devlet için tehdid oluşturabilecek Gürcü ve Ermeni sekeneyi iç bölgelere sürmüştür. Bu dönemde yörede Ani ve Kars'ta Bağratiler, Gence ve Duvin'e hükmeden Şeddadiler, Tiflis'teki Cefer oğulları, Kür ırmağının ötesinde Gürcüler dikkati çeken beylikler idi. Türkmenler bilhassa Azerbaycan üzerinden Şeddadilerin yardımıyla Ezurum yöresine sızıyorlardı. Selçuklu şehzadeleri Kutalmış ve Prens Hasan, onların önderleriydi. Şehzade Hasan'ın 1047 yılında Zap Suyu kenarında Bizans kuvvetlerince pusuya düşürülüp şehit edilmesi Selçukluların büyük kuvvetlerle Anadolu'ya girmelerine yol açtı. Hedef Bizans'ın bölgedeki en önemli askeri üssü olan Erzurum ve civarı idi. 30.000 kişiyi bulan Selçuklu ordusu başında Tuğrul Bey'in ana bir kardeşi İbrahim Yınal ile Kutalmış vardı. Pasinler Ovası'nda Hasankale civarında 18 Eylül 1048 yılında iki büyük gücün savaşında Selçuklular galip çıktılar. Zafer, Türklere Anadolu'nun kapılarını aralarken Bizans da önemli bir askeri üssünü kaybetti.119

1054 yılında Tuğrul Bey, İmparatorluğun Doğu Anadolu'daki ikinci önemli garnizonu olan Malazgirt kalesine karşı bir sefer düzenledi. Sefer sonunda Malazgirt alınamamakla beraber, Van Gölü Havzası ile Erzurum bölgesi büyük ölçüde Türk denetimine girdi. Tuğrul Bey geri dönerken Samukh ve askerlerini Erzurum yöresinde bıraktı. Samukh bazı Bizanslı kuvvetlerin de kendisine katılmasıyla çok güçlendi ve Erzurum (Karin) yöresini büyük ölçüde kontrol etmeyi başardı. Ancak

1060'ların başında başlayan Bizans taarruzları Türkmenleri geriletti ve Azerbaycan'a çekilmelerine sebep oldu.120

Sultan Alp Arslan, 1064 yılında Ani'yi alınca Türklerin önündeki en büyük engel de ortadan kalktı. Türkler, Kars ve civarını denetimlerine aldılar. Ancak yörede Bizans direnişi sürdü. Kuzeyden de Gürcü saldırıları başlamıştı. Bunun üzerine 1069'da bölgeye bir kez daha sefer yaparak Kars kalesini fethetti ve yöreyi Ani'yle beraber Şeddadili Minuçehr'e verdi.121

5.2. Beyliğin Kuruluşu; Ebu'l-Kasım ve Emir Ali

1071 Malazgirt zaferi ile Bizans güçlerinin bölgeden çekilmesi sonucu Erzurum ve yöresi de Türk hakimiyetini kabul etti. Ebu'l-Kasım Saltuk Bey yöreyi ele geçirmek ve burada yeni bir idare kurmakla görevlendirildi. Saltuk Bey'in 1071-1072 yılları arasında Erzurum'u fethederek beyliği kurduğunu tahmin edebiliriz.122

Melikşah 1074'te Gence'yi Ebu'l-Fazl'dan alıp emir Savtekin'e verince bölgede yeni bir dönem başladı. Çok sayıda Türkmen Arran'a yerleşti. Saltuklu Beyliği de bu müsait ortamdan yararlandı. Ancak 1077-80 arasındaki Gürcü saldırıları sonucu Türkler Kars, Şamşvilde, Oltu ve Erzurum havalisini Bizanslı General Bakuryan'a bırakmak zorunda kaldılar. Ancak Selçuklular bölgeye müdahale ettiler. 1080 yılında Gürcülere karşı taarruz eden Emir Ahmed, Kars, Erzurum, Oltu ve çevresini kurtardı. Türk kuvvetleri Trabzon'a kadar uzandılar.123

1084 yılında Arran bölgesi Yakuti'nin oğlu Kutbeddin İsmail'e verilince Saltuklular da Kutbeddin'in himayesine girmiş olmalıdır.124

Sultan Melikşah'ın 1092'de ölümünün ardından Selçuklulardaki saltanat mücadelelerine katılan Kutbeddin, hayatını kaybetti. Yerine oğlu Mevdud b. İsmail atandı. Ancak çok geçmeden Mevdud da Berkyaruk'a karşı isyan etti (1100-1101). 1101 Aralığı'ndaki anlaşma ile Azerbeycan, Gence, Diyarbekir, el-Cezire ve Musul Tapar'a bırakıldı. Buna göre Doğu Anadolu'daki beylikler de Tapar'ın idaresine girdiler.125

1103 Mart'ında Muhammed Tapar ile Sultan Berkyaruk beşinci defa savaştılar. Hoy kapısındaki savaşta Mevdud b. İsmail, Sökmen el-Kutbi ve Kızıl Arslan, Tapar'ın saflarında yer aldılar. Savaştan sonuç alınamayınca Tapar önce Erçiş'e sonra da Ahlat'a geldi. O esnada Erzurum hakimi Emir Ali de ordugaha geldi.126 Kaynağın zikrettiği Emir Ali, şüphesiz Saltuklu beyi olup Ebu'l-Kasım'ın oğluydu. Melikşah'ın ölümü ardından Selçuklularda yaşanan taht kavgalarına karışmamakla birlikte hamileri Kutbeddin b. İsmail ve oğlu Mevdud ile birlikte hareket etmişler, en son olarak da Tapar'ın hakimiyetini tanımışlardı. Onların Ahlatşah Sökmen el-Kutbî gibi doğrudan askeri destek verdiğine dair bir işaret yoktur. Kaynaklar Emir Ali'den bir daha bahsetmezler. Dolayısıyla onun ne zaman öldüğünü bilmiyoruz.127

5.3. Ziyaeddin Gazi

Emir Ali'nin ölümünden sonra Saltuklu Beyliği'ne kardeşi Ziyaeddin Gazi hakim oldu. Kendisi tarafından yaptırılmış olan Tepsi Minare kitabesinde geçen Mevlana Ziyaeddin Kutbü'l-İslam, Şemsü'l-mülk ve'l-ümera İnanç Beygu (?) (Yabgu) Alp Tuğrul Bey Ebu'l-Muzaffer Gazi b. Ebi'l-Kasım128 ibareleri onun Ebu'l-Kasım'ın oğlu olduğunu açıkça ortaya koyar. Ayrıca İnanç, Alp, Tuğrul Bey gibi unvanlar ile Oğuz devlet geleneği ve düşüncesini yansıttığını söyleyebiliriz. Kale Camisi'ni de yaptıran kendisidir.

5.4. Gürcü Saldırıları ve Saltuklular

Bu zamanda Gürcüler III. David Ağmaşenebeli (1087-1125) liderliğinde askeri açıdan kuvvetlenmişlerdi. David, önce Aznaur feodeller ardından 1103 reformuyla kiliseyi kontrol altına aldı ve Türklerin Haçlılarla mücadelesinden de yararlanarak taarruza geçti. 1110 yılında Şamşvilde'yi alınca Kartli yöresindeki Türkmenler geri çekilmeye başladı. 1115 yılında da Rostovi düştü. Ardından Çoruh nehri boyunca harekatın sürdüren David, Saltuk iline girdi ve Pasinler Ovası'na kadar etkili akınlar yaptırdı. Bu esnada pek çok Türk ve Müslüman hayatını kaybetti.129

1118 yılında Kuzey Kafkasya'da bulunan 45.000 Kıpçak ailesiyle anlaşıp çoğunluğu onlardan müteşekkil 40.000 kişilik bir ordu kuran David daha da güçlenmişti. O, 1120 yılında büyük bir saldırı başlattı. Kısa sürede Kabala, Şirvan ve Berda düştü. Azerbeycan tehdid altındaydı. Türkler Sultan Mahmud'a müracaat ettiler. O'nun emriyle Artukoğlu İlgazi ve Erzen beyi Togan Arslan Gürcülere karşı sefere çıktılar. İlgazi, Saltuk iline girdi ve veziri ile kadıyı Erzurum'da bırakıp askerleriyle Kars yönünde hareket etti. O, Tiflis'e yarım gün mesafede Gürcülerin saldırısına hedef oldu ve müthiş bir mağlubiyete uğradı. Bu sırada Azerbeycan meliki Tuğrul ve Şemsüddevle Togan henüz Tiflis'e ulaşmamışlardı. Kaynaklardan anlaşılacağı üzere Saltukluların bu sefere katıldıklarına dair bir işaret olmadığı gibi, Erzurum hakiminin de kim olduğu belirtilmemiştir.130

Davit 1122 yılında Tiflis'i ele geçirdi ve başkent yaptı. Şimdi Gürcüler, bölgenin en önemli gücü haline gelmişlerdi. Aynı yılda Selçuklu Azerbeycan meliki Tuğrul, (Gence, Aras, Arran) ise aralarındaki savaşa son vererek Sultan Mahmud'a boyun eğdi. Ardından 1123 yılında Gürcülere karşı büyük bir taarruz başlatıldı. Şirvan alındı ve Şemahi'ye girildi. Ancak daha ileri gidilemedi. Türklerin çekilmesi üzerine Davit süratle Şirvan'a hareket etti. Bölgeyi ele geçirdikten sonra güneye döndü. Saltuk iline ait Göle ve Pasinler'e hakim oldu. Ardından da 20 Ağustos 1123'te en önemli kenti Ani'yi aldı.131 Müslümanlar şaşkınlık içindeydi. Hiçbir güç Gürcüleri durdurmaya muvaffak olamıyordu. Saltuklular da güçlü düşmanlarını kızdırmak istemiyordu. Kaynağın belirttiğine göre Ani hakimi Ebu'l-Esvar, kenti, önce 60.000 dinar karşılığında Saltuklulara teslim etmek istemiş fakat Erzurum hakimi hareket etmekte tereddüt edince Gürcüler, halkın da yardımıyla Ani'ye sahip olmuşlardır.132

Ani'nin kaybedilmesiyle Saltuklular, büyük bir tehdit altına girmiş oldularsa da 1125 yılında Kral Davit'in ölümü onları kurtardı. 1126 yılında Sencer'in emriyle harekete geçen Türkmenler Ani'yi geri aldılar ve Gence emiri Fazlun'a verdiler. Emir Gazi'nin bu sefere destek verdiği açıktır.133 Aynı dönemde Mardin hakimi Hüsameddin Timurtaş, Emir Gazi'nin kızıyla evlenmiş ve iki hanedan

arasında sağlam dostluk kurulmuştur. Emir Gazi'nin kızından daha sonra babasının yerine Mardin hakimi olan Necmeddin Alpı, Emir Cemaleddin Serbî, Hediyye Hâtun ve Samsamüddin Behram dünyaya gelmiştir.134

Emir Gazi 1131 yılında Duvin'i alan Gürcülerin kendi ülkesine girmesini önlemiş ve onları geri püskürtmeyi başarmıştır. Onun 1132'de öldüğü tahmin edilmektedir.135

5.5. İzzeddin Saltuk

Emir Gazi'den sonra beyliğin başına Emir Ali'nin oğlu II. İzzeddin Saltuk geçmiştir. Onun uzun hakimiyeti döneminde Saltuklular bazı sıkıntılar yaşamışsa da ayakta kalmayı başarmışlardır. Bu dönemde Gürcülerin etkinliği azalmıştı. Buna karşın metbuu oldukları Irak Selçukluları içinde şehzadeler arasında bitip tükenmez taht mücadeleleri yaşanmıştır. Güney'den de Musul hakimi İmadeddin Zengi, Anadolu'daki Türkmenler üzerine yoğun baskı politikası uygulamaktaydı. Bu ortamda Sultan Mesut, kardeşi Selçuk-Şah'a Erzurum'a kadar olan beldelerin hakimliğini verdi. Selçuk-Şah 1137-8 yıllarında Bitlis ve Ahlat'ı kuşatmışsa da ele geçirememiş, dolayısıyla Saltuklu ili de bir tehlikeden kurtulmuştur.136

İzzeddin Saltuk, dış saldırılara karşı komşu Türkmen beylikleriyle olan bağlarını kuvvetlendirmek yönünde politika takip etti. Bu doğrultuda kızlarından en meşhuru Şahbanu'yu Ahlat-şah II. Sökmen ile evlendirdi. 1154'te bir kızını da Ani hakimi Fahreddin Şeddad ile nişanladı. Ancak bir süre sonra kararı değiştirip bu kızı Erzen hakimi Fahreddin Devletşah ile evlendirdi. Aldatıldığını düşünen Ani hakimi, Saltuklulara tuzak kurdu. Gürcülere karş koyamayacağını söyleyerek İzzeddin Saltuk'u teslim alması için kente davet etti. Saltuklu Emiri Ani'ye yaklaştığı zaman da yakındaki Gürcü Kralı Dimitri'yi Türkmenler üzerine saldırttı. Baskına uğrayan Saltuklular çok kayıp verdiler. Başta İzzeddin Saltuk olmak üzere pek çoğu esir düştü. Olay bölge emirleri arasında büyük bir şaşkınlık ve üzüntüye neden oldu. Ahlat'tan, Diyarbekir'e, Musul'dan Suriye'ye kadar Türkmen emirleri Gürcü kralına mektuplar yazarak Saltuklu emirinin serbest bırakılmasını istediler. Sonunda da Gürcülerin istediği 100.000 dinar toplanıp İzzettin Saltuk ve esirler kurtarıldı. Emir ve askerleri Erzurum'a döndüler.137 Kaynaklar Saltuklu emirinin kurtarılmasında kızı Ahlatşah II. Sökmen'in hanımı Şahbanu Hatun'un önemli rol oynadığı üzerinde dururlar.138

Emir Saltuk 1153 yılında Kars'ı almış ve burayı Kıpçak istilasından kurtarmıştı. Ani önlerinde esir düşmesine karşın Kars Türkmenler elinde kaldı. Bu arada Musul Atabeki Kutbeddin'in veziri de olan büyük alim Cemaledin Ebu Cafer Muhammed b. Ali dokuz bin dinar göndererek Gürcüler tarafından yıkılmış olan surunu onartmıştır.139

Fahreddin Şeddad 1155 yılında Ani'deki hakimiyetini kaybetti. Ayaklanan Ermeni Papazları kenti ele geçirdiler ve iktidar Fahreddin'in kardeşi Emir Fadlun'a verdiler. 1161 yılında Papazlar, bu kez Fadlun'a karşı çıktılar ve Gürcüleri kenti almaya davet ettiler. Kral Georgi Ani'yi çok kısa süren bir

kuşatmadan sonra ele geçirdi. Büyük bir katliam ve yağmalamanın ardından kenti Gürcü yönetimine aldı ve valiliğine İvan Orbelian'ı atadı. Bu suretle Ani'deki Şeddadî hakimiyeti tarihe karışmış oldu.140

Ani'nin kaybedilmesi bölgede büyük bir infial ve telaşa sebep oldu. Sökmenli hükümdarı II. Sökmen liderliğinde kurulan ittifaka Saltuklu hükümdarı İzzettin Saltuk da katıldı. Müttefik kuvvetler Temmuz-Ağustos 1161 tarihinde Ani'yi kuşattılar. Türklerin geldiğini haber alan Gürcü Kralı Georgi, derhal kentin yardımına koştu. Türkmenler iki ateş arasında kalmışlardı. Ancak asıl yenilgi İzzeddin Saltuk'un Gürcülerle savaşmadan geri çekilmesi sonucu geldi. Müttefik kuvvetler bozgun halinde kaçtılar. Bu savaşta en büyük kaybı II. Sökmen verdi. Kaynağın ifadesine göre 7.000 savaşçısını kaybetmişti.141

Ani zaferinin ardından Gürcüler ertesi yıl 1162'de bu kez Duvin'e (Dübeyl) saldırdı. Kenti alıp çevresini yağmaladılar. 10.000 kadar Türk ve Müslüman katlettiler. Esir aldıkları Müslüman kadınları da çırılçıplak soyup Tiflis'e gönderdiler. Onları bu zelil halden yine Gürcü kadınları kurtardı. Saldırganlara karşı bu kez Azerbaycan Atabeki İldeniz liderliğinde büyük bir ordu hazırlandı. Selçuklu-Türkmen ordusu 1163'te Gürcü hakimiyeti altındaki topraklara büyük bir saldırı başlattılar. Kentler ve beldeleri tahrip ettiler. Bir çok talan yaptılar ve esir aldılar. İldeniz ile beraber Ahlat-şah'ı II.Sökmen ve Erzen hakimi I. Devletşah ve Meraga hakimi İbn Aksungur'un katıldığı bu harekatta Saltukluların ismi geçmemektedir. Ancak onların bu sefere katkı yaptıklarını tahmin edebiliriz.142

Saltuklu hükümdarlarının Türkiye Selçukluları ile de iyi ilişkiler kurduğu anlaşılıyor. Gerek Irak Selçukluları gerekse Danişmendlilerin siyasi ve sosyal çalkantılar yaşadığı bir ortamda İzzettin Saltuk, kızlarından birini de Anadolu'nun en güçlü hükümdarı II. Kılıçarslan ile evlendirdi. Ancak yolda gelin alayı Danişmendlilerin saldırısına uğradı ve Yağıbasan Saltukluların kızını yeğeni Kayseri hakimi Zünnun ile evlendirdi. Bu sebepten Kılıçarslan ile Yağıbasan arasında savaş çıkmış, Danişmendli emiri mücadele sırasında hayatını kaybetmiştir.143

İzzettin Saltuk 1168 yılı Nisan ayında vefat etmiş ve yerine oğlu Melik Muhammed geçmiştir. Saltuklu hakimi adaletli, tebasına karşı müşfik bir hükümdar olarak tanınmıştır. Müslümanlar kadar Hristiyanlar da onun hakimiyetinden memnundu. İzzettin zamanında Saltuklular, Irak Selçukluları'na tabi idiler. Beyliğin sınırları Erzurum, Tercan, Bayburt, Micinkert, Kars, İspir, Oltu, Ardahan ve Artvin'e kadar uzanıyordu.144

5.6. Saltukluların Gerilemesi ve

Yıkılışı; Nasıreddin Muhammed, Mama Hatun ve Melikşah

İzzettin Saltuk'tan sonra Saltuklular gerileme sürecine girdiler. Yeni hükümdar Melik Muhammed, Gürcülerin Ani'yi 1174 yılında kesin olarak ele geçirmelerine engel olamadı.145 Onun döneminde bölgede Azerbeycan Atabekleri ve Sökmenlilerin güç kazandığını görüyoruz. Anadolu'da ise Türkiye Selçukluları hızla yükseliyordu. Azerbaycan Atabeyi Kızıl Arslan'ın Saltuklular üzerinde büyük bir etkisinin olduğu anlaşılıyor.146

Melik Muhammed devrinde de Gürcü saldırıları sürdü. 1179-80 tarihinde Saltuklulara mensup Türkmenler ile Germiyanlılar bu saldırılara karşılık olarak akınlarda bulundular. Gürcülere zarar verdiler.147

Gürcüler 1189'dan sonra Saltuklu ülkesine saldırdılar. İspir, Oltu, Pasinler'i ele geçirip Erzurum'a kadar geldiler. Şehri kuşatıp etrafı yağmaladıktan sonra geri döndüler. Bu seferde Gürcülerin başında Kraliçe Tamar'ın 1189'da evlendiği Osetya Kralı'nın oğlu Davit vardı.148 Gürcülerin bu saldırılarının sebebini Kraliçe Tamar'ın 1185-86 yılında evlendiği Rus asıllı Georgi'nin bir süre sonra saraydan kovulmasını hazmedememesi ve Saltuklular'dan destek görerek ülkeye girip ayaklanma başlatması olarak tahmin edebiliriz. Rus prensi 1193'te bir kez daha şansını denedi. Bu kez Azerbaycan Atabeki'nden aldığı destekle harekete geçtiyse de mağlup oldu ve kayıplara karıştı.149 Belki de Düsturü'l-Cami müellifinin "1193'te Emir-i Gürc Erzurum'a girdi" ibaresiyle kastettiği kişi Georgi idi.150

Bu dönemde Saltuklu tarihi ile ilgili bilgiler çok mahdud ve bir o kadar da karmaşıktır. Zira bir İslâm kaynağına göre 1191 yılında Saltuklu tahtında Mama Hatun adlı bir kadın hükümdar vardı. II. İzzettin Saltuk'un kızı olan Mama Hatun sözü edilen yılda Erzurum Melikesi olarak Malazgirt'te Sökmenli Beg-timur'u kuşatmış olup Eyyubi şehzadelerinden Takiyyüddin Ömer'e yardım amacıyla Ahlat'a bir sefer yapmıştı. Yine bir diğer kaynak, Mama Hatun'un 1201'de de Saltuklu melikesi olduğundan bahis ile onun Eyyubi hükümdar Melik Adil ile iyi ilişkiler içinde olduğunu kaydeder. Rivayete göre o tehdit altındaki saltanatını kurtarabilmek için bir Eyyubi şehzadesiyle evlenme düşüncesindeydi. Ancak bu gerçekleşmeden Saltukluların başına Muhammed'in oğlu Melikşah geçmiştir.151

Bu dönemde İzzettin Saltuk'un torunlarından olan Muzafferüddin'in Kraliçe Tamar ile evlenmek üzere Tiflis'e gittiğini ve Kraliçe'nin sarayında bir süre yaşadığını görüyoruz. Tarihçilerin ittifak ettiği görüşe göre Muzafferüddin büyük olasılıkla Nasireddin Muhammed'in oğlu idi ve Saltuklu ilinde bir yörenin (belki Ardahan, Artvin) hakimi bulunuyordu. O Gürcüler nezdinde büyük bir kabul görmekle beraber Tamar ile evlenemeden Eruzurum'a geri gönderilmiştir.152 Bu tür olaylar, artık Saltukluların büyük ölçüde Gürcü nüfuzu altına girdiğini gösterir.

Gerçekten de Gürcüler 1194'te Irak Selçuklularının tarihe karışmasından sonra yörede askeri açıdan büyük bir etkinliğe sahip oldular. 1195'ten sonra Şemahi, Şirvan ve Gence Gürcülerin eline geçti. Diğer yandan Duvin ve Çoruh kıyılarına da küçük akınlar ile sızma teşebbüslerinde bulunuyorlardı. Öte yandan Saltukluların müttefiki olan Artuklu ve Sökmenliler, Eyyubilerin tehdidi altında yok olma tehlikesi içindeydiler. Saltuklular için de Gürcü hakimiyetini tanımaktan başka bir seçenek kalmıyordu.153

Nasıreddin Muhammed ve Mama Hatun dönemlerinde Saltuklu ilinde mimarî ve kültürel gelişmelerin yaşandığını görüyoruz. Erzurum'daki Ulu Cami Melik Muhammed tarafından yaptırılmıştı. Yine Tercan'daki Mama Hatun'un dönemine ait bir yapı olan kervansaray bölgede canlanan ticari ve ekonomik aktivitelere bir delil niteliğindedir.154

5.7. Saltukluların Sonu

Doğu Anadolu'da artan Gürcü ve Eyyubi nüfuzu Anadolu'nun güvenliği açısından Türkiye Selçuklularını son derece rahatsız ediyordu. Bu dönemde Gürcülerin heves ve istekleri Selçukluların merkezi Konya'da yankılanıyordu.155 Sultan Rükneddin Süleyman Şah devleti tek bir idare altında topladıktan sonra 1202 yılında Gürcülere karşı sefere çıktı. Bu sefer için yapılan çağrıya sultanın kardeşi Elbistan meliki Mugiseddin Tuğrul-şah'ın yanısıra Mengücek ülkesinden Erzincan hakimi Fahreddin Behramşah uymuş ve bu şekilde beyliğini kurtarmıştı. Saltuklu hakimi Melikşah ise Gürcülerden çekindiği için isteksiz davranmıştır. Selçuklu ordusu Erzurum önlerine geldiği halde bu tutumu sürdüren Melik, Sultanı çeşitli bahaneler ile oyalamaya çalışmış, askeri destek vermekten çekinmiştir. Bunun üzerine Sultan Rükneddin, derhal Saltuklu melikini tutuklatmış ve ona ait yerleri Mugiseddin Tuğrul-şah'a vermiştir. Tuğrul-şah'ın Erzurum meliki olması dolayısıyla da artık Saltuklular tarihe karışmıştır. Yalnız bu hanedanın bakiyeleri Pasinler (Micinkert) ve Çemişkezek'te bir süre daha hüküm sürmüşlerdir.156

Saltuk ili 1230'a kadar Meliklik olarak Selçuklu şehzadeleri Mugüsedin Tuğrul-şah ve oğlu Cihanşah tarafından yönetilmiş, sözü edilen tarihte de Türkiye Selçuklu topraklarına katılmıştır. Moğol hakimiyeti altında da Erzurum ve çevresi Anadolu'nun bir parçası olarak Türkiye Selçuklu idaresinde kabul edilmiştir.157

Saltuklular devrinde mimari, sanat ve kültür alanında önemli atılımlar gerçekleştirilmiştir. Ekseriyeti Erzurum ve civarında olan mimari eserlerin en seçkinleri Kale Cami, Tepsi Minare, Ulu Cami, Üç Kümbetler, İspir'deki Kale Cami, Artvin'deki İki Kümbet, Tercan'da Mama Hatun Kervansarayı, Türkler'in sanat zevki ve sentezci ruhunu yansıtır. Sultuklular bu tür eserler ile yörenin sosyo-kültürel olarak Türkleşmesine önemli katkı yaparken, sanat anlayışında ortaya koydukları yeni bir tarz ile sonraki devirlere model olmuşlardır. İlim, edebiyat ve müzik alanında da Receb b. Karaca, Muhammed b. Hüseyin, Darirî ve tabib Ekmeleddin gibi gibi üstadlar yetişmiştir. Erzurum ve yöresi bugün bile hala izlerine rastladığımız, Hazar ötesinden ve Türkistan'dan ozan ve şairlerce taşınan ve çoğu göçebe ruhunu yansıtan folklorik ve etnolojik zenginliğe daha Saltuklular zamanında ulaşmıştır. Kentlerde Ahi kültürü ve geleneği etkindi. Köy ve kırsalda ise çoğunluğu ise Haydarî ve Kalenderî olan Türkmen babaları hakimdi. Bunun yanında Saltuk ilinde diğer etnik ve dini unsurlar da barış içinde yaşamışlardır.158

6. Sökmenliler (Ahlatşahlar)

Sökmenli Devleti 1100-1207 yılları arasında Ahlat merkez olmak üzere Van, Erciş, Bargiri, Tatvan, Malazgirt, Muş ve Sason civarında hüküm sürmüştür.

Genelde Van Gölü Havzası olarak adlandırılabilecek bu bölge, Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya en kolay geçit veren coğrafi bir özellik gösterir. Yöre tarih boyunca ağırlık olarak Anadolu coğrafyasının bir parçası olarak görülmüştür. Sasani ve Bizans hakimiyetinin ardından yöreye 640'tan

sonra hakim olan Müslüman Araplar, buradaki etnik ve dini çeşitliliği arttırmışlardır. 1046'ta Ahlat'tan geçen Nâsır-ı Hüsrev kentte Arapça, Farsça ve Ermenice olmak üzere üç ayrı dil konuşulduğunu vurgularken, Van'da ise Hıristiyan ve Müslümanların inançları gereği çarşılarda koyun etinin yanı sıra domuz etinin de satıldığını, dükkanlarda kadın ve erkeklerin çekinmeden şarap içtikleri üzerinde durur.159

Türklerden önce yörede yerel Ermeni Prensliği vardı. Türk akınları başlayınca İmparatorluk orduları 1022'de Van Gölü Havzası'na (Vaspuragan) girdiler ve yöre Bizans'ın bir eyaleti oldu. Bu eyaletin merkezi Van, eyalete dahil edilen kentleri ise Hoşap, Malazgirt, Erciş ve Bargiri olarak görülmüştür. Bizans İmparatoru, Vasil Senekarim ile yaptıkları anlaşma ile Ermenilerin büyük bir kısmını Kapadokya ve Kilikya'ya nakletti. Bu suretle yöredeki etnik yapı önemli ölçüde değişti.160

Çağrı Bey 1016-21 yılları arasında gerçekleştirdiği ünlü yürüyüşünde 1018 yılında Anadolu'ya Van Gölü'nün kuzeyinden girmiştir. Ünlü Selçuklu lideri Van Gölü Havzası'nı baştan başa dolaştığı, talan ve yağma yaptığı halde karşısına herhangi bir güç çıkmamıştı. İşte Bizans'ı telaşlandıran ve sınırlarda tedbir almaya yönelten bu akın olmuştu.161

Çağrı Bey'den sonra yöreye yoğun Türkmen akınları 1040'tan sonra başladı. Bu dönemde Anasıoğlu, Boğa ve Mansur liderliğinde Yabgulu Türkmenleri kitleler halinde Van Gölü'nün kıyısından Anadolu'ya girmişler, harekâtlarını Diyarbekir ve Musul'a kadar uzatmışlardır.162

Tuğrul Bey 1054'te yöreye geldi. Malazgirt'i alamamakla beraber Ahlat, Van, Erciş, Adilcevaz ve Besni, Selçuklu hakimiyetini tanıdı. Bu tarihten sonra Türk varlığı etkisini hissettirmeye başladı.163

Sultan Alp Arslan devrinde Ahlat, Türkmen emirlerinin Anadolu'ya karşı girişilen akın ve gazalarda önemli bir üs haline geldi. Afşin, Ahmedşah ve Sanduk gibi ünlü emirler karargâhlarını burada kurdu. Yöre aynı zamanda Türk tarihinin olduğu kadar dünya tarihi için de dönüm noktası olan Malazgirt Savaşı'na da tanıklık etmiştir. Bu açıdan da ayrı bir önem arzeder.164

Malazgirt Zaferi'nin ardından bir süre Selçuklulara tabi Mervanilerin elinde kalan Ahlat ve yöresi, 1085 yılında Sultan Melikşah döneminde Diyarbekir'in alınması ile Sanduk ve Dilmaçoğlu Mehmed Bey tarafından zapt edildi. Yöre Diyarbekir eyaletine bağlı olarak yönetildi.165

Melikşah'ın 1092'de ölümü ile Melik Tutuş'un saltanat iddiası ile isyan etmesi Ahlat ve yöresine tekrar Mervanilerden bir emirin hakim olmasına yol açtı. Bu durum 1100 tarihine kadar sürdü. Zikredilen tarihte Sökmen el-Kutbî Ahlatlıların daveti üzerine Azerbaycan'dan geldi. Ahlat merkez olmak üzere Van Gölü Havzası'nda Sökmenli Beyliği'ni kurdu.166

6.1. Sökmen El-Kutbî

Beyliğin kurucusu olan Sökmen, Azerbaycan meliki İsmail Kutbeddin'in gûlamıydı. 1084 yılında İsmail, Sultan Melikşah tarafından Azebaycan melikliğine atandığı zaman, Sökmen de efendisi ile

beraberdi. İsmail ile Sökmen 1092 yılına kadar Azerbaycan'da kaldılar ve iyi yönetimleriyle Müslümanların olduğu kadar Hıristiyanların da sevgisini kazandılar. Kutbeddin 1093 yılında İsfehan'da öldürülünce Sökmen de oğlu Mevdud'un hizmetine girdi.167

Sultan Berkyaruk, kardeşi Muhammed Tapar'ı Azerbaycan meliki olarak atayınca Sökmen de Mevdud ile beraber Tapar'a tabi oldu. Muhammed Tapar, 1099 yılından itibaren saltanat davası ile ortaya çıkınca, Sökmen el-Kutbî'nin yıldızı parlamıştı. O'nun, kardeşi Berkyaruk ile mücadelesinde Sökmen gibi emirlere ihtiyacı vardı. Tapar'ın, Mayıs 1100'de Hemedan yakınlarında Berkyaruk'u yendiği tarihte, Sökmen'e Ahlat ve yöresini ıkta ettiği anlaşılıyor.168

Sökmen, Ahlat hâkimi olduktan sonra da efendisine sadakatle hizmet etti. 1101 Nisan'ında Muhammed Tapar'ın mağlup olması üzerine bu kez Melik Mevdud b. İsmail isyan etti. Sökmen el-Kutbî'nin eski efendisi ile Berkyaruk'a karşı düzenlenen bu isyanda yer alması muhtemeldir.169

Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar 1101 yılında üç kez savaşmışlardı. Selçuklu Devleti bu savaşlardan çok zarar görmüş, çok sayıda can ve mal kaybı olmuştur. Üçüncü defa karşılaşmalarının sonunda iki taraf da artık anlaşmaya karar verdiler. Anlaşma gereğince Berkyaruk sultan, Muhammed ise melik unvanına sahip olacak, Gence, Azerbaycan, Diyarbekir, el-Cezire ve Musul Muhammed'in hakimiyetinde olacaktı. Anlaşma çok geçmeden Melik Muhammed tarafından bozuldu. İki taraf 1102 başında dördüncü kez Rey yakınlarında karşılaştı. Muhammed Tapar bozguna uğradı ve İsfehan'a sığındı. Uzun süren mücadelelerden, her iki tarafın emirlerinin ihaneti neticesinde bir sonuç alınamadı.170

Bu arada Kürboğa, Azerbaycan'daki isyanı bastırmış ve Hoy'a kadar gelmişti. O'nun burada Sökmenli ülkesine gireceği aşikardır. Ancak ömrü buna yetmedi ve Hoy'da öldü. Ahlat ve yöresi onun işgalinden kurutuldu.171

Son yenilgi ile zor durumda kalan Muhammed Tapar'ın imdadına Azerbaycan hakimi Melik Mevdud b. İsmail yetişti. Mevdud, babası İsmail'in Berkyaruk tarafından öldürülmesini bir türlü affetmemişti ve intikam için fırsat kolluyordu. O, Tapar'ın zor durumda olduğunu öğrenince harekete geçti ve onu Azerbaycan'a çağırdı. Aynı zamanda Mevdud'un kız kardeşiyle evli olan Tapar da Azerbaycan'a hareket etti. Ancak Mevdud, 27 Aralık 1102'de beklenmedik bir şekilde ve genç yaşta öldü. Yine de askerleri Tapar'a katılmakta tereddüt etmediler. Bunlar arasında Ahlat hakimi Sökmen el-Kutbî, Yağısıyan oğlu Muhammed ve Kızıl Arslan da vardı. Berkyaruk'un Azerbaycan üzerine yürümesini takiben, iki taraf 1103 Mart'ında beşinci defa karşı karşıya geldiler. Hoy kapısı önünde yapılan savaşta Tapar bir kez daha mağlup oldu ve Sökmen el-Kutbî ile birlikte Erciş'e, ardından da Ahlat'a çekildi. Burada bir süre kaldıktan sonra Ani üzerinden Tebriz'e gitti.172

Efendisi Mevdud'un ölmesi ile Sökmen el-Kutbî, Selçuklu tarihinde ön plana çıkma fırsatı bulmuş, bu arada beyliğini kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Muhammed Tapar'ın harekâtına tam destek veren Ahlatşah, kısa sürede melikin en güvendiği ve sadık emiri haline gelmiştir. Berkyaruk ile Muhammed

1104 Ocak ayında bir kez daha anlaştı. Bu anlaşma ile Sökmen'in sahip olduğu Van Gölü Havzası Tapar'ın hakimiyet sahasında kaldı.173

Sökmen el-Kutbî, Muhammed Tapar'ın Musul seferine de katılmıştır. Ardından 1105 yılı başında sultan Berkyaruk'un ölümüm haberi gelince birlikte Bağdad'a gittiler. Şubat 1105'te Bağdad'a giren Tapar'a Sökmen el-Kutbî eşlik ediyordu.174

Gücü ve şöhreti gittikçe artan Ahlat hakimi, 1107 yılında Hille hakimi Sadaka b. Mezyed üzerine yürüyen Türkmen emirleri arasında olmalıdır. Uzun ve çetin mücadellerden sonra Sadaka öldürülmüş, Türklerin Bağdad'daki hakimiyeti güçlenmiştir. Zaferin ardından Sökmen, Tapar tarafından Musul'a emir Çavlı'nın üzerine gönderildi. Çavlı davet edildiği halde Sadaka ile savaşa katılmamıştı. Emir Mevdud'un idaresinde Musul kuşatılmış ve Sökmen'in de üstün gayretleri ile ele geçirilmiştir (1108).175

Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'a yaptığı hizmetlerin ardından ülkesine dönen Sökmen, Diyarbekir'in en büyük kenti Meyyafarikin'i (Silvan) kuşattı ve birkaç ay süren bir kuşatmanın ardından kent, Haziran 1109'da düştü. Bu başarı Sökmen'i bölgedeki Türkmen beyleri arasında birincil bir konuma getirirken, beyliğin sınırları da Diyarbekir'e kadar uzandı.176

Ahlatşah Sökmen, 1111 yılında Tapar'ın emriyle ve emir Mevdud'un idaresinde Haçlılara karşı harekete geçtiğinde Azerbaycan'ın bir kısmına da hakim bulunuyordu. İdare Mevdud'da olmasına karşın orduda Sökmen'in sözü geçmekteydi. Sultanın ordusu Urfa ve Tell Başir'i kuşatmış, ancak emirler arasında birlik olmaması Sökmen el-Kutbî'nin hastalığı sebebiyle başarılı olamamışlardır. Ardından müttefik kuvvetler Haleb'e yöneldiler. Şehir önlerine geldiklerinde Sökmen'in hastalığı arttı. O, ülkesine dönmek istedi. Ancak yolda Bâlis civarında öldü. Askerleri cenazesini tabuta koyarak taşıdılar ve Yolda Artuklu İlgazi'nin askerlerinin saldırısına başarıyla karşı koyup, Ahlat'a sağ salim ulaştırdılar. Sökmen'in ölümü ile Meraga hakimi Ahmedil, Ahlat ve yöresini sultan Muhammed Tapar'dan istemiş ise de arzusuna ulaşamamıştır.177

6. 2. Zahireddin İbrahim (1112-1127)

Sökmen'in ölümünden sonra Ahlatşahlar nüfuz ve toprak kaybetmeye başladılar. Yerine geçen oğlu İbrahim ilk zamanlarda beyliği toparlayacak ortam bulamadı. İhtiraslı fakat kabiliyetsiz olduğu anlaşılan annesi İnanç Hatun'un devlet işlerine müdahalesi, genç emiri daha da zor durumda bırakıyordu. Hatalı kararlar verilmesi sonucu Meyyafarikin'de düzen bozuldu ve Sökmenlilere karşı hoşnutsuz ortam gelişti. Selçuklu sultanı Tapar, olayın daha da büyümemesi için has emirlerinden Karaca es-Saki'yi Meyyafarikin'e gönderdi. Ancak onun çabaları da huzursuzluğu gidermeye yetmedi. Kent bakımsızlıktan harap oldu. Yollar ve konaklar eşkıyanın eline geçti. Artuklu Necmeddin İlgazi, Tapar'ın ölümü üzerine Meyyafarikin'i yeni hükümdar Sultan Mahmud'dan istedi. İstek kabul edildi ve İlgazi, Ağustos 1118'de kente girdi. Sultan, 1121 yılında da kentin ıkta menşurunu gönderdi. Böylece Meyyafarikin'de Artuklu hâkimiyeti başladı.178

Azîmi'deki kayda göre, İbrahim Bey 1124 yılında Bitlis hâkimi Togan Arslan ile savaşmış ve mağlup edilen Dilmaçoğlu Bitlis'e çekilmiştir.179

Ahlat hakimi 1125'te Gürcülere karşı diğer Türkmen emirleri ile beraber sefere çıktı. Kral David ile savaşan İbrahim Bey mağlup olmaktan kurtulamadı ve ordusu büyük kayıp verdi.180

İbrahim Bey, bu mağlubiyetten sonra fazla yaşamadı ve 1126 yılında vefat etti. Yerine ise kardeşi Yakup, bir diğer rivayete göre Ahmed halef oldu.181

6.3. Ahmed (1127)

Sökmenli tahtında on ay kadar bulunan Ahmed'in siyasî ve askerî faaliyetleri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. İbnü'l-Ezrâk'ta geçen bir kayda göre Ahmed'in kızı Zeynep Hatun Artuklulardan, Necmeddin Alpı ile evliydi ve 1171'de öldüğü zaman kendisi için büyük bir taziye töreni düzenlenmiştir.182

6.4. Nasıreddin Muhammed Sökmen (1128-1185)

Küçük yaşta tahta çıkan Sökmen'in ilk yıllarında beyliği büyük annesi İnanç Hatun yönetmeye kalkmış, beyliğe müdahalesi emirler arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır.183

Sökmenliler iç huzursuzluklar içindeyken, bölgede önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Musul hâkimi İmadeddin Zengi ile Artuklular el-Cezire üzerinde mücadele halindeydiler. 1131 yılında sultan Mahmud'un ölümü ise bölgedeki vaziyeti değiştirmiştir. Sökmenli emirleri 1133'te İnanç Hatun'u öldürerek beylik içerisindeki ikiliğe son verdiler. Bu olaydan sonra Sökmenli Beyliği toparlanma dönemine girdi. Bu sırada İmadeddin Zengi Âmid'e kadar gelmiş ve yöredeki emirleri tehdit etmiştir. 1135'te beyliğe karşı asıl tehdit bizzat Irak Selçuklu hükümdarı Mesud'dan geldi. Sultan, Sökmen iline göz dikmişti. O, Sökmenlilerin kendisine muhalefet ettiğini düşünüyordu. Saldırılar üzerine İbrahim Bey, ülkesini terk etti. Mesud'un Sökmen ilini istila ettiği anlaşılıyor. Nihayet İbrahim Bey, ağır hediyeler vererek kendisini affettirdi ve tekrar eski yerine döndü. Sultan da Bağdad'a gitti. 184

1137 yılında melik Selçuk, Fars valisi Mengübars'a karşı Gürşende Savaşı'ndaki yararlarından dolayı sultan Mesud tarafından Bitlis ve Ahlat yöresinin hakimliği ile ödüllendirilmişti. Yöreye gelen Selçuk ile Sökmen ve Togan Arslan mücadele ettiler. Selçuklu şehzadesi Ahlat ve yöresine bir süre hâkim olduysa da, ahaliye kendisini sevdirememiş, neticede Erzen hâkimi Hüsameddin Kurtî'ye mağlup olarak bölgeden ayrılmıştır.185

Sasonlular 1138'de Sökmen'i bir sefer sırasında esir aldılar. Anlaşıldığına göre Ahlatşah, Sasonlular üzerine yürümüş ve onlardan birkaç kale almıştı. Sökmen, Hüsameddin Timurtaş'ın aracı olması ve Hüveys'in verilmesi karşılığında serbest kalmıştır (Ocak 1139).186

Musul hâkimi atabeg İmadeddin Zengi, 1142-43 yılları arasında Sökmen iline kadar uzanan geniş çaplı bir harekata girişti. Sefer sonunda Hizan, Maden, Ayrun, Katlis ile beraber Diyarbekir bölgesinde

bulunan Hani, Siirt, Cebel-i Cur (Çapakçur) ve Zülkarneyn'i ele geçirdi. Ahlatşahlar da İmadeddin'e boyun eğdiler. Hatta emir Sökmen'in kızlarından birini Zengi ile evlendirdiği anlaşılıyor.187

1145 yılında da Mardin hâkimi Hüsameddin Timurtaş'ın oğlu Necmeddin Alpı, emir Kutbeddin Ahmed b. Sökmen'in kızı ve Ahlatşah'ın ana bir kız kardeşi olan hatun ile evlendi. Böylece Sökmenliler ile Artuklular arasındaki yakınlık daha da arttı.188

II. Sökmen de bu dönemde İzzeddin Saltuk'un kızı meşhur Şah-Banu ile evlendi. Şah-Banu Hatun'un gerek Sökmenli gerek de bölge tarihinde çok önemli bir yeri olduğu anlaşılıyor. O, 1147 yılında hacca gitmek için Hısn-ı Keyfâ'ya geldiğinde Fahreddin Kara Arslan tarafından en güzel şekilde ağırlanmıştı; Sökmen onu bölgedeki durumun nezaketi üzerine geri çağırmış, melike de bu davete uymuştur.189

İmadeddin Zengi'nin 1146'da öldürülmesi üzerine Türkmen beyleri Zengilere karşı harekete geçtiler. Sökmen, Hizan, Maden ve Ayrun'u Sökmenli topraklarına kattı. Bölgede etkinliği yeniden artmaya başlayan Ahlatşah, 1151 yılında İnaloğulları ile Hüsameddin Timurtaş arasında arabuluculuk yaptı ve sorunu çözmek için veziri Bahaeddin Evs'i görevlendirdi. Sökmenli vezirinin başarılı çalışmalarının sonucu iki taraf arasında barış sağlandı.190

1152 yılında Irak Selçuklu hükümdarı sultan Mesud öldü. Onun ölümü ile Selçukluların kudreti sona ermiştir. Yerine kardeşinin oğlu Muhammed geçti. Sökmenliler de Ahlat'ta Sultan Muhammed adına hutbe okuttular.191 Bir süre sonra Sökmenliler ile Hısn-ı Keyfâ arasında anlaşmazlık çıktı. Bunun üzerine 1154'de Mardin hâkimi Necmeddin Alpı ile birlikte Sökmenli ülkesine yürüyen Fahreddin Kara Arslan, Çapakçur, Tuğtab ile Malazgirt'e kadar olan yöreleri yağmaladı. Daha sonra araya giren Alpı, iki tarafı anlaştırdı ve Fahreddin ülkesine döndü. Alpı ise Ahlat'a gitti. Sökmen ve hanımı onu çok iyi karşıladı. Mardin hâkimi burada kalan oğlu Kutbeddin ile de bir araya geldi. Alpı, Ahlat'ta bir süre kaldıktan sonra döndü.192 Aynı yılda Ahlatşahlarda siyasî bir kriz ortaya çıktı. Sökmen ve Şahbanu ile anlaşamayan başarılı vezir Bahaeddin kenti terk ederek Hoy'a gitti.

Ancak yolda yakalanıp Ahlat'a getirildi. Ardından da bir süre Adilcevaz'da hapsedildi. Ailesi ve malları ise müsadere edilmiştir.193

1157 yılında iki Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı ile Fahreddin Kara Arslan arasında Meyyâfarikin'e hâkim olma hususunda anlaşmazlık çıktı. Hısn-ı Keyfâ hâkimi Meyyâfarikin üzerine yürüyünce, Sökmen de Kara Arslan'ın ülkesine girdi. Necmeddin'in de gelmesiyle, iki lider Tell-Hum'e kadar ilerlediler ve pek çok esir aldılar. Buna karşılık Fahreddin, yeniden saldırıya geçerek Çapakçur ve Muş yöresini yağmaladı. Sökmen de ülkesini savunmak üzere Ahlat'a geri döndü. Ardından taraflar bir araya gelerek anlaştılar.194

Bu zamanda Gürcü saldırıları yeniden yoğunlaşmaya başladı. Saltuklu hâkimi II. İzzeddin Saltuk, 1153'te Gürcülere esir düşmüş, Ahlatşah II. Sökmen'in hanımı Şahbanu ve diğer Türkmen beylerinin çabaları ile kurtarılabilmişti. Gürcüler harekatlarına devamla bu kez Ani'yi işgal edince, 1161

Temmuz'unda II. Sökmen liderliğinde, Togan Arslan, Necmeddin Alpı ve İzzeddin Saltuk sefere çıktılar. Ani önlerinde yapılan savaşı, Alpı'nın ve Saltuk'un ihmalleri sonucu Türkmenler kaybettiler. Bilhassa Ahlat hâkiminin kaybı çok büyüktü. İbnü'l-Esîr, Sökmen'in sadece 400 atıyla geri dönebildiğini belirtirken, İbnü'l-Ezrak, 9000 piyade ve askerin esir edildiğinden bahseder.195

Irak Selçuklu sultanı Melik Muhammed b. Mahmud'un ölümünün ardından, şehzadeler arasında yeniden taht mücadeleleri başladı. Arslanşah'ı destekleyen atabeg İldeniz, İbn Muhammed'i destekleyen Aksungur üzerine yürüyünce o da Sökmen'den yardım istedi. Ahlatşah, buranın hâkimine destek oldu ve neticede İldeniz'in kuvvetleri mağlup oldu.196

Gürcüler 1162 yılında Duvin'e baskın yapıp ahaliden pek çok kişiyi öldürünce, Irak Selçuklu hükümdarı sultan Arslanşah idaresinde Ahlatşah II. Sökmen, Atabeg İldeniz ve Fahreddin Devletşah Temmuz 1163'te Gürcü topraklarına girdiler. Bir aydan fazla süren savaştan sonra Gürcüleri ağır bir mağlubiyete uğrattılar. Pek çok ganimet ve esir ele geçirdiler. Bilhassa Sökmen'in kazancı çok büyük oldu. İbnü'l-Ezrak olayı şöyle nakleder: "Şahermen üç denk ganimet aldı. Biri içinde altın, gümüş kaplar; ikincisi içinde çeşitli mücevheratla süslenmiş altın ve gümüş haçlar ile benzeri bulunmayan ve değeri takdir edilemeyen mücevherler ile işlenmiş altın yaldızlar ile tasvir edilmiş İncillerin bulunduğu kralın kilisesi, üçüncüsü de kralın hazinesi idi. Şahermen'e isabet eden ganimetlerin Ani önünde kaybettiklerinin 30 katı olduğu hesap edildi."197

Zafer haberi Ahlat'a ulaştığında 300 baş hayvan kurban edilip yoksullara dağıtıldı. Ardından Sökmen payitahta girdiği zaman halk sokaklara dökülüp, şehri süslemişler ve hükümdarlarını en iyi şekilde karşılamışlardır. Ağustos ayında da Bitlis hâkimi de Ahlat'a gelerek kutlamalara katıldı.198

1164 yılı başında Ahlat'ta büyük bir yangın çıkmış 70 dükkan ile pek çok ev yanmıştır. Ahlatlılar büyük bir zarara uğramışlarsa da tehlikeyi çabuk atlatıp kentlerini yeniden imar etmişlerdir.199 Bu dönemde Sökmenlilerin bölgedeki itibarı o kadar artmıştır ki, Şahbanu Hatun Necmeddin Alpı'nın oğlu Kutbeddin İlgazi ile Fahreddin Kara Arslan'ın kızı arasındaki düğün merasiminde şeref konuğu olmuş ve büyük bir itibar görmüştür. O, Meyyâfarikin'de görkemli bir şölen verip her iki devletin büyüklerine hil'at giydirmiştir ve 1164 yılı Nisan'ında Ahlat'a dönmüştür.200

Bölgede ve Sökmenlilerde yaşanan iyi komşuluk, yardımlaşma ve yüksek hayat standartları Selâhaddin Eyyûbi'nin ortaya çıkışı ile bozulmaya başladı. Eyyûbi Devleti'nin banisi olan Selâhaddin, Nureddin Zengî'nin ölümü üzerine Mısır ile Suriye'yi birleştirmiş, daha sonra da Musul, el-Cezire, Diyarbekir, Dilmaçoğlu ve Sökmenli illerine göz dikmiştir. Sökmen, 1175 yılında sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz'in oğulları ile birlikte Gürcülere karşı giriştikleri ve zaferle sonuçlanan son seferden sonra hayatının sonuna kadar Eyyûbiler ile uğraştı. Ahlatşah, Eylül 1175'te Ahlat'a döndüğünde görülmemiş bir coşkuyla karşılandı. Kent süslendi ve bütün zenginlikler sergilendi.201

Öte yandan Selâhaddin Eyyûbi ordusuyla bölgeyi tehdit etmeye başlamıştı. Nureddin ölmeden önce halifeden Suriye ve Mısır'ın yanı sıra Diyarbekir ve Ahlat'taki hâkimiyetinin resmen tasdikini

istemiş ve bu hususta isteği kabul edilmişti.202 Ancak Nureddin kendi adına hutbe okunduğunu göremeden vefat etti. 1178-80 yılları arasında Ahlat, Diyarbekir, Musul ve Dımaşk yöresinde büyük bir kıtlık baş gösterdi. Halk içecek bulamadı ve yiyecek temini mümkün olmadı. Ahali leş ve benzeri şeyler yedi. Ardından da korkunç bir veba salgını yaşandı. Pek çok kişi hayatını kaybetti.203

Selâhaddin Eyyûbi, Kasım 1182'de Musul'u kuşattığı zaman Türkmen beylikleri için gerçek tehlike çanları çalmaya başladı. Musul hâkimi İzzeddin Mesud, Sökmenlilerden yardım istedi. II. Sökmen, Selâhaddin Eyyûbi'ye Begtimur'u göndererek derhal çekilmesini, aksi takdirde kendisinin harekete geçeceğini bildirdi. Ahlatşah'ın bölgedeki gücü ve nüfuzunu bilen Selâhaddin elçiyi oyalamaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Bektimur, Ahlat'a döndü. Bunun üzerine Sökmen derhal ordusuyla Musul'a yöneldi. Yanında Mardin hâkimi Kutbeddin Bitlis ve Erzen hâkimi Devletşah vardı.204

Selâhaddin Eyyûbi, Sincar'ı alıp Harran'a ulaştığı sırada Sökmen de Mardin'den hareket etmişti. Ancak Eyyûbi hükümdarının geri dönmesi üzerine müttefik kuvvetler çatışmayı göze alamayarak dağıldılar. Sökmen, daha çok asker toplamayı bahane ederek Ahlat'a döndü. Bu başarısızlık Eyyûbi hükümdarının Türkmen beyleri üzerine yürüme isteğini kamçıladı. O, kışı Harezm'de geçirdikten sonra 1183 Nisan'ında Âmid'i kuşattı ve Mayıs başında da ele geçirdi. Ardından da Antep düştü. Bütün bu faaliyetlere karşı, Sökmen ve bölge beylerinin herhangi bir reaksiyonu olmamıştı.205

Mardin Artuklu hükümdarı Kutbeddin İlgazi, 1184 yılında ölünce, Ahlatşah Sökmen, Artukluları himayesine aldı. O, yeğeni Hüsameddin Yavlak Arslan'ı tahta çıkardı ve yaşının küçüklüğüne binaen Nizameddin Alpkuş'u yeni hükümdarın eğitimi ve devletin işlerinin yürütülmesi için görevlendirdi. Ahlatşah'ın bölgedeki gücü ve nüfuzu en yüksek düzeye eriştiği bir anda 1185 Temmuz ayında vefat etti. Onun ölümü Sökmenlilerin olduğu kadar bölgenin kaderini de etkiledi.206

6.5. Seyfeddin Bektimur (1185-1193)

Nasırüddin Sökmen vefat ettiği sırada Eyyûbi hükümdarı Selâhaddin, Musul'u kuşatmakta idi. Musul hâkiminin inatçı direnişi ve çevresindeki bazı emirlerin telkini ile Ahlat'a yöneldi. Gerçekten de o sırada Sökmen ili çok büyük ve zengindi. Sökmen'in çocuğu olmadığı için ülkeyi yönetecek bir hanedan azasından mahrumdular. Devlet Seyfeddin Bektimur adlı bir kölenin eline geçmişti. Bu müsait ortama Ahlatların davetkâr mektupları da eklenince Eyyûbi hükümdarı hedefini değiştirdi.207

Aynı sırada Ahlatşah'ın ölümünü duyan Azerbaycan hâkimi ve Sökmen'in kayınpederi olan Pehlivan da Ahlat üzerine hareket etmişti. Doğudan gelen bu ciddi tehdit karşısında Ahlatlılar yukarıda sözü edildiği üzere Selâhaddin'i ülkeye davet etmişlerdi. Pehlivan Ahlat önlerine gelip yerleştiği sırada Selâhaddin'in öncü kuvvetleri Tuvana'ya ulaştılar. Ahlatlılar her iki taraf ile görüştüler ve sonunda Pehlivan'ın himâyesine girmeyi kabul ettiler.208

Abu'l-Farac'e göre Ahlat hâkimi Bektimur, Atabeg Pehlivanın kendisine karşı harekete geçtiğini öğrenince Eyyûbilerden yardım istedi ve Ahlat'ı teslim etmeyi vaat etti. Selâhaddin, Ahlat önlerine

geldiği zaman, Azerbaycan hâkiminin de kente saldırı hazırlıkları içinde olduğunu öğrendi. Bektimur, kenti tahkim etmiş ve Eyyûbileri karşılamaya da çıkmamıştı. Bu durumda emirleri Pehlivan'ı Ahlat'a herhangi bir saldırıya karşı Bektimur'un kenti Eyyûbilere teslim edebileceği konusunda uyardılar. Pehlivan, Bektimur ile uzlaştı. Akrabasından bir kızını eş olarak verdi ve Sökmen ilini ona bıraktı. Eyyûbi hükümdarı da bu gelişme üzerine Ahlat'ı bırakıp Meyyâfarikin'e yöneldi. Ahlatlı askerlerin de savunduğu kent uzun süre direndiyse de, sonunda Sökmenlilerin Eyyûbiler ile anlaşması sonucu teslim oldu. Eyyûbiler, bölgede önemli bir üs elde ettiler.209

Meyyâfarikin'in düşmesi ile Ahlatşahlar, Eyyûbi tehlikesi ile karşı karşıya geldiler. Bu arada 1186 yılından itibaren yöredeki Türkmenler de ayaklanarak Eyyûbiler ile savaşmaya başladılar. Aynı yılda Irak Selçuklularının valisi Atabeg Pehlivan'ın ölümü de Eyyûbilerin işine yaradı.210

1191 yılında el-Cezire hâkimi Takiyuddin Ömer, Meyyâfarikin üzerinden Sökmenlilere taarruz etti. Hani ve Süveyda'yı aldı. Bunun üzerine Bektimur 4000 süvari ile karşı saldırı başlattı. Ancak mağlup oldu. Ahlat, Eyyûbiler tarafından kuşatıldı. Bektimur inatla direndi. Takiyüddin Ömer, bu kez Malazgirt'i kuşattı. Bu sırada Saltuklu melikesi Mama Hatun da yardıma geldi. Ancak Eyyûbi şehzadesinin kuşatma esnasında ölümü ile Sökmen ili muhtemel bir istilâdan kurtuldu.211

Ahlatlılar, büyük bir tehlikede kurtulduklarını düşünürken Selâhaddin el-Cezîre ile Meyyâfarikin'i kardeşi Adil'e vererek saldırıların süreceğinin mesajını verdi.212

Eyyûbi hükümdarı, Haçlılar ile Eylül 1192 yılında bir anlaşmaya vardıktan sonra yönünü Anadolu'ya çevirdi. El-Cezire hâkimi Adil'den de Ahlat üzerine yürümesini istedi. Ancak onun Şubat 1193 yılında Dımaşk'ta ölümü ile Ahlatşahlar muhtemel bir yıkımdan son anda kurtuldular.213 Selâhaddin'in ölüm haberi Ahlat'a ulaştığında Bektimur pek sevinmiş, bunun işareti olarak özel bir taht yaptırmış ve kendi kendine "Sultanü'l-Muazzam Selâhaddin" unvanını vermişti. Seyfeddin olan lakabını değiştirmiş ve Abdü'l-Aziz yapmıştır. Bektimur, Eyyûbilerin içine düştükleri durumdan yararlanarak isabetli bir kararla Meyyâfarikin'i ele geçirmek için hazırlığa başlamıştı. Ancak hazırlıklar sürerken Hezar Dinari adlı bir memlük tarafından öldürüldü (5 Mayıs 1193). Bektimur, akıllı, cesur ve hayırsever bir insandı. Ulema ve tasavvuf ehline ayrı bir kıymet verdiği bilinmektedir. Halk tarafından sevilirdi. Adil ve ahlaklı idi. Ölümünden sonra Ahlatşahlar süratle çöküş içine girdiler.214

6.6. Aksungur Hezar Dinarî (1193-1198)

II. Sökmen'in memlüklerinden olan Aksungur, Bektimur'un has adamlarından idi. O, efendisini öldürdükten sonra Sökmenli Devletine hâkim oldu. Beş yıl hüküm sürdü. Bu zamanda Eyyûbiler ve Türkiye Selçukluları iç mücadeleler ile zayıf durumda olduklarından beyliğe herhangi bir tehdit gelmedi. Onun zamanında Bitlis ve yöresi de kesin olarak Sökmenli hâkimiyetine girmiş olmalıdır. Onun ölümü ile yönetim yine bir memlük olan emir Kutluğ'a geçti.215

6.7. Kutluğ (1198)

Şücaüddin Kutluğ da II. Sökmen'in memlüklerinden idi. Ermeni asıllı olan Kutluğ, Hezar Dinari'nin ölümü ile Sökmenli ülkesine hâkim olurken Bektimur'un oğlu Muhammed'i de hapisten çıkartıp kendisine ortak yaptı. Ancak Bektimur'un oğlu kısa süre sonra on tevkif edip öldürttü ve idareyi tek başına devraldı. Kaynağın ifadesine göre Kutluğ, halk ve askerler tarafından çok sevilen bir kişi idi.216

6.8. Melik Mansur Muhammed (1198-1207)

Bektimur'un oğlu Muhammed "Melik Mansur" lakabıyla Ahlat'ta tahta çıktı. Ancak ülke sûkün bulmadı. Bu durumdan faydalanan Melik Adil, Sökmenlilerin himâyesindeki Mardin'i kuşattı. Şiddetli mücadele oldu. Adil, kentin büyük bir bölümünü ele geçirdi. Eyyûbi hükümdarı kuşatmayı 1199 yılına kadar sürdürdü. Ahlatşahlardan hiçbir yardım gelmedi. Eyyûbiler ancak Musul atabeglerinin taarruzu ile yöreden uzaklaştırılabildi.217

1202 yılında Saltuklu Beyliği'nin sona ermesi ve Türkiye Selçuklularının, Gürcülere mağlup olması ile Sökmenliler için zor bir süreç başladı. Başlangıçta Ahlatşahlar Saltukluların Kars gibi bazı merkezlerine sahip olmalarına rağmen Gürcülere karşı tutunamadılar. 1202 yılında Mardin Artukluları tamamen Eyyûbi himâyesine girdiler. 1204'de de Musul Atabekleri ağır bir mağlubiyete uğratıldı ve yöredeki güçleri kırıldı. Eyyûbiler adım adım yöreyi ele geçiriyorlardı.218

Öte yandan Gürcüler, Duvin'i aldıktan sonra 1204 yılında Ahlat üzerine şiddetli bir saldırı başlattılar. Malazgirt'e kadar geldiler. Onlara hiçbir kuvvet karşı çıkmadı. Bölgeyi baştan başa yağmalayan Gürcüler, pek çok da esir aldılar ve ülkelerine götürdüler. Onlar 1205 yılında tekrar geldiler. Erciş'i aldılar ve tahrip ettiler. Ahlat'ı bir süre kuşattılar. Daha sonra da Erzurum tarafına gittiler. Düşman Hısn Tıbn (Samankale) civarında iken Ahlatşah Muhammed Erzurum Selçuklu Meliki Tuğrulşah'tan yardım alarak onların üzerine yürüdü ve Gürcülerle yapılan savaşta ağır bir mağlubiyete uğradı. Başkomutanları Zakari öldürüldü. Türkler büyük ganimet ele geçirdiler.219

Son başarıya rağmen Gürcüler saldırılarına devam ettiler ve 1206 yılında Kars'ı aldılar. Ahlatşah Muhammed, Gürcülere karşı çıkmak yerine kendini içki ve eğlenceye verdi. Gürcüler Ahlat'a kadar geldiler ve kenti yağmaladılar. Halk büyük bir sıkıntı içindeydi. Bu sırada çevreden Ahlat'a yardım gücü geldi. Halkın ve askerlerin morali arttı. Ulemanın da teşviki ile Gürcülere karşı bir saldırı başlattılar. Onları da bir vadide kıstırarak imha ettiler. Zaferin ardından Mardin hâkimi Nasırüddin Artuk Arslan'ı Ahlat'a davet ettiler.220 Zira Ahlatşahlar ile Artuk Arslan arasında akrabalık vardı. Mardin hâkimi davete uyarak Ahlat'a gitti. Ancak halk Maaddilerden korkarak kenti teslim etmekte tereddüt gösterdiler. İşte tam bu sırada Ahlat'a, Malazgirt hâkimi Balaban geldi. II. Sökmen'in memlüklerinden olan Balaban, Muhammed'e isyan ederek Malazgirt'e gitmiş ve burayı ele geçirerek üs edinmişti. Balaban, Artuk Arslan'a, Ahlatşahlar ile arasındaki sorunu çözmede yardımcı olmayı teklif etmiş ve onu ikna edip kentten uzaklaştırmıştır. Ardından da onu yöreyi terk etmeye zorladı. Mardin hâkimi yanındaki askerlerin azlığı ve el-Cezire hâkimi Melik Eşref'in ülkesini yağmalaması dolayısıyla geri döndü.221

Artuk Arslan'ın ayrılmasından sonra Balaban, Ahlat'ı kuşatıp halkını sıkıştırmaya başladı. Muhammed, halk ve askerleri ile beraber Balaban'a hücum ettiler ve onu mağlup edip kaçırttılar. Balaban, Malazgirt ve Erciş tarafından asker toplayarak yeniden Ahlat'ı kuşattı. Bu kez Muhammed karşı koymadı. Halk ve askerleri üzerinde nüfuzu kalmadı. Onu sefih durumunu bilen halk, Balaban'a Ahlat'ı şartlı olarak teslim ettiler. Kente giren asi emir, Muhammed'i hapsetti ve Sökmen iline sahip oldu.222

6.9. İzzeddin Balaban (1206-1207)

İbnü'l-Esîr'in, "adamları, beldesi ve parası az ve aciz bir memlük" olarak tanımladığı Balaban da II. Sökmen'in memlüklerindendi. O, Bektimur'un oğlu Muhammed'in yönetimine tepki duyarak isyan etmiş ve Malazgirt'i ele geçirerek orada hüküm sürmeye başlamıştı. Daha sonra Artukluları, Ahlat'tan uzaklaştırıp Ahlatşah olmuştur. Onun bu harekatı üzerine Sökmenlilerin zayıfladığını duyan Eyyûbi şehzadesi ve Meyyâfarikin hâkimi Necmeddin Eyyûp b. Adil, Ahlat üzerine asker çekti ve Malazgirt'i aldıktan sonra Ahlat'ı kuşattı. Ancak kaleden çıkan Balaban, Eyyûbileri mağlup ederek kaçırttı.223

Balaban'ın Ahlat'ta itibarı ve gücü artmışken Necmeddin Eyyûb, babasından aldığı destekle tekrar Ahlat'ı kuşattı. Balaban yine huruç hareketi yaptıysa da başarılı olamadı ve kaleye kapandı. Erzurum Selçuklu meliki Tuğrulşah'a haber gönderip yardım istedi. Tuğrulşah, bizzat kendisi yardıma koştu. Müttefikler Eyyûbileri mağlup edip Muş'a kadar kovaladılar. Muş'u ele geçirmek üzerelerken fikir değiştiren Tuğrulşah, Balaban'ı öldürtmüş ve bu yolla Sökmen iline sahip olmak istemiştir. Ancak Ahlatlılar onu kente sokmadılar. O, Ahlat'tan sonra gittiği Malazgirt'te de umduğunu bulamayınca Erzurum yolunu tutmuştur. Tuğrulşah'ın gitmesinden sonra Ahlatlılar, kenti Necmeddin'e teslim etmeye karar verdiler. Meyyâfarikin'den gelen Necmeddin Eyyûb, direniş görmeden Ahlat'a girmiş ve bu şekilde Ahlatşahlar Devleti sona ermiştir.224

Ahlatlılar, bitmek bilmeyen Gürcü saldırıları ve Necmeddin'in kötü yönetimi üzerine kenti Eyyûbilere teslim ettiklerine pişman oldular. Ayaklanarak Sökmen ve Ahlatşahlar lehine tezahüratta bulundular ve Van gibi bazı merkezleri ele geçirdiler. Ancak kardeşi Eşref Musa'dan yardım alan Necmeddin, ayaklanmayı şiddetle bastırmış, bu münasebetle ahaliden pek çok kimseyi katletmiş, bir çoğunu da Meyyâfarikin'e sürmüştür. Ahlat ve Van Gölü Havzası'ndaki Eyyûbi hâkimiyeti 1232 yılına kadar sürmüş, bu yılda Alaaddin Keykubad'ın emriyle yöre Selçuklu hâkimiyet sahası içine alınmıştır.225

6.10. İlim, Kültür ve Sanat

Ahlatşahlar, bilhassa sanat ve mimari alanında çok ileri gitmişlerdir. Ahlatlı ustalar sadece Sökmen ilinde değil bütün Anadolu'yu mimari eserlerle donatmışlardır. Bu gün Selçuklu sanatının şaheserleri sayılan Divriği Ulu Camiî, Konya Alaaddin Camiî, Tercan Mama Hatun türbe ve kervansarayı gibi eserler Hacı Ahlatî, Harezmşah el-Ahlatî ve Mufaddal el-Ahlatî gibi ünlü mimar ve ustalar elinden çıkmış abidelerdir. Ne yazık ki, o ustalar Ahlat ve çevresini de donattıkları eserlerin

ancak pek azı günümüze kadar gelmiştir. Bugüne ulaşabilme şansına sahip olan Ahlat mezar taşlarını Türk taş işçiliğinin şaheserleri olarak zikredebiliriz.226

Sökmenli hükümdar ve emirleri de ülkelerindeki bayındırlık ve imar faaliyetlerini teşvik etmişlerdir. Bu alanda II. Sökmen'in hanımı Şahbanu Hatun'un ayrıcalıklı bir yeri vardır. Bölgedeki sosyal hayatın gelişmesine, toplulukların kaynaşmasına ve himâye ettiği Türk kültürünün zenginleşmesine büyük katkıları olan Şahbanu, bayındırlık ve mimari alanda unutulmaz hizmetler vermiştir. Ahlat ile Bitlis arasındaki yol güzergahındaki ilkel köprülerin yerine taştan, sağlam köprüler yaptırmış, yolları genişletip onartmış ve 300 hayvanın yükleriyle ve sahiplerinin konaklayabileceği muazzam bir han yaptırmıştır. Bu çabaları sonunda Ahlat, uluslararası çok işlek bir merkez haline gelmiştir.227

Ahlatşalılar devlet adamları da bizzat sanatla uğraşmışlar ve sanatçıları himâye etmişlerdir. Bektimur'un tezhip sanatına meraklı olduğunu ve elinde nadir örnekler bulunduğunu biliyoruz.228 Ahlatlı alimlerin şöhretleri tüm Anadolu, Irak, Suriye ve Mısır'a kadar ulaşmış idi. Ercişli Ali b. Muhammed Haleb'de Medresetü'z-Züccâcin'de ders verirken yine Ahlatlı Mü'min el-Dair Şam'da hadis okutuyordu. Ahlat, kimya ilminde de tanınmış bir merkez idi. İbrahim b. Abdullah laciverd ilminde büyük şöhret kazanmış ve Memlük saraylarında çalışmıştı. Büyük sufî Safiyüddin Ebu'l-Berekât, Ahlat'ı mekân tutmuştu. Yine ünlü mutasavvıf Evhadüddin Kirmanî de bir süre Ahlat'ta ikamet etmiştir.229

Sökmenli hükümdarlarının hükmettikleri tebaya çok adaletli ve şefkatli davrandıklarını, hiçbir etnik ve dinî ayrım yapmadıklarını görüyoruz. Bundan dolayı artan huzur ve emniyet ortamı ziraatın ve ticaretin artmasına, halkın zenginleşmesine yol açmıştır. Halk, Ahlatşahlar hanedanından o kadar memnundu ki, hiçbir zaman bu hanedanın sona ermesini istemediklerini görüyoruz. Sökmen ili, Eyyûbilerin eline geçtikten sonra ihmal sonucu gerilemeye başlamış, son olarak da Celaleddin Harezmşah'ın döneminde büyük kısmı harabeye dönmüştür. Büyük sultan Alaaddin Keykubad, bölgeye hâkim olduğunda bozulan ekonomik ve sosyal yapıyı düzeltmek için çiftçilere bedava tohumluk ve zirai alet dağıtmış, ahaliden üç yıl vergi almamıştır. Bu çalışmalar sonucu yöre, nispeten bir gelişme göstermişse de daha sonra gelen Moğol yıkımı bölgenin kaderinde kalıcı etkiler bırakmıştır.230

7. İnaloğulları

7.1. Diyarbekir Bölgesi ve Türkmen Akınları

İnaloğulları 1098-1183 yılları arasında Amid (bugünkü Diyarbekir) merkez oymak üzere, Ergani, Talhum, Çermuk ve Zülkarneyn'de hüküm sürmüş bir Türkmen beyliğidir.

Dicle nehrinin kaynaklarının bulunduğu Diyarbekir havzası tarıma elverişli düz bir arazi yapısına sahiptir. Doğal bitki örtüsü hayvancılığa müsait step tarzındadır. Tarihi çok eski olan Diyarbekir'de miladi 639'da Müslümanların eline geçmesinden sonra sırasıyla Emevi, Abbasi Devletlerinden sonra 9. Asırdan sonra yerel hanedanlar Şeyh oğulları, Hamdaniler, Buveyhiler ve Mervaniler hüküm sürdü.

Türklerin Anadolu'ya geldiği zaman bölgede Mervaniler hakimdi. Mervani beyliğinin kurucusu Baz önce Van Gölü Havzası'ndaki Erçiş'i ele geçirmiş, ardından Büveyhi hükümdarı Azudü'd-Devle'nin ölümünden (983) faydalanarak Diyarbekir eyaletine akın ederek Amid, Meyyafarikin ve Nusaybin'i almıştır. Onun ölümünden sonra yeğeni Mervan'ın oğlu Ebu'l-Hasan Ali onun işgal ettiği yerlerde hüküm sürmüş ve Mervani soyunu kurmuştur. Stratejik bir yörede kurulmuş olan Mervaniler, bölgenin güçlü devletleri Abbasiler, Fatimiler ve Bizans İmparatorluğu arasında denge üzerine dayalı bir politika izleyerek varlığını koruyabilmişlerdir.231

Orta Çağ'da Diyarbekir bölgesi, Amid, Meyafarikin, Erzen ve Mardin kentleri ile irili ufaklı 30 kaleden oluşuyordu. Erken devirlerde eyaletin merkezi Meyyafarikin iken, Türklerin hakimiyetinin başlamasından sonra Amid önem kazanmaya başlamıştır. Türkler kente surlarının siyah bazalt taşından inşa etmiş olmasından dolayı Kara Amid ismini vermişlerdir. Yöreye ilk Türk akınları 1041 - 1045 tarihleri arasında gerçekleşmiş ve Tuğrul Bey, Boğa ve Anasıoğlu adlı iki Türkmen reisine Diyarbekir'i ikta olarak vermiştir. Ancak Mervaniler, Tuğrul Bey'e tabi olmayı kabul edince Türkmenler Urfa, Talhum, Nusaybin, Harran gibi bölgedeki Bizans garnizonlarına akınlar yapmaya başladılar. Mervaniler de Türklere yardımc oldular.232

1070 yılında Sultan Alp Arslan Mısır seferi sırasında Amid'e gelmiş, surlarına hayran kalarak ellerini sürmekten kendini alamamıştır. Kışı kent önlerinde ve Dicle kıyısında bulunan Hersefiya'da geçiren Sultan'a Amid hakimi Said itaatini bildirerek büyük hizmetler yapmıştır.233

7.2. BEYLİĞİN KURULUŞU VE İNAL TÜRKMENLERİ

Diyarbekir bölgesi ile beraber Amid'in asıl hakimiyet altına alınışı Sultan Melikşah zamanında 1085 yılında vuku bulmuştur. Sultan Melikşah devrinde Türkler Mısır dışında Yakın-Doğu'nun ve İslam dünyasının büyük bölümüne yayılmışlar, Anadolu, Azerbaycan, Kafkasya'dan başka Irak, el-Cezire, Suriye ve Filistin coğrafyalarının büyük kısmına hakim olmuşlardır. Bununla birlikte Türk hakimiyetine karşı Ukayli Araplarının reisi ve Musul-Halep hakimi Müslim liderliğinde 1080'den itibaren bir ittifak oluşmaya başlamıştı. Mervanilerin de katılımıyla harekat büyüyünce Diyarbekir bölgesinin zaptı kaçınılmaz olmuştur. 1084 yılında Sultan, Fahrüddevle Muhammed'i bölgeyi fetihle görevlendirdi ve maiyetine Artuk, Çubuk, Sunduk ve Dilmaçoğlu Mehmed gibi ünlü Türkmen reislerini verdi. Mervaniler ise Musul hakimi Müslim'den aldıkları yardım ile Türklerin karşısına çıktılar ise de 19 Temmuz 1084'te mağlup oldular. Diyarbekir'e giren Selçuklu güçleri bölgedeki kent ve kaleleri yavaş yavaş ele geçirmeye başladılar. En fazla direnen merkezler sağlam surlara sahip olan Amidve Meyafarikin oldular. Buna rağmen Amid Mayıs 1085'te Meyyafarikin'de (Silvan) Eylül arasında ele geçti. Melikşah Fahrüddevle'yi Diyarbekir valisi olarak atarken, oğlu Zaimüddevle de Amid yöneticisi Çubuk Bey de şıhne olarak tayin edildiler. Diyarbekir bölgesi ve Amid Melikşah'ın ölümüne kadar Fahrüddevle'nin oğulları tarafından yönetilmiştir.234

1092 yılında Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından başlayıp Büyük Selçuklularda yaşanan taht mücadeleleri ortamında Amid'i Mervanoğulları ele geçirmişse de Melik Tutuş Amid'i Diyarbekir

bölgesiyle beraber tekrar zapt etmiş ve yöreye Tuğtekin'i vekil olarak bırakmıştır. Tutuş'un saltanat davasını kaybedip 1095 yılında öldürülmesinin ardından Tuğtekin ve Melik Dukak Dımaşk'a gidince Diyarbekir bölgesi Türkmen reisleri arasında bölüştürüldü. Amid Emir Sadr'ın hissesine düştü (1095). Sadr, Dımaşk Selçuklu Melikliği'ne tabi olarak hüküm sürerken, Sultan Berkyaruk adına Musul hakimi Emir Kerboğa Amid'i kuşatmış, fakat alamamıştır. Kısa bir süre sonra Sadr ölmüştü (1098). Sadr'dan sonra Amid'e kardeşi İnal Türkmeni hakim oldu. O, burada bir asra yakın hüküm sürecek İnaloğulları Beyliği'ni kurdu. Emir İnal'ın da fazla yaşamadığı anlaşılıyor. Yerine oğlu Fahrüddevle İbrahim geçti.235

7.3. İbrahim Bey (1098-1110)

İbrahim Bey zamanında Haçlılar Urfa ve Antakya'yı ele geçirerek birer kontluk kurmuşlardı. İnaloğulları için de tehdid oluşturan bu oluşumlara karşı, İbrahim Bey 1098 yılında Musul emiri Kürboğa ile Antakya seferine katılarak Haçlılara karşı mücadele etmiştir. 1099-1100 yılında Dımaşk hakimi Melik Dukak Diyarbekir'e sefer düzenlediği zaman İbrahim Bey de Meyyafarikin'de Melik'in huzuruna gelerek tabiyetini arz etmiştir.236

Suriye Selçuklularının Diyarbekir bölgesinde etkinlik kazanmasını tehlikeli gören, Sultan Berkyaruk'un Musul valisi Kürboğa 1101 yılında Diyarbekir üzerine yürümüş ve Amid'i kuşatmış ise de ele geçirememiş, yöredeki Türkmen emirleri Dımaşk Melikliği'ne bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte Türklerle Selçuklu hükümdarı I. Kılıçarslan Malatya'yı aldıktan sonra 1105 yılında Diyarbekir bölgesine geldiği zaman bütün Türkmen emirleri gibi Emir İbrahim b. İnal (Yinal) da huzura gelerek bağlılıklarını sundu. Amid hakimi İbrahim Bey 1107 Martı'nda Musul'un alınışı sırasında Kılıçarslan'ın yanındaydı. Ancak Tapar adına Musul'u kurtarmakla görevli Emir Çavlı'nın Suriye Selçukluları'ndan destek aldığını haber alan Amid hakimi İbrahim Bey Kılıçarslan'a muhalefet etmiş, askerlerinin çadırlarını ve ağırlıklarını dahi almadan Habur'daki kampı terk ederek Amid'e dönmüştür. Onu diğer Türkmen emirleri izlemiş, bu şekilde yalnız kalan Türkiye Selçuklu Sultanı Konya'dan istediği yardımcı kuvvetler yetişmeden Temmuz 1107 tarihinde Çavlı ile girdiği savaşta mağlup oldu ve hayatını kaybetti.237

Kılıçarslan'ın ölümünden sonra Ahlatşah Sökmen Meyyafarikin'i alarak Diyarbekir bölgesine hakim olunca Amid hakimi İbrahim Bey de Sökmenlilere boyun eğmiştir. Emir İbrahim 1110 yılında öldü. Kaynaklara göre o, kötü huylu, zalim ve halka sıkıntı veren biriydi. Onun zulmü sebebiyle pek çok kişi Amid'i terk etmiştir.238

7.4. İl-Aldı Bey (1110-1142)

Babasının yerine Amid hakimi olan İl-aldı Bey müşfik, adil ve iyi bir liderdi. Uzun hakimiyeti döneminde kent huzur buldu ve refah arttı.

Ahlatşah Sökmen'in ölümü Diyarbekir bölgesinde karışıklığa neden olmuştu. Sultan Tapar, gulamlarından Karaca es-Saki'yi 1115 yılında Meyafarikin'e göndermişse de o dahi başarılı olamamış

ve nihayet Mardin hakimi Necmeddin İlgazi'nin 1118 yılında kenti ele geçirmesi ile Diyarbekir sükunete kavuşmuştur. İnaloğulları da bu tarihten sonra uzun süre Artuklulara tabi oldular.239

İl-aldı Bey zamanında Amid'in yeniden imar edilmeye başlandığı anlaşılıyor. Kentin simgesi olan surların bir bölümünün tamir görmesinin yanında 1119 yılında yıldırım düşmesi sonucu yanan Ulu Cami de yeniden yaptırılmıştır. 1122 yılında da Zülkarneyn ve Ergani'de bakır ve demirin bulunup işletilmeye başlaması ile beyliğin gücü daha da artmıştır.240

Uzun asırlardır Fatımiler'in siyasi ve kültürel nüfuzu altında kalan Diyarbekir bölgesinde Batıniler oldukça güçlüydü. 1124 yılında halk onların tahakkümüne karşı ayaklandı ve 700 kadarını öldürdü. Bu sebeple Amid'de Batınilerin sayıları ve nüfuzları azalmıştır. Yine bu yılda bölgede büyük bir kıtlık yaşanmış ve halk büyük sıkıntı içine düşmüştür.241

Haçlıların 1126 yılında Dımaşk'a saldırmaları üzerine Atabeg Tuğtekin, Diyarbekir emirlerini yardıma çağırdı. Onların gelmesi ile Haçlılara üstünlük kuruldu. Bu sefer sonunda Amid hakimi büyük ganimet elde etti ve hiç kayıp vermeden ülkesine döndü (1127 kışı).242

Onbirinci asrın sonundan Urfa ve çevresinde kurulmuş olan Urfa Haçlı Kontluğu bu zamanda çok güçlenmişti. Enerjik Kont Joscelin 1127'de Antakya'yı, 1128'de de Haleb'i sıkıştırmıştı. Bu seferler sırasında zehirlenmiş ve kurtulmuştu. 1129 yılında Franklar Suriye üzerinde büyük bir saldırı başlatırken Joscelin de İnaloğlu topraklarına girdi ve Amid çevresinde yaşayan konar-göçerleri (Türkmen-Kürt) vurdu. O, kent önlerine kadar yöredeki bütün yerleşim yerlerini tahrip etti. Azimî'deki bir kayıttan anladığımıza göre Hısn-ı Keyfa hakimi Davut, Urfa kontunu Diyarbekir bölgesinden uzaklaştırmış ve onu Urfa'ya kadar kovalamıştır.243

Aynı yıllarda (1129-1130) Musul hakimi Atabeg İmadeddin Zengi el-Cezire ve Halep yörelerinde Türkmenler ile mücadele halindeydi. O, Antakya ile Halep arasındaki Esarib kalesini Haçlılardan aldıktan sonra Artukular üzerine yürüdü ve Mardin ile Nusaybin arasındaki Serce kalesini (Serci) kuşattı. Ona karşı Türkmen emirleri Mardin hakimi Hüsameddin Timurtaş, Hısn-ı Keyfa sahibi Davud b. Sökmen ile Amid hakimi İl-aldı bir araya geldiler. Ordu toplayıp üzerine yürüdüler. Ancak 20000 kişilik bir kuvvete sahip olmalarına rağmen yenildiler. Zengi Serce'yi ve Dara'yı aldı.244

İl-aldı Bey Artuklular ile iyi ilişkiler kurmuş ve Mardin hakimi Necmeddin İlgazi'nin kızlarından biri ile evlenmişti. Ancak bu zamanda Hısn-ı Keyfa Artuklularının başında bulunan Davud'un Amid üzerinde baskı kurarak İnaloğullarını kendi tarafına çektiği anlaşılıyor. Davud ile Amid hakiminin ittifakına karşı Mardin hakimi Timurtaş'ın Atabek İmadeddin ile birleşerek Diyarbekir üzerine yürüdüler ve Amid'u kuşattılar. İl-aldı Bey, Hısn-ı Keyfa hakiminden yardım istedi. Davud süratle Amid'in yardımına koştu. İki taraf kent önlerinde savaşa tutuştular. Davud mağlub oldu ve kaçtı. Amid hakimi ise kente kapandı. İmadeddin ve Timurtaş kuşatmayı bir süre daha sürdürdülerse de kenti alamayacaklarını anlayınca vazgeçtiler. Geri dönüşte de İmadeddin bölgedeki Savur (Sur?) kalesini ele geçirdi (1134).245

1141 Aralık ayında Sadüddevle İl-aldı bey öldü. Yerine oğlu Cemalüddin Mahmud geçti. İl-aldı Bey'in zamanında Amid'de Divan nazırlığına (vezir) getirilen Müeyyidüddin b. Nisan yeni dönemde beyliğin kaderine hakim olacaktır. İl-aldı, müşfik, halka karşı merhametli ve adil bir hükümdardı. Onun zamanında Aralık 1135'de kış çok sert geçince bütün yabani hayvanlar Amid'e dolmuşlar, İl-aldı Bey, Nisan'a kadar (1136) bu hayvanlara bakmış yiyecek ve içeceklerini temin etmiştir. Ayrıca 1137 yılında Danişmendli hükümdarı Melik Muhamed'in kardeşi Davud ülkesini terk ettikten sonra bir süre Amid'de kalmıştır. Diyarbekir bölgesi bu yılda büyük bir deprem yaşamış pek çok yapı yıkılmış ve bir çok insan hayatını kaybetmiştir.246

7.5. Şemsülmülk Cemalüddin Mahmud (1142-1183)

Emir Cemaleddin'in hükümdarlığın ilk yıllarında Hısn-ı Keyfa hakimi Davud ile Mardin hükümdarı Timurtaş Meyyafarikin için mücadele etmekteydiler. Bu mücadele Cemalüddin, Hısn-ı Keyfa hakimi İmadeddin Zengi de Mardinlilerin yanında yer almıştı. Musul hakiminin yörede etkinliği artınca İnaloğulları da Zengi'nin hakimiyetini tanıyıp hutbeyi onun adına okutmaya başladılar.247

İmadedin Zengi 1143 yılında Diyarbekir bölgesine girdi. Hısn-ı Keyfa hakimine ait Tanza, Es'ard (Siirt) ve Hizan'ı aldı. Ardından İnaloğullarına karşı hareket etti. Amid'e geçip kenti bir süre kuşattı. Ancak sonuç alamadan ülkesine döndü. Temmuz 1144'te Davud b. Sökmen ölünce Zengi bölgeye girdi. Hani, Cebel-cur (Çapakçur) ve Sivan ile İnaloğullarına ait Ergani, Talhum ve Çermük'ü ele geçirdi.248

1146 yılında İmadeddin Zengi'nin Ca'ber'de öldürülmesinin ardından harekete geçen Hısn-ı Keyfa hakimi Kara Arslan Ergani ve Çermuk'ü İnaloğullarından aldı. Kara Arslan'ın baskısı üzerine İnaloğlu Cemalüddin de Mardin hükümdarına tabi olmuş, birlikte Siirt'i kuşatmışlardır Kent İnaloğullarının eline geçmiş ise de Musul hakimi Seyfeddin Gazi'nin saldırması sonucu tekrar Kara Arslan'ın olmuştur.249

Mardin Artuklularıyla olan ilişkileri daha da geliştirmek isteyen İnaloğlu Cemalüddin 1148 yılı sonunda Timurtaş'ın kızı Safiyye Hatun ile evlenmiştir. Nikahı Meyyafarikin'de kıyılmış, gelini almak üzere vezir Müeyyed kente gelmiş, gelin 6 Ocak 1149'da Amid'e götürülmüştür. Ancak iki taraf arasındaki iyi ilişkiler Safiyye Hatun'un 1149 yılında ölümüyle bozuldu. Timurtaş, kızının mehrinin (başlık) verilmemesi üzerine 1151 yılında Amid'e sefer yaptı. Bütün yolları kesip kenti sıkıştırdı. İnaloğulları haraç vermeyi kabul edince kuşatma kalktı. Ancak bir süre sonra İnaloğulları veziri Müeyyidüddin'in Timurtaş'ın vezirini öldürtmesi üzerine Mardin hakimi bir kez daha Amid'i kuşattı. Bu kez de Ahlatşah Sökmen'in talimatıyla veziri Bahaüddin araya girdi ve tarafları anlaştırdı. Buna göre İnaloğulları eskiden olduğu gibi Timurtaş'ın hakimiyetini kabul ederek hizmette bulunmayı vaad etmişlerdir.250

1156 yılında Vezir Müeyyidüddin Ebu Ali b. Nisan Amid'de öldü. Oğlu Cemalüddevle Ebu'l-Kasım vezirliğe tayin oldu. Diğer oğlu, İzzüddevle ise Eğil Kalesini ele geçirdi. İnaloğlu Cemaleddin'in hemen

hiç otoritesi kalmamıştı. Bundan cesaret alan yeni vezir 1162 yılında Erzen hakimi Fahreddin Devletşah'ın kızkardeşi ile evlendi. Nikah Erzen'de Amid kadısı Alemüddin Ebu'l-Hasan tarafından kıyıldı. Daha sonra gelin Hacip Ahmed b. el-Zaimî liderliğinde bir toplulukla birlikte Amid'e getirildi.251

Bu dönemde İnaloğullarının Danişmendliler ve Dilmaçoğullarıyla iyi ilişkiler kurma gayreti içinde olduğunu görüyoruz. Bu durumdan rahatsız olan Hısn-ı Keyfa ve Harput hakimi Fahreddin Kara Arslan, Mayıs 1163 yılında Amid üzerine yürüdü ve şehri kuşattı. Kendisine Mardin hakimi Necmeddin Alpı ordusu marifetiyle destek verdi. Kara Arslan mancınıklar ile kenti dövmeye başladı. Vezir Cemalüddevle güvenlik nedeniyle Yahudi ve Hıristiyanların bir kısmını kentten çıkarmıştı. Bu uygulama kısa sürede İnaloğullarının aleyhine döndü. Zira Artuklu hükümdarı kentten çıkarılan gayrimüslimleri satarak elde ettiği para ile kuşatmayı devam ettirme imkanına kavuştu. Bunun üzerine Amid hakimi Danişmendlilerden yardım talep etti. Sivas hakimi Yağı-Basan derhal Harput üzerine yürüdü ve Artuklu topraklarını talan etti. Ülkesine saldırı haberinin gelmesiyle Kara Arslan kuşatmayı kaldırdı ve Hısn-ı Keyfa'ya döndü. (Eylül 1163). Böylece İnaloğulları büyük bir tehditten kurtulmuş oldu.252

Hısn-ı Keyfa hakimi Fahreddin Kara Arslan Diyarbekir bölgesinde çok güçlenmiş, rakipleri ondan çekiniyor olmuştur. Onun, Suriye ve Mısır hakimi Nureddin Mahmud'un yanında da büyük itibarı vardı. O, 1164 yılında Haçlılara karşı Suriye'ye yaptığı sefer dönüşünde kızını Mardin hakimi Necmeddin Alpı'nın oğlu Kutbeddin İlgazi ile evlendirdi. Bu evlilik tam bir Türkmen şölenine dönüşmüştür. Düğüne, Diyarbekir ve Ahlat yöresindeki bütün Türkmen emirleri ve maiyetleri katıldılar. İnaloğullarını temsilen de vezir Cemalüddevle Meyyafarikin'e geldi. Kendisi, ev sahiplerinden büyük ikram gördüğü gibi Ahlatşah Sökmen'in ünlü eşi Şahbanu Hatun tarafından da hilatle ödüllendirildi. Düğüne, Amid'e bağlı Eğil hakimi İzzeddin b. Müeyyidüddin de katıldı. Eğil hakimi bundan bir süre önce Nureddin'den kaçan kardeşi Mîr-i mirânını da misafir etmişti.253

1165 bahar aylarında İnaloğulları, Hısn-ı Keyfa hakimi Fahreddin Kara Arslan'ın yüksek hakimiyetini tanıdılar. Amid kadısı Nasihüddin Hısn-ı Keyfa'ya giderek sulh anlaşmasıyaptı. Anlaşma ile Amidliler, Kara Arslan'ın hizmetine girmiş ve tebası olmuşlardı. İnaloğulları Mardin Artukluları ile de ilişkilerini geliştirdiler. 1166 yılında Necmeddin Alpı, Cebel-i Cûr'dan dönüp Zebediyye'ye ulaştığında İnaloğlu veziri Cemalüddevle onu karşılamaya geldi.254

Fahrüddevle Kara Arslan 1167 yılında Amid'i bir kez daha kuşattı. İçeriden gördüğü yardımla iki burcu da ele geçirdi. Fakat kalenin tamamını alamadı. Amidliler Artukluları püskürttüler. Kara Arslan acı ve ızdırap içinde Harput'a döndü ve burada öldü. İnaloğulları güçlü bir düşmandan kurtuldular.255

Hısn-ı Keyfa hakiminin ölümünden sonra bölgeye barış ve huzur geldi. Yöredeki Türkmen beylerinden hiçbiri İnaloğullarına kast etmedi. Amidliler de bu sükut ortamından yararlandılar. Bu dönemde Diyabekir bölgesi Suriye ve Mısır hakimi Nureddin Zengi'ye tabi idi. Hutbeler onun adına okunuyordu. Ancak 1174 yılında Nureddin'in ölümüyle Diyarbekir bölgesinde barış ve sükunet bozuldu. Hısn-ı Keyfa ve Harput hakimi Nureddin Muhammed 1175 yılında Amid önlerinde gözüktü.

Halk panik içinde kaçıştı. Nureddin kenti bir süre kuşattı. Sonuç alamayınca da Diyarbekir bölgesinden ayrıldı. Aynı yılda Kılıçarslan'ın kardeşi Şehinşah da Amid'e gelerek bir süre burada ikamet etmiştir.256

Nureddin Mahmud'un ölümünün ardından, onun emirlerinden Selahaddin Eyyubi Mısır'da hükümdarlığını ilan etmiş ve Suriye'ye gelerek Dımaşk, Hama, Humus'u almış, 1176 Nisan'ında Tell-Sultan'da Musul hakimi Seyfeddin'i mağlup etmesiyle de ünü ve şöhreti yayılmıştı. Onun hakimiyet sahası Haleb'e kadar uzanmıştı. Hısn-ı Keyfa hakimi Nureddin Muhammed de Selahaddin Eyyubi'nin gücünü görerek himayesine girdi. Onu Diyarbekir bölgesine yürümeye teşvik etti. Bu arada İnaloğullarının kudretli veziri Cemalüddevle ölmüş, yerine oğlu Bahaüddevle Mesud tayin edilmişti (1179).257

1182'de Selahaddin Fırat'ı geçti. Urfa ve Harran'ı zapt ettikten sonra Musul'u kuşattı. Halifenin araya girmesiyle kuşatmayı kaldırdı. O, geri dönüşte de Sincar'ı kuşatarak elde etti. Bu gelişme üzerine Musul atabeki Diyarbekir ve Ahlattaki Türkmenlerden yardım istedi. Ahlatşah II. Sökmen'in etrafında toplanan hükümdarlar arasında İnaloğulları da vardı. Harran'da bulunan Selahaddin, hemen harekete geçti. Hama, Urfa ve Hıms'dan ordu topladı. Hısn-ı Keyfa hakimi Nureddin de ona katıldı. Türkmenler, Eyyubi hükümdarının bu kadar çabuk ordu toplamasına şaşırdılar ve savaşmaya cesarete edemeyip dağıldılar. Selahaddin kışı Hama'da geçirdikten sonra Harput ve Hısn-ı Keyfa hakimi Nureddin'in teşvikiyle 13 Nisan 1183'te Amid üzerine yürüdü ve kenti kuşattı. Vezir Bahaüddevle kenti cesaretle savundu. Halk da ona yardım ediyordu. Gerçekten de surları çok sağlam olan kenti almak çok zordu. Bunu anlayan Selahaddin, yalan haberler yaydı ve halkı da tehdit etti. Korkuya kapılan ahali ile İnaloğullarının arası açıldı. Savunmada gevşeme görüldü. Bunun üzerine vezir Bahaüddin, Selahaddin'e kenti teslim edeceğini bildirdi. Ancak şehirden çıkmak için üç gün mühlet istedi. İsteği kabul edilince Mayıs 1183'te kenti Selahaddin'e teslim etti. Vezir yüklü eşya ile Konya'ya doğru giderken kente giren Selahaddin büyük bir zenginlikle karşılaştı. Her yer kıymetli mücevherler, altın, mal ve zahire ile doluydu. Eyyubi hükümdarı bunlara dokunmadı. Sadece adedi bir milyonu geçen kitapları aldı ve veziri Ebu'l-Fadıl'a verdi. Selahaddin, Amid'i önceden söz verdiği gibi Harput ve Hısn-ı Keyfa hakimi Nureddin Muhammed'e verdi. Bu suretle İnaloğulları da tarihe karıştı.258 İnaloğulları zamanında Amid büyük bir gelişme göstermiş ve Diyarbekir bölgesinin diğer kentlerinin önüne geçmiştir. Bu dönemde yöreye büyük mikyaslı bir Türkmen nüfusu yerleşmeştir. Kent merkezlerinin yanısıra yaylak ve kışlaklara da yerleşen Türkmenlerin mevcudiyeti ile, yazın Diyarbekir'e gelen Arap göçebeleri bundan sonra Habur suyunun kuzeyine geçemez olurken, Kürtler de dağlara çekilmiştir.259

Bu zamanda Amid imar görmüş, kentte çok sayıda eser yapılmıştır. Ulu Camii ve kentin surları da tamir görmüştür. Bu dönemde Amid ile Diyarbekir'in diğer kentleri arasında çok canlı ticari, sosyal ve kültürel ilişkiler kurulmuştur. Alimler ve düşünce adamları himaye edilmiştir. Devrin dikkat çeken simaları arasında Şeyh Mübarek İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, S.-Zahid, İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, S.-

Zahid, Kadı Bahaüddin, Ebu Tahir, Cemalüddevle ve bir milyon cilt kitabın sahip olan Bahaüddevle b. Nisan'ı sayabiliriz.260

8. Dilmaçoğulları

(Kamburoğulları)

Sultan Alp Arslan'ın komutanlarından Dilmaçoğlu Mehmed Bey tarafından kurulan bu mütevazı beylik, 1085-1192 yılları arasında Bitlis, Erzen ve Vestan'da hüküm sürmüş iken, Erzen kolu Moğollar devrine kadar yaşamıştır.

Beyliğin kurulmuş olduğu saha çok dağlık olup tarım için pek elverişli değildir. Yöre, Van Gölü Havzası ile Diyarbekir bölgesinin arasında kalmış gibidir. Mevcut iki kentten biri olan Bitlis, Van Gölünün güneybatısında yer alıp çok dağlıktır. Kentin içinden Bitlis Çayı geçer. Daha güneyde Siirt ile Meyyâfarikin arasında yer alan Erzen ise daha büyük ve mamur bir şehirdi. Kent Diyarbekir bölgesinden sayılıyordu. Ünlü mutasavvıf Nasır-ı Hüsrev 1046 yılında Anadolu'dan geçtiği zaman her iki kenti de görmüştür. Eserinde belirttiğine göre o, Ahlat'tan sonra Bitlis'e ulaştı. Şehir dere içinde kurulmuştu. Oradan bal almış ve burada çok bal üretildiğine şahit olmuştur. Seyyah Bitlis'ten sonra Kıf-Unsur ve Mescid-i Karani üzerinden Erzen'e ulaşmıştır. Erzen, mamur güzel bir şehirdi. Akarsuları, bahçeleri, ağaçları ve güzel çarşıları vardır. Burada Ermanuş adında yörede çok meşhur bir tür üzüm yetişmektedir ve iki yüz batmanı bin dinar etmektedir. Seyyah Erzen'den sonra Meyyâfarikin'e gitmiştir.261

Bitlis ve Erzen yöresi 641 yılında Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra sırasıyla Emevî ve Abbasî Halifelikleri tarafından yönetilmiş, X. asrın ikinci yarısından itibaren de Mervânilerin eline geçmiştir. Türkler Anadolu'ya girdiği sırada yörede Mervâniler hüküm sürüyordu. Yöre 1040'tan sonra sürekli olarak Türkmen akınlarına tabi tutuldu. Yörenin Türk hâkimiyeti altına alınması, Melikşah döneminde olmuştur. 1085 yılında Melikşah'ın görevlendirdiği Türkmen emirlerinden Dilmaçoğlu Mehmed Bey, Bitlis ve Erzen'i ele geçirdi. Yöre Melikşah tarafından kendisine ıkta edildi. Mehmed Bey de burada Dilmaçoğulları'nın temelini attı.262

Beyliğin kurucusu Mehmed Bey, sultan Alp Arslan devrinde Afşin, Duduoğlu ve Ahmed-Şah gibi Türkmen emirleri ile Anadolu'ya akınlarda bulunduktan sonra 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı'na katılmış ünlü bir beydi. O, Malazgirt Zaferi'nden sonra faaliyetlerini daha çok Haleb ve Antakya yoğunlaştırmış, bir ara Mirdasîler'in hizmetine girmiştir. Tutuş'un yörede gözükmesiyle de bir süre Selçuklu melikine bağlı olarak faaliyetlerde bulunan Dilmaçoğlu, Melikşah'ın daveti üzerine de 1084-1085 yıllarında Diyarbekir'in fethine katılmıştır.263

1094 yılında Diyarbekir bölgesini denetimi altına alan Melik Tutuş, bölgenin valiliğini Atabeg Tuğtekin'e vermiştir. Tutuş'un ölümünden sonra Tuğtekin Dımaşk'a gidince Diyarbekir vilâyeti Türkmen emirleri arasında yeniden paylaşıldı. Yeni paylaşımda Dilmaçoğulları'nın ismi geçmez. Bu zamanda Erzen Şahruh, Bitlis ise Yeltekin adlı emirlerce yönetilmekteydi.264

Dilmaçoğulları'nın, Berkyaruk ile Tapar mücadelesi esnasında Bitlis ve Erzen'i tekrar elde ettikleri anlaşılıyor. Bu dönemde Dilmaç Oğulları'nın başında Togan Arslan bulunuyordu.

8.1. Togan Arslan (1104-1137)

Togan Arslan'ı 1104 yılından itibaren tarih sahnesinde görüyoruz. O, Büyük Selçuklularda yaşanan taht mücadelesinde Berkyaruk'a karşı Tapar'ın yanında yer almış, ardından 1107 yılında Diyarbekir bölgesine hâkim olan Türkiye Selçuklu hükümdarı I. Kılıçarslan'a tabi olmuştur. Kılıçarslan'ın ölümünden sonra da Ahlatşahlar ve Mardin Artukluları, Dilmaçoğulları üzerinde nüfuz kazanmışlardır.265

1112 yılında Ahlatşah Sökmen'in ölümünden sonra yörede çıkan karışıklıklardan yararlanan Togan Arslan, Meyyâfarikin'e tabi 25 köyü ele geçirmeyi başarmıştır. Sökmenlilerin sarsıntı içinde olması dolayısıyla Dilmaçoğulları, Mardin Artuklularına yaklaşan Togan Arslan, İlgazi ile beraber 1119 yılında Haçlılara karşı Dımaşk atabegi Tuğtekin'in yardımına koşmuş ve sefer sonunda Halep'in kurtarılmasında önemli katkıları olmuştur. Dilmaç hükümdarı 1121 yılında da yine Mardin hâkimi ile Gürcülere karşı gaza yapmış, Tiflis kapılarına kadar dayanmıştır.266

Togan Arslan'ın güçlenmesi ve Mardin Artuklularıyla ilişkilerinden rahatsız olan Ahlatşah İbrahim, İlgazi'nin de ölümünü fırsat bilerek 1124 yılında Dilmaç Oğullarına saldırdı ve Bitlis'i kuşattı. Togan Arslan tekrar Sökmenli hâkimiyetini kabul ederek kuşatmadan kurtuldu.267

Aynı yılda (1124) Dımaşk hakimi Tuğtekin Hama'ya saldırdı. Hama hakimi Kırhan Dilmaçoğlu Togan Arslan'dan yardım isteyince Bitlis hâkimi büyük bir ordu ile Hama'ya geldi. Bunu gören Tuğtekin, Dımaşk'a dönmek zorunda kaldı. Togan da ülkesine gitti.268

Togan Arslan, 1137 yılında öldü. Yerine oğlu Hüsameddin Kurtî geçti. Enerjik bir hükümdar olan Şemseddin Togan Arslan, uzun hâkimiyeti boyunca beyliğini muhafaza etmiştir. Onun zamanında Dilmaçoğulları, Duvin'e de (Dübeyl) hükmetmişlerdir.269

8.2. Hüsameddin Kurtî (1137-1143)

Hüsameddin beyliğe hâkim olur olmaz Selçuklu meliki Selçuk-Şah'ın saldırısı ile karşılaştı ise de onu mağlup edip ülkesinden uzaklaştırdı. Buna karşılık hemen ardından 1139'da Hısn-ı Keyfâ hâkimi Davud'un saldırısına mani olamadı. Erzen'i zapt eden Artuklu beyi, her şeyi talan etti ve herkesi esir aldı. Kent büyük bir felâket yaşadı. Hüsameddin, Mardin hâkimi Timurtaş'ın yanına kaçtı. Timurtaş da Atabeg İmadeddin Zengî'den yardım aldı ve Safiyye Hatun ile evlenerek akrabalık kurdu. Bu gelişmeler üzerine Davud yöreden çekilmiş ve Kurtî de ülkesine dönmüştür.270

Hüsameddin Kurtî 1143 yılında Erzen'de öldü. Yerine kardeşi Şemseddin Yakut Arslan geçmiştir. O, İlgazi'nin kızlarından Seferi hatun ile evlenmiş, ondan Yağıbasan doğmuştur.271

8.3. Şemseddin Yakut Arslan (1143-1146)

Yakut Arslan'ın çok kısa süren iktidarı sırasında Musul hâkimi İmadeddin Zengi, saldırgan tutumu takınan Davud'a karşı Diyarbekir üzerine bir sefer yaptı. Siirt, Hani, Hizan, Cebel-Cûr ve Zülkarneyn, Musul hâkiminin eline geçerken, Âmid hâkimi İnaloğulları da İmadeddin'e boyun eğdiler. Bu gelişmeler karşısında dehşete kapılan Dilmaçlı Yakut Arslan da Musul hâkimine tabi oldu ve kardeşi Devletşah'ı rehin alarak gönderdi. Yakut Arslan 1146 yılı Şubat ayında vefat etti. Yerine kardeşi Devletşah geçti.272

8.4. Fahreddin Devletşah (1146-1192)273

Yakut Arslan ölünce vezir Diyaeddin, Dilmaçlı Devletşah'ı almak üzere Musul'a gitti ve onu Erzen'e getirdi. Devletşah, burada Dilmaç tahtına çıktı. Kısa sürede ülkeye hâkim oldu ve otoriteyi tesis etti. Ardından da 1149 yılında Timurtaş'ın kızı Nura Hatun ile evlenerek iki taraf arasındaki dostluğu daha da geliştirdi. Ancak Nura Hatun 1151 yılında öldü. Bunun üzerine Devletşah Saltuklu hükümdarı İzzeddin Saltuk'un kızından biri ile evlenmiştir.274

1153 yılında Hısn-ı Keyfa ve Harput hakimi Kara Arslan'ın Dicle üzerinde, Siirt ve Erzen arasında köprüler yaptırmasıyla iki taraf arasındaki siyasi ve ticari ilişkilerin artmaya başladığını görüyoruz. 1157 yılında Mardin hakimi Necmeddin Alpı ile Ahlatşah II. Sökmen Hısn-ı Keyfa hakimine saldırdığı zaman, Dilmaçlı hükümdarı Devletşih, Kara Arslan'a çok ihtiyaç duyduğu Bitlis geçitlerin açmış ve ülkesine rahatça dönmesini sağlamıştır.275

1161 yılında Ahlatşah I. Sökmen ile beraber Gürcü seferine katılan Devletşah, 1162 yılında da İnaloğulları ile yakınlaşmış ve kız kardeşini Vezir Cemalüddevle Ebu'l-Kasım ile evlendirmiştir. Dilmaçlı hükümdarı 1163 yılında diğer Türkmen hükümdarları ile Selçuklu sultanı Arslanşah'ın hizmetinde Kafkasya'ya düzenlenen büyük sefere katılmış ve Gürcülere karşı kazanılan zaferlerde ciddi katkıları olmuştur. Devletşah büyük ganimetler ile ülkesine dönmüş, Bitlis'te günlerce şenlik yapılmıştır. Ayrıca o, Ahlat'a giderek Sökmenlilerin kutlamalarına da katılmıştır.276

1163 yılı sonbaharında Devletşah, Hısn-ı Keyfa ve Harput hakimi Kara Arslan'ın isteği ile Danişmendlilere karşı kurulan ittifakta yer almıştır. Eylül ayı sonunda Harput'da buluşan Kara Arslan ve Devletşah Mardin hakiminin yetişememesi sebebiyle sefere çıkamamışlar, ancak Mayıs 1164'te harekete geçebilmişlerdir. Müttefikler Malatya yöresini yağmaladıktan sonra Sivas'a kadar yürümüşlerdir. Yağı-Basan karşılarına çıkamamış ve barış istemek zorunda kalmıştır. Ağır bir tazminat alan müttefikler ülkelerine dönmüşlerdir.277

1175 yılında Dilmaçoğullarının veziri Zahireddin el-Mukarreb Şahmelik, efendisi ile arası açılınca ülkeyi terk edip Hısn-ı Keyfa'ya gitmiş, oradan da Nusaybin üzerinden Erbil'e ulaşmıştır. Emir Mücahüddin onu himaye etmiştir. Söylendiğine göre vezir yolsuzluk yapmış ve Erzen'den haksız yere mal toplamıştır. Devletşah'ın ona karşı herhangi bir şey yaptığına dair kaynaklarda bilgi yoktur.278

1182 yılında Selahaddin Eyyübî Fırat'ı geçip Urfa, Harran ve Musul üzerine taarruz edince, Diyarbakır ve Ahlat bölgelerindeki Türkmen emirleri Ahlatşah II. Sökmen'in etrafında birleştiler. Bitlis

ve Erzen hakimi Devletşah da Selahaddin'e karşı oluşan Türkmen ittifak güçleri içinde yeraldı. Ancak Mardin'e kadar giden ittifak güçleri, savaşmadan geri dönmüşlerdir.279

1191 yılında el-Cezire hakimi Takiyyüddin Ömer, Ahlatşah üzerine yürümüş ve Ahlat'ı bir süre kuşatmıştı. Dilmaçlı hükümdarı Eyyübi şehzadesinin yanında yeralmış ve ülkesinin geçitlerini kullandırmıştı. Bu olay Dilmaçoğulları ile Sökmenlilerin arasına açtı. 1192 yılın da Bektimur Dilmaçoğlu üzerine yürüyerek Bitlis'i kuşatmıştır. Kısa süren bir kuşatmadan sonra kent Sökmenlilerin eline geçti. Böylece Dilmaçoğulları beyliği sona erdi.280

Bununla birlikte Dilmaçoğullarının Erzen kolu yaşamaya devam etti. Sökmenlilerin tarihe karışmasından sonra Erzen beyliği de Eyyübi hakimiyetine girmiştir. 1230 yılında Ahlat'ı ele geçiren Harezmşah Celaleddin, Erzen'e de hakim olmak isteyince kentin hakimi Hüsameddin Tuğrul, Harezmşah'ın himayesini talep etmiş ve talep kabul görmüştü. Ancak Yassı-Çemen Savaşı'nda Celaleddin mağlup olunca, Eyyubiler tekrar yöreye hakim oldular. Melik Eşref'in kardeşi Meyyafarikin hakimi Şehabüddin Gazi, Erzen'i kuşatmış, Hüsameddin kenti sulh ile teslim etmiş, bunun karşılığında da kendisine Hani verilmiştir. Bu şekilde Erzen'deki Dilmaçoğulları beyliği de sona ermiştir (1230). Kaynağın belirttiği üzere son Dilmaçlı hükümdarı olan Hüsameddin son derece merhametli, cömert ve ahlaklı bir hükümdardı. Halka çok iyi davranır, kapısına geleni boş çevirmezdi. Dilmaçoğullarının tarihe karışması ile Bitlis ve Erzen süratle gerilemiştir.281

Dilmaçoğulları, diğer Türkmen beyliklerinde de görüldüğü üzere hakim oldukları coğrafyayı imar edip eserler ile donatmışlardır. Ancak birkaçı günümüze kadar gelebilmiştir. Bunlardan 1150 tarihinde yaptırılan Bitlis Ulu Camii, Anadolu'da Türk mimari sanatının ilk ve en değerli örnekleri arasında yer alır. 1165 yılında Ahlatşah II. Sökmen'in eşi Şahbanu Hatun Ahlat-Bitlis ve Bitlis-Erzen yolları üzerinde taş köprüler yaptırmıştır, ayrıca Mecid-i Üveys'den Bitlis'e kadar Bitlis geçidi diye adlandırılan bölgenin yollarını yaptırdı ve tanzim ettirdi. Dilmaçoğullarının komşu devletler ile iyi ilişkiler kurduğunu, barışa önem vererek halka hikmet ettiklerini anlıyoruz282

1Malazgirt savaşından önce de Türkler Anadolu'ya akınlarda bulunuyorlardı. Bunun için bak. Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri I, Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1934, s. 3-88; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, T. T. K. Yay., 2. Baskı Ankara 1993; Claude Cahen, Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı), Çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, T. T. K. Yay., Ankara 1992.

2İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Tarih, Türkçeye Çeviren: Abdülkerim Özaydın, c. X, Bahar Yay., İstanbul 1987, s. 135.

3Ali Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri", Belleten, XXVI/101, (1962), s. 501-502.

4Fuad Köprülü, "Artuk Oğulları", İ. A., c. I, İstanbul 1997, s. 617-618; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Târihi, 3. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 133-139; Ali Sevim,

“Artukluların Soyu ve Artuk Bey’in Siyasi Faaliyetleri”, Belleten, c. XXVI/101, s. 121-146; Çoşkun Alptekin, “Artuklular”, T. D. V. İ. A, c. III, s. 415.

5Coşkun Alptekin, “Artuklular”, D. G. B. İ. T., c. VIII, İstanbul 1994, s. 177-178; O. Turan, Doğu Anadolu, s. 167-173.

6C. Alptekin, a.g.m., s. 179; İbnü’l-Esîr, el-Kâmik fi’t-Tarih (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), c. VII, Bahar Yay., İstanbul 1987, s. 300-304, 372.

7C. Alptekin, a.g.m., s. 179; F. Köprülü, a.g.m., s. 618.

8Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Gülay Övün Bezer, “Harput’ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları”, Belleten, LXI, (Nisan 1997), s. 67-92.

9C. Alptekin, a.g.m., s. 179-180; F. Köprülü, a.g.m., s. 619-620; O. Turan, a.g.e., s. 177-181; Ali Sevim, Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi, 2. Baskı, T. T. K. yay., Ankara 1993, s. 206; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, c. XII, s. 170-171; Abu’l-Farac Tarihi, c. II, s. 487.

10 İbnü’l-Esîr, Tarih, c. X, s. 175-187; Ali Sevim, “Artukoğlu İlgazi”, Belleten, XXVI (1962) s. 649-650; C. Alptekin, a.g.m., s. 180.

11 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, s. 321-339.

12 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, s. 400; Abu’l-Farac Tarihi, II, s. 352-354.

13 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, s. 405; C. Alptekin, a.g.m., s. 181; A. Sevim, Artukoğlu İlgazi, Belleten, s. 669.

14 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, s. 422; Abu’l-Farac Tarihi, II, s. 356; O. Turan, Doğu Anadolu, s. 147-148.

15 A. Sevim, “Artukoğlu İlgazi”, Belleten, s. 680-682; İbnü’l-Ezrâk, Meyyâfarikin ve Âmid Tarihi-Artuklular Kısmı (Çev. Ahmet Savran), Erzurum 1992, s. 31-33.

16 A. Sevim, “Artukoğlu İlgazi”, Belleten, s. 683-691; C. Alptekin, a.g.m., s. 182; İbnü’l-Ezrâk, Meyyâfarikin, s. 33-37.

17 C. Alptekin, a.g.m., s. 183; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 485, 489; Abu’l-Farac Tarihi, II, s. 358.

18 C. Alptekin, “Artuklular”, T. D. V. İ. A., c. III, s. 416; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 130-132, 161-163.

19 C. Alptekin, “Artuklular”, T. D. V. İ. A., s. 416; Abu’l-Farac Tarihi, II, s. 572-575.

20 Ebu'l-Fida, Tarih, İstanbul 1286, s. 87 vd.

21 F. Köprülü, "Artuk Oğulları", İ. A., s. 619; Nizamüddin Şami, Zafernâme (Çev. Necati Lûgal), T. T. K. Yay., 2. Baskı Ankara 1987, s. 178-181.

22 F. Köprülü, "Artukoğulları", İ. A., s. 619; O. Turan, Doğu Anadolu, s. 199Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, Yayınlayan: Necati Lûgal-Faruk Sümer, Ankara 1962-64, s. 65, 100-101.

23 Örneğin, Hısnıkeyfâ Artuklu hükümdarı Davud merkezi idare ederken, oğullarından Arslan Doğmuş Harput'u, Kara Arslan'da Bahmard'ı idare diyordu. Bak. Süryani Mihael, Vekayinâme, c. II, s. 104.

24 F. Köprülü Artukluların bastırmış olduğu sikkelerdeki damganın Kayı boyuna mensup olduklarını ileri sürmüştür. Bak. "Artukoğulları", İ. A., s. 617.

25 Hısnıkeyfâ Artuklu hükümdarı Davud'un ölümünden sonra büyük oğlu Arslan Doğmuş önceden babasına isyan ettiğinden dolayı Artuklu tahtına diğer oğlu Fahreddin Kara Arslan geçmişti. Bak. Süryani Mihael, Vekayinâme, Türkçeye Çev.: H. D. Andreasyan, 1941 T. T. K. Kütüphanesi neşredilmemiş nüsha. C. II s. 104.

26 Remzi Ataoğlu, "Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilâtı", XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1994, s. 723-725.

27 R. Ataoğlu, a.g.m., s. 726.

28 F. Köprülü, a.g.m., s. 623, Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul 1989, s. 103-108.

29 Ara Altun, "Artuklu Sanatı", T. D. V. İ. A., c. III, s. 418.

30 F. Köprülü, a.g.m., s. 623; C. Alptekin, "Artuklular", T. D. V. İ. A., s. 417; Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 1993, s. 249.

31 F. Köprülü, a.g.m., s. 624.

32 Konu ile ilgili tartışmalar için bak. M. Halil Yinanç, "Danişmendliler", İ. A., c. III, s. 468; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, Nakışlar Yay., 2. Baskı, İstanbul 1984, s. 112-114.

33 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih (Çev. Abdülkerim Özaydın), c. X, Bahar yay., İstanbul 1987, s. 248; O. Turan, Selçuklular, s. 118-122.

34 Karşılaştırın: O. Turan, Selçuklular, s. 117; Yinanç, "Danişmendliler", İ. A., III, s. 469.

35 Urfalı Mateos Vekayinâmesi, (Çev.: H. D. Andreasyan) T. T. K. Yay., 2. Baskı Ankara 1987, s. 110, 136; Süryani Mihael Vekayinâmesi, (Çev.: H. D. Andreasyan), Ankara 1944 (T. T. K. Kütüphanesinde Basılmamış Nüsha), s. 28; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, T. T. K. Yay., Ankara 1995, s. 38-40, 56-60.

36 Süryani Mihael Vekayinâmesi, s. 30, Gregory Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi, (Çev.: Ö. Rıza Doğrul) T. T. K. Yay., Ankara 1950, c. I, s. 331'de Danişmend'i İsmail olarak zikreder.

37 S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, (Çev.: Fikret Işıltan), T. T. K. Yay., Ankara 1987, C. I, s. 60.

38 Abu'l-Farac Tarihi, I, s. 335-337; Runciman, Haçlı, I, s. 135.

39 Anna Komnena, Alexiad (Çev.: Bilge Umar), İnkılâp Yay., İstanbul 1996, s. 332, 340; Azimî Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler 1038-1144, (Çev.: Ali sevim), T. T. K. Yay., Ankara 1988, s. 30; Runciman, Haçlı, I, s. 141-144.

40 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 247; Süryani Mihael, s. 46-47; Azimî Tarihi, s. 32, Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 204-205, Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 341-342; Runciman, Haçlı, I, s. 247-249.

41 A. Komnena, Alexiad, s. 346-348; Azimî Tarihi, s. 33; Runciman, Haçlı, II, s. 18-25; Turan, Selçuklular, s. 138-141.

42 Süryani Mihael, s. 47; Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 221-222; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 342-343; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 281; Runciman, Haçlı, II, s. 31-32.

43 İbn Kalânisî, The Damascus Chronicle of the Crusade (İngilizce terc. H. A. R. Gibb) London 1932, s. 59.

44 A. Komnena, Aleziad, s. 380-381.

45 Süryani Mihael, s. 51; Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 225; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 345; O. Turan, Selçuklular, s. 145-146; Danişmend Gazi'nin ölüm tarihi hususunda tarihçiler arasında görüşbirliği yoktur. M. H. Yinanç (İ. A. s. 469), ve Claude Cahen Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Çev.: Yıldız Moran, İstanbul 1979, s. 100'de 1104 tarihini kabul ederken; Runciman, (Haçlı, I, s. 89) 1106 tarihini verir. Ayrıca İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye (Çev. M. Keskin) İstanbul 1995, c. XII, s. 308-309'da Danişmend Gazi ile ilgili ilginç bir kayıt vardır. Kayda göre o, Eminüddevle lâkaplı Dımaşk Atabegi idi. Dımaşk ve Basra'daki "Eminiye" vakıflarının kurucusudur.

46 Süryani Mihael, s. 50; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 345; Runciman, II, s. 98-99; O. Turan, Selçuklular, s. 148-152.

47 Süryani Mihael, s. 66; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 356; Runciman, Haçlı, II, s. 123-125.

48 Süryani Mihael, s. 66-68; Azimi tarihi, s. 43; İbn Kalanisî, s. 162; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 464; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 356; Cahen, Osmanlılardan Önce s. 106; O. Turan, Selçuklular, s. 162-163.

49 Süryani Mihael, s. 82; Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 282, Abu'l-farac Tarihi, II, s. 359; Cahen, Osmanlılardan önce, s. 106.

50 Süryani Mihael, s. 87-92; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 360-361; Turan, Selçuklular, s. 168-169; Cahen, Osmanlılardan Önce, s. 107.

51 Süryani Mihael, s. 96-98; Abu'l-Farac, II, s. 363; Niketas Khoniates, Historia (Çev: Fikret Işıltan) T. T. K. Yay., Ankara 1995; s. 12; Runciman, Haçlı, II, s. 150; Cahen, Osmanlılardan Önce, s. 107.

52 Süryani Mihael, s. 98-100; Khoniates, s. 13; Runciman, Haçlı, II, s. 152.

53 Süryani Mihael, s. 103; Azimî Tarihi, s. 58; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 367; Runciman, Haçlı, II, s. 173; O. Turan, Selçuklular, s. 172.

54 Khoniates, s. 13-14.; Ionnes Kinnamos'un Historiası (1118-1176) (Çev.: Işın Demirkent) T. T. K. Yay., Ankara 2001, s. 12-13; Runciman, Haçlı, II, s. 173; Turan, Selçuklular, s. 173.

55 Süryani Mihael, s. 103-104; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 367; Turan, Selçuklular, s. 173.

56 Khoniates, s. 14.

57 Süryani Mihael, s. 11-112; Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 287-290; Abu'l-Farac Tarihi, Iı, s. 374, Runciman, Haçlı, II, s. 177.

58 Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 374, Turan, Selçuklular, s. 175.

59 Khoniates, s. 22-24; Kinnamos, s. 18-19; Süryani Mihael Vekayinâmesi, s. 115-117; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 375; Runciman, Haçlı, II, 180; Turan, Selçuklular, s. 176-177; Cahen, Osmanlılardan Önce, s. 108.

60 Azimî Tarihi, s. 64; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 78; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 376.

61 Süryani Mihael, s. 119, Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri T. T. K. Yay., Ankara 1990, s. 4.

62 Süryani Mihael, s. 119; Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 296; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, s. 89; O. Turan, Selçuklular, s. 177; Abdülkerim Özaydın, "Danişmendliler", D. G. B. İ. T., Çağ Yay., İstanbul 1993, s. 132-133; Azimî Tarihinde (s. 65), Melik Muhammed'in ölüm tarihi 1141-1142 yıları içinde

gösterilir. Suriyeli kaynaklara dayanan M. H. Yinanç (İ. A., III, s. 471), ve Claude Cahen (Osmanlılardan Önce, s. 108-109)'de aynı tarihi verirler.

63 Süryani Mihael, s. 119-120; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 376-377; Yinanç, "Danişmendliler", İ.A., III, s. 471-472; O. Turan, Selçuklular, s. 178; Cahen, Osmanlılardan Önce, s. 109; Özaydın, "Danişmendliler", D. G. B. İ. T., c. VIII, s. 133.

64 Süryani Mihael, s. 120-126; Azimî Tarihi, s. 66; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 377; Turan, Selçuklular, s. 178-179. Osman Turan'a göre Sultan Mesut, Muhammed'in ölümünden sonra Malatya -biri Haziran 1143 olmak üzere iki kere kuşatmıştır. ancak bu mümkün görünmüyor. Bak. Muhammed'in ölümü bahsi.

65 Kinnamos, s. 36-41.

66 Süryani Mihael, s. 138-163; Abu'lFarac Tarihi, II, s. 386-389; O. Turan, Selçuklular, s. 185-188.

67 Süryani Mihael, s. 159-160, 166-169; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 391; Cahen, Osmanlılardan Önce, s. 111.

68 Süryani Mihael, s. 170-174, Khoniates, s. 80; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 391; Cahen, Osmanlılardan Önce, s. 112.

69 Süryani Mihael, s. 177-183; Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 313-316; Khoniates, s. 80; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 393; Runciman, Haçlı, II, s. 286; O. Turan, Selçuklular, s. 198-200; Cahen, Osmanlılardan Önce, s. 112.

70 Khoniates, s. 80-81; Kinnamos, s. 145; Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 319; Runciman, Haçlı, II, s. 298; Cahen, Osmanlılardan Önce, s. 112-113.

71 Khoniates, s. 81-82; Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 328, 334; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 399; Yinanç, "Danişmendliler", İ.A., III, s. 472-473.

72 İbnü'l-Ezrâk, Meyyâfarikin ve Âmid Tarihi-Artuklular Kısmı-(Çev. Ahmet Savran) Erzurum 1992, s. 135, 141-142; M. H. Yinanç, "Danişmendliler", İ.A., III, s. 473.

73 Süryani Mihail, s. 196; İbnü'l-Ezrak, Meyyâfârikîn, s. 142; Khoniates, s. 83; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 400; Turan, Selçuklular, s. 202.

74 Süryani Mihail, s. 199; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 402-406; Cahen, Osmanlılar'dan önce, s. 114.

75 Süryani Mihail, s. 223-227; Khoniates, s. 84; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 410; Cahen, Osmanlılar'dan Önce, s. 114.

76 Süryani Mihail, s. 206-223; Khoniates, s. 84; Abu’l-Farac Tarihi, II, s. 409-410; Turan, Selçuklular, s. 202.

77 Süryani Mihail, s. 223; İbnü’l-Ezrak, Meyyâfârikîn, s. 182; Abu’l-Farac Tarihi, II, s. 418-421; Turan, Selçuklular, s. 204.

78 Abu’l-Farac Tarihi, II, s. 423-424; M. Yinanç, “Danişmendliler”, İ.A. III, s. 475.

79 M. Yinanç, “Danişmendliler”, İ.A. III, s. 476; Özaydınlı, Danişmendliler, DGBTT, 8, s. 139; Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul 1989, s. 108-109.

80 M. Yinanç, “Danişmendliler”, İ.A. III, s. 476; Özaydınlı, Danişmendliler, DGBTT, 8, s. 139.

81 Cahen, Osmanlılar’dan Önce, s. 172-173; Özaydınlı, Danişmendliler, DGBTT, 8, s. 139-140.

82 Abu’l-Farac Tarihi, II, s. 377; Cahen, Osmanlılardan Önce, s. 156-158, 207-212.

83 Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, III. Baskı, İstanbul 1993, s. 69; E. Honigmann, Bizans Devletininin Doğu Sınırı (Çev: F. Işıltan), İstanbul 1970, s. 52-55.

84 Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri TTK. Yay., Ankara 1990, s. 2; A. Özaydın, “Mengücekler” DGBİT, 8, s. 141-142.

85 Turan, Doğu Anadolu, s. 57.

86 Turan, a.g.e., s. 58; Özaydın, a.g.e., s. 142.

87 Diğer beylikler olduğu gibi Mengücekler’in de 1071 Malazgirt savaşının ardından kurulduğu genel kabul görmüştür. Osman Turan (s. 57) 1080 yılında kurulmuş olabileceğini düşünmektedir.

88 İbn Bibi, el-Evamirü’l-Alaiyye fi’l-Umûri’l-Alaiyye, (Yay. Adnan Erzi), Ankara 1956, s. 11.

89 Kerimüddin Aksarayî, Müsameretü’l-ahbar ve Müsayeretü’l-ahyar (Yay. O. Turan), TTK Yay. Ankara 1944, s. 27.

90 Süryani Mihael Vekayinamesi (Çev: H. Andreasyan), Ankara 1944 (TTK elindeki basılmamış nüsha) C. II, s. 66-68; Gregory Abu’l-Farac, Abu’l-Farac Tarihi (Çev: A. Rıza Doğrul) TTK Yay. Ankara 1950, C. II, s. 356; M. H. Yinanç, “Belek” mad, İ.A., II, s. 470; O. Turan, Doğu Anadolu, s. 58-59.

91 Azimî Tarihi-Selçuklular ile ilgili kısımlar 1038-1144 (Çev: Ali Sevim) TTK yay. Ankara 1988, s. 461; İbn Kalanîsî The Damascus Chronicle of the Crusades (İng. Çev: H. A. R. Gibb) London

1910, s. 162; Abul Farac, II, s. 356; Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi (Çev: F. Işıltan) TTK yay. Ankara 1987, c. II, s. 172; Sümer, Türk Beylikleri, s. 3.

92 Süryani Mihael Vekayinamesi, s. 119; Sümer, Türk Beylikleri, s. 4; Turan'a göre (s. 61) Kemah'a sahip olan İshak'ın oğlu Mahmud'dur.

93 Sümer, Türk Beylikleri, s. 4.

94 Süryani Mihael Vekayinamesi, s. 164; Ebu'l-Ferec, II, s. 389.

95 Süryani Mihael Vekayinamesi, s. 192; Sümer, a.g.e., s. 4.

96 Ebu'l-Ferec, II, s. 400; Süryani Mihail'e göre (s. 194) Yağ-Basan bu sefer sonunda Kemah'a çok yakın olan Çemişkezek'i almıştır.

97 Karşılaştırmak için bkz. Sümer, Türk Beylikleri, s. 4.

98 İbn Bibi, el-Evamir, s. 70-71; Turan, Doğu Anadolu, s. 62.

99 Nizamî, Mahzen-i Esrâr (Çev: M. Nuri Gençosman), MEB Yay., İstanbul 1990, s. 40.

100 İbn Bibi, s. 71-72; Turan, Doğu Anadolu, s. 62.

101 Süryani Mihail Vekayinamesi, s. 281'de Hasan'ın Sivas'a götürüldüğünü, öldürüldükten sonra cesedinin mızraka takılarak teşhir edildiğini yazar; Abu'l-Farac, II, s. 450'de de 4000 Türkmen'in Kılıç Arslan tarafından öldürüldüğünü yazar.

102 İbn Bibi, s. 72-74; Turan, Doğu Anadolu, s. 63.

103 İbn Bibi, s. 171-174; Turan, a.g.e., s. 63.

104 Eflakî, Menâkıbu'l-Arifîn (Çev: Tahsin Yazıcı), İstanbul 1973, s. 120.

105 İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-tarih (trc. A. Ağırakça-A. Özaydın), İstanbul 1987, XII, s. 441; Turan, Doğu Anadolu, s. 64.

106 İbn Bibi, el-Evamir, s. 345-352; Sümer, Türk Beylikleri, s. 8.

107 İbn Bibi, s. 355-356; Turan, Doğu Anadolu, s. 64.

108 İbn Bibi, s. 356-360; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 441-442.

109 İbn Bibi, s. 361-362; Sümer, Türk Beylikleri, s. 8-9.

110 İbn Bibi, s. 362-363; Turan, a.g.e., s. 66.

111 İbn Bibi, s. 345-346, 358; Şiir için bak. Turan, Doğu Anadolu, s. 65.

112 Mukayese için bak. A. Özaydın, Mengücekler, DGBİT., 8, s. 149.

113 F. Sümer, Türk Beylikleri, s. 10; Özaydın, a.g.e., s. 151.

114 Turan, Doğu Anadolu, s. 67.

115 Turan, a.g.e., s. 68; Özaydın, a.g.e., s. 151.

116 İbn Bibi, s. 680-681; Turan, Doğu Anadolu, s. 68.

117 Turan, Doğu Anadolu, s. 74-79.

118 Reşidüddin, Camiü't-Tevarih (Yay: A. Ateş) Ankara 1960, s. 39; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, III. Baskı, İstanbul 1993, s. 3 vd.; A. Özaydın, Saltuklular, DGBİT, Çağ Yay., İstanbul 1992, C. 8, s. 157.

119 Yörede Türkler öncesi siyasal ve etnik durum ve ilk Türkmen akınları için bkz. E. Honigmann, Bizans Devletinin Doğu sınırı (Çev: F. Işıltan) İstanbul 1970, s. 158 vd.; M. Halil Yinanç, "Erzurum" İ.A. (MEB) IV, 345-346.

120 Honigman, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, s. 179-182; Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-) 1162) (Türkçe Çev: H. D. Andreasyan TTK Yay., II. Baskı, Ankara 1987, s. 100-102.

121 Urfalı Mateos Vekayi-namesi, s. 118-122; İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih (Çev: A. Özaydın) Bahar Yay., İstanbul 1987, C. X, s. 49-52; Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, s. 183-186.

122 Reşidüddin, a.g.e., s. 39.

123 İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah, İstanbul 1973, s. 106-108; Fahreddin Kırzıoğlu, Yukarı-Kür ve Çoruh (?) Boylarında Kıpçaklar, Ankara 1992, s. 75-81.

124 Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s. 108-109.

125 İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 269-271; Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri TTK Yay., Ankara 1990, s. 20.

126 İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 292-94; Turan, Doğu Anadolu, s. 6; Özaydın, Saltuklular, DGBİT, 8, s. 158.

127 Kaynaklarda herhangi bir atıf yoktur. Ayrıca bk. Sümer, Türk Beylikleri, s. 23; Turan Emir Ali'nin 1124'e kadar beyliğin başında olduğunu ileri sürmektedir. (Doğu Anadolu), s. 7.

128 Turan, Doğu Anadolu, s. 9; Sümer, Türk Beylikleri, s. 23.

129 Niko Berdzenişvili-S. Canaşia, Gürcistan Tarihi (Çev: Hayri Hayrioğlu), Sorun Yay., İstanbul 1997, s. 138-142; Turan, Doğu Anadolu, s. 7, müellif hadiseleri Emir Ali döneminde gösterir.

130 İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin ve Amid Tarihi-Artuklular Kısmı-, (Çev: Ahmet Savran), Erzurum 1992, s. 33-35; İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 450; Berdzenişvili, Gürcistan Tarihi, s. 143; Kırzıoğlu, Kıpçaklar, s. 116-117.

131 İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 450, 486; Urfalı Mateos, s. 279; Berdzenişvili, Gürcistan Tarihi, s. 143-144.

132 O. Turan, Doğu Anadolu, s. 7.

133 Turan, a.g.e., s. 7; Urfalı Mateos, Vekayi-namesi, s. 285.

134 İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 40.

135 Azimî Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler (1038-1144), Çev: Ali Sevim, s. 54-56; Turan, Doğu Anadolu, s. 8.

136 Sadreddin Hüseynî, Ahbarüd'd-Devleti's-Selçukiyye (Çev: Necati Lugal), TTK Yay., II. Baskı, Ankara 1999, s. 77; Dönemle ilgili önemli gelişmeler için bak. İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih (Çev: A. Özaydın), İstanbul 1987, c. XI, s. 22-55.

137 İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 114-115; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 164; Turan, Doğu Anadolu, s. 10.

138 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 229-230; İbnü'l-Esir'e göre Şahbanu Saltuk'un kız kardeşidir.

139 İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 132, Kırzıoğlu, "Kars", İ.A., 5/2, s. 362.

140 İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 127; Urfalı Mateos Vekayi-namesi, s. 331; Abu'l-Farac, G., Abu'l-Faraca Tarihi, (Çev: Ö. Rıza Doğrul), TTK. Yay., Ankara 1950, C. II, s. 398.

141 İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 127; Urfalı Mateos Vekayinamesi, gösterilen yerler; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 228-229; Turan, Doğu Anadolu, s. 11-12; Sümer, Türk Beylikleri, s. 31.

142 İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 130-135; Sadreddin Hüseynî, Ahbâr, s. 112-114; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 234-235.

143 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 257-258; Sümer, Türk Beylikleri, s. 31-32.

144 İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 152; Özaydın, DGBİT, 8, s. 163-164.

145 İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 168-169; Berdzenişvili, Gürcistan Tarihi, s. 147.

146 F. Sümer, Türk Beylikleri, s. 33.

147 Brosset'den naklen, Sümer, a.g.e., s. 34.

148 Berdzenişvili, Gürcistan Tarihi, s. 152; Sümer, olayın tarihini 1183-4 yılı olarak gösterir, (s. 34).

149 Berdzenişvili, a.g.e., s. 152.

150 Turan, Doğu Anadolu, s. 19.

151 İmadeddin Isfehanî, Fethü'l-Kussî, s. 405 ve İbn Vasıl, Müferricul-Kurûb, III, s. 118'den naklen Sümer, Türk Beylikleri s. 35-36.

152 Turan, Doğu Anadolu, s. 19-20; Sümer, Türk Beylikleri, s. 34-35.

153 Gelişmeler için bak. İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, (Çev: A. Ağırakça-A. Özaydın), İstanbul 1987, C. XII, s. 73 vd; Berdzenişvili, a.g.e., s. 153.

154 Turan, Doğu Anadolu, s. 20-21.

155 İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alaiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye, (Yay. A. Erzi), TTK Yay., Ankara 1956, s. 65-68; Turan, Doğu Anadolu, s. 20-21.

156 İbn Bibi, a.g.e., s. 72; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 146-7; Turan, Doğu Anadolu, s. 22.

157 Turan, a.g.e., s. 21-28.

158 Oktay Arslanapa, Türk Sanatı, II, Basım, İstanbul 1989, s. 110-112, 156-160; Turan, a.g.e., s. 31-40.

159 Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme, Tercüme: A. Terzi, M. E. B. Yay., İstanbul 1988, s. 9-10.

160 E. Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Tercüme: Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 166-170.

161 Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Tercüme: H. D. Andreasyan, T. T. K. Yay., 2. Baskı Ankara 1987, s. 48-50; G. Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi, Tercüme: Ö. Rıza Doğrul, T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 1987, c. I, s. 293.

162 Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 82-84.

163 Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 100-102; Abu'lFarac, c. I, s. 396; Osman Tuaran, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 84; Honigmann, Bizans, s. 179-180.

164 Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 133 vd.; Honigmann, a.g.e., s. 187-88.

165 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, Tercüme: Abdülkerim Özaydın, Bahar Yay., İstanbul 1987, c. X, s. 131-133; İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah, İstanbul 1973, s. 35-46.

166 Turan, Doğu Anadolu, s. 86.

167 Turan, s. 85-86; Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 181-82; Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Devletleri, T. T. K. Yay., Ankara 1990, s. 67-68.

168 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 237-243; mukayese için bakınız: Sümer, Türk Beylikleri, s. 68.

169 İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, s. 252-253.

170 İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, s. 253 vd.; Turan, Doğu Anadolu, s. 86.

171 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 279.

172 İbnü'l-Esîr, a.g.e, X, s. 292-94; Abdülkerim Özaydın, "Ahlatşahlar", D. G. B. İ. T., Çağ Yay., İstanbul 1992, c. VIII, s. 195.

173 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 300-301; Özaydın, "Ahlatşahlar", s. 195.

174 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 311-312; Sümer, Türk Beylikleri, s. 67.

175 İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, s. 355-367; Özaydın, "Ahlatşahlar", s. 196.

176 İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, s. 377; Turan, Doğu Anadolu, s. 88-89.

177 Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 242-243; İbnü'l-Kalanisi, The Damascus Chronicle of the Crusade, İng. Terc.: H. A. R. Gibb, London 1912, s. 114-117; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 388-389; Turan, Doğu Anadolu, s. 89.

178 İbnü'l-Ezrâk, Meyyâfarikin ve Âmid Tarihi-Artuklular Kısmı, Çev.: Ahmet Savran, Erzurum 1992, s. 31-32; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 468.

179 Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (1038-1144), (Çev. Ali Sevim) T. T. K. Yay., Ankara 1988, s. 48; Turan, Doğu Anadolu, s. 91.

180 Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 284-285.

181 Azimî Tarihi, s. 50; Turan, a.g.e., s. 91; Sümer, Türk Beylikleri, s. 70.

182 İbnü'l-Ezrâk, Meyyâfarikin, s. 163.

183 Sümer, Türk Beyliği, s. 71; Turan, Doğu Anadolu, s. 91-92.

184 Bundarî, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, (Terc. Kıvameddin Burslan) T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 1999, s. 165-166; Sümer, a.g.e., s. 71; Turan, Doğu Anadolu adlı eserinde bundan bahsetmez.

185 Bundarî, Irak, s. 170-171; Azimî Tarihi, s. 62; İbnü'l-Ezrâk, Meyyâfarikin, s. 60.

186 İbnü'l-Ezrak, Meyyâfarikin, s. 60.

187 İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 73, 89; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih (Terc. A. Özaydın) İstanbul 1987, c. XI, s. 90-91.

188 İbnü'l-Ezrak, a.g.e, s. 78.

189 İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 83; Turan, Doğu Anadolu, s. 92-93.

190 İbnü'l-Ezrak, Meyyâfarikin, s. 82, 95-96.

191 Sadreddin el-Hüseynî, Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye (trc. Necati Lûgal), T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 199, s. 90.

192 İbnü'l-Ezrak, Meyyâfarikin, s. 112.

193 İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 115.

194 İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 120-121.

195 İbnü'l-Ezrak, Meyyâfarikin, s. 127; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 228; Urfalı Mateos Vekayinamesi, s. 331; Turan, Doğu Anadolu, s. 94; Sümer, Türk Beylikleri, s. 74-75.

196 İbnü'l-Esîr, XI, s. 221-222.

197 İbnü'l-Ezrak, Meyyâfarikin, s. 134-35.

198 İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 134-35; Urfalı Mateos Vekayinamesi, s. 395; Turan, Doğu Anadolu, s. 94-95.

199 İbnü'l-Ezrak, Meyyâfarikin, s. 137.

200 İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 143-144.

201 İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 181-182.

202 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 317.

203 İbnü’l-Esîr, a.g.e., XI, s. 361.

204 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 384-388; Turan, Doğu Anadolu, s. 98.

205 İbnü’l-Esîr, a.g.e., XI, s. 391-393; Abu’l-Farac Tarihi, II, s. 430; Sümer, Türk Beylikleri, s. 76.

206 İbnü’l-Esîr, a.g.e., XI, s. 402-406; Abu’l-Farac Tarihi, II, s. 434-435; Turan, Doğu Anadolu, s. 100.

207 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 406; Sümer, Türk Beylikleri, s. 76.

208 İbnü’l-Esîr, a.g.e., XI, s. 406-407.

209 Abu’l-Farac Tarihi, II, s. 436.

210 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 410 vd.

211 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 63; Abu’l-Farac Tarihi, II, s. 459; Sümer, Türk Beylikleri, s. 78; Turan, sayfa 101’de Mama Hatun’un Ahlat’ın yardımına gittiğini söyler.

212 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 79.

213 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 87; Sümer, Türk Beylikleri, s. 79.

214 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 93; Abu’l-Farac Tarihi, II, s. 485.

215 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 93; Bitlis, Bektimur’un son dönemlerinde Sökmenli hâkimiyetine girmişti. (bak. Turan, Doğu Anadolu, s. 100).

216 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 210; Sümer, Türk Beylikleri, s. 81.

217 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 123, 130-132; Abu’l-Farac Tarihi, II, s. 470-471.

218 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 163-165; Abu’l-Farac Tarihi, II, s. 484-485.

219 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 172; Abu’l-Farac Tarihi, II, s. 487; Sümer, Türk Beylikleri, s. 81.

220 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 200-201; Abu’l-Farac Tarihi, II, s. 488; Özaydın, Ahlatşahlar, VIII, s. 203.

221 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 210-211; Abu’l-Farac Tarihi, II, s. 489; Özaydın, Ahlatşahlar, VIII, s. 203.

222 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 211; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 489; Sümer, Türk Beylikleri, s. 82.

223 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 211; Özaydın, Ahlatşahlar, VIII, s. 203-204.

224 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 228-229; Turan, Doğu Anadolu, s. 105-106.

225 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, s. 229-232; Turan, Doğu Anadolu, s. 105-111.

226 Turan, Doğu Anadolu, s. 117-123.

227 İbnü'l-Ezrâk, Meyyâfarikin, s. 144.

228 Ravendî, Rahatü's-Sudür ve Ayetu's-Sürur (trc. A. Ateş), T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 1999, s. 42.

229 Turan, Doğu Anadolu, s. 120-121.

230 Turan, Doğu Anadolu, s. 123-129.

231 Kökenleri Kürt asıllı Humeydiya aşiretine dayandığı öne sürülen Mervani soyu ve beyliği için bak. M. H. Yinanç, "Diyarbekir", İ.A., III, s. 610; K. V. Zettersteen, "Mervaniler", İ.A., VII, s. 280-281; CE. Bosworth, İslam Devletleri Tarihi (Çev: E. Merçil-M. İpşirli) İsmtanbul 1980, s. 68-70.

232 Azimi Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler 1038-1044 (Çev: A. Sevim) TTK. Yay. Ankara 1988, s. 5-8; Gregory Abu'l-Faraca, Abu'l-Farac Tarihi (Çev: Ö. Rıza Doğrul) TTK. Yay. Ankara 1950, c. I, s. 300-302; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, TTK. Yay. Ankara 1995, s. 43 vd.; Yinanç, Diyarbekir, İ.A., III, s. 611-612.

233 Abu'l-Farac Tarihi, I, s. 319-320; Yinanç, "Diyarbekir", İ.A., III, s. 612.

234 Azimi Tarihi, s. 24; İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih (trc. A. Özaydın) Bahar Yay. İst. 1987, c. X, s. 125-133; İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah, İstanbul 1973, s. 35-49.

235 İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 209-210; Yinanç, Diyarbekir, İ.A., III, s. 613; Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Ankara 1987, C. I, s. 248-250.

236 Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Çev: Hrant D. Andreasyan) TTK. Yay. 2. Baskı, Ankara 1987, s. 196-198; İbn Kalanisî "The Damascus Chronicle of the Crusader", (İng. Terc. H. A. R. Gibb), London, 1932, s. 49; Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, TTK. Yay. 2. Baskı, Ankara 1989, s. 249.

237 İbn Kalanisî, Damascus, s. 77-79; İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 342-345; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 345-347; Yinanç, Diyarbekir, İ.A., III, s. 613.

238 İbn Kalanisî, Damascus, s. 105, İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 383, Yinanç, Diyarbekir, İ.A., III, s. 614.

239 İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin ve Amid Tarihi-Artuklular Kısmı (Çev: A. Savran), Erzurum 1992, s. 32-33; Yinanç, s. 614; Beysanoğlu, Diyarbekir, s. 258.

240 Urfalı Mateos Vekayi-namesi, s. 257; İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 478.

241 İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 494; İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye (Çev: M. Keskin) Çağrı Yay. İstanbul 1995, s. VII, s. 363; Yinanç, Diyarbekir, İ.A., III, s. 614.

242 İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 505; Yinanç, "Diyarbekir", İ.A., III, s. 614.

243 Azimî Tarihi, s. 52; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 361.

244 İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 524; İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 45.

245 İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 61-62; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 23-24; Azimi Tarihi, s. 58; Yinanç, Diyarbekir, İ.A., III, s. 614; Bosworth, s. 278.

246 Azimi Tarihi, s. 65; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 66.

247 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 86; İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 71-72.

248 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 91; İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 73-74; Yinanç, Diyarbekir, s. 614.

249 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 114; İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 83.

250 İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 95-96; Yinanç, Diyarbekir, İ.A., III, s. 614; Beysanoğlu, Diyarbekir, s. 262.

251 İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 117, 129; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 184.

252 İbnül-Ezrak, Meyyafarikin, s. 131-135; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 400; Yinanç, Diyarbekir, İ.A., III, s. 615.

253 İbnül-Ezrak, Meyyafarikin, s. 140, 142-144; Yinanç, Diyarbekir, İ.A., III, s. 615.

254 İbnül-Ezrak, Meyyafarikin, s. 145; Yinanç, Diyarbekir, İ.A., III, s. 615; Beysanoğlu, Diyarbekir, s. 263-264.

255 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 267; İbnü'l-Ezrak, Meyyafarikin, s. 151; Yinanç, Diyarbekir, s. 615.

256 İbnül-Ezrak, Meyyafarikin, s. 178-179; Yinanç, Diyarbekir, İ.A., III, s. 615.

257 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 370-371; Yinanç, Diyarbekir, s. 615.

258 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 383-392; Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 430-431; Süryani Mihael Vekayinamesi (çev. H. D. Andreasyan), Ankara 1944 (TTK basılmamış nüsha) s. 262; Yinanç, Diyarbekir, s. 615.

259 Yinanç, Diyarbekir, s. 612.

260 İnaloğulları dönemi eserleri hakkında bkz. Beysanoğlu, Diyarbekir, s. 265-292.

261 Nasır-ı Hüsrev, Sefernâme, (çev: A. Tarzi) İstanbul 1988, s. 10-11; M. H. Yınanç, "Bitlis", İ.A., II, s. 657-658.

262 İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih (çev. A. Ağırakça-A. Özaydın) Bahar yay. İstanbul 1987, c. XII, s. 456; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 111-112; İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah, İstanbul 1973, s. 43-44.

263 Turan, Doğu Anadolu, s. 111-112; C. E. Bosworth, İslam Devletleri Tarihi (Çev: E. Merçil-M. İpşirli), İstanbul 1980, s. 270.

264 Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, TTK yay. 2. Baskı, Ankara 1989, s. 249; M. H. Yınanç, "Diyarbekir", İ.A., III, s. 613.

265 İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 342-344; Turan, Doğu Anadolu, s. 88.

266 İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 439-440; İbnü'l-Ezrak, Meyyafârikîn ve Amid, s. 34.

267 Tarihi-Artuklular Kısmı (Çev. A. Savran) Erzurum 1992, s. 34; Gregory Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi (çev: Ö. Rıza Doğrul) TTK yay. Ankara 1950, c. II, s. 356-358; Azimi Tarihi, Selçuklularla ilgili bölümler-1038-1144, (çev. A. Sevim) TTK yay. Ankara 1988, s. 42; Turan, Doğu Anadolu, s. 90.

268 Azimi Tarihi, s. 48; Remzi Ataoğlu Hısn-ı Keyfa Artukluları Tarihi, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 1989, DTCF ktp, s. 81'de Togan Arslan'ı kuşatanlar arasında İbrahim Bey ile beraber Hısn-ı Keyfa hakimi Davud'un da bulunduğunu öne sürer.

269 İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 488, Azimi Tarihi, s. 46.

270 Azimi Tarihi, s. 62; İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, s. 66: İbn Kalanisi, Tarihu Dımaşk (yay. Süheyl Zekkar) Dımaşk H. 1403/M. 1983, s. 419; Turan, Doğu Anadolu, s. 419.

271 İbnü'l-Ezrak, Meyyafârikîn, s. 68; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfa, s. 68.

272 İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 87.

273 İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 87; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 91.

274 İbnü'l-Ezrak, Meyyafârikîn, s. 87-88, 96, 114.

275 İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 109-121.

276 İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 127, 129, 134, -135; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 228-229, 234; Turan, Doğu Anadolu, s. 113.

277 İbnü'l-Ezrak, Meyyafârikîn, s. 135, 141; Abu'l-Farac Tarihi, II. s. 400.

278 İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s. 180-181.

279 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, s. 388-389; Turan, Doğu Anadolu, s. 113; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfa, s. 106.

280 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 456; Turan, Doğu Anadolu, s. 113.

281 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 456; Turan, (Doğu Anadolu, s. 113-116); Dilmaçoğullarının Erzen kolunu Ak-Koyunlulara kadar devam ettirir.

282 İbnü'l-Ezrak, Meyyafârikîn, s. 144; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XII, s. 456; M. Halil Yınanç, "Bitlis", İ.A., II, s. 659-660.

ALPTEKİN, Coşkun, "Artuklular", T. D. V. İ. A., c. III, İstanbul, s. 415-418.

–—, "Artuklular", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, c. VIII, İstanbul 1994, s. 170-193.

ALTUN, Ara, Anadolu'da Artuk Devri Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul 1978.

–—, "Artuklu Sanatı", T. D. V. İ. A., c. III, İstanbul 1997.

ATAOĞLU, Remzi, "Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilâtı", XI. Türk Tarih Kongresi, T. T. K. Yay., Ankara 1994, s. 723-731.

–—, "İbnü'l-Ezrak'a Göre Artuklular'ın Nesebi", Tarih İncelemeleri Dergisi, IX, İzmir 1994, s. 407-413.

CAHEN, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Çev. Yıldız Moran, E Yay., 3. Baskı, İstanbul 1994.

–—, Osmanlılardan Önce Anadolu, Çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.

——, Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İlk Yarısı), Çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, T. T. K. Yay., Ankara 1992.

——, "Artukids", E. I. _, I, 662-667.

——, , "Le Diyar Bakr au temps des premiers Urtukides", J. A., Octobre-Décembre, 1935, s. 219-276 (Bu makalede İbnü'l-Ezrak'ın "Tarih-i Meyyafarikin" inde Artuklular'ın ilk hükümdarları ve Diyarbekir tarihi hakkında verilen malûmat değerlendirilmiştir. Bu makalenin özeti ve tenkidi için bak: Fuad Köprülü, Belleten, 1937.).

GALİP, İsmail, Meskûkât-ı Türkmaniyye Kataloğu, İstanbul 1311.

İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb min Tarîhi Haleb, nşr. Sami ed-Dehhân, 3 Cilt, Dımaşk 1951-68.

——, Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler), Çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 1989.

İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Tarih, nşr. C. J. Tornberg, c. X-XI, Ludguni Batavarum 1851-76; Beyrut baskısı, 1965-66; Türkçe Tercümesi: Abdülkerim Özaydın, c. X-XI, Bahar Yay., İstanbul 1987.

——, et-Tarihü'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye bi'l-Mavsıl, nşr. A. Tuleymat, Kahire 1963.

İbnü'l-Ezrak, Tarihü Meyyafarikin ve Amid, British Museum, Or 5803, 6310; A. Savran, Critical Edition of the Artugid Section in Tarih Meyyafarikin wa Âmid, Basılmamış Doktora Tezi, London 1975; Ayrıca Eserin "Mervaniler" kısmı B. A. Avad tarafından 1959'da Kahire'de "Tarihü'l-Fariki ed-Devletü'l-Mervaniyye" adı altında yayınlanmıştır.

İbnü'l-Kalânisî, Zeylü Târîhi Dımaşk, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.

KAFESOĞLU, İbrahim, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İ. Ü. E. F. Yay., İstanbul 1953.

Kâtib Fardî, Mardin Muluk-i Artukiya Tarihi, nşr. Ali Emirî, İstanbul 1331.

KOMNENA, Anna, Alexiad, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi Yay., İstanbul 1996.

KÖPRÜLÜ, Fuad, "Artukoğulları", İ. A., c. I, M. E. B. Yay., İstanbul 1997.

MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah, Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I, Yayınlayan Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

RUNCIMAN, Steven, Haçlı Seferleri Tarihi, Çev. Fikret Işıltan, c. II, T. T. K. Yay., 2. Baskı, Ankara 1992.

SEVİM, Ali, “Artukluların Soyu ve Artuk Bey’in Siyasî Faaliyetleri”, Belleten, XXVI/101, s. 121-145.

——, “Artukoğlu Sökmen’in Siyasî Faaliyetleri”, Belleten, XXVI/101, s. 501-520.

——, “Artukoğlu İlgazi”, Belleten, XXVI/101, s. 649-691.

——, “Temürtaş’ın Halep Hakimiyeti”, Belleten, XXV/100, s. 571-581.

——, “Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi”, Belleten, XXIV/94, (1960) s. 209-232.

——, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, 3. Baskı, T. T. K. Yay., Ankara 2000.

SÜMER, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları, 5. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1999.

STEVENSON, W. B., The Crusaders in the East, London 1976.

TURAN, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 3. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri, I Anadolu’nun Fethi, İstanbul 1934.

Doğu'daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası / Yrd. Doç. Dr. Alpaslan Ceylan [s.425-429]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Coğrafi Konum

unni, Erzurum'un 158 km. kadar güneydoğusunda yer alan Karayazı İlçesi'ne bağlı Salyamaç Köyü'nün 6 km. kuzeydoğusunda yer alan bir mağaradır. Karayazı'ya, Erzurum-Kars yolundaki Köprüköy yakınlarından ayrılan yol üzerinden Güzelhisar (Avnik) ve Geyikli Köylerinden geçerek ulaşılmaktadır (Harita 1). Bu yolun en önemli geçidi Gücür Boğazı'dır. Karayazı İlçesi yeryüzü şekilleri olarak yüksek dağlarla çevrilmiş olup, Karasu-Aras Dağlarının kollarından Topçu Dağı (2695 m.) ile kuşatılmıştır. Bu iki dağlık kitle arasında "Karayazı Düzü" adı ile tanımlanan ovalık ve platoluk alanların bulunduğu depresyon sahası uzanır. Bölge gerek yer altı gerekse yer üstü suları açısından son derece zengindir. Bölgede ayrıca Çıkılgan Deresi, Göksu ve Elmalı Derelerinin yanı sıra, tektonik ve heyelanlar sonucu oluşan büyüklü ve küçüklü göller bulunmaktadır.1

Karasal iklimin etkisinde bulunan bölgede kışlar çok şiddetli geçmekte; yazlar ise, kısa ve serin sürmektedir. İlçenin denizden yüksekliği 2000-3000 metreyi bulmaktadır. Yeryüzü şekillerinden dolayı tarım fazla gelişmemiştir. Bölgede hayvancılık ön plana çıkmıştır. Tarlalar yerine çayırlar, meralar ağırlık kazanmıştır. Bölgenin bu özelliği tarih boyunca göçer kavimler için vazgeçilmez bir alan olmasını sağlamıştır.

"Karayazı Düzü"nün çevresinde bulunan dağlarının eteklerindeki kalkerli kayalıklarda çok sayıda mağara bulunmaktadır. Bu mağaralardan biri de Cunni Mağarası'dır (Harita 2). Bu mağaranın ilk defa tespiti ve bilim dünyasına tanıtımını, 1965 yılında bölgede kazı çalışmaları yürüten Dr. Hermann Vary ve Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. İsmail Yalçın yapmışlardır.

Damgalar, Eski Türk Yazısı (Runik Harfleri) ve Remizler

Cunni Mağarası'nda yapmış olduğumuz incelemede iki katlı olup alt katta Apsisli bir Orta Çağ kilisesi bulunmuştur (Resim 1-2). Mağaranın ovaya bakan büyük bölmesinin kayaları üzerinde Türk boylarına ait dağınık şekilde 50 adet damga, işaret ve resimler bulunmuştur.

Damgalar üzerinde yapılan incelemelerde Oğuz boylarından 12'sinin damgası belirlenmiştir. Bu 12 boyun 29 çeşit damgası tespit edilmiştir.

Cunni Mağarası'nda tespit edilen Oğuz boyları şunlardır: Üçoklardan, Gök Han'a bağlı Beçenek, Çuvaldır (Çavuldar), Çepni; Üçoklar'dan Dağ Han'a bağlı Salgur, Eymür, Ula-Yundlu (Alayuntlu); Üçoklardan Deniz Han'a bağlı İgdir (Yigdir), Büğdüz; Bozoklar'dan Yıldız Han'a bağlı Afşar (Avşar); Bozoklardan Ay Han'a bağlı Yazgır (Yazır); Bozoklardan Gün Han'a bağlı Bayat ve Kayı (ğ) boylarıdır.

Cunni Mağarası'nda bulunan damgaların benzerleri (Resim 3-4), Belçikalı bilim adamı Prof. Dr. Cumont tarafından 1900 yılında, Sivas'ın Suşehri İlçesinin 10 km. güneyinde Aksu kaynağı yakınlarında tespit edilmiştir. Cumont2 bu damgaların sınır işareti olabileceğini ifade etmiştir.

Taş ve kayalar üzerindeki damgaların yapılış ve kullanım nedenleri şunlardır:

1- Otlakların belirlenmesi ve otlaklardan faydalanan kabile ve boyların işareti olması gerekir. Günümüzdeki tapu senedi yerini tutmaktadır.3

2- Türklerde yuğ törenine gelenlerin damgalarını vurmaları ile ilgili olabileceğidir. Boyların beyleri veya ileri gelenlerinin yuğ törenine katıldıklarının belgesi sayılmaktadır.4

3- Eski Türk geleneğinde önemli yol kavşakları ve konak yerlerine işaret etmek için kullanılmış olabilir. Ayrıca damgaların çok çeşitli kullanım alanları olduğunu bilmekteyiz.5

Damgaların Eski Türk kaynaklarında geçtiği şekilleri ile Cunni Mağarası'ndaki şekiller karşılaştırılmıştır (Levha).6

Cunni Mağarası'nda Eski Türk Alfabesi (Runik) harflerinden 5 adetinin varlığı kesin olarak tespit edilmiştir (Çizim 1).7

Belirlenen harflerin benzer şekillerine Yenisey Sulek Köyü yakınındaki Karayüs Yazıtı'nda,8 Batı Türkistan'da Talas Vadisi'ndeki Açık-Taş Bölgesi'nde9 ve Sulbur-Ula Kayalıklarında da rastlanmıştır.10 Özellikle de gösterilen birinci harfin Orhun (Göktürk) Alfabesi'nin birinci harfi olan "A" olduğu belirlenmiştir.11 İkinci harf Hazarların başkenti Sarkel Sur duvarları üzerinde rastlanılan damgalardan biri ile aynı özelliği göstermektedir. Bu harf Orkun tarafından "2r"olarak okunmuştur.12 Üçüncü harf ise Çin'den İskandinavya'ya kadar uzanan sahada işaretli kayalarda ve mezar taşlarında rastlanılmaktadır. Ay-Ölüm tarlası ve dört yönü işaret etmektedir.13 Dördüncü harf olarak görülen ok işareti bir boy işareti olarak görüldüğü gibi kaynaklarda aynı zamanda tabiiyet ve davet sembolü olarak da kullanılmıştır. Harf karşılığı "t" olarak verilmiştir.14 Beşinci harf dört yönü ifade eden işarettir. Harf karşılığı "ı/u" olarak verilmiştir.15

Cunni Mağarası'ndaki bir grup işaretin ise Turfan Bölgesi'nde 13. ve 14.yüzyıllara ait Uygur hukuki belgelerinin sonunda bulunan Uygur Uruğ remizleriyle aynı olduğu görülmüştür (Çizim 2).16

Hayvan Resimleri ve Bunların Türk Dünyası ile Bağlantıları

A. Dağ Tekesi/Dağ Keçisi

Cunni Mağarası'nda bulunan diğer bir grup şekil ise hayvan ve binici tasvirleridir. Hayvanlardan, at, dağ keçisi/t eke resimleri bulunmaktadır17 (Resim 5-6). Mağarada yaptığımız inceleme sonucunda burada bulunan dağ keçisinin teke (erkek dağ keçisi) olduğunu tespit ettik. Keçinin kuyruğunun var olduğu ve bunun dik olarak çizildiği dikkate alındığında bunun teke olması gerekmektedir. Türklerde

börü/kurt olduğu gibi, sürünün önünde giden, onları idare eden tekeler de “kök” sıfatı ile adlandırılıyorlardı. Örneğin Kırgızlar “kök-serke” yani “gök teke” diyorlardı.18 Kül Tigin (Köl-tigin) ve Bilge Kağan Abîdelerinde de damga olarak, dağ tekesinin kullanıldığı bilinmektedir.19

Dağ keçisi/dağ tekesi Türk dünyasının en eski damgalarından biridir. Bu damga yüceliği, erişilmez yerlere erişebilirliği, bağımsızlığı, özgürlüğü, kararlılığı, asaleti ve cesareti sembolize eden bir damga olarak Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcisi olduğuna inanılan kağanı simgelemektedir.

Türk dünyasında Doğu Türkistan’dan Anadolu’ya kadar bütün bölgelerde kağanı temsilen veya kağana bağlılığı belirtmek için dağ keçisi/dağ tekesi damgası kullanılmıştır.20 Bugün Hakasya, Tuva ve Buryat’taki Türkler arasında dağ keçisi/dağ tekesi/kök çepiç hâlâ kutsal kabul edilmekte ve dağların tepesine heykelleri dikilmektedir. Altay Türkleri arasında, şamanın kötü ruhları kovmak için keçi kanıyla yıkanıp teke postuna girmesi dağ keçisi/dağ tekesine verilen önemi göstermektedir. Ayrıca Türk tarihinde önemli görevler üstlenen Teke boyu, Akkeçililer, Kızılkeçililer, Sarıkeçililer, Tekeoğulları gibi yer adları, lakaplar ve unvanlar bulunmaktadır.21

Orkun ve Moğolistan bölgesi abidelerinde damga olarak gözüken dağ tekesi şekilleri çizim 3’te gösterilmiştir.22

Türk dünyasında çeşitli dönemlere ait çok sayıda dağ keçisi ve dağ tekesi motifli eşyalara rastlanılmıştır (Çizim 4).23

B. At

Cunni Mağara resimlerinden bir kısmını da at resimleri oluşturur (Resim 7-8). Eski Türklerde atın çok önemli bir yer tuttuğunu bilmekteyiz. Orhun ve Yenisey Kitabeleri’nde “yılkı” ve “at” adları kullanılmıştır. Bugünkü Türk lehçelerinde ise “at”, “yılkı/cılkı/çılgı” şeklinde kullanılmaktadır. Eski Türklerin kullanmış oldukları on iki hayvanlı Türk takviminde bir yılın adı at yılıdır.24 Türklerin ata çok önem verdikleri bilinmektedir. Atın ilk ehlileştirildiği bölge tartışmalı olmakla beraber, atı bütün Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına tanıtan Türkler olmuştur. Hunların at besledikleri ve ekonomilerinin büyük çapta ata dayandığı ve Çin’e gönderilen hediyelerin büyük bölümünü atların oluşturduğu bilinmekteydi.25 Türkler, efsanelerinde, türkülerinde, tasvirlerinde, kaya resimlerinde, kurganlarında, şahıs ve yer adlarında bile atı kullanmışlardır.26 Türkçedeki isim manasına kullanılan “ad”’ın da at ile alâkalı olduğu, bazı bilim adamlarınca ifade edilmektedir.27 Türkler atın etini yer, sütünü (Kımız) içerlerdi. Pazırık Kurganlarında at tasvirli gümüş eşya, at tasvirli halı, at başı şeklinde kamçı sapı bulunduğu gibi Doğu Türkistan’da Şorcuk Mabedi’nde de at başları bulunmuştur.28 Türkler, matem göstergesi olarak atın kuyruğunu kesiyor ve savaşa giderken atın kuyruğunu düğümlüyorlardı.29 Türklerde at bir “kül” bir bütün olmuştur. Bazı kaynaklar “durmak dinlenmek bilmeyen Hun askerlerinin geceleyin yol alırken at üzerinde uyuduklarını”, fakat “uykuda bile atın başlarına sahip olduklarını” ifade etmektedir.30

Türk dünyasının bütün bölgelerinde görüldüğü gibi Anadolu'da da at resimlerine sıkça rastlanır. Oğuzların Anadolu'ya girdikleri ilk bölgelerde (Erzincan-Tunceli-Elazığ çizgisinin doğusu) at motifli mezar taşları bulunmuştur. Van'ın Muradiye İlçesi Yağız At Köyü'nde, Antalya Arkeoloji Müzesi'nde, Kars Arkeoloji Müzesi'nde, Erzurum'un Oltu İlçesi'nde, Erzurum'un Hınıs İlçesi Beyköyü'nde, Tunceli Bölgesi'nde Azerbaycan-Gence'de, Azerbaycan-Bakü Müzesi'nde, Nahçıvan'da ve Nahçıvan-Kelbecer'de at heykelleri bulunmaktadır. Eski Türk Yazıtlarından Yenisey'deki Kara-yüs Yazıtı'na çizilen hayvan resimlerinde, Bey-Kem, Şisterlik ve Ulu-Kem Buluk Kaya resimlerinde at resimleri görülmektedir.31

Cunni Mağarası'nda bulunan at resimleri de Türk milletinin kayalara kazıdığı bir mühür olarak tarihteki yerini almıştır (Çizim 5).

C. Atlı Süvari Resmi

Eski Türk geleneğinde atlı olmayan (yaya) bir adamın kıymeti yoktur. Yukarıda da değindiğimiz gibi at bir Türk için her şeydir. At, avda, güçte ve savaştaki vazgeçilmez hizmetlerinden ötürü Türkler için ölçüsüz bir değer taşımaktadır. Öteki dünyada hizmetlerini sürdürmek için sahibi ile birlikte gömülmüştür.32 Altaylar'daki kurganlarda çok sayıda at iskeleti sahibi ile birlikte bulunmuştur. Bu gelenek çok eski bir gelenektir (Çizim 6).

Askeri birliklerin dışında Anadolu'nun pek çok yöresinde oynanan "Cirit" oyunu içinde özel atlar yetiştirilmiştir. Günümüzde bu geleneksel atlı oyunun devam ettiği az sayıda ilden biri Erzurum'dur. Cunni Mağarası'nda bulunan resimlerden bir bölümünü Atlı Süvari resimleri oluşturmaktadır (Resim 9-10).

Sonuç

Cunni Mağarası günümüze taşıdığı önemli veriler ile Anadolu'nun Türk Yurdu olduğunu belgelemektedir. Yine bu verilerden anlaşıldığına göre Erzurum ve çevresi Türkler'in (Oğuz Boyları) Anadolu'ya gelip yerleştikleri ilk merkezlerden biri olma özelliğini taşımaktadır. Karayazı'nın otlaklarının bol olması ve hâlâ günümüzde hayvancılık merkezi olması bu görüşü desteklemektedir.

Değerli bilim adamı Vary'in görüşüne katılarak mağarada bulunan damgaların 12. yüzyıldan önce olması gerektiğini vurguluyorum. Selçuklu'ların Anadolu'ya tamamen yerleşmeleri ile birlikte istisnaları olsa da damgalar eski önemlerini kaybetmişlerdir.

Cunni Mağarasının bize taşıdığı en önemli bilgilerden birisi de Orta Asya ile Anadolu'nun sıkı bağını ortaya koymasıdır. Mağara ile ilgili çalışmalarımız devam etmekte olup her geçen gün yeni bilgilere ulaşacağımızı umut etmekteyiz.33

1 Sözer 1974, 28.; Yalçınlar 1973, 43.; Tuncel 1991, 333.

2 Cumont, 116.; Vary 1968, 54.

3Kırım'da Abuzlar Köyü yakınındaki bir kaya üzerinde bulunan 60 damga ve bunların değerlendirmesi yapılırken önerilen yöntem, Akçoraklı 1927, 2.; İnan 1968, 284.; Tezcan 1990, 14.

4İlteriş Kağan'ın mezarında üzerinde çok sayıda damga bulunan abide vardır. Esin 1986, 284 (İlteriş Kağan'a atfedilen bu mezarın İlteriş Kağan'a ait olmadığı belirlenmiştir.); Tezcan 1990, 14. yuğ törenin yapılışı ile ilgili olarak bk., İnan 1972, 176 vd.; Ögel 1988, 762 vdd.

5Kabilelerin ortak malları olan sürülere, evlerin kapı ve duvarlarına, dokuma eşyalarına ve bunun gibi 27 ayrı kullanım alanı sayılabilir. Bk., Tezcan 1990, 15 vd.; Gülensoy 1989, 18 vd.

6Damgaların karşılaştırması beş kaynaktan yapılmıştır. Bunlar; Kaşgarlı Mahmud'un Divânü Lûgati-t Türk.; Reşîdü'd-din Fazlullâh El-Hemedâni'nin Cami'üt Tevârih.; Yazıcıoğlu Ali'nin Selçuknâme.; Seyyid Lokman'ın Hünername.; Ebûl Gazi Bahadır Hân'ın Şecere-i Terahim'dir. Geniş bilgi için bk., Sümer 1999, 229 vd.; Türkay 1979.; Yalgın 1943, 6 vd.

7Vary 1968, 61 vd.; Koşay 1984, 33 vd.

8Orkun 1994, 603.

9Bu bölgede belirlenen yazı çeşidinin Selek Yazısı olduğu ifade edilmiştir. Seleklerin Batı Hunların devamı olduğu kabul edilmektedir. Bk., Orkun 1994, 659 vd.; Salbur-ula Yazıtı için bk., Orkun 1994, 619 vd. Eski Türk Yazısı (Runik harflerle) ilgili bilgi için bk., Vary 1968, 61 vd.; Gülensoy 1989, 6 vdd.

10 Orkun 1994, 651 vd.

11 Gülensoy 1989, 76.

12 Bu harf Maloff tarafından "agıp", Maloll tarafından ise "r" olarak okunmuştur bk., Orkun 1994, 620 vd.

13 Koşay 1969, 29; Orkun 1994, 619 vd.; Vary 1968, 62 vd.

14 Doğan 2000, 236.; Türklerde okun önemi için bk. Turan 1945, 305 vdd.

15 Doğan 2000, 211, 223, 228, 230, 237, 239.; Tezcan 1990, 43.

16 Arat 1987, 552 vd.; Koşay 1968, 27 vd.; Koşay 1984, 53 vd.; Vary 1968, 60 vd.; Turan 1945, 306 vd.

17 Dağ Keçisi ve Türkler için önemi hakkında bk., Alyılmaz 2001, 14.; Diyarbekirli 1972, 71 vd.; Esin 1985, 131 vd.; Kaşgarlı Mahmut 1985, 409.

18 Ögel 1971, 30.

19 Tezcan 1990, 177.; Graç 1973, 318., Res. 1.

20 Alyılmaz 2001, 14 vdd.;

21 Çay 1983, 111, 123, 192.

22 Tezcan 1990, 179. Res 1.

23 Mannay-Ool 1967, 142, Res. 1.; Graç 1973, 390, Res. 2.; Esin 1980, Lev. XXXIX/C.; Esin 1978, 5.; Alyılmaz 2001, 14.; Gülensoy 1989, 56.

24 On iki hayvanlı Türk takvimi hakkında geniş bilgi için bk., Turan 1941.

25 Mc Govern 1939, 44, 104.; Tezcan 1990, 95.

26 Ögel 1991 I, 31 vd. Atla ilgili geniş bilgi için bk., Caferoğlu 1953.; Esin 1965.; aynı Makalenin Türkçesi, Rıza Nour 1941.; Elçin 1965.

27 İnan 1987, 116.

28 İnan 1952, 138; Diyarbekirli 1972, 120, 122.; Tezcan 1990, 96 vd.; Tekçe 1993, 123 vd.

29 Tekçe 1993, 126 vdd., Res. 14.; Kafesoğlu 1993, 246.; Sevim 1988, 65.

30 Tekçe 1993, 122.

31 Tekçe 1993, 123, Res. 13., 126, Res. 14.; Ögel 1991 I, 8, Res. 4., 14, Res. 6., 40, Res. 14.; Orkun 1994, 425, 936.; Tezcan 1990, 97.; Gülensoy 1989 170.; Kırzıoğlu 1993, 133 vdd.

32 Esik Kurganında yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan atıyla beraber gömülen süvari bu görüşü teyit etmektedir. Bk., Akpınar 1982 II, 28 vdd.; Akpınar 1982 III, 36 vdd.; Akpınar 1982 IV, 32 vdd.

33 Çalışmalarım sırasında yardımlarını esirgemeyen değerli bilim adamlarından, Yrd. Doç. Dr. Cengiz Alyılmaz ve Yrd. Doç. Dr. Mehmet Tezcan’a, arazi çalışmalarına katılan Arş. Gör. (M. A.) Akın Bilgöl, Arş Gör. Veli Ünsal, Yüksek Lisans Öğrencisi Müfit YAKUT ve Yasin Topaloğlu’na teşekkürü etmeyi bir borç bilirim.

O. Akçoraklı, Tatarskie Tamgi v Krımu, Simferopol 1927.

Y. Akpınar, Kardaş Edebiyatları II,III,IV, Üç Aylık Edebi Dergi, Erzurum 1982.

C. Alyılmaz, "Bir Asparagas Haber ve Kurt, Dağ Keçisi, Geyik. Sembol ve Damgaları", Orkun 37, 14-17. 2001

R. R. Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları" Makaleler I, 506-572. 1987

A. Çay, Anadolu'da Türk Damgası, Ankara 1983.

A. Caferoğlu, "Türk Onamastiğinde 'at' Kültü", Türkiyat Mecmuası X, 201-212. 1953.

Fr. E. Cumont, "Voyage d'Exploration Archa„ologique dans le. Pot et la Petite Arm„nie", XXII. Studia Pontica II.

İ. Doğan, Kafkasya'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar, Ankara. 2000.

N. Diyarbekirli, Hun Sanatı, İstanbul. 1972

Ş. Elçin, "At Damgaları" Türk Etnografya Dergisi VI. 1965.

E. Esin, "The horse in Turkish art", Central Asiatic Journal X/3-4, 167-227. 1965.

E. Esin, İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve Türk Kültür Tarihine Giriş, (Türk Kültürü El-Kitabı II I/b'den Ayrı Basım), İstanbul.

E. Esin, A History of Pre-Islamic and Early-Islamic Turkish Culture, İstanbul. 1978.

E. Esin, "'Kotuz', İkinci Kök-Türk Sülalesinin 'Tamgası'", Erdem 1/1, 125-143. 1985

E. Esin, "İlteriş Kağan (M. 681-692) ", Erdem 2/4, 171-188. 1986.

T. Gülensoy, Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları, İstanbul. 1989

A. D. Graç, "İzobrajeniy Gornago Kozla" Tyurkologiçeskiy Sbornik, Moskva, 1973 316-333.

A. İnan, "İkinci Pazırık Kurganı", Belleten XVI/61. 1952.

A. İnan, Makaleler ve İncelemeler, Ankara. 1968.

A. İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara. 1972.

A. İnan, "Manas Destanı", (Makaleler ve İncelemeler), Ankara. 1987.

İ. Kafesoğlu, İslam Ansiklopedisi, İslam Alemi, Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lügati 7. Cilt, 239-248. 1993.

Kaşgarlı Mahmut, Divanî Lûgat-it-Türk Tercümesi, Çev: Besim Atalay, Ankara, 1985.

M. F. Kırzıoğlu, Azerbaycan ve Anadolu'ya Türkistan'dan Gelen Eski Millî-Gelenek: Kabirtaşı Olarak Kullanılan Koyun ve At Heykelleri, X. Vakıf Haftası Kitabı, 133-160. 1993.

H. Z. Koşay, "Kuzey-Doğu Anadolu'da Kayalara Hakedilmiş Eski Türk İşaretleri", Türk Etnografya Dergisi XI, 27-32. 1968.

H. Z. Koşay, Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Ankara. 1984.

M. H. Mannay-Ool, "Drevnee İzobrajeniy Gornago Kozlav Tuve", Tyurkologiçeskiy Sbornik 1967.

W. M. Mc Govern, The Early Empıres of Central Asia, North Carolina 1939.

H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1994.

B. Ögel, Türk Mitolojisi, (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar) I, Ankara 1971.

B. Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul. 1988

B. Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş I, 6. 1991.

Rıza Nour, "Sinop At Damgaları", Konya Mecmuası 36, 13-17. 1941.

A. Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara. 1988.

A. N. Sözer, "Erzurum Coğrafyası: Tabii ve Beşeri Özellikler". 50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi, c. I, 28. 1974.

F. Sümer, Oğuzlar, İstanbul. 1999.

E. F. Tekçe, Pazırık, Ankara. 1993.

M. Tezcan, Eski Türklerde Damga (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum. 1990.

Tuncel Aras, TDV İslam Ansiklopedisi 3, 332. 1991.

O. Turan, On İki Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul 1941.

O. Turan, "Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması", Belleten IX, Sayı 35, 305-318. 1945.

C. Türkay, Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler, İstanbul 1979.

Von H. Vary, "Alttürkische in Nordeast-Anatolien Ural-Altaische", Jahrbücher 40/1-2, 50-78. 1968.

İ. Yalçınlar, "Doğu Anadolunun Jeolojik Temel Strüktürleri", Coğ. Ens. Der. 18-19, 35. 1973.

R. Yalgın, Anadolu'da Türk Damgaları, Bursa. 1943.

Dânişmendliler / Dr. Sefer Solmaz [s.430-451]

Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Danişmendliler Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'da kurulan ilk Türk devletlerinden birisidir (1071-1178).1 Bu devlet, Melik Ahmet Gümüştekin Danişmend Gazi tarafından kurulduğundan dolayı "Danişmendliler (Danişmendiyye) " adını almıştır. Danişmendlilerin Anadolu'da takip ettikleri siyasî ve kültürel faaliyetler göz önüne alındığında Türk-İslâm Tarihi'nde önemli rollerinin bulunduğu ve bundan dolayı Anadolu'da kurulan önemli Türk devletlerinden birisi olduğu ortaya çıkmaktadır. Anadolu Türk Tarihi'nin en karanlık dönemi olan XI. ve XII. yüzyıllarda2 yaşamış olmalarından dolayı, bu dönemin aydınlatılabilmesi için Danişmendlilerin de bilinmesi gerekmektedir.

Ancak XIII. yüzyıl tarihçilerinden İbn Bibi (ö. 1282) eserinin mukaddimesinde Emir Artuk ve Emir Danişmend gibi büyük beylerin ahvalini tahkik etmediğini, uzun zaman geçtiği için o devrin tarihçileri arasında ihtilâflı rivayetlerin olmasından dolayı bu dönemlerin tarihî olaylarını eserine almadığını belirtmektedir. Ayrıca, İbn Bibi, daha kendi yaşadığı dönemde (XIII. yüzyılın sonlarına doğru) bile Danişmendlilerin tarihlerinin ne kadar müphem ve karışık olduğunu gözler önüne sermiştir.3

I. Danişmendlilerin Menşei

Danişmendli Devleti'nin kuruluşuna geçmeden önce, konu ile bağlantı sağlamak için Danişmend Gazi'nin etnik menşei, ceddi ve devletin kuruluşuna kadarki hayatına kısaca değinilmesi gerekmektedir.

Danişmend Gazi'nin etnik menşei ile ilgili üç görüş vardır: Bunlardan birincisi onun etnik menşeinin Arap olduğu şeklindedir. Bunun nedeni de Danişmendnâme'de Danişmend Gazi'nin efsanevî Arap kahramanı Battal Gazi'ye bağlanmasındandır. Ancak bu bilginin doğru olmayıp, destanî bir rivayet olduğu anlaşılmaktadır.

İkinci görüş ise, Danişmend Gazi'nin etnik menşeinin Ermeni olduğu şeklindedir. Bu görüş Hıristiyan kaynaklarından sadece Ermeni ve Bizans (Rum) kaynaklarında müphem ve çelişkili bir şekilde geçmektedir.4 Ancak, Danişmend Gazi'nin menşei hakkındaki bu çelişkili bilgilerinden onun Ermeni asıllı olduğu sonucunu çıkarmak çok zordur. Buna rağmen bu müphem bilgileri yanlış yönde tefsir eden günümüz tarihçilerinden M. H. Yinanç da Danişmend Gazi'nin etnik menşeinin Ermeni olduğunu öne sürmüşse de5 haklı olarak bu konuda çok eleştiri almıştır.6

Danişmend Gazi'nin etnik menşei ile ilgili üçüncü görüş ise onun Türk olduğu şeklindedir. Özellikle Batı kaynaklarında bu görüşü teyit eden bazı bilgilere rastlanmaktadır.7 Bu görüş hemen hemen bütün araştırmacılar tarafından da kabul edilmektedir.

Danişmend Gazi'nin Ceddi ve Devletin Kuruluşuna Kadar Hayatı

Danişmend Gazi'nin babası dışında onun ataları hakkında bir bilgi yoktur. Babası Danişmend Ali8 Taylu9 Harezm'den gelip danişmend olarak Selçukluların hizmetine girmiştir.10 Daha sonra da Danişmend Ali Taylu, Büyük Selçuklulara muallim,11 müşavir,12 diplomat13 ve atabey olarak hizmet etmiş,14 onlarla akrabalık ilişkileri kurmuştur.15

Danişmend Ali Taylu'nun nerede, ne zaman ve kaç yaşında öldüğü belli değildir. İsfahan'da Selçuklu şehzadelerine Atabeylik yaparken muhtemelen 1051-1063 yılları arasında, 1055'lere doğru burada ölmüş olmalıdır.

Babasının ölümü üzerine onun gibi bilge bir kişiliğe sahip olan oğlu Danişmend Gazi babasının görevine getirilmiş olmalıdır.16 Daha sonra merkezden ayrılan Danişmend Gazi, önce Azerbaycan'a geldi ve burada bir müddet kaldı. Bu sırada bir taraftan muallimlik görevini ve diğer taraftan da Azerbaycan bölgesinde gaza faaliyetlerini devam ettirdi.17 Çünkü onun bilge kişiliği yanında, bir de alplık ve yiğitlik tarafı bulunmaktadır.

Danişmend Gazi, Sultan Alp Arslan'ın 1064 ve 1068 yıllarındaki Kafkasya Seferlerine katıldı ve Selçuklu ordusuna kılavuzluk yaptı. Bu seferler sırasında bilgisi, görgüsü ve kişiliği ile Sultan Alp Arslan'ın dikkatini çekti.18

Bundan sonra da Malazgirt Savaşı'na katıldı (1071). Bu savaşta yaptığı konuşmalar ve tavsiyelerle Sultan Alp Arslan'ın moralinin yükselmesini sağladı.19 Bundan dolayı zaferin manevî mimarları arasında yer almıştır.

Zaferin kazanılmasından sonra savaşa katılan diğer emirlerle birlikte, vergiden muaf tutularak Danişmend Gazi'ye Sivas, Tokat, Niksar, Elbistan ve Malatya dolayları ikta edildi. Bizzat Sultan bundan sonra Anadolu'da fethedeceği yerlerin de kendisine ait olacağını kararlaştırdı ve bunlarla ilgili ahit-nâmeler düzenletti.20

Romanos Diogenes'in yeniden tahtına oturamaması ve öldürülmesi üzerine onunla yapılan antlaşmanın da geçersiz hale gelmesiyle Sultan Alp Arslan, beylerine ve komutanlarına Anadolu'nun fethi emrini verdi.21 Bunların arasında bulunan Danişmend Gazi de, bütün ihtiyaçları karşılanarak kendisine ikta edilen bölgelere gönderildi.

II. Danişmendli Devleti'nin Kuruluşu

A. Danişmend Gazi Dönemi

(464/1071-498/1105) Danişmend Gazi, ilk önce kendisine ikta edilen Sivas'a geldi. Malazgirt Seferi sırasında İmparator Romanos Diogenes tarafından tahrip edilen Sivas'ı fazla bir direniş ile karşılaşmadan ele geçirerek22 1071 yılında23 Danişmendli Devleti'ni kurdu.24 Danişmendnâme'de biraz farklı varyantlarla olsa Danişmend Gazi'nin Sivas'a geldiği ve harap halde bulduğu şehri yeniden

imar ettiği ve bir gaza üssü haline getirdiği belirtilmektedir.25 Danişmendli Devleti, Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'da kurulan ilk Türk devletlerinden birisidir.

Devleti kuran Danişmend Gazi, yeni fetihlerle sınırlarını genişletmeye başladı. İlk fetihlerini Yeşilırmak havzasında yaptı. Önce Sivas daha sonra Tokat, Kayseri,26 Amasya,27 Niksar, Zamantı, Develi,28 Elbistan,29 Gümenek (Komanat), Turhal, Zile ve Çorum'u30 fethetti. Gaza arkadaşlarından Karatekin, Osman ve Süleyman'ı, Çankırı, Kastamonu ve Sinop'u ele geçirdiler.31 Böylece Danişmend Gazi, Orta Anadolu ve Kapadokya'yı kontrolü altına almış oluyordu.32

1. Trabzon Rumları ile İlişkiler

Danişmend Gazi'nin Trabzon Rumlarıyla yaptığı mücadele destanî bir şekilde Danişmend-nâme'ye aksetmiştir. Burada, Gavras'ın Sivas'a girip Abdülvehhab Gazi'yi şehit etmesi ve şehri tahribinden bahsedilmektedir.33

Sonra da Artuhî, Süleyman ve Abdurrahman komutasındaki Bulgar (Parhar) Dağı'na gönderilen bir ordunun Trabzon, Gürcü ve Ermeni askerleri tarafından yenilgiye uğratıldığı anlatılmaktadır.34 Ayrıca, Danişmend Gazi'nin şehit edildiği son seferinin de Canik Rumlarına karşı yapıldığı belirtilmektedir.35

Danişmendnâme'de Gavras olarak geçen kişi Trabzon Rum Dukası Theodore Gabras'tır. Gabras, Malazgirt Zaferi'nden hemen sonra Türkler tarafından ele geçirilen Trabzon ve sahil bölgelerini ve Danişmendlilerden de Bayburt36 ve Şebin-karahisar'ı37 geri almıştı.

Bunun üzerine Danişmend Gazi, Trabzon Rumları üzerine oğlu İsmail komutasında bir ordu gönderdi (1098). İsmail, Bayburt'u işgal eden Trabzon Rumlarıyla mücadeleye başladı. Gabras'ı yenilgiye uğratarak öldürdü ve Bayburt'u tekrar ele geçirdi.38

2. Haçlılar ile İlişkiler

Danişmend Gazi "daha çok Haçlılar ve Rumlarla yaptığı mücadelelerle temayüz" etmiştir.39 Doğu ve Batı kaynaklarında onun Haçlılarla yaptığı mücadelelere yer verilmiştir.

Danişmend Gazi, bu mücadelelerde Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'ın müttefiki olarak önemli bir rol oynamıştır. Nitekim, Haçlıların İznik'i kuşatması üzerine (1097), I. Kılıçarslan onlarla mücadeleye başlamıştır. Ancak kalabalık olan Haçlılar karşısında tutunamayınca onun yardımına, aralarındaki rekabete rağmen Danişmend Gazi koşmuştur. Kayseri Emiri Hasan'ın da katıldığı müttefik Türk kuvvetleri, Eskişehir ovasında Haçlılar ile çarpışmışlarsa da üstün Haçlı kuvvetleri karşısında daha fazla kayıp vermemek için geri çekilmek zorunda kalmışlardır.40

I. Haçlı Seferi sonucunda Urfa Haçlı Kontluğu (1098), Antakya Prinkepsliği (1098) ve Kudüs Krallığı (1099) olmak üzere üç Haçlı devleti kurulmuştur. Bu ilk Haçlı Seferi'nin Türkler açısından olumlu sonucu ise, Anadolu Selçukluları ile Danişmendlilerin barışmasının sağlamasıdır.

I. Haçlı Seferi'nin başarı ile sonuçlandığı ve Kudüs'ün ele geçirildiği haberi Avrupa'da büyük heyecan uyandırmıştır. 1101 yılında Lombartlar, Fransızlar ve Almanların üç ayrı ordu ile yola çıktığı yeni bir Haçlı Seferi düzenlenmiştir.

İstanbul'a gelen Lombardlar, İtalya Normanlarının reisi ve Antakya Prensi Bohemond'un Danişmend Gazi tarafından esir alındığını haber aldılar. Bunun üzerine, onu kurtarmak için I. Haçlı ordusunun takip ettiği yoldan ayrılarak Orta Anadolu'nun kuzeyinden içlere doğru ilerlemeye başladılar.41

Önce, Anadolu Selçuklularının elindeki Ankara'yı ele geçirdiler. Daha sonra Niksar'a gitmek üzere Çankırı'ya doğru harekete geçtiler. Danişmend Gazi, Haçlıların Anadolu'ya geçtiğini haber alan I. Kılıçarslan'ın yardım isteğini42 kabul etti. Danişmend Gazi, I. Kılıçarslan, Halep Selçuklu Meliki Rıdvan, Harran Emiri Karaca ve Artuklu Belek'in askerlerinden oluşan 20 bin kişilik müttefik Türk kuvvetleri, 200 bin kişiden oluşan bu ilk Haçlı ordusunu Merzifon yakınlarında büyük bir yenilgiye uğrattı (1101).43

Danişmend Gazi ile I. Kılıçarslan, Fransızlardan oluşan ikinci Haçlı ordusunun Anadolu'ya geldiğini ve Konya'ya doğru ilerlediğini öğrendiler. Kılıçarslan ve Danişmend Gazi kurdukları ittifak ordusuyla hemen yola çıktılar. Sekiz günde ve Haçlılar Konya'ya ulaşmadan önce onlara yetiştiler. Müttefik Türk kuvvetleri üç gün boyunca bu Haçlı ordusuna saldırarak onları yıprattı. Bu arada Haçlılar Konya'yı kuşatmışlarsa da başarılı olamayarak Ereğli'ye doğru yola çıktılar. Ancak, üç günlük yolculuk sırasında aç ve susuz kalıp yorgunluktan güç kaybeden Haçlı ordusu, müttefik Türk kuvvetlerinin ani saldırısı sonucu ikinci defa yenilgiye uğradı.44

Türkler ikinci Haçlı kuvvetleriyle savaşırken Almanlardan oluşan üçüncü Haçlı ordusu Anadolu'ya geçerek ilerlemeye başladı. Danişmend Gazi, I. Kılıçarslan, Harran Emiri Karaca ve diğer Türk beylerinin kuvvetlerinden oluşan müttefik Türk ordusu Ereğli ırmağının kenarında Haçlıları bozguna uğrattı (5 Eylül 1101). Böylece, 1101 yılında art arda Anadolu'ya gelen Haçlı orduları Danişmend Gazi, Kılıçarslan ve diğer Türk beylerinin oluşturduğu müttefik Türk kuvvetleri tarafından mağlup edilerek Türk-İslâm dünyası Haçlı tehlikesinden korunmuştur.45

3. Bohemond ve Rıchard'ın Tutsak Alınması ve Malatya'nın Fethi

Danişmend Gazi I. Haçlı Seferi'nden sonra üç yaz peş peşe Malatya'yı kuşattı. Malatya'yı savunamayacağını anlayan şehrin hakimi Ermeni Gabriel, Antakya Haçlı Prensi Bohemond'dan yardım istedi. Yardıma gelen Bohemond ve kuzeni Salerno Kontu Richard Danişmend Gazi tarafından pusuya düşürülerek tutsak alındı. Esirler önce Sivas'a, sonra da daha güvenli bir yer olan Niksar'a götürülerek hapsedildi (493/1100).46

Haçlı seferlerinden sonra Danişmend Gazi Malatya'yı tekrar kuşattı ve Gabriel'den şehri teslim etmesini istedi. Gabriel ise damadı Urfa Kontu Baudouin'e güvenerek bu teklifi reddetti. Gabriel'in halka sert davranması ve Süryanî metropoliti ile önde gelen birçok Süryanî'yi öldürtmesi, kuşatma

nedeniyle erzak sıkıntısı çeken halkın tepkisine yol açtı. Bunun üzerine Süryanî askerler de kapıları açarak şehri Danişmend Gazi'ye teslim ettiler (18 Eylül 1102). Kimseye dokunmayan Danişmend Gazi, ülkesinden getirttiği ekmek, buğday, inek öküz vb. gibi ihtiyaç maddelerini halka dağıttı. Zindanlarda bulunanları serbest bıraktı. Böylece Malatya halkı huzur ve refaha kavuştu. Malatya halkına türlü zulümler yapan Gabriel ve ailesi bu zulümlere maruz kalan Hıristiyanlar tarafından işkence ile öldürülerek cezalandırıldı.47

Danişmend Gazi'nin Malatya'yı fethetmesi (1102) ve esir aldığı Bohemond'u Kılıçarslan'a danışmadan serbest bırakması (1103) gibi olaylar onunla I. Kılıçarslan'ın aralarının açılmasına sebep oldu. Özellikle Danişmend Gazi'nin Bohemond'u kendisine danışmadan salıvermesi ve alınan fidyeden de pay ayrılmamasına içerleyen Kılıçarslan, onun üzerine yürüyerek Maraş yakınlarında büyük bir bozguna uğrattı ve Maraş'ı ele geçirdi (496/1103).48

4. Ölümü ve Kişiliği

Danişmend Gazi bu olaydan yaklaşık iki yıl sonra vefat etmiştir (Temmuz 1105). Onun vefatı ile ilgili kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur. Sadece Danişmendnâme'de onun Trabzon Rumlarıyla mücadelelerde bulunduğu Canik Seferi sırasında şehit edildiği anlatılmaktadır. Türbesi Niksar'da bulunmaktadır.49

Danişmend Gazi'nin kişiliği ile ilgili bilgilere daha ziyade Danişmendnâme'de rastlanmaktadır. Burada son derece dindar, güçlü-kuvvetli bir fizikî yapıya sahip, savaşçılık ve kahramanlık yönü ön plâna çıkan bir Danişmend Gazi portresi çizilmektedir.

Danişmend Gazi'ye ithaf edilen Keşfu'l-akabe adlı eserde ise, onun farklı bir yönü olan bilimsel kişiliğine değinilmektedir. Burada verilen bilgilerden Danişmend Gazi'nin bilime önem veren, bilim adamlarını koruyan ve onlara bilimsel çalışmalar yapmaları için uygun ortamlar hazırlayan bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.50 "Danişmend" kelimesinin zamanla kendisine ad olarak verilmesi de onun bilge bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Şimdi, kısa da olsa onun tarihteki rolünü ifade etmek gerekir: Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'da kurulan ilk Türk Devleti'nin kurucusu olan Danişmend Gazi Anadolu'da ilk Türkleşme ve İslâmlaşma hareketini de başlatan kişidir. Bundan dolayı Danişmend İli denilen Orta Anadolu Bölgesi Anadolu'da ilk Türkleşme ve İslâmlaşma faaliyetlerinin gerçekleştirildiği bölgedir. Ayrıca Danişmend Gazi Anadolu'da ilk bilimsel çalışmaları başlatan kişidir. Bu sebeple Anadolu'nun ilk medreseleri Danişmend İli'nde kurulduğu gibi, Anadolu'da ilk eser ve ilk Türkçe eser yine bu bölgede telif edilmiştir.

Dönemin Hıristiyan kaynakları bile Danişmend Gazi'den övgüyle söz etmektedirler. Urfalı Mateos onunla ilgili olarak: "…O iyi bir adam, memleketi imar edici ve Hıristiyanlara karşı çok merhametli bir zattı. Onun tâbiiyetinde bulunan Hıristiyanlar, onun ölümü için büyük matem tuttular…"51 demektedir.

Danişmend Gazi'nin düşmanı olan mutaassıp bir Hıristiyan başrahibin bu ifadeleri son derece önemlidir ve onun gerçek kişiliğini göstermektedir.

III. Devletin Yükselişi

A. Emir (Melik) Gazi Dönemi

(498-528/1105-1134)

Danişmend Gazi'nin 1105 yılında vefat etmesinden sonra yerine en büyük oğlu olan Emir Gazi geçti52 ve yaklaşık olarak otuz yıl hükümdarlık yaptı (1134). Danişmend Gazi'nin vefatından sonra hanedan üyeleri arasında taht kavgaları olmuş ve devlet bir sarsıntı geçirmiştir. Bunu fırsat bilen I. Kılıçarslan Malatya'yı almıştır.

Kudreti kırılan53 Emir Gazi, başlangıçta Anadolu Selçuklularını metbu olarak tanıdı.54 Ancak, I. Kılıçarslan'ın vefatı üzerine (1107), oğulları arasındaki saltanat mücadeleleri sonucu otorite boşluğu meydana geldi. Bundan yararlanan Emir Gazi, hakimiyet sahasını genişleterek devleti eski gücüne kavuşturmaya çalıştı. Bunun için de I. Kılıçarslan'ın oğulları arasıdaki taht mücadelelerinde Şahinşah'a karşı damadı Mesud'u destekleyerek, onun Anadolu Selçuklu tahtına oturmasını sağladı (1116).55

Sultan Mesud'u nüfuzu altına alan ve ona karşı atabey gibi davranan56 Emir Gazi, onu kendi "destek ve himayesi sayesinde" iktidarını sürdürmek57 zorunda bıraktı.58 Hatta onunla birlikte Haçlılar, Bizanslılar ve Ermeniler gibi dış düşmanlarına karşı ortak bir siyaset takip etti.59 Bu dönemde Danişmendli-Anadolu Selçuklu ilişkileri bu şekilde devam etti.

1. Mengücek, Artuklu ve Trabzon Rumları ile İlişkiler

Bu sıralarda Mengüceklere ait olan Dersim bölgesini işgal eden Artuklu Belek, Haçlılarla mücadeleye gidince Mengücekoğlu İshak buraları istilâ etmişti (1118). Bunun üzerine geri dönen Belek, Tuğrul Arslan ile beraber Kemah'a kadar Mengüceklü ülkesini işgal etti (1119).60 Bu gelişme üzerine İshak, Trabzon Rum Dükü Konstantin Gabras'a sığınarak onunla ittifak yaptı. Tuğrul Arslan ve Atabeyi Belek de onlara karşı Emir Gazi ile ittifak yaptılar. İki taraf arasında Gümüşhane'nin Şiran bölgesinde yapılan savaşta Gabras ve İshak yenilgiye uğradılar ve esir edildiler (1120). Bu zafer, Danişmendlilerin gücünü daha da sağlamlaştırdı. Emir Gazi, damadı İshak'ı fidyesiz olarak serbest bıraktı. Bundan sonra İshak uzun süre Danişmendlilerin nüfuzu altında kaldı. 30 bin dinar fidye karşılığında serbest bırakılan Gabras da, Bizans saldırıları karşısında Danişmendlilere sığınarak onların hizmetine girmiştir.61

2. Anadolu Selçukluları İle İlişkiler

Emir Gazi daha önce babası Danişmend Gazi tarafından ele geçirilen Malatya'yı yeniden almak istiyordu. Ancak Artuklu Belek'ten çekindiği için buna cesaret edemiyordu. Emir Gazi, Belek'in ölümü

ve Anadolu Selçuklularının Malatya Meliki Tuğrul Arslan ile Artuklu Harput Emiri Süleyman arasında anlaşmazlık çıkması üzerine Malatya'yı kuşattı (13 Haziran 1124). Şehirde açlık baş göstermesi üzerine çaresiz kalan Tuğrul Arslan, Malatya'yı Emir Gazi'ye teslim etti (10 Aralık 1124). Malatya'yı ele geçiren Emir Gazi, babası Danişmend Gazi gibi, daha önce kentten ayrılan halkı eski yerlerine davet etti. Çevre köylerdeki çiftçilere tohumluk, çift hayvanı ve koyun dağıtmak suretiyle bölgeyi yeniden mamur hale getirmeye çalıştı.62

Bu sırada Bizans ve Ermenilerden yardım alan Ankara, Kastamonu ve Çankırı dolaylarının hakimi, Sultan Mesud'un kardeşi Melik Arab isyan etmişti. Emir Gazi, Sultan Mesud'un, kardeşi Melik Arab ile yaptığı mücadelede damadı Sultan Mesud'u destekledi ve Kayseri ile Ankara'yı ele geçirdi. Bunun üzerine Melik Arab, Bizans'a sığınmak zorunda kaldı (1127).

Sonuç itibariyle Sultan Mesud, kayınpederi Emir Gazi'nin desteği ile kardeşleri Şahinşah, Tuğrul Arslan ve Arab'a galip gelerek tahtını korumuştur. Emir Gazi, bu mücadele sonucunda damadı Sultan Mesud'a bıraktığı Konya ve çevresi dışında, Fırat'tan Sakarya'ya kadar olan bütün Selçuklu topraklarını (Malatya, Elbistan, Kayseri, Ankara, Çankırı ve Kastamonu bölgeleri) Danişmendli sınırlarına dahil ederek, Anadolu hakimiyetini ele geçirmiş ve babasından kalan toprakları 2-3 misli genişletmiş oluyordu.63

3. Ermeniler ile İlişkiler

Bu sırada, Kilikya Ermeni Prensi Toros'un ölümünden yararlanan Haçlıların, II. Bohemond komutasında Kilikya'ya yürümesi üzerine (1129) Emir Gazi de harekete geçti.64 İki taraf arasında Anazarva (Anazarba)65 ovasında yapılan savaşı Emir Gazi kazanmış ve pek çok ganimet elde edilmiştir (Şubat 1130). Emir Gazi, bu savaşta öldürülen II. Bohemond'un başını birçok hediyeyle66 birlikte Abbasî Halifesi el-Müsterşid'e gönderdi.67

Kilikya Hakimi Ermeni Toros'un ölümü üzerine, I. Leon onun oğlunu zehirleterek yönetimi ele geçirdi.68 Daha sonra, Emir Gazi'nin kız kardeşine ait olan Symnada (Zamantı)'ya69 saldırdı (1131). Bunun üzerine Emir Gazi, Kilikya'ya girerek birçok kaleyi ele geçirdi ve Leon yıllık vergiye bağlandı.70

4. Bizans ile İlişkiler

Emir Gazi Dönemi Danişmendli-Bizans ilişkileri genelde karşılıklı mücadeleler şeklinde devam etmiştir. Bizanslılar daha önce Emir Gazi'nin müttefiki olan Sultan Mesud'a karşı, Melik Arab ve Tuğrul Arslan'ı desteklemişti. Bu mücadele 1126-1134 yıları arasında daha ziyade Karadeniz bölgesi ve özellikle Kastamonu ve dolaylarında geçmiştir. Bu bölgeler sürekli Danişmendliler ile Bizans arasında el değiştirmiştir. Bizans İmparatoru 1126,71 1130,72 133273 yıllarında üç defa74 Karadeniz seferine çıkmış ve Kastamonu ile çevresine hakim olmuştur. Emir Gazi ise, 1129,75 113276 113377 yıllarında düzenlediği karşı seferlerle Bizans'ın ele geçirdiği yerleri tekrar almıştır.78 Emir Gazi, ayrıca İmparatora karşı isyan eden kardeşi Isaakios Komnenos'u himaye ederek Bizans'ı zayıf düşürmeye çalışmıştır.79

5. Haçlılar ile İlişkiler

Emir Gazi bir yandan da doğuda Haçlılarla mücadele etmektedir. Urfa Haçlı Kontu Joscelin de Courtenay, bu sıralarda Diyarbakır (Amid) dolaylarına akınlar yaparak buradaki köyleri yağmalamış (1129)80 ve Resülayn'ı alarak birçok kişiyi esir etmiş veya öldürmüştü (1130).81 Bunun üzerine Emir Gazi, doğu seferine çıkarak Maraş üzerinden82 Urfa Haçlı Kontluğu topraklarına girdi. Bu sefer sırasında, yaralı olduğu için83 sedye üzerinde84 ordusuyla yola çıkan Kont Joscelin, Dülük'te öldü (1131 yılı sonları).85 Bunu haber alan Emir Gazi, onlara yazdığı mektubunda "Hükümdarınızın ölümü sayesinde sizi yendiğimi söyletmemek için, bugün sizinle muharebe etmeyeceğim"86 diyerek geri döndü.

6. Melik Unvanı Alması ve Ölümü

Emir Gazi'nin Bizanslılar, Haçlılar ve Ermenilere karşı yaptığı gazalar ve kazandığı zaferler sonucu Konya dışında Sakarya'dan Malatya'ya kadar Anadolu hakimiyetini ele geçirmesi87 huzur ve asayişi sağlayarak Anadolu'nun en nüfuzlu hükümdarı olması, Abbasi halifesi ile Büyük Selçuklu sultanının da kulağına gitmiştir. Bunun üzerine 1134 yılında Abbasi Halifesi el-Müsterşidbillah (1118-1135) ve Büyük Selçuklu Sultanı Sancar, Emir Gazi'ye menşur, bayrak, davul, altın asa, tac gibi hakimiyet alametlerini vermek ve "Melik" unvanını tevcih ederek onu Kuzey Anadolu hükümdarı ilân etmek için elçiler gönderdiler. Ancak, onun ölümü üzerine bu hakimiyet alâmetlerini yerine geçen oğlu Muhammed'e vererek onu "Melik" ilân ettiler (1134).88

Malatya'da vefat eden (1134)89 Emir Gazi'nin cenazesi, Kayseri'ye getirilerek burada Pınarbaşı İlçesi Pazarören Nahiyesi'nin Melik Gazi Köyü'nde sağlığında yaptırdığı90 türbeye defnedilmiştir. Melik Gazi Türbesi günümüze gelmiş olup91 bir yatır olarak ziyaret edilmektedir.

Emir Gazi cesur, kuvvetli, zeki ve faziletli bir hükümdar idi. Yaklaşık 30 yıllık hükümdarlığı döneminde, ülkesinin her tarafında huzur ve asayişi sağlamış ve Anadolu Selçuklularının topraklarının bir kısmını da kendi hakimiyeti altına alarak Anadolu'nun en otoriter ve nüfuzlu hükümdarı olmuştur.92

B. Melik Muhammed Dönemi (528/1134-537/1143)

Emir Gazi'nin vefat etmesinden sonra yerine büyük oğlu Muhammed tahta oturdu. Halife el-Müsterşid Billah ile Sultan Sancar'ın Emir Gazi için gönderdikleri hakimiyet alâmetleri oğlu Muhammed'e verilerek Malatya'da Melik ilân edildi.

Emir Gazi'nin Yağıbasan, Aynüddevle ve Yağan adlı üç oğlu daha bulunuyordu. Muhammed'in hükümdar olması üzerine kardeşlerinden Aynüddevle ve Yağan isyan ettiler. Bunun üzerine Melik Muhammed isyan eden kardeşlerinden Yağan'ı öldürdü (1135). Aynüddevle ise Malatya'ya kaçtı.93 Daha sonra Melik Muhammed, Aynüddevle üzerine yürüyerek Elbistan ve Ceyhan'ı ele geçirdi. Aynüddevle de, Urfa Haçlı Kontu Joscelin'e sığınmak zorunda kaldı.94

1. Bizans ile İlişkiler

Bizans İmparatoru II. Ioannes, Melik Muhammed'in saltanatının ilk yıllarındaki taht kavgalarından yararlanarak Kastamonu ve Çankırı'yı işgal etti. Ancak Sultan Mesud ile ittifak yapan Melik Muhammed buraları tekrar elde etti.

II. Ioannes Kilikya seferine çıkınca (1137-1138) bundan yararlanan Melik Muhammed ve Sultan Mesud, Bizans topraklarında önemli fetihler yaptılar ve Karadeniz sahillerine ile Sakarya Irmağı'na kadar ilerlediler.[95] Hatta Melik Muhammed, 1139 yılı başında Menderes Nehri kaynağına kadar ulaştı.[96]

Bizans İmparatoru hem Sakarya boylarına kadar ilerleyen Melik Muhammed ile Sultan Mesud'un saldırılarına son vermek[97] ve hem de kendisini tanımayan Trabzon'daki Gabras'ı cezalandırarak burasını ele geçirmek için[98] harekete geçti (1139).[99] İmparator, Niksar'a gelerek burasını kuşattı. Ancak, 6 ay[100] süren bu kuşatma sonucunda ağır kayıplar vermesi ve kardeşi Isaakios'un oğlu Ioannes'in Türklere sığınması üzerine başarısız bir şekilde İstanbul'a döndü (1140).[101]

2. Haçlılar ve Ermeniler ile İlişkiler

Melik Muhammed, Haçlılar ile Ermeniler arasındaki savaştan yararlanarak 1136 yılı yazında[102] harekete geçti.[103] Kilikya'yı geçtikten[104] sonra Maraş ve Keysun Senyörü Baudouin'in topraklarına girdi ve Keysun'a (Göksun) kadar ilerledi. Zor durumda kalan Kont Baudouin, Bizans İmparatoru II. Ioannes'ten yardım istedi.[105] Bunun üzerine Melik Muhammed, Keysun'u bırakarak geri çekildi.[106]

Ayrıca, Karadeniz'deki fetihlerinden sonra güneye inen Melik Muhammed, Zibatra ve Elbistan bölgelerinde saldırıya geçen Haçlıları geri püskürttü (1140).[107]

II. Ioannes'in Kilikya Seferinden sonra, Kilikya Ermenileri üzerine yürüyen Melik Muhammed, Bizanslıların Ermenilerden aldıkları Keban, Feke ve Kızıldağ'ı ele geçirdi. 1139 yılında bir kez daha Kilikya'ya giren Melik Muhammed, Bahgai (Vahka[108]=Feke[109]) ve Gapnipert (Geben/Gabon[110]=Keban[111]) kalelerini fethetti.[112]

3. Ölümü ve Kişiliği

Danişmendli Hükümdarı Melik Muhammed, Kayseri'de vefat etmiştir (6 Aralık 1143).[113] Kayseri'de kendisinin yaptırdığı Ulu Cami'nin (Cami'-i Kebir) güneyinde, şu anda mevcut olmayan Melik Muhammed Medresesi'nin avlusundaki türbesine defnedilmiştir.[114]

Süryanî Mihail,[115] Melik Muhammed'in çok tedbirli, uyanık, adil dindar ve hayırsever bir hükümdar olduğunu belirtmektedir. Onun döneminde Danişmendliler yükselişini sürdürmüş ve devletin sınırları genişletilerek Anadolu hakimiyeti devam ettirilmiştir. Onun siyasî-askerî faaliyetleri yanında kültürel faaliyetleri de göze çarpmaktadır. Melik Muhammed, Kayseri şehrini imar etmiş[116] hatta şehri yeniden kurarak merkez edinmiştir. Ayrıca, burada birtakım imar faaliyetlerine başlamış ve

Ulu Cami, Melik Muhammed Medresesi ve türbesinden oluşan külliyeyi yaptırmıştır. Bunun dışında, diğer ülkelerden birçok ilim adamını davet etmek suretiyle Anadolu'da ilmî ve kültürel ortamın oluşmasını sağlamak istemiş ve İslâmiyet'in yayılması için gayret sarf etmiştir.117

IV. Devletin Bölünmesi ve Yıkılışı

Melik Muhammed'in Zünnûn, Yunus ve İbrahim olmak üzere üç tane oğlu vardı. Melik Muhammed, bunlardan Zünnûn'u yerine veliaht tayin etmişti.118 Ancak bu durumu kardeşleri Sivas Valisi Nizameddin Yağıbasan ve Aynüddevle kabul etmediler. Böylece, Melik Muhammed'in ölümünden sonra ülkede taht mücadeleleri başladı. Bu durum ise Danişmendlilerin bir fetret devri yaşamasına ve devletin bölünmesine yol açtı.

Sivas Meliki Yağıbasan, kardeşi Melik Muhammed'in karısı ile evlenerek kendini Sivas'ta hükümdar ilân etti.119 Bunun üzerine onlara karşı tutunamayan resmî Veliaht Zünnûn, Zamantı'ya (Simnada) kaçmak zorunda kaldı. Ancak ilk fırsatta da geri döndü ve Kayseri'yi ele geçirerek buraya tekrar hakim oldu.120

Melik Muhammed ile mücadele edemeyerek Haçlılara sığınmış olan diğer kardeşi Aynüddevle, onun ölümü üzerine Elbistan ve Malatya'ya hakim oldu.121

Zünnûn'un Kayseri'de, kardeşlerinden Yağıbasan'ın Sivas'ta ve Aynüddevle'nin de Malatya'da müstakil olarak hüküm sürmeye başlamasıyla birlikte Danişmendli ülkesi üç parçaya bölünmüş oluyordu.

A. Kayseri Kolu (537-565/1143-1169)

Zünnûn'un 1. Hükümdarlık Dönemi (537-565) ve Kayseri Kolunun Yıkılışı

Melik Muhammed'in veliaht atadığı oğlu Zünnûn'un 2 hükümdarlık dönemi vardır. Bunlardan birincisi 537/1143, ikincisi ise 567-570/1172 yıllarındadır. Onun birinci hükümdarlığı Kayseri'ye hakim olmasıyla başlamıştır (537/1143). Aynı zamanda Sultan Mesud'un damadı olan Zünnûn, amcaları Yağıbasan ve Aynüddevle'ye karşı Anadolu Selçuklularının hakimiyetini kabul etmiş122 ve onların müttefiki olarak Kayseri'de hayatını sürdürmüştür.

Sultan Mesud'un ölümü üzerine (1155) Yağıbasan, yeğeni Zünnûn'un yaşadığı Kayseri'ye saldırarak burasını tahrip etmiştir. Bu gelişme, Anadolu Selçuklularının yeni Sultanı II. Kılıçarslan'ın Yağıbasan'a karşı harekete geçmesine neden olmuştur. Bunun nedeni Zünnûn'un, II. Kılıçarslan'ın da metbusu ve müttefiki olması idi.

Zünnûn'un Bizans İmparatorluğu ile de ilişkilerinin olduğu görülmektedir. Anadolu'ya hakim olmak düşüncesinden bir türlü vazgeçmeyen İmparatoru Manuel, ilerleyişini sürdüren Anadolu Selçuklularına karşı bir ittifak oluşturur (1158). Bunların arasında Haçlılar ile diğer Danişmendli melikleri (Yağıbasan, Zülkarneyn) ve Zünnûn'un da bulunuyordu.123

Bu ittifakın kurulması ile iyice cesaretlenen Sivas Meliki Yağıbasan, nikâhı kıyılan ve Kılıçarslan ile evlendirilmek üzere Konya'ya getirilen Saltuklu Hükümdarı İzzüddin Saltuk'un kızının düğün alayını basarak gelini zorla kaçırmış ve yeğeni Zünnûn ile evlendirmiştir.124

Yağıbasan, kendisini ailenin tecrübeli ve güçlü kişisi ve Danişmendlilerin tek hükümdarı olarak görmekteydi. Yeğeni Zünnûn, bunu baltalamak için Kayseri'de kendisine karşı isyan etti. Kendi geleceği için Zünnûn'u önemli bir engel olarak gören Yağıbasan, hemen onun üzerine yürüyerek itaat altına aldı (1162).125

Daha sonraki dönemde, Danişmendlilere karşı top-yekun bir saldırıya geçen II. Kılıçarslan (1169) Kayseri ve Zamantı'yı (Symnada) ele geçirmek suretiyle Danişmendlilerin Kayseri kolunu ortadan kaldırdı.126 Bunun üzerine Kayseri Meliki Zünnûn, Nuruddin Mahmud'a sığınmak zorunda kaldı.127

B. Sivas Kolu (537-570/1143-1175)

1. Yağıbasan Dönemi (537-560/1143-1164)

a. Anadolu Selçukluları ile ilişkiler

Melik Muhammed'in ölümü üzerine Sultan Mesud, Danişmendlilere kaptırdığı Anadolu hakimiyetini tekrar ele geçirmek istedi. Bunun için de Aynüddevle ile ittifak yapan Yağıbasan'ın üzerine yürüdü. Onun karşısında tutunamayan Yağıbasan ise Sivas'tan çekildi. Mesud burasını ele geçirerek tahrip etti (1143).128

Mesud'un Danişmendlilere karşı düşmanca tutumu, Yağıbasan ve Aynüddevle'nin önce kendi aralarında daha sonra da Bizans ile ittifak yapmalarına neden oldu.129 Anadolu hakimiyetini düşleyen İmparator Manuel, bu ittifaktan sonra Selçuklular üzerine seferler yapmaya başladı (1145-46).130 Ancak, II. Haçlı Seferi'nin başlaması üzerine İmparator Manuel, Sultan Mesud ile barış anlaşması yapmak zorunda kaldı.

Yağıbasan, Aynüddevle'nin ölümü üzerine (1152) yerine geçen oğlu Zülkarneyn'e, Sultan Mesud'a karşı ittifak teklifinde bulundu. Ancak bunu haber alan Sultan Mesud, Yağıbasan'ın üzerine yürüdü. Yağıbasan ise karşı koyamayacağını anlayınca Zülkarneyn ile yaptığı anlaşmayı bozarak ona itaat etti. Sultan Mesud bu defa Malatya üzerine yürüdü. Zülkarneyn de Sultan Mesud'un karşısında tutunamayarak ona itaatini arz etti. Zünnûn ise daha ilk başta kayınpederi Sultan Mesud'a itaat etmişti. Sultan Mesud'un Anadolu hakimiyeti için Danişmendliler ile giriştiği bu mücadele sonucu, önceleri Kayseri kolu, sonra da Sivas ve Malatya kollarıyla birlikte Danişmendlilerin tamamı Anadolu Selçuklu Devleti'ne tabi hale gelmişlerdi.131

Yağıbasan'ı itaat altına alan Sultan Mesud, kızını onunla evlendirerek aralarında yeni bir akrabalık ilişkisi daha kurdu. Hatta damadıyla ittifak yaparak Türk topraklarına saldıran Kilikya Ermenileri üzerine sefere çıktı (1153).132

Sultan Mesud'un ölümü üzerine (1555) yerine, oğlu Kılıçarslan geçti. Kılıçarslan'ın hükümdarlığını kabul etmeyen kardeşleri Şahinşah ve Devlet onunla mücadeleye başladılar. Bundan yararlanan Yağıbasan Kayseri'ye saldırarak burasını tahrip etti. II. Kılıçarslan da eniştesi Yağıbasan üzerine yürüdü. Ancak, araya din adamlarının girmesiyle savaş önlendi.133

İki ay sonra tekrar harekete geçen Yağıbasan, Elbistan'ı ele geçirerek buradaki Hıristiyan halktan 70 bin kişiyi yanında götürdü. Ancak, II. Kılıçarslan'ın, üzerine yürüdüğünü öğrenince yanında getirdiği halkı Sivas'a bırakarak geri döndü. İki taraf Aksaray'da karşı karşıya geldilerse de din adamlarının tekrar araya girmesiyle ikinci defa barış yapıldı (1555).134

B. Bizans ile İlişkiler

Bu dönemde Yağıbasan, Bizans'ın içinde bulunduğu kötü durumdan yararlanarak Orta Karadeniz Bölgesi'ne sefere çıktı ve Bafra ile Ünye'yi ele geçirdi (1151).135

İmparator Manuel, Anadolu Selçukluları ile baş edemeyeceğini anlayınca içinde Suriye'deki Haçlılar, Danişmendli Meliklerinden Yağıbasan, Zünnun ve Zülkarneyn, II. Kılıçarslan'ın kardeşi Şahinşah ve Musul Atabeyi Nuruddin Mahmud'un da bulunduğu bir ittifak kurdu (1159).

Bunun üzerine II. Kılıçarslan, İstanbul'a elçi göndererek İmparatorla anlaşmak istedi. Ancak, bu olmayınca bu ittifakı bölmek için harekete geçti. Bunun için Elbistan ve dolaylarını Yağıbasan'a vererek onu bu ittifaktan koparmaya çalıştıysa da başarılı olamadı (1160).136

Bizans İmparatoru ile ittifak yapan Yağıbasan ise II. Kılıçarslan'a karşı harekete geçti. İbnü'l-Esîr'in bildirdiğine göre,137 bu dönemde Yağıbasan ile II. Kılıçarslan arasında ilginç bir mücadele geçmiştir: Yağıbasan, Kılıçarslan ile evlendirilmek üzere Konya'ya getirilen Saltuklu Hükümdarı İzzüddin Saltuk'un kızının düğün alayının önünü keserek zorla gelini kaçırdı. Daha sonra ele geçirilen bu gelin Zünnûn ile evlendirildi. Bunu hazmedemeyen II. Kılıçarslan ise, hemen ordusuyla harekete geçtiyse de Bizans'tan takviye alan Yağıbasan karşısında yenilgiye uğramaktan kurtulamadı (1161).138

II. Kılıçarslan kendisine karşı kurulan bu ittifak ile baş edemeyeceğini anlayınca bunu bozmak için İstanbul'a gitti ve İmparator ile bir barış antlaşması yaparak geri döndü (1162).139

Yağıbasan'ın amacı Danişmendli hanedanının yegane hükümdarı olmak idi. Buna engel olmak için Kayseri'de kendisine karşı isyan ettiğini düşündüğü yeğeni Zünnûn üzerine yürüyerek onu itaati altına aldı (1162). Yağıbasan, daha sonra da II. Kılıçarslan'ın taraftarı olan Kemah Hakimi Mengüceklü Davud'un ülkesine saldırdı. Onu yenilgiye uğrattıktan sonra esir aldı ve daha sonra da öldürttü.140

Artuklular ile İlişkiler

Bu arada, Hısnı Keyfa Artuklu Hükümdarı Fahrüddin Kara Arslan ile Sümeysat Hakimi Artuklu Sevinç Amid'i (Diyarbekir) kuşatmışlardı. Buranın hakimi olan İnallı Cemalüddin Şemsülmülûk Mahmud da Yağıbasan'dan yardım isteyerek karşılığında ona tabi olacağını bildirdi.

Bunun üzerine harekete geçen Yağıbasan kısa sürede Kara Arslan'ın topraklarının büyük bir kısmını yağmaladı. Yağıbasan, bu icraatlarını onaylamak kaydıyla Kara Arslan'a barış teklif etti. Ancak onun bunu kabul etmemesi üzerine öfkelenen Yağıbasan Hizan, Karsen ve Tell Patrik'i yağmaladı ve Şumuşki kalesini ele geçirdi. Daha sonra aldığı esirler ve ganimetlerle birlikte Sivas'a geri döndü.141

Bu gelişmeler üzerine Kara Arslan Mardin Artuklu Hükümdarı Necmü'd-din Alpı, Bitlis ve Erzen Hakimi Dilmaçoğlu Fahrüddin Devletşah'ın katıldığı müttefik kuvvetler Sivas'a doğru ilerlemeye başladılar. Bunun üzerine Yağıbasan, Sivas'ı terk etti. Bu sırada Haçlılarla savaşan Musul Atabeyi Nuruddin Mahmud müttefiklerden yardım istedi. Sonuçta Yağıbasan ile Kara Arslan ve müttefikleri arasında barış yapıldı. Buna göre; Yağıbasan ele geçirdiği bütün kaleleri, esirleri ve ganimetleri Kara Arslan'a iade edecekti. Yağıbasan, kaldığı bu zor durumdan Nuruddin Mahmud sayesinde kurtulmuş oluyordu.142

Ölümü ve Kişiliği

Melik Yağıbasan, damadı Fahrüddin Kara Arslan ve müttefikleri ile yalnız başına mücadele etmenin mümkün olmadığını anladı. Bu nedenle beraber hareket etmek düşüncesiyle Çankırı'daki damadı Melik Şahin-şah'ın yanına gitti. Melik Şahinşah, II. Kılıçarslan'ın kardeşiydi ve Anadolu Selçuklu tahtında da gözü vardı. Yağıbasan, Şahinşah ile II. Kılıçarslan'a karşı bir anlaşma yaptıysa da ülkesine geri dönmek üzereyken Çankırı'da vefat etti (12 Ramazan 559/4 Ağustos 1164).143

İbnü'l-Ezrak, Yağıbasan'ın Sivas'ta medfun olduğunu öne sürmekteyse de Osmanlı devrinde yazılan eserlerde144 ve arşiv kayıtlarında145 onun Niksar'daki türbesinde146 medfun olduğu belirtilmektedir. Yağıbasan'ın türbesi Niksar kalesinin batı bölümünde ve medresesinin güneyindeki şehre hakim bir bölgede bulunuyordu.147

Yağıbasan, Danişmendlilerin bölünme döneminin en önemli ve en nüfuzlu hükümdarlarından birisidir.148 20 yılı aşkın bir süre Danişmendlilerin Sivas kolunun hükümdarlığını yapmıştır. Anadolu Selçuklularına karşı, saltanatını korumak için Bizans da dahil Anadolu içinde ve dışındaki diğer devletlerle ittifaklar kurmuştur.

Yağıbasan, döneminin problemlerine rağmen, birtakım kültürel ve imar faaliyetlerinde de bulunmuştur. Nitekim, döneminde Sivas ve Niksar'da medrese, cami, türbe, han ve imarethaneler inşa ettirilmiştir.149

2. Cemalüddin Gazi (İsmail) Dönemi

(560-562/1164-1166)

Yağıbasan'ın Cemalüddin Gazi, Muzafferüddin Mahmud, Zahirüddin İli ve Bedrüddin Yusuf adlı dört oğlu vardı. Ancak bunlar küçük yaşta idiler. Yağıbasan'ın vefatından sonra yerine kimin geçtiği konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır: Bunlardan birisine göre Yağıbasan'ın dul karısı, Zünnûn'un kardeşi ve İbrahim'in on altı yaşındaki oğlu İsmail'i yanına çağırarak onunla evlenmiş ve Sivas'ın yönetimini ona teslim etmiştir.150

İkinci görüş ise, Yağıbasan'ın yerine hakkında fazla bilgi bulunmayan151 oğlu Cemalüddin Gazi'nin hükümdar olduğu şeklindedir. Bu durum şöyle açıklanmaktadır:152 Süryanî Mihail, Yağıbasan'dan sonra hükümdar olan kişinin asıl adının İsmail, mahlasının Cemal olduğunu bilmediğinden bu kişiyi İbrahim'in oğlu İsmail sanmıştır. Ancak, burada İsmail olarak zikredilen kişi Cemalüddin Gazi'den başkası değildir ve Yağıbasan'dan sonra hükümdar olmuştur.

Yağıbasan'ın vefatı üzerine Danişmendli melikler arasında bir mücadele başladı ve bunlardan bazılarının desteklemesiyle Cemalüddin Gazi Çankırı'da153 hükümdar ilan edildi. Bu mücadeleler sonucunda önce II. Kılıçarslan'ın yardımıyla Kayseri'de Melik Zünnûn, daha sonra da Ankara'da II. Kılıçarslan'ın kardeşi Şahinşah ve Sivas'ta Melik Muhammed'in oğlu İbrahim saltanatlarını ilân ettiler.154

Cemalüddin Gazi bu saltanat mücadeleleri sırasında Tokat, Amasya ve Niksar dolaylarında ancak iki yıl kadar varlığını devam ettirebildi. Cemalüddin Gazi, amcazadesi Melik Muhammed'in oğlu İbrahim tarafından tahttan indirildi (562/1166). Cemalüddin Gazi'nin bundan sonraki hayatı hakkında başka bir bilgi yoktur. Vefat tarihi ve defnedildiği yer belli değildir. Ancak babası Yağıbasan'ın yanında medfun olduğu rivayet edilmektedir. Tokat'ta muhtemelen onun adına izafeten Cemal Bağları adlı bir yer bulunmaktadır.155

3. Şemsüddin İbrahim b. Muhammed Dönemi (562-564/1166-1168)

Yukarıda belirtildiği gibi Yağıbasan'ın vefatı üzerine Danişmendli melikleri harekete geçmiş ve her biri bir yerde müstakil varlıklarını sürdürmeye başlamışlardı. Bunlar arasında yer alan Melik Muhammed'in oğlu ve Yağıbasan'ın yeğeni Şemsüddin İbrahim de Sivas'ta varlığını devam ettiriyordu. İbrahim, Cemalüddin Gazi'yi tahtından indirerek Danişmendlilerin Sivas kolunun hükümdarı oldu ve bazı yerleri hakimiyeti altına aldı.156 İki sene157 hükümdarlık yapan İbrahim'in vefat etmesi üzerine, yerine oğlu Şemsüddin İsmail geçmiştir (564/1168).

4. Şemsüddin İsmail b. İbrahim Dönemi

(564-568/1166-1173)

A. Anadolu Selçukluları ve Musul Atabeyliği ile İlişkiler

Şemsüddin İsmail, babası Şemsüddin İbrahim'in vefatı üzerine Sivas'ta onun yerine tahta oturmuştur. Yağıbasan'ın vefatı üzerine Danişmendli topraklarına karşı akınlar yapan II. Kılıçarslan, Elbistan ve dolaylarını (1165), Nuruddin Mahmud'un işgal ettiği Maraş, Keysun ve Behisni'yi ele geçirdi.158 Kayseri ve Zamantı'yı zapt ederek Zünnûn'u buradan çıkardı (1169). Daha sonra Kardeşi Şahinşah'ın elinden Ankara ve Çankırı'yı aldı ve Sivas'a yürüdü. Karşısına çıkamayan Melik İsmail, Malatya Meliki olan Feridun ile beraber Nuruddin Mahmud'a sığındı159

Nuruddin Mahmud, bir taraftan Haçlılara karşı gaza ederken, diğer taraftan da özellikle Anadolu Selçuklularını durdurmaya çalışıyordu. Böylece kendisine sığınan Danişmendli Kayseri Meliki Zünnûn, Sivas Meliki İsmail, Malatya Meliki Feridun, Artuklu Melikleri, II. Kılıçarslan'ın kardeşi Şahinşah ve Anadolu'daki diğer Türk hükümdarları ile beraber II. Kılıçarslan'a karşı ortak bir cephe oluşturarak Sivas'ta toplandılar. Kayseri'de bulunan II. Kılıçarslan'dan Zünnûn'un ülkesine iadesini ve Şahinşah'ın hapiste bulunan oğullarının serbest bırakılmasını istediler.

II. Kılıçarslan'ın kendilerini oyaladığını anlayan müttefik kuvvetler Kayseri üzerine yürüdü. Ancak karşılarına çıkamayan II. Kılıçarslan'ın isteği üzerine aralarında barış yapıldı. Yalnız II. Kılıçarslan bu barış anlaşmasının şartları arasında yer alan ve kendisinden istenen bazı yerler ile Şahinşah'ın oğullarını geri vermedi. Üstelik bu çocuklardan birisini öldürerek160 cesedini babası Şahinşah'a gönderdi ve isteklerinin devam etmesi halinde diğer çocuklarını da öldüreceği tehdidinde bulundu. Bu sırada hem Nuruddin Mahmud'un hastalanması ve hem de kış mevsiminin başlaması üzerine taraflar arasında bir barış daha yapıldı ve müttefikler ülkelerine döndüler161

Nuruddin Mahmud iyileştikten sonra II. Kılıçarslan'ın üzerine yürüdü. 1173 yılında Maraş'ı aman vererek ele geçirdikten sonra Behisni'yi, ardından da Keysun, Eriniş ve Merziban'ı işgal etti. Daha sonra Sivas'a doğru harekete geçti.162

B. Öldürülmesi

Bu sırada Sivas'ta büyük bir kıtlık olması ve bunun ardından da şiddetli bir kış163 yaşanmasından dolayı iyice bunalan şehir halkı Danişmendli Melik İsmail'den erzak istedi. Melik İsmail, depoları erzak dolu olduğu halde bunları şehir halkına dağıtmadı.164 Bunun üzerine şehir halkı, açlıktan kurtulmak için bir komplo düzenleyerek başta Melik İsmail olmak üzere karısı akraba ve yakınları ile adamlarından 500 kişiyi öldürüp, Melik İsmail'in bütün erzak depolarını yağmaladılar.165 Bundan sonra şehrin ileri gelenleri Nuruddin Mahmud'un yanında bulunan Melik Zünnûn'u yönetimi eline alması için Sivas'a davet ettiler. Bunun üzerine Zünnûn, zor şartlar altında Sivas'a geldi ve tahta oturdu. Kısa sürede asayişi sağlayarak166 şehre hakim oldu (1173).167

5. Zünnûn'un 2. Hükümdarlık Dönemi(568-570/1173-1175) ve Sivas Kolunun Yıkılışı

Melik İsmail'in öldürülmesi üzerine yerine geçen Zünnûn'un Danişmendli tarihindeki ikinci saltanat dönemi başlamıştır. İlk saltanatını Kayseri Meliki olarak ifa eden Zünnûn, şimdi Sivas Meliki olarak Danişmendli tahtına oturmuştur.

A. Anadolu Selçukluları ve Musul Atabeyliği İle İlişkiler

Zünnûn'un Sivas'a gelip buraya hakim olması üzerine, II. Kılıçarslan burasını ele geçirmek için hemen harekete geçmiştir. Ancak II. Kılıçarslan, Nuruddin Mahmud'un Selçuklu ülkesini işgal etmesi haberini alınca onun üzerine yürüdü. Ancak, iki orduda açlık tehlikesinin baş göstermesi168 ve Haçlı saldırılarının yeniden başlaması169 üzerine, din adamlarının da araya girmesiyle II. Kılıçarslan'ın barış teklifi Nuruddin Mahmud tarafından kabul edildi (1173). Yapılan barışa göre: Nuruddin Mahmud Anadolu Selçuklularından aldığı bütün toprakları iade edecek, buna karşılık II. Kılıçarslan da Zünnûn'un Sivas'ta hüküm sürmesini ve yanında Emir Fahrüddin Abdülmesih komutasında Nuruddin Mahmud namına bir ordunun kalmasını kabul edecekti.170 Bu antlaşma Nuruddin Mahmud'un, Zünnûn'u himaye etmeye devam ettiğini göstermektedir.171

Musul Atabeyi Nuruddin Mahmud bir süre sonra vefat etti (1174). Onun vefatıyla Sivas'ta Zünnûn'un yanında bulunan Atabeylik ordusu ülkesine geri döndü. Bunun üzerine II. Kılıçarslan, hemen harekete geçti. Sivas, Tokat, Niksar ve Amasya'yı ele geçirerek Danişmendlilerin Sivas kolunu ortadan kaldırdı (1175).172

II. Kılıçarslan'ın bu saldırısına karşı koyamayan Zünnûn, Sivas'tan kaçmak zorunda kaldı.173 Niketas'a göre174 Yağıbasan'ın dul hanımı, Zünnûn'u, şehrin yönetimini vermek için Amasya'ya davet etmiştir. Ancak bunu kabul etmeyen şehir halkı ayaklanarak bu kadını öldürmüş ve Zünnûn'u şehre sokmamışlardır. Bunun üzerine Zünnûn ile Şahinşah Bizans'a sığındılar ve kaybettikleri topraklara kavuşmak için Bizans İmparatorunu, II. Kılıçarslan'a karşı kışkırttılar.175

İmparator Manuel de, Anadolu Selçuklularına karşı bir denge unsuru olan Danişmendlilerin, yeniden topraklarına sahip olmasını istiyordu.176 Bunun için Manuel, Zünnûn'u177 30 bin kişilik bir ordu ile Niksar178 ve Amasya179 üzerine gönderdi. Ancak, İmparatorun Niksar'ı Zünnûn'a vermek için giriştiği bu sefer sonuçsuz kalmış180 ve burasını II. Kılıçarslan ele geçirmiştir.181

B. Ölümü

Birincisi Kayseri Melikliği ikincisi de Sivas Melikliği olmak üzere iki defa Danişmendli tahtına oturan Zünnûn'un akıbeti meçhuldür.182 Bir rivayete göre Zünnûn, II. Kılıçarslan'ın emriyle Bizans hapishanelerinde zehirlenerek öldürülmüştür (570/1175).183

Süryanî Mihail,184 Niksar'da Türklerin Bizanslılara Zünnûn'un kendilerine ihanet ettiği haberini ulaştırarak komplo düzenlendiğini bildirmekte ve buna inanan Bizanslıların da Zünnûn'u yakalayarak sorgulanmak üzere İmparatora götürdüklerini ifade etmektedir. İmparator Manuel bu komployu anlayamamışsa, Zünnûn'u hapsetmiş veya öldürmüş olabilir.

Aksarâyî185 ise, II. Kılıçarslan'ın Niksar'ı ele geçirmesi üzerine onun Niksar'a gittiğini ve orada vefat ettiğini ifade etmektedir.

C. Malatya Kolu (537-573/1143-1178)

1. Aynüddevle Dönemi (537/1143-542/1152)

Yukarıda belirtildiği gibi, Aynüddevle Melik Muhammed ile taht mücadelesine girişmiş ve onun karşısında tutunamayarak Haçlılara sığınmıştı. Melik Muhammed'in ölümü üzerine de harekete geçerek Malatya'yı ele geçirmiş ve Danişmendlilerin Malatya kolunu kurmuştur.

Anadolu Selçukluları İle İlişkiler

Sultan Mesud, Danişmendliler arasındaki bu saltanat mücadelesinde veliaht olan Zünnûn'u destekliyordu. Bunun üzerine Aynüddevle Sivas'a giderek, kardeşi Yağıbasan ile Sultan Mesud ve Zünnûn'a karşı bir anlaşma yaptı. Yağıbasan'ın desteğiyle de Elbistan ve Ceyhan bölgelerini hakim oldu.

Bunun üzerine Sultan Mesud, Yağıbasan'a saldırıp onu Sivas'tan çıkardı. Aynüddevle'nin de kendisine tabi olmasını istedi. Aynüddevle'nin, karısı vasıtasıyla yaptığı af talebini kabul etmeyen Mesud, Malatya'yı kuşattı (17 Haziran 1143). Üç aylık kuşatmaya rağmen şehri alamayan Sultan Mesud geri çekildi (14 Eylül 1143).186

Yeniden Danişmendli topraklarına saldıran Sultan Mesud, Aynüddevle'nin hakimiyetindeki Ceyhan ve Elbistan'ı ele geçirdikten sonra buraları oğlu Kılıçarslan'a verip onu melik tayin etti (1144). Daha sonra Malatya'yı tekrar kuşattıysa da yeni İmparator Manuel Komnenos'un, topraklarına girmesi üzerine geri döndü (Ağustos 1444).187

II. Haçlı Seferi esnasında Urfa Haçlı Kontu II. Joscelin'in Türkler tarafından esir alınmasından sonra Haçlılara ve Ermenilere karşı birlikte harekete geçen Aynüddevle ile Artuklu Kara Arslan, Adıyaman, Palu, Kâhta ve Gerger'i ele geçirdi ve pek çok esir aldılar (1151).188

Aynüddevle, bundan bir yıl sonra 12 Haziran 1152 Perşembe günü Malatya'da öldü.189

2. Zülkarneyn Dönemi (547-557/1152-1162)

Babasının ölümü üzerine Danişmendlilerin Malatya kolunun başına Zülkarneyn geçmiştir. Ancak yaşı küçük olmasından dolayı şehri onun adına annesi yönetiyordu.

Bu sırada Sivas Meliki ve Zülkarneyn'in amcası olan Yağıbasan, Anadolu Selçuklularına karşı mücadele edebilmek için Zülkarneyn ve annesine ittifak teklifinde bulundu. Küçük yaşta olup tahta yeni oturan Zülkarneyn ve onun adına yönetimi elinde bulunduran annesinin başka bir alternatifleri de yoktu. Bu yüzden Yağıbasan'ın bu teklifini kabul ettiler ve aralarında bir ittifak yaptılar.190

Anadolu Selçukluları ile İlişkiler

Ancak bu ittifakı haber alan Sultan Mesud, hemen Yağıbasan üzerine yürüyerek onu itaat altına aldı. Sonra, daha önceleri iki defa denemesine rağmen alamadığı Malatya'yı kuşatarak şiddetli saldırılarda bulunmaya başladı (24 Temmuz 1152). Surların önemli bir kısmı tahrip edilmesi üzerine, şehrin dayanamayacağını anlayan Zülkarneyn'in annesi, Sultan Mesud'un katına çıkarak affedilmelerini istedi. Ancak annesinin bu talebi kabul edilmeyince, Zülkarneyn bizzat kendisi gelerek Mesud'dan af dilemek zorunda kaldı. Mesud, onu affettiği gibi kendisine tabi olması şartıyla şehri ona iade etti. Böylece Danişmendlilerin Sivas kolunu tabiiyetine alan Sultan Mesud, Malatya kolunu da kendine tabi hale getirmiş oldu.191

Sultan Mesud'un buradan ayrılmasından sonra, Zülkarneyn, annesini ve adamlarını şehirden kovarak yönetime el koydu. Malatya'da kendi otoritesini kurarak asayişi sağladı. Vergileri indirerek annesinin baskıcı yönetimiyle bunalmış olan halkın rahat bir nefes almasını sağladı.192

Sultan Mesud'un ölümünden sonra Zülkarneyn, amcası Yağıbasan'ı metbu tanımaya başlamıştı.193 Bundan sonra Zülkarneyn; özellikle Anadolu Selçuklularına karşı kendi varlığını korumak için bazı siyasî tedbirler almaya çalışmıştır. II. Kılıçarslan'a karşı, Bizans İmparatoru Manuel'in başını çektiği ve Suriye'deki Haçlılar ile Atabey Nuruddin Mahmud'un katılımı ile gerçekleştirilen ittifaka katıldı.

Hakkında daha fazla bilgi olmayan Malatya Meliki Zülkarneyn 1162 yılı194 Ekim ayında195 öldü.

3. Nasirüddin Muhammed'in

1. Hükümdarlık Dönemi (557-565/1162-1170)

Zülkarneyn'in Nasirüddin Muhammed, Kasım ve Feridun olmak üzere üç oğlu bulunuyordu. Süryanî Mihail,196 Zülkarneyn'in ölümü üzerine yerine on yaşındaki oğlu Muhammed'in197 geçtiğini198 belirtmektedir. Nasirüddin Muhammed'in 1162-1170 ve 1175-1178 yılları arasında iki hükümdarlık dönemi vardır.

Süryanî Mihail'e göre199 Zülkarneyn'in yerine küçük yaştaki oğlu Nasirüddin Muhammed'in geçtiğini öğrenen Sivas Meliki Yağıbasan, Malatya üzerine yürümüştür. Ancak Yağıbasan, burasını kuşatmışsa da ele geçiremeyip geri dönmüştür. Daha sonra, küçük yaştaki yeğeni Nasirüddin Muhammed ile barış yaparak Malatya hakimiyetini ona bırakmıştır.

Malatya Meliki Nasirüddin Muhammed belki de küçük yaşta olmasından dolayı memleketi iyi yönetemediği gibi200 kendisini sefahate vermişti. Yakınlık kurduğu kötü ahlâklı bir büyücü kadının etkisiyle şehir halkına ve Türk askerlerine karşı baskı yapıyordu. İleri gelenler, halkın buna dayanamayacağını söylemesine rağmen, o buna hiç aldırmadı. Hatta bütün hazinesini alarak bu büyücü kadın ve yakın adamlarıyla beraber, sözde kendisinden şikâyetçi olan halkı cezalandırmak için, şehir dışına çıktı.

Ancak halkı kendinden mahrum bırakmak şeklindeki bu ceza, onlar için adeta mükâfat gibi gelmiş ve şehir halkı onun yerine kardeşi Kasım'ı tahta oturtmuşlardır.201

4. Kasım Dönemi (565-567/1170-1171)

Nasirüddin Muhammed'in Malatya'yı terk etmesinden sonra şehrin ileri gelenleri tarafından kardeşi Kasım (Ebu'l-Kasım)202 başa geçirildi. Onun şehirde hakimiyet kurmasıyla karışıklıklar son bulmuş, sükûnet ve asayiş sağlanmıştı.203

Malatya Meliki Kasım'ın, Artuklu Kara Arslan'ın kızı ile evlendirilmesi için bir düğün tertip edildi (15 Şubat 1171 Pazar). Düğün esnasında çeşitli eğlenceler düzenlenmişti. Bunlardan birisi de at üzerinde yapılan çeşitli gösteriler idi. Melik Kasım, bu gösterilerden birisini yaparken kaza ile atından düşerek ölmüştür.204

5. Feridun Dönemi (567-570/1171-1175)

Melik Kasım'ın vefat etmesi üzerine yerine kardeşi Feridun tahta oturtuldu. Kasım'ın dul karısı istemediği halde zorla Feridun ile evlendirildi.

Biraz önce belirtildiği gibi, Malatya Meliki iken iktidardan düşürülen205 Nasirüddin Muhammed, II. Kılıçarslan'a sığınmıştı. Nasirüddin Muhammed, Malatya tahtını tekrar elde edebilmek için II. Kılıçarslan'ı Malatya üzerine sefere çıkmaya teşvik ediyordu. II. Kılıçarslan ise Malatya'da birtakım ayrılıkların olduğunu haber alınca buraya sefere çıkmak için hazırlık yapmaya başladı (1172). Bunu öğrenen Feridun, Musul Atabeyi Nuruddin Mahmud'a sığındı.206

Malatya'da bulunanlar ise, aralarında anlaşarak II. Kılıçarslan'a karşı koymak için Hısnıziad'a bulunan ve akıllı bir devlet adamı olan Sadüddin'i çağırdılar. Malatya'ya gelen Sadüddin, bütün askerleri birleştirerek tek bir ordu oluşturdu. II. Kılıçarslan ise, Malatya'ya gelerek şehri kuşattı. Ancak, Nuruddin Mahmud'un kendisine karşı kurduğu ittifaktan çekindiğinden dolayı kuşatmayı kaldırdı ve bazı yerleri yağmalayıp tahrip ettikten sonra bölge halkından 12 bin kişiyi esir alarak geri döndü.207

Nuruddin Mahmud, II. Kılıçarslan'a karşı içlerinde Feridun ve diğer Danişmendli meliklerinin de bulunduğu bir ittifak cephesi oluşturmuştu. Müttefik kuvvetleri Kayseri'deki II. Kılıçarslan'ın üzerine yürüdüler. Ancak onun barış teklifi aralarında barış anlaşması yapıldı ve müttefikler ülkelerine geri döndüler (1172).208

Aşağıda belirtileceği üzere dört yıl tahtta kalan Feridun, kardeşi Nasirüddin Muhammed tarafından öldürüldü (15 Şubat 1175).

6. Nasirüddin Muhammed'in 2. Hükümdarlık Dönemi (570-573/1175-1178) ve Malatya Kolunun Yıkılışı

Nasirüddin Muhammed’in Malatya’yı terk etmesi üzerine, yerine kardeşi Kasım, melik ilân edilmişti. Bunun üzerine Malatya’ya gelemeyen Nasirüddin Muhammed, sefahat içinde beş yıl dolaşıp durdu: Bir ara Sultan II. Kılıçarslan’ın yanına gelip himayesine girdi. Ancak onun kendisine Malatya’yı vermemesi üzerine buradan da ayrıldı.209

Nuruddin Mahmud’un ölümü üzerine Nasirüddin Muhammed, Feridun’un karısı210 ve Artuklu meliklerinin211 teşvikiyle Malatya tahtını tekrar ele geçirmek için harekete geçti. Kılık değiştirerek akşam gizlice Malatya’ya girdi. Barsuma Manastırı papazları ve şehirdeki dostlarının yardımıyla 15 Şubat 1175 yılı Pazar gecesi gizlice saraya sızdı. Odasında uyuyan kardeşi Melik Feridun’u öldürerek Malatya’ya hakim oldu.212 Böylece Melik olarak ikinci defa Malatya tahtına oturan Nasirüddin Muhammed, öldürdüğü kardeşi Feridun’un karısı ile de evlendi. Nasirüddin Muhammed, II. Kılıçarslan’ın tabiiyetini kabul ederek Malatya’da yaklaşık üç yıl hüküm sürdü.213

Bu sırada Sultan II. Kılıçarslan, Bizans İmparatoru ile yaptığı Myriokephalon Meydan Muharebesi’ni kazanarak (1176) devletin batısını emniyet altına alınca, doğudaki emellerini gerçekleştirme fırsatını yakaladı. Onun ilk hedefi Danişmendlilerden almak istediği Malatya şehri idi.214 Aslında, Melik Nasirüddin Muhammed II. Kılıçarslan’ın tabiiyetinde idi. Ancak, II. Kılıçarslan, burayı tamamen ele geçirerek Anadolu’da Selçuklulara karşı en büyük rakip olan Danişmendlileri ortadan kaldırmak istiyordu.215

Bu amaçla harekete geçen II. Kılıçarslan Malatya’yı kuşattı. Dört aydır kuşatma altındaki Malatya’da açlık baş gösterince Hıristiyanlar şehri terk ettiler. Şehirdeki askerlerle ve Türklerle de arası iyi olmayan Nasirüddin Muhammed, halkın kendisini öldürüp şehri II. Kılıçarslan’a teslim edebileceğini düşüncesiyle hemen harekete geçti.

Gizlice, II. Kılıçarslan’a kendisinin şehirden çıkmasına izin vermesi karşılığında, Malatya’yı ona teslim edeceğini bildirdi. Sultandan, can güvenliğini garantileyen bir ahitnâme aldıktan sonra da hanımıyla birlikte216 Malatya’dan ayrılıp Harput’a gitti.

Bundan sonra şehrin kapıları açıldı ve II. Kılıçarslan 25 Ekim 1178217 Çarşamba günü Malatya’ya girdi. Böylece Danişmendlilerin Malatya kolu da ortadan kaldırıldı.218

V. Devletin Yıkılışından Sonra Danişmendli Mensuplarının siyasî faaliyetleri

A. Danişmendli Şehzade ve Emirlerin Siyasî Faaliyetleri

Danişmendli Devleti Anadolu Selçukluları Sultanı II. Kılıçarslan tarafından ortadan kaldırılarak toprakları ele geçirildiğinden söz edilmişti (1178). Bunun üzerine Danişmendli hanedanına mensup şehzadeler ve emirler de Anadolu Selçuklularının hizmetine girdiler. Bu emirler, bürokrat ve komutan olarak önemli görevler ifa etmişlerdir.

1. Yağıbasanoğullarının Siyasî Faaliyetleri

Danişmendlilerin yıkılışından sonra Yağıbasan oğullarından Muzafferüddin Mahmud, Bedrüddin Yusuf ve Zahirüddin İli Anadolu Selçuklularının hizmetine girmişlerdi. Bunlar uç bölgelerde Rumlarla gazalar yapıyorlardı.

Bu sırada Anadolu Selçukluları huzurlu değildi. Çünkü II. Kılıçarslan'ın vefatı üzerine yerine oğlu I. Gıyasüddin Keyhüsrev geçmiş ve onun birinci saltanat dönemi başlamıştı (1192-1196). Ancak, kardeşi II. Rüknüddin Süleymanşah ile saltanat kavgasına giren I. Gıyasüddin Keyhüsrev bu mücadeleyi kaybederek Bizans'a sığınmak zorunda kalmıştı (1196). Bundan sonra Anadolu Selçuklu tahtına önce II. Rüknüddin Süleymanşah (1196-1204) ve sonra altı yaşındaki oğlu III. İzzüddin Kılıçarslan (1204-1205) oturtulmuştur. Ancak, III. İzzüddin Kılıçarslan'ın küçük yaşta olmasından dolayı yönetimin annesinin eline geçmesi, memnuniyetsizliğe yol açtı. Bundan dolayı bazı devlet adamları ve beyler I. Gıyasüddin Keyhüsrev'i yeniden hükümdar yapmak için harekete geçtiler. Bu beylerin arasında Yağıbasan oğullarından Muzafferüddin Mahmud, Zahirüddin İli ve Bedrüddin Yusuf da bulunuyordu.219

İbn Bibi'nin bildirdiğine göre, bu iş için becerikli bir kişi olan Hacib Zekeriya görevlendirildi. Bir keşiş kılığına girerek yola çıkan Hacib Zekeriya, İstanbul'a ulaştıktan sonra sarayda bulunan I. Gıyasüddin Keyhüsrev ile görüşmeyi başardı. Ona ülkede olan biteni anlattı. Sonra da Yağıbasan oğulları'nın ve diğer uç beylerinin kendisini sultan olmaya davet eden mektuplarını verdi. Hacip Zekeriya'yı dinleyip bunları okuyan I. Gıyasüddin Keyhüsrev, durumu kayınpederi Mavrazemos'a anlattı. Mavrazemos da ona elinden gelen yardımı yapmaya söz verdi. Böylece yola çıkan I. Gıyasüddin Keyhüsrev, önce Borgulu'ya geldi. Kısa sürede Uç bölgelere hakim olduktan sonra buralardan topladığı kuvvetlerle Konya üzerine yürüdü. Yeğeni olan çocuk yaştaki Sultan III. Kılıçarslan bir müddet Konya'yı savundu. Bu direniş üzerine I. Gıyasüddin Keyhüsrev Ilgın'a çekildi. Ancak, Aksaray halkının ve öteki şehirlerin I. Gıyasüddin Keyhüsrev'ın hükümdarlığını tanıdığı haberi Konya'ya ulaşınca halkın araya girmesiyle I. Gıyasüddin Keyhüsrev ile III. Kılıçarslan arasında bir anlaşma yapıldı. Buna göre; III. Kılıçarslan'a Tokat ve yöresi ikta edilirken, I. Gıyasüddin Keyhüsrev de dokuz yıllık bir ayrılıktan sonra ikinci defa tahtına kavuştu.220

Görüldüğü gibi, I. Gıyasüddin Keyhüsrev'in ikinci defa tahta oturtulmasında Yağıbasan oğullarının büyük rolü vardır. Bundan dolayı onlar I. Gıyasüddin Keyhüsrev tarafından taltif edilmişlerdi. Bu dönemde Zahirüddin İli Pervanelik görevine getirilirken221 Muzafferüddin Mahmud Kayseri valiliğine atanmıştır.222

Yağıbasanoğulları arasından olan Bedrüddin Yusuf ile ilgili bir bilgi yoktur. Muzafferüddin Mahmud'un Kayseri'ye vali tayininden sonra onun hakkında da kaynaklar bir şey söylememektedirler. Ancak üçüncü kardeş olan Zahirüddin İli hakkında İbn Bibi223 bazı bilgiler vermektedir:

I. Gıyasüddin Keyhüsrev'den sonra yerine geçen I. İzzüddin Keykâvus, eskiden yardımlarda bulunduğu ve dostane ilişkiler içinde olduğu Pervane Zahirüddin İli'nin kendisine vefa göstermemesini Farsça yazdığı şiirlerde dile getirmiştir. Bunun nedeni de I. İzzüddin Keykâvus ile saltanat

mücadelesine başlayan I. Alâü'd-din Keykubad'ın Pervane Zahirüddin İli'yi kendi tarafına çekmesi olmalıdır. Ancak, bundan sonra Alâüddin Keykubad'ın da hizmetinden ayrılan Zahirüddin İli, Niğde'ye gelmiştir. Burada halka para dağıtarak onları Sultan I. İzzüddin Keykâvus'a karşı direnişe çağırmıştır. Ancak Niğde valisi ona ve adamlarına karşı iyi davranmayınca buradan ayrılarak, Ulukışla ve Kozan, üzerinden Şam'a gitmiştir. Halep yakınlarındaki Tel-Bâşer'e varınca hastalanmış, birkaç gün sonra da vefat ederek orada defnedilmiştir. Kendisine karşı vefasız davrandığını düşünen Sultan I. İzzüddin Keykâvus, Suriye Seferine çıkınca Zahirüddin İli'nin vefat ettiğini ve burada defnedildiğini öğrendi. Bunun üzerine Selçuklu sultanı, onu mezarından çıkarttırmış ve çürümüş kemiklerini yaktırarak küllerini rüzgara savurtmak suretiyle ona karşı beslediği kinini teskin etmeye çalışmıştır.

2. Nizamüddin Sührab'ın Siyasî Faaliyetleri

Nizamüddin Sührab, Muzafferü'd-din Mahmud'un oğludur ve babası gibi Anadolu Selçuklularının hizmetine girmiştir. Nizamüddin Sührab Anadolu Selçuklularının önde gelen komutanlarından birisidir. Ayrıca, Kösedağ Savaşı'nda görev yapan komutanlar arasında yer almıştır.

Bilindiği gibi II. Gıyasüddin Keyhüsrev işbirlikçilerinin de yardımıyla babası Sultan I. Alâüddin Keykubad'ı zehirleterek öldürmüş ve yerine tahta oturmuştu. Yeni sultanın ülkede Türkmenlere ve Ahilere karşı baskıcı bir politika izlemesi bu zümreleri devlete karşı küstürmüştü. Hatta adına Babaîler İsyanı denilen ve Türkmenlerin resmi idareye karşı bir tepkisi şeklinde nitelendirilebilecek olan bir hareket ortaya çıkmıştı. Bunun çok sert bir şekilde bastırılması da Türkmen kitleyi devletten iyice soğutmuştu. Bundan dolayı Köse-dağ Savaşın'da 80 bin kişilik Selçuklu ordusu 30 bin kişilik Moğol ordusu karşısında yenilgiye uğramıştı.

İbn Bibi,224 Kösedağ Savaşı'nın önde gelen komutanlardan birisi olan Nizamüddin Sührâb'ın, bu savaş sırasında yeterince gayret göstermediğini, hatta tedbirsiz davranarak Anadolu Selçuklularının yenilgiye uğramasına neden olduğunu belirtmek suretiyle onu suçlamaktadır. Nizamüddin Sührâb ile ilgili bundan sonra da başka bir bilgiye rastlanmamaktadır.

3. Halîfet Gazi'nin Siyasî Faaliyetleri

Danişmendlilerin yıkılışından sonra Anadolu Selçuklularının hizmetine giren emirlerden birisi de Halîfet Gazi'dir.225 Tarihî şahsiyeti Danişmendnâme'ye226 "Hılfet" şeklinde aksetmiş olsa da asıl adı Mübarizüddin Halîfet Gazi'dir. Babasının adı Tûlî, dedesininki ise Türkânşâh'tır. 606/1209-10 tarihli kitabesine göre I. Gıyasüddin Keyhüsrev Dönemi emirlerindendir. Önce Amasya valiliğine atanmıştır. I. İzzüddin Keykâvus zamanında ise Sinop Sahil Muhafızlığı Komutanlığı yapmıştır (1215). Ancak bu sırada Amasya valiliğini de yürütmüş ve bu görevini de 1225 yılına kadar sürdürmüştür.227

Danişmendnâme'de228 de işaret edildiği gibi, Halîfet Gazi Amasya valiliği sırasında burada bir medrese yaptırmıştır.229 Danişmendli Emirlerinden olan Halîfet Gazi, Anadolu Selçuklularının 1228 Erzincan, 1230 Erzurum seferlerine katılmış ve Erzurum valiliğine atanmıştır. 1232 yılında230 çıktığı Gürcistan seferi esnasında şehit düşmüş231 ve Amasya'ya getirilerek türbesine defnedilmiştir.

B. Danişmendli Hanedanı Tarafından Kurulan Siyasî Kuruluşlar

Anadolu Selçuklularının hizmetine giren Danişmendli hanedanı mensupları bu dönemde ayrı bir beylik veya devlet kurmak için herhangi bir faaliyette bulunmamışlardır. Ancak Anadolu Selçuklularının inkırazından sonra Danişmendli hanedanı mensupları tarafından Karasıoğulları ve Sunullah oğulları isimli iki beylik kurulmuştur.

1. Karasioğulları Beyliği (1297-1348)

Bilindiği gibi Anadolu Selçuklu Devleti'nin zayıflaması ve yıkılışından sonra bir otorite boşluğu meydana gelmişti. Bundan yararlanmak isteyen çeşitli Oğuz boylarına mensup Türkmenler, Anadolu'nun farklı yerlerinde değişik adlar altında birtakım beylikler kurdular. Bu beyliklerden birisi de Balıkesir ve Çanakkale dolaylarında kurulmuş olan Karasıoğulları Beyliği'dir.232 Danişmendli Devleti'nin yıkılışından sonra bu hanedan mensupları Anadolu Selçuklularının hizmetine girmiş ve Bizans sınırında uç kumandanı olarak görev yapmışlardır.233 Bunlardan birisi olan ve soyu Danişmendli Melik Gazi'ye kadar uzanan Karası Bey'in Sultan II. Mesud'un önde gelen emirlerinden birisi olduğu belirtilmektedir.234

Anadolu Selçuklularının zayıflaması üzerine Bizans sınırındaki diğer uç beyleri gibi fethettiği Balıkesir ve dolaylarında bağımsızlığını ilân eden Karası Bey, babası Kalem Bey ile birlikte kendi adıyla anılan Karası Beyliği'ni kurmuştur (1297).235 Daha sonra Aydıncık, Manyas, Bergama, Edremit, Burhaniye, Biga Hisarı (Bakırhisar), İvrindi, Altınova, Bigadiç, Sındırgı, Ayvacık, Başgelembe; Germe, Susurluk bölgeleri Karası Beyliği'nin hakimiyetine girmiştir.236

1326 yılında Bursa'yı fetheden Osmanlılar, daha sonra da Karası ile aralarındaki birtakım kaleleri ele geçirdiler. Orhan Bey Dönemi'nde Osmanlılar Karası Beyliği'ni sulh yoluyla ilhak ettiler (1347-48). Böylece Karası Beyliği'nin 50 yıllık ömrü (1297-1348) sona erdi. Karası ülkesini bu şekilde ele geçiren Orhan Bey burasını, oğlu Süleyman Paşa'ya ikta olarak verdi. Beyliğin ortadan kaldırılmasından sonra Vezir Hacı İlbey, Evrenos Bey, Kadı (Gazi) Fazıl, Ece Bey gibi Karası önde gelenleri Osmanlıların hizmetine girerek önemli görevler ifa etmişledir.237 Süleyman Paşa'ya vezir tayin edilerek Karası eyaletinin işleri kendisine havale edilen Hacı İlbey başta olmak üzere, diğer Karası beylerinin Osmanlıların Rumeli'ye geçiş ve buradaki fetihleri sırasında çok büyük hizmetleri olmuştur.

2. Sunullahoğulları Beyliği (1300-1380)

Melik Muhammed'in vefatından sonra Danişmendliler üç kola ayrıldığından söz edilmişti. Bunlardan birisi olan Malatya Kolu, II. Kılıçarslan tarafından ortadan kaldırılmıştı (1178). Devletin yıkılışından sonra Danişmendli şehzade ve emirleri Anadolu Selçuklularının hizmetine girmişlerdi. Muhtemelen Malatya kolunun ortadan kaldırılmasından sonra buradaki şehzade ve emirler de Selçukluların hizmetine girmiş olmalıdırlar. Ancak kaynaklarda bununla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bundan dolayı, bunların XIV. yüzyılın başlarına kadarki hayatları şu anda karanlıktır.

Ahmet Tevhit, yaptığı araştırmalar sonucunda Anadolu Selçuklularının yıkılışı üzerine ortaya çıkan Anadolu Beyliklerinden birisinin de Malatya'da kurulan Sunullahoğulları olduğunu öne sürer. Ayrıca, bu ailenin menşeinin Danişmendlilerin Malatya şubesine dayandığını ve bunların bir kolunun da "Kâbilî-zâdeler" adıyla Tokat'ta bulunduğunu belirtir. Onun dikkat çektiği bu konuyu daha sonra Z. Oral da araştırmaya başlamış ve birtakım sonuçlara ulaşmıştır. Buna göre: Selçukluların yıkılmasından sonra Anadolu'da ortaya çıkan beylikler arasında Melik Sunullah ailesi tarafından Malatya merkez olmak üzere bir beylik kurulmuştur. Sunullahoğulları Beyliği'nin hangi tarihlerde kurulup ne zaman ortadan kaldırıldığı tam olarak bilinemiyorsa da bunların 700/1301 779/1380 tarihleri arasında kısmen bağımsız kısmen de tabi olarak varlıklarını devam ettirdikleri anlaşılır. Ancak merkezi Malatya olan bu beyliğin nerelere hakim olduğu ve para bastırıp bastırmadığı da bilinmemektedir.238

Sunullahoğullarının "kitabe ve vakfiyelerde melik, şah, şeyh, emîrü'l-âzam, emîr, sultan gibi hükümdar sülâlelerinin kullandıkları elkabı aldıklarına, bir çok camiler, medreseler, mescitler yaptırmış oldukları" göz önünde bulundurulursa bunların bir süre bağımsız olarak varlıklarını devam ettiren asil bir soydan oldukları sonucuna ulaşılır.239

Bu beyliğe adı verilen Melik Sunullah ile ilgili fazla bir bilgi yoktur. Malatya evkafında bulunan 713/1313 tarihli Melik Sunullah'ın torunlarından İbrahim Bey ile kardeşi Şah Ali Bey tarafından düzenlenen Sunullahoğullarına ait en eski vakfiyede bazı bilgilere rastlanmaktadır. Buna göre Melik Sunullah'ın göbek adının Gazi Abdurrahman olduğu ve Şafiî mezhebine mensup bir Harezmli olduğu anlaşılmaktadır.240

Y. Öztuna ise, Melik Sunullah'ın şeceresini: "Melik Sunullah b. Abdurrahman Gazi b. Melik Nasrullah Bey b. Alâüddin Ali Bey b. Tur Ali Bey Türkmânî" şeklinde kaydetmiştir. Ayrıca burada, Melik Sun'ullah'ın Malatya'da 1300-1318 yılları arasında hüküm sürdüğü ve 1318 yıllarında vefat ettiği belirtildikten sonra, Sun'ullah ailesinin onun 5 oğlundan 5 ayrı kol halinde devam ettiği ifade edilmiştir.241

Sunullahoğullarının Malatya'daki hakimiyetleri 1380 yılında sona ermiştir. Bundan sonra 1381-1402 yılları arasında Osmanlı (Kara Timurtaş Paşa), 1402-1516 yılları arasında da Memlûk hakimiyetinde eşraftan bir aile olarak Malatya valiliğini irsî olarak devam ettirmişlerdir.242

1Danişmendliler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Sefer Solmaz, Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2001.

2M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", Belleten, VII/27, Ankara 1943, s. 379.

3İbn Bibi, el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-'Alâ'iyye, haz. Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956, s. 11.

4Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev. Hrant D. Andreasyan, notlar Edouard Dulaurer-M. Halil Yinanç, Ankara 19872. s. 225; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269) ", çev. H. D Andreasyan, Tarih Semineri Dergisi, I/1, İstanbul 1937, s. 188; Niketas Khoniates, Historia (Ionnes ve Manuel Komnenos Devirleri), çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s. 22.

5Yinanç, a.g.e., s. 98.

6Nitekim M. H. Yinanç'ın Danişmend Gazi'nin Ermeni olduğu şeklindeki görüşüne, İsmail Hami Danişmend, (Türk Tarih Kurumuna Açık Mektup, İstanbul 1945) tarafından şiddetle karşı çıkmıştır. M. H. Yinanç 'ın öne sürdüğü iddiaları tek tek ele alarak çürüten İ. H. Danişmend, onu ağır bir dille eleştirmiştir. İ. H. Danişmend'in bu görüşleri diğer araştırmacılar tarafından da kabul görmüştür.

7Albertus Aquensis, trc. H. Hefele, Albert von Aachen. Geschichte des ersten Kreuzzuges, II, Jena 1923, s. 26; Willermus Tyrensis, trc. E. A. Babcock-A. C. Krey, A History of Deeds Done Beyond the Sea, New York 1943. s. 411-412; Süryanî Keşiş Mihail'in Vekayi-nâmesi, trc. H. D. Andreasyan, II, TTK Ktp., s. 30.

8Melik Danişmend Tarihi (Danişmendnâme), İstanbul Belediye Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet, nr. 441, vr. 2b; Iréne Mélikoff, La Geste de Melik Danişmend, II, Paris 1960, s. 9.

9İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, Beyrut 1386/1966, s. 300; İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, XII, Beyrut 1932, s. 158.

10 Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 19933, s. 423.

11 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 300; Zeki Velidî Togan, Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, I, İstanbul 19813, s. 19; Mikâil, Bayram, "Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Eser "Kaşf al-'Akaba", İTED, VII/3-4, İstanbul 1979, s. 277.

12 Togan, a.g.e., s. 197.

13 Beyhakî, Tarih-i Beyhakî, nşr. Ali Ekber Feyyaz, Tahran 1371, s. 638, 641, 660.

14 bk. Sefer Solmaz, "Danişmendli Ailesinin Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşundaki Rolü", Niksar'ın Fethi ve Danişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri, (Niksar, 8 Haziran 1996), Tokat 1996, s. 52-54; aynı mlf., Danişmendliler Devleti, s. 7-11.

15 bk. Sefer Solmaz, "Danişmendli Ailesi İle Büyük Selçuklu Hanedanı Arasındaki Akrabalık İlişkileri", I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Tebliğleri, (Konya, 11-13 Ekim 2000) II, Konya 2001, s. 271-282; Solmaz, Danişmendliler Devleti, s. 12-25.

16 Togan, a.g.e., s. 197.

17 Müneccimbaşı, Câmi'ü'd-düvel, Nuruosmaniye Ktp., I, nr. 3171, vr. 363b; trc. Şair Nedim, Sahâifu'l-ahbâr, II, İstanbul 1285, s. 575.

18 Müneccimbaşı, Câmi'ü'd-düvel, I, vr. 363b; trc. Sahâifu'l-ahbâr, II, s. 575.

19 Reşîdü'd-din Fazlullah, Câmi'ü't-tevârîh, nşr. Ahmet Ateş, Ankara 1960, s. 33-34.

20 Zahirü'd-din Nîşâbûrî, Selçuk-nâme, nşr. İrec Afşar, Tahran 1332, s. 25; Reşîdü'd-din, Câmi'ü't-tevârîh, s. 38-39; Aksarâyî, Müsâmeretü'l-ahbâr, nşr. Osman Turan, Ankara 1944 s. 17; Kadı Ahmed, el-Veledü'ş-şefik, Fatih (Süleymaniye) Ktp., nr. 4518, vr. 291a; Müneccimbaşı, Câmi'ü'd-düvel, vr. 363b; trc. Sahâifu'l-ahbâr, II, s. 575-576.

21 Urfalı Mateos (Vekayi-nâme, s. 144) Alp Arslan'ın komutanlarına Anadolu'nun fethi emrini "Bundan sonra arslan yavruları gibi olunuz, bütün memleketleri kartal yavruları gibi süratle katedin" şeklinde verdiğini ifade etmiştir. Ayrıca bk. Turan, Selçuklular, s. 188-189.

22 Sivas'ın fethi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Iréne Mélikoff, "Gazi Melik Danişmend et La Conquéte de Sivas", SAD, IV, Ankara 1973, s. 187-195.

23 Togan, age., s. 203; İbrahim Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleriyle Niğde-Aksaray Tarihi, I, İstanbul 1974, s. 253; Mehmet Altay Köymen, Tarih Işığında Anadolu Savunması (Dünü, Bugünü ve Yarını), Ankara 1990, s. 13; Rauf A. Hüseynov, "Selçuklular Kafkasya'da", TKA, Yıl: XXX/1-2 (1992), Ankara 1993, s. 158.

24 Halil Edhem (Eldem), Düvel-i İslamiyye, İstanbul 1345/1927, s. 220; Abdülkerim Özaydın, "Danişmend Gazi", DİA, VIII, İstanbul 1993, s. 469.

25 bk. Mélikoff, age., II, s. 14-16. Danişmendnâme'yi esas kabul eden Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde de bu konu aşağı yukarı aynen Danişmendnâme'deki gibi verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Cenâbî, el-Aylemü'z-zâhir, Yeni Cami (Süleymaniye) Ktp., nr. 831, vr. 24b-25a; aynı mlf., Gülşen-i Tevarîh, Nuruosmaniye Ktp., nr. 3097, vr. 68a-68b; Danişmendnâme, vr. 7b-9b; Mustafa Âlî, Mirkatü'l-cihad, Raşit Efendi (Süleymaniye) Ktp. nr. 678, vr. 19a-22a; aynı mlf., Fusûl-i hall ü akd usûl-i harc ü nakd, Nuruosmaniye Ktp., nr. 2896, vr. 48a; Abu'l-Abbas el-Karamânî, Ahbârü'd-düvel ve âsârü'l-üvel, Nuruosmaniye Ktp., nr. 3043, vr. 192b; Hezarfen Hüseyin Efendi, Tenkîhü tevârih-i mülûk, Esad Efendi (Süleymaniye) Ktp., nr. 2239, vr. 60b; Müneccimbaşı, Câmi'ü'd-düvel, vr. 364a.

26 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 30, 33.

27 Zahirü'd-din Nişâbûrî, Selçuk-nâme, s. 25.

28 Reşîdü'd-din, Câmi'ü't-tevârîh, s. 39.

29 Aksarâyî, Müsâmeretü'l-ahbâr, s. 17; Kadı Ahmed, el-Veledü'ş-şefik, vr. 291a.

30 Mélikoff, a.g.e., II, s. 98, 108, 128, 242.

31 Mélikoff, a.g.e., II, s. 242.; Speros Vryonis, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Eleventh Through the Fifteenth Century, London 1971, s. 115.

32 Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler, çev. Yıldız Moran, İstanbul 19842, s. 97.

33 Mélikoff, a.g.e., II, s. 15-16.

34 Danişmend-nâme, vr. 239b-250a.

35 Mélikoff, a.g.e., II, s. 267-280.

36 Anna Komnena, Alexiad Malazgirt'in Sonrası, çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 341.

37 Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 19933, s. 134-135.

38 Anna Komnena, Alexiad, s. s. 341; Turan, Türkiye, s. 136.

39 Abdülkerim Özaydın, "Danişmendliler", DGBİT, VIII, İstanbul 1992, s. 123.

40 Urfalı Mateos, Vekayi-nâme, s. 190; Anna Komnena, Alexiad, s. 325-330; Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi çev. Fikret Işıltan, I, Ankara, 1986, s. 140-143; George Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. Fikret Işıltan, Ankara 19913 s. 336-337; Turan, Türkiye, s. 100-103; Abdülkerim Özaydın, "Danişmendliler", DİA, VIII, İstanbul 1993, s. 469-470; Işın Demirkent, "Haçlılar", DİA, XIV, İstanbul 1996, s. 528-529.

41 1101 yılı seferlerinde Haçlıların takip ettikleri yollarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Işın Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri Ordularının Anadolu'da Takip Ettikleri Yollar Hakkında", Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, (İstanbul 23-25 Haziran 1997), Ankara 1999, s. 115-122.

42 Urfalı Mateos, Vekayi-nâme, s. 218. Amin Maalouf, Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Telos Yay., İstanbul 1997, s. 93-94. Urfalı Mateos burada (aynı yer) adlarını belirtmeden sadece diğer emirlerden de yardım istenildiği belirtmektedir.

43 İbnü'l-Kalânisî, Zeylü Tarihi Dımaşk, nşr. H. F. Amedroz, Leiden 1908, s. 141; Azimî Tarihi, nşr. ve trc. Ali Sevim, Ankara 1988, s. 33; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 300; İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb, nşr. Sâmi Dehhan, II, Dımaşk 1954, s. 145; Aksarâyî, Müsâmeretü'l-ahbâr, s. 27; Müneccimbaşı, Câmi'u'd-düvel, vr. 364b; Runciman, a.g.e., II, s. 18 vd.; Turan, Türkiye, s. 105, 139-141; aynı mlf., "Kılıçarslan I. ", İA, VI, İstanbul 1979, s. 685; Özaydın, "Danişmendliler", DİA, s. 470; Işın Demirkent, Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıçarslan, Ankara 1996, s. 37-42; aynı mlf., "Haçlılar", DİA, s. 532.

44 Ferdinand Chalandon, Essai sur le régne D'Alexis Ier Comnéne, (1081-1118), Paris 1900, s. 228; Runciman, a.g.e., II, s. 21-22; Mükrimin Halil Yinanç, "Onikinci Asır Tarihçileri ve Muhammed bin Ali-il-Azimî" II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri (Ankara, 20-25 Eylül 1937), İstanbul 1943, s. 686; Turan, Türkiye, s. 105; Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1991; Özaydın, "Danişmendliler", DİA, s. 470; Demirkent, Sultan I. Kılıçarslan, s. 42-44; aynı mlf., "Haçlılar", DİA, s. 533.

45 Urfalı Mateos, Vekayi-nâme, s. 218-219; Chalandon, Alexis Ier Comnéne, s. 228-229; Runciman, a.g.e., II, s. 21-22; Mükrimin Halil, Yinanç, "Danişmendliler", İA, III, İstanbul 1988, s. 469; Turan, Türkiye, s. 105; Özaydın, "Danişmendliler", DGBİT, s. 470; Demirkent, Sultan I. Kılıçarslan, s. 44-46.

46 Urfalı Mateos, Vekayi-nâme, s. 204-205; Fulcherius Carnotensis, trc., R. Riyan, A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127, Knoxville 1969, s. 134 vd.; Albertus Aquensis, Hefele trc., s. 26 vd.; İbnü'l-Kalânisî, Zeyl, s. 138; Azimî Tarihi, s. 32; Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 47; Anonim Süryanî Vekayi-nâmesi, trc., A. S. Tritton, "The First and Second Crusades From an Anonymous Syriac Chronicle" JRAS, (1933), s. 74; Müverrih Vardan, agm., s. 188; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 300; İbnü'l-Adîm, Zübde, II, s. 145; Abû'l-Farac Tarihi, çev. Ömer Rıza Doğrul, II, Ankara 19872, s. 341-342; Ebü'l-Fidâ, Min kitâbi'l-muhtasar fî ahbâri'l-beşer, II, Mısır 1323-1325, s. 212; İbn el-Şıhne, el-Dürerü'l-müntehab fî târihi memleketi Haleb, nşr. E. Serkis, Beyrut 1909, s. 197; Gaffarî, Târîh-i Cihan-ârâ, nşr., Müctebâ Minovî, Tahran 1343, s. 132; Chalandon, Alexis Ier Comnéne, s. 220-221; W. B. Stevenson, The Crusades in the East, Cambridge 1907, s. 73; Runciman, age., I, s. 248-249; Ostrogorsky, a.g.e., s. 338; Harold S. Fink, "The Foundation of the Latin States 1099-1118", History or of the Crusades, I, Philadelphia 1958, s. 387; E. Honigmann, "Malatya (İslâm devri) ", İA, VII, İstanbul 1988, s. 236; Cahen, a.g.e., s. 99; aynı mlf., "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi", çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Belleten, LI/201, Ankara 1987, s. 1427; Yinanç, "Danişmendliler", İA, s. 469; Turan, Türkiye, s. 136-137; Özaydın, "Danişmendliler", DİA, s. 470; Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu, I, Ankara 1990., s. 66-68; aynı mlf., Sultan I. Kılıçarslan, s. 33-34; aynı mlf., "Antakya Prinkepsi Bohemund'un Esir Alınması Niksar'da Hapsedilmesi ve Serbest Bırakılması", Niksar'ın Fethi ve Danişmendliler döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri, (Niksar 8 Haziran 1996), Tokat 1996, s. 4-5.

47 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 47-48; Anonim Süryanî, Tritton trc., s. 75; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 300; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 342; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 1932, s. 158; Stevenson, a.g.e., s. 73; Cahen, age., s. 99; Brockelmann, İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1992, s. 213; Turan, Türkiye, s. 141-142; Demirkent, Haçlı Kontluğu, I, s. 69; aynı mlf., Sultan I. Kılıçarslan, s. 48; Özaydın, "Danişmendliler", DİA, s. 470; Salim Cöhce, " Danişmendlilerin Haçlılarla Münasebetleri", Niksar'ın Fethi ve Danişmendliler Dönemi'nde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri, (Niksar 8 Haziran 1996), Tokat 1996, s. 20.

48 Demirkent, "Bohemund", Niksar Bilgi Şöleni, s. 6-7.

49 Danişmend Gazi'nin vefatı ile ilgili bilgi için bk. Necati Demir, "Danişmend Gazi ve Şehadeti", Tarih ve Medeniyet, S. 34, İstanbul Ocak 1997, s. 24-27; Solmaz, Danişmendliler Devleti, s. 100-106.

50 İbnü'l-Kemal İlyas, b. Ahmed, Keşfu'l-Akabe, Fatih (Süleymaniye) Ktp., nr. 5426, vr. 250a.

51 Urfalı Mateos, Vekayi-nâme, s. 225.

52 Urfalı Mateos (Vekayi-nâme, s. 225) Danişmend Gazi'nin öldüğündü on iki oğlunun olduğunu fakat bunların en büyüğü olan Emir Gazi devletin başına geçerek ve diğer kardeşlerini gizlice öldürttüğünü belirtmektedir.

53 Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, İstanbul 1992, s. 60.

54 Yinanç, "Danişmendliler", İA, s. 469; Özaydın, "Danişmendliler", DİA, s. 470.

55 Turan, Selçuklular, s. 291-292; Özaydın, aynı yer.

56 Mükrimin Halil Yinanç, "Belek", İA, II, İstanbul 1979, s. 472.

57 Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Özellikleri", TDA, S. 71, İstanbul Nisan 1991, s. 21.

58 Merçil, a.g.e., s. 119.

59 Alptekin, "Türkiye Selçukluları", DGBİT, VIII, İstanbul 1992, s. 238.

60 Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1973. s. 151; Refet Yinanç, "Mengücekler", Tarihte Türk Devletleri, II, Ankara 1987, s. 461.

61 İbnü'l-Kalânisî, Zeyl, s. 202; Azimî Tarihi, s. 43; Süryanî Mihail, Vekâyi-nâme, s. 67; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 356; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 586; Ferdinand Chalandon, Jean II Comnéne, (1118-1143) et Manuel I Comnéne, (1143-1180), Paris 1912, s. 45-46; Turan, Türkiye, s. 162-163; aynı mlf., Doğu Anadolu, s. 58-60; Cahen, age., s. 106, 119; Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara 1990. s. 3; Yinanç, "Danişmendliler", İA, s. 469; R. Yinanç, "Mengücekler", Tarihte Türk Devletleri, II, s. 461; Özaydın, "Danişmendliler", DGBİT, s. 129.

62 Urfalı Mateos, Vekayi-nâme, s. 282; Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 82-83; Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 71; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 359; İsmail Hakkı (Uzunçarşılı)-Rıdvan Nafiz (Edgüder), Sivas Şehri, İstanbul 1346/1928, s. 22; Halil Edhem, Düvel-i İslamiyye, s. 221; Turan, Türkiye, s. 168; Cahen, age., s. 106; Honigmann, agm., s. 237; Yinanç, "Belek", İA, 472; Özaydın, "Danişmendliler", DİA, s. 470.

63 Turan, Türkiye, s. 170; Yinanç, “Danişmendliler”, İA, s. 470; Özaydın, “Danişmendliler”, DİA, s. 470.

64 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 92; Turan, Türkiye, s. 170. Yinanç, “Danişmendliler”, İA, s. 74.

65 Adana’nın Kozan ilçesi merkez bucağına bağlı Anavarza köyünün bitişiğinde tepe üstündeki bir hisar kenti olup (Anna Komnena, Alexiad, s. 432, dn. 1) “Aşağı bölümdeki yerleşme, Anavarza Köyü olarak varlığını sürdürmekte” idi. Sonra adı “Dilekkaya”olarak değiştirilmiş ve şimdi bu ad ile anılmaktadır. (bk. Yusuf Halaçoğlu, “Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis (=Kozan) Sancağı”, TD, S. 32, İstanbul 1979, s. 830; Bilge Umar, Türkiye’deki Tarihsel Adlar, İstanbul 1993 s. 67; Demirkent, Haçlı Kontluğu, II, s. 92, dn. 378).

66 Süryanî Mihail (aynı yer) bu hediyelerin “harp teçhizatı ve atlar” olduğunu bildirmektedir.

67 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 92; Abû’l-Farac, Tarih, II, s. 363; Anonim Süryanî, Tritton trc., s. 98 vd.; Chalandon, Jean II Comnéne, s. 81-82.

68 Demirkent, Haçlı Kontluğu, II, s. 92.

69 Süryanî Mihail’in (Vekayi-nâme, s. 96) belirttiği Zamantı (Pınarbaşı) şimdi Kayseri sınırları içindedir. bk. Turan, Türkiye, s. 173, dn. 62, 407, 541. Zamantı Kalesi ile ilgili bilgi için bk. Faruk Sümer, Yabanlu Pazarı, İstanbul 1985, s. 33-45.

70 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 96; Abû’l-Farac, Tarih, II, s. 363; Turan, Türkiye, s. 170-171; Cahen, a.g.e., s. 107.

71 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 104; aynı mlf., Ermenice nüshadan naklen, Vekayi-nâme, s. 104; Cahen, a.g.e., s. 108; Turan, Türkiye, s. 169.

72 Niketas, Historia, s. 11-13.

73 Vryonis, age., s. 119; Cahen, a.g.e., s. 108.

74 Chalandon, Jean II Comnéne, s. 82; Turan, Türkiye, s. 171, dn. 56.

75 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 92.

76 Özaydın, “Danişmendliler”, DİA, s. 470.

77 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 99.

78 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 92, 96, 98-99; Turan, Türkiye, s. 172, Cahen, a.g.e., s. 108.

79 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 96; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 363; Cahen, a.g.e., s. 107; Turan, Türkiye, s. 171.

80 Süryanî Mikhail, Chronique, III, s. 225; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 361; Turan, Türkiye, s. 170.

81 Süryanî Mikhail, Chronique, III, s. 228.

82 Cahen, a.g.e., s. 107.

83 Süryanî Mikhail, Chronique, III, s. 232; Anonim Süryanî, Tritton trc., s. 99; Willermus Tyrensis, trc. Kausler, E. ve R., Geshichte der Kreuzzüge und Königreichs Jerusalem, Stuttgart 18442, s. 347 vd.; Demirkent, Haçlı Kontluğu, II, s. 98-99.

84 Willermus Tyrensis, Kausler trc., s. 347 vd.

85 Anonim Süryanî, Tritton trc., s. 99; Demirkent, Haçlı Kontluğu, II, s. 99.

86 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 97-98; Anonim Süryanî, Tritton trc., s. 99; Demirkent, Haçlı Kontluğu, II, s. 99.

87 Turan, Türkiye, s. 170.

88 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 98, 103; Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 104-105; Anonim Süryanî, Tritton trc., s. 99-100; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 367; Uzunçarşılı-Edgüder, age., s. 23; Yinanç, "Danişmendliler", İA, s. 470; Cahen, a.g.e., s. 108; Turan, Selçuklular, s. 238; Iréne Mélikoff, "Danishmendids", EI, II, London 1965, s. 110; aynı mlf., "Dânishmendides", EI2, II, Paris 1977, s. 113; Özaydın, "Danişmendliler", DGBİT, s. 131.

89 Çağatay Uluçay, İlk Müslüman Türk Devletleri, İstanbul 19773. s. 176; Halit Erkiletlioğlu, Kayseri Tarihi, Kayseri 1993, s. 75.

90 Erkiletlioğlu, a.g.e., s. 75.

91 Tahsin Özgüç-Mahmut Akok, "Melik Gazi Türbesi ve Kalesi", Belleten, XVIII/71, Ankara 1954, s. 331-334; Erkiletlioğlu, a.g.e., s. 80; Melik Gazi ve türbesi için bk. Halil Edhem (Eldem), "Anadolu'da İslâmî Kitabeler", TOEM, Sene 6, S. 32, İstanbul 1331, s. 449-467.

92 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 103; Turan, Türkiye, s. 172; Özaydın, "Danişmendliler", DGBİT, s. 131; Ekrem Yalçınkaya, Muhtasar Malatya Tarih ve Coğrafyası, İstanbul 1940, s. 62.

93 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 104; Turan, Türkiye, s. 173; Özaydın, "Danişmendliler", DİA, s. 471.

94 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 112; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 374; Turan, Türkiye, s. 175; Cahen, age., s. 109; Özaydın, "Danişmendliler", DGBİT, s. 131-132.

95 Turan, Selçuklular, s. 293; aynı mlf., Türkiye, s. 176.

96 Yinanç, "Danişmendliler", İA, III, s. 471; Kâmuran Gürün, Türkler ve Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 19842, s. 353; Merçil, age., s. 256.

97 Turan, Türkiye, s. 176; Alptekin, "Türkiye Selçukluları", DGBİT, s. 240.

98 Niketas, Historia, s. 22.; Turan, Selçuklular, s. 293.

99 Turan, Türkiye, s. 176.

100 Yinanç, "Danişmendliler", İA, s. 471; Besim Darkot, "Niksar", İA, IX, İstanbul 1988, s. 273.

101 Historia, s. 20-24; Chalandon, Jean II Comnéne, s. 180; Turan, Türkiye, s. 176; Özaydın, "Danişmendliler", DGBİT, s. 132.

102 Demirkent, Haçlı Kontluğu, II, s. 113.

103 Turan, Türkiye, s. 174.

104 Merçil, a.g.e., s. 256.

105 Uzunçarşılı-Edgüder, a.g.e., s. 24; Turan, Türkiye, s. 174; E. Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, trc. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 129.

106 Urfalı Mateos, Vekayi-nâme, s. 287-290; Turan, aynı yer; Honigmann, aynı yer.

107 Turan, Türkiye, s. 176; Merçil, a.g.e., s. 236; Özaydın, "Danişmendliler", DİA, s. 471.

108 Demirkent, Haçlı Kontluğu, II, s. 131, dn. 578.

109 Yinanç, "Danişmendliler", İA, s. 471.

110 Demirkent, Haçlı Kontluğu, II, s. 131, dn. 578.

111 Yinanç, "Danişmendliler", İA, s. 471.

112 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 115; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 375.

113 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 119.

114 Halil Edhem (Eldem), Kayseriye Şehri, İstanbul 1334, s. 17; Özaydın “Danişmendliler”, DGBİT, s. 132-133; Mehmet Eskioğlu-Mehmet Çayırdağ, Melik Gazi Türbesi Rehberi ve Danişmendlilerin Kayserideki Eserleri, Kayseri, 1987, s. 7; Erkiletlioğlu, a.g.e., s. 77.

115 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 103; Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 105.

116 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 103; Abû’l-Farac, Tarih, II, s. 367; Yinanç, “Danişmendliler”, İA, s. 471; Osman Turan, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Târihi, II, İstanbul 19947, s. 141; Erkiletlioğlu, a.g.e., s. 77.

117 Özaydın, “Danişmendliler”, DİA, s. 471; Muhsin İlyas Subaşı, Kayseri’nin Manevî Mimarları, Ankara 1995, s. 30-32.

118 Abû’l-Farac, Tarih, II, s. 376.

119 Abû’l-Farac, aynı yer.

120 Abû’l-Farac, aynı yer; Hüseyin Kayhan, “Melik Muhammed’in Ölümünden (1143) Sonra Danişmendli Tarihine Kısa Bir Bakış”, III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, (Kayseri, 06-07 Nisan 2000), Kayseri 2000, s. 299.

121 Abû’l-Farac, Tarih, II, s. 377; Kayhan, agm., s. 299-300.

122 Turan, Türkiye, s. 190.

123 Kayhan, agm., s. 305.

124 İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 317.

125 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 192.

126 Anonim Selçuk-nâme’de (nşr. ve trc. F. Nafiz Uzluk, Ankara 1952, s. 25) Melik Zünnûn’un Kayseri’de yaptığı zulümlerin haddi aştığı ve onun vaktini şarap içerek geçirdiği ve bunun üzerine de II. Kılıçarslan’ın 560/1164-1165 yılında harekete geçerek Kayseri’yi Zünnûn’un elinden aldığı, o vilâyetin bütün kalelerinin ele geçirdiği, Danişmendli emirlerin onun itaati altına girdikleri ve sultanın da kendi emirlerini buralara yönetici olarak atadığı belirtilmektedir.

127 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 206; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 391.

128 Abû’l-Farac, Tarih, II, s. 377.

129 Kayhan, agm., s. 301.

130 Niketas, Historia, s. 35-36.

131 Kayhan, agm., s. 302.

132 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 170; Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 172.

133 Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Ankara 19872. s. 313-314; Turan, Türkiye, s. 198.

134 Papaz Grigor, Zeyl, s. 314-315.

135 Kayhan, agm., s. 302.

136 Papaz Grigor, Zeyl, s. 329; Turan, Türkiye, s. 201; Abdülhaluk Çay, II. Kılıçarslan, Ankara 1987, s. 35.

137 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 317.

138 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 317; Niketas, Historia, s. 81; Turan, Türkiye, s. 201; Faruk Sümer, "Saltuklular", SAD, III, Ankara 1971, s. 413-414; Turan, Doğu Anadolu, s. 17; Refet Yinanç, "Saltuklular", Tarihte Türk Devletleri, II, Ankara 1987, s. 459; Kayhan, agm., s. 305; Bahattin Keleş, "Danişmendli-Türkiye Selçukluları İlişkileri", Niksar'ın Fethi ve Danişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri, (Niksar, 8 Haziran 1996), Tokat 1996, s. 84.

139 Papaz Grigor, Zeyl, s. 334; Niketas, Historia, s. 81-83; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 399; Chalandon; Jean II Comnéne, s. 463-466; Turan, Türkiye, s. 201-202; Runciman, a.g.e., II, s. 298-299.

140 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 192; Turan, Türkiye, s. 202; Sümer, Türk Beylikleri, s. 4-5; Yinanç, "Danişmendliler", İA, s. 473.

141 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 194; Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 195; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 400; Turan, Doğu Anadolu, s. 162-163.

142 Turan, Türkiye, s. 202; Kayhan, agm., s. 306-307.

143 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 196; Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 198; Niketas, Historia, s. 83; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 400.

144 Yinanç, "Danişmendliler", İA, s. 473.

145 VGMA, HD. 1145, s. 144. Burada Yağıbasan Türbesi'ne 1144/1731 yılında bir türbedarın tayininden bahsedilmektedir.

146 A. Özaydın ("Danişmendliler", DİA, s. 472) Yağıbasan'ın Niksar'da inşa ettirdiği medresesinin haziresinde medfun olduğunu söylemektedir.

147 Ancak 1939 depreminde yıkılmasına rağmen tamir edilmediğinden şu anda moloz yığını halinde bulunmaktadır. bk. Kâmil Şahin, Danişmendliler döneminde Niksar (1071-1178), Niksar 1999, s. 94-95.

148 Turan, Türkiye, s. 202; Özaydın, "Danişmendliler", DİA, s. 472.

149 Nitekim Danişmendnâme'de (Mélikoff, a.g.e., II, s. 282) Yağıbasan'ın hayırlı bir hükümdar olduğu Danişmend Gazi döneminden kalıp tahrip olan mescid ve medreselerin Yağıbasan tarafından tamir edildiği belirtilmektedir.

150 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 196; Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 198; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 400, Kayhan, agm., s. 307.

151 Özaydın, "Danişmendliler", DİA, s. 472.

152 Uzunçarşılı-Edgüder, a.g.e., s. 31.

153 Uzunçarşılı-Edgüder, a.g.e., s. 32.

154 Ebü'l-Fidâ, el-Muhtasar, III, s. 42.

155 Uzunçarşılı-Edgüder, a.g.e., s. 31-32.

156 Uzunçarşılı-Edgüder, a.g.e., s. 32.

157 Uzunçarşılı-Edgüder (aynı yer) bu sürenin dört sene olduğu öne sürmektedir.

158 Çay, age., s. 43 vd.; Keleş, agm., s. 85.

159 Uzunçarşılı-Edgüder, age., s. 33.

160 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 225; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 410.

161 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 223, 225-226; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 410; Uzunçarşılı-Edgüder, a.g.e., s. 33; Turan, Türkiye, s. 203-204; Kayhan, agm., s. 308.

162 Papaz Grigor, Zeyl, s. 328; Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 227; Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 229; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 391; Ramazan Şeşen, "İmâd al-din al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihi İle İlgili Bahisler", SAD, III, Ankara 1071, s. 262-264.

163 Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 413-414.

164 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 226.

165 Süryanî Mihail, aynı yer.

166 Süryanî Mihail (Vekayi-nâme, s. 227) Zünnûn'un Melik İsmail'i öldürenlerin büyük bir kısmını idam ettirdiğini yazmaktadır.

167 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 227; Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 229; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 414; Turan, Türkiye, s. 204; Kayhan, agm., s. 308-309.

168 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 227; Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 230.

169 Papaz Grigor, Zeyl, s. 328; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 392; Kayhan, agm., s. 309.

170 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 227; Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 229-230; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 392; Aksarâyî, Müsâmeretü'l-ahbâr, s. 30.

171 Yinanç, "Danişmendliler", İA, III, s. 474.

172 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 233; Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 234; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 418; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 392; Ahmed bin Mahmud, Selçuk-nâme, haz. Erdoğan Merçil, II, İstanbul 1977, s. 148-149.

173 Ebü'l-Fidâ, el-Muhtasar; III, s. 53.

174 Historia, s. 83-84.

175 Niketas, Historia, s. 84.

176 Özaydın, "Danişmendliler", DİA, s. 472-473.

177 A. Özaydın ("Danişmendliler", DİA, s. 473) İmparatorun Gabras adlı komutanını gönderdiğini bildirmektedir.

178 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 246.

179 Uzunçarşılı-Edgüder, a.g.e., s. 36; Özaydın, "Danişmendliler", DİA, s. 473.

180 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 246-247; Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 248.

181 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 246; Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 247; Turan, Türkiye, s. 207.

182 Uzunçarşılı-Edgüder, age., s. 37.

183 Özaydın, “Danişmendliler”, DİA, s. 473.

184 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 246-247.

185 Müsâmeretü’l-ahbâr, s. 30.

186 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 120-121; Abû’l-Farac, Tarih, II, s. 377.

187 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 138; Abû’l-Farac, Tarih, II, s. 377; Kayhan, agm., s. 301.

188 Kayhan, agm., s. 302.

189 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 166; Abû’l-Farac, Tarih, II, s. 390.

190 Kayhan, agm., s. 302.

191 Kayhan, aynı yer.

192 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 167-168; Abû’l-Farac, Tarih, II, s. 390; Kayhan, agm., s. 302-303.

193 Kayhan, agm. s. 310.

194 Abû’l-Farac, Tarih, II, s. 390, Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 190.

195 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 188.

196 Ermenice nüshadan naklen, Vekayi-nâme, s. 190.

197 Süryanî Mihail (Vekayi-nâme, s. 211) bu ismi Mahmut şeklinde kaydetmişse de Abû’l-Farac (Tarih, II, s. 409) Muhammed şeklinde tashih etmiştir.

198 C. Cahen, (age., s. 113) Zülkarneyn’in ölümü üzerine onun yerine kimin geçeceği konusunda anlaşmazlık çıktığını belirtmektedir.

199 Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 190.

200 , Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 190; Abû’l-Farac, Tarih, II, s. 410.

201 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 210-211; Abû’l-Farac, Tarih, II, s. 409.

202 Yinanç, “Danişmendliler”, İA, s. 475.

203 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 211.

204 Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 410.

205 H. Kayhan (agm. s. 307) Nasirüddin Muhammed'in kardeşi Feridun tarafından iktidardan düşürüldüğünü belirtmektedir. Ancak onun düşürülmesinden sonra yerine, Feridun değil Kasım geçmiştir.

206 Kayhan, agm., s. 307-308.

207 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 223; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 410.

208 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 223-224; Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 225; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 410; Uzunçarşılı-Edgüder, a.g.e., s. 33; Turan, Türkiye, s. 203-204; Cahen, a.g.e., s. 114; Coşkun Alptekin, "Musul Atabeyliği", DGBİT, VII, İstanbul 1992, s. 559.

209 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 237; Uzunçarşılı-Edgüder, age., s. 37-38; Çay, age., s. 48.

210 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 237.

211 Kayhan, agm., s. 310.

212 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 237-238.

213 Yinanç, "Danişmendliler", İA, s. 475; Kayhan, agm., s. 310.

214 Turan, Türkiye, s. 211.

215 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 252; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 424.

216 Yinanç, "Danişmendliler", İA, s. 475.

217 Danişmendlilerin ortadan kaldırılış tarihini Rauf A. Hüseynov (agm., 159) 1170; Mehmet Altay Köymen, ("Türkiye Selçukluları Devleti (1075-1308) ", Tarihte Türk Devletleri, I, Ankara 1987, s. 379) 1175, Z. V. Togan (a.g.e., s. 203) ve C. Brockelmann (age., s. 214) 1180, Şehabettin Tekindağ (Anadolu'da Türk Tarihi ve Kültürü, Trabzon 1967, s. 6) ise 1252 yılı olarak vermiştir.

218 Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 251-252; Ermenice nüshadan naklen, Süryanî Mihail, Vekayi-nâme, s. 252; Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 423-424; Uzunçarşılı-Edgüder, age., s. 38; Yinanç, "Danişmendliler", İA, s. 475; Turan, Türkiye, s. 211; Özaydın, "Danişmendliler", DİA, s. 473; Kayhan, agm., s. 310.

219 İbn Bibi, el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye, s. 76.

220 İbn Bibi, el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye, s. 76-87; Halil Edhem, Kayseriye Şehri, s. 19-23; Turan, Türkiye, s. 237-274; Tuncer Baykara, I. Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211) Gazi-Şehit, Ankara 1997, s. 15-29.

221 İbn Bibi, el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye, s. 114.

222 Konyalı, age., I, s. 286.

223 el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye, s. 114, 119, 188.

224 el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye, s. 521-526.

225 Halîfet Gazi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Sefer Solmaz, Halîfet Gazi ve Halîfet-zâdeler, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 1993.

226 Danişmendnâme, vr. 255a-258b.

227 Solmaz, Halîfet Gazi, s. 10-11.

228 Danişmend-nâme, vr. 258a-b.

229 Refet Yinanç, "Selçuklu Medreselerinden Amasya Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları" VD, XV, Ankara 1982, s. 6; Turan, Türkiye, s. 131; Solmaz, Halîfet Gazi, s. 10-14.

230 Yinanç, "Halifet Gazi Medresesi", VD, s. 7.

231 Hüseyin Hüsameddin (Yaşar), Amasya Tarihi, II, İstanbul 1329/1332, s. 357-360; Şehabettin Tekindağ, "İzzet Koyunoğlu Kütüphanesinde Bulunan Türkçe Yazmalar Üzerine Çalışmalar I. ", TM, XVI, İstanbul 1971, s. 138.

232 Karasıoğulları Beyliği için bk. Ahmed Tevhid (Ünver), "Balıkesir'de Karasıoğulları, TOEM, Sene 2, Kısım IX, İstanbul 1327, s. 563-568; İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), Karasi Vilâyeti Tarihçesi, İstanbul 1341; aynı mlf., Kitabeler, I, İstanbul 1345/1927, s. 43-46; aynı mlf., Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 19884, s. 96-103; aynı mlf., "Karasioğulları", İA, VI, İstanbul 1979, s. 331-335; İbrahim Artuk, "Karesioğulları Adına Basılmış Olan İki Sikke", TD, S. 33, İstanbul 1982; s. 283-290; Zerrin Günal Öden, Karası Beyliği, Ankara 1999; Elizabeth Zachariadou, "Karesi ve Osmanlı Beylikleri: İki Rakip Devlet" Osmanlı Beyliği (1300-1389), İstanbul 20002, s. 245 vd.

233 Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 96.

234 Yazıcıoğlu Âli, Selçuknâme, Revan Ktp., nr. 1390, vr. 280a; Kemalpaşa-zâde, Tevârîh-i Âl-i Osman, I. Defter, yay. Şerafettin Turan, Ankara 1970, s. 137; Mehmed Neşrî, Kitab-ı Cihannüma,

Neşri Tarihi, yay. Faik Reşit Unat, Mehmet Altay Köymen, I, Ankara 19872, s. 50; Müneccimbaşı, Câmi'ü'd-düvel, II, vr. 132a.

235 İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, İstanbul 1947; s. 22; Öden, a.g.e., s. 12, 17-20.

236 Müneccimbaşı, Câmi'ü'd-düvel, II, vr. 132b; Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 97; Öden, a.g.e., s. 18.

237 Öden, a.g.e., s. 49, 55-56, 62.

238 M. Zeki Oral, "Malatya Kitabeleri ve Tarihi", III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15-20 Kasım 1943) Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 1948, s. 434-435, 438. Ayrıca bk. Yılmaz Öztuna, Devletler ve Hânedanlar, II, Ankara 1969, s. 842.

239 Oral, a.g.m., s. 438.

240 Oral, a.g.m., s. 438.

241 Öztuna, a.g.e., II, s. 842.

242 Öztuna, a.g.e., II, s. 41, 842.* Önemli kısaltmalar burada gösterilmiştir.

Abû'l-Farac, Tarih Abû'l-Farac, Gregory Bar Hebraeus, Abû'l-Farac Tarihi, çev. Ömer Rıza Doğrul, I-II, TTK yay., Ankara 19872.

Ahmed bİN Mahmud, Selçuk-nâme, haz. Erdoğan Merçil, II, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

Ahmed Tevhid bk. (Ünver), Ahmed Tevhid.

AKM Atatürk Kültür Merkezi.

Aksarâyî, Müsâmeretü'l-ahbâr Aksarâyî, Kerimü'd-din Mahmud, Müsâmeretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahyâr, nşr. Osman Turan, TTK Yay., Ankara 1944.

Albertus Aquensis, Hefele trc., Albertus Aquensis, trc. Hefele, H., Albert von Aachen. Geschichte des ersten Kreuzzuges, II, Jena 1923.

Âlî, Mustafa, Mirkatü'l-cihad, Raşit Efendi (Süleymaniye) Ktp. nr. 678, vr. 12b-279b.

Âlî, Mustafa, Fusûl-i hall ü akd usûl-i harc ü nakd, Nuruosmaniye Ktp., nr. 2896, vr. 48a-48b.

Alptekin, Coşkun, "Musul Atabeyliği", DGBİT, VII, Çağ yay., İstanbul 1992, s. 535-578.

Alptekin, “Türkiye Selçukluları”, DGBİT Alptekin, Coşkun, “Türkiye Selçukluları”, DGBİT, VIII, Çağ Yay., İstanbul 1992, s. 209-382.

Anna Komnena, Alexiad Anna Komnena, Alexiad Malazgirt’in Sonrası, çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.

Anonim Selçuk-nâme, nşr. ve trc. F. Nafiz Uzluk, Ankara 1952.

Anonim Süryanî, Tritton trc., Anonim Süryanî Vekayi-nâmesi,; trc., Tritton, A. S., “The First and Second Crusades From an Anonymous Syriac Chronicle” JRAS, (1933), s. 69-101.

Artuk, İbrahim, “Karesioğulları Adına Basılmış Olan İki Sikke”, TD, S. 33, İÜEF yay., İstanbul 1982, s. 283-290.

A. Ü Ankara Üniversitesi.

AÜİF Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Azimî Tarihi el-Azîmî, Azimî Tarihi, nşr. ve trc. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 1988.

Baykara, Tuncer I. Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211) Gazi-Şehit, TTK yay., Ankara 1997.

Bayram, Mikâil, “Anadolu’da Te’lif Edilen İlk Eser “Kaşf al-‘Akaba”, İTED, VII/3-4, İÜEF Yay., İstanbul 1979, s. 271-307.

el-Beyhakî, Tarih-i Beyhakî, nşr. Ali Ekber Feyyaz, Tahran 1371.

Brockelmann, Carl, İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi, çev. Neşet Çağatay, TTK Yay., Ankara 1992.

Cahen, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler, çev. Yıldız Moran, E yay., İstanbul 19842.

Cahen, Claude, “Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi”, çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Belleten, LI/201, TTK Yay., Ankara 1987, s. 1375-1431.

el-Cenâbî, el-Aylemü’z-zâhir el-Cenâbî, el-Aylemü’z-zâhir fî ahvâli’l-evâil ve’l-evâhir, Yeni Cami (Süleymaniye) Ktp., nr. 831, vr. 24b-26b.

el-Cenâbî, Gülşen-i Tevarîh el-Cenâbî, Gülşen-i Tevarîh, Nuruosmaniye Ktp., nr. 3097, vr. 68a-68b.

Chalandon, Alexis Ier Comnéne Chalandon, Ferdinand, Essai sur le régne D’Alexis Ier Comnéne, (1081-1118), Paris 1900.

Chalandon, Jean II Comnéne Chalandon, Ferdinand, Jean II Comnéne, (1118-1143) et Manuel I Comnéne, (1143-1180), Paris 1912.

Cöhce, Salim, "Danişmendlilerin Haçlılarla Münasebetleri", Niksar'ın Fethi ve Danişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri, (Niksar, 8 Haziran 1996), Tokat 1996, s. 18-21.

Çay, Abdülhaluk, II. Kılıçarslan, Ankara 1987.

Danişmend, İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, Türkiye yay., İstanbul 1947.

Danişmend, İsmail Hami, Türk Tarih Kurumuna Açık Mektup, İnanç Yay., İstanbul 1945.

Danişmend-nâme Melik Danişmend Tarihi, İstanbul Belediye Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet, nr. 441, vr. 1b-262b.

Darkot, Besim, "Niksar", İA, IX, MEB yay., İstanbul 1988, s. 273-275.

Demir, Necati, "Danişmend Gazi ve Şehadeti", Tarih ve Medeniyet, S 34, İstanbul Ocak 1997, s. 24-27.

Demirkent, "Bohemund".

Niksar Bilgi Şöleni "Antakya Prinkepsi Bohemund'un Esir Alınması Niksar'da Hapsedilmesi ve Serbest Bırakılması", Niksar'ın Fethi ve Danişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri, (Niksar, 8 Haziran 1996), Tokat 1996, s. 3-7.

Demirkent, Işın, "1101 Yılı Haçlı Seferleri Ordularının Anadolu'da Takip Ettikleri Yollar Hakkında", Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, (İstanbul, 23-25 Haziran 1997), Ankara 1999, s. 115-122.

Demirkent, "Haçlılar", DİA., Demirkent, Işın, "Haçlılar", DİA, XIV, TDV Yay., İstanbul 1996, s. 525-546.

Demirkent, Sultan I. Kılıçarslan, Demirkent, Işın, Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıçarslan, TTK Yay., Ankara 1996.

Demirkent, Haçlı Kontluğu, Demirkent, Işın, Urfa Haçlı Kontluğu, I-II, TTK Yay., Ankara 1990-1994.

DGBİT Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi.

DİA Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

dn dipnot.

DTCF Ankara Ün. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi.

DTCFD Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.

Ebü'l-Fidâ, el-Muhtasar Ebü'l-Fidâ, Min kitâbi'l-muhtasar fî ahbâri'l-beşer, II-III, Matbaati'l-Hüseyniyye, Mısır 1323-1325.

EI Encyclopedia of Islam.

EI2 Encyclopédie de l'Islam.

Halil Edhem, "İslâmî Kitabeler", TOEM. (Eldem), Halil Edhem, "Anadolu'da İslâmî Kitabeler", TOEM, Sene 6, S. 32, İstanbul 1331, s. 449-467.

Halil Edhem, Düvel-i İslamiyye (Eldem), Halil Edhem, Düvel-i İslamiyye, İstanbul 1345/1927.

Halil Edhem, Kayseriye Şehri (Eldem), Halil Edhem, Kayseriye Şehri, İstanbul 1334.

Erkiletlioğlu, Halit, Kayseri Tarihi, Kayseri 1993.

Eskioğlu, Mehmet, Çayırdağ, Mehmet, Melik Gazi Türbesi Rehberi ve Danişmendlilerin Kayseri'deki Eserleri, Kayseri Özel İdare Müdürlüğü ve Kayseri Belediyesi Birliği Yay., Kayseri 1987.

Fink, Harold S., "The Foundation of the Latin States 1099-1118", History of the Crusades, I, Philadelphia 1958, s. 368-409.

Fulcherius Carnotensis, trc., Riyan, F., A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127, Knoxville 1969.

Gaffarî, Târîh-i Cihan-ârâ, nşr., Müctebâ Minovî, Tahran 1343.

Gürün, Kâmuran, Türkler ve Türk Devletleri Tarihi, Bilgi Yay., İstanbul 19842.

Halaçoğlu, Yusuf, "Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis (Kozan) Sancağı", TD, S. 32, İstanbul 1979.

Halil Edhem Bk. (Eldem), Halil Edhem,

Hezarfen Hüseyin Efendi, Tenkîhü tevârîh-i mülûk, Esad Efendi (Süleymaniye) Ktp., nr. 2239, vr. 60a-253b.

Honigmann, E., Bizans Devletinin Doğu Sınırı, trc. Fikret Işıltan, İÜEF yay., İstanbul 1970.

Honigmann, E., "Malatya (İslâm devri)", İA, VII, MEB yay., İstanbul 1988, s. 232-239.

Hüseyin Hüsameddin bk. (Yaşar) Hüseyin Hüsameddin.

Hüseynov, Rauf A., “Selçuklular Kafkasya’da”, TKA, Yıl: XXX/1-2 (1992), TKAE Yay., Ankara 1993, s. 158-164.

İA İslâm Ansiklopedisi.

İbn Bibi, el-Evâmirü’l-‘Alâ’iyye İbn Bibi, el-Evâmirü’l-‘Alâ’iyye fî’l-Umûri’l-‘Alâ’iyye, haz. Adnan Sadık Erzi, TTK Yay. Ankara 1956.

İbn Kesîr, el-Bidâye İbn Kesîr, el-Bidâye ve’n-Nihâye, XII, Beyrut 1932.

İbn el-Şıhne, el-Dürerü’l-müntehab fî târihi memleketi Haleb, nşr. E. Serkis, Beyrut 1909.

İbnü’l-Adîm, Zübde İbnü’l-Adîm, Zübdetü’l-Haleb min Târihi Haleb, nşr. Sâmi Dehhan, II, Dımaşk 1954.

İbnü’l-Esîr, el-Kâmil İbnü’l-Esîr, el-Kâmil fi’t-târih, X, Beyrut 1386/1966.

İbnü’l-Kalânisî, Zeyl İbnü’l-Kalânisî, Zeylü Târihi Dımaşk, nşr. H. F. Amedroz, Leiden 1908.

İbnü’l-Kemal İlyas b. Ahmed. Keşfu’l-Akabe, Fatih (Süleymaniye) Ktp., nr. 5426, vr. 244b-261a.

İTED İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi.

İÜEF İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

JRAS Journal of Royal Asiatic Society.

Kadı Ahmed, el-Veledü’ş-şefik Kadı Ahmed, Niğdeli, el-Veledü’ş-şefik ve hafidü’l-Hâlik, Fatih (Süleymaniye) Ktp., nr. 4518.

Kafesoğlu, İbrahim, Selçuklu Tarihi, MEB yay. İstanbul 1992.

el-Karamânî, Abu’l-Abbas, Ahbârü’d-düvel ve âsârü’l-üvel, Nuruosmaniye Ktp., nr. 3043, vr. 192a-192b.

Kayhan, Hüseyin, “Melik Muhammed’in Ölümünden (1143) Sonra Danişmendli Tarihine Kısa Bir Bakış”, III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, (Kayseri, 06-07 Nisan 2000) Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yay. Kayseri 2000, s. 299-313.

KB Kültür Bakanlığı.

Keleş, Bahattin, “Danişmendli-Türkiye Selçukluları İlişkileri”, Niksar’ın Fethi ve Danişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri, (Niksar, 8 Haziran 1996), Tokat 1996, s. 80-85.

Kemalpaşa-zâde, Ahmed b. Süleyman, Tevârîh-i Âl-i Osman, I. Defter, yay. Şerafettin Turan, Ankara 1970.

Koca, Salim, “Türkiye Selçuklu Devleti’nin Özellikleri”, TDA, S. 71, TDAV Yay., İstanbul Nisan 1991, s. 17-27.

Konyalı, İbrahim Hakkı, Abideleri ve Kitabeleriyle Niğde-Aksaray Tarihi, I-II, İstanbul 1974.

Köprülü, “Yerli Kaynaklar”, Belleten, Köprülü, M. Fuad, “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları”, Belleten, VII/27, TTK yay., Ankara 1943, s. 379-522.

Köymen, Mehmet Altay, Selçuklu Devri Türk Tarihi, TTK yay., Ankara 1989.

Köymen, Mehmet Altay, Tarih Işığında Anadolu Savunması (Dünü, Bugünü ve Yarını), Ankara 1990.

Köymen, Mehmet Altay, “Türkiye Selçukluları Devleti (1075-1308) ”, Tarihte Türk Devletleri, I, Ankara 1987, s. 377-385.

KTÜ Karadeniz Teknik Üniversitesi.

Maalouf, Amin, Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Telos yay., İstanbul 1997.

MEB Millî Eğitim Bakanlığı.

Mélikoff, Iréne, “Danishmendids”, EI, II, London 1965, s. 110-111.

Mélikoff, Iréne, “Dânishmendides”, EI2, II, Paris 1977, s. 112-114.

Mélikoff, Iréne, La Geste de Melik Danişmend, II, Paris 1960.

Mélikoff, Iréne, “Gazi Melik Danişmend et La Conquéte de Sivas”, SAD, IV, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti yay., Ankara 1973, s. 187-195.

Merçil, Erdoğan, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, TTK yay., Ankara 1991.

Müneccimbaşı, Câmi‘ü’d-düvel.

Sahâifu’l-ahbar Müneccimbaşı, Câmi‘ü’d-düvel, Nuru-osmaniye Ktp., I, nr. 3171, vr. 363b-365a; trc. Şair Nedim, Sahâifu’l-ahbar, II, İstanbul 1285.

Müverrih Vardan, “Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269) ”, çev. H. D Andreasyan, I/1, İstanbul 1937, s. 153-255.

Neşrî, Mehmed, Kitab-ı Cihannüma, Neşri Tarihi, yay. Faik Reşit Unat, -Mehmet Altay Köymen, I, TTK Yay., Ankara 19872.

Niketas, Historia Niketas Khoniates, Historia (Ionnes ve Manuel Komnenos Devirleri), çev. Fikret Işıltan, TTK yay., Ankara 1995.

nr numara.

Oral, M. Zeki, “Malatya Kitabeleri ve Tarihi”, III. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 15-20 Kasım 1943) Kongreye Sunulan Tebliğler, TTK yay., Ankara 1948, s. 434-440.

Ostrogorsky, George, Bizans Devleti Tarihi, çev. Fikret Işıltan, TTK yay., Ankara 19913.

Özaydın, “Danişmend Gazi”, DİA Özaydın, Abdülkerim, “Danişmend Gazi”, DİA, VIII, TDV Yay., İstanbul 1993, s. 467-469.

Özaydın, “Danişmendliler”, DGBİT Özaydın, Abdülkerim, “Danişmendliler” DGBİT, VIII, Çağ Yay., İstanbul 1992, s. 121-140.

Özaydın, “Danişmendliler”, DİA Özaydın, Abdülkerim, “Danişmendliler”, DİA, VIII, TDV yay., İstanbul 1993, s. 469-474.

Özgüç, Tahsin-Akok, Mahmut, Melik Gazi Türbesi ve Kalesi”, Belleten, XVIII/71, TTK Yay., Ankara 1954, s. 331-336.

Öztuna, Yılmaz, Devletler ve Hânedanlar Türkiye (1074-1990), II, KB yay., Ankara 1969.

Papaz Grigor, Zeyl, Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162), TTK Yay. Ankara 19872.

Reşîdü’d-din, Câmi‘ü’t-tevârîh Reşîdü’d-din Fazlullah, Câmi‘ü’t-tevârîh, nşr. Ahmet Ateş, TTK yay. Ankara 1960.

Runciman, Steven, Haçlı Seferleri Tarihi çev. Fikret Işıltan, I-II TTK yay., Ankara, 1986-1992.

S Sayı.

SAD Selçuklu Araştırmaları Dergisi.

S. Ü Selçuk Üniversitesi.

Solmaz, Sefer, “Danişmendli Ailesi İle Büyük Selçuklu Hanedanı Arasındaki Akrabalık İlişkileri”, I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Tebliğleri, (Konya, 11-13 Ekim 2000) II, Konya 2001, s. 271-282.

Solmaz, Sefer, “Danişmendli Ailesinin Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluşundaki Rolü”, Niksar’ın Fethi ve Danişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri, (Niksar 8 Haziran 1996), Tokat 1996, s. 49-60.

Solmaz, Danişmendliler Devleti, Solmaz, Sefer, Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2001.

Solmaz, Halîfet Gazi; Solmaz, Sefer, Halîfet Gazi ve Halîfet-zâdeler, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 1993.

Stevenson, W. B., The Crusades in the East, Cambridge 1907.

STY Sanat Tarihi Yıllığı.

Subaşı, Muhsin İlyas, Kayseri’nin Manevî Mimarları, TDV Yay., Ankara 1995.

S. Ü. Selçuk Üniversitesi.

Sümer, Faruk, “Saltuklular”, SAD, III, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Yay., Ankara 1971, s. 391-433.

Sümer, Türk Beylikleri, Sümer, Faruk, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri, TTK yay., Ankara 1990.

Sümer, Faruk, Yabanlu Pazarı Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar, TDAV Yay., İstanbul 1985.

Süryanî Mihail, Vekayi-nâme Süryanî Mikhail Süryanî Keşiş Mihail’in Vekayi-nâmesi, trc. H. D. Andreasyan, II, TTK Ktp.’nde 44-2 no’lu basılmamış nüsha.

Şahin, Kâmil, Danişmendliler Döneminde Niksar (1071-1178), Niksar Belediyesi Yay., Niksar 1999.

Şeşen, Ramazan, “İmâd al-din al-Kâtib al-İsfahânî’nin Eserlerindeki Anadolu Tarihi İle İlgili Bahisler”, SAD, III, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yay., Ankara 1071, 249-369.

TAD Selçuk Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi.

TAE Selçuk Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

TD İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.

TDA Türk Dünyası Araştırmaları.

TDAV Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

TDV Türkiye Diyanet Vakfı.

Tekindağ, Şehabettin, Anadolu'da Türk Tarihi ve Kültürü, (Karadeniz Teknik Üniversitesinde 16. 5. 1966-31. 5. 1966 Arası Verilen Konferanslar), KTÜ İnşaat ve Mimarlık Fakültesi Yay., Trabzon 1967.

Tekindağ, Şehabettin, "İzzet Koyunoğlu Kütüphanesinde Bulunan Türkçe Yazmalar Üzerine Çalışmalar I", TM, XVI, İstanbul 1971, s. 133-139.

TKA Türk Kültürü Araştırma.

TKAE Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

TM Türkiyat Mecmuası.

TOEM Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası.

Togan, Zeki Velidî, Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, I, Enderun Kitabevi, İstanbul 19813.

Turan, Doğu Anadolu, Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Turan Neşriyat, İstanbul 1973.

Turan, "Kılıçarslan I. ", İA., Turan, Osman, "Kılıçarslan I. ", İA, VI, MEB yay., İstanbul 1979, s. 681-688.

Turan, Selçuklular, Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Boğaziçi yay., İstanbul 19933.

Turan, Türkiye, Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, Boğaziçi yay., İstanbul 19933.

Turan, Mefkûre, Turan, Osman, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Târihi, I-II, Boğaziçi yay., İstanbul 19947.

TTK Türk Tarih Kurumu.

TÜED Türk Etnografya Dergisi.

Uluçay, Çağatay, İlk Müslüman Türk Devletleri, MEB yay., İstanbul 19773.

Umar, Bilge, Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1993.

Urfalı Mateos, Vekayi-nâme, Urfalı Mateos, Vekayi-nâme, nşr. ve trc. E. Dulaurer, Chronique de Matthieu d' edesse, Paris 1858; trc. Hrant D. Andreasyan, notlar Edouard Dulaurer-M. Halil Yinanç, Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), TTK yay. Ankara 19872.

Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, TTK yay., Ankara 19884.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Karasioğulları”, İA, VI, MEB Yay., İstanbul 1979, s. 331-335.

(Uzunçarşılı), İsmail Hakkı, Karasi Vilâyeti Tarihçesi, İstanbul 1341.

Uzunçarşılı, Kitabeler (Uzunçarşılı), İsmail Hakkı, Kitabeler, I, İstanbul 1345/1927.

(Uzunçarşılı), İsmail Hakkı-.

(Edgüder), Rıdvan Nafiz, Sivas Şehri, İstanbul 1346/1928.

[Ünver], Ahmed Tevhid, “Balıkesir’de Karasıoğulları, TOEM, Sene 2, Kısım IX, İstanbul 1327, s. 563-568.

VD Vakıflar Dergisi.

VGM Vakıflar Genel Müdürlüğü.

vr varak.

Vryonis, Speros, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Eleventh Through the Fifteenth Century, London 1971.

Willermus Tyrensis, Kausler trc., Willermus Tyrensis, Alm. trc. Kausler, E. ve R., Geshichte der Kreuzzüge und Königreichs Jerusalem, Stuttgart 18442; İng. trc., E. A. Babcock-A. C. Krey, History of Deeds Done Beyond the Sea, New York 1943.

Yalçınkaya, Ekrem, Muhtasar Malatya Tarih ve Coğrafyası, İstanbul 1940.

(Yaşar), Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, II, İstanbul 1329/1332. Yay Yayını, yayınlayan.

Yazıcıoğlu Âli, Selçuk-nâme, Revan Ktp., nr. 1390.

Yinanç, “Belek”, İA., Yinanç, Mükrimin Halil, “Belek”, İA, II, MEB Yay. İstanbul 1979, s. 468-473.

Yinanç, “Danişmendliler”, İA., Yinanç, Mükrimin Halil, “Danişmendliler”, İA, III, MEB Yay., İstanbul 1988, s. 468-479.

Yinanç, Mükrimin Halil, “Onikinci Asır Tarihçileri ve Muhammed bin Ali-il-Azimî” II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri (Ankara 20-25 Eylül 1937), TTK Yay. İstanbul 1943, s. 673-690.

Yinanç, “Mengücekler”,

Tarihte Türk Devletleri, II., Yinanç, Refet, "Mengücekler", Tarihte Türk Devletleri, II, A. Ü. Rektörlüğü Yay., Ankara 1987, s. 461-464.

Yinanç, Refet, "Saltuklular", Tarihte Türk Devletleri, II, A. Ü. Rektörlüğü Yay., Ankara 1987, s. 457-460.

Yinanç, "Halifet Gazi", VD., Yinanç, Refet, "Selçuklu Medreselerinden Amasya Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları" VD, XV, VGM Yay., Ankara 1982, s. 5-22.

Zachariadou, Elizabeth, "Karesi ve Osmanlı Beylikleri: İki Rakip Devlet" Osmanlı Beyliği (1300-1389), İstanbul 20002.

Zahİrü'd-din Nîşâbûrî, Selçuk-nâme, nşr. İrec Afşar, Tahran 1332.

Mengücekler / Doç. Dr. Ali Öngül [s.452-460]

Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Mengücekler, 1071-1277 yılları arasında Erzincan, Kemah, Divriği ve Şebinkarahisar (Kögonya/Şarkîkarahisar)'da hüküm süren bir Türk beyliğidir.

1. Emîr Mengücek Gazi (1071-1118)

Beyliğin kurucusu olan Mengücek1 Gazi, Malazgirt savaşına katılmış2 ve zaferden sonra Sultan Alp Arslan tarafından Karasu (Yukarı Fırat) ve Çaltı nehirleri vadilerinin fethiyle görevlendirilmiştir. Bu yöreyi fetheden Mengücek Gazi, Erzincan, Kemah, Divriği ve Şebinkarahisar (Kögonya)'ı hâkimiyeti altına alarak kendi adıyla anılan beyliği kurmuştur. Ancak Mengücek Gazi'nin bölgeye gelişi hakkında farklı görüşler vardır. Zahîreddin Nişâbûrî, Reşideddin ve Müneccimbaşı, Mengücek Gazi'nin Malazgirt savaşına katılan beylerden olduğunu, zaferden sonra Alp Arslan tarafından Anadolu'nun fethiyle görevlendirildiğini ve yukarıda adı geçen şehirleri ona mülk olarak verdiğini kaydederler.3 İbn Bîbî ise, Mengücek Gazi'nin Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman b. Kutalmış'ın beylerinden biri olduğunu belirtir.4 Mengücek Gazi, Oğuzların Kayı, Bayat, Karaevli veya Alkaevli boylarından birine mensuptur. Kitâbelerdeki bilgi ve motiflere bakılırsa Mengüceklerin Türklerin asil bir âilesine mensup oldukları ve bu sebeple Selçuklu hânedanı yanında daima itibar gördükleri anlaşılmaktadır.5

Kemah'ın kuzeybatısında Karasu kıyısında Melik Gazi'ye âit olduğu söylenen bir kümbetin Farsça kitâbesinde Mengücek Gazi hakkında şu ibareler vardır: "Âlim, âdil, ülkeler fetheden, halkın sığınağı; Erzurum, Erzincan, Kemah ile Diyarbekir vilâyetlerini ve kalelerini alan, dinsizlerin ciğerlerini dağlayan, boyunlarını kılıçla vuran, Arslan yaratılışlı padişah, ya da böyle bir padişah (Alp Arslan)'a mensup Mengücük Gazi. Allah rûhunu şâdeylesin, kabrini nurlandırsın, günahlarını bağışlasın ve Na'îm cennetlerinde konuklasın."6

Müneccimbaşı'ya göre, Mengücek Gazi cesur, yiğit, akıllı, ihtiyatlı ve savaşlarda isabetli görüşleri olan bir beydi. O, bazen Danişmendliler ile beraber, bazen de kendi askerleriyle tek başına Gürcüler, Abhazlar (Abazalar) ve Rumlarla savaşırdı.7 Divriği Ulu Camii kitâbesinde kaydedilen Alp, Kutluğ, Tuğrul ve Tekin gibi ünvanlar onun Oğuz beyleri arasında önemli bir yeri olduğunu gösterir.8 Divriği Sitte Melek türbesinde ise "el-Merhum, es-Sa'îd, eş-Şehîd, el-Gazi" ibareleri bulunmaktadır. Mengücek'ün "Gazi" ünvanını alması onun Anadolu'nun fethi sırasında pek çok savaşa katılıp kahramanlıklar gösterdiğini ve halkın gönlünde taht kurduğunu gösterir. İlk Anadolu fâtihleri gibi Mengücek Gazi de halk arasında evliya mertebesine yükseltilmiş ve türbesi asırlardır halkın ziyaret ettiği yer olmuştur.9

Mengücek Gazi ve evlâdına ait türbelerin Kemah'da bulunması Mengüceklerin ilk başkentlerinin burası olduğunu göstermektedir. Mengücek Gazi "eş-Şehid" sıfatıyla da anıldığına göre onun bir

savaşta şehit düştüğü anlaşılmakta ise de ölüm tarihi tespit edilememiştir. Ancak onun 1118 yılında hayatta olmadığı bilinmektedir.

2. Melik İshak (1118-1142)

Mengücek Gazi'nin ölümünden sonra yerine oğlu İshak geçmiştir. 1118 yılında Erzincan, Kemah ve Divriği'ye hâkim olan Mengüceklerin başında İshak görülmektedir. Nitekim İshak söz konusu tarihte Malatya'yı yağmaladı. Bunun üzerine şehri oğlu Tuğrul adına idare etmekte olan I. Kılıçarslan'ın hanımı Ayşe Hatun, Urfa kontu Joscelin'e haber gönderip ondan yardım istedi. İshak muhtemelen Artuklu Belek Gazi'den intikam almak için onun Haçlılar üzerine yaptığı bir seferden yararlanarak Malatya'yı yağmalamıştı. Çünkü İshak, Belek Gazi'nin 1113 yılında Ayşe Hatun ile evlenip Tuğrul Arslan'ın atabegi olmasından, bunun yanında Mengüceklere ait olan Dersim ve Palu havalisini işgal etmesinden dolayı ona kin besliyordu.10 Belek Gazi, bu saldırıya karşılık vermek için hazırlıklara başladı ve 514 (1120) tarihinde Kemah'a girdi. Belek Gazi ile başa çıkamayacağını anlayan İshak, Bizans İmparatorluğu'nun Trabzon valisi Konstantin Gabras'ın yanına giderek ondan yardım istedi.

Komşu Türk beylerinin muhtemel saldırılarına karşı koymak üzere emrinde mühim bir kuvvet bulunduran Gabras, İshak'ın yardım teklifini kabul edip onunla ittifak yaparak Belek'in üzerine yürüdü. Buna karşılık Belek de Dânişmendli Melik Gazi ile işbirliği yaptı. Ancak Mengücek beyi ile Trabzon valisinin zamanın en güçlü komutanlarından olan Belek ve Melik Gazi'ye galip gelmeleri mümkün değildi. Nitekim Erzincan yakınlarındaki Şiran (Sirman)11 mevkiinde 514 (1120) yılında vuku bulan savaşta Gabras ile İshak ağır bir yenilgiye uğrayıp esir düştüler. Ayrıca beş bin Rum askeri öldürüldü ve esir alındı. Trabzon dükası Gabras, 30 bin altın fidye ödeyerek kurtulurken, İshak da Melik Gazi'nin damadı olduğu için serbest bırakıldı. Halbuki bu savaşın kazanılmasında büyük rolü olan Belek Gazi, İshak'ın öldürülmesinden yana idi. Onun kendisinden habersiz salıverilmesine çok içerleyen Belek, Dânişmendlilerle yaptığı ittifaka son vermiş ve bu yüzden Trabzon dükalığına yapılması planlanan saldırı da gerçekleşmemiştir.12

İshak, bu olaydan sonra uzun müddet sakin kalmış ve kayın pederi Dânişmendli Melik Gazi'nin nüfûzu altında yaşamıştır. İshak Mengüceklü tahtında 25 yıl hüküm sürdükten sonra 1142 yılında öldü.13 İshak'ın Mengücekoğulları şeceresindeki yeri, Mengücek Gazi'nin oğlu olduğu Divriği Sitte Melek türbesinin kitâbesinin okunmasından sonra artık kesinleşmiştir.14 İshak'ın ölümünden sonra Dânişmendli Muhammed, Kemah'ı zapt etti. Ancak aynı yıl Muhammed'in de ölümü üzerine Mengücekler Kemah'ı geri aldılar.15

İshak'ın ölümünden sonra, Mengücekler Kemah-Erzincan ve Divriği olmak üzere iki ayrı kol halinde hüküm sürdüler. İshak'ın oğullarından Davud Kemah-Erzincan, Süleyman da Divriği kolunun başına geçmiştir.16

3. Kemah-Erzincan Mengücekleri

A. Melik I. Alâeddin Davud (1142-1162)

İshak'ın ölümünden sonra Mengüceklerin Kemah-Erzincan kolunun başına geçen Davud hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Kılıçarslan'ın taraftarı olduğu için Dânişmendli Yağıbasan tarafından 1162 tarihinde öldürülmüştür.17 Müneccimbaşı ondan Alâeddin Davud olarak bahseder ve bir müddet hükümdarlık yaptıktan sonra öldüğünü kaydeder.18

B. Melik Fahreddin Behramşah (1162-1225)

Davud'dan sonra yerine oğlu Fahreddin Behramşah geçti. Hânedanın İshak'ın ölümünden sonra iki kola ayrılması onları oldukça zayıflatmış ve çevredeki devletler karşısında güçsüz düşürmüştü. II. Kılıçarslan Dânişmendlileri ortadan kaldırdığı gibi Mengücek Beyliği'ni de nüfûzu altına aldı. Ancak bu dönem Mengücekler için bir huzur ve refah dönemi oldu. Behramşah II. Kılıçarslan'ın damadı idi. Bu akrabalık iki hânedan arasındaki ilişkilerin iyi yönde gelişmesine zemin hazırladı.19

Genceli şâir Nizamî'nin Fahreddin Behramşah'a takdim ettiği "Mahzenü'l-esrâr" adlı eserinde ondan Gürcistan gâlibi olarak bahsettiğine göre o dönemde Kars ve Ani gibi şehirlere devamlı saldıran ve pek çok Müslümanı öldüren Gürcülere karşı cihâd ettiği anlaşılmaktadır. 1161 yılında Türk beylerinin Gürcülere karşı düzenlediği sefere Behramşah da katılmış olmalıdır. Behramşah'ın dikkati çeken faaliyetlerinden biri de kayınpederi II. Kılıçarslan ile oğlu Sivas meliki Kutbeddin Melikşah arasında 1188 yılında vuku bulan mücadelede arabuluculuk yapmasıdır. İki tarafı barıştırmak için teşebbüse geçen Behramşah, Konya'ya giderek bu anlaşmazlığa sebep olan vezir İhtiyâreddin Hasan'ı tutuklayıp Sivas'a götürmek için sultanı ikna etti. Birlikte yola çıktılar. Fakat vezir yolda giderken ona karşı derin bir kin besleyen Türkmenler tarafından yanındaki aile ve efradından oluşan 200 kişilik bir kafile ile birlikte öldürüldü.20

Mengüceklerle Anadolu Selçukluları arasındaki bu iyi ilişkiler Rükneddin II. Süleyman zamanında da devam etti. Fahreddin Behramşah 1202 yılında Süleymanşah'ın Gürcistan seferine katıldı. Fakat Selçuklu kuvvetlerinin mağlubiyeti ile sonuçlanan savaşta Behramşah esir düştü. Kraliçe Tamara, ona esir değil âdeta bir misafir muamelesi yaptı ve bir süre sonra onu ülkesine gönderdi. Başka bir rivayete göre ise fidye ödeyerek kurtuldu. Behramşah bu sefer sırasındaki başarıları sebebiyle "Gazi" unvanına lâyık görüldü.21 Râvendî onun bu seferdeki gayretleri ve Süleymanşah'a olan sadakatinden bahsederek şöyle der:

"Damad Emîr İsfehsâlâr-ı kebîr, âlim, âdil, Allah'ın yardımına mazhar olmuş, muzaffer, ikbal sahibi, dinin yardımcısı ve emîrlerin hükümdarı Gazi Fahreddin Behramşah'ın canını feda edecek kadar hükümdara taraftar olduğu, onun iyiliğini istediği ve eşsizliği Abhazlarla yapılan savaşta ortaya çıktı. Çünkü orada canını feda edip kulların kurtulması için çalıştı..."22

Selçuklu sultanı I. İzzeddin Keykâvus, Fahreddin Behramşah'ın son yıllarında (1216-1218) kızı Selçuk Hatun ile evlendi.23 Bu evlilik iki hânedan arasındaki yakınlığı ve dostluğu daha da kuvvetlendirdi. Ayrıca bu düğünle ilgili rivayetler o dönem sosyal ve medenî hayatını gayet güzel bir şekilde yansıtmaktadır. İzzeddin Keykâvus Erzincan'a dünür gönderip olumlu cevap aldı. Bu karar

üzerine hazırlığa girişen Behramşah ülkenin her tarafından meşhur terziler ve sanatkarlar getirterek gelinin çeyizini üç ayda hazırlattı. Selçuk Hatun'a ipekli elbiseler, mücevherler, gerdanlıklar, altın ve gümüş eşya, köle ve cariyeler, atlar ve katırlar şeçildi. İzzeddin Keykavus hazırlıkların tamamlandığını öğrenince Sivas'dan muhteşem düğün alayı büyük emîrlerin refakatinde yola çıkarıldı. Nikâh, Kadı Sadreddin tarafından kıyıldı. Sivas'da ve Erzincan'da görkemli düğünler başladı. Gelin Erzincan'dan Sivas'a gelince şehirde bir hafta süren düğün ve şenlikler yapıldı. Bu vesile ile emîrlere hediyeler verildi.24

Fahreddin Behramşah, uzun süren bu hükümdarlığı döneminde 5 Anadolu Selçuklu sultanıyla birlikte oldu. Bunlar II. Kılıçarslan, I. Gıyâseddin Keyhusrev, II. Rükneddin Süleyman, I. İzzeddin Keykâvus ve I. Alâeddin Keykubâd'tır.

Rivayete göre Belh'den Anadolu'ya gelen Sultanü'l-Ulemâ Bahâeddin Veled, Erzincan'dan geçerken Behramşah ve hanımı İsmetiye Hatun'un misafiri olmuş ve burada kendisi için inşa edilen medresede 3-4 yıl ders vermiştir.25

Behramşah 622 (1225) yılında Erzincan'da öldü. Erzincan civarındaki Aşağı Ula köyü yakınında harabe halindeki türbe büyük bir ihtimalle ona âittir ve Melik Fahreddin Türbesi olarak bilinmektedir. Behramşah sikkelerine rastlanan ilk Mengücekli beyi olup bunlardan en eskisi 563 (1167/1168) tarihlidir. Bu paraların bir yüzünde Behramşah'ın, diğer yüzünde ise metbû hükümdar sıfatıyla II. Kılıçarslan'ın adı yazılıdır.26 İbnü'l-Esîr onun 60 yıldan fazla hükümdarlık yaptığını söyler.27 Onun devrinde Kemah'ın yerine başkent olan Erzincan çok gelişmiş ve şehir önemli bir ticaret ve kültür merkezi olmuştur. Fakat sık sık vuku bulan depremler yüzünden mimarî eserler günümüze kadar gelmemiştir.

Behramşah akıllı, güzel huylu, halka ve askerlere karşı şefkatli bir hükümdardı. Şâir ve âlimleri himaye ederdi. Doğunun meşhur şairi Genceli Nizamî, Mahzenü'l-esrâr adlı eserini ona ithaf ettiğinde ona 5 bin dinar ve iyi cins 5 katır ödül vermiştir.28

Behramşah, çok hayır severdi. Zengin-fakir, yerli-yabancı farkı gözetmeden herkese iyilik ederdi. Kış mevsiminde kuşların açlıktan ölmemesi için arabalarla dağlara yem gönderirdi. Bu davranış günümüzde bile eşine az rastlanır mükemmel bir şefkat ve merhamet örneğidir.29

C. Melik II. Alâeddin Davudşah (1225-1228)

Behramşah'dan sonra yerine oğlu Alâeddin Davudşah geçti. Diğer oğlu Muzaffereddin Muhammed de ülkenin batısındaki Şebinkarahisar (Kögonya) meliki oldu. Behramşah'ın başka bir oğlu Selçukşah ise 35 yıldır Kemah'da hüküm sürmekteydi ve babasından önce vefat etmişti. Davudşah'ın Erzincan ile beraber Kemah'a da hâkim olması bunu teyid etmektedir. Ayrıca kaynaklar bu tarihte Behramşah'ın sadece Davud ve Muhammed adlı çocuklarından bahsederler.30

Aydın bir hükümdar olan Behramşah, her iki oğlunu da gayet iyi bir şekilde eğitip yetiştirmişti. Alâeddin Davudşah da babası gibi mantık, matematik, ilâhiyat, ilm-i nücûm (astroloji), edebiyat ve felsefeye vâkıftı. Farsça güzel şiirler yazardı.31 İlme karşı duyduğu yakın ilgiden dolayı meşhur tıp âlimi Muvaffakuddin Abdüllatif-i Bağdâdî'yi sarayına davet edip kendisine maaş bağladı. O da Alâeddin Davudşah adına eserler yazdı.32 Davudşah'ın ilim adamlarını himâye etmesi sebebiyle Erzincan'da ilim ve kültür düzeyi yükseldi ve meşhur uzmanlar yetişti. Nitekim o devrin önde gelen tıp bilginlerinden Alâeddin Enzincanî, Rükneddin Kılıçarslan'ı tedavi etmişti.33

Ancak Alâeddin Davudşah ilim alanındaki başarısını ülke yönetiminde gösteremedi. Halka zulme varan davranışlarda bulundu. Emîrlerin çoğunu hapsedip mallarına el koydu. Son zamanlarında ise bazı emîrleri öldürttü. Bu durum diğer emîrleri de endişeye düşürdü. Onlar da aynı sonuca uğramaktan korkarak kaçıp Sultan Alâeddin Keykubâd'a sığındılar ve onun bu yanlış hareketlerini sultana arzettiler.

Sultan Alâeddin Keykubâd, Hârezmşah Celâleddin'in hareketleri ve Moğol istilâsı dolayısıyla sınırlarını koruyamayacaklarını, hatta onlarla işbirliği yapabileceklerini düşünerek Mengücekleri ve benzeri beylikleri hâkimiyeti altına almak gereğini hissetmiş ve bu da Davudşah ile Anadolu Selçuklu hükümdarının arasının açılmasına sebep olmuştu. Bu yüzden Erzincan beyleri arasında da ihtilaf baş gösterdi. Bir kısmı Sultan Alâeddin'in kudreti karşısında ona itaat edilmesini ileri sürerken, bir kısmı da onun hânedanının daha eski olduğunu, Anadolu sultanına bağlanmasının uygun olmayacağını telkin ettiler. Bu durumdan endişelenen Davudşah emîrlerden bazılarını öldürttü.

Alâeddin Keykubad, kendisine sığınan emîrleri himâyesi altına aldığını söyleyerek bunların mallarını iâde etmesini ve hapsettiği emîrleri de serbest bırakmasını istedi. Davudşah önce bu teklifi reddettiyse de daha sonra bu davranışının sonucundan korkarak sultanın emrini yerine getirmeyi uygun buldu. Sultanın bu emîrlere ilgi göstermesine üzülen Davudşah bu meseleyi kökünden halletmek için değerli hediyelerle Kayseri'de bulunan sultanın yanına gitti. Sultanla görüşerek sadakatini ifade etti ve ondan bir ahidnâme aldı. Buna göre Mengücek beyi sultana sadakatle bağlı kaldığı sürece onun yardım ve desteğini görecek, fakat buna riayet etmezse layık olduğu cezaya çarptırılacaktı.

Fakat Davudşah, Erzincan'a dönünce verdiği sözü unuttu ve emîrlerin sultanı kandırmalarından korkarak yanındaki bazı emirlerin de teşvikiyle Erzurum meliki Rükneddin Cihanşah b. Tuğrulşah'a ittifak teklif etti. Ayrıca Eyyubîlerden Melik Eşref'den ve Celâleddin Harezmşah'dan yardım istedi. Ancak bu teşebbüslerinden bir netice elde edemeyeceğini anlayınca sultan ile yeniden anlaşmak için harekete geçti. Oğlunu rehine gönderip sultanı lehine çevirmek istediyse de bunda başarılı olamadı.

Erzurum meliki Rükneddin Cihanşah'ın hareketlerinden de rahatsız olan Sultan, onun üzerine yürüyeceğini söyleyerek Davudşah'ın kendisine katılmasını istedi. Sivas'tan yola çıkan Sultan kendisine katılan Davudşah'ı yakalattı ve hiçbir direnme ile karşılaşmadan Erzincan'a hâkim oldu. Müstahkem Kemah kalesi teslim olmamak için bir müddet direndi ise de Davudşah, ölümle tehdit

edilince kale muhafızlarına haber gönderip teslim olmalarını istemek zorunda kaldı. Böylece Mengüceklerin Erzincan-Kemah kolu sona ermiş oldu (10 Zilhicce 625/10 Kasım 1228).34

Alâeddin Keykubâd bundan sonra Rükneddin Cihanşah'ın elinden Erzurum'u almak üzere harekete geçti. Bunu haber alan Cihanşah, Eyyubî hükümdarı Melik Eşref'in Ahlat'taki nâibi Hâcib Hüsâmeddin Ali'den yardım istedi ve bu yardıma karşılık Melik Eşref'e itaat edeceğini bildirdi. Hüsâmeddin Ali ise bu sıralarda Şam ve el-Cezîre bölgesinden toplatıp getirdiği askerlere sahip bulunuyordu. Alâeddin Keykubâd'ın Erzurum'u ele geçirdiği takdirde oradan Ahlat üzerine de yürüyeceğini düşünen Hüsâmeddin Ali bu yardım teklifini kabul ederek emrindeki askerlerle Erzurum üzerine yürüdü. Ahlat askerlerinin Erzurum'a geldiklerini öğrenen Alâeddin Keykubâd, Eyyubîlerle bozuşmak istemediğinden buraya yapmak istediği seferini iptal etti ve Mübârezeddin Ertokuş'u Muzaffereddin Muhammed'in idaresindeki Şebinkarahisar (Kögonya) üzerine gönderip kendisi geri döndü.35

Sultan Alâeddin, oğlu Gıyaseddin Keyhusrev'i Erzincan'a melik ve Mübârezeddin Ertokuş'u ona atabeg tayin etti. Sultan, Selçuklu hânedanıyla Mengücekler arasındaki iyi ilişkileri ve akrabalıkları dikkate alarak Davudşah'ı cezalandırmayıp Akşehir ile Âb-ı Germ (Ilgın)'i ona ikta etti. Ömrünün bundan sonraki kısmını burada geçiren Davudşah, yazdığı bir şiirde buradan memnun olmadığını gayet veciz bir şekilde ifade ediyordu.

Şâhâ dil-i düşmenân zi tû bâd derdest

Ruhsâre-i düşmen ez nehîb zerd est

İnsaf ki, bâ vücûd-ı sad gussa merâ

Der mülk-i tû âb-ı germ u nân-ı serdest

Ey Padişah! Düşmanlarının gönlü senden dertlidir, yüzleri de korkundan sararmıştır.

İnsaf et ki, yüzlerce sıkıntı ile senin ülkende bana su sıcak, fakat ekmek soğuktur.36

Alâeddin Keykubâd, Mübârizeddin Ertokuş'u Şebinkarahisar'a gönderince burada üç yıldan beri meliklik yapan Muzaffereddin Muhammed, şehri bir müddet koruduysa da daha sonra direnemeyeceğini anlayarak bazı yerlerin kendisine verilmesi şartıyla Şebinkarahisar'ı teslim edeceğini bildirdi. Bu teklifi kabul edilerek kendisine Suriye sınırında bazı yerler (Rammam, Nahr Kali ve Afşin nahiyeleri) mülkiyet olarak, Kırşehir ise tımar olarak verilmiş ve her türlü vergiden muaf tutulmuştur.37

Muzaffereddin Muhammed, üç oğlu Fahreddin Süleyman, İzzeddin Siyavuş ve Nâsıreddin Behramşah ile beraber Kırşehir'e geldi ve buraya yerleşti. Şahsiyetli bir bey olan Muzaffereddin Muhammed ilme olan aşkı nedeniyle Kırşehir'de Melik Gazi Türbesi'nin karşısında muhteşem bir

medrese yaptırdı.38 Selçukluların hizmetine giren bu Mengücekli beyi, onların yanında büyük itibar ve ilgi gördü.39

II. Gıyâseddin Keyhusrev onun kızına dünür olunca Muzaffereddin: “O bizim soyumuza damat olmaya lâyık değildir” diyerek reddetti ki, bu durum onun ne kadar ahlaklı ve şahsiyetli bir insan olduğunu göstermektedir. Ancak ısrar karşısında Mengüceklerle Selçuklular arasında yeni bir akrabalık kuruldu.40 Muzaffereddin Muhammed güzel ahlaklı ve akıllı bir hükümdardı. Onun Kırşehir’e gönderilmesiyle Erzincan ve çevresinde hüküm süren Mengücekli beyliği de sona erdi 625 (1228).41

4. Divriği Mengücükleri

Mengüceklerin bu kolu daha uzun ömürlü olmuştur. Bunlar siyasî faaliyetleriyle değil, başkentleri Divriği’de yaptırdıkları cami, medrese, hastahane ve türbe gibi sanat âbideleriyle tanınmışlardır. Tarihçiler siyasî mücadele ve savaşlara daha fazla ilgi duymuş olmalılar ki, bu tür olaylara ve çatışmalara karışmayan Divriği Mengücekleri hakkında hemen hiç bir bilgi vermemişlerdir. Onlar hakkında edindiğimiz bilgileri yaptıkları eserlerden ve günümüze kadar gelen sikkeler (paralar)’den öğrenmekteyiz.

Divriği’nin tabiat şartları, hem onların yayılmalarına, hem de çevredeki beylik ve devletlerin onların hâkimiyet sahalarına girmelerine mâni olmuştur. Mengüceklerin Erzincan ve Şebinkarahisar kollarına son veren Alâeddin Keykubâd, muhtemeldir ki, bu endişeler nedeniyle Divriği koluna dokunmamıştır.

A. Süleyman (1142-1175)

Divriği Mengüceklerinin ilk beyi İshak’ın oğlu ve Mengücek Gazi’nin torunu Süleyman’dır. Süleyman, babası İshak’ın 1142 yılında ölümünden sonra Divriği’de bağımsız olarak hüküm sürmeye başladı. Gerçi Mengücek Gazi ve oğlu İshak hakkında da Divriği hükümdarı ünvanı kullanılmakta ise de bu durum beyliğin zaman zaman Kemah ve Divriği’den idare edildiğini gösterir.42 Divriği’de Süleyman adına hiçbir eser yapılmamıştır. Bu da onun pek faal bir hükümdar olmadığını göstermektedir. Ölüm tarihi de belli değildir.

B. Seyfeddin Şahinşah (1175-1198)

Süleyman’dan sonra yerine oğlu Şahinşah geçmiştir. Divriği Kale Camii’ni yaptıran Şahinşah hakkında bu camiin kitâbesinde şöyle denilmektedir: “el-Emîr el-İsfehsalar el-Ecel Seyfü’d-dünya ve’d-dîn Ebu’l-Muzaffer Şahinşah b. Süleyman b. Emîr İshak Hüsâmu Emîri’l-Mü’minîn”.

Şahinşah hakkında Divriği Ulu Camii yanında yaptırdığı türbenin kitâbesinde de: “Gazilerin hâmisi, İslâm sınırlarının koruyucusu, fakir, zayıf ve mazlumların sığınağı, kâfir ve dinsizlerin kökünü kazıyan…” gibi yüksek sıfatlar kullanılması onun büyük bir ihtimalle Sultan Kılıçarslan ile beraber

seferlere katıldığını gösterir. Kitâbede ayrıca “Ebu'l-Muzaffer Şahinşah b. Süleyman b. İshak b. Gazi eş-Şehid Emîr Mengücük” ibaresiyle de hânedanın şeceresi verilmektedir. Şahinşah'ın beyliğin başına geçiş tarihi belli olmamakla beraber yaptırdığı Kale Camii kitâbesinin 576 (1180/1181) tarihli olması onun bu tarihten önceki yıllarda Divriği'de hüküm sürmeğe başladığını göstermektedir. Türbenin kitâbesi ise 592 (1195/1196) tarihlidir ve halk arasında Sitte Melik adı ile anılır.43

Şahinşah'ın bastırdığı üç sikke günümüze kadar gelmiş ve ikisi Ahmed Tevhid tarafından yayınlanmıştır.44 Bu sikkelerden birisinde metbû hükümdar olarak II. Kılıçarslan'ın, ikincisinde ise Rükneddin Süleymanşah'ın adı vardır. Şahinşah muhtemelen 1197-1198 yıllarından sonraki bir tarihte ölmüştür. Şahinşah'dan “Katilü'l-kefere ve'l-müşrikîn” olarak bahsedilmesi, onun Hıristiyanlarla cihat yaptığını gösterir. Şahinşah, yoksul, öksüz ve mazlumların hâmisiydi. Şahinşah'ın İshak ve Süleyman adlarında iki oğlu vardı. Süleyman'ın adı kitâbelerde geçmektedir. Fakat kendisine âit bir âbideye rastlanmamıştır. Diğer oğlu İshak'ın adı ise 645 (1247/1248) tarihinde düzenlenen Celâleddin Karatay Vakfiyesi'ndeki şehitler arasında geçmektedir.45

C. II. Süleymanşah (1198-1228)

Şahinşah'dan sonra yerine oğlu Süleyman geçti. Adına oğlu ve torunu tarafından yaptırılan eserlerin kitâbelerinde ve Ulu Cami Vakfiyesi'nde rastlanmaktadır. Divriği kalesi Arslan burcundaki bir kitâbe, onun Mengücek beyi olduğunu açıkça göstermektedir. Ancak hayatı ve faaliyetleri hakkında yeterli bilgi yoktur.46

D. Hüsâmeddin Ahmedşah (1228-1252)

Süleymanşah'ın yerine oğlu Ahmedşah geçti. Yaptırdığı değerli eserleriyle tanınan Ahmedşah büyük bir beydir. En büyük eseri olan Divriği Ulu Camii'nin 626 (1228/1229) tarihli kitâbesinde onun için “Nâsıru Emîri'l-Mü'münîn Ahmedşah b. Süleymanşah b. Şahinşah, Allah onun saltanatını ebedî kılsın, gücünü artırsın” denilmektedir. Uzun yıllar beyliğinin başında kalan Ahmedşah, Yassıçimen savaşına ve Kösedağ bozgununa şâhit olmuş ve Moğolların Anadolu'yu istilâ ettiği dönemde Divriği kalesini onarmak için büyük gayret sarfetmiştir. Yaptırdığı eserlerin kitâbelerinden anlaşıldığına göre Ahmedşah 1252 yılından önceki bir tarihte ölmüştür.47

E. Melik Salih (1252-1277)

Ahmedşah'dan sonra yerine oğlu Melik Salih geçti. Melik Salih, Divriği kalesinin noksan kalan ya da 641 (1243/1244) yılında Moğol istilası sırasında yıkılan kısımlarını 650 (1252) yılında tamir ettirdi ve yeni burçlar yaptırdı. “Arslan burç” diye anılan, iki hayvan heykeli ile süslenmiş olan büyük kuleye de kitâbesini koydurdu. Kitâbenin metni şöyledir “Emere bi-inşâ'-i hâze'l-burci el-Melik el-Âdil, Hüsâmü'd-devle ve'd-dîn, İzzü'l-İslâm ve'l-Müslimîn, Tâcu Âl-i Mengücük Ebu'l-Müeyyed Melik Salih b. Melik Ahmedşah b. Melik Süleymanşah b. Şahinşah Nâsıru Emîri'l-Mü'minîn. 1 Şaban 650 (7 Ekim 1252).” Bu kitâbe Mengüceklerin 1252 tarihlerinde Divriği'de hâlâ hüküm sürdüklerini göstermektedir.48

Divriği Mengüceklerinin ondan sonraki beyleri hakkında yeterli bilgi yoktur. Nitekim Memluk sultanı Baybars'ın Kayseri seferinden dönmesinden sonra İlhanlı hükümdarı Abaka Han 1277 yılında Anadolu'da bir tenkil hareketine girişmişti. Erzincan üzerinden geçip Divriği'ye Uğrayan Abaka Hanı karşılayan bir Mengücekli beyi yoktu. Şehir halkının da kendisine ilgi göstermediğini ve kalede silahlı askerlerin bulunduğunu gören Han öfkelenmiş; nihayet şehirliler hediyeler ile huzura gelmişlerse de Abaka surlarını yıktırmıştır.49 Bu münasebetle de bir hükümdar ve hânedandan bahsedilmemesi Mengücek beyliğinin artık tarihe karıştığını göstermektedir. İlhanlılar devleti çöküp Anadolu'da siyasî hâkimiyet Türkmen beyleri elinde taksim edilince Kayseri ve Sivas havalisi ile birlikte Divriği de Erteneoğulları'nın (1348-1381) hâkimiyetine geçmiştir.50

Mengücekler, Erzincan, Kemah, Divriği ve Şebinkarahisar gibi fethettikleri şehirlerle yetinmişler ve hâkimiyet alanlarını genişletmek gibi bir gayretleri olmamıştır. Şehirlerinin gelişmesi için çalışmışlar ve pek çok mimarî eser meydana getirmişlerdir. Âlim, şâir ve sanatkarları himâye eden Mengücekler, Anadolu Selçuklu Devleti'nin himâyesinde seçkin bir hayat sürmüşlerdir. İnşa ettirdikleri çok sayıda eserle ilim, kültür, sanat ve medeniyetin gelişmesine hizmet etmişlerdir.

5. Kültür ve Medeniyet

Mengüceklerin başkenti önce Kemah idi. Melik I. Alâeddin Davud 1142'de Erzincan'ı başkent yaptı. Bundan sonra Kemah önemini kaybetmeye başladı. Erzincan ise ticaret, tarım ve sanayi açısından büyük gelişme gösterdi. Şehir topraklarının zengin ve sulak olması, meyve ve bağların bol, ticaret ve sanayiinin gelişmiş olması ilerlemeye çok elverişli idi. Anadolu'yu doğuya, Tebriz'e ve İran'a bağlayan büyük kervan yolu da iktisadî ve medenî yükselişi artırıyordu. Karahisar'da şap madenlerinin işletilmesi ve Avrupa'ya ihracı da memlekete zenginlik getiriyordu. Bu şartların mevcut olması nedeniyle Erzincan'da sanayi ilerlemiş, şehirde imal edilen Buharin kumaşları dünyaca meşhur olmuştur. İbn Batuta, Erzincan'ın büyük bir şehir olduğunu, burada çeşitli kumaşlar dokunduğunu, sanatkârane bakır eşya yapıldığını, civardaki bakır madenlerinin işletildiğini ve çarşılarının güzel olduğunu belirtir. Anadolu şehirlerinde iktisadî ve ictimaî düzenin temelini teşkil eden Ahiler Erzincan'da da kuvvetli bulunuyorlardı. Seyyah burada Ahi Nizâmeddin'in zâviyesinde kaldığını anlatır.51 Yakut el-Hamevî de Erzincan'ın güzel, hayratının çok, halkının eğlenceye düşkün olduğunu ve Müslümanların ileri gelenleri teşkil ettiğini kaydeder.52

Mengüceklerin başkenti Erzincan, ticarî ve iktisadî zenginliği yanında hükümdarların ilim ve sanat adamlarını korumaları sebebiyle devrin en yüksek kültür ve medeniyet merkezi haline gelmiştir. Selçukluların hizmetindeki ilim adamlarının bir kısmının Erzincanlı olması da bunu doğrulamaktadır. Fahreddin Behramşah ve oğlu II. Alâeddin Davudşah da birçok ilim dalında ihtisas sahibiydiler; ilim adamlarını ve sanatkarları himaye ediyorlardı.53

Fahreddin Behramşah ve hanımı İsmetiye Hatun, ilim ve din adamlarına büyük saygı gösterirlerdi. Onlar ve Erzincan, Mevlevî hatıralarında mühim bir yer tutar. Rivayete göre Bahâeddin Veled, henüz küçük yaştaki oğlu Celâleddin ile Anadolu'ya gelirken Malatya'dan Erzincan'a varmış;

İsmetiye hankâhında (zâviyesinde) misafir kalmış; Behramşah ve hatunu onu çok hürmetle ağırlamışlardır. Behramşah, Bahâeddin Veled'in orada kalıp ders vermesi için Erzincan Akşehir'de bir medrese yaptırmıştır. Bu medresede bir süre ders veren Bahâeddin Veled, Behramşah'ın ısrarlarına rağmen Erzincan halkının lüks ve refah içinde eğlenceye daldıklarını görerek burada kalmamıştır.54 Behramşah'ın kızı Selçuk Hatun'un İzzeddin Keykâvus ile evlenmeleri münasebetiyle yapılan düğün ve şenlikler de Mengücekli ilindeki refah seviyesinin ne derece yüksek olduğunu göstermektedir.

II. Alâeddin Davudşah, o devrin meşhur tabibi Muvaffakuddin Abdullahif el-Bağdadî'yi Erzincan'a davet etmiştir. Haleb'den hareket eden bu âlim tabib 11 Safer 626 (9 Ocak 1229)'da Erzincan'a gelmiş ve Mengücekli ilini dolaştıktan sonra 1230 yılında Malatya üzerinden Haleb'e dönmüştür. Mengücek ilinde bulunduğu sırada büyük ilgi ve saygı görmüştür; Alâeddin Davudşah, bu meşhur hekime maaş bağlatmış, o da yazdığı birkaç eseri ona ithaf ve takdim etmiştir.55

Kültür ve refahın çok yüksek olduğu, halkın eğlenceye düşkün olduğu Erzincan'da sanatların ve bu arada musikinin de gelişmesi tabiî idi. Bu nedenle Erzincanlı müzisyenlerin başka ülkelerde de arandığı görülüyordu. Nitekim bu dönemde edebiyat ve tasavvuf alanında meşhur bir sima olan Şirâceddin Ahmed, aynı zamanda iyi bir musikişinastı ve şöhreti her tarafa yayılmıştı. Horasan tarzında gazelleri ve peşrevleri vardı. Eyyubî hükümdarı Melik Eşref, şöhretini duyunca onu Şam'a davet edip sarayında kendi eserlerini çaldırmış; hükümdar ile birlikte sarayın musiki heyeti de kendisine hayran olmuştur.56

Erzincan'da 1046 ve 1138 yıllarında meydana gelen depremlerde pek çok kişi ölmüş, 1165 yılındaki bir başka depremde ise şehir harabeye dönmüştür.57

6. Mengüceklerden Günümüze Gelen Mimarî Eserler

Divriği kalesi: Dik yamaçlı bir sırt üzerinde yükselen mustatil (uzanan) şekilli harap hisarın menşei muhtemel olarak çok eski ise de, bugün kalan kısımlar Orta Çağ'dan daha evvele âit olması gerekir. Yukarıda geçtiği üzere Melik Salih, Divriği kalesinin noksan kalan ya da 641 (1243/1244) yılında Moğol istilası sırasında yıkılan kısımlarını tamir ettirdi ve yeni burçlar yaptırdı. "Arslan burç" diye anılan iki hayvan heykeli ile süslenmiş olan büyük kuleye de 1 Şaban 650 (7 Ekim 1252) tarihli kitâbesini koydurdu.

Divriği Kale Camii: Mengücekler dönemine ait en eski yapıdır. Portal kemerinin üstünde uzanan iki satırlık çiçekli kûfî kitâbesine göre Şâhinşah tarafından 576 (1180/1181) yılında yaptırılmıştır. Kapı üstündeki diğer bir kitâbede ise Meragalı mimar Hasan b. Firûz'un adı yazılıdır. Kıbleye dikey bir tonoz ve dörder pandantif kubbeli yan neflerle uzun dikdörtgen bir plânı vardır. Kademeli portal nişi, Tuğla ve taşın cephede henüz bir arada kullanıldığı çiçekli kufî, geometrik ve bitki motiflerinin yeniden değerlendirildiği bir şaheserdir. Cami hisar (içkale) da bulunduğundan Kale Camii adını almıştır.

Divriği Ulu Camii: Şahinşah'ın torunu Ahmedşâh'ın 626 (1228/1229) yılında Dârü'ş-şifâ ile birlikte bir külliye olarak yaptırdığı bu cami Mengüceklerin en büyük eserini teşkil eder. Kalenin güneyinde,

Iğımbat Tepesinin batı eteğinde yükselen muhteşem bir anıttır. Cümle kapısı (Kuzey) üstündeki kitâbesinde Alâeddin Keykubad'ın da adının yazılı olması Ahmedşâh'ın onu metbû olarak tanıdığını göstermektedir. Taş mihrabın Anadolu'da bu ölçüde zengin başka bir örneği yoktur. Câmiden 12 yıl sonra abanoz ağacından yapılan şahane minber, Tiflisli Ahmed Usta'nın eseridir.

Dârü'ş-şifâ: Camiye güneyden bitişik olan Dârü'ş-şifâ kitâbesine göre Behramşah'ın kızı ve Ahmedşah'ın hanımı Melike Turan Melek tarafından aynı yılda yaptırılmıştır. Dıştan kümbete benzeyen kıvrık piramit örtüsü ile mihrap önü kubbesi, bütün yapıya hâkimdir. Taş tonozların iri palmetler ve geometrik figürlerden plastik süslemeleri ile mekân çok etkili ve zengin bir ifade taşır. Mimarı Ahlatlı Hurremşah'tır.

Ulu Cami'ye bitişik bir şekilde üstü kubbeli türbede Ahmed Şah ile Turan Melek'in yattıkları anlaşılıyor.

Divriği Sitte Melik Türbesi (Kümbeti): Şahinşah'a ait olup 592 (1195/1196) yılında yapılmıştır. Kale ile çarşı arasında Şemsibezirgân mahallesindedir. Kesme taştan, sekizgen gövde üzerine inşa edilmiştir. Bu türbeye halk arasında Sitte Melik adı verilmesi Şahinşah'ın hatununun kocasından sonra bu türbeye gömülmesinden çıkmış olabilir.

Kamereddin Türbesi: Hacı Uruz Aba (yahut Ruzbe) oğlu büyük Hâcib Kamereddin'e âittir (öl. 592/1195-1196). Ulu Cami'ye yakın olup Çarşı yolundadır. Türbe sekizgen bir plân üzerine klasik çadır sitilinde ve esmer kalker taşından yapılmıştır.

Nureddin Salih Türbesi: Hâciblerden Nureddin Salih b. Sirâceddin Dündar'a aittir (öl. 638/1240-1241). Ulu Cami'nin güneyinde, İmamoğlu Mahallesi'ne giden sokak üzerindedir. Sekizgen bir plân üzerine taştan inşa edilmiş olup piramit çatılıdır. Yanındaki mescidin adından dolayı türbeye "Kemankeş" de denilir.

Mengüceklerin Kemah ve Divriği'de olduğu gibi Erzincan'da da pek çok âbide yaptırdığı muhakkaktır. Ancak depremler sebebiyle bunlar zamanımıza kadar gelmemiştir. Gerçekten Erzincan tarih boyunca olduğu gibi Mengücekler ve Selçuklular döneminde de sık sık meydana gelen depremler nedeniyle yıkılmış ve harabeye dönmüştür.58

1Mengücek, Türkçe mengü kelimesi ile cük (veya cek) ekinden meydana gelmiştir. Mengünün anlamı ebedî, sonsuz demektir. Tarihte bu adı taşıyan şahışlar vardır: Abbasîler devrindeki kumandanlardan Afşin'in (ö. 841) kayınpederi Mengü Çor, Alp Arslan'ın torunu Mengü Bars, Selçuklu emîrlerinden Mengü Bars (ö. 1129), Hârezmşah Celâleddin Mengü Birti (ö. 1231), Moğol kumandanlarından Mönge (ö. 1259), Altınordu hükümdarlarından Mengü Timur (ö. 1280), İlhanlılardan Abaka'nın kardeşi Mengü Timur (ö. 1281) bu adı taşıyan en tanınmış şahışlardır. -Cuk eki ise bunun da küçültme ve sevgi ifade eden isimler yaptığı bilinmektedir.

2Bk. Reşideddin, Câmiu't-tevârih (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, s. 33, 39; M. H. Yınanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I. Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944, s. 74.

3Zahîreddin Nişâburî, Selçuknâme, Tahran 1332, s. 25, 28; Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi II. Anadolu Selçukluları ve Beylikler (Yay. Ali Öngül), İzmir 2001, s. 211; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1973, s. 56.

4İbn Bîbî, el-Evâmiru'l-Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye (Tıpkı basım olarak nşr. Adnan Sadık Erzi) Ankara 1956, s. 11; trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1966, I, s. 29.

5F. Sümer, "Mengücekler", İA, VII, 713, a. mlf., Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara 1990, s. 1-2; Necdet Sakaoğlu, Türk Anadolu'da Mengücek Oğulları, İstanbul 1971, s. 30-31.

6N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 32-33; F. Sümer, "Mengücekler", İA, VII, 713.

7Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, II, s. 212.

8N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 148 vd.; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 57.

9O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 58. Krş. A. Özaydın, "Mengücükler", DGBİT, İstanbul 1989, VIII, 142.

10 O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 58; N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 39.

11 Bu mevkiin okunuşu hakkında bk. O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 59, not 13.

12 İbnü'l-Kalânisî, Zeylü Tarih-i Dımaşk (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908, s. 202; Azîmî, Tarih (Yay. A. Sevim), Ankara 1988, s. 35, trc. 43; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-tarih (trc. A. Özaydın), İstanbul 1987, X, 464; Ebu'l-Ferec, Tarih (trc. Ö. Rıza Doğrul), Ankara 1950, II, 356; M. H. Yınanç, "Belek", İA, II, 470; N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 37-40; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 59; a. mlf., Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 19842, s. 163.

13 Süryanî Mihail III, s. 253'den naklen O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 60; F. Sümer, "Mengücekler", İA, VII, 714; a. mlf., Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 4; N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 41.

14 O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 60; N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 41-42; F. Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 4 ve not 17.

15 F. Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 4 ve not 18.

16 F. Sümer, "Mengücekler", İA, VII, 714; N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 42. O. Turan (Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 60) ise Süryani Mihail'den naklen ülkenin hanedanın üç oğlu arasında paylaşıldığını, başkent Kemah'ın Melik Mahmud'a, Erzincan'ın Davud'a ve Divriği'nin de Süleyman'a düştüğünü kaydetmektedir.

17 F. Sümer, "Mengücekler", İA, VII, 714; a. mlf., Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 4; N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 42. Süryanî Mihail (s. 297) ile Ebu'l-Fereç (II, 389) ise Davud'un 1151 yılında karısı tarafından yayının kirişiyle boğularak öldürüldüğünü ve karısının daha sonra Divriği beyi Süleyman ile evlenerek Erzincan'ı ona teslim ettiğini kaydetmektedirler. Krş. O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 61.

18 Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, II, 212.

19 İbn Bîbî, s. 71, trc. 91; Gaffarî, Tarih-i Cihân-ârâ (nşr. Hasan Nurakî), Tahran hş. 1348, s. 134; Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, II, 213. Krş. O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 61; A. Özaydın, "Mengücekler", DGBİT, VIII, 144.

20 Ebu'l-Ferec, II, s. 456; F. Sümer, "Mengücekler", İA, VIII, 714; a. mlf., Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 6. O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 62; N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 42.

21 İbn Bîbî, s. 73-74; trc. I, s. 93-95; Ravendî, Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr (trc. Ahmed Ateş), Ankara 1957, I, 207-208. Krş. O. Turan, "Süleymanşah", İA, XI, 227 vd.; N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 50.

22 Râvendî, Râhatü's-sudûr, I, s. 208.

23 Bu kıza Selçuk Hatun denmesi annesinin Selçuklu hânedanına mensup olmasından ileri gelmiştir.

24 İbn Bîbî, s. 172-182, trc. I, s. 192-201; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 322-324; a. mlf., Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 63; N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 50-54.

25 Ahmed Eflâkî, Menâkıbü'l-Ârifîn (nşr. Tahsin Yazıcı), Ankara 1959-1961, I, 23-24.

26 Ahmed Tevhîd, Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu, İstanbul 1321, IV, 27.

27 İbnü'l-Esîr, XII, 441. Ayrıca bk. Gaffârî, Cihân-ârâ, s. 134; Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, II, s. 213.

28 Bk. İbn Bîbî, s. 70-72, trc. I, s. 92-93; Râvendî, Râhatü's-sudûr, I, 208, not 2; Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, II, 213; Ali Kemâlî, Erzincan Tarihi, İstanbul 1932, s. 54-55; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 62; N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 46-47.

Genceli Nizâmî'nin Fahreddin Behramşah'a 1178 yılında ithaf ettiği anlaşılan bu Farsça eser, ahlakî ve terbiyevî mahiyette olup Türkçeye tercüme edilmiş ve 1946 yılında Şark klasikleri arasında yayınlanmıştır.

29 İbn Bîbî, s. 70-71, trc. I, s. 91-92; Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, II, 213.

30 İbn Bîbî, s. 345-363, trc. I, s. 355-371; Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, II, 213-216. Krş. O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 64; N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 58.

31 İbn Bîbî, s. 358, trc. I, s. 367; Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, II, 69-70, 213-214. Krş. Ali Kemâlî, Erzincan Tarihi, s. 56-57; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 64; N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 58.

32 O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 64.

33 Ahmed Eflâkî, Menâkıbü'l-Ârifîn, I, 347.

34 İbnü'l-Esîr, XII, 441; Aynî, Ikdü'l-cümân, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi nr. 2391, s. 79; Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, II, 69-70, 213-215.

35 Bk. İbnü'l-Esîr, XII, 441-442.

36 İbn Bîbî, s. 358, trc. I, s. 367; Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, II, 214; Ali Kemâlî, Erzincan Tarihi, s. 59; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 65 ve not 33; N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 63.

37 İbn Bîbî, s. 362, trc. I, s. 369-370; Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, II, 215-216. Krş. N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 64.

38 Cevat Hakkı Tarım, Kırşehir Tarihi Üzerine Araştırmalar, Kırşehir 1938, s. 52-53; N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 64.

39 Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, II, 216. Krş. N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 65.

40 İbn Bîbî, s. 363, trc. I, s. 371. Krş. N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 66.

41 İbnü'l-Esîr, XII, 441; İbn Bîbî, s. 363, trc. I, s. 371; Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, II, 216. Krş. Cevat Hakkı Tarım, Kırşehir Tarihi Üzerine Araştırmalar, s. 52-53; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 355; N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 67.

42 N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 71; A. Özaydın, “Mengücekler”, DGBİT, VIII, 149.

43 F. Sümer, “Mengücekler”, İA, VII, 714-715; a. mlf., Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri, s. 10; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 67; N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 73-77, 135.

44 Ahmed Tevhîd, Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu, IV, s. 522 vd.

45 O. Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri III. Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, Belleten, XII/45 (1948), s. 99, 107.

46 N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 85.

47 N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 86-95; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 68; F. Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri, s. 11.

48 N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 95-96, 120.

49 İbn Bîbî, s. 680-681, trc. II, s. 196-197. Krş. N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 97. O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 68.

50 F. Sümer, “Mengücekler”, İA, VII, 717; a. mlf., Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri, s. 11; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 68; N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 97-100; A. Özaydın, “Mengücekler”, DGBİT, VIII, 151.

51 İbn Batuta, Seyahatnâme (trc. M. Şerif), İstanbul 1333, I, s. 328. Krş. O. Turan, Dağu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 71.

52 Yakut, Mu’cemü’l-büldan, Beyrut 1955, I, s. 150.

53 Müneccimbaşı, Câmiu’d-düvel, Selçuklular Tarihi, II. s. 213-215. Krş. O. Turan, Dağu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 74-75.

54 Ahmed Eflakî, Menâkıbü’l-ârifîn, I, s. 23-24.

55 İbn Ebî Useybia, Tabakatü’l-etıbbâ, Kahire 1299, s. 207. Krş. O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 74.

56 O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 75.

57 Urfalı Mateos, Vekâyinâme (çvr. Hrand D. Andreasyan), Ankara 19872, s. 81; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 78.

58 Mengücekli mimarî eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul 19974, s. 111-119; N. Sakaoğlu, aynı eser, s. 113-227.

Ahmed Tevhid, Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiye Kataloğu IV, İstanbul 1321.

Ali Kemâlî, Erzincan Tarihi, İstanbul 1932.

Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı, İstanbul 19974.

Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed, Ikdu'l-cumân fî târih-i ehli'z-zaman, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2389, c. XVII.

Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali, Azîmî Tarihi (Selçuklularla İlgili Bölümler: h. 430-538), Yay. Ali Sevim, Ankara 1988.

Bosworth, C. E., İslâm Devletleri Tarihi (çvr. E. Merçil-M. İpşirli), İstanbul 1980.

Cenâbî, Ebû Muhammed Mustafa b. Hasan, el-Aylemü'z-zâhir fî ahbâri'l-evâil ve'l-evâhir, Nuruosmaniye Ktp., nr. 3098.

Ebu'l-Ferec, Gregory (Bar Hebraeus) İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Ferec Tarihi (çvr. Ö. Rıza Doğrul), II, Ankara 1950.

Eflâkî, Şemseddin Ahmed el-Ârifî, Menâkıbü'l-Arifîn (nşr. Tahsin Yazıcı), I, Ankara 1959-1961; trc. Tahsin Yazıcı, Âriflerin Menkıbeleri, I, İst. 1984.

Gaffârî, Ahmed b. Muhammed, Târih-i Cihân-ârâ (nşr. Hasan Nurakî), Tahran hş. 1342.

Halil Edhem (Eldem), Düvel-i İslâmiye, İstanbul 1927.

İbn Batuta, Seyahatnâme (trc. M. Şerif), İstanbul 1333, c. I.

İbn Bîbî, el-Evâmiru'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâi'yye (nşr. A. S. Erzi Tıpkı basım), Ankara 1956; trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.

İbn Ebî Useybia, Tabakatü'l-etıbbâ, Kahire 1299.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, el-Kâmil fi't-tarih (nşr. C. J. Tornberg) Leiden 1851-1876, c. X-XII, trc. A. Özaydın, İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, X-XII, İstanbul 1987.

İbnü'l-Kalânisî, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed, Zeylü Târih-i Dımaşk (nşr. H. F. Amedroz), Leiden 1908.

Merçil, E., Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1991.

Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi II. Anadolu Selçukluları ve Beylikler (Yay. Ali Öngül), İzmir 2001.

Necdet Sakaoğlu, Türk Anadolu'da Mengücek Oğulları, İstanbul 1971.

Özaydın, Abdülkerim, “Mengücekler”, DGBİT, İstanbul 1989, VIII, 141-154.

Râvendî, Râhatü’s-sudûr ve âyetü’s-sürûr (trc. Ahmed Ateş), Ankara 1960.

Sevim, A., -Merçil, E., Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara 1995.

Sümer, F., Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri, Ankara 1990.

——,“Mengücükler”, İA, VII, 713-718.

Tarım, Cevat Hakkı, Kırşehir Tarihi Üzerine Araştırmalar, Kırşehir 1938.

Turan, O., Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 19803.

——,Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul 19842.

——,Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 19802.

——,“Selçuklu Devri Vakfiyeleri III. Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, Belleten, XII/45 (1948), s. 17-171.

Urfalı Mateos, Vekâyinâme (çvr. Hrand D. Andreasyan), Ankara 19872.

Yakut el-Hamevî, Şihâbeddin Ebû Abdullah b. Abdullah Mu’cemü’l-büldan, Beyrut 1955 c. 1.

Yınanç, M. H., Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I. Anadolu’nun Fethi, İst. 1944.

——,“Belek”, İA, II, 470.

Zahîreddin Nişâbûrî, Selçuk-nâme (nşr. Muhammed Ramazânî), Tahran hş. 1332.

Saltuklular / Doç. Dr. Ali Öngül [s.461-470]

Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Saltuklular, Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da kurulan ilk Türk beyliğidir. Erzurum, Pasinler, Tercan, İspir, Oltu, Tortum, Micingerd, Bayburt ve civarında 1071-1202 yılları arasında hüküm süren Saltukluların başkenti Erzurum idi.

Erzurum (Kâlikala), Hz. Osman zamanında Habib b. Mesleme el-Fihrî tarafından 653 yılında fethedilmiştir.1 Müslümanlar Erzurum'u ele geçirince burasını Bizans'a karşı yapılan savaşlarda bir üs haline getirdiler. Şehir Abbasîlerin ilk yıllarında bir süre Bizans'ın eline geçtiyse de daha sonra geri alınmıştır. Bizanslılar XI. yüzyılda Müslümanlara karşı saldırılara geçerek güneyde Suriye'ye ve güneydoğuda Diyarbekir'e doğru istilalarını genişlettiler. Doğuda ise Erzurum'u işgal edip Azerbaycan'a kadar ilerlediler. Ancak bu sıralarda başlayan Selçuklu akınları ve Türkmen göçleri nedeniyle Türklerle Bizanslılar arasında uzun yıllar sürecek ve Anadolu'nun kaderini değiştirecek olan çatışmalar başlamış oluyordu.

Horasan'da henüz Selçuklu Devleti kurulmadan önce Çağrı Bey'in bir yurt arama amacıyla 1015-1021 yılları arasında Doğu Anadolu'ya düzenlediği keşif seferinden sonra Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenler, Gazneli kuvvetlerinin takibinden kaçarak Anadolu'ya girmişler ve ağır kayıplar vermelerine rağmen Azerbaycan'a, Bizans topraklarına ve Diyarbekir yöresine kadar yayılmışlardır. Türkmenler 1038 yılında gerçekleştirilen üçüncü bir akınla da Van Gölü havzasına kadar geldiler. Yeni katılmalarla sayıları artan Türkmenler, 1044 yılında büyük kitleler hâlinde Doğu Anadolu'ya girdiler. Süratle Vaspuragan civarına gelen bu Türkmenlerin hedefi Erzurum'u ele geçirmekti. Türkmen akınlarına karşı İmparator II. Basileios doğudaki sınırlarını emniyet altına almak için harekete geçmiş ve İmparatorluğun sınırlarını Azerbaycan ve Kafkasya'ya kadar genişletmişti.

Daha sonra İmparator Kostantinos IX. Monomakhos da aynı siyaseti izleyerek Türkmenlere karşı harekete geçip 1045 yılı sonbaharında Gürcü asıllı kumandanı Liparit komutasında gönderdiği orduyla Şeddâdîlerin elindeki Duvin şehrini ele geçirmek istemiştir. Bunun üzerine Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, Kutalmış komutasında bir orduyu Bizans kuvvetlerine karşı gönderdi. Kutalmış, Musul ve Diyarbekir yöresindeki Türkmenleri de yanına alarak 1045 yılında Gürcü ve Rumlardan oluşan müttefik Bizans ordusunu bozguna uğrattı. Öte yandan Musa Yabgu'nun oğlu Hasan Bey de 20 bin kişiyle Erzurum ve Pasin ovalarını ele geçirdi. Fakat Bizanslılar Hasan Bey'i takip ederek Büyük Zap Suyu yakınlarında pusuya düşürüp onu ve yakın arkadaşlarını şehit ettiler.

Selçuklu ordusunun bozgununa uğraması, Hasan Bey ve arkadaşlarının ölmesine çok üzülen Tuğrul Bey Azerbaycan Genel Valiliği'ne atadığı kardeşi İbrahim Yınal'ı, Erran (Karadağ) bölgesinde başarılı fetihlerde bulunan Kutalmış ile birlikte Anadolu'da fetihler yapmak ve bozguna uğratılan Selçuklu ordusunun intikamını almakla görevlendirdi. İbrahim Yınal, Türkistan'dan Nişâbur'a gelen yoğun bir Türkmen kitlesini 1047 yılında Anadolu'ya sevk etti. Ertesi yıl Türkmen kitleleri, Erzurum ve

Pasin ovalarında toplanmaya başladılar. Türkmenler dalgalar halinde her tarafı istila ettiler. Batıda Gümüşhane ve Trabzon, kuzeyde İspir, güneyde Muş ve Ağrı taraflarına kadar yayıldılar. Türkler daha sonra Siirt ile Meyyâfârikîn (Silvan) arasındaki Erzen üzerine yürüdüler. Bizanslılar ile vuku bulan çok çetin savaşlardan sonra halk Kâlikala (Erzurum) şehrine sığındı. Kâlikala bu tarihten itibaren yakınındaki Erzen şehrinin adını aldı ve Erzen'den ayırmak için de Erzenu'r-Rum, daha sonra Arz-ı Rum ve nihayet Erzurum olarak anılmaya başlandı.

Bizans kuvvetlerini takip eden İbrahim Yınal, Hasankale civarına geldi. Burada 18 Eylül 1048 tarihinde yapılan savaşta Bizans-Gürcü müttefik kuvvetlerini çok ağır bir bozguna uğrattı. Başta Liparit olmak üzere pek çok kişi esir alındı. Daha sonra Tuğrul Bey, kendisi bizzat 1055 yıllarında kuvvetli bir orduyla harekete geçerek Anadolu sınırlarını aşıp, Van Gölü'nün kuzey doğusundaki bugünkü Muradiye'yi (Bergir), daha sonra da Erciş'i kısa bir kuşatmadan sonra fethetti. Malazgirt'i kuşattı ise de almaya muvaffak olamadı ve kuşatmayı kaldırarak geri döndü. 1055 yılında Türkistan'dan gelen bir Türkmen kitlesi Erzurum ve Bayburt civarını ele geçirdi. İbrahim Yınal'ın isyanının bastırılmasından (23 Nisan 1059) sonra Türkler, tekrar büyük kitleler hâlinde aralarında muhtemelen Emîr Saltuk'un da bulunduğu bir grup komutan emrinde Anadolu'ya akınlara başladılar. Tuğrul Bey 1062 yılında Azerbaycan ve Erran'a gelerek buraları yeniden kendisine tâbi kıldıktan ve özellikle sürdürülen Anadolu harekâtını denetledikten sonra Irak'a gitmek üzere bölgeden ayrıldı.

Sultan Alp Arslan zamanında da Anadolu'ya yapılan akınlar devam etti. Malazgirt zaferinden (26 Ağustos 1071) sonra Romanos Diogenes'in tahttan uzaklaştırılarak gözlerine mil çekilmesi ve yeni imparator Mihail Dukas'ın Selçuklular ile yapılan anlaşmayı tanımaması üzerine Sultan Alp Arslan, Saltuk, Artuk, Mengücük, Çavlı, Dânişmend ve Çavuldur gibi emîrlerini Anadolu'ya göndererek fetihlerde bulunmalarını istemiş ve fethedecekleri şehir ve kasabaları kendilerine iktâ edeceğini bildirmiştir.2

1. Ebu'l-Kâsım Saltuk3 (1071-1102)

Anadolu'nun fethinde büyük hizmetleri olan ve Malazgirt Savaşı'nın kazanılmasında önemli rol oynayan komutanlardan biri de Emîr Saltuk idi. Malazgirt zaferinden sonra Sultan Alp Arslan Kars'tan Bayburt'a, Bingöller'den Barkal dağlarına kadar uzanan sahada yer alan Kars, Pasinler, Oltu, Erzurum, Tortum, İspir, Bayburt ve yörelerini verâset yoluyla çocuklarına da intikal etmek üzere ona iktâ etmiştir.4

Selçuklu topraklarının hemen sınırlarında yer alan Erzurum'un Ebu'l-Kâsım'a iktâ edilmesi onun diğer beylerden daha önde bir mevkide bulunduğunu göstermektedir. Bir Gürcü vekâyinâmesindeki kayıttan İzzeddin Saltuk'un atalarının Selçuklu hükümdarlarına ve Oğuzlara mensup olduğu anlaşılmaktadır.5

XII. yüzyılda yazılmış Kitâbu'l-İnbâ'da geçen bir kayıt hânedanın 1122/1123 yılından itibaren Saltukoğulları (Benî Saltuk) olarak tanındığını göstermektedir. Yine bu kayda göre Irak Selçuklu

sultanı Mahmud'un Gürcülerle meşgul olması nedeniyle Bağdat'tan uzakta bulunmasını fırsat bilen Dübeys b. Sadaka, Hille'ye saldırarak ele geçirmiş ve bir hafta gibi kısa bir sürede yanında sayısız insan toplanmıştı. Onun bu durumundan korkan Abbasî halifesi el-Müsterşid Billah'ın bu ezelî düşmanına karşı etraftaki beylerden yardım istemesi üzerine Zengi b. Aksungur ve Togan Arslan ile beraber Saltukoğulları da Bağdat'a gitmişlerdi. Halifenin bu çağrısı üzerine Bağdat'ta 12 bin süvari toplanmıştı.6 Halifenin çağırdığı beylerden çoğunun Türkmen olması da dikkate değer bir durumdur. Bağdat'a gelen, Saltukoğullarından Ziyâeddin Gazi olmalıdır.7

2. Ali B. Ebu'l-Kâsım Saltuk (1102-1124)

Ebu'l-Kâsım Saltuk'un ölümü üzerine yerine oğlu Ali geçti. İbnü'l-Esîr, 1102/1103 yılı olaylarını anlatırken Ali b. Ebu'l-Kâsım'ın bu tarihte beyliğin başında bulunduğunu kaydeder.8

Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın ölümünden (19 Kasım 1092) sonra hânedan üyeleri arasında taht mücadelesi başladığında Türkmen beylerinin çoğu Suriye ve Filistin hükümdarı Tutuş'un etrafında toplanmışlardı. Ancak Tutuş'un Rey civarında Berkyaruk'a yenilip öldürülmesinden (26 Şubat 1095) sonra bu beyler Berkyaruk'un karşısına taht iddiacısı olarak çıkan kardeşi Gence ve Errân meliki Muhammed Tapar'ın tarafında yer aldılar. Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında saltanat mücadelesi için yapılan savaşlardan beşincisi ve sonuncusu 19 Mart 1103'te Hoy şehri önünde yapıldı. Savaşı kaybeden Muhammed Tapar önce Erciş'e, oradan da Sökmen el-Kutbî'nin hâkimiyetinde bulunan Ahlat'a çekildi. Yanında Sökmen el-Kutbî, Muhammed b. Yağısıyan ve Kızıl Arslan gibi emîrler vardı. Erzenu'r-Rum hâkimi Emîr Ali de Ahlat'a gelerek onlara katıldı ve birlikte Sultan Alp Arslan tarafından Menûçehr'e verilen Ani üzerine yürüdüler.9

Ocak 1104'te Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında barış yapıldı. Buna göre, Sepîdrûd (Kızılören) sınır olmak üzere, Irakeyn, Fars ve Huzistan Berkyaruk'un; Azerbaycan, Kafkasya, Diyarbekir, el-Cezîre, Musul ve Suriye Muhammed Tapar'ın hâkimiyetinde kalacaktı. Bu anlaşmaya göre sınır boylarındaki beyler, bu arada Saltuklu Ali de Sultan Muhammed Tapar'a tâbi oldu. Sultan Muhammed Tapar 14 Şubat 1105'te Meyyafarikîn'e giderken kendisine tâbi Doğu Anadolu'daki beyler yanındaydı. Bunlar Erzenu'r-Rum beyi Emîr Ali, Diyarbekir (Âmid) beyi İbrahim b. Yınal, Siirt emîri Kızıl Arslan, Sökmen b. Artuk, Erzen-Bitlis beyi Hüsâmeddin Toğan Arlan ve Harput emîri Çubuk'un oğlu Mehmed ve Hani emîri Şahruh idi.10

Bu sıralarda Büyük Selçukluların aralarındaki iç çekişmeler ve Haçlı istilalarıyla uğraşmalarından faydalanan Gürcü kralı II. David (1089-1125) Türklere karşı saldırıya hazırlanıyordu. Nitekim David, 1115 yılında Türklere karşı harekete geçti. Rostof'u aldıktan sonra Çoruh nehri vadisinde ilerlemeye başladı. Hatta 1116 yılında Saltukluların hâkimiyetindeki topraklara girip Pasinler'e kadar geldi ve çok sayıda Türkü öldürdü. 1118 yılında da Azerbaycan taraflarına akınlar yaptı.11 Bunun üzerine İlgazi b. Artuk, Sultan Muhammed Tapar tarafından Gürcülerle cihat yapmakla görevlendirildi. İlgazi b. Artuk 1121 yılında Erzen beyi Toğan Arslan'ı yanına alarak Erzurum'a geldi. Saltuklu Emîr Ali de burada onlara katıldı ve birlikte Tiflis'e hareket ettiler. Fakat bu Türk beyleri Gürcülere mağlup oldular ve kral

David de Tiflis'i zaptetti. Bu arada Ani şehri hükümdarı Menûçehr'in oğlu Ebu'l-Evsâr (1118-1124), Ani'yi Gürcülere karşı savunamayacağını anlayarak 60 bin dinar karşılığında Saltuklulara satmaya karar verdi. Fakat şehirdeki Hıristiyan ahali daha erken davranıp kral II. David'i durumdan haberdar ederek 1124 yılında şehri ona teslim ettiler. Ebu'l-Esvâr'ı da âilesiyle birlikte Abhasiztan'a götürdüler. Ani'de cami olarak kullanılan büyük kilise tekrar eski haline çevrildi ve daha önce Ahlat'tan götürülerek kubbesi üzerine konmuş olan hilâlin yerine haç dikildi ve idaresi de İvani'ye verildi. Böylece Sultan Alp Arslan'ın 1064 yılında fethettiği Ani, 60 yıl sonra Hıristiyanların eline geçmiş oldu.12

Bununla beraber Büyük Selçuklu sultanı Sencer 1126 yılında diğer bir şeddâdî emîri olan Fazlun'u mühim bir kuvvetle göndermesiyle Ani kurtarıldı ve burada âilenin hâkimiyeti tekrar başladı.

Saltuk'un oğlu Emîr Ali'nin 1124 yılında öldüğü tahmin edilmektedir.

3. Ziyâeddin Gazi (1124-1132)

Ali'nin ölümünden sonra beyliğin başına kardeşi Ziyâeddin Gazi geçti. 1126 yılında Gürcülere karşı düzenlenen sefere Ziyâeddin Gazi de katılmıştır. Gürcüler, 1124 yılında Şirvanşah'ın sarayını işgal etmişler, Dağıstan'da Şaburan şehrine saldırmışlar; Haziran ayında dönüşlerinde de İspir ve Pasin ovasına kadar ilerleyerek Türkmenleri öldürüp esir almışlardı. Türk beyleri 1131 yılında İvani'yi büyük bir bozguna uğrattılar.13

Artuklu hükümdarı Timurtaş 1124 yılında Meyyâfarikîn'i (Silvan) aldıktan sonra Erzurum hükümdarı Ziyâeddin Gazi'nin kızı ile evlenmiş, Meyyafarikîn'e gelin gelen bu hanımdan 1126 yılında Necmeddin Alpı ve 1127'de Emîr Cemâleddin Sevti doğmuştur.14

Kitâbelerden anlaşıldığına göre Erzurum'daki Kale Camii ve Tepsi Minare'yi Ziyâeddin Gazi yaptırmıştır. İbrahim Hakkı Konyalı tarafından okunan Tepsi Minare kitâbesinde onun adı ve lakapları şöyle sıralanmaktadır: "Mevlâna Ziyâeddin Kutbü'l-İslâm Nasîruddevle, Zahîru'l-Mille, Şemsü'l-(Mülûk) ve'l-Ümerâ İnanç Beygu (Yabgu) Alp Tuğrul Bey Ebu'l-Muzaffer Gazi b. Ebi'l-Kâsım".15

Ebû Bekir Rebî' b. Ahmed el-Ahaveyn en-Neccârî tarafından yazılan Kitâbu'l-hidâye fî't-tîb adlı bir eserin ilk sahifesinde kimin adına istinsah edildiğine dair şöyle bir kayıt vardır: "Li hizâneti'l-Emîri'l-İsfehsalâr el-Ecell es-Seyyid Ziyâeddin Kutbü'l-İslâm, Nasîru'd-Devle ve Zahîru'l-Mille, Fahru'l-Ümme, Şemsü'l-Mülûk, Tâcü'l-Ümerâ, İnanç Beygu (Yabgu) Alp Tuğrul Bey Ebi'l-Muzaffer Gazi b. Ebi'l-Kâsım, Seyf-i Emîri'l-Mü'minîn Etâle'l-Lahu fi'l-İzzi'd-dâim bi-kâihi kam'i a'dâihi bi-hakkın ve Âlih".16

Eserdeki bu takdim kaydı ile Tepsi Minare'deki kitâbenin eksik bir yeri de tamamlanabilir. Buna göre, "Şems" kelimesinden sonra "el-Mülûk" ibaresinin geleceği anlaşılıyor.

Azîmî'ye göre, Ziyâeddin Gazi 1131/1132 yılında ölmüştür.17

4. İzzeddin Saltuk (1132-1168)

Ziyâeddin Gazi'den sonra beyliğin başına kardeşi Ali'nin oğlu İzzeddin Saltuk geçti. İzzeddin Saltuk Devri'nde Ahlatşahlar ve Erzen beyleri ile ittifak yapılmış, sıhriyet yoluyla birbirlerine bağlanmış ve Gürcülere karşı birlikte cihat yapılmıştır. Nitekim İzzeddin Saltuk kızlarından Şahbânu'yu Ahlak şahı II. Sökmen ile evlendirdi. Diğer bir kızını da Erzen beyi Toğan Arslan'ın oğlu Kurtı veya Yakup Arslan ile evlendirmiştir. Ani emîri Fahreddin Şeddâd da Saltuk'a elçi gönderip bu kızı kendisine istemiş ise de o kızını Erzen beyinin oğluna verince elçisi uzun bir bekleyişten sonra memleketine başarısız dönmüştü.18

Buna içerleyen Fahreddin Şeddâd ondan intikam almaya karar verdi ve 1153/1154 yılında Saltuk'a elçi gönderip "Ben zayıfladım, Gürcülere karşı Ani'yi müdafaa edecek gücüm yoktur. Bu şehri sana teslim edip hizmetine girmek istiyorum" dedi. Aslında Fahreddin, kızını vermediği için ondan intikam almak istiyordu. Nitekim Fahreddin, bir günlük uzakta bulunan Gürcü kralı Dimitri'ye gizlice haber gönderip onu da ülkesine davet etti. İzzeddin Saltuk Ani'ye varınca kral da ordusu ile oraya gelmişti ve durumdan habersiz olan Saltuk'un ordusuna saldırdı. Bu baskın üzerine Türkler ağır bir bozguna uğramış, sayısız asker esir düşmüştü ki, İzzeddin Saltuk da bunlar arasında idi. Ahlat şahı Sökmen ile Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı krala elçiyle 100 bin dinar fidye gönderip Saltuk'u kurtardılar. Bu paranın toplanmasında kızı Şahbânu'nun da önemli rolü olmuştu.

Esaretten kurtulup ülkesine dönen Saltuk da diğer Türk esirlerini kurtarmak için büyük meblağlar ödemek zorunda kaldı.19

Fakat Gürcüler Saltuklu ordusuna yaptıkları baskına ve zaferlerine rağmen Ani'yi alamadılar. Bunun üzerine Ani keşişleri 1155/1156 yılında Fahreddin Şeddâd'ı yakalayıp şehri tekrar kardeşi Fazlun'a teslim ettiler. Fahreddin buradan Şam'a kendi hânedanından olan Esededdin Şirkuh'un yanına gitti. Fakat papazlar 1160/1161 yılında tekrar isyan ederek Fazlun'u bozguna uğrattılar. Gürcü kralı III. Giorgi (1156-1184), Şeddâdîlerin topraklarını yağmaladıktan sonra Ani'yi de ele geçirdi. Bu şehirde doğmuş ve büyümüş olan Kadı Burhâneddin Anevî bu olayı ve Ani'den ayrılarak Selçuklu ülkesine gelişini şöyle anlatır:

"Ben 18 yaşında iken birden bire Abhaz (Abaza) askeri gelip Ani'yi kuşatarak aldı. Birçok Müslüman, kadın-erkek, genç-ihtiyar kılıçtan geçirildi. O zaman ben ve ailem Gürcü Yuvan (İvani)'a esir olduk. Ben onların dilini ve İncil'i bildiğim için kurtuldum ve hemen o memleketten uzaklaşarak Anadolu'ya geldim".20

Ani'nin Gürcüler tarafından işgal edilmesine çok üzülen komşu Türk beyleri bir sefer düzenlemeye karar verdiler. Ahlat şahı II. Sökmen, Erzurum emîri İzzeddin Saltuk, Erzen ve Bitlis beyi Devletşah, Mardin Artuklu emîri Necmeddin Alpı ve diğer bazı Türk beyleri askerlerini toplayarak Temmuz 1161'de harekete geçtiler. Fakat müttefik Türk kuvvetleri Necmeddin Alpı gelmeden Ağustos 1161'de Ani'yi kuşattılar. Gürcü kralı III. Giorgi de bunu haber alınca süratle Ani'ye hareket etti. Savaş başlamak üzereyken İzzeddin Saltuk âniden habersiz olarak ordugâhtan ayrıldı. Çünkü o daha önce Gürcülere esir düştüğünde hayatta kaldığı müddetçe bir daha kral Dimitri ve çocuklarına

saldırmayacağına dair yemin etmişti. Onun diğer beylerle istişare etmeden gizlice ayrılması ve Necmeddin Alpı'nın da beklenilmemesi yüzünden Türk ordusu mağlup ve perişan oldu. Pek çok Müslüman öldürüldüğü gibi 9000 kişi esir düşmüş ve Ahlatşah'ı Sökmen de ancak 400 askeriyle geri dönebilmişti. Bu sırada henüz Malazgirt'te bulunan Necmeddin Alpı da mağlubiyeti duyunca buradan Meyyâfarikîn'e döndü. Daha sonra o devrin meşhur ve nüfuzlu âlimlerinden Ebû Cafer Muhammed Cemâleddin b. Ali'yi Gürcü kralına gönderip Sökmen'in esir düşen komutan ve askerlerini kurtardı. Kimsesiz fakir askerleri kurtarmak için de 5000 dinar fidye gönderdi. Kral, Muhammed Cemâleddin'in hatırı için bazı esirleri de fidyesiz serbest bıraktı.21

Türklerin mağlubiyeti üzerine Gürcüler Kars'ı aldıktan sonra Temmuz-Ağustos 1162'de Duvin'i istilâ ettiler. Çok sayıda Müslümanı öldürdüler ve esir ettiler. Cami ve evleri yıktıktan sonra Tiflis'e döndüler. Bir süre sonra da Gence'yi kuşatarak yağma ve tahrip ettiler, Müslümanları kılıçtan geçirdiler. Aldıkları ganimetleri arabalara yükleyerek esirlerle birlikte döndüler. Duvin Camii'ndeki hilâli indirip bir mollanın sırtında Tiflis'e naklettiler. Gürcülerin eline geçen esirlerin sayısı 30 bine ulaşıyordu.22

İbnü'l-Esîr'de bu olayı şöyle anlatır: "Gürcüler bu yıl Temmuz-Ağustos 1162'de sayıları 30 bini bulan büyük bir ordu toplayarak İslâm ülkelerine girdiler. Azerbaycan'a bağlı Duvin üzerine yürüyerek şehri zapt ve yağma ettiler. Duvin ve köylerinde 10 bin kişiyi öldürdüler. Kadın-erkek pek çok kişiyi esir aldılar. Kadınları soyup çırılçıplak ve yalın ayak vaziyette götürdüler. Bu arada cami ve mescitleri de yaktılar. Gürcüler kendi ülkelerine varınca Gürcü kadınları bile Müslüman kadınlarına yapılanları yadırgadılar ve: "Müslümanları, sizin onların kadınlarına yaptığınız şeylerin aynısını bize yapmaya mecbur ettiniz" dediler ve Müslüman kadınları giydirdiler".23

Bu felâket haberi İslâm dünyasında büyük yankı uyandırdı. Ahlat şahı Sökmen, Erzen beyi Devletşah, Erzurum meliki İzzeddin Saltuk, Azerbaycan atabegi İldeniz, Irak Selçuklu sultanı Arslanşah, Meraga emîri İbn Aksungur ve diğer Doğu Anadolu beyleri birlikte Gürcülere karşı sefere çıktılar. Müttefikler Arslanşah'ın emrinde Gence'de toplandılar. Doğu Anadolu beyleri de Nahcivan'dan Gence'ye vardılar. Sadreddin el-Hüseynî'ye göre Sultan Hemedan'da iken Gürcü kralı, İldeniz'e elçi gönderip Gence ve Beylekan'ın haracını isteyecek kadar ileri gitmiş, İldeniz de cevaben Tiflis'de vereceğini söylemişti.24 Türk hükümdarlarının bu seferi karşısında Gürcü kralı elçi gönderip barış istedi. İldeniz bu isteği sultana ve Ahlat şahına bildirdi. Fakat bir yandan Duvin felâketinin intikamı, diğer yandan bu seferin hazırlığı dolayısıyla bu teklife yanaşmadılar ve Gürcü elçisini geri çevirdiler. Azerbaycan'da bulunan çok sayıda Türkmen de bu kuvvetlere katıldı. Sayıları 50 bini aşan bu Türk kuvvetleri Ocak-Şubat 1163'de Gürcistan topraklarına saldırdılar. Gürcü ülkesini yağma edip, kadın, erkek ve çocukları esir aldılar. Savaş bir aydan fazla sürdü. Sonunda Müslümanlar galip geldi ve çok sayıda Gürcü öldürüldü ve esir alındı. Kralın ordugâhı ve ağırlıkları da yağmalandı. Kral kaçarak güneş görmeyen sık çam ormanlarına sığındı. Türkler yağma ve tahriple Ani kapılarına kadar ilerlediler. Gürcüler burasını müdafaa ettilerse de sonunda atabeg İldeniz'e teslim etmek zorunda kaldılar.25

İbnü'l-Esîr, Gürcülerin bozguna uğramasının sebebini şöyle anlatır: "Gürcülerden biri İldeniz'in yanına gelip huzurunda Müslüman olmuş ve ona 'Bana asker ver, bildiğim bir yolu takip ederek Gürcüler hiç farkında olmadan arkadan üzerlerine saldırayım' demişti. İldeniz teminat aldı ve onunla bir askerî birlik gönderdi. Gürcülerin yanına varacağı günü de tespit edip sözleştiler. O gün Müslümanlar Gürcülerle savaşa girdiler. Tam savaşta oldukları sırada Müslüman olan Gürcü de İldeniz'in askerleriyle oraya varıp tekbir sesleriyle arkadan Gürcülere saldırdı. Bunun üzerine Gürcüler mağlup oldular, pek çok kişi öldürüldü ve esir alındı. Müslümanlar Gürcülerin sayılamayacak kadar çok mallarını ele geçirdiler. Gürcüler sayıca fazlalıklarına güvendiklerinden zaferden emindiler. Fakat Allah onların umutlarını boşa çıkardı. Müslümanlar onları takip edip üç gün, üç gece boyunca öldürmeğe ve esir almağa devam ettiler. Nihayet galip ve muzaffer olarak döndüler."26

Türk hükümdarları, Gürcülere karşı düzenledikleri bu seferi zaferle tamamladıktan sonra ganimet yükleri ile memleketlerine döndüler. Türk beylerinin zaferle dönüşlerini bizzat yaşayan İbnü'l-Ezrak bu olayı şöyle anlatır: "Ben olay günü Bitlis'te idim. Zafer müjdesi gelince Ahlat'a varmıştım. Bu büyük günün şerefine 300 sığır kesilerek fakirlere dağıtıldı ve bir müddet sonra da Sökmen Ahlat'a döndü. Kendisine görülmemiş bir karşılama töreni yapıldı; şehir donatıldı".27

Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan da 1164/1165 yılında İzzeddin Saltuk'un kızına talip olmuş ve nikahları kıyıldıktan sonra gelin çeyizi ile birlikte Erzurum'dan Konya'ya gitmek üzere yola çıkarılmıştı. Selçukluların düşmanı olan Danişmendli beyi Yağıbasan bunu haber alınca, gelin alayına saldırarak ele geçirmiş ve yeğeni Kayseri meliki olan Zünnun'a nikahlamak üzere götürmüştü. Gelin II. Kılıç Arslan'a nikahlı olduğu için İslâm hukukuna göre başkasıyla evlenmesi caiz değildi. Yağıbasan fakihlerden bir hile yapmalarını istedi. Buna göre gelin İslâmiyet'ten çıktıktan ve yeniden Müslüman olduktan sonra Zünnun ile evlendirildi. Bu ağır saldırı karşısında öfkelenen II. Kılıç Arslan, Yağıbasan'ın üzerine yürüdüyse de mağlup olup geri döndü.28

İzzeddin Saltuk Nisan-Mayıs 1168 tarihinde öldü.29 İzzeddin Saltuk âdil ve merhametli bir hükümdardı. Hıristiyanlara da iyi davranırdı. Bu sebeple onlarında sevgi ve saygısını kazanmıştı. Onun devrinde Erzurum'dan başka Bayburt, Micingert, Avnik, İspir ve Oltu gibi şehir ve kasabalar da Saltuklu hâkimiyetine girmişti. Hatta Kars dahi bir müddet Saltuklu hâkimiyetine girmiş ve vezir Firuz Kars Kalesi'ni tamir ettirmişti. İzzeddin Saltuk'a ait tarihsiz bir sikkeden onun Irak Selçuklu sultanı Mesud b. Muhammed Tapar'ı metbû tanıdığı anlaşılmaktadır.30

5. Nâsıreddin Muhammed (1168-1191)

İzzeddin Saltuk'un ölümünden sonra yerine oğlu Nâsıreddin Muhammed geçti. Onun hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Ancak birkaç kayıttan ibarettir. Nâsıreddin Muhammed'in 1189/1190 tarihli bir sikkesi vardır. Bu sikkeden onun, Irak Selçuklu sultanı Tuğrul ile asıl iktidarı elinde tutan atabeg İldeniz'in oğlu Kızıl Arslan'ı metbû tanıdığı anlaşılmaktadır.31

Nâsıreddin Muhammed devrinde de Gürcülerin Saltuklu iline saldırıları devam etti. Kraliçe Tamara'nın (1184-1213) kocası David; Kars, Sürmeli ve İspir'i istilâ ettikten sonra Erzurum üzerine yürüdü. Nâsıreddin Muhammed iki oğlu ile beraber surlardan dışarı çıkarak süvari ve yaya askerleriyle bir sabah vakti Gürcülerle karşılaştı. Akşama kadar süren savaşta Gürcülere mağlup olup şehre kapanmak zorunda kaldı. Ancak ertesi gün şehir halkı birleşip Erzurum'u tüm güçleriyle savunmak için seferber oldular. David, Türk halkının cesaretini ve ülkelerini savunmada azim ve kararlılıklarını görünce çevreyi yağmaladıktan sonra geri çekildi.32

Erzurum Ulu Camii'ni Nâsıreddin Muhammed yaptırmıştır. Nâsıreddin Muhammed'in 1191 tarihinden bir müddet önce öldüğü tahmin edilmektedir.

Gürcü vekayinâmesine göre, Nâsıreddin Muhammed'in oğlu Muzaffereddin, Gürcü kraliçesi Tamara'ya âşık olmuş, onunla evlenmek için asker, köle ve hizmetçilerinden oluşan önemli bir maiyetiyle mücevherat, değerli kumaşlar ve daha birçok hediye ile birlikte Erzurum'dan Gürcistan'a gitmiş ve orada muhteşem bir törenle karşılanarak sarayda misafir edilmiştir. Muzaffereddin sarayda kraliçe Tamara ile bir süre kalmış, fakat âdeti üzere Saltuklu beyinden de çabuk usanan kraliçe bir süre sonra onu ülkesine uğurlamıştır. Rivayete göre sık sık koca değiştiren Tamara, David ile evlendikten sonra bu Saltuklu şehzadesini de âilesinden veya cariyelerinden biriyle evlendirmiştir.33

6. Mama Hatun (1191-1201)

Nâsıreddin Muhammed'den sonra Saltuklu Beyliği'nin başına kız kardeşi Mama Hatun geçmiştir. 1191 tarihinde Erzurum'a Mama Hatun'un hâkim olduğu görülüyor. Nitekim Salâhaddin Eyyubî bu tarihte yeğeni Meyyâfarikîn hâkimi Takiyyedin Ömer b. Şahinşah'ı Ahlat'ı almağa göndermiş, o da Muş ovasına varıp bir kalede hapis bulunan Ahlat vezirini çıkarttıktan sonra Ahlatşahlara ait bulunan Malazgirt Kalesi'ni kuşatmıştır. Bunun üzerine Selçuklu hükümdarları gibi azametli ve ihtişamlı olan Mama Hatun da Erzurum askerleriyle akrabaları olan Ahlatşahlara yardıma gitmiştir. Kuşatma uzun süre devam etmiş, fakat Takiyyeddin'in ölümü üzerine Eyyubîler bir netice elde edemeden çekilmişlerdir.34

Mama Hatun'un 1200/1201 yılına kadar Saltuklu Beyliği'nin başında bulunduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Mama Hatun bu tarihte Eyyubî hükümdarı Melik Âdil'e (1200-1218) haber gönderip meşhur bir şahısla evlenmek istediğini bildirmişti. Bunun üzerine Melik Âdil de Nâblus emîri Fâriseddin Meymûn el-Kasrî'ye yazdığı mektupta: "Erzurum'a git, sâhibesi Mama Hatun ile evlenip bu ülkeyi idare et, çünkü o benden daha büyük bir emîr ile evlenmek ister" demiştir. Fâriseddin, Mama Hatun ile evlenmek için hazırlık yaptığı sırada, onun Saltuklu tahtından uzaklaştırılıp nezaret altına alındığını öğrendi ve bu nedenle de evlilik gerçekleşmedi.35 Mama Hatun güçlü ve ihtiraslı bir kadın idi. Erzurum-Erzincan yolu üzerinde, Tercan'da bir kervansaray ve türbe yaptırmıştır. Kervansaray ve türbenin ihtişamı Mama Hatun'un kudretini göstermektedir.36

7. Alâeddin Melikşah (1201-1202)

Mama Hatun'un Saltuklu tahtından uzaklaştırılması üzerine yerine kardeşi Nâsıreddin Muhammed'in oğlu Alâeddin Melikşah geçti. Ancak Alâeddin Melikşah'ın beyliği fazla sürmedi. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki beyliklerin bağımsızlıkları ve varlıkları bilhassa XII. yüzyılın ikinci yarısının ortalarından itibaren Anadolu Selçukluları ve Eyyubîler tarafından tehdît edilmeye başlanmıştı. Bu iki devlet söz konusu beyliklere hâkimiyetlerini kabul ettirmek veya ülkelerini ele geçirmek için âdeta birbirleriyle yarış halindeydiler. Nitekim Anadolu Selçukluları Dânişmendlileri ortadan kaldırdıktan sonra (1174), Mengücükler ile Artukluların Harput kolunu tâbiiyetleri altına almışlardı. Bu sırada Saltuklular da diğer beylikler gibi Anadolu Selçuklu Devleti'nin tehdîdine maruz kalmıştı. Bununla beraber Anadolu'nun fethinde, Rumlar ve Gürcülerle yapılan savaşlarda, Azerbaycan ve Türkistan'dan gelen göç ve ticaret yollarının açık tutulmasında önemli rol oynayan Saltuklu hânedanı, son zamanlarda Gürcü saldırılarına karşı direnemez olmuştu. Azerbaycan atabegi Kızıl Arslan (1191) ve Ahlat şahı Begtimur'un (1193) ölümlerinden sonra Gürcüler Kafkaslar'dan inerek Türk topraklarını işgal ve yağma etmeye, masum halkı öldürmeye başlamışlardı. Nitekim Nâsıreddin Muhammed devrinde Erzurum'a kadar gelerek surlar dışındaki halkı esir etmeleri üzerine şehirlerini canla başla savunan Erzurumlular karşısında geri çekilen Gürcülerin daha sonra Kars üzerine yürüyerek şehri istilâ etmeleri, Türkler için büyük bir felâket oldu.

Anadolu Selçuklu sultanı II. Rükneddin Süleymanşah kardeşlerinin mülklerini ellerinden alarak veya onları kendisine tâbi kılarak parçalanmış olan Selçuklu ülkesini Ankara dışında yeniden birliğe kavuşturmuştu. Bundan sonra Rükneddin Süleymanşah 1202 tarihinde Gürcülere karşı sefere çıktı ve Doğu Anadolu'daki tâbi hükümdar ve beylere haber gönderip kendisine katılmalarını istedi. Bu arada Saltuklu hükümdarı Alâeddin Melikşah'ı da huzuruna çağırdı. O da sultanın istediği şartlar dahilinde bir anlaşma yapmak üzere Erzurum yakınlarında onu törenle ve tevazu ile karşıladı. Ancak sultan onu yakalayarak tutukladı. İbn Bîbî onun sultanı karşılamada kusurlu davrandığını, geç kaldığını ve bu yüzden tutuklandığını söylerken, diğer kaynaklar barış müzakereleri sırasında tutuklanıp hapsedildiğini kaydederler. 25 Haziran 1202 tarihinde Erzurum'a ulaşan Sultan Rükneddin, son Saltuklu hükümdarı Alâeddin Melikşah'ı hapsetti. Topraklarını da daha önce Elbistan meliki olan ve elinden mülkünü aldığı kardeşi Mugîseddin Tuğrulşah'a teslim ederek Saltuklu hanedanlığına son verdi.37

Pasin Ovası'ndaki Aşağı Micingerd köyünde bir evin duvarında bulunan ve köyün yanındaki tarihî Micingerd kalesinden getirilmiş olan tahminen 1232/1233 tarihli bir kitâbeden anlaşıldığına göre, Selçuklular, Saltuk ilini ilhak ettikten sonra Ebû Mansur adlı bir Saltuklu beyi Pasinleri hakimiyeti altında tutmaya devam etmiştir. Rivayete göre Nâsıreddin Muhammed'in oğlu Melikşah'ın ahfadı, Yavuz Sultan Selim Devri'ne kadar Çemişkezek'de hüküm sürmüştür.38

Elbistan'daki mülküne karşılık olarak Saltuklu toprakları kendisine verilen Mugîseddin Tuğrulşah uzun yıllar (1202-1225) Erzurum'da bağımsız bir melik olarak hüküm sürdü. Onun bu bağımsızlığını Erzurum'da 1216/1217 tarihinde bastırdığı dinârlar üzerinde "Mugîsüddin Ebu'l-Feth Tuğrul b. Kılıç Arslan" ve halifenin ismi yazılı olup bu sırada Selçuklu tahtında oturan yeğeni I. İzzeddin Keykâvus'un

adının bulunmaması da teyit etmektedir. Bununla beraber Tuğrulşah sultan unvanını alamamıştır. Tuğrulşah, Erzurum'da 23 yıl hüküm sürdü ve II. Kılıç Arslan'ın hayatta kalan son evladı olarak 1225 yılında öldü. Mugîseddin Tuğrulşah'ın ölümünden sonra yerine oğlu Rükneddin Cihanşah geçti. Ancak onun hükümdarlığı kısa sürdü. Cihanşah, Celaleddin Hârezmşah'a itaat etmiş ve Ahlat kuşatmasında ona yardımcı olmuştu. Yassıçimen Savaşı'nda (10 Ağustos 1230) da Celaleddin'in tarafında yer alan Rükneddin Cihanşah onun mağlup olup kaçması üzerine Alâeddin Keykubâd'a esir düştü. Alâeddin Keykubâd onu affetti ise de elinden Erzurum'u alarak kendisine Aksaray'ı iktâ etti. Bununla beraber daha sonra onu attığı ve öldürdüğü de rivayet edilmektedir. Nitekim kendisinden bir daha bahsedilmemiştir.39

Daha sonra Saltuk ilinin bütün kale ve şehirlerinin bir tahriri yapılıp Selçuklu ülkesine katıldı. Alâeddin Keykubâd, Saltuk ilinden sonra Eyyubîlerin işgalinde kalan Sökmen ilini de, Ahlat, Bidlis, Van, Erciş, Adilcevaz ve Malazgirt şehirleri ile birlikte Tiflis hududuna kadar Selçuklu idaresine aldı. Böylece Alâeddin Keykubâd zamanında Erzurum dahil Gürcistan'a kadar uzanan topraklar Anadolu Selçuklu Devleti'nin sınırları içine alınmıştır.40

Saltuklu hânedanı başlangıçta Büyük Selçuklu sultanlarına, sonra da sırasıyla Azerbaycan atabeglerine, Irak Selçuklularına ve nihayet Anadolu Selçuklularına tâbi olmuşlardır.

Kültür ve Medeniyet

Saltuklular devrinde Erzurum bölgesi de Anadolu'nun diğer yerleri gibi iktisadî ve ticarî açıdan oldukça müreffeh bir bölge idi. Bölge Akdeniz limanlarından ve Suriye'den hareket edip Konya, Kayseri, Sivas ve Erzincan yoluyla Azerbaycan'a, İran'a giden veya Türkistan'dan Erzurum'a gelip aynı yoldan Akdeniz veya Trabzon limanlarına giden büyük bir kervan yolunun üzerinde bulunduğu için ticarî hayat çok canlıydı. Bunun yanında bizzat şehir de komşu bölgeler tüccarlarının toplanıp alışveriş ettiği bir mübadele merkezi idi.

Erzurum'da yerleşip ticaret yapan Kazvinli Emîr Şemseddin Ömer bu şehirde geçen hayatının başlangıcını hikâye ederken şehir hakkında önemli bir tasvir yapar: "Günün hadiselerinden bir hadise ve zamanın olaylarından bir olay nedeniyle ana yurdum, doğum yerim, iyiliklerin kaynağı ve hür kimselerin toplandığı yer olan Kazvin'i terk ederek ticarete başladım. Ticareti geçim temini için kendime meslek edindim. Erzurum'a varınca orayı her çeşit nimetlerle dolu ve her türlü imkanı olan bir şehir olarak gördüm. Kendi kendime, bu şehirde oturmalısın, yüce cennetin kıskandığı bu yeri mesken tutmalısın dedim ve hemen o gurbet elini yurt seçtim. Bir çok vefalı dost edindim. Yolculuk defterini dürerek, güzellikle dolu olan bu şehirde yaşamaya başladım. Geçimimi arzuladığım şekilde temin ederek vakit geçirdim. Çok miktarda mala, kumaşa ve nimete sahip oldum…" der ve böylece 1236 yılından önceki Erzurum hakkındaki kendi müşahede ve duygularını bize nakleder.41

Erzurum bölgesi ayrıca sahip olduğu geniş otlaklarıyla zengin bir hayvancılık potansiyeline sahipti. Kışın Mardin-Musul arasında yaşayan Türkmenler de yazın otu bol Erzurum bölgesinin yaylalarını şenlendiriyorlardı.

Saltuklu topraklarında Erzurum merkezinden sonra en önemli şehir Bayburt idi. İlgili kaynaklarda gösterilen diğer şehirler ise küçük kale ve kasabalardan ibaretti. Bu şehir miladın ilk asırlarında mahallî derebeylerin mücadeleleri esnasında, müstahkem bir mevki olarak Paypert veya Papert adı ile ortaya çıkar. Bizans ve Sasanî Devletleri arasında cereyan eden savaşlar dolayısıyla Justinianus zamanında Bayburt, Baiberdon adını taşıyarak tahkim edilmişti. Fakat bugüne kadar ihtişamını koruyan Bayburt kalesinin Saltuk ilinde hüküm süren Selçuklu Mugîseddin Tuğrulşah tarafından yapıldığını surlar üzerinde bulunan bütün kitâbeler göstermektedir. Müslümanlar Erzurum ile beraber Bayburt'u da fethetmişlerdi. Fakat Bayburt X. yüzyılda tekrar Bizans'ın eline geçmişti.

Bayburt, Türklerin ilk Anadolu akınlarında fetih ve iskân ettikleri şehirlerden biridir. Tuğrul Bey 1054 yılında çıktığı Anadolu seferinde ordusunu üç kısma ayırıp bir kısmını Parhar dağları ve Canit ormanları istikametinde sevk ederken göçebe Türkmenlerden bir grup da Bayburt yöresini ele geçirmişti. Bu istila devamlı olmamış, ancak Malazgirt zaferini müteakip Bayburt fethedilip Türk yurdu olmuştur.

Türk devri Bayburt'un kaleden taşarak Çoruh kenarındaki düzlüğe yayıldığı anlaşılıyor. Kitâbesi olmayan Ulu Câmii'nin ilk Selçuklu ve Dânişmendli câmileri uslûbunda yapılması, üzeri çatı ve toprakla örtülü bulunması da bunu ifade ederek binanın Saltuklular veya Mugîseddin Tuğrulşah Devri'nde yapıldığını gösterir. Bayburtlu bir fıkıh bilgininin sözlerine dayanan Yâkut el-Hamevî, XIII. yüzyıl başlarında, Erzurum'a bağlı olan Bayburt'un mamûr ve güzel bir şehir olduğunu yazar.42 Bayburt, birtakım istilalara ve yağmalara uğramasına rağmen Orta Çağ'da iktisadî ve kültürel bakımdan ileri ve mamûr bir şehir idi. Diğer Anadolu şehirlerinde olduğu gibi Bayburt'ta da Ahilik teşkilatı kuvvetli idi. Onlar ticarî ve sosyal hayata nizam veriyorlardı. Bayburtlu Ahi Ahmed bu şehrin büyüklerinden ve zenginlerinden idi. Saltuk ilinde ve bilhassa Bayburt'ta Türkmen ozan ve babalarının tasavvufî halk şairleri ile devamı ve bugün de onların "baba" lakabı taşıması kendilerine "Hak âşıkı" sıfatı verilmesi de dikkati çeker.

Saltuklular diğer çağdaş Türk devletleri gibi, Oğuzlara mensup oldukları ve onlara dayandıkları için Türkistan'dan getirdikleri millî kültürlerini burada yaşatmışlardır. Yakın Doğu ve Anadolu'da hüküm süren diğer Türk devletleri gibi Saltukluların da kendi hükümdarlarına Arapça melik yanında Türkçe karşılığı olan yabguyu kullanmış oldukları üçüncü hükümdar Emîr Gazi'ye ait bir kitâbeden anlaşılmaktadır. İslâm'dan önceki devirde hakandan sonra gelen bu unvan Saltuklularda da sultandan sonra gelen melikin karşılığı idi.43

Saltuklulardan zamanımıza kadar gelen başlıca mimarî eserler:

Kale Camii ve Tepsi Minare: Melik Gazi tarafından yaptırılmıştır. Erzurum'da İçkale'ye güneyden yarım silindirik bir burca dayalı kümbet şeklinde değişik yapısı olan bir camidir. Caminin hemen yanında burç duvarının uzandığı yerde, "Tepsi Minare" olarak bilinen silindirik kule yükselmektedir. Sur hizasına kadar kesme taştan bir kaide üzerine altı sıra kuşak halinde kırmızı-beyaz taşlarla çevrilmiş, sonu tuğla ile örülmüş, yukarı doğru incelen kalın silindirik bir kuledir. Üst kenara yakın yükseklikte, taş üzerine tuğladan kesme harflerle oldukça geniş bir kûfî kitâbe kuşağı bulunmaktadır. Kitâbede Melik Gazi'nin adı ve lakapları şöyle sıralanmaktadır: "Mevlâna Ziyâeddin Kutbü'l-İslâm Nasîruddevle, Zahîru'l-Mille, Şemsü'l-(Mülûk) ve'l-Ümerâ İnanç Beygu (Yabgu) Alp Tuğrul Bey Ebu'l-Muzaffer Gazi b. Ebi'l-Kâsım". Fakat kitâbenin tarihi yoktur.

Ulu Cami: 1179/1180 yılında Nâsıreddin Muhammed tarafından yaptırılmıştır. Kesme taştan ve dıştan çok sade görünümlü avlusuz bir yapıdır. Kitâbelerinde belirtildiği üzere birçok tamir sonrası bozulmuş halde günümüze kadar gelebilmiştir. Plânına göre esasında kıble duvarına dikey uzanan yedi neften ibarettir. Boyuna, kareye yakın dikdörtgen bir mekân oluşmaktadır.

Üç Kümbedler: Üç Kümbetler olarak bilinen bu türbelerden biri İzzeddin Saltuk'a ait olup türbenin yanında bir de zaviye vardır.

Mama Hatun Kervansaray ve Türbesi: Erzurum-Erzincan yolu üzerinde Tercan'da bulunan kervansaray ve türbe Mama Hatun tarafından yaptırılmıştır. Yapının ihtişamı Mama Hatun'un kudretini göstermektedir.

Micingerd Kalesi: Erzurum'un doğusunda bulunan Micingerd kalesi 1232/1233 yılında Ebû Mansur tarafından yaptırılmıştır. Kale, Saltuklulara âit önemli eserlerdendir.44

1Belâzurî, Fütûhu'l-büldan (trc. Mustafa Fayda), Ankara 1987, s. 282-285; M. H. Yınanç, "Erzurum", İslam Ansiklopedisi, IV, 346; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 19802, s. 29.

2Reşideddin, Câmiu't-tevârih (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, s. 33, 39; Zahîreddin Nişâburî, Selçuknâme, Tahran 1332, s. 25, 28; Müneccimbaşı, Câmiu-d-düvel. Selçuklular Tarihi II. Anadolu Selçukluları ve Beylikler (Yay. Ali Öngül), İzmir 2001, s. 145.

3Bu isim, kaynaklarda Saltuk veya Salîk (İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-tarih, trc. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, XI, 116, 185; Müneccimbaşı, II, metin, 180; Gaffarî, Tarih-i Cihân-ârâ, nşr. Hasan Nurakî, Tahran 1343, s. 134) şeklinde; kitâbe ve paralarda ise Salduk olarak geçmektedir.

4Bk. Zahîreddin Nişâburî, Selçuknâme, s. 134; Reşîdeddin, Câmiu't-tevârih, s. 38-39; Gaffârî, Tarih-i Cihân-ârâ, s. 134; Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, II, s. 145, 207; Ahmed Tevhid, Meskukât-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu, İstanbul 1321, IV, s. 70-73; M. H. Yınanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I. Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944, s. 110, 134, 190; a. mlf., "Erzurum", İA, IV, 348-349; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 29-31; a. mlf., Selçuklular Tarihi ve

Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul 1980, s. 78, 82-85; F. Kırzıoğlu, Kars Tarihi I, İstanbul 1953, s. 356, 373; A. Özaydın, “Saltuklular”, DGBİT, İstanbul 1989, VIII, s. 157.

5Bk. M. Brosset, Histoire de la Georgie, St. Petersburg 1849, I, 3, 87-88, ve 419’dan naklen O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 5; Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri, Ankara 1990, s. 19-20; A. Özaydın, “Saltuklular”, DGBİT, VIII, s. 157.

6Kitâbu’l-İnbâ, Leiden 1973, s. 214-215’den naklen F. Sümer, a.g.e., s. 19.

7Bk. F. Sümer, a.g.e., s. 20.

8İbnü’l-Esîr, X, 294; Müneccimbaşı, Câmiu’d-düvel, Selçuklular Tarihi, I, 92, II, 207.

9İbnü’l-Esîr, X, 292-294; Müneccimbaşı, Câmiu’d-düvel, Selçuklular Tarihi, I, 91-92, II, 207.

10 İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam ve mültekatü’l-multazam fî tarihi’l-mülûk ve’l-ümem, Haydarâbâd 1359/1940, IX, 134; Sadreddin el-Hüseynî, Ahbâru’d-Devleti’s-Selçukiyyi (trc. Necati Lügal), Ankara 19992, s. 54; Bundarî, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (trc. Kıvameddin Burslan), Ankara 19992, s. 237.

11 M. Brosset, I, 350-360.

12 M. Brosset, I, 370; Vardan, “Türk Fütûhâtı Tarihi (889-1269)”, trc. Hrant Andreasyan, Tarih Semineri Dergisi, I, İstanbul 1937, s. 195; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 6-7; E. Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1985, s. 282.

13 Vardan, a.g.e., s. 199-200.

14 İbnü’l-Ezrak, Tarih-i Meyyafarikîn, 171a’dan naklen O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 8; İbnü’l-Kalânisî, Zeylü Tarih-i Dımaşk (nşr. H. F. Amedroz), Leiden 1908, s. 267; Vardan a.g.e., s. 199-200; F. Sümer, a.g.e., s. 26.

15 Abdurrahman Şerif (Beygu), Erzurum Tarihi, Anıtları ve Kitâbeleri, İstanbul 1936, s. 38; İbrahim Hakkı Konyalı, Âbideleri ve Kitâbeleriyle Erzurum Tarihi, İstanbul 1960, s. 495; F. Kırzıoğlu, Kars Tarihi, I, s. 392; F. Sümer, a.g.e., s. 23.

16 Ebû Bekir en-Neccârî, Kitâbu’l-Hidâye fî’t-tîb, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 3646, vr. 1a.

17 Bk. Azîmî, Tarih (Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri h. 430-538), Yay. A. Sevim, Ankara 1988, s. 47. Krş. F. Sümer, a.g.e., s. 27. E. Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s. 280.

18 İbnü’l-Esîr’e göre (XI, 229), Şahbânû, Saltuk’un kız kardeşidir. Müneccimbaşı (Câmiu’d-düvel Selçuklular Tarihi, II, 209) da kız kardeşi olarak kaydediyor. Vardan ise (a.g.e., s. 201), II.

Sökmen'in kızını Saltuk'a verdiğini kaydeder. Krş. O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 10.

19 İbnü'l-Kalânisî, Zeylü Tarih-i Dımaşk, s. 328; İbnü'l-Esîr, XI, 164, 229-230; Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, II, 208-209. Krş. O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 10; F. Sümer, a.g.e., s. 30; A. Özaydın, a.g.e., s. 160.

20 Burhâneddin Anevî, Enîsü'l-kulûb (nşr. Fuad Köprülü), Belleten, VII/27 (1943), s. 466. Ayrıca bk. Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekâyinâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli (trc. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 331-332; İbnü'l-Esîr, XI, 228; Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, II, 208-209. Kşr. O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 12. A. Özaydın, a.g.e., s. 160.

21 İbnü'l-Kalânisî, s. 361-362; İbnü'l-Esîr, XI, 228; Vardan, a.g.e., s. 205; Ebu'l-Fidâ, el-Muhtasar, II, s. 386-387; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 12; F. Kırzıoğlu, Kars Tarihi, I, 395-396.

22 O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 13-14.

23 Bk. İbnü'l-Esîr, XI, 234.

24 Sadreddin el-Hüseynî, Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye, s. 110-111.

25 Sadreddin el-Hüseynî, Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye, s. 111-114; İbnü'l-Esîr, XI, 234-235. Krş. O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 14-15.

26 İbnü'l-Esîr, XI, 234-235. Krş. O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 15; A. Özaydın, a.g.e., s. 162.

27 İbnü'l-Ezrak, Tarih-i Meyyafarikin'den naklen O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 16.

28 İbnü'l-Esîr, XI, 257-258; Ebu'l-Fidâ, el-Muntasar, V, 58; Aynî, Ikdu'l-cumân, XVII, s. 377; Cenâbî, el-Aylem, vr. 296b; Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, II, 19. Krş. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 201 vd.; F. Sümer, a.g.e., s. 31-32; E. Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s. 125, 281.

29 İbnü'l-Ezrak, Tarih-i Meyyafarikin'den naklen O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 16; F. Sümer, a.g.e., s. 32.

30 Vardan, a.g.e., s. 201; Ahmed Tevhid,a.g.e., IV, s. 70-71; F. Kırzıoğlu, Kars Tarihi, I, s. 388-380; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 17; F. Sümer, a.g.e., s. 30.

31 Ahmed Tevhid, a.g.e., IV, s. 72. Krş. F. Sümer, a.g.e., s. 33.

32 F. Sümer (a.g.e., s. 34), olayın 1191'den önce, 1183-1184 yıllarında arasında geçtiğinin tahmin edildiğini belirtirken, O. Turan (Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 19, not, 54), 1193 yılında vuku bulduğunu kaydediyor.

33 O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 254-255; a. mlf., Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 19-20; F. Sümer,a.g.e., s. 34-35.

34 İmâdeddin el-İsfehânî, el-Fethu'l-kutsî (nşr. C. De Landberg), Leiden 1888, s. 405. Krş. O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 17; F. Sümer, a.g.e., s. 35. E. Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s. 282.

35 İbn Vâsıl, Müferricü'l-kurûb (nşr. Cemâleddin es-Seyyâl), Kahire 1960, III, s. 118; Krş. O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 17-18; F. Sümer, a.g.e., s. 36. E. Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s. 282.

36 O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 18; F. Sümer, a.g.e., s. 36; E. Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s. 282; A. Özaydın, a.g.e., s. 165.

37 İbnü'l-Esîr, XII, 146-147; Ebu'l-Ferec, Tarih (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1950, II, 474; İbn Bîbî, el-Evâmiru'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâi'yye (nşr. A. S. Erzi Tıpkı basım), Ankara 1956 s. 73; trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, I, s. 93; Aksarayî, Müsâmeretü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr (nşr. O. Turan), Ankara 1944, s. 32; trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 24; Gaffârî, Cihân-ârâ, s. 114, 134; Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, II, 30, 210. Krş. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 251-254; a. mlf., "Süleymanşah", İA, XI, 219-231; M. H. Yınanç, "Erzurum", İslam Ansiklopedisi, IV, 349; F. Kırzıoğlu, Kars Tarihi, I, s. 413; F. Sümer, a.g.e., s. 38. İbnü'l-Esîr (XII, 146-147) ile Cenâbî (el-Aylem, vr. 297a)'nin kayıtlarına göre, Rükneddin Süleyman Ramazan Haziran-Temmuz 1201'de Malatya'yı aldıktan sonra Erzurum üzerine yürümüş ve burasını ele geçirmiştir. İbn Bîbî (s. 73, trc. I, 93) ile Gaffârî'nin (Cihân-ârâ, s. 114, 134) ifadelerine göre ise, Rükneddin Malatya'yı aldıktan sonra Gürcistan seferine çıkmış, önce Erzincan'a varıp burada etraftaki beylere kendisine katılmaları için haber göndermiş, Erzurum meliki gelmekte tereddüt gösterdiğinden Rükneddin, Erzurum üzerine yürümüş ve burasını 1201/1202 yılında alarak Elbistan'a karşılık olarak kardeşi Tuğrulşah'a vermiştir. O. Turan (Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 254), ikinci grup müelliflerin kayıtlarının daha sağlam olduğunu belirtiyor.

38 O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 21; F. Sümer, a.g.e., s. 39-43. Micingerd kalesi hakkından bk. Abdurrahman Şerif (Beygu), Erzurum Tarihi, Anıtları ve Kitâbeleri, s. 38; İbrahim Hakkı Konyalı, Âbideleri ve Kitâbeleriyle Erzurum Tarihi, s. 495; F. Kırzıoğlu, Kars Tarihi, I, s. 392.

39 İbnü'l-Esîr, XII, 450-455; İbn Bîbî, s. 391 vd., trc. I, 394 vd.; Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, II, s. 71-72.

40 O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 21-28; A. Özaydın, a.g.e., s. 167.

41 İbn Bîbî, s. 452-453, trc. I, 488-489. Krş. O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 31-34; F. Sümer, a.g.e., s. 43.

42 Mu'cemü'l-büldan, I, s. 307. Yâkut da diğer Arap kaynakları gibi şehrin adını Bâbirt şeklinde yazmaktadır.

43 Bk. O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 31-52.

44 Saltuklu mimarî eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul 19772, s. 109-111; F. Sümer, a.g.e., s. 43-44. Micingerd kalesi hakkında ayrıca bk. F. Kırzıoğlu, Kars Tarihi, I, s. 373.

Abdurrahman Şerif (Beygu), Erzurum Tarihi, Anıtları ve Kitâbeleri, İst. 1936.

Ahmed Tevhid, Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiye Kataloğu, IV, İstanbul 1321.

Aksarâyî, Kerîmeddin Mahmud, Musâmeretü'l-ahbâr ve musâyeretü'l-ahyâr (nrş. O. Turan), Ankara 1944; trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

Anevî, Kadı Burhâneddin Ebû Nasr b. Mesud, (Enîsü'l-kulâb nşr. Fuad Köprülü), Belleten, VII/27 (1943), s. 459-521.

Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı, İstanbul 19974.

Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed, Ikdu'l-cumân fî târih-i ehli'z-zaman, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2389, c. XVII.

Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali, Azîmî Tarihi (Selçuklularla ilgili bölümler: h. 430-538), Yay. Ali Sevim, Ankara 1988.

Bosworth, C. E., İslâm Devletleri Tarihi (trc. E. Merçil-M. İpşirli), İstanbul 1980.

Bundârî, Feth b. Ali b. Muhammed el-İsfehânî, Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra (nşr. M. Th Houtsma), Leiden 1889; trc. Kıvâmeddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İstanbul 1943.

Cahen, C., Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler (trc. Yıldız Moran), İst. 1979.

Cenâbî, Ebû Muhammed Mustafa b. Hasan, el-Aylemü'z-zâhir fî ahbâri'l-evâil ve'l-evâhir, Nuruosmaniye Ktp., nr. 3098.

Ebu'l-Ferec, Gregory (Bar Hebraeus) İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Ferec Tarihi (çvr. Ö. Rıza Doğrul), II, Ankara 1950.

Ebu'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdeddin İsmail b. Ali, el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer (nşr. Edib Ârif ez-Zeyyin), II-V, Beyrut 1375-81.

Gaffârî, Ahmed b. Muhammed, Târih-i Cihân-ârâ (nşr. Hasan Nurakî), Tahran hş. 1342.

Halil Edhem (Eldem), Düvel-i İslâmiye, İstanbul 1927, s. 227-228.

Hamdullah Müstevfî Kazvinî, Târih-i Güzîde (nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran hş. 1330-39.

İbn Bîbî, el-Evâmiru'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâi'yye (nşr. Adnan Sadık Erzi, Tıpkı basım), Ankara 1956; trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, el-Muntazam ve mültekatü'l-multazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem, IX (nşr. F. Krenkow), Haydarâbâd 1359/1940.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, el-Kâmil fi't-tarih (nşr. C. J. Tornberg) Leiden 1851-1876, c. X-XII, trc. A. Özaydın, İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, X-XII, İstanbul 1987.

İbnü'l-Ezrak, Ahmed b Yusûf el-Fârikî, Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid, Biritish Museum Or. 5803, P. 23694.

İbnü'l-Kalânisî, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed, Zeylü Târih-i Dımaşk (nşr. H. F. Amedroz), Leiden 1908.

Kırzıoğlu, M. Fahreddin, Kars Tarihi I, İstanbul 1953.

Kitâbü'l-İnbâ fî târihi'l-hulefâ, Leiden 1973; Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 4189.

Merçil, E., Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1991.

Müneccimbaşı, Câmiu'd-düvel. Selçuklular Tarihi II. Anadolu Selçukluları ve Beylikler (Yay. Ali Öngül), İzmir 2001.

Özaydın, Abdülkerim, "Saltuklular", DGBİT, VIII, 155-169, İstanbul 1989.

Râvendî, Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr (trc. Ahmed Ateş), Ankara 1960.

Sadreddin el-Hüseynî, Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır, Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye (nşr. Muhammed İkbâl), Lahor 1933, trc. Necati Lugal, Ankara 1943.

Sevim, A., -Merçil, E., Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara 1995.

Sümer, F., Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara 1990.

Turan, O., Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 19803.

——, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul 19842.

——, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 19802.

——, “Kılıç Arslan”, İA, VI, 690.

Urfalı Mateos, Vekâyi-nâme (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162), (çvr. Hrant D. Andreasyan; notlar: Edouard Dulaurer, M. H. Yınanç, çeviren), Ankara 19872.

Vardabert Vardan, “Cihân Tarihi: Türk Fütûhâtı Tarihi (889-1269)”, trc. H. D. Andreasyan, Tarih Semineri Dergisi, sayı, 1-2, İstanbul 1937.

Yınanç, M. H., Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I. Anadolu’nun Fethi, İst. 1944.

——, ”Erzurum”, İA, IV, 340-357.

Zahîreddin Nişâbûrî, Selçuk-nâme (nşr. Muhammed Ramazânî), Tahran hş. 1332.

Artuklular / Aydın Usta [s.471-483]

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın 1071 senesinde Bizans'a karşı kazandığı Malazgirt Zaferi'yle Anadolu toprakları hızlı bir Türkleşme süreci içine girmişti. Zaferin sonrasında Türk akıncıları İzmit Körfezi'ne kadar ulaşmış ve Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ağırlıkta olmak üzere fethedilen topraklarda Türk Beylikleri kurulmuştu. Bunlardan en önemlilerinden biri Sultan Alp Arslan'ın kumandanlarından Artuk Bey'in oğulları tarafından kurulan Artuklulardır. Hısn-ı Keyfa ve Mardin'de kurulan iki ayrı beyliğe ismini veren Artuk Bey, Malazgirt Savaşı'na katılan Türkmen beylerindendir.1 Zaferin kazanılmasının ardından emrindeki kuvvetlerle Anadolu içlerine girmiş ve bir Bizans ordusunu mağlubiyete uğratmıştı. Anadolu'daki mücadelelerin sonrasında Artuk Bey, Sultan Melikşah tarafından ikta edilen Hulvan'a çekildi (1073). Daha sonra 1077 senesinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine karşı başarılı bir sefer düzenledi.2 Büyük Selçuklu Veziri Fahrüddevle'nin idaresinde Diyarbakır üzerine düzenlenen sefere iştirak etti. Ancak, Sultan Melikşah ile arasının açılması üzerine, Suriye Selçuklu Meliki Tutuş'un hizmetine girdi. Tutuş'un, Anadolu Selçuklu Hükümdarı Süleyman Şah ile yaptığı savaşa katıldı (1086). Nihayetinde 1091'de, Tutuş tarafından kendisine ikta edilen Kudüs'te öldü.3 Ölümünden sonra oğulları Sökmen ve İlgazi, Kudüs'ü ellerinde tutmaya devam ettiler.

Diğer taraftan Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşah'ın 1092 senesinde zehirlenerek öldürülmesiyle oğulları Muhammed Tapar, Berkyaruk ve kardeşi Suriye Selçuklu Meliki Tutuş arasında Büyük Selçuklu tahtı için kıyasıya bir mücadele başlamıştı. Tutuş'un bu mücadeleler sırasında hayatını kaybetmesi üzerine idaresi altında bulunan Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde karışıklıklar baş gösterdi. Tutuş'un oğullarından Rıdvan Haleb'e hakim olurken, Dukak Dımaşk'ı ele geçirdi. Ancak iki kardeş arasındaki çekişmeler bölgede siyasî bir istikrarın oluşmasını engellemekteydi. Bu, 1098'de bölgeye gelen Haçlılar için oldukça müsait bir durumdu. Haçlılar, Müslümanlar arasındaki çekişmelerden faydalanarak Kudüs, Antakya, Urfa gibi önemli şehirleri ele geçirdiler. Suriye sahil şeridinin kontrolü de Haçlıların eline geçti.

Bu gelişmelerin hemen öncesinde Artuk'un oğulları Sökmen ve İlgazi, Kudüs'ten ayrılarak Tutuş'un oğulları arasındaki mücadelelere katılmışlardı. Sökmen Rıdvan'ın tarafında yer alırken, İlgazi ise Dukak'ın yanına gitmişti. Bölgedeki Müslüman hükümdar ve emirler böylesine bir kargaşa içinde iken Haçlıların bölgeye gelip Antakya'yı kuşatmaları, onların bu tehlike karşısında birleşmelerini sağladı. Musul Atabeyi Kürboğa idaresinde Antakya'nın yardımına koşmak üzere harekete geçtiler. Artukoğlu Sökmen ve yeğeni Süleyman da, bu ordunun içinde yer almışlardı.4 Ancak, Müslüman ordusu Antakya'ya varmadan önce Haçlılar şehri ele geçirdiler. Daha sonra şehir önlerinde yapılan savaş ise Müslüman ordusunun mağlubiyetiyle neticelendi (1098). Savaş meydanında uzun süre Haçlılara direnen Sökmen, neticede diğer komutanlarla birlikte geri çekilmek zorunda kaldı. Daha sonra kardeşi İlgazi ile birlikte Haçlıların asıl hedefi olan iktaları Kudüs'e çekildiler. Ancak, Haçlıların ilerleyişinden faydalanmak isteyen Mısır'ın şii Fatımî halifesi şehri ele geçirmek üzere Emirü'l-Cüyuş

el-Efdal komutasında bir ordu gönderdi. Bir süre Fatımî ordusuna direnen Artuklular, nihayetinde şehri teslim etmek zorunda kaldılar (1098).5 Fatımîlerin Kudüs'teki hakimiyeti de fazla uzun sürmedi. Antakya'yı ele geçiren Haçlılar ilerleyişlerini sürdürerek şehir önlerine geldiler ve Kudüs Temmuz 1099 tarihinde Haçlılar tarafından ele geçirildi. Tarihçi İbn Hallikan "Eğer şehir Haçlıların gelişi sırasında Artukluların elinde olsaydı, daha fazla direnebileceği" düşüncesindedir.6

Öte yandan Kudüs'den ayrılan İlgazi, Bağdat'a gitmişti. Burada Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasındaki taht mücadelelerine katıldı. Muhammed Tapar adına şıhnelik yaptı.7 Sökmen ise, yeniden Suriye'ye döndü. Urfa Haçlı Kontu II. Baudouin tarafından ele geçirilmiş olan kendisine ait Seruç şehrini geri almak için yeğeni Belek ile başarısız bir girişimde bulundu.

Bu arada Musul Emiri Kürboğa'nın, Sultan Berkyaruk'a isyan eden Mevdud b. İsmail'in üzerine yürüdüğü sırada ölmesi üzerine Musul'da idare vasiyeti gereğince Sungurca adlı bir emirin eline geçmişti. Fakat, ondan memnun olmayan Musul halkı Hısn-ı Keyfa hakimi Musa'yı şehre davet etmişlerdi. Musa, Sungurca'yı öldürüp Musul'a hakim oldu. Bu karışıklıklardan faydalanmak isteyen el-Cezire hakimi Çökürmüş, harekete geçerek Musa'yı mağlup etti. Musul'a sığınmak zorunda kalan Musa ise Hısn-ı Keyfa şehri ve 10.000 dinar karşılığında Sökmen'den yardım istedi. Kudüs'ten sonra Seruc'u da kaybetmiş olan Sökmen bu fırsatı değerlendirmek için süratle harekete geçti. Sökmen'in, Musa'ya yardıma geldiğini öğrenen Çökürmüş kuşatmayı kaldırarak geri çekildi. Fakat, Musa'nın Sökmen'i karşılamaya çıkarken Kürboğa'nın köleleri tarafından öldürülmesi üzerine Sökmen derhal Hısn-ı Keyfa üzerine yürüdü. Musa'nın naiplerinden şehri teslim aldı. Böylelikle Hısn-ı Keyfa Artukluları olarak bilinen ilk Artuklu Beyliği kurulmuş oldu (1102).8

Artukoğlu Sökmen'in Hısn-ı Keyfa Artuklu Beyliği'ni Kurduktan Sonraki Faaliyetleri

Sökmen, Hısn-ı Keyfa'dan sonra ilk olarak Mardin'de hakimiyet kurmak üzere harekete geçti. Bu şehri idare eden yeğeni Yakutî ölmüş, yerine kardeşi Ali geçmişti. Yeni emir ise, Mardin'i ve Musul'u ele geçirmiş olan Çökürmüş'e vermek istiyordu. Ancak, Sökmen rakibinden önce davranarak Mardin'i ele geçirdi. Daha sonra, Bağdat'ta Muhammed Tapar adına şıhnelik görevini yürüyen kardeşi İlgazi'nin yardım çağrısı üzerine elindeki kuvvetlerle Bağdat'a yürüdü. Birlikte Muhammed Tapar adına şehirde düzeni sağladıktan sonra geri döndü.

Diğer taraftan, Müslümanlar arasındaki süre giden karmaşalardan faydalanmak isteyen Haçlılar boş durmayıp Harran'ı ele geçirmek için harekete geçmişlerdi. Burası, Suriye'deki emirlerin Haçlılara karşı savaşta geniş ölçüde faydalandıkları bir asker deposu niteliğindeki Irak ve el-Cezire arasında bir köprü vazifesi görüyordu. Harran'ın alınması bu bağlantıyı kesebilir ve Suriye'de Haçlıların lehine bir denge oluşturabilirdi. Urfa Kontu II. Baudouin du Bourg, kuzeni Joscelin de Courtenay, Antakya Hakimi I. Bohemund ve yeğeni Tankred'in kuvvetlerinden oluşan Haçlı ordusu Harran üzerine yürüdü. Haçlı ordusunun harekete geçtiği sırada Artukoğlu Sökmen, rakibi Musul Emiri Çökürmüş ile mücadele halindeydi. Fakat, gelen haberler üzerine iki rakip birleştiler. Türk ordusuyla Haçlılar Belih Çayı kıyısında karşı karşıya geldiler. Mücadele, taktik gereği ikiye ayrılmış olan Haçlı ordusunun ağır

mağlubiyetiyle sonuçlandı. Urfa Kontu II. Baudouin ve kuzeni Joscelin esir alındı. I. Bohemund ve Tancred ise Antakya'ya kaçtılar (1104).9

Baudouin ve Joscelin'i, çadırında hapseden Sökmen kaçan Haçlıları takibe girişti. Çökürmüş, bundan istifade ederek esirleri, Sökmen'in çadırından alarak yanına getirtti. Bu nedenle galipler arasında meydana gelebilecek muhtemel bir çatışma ancak Sökmen'in çabaları sayesinde önlenebildi.10 Çökürmüş'ten ayrılan Sökmen, askerlerine ölen Haçlıların elbiselerini giydirmek suretiyle Şabahtan ve civarındaki Haçlı kalelerini ele geçirdi. Belih Çayı Zaferi, Sökmen'in adının İslam dünyasında duyulmasını sağlamış ve Haçlıların yenilmezlik efsanesine son vermişti. Ayrıca bu zafer, o zamana değin Haçlılar karşısında birlik oluşturamamış olan Müslümanlar arasında Artukluların bir lider olarak sivrilmeleri için de başlangıç olmuştu. Artukluların bu konumu İlgazi ile gelişerek, Belek zamanında doruk noktasına ulaşacaktı.

Urfa ve Antakya Haçlı ordularına karşı kazanılan başarının sonrasında, yine Haçlılar tarafından sıkıştırılmakta olan Trablus şehri Sökmen'in yardımına başvurdu. Aynı dönemde, Dımaşk Emiri Tuğtekin'den "kendisinin çok hasta olduğu ve ölümünden sonra Dımaşk'ı Haçlılara karşı korumak üzere şehrin yönetimini devralmasını" isteyen bir mektup geldi.11 Sökmen bu iki meseleyi halletmek üzere harekete geçti. Ancak, Dımaşk'a doğru ilerlediği sırada Karyeteyn denilen köyde yakalandığı difteri hastalığından kurtulamayarak vefat etti. Cenazesi adamları tarafından Hısn-ı Keyfa'ya getirilerek burada defnedildi. Beyliğin başına ise oğlu İbrahim geçti.

Artukoğlu İlgazi ve Mardin Artuklu Beyliği'nin Kurulması

İlgazi'nin, Kudüs'ün Fatımîler tarafından ele geçirilmesi üzerine Bağdat'a gittiğinden ve Muhammed Tapar adına şıhnelik yaptığından yukarıda bahsedildi. Üç buçuk sene kadar bu görevini sürdüren İlgazi, daha sonra Muhammed Tapar ile arasının açılması üzerine azledilmiş ve yerine Aksungur el-Porsukî tayin olunmuştu. Suriye'ye dönen İlgazi, Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan ve Sincar Hakimi Alpı b. Aslantaş ile birleşerek, Musul emiri Çökürmüş'ün elinde bulunan Nusaybin'i kuşattı. Kuşatma sırasında Alpı b. Aslantaş yaralanarak memleketine döndü. Müttefiklere karşı tek başına bir şey yapamayacağını anlayan Çökürmüş ise, Rıdvan ve İlgazi'nin arasını açmayı başardı. Rıdvan tarafından hapsedilen İlgazi, emrindeki Türkmenlerin Rıdvan'dan ayrılıp etrafı yağmalamaları ve hapsedildiği Nusaybin surlarına saldırmaları üzerine kurtulmayı başardı. Türkmenlerin saldırıları karşısında kendisini güvencede görmeyen Rıdvan ise, Haleb'e çekildi. Esaretten kurtulan İlgazi emrindeki kuvvetlerle birlikte yeğeni Hısn-ı Keyfa hakimi İbrahim'in elindeki Mardin'i ele geçirdi. Böylece Mardin Artuklu Beyliği kurulmuş oldu (1106).12 İlgazi, aynı zamanda bütün Artuklu ailesinin liderliğini de tekeline almıştı. Hısn-ı Keyfa Artukluları ve Belek, onun liderliğini kabullendiler.

İlgazi ilk olarak, Çökürmüş'ün ölümünden sonra Musul'a hakim olan Atabey Çavlı ile Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan arasındaki mücadeleye katılarak Çavlı'nın safında yer aldı. İki taraf arasında 1107 tarihinde meydana gelen Habur Savaşı'nı kazanan Çavlı bir müddet sonra İlgazi'ye ihanet ederek, onu tutuklattı. Kısa süre sonra Çavlı ile anlaşan İlgazi hapisten kurtuldu. Ancak bu kez

de, Sultan Muhammed Tapar tarafından Musul Atabeyliği görevinden azledilmesine kızan Çavlı tarafından zorla yeni Atabey Mevdud'a karşı savaşmaya mecbur edildi. Bu sırada bir yolunu bulup Çavlı'nın elinden kurtulan İlgazi Mardin'e döndü. Atabey Mevdud ile anlaştı. Bunun karşılığı olarak Harran şehri, Mevdud tarafından İlgazi'ye verildi. Mevdud ile arasındaki bütün dostane ilişkilere rağmen İlgazi, Atabey tarafından Haçlılara karşı yapılan 1110, 1111 ve 1113'teki seferlere katılmayarak, oğlu Ayaz kumandasında kuvvet göndermekle yetindi. Bunda, muhtemelen, Sultan Muhammed Tapar tarafından Bağdat şıhneliğinden azlinin büyük etkisi vardı. İlgazi, hâlâ sultana karşı kırgındı.

Mevdud'un 1113 senesinde Dımaşk'ta Batınîlerce şehit edilmesinden sonra yerine Aksungur el-Porsukî atanmıştı. Aksungur, Haçlılara karşı yeni bir sefer düzenlemek üzere hazırlıklara girişti. Civardaki hükümdarlara askerleriyle birlikte yanına gelmeleri için haber gönderdi. Ancak, İlgazi'nin yine oğlu Ayaz kumandasında bir birlik göndermesine kızan Aksungur, Ayaz'ı tutuklattı. Haçlılar üzerine yapılması planlanan seferi, Artuklular üzerine çevirdi. Mardin ve çevresini yağmaladı. Musul Atabeyinin bu hareketi üzerine İlgazi yeğenleri Belek ve Hısn-ı Keyfa hakimi Davud ile birleşerek Dara yakınlarında bulunan Aksungur el-Porsukî'nin idaresindeki Selçuklu ordusu üzerine yürüdü. Gafil avlanan Aksungur ağır bir mağlubiyete uğradı. Selçuklu ordusunda bulunan Muhammed Tapar'ın oğlu Mesud, Sincar ve Nusaybin emirleri esir alındı ise de Sultan'dan çekinen İlgazi, şehzadeyi derhal serbest bıraktı. Oğlu Ayaz da, savaş sırasında esaretten kurtulmayı başarmıştı (1115).13 Bu hareketiyle Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a karşı asî durumuna düşen İlgazi, önlem olarak yine Sultan ile arası açık olan Dımaşk Atabeyi Tuğtekin ile birleşti. Daha sonra Antakya Haçlı Kontu Roger de Salerne, onlara katıldı. Böylelikle, kendisini emniyete alan İlgazi asker toplamak için Mardin'e döndü. Ancak, sultana bağlı Hıms emiri tarafından esir edildi. Esaretten Tuğtekin'in gayretleri ve oğlu Ayaz'ı rehin bırakmak suretiyle kurtulabildi. Mardin'e gidip askerlerini topladıktan sonra müttefikleriyle birleşti. Bu arada, Sultan Porsuk b. Porsuk kumandasındaki bir orduyu onların üzerine göndermişti. Ancak, taraflar arasında herhangi bir çatışma meydana gelmedi. Selçuklu ordusuna karşı oluşturulmuş olan Müslüman-Haçlı ittifakı dağıldı. Bunun üzerine Porsuk yeniden bölgeye döndü. Antakya hakimi Roger, ordusuyla birlikte onu karşılamak üzere harekete geçti. Eylül 1115'de pusuya düşürdüğü Selçuklu ordusunu Tell-Danis'de mağlup etti.14

İlgazi ve Haçlılar

Roger, Selçuklulara karşı kazandığı zaferin meyvelerini, Antakya Haçlılarının sürekli olarak ele geçirmek için çabaladıkları Haleb şehrini sıkıştırarak sömürmeye başladı. Haleb'de ise Melik Rıdvan'ın Kasım 1113'deki ölümünden sonra oğlu Alp Arslan tahta çıkmıştı. Kısa süre sonra Alp Arslan, Hâcib Lü lü tarafından öldürüldü. Kardeşi Sultan-şah Lü lü tarafından tahta çıkarıldı. Ancak, Haçlıların devam eden baskısı şehri açlık ve yok olmanın eşiğine gelmişti. Şehir halkı çareyi Artukoğlu İlgazi'yi yönetimi devralmak üzere Haleb'e davet etmekte buldu. İlgazi Mayıs 1117'de Haleb'e gelerek idareyi ele aldı. Şehirde oldukça kötüleşmiş olan iktisadî durumu biraz olsun düzeltip, Haçlılarla kısa

süreli bir ateşkes yaptıktan sonra asker toplamak üzere Mardin'e döndü. Haleb'in idaresini oğlu Timurtaş'a bıraktı.

Daha sonra İlgazi, Haziran 1119'da Bitlis ve Erzen Hakimi Togan Arslan, Dımaşk Atabeyi Tuğtekin'in katılımıyla 20.000 kişiyi bulan15 ordusuyla Suriye'ye geldi. Ordusuna bağlı askerleri Haçlı topraklarına yağma yapmak üzere dağıttı. Türk ordusunun hareketini haber alan Antakya Hakimi Roger de, Antakya ordusuyla birlikte Tell-Afrin'e gelmiş, Kudüs Kralı II. Baudouin ve Trablus Kontu Pons'dan yardım istemek üzere haberciler göndermişti. Ajanları vasıtasıyla Antakya ordusunun durumundan haberdar olan İlgazi, yardım ulaşmadan Roger ile karşılaşmak arzusundaydı. Türk ordusu 27 Haziran 1119 akşamı gelişinden habersiz olan Antakya Haçlılarını dört bir taraftan kuşattı. Ertesi gün başlayan savaş Haçlıların kesin mağlubiyetiyle sonuçlandı. Kont Roger de dahil olmak üzere Antakya ordusunun büyük bir kısmı öldürüldü. Haçlı kronikleri hezimetin büyüklüğünü göstermek üzere bu savaşa Ager Sanguinis (Kan Ovası) adını vermişlerdir.16 Bu zafer sayesinde Haleb üzerindeki Haçlı baskısı bir süre için gevşemiş ve İlgazi, halife tarafından hilatler ile ödüllendirilmişti. Ancak savaşın hemen akabinde askerlerini yağma yapmak üzere Haçlı topraklarına dağıtması nedeniyle savunmasız kalmış olan Antakya ele geçirilemedi. Roger'in yardımına gelmekte olan Kudüs Kralı ve Trablus kontu mağlubiyet haberini alır almaz derhal Antakya'ya giderek şehirde savunma tertibatı aldılar. Daha sonra Haçlılar Kudüs Kralı II. Baudouin kumandasında İlgazi'nin üzerine yürüdüler. Tell-Danis'de cereyan eden mücadelede taraflar birbirlerine üstünlük sağlayamadı.17

Kral, Bûrc-i Hâb kalesine sığındı. İlgazi ise, onunla kısa bir mütareke yaptıktan sonra asker toplamak için Mardin'e döndü. Onun dönüşünün ardından Haçlılar anlaşmayı bozarak Haleb ve çevresini yağmalamaya başladılar. 1120'de yeniden harekete geçen İlgazi, ordusundaki Türkmenlerin itaatsiz davranışları sebebiyle Haçlılara karşı önemli bir harekata girişmeden yeni bir mütareke yaptı. Haleb şehrini oğlu Süleyman'ın idaresine bıraktı ve asker toplamak üzere Mardin'e döndü. İlgazi'nin sürekli olarak asker temini için Mardin'e gitmesi ve Haçlılara karşı sürekli bir başarı kazanamaması Haleb şehrinin iktisadî açıdan içine düştüğü kötü durumla ilgilidir. Nitekim, İlgazi'nin bütün çabasına rağmen Haçlılar şehri tazyik etmeye devam ediyorlardı. Mardin'e dönen İlgazi, Suriye'de Haçlılara karşı yaptığı mücadelelere bir süre için ara vermek zorunda kaldı. Kafkasya'daki Tiflis şehrinin Müslüman halkının, Gürcü baskısından şikayetçi olmaları üzerine Irak Selçuklu Hükümdarı Tuğrul'un emriyle Gürcüler ve onların müttefikleri Kıpçaklara karşı sefere çıktı. Ancak, Tiflis'e yaklaştığı sırada Did-gorni denen mevkide Gürcü-Kıpçak ordusunun ani saldırısı karşısında ağır bir mağlubiyet aldı (18 Ağustos 1121).18 Yanında bulunan Hille'nin Arap emiri Dübeys b. Sadaka ile güçlükle Mardin'e dönebildi. Dönüşünde, Haleb'in idaresini bırakmış olduğu oğlu Süleyman'ın isyanı ile karşı karşıya kaldı. Bu isyanı kısa sürede bastıran İlgazi, bölgedeki yokluğundan istifade ederek Haleb'i tazyike başlamış olan Haçlılarla yeni bir barış yaptı. 1122 senesinde yeğeni Belek ve Dımaşk Atabeyi Tuğtekin ile birlikte Haçlıların üzerine yürüdü. Ancak, Zerdana kalesini kuşattığı sırada hastalandı. Mardin'e dönerken Aculeyn denilen yerde vefat etti (19 Kasım 1122). Ölümünden sonra Mardin Artuklularının başına oğlu Timurtaş geçti. Ailenin liderliğini ise yeğeni Belek Gazi üstlendi.

Belek Gazi

İlgazi'den sonra Artuklu ailesinin liderliğini üstlenen Belek Gazi, ailenin ve dolayısıyla iki Artuklu beyliğinin siyasî ve askerî kudretini dilediği gibi yönlendirmiş, onun zamanında Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki Artuklu nüfuzu zirveye çıkmıştır. Belek, ilk olarak amcası Sökmen tarafından verilen Seruc şehrini yönetmekle siyasî hayatına başlamıştı. Şehrin, Urfa Haçlı Kontluğunun eline geçmesi üzerine 1104 senesinde Fırat nehri kıyısındaki Hadise ve Ane Kasabalarını ele geçirdi. Fakat, Hille Emiri Dübeys b. Sadaka'nın baskısı karşısında buraları terke mecbur kalmıştı. Amcası Sökmen'in Haçlılara karşı kazandığı Belih Çayı zaferinde bulundu. 1112'de Çubukoğlu Mehmet Bey'in ölümü üzerine Harput, Palu, Çemişkezek, Dersim ve Hanzit yörelerini ele geçirip Palu'yu kendisine merkez yaptı. Bundan sonra Malatya Selçuklu Sultanı Tuğrul Arslan'ın annesiyle evlenerek, atabey olarak genç hükümdarın topraklarını da idare etmeye başladı. 1120 senesinde elindeki toprakları yağmalayan Mengücekoğlu İshak'ı sığındığı Trabzon İmparatoru Kostantin Gabras ile birlikte Seryan denilen yerde mağlup edip esir aldı. Ertesi sene eşkıyalık ile geçinen Gerger ahalisini cezalandırdı. Elde ettiği bütün güç ve kudrete rağmen Belek, hayatta olduğu süre içinde amcası İlgazi'nin yanında yer almıştı. Onun 1122 senesinde ölümüyle ailenin liderliğini eline aldı. Belek, İslam dünyasının Haçlılara karşı çıkarmış olduğu en büyük kahramanlardan biridir. O kazandığı başarılar ile İslam dünyasının umudu haline gelmiş, Haçlılar için ise, daima korkunç bir umacı olmuştur.

Nitekim, İlgazi'nin ölümünden hemen sonra çok geçmeden Haçlılara karşı ilk büyük başarısını kazandı. İlgazi'nin ölümü nedeniyle yarım kalan 1122 seferinden sonra Belek, kendi topraklarına dönmek üzere yola çıkmıştı. Yürüyüşü sırasında kendisini takip eden Urfa Kontu I. Joscelin de Courtenay ve yeğeni Galeran'ı mağlup ve esir etti (13 Eylül 1122).[19] Esirleri Harput kalesine kapattı.

Ertesi sene, Müslüman topraklarına karşı sefere çıkan Kudüs Kralı II. Baudouin, Joscelin ve Galeran'ın esir düştüğü yeri görmek üzere yanında küçük bir muhafız birliğiyle ana ordudan ayrıldı. Onun hareketlerini yakından takip etmekte olan Belek Gazi yaptığı baskınla 18 Nisan 1123 tarihinde Kudüs Kralını esir etmeyi başardı.[20] Bu değerli esirini de, Harput kalesine gönderdi. Haçlılara karşı kazandığı başarılar üzerine Haçlılara karşı mücadele eden Müslüman emirler, onun liderliği altında birleşmişlerdi. Ancak, bütün önemli idarecilerini esir ettiği Haçlılara karşı harekete geçmeden evvel içteki durumunu düzeltmeye karar verdi. İlk olarak Harran'ı ardından, 27 Haziran 1123 tarihinde Haleb şehrini teslim aldı. Zira, şehrin Haçlılara teslim edilmesinden endişeleniyordu. Bu sırada Harput'taki Haçlı esirlerinin civardaki Ermenilerin yardımıyla kurtulup kaleyi ele geçirdiklerini haber aldı. 500. km'lik yolu 15 günde bir kartal hızıyla alarak[21] Harput'u kuşattı. Kaleyi ellerinde bulunduran Haçlılar, Joscelin'i yardım getirmesi için gönderdikten sonra kendilerini savunmaya karar vermişlerdi. Bu sebeple II. Baudouin, Belek Gazi'nin kaleyi teslim etmesi karşılığında sağ salim memleketine dönme teklifini kabul etmedi.[22] Bundan sonra kalenin altında lağımlar kazan Belek, kısa sürede kaleye girdi. Kral, yeğeni ve Galeran hariç bütün Haçlı esirleri ve isyana katılan Ermenileri öldürdü. Kral ve diğerleri Harran kalesine sevk edildi (16 Eylül 1123).

1124 yılı içinde, Belek başsız kalan Haçlılara son darbeyi vurmak için beraberinde amcazadesi Timurtaş, Musul Hakimi Aksungur el-Porsukî, Dımaşk Atabeyi Tuğtekin ve diğer Artuklu kuvvetleri olduğu halde harekete geçti. Haçlı esirlerini Haleb'e naklettikten sonra Azaz'ı kuşattı. Ancak, bir süre sonra kuşatmayı kaldırdı. Haleb'e dönerek Melik Rıdvan'ın kızı Ferhunde Hatun ile evlendi. Daha sonra yeniden Haçlılara karşı harekete geçmek isteyen Belek, Menbic hakimi Hassan b. Gümüştegin'in bazı şüpheli hareketlerinden ötürü onu yakalamak üzere Timurtaş'ı görevlendirmişti. Timurtaş, Hassan'ı yakaladı. Ancak, Hassan'ın kardeşi İsa, Menbic'in iç kalesine sığınarak direnmeye devam etti. Bunun üzerine Belek bizzat gelerek Menbic'i kuşattı. İsa, kuşatma sırasında Urfa Haçlı Kontu Joscelin'i yardıma çağırmış ve geldiği takdirde kaleyi ona teslim edeceğini bildirmişti. Derhal, onun yardımına koşan Joscelin 5 Mayıs 1124 tarihinde Belek Gazi tarafından ağır bir mağlubiyete uğratıldı. Belek daha sonra kalenin kuşatmasını Timurtaş'a bırakıp, Haçlıların baskısı altındaki Sur şehrine yardıma gitmeye karar verdi ise de 6 Mayıs günü kaleden atılan bir okla şehit edildi.23 Belek'in ölümü gerek Artuklu ailesi ve gerekse İslam dünyası için büyük bir kayıp olmuştu. Zira, bölgeye gelişlerinden bu yana Haçlılara karşı en büyük başarıları kazanan ve akıllılık gösteren Belek Gazi olmuştu. Bilindiği gibi daha önceleri Sökmen, Belih Çayı Zaferinden Çökürmüş ile olan ihtilafı, İlgazi ise Tell-Afrin zaferinden, askerlerini yağma için etrafa dağıtması yüzünden yeterince faydalanamamışlardı. Belek ise, Haçlı reislerini birbiri ardına esir ettikten sonra onlara karşı son darbeyi vurmaya hazırlanıyordu. Bunun için de, bütün İslam dünyasının askerî gücü, onun emri altında birleştirilmişti. Ölümüyle Artuklu ailesi onun birleştiriciliğinden mahrum kalmışlar ve aile içindeki birlik bozulmuştu. Mardin ve Hısn-ı Keyfa Artukluları arasında başlayan rekabet ve kısa süre sonra Musul Atabeyliği görevine tayin olunan İmaddeddin Zengi'nin bölgedeki varlığı Artukluların Haçlılara karşı üstlendikleri lider rolünü kaybetmelerine neden olacaktı.

Belek Gazi'nin Ölümünden Eyyubîler Dönemine Kadar Artuklular

Belek'in ölümü Artuklular arasındaki birliği parçalamıştı. Onun ölümünden kısa bir süre sonra Hısn-ı Keyfa Artuklu Emiri Davud ile Mardin Artuklu Emiri Timurtaş birbirleriyle mücadeleye girişeceklerdi. İlk olarak Belek'in elindeki toprakların paylaşımıyla işe başladılar. Timurtaş Haleb'i, Davud Palu ve çevresini, Şemsüddevle Süleyman ise Harput'u aldı. Haleb'e gelen Timurtaş, Kudüs kralı II. Baudouin'i 80.000 dinar fidye ve Haçlıların Azaz başta olmak üzere Haleb civarında ele geçirdikleri kaleleri teslim etmeleri şartlarıyla serbest bıraktı.24 Ancak, bu Timurtaş için çok büyük bir hata olmuştu. Kral serbest kaldıktan sonra sözünde durmadığı gibi Haleb ve çevresini yeniden baskı altına aldı. Timurtaş ise, Mardin'e geri dönmüş ve şehirde Ömer el-Hass adlı naibini bırakmıştı. Bu arada Hısn-ı Keyfa hakimi Davud, Bedrüddevle Süleyman'ın ölümü üzerine Harput'a hakim olmuş ve buradaki durumunu kuvvetlendirmek için oğlu Kara Arslan'ı, Belek'in tek varisi olan kızıyla evlendirmişti. Timurtaş ise, Bedrüddevle Süleyman'ın ölümünden Meyyafarıkin'i topraklarına katma konusunda faydalandı. Ancak Haleb'te işler kötüye gitmekteydi. II. Baudouin serbest kaldıktan sonra, Hille Emiri Dübeys ve eski Haleb Meliki Sultan-şah ile birleşerek Haleb'i kuşatmıştı. Müttefikler, Haleb ve çevresindeki Müslümanlara çok büyük eziyetler ve işkenceler yaptılar. Haçlıların yaptığı fenalıklar İbn el-Adim'in eserinde tafsilatıyla anlatılmaktadır.25 Son derece güç durumda kalan şehir halkı

hamileri Timurtaş'a elçiler göndererek, yardıma gelmesini istediler. Ancak Timurtaş, onların isteklerini oyalamalarla geçiştirerek Haleb'i kendi kaderine terk etti. Timurtaş'tan bekledikleri cevabı alamayan Halebliler bu kez, Musul Atabeyi Aksungur el-Porsukî'nin yardımına başvurdular. Musul kuvvetleriyle birlikte harekete geçen Aksungur'un gelişi, Haleb'i kuşatan Müslüman-Haçlı ittifakının dağılmasına yeterli oldu. Bu, aynı zamanda Haleb'de İlgazi'den beri devam eden Artuklu hakimiyetinin sonu anlamına geliyordu (Ekim 1124).26 Ayrıca Timurtaş, Haçlılara karşı en önemli Müslüman merkezlerinden biri olan ve kendi hakimiyeti altındaki Haleb'e yardımı reddetmekle Artukluların, İslam dünyası içindeki lider imajına da büyük bir darbe vurmuştu. Diğer taraftan Hısn-ı Keyfa Hakimi Davud 1126 senesinde Ahlatşah İbrahim ve bölgedeki diğer emirlerle birlikte Gürcüler üzerine yeni bir sefere çıktı. Ancak, Gürcüler karşısında ağır bir mağlubiyet alarak güçlükle Hısn-ı Keyfa'ya ulaşabildi.

Atabey Aksungur el-Porsukî'nin aynı sene içinde Batınîler tarafından şehit edilmesi ve yerini alan oğlunun da kısa süre sonra ölmesi üzerine, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, Musul'u İmadeddin Zengi'ye verdi. Bu olay Belek'in ölümünden sonra belirli bir duraklama dönemine girmiş olan Artukluların bölgede ikinci plana düşüşlerinin başlangıcını temsil ediyordu. İmadeddin Zengi'nin Mardin Artuklularına bağlı Nusaybin'i kuşatması üzerine taraflar arasındaki ilk münasebetler gerçekleşmiş oldu. Hısn-ı Keyfa Hakimi Davud'un yardımını temin etmeyi başaran Timurtaş, onunla birlikte Zengi'nin üzerine yürüdü. Bu sırada Nusaybin'i ele geçirmiş olan Zengi ile Artuklular Dara yakınlarında Serce denilen yerde karşı karşıya geldiler. Yapılan savaş, Artukluların arasında meydana gelen anlaşmazlık neticesinde Zengi'nin galibiyetiyle sonuçlandı (1130).27 Savaşın sonrasında Timurtaş Mardin'e çekilirken, Davud, Zengi'ye bağlı Ceziret b. Ömer topraklarını yağmaladı. Ardından, Siirt, Bahmard, Katalbas ve Batasa'yı ele geçirdi. Davud'un bu son faaliyetleri Mardin'in müttefiki olan Ahlatşahlar ile olan bağlantısını kesmiş ve Timurtaş'ı endişelendirmişti. Bu da, onu Zengi ile yakınlaşmaya sevk etti. 1133'te Halife Müsterşid (1118-1135) tarafından Musul'da kuşatılan Zengi'ye yardımcı kuvvetler gönderdi. Böylelikle Mardin Artukluları, İmadeddin Zengi'nin tabiyetine girmiş oldular. Zengi ise, politikası icabı bunu çok iyi kullanarak Artuklular arasındaki rekabeti artırmaya ve bölgede kendisine rakip olarak gördüğü Davud'u zayıflatmaya çalıştı. Zira, Davud Türkmenler üzerinde çok büyük bir nüfuza sahipti. Bu sayede Zengi'ye karşı sürdürdüğü mücadelede asker ihtiyacını Türkmenlerden rahatça karşılayabiliyordu. Zengi, 1134 senesinde Timurtaş ile birlikte Davud'un üzerine bir sefer düzenledi. Ona tabi durumdaki Amid'i kuşattı. Şehrin yardımına koşan Davud, müttefiklere karşı yaptığı savaşı kaybetti. Oğullarından biri Zengi'ye esir düştü. Ancak müttefikler de, Amid'i ele geçiremediler. Atabey, Davud'a ait bazı kaleleri ele geçirip Timurtaş'a bıraktı. Amid önlerinde uğradığı ağır yenilgiye rağmen Davud, Zengi'nin eline geçmiş olan yerlere ağır bir yağma akını düzenledi. Aynı dönem içinde Harput'ta isyan eden oğlu Arslan Doğmuş'un isyanını bastırdı.

1138 senesinde Bizans İmparatoru Ioannes Kommenos'un doğuya düzenlediği sefer, Davud ile Zengi arasındaki düşmanlığa bir süre için ara verilmesine neden oldu. Bizans'a karşı Atabey Zengi, Davud, Timurtaş, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesud ve Danişmendli Melik Gazi bir ittifak meydana getirdiler. Bu ittifaka karşı bir şey yapamayacağını anlayan imparator geri dönmek zorunda kaldı.

Bizans ordusunun Suriye'den ayrılışı ile birlikte kurulan ittifak da dağıldı. Zengi, Timurtaş'a ait olan Dara, Re'sülayn ve Cebelcûr kasabalarını ele geçirdi. Muhtemelen Davud'a karşı desteklediği Timurtaş'ın daha fazla güçlenmesine fırsat vermek istemiyordu. Ancak, Zengi'nin bu tavrı fazla uzun sürmedi. Onun kızı Safiye Hatun ile evlenerek Musul'a döndü (1139).28 Aynı sene içinde Timurtaş'ın elindeki topraklara saldıran Davud, Zengi'nin Timurtaş'a yardıma gelmesi üzerine bir kere daha mağlup olmaktan kurtulamadı. Ancak Davud, Zengi'nin Musul'a geri dönmesinden istifade ederek yeniden Timurtaş'ın üzerine yürüyüp onu, kendisiyle anlaşmaya mecbur etti. Ancak 1142'de harekete geçen Zengi, Davud'a ait yerleri yağmaladı. Ondan çekinen Timurtaş da, Davud ile yaptığı anlaşmayı bozmak zorunda kaldı. İleri harekatına devam eden Zengi, Amid'i kuşattı. Şehirde, Davud adına okunmakta olan hutbenin kendi adına çevrilmesi şartıyla kuşatmayı kaldırdı. Böylelikle Güneydoğu Anadolu'nun en önemli şehirlerinden bir olan Amid, Artukluların tabiyetinden çıkarak Zengi'ye bağlanmış oldu. Zengi karşısında birbiri ardına aldığı mağlubiyetler sonucu büyük bir güç kaybına uğrayan Davud, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesud'dan yardım istedi ise de bir netice alamadı. Bunun üzerine Zengi ile barış yapmak zorunda kaldı.29 Anlaşmanın hemen sonrasında 23 Temmuz 1144'te vefat etti. Yerine Hısn-ı Keyfa Artuklularının başına oğlu Kara Arslan geçti. Diğer oğlu Arslan Doğmuş ise kardeşine muhalefet ederek, Zengi'nin yardımına başvurdu. Harekete geçen Zengi, Hısn-ı Keyfa'ya bağlı Hanî, Cebelcûr, Sivan, Zülkarneyn, Ergani, Çermük, Bahmard, Tanza, Batasa ve Siird'i ele geçirdi. Kara Arslan bu zor durum karşısında Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesud'dan yardım istedi. Mesud'un 20.000 kişilik bir kuvveti Kara Arslan'ın yardımına gönderdiğini haber alan Zengi geri çekildi.30

Böylece Kara Arslan, Zengi'ye karşı Anadolu Selçuklularını metbu tanıyarak bağımsızlığını ve tahtını korumaya muvaffak oldu. Zira, Zengi her ne kadar Arslan Doğmuş'un haklarını korumak için harekete geçtiğini söylese de, faaliyetleri onun, Hısn-ı Keyfa Artuklularını ilhak etme amacında olduğunu göstermektedir. Üst üste yaşanılan toprak kayıpları ve alınan mağlubiyetler Hısn-ı Keyfa Artuklularının sınırlarını bir hayli daraltmıştı. Bu da Kara Arslan'ı, Zengi'ye karşı başka müttefikler aramaya itmişti. Kara Arslan'ın bu çabaları uzun süreden beri birbirleriyle mücadele etmekte olan iki gücün bir araya gelmesiyle sonuçlandı. Kara Arslan ve Urfa Kontu Joscelin, Zengi'ye karşı birbirlerine yardım etmek üzere anlaştılar.31

Ancak bu anlaşma uzun süreden beri Urfa'yı ele geçirmeyi planlayan Zengi için beklediği bir fırsattı. 1144 senesinde Kara Arslan'ın üzerine göstermelik bir harekat düzenledi. Joscelin ise, Kara Arslan'a yardım etmek ve Zengi'nin ikmal yollarını kesmak üzere hemen Urfa'dan ayrıldı. Urfa Kontunun hareketlerini casusları vasıtasıyla takip etmekte olan Zengi derhal Urfa üzerine yürüdü. Şehir 14 Aralık 1144'de Türk ordusunun eline geçti. Urfa'nın fethinin Avrupa'daki yankıları çok büyük olmuş ve yeni bir Haçlı seferi düzenlemesine yol açmıştır.

Bu arada Mardin Artuklu Emiri Timurtaş, Zengi ile iyi ilişkilerini sürdürmeye devam ediyordu. Sadakatine karşılık, Birecik kendisine verilmişti. Davud'un ölümünden sonra Artuklu ailesinin liderliği ele almak için çabalarını artıran Timurtaş yeğeni Şihabeddîn Mahmud b. İlyas b. İlgazi komutasında

gönderdiği bir ordu ile 1145 senesinde Bagin'de Kara Arslan'ın kuvvetlerini mağlup etti. Ancak, Zengi'nin 1146'da Caber kalesini kuşattığı sırada gulamları tarafından öldürülmesi siyasî ortamın değişmesine sebep oldu. Onun baskısından kurtulan Timurtaş, önceden kendisine ait olup Zengi tarafından işgal edilmiş olan Hani, Sıvan, Cebelcûr, Şabahtan, Re'sülayn'ı geri aldı. Kara Arslan ise, Ergani, Çermük, Tell-i Hazam, Siirt, Tanza ve Tur Abidin'i geri aldı. Ayrıca Zengi'ye tabi olan kardeşi Arslan Doğmuş'un hakimiyetindeki Harput ve Palu'yu ele geçirdi. Böylelikle Artuklular, Zengi'nin bölgeye gelişinden önceki topraklarının büyük kısmına yeniden sahip oldular. Ancak Mardin Artuklu Emiri Timurtaş'ın, Dara'yı almak İstemesi onu, Zengi'nin oğlu Musul Hakimi Seyfeddin Gazi ile karşı karşıya getirdi. İki taraf arasında çıkması muhtemel bir savaş kadıların araya girmesiyle önlendi. Timurtaş bir sene sonra Seyfeddin Gazi'nin ölümü üzerine Dara'yı tekrar topraklarına kattı.32

1149 senesinde Abbasî Halifesi el-Müktefî (1136-1160) eşinin ölümü üzerine Timurtaş'ın kızı Zümrüt Hatun ile evlendi.33 Aynı dönem içinde babasının ölümünden sonra Haleb'e hakim olan Nureddîn Mahmud b. Zengi, Sincar'da çıkan bir isyandan ötürü Hısn-ı Keyfa Hakimi Kara Arslan'dan yardım istedi. Kara Arslan'ın bu teklife olumlu yanıt vermesi Zengiler ile Hısn-ı Keyfa Artuklularının uzun süredir birbirlerine karşı izledikleri düşmanca politikaların yerini dostluğa bırakmasına neden oldu. Hısn-ı Keyfa Artukluları, Zengilerle ilişkilerini düzeltirken, Mardin Hakimi Timurtaş da boş durmamış ve Haçlılara ait Sümeysat ve Kefersud kalelerini ele geçirmişti (1151). Bu yıl içinde Abbasî halifesi tarafından kendisine hükümdarlık alametleri gönderildi.34 İhtiyatlı ve sakin bir politikayla devletini güçlendiren Mardin Artuklu Emiri Timurtaş, 1153 senesinde Mardin de vefat etti. Yerine oğlu Necmeddîn Alpı, Mardin Artuklularının başına geçti. Onun, tahta çıktığı sene Hısn-ı Keyfa Artuklu Emiri Kara Arslan ile Ahlatşah II. Sökmen arasında büyük bir savaş olduysa da taraflar Necmeddîn Alpı'nın araya girmesi sonucunda anlaştılar.35 Halife 1160 senesinde babası gibi Necmeddîn Alpı'ya hükümdarlık alametleri gönderdi. Necmeddîn Alpı, Anadolu'nun kuzeyinde sürekli kendisini hissettirmekte olan Gürcü-Kıpçak tehlikesi karşısında Saltuklu Emiri İzzeddîn Saltuk ve Ahlatşah II. Sökmen'in aralarında olduğu Müslüman emirlerle birlikte sefer hazırlıklarına girişmişti. Ancak, yolda kendisinden önce harekete geçen müttefiklerinin Gürcü-Kıpçak ordusu tarafından mağlup edilmesi üzerine geri döndü.36 Bu dönem içinde Belek'in ölümünden bu yana birbirleriyle pek dostane münasebeti bulunmayan iki Artuklu beyliği arasında yakınlaşmanın başladığını görüyoruz. Nitekim Necmeddîn Alpı, Milli Kürtlerinin 1161 senesinde çıkardığı isyanı Kara Arslan'ın yardımıyla bastırdı. Aynı şekilde Kara Arslan da, Necmeddîn Alpı'nın yardımını alarak 1163 yılında daha önceleri Hısn-ı Keyfa'ya bağlı olan Amid'i kuşattı. Şehri ellerinde bulunduran Nisan oğulları, Danişmendli Emiri Yağıbasan'dan yardım istedi. Bu yardım çağrısı üzerine harekete geçen Yağıbasan, Kara Arslan'a bağlı yerleri ağır bir yağmaya maruz bıraktı. Kara Arslan buna karşılık olarak Necmeddîn Alpı ve Erzen hakimi ile Danişmendli topraklarına girerek Sivas'a kadar ilerlerdi. Çıkması muhtemel bir savaş Nureddîn Mahmud b. Zengi'nin araya girmesiyle önlendi. Taraflar anlaşarak memleketlerine döndüler.37

1164 senesinde, Atabey Nureddîn Mahmud b. Zengi'nin Haçlılara karşı cihat çağrısı yaparak civar emir ve hükümdarlardan yardım istedi. el-Cezire, Suriye ve Diyarbakır bölgesi Türkmenleri,

kardeşi Kutbeddîn Mevdud, Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddîn Alpı ve önceleri isteksiz davranmış olmasına rağmen Hısn-ı Keyfa Hakimi Kara Arslan, Nureddîn'in ordusuna katıldılar. Birleşik Türk ordusu, Haçlı kuvvetlerini Harim'de ağır bir mağlubiyete uğrattı. Bu olayın ardından Necmeddîn Alpı'nın oğlu Kutbeddîn II. İlgazi'yi, Fahreddin Kara Arslan'ın kızı ile evlendirmesi iki Artuklu beyliğini daha sıkı bir şekilde birbirine bağladı (1164).38 Evlilik akdinden sonra Kara Arslan'ın 1167 senesindeki vefatı üzerine Hısn-ı Keyfa Artuklularının başına oğlu Nureddîn Muhammed geçti. Nureddîn Muhammed, babası gibi Atabey Nureddîn Mahmud b. Zengi ile olan dostluğu sürdürdü. Atabeyin Musul'da çıkan karışıklıkları bastırma konusundaki yardım çağrısı üzerine bizzat ordusunun başında onun yanına geldi (1170). Bu arada Necmeddîn Alpı, Bitlis ve Erzen'de hüküm sürmekte olan Dilmaç oğullarını tabiyeti altına aldı. 1173 senesinde Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın Hısn-ı Keyfa topraklarına saldırması üzerine Nureddîn Muhammed, Nureddîn Mahmud'dan yardım istedi. Zaten II. Kılıç Arslan'ın bölgedeki faaliyetlerinden endişelenen Atabey derhal harekete geçerek II. Kılıç Arslan'ın kuvvetlerini geri çekilmek zorunda bıraktı.39

Artuklular, Nureddîn Mahmud'un 1174 senesindeki ölümüyle bölgede ortaya çıkan karışıklıklardan daha önce İmadeddin Zengi'nin ölümünde olduğu gibi bundan bazı yerleri ele geçirmek konusunda faydalanmak istedi. Ancak, Nureddîn Mahmud'un yeğeni Seyfeddin Gazi buna müsaade etmediği gibi, her iki Artuklu beyliğini kendisine tabi olmak zorunda bıraktı. Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki karışıklıklar bunlarla da sınırlı kalmadı. Nureddîn Mahmud adına Mısır'ı idare etmekte olan Salâhaddîn Eyyubî, onun ölümünden sonra oğlu el-Melik el-Salih'in haklarını korumak gayesiyle Dımaşk emirlerinin de davetiyle Mısır'dan Suriye'ye gelmişti. Seyfeddin Gazi, onun karşısında başarılı olamadı. Daha sonra tabileri Artuklularla birlikte yeniden 6.000 süvarilik kuvvetiyle Salâhaddîn'in üzerine yürüdü. Cibalü'l-Türkmen'de yapılan savaş Salâhaddîn'in galibiyetiyle sonuçlandı (1176).40 Bu yıl içinde ölen Necmeddîn Alpı'nın yerine oğlu Kutbeddîn II. İlgazi geçti.

Eyyubîlerin Tabiyetinde Artuklular

Salâhaddîn'in Suriye'de kazandığı başarılar düşmanlarını sindirmişti. Zengiler, onun ele geçirdiği yerlerdeki hakimiyetini tanımak zorunda kalmışlardı. Buna bağlı olarak Kutbeddîn II. İlgazi ve Nureddîn Muhammed, Salâhaddîn tarafından gönderilen elçi Ebu'l-Hamid el-Acemî'nin önünde yeni metbularına sadakat yemini ettiler. Bu olay Artukluların siyasî faaliyetlerinde bir dönüm noktası teşkil etmiş ve bu tarihten itibaren Artuklular olayların oluşumundaki rollerini kaybettiler. Varlıklarını ancak siyasî duruma göre uyguladıkları tabiliklerine göre devam ettirebildiler.

Her şeye rağmen bölgede etkinliğini artırmak isteyen Nureddîn Muhammed, Anadolu Selçuklu Hükümdarı II. Kılıç Arslan'ın kızı ile evlenmişti. Fakat, onun sonradan şarkıcı bir kadına aşık olup eşine kötü davranması, II. Kılıç Arslan'ı kızdırmış ve çeyiz olarak verdiği yerleri geri almak için harekete geçmesine sebep olmuştu. Bu durum karşısında metbu Salâhaddîn'den yardım isteyen Hısn-ı Keyfa hükümdarı devrin iki büyük gücünü savaşın eşiğine getirmişti. Ancak, II. Kılıç Arslan'ın veziri İhtiyareddin Hasan'ın çabalarıyla savaş önlendi. Buna göre Nureddîn Muhammed bir sene içinde şarkıcı kadını bırakması ve eşine dönmesi kararlaştırıldı. Eğer dönmeyecek olursa

Salâhaddîn'in, onun üzerindeki himayesini kaldıracaktı. Nitekim Nureddîn bir sene sonra bu kadını boşayıp eşine döndü.41

Salâhaddîn'in Birinci Şark Seferi sırasında civar hükümdarlardan yanına gelip kendisine itaat arz etmelerini istedi. Bu çağrıya uyan Nureddîn Muhammed, Salâhaddîn'in yanına gelerek itaatini bildirdi. Sincar kuşatması sırasında Eyyubî kuvvetlerine yaptığı yardımlar nedeniyle Heysem ve Kalatü'l-Cedide, Salâhaddîn tarafından Nureddîn'e verildi. Yine Salâhaddîn, Nureddîn Muhammed'in isteği üzerine Amid'i, onun için fethetmeyi kabul etti. Görüldüğü gibi Salâhaddîn geçmişte İmadeddin Zengi'nin yaptığı gibi, Hısn-ı Keyfa Artukluları ve diğer tabilerini kullanarak bölgedeki durumu kontrolü altında tutmaya çalışıyordu. Ancak, Sincar'ın Eyyubîlerin eline geçmesi bölgedeki diğer emirleri endişelendirmekteydi. Durumdan rahatsız olanlar Musul Hakimi İzzeddîn Mesud ile birlikte Salâhaddîn'e karşı cephe aldılar. Bunlar arasında Mardin Artuklu Emiri Kutbeddîn II. İlgazi de bulunuyordu.42 Nureddîn Muhammed ise, Salâhaddîn'in tarafındaydı. İzzeddîn Mesud ve müttefiklerinin savaşmaksızın dağılmaları üzerine Nureddîn Muhammed, Salâhaddîn'e Amid konusundaki vaadini hatırlattı. Daha sonra ikisi Amid önlerine gelerek şehri kuşattılar. 29 Nisan 1183 tarihinde Eyyubî ordusuna teslim olan şehir içindekilerle birlikte Hısn-ı Keyfa Artuklu emirine verildi. Amid, bu tarihten sonra Hısn-ı Keyfa Artuklularının merkezi oldu.43 Daha sonra, Nureddîn Muhammed tabiliğinin gereği olarak Salâhaddîn'in, Haçlılara karşı 1183'deki Beysan ve 1184'deki Kerek gazalarına bizzat iştirak etti. Bu son sefere Mardin Artuklu Emiri II. İlgazi de katılmıştı. İlgazi aynı yıl içinde öldü. Yerine bütün işleri Emir Nizameddin Akkuş tarafından idare edilen çocuk yaştaki Hüsameddîn Yavlak Arslan geçti. II. İlgazi'den sonra Nureddîn Muhammed de 1185 senesinde öldü. Onun Musul kuşatması için Salâhaddîn'in ordusuna gönderdiği kardeşi İmadeddin Ebû Bekr, Nureddîn'in oğullarının küçük yaşta olmalarından istifade ederek Hısn-ı Keyfa tahtını ele geçirmeye teşebbüs etti. Bu konuda Salâhaddîn'den de onay aldı. Ancak, Nureddîn'in veziri Ebû Abdullah Muhammed, onun çocuklarından Kutbeddîn II. Sökmen'i tahta çıkardı. Düşüncesini gerçekleştiremeyen İmadeddin Ebû Bekr, Harput'u ele geçirerek Artukluların Harput kolunu kurdu.44 Böylece her iki Artuklu beyliğinde de vasi ve atabeylerin çocuk emirler yerine idareyi ele aldıkları bir dönem başladı.

1185 yılına gelindiğinde Salâhaddîn Eyyubî, varis bırakmadan ölen Ahlatşah II. Sökmen'in geride bıraktığı Harput'u ele geçirmek üzere şehir üzerine yürüdü. Eyyubî ordusu ileri harekatı sırasında yolu üzerindeki Mardin Artuklularına ait Meyyafarikin'i kuşattı. Şehir, ölen Mardin Artuklu Hükümdarı Kutbeddîn II. İlgazi'nin hanımı ve Yarankuş adlı bir emir tarafından savunuluyordu. Ancak, Ağustos 1185 senesinde Eyyubî ordusunun eline geçti. Meyyafarikin'i alan Salâhaddîn, Artuklulara yanına gelmeleri için emirler gönderdi. Babası Nureddîn Muhammed'in ölümünden sonra Hısn-ı Keyfa Artuklularının başına geçen II. Sökmen, veziri ile birlikte Salâhaddîn'in huzuruna gelerek itaatini arz etti.45

Ardından Salâhaddîn'in 1193'deki ölümü bölgede yeni siyasî hareketlenmelere yol açtı. Durumdan faydalanmak isteyen Mardin Artuklu Emiri Hüsameddîn Yavlak Arslan'ın atabeyi

Nizameddin Akkuş, Musul hakimi ile birlikte Rakka ve Harran üzerine yürüdü. İlk olarak Eyyubîlerin elindeki el-Mavzir'i aldılar. Ancak, onların faaliyetleri Salâhaddîn'in mirasının ilk paylaşımında Diyarbakır bölgesini alan Melik el-Adil'in, Mardin'i kuşatmasına neden oldu. Fakat el-Melik el-Adil, Mısır'daki el-Melik el-Aziz'in ölümü üzerine Eyyubîler arasında çıkan taht mücadelelerine katılmak için Mısır'a gitti. Mardin kuşatmasını ise oğlu el-Melik el-Kamil'e bıraktı. Diğer taraftan, el-Melik el-Adil'in ayrılmasından sonra Musul Hakimi Nureddîn Arslanşah idaresinde birleşen bölgedeki emirler ve hükümdarlar Mardin önlerindeki el-Melik el-Kamil'i mağlup ederek kuşatmayı kaldırmaya mecbur ettiler. Ancak, aralarında meydana gelen çekişmeler yüzünden elde ettikleri başarıdan yeterince faydalanamadılar. Oluşturdukları ittifak dağıldı.46

Bu arada II. Sökmen, Hısn-ı Keyfa'daki sarayının damından düşerek hayatını kaybetti (1200). II. Sökmen, kendisinden sonra beyliğin başına geçmek üzere oğlu yerine çok sevdiği kölesi Ayaz'ı vasiyet etmişti. Ancak, Ayaz'ın Hısn-ı Keyfa Artuklularının başına geçmesi diğer kumandanların hoşuna gitmedi. Bunlar, Ayaz'ı tahtan indirerek Nasıreddin Mahmud'u başa getirdiler. Yine aynı yıl içinde ölen Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddîn Yavlak Arslan'ın yerine yine Alpkuş'un vesayetindeki kardeşi Nasıreddin Artuk Arslan geçmişti. Artuk Arslan 1204 senesinde vasisi Alpkuş ve yardımcısı Lü lü'yü öldürerek Mardin Artuklularının idaresini tek başına eline aldı. Bu arada el-Melik el-Adil'in Eyyubîler Devleti'nin başına geçmesinden sonra, Salâhaddîn'in oğullarına Diyarbakır taraflarında iktalar vermesi Artukluların hakimiyet sahalarının daralmasına neden oldu. Buna rağmen, Nasıreddin Mahmud, el-Melik el-Adil'in oğlu el-Melik el-Eşref'in, Musul Hakimi Nureddîn Arslanşah ile yaptığı savaşta Eyyubîlerin saflarında yer alarak el-Melik el-Adil ve el-Eşref'in güvenlerini kazanmaya ve Harput'u ele geçirmek için onların yardımını sağlamaya muvaffak oldu. Ancak, Nasıreddin Mahmud ve el-Melik el-Eşref tarafından 1205 tarihinde gerçekleştirilen Harput kuşatması müdafilerin tabi olduğu Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in şehre yardım kuvvetleri göndermesi üzerine başarısızlığa uğradı.47 Kuşatmacılar, Harput Artuklularına ait birkaç kaleyi ele geçirmekle yetindiler. Diğer taraftan, Mardin Artuklu hükümdarı Artuk Arslan, Ahlat halkının daveti üzerine şehri teslim almaya gitti ise de çevrilen entrikalar ve Ahlat'ta gözü olan Eyyubîlerin baskısı yüzünden geri dönmek zorunda kaldı.

Hısn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Nasıreddin Mahmud, el-Melik el-Adil'in 1206 senesindeki önceleri kuzeydeki Gürcüler üzerine düşünülen, fakat sonradan Haçlıların elindeki Ağnaz kalesi üzerine yönelen sefere kendisine vekaleten vezirini göndererek iştirak etti. 1208'deki Sincar seferine bizzat katıldı. Ancak bu sefer, halifenin ricası, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in ve Erbil hakiminin Eyyubîlere karşı ittifak oluşturmaları nedeniyle akamete uğradı. Yine de, Nasıreddin Mahmud sefer sırasında el-Melik el-Adil'in teveccühünü kazanmayı başarmıştı. Nitekim, Eyyubî hükümdarı, Sincar'ın alınması halinde ona vermeyi vaat etmişti.

Mardin ve Hısn-ı Keyfa Artuklularının Eyyubîlere bağlılıkları 1218 senesine kadar devam etti. Bu sene içinde Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddîn Keykavus'un düzenlediği Suriye seferi sırasında her iki Artuklu beyliği de Eyyubîlere karşı cephe aldılar. Fakat, II. İzzeddîn Keykavus'un başarısız olup

geri çekilmesi, Artukluları zor durumda bıraktı.48 Nasıreddin Mahmud, tekrar Eyyubîlere itaatini arz etti. Bu kabul edildiği gibi Hani ve Cebelcûr kendisine verip, Artuklu ailesinden birinin elinde olan Dara'yı almasına göz yumuldu. Fakat, el-Melik el-Eşref, Mardin Artuklularına karşı daha değişik bir yol izleyerek Mardin'i kuşattı. Hısn-ı Keyfa Artukluları da, kuşatmaya katıldılar. Zor durumda kalan Artuk Arslan, Nasıreddin Mahmud'un araya girmesiyle ağır şartlar içeren bir barış anlaşmasını imzalamaya mecbur edildi. Buna göre, Artuk Arslan el-Melik el-Eşref'e 30.000 dinar ve Re'sulayn'ı, Nasıreddin Mahmud'a ise Şabahtan bölgesindeki el-Müvezzer'i verecekti.49 Ebu'l-Farac'a göre, Artuk Arslan, Haçlıların 1221 senesindeki Dimyat kuşatması sırasında el-Melik el-Eşref ve el-Melik el-Muazzam ile birlikte Mısır'daki el-Melik el-Kamil'in yardımına gitmişti.50

Hısn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Nasıreddin Mahmud 1222 senesinde öldü. Yerine Hısn-ı Keyfa Artuklularının son hükümdarı olan oğlu Rükneddin Davud geçti. Mardin Emiri Artuk Arslan ise, kızlarından birini el-Melik el-Eşref'in kardeşi el-Melik el-Muazzam'a vermek suretiyle Eyyubîlerle akrabalık kurmuştu.

1224 senesinde bölgede Eyyubîlere karşı bir siyasî ittifak oluşturulduğu sırada Artuklular, Eyyubîlere karşı sadakatlerini muhafaza ettiler. Buna rağmen el-Melik el-Eşref, Hısn-ı Keyfa'ya bağlı Cebelcûr, Zülkarneyn ve Kulp'u ele geçirdi. Gelişmeler, Hısn-ı Keyfa Artuklu Emiri Mevdud'u, başka hamiler aramaya yöneltti. Mevdud ilk olarak, Moğolların önünden kaçarak bölgeye gelmiş olan Harezmşah Celaleddin Mengübertî ile anlaşmış, daha sonra onun bölgeden ayrılması üzerine Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddîn Keykubad'a yanaşmıştı.

Mevdud 1226 senesinde Türkmenlerle arasında meydana gelen bir anlaşmazlık nedeniyle cereyan eden mücadelede ağır kayıplara uğrayarak, uzun süredir aralarının iyi olmadığı Artuk Arslan ile anlaştı. Ancak, iki taraf arasındaki anlaşma bir sene sonra bozuldu. Artuk Arslan, Hısn-ı Keyfa civarını yağmalarken, Mevdud da Artuk Arslan'a ait Attah civarına akın düzenledi. Daha sonra Mevdud, Celaleddin Mengübertî'nin yeniden bölgeye gelmesi üzerine, ona bağlandı. Celaleddin 1230'da Yassıçemen Savaşı'nda Anadolu Selçuklu-Eyyubî ittifakı karşısında yenilmesi üzerine tekrar Anadolu Sultanı ile yakınlaşma çabası içine girdi. Ancak, onun bu kaypak politikasına kızan el-Melik el-Eşref ve kardeşi el-Melik el-Kamil 1232 senesinde Hısn-ı Keyfa Artuklularının merkezi Amid'i kuşattılar.

Mardin Artuklu Emiri Artuk Arslan, Amid kuşatmasına 1.000 kişilik bir kuvvetle katılmıştı. Neticede, Mevdud kuşatmaya dayanamayarak teslim olmak zorunda kaldı. Hısn-ı Keyfa Artuklularına bağlı diğer kaleler kısa süre sonra Eyyubîlerin eline geçti. el-Melik el-Kamil'in Mısır'a dönüşünde Mevdud'u beraberinde götürmesiyle, Artukoğlu Sökmen tarafından kurulan ve yaklaşık 130 sene süren Artukluların Hısn-ı Keyfa kolu da tarihe karışmış oluyordu.51 Hemen ardından, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddîn Keykubad, el-Melik el-Kamil'in Anadolu topraklarına düzenlediği seferden sonra Harput'u alarak el-Melik el-Kamil'i kendisine karşı kışkırtan Harput Artuklularına son verdi (1234).52 Bu arada Mardin Artuklu Emiri Artuk Arslan, Celaleddin Harezmşah'ı takip etmek

bahanesiyle bölgeye yağma akınlarına başlayan Moğollara mukavemet edemeyerek Mardin kalesine sığınmıştı.

Moğol İstilasından Mardin Artuklularının Yıkılışına Kadar Artuklular

Anadolu topraklarına düzenlediği başarısız seferin sonrasında I. Alâeddîn Keykubad'ın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki beylikler üzerinde otorite kurması Eyyubî hükümdarı el-Melik el-Kamil'in hoşuna gitmemişti. 1236'da ikinci bir seferle Urfa ve Harran'ı ele geçirdi. 1239 senesine gelindiğinde vefat eden Artuk Arslan'ın yerine oğlu I. Necmeddîn Gazi geçmişti.

Anadolu Selçuklu Devleti'nde gerçekleşen taht değişikliği ile I. Alâeddîn Keykubad'dan sonra yerini oğlu II. Gıyaseddîn Keyhüsrev almıştı. Yeni hükümdar, Güneydoğu Anadolu'ya girerek Eyyubîlerin eline geçmiş olan Urfa ve Harran'ı geri aldığı gibi Amid'i de ele geçirdi. Sincar ve Nusaybin'i, tabi Mardin Artuklu Emiri Necmeddîn Gazi'ye ikta etti.53 Necmeddîn Gazi, 1242'de bölgedeki Harezmliler ve Meyyafarikin Eyyubî Meliki ile anlaşarak Haleb Eyyubîlerinin topraklarına saldırdı. Fakat yapılan savaşta mağlup olan müttefikler geri çekildiler.54

Diğer taraftan 1243'de Anadolu Selçukluları Kösedağ Savaşı'nda Moğollara yenilmiş ve bölge Moğolların önünden kaçan Türkmen ve Harezmliler ile dolmuştu. Ardından Moğollar 1251 ve 1256 yıllarında bölgeyi iki defa yağmaladılar. 1257'de Moğol İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hulagu, Moğollara tabi olmak istemeyen I. Necmeddîn Gazi'nin üzerine bir ordu gönderdi. Moğol ordusu Meyyafarikin ve Mardin'i kuşattı. Oldukça uzun süren kuşatma sırasında halk çok büyük sıkıntılar çektiği gibi Necmeddîn Gazi oğlu Muzaffereddin Kara Arslan tarafından öldürüldü (1259). Kara Arslan, Mardin'de idareyi ele aldı. Moğollara dayanamayacağını anlayarak barış istedi. Yapılan anlaşma şu şartları ihtiva ediyordu; Mardin Artukluları Moğollara yılda 5.000 dirhem vergi verecekler. Mardin Kalesi yıkılacak ve buna karşılık Moğollar Kara Arslan'ın hükümranlığını tanıyacaklar. Dara, Re'sülayn, Nusaybin ve Habur Artuklulara verilecekti.55 Aynı yıl, Hulagu'nun huzuruna çıkıp itaatini arz eden Kara Arslan'ın yanında getirdiği 67 yetenekli komutan herhangi bir muhalefete kalkışmaması için Hulagu'nun emriyle öldürüldü. Bundan böyle, Artuklular Moğollara tabi olan Artuklular, onların düzenledikleri seferlere yardımcı kuvvetlerle katılmaya başladılar. Hatta Kara Arslan, Moğolların 1260'da düzenledikleri Musul seferine bizzat katıldı. Aynı şekilde Abaka Han döneminde 1281 senesinde Suriye üzerine yapılan başarısız sefere de iştirak etti. Kara Arslan'ın 1291'deki ölümünden sonraki birkaç sene içinde Artuklu tahtı iki kez el değiştirdi. İlk önce Kara Arslan'ın oğlu Melikü'l-Said Şemseddin Davud dört sene başta kaldı. Ölümü üzerine kardeşi II. Necmeddîn Gazi, Mardin Artuklularının başına geçti (1294). Bu dönem içinde Moğollara dayanan Hıristiyanların yaptığı taşkınlıklara, 1295'de Moğol Oryat kabilesinin bölgeye gelişi eklenince karışıklıklar ve düzensizlikler baş gösterdi. Daha sonra Moğolların Suriye'ye göçmeleriyle durum biraz olsun düzene girdi. 1298'de Anadolu'daki İlhanlı valilerinin merkeze karşı isyan ettikleri bir dönemde, Memlûkler de İlhanlılara bağlı Mardin Artuklularının topraklarını yağmaladılar. Ertesi yıl İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın düzenlediği başarısız Suriye seferine II. Necmeddîn İlgazi de katıldı. Onun, İlhanlılara karşı gösterdiği sadakat nedeniyle Amid ve Diyar-ı Rebia kendisine verildi. Ayrıca sultan unvanıyla birlikte taç ve çetr

gibi saltanat alametleri gönderildi.56 1309'da II. Necmeddîn Gazi'nin kızını, İlhanlı Olcaytu Han ile evlendirmesi Moğollarla ilişkileri daha sıkı ve dostane bir duruma getirdi. II. Necmeddîn Gazi'nin 1312 senesinde öldü. Yerine önce oğullarından Ali Alpı geçti ise de, onun on yedi gün sonra zehirlenmesi üzerine diğer oğlu Melik Salih, Artuklu tahtına oturdu. Mardin Artuklu toprakları 1315'de Memlûk akınlarına maruz kaldı. Ancak 1322'de İlhanlılar ve Memlûkler arasında yapılan anlaşma neticesinde Mardin Artukluları bir süre için huzura kavuşmuş oldu.

Fakat 1335'de İlhanlılara bağlı Hısn-ı Keyfa Eyyubîleri, metbularının zayıflamasını fırsat bilerek Mardin Artuklularına saldırdılar. Melik Salih'in, İlhanlardan gelecek yardımı beklemeden bölgedeki Kürt, Türkmen ve Araplarla anlaşarak Hısn-ı Keyfa üzerine yaptığı sefer başarısızlıkla sonuçlandı. İlhanlıların 1336 senesinde çökmesiyle bölgede başlayan Oryat-Çobanî hükümranlık mücadelesi, Türkmen ve Kürtlerin yağmaları yeni karışıklıkları da beraberinde getirdi. Bu dönemde, Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu Türkmenleri bölgede etkili olmaya başladılar. Bunlar yaşanırken Mardin Artuklu Emiri Melik Salih 54 yıllık bir saltanattan sonra vefat etti. Yerine geçen oğlu Ahmed üç yıl sonra tahtı amcası Davud'a bıraktı. 1371'de Mardin'e hücum eden Kara Koyunlular ile Artuklular arasında şiddetli bir savaş cereyan etti. İki taraf arasındaki mücadeleler bununla sınırlı kalmayıp, daha sonraki senelerde de devam etti. Bu arada 1376'da Davud'un ölümü üzerine yerini Melikü'l-Zahir İsa aldı. Kara Koyunlularla mücadeleye devam eden İsa 1384 senesinde, Hısn-ı Keyfa emirinden yardım almasına rağmen onlarla yaptığı mücadeleyi kaybetti.57 Ancak, yaklaşmakta olan Timur tehlikesi Döğerler, Kara Koyunlular ve Artukluları birleştirdi. Bunlar, Memlüklerden yardım ve himaye talep ettiler. Her şeye rağmen Artuklular 1393'de bölgeye gelen Timur'a bağlanmak zorunda kaldılar.58 Fakat, Melikü'l-Zahir İsa'nın Artuklu kalelerini, Timur'un naiplerine teslim etmemesi, Timur'un Musul seferi dönüşü Mardin'i kuşatıp, İsa'yı tevkif ettirmesine neden oldu.59 Timur'un, Semerkand'a dönerken İsa'yı yanında götürmesinden geri dönüşüne kadar ki üç senelik zaman zarfında Mardin Artuklularını vezir Altun Buka idare etti. İsa 1396'da geri döndü. Ancak bu kez de, Timur'un Anadolu ve Suriye seferine katılmayı reddedince Timur 1401'de tekrar Mardin'i kuşattı. Kuşatmanın uzayacağını anlayan Timur, şehir önünde Akkoyunlu Kara Osman'ı bırakarak Mardin'den ayrıldı. İsa, 1403 senesinde Şahruh Mirza aracılığı ile Timur tarafından tekrar affedildi.60

Buna rağmen Kara Osman, Döğerleden ve Yağmur adlı diğer bir Türkmen beyinden yardım alarak Artuklu topraklarını yağmalamaya başladı. Şavur yakınlarında yapılan bir savaşın ardından Kara Osman bir kere daha Mardin'i kuşattı. İsa ise, Çeküm adlı bir Türkmen beyinin yardımı sayesinde1407'de Amid yakınlarında Kara Osman'a karşı yapılan savaşı kazandı. Ancak bir sonraki savaş, İsa ile Çeküm'ün mağlubiyeti ve hayatlarını kaybetmeleri ile sonuçlandı.61

Mardin'e kapanan Artuklular, Akkoyunlu kuşatması sırasında İsa'nın oğlu Şıhabeddin Ahmed'i tahta çıkardılar.62 Kara Osman'la başa çıkamayacağını anlayan Ahmed, onun rakibi Akkoyunlu Kara Yusuf'tan yardım istedi. Kara Yusuf'un gelişi üzerine Kara Osman kuşatmayı kaldırıp geri çekilmek zorunda kaldı. Daha sonra Mardin'e giren Kara Yusuf, Mardin Artuklu Beyliği'ne son verdi (1409).63 Kara Yusuf tarafından Musul'a götürülen Ahmed kısa süre sonra öldü.

Sonuç olarak; Alp Arslan ve onun oğulları Melikşah ve Suriye Selçuklu Meliki Tutuş'un kumandanlarından Kudüs Valisi Artuk Bey'in oğulları Sökmen ve İlgazi tarafından kurulan Hısn-ı Keyfa ve Mardin Artuklu Beylikleri kuruldukları dönemden Belek'in ölümüne kadar geçen süre içinde Güneydoğu Anadolu ve Suriye'de gerek Haçlılara karşı yapılan mücadelelerde ve gerekse bölge hakimlerinin kendi aralarında yaptıkları mücadelelerde aranılan ve söz sahibi bir güç olmuşlardı. Belek'in ölümüyle birlikte Artuklu birliğinin dağılması, Mardin-Hısn-ı Keyfa rekabeti ve İmadeddin Zengi'nin ortaya çıkışıyla Artuklular duraklama dönemine girmişlerdir. Her şeye rağmen bölgedeki olayların oluşumundaki etkinliklerini sürdürerek güçlerini koruyabilmişlerdir.

Fakat, Salâhaddîn Eyyubî'nin Eyyubîler Devleti'ni kurmasıyla Artuklular, ona tabi olmak zorunda kaldılar. Bundan sonra Artukluların bölgedeki etkisi, metbularının ordularına yardımcı kuvvet olarak katılmaktan öteye gidememiştir. Artuklular, Eyyubîlere danışmadan herhangi bir faaliyette bulunamaz olmuşlardı. Daha sonra Anadolu Selçukluları ve Eyyubîlerin ve hatta bir dönem Harezmşah Celaleddin Mengübertî'nin bölgede üstünlük kurmak maksadıyla birbirleriyle giriştikleri mücadelelerde, duruma göre üstün olan tarafın tabiyetine geçerek varlıklarını korumaya çalıştılar. Ancak bu politikası yüzünden Eyyubîlerin tepkisini çeken Hısn-ı Keyfa Artukluları, bu devlet tarafından ortadan kaldırıldı. Geride kalan Mardin Artukluları ise, Eyyubî ve Anadolu Selçuklularından sonra bölgeye hakim olan Moğol İlhanlılara tabi olarak varlıklarını bir süre daha uzatmaya muvaffak oldular. Nihayetinde, İlhanlıların yıkılışından kısa bir süre sonra 1409 senesinde son Artuklu beyliği de tarih sahnesinden çekildi.

1Artukluların menşei ve hangi Türkmen boyuna mensup olduklarına dair bkz., Ali Sevim, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri", Belleten, XXVI/101, Ankara 1962, s. 121-123; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993, s. 137-139.

2Ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bayreyn Karmatîlerilerine Karşı Selçuklu Seferleri", Belleten, XXIV/94, Ankara 1960, s. 209-232.

3Artuk Bey'in Faaliyetleri hakkında bkz., Ali Sevim, Ünlü Selçuklu Kumandanları, Afşin, Atsız, Artuk ve İlgazi, Ankara 1990, s. 46-71; aynı mlf., "Artukluların Soyu", s. 121-146; aynı mlf., "Artuk", DİA, III, 414-415; Turan, a.g.e., s. 133-136.

4Fulcherius Carnotensis (Fulcher of Chartres), A History of the Expedition to Jarussalem (1095-1127), İng. trc., F.R. Ryan, Knoxville 1969, s. 103-104; İbn Kalanisî, Zeylü Tarih-i Dımaşk, nşr., Süheyl Zekkar, Dımaşk 1973, s. 218; İbn el-Adim, Zübdetü Haleb min Tarih-i Haleb, II, nşr., Sami Dehhan, Dımaşk 1954, s. 133; İbn el-Esir, el-Kâmil fi'l-Tarih, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1986, s. 276. Krş., Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, II, Trk. trc., Fikret Işıltan, Ankara 1986, s. 191; M. Halil Yınanç, "Belek", İA, II, 46; Erdoğan Merçil-Ali Sevim, Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür, Ankara 1995, s. 378; Ali Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri", Belleten, XXVI/103, Ankara 1962, s. 507-508; aynı mlf., "Sökmen", İA, X, 764; aynı mlf., "Suriye Selçukluları-Haçlı İlişkileri", Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, Ankara 1999, s. 91-92; Erdoğan Merçil, İlk

Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1991, s. 243; Coşkun Alptekin, Dımaşk Atabekliği (Toğ-Teginliler), İstanbul 1985, s. 14; aynı mlf., "Belek", DİA, V, 402; Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, (1098-1118), I, Ankara 1990, s. 54.

5 İbn Kalanisî, a.g.e., s. 221; İbn Hallikan, Vefeyat el-Ayan, II, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1969, s. 451. Krş., Merçil, a.g.e., s. 224; Turan, s. 140; Abdülkerim Özaydın, "Efdal b. Bedr el-Cemalî", DİA, X, 453. İbn el-Esir (a.g.e., X, 282-283), Fatımîlerin Kudüs'ü, Haçlıların Antakya'yı almalarından sonra meydana gelen karışıklıklar sırasında ele geçirdiklerini söyleyerek 489/1096 tarihini verir. Antakya'nın 098 tarihinde Haçlıların tarafından ele geçirildiğine göre İbn el-Esir tarafından verilen bu tarihin yanlış olması gerekir.

6 İbn Hallikan, a.g.e., aynı yer.

7 Ayrıntılı bilgi için bkz., İbrahim Artuk Mardin Artukoğulları Tarihi, İstanbul 1944, s.29-34; Ali Sevim, "Artukoğlu İlgazi", Belleten, sayı104, Ankara 1962, s. 651-659.

8 Cl. Cahen, "Artukids", EI, I, 664; M. F. Köprülü, "Artukoğulları", İA, I, 618; Sevim, "Artukoğlu Sökmen", s. 511-514; Merçil, s. 244; Turan, s. 143-144; Coşkun Alptekin, "Artuklular", DİA, III, 415.

9 Fulcherius, s. 177-178; İbn Kalanisî, s. 232; Anonim Süryanî Vekayinâmesi, İng. trc., A.S. Tritton, "The First and Second Crusades form an Anonymous Syriac Chronicle", JRAS, 1933, s. 79; Urfalı Mateos, Vekayinâme, Trk. trc., Hrant Andresyan, Ankara 1987, 223; el-Azimî, Tarih, Trk. trc., Ali Sevim, Azimi Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39-1143/44), Ankara 1988, s. 27; İbn el-Esir, X, 373-375; Willermus Tyrensis (William of Tyre), A History of Deeds Done Beyond the Sea, I, İng. trc., E.A. Babcock-A.C. Krey, Newyork 1943, s. 456-457. Krş., Runciman, II, 33-37; Ali Sevim, "Artukoğlu Sökmen", s. 515-518; Demirkent, a.g.e., s. 87-99; Turan, a.g.e., s. 144.

10 Sökmen, askerleri ile Çökürmüş'ün birlikleri arasında çıkabilecek çatışmayı "Müslümanların bu gazadan duydukları sevinç, bizim aramızdaki ihtilaftan dolayı kedere dönmesin" diyerek önlemiş ve Çökürmüş'ün yaptıklarını kabullenmiştir. Bkz., İbn el-Esir, X, 375.

11 İbn el-Esir, X, 389-390.

12 Cahen, "Artukids", EI, I, 664; M. F. Köprülü, a.g.m., aynı yer; Artuk, a.g.e., s.34-36; Sevim, "Artukoğlu İlgazi", s. 661-662; Merçil, s. 245; Turan, s. 145-146; Alptekin, a.g.m., aynı yer.

13 İbn el-Esir, X, 502-504. Krş., Artuk, s. 46-47; Runciman, II, 106; Sevim, "Artukoğlu İlgazi", s. 666-667.

14 İbn el-Adim, II, 176; Anonim Süryanî Vekayinâmesi, s. 86; Gregory Ebu'l-Farac (Bar Hebraeus), Abu'l-Farac Tarihi, II, Trk. trc., Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, s. 354-355; Willermus, I, 503-505; İbn el-Esir, X, 509-511. Krş., Runciman, II, 108-110; Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti, s. 234-235.

15 Fulcherius, s. 228; İbn el-Esir, X, 554. Bu rakam İbn el-Adim (II, 187)'de, 40.000, Mateos (s. 264)'da, 80.000 ve Ebu'l-Farac (a.g.e., II, 356) da ise 7.000 olarak verilir.

16 Fulcherius, s. 227-228; Willermus, I, 528-531.

17 Mateos, s. 265. Ancak İslam kaynakları (İbn el-Adim, II, 191-192 ve el-Azimî, s. 35) zaferin Müslümanlar tarafında kaldığını, Haçlı kronikleri ve yerli Hıristiyan kaynakları (Anonim Süryanî Vekayinâmesi, s. 88; Fulcherius, s. 229-230; Willermus, I, 532-535) ise Haçlıların zaferiyle sonuçlandığını yazarlar.

18 Ayrıntılı bilgi için bkz., Artuk, s. 57-58; Sevim, "Artukoğlu İlgazi", s. 683-684; Turan, s. 148-150; Aydın Usta, "XIII. yy.'daki Moğol İstilasına Kadar Kıpçakların Kafkasya'daki Faaliyetleri", Tarih, Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi, sayı: 154, Ekim 1999, s. 38-39.

19 Fulcherius, s. 237; İbn Kalanisî, s. 330; İbn el-Adim, II, 206; el-Azimî, s. 37; Mateos, s. 271; İbn el-Esir, X, 593. Süryanî Mikhael (Vekayinâme, II. kısım 1042-1195, Trk. trc., H.D. Ardresyan, TTK. Kütüphanesi s. 72) ve Anonim Süryanî Vekayinâmesi, (s. 90) ise, Joscelin'in Antakya hakimi Roger'in kızıyla evlendiğini ve gelinle birlikte Urfa'ya dönerken Belek tarafından pusuya düşürülüp esir edildiğini yazar. Krş., Artuk, s. 59-60; Runciman, II, 133; Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146), Ankara 1987, 29-32; Yınanç, a.g.m., s. 470; C. Cahen, "Balak", EI, II, 983.

20 Fulcherius, s. 239-240; İbn Kalanisî, s. 332; İbn el-Adim, II, 211; el-Azimî, aynı yer; Anonim Süryanî Vekayinâmesi, s. 91-92; Mateos, s. 272-273; Süryanî Mikhael, s. 72-73; İbn el-Esir, X, 613; Willermus, I, 540. Krş., Artuk, s. 63; Runciman, II, 134; Demirkent, a.g.e., s. 35-37; Yınanç, aynı yer; Cahen, aynı yer; Alptekin, "Belek", s. 403.

21 Mateos, s. 274.

22 Fulcherius, s. 253.

23 İbn el-Ezrak, Tarih-i Meyyafarikin ve Amid-Artuklular Kısmı, nşr. ve Trk. trc., Ahmet Savran, Erzurum 1987, s. 21; el-Azimî, s. 39; İbn el-Adim, II, 219; Anonim Süryanî Vekayinâmesi, s. 94; Mateos, s. 277-278; Süryanî Mikhael, s. 74; İbn el-Esir, X, 619. Haçlı kronikleri ise hamasî bir tarzda Belek'in Menbic'e yardıma gelen Haçlı ordusu ile yaptığı savaşta Joscelin tarafından farkında olmadan öldürüldüğünü yazarlar. Krş., Artuk, s. 64-67; Runciman, II, 140-141; Yınanç, s. 472; Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146), s. 49-41; Cahen, aynı yer; Alptekin, aynı yer; Turan, s. 152-153.

24 İbn el-Adim, II, 221-222.

25 İbn el-Adim, II, 222-227.

26 İbn el-Adim, II, 228-231; el-Azimî, s. 40; İbn el-Esir, X, 623-624. Krş., Ali Sevim, "Timurtaş'ın Haleb Hakimiyeti", Belleten, XXV/100, Ankara 1961, s. 580-581; Turan, s. 154.

27 Süryanî Mikhael, s. 107; İbn el-Esir, el-Kamil, X, 664; aynı mlf., el-Tarihü'l Bâhir fi Devleti'l-Atabekiyye, nşr. A. A. Tilimat, Kahire trhsz., s. 38-39; Ebû Şame, Kitabü Ravzateyn fi Ahbari Devleteyn, I/1 nşr., Mahmud Hilmi Ahmed, Kahire 1956, s. 78. İbn el-Ezrak ise (s. a.g.e., 24-27), Artuklular arasında herhangi bir anlaşmazlıktan bahsetmez. Krş. Artuk, s. 70-71; Turan, s. 155.

28 İbn el-Ezrak, s. 57-58. Krş., Alptekin, The Reign of Zangi, Erzurum 1978, s. 81; Turan, s. 157

29 İbn el-Ezrak, s. 64.

30 Ebu'l-Farac, s. 377. Krş., Alptekin, Zangi, s. 82; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993, s. 179.

31 Süryanî Mikhael, s. 125; Anonim Süryanî Vekayinâmesi, s. 280-281. Krş., Runciman, II, s. 193-194; Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146), s. 142.

32 İbn el-Ezrak, s. 88-89.

33 İbn el-Ezrak, s. 84.

34 İbn el-Ezrak, s. 92-93.

35 İbn el-Ezrak, s. 117-119.

36 İbn el-Esir, XI, 278-280; İbn el-Ezrak, s. 120-121. Krş., Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri, s. 12, 161-162; Abdülkerim Özaydın, "Saltuklular", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c. VIII, İstanbul 1988, s. 160-162; Usta, a.g.e., 40.

37 İbn el-Ezrak, s. 148-149; Süryanî Mikhael, s. 193-194; Ebu'l-Farac, II, 400. Krş., Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 202.

38 İbn el-Ezrak, s. 151-152.

39 Ramazan Şeşen, "İmad al-din al-Katib al-İsfahani'nin Eserlerindeki Anadolu Türkleriyle İlgili Bahisler", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, Ankara 1971, s. 262-263.

40 İbn el-Adim, III, 24; İbn el-Esir, XI, 427; Ebû Şame, I/2, 650; Ebu'l-Fida İsmail, el-Muhtasar fi Ahbari'l-beşer, II, Beyrut 1997, s. 137-138.

41 İbn el-Esir, XI, 464-466; Şeşen, a.g.m., s.268-269; aynı mlf., Salâhaddin Eyyubî ve Devri, İstanbul 2000, s. 72; Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri, s. 168-170.

42 Şeşen, “İmad al-din al-Katib al-İsfahani’nin Eserlerindeki Anadolu Türkleriyle İlgili Bahisler”, s. 296-297.

43 İbn el-Esir, XI, 493-494; İmadeddin el-Katib el-İsfahanî, el-Bark el-Şamî, nşr., Ramazan Şeşen, İstanbul 1979, s. 80-81, 97-98; Ebu’l-Farac, II, 430-431; Şeşen, “İmadeddin al-Katib al-İsfahanî’nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler”, s. 297-306. Krş., Artuk, s. 99-105; Şeşen, Salâhaddin, s. 77-78.

44 F. Köprülü, s. 619; Merçil, s. 249; Alptekin, “Artuklular”, s. 417.

45 İbn el-Esir, XI, 515-516; Şeşen, “İmad al-din al-Katib al-İsfahani’nin Eserlerindeki Anadolu Türkleriyle İlgili Bahisler”, s. 338-340; Ebu’l-Fida, II, 184.

46 Ebu’l-Farac, II, 471; İbn el-Esir, XII, 148-151; Şeşen, “İmad al-din al-Katib al-İsfahani’nin Eserlerindeki Anadolu Türkleriyle İlgili Bahisler”, s. 362-363.

47 İbn el-Esir, XII, 202-203.

48 İbn Bibî, el-Evamir el-Alaiyye fi’l-Umur el-Alaiyye, I, Trk. trc., Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s. 201-217; İbn el-Esir, XII, 347-350. Krş., Merçil, s. 139; Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri, s. 178.

49 Ebu’l-Farac, II, 507; İbn Vasıl, Müferric el-Kurub, IV, nşr., Hüseyin M. Rabi, Kahire 1972, s. 73.

50 Ebu’l-Farac, II, 509.

51 İbn Vasıl, Müferric el-Kurub, V, nşr. Hüseyin Rabi-Said Aşur, Kahire 1977, s. 12, 17-33; Ebu’l-Farac, II, 534; Ebu’l-Fida, II, 252-253. Krş., Cahen, “Artukids”, EI, I, 665; F. Köprülü, s. 618; Merçil, s. 245; Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri, s. 180-181; Alptekin, “Artuklular”, s. 415.

52 İbn Bibî, I, 437-439; Ebu’l-Fida, II, 256. Krş., Merçil, s. 249; Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri, s. 181; aynı mlf., Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 381; Alptekin, “Artuklular”, s. 417.

53 İbn el-Adim, III, 240-241.

54 İbn Vasıl, V, 313-314.

55 Aknerli Grigor, Moğol Tarihi, Trk. Trc., H. D. Andresyan, İstanbul 1954, s. 29; Reşidüddin Fazlullah, Jami’u’t-Tawarikh, A History of the Mongol, II, İng. trc., W.M. Thackston, Harvard 1999, s. 508-509; Ebu’l-Farac, II, 575-576; Mirhond, Tarih-i Ravzatü’l-Sefa, V, Tahran 1339, s. 260-262. Makrizî (el-Süluk, I/1-2, Kahire 1956, s. 414)’de, 657 yılı olaylarını anlatırken Moğolların şehri kuşattıklarını ancak alamadıklarını yazar. Bu muhtemelen Necmeddin Gazi dönemiyle alakalı olmalıdır. Krş., Berthold Spuler, İran Moğolları Tarihi, Trk. trc., Cemal Köprülü, Ankara 1957, s. 69; Abdülkadir Yuvalı, İlhanlılar Tarihi, Kuruluş Devri, I, Kayseri 1994, s. 87.

56 Reşidüddin Fazlullah, III, 656; aynı mlf., Tarihü Mübarek-i Gazanî, nşr. Karl Jahn, Londra 1940, s. 147.

57 Artuklu-Karakoyunlu mücadeleleri için bkz., Faruk Sümer, Karakoyunlular, I, Ankara 1967, s. 48-58.

58 Nizamüddin Şamî, Zafernâme, Trk. trc., Necati Lugal, Ankara 1987, s. 178-179. Krş., Yaşar Yücel, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferi ve Sonuçları (1393-1402), Ankara 1989, s. 12.

59 Nizamüddin Şamî, a.g.e., s. 181-182.

60 Nizamüddin Şamî, s. 285, 317.

61 Ebû Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriya, Trk. trc., Mehmet Demirdağ, İstanbul 1999, s. 39-42.

62 Tihranî (a.g.e., s. 42) ise, İsa'nın yerine damadının başa getirildiğini yazar.

63 Tihranî, s. 43. Krş., Cahen, "Artukids", EI, I, 665; F. Köprülü, aynı yer; Merçil, s., 248; Turan, Doğu Anadolu Türk Devletler, s. 196-199; İsmail Aka, Timur ve Devleti, Ankara 1991, s. 46; Alptekin, "Artuklular", aynı yer.

Ahlatşahlar / Yrd. Doç. Dr. Recep Yaşa [s.484-490]

Sakarya Üniversitesi / Türkiye

A. Siyasi Durum

hlatşahlar, Van Gölü'nün kuzeybatısında yer alan Ahlat ve çevresinde XII. yüzyıl başlarında kurulmuş bir Türk beyliğidir. Bu beyliğin asıl kurucusu Sökmen el-Kutbî'dir. Sökmen, yiğitlere bahadırlara verilen bir unvan olup sök (sökmek-yırmak-yarmak)1 fiiline men ekinin ilave edilmesiyle yapılmış olmalıdır. Bu isim Türkler arasında şahıs adı olarak da kullanılmıştır. Nitekim ünlü Türkmen beyi Artuk Bey'in oğullarından birinin adı da Sökmen'dir.

Sökmen, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın amcası Yakutî'nin oğlu Azerbaycan Meliki Kutbeddîn İsmail'in Türk asıllı Memlük emirlerinden biridir. Bundan dolayı kaynaklar onu efendisine nispetle Sökmen el-Kutbî sıfatı ile tanıtırlar. Sökmen, Kutbeddîn İsmail'in dayısı Berkyaruk'a karşı giriştiği saltanat mücadelesi sırasında hayatını kaybetmesi üzerine, onun oğlu Mevdûd'un hizmetine girdi (486/1093). Bir müddet sonrada Berkyaruk, kardeşi Muhammed Tapar'ı Azerbaycan ve Erran meliki tayin ettiği zaman (1097), Sökmen ve Mevdûd ona tâbi oldular ve her zaman Muhammed Tapar'ın yanında yer aldılar.

Bu arada Büyük Selçuklu Devleti'nin Mervânileri 1085 yılında ortadan kaldırmış olmasına rağmen2 Ahlat halen bir Mervâni emiri tarafından yönetiliyordu. Ancak Mervâni emirinin zulüm ve işkencelerinden bıkmış olan halk, adalet ve iyiliği ile şöhret kazanmış Sökmen'e haber göndererek onu Ahlat'a davet etti. Bu davete icabet eden Sökmen de kuvvetleriyle birlikte Ahlat'a gelerek güç kullanmadan şehri teslim aldı (493/1100).3 Muhammet Tapar da taht mücadeleleri sırasında daima kedisini destekleyen ve başarılı hizmetler veren Sökmen el-Kutbî'ye Ahlat ve Van Gölü havzasını ikta ederek hâkimiyetini tanıdı.

İşte, Ahlat merkez olmak üzere kurulan bu Türk beyliğine hakim oldukları bölge itibariyle Ermenşahlar, kurucusunun adına nispetle de Sokmaniyye veya Sökmeniyye (Sökmenliler) denildi.

Sökmen, beyliğin başına geçtikten sonra Muhammed Tapar'a hizmet etmeye devam etti. Nitekim 1103 yılında Azerbaycan'ın Hoy şehri önünde meydana gelen savaşta Muhammed Tapar'ın yanında yer aldı. Ancak Sultan Berkyaruk'a karşı giriştikleri bu savaşı kaybetmeleri üzerine Muhammed Tapar ve Sökmen birlikte önce Erciş'e sonra da Ahlat'a geldiler.4 Bu sırada Muhammed Tapar tekrar savaşa hazırlandı ve Emir Sökmen, Saltuklulardan Ali ve Şeddadilerden Ani Emiri Menüçehr'ide yanına alarak birlikte Tebriz'e yürüdü.5 Yalnız Berkyaruk ülkenin bu savaşlarda çok fazla harap olduğunu ve İslâm düşmanlarına fırsat verdiğini beyan ederek barış teklifinde bulundu. Neticede iki kardeş arasında anlaşma sağlanarak ülke toprakları ikiye ayrıldı (1104). Böylece Sefîdrûd (Kızılözen) sınır olmak üzere Azerbaycan, Diyarbekir, el-Cezire, Musul ve Suriye'ye kadar uzanan alan Muhammed Tapar'ın hâkimiyetinde kaldı ve tabiatıyla Sökmen'de ona tâbi oldu.6

Sultan Muhammed Tapar 1105 yılında Musul emiri Çökürmüş'ü kuşatma altında tutarken Ahlat emiri Sökmen'de onun yanında yer aldı. Ancak Musul kuşatması sırasında kardeşi Sultan Berkyoruk'un ölüm haberini alan Muhammed Tapar, Musul Emiri Çökürmüş ile anlaşarak, yanında yer alan Sökmen ve öteki emirlerle birlikte Bağdat'a hareket etti.[7] Bundan sonrada Sultan Muhammed Tapar, Ahlat Emiri Sökmen'i Mevdûd b. Altuntegin, Aksungur el-Porsukî, Nasr, b. Mühelhil ve Erbil Hâkimi Ebu'l Heyca gibi kumandanlarla birlikte Atabeg Çavlı'nın elinde bulunan Musul'u almak üzere gönderdi (502/1108).[8]

Bütün bu gelişmeler sırasında Ahlat Emiri Sökmen, Sultan Muhammed Tapar'a bağlı kalmakla çok güçlendi ve ülkesinin sınırlarını genişletmek için Meyyâfârikîn (Silvan) üzerine yürüyerek muhasara etti.[9] Sonunda buranın hâkimi Atabeg Humartaş açlık tehlikesi karşısında şehri teslim etmek mecburiyetinde kaldı. Sökmen'de Meyyâfârikîn'in idaresini Oğuz (Guz) oğluna bıraktı ve şehir halkı da bu durumdan memnun kaldı.

Diğer taraftan Sultan Muhammed Tapar, genişleme siyaseti güden Haçlılara karşı savaşmaları için Musul Atabegi Mevdûd ve Ahlat Emiri Sökmen'e mektuplar yazdı (503/1109). Mevdûd ve Sökmen, Mardin Artuklu Emiri İlgâzi'nin de katılmasıyla Haçlılara karşı harekete geçti ve Urfa'yı kuşattılar (Mayıs 1110). Bunun üzerine Urfa Kontu Baudouin du Bourg'da Kudüs Kralı Baudouin I'den yardım istedi. Sonunda Haçlıların yardımcı kuvvetlerinin Fırat nehrini geçtiğini haber alan Mevdûd iki aydır kuşatma altında tuttuğu Urfa'dan ayrılarak Harran istikametine çekildi.[10]

Ancak, Haçlıların Suriye sahillerinde bulunan az sayıdaki yeri Müslümanların ellerinden alarak Halep'e kadar olan bölgeyi yağma ve tahrip etmeleri üzerine, 1111 yılı ortalarında Sultan Muhammed Tapar, Musul atabegi Mevdûd'a yeniden sefere çıkma hususunda emir verdi. Mevdûd'un Haçlılara karşı hazırladığı bu sefere; İlgâzi'nin oğlu Ayaz, Meraga Emiri Ahmedil ve Hemedan emiri Porsuk oğlu Porsuk'tan başka Ahlat Emiri Sökmen de katıldı. Bu birleşik Selçuklu ordusu temmuz 1111'de Urfa kontu Joscelin'in idaresinde bulunan Tell-Başir'i kuşattı. Fakat, Halep Selçuklu Meliki Rıdvan'ın tutarsız hareketleri ve Ahmedil'in Urfa Kontu Joscelin ile anlaşarak, Mevdûd'u kuşatmayı kaldırmaya ikna etmesi sebebiyle yine sonuç elde edilemedi.

Ahlat Emiri Sökmen bu sefer sırasında Halep'te iken hastalığının ağırlaşması üzerine kuvvetleri ile birlikte oradan ayrıldı. Fakat, Fırat kıyısındaki Bâlis şehrinde aniden öldü (505/1111).[11] Bunun üzerine ona bağlı kuvvetler Sökmen'in cesedini alarak önce Meyyâfârikîn'e oradan da Ahlat'a götürüp gömdüler. Bu arada, cenazenin taşınması sırasında Mardin Artuklu Emiri İlgâzi, Sökmen'in hazinesini ele geçirmek için bu kuvvetlere saldırdı fakat bozguna uğradı.[12]

İşte bu mücadeleler sonunda Sökmen, Ahlatşahlar Beyliği'ni güçlü bir devlet haline getirerek merkez Ahlat olmak üzere Meyyâfârikîn, Malazgirt, Erciş, Adilcevaz, Eleşgirt, Van, Tatvan, Erzen, Bitlis, Muş, Hani ve Bargiri gibi şehirlere hakim oldu.

Sökmen'in ölümü üzerine yerine oğlu Zahireddin İbrahim geçti (1111). Ancak İbrahim'in döneminde çok hızlı büyümekte olan Ahlatşahlar Beyliği, zayıflamaya ve toprak kaybetmeye başladı. Bu duruma İbrahim'in zayıf bir kişiliğe sahip oluşu ve annesi İnanç Hatun'un devlet işlerine karışması sebep oldu. Zira, bu karışıklıklar devam ederken Sultan Muhammed Tapar, Meyyâfârikîn'i Ahlat emiri İbrahim'in elinden alarak önde gelen emirlerinden Karaca es-Sâki'ye ikta etti (508/1115). Ertesi yıl Muhammed Tapar, Karaca'yı Fars'ın idaresine gönderdi ve Meyyâfârikîn'i de Musul'da oturan oğlu Mesud'un dirliklerine dahil etti. Fakat, Meyyâfârikin'in harap bir hale gelmesi yüzünden Muhammed Tapar'ın oğlu Sultan Mahmud tarafından Mardin Artuklu Emiri İlgâzi'ye verildi (515/1121).13

Ahlatşahlar Beyliği'nde bu olaylar devam ederken Bitlis ve Erzen Beyi Hüsâmeddin Toğan Arslan bağımsız hareket etmeye başladı. Sonunda ülkesinin düştüğü vaziyet karşısında aklı başına gelen İbrahim harekete geçerek Toğan Arslan'ın üzerine yürüdü ve Bitlis'i kuşattı. (518/1124). Bir yıl sonra da Artuklu Emiri Davut ile başarısızlıkla sonuçlanan Gürcistan seferine katıldı.

Zahireddin İbrahim, 1126 (520) yılında ölünce yerine kardeşi Ahmet geçti ise de on ay gibi kısa bir süre iktidarda kaldı ve sonunda öldü. Bu sırada İnanç Hatun tekrar siyasi faaliyetlerde rol oynadı. Nitekim İbrahim'in oğlu olan yeğeni II. Sökmen'i beyliğin başına geçirerek, yaşının küçüklüğünden de istifade edip onun adına beyliği idare etmeye başladı. Fakat, İnanç Hatun'un sonu gelmeyen istek ve arzuları karşısında çaresiz kalan devlet adamları onu öldürerek devlet yönetimine karışmasını önlediler (528/1133).14

II. Sökmen Devri'nde Ahlatşahlar beyliği yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Zira Irak Selçuklu Sultanı Mesud, Ahlat, Malazgirt ve çevresini kardeşi Selçuk Şah'a ikta etti. O da ikta bölgesine gelerek yönetimi ele aldığı gibi halka işkence ve zulüm yaparak bölgeyi tahrip etti (532/1137). Bu durumun sonucu olarak halkın memnuniyetsizliğini göstermesi üzerine Selçuk Şah bölgede tutunamadı. Bitlis ve Erzen Beyi Hüsâmüddevle Kurti'ye yenilerek bölgeden uzaklaştı.15 Aynı yıl II. Sökmen yeni bir tehlikeyle daha karşılaşarak Sasunlulara esir düştü ve Mardin Emiri Hüsameddin Timurtaş'ın aracılığı ile kurtuldu.16 Neticede Irak Selçuklularından gelen dış tehlike ve II. Sökmen'e yönelik menfi hareketler atlatılmış oldu

İşte Türk beylikleri arasında bu siyasi faaliyetler sürerken, diğer taraftan da evlilik yoluyla akrabalık kurma ve ilişkileri geliştirme cihetine gidildi. Nitekim Ahlatşah Sökmen'in kız kardeşi, Mardin Artuklu emiri Necmeddin Alpı ile evlenirken, Sökmen'de Erzurum meliki İzzeddin Saltuk'un kızı Şahbânû ile evlendi 1540/1145).17

Bunu müteakip Musul Atabegi İmâdeddin Zengi'nin ölümünden de yararlanan Sökmen ona ait bölgelerden Hizan, Maden ve bazı yerleri ele geçirdi. Buna karşılık Artuklu Kara Arslan'da Sökmen'e ait olan Malazgirt ve Tuğtab'ı işgal ve yağma etti (540/1154). Sonunda Mardin Artuklu emiri Necmeddin Alpı'nın aracı olmasıyla barış sağlandı. Ancak arkasından Necmeddin Alpı ile Kara Arslan'ın arasında çıkan anlaşmazlıkta Sökmen, Necmeddin Alpı'nın yanında yer aldı. Bu iki müttefik kuvvet Kara Arslan'ın ülkesini istilaya girişti iseler de yenilerek Muş Ovası'na kadar çekildiler.

(552/115). Sonrada kendi aralarında barış yaparak her üçü de ülkesine döndü.18 Diğer taraftan Türk beylerinin birbirleriyle mücadelelerini ve Haçlılara karşı giriştikleri savaşları fırsat bilen Gürcüler, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'daki bazı yerleri işgale giriştiler. Nitekim 1161 (556) yılında Ani'yi ele geçirdiler. Bunun üzerine İzzeddin Saltuk ve damadı II. Sökmen ile birlikte Fahreddin Devletşah ve Necmeddin Alpı ittifak yaparak Gürcistan seferine çıkmaya karar verdiler. Ançak Necmeddin Alpı'nın henüz katılmadığı, İzzeddin Saltuk'un da savaş başlayacağı sırada habersizce ayrılışı yüzünden II. Sökmen, Ani önlerinde ağır bir yenilgiye uğradı. Öyle ki bu yenilgi sonunda askerlerinin büyük bir kısmını savaş meydanında kaybeden Ahlatşah II. Sökmen dört yüz atlı ile birlikte ülkesine dönebildi.19 Artık bu zaferden güç ve cesaret olan Gürcüler, 1162 yılında Duvin şehrini işgal ve yağma ettiler. Duvin ve köylerinde binlerce kişiyi öldürüp, pek çok kişiyi de esir aldılar. Cami ve mescitleri yakıp yıktılar. Gürcülerin dahi isyan etmelerine sebep olan bu zulüm ve işkenceler karşısında Azerbaycan Atabegi İldeniz, Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah, Bitlis ve Erzen Emiri Fahreddin Devletşah ile Ahlatşah II. Sökmen'in yer aldığı büyük bir ittifak gücü Gürcistan topraklarına girerek Gürcü kuvvetlerini yenilgiye uğratıp çok sayıda tutsak ve ganimet ele geçirdiler (558/1163).20

Başarıyla sonuçlanan bu seferden sonra II. Sökmen Ahlat'ta çok güzel bir şekilde karşılandı ve adına üç yüz büyük baş hayvan kesilerek fakirlere dağıtıldı. Şehirlerde bayram yapıldı.21 Ertesi yıl (1164) Gürcüler, Ani'ye tekrar saldırdılar. Yalnız Azerbaycan Atabegi İldeniz yetişerek şehri Gürcülerin elinden kurtardı. Bu sırada Ani'den ayrılanlar geri dönerek şehrin imarına başladılar. Atabeg İldeniz ise Gürcülerle mücadele için Gence önlerine doğru hareket etti. Aynı yıl Ahlatşahlara bağlı olan Sürmari hâkimi İbrahim Beg, kuvvetlerinin azlığına rağmen Gürcülere karşı önemli bir zafer kazandı.

Gürcülerin Ani şehrini alıp ülkelerine dahil etmeleri üzerine (1174), Atabeg İldeniz kuvvetleriyle tekrar harekete geçti. Aras Ovası'nda Gürcülerle savaşa tutuşan İldeniz başarılı olamayınca Ahlatşah II. Sökmen'den yardım istedi (1176).22 Buna olumlu cevap veren II. Sökmen'in yanı sıra Irak Selçuklu Sultanı Arslan Şah, İldeniz'in oğlu Emir Pehlivan Muhammed ve Emir Kızıl Arslan Osman da bu harekete katıldı. Nahcivan'da toplanan bu muhteşem Türk ordusu Lôri ve Domanis ovalarını geçerek Akşehir'e geldi. Buna rağmen Gürcüler bu müttefik Türk ordusunun karşısına çıkmaya cesaret edemedi. Hiçbir güçlükle karşılaşmayan bu birleşik kuvvetler sonunda etrafı yağma ve tahrip ederek geri döndüler. Ahlatşah Sökmen'de diğerleri gibi ülkesine döndü ve Ahlat'ta muhteşem bir törenle karşılandı (571/1176).23

Diğer taraftan bu sıralarda Musul atabegi Nureddin Mahmud'un ölümü üzerine (1174) Selahaddin Eyyûbi bağımsızlığını kazanarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu Türk beylikleri için önemli bir tehlike teşkil etmeye başladı ve onları ortadan kaldırmaya yönelik bir siyaset takip etti. Nitekim bu amaca dönük olarak 1182 (578) yılında Musul'u kuşattı. Bunun üzerine Musul Atabegi İzzeddin Mesud, Ahlatşah Sökmen ile Atabeg Cihan Pehlivan ve kardeşi Kızıl Arslan'dan yadım istedi. Sonunda adı geçen emirler ve halife en-Nasr'ın aracı olmasıyla Selahaddin Eyyûbi, Musul kuşatmasından vazgeçirildi. Buna mukabil Selahaddin Eyyûbi dönüşte bu defa Zengilere ait Sincar'ı kuşattı. Atabeg

İzzeddin Mesud tekrar II. Sökmen ve Mardin Artuklu Emiri Kutbeddin İlgâzi'den yardım istedi. Bunun üzerine Sökmen'de önde gelen emirlerinden Seyfeddin Begtimur'u Selahaddin Eyyûbi'ye gönderip kuşatmayı kaldırmasını rica etti. Ancak bu defada Begtimur, Eyyûbilerin ileri sürdüğü şartlara kızarak geri döndü. Bu durum hemen etkisini gösterdi.

Gerçekten de hemen harekete geçen Ahlatşah Sökmen, Bitlis-Erzen Emiri Fahreddin Devlatşah, Mardin Emiri Kutbeddin İlgâzi ve Musul atabegi İzzeddin Mesûd kuvvetlerini toplayarak Mardin-Koçhisar arasındaki Harzem'de buluştular (578/1183). Bunu sağlayan en önemli unsurda bunlar arasındaki akrabalık ve kan bağı idi. Hakikaten Ahlatşah Sökmen, Mardin Artuklu Emiri Kutbeddin İlgâzi'nin dayısı, Musul Hakimi İzzeddin Mesud'da hem dayısının oğlu, hem de kayın babası idi.

Kendisine karşı yapılan bu işbirliğini Harran'da öğrenen Selaheddin Eyyûbi, daha önce dağılmış olan kuvvetlerini yeniden toparlayarak Harezm'de karargah kurmuş olan birleşik Türk kuvvetlerinin üzerine yürüdü. Bu harekat Türk kuvvetlerinin dağılmasına sebep oldu Ahlatşah II. Sökmen Ahlat'a, diğerleri de ülkelerine döndü.24

Ertesi yıl Mardin Artuklu Emiri Kutbeddin İlgâzi'nin genç yaşta ölümü üzerine (1184), Ahlatşah Sökmen yeğeninin oğullarından Hüsameddin Yavlak Arslan'ı Mardin Artuklularının başına getirdi. Yalnız yeğeninin yaşının küçük olması sebebiyle onun eğitimi ve devlet işlerinin yürütülebilmesi için babasının memlükü Nizameddin Alp Kuş'u Atabeg tayin etti. Nizameddin Alp Kuş iyi ve dindar bir insan olarak Yavlak Arslan'ın yetişmesinde önemli rol oynadığı gibi annesiyle de evlendi.25 Bir süre sonrada Sökmen öldü (1185). II. Sökmen zamanında merkez Ahlat olmak üzere Van Gölü havzası altın devrini yaşadı. O bilgi ve cesaretiyle halkın beğenisini kazanarak uzun bir süre Ahlatşahlar Beyliği'ni idare etme becerisini de gösterdi.

II. Sökmen'in oğlu olmaması sebebiyle ülkenin ileri gelen devlet adamları ve halk harekete geçerek, onun yetiştirdiği memlük asıllı büyük emirlerden Seyfeddin Begtimur'u beyliğin başına getirdiler (1581/1185). Selahaddin Eyyûbi bu durumu öğrenince, Ahlat'taki taraftarlarının çağrısı üzerine Musul kuşatmasını bırakıp Ahlat'a doğru hareket etti. Ayrıca önden amcasının oğlu Nasıruddin Muhammed komutasında öncü kuvvetlerde gönderdi. Kendisi ise yolu üzerinde bulunan Meyyâfârikîn'i ele geçirmeden ilerlemeyi doğru bulmadı. Bu şehri ilk önce zorla, bu mümkün olmayınca da hile ile ele geçirdi (29 Ağustos 1185). Meyyâfârikîn'in ele geçirildiği tarihte ise Azerbaycan Atabegi Pehlivan'ın yardımıyla Begtimur idareyi tamamen ele geçirmişti.

Selahaddin Eyyûbi, memlüklerinden Hüsameddin Sungur el-Hâlati'yi Meyyâfârikîn'e tayın ettikten sonra yoluna devam ederek Ahlat'a yaklaştı. Burada Selahaddin Eyyûbi ile Ahlat üzerinde gözü olana Atabeg Pehlivan aralarında anlaşarak Begtimur'un Ahlat üzerindeki hâkimiyetini tanıdılar.26 Bu suretle, Begtimur ülkesini Selahaddin Eyyûbi'ye karşı koruyabildi. Fakat O'nun bölgedeki yayılmacı siyasetine engel olamadı. Esasen Meyyâfârikîn'in Artukluların elinden çıkmasıyla Eyyûbilerin hâkimiyeti Dicle'nin doğusuna kadar genişlemişti.

Bununla beraber bir müddet sonra Eyyübilerin Ahlat yöresine saldırıları devam etti. Ardından Eyyûbiler'in Urfa ve Harran Meliki Takiyüddin Ömer, Meyyâfârikîn'e sahip olduğu gibi Ahlatşahlara ait Hani'yi de ele geçirdi (1191).

Begtimur buna kayıtsız kalmadı ise de yenilip Ahlat'a döndü. Takiyüddin Ömer önce Ahlat'ı kuşatıp alamayacağını görünce, Malazgirt'e yönelip orayı kuşattı.27 Fakat, kuşatma sırasında Takiyüddin Ömer'in (1191), daha sonrada Selahaddin Eyyûbi'nin ölmesi (1193) üzerine Begtimur rahat bir nefes aldı. Bu suretle ülkesinin işgali önledi. Begtimur, Selahaddin Eyyûbi'nin ölümünü duyunca, çok sevinmiş ve kendisine "Sultânü'l Muazzam" veya "el-Melikü'n-Nâsır Selahaddin" unvanını vermişti. Seyfeddin yerine de "Abdul Aziz" lakabını kullanmaya başlamıştı.28

Bununla da yetinmeyerek Selahaddin Eyyûbi'nin ölümünden hemen sonra Musul Atabegi İzzeddin Mesud, Sincar Hâkimi İmâdeddin Zengi ve Mardin Emiri Yavlak Arslan'a elçiler gönderip Eyyûbi Hükümdarı Melik Adil'e karşı birlikte hareket etmelerini teklif etti. Gerçektende bu kuvvetler harekete geçti ise de, Begtimur bazı zorluklardan dolayı Meyyâfârikîn'e doğru yola çıkamadı. Çünkü Begtimur bu arzusunu yerine getirmeden, O'nun yerine göz diken damadı Bedreddin Ak Sunkur Hezâr Dinârî tarafından öldürüldü (589/1193). Öyle görünüyor ki damadı tarafından öldürülen Begtimur, insanları seven, onlara adaletle davranan, yoksullara el uzatan, ilim ve din adamlarını gözeten bir kişiliğe sahip idi.

Begtimur'un yerine geçen Ak Sunkur Hezar Dinârî'de II. Sökmen'in memlüklarından biri idi. Ahlatşah onu Curcanlı bir tüccardan bin altına satın aldığı için ona Hezar Dinârî (bin altınlık) lakabını vererek kendisine içki sunucusu (saki) yapmıştı. Aynı zamanda mevkiini de yükselterek onu kızı Asya Hatun ile evlendirmişti. Fakat buna rağmen son derece hırslı bir insan olan Hezar Dinârî önce Begtimur'u öldürerek yerine geçmiş (1193), daha sonrada Begtimur'un yedi yaşındaki oğlu Muhammed'i ve karısını Muş vilayetindeki Erzâs kalesine hapis etmişti. O, beş yıl emirlik makamında kaldıktan sonra 1197 (594) yılında Begtimur'un oğlu tarafından öldürüldü.29

Hezar Dinârî'nin ölümü üzerine yerine Memlük asıllı Kutluğ adlı bir emir geçti ve sadece yedi gün beyliğin başında kalabildi. Ermeni asıllı olduğundan halk ayaklanarak onu öldürdü (594/1197). Kutluğ'un yerine Begtimur'un oğlu Muhammed hapisten çıkarılıp beyliğin başına getirildi (594/1197). Muhanmed'in yaşı küçük olduğu için Kıpçak asıllı Şucaeddin Kutluğ isimli memlük asıllı bir emirde ona Atabeg oldu. Ancak Muhammed delikanlılık çağına girince önce atabegini hapis etti, sonrada öldürttü.30

Muhammed'in devrinde, bölge ülkelerindeki siyasi ve ekonomik çöküntüden yararlanan Gürcüler derhal harekete geçerek Azerbaycan'a başarılı bir akın yaptıktan sonra Ahlatşahların ülkesine girip Malazgit'e kadar ilerlediler (601/1204). Bunu müteakip de Erciş taraflarına yöneldiler. Bu sırada Gürcülerin karşısına herhangi bir kuvvet çıkmadığı için her tarafı yakıp yıkıp pek çok esir ve ganimet elde ettiler.

Gürcüler, Ahlatşahlara ait Erzurum'a yakın Hısn Tabn'a geldikleri zaman Ahlatşah'ı Erzurum meliki Selçuklu Muğusiddin Tuğrul Şah'dan yardım alarak Gürcüleri bozguna uğrattı.31 Fakat kazanılan bu zafer Gürcüler için ağır bir darbe teşkil etmedi. Zira ertesi yıl (602/1205) Gürcüler büyük bir ordu ile Ahlat'a saldırdı ve herhangi bir engelle karşılaşmadılar. Zaten Ahlatşah Muhammed'de çok genç yaşta zevk ve eğlenceye dönük bir hayat sürdürdüğü için halk ve asker üzerindeki gücünü kaybetmişti. Buna rağmen sonra din adamlarının öncülüğünde toplanan asker ve halk Gürcüleri bozguna uğrattı gibi,32 devlet işleriyle meşgul olmayıp eğlenceye düşkün olan Muhammed'i de yakalayıp hapsettiler. Ardından da asker ve bir grup, Ahlatlı Mardin Artuklu emiri Nasıreddin Artuk Arslan'a haber gönderip onu Ahlat'a davet ettiler. Çünkü Ahlatşah Sökmen'in oğlu olmadığı için yerine kız kardeşinin oğlu Kutbeddin İlgâzi'nin geçmesini istemişti.33 Yalnız bu vasiyet çeşitli sebeplerden dolayı yerine getirilememişti. İşte böyle bir ortam içinde II. Sökmen'in Memlük asıllı emirlerinden Balaban, Muhammed'e isyan ederek önce Malazgirt'i, akabinde de topladığı kuvvetlerle Ahlat'ı ele geçirdi. Bir süre sonrada Mardin Artuklu Emiri Artuk Arslan, Ahlat önlerinde göründü. Ancak Artuk Arslan, Balaban'ın baskısı ve Eyyûbilerden Melik Eşref Musa'nın Mardin topraklarına düzenlediği akınlar yüzünden ülkesine geri dönmek zorunda kaldı.

Artuk Arslan'ın Ahlat'tan ayrılışından sonra Balaban iç kaleyi kuşattı ise de ele geçiremeden oradan ayrıldı. Bu defa Malazgirt ve Erciş yöresinden asker topladıktan sonra Ahlat'ı ikinci kez kuşattı. Diğer taraftan da Ahlat'ın ileri gelenlerine haber göndererek bol vaatlerde bulundu. Esasen emirlerde Muhammed'in ülkeyi idare edecek kapasitede olmadığını bildikleri için Balaban'ın teklifini kabul edip şehri ona teslim ettiler. Muhammed ise bir kalede hapis edilip daha sonra da boğdurularak kaleden aşağı atıldı (603/1206).34

Balaban'ın devrinde Ahlat'ı ele geçirmek için Eyyûbiler ile Mardin Artukluları arasında mücadeleler başladı. Gerçekten de Eyyubilerin başı Melik Adil'in oğlu Meyyâfârikîn hâimi Necmeddin Eyyûb harekete geçerek Muş'u aldı. Ancak Ahlat'ı ele geçirmek için giriştiği ilk seferde ise Balaban karşısında ağır bir yenilgiye uğrayarak geri döndü.

Bunun üzerine O babasından yardım alıp gerekli hazırlıkları iyice tamamladıktan sonra yeniden Ahlat üzerine yürüdü (604/1207). Bu defa yapılan savaşta Balaban bozguna uğrayıp Ahlat'a kapandı. Akabinde Erzurum Selçuklu Meliki Muğisiddin Tuğrul Şah'dan yardım istedi. Tuğrul Şah askeri ile yardıma geldi. Bu müttefik kuvvet Necmeddin Eyyûb'u yenerek Muş'u geri almak için kuşattılar ise de, şehir alınmak üzere iken Tugrul Şah, ülkesini ele geçiririm ümidiyle Balaban'ı öldürdü (614/1207). Bu eşine az rastlanan hareketinden dolayı Tuğrul Şah'a ne Ahlat'ın ne de Malazgirt'in kapıları açıldı. O da eli boş ülkesine dönmek zorunda kaldı. Arkasından da Ahlat halkı Necmettin Eyyûb'a haber göndererek şehri ona teslim ettiler.

Bu sırada Ahlat askerlerinden bir kısmı Van Kalesi'ne çekilerek Necmeddin Eyyûb'un hâkimiyetini kabul etmedikleri gibi Erciş'i de ele geçirdiler. Bunun üzerine Necmeddin Eyyûb babasından yardım istedi. O da diğer oğlu el-Eşref Musa'yı gönderdi. Bunlar barış yolu ile Van'ı aldılar. Bu suretle Necmeddin Eyyûb'un Ahlat üzerindeki hâkimiyeti kesinleşti.35 Buna rağmen Necmeddin Eyyub,

Malazgirt'i fethetmek için ayrıldığında Ahlat'ta nüfuz sahibi olan memlukler isyan ettiler. Bunu haber alan Necmeddin Eyyûb, el-Cezire bölgesinden takviye birlikler alarak Ahlat üzerine yürüdü ve şehir teslim alındı. Bu esnada şehir halkından pek çok kimse öldürüldü.36 Neticede halkın gücü kırıldı ve bir asırdan fazla sürmüş olan Ahlatşahlar veya diğer adıyla Sökmenliler Beyliği ortadan kalkmış oldu (604/1207).

B. Ticaret, Kültür ve Sanat

On ikinci yüzyılda Ahlat ve Van Gölü havzası tarihin en parlak dönemini yaşadı. Bunun en önemli sebebi Ahlatşahların ticari ve iktisadi faaliyetlere çok önem vermeleri idi. Gerçekten de Ahlatşahlar Beyliği doğu-batı ticaretini ellerine geçirerek, Ahlat'ı bir açık pazar yeri haline getirdiler. Öyle ki güney ve güneydoğu hudutları dahilinden gelen ihraç malları ile İran'dan gelen emtia, coğrafyacıların "Antrabozan"da dedikleri Trabzon limanı vasıtasıyla Ahlatlılar tarafından gemilerle İstanbul'a taşındı. Nitekim Ahlatşahlara ait gemilerin Kostantiniyye denizinde (Karadeniz) batması ve bir grup Ahlatlının boğulması buna doğrular mahiyettedir.37 Çağdaş tarihçiler bu dönemde Ahlat'ın gelirinin Mısır'ın gelirine denk olduğunu ifade ederler ki,38 bunu pek çoğu yer sarsıntılarında yıkılmış olan kervansaraylar bile doğrular mahiyettedir.

Diğer taraftan Ahlatşahlar, ticari ve iktisadi imkanlarının büyük bir kısmını ülkelerinin imarına harcadılar. Nitekim onlar ülkelerinde geniş yollar, kervansaraylar ve köprüler inşa ettiler. Sözgelimi II. Sökmen'in eşi Şahbânû büyük paralar harcayarak Bitlis girişinde dokuz köprü ve Ahlat-Bitlis yolunu yeniden yaptırdı. Yine daha sonra aynı yolun üzerinde köprüler ve köprülerin başında Fonduk (Han)lar yapıldı. Bunlar arasıda Bitlis girişindeki Fonduk üç yüz yolcu ile hayvanlarını ve bu nispetle de mallarını alıyordu.39 Bununla birlikte Ahlatşahlar döneminden günümüze mimari eserler intikal etmedi. Oysaki Ahlat'ı ziyaret eden Evliya Çelebi, Emir Han Camisinin duvarında yer alan bir yazıtı görerek okumuş ve buna göre Ahlat'ta sadece iki bin medresenin var olduğunu yazmıştır.40 Her ne kadar bu sayı fazla gibi görünse de gerçek olan Ahlat'ta yoğun bir yapılaşmanın olduğudur. Zaten on bir kilometre uzunluğunda, beş kilometre genişliğinde ve tahminen üç yüz bin civarında nüfusun yaşadığı Ahlat'ta41 yapılanmanın olmadığını da düşünmek doğru değildir.

Ahlatşahlar döneminde bölgede siyasi istikrarın sağlanması ve buna paralel olarak ticaretin çok hızlı bir şekilde gelişmesi ilim, kültür ve sanat gelişimini de arttırdı. Bu sayede Ahlat, ilim, kültür ve din adamlarıyla, zahit, mutasavvıf ve sanatkarlarıyla İslam ülkelerinde 'Kubbetü'l İslam' diye anıldı. Özellikle ilim, din ve sanat erbabı kimseler himaye edilerek bilimsel ve kültürel gelişmeye hizmet edildi. Bunun sonucunda da Ahlat'ta çok sayıda ilim ve kültür adamı yetişti. Bunlardan bazıları şunlardır:

Hüseyin el-Ahlati (Kimyager), İbrahim b. Abdullah, Muhammed b. Ali, Ali b. Ömer (alim), Hacı el-Ahlati, Mufaddal el-Ahlati, Hurremşah el-Ahlati (mimar), Fahreddin el-Ahlati (aotronami), Ebu'l Ali el-Ahlati (filozof), Safiyyüddin Ebu'l Berekat, Apdulsamet b. Apdurrahman, Yahya b. Ahmet, Muhammed b. Melikdad, Şemseddin b. Mehmet (Amasyakadısı), Mevlana İmadedtin ve Necübüddin Musa.42

Verilen bu bilgilerin dışında, bir esnaf teşkilatı olan fütüvvet veya Ahilik kurumunun da ilk olarak Ahlatşahlar döneminde ortaya çıkmış olduğu kaydedilir.43 Zira, Ahlat'ta yer alan mezar taşlarında sanatçı isimlerinin yanı sıra 'Ahi' ve 'feta' kelimelerine rastlanması44 bunu doğrulayan bir işaret sayılır. Sanat değeri çok yüksek olan bu mezar taşlarının bir kısmı da Ahlatşahlardan kalmadır.

Sonuç olarak Ahlatşahlar, merkez Ahlat olmak üzere bölgenin gelişmesine katkıda bulundular. Ahlat ve yöresi Anadolu'nun diğer bölgelerine göre daha çok gelişerek mamur hale geldi.

1Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lugat-it Türk Tercümesi 1, (Çev, Besim Atalay), Ankara 1983, s. 444.

2Bu konuda bkz., M. H. Yınanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul 1944, s. 134-155.

3Ebu'l Fida, el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer, II, İstanbul 1286, s. 223; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri, İstanbul 1980, s. 86; Faruk Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", Belleten, L/197, Ağustos 1986, s. 471; Erdogan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1991, s. 237.

4İbnü'l Esir, el-Kamil Fi't Tarih, (trc. Abdulkerim Özaydın), c. X, İstanbul 1987, s. 293-294; Abdülkerim Özaydın, Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1115), Ankara 1990, s. 33.

5O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul 1969, s. 180-181; E. Mercil, a.g.e., s. 237; İbnü'l Esir, a.g.e., c. X, s. 300-301; Bundari, Irak ve Horasan Selçuklu Tarihi, (trc. Kıvameddin Burslan) İstanbul 1943, s. 237; A. Özaydın, a.g.e., s. 34-35.

6İbnü'l Esir, a.g.e., c. X., s. 300-301; Bundari, Irak ve Horasan Selçuklu Tarihi, (trc. Kıvameddin Burslan) İstanbul 1943, s. 237; A. Özaydın, a.g.e., s. 34-35.

7İbnü'l Esir, a.g.e., c. X, s. 310-312; A, Özaydın, a.g.e., s. 40-41.

8İbnü'l Esir, a.g.e., c. X, s. 366-367; Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118), c. I. Ankara 1986, s. 116.

9İbnü'l Kalanisi, Zeylu Tarihi Dimaşk (Yay. H. F. Amedroz), Beyrut 1908, s. 164; İbnü'l Esir, a.g.e., c. X, s. 377.

10 İbnü'l Kalanisi, a.g.e., s. 169-170; Stevan Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, (çev, Fikret Işıltan), c. 2, Ankara 1987 s. 95; Işın Demirkent, a.g.e., s. 129-140; Ali Sevim, "Halep Selçuklu Melikliği", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, Ankara 1971, s. 54-55.

11 İbnü'l Esir, a.g.e., c. X, s. 388-389; Azimi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 480-535 = 1038/39-1143/44), (Yay. Ali Sevim), Ankara 1988, s. 38; S. Runcimen, a.g.e., s. 100; I. Demirkent, a.g.e., s. 140-148.

12 İbnü'l Kalanisi, a.g.e., s. 174-176; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri, s. 89; Ali Sevim, "Altukoğlu İlgazi", Belleten, XXVI/104, Ankara, 1962, s. 665; A. Beygu, Ahlat Kitabeleri, İstanbul 1932, s. 37.

13 İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı), (Araştırma, İnceleme ve Notları çeviren, Ahmet Savran), Erzurum 1987, s. 60; İbnü'l Esir, a.g.e., c. X, s. 468; O. Turan, a.g.e., s 90; V. Minorsky "Meyyafarikin" İA, c. VIII, s. 199.

14 O. Turan, a.g.e., s. 92; F. Sümer, a.g.m., s. 70-71; E. Mercil, a.g.e., s. 238.

15 Ahmed bin Mahmud, Selçuk-Name, (Haz. Erdogan Merçil), c. II, İstanbul 1977, s. 64-65.

16 O. Turan, a.g.e., s. 92.

17 İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 78; O. Turan, a.g.e., s. 92.

18 İbnü'l Erzak, a.g.e., s. 82, 111-112, 120-121.

19 İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 126-127; İbnü'l Esir, a.g.e., c. XI, s. 228; Urfalı Mateos, Vakayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Ggrigor'un Zeyli (1136-1162), (çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar E. Dulaurer) Ankara 1987, s. 331-332.

20 İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 134; İbnü'l Kalanisi, a.g.e., s. 364; İbnü'l Esir, a.g.e., c. XI, s. 234; el-Hüseyni, Ahbar üd-Devlet is-Selçukiye, (trc. Necati Lugal), Ankara 1943, s. 111-113; M. H. Yınanç, "Arslanşah", İA, c. 2, s. 612; O. Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s. 201.

21 İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 134-135; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devleti, s. 94-95.

22 İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 140, 168-169, 172-173; O. Turan, a.g.e., s. 96-97.

23 İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 181; F. Sümer, a.g.e., s. 479.

24 İmadeddin İsfahani, el-Berk el-Şami, (Neşr eden, Ramazan Şeşen), İstanbul 1979, s. 63-64; İbnü'l Esir, a.g.e., c. XI, s. 385-389; R. Şeşen, ''İmad al-Din alp-Katip al-İsfahani'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", Selçuklu Araştırmaları Dergisi III, Ankara 1971, s. 295-296; R. Şeşen, Selahaddin Eyyubi ve Devlet, İstabul 1987, s. 77-79.

25 İbnü'l Esir, a.g.e., c. XI, s. 402; Abu'l Farac, Tarihi, (Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul), c. I, Ankara, 1987, s. 474-475; Ebul Fida, Tarihi, c. III, İstanbul 1280, s. 71-72; C. Defremery. ''Observations Sur deux point de l'histoire des rois Akhlath et de Mardin", Journal Asiatigue, Avril 1842, s. 74; M. Y. Ahmed et Tikriti, el Eyyubiyan Fi Şimali'ş Şam ve'l Cezire, Beyrut 1981, s. 172-173.

26 İbnü'l Esir, a.g.e., c. XI, s. 405-406; Abu'l Farac, a.g.e., c. II. s. 436; et-Tikriti, a.g.e., s. 176-177; R. Şeşen, a.g.e., s. 82-83.

27 İbnü’l Esir, a.g.e., c. XII, s. 63; O. Turan, a.g.e., s. 101; et-Tikriti, a.g.e., s. 178-179.

28 İbnü’l Esir, a.g.e., c. XII, s. 93; Abu’l Farac, a.g.e., c. II, s. 465.

29 Abu’l Farac, a.g.e., c. II, s. 465, 488-489; O. Turan, a.g.e., s. 102.

30 O. Turan, a.g.e., s. 102-103.

31 İbnü’l Esir, a.g.e., c. XII, s. 172; F. Sümer, a.g.m., s. 486.

32 İbnü’l Esir, a.g.e., c. XII, s. 200.

33 Abu’l Farac, a.g.e., c. II, s. 488-489.

34 İbnü’l Esir a.g.e., c. XII, s. 210-211; Abu’l Farac, a.g.e., c. 2, s. 489.

35 İbnü’l Esir, a.g.e., c. XII, s. 228-230; Abu’l Farac, a.g.e., c. II, s. 489-491; F. Sümer, a.g.m., s. 487-488.

36 O. Turan, a.g.e., s. 105-106; F. Sümer, a.g.m., s. 487-488.

37 İbnü’l Ezrak, a.g.e., s. 48.

38 F. Sümer, Yabanlu Pazarı Selçuklular Devrinde Büyük Fuar, İstanbul 1985, s. 7.

39 O. Turan, Selçuklular ve İslamiyet, İstanbul 1971, s. 99-100.

40 Evliya Çelebi, Seyahatnamesi, (Tabı. Ahmed Cevdet), c. IV, İstanbul 1214, s. 1.

41 Beyhan Karamagaralı, “Ahlat Seramik Ekolü”, A. Ü. İlahiyat Fakültesi İslami İlimler Derğisi, V, Ankara 1982, s. 397.

42 Bkz., A. Beygu, Ahlat Kitabeleri, İstanbul 1932 s. 100-104.

43 İbnü’l Esir, a.g.e., c. XII, s. 331-332.

44 B. Karamagaralı, Ahlat Mezar Taşları, Ankara 1992, s. 331-332.

Abu’l Farac, Gregori (Bar Hebraeus), Abu’l Farac Tarihi, (Süryaniceden İngilizceye Çev. Ernest A. Vallis Budge, Türkçeye Çev. Ö. Rıza Dogrul), c. I-II, Ankara 1987.

Ahmed b. Muhammed, Selçuk-Name, (Haz. E. Merçil), c. II, İstanbul 1977.

Alptekin, Coşkun, Dımaşk Atabegliği (Tuğ-Teginliler), İstanbul 1985.

Artuk, İbrahim, “Ahlat Emiri Begtimur’un Sikkesi”, Tarih Dergisi, c. I, S. II, İstanbul 1950, s. 385-388.

Azimi, Muhammed b. Ali, Tarih (Selçuklularla İlgili Bölümler H. 430-538 = M1038/39-1143-44), (Yay. Ali Sevim), Ankara 1988.

Beygu, A. Şerif, Ahlat Kitabeleri, İstanbul 1932.

Al-Bundari, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, (Türk Çev. Kıvameddin Burslan) İstanbul 1943.

Defremery, C., “Observations Sur Deux Points de l’ histoire des rois d. Akhlath et de Mardin”, Journel Asiatigue, Avril 1842, s. 72-76.

Demirkend, Işın, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118), c. I, Ankara 1980.

Ebu’l Fida, El-Muhtasar Fi Ahbari’l Beşer, İstanbul 1280.

Evliya Çelebi, Seyyahatnamesi, (Yay. Ahmed Cevded), c. IV, İstanbul 1314.

El-Hüseyni, Sadruddin Ebu’l-Hasan Ali ibn Naşır ibn Ali, Ahbar üd-Devlet is-Selçukiyye, (Muhammed İkbal’in metninden Terc. Necati Lugal), Ankara 1943.

İbnü’l Esir, İslam Tarihi El-Kamil Fi’t Tarih, (Çev. Abdulkerim Özaydın), c. X-XII, İstanbul 1987.

İbnü’l Ezrak, Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı), (Araş. İnc. ve Not. Çev. Ahmed Savran), Erzurum 1987.

İbnü’l Kalanisi, Zeylu Tarihi Dimaşk, (Yay. H. F. Amedroz), Beyrut 1908.

İmadeddin, İsfahani, El Bark el-Şami, (Neşreden Ramazan Şeşen), c. V, İstanbul 1979.

Kafesoğlu, İbrahim, “Ahlat ve Çevresinde 1945’te Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahat Raporu”, Tarih Dergisi, S. I, İstanbul 1949, s. 167-190.

Karamağaralı, Beyhan, “Ahlat Seramik Ekolü”, Ankara Üniversitesi İslami İlimler Dergisi. V, Ankara 1982, s. 391-362.

Karamağaralı, Beyhan, Ahlat Mezartaşları, Ankara 1992.

Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugat-it Türk Tercümesi I (Çev. Besim Atalay), Ankara 1983.

Köhler, Wilheim, Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı, (Çev. H. Işık), İstanbul 1989.

Merçil, Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1991.

Minorsky, V, “Meyyafarikin”, İA, c. 8, İstanbul 1980, s. 196-199.

Özaydın, Abdulkerim, Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1115), Ankara 1990.

Özaydın, Abdulkerim, “Ahlatşahlar”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c. 9, İstanbul 1988, s. 194-208.

Runciman, Steven, Haçlı Seferleri Tarihi, (Çev. Fikret Işıltan), c. II, Ankara 1987.

Savcı, Süleyman, Silvan Tarihi (Mafarkin Tarihi ve Kitabeleri), Diyarbakır 1956.

Sevim, Ali, “Artukoğlu İlgazi”, Belleten, XXVI/104, Ankara 1962, s. 649-691.

Sevim, Ali, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Ankara 1989.

Streck, M, “Ahlat”, İA, c. I, İstanbul 1980, s. 160.

Sümer, Faruk, Yabanlu Pazarı Selçuklular Devrinde Büyük Fuar, İstanbul 1985.

Sümer, Faruk, “Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar”, Belleten, 49/197, Ağustos 1986, s. 447-494.

Sümer, Faruk, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri, Ankara 1990.

Şeşen, Ramazan, “İmad al-Din alp-Katip al-İsfahani’nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, Ankara 1971, s. 249-369.

Şeşen, Ramazan, Selahaddin Eyyubi ve Devlet, İstanbul 1987.

Tabak, Nermin, Ahlat’ta Türk Mimarisi, İstanbul 1972.

Et-Tıkriti, Muhammed Yasin Ahmed, El-Eyyubiyan Fi Şimali’ş Şam Ve’l Cezire, Beyrut, 1981.

Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul 1969.

Turan, Osman, Selçuklular ve İslamiyet, İstanbul 1971.

Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1980.

Urfalı, Mateos, Vakayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162), (Türkçe çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar Edouart Dulauer, Çev. M. H. Yınanç), Ankara 1987.

Yınanç, Mükrimin H, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri İstanbul 1944.

Yınanç, Mükrimin H, “Arslanşah”, İA, c. II, İstanbul 1980, s. 612.

Yaşa, Recep, Bitlis’te Türk İskanı (XII-XIII. Yüzyıl), Ankara 1992.

XII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Türkmen Beyliği Yınaloğulları / Adnan Çevik [s.491-499]

Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Onbirinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan Anadolu'nun Türkiye olma sürecinde pek çok Türkmen hanedanının önemli roller üstlendikleri bilinmektedir. Billhassa Güneydoğu Anadolu bölgesinin Türkleşmesi ve günümüze kadar ulaşan görkemli Türk-İslam eserleriyle bezenmesi bu hanedanların kurdukları yönetimler eliyle olmuştur. XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın başlarında Güneydoğu Anadolu bölgesinde şu dört Türkmen Beyliği kurulmuştur; Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf) ve Mardin merkezli Artukoğulları, Erzen2 ve Bitlis merkezli Dilmaçoğulları, Siirt, Tanza ve Bahmerd3 merkezli Kızıl Arslanoğulları ve nihayet bu incelemenin de konusu olan Amid (Diyarbakır) merkezli Yınaloğulları.

Yınaloğulları Güneydoğu Anadolu bölgesinde kurulan Türkmen beyliklerinin ilklerinden olup hakimiyet alanları Amid merkez olmak üzere civarındaki birkaç kaleden ibarettir.4 Bu yüzden söz konusu beyliğin Amid Türkmen Beyliği olarak adlandırılması daha doğrudur. Nitekim dönemin kaynakları da bölge beylerini Yınaloğulları yerine Sahib-i Amid olarak zikretmektedirler.5 Amid, X. yüzyıldan başlayarak Orta Çağ'ın sonuna kadar Diyâr-ı Bekr olarak adlandırılan ve günümüzde de Diyarbakır, Batman, Siirt ve Mardin illerini kapsayan Yukarı Dicle havzasının merkezi şehri konumunda olmuştur.6

Yınaloğullarının Diyâr-ı Bekr bölgesine tam olarak hangi tarihte ve nasıl geldiklerini bilmiyoruz ancak bildiğimiz söz konusu aileden Sadr adındaki bir beyin 488/1095 yılında bölgenin merkezi şehirlerinden Amid'e sahip olduğudur.7 Bu süreci açıklamak gerekirse Diyâr-ı Bekr, Selçuklu sultanı Melikşah'ın emriyle 479/1086 yılında Mervanoğulları emirliğine son vermek suretiyle Büyük Selçuklu İmparatorluğu topraklarına dahil edilmiş,8 Melikşah'ın 485/1092 yılındaki beklenmedik ölümü ve akabinde Selçuklu hanedanı arasında başlayan saltanat mücadelesinde de Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş'un eline geçmişti. Diyâr-ı Bekr'e hakim olan Tutuş bölge genel valiliğine oğlu Dukak'ın atabeyi Tuğtekin'i atamıştır.9 Bilhassa bu tarihten itibaren Tutuş'un hakimiyeti altındaki Diyâr-ı Bekr bölgesine yoğun bir Türkmen girişinin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Tutuş'un, yeğeni Berkyaruk ile giriştiği saltanat mücedelesinde Rey yakınlarındaki muharebeyi kaybederek maktul, oğlu Dukak ve atabeyi Tuğtekin'in de esir düşmeleri (488/1095) belli bir otoriteden yoksun kalan Diyâr-ı Bekr'in Türkmen beylerince paylaşılması sonucunu doğurmuştur. İşte Sadr'ın Amid'e sahip olması da bu sürecin bir neticesi olmalıdır. Nitekin bölgenin XII. yüzyıla ait yegane yerli kaynağı konumundaki İbnü'l-Ezrak da Diyâr-ı Bekr'deki Türkmen beyliklerinin kuruluşunun Tutuş'un ölümü sonrası gerçekleştiğini söylemekle bunu doğrulamaktadır.10

Yınaloğullarının bilinen ilk beyi, Sadr olmasına rağmen beyliğin gerçek kurucusu ve isim babası Sadr'ın ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Yınal et-Türkmanî'dir.11 Maalesef Yınal'ın hangi tarihte Amid beyi olduğunu bilmiyoruz.

Ancak Tutuş'un oğullarından Dımaşk meliki Dukak'ın 493/1099-1100 yılında Meyyâfârikîn (Silvan)'e geldiğinde kendisine bağlılıklarını bildiren Diyâr-ı Bekr beyleri arasında Amid sahibi olarak Yınal'ın bulunduğunu söyleyebiliriz.12 Ayrıca yine bu gelişmeden yaklaşık bir yıl sonra Musul emiri Kürboğa'nın kuşattığı Amid, Yınal tarafından savunulmuş olmalıdır.13 Hatta Yınal bunun için bölgede hakimiyet kurmaya çalışan bir başka Türkmen beyi olan Artukoğlu Sökmen'den yardım istemiş o da yanında yeğeni Yakuti olduğu halde Amid'in yardımına gelmiştir.14 Ancak çetin çarpışmalara rağmen Amid önlerinde yapılan muharebeyi kaybeden bu iki Türkmen beyinden Yınal Amid'e sığınırken, Sökmen de yeğeni Yakuti'yi esir bırakarak muharebe alanından çekilmek zorunda kalmıştır. Kürboğa ise surları çok sağlam olan Amid'i kolayca ele geçiremeyeceğini anladığı için kuşatmayı kaldırarak Musul'a geri dönmüştür.15 Böylece kendilerine karşı ortaya çıkan ilk ciddi tehlikeden bu şekilde kurtulan Yınaloğulları Beyliği'nde bir süre sonra beyliğe adını veren Yınal et-Türkmânî ölmüş ve yerine oğlu Fahruddevle İbrahim, Amid beyi olmuştur.16 Ancak diğerleri gibi İbrahim'in de tam olarak hangi tarihte beyliğin başına geçtiği bilinmemektedir.

İbnü'l-Kalânasî tarafından 503/1109-1110 yılında vefat ettiği bildirilen17 Fahruddevle İbrahim hakkındaki ilk bilgi, hakimiyetini doğuya doğru genişletmek isteyen ve bu maksatla 498/1105 yılında Meyyâfârikîn'e gelen Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'a bağlılıklarını bildiren Diyâr-ı Bekr beyleri arasında yer aldığına dair kayıttır.18 Üstelik Fahruddevle İbrahim, Kılıç Arslan'a sadece itaatini bildirmekle kalmamış, onunla birlikte 500/1107 yılındaki Musul seferine de iştirak etmiştir.19 Fakat Kılıç Arslan'ın Musul'dan sonra, üzerine gelmekte olduğunu öğrendiği Büyük Selçuklu komutanı Cavlı'yla savaşmak üzere hareket etmesi, Fahruddevle İbrahim'i endişelendirmiştir. Nitekim güçlü bir orduya sahip olduğunu duyduğu Cavlı ile savaşmaktan çekinen Fahruddevle İbrahim, muharebe öncesi Kılıç Arslan'ın yanından ayrılarak memleketine dönmüştür.20 Diğer emirlerin de Fahruddevle İbrahim'i takip etmeleri Anadolu Selçuklu sultanını zor durumda bırakmış ve yapılan muharebeyi kaybettiği gibi bu ihanet Kılıç Arslan'ın hayatına da mal olmuştur.21

Bu gelişmeden sonra topraklarını Meyyâfârikîn aleyhine olmak üzere Hev (Ambar) çayının doğusundaki otuz köyü içine alacak şekilde genişleten22 İbrahim b. Yınal'ın bir müddet bağımsız kaldığı anlaşılmakla birlikte bu durumun uzun sürmediği ve diğer beylerle birlikte bir süre sonra Diyâr-ı Bekr'de hakimiyet tesis etmek isteyen Ahlat hakimi Sökmen el-Kutbi'nin yanında yer aldığı görülmektedir.23 Nitekim İbnü'l-Ezrak, Sökmen el-Kutbi'nin Kılıç Arslan'ın atabeyi Humartaş'ın yönetiminde olan Meyyâfârikîn'i yedi aylık bir kuşatma sonrası Şevval 502/Mayıs 1109 tarihinde teslim aldığında Amid sahibi de içlerinde olmak üzere bütün Diyâr-ı Bekr beylerinin yanında bulunduğunu bildirir.24 Bu gelişmeden bir yıl sonra Fahruddevle İbrahim ölmüş ve yerine oğlu Amid beyi olmuştur.25

Fahruddevle İbrahim ölümünden sonra yerine İbnü'l-Kalânasî'nin isim vermeksizin babasından daha iyi bir emirdir dediği26 oğlu Sa'düddevle Ebu Mansur İl Aldı geçmiştir (503/1109-1110).27 İl Aldı'nın saltanatının ilk yılları hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Bu döneme ilişkin kaynaklarda yer alan bilgiler Amid'de ortaya çıkan birkaç gelişmeyle sınırlı olup bunlardan ilki 510/1116 yılında vuku

bulan büyük Ulu Cami yangınıdır ki28 hemen akabinde caminin İl Aldı tarafından esaslı bir onarımı sağlanmıştır.29 İkincisi ise 518/1124 yılındaki Batınilere karşı başlatılan kanlı ayaklanmadır. Bununla ilgili olarak İbnü'l-Esir, şehirde sayıları gittikçe artan Batınilere karşı Amid halkının ayaklandığını ve bunlardan yedi yüz kadarının öldürüldüğünü bildirir.30 Ayrıca bu gelişmelere Urfa kontu Joscelin'in 523/1128-129 yılında Amid önlerine kadar gelerek civardaki Müslüman köylerini yağmalamasını ve muhtemelen İl Aldı'nın yardım talebi üzerine de Hısn-ı Keyfâ Artuklu emiri Davud'un müdahalesi sonucu geri çekilmek zorunda bırakılmalarını da ilave edebiliriz.31 Süryani Mihail, bu yağmanın sebebini şöyle açıklamaktadır; "1440 (1129) tarihinde, Josselin, Amid memleketine taâruz etti ve Aşuma (Karcadağ) dağındaki Türkleri ve Kürtleri kırdı. O, şehrin kapısına kadar ilerleyip köyleri yağma etti. Çünkü Türkler, Josselin'in Antakya'da bulunduğu sırada Urfa'ya taruz ettikleri vakit, Amid'li askerler onlara refakat etmişlerdi."32

Öte yandan bu dönem aynı zamanda Hısn-ı Keyfâ ve Mardin merkezli kurulan Artuklu beyliklerinin hızla topraklarını genişleterek, Diyâr-ı Bekr bölgesinde hakimiyet tesis etmeye başladıkları bir devreye de karşılık gelmektedir. Yınaloğullarının bundan sonraki tarihi de bu gelişmeye paralel bir seyir takip edecektir. Esasında Yınaloğulları Beyliği başından beri Artuklularla iyi ilişkiler içerisindedir. Nitekim yukarda da belirtildiği gibi İl Aldı'nın babası İbrahim b. Yınal, Musul emiri Kürboğa tarafından kuşatıldığında Artukoğlu Sökmen'den yardım istemişti.

Bu ilişkiler İl Aldı'nın beyliğinin ilk dönemlerinde de devam etmiş ve Amid beyi, Mardin Artuklu Beyliği'nin kurucusu Necmeddin İlgazi'nin kızı Yumnâ Hatun ile evlenmiş ve bu evlilikten halefi olacak olan oğlu Mahmud dünyaya gelmiştir.33 Ayrıca 524/1130 yılında Mardin Artuklu emiri Timurtaş ile Hısn-ı Keyfâ Artuklu emiri Davud, kendileri için ciddi bir tehdit oluşturmaya başlayan Musul Atabeyi Zengi'yi durdurmak için harekete geçtiklerinde yanlarında Amid beyi Sa'düddevle İl Aldı da yer almıştır.34 Ancak bütün bunlara rağmen bir süre sonra bu dengeler tamamen değişmiş ve Timurtaş ile Davud'un aralarının bozulması ve İl Aldı'nın da metbû olarak Hısn-ı Keyfâ hakimini tanıması, Timurtaş'ın Zengi ile birlikte 528/1134 yılında Amid'i kuşatmasına sebep olmuştur.35 Bunun üzerine İl Aldı metbûu Davud'u yardıma çağırmış, Davud da etrafına topladığı Türkmen birlikleriyle vakit kaybetmeksizin Amid önlerine gelmiş, ancak Cemaziyülahir/Mart ayı içerisinde gerçekleşen muharebede büyük bir hezimete uğrayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Diğer taraftan Timurtaş ve Zengi Amid muhasarasına bir süre daha devam etmişlerse de şehrin güçlü surları karşısında netice alamayacaklarını anlayarak kuşatmayı kaldırıp geri dönmüşlerdir.36

Böylece İl Aldı'nın şahsında Yınaloğulları, kendileri aleyhine ortaya çıkan bir tehlikeden daha Amid'in güçlü surları sayesinde kurtulmayı başarmışlardı. Ancak bu durumun söz konusu beyliğin bekası için tek başına yeterli bir faktör olmadığı da ortadaydı. Çünkü uzun süreli bir kuşatmada Amid'in düşürülemeyeceğini kimse garanti edemezdi. Nitekim bu durumun farkında olduğu anlaşılan İl Aldı, bir süredir olayların Davud'un aleyhine geliştiğini ve buna paralel olarak da Timurtaş ile müttefik olan Zengi'nin bölge üzerindeki ağırlıklarını giderek artırdıklarını görüp kendisine daha güçlü bir hami

arama yoluna gitmiş ve bu maksatla da 536/1141 yılında bölgede bulunan Zengi adına hutbe okutarak onu metbû tanımıştır.37

Bu olaydan birkaç ay sonra Cemaziyülevvel 536/Aralık 1141 tarihinde Sa'düddevle İl Aldı otuz iki yıllık beylikten sonra ölmüş ve yerine oğlu Cemalüddin Şemsülmülk Mahmud geçmiştir.38 İbnü'l-Ezrak, Mahmud'u Amid tahtına oturtanın uzun süredir şehrin idaresini elinde tutan39 vezir Müeyyidüddin Ebu Ali b. Nisan olduğunu söyler.40 Müellif böylelikle Nisanoğlu'nun kudretine ve akabinde olacaklara işaret etmek ister gibidir. Zira yeni emir idarecilikten yoksun son derece zayıf bir kişiliğe sahiptir. Nitekim bunu iyi değerlendiren Nisanoğlu, önce beyliğin tüm işlerini üzerine almış, kısa süre sonra da Yınaloğulları adına Amid de Nisanoğulları dönemini başlatmıştır. Bu arada Mahmud b. İl Aldı da Amid'in Selâhaddin tarafından 579/1183 yılındaki zaptına kadar Yınaloğulları hükümdarı olarak şehirde ikamet etmeye devam etmiştir. Ancak devrin kaynaklarının da işaret ettiği gibi artık Amid'deki Yınaloğulları iktidarı resmiyette kalmış beyliğin bütün idaresi fiilen vezirleri Nisanoğullarının eline geçmiştir.41 Dolayısıyla Mahmud b. İl Aldı'nın Amid'deki varlığı görüntüden ibarettir. Hatta bu durum kimi zaman Artukluların Amid'i kuşatmalarına da gerekçe olacaktır.

Öte yandan Mardin ve Meyyâfârikîn hakimi Timurtaş'ın Mahmud b. İl Aldı'nın dayısı olması hasabiyle Nisanoğulları tarafından ortadan kaldıramayacağını hatta iktidarlarının devamı için bizzat onun varlığına ihtiyaçlarının olduğunu da belirtelim. Nitekim Nisanoğlu Müeyyidüddin, önce Davud'un (539/1144) ardından da Zengi'nin (541/1146) ölümleriyle Timurtaş'ın Diyâr-ı Bekr'in tek hakimi durumuna gelmesi üzerine hemen harekete geçerek Mahmud adına Timurtaş'a itaatlerini bildirdiği gibi 543/1148 yılındaki Siirt kuşatmasında da bizzat Artuklu emirinin yanında yer almıştır.42 Yine aynı yıl Timurtaş'ın kızı Safiye Hatun'u Amid hakimi Mahmud'a istetmiş ve 50.000 dinarlık mihr karşılığı Meyyâfârikîn'deki nikah akdinin imzalanmasıyla da evlilik gerçekleşmiştir.43 Ancak Safiye Hatun'un bir yıl sonra ölümü ve Nisanoğlu'nun da mihri ödemekten vazgeçmesi 546/1151 yılında Timurtaş'ın Amid önlerine gelerek şehri kuşatmasına sebep olmuştur. Daha çok şehrin dışarıyla irtibatını kesme şeklinde gerçekleşen bu kuşatma karşısında zor durumda kalan Nisanoğlu, çeşitli yazışmalardan sonra nihayet o senenin gelirini vermek suretiyle Timurtaş'ı Mardin'e dönmeye ikna edebilmiştir. Fakat hemen akabinde Nisanoğlu'nun olanlardan sorumlu tuttuğu Timurtaş'ın veziri Zeyneddin'i Mardin'de bir suikast sonucu öldürtmesi üzerine Artuklu ordusu aynı yıl içerisinde ikinci kez Amid'i kuşatmıştır. Bu kuşatma da uzun sürmemiş Ahlatşahların veziri Bahaaddin b. Mesud'un bizzat araya girmesiyle; vezir Müeyyidüddin ile Emir Mahmud aile fertleri yanlarında olduğu halde şehirden çıkarak Timurtaş'a itaatlerini ve hizmetinde olduklarını bildirmeleri suretiyle sulh yapılmıştır.44 Böylece bu tarihten itibaren Yınaloğulları Artukluların Mardin koluna bağlı bir beylik haline getirilmiştir.45

Bütün bunlardan sonra Müeyyidüddin Ebu Ali b. Nisan 551/1156 yılının Şaban/Eylül ayında ölmüş ve yerine vezir olarak oğullarından Cemalüddevle Kemalüddin Ebu'l-Kasım Ali geçmiştir.46 Ayrıca diğer oğlu İzzüddevle Ebu Nasr da Amid'e bağlı kalelerin en büyüklerinden olan Eğil'e hakim olmuş, 565/1169-1170 yılında ölümü üzerine de, yerine oğlu Esadüddin Ebu Ömer geçmiştir.47 Muhtemelen burası 579/1183 yılında başlayan Artuklu hakimiyetine kadar da onun elinde kalmıştır.

Babasının ölümünden sonra Amid yönetiminin başına geçen Cemalüddevle Ebu'l-Kasım Ali, bir süre sonra Diyâr-ı Bekr bölgesindeki diğer Türkmen beylikleriyle iyi ilişkiler kurmak ya da bunlar nazarında meşruiyet kazanmak için olsa gerek, Muharrem 557/Aralık 1161'de Erzen ve Bitlis hakimi Dilmaçoğlu Fahruddevle Devletşah'ın kız kardeşine talip olmuştur. Olumlu cevap verilmesi üzerine de nikah kıymak ve gelini getirmek için Amid'in hanefi ve şafi kadıları olan Nasuhiddin ile Alemüddin Ebul Hasan b. Beğali'yi ve ulemanın büyüklerinden Ebu Tahir b. Cürcani'yi Erzen'e göndermiş, heyet de nikahı kıydıktan sonra Devletşah'ın hacibi Ahmed b. Zaim ve gelin ile birlikte Amid'e dönmüştür.48

Ertesi yıl (558/1163) Amid Beyliği yeni ve çok daha büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalmıştır. Çünkü babası Davud'un ölümünden sonra Hısn-ı Keyfâ ve Harput Artuklu Beyliği'nin başına geçen Fahreddin Kara Arslan, Mardin'in yeni emiri Necmeddin Alpi'nin de desteğini alarak, her tür kuşatma aletine sahip büyük bir orduyla Amid'i muhasara altına almıştır.49 Her ne kadar kuşatma için adı geçen Artuklu emirleri tarafından Amid beyi Mahmud'un veziri Nisanoğullarının tahakkümünden kurtarılması şeklinde bir gerekçe ileri sürülmekteyse50 de gerçekte bunu, Fahreddin Kara Arslan'ın uzun süredir tasarladığı bir planın uygulanması olarak görmek daha doğrudur.51 Zira Amid Kara Arslan'ın bir ucu Hısn-ı Keyfâ'da diğer ucu Harput'ta olan topraklarının tam ortasında bu bütünlüğü bozan, askeri ve stratejik konumuyla da daima tehdit unsuru olabilecek bir şehirdi ve ayrıca bu şehrin her tür entrikaya açık bir gücün elinde bulunmaması da gerekiyordu. Esasında Cahen'in de belirttiği gibi Amid, yörenin en büyük şehri olması ve birçok yolun kesiştiği kavşakta bulunması sebebiyle öteden beri Artukluların iştahlarını kabartmış, pek çok kez kuşatılmasına rağmen her defasında muhkem surları ve şekli bağlılıkları (metbu tanınma karşılığında) sayesinde kendisini kurtarabilmiştir.52

558/1163 baharında başlayan ve dört aydan fazla süren Amid muhasarası hakkında en ayrıntılı bilgiyi Süryani Mihail vermektedir. Buna göre Fahreddin Kara Arslan bu süre zarfında bir taraftan şehrin etrafına yerleştirdiği mancınıklarla surları döverken diğer taraftan da demirle kaplanmış hareketli kuleler yaptırarak -ki İbnü'l-Ezrak bunların Mağripli bir usta tarafından inşa edildiğini belirtir53- bunlar vasıtasıyla burçlara saldırılar düzenletmektedir. Buna mukabil Amid'i savunmakta olan Cemalüddevle de boş durmayıp içeride kurdurduğu daha büyük mancınıklar ve ok atan aletlerle şehri müdafaa etmektedir. Hatta Cemalüddevle bazı geceler gizlice dışarıya çıkardığı adamları vasıtasıyla muhasara aletlerini bile yaktırmaktadır.54 Ayrıca komşu emirliklere mektuplar yazılarak yardım talebinde de bulunulmuştur. Öte yandan bütün bunlara rağmen muhasara öylesine etkili bir şekilde yürütülmektedir ki Cemalüddevle ilerde açlık tehlikesiyle karşılaşmamak için Hıristiyan ve Yahudileri şehirden çıkartmak zorunda kalmıştır.55 Ancak muhasaranın şiddetinin gittikçe arttığı ve sonun yaklaştığı bir sırada Amid'in beklediği cevap Danişmendli Yağı Basan'dan gelir. Amid Beyliği'nin çeşitli hediyeler ile kendisini metbû tanıyacaklarına dair vaatleri dolayısıyla yardım taleplerini kabul eden Yağı Basan, hemen harekete geçerek damadı Kara Arslan'a ait olan Harput ve Çemişkezek civarını yağma ve tahribe girişmiştir. Bu beklenmedik gelişme üzerine ise kuzeydeki topraklarının tehlikede olduğunu gören Kara Arslan dört aydır sürdürmekte olduğu Amid muhasarasını kaldırarak memleketine dönmek zorunda kalmıştır (Şevval 558/Eylül 1163).56

Böylece Amid Beyliği şimdiye kadar karşılaştığı en ciddi muhasaradan da bir kez daha kurtulmayı başarmıştır. Buna mukabil Kara Arslan'ın Amid üzerindeki ısrarı da devam etmiş ve Hısn-ı Keyfâ hakimi bir yıl sonra (559/1164) şehri tekrar kuşatmıştır. Ancak yine bir netice elde edemeyip sulh yaparak ayrılmaya mecbur kalmıştır.57

Öte yandan bu son kuşatmadan birkaç ay sonra iki Artuklu hanedanı arasında gerçekleştirilen bir düğün Amid Beyliği ve özellikle de Nisanoğullarının biraz nefes almalarını sağlamıştır. Zira Muharrem 560/Kasım 1164'de Kara Arslan'ın kızı ile Necmeddin Alpi'nin oğlu arasında Meyyâfârikîn'de yapılan ve pek çok komşu melik ve emirlerin de iştirak ettiği bu düğün Nisanoğullarının Artukoğullarına itaatlerini sunmaları için iyi bir fırsat olmuştur. Nitekim bunu iyi değerlendiren Nisanoğullarından iki kardeş (Amid veziri Cemalüddevle ve Eğil hakimi İzzüddevle) yanlarında kıymetli pek çok hediyeyle birlikte Meyyâfârikîn'deki düğünde hazır bulunmuşlar, Necmeddin Alpi'de bunlara hilat giydirmek suretiyle Amid'in Meyyâfârikîn ve Mardin Artuklu emirliğine bağlı olduğunu tasdik etmiştir.58 Diğer taraftan bununla yetinmek istemediği anlaşılan Cemalüddevle aynı yılın Cemazüyülevvel/Mart ayında Amid kadısı Nasuhiddin'i Hısn-ı Keyfâ'ya gönderip Fahreddin Kara Arslan'a da itaatini bildirdiği gibi ayrıca aralarında bir de sulh antlaşması yapılmıştır.59

Fakat yapılan antlaşmaya rağmen Amid'den vazgeçmek istemediği anlaşılan Kara Arslan 561/1166 yılında son bir kez daha şehri almaya teşebbüs etmiştir. Bu teşebbüsün bizzat görgü şahidi olan ve önceki kuşatmalarda da Kara Arslan'ın hizmetinde bulunan Üsame b. Munkız'ın anlattıklarına göre Amid'de Cemaülüddevle'nin hizmetinde bulunan bir Kürt emiri Kara Arslan'a haber göndererek şehrin önlerine geldiği takdirde surlardan sarkıtacağı iplerle kendisine yardımcı olacağını bildirmiş, bunun üzerine Hısn-ı Keyfâ hükümdarı da komutanlarından Yaruk'un emrindeki bir birliği Amid'e yollamıştır. Ancak Yaruk'un ordu içerisinde sevilmeyen bir kişi olması ve bazı anlaşmazlıklar yardım vaadinde bulunan Kürt emirin bütün gayretlerine rağmen başarısızlıkla sonuçlanmış ve gönderilen birlik hiçbir şey elde edemeden geri dönmüştür. Bu arada ihaneti fark eden Nisanoğlu Cemalüddevle duruma müdahale ettiği gibi Kara Arslan ile işbirliği içerisinde olanları da yakalatarak öldürtmüştür.60

565/1169-1170 yılında Nisanoğullarından Eğil kalesi hakimi İzzüddevle Ebu Nasr ölmüş ve yerine oğlu Esadüddin Ebu Ömer geçmiştir.61 Esadüddin'in bir süre sonra Amid veziri olan amcası Cemalüddevle ile mücadeleye giriştiği görülmektedir. Süryani Mihail, toprak meselesi yüzünden çıktığı anlaşılan bu mücadelede köylerin zarar gördüğünü ve çiftçilerinde esir edilerek satıldığını bildirir.62

Bu şekilde yıllar geçmiş ve muhtemelen 575/1179 yılına gelindiğinde Nisanoğlu Cemalüddevle Ebu'l Kasım Ali ölmüş ve yerine oğlu Bahaüddin Mesud, Amid veziri ve beyliğin fiili hakimi olmuştur.63 Ancak bu dönem Amid Beyliği'nin dolayısıyla da Nisanoğulları iktidarının da sonu anlamına gelecektir. Zira Kara Arslan'ın 562/1167 yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu Nureddin Muhammed, babasının bütün çabalarına rağmen bir türlü düşüremediği Amid'i ele geçirerek ülkesinin kuzeyindeki topraklarıyla irtibatı temin etmek ve dolayısıyla bu konuda heran bir tehdit unsuru olabilecek Amid Beyliği'ni ortadan kaldırmak istemektedir. Fakat bunu tek başına gerçekleştiremeyeceğinin de farkında olan Nureddin Muhammed'in aradığı fırsat ancak 578/1182 yılında Eyyubi hükümdarı

Selâhaddin'in el-Cezire siyasetine müdahil olmasıyla doğmuştur.64 Çünkü bu tarihte bölgeye yönelen Selâhaddin, el-Cezire beylerine; kendisine itaat etmeleri ve küffarla yapılan cihad esnasında da yardım göndermelerini, bunun karşılığında da ülkelerinin korunacağını bildiren ulaklar göndermişti. İşte Nureddin Muhammed de bu fırsatı iyi değerlendirerek vakit kaybetmeksizin Selâhaddin'e itaati ve tabiiyetini kabul ettiğini, kuvvetleriyle yardıma geleceğini bildirmiş, mukabilinde de kendisine düşman olan Amid sahibine karşı Sultan'ın yardımını istemiştir.65

Hısn-ı Keyfâ Artuklu emirinin şartlarını kabul eden Eyyubi sultanı66 öncelikle el-Cezire'deki konumunu sağlamlaştırmak maksadıyla Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rebia bölgelerindeki bazı şehirleri ele geçirmiş ve akabinde de Nureddin Muhammed'e verdiği sözü yerine getirmek maksadıyla Amid'e gitmeye karar vermiştir. Bu arada Selâhaddin, Amid üzerine yapacağı seferi meşrulaştırmak için şehrin fethi hususunda halifeden izin istemiş gelen müsaade üzerine de harekete geçip 17 Zilhicce 578/12 Nisan 1183 tarihinde şehrin önlerine gelerek yanında Nureddin Muhammed olduğu halde muhasaraya başlamıştır.67 Daha önce de belirtildiği gibi bu esnada Amid, Nisanoğullarından vezir Bahaüddin Mesud'un yönetimi altında olup şehrin asıl hakimi olan Mahmud b. İl Aldı ise ilerlemiş yaşının da etkisiyle olup bitenden habersiz bir şekilde idareden uzakta tutulmaktadır.68

Babası Cemalüddevle'nin meziyetlerinin hiçbirine sahip olmadığı anlaşılan Bahaüddin Mesud vezareti süresince sergilediği kötü yönetimi muhasara esnasında da devam ettirmiştir. Nitekim muhasara ve sonrasındaki gelişmelerin bizzat görgü şahidi olan ve dolayısıyla da bu konudaki en geniş malumatı sunan katip İmâdeddin İsfahânî'nin belirttiğine göre zaten Amid halkı onun idaresinden bıkmış ve zulmünden şikayet etmektedir.69 İbnü'l-Esir de Bahaüddin'in muhasara esnasında kötü bir idare ortaya koyduğunu, halka hiç zahire vermediği gibi onlara ne bir dirhem ne de bir azık dahi dağıtmadığını, hatta şehir halkına "kendiniz için savaşın" dediğini ve bunun üzerine adamlarından birinin de "düşman kafir değil ki onlar kendilerini müdafaa için savaşsınlar" karşılığını verdiğini buna rağmen onun hiçbir şey yapmadığını zikretmektedir.70 Ayrıca yine kaynakların belirttiğine göre şehirde uzun zamandır Nisanoğullarının uyguladıkları tahakküme karşı bir hoşnutsuzluk vardı ve bu hoşnutsuzluk muhasarayla birlikte halkın bu yönetime artık tahammülünün kalmadığını da ortaya çıkarmıştı. Zira halk hatta askerler bile şehrin savunulmasında ciddi zaaflar göstermekteydiler.71 Bu arada Nisanoğlu yönetimine karşı şehrin içinde oluşan bu tepkiden haberdar olan Selâhaddin de bir taraftan mancınıklarla surları dövmeye devam ederken diğer taraftan da Amidlilere hitaben "itaat ettikleri takdirde kendilerine iyi davranılacağını ve ihsanda bulunulacağını, eğer savaşa devam ederlerse haklarından gelinileceğini ifade eden" propaganda kağıtları yazdırarak oklarla şehrin içerisine attırıyordu.72 Bu durum şehrin savunulmasında ki zaafı iyice artırdığı gibi Bahaüddin üzerinde de yoğun bir baskı unsuru oluşturmuştu.

Zira bu vaziyet karşısında şehri savunan askerler ile halk Bahaüddin'i bazı isteklerle sıkıştırmaya başlamıştı. Bu arada muhtelif yerlerde lağımlar açılmış ve surlar birkaç yerden delinmişti. Nihayet durumun kendisi için tehlikeli boyutlara geldiğini gören Bahaüddin Mesud, Selâhaddin'in veziri Kadı Fazıl'a başvurarak "canlarına ve mallarına dokunulmamak üzere amân" dilemiştir. Nisanoğlunun

amân dileğini kabul eden Selâhaddin ayrıca isterlerse şehirde kalabileceklerini de bildirmiş, ancak Bahaüddin Mesud, kalmak istemediklerini, fakat kıymetli eşyalarını şehrin dışına nakledecek kadar mühlete ihtiyaçlarının bulunduğunu iletmiştir. Bunun üzerine kendilerine üç gün süre tanındığı gibi eşyalarını taşımaları için yardımda da bulunulmuştur. Bahaüddin Mesud bu süre zarfından toplayabildiği kadar kıymetli eşyayı şehrin dışarısına kurduğu çadırlara taşımışsa da yine de servetinin büyük bir kısmı Amid'de kalmıştır ki bunların miktarının bir milyon dinarı aştığı belirtilir. Hatta rivayete göre bu mallar yedi sene müddetle satılmış, şehrin mütevellisi bu suretle iyice zengin olmuştur.73 Kararlaştırılan sürenin bitimi üzerine 579 Muharremi'nin (Nisan-Mayıs 1183) ilk haftasında Amid'i teslim alan Selâhaddin, geride kalan servete dokunmaksızın verdiği söz gereğince şehri bağlı amillikleriyle birlikte olduğu gibi Hısn-ı Keyfâ Artuklu emiri Nureddin Muhammed'e vermiştir.74 Böylece Amid'de bir asra yaklaşan Yınaloğulları Beyliği de tarihe karışmış olur.

Ailenin bundan sonraki akibeti hakkında kaynaklarda birbirinden farklı rivayetler bulunmaktadır. Mesela bunlardan birine göre Selâhaddin şehri teslim alınca Yınaloğullarının son hükümdarı Mahmud b. İl Aldı'yı huzura getirtmiş, çok ihtiyar olduğunu görünce de hürmet ederek Amid'in yeni hakimi Nureddin Muhammed'den ona daima iyilikte bulunmasını, kendisi ve ailesi için maaş tahsis etmesini istemiştir. Bunun üzerine Mahmud b. İl Aldı da ailesiyle birlikte ölünceye kadar Amid'de Nureddin Muhammed'in himayesinde yaşamıştır.75 Bir diğer rivayete göre ise Amid'in tesliminden sonra Mahmud b. İl Aldı, veziri Bahaüddin Mesud ile birlikte Anadolu'ya Rum ülkesi sultanın (Selçuklu) yanına gitmiş ve 581/1185-1186 yılında burada ölmüştür. Ayrıca Nisanoğlu Mesud'da aynı tarihte İsmaililer tarafından öldürülmüştür.76 Sıbt'ın naklettiği bir başka rivayete göre de her ikisi de Musul'a gitmiştir.77 Bu üç rivayetten hangisinin tam olarak gerçeği yansıttığını bilemiyoruz. Ancak Kayseri'deki Has Beg Dadı kümbetinde bulunan kitabeye bakılırsa en azından Nisanoğlu Bahaüddin Mesud'un Amid'in teslimi akabinde Anadolu'ya gittiği ve bir yıl sonra da Aksary'da iken öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Zira adı geçen kümbetin kitabesinde bu meşhed de zulüm yolu ile Aksaray'da 580/1184-1185 yılında öldürülerek şehit edilen Mesud b. Gülzar b. Ali b. Nisan'ın yatmakta olduğu yazılıdır.78

Yınaloğulları, Güneydoğu Anadolu bölgesinde kurulan Türkmen beyliklerinin ilklerinden olmasına karşın bölgedeki varlığı en erken sona eren beyliklerdende biri olmuştur. Bunda son bey Mahmud'un ehliyetsiz kişiliği ile buna bağlı olarak onun adına beyliği idare eden Nisanoğullarının kötü yönetimi de etkilidir hiç kuşkusuz. Ancak yine de, Amid Beyliği'nin varlığını daha fazla sürdürememsinin en önemli sebebinin, bölgede meskun Türkmenler arasında tartışmasız otoritesiyle Artukoğullarının önlenemez yükselişinin olduğu da bir gerçektir. Çünkü Amid, yukarıda da temas ettiğimiz gibi stratejik konumu ve kavşak niteliği sebebiyle başından beri Artukluların başlıca hedefleri arasında yer almıştır. Yınaloğullarının bir asırlık Amid hakimiyeti şehrin her tür kuşatmaya dayanabilecek muazzam surlarıyla izah edilebilinir. Nitekim son kuşatma da halkın yönetime karşı (Nisanoğullarına) olan hoşnutsuzluğunun had safhaya ulaşmasıyla başarıya ulaşabilmiştir ancak.

Yınaloğulları dönemi boyunca Amid'in iktisadi ve kültürel açıdan nasıl bir gelişim tirendi takip ettiğini tam olarak bilemiyoruz. Ancak 534/1140 yılında Amid'e uğrayan ve burada alim, mütefekkir ve ediplerden pek çok kişi gördüğünü söyleyen bir müellifin akabinde tam tersi kara bir tablo çizmek suretiyle, şehrin bu tarihte son demlerini yaşadığını, çünkü vezir Nisanoğlu'nun şiddetli zulmü, baskısı, halka fena muamelesi ve ağır vergiler koyması yüzünden, şehir halkının evlerini ve her şeylerini bırakarak gitmelerine ve mülklerinin harap olmasına sebebiyet verdiğini ve bunun da şehrin Artuklu Emiri Nureddin Mahmud'un idaresine geçtiği tarih olan 579/1183 yılına kadar sürdüğüne dair kaydına79 şüpheyle bakılması gerektiğini söyleyebiliriz. Çünkü Cl. Cahen'in de isabetle tespit ettiği gibi, çizilen bu kasvetli manzara, şehrin Artuklulara geçişi esnasındaki bilgilerle tam bir zıtlık içerisindedir.80 Zira Amid'in bu tarihdeki görünümü gerçek bir zenginlik tablosu sergilemekte olup şehri teslim alan Eyyubi ordusunun gözlerini kamaştırmıştır. Bunu Selâhaddin'in ordusunda bulunan müellif İmâdeddin İsfahânî'nin kayıtlarında görmek mümkündür.

Kısaca belirtmemiz gerekirse bu ve diğer kayıtlarda; Selahaddin'in izniyle Nisanoğullarının şehirden üç gün boyunca yükler dolusu kıymetli eşya ve erzak taşımasına rağmen hâlâ, kalan malların bir milyon dinarı aştığı,81 depoların pamuk, çeşit çeşit eşya ve erzaklarla dolu olduğu, bunların arasında Amid mamulü halı, kilim ve çadırların önemli bir yer tutuğu, burclarından birinde 80.000 mum bulunduğu, nihayet bütün bunların satışının yedi sene sürdüğü anlatılmaktadır.82 Hatta bunlardan başka şehrin 140.00083 cilt eser ihtiva eden bir kütüphanesinin olduğu ve Selahaddin'in bu kitapları müverrih ve münşisi el-Kazi el-Fazıl'a hibe ettiği, onunda bunlar arasından 70 yük seçip kendi kütüphanesine naklettiği bile söylenmiştir.84

Öte yandan Amid'de bir asra yakın hakimiyet süren Yınaloğulları kendileriyle birlikte anılan bu şehrin iktisadi ve kültürel hayatı yanı sıra imarına da katkıda bulunmuşlardır. Bu çerçevede mesela daha önce de temas ettiğimiz gibi 510/1116 yılında büyük bir yangın geçiren Ulu Cami İl Aldı'nın emriyle kapsamlı bir onarım geçirmiştir.85 Buna surlarda yapılan çeşitli onarımları ve yeni burçların inşasını da ekleyebiliriz.86 Ayrıca içkalede bulunan Kale Camii ile Mardin kapı yanındaki Hz. Ömer Camii de yine bu döneme ait eserler arasındadır. Amid'de Yınaloğullarına ait yedi kitabe görülmüş olup bunlardan üçü İl Aldı'ya, geriye kalan dördü de oğlu Mahmud'a aittir.87 Bu arada Amid'de Yınaloğulları dönemine ait medrese, hamam, darüzziyafe gibi içtimai eserler görülmediği gibi türbelerine dahi rastgelinmemiştir.88

1Modern literatürde bu hanedanın adı İnaloğulları olarak geçmekteyse de Ortaçağ kaynaklarının hemen tamamında hanedanın kurucusunun adı İnal değil, Yınal şeklinde yazılmaktadır (Mesela bk. İbnü'l-Kalânasî, Zeylu Tarih-i Dımaşk, 268 vd.; İbnü'l-Ezrak, Tarihu Meyyâfârikîn ve Amid (Mervaniler Kısmı), 272 vd.; İmâdeddin İsfahânî, Berku'ş-Şâmi, 9 vd.; İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-tarih, X, 343vd.; İbn Şeddad, el-A'laku'l-hatıra, III/II, 417 vd.). Dolayısıyla biz de kaynaklardaki okunuşa uygun olarak söz konusu Türkmen beyliğini Yınaloğulları olarak zikredeceğiz. Buna mukabil Yınal, İnal'ın "y" yardımcı sesi almış şeklinden başka bir şey olmadığını ve iki okunuşun da doğru kabul edildiğini de belirtelim

(Mesela bk. F. Sümer, “Diyarbakır Şehri Yönetimi ve Yöresinde İnaloğulları Beyliği”, I-II. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya 1993, 112).

2 Silvan (Meyyâfârikîn) ile Siirt arasında bugünkü ismiyle Yanarsu (Garzan) ırmağının doğu yakasında yer alan bir Ortaçağ şehri. Hakkında bk. Streck, “Erzen”, İA, III, 338-339.

3 Siirt’in güneydoğusunda bulunan müstahken iki mevki.

4 Bunlar başta Eğil olmak üzere bunun güneyindeki Yemaniyye ve Cebabire kaleleridir. Bk. İbnü’l-Ezrak, Avad nşr., 167; Savran nşr., 123, 148.

5 İbnü’l-Kalânasî, Zeylu Tarih-i Dımaşk, 268 vd.; İbnü’l-Ezrak, Avad nşr., 272 vd.; İmâdeddin İsfahânî, Berku’ş-Şâmi, 9 vd.; İbnü’l-Esir, el-Kamil, X, 343, 383; İbn Şeddad, el-A’lak, III/II, 417 vd.

6 Bu dönemde Diyâr-ı Bekr’in diğer önemli şehirleri ise Meyyâfârikîn (Silvan), Erzen, Hısn-ı Keyfâ, Mardin ve Duneysir/Koç-Hisar (Kızıltepe)’dir. Bölge hakkında geniş bilgi için bk. Adnan Çevik, XI ve XIII. yüzyıllar Arasında Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi (Siyasi, Sosyal ve Ekonomik), İstanbul 2002, MÜTAE, basılmamış doktora tezi.

7 İbn Şeddad, III/II, 511; ayrıca bk. Claud Cahen, “Le Diyar Bakr au temps des premiers Urtukides”, JA., 1935, CCXXVII, 227; M. H. Yınanç, “Diyarbekir”, İA, III, 613; F. Sümer, a.g.m., 112; Ali Sevim, “İnaloğulları”, DİA, XXII, 257; Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993, 268.

8 Geniş bilgi için bk. A. Sevim, “Diyarbekir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğu’na Katılması”, Atatürk Konferansları, V (1971-1972), Ankara, 299-307; A. Tufantoz, Mervanoğulları (380-478/990-1085), basılmamış doktora tezi, MÜTAE, İstanbul 1994, 79-83.

9 İbnü’l-Kalânasî, 214; İbnü’l-Ezrak, Avad nşr., 236-237; İbn Şeddad, III/I, 398;. ayrıca bk. A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi., Ankara 1989, 143.

10 İbnül Ezrak, Avad nşr, 245.

11 İbnü’l-Ezrak, Avad nşr., 268; İbn Şeddad, III/II, 511; M. H. Yınanç, a.g.m., 613; A. Sevim, a.g.m., 257; F. Sümer, a.g.m., 112; aynı yaz. a.g.e., 715; Bu arada O. Turan, Doğu Aanadolu Türk Devletleri Tarihi ismli eserinin 99. sayfasında Amid’in Melikşah tarafından Türkmen İnal (Yınal) Bey’e verildiğini belirtirken aynı eserin 172. sayfasında bu seferde 1098 yılında İnal Bey Suriye Selçuklularına bağlı olarak Amid valiliğini elde etti; burada İnal oğulları beyliği ve hanedanı kuruldu demek suretiyle çelişkiye düşmektedir.

12 İbnü’l-Ezrak, Avad nşr., 269; İbn Şeddad ise Yınal’ın oğlu İbrahim’in adını verir (el-A’lak, III/II, 416).

13 Zira kaynaklarda her hangi bir isim açıklanmayıp Amid sahibi olarak Türkmen asıllı bir emir tabiri kullanılmaktadır. Bk. İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, 316; aynı mlf. el-Bahir, 16; ayrıca bk. İbn Şeddad, III/II, 552; Bu arada Cl. Cahen'de Amid hakiminin Yınal olduğunu belirtir. Ancak araştırmacı olayın 1097 yılında gerçekleştiği kanaatindedir (a.g.m., 228-229).

14 İbn Şeddad, III/II, 552.

15 İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, 316; ayn. mlf. el-Bahir, 30-31; İbn Şeddad, III/II, 552; daha geniş bilgi için bk. A. Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri", Belleten, XXVI, S. 103, 1962, 510-511.

16 İbn Şeddad, III/II, 511.

17 Zeyli Tarihi Dımaşk, 268; İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, 383.

18 İbnü'l-Ezrak, Avad nşr., 272; Süryani Mihail, II, 51-52; ayrıca bk. Cl. Cahen, a.g.m., 231; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993, 108; E. Merçil, a.g.e., 269.

19 İbnü'l-Esir, X, 342-343; İbnü'l-Kalânasî, 252; Süryani Mihail, II, 52-53; M. H. Yınaç, a.g.m., 613; O. Turan, a.g.e., 109; G. Öğün Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", Belleten, LXI, S. 230, Nisan 1997, 87-88.

20 İbnü'l-Esir, X, 344.

21 İbnü'l-Kalânasî, 252; İbnü'l-Esir, X, 344-345; İbnü'l-Ezrak, Avad nşr. 273.

22 İbnü'l-Ezrak, Avad nşr., 283-284; O. Turan (DATDT, 90) ve ondan naklettiği anlaşılan E. Merçil (a.g.e., 269) ise bu genişlemenin 509/1115 yılında ve Cur nehrinin doğusunda Meyyâfârikîn'e bağlı 40 köyün alınması ile gerçekleştiğini belirtirler. Halbuki konunun yegane kaynağı durumundaki İbnü'l-Ezrak, bu genişlemenin Atabey Humartaş'ın Meyyâfârikîn valiliği sırada yani 1105-1109 yılları arasında vuku bulduğunu açıkça ifade etmek suretiyle herhangi bir yoruma ihtiyaç bırakmamaktadır. Ayrıca bölgede "Cur" adında bir nehir olmayıp doğrusu metinde geçtiği şekliyle yukarıda yazıldığı gibidir.

23 M. H. Yınanç, a.g.m., 613; A. Sevim, a.g.m., 257; E. Merçil, a.g.e., 269.

24 Avad nşr., 274-275; ayrıca bk. İbnü'l-Kalânasî, 263; İbnü'l-Esir, X, 377. Ancak bu iki müellif kuşatmada Diyâr-ı Bekr emirlerinin de bulunduğuna ilişkin herhangi bir bilgi vermezler.

25 Zeyl Tarihu Dımaşk, 268; ayrıca bk. İbnü'l-Esir, X, 383; F. Sümer, Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, II, İstanbul 1999, 715.

26 Zeyl Tarihu Dımaşk, 268.

27 İbn Şeddad, III/II, 511-512.

28 Urfalı Mateos, 257; Öte yandan İbnü'l-Ezrak (ve ona dayanan M. H. Yınanç, a.g.m., İA, 614) bu tarihi 513/1119 yılı olarak vermekteyse (Savran nşr., 6) de Ulu Cami'deki Yınaloğulları'na ait ilk inşa ve onarım kitabesi 511/1117-1118 yılını göstermektedir. Bk. A. Gabriel, a.g.e., 184-194; Ş. Beysanoğlu, I, 273-274.

29 Amid'de Yınaloğulları dönemine ilişkin yapı kitabelerinin en eskileri İl Aldı zamanına ait olup bunlar; biri sur üzerinde, ikisi Ulu Cami avlusunda ve biri de minaresinde olmak üzere dört tanedir. Bk. A. Gabriel, Voyages archeologigues dans la Turqui Orientale, Paris 1940, 184-194; M. H. Yınanç, a.g.m., 614.

30 el-Kamil, X, 494.

31 Azimî, 52; ayrıca krş. I. Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146), Ankara 1987.

32 Süryani Mihail, II, 89; ayrıca bk. Ebu'l-Farac, II, 361.

33 İbnü'l-Ezrak, Savran nşr., 63, 108; ayrıca krş. F. Sümer, a.g.e., II, 716.

34 İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, 524; ayn. mlf., el-Bahir, 38; İbn Vasıl, I, 54.

35 F. Sümer., a.g.e., II, 716.

36 İbnül Kalansi, 385; Azimî, 58; İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, 23-24; ayn. mlf. el-Bahir, 48; İbnü'l-Ezrak, Savran nşr., 49; İbnü'l-Adim, Zübde, II, 253-254; İbn Vasıl, Müferricü'l-kürûb, I, 54; farklı bir anlatım için bk. Süryani Mihail, 117; ayrıca krş. Cl. Cahen, a.g.m., 244-245 (Bu arada Cahen, surlara güçlerinin yetmeyeceğini anlayan kuşatmacıların bir miktar tazminat ve İl Aldı'nın Timurtaş'ın egemenliğini kabul etmesiyle yetindiklerini söylemektedir ki yukarıda gösterilen kaynaklarda böyle bir bilgi bulunmamaktadır); M. H. Yınanç, a.g.m., 614; C. Alptekin, The Reıng of Zengı, Erzurum 1978, 80.

37 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, 86; ayn. mlf. el-Bahir, 64; İbn Vasıl, I, 90.

38 İbnü'l-Kalânasî, 431; Azimi, 65; İbnü'l-Ezrak, Savran nşr., 63; İbn Şeddad, III/II, 512; M. H. Yınanç, a.g.m., 614.; F. Sümer, a.g.e., I, 716.

39 Mesela 534/1139-1140 yılında Amid'e uğradığını bildiren meçhul bir müellifin anlattıklarına bakılırsa bu sırada yönetim Nisanoğullarının elinde olup halk da bu yönetimden oldukça bizar durumdadır (Suretu'l-Arz, 223); ayrıca bk. Cl. Cahen, a.g.m., 244.

40 Savran nşr., 63.

41 Suretu'l-Arz, 223; İbnü'l-Ezrak, Savran nşr., 97-98, 119, 122; İmâdeddin İsfahâni, 60 (trc. 294); İbnü'l-Esir, XI, 184, 391-392; ayrıca bk. M. H. Yınanç, a.g.m., 614; A. Sevim, a.g.m., 257; F. Sümer, a.g.m., 113-114; aynı yaz. a.g.e., II, 716; Ş. Beysanoğlu, a.g.e., I, 262; E. Merçil, a.g.e., 270.

42 İbnü'l-Ezrak, Savran nşr., 79.

43 İbnü'l-Ezrak, Savran nşr., 84-85.

44 İbnü'l-Ezrak, Savran nşr., 97-98; İbn Şeddad, III/II, 512.

45 M. H. Yınanç, a.g.m., 614; A. Sevim, a.g.m., 257.

46 İbnü'l-Ezrak, Savran nşr., 123; İbnü'l-Esir, XI, 184; İbn Şeddad, III/II, 512; ayrıc krş. M. H. Yınanç, a.g.m., 614; A. Sevim, a.g.m., 257.

47 İbnü'l-Ezrak, Savran nşr., 123, 159; Süryani Mihail, 211.

48 İbnü'l-Ezrak, Savran nşr., 135; ayrıca krş. M. H. Yınanç, a.g.m., 614-615.

49 İbnü'l-Ezrak, Savran nşr., 137; Süryani Mihail, II, 193; Ebu'l-Farac, II, 400.

50 M. H. Yınaç, a.g.m., 615; O. Turan, DATDT, 162; A. Sevim, a.g.m., 257; F. Sümer, a.g.m., 114.

51 Nitekim İmâdeddin İsfahânî, "Kara Arslan, arazisi daima Amid'in tehdidi altında bulunduğu için, bu şehri almak hasretiyle ömrünü tüketmişti. " demektedir (Berku'ş-Şâmi, 59 (trc. 293) benzer ifadeler için bk. 93-94 (trc. 306-307)).

52 Cl. Cahen, a.g.m., 257; ayrıca bk. R. Ataoğlu, agt., 87.

53 İbnü'l-Ezrak, Savran nşr., 137.

54 Süryani Mihail, II, 194.

55 İbnü'l-Ezrak, Savran nşr., 137; ayrıca krş. Cl. Cahen, a.g.m., 257; R. Ataoğlu, agt., 87-88; E. Merçil söz konusu gayrimüslimlerin ihanet ederler korkusuyla şehirden çıkarıldıkları kanaatindedir (a.g.e., 271).

56 Süryani Mihail, II, 194; İbnü'l-Ezrak, Savran nşr., 142; Ebu'l-Farac, II, 400; Cl. Cahen. a.g.m., 257-258; M. H. Yınanç, a.g.m., 615; O. Turan, a.g.e., 162-163; Ataoğlu, agt., 88; A. Sevim, a.g.m., 257; F. Sümer, a.g.m., 114; E. Merçil, a.g.e., 271.

57 M. H. Yınanç, a.g.m., 615; A. Sevim, a.g.m., 257.

58 İbnü'l-Ezrak, Savran nşr., 152-153.

59 İbnü'l-Ezrak, Savran nşr., 154; M. H. Yınanç, a.g.m., 615; E. Merçil, a.g.e., 272.

60 Kitabu'l-İtibar, 83-84; ayrıca krş. Süryani Mihail, 203; Ebu'l-Farac, II, 417; R. Ataoğlu, agt., 92.

61 İbnü'l-Ezrak, Savran nşr., 123, 170; Süryani Mihail, 211.

62 Süryani Mihail, 211.

63 M. H. Yınanç, a.g.m., 615; E. Merçil, a.g.e., 272; Zambaur ise bu tarihi 573/1177-1178 yılı olarak vermektedir (a.g.e., 139).

64 Bu süreç hakkında bk. R. Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, İstanbul 1983, 46-50.

65 İmaddedin İsfahânî, 9 (trc. 275); İbnü'l-Esir, XI, 383-384; Süryani Mihail, 262; ayrıca bk. R. Ataoğlu, agt., 104.

66 İmâdeddin İsfahânî bu konuda Nureddin'in veziri el-Kivam Ahmed b. Summaka'nın önemli rolü olduğunu belirterek sefaretinin ilk günlerinde Selahaddin'in ona, efendisinin en büyük arzusunun ne olduğunu sorduğunda el-Kivam'da cevaben "Nureddin'in babası Fahreddin Kara Arslan, Amid hasretiyle ömrünü tüketti. Eğer orasını ona fethedersen, ebediyete kadar senin kölen olur" dediğini ve böylelikle de Sultan'a Nureddin'i kazanmanın yolunu öğrettiğini zikretmektedir (Berku'ş-Şâmi, 93 (trc. 306)).

67 İmâdeddin İsfahânî, 65-66 (trc. 297-298); İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI, 391; İbn Şeddad, III/II, 514; Ebu Şâme, II, 96 (müellif bunu 579 yılı içerisinde anlatmaktadır).

68 İbnü'l-Esir, XI, 391; İmâdeddin İsfahânî, 60.

69 Berku'ş-Şâmi, 75 (trc. 300).

70 el-Kamil, XI, 391.

71 İbnü'l-Esir, XI, 391; İbn Vasıl, II, 135; Ebu Şâme, II, 100.

72 İbnü'l-Esir, XI, 391-392; İmâdeddin İsfahânî, 75 (trc. 300); İbn Şeddad, III/II, 515; Ebu Şâme, II, 100.

73 İmâdeddin İsfahânî, 78-80 (trc. 301-302).

74 İmâdeddin İsfahânî, 78-92 (trc. 301-306); İbnü'l-Esir, XI, 392; Süryani Mihail, 262; Ebu'l-Farac, II, 431; İbn Şeddad, III/II, 515-517; İbn Vasıl, II, 134-136; Ebu'l-Fida, II, 148-149; Cl. Cahen, a.g.m., 265; M. H. Yınanç, a.g.m., 615-616; İ. Artuk, "Amid'in Eyyublu Selahaddin Tarafından Fethi ve

Son Nisanoğlu'nun Akıbeti", Şevket Beysanoğluna 70. Yaş Armağanı, Ankara 1991, 386-387; O. Turan, a.g.e., 171; R. Ataoğlu, agt., 108-109; A. Sevim, a.g.m., 257-258; E. Merçil, a.g.e., 272; F. Sümer, a.g.e., II, 717.

75 İbn Vasıl, II, 136; ayrıca krş. O. Turan, a.g.e., 171; E. Merçil, a.g.e., 272.; F. Sümer, a.g.e., II, 717. Bu arada F. Sümer kaynak olarak İmâdeddin İsfahânî'yi göstermekteyse de söz konusu rivayetin sadece İbn Vasıl tarafından zikredildiğini belirtelim.

76 İbn Nazif el-Hamavi, 91-92; Ebu Şâme, II, 39.

77 Miratu'z-Zaman, XIV, 141b, nakleden R. Şeşen, el-Barku'ş-Şâmi neşri, Metnin Notları, 226 n. 198).

78 O. F. Sağlam, "Şimdiye Kadar Yayınlanmış Bazı Kitabelerle Meskukatın Milli Tarihe Hizmetleri", IV. Türk Tarihi Kongresi, Ankara 1952, 159; ayrıca bk. İ. Artuk, a.g.m., 389-390.; F. Sümer, a.g.e., II, 717;.

79 İbn Havkal, Suretu'l-Arz, 223.

80 Cl. Cahen, a.g.m., 271.

81 İbnü'l-Esir, XI, 392; İbn Şeddâd, III/II, 516.

82 Berku'ş-Şâmî, 78-80 (trc. 301-302); Ebu'l-Farac, 100 bin mumdan bahseder (II, 431).

83 Kaynağın orjinalinde 1.040.000 rakamı geçmekteyse de bunun pek makul bir miktar olmadığı ortadadır. Bu sebeple biz de Cahen (a.g.m., 271) ve Köprülü ("Artukoğulları", İA, II, 623)'nün tahminlerinin doğru olduğunu kitap sayısının yukarıdaki miktar kadar olabileceğini düşünüyoruz.

84 Ebu Şâme, II, 39; ayrıca krş. F. Köprülü, a.g.m., 623; R. Şeşen, "İmad al-Din al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", SAD, III, 1971, 302.

85 Geniş bilgi için bk. A. Gabriel, a.g.e., 184-194; Ş. Beysanoğlu, a.g.e., I, 273-274.

86 M. V. Berchem, a.g.e., 54-60, 72-73; A. Gabriel, a.g.e., 319-320, 327-329; Ş. Beysanoğlu, a.g.e., I, 266-281.

87 A. Gabriel, a.g.e., 319-320 (nr; 29, 64), 327-329 (nr: 83, 84, 85, 86, 87).

88 F. Sümer, a.g.m., 116.

Alptekin, C., The Reign of Zangi, Erzurum 1978.

Artuk, İ., "Amid'in Eyyublu Selahaddin Tarafından Fethi ve Son Nisanoğlu'nun Akıbeti", Şevket Beysanoğluna 70. Yaş Armağanı, Ankara 1991.

Ataoğlu, R., Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti, Ankara 1989, A.Ü.S.B.E. basılmamış doktora tezi.

el-Azimî, Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler, neşr ve trc. A. Sevim, Ankara 1988.

Berchem, M. V., Amida, Heidelberg 1910.

Beysanoğlu, Ş., Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, I, Ankara 1998.

Cahen, Cl., “Le Diyar Bakr au temps des premiers Urtukides”, JA., 1935, 219-277.

——, “Inalıds”, EI2, II, 1197-1198.

Çevik, A., XI ve XIII. yüzyıllar Arasında Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi (Siyasi, Sosyal ve Ekonomik), İstanbul 2002, M. Ü. T. A. E., basılmamış doktora tezi.

Ebu Şâme, el-Ravzateyn fi Ahbâru’d-Devleteyn, II, nşr. A. el-Beysumi, Dımaşk 1992.

Ebu’l-Farac, Abu’l Farac Tarihi, I-II, trc. Ö. R. Doğrul, Ankara 1987.

Ebu’l-Fida, el-Muhtasar fi Ahbari’l-Beşer, II, nşr. M. Eyyub, Beyrut 1997.

Gabriel, A., Voyages Archeologigues dans la Turqui Orientale, Paris 1940.

Halil, İ., Emâretu Artukiyye fi’l-Cezire ve’ş-Şam, Beyrut 1980.

İbn Havkal, Suretu’l Arz, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1967.

İbn Nazîf el-Hamevî, Tarihu’l-Mansurî, nşr. P. A. Gryaznevitch, Moskova 1960.

İbn Şeddad, el-Alâku’l-Hatira fi Zikri Ümera-i Şam ve’l-Cezire, III/I-II, nşr. Y. Abare, Dımaşk 1978.

İbn Vâsıl, Müferricu’l Kurûb fi Ahbar-ı Beni Eyyûb, II, nşr. C. Şeyyal, Kahire 1957.

İbnü’l-Adîm, Züddetü’l-Haleb min Tarih-i Haleb, II, nşr. S. Dehhan, Dımaşk 1968.

İbnü’l-Esir, el-Kamil fi’t-Tarih, X, XI, trc. A. Özaydın, İstanbul 1987.

——, et-Tarihu’l-Bâhir fi’d-Devleti’l-Atabekiyye bi’l-Mavsıl, nşr. A. A. Tuleymat, Kahire 1963.

İbnü’l-Ezrak, Tarihu Meyyâfârikîn ve Amid, British Museum Or. 5803, 6310; eserin Mervaniler kısmının neşri: B. A. Avad, Tarihu’l-Fârikî ed-Devletil-Mervaniye, Kahire 1959 (Trk. trc. M. E. Bozarslan, Mervani Kürtleri Tarihi, İstanbul 1975); Artuklular kısmının neşri: A. Savran, The Hıstory of Mayyâfârikîn and Amid, Erzurum 1986 (Trk. trc. Meyyfarikin ve Amid Tarihi -Artuklular Kısmı-, Erzurum 1991); 1100-1150 yılları arasının neşr ve ing trc. C. Hillenbrand, A Muslim Principality in Crusader Times -The early Artuqid State-, İstanbul 1990.

İbnü'l-Kalânasî, Zeyl Tarihi Dımaşk, nşr. S. Zakar, Dımaşk 1983.

İmâdeddin İsfahânî, Berku'ş-Şâmî, V, nşr. R. Şeşen, İstanbul 1979.

Merçil, E., Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993.

Sağlam, O. F., "Şimdiye Kadar Yayınlanmış Bazı Kitabelerle Meskukatın Milli Tarihe Hizmetleri", IV. Türk Tarihi Kongresi, Ankara 1952.

Savcı, S., "Diyarbakır Kitabeleri", Karacadağ Dergisi, s. 4 ve diğerleri 1938.

Sevim, A., "İnaloğulları", DİA, XXI,

——, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Ankara 1989.

Sıbt İbnü'l-Cevzi, Miratü'z-Zeman fi Vefayati'l-Fuzelâ ve'l-A'y'an, I-II, Haydarabad 1951.

Sümer, F., Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, II, İstanbul 1999.

——, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara 1990.

——, "Diyarbakır Şehri Yönetimi ve Yöresinde İnaloğulları Beyliği", II. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya 1993.

Süryani Mihail, Süryani Mihail Vekayinamesi, yayınlanmamış Trk. trc. H. Andreasyan (TTK, Kitaplığı), II.

Şeşen, R., Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, İstanbul 1983.

——, "İmad al-Din al-Katib el-İsfahâni'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, 1971.

Turan, O., Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993.

——, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1980.

Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), trc. H. D. Andreasyan, Ankara 1987.

Usâme b. Munkiz, Kitâbu'l-İtibâr, nşr. P. Hitti, Beyrut 1930.

Vath, G., Die Geschichte der Artugıdishchen Fürstentümer in Syrien Und der Gaziral Furatiya (496-812/1102-1409), Berlin 1987.

Yinanç, M. H., Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I (Anadolu'nun Fethi), İstanbul 1944.

——,   “Diyarbekir”, İA, III.

Zambaur, E., Manuel Genealogie et de Chronologie pour L’Histoire de L’Islam, Berlin 1955.

OTUZBEŞİNCİ BÖLÜM, TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ

A. KURULUŞU VE YÜKSELME DEVRİ

Türkiye Selçukluları / Prof. Dr. Erdoğan Merçil [s.503-528]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Kuruluş Devri

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda Dandanakan Savaşı'ndan (1040) hemen sonra, Doğu Anadolu'ya yapılan Türk akınları bu bölgedeki Bizans mukavemetini kırma yönünden büyük bir önem taşır. Öte taraftan Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Türk tarihinin dönüm noktalarından biri olan Malazgirt Savaşı'nda (1071) Bizans'ı mağlup etmesi Türklerin Anadolu'ya yerleşmesine imkan sağlıyordu. Bunun neticesinde Anadolu'ya büyük bir göç başlamış, yüzyıllar boyunca süren bu nüfus hareketinde Azerbaycan bir geçiş noktası olmuştu. Türkiye Selçukluları Devleti bu kesîf Türkmen kütlelerininin Anadolu'ya göç etmesi sayesinde kurulmuştu. Bu devletin kurucusu ve Anadolu'yu fetih tarihinin başlıca kahramanı Selçuk'un torunu olan Kutalmış'ın oğlu Süleymanşah'tır. Süleymanşah Devri'nin siyasî olayları tarihî manasıyla hayatının son safhasında açıklığa kavuşmaktadır.

Onun ve kardeşlerinin ne şekilde ve hangi sıfatla Anadolu'ya gelmiş oldukları ve devletin kesin kuruluş tarihi üzerinde gerek yerli ve gerekse yabancı tarihçiler hâlâ bitmemiş münakaşalar sürdürmektedirler. Onların Anadolu'ya gelişleri hususunda muhtelif rivayetler vardır. Bunlardan birisine göre; Süleymanşah ile ağabeyi Mansûr, Malazgirt Savaşı'na katıldılar, bu savaşta büyük yararlıklar gösterdiler ve Sultan Alp Arslan da saltanat sürmesi için Anadolu'yu Süleymanşah'a tahsis etti. Başka bir rivayette ise; Kutalmış'ın Alp Arslan'a isyan edip öldürülmesinden (1064) sonra sultanın onun oğullarının hayatına son vermek istediğini, Vezîr Nizamülmülk'ün hanedan azasının öldürülmesinin uğursuzluk getireceğini bildirmesiyle bu karardan vazgeçildiğini, fakat bunların yeniden isyan etmelerini önlemek için fetihle meşgul olmak üzere Anadolu'ya gönderildiklerini, bu suretle ya gaza yaparak devlete hizmet etmek veya bu uğurda şehid olarak bir zarara sebebiyet vermemelerinin sağlandığı ileri sürülmüştür.1

Doğruluğu tam olarak şüphe götürmekle beraber itimada en lâyık rivayetlere göre; Süleymanşah, ağabeyi Mansûr ve kardeşleri Alp İlig ile Devlet (Dolat) muhtemelen 1073 yılında, yani Sultan Melikşah Devri'nde (1072-1092), Urfa ve Birecik yakınlarına kaçmışlar veya sürülmüşlerdi.2 Bunların o bölgedeki, yine Selçuklu devlet arazisinde tutulmayarak hudutlara sürülmüş oldukları anlaşılan, Türkmen gruplarıyla temas kurdukları ve soylarının asaleti sebebiyle bunlar tarafından başbuğ tanındıkları anlaşılmaktadır.

Ayrı ayrı birliklerin başında oldukları hâlde bölgede harekâtta bulunan dört kardeşten ikisinin bu arada Suriye olaylarına karıştıkları ve bu bölgenin fatihi Atsız'a başkaldıran Şökli adında başka bir Türkmen beyini desteklerken, Mısır'daki Fatımî halîfesi el-Mustansır (1036-1094) ile anlaşıp, Büyük

Selçukluların baştan beri takip ettikleri sünnî siyasete yüz çevirdikleri, fakat Atsız tarafından mağlup edilerek Sultan Melikşah'ın yanına gönderildikleri görülüyor (1075).3 Bu iki kardeş muhtemelen Alp İlig ve Devlet idi. Öte taraftan Kasım 1074'te Mirdasî Emîri Mahmud'un ölümü ile Süleymanşah önce Haleb'i ve daha sonra da Bizanslı bir valinin idaresindeki Antakya'yı kuşatmıştı. Fakat herhangi bir başarıya ulaşamadan Haleb'den bir miktar mal almış, Antakya'yı ise yıllık 20.000 dinar haraca bağlayabilmişti.

Öte taraftan Suriye'de Atsız'ın kuvvet ve kudreti karşısında Süleymanşah ve Mansûr bu bölgeden faaliyetlerini Anadolu içlerine nakletmeyi daha uygun bulmuş olmalıdırlar. Artuk Bey'in Anadolu'dan geri çağrılmış olması, soylarının yüceliği bakımından onlara herhalde Anadolu'da bulunan Türkmen grubları üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurmak fikrini vermiş idi. Ancak yine de Süleymanşah'ın Anadolu'ya girdikten sonra önce nerelerde faaliyette bulunduğu pek belli değildir. O Antakya önünden ayrılıp Anadolu içine girdikten sonra muhtemelen Konya civarında harekâtta bulunmuş, bu şehri ve yakınında bulunan Gavele (Gevele) kalesini almıştır (takriben 1075). Böylece Kutalmışoğulları da, Büyük Selçuklu Devleti'ni kuran amcazadeleri gibi, bir devlet teşkil etme yolunda, yani Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu gerçekleştirmede ilk adımlarını attılar.4

Kutalmışoğulları daha sonra batı yönünde fetihlere devam ettiler ve bu arada Bizans'taki taht mücadelelerinden geniş ölçüde yararlandılar. Nikephoros Botaneiates 7 Ocak 1078'de kendini imparator ilân ederek Kutalmışoğullarının yardımını sağlamıştı. Nihayet o 24 Mart'ta İstanbul'a girerek imparator oldu. Kutalmışoğullarının bir süre N. Botaneiates'i destekledikleri anlaşılıyor. Nitekim yine imparatorluk mücadelesinde bulunan Nikephoros Bryennios da onların yardımıyla mağlup ve esir edilmişti. Bundan sonra Kutalmışoğulları Boğazlara yakın bölgelerde yerleşmişler, böylece İzmit ve çevresi Selçukluların eline geçmişti.

İşte tam bu sırada mahiyeti hâlâ yeterli derecede açıklanmamış olan önemli bir olay oldu. Merkeziyetçi bir devlet siyaseti izleyen Sultan Melikşah Anadolu'yu kendi idaresi ve itaati altına almak için harekete geçmiş ve buraya Emir Porsuk'u göndermiş olmalıdır. Emîr Porsuk yapılan bir savaşta (veya savaş yerine Mansûr ile yaptığı teke tek vuruşmada) Mansûr'u öldürmüş, fakat başkaca bir netice elde edemeyerek geri dönmek zorunda kalmıştı.5

Ağabeyinin ne şekilde olursa olsun ortadan kalkmasından sonra Süleymanşah bir müddet daha Bizans ile işbirliğinde bulundu. Emir Porsuk'un ona karşı bir şey yapamamış olmasında belki de Bizans'ın desteğini görmüş olması da rol oynamıştır. Süleymanşah'ın durumunun bundan sonra da kuvvetlendiği anlaşılıyor. 1079-1080 yıllarında Türk fetihleri Marmara ve Karadeniz sahillerine kadar uzanmış, bir taraftan da Adalar (Ege) Denizi kıyılarına ulaşmıştı. Ancak Bizans'ta taht aşıkı kumandanların bir türlü sonu gelmiyordu. Nitekim 1080 yılı sonlarında bu kez Nikephoros Melissenos Süleymanşah ile anlaşarak imparatorluğunu ilân etti. Bu şahıs Türk kuvvetlerinin yardımı ile İznik (Nikaia) şehrini karargâh edinerek İstanbul üzerine yürümeye hazırlandı. Artık imparatorluğunu ilân etmek sırasının kendisine geldiğini düşünen Aleksios Kommenos bu sefer tarafsız kaldı. Aleksios aynı zamanda eniştesi olan Melissenos'u sezarlık vaadiyle uyuttu ve hîle ile İstanbul'a girerek kolayca

imparatorluğu elde etti (4 Nisan 1081).6 N. Melissenos'un bu suretle kenarda kalması neticesinde Süleymanşah, gerek İznik ve gerekse onun tarafından muhafaza edilmeleri için garnizonlar yerleştirmek üzere, Türklere teslim edilen kaleleri bir daha terk etmeyerek İznik'te yerleşti. Bu suretle İznik muhtemelen 1080 yılı sonlarında Türkiye Selçuklu Devleti'nin merkezi oluyordu.7

Aleksios'un tahta geçmesi Süleymanşah'ı Bizans'a karşı daha serbest ve kaygısız davranmaya sevk etti, yeni imparator ile hiç olmazsa önceden bir ittifak mevcut değildi. Bu sebeple Türkler artık Boğaziçi sahillerine kadar ilerlediler, buradan geçen gemilerden haraç almak üzere karakollar tesis ettiler. Bütün Bithynia bölgesi (Anadolu'nun kuzeybatı bölgesi, başlıca şehirleri İzmit, Bursa ve İznik'tir) şehirleri ister istemez Türklere teslim olmuşlardı. İmparator Aleksios önce İstanbul şehrine serbest bir nefes aldırmak maksadıyla küçük gemilerle Boğaz sahilinde bulunan Türk karargâhlarına korsan baskınlar tertip etti ve bunları geri çekilmeye zorladı. Ancak Aleksios'un Balkanlar'daki durumu hiç de iyi değildi. O Balkanlar'daki Peçenek ve Norman tehlikesini ortadan kaldırmak maksadıyla Süleymanşah ile anlaşmayı tercih etti. O Süleymanşah'a hediye namı altında muayyen bir yıllık haraç vermek suretiyle barış istiyordu, iki taraf arasında varılan anlaşmaya göre; Türkler bugünkü Maltepe'de Dragos tepesinin batısından İzmit Körfezi'ne dökülen küçük Drakon çayına kadar olan hattı Bizans ile hudut kabul ettiler (1081).8

Süleymanşah'ın Fetihleri

Süleymanşah, İmparator Aleksios ile yaptığı 1081 Antlaşması'ndan sonra bir taraftan muhtelif kumandanlar vasıtasıyla, tafsilatı pek belli olmayan fetih hareketlerine devam ederek Anadolu'nun kuzeyinde hâlâ Bizans'ın elinde bulunan bazı kaleleri zapt ettirirken, bir taraftan da kendisi güneye doğru yürüdü ve Tarsus'u muhasara ederek aldı (1082). Bunu takip eden yıl içinde (1083) Türkiye Selçuklu hükümdarının başta Adana, Misis (Mamistra) ve Anazarbos olmak üzere hemen bütün Kilikya sahasını fethettiği görülmektedir. Bu suretle Ermeni Philaretos'un Toroslardan Urfa'ya kadar kurmuş olduğu hâkimiyetin batı kısmı Selçukluların eline geçmiş bulunuyordu. Bundan sonra sıra Antakya'ya geldi. Çok eski devirlerden beri Suriye'nin en mühim şehri ve merkezi olmuş bulunan bu büyük şehre gözünü diken sadece Süleymanşah değildi.

Haleb'i ele geçirmiş bulunan Ukaylîlerden Şerefüddevle Müslim b. Kureyş ve Suriye Selçuklu Meliki Tutuş da Antakya'nın fethini hedef edinmiş idiler. Bu bakımdan Antakya'yı fethetmek için büyük hazırlıkların yanı sıra Müslim b. Kureyş ile Tutuş'u da unutmamak gerekiyordu. Süleymanşah Antakya üzerine hareket ederken, Philaretos'a hududu bulunan Türk beyleri de aşağı-yukarı aynı zamanda onun topraklarına yürümüşler, böylece Süleymanşah'ın karşısına büyük kuvvetler ile çıkmasına engel olmuşlardı.

Bu anda Emîr Danişmend'in Ermeni Gabriel'in hüküm sürdüğü Malatya'yı muhasaraya giriştiği (1085) ve Emîr Buldacı'nın yukarı Ceyhan bölgesini Elbistan ve civarını zapt ettiği görülmektedir.9

1084 yılı içinde Philaretos'un Urfa'ya kumandan olarak bıraktığı oğlu Barsam ile arası açılmıştı. Babası tarafından tutuklanan ve Antakya kalesinde hapsedilen Barsam, rivayete göre, Antakya şehrinin şahnesi olan İsmail adında bir Müslüman ile anlaşarak babası aleyhine onunla birleşmiş ve Philaretos'un bir düğün münasebetiyle şehirde bulunmamasından yararlanarak hapisten kaçmış ve İznik'e gitmişti. Barsam burada Süleymanşah ile Antakya'nın kendisine teslimi hususunda anlaştı. Bunun üzerine Süleymanşah beraberinde az sayıda kuvvet bulunduğu hâlde süratle Antakya'ya doğru hareket etti. Netice olarak Antakya 13 Aralık 1084'te Süleymanşah tarafından fethedildi. Şehre Müslüman şahne İsmail'in yardımı ile gizlice giren Selçuklu kuvvetleri büyük bir mukavemetle karşılaşmamışlar ve bu sebeple yerli halka kötü muamelede bulunmamışlardır. Ancak Philaretos'un kuvvetlerinden bir kısmı iç kaleye sığındı. Bu sebeple şehrin iç kalesinin bir ay daha mukavemet ettikten sonra 12 Ocak 1085'te Süleymanşah'a teslim olduğu anlaşılmaktadır.10 Getirdiği az sayıdaki kuvvetleri, fetihten sonra, yetişen öteki birliklerle takviye eden Süleymanşah ayrıca Ayıntab, Harim, Tell-başir, Ra'ban, İskenderun ve Süveydiye'yi (Samandağ) de ele geçirmişti. Bunun üzerine rivayete göre Philaretos, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın yanına giderek Müslümanlığı kabul etmiş ve kendisine tevcih olunan Maraş'a gelerek burada 1090 yılından önce ölmüştür.11

Süleymanşah'ın Ölümü

Ancak Süleymanşah'ın Antakya şehrini almakla, hem Şerefüddevle Müslim hem de Melik Tutuş ile mücadele etmesi mukadderdi. Nitekim mücadelenin ilk safhası Şerefüddevle ile oldu. Haleb emîri daha önce Antakya üzerine yürümüşse de, şehrin muazzam surları karşısında bir şey yapamayarak geri çekilmişti. Bundan sonra Philaretos ile bir anlaşma yapan Şerefüddevle Müslim ondan yıllık muayyen bir cizye almakta idi. Bu gelir kaynağını kaybetmek istemeyen Şerefüddevle, Süleymanşah'a haber göndererek Philaretos'un ödediği cizyeyi göndermesini istedi.

Bu tabiatıyla olacak şey değildi, Müslüman bir şehirden ve hükümdarından cizye istenemezdi. Süleymanşah onun bu istediğini reddedince iki taraf arasında savaş zorunlu oldu. Şerefüddevle ile Süleymanşah'ın savaşçıları karşılıklı birbirinin arazisini yağmalamaya başladılar. Nihayet 20 Haziran 1085'te iki taraf Haleb ile Antakya arasında Kurzahil mevkiinde karşılaştılar. Bu savaşa Şerefüddevle ile başlayan Çubuk Bey ve idaresindeki Türkmenler Süleymanşah'ın tarafına geçtiler. Bu sebeple Şerefüddevle bozguna uğrayarak öldürüldü. Süleymanşah buradan Haleb üzerine yürüyerek şehri kuşattı ve Şerefüddevle'yi de bu şehrin kapısı önüne gömdürdü.12

Antakya'nın zabtından sonra Şerefüddevle'nin ortadan kaldırılması ve Haleb'in kuşatılması artık Süleymanşah ile Büyük Selçuklular arasındaki mücadeleyi ön plâna geçirmişti. Şerefüddevle'nin Haleb'de bıraktığı emîr Şerîf Ebû Ali Hasan Haleb'i savunurken, bir taraftan da hem Sultan Melikşah'a hem de Melik Tutuş'a mektup yazmış ve şehri teslim almak üzere ya bizzat gelmelerini, yahut kendilerini kurtarmak üzere büyük bir ordu göndermelerini istemişti. Bu sırada Süleymanşah; Şeyzer, Kefertab ve Maarretünnuman kalelerini ele geçirmişti. O, Kınnesrin'i de kuşatıp aldıktan sonra bütün kuvvetleriyle Haleb önünde toplandığı sırada Tutuş'un harekete geçtiği haber alındı. Artuk Bey de bu sırada Tutuş'un yanında bulunuyordu. Onun kuvvetleriyle takviye edilmiş olan Tutuş Haleb'e üç mil

uzaklıkta bulunan Ayn Seylem mevkiinde 4 Haziran 1086'da Süleymanşah'ın ordusu ile savaşa tutuştu. İki Türk ordusu arasındaki bu savaşın neticesini yine Çubuk Bey ve Türkmenler tayin ettiler. Bunlar bu sefer Süleymanşah'tan ayrılıp Tutuş tarafına geçtiler. Süleymanşah savaşı kaybettiğini görünce intihar etti.13

Anadolu'nun fethi, daha önceki fetih hareketlerinin hiçbiriyle mukayese edilemeyecek bir ölçüde dünya tarihini etkilemiştir. Türk milleti varlığını, emsalsiz tarihî gelişmesini ve ezelî bağımsızlığım bu fethe borçludur. Bu sebeple bizim için Süleymanşah'ın adı, tarihimizin öteki büyük şahsiyetlerinin önünde, onların bayraktarı manasını taşımaktadır ve bundan sonra da taşımalıdır. Nitekim şu sözler büyük bir gerçeğin ifadesidir "Süleymanşah Anadolu Türklerinin en büyük ve en muhterem babasıdır."14

Süleymanşah'ın Ölümünden Sonra Anadolu Olayları Ebu'l-Kasım Hükümeti

Süleymanşah 1084 yılı Aralık ayı içinde Antakya'yı fetih için yola çıkarken İznik ve civarını Ebu'l-Kasım adında bir Türk beyine bırakmıştı. Antakya'nın fethi sırasında Karategin adında bir Türk beyi Karadeniz kıyısında Sinop'u zapt etti (1085 başı). Burada bulunan külliyetli altın ile büyükçe bir imparatorluk hazinesi bu Türk beyinin eline geçti. Ancak Süleymanşah'ın Tutuş karşısında mağlup olarak intihar etmesinden sonra bu durumdan istifade eden İmparator Aleksios'un Türklerin eline geçmiş olan Karadeniz kenarındaki sahil şehirlerini geri almaya muvaffak olduğu anlaşılıyor, İmparator Aleksios, Sultan Melikşah'ın gönderdiği Siaus (Çavuş veya belki de Siyavuş) şeklinde kaydolunan bir elçisini kandırarak kendi tarafına çekmeye muvaffak oldu. Nitekim Sinop'a giden Siaus, Melikşah'ın mektubunu göstererek Karategin'i Sinop'u terk etmeye ve ele geçirdiği hazineleri de imparatorun adamlarına bırakmaya kandırdı. Böylece Sinop tekrar Bizans'a teslim olundu.15 Ancak durum her tarafta aynı değildi. Süleymanşah'ın ölüm haberi, onun muhtelif bölgelere tayin etmiş olduğu Türk beylerinin bağımsız hareket etmelerine sebep oldu. Bunlardan hükümet merkezi olan İznik'i elinde bulundurduğu cihetle en nüfuzlusu olan Ebu'l-Kasım rivayete göre kendisini sultan ilân ettiği gibi, kardeşi Ebu'l-Gazî'ye de Kapadokya emirliğini bıraktı. Becerikli ve gayet haris bir kimse olan Ebu'l-Kasım bundan sonra Marmara sahillerine akınlar yaparak bütün Bithynia'yı yağmalamaya başladı. İmparator Aleksios bunun üzerine evvelce Süleymanşah'a uygulamış olduğu taktiğe müracaat ederek Türk akıncılarını sahilden geri sürdü ve Ebu'l-Kasım'ı barış istemeye zorladı. Ancak Ebu'l-Kasım anlaşma görüşmelerini devamlı olarak uzatmakta olduğundan imparator nihayet İznik üzerine bir kuvvet göndermeye mecbur kaldı. Bu kuvvetin başına Türk asıllı Tatikios'u (Tetik?) geçirmişti. Ayrıca Sultan Melikşah'ın da İznik'i itaat altına almak üzere Emîr Porsuk kumandasında 50 bin kişilik bir kuvvet gönderdiği öğrenildi. Fakat Tatikios böyle bir kuvvetle başa çıkamayacağını düşünerek neticede İstanbul'a çekilmek zorunda kaldı.

Ebu'l-Kasım'ın bundan sonra da rahat durmadığı anlaşılıyor. Herhalde Porsuk, kuvvetleriyle henüz uzakta bulunuyor veyahut Ebu'l-Kasım onun gelişini başka bir şekilde yorumluyordu. Ebu'l-Kasım'ın bu kez de Marmara Denizi'nin güney sahilini ele geçirmek istediği görülüyor. Nitekim o küçük bir donanma kurmayı tasarladı ve bu maksatla sahilde bulunan Kios (Gemlik) şehrini zapt

ederek burada gemiler yaptırmaya başladı. Ancak Aleksios, bunun imparatorluk için yarattığı tehlikeyi kavrayarak derhal faaliyete geçti. Bütün donanmasını Manuel Butumites emrine vererek Ebu'l-Kasım'ın donanmasını yakmakla görevlendirdi, karadan da büyükçe bir kuvvetle Tatikios Türklerin üzerine sevk olundu. Her iki kuvvetin de üzerine gönderilmesinden endişelenen Ebu'l-Kasım üstün Bizans donanmasına karşı koyamayacağını düşünerek Kios'tan geri çekildi. M. Butumites sür'atle gelerek Ebu'l-Kasım'ın herhalde henüz kızakta bulunan gemilerini yaktı. Pek az sonra da Tatikios kara yolundan yetişerek mevzi aldı. Ebu'l-Kasım'ın çekildiği (Halykai veya Kyparisson) mevkiinde Bizanslılar ile Türkler arasında on beş gün süreyle ufak tefek çarpışmalardan başka büyükçe bir savaş yapılmadı. Neticede Tatikios savaşa karar vermek zorunda kaldı. Savaş bir kısım Türk askerinin ölmesi, esir edilmesi, daha çoğunun ise bütün eşya ve teçhizatını bırakarak kaçması ile neticelendi. Ebu'l-Kasım güçlükle İznik'e ulaşabildi. Bütün bu olayların oluş şekli ve tarihi hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Ancak Bizans'taki başka olaylara bakarak Emîr Porsuk'un gelişinin 1090 yılı sonlarında olması çok muhtemeldir.16

Şu halde 1090 yılı ortalarında Ebu'l-Kasım Kios'ta mağlup olduktan sonra İznik'e çekilmişti. Ancak Emîr Porsuk'un Anadolu içinde bağımsız davranan muhtelif Türk beylerini itaata aldıktan sonra İznik'e yaklaşmakta olduğu bu sıralarda Aleksios, Ebu'l-Kasım'a, haber göndererek onu İstanbul'a davet etti. Bizans İmparatoru anlaşıldığına göre İznik hakimi Ebu'l-Kasım'a Porsuk'a karşı bir ittifak teklif ve bu münasebetle onu İstanbul'a davet etmişti. O bu arada bir taraftan da Türklerin elinde bulunan İzmit'i ele geçirmek istiyordu. Ebu'l-Kasım İstanbul'da gayet iyi karşılandı, hemen her gün kendisine ziyafetler veriliyor, hipodromda şerefine at ve araba yarışları tertip olunuyor ve İstanbul'da ikamet müddeti birçok neden ile uzatılmaya çalışılıyordu, iki taraf arasında barış ve ittifak görüşmeleri yapıldığı esnada, İmparator Aleksios donanma kumandanı Eustathios Kymineianus'u yapı malzemesi, mimarlar ve işçileri yüklediği gemileriyle İzmit'e yolladı.

Bunlar İzmit müstahkem mevkiini kontrol altına alacak yeni bir kale inşa etmekle görevlendirilmişlerdi. Kalenin inşası bittikten sonra Aleksios, Ebu'l-Kasım'a pek çok hediyeler ve bir de "Sebastos" unvanı vererek onu İznik'e uğurladı. Ebu'l-Kasım olan biteni öğrendiği zaman kadere boyun eğmek zorunda kaldı. Çünkü bu sırada Emîr Porsuk artık İznik önünde görünmüştü ve Ebu'l-Kasım imparatorun yardımına muhtaçtı.

Emîr Porsuk İznik'i üç ay muhasara etti. İmparatorun hareket şekline ve hilekârlığına çok içerlemiş bulunan Ebu'l-Kasım bu müddet içinde kendi imkânları ile Porsuk'un kuvvetlerine karşı İznik'i korudu. Ancak sonunda yardım istemek için imparatora başvurmak zorunda kaldı. Bizans imparatoru bu sırada Peçeneklere karşı büyük bir ölüm-kalım mücadelesi içinde idi. Onun bu cepheden ayıracak kuvveti yoktu, buna rağmen Ebu'l-Kasım'a yardım zorunluluğunu hissetti. Çünkü İznik Porsuk'un eline geçecek olursa burasını Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan kurtarıp almak elbette hemen hemen imkânsız bir şey olacaktı. Bunun için o yeniden bir hîleye başvurdu. O pek küçük bir kuvveti bunlara imparatorluk sancakları, imparatorun önünde taşınması âdet olan süslü alâmetleri vermek suretiyle Ebu'l-Kasım'a yolladı.

Bu yardım yoluyla Porsuk'u geri çekilmeye zorlamayı ve imkân hasıl olursa İznik'i kendi adına zapt etmeyi umuyordu. Bu küçük Bizans kuvveti muhtemelen deniz yönünden şehre girdi, imparator gayesinin birincisine kolaylıkla ulaştı. Bizanslılar surlar üzerine çıkıp imparatorluk sancaklarını ve imparatorun alâmetlerini göstererek savaş naraları atmaya başlayınca; Porsuk, imparatorun bizzat geldiği düşüncesiyle kuşatmayı kaldırmayı uygun buldu, İznik bu suretle kuşatmadan kurtulunca, yardıma gelen kuvvetler, sayıları pek az olduğu ve Ebu'l-Kasım henüz tamamıyla kuvvetten düşmemiş bulunduğu için, imparatorun plânının ikinci safhasını gerçekleştiremeyeceklerini anlayarak geri dönmeyi tercih ettiler.

Emîr Porsuk'un başarısızlığı üzerine Büyük Sultan Melikşah'ın İznik'in zaptından vazgeçmediğini ve buraya kıymetli kumandanlarından Urfa Emîri Bozan'ı gönderdiğini görüyoruz. Anna Komnena17 bu münasebetle Melikşah'ın kendisiyle ittifak etmek üzere, imparatora yeniden müracaat ettiğini kaydediyor. Neticede İmparator Aleksios da Selçuklu Sultanı'nın yanına bir elçi heyeti göndermiş, fakat bunlara verdiği talimatta müzakereleri uzatarak Melikşah'ı oyalamalarım tembihlemişti. Ancak bu hey'et daha yolda iken Melikşah'ın ölüm haberini almış ve geri dönmüştü. Sultan Melikşah'ın 19 Kasım 1092'de öldüğü bilindiğine göre, Bizans elçi hey'etinin buna yakın bir tarihte yola çıktığı kabul olunabilir. Bu durumda Bozan'ın İznik önüne gelişini de aynı yılın (1092) ortalarına ve hatta ikinci yarısına koymak herhalde hatalı olmayacaktır. Öte taraftan Emir Bozan İznik önüne geldi, şehri hücumla zapt etmek için birbiri arkasına yaptığı teşebbüsler, Ebu'l Kasım'ın şiddetli müdafaası ve imparatordan istediği yardımı elde etmesi sayesinde bir türlü netice vermedi. İmparator bu sırada Peçenekleri Kumanların yardımı ile imhâ ettiği için biraz olsun ferahlamış bulunuyordu. Bizans Levunion galibiyetinden (29 Nisan 1091)18 sonra sadece İzmir hâkimi Çaka (Çakan) Bey'le uğraşmak zorunda idi.19 Bozan bu şekilde İznik'i zapt edemeyeceğini anlayınca muhasarayı kaldırarak karargâhını Lopadion (Ulubat) yanında bulunan Lampe ırmağı kenarına nakletti.

Ebu'l-Kasım'ın bu sıralarda artık bağımsız hükümet sürmek imkânının yok olduğunu fark ettiği anlaşılmaktadır. Herhâlde imparatorun kendisine ne maksatla yardım ettiğini anlamış olacaktır. Belki de imparator ile Melikşah arasında bir anlaşma yapılacağını da haber almıştı. Bu sebeple O doğrudan doğruya Büyük Sultan'a müracaatla İznik bölgesinde onun valisi sıfatıyla tasdik edilmeyi ümid ederek büyük hediyeler hazırladı ve kardeşi Ebu'l-Gazî'yi İznik'te yerine vekil bıraktıktan sonra İsfahan'a doğru yola çıktı. On beş katır yükü altın ile sultanın yanına gitti. Ancak Ebu'l-Kasım bütün ısrarlara rağmen Melikşah tarafından huzura kabul edilmemiş ve kendisine Anadolu işinde tam yetki verilmiş olan Bozan ile anlaşması bildirilmiştir. Bu şekilde arzusuna ulaşamayan Ebu'l-Kasım uzun bir süre bekledikten ve ızdırap çektikten sonra Bozan'ı bulmak için harekete geçti. Ancak yolda Bozan'ın gönderdiği iki yüz kişilik bir müfreze tarafından yakalanarak kendi yayının kirişi ile boğdurulmuştur. Anna Komnena'ya göre20 bu iş Bozan'ın değil, sultanın verdiği emirler ile olmuştur. Bu olayın Melikşah'ın Bağdat'a gitmek üzere hareketinden pek kısa bir süre önce ceryan ettiği tahmin olunabilir (muhtemelen Eylül/Ekim 1092).21

I. Kılıçarslan'ın Saltanata Hâkim Olması

Ebu'l-Kasım'ın ölümünden sonra kardeşi Ebu'l-Gazî İznik'i elinde tutmakta devam etti. Tam bu sıralarda da Sultan Melikşah'ın vefat etmiş olması onu Emîr Bozan'ın tazyikinden kurtarmış oldu. Zira Bozan bütün kuvvetleri ile birlikte Büyük Selçuklu Devleti'nde meydana çıkan karışıklıklarda rol oynamak üzere Suriye'ye yollanmıştı. İmparator Aleksios bu sefer Ebu'l-Gazi'yi hediyeler ve va'adlerle kandırıp onun İznik'i terk etmesini sağlamaya çalıştı. Ebu'l-Gazî ise belki de henüz ağabeyinin ölüm haberini almamış olduğu cihetle, imparatoru oyalamakla yetinmişti. Ancak Sultan Melikşah'ın ölümü, onun tutuklu olarak Isfahan'da tuttuğu Süleymanşah'ın oğullarının serbest kalmalarını sağladı. Süleymanşah'ın iki oğlu, Kılıçarslan ve Kulan (veya Davud) Horasan'dan, kaçarak22 veya başka bir rivayete göre Berkyaruk tarafından serbest bırakılarak23 sür'atle Anadolu'ya ve sonra İznik'e geldiler. Onların İznik'e gelişlerini belki de 1093 yılı başına koymak gerekecektir.

Çünkü bilindiği üzere Melikşah'ın hanımı Terken Hatun, küçük yaştaki oğlu Mahmud'un, babasının tahtına çıkmasını sağlamak ümid ve arzusu ile Melikşah'ın ölümünü bir süre halktan saklı tutmuştu. Böylece haberin Isfahan'a ulaşması ve Kılıçarslan ile kardeşinin buradan hareketleri ve İznik'e varışları herhalde uzunca bir müddet sürmüş olmalıdır.

İznik'te bulunan Türkler, Selçuklu şehzadelerinin gelişini büyük bir sevinçle karşıladılar. Ebu'l-Gazî'nin iktidarı hiç direnmeden Kılıçarslan'a devrettiği anlaşılmaktadır. Kılıçarslan bu suretle babası Süleymanşah'a halef oluyor, tabiatıyla babasının benimsemiş olduğu "sultan" unvânını da alıyordu.24 Ancak Anadolu henüz birliğe ulaşmış bir sultanlık olmaktan çok uzak idi. Kılıçarslan'ın hâkimiyet sahası ancak İznik ve civarını kapsar görünmektedir. İzmit, Ebu'l-Kasım zamanında elden çıkmıştı. İzmit Körfezi sahilleri ise boydan boya Bizanslıların elinde idi. İzmir ve çevresinde başka bir Türk Beyi, Çaka hakimdi. Öte taraftan Danişmendliler, Mengücükler ve Saltuklular gibi Türk beylikleri Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde hüküm sürüyorlardı. Dikkatle bakılacak olursa Kılıçarslan'ın Anadolu'daki mevkii bir ölçüde kendisinden iki yüz yıl sonraki Osmanoğullarının durumuna çok benzemektedir. Osmanoğullarının yapmış oldukları gibi o ve onun ahfadı Anadolu birliğini İznik, Bursa, Bilecik, Eskişehir ve civarından hareket ederek gerçekleştirmişlerdir.

I. Kılıçarslan'ın Türkiye Selçuklu tahtına çıkarak "sultan" unvânı aldıktan sonraki ilk işi devleti yeniden teşkilâtlandırmak olmuştu. Ayrıca Çaka Bey'in kızı ile evlenmesi, bu iki Türk hükümdarı arasında bir dostluk kurulmasına sebep oldu. Bu dostluk semeresini vermekte gecikmedi, Kılıçarslan Marmara sahillerine yerleşmeye çalışan Bizanslıları oradan çıkarttı. Öte taraftan Çaka Bey, Çanakkale'ye doğru ilerlemiş ve Abydos'u (Çanakkale'ye 8 km. mesafede) muhasara etmişti. Onun bu hareketiyle İstanbul yolu tehlikeye düşmüş oluyor, İmparator Aleksios bu tehlikeden kurtulabilmek için I. Kılıçarslan'ı kendisine müttefik yapmaya çalışıyordu. Nitekim o bu arzusunda başarılı olmuştu. I. Kılıçarslan kendi hâkimiyet sahası içinde Çaka'nın Beyliği'nin genişlemesini iyi karşılamamış ve harekete geçmişti. İki taraftan sıkışan Çaka Bey bu durumdan kurtulmak için I. Kılıçarslan'ın yanına gitti ise de, bir netice elde edemediği gibi, damadı tarafından ortadan kaldırıldı.25 Kılıçarslan ise Bizans ile yaptığı bu ittifak sayesinde doğuda genişleme imkânı buluyordu, ilk önce 1095'te Malatya üzerine yürüdü, bu şehir Gabriel adında bir Ermeninin idaresinde idi. Kılıçarslan iyi tahkim edilmiş

olan bu şehri şiddetle muhasara etti. Fakat bu sırada Avrupa'dan harekete geçmiş olan Haçlı orduları Türkiye Selçuklularının başkenti İznik'e kadar ulaşmıştı. Sultan Kılıçarslan bu bakımdan sür'atle geri döndü ise de, Haçlıların kuşattığı İznik'e giremediği gibi, büyük ve muntazam Haçlı ordusuyla giriştiği savaşta da başarılı olamamıştı. Neticede İznik'i müdafaa eden Türkler Bizanslılar ile anlaşarak şehri onlara teslim ettiler (19 Haziran 1097). Öte taraftan Kılıçarslan Anadolu'ya çekilmiş, öteki Türk beylerinden Danişmendli Gümüş Tegin (Emir Danişmend) ve Kayseri (Kapadokya) Hâkimi Hasan Bey ile birleşerek ilerleyen Haçlı ordusuna karşı harekete geçmişti. Bu müttefik Türk ordusu Eskişehir (Dorylaeum) önünde Haçlı ordusu ile karşılaştı. Birkaç gün sürdüğü anlaşılan bu savaşta iki taraf kahramanca mücadele etmiş, neticede Türkler üstün sayıdaki düşman karşısından çekilmek zorunda kalmışlardı (1 Temmuz 1097). Sultan Kılıçarslan bundan sonra bir çeşit çete savaşı yaparak düşmanı yıpratmak niyetinde idi. Nitekim bu çekiliş sırasında Türkler yol boyunca içecek ve yiyecek maddelerini yok ederek, bir ölçüde Haçlıları açlığa mahkûm ediyorlardı. Buna rağmen Haçlı ordusu Konya'ya kadar ilerledi ve buradan sonra Ereğli'de ikiye ayrılarak yoluna devam etti. Bu sırada Anadolu'nun durumu yeniden değişiyor, Bizanslılar Türklerin elindeki Batı Anadolu'nun sahil bölgelerini İzmir, Efes, Sardes ve eski Lydia'nın öteki birçok şehrini işgal ediyorlardı, öte taraftan Türklerin gelişiyle Toroslara sığınan Ermeniler de yavaş yavaş sahillere ve ovalara inmeye başlamışlardır.

Bu Haçlı seferi fırtınasının geçmesinden sonra Anadolu Türkleri tekrar toparlandılar. Sultan I. Kılıçarslan ise Konya'ya yerleşerek burayı Selçuklu Devleti'nin başkenti yaptı. Bu sırada Haçlılara karşı Danişmendliler de başarılı savaşlar veriyorlardı. Nitekim Danişmendli ordusu 1100 yılında bir Haçlı ordusunu Malatya civarında mağlup ve Bohemund'u esir etti. Türklerin bu zaferinden sonra 1101 yılı Haçlı seferlerini oluşturan Haçlı orduları Anadolu'ya girdi. Sultan Kılıçarslan ve Danişmend Gazi Bohemund'u kurtarmak için Niksar'a doğru ilerleyen Haçlı ordusunun birinci grubunu Merzifon'da 1101 yılında imha ettiler. Yine aynı yıl içinde peşpeşe iki Haçlı ordusu da Sultan Kılıçarslan ve Danişmendliler tarafından Konya Ereğlisi'nde büyük bir kısmiyle ortadan kaldırıldılar. Böylece Anadolu Türkleri eski güvenlerine kavuşmuş oldular.26 Öte taraftan Haçlıların kendisi için bir tehlike teşkil ettiğini gören İmparator Aleksios, Sultan Kılıçarslan ile onlara karşı bir ittifak yaptı. Bu sırada Danişmend Gazi de boş durmuyor ve Malatya'yı fethediyordu (18 Eylül 1101). Sultan I. Kılıçarslan ise 1103 yılında bir sefere çıktı, buna sebep aynı dinden olmalarına rağmen Ermenilerin Haçlılardan şikâyet etmeleri idi. I. Kılıçarslan Elbistan'ı ve Maraş'ı Haçlıların elinden kurtardı. Danişmend Gazi'nin elinde tutsak olan Haçlı reislerini (Bohemund, Richard gibi) fidye karşılığı serbest bırakması, bu paranın yarısını isteyen I. Kılıçarslan ile aralarının açılmasına sebep oldu. Aslında sultan daha önce onun Malatya'yı ele geçirmesine kızmıştı, fidye olayı belki de görünürdeki bir sebep idi. Neticede sultan, Danişmend Gazi'nin üzerine yürüyerek onu mağlup etti (1103). Çok geçmeden Danişmend Gazi'nin 1105'te ölmesi, sultana Malatya'yı ele geçirmek fırsatını verdi. Aynı yıl içinde sultan Malatya'yı kuşatmış, Danişmend Gazi'nin oğlu Yağıbasan mukavemet edemeyerek şehri teslim etmiştir.27 Böylece Anadolu Beyliklerinin en kudretlilerinden biri olan Danişmendlilerin durumu sarsılmıştı. Sultan öteki beylikleri de kendine tâbi kılmak istedi ve bunda da bir ölçüde başarılı oldu

(Söz gelişi; Dilmaçoğulları, İnaloğulları gibi). Ancak Saltuklular ve Sökmenliler (Ahlatşahlar) Büyük Selçuklular da tâbi olarak kalmışlardı.

Sultan Kılıçarslan'ın genişleme siyaseti neticesinde Büyük Selçukluların hâkimiyet sahasına komşu olması, hanedanın bu iki kolunun çatışmasını beklenir hâle getirmişti. Nitekim çok geçmeden böyle bir olay vuku buldu. Musul'a hâkim olmak meselesi; Sultan Kılıçarslan ile Büyük Selçuklu Emîrlerinden Çavlı'yı karşı karşıya getirdi, ilk etapta Kılıçarslan üstündü ve 22 Mart 1107'de Musul'a girdi. Emîr Çavlı ise mücadeleyi bırakmamıştı, büyük bir ordu toplayarak harekete geçti, iki taraf Habur nehri kenarında karşılaştı. Sultan I. Kılıçarslan kahramanca dövüşmüş, ancak mağlup olacağını anladığı zaman atıyla Habur nehrini geçerek kurtulmak istemişti. Fakat kendisine ve atına ait zırhların ağırlığı ona bu şansı tanımamış ve nehirde boğulmuştu (3 Haziran 1107). Emir Çavlı onun oğlu Şahinşah'ı (Melikşah) yakalayıp, Sultan Muhammed Tapar'a gönderdi.28 Böylece Türkiye Selçukluları tahtı kısa bir süre için tekrar boş kaldı. Kılıçarslan'ın Şahinşah'tan başka Mes'ud, Arap ve Tuğrul Arslan adlarında üç oğlu daha vardı (muhtemelen bir de Gök-Arslan).

Sultan I. Kılıçarslan'ın ölümünden sonra eşi beraberinde küçük oğlu Tuğrul Arslan olduğu hâlde Malatya'ya gelmiş ve burada Tuğrul Arslan'ın sultanlığı ilân edilmişti.

Şahinşah'ın (Melikşah) Saltanatı

Bir süre sonra Konya Selçuklu tahtında Şahinşah'ın oturduğunu görüyoruz (1110). Onun Anadolu'ya dönüşü ile ilgili iki rivayet vardır; birincisine göre, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar Anadolu'nun kötüye giden durumunu görerek Şahinşah'ı ülkesine göndermiş, ikincisine göre ise Şahinşah kendisi kaçmıştı.29 Daha sonra Selçuklu sultanı, İmparator Aleksios ile mücadeleye girişti ve özellikle 1113 yılında bazı başarılı sonuçlar aldı. Bu Türk saldırıları sırasında Emîr Monoluğ ve Muhammed adlarındaki beyler temayüz ettiler. Nihayet Afyon (Ampous) civarında Şahinşah ile Aleksios arasında bir anlaşma imzalandı. Özellikle sultanın Bizans'a barış teklif etmesi bu sırada kardeşi Mes'ud'un isyanı ile ilgili olmalıdır. Mes'ud kayınpederi Danişmendli Emîr Gazî (1105-1134) ile birleşerek taht mücadelesine girişmişti. Sultan Şahinşah sür'atle bu isyanı bastırmak üzere geri dönmüş, ancak adamlarının ihaneti sebebiyle bir baskın sonucu Mes'ud'un önünden kaçmak zorunda kalmıştı. O Bizans İmparatoru'nun yanına giderken Akşehir civarında Mes'ud'un adamlarının eline esir düşmüş ve gözleri kör edilmişti (1116). Mes'ud buna rağmen Şahinşah'tan çekinmiş ve onu eski Türk adeti gereğince kanı akıtılmaksızın, yayının kirişiyle, boğdurmuştu. Rivayete göre Şahinşah öldüğünde yirmi bir yaşında idi (I118).30

Sultan I. İzzeddin Mes'ud

Mes'ud Danişmendlilerin himayesinde Konya'da Selçuklu tahtına çıktı. Bir süre sonra da Bizans tahtında bir değişiklik Aleksios'un ölümü ile yerine oğlu II. Ioannes (Yuannis) Komnenos (1118-1143) geçmişti. Yeni imparator Ioannes de babası gibi Türklerin elindeki şehirleri geri almak istiyordu ve bu arzusunda bir ölçüde başarılı olarak Denizli (1119) ve Uluborlu'yu (1120) işgal etti. Fakat bir Peçenek

grubunun Tuna'yı geçerek Makedonya ve Trakya'ya sarkması, imparatorun geri dönmesine sebep oldu.

Sultan Mes'ud ise kayınpederi Danişmendli Emîr Gazî'nin nüfuzu altında olup, onun siyasetini izlemek zorunda idi. Emîr Gazî daha önce Danişmendlilerin hâkimiyeti altında bulunan Malatya'yı geri almak istiyordu. Nitekim o bir fırsattan yararlanarak, beraberinde Sultan Mes'ud olduğu hâlde, 13 Haziran 1124'te bu şehre hücum ederek kuşattı. Tuğrul Arslan bu kuşatmaya altı ay mukavemet gösterdi ise de, neticede Malatya'yı Emîr Gazî'ye teslim ederek Minşar kalesine çekildi (10 Aralık 1124).31 Böylece Malatya tekrar Danişmendlilerin idaresine giriyor ve Anadolu'da artık üstünlük bu Türk hanedanının oluyordu.

Öte yandan Mes'ud'un kardeşi Arab, Ankara ve Kastamonu yöresine hâkimdi, 1125 yılında büyük bir ordu ile (30.000 kişi) harekete geçerek Selçuklu tahtına sahip olmak istedi. Mesud ise kardeşi Arab karşısında başarısızlığa uğrayarak yardım istemek için İmparator Ioannes'in yanına İstanbul'a gitti. Mes'ud bir süre sonra tekrar Anadolu'ya döndü ve kayınpederi Emir Gazi ile birleşerek Melik Arab'ı mağlup ve Kilikya'ya kaçmaya mecbur etti. Melik Arab kolay kolay saltanat davasından vazgeçmiyordu. Gazi ve Mes'ud karşısında birkaç defa daha şansını denedi ise de sonunda Bizans'a sığınmak zorunda kalarak mücadele sahasını terk etti (1128). Böylece Mes'ud Danişmendlilerin yardımı ile iki rakibi, Tuğrul Arslan ve Melik Arab'dan kurtulmuş oldu.32

Gazî'nin (1134) ölümü ile Sultan Mes'ud büyük bir borçtan kurtulmuş oluyordu. Ayrıca damat olması, sebebiyle muhtemelen miras davasına o da karışmıştı. Bu bakımdan Melik Muhammed ile arası açıldı ise de Bizans tehlikesi karşısında tekrar bir ittifak meydana getirdiler. İmparator Ioannes 1137 ilkbaharında büyük bir ordu ile Kilikya'daki Ermenilere karşı sefere çıktı. Yolu üzerindeki Sultan Mes'ud'a ait yerleri yakıp yıkarak Toroslar'a ulaştı. Bizans ordusu bu sefer sırasında Tarsus, Adana ve Misis'i ele geçirdi. İmparatorun Suriye seferi sırasında Sultan Mes'ud Çukurova ve Adana bölgesinde faaliyet göstermişti.

İmparator ordusunun bir kısmını Selçuklu Sultanı üzerine gönderdi ise de, Mes'ud ile bir anlaşma yaparak İstanbul'a döndü (1136). Buna rağmen Selçukluların ve Danişmendlilerin akınları durmamıştı, İmparator bunlara bir son vermek için 1139 yılı yazında tekrar Türk toprakları üzerine bir sefer tertipledi. Ancak Niksar kalesi önünde başarılı olamayarak İstanbul'a döndü (1140). İmparatorun bu başarısızlığı Sultan Mes'ud'un Antalya civarına kadar ilerlemesine sebep oldu. İmparator Ioannes Selçukluların bu hareketi karşısında 1142 baharında yeni bir sefer tertipleyerek Antalya'ya (Attalia) oradan da Kilikya'ya gitti ve 1143 Martında Toros dağlarında bir av sırasında kolundan aldığı bir ok yarası sebebiyle öldü.33

Öte taraftan Melik Muhammed'in 6 Aralık 1142'de Kayseri'de ölmesi, Danişmendli Devleti'nin taht kavgalarıyla üçe parçalanması ile neticelenen olaylara sebep oldu. Tabiî bu olaylardan en fazla Sultan Mes'ud yararlanmıştı. Mes'ud Danişmendliler arasındaki mücadelede tahtın meşru varisi olan Zünnun'u himaye ediyordu. Önce Sivas hâkimi olan Danişmendli Yağıbasan üzerine yürüyerek onu

mağlup ve adı geçen şehri ele geçirdi. Daha sonra Danişmendli Aynüddevle'nin idaresindeki Malatya'yı kuşattı (1143). Ertesi yıl Ceyhan ve Elbistan bölgelerini kendi toprakları içine katarak "melik" unvanı ile oğlu Kılıçarslan'ın idaresine bıraktı. Böylece Anadolu'daki üstünlük Danişmendlilerden Selçuklulara geçiyordu. Sultan Mes'ud doğuda topraklarını genişletirken, Türkmenler de batıda Ege bölgesinde akınlarını sürdürdüler. İmparator I. Manuel (1143-1180) bunlara engel olmak istedi, fakat hastalığı sebebiyle yarım kalan bir seferinden sonra; Sultan Mes'ud 1145'te İsauria'daki (İçil) Brakena (Pracana) kalesini fethetti.

İmparator Manuel'in Türkleri Anadolu'dan atmak hevesinden vazgeçmediği görülüyor. Nitekim o büyük bir ordu ile 1146 yazında harekete geçti, Menderes bölgesini geri alarak Akşehir'de (Philomelium) karşısına çıkan bir Selçuklu ordusunu mağlup etti ve adı geçen şehre girerek burayı yaktı. Daha sonra Manuel Konya üzerine yürüdü. Sultan Mes'ud ise Selçuklu kuvvetlerini Aksaray'da toplayarak savaşa hazırlandı, iki taraf Konya önünde karşılaştı. Sultan Mes'ud'un bu savaş sırasında büyük ve sayıca üstün Bizans kuvvetleri karşısında etkili olamadığı, Bizans'ın Konya'yı muhasara etmesinden anlaşılıyor. Bu muhasara birkaç ay sürdü. Bizanslılar Konya civarını tahrip ettiler ve vahşice davranışlarda bulundular. Selçuklu kuvvetleri ise düşmanı baskın şeklindeki taarruzlar ve kurduğu pusular ile rahatsız ediyordu. Nihayet imparator Konya'yı alamayacağını anlamış ve geri çekilmeye karar vermişti. Böylece İmparator'un Konya seferi bir başarısızlıkla neticelendi. Ancak Mes'ud ve Manuel aralarında bir anlaşma yaptılar. Bu arada Sultan Mes'ud'un da bazı ödünler verdiği, Antalya ve İçel bölgelerinden aldığı bazı yerleri ve Brakena kalesini Bizans'a terk ettiği anlaşılıyor (1147 Baharı).34

Atabey Zengî'nin 1144 yılında Urfa Haçlı Kontluğu'nu ortadan kaldırması Avrupa'da büyük bir heyecan yarattı ve yeni bir Haçlı seferinin tertiplenmesine sebeb oldu. Bu Haçlı seferinin başında Alman imparatoru III. Konrad (Conrad) ve Fransa Kralı VII. St. Louis bulunuyordu. Önce Alman imparatoru İstanbul'a ulaşmış ve daha sonra İmparator Manuel tarafından Anadolu'ya geçirilmişti. Almanların emrine verilen kılavuzlar bu orduyu yanlış yollara sevk ederek Türklerin eline düşürdüler. Nihayet Sultan Mes'ud 25 Ekim 1147'de bu Alman ordusunu Dorylaion (Eskişehir) civarında perişan etti. Bu durumu bizzat Konrad'dan öğrenen Fransız Kralı İznik'ten sonra Efes-Denizli-Antalya yolunu izledi. Fransızlar da Denizli-Antalya arasındaki yolda Türkmenlerin hücumu ile ağır kayıplar verdiler. Neticede güçlükle Antalya'ya ulaşabilen VII. St. Louis ordusunun bir kısmı ile gemilere binerek Suriye'ye geçti (1148).35

Mes'ud daha sonra harekât sahasını doğu yönünde ve yine Haçlılar üzerinde yoğunlaştırıyordu. Nitekim Haçlı reislerinden Joscelin'in gönderdiği alay eder şekilde yazılmış bir mektup üzerine, Sultan Mes'ud beraberinde oğlu Kılıçarslan olduğu hâlde harekete geçerek Haçlıların idaresindeki Maraş'ı aldı ve II.Joscelin'i Tell-başir civarına kadar takip etti (1149). Daha sonra sultan ikinci bir sefer tertipleyerek Haçlıların hâkimiyetindeki Behisni, Keysun, Ayıntab, Delük (Duluk) ve Ra'ban şehirlerine sahip oldu (1151). Ele geçirdiği yerlerden Behisni ve Keysun'un idaresini oğlu Kılıçarslan'a verdi.36

Danişmendlilerden Malatya Hükümdarı Aynüddevle'nin 1152 yılında ölmesi ve yerine oğlu Zulkarneyn'in geçmesi siyaset sahnesini yeniden hareketlendirdi. Sultan bu fırsattan yararlanarak bütün Danişmendlileri kendine tâbi kıldı. Öte taraftan Ermeni Prensi II. Thoros Çukurova'da faaliyette bulunarak zaman zaman Türk topraklarına saldırılar düzenliyordu. Sultan Mes'ud, Bizans İmparatoru Manuel'in de teşviki ile, beraberinde Sivas hükümdarı Yağıbasan olduğu hâlde, Ermeniler üzerine yürüdü (1153). Ermeniler dağlara çekilerek ve geçitleri tutarak Türk ordusuna hareket imkânı tanımadılar, fakat sultana tâbi olmağı kabul ettiler.

Ertesi yıl (1154), Sultan Mes'ud tekrar Çukurova'ya doğru harekete geçti ise de o sırada çıkan veba hastalığı Selçuklu ordusunu zayıf bir duruma düşürdü. Sultan bu nedenle sür'atle geri döndü ve on ay sonra 1155 yılında öldü.37 Geride Kılıçarslan, Dolat (Devlet) ve Şahinşah adlarında üç oğlu kalmıştı. Mes'ud'un veliahtı Kılıçarslan idi. Sultan Mes'ud sadece Konya ve civarını kapsayan bir devleti sağlam temeller üzerine oturtup genişletmekle kalmamış, Anadolu'da Danişmendlilere geçmiş olan üstünlüğü tekrar Selçuklularda kazandırmış bir devlet adamı idi. Ayrıca devletin ilk imar faaliyetleri de onun devrinde başlamış idi.38

Sultan II. Kılıçarslan

II. Kılıçarslan Selçuklu tahtına çıkar çıkmaz gerek aile içi ve gerekse aile dışı muhalefet derhal kendini göstermişti. Bunun başlıca sebebi eski Türk geleneğine uygun olarak devletin hanedan mensuplarının müşterek malı sayılması idi. İlk önce muhalefete geçen ortanca kardeş Dolat (Devlet) ortadan kaldırıldı. Daha sonra Ankara ve Çankırı Hakimi Şahinşah harekete geçti. Onu Sivas Hükümdarı Danişmendli Yağıbasan izledi ve Nureddin Mahmud b. Zengî ile bir ittifak meydana getirdi. Sultan II. Kılıçarslan ile Yağıbasan'ın orduları iki kez karşı karşıya geldiler. Ancak araya giren din adamlarının Müslüman kanı dökülmemesi için yaptıkları müracaatlar taraflarca kabul edildi. Nihayet Ekim 1155'teki ikinci karşılaşmadan sonra bir barış anlaşması imzalandı. Öte taraftan Ermeni Prensi II. Thoros'un kardeşi Stefan da 1156'da Maraş'a girerek şehri ateşe veriyor, buna mukabil Sultan II. Kılıçarslan Göksün (Keysun) bölgesine giriyordu. Neticede Stefan, Pertus (Berdus) kalesini39 Selçuklulara teslim etti. Sultan böylece bölgede sükûnu sağladıktan sonra geri döndü (1157). Yağıbasan ile müttefik olan Nureddîn Mahmud da Selçuklu arazisine saldırarak, Dulûk, Ayıntab ve Ra'ban şehirlerini ele geçirmişti. Sultan II. Kılıçarslan bu şehirlerin iadesini istemiş, ayrıca Haçlılar ve Ermeniler ile anlaşarak Nureddîn Mahmud cephesinde rahat hareket etmek imkânı bulmuştu. Nitekim Ayıntab'ı tekrar geri alarak Ra'ban üzerine yürüdü. Haçlıların da harekete geçmesi, Nureddîn Mahmud'un aldığı yerleri sultana geri vermesine sebep oldu (1157).40

Sultan II. Kılıçarslan'ın kuvvetli durumu karşısında onun düşmanları birbirleriyle anlaşmaya başladılar. Bu ittifakın başlıca düzenleyicisi İmparator Manuel idi. O önce Zengîlerden Atabeg Nureddîn Mahmud ile anlaştı (1159). Ancak imparator Kilikya seferinden İstanbul'a dönerken, Selçuklu kuvvetleri zaman zaman Bizans ordusuna saldırmış ve ağır kayıplar verdirmişti. İmparator takriben üç ay sonra Anadolu'ya bir sefer daha tertipledi ve bu sırada gönderdiği elçiler vasıtasıyla Sultan II. Kılıçarslan'a karşı büyük bir ittifak meydana getirdi. Bu ittifaka Danişmendli hükümdarları ile

Şahinşah da Selçuklu sultanı yapılacağı vaadiyle iştirak etmişti. Sultan II. Kılıçarslan bu ittifakı bozmak için önce imparatora bir elçi gönderdi, sonra da 1160 yılında Elbistan ve civarını Yağıbasan'a bırakarak anlaşmak istedi ise de, başarılı olamadı. Fakat daha sonra II. Kılıçarslan Yağıbasan üzerine yürüdü, ancak ittifak burada iyi çalışmış Bizans ve öteki müttefiklerden gelen yardımcı kuvvetler Yağıbasan'ın savaşı kazanmasını sağlamıştı. Nihayet sultan tek çare olarak İstanbul'a giderek bu meseleyi çözmek istedi. II. Kılıçarslan İstanbul'da üç ay kaldı ve kendisine burada büyük itibar ve hürmet gösterildi. Neticede iki taraf arasında bir anlaşma imzalandı. Ayrıca imparator sultana büyük para yardımı yapmış; bu anlaşmadan sonra II. Kılıçarslan ülkesine dönmüştü (1162).41 O bu suretle Anadolu'daki rakiplerine karşı da serbestçe hareket etmek imkânını sağlamış oluyordu. Sultanın İstanbul'da bulunduğu sırada ise Yağıbasan boş durmamış, Harput ve Çemişkezek gibi bölgeleri istilâ ederek buranın halkını Kemah'a doğru sürmüştü (1163). Kılıçarslan'ın ilk işi Yağıbasan'ın üzerine yürüyerek Sivas'ı ele geçirmek oldu. Yağıbasan, daha sonra belki de yardım istemek için, damadı Şahinşah ile birleşmek üzere Çankırı'ya gitti ve orada öldü (3 Ağustos 1164). Yerine yeğeni İbrahim'in oğlu İsmail geçti.

Sultan II. Kılıçarslan için Yağıbasan'ın ölümü, kendisine karşı olanları ortadan kaldırmak hususunda büyük bir fırsat olmuştu. Önce kardeşi Şahinşah'ın Çankırı ve Ankara bölgesindeki, sonra da Danişmendli Zünnun'un Kayseri ve Zamantı'daki hâkimiyetine son verdi (1169). Şahinşah ve Zünnun için Atabeg Nureddîn Mahmud'a sığınmaktan başka yapacak bir iş kalmamıştı. Nureddîn Mahmud, Artuklular ve Sivas Danişmendli emîri İsmail'i de kendi tarafına çekerek sultana karşı bir ittifak meydana getirmiş, gerek Zünnun ve gerekse Şahinşah'ın haklarını müdafaa etmek istemişti. Daha sonra Sivas'ta şiddetli bir kıtlık oldu, şehrin hâkimi İsmail durumu iyi idare edemeyince, halk ayaklanarak onu öldürdü ve yerine Zünnun'u davet etti. Zünnun, Atabeg Nureddîn Mahmud'un desteği ile, Sivas'ta tahta oturdu (1172). Bu durum Sultan II. Kılıçarslan'ın Nureddîn'in üzerine yürümesine sebep oldu. Yine araya giren büyükler bu iki Türk devletinin barış yapmasında etkili idiler.

Atabey Nureddin Mahmud'un 1174 yılında ölümü ile, Anadolu'daki durum II. Kılıçarslan'ın lehine değişti. O sür'atle harekete geçerek başta Sivas ve Niksar olmak üzere bütün Danişmend illerine hâkim oldu (1174-75). Sultanın kardeşi Şahinşah ve Zünnun ise kurtuluşu Bizans'a sığınmakta buldular.42

Öte taraftan Macaristan ve Avrupa'da meşgul bulunan Bizans İmparatoru Manuel, II. Kılıçarslan'ın düşmanlarını ortadan kaldırarak kuvvetlenmesini hoş karşılamıyor, ayrıca Batı Anadolu'daki Türkmen akınlarından rahatsız oluyordu. Bu nedenle bir savaş hazırlığı içine girmiş, hudutlarda tahkimata ve yıkılan kaleleri yeniden yaptırmaya başlamıştı. Buna mukabil Sultan II. Kılıçarslan barış antlaşmasının yenilenmesini istemişti. İmparator ise Zünnun ve Şahinşah'a ülkelerinin geri verilmesi gibi ağır teklifler ileri sürerek anlaşmayı güçleştiriyordu. Nitekim imparator bu maksatla yeğeni Andronikos Vatatses'i bir ordu ile Paflagonya'ya (Anadolu'nun kuzeyinde, Sinop, Çankırı gibi şehirlerin dahil olduğu bölge) göndererek Zünnun'a ülkesini geri vermek istedi. Bizanslıların Eylül 1176'daki bu Paflagonya Seferi Niksar surları önünde tam bir hezimetle sonuçlandı.

İmparator ise Türkleri Anadolu'dan atmak maksadıyla büyük bir ordu ile harekete geçmişti. Sultan II. Kılıçarslan barış teklifini tekrarladı ise de bunun bir faydası olmadı. Konya'ya doğru ilerleyen Bizans ordusu Denizli'den sonra Eğridir gölünün kuzeyinde Kumdanlı'da Myriokephalon denilen dar ve sarp bir geçite girdi, işte bu dar geçitte Bizans ordusu Sultan II. Kılıçarslan'ın kurduğu pusuya düştü. Yapılan savaşta Türk ordusu Bizans ordusunu müthiş bir bozguna uğrattı (17 Eylül 1176). Gece olduktan sonra da devam eden bu savaşta kurtuluş ümidi kalmayan İmparator Manuel barış teklifinde bulundu. Sultan II. Kılıçarslan tarafından kabul edilen bu barışa göre, Eskişehir ve Sublaion (Menderes nehri kaynağında Uluborlu'nun doğusunda) kaleleri yıkılacak ve imparator bir savaş tazminatı ödeyecekti. Malazgirt'te olduğu gibi Myriokephalon'da da Türklerin lehlerine biten bir savaşın sonucundan tam anlamıyla istifade edemediği ve barış anlaşmasının kabul edildiği görülüyor. Ancak II. Kılıçarslan'ın kazandığı bu zafer, daima Türkleri Anadolu'dan atmak isteyen Bizanslıların hayallerine son veriyor, artık üstünlüğün tekrar Selçuklulara geçtiğini gösteriyordu.43

Sultan II. Kılıçarslan Bizans'ı mağlup ederek batı yönündeki tehlikeden kurtulduktan sonra doğuda istediği gibi hareket edebileceği ortama kavuşmuş oluyordu. Nitekim bu durum önceleri sultanın düşüncesine uygun düştü ve o dört aylık bir kuşatmadan sonra 25 Ekim 1178'de Malatya'ya girerek Danişmendlilerin buradaki koluna son verdi. Ancak bu sırada ortaya yeni bir rakip çıktı, bu da Nureddîn Mahmud'un yerini alan Salahaddîn Eyyubî idi. Bu çatışmayı ilk başlatan da Sultan Kılıçarslan oldu. O Ra'ban kalesinin geri verilmesini istiyordu. Salahaddîn Eyyubî bu isteği reddetti ve ayrıca Sultan II. Kılıçarslan'ın gönderdiği ordu Eyyubî kuvvetleri tarafından mağlup edildi. Kılıçarslan bu kez Hısn Keyfa ve Diyarbekir Artuklu hükümdarı Nureddîn Muhammed'e karşı harekete geçti. Nureddîn Muhammed'in Salahaddîn Eyyubî'ye sığınması ve onunla müttefik olması iki büyük Hükümdarı tekrar karşı karşıya getirdi. Muhtemel bir savaşı Selçuklu Veziri İhtiyar ed-Dîn Hasan önlemiş, hatta onları Ermenilere karşı birleştirmiştir. Bu iki hükümdarın birleşmesi ve Salahaddîn Eyyubî'nin hareketi karşısında mukavemet edemeyeceğini anlayan Ermeni Prensi III. Rupen (1175-1187) barış teklif etmiş ve bu uygun görülmüştü (1180).44

Bizans cephesinde ise İmparator Manuel'in tam olarak anlaşmayı uygulamadığı, sadece Sublaion kalesini yıktırdığı görülüyor. Bu sebeple Sultan Kılıçarslan akıncılarını Batı Anadolu'ya gönderdi. Rivayete göre 1177'de Ege Denizi'ne kadar ulaşan bir akından ve 1180'de İmparator Manuel'in ölümünden sonra Bizans arazisine Türkmen baskısı son derece artmış ve bunlara mukavemet imkânsızlaşmıştı. Neticede Uluborlu, Kütahya ve Eskişehir civarı Türkler tarafından fethedildi. Bizans'ta ise İmparator III. Aleksis'in ölümü ile tahta Andronikos Komnenos geçmişti. Bu imparator devrinde (1183-1185) Anadolu'da sık sık isyanlar vuku bulmuş, bu sebeple Selçuklu Sultanı'ndan yardım istenmişti. II. Kılıçarslan bu fırsattan yararlanarak 40 bin kişilik bir ordu göndermiş, bu Selçuklu kuvveti ve Türkmenler Rodos adasının karşısındaki Likya sahillerine kadar bir çok yerleri zapt etmişti.45

Sultan II. Kılıçarslan 1155'ten beri aşağı yukarı otuz yıldır hüküm sürdüğü siyaset sahnesinde artık yorulmuş ve görevini gereği gibi yapamaz hale gelmişti. O da, eski Türklerde devletin hanedân

azasının müşterek malı sayılması geleneğine uygun olarak, Türkiye Selçuklu Devleti'ni on bir oğlu arasında bölmüştü (1186). Kendisi de Konya'da sultan olarak hüküm sürmeye devam etti. Bu on bir şehzade sahip oldukları topraklarda tam bir melik gibi bağımsız hareket ediyorlar, sadece "sultan" unvanı kullanmıyorlardı. Bu bölünmeye rağmen özellikle uçlarda bulunan Tokat ve civarı hâkimi Melik Rükneddîn Süleymanşah, Muhiddîn Mes'ud ve Gıyaseddîn Keyhüsrev Bizans içlerine akınlar yaparak Selçuklu hudutlarını genişletiyordu. Ancak bütün bunlara rağmen kardeşlerin Selçuklu tahtına hâkim olabilmek için birbirleri ile yaptıkları mücadele devletin zayıf düşmesine ve ihtiyar sultanın üzüntülü günler geçirmesine sebep oluyordu.

Öte taraftan 1187'de Salâhaddîn Eyyubî'nin Kudüs'ü zapt etmesi üzerine Avrupa'da üçüncü bir Haçlı seferi tertiplenmişti. Bu seferin başında Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa bulunuyordu. Bu Haçlı ordusuna karşı Salâhaddin Eyyubî, Bizans İmparatoru II. İsakios Angelos (1185-1195) ile anlaştılar. F. Barbarossa ile Kılıçarslan arasında da eski bir dostluk bulunuyordu. Nitekim Kılıçarslan ve oğlu Kutbeddîn Melikşah'ın elçileri F. Barbarossa'ya Edirne'de ulaşmış ve iki taraf arasında; Alman ordularının Selçuklu topraklarından serbestçe geçmesi, erzak ve öteki ihtiyaç maddeleri satın alması hususunda anlaşma yapılmıştı (Şubat 1190). Ancak Bizans, Salâhaddîn Eyyubî ile yaptığı anlaşmaya rağmen, bu büyük Haçlı ordusuna boyun eğmek zorunda kalmış, F. Barbarossa ve emrindeki ordu Alaşehir ve Denizli'den geçerek Selçuklu ülkesine girdi. Başlangıçta her şey normal gitmiş, Türkmenler Haçlı ordusuna saldırmamış, hatta onlara yiyecek maddeleri ve hayvan satmıştı. Ancak Haçlılar Uluborlu bölgesinde Türkmenlerin saldırısına uğramış ve ilk Selçuklu ordusu ile de Akşehir'de karşılaşmıştı. Sultanın iki oğlu Melikşah ve Mes'ud'un idaresindeki bu Selçuklu ordusu Haçlılara ağır kayıplar verdirmesine rağmen sayıca üstün düşman karşısında Konya'ya çekilmek zorunda kalmıştı.

Haçlı ordusu da bu Selçuklu kuvvetlerini takip ederek Konya önüne geldi (17 Mayıs 1190). Esasında F. Barbarossa'nın niyeti Suriye'ye gitmek idi, ancak bu saldırılar karşısında Konya'ya yürümüştü. Neticede Haçlılar şehre girmeye muvaffak oldular, çarşıları yağmaladılar ve birçok insan öldürdüler. Bu sırada iç kalede oturan Sultan Kılıçarslan ve oğlu Melikşah, Alman imparatoruna barış teklifinde bulundular. Alman imparatoru da esas gayesinin Kudüs'ü kurtarmak olduğunu ve iki tarafın boşuna kayıplar verdiğini söyleyerek bu teklifi kabul etti. Ancak Selçuklu topraklarından çıkıncaya kadar güven içinde bulunabilmek için Selçuklu emîrlerinden yirmi beş kişiyi rehine olarak aldı. Haçlı ordusu Mayıs ayı sonunda Konya'dan ayrıldı. Rivayete göre, Melikşah sevmediği yirmi beş emîri Almanlara teslim etmiş, Türkmenlerin devam eden saldırıları karşısında bunlar öldürülmüştü. F. Barbarossa daha sonra Silifke çayında boğuldu.46

II. Kılıçarslan'ın son günlerinde oğulları arasındaki taht mücadelesi amansız bir şekilde sürmüş, ona tahakküm edenler, hatta kendini sultan ilân edenler dahi olmuştu (Melikşah gibi). Nihayet Sultan Kılıçarslan 1192 Ağustosu'nda hastalandı ve muhtemelen seksen yaşında iken Konya'da öldü. Öldüğü sırada veliahdı olan en küçük oğlu Gıyaseddîn Keyhüsrev Selçuklu tahtına geçti.

I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in İlk Saltanatı

I. Gıyaseddîn Keyhüsrev ilk tahta çıkışında beş yıl hükümdarlık yaptı. Başlangıçta onun hükümdarlığına pek itiraz olmamış, bu arada en muhteris Şehzade Kutbeddîn Melikşah da ölmüştü. Daha sonra Gıyaseddîn Keyhüsrev, İmparator III. Aleksios'un (1195-1203) tüccarları hapsetmesi üzerine, Bizans ile arası açılmış ve bir sefer tertiplemişti. Sultan, Menderes nehri vadisi boyunca Frigya'daki Antioch (Antiokheia) şehrine kadar ilerlediği bu seferde özellikle Karia ve Tantalus halkından beş bin esir alarak bunları nüfusu azalmış olan Akşehir bölgesinde yerleştirmiş, onlara yeniden hayat kurmaları için her türlü yardımı yapmış ve beş yıl vergiden muaf tutmuştu. Kendilerine karşı gösterilen iyi muameleden dolayı bu halk çok memnun olmuş, Bizans ile yapılan anlaşmadan sonra da ülkelerine dönmemişti. Hatta Hıristiyanlardan daha başkaları da Selçuklu topraklarına kendi arzuları ile göç etmişti (muhtemelen 1197 yılının başları).47

Öte taraftan zaman geçtikçe Tokat Meliki Rükneddîn Süleymanşah'ın Konya'ya ve sultanlığa hâkim olmak istediği anlaşılıyor. O önce babasını zehirlediği ve annesinin Hıristiyan olduğu rivayetleri ile Gıyaseddîn Keyhüsrev'i yıpratmaya çalışmış, sonra da öteki kardeşleri yerlerinde bırakacağı va'di ile kendi safına çekmişti. Nihayet Rükneddîn Süleymanşah Konya üzerine yürüdü. Onun Konya'yı muhasarası dört ay kadar sürmüş, bu sırada halk Gıyaseddîn Keyhüsrev'e sadık kalarak şehri savunmuştu. Neticede şehrin ileri gelenleri Süleymanşah'a elçi göndererek anlaşmak istediler. Süleymanşah ise başkenti almakta kararlı idi. Gıyaseddîn Keyhüsrev de bu karardan haberdar edildi. O Konya halkının çektiği sıkıntıyı bizzat yaşadığı için şehri terk edeceğini bildirdi. İki taraf arasında anlaşmanın imzalanmasından sonra Gıyaseddin Keyhüsrev acele olarak şehri terk etti ve bir süre Anadolu'da dolaşarak İstanbul'a gitti.48

II. Rükneddîn Süleymanşah'ın Saltanatı

II. Rükneddîn Süleymanşah muhtemelen 21 Eylül 1197'de (7 Zilkade 593) Konya'ya girerek Selçuklu tahtına oturdu. Onun ilk faaliyeti kardeşleri üzerine olmuş; Argunşah'ın elinden Amasya'yı, Behramşah'dan Niksar bölgesini almıştı. Elbistan Meliki Tuğrulşah da bu olaylardan sonra derhal itaatini bildirmişti. Öte taraftan Selçukluların taht mücadelelerinden yararlanan Ermeni prensi II. Leon (1187-1219) ülkesini genişletmiş, hatta Kayseri civarına kadar ulaşan akınlar yapmıştı. Süleymanşah buna mukabele olmak üzere yine Ermenilerin Lampron49 bölgesi hâkimi Oşin ile birleşerek II. Leon'u tekrar Toroslar'ın güneyine atmıştı (1199). Daha sonra II. Süleymanşah Selçuklu topraklarını genişletmeye ve Anadolu'da Türk birliğini kurmaya çalıştı. Bu maksatla önce Malatya meliği olan kardeşi Muizzeddîn Kayserşah'a karşı harekete geçti. Malatya Haziran 1200 tarihinde Süleymanşah'ın idaresi altına girdi. Süleymanşah ayrıca Harput'ta hüküm süren Artuklu koluna hâkimiyetini kabul ettirdi. Selçuklu Sultanı bu işler ile meşgul iken İmparator III. Aleksios tüccarların mallarına el uzatmaktan vazgeçmediğini göstermiş, bu kez de Samsun'a gelen gemilere baskın yaptırarak birçok malları yağmalatmıştı (1201).

Öte taraftan Kraliçe Tamara (1184-1211) zamanında Gürcüler kuzeyden gelen Türk kabilelerinden Kıpçaklar ile ittifak yaparak Erzurum'a kadar uzanan bir akınla Kars'ı ele geçirmişlerdi. Nihayet bu duruma son vermek için Rükneddin II. Süleymanşah harekete geçti ve önce Erzurum'a

uğrayarak Saltuklu Devleti'nin ortadan kalkmasına sebep oldu (25 Mayıs 1202). Erzurum'un idaresi ise Melik Mugiseddîn Tuğrulşah'a verildi. Süleymanşah daha sonra Gürcistan'a hareket etti

Kraliçe Tamara da bu olay üzerine askerini topladı ve Kıpçakların da yer aldığı bu orduyu Selçuklular üzerine gönderdi. Türk ordusu Micingerd kalesi civarında karargah kurmuş iken, Gürcüler buraya bir baskın yaptılar. Bütün çabalara rağmen Selçuklu ordusu toparlanamadı. Ayrıca sultanın çetrdarının atının tökezlemesi ve çetrin yere düşmesi daha büyük bir paniğe ve Selçuklu ordusunun ağır bir mağlubiyetine sebep oldu.

Gürcülere esir olanlar arasında Erzincan Mengücüklü Hükümdarı Behramşah da bulunuyordu ve daha sonra fidye ödeyerek esaretten kurtuldu. Süleymanşah ise Erzurum'a çekilmek zorunda kaldı (1202).50

Sultan II. Süleymanşah bir süre Anadolu'daki öteki Türk beyliklerine hâkimiyetini kabul ettirmek ve kardeşinin elinden Ankara'yı almak için uğraştı. Melik Mes'ud ise Ankara'da hüküm sürüyor, özellikle batı ve kuzey yönünde hâkimiyetini genişletiyor, Çankırı, Kastamonu, Bolu ve Eskişehir gibi bölgelerde de sözü geçiyordu. II. Süleymanşah'ın kardeşini üç yıl kadar Ankara'da muhasara altında tuttuğu rivayet ediliyor. Nihayet iki taraf anlaşmış, Mes'ud Ankara'yı bırakarak uç bölgelerdeki bir kaleye gitmeye razı olmuştu. Nitekim o bu maksatla yanında iki oğlu olduğu hâlde Ankara'dan ayrılmış, fakat muhtemelen onu kendisine kuvvetli bir rakip gören II. Süleymanşah tarafından yolda öldürtülmüştür. Ancak Süleymanşah da bu olaydan sonra çok yaşamamış, rivayete göre yeni bir Gürcistan seferine giderken yolda hastalanarak ölmüştür (6 Temmuz 1204).51

III. Kılıçarslan'ın Saltanatı

II. Rükneddîn Süleymanşah'ın ölümünden sonra henüz erginlik çağına erişmemiş olan oğlu III. İzzeddîn Kılıçarslan Selçuklu tahtına geçirildi. Ancak bu çocuk yaştaki sultan sekiz ay kadar hüküm sürebildi. Selçuklu tahtını ikinci kez olmak üzere I. Gıyaseddîn Keyhüsrev ele geçirmişti.

I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in İkinci Saltanatı

Tahttan uzaklaştırılan I. Gıyaseddîn Keyhüsrev bir süre Anadolu'da dolaştıktan sonra İstanbul'a gitmiş, orada Bizans'ın ileri gelenlerinden Manuel Mavrozomes'in kızı ile evlenmişti. Ancak Haçlıların İstanbul'u işgali sırasında buradan ayrılarak kayınpederinin yanına gitti (1204). Selçuklu ülkesinde ise bu sırada başka plânlar yapılıyordu. Sultanın henüz çocuk yaşta olmasından hoş-lanmayan ve daha önce Selçukluların hizmetine girmiş Danişmendli beyleri, Emîr Mubarizeddîn Ertokuş ile anlaşarak Gıyaseddîn Keyhüsrev'i taht için davet ettiler. Gıyaseddîn Keyhüsrev bu çağrıya uyarak Konya üzerine yürüdü ve şehri bir ay kadar muhasara ettiyse de başarılı olamadı. Gıyaseddîn Keyhüsrev muhasarayı terk ederek Ilgın'a çekilmişti ki, beklenmedik bir gelişme onun talihini müspet yönde etkiledi. Aksaray ile Konya şehirleri arasındaki geleneksel rekabet, önce Aksaray'da sonra da Konya'da adına hutbe okunmasını sağladı. Fakat Konyalılar yine de III. Kılıçarslan'a dokunulmamasını şart koşarak Keyhüsrev'i şehre davet etmişlerdi. Gıyaseddîn Keyhüsrev yeğenine

Tokat'ın idaresini vererek bu isteği yerine getirdi ve Şubat 1205 tarihinde Konya'ya girerek Selçuklu tahtına oturdu.52

Sultan I. Gıyaseddîn sözünde durmamış ve muhtemelen ilk işi III. Kılıçarslan'ı Tokat'a göndermeyerek ortadan kaldırmak olmuştu. Daha sonra doğudaki birçok beylikler söz gelişi; Artuklu ve Eyyubî Melikleri, Mengücük oğulları ona tâbi olduklarını bildirdiler. Haçlıların İstanbul'u işgali öncesi ve sırasında Bizanslıların Anadolu da iki devlet kurduğunu görüyoruz. Theodoros Laskaris 1206'da İznik ve civarına hâkimiyetini tanıtırken, Karadeniz sahillerinde faaliyet gösteren ve Trabzon'u merkez yapan Komnenoslar (1204-1461) bu hususda daha başarılı olmuşlardı.53 Ancak İstanbul'un işgali ve Komnenosların Karadeniz'deki yayılma hareketleri Anadolu'daki transit ticaretinin tamamen durmasına yol açmıştı. Bu bakımdan Gıyâseddîn Keyhüsrev ve Theodoros Laskaris bir anlaşma yaptılar.

Trabzon'a hâkim olan Aleksios Komnenos'un Amisos'u (Samsun) almak istemesi üzerine gelen şikâyetler, Selçuklu Sultanı'nı harekete geçmesine ve onu mağlup etmesine sebep oldu. Böylece ticaret yolunun emniyeti sağlandı. Ayrıca sultan, kayınpederi Manuel Mavrozomes'e Denizli, Honas ve Menderes vadisini kapsayan bölgenin idaresini vermiş, adı geçen şahıs Türkmenler ile kendisine verilen bu bölgede faaliyette bulunmuştu.

Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev Karadeniz sahillerinin ticarî bakımdan güvenliğini sağladıktan sonra bu kez de aynı işi Akdeniz için düşünmeye başladı. Akdeniz'in önemli liman şehirlerinden olan Antalya, Aldo Brandini adlı bir İtalya'nın idaresinde idi. Selçuklu tüccarların burada da soyulması üzerine sultan Antalya'ya bir sefer tertipleyerek şehri muhasara etti. Kıbrıs Kralı Gautier de Mont-beliard'ın yardım göndermesi, kuşatmanın geçici olarak kaldırılmasına yol açtı. Fakat Antalya Türkler tarafından uzaktan kontrol altında tutuluyordu. Bu sırada şehirdeki Rumların Sultan'a yardım için başvurmaları, muhasaranın tekrar başlamasına sebep oldu. Nihayet Antalya 5 Mart 1207 tarihinde Selçuklu askerleri tarafından zapt edildi. Gıyâseddîn Keyhüsrev şehre vali olarak Mubarizeddîn Ertokuş'u tayin etti. Ayrıca bu fetihten sonra Kıbrıs'taki Haçlılar ile ticarî ve iktisadî faaliyetleri kapsayan bir anlaşma yapıldı.54 Sultanın ticarî gelişmeye verdiği önem Güneydoğu Anadolu'da da kendini gösterdi. Ermenilerin buradaki yolları devamlı olarak tehdit etmesi, sultanı Maraş yönünde harekete geçirdi. Maraş Selçuklu hâkimiyetinde iken şimdi Eyyübîlerin idaresi altına girmişti. Gıyaseddîn Keyhüsrev bu şehri tekrar Selçuklu toprakları içine kattı (1208) ve buradan Ermeniler üzerine yürüyerek bazı yerleri ele geçirdi. Bunlardan biri de daha önce Selçuklular tarafından feth edilmiş bulunan fakat sonra tekrar Ermenilerin idaresine geçen Pertus kalesi idi. Ermeniler Eyyübîlerin aracılığıyla sultan ile bir barış yaparak ona tâbi oldular.55

Öte taraftan İznik'teki Bizans Devleti gittikçe kuvvetlenmekte olup, İstanbul'daki Haçlılar ile bir anlaşma yapan Sultan Gıyâseddîn bu durumu hoş karşılamıyordu. Nitekim daha önce kendisini İstanbul'da ağırlayan sabık imparator III. Aleksios'un İznik tahtı için kendisine müracaat etmesi ve damadı I. Laskaris'ten şikayetçi olması sultan için bir fırsat yaratmıştı. Sultan görünüşte III. Aleksios'u tahta geçirmek maksadıyla harekete geçti. Selçuklu ve Bizans orduları Menderes kenarındaki

Antiokheia'da karşılaştılar. Bizans ve İslâm kaynaklarına göre savaş iki şekilde sonuçlanmıştır. Birinciye göre56 galip gelen taraf Bizans olmuştur. Özellikle İbn-i Bibî'ye57 göre ise, Türkler önce düşmanı mağlup etmiş, kaçanları takibe başlamış ve yağmaya dalmıştır. Bu kargaşalıktan yararlanan bir Frenk askeri Sultan I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'i şehit etmiştir.58 Sultanın ölüm haberi Selçuklu ordusunun paniğe kapılmasına ve mağlubiyetine sebep oldu (7 Haziran 1211). Ancak her iki tarafın ağır kayıplar vermesinden savaşın neticesinin ortada olduğu anlaşılıyor.

I. İzzeddîn Keykavus'un Saltanatı

Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev şehit düştüğü zaman geride üç oğlu kalmıştı, bunlar büyüklük sırasıyla İzzeddîn Keykavus, Alâeddîn Keykubad ve Celâleddîn (İbrahim) Keyferîdun idi. Bu sırada devlet ileri gelenleri toplanarak hangi şehzadeyi tahta çıkaracaklarını tartışmışlar, neticede Malatya Meliki İzzeddîn Keykavus üzerinde karar kılarak onu kendilerinin bulunduğu Kayseri'ye davet etmişlerdi. Nitekim I. İzzeddîn Keykavus Kayseri'ye gelerek Selçuklu tahtına oturdu (20 Temmuz 1211). Ancak çok geçmeden sultanlığı ele geçirmek isteyen bir şehzade daha olduğu anlaşıldı. Bu da Tokat meliki olan Alâeddîn Keykubad idi. O iyi bir hazırlık yapmış, Erzurum meliki olan amcası Tuğrulşah'ı, uç beyi Danişmendli Zahireddîn İli ve Ermeni Prensi II. Leon'u da kendi tarafına çekerek İzzeddîn Keykavus'u Kayseri'de kuşatmıştı. İzzeddîn Keykavus'un durumu hiç de parlak değildi ve kuşatma uzadıkça halkın hoşnutsuzluğu durumu gittikçe kötüleştiriyordu.

Nihayet sultanı bu güç durumdan Kayseri Valisi Celâleddîn Kayser kurtardı. Onun müttefikleri birbirinden ayırmak yolundaki teklifi uygun görülmüş ve karşı cepheden verilen va'dler ile ilk olarak, Ermeni prensi uzaklaştırılmıştı. Daha sonra Tuğrulşah'ın da ülkesine dönmesi Alâeddîn Keykubad'ın kuşatmayı bırakarak Ankara'ya çekilmesine sebep oldu. I. İzzeddîn Keykavus bundan sonra Konya'ya ulaştı. Sultanı tebrik için birçok elçiler geldi. Bunlar arasında İznik İmparatoru Theodoros Laskaris'in elçisi de vardı, o otuz bin dinar ve birçok hediyeler göndererek barış teklif ediyor, bu teklifin uygun görülmesi ile iki taraf arasında hudutlara hürmet edilmesi şartıyla bir antlaşma yapılıyordu.

Sultan I. İzzeddîn Keykavus'un tabiî olarak ilgileneceği ilk iş, kardeşi Alâeddîn'in durumu idi. O Ankara'da oturdukça Selçuklu tahtı için bir engel teşkil edecek ve sultan hiçbir iş yapamayacaktı. Nihayet sultan Konya'da ordusunu topladıktan sonra Ankara üzerine yürüyerek şehri muhasara etti. Neticede Alâeddîn Keykubad kendi hayatına ve şehir halkına dokunulmaması şartıyla teslim olmayı kabul etti. Sultan bu isteği uygun görerek Ankara'ya girdi (1212-13), Alâeddîn Keykubad ise Malatya yakınındaki Minşar (veya Masara) kalesine hapsedildi.59

İzzeddîn Keykavus Selçuklu ülkesinde duruma hâkim olduktan sonra, babasının siyasetine yani ticarî yönden Anadolu'nun kalkınmasına önem verdi. Nitekim ilk olarak Kıbrıs Kralı Hugue ile bir ticaret anlaşması imzaladı (1214). Daha sonra Venedikliler ile de bir ticarî anlaşma yapıldı. Akdeniz'deki ticaretin güven ve emniyetinin sağlanmasına mukabil, Karadeniz'de durum bu şekilde değildi. Anadolu'daki iki Bizans devleti Karadeniz'e hâkim olmak üzere idiler. Bu bakımdan Sultan İzzeddîn Keykavus Karadeniz'de bir ticaret limanı kazanmak gayesiyle Sinop üzerine yürüdü. Ayrıca

Trabzon Komnenos Devleti İmparatoru Aleksios da bu şehri almak istiyordu. İzzeddîn Keykavus Sinop'a doğru ilerler iken bu sırada yakınlarda bulunan Aleksios da yanında 500 kişi ile ava çıkmış ve Türklere esir düşmüştü. Sultan beraberinde Aleksios olduğu hâlde Sinop önüne gelerek burayı muhasaraya başladı. Daha sonra Behram adındaki bir kumandanın bin kişi ile şehrin deniz bağlantısını keserek gemileri yakması; halkı güç durumda bırakmıştı. Neticede Aleksios'un serbest bırakılması ve sultanın vassali olması, halktan da isteyenlerin şehirden ayrılmasına müsaade edilmesi şartıyla bir antlaşma yapıldı. Böylece Selçuklu ordusu 3 Kasım 1204'te Sinop'a girdi. Ayrıca İzzeddin Keykâvus Sinop'un fethi sebebiyle "Sultânü'l-g#lib" unvanını aldı.60

Öte taraftan Ermeniler, muhtemelen Selçuklu sultanlığı için iki kardeş arasındaki mücadeleden yararlanarak Lü'lüe (Ulu-kışla), Ereğli ve Larende kalelerini ele geçirmişlerdi. Sultan Sinop'u fethettikten sonra tertiblediği bir seferle (1215-16), adı geçen kalelere tekrar hâkim olmuş ve Ermenileri Torosların güneyine atmıştı.61 Selçuklu tahtı için yapılan mücadele sırasında bir şehir daha Türklerin elinden çıkmıştı. Antalya'nın Hıristiyan halkı bir gece isyan ederek şehre hâkim oldular. Sultan Sinop'u aldıktan ve Ermenileri geriye püskürttükten sonra Antalya üzerine sefere çıktı. Neticede bir ay süren muhasaradan sonra Antalya Türkler tarafından tekrar fetholundu (22 Ocak 1216). Diğer taraftan Ermeni Leon Haçlıların elindeki Antakya'yı işgal ederek onlar ile anlaşmazlığa düşmüştü (1216). Bu sultanın Ermenileri itaat altına almak için beklediği bir fırsattı. Nitekim İzzeddîn Keykavus 1216 Baharı'nda Maraş'a hareket ederek Yabanlu ovasında ordugâh kurdu, ayrıca Haleb hükümdarı Melik Zâhir'e haber göndererek ordusu ile onun da Ermeniler üzerine yürümesini istedi. Ancak Melik Zahir'in ölümünden sonra bir kısım beyler Selçuklu sultanının yardımına gittiler. İzzeddîn Keykavus bundan sonra Maraş Emîri Nusreteddîn ile beraber Ermeni topraklarına girdi. Selçuklu ordusu Ceyhan vadisindeki Çınçın ve Haçin (Saimbeyli) gibi kaleleri zapt etti. Nihayet iki taraf ordusu Keban kalesi önünde karşılaştı, yapılan savaşı Selçuklu ordusu kazandı. Ermeni Leon bu yenilgiden sonra neticede birçok hediyeler göndererek 1218 yılında sultan ile barış yapmaya muvaffak oldu. Buna göre Ermeniler Selçuklulara tâbi olacak, ihtiyaç halinde beş yüz asker ve yıllık 20.000 dinar haraç gönderecek ve bazı hudut kalelerini iade edecekti. Sultan da Sis (Kozan) hâkimiyetini bir fermanla Leon'a veriyordu. Ayrıca bu anlaşma Anadolu-Suriye arasındaki ticaret yolunun güvenliğini de sağlıyordu.62

Öte taraftan bir kısım Haleb beyleri de İzzeddîn Keykavus'u şehre davet ediyorlardı. Nihayet İzzeddîn Keykavus Eyyübîlerden Sumeysat hükümdarı Melik Efdal ile şehri ona bırakmak, buna mukabil sultanca tâbi olmak şartıyla bir anlaşma yaptı. Daha sonra bu iki müttefik Haleb'e doğru ilerledi. Yol üzerindeki Merzuban, Ra'ban ve Tell-başir kaleleri alındı (Haziran 1218). Fakat bu sonuncu kalenin Maraş Emîri Nusreteddîn'e teslim edilmesi, Melik Efdal'i sultanın Haleb'i ona vermeyeceği hususunda tereddüde sevk etti. Sultanı istemeyenler de aleyhte propagandaya başlamışlardı. Ayrıca Melik Azîz'in atabeği Şahabeddîn Tuğrul da Diyarbekir'de hüküm süren Melik Eşref'e durumu yazarak yardım istiyordu. Melik Eşref Haleb'e doğru yürüdü. Selçuklu ordusundan Mubarizeddin Behram-şah idaresinde bin kişilik bir öncü birliğinin Melik Eşref tarafından mağlup ve esir edilmesi, Melik Efdal'ın Melik Eşref tarafına geçmesi, büyük ölçüde casusluk ve karşı propaganda

hareketi (Sultan'ın Haçlılar ile anlaştığı gibi hususlar), İzzeddîn Keykavus'un bir ihanete uğradığı düşüncesiyle Menbic'den geri dönmesine sebep oldu. Melik Eşref bir süre sultanı takip etmiş ve onun ele geçirdiği kaleleri geri almıştı (Ağustos 1218).

Sultan bu mağlubiyete çok üzülmüş, bu sefere taraftar olmayan beylerden dahi şüphelenmiş ve bazılarını bir eve kapatarak yaktırmıştı. Nihayet bir intikam seferi için hazırlıklara başladı, Artuklulardan Diyarbekir Hâkimi Nasıreddîn Mahmud ve Erbil Hakimi Muzaffereddin Gök Böri gibi bazı hükümdar ve beyler ile anlaştı. Adı geçen bu hükümdarlar Selçuklu sultanına tâbi oldular. Sultan İzzeddîn Keykavus ordusu ile harekete geçip Malatya'ya ulaştı ise de; hastalığının (verem) şiddetlenmesi daha ileri gitmesine engel oldu ve Viranşehir'de öldü (10 Aralık 1219-7 Ocak 1220).63

I. Alâeddîn Keykubad'ın Saltanatı

I. İzzeddîn Keykavus öldükten sonra geride varisinin bulunmadığı, oğlu varsa bile muhtemelen çok küçük yaşta olduğu anlaşılıyor. Bu sebeple devlet büyükleri bir süre aralarında Selçuklu tahtına kimin çıkacağı hususunu müzakere ettiler. Erzurum Meliki Tuğrulşah, Koylu-hisar hâkimi ve küçük kardeşi Melik Celâleddîn Keyferidun ve nihayet hapiste bulunan Alâeddîn Keykubad tahta çıkarılması düşünülen namzetler idi. Neticede Alâeddîn Keykubad tutuklu bulunduğu kale (Kezirpert) den çağrılarak Sivas'ta tahta oturdu. O Sivas'tan Selçuklu başkentine gelinceye kadar geçtiği yerlerde merasim ile karşılanmış, ayrıca Konya'da da ikinci kez muhteşem bir karşılaşma töreni yapılmıştı. Abbasî Halifesi Nasır li-dinillah da Şeyh Şahabeddîn Ömer Suhreverdî ile hil'at ve menşur gibi saltanat alâmetleri gönderdi.64

Alâeddîn Keykubad tahta çıktığı sırada Moğol istilası Asya'yı ve Doğu Avrupa'yı perişan ediyordu. Sultan Moğolların Anadolu'ya da gelebileceklerini düşünerek bazı tedbirler aldı, hudut kalelerini ve ayrıca Konya, Kayseri ve Sivas gibi şehirlerin surlarını yeniden inşâ ettirdi. Konya surları çok kısa zamanda 1221 yılında tamamlandı.

Alâeddîn Keykubad Konya surlarını tamamladıktan sonra yazı Kayseri'de geçirerek Alaiye (Alanya) seferine çıkmıştır. Bu sırada Kalonoros adıyla bilinen Alaiye, Kyr Vart (Kir Farid) adında Bizanslı olması muhtemel bir şahıs idaresinde idi. Onun kardeşi de Antalya ile Alâiye arasında yer alan Alara kalesine hâkimdi. Sultan ordusu ve Antalya'dan gelen deniz kuvvetleri ile kış mevsiminde kaleyi kuşattı. Selçuklu ordusunun bu kuşatması iki ay sürmüş, nihayet sultan son bir hücumla şehrin alınmasını istemişti. Ancak Kyr Vart Türklerin bu son hücumu karşısında fazla mukavemet edemeyeceğini anlamış, Antalya Subaşısı Mubarizeddîn Ertokuş vasıtasıyla sultana anlaşmak istediğini bildirmişti. Neticede iki taraf arasında bir anlaşma sağlandı, buna göre; Sultan Alâeddîn kaleyi teslim alarak Kyr Vart'ın kızı ile evlenecek, mukabilinde ona Akşehir beyliği ve birkaç köyün mülkiyeti verilecekti. Böylece sultan Akdeniz sahilindeki bu kaleye kendi adına nisbetle "Alaiye" denilmesini, yeniden imarını ve burada bir tersane inşasını emretti (1221). Sultan bundan sonra kışı geçirmek üzere Antalya'ya gitmiş bu yolculuk esnasında Alara kalesi de Türklerin eline geçmişti.65 Prof. O. Turan'a göre66 Selçukluların Sinop, Antalya ve Alaiye fetihleri, Anadoluya göç yollarında

yapılmış bazı teşebbüsler müstesna, Türklerin denizciliğe başlama tarihi ve ilerlemeleri bakımından çok mühim hadise olup, Akdeniz ve Karadeniz'de askerî ve ticarî seferlere imkân vermiştir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde bu sırada bazı emîr ve beylerin sultanları tahta çıkartmakta rol oynamaları sebebiyle kuvvet ve kudretlerinin artmış olduğu görülüyor. Hatta bunlardan bazılarının zenginliklerinin ve harcamalarının sultandan fazla olduğu rivayet ediliyor. Sultan bu emîrlerin durumundan özel meclîslerde şikâyetçi oluyor, bu suretle iki taraf arasında yapılan dedikodular ortalığın daha fazla karışmasına sebep oluyordu. Nihayet emirler bu işte bir adım daha atarak Kayseri'de hîle ile sultanı tahttan uzaklaştırarak yerine kardeşi Celâleddîn Keyferidun'u geçirmek istediler. Ancak bu hazırlık Naib Hokkabazoğlu Seyfeddîn vasıtasıyla öğrenilerek Sultana bildirilmiş, böylece plân suya düşmüştü. Bu kez Sultan Alâeddîn Keykubad karşı bir plân hazırladı ve kışı geçirmek üzere gittiği (1223) Antalya'dan Kayseri'ye döndükten sonra bunu uyguladı. Yirmi dört kişi olduğu rivayet edilen bu emirlerin kimi öldürüldü kimi de zindana atıldı ve malları müsadere edilerek hazineye alındı. Böylece sultan ile beyler arasındaki nüfuz çatışması Alâeddîn Keykubad lehine sona ermiş oldu.67

Türkiye Selçuklularının ticarete verdiği önem Alâeddîn Keykubad Devri'nde de devam etti. Ermeniler tarafından soyulan tüccarların şikâyeti üzerine sultan bir sefer tertiplemeye karar verdi. Ayrıca Antakya Prensi IV. Bohemund da bir evlilik dolayısıyla Ermenilerin elinde bulunan oğlu Philip nedeniyle sultan ile bir ittifak yapmıştı. Sultan kendisi Kayseri'de kaldı ve ordusunu iki koldan Ermenilere karşı sevk etti. Birinci kol kuzeyden hareket ediyor ve bu orduya Mubarizeddîn Çavlı ile Emir Mavrozomes kumanda ediyordu. Öte taraftan Mubarizeddîn Ertokuş Antalya'dan hareketle sahilden Ermenileri vuracak bu suretle yardım için gelen Kıbrıs Haçlılarını da önleyecekti. Nitekim Emir Çavlı, Manavgat ve Anamur gibi kaleleri alarak görevini yerine getirdi. Kuzeyden giden ordu ayrıca iki kola ayrılıyor, bir kol Larende tarafından Göksu vadisine, öteki kol ise Maraş ve Ceyhan vadisi boyunca Çukurova'ya doğru ilerliyordu. Bu sırada Ermenilerden (Namrun) Senyörü Konstantin'in bütün yardım feryadları cevabsız kalıyor, ancak bu çağrı Haleb Atabeği Şahabeddîn Tuğrul'u harekete geçiriyordu. Böylece sultan ile beraber olan Antakya Prensi IV. Bohemund hareketten vazgeçmek zorunda kalıyordu. Öte taraftan Mubarizeddîn Çavlı idaresindeki Selçuklu ordusu ise Isauria (İç-il) bölgesine kadar ilerleyerek buraları ele geçirdi. Çaresiz kalan Ermeniler barış teklif ettiler, sultan da kış bastırdığı ve barış şartlarını uygun gördüğü için bu teklife evet demişti. Bu anlaşmaya göre Ermeniler ihtiyaç halinde bin beş yüz kişilik bir kuvvet verecek yıllık haracı iki misline yani kırk bin dinara çıkaracaklar, sikke68 ve hutbe ise sultan adına olacaktı (622/1225).69 Alâeddîn Keykubad, Ermenek ve Mut bölgelerinin idaresini Kamereddîn Lala'ya vermiş ve hudutlarındaki Türkmenleri de buraya yerleştirmişti.

Amid Artuklu hükümdarı Melik Mes'ud, Selçuklulara tâbi iken, Eyyubîler arasındaki rekabetten yararlanarak kendini emniyete almaya çalışmış, bu sebeple devrin kudretli sîmalarından Mısır Eyyübî hükümdarı Melik Kâmil'e tâbi olmuştu. Ayrıca o Moğolların önünden kaçan Sultan Celâleddîn Harezmşah ile de bir ittifak yapmıştı. Neticede Selçuklu ordusu Eyyubî ve Artukluların on altı bin

kişiden oluşan ordusunu bozguna uğrattı. Kahta, Hısn Mansûr (Adıyaman) ve Çemişkezek Selçuklu topraklarına dahil edildi (1226). Sultan Selçuklu ordusunun bu başarılarına rağmen yaklaşan Moğol tehlikesini görmüş, bu nedenle Eyyubîler ile dostane ilişkiler kurmuş ve Melik Âdil'in kızı Gaziye Hatun ile evlenmişti (1227).70

Öte taraftan 1225 yılında Anadolu'nun doğusunda iki taht değişikliği görüyoruz. Erzincan Mengücük hükümdarı Fahreddîn Behramşah ölmüş, yerine oğlu Davudşah, Erzurum'da ölen Selçuklu Mugîseddîn Tuğrulşah'ın yerine de oğlu Cihanşah geçmişlerdi. Bu yeni hükümdarlardan Davudşah ailesinin yıllarca sürdürdüğü siyaseti terk ederek bazı tertiplere girişiyor ve Selçuklulara tâbi olmaktan kurtulmak istiyordu. Onu bu hevesinden vazgeçirmek isteyen emrindeki beylerin uyarıları ise başarılı olmadı. O daha sonra Erzurum Meliki Cihanşah'ı kışkırtmaya, Celâleddîn Harezmşah ve Eyyubîler ile bağlantı kurmaya çalışmıştı. Durumu haber alan Alâeddîn Keykubad bu ittifakın bir araya gelmesinden önce sür'atle bir ordu hazırlayarak Erzincan'a gönderdi. Davudşah'ın sultan ile görüşmek isteği reddedildi ve kendisine ikta' olarak verilen Akşehir ve Ilgın bölgesine gönderildi. Bu suretle Mengücüklü Devleti, Divriği kolu dışında, ortadan kaldırıldı (1228). Ayrıca yine aynı hanedandan Şebin Kara-Hisar (Kögonya) hâkimi ve Davudşah'ın kardeşi Muzaffereddîn Muhammed de Selçuklu ordusuna mukavemetin faydasızlığını anlayarak kendisine ikta' olarak verilen Kırşehir'e gitmişti. Erzurum meliki Cihanşah da kıymetli hediyeler ile sultana tâbi olduğunu bildirdi. Alâeddîn Keykubad, Eyyubîler ile olan dostane ilişkilerim bozmamak için şimdilik ona dokunmamıştı.71

Moğollar birçok ülkeleri akınlar ile yağma edip hâkim olduktan sonra 1223 yılı başlarında Kırım sahilinde bir büyük ticaret merkezi olan Suğdak'ı da işgal etmişlerdi. Bu fırsattan yararlanan Trabzon'daki Komnenosların Suğdak'ta yerleşmeye çalışmaları, Selçuklu Sultanının denizaşırı bir sefer tertiplemesine sebep oldu. O bu maksatla Kastamonu uç beyi Hüsameddîn Çoban'ı görevlendirdi. Hüsameddîn Çoban emrindeki orduyu gemilere bindirip Suğdak şehrine ulaşmış ve burayı ele geçirmişti. O daha sonra Kıpçak ve Rus hükümdarlarına elçiler gönderip, Selçuklulara tâbi olmalarını istedi. Neticede her iki hükümdar da hediyeler göndererek sultana tâbi olduklarını bildirdiler. Emîr Çoban Suğdak'ı dinî bakımdan da teşkilâtlandırmış ve bir kısım asker bırakarak geriye dönmüştür (1227).72 Buradaki Selçuklu hâkimiyeti uzun sürmemiş, muhtemelen 1239 yılında Moğolların tekrar Suğdak'a gelmeleriyle son bulmuştur. Komnenoslar, Suğdak şehrine yerleşmek istemelerinden başka, Karadeniz'deki Türk ve Müslüman gemilerini yağmalamışlardır. Bu bakımdan Sultan Alâeddîn denizden ve karadan olmak üzere Trabzon üzerine ordu sevketti. Selçuklu ordusu Trabzon'u şiddetle muhasara etmiş, şehir düşmek üzere iken kötü hava şartları ve gece karanlığının bastırması kesin neticenin alınmasını engellemiş ve Türklerin çekilmesine sebep olmuştur (1228).73

Sultan Celâleddîn Harezmşah'a gelince, Moğollar önünden kaçarak Azerbaycan'a ulaşmış ve Tebriz şehrini başkent yaparak bu bölgede yerleşmişti (1225). O daha sonra Alâeddîn Keykubad'a elçi göndererek dostluk kurmak istemiş, başlangıçta iki taraf bunu büyük bir istekle gerçekleştirmeye çalışmışlardı. Ancak Celâleddîn'in Ağustos 1220'de Ahlat'ı şiddetle muhasara ve Erzurum meliki Cihanşah'ın ona tâbi olması bu dostluğun değişmesine yol açtı. Fakat Celâleddîn bir türlü Ahlat'ı

almak hevesinden vazgeçmiyordu. Alâeddîn Keykubad onun bu davranışlarından kendi ülkesinin de muhtemel bir istilâ tehlikesi altında bulunduğunu düşünerek Celâleddîn'e karşı birleşmek üzere Eyyubîlere elçi gönderdi. Ayrıca on iki bin kişilik bir kuvveti de Erzincan'a sevketti. Öte taraftan Eyyubî ordusu Melik Eşref kumandasında ilerlerken, sultan da ordusuyla Kayseri'den harekete geçerek Sivas'a yürüdü, iki ordu Kızılırmak kenarında karargâh kurmuştu. Sultan Celâleddîn 14 Mayıs 1230'da Ahlat'ı ele geçirerek zamanın bu önemli medeniyet merkezini tahrip etmişti. Daha sonra Cihanşah'ın mektupları ile Celâleddîn, Selçuklu-Eyyubî ittifakına karşı harekete geçti. Bu iki Türk ordusu, kaderin bir cilvesi olarak, Erzincan Akşehiri'nde Yassıçimen ovasında karşılaştılar. Üç gün süren savaşta Selçuklu öncüleri önce bir baskına uğrayarak ağır kayıplar vermişlerse de, sonradan toparlanarak durumu lehlerine çevirdiler. Nihayet 10 Ağustos 1230'da Harezm ordusu ağır kayıplar ve çok sayıda esir vererek mağlup olmuştu. Selçuklu ordusuna esir düşenler arasında, Harezmli büyük kumandanlar ve Cihanşah da bulunuyordu. Sultan Celâleddîn ise önce Malazgirt ve Ahlat'a oradan da Azerbaycan'a kaçmıştı. Bu iki büyük Türk devleti, kuvvetlerini birleştirip Moğollara karşı kullanacakları yerde, birbirlerine karşı denemişler bu da Harezmlilerin tarih sahnesinden silinmesine yol açacak bir başlangıç olmuştu. Sultan Alâeddîn Keykubad ve Melik Eşref bu galibiyetten sonra Erzurum'a yürüdüler. Erzurum'da bulunan Cihanşah'ın kardeşi ve adamları şehri müdafaaya giriştilerse de, neticede Cihanşah'ın affedilmesi ve hiç kimseden geçmişin hesabının sorulmaması şartıyla anlaşmayı tercih ettiler. Böylece Sultan Alâeddîn Erzurum'a hakim oldu. Bir rivayete göre Cihanşah öldürüldü. Melik Eşref ise Erzurum'da Sultan'dan ayrılarak Ahlat'a gitti. Alâeddîn Ahlat'ın hâkimiyet menşurunu ona vermişti.74

Öte taraftan zayıf duruma düşen Celâleddîn Harezmşah'ı takip eden Moğollar 1231 yılında Doğu Anadolu'ya girdiler, buradaki devletler gerek Eyyubîler ve gerekse Artuklular onlara karşı koyamamış ve bölge Moğollar tarafından tahrip ve yağma edilmişti. Hatta bir Moğol birliği Sivas ve Malatya yakınlarına kadar ilerledi. Buna mukabil sultan, Kemâleddîn Kamyar'ı Sivas'a gönderdi. Kemâleddîn, Erzurum bölgesi kumandanı Mubarizeddîn Çavlı ile birleşti. Moğolları bu bölgeye Gürcülerin gönderdiği düşünülerek Selçuklu ordusu Gürcistan hudutlarına yürüdü, bazı kale ve şehirleri ele geçirdi.

Bu Türk ordusuna mukavemet edemeyen Gürcü kraliçesi Rosudan, Kemâleddîn Kamyar'a barış teklifinde bulunarak Selçuklu tabiiyetine girmiş oldu. Ancak Moğol akınının Sivas'a kadar ilerlemesi, Sultan Alâeddîn Keykubad'ı bazı tedbirler almaya sevk etti. O, önce 630/1232 yılında Moğol Hanı Ögedey'e bir elçi göndererek barış yaptı, sonra da başı-boş durumda bulunan Doğu Anadolu'ya hâkim olmayı plânladı. Bu maksatla da Kemâleddîn Kamyar 1232 (veya 1233) yılında önce Ahlat'ı, sonra Van, Bitlis ve çevresini Selçuklu toprakları içine katarak buralarda savunma tedbirleri alındı, kaleleri tamir edildi. Ayrıca sultanın emriyle Ahlat bölgesi subaşısı Sinaneddîn Kaymaz, ülkede başıboş dolaşan ve soygunlar yapan Harezmli askerlerin liderleri ile görüştü. Bu görüşme sonunda başta Kayır Han olmak üzere Harezmli beyler ve onların idaresindeki on iki bin kişi Selçukluların hizmetine girdiler.75

Selçukluların Ahlat'a hâkim olması, daha önce bu şehri elinde bulunduran Eyyubîleri harekete geçirdi. Mısır hükümdarı Melik Kâmil bütün Eyyubî meliklerini etrafında topladı. Onun emrinde yüz bini aşan bir ordu bulunuyordu. Bu Eyyubî ordusu Haleb-Kayseri kervan yolunu izleyerek Anadolu'ya doğru ilerledi. Selçuklu sultanı da yüz bini geçen ordusuyla karşı tedbîrler aldı ve Eyyubîlerin geçeceği geçit ve boğazlar tutuldu. Harput önünde vuku bulan savaşta Selçuklu ordusu Eyyubîleri mağlup ettikten sonra adı geçen şehri kuşattı. Bu muhasara yirmi dört gün sürmüş, neticede Harput Selçuklulara teslim olmak zorunda kalmıştı (1234 Ağustos). Böylece buradaki Artuklu kolu da sona ermiş oldu. Bu sırada Melik Kâmil Suveyda'da (Siverek) idi, savaşın kaybedildiğini öğrendiği zaman Mısır'a döndü. Alâeddîn Keykubad 1235 yılında Eyyubîlerin idaresi altındaki ülkelere ikinci bir sefer tertipledi, kendisi Malatya'da kalmış elli bine yaklaşan Selçuklu ordusunu Kayseri subaşılığına tayin ettiği Kemâleddîn Kamyar kumandasında Güneydoğu Anadolu'ya sevk etmişti. Bu Selçuklu ordusu daha sonra iki kol halinde hareket etmiş, bir kol Urfa'yı kuşatırken ikincisi de Siverek, Rakka ve Harran'ı ele geçirmişti. Nihayet kuşatma sonunda Selçuklular Urfa'ya sahip olmuşlardı. Ancak bir süre sonra Melik Kâmil'in karşı harekete geçtiği ve dört ay içinde bütün bu yerleri tekrar geri alarak yağmalattığını ve tahrip ettiğini görüyoruz. Alâeddîn Keykubad Eyyubîlerin bu istilâsına Taceddîn Pervâne kumandasında bir ordu göndermekle cevap verdi. Selçuklu ordusu Amid'i kuşattı ise de sağlam surlar karşısında başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kaldı (1236).76

Sultan Alâeddîn Keykubad Amîd'i almak hevesinden vazgeçmiyor ve bu maksatla Kayseri'de büyük bir ordu topluyordu. Bu sırada Moğol Büyük Kağanı Ögedey'in elçileri geldiler (1236). Ögedey Han, sultana kendi cihan hâkimiyetlerini kabul etmesi suretiyle onunla barış içinde yaşamak istediğini bildiriyor, böylece Alâeddîn Keykubad'a hükümdarlar arasında önemli bir yer vermiş olduğunu gösteriyordu. Sultan bu teklifi kabul ve Ögedey Han'a hediyeler gönderilmesini emretti. Ayrıca o Amid'e karşı yapılacak sefer için hazırlıklarını sürdürüyordu. Öte taraftan Melik Kâmil dışındaki bütün Eyyubî Melikleri sultan ile anlaşma yapmışlardı. Onlar Melik Kâmil'in kendi ülkelerini alacağı düşüncesiyle Selçuklu sultanı ile birleşmişlerdi. Alâeddîn Keykubad bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra çeşitli unsurlardan oluşan ordusuna Kayseri'nin Meşhed ovasında bir geçit resmi yaptırdı. Bu arada küçük oğlu İzzeddîn Kılıçarslan'ı veliaht ilan etmiş ve bütün devlet ileri gelenlerine bu veliahtlığı kabul için yemin ettirmişti. Daha sonra Ramazan Bayramı'nın üçüncü günü huzurunda bulunan yabancı elçiler için büyük bir ziyafet verdi ve bu ziyafette yediği kuş etinden zehirlenerek o gece öldü (1237).77

Sultan Alâeddîn Keykubad siyasî başarılarının yanı sıra ülkesinin iktisadî ve kültür yönünden de gelişmesine önem vermiş, yaptığı seferler ile ticaret yollarının güvenliğini sağlamış ve bu maksatla birçok kervansaray inşâ ettirmişti. O ilim ve kültür ile uğraşanları himaye etmiş, Moğollar önünden kaçan Türkistanlı ve İranlı âlim, şair ve sanatkârlara kucak açmıştı. Sultan büyük inşa faaliyetlerinin yanı sıra, kendi adına Beyşehir gölü üzerinde Kubad-âbâd, Kayseri civarında da Keykubadiyye Saraylarını yaptırmıştı. Bu büyük sultana Abbasî Halîfesi de yazdığı menşûr ve mektuplarda "Sultan ül-a'zam" unvânıyla hitap ediyordu.

II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in Saltanatı

Sultan Alâeddîn Keykubad öldüğü zaman geride üç oğlu kalmıştı. Bunlar 16 (veya 13-14) yaşlarında olan Gıyaseddîn Keyhüsrev, 8-9 yaşlarında İzzeddîn Kılıçarslan ve daha küçük yaştaki Rükneddîn idiler. Veliahd İzzeddîn Kılıçarslan olmasına rağmen bazı devlet ileri gelenleri Keyhüsrev'i tahta çıkarmışlar ve aldıkları tedbîrler ile işi oldu bittiye getirmişlerdi. Bu durumu kabul etmemesi muhtemel olan Kayır Han, Kemâleddîn Kamyar ve Hüsameddin Kaymerî gibi beyler de yeni sultana bi'at etmek zorunda kaldılar. II. Gıyâseddîn tahta çıktıktan sonra, Kayseri'de bulunan elçileri kabul etti, ayrıca Ögedey Han'a gidecek olan elçiyi de Moğolistan'a gönderdi. Haleb Hükümdarı Melik Nasır ile yapılmış olan anlaşma yenilenirken (Ağustos 1237), iki taraf arasında evlenme yoluyla akrabalık kuruldu. Öteki Eyyubî Melikleri ile Artuklu hükümdarları Selçuklulara tâbi olmuşlar, bu suretle Melik Kâmil tek başına kalmıştı. Nitekim o bu duruma son vermek için Haleb üzerine yürürken yolda hastalanarak öldü (1238).78

Sultan II. Gıyaseddîn Keyhüsrev Selçuklu tahtına oturmasına rağmen yine de Veliahd İzzeddîn Kılıçarslan'a taraftar olan beylerden ve Harezmlilerden şüpheleniyordu. Bu sırada devlet erkanı içinde birinci derecede rol oynamak isteyen Sa'deddîn Köpek de sultanı tahrik ederek bu beylerin ortadan kaldırılmasına önderlik ediyordu, ilk olarak Harezmlilerin reisi olan Kayır Han zindana atıldı (Haziran-Temmuz 1237) ve orada öldü. Bu olay; Harezmli askerlerin Selçuklu Devleti'ne olan güvenini sarsmış ve Kayseri'den ayrılarak Urfa bölgesinde yerleşmelerine sebep olmuş, hatta peşlerinden gelen bir Selçuklu ordusunu da mağlup etmişlerdi.

Sa'deddîn Köpek bundan sonra Selçuklu Devleti'ne çok yararlı hizmetler yapmış bazı beyleri de peşpeşe ortadan kaldırmaya muvaffak oldu. Bu arada genç ve tecrübesiz Gıyâseddîn de onun tahrikleri ile, Şehzade İzzeddîn Kılıçarslan ve Rükneddîn'i hapsettirmiş, hatta onların bu insan yoketme hırsından kadınlar bile kurtulamamış, anneleri Melike-i Adiliyye de yayının kirişi ile boğdurulmuştu. Daha sonra her iki şehzade de öldürülmüş, böylece sultan için bir rakip ve tehlike kalmamıştı. Nihayet Sa'deddîn Köpek'in Selçuklu Devleti'nin başına geçme yani sultan olma hayalleri II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in aklını başına getiriyor ve onu bir tertip ile ortadan kaldırıyordu (1238 veya 1239 ilkbaharı). Bundan sonra Sultan II. Gıyaseddîn Keyhüsrev, daha önceden yapılmış olan anlaşma gereğince, Gürcü kraliçesi Rosudan'ın kızı Tamara ile evlendi.79

Güneydoğu Anadolu'da ve Suriye hudutlarında hayatlarını sürdürdüklerini belirttiğimiz Harezmliler bölge halkına rahat vermiyorlar ve kervanları soyarak ticarî faaliyeti de engelliyorlardı. Önce bunlara elçi olarak meşhur tarihçi İbn-i Bîbî'nin babası Mecdeddîn Muhammed Tercüman elçi olarak gönderildi. Onlar sultana itaat edeceklerini bildirdiler ve bunu kısa bir süre için uyguladılarsa da daha sonra akın ve yağmalara tekrar başladılar. Haleb'in bunlara karşı yardım istemesi üzerine üç bin kişilik bir birlik gönderildi. Selçuklu ve Haleb askerleri Harezmlileri mağlup ettiler. Bu arada Harran kalesi teslim oldu ve Eyyubîlere bırakıldı, buna mukabil Amid Selçuklulara veriliyordu. Ancak önce buranın zabtı gerekiyordu, takviye edilen Selçuklu kuvveti 1240 yılında şehri kuşattı. Sonuçta Amid ileri

gelenleri halkın bütün haklarına sahip olması ve bazı vergilerin kaldırılması şartıyla direnmeden vazgeçerek şehri teslim ettiler. Böylece Amid Selçukluların eline geçmiş oldu.80

Moğolların önünden kaçan Türkmenlerin genellikle toplandıkları ilk bölge Güneydoğu Anadolu idi. Selçuklu, Harezmli ve Eyyubî askerleri bu bölgede sık sık faaliyet gösteriyorlardı. Bu arada bölgede yaşayan toplulukların iktisadî ve içtimaî durumlarının kötü olması, yeni kabul ettikleri İslâmiyet'in inceliklerinin tam anlamıyla anlaşılmaması ve siyasî ortamın uygunluğu bir isyana zemin hazırlıyordu. Nitekim Baba Resul lâkabıyla anılan Baba İlyas Horasanî adındaki bir Türkmen babası bu durumdan istifade ederek peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkıyor ve kötü şartlar içinde bulunan Türkmenleri etrafında topluyordu. Bir süre sonra Baba İlyas Amasya'ya giderek orada faaliyetine devam etti. Fakat o Gıyaseddîn Keyhüsrev'in askerleri tarafından Amasya kalesinde kuşatıldı. Bu sırada Baba İlyas'ın halifelerinden Baba İshak, Kefersud veya Adıyaman'da yaşıyordu, bu durumu öğrenince isyanı başlattı ve müridlerini Gıyaseddîn Keyhüsrev'e karşı ayaklanmaya davet etti (1240). Onun müridlerinin yaptığı davete uyan Kefersud, Kahta ve Adıyaman taraflarındaki Türkmenler de ayaklanarak harekete geçtiler. Onların üzerine Malatya subaşısı Muzaffereddîn Ali-şîr iki sefer yaptı ise de, mağlup olmaktan kurtulamadı. Asiler Sivaslıları da yenilgiye uğrattıktan sonra Baba İlyas'a kavuşmak üzere Tokat ve Amasya taraflarına doğru ilerlediler. Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev kendisi Kubadabad'a kaçarken, asiler üzerine Amasya subaşısı Armağanşah'ı gönderdi. Armağanşah Baba İlyas'ı ortadan kaldırmaya muvaffak oldu ise de, Baba İshak ve taraftarları karşısında o da hayatım kaybetti. Kendilerine Baba İlyas'tan dolayı “Babaî” denilen bu asiler Konya'ya doğru ilerlediler. Neticede Necmeddîn Behramşah kumandasındaki altmış bin kişilik Selçuklu ordusu, Kırşehir'in Malya sahrasında bu asileri karşıladı. Selçuklu öncü kuvvetlerini teşkil eden hristiyan askerlerin asilerin ilk hücumlarını etkisiz hâle getirmesi, öteki askerlere de cesaret vermiş ve asi Türkmenler bu savaşta Baba İshak dahil bütünüyle yok edilmiştir (1240).81

Bu olaydan sonra Sultan II. Gıyaseddîn Keyhüsrev Selçuklu ordusunu Kayseri'de toplayarak Meyyafarikîn üzerine sevk etti. Bu ordu yine Eyyübîlerden Şıhâb ed-Dîn Gazî idaresindeki Meyyafarikîn'i muhasara etti. Ancak gittikçe yaklaşan Moğol tehlikesi ve Abbasî halîfesi el-Mustansır'ın (1226-1242) araya girmesiyle iki taraf anlaştı. Buna göre, Şahabeddîn Gazî Selçuklulara tabi oluyordu (1241). Öte taraftan Selçuklu hudutlarında dolaşan Moğol ordusunun başına aynı yıl içinde Baycu Noyan tayin edilmişti. Moğollar Babaî isyanı sırasında Selçukluların zayıf bir durumda olduğunu ve sultanın acizliğini anlamışlardı. Nitekim 1242 yılı Sonbaharı'nda Baycu Noyan Selçuklu ülkesine girerek Erzurum üzerine yürüdü, şiddetli bir muhasara ve savaşlardan sonra şehri işgal ve tahrip etti.

Erzurum'un Moğollar tarafından işgali üzerine artık tehlikenin Anadolu kapılarına dayandığı anlaşılmış ve bu maksatla tedbirler alınmaya başlanmıştı. Bu tedbirlerden birisi, sultanın Eyyubîler ve çevredeki hükümdarlara elçi ve para göndererek askerî yardım istemesi idi. Bu yardıma sadece Haleb hükümdarı Melik II. Nâsır Salâhaddîn (1237-1260) cevap vermiş ve iki bin kişilik bir kuvvet göndermişti.

Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev Selçuklu ordusunu Kayseri'de toplayarak Sivas'a doğru hareket etti. Bu Selçuklu ordusu yetmiş bin kişilik bir sayıya ulaşıyor, Türk askerlerinin yanısıra ücretli olarak Kıpçak, Frank ve Gürcü askerleri de orduda yer alıyordu. Sivas'ta on bin kişilik bir kuvvetin de katılmasıyla Selçuklu ordusunun sayısı seksen bine ulaşmıştı. Baycu Noyan kumandasındaki Moğollar da Sivas'a doğru ilerliyorlardı. Bu orduda Gürcüler ve Ermeniler de bulunuyordu. Selçuklu ordusu ise Sivas'ın seksen km. doğusunda Kösedağ denilen yerde ordugâh kurmuştu ve savaş bakımından bulunduğu yer çok uygundu. Ancak yine tecrübesiz kumandanlar burada Moğol saldırısını karşılamak yerine, yirmi bin kişilik bir Selçuklu kuvveti ile hücuma geçtiler. Moğollar bu hücum karşısında önce geri çekilmişler, sonra da geri dönerek Selçuklu kuvvetine saldırmışlar ve onları mağlup etmişlerdi. Bu mağlubiyet Selçuklularda umumî bir panik havası yarattı, bazı kumandanlar da kaçmayı tercih ettiler. Kaçanlardan biri de beceriksiz ve korkak Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev idi. Esas Selçuklu ordusu daha savaşa girmeden mağlup olmuştu (4 Temmuz 1243). Moğollar da bu firarı anlayamamışlar, Selçukluların bir savaş taktiği sanmışlardı. Daha sonra durum anlaşılmış ve onlar Selçuklu ordugâhından büyük ganimet elde etmişlerdi. Selçukluları Kösedağ Savaşı'nda mağlup eden Baycu Noyan bundan sonra Sivas'a ilerledi. Sivas Kadısı Necmeddîn Moğol istilası sırasında Harezm'de bulunduğu için onların neler yaptığını bizzat görmüştü. Bu bakımdan şehrin ileri gelenleri ve kıymetli hediyeler ile Moğolları karşılayarak itaatini bildirdi. Yine de şehir Baycu Noyan'ın emriyle üç gün yağma edildi. Fakat halkın canına dokunulmadı. Buna karşılık Kayseri Moğol muhasarasına başarı ile mukavemet etti, ancak şehir muhafızlarından Hüsam adlı bir Ermeni dönmesinin ihaneti durumu değiştirdi ve Moğollar şehre girmeye muvaffak oldular. Tabiî Kayseri onlara mukavemetinin cezasını fecî şekilde ödeyerek yağma, tahrip ve katliama uğradı. Moğollar Azerbaycan'a dönüşte, Erzincan'ı da işgal ve tahrip ettiler. Artık Anadolu'dan Suriye yönünde göç ve kaçış başlamıştı. Kaçanlardan biri de yine Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev idi ve canını kurtarmak için muhtemelen İstanbul'a gitmeyi düşünmüştü.82

Selçuklu Devleti tam manasıyla başıboş bir manzara arzederken, Vezir Mühezzibüddîn Ali ve Amasya kadısı Moğollar ile barış yapmayı tasarladılar ve onların peşinden Azerbaycan'daki Mugan ordugâhına gittiler. Burada Moğollar ile yapılan görüşmeler sırasında Vezîr, Selçukluların sayısız kale ve askerlere sahip olduğunu söyleyerek Anadolu'ya kolaylıkla hâkim olunamayacağını ifade etti. Neticede Selçukluların Moğollara yılda 360.000 dirhem (gümüş) para, on bin koyun, bin sığır, bin deve vermesi kararlaştırılarak iki taraf arasında bir barış yapıldı. Böylece bu iki devlet adamı Moğol istilâ ve tahribini ilk anda önlemeye muvaffak oldular. Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev ise barış girişimlerini duyduğu zaman Konya'ya dönmüştü. Bu barış Konya'da bir bayram havasının yaşanmasına sebep oldu. Tabiî bu antlaşmanın bir de Moğol Han'ınca tasdiki gerekiyordu. Bu maksatla Batı Moğolları'nın hükümdarı olan Batu Han'a çok değerli hediyeler ile Şemseddîn İsfahanî başkanlığında bir elçi heyeti gönderildi. Selçuklular ile Moğollar arasındaki antlaşma yeniden düzenlenerek imza edildi. Bu elçi heyeti memlekete döndüğü sırada başarılı devlet adamı Vezîr Mühezzibüddîn Ali öldü ve onun yerine Şemseddîn İsfahanî vezir tayin edildi. Kösedağ bozgunu Selçuklulara tâbi olan devletlerde de hâliyle kopmalara yol açmıştı. Nitekim Ermeni Hetum ve Trabzon'daki Komnenoslar derhal Moğollara tâbi oldular. Ancak İznik'deki Bizans Devleti ile

Selçuklular arasındaki dostluk ve anlaşma devam etmişti. Özellikle Kilikya Ermenileri tabi oldukları Selçuklu sultanına Kösedağ Savaşı sırasında asker göndermediler. Ayrıca Ermeniler savaştan sonra kendilerine sığınan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in annesi ve karısı başta olmak üzere herkesi Moğollara teslim etmiş, Türklere ait bazı kaleleri ele geçirmişlerdi. Bu bakımdan onlara karşı bir sefer tertiplemek gerekiyordu. Lampron hâkimi Konstantin de Selçukluları bu hususta bir sefere teşvik ediyordu. Nihayet Selçuklu ordusu harekete geçti. Bu sefer sırasında Selçuklu ordusuna Lampron Hakimi Ermeni Konstantin öncülük etti. Türkler tekrar Çukurova'nın bir kısmını ele geçirerek Tarsus'u kuşattılar, ancak yağan yağmurlar ve seller Türk ordusunun şehri almasına engel oldu. Ayrıca gelen bir haberde ordunun acele geri dönmesi ve sultanın öldüğü bildiriliyordu. Vezîr Şemseddin Isfahanî bu etapda akıllı davranarak sultanın öldüğünü gizlemiş ve Ermeniler ile barış yapmıştı. Buna göre, Ermeniler tazminat ve zararları ödeyecek, Bragana kalesini iade edecek ve eskiden olduğu gibi yine Selçuklulara tâbi olacaklardı (1245 yılı sonu). Fakat bundan sonraki olaylar Ermeniler lehine cereyan etmiş, bu sebeple onlar anlaşmaya uymamışlardı. Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Selçuklu ordusu Tarsus'ta kuşatma ile meşgul iken, Alaiyye'de bulunuyordu aniden fenalaşarak öldü (1245 yılı sonu).83

II. İzzeddîn Keykavus'un Saltanatı

Gıyâseddîn Keyhüsrev öldüğü zaman geride on bir yaşında İzzeddîn Keykavus, dokuz yaşında Rükneddîn Kılıçarslan ve yedi yaşında Alâeddîn Keykubad olmak üzere üç oğlu kalmıştı. Bunlardan Gürcü Hatun'dan doğan Alâeddîn Keykubad veliaht idiyse de, devlet ileri gelenleri İzzeddîn Keykavus'u Selçuklu tahtına çıkardılar. Bu sırada Güyük Han'ın (1246-1249) Moğol tahtına çıkması münasebetiyle Sultan II. İzzeddîn Moğolistan'a da'vet edildi, fakat onun yerine kardeşi Kılıçarslan'ın gitmesi kararlaştırıldı. Kısa bir süre sonra devlet ileri gelenleri arasında üstünlük mücadelesi başladı ise de, bunlardan Vezir Şemseddin İsfahanî rakiplerini bertaraf ederek duruma hâkim oldu. Ayrıca Şemseddin İsfahanî sultanın annesi Berdüliye Hatun ile evlendi, bundan sonra Vezir iki yıl süre ile Türkiye Selçukluları'nın kaderine hâkim oldu. Ancak Moğolistan'a giden Rükneddîn Kılıçarslan'ın oradan sultan olarak dönmesi, Şemseddîn İsfahanî'nin talihini değiştiriyordu. O yanına II. İzzeddîn Keykavus'u alarak kaçıp isyan etmek istedi ise de, ortaya faziletli ve büyük adamlarından biri olan Celâleddîn Karatay çıkarak ona mani oldu. Çok geçmeden Moğollar tarafından vezir tayin edilen Baha ed-Dîn Tercüman Moğol askerleri ile Konya'ya geldi ve Şemseddîn İsfahanî öldürüldü (Mart 1249).84

Müşterek Saltanat

Rükneddîn IV. Kılıçarslan, Moğol Han'ın yarlığı ile sultanlığın kendisinde olduğunu öne sürerken, Celâleddîn Karatay üç kardeşin aynı anda tahta oturmasını, hutbe ve sikkede doğum sırasına göre isimlerinin kullanılması suretiyle bir anlaşma teklif ediyordu. Nihayet İzzeddîn Keykavus ile Rükneddîn Kılıçarslan'ın askerleri Konya'nın Ruzbe ovasında karşılaştılar, savaşı İzzeddîn Keykavus kazanmış (14 Haziran 1249), böylece Celâleddîn Karatay'ın teklifi uygulanmaya başlanmıştı. Celâl ed-Din Karatay da üç kardeşe "atabeg" oldu. Ancak Tür-kiye Selçuklu Devleti ileri gelenlerinin şahsî menfaatlarını her şeyden üstün tutmaları, devletin durumunun düzelmesine imkan vermiyordu. Bu

tabiî ki Selçuklu Devleti'nin iyice zayıflamasına sebep oluyordu. Moğollar ise, II. İzzeddîn Keykavus'u ısrarla Moğolistan'a çağırmaktaydılar. O bu yolculuğa başladığı sırada, Celâl ed-Din Karatay öldü. (11 Kasım 1254) İzzeddîn Keykavus bu bahaneyle oraya gitmekten vazgeçti ve yerine küçük kardeşi Alâeddîn Keykubad'ı gönderdi. Ancak bu karışık ortam içinde Alâeddîn Keykubad da kendini kurtaramadı. Moğol Hanı Möngke'den (Mengü, 1251-1260) yarlığ alarak tek başına sultan olacağı korkusu muhtemelen rakiplerini harekete geçirmiş ve Alâeddîn Keykubad Erzurum'da iken zehirlenerek öldürülmüştü (1254). Böylece ortada iki sultan kaldı. II. İzzeddîn Keykavus eğlenceye fazla düşkün olması sebebiyle devlet ileri gelenleri tarafından beğenilmiyordu. Nitekim bu nedenle Kılıçarslan Konya'dan kaçılarak Kayseri'de tahta çıkarıldı. Daha sonra iki taraf arasında bir türlü anlaşma sağlanamaması üzerine son çare savaşmaktı. Yapılan savaşta bu kez de zafer İzzeddîn Keykavus tarafında kaldı (1254). Rükneddîn Kılıçarslan önce Amasya'ya sonra da Burgulu kalesine gönderilerek hapsedildi.85

II. İzzeddîn Keykavus'un Müstakil Saltanatı

Bu devirde Moğol kumandanları Anadolu'ya sık sık elçiler göndererek antlaşma dışında paralar istiyor ve alıyorlardı. Selçuklu Devleti Moğol hükümdarlarından Batu Han'a elçi ve yüz bin dirhem yollayarak bu gibi olaylara engel olan bir yarlığ aldı. Ancak bu Baycu Noyan'ı kızdırmıştı, ayrıca ikinci bir olay onun Anadolu'ya gelmesine sebep oldu. Bu da Moğol Büyük Hanı Mengü Kaan (1251-1260)'ın İran ve Batı ülkelerinin idaresini kardeşi Hülagü'ya (1256-1264) vermesi idi. İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülagü Azerbaycan'daki Mugan'ı kışlak olarak kullanmak istemiş, bu bakımdan Baycu da kendisine uygun bir yer bulmak için tekrar Anadolu'ya girerek Aksaray'a kadar ilerlemişti Selçuklu ordusu Sultan Hanı (Aksaray) civarında Baycu Noyan'a karşı yaptığı savaşı kaybetti (14 Ekim 1256). Sultan II. İzzeddîn Keykavus yakınları ile Konya'dan ayrılarak önce Antalya, sonra da Alaiyye'ye kaçtı. Konya şehrini Moğol tahribatından bu sırada Üstadüddar olan İl-almış oğlu Nizâmeddîn Ali kurtardı. O halkı fedakarlığa davet etmiş ve topladığı dört katır yükü altını Baycu Noyan'a götürmüştü. Baycu Noyan ise şehri tahribe yemin ettiği için, dış surları yıkmakla yetinmiş, böylece de yeminini yerine getirmişti. Ayrıca o Sultan II. İzzeddîn Keykavus'u yanına çağırdı, hatta peşinden asker gönderdi ise de İzzeddîn Keykavus Bizans'a sığınmayı tercih etmişti. Böylece Baycu'nun da uygunu ile Selçuklu tahtına Rükneddîn Kılıçarslan geçti (5 Mart 1257).86

Rükneddîn Kılıçarslan ile II. İzzeddîn Keykavus'un Saltanatı

IV. Kılıçarslan Selçuklu tahtına oturduğunda Konya civarında ordugah kurmuş olan Baycu Noyan ile bir barış antlaşması yapıldı. Bu yeni sultanın tek başına saltanatı ancak birkaç ay gibi kısa bir sürede sona erdi. İlhanlı Hükümdarı Hülagü Bağdat üzerine yürüyeceği zaman, Baycu'yu da bu sefere çağırdı. Baycu'nun yokluğu, II. İzzeddîn Keykavus'un İznik İmparatoru II. Theodoros Laskaris'den (1254-1258) sağladığı yardımla Konya'ya girmesine ve tahta oturmasına imkan vermişti (1 Mayıs 1257). IV. Kılıçarslan bu durumda önce Kayseri'ye çekildi, sonra II. İzzeddîn Keykavus'a mukavemet edemeyeceğini anlayınca İlhanlı Sultanı'na başvurdu ve tekrar sultanlık yarlığı elde etti. Bundan sonra iki taraf tekrar saltanat mücadelesine başladılar. II. İzzeddîn Keykavus sultanlığını

sürdürebilmek için Merağa'da bulunan Hülagü'nun huzuruna gitmek zorunda kaldı (Ağustos 1258). Neticede Hülagü, Mengü Kaan'ın devleti iki sultanın idare etmesini bildiren ve ayrıca Selçuklu ülkesini ikiye bölen yarlığını tatbik etmeyi uygun gördü. Mengü Kaan Kızılırmak batısında (Sivas'tan) Bizans hududuna kadar olan yerleri II. İzzeddîn Keykavus'a; Sivas'tan Moğol hududuna kadar olan bölgeleri de IV. Kılıçarslan'a vermişti. Her iki sultan da bu yarlığı uygulamak üzere anlaştılar. Bu sırada Muineddîn Pervâne devlet adamı olarak kendini göstermiş ve ön plâna çıkmıştı. Ayrıca burada yapılan anlaşma ile Selçuklular Moğollara yıllık haraç olarak 200.000 dinar (20 tümen), kıymetli kumaşlar, 500 at ve 500 katır verecekti.

Daha sonra olaylar II. İzzeddîn Keykavus'un aleyhine gelişti. Buna mukabil IV. Kılıçarslan ve Muineddîn Süleyman (Pervane) Moğollar ile işbirliği yapıyor ve onları II. İzzeddîn Keykavus aleyhine kışkırtıyorlardı. Nihayet Moğolların Alıncak Noyan idaresindeki bir ordusu Konya üzerine yürüdü. II. İzzeddîn Keykavus Antalya'ya çekilirken, ona bağlı Selçuklu ordusu Moğollarla karşı savaşa girişiyor ve mağlup oluyordu. II. İzzeddîn Keykavus bu sırada dış devletlerden yardım arıyor ve 1260'ta Ayn Calût'ta Moğolları mağlup eden Memlûk sultanı Baybars'a başvuruyordu. Fakat bu yardım gerçekleşmeden Moğol baskısı karşısında II. İzzeddîn Keykavus Antalya'dan gemiye binerek İstanbul'a kaçmak zorunda kaldı (1262). O, İstanbul'u tekrar Latinlerden geri almaya muvaffak olan VIII. Mikhail Palaiologos (1259-1282) tarafından çok iyi karşılandı. Böylece Selçuklu Devleti'nin iki sultan tarafından idare edilme devri sona eriyor, ülkeye tek başına IV. Kılıçarslan hâkim oluyordu. II. İzzeddîn Keykavus ise daha sonra Altınordu hükümdarının yanına götürülmüş ve 1279 veya 1280'de Kırım'da ölmüştür.87

IV. Kılıçarslan'ın Saltanatı

Yukarıda belirttiğimiz saltanat mücadelelerinden faydalanan Trabzon'daki Komnenoslar 1259'da Sinop'u işgal ettiler. Bu bakımdan Selçuklu Devleti'nin Karadeniz ticareti için önemli bir liman olan Sinop'un kurtarılması gerekiyordu. Bu maksatla da İlhanlı Sultanı Abaka'dan izin alınarak (1265) Sinop üzerine bir sefer tertiblendi ve şehir uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirilerek tekrar Türk hakimiyeti altına girdi (1266). Bu sırada Muineddîn Pervâne Sinop'un kendisine verilmesini istedi. Sultan IV. Kılıçarslan, Pervane'nin devlet içindeki kudretli durumu karşısında hayır demesinin mümkün olmadığını anlamış ve şehri ona vermek zorunda kalmıştı. Böylece orada Pervâneoğulları Beyliği kurulmuş oldu. Ancak bu olay sırasında sultan ile Muineddîn Pervâne arasında dedikodular yapılmış ve ikisinin arası açılmıştı. Muineddîn Pervâne Moğollara dayanarak devletin idaresini tamamen ele geçirmişti. Bu sebeple o sultanı, ortadan kaldırmaya karar verdi ve Abaka'dan yarlığ alarak Moğol beylerinin yardımıyla önce IV. Kılıçarslan'ın içkisine zehir konuldu, daha sonra da yayının kirişi ile boğularak öldürüldü (1266).88

III. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in Saltanatı

IV. Rükneddîn Kılıçarslan'ın öldürülmesinden sonra yerine küçük yaştaki oğlu Gıyaseddîn Keyhüsrev tahta çıkarıldı. Muineddîn Pervane yine devlet içindeki üstün mevkiini muhafaza ediyor

kendisine rakip olarak Sahib Ata Fahreddin Ali'yi görüyordu. Bu bakımdan Muineddîn Pervane, Sahib Ata'yı ortadan kaldırmak için fırsat arıyordu. Nitekim Sahib Ata'nın Kırım'da bulunan sabık sultan II. İzzeddîn Keykavus'a yardımda bulunmasını, bu yardımdan kendi haberi olmasına rağmen tasfiye için bir fırsat saydı (1271-72). Neticede vezîr tutuklanarak görevinden uzaklaştırıldı. Ancak Sahib Ata'nın küçük oğlunun çabasıyla İlhanlı Sultanı Abaka onu huzuruna çağırarak muhakeme etti. Sahib Ata bu yargılama sonunda hayatını kurtararak geri dönmüş, daha sonra 1275 yazında çok değerli hediye ve paralarla eski makamını elde edebilmişti.

Öte taraftan Muineddîn Pervane Anadolu'da baskısı altında bulunduğu Abaka'nın kardeşi Acay'dan şikayetçi idi. Muhtemelen bu durumu öğrenen Acay ona karşı daha sert davranıyordu. Muineddîn Pervane ise hayatını tehlikede görerek Memlûk Sultanı Baybars'a gizlice adamlar gönderiyor ve onunla Moğolları Anadolu'dan uzaklaştırmak konusunda anlaşmaya çalışıyordu (1272-73). Baybars onun bu teklifini kabul etmişse de, Anadolu'ya gelecek yıl gelebileceğini bildirmişti. Nitekim Baybars sözünde durarak Şubat 1275 tarihinde harekete geçtiyse de, Pervane ona haber göndererek bu seferin bir sonraki yıla ertelenmesini istemişti. Bu nedenle Baybars da Kilikya Ermenileri üzerine yürüdü.

Diğer taraftan Abaka ise kardeşi Acay'ı 1275 yılında Anadolu'dan geri çekmiş ve onun yerine Moğol kumandanlarından Toku Noyan'ı tayin etmişti. Selçuklu beyleri ve devlet adamları bu yeni Moğol kumandanının izni olmadan herhangi bir hususta karar veremeyeceklerdi. Böylece Pervane, Moğollar nezdindeki itibar ve itimadını kaybetmiş oluyordu. Ancak Abaka 1275 yılı Mayıs-Haziran aylarında Acay'ı tekrar Anadolu'ya göndermişti. Fakat İlhanlı Sultanı tarafından huzura çağrılan Pervâne ve Toku Noyan'ın birlikte şikayetleri onun Abaka tarafından geri alınmasına sebep oldu. Bu sırada Pervâne, Baybars ile tekrar temas kurmuş ve Moğolları Anadolu'dan atmak için Memlûklu ordusunu harekete geçirmesini istemişti. Muhtemelen bu haber Baybars'a 1276 Baharı'nda ulaşmış, o da bu sefer için mevsimin uygun olmaması sebebiyle Anadolu'ya sonbaharda gelebileceğini bildirerek özür dilemişti. Daha sonra Abaka Han haber göndererek IV. Kılıçarslan'ın kızı Selçuk Hatun'u oğlu Argun ile evlendirmek üzere huzuruna getirilmesini istedi. Pervâne, Fahreddin Ali ve Selçuk Hatun ile beraber yola çıkmış (27 Mayıs 1276) ve Tebriz'e giderek Abaka'nın huzuruna ulaşmıştı.

Selçuk Hatun'un düğünü için Muineddîn Pervâne, Abaka Han'a giderken Selçuklu Devleti'nde başka olaylar gelişiyor, Beylerbeyi Hatiroğlu Şerefeddîn, Moğollara karşı Anadolu'da isyan bayrağını açıyordu. Hatîroğlu öteki Selçuklu beylerini ve III. Gıyâs ed-Dîn Keyhüsrev'i de bir hareket için kandırmış, ayrıca Memlûk Sultanı Baybars'a da Anadolu'ya gelmesi için elçiler göndermişti. Ancak Baybars ise böyle bir hareket için acele edilmemesini, askerleri Mısır'da bulunduğu bir sırada Anadolu'ya gelmesinin mümkün olmadığını bildiriyordu. Hakikaten zaman geçmiş ve bu sırada Muineddîn Pervâne, Abaka'nın kardeşi Mengü Temür (Kongurtay), Vezîr Fahreddîn Ali, Toku ve Todavun Noyanlar kumandasında otuz bin Moğol askeri ile geri dönmüşlerdi. Neticede Moğollar Sultan Baybars'ın bizzat harekete geçmediğini öğrenerek bu isyanı bastırdılar ve Hatiroğlu Şerefeddin'i yakalayarak yargıladılar. O ve beraberindeki Selçuklu beylerinin büyük bir kısmı idam

edildi (Ekim 1276). Böylece Hatîroğlu isyanı bastırılmış, ancak Moğollar Anadolu'yu daha sıkı bir kontrol altına almışlardı.

Nihayet Sultan Baybars Anadolu'yu Moğol istilasından kurtarmak için 7 Nisan 1277'de Haleb'den yola çıktı. Onun bu sefere çıkmasında Pervane ile beraber Selçuklu devlet adamlarının teşviklerinin de rol oynadığı rivayet edilmiştir. Baybars ve Memlûklu ordusu Nisan ayı içinde Elbistan ovasına ulaştı. Burada Moğollar ile Memlûk ordusunun ilk karşılasması öncü kuvvetleri arasında oldu ve bu ilk savaşta üç bin kişilik Moğol öncüleri bozguna uğradı. Muineddîn Pervâne de Moğollar ile beraberdi ve ordunun sayısı Gürcü ve Selçuklu yardımcı kuvvetleri ile 15-16 bin kişiye ulaşıyordu. Memlûk ordusunun sayısı ise muhtemelen otuz bin civarında idi. Esas savaş 15 Nisan günü oldu ve Moğolların kesin şekilde mağlubiyetiyle sonuçlandı. Muineddîn Pervâne ise savaşın neticesini gördükten sonra önce Kayseri'ye kaçmış, orada bulunan Sultan III. Gıyâseddîn Keyhüsrev'i, kendi karısı ve devlet adamlarını beraberine alarak Tokat'a gitmişti. Sultan Baybars Elbistan ovasında kazandığı zaferden sonra Kayseri'ye doğru ilerledi ve 20 Nisan'da büyük bir sevinç ve merasimle karşılandığı bu şehre girdi. Baybars buradan Pervâne'ye haber göndererek huzuruna gelmesini bildirdiyse de. Pervâne on beş gün daha süre istiyor ve bu arada Abaka ile temasa geçmeye çalışıyordu. Baybars onun ikiyüzlü siyasetini anlamış, ordusunda yiyecek ve yem sıkıntısı başlaması üzerine Kayseri'de altı gün kaldıktan sonra geri dönmüştü.

Muineddîn Pervane bütün bu olup bitenlerden sonra durumu Abaka'ya bildiriyor, daha önceden olayları öğrenmiş olan Abaka da otuz bin atlı ile Anadolu'ya hareket ediyordu (Haziran 1277). Abaka Han önce savaşın olduğu Elbistan ovasına ilerledi. Muineddîn Pervâne, Sultan III. Gıyâseddin Keyhüsrev ve Sahib Fahreddîn Ali de ona iltihak ettiler. Abaka Elbistan ovasındaki Moğol ölülerini gördüğü zaman çok üzülmüş, bu olayda suçlu olarak Pervâne'yi görmüştü. İlhanlı sultanı önce bu bölgedeki Türkmenlerden eline geçirdiklerini ortadan kaldırmış, daha sonra da Anadolu'daki şehirlerin yağmalanmasını ve halkının öldürülmesini emretmişti.

Bu sırada birçok ilim ve devlet adamı Moğolların elinden kurtulamayarak öldü. Abaka, Anadolu'da özellikle Türkmenlerin başlattığı isyan hareketleri üzerine, kardeşi Şehzâde Kongurtay'ı Sahib Ata ile birlikte Karamanlıların cezalandırılması için görevlendirdi. Daha sonra o beraberinde Pervâne olduğu halde yoluna devam etti ve yolu üzerinde bulunan ve Pervane'nin iktaı olan müstahkem Şebinkarahisar'ın teslimini istedi. Ancak kale kumandanı Seyfeddîn'in burayı Pervâne'ye teslim etmemesi Abaka'nın daha da kızmasına sebep oldu. Neticede Abaka Moğolların yazlık karargahı olan Van Gölünün kuzeyindeki Aladağ'a gelerek burada Pervane hakkında kumandanları ile görüşmeler yaptı.

Bu sırada özellikle Baybars ile gizlice işbirliği yapması ve öldürülen Moğol kumandanlarının ailelerinin ısrarları Pervâne'nin aleyhine oldu. O maiyyetiyle öldürüldü (2 Ağustos 1277). Böylece Anadolu tarihinde önemli bir rol oynayan bu devlet adamının sağladığı geçici bir sükûn devri sona ermiş oldu.89

Siyavuş (Cimri) Olayı

Türkmenler Anadolu'daki Moğol zulmüne karşı zaman zaman başkaldırıyorlar ve istiklâllerini elde etmeye çalışıyorlardı. Sultan Baybars Kayseri'ye kadar ilerlediği zaman, onu karşılayanlar arasında Karamanoğlu Ali Bey de bulunuyordu. Baybars burada Karamanlılara beylik menşurları ve sancaklar verdi. Öte taraftan Karamanlılardan Mehmed Bey kendi aşiretinin yanısıra Eşref ve Menteşe beylerini de alarak harekete geçmiş ve önce Aksaray üzerine yürümüştü, fakat burada başarılı olamayınca Konya'ya ilerledi. Mehmed Bey'in yanında bir rivayete göre, Kırım'da bulunan II. İzzeddin Keykavus'un oğullarından Alâeddin Siyavuş, da vardı (Bir kısım kaynak ve araştırıcılar bu şahsın Selçuklulardan olduğunu kabul etmemekte, düzmece bir şehzade olduğunu öne sürmektedirler. Nitekim alay etmek ve küçük düşürmek maksadıyla o Cimri lâkabıyla anılmıştır). Mehmet Bey, Alâeddin Siyavuş adına Konya'nın teslimini istedi. Selçuklu Devleti ileri gelenlerinden Naib Emîneddîn Mikail bu teklifi reddederek Konya'yı müdafaaya hazırlandı ise de, bunda başarılı olamadı. Karamanoğlu Mehmed Bey Zilhicce 14 Mayıs 1277 günü şehre girdi, beraberindeki Türkmenler de bu zengin şehri yağmaladılar. Nihayet Alaeddîn Siyavuş Selçuklu tahtına oturtularak "sultan" ilân edildi, adına hutbe okundu ve para basıldı.90

Konya'nın ileri gelenleri de bu yeni sultana biat ettiler. Bu sırada divan toplantısında; bundan sonra divanda, sarayda ve resmî toplantılarda, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacağı hususunda çok önemli bir karar alındı.91 Daha sonra Alaeddin Siyavuş'un durumunu kuvvetlendirmek için IV. Kılıçarslan'ın kızı ile evlendirilmek istendi. Kızın annesi Gazalya Hatun, vakit kazanmak maksadıyla çeyiz hazırlığı için dört ay süre istedi, Hatun'un bu isteği uygun karşılandı. Mehmed Bey ve bu yeni Selçuklu Sultanı'nın ilk başarısı Sahib Ataoğulları'na karşı oldu. Sahib Ata-oğulları Tâceddin Hüseyin ve Nusreteddîn Hasan asker toplayarak ve Germiyanlı Türkmenleri'ni de beraberlerine alarak Konya'ya doğru harekete geçtiler. Mehmed Bey ve Alaeddîn Siyavuş da Akşehir istikametinde yürüdüler.

Taceddîn Hüseyin Değirmençayı geçerken öldürüldü, bu suretle başlayan savaşta ölenler arasında Nusreteddîn Hasan da bulunuyordu (26 Mayıs 1277). Karamanlılar bu savaşta birçok Selçuklu devlet adamını da öldürdüler, daha sonra Karahisar (Afyon) üzerine yürüdülerse de gayet müstahkem olan bu kaleyi alamayarak Konya'ya döndüler (Haziran 1277). Ancak bu sırada İlhanlı Şehzadesi Kongurtay, Sahib Ata ve Sultan III. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in büyük bir ordu ile ilerlemekte oldukları haber alındı. Mehmed Bey muhtemelen bu orduya karşı koyamayacağını anlayarak Alâeddîn Siyavuş

ile Konya'yı terk edip Ermenek tarafına gitti. Onun ve Alaeddin Siyavuş'un Konya'daki hâkimiyetleri otuz yedi gün sürmüştü. Selçuklu ve Moğol kuvvetleri onları takip ettiler. Öte taraftan Sultan III.Keyhüsrev ve Sahib Ata beraberlerinde bir Moğol birliği olduğu hâlde tekrar harekete geçerek Mut Ovasına (İçel) girdiler, nihayet etrafı keşfe çıkmış olan Mehmed Bey'i yakalayarak öldürdüler. Alâeddîn Siyavuş ise Anadolu'nun batı uç bölgelerine giderek Türkmenleri etrafına

toplamış ve mücadeleye devam etmişse de, başarılı olamamış, Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev ve Sahib Ata idaresindeki Selçuklu ordusuna esir düşerek öldürülmüştür (muh. 1278).92

Muineddîn Pervâne'nin öldürülmesinden sonra İlhanlı Sultanı Abaka, kardeşi Kongurtay ile Vezir Şemseddîn Muhammed Cuveynî'yi Anadolu'ya gönderdi. Kongurtay Anadolu'da bozulan düzeni sağlarken, Cuveynî de malî meseleleri halledecekti. Öte taraftan Kırım'da bulunan II. İzzeddîn Keykavus tahta yeniden geçmek ümidini kaybetmemiş, oğullarını da bu yönde bilinçlendirmiş ve Mesud'u da veliahd tayin etmişti. Nitekim o öldükten sonra oğlu Mes'ud maiyyetiyle birlikte Anadolu'ya geldi (1280). Bu sırada Çobanoğullarından Muzaffereddîn Yavlak Arslan onu beraberine alarak Abaka'nın huzuruna götürdü. Abaka Han, Mes'ud'a Doğu Anadolu'dan bazı vilayetler tahsis etmiş, fakat yanından ayırmamıştır. Bir süre sonra Abaka öldü (1282) ve yerine samimî bir Müslüman olan Ahmed Teküdar İlhanlı Devleti'nin başına geçti. Sultan Ahmed Teküdar da Selçuklu ülkesini Sultan III. Gıyâs ed-Dîn Keyhüsrev ve Mes'ud arasında ikiye böldü.

Sultan III. Gıyaseddîn Keyhüsrev ise devletin ikiye bölünmesini kabul etmedi ve beraberinde Kongurtay, Sahib Ata Fahreddin Ali olduğu halde Ahmed Teküdar'ın huzuruna gitmek üzere yola çıktı. Bu sırada İlhanlı Devleti'nde sultanlık mücadelesi başlamış, Kongurtay öldürülmüş, Gıyaseddîn Keyhüsrev bir süre Erzurum'da bekledikten sonra İlhanlı hükümdarının huzuruna çıkmıştı. Fakat İlhanlı Devleti'nde süren taht mücadelesini Argun Han'ın kazanması Mes'ud'un işine yaradı. Argun onu Selçuklu sultanı tayin etti. Gıyaseddîn Keyhüsrev'i de tahttan indirip Anadolu'ya gönderdi, fakat daha sonra adamları vasıtasıyla yayının kirişi ile boğdurdu (1 Mart 1284).93

II. Gıyaseddîn Mes'ud'un Saltanatı

Sultan Gıyâseddîn II. Mes'ud ise 1284 yılı Şubat ayında törenle Konya'da tahta çıkmıştı. Öte taraftan Argun Han da kardeşi Geyhatu'yu yirmi bin kişilik bir kuvvetle Anadolu'ya gönderdi. Bu Moğol ordusu Erzincan'da oturdu. Ancak gerek bu şehzade ve gerekse Anadolu'daki Moğol askerlerinin bütün masrafları Selçuklu hazinesinden ödeniyor, bu sebeple büyük güçlük çekiliyordu. Vezîr Sahib Ata bu masrafları kendi hazinesindcn karşıladığı gibi, borca bile girmişti. Ancak Selçuklu başkentinde bu sırada başka olaylar gelişiyor, bu sebeble II. Mes'ud Kayseri'ye gitmek zorunda kalıyordu. Bu gelişen olaylarda en büyük rolü, III. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in annesi oynuyordu. O iki torununu Konya'da tahta çıkarmak için Karamanlılar ve Eşrefoğullarından yardım istiyordu. Bu maksatla Karamanoğlu Güneri Bey'e beylerbeylik, Eşrefoğlu Halil Bey'e de saltanat naibliği veriyordu. Nitekim 14 Mayıs 1285'te Gıyâseddîn Keyhüsrev'in çocukları Konya'da tahta oturtuldular. Ancak kısa süre içinde bunlar yakalanarak yargılanmak üzere Argun Han'a gönderildiler ve ortadan kaldırıldılar. Bir süre sonra Geyhatu'nun Konya'ya geldiğini görüyoruz (Nisan 1286), muhtemelen Sultan Mes'ud da onunla beraberdi. Bu sırada Germiyanlılar harekete geçerek Beyşehir bölgesini yağmaladılar. Moğol ve Selçuklu kuvvetleri onları mağlup ederek bu Türkmenlarin faaliyetlerini bir süre için durdurmaya muvaffak oldular. Geyhatu'nun Konya'ya gelmesiyle Orta Anadolu'da sükunet sağlanırken, batıdaki uç bölgeleri Karaman, Germiyan ve Eşrefoğullarının hareketleri nedeniyle kargaşa içinde bulunuyordu. Nihayet 1288 yılı başlarında bu üç Türk beyliği de Sultan II. Mes'ud'a itaat ettiler.94

Fahreddîn Ali'nin ölümünden sonra Moğollar vezirlik için Anadolu'ya Fahreddîn Kazvînî'yi gönderdiler. O kalabalık bir İranlı memur grubu ile gelerek göreve başladı. Bu devrede Moğollar artık Selçuklu Devleti'ne tamamen el koymuşlardı. Fahreddîn Kazvînî'nin ağır vergileriyle Anadolu'da bir zulüm ve soygun devri başladı. Nihayet bu zalim vezîrin ve Saltanat Naibi Mucireddîn Emîr Şah'ın davranışlarından Argun Han'a şikayetçi olundu. Bu şikayetler sebebiyle her ikisi de görevlerinden uzaklaştırıldı. Ayrıca Fahreddîn Kazvînî yaptığı zulümleri hayatı ile ödedi ve Tebriz meydanında başı vuruldu (1291). Bundan sonra Anadolu'da malî işleri yürütmek için Yavlak Arslan oğlu Nasıreddîn adında bir Türk görevlendirildi. Nâsıreddîn âdil işleri ve doğruluğu ile halkın sevgisini ve aynı zamanda Geyhatu'nun da itimadını kazandı. Ancak İlhanlı Sultanı Argun'un ölümüyle Geyhatu'nun onun yerine geçmesi (Temmuz 1291) ve bu sebeple Anadolu'dan ayrılması ülkede bir boşluk yarattı. Bundan yararlanan Karamanlılar harekete geçmişler ve Halil Bahadır'ın idaresinde Konya'ya saldırmışlardı. Bu sırada Sultan Mes'ud Kayseri'de bulunuyor ve çaresiz kalarak bu durumu acele Sultan Geyhatu'ya bildiriyordu. Geyhatu'nun gelişini Konyalılar sevinçle karşıladılar. O askerlerinden bir kısmını Akşehir tarafına gönderirken, kendisi Karaman ülkesine ilerledi. Bu Moğol akınları Denizli-Muğla yörelerine kadar uzandı. Öte taraftan II. İzzeddîn Keykavus'un oğullarından Kılıçarslan, Çobanoğullarından Muzaffereddîn Yavlak Arslan ile birleşerek Kastamonu yöresinde İlhanlılara karşı harekete geçmişti. Geyhatu, Sultan Mes'ud'u bazı Moğol kumandanları ile beraber göndererek kuzeydeki bu hareketi de bastırdı ve İran'a döndü (1292). Onun dönüşü ve Selçuklu-Moğol ordusunun da seferde bulunmasından yararlanan Karamanlılar tekrar harekete geçerken, Eşrefoğulları da Gavele kalesine kadar ilerleyip etrafı yağmalamışlardı.

Sultan II. Mes'ud'un Gazan Han'ın huzuruna gitmesini de engelledi. Neticede Baltu Kilikya Ermenileri tarafından yakalanarak Tebriz'e gönderildi ve orada öldürüldü (14 Ekim 1296). Sultan II. Mes'ud bu olaydan sonra Gazan Han'ın huzuruna çıkabildi ise de, hükümdarlıktan azledilmekten kurtulamadı ve Hemedan'a sürüldü.95

III. Alaeddîn Keykubad'ın Saltanatı

II. Mes'ud'un yerine yeğeni III. Alâeddîn Keykubad Selçuklu sultanı tayin edildi, vezîr ise Tebrizli Şemseddîn Ahmed Lakuşî olmuştu. Bu olaylar sırasında Anadolu dört malî bölgeye ayrıldı. Bölgelerin başına tayin edilen görevliler halkı tamamiyle sömürmüşler, hatta gelecek yılların vergilerini alacak kadar ileri gitmişlerdi.

Sultan III. Alaeddîn Keykubad da, Sülemiş İsyanı sırasında tarafsız kalmış, onun bu şekildeki davranışı Gazan Han'ı memnun etmişti. Nitekim III. Alaeddîn Keykubad, İlhanlı sultanının huzuruna gittiği zaman, Gazan Han memnuniyetini göstererek onu Hülagü'nun kızı ile evlendirdi. Selçuklu sultanı daha sonra tekrar ülkesine döndü. Ancak bundan sonra onun da Moğollar gibi halkın varlığına el uzatmaya başladığını ve zorla para toplamaya giriştiğini görüyoruz.

Bunda belki en önemli rolü ona atabey tayin edilen Karahisarlı Kadı Mecdeddîn ile Müşrif Seyyid (Şerefeddîn) Hamza oynamıştı. Çok geçmeden halk Anadolu'daki Moğol askerî Kumandanı Abişga'ya

durumdan şikâyetçi oldular. Abişga önce her iki devlet memurunu öldürttü, Sultan III. Alaeddîn Keykubad'ı ise Kayseri-Elbistan arasında karargâhının bulunduğu Yabanlu'ya getirtti. III. Alaeddîn bir ara Konya'ya doğru kaçmaya çalıştı ise de muvaffak olamadı ve Gazan Han'ın huzuruna gönderildi ve yargılama sonunda idama mahkum edildi. Ancak Hülagü'nun kızı olan eşi sayesinde ölümden kurtuldu ve sözde var olan tahtından azledilerek İsfahan'a gönderildi (701/1301-2). III. Alaeddîn Keykubad'ın ölünceye kadar İsfahan'da yaşadığı rivayet edilir.96

II. Mes'ud'un İkinci Saltanatı ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Sonu

Bu sırada Hemedan'da bulunan II. Mes'ud ikinci kez olmak üzere sultanlığa getirildi (1302) ve Konya'ya dönerek tahta oturdu. Onun bu ikinci hükümdarlığı esnasında adının geçmesi bir isyanla ilgilidir. Aksaray-Niğde arasında Develühisar (Dulhisar) kalesini Cahıoğlu adında bir şahıs işgal etmişti. Abişga ve Sultan Mes'ud bu kaleyi kuşattılarsa da, Gazan Han'ın Mayıs-Haziran 1304'te ölmesi üzerine kuşatma kaldırıldı.

İlhanlı tahtına ise Muhammed Olcaytu çıkmış ve yeni sultan Anadolu'daki kargaşalığı düzeltmek için akrabası İrincin Noyan'ı Moğol kuvvetleri kumandanı tayin etmişti (Haziran-Temmuz 1305). Bundan sonraki olaylar içinde Selçuklu Sultanı II. Mesud'un varlığı ile yokluğu birdir. Türkiye Selçuklularının bu son hükümdarını çağdaş müellifler bile hemen hemen hiç zikretmezler. Genellikle Gıyâseddîn II. Mesud'un 708/1308 yılında öldüğü ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin sona erdiği kabul edilmiştir.97

1Bk. Raşîd Al-Dîn Fazlallâh, Câmi Al-Tavarîh, II. cilt, 5. cüz. Selçuklular Tarihi, Yay. Ahmed Ateş, Ankara 1960, s. 28; Aksaraylı Mehmed oğlu Kerimüddin Mahmud, Müsameret ül-Ahbar, Ankara 1944, s. 16, Trk. Trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 11; Ahmed b. Mahmud, Selçuk-Name, haz. E. Merçil, II, İstanbul 1977, s. 144-145; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s. 45-46.

2Bk. Turan, a.g.e., s. 46.

3Bk. A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", III. Sultan Melikşah Dönemi, Belgeler, Ankara 2000, Sayı 24, s. 12-15; Aynı mlf., Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Ankara 1983, s. 68-69; Turan, a.g.e., s. 48.

4Selçuklu Devleti'nin kuruluş tarihiyle ilgili geniş tahlil için Bk. İ. Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", TED, Sayı 10-11, İstanbul 1981.

5Bk. Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), Abu'l-Farac Tarihi, Türkçeye çev. Ö. R. Doğrul, Ankara 1987, s. 328-329; İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953, s. 75; M. H. Yinaç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul 1944, s. 105.

6Bk. G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Çvr. Fikret Işıltan, Ankara 1981, s. 323-324.

7 Bir rivayete göre, “Kutalmışoğlu Süleyman İznik ve ona tabi yöreleri 467/1074-75’te fethetti” Bk. Azimî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538), Hazırlayan A. Sevim, Ankara 1988, s. 21.

8 The Aleksiad of Anna Comnena, Translated from the Greek By E. R. A. Sewter, 1969, s. 198; Turan, a.g.e., s. 61.

9 Ebu’l-Ferec, I, 332; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 124; Turan, a.g.e., s. 70.

10 Bk. Sıbt, Belgeler, III, s. 60; Ebu’l-Ferec, I, s. 331; Azimi Tarihi, s. 24; Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli, Çvr. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1962, s. 161; Turan, a.g.e., s. 71-72.

11 Mateos, Trk. Trc., s. 170-171; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 123-125.

12 Geniş bilgi için bk. Sevim, Suriye Selçukluları, s. 112-119.

13 Bkz. a.g.e., s. 119-124; Ali Sevim, Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleymanşah, Ankara 1990, s. 36-38.

14 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 128.

15 Bkz. Aleksiad, s. 199-200; Turan, a.g.e., s. 77; E. Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 2000, s. 110.

16 Yinanç, Bursuk mad. İA, s. 1088; Kafesoğlu (Sultan Melikşah, s. 105) 1089 sonları; Turan (Selçuklular Zamanında Türkiye s. 85) 1086 sonu-Nisan 1087 arası ve C. Cahen (Pre-Ottoman Turkey, London 1968, s. 80) 1087 gibi değişik tarihler veriyorlar.

17 Bkz. Aleksiad, s. 207.

18 Levunion, Meriç’in aşağı mecrasında sağ tarafta bir şehir olup, adını bu şehirden alan savaşta Bizanslılar ile Kumanlar birleşerek Peçenekleri mağlup ve tamamen imha ettiler, bk. A. N. Kurat, Çaka Bey, Ankara I9633, s. 42.

19 Bkz. İ. Kafesoğlu, “Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyinin Adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı? ” Tarih Dergisi, s. 34, İstanbul 1984, s. 55-60.

20 Bkz. Alexiad, s. 207-208.

21 Ebu’l-Kasım hakkında geniş bilgi için bk. Alexiad, s. 201-208; Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s. 102-106; Müslüman Türk Devletleri, s. 110-114.

22 Bkz. Alexiad, s. 210; Turan, a.g.e., s. 96; A. Özaydın, Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104), İstanbul 2001, s. 125.

23 Özaydın, aynı yer; I. Demirkent, Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan, Ankara 1996, s. 15.

24 Bkz. Alexiad, s. 210.

25 Bkz. Kurat, Çaka Bey, s. 53-54.

26 Fazla bilgi için bk. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, (Çev. Fikret Işıltan), II. Cilt, Ankara 1987, s. 15-25; Demirkent, Sultan I. Kılıç Arslan, s. 23-46.

27 Fazla bilgi için bk, A. Özaydın, "Dânişmendliler", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul 1988, VIII, s. 126-128.

28 Bkz. İbnü'l-Esir, İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, X, (Çev. A. Özaydın), İstanbul 1987, s. 344-345; Ebu'l-Ferec, II, s. 346-347; Mateos, s. 231; A. Özaydın, Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118), Ankara 1990, s. 62-63.

29 Turan, Türkiye, s. 153; Özaydın, a.g.e., s. 65.

30 Alexiad, s. 453-456, 488-491; Turan, a.g.e., s. 154-160; Özaydın, a.g.e., s. 66-67.

31 Ebu'l-Ferec, II, s. 359; Mateos, s. 282.

32 Ebu'l-Ferec, II, s. 360-361; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 168-170; E. Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1994, s. 712-713.

33 Bkz. Ioannes Kinnamos'un Historiası (1118-1176), Yayına haz. I. Demirkent, Ankara 2001, s. 19-24; Niketas Khoniates, Historia, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara 1995, s. 25-30; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 121.

34 Kinnamos, s. 33 vdd.; Niketas, s. 36; Turan, a.g.e., s. 180-182.

35 Bkz. S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, II. Cilt, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara 1987, s. 222-226.

36 Papaz Grigor Zeyli (Mateos), s. 300-304; Ebu'l-Ferec, II, s. 387-388; İbnü'l-Esir, XI, Trk. trc. A. Özaydın, İstanbul 1987, s. 144, 171; Runciman, Trk. trc., II, s. 275-276.

37 Papaz Grigor Zeyli (Mateos), s. 308-311; Ebu'l-Ferec, II, s. 392; Turan, Türkiye, s. 191-192.

38 Sultan Mesud Dönemi hakkında fazla bilgi için bk. Muharrem Kesik, Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155), Ankara 2002 (Türk Tarih Kurumu'nda yayımlanacak).

39 Maraş bölgesinde muhtemelen aynı adı taşıyan nehrin kenarında yer alan bir kale, bk. E. Honigmann, Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı, (Trk. trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s. 60, n. 6.

40 Niketas, Trk. Trc. s. 80-81; Papaz Grigor Zeyli (Mateos), s. 313-316; Ebu'l-Ferec, II, s. 393; Turan, Türkiye, s. 197-200.

41 Niketas, s. 81-83; Papaz Grigor Zeyli (Mateos), s. 329, 334; Kinnamos, 140, 145, 149-151; Ebu'l-Ferec, II, s. 319; Turan, Türkiye, s. 200-202. Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", s. 713.

42 Niketas, s. 84-86; Ebu'l-Ferec, II, s. 406, 410, 417-418; İbnü'l-Esir, Trk. trc., XI, s. 257-258; Turan, Türkiye, s. 202-205; Merçil, a.g.e., s. 714.

43 Niketas, s. 119-132; Kinnamos, s. 214-215; Ebu'l-Ferec, II, s. 421-422; Turan, Türkiye, s. 205-209.

44 Ebu'l-Ferec, II, s. 424-426; İbnü'l-Esir, Trk. trc., XI, s. 366, 370-372; R. Şeşen, "İmâd al-Din al-Kâtib al-Isfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", SAD, III, Ankara 1971, s. 266, 268-271; Turan, Türkiye, s. 211-213; E. Merçil, "Sultan Salâhaddîn Eyyübî'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", Belleten, sayı 209, Ankara 1990, s. 419.

45 Niketas, s. 133-138; Turan, Türkiye, s. 214-215.

46 Bilgi için bk. S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, III, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara 1987, s. 12-13; I. Demirkent, Haçlı Seferleri, İstanbul 1997, s. 149-152; Turan, Türkiye, 221-224.

47 Bkz. Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 130-131.

48 Bkz. Merçil, "Nal-Bahâ ve Kullanılışına Dair Örnekler", Belleten, sayı 227, Ankara 1996, s. 22-24. Aynı mlf. "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", s. 715.

49 Lampron, Toros ve Bulgar dağlarının güneyinde, Gülek Boğazı'nın batısında Tarsus'a hâkim bir kale, bk. Turan, a.g.e., s. 452, not. 85.

50 Bkz. İbn Bibi, El-Evamirü'l-Alâiyye fî'l-Umûri'l-Alâiyye (Selçuk-nâme), Trk. trc. M. Öztürk, Ankara 1996, I, s. 88-94; Aksarayî, Trk. trc., s. 24; Turan, Türkiye, s. 254 vdd.; M. Brosset, Histoire De La Géorgie, S. Petersbourg, 1849, s. 459-463.

51 Bkz. İbnü'l-Esir, Trk. Trc. A. Ağırakça-A. Özaydın, XII, İstanbul 1987, s. 166; Ebul'-Ferec, II, s. 485-486; Turan, a.g.e., s. 261-262.

52 İbn Bîbî, Trk. Trc., s. 97-101, 104-108; Aksarayî, Trk. trc. s. 24-25; İbnü'l-Esir, Trk. trc., s. 167, 169-170; Ebu'l-Ferec, s. 486; Turan, Türkiye, s. 272-274.

53 Bkz. G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara 1981, s. 393.

54 Bkz. İbn Bîbî, Trk. trc., s. 115-119; İbnü'l-Esir, Trk. trc., XII, s. 209-210; Ebu'l-Ferec, II, s. 488.

55 Bkz. A. Sevim, Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri, Ankara 1983, s. 33-34; M. Ersan, "Kilikya Ermeni Krallığı'nın Türkiye Selçuklularına Tâbiyeti Meselesi", Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, İzmir 1999, s. 308.

56 Bkz. Ostrogorsky, a.g.e., s. 396-397.

57 El-Evâmirü'l-Alâiyye Fî'l-Umûri'l-Alâiyye, (tıpkıbasım), Ankara 1956, s. 107-111. Krş. Turan, a.g.e., s. 289-290.

58 Bu hükümdar için ayrıca bk. T. Baykara, I. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1164-1211) Gazi-Şehit, Ankara 1997.

59 İbn Bîbî, Trk. trc., s. 154-160; Aksarayî, Trk. trc., s. 25; Turan, a.g.e., s. 300-301.

60 İbn Bîbî, Trk. trc., s. 168-171; Ebu'l-Ferec, II, s. 497; Turan, a.g.e., s. 302-306.

61 Bkz. Ersan, a.g.e., s. 308.

62 Bkz. Sevim, Selçuklu-Ermeni İlişkileri, s. 34-36; Turan, Türkiye, s. 312-316.; Ersan, a.g.e., s. 309-310.

63 Bkz. İbn Bîbî, Trk. trc., I, s. 201-216; İbnü'l-Esir, Trk. trc., XII, s. 300, 312; Ebu'l-Ferec, Trk. trc., II, s. 500-501. Ayrıca bu Selçuklu hükümdarı için bk. Salim Koca, Sultan I. İzzeddîn Keykâvus (1211-1220), Ankara 1997.

64 İbn Bîbî, Trk. trc., s. 200 vdd.; İbnü'l-Esir, Trk. trc., XII, s. 312; Ebu'l-Ferec, II, s. 504-505; Turan, Türkiye, s. 325-330.

65 İbn Bîbî, Trk. trc., I, s. 253-275; Ebu'l-Ferec, Trk. trc., II, s. 516.

66 Bkz. Türkiye, s. 338-339.

67 İbn Bîbî, Trk. trc., I, s. 283-289; Turan, a.g.e., s. 339-341.

68 Bu sikkelerden bazıları zamanımıza kadar gelmiştir. Bk. Ahmed Tevhid, Meskûkât-ı İslâmiyye, İstanbul 1321, s. 146-183 ve İsmail Galib, Meskûkât-ı Selcukıyye, İstanbul 1309, s. 26-37.

69 Bkz. Sevim, Selçuklu-Ermeni İlişkileri, s. 36-37; Ersan, a.g.e., s. 311-313.

70 Bkz. İbn Bîbî, Trk. trc., I, s. 292 vdd.; İbnü'l-Esir, XII, s. 420-421. Turan, Türkiye, s. 347-351.

71 İbnü'l-Esir, Trk. trc., XII, s. 389, 441; İbn Bîbî, Trk. trc., I, s. 366-370. Turan, a.g.e., s. 353-356.

72 Bu tarih için Bk. Turan, a.g.e., s. 352. Buna mukabil Y. Yücel (XIII-XV. yüzyıllar Kuzey Batı Anadolu Tarihi, Çoban-oğulları Candar-oğulları Beylikleri, Ankara 1980, s. 39) bu tarilıi 1224, Cl. Cahen (Pre-Ottoman Turkey, s. 126) ise, 1225 olarak vermektedirler. Z. V. Togan'in (Umumi Türk Tarihine Giriş, istanbul 1970, s. 203) zikrettiği tarih ise 1221 yılıdır.

73 Bkz. Turan, a.g.e., s. 361-362; Ş. Tekindağ, Trabzon mad., İA., s. 458.

74 Bkz. İbnü'l-Esir, XII, s. 422-423, 441, 450-451, 453-455; İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 394-413; Ebu'l-Ferec, II, s. 527-528. Turan, Türkiye, s. 363-374.

75 Bkz. İbnü'l-Esir, Trk. trc., XII, s. 463-465; İbn Bîbî, I, s. 420-431; Turan, a.g.e., 374-379.

76 İbn Bîbî, Trk. trc., I, s. 434-447; Ebû'l-Ferec, II, s. 533-535; Turan, a.g.e., s. 379-382.

77 İbn Bîbî, I, s. 448-457; Ebu'l-Ferec, II, s. 536; Turan, a.g.e., 383-389. Bu hükümdarın hayatı için ayrıca bk. Emine Uyumaz, Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Siyasi Tarihi (1220-1237), Ankara 2002 (Basılmakta).

78 Ebu'l-Ferec, Trk. trc., II, s. 537-538; İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 19-22; Turan, a.g.e., s. 404-407.

79 İbn Bîbî, II, s. 23 vdd.; Ebu'l-Ferec, II, s. 537; Turan, a.g.e., s. 407-415.

80 İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 40-48.

81 Bu hususta bk. Ahmed Y. Ocak, Babailer İsyanı, İstanbul 1980.

82 Bkz. İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 63-75; Ebu'l-Ferec, II, s. 541-542; Aksarayî, Trk. trc., s. 35; Turan, Türkiye, s. 427-442; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I, Ankara 1970, s. 9-10.

83 Bkz. İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 76-88; Ebu'l-Ferec, II, s. 542-545. Turan, a.g.e., s. 443-454; Sevim, Selçuklu-Ermeni İlişkileri, s. 38-39; Ersan, a.g.e., s. 313.

84 Bkz. İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 27, 88, 126; Aksarayî, Trk., trc., s. 27-28; Ebu'l-Ferec, II, s. 545-549; Turan, Türkiye, s. 458-466.

85 İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 123-142; Aksarayî, Trk. trc., s. 28-31; Ebu'l-Ferec, II, s. 559-560; Turan, a.g.e., s. 466-475.

86 İbn Bîbî, II, s. 142-150; Aksarayî, s. 31-33; Ebu'l-Ferec, II, 562-563; Turan, a.g.e., s. 475-483; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 29-32.

87 İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 148-160; Aksarayî, Trk. trc., s. 39-40, 45-53; Ebu'l-Ferec, II, s. 573, 582; Turan, s. 485-497, 503, 513; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 34-35; Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", s. 717-718.

88 İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 164-169; Aksarayî, Trk. trc., s. 62-65; Ebu'l-Ferec, II, s. 587; Turan, a.g.e., s. 525-531; Sümer, a.g.e., s. 36-37.

89 Bu dönem için bk. N. Kaymaz, Pervane Muinü'd-Din Süleyman, Ankara 1970.

90 Bkz. Nezihi Aykut, "Türkiye Selçuklu Sultanı Siyavuş'un (Cimri) Sikkeleri", Belleten, sayı: 203, Ankara 1988, s. 475-482.

91 Bkz. E. Merçil, "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçe'nin Resmî Dil Olmasını Kim Kabul Etti? ", Belleten, sayı: 239, Ankara 2000, s. 51-57.

92 İbn Bîbî, Trk. trc., II, s. 209-216; Aksarayî, Trk. trc., s. 96-103; Kaymaz, a.g.e., s. 173-174; Sümer, a.g.e., s. 47, 51-55.

93 Turan, Türkiye, s. 579-584; Sümer, a.g.e., s. 57-58.

94 Aksarayî, Trk. trc., s. 115; Turan, Türkiye, s. 585-591; Sümer, a.g.e., s. 57-61.

95 Aksarayî, Trk. trc., s. 118, 122-123, 127, 135, 144, 152, 160, 164-165, 169. Turan, a.g.e., s. 591-595, 602-606, 614, 616-618; Sümer, a.g.e., s. 61-67.

96 Aksarayî, Trk. trc., s. 189-190, 193-194, 208, 225-226, 235-236. Turan, Türkiye, s. 618, 620-625, 633-634; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 67-71.

97 Aksarayî, Trk. trc., s. 238-239, 243-244; Turan, a.g.e., s. 644; Sümer, a.g.e., s. 71, 75; Zerrin G. Öden, "Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddîn Mesud Hakkında Bazı Görüşler", Belleten, sayı 231, Ankara 1997, s. 287-300.

Gazi Süleyman Şah ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu / Prof. Dr. Mustafa Keskin [s.529-536]

Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Gâzi Süleyman Şah'ın Ailesi

Gâzi Süleyman Şah, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusudur. Türkiye Selçuklu Devleti'ne gelince, XI. yüzyılın son çeyreğinde, Anadolu'da kurulan gâzi devletlerin en önemlisidir.

Türkiye Selçuklu Devleti'ni kuran Gâzi Süleyman Şah, ünlü Selçuklu ailesine mensuptur. O'nun büyük babası Arslan Yabgu, aileye adını veren Selçuk'un oğullarından biridir. Selçuk Bey'in vefatından sonra Oğuzların reisi olmuştur. Arslan Yabgu ailenin ve onlara tabi olanların sorumluluğunu üstlendiği zaman, Maverâünnehir'de yeni bir düzen teşkil olunmaktaydı. Maverâünnehir, Türkistan'da, Sir Derya ile Amu Derya nehirlerinin hayat verdiği, eski zamanlardan beri insanlarla meskûn, son derece de verimli araziye deniyordu. Maverâünnehir bu özelliği ile bölge devletleri arasında egemenlik mücadelelerine sahne oluyordu. Arslan Yabgu'nun sorumluluk üstlendiği tarihlerde bölge üzerinde Karahanlı Devleti ile Gazneli Devleti arasında mücadele vardı. Bölgede kurulmuş Sâmanoğulları Devleti son demlerini yaşıyordu. Bu devlet 999 yılında rakip iki devlet tarafından ortadan kaldırılmış, toprakları taksim edilmiştir.

Arslan Yabgu sorumlu bulunduğu toplum adına adı geçen devletler arası ilişkilerde yer almıştır. O'nun amacı bölge devletlerinden herhangi birine hizmetkar olmak değil, yeni geldikleri bu topraklarda en az zayiatla tutunmayı ve barınmayı gerçekleştirmektir. O ve maiyetindekiler gerçek anlamda vatan garibi idiler. Düşman bir topluma ve vahşi bir tabiata karşı koymak ve meydan okumak denildiğinde Selçuklu Türkleri akla gelmelidir. Arslan Yabgu'nun olağanüstü kuvvet kazanması hem Karahanlıları hem de Gaznelileri endişelendirmiş, ona karşı düşmanca davranmalarına sebep olmuş, nihayet Arslan Yabgu Gazneli Sultanı Mahmud tarafından ele geçirilerek hapsedilmiş, hapis hayatı 1032'de O'nun vefatı ile sonuçlanmıştır. Arslan Yabgu'ya mensup iken vefatı sebebiyle başsız kalan, aynı zamanda Çağrı ve Tuğrul Beylerin emrine girmeyerek Irak-ı Acem'e geçen Oğuzlara "Irak Türkmenleri" adı verilmiştir. Orta zamanlarda Irak kıtası iki kısma ayrılıyordu. Bağdat, Basra, Küfe ve Samarra'nın yer aldığı, Mezopotamya'nın güney kesimine Irak-ı Arap denirken buradan Tahran'a kadar uzanan bölgeye de Irak-ı Acem deniyordu.

Büyük Selçuklu Devleti, 1040'ta kurulduktan kısa bir süre sonra, geniş çaplı bir fütuhat planı hazırlamış, batı istikametindeki fetihler için aileye mensup beyleri görevlendirmiş ve harekâtın üç koldan yapılmasını kararlaştırmıştır.

Selçuklu tarihinde yönetilenlerin çıkardığı bir meselenin bulunmamasına karşılık yönetenlerin sebep olduğu meseleler vardır. Bunlar çoğunlukla siyaset ile ilgilidir ve en önemlisi de taht mücadelesidir. Taht mücadelesi, Türk egemenlik anlayışının doğal bir sonucudur. Türkiye Selçuklu

Devleti'nin kurucusu Gâzi Süleyman Şâh'ın babası olan Kutalmış da taht mücadelesinde bulunmuş ve bu uğurda hayatını vermiştir.

Kutalmış'ın, Selçuklu ailesinin müstesna şahsiyetlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Başlıca kuvvet kaynağını Oğuzların-Türkmenlerin teşkil ettiği Kutalmış, her zaman kendisini Büyük Selçuklu Sultanı ile eşit haklara sahip bir hükümdar saymaktadır. O, gayrı meşru telakki ettiği bir yönetimi devirmek için harici bir devletin desteği yerine merkezi yönetimden memnun olmayan Oğuzlara-Türkmenlere güvenmekle yetinmiştir. Amcası Mikâil'in çocukları Çağrı ile Tuğrul'un, babasının Gazneliler elinden kurtarılması için ciddi bir girişimde bulunmadıklarını, hatta onların kendi başlarına hareket ettiklerini görmüştür. Kutalmış, mevcut uygulamadan memnun olmayan Oğuzlar-Türkmenler ile birlikte Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için önce Tuğrul Bey'e karşı harekete geçmiş ve ordusunu bozmuş, sonra Büyük Selçuklu başkenti Rey'i kuşatmış, ilk başkent olan Nişapur'dan yola çıkan yeni sultan, Çağrı Bey, oğlu Alparslan ile karşılaşmış, şiddetli ve kanlı bir savaşta taraflar ağır kayıplar vermiş, netice itibariyle Kutalmış ve maiyetindekiler bozguna uğramıştır. Savaş meydanında ölümden kurtulan Kutalmış atını sarp dağ yollarına sürmüş, takip sırasında atı sürçmüş, yere düşmüş ve aşırı kan kaybından ölmüştür. Cesedi Rey'de toprağa verilmiştir (1064).

Sultan Alparslan Kutalmış'ın isyanına ve ölümüne çok üzülmüştür. Kutalmış'ın kardeşi Resul-Tekin, çocukları Mansur, Süleyman ve faaliyetleri hakkında fazla bir bilgimizin olmadığı Alp Yülek ve Devlet, Rey'de bir süre esir tutulduktan sonra serbest bırakılmışlar, bir tür sürgün olarak, Anadolu sınırlarında mecburi ikâmete tabi tutulmuşlardır. Vezir Nizamülmülk'ün "öldürülmeleri aileye uğursuzluk getirir…" demesi üzerine Kutalmış'ın çocukları ölümden kurtulmuşlardır.

Bir hadiseye meydan vermemeleri için Kutalmışoğuları, ya gaza yaparak hizmette bulunmaları veya şehit olarak bertaraf edilmeleri için, Bizans sınırlarına sürülmüştür. İlk geldikleri yer Diyarbakır, Urfa ve Birecik çevresidir. İlk faaliyet alanları da Fırat boyları, Urfa-Halep-Antakya üçgenidir.

XI. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu

Anadolu, erken tarihlerde Bizans-Sasani mücadelelerine sahne olmuştu. Sasani İmparatorluğu son bulduktan sonra Anadolu, bu defa üç yüzyıl devam edecek olan Emevi-Bizans ve Abbasi-Bizans mücadeleleri sonucunda iyice tahrip olmuş ve ıssızlaşmıştı. Selçuklu Türkleri Orta Doğu'ya geldiğinde ve Anadolu kapıları Türklere açıldığında bu ülke gayet tenha idi. Sınır boylarında, garnizonlar ve müstahkem mevkiler dışında kimse yaşamıyordu. İç kesimlerde ise ancak şehirlerin iç kalelerinde ve şehirlere yakın köylerde meskun insanlar vardı. Denilebilir ki bu tarihlerde Anadolu bir kaleler ülkesi idi, yeni varislerini bekliyordu.

Tarım ve hayvancılık orta zamanlar Anadolusunun esas uğraşısı idi. Mevcut şartlar gereği tarım şehirler civarında köylerde ve surların hemen dışında yapılıyordu. Bu yerleşim hali Anadolu'ya yönelik Türk akınlarının başarısını artıran etkenlerden biri idi. Vergilere gelince, normal zamanlarda bile ağırdı. Olağanüstü zamanlarda konan vergiler Bizans tebasını bezdirmiş idi. Sivil ve asker

yöneticilerin aşırı vergi alımından kaynaklanan zulümleri sebebiyle Anadolu ahalisi mevcut yönetimden memnun değildi. Bizans tebası, yaşadıkları toprağın sahibi veya mutasarrıfı olmak şöyle dursun aksine toprağa bağlı köle konumunda idi. Anadolu'nun bu durumu ahalinin, fatih Türkleri bir kurtarıcı gibi karşılamasına yardımcı olmuştur. Anadolu'nun nüfusunun azlığı, mevcut nüfusun yoksulluğu ve teşkilatsızlığı Oğuzların-Türkmenlerin az bir kuvvetle ve çok kısa bir zamanda, ciddi bir direnme ile karşılaşmadan Orta ve Batı Anadolu'yu kolayca fethetmelerine sebep olmuştur.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başlamaları burada vatan kurma bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Büyük Selçuklu sultanlarının Türkmen kitlelerini Anadolu'ya sevk etmeleri, onların akın ve yağmalarından İslâm ülkelerini korumakla, devletin genel asayişini sürdürmekle, kendilerine yeni bir vatan bulmak, böylece Bizans'a karşı kuvvet kazanmakla ilgilidir. Anadolu, Malazgirt zaferinden 8-10 yıl sonra bir baştan bir başa fethedilmiştir. Issız Anadolu Oğuzlar-Türkmenler tarafından benimsenmiştir. Adı geçenler bir daha geri dönmedikleri gibi, Türkistan ve İran'da yaşayan soydaşları tarafından sürekli takviye edilmişlerdir.

Kutalmışoğularının tarih sahnesine çıkışları, Anadolu'ya gelişleri veya gönderilişleri ile ilgili tarihi kayıtlar oldukça karışıktır. Bunlardan çıkarılan sonuca göre Kutalmışoğuları Anadolu'ya gelmiş, büyük bir Türkmen kitlesinin başına geçmiş, içlerinden Gâzi Süleyman Şah Anadolu toprakları üzerinde ilk Türk sultanlığını kurmuştur.

Eserini Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev adına yazan Ravendî, Kutalmış oğlu Süleyman için "nesebinde ismini Kara Arslan, lakabını Gazi buldum" demektedir. Şu sözler de Ravendî'ye aittir: "Yüce Allah Arslan Yabgu neslinden bir Süleyman gönderdi ki, O'na miras kalmış hükümdarlık, tıpkı Nuşirevan Devri'ne benzer. İnsanlar, şeytan, peri, hayvan ve kuşlar Süleyman gibi, O'nun huzurunda da hizmet ve itaat kuşağını bağlayacaklar ve O'nun maiyyetindekiler cihan zapt etmekte "sabah yürüyüşü bir ay, akşam ilerleyişi bir ay" ayeti ile işaret edilen yürüyüşü meslek edineceklerdir (Ravendî, c.I, s.86). Gerçek odur ki; Türkiye Selçuklu Devleti'ne varis olan Osmanlı Türkleri, muhtemeldir ki Ankara bozgunu ve İran gaileleri olmasaydı, Atlantik sahillerine kadar varmış olacaklardı. "Süleyman Şah" diye zikredilmesi, O'nun Anadolu kale ve şehirlerini fethedip egemenliğini kurduktan sonradır. Yönetimi altındaki Türk kuvvetleri Marmara, Ege ve Akdeniz arasındaki beldelere girerek hakim olmuşlardır.

Kutalmışoğularının Anadolu'daki Faaliyetleri

Kutalmış'ın çocukları üç koldan Anadolu'nun fethine girişmişlerdir. Mansur ve Süleyman ayrı ayrı fethe çıkarken Alp Yülek ile Devlet bir gurup teşkil etmiştir. Mansur ve kumandanları, İç Batı Anadolu'da fütuhatta bulunurken, Birecik'i üs edinen Süleyman, Güneydoğu Anadolu'yu fethe çalışıyordu. Alp Yülek ile Devlet Bizans arazisinde fetihlerle meşgul oldukları sırada Suriye'den bir çağrı mektubu almışlardır. Mektubu gönderen Türkmen beylerinden Şökli'dir. Şökli, mektubunda Suriye hakimi Atsız'ın Selçuklu soyundan olmadığını, kendisine hizmette bulunmak istemediğini, buraya gelecek olurlarsa onların hizmetine gireceğini bildirmiştir. İki kardeş çağrıya uyarak Suriye'ye

gitmişler ve Atsız'a karşı yapılan savaşta yenilerek esir düşmüşlerdir. Antakya çevresinde bulunan Süleyman esir kardeşlerinin iade edilmesi için büyük Sultan Melikşah nezdinde teşebbüste bulunmamış veya buna cesaret edememiştir. Antakya kuşatmasını kaldıran Süleyman Anadolu'ya geçmiş, Konya ve çevresini fethetmiştir. Aynı tarihlerde İzmit Körfezi'ne kadar ilerleyen Emir Tutak'ın ve emrindeki yüz bin kişilik kuvvetin Anadolu'da Süleyman'a katıldığı düşünülmektedir.

Büyük bir Türkmen kitlesinin başında olarak Anadolu'da fetihleriyle ünlenmiş Artuk Bey'in, büyük Sultan Melikşah tarafından merkeze alınıp bilahare Irak'a tayin edilmesinden sonra iki kardeşin, Mansur ile Süleyman'ın, Bizans'a karşı ortak hareket ettikleri görülmektedir. Mansur ve Süleyman'ın Bizans'a karşı izledikleri stratejinin esası, meşru otoriteye karşı isyan eden generalleri desteklemek, böylece yürüyüşlerine engel olabilecek kuvvetleri bertaraf etmekti. Bizans'a karşı harekatta iyi sonuçlar alındığı bir sırada kardeşlerin arası açılmıştır. Bunu Süleyman'ın Anadolu'da tek başına hakim olma isteğiyle açıklamak mümkündür. Süleyman, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'a bağlılığını göstermek, Büyük Selçuklu başkentinde şahsına duyulan güveni pekiştirmek maksadıyla kardeşini merkeze karşı isyana hazırlandığı biçiminde büyük Sultan Melikşah'a ihbarda bulunmuştur. Büyük Selçuklu Sultanı konuyu ciddiye almış, Mansur'un cezalandırılması için ordu sevk etmiştir. Mansur, olup bitenlerden habersiz olarak İstanbul'da Bizans İmparatorunun yanında bulunuyordu. Büyük Sultan Melikşah, İmparatordan elçisi marifetiyle Mansur'u ortadan kaldırmasını istemişse de onun bu isteği İmparatorca geri çevrilmiştir. Gelişmelerden haberdar edilen Mansur, Anadolu'ya dönerek kardeşi ile mücadeleye girişmiştir. Meselenin çözümü için Büyük Sultan Melikşah, Emir Porsuk kumandasında büyük bir orduyu Anadolu'ya göndermiş, Süleyman'ın kuvvetleriyle birleşen müttefik ordu Mansur'u yenmiş, ortadan kaldırmış, Süleyman da Anadolu'da tek başına kalmıştır.

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, 1077 tarihli bir fermanla Kutalmış oğlu Süleyman'ı Türkiye Selçuklu Devleti'nin başına geçirmiştir. Abbasi halifesinin de tasdik ettiği fermanı hükümdarlık elbisesiyle birlikte alan Süleyman, Anadolu'daki askeri kuvvetlerin başına geçmiş, Batı Anadolu'nun bir çok kale ve şehirlerini almış, bu arada İznik'i de fethederek kendisine başkent yapmış ve Üsküdar'a kadar ilerleyerek İstanbul Boğazı'nı kontrol altına almıştır (1078).

Batı Türklüğünün, Oğuzların-Türkmenlerin, Anadolu'da kurduğu devletler, Sakarya boylarında inkışâf etmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti burada vücut bulmuştur. Diğer taraftan her üç devletin kurucusu "Gâzi" unvanını taşımaktadır. Bu unvanın özelliği, doğrudan veya dolaylı olarak millet tarafından verilmiş olmasıdır.

Gâzi Süleyman Şah

Doğum tarihini tespit edemediğimiz "Rükneddin" Gâzi Süleyman Şah'ın gaza ve cihat faaliyetlerinde Bizans İmparatorluğu'nun önemli bir yeri vardır. Bizans İmparatorluğu, Malazgirt bozgunu sonrasında sürekli iç karışıklıklar içinde idi. Bu durum Gâzi Süleyman Şah'a imparatorluğun iç işlerine karışma fırsat ve imkanını veriyordu. Bizans taht müddeilerinin yardım isteklerini Gâzi Süleyman Şah olumlu karşılıyordu. Buna göre 1078'de, Anadolu soylularının tipik bir temsilcisi olan

Nikeforos Botanyates, O'nun yardımını sağladıktan sonra İstanbul üzerine yürümüştür. 1080'de İznik'te kendisini imparator ilan eden Nikeforos Melisenus, Gâzi Süleyman Şah'ın yardımı ile Bizans kuvvetlerini mağlup edebilmiştir. Bizans'taki iç kavgalar Selçuklu Türklerinin Anadolu'yu kolayca fethine yardımcı olmuştur. Nitekim Çukurova'dan Marmara Denizi'ne kadar uzanan bir sahada hakim olan Gâzi Süleyman Şah, Bizans toprakları üzerinde Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurmuştur. Selçuklu Türklerinin Anadolu'nun her tarafına yayılmaları Bizans İmparatoru Alexi Komnenos'u Gâzi Süleyman Şah ile siyasi bir antlaşma yapmaya mecbur etmiştir. 1081 tarihli antlaşma ile Bizans İmparatoru Alexi Komnenos Gâzi Süleyman Şah'ın Anadolu'daki egemenliğini, Türkiye Selçuklu Devleti'nin siyasi ve hukuki varlığını kabul etmiştir. Daha önce elden çıkmış Bizans arazisi Türkiye Selçuklu Devleti'ne bırakılmış, Bizans'ın Anadolu yakasındaki Drakon suyu, iki ülke arasında sınır kabul edilmiştir. Çağdaş Bizans tarihçisi Anna Komnena'ya göre antlaşmanın imzalandığı tarihte Gâzi Süleyman Şah "Sultan" unvanını taşıyordu. Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın "en büyük Sultan" unvanını taşıdığına bakılırsa, tâbi bir devlet olarak Türkiye Selçuklu Devleti'nin hükümdarının Sultan unvanını taşıması doğaldır. Şu halde 1081 tarihli antlaşma iki bağımsız devlet arasında imzalanmıştır. Önemine gelince, her şeyden önce Gâzi Süleyman Şah'ın Anadolu'ya hakyeti tasdik edilmekte, diğer taraftan hukuken Bizans İmparatorluğu'na ait bulunan Sinop ve Antakya'nın fethine bu imparatorluk tarafından itiraz edilmemektedir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin başlangıçta bağımsız olup olmadığı konusu netlik kazanmış değildir. Hakim olan düşünceye göre Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın, İslam dünyasının yegane sultanı olmasından dolayı, Gâzi Süleyman Şah'ı kendisine denk ve ortak bir rütbeye eriştirmesi düşünülemez. Öte yandan Kutalmışoğuları ile Mikâil oğulları arasındaki, bazen aleni, bazen gizli olmak üzere, iktidar mücadelesinin devam etmekte olduğunu da unutmamak lazımdır. Dolayısıyla Büyük Sultan Melikşah'ın Gâzi Süleyman Şah'a "Melik" unvanını vermesi varit olabilir. Başka bir düşünceye göre de Büyük Selçuklu Devleti bir devletler topluluğundan ibarettir. Merkezinde "Metbu Devlet" olarak Büyük Selçuklu Devleti bulunmaktadır. Tâbi devletlere gelince, bunların en kıymetlisi, başlarında Selçuk'un soyundan hükümdarların bulunanıdır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin başlangıçta, doğal olarak, Büyük Selçuklu Devleti'ne Tâbi olduğunu, bu devletin yıkılmasından itibaren, Sultan II. Kılıçarslan Devri'nde müstakil hüviyetine kavuştuğunu söyleyebiliriz.

Kutalmışoğularının Anadolu'da, büyük Oğuz-Türkmen topluluklarına dayanarak saltanat davası ile ortaya çıkıp bir devlet kurmaya çalışmaları büyük Sultan Melikşah'ı daima endişelendirmiştir. O'nun, Anadolu'nun doğusunda, Saltuk oğulları, Mengücekoğulları, Danışmend oğulları ve Artukoğulları gibi, Türk soylu tabi devletlerin kurulmasına izin vermesi, Kutalmışoğularından gelebilecek tehditlere karşı aldığı ihtiyat tedbirleriyle ilgilidir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulduğu Anadolu, İslâm medeniyetinin parlak beldeleri değil, tam aksine medeni ve iktisadi bakımdan çökmüş, sürekli savaşlarla yıkıma uğramış bir ülke idi. Anadolu'ya yeni bir yurt edinmek için gelen Türkler burada Kutalmışoğularının önderliğinde devletli oldular, yüksek bir kültür ve medeniyet kurarak dünya tarihinde de büyük izler bırakmışlardır.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin dayandığı askeri kuvvet, ailenin de mensubu bulunduğu Türkmenler idi. Oğuzlar-Türkmenler, Anadolu'ya geldikten sonra tedricen yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. Devletin kurucusu Gâzi Süleyman Şah'ın, bu konuda çok dikkatli olduğu anlaşılmaktadır. Türkmenler, hem yeni kurulan hem de daha önceden terk edilmiş olan köylerde iskan ediliyorlardı. Oğuzlar-Türkmenlere, yerleşik hayata geçtikten sonradır ki "Türk" denilmeye başlanmıştır. Yerleşik hayata geçişin, fethedilen arazinin vatan edinilişinin en önemli sonucu ise, birbiri ardınca Orta Doğu'ya musallat olan "Haçlı Seferlerinden"sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nin, bu ülkede varlığını devam ettirmesi ve bölgenin en kuvvetli devleti konumuna yükselmiş olmasıdır.

Anadolu'da Türklerin menşei meselesi üzerine de birkaç söz söylemek gerekirse, denilebilir ki Anadolu Türklüğü, Oğuzlar-Türkmenler ile yerli halkların kaynaşmasından meydana gelmiş melez bir toplum değildir. Ayrıca geniş çaplı bir ihtida hareketinin olmadığı, Müslüman olmayan toplulukların varlıklarını zamanımıza kadar devam ettirmiş olmalarından anlaşılıyor. Öte yandan Türkler geldikleri zaman burada Etiler, Sümerler, Urartular, Galatyalılar vs. gibi milat öncesi kavimler de yoktu. Buna karşılık Anadolu'da Rumların, Süryanilerin, Ermenilerin ve kısmen Yahudilerin mevcudiyeti bir gerçektir. Bunların çok az bir kısmının İslamlaşarak Türkler ile karıştıklarını, önemli bir bölümünün Balkanlar'a gittiklerini, nihayet kalanlarının da cumhuriyete kadar milli hüviyetleriyle Anadolu'da varlıklarını sürdürdüklerini bilmekteyiz. Mübadeleden sonra bile Türkiye'de Rum, Süryani ve Ermeni asıllı Hıristiyan vatandaşlarımız vardır.

Çağdaş kaynaklar Gâzi Süleyman Şah'ın Anadolu'ya hakim olduğunu bildirmelerine mukabil Türkiye Selçuklu Devleti'nin sınırlarının nerelere kadar uzandığını belirtmemektedirler. Gâzi Süleyman Şah'ın, Antakya ve Suriye seferine çıkarken tayin ettiği valilerden ve valilik merkezlerinden ülkenin sınırlarını belirlemek mümkün görünmektedir. Ebu'l Gâzi Hasan Buldacı Kapadokya'ya, Çaka Bey İzmir'e, Kara Tekin Bey Çankırı, Kastamonu ve Sinop Yöresine vali atanmışlardır.

Gâzi Süleyman Şah'ın, Doğu siyasetinde Büyük Selçuklu Devleti ve vasalleri ile ilgili ilişkiler önemli yer tutmaktadır. Fırat boylarında bir Ermeni Prensliğinin kurularak büyük Sultan Melikşah'ın desteğini alması Gâzi Süleyman Şah'ın birinci kez doğuya bir sefere çıkmasına sebep olmuştur.

1082'de Çukurova'ya giren Gâzi Süleyman Şah, bölgenin önemli kenti olan Tarsus'u fethetmiştir. Daha önce Arap-İslam orduları tarafından fethedilmiş iken, Bizans İmparatorluğu tarafından istirdad edilen Çukurova bir yıl zarfında, bu defa Müslüman Türkler tarafından fethedilmiş, yeniden İslam beldesi haline getirilmiştir.

Gâzi Süleyman Şah, Büyük Selçuklularla karşılaşma ihtimalini daima göz önünde bulundurmuştur. Böyle bir ihtimalin gerçekleşebileceğinden hareketle, gerekli tedbirleri almak ve hazırlıklarda bulunmak için başkent İznik'e dönmüştür. Gâzi Süleyman Şah, ülkesi ile İslam ülkeleri arasında bir perde oluşturan, başında Flaretos'un bulunduğu, Harput'tan Çukurova'ya kadar uzanan bir bölgede yer alan Ermeni Prensliğini ortadan kaldırmak ve Anadolu'da Türk bütünlüğünü sağlamak amacıyla, 1084'te yeniden Çukurova'ya hareket etmiştir. Bu, Onun son hareketidir. Büyük

Selçuklularla çatışmaktan ne kadar uzak durmaya çalışmışsa, olayların akışı kendisini Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti'nin hükümdarı Tutuş ile karşılaşmasına engel olamamıştır.

Gâzi Süleyman Şah, yakın adamlarından Ebu'l-Kasım'ı İznik'te, hükümdar naibi olarak, bırakmış tayin ettiği valilerden bölgelerini korumalarını istemiştir. Türkiye Selçuklu hükümdarının Çukurova harekâtı geniş çaplı olmuştur. Dayısı ve aynı zamanda Danışmendli Beyliği'nin de kurucusu Gümüş Tekin Ahmet Gâzi Malatya'yı, adı geçen valilerden Kara Tekin Bey Sinop'u fethe girişiyorlardı. Ebu'l Gâzi Hasan Buldacı, Muncuk oğlu ve Arslantaş gibi kumandanlar da Gâzi Süleyman Şah'ın Çukurova harekâtına katılmışlardır.

Çukurova Harekâtı ve Antakya'nın Fethi

Hazreti Ömer'in devlet başkanlığı sırasında fethedilen Antakya, 968 yılında yeniden Bizans imparatorluğunun eline geçmiş idi. "Hıristiyanlık" adının ilk defa ortaya çıktığı ve Hıristiyanlarca önemli bir merkez kabul edilen Antakya, bu tarihlerde Ermeni Prensliği'nin elinde bulunuyordu. Flaretos, daima iki yüzlü bir politika takip etmiş, muhalif Hıristiyanları öldürmüş, Ermenilerin bile nefretini kazanmıştı. O'nun kötü muamelesinden askerler ve oğlu da nasibini almıştı. Antakya'da mevcut yönetime karşı genel bir memnuniyetsizlik vardı. Nitekim Flaretos'un oğlu ile bu şehrin güvenlik sorumlusu aralarında anlaşarak, Antakya'yı teslim etmek üzere Gâzi Süleyman Şah'ı buraya davet etmişlerdir. Gâzi Süleyman Şah, 300 süvari ve çok sayıda piyade ile başkenti İznik'ten yola çıkmış, harekâtını gizlemek amacıyla, gece yürüyüşü yaparak on iki gün zarfında Antakya'ya varmıştır. O'nun, askerlerini Çukurova kıyılarında gemiye bindirdiği ve Saman Dağı yakınında, Âsi nehrinin mansabında karaya çıkartarak Antakya üzerine yürüdüğü bildirilmektedir. Kurulan merdivenlerle şehrin surlarına çıkılmış, Halep kapısından şehre girilmiş, Dış kale 13 Aralık 1084'te, İç kale de 12 Ocak 1085'te ele geçirilerek 117 yıldır Bizans elinde bulunan Antakya'nın fethi tekrarlanmıştır. Gâzi Süleyman Şah, bir fetihname ile Antakya'nın fethini büyük Sultan Melikşah'a müjdelemiş, fethi büyük Sultan adına gerçekleştirdiğini bildirmiştir. Antakya'nın fethine çok sevinen büyük Sultan Melikşah, bu kutlu haberi her tarafta duyurmuş, müjde davulları çalınmış, Isfehan halkı fethi kutlamış, büyük Sultan da halkın tebriklerini kabul etmiştir.

Antakya'nın fethinden hemen sonra Gâzi Süleyman Şah'ın şehirdeki tutum ve davranışları, yayınladığı buyrukları, savaş esnasında ve sonrasında Türk ve İslam teamülleri bakımından önemlidir. O'nun tutum ve davranışları, buyrukları "Gâzi" ve "Şah"lığının, dolayısıyla yüksek şahsiyetinin benzersiz örnekleridir. Antakya'da yaptığı ilk iş, geleneğin icabı olarak, Kavasyana adlı kiliseyi açtırarak ve içindeki değerli eşyayı toplattırarak Camiye çevirmiş olmasıdır. 17 Aralık 1084 Cuma günü, 110 müezzin tarafından okunan ezandan sonra, oldukça kalabalık bir cemaatle burada Cuma namazı kılınmıştır. Şehrin Hıristiyan halkına inanç ve ibadet hürriyeti tanınmış, Meryem Ana ve Aziz Circis adlı kiliseleri inşa etmelerine izin verilmiştir. Gâzi Süleyman Şah, yerli halktan kimseye kötülük yapmamış, onları hür teba yapmış, esirleri azat etmiş, askerlerine Hıristiyanlara ilişmemelerini, mallarına el koymamalarını, evlerine girmemelerini ve kızları ile evlenmemelerini emretmiş, şehir halkına oldukça müşfik davranmış, gönüllerini kazanmıştır. Türkiye Selçuklu Sultanı, Antakya'da ele

geçirilen ganimetlerin şehir içinde satılmasını istemiş, kuşatma sırasında şehrin yıkılan kısımlarını onartmış, Antakya'nın fethinde kolaylaştırıcı olan şehrin Şahnesi ile kale kumandanını görevlerine iade etmiştir.

Gâzi Süleyman Şah'ın Çukurova harekâtı ve bu arada Antakya'nın fethi sonucunda genişleyen hâkimiyeti kendisini Büyük Selçuklu Devleti ile rekabet ve çatışmaya sürüklemiştir. İlk çatışmaya girdiği devlet, Büyük Selçuklu Devleti'nin bir vasali olan Ukayloğulları emirliğidir. Emir Şerefü'd-Devle Müslim, Musul hâkimi idi. Fetih öncesinde Antakya hâkimi Flaretos, ona yıllık haraç ödüyordu. Emir Şerefü'd-devle Müslim, fetih sonrasında Gâzi Süleyman Şah'dan söz konusu haracı ödemeye devam etmesini istemiş, aksi halde büyük Sultan Melikşah'a karşı gelmiş olacağını bildirerek kendisini tehdit etmiştir. Emir Şerefü'd-devle Müslim'in teklifini reddeden Gâzi Süleyman Şah, ona şu cevabı göndermiştir:

"Antakya'nın önceki hâkimi bir Hıristiyan idi. Bu sebeple kendisinin ve adamlarının cizyesini gönderiyordu. Bana gelince, Allah'a şükür ki Müslümanım ve sana hiçbir şey gönderemem. Büyük Sultan'a itaat meselesine gelince, ona itaatim başlangıçtan beri uygulaya geldiğim bir harekettir. Antakya ve diğer kafir şehirlerinin fethini büyük Sultan Melikşah adına ve Allah'ın izni ile gerçekleştirdiğimi kendisine bildirdim. Ülkemde hutbeyi onun adına okutuyor, sikkeyi onun adına kestiriyorum".

Gâzi Süleyman Şah'ın bu cevabına Emir Şerefü'd-devle Müslim, Antakya'yı yağmalatmakla karşılık vermiştir. Türkiye Selçuklu Sultanına gelince, mukabele-i bi'l-misilde bulunarak Halep'i yağmalatmıştır. Şehir halkının Selçuklu askerlerinin yağmacılığından şikayet etmeleri üzerine Gâzi Süleyman Şah:"Bu tür işlerden nefret ederim. Benim dinin yasakladığı bir malı almak, bir Müslümanın malını yağmalamak gibi geleneğim yoktur. Beni böyle davranmaya sizin emiriniz zorlamıştır". Askerlerine köylülerden aldıkları malları iade etmelerini emretmiş, bu emir askerleri tarafından yerine getirilmiştir.

Karşılıklı iddialar tarafların savaşmasına sebep olmuştur. Türkiye Selçuklu ordusu ile Ukayloğulları ordusu 23 Haziran 1085'te Amik ovasında Kurzahil mevkiinde karşılaşmıştır. Emir Şerefü'd-Devle'nin safında bulunan Emir Çubuk ve maiyetindeki Türkmenler savaş başlar başlamaz Gâzi Süleyman Şah'ın tarafına geçmiştir. Emir Çubuk'un saf değiştirmesi savaşın sonucunu belirlemiş, Ukayloğulları ordusu ağır bir yenilgiye uğramış, Emir Şerefü'd-Devle Müslim savaş meydanını terk edip kaçarken kendi askerleri tarafından öldürülmüştür. Gâzi Süleyman Şah, Halep'i kuşatmış, mağlup Emir Şerefü'd-devle Müslim'in cesedini Halep kapısında defnetmiştir.

Büyük Selçuklu-Türkiye Selçuklu Rekabeti ve Sonucu

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın, Gâzi Süleyman Şah'ın, Antakya seferine çıkmasından yararlanarak, ortada meşru bir saltanat halefi kalmadığı için, Türkiye Selçuklu Devleti'nin egemenliğine son vermek üzere bir teşebbüste bulunduğu anlaşılmaktadır. Gâzi Süleyman Şah'ı

Antakya ve Suriye seferine çıkarken, yakın adamlarından Ebu'l-Kasım'ı İznik'te hükümdar naibi olarak bıraktığını biliyoruz. Ebu'l-Kasım, Gâzi Süleyman Şah ve çocukları İznik'e dönünceye kadar kardeşi ile birlikte Türkiye Selçuklu Devleti'ni yönetecektir. İznik naibi Ebu'l-Kasım, sorumluluğunu üstlendiği ülkesini hem Bizans İmparatorluğu'na, hem de Büyük Selçuklu Devletine karşı korumak zorunda kalmıştır. Bizans İmparatorluğu'na karşı başlangıçta aktif bir politika izleyen Ebu'l-Kasım, Türkiye Selçuklu Devleti'nde ilk denizcilik faaliyetlerini de başlatan kimsedir. O, Bizans'tan sağladığı teknik elemanlar vasıtası ile küçük bir donanma kurmuş ve Marmara Denizi'ndeki adalardan bazılarını ele geçirmiştir. Bizans İmparatorluğu'na yönelik gaza faaliyetleri sürekli olamamıştır. Çünkü Bizans ile Büyük Selçuklu Devleti arasında kendisi aleyhine bir gizli antlaşmanın olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, Kutalmışoğularına mutlak anlamda bağlı olan ve aynı zamanda bağımsızca hareket eden Ebu'l-Kasım'ı hizaya getirmek için üzerine kuvvetler sevk etmiş, bu arada Büyük Sultan Melikşah'ın girişiminden haberdar olan Ebu'l-Kasım, Bizans İmparatorluğu ile bir ittifak antlaşması yapmaya mecbur kalmış, ancak "kurnaz ve entrikacı Bizans" kuvvetli olan tarafla yani büyük Sultan Melikşah ile işbirliği yapmıştır.

Büyük Sultan Melikşah, Kafkasya-Suriye hattında ciddi tedbirler almış, bu cümleden olmak üzere Emir Bozan'ı, Urfa merkez olmak üzere, hudut valisi tayin etmiştir. Emir Bozan vasıtası ile Ebu'l-Kasım'ı itaat altına almaya çalışmıştır. Bu maksatla Emir Bozan komutasında bir orduyu İznik üzerine göndermiştir. Emir Bozan'ın İznik'e yönelik iki seferi olmuştur. İznik naibi Ebu'l-Kasım, birincisinde sağladığı başarıyı ikincisinde gösterememiştir. Ebu'l-Kasım, Emir Bozan'a karşı İznik'i korumuş, boğazlara kadar ileri harekâtta bulunmuştur. Yalnız kalan Ebu'l Kasım Gâzi Süleyman Şah adına itaatini yenilemek üzere büyük Sultanın nezdine, Isfahan'a giderek kendisini affettirmek istemiş, büyük Sultan Melikşah'ın vefatı sebebiyle buna fırsat bulamamış, muhtemeldir ki kendisini takip eden Emir Bozan'ın eline geçmiş ve öldürülmüştür.

Halep'e sahip olma isteği Türkiye Selçuklu Sultanı ile Suriye ve Filistin Selçuklu Sultanını karşı karşıya getirmiştir. Selçuklu ailesinden iki hükümdarın karşı karşıya gelmesinde Halep hâkimi İbn Hutaytî'nin rolü vardır. İbn Hutaytî, şehrin kendisine teslim edilmesini isteyen Gâzi Süleyman Şah'a, konuyu Büyük Selçuklu Sultanına ilettiğini, cevap gelinceye kadar beklemesini söylerken diğer taraftan Suriye ve Filistin Selçuklu hükümdarı Tutuş'a haber göndererek, Halep'i kendisine teslim edeceğini bildirmiştir. İki Selçuklu hükümdarının İbn Hutaytî'nin, iki taraflı oynamasından habersiz oldukları anlaşılıyor. Tutuş, şehri teslim almak üzere harekete geçtiğinde Gâzi Süleyman Şah, süratle onun üzerine yürümüştür. Vaktiyle Anadolu kuvvetlerinin büyük bir bölümüne komuta ederken, Kutalmışoğularının isteği üzerine, bu görevinden alınarak Irak bölgesine tayin edilen Artuk Bey, Tutuş ile beraber idi.

İki Selçuklu ordusu Halep'e 5-6 km uzaklıktaki Ayn Saylam'da 5 Haziran 1086'da karşılaşmıştır. Çok şiddetli gerçekleşen bu savaşta taraflar birbirlerini acımasızca kırmışlar ve yok etmişlerdir. Daha önce Ukayloğulları ile Kurzahil'de yapılan savaşta Gâzi Süleyman Şah'ın safına geçtiğini belirttiğimiz Emir Çubuk ve maiyetindeki Türkmenler, Ayn Saylam'da Suriye ve Filistin Selçuklu hükümdarı

Tutuş'un yanında yer almıştır. Emir Çubuk ve daha başka Beyler burada Büyük Selçuklu Devleti'ni tercih etmek suretiyle Gâzi Süleyman Şah'ın ordusunun bozulmasına sebep olmuştur. Merkez kuvvetlerinin başında bulunduğu halde Gâzi Süleyman Şah, sabırla savaşmış, üstün gayretler göstermişse de ordusunun mağlubiyetini önleyememiş, askerlerinin çekildiğini görünce de savaş meydanından ayrılmış, atından inerek kalkanını yere koymuş, oturmuş ve beklemiştir. Tutuş'un askerleri kendisini götürmek için geldiklerinde, bir rivayete göre üzerinde bulundurduğu bıçağı ile hayatına son vermiş, ikinci bir rivayete göre ise kendisini alıp götürmek isteyenlerce öldürülmüştür. Başta veziri Hasan bin Tahir olmak üzere askerlerinin önemli bir kısmı esir edilmiştir.

Gâzi Süleyman Şah'ın, babası Kutalmış gibi, Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek isteyip istemediğini kesin olarak bilmiyoruz. Anadolu'ya gelip, Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurup, Anadolu'daki Oğuzlar-Türkmenler üzerinde hâkim ve müessir olan Gâzi Süleyman Şah'ın başlangıçtan beri bundan çekindiğini ancak kaderin bir cilvesi olarak Büyük Selçuklularla çatışmaya sürüklendiğini, bunun bir hâkimiyet mücadelesi olarak algılanabileceğini söyleyebiliriz. Eski Türk devlet geleneği ve egemenlik anlayışı, çatışmanın bu biçimde yorumlanmasını gerektirmektedir. Çünkü gelenek, devlet ve toplumu, hanedanın ortak malı saymakta ve hanedan üyelerinden her birinin tahta geçmeye hakkı olduğunu uygun görmektedir. Kutalmışoğularının, Selçuklu ailesinin en çileli mensupları olduğu anlaşılmaktadır. Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti hükümdarı Tutuş'un, Gâzi Süleyman Şah'ın cenazesinde yaptığı konuşma bunu doğrulamaktadır: "Biz, sizlere çok çektirdik,sizleri kendimizden uzaklaştırdık, şimdi de böyle öldürüyoruz". Tutuş, Gâzi Süleyman Şah'ın ölümünden son derece elem duymuş, ağlamış cesedini değerli kefenle sardırmış, Halep'e götürerek Şerefü'd-devle Müslim'in mezarı yanında defnetmiştir. Tutuş, veziri Hasan bin Tahir'i, eşini ve çocuklarını Antakya'ya, o sırada buraya gelmiş olan büyük Sultan Melikşah'ın yanına göndermiştir. Anadolu'da Kutalmışoğularının egemenliğine fırsat vermek istemeyen Büyük Selçuklu Sultanı, Gâzi Süleyman Şah'ın aile bireylerini Isfahan'a götürmüş ve ölünceye değin onları serbest bırakmamıştır.

Sonuç

Kara Arslan Gâzi Süleyman Şah'ın en büyük eseri kurucusu bulunduğu Türkiye Selçuklu Devleti'dir. 1086'da tirajik bir şekilde vefatından sonra Türkiye Selçuklu Devleti çok kısa bir süre hükümdarsız kalması dışında gittikçe inkışaf etmiş ve bu ülkeye "Türkiye Mührü" bu devlet sayesinde vurulmuştur. O'nun, en övgüye değer taraflarından biri de Kılıçarslan gibi bir mükemmel oğula sahip olmasıdır. Çünkü Onun kurduğu devleti en buhranlı bir zamanda yönetmiş, Anadolu'da Türk birliğinin sağlanması yolunda büyük gayretler sarfetmiştir. Kılıçarslan, Hıristiyan batının yüz karası olan, birbiri ardınca Anadolu'ya gelen Haçlı orduları ile yapılan çetin savaşların muzaffer komutanıdır.

1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'nun, bazı sahil bölgeleri hariç, her tarafı Oğuzlarla-Türkmenlerle dolmuştur. Çok sayıda Türkmen Beyi, Anadolu fütuhatına katılmış olmakla beraber, belki de dağınık olmalarındandır, kalıcı bir hâkimiyet kuramamışlardır. Esasen o tarihlerde Anadolu'da Selçuklu hanedanına mensup bulunmadıkça bütün Oğuzlara-Türkmenlere şamil kalıcı bir devletin kurulması imkansız idi. Gâzi Süleyman Şah'ın kurduğu Türkiye Selçuklu Devleti'dir ki Anadolu'da

fethedilmiş yerlerdeki Türkmenleri birleştirerek istikametlerini tayin etmiş ve bu ülkenin tarihinde yepyeni bir devir açmıştır.

Türkiye Selçuklu Devleti, Anadolu'da bir yandan Türk nüfusunun artmasına, iktisaden, fikren ve siyaseten kuvvetlenerek hâkim unsur olmasına çalışırken öte yandan Bizans hâkimiyetinde iken sürekli savaşlar, sivil ve askerî ayaklanmalar ve ağır vergiler yüzünden perişan olan yerli halkın da huzur ve istikrara kavuşmasına imkan sağlıyordu. Böylece Türkiye Selçuklu Devleti, sağlam bir beşeri ve fiziki temele oturtulmuş oluyordu. Osmanlı Devleti'nin dış politikasında önemli bir yeri olan "İstimalet Siyaseti" nin başlangıcını Türkiye Selçuklu kültür ve medeniyetinde aramak lazımdır. Gâzi Süleyman Şah'ın tesis ettiği bu siyaset sayesinde, Bizans İmparatorluğu'nun bir devlet politikası haline getirdiği cebrî Ortodokslaştırma ve Rumlaştırma uygulamalarından memnun olmayan, baskı ve takibe maruz kalan, farklı inanç ve öğretilere sahip olan Ermeniler, Süryaniler vs. cemaatler Selçuklulara yaklaşmışlardır, fütuhatın kolay gerçekleşmesine yardımcı olmuşlardır. Kendi dini inanç ve kanaatlerinde dinlerinin gereklerini uygulamada tam bir serbestliğe kavuşturulan bilcümle Hıristiyan ahali, can, mal ve namus emniyet vergisi diye tanımlayabileceğimiz "Cizye" vergisini ödemek şartı ile ülkede barış ve huzur içinde yaşamaya başlamıştır.

Anadolu'da büyük arazi sahipleri elinde esir veya topraksız bulunan köylüler de Türkiye Selçuklu Devleti ile birlikte hem toprağa hem de hürriyete kavuşmuştur. Gâzi Süleyman Şah ve halefleri, eski Türk göçebe geleneğinin bir yansıması olarak, toprağı köylülere dağıtmışlar, devlet mülkiyeti altında üzerinde yaşayanların tasarrufuna imkan veren "Mirî Toprak Rejimi" ni kurmuşlardır. Türkiye Selçuklu Devleti tarafından yürürlüğe konan ve bilahare Osmanlı Devleti'ne intikal eden bu toprak rejimi, mülkiyeti devlete ve tasarrufu köylülere ait olan arazi sistemi Gâzi Süleyman Şah zamanında kurulmuştur. Yurt tutmak üzere üç kol halinde Anadolu'ya gelen sayısız Türkmen, Gâzi Süleyman Şah tarafından sistemli olarak iskana tâbi tutulmuş, yeni yerleşim yerleri teşekkül etmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin ordusunun kaynağını ve dayanağını söz konusu Türkmenler teşkil edecektir.

Anadolu'daki milli tarihimizin ilk merhalesi olarak niteleyebileceğimiz Türkiye Selçuklu Devleti'nin çok sağlam temeller üzerine kurulmuş olduğunu söyleyebiliriz. Selçuklu kültür ve medeniyetinde parlak sayfalar açan Selçuklu Türklerinin, devlet ve toplum hayatında derinlik boyutuna çok önem verdikleri, tabiatın ve istilaların yıkım ve aşımına rağmen, çok sayıda tarihî, iktisadî ve medenî eserin zamanımıza kadar gelmesinden anlaşılıyor. Bu eserler, Türkiye Selçuklu Devleti'nin egemen olduğu yerlerde ziyaretçilerini hayran bırakmaya devam ediyor.

CAHEN, Claude: "Osmanlı Öncesi Türkiye", Tercüme eden: Yıldız Moran, E Yayınları, Tarih Dizisi, İstanbul 1979.

–––, "Türklerin Anadolu'yu İlk Girişi", Tercüme edenler: Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, T.T.K. Yayını, Ankara 1992.

DEMİRKENT, Işın: “Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan”, T.T.K. Yayını, Ankara 1996.

GREGORY, Abu’l-Farac: “Abu’l-Farac Tarihi”, c.I, çeviren: Ömer Rıza Doğrul, T.T.K.yayını, Ankara 1945.

GÜNGÖR, Erol: “Tarihte Türkler”, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1989.

IBNÜ’L-ESİR: “El-Kâmil fi’t-Tarih”, c.x, çeviren: Abdülkerim Özaydın, Bahar yayınları, İstanbul 1987.

İMADÜ’D-DİN KÂTİP El-isfehânî: “Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi”, çeviren: Kıvame’d-Din Burslan, T.T.K. yayını, Ankara 1943.

KAFALI, Mustafa: “Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesi”, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yayını, Ankara 1997.

KAFESOĞLU, İbrahim: “Selçuklular”, İ.A., c.X, M.E.B. yayını, İstanbul 1966.

KESKİN, Mustafa: “Güneydoğu Anadolu’da Türk Devletleri”, Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi yayını, Kayseri 1990.

KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuat: “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları”, Belleten, c.7, sayı 27, Ankara 1943.

KURAT, Akdes Nimet: “Çaka”, ilk defa İstanbul’da 1936’da yayınlanan bu eser 1971’de Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü tarafından da Ankara’da yayınlanmıştır.

KÖYMEN, Mehmet Altay: “Selçuklu Devri Türk Tarihi”, Ankara 1963.

OSTROGORSKY, Georg: “Bizans Devleti Tarihi”, çeviren: Fikret Işıltan, T.T.K. yayını,Ankara 1981.

RAVENDİ: “Rahatu”s-Sudur ve Ayetü’s-Sürûr”, c.I., çeviren: Ahmet Ateş, T.T.K. yayını, Ankara 1957.

RUNCIMAN, Steven: “Haçlı Seferleri Tarihi”, c.I, çeviren: Fikret Işıltan, Ankara 1986.

SADRU’D-Din Ebu’l-Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali El Hüseynî: “Ahbaru’d-Devleti’s-Selçukiyye”, çeviren: Necati Lugal, T.T.K. yayını, Ankara 1943.

SEVİM, Ali: “Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleyman Şah”, T.T.K. yayını, Ankara 1990.

——, “Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi”, T.T.K. yayını, Ankara 1989.

SEVİM, Ali-SÜMER Faruk: “İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı”, T.T.K. yayını, Ankara 1989.

SIBT İbnü’l Cevzî: “Miratü’z-Zaman fi Tarihi’l-Ayân”, hazırlayan ve yayınlayan: Ali Sevim, D.T.C.F. yayını, Ankara 1968.

SÜMER, Faruk: “Oğuzlar-Türkmenler”, D.T.C.F. yayını, Ankara 1972.

TURAN, Osman: “Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti”, Turan Neşriyat Yurdu yayını, İstanbul 1969.

——, “Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi”, Turan Neşriyat Yurdu Yayını, İstanbul 1973.

——, “Süleyman Şah”, İ. A., c. XI:, M.E.B. yayını, İstanbul 1970.

——, “Selçuklular Zamanında Türkiye”, Turan Neşriyat Yurdu Yayını, İstanbul 1971.

URFALI Mateos: “Vekâyinâme-952-1136”, çeviren: Hırant D. Andreasyan, T.T.K.yayını, Ankara 1987.

YİNANÇ, Mükremin Halil: “Türkiye Tarihi-Selçuklular Devri”, İstanbul Üniversitesi Edebiyet Fakültesi yayını, İstanbul 1944.

Türkiye Selçukluları İle Dânişmendliler Arasındaki İlişkiler / Dr. Muharrem Kesik [s.537-546]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Dânişmend Gazi'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Gümüştekin Gazi Bizans ve özellikle Haçlılar ile yapılan savaşlarda Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'ın müttefiki olarak önemli bir rol oynadı. Her iki hükümdar diğer Türk beyleri ile beraber, 1101 yılında Anadolu'ya giren Haçlı ordularına karşı başarı ile savaştılar.1 Bu olaylardan bir yıl sonra Gümüştekin Gazi'nin, Sultan I. Kılıçarslan'ın da ele geçirmek istediği Malatya'yı fethetmesi (18 Eylül 1102/3 Zilhicce 495) ve yaklaşık üç yıldır elinde esir olarak tuttuğu Antakya Prinkepsi Bohemund'u fidye karşılığı serbest bırakması (1103), bölgede yeni güçlü bir Haçlı ittifakının oluşmasından endişe duyan I. Kılıçarslan tarafından hoş karşılanmadı.2 Bu nedenle Sultan, Gümüştekin Gazi'nin üzerine yürüdü ve Maraş yakınlarında onu hezimete uğrattı.3 Bu bozgundan bir süre sonra (1104) Gümüştekin'in Sivas'ta ölümü ile Dânişmendliler büyük bir sarsıntı geçirdiler ve onun çocukları arasında taht kavgaları yaşandı. Bu arada da Kılıçarslan Malatya'yı Dânişmendlilerin elinden aldı (2 Eylül 1105 veya 1106).4 Dânişmendlilerin başına ise, Urfalı Mateos'un kaydına göre5 bütün kardeşlerini öldürten Emîr Gazi (1105-1134) geçti. Fakat I. Kılıçarslan'ın ölümü Anadolu'daki güç dengesini yeniden bozdu. Emîr Gazi başlangıçta Türkiye Selçuklularını metbû tanıdıysa da I. Kılıçarslan'ın 1107 yılında ölümü üzerine meydana gelen iktidar boşluğundan ve onun oğulları arasında başlayan taht kavgalarından faydalanarak hâkimiyet sahasını genişletmeye ve Dânişmendlileri eski gücüne kavuşturmaya çalıştı. I. Kılıçarslan'ın oğulları arasındaki taht mücadeleleri sırasında, aynı zamanda dâmadı olan Mesud'u destekledi. Nitekim Mesud onun sayesinde Türkiye Selçuklu tahtına çıktı. Böylece Dânişmendliler, Anadolu'da çok önemli bir güç haline geldiler. Bunda en büyük etken Sultan I. Kılıçarslan'ın genç yaşta ve beklenmedik bir anda ölümüdür.

Sultan Mesud-Emîr Gazi İttifakı ve Malatya'nın Dânişmendlilerin Eline Geçmesi

Sultan I. Kılıçarslan'ın ölümünden sonra karısı Ayşe Hâtun ile küçük oğlu Tuğrul Arslan'ın hâkimiyeti altında bulunan Malatya, kısa bir süre de Kılıçarslan'ın diğer oğlu Melikşah (Şahinşah)'ın idaresi altına girmişti. Bundan sonra şehre Ayşe Hâtun ile evlenen Artuklu Belek Gazi hâkim oldu. Onun hâkimiyeti devrinde de Malatya üzerindeki emellerini sürdüren Dânişmendliler, Belek Gazi'den çekindikleri için onun vefâtına kadar şehir üzerinde herhangi bir girişimde bulunmadılar. Haçlılar ile yaptığı savaşlardaki başarısıyla ün kazanan bu Türk beyi 6 Mayıs 1124 (19 Rebi'ulevvel 518)'te şehit edilince onun hâkimiyeti altındaki yerler bazı emîrler tarafından paylaşıldı. Bunlardan Artuklu Hüsameddin Timurtaş6 Haleb'i; onun kardeşi Süleyman7 Hısn-ı Ziyad'ı8 (Harput); Malatya Sultanı Tuğrul Arslan Masara (Minşar)9 ve Gerger'i10 (Gargar) aldı. Tuğrul Arslan'ın bu yerleri alması üzerine Hısn-ı Ziyad ve Malatya emîrleri arasında bir mücadele oldu. Dânişmendli Emîr Gazi de bu mücadeleden istifade ile Malatya'yı zapt etti. Ancak Malatya'nın zaptı o kadar da kolay olmamıştır:

Belek Gazi’nin ölümü ile beklediği fırsatı yakalayan Emîr Gazi, dâmadı Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud ile bir ittifak yaptı. Malatya ve Hısn-ı Ziyad emîrleri arasında süren mücadelelerden de faydalanarak büyük bir ordu ile 13 Haziran 1124 (27 Rebi’ulahır 518) Cuma günü Malatya üzerine hücum etti. Malatya civarını yağmalayıp buraya bağlı yerleri zaptettikten11 sonra şehri bir ay süreyle kuşattı.12 Bu kısa süreli kuşatmadan bir netice alamayan Emîr Gazi, oğlu Muhammed’i büyük bir ordu ile şehrin yakınında bulunan Saman köyünde13 bıraktı ve ona her gün şehrin kapılarına kadar hücum ederek hiçkimsenin Malatya’ya girip çıkmasına imkân vermemesini emretti. Sonra kendisi geri döndü. Bu kuşatma sırasında Malatya’da bulunmayan Melik Arab, Dânişmendli topraklarına saldırmakta idi. Bu nedenle Emîr Gazi, oğlu Muhammed’i kuşatmaya devam etmekle görevlendirerek ülkesine geri döndü.

Kuşatma altında bulunan şehir halkı acılar içinde kıvranırken, Malatya Sultanı Tuğrul Arslan, muhtemelen daha önce anlaştığı Haçlılardan yardımcı kuvvetler almak üzere bir gece şehrin dışına çıktı. Ancak Haçlılar bu sırada Haleb’in muhasarası ile meşgul olduklarından söz verdikleri halde Tuğrul Arslan’a yardıma gelmediler. Şayet bunun aksi olsaydı, yani 30.000 kişilik ücretli Haçlı kuvveti Malatya’nın yardımına gelseydi, şehirdeki Türkler ve civardaki hükümdarlar açısından durum hiç de iyi olmayacaktı. Bu durumda plânladığı yardımı alamayan Tuğrul Arslan şehre eli boş dönünce annesi Ayşe Hâtun, bütün asilzâdeleri ve servet sahibi olanları toplayıp hapsettirdi. Bunlar, altınları ellerinden alınmak için merhametsizce işkencelere tâbi tutuldular. Ayşe Hâtun’un gayesi bu serveti toplayıp şehirden kaçmaktı. Zaten o, bu yaptıklarıyla bütün şehir halkını gözden çıkardığını belli ediyordu.

Sonunda tüm ümitlerini kaybeden Ayşe Hâtun ile oğlu Tuğrul Arslan 10 Aralık 1124 (1 Zilka’de 518) Çarşamba günü14 sabahı şehirden çıkarak Malatya’yı Dânişmendlilere teslim ettiler ve civarda bulunan Minşar kalesine çekildiler.15 Böylece altı aylık16 bir muhasaradan sonra şehre giren Emîr Gazi, bitkin bir vaziyette bulunan halka moral verdi. Onları teselli edip, şehirde kalan ve oraya gelmek isteyen insanların serbest olduklarını ilân etti. Çiftçilere tohumluk buğday dağıttı. Şehre koyun ve öküz sürüleri getirtti. Malatya yeniden refaha kavuşmaya başladı.17

Melik Arab’ın Sultan Mesud ve Emîr Gazi’ye Karşı Mücadelesi

1. Sultan Mesud-Melik Arab Mücadelesi

Sultan Mesud’un, Türkiye Selçukluları ile Dânişmendliler arasında çekişme mevzuu olan Malatya şehrinin Emîr Gazi tarafından alınması sırasında ona yardım edip bir ittifak oluşturması ve babası I. Kılıçarslan’ın siyasetine ters düşmesini bir ihanet olarak değerlendiren kardeşi Ankara ve Kumana18 meliki Arab, 30.000 kişilik19 bir ordu toplayarak, bu sırada Emîr Gazi’nin de Artuklular ile mücadele etmesinden faydalanıp kardeşi Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud’un üzerine yürüdü. O, muhtemelen Mesud’un Dânişmendlilerle ittifak kurmasını ve Malatya’yı onlara teslim etmesini bahane ederek Türkiye Selçuklu tahtını ele geçirme gayreti içine girmişti.20 Kaynaklardaki bilgilerin yetersiz oluşu nedeniyle nerede yapıldığını bilemediğimiz iki kardeş arasındaki bu ilk savaşı kazanan Melik Arab oldu. Mesud ise, yardım almak ümidiyle İstanbul’a Bizans İmparatoru II. Ioannes Komnenos’un yanına

gitti.21 Mesud, İstanbul'da imparator tarafından son derece iyi karşılandı. Ioannes ona bir askerî birlik ile yüklü miktarda altın verdi. İmparator Ioannes'den istediği yardımı alan Sultan önce kayınpederi Emîr Gazi'nin yanına gitti. Sonra iki hükümdar kuvvetlerini birleştirerek bu arada Mesud'un yokluğundan faydalanarak Konya'yı kuşatmış olan22 Melik Arab'ın üzerine yürüdüler. İki taraf arasında yapılan savaşı, bu defa Melik Arab kaybetti ve Kilikya Ermeni hâkimi I. Toros (Thoros)'un (1100-1129) yanına kaçtı (1126).23

2. Emîr Gazi ile Melik Arab Arasındaki Savaş

Kilikya'ya kaçan Melik Arab, Toros'dan aldığı yardımcı kuvvetlerle Anadolu'ya dönerek 1127 yılı yazında Dânişmendli Emîr Gazi'nin oğlu Muhammed'i tuzağa düşürerek esir etti. Melik Muhammed'in oğlu Masara hâkimi Yunus,24 bu olay üzerine babasını kurtarmak gayesiyle Melik Arab'a karşı yürüdüyse de o da yenilgiye uğrayarak esir düştü. Bundan sonra vakit kaybetmeden Emîr Gazi'nin üzerine yürüyen Arab, onu da mağlubiyete uğrattı. Fakat Emîr Gazi savaşı kaybetmiş olmasına rağmen bir hileye başvurup yüksek bir mevkiiye çıkıp çadırını kurdurdu ve güya Melik Arab mağlup olmuş gibi davullar çaldırdı. Davul seslerini işiten ve Emîr Gazi'nin çadırını gören Dânişmendli kuvvetler yeniden toplandılar ve bu defa Melik Arab'ın ordusunu mağlup ettiler. Ayrıca bu sırada bastıran yoğun sis de Melik Arab'ın askerlerinin dağılmasında etkili oldu. Emîr Gazi onları takip ederek çadırlarını ve atlarını ele geçirdi.25 Sonra da onun hâkimiyeti altında bulunan Ankara ve Kumana üzerine yürüyerek burada yaptığı şiddetli muharebelerden sonra bu iki şehri zaptetti. Melik Arab tarafından hapiste tutulan oğlu Muhammed'i de kurtardı. Melik Arab bu yenilgiye rağmen Dânişmendlilere karşı mücadeleden vazgeçmedi ve onlara ait bulunan birçok yeri işgal ettiği gibi Emîr Gazi'nin oğlu Yağan'ın idaresinde bulunan bir kaleyi de ele geçirdi.26 Bu durum Gazi'yi son derece öfkelendirdi. Hemen ordusuyla Arab'ın üzerine yürüdü ve onu mağlup etti. Melik Arab savaş meydanından kaçmayı başardı. Emîr Gazi de ona ait köy ve şehirleri tahrip etti. Melik Arab yeniden Emîr Gazi'nin karşısına çıkmış, bu defa da yenilmiş ve Bizans'a İmparator Ioannes'in yanına sığınmak zorunda kalmıştı. Melik Arab, 1127 yılında tarih sahnesinden çekilmiş olmalıdır.27

Sultan Mesud, kayınpederi Emîr Gazi'nin yardımıyla elde ettiği tahtını yine onun yardımıyla koruyabilmiş ve birlikte hareket etmeleri sonucu rakipleri ve aynı zamanda kardeşleri Melikşah (Şahinşah), Arab ve Tuğrul Arslan'dan kurtulmuş oluyordu. Ancak bu yardımlara karşılık Malatya'nın zaptına sesini çıkarmamış, hatta yardımda bulunmuş ve Dânişmendli Emîr Gazi'nin üstünlüğünü kabul etmişti. Aslında o, Malatya'nın zaptına -şimdilik- sesini çıkarmıyordu. Çünkü buranın Emîr Gazi tarafından alınması ile kendisine ileride rakip olabilecek Tuğrul Arslan'ın da gücü kırılmış oluyordu. Fakat o, öyle görünse de babası I. Kılıçarslan'ın Malatya üzerindeki siyasetini sürdürmeye devam edecektir.

I. Kılıçarslan'ın ölümünden sonra Anadolu'daki Selçuklu topraklarını bir bir kendi sınırları içine alan Emîr Gazi, artık Anadolu'da en önemli güç haline geldi. Dâmadı Sultan Mesud'a bıraktığı Konya ve çevresi hariç Malatya'dan Sakarya'ya kadar uzanan topraklar üzerinde hâkimiyet sağladı. 1129 yılında Ankara, Çankırı, Kastamonu ve Karadeniz sahillerini kontrol altına aldı.28 Karadeniz

sahillerine akınlarda bulunan Emîr Gazi, Kasianus (Casianus) adlı Bizanslı bir vâli idaresinde bulunan yerleri ele geçirdi. Aslında bu vâli emri altındaki bu sahil şeridini kendi isteğiyle, Emîr Gazi'nin yanına giderek ona teslim etti. Emîr Gazi de Kasianus'a kendi memleketinde bir yer vererek hizmetine aldı.29 Emîr Gazi 1130 yılında da Ermeni Prensi I. Leon'un yardım isteği üzerine Çukurova'ya inip Anazarba'yı (Anazarva, Dilekkaya kalesi) işgal eden Antakya Prinkepsi II. Bohemund'u mağlup etti.30 Bu arada onun Çukurova bölgesinde bulunmasından istifade eden Bizans İmparatoru Ioannes Komnenos, Kastamonu'yu istila etti.31 Ioannes, Türkler üzerine tekrar sefere çıkarak sahilde başka bir kaleyi daha zaptetti. Ancak tam Türklerle savaşacağı sırada kardeşi Isaakios tahtı ele geçirme teşebbüsünde bulununca derhal İstanbul'a döndü. Isaakios ise başarılı olamayarak önce Sultan Mesud'a sonra da Emîr Gazi'ye sığındı. Dânişmendli hükümdarı ise bu durumdan dolayı çok memnun olarak ona gereken itibarı gösterdikten sonra Isaakios'u Trabzon Rum Dukası Konstantin Gabras'ın yanına gönderdi.32 Emîr Gazi'nin 1131'de çıktığı Çukurova seferi sonunda Ermeni hâkimi I. Leon yıllık haraç vermeyi kabul etti.33 Emîr Gazi Malatya'ya dönünce, Sultan Mesud ile Trabzon'da bulunan Isaakios da oraya gelip kışı beraber Malatya'da geçirdiler.34 Sonra Emîr Gazi 1132'de Kastamonu'yu Bizanslılardan geri aldı.35 Muhtemelen onun bu seferinde yanında dâmadı I. Mesud da bulunuyordu. Emîr Gazi ve Sultan Mesud, sahil civarında yaptıkları akınlar sırasında Zinin adlı bir kaleyi kuşattılar, ancak zaptına muvaffak olamayınca kaledeki Haçlılardan 4.000 dinar alıp onlarla sulh aktettiler.36

Emîr Gazi'nin elde ettiği bu başarılardan sonra Abbâsî Halifesi Müsterşid (1118-1135) ile Büyük Selçuklu Sultanı Sencer (1118-1157), ona "Melik" unvânının tevcih edildiğini gösteren bir menşûrla birlikte davullar, bir altın gerdanlık, bir altın âsâ ve dört siyah sancak göndererek bölgedeki hâkimiyetini tasdik ettiler. Ancak elçilik heyeti geldiğinde Emîr Gazi ölüm döşeğinde idi ve birkaç gün sonra 1134 (528) tarihinde öldü.37

Sultan Mesud ile Dânişmendli Melik Muhammed Arasındaki Münâsebetler

Emîr Gazi'nin Muhammed, Yağıbasan, Yağan ve Aynüddevle isimlerinde dört oğlu vardı. O ölünce yerine Muhammed geçti.38 Ancak kardeşlerinden Aynüddevle ile Yağan buna karşı isyan ettiler.39 Melik Muhammed, Yağan'ı 1135'te öldürttü,40 fakat diğer kardeşi Aynüddevle, onun elinden kurtularak Malatya'ya kaçmayı başardı.41 Emîr Gazi'nin ölümü ve onun oğulları arasında çıkan taht mücadeleleri sonucu Dânişmendlilerin düştükleri bu zor durumdan istifade ile Emîr Gazi'nin dâmadı olarak Sultan Mesud da Dânişmendli topraklarından pay almaya çalışıyordu. Bu durumdan yararlanmak isteyen bir başka kişi de Bizans İmparatoru Ioannes olmuştu. O, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud ile bir ittifak aktetti42 ve ondan aldığı kuvvetlerin yardımı ile Dânişmendlilerin hâkimiyeti altındaki Çankırı'ya taarruz etti.43 İsyan eden kardeşleri, Bizans İmparatoru Ioannes ve onu destekleyerek Dânişmendlileri zayıflatmaya çalışan eniştesi Mesud üçgeninde sıkışan Melik Muhammed, çareyi Sultan Mesud'u Bizans ile yaptığı ittifaktan koparmakta buldu. Bu nedenle eniştesine yazdığı bir mektupta diğer bazı hususların yanı sıra özellikle Bizans imparatoru ile yapılan ittifak yüzünden Türk çıkarlarının zarar gördüğüne işaret ediyordu.44 Aynı milletten oldukları için

aslında birbirleriyle savaşmak değil ittifak yapmak gerektiğine dikkat çekiyor ve onu Bizans'ın yanından ayrılarak kendi tarafına geçmekle en doğrusunu yapacağına inandırmaya çalışıyordu. Muhammed için Mesud'u ikna etmek kolay olmadı ama yine de bunu başardı. Bir gece Sultan Mesud, İmparator'un yanında bulunan kuvvetlerini geri çekti ve Bizanslılar bu yüzden güç durumda kaldılar. Onlar kuşatmayı kaldırarak Rhyndakos (Kirmastı çayı) kıyısına çekilmek zorunda kaldılar.[45] İmparator kışı burada geçirdikten sonra Dânişmendli hâkimiyeti altındaki Kastamonu ve Çankırı şehirlerini kuşattı. Sonuçta Çankırı'yı zapteden Ioannes, burada ele geçirdiği Türk esirleri de İstanbul'a gönderdi.

Ancak imparatorun geri çekilmesinden sonra Türk kuvvetleri kısa sürede zaptedilen yerleri yeniden ele geçirdi.[46] Ioannes'in 1137 (531)'deki Kilikya seferi[47] sırasında Melik Muhammed ile Sultan Mesud da bu durumdan istifade ile Bizans topraklarında fetihlere devam etmişlerdir. Onlar bu arada Karadeniz sahillerine ve Sakarya boylarına kadar ilerlediler.[48]

Sultan Mesud, muhtemelen Bizans imparatorunun Dânişmendlilerin eski merkezi Niksar'ı kuşattığı[49] sırada da (1140) kayınbiraderi Muhammed'e yardım etmiştir.[50] O, özellikle Emîr Gazi'nin ölümü sırasında meydana gelen karışıklıklardan yararlanmaya çalışmış ancak Muhammed'in kendisini ikna etmesi ile iki devlet arasında yeniden ittifak ortamı oluşmuş, bu dönemde Ermeni ve Haçlılar ile başarılı mücadeleler yapılmış, özellikle de Bizans'a karşı birlik ve beraberliklerini koruyarak İmparator Ioannes'in emellerine set çekilmiştir. Mesud'un bu dönemde bağımsızlığını kazandığı ve artık Anadolu'da Dânişmendli hükümdarı ile eşit bir siyasî kudrete sahip olduğu görülmektedir. Bütün bunlara rağmen Mesud, yine de Türkiye Selçuklularını dedesi Süleymanşah ve babası I. Kılıçarslan devirlerinde olduğu gibi Anadolu'nun en güçlü devleti haline getirmek için uygun ortamı beklemekteydi. Onun beklediği bu fırsat ancak Melik Muhammed'in 6 Aralık 1142 (15 Cemaziyelevvel 537) tarihinde Kayseri'de ölümüyle geldi.[51] Muhammed, babası Emîr Gazi ve dedesi Gümüştekin kadar olmasa bile yine de çok başarılı bir hükümdar idi. Çünkü babasının ölümü ile ortaya çıkan karışıklıklara son vermiş Bizans İmparatorluğu'nun zaptettiği Batı Karadeniz topraklarını geri almış, İmparator'un Niksar önünden eli boş olarak dönmesini sağlamış, Ermeni ve Haçlılara karşı başarı ile mücadele etmiştir. Melik Muhammed dindarlığı ve hayırseverliği ile ün salmış bir Türk hükümdarı idi. Ancak ondan sonra gelenlerin hiçbirinin iktidarı, karışıklıkları tam anlamıyla durdurmaya ve devletin eski sınırlarına hâkim olmasına yetmemiştir. Aksine Dânişmendliler bu dönemde üç kola ayrılmışlardır.

Anadolu'da Üstünlüğün Yeniden Türkiye Selçuklularının Eline Geçmesi

Melik Muhammed'in Zünnun, Yunus ve İbrahim adlarında üç oğlu vardı. Bunlardan Zünnun'u veliaht tayin etmişti.[52] Fakat Sivas meliki olan kardeşi Nizameddin Yağıbasan,[53] Muhammed'in karısı ile evlenerek Kayseri'yi ele geçirdi.[54] Zünnun ise, Kayseri'den Zamantı'ya kaçmak zorunda kaldı. Diğer yandan Aynüddevle, Muhammed'in oğullarından Masara hâkimi olan yeğeni Yunus ile anlaştı ve Malatya'yı ele geçirmek amacıyla birlikte buraya hareket ettiler. Ancak şehre geldiklerinde kendilerine kapılar açılmadı ve içeri alınmadılar. Malatya'ya hücum etmek için yeterli kuvvete sahip

olmayan amca ile yeğen şehir yakınlarındaki Arka kalesine çekildiler. Bu durum üzerine Yağıbasan ile evlenmiş olan hâtun Malatya'yı müdafaa etmek üzere 2.000 asker gönderdi. Fakat şehirde bulunanlar, gelenlerin kendilerini kadınları ve çocukları ile beraber evlerinden kovmak ve Sivas'a gönderip yerlerini işgal etmek emrini almış olmalarından şüphelendiler. 17 Şubat 1143 (29 Receb 537)'te meydana gelen bu olayda şehirde bulunan Türkler kalenin kapısı önünde toplandılar ve hâtun tarafından gönderilen Sivas kuvvetlerinin üzerine yürümek için vâliden kapıların anahtarlarını istediler. Vâlinin bunu kabul etmemesi üzerine silâhlı ve atlı olan bu Türkler ona isyan etmek suretiyle kale kapılarından birinin kilidini sopalarla kırdılar. Bu kilidi kıran adamın adı Böri (Buri) olduğu için sonradan bu kapıya Böridiye (Burdiya) adı verilmiştir. Böri bu kalabalığın başına geçerek şehrin dışına doğru ilerledi. Türklerden bir kısmı da kapıları muhafaza etmek üzere orada kaldılar. Diğer yandan Böri ve peşindekiler Arka kalesinde bulunan Aynüddevle'nin yanına giderek onunla anlaştılar ve onu Malatya'ya getirerek şehrin idaresini kendisine verdiler. Bunun üzerine hâtunun Sivas'tan gönderdiği 2.000 kişilik kuvvet derhal oradan uzaklaştı. Böylece Malatya'nın yeni hükümdarı Aynüddevle oldu.55 Çok geçmeden Aynüddevle, Sivas'a kardeşi Yağıbasan'ın yanına giderek onunla Sultan Mesud'a karşı bir ittifak yaptı. Sonra da Elbistan ve Ceyhan bölgesini hâkimiyeti altına aldı.56 Bütün bu gelişmeler Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'un, hâkimiyet sahasını genişletmesine yaradı. Melik Muhammed'in ölümü üzerine hanedan mensupları arasında başlayan taht kavgalarına müdahale eden sultan, dâmadı57 Zünnun'u destekledi ve özellikle bu son gelişmelerden hoşnut olmayarak 1143 yılında, önce Sivas'a, Yağıbasan ve onunla evlenen hâtun üzerine yürüdü. Yağıbasan, Mesud'tan korkarak dağlara çekildi. Sultan, Sivas'ı zapt ve tahrip ettikten sonra hemen Malatya üzerine yürüdü. Mesud, oğlu Şahinşah'ı Ankara, Çankırı ve Kastamonu valiliğine tayin etti.58 Zamantı'ya kaçmış olan Zünnun, kayınpederi ve hâmîsi Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud'un desteğiyle Kayseri'ye gelerek buraya yeniden hâkim oldu.59 Bu gelişmeler birbirine rakip olan iki kardeşi, yani Aynüddevle ile Yağıbasan'ı ittifak yapmaya mecbur etti. Ancak Yağıbasan'ın Sivas'ta, Aynüddevle'nin Malatya'da ve Zünnun'un da Kayseri'de hüküm sürmesiyle artık Dânişmendliler fiilen üç kola ayrılmış oldular. Sultan Mesud, dâmadı Zünnun dışındakilerle mücadelesini, onları itaat altına alıncaya kadar sürdürdü. Aslında bütün bu olaylar bize daha önce bahsettiğimiz Emîr Gazi ve onun dâmadı Mesud ve kardeşleri ile olan münasebetlerini hatırlatıyor. Olaylar hemen hemen birbirinin aynı, sadece roller değişmişti. Emîr Gazi'nin yerine Sultan Mesud, Dânişmendlilerin yerine de Türkiye Selçukluları geçmişti. Sultan Mesud artık tamamiyle Emîr Gazi'nin taktiğini uyguluyordu.

Sultan Mesud'un Malatya Kuşatmaları

1. Birinci Malatya Kuşatması (1143)

Sultan Mesud, Yağıbasan üzerine yürüyüp hâkimiyeti altındaki Sivas'ı tahrip edip geri döndükten sonra Aynüddevle'yi, iktaını arttıracağı vaadiyle itaate davet etti. Aynüddevle ise aynı zamanda Mesud'un yeğeni olan karısını sultanın huzuruna göndererek onu bu düşüncesinden vazgeçirmeye çalıştı. Ancak bunu kabul etmeyen Sultan Mesud, Malatya'yı 17 Haziran 1143 (1 Zilhicce 537) günü kuşattı.60 Fakat üç ay süren muhasara sırasında ciddi bir hücum yapmadı. Bu süre zarfında

Aynüddevle şehir halkını ve özellikle ileri gelenleri, askerlerine vermek üzere topladığı vergilerle sıkıştırıyordu. Askerlerine bol para vererek onların daha azimli müdafaa yapmaları için çaba harcıyordu. Sultan Mesud'un bu bekleyişi ise halk tarafından sihire yoruldu. İmparator Ioannes'in Kilikya'da ölümü üzerine ordunun idaresini devralan küçük oğlu Manuel'in süratle İstanbul'a dönerken Selçuklu sınırlarına tecavüz etmesi üzerine Sultan Mesud, 14 Eylül 1143 (2 Rebi'ulevvel 538) tarihinde Malatya kuşatmasını kaldırdı ve şehir önünden uzaklaştı. Bununla beraber Mesud, 1144 yılında Dânişmendli Aynüddevle'ye ait olan Ceyhan ve Elbistan bölgesini zaptetti ve buraya oğlu Kılıçarslan'ı muhtemelen bu sırada Elbistan'a melik tayin etti.61

2. İkinci Malatya Kuşatması (1144)

Sultan oğlu Kılıçarslan'ı, Elbistan'a 1144'te melik tayin ettikten sonra aynı yıl ordusuyla Malatya üzerine yürüdü ve burayı ikinci kez kuşattı.62 Sultanın üç ay süren bu kuşatması sırasında da herhangi bir savaş yapılmadı. Malatya'yı ele geçirmeye muvaffak olamayan sultan askerlerine işe yarayan her şeyi almalarını emretti. Bunun üzerine askerler Malatya civarındaki halkı esir alıp beraberlerinde getirdiler. Sultan 15 Ağustos 1144 (13 Safer 539)'de muhasaraya son verip geri döndü. Çünkü Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un büyük bir ordu ile Selçuklu topraklarına doğru harekete geçtiğini haber almıştı.

3. Üçüncü Malatya Kuşatması (1152)

Malatya Dânişmendli Meliki Aynüddevle 12 Haziran 1152 (7 Rebi'ulevvel 547)'de63 ölünce yerine oğlu Zülkarneyn geçti. Bu ölüm olayı ile şehrin gücünün zayıfladığını gören Malatya halkı yeniden korkmaya başladı. Ölen Melik Aynüddevle'nin kardeşi Yağıbasan, yeni Malatya hâkimi olan yeğeni Zülkarneyn'e ve onun annesine başsağlığı diledikten ve matem işleri bittikten sonra onlara şehri ellerinde tutup Sultan Mesud'a tâbi olmamalarını tavsiye etti. Bu tavsiyeye uyan anne ile oğul, Malatya'da bulunan sürülerini emniyet içinde tutmak üzere Yağıbasan'ın hâkim olduğu Sivas'a gönderdiler. Aksi takdirde bunlar Mesud'un, şehri muhasarası sırasında telef olabilirler veyahut da Selçuklu ordusunun eline geçebilirlerdi. Sultan Mesud onların kendisine tâbi olmamak hususunda karar verdiklerini ve buna da Yağıbasan'ın neden olduğunu haber alınca bu duruma çok sinirlenerek hemen onun üzerine yürüdü.64 Sivas Meliki Yağıbasan, sultanın büyük bir ordu ile üzerine geldiğini görünce korkusundan ona itaat arz etti. O aynı zamanda yeğenine yardım etmeyeceğine dair söz verdi.

Sultan, Yağıbasan'a gözdağı verip itaatini sağladıktan sonra yalnız kalan Malatya Meliki Zülkarneyn ile kardeşinin kızı ve Zülkarneyn'in annesi olan hanımın üzerine yani Malatya şehrine doğru hareket etti (24 Temmuz 1152/19 Rebi'ulahır 547) ve şehri muhasara altına aldı. Bu arada Selçuklu ordusu şehrin çevresini yağmalamakta idi. Süryani Mikhail'in bu muhasarayı anlatırken Selçuklu ordusu için kullandığı "Onbinlerce Türk ve diğer millete mensup asker" sözünden65 Mesud'un yanında oldukça kalabalık bir ordu olduğu anlaşılmaktadır. Muhasara altındaki şehir halkı çok sıkıntılı anlar yaşadı. Çünkü idareci ve askerler para toplamak için devamlı surette halkı

sıkıştırıyorlardı. Muhasara devam edip sürerken Zülkarneyn'in annesi ve aynı zamanda da Sultan Mesud'un yeğeni olan hâtun amcasının huzuruna gelerek onun ayaklarına kapanmak suretiyle af diledi. Sultan biraz yumuşamakla beraber Zülkarneyn'in kendisini selâmlamaya gelip, hâkimiyeti altına girmesi halinde muhasarayı kaldıracağını ve onu şehirde bırakacağını söyledi. Bunun üzerine genç melik yanına bir kılıç ve bir kefen alarak sultanın huzuruna çıktı, ona itaatini bizzat arz etti. Sultan da ona hüsnü kabul gösterdi ve sözünde durarak Malatya hâkimiyetini tekrar ona verdi. Her iki taraf arasındaki bu uzlaşma 15 Ağustos66 1152 tarihinde gerçekleşti. Böylece uzun bir uğraştan sonra Malatya Sultan Mesud'un tâbiyeti altına girmiş oldu. Sultan bu son kuşatmadan önce Sivas Dânişmendli Meliki Yağıbasan'ı itaat altına almıştı, diğer Dânişmendli Meliki dâmadı Zünnun zaten daha baştan beri Türkiye Selçuklularına tâbi olmuştu. Çünkü Mesud, Melik Muhammed'in ölümünden sonra Dânişmendli tahtına onun geçmesini istemiş ve Zünnun'a taht mücadeleleri sırasında yardım etmişti. Böylece Sultan Mesud, Dânişmendlilerle yaptığı mücadeleleri kazanarak topraklarını genişletmiş67 hem bütün Dânişmendlileri hâkimiyeti altına almış ve hem de dağılmaktan kurtardığı ülkesini Anadolu'nun en güçlü devleti konumuna getirmiştir.68 O, bütün bunları gerçekleştirirken sadece Dânişmendliler ile değil aynı zamanda Anadolu'ya gelen kalabalık Haçlı orduları ile ve 1071'den beri devamlı surette Türkleri Anadolu'dan atmaya çalışan Bizans imparatorları ile de mücadele etmek zorunda kalmıştı. Sultan Mesud, Dânişmendli melikleri içinde kendisine en fazla karşı çıkan ve mücadele eden Sivas Meliki Yağıbasan ile bundan sonra iyi ilişkiler içerisine girmiş, onu kızı ile evlendirmek suretiyle kendine dâmat edinmiştir. Ayrıca 1153'te Yağıbasan ile birlikte Ermeniler üzerine bir sefer bile düzenlemiştir.69 Aksarayî,70 "Dânişmendoğlu Yağıbasan ile Mesud dostluk dairesinde geçinmeye başladı" diyerek Sultan Mesud'un son yıllarında Yağıbasan ile iyi ilişkiler içerisinde olduğunu göstermektedir.

Yağıbasan ile II. Kılıçarslan Arasındaki İlişkiler (1155-1164)

Sultan Mesud'un 1155 yılında ölümü üzerine yerine veliahtı olan oğlu II. Kılıçarslan hükümdar oldu. II. Kılıçarslan'ın saltanatı sırasında babası zamanında düzelmiş olan Dânişmendliler ile olan ilişkiler yeniden bozuldu. Bunun nedeni Yağıbasan'ın, Anadolu'da Dânişmendli hâkimiyetine son vererek Bizans dahil bölgedeki tüm siyasî güçleri dize getiren Sultan I. Mesud'un ölümüyle meydana gelen kargaşadan faydalanarak kaybettiği toprakları geri almak istemesi idi.

Sivas Melîki Yağıbasan, hiç vakit kaybetmeyerek Sultan II. Kılıçarslan'ın kardeşi Şahinşah'ı, yeğenleri Zünnûn ve İbrahim ile Malatya emîri Zülkarneyn'in de desteğini sağlayarak büyük bir kuvvetle Kayseri üzerine yürüdü ve burayı ele geçirdi. Sultan II. Kılıçarslan, Yağıbasan'ı durdurmak için derhal harekete geçtiyse de din âlimlerinin araya girerek her iki hükümdarı da savaş yapma fikrinden vazgeçirmeleri sonucu Türk kanı akıtılması engellenmiş oldu. Ancak iki taraf arasında yapılan ateşkese rağmen Dânişmendli Yağıbasan Zengîlerden Nureddin Mahmud'un teşvikiyle yeniden Selçuklu topraklarına saldırmak suretiyle iki Türk devleti arasındaki ateşi körükledi. Yağıbasan, Sultan Kılıçarslan'ın melikliği döneminde idare ettiği Elbistan'a girerek bölge halkından 70.000 kişiyi kendi ülkesine götürdü. Sultan ona yetişmeye çalıştıysa da Yağıbasan normal yolları

tercih etmediği için tâkibattan kurtuldu. Kılıçarslan Kayseri'ye geldiği zaman onun sert tabiatından korkan halk derhal yanına gelerek itaat arz etmiş, sultan da yanına gelmiş olanları götürmeyeceğine dair yeminli teminat vermiştir.71 Yağıbasan kendi ülkesine götürdüğü Hıristiyan ahaliyi emniyet içerisinde yerleştirdikten sonra geri dönerek Sultan Kılıçarslan karşısında karargâhını kurdu. Bu olaydan sonra da din adamları araya girip her iki tarafı savaştan ve kardeş kanı akıtmaktan men etmeye çalıştılar. Ancak onların çabaları bu defa sonuçsuz kaldı. Yağıbasan ile II. Kılıçarslan'ın kuvvetleri Şaban 550 (Ekim 1155) tarihinde72 Aksaray'da karşı karşıya geldiler. Savaşı kaybeden Yağıbasan, Sultan II. Kılıçarslan'a barış teklif etmek zorunda kaldı. Kılıçarslan Yağıbasan'a güvenmediği ve bu meseleyi kökünden halletmek istediği için kendisine yapılan sulh teklifini kabul etmek istemedi. Fakat din âlimlerinin Sultan'ın ayaklarına kapanarak Müslüman kanı dökmemesi yönündeki yalvarışlarına daha fazla dayanamadı ve barışa razı oldu. Ancak yapılan anlaşmanın maddelerini bir bir dikte ettirmeyi de ihmal etmedi. Papaz Grigor,73 Sultan II. Kılıçarslan'ın, Yağıbasan tarafından götürülen Hıristiyanların iadesini antlaşma metninde talep etmediğini kaydeder. Süryani Mikhail'in kaydına göre74 bu iki Türk hükümdarı arasında 1158 yılında bir barış ve dostluk antlaşması yapılmıştır. Sultan Kılıçarslan, Kayseri Meliki Zünnûn ile de bir dostluk antlaşması yapıp onu amcası Yağıbasan'a karşı kışkırttı.75Aslında Sultan Kılıçarslan'ı din adamlarından ziyade eniştesi Nureddin Mahmud Zengî'nin Selçuklu topraklarına tecavüzü, barışa mecbur etmişti.76 Nureddin'in bu tecavüzünden başka Kilikya'daki Ermeniler de Maraş'a saldırdılar.77 Sultan Kılıçarslan, Yağıbasan ile yaptığı bu sulh sayesinde Ermeniler ve Zengîler ile mücadele etme fırsatı buldu ve onları yeniden itaat altına aldı.

Bizans İmparatoru Manuel, Selçukluların Anadolu'daki genç hükümdarına ağır bir darbe indirmek maksadıyla yeni bir ittifak tesis etti. 1157'de Bafra ve Ünye'yi topraklarına katmış olan Yağıbasan, bu yerleri Bizans'a iade edip ittifaka dahil oldu. Sultan II. Kılıçarslan'ın eniştesi Zünnûn ve Dânişmendlilerin Malatya hâkimi Zülkarneyn'in de yer aldığı bu ittifak karşısında Kılıçarslan Bitinya emîri Süleyman'ı imparatora göndererek antlaşma teklifinde bulundu. Papaz Grigor'un kaydına göre,78 1160 yılında Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan, Elbistan ve buraya bağlı yerleri Yağıbasan'a terk etmiş buna karşılık aralarında bir barış imzalamışlardır. Şüphesiz sultan bu barış ile onu İmparator Manuel'in kurduğu ittifaktan ayırmaya çalışıyordu. Ancak daha sonraki gelişmelerden de anlaşıldığına göre bu barış çok kısa sürmüştür.

Malatya Meliki Zülkarneyn 555 (1160) yılında79 ölünce yerine oğlu Muhammed geçti ve Kılıçarslan'a tâbi olarak Malatya'yı idare etti.

Sultan II. Kılıçarslan, Erzurum Saltuklu Hükümdarı İzzeddin Saltuk'un kızı ile nikâhlandı. Sultanın eşi kayınpederi İzzeddin Saltuk tarafından zengin çeyizlerle Erzurum'dan Konya'ya gönderilmişti. Bunu haber almakta gecikmeyen Yağıbasan, Kılıçarslan'a olan düşmanlığı sebebiyle gelin alayının yolu üzerinde pusu kurdu. Kafile pusu kurulan yere geldiğinde ise saldırıya geçerek gelini ve onun çeyizi olan malları ele geçirdi. Sonra Kılıçarslan'ın hanımı olan bu gelini yeğeni Kayseri Meliki Zünnûn ile evlendirmek istedi. Ancak gelinin Kılıçarslan'a nikâhlı olması ve İslâm dinine göre başka biri ile

evlenmesi caiz olamadığından din adamlarından buna bir çözüm yolu bulunmasını istedi. Din adamları da gelinin dininden dönmesi halinde nikâhının düşeceğini söylediler. Bunun üzerine gelin hanım zorla dininden çıkarıldı sonra da yeniden İslâmiyet'e döndürüldü. İşte bu hile-i şer'iyye sonucunda Zünnûn ile evlendirildi.80

Yağıbasan'ın yaptıkları Sultan II. Kılıçarslan'ı çok kızdırdı. O, derhal ordusuyla Yağıbasan'ın üzerine yürüdü. Her iki ordu arasında uzun süren çatışmalar çok kan dökülmesine neden oldu. Sonunda Sultan Kılıçarslan Bizans ordusu tarafından desteklenen Dânişmendli kuvvetleri karşısında mağlup olmaktan kurtulamadı (1162).81 Yağıbasan, sultanın karargâhını ele geçirip altın tahtlarını ve diğer kıymetli eşyasını aldı. Aralarında bir mütareke imzalanınca aldıklarını sultana geri verdi.82 Bu olayın 1164 veya 1165 yıllarında meydana geldiğine dair rivâyetler de vardır.83 Bizans İmparatoru Manuel, her iki Türk hükümdarına da gizliden adamlar göndererek aralarındaki mücadeleyi körüklüyordu. Onun amacı şüphesiz birbirleri ile savaşa tutuşmuş olan Dânişmendlilerden ve Selçuklulardan tamamen kurtulabilmekti. Ancak o, Kılıçarslan'ı kendisi için daha tehlikeli bulduğundan Yağıbasan'a para ve silah yardımında bulunmaktaydı.84 Kılıçarslan, Yağıbasan karşısında mağlup olunca, onunla bir mütareke imzaladıktan sonra Bizans'tan yardım istemek için İstanbul'a gitti.85 Burada Bizans İmparatoru Manuel tarafından son derece iyi karşılanan Kılıçarslan İstanbul'da seksen gün gibi uzun bir süre kaldı.86 İstanbul'da umduğundan fazlasını bulan ve istediği yardımı da alan Sultan Kılıçarslan, Konya'ya dönerek vakit geçirmeden Yağıbasan'dan intikam almak ve nikâhlı karısını elinden aldığından dolayı onu ve yeğeni Zünnûn'u cezalandırmak için harekete geçti.87 Hısn-ı Keyfâ Artuklu Hükümdarı Kara Arslan, Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpı, Erzen ve Bitlis emîri Fahreddin Devletşah da onunla birlikte Yağıbasan'a karşı Sivas üzerine yürüdüler. Niketas'ın kaydından,88 Sultan'ın ordusunun Yağıbasan'ın kuvvetlerine göre çok daha kalabalık olduğu anlaşılıyor. Bu nedenle Yağıbasan Sivas'tan kaçarak yardım sağlamak amacıyla damadı Çankırı Selçuklu meliki Şahinşah'ın yanına gitti.89 Bu arada Kılıçarslan da Yağıbasan'ın merkezi Sivas'ı işgal etmişti. Ancak o, Yağıbasan ile savaşma imkânını bulamadı. Çünkü yardım almak amacıyla Şahinşah'ın yanına gitmiş olan Yağıbasan 4 Ağustos 1164 tarihinde orada öldü.90 Yağıbasan Dânişmendlilerin nüfuzlu hükümdarlarından biri idi. Cesur ve ileri görüşlü, hayırsever ve azimli bir insandı. Niksar'da yaptırdığı medresenin hazîresinde medfundur. Sivas ve Niksar'da cami, medrese, türbe ve imârethaneler yaptırmıştır.

1142 yılında Muhammed'in ölümü ile Dânişmendli tahtında çıkan mücadelelere katılan Yağıbasan iktidarı ele geçirerek Dânişmendli Beyliği'ni eski gücüne ulaştırarak yeniden Anadolu'ya hâkim bir güç haline getirmeyi amaçlamış bu uğurda her türlü yola başvurmuştur. O, Sultan Mesud'a karşı herhangi bir başarı elde edememişti ama, Mesud'un ölümünden sonra yeni Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın karşısında önemli başarılar elde etti. Hatta Bizans imparatoru ile kurulan ittifak, Sultan II. Kılıçarslan tarafından bozulmasaydı ve sultan, imparatorun yardımını elde etmeseydi belki de Yağıbasan amacına ulaşabilirdi. Bizans ile yapılan ittifakın bozulması kadar onun zamansız ölümü de giriştiği mücadelede başarısız olmasına neden olmuştur. Onu Dânişmendli Beyliği'nin son güçlü hükümdarı olarak kabul etmek herhalde yanlış olmaz.

Dânişmendlilerin Yıkılışı

Yağıbasan'ın ölümü ile hânedan mensupları arasında mücadele başladı. II. Kılıçarslan bu fırsattan istifade ederek Dânişmendli topraklarına saldırdı. Sultan ilk olarak Elbistan, Tohma vadisi, Dârende ve Gedük yöresini ilhak etti. 1168'de Zünnûn'un üzerine yürüdü. Kayseri ve Zamantı'da Dânişmendli hâkimiyetini sona erdirdi.91 Bu gelişmeler karşısında Kayseri Meliki Zünnûn, Sultan'ın kardeşi Şahinşah ve Dânişmendlilerin Malatya Meliki Efridun (Feridun), Atabeg Nureddin Mahmud b. Zengî'ye sığındılar. Kılıçarslan'ın giderek güçlenmesinden rahatsızlık duyan Nureddin Mahmud, Kılıçarslan'a haber göndererek Zünnûn'a ülkesini iade etmesini istedi. Sultan Kılıçarslan bu teklifi reddedince Nureddin Mahmud derhal harekete geçti ve Maraş, Göksun, Besni gibi şehir ve kalelere sahip oldu ve Sivas'a yöneldi (1172). Bu sırada Sivas'ta şiddetli bir kış sonucu büyük bir kıtlık oluşarak şehirde isyan çıkmasına neden oldu. Ayaklanan halk Sivas Dânişmendli Meliki İsmâil ve karısını öldürdü sonra da ambarları yağma etti. İsyancılar daha sonra da Zünnûn'u şehre davet ettiler. Zünnûn, Nureddin'in yardımıyla Sivas'a ulaşıp Dânişmendli tahtına çıktı (567/1172).

Fakat kısa bir süre sonra Sultan II. Kılıçarslan, onun üzerine yürüyünce Niksar'a kaçtı ve tekrar Nureddin Mahmud'dan yardım istemek zorunda kaldı. Sultan Kılıçarslan, Nureddin'den çekiniyordu. Bu nedenle onunla bir antlaşma yaparak Nureddin tarafından işgal edilen Selçuklu topraklarını geri almak karşılığında Zünnûn'un Sivas'ta kalmasına razı oldu. Nureddin Mahmud, Zünnûn'u himaye etmek için emîrlerinden Fahreddin Abdülmesih'i de 3.000 kişilik bir kuvvet ile Sivas'a gönderdi. Ancak 569 (1174) yılında Nureddin'in ölümü üzerine Sivas'ta bırakılan garnizon Suriye'ye dönünce, Sultan II. Kılıçarslan antlaşma şartlarını bozarak Sivas, Niksar, Komana, Tokat ve diğer Dânişmendli topraklarını 1175 yazında ele geçirdi. Zünnûn ise Bizans'a sığındı. Böylece Dânişmendlilerin Sivas kolu sona ermiş oldu.

Dânişmendlilerin Malatya koluna gelince; Sultan Kılıçarslan bu şehri 1171'de kuşatmış ancak ele geçirememişti. Buna rağmen civardaki halkı esir alıp Kayseri'ye götürmüştü. Bu olay üzerine Atabeg Nureddin Zengî, Mardin ve Harput Artuklu beyleri, Ermeniler ve Dânişmendlilerin Sivas meliki, Sultan Kılıçarslan'a karşı bir ittifak oluşturdular. Kılıçarslan esir aldığı Malatya halkını iade edeceğini söyleyince antlaşma sağlanmış oldu. Nureddin Mahmud'un ölümünden sonra Dânişmendli topraklarını bir bir ele geçiren Sultan II. Kılıçarslan, Malatya'yı da 25 Ekim 1178'de teslim alarak Dânişmendlilerin bu şubesine de son verdi. Bu son olay ile Dânişmendiler Beyliği tamamen ortadan kalkmış oldu. Dânişmendlilerin yıkılışından sonra bu hânedana bağlı çeşitli boylar Anadolu'ya dağılmışlar, bazıları da Rumeli'de yerleşmişlerdir.92

11101 yılı Haçlı seferleri konusunda daha geniş bilgi için bk. Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", s. 17-56.

2Krş. Işın Demirkent, "Antakya Prinkepsi Bohemund'un Esir Alınması Niksar'da Hapsedilmesi ve Serbest Bırakılması (1100-1103)", Niksar'ın Fethi ve Dânişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri, Niksar 1996, s. 3-7.

3 İbnü'l-Kalânisî, s. 143; Urfalı Mateos, s. 261. Krş. Turan, s. 107, 145; Özaydın, "Dânişmendliler", s. 470.

4 Süryani Mikhail (III, xv, 9, s. 191vd.) ve Ebu'l-Ferec (II, 345) 2 Eylül 1106 tarihini kaydeder. Ancak Dânişmend Gazi'nin 1104'te öldüğü kabul edilirse bu tarihin 2 Eylül 1105 olması gerekir. Turan (Türkiye, s. 107, 146), bu tarihi 1105 olarak verirken Demirkent (Kılıçarslan, s. 52-53) ve Özaydın ("Dânişmendliler", s. 470) her iki yılı da yani 1105 ve 1106 yılını kaydetmek suretiyle bu konuda kesin bir karara varmanın mümkün olmadığı görüşündedirler.

5 Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi, s. 225. Krş. Turan, s. 146; Merçil, s. 254; Özaydın, a.g.m., s. 470.

6 Belek'in amcası İlgazi'nin oğlu. Hakkında geniş bilgi için bk. Turan, Doğu Anadolu, s. 154-160; Merçil, s. 246-247; Ali Sevim, "Timurtaş ", İA., XII/1, 370-372.

7 Artuklu İlgazi'nin oğlu (Turan, a.g.e., s. 153).

8 Orta Çağ'da Harput, günümüzde ise Elazığ ili (Besim Darkot, "Harput", İA., V/1, 296-299).

9 Malatya'nın güneyinde müstahkem bir mevkii (Süryani Mikhail, III, xvı, 1, s. 220; Mehmet Ersan, s. 157).

10 Fırat kenarında, Siverek'in kuzey batısında bulunan ve o dönemde Ermenilerin yaşadığı bir kale (Bk. Honigmann, Doğu Sınırı, s. 134). Gerger'in bu dönemdeki tarihi için bk. Ersan, s. 137-141.

11 Ebu'l-Ferec, II, 359.

12 Süryani Mikhail, III, xvı, 1, s. 219; Ebu'l-Ferec, aynı yer.

13 Süryani Mikhail, aynı yer. Ebu'l-Ferec (aynı yer), "Büyük Saman Köyü", olarak kaydeder.

14 Urfalı Mateos (s. 282) ve Anonim Süryani Müellifi (s. 90), 1124 yılını verir ancak olayın günü ve ayını kaydetmez; Süryani Mikhail (III, xvı, 1, s. 220) ve Ebu'l-Ferec (II, 359) ise 10 Aralık 1125 tarihini zikreder.

15 Urfalı Mateos, s. 282.

16 Aynı eser, aynı yer.

17 Süryani Mikhail, III, xvı, 1, s. 220; Ebu'l-Ferec, II, 359.

18 Kumana veya Komana. Geçmişte Anadolu'da bu isimle anılan iki yer mevcuttur. Biri Tokat'ın 9 km. kuzeydoğusunda, Almus yolu kavşağındaki Gömenek (Gümenek) köyünün yerinde, diğeri de Kapadokya (Kappadokia)'nın güneyinde, Kataonia bölgesindeki Komana'dır ki, kalıntıları

Adana ili Tufanbeyli ilçesi merkez bucağına bağlı Şar köyü ile içiçedir. Bizim bahsettiğimiz Kumana, Gömenek köyünün yerindekidir. Bk. Umar, Tarihsel Adlar, s. 458. Krş. Turan, Türkiye, s. 135 n. 79.

19 Süryani Mikhail, III, xvı, 2, s. 223.

20 Cahen, s. 106.

21 Süryani Mikhail, aynı yer; Ebu'l-Ferec, II, 360.

22 Süryani Mikhail, aynı yer.

23 Süryani Mikhail, aynı yer; Ebu'l-Ferec, Aynı yer. Krş. Turan, s. 168-169; Erdoğan Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1994, s. 712-713.

24 Süryanî Mikhail (III, xvı, 2, s. 223), bu ismi "Yaunas" olarak kaydeder.

25 Süryani Mikhail, III, xvı, 2, s. 223 vd. Ebu'l-Ferec'e göre (II, 360), bu olay 1126 yılında olmuştur.

26 Süryani Mikhail, III, xvı, 2, s. 224.

27 Süryani Mikhail, Aynı yer; Ebu'l-Ferec, II, 361. Krş. Anonim Selçuknâme, s. 38, trc. 24. Süryani Mikhail, eserinin bir başka yerinde (III, xv, 10, s. 194), onun Emîr Gazi tarafından öldürüldüğünü de kaydeder.

28 Ebu'l-Ferec, II, 363; Anonim Süryani, s. 89-90. Krş. Runciman, II, 173; Yınanç, "Dânişmendliler", İA., III, 470; Özaydın, "Dânişmendliler", a.g.m., s. 470.

29 Süryani Mikhail, III, xvı, 3, s. 227; Ebu'l-Ferec, II, 363.

30 Azîmî, s. 45, trc. s. 53. Krş. Urfalı Mateos, s. 285n. 164; Cahen, s. 107; Yınanç, a.g.m., s. 470.

31 Kinnamos, s. 13; Niketas, s. 12.

32 Süryani Mikhail, III, xvı, 4, s. 230.

33 Emîr Gazi'nin I. Leon'a yardımı ve Kilikya Seferi hakkında geniş bilgi için bk. Turan, s. 170-171; Ersan, s. 27-29. Emîr Gazi bu seferi sırasında, Urfa Kontluğu arazisine de akında bulundu. Bu sırada ağır hasta olan Urfa Kontu I. Joscelin sedye üzerinde ordusunu sevk ve idare ederek Dânişmendlilere karşı yürüdüyse de yolda öldü. Onun ölüm haberini alan Emîr Gazi, Haçlıların içinde bulundukları bu kötü durumdan faydalanmak yerine oğlu II. Joscelin'e taziyede bulunmak ve aralarındaki savaşı durdurduğunu bildirmek suretiyle büyük bir âlicenâplık ve mertlik örneği

sergilemiştir. Bk. Süryanî Mikhail, III, xvı, 5, s. 232 vd. Krş. Turan, s. 171; Demirkent, II, 98, n. 407, 99, n. 409-412.

34 Süryani Mikhail, aynı yer.

35 Kinnamos, s. 14; Niketas, s. 13; Süryani Mikhail, III, xvı, 5, s. 234. Krş. Chalandon, II, 86; Turan, s. 172.

36 Süryani Mikhail, III, xvı, 5, s. 233. Süryanî Mikhail (aynı yer), bu kalenin adını "Zynyn" olarak kaydeder.

37 Azîmî, s. 49, trc., s. 58; Süryani Mikhail, III, xvı, 4, s. 237; Ebu'l-Ferec, II, 367; Anonim Süryani, s. 99-100. Krş. Chalandon, II, 88; Turan, s. 172; Cahen, s. 217; Merçil, s. 255; Özaydın, a.g.m., s. 470; Irene Melikof, "Danishmendids", EI. z, II, 110; Yınanç, a.g.m., s. 470.

38 Süryani Mikhail, II, aynı yer; Anonim Süryani, s. 275; Ebu'l-Ferec, II, 367.

39 Süryani Mikhail, III, xvı, 4, s. 238; Ebu'l-Ferec, aynı yer.

40 Ebu'l-Ferec, II, 367. Krş. Turan, s. 173; Özaydın, a.g.m., s. 471.

41 Ebu'l-Ferec (Aynı yer), Aynüddevle'nin, Malatya'ya Muhammed tarafından götürüldüğünü kaydeder. Krş. Turan, s. 173; Özaydın, a.g.m., s. 471.

42 Kinnamos, s. 14; Niketas, s. 13. Krş. Chalandon, II, 89; Deguignes, IV, 69; Merçil, s. 256.

43 Turan (s. 173), Çankırı vâlisinin o sırada hayatta olmadığı için şehri karısının müdafaaya çalıştığını kaydeder. Ancak kaynak göstermez.

44 Niketas, s. 13.

45 Kinnamos, s. 14-15; Niketas, s. 13.

46 Niketas, s. 13-14. Krş. Yınanç, a.g.m., s. 471.

47 Ioannes'in, Kilikya Seferi hakkında geniş bilgi için bk. Niketas, s. 14-20. Bizans imparatorunun bu seferi hakkında bk. Işın Demirkent, Urfa, II, 116-129.

48 Niketas, s. 20-21. Krş. Deguignes, IV, 70.

49 Kinnamos, s. 21 vd.; Niketas, s. 22-24; Süryani Mikhail, III, xvı, 9, s. 249.

50 Turan, s. 177; Yınanç, a.g.m., s. 471.

51 Azîmî (s. 56, trc. s. 65) ve İbnü'l-Kalânisî (s. 275), 536-1141/1142; İbn Hamdûn (XII, vr. 179 a) ve İbnü'l-Esîr (XI, 92, trc. XI, 89), 537-1142/1143; Süryani Mikhail (III, xvı, 10, s. 253), 6 Aralık 1143; Ebu'l-Ferec (II, 376), yalnız 1143; Papaz Grigor (s. 296) ise, 1143/1144 yılını kaydeder. Tüm bu kayıtlardan kesin bir tarih belirlemek mümkün değildir. Ancak Azîmî, İbnü'l-Kalânisî ve İbnü'l-Esîr'in kayıtlarında yer alan 1142 yılı ile yalnız Süryani Mikhail'in kaydettiği gün ve ay birleştirilirse, 6 Aralık 1142 tarihi ortaya çıkar ki, bu tarih, olayların akışına uygun düşmektedir. Krş. Runciman, II, 219, Cahen, s. 109; Demirkent, Urfa, II, 130, n. 571; Merçil, a.g.e., s. 121. Turan (Türkiye, s. 17-179), Melik Muhammed'in 6 Aralık 1143'te öldüğünü sonrasında Sultan Mesud'un, Aynüddevle'nin hâkimiyetindeki Malatya'yı 17 Haziran 1143'te kuşattığını kaydetmek suretiyle, Muhammed'in ölüm tarihinde kronolojik hataya düşer. Zaten Süryani Mikhail'in kaydettiği yılın yanlış olduğu, Melik Muhammed'in ölümünden sonra meydana gelen olayları 1143 yılının başlarında (17 Şubat) göstermesinden anlaşılıyor (bk. Vekayinâme, III, xvı, 10, s. 253).

52 Süryani Mikhail, aynı yer; Ebu'l-Ferec, II, 376.

53 Bu adı Papaz Grigor (s. 313-314), Süryani Mikhail (III, xvı, 10, s. 253vd. ; xvıı, 14, s. 305; xvııı, 1, s. 310; xvııı, 3, s. 312; xvııı, 8, s. 319; xvııı, 9, s. 321; xvııı, 10, s. 324) ve Ebu'l-Ferec (II, 376, 390-391, 393, 399-400), Yakup Arslan; Niketas (s. 80), Yagupasan; İbnü'l-Esîr (XI, 317, trc. XI, 257-258), Yağı Arslan ve Bağı Arslan; Aksarayî (s. 29, trc., s. 126) ise, Yağıbasan olarak kaydeder. Aksarayî'nin kaydettiği gibi doğru okunuşunun Türkçede "düşmanı basan" manasına gelen "Yağıbasan" olduğu muhakkaktır. Kendisine ait paralarda da adı "Yağıbasan" olarak kayıtlıdır. Bk. Ahmed Tevhid, IV, 88; Artuk, II, 385.

54 Ebu'l-Ferec (II, 376), kocasının ölümünden sonra onun kardeşi Yağıbasan'ı yanına çağırtarak evlendiğini; yani evlenme talebinin Muhammed'in hanımından geldiğini ifade eder.

55 Süryani Mikhail, III, xvı, 10, s. 253 vd. ; Ebu'l-Ferec, II, 376-377.

56 Süryani Mikhail, III, xvı, 10, s. 254.

57 Niketas, s. 80.

58 Yınanç, a.g.m., s. 472.

59 Ebu'l-Ferec, II, 376.

60 Azîmî, s. 57, trc., s. 66; Süryani Mikhail, aynı yer. Ebu'l-Ferec (II, 377), 17 Nisan 1143 tarihini kaydeder. Krş. Turan, s. 179.

61 Turan, s. 179; Çay, s. 15.

62 Süryani Mikhail, III, xvıı, 1, s. 258vd. ; Ebu'l-Ferec, II, 377.

63 Süryani Mikhail, III, xvıı, 14, s. 304; Ebu'l-Ferec, II, 390.

64 Ebu'l-Ferec, II, 390.

65 Süryani Mikhail, III, xvıı, 14, s. 305.

66 Süryanî Mikhail (aynı yer), iki taraf arasındaki bu antlaşmanın Hıristiyanlık inanışında Hz. Meryem'in göklere çıkarıldığı (Transmigration Yortusu) kabul edilen 15 Ağustos günü yapıldığını kaydeder.

67 İslâmî kaynaklar Melik Muhammed'in ölümünden sonra meydana gelen bu gelişmeleri "Dânişmendli Melik Muhammed'in ölümünden sonra onun ülkesini Mesud b. Kılıçarslan ele geçirdi" diyerek, kısaca özetleyip geçmişlerdir. Bk. İbn Hamdûn, XII, vr. 179 a; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 92, trc. XI, 89; Sıbt, XIII, vr. 263 b; Aynî, vr. 426 a.

68 Cahen, s. 109.

69 Süryanî Mikhail, III, xvııı, 1, s. 310; Ebu'l-Ferec, II, 391. Krş. Turan, s. 191; Merçil, s. 257; Ersan, s. 32-33; Yınanç, a.g.m., s. 472. Bu seferin ayrıntıları için bk. aşağıda, s. 89 vd.

70 Müsâmeretü'l-ahbâr, s. 29, trc., s. 126. Krş. Nikedî, vr. 146 b.

71 Papaz Grigor, s. 314.

72 İbnü'l-Kalânisî, s. 333; Papaz Grigor, s. 314; Ebu'l-Ferec, II, 391. Krş. Turan, s. 198; Cahen, s. 112; Çay, s. 25.

73 Zeyl, s. 315.

74 Vekayinâme, trc. Hrant D. Andreasyan, Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi 1042-1195, Ankara 1944, Türk Tarih Kurumu'nda basılmamış tercüme, s. 183 (Ermenice metinden).

75 Süryani Mikhail, aynı yer.

76 Nureddin Mahmud Ayntâb ve Ra'bân'ı işgal etmiştir. Geniş bilgi için bk. Turan, 199-200; Çay, s. 26.

77 Geniş bilgi için bk. Turan, s. 199.

78 Zeyl, s. 329. Krş. Süryani Mikhail, trc., s. 185 (Ermeniceden). Ancak Süryani Mikhail (aynı yer), Papaz Grigor'dan farklı olarak bu barış ile Yağıbasan'ın zaptettiği yerleri Sultan Kılıçarslan'a geri verdiğini kaydeder.

79 Süryani Mikhail (XVIII, 7, trc., s. 188), 1162 yılında öldüğünü kaydeder.

80 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, trc., XI, 257. Süryani Mikhail'in Vekayinâme'sinin (s. 190) Ermenice metninde bu olay biraz daha farklı anlatılır. Buna göre, Sultan Kılıçarslan Saltuk'un kızı ile evlenmek istemiş ancak Saltuk kızını Yağıbasan'ın isteği üzerine Malatya emîri ile evlendirmiştir. İşte bu duruma kızan Kılıçarslan, Yağıbasan üzerine yürümüş ve mağlup olup savaş meydanından firar etmiştir.

81 Süryani Mikhail (s. 189 –Ermenice Metin) bu olayın tarihini 1161 olarak kaydetmiştir.

82 Süryani Mikhail, s. 190 (Ermenice metin). Süryani müellifi (bk. aynı yer) antlaşma isteğinin Yağıbasan'dan geldiğini kaydeder.

83 İbnü'l-Esîr, trc., XI, 257-258.

84 Niketas, s. 81. Kinnamos (Epitome Historiarum, CSHB., nşr. I. Meinecke, Bonn 1836, s. 199-200), İmparator Manuel'in Çankırı-Ankara meliki ve Kılıçarslan'ın kardeşi Şahinşah ile Kayseri, Amasya ve Kapadokya hâkimi Dânişmendli Yağıbasan'a mektuplar yazarak onları sultana karşı kışkırttığını kaydeder.

85 Papaz Grigor, s. 334; Niketas, s. 81; Kinnamos, s. 204; Süryani Mikhail, XVIII, 8, trc., s. 188; Ebu'l-Ferec, II, 399.

86 Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Niketas, s. 81-83; Kinnamos, s. 205-208. Krş. Çay, s. 38-41; Erdoğan Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1994, s. 713-715.

87 İbnü'l-Esîr, trc., XI, 257-258; Ebu'l-Ferec, II, 399. Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993, s. 17; a. mlf., "Kılıçarslan II", İA., VI, 690; Faruk Sümer, "Saltuklular", III, s. 414; Cahen, s. 119.

88 Historia, s. 83.

89 Süryani Mikhail (aynı yer), sultanın gücü karşısında korkan ve yaptıklarından dolayı mahcup olan Yağıbasan ile Kılıçarslan arasında bir barış yapıldığından bahseder.

90 Niketas, s. 83; Süryani Mikhail, XVIII, 10, trc., s. 196; Ebu'l-Ferec, II, 400. Krş. Çay, s. 42.

91 Bu olayın tarihinde kaynaklar arasında ihtilaf vardır. Bir rivâyete göre 1169, diğer bir rivâyete göre de 1171 veya 1173'te olmuştur. Bk. Özaydın, "Danişmendliler", İslâm Tarihi, VIII, 66, n. 52.

92 Özaydın, "Dânişmendliler", DİA, VIII, 473.

Kaynak Eserler

Ahmed b. Mahmûd, Selçuk-Nâme, (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul 1977, II.

Aksarayî, Müsâmeretü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr, (nşr. Osman Turan), Ankara 1944, (trc. M. Nuri Gençosman) Selçukî Devletleri Tarihi, Ankara 1943.

Anna Komnene, Alexiade. Règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081-1118), (nşr. ve trc. B. Leib), Paris 1937-45, I-III, (İng. Elizabeth A. S. Dawes), The Alexiad, London 1928, (trc. Bilge Umar) Alexiad Malazgirt'in Sonrası, İstanbul 1996.

Anonim Selçuknâme, (nşr. ve trc. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara 1952.

Anonim Süryani Vekayinâmesi, (nşr. J. B. Chabot), Chronicon (syriacum) ad annum chr. 1203/4 pertinens, Corpus Scriptorum Christianorum Oriantalium, Paris 1918, (trc. A. S. Tritton), "The First and Second Crusades from an Anonymos Syriac Chronicle", JRAS., January s. 69-101, April s. 273-305, (London 1993).

Aynî, Bedrüddin Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed., Ikdü'l-cümân fî Tarihi.

ehli'z-zamân, Süleymaniye Ktp. Hacı Beşir Ağa, nr. 456.

Azîmî, Azimî Tarihi, (yay. Ali Sevim, Azimi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler), Ankara 1988.

Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1987, II.

——, Tarihu muhtasari'd-düvel, (nşr. Antun Salihanî el-Yesû´î), Beyrut 1890.

İbn Hamdûn, Ebu'l-Me'âli Muhammed b. Hasan., Kitabu't-Tezkire, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., III. Ahmed nr. 2948/XII.

İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed b. Abdulkerim b. Abdulvâhid eş-Şeybanî., el-Kâmil fî't-târîh, (nşr. C. J. Tornberg), Beyrut 1979, (trc. Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1987, X-XI.

İbnü'l-Kalânisî, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed et-Temîmî., Zeylü Tarihi Dımaşk, (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908.

Kadı Ahmed Negîdî, el-Veledü'ş-şefîk, Süleymaniye Ktp., Fatih nr. 4518.

Kazvînî, Hamdullah b. Ebû Bekr Ahmed Müstevfî., Târîh-i Güzîde, (nşr. Edward Browne), Tahran 1339.

Kinnamos, Ioannes., Epitome Historiarum, CSHB., (nşr. I. Meinecke), Bonn 1836, (Frs., J. Rosenblum), Chronique, Paris 1972.

Niketas Khoniates, Historia, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1995.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu b. Abdullah., Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-A'yân, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. III. Ahmed nr. 2907/XIII-XIV.

Süryani Mikhail, Khronik, (nşr. ve trc. J. B. Chabot), Chronique de Michel le Syrien, Patriarche jacobite d'Antioche (1116-99), Paris 1899-1924, (trc. Hrant D.

Andreasyan), Suryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi 1042-1195, Ankara 1944, II, (TTK. 'da henüz yayımlanmamış tercüme).

Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi Ve Papaz Grigor'un Zeyli, (trc. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987.

Yâkût el-Hamevî., Mu'cemü'l-büldân, Beyrut 1955, I.

Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed., Tarihu Düveli'l-İslâm, Mısır 1974, I-II.

Araştırma Eserler

Ahmed Tevhîd, Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu, İstanbul 1321, IV.

Alptekin, C., "Atabeg", DİA., IV.

——, "Belek b. Behram", DİA., V, 402-403.

Artuk, İ., İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslamî Sikkeler Kataloğu, İstanbul 1971, I-II.

Cahen, C., Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler, (çev. Yıldız Moran), İstanbul 1984.

Chalandon, F., Alexis Comnène. Les Comnène, Jean II Comnène et Manuel I Comnène, Paris 1910-1912, I-II.

Çay, M. A. II. Kılıçarslan, Ankara 1987.

Darkot, B., "Harput", İA., V/1.

Deguignes, J., Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umûmîsi, (Hüseyin Cahid), İstanbul 1924, IV.

Demirkent, I., Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146), Ankara 1987, II.

——, Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıçarslan, Ankara 1996.

——, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı, İstanbul 1995, 17-56.

Dussaud, R., Topographie Historique De La Syrie Antique Et Médiévale, Paris 1927.

Elisséeff, N., Nur Ad-Din Un Grand Prince Musulman De Syrie Au Temps Des Croisades, Damas 1967, I-III.

Ersan, Mehmet, Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu'da Ermeniler, İzmir 1995, (yayımlanmamış doktora tezi).

Halaçoğlu, Y., "Bağrâs", DİA., IV.

Kramers, J. H., "Kara Arslan", İA., VI.

Melikoff, I., "Danishmendids", EIP., II.

Merçil, E., Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993.

——, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1994.

Özaydın, A., Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118), Ankara 1990.

——, "Dânişmendliler", DİA., VIII.

Ramsay, W. M., The Historical Geography of Asia Minor, (çev. Mihri Pektaş), Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası, İstanbul 1961.

Runciman, S., Haçlı Seferleri Tarihi, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1992, II.

Sevim, A., "Timurtaş", İA., XII/1, 370-372.

Sümer, F., "Saltuklular", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, (Ankara 1971), III.

Turan, O., Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993.

——, Doğu Anadolu Türk Devletleri Târihi, İstanbul 1993.

——, "Kılıçarslan II", İA., VI.

Umar, B., Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İstanbul 1993.

Sultan Melikşah (Şahinşah) ve Sultan I. Mesud Dönemleri / Dr. Muharrem Kesik [s.547-565]

Sultan I. Kılıçarslan'ın Ölümünden Sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nin Durumu Sultan I. Kılıçarslan'ın Karısı Ayşe Hâtun ve Oğlu Tuğrul Arslan'ın Malatya'ya Gelmesi ve Tuğrul Arslan'ın Hükümdarlığının İlân Edilmesi

Emîr Çavlı Sakavu, Kılıçarslan karşısında kazandığı zaferden sonra doğruca Musul'a yürüdü ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadan şehre girdi. Esasen İbnü'l-Esîr ve Ebu'l-Ferec de Kılıçarslan'ın burada bıraktığı adamlardan hiç kimsenin Çavlı'ya karşı koymaya cesaret edemeyeceğini kaydetmişlerdir.1 Çavlı, Bozmuş'tan kalenin teslimi, Musul'dan almış olduğu her şeyin iadesini ve kimlerle geldiyse onları da yanına almak suretiyle sulh içinde geri dönmesini istedi.2 Bozmuş, çaresiz bu istekleri yerine getirdi. Şehre tamamen hâkim olan Çavlı, hutbeyi yeniden Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar adına okutmaya başladı ve Kılıçarslan'ın bir miktar askerle Musul'da bıraktığı oğlu Melikşah'ı (Şahinşah) da İsfahan'a Sultan Muhammed Tapar'ın yanına gönderdi.3 Emîr Bozmuş, sultanın en küçük oğlu Tuğrul Arslan ile annesi Ayşe Hâtun'u alıp Malatya'ya götürdü. Sultan I. Kılıçarslan'ın hanımı Ayşe Hâtun burada oğlu Tuğrul Arslan'ı hükümdar ilân ettirdi.4 Oğlu henüz küçük yaşta olduğu için şehrin idaresini eline aldı. O, bir müddet sonra bu şehirde bulunan İl Arslan ismindeki genç bir emîr ile anlaşarak, Bozmuş'u öldürttü.5 Böylece Bozmuş'tan kurtuldu ve sonra da İl Arslan ile evlendi. Fakat yeni kocası Malatya halkına çok baskı yapıp büyük miktarda altın topladı.6 Bu durum karşısında oğlu Tuğrul Arslan ile gizlice anlaşan Ayşe Hâtun, Bizans'a kaçmak üzere olan İl Arslan'ı yakalatıp hapsetti.7 Daha sonra bu emîrin öldürüldüğüne dair şayialar çıkardılar, herkes onun öldürüldüğünü zannetti. Bu emîri bir yıl sonra da Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a gönderdi.8 Sultan Muhammed Tapar, İl Arslan'ın kendisine gönderilmesi üzerine, elinde esir olarak tuttuğu Kılıçarslan'ın oğlu Melikşah'ı (Şahinşah) Malatya'ya gönderip sultan ilân ettirdi.9

Melikşah (Şahinşah) bir süre sonra Konya'ya gelip,10 burada Türkiye Selçuklu tahtına çıkarak hükümdarlığını ilân etmiş ve kardeşleri Mesud ile Arab'ı hapsettirmiştir. Melikşah (Şahinşah) Malatya'da bulunan bazı emîrlerin desteği ile Konya tahtına hâkim olabilmiştir.

Bizans Kuvvetlerinin Türklere

Saldırısı, Emîr Hasan'ın Karşı

Harekâtı ve Mağlubiyeti

Türklerin içinde bulunduğu bu durumu değerlendirmek isteyen Bizans İmparatoru Aleksios I. Komnenos, Norman Hükümdarı Bohemund'la barış antlaşması yaptıktan (Eylül 1108) hemen sonra Eumathios Philokales adlı bir subayı Antalya valiliğine tayin etmek suretiyle emrine askerî birlikler verip Türklerle mücadele için Anadolu'ya gönderdi. Eumathios, emrindeki kuvvetlerle Abydos'a11 gelip deniz yoluyla Atramytion'e (Edremit) ulaştı ve Türklerin bulunduğu yeri tespit ettirdi. Onların bu

sırada Lampe'de12 kaldıklarını öğrenince, ordusundan bir birliği onların üzerine gönderdi. Bu birlik Türklere hiç beklemedikleri bir anda saldırınca girdikleri bu çatışmayı pek fazla zorluk çekmeden kazandılar (muhtemelen 1109 yılı başları).13 Ancak bu ani baskın sonucunda Türklere akıllara durgunluk verecek zulümler yaptılar. Devrin çağdaş yazarı ve aynı zamanda İmparator Aleksios'un kızı olan Anna Komnene dahi babasının askerleri tarafından icra edilen bu vahşi hareketleri eserinde yazmaktan kaçınmamış ve yapılan işin gaddarca olduğunu vurgulamıştır.14 Bizans'lı askerlerin bu baskın sırasında daha yeni doğmuş bebekleri bile acımadan kaynar kazanların içine atmak suretiyle öldürmeleri, çok sayıda insanı kılıçtan geçirmeleri ve bir o kadarını da esir etmeleri Türkler arasında büyük acılara neden oldu. Buradan sağ kurtulabilenler kara elbiseler giymek suretiyle yas tuttular ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yaşayan Türkleri bu siyah giysiler içinde ziyaret ederek başlarına gelen bu felâketi onlara anlatmak suretiyle Bizans'a karşı yardım istediler.

Kapadokya (Kappadokia) Emîri Hasan, uğranılan bu felaketin intikamını almak için etraftan asker topladı ve kuvvetlerinin sayısı 24.000'e ulaşınca da Bizans kumandanı Eumathios'un üzerine yürüdü.15 Bu sırada Alaşehir'de bulunan Eumathios, yaptıklarının cevapsız kalmayacağını bildiğinden Türkler tarafından her an bir saldırıya uğramak endişesiyle devamlı surette adamlarını uyanık tutmaya, etrafı kolaçan etmek üzere gönderdiği keşif birliklerinin ardından öncekileri denetleyecek ikinci birlikler göndererek ani bir baskına uğramamak için çaba gösteriyordu. Nitekim onun gözcülerinden biri Türk ordusunun gelişini uzaktan görmüş ve durumu kendisine haber vermişti. Türklerle savaşı göze alamayan Bizanslı kumandan derhal bütün adamlarına ve kalede bulunan herkese gizlenmelerini herhangi bir gürültü patırtı çıkarılmamasını emrederek bulundukları kaleye boş ve terk edilmiş görüntüsü verdirmeye çalıştı. Kısa bir süre sonra Emîr Hasan ordusuyla gelip kaleyi kuşattı. Bu kuşatma üç gün süreyle devam etti. Ancak kalede herhangi bir hayat belirtisi göremeyen Emîr Hasan'ın burada daha fazla kalarak vakit kaybetmek istemediği, onun, düşmanının sayısı hakkında herhangi bir bilgisi olmadığı ya da Lampe'ye saldıran kuvvetlerin sayısına aldanıp düşmanını pek önemsemediği ve tedbiri elden bıraktığı anlaşılıyor. Zira Hasan Bey, ordusunu üçe bölerek 10.000 kişilik bir kuvveti Kelbianus ovasına,16 bir kısmını İzmir'e ve Nymphaion'ya (Kemalpaşa), geri kalan kısmını da Khliara'ya17 ve Bergama'ya yolladı. Kendisi de İzmir'e giden birliklerin başına geçti. Türk ordusunun üçe ayrıldığını gören Eumathios, bütün birliklerini Türkler üzerine gönderdi. Önce Kelbianus ovasına gitmekte olan Türk kuvvetlerine yetişerek gün doğarken aniden saldırdılar ve onları mağlubiyete uğratıp pek çoğunu öldürdüler. Türkler tarafından esir alınan kişileri de kurtardılar. Sonra da İzmir ve Kemalpaşa'ya doğru gitmekte olan birlikleri mağlubiyete uğrattılar. Türk askerlerinin birçoğu öldürülürken bir o kadarı da esir edilmişti. Kaçmaya çalışan pek az kişi de Menderes ırmağında boğuldu.18 Üst üste aldıkları bu galibiyetlerle cesaretleri iyiden iyiye artan Bizans kuvvetleri Khliara ve Bergama üzerine gönderilmiş olan Türk kuvvetlerinin peşine düştüler. Ancak muhtemelen bu durumu haber alan Türkler Bizans takibinden kurtularak geri dönmüşlerdir. Bizans kuvvetleri de Türklere yetişemeyince Alaşehir'e, Eumathios'un yanına gelerek kazandıkları zaferleri anlattılar. Bu durumdan son derece memnun kalan Bizanslı kumandan da onları ödüllendirdi. Yukarıda bahsettiğimiz Emîr Hasan'ın bu seferi de muhtemelen 1109 yılında yapılmıştır.

Melikşah'ın (Şahinşah) Hükümdarlık Devri

A. Melikşah'ın (Şahinşah) Bizans İmparatoru İle Barış Yapması

Bir müddet sonra Sultan Melikşah'ın (Şahinşah) Bizans üzerine birlikler gönderdiğini görmekteyiz. Kimin ya da kimlerin idaresi altında olduğunu bilemediğimiz bu Türk birliklerinin bir kısmı Synaos'a19 kadar, bir kısmı da Küçük Menderes vadi-ovasından geçerek ilerlediler. Bu durumu haber alan Bizans'ın o sıradaki Alaşehir Valisi Kostantinos Gabras, emrindeki birliklerle Kelbianus ovasında Türk askerlerinin karşısına çıktı. Yapılan savaş sonrasında Türkler mağlubiyete uğradılar.20

Sultan Melikşah (Şahinşah), ordusunun uğradığı yenilgiyi öğrenince derhal imparatora elçiler göndererek iki taraf arasında barış yapılmasını istedi. Sonuçta her iki taraf arasında bir barış antlaşması yapıldı.21

B. Sultan Melikşah'ın (Şahinşah)

Bizans'a Karşı Yeni Bir Seferi

Bizans'la yapılan barıştan kısa bir zaman sonra Melikşah (Şahinşah) yaklaşık 50.000 kişilik bir ordu hazırladı. İmparator Aleksios Gelibolu'da (Kallipolis) bulunduğu ve ayaklarından rahatsız olduğu bir sırada Türklerin bu hazırlığını haber aldı ve hemen ülkesinin çeşitli yerlerinde bulunan askerî birliklere toplanma emri verdi. Bizans ordusu derhal Byzantion ile Damalis (Harem-Salacak) arasından boğazı geçti. Çeşitli bölgelerden gelen askerî birliklerde orduya katıldı. İmparator, yakın adamlarının da kendisine katılması için bir süre daha burada bekledi. Ancak ayağındaki şiddetli ağrılar da bir türlü dinmek bilmiyordu. İmparator burada beklerken Türklerin İznik'e saldırdığı haberi geldi. Aleksios'un İznik Valisi Eusthatios Kamytzés tarafından imparatora gönderilen mektupta Türklerin İznik'e düzenlediği saldırı hakkında ayrıntılı bilgi veriliyordu. İmparator, adamlarının morallerinin bozulmaması ve kendilerine olan güvenlerini yitirmemeleri için ayağındaki ağrıları belli etmemeye özen gösteriyor ve onları cesaretlendirecek şeyler söylemeyi de ihmal etmiyordu. Bir müddet sonra Aigialoi22 denilen yere gelen Aleksios, buradan deniz yoluyla Kibotos'a23 geçmek niyetinde idi.

İmparator Aleksios, Kibotos'a vardığı zaman bir haberci huzuruna gelerek 40.000 kişilik büyük bir ordunun başında bulunan güçlü Türk emîrlerinin birliklerini bölmüş bulunduklarını, kiminin İznik ve civarındaki yerlere hücum ettiklerini, Emîr Monolug ile Anna'nın adını zikretmediği24 bir diğer kumandanın da kıyı bölgesini yakıp yıktığını haber verdi. Bunlardan başka haberci, Türk birliklerinin İznik gölü civarını ve Bursa (Prousa) ile Apollonias'ı25 yağmaladığını ve bu çevrede bir yerde ordugâh kurduklarını, elde ettikleri ganimetleri de oraya yığdıktan sonra daha ileriye doğru harekâtlarını sürdürerek Lopadion'u (Ulubat) ve civarını yağma ederek Kyzikos'a26 kadar ilerlediklerini bildirdi. Ulak yine sözlerine devamla imparatora, Türklerin Kyzikos kentini deniz kıyısından giriştikleri bir harekâtla ele geçirdiklerini kentin Valisinin en ufak bir direniş bile göstermeden burayı Türklere terk ederek utanç içinde kaçtığını, Kontogmen27 ve Emîr Muhammed idaresindeki birliklerin Lentiana28

yoluyla Poimanenon'a (Manyas) kadar ilerlediklerini ve buradan bol miktarda ganimet ve çok sayıda esir ele geçirdiklerini söyledi. Ancak Türkler, buralarda kadın, çocuk ve yaşlıları yani askerî sınıfa mensup olmayan halkı kılıçtan geçirmeyip sadece esir almayı tercih etmişlerdir. Haberci, ayrıca Emîr Monolug'un yöre halkı tarafından Barenos (Biga çayı, Kocabaş çayı) denilen ve İbidos adı verilen bir dağdan29 akıp gelen çayı geçerek kıyıya saptığını Parion30 ve Çanakkale Boğazı kıyısındaki Abydos üzerinden gittiğini, beraberinde çok sayıda esir olduğu halde ama herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan ve kan dökmeden Edremit ve Khliara'dan geçip gittiğini söyledi.31

Türklerin faaliyetleri hakkındaki bu malumâtı alan İmparator Aleksios Komnenos, o sırada Bizans İmparatorluğu'nun İznik Duks'u olan Kamytzes'e mektuplar göndermek suretiyle ona; yanına 500 kişilik bir kuvvet alarak Türkleri izlemesini ve onların faaliyetlerini mektupla kendisine bildirmesini ancak onlarla herhangi bir çatışmaya girmemesini emretmişti. İmparatordan aldığı bu talimât üzerine İznik'ten çıkan Kamytzes, Kontogmen ve Emîr Muhammed idaresindeki Türk kuvvetlerine Aorata32 yakınında ulaştı, fakat Aleksios'un emrinin aksine hareket ederek, derhal Türk kuvvetlerine hücum etti. Şüphesiz imparatorun hareketinden haberdar olan Türkler, karşılarında 500 kişilik Kamytzes kuvvetlerini değil imparatoru ve ordusunu bekliyorlardı. Bu nedenle Kamytzes'in bu ani saldırısına uğradıkları zaman ilk anda karşılarındaki kuvvetleri imparatorun bizzat idare ettiği Bizans ordusu zannederek hemen ağırlıklarını bırakarak geri çekilmeye başladılar. Ancak bu sırada Bizans hizmetinde paralı askerlik yapan (Oğuz veya Peçeneklerden) bir Türkün,33 Selçuklu kuvvetleri tarafından esir alınıp da ondan, kendilerine saldıran birliğin Kamytzes kuvvetleri olduğunu öğrendiklerinde hemen dağların çevresinde dolaşıp davul çalmak ve yüksek sesle bağırmak suretiyle geri çekilmekte olan Türk kuvvetlerine toparlanıp karşı saldırıya geçme komutu verildi. Bunun üzerine az önce bahsi geçen Aorata'nın eteğine çok yakın olan ovaya döndüler ve orada toplandılar. Bütün bunlar olurken Kamytzes, Türklerden elde ettiği ganimetle güvende olacağı Poimanenon'a gitmek yerine Aorata yöresinde oyalanıp vakit kaybedince34 durumdan haberdar olan Türk kuvvetleri Başkumandan Muhammed'in idaresinde, Türklerin geri dönebileceğini tahmin edemeyen Bizans kuvvetlerine aniden hücum ettiler. Bu beklenmedik saldırı karşısında bozularak kaçmaya başlayan Bizans askerlerinden pek azı Kamytzes'in yanında kalarak onunla beraber sonuna kadar mücadeleye devam etmiştir. Tabii bunların büyük bir kısmı Türk kuvvetlerince yok edildi.

Kamytzes ise yanında kalan bir avuç kadar adamıyla35 hâlâ ümitsizce direnmeye devam ediyordu. Sonuçta bindiği atı yaralanınca yere düştü. Yeğeni Katarodon kendi atını ona verdiyse de o, bu ata binmeyi başaramayarak kılıcını çekmek suretiyle etrafını saran Türk askerlerine rastgele sallamaya başladı.

Onun artık kurtuluştan ümidini keserek son bir intihar saldırısına giriştiğini gören ve bu Bizans kumandanını önceden de tanıyan Selçuklu Emîri Muhammed onun etrafını saran adamlarına durmalarını emretti. Sonra hem kendisi hem de yanında bulunan adamları atlarından indiler. Muhammed, Kamytzes'e doğru ilerleyerek ona: "Ölmeyi yaşamaya tercih etme ! Elini uzat bana ver, kurtulacaksın" dedi. Kamytzes etrafını saran askerlerin çokluğunu ve bunlara karşı koymanın

imkânsızlığını fark edip, intihar etmekten vazgeçerek mantıklı olan şeyi yani Emîr Muhammed'in dostluk elini tutarak yaşamayı tercih etti.36 Emîr Muhammed onu bir ata bindirtti ve kaçmasına engel olmak için ayaklarını da bağlattı.37

Kamytzes ve emrindeki birlik, Türkler tarafından bozguna uğratılırken, Bizans imparatoru da Türk askerlerinin pususuna düşme korkusundan dolayı yolunu değiştirerek düşmanlarının tahmin etmeyeceğini düşündüğü İznik, Malagina38 ve Basilika39 denilen yer üzerinden yani Olympos'un (Uludağ) vadi geçitleri ve aşılması güç keçi yollarından geçerek Alethina'ya40 ardından da Akrokos'a41 ulaştı. İmparator burayı Türklerden önce işgal etmek için acele ediyordu. Aleksios bu bölgede Karmeli Türkler42 ile karşılaştı ve onlar karşısında derhal savaş düzeni aldı. Bizans ordusunun öncü birliklerine Konstantinos Gabras ve Monastras, artçı birliklerine de savaş tecrübeleri yüksek olan Tzipoureles ile Ampelas komuta ediyordu. İmparatorun kendisi ise Bizans kuvvetlerinin ortasında ve Phalanksların başında idi. Türkler, imparator idaresindeki bu kalabalık Bizans ordusuna herhalde bir şey yapamayacaklarını anladıklarından ve topluca kılıçtan geçirilmemek ve hayatlarını kurtarabilmek için düzlük alandan süratle dağılarak vadinin içinde bulunan sazlıklara sığındılar ve bir kısmı da vadinin aşağısına doğru geri çekildi. Ancak bunların bir kısmı Bizans kuvvetleri tarafından öldürüldü, bir kısmı da esir alındı. Bu sırada sazlığın ortasında bulunan Türkler güvenlikte oldular. Ancak sazlık dışındaki Türkleri yok eden Bizanslılar bu defa da bunlara saldırmaya başladılar. Bu yerin bataklık oluşu ve saz örtüsünün kalınlığı (yüksek oluşu) nedeniyle oraya giremediler ve Türkleri buradan çıkarmaya da muvaffak olamadılar. Fakat bir müddet sonra imparator, askerlerine tüm sazlığın etrafını çevirmelerini ve sonra da sazlığı ateşe vermelerini emretti. Böylece ateşten kaçmaya çalışan ve dolayısiyle sazlık dışına çıkan Türkler, ya kılıçtan geçirildi ya da esir edildi. Burada hemen şunu ifade edelim ki, bu olayların yegâne kaynağı olan Anna'nın ifadesinden "Karmeli Türkler" diye adlandırılan bu insanların akıncı bir Türk birliği mi yoksa yaylalara dağılan göçebeler mi oldukları anlaşılamamaktadır. Ancak şurası açık bir şekilde görülüyor ki, Karmeli Türkler sayıca Bizans ordusu ile mukayese bile edilemeyecek bir azınlığa sahipti ve muhtemelen de bunlar sivil, yani halktan bir topluluktu.43 Selçuklu kuvvetleri başkumandanı Muhammed, Karmeli Türklerin başına gelenleri öğrenince Bizans imparatorunun peşine düştü ve onu takip etmeye başladı. Sonunda Emîr Muhammed, Bizans ordusunun artçı kuvvetlerine yetişerek önce Kumandan Ampelas idaresindeki artçı birliği ile savaşa tutuştu. Bu savaş eski bir köy yıkıntısının yakınında cereyan ediyordu. Anna'nın "çok yiğit bir savaşçı" olarak nitelendirdiği Emîr Muhammed attığı bir okla Ampelas'ın atını yere serdi. Atla birlikte yere düşen Ampelas, Selçuklu askerlerince öldürüldü. Ardından diğer bir artçı birliği kumandanı olan Tzipoureles'in atı Türk oklarına hedef oldu ve yere düşen kumandan kılıç darbeleri ile can verdi.44 Emîr Muhammed, Bizans ordusunun ana kuvvetlerinin yardıma koşmasına fırsat vermeyerek bu ani saldırıdan sonra hemen geri çekildi. Anna'nın Türk kuvvetlerinin Bizans artçılarına ani bir baskın yapıp, bunların kumandanlarını da öldürmek suretiyle geri çekilmelerini, Türklerin Bizans artçı kuvvetleri içinde yer alan ağırlıkları korumakla görevli askerlerce bozguna uğratılıp, kaçırıldığı şeklindeki ifadesi gerçeği yansıtmamaktadır.45

Bu savaş sırasında Kamytzes esir olarak Türklerin yanında bulunuyordu. İki taraf arasında meydana gelen çatışma sırasındaki kargaşa anını iyi değerlendiren Kamytzes bir fırsatını bularak kaçtı, yolda rastladığı ve tepeden tırnağa silahlı olan bir Norman veya Frank askeri ona bir at vererek kaçmasını kolaylaştırdı. Ve sonunda Alaşehir ile Eğrigöz arasındaki ovada ordugâh kurmuş olan imparatorun yanına geldi.46 Aleksios, emrini dinlememesine rağmen bu kumandanını gayet iyi karşıladı ve onu kurtardığı için Tanrı'ya şükür duâsı bile etti. Sonra Kamytzes'i başkente yollayarak ona: "Çektiklerinin ve gördüklerinin tümünü anlat ve bizimkilere Tanrı'nın yardımıyla sağ olduğumuzu bildir." dedi. Bu sırada Kamytzes'in üzerinde Türk elbiseleri vardı. O, İstanbul'a da bu kıyafetlerle gitmiştir.

Öte yandan İmparator Aleksios, artçı birlikleri kumandanları Ampelas ve Tzipoureles'in öldürülmüş olmalarından dolayı son derece üzüntü duymuş ve "iki verdik bir aldık" demiştir.47 Aleksios, Türklere karşı bir şey elde edemeyeceğini anlayarak emrindeki birlikleri Georgios Lebounes'e ve diğer bazı kumandanlarına bırakarak İstanbul'a geri dönmüştür.

Türkiye Selçukluları ile Bizans İmparatorluğu arasında cereyan eden bu mücadeleler 1113 yılında meydana gelmiştir.

C. Türkiye Selçuklu-Bizans Mücadelesi ve Aleksios'un Akşehir Seferi (1116)

Türkiye Selçuklu Hükümdarı Melikşah (Şahinşah), 1114 yılında Bizans üzerine bir sefer düzenlemiştir. Belki de o, Aleksios'un Filibe'de oluşundan faydalanmak ve Anadolu'da kaybedilen yerleri geri almak istiyordu.

İşte bu amaçla, büyük bir ordu oluşturdu. Bu gelişmeleri haber alan İmparator Aleksios ise komşu ülkelerden yardımcı birlikler ve paralı askerler toplayarak Türkiye Selçuklularının başkenti Konya üzerine bir sefere çıkmak istedi. Ancak ayaklarındaki mâlum ağrılar yeniden nüksetmişti ve değil sefere çıkmak yürümesine bile engel oluyordu. Sonunda yatağa düşen Aleksios plânladığı seferden vazgeçmek zorunda kaldı. Selçuklular ise, imparatorun ayağındaki ağrıları bahane ederek Türk ordusunun karşısına çıkmaya cesaret edemediğini belirtip, onu korkaklıkla suçladılar. Hatta bu durum Türkler arasında tam bir espiri konusu oldu. Kendi aralarında bir kişiyi yatağa yatırıp ayaklarından ızdırap çeken imparator rolünü oynatırlarken birkaç kişi de komik sözlerle hekimlerin ve bakıcıların taklidini yaparak diğer arkadaşlarını güldürüyorlardı. Bütün bunları hem imparator hem de Bizans askerleri biliyorlardı.

Bizans imparatoru bir müddet sonra ayaklarındaki ağrıların hafiflediğini hissedince hemen daha önce plânladığı sefere çıkabildi. Damalis üzerinden geçerek Kibotos ile Aigialoi arasındaki körfez bölümünü aştı. Kibotos'u geçip Lopadion'a vardı ve burada birlikleriyle, yardıma çağırdığı ücretli askerlerin gelişini bekledi. Bütün birlikler toplandığında da yola çıkarak İznik Gölü'nün yakınında bulunan Aziz Georgios üzerinden İznik'e ulaştı. Burada üç gün kaldıktan sonra aynı yolu takip ederek geri döndü ve Ulubat köprüsünün kuzey tarafına vardı. Sonra Karyks denilen pınarın48 yakınında

ordugâhını kurdu. Bu sırada Türk kuvvetleri Lentianalıların kenti49 ucundaki ovaya ve Kotoiraikia50 denilen yöreye akın düzenlemekle meşguldüler. İmparatorun ordusuyla beraber üzerlerine doğru ilerlemekte olduğunu haber aldıklarında derhal pek çok sayıda ateş yaktılar. Böylece düşmana çok kalabalık bir ordu oldukları izlenimi vermeye çalışıyorlardı. Gece karanlığında yanan bu çok sayıda ateş Bizans imparatorunu yanılgıya düşürdü. İmparator, gün doğar doğmaz Türklerin bulunduğu ovaya doğru aceleyle bir baskın yapmak istedi, ancak burada pek çok cesetle karşılaştı. Hâlâ yaşamakta olan birkaç Bizanslı da vardı. İmparator bu duruma son derece üzüldü. O, daha sonra Poimanenon yakınında ordugâhını kurduktan sonra hemen hafif donanımlı askerlerden seçkin bir birliği Türkleri izlemekle görevlendirdi. Onlara izlemeleri gereken yolu da bildirdi. Bizans kuvvetleri yöre halkının Kellia dediği bir yerde51 Türk askerlerine yetişerek onların büyük bir kısmını öldürdüler, bir kısmını da esir ettiler. Daha önce Türklerce ele geçirilmiş ganimetleri de alarak geri döndüler. İmparator alınan bu galibiyete çok sevindi ve emrindeki tüm kuvvetlerle beraber Ulubat'a geri döndü. Burada üç ay boyunca bekledi. Bunun nedeni mevsimin yaz olması aşırı sıcaktan dolayı yollarda susuzluk çekme tehlikesi ve biraz da henüz onlara katılamamış bir ücretli asker birliğinin kendilerine katılmasını beklediklerindendi. İmparator beklediği birliğin gelmesiyle oradan ayrılarak kuvvetlerini Uludağ sırtlarına yerleştirerek Malagina bölgesindeki Aera'ya52 geçti ve burada üç gün kaldı. Bu sırada devamlı olarak adamlarından Türklerin harekâtı hakkında bilgi alıyordu. Burada konakladığının üçüncü gününün sabahı Aleksios'a gelen haberci Türklerin Aziz Georgios Burcu'na kadar gelmiş bulundukları, üç saat sonra gelen ikinci haberci ise, Türk kuvvetlerinin pek yakında olduklarını, öğleyin gelen ve üstü başı kan içinde olan üçüncü haberci Türklerin hemen ardından gelmekte olduklarını bu nedenle tehlikenin çok yakına geldiğini imparatorun ayaklarına kapanarak haber verdi. İmparator bu son haberden sonra yanındaki subayları ve askerleri ile birlikte silahlandılar ve atlara binerek İznik yolunu tuttular. Bu sırada Türk birlikleri bir Gürcüyü esir etmişler ve ondan Aleksios'un üzerlerine doğru gelmekte olduğunu öğrenmişler ve dağ yollarından geriye doğru çekilmeye başlamışlardı. İşte bu geri çekilme esnasında Strabobasileios ve Mikhael Stypeiotes komutasındaki Germioi sırtlarında53 pusuya yatmış olan Bizans birliklerinin ağına düştüler. Türklerin geldiğini gören Bizans askerleri birdenbire ovaya inerek Türk askerlerine saldırdılar ve onları zorlu bir mücadeleden sonra mağlubiyete uğrattılar.54 Bundan sonra imparator İzmit'e geri döndü. Burada Türkler üzerine yeni bir sefer yapmak için hazırlanan imparator bir müddet sonra İzmit'ten yola çıktı. Bizans ordusu Gaita55 denilen yere vardığında hafif donanımlı askerleri ana ordudan ayırarak hızlı bir şekilde önden gönderdi.

İmparator, Dorylaion'da konakladıktan sonra Santabaris'e56 geldi. Burada Kamytzes idaresindeki bir birliği Polybotos'a (Bolvadin) ve Kedrea'ya57 saldırmak üzere gönderdi. Kedrea, Poukheas58 adlı bir Türk beyi tarafından fethedilmiş çok güçlü bir hisardı. İmparator Aleksios, Stypeiotes adlı bir kumandanını da Amorion'daki59 Türklerin üzerine gönderdi. Ancak, Bizans ordusu içinde yer alan iki İskit (paralı asker) gizlice Poukheas'ın yanına kaçtılar ve ona Kamytzes'in yapacağı saldırıyı haber verdiler, ayrıca imparatorun gelmekte olduğunu da bildirdiler. Türk beyi de gece yarısı hisarı boşalttı ve soydaşlarıyla birlikte oradan uzaklaştı. İmparator, Bolvadin'e ulaşmak ve oradan da Konya üzerine yürümek niyetinde idi.

Ancak tam bu sırada Selçukluların Anadolu'nun bütün tarla ve ovalarını ateşe verdiklerini, insanlar ve atlar için büyük bir yiyecek kıtlığının söz konusu olduğunu öğrendi. Diğer taraftan Kuzey bölgelerine hâkim olan Türklerin (Dânişmendliler) de imparatora karşı harekete geçtiği haberi geldi. İmparator bu durum karşısında tam bir tereddüt yaşadı. Sonunda Philomelion (Akşehir) üzerine yürümeye karar verdi.60 Türklerle giriştiği bazı ufak çaplı çatışmalardan sonra İmparator, Kırk Şehitler gölüne61 vardı ve ertesi gün de Mesanakta hisarını62 işgal etti. Oradan da Akşehir'e geçti ve burasını saldırıyla aldı. Ardından da ana ordusundan çeşitli birlikleri ayırıp talan icra etmeleri ve Türklerin elindeki esirleri kurtarmaları için Konya çevresinde bulunan kasabaların üzerine gönderdi. Ne tuhaftır ki, imparator bu noktadan sonra geldiği yolu izlemek suretiyle geri dönmek üzere hareket etmiştir. Anna, babasının bu hareketini de, onun Tanrı'ya danıştığını ve böyle hareket etmesini Tanrı'nın istediğini belirterek izah eder! Tanrı, Akşehir üzerine yürümesini ama Konya'ya gitmemesini buyurmuştu. Herhalde bu nedenle geri dönüyordu!63

İmparator Aleksios, ülkesine doğru ilerlerken onun karşısına herhangi bir Türk kuvveti çıkmıyordu. Ancak Emîr Monolug, imparatoru her iki yandan emrindeki orduyla izlemekte, pusular kurmakta ve saldırıya geçmek için uygun bir zemin ve durum aramakta idi. Ancak bu durumdan haberdar olan Bizans ordusu tedbirli yol aldıklarından Türklere böyle bir fırsat vermiyorlardı.64 İki taraf arasında bu olaylar meydana geldiği sırada Türkiye Selçuklu Devleti'nin genç Hükümdarı Melikşah (Şahinşah), Monolug'un yanına geldi ve Bizans ordusunun artçı birliğine saldırdı.

Aynı zamanda Selçuklu Emîrlerinin bir kısmına da düşman ordusunun diğer bölümlerine saldırmalarını emretti. Bizans ordusunun sağ kanadına Anna'nın eşi Nikephoros Bryennios, sol kanadına da kardeşi Andronikos komuta ediyordu. Bir süre sonra çatışmanın göğüs göğüse çarpışmaya dönüştüğünü gören Nikephoros Bryennios, Bizans ordusunun bir yenilgiye uğramasından korkarak emrindeki birliklerle artçıların yardımına koştu. Sonuçta Selçuklu kuvvetleri bozulup kaçmaya başladı. Sultan Melikşah (Şahinşah) da yanında yalnızca Şarabdâr'ı olduğu halde yüksek bir yerde yapılmış bir kiliseye sığındı. Ancak onları üç İskit ve Oğuz (Bizans ordusundan üç ücretli Türk askeri) savaşçısı takip etmekteydi. Bunlar onun kim olduğunu bilmiyorlardı. Belki de Sultan'ın kurtulmasında bu etkili olmuştu. Fakat yanındaki Şarabdâr'ı esir düşmekten kurtulamadı. Bu savaşta Selçuklu ordusundan çok sayıda asker şehit ve birçoğu da esir olmuştu.65

Bizans ordusu gündoğumuyla birlikte tekrar harekete geçerek Ampoun'a66 doğru yola koyuldular. Buraya vardıkları zaman Melikşah'ın (Şahinşah) emrindeki Türk ordusu dört bir yandan Bizans kuvvetlerine karşı hücuma geçti ise de önemli bir sonuç elde edemeden geri çekildi. Sultan Melikşah (Şahinşah) kumandanlarına danıştıktan ve onların da fikrini aldıktan sonra ertesi gün İmparator Aleksios I. Komnenos'a barış teklifinde bulundu. Anna, Bizans ordusunun durumunu görmezlikten gelerek bu barış teklifini babasının başarısıymış gibi göstermektedir.67

Oysa ki, Türk askerlerinin düşmanı tam bir çember içine almışken, sayıca da üstün iken imparatorun kaçacak bir yeri olmayıp beklemekten başka bir çaresi kalmamışken Sultan Melikşah'ın

(Şahinşah) böyle bir karara varması, ancak kardeşi Mesud'un hapisten kurtulup Dânişmendlilerin yardımını temin ederek kendi üzerine geldiği haberini almış olması ile açıklanabilir.

İmparator yanında akrabaları ve silahlı özel bir birlik olduğu halde Augustopolis68 ile Akronios69 arasındaki ovada Sultan Melikşah'ı (Şahinşah) karşıladı. Sultanın beraberinde de Emîr Monolug, diğer bazı beyler ve muhafız birliği bulunmakta idi.70

Sultan Melikşah (Şahinşah) ve maiyyeti, imparator tarafından bir gece misafir edildiler. Ertesi gün iki hükümdar arasında antlaşma imza edildi (1116),71 sonra imparator, sultana yüklü miktarda para armağan etti. Ayrıca onun emîrlerine de çok cömertçe davranarak önemli armağanlar verdi.72

Sultan I. Mesud Devri (1116-1155)

A. Mesud'un Hapisten Kurtularak Saltanat Mücadelesine Girişmesi ve Türkiye Selçuklu Tahtını Ele Geçirmesi

Mesud'un hapisten kurtulması ile ilgili olarak biri Süryani Mikhail diğeri de Ebu'l-Ferec'e ait olmak üzere birbirine yakın iki ayrı bilgi mevcuttur. Süryani Mikhail, Melikşah'ın (Şahinşah) bir generalinin (emîrinin) ona isyan ederek Mesud'u hapisten çıkardığını ve onu Dânişmendli Emîr Gazi'nin yanına götürdüğünü, burada Mesud'un sultan ilân edildiğini, Melikşah'ın (Şahinşah) bir çok altınla beraber İstanbul'dan (gerçekte Afyonkarahisar'dan) dönerken onu tuzağa düşürüp, önce esir ettiklerini sonra da gözlerini kör ettiklerini kaydeder.73 Ebu'l-Ferec ise, Bizans İmparatoru'nun yanından dönmekte olan Melikşah'ı (Şahinşah), Dânişmendli Emîr Gazi'nin pusuya düşürdüğünü ve onu yakalayıp gözlerini kör ettirdiğini, bunun üzerine de Malatya'daki emîrlerin Mesud'u hapisten çıkarıp sultan ilân ettiklerini kaydeder.74 Bu iki bilgiden çıkardığımız ortak noktalar şunlardır: Mesud'un sultan olmasında en büyük rolü kayınpederi Dânişmendli Emîr Gazi'nin üstlenmiş olması, Mesud'un hapisten kurtarılmasında ona bazı Selçuklu emîrlerinin yardımcı olduğu ve nihayet Melikşah'ın (Şahinşah) yakalanıp gözlerine mil çekildiğidir.

Ancak Ebu'l-Ferec'in verdiği bilgiye karşılık devrin çağdaş müellifi Anna Komnene'nin kaydından da anlaşıldığına göre, Mesud önce hapisten kurtarılmış, daha sonra Emîr Gazi'nin askerî desteği ile Melikşah'ı (Şahinşah) yakalayıp esir etmeye muvaffak olabilmiştir.75 İmparator ile barış antlaşması yapmış ve neredeyse onun ordugâhından ayrılmak üzere olduğu bir sırada Aleksios, kardeşi Mesud'un tahta geçmek amacıyla ve bazı beylerin de kışkırtması ve yardımıyla Melikşah'a (Şahinşah) bir komplo düzenlediğini öğrenince, sultana kendisine karşı yöneltilmiş komplo hakkında daha ayrıntılı bilgiler edininceye dek yanında biraz daha kalmasını tavsiye etti. Ancak Melikşah (Şahinşah) bu sözlere aldırmayarak kendi bildiği gibi hareket ederek buradan hemen ayrılmak ve kardeşinin üzerine yürüdü. Kendisine verilen yüklü miktarlardaki parayı alarak Konya'ya gitmek üzere yola koyuldu.76

Sultan Melikşah (Şahinşah) Konya'ya doğru yol alırken bir taraftan da yöreyi gözlemlemeleri için önden keşif kolları çıkarmıştı. Oysa bu keşif kolları, şimdiden güçlü bir orduyla oraya varmış bulunan Mesud'un kendisine rastladılar ve Melikşah'a (Şahinşah) karşı onun tarafına geçtiler. Sonra da geri

dönerek Melikşah'a (Şahinşah), yaptıkları keşif sırasında kimseyi görmediklerini, yollarının emniyetli ve açık olduğunu bildirdiler. Melikşah (Şahinşah) bunları işitince rahat etti ve onlardan hiç kuşkulanmadı. Böylece ileride kendini bekleyen tehlikeden habersiz ve tedbirsiz ilerlerken birdenbire kendini düşmanın karşısında buldu. İki taraf arasında savaş başladı. Melikşah'ın (Şahinşah) yakın zamanda öldürtmüş olduğu Asan Katoukh'un (Emîr Hasan) oğlu Gazi (Gazes) saflardan öne fırlayarak Sultan Melikşah'a (Şahinşah) mızrağıyla vurdu. Melikşah (Şahinşah) hışımla dönerek Gazi'nin ellerinden mızrağı çekip aldı ve ona: "Kadınların da artık bana karşı kullanmak üzere mızrak taşıdığından haberim yoktu" diyerek onunla alay etti.77 Bundan sonra da durumun tamamen kendi aleyhinde olduğunu gördüğünden hemen oradan uzaklaştı. Amacı İmparator Aleksios'un yanına gitmekti. Ancak onun yanında bulunan ve çoktan beri Mesud'un yandaşı olan Poukheas, onu engelledi. Gerçekte bu kişi onu imparatorun yanına dönmeyip, hafif bir sapma ile Tyragion'a78 girmeye yönlendirirken, Melikşah'a (Şahinşah) tuzak kuruyor ve onun kuyusunu kazıyordu. Melikşah (Şahinşah) bir çocuk gibi, Poukheas'ın sözüne inandı ve Tyragion'a gitti. Burada bulunan Rumlar imparator ile aralarında yapılan barış antlaşmasını bildiklerinden onu çok iyi karşıladılar. Ancak Mesud ve beraberindeki kuvvetler çok geçmeden kale önünde göründüler ve surları tümüyle çevreleyip, kuşatma savaşını başlattılar. Melikşah (Şahinşah), surların üstünden eğilip, kendi soydaşlarına öfkeli tehditler savurdu ve onlara imparatorun Rum birliklerinin gelip baskın vermek üzere olduğunu, eğer savaşmayı bırakmazlarsa başlarına şunun geleceğini, bunun geleceğini söyledi. Hisarda bulunan Rumlar ise, Türklere karşı cesaretle direniyorlardı. Bu durum karşısında Poukheas, Melikşah'a (Şahinşah) hisar halkını yiğitçe direnmek için daha da cesaretlendireceğini söyleyerek surlardan aşağıya indi, ama tam tersine onları tehdit etti ve Dânişmendli Beyliği'nden bile, daha birçok birliğin oraya gelmek üzere yolda bulunduğunu, eğer Türklerin eliyle kurban edilmek istemiyorlarsa, teslim olmaları ve kapıları Türklere açmaları gerektiğini söyledi. Onlar da bir yandan Türk birliklerinin kalabalığından dolayı dehşete düşmüş oldukları için bir yandan da Poukheas'ın öğütlerine akılları yattığı için, Türkleri içeriye aldılar. Bunlar Sultan Melikşah'ı (Şahinşah) yakaladılar ve gözlerini kör ettiler (1116)79. Konya'ya getirildiği zaman, olayı dadısına anlattı. O da bunu Melikşah'ın (Şahinşah) karısına anlattı. Böylece Melikşah'ın (Şahinşah) tam kör edilmediği haberi Mesud'un kulağına kadar gitti. Mesud bu duruma son derece kızarak, ünlü bir bey olan Elegmon'a80 emir vererek onu eski Şâmanî usulüne ve Selçuk adetine göre kanı akıtılmaksızın bir yay kirişi ile boğdurttu (1117).81 Şayet babasının ölümünde 11 yaşında bulunduğu rivâyeti doğru ise bu sırada onun 21 yaşında olduğu anlaşılmaktadır. Melikşah (Şahinşah) altı yıl kadar Türkiye Selçuklu tahtında kaldı. Genç ve tecrübesiz oluşu ve adamlarının ihaneti onun sonunu hazırladı. Sultan Mesud, hapisten kurtulduğu sırada Malatya'da bulunan diğer kardeşleri Arab ve Tuğrul Arslan'a dokunmamıştır.82

Anadolu'da Üstünlüğün Dânişmendlilerin Eline Geçmesi

A. Sultan Mesud ile Dânişmendli Emîr Gazi Arasındaki Münasebetler

Dânişmend Gazi'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Gümüştekin Gazi Bizans ve özellikle Haçlılar ile yapılan savaşlarda Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'ın müttefiki olarak önemli bir rol

oynadı. Her iki hükümdar diğer Türk beyleri ile beraber, 1101 yılında Anadolu'ya giren Haçlı ordularına karşı başarı ile savaştılar.83 Bu olaylardan bir yıl sonra Gümüştekin Gazi'nin, Sultan I. Kılıçarslan'ın da ele geçirmek istediği Malatya'yı fethetmesi (18 Eylül 1102/3 Zilhicce 495) ve yaklaşık üç yıldır elinde esir olarak tuttuğu Antakya Prinkepsi Bohemund'u fidye karşılığı serbest bırakması (1103), ayrıca bölgede yeni güçlü bir Haçlı ittifakının oluşmasından endişe duyan I. Kılıçarslan tarafından hoş karşılanmadı.84

Bu nedenle sultan, Gümüştekin Gazi'nin üzerine yürüdü ve Maraş yakınlarında onu hezimete uğrattı.85 Bu bozgundan bir süre sonra (1104) Gümüştekin'in Sivas'ta ölümü ile Dânişmendliler büyük bir sarsıntı geçirdiler ve onun çocukları arasında taht kavgaları yaşandı. Bu arada da Kılıçarslan Malatya'yı Dânişmendlilerin elinden aldı (2 Eylül 1105 veya 1106).86 Dânişmendlilerin başına ise, bütün kardeşlerini öldürten Emîr Gazi (1105-1134) geçti. Fakat I. Kılıçarslan'ın ölümü Anadolu'daki güç dengesini yeniden bozdu. Emîr Gazi başlangıçta Türkiye Selçuklularını metbû tanıdıysa da I. Kılıçarslan'ın 1107 yılında ölümü üzerine meydana gelen iktidar boşluğundan ve onun oğulları arasında başlayan taht kavgalarından faydalanarak hâkimiyet sahasını genişletmeye ve Dânişmendlileri eski gücüne kavuşturmaya çalıştı. I. Kılıçarslan'ın oğulları arasındaki taht mücadeleleri sırasında, aynı zamanda dâmadı olan Mesud'u destekledi. Daha önce de bahsedildiği gibi Mesud onun sayesinde Türkiye Selçuklu tahtına çıktı. Böylece Dânişmendliler, Anadolu'da çok önemli bir güç haline geldiler. Bunda en büyük etken Sultan I. Kılıçarslan'ın genç yaşta ve beklenmedik bir anda ölümüdür.

B. Sultan Mesud-Melik Arab Mücadelesi

Sultan Mesud'un, Türkiye Selçukluları ile Dânişmendliler arasında çekişme mevzuu olan Malatya şehrinin Emîr Gazi tarafından alınması sırasında ona yardım edip bir ittifak oluşturması ve babası I. Kılıçarslan'ın siyasetine ters düşmesini bir ihanet olarak değerlendiren kardeşi Ankara ve Kumana87 Meliki Arab, 30.000 kişilik88 bir ordu toplayarak, bu sırada Emîr Gazi'nin de Artuklular ile mücadele etmesinden faydalanıp kardeşi Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud'un üzerine yürüdü. O, muhtemelen Mesud'un Dânişmendlilerle ittifak kurmasını ve Malatya'yı onlara teslim etmesini bahane ederek Türkiye Selçuklu tahtını ele geçirme gayreti içine girmişti.89 Kaynaklardaki bilgilerin yetersiz oluşu nedeniyle nerede yapıldığını bilemediğimiz iki kardeş arasındaki bu ilk savaşı kazanan Melik Arab oldu. Mesud ise, yardım almak ümidiyle İstanbul'a Bizans İmparatoru II. Ioannes Komnenos'un yanına gitti.90 Mesud, İstanbul'da imparator tarafından son derece iyi karşılandı. Ioannes ona bir askerî birlik ile yüklü miktarda altın verdi. İmparator Ioannes'ten istediği yardımı alan sultan önce kayınpederi Emîr Gazi'nin yanına gitti. Sonra iki hükümdar kuvvetlerini birleştirerek bu arada Mesud'un yokluğundan faydalanarak Konya'yı kuşatmış olan91 Melik Arab'ın üzerine yürüdüler. İki taraf arasında yapılan savaşı, bu defa Melik Arab kaybetti ve Kilikya Ermeni hâkimi I. Toros'un (Thoros) (1100-1129) yanına kaçtı (1126).92

I. Kılıçarslan'ın ölümünden sonra Anadolu'daki Selçuklu topraklarını bir bir kendi sınırları içine alan Emîr Gazi, artık Anadolu'da en önemli güç haline geldi. Dâmadı Sultan Mesud'a bıraktığı Konya

ve çevresi hariç Malatya'dan Sakarya'ya kadar uzanan topraklar üzerinde hâkimiyet sağladı. 1129 yılında Ankara, Çankırı, Kastamonu ve Karadeniz sahillerini kontrol altına aldı.93 Emîr Gazi ve Sultan Mesud, sahil civarında yaptıkları akınlar sırasında Zinin adlı bir kaleyi kuşattılar, ancak zaptına muvaffak olamayınca kaledeki haçlılardan 4.000 dinar alıp onlarla sulh aktettiler.94 Emîr Gazi 1134 (528) tarihinde öldü.95

C. Sultan Mesud ile Dânişmendli Melik Muhammed Arasındaki Münâsebetler

Emîr Gazi'nin Muhammed, Yağıbasan, Yağan ve Aynüddevle isimlerinde dört oğlu vardı. O ölünce yerine Muhammed geçti.96 Ancak kardeşlerinden Aynüddevle ile Yağan buna karşı isyan ettiler.97 Melik Muhammed, Yağan'ı 1135'te öldürttü,98 fakat diğer kardeşi Aynüddevle, onun elinden kurtularak Malatya'ya kaçmayı başardı.99 Emîr Gazi'nin ölümü ve onun oğulları arasında çıkan taht mücadeleleri sonucu Dânişmendlilerin düştükleri bu zor durumdan istifade ile Emîr Gazi'nin dâmadı olarak Sultan Mesud da Dânişmendli topraklarından pay almaya çalışıyordu. Bu durumdan yararlanmak isteyen bir başka kişi de Bizans İmparatoru Ioannes olmuştu. O, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud ile bir ittifak aktetti100 ve ondan aldığı kuvvetlerin yardımı ile Dânişmendlilerin hâkimiyeti altındaki Çankırı'ya taarruz etti.101 İsyan eden kardeşleri, Bizans İmparatoru Ioannes ve onu destekleyerek Dânişmendlileri zayıflatmaya çalışan eniştesi Mesud üçgeninde sıkışan Melik Muhammed, çareyi Sultan Mesud'u Bizans ile yaptığı ittifaktan koparmakta buldu. Bu nedenle eniştesine yazdığı bir mektupta Bizans imparatoru ile yapılan ittifak yüzünden Türk çıkarlarının zarar gördüğüne işaret ediyordu.102 Aynı milletten oldukları için aslında birbirleriyle savaşmak değil ittifak yapmak gerektiğine dikkat çekiyor ve onu Bizans'ın yanından ayrılarak kendi tarafına geçmekle en doğrusunu yapacağına inandırmaya çalışıyordu. Bir gece Sultan Mesud imparatorun yanında bulunan kuvvetlerini geri çekti ve Bizanslılar bu yüzden güç durumda kaldılar. Onlar kuşatmayı kaldırarak Rhyndakos (Kirmastı çayı) kıyısına çekilmek zorunda kaldılar.103

Ancak imparatorun geri çekilmesinden sonra Türk kuvvetleri kısa sürede zapt edilen yerleri yeniden ele geçirdi.104 Ioannes'in 1137'deki (531) Kilikya seferi105 sırasında Melik Muhammed ile Sultan Mesud da bu durumdan istifade ile Bizans topraklarında fetihlere devam etmişlerdir. Onlar bu arada Karadeniz sahillerine ve Sakarya boylarına kadar ilerlediler.106

Sultan Mesud, muhtemelen Bizans imparatorunun Dânişmendlilerin eski merkezi Niksar'ı kuşattığı107 sırada da (1140) kayınbiraderi Muhammed'e yardım etmiştir.108 Dânişmendli hükümdarı ile eşit bir siyasî kudrete sahip olduğu görülmektedir. Bütün bunlara rağmen Mesud, yine de Türkiye Selçuklularını dedesi Süleymanşah ve babası I. Kılıçarslan Devirlerinde olduğu gibi Anadolu'nun en güçlü devleti haline getirmek için uygun ortamı beklemekteydi. Onun beklediği bu fırsat ancak Melik Muhammed'in 6 Aralık 1142 (15 Cemaziyelevvel 537) tarihinde Kayseri'de ölümüyle geldi.109

Anadolu'da Üstünlüğün Yeniden Türkiye Selçuklularının Eline Geçmesi

Melik Muhammed'in ölümü üzerine hanedan mensupları arasında başlayan taht kavgalarına müdahale eden sultan, dâmadı110 Zünnun'u destekledi ve özellikle bu son gelişmelerden hoşnut olmayarak 1143 yılında, önce Sivas'a, Yağıbasan ve onunla evlenen hâtun üzerine yürüdü. Yağıbasan, Mesud'dan korkarak dağlara çekildi. Sultan, Sivas'ı zapt ve tahrip ettikten sonra hemen Malatya üzerine yürüdü. Mesud, oğlu Şahinşah'ı Ankara, Çankırı ve Kastamonu valiliğine tayin etti.111 Zamantı'ya kaçmış olan Zünnun, kayınpederi ve hâmîsi Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud'un desteğiyle Kayseri'ye gelerek buraya yeniden hâkim oldu.112 Bu gelişmeler birbirine rakip olan iki kardeşi, yani Aynüddevle ile Yağıbasan'ı ittifak yapmaya mecbur etti. Ancak Yağıbasan'ın Sivas'ta, Aynüddevle'nin Malatya'da ve Zünnun'un da Kayseri'de hüküm sürmesiyle artık Dânişmendliler fiilen üç kola ayrılmış oldular. Sultan Mesud, dâmadı Zünnun dışındakilerle mücadelesini, onları itaat altına alıncaya kadar sürdürdü. Sultan Mesud, Emîr Gazi zamanında Dânişmendlilerin eline geçen Malatya'yı buraya düzenlediği üç ayrı sefer sonunda hâkimiyeti altına aldı.

Dânişmendlileri hâkimiyeti altına almış ve hem de dağılmaktan kurtardığı ülkesini Anadolu'nun en güçlü devleti konumuna getirmiştir.113 O, bütün bunları gerçekleştirirken sadece Dânişmendliler ile değil aynı zamanda Anadolu'ya gelen kalabalık Haçlı orduları ile ve 1071'den beri devamlı surette Türkleri Anadolu'dan atmaya çalışan Bizans imparatorları ile de mücadele etmek zorunda kalmıştı. Sultan Mesud, Dânişmendli melikleri içinde kendisine en fazla karşı çıkan ve mücadele eden Sivas Meliki Yağıbasan ile bundan sonra iyi ilişkiler içerisine girmiş, onu kızı ile evlendirmek suretiyle kendine dâmat edinmiştir. Ayrıca 1153'te Yağıbasan ile birlikte Ermeniler üzerine bir sefer bile düzenlemiştir.114 Aksarayî,115 "Danişmendoğlu Yağıbasan ile Mesud dostluk dairesinde geçinmeye başladı" diyerek Sultan Mesud'un son yıllarında Yağıbasan ile iyi ilişkiler içerisinde olduğunu göstermektedir.

Türkiye Selçuklu Devleti ile Bizans İmparatorluğu Arasındaki Münasebetler (1118-1155)

Türkiye Selçuklu Sultanı Melikşah (Şahinşah), tahtını kaybetmeden önce Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos ile bir antlaşma yapmıştı. Antlaşmanın yapıldığı 1116 tarihinden Aleksios'un ölümüne (1118) kadar Türkiye Selçukluları ile Bizans İmparatorluğu arasında herhangi bir savaş ya da çatışma görülmez.

A. Sultan Mesud ile İmparator Ioannes Kamnenos Arasındaki Münasebetler (1118-1143) İmparator Ioannes'in Denizli'yi (Laodikeia) Selçuklulardan Geri Alması (1119)

Bizans İmparatoru Aleksios, 15 Ağustos 1118 tarihinde hastalanarak öldü.116 Yerine, daha imparator henüz ruhunu teslim etmeden oğlu Ioannes geçti.117 Bu durumdan faydalanmak isteyen Türkler, askerî birliklerle Bizanslılar tarafından işgal edilen yerleri geri almaya başladılar. Türkler bu harekât sırasında Denizli ve civarını ele geçirdiler. Fakat yeni imparator, İstanbul'da üzerine oynanan oyunları bozup, tahtını sağlama aldıktan118 sonra babasının Anadolu'daki Türklere karşı izlediği siyaseti devam ettirerek 1119 ikbaharında119 ilk seferine çıktı. Alaşehir'e kadar ilerleyen imparator, burada etrafına kazıklarla çit çekerek ordugâh kurdu ve Başkumandan Aksukhos'u,120 öncü

kuvvetleriyle beraber Alaşehir'den Denizli'ye gönderdi. Aksukhos da buraya gelerek şehri kuşattı. Bu sırada Denizli'yi katıldığı bir çok savaşta ün kazanmış tecrübeli kumandan Alpkara121 savunmakta idi. Ancak bu Türk emîri, Bizans kuvvetlerinin sayıca üstün olması ve bundan sonra imparatorun idare ettiği kuvvetlerin de gelmesiyle fazla direnemeyerek şehri Bizanslılara teslim etmek zorunda kaldı. Burada bulunan sekiz yüz kişilik Türk garnizonu serbestçe çıkıp gitti. Böylece Denizli Bizanslıların eline geçmiş oldu.122 İmparator şehrin etrafını surlarla çevirtti ve gerekli gördüğü diğer düzenlemeleri de yaptıktan sonra İstanbul'a geri döndü.123

İmparator Ioannes'in Uluborlu'yu (Sozopolis) Ele Geçirmesi (1120)

Ioannes, Türk akınlarına son vermek ve onları hazırlıksız yakalamak düşüncesiyle Selçuklular üzerine yeni bir sefere çıktı. İmparatorun bu defaki hedefi Uluborlu idi. Bu şehir sarp bir tepe üzerinde, ulaşılması güç bir mevkide bulunduğu için zaptı son derece zor olan bir yerdi.124 Çok dar olan bir geçidin dışında buraya hiçbir yönden hücum edilemiyordu. Bir savaş makinesini yukarı çekmek imkânsız olduğu gibi bir kuşatma savaşı için gerekli aletlerin yerleştirilmesi de mümkün değildi. Küçük gruplar halinde ilerlemedikleri takdirde askerlerin şehre yaklaşmaları çok zordu. Bu nedenle İmparator Ioannes, bir savaş hilesine başvurdu ve atlı kuvvetlerini Paktiarios adlı bir subayının komutasına vererek125 ona, devamlı surette Uluborlu civarında dolaşarak surlara saldırı düzenlemesi emrini verdi. Böylece kaledeki Türkler, Bizans kuvvetlerinin tamamının Paktiarios'un emrindeki askerlerden ibaret olduğunu zannedecekler ve tedbirsiz çıkışlarında, imparator tarafından şehir yakınında çalılıklarla kaplı patikaların gerisinde gizlenmiş asıl Bizans kuvvetlerinin ağına düşüp çember içine alınmak suretiyle yok edileceklerdi. Paktiarios aldığı emri başarı ile uyguladı. Türkler bu şekilde aldanarak bir kaç kez kaleden çıktılar. Sonunda bu çıkışlarından birinde kaçan Bizans birliğini takip ederek herhalde kaleyi düz alana bağlayan geçilmesi güç araziyi de aştılar. Ancak pusuya yatmış olan Bizans kuvvetlerinin ortaya çıkması ve kaçanların ise birdenbire geri dönmeleri sonucu çember içine alındılar. Bu sırada Bizans askerleri şehrin kapılarını zapt ettikleri için Uluborlu kalesine dönmeleri de mümkün olamadı. Bu Türk kuvvetlerinden atları çok süratli olan pek az kişi hariç diğerleri ya esir düştüler veya kılıçtan geçirildiler. Böylece Uluborlu gibi çok müstahkem bir mevki Bizanslıların eline geçmiş oldu (1120).126 Bizans ordusu bundan sonra Beyşehir gölü civarına ve oradan da Antalya'ya kadar ilerleyerek bu güzergâh üzerinde, başta Hierakoryphite127 kalesi olmak üzere bir çok kaleyi Türklerin elinden aldı.128 Ancak İmparator, Peçeneklerin Balkanlar'da Makedonya ve Trakya'ya yaptıkları yeni akınlar nedeniyle derhal İstanbul'a dönmek zorunda kaldı.129 Süryanî Mikhail'in kaydına göre,130 Selçuklu kuvvetleri, 1131 yılında, Batı Anadolu'ya akın ederek Uluborlu kalesini kuşattılar. Ancak çok müstahkem olan kalenin geri alınması mümkün olmadı. Bu nedenle onlar, civarı yağma ederek geri döndüler.

İmparator Ioannes Komnenos'un Kardeşi Saakios'un İsyan Ederek Türklere Sığınması

1130 yılında Bizans İmparatoru Ioannes, daha önce Dânişmendilerin elinden aldığı Kastamonu ve sahil bölgesinin Türkler tarafından tekrar geri alınması üzerine bu bölgeye yeni bir sefer düzenledi. O, sahilde bir kaleyi henüz ele geçirmişti ki, İstanbul'dan, kardeşi Isaakios'un kendisine karşı isyan

ederek Bizans tahtını ele geçirmeye çalıştığı haberi geldi. Son derece nazik olan bu durum karşısında imparator, seferi iptal ederek derhal geri döndü. Isaakios ise hükümdarlığı ele geçirme teşebbüsünün başarısızlıkla neticelenmesi üzerine Ioannes'in önünden kaçarak önce Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'a sonra da Dânişmendli Hükümdarı Emîr Gazi'ye sığındı. Bu gelişmeden son derece mutlu olan Emîr Gazi de ona gereken itibarı gösterdi ve bir süre sonra onu Trabzon Dükü Konstantin Gabras'ın yanına gönderdi. Emîr Gazi, Çukurova seferinden dönüp Malatya'ya geldiği zaman Sultan Mesud ve Trabzon'da bulunan Isaakios da Malatya'ya gelerek kış mevsimini burada geçirdiler. Isaakios daha sonra buradan Ermeni Leo'nun yanına gitti, onun kızıyla evlendi ve imparatora karşı onunla anlaştı. Ermeni Leo, Bizanslılara ait kaynaklarda adı belirtilmeyen bazı yerleri işgal etti. Ancak bir süre sonra Leo ile arası açılan Isaakios, oğlu Ioannes'i de yanına alarak buradan kaçıp Sultan Mesud'un yanına geldi ve ona sığındı.131

İmparator Ioannes Komnenos'un Çukurova ve Suriye Üzerine Birinci Seferi (1137-1138)

İmparator Ioannes 1137 yılında büyük bir ordu ile Çukurova ve Suriye üzerine sefere çıktı. O, yolu üzerinde bulunan ve Sultan Mesud'a ait yerleri de yakıp yıkarak ilerledi132 ve ilkbaharda Toroslar'a ulaştı. İmparator Ermeni Leo'nun (1129-1137) kuvvetlerini geri püskürttükten sonra Tarsus, Adana ve Misis'i (Mamistra) zapt etti. Anazarba ve Antakya'yı ele geçirdi.133 Sonra Çukurova üzerinden Müslüman topraklarına girdi ve bir haftalık kuşatmanın ardından Bizâa'yı teslim aldı. İmparator, Müslüman topraklarına saldırırken Süryanî Mikhail'in kaydına göre,134 Sultan Mesud, Adana, Keysun ve Maraş bölgelerine girerek buralarda talan icra etmişti. Ioannes, Kilikya'ya dönünce ordusunun bir kısmını Mesud'un üzerine gönderdi135 ise de Sultan Mesud, imparatorun bölgeye geri dönüşünden önce buradan ayrılmıştı. Süryanî Mikhail'in kaydına göre,136 Bizans imparatoru kışı burada geçirdikten sonra sultan ile bir anlaşma yaptı (1138) ve İstanbul'a geri döndü.

Sultan Mesud, Ioannes'in başarısızlıkla sona eren Niksar kuşatmasından sonra Uluborlu'yu kuşattı. Türk akıncıları Antalya civarına kadar ilerledi.137

İmparator Ioannes Komnenos'un Suriye Üzerine İkinci Seferi ve Ölümü

Bizans İmparatoru Ioannes Komnenos 1142 yılı ilkbaharında Antakya'yı ele geçirmek ve oradan Kudüs'e sefer etmek emeliyle İkinci Suriye Seferi'ne çıktı. Ancak o, gerçek niyetini gizleyerek etrafa seferin amacını, birinci seferinde Kilikya'da zapt ettiği Ermeni topraklarını emniyet altına alarak bunların birbirleri ile ve Bizans'la bağlantılarını güçlendirmek olarak bildirmişti.138 Ioannes'in bu seferinin ilk hedefi ise Türkiye Selçukluları olmuştur. Çünkü Sultan Mesud, imparatorun başarısızlığa uğrayarak Niksar önünden çekilişinden faydalanarak Uluborlu'yu kuşatmış ve bölgede yağma akınlarında bulunmuştu. Bu nedenle Ioannes, önce Selçuklular üzerine yürümek istedi. Ancak o, buraya gelmeden Türkler geri çekildi.139 Bunu gören imparator, Batı Anadolu yolundan ilerleyerek Antalya'ya ulaştı. Bu civarda bulunan Beyşehir (Karalis, Pusguse) gölünde140 küçük ama müstahkem adalarda yaşayan Hıristiyan halkın Selçuklulara tâbi olduğunu gören Ioannes, onlara baskı yaparak

gölün eskiden beri Bizans'a ait olduğunu söyleyerek ya kendi tâbiyeti altına girip emirlerine uymalarını veyahut da bunu kabul etmezlerse adaları boşaltıp Selçuklu topraklarına iltihak etmelerini söyledi.

Gerçekte imparatorun amacı onları buradan çıkarmak değil Selçuklularla olan ticarî ilişkilerini ve onlara olan bağlılıklarını kesmekti. Beyşehir gölündeki adalarda yaşayan bu Hıristiyan halk uzun bir süredir kayıkları kullanarak Selçuklu Türkleri ile ticarî ve kültürel ilişkiler içine girip onların dostluğunu kazanmışlardı. Göl halkı, Türklerle olan bu münasebetleri neticesinde zamanla Türk âdet ve geleneklerini de benimsemişlerdi. Şimdi ise imparatorun bu teklifi karşısında son derece hiddetlenerek ona itaat etmedikleri gibi küfürler de savurarak çok sert karşılık verdiler. Bu duruma çok kızan Ioannes, adamlarına emir vermek suretiyle gezi ve balıkçı kayıklarını kalaslarla birbirine bağlattırarak sallar yaptırdı. Üzerlerine savaş makineleri ve silâhlar yüklet-ti. Sonra da sallarla adalardaki kalelerin önüne doğru yol aldı. Bu salların bir kısmı, gölde yol alırken çıkan fırtınalarda sürüklenip parçalandı, üzerindeki yük ve askerler de suya gömüldü.141 Ancak buna rağmen adalar Bizans kuvvetlerince zapt edildi.142 Bundan sonra Bizans ordusu yürüyüşünü sürdürürken Antalya'da İmparator Ioannes'in büyük oğlu Aleksios143 öldü. İmparator, oğullarından Andronikos ve Isaakios'u, ağabeylerinin cenazesini deniz yoluyla İstanbul'a götürmekle görevlendirdi. Yolda Andronikos da ölünce, Isaakios her iki cenazeyi de İstanbul'a götürdü ve kendisi de orada kaldı. Ioannes, iki oğlunu kaybetmesine rağmen küçük oğlu Manuel ile birlikte yoluna devam ederek İçel (Isauria) ve Kilikya'yı hızla geçip Suriye'ye yöneldi. 1143 yılı Martında yaban domuzu avına çıkan İmparator Ioannes Komnenos, kaza ile aldığı zehirli bir ok yarasından kurtarılamayarak öldü (8 Nisan 1143).144 Böylece onun İkinci Suriye Seferi de başarısızlıkla sona ermiş oldu.145

B. Sultan Mesud ile Manuel Komnenos Arasındaki Münasebetler (1143-1155)

1. Manuel Komnenos'un İstanbul'a Dönerek Bizans Tahtına Çıkması

Bizans İmparatoru Ioannes, ölmek üzereyken o sırada yanında bulunan küçük oğlu Manuel'in (1143-1180) kendi yerine imparator olmasını vasiyet etti.146 Babasının ölümü üzerine, bu haberin İstanbul'da bulunan ağabeyi Isaakios'un kulağına gitmesini ve Bizans tahtını kaybetmek istemeyen Manuel süratle imparatorluk başkentine hareket etti. Hatta o, tahtını garanti altına almak üzere babasına ve kendine sadık olan adamlarından Büyük Domestikos Ioannes Aksukhos ile Khartularios Basileios Tzintzilukes'i önden İstanbul'a gönderdi.147 Yeni imparator Manuel'in İstanbul'a dönerken Türkiye Selçuklu topraklarından izin almaksızın geçmeye teşebbüs etmesi üzerine bu sırada Malatya kuşatmasıyla meşgul olan148 Sultan Mesud'un muhasarayı kaldırarak ülkesine dönmesine neden oldu. Manuel, başkente dönmeyi başardı ise de kuzeni Andronikos Komnenos ile eniştesi Theodoros Dasiotes, Selçuklular tarafından esir edilerek Konya'ya sultanın yanına götürüldüler.149

Sultan Mesud, İstanbul'daki taht değişikliğinden faydalanarak Bizans topraklarına akınlarda bulundu. Manuel ise tahtını Aksukhos sayesinde garanti altına alıp İstanbul'daki işleri yoluna koyduktan hemen sonra Sultan Mesud üzerine harekete geçerek Melangeia150 şehri civarında

bulunan Türklere saldırdı. Ayrıca Melangeia'nın tahkimi ve yeniden inşası için gerekeni yaptıkdan sonra rahatsızlığı nedeniyle başşehre geri döndü.151

2. İmparator Manuel Komnenos'un Konya'yı Kuşatması (1146)

1145 yılında Sultan Mesud Bizans'ın Isauria eyaletinde bulunan Prakana152 kalesini fethetti. Bu fetihle Bizans'ın Suriye ile bağlantısı tehdit altına girmiş oluyordu.153 Topraklarının Suriye ile olan bağlantısının kesilmesine son derece kızan İmparator Manuel, bir süre sonra Rhyndakos ovasında karargâh kurdu. İmparator Manuel, babasının Anadolu siyasetine devamla Türklerle mücadeleyi sürdürdü. Dânişmendli Melik Muhammed'in ölümünden sonra Anadolu'da üstün duruma yükselen ve Bizans'a karşı serbest kalan Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'un bir an önce durdurulup gücünün kırılması gerektiğini düşünerek Selçuklu toprakları üzerine bir sefer tertip etti. O, Türk topraklarını işgal etmek niyetiyle Ulubat'ta ordusuna asker topladı. Burada yeterince hazırlık yaptıktan sonra harekete geçti. Manuel çok hızlı hareket ediyordu. Çünkü onun niyeti Türkler hiçbir şeyin farkına varmadan birdenbire karşılarına çıkıp gencinden yaşlısına kadar hepsini yok etmekti.154 1146 yazında yola çıkmış olan Manuel, Lydia içinden geçerek Menderes nehri kenarında ve Phrygia'da bulunan şehirlere kadar ilerleyerek bunları Selçuklu tehlikesinden kurtardı.155

Manuel, Uludağ'ı geçip Pithekas'a kadar ilerledi ki, burada daha önce güçlü bir kale yaptırmıştı Manuel, ordusundan ayırdığı bazı kuvvetlerin idaresine kumandanlar tayin etmek suretiyle bunları ordugâhlarının çok yakınında bulunan Türkler üzerine gönderdi. Bunlar Türkleri mağlup edip bolca ganimet ele geçirdiler ve geri çekilen Türk kuvvetlerini de bir süre izledikten sonra sevinçli bir şekilde imparatorun yanına döndüler. Ancak bu arada Orta Anadolu'nun batısında bulunan Thrakesion temasına giren Türklerin karşısına Bizanslılardan hiçkimse çıkamadı. İmparator tarafından buraya, ordu toplamak üzere gönderilen Theodoros Kontostephanos adlı kumandan henüz oraya varmamıştı. Türk kuvvetleri Kelbianus (Küçük Menderes vadisi) bölgesine kadar etrafı tahrip ederek ilerlediler ve büyük bir ganimetle geri döndüler.156 Bu duruma çok kızan imparator, acele ile başkent Konya'ya doğru harekete geçti.

İmparator Akşehir'e varınca burasını hücumla zapt etti ve şehrin tamamını yaktı. Burada uzun zamandan beri hapiste kalmış olan bazı Bizanslıları da serbest bıraktı. Türklere ait mallara da el koydu. Sonra Mesud'un ordugâh kurduğu yeri tespit edince, ordusuyla birlikte hareket etti ve Adrianupolis şehrinden geçerek Gaita'da157 ordugâhını kurdu. Ertesi gün birliklerini toplayıp ilerledi. Zaten iki ordu da birbirine çok yakındı. İmparator az sonra Türk ordusu ile karşı karşıya geldi ve her iki taraf arasında savaş başladı.158 Selçuklular kalabalık Bizans ordusuna karşı bir şey yapamayacaklarını anladıklarından geri çekilmeye başladılar. Onları takip eden Bizans ordusu, Türklerden bazılarını öldürdüler ve bir kısmını da esir aldılar. Manuel, bundan sonra Konya üzerine yürüdü (1146). Çünkü sultan, başkent Konya'ya kadar geri çekilmişti.159

Sultan Mesud Konya'da gerekli tedbirleri aldıktan ve şehri savunmaya hazır hale getirdikten sonra kapalı bir yerde kuşatılmış bir şekilde kalmanın şehir ve kendisi için tehlikeli olacağını

düşünerek, ordusunun bir kısmını şehrin arkasındaki yamaca yerleştirdi ve kendisi de yanındaki diğer askerleri ile birlikte Konya ile Kaballa160 kalesi arasında coğrafî konumuna güvendiği bir dağa, yani şehrin sağ tarafında mevzilendi.161 Sultan şehrin savunmasını da karısının idaresine bıraktı.162 İmparator Manuel, Kaballa'ya gelince, hemen saldırıya geçmeyip kısa bir süre bekledi. Çünkü o, sultanın nerede olduğunu bilmiyordu. Mesud'un şehrin sağındaki birliklerin başında olduğunu fark edince buraya doğru hücuma hazırlandı. Ancak imparatorun subayları bu hareketten dolayı huzursuz oldular. Zira onlar Türklerin sayılarının bu kadar az olamayacağını ve çok sayıdaki Bizans ordusuna karşı sultanın dışarı çıkıp savunma yaparak kendini tehlikeye atmayacağını, görünen askerlerin sadece sultanın öncü birliklerinden ibaret olduğu inancında idiler. Onlar bu işte bir hile sezinliyorlardı. Kuşkusuz bu durum askerleri korkuya da sevk ediyordu. Bizans ordusu sonunda saldırıya geçti. Bu ilk saldırı ile Türk kuvvetleri bozulup dağılmaya başladı.Türkler bu ilk saldırı karşısında geri çekilmeye başladılar. Bizanslılar kaçanları takip ettiler. Bu da ordularının bölünmesine ve zaman kaybetmelerine neden oldu. Bizans ordusunun arkada kalan ikinci bölümü ilerledi ama bunlar birdenbire Türk askerlerinin pususuna düştüler ve püskürtüldüler. Burada imparator, şehirden uzaklara doğru kaçan Türk birliklerini takiple uğraştığından Konya içindeki garnizon da dışarı çıkıp savaşa katılınca Bizanslılar neye uğradıklarını şaşırdılar.

İmparator, ordusunun düştüğü durumu öğrenince bazı subaylarını en kısa yoldan buraya gönderdi. Fakat yardıma gelen birlikler de durumu düzeltmeye yetmedi. İmparator da oraya ulaştığı zaman hezimetin çok yakın olduğunu görerek bir hile ile mağlup olmak üzere olan ordusunu kurtarmaya çalıştı. Ordusu içinden Bempitziotes adlı bir askerini yanına çağırıp ona başındaki miğferi çıkartıp bunu eliyle havada her yöne doğru sallamasını emretti. O, böyle yaparak kendi ordusuna sultanın esir edildiğini ilân edip dağılıp mağlup olmalarını engellemeye ve karşı tarafın da maneviyatını bozmaya çalışıyordu. Nitekim yaptığı hile işe yaradı ve Bizanslı askerler birdenbire cesarete gelerek, kendilerini kuvvetle tazyik eden Türkleri geri püskürttüler. Hava kararınca iki taraf savaşa ara verdi. Bizanslılar ertesi gün şafak söker sökmez oradan hareketle Konya önünde tekrar karargâh kurdular ve askerler şehrin etrafını kuşattılar. Ancak kısa bir süre sonra Manuel, şehrin girilemez olduğunu anladı. Ayrıca Sultan Mesud'a yardımcı kuvvetler geldiği haberlerini ve dönüş yolunun Türkler tarafından kesilmekte olduğunu fark ederek kuşatmadan vazgeçti ve oradan ayrılmaya karar verdi. Ancak öncelikle adamlarına şehir civarında bulunan her şeyi yağma ve tahrip ettirdi. Bu talan sırasında Türk mezarlığında bulunan ölülere ait cesetler dışarı çıkarılmak suretiyle insanlık dışı hareketler de sergilendi.163 Anonim Selçuknâme'ye göre,164 imparator bir Cuma günü Konya'da katliâm yaparak165 yedi bin Müslümanın şehid olmasına neden oldu. Niketas,166 imparatorun, askerlerine mezarlara dokunmalarını yasakladığını, Kinnamos ise,167 Manuel'in şehrin yakınında bulunan her şeyi tahrip ve yok ettiğini, Bizans ordusunun Türk mezarlarını tahrip ederek mümkün olduğunca çok cesedi mezarından dışarı çıkardığını ancak imparatorun, sultanın annesine ait mezardaki cesedin hakarete uğramasını istemediği ve onun mezarının toprağının rahatsız edilmemesini emrettiğini kaydeder.

Bu doğru olsa bile Manuel'in, Türklerin mezarlarına karşı girişilen talana göz yumduğu hatta bu emri kendisinin verdiği açıkça anlaşılmaktadır. Manuel, buradan geri çekilmeye başlayınca tekrar İmparator Manuel Komnenos, Türklerin Tzibrelitzemani168 olarak adlandırdıkları bir geçide vardıklarında, Sultan Mesud da Dânişmendlilerden beklediği yardımın gelmesi169 ile kendini yeterince güçlü hissetti ve Bizans ordusunu yakalamak üzere harekete geçti. İmparator kendi hayatını kurtardı ancak emrindekilerin çoğu Sultan Mesud tarafından imha edildiler.170

Bizans ordusu, Konya'dan kendi topraklarına varıncaya kadar Türkler tarafından ağır kayıplara uğratıldı. Sultan Mesud onlara ait yedi kaleyi fethetti ve içindeki askerleri öldürttü. Bir müddet sonra imparatorun atını aldığı yeğeni Andronikos, Türklere ait binicisiz bazı atları toplayarak ordugâha döndü. Manuel, buradan İstanbul'un yolunu tuttu. İmparator ordusuyla Rhyndakos nehrine vardığı sırada Sultan Mesud'un elçileri gelerek Manuel'e sultanın barış isteğini bildirdiler. Elçi heyetinin başında bir çok savaşta ün kazanmış Süleyman (Solemas) adlı emîr bulunmakta idi. Her iki taraf arasında yapılan görüşmeler sonunda Selçukluların Prakana kalesini ve daha önce Bizans'tan aldıkları bir kaç kaleyi geri vermesi şartıyla barış yapıldı.171 Görüldüğü üzere büyük umutlarla çıkılan bu sefer de öncekilerden pek farklı bir şekilde sonuçlanmamıştır. Daha sonra Sultan Mesud'un imparatora barış teklifinde bulunması Avrupa'dan gelen Haçlı orduları ile ilgili olmalıdır. Turan,172 İmparator Haçlıların gelişiyle, iki taraf arasında sonradan yapılan barış arasında bir ilgi kurmak mümkündür. Ancak Manuel'in geri çekilişini Haçlılara bağlamak herhalde doğru değildir. Büyük bir ihtimalle o, Dânişmendlilerin ve diğer bazı emîrlerin Selçukluların yardımına gelmesi ve dönüş yolunun tamamen kesilmesi ihtimalinden dolayı geri dönmüştür. Bundan sonra Sultan Mesud'un ölümüne kadar (1155) Manuel, bir daha böyle bir sefere teşebbüs etmedi. Hatta Bizans arazisine giren Ermenileri cezalandırmakta aciz kalınca, sultana yüklü miktarlarda para ve hediyeler göndererek ondan Ermeniler üzerine sefer tertip etmesini istedi. Sultan, Ermenilerin Selçuklu topraklarına da yağma ve akınlarda bulunduklarından bu teklifi olumlu karşılayıp Manuel ile anlaşarak Ermeniler üzerine seferler düzenledi.

Sultan Mesud'un Ölümü ve Şahsiyeti

Sultan Mesud hayatının son askerî seferini Kilikya'daki Ermeniler üzerine yaptı (Mayıs-Haziran 1154). Sultan bu seferden döndükten sonra hastalandı. On ay süren bir rahatsızlık devresinden sonra da 1155 (550) tarihinde öldü.173 Papaz Grigor'un,174 sultanın memleketine döndükten sonra on ay yaşadığı kaydına bakılırsa Mesud'un 1155 yılı Nisan ayı sonlarında veya Mayıs ayı başında vefât ettiği söylenilebilir.175 İbnü'l-Kalânisî'nin,176 Şaban 550'te (Eylül-Ekim 1155) meydana gelen bir olayı anlatırken II. Kılıçarslan'dan "Konya hükümdarı" olarak bahsetmesi de Sultan Mesud'un bu tarihten önce öldüğünü gösterir ki, bu da Papaz Grigor'un kaydına uygun düşmektedir. Mesud Konya'da Alâeddin Camii avlusunda bulunan türbede (Künbed-hâne)177 medfûndur.178

Sultan Mesud'un, Kılıçarslan,179 Dolat (Devlet)180 ve Şahinşah181 adlarında üç oğlu182 ve Dânişmendli Zünnûn, Dânişmendli Yağıbasan, Musul Atabegi Nureddin Mahmud ve Müslüman olan

Bizans imparatorunun yeğeni Ioannes ile evli olan183 fakat isimleri kaynaklarca kaydedilmeyen184 dört de kızı vardır.185

Kilikya seferinden gelince hastalanan Sultan, ölümünün yaklaştığını hissederek devlet erkânı ve ileri gelen emîrlerinin huzurunda tahtından inerek yerini, son yıllarda tüm seferlerinde yanında bulunan Elbistan Meliki oğlu Kılıçarslan'a bıraktı.186 Mesud, onun önünde eğilerek yeni sultanı ilk selamlayan ve ona biat eden kişi oldu. Sultan Mesud, diğer oğulları ve dâmatlarına da Kılıçarslan'a tâbi kalmak koşuluyla birtakım yerlerin idaresini bıraktı. Buna göre: Küçük oğlu Şahinşah'a, Ankara, Çankırı ve Kastamonu bölgelerini; dâmadı Dânişmendli Zünnûn'a, Kayseri ve civarını; bir diğer dâmadı Dânişmendli Yağıbasan'a, Sivas ve Amasya topraklarının idaresini verdi.187 Ortanca oğlu Dolat'ın idaresine nerelerin verildiği hususu kaynaklar tarafından kaydedilmemiştir. Sultan Mesud, akıllı, adaletli, sabırlı, tedbirli, ileri görüşlü ve dindar bir hükümdar idi. Belki de o, bu özelliklerinden dolayı Türkiye Selçuklu tahtında 39 yıl (1116-1155) gibi uzun bir süre oturmuştur. Bizans oyunlarını aklı ve ileri görüşlülüğü ile, zamanla hükümdarlıkta babasının ölümünden tahta çıkıncaya kadar yaşadığı olaylar ve bu süre içinde elde ettiği tecrübeyle, bertaraf etmeyi bilmiş, adaletiyle kendi milletinden olmayan insanları bile etkilemiştir. Özellikle Beyşehir gölündeki adalarda yaşayan Hıristiyanların kendileri gibi Hıristiyan olan Bizans İmparatoru II. Ioannes'e tâbi olmayı reddetmelerinden, hatta zor kullanan imparatora şiddetle karşı koyarak, Sultan Mesud'a bağlı kalmayı tercih etmelerinden anlaşılmaktadır. Sultan Mesud'un sabırlı bir insan olması, dağılma noktasına gelmiş olan Türkiye Selçuklu Devleti'nin toparlanmasını, yeniden güç kazanmasını ve zamanla Anadolu'da en kudretli devlet haline gelmesini sağlamıştır. Dânişmendlilere karşı izlediği siyasetle ne kadar ileri görüşlü birisi olduğu ortaya çıkmaktadır. Haçlı ordularının Anadolu'ya doğru yürüyüşe geçmesi nedeniyle Bizans İmparatorluğu ile barış yapıp daha bu ordular İstanbul'a ulaşmadan gerekli tüm önlemleri alması, İmparator Manuel Komnenos'un Konya kuşatması sırasında Bizans ordusunu, içeride sıkışıp kalmamak için şehrin dışında karşılaması, savaşlar sırasında gereksiz kahramanlık gösterilerinden kaçınması, onun tedbirli yanını ortaya koyduğu gibi bir kumandan olarak askerî bilgisini ve becerisini de açığa çıkarmaktadır.

Camiler yaptırması, fethettiği topraklarda minberler kurdurup, buralara İslâm'ı anlatmak üzere halifeden hatipler taleb etmesi, hayır müesseseleri yaptırması da onun dindarlığını göstermektedir.

İbnü'l-Azrak'ın verdiği bilgiye göre,188 Sultan Mesud, 538 (1143/1144) yılında kumandanlarından Emîr Bahâeddin Ebu Kâlicâr el-Alevî'yi, Meyyâfârikîn'de bulunan babası I. Kılıçarslan'ın nâşını Konya'ya getirmek üzere görevlendirdi. Emîr Bahâeddin, Kılıçarslan'ın nâşını Âmid'e (Diyarbakır) kadar getirmesine rağmen daha sonra tâbutu Meyyâfârikîn'e geri götürerek eski yerine defnetti. Tâbutun geri götürülme nedenini tam olarak bilemiyoruz. Fakat sebep ne olursa olsun Sultan Mesud'un babasının tâbutunu Konya'ya nakletmek istemesi onun babasına karşı olan saygı ve vefâsını göstermektedir.

Sultan Mesud, babasının tahtını elde ettiğinde Türkiye Selçuklu Devleti, Konya ve civarıyla sınırlı idi. Bununla birlikte küçük kardeşi Tuğrul Arslan da Konya'dan bağımsız olarak Malatya'da hüküm

sürmekte idi. Anadolu’da adeta iki ayrı Selçuklu Devleti bulunuyordu. Sultan Mesud önce kayınpederi Emîr Gazi’nin yardımıyla kardeşlerinden kurtulmuş tahtını sağlamlaştırdıktan sonra Emîr Gazi’ye bağlı olarak hâkimiyetini sürdürmüş, ancak onun 1134’te ölümüyle bağımsızlığını elde ederek, Dânişmendlilerle eşit bir konum elde etmiştir.

Dânişmendli kayınbiraderi Melik Muhammed’in 1142’de ölümü üzerine meydana gelen taht kavgalarından da istifade ile topraklarını ve nüfuzunu arttırarak Türkiye Selçuklu Devleti’ni Anadolu’nun en güçlü devleti haline getirmiştir. Türkleri devamlı surette Anadolu’dan atmak emelini güden Bizans’ın hayallerini gerçekleştirmesine fırsat vermeyerek, 1147-1148 yılları arasında Anadolu’ya gelen Haçlı ordularına ağır darbeler indirip, bu toprakları onlara mezar yapmak suretiyle Anadolu’nun Türk vatanı olarak kalması için büyük bir emek sarf etmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti’nde ilk kültür ve imâr faaliyetleri de Sultan Mesud ile birlikte başlamıştır. Mesud, babası I. Kılıçarslan gibi, zor günler geçiren ve sorunlu bir devleti devralmış ancak buna karşın oğlu II. Kılıçarslan’a Anadolu ve çevresine hükmeden, ordusu güçlü olan, zengin bir devlet bırakmıştır.

İkinci Haçlı Seferi’ne katılmış olan Papaz Odo de Deuil’ün,189 Anadolu’dan geçişleri sırasında Türklerin hâkimiyeti altındaki bölgelerden “Turchia“ (Türkiye) şeklinde bahsetmesi ilginçtir. Bu kayıt ile Sultan Mesud devrinden itibaren artık Türklerin yaşadığı bölgelere Turchia ismi verildiği anlaşılmaktadır.

1İbnü’l-Esîr, X, 430, trc., X, 345; Ebu’l-Ferec, II, 347.

2Ebu’l-Ferec, II, 347.

3İbnü’l-Esîr, X, 430, trc., X, 345; Ebu’l-Ferec, II, 349.

4Süryani Mikhail, III, XV, 10, s. 194 vd; Ebu’l-Ferec, II, 349.

5Süryanî Mikhail, aynı yer; Ebu’ l-Ferec, II, 349.

6Süryanî Mikhail, aynı yer; Ebu’l-Ferec, II, 349.

7Süryanî Mikhail (aynı yer), İl Arslan’ın altın toplamak hususunda şehir halkına bir çok fenalıklar yaptığını ve Romalılar ülkesine gitmek için bir bahane aradığını kaydeder. Osman Turan (Türkiye, s. 149) ise, onun tam Konya’ya gidecekken yakalanıp hapse atıldığını söyler ve kaynak göstermez.

8Süryanî Mikhail, aynı yer; Ebu’l-Ferec, aynı yer.

9Ebu’l-Ferec, II, 349.

10 Ebu’l-Ferec (II, 349), onun yıllarca Malatya’da kaldığından bahseder, fakat Konya’ya gidip de burada tahta çıktığına dair herhangi bir bilgi kaydetmez. Yine aynı müellifin kaydından

anlaşıldığına göre (II, 351), Ayşe Hâtun'un Belek Gazi'nin desteğiyle 1114 yılında Malatya'ya yeniden hâkim olması Melikşah'ın (Şahinşah) bu sırada Malatya'da bulunmadığı izlenimini vermektedir.

11 Çanakkale Boğazı'nın Anadolu kıyısında, Nara burnu üzerinde, İlk Çağ'da ve Orta Çağ'da çok büyük stratejik önem taşıyan tarihi kent (Besim Darkot, "Çanakkale ", İA., III, 333-334).

12 Ulubat (Lopadion) civarında bulunan bir nehir (bk. Ramsay, 176, n. 5).

13 Anna, bu olayın Bohemund'la barış antlaşması yapıldıktan bir süre sonra meydana geldiğini ifade ediyor. Söz konusu barış 1108 Eylülü'nde yapıldığına göre, muhtemelen bu Bizans saldırısı 1109 yılında gerçekleştirilmiştir. (a.g.e., s. 357, 359, trc., s. 438, 440.).

14 A.g.e., s. 360, trc., s. 441.

15 Anna Komnene, s. 361, trc., s. 441.

16 Küçük Menderes Ovası (Ramsay, s. 111, 121-122; Besim Darkot, "Menderes ", İA., VII, 710).

17 Bugün Manisa iline bağlı Kırkağaç ilçesi (Ramsay, s. 125-126, 229).

18 Anna Komnene, s. 361-362, trc., s. 441-443.

19 Şimdi kurumuş olan Simav gölü (Ramsay, s. 160).

20 Anna Komnene, s. 370, trc., s. 451.

21 Anna'nın, babasının Norman Hükümdarı Bohemund'la yaptığı antlaşmanın maddelerini ayrıntılı bir şekilde yazıp da Şahinşah ile yapılan barışın şartlarından hiç söz etmemesi bu barışın çok kısa sürüp, uygulama safhasına bile geçmemiş olması veya yapılan barışın hemen hemen eşit şartlar içermiş olmasından kaynaklandığı düşünülebilir (Bk. Alexiad, s. 348-358, trc., s. 420-438).

22 Muhtemelen Phrygia'nın kuzeyinde bulunan bir yer (Ramsay, s. 203).

23 İzmit Körfezi'nin güneyinde bulunan Hersek yakınlarında bir yer (Ramsay, s. 228 n. 3-229).

24 Aslında Anna bu kumandanın ismini hatırlayamamış ve o kısmı boş bırakmıştır. Herhalde daha sonra yazmayı düşünmüştü (Bk. a.g.e., s. 375, trc., s. 458.).

25 Ulubat (Apolyont gölü) gölünde bir yarımadacık üzerinde bulunan Apollonia kenti yöresi; dolayısıyle bu gölün (Apollonia gölünün) yakınları (Ramsay, s. 135-136, 196).

26 Şimdi Belkıs olarak bilinen ve Kapıdağı yarımadasının kıstağındaki kalıntıların oluşturduğu tarihi kent (Ramsay, s. 128, 180; Besim Darkot, "Balıkesir ", İA., II, 276).

27 Bu isim yalnızca Anna Komnene tarafından zikrediliyor (a.g.e., s. 375-376, trc., s. 458-459.).

28 Manyas dolaylarında bir bölge ve bir kentcik (Ramsay, s. 171-172).

29 Kaz dağının kuzey komşusu olan İda dağıdır (Ramsay, s. 227-228).

30 Marmara Denizi kıyısında, bazı ilginç kalıntıları günümüze ulaşmış bir İlk Çağ ve Orta Çağ kenti. Çanakkale ili, Biga ilçesi Balıklıçeşme bucağına bağlı Kemer köyünün 1 km. kadar doğusunda, Kemer kalesi denilen yer (Umar, Alexiad, trc. s. 459, n. 5.).

31 Anna Komnene, s. 375-376, trc., s. 458-459.

32 Bugünkü yeri tam olarak belli değildir. Ancak Ramsay (s. 228) Manyas civarında olduğunu kaydeder.

33 Anna, “Skyte” (Skythian) olarak kaydeder (a.g.e., s. 376, trc., s. 459).

34 Anna’nın ifadesine göre, bu sırada Kamytzes, Aorata yöresinde elde ettiği ganimet ve tutsaklarla uğraşıyordu. Herhalde bunların taksimatına çalışıyordu (a.g.e., s. 376, trc., s. 460).

35 Anna, “Kamytzes’in kendisi, İskitlerle, Keltlerle, Bizans’ın daha cesur olanlarının tümü ile yiğitçe çarpıştılar” diyerek Kamytzes’in emrindeki kuvvetlerin İskit, Kelt ve Bizanslılardan meydana geldiğini de ortaya koyar (a.g.e., s. 376, trc., s. 460).

36 Emîr Muhammed’in, Türklerin kundaktaki masum bebeklerini bile acımadan kaynar kazanlara doldurup yakan düşmanına böyle bir şekilde muamele etmesi, yüce bir davranış ve güzel bir derstir.

37 Anna Komnene, s. 377, trc. s. 460.

38 İlçe merkezi Osmaneli kasabasının çok yakınında bulunan tarihi kentcik (Ramsay, s. 216, 221-226).

39 Ramsay (s. 229), bu yeri İnönü civarındaki dağ belinin geçildiği noktada aramak lazım geldiğini kaydeder. Ancak, Umar aynı fikirde değildir. Bk. a.g.e., s. 460 n. 4.

40 Ramsay (s. 229), Kütahya ile Eskişehir arasında olması gerektiğini; Umar (a.g.e., s. 461 n. 1), Domaniç-Emet arasında veya Tavşanlı yakınlarında olabileceğini kaydeder.

41 Ramsay’ın ifadesinden Emet civarında bir yer olduğu anlaşılıyor (Bk., s. 229).

42 Ramsay (s. 229), Karme'yi Soma'nın yakınındaki Germe olarak kaydederken, Umar (s. 461 n. 5), bu Türklerin Pisidia ile Galatia sınırında bulunduğu sanılan Karma köyünden gelmiş olabileceklerini söyler.

43 A.g.e., s. 377, trc., s. 461.

44 Anna, Alexiad'da bu Bizans ordusu artçı kuvvetleri kumandanları Ampelas ve Tzipoureles'in kendi birliklerinin toplanmasını ve savaş düzeni almalarını beklemeden Emîr Muhammed'in ordusuna saldırdıklarını dolayısiyle bu iki kumandanın büyük cesaretinden ve gözü karalıklarından dem vurur, ayrıca mağlubiyetin bu hatadan kaynaklandığını ima etmeye çalışır. Ne gariptir ki, daha önce bu iki kumandan için büyük bir savaş tecrübesine sahip olduklarını. kaydeder (s. 377, trc., s. 461.). Aslında bütün bunlar Anna'nın mağlubiyete bir bahane uydurma çabasından başka bir şey değildir. Kaldı ki, Emîr Muhammed, Bizans kuvvetlerine önceden haber vererek değil aniden saldırmıştır (s. 378, trc., 462).

45 A.g.e., s. 378, trc., s. 462.

46 Alexiad, aynı yer.

47 Bizans İmparatoru "bir aldık" diyerek herhalde Kamytzes'in Türklerin elinden kurtulmasını kastediyor.

48 Yeri tespit edilemedi.

49 Bu yer tam olarak belirlenememiştir. Ancak Poimanenon (Eski Manyas) yakınlarında olduğu biliniyor (Ramsay, s. 171-172).

50 Ramsay (s. 172) bu yerin Lentiana'ya yakın bir yerde olduğunu kaydeder.

51 Kellia, Hellen dilinde "Şaraphaneler" demektir (Kellion'un çoğulu). Ancak, Anadolu kökenli ve K (uwa)-Ela "Güzel Geçit" anlamında Kela adının Hellenleştirilmiş biçimi de olabilir. Dinar'ın eski adı Kelana (Kelaina) ile de bir ilgisi olabilir (Umar, a.g.e., s. 481 n. 1.).

52 Malagina hakkında geniş bilgi için bk. Ramsay, s. 221-226, 228-229.

53 Bu yeri tam olarak tespit edemiyoruz. Ancak Uludağ'ın doğusundaki dağ dizisi olabilir. Bk. Umar, s. 483 n. 1.

54 Anna Komnene, s. 393, trc., s. 482-483.

55 İznik'ten Lefke/Osmaneli'ne giden yolun üzerinde bir köy (Ramsay, s. 220.).

56 Seyitgazi (Nakoleia) sınırları içinde, bugün Bardakçı köyü diye anılan ve Seyitgazi'nin 12 mil ilerisinde bulunan bir köydür. Günümüzde anayol üzerinde bulunmayıp, Kırka ile Çifteler arasında

tam orta yerde, önemli yolların arasında kalmıştır. Bk. Ramsay, s. 156 n. 78, 186 n. 19, 236 n. 34, 256 n. 23, 259 n. 25, 499.

57 Afyon'un kuzeydoğusundan 44 km. ileride bulunan Bayat kasabasının 3 km. kadar batısında, şimdi Asar Kümbet Kale denilen kalenin bulunduğu yer (Ramsay, s. 256-257 n. 23.).

58 Yalnızca Anna tarafından zikredilen (s. 398, trc., s. 489) bu ismin Türkçedeki doğru karşılığını bilemiyoruz. Belki, "Boğa" olabilir.

59 Afyon iline bağlı Emirdağ'ın 12 km. kadar doğusunda Hamzahacılı ve Hisar köylerinin yakınında bir tarihî şehir (Besim Darkot, "Ammuriye ", İA., I, 411-412).

60 Anna Komnene, s. 399, trc., s. 490.

61 Eber gölü. Bk. Umar, s. 492 n. 1-2.

62 Akşehir gölünün güneybatı ucu (Ramsay, s. 151-152).

63 Alexiad, s. 399, trc., s. 490. Krş. Ramsay, a.g.e., s. 81-82.

64 Anna Komnene, s. 401-402, trc., s. 493.

65 Anna Komnene, s. 403, trc., s. 495.

66 Ramsay (s. 82 n. 1, 150), bu yerin şimdiki Ambanaz olduğunu kaydediyor.

67 Türkler çepeçevre sardıkları Bizans ordusuna Ampoun'da aniden saldırıyorlar. Sonra savaş alanından çekiliyorlar, ertesi gün de gidip Bizans imparatorundan barış koşullarının ne olacağını soruyorlar. Böyle bir şeye inanmak imkansızdır. Bizans ordusu zaten geriye dönüş yolunda olup sadece canını kurtarma derdine düşmüştü. Türk ordusu tarafından kıstırılmış olup, barış koşullarını tespit edecek durumda değildi.

68 Muhtemelen bugünkü Sultandağ kasabası (Ramsay, s. 82, 194).

69 Bugünkü Afyonkarahisar (Ramsay, s. 90-91, 150-151, 217).

70 Anna (s. 405, trc., s. 497), Sultan Şahinşah'ın İmparator Aleksios'la bu buluşması sırasında Türk hükümdarının atından inerek imparatorun ayağını öptüğünü ifade ederse de bu büyük bir yalan olup, yine onun babasını yüceltme gayretlerinden başka bir şey değildir. Zaten eserinin tamamında buna benzer abartılı ifadeler yer almaktadır.

71 Anna doğrudan doğruya 1116 tarihini vermez. Ancak zikrettiği diğer olayların tarihlerinden ve zaman belirten ifadelerinden Akşehir seferinin ve iki taraf arasında yapılan bu antlaşmanın tarihi ortaya çıkmaktadır (a.g.e., s. 392, 397, 400, trc., s. 481, 486, 491).

72 Anna Komnene, s. 406, trc., s. 498.

73 Vekayinâme, III, XV, 10, s. 195.

74 Abû'l-Farac Tarihi, II, 349-350.

75 Alexiad, s. 406-407, trc., s. 498-501.

76 Sultan Melikşah'ın (Şahinşah) bir gece uyurken gördüğü rüya başına gelecekleri sanki ona önceden bildiriyordu. Rüya aynen şöyle idi: Sultan yemeğini yerken bir fareler kalabalığı çevresini sarmıştı ve yemekte olduğu ekmeği elinden kapmaya çalışıyorlardı; onlara karşı iğrenerek davranırken ve onları kovalamaya girişmişken, birdenbire bu fareler aslanlara dönüşüvermişti ve onu yere sermişlerdi. Uyanınca bu düşünü yanında giden imparatorun subayına anlattı ve bunun ne anlama gelebileceğini sordu. Subay da ona: "Fareler ve aslanlar senin düşmanındır. " dedi. Ama Sultan ona inanmadı ve önlem almaksızın aceleyle yolculuğunu sürdürdü (Bk. Anna Komnene, s. 406, trc., s. 499).

77 Anna Komnene, s. 406-407, trc., s. 499-500.

78 Muhtemelen ilçe merkezi Ilgın'ın yerinde ya da o civarda bir yer (Ramsay, s. 151).

79 Anna Komnene, s. 407, trc., s. 500; Süryani Mikhail, III, xv, 10, s. 195; Ebu'l-Ferec, a.g.e., II, 350. Krş. Deguignes, s. 66; Turan, Türkiye, s. 160.

80 Yalnızca Anna Komnene tarafından kaydedilen bu ismin Türkçe'deki doğru karşılığı nedir bilemiyoruz. Ancak Osman Turan bu ismin, üşenmez, çalışkan manasına gelen "Erinmek" ya da "Erikmek" olabileceğini belirtir (a.g.e., s. 160 n. 30.).

81 Bk. M. Fuad Köprülü, "Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti ", THTD, Ankara 1944, I, 1-9.

82 Ebu'l-Ferec, II, 350.

83 1101 Yılı Haçlı Seferleri konusunda daha geniş bilgi için bk. Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri ", s. 17-56.

84 Krş. Işın Demirkent, "Antakya Prinkepsi Bohemund'un esir alınması Niksar'da hapsedilmesi ve Serbest Bırakılması (1100-1103)", Niksar'ın Fethi ve Dânişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri, Niksar 1996, s. 3-7.

85 İbnü'l-Kalânisî, s. 143; Urfalı Mateos, s. 261. Krş. Turan, s. 107, 145; Özaydın, "Dânişmendliler", s. 470.

86 Süryani Mikhail (III, xv, 9, s. 191vd.) ve Ebu'l-Ferec (II, 345) 2 Eylül 1106 tarihini kaydeder. Ancak Dânişmend Gazi'nin 1104'te öldüğü kabul edilirse bu tarihin 2 Eylül 1105 olması gerekir. Turan (Türkiye, s. 107, 146), bu tarihi 1105 olarak verirken Demirkent (Kılıçarslan, s. 52-53) ve Özaydın ("Dânişmendliler", s. 470) her iki yılı da yani 1105 ve 1106 yılını kaydetmek suretiyle bu konuda kesin bir karara varmanın mümkün olmadığı görüşündedirler.

87 Kumana veya komana. Geçmişte Anadolu'da bu isimle anılan iki yer mevcuttur. Biri Tokat'ın 9 km. kuzeydoğusunda, Almus yolu kavşağındaki Gömenek (Gümenek) köyünün yerinde, diğeri de Kapadokya'nın (Kappadokia) güneyinde, Kataonia bölgesindeki Komana'dır ki, kalıntıları Adana ili Tufanbeyli ilçesi merkez bucağına bağlı Şar köyü ile içiçedir. Bizim bahsettiğimiz Kumana, Gömenek köyünün yerindekidir. Bk. Umar, Tarihsel Adlar, s. 458. Krş. Turan, Türkiye, s. 135, n. 79.

88 Süryani Mikhail, III, XVI, 2, s. 223.

89 Cahen, s. 106.

90 Süryani Mikhail, aynı yer; Ebu'l-Ferec, II, 360.

91 Süryani Mikhail, aynı yer.

92 Süryani Mikhail, aynı yer; Ebu'l-Ferec, Aynı yer. Krş. Turan, s. 168-169; Erdoğan Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları ", XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1994, s. 712-713.

93 Ebu'l-Ferec, II, 363; Anonim Süryani, s. 89-90. Krş. Runciman, II, 173; Yınanç, "Dânişmendliler ", İA., III, 470; Özaydın, "Dânişmendliler", a.g.m., s. 470.

94 Süryani Mikhail, III, XVI, 5, s. 233. Süryanî Mikhail (aynı yer), bu kalenin adını "Zynyn" olarak kaydeder.

95 Azîmî, s. 49, trc., s. 58; Süryani Mikhail, III, XVI, 4, s. 237; Ebu'l-Ferec, II, 367; Anonim Süryani, s. 99-100. Krş. Chalandon, II, 88; Turan, s. 172; Cahen, s. 217; Merçil, s. 255; Özaydın, a.g.m., s. 470; Irene Melikof, "Danishmendids", EI2. , II, 110; Yınanç, a.g.m., s. 470.

96 Süryani Mikhail, II, aynı yer; Anonim Süryani, s. 275; Ebu'l-Ferec, II, 367.

97 Süryani Mikhail, III, XVI, 4, s. 238; Ebu'l-Ferec, aynı yer.

98 Ebu'l-Ferec, II, 367. Krş. Turan, s. 173; Özaydın, a.g.m., s. 471.

99 Ebu'l-Ferec (Aynı yer), Aynüddevle'nin, Malatya'ya Muhammed tarafından götürüldüğünü kaydeder. Krş. Turan, s. 173; Özaydın, a.g.m., s. 471.

100 Kinnamos, s. 14; Niketas, s. 13. Krş. Finlay, s. 172; Chalandon, II, 89; Deguignes, IV, 69; Merçil, s. 256.

101 Turan (s. 173), Çankırı vâlisinin o sırada hayatta olmadığı için şehri karısının müdafaaya çalıştığını kaydeder. Ancak kaynak göstermez.

102 Niketas, s. 13.

103 Kinnamos, s. 14-15; Niketas, s. 13.

104 Niketas, s. 13-14. Krş. Yınanç, a.g.m., s. 471.

105 Ioannes'in, Kilikya Seferi hakkında geniş bilgi için bk. Niketas, s. 14-20. Krş. Le Beau, XVI, 21-46. Bizans imparatorunun bu seferi hakkında hocam Prof. Dr. Işın Demirkent, Bizans, Haçlı, Ermeni ve İslamî kaynakları kullanmak suretiyle oldukça geniş bilgi verir (Urfa, II, 116-129).

106 Niketas, s. 20-21. Krş. Deguignes, IV, 70.

107 Kinnamos, s. 21 vd.; Niketas, s. 22-24; Süryani Mikhail, III, XVI, 9, s. 249.

108 Turan, s. 177; Yınanç, a.g.m., s. 471.

109 Azîmî (s. 56, trc. s. 65) ve İbnü'l-Kalânisî (s. 275), 536-1141/1142; İbn Hamdûn (XII, vr. 179 a) ve İbnü'l-Esîr (XI, 92, trc. XI, 89), 537-1142/1143; Süryani Mikhail (III, xvı, 10, s. 253), 6 Aralık 1143; Ebu'l-Ferec (II, 376), yalnız 1143; Papaz Grigor (s. 296) ise, 1143/1144 yılını kaydeder. Tüm bu kayıtlardan kesin bir tarih belirlemek mümkün değildir. Ancak Azîmî, İbnü'l-Kalânisî ve İbnü'l-Esîr'in kayıtlarında yer alan 1142 yılı ile yalnız Süryani Mikhail'in kaydettiği gün ve ay birleştirilirse, 6 Aralık 1142 tarihi ortaya çıkar ki, bu tarih, olayların akışına uygun düşmektedir. Krş. Runciman, II, 219, Cahen, s. 109; Demirkent, Urfa, II, 130, n. 571; Merçil, a.g.e., s. 121. Turan (Türkiye, s. 17-179), Melik Muhammed'in 6 Aralık 1143'te öldüğünü sonrasında Sultan Mesud'un, Aynüddevle'nin hâkimiyetindeki Malatya'yı 17 Haziran 1143'te kuşattığını kaydetmek suretiyle, Muhammed'in ölüm tarihinde kronolojik hataya düşer. Zaten Süryani Mikhail'in kaydettiği yılın yanlış olduğu, Melik Muhammed'in ölümünden sonra meydana gelen olayları 1143 yılının başlarında (17 Şubat) göstermesinden anlaşılıyor (bk. Vekayinâme, III, XVI, 10, s. 253).

110 Niketas, s. 80.

111 Yınanç, a.g.m., s. 472.

112 Ebu'l-Ferec, II, 376.

113 Cahen, s. 109.

114 Süryanî Mikhail, III, 1, s. 310; Ebu'l-Ferec, II, 391. Krş. Turan, s. 191; Merçil, s. 257; Ersan, s. 32-33; Yınanç, a.g.m., s. 472.

115 Müsâmeretü'l-ahbâr, s. 29, trc., s. 126. Krş. Nikedî, vr. 146 b.

116 Anna Komnene, s. 423, trc. s. 520; Niketas, s. 5; Süryani Mikhail, III, XV, 12, s. 204; Ebu'l-Ferec, II, 355. İslâm kaynakları bu olayın sadece yılını (511-1117/1118) kaydederler (İbnü'l-Kalânisî, s. 199; Azîmî, s. 33, trc. 41; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 532, trc. X, 423). Krş. Chalandon, II, 1. Urfalı Mateos (s. 265), bu tarihi bir yıl geç (1119/1120) olarak kaydeder.

117 Ioannes Komnenos (1118-1143). Onun tahtı nasıl ele geçirdiği hakkında bk. Komnene, s. 425, trc., s. 522; Niketas. s. 3-4. Krş. Chalandon, II, 1-10.

118 Bu konuda geniş bilgi için bk. Süryani Mikhail, aynı yer.; Niketas, s. 3-8. Krş. Chalandon, aynı yer.

119 Niketas, s. 8. Krş. Chalandon, II, 46.

120 Aslen bir Selçuklu Türkü olan bu Bizans kumandanı hakkında geniş bilgi için bk. Işın Demirkent, "Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos ", Belleten, c. LX, (Ankara 1996), sa. 227, s. 59-72.

121 Demirkent, a.g.m., s. 65. Yalnız Bizans kaynaklarınca kaydedilen bu Selçuklu emîrinin adının Türkçedeki tam karşılığının ne olduğunu bilemiyoruz. Bu adı Kinnamos (s. 7) "Pikharas" ve Niketas (s. 8), "Alpikharas" olarak. kaydeder. Ayrıca bk. Moravcsik, II, 65.

122 Kinnamos, s. 5 vd. Krş. Chalandon, II, 46-47; Vryonis, s. 117 vd.; Demirkent, a.g.m., s. 65.

123 Kinnamos, s. 6; Niketas, s. 8. Süryani Mikhail (Vekayiname, III, xv, 12, s. 205), Bizans İmparatoru Ioannes'in 1119 yılında Türkler üzerine bir sefer yaparak onlardan üç kaleyi aldığını kaydetmek suretiyle Bizans kaynaklarının verdiği malumâtı doğrular. Krş. Ebu'l-Ferec, II, 356.

124 Kinnamos, s. 6.

125 Niketas, s. 8. Kinnamos (aynı yer), imparatorun Paktiarios ve Dekanos adlı iki mızrakçısını çağırarak bunlardan askerleriyle beraber şehre hücum etmeleri emrini verdiğini kaydeder.

126 Niketas'ın, imparatorun İstanbul'a geldikten sonra burada fazla kalmayarak Türkler üzerine yeniden sefere çıktığı şeklindeki kaydı dikkate alınırsa bu seferin tarihi 1120 olmalıdır. Bk. Historia, s. 8. Krş. Le Beau, XVI, 7; Finlay, s. 172; Chalandon, II, 48; Runciman, II, 172; Turan, Türkiye, s. 161.

127 Antalya yakınında yeri bilinmeyen bir kale (bk. Ramsay, s. 424, 470).

128 Kinnamos, s. 7; Niketas, s. 9. Krş. Chalandon, II, 47-48; Turan, Türkiye, s. 161.

129 Kinnamos, s. 7-8; Niketas, s. 9-11. Süryani Mikhail, Peçenek yerine Kumanlar adını kullanarak bu Türk kavmi ve Ioannes'in bunlar üzerine düzenlediği sefer hakkında bilgi verir. Bk. Vekayinâme, III, xvı, 2, s. 206vd. Krş. Chalandon, II, 48-51.

130 Vekayinâme, III, xvı, 5, s. 232 vd.

131 Niketas, s. 20-21; Süryani Mikhail, III, XVI, 4, s. 230; Ebu'l-Ferec, II, 363. Krş. Chalandon, II, 84; Turan, s. 171.

132 Urfalı Mateos, s. 290. Krş. Chalandon, II, 114. Süryanî Mikhail (III, xvı, 5, s. 232), İmparator Ioannes'in 1131 yılında Kilikya üzerine yürüdüğünü, bu sırada sınırlarda karşısına çıkan Türklerin büyük bir kısmını kılıçtan geçirdiğini ve onlara ait iki kaleyi de zaptettiğini kaydeder. Ancak Ioannes'in bu tarihte Kilikya üzerine seferi bulunmadığından bu kayıt herhalde onun 1137 seferi ile ilgilidir.

133 Daha geniş bilgi için bk. Runciman, II, 174-175; Demirkent, II, 119-120.

134 Vekayinâme, (III, xvı, 8, s. 246).

135 Kinnamos, s. 20; Niketas, s. 20. Krş. Demirkent, trc., s. 18 n. 37.

136 Süryani Mikhail, III, XVI, 8, s. 245. Krş. Ebu'l-Ferec, II, 374. Ayrıca bk. Niketas, s. 20. Runciman (II, 180), barışı Sultan Mesud'un rica ettiğini ve bir miktar tazminat ödediğini kaydeder.

137 Kinnamos, s. 22. Krş. Chalandon, II, 181; Turan, s. 177.

138 Niketas, s. 24-25. Krş. Demirkent, II, 131.

139 Bk. Demirkent, trc., s. 19 n. 40.

140 Hakkında bilgi için bk. Ramsay, s. 398, 424, 433vd.

141 Kinnamos, s. 22.

142 Niketas, s. 24-25. Krş. Chalandon, II, 181-182. Bizans kaynağı, zapt edilen bu adalarda yaşayan Hristiyan halka nasıl muamele yapıldığını ve akibetlerinin ne olduğu hakkında bilgi vermez. Ancak onların imparator tarafından esir alındığı ya da Türkiye Selçuklu sınırlarına sürgün edildiği tahmin edilebilir (Krş. Turan, s. 177).

143 Aleksios, İmparator Ioannes'in dünyaya gelen ilk oğlu olup, babası tarafından kırmızı pabuçlar ve imparatorluk purpuru ile taltif olunmuştu. Bk. Niketas, s. 11, 25. Krş. Chalandon, II, 182-183.

144 İbnü'l-Kalânisî, s. 277; Papaz Grigor, s. 296; Kinnamos, s. 28 vd.; Niketas, s. 30; Süryani Mikhail, III, XVI, 10, s. 254; XVII, 1, s. 258; Sıbt, XIII, vr. 265 b; Ebu'l-Ferec, II, 377. Krş. Chalandon, II, 193; Runciman, II, 184; Turan, s. 177; Demirkent, II, 133; Merçil, s. 121.

145 İmparator Ioannes Komnenos'un ölümü Niketas Khoniates tarafından tafsilatlı olarak anlatılır. Bk. Historia, s. 26-30.

146 Niketas, s. 29.

147 Niketas, s. 33. Krş. Finlay, s. 178; Runciman, II, 184; Demirkent, a.g.m., s. 67. Ioannes Aksukhos, süratle İstanbul'a gelerek bu sırada hiçbir şeyden habersiz imparatorluk sarayında oturan Isaakios'u tutuklayarak hapsetti (Niketas, aynı yer). Manuel'in imparatorluğu ele geçirmesinde Aksukhos'un oynadığı önemli rol hakkında daha geniş bilgi için bk. Chalandon, II, 192-197; Demirkent, a.g.m., s. 66-67.

148 Kinnamos, s. 31.

149 Niketas, s. 34. Niketas (aynı yer), bunların avlanırken ordudan uzaklaşarak bilmeden Selçuklu topraklarına girip yakalandıklarını kaydeder. Yine Niketas'ın kaydına göre bu iki asilzâde, Manuel tarafından fidye ödenmeden kurtarılmıştır. Bunlardan Andronikos Komnenos (1183-1185) sonradan imparator olmuştur (Historia, aynı yer).

150 Melangeia, İznik'in güneydoğusunda olup Dorylaion'a giden askeri yol üzerindeki ilk Bizans karargâhı idi ve çok eskiden beri kullanılmaktaydı. İmparatorların Anadolu seferleri sırasında Anatolikon ve Thrakesion Themaları'nın birlikleri orduya Melangeia karargâhında katılırlardı (Demirkent, trc. s. 31 n. 17).

151 Niketas, s. 35. Onun geri dönüşünde rahatsızlığı kadar çok sevdiği kız kardeşi Maria'nın ağır hasta olması da etkilidir (Kinnamos, s. 36-38. Krş. Chalandon, II, 248).

152 Prakana'nın bugünkü mevkii kesin olarak belirlenememiştir. Ancak Silifke'den Lykaonia bölgesine giden yol üzerinde ve Selçuklu-Bizans sınırına yakın bir yerde olması muhtemeldir (Demirkent, trc., s. 33 n. 21).

153 Niketas, s. 34. Krş. Chalandon, II, 248; Runciman, II, 220.

154 Kinnamos, s. 38.

155 Niketas, s. 36. Krş. Chalandon, II, 249; Turan, s. 180.

156 Kinnamos, s. 39 vd.; Niketas, s. 36. Krş. Chalandon, II, 249.

157 Bugün Üçhüyük denilen ve Akşehir-Konya yolu üzerinde, Akşehir'e 14 km., Konya'ya 96 km. mesafede bulunan yer (Bk. Demirkent, trc. s. 35 n. 30).

158 Kinnamos, s. 42; Niketas, s. 36.

159 Kinnamos (aynı yer), Sultan Mesud'un bozgun halinde Konya'ya kadar kaçtığını kaydeder. Bu, çekiliş Türk savaş taktiğine uygundur. Ancak, Bizans ordusunun sayıca üstün oluşu sultanın bir meydan savaşını göze alamadığını göstermektedir.

160 Kaballa veya Kabala, Konya'dan 11 km. kuzeybatıda Tekeli dağın (Geveli dağ) zirvesinde bulunan kaledir (Bk. Demirkent, trc., s 36 n. 31).

161 Kinnamos, s. 42. Niketas (s. 36), imparatorun Konya'ya sefer yaptığı sırada Sultan Mesud'un Aksaray'a kaçtığını; Anonim Selçuknâme (s. 38, trc., s. 24-25) ise, Kayseri'de bulunduğunu kaydeder.

162 Kinnamos, s. 46. Krş. Turan, s. 181. Niketas (s. 36), Konya surları üstünde savunmayı, Mesud'un kızlarından birisinin, rivayete göre de sultanın, İmparator Manuel'in kuzeni Ioannes Komnenos ile evli olan kızının idare ettiğini kaydeder.

163 Kinnamos, s. 45 vd.

164 s. 38, trc., s. 25.

165 Eğer bu kayıt doğru ise, katliâm Konya'da değil, muhtemelen şehir civarında gerçekleştirilmiştir.

166 Historia, s. 36.

167 Khronographia, s. 45 vd.

168 Şüphesiz bu yerin Türkçe yazılışı böyle değildir. Ancak Kinnamos'un kaydında (s. 47) bu şekilde geçmektedir. Türkçedeki tam karşılığını tespit etmek mümkün olmadı. Buna rağmen Konya-Beyşehir yolu üzerinde ve Konya'nın 10 km. batısındaki dar geçit olması muhtemeldir (Bk. Demirkent, trc., s. 39 n. 36). Kinnamos'un ifadesine bakılırsa bu geçit çok dar bir geçit olmalıdır (Bk. Khoronographia, s. 47).

169 Anonim Selçuknâme'nin bu olayı anlatırken "Kayseri yolundan bir ordu geldi" kaydı Dânişmendlilerin yardıma geldiğini göstermektedir (s. 38, trc. 25). Süryani Mikhail'in (III, XVII, 6, s. 275) "Sultan, Bağdat, Horasan ve diğer memleketlerden Türk emîrleriyle askerlerini topladı" kaydı, herhalde İkinci Haçlı Seferi karşısında sultanın Abbasî halifesi, Büyük Selçuklu sultanı ile diğer Türk hükümdar ve emîrlerinden yardım istemesi ile ilgili olmalıdır.

170 Kinnamos, s. 54. Anonim Selçuknâme'de yer alan (s. 38, trc., s. 25), 20.000 Bizans askerinin esir edilmesi, bu savaş sonucunda gerçekleştirilmiş olmalıdır. Ayrıca Selçukname, bunların hepsinin boyunlarının vurdurulduğunu da kaydeder (Bk. Aynı yer).

171 Kinnamos, s. 66 vd.; Niketas, s. 34; Süryani Mikhail, III, XVII, 6, s. 275. Krş. Chalandon, II, 257; Turan, s. 182. Odo (s. 55), iki hükümdar arasında yapılan bu barışın onbir yıl geçerliliği olduğunu kaydeder.

172 Türkiye, s. 182.

173 İbnü'l-Kalânisî, s. 332-333; Papaz Grigor, s. 312; Süryanî Mikhail, III, XVIII, 3, s. 312; Vardan, s. 204; Ebu'l-Ferec, II, 393; Ebu'l-Fidâ, II, 31; Nikedî, vr. 146b. İbnü'l-Azrâk (vr. 181 b); İbnü'l-Esîr (XI, 210, trc. XI, 179); Sıbt. (XIV, vr. 14b); İbnü'l-Verdî (II, 88); İbn Tağriberdî (V, 324); Aynî (vr. 465a) ve Cenâbî (s. 27, trc., s. 9).

551/1156-1157 yılında, buna mukabil Kazvinî (s. 475); Gaffarî (s. 113); Ahmed b. Mahmûd (II, 148).

558/1162-1163 yılında öldüğünü kaydederken Müneccimbaşı (s. 44-45, trc., s. 54), her iki tarihi de (551 ve 558 tarihleri) zikreder. Sultan Mesud tarafından Konya Alaeddin Camii'nde Ahlat'lı usta Hacı Mengübirtî'ye yaptırılan minberin kitabesinde 550 (1155) tarihinin kayıtlı oluşu ve camiinin diğer kısımlarının da sonraki sultanlar tarafından yaptırılmış olması sultanın bu tarihte vefât etmiş olduğunu kuvvetlendirmektedir (Bk. Konyalı, Konya Tarihi, s. 311-312). Ancak burada en mühim kıstasımız çağdaş müellif Papaz Grigor'un sultanın son Kilikya seferinden döndükten on ay sonra öldüğünü kaydetmiş olmasıdır ki, buradan da 1155 tarihi çıkmaktadır (bk. Papaz Grigor'un Zeyli, s. 312). Bu devrin bir diğer çağdaş müellifi İbnü'l-Ezrâk'ın yanlış olarak ileri sürülen 551 yılını kaydetmiş olması son derece ilginçtir ve Sultan Mesud'un ölüm tarihindeki tereddüt de buradan kaynaklanmaktadır. Ancak yukarıda da bahsedildiği üzere bir başka çağdaş müellifimiz İbnü'l-Kalânisi'nin 550 yılı olaylarını kaydederken II. Kılıçarslan'dan "Konya Hükümdarı" olarak bahsetmesi de onun ölümünün bu yılda meydana geldiğini kuvvetlendirir (Bk. Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 332-333).

174 Papaz Grigor'un Zeyli, s. 312.

175 Cahen, (Anadolu'da Türkler, s. 112), Nisan 1155 tarihini verir.

176 Zeylü Tarihi Dımaşk, s. 333. Ayrıca bk. Çay, s. 25.

177 Bu türbe hakkında geniş bilgi için bk. Hakkı Önkal, Anadolu Selçuklu Türbeleri, s. 185-206.

178 Turan, Türkiye, s. 195.

179 İbnü'l-Kalânisî, s. 332; Papaz Grigor, s. 312; İbnü'l-Azrak, vr. 181b; Niketas, s. 80; Süryanî Mikhail, aynı yer; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 210, trc. XI, 179; Ebu'l-Ferec, II, 393; Sıbt, XIV, vr. 14b; Nikedî, vr. 146b; Anonim Selçuknâme, s. 38, trc., s. 25.

180 İbnü'l-Kalânisî, s. 333.

181 Kinnamos, s 199; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 317, trc. XI, 258. İbnü'l-Esîr, (Aynı yer), bu ismi "Şahân-şâh" olarak kaydeder.

182 Papaz Grigor, s. 312 vd.; Anonim Selçuknâme, s. 38, trc., s. 25. Niketas (s. 79), Sultan Mesud'un bir çok oğlu olduğunu kaydeder.

183 Niketas, s. 23, 80; Süryani Mikhail, III, XVII, 12, s. 297; XVII, 1, s. 297; Ebu'l-Ferec, II, 388.

184 Müneccimbaşı (s. 44, trc., s. 54), Sultan Mesud'un Nureddin Mahmud ile evlendirdiği kızının adını Selçuka Hâtun olarak kaydetmiştir.

185 Niketas (s. 79), Sultan Mesud'un bir çok kızı olduğunu kaydetmiş, fakat sayı vermemiştir.

186 Papaz Grigor, s. 312; Niketas, s. 80; Anonim Selçuknâme, s. 38, trc. 25; Ebu'l-Ferec, II, 393. İbnü'l-Esîr (el-Kâmil, XI, 210, trc., XI, 179), Sultan Mesud'un ölümünden sonra yerine oğlu Kılıçarslan'ın geçtiğini kaydeder.

187 Papaz Grigor, s. 313; Niketas, s. 80; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 317, trc. XI, 258. Krş. Turan, Türkiye, s. 192. Kinnamos (s. 200), II. Kılıçarslan'ın saltanatı sırasında onu, Kayseri, Amasya ve Kapadokya'nın hâkimi olarak gösterir.

188 Tarihu Meyyâfârikîn, vr. 158a.

189 Ludovici VII, s. 87.

Ahmed b. Mahmûd, Selçuk-Nâme, (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul 1977, II.

Aksarayî, Müsâmeretü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr, (nşr. Osman Turan), Ankara 1944, (trc. M. Nuri Gençosman) Selçukî Devletleri Tarihi, Ankara 1943.

Albertus Aquensis, Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione, Emundatione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae, RHC. occ., IV, (trc. H. Hefele), Albert von Aachen. Geschichte des ersten Kreuzzuges, II, Jena 1923.

Anna Komnene, Alexiade. Règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081-1118), (nşr. ve trc. B. Leib), Paris 1937-45, I-III, (İng. Elizabeth A. S. Dawes), The Alexiad, London 1928, (trc. Bilge Umar) Alexiad Malazgirt'in Sonrası, İstanbul 1996.

Anonim Selçuknâme, (nşr. ve trc. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara 1952.

Anonim Süryani Vekayinâmesi, (nşr. J. B. Chabot), Chronicon (syriacum) ad annum chr. 1203/4 pertinens, Corpus Scriptorum Christianorum Oriantalium, Paris 1918, (trc. A. S. Tritton), "The First

and Second Crusades from an Anonymos Syriac Chronicle", JRAS., January s. 69-101, April s. 273-305, (London 1993).

Aynî, Bedrüddin Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed., Ikdü'l-cümân fî tarihi ehli'z-zamân, Süleymaniye Ktp. Hacı Beşir Ağa, nr. 456.

Azîmî, Azimî Tarihi, (yay. Ali Sevim, Azimi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler), Ankara 1988.

Bündârî, Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra, (nşr. M. Th. Houtsma), l'Histoire des Seldjoucides, Leiden 1889, (trc. Kıvâmeddin Burslan), Irak Ve Horasan Selçukluları Tarihi, İstanbul 1943.

Cenâbî, el-'Aylemü'z-zâhir fî ahvâli'l-evâil ve'l-evâhir, (haz. Muharrem Kesik, Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-zâhir fî ahvâli'l-evâil ve'l evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları İle İlgili Kısmının Tenkidli Metin Neşri, basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.

Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1987, II.

——, Tarihu muhtasari'd-düvel, (nşr. Antun Salihanî el-Yesû´î). Beyrut 1890.

Ebu'l-Fidâ', el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer, İstanbul 1286, II.

Ebû Şâme, Şihâbüddîn Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî., Kitâbü'r-ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhıyye, (nşr. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed), Kahire 1956, I/1.

Gaffârî, Ahmed b. Muhammed Kâdı., Târîh-i Cihân-ârâ, (nşr. Hasan Nurâkî).

Tahran 1343.

İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr., Rihle, Leyden 1907.

İbn Hamdûn, Ebu'l-Me'âli Muhammed b. Hasan., Kitabu't-Tezkire, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., III. Ahmed nr. 2948/XII.

İbn Şeddâd, İzzeddîn Muhammed b. Ali b. İbrahim., el-A'laku'l-hatîre fî zikri ümerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîre, (nşr. Yahyâ Zekeriyyâ Abbâre), Dımaşk 1991, I/2.

İbn Tağriberdî, Cemâleddîn Ebi'l-Mehâsîn Yûsûf b. Tağriberdî el-Atâbekî en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire, tarihsiz, V.

İbnü'l-Adîm, Kemâleddin Ebu'l-Kasım Ömer., Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb, (nşr. Sami ed-Dehhan), Dımaşk 1954, II.

——, Buğyetü't-taleb fî tarihi Haleb, (nşr. Ali Sevim), Bugyat At-Talab Fî Târîh Halab, Selçuklularla İlgili Haltercümeleri, Ankara 1976.

İbnü’l-Esîr, İzzeddîn Ebu’l-Hasan Ali b. Ebu’l-Kerem Muhammed b. Abdulkerim b. Abdulvâhid eş-Şeybanî., el-Kâmil fî’t-târîh, (nşr. C. J. Tornberg), Beyrut 1979, (trc. Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1987, X-XI.

——, et-Tarihu’l-bâhir fî’d-Devleti’l-Atâbekiyye, (nşr. Abdulkadir Ahmed Tuleymat), Kahire 1963.

İbnü’l-Azrak el-Fârıkî, Ahmed b. Yusuf b. Ali., Tarihu’l-Fârıkî (Tarihu Meyyâfârıkîn), British Museum, Or. nr. 5803, (nşr. Bedevî Abdullatif Avad).

Kahire 1959; (nşr. Ahmet Savran), Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısmı), Erzurum 1987.

İbnü’l-Kalânisî, Ebû Ya‘lâ Hamza b. Esed et-Temîmî., Zeylü Tarihi Dımaşk, (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908.

İbnü’l-Verdî, Zeynüddin Ömer b. el-Verdî., Tetimmetü’l-Muhtasar fî ahbâri’l-beşer (Tarihu İbni’l-Verdî), (nşr. Ahmed Rıf’at el-Bedravî), Beyrut 1970, II.

Kadı Ahmed Negîdî, el-Veledü’ş-şefîk, Süleymaniye Ktp., Fatih nr. 4518.

Kazvînî, Hamdullah b. Ebû Bekr Ahmed Müstevfî., Târîh-i Güzîde, (nşr. Edward Browne), Tahran 1339.

——, Zafernâme, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, nr. 2042.

Kinnamos, Ioannes., Epitome Historiarum, CSHB., (nşr. I. Meinecke), Bonn 1836, (Frs., J. Rosenblum), Chronique, Paris 1972.

Müneccimbaşı, Şeyh Ahmed b. Lutfullah el-Mevlevî., Cami‘ü’d-düvel, (nşr. Ali Öngül), Müneccimbaşı Ahmed Dede Efendi’nin Câmi ‘ü’d-Düvel’inin Tenkitli Metin Neşri ve Tercümesi (Selçuklular ve Anadolu Beylikleri), İstanbul 1986, (Basılmamış Doktora Tezi.

Niketas Khoniates, Historia, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1995.

Nüveyrî, Şihâbüddin Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî., Nihâyetü’l-ereb fî fünûni’l-edeb, (nşr. Said Abdülfettah Âşûr), Kahire 1985, XXVII.

Odo de Deuil, De Profectione Ludovici VII in Orientem, (trc. V. G. Berry), New York 1948.

Sıbt İbnü’l-Cevzî, Şemseddin Ebu’l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu b. Abdullah., Mir‘âtü’z-zamân fî târihi’l-A‘yân, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. III. Ahmed nr. 2907/XIII-XIV

Simbat, (Kumandan Simbat), Vekayinâme, (trc. Hrant D. Andreasyan), çeviri nr. 68, s. 56, (TTK.’da henüz yayımlanmamış tercüme).

Süryani Mikhail, Khronik, (nşr. ve trc. J. B. Chabot), Chronique de Michel le Syrien, Patriarche jacobite d'Antioche (1116-99), Paris 1899-1924, (trc. Hrant D. Andreasyan), Suryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi 1042-1195, Ankara 1944, II, (TTK. 'da henüz yayımlanmamış tercüme).

Şükrullah, Behcetü't-tevârîh, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., nr. R. 1538.

Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi Ve Papaz Grigor'un Zeyli, (trc. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987.

Willermus Tyrensis, Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum, (trc. Ergin Ayan, Willermus Tyrensis'in Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum (Denizaşırı Bölgelere Yapılan Seferlerin Tarihi) adlı eserinin XVI. XVII. ve XVIII. Kitaplarının Türkçe Çevirisi), İstanbul 1994, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Vardapet Vahram, Tarih, (trc. Hrant D. Andreasyan), çeviri nr. 69, s. 12, (TTK. 'da Henüz Yayımlanmamış Tercüme).

Vardan Vartapet, Cihan Tarihi, (trc. Hrant D. Andreasyan), "Türk Fütuhatı Tarihi", Tarih Semineri Dergisi, İstanbul 1937, I/2.

Yâkût el-Hamevî., Mu'cemü'l-büldân, Beyrut 1955, I.

Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed., Tarihu Düveli'l-İslâm, Mısır 1974, I-II.

Araştırma Eserler

Ahmed Tevhîd, Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu, İstanbul 1321, IV.

Alptekin, C., "Türkiye Selçukluları", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul 1992, VIII.

——, "Türkiye Selçukluları'nın Kestirdikleri İlk Paralardan Örnekler", Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, İstanbul 1995, MÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

——, "Belek b. Behram", DİA., V, 402-403.

Arık, F. Ş., "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları ", Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara 1991, AÜDTCF. Yayınları.

Artuk, İ., İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslamî Sikkeler Kataloğu, İstanbul 1971, I-II.

Aslanapa, O., Türk Sanatı II, Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar, İstanbul 1973.

Ataoğlu, R., "Selçuklu Artuklu Münâsebetlerine Toplu Bir Bakış", Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı, İstanbul 1995.

Aykut, N., “Some Coins of Mas‘ud I, Qilijarslan II, and the Maliks”, American Journal of Numismatics, New York 1995-1996, (The American Numismatic Society), sa. 7-8.

Baykara, T., Türkiye Selçukluları Devrinde Konya, Ankara 1985.

Bernhardi, W. V., Konrad III., Leipzig 1883.

Bosworth, C. E., İslâm Devletleri Tarihi, (çev. Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli), İstanbul 1980.

Brand, C. M., “Türkish Element in Byzantium, eleventh-twelfth centuries”. Dumbarton Oaks Papers, 43 (1989).

Cahen, C., La Syrie Du Nord A L’époque Des Croisades Et La Principauté Franque D’Antioche, Paris 1940.

——, Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler, (çev. Yıldız Moran), İstanbul 1984.

——, “Baghras”, EI2., I.

Chalandon, F., Alexis Comnène. Les Comnène, Jean II Comnène et Manuel I Comnène, Paris 1910-1912, I-II.

Çay, M. A., II. Kılıçarslan, Ankara 1987.

Darkot, B., “Harput”, İA., V/1.

Deguignes, J., Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umûmîsi, (Hüseyin Cahid), İstanbul 1924, IV.

Demirkent, I., Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146), Ankara 1987, II.

——, Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıçarslan, Ankara 1996.

——, Haçlı Seferleri, İstanbul 1997.

——, “Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân”, Belleten. Ankara 1992, LVI, sa. 216.

——, “1101 Yılı Haçlı Seferleri”, Prof. Dr. Fikret Işıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı, İstanbul 1995, 17-56.

——, “Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı. Ioannes Aksukhos”, Belleten, Ankara 1996, c. LX, sa. 227, s. 59-72.

——, “Haçlılar “, DİA., XIV, 525-546.

——, “Haçlı Seferlerinin Mâhiyeti ve Başlaması”, Haçlı Seferleri ve.

XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri, İstanbul 1998, İÜEF. Yay.

Donuk, A., “26-30 Ağustos 1922 Ta‘arruzu Ve Turan Taktiği”, TED., İstanbul 1982, İÜEF. Yay., sa. 12.

Dussaud, R., Topographie Historique De La Syrie Antique Et Médiévale, Paris 1927.

Elisséeff, N., Nur Ad-Din Un Grand Prince Musulman De Syrie Au Temps Des Croisades, Damas 1967, I-III.

Erkiletlioğlu, H., Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri, Kayseri 1996, Erciyes Üniversitesi Yay.

Ersan, M., Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu’da Ermeniler, İzmir 1995, (basılmamış doktora tezi).

Finlay, G., History of The Byzantine and Greek Empires, London 1854.

Gibb, H. A. R., “The Career of Nur-ad-din “, A History of The Crusades, (Ed. Kenneth M. Setton), Madison-London 1969, I.

Grousset, R., Histoire Des Croisades Et Du Royaume Franc De Jérusalem, Paris 1935, II.

Güler, O., “Anadolu Selçuklu Hükümdarlarının Tasvirli Sikkeleri ve.

Kayseri Selçuklu Darphanesi “, Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet, Kayseri 1992.

Halaçoğlu, Y., “Bağrâs”, DİA., IV.

Halil Edhem (Eldem)., Düvel-i İslâmiyye, İstanbul 1927.

Hinrichs, J. C., Münzen Der Seltchuken Anatoliens, Bremen 1992.

Honigmann, E., Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı, (trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1970.

——, “Urfa”, İA., XIII.

——, “Tel-Bâşir”, İA., XII/1.

İsmail Gâlip., Takvîm-i Meskûkat-ı Selçûkiyye, Ankara 1971.

Kaşgarlı, M. A., Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi, Ankara 1990.

Konyalı, İ. H., Âbideleri Ve Kitabeleri İle Niğde Aksaray Tarihi, İstanbul 1974, I-III.

——, Âbideleri Ve Kitabeleri İle Konya Tarihi, Konya 1964.

Köymen, M. A., Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri), Ankara 1991, V.

——, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı, Ankara 1992, III.

Kramers, J. H., “Kara Arslan”, İA., VI.

Kugler, B., Studien Zur Geschichte Des Zweiten Kreuzzuges, Amsterdam 1973.

Küçükdağ, Y., Selçuklular ve Konya, Konya 1994, Selçuklu Belediyesi Kültür Yayınları.

Le Beau, C., Histoire du Bas Empire, Paris 1824-1836, XVI.

Lowick, N. M., “Fars’daki Selçuklu Hâkimi Resultegin’in Bir Altın Sikkesi”, (çev. Erdoğan Merçil), Tarih Dergisi, İstanbul 1975, İÜEF. Yay., sa. 28-29.

Melikoff, I., “Danishmendids”, EI2., II.

Merçil, E., Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993.

——, “Bizans’ta Selçuklu Hanedan Mensupları”, XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1994.

Moravcsik, G., Byzantinoturcica, Leiden 1983, I.

Nersessian, D. S., “The Kingdom of Cilician Armenia”, A History of The Crusades, (ed. Kenneth M. Setton), Madison, Milwaukee, London 1969, II.

Nicholson, R. L., Joscelyn III And The Fall Of The Crusader States. 1134-1199, Leiden 1973.

Ostrogorsky, G., Bizans Devleti Tarihi, (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1991.

Önkal, H., Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara 1996.

Özaydın, A., Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118), Ankara 1990.

——, “Dânişmendliler “, DİA., VIII.

Phillips, J., The First Crusades, Origins and İmpact, Manchester 1997.

Ramsay, W. M., The Historical Geography of Asia Minor, (çev. Mihri Pektaş), Anadolu’nun Tarihî Coğrafyası, İstanbul 1961.

Röhricht, R., Geschichte des Königreichs Jerusalem 1100-1291, Innsbruck 1898.

Runciman, S., Haçlı Seferleri Tarihi, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1992, II.

Sevim, A., “Timurtaş”, İA., XII/1, 370-372.

Sönmez, Z., Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar, Ankara 1989.

Sümer, F., "Selçuklular Devrinde Türkiye'de Madenler ", Türklük Araştırmaları Dergisi, İstanbul 1989, M. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Şeşen, R., Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998.

Taşdemir, M., "Besni", DİA., V.

Turan, O., Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993.

——, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1993.

——, Doğu Anadolu Türk Devletleri Târihi, İstanbul 1993.

——, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul 1993.

——, "Kılıçarslan I ", İA., VI.

——, "Kılıçarslan II ", İA., VI.

Umar, B., Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İstanbul 1993.

Unat, F. R., Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Klavuzu, Ankara 1988.

Waas, A., Geshichte Der Kreuzzüge, Freiburg 1956, I.

Walter, B., The History of Jerusalem The City of Herod And Saladin, London 1888.

Wittek, P., Menteşe Beyliği, (çev. O. Ş. Gökyay), Ankara 1986.

Vryonis, S., The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamisation from the Eleventh Throught Century, Berkeley-California 1971.

Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan / Prof. Dr. Osman Turan [s.566-579]

Sultan Mas'ud I.'un oğlu, Kılıç Arslan I.'ın torunudur. Bu büyük Selçuklu sultanının uzun süren hükümdarlığı zamanında (1155-1192) Bizanslıların Anadolu'yu ele geçirmek emel ve teşebbüsleri kat'i şekilde kırılmış, rakip Türk hânedanları ya ortadan kaldırılmış veya tâbi bir duruma sokulmuş ve böylece, birinci haçlı seferinden sonra, Selçukluların karşılaştığı buhran ve tehlikeler bertaraf edilmiştir. Türkiye'de milli birliğin kurulması ile muvâzi olarak gelişen iktisâdi ve medenî yükselme de Kılıç Arslan devrinde başlar.

I. Meliklik Devresi

Dânişmendliler arasındaki ihtilâflardan faydalanan Sultan Mas'ud hâkimiyetini Fırat boylarına, cenûp ve şark istikametine doğru genişletirken, Elbistan'ı 1144'te fethederek, oraya büyük oğlu ve veliahtı Kılıç Arslan'ı Melik tâyin etti. Kılıç Arslan buradan haçlıların eline geçmiş bulunan Keysün (Coxon, Göksun) ve Maraş bölgelerine akınlar yaptı. Fakat önce Bizans imparatoru Manuel I.'in taarruza geçmesi, sonra da ikinci haçlı ordusunun gelmesi bir müddet şarkta fetihlerin duraklamasına sebep oldu. Bu sefere iştirâk eden haçlı ordularının imhâsından sonra, 1149 yılında, Kılıç Arslan, babası ile birlikte, Maraş'ı haçlıların elinden kurtardı; frank şövalyelerine ve papazlara Antakya'ya gitmek müsâadesi verildi. Ertesi yıl Kılıç Arslan, babası yanında sefere iştirâk ederek, franklardan Keysün, Behisni ve Ra'ban da fethedildi. Sultan Mas'ud Tell- Başar mühâsarasını terkedip memleketine dönünce, Ermeni ve franklardan alınan bu yerleri de Kılıç Arslan'ın idâresine ilhâk etti; birçok yerlerini kaybeden Urfa kontu Jocelin Sultan Mas'ud'un tâbiiyeti altına girdi. Sultan Mas'ud, Kilikya seferinden döndükten sonra, 1155 güz mevsiminde, hastalandı; öleceğini hissederek üç oğlunu emîrleri huzûrunda topladı. Eski göçebe Türk feodal devlet telâkkisine, yâni saltanatın hükümdarın oğullarına intikali hukûki an'anesine göre, hâkimiyeti altında bulunan yerleri üç oğluna taksim etti. Bununla berâber, bu taksim yine mezkur an'ane icâbı, büyük oğlu Kılıç Arslan'ı Konya sultanı ve diğerlerini de ona tâbî melik olarak tâyin etmek şartı ile, vukû buldu.

Sultan emîrlerin huzûrunda bizzat tahtından inerek, yerine Kılıç Arslan'ı çıkarmak, başına taç koymak ve bütün emîrler önünde eğilmek sureti ile culûs merâsimi îfâ edildi. Böylece sultan Mas'ud [b.bk.] 1155'te ölünce Kılıç Arslan, doğrudan doğruya, Konya ve havâlisinin ve dolayısı ile babasına âit bütün beldelerin sultanı oldu. Küçük oğlu Şahinşah'a Ankara ve Çankırı taraflarının verildiğini biliyorsak da, ortanca oğluna nerelerin düştüğü mâlûm olmadığı gibi, adı da sarih bir şekilde kaydedilmiş değildir. Mâmafih İbn al-Kalanisi ve Sibt'ın onun kardeşleri arasında zikrettiği Dolat'ın ortanca kardeşi olması gerekir. Bundan başka sultan Mas'ud bu taksimi yaparken tâbiiyetinde ve maiyetinde bulunan dâmadı Dânişmend oğlu Nizam al-Din Yağıbasan (bazı kaynaklarda Ya'kub Arslan)'a, esâsen bu âileye âit bulunan, Sivas ve havâlisini, bunun yeğeni diğer Dânişmendli emîrine de Kayseri'yi vererek, onları da oğlunun tâbiiyeti altına soktu.

II. İç ve Dış Düşmanlara Karşı Muvaffakiyetler

Kılıç Arslan hukuken bütün bu meliklerin metbuu idi. Lâkin Mas'ud ölünce kardeşler arasında ihtilâf çıktı. Sultan ibtidâden beri kendine rakip saydığı liyâkatli ve yakışıklı bir kimse olan ortanca kardeşini boğdurmak sureti ile bertaraf etti. Bundan korkan küçük kardeşi Şahinşâh kendisine âit olan Ankara ve Çankırı taraflarına kaçtı. Bu durumdan faydalanan Dânişmend oğlu Yağıbasan Şahinşah, kendi yeğeni Zu'l-Nun ve diğer Dânişmendli emîrleri ile Kılıç Arslan'a karşı bir ittifak cephesi kurdu. Büyük bir süvari kuvveti ile Kayseri havâlisini istilâ ederek, oralardan mühim sayıda Hıristiyan halkını memleketine nakletti. Bu haberi alan Kılıç Arslan ordusu ile Yağıbasan üzerine yürüdü. İki ordu karşılaşınca, Müslüman kanının akmasına mâni olmak maksadı ile, iki tarafı ordusuna mensûp din adamları araya girerek, muhârebeyi önlediler ve iki hükümdar mütâreke yapıp geri çekildiler. Fakat Yağıbasan bir müddet sonra gizlice gidip Elbistan'ı işgâl etti. Kılıç Arslan hiddetle ve sür'atle ona karşı yürüdü. Yağıbasan sultan kendisine yetişemeden o havâliden, yine hürriyetlerine dokunmamak üzere, 70.000 kişiyi sürüp, memleketine getirdi. Onları orada yerlşetirdikten sonra, dönüp sultanın karşısına çıktı. Bu sefer yine din adamları sultanın ayaklarına kapanarak, onun gazabını teskine ve savaşa meydan vermemeğe çalıştılar. Nihâyet iki hükümdar arasında her maddesi münâkaşa edilen bir muâhedenâme imzâlandı. Anlaşmanın Kılıç Arslan'ın lehinde bir mâhiyet taşıdığı belirmekle berâber, tehcir edilen halkın iâdesi bahis mevzuu olmadı. Çağdaş ve kulak şahidi bir müellif olan keşiş Grègoire bu son karşılaşmanın yerini göstermez. İbn al-Kalanisi ve Sibt b. al Cavzî, biraz farklı olarak, Kılıç Arslan'ın Dânişmendlileri, 1155/56'de, Aksaray'da mağlûp ettiğini söyler ki, aynı hâdisenin bahis mevzuu olduğu âşikârdır.

Kılıç Arslan'ı Yağıbasan ile barışmağa sevk eden asıl sebep şüphesiz memleketinin diğer düşmanları tarafından tecâvüze uğraması idi. Filhakika Ermeni kralı Toros II.'un kardeşi Stefan da, fırsattan faydalanarak, sultanın topraklarına akın yaptı; 1156'da Maraş beyinin bir Ermeni köyüne girmesi üzerine Maraş'a giderek tahrip ve yağma etti, Hıristiyan halkını esir etti ve katilden esirgemedi. Bunun üzerine, Dânişmendliler ile mücâdeleye nihâyet veren Kılıç Arslan bizzat Keysün bölgesine girdi; yerlerinden kaçmış olan Hıristiyan ahâliyi celbederek, onlara çok şefkatli bir muâmele yaptı ve yurtlarında yerleştirdi. Aynı yıl Behisni beyine karşı ayaklanan Hıristiyan halkı Stefan'ı dâvet etti. Lâkin yeminini bozan bir Hıristiyan keyfiyeti vâliye bildirince halkın bir kısmı Stefan'ın memleletine göçtü. Bununla beraber, sultan gelince, bu ahâliyi de getirterek yerlerinde iskân etti. Sultan ile macâdeleyi göze alamayan Stefan, onunla iyi geçinmek için, Pertus kalesini de ona teslim etti. Hıristiyan müellifleri bizzat tesellüme gelen sultanın adâleti sayesinde, halkın sükûna kavuştuğunu bildirirler. Kılıç Arslan Suriye ve Elcezire atabegi Nur al-Din Mahmud'un da hudutlarına tecâvüz ettiğini gördü; Dânişmendlileri dâima ona karşı tutan ve kışkırtan Mahmud, sultan Mas'ud'un dâmadı olmasına ve onun ile franklara karşı bir ittifak muâhedesi yapmış bulunmasına rağmen, sultanın Dânişmendliler ile mücâdelesinden faydalanarak, ona âit olan Ayıntap ve Ra'ban'ı işgâl etmiş idi.

Bu sebeple Yağıbasan ile mücâdeleye son veren ve Ermenileri de te'dip eden Kılıç Arslan, böylece durumunu kuvvetlendirdikten sonra, Nur al-Din'e, dostluğa ve aradaki sıhriyete aykırı olan bu hareketini takbih etmek üzere yazdığı bir mektupta: 'Bana âit memleketleri iâde et, babam aramızdaki

hudûdu çizdi" dedi. Fakat Nur al-Din aldırmayınca, Kılıç Arslan Kudüs'e, Antakya'ya ve Toros'a elçiler göndererek, Nur al-Din'e karş Ermeni ve franklar ile dostluk anlaşmaları yaptı ve gâliba aynı zamanda Dânişmendli Zu'l-Nun'u da kendi tarafına çekmeğe muvaffak oldu. Bu müsâit vaziyeti hazırlıktan sonra, Kılıç Arslan, keşiş Grègoire ve onu te'yit eden Abu Şama'ya göre 1157'de, büyük bir ordu ile giderek, Ayıntap'ı muhâsara ve surlarını tahrip etmek sureti ile ele geçirdi; Ra'ban üzerine yürüdü. Tam bu sırada idi ki, Kudüs kıralı ile Antakya prensi de Nur al-Din ile mütârekeyi bozarak, onun memleketine hücûm ettiler; o da bu vaziyet karşısında özür dileyip bu yerleri Kılıç Arslan'a iâde ettiğini bildirerek, Halep'e doğru çekildi. Bâzı muahhar Arap kaynakları Nur al-Din'e rûm ve franklara karşı Kılıç Arslan ile Dânişmendliler arasında sulhü te'sis vazifesini atfederler ki, bunun tarafgirâne ve hakikate aykırı olduğu meydandadır.

III. Kılıç Arslan'a Karşı İttifaklar

Kılıç Arslan'ın artan kudreti ve kazandığı muvaffakiyetler düşman ve rakiplerini aleylinde daha sıkı bir iş birliğine sürükledi. Filhakika ordusu ile Kilikya'ya kadar uzanan imparator Manuel ile Nur al-Din Mahmud arasında, 1159'da, Konya sultanı aleyhinde bir anlaşma yapıldığını çağdaş Müslüman ve Hıristiyan kaynakları naklediyorlar; zîra Selçuklular Bizanslılar ile de mücâdele hâlinde idiler.

Kinnamos'un bir kaydını teyit eden Urfalı Vahram, imparatorun topraklarını işgâl eden Toros'a karşı Kılıç Arslan'ı tahrik ettiğini, o da ordusu ile Anazarba'ya kadar ilerlediğini, Toros'un da mukabil harekete geçtiğini, fakat nihâyet anlaştıklarını ve Sempad'a göre de gizli bir dostluk yaptıklarını yazar. Diğer taraftan Dânişmendli Yağıbasan da Karadeniz sâhillerine kadar ilerleyerek Ünye ve Bafra'yı Bizanslılardan aldı. İmparatorun Kılıç Arslan'a gönderdiği Alexis Gifard adındaki elçisi zapt edilen yerlerin iâdesini temin ettiği gibi, 1158'de Yağıbasan ile bir ittifak muâhedesi de akdetti. Bu hâdiselerden sonra Manuel Kilikya seferinden dönerken, daha kısa bir yol olması dolayısı ile, Lârende'den geçmek sureti ile sultanın topraklarına girdi; oradan Akşehir yolu ile Kütahya'ya vardı. Türkmenler Bizans ordusuna önce Lârende, sonra Kütahya civarında mühim bir zâyiat verdirdiler. Bu hâdise imparator ile sultanın arasını gerginleştirdi. Bu sebeple imparator ertesi yıl bizzat ordusu ile türklere karşı çıktı. Eskişehir civarında Türkmenler ile Rumlar arasında şiddetli muhârebeler oldu. Büyük ve muntazam ordular karşısında göçebe taktiklerine başvuran Türkmenler çete muhârebelerine giriştiler, geceleri baskın yapıyor, gündüzleri çekiliyorlardı. Bu sâyede Rumlara, Müslüman kaynaklarına göre, on binlerce, Hıristiyan kaynaklarına nazaran 20.000 kişi zâyiat verdiler. İmparator, kış bastırdığı için, İstanbul'a döndü ve intikam almak maksadı ile daha büyük bir hazırlığa girişti. Türkmenler, bu fırsattan faydalanak, Isparta ve Denizli taraflarını yağma ettiler. İmparator Kılıç Arslan'a karşı Suriye'deki franklardan yardım istediği gibi, Dânişmendli Yağıbasan ve Ankara, Çankırı havâlisinin meliki bulunan sultanın kardeşi Şahinşah ile de gizli bir ittifak yaptı. Kılıç Arslan'ı atıp yerine Şahinşah'ı Selçuk tahtına çıkarmak niyetinde olan Yağıbasan önce sultanın tarafına geçmiş bulunan Kayseri emiri Dânişmendli Zü'l-Nun'u ve Malatya emîri Zü'l-Karnayn'i de bu ittifaka soktu. Bu vaziyetten haberdan olan Selçuklu sultanı Bitinya emîri Sülayman'ı, sulh teklifi için, imparatora gönderdi ise de, ret cevabı aldı. Buna mukabil 1160'da Elbistan ve havâlisini Yağıbasan'a terk etmek

sureti ile, onunla sulp yapmak mecbûriyetinde kaldı; imparatorada daha fazla ta'vizler veren yeni bir sulh teklifinde bulundu, Fakat tam bu sırada idi ki, Yağıbasan, Saltuklu ailesinden Erzurum meliki Saltuk b. Ali'nin Kılıç Arslan'a nikâhlanan kızını getirmekte olan gelin alayına hücûm etti. Cihâzını müsâdere ettiği gibi, gelini de, nikâhlı olduğu için şer'î bir hîle olarak, cebren dininden irtidat ettirdikten sonra, yeğeni Zü'l-Nun'a nikâhladı. Bu ağır tecâvüz karşısında gazaba gelen Selçuklu sultanı Yağıbasan üzerine bir sefer yaptı ise de mağlûp oldu. Her taraftan düşmanlarının ittifakı ile karşılaşarak çok güç bir durumda bulunan Kılıç Arslan bütün siyâsî faâliyet ve entrikaların mihveri olan imparator ile bizzat anlaşmak üzere, İstanbul'a gitmeğe karar verdi. Yanında bulunan Nur al-Din'in kardeşi Naşr al-Din Amir-i miran'ı ve bin süâriyi berâberine alarak yola çıktı. İbn al-Aşir gibi İslâm kaynakları bu hâdiseyi 560'ta gösterirlerse de daha mevsuk olması gereken keşiş Grègoire ve Süryânî Mihael'in verdiği 1162 tarihini kabûl etmek icâp eder.

İmparator Manuel şimdi zayıf bir duruma düşmüş olan Kılıç Arslan'ı tutmak ve bu süretle Türk hükümdarları arasında müvâzeneyi kurarak onların birbirleri ile mücâdelelerini devam ettirmek lüzûmunu anlamış bulunuyor ve Bizans'ın düşmanlarını birbirine ezdirmek siyâsetine bağlı kalıyordu. Bu sebeple Bizans, Ermeni ve süryânî kaynaklarının birbirlerini te'yit eden tafsilâtlı izahlarına göre, imparator misâfirini çok büyük bir nezâket ve tantana ile kabûl etti. İstanbul'da takriben üç ay kalan Selçuklu sultanına göz kamaştırıcı merâsimler, ziyâfetler ve eğlenceler tertip etti. O şekilde ki, her gün iki defa kendisine ve maiyetine altın ve gümüş kaplarda yemek gönderiliyor ve bu kıymetli eşyâ ona hediye ediliyordu. Kılıç Arslan, bu ziyâret esnâsında, imparatordan maddî yardım temin edip, onunla bir muâhedenâme imzâladı. Niketas'a göre sultan Sivas ve havâlisinin imparatora geçmesini kabûl ediyordu. Daha fazla tafsilât veren Kinnamos sultanın imparatorun düşmanları ile düşman olmağı, icâbında kendisine yardım etmeği, ona bağlı şehirlerin kendisine iâdesini, Türkmenlerin Bizans topraklarına akınlarına mâni olacağını ve Grègoire'i teyiden de, ölümüne kadar imparatora sadâkat gösterip, hiç bir düşmanı ile anlaşmayacağını taahhüt ettiğini beyân ediyor, hattâ yanındaki emîrlerin, sultanın bu anlaşmayı bozması hâlinde, buna mâni olmak için ellerinden geleni yapacaklarına dâir yemin ettiklerini de ilâve ediyordu. Böylece Kılıç Arslan aleyhindeki ittifakı bozarak, kuvvetli bir durumda memleketine döndü .

IV. Nur al-Din ile Rekabet ve Dânişmendlilerin Kaldırılması

Kılıç Arslan'ın başlıca gâyesi Yağıbasan'dan intikam almak ve saltanatına göz diken kardeşi Şahinşah'ı bertaraf etmekti. Kılıç Arslan'ın mağlûbiyetinden ve İstanul'a gitmesinden faydalanan Yağıbasan Artuklulardan dâmadı Fahr al-Din Kara Arslan'ın elinde bulunan Harput ve Çemişgezek'in üzerine sefer yaparak, halkını esir ve Kemah'a doğru sevk etti. Kılıç Arslan ertesi yıl, 1163'te, Dânişmendliler üzerine yürürken, bu vaziyette onun ile müttefik olduğu anlaşılan kara Arslan, yine diğer Artuklu Mardin emiri Nacm al-Din Alpı, Bitlis ve Erzen emîri Fahr al-Din ile birlikte, Fırat'ı geçerek, Malatya'yı yağma etti. Yağıbasan (Yakub Arslan) memleketinin içlerine çekildi; Artuklular Sivas'a kadar yaklaştılar. İbn al-Azrak'a göre, Nur al-Din Mahmud, haçlılar ile muhârebelerin şiddetlendiği bir zamanda, müslümanların birbirleri ile mücâdele etmesini doğru bulmayarak elçi

gönderip, Artuklular ile Yağıbasan'ın arasını buldu. Fakat bu anlaşmanın asıl sebebi kuvvetlerini toplayan Kılıç Arslan'a karşı bir mukavemet temini idi. Bu sebeple Kılıç Arslan'a karşı hazırlanmağa başlıyan Yağıbasan dâmadı ve sultanın kardeşi Şahinşah ile birlikte hareket etmek için onun yanına, Çankırı'ya gitti. Yağıbasan'ın, bu ziyâreti esnâsında, 1164'te ölmesi ve Dânişmendoğulları arasında ihtilâfın gelişmesi Kılıç Arslan'ın işini kolaylaştırdı ve fütûhâtını genişletmeğe imkân verdi. Filhakika kudretli rakibi Yağıbasan'ın ölümünden sonra önce Zü'l-Nun ile müttefik bulunan Kılıç Arslan, 1165'te Elbistan, Dârende ve Gedük havâlisini ve Tohma suyu boyunu zapt etti; Dânişmendlileri tâkibe devam ederek, 1169'da Kayseri ve Zamantı havâlisini Zü'l-Nun'un elinden alarak, memleketine ilhak etti. Ankara ve Çankırı'yı da kardeşinin elinden aldı; Şahinşah ve Zü'l-Nun Nur al-Din'e sığındılar. Kılıç Arslan Dânişmendliler aleyhinde genişleme faâliyetlerine fasıla vermeyerek, Malatya'da hüküm süren karışıklıklar dolayısı ile, 1171'de, orasını istilâya gitti. Kardeşi tarafından atılan Dânişmendli Muhammed'in türlü mâceralardan sonra sultana dehâlet etmesi de bu seferi tahrik ediyordu. Kılıç Arslan'a mukavemet edemiyeceğini bilen şehrin hâkimi Afridun da Nur al-Din Mahmud'a sığındı.

Bu zamanda Bizanslılar sultana sulh muâhedesi ile bağlı ve bilhals garpta meşgûl bulunduklarından Kılıç Arslan'a karşı yegâne rakip Suriye atabegi Mahmud idi. O, Malatya Selçuklular eline geçtiği takdirde, ona yolların ve Fırat boylarının tehlikeye düşeceğini hesaba katarak, Müdâhale etmek zarûretini anladı. Kılıç Arslan bu vaziyette muhâsarayı terke mecbûr kaldı ve o havâliden 12.000 kişiyi sürgün ederek, Kayseri'ye döndü. Nur al-Din kendisine sığınan Dânişmendli emirleri, Şahinhan, Mardin ve Harput Artuklu melikleri ve Ermeni kralı Mleh ile Kılıç Arslan'a karşı bir ittifak vücûda getirdi. Kedisini tehlikede gören Sivas Dânişmendli hükümdarı İsmail de onlara iltihak etti. Kılıç Arslan'a karşı hazırlanan kuvvetler Sivas'ta toplandılar1172. Kayseri'de kalan sultan, yaz esnâsında, Nur al-Din'in temsilcileri ile müzâkereye girişerek, müttefikleri oyaladı. Ondan Şahinşah'a ve Zü'l-Nun'a ait bütün memleketlerin geri verilmesi, Malatya seferinde esir edilenler ile Şahinşah'ın yedi çocuğunun iâdesi istendi. Kardeşine yılda 10.000 dinar tahsisi ile esirlerin iâdesini kabûl eden Kılıç Arslan bir karış toprak terkine râzı olmayacağını bildirdiği gibi yeğenlerinin talep edilmesine fevkalâde kızarak, bir daha böyle bir istek karşısında kalmamak, diğerlerinin de âkıbetini göstermek maksatı ile, bunlardan birini öldürüp Şahinşah'a gönderdi.

Bu sırada Sivas'ta hüküm süren bir kıtlık neticesinde, İsmail ve sultanın hemşîresi olan karısı (Yağıbasan'ın zevcesi idi) halk tarafından öldürüldü ve Nur al-Din'in yanında bulunan Zü'l-Nun Dânişmendli tahtına dâvet edildi (1173). Zü'l-Nun ağır bir kış esnâsında, halkın yoldaki karları açmak suretiyle, Nur al-Din'in maiyetine verdiği kuvvet ile birlikte Sivas'a geldi. Kılıç Arslan, bunu önlemek için, Kayseri'den Sivas'a geldi. Kılıç Arslan, bunu önlemek için, Kayseri'den Sivas üzerine yürürken, Nur al-Din'in de sultanın amcası olup, Keysün beyi bulunan Gök Arslan'ı da, tarafına alarak, Merzuban, Behisni, Keysün ve Maraş taraflarını işgâl ettikten sonra, Ceyhan suyunun yukarılarına doğru ilerilediğini öğrendi. Bunun üzerine, sür'atle dönerek, Kayseri yakınında Nur al-Din'e karşı çıktı. İki ordu, 1173 Haziranı'nda, saf halinde, karşılaştı ise de, muhârebeye girişmeğe cesâret edemediler. İki tarafın birbirine saygı gösterecek kadar kuvvetli olmaması, şiddetli kıştan sonra hüküm süren erzak kifâyetsizliği ve hastalıklar anlaşmağı zarûri kılıyordu; diğer taraftan Nur al-Din haçlıların da bir

tecâvüzünü öğrenmişti. Yapılan muahedeye göre, Nur al-Din işgâl ettiği bütün yerleri Kılıç Arslan'a iâde ediyordu, Kılıç Arslan da Zü'l-Nun'un Nural-Din'in himâyesinde Dânişmend ilinde (Sivas ve havâlisi) hakimiyetini tanıyordu.

Kılıç Arslan'a karşı onu emniyete almak için de Nur al-Din Sivas'ta Fahr al-Din Abd al-Masih kumandasında bir kıt'a asker bulundurdu. Arap kaynakları Nur al-Din'in, serbest düşüncesi dolayısı ile, Kılıç Arslan'ı zındıklık ile ittiham ederek, elçilerine tecdîd-i imân etmesini, Müslümanlar ile değil, Hıristiyanlar ile muhârebe etmesini ve franklara karşı kendisine yardım göndermesini bu sulh müzâkerelerinde teklif ettiğini ve nihâyet haçlıların, bir rivâyate göre, Kılıç Arslan'ın tahriki ile, tecâvüz ettikleri haberi üzerine, sulha râzı olduğunu yazarlar ki, tarafgir olan ve birbirini tutmayan bu ifâdeler karşısında Süryâni Mihael'in verdiği mâlûmâtın daha objektif ve mevsuk olduğunu muhakkaktır.

Musul ve Suriye atabegi Nur al-Din Mahmûd'un 1174 yılında ölümü selçuklu sultanını bu kudretli rakibinden kurtardı. Artık onun için, Dânişmendlileri ortadan kaldırarak, Anadolu'da millî birliği kurmak zamanı gelmişti. Bu sebeple o harekete geçerek, Sivas, Niksar, Tokat ve Komana şehirleri ile bütün Dânişmend ilinin fethini 1175 yılında ikmâm etti. Yağıbasan'ın oğulları, Kılıç Arslan ve oğullarının hizmetine girerek, bilâhare garp ucunda onlara tâbî Türkmenlerin beyi oldular. Nur al-Din'in desteğinden mahrûm kalan Zü'l-Nun ise, Bizans imparatoruna ilticâ etti. Sultanın kardeşi melik Şahinşâh (Sanisan) da, İbn al-Azrak'a göre 1174/75'te önce Meyyâfârıkîn'e gidip, dedesi Kılıç Arslan'ın türbesini ziyâret ettikten sonra, oradan sıra ile Ahlat'a, Azerbaycan atabegi İldeniz'e ve nihâyet Gürcü kralı Giorgi'ye gidip, misâfir oldu. Onun ikrâmlarını gördükten sonra, Suhum'da gemiye binerek, İstanbul'a vardı.

V. Selçuklu ve Bizans Mücâdeleleri

Hayli zamandan beri Avrupa işleri ile meşgûl bulunan imparator Manuel Kılıç Arslan'ın me'mûlün üstünde rakipsiz bir kuvvet hâlinde yükselmesine seyirci kalamazdı. Bu şebeple mültecîleri çok iyi karşıladı. Diğer taraftan Bizans hudutlarında ve bilhassa Eskişehir ovasında tekâsüf eden ve sayısı 100.000 kadar gösterilen Türkmenler, feodal durumları icâbı, akınlarına devam ediyor, yer ve mer'a bulmak maksadı ile, Rum şehir ve köylerini işgâl ediyorlardı. Türkmenler, cenûpta da Denizli (Laodicaca)'ye kadar ilerilemişler ve hattâ on iki senelik sulhün verdiği sükûndan ve imparatorun Avrupa'da meşgûliyetinden faydalanan göçebelerin akınlarını Kırkağaç (Chliara), Bergama ve Edremit'e kadar götürdükleri göz önüne getirilirse, Bizanslılar için endîşenin yerinde olduğu meydana çıkar. Selçuk hudutlarının tabi'î muhâfızı olan ve Türk hudutlarını devamlı bir şekilde genişleten bu Türkmenler müstakil hareket ettikleri için, onların yine bu istilâlarında sultanın doğrudan doğruya bir dahli yok ise de, resmen kendi mes'ûliyeti altında olmayan bu hareketlerden sultan sâdece memnûn oluyordu. Bununla berâber Bizans imparatorunun harekete hazırlandığını öğrenen Kılıç Arslan, dâimâ ihtiyatı elden bırakmadığı için, Süleyman adlı mâhir bir elçiyi mühim hediyeler ile imparatora göndererek, muâhedeye sadâkatini ve bunu yenilemeği teklif etti. İmparator sultana Türkmenler tarafından işgâl edilen yerlerin iâdesini ileri sürdü. Kılıç Arslan buna zâhiren muvâfakat etti ise de, Türkmenlere mukavemet etmelerini bildirdi (1175). Bunun üzerine, Manuel hazırlanmağa ve

Türkmenler tarafından yıkılan Eskişehir istihkâmlarını inşaya başladı. Bu zamanda hudûdun Eskişehir ve Seydigâzi'den geçtiğini gösteren yeni mâlûmatı bu sıralarda buraları ziyâret eden Haravi'nin eserinden öğreniyoruz. Filhakika bu müellif İstanbul hudûdunda bir tepe üzerinde Battal Gâzî'nin mezarına geldiğini, Amuriye'de Mu'tasım ile gelip şehit olanların kabirlerini gördüğünü Sultanönü (veya Öyüğü) 'ne rumların al-Sirma tesmiye edip, bunun bir adının da Av-garm (Eskişehir kaplıcaları) olup, burasının kâfir hudûdunu teşkil ettiğini ve hastaların buraya gelip sıcak sularından faydalandığını söylemek sureti ile, bu havâlinin nasıl Türkleşmiş olduğunu ve aynı zamanda Seydî Gâzî türbesinin hiç olmazsa bu tarihten itibâren Türklerce mâlûm olduğunu ve bir ziyâretgâh hâline geldiğini meydana koyar (bk. P. Witteck, Byzantion, 1935, XI, 32). Diğer taraftan imparatorun, W. Ramsay'e göre Sandıklı ovasında bir şehir olan Pentapolis'e hücûm ederek, esir ve ganîmetler aldığına dâir Niketas'ın kaydı da burasının Türklerin elinde bulunduğunu göstermektedir ve hudutların nerelerden geçtiği husûsunda bize vâzıh bir fikir vermektedir.

Türkler Eskişehir istihkâmlarının inşâsına mâni olmak için akınlarına devam ediyorlardı. Manuel bizzat sefere çıkmadan önce 1175'te Amasya ve Niksar ahâlisinin eski efendileri olan Şahinşah ve Zü'l-Nun'u istemeleri üzerine onları o havâliye gönderdi. Bunlar M. Gabros kumandasında buraları zapta giden orduya iltihak edeceklerdi. Fakat Şahinşah Eskişehir'den Amasya'ya doğru giderken, Kılıç Arslan'ın kuvvetleri tarafından hücûma uğrayarak geri dönmek zorunda kaldı. Gabros ise Amasya'ya gittip mamafih Kılıç Arslan'ın yakınında bulunan kuvvetlerinden korkarak, geri çekildi.

Kinnamos'un verdiği bu mâlûmata hiç temâs etmiyen Süryânî Mihael ise yalnız Zü'l-Nun'un Bizans ordusu ile birlikte Niksar'ı muhâsara ettiğini, şehirde Türklerin, yerli Hıristiyanların ağzından rum kumandanına bir mektup yaparak, Zü'l-Nun'un ırkdaşı Türkler ile münâsebette olup, imparatora ihânet edeceğini bildirmek sureti ile, bir hîleye başvurduğunu, bundan şüphelenen rumların korkularından kaçmağa başladığını, Türklerin onları tâkip ederek çok çok zâyiat verdirdikleri ve pek çok esir aldıklarını beyân eder. İmparatorun yeğeni öldürülenler arasında idi. Zü'l-Nun şimâm taraflarına kaçarak, tekrar imparatora sığındı. Bu suretle sultan Şahinşah ve Dânişmendlilerin çıkardığı son engeli de ortadan kaldırdı. Fakat aynı zamanda bu muvaffakiyetler onu imparator Manuel ile daha fazla bir hesaplaşma durumuna götürüyordu.

VI. 1176 Zaferi

Kılıç Arslan'ın Bizans için artık ciddî bir tehlike hâline geldiğini anlayan imparator, bizzat ordusunun başına geçerek, harekete karar verdi. Dâimâ ihtiyat ve basîreti elden bırakmayan Selçuklu sultanı, kendisine bir elçi göndererek, sulh muâhedelerinin yenilenmesini teklif etti. Fakat o sultanı yaptığ yardımları unutmakla ve nankörlükle ittiham etti. Kılıç Arslan da onu muâhedelere sadâkatsizlik ile ve bu meyânda Eskişehir ve Sublaion (Ramsay'e göre Menderes nehri kaynaklarında ve Uluborlu'nun şarkında bugünkü Homa) istihkâmlarını inşa etmekle suçlandırıyordu. Bizans kumandanları Türk suvârisinin kudretini, Türkmenlerin çete muhârebelerindeki mahâretlerini ve nihâyet ordunun yorgunluğunu nazar-ı itibâra alarak, imparatoru sulhe iknâ için çaşıtılar. Fakat intikam almağa ve Kılıç Arslan'ın kudretini yıkmağa karar veren Manuel, bütün kuvvetlerini toplayarak, sefere

çıktı. İbn al-Azrak, mübâlağalı olarak, maiyetinde 700.000 süvâri ve 70.000 araba olduğunu kaydeder. Ordusunda Bizanslı muntazam kuvvetlerden başka frank, Macar, Sırp ve Peçenek askerleri de var idi. Bizans kaynakları sultanın şarktaki Türk devletlerinden yardım aldığını söylüyorlar ise de, onun kuvvetlerini kendi askerleri ile Türkmenlerin teşkil ettiği muhakkak idi. İmparator ordusu ile Denizli istikametinden ileriledi; Eskişehir'den geçen tabi'î yolu bırakarak, bu taraftan ilerilemekteki maksadı, sultanı gâfil avlayarak doğrudan-doğruya selçuk pâyitahtı Konya üzerine varmaktı. Bizanslılar ilerlerken, Kılıç Arslan meydan muhârebesine girişmeden askerlerinin bir kısmını çete hâlinde düşmanın sağ ve solundan çapullar yaptırarak yıpratmağa, köyleri, iâşe imkânlarını tahribe çalıştı, suları içilmez bir vaziyete getirdi "Sayısız" uç Türkmenleri 5-10.000 kişilik birlikler hâlinde düşman ordugâhına ve yürüyüş kollarına saldırıyorlardı. Selçuk sultanının maksadı yıpranmış bir düşman ile dağlık bir yerde karşılaşmaktı.

Filhakika düşman ordusu Denizli'den çıkarak, Menderes kaynağından Homa (Siblia) ve oradan da Myriokephalon'un bulunduğu dar ve sarp bir vâdiye girdi. W. Ramsay burasının bugünkü Düz-bel olduğuna dâir fikrini değiştirerek, daha şarkta Hoyran gölü ile Kumdanlı (Gondam) arasındaki geçit olduğunu meydana koymuştur. Bu suretle Türkler, plânlarında muvaffak olarak 1176 Eylûlünde'de Bizans ordusunu pusuya düşürdüler; düşman ordusu tamâmıyla vâdiye girdikten ve Baudouin kumandasındaki geçitte bulunan kuvveti imhâ ettikten sonra, her taraftan hücûma geçtiler; düşman ok yağmuru altında perişan oldu ve muthiş bir zâyiâta uğradı. Bizanslıların ordunun arkasında gezip, henüz vâdiye girmemiş bulunan muhârebe ağırlığı, sayısı 50.000 kişi olarak kaydedilen Türkmenler tarafından, yağmalandı ki, 5.000 araba miktarında olan bu ağırlık, silâh, muhârebe makineleri, erzak ve mücevherattan ibâret idi. Her taraf düşman cesetleri ile dolu idi; esir ve ganîmet sayısız idi. Bu fecî durum karşısında imparator Kılıç Arslan'a sulh teklifinde bulundu. Gece karanlığında cereyân eden müzâkereler neticesinde sultan sâdece Eskişehir ve Sublaion istihkâmlarının yıkılması şartı ile, sulh teklifini kabûl etti. İmparatorun İstanbul'a döndükten sonra sultana altınlar gönderdiğine dâir Süryânî Mihael'in bir kaydı muâhedenin maddeleri arasında muhârebe tazminâtının da bulunduğunu meydana koymaktadır. Nitekim anonim Selçuk-Nâme'de imparatorun gönderdiği 100.000 altın, 100.000 gümüş, at vesâir kıymetli eşyâdan bahsedilir. Bizansın bu büyük ordusunu ezen Kılıç Arslan'ın bir hudut genişlemesi bahis mevzuu olmadan böyle hafif bir sulhe râzı olması sebebini bilmiyoruz. Hattâ Süryânî Mihael'e göre Türkmenler bu yüzden sultana çok kızmışlardı. Bu, ihtimâl sultanın geceleyin kazandığı zaferin şümûlünü görememiş olması ve imparatorun henüz pusuya düşmemiş kuvvetlerinin bulunduğunu sanması ile izah edilebilir. İmparator sulhü imzâ ettikten sonra, ordusunun bakiyesi ile Honas ve Alaşehir (Philadelphia) yolu ile İstanbul'a döndü.

Türkmenlerin taarruzundan korunması için de sultan üç emîrini refâkatine verdi. Buna rağmen her taraftan Türkmenlerin hücûmuna uğradı. Nitekas'a göre, bu hücûmlar sulhün pek hafif bir mâhiyette akdedilmesinden pişman olan sultanın emri ile olmuştur ki, bu onun göçebe Türkmenlerin devlet ile olan münâsebetlerinin feodal bir bağdan ibâret olduğunu anlayamamasından ileri gelmiş olmalıdır. Nitekim Süryâni Mihael'in kaydettiği üzere, imparator yanına katılan Selçuklu emîrlerine bu husûsu sorunca, onlar da Türkmenler için, "Bunlar bize tâbî değildir" tarzında cevap vermişlerdir.

Myriokephelon zaferi Selçuk ve Bizans tarihinin mühim dönüm noktalarından birini teşkil eder. Bizanslılar Malazgirt zaferinin kendileri için öldürücü bir darbe olduğunun farkında olmayarak, dâimâ Anadolu'yu istirdat edecekleri ümidini besliyorlardı. İşte takriben bir asır kadar süren bu ümit ve ona mâtûf mücâdeleler 1176 zaferi ile tamâmıyla kırılmış oldu. Gerçekten ehemmiyet bakımından Malazgirt'i tâkip eden bu zaferden sonra, artık Selçuk ve Bizans tarihlerinin mukadderâtı, taayyün etti. Bundan böyle Bizans daîmî müdâfaada, Türkler de tarruzda bulunacak ve Türklerin ilerilemeleri fâsılasız devam edecek ve böylece ilk haçlı seferinin yarattığı buhran ve doğurduğu menfî neticeler bundan böyle bertaraf edilmiş olacaktır. Bu muhârebeden biraz sonra, 1179'da İstanbul'u ziyâret eden haçlı müellifi Guillaum de Tyr imparatorun bir daha neş'e duymadığnı, sıhhatinin düzelmediğini ve ölümüne kadar sükûn ve huzûrdan mahrûm olarak yaşadığını söylemekle mağlûbiyetinin ilk rûhî te'sirini belirtmiş olur. Kinnamos imparatorun yeğeninin, evinin duvarlarını Konya sultanının kahramanlıklarını gösteren tasvirler ile süslemiş olduğuna dâir rivâyeti de burada kayda şâyandır. Manuel Alman İmparatoru F. Barberos ve İngiliz kıralı Henry, II.'ye gönderdiği mektuplarda bu fecî mağlûbiyetini gizlemeğe ve hattâ onu zafer şeklinde göstermeğe çalışmış ise de, müteâkıben Kılıç Arslan'ın elçileri hakikati anlatmışlardı. Selçuklu sultanı ise, bu büyük zaferi müteâkip halifeye, komşu hukümdarlara, ganîmetlerden elde edilen hediyeler ile birlikte elçiler göndererek, haberi onlara müjdelenmiş idi. Zafer hilâfet merkezinde tarihî ehemmiyeti ile mütenâsip bir bayram tesiri yarattı. İbn Ta'avizi'nin halife al-Musta'zi'ye takdim ettiği divanındı bu hâdise İslâmın büyük bir zaferi olarak tebcil edilmiştir. "Uğurlu haberler geldi, Müslamanlar bunu müzik gibi dinlemekte ve Hıristiyanlar müteessir olmaktadır. Müslümanları mes'ut eden bu zafer uçta vukû buldu. Mas'ud'un oğlu hudutta muhârebe ediyor; sizin duâlarınız ve hatiplerin duâları ona bu mânevî silâh ile yardım ediyorlar." -İmad al-Din İşfahani Kılıç Arslan'ın Salah al-Din Eyyübi'ye gönderdiğ bir mektupta ona Rumlar tarafından artık bir endişe kalmadığını ve sulh yapıldığını bildirdiğini kaydeder. Kılıç Arslan F. Barberos'a da bir elçi heyeti göndererek, zaferini müjdelemiş ve bu vesile ile de daha evvel dostâne münâsebetlere giriştiği alman imparatoruna ittifak teklifinde bulunmuştur.

VII. Kılıç Arslan ve Salah al-Din Eyyübi

Bizans imparatorunu kat'î bir şekilde ezdikten sonra, Kılıç Arslan için artık o taraftan bir endîşe duyulmadan şarktaki emellerini gerçekleştirmek imkânı hâsıl oldu. İlk hedefi Selçukluların eskiden beri ilhâka ve elde tutmağa çalıştıkları Malatya idi. Şehir, kardeşi Afridun'u öldürerek (1175), yerine geçen Dânişmendli Mehmed'in elinde idi. Malatya muhâsarası dört ay kadar sürdü. Kışı geçirmek için sultan, askerlerine tuğladan evler, kendisine de taştan ikametgâh yaptırdı. Her tarafta ve bilhassa şehirde hüküm süren kıtlık dolayısı ile, halkın kendisini teslim edeceğinden korkan Dânişmendli emîri sultandan hayatını kurtaran bir ahidnâme alarak, Harput'a gitti ve böylece şehirde 25 Teşrin I. 1178'te kat'î olarak Selçuklu hâkimiyetine girdi ve Dânişmendlilerin bu kolu da ortadan kaldırıldı. Bu vaziyette kendilerini emniyette göremeyen Artuklu emîrleri de Salah al-Din'in himâyesine girdiler. Böylece Selçuklu sultanı ile Atabeg Nur al-Din arasında mevcut olan rekâbet bu sefer onun yerine geçen Salah al-Din ile başlamış oldu.

Kılıç Arslan'ın, Bizanslılara karşı kazanılan zaferi müteâkip Salah al-Din'e gönderdiği mektup aynı zamanda ona bir nevî satvet gösterme mânasına geliyordu. 1179'te Salah al-Din'e yolladığı elçisi ile, kendisine âit olup, vaktiyle Nur al-Din Mahmud tarafından işgâl edilen ve şimdi onun tâbî idâresinde bulunan Ra'ban kalesinin iâdesini istedi ve Nur al-Din'in oğlu Malik al-Salip'in de buna muvâfakat ettiğini bildirdi. Salah al-Din bu talebi gazapla reddedince, Kılıç Arslan, kalenin istirdâdı için 3.000, diğer rivâyete göre, 20.000 kişilik bir kuvvet gönderdi. Fakat bu kuvvet Salah al-Din'in gönderdiği orduya mağlûp olarak döndü. Ertesi yıl (1180) Selçuklu sultanının Hisn Kayfa Artuklu meliki Kara Arslan'ın oğlu Nur al-Din Mehmed'in sultanın kızına fenâ muâmele yapması idi. Fakat onun bu vesîle ile şark hudutlarını genişletmek karârında olduğu muhakkaktır. Filhakika Selçuklu ordusu Artuklu ülkesini işgâle başladı. Nur al-Din Salah al-Din'e sığıarak, müdâhalesini ricâ etti; o da sultana, dâmadını affederek, geri dönmesini bildirdi.

Kılıç Arslan kızını verdiği zaman ona terk etmiş olduğu birkaç hudut kalesini geri almak kararında olduğunu söyledi. Böylece elçilerin aracılığı ve müzâkereler netice vermeyince, Salah al-Din, haçlılar ile sulh yaparak, Kılıç Arslan üzerine yürüdü. Vaziyetin ciddiyetini anlıyan Kılıç Arslan veziri İhtiyar al-Din Hasan'ı Salah al-Din'e gönderdi. Fakat onun karârı kat'î olduğundan, epeyce sert cevap verdi. Buna rağmen, dirâyetli vezîr ne pahasına olursa olsun, vazifesinde muvaffak olmak ve Salah al-Din'i harpten vazgeçirmek istiyordu.

Ona Nur al-Din'in bir muganniye için sultanın kızına yaptığı fenalıkları anlattıktan sonra: "Sen büyük bir sultansın; frenkler ile sulh yaparak gazâyı bırakıp, bir kahpe için Müslüman sultanına karşı gidiyorsun; halbuki sultanın kızını korumak da sana düşer" sözleri ile Salah al-Din'i teskin ve anlaşmaya iknâ etti. Bu suretle Nur al-Din'e, alâkadar olduğu muganniyeyi tard ve sultanın kızına hürmet edeceğine dâir yemin ettirdikten sonra, iki sultanın arasında sulh oldu ve haçlılar ile ittifak hâlinde bulunan Ermenilere karşı da müşterek bir harekete karar verildi.

İslâmlara mütemâyil bir siyâset güden Kilikya Ermeni kralı Mleh'in katlinden sonra tahta çıkan kral Rupen II. (1178-1187), franklar ile ittifak ederek ve Bizans'ın Kılıç Arslan'a mağlûp olmasından istifâde ederek, imparatora âit Misis ve Adana şehirlerini zapt ettiği gibi, Türklere karşı da tecâvüzkâr hareketlere tevessül etti. Kilikya'ya giren göçebe Türkmenlerin oralarda oturmaları ve hayvanlarını otlatmaları için onlar ile anlaştığı halde, bilâhare Türkmenlere saldırarak, onlardan bir kısmını esir aldı ve hayvanlarını zapt etti, bir kısmını da öldürdü.

Bu vaziyette, yukarıda mezkûr sulh anlaşmasına göre, Kılıç Arslan Eyyûbi hükûmdarına Ermeni kralına karşı harekete geçmesini bildirdi. Şalah al-Din, sultana yardım için Karahisar ve Göksu (Nahr al-Azrak)'dan geçerek, Ermeni topraklarına girdi. İki kuvvetli sultana karşı mukavemet edemeyen kral Türk esirlerini serbest bırakıp, çok miktarda para göndererek, sulha tâlip oldu. 576 cemâziyel evvelinde (1180 yazı) kral ile muahede yapıldıktan sonra, Salah al-Din Mısır'a, Kılıç Arslan da Malatya'ya gitti ve şehrin surlarını yeniden inşâ etti.

VIII. Garbî Anadolu'da Yeni Fetihler

İmparator Manuel, 1176 hezîmetinden sonra, İstanbul'a dönünce muâhede ahkâmına tamâmıyla riâyet etmedi. Uluborlu'nun şarkında kâin Sublaion tahkimâtını yıktı ise de, Eskişehir istihkâmlarının tahribine yanaşmadı. Sultan muâhedenin tatbikını talep edince de ona cebren kabûl ettiği bir muâbedeye riâyet edemeyeceğini bildirdi. Selçuklu sultanı bu sebeple, 1177'de Niketas'ın Atebeg (Atapakos) adı ile zikrettiği bir kumandanın emrinde 24.000 kişilik bir kuvvet göndererek, Menderes vâdisini tahrip etti. Aydın'a kadar birçok şehir istilâ edildi; Atabeg'in sultana deniz suyu ve kumu getirmek için akınlarını deniz kıyısına kadar götürdüğü rivâyet ediliyor. Fakat bu askerler geri dönerken, Menderes suyu geçidinde Bizanslıların hücûmuna uğradı. Atabeg askerlerini geçirirken, şehit düştü. Türklerin Bitinya'da muhâsara ettikleri Çlandiopotis (Eskihisar)'i kurtarmak için imparator son bir sefere daha çıktı ve Türklerin muvaffakiyetine mâni oldu. Lâkin 1176 zaferinden sonra, Türk kuvvetlerini ve hudutlarda tekâsüf eden göçebelerin tazyikını durdurmak için, bu küçük teşebbüsler kâfî değil idi. Filhakika Manuel'in ölümünden sonra, Kılıç Arslan 1182'de Bizans topraklarında geniş bir istilâ hareketine girişti. Uluborlu (Sozopolis) ve civarındaki kaleler fethedildi; Kütahya ve Eskişehir'in artık Selçuklu hâkimiyetine geçtiğini ve hudûdun Denizli'ye yaklaştığını göstermektedir. Antalya da oldukça uzun bir müddet muhâsara edildi ise de, ele geçirilmedi. Bir çok yerlerin halkı kendi arzuları ile sultanın idâresine girdi. 1183'te Alaxis II.'in ölümü üzerine, Bizans'ta başlayan dâhilî mücâdele yeni bir Türk istilâsını kolaylaştırdı. Filhakika Philadelphia (Alaşehir)'da bulunan Jean Kommen'in iki oğlu gelip, sultanı buldular. Sultan bunlar ile birlikte, 40.000 kişilik bir ordu göndendi ve bir çok yerler işgâl edildi; Türk akıncıları deniz kenarına kadar ilerlediler. Kılıç Arslan Malatya patriği Süryâni Mihael'e gönderdiği bir mektupta, artık Bizanslıların bir daha baş kaldıramayacağını, denize kadar bir çok yerlerin 72 kalenin ve bu arada en büyüğü olan Diadion (mevkii bilinmiyor) 'un alındığını ve şimdiye kadar türklerin eline geçmemiş olan bu memleketlerin "saltanat kanunlarına göre idâre" edildiğini gururla ve Allah'a şükrederek anlatmaktadır. Zahabi'ye göre, bu zaferler de fetihnâmeler ile Müslüman hukümdarlarına müjdelendi. Kılıç Arslan bu zamanda 70 yaşını aşkın fakat sıhhatli idi. Andronikos'un ölmesi İsak'ın cülûsu (1185) dolayısı ile Bizans'ın zaafından faydalanarak, Emîr Sam (?) (Sames) kumandasında gönderdiği yen ibir süvârî kuvveti ile de Alaşehir'in ötesindeki yerleri yağma etti ve imparator ona yıllık bir vergi vermek mecbûriyetinde kaldı.

Büyük bir türkmen hareketi bu sıralarda Azerbaycan ve Gürcistan'dan Şarki ve Orta Anadolu'ya, Suriye ve Elcezire taraflarına kadar yayıldı. Anadolu'nun şîmâl, garp ve cenûp uçlarında yarımüstakil, sultana bağlılıkları müphem ve feodal mâhiyette olan Türkmenler nasıl Bizans topraklarını istilâ ve kendilerini idârede serbest idi iseler şarktakiler de hareketlerinde öyle idi. Çadır altında yaşayan bu Türkmenler, hayvanları ile birlikte, kışın sıcak olan Suriye taraflarına, baharda da Anadolu'daki yayla ve meralara çıkarlardı. Bu yıllık göçler esnâsında yollar insanlar ile ve hayvan sürüleri ile dolar, eşkiyâlık ile geçinen kürtler de, fırsat buldukça, bunların koyun, sığır, at ve develerini çalarlardı. Bu sebeple 1185'te Türkmenler ile kürtler arasında büyük bir düşmanlık ve mücâdele açıldı. Zevzand'da büyük bir Türkmen düğününe iştirâk etmek isteyen Kürtler ile Türkmenler arasında çıkan bir münâkaşa neticesinde güvey esir ve katledildi. Bu hâdise ile iki unsur arasında başlayan mücâdele yıllarca sürdü; iki taraftan on binlerce insan öldü; âsâyiş bozuldu, yollar kapandı ve bir çok yerler harâp oldu. Nihâyet Kürtler mağlûp olarak, aile ve malları ile Kilikya hudûtlarına ve Orta Anadolu'ya

kadar kaçtılar. Fakat çoğu arkalarından yetişen Türkmenler tarafından imhâ edildi. Türkmenler daha sonra Hıristiyanların kürtlere yataklık ettiğini öğrenince de, bunlara kızarak, 26.000 kadarını esir ve katlettiler. Nihâyet Türk hükümdarları harekete geçerek, bu mücâdeleyi durdurdular. Bunun neticesinde Türkmenlerinr bir kısmı Kilikya Ermeni kralının topraklarına girdi. Bunu Kılıç Arslan'ın yaptırdığına kânî olan kıral selçuk topraklarına bir akında bulundu. Bu Türkmenlerin başında Rüstem adlı bir bey var idi. Gürcü kaynaklarına göre, kıraliçe Thamar 1184-1211'ın ilk senelerinde Azerbaycan ve İran ovalarında "denizdeki kumlar gibi kalabalık" olan Türkmenlerin başında bulunan Rüstem, Gürcistan'a akınlar yapmış ve nihâyet nüfus kesâfetinin baskısı ile Kilikya hudutlarına kadar gelmiş idi. İşte bunun maiyetinde bulunan Türkmenler 1187'de Ermeni kıralının topraklarını istilâ ederek, Sis'e kadar ilerlediler. Tarafımızdan neşredilen iki farsça takvimde Kılıç Arslan'ın Silifke'yi fethettiğine dâir kayıtlar gâlibâ bu istilânın bir in'ikâsıdır.

IX. Kılıç Arslan'ın Memleketi Evlâtlarına Taksimi

Kılıç Arslan uzun ve şerefli bir mücâdele hayatından sonra yorulmuş, ihtiyarlamış ve artık sefere çıkamaz olmuş idi. Babalarının bu hâlini gören oğullarından bir kısmı da veliaht olmak ve saltanatı kendisine sağlamak maksadı ile çırpınıyordu. Bu durum karşısında sultan, babası gibi, memleketini eski Türk hâkimiyet telakkîsine göre, 11 evlâdı arasında taksim etti: I. Büyük oğlu Kutb al-Din Melikşah'a Sivas ve Aksaray'ı; 2. Rukn al-Din Süleyman Şah (b.bk.)'a, Tokat merkez olmak üzere, Karadeniz sâhillerine kadar olan memleketleri; 3. Muhy al-Din Mas'ud'a, Ankara merkez olmak üzere, Çankırı ve Eskişehir'e kadar uzayan yerleri; 4. Nur al-Din Mahmud (Sultanşah)'a Kayseri ve havâlisini; 5. Mugis al-Din Tuğrulşah'a Elbistan'ı; 6. Mu'izz al-Din Kaysarşah'a Malatya'yı; 7. Naşir al-Din Barkyarukşah'a Niksar ve Koyluhisar'ı; 8. Nizam al-Din Argunşah'a Amasya'yı; 9. Sancar Şah'a Ereğli'yi; 10. Arslan Şah'a Niğde'yi; 11. en küçük oğlu Gıyas al-Din Kayhusrav [b.bk.]'e de, merkezi Uluborlu olmak üzere, Konya'nın şarkında kalan ve Kütahya'ya kadar uzayan memleketleri vermiş idi. Kaynaklar bu taksimin tarihini kaydetmiyorlar ise de, Uluborlu Kayhusrav'e verildiğine ve burası 1182'de fethedildiğine göre, taksimin bu tarihten sonra ve Sivas'ta huküm süren büyük oğlu Kutb al-Din Melikşah ile babası arasında 1188'de mücâdele olduğuna göre de, bu tarihten önce ve her halde 1185'te vukû bulduğu kabûl edilebilir.

Kılıç Arslan memleketini, melik olarak, evlâtlarına bölmekle berâber, kendisi sultan sıfatı ile Konya'da oturuyor ve metbû hükümdar mevkiinde onlara nezâret ediyor, vezîri İhtiyar al-Din Hasan, sultan nâmına, devlet işlerine bakıyordu. Bununla berâber, 2 kardeşten her biri, melik olarak, kendilerin tahsis edilen eyâlette huküm sürüyor, nâmına para basıyor, inşâ ettiği binâlara kendi ismini hakkettiriyor ve hutbede tabi'î babasının adından sonra da, kendi ismini okutuyordu. Böylece Kılıç Arslan'ın yüksek hâkimiyeti altında memleket iki tâbî hûkümete bölünmüş idi. Bunlar, sultan unvanını alamayarak, melik sıfatı ile iktifâ etmekle berâber, feodal Türk devlet telâkkisine göre, idârelerinde bulunan memleketlerde tam bir istiklâle sâhip idiler. İbn Bibi'nin ifâde ettiği üzere, meliklerin hukümet merkezlerinde kendilerine mahsus idâre ve teşkilâtları var idi. Bunlar sultan unvanını alamayarak, melik sıfatı ile iktifâ etmekle berâber, feodal türk devlet telâkkisine göre, idârelerinde bulunan

memleketlerde tam bir istiklâle sâhip idiler. İbn Bibi'nin ifâde ettiği üzere, meliklerin hukûmet merkezlerinde kendilerine mahsus idâre ve teşkilâtları var idi; maiyetlerinde ordu, saraylarında âlim ve şâirler bulunuyor, vergileri kende me'mûrları tahsil ediyor, teb'anın işleri bizzat onların divanına bağlı kalıyordu. Bu memleketlerin merkez ile münâsebetleri sâdece meliklerin yılda bir kere Konya'ya gidip babalarına itâat ve tâbiyetlerini arz etmekten ibâret idi. Hattâ hâricî münâsebetlerinde de tamâmen müstakil olup, Bizanslılar ile ayrı ayrı harp ve sulp yapıyorlardı. Nitekim Niketas, Kayhusrav'dan başka, Ankara meliki Muhy al-Din Mas'ud'un Kastamonu taraflarında fütûhat yapığını, Dadybra'yı (Devrek ?) zapt ve Türkler ile iskân ettiğini, bu hâdise sonunda İmparator ile silp ve bilâhare de ona Rumeli'deki mücâdelesinde askerî bir yardım kuvveti i'zâm ettiğini, Rukn al-Din Süleyman'ın da Karadeniz sâhillerine kadar fetihlerini genişlettiğini ve Samsun'u bile elde ettiğini söylemekle bu durumu te'yit eder. Selçuklu devleti böylece bu parçalanma devresinde bile, kudretli melikler sâyesinde, şimâl ve garp taraflarında 1176'da artık kuvveti kırılan Bizanslılar aleyhinde genişleme hareketlerine devam etti. Yalnız Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra kardeşler arasında çıkan mücâdelelerden faydalanan Ermeni kralı Leon'un Elbistan meliki Mugis al-Din Tuğrulşah'ın topraklarına girdiğini ve onu tâbî bir duruma soktuğunu, bir defaâsında da Kayseri havalisinde bir mevkî işgâl ettiğini (1195) Süryâni Mihael söylüyor.

Kılıç Arslan, evlâtlarını bu şekilde ayırmak suretiyle, son günlerini sükûn içerisinde geçireceğini umuyordu. Fakat oğullarının saltanat mücâdelesine girişmeleri ihtiyar sultanın huzûrunu kaçırdı. Büyük oğlu Melikşah bunlar arasında en kudretli ve ihtiraslısı idi. Vezîr İhtiyar al-Din Hasan Kılıç Arslan'ı bu oğlunun ihtiraslarını dizginlemek için tahrik etti ve nihâyet baba ile oğul arasındaki ihtilâf muhârebeye kadar vardı. Birbirlerine karşı yürüyen iki tarafın kuvvetleri Kayseri civarında karşılaştı (1188).

Fakat Melikşâh'ın askerleri ihtiyar sultana karşı silâh çekmekten vazgeçince, Melikşâh Sivas'a döndü. Sultan hiddetinden oğluna iltihak eden 4.000 Türkmenin öldürülmesini emretti. Bu esnâda sultanın dâmâdı ve tâbii olan Mengücüklerden Erzincan meliki Bahram Şah (1168-1225), baba ile oğul arasını bulmak için, fakat hakikatte Melikşah'ı iltizâm ederek, sultanı, iki tarafın arasını bozan vezîr Hasan'ın tardına iknâ etti. Vezir 200 kadar maiyeti ve aile efrâdı ile birlikte giderken, Melikşah'a tâbî Türkmenler tarafından Sivas yolunda parçalandı ve cesedi köpeklere atıldı. Nihâyet ahâlinin harekete geçmesi ile Kayseri'de medresesi olan vezîr oradaki türbesine defnedildi. Vezîrin ortadan kalkması Melikşah'a kolaylıkla Konya'yı işgâl etmek imkânını verdi. Oraya hâkim olunca, babasına tahakküm etti, emîrlerini öldürdü ve kendisini veliahd yapmak için onu icbâr etti. Nihâyet mehcûr vaziyette bulunan babasını yanına alarak, onun nâmına kardeşlerini ortadan kaldırmak veya itâate almak maksadı ile, harekete geçti. İbn al-Asir ve anonim Selçuk-nâme'de Kılıç Arslan'ın, pişman olup, Melikşah'ı veliahd tâyin ederek memleketi tekrar onun etrafında birleştirmeğe çalıştığına dâir kayıtlar şüphesiz bu fi'lî durumun bu kaynaklara bu şekilde in'ikâsından başka bir şey değildir. Sonuncu kaynak tahtı işgâlini 585 Ramazanı'nda (1189) ve Niğdeli Kadı Ahmed de veliahtlığını 586'da göstermekle bu hâdiselerin hakikî tarihini vermiş oluyorlar. Böylece Melikşah fi'len babasına ve

saltanata hâkim oldu ki, bu sıradaki hâdiseler dolayısı ile, kaynakların baba ve oğuldan müşterek sultan gibi bahsetmelerinin sebebi budur.

X. Üçüncü Haçlı Seferi ve Kılıç Arslan

Üçüncü haçlı ordusu 1190'da Türk topraklarına girdiği zaman, Kılıç Arslan ismen sultan, fakat hakikatte oğlunun elinde mahpus bir durumda idi. Kılıç Arslan haçlı ordusunun başında gelen F. Barberos ile hayli zamandan beri dost idi. Bizans imparatorluğuna karşı menfaatler iki hükümdarı birleştiriyordu. İlk dostluk tezâhürü Alman imparatoru akrabâsından Saksonya dükü Henri'nin 1171'de, Anadolu yolu ile, Filistin'den Almanya'ya dönüşünde gösterilmiştir. Filhakika G.H. Pertz tarafından neşredilen Arnoldi Chronica Slovarum'da dercedildiğine göre, sultan dükü, 400 süvâri alayı ile, hudutta istikbâl ettirdi. Ereğli'den Aksaray'a gelen misâfiri kabûl etti ve kendisine hil'atlar, atlar, parslar, ipekli kumaşlar hediye ederek yolcu etti. Alman imparatoru, İtalya'da Manuel ile ihtilâfa düşünce, Kılıç Arslan ile münâsebete girişti ve Selçuk sultanı da 1173'te ona kıymetli hediyeler ile elçi gönderdi. Alman kroniğine göre, sultan imparatorun kızı ile izdivacı teklif etmiş, fakat ölümü bunun gerçekleşmesine engel olmuş idi. Bundan dolayı 1176 hezîmetinden sonra, Manuel Alman imparatoruna gönderdiği mektupta onu, Selçuklu sultanı ile anlaşma yaptığı için, takbih ediyordu. Haçla kaynakları F. Barberos'un, eski müttefiki Kılıç Arslan'a bir elçi göndererek, ordusunun Türkiye'den geçmesi için müsâade aldığını, Edirne'ye varınca Kılıç Arslan ve oğlu tarafından gönderilen elçiler ile görüşüp, türk topraklarında kendilerine lâzım olan erzâkı satın almalarına müsâade edileceğini yazarlar. Bu İbn Şaddah ve Abu Şama'nın sultanın imparator ile gizli bir anlaşma yaptığına dâir ifâdelerine uygundur. Filhakika Bizans imparatoru ile Şahal al-Din'in Alman imparatoruna ve Selçuklu sultanına müteveccih bir ittifak muâhedesini 1189'da akdettikleri hakkında İslâm kaynaklarındaki kayıtlar ve evvelki münâsebetler göz önüne getirilirse, böyle bir anlaşma vârit görülebilir. Mezkûr muâhedeye göre, İstanbul'da halife ve Salah al? Din nâmına hutbe okunmuş, oradaki Müslümanlar onun himâyesi altına konulmuş, buna mukabil Şalah al-Din de Kudüs'teki ortodoksların dinî haklarına riâyeti taahhüt etmiş idi. Selçuklu sultanının Bizanslılara karşı Alman imparatoru ile mevcut dostluk münâsebetlerine rağmen, bu dostluğun, haçlı ordusunu kendi topraklarından geçirmek suretiyle, müslüman memleketlerinin tahribine sebep olacak kadar ileri gittiğini kabûl etmek müşküldür. Edirne'ye giden ve rumların hiyânetlerinden bahseden türk elçileri, bu zamanda Bizans zayıf ve Selçuklu devleti parçalanmış olduğu için, bu büyük orduyu oyalamak istemişlerdi. Nitekim Anadolu'da cereyân eden muhârebeler buna delâlet ettiği gibi, haçlı ordusunu durdurmağa muvaffak olamayan Kılıç Arslan'ın nihâyet Konya'da, imparatorun geçmesine müsâade ettiği için, Salah al-Din'e özürlerini beyân eden bir mektup gönderdiğini de Sibt kaydeder; İbn al-Adim'de Müslümanların bütün ümitlerinin üç Türkmenler ile Kılıç Arslan'ın teşkil edeceği sedde dayandığını söyler.

Şalah al-Din Eyyübi'nin haçlıları imhâsı ve Kudüs'ü fethi üzerine harekete geçen üçüncü haçlı ordusu Alaşehir ve Denizli havâlisinden geçerek, Uluborlu civarında Türk topraklarına girdi; imparator Manuel'in Myriokephalon'da (1176) düştüğü tuzağa uğramamak için bu geçitleri cenûpta bırakarak,

şimâle kıvrıldı. Sayısı 200.000 ile 600.000 arasında rivâyet edilen haçlı ordusunun başında bizzat imparator ve Edirne'de huzûruna gelmiş olan Türk elçileri bulunuyordu. Rivâyete göre müttefik bildikleri sultanın topraklarında Almanlar endişeye düşmüşlerdi. Gerçekten Türkmenler başlangıçta yollarından uzaklaşarak dağlara çekildiler ve bir müddet sonra da onlar ile hayvan ve erzak satmak suretiyle, ticârete giriştiler. Fakat haçlıların soğuk kar ve erzaksızlıktan karşılaştıkları müşkülâtı görünce, onları çete muhârebeleri vermeğe mecbûr ettiler ve fırsat düştükçe mallarını yağmaya koyuldular. Bu suretle haçlıları, bir aydan fazla, dağlık bölgede tâciz ettiler. Bu gayri dostâne hareketi anlayamayan haçlılara elçiler Türkmenlerin yağma ile geçinen ve itâate girmeyen bir kavim olduğunu söylediler.

Arap kaynakları ise onları bu harekete sultanın memûr ettiğini ileri sürerler. Nihâyet Alman ordusu Akşehir'e vâsıl oldu. Türkmenlerin şiddetli hücûmları esnâsında Suab dükası yaralandı. Elçiler şehrin vâlisi ile görüşüp, hücûmları durduracaklarını beyân ederek kaçmağa muvaffak oldular. Bu sefer haçlıların karşısına bizzat Melikşah'ın kumandasındaki Selçuklu ordusu çıktı. Haçlı müellifi Tagenon'un ifâdesi bu muhârebeye diğer bâzı selçuklu meliklerinin de katıldığını göstermektedir.

Filhakika Avusturyalı papaz Ansbert, Galatya meliki yani Muhy al-Din Mas'ud'un, 10.000 kişilik bir kuvvetle geldiğini zikreder. Fakat Akşehir'de vukû bulan şiddetli bir muharebede Selçuklu ordusu Konya'ya doğru çekilmek mecbûriyetinde kaldı. Haçlılar Konya civarında vücûda getirilen tahkimât, şehramadan, Kilikya Ermeni krallığının topraklarına geçmek fikri üzerinde durdular ise de, yolun müsâit olmaması, Türk kuvvetlerinin kendilerine yer bırakmıyacağı ve niâyet erzak sıkıntısı dolayısı ile Konya üzerine yürümeğe karar verdiler. Türkler, Konya önünde mânialar yaparak ve hendek açarak, düşmanı karşılamağa hazırladılar, ağır silâhlar ile mücehhez bir orduyu ok yağmuru ve bu mânialar ile durdurmağı düşündüler. Almanlar Merâm'da istirahat edip, açlık ve susuzluğu giderdikten sonra, Türk ordusu ile karşılaştılar; düşman hücûmları birkaç defa püskürtüldü. Fakat imparator ovada muhârebe ederken, Suab dükası kumandasındaki kuvvetler sûrlar içine girmeğe muvaffak oldular. Konya muhârebesi hakkında vakayınâmelerin kayıtları yanında birçok arap kaynaklarında dercedilen Kal'a al-Rum Ermeni Katolikosunun Salah al-Din'e yazdığı mektuba göre, şehre giren haçlılar çarşıları yakıp yıktılar; pek çok insan öldürdüler ve elde ettikleri sayısız ganimetler ile sıkıntıdan ve açlıktan kurtuldular. Nitekim bu hâdiseden 10 yıl sonra yapılan Altun Aba vakfiyesinde eski çarşı yanında yeni çarşının mevcûdiyeti bu tahribin bir neticesi olmak icâp eder. Kaleye çekilen sultan ve oğlu Melikşah imparatora sulh teklifinde bulundular. Bazı kaynakların Kılıç Arslan'ın mesûliyetin oğluna ait olup, kendisinin mağdur bulunduğunu imparatora bildirdiğine dâir ifâdeleri hakikate uygun gelmektedir.

Arap müelliflerine göre, F. Barberos sultana, memleketini işgâl için değil, Kudüs'ün intikamını almak için geldiğini ve dostluk muâhedelerine riâyet etmediği cihetle ondan şikâyet ettiğini yazarlar. İmparator nihâyet, verdiği kayıpları, düşman bir memlekette uğrayacağı tehlikeleri ve gâyenin de Kudüs olduğunu düşünerek, sulhe muvâfakat etti. Yapılan anlaşma neticesinde imparator serbest geçişi temin için, Selçuklu emîrlerinden 25 kadar rehin alarak, Konya'da beş gün kaldıktan ve kendilerine lâzım olan şeyleri aldıktan sonra, Lârende'den Ermeni topraklarına geçti. Diğer bâzı

kayıtlara uygun olarak, Niketas'ın Almanların Konya'ya sâhip olmakla berâber şehre girmeyip, sûrlar dışındaki mahallelerde ikamet ettiklerine dâir ifâdesi yapılan anlaşma sâyesinde esâs kuvvetlerin durdurulup, şehre sokulmadığı ve işgâlin Suab dükasına âit kuvvetlerin ilk girişlerine ait olduğu tarzında anlaşılabilir. Arap kaynakları Melikşah'ın nefret ettiği emîrleri haçlılara rehin olarak verdiğini, onlarında yolda, Türkmenlerin tecâvüzlerine mânî olmadıkları bahânesi ile, Kilikya'ya geçtikten sonra bu emîrleri öldürdüklerini rivâyet ederler. Böylece Kılıç Arslan oğlunun tahakkümü altında bulunduğu ve Selçuklu devleti parçalanmış olduğu bir zamanda gelen bu haçlı fırtınası, iki taraftan büyük zâyiâta sebep olduktan sonra, sükûn buldu.

XI. Kılıç Arslan'ın Son Günleri

Haçlı tehlikesi atlatıldıktan sonra da, Melikşah babasını tahakkümünde tutmakta devam ederek, onun nâmına, fakat hakikatte memleketi kendi saltanatı etrafında birleştirmek maksadı ile, ihtiyar sultanı kardeşleri ile giriştiği mücâdeleye sürükledi. Orta Anadolu'da bulunan bâzı kardeşlerinin hâkimiyetlerine nihâyet verdiği anlaşılan Melikşah Malatya malîki Mu'izz al-Din Kayşar Şah'ı tehdit ve Salah al-Din'e firâra mecbûr etti (1191); fakat onun Eyyûbî sultanının kızı ile evlendikten sonra memleketine dönmesine mâni olamadı. Bundan daha mühim olarak, babası ile birlikte Kayseri meliki Nur al-Din üzerine yürüyerek, onu muhâsara etti. Kayseri muhâsarası esnâsında, Kılıç Arslan fırsat bularak, Nur al-Din'e kaçtı; Melikşah da muvaffak olamayarak geri döndü. Nuvayri ve zikrettiğimiz Konya takviminin gösterdiği üzere, babasının ölümünden sonra bu kardeşini de bertaraf edebildi. Lâkin gâlibâ nur al-Din'in babasını kendi lehinde zorlaması dolayısı ile ihtiyar sultan oradan da firâr etti.

Kaynaklar onun evlât evlât dolaştığını ve hiçbirinde umduğu hürmeti bulamadığını ve nihâyet Uluborlu meliki olan küçük oğlu Kayhusrav [b.bk.]'e giderek, onun yanında hürmet ve huzûra kavuştuğunu yazarlar. Kayseri muhâsarasından hiddetle dönen Melikşah da, artık bundan böyle, babası nâmına idâreyi terkederek, doğrudan doğruya kendisini sultan ilân etmek cesâretini gösterdi. Kılıç Arslan Kayhusrav'i veliaht tâyin ettikten sonra, onun ile birlikte, Melikşah'tan intikam almak maksadı ile Konya üzerine yürüdü. Süryâni Mihael'in kaydına göre, şehir halkının gösterdiği müzâheret sâyesinde, Kılıç Arslan tekrar tahtına kavuştu; Melikşah Aksaray'a kaçtı. Sultan, Kayhusrav ile berâber, onu tâkiben Aksaray'ı muhâsara etti. Bu muhâsara sırasında idi ki, bu büyük sultan hastalandı ve Konya'ya dönerken, 1192 Ağustos'unda öldü. Kayhusrav babasını sultan Mas'ud tarafından inşâ edilen câmiin bitişiğindeki türbeye (künbedhâne) defnetti. İbn al-Asir'in mevcut kaynaklara aykırı ve diğer bir rivâyet olarak, onun "mel'n" diye hitâp ettiği Kayseri meliki Nur al-Din'e karşı Kayhusrav ile birlikte, Kayseri'yi muhâsara ederken, öldüğüne dâir ifâdesini tahkik etmek mümkün olmadığı gibi, böyle bir muhâsaranın vukuu da mâlûm değildir. Anonim Selçuk-nâme'nin, Kayhusrav'in medhaldar olarak, sultanın İbn 'Avariz aldı birisi tarafından zehirlendiğine dâir kaydı, kardeşini gayrımeşrû göstermek maksadı ile, Rukn al-Din Süleyman'ın bir ithâmı olsa gerek. Niketas'ın ifâdesine göre, 1185'te 80'ini aşkın bulunduğuna göre, ölümünde 80'lik bir ihtiyar olduğu ve cülûsunda da 40 yaşlarında bulunduğu meydana çıkar.

XII. Kılıç Arslan'ın Şahsiyeti ve Eseri

Kılıç Arslan siyâsî kudreti, askerî zaferleri, irâde ve enerjisi, geniş görüşü ile tarihin büyük şahsiyetlerinden biridir. Nitetas'ın kaydına göre, o, vücutça alil, el ve ayaklarından rahatsız bulunmakla berâber, seferlerinden ve gâyelerinden aslâ fedakârlık yapmamış olup, birçok muhârebelere arabaya binmek suretiyle gitmesi azim ve irâdesini göstermeğe kâfîdir. Bu tabi'î kusurları dolayısı ile Andronikos'un nükte ve istihzâlarına işâret edilir. Keşiş Gregoire, Kılıç Arslan'ın ortanca kardeşini rakip saymasındaki sebepler arasında onun vücutça kendisinden daha güçlü ve yakışıklı olduğuna da işâret etmekle Bizans müellifini teyit eder. Bununla berâber Kılıç Arslan'ı Manuel gibi büyük bir Bizans imparatoru ile mukayese ederken, sultanın daha akıllı ve basiretli olduğunu, dâima büyük bir ihtiyat ile hareket ettiğini ve cesur kumandanları sayesinde yorgunluklarını giderdiğini söyler ki, onun faâliyetleri bu ifâdenin delilleridir. Sibt b. al-Cavzi'nin, yaşlanınca hareket edemez olduğuna dâir, kaydı hastalıklı hâlinin ihtiyarlık devrine âit olduğunu göndermektedir. Böyle olduğu halde, 70 yaşını aştığı bir zamanda bile, sıhhat ve kudretini muhâfaza ederek, seferlerinden geri kalmadığı müşahede edilmiştir. Arap kaynakları Kılıç Arslan'ın heybeti, azameti, yüksek siyâset ve adâleti ile şöhret bulduğunu ifâdede müttefiktirler. Yukarıda zikredilen Ermeni müellifi her tarafta sultanın dehşetinden korktuklarını, bununla berâber, çok akıllı olup, adâletten ayrılmadığını belirtir.

Tarih Kılıç Arslan'ın teb'asına bir baba şefkati ile muâmele ettiğine, selef ve halefleri gibi, Türklerde mârûf bir an'anenin en dikkate şâyân bir mümessili olarak, Hıristiyan teb'asına çok geniş bir dini müsâmaha gösterdiğine ve nihâyet hür fikirli ve geniş görüşlü bir hukümdar olarak şöhret kazandığına şahâdet eder. Filhakika meşhûr tarihin müellifi Süryâni Mihael'in, 1181'den itibâren, Malatya'da sultanın huzûrunda cereyân ettiğini bildirdiği dinî ve felsefi münâkaşalar bu büyük hükümdarın fikir seviyesi ve hür düşüncesini meydana koymağa kâfîdir. Gerçekten bu Malatya patriğine göre, Kılıç Arslan dâimâ yanında Kemal al-Din adlı bir feylesuf bulunduruyordu. Malatya'ya gidince, patriğe dostâne bir mektup, ruhâni bir asâ ve 20 kızıl dinar göndermiş, ertesi yıl tekrar şehre dönünce, üç emîr idâresinde gönderdiği bir kıt'a asker ile patriği, oturduğu Barsâma manastırından dâvet etmiş ve bizzat kendisi de istikbâline çıkmıştır. İslâmî an'aneye aykırı olmasına rağmen, onu Hıristiyan âdetine göre berâberinde İncil ve haç olduğu hâlde kabûl edeceğini bildirmiştir. Böylece Mihael ve maiyeti haçları mızraklarının ucunda kaldırarak ve dinî şarkılar söyleyerek sultanın huzûruna çıktılar. Sultan patriğin elini öpmesine müsâade etmedi ve onu kucakladı. Onun ile dinî meseleler ve Kitâb-ı Mukaddes üzerinde görüştü. Hattâ patriğin rivâyetine göre, sözlerine dinî bahisler karıştırınca, sultanın gözlerinden yaş geldi. Bu karşılaşma merâsiminden çok memnûn olan Hıristiyanlar kiliseye giderek sultan ve Türk milleti için duâ ettiler. Bir aylık sohbeti esnâsında patriğe muhtelip sualler sormuş, hediyeler göndermiş ve manastırı vergiden affettiğine, dâir bir emirnâme vermiştir. Feylesuf Kemal al-Din'in Süryânîleri medhetmesi de sultanı çok memnûn etti. Bizanslılara karşı kazandığı zaferleri müteâkip patriğe yazdığı bir mektupta bu zaferleri hikâye ederken de bunları Allahın kendisine patriğin duâları sâyesinde bahşettiğini ifâde edecek kadar geniş düşünceli ve her din mensuplarını dâvâsına hâdim kılacak kadar da siyâsi idi.

Yukarıda zikredilen Alman dükü Henri ile yaptığı konuşmada ona İsa'nın menşe'ine dâir, ilk insanı çamurdan yaratan Allah'ın İsa'yı da bâkireden vücuda getirmiş olmasına inanmak güç değildir" tarzında verdiği cevap onun anlayışı kadar nezâketine de delâlet eden bir mâna taşır. Zamanında Anadolu'nun Ortodoks kiliseleri teşkilâtlarını muhâfaza ve İstanbul patriği ile münâsebetlerini serbestçe idâme ediyorlardı. 1173'te Hıristiyan nüfusunun tamâmıyla azalması dolayısı ile geçim sıkıntısı çeken Ankara metropolitinin, İstanbul'da, toplanan St. Synode meclisine müraacat ederek, Giresun evekliği gibi küçük bir makama naklini istediğine dâir bir vesika bu münâsebetle kayda şâyândır.

Kılıç Arslan ve devrinin kültür faâliyetleri hakkında fazla birşey bilmiyoruz. Yalnız kaynaklara akseden bâzı kayıtlar onu din ve dünya münâsebetlerinde de çok hür ve geniş bir düşünceye sâhip olduğunu göstermektedir. Hakikaten sultanın dinî ve hukukî nasları yumuşatarak, İslâmın içtihat müessesesinden faydalanmak istediği sezilmektedir. Ala al-din Kaşani ile al-Şarani arasında yaptırdığı dinî-hukukî bir münâkaşada, ikincisi Abu Hanifa'nın bütün müçtehitlerin isâbet ettiğini söylediği iddiasına karşı birincisi imâm-ı âzamın müctehitlerin sevap gibi hatâ da işleyebilecekleri tezini müdâfaa ederken, Kılıç Arslan'ın birinci fikri tuttuğuna dâir İbn al-Adim'in Buğya'sinki mâlûmat onun zihniyetini meydana koymak bakımından çok dikkate şâyândır.

Kılıç Arslan'ın bu dinî anlayışı, müsâmahası ve felsefî temâyülleri dolayısı ile İbn Al-Aşir "Atabegler tarihinde" anlattığına göre, Musul ve Suriye'nin çok dindar ve mutaassıp hukümdarı Nur al-Din Mahmud bu büyük Selçuklu sultanını hakikî bir Müslüman değil, zındık sayıyor ve sulh akdi için bu müslüman gâzisini tecdîd-i imâna dâvet ediyordu. Onun, zarûret hâlinde Hıristiyan ile ittifak yapmaktan çekinmediğine göre, Kılıç Arslan'a karşı bu davranışında esâs âmilin siyâsî rekabet olduğu âşikâr ise de, bu ithâmların sultanı meydana koymağa çalıştığımız serbest düşüncesi ile alâkalı bulunduğu da şühnesizdir. Saltanatı zamanında Konya'dan geçen Haravi zenginlerin bahçelerinde mermerden kadın ve erkek neykellerine rastlamış. Obruk'ta bulunan birtakım heykellerin Müslüman ve Hıristiyanlar tarafından ziyâret edildiğini, iki din mensuplarının bu hususta bâzı âkîdelere sâhip olduklarını kaydetmiştir. Bu hüviyeti dolayısı iledir ki, Kılıç Arslan'ın, diğer bâzı Selçuklu sultanları gibi, Hıristiyanlığa mütemâyil olduğunu dâir bir takım efsâneler haçlı kaynaklarına intikal etmiştir. Gerçekten Kılıç Arslan'ın anasını Saint Gilles'in hemşîresi olarak kaydeden ve ölümüne kadar Hıristiyan kaldığına işaret eden haçlı müellifi Nicola de Trevet'in anası ile muhâveresine dâir verdiği mâlûmata bu bakımdan işâret edilebilir. F. Barberos'un kızı ili izdivacına dâir teklifinde de Hıristiyanlığı kabûl edeceğine dâir bir kayıt şüphesiz bu efsânelerden birini teşkil eder. Kılıç Arslan'ın yukarıda mezkûr dük Henri ile mülâkatında anasının asîl bir Almanın kızı olduğunu söylediği de rivâyet ediliyor; bu sebeple muâsır Ermeni müellifi Grègoire'ın Ermenilerin sultanı hâmî ve velinimet telâkkî ettiklerine dâir ifâdesi Hıristiyanların görüşünü aksektirmektedir. Hür düşüncesine rağmen, devrin hükümdarları gibi, o da müneccimlere inanıyordu. Zamanın müneccimleri 1286 yılı Şâban ayında yıldızların mizan burcunda içtimâ ederek, Nuh tufânı gibi, bir tufânın bütün dünyayı istilâ edeceğini, şiddetli kasırgalar çıkarak her tarafın harâp ve insanların helâk olacağını söylemişlerdi. Kaynaklara göre, Kılıç Arslan diğer hükümdarlardan daha fazla bu kehânete

inanmış ve çok para sarf ederek, yer altında müstahkem evler inşâ ettirmiş idi. Başka memleketlerde de bir çok insan, yiyecek ve su ötürerek mağaralara sığınmış idiler. Tâyin edilen gün çok sâkin geçince, sultan müneccimlerin başını çağırarak, neden yalan söylediklerini sormuş, o da yaptığı nükte ile kendini kurtarmış ise de, vazifesinde bırakılmayarak azledilmşitir. Tiflisli Şeraf al-din Hüseyin, Kâmil al-Tabir adlı Fârisî tâbirnâmesini Kılıç Arslan nâmına yazmıştır.

Kılıç Arslan'ın bu zihniyeti ve Hıristiyanlara karşı bu müsâmahası ve âlicenaplığı ona bir Mülüman sultanı olduğunu ve Hıristiyan komşular ile sarılı bir memlekette mukadderâtının İslâmiyete ve İslâm Merkûresine bağlı bulunduğunu unutturmazdı. Filhakika 1170/1171'da yeniden inşâ ettirdiği Aksaray şehrini askerî bir üss haline getirirken, orada câmiler, medreseler, kervansaraylar ve pazarlar yaptırarak, oraya Azerbaycan'dan gâziler, âlim ve tâcirler celbederek yerleştirdi ve bir ordugâh hâline gelen şehirde gazâ rûhunun bozulmaması için, kötü insanlar ile Rum ve Ermenilerin Aksaray'a girmelerine müsâade etmedi. Ekseriyâ bu şehirde oturup, seferlerine oradan başladığı için, Orta Çağ Anadolu'nun her şehri gibi, Aksaray'da bu hüviyeti dolayısı ile "Dar al-zafer", bâzan "Dar al-Cihad" veya "Dar al-ribat" ünvânı verildi. Gazâ rûhunu canlı tutmak için de ordusunda din adamları bulundururdu. Böylece Hıristiyan ahâli için adâlet ve şefkati ile tanınan Kılıç Arslan müslümanlar için de tarihe İslâmın gâzilerinden biri ve "din mücâhidi" olarak geçmiştir.

Kılıç Arslan'ın hüküm sürdüğü memleket, uzun zamandan beri istilâ ve muhârebelere sahne olmuş bulunduğundan, buralarda zirâî hayat sarsılmış, bir çok yerler harâp olmuş idi. Diğer taraftan Anadolu'ya gelen Türkmenlerin büyük bir kısmı da henüz göçebe veya yarı göçebe bir hayat sürüyordu. Bu sebeple istihsâli arttırmak, nüfusu iskân etmek ve memleketi mâmur bir hâle sokmak için de bir hayli uğraştığı gözükmektedir. Onun Dânişmentliler ile muhârebelerinde, onlar gibi, Hıristiyan çiftçileri kütle hâlinde sürüp memleketinde, iskân ettiğine dâir mâlûmat, bu iktisâdî görüşün bir neticesi idi. Zamanında yapılan ve ölümünden 10 yıl onra (598) tescil edilen Altun-Aba vakfiyesinde Konya civârında Gündoğdu, Arpa-Çimen ve Turgut adlı Türk köylerinin meydana çıkması bu iskân siyâseti ile alâkalı olmak icâp eder. Bununla berâber, onun zamanında Türkiye'de ve husûsuyla hudutlarda, miktarı yüz binlerce çadır halkı olarak gösterilen göçebe bir Türkmen nüfusu var idi. Yarı müstakil, feodal devlet anlayışı icâbı çok defa sultanı bile dinlemeyen bu göçebeler devletin hudutlarının muhâfâzası ve genişlemesinde başlıca âmil olmuşlardı.

Bu Türkmenlerin müstakil hareketlerinin sebebini anlayamayan Bizanslılar ve haçlılar onların akınlarını çok defa sultanın eseri sanmış ve onu ahdini nakzetmek ile ithâm etmişlerdi. Onun zamanında Anadolu Türkleri ve bilhassa göçebeler henüz Müslüman olmaktan ziyâde Şâmânî idiler. Bununla berâber, şehirlerde tedricen medreseler kurulmuş, âlimler ve edipler celbedilmişti. Aksaray şehrinin inşâsını müteâkip Azerbaycan'dan âlim, tâcir ve gâziler celbedilmiş idi. Daha Süleyman'dan beri, hiç olmazsa büyük merkezler için, kadılar ve hatipler getirtilmiştir. 565'te Konya'da ölen Ali b. Muhammed al-Buhari adlı bir zât, Bağdat'tan gelerek, Konya kadılığına tâyin edilmiş idi. Anadolu'da İslâmiyetin bu inkişâfı dolayısı ile buradan Hicaz'a kafile hâlinde hacılar gidiyordu; bilâhare bir hacı kafilesinin Şam'da bir sel felâketine uğradığını biliyoruz.

Kılıç Arslan Dânişmendlileri ortadan kaldırmak suretiyle Anadolu'da millî birliğin temelini attıktan, memleketin içinde âsâyişi temin ettikten ve 1176'da Bizans imparatorluğunu bir daha baş kaldıramayacak derecede ezerek hâricî emniyeti kurduktan sonra, memleket siyâsî kudreti ile muvâzî olarak iktisâdî ve kültürel bakımlardan da bir yükselme devrine girdi. Üçüncü haçlı seferine iştirâk edenler Konya'nın büyük ve muhteşem bir şehir olduğunu söyler ve büyüklükçe Kolanya şehrine muâdil bulunduğunu bildirirler. Babası Mas'ud tarafından inşâsına başlanan ve sonraları Ala' al-Din Kaykubad'a izâfe edilen câmi ve Konya sarayının onun tarafından yapıldığını kitâbeler göstermektedir. Ala'al-Din Keykubad zamanında yeniden inşa edilen Konya surarını da ilk defa o yaptırmış idi. Altın Aba vakfiyesi Konya'da Kılıç Arslan zamanında birisi sultana âit olmak üzere, hiç olmazsa iki medresenin mevcûdiyetini gösteriyor ki, birinde medresenin bir kütüphânesi ve ona kitap satın alınması için vakfından tahsisâtı var idi. Merâm'a gelen haçlıların orada ona âit iki güzel sarayı yıktıkları kaydedilmiştir. Onun zamanında şark-garp istikametinde gelişen ve Anadolu'da tekâsüfe başlayan ticâret yolları da Türkiye'nin iktisâdî ve kültürel kalkınmasına yaramış ve sultan da bu ticârî faâliyetleri teşvik maksadı ile, bizim bildiğimize göre, kaynaklarda kendi adına nispet edilen ilk selçuklu kervansarayını Aksaray civârında inşâ etmiştir; bir diğeri de emîrlerinden Altun-Aba tarafından yapılmıştır. Oğulları da kendilerine tahsis edilen vilâyetlerde ayrı-ayrı imâr faâliyetlerine devâm ederek birtakım âbideler inşâ etmişlerdir. O zaman için henüz bir uç şehri sayılan Ankara'da oğlu Muhy al-Din Mas'ud'un maiyetinde, şiirleri bize kadar gelen, bir takım şâir ve ediplerin bulunması ve diğer oğulları namına bâzı eserlerin yazılması gelişmekte olan kültür faâliyetlerinin tezâhürleridir. Bu kalkınma dolayısı iledirki memlekete İslâm dünyasından ilim ve edebiyat mensûpları, tâcirler gelmeğe başlamıştır; Altun-Aba vakfiyesinde bu husûsu gösteren kayıtlar vardır. Selçuklulardan ilk defa gümüş para bastıran Kılıç Arslan'dır. Sikkeler üzerinde olduğu gibi, Altun-Aba vakfiyesinde de istisnâî olarak bu paralara dirhem değil, dinar denilmekte idi. Diğer taraftan komşuları Dânişmendliler ile Artuk-okulları, her hâlde teessüs etmiş iktisâdî an'anelere uyarak, paralarını Rumca bastırdıkları hâlde, Selçuklularda buna rastlanmız.

Kitâbelerde Rum, Ermeni, Efrenç ve Şam memleketleri sultanı sıfatını alır ve Hıristiyanlara yazdığı mektuplar, "Türk Ermeni ve Süryânîlerin büyük sultanı" ibâresi ile başlar; zamanında yapılan resmî akitlerde Abu 'l-Fath, paralarında al-Sultan al-mu'azzam lakaplarını kullanırdı.

Kılıç Arslan küçük ve tehlikeler ile dolu bir ülkeye tevârüs etti; ölürken düşmanları ezilmiş, iç ve dış emniyeti hâiz olup, hudutları çok genişlemiş, maddî ve mânevî bakımdan yükselme imkânlarını kazanmış bir memleket bırakarak gitti. Öyle ki, memleketi evlâtlarına taksimine ve aralarındaki mücâdelelere rağmen, Selçuk Türkiye'si uzun müddet hiçbir sarsıntıya uğramayacak kadar kuvvetli bir bünyeye ve gittikçe artan bir ilerleme hızına sâhip oldu. Bu sebep ile Kılıç Arslan Anadolu'da bir Türk vatanının kurucuları arasında çok büyük bir mevkî işgâl eder.

Kesiş Grègoire (frus. trc. E. Dulaurier), Chronique de Matthieu d'Edesse Continuèe par Grègoire le Prètre (Paris, 1858). s. 330 - 333, 342 - 349, 352, 359, 361, 364.

Michel le Syrien, Chronique (frns. trc. Chabot). Paris, 1995, III, 258, 259, 275, 290, 293, 296, 312, 314, 319, 320, 324, 326,332, 345-352, 357, 362, 369-373, 382, 388, 390-395, 400 - 402, 405, 407, 410, 411.

İbn al Azrak, Tarih Mayyafarkın, (Britih Museum, Or. 5803), 175a, 181b, 182b, 186a, 188a, 196a, 200ab; İbn al-Kalanisi (nşr. H.F. Amedroz), Leiden, 1908, s. 333, 335 (İngl. tre. H. A. R. Gibb), London, 1932.

Baha al-Din b. Şaddad, Sirat Salah al-Din, Mısır, 1317, s. 43, 57, 106-108, 302.

Abü Şama, Ravzatayn (Mısır, 1287), I, 100, 109, 123, 213, 215; II., 9, 17, 73, 74.

İmad al-Din İşfahani, al-Fath al-Kusi (1322), s. 98, 208, 352-354; ayn. mll., al-Bark al- Şami, Bodlein, Marsh. 425, 574 ve 575 yılları.

Niketas Khoniates (Cousin, Histoire de Constantinople, Paris, 1675), V, 112, 114, 115, 117-120; 144, 169, 171-176, 180-191, 259-261, 359, 360, 408-411, 477, 478, 514, 530, 540.

Y. Kinnamos, Historia (Bonn, 1836), s. 176, 188, 190, 191, 194, 199, 200, 204-208, 291-300; İbn al- Asır, al-Kamil (1303), XI, 119, 146, 165, 173, 175, 176, 199; XIII, 19, 30, 35, 36; ayn. mll., Histoire aes Atabees de Mosul (RHC. Or. II, 2, s. 290 - 292).

İbn al-Adim, Zabdat al-Halab (Frns. trc. E. Blochet), Paris, 1900, s. 46, 47, 107; ayn. mll. Bugya al-talab fi tarih al-Halab, British Museum, Add. 23354.

2a Bibl. Nat. Ar. 1666, 184b, Ayasofya 3036.

Marzban mad.; İbn al-Vasil, Mufarric al-Kurab, Cambridge Üniversite kütüp., nr. Ll. I. 6, s. 140, 210, 221-224, 354-357.

Abu'l-Farac, Chronography (İngl. tre. W. Budge), 275, 277, 281, 283, 287, 289, 293, 296, 303, 306, 308-310, 320, 321, 330, 333, 337, 341.

Guillaume de Tyr (frns. nşr. Paulin), Paris, II, 379.

Sibt b. al-Cavzi, Mir'at al-zaman (Topkapı sarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2907). XIII, 73a, 103b, 163b, 576, 586 ve 588 seneleri; Baybars Manşuri, Zubdat al-fikra, Bodleian, Poc. 324, 4a, 16a, 24a, 46b, 48b; İbn Şaddat, Alak al-hatıra (British Museum. Add. 23334), 59ab, 64a, 95ab; Zahabi, Tarih al-islam (Topkapı sarayı, nr. 2917), XIII, 263b; XIV, 3a; XV, 185b, 186a, 201b, 220ab; ayn. mll., Kitab al-ibar (British Museum, Or. 6428), 116a, 123a, 125b, 186a; Ayni, İkd al-cuman (Veliyüddin kütüp., nr. 2389, 2390, 572, 586, 587 ve 588 yılları); al-Haravi, Kitab al-işaria ila ma'rifat al-ziyarat (nşr. J. Sourdel - Thomine), Damas, 1953, s. 58; İbn al-Ta'avizi, Divan (nşr. Marolıouth), Mısır, 1903, s. 4.

Büyük Vartan, Urfalı Vahram, Hetum ve Sempad (RHC, Docum. arm., I., 438, 330, 477, 507, 510, 621, 626, 628); Brosset, Histoire de la Gèorgie, I, 416.

Arnoldi Chroniea Slovorum (nşr. G.H. Pertz,), 1868, s. 23-25; Bibliothèque des Croisades, I, 441; II, 541, 550, 551, 613, 614; IV, 6-10, 28-37, 172-183, 267.

İbn Bibi, al-Avamir al-'alaniya (Ayasofya kütüp., nr. 2985), s. 22, 137, 138; Aksarayi, Musamarat al-ahbar, s. 29, 30.

Niğdeli Kadı Ahmed, al-Valad a-şafik (Fâtih kütüh., nr. 4519, s. 191, 292, 293; Anonim, Selçuk-nâme (Ankara, 152), s. 39-41; Tarihi takvimler (nşr. Osman Turan), Ankara, 1954, s. 66, 74, 76; İbn Şihna, Ravz al-manazir (Ayasofya kütüp., ar. 3232), 291;

Hamd Allah Kazvini, Nazhat al-kulub (GMS, s. 95, 97); ayn. mll. Tarih-i guzida (G.m.s, s. 482); Nuvayri, Nihayat al-arab (Köprülü kütüh., nr. 1188), IV, 16b, 17a; Altun-Aba vakfiyesi (Belleten, 1948, XVII, 223-235).

J.H. Löytved, Konia (Berlin, 1907), s. 23, 28, 57; İsmail Gâlib, Meskûkât-ı Selçukiyye s. 4, 5.

Ahmed Tevhid, Meskûkât-ı kadîme, s. 110, 113;

F. Chalandon, Jean II. Comnène et Manuel I. Comnène (Paris, 1912), s. 423, 424, 432-435, 455-467, 474, 493-508, 510-515, 508.

Le Beau, Histoire du Mas-Empire, XV, 181-189, 266-282, 285-292, 391, 392;

A.A. Vasiliev, Hist. Emp. Byz., II, 70-72; W.M. Ramsay, Phrygia, s. 16, 224, 347, 354;

P.Wittek. Von der byzantinischen zur türkischen Topanymie (Byzantion, 1935, XI, 34-37;

Ch. Diehl, Manuel d'Art byzantin, I, 405; R. Grousset, Histoire des Croisades, II, 633; III, 14;

Cl. Chan, La Syrie du Nord (Paris, 1940), s. 172-183, 265, 267;

Osman Turan, Les Souverains Seldjoukides et leurs suöet nonmusulmans (Studia Islamica), I, 76, 79, 84-86, 89.

Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'un Şahsiyeti ve Tarihî Rolü / Prof. Dr. Salim Koca [s.580-589]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

erek Türkiye Selçuklu Devletinin, gerek onun hükümdarlarının öteki Türk devletleri ve hükümdarları arasında özel bir yeri ve değeri vardır. Zira, Çin, Hindistan, Balkanlar ve Orta Avrupa'da devlet kuran Türklerin âkıbetleri hep Türklük dünyasından ebediyen kopmak şeklinde olurken, Anadolu'yu fethederek, burada önce Türkiye Selçuklu Devletini, sonra Osmanlı Cihân Devletini kuran Oğuz (Türkmen) kütleleri ise, hem siyasî hem de millî varlıklarını koruyacak azim ve iradeyi daima göstermişlerdir. Türklüğü bugünlere ulaştırmada gösterilen bu başarıda, hiç şüphesiz Selçuklu hükümdarlarının rolü ve payı büyüktür.

Bilindiği gibi, ilk Selçuklu hükümdarları, Anadolu'nun tamamını fethedip onu bir Türk vatanı haline getirmeye çalışırlarken, I. Haçlı Seferi sonucunda (1097-1101), başta başkentleri İznik olmak üzere bütün sahilleri ellerinden kaptırarak, İç Anadolu yaylasına çekilmek zorunda kalmışlardır. Böylece, bir kara devleti haline gelmiş olan Türkiye Selçuklu Devletinin hâkimiyet sahası da, Konya ve çevresinden ibaret kalmıştır. Bu durumda Selçuklular, Bizans ve Haçlılar karşısında ya varlıklarını koruyacaklar, ya da öteki soydaşları gibi tarih sahnesinden ebediyen silineceklerdi. Türkiye Selçuklu hükümdarları, bu hususta büyük başarı gösterdiler; hızla Türklüğün aleyhine akan tarihin seyrini başarıyla Türklük lehine çevirdiler: Sultan I. Mesud (1116-1155) ve Sultan II. Kılıç Arslan (1155-1192) gibi Türkiye Selçuklu hükümdarları, bu hususta siyasî dehalarını göstererek, bazen Danişmendliler Devleti, bazen de Bizans İmparatorluğu ile kurdukları ittifaklar sayesinde varlıklarını korumayı ve güçlendirmeyi başardılar. Bunlardan özellikle, siyasî dehasını askerî dehasıyla birleştiren Sultan II. Kılıç Arslan, Bizans'ın Malazgirt zaferinden beri Türkleri Anadolu'dan atmak şeklindeki ümitlerine, Miryokefalon zaferi ile (Eylül 1176) ebediyen son vererek, daha önce Batı dünyasının tescil etmiş olduğu Anadolu'nun Türk vatanı olduğu gerçeğini, bu devlete de kabul ettirdi. Öte yandan Kılıç Arslan, Türk birliği önünde büyük bir engel olan Danişmendliler Devletini ortadan kaldırarak, Türkiye Selçuklu Devletini, önce Anadolu'nun, sonra Orta Doğunun en büyük devleti haline getirmişse de, onu bir kara devleti olmaktan kurtaramadı. Daha sonra, Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in Antalya'yı fethederek (1207), Akdeniz sahilinde açtığı tek pencere de, onun ölümünden hemen sonra kapandı. Üstelik devlet, kuzeyden İznik ve Trabzon Rum İmparatorlukları, güneyden ise Ermeni Kontluğu ve Mısır Eyyûbî Devleti ile sarılmış bir vaziyetteydi.

İşte tam bu sırada, Türkiye Selçuklu Devleti tahtına çıkan İzzeddîn Keykâvus (1211), isabetli bir siyasî kavrayışla bütün güç ve enerjisini, devleti sarılmış olmaktan kurtarıp, tabiî sınırlarına ulaştırma ve Anadolu'nun ekonomik bütünlüğünü sağlayıp, onu dünya ekonomisine açma gayesi üzerinde toplamıştır. Gerçekten o, arka arkaya Sinop (1214) ve Antalya (1216) gibi şehirleri fethederek, 3-4 yıl içinde devleti kara devleti olmaktan kurtarmış, onu kuzeyde ve güneyde tabiî sınırlarına ulaştırmıştır.

Keykâvus, bununla da kalmamış, Sinop ve Antalya limanlarını ticareti geliştirmede değerlendirdiği gibi, Kıbrıs Frank Krallığı ile yaptığı ticarî antlaşmalarla Selçuklu ekonomisini dünya ticaretine açmış ve onunla bütünleştirmiştir. Böylece, dünyanın en uzak yerlerinden gelen ticarî mallar, devletin bir başından öbür başına kadar hiç engele uğramadan akmaya başlamıştır. Bunun tabiî sonucu olarak, Anadolu, daha önce tarihinin hiçbir devrinde görülmemiş bir şekilde iktisadî ve medenî bir gelişmeye sahne olmuştur. Özellikle kervansaray, köprü, türbe, kale, medrese, hastane ve cami türünden günümüze ulaşan birçok Selçuklu eseri, bu gelişmeye bütün yönleriyle tanıklık etmektedir. Halbuki, aynı çağda Batıdaki ve Doğudaki bütün devlet adamları, Selçuklu devlet adamları gibi dinî, sosyal ve medenî hizmet veren eserler değil, kendi refah ve mutlulukları için muhteşem saraylar ve şatolar yaptırmaktaydılar.

Sultan I. İzzeddîn Keykâvus, Anadolu'nun sadece ekonomik bütünlüğünü değil, aynı zamanda kuzeyde Trabzon Rum İmparatorluğu ile güneyde Ermeni Kontluğu'nu da tâbi devlet haline getirerek, siyasî bütünlüğünü de sağlamıştır.

Bütün bu esaslı faaliyetler, Türkiye Selçuklu Devletinin Sultan I. Alâeddîn Keykubâd zamanında zirveye ulaşmasında başlıca âmil olmuştur.

Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un hem saltanatı (1211-1220), hem de hayatı çok kısa sürmüştür. O, daha pek çok işler yapabilecek bir çağda, yani çok genç yaşta ölmüştür. Gerekli azim ve irade gösterildiği taktirde, devlet hayatında 9-10 yıl içinde nelerin yapılabileceğini göstermesi bakımından Keykâvus'un zamanı, sadece Selçuklu tarihinde değil, bütün Türk tarihi içinde örnek bir devirdir. Keykâvus, ancak 30-40 yıl içinde yapılabilecek işleri sadece 9 yıla sığdırmıştır.

Böyle bir girişten sonra, Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un şahsiyetini ve tarihte oynadığı rolü ele alabiliriz:

1. Fiziki Yapısı

Kaynaklardaki bilgilerin yetersizliği yüzünden Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un fizikî yapısını pek az tanıyoruz ve bu yüzden de onun tam bir tasvirini yapamıyoruz. Ancak kaynaklar, onun daha çocuk yaşta iken son derece dikkat çekici bir güzelliğe sahip bulunduğunu,[1] daha ileri yaşlarda da bu güzelliğini koruduğunu; ince, uzun ve fevkâlade bir vücut yapısına sahip olduğunu belirtirler.[2]

Öte yandan, Beyşehir Gölü kenarında Kubadâbâd sarayı harabelerinde ele geçen seramik levhalar üzerine çizilmiş ve Alâeddîn Keykubâd'a ait olduğu ileri sürülen tasvirlerin de, İzzeddîn Keykâvus'un kaynaklarda belirtilen fizikî yapısına uyduğu, burada tereddütsüz söylenebilir. Ayrıca, bu resimlerde olduğu gibi, Keykâvus'un da yüzünü çevreleyen ve bıyıkla tamamlanan toparlak bir sakal bırakmış olduğu tahmin edilebilir.

İzzeddîn Keykâvus'un fizikî yapısını tasvir için bilgi yokluğunda karşılaşılan güçlükler, onun giydiği elbiselerin çeşidini, modasını, renklerini ve diğer özelliklerini belirtmekte de kendisini

göstermektedir. Kaynakta, Abbasî halifesi tarafından Keykâvus'a hediye olarak altın işlemeli, "altı dilimli elbiseler" gönderildiği kaydedilmişse de, onun bu elbiseleri giyip giymediği belirtilmemiştir.3 Yine aynı kaynakta, Keykâvus'un "külah" adıyla belirtilen bir çeşit başlık giydiği birçok defa zikredilmiştir.4 Bu külah, Kubadâbad çinilerindeki resimlerden de anlaşılacağı gibi, sultanlara has, üç dilimli bir başlık idi. Öte yandan, sıkı bir kuşatmanın sonunda Antalya şehrini almış olan İzzeddîn Keykâvus, belinde "kemer", başında "keyanî bir külah"5 ve kolunda da "yay" bulunduğu halde şehre girdiği dikkati çekmiştir.6 Bilindiği gibi "kemer" ile "yay" hâkimiyet ve hükümdarlık sembollerinden biridir. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı Tuğrul Bey de, 1038 yılında Nişâpûr'a girerken, yine hükümdarlık sembollerinden olarak, "kolunda gerilmiş bir yay ile kemerinde üç ok" bulunuyordu.7

2. Karakteri

Bilindiği gibi, İzzeddîn Keykâvus, devlet adamlarının ve komutanların katıldığı bir çeşit danışma meclisinin kararı ile Türkiye Selçuklu Devletinin tahtına çıkmıştır.8 Taht için, diğer kardeşleri arasında (Alâeddîn Keykubâd ve Celâleddîn Keyferîdûn) Keykâvus'un tercih edilmesinde ve seçilmesinde, onun büyük evlât olmasının yanında, yüksek vasıflara sahip olmasının da başlıca rolü olmuştur.9

Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un karakterinin en belirgin özelliği, onun son derece hassas ve duygulu olması idi. Onun hassas ruhu, sürpriz olaylar ve gelişmeler karşısında birden etkileniyor ve ağır bir şekilde sarsılıyordu. Hatta o, zaman zaman sonsuz bir iyimserlik halinden, geri dönüşü olmayan bir kötümserlik haline düşebiliyordu. Keykâvus'un bu şekilde maneviyâtını altüst eden bir olay, onun saltanatının ilk günlerinde meydana gelmiştir: Babasının 1211 yılında Alaşehir savaşında bir gaflet sonucu şehit düşmesi üzerine, devlet adamları tarafından Selçuklu tahtına davet edilen İzzeddîn Keykâvus, meliklik bölgesi Malatya'dan Konya'ya gelirken, Kayseri'de kardeşi Melik Alâeddîn Keykubâd tarafından ansızın kuşatılmıştır. Alâeddîn Keykubâd'ın safında amcası Erzurum meliki Mugîseddîn Tuğrul-şah ile eski uç beylerinden Pervâne Zahîreddîn İli de bulunmaktadır. Amcasının, kardeşi Melik Alâeddîn Keykubâd'ın yanında yer almasını normal karşılayan Keykâvus, aynı anlayışı Zahîreddîn İli için gösterememiştir. Zira, bu eski uç beyi ile aralarında sağlam bir dostluk ve arkadaşlık vardı. Dostlukların sürekli ve ebedî olduğuna inanan Keykâvus, eski dostu ve arkadaşı Zahîreddîn İli'nin karşısında yer almasından dolayı son derece müteessir olmuş ve o anda duygularını anlatan bir dörtlük yazarak, bir ulak ile İli'ye göndermiştir.10

Keykâvus, son derece vefalı ve cömert bir hükümdar idi. Yapılan iyilikleri hiçbir zaman karşılıksız bırakmazdı. Kendisine hizmette bulunanları, makam, ıkta, hil'at ve para bağışlarıyla cömertçe ödüllendirirdi. Bu hususta elimizde birçok örnek bulunmaktadır. Meselâ o, saltanatının ilk günlerinde, Kayseri'de kardeşi Melik Alâeddîn Keykubâd'ın yarattığı tehlikeden kurtulmasında başlıca rol oynamış olan eski Kayseri şahnesi Celâleddîn Kayser'i Pervâne olarak tayin etmiştir. Ayrıca, aynı tehlikenin atlatılmasında rolü olan komutanlardan Zeyneddîn Beşâra'ya Niğde'yi, Hüsâmeddîn Yusuf'a Malatya'yı ve Mübârizeddîn Çavlı'ya da Elbistan'ı ıkta olarak vermiştir.11

Keykâvus, savaşta başarı gösteren komutanları da bazen çeşitli hil'atlerle, bazen de terfi ettirmek suretiyle sık sık ödüllendirirdi. Meselâ o, Ankara kuşatmasında Melik Alâeddîn Keykubâd'ın hizmetinde bulunan komutan Mübârizeddîn İsa ile teke tek karşılaşıp, yiğitçe dövüşen Emîr-i Cândâr Necmeddîn Behramşah'a "hil'atı hâss" vererek, taltif etmiştir.12 Aynı şekilde, Ermeni Kontu ile yaptığı savaşın zaferle sonuçlanmasında başlıca rol oynayan Emîr-i Meclis Mübârizeddîn Behramşah'a da, üzerinden çıkardığı elbiseyi ikram ederek, özel bir şekilde ödüllendirmiş, hatta onun rütbe ve makamını da bütün komutanları derecesinin üzerine çıkarmış, yani onu olağandışı denilebilecek bir şekilde terfî ettirmiştir.13

Adının ölümsüzleştirilmesinden büyük hoşnutluk duyan Keykâvus, kendisi için şiir yazan şairleri cömertçe ödüllendiriyordu: Sultanın methini duymuş olan Eyyûbî komutanlarında Hüsâmeddîn Sâlâr'ın kızı, onun için 72 beyitlik güzel bir kaside yazarak, Musul'dan bir elçi ile Selçuklu sarayına göndermiştir. Sultan, bu kasidenin her beyti için 100 dinar (toplam 7200 dinar. 1 dinar x 1 Cumhuriyet altını) ihsanda bulunmuştur. Ayrıca, söz konusu kasideyi getiren elçiye de, hil'at ve atlardan oluşan değerli hediyeler vermiştir. Kasideyi sunmaya vasıta olanlara da aynı hediyelerden 2000 adet göndermiştir.14

Keykâvus, bir defasında da, edebiyatçıların en büyüğü olan Nizâmeddîn Ahmed Erzincanî'nin bir kasidesine nazîre yazıp, bunu bir toplantı gününde okuyan Şemseddîn Tabes'i, İnşa memurluğundan Emîr-i Ârızlık (Millî Savunma Bakanlığı) makamına yükseltmiştir.15

Keykâvus, asıl cömertliği, Erzincan meliki olan amcası Fahreddîn Behramşah'ın kızı Selçuk Hatun ile evlenirken, düğün töreninde göstermiştir. Tarihî kayıtlara göre, İzzeddîn Keykâvus, gelin Erzincan'dan Konya'ya getirilince, son derece memnun olmuş ve gerdekten çıkınca da Emîr-i Meclis Mübârizeddîn Behramşah'a, gelini getiren Kadı Şerefeddîn ile Erzincan beylerine hil'atlerle birlikte türlü hediyeler vermesini emretmiştir. Behramşah da sultanın bu emri üzerine, "500 hil'at, 700 bin dinar, 100 baş at ve 100 baş deve"den oluşan muazzam bir hediye paketini Kadı Şerefeddîn'e teslim etmiştir. Kadı da, verilen bu hediyeleri kendi adamları arasında dağıtmıştır.16

Keykâvus'un kendi düğünü sırasında gösterdiği bu cömertlik, Erzincan'da büyük etki yapmış, başta Kadı Şerefeddîn'in oğlu Tâceddîn olmak üzere bazı beylerin gönlünü çelmiştir. Dünya zenginliklerine kavuşmak isteyen bu beyler, Fahreddîn Behramşah'dan ayrılıp, Selçuklu Devleti'nin hizmetine geçmişlerdir.17

Keykâvus, otoritesi önünde engel tanımaz bir hükümdar olmasına rağmen, kararlarında tamamen katı değildi, hatta bir derece kadar mütevazı idi. Bazen yakın çevresinin isteği üzerine, en kesin kararını bile uygulamaktan vazgeçebilmekteydi. Tıpkı amcası Sultan II. Süleymanye-şah'ın kardeşine yaptığı gibi, Keykâvus da, kardeşi Melik Alâeddîn Keykubâd'ı Ankara'da teslim alınca, öldürtmek istemiştir.18 Hatta, bu konuda son derece kararlı gözükmektedir. Keykâvus üzerinde büyük nüfuzu olan hocası Şeyh Mecdeddîn İshak, onu bu korkunç kararından vazgeçirmek için araya girmiştir.

Keykâvus, hocaya saygı geleneğine uyarak, kararını değiştirmiştir. Yani, kardeşi Melik Alâeddîn Keykubâd'ı öldürmekten vazgeçmiştir.19

Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un karakterinin olumsuz yanları da vardır. Birçok hükümdar gibi o da kindar ve şüpheci idi. Bazen onun kindarlığı ve şüpheciliği normal ölçüleri aşıyor, hastalık derecesine kadar ulaşıyordu. Meselâ o, dostluğundan ayrılmak suretiyle vefasızlık gösteren Zahîreddîn İli'yi - ölmüş olmasına rağmen- bir türlü affedememiş ve bu hususta çok ileri giderek, Türk-İslâm inanç ve gelenekleriyle asla bağdaşmayacak bir şekilde ondan intikam alma yoluna gitmiştir: Keykâvus, Suriye seferi vesilesiyle geldiği Tell-bâşir'de Zahîreddîn İli'nin mezarını buldurarak açtırmış ve çürümüş cesedin kemiklerini toplatıp yaktırmıştır. Hatta bununla yetinmeyerek, kemiklerin külünü de rüzgârda savurtturmuştur.20

Saltanatının ilk günlerinde, genel bir af çıkarmak suretiyle yeni bir devir açan Keykâvus, otoritesine karşı koyan komutanları ve beyleri ise, şiddetle cezalandırıyordu. Ankara'da bir yıllık bir kuşatmadan sonra kardeşi Melik Alâeddîn Keykubâd'ı teslim alan Keykâvus, kardeşinin yanında yer alan komutanların ve beylerin cezalandırılmasını istemiştir. Bu emir üzerine, saçları ve sakalları tıraş ettirilen komutanlar ve beyler, birer ata bindirilip şehirde gezdirilerek, halkın tahkirine ve hakaretine hedef edilmiştir. Üstelik, arkalarında ve önlerinde yürüyen birer kişi tarafından kamçılanmak suretiyle epeyce hırpalanmıştır. Aynı anda tellâllar da, "Sultana ihanet edenin cezası budur" şeklinde sözlerle, durumu halka ilân etmişlerdir.21 Bu, Selçuklularda sık sık uygulanan son derece etkili bir cezalandırma yöntemi idi.

Keykâvus, büyük adamlar için kusur sayılabilecek derecede şüpheci idi: Halep Eyyûbî idarecileri onun bu yanını çok iyi biliyor olmalılar ki, Suriye seferinde Keykâvus'un kafasına şüphe sokacak bir plân hazırlamışlardır. Plân gereğince, sanki Selçuklu komutanlar ile Eyyûbî sarayı arasında gizli bir ilişki varmış gibi sahte mektuplar yazılmış ve bu mektupların da İzzeddîn Keykâvus'un eline geçmesi sağlamışlardır. Bunun bir tertip olduğunu anlamayan Keykâvus, komutanları hakkında korkunç bir şüphenin içine düşmüş ve bütün sefer boyunca bu şüphenin ağır baskısı altında kıvranmıştır. Öte yanda seferin başarısızlıkla sonuçlanması, Keykâvus'un şüphesini bir kat daha artırmıştır. Bu yüzden, savaş meydanını âdeta kaçarcasına terk edip, Selçuklu ülkesine dönen Keykâvus, şüphelendiği komutanları bir kulübeye kapatarak, burada hepsini yaktırmıştır.22 Fakat, bu korkunç olay, İzzeddîn Keykâvus'un hassas ruhunu son derece sarsmış, maneviyâtını büsbütün altüst etmiştir. Eğer o, içini kemiren şüpheden kurtulabilseydi, hiç şüphesiz bu korkunç olay yaşanmayacağı gibi, büyük bir ihtimalle Suriye seferi de başka türlü sonuçlanacaktı.

Bütün büyük hükümdarlar gibi, Keykâvus'un da batıl inançları vardı: Batıl inançları, ona zarar vermemiştir. O, müneccimlerin gelecek hakkındaki yorumlarına büyük değer verirdi. Bazen, müneccimlerden iyi haber almazsa, harekete geçmezdi. Meselâ Sinop'u düşürdüğü zaman, müneccimlere, talihine uygun uğurlu bir gün tayin ettirdikten sonra şehre girmiştir.23

3. Devlet ve Siyaset Adamı Olarak Özellikleri

Keykâvus, çok genç yaşta tahta çıkmış olmasına rağmen, bu makam için hiç de tecrübesiz sayılmazdı; hatta hazırlıklı bile idi. Daha çocuk yaşta, babasının yanında katılmak zorunda kaldığı ağır sürgün hayatının verdiği güçlükler, onu zamanından önce olgunlaştırmıştı. Ayrıca, 7 yıl süren meliklik hayatı da, devlet işlerinde acemilik çekmeyecek kadar yetişmesini ve tecrübe kazanmasını sağlamıştı. Gerçekten de o, sorumluluk mevkiine gelince, önünde bulunan ağır iç ve dış meseleleri, büyük bir dirayet ve maharetle çözmüştür.

Keykâvus'un ilk ele alması lâzım gelen meselelerin başında, tahtını ve hayatını tehdit eden Melik Alâeddîn Keykubâd ile mücadele geliyordu. Çünkü, eski Türk devletlerinde hanedan üyelerinden birinin tahta çıkmasıyla her zaman konu kapanmıyor; bu durum çoğu defa taht üzerinde aynı haklara sahip diğer hanedan üyelerinin harekete geçmesine yol açıyordu. Nitekim, Keykâvus, 1211 yılında Kayseri'de Selçuklu tahtına çıktığında, kardeşi Melik Alâeddîn Keykubâd'ın muhalefeti ile karşılaşarak, burada kardeşi tarafından kuşatılmıştı. Keykâvus, tahtı ve hayatı için kardeşinin yaratmış olduğu tehlikeyi, ancak devlet adamlarının aldığı tedbirler sayesinde atlatabilmiştir. Fakat onun, bu tehlikeden tamamen kurtulabilmesi için ordunun desteğini kazanması, daha doğrusu orduyu yanına alması gerekmiştir. O, bu hususta siyasî kavrayış sahibi olduğunu göstermiş, Konya'ya gelir gelmez, uç beylerine ve bütün sübaşılara (serleşker, serasker) birer ferman göndererek, onlardan emirlerindeki askerlerle devletin merkezinde toplanmalarını istemiştir. Başta Hüsameddîn Çoban ve Seyfeddîn Kızıl gibi uç beyleri olmak üzere bütün sübaşılar, gönderilen emre uyarak, devletin merkezi Konya'da toplanmışlardır. Bundan sonra, Selçuklu ordusunun başına geçen İzzeddîn Keykâvus, Ankara kalesine sığınmış olan kardeşinin üzerine yürümüştür. Öte yandan, ordunun desteğinden mahrûm kalmış olan Alâeddîn Keykubâd için hiçbir kurtuluş ümidi kalmamıştır. Daha doğrusu, İzzeddîn Keykâvus'un Selçuklu ordusunu yanına almasıyla, Melik Alâeddîn Keykubâd'ın kaçınılmaz âkıbeti belli olmuştur.24 Zaten, netice de kendisini göstermekte çok gecikmemiştir. Gerçekten de Keykâvus, bu hususta kararlılığını ve otoritesini göstermiş ve bir yıl süren uzun bir kuşatmadan sonra Alâeddîn Keykubâd'ı teslim alarak, onu Malatya yakınlarında iyi korunan bir kaleye hapsetmiştir.25

Keykâvus, böylece içeride emniyetini sağladıktan sonra, aynı enerji ile dış meselelere yönelmiştir. Zira, kuzeyde ve güneyde büyük bir dikkatle ele alınması gereken önemli dış meseleler çözüm beklemekteydi. Bunlardan, İznik Rum İmparatoru Laskaris'in cezalandırılması meselesi ön sırayı alıyordu. Çünkü, İznik Rum İmparatoru Laskaris'ten Alaşehir savaşında şehit düşmüş olan babası Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in intikamının alınması ve Selçukluların kırılmış olan gururunun düzeltilmesi lâzım geliyordu. Keykâvus, Laskaris ile hesaplaşmak, yani babasının intikamını almak istemesine rağmen, her büyük devlet adamı gibi, duygularına hâkim olmasını bilmiş ve gerçekçilikten ayrılmamıştır. Başka bir ifade ile, onun devlet adamlığı yanı, hissî yanına ağır basmıştır.

Bu sırada Laskaris ile çatışmanın devletin yüksek menfaatleri bakımından bir faydasının olmayacağını çok iyi takdir eden Keykâvus, kendisi ile bir barış antlaşması imzalamak suretiyle26 siyasette de kabiliyet sahibi olduğunu açık bir şekilde göstermiştir. Gerçekten de Keykâvus, bu antlaşma ile Sinop üzerine yapmayı plânladığı seferde, kendisine karşı iki Rum imparatorunun

birleşmesini önlediği gibi, hedefini de teke düşürmüştür. Böylece o, rakiplerini birbirinden ayırıp, bütün gücünü tek hedef üzerinde toplamak şeklinde olan siyasetini başarıyla uygulayarak, Sinop şehrini fethetmiş ve Trabzon Rum imparatorunu da vassal bir hükümdar haline getirmiştir.

Aynı siyaseti, güneyde Ermeni kontu Leon'a da başarıyla uygulayan Keykâvus, kesin sonuçlar almıştır: İzzeddîn Keykâvus, içinde Ermeni kontu Leon'un da bulunduğu Alâeddîn Keykubâd'ın müttefik grubu tarafından kuşatıldığında, büyük bir siyasî yalnızlık içine düşmüştür. O, bu durum karşısında bir ara bocalamışsa da, devlet adamları sayesinde kısa sürede kendisini toparlamış, usta bir politikacı olan eski Kayseri valisi Celâleddîn Kayser vasıtasıyla Ermeni kontu Leon'u sözü edilen ittifaktan ayırarak, bu defa rakibini siyasî yalnızlık içine sokmuştur. Keykâvus, çok ihtiyaç duyduğu bu nefes alma aralığında hem iç meselesini rahatça halletmiş, hem de kuzeyde aktif bir politika izleyebilmiştir. Ermeni kontunun üzerine yöneldiğinde ise, artık birçok meselesini halletmiş ve çok güçlü bir vaziyette idi. Buna rağmen Keykâvus, rakibini küçük görmemiş, Ermeni kontu üzerine yapmayı plânladığı seferde kendisine müttefikler aramıştır. Bu gaye ile, Halep Eyyûbî meliki Zahîr'e arka arkaya mahir elçiler göndererek, onu ittifakına almayı başarmıştır. Fakat onun, Ermenilere karşı, müşterek Selçuklu-Eyyûbî seferi plânı, Mısır Eyyûbî hükümdarı Melik Âdil'in karşı faaliyetleri yüzünden bir türlü gerçekleşememiştir.27 Son derece kararlı bir hükümdar olan Keykâvus, kendisine yardım edecek müttefikler olmaksızın da zafer kazanabileceğini göstermiş, çıktığı seferde Ermeni kontu Leon'u büyük bir yenilgiye uğratmıştır.

Türk hükümdarları, yaptıkları seferlerde genellikle zafere ulaşmakla yetiniyorlar; zaferin siyasî sonuçlarını almayı ise, çoğu defa ihmal ediyorlardı. Keykâvus ise, bu hususta diğer Türk hükümdarlarının daima tekrarladıkları bu hataya düşmemiş, zaferinin siyasî hedeflerine ulaşmadan, mücadelesine hiçbir zaman son vermemiştir. Meselâ o, biraz yukarıda sözü edilen seferinde, Ermeni ordusunu imha derecesinde bir yenilgiye uğratmış olduğu halde, Ermeni kontu Leon'u yakalayamamış ve bu yüzden de zaferinin siyasî semeresini alamamıştı. Zaferinin siyasî semeresini almadan devletin merkezine dönmek istemeyen Keykâvus, seferini tekrarlamak azmi ile bütün kışı Kayseri'de geçirmiştir. Keykâvus'un kararlılığı karşısında "zillet yolu"nu tutmaktan başka çaresinin kalmadığını anlayan Ermeni kontu Leon, elçisi vasıtasıyla vergi vereceğini ve adına para bastıracağını bildirerek, sultandan ülkesinin tekrar kendisine bağışlamasını istirham etmiştir. Merhamet dileyen düşmanı daha fazla ezmeyi hükümdarlık anlayışı ile bağdaştıramayan Keykâvus, Ermeni kontunu affederek, onu vassal bir hükümdar haline getirmiş ve iki devlet arasındaki sınırları da kendi eliyle yeniden çizmiştir.28 Böylece Keykâvus, ordusunu tekrar harekete geçirmeden siyasî gayesine ulaşmasını bilmiştir.

Keykâvus, sadece siyasî faaliyetlerde değil, ekonomik politikada da teşebbüs sahibi son derece başarılı bir hükümdar idi. O, Anadolu'da toplanmaya başlayan milletlerarası ticaret yollarının gereklerine uygun olarak ticarî faaliyetleri geliştirmeyi ve ticaret alanını genişletmeyi hedef alan bir dış politika izlemiştir. Gerçekten de Keykâvus, iç meselelerini yoluna koyar koymaz, zamanına göre çok ileri bir anlayışla Selçuklu ekonomisine yön verici tedbirler almaya ve uygulamaya başlamıştır. Bu

tedbirlerin en önemlisi, hiç şüphesiz, Anadolu ile Kıbrıs arasında ticarî ilişkileri düzenleyen ikili antlaşmalardır.29 Bu antlaşmalarla iki ülke arasındaki ticaretin güvenlik içinde işlemesi sağlandığı gibi, gümrük vergisi de karşılıklı olarak, belirli bir oranda tutularak, ticarî faaliyetler teşvik edilmiştir. Böylece, iki ülke arasında olan ticaret de son derece hızlanmıştır.

Keykâvus, bununla da yetinmemiştir; seferlerini ticarî gayelerine vasıta yaparak, devletin ticaret alanlarını daima genişletmeye ve Anadolu'nun ekonomik bütünlüğünü sağlamaya çalışmıştır. Meselâ o, Antalya (1214) ve Sinop (1216) şehirlerinin fetihlerini gerçekleştirerek, Selçuklu ekonomisine kuzeyde ve güneyde iki önemli ihracat ve ithalat limanı kazandırmıştır. Böylece Keykâvus, zaman zaman kesintiye uğrayan ticaretin düzenli işlemesini sağlamak için çeşitli tedbirler aldığı gibi, Selçuklu ekonomisini de dünya ticaretine bütünüyle açmış ve onunla bütünleştirmiştir.

Keykâvus, ekonomik politikanın temelini oluşturan altyapı çalışmalarını da ihmal etmemiştir. O, Sultan II. Kılıç Arslan zamanında başlatılmış olan altyapı inşasına hız vermiş, 9 yıllık kısa saltanat süresine on büyük eser sığdırmıştır.30 Bunlardan, günümüze kadar ayakta kalmış olan Isparta-Antalya yolu üzerindeki "Evdir Han", onun ne kadar bilinçli bir ekonomik politika takip etmiş olduğunu göstermek bakımından güzel bir örnek teşkil eder.

Böylece, içte ve dışta alınan bu tedbirlerle Anadolu, daha Sultan I. İzzeddîn Keykâvus zamanında ticarî ve kültürel faaliyetlerin son derece geliştiği bir ülke haline gelmiştir. Bunun tabiî sonucu olarak, Selçuklu Devletinin kuvvet ve kudreti gittikçe artmış ve çağdaş medeniyet yolunda büyük bir hamle yaparak, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd zamanında doruk noktasına erişmiştir.

Keykâvus'un devrine damgasını vuran siyasî, askerî ve ekonomik alanlardaki başarılarını, burada şu şekilde özetlemek mümkündür:

a-) Trabzon Rum İmparatorluğu, Antalya Rumları ve Ermeni Kontluğu birer birer yenilgiye uğratılarak, kesin zaferler kazanılmış; Sinop ve Antalya şehirleri fethedilmiş; Ulukışla, Lârende ve Ereğli gibi önemli Selçuklu üsleri kurtarılmıştır.

b-) Türkiye Selçuklu Devleti, bir kara devleti olmaktan kurtarılmış, Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde tabiî (doğal) sınırlarına ulaştırılmıştır. Böylece devlet, sarılmış olmaktan kurtarıldığı gibi, tabiî sınırlarına ulaştırılması ölçüsünde, emniyeti artmış ve savunması da kolaylaşmıştır.

c-) Trabzon Rum İmparatorluğu ve Ermeni Kontluğu birer tâbi devlet haline getirilmiştir. Böylece, dolaylı da olsa bu devletler üzerinde hâkimiyet kurularak, Anadolu'nun siyasî bütünlüğü büyük ölçüde sağlanmıştır.

ç-) Türkiye Selçuklu Devletinin dört taraftan sarılmış olmasından dolayı Anadolu'nun içinde yığılıp kalmış olan ticaret kervanlarına kuzeyde Sinop, güneyde Antalya limanlarıyla Suriye'ye ulaşan kara yolları açılarak, Anadolu'nun ekonomik bütünlüğü sağlanmıştır. Böylece, kuzey ile güney, doğu ile batı arasında işleyen kara ve deniz transit ticareti Anadolu üzerinde toplanmaya başlamıştır. Ayrıca, Sinop

ve Antalya limanları vasıtasıyla Selçuklu ekonomisi dünya ticaretine açılmış ve onunla bütünleştirilmiştir.

d-) Zamanına göre çok ileri bir anlayışla, çeşitli devletlerle temas kurularak, ekonomik ve kültürel alanlarda yeni hamleler gerçekleştirilmiştir. Meselâ Kıbrıs Frankları ve Venediklilerle yapılan antlaşmalarla, ticarî faaliyetlerin sınırlar ötesinde de akışı sağlanmıştır. Öte yandan, Abbasî halifesi Nasır Lidinillâh ile kurulan temas sonucunda da, Fütüvvet teşkilâtı, Anadolu'ya getirilmiş ve himaye edilmiştir. Bilindiği gibi, dinî ve sosyal bir dayanışma kurumu olan bu teşkilât, daha sonra Ahilik adı altında bir meslek grubu olarak gittikçe gelişecek, devlet otoritesinin zayıfladığı ve çöktüğü yerlerde bir kuvvet faktörü olarak kendisini kabul ettirecek ve Ortaçağ Türk toplumunun medenî, kültürel ve ekonomik hayatında son derece müspet rol oynayacaktır.

4. Liderlik ve Komutanlık Özellikleri

İyi bir liderde ve komutanda bulunan ileri görüşlülük, kararlılık, kurnazlık, cesaret, azim, sezgi, sabır ve siyasî kavrayış gibi vasıflar, Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'da da vardı. O, ölçülü ve ılımlı; fakat sağlam ve şaşmaz bir inançla imkânlarının sınırını hiç gözden kaçırmadan ısrarla hedefine yürürdü. Tehlike ne kadar büyük olursa olsun acze düşmez, engeller onun cesaretini kıramazdı. Bir meseleyi çözüme kavuşturmadan başka bir meseleyi ele almazdı. Bütün aklını ve enerjisini, ele aldığı mesele üzerinde toplardı. Meselâ o, kardeşi Melik Alâeddîn Keykubâd'ın Ankara'daki hâkimiyetine son vermeden hiçbir işe başlamamıştır

İzzeddîn Keykâvus, çağına göre demokrat ruhlu bir lider idi. Gerek devlet meselelerini, gerekse özel meselelerini olsun, daima topladığı danışma meclisinde bütün cepheleriyle enine boyuna tartışıp bir karara varmadan, harekete geçmezdi.31 Öte yandan, bu meclislerde bazen onun fikri, bazen de devlet adamlarının fikri galip çıkıyordu. Keykâvus, devlet büyüklerinin fikirlerine değer vermekle beraber, genellikle son kararın kendisinde olmasına dikkat ediyordu. Bu, inisiyatifi ve kontrolü daima elde tutabilmek için, hiç şüphesiz, zorunlu bir davranış idi.

İzzeddîn Keykâvus, bu meclisleri sadece devlet büyüklerinin ve büyük komutanların fikirlerinden yararlanmak için toplamıyordu. O, bu meclisler vasıtasıyla aynı zamanda kendi fikirlerini devlet büyüklerine ve komutanlara aşılıyor, onları kendi amaçları doğrultusunda fikren hazırlıyordu. Başka bir ifade ile, kendi amacını onların gözünde birer kutsal amaç haline getiriyordu. Böylece, her yetenekli lider gibi, bir işe başlamadan önce kendi fikri etrafında, emrindekiler arasında, kuvvetli bir birlik ruhu yaratıyordu. Çünkü, büyük liderlerin en büyük sermayesi olan etkili söz söyleme ve ikna etme kabiliyetine İzzeddîn Keykâvus da sahipti. Nitekim o, Ankara, Sinop, Antalya ve Suriye üzerine yapmayı plânladığı seferlerden önce topladığı danışma meclisinde, devlet büyüklerini ve komutanları kesin bir şekilde ikna etmiş ve onları bu seferlerin lüzumuna tamamen inandırmıştır.

Her büyük lider gibi Keykâvus da, tören, gösteriş ve sembollerden hoşlanırdı. İzzeddîn Keykâvus, Sinop'un fethi sırasında vassal hükümdar haline getirdiği Trabzon Rum İmparatoru Kyr Aleksios ile

sahilde bir saat süren bir gezinti (seyran) yapmıştı. Sultanın yaptığı bu gezintide, özellikle bazı hükümdarlık sembolleri dikkati çekiyordu. Gerçekten de o, bu gezintide hükümdarlık sembolleri ile donatılmış olarak atının üzerinde ilerliyordu. Bu arada açılmış olan “saltanat sancağı”, sultan ile birlikte hareket ediyordu. Bu davranış, şüphesiz onun manevî gücünü ve otoritesini son derece artırıyordu. Öte yandan Aleksios ise, hiçbir hükümdarlık alâmeti taşımamakla birlikte, kendisine tahsis edilmiş olan atın eğer örtüsünü (gâşiye) omzuna alarak, kendi atının önünde, belirli bir mesafe ile sultanı takip ediyordu.32 Bu aynı zamanda, metbu-vassal ilişkisini en etkili bir şekilde gözler önüne seren ender bir sahne idi.

İzzeddîn Keykâvus, liderlikte gösterdiği kabiliyeti, askerî alanda da göstermiştir. O, baş komutan olarak Selçuklu ordusunun sevk ve idaresinde, Türk savaş taktiğini zemine ve şartlara uydurmada eşsiz bir kabiliyet göstererek, önemli zaferler kazanmış ve bu sayede Türkiye’nin siyasî ve ekonomik bütünlüğünü büyük ölçüde sağlamıştır.

Bütün büyük Türk komutanları gibi,33 İzzeddîn Keykâvus da fevkâlade iradeli, kararlı, cesur, tedbirli ve ileri görüşlü idi. O, iyi bir komutan için son derece lüzumlu olan tedbiri hiçbir zaman elden bırakmazdı. Meselâ Trabzon Rum İmparatoru Kyr Aleksios’un Sinop tarafı uç bölgelerindeki faaliyetleri kendisine haber verildiğinde, devlet büyükleri ve komutanlar derhal harekete geçilmesini tavsiye ve teklif ettikleri halde, Keykâvus, tedbirli her komutanın yaptığı gibi harekete geçmeden önce casuslarını bölgeye gönderip, imparatorun durumunu kesin bir şekilde öğrenmek istemiştir. Bu tedbir, onun yapmayı plânladığı Sinop seferinde, işini büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Çünkü Keykâvus, yaptırdığı bu istihbarat sonucunda, Aleksios’un şahsî emniyetini sağlamaksızın ormanda eğlence partileri düzenlemekte olduğunu öğrenmiş ve tarihin önüne çıkardığı bu fırsatı çok iyi değerlendirerek, uç bölgesi askerleri vasıtasıyla daha ne olup bittiğini anlamadan, onu kıskıvrak ele geçirmiştir.34

İzzeddîn Keykâvus, askerî taktikte de kabiliyet sahibi başarılı bir baş komutan idi. O, Türklerin önceleri yabancısı oldukları kale kuşatmalarında, Türk savaş taktiğini başarıyla uygulayarak, kesin sonuçlar almıştır. Meselâ onun, Antalya kalesini kuşatması, Türk savaş taktiğinin35 başarıyla uygulandığı kesin sonuçlu bir savaştır.

İzzeddîn Keykâvus, sözü edilen kuşatmada Türk savaş taktiğini uygulamakta gösterdiği başarıyı, aynı kuşatma sırasında savaş araç ve gereçlerinde yaptığı yeniliklerle sürdürmüştür. Meselâ o, kale burçlarına çıkmak için dar merdivenlerin yetersiz kaldığını görünce, derhal on kişinin birden çıkabileceği geniş merdivenler (nerdebân-ı ferah) yapılmasını emretmiştir. Okçular (tir endazân), kaledekileri yağmur gibi yağdırdıkları oklarıyla baskı altında tutarlarken, bahadırlar, yiğitler geniş merdivenlerden kale burçlarına çıkmayı ve kapıları içeriden açmayı başarmışlardır.36 Böylece kale, kolayca ele geçirilmiştir.

Zamanına göre, önemli bir yenilik sayılan bu geniş merdivenler yapılmasaydı, şüphesiz kalenin fethi daha zor olacak ve sayısız insan telef olacaktı. Zira, dar merdivenler, kalenin savunucuları tarafından kolaylıkla devriliyor, ya da bu merdivenlerden çok az sayıda asker çıktığı için, yine

kaledekiler tarafından hemen saf dışı edilebiliyordu. Halbuki, kale savunucuları, geniş merdivenleri ne devirebilmişler, ne de merdivenlerden çıkan askerleri hepsini saf dışı edebilmişlerdir.

Sultan İzzeddîn Keykâvus, hem ordusunun maneviyâtını yükseltmeyi hem de rakiplerinin maneviyâtını kırmayı çok iyi bilen bir başkomutan idi. Mesela o, Suriye seferi sırasında Merzbân kalesini kuşatırken, değişik ve orijinal bir metot uygulayarak, kale savunucularının maneviyâtını çökertmiştir: Merzbân kalesini bütün gücü ile zorladığı halde bir türlü düşürememiş olan Keykâvus, sipâhîlerin eline birer balta vererek, onlara, kale çevresinde bulunan meyve ağaçlarını kesmelerini ve bostanları harap etmelerini emretmiştir. Bu ekonomik tahrip, kale savunucularının maneviyâtını son derece sarsmıştır. Çünkü, onlar geçimlerini bu meyve ağaçlarından ve bostanlardan temin etmekteydiler. Bundan dolayı, hepsi birden kale komutanının huzuruna çıkarak, kalenin teslimi için ona baskı yapmışlardır. O da, kaleyi Sultan İzzeddîn Keykâvus'a teslim etmek zorunda kalmıştır.37

5. Kültür Cephesi

İzzeddîn Keykâvus, ünlü bilginler ve hocalar elinde yetişmiş, şair ve yüksek kültürlü bir hükümdar idi. O, hem ilim ve hukuk dili olan Arapça'yı,38 hem de yazışmalarda ve edebiyatta kullanılan Farsça'yı çok iyi biliyordu. Hatta Farsça ile son derece güzel ve duygulu şiirler yazıyordu. Gerçekten de o, kendisini etkileyen olaylar karşısında duygularını şiire dökmekte, büyük şairleri imrendirecek kadar usta idi. Eski uç beylerinden Pervâne Zahîreddîn İli'nin, kendi dostluğunu hiçe sayıp, karşısında mücadeleye geçmesi üzerine yazdığı bir dörtlük, onun şairlik kudretini göstermesi bakımından fevkâlade güzel bir örnek oluşturmaktadır:

"Şem'im ki bu dem yandı ve döğündü tenim

Hiç olmadı ber veçhile handan dehenim

Pervâne ki yar-ı garem olmuştu benim

Razı ki uralar boynumu düşe bedenim"39

Keykâvus'un hastalanıp, hayatından ümidini kestiği sırada söylediği ve sandukasına yazılmasını vasiyet ettiği dörtlük ise, daha anlamlıdır. O, bu dörtlüğünde hayatın acı, fakat gerçek yüzünü son derece içli ve zarif bir ifade ile şu şekilde dile getirir:

"Biz cihânı ki terk edüb gittik

Rencini dilde berk edüb gittik

Şimdiden gerü nevbet erdi size

Netekim evvel ermiş idi bize".40

Kültürlü her büyük hükümdar gibi, Keykâvus da, ilme ve ilim adamına çok değer verirdi. İbn Bibi'ye göre, o, âlimlerin dostu, cahillerin de düşmanı idi. Onun meclisinde, "bezm"lerinde (sazlı, sözlü, içkili eğlence meclisi) ve sarayında (devlet-hâne, dergâh ve bargâh) daima faziletli ve ilim sahibi kişiler bulunurdu.41 Hatta seferlerinde bile ilim erbabının yanında bulunmasını arzu ederdi. Bazen de elçilerini ilim adamları arasından seçerdi. Meselâ o, aynı zamanda hocası olan ünlü bilgin Şeyh Mecdeddîn İshak'ı seferlerinde yanına aldığı gibi, tahta çıkışını bildirmek ve fütüvvet teşkilâtına kabulünü istirham etmek üzere, onu elçi olarak Abbasî halifesine göndermiştir. O da, elçilik görevini başarıyla ifa etmiştir.

İzzeddîn Keykâvus, milliyetine ve kültürüne bakmaksızın devrin ileri gelen edip, şair ve bilginlerini, vezirlik de dahil devletin en üst makamlarında istihdam ederdi. Meselâ o, Mecdeddîn Abî'yi (Ebû Bekir) vezir (sahib), Şemseddîn Hamza'yı "tuğrâî" (nişancı), Nizâmeddîn Ahmed'i "emîr-i ârız" (Millî Savunma Bakanı) ve daha sonra vezirliğe yükselen Şemseddîn Isfahanî'yi de özel katibi (müşî-i hass-ı hazret-i saltanat) olarak tayin etmiştir ki, bunların her biri aynı zamanda devrin en önde gelen edibi, şairi ve bilgini idi.42

İzzeddîn Keykâvus, bunla da yetinmemiştir; İslâm dünyasının her tarafından ilim, fikir ve sanat erbabını Anadolu'ya çekerek, bir taraftan fütüvvet, diğer taraftan tasavvuf kültürünün ülkede yerleşmesini ve gelişmesini sağlamıştır. Meselâ, onun Anadolu'ya çektiği bilginlerden Şihâbeddîn Sühreverdî, fütüvvet teşkilâtına has âdetleri Selçuklu toplumuna sokarken, ünlü mutasavvıf Muhiddîn Arabî de Anadolu tasavvuf kültürü üzerinde derin ve kalıcı etkiler bırakıyordu. Zira Sühreverdî, fütüvvet teşkilâtının en önde gelen temsilcisi, Muhiddîn Arabî ise, "vahdet-vücûd" (panteizm) teorisinin en kudretli savunucusu idi. Her iki bilgin de, Konya'da Sultan İzzeddîn Keykâvus'u ziyaret etmişler ve onun büyük ilgisine mazhar olmuşlardır. Keykâvus, bunlardan özellikle Muhiddîn Arabî'nin fikirlerine ve tavsiyelerine büyük değer veriyordu. Bundan dolayı o, sık sık Muhiddîn Arabî'ye mektup yazıyor ve bazı konularda onun fikrini alıyordu. Muhiddîn Arabî de, bu mektuplara verdiği cevaplarda, tavsiyelerinden başka sultana bol bol moral veriyor ve zaferi için dua ediyordu. Meselâ o, Antalya kuşatması sırasında gördüğü bir rüya ile Keykâvus'un şehri alacağını anlamış ve bunu mektupla bildirmek suretiyle kendisini cesaretlendirmiştir.43

İzzeddîn Keykâvus, dinî, ilmî ve kültürel faaliyetlerin altyapısını da ihmal etmiyor, seferlerden fırsat buldukça cami, medrese ve hastane gibi birçok dinî ve medenî eser inşa ettiriyordu. Kitâbelerinden anlaşılacağı üzere, Konya Alâeddîn Camii'nin inşasına Sultan I. Mesud zamanında başlanmış, II. Kılıç Arslan ve İzzeddîn Keykâvus zamanlarında devam edilerek, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd devrinde tamamlanmıştır.44 Bundan dolayı, bu cami, Alâeddîn Keykubâd'ın adıyla anılmıştır. Ayrıca, Sinop şehrindeki Alâeddîn caminin de Keykâvus tarafından yaptırılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu ve bunun gibi birçok eserin Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın adına bağlanması ise, bu büyük Selçuklu hükümdarının geniş şöhretinden ve büyük imar faaliyetinden ileri gelmiştir.45

Kaynaklarda, İzzeddîn Keykâvus'un birçok medrese inşa ettirmiş olduğu zikredilmişse de, bunlar hakkında hemen hemen hiç bilgimiz yoktur. Meselâ, Keykâvus'un Ankara kuşatması sırasında, kalenin önünde yaptırmış olduğu medrese, kardeşi Alâeddîn Keykubâd tarafından yıktırılmış ve vakıfları da dağıtılmıştır.46 Ayrıca, kırılmış ve harap olmuş bir kitâbe vasıtasıyla Keykâvus'un Sinop'ta da bir medrese yaptırmış olduğu anlaşılmaktadır. Fakat, bu medrese de günümüze kadar ulaşamamıştır; Sinop'un işgali sırasında (1261), Rumlar tarafından yıkıldığı sanılmaktadır.47 Bundan başka, onun Sivas'taki hastanesi (Dârü'ş-şifâ) yanında yaptırmış olduğu tıp medresesi (tıp fakültesi) zamanla yıkılmış, bugün sadece temeli kalmıştır.48

Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un adını ebedileştiren en önemli eseri, Sivas'ta 1217 yılında inşa ettirmiş olduğu "Dârü'ş-şifâ veya Dârü's-sıhha" adıyla anılan hastanedir. Bütün ihtişamıyla günümüze ulaşan bu hastane, yanında kurulmuş olan tıp fakültesinin bir uygulama yeri idi ve burada tıp ilminin hemen hemen her dalı ele alınıyordu. Vakfiyesinden de anlaşıldığı gibi, hastanede dahiliye, göz, cilt ve ruh hastalıkları tedavi ediliyor, çeşitli ameliyatlar yapılıyor ve hastaların başında uygulamalı dersler veriliyordu.49

Burada son olarak, Keykâvus'un Türk kültürüne karşı tavrını da belirtmemiz gerekir: Esasen, diğer Selçuklu sultanları gibi, İzzeddîn Keykâvus'un da Türk kültürünü bütünüyle ayakta tutmak için bilinçli bir siyaset takip ettiğini ileri sürmek oldukça güçtür. Ancak, hemen ifade edelim ki, Türkiye Selçuklu Devleti üzerinde gittikçe artan Fars kültürü istilâsı, satıhta kalıyor, Türk toplum hayatının derinliğine nüfuz edemiyordu. Devletin resmî dili Farsça olmasına karşılık, ordu ve halk kendi kültürüne bağlılığını sürdürüyor, tamamen kendi hayatını yaşıyor, Türkçe konuşuyordu. Öte yanda, Keykâvus da, Türk geleneklerine tamamen kayıtsız kalmıyordu. Hatta, onun birçok Türk geleneğini korumakta gösterdiği titizliğe bakılırsa, Fars kültürünün saray hayatı üzerinde de etkisinin şeklî olmaktan öte bir anlamının bulunmadığı anlaşılır. Meselâ, düğünler tamamen Türk âdetine göre yapılıyordu: Keykâvus, kendi düğününde, nikahtan hemen sonra Türk âdeti gereğince büyük bir "toy" (hân-ı hâss) vermiştir. Bu toy sırasında, eski Türk âdetlerinden "saçı" da, ihmal edilmemiştir.50

Bu Türk âdetleri, sadece düğünlere münhasır kalmıyordu. Zamanımızda da çok sevilen bir gelenek olarak hâlâ devam eden "saçı", başka vesilelerle de icra ediliyordu. Meselâ İzzeddin Keykâvus, babasının ölümünden sonra Selçuklu tahtının yeni hükümdarı olarak, Kayseri'den Konya'ya gelirken Aksaray şehri büyükleri ve iğdişleri tarafından saçılarla karşılanmıştır.51 Aynı âdet, Konya'da Keykâvus'un tahta çıkış töreni sırasında da, üzerine inciler saçılmak suretiyle tekrarlanmıştır.52 Ayrıca, İzzeddîn Keykâvus'un Sinop'un fethi dolayısıyla düzenlediği kutlama töreninde, şehir halkı da, altın (dinar) ve gümüş (dirhem) paralar saçmak suretiyle bu Türk âdetini yerine getirerek, mutluluğunu ve sevincini göstermiştir.53

Sultan İzzeddîn Keykâvus'un sık sık düzenlediği ve bazen haftalarca süren "bezm"ler de,54 eski Türk âdetinin devamından başka bir şey değildi. Orta Asya'da Türklerin çok sevdikleri "kımız"ın yerini başka içkilerin alması hiçbir şeyi değiştirmemiştir.

Ayrıca, bu "bezm" meclislerinde, İzzeddin Keykâvus'un da tıpkı eski Türk hükümdarları gibi, ozanların ağzından kendisinin ve diğer Türk kahramanlarının zafer destanlarını memnuniyetle dinlemiş olması kuvvetle muhtemeldir.

"Yas" (matem) törenleri de, eski Türk âdetine göre yapılıyordu. Meselâ İzzeddîn Keykâvus'un ölümü üzerine Sivas'ta tahta çıkan Alâeddîn Keykubâd, kardeşinin ölümü dolayısıyla yas alâmeti olarak beyaz atlas giymiş; komutanlar ise başlıklarını (külah) ters çevirmişler, elbiselerinin üzerine beyaz örtüler çekmişlerdir. Üç gün, ağlama ve üzüntü âdetini yerine getiren yeni sultan, dördüncü günü yas elbisesini çıkarmıştır.55

Sonuç

Türkiye Selçuklu Devleti, geçirdiği ağır sarsıntılardan sonra Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un başarılı idaresi altında istikrara kavuşmuş ve onun başarılı icraatlarıyla Türk tarihinin en parlak dönemlerinden birine sahip olmuştur. Fakat, bu enerjik ve idealist Selçuklu sultanının hem hayatı, hem de saltanatı çok kısa sürmüştür. Buna rağmen, Keykâvus, kısa süre içinde son derece büyük ve müspet işler başarmıştır. Onun faaliyetleri, sağlam, esaslı ve kalıcı özellikleriyle daima gelecekteki gelişmelere yön verici olmuştur.

Selçuklu tarihinin en parlak devirlerinden birinin yaratıcısı olan Sultan I. İzzeddîn Keykâvuzs, her bakımdan Büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan ile kıyas edilebilir: Büyük ideallerin ve büyük işlerin adamı olan her iki Türk hükümdarı da, girdikleri her savaşı zaferle sonuçlandırmakla kalmamışlar, bu savaşlarda birer Bizans imparatorunu da esir almışlar ve onları tâbî (vassal) birer hükümdar haline getirip, serbest bırakmışlardır.

Öte yandan, Alp Arslan'ın, Türklere Anadolu'nun kapılarını açarak, burada bir Türk devleti ve vatanı kurulmasına zemin hazırlamasına karşılık, İzzeddîn Keykâvus da, bu devleti bir kara devleti olmaktan kurtarmış ve onu tabiî sınırlarına ulaştırmıştır. Gerek Alp Arslan'ın ve gerekse Keykâvus'un kısa saltanat dönemlerinde Selçuklu Devletleri, her bakımdan hızlı bir gelişmenin içine girmiş ve kendilerinden sonra gelen hükümdarlar zamanında da doruk noktasına ulaşmışlardır.

1İbn Bibi, El-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye, tıpkı basım, Ankara 1956, s. 78; nşr. N. Lugal - A. S. Erzi, I, Ankara 1957, s. 114; Yazıcızade Ali, Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure, III, nşr. Th. Houtsma, Leiden 1902, s. 64; Duda, Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi, Cophenhagen 1959, s. 37

2İbn Bibi 1956: 121; 1957: 172; Yazıcızade 1902: 108; Duda 1959: 55 vd.

3İbn Bibi 1956: 159; 1957: 223; Yazıcızade 1902: 140; Duda 1959: 69.

4İbn Bibi 1956: 118, 145; 1957: 168, 204; Yazıcızade 1902: 105, 127.

5Bu başlık üç dilimli olup, İran Ahamenişler hükümdarlarının sembolü idi (V. Gordlevski, Anadolu Selçuklu Devleti, trc. A. Yaran, Ankara 1988, s. 291).

6İbn Bibi 1956: 145; 1957: 206; Yazıcızade 1902: 127.

7Beyhakî, Târîh-i Beyhakî, nşr. A. E. Feyyaz, Tehran 1371, s. 732. "Bîşter zırıh puş û kemânî be zeh kerde daşt der bazu efkende u se çûbe tîr der miyan zede û selâh tamam ber-daşte".

8Türk devletlerinde hanedan üyelerinin tahta çıkışları her zaman böyle olmuyordu; bazen şehzadeler arasında uzun ve kanlı bir mücadeleyi gerektiriyordu.

9İbn Bibi 1956: 113; 1957: 161; Yazıcızade 1902: 97; Duda 1959: 50.

10 İbn Bibi 1956: 114; 1957: 163; Yazıcızade 1902: 100; Duda 1959: 52.

11 İbn Bibi 1956: 119; 1957: 169; Yazıcızade 1902: 105; Duda 1959: 54.

12 İbn Bibi 1956: 135; 1957: 194; Yazıcızade 1902: 115; Duda 1959: 59.

13 İbn Bibi 1956: 167; 1957: 233; Yazıcızade 1902: 147; Duda 1959: 74.

14 İbn Bibi 1956: 122-126; 1957: 173-180; Duda 1959: 56.

15 İbn Bibi 1956: 126 vd.; 1957: 180-183; Yazıcızade 1902: 109; Duda 1959: 56.

16 İbn Bibi 1956: 181 vd.; 1957: 250; Yazıcızade 1902: 159 vd.; Duda 1959: 81.

17 Gordlevski 1988: 137.

18 O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s. 262.

19 İbn Vâsıl, Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâr Benî Eyyûb, III, Kahire 1953-1960, s. 218.

20 İbn Bibi 1956: 188; 1957: 258; Yazıcızade 1902: 171; Duda 1959: 84. Eseri, yanlış bilgiler ve değerlendirmelerle dolu olan Rus bilgini Gordlevski, mezarların açılarak, ölüye ait kemiklerin toplatılıp yakılmasını, eski bir Türk âdeti olduğunu ileri sürmüştür. Bu davranış, Türklere değil, Moğollara ve Araplara has bir âdet idi. Özellikle Moğollar, ele geçirdikleri yerlerde gömülü olan hükümdarların kemiklerini mezarlarından çıkarıp, yakıyorlardı. Meselâ onlar, Gazne şehrine girdiklerinde, Sultan Mahmûd'un kemiklerini mezarından çıkarıp yakmışlardır. Harezmşah Muhammed'in mezarını bulduklarında da, aynı muameleyi ona da yapmışlardır (İ Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, Ankara 1984, s. 284 vd.).

21 İbn Vasıl 1953-1960: III, 218.

22 İbn Bibi 1956: 195 vd.; 1957: 266 vd.; Yazıcızade 1902: 180-182; Duda 1959: 89 vd.; İbnü'l-Esîr 1867-1876: XII, 229. Anonim Selçuk-nâme nşr. ve trc. F.N. Uzluk, (Anadolu Selçukluları Tarihi, III), Ankara 1952, s. 29; Ebû'l-Ferec, Ebû'l-Ferec Tarihi, II, trc. Ö. R. Doğrul, Ankara 1950, s. 501.

23 İbn Bibi 1956: 152; 1957: 215; Yazıcızade 1902: 136.

24 Ordunun ve halkın desteğini kaybeden hükümdarlar, genellikle tahtından olmaktaydı. Meselâ, ordunun ve halkın desteğini büyük ölçüde kaybetmiş olan Hun hükümdarı Tuman, oğlu Mete'ye, Göktürk Kağanı Kapgan'ın oğlu İnel Kağan, yeğenleri Bilge ve Köl-tigin kardeşlere, Osmanlı hükümdarı II. Bayezid de, oğlu Selim'e tahtı kaptırmıştır.

25 İbn Bibi 1956: 133-141; 1957: 191-200; Yazıcızade 1902: 114-122; Duda 1959: 58-61.

26 İbn Bibi 1956: 129 vdd.; 1957: 186 vdd.; Yazıcızade 1902: 110 vdd.; Duda 1959: 57 vd.

27 İbnü'l-Adîm, Histoire d'Alep, trc. E. Blochet, Paris 1900, s. 149 vd.; İbn Vâsıl 1960: III, 234 vdd.

28 İbn Bibi 1956: 167-171; 1957: 233-238; Yazıcızade 1902: 145-152; Duda 1959: 73 vd.; Sımbat (Sempad), Chronique de Royaume de la Petite-Armenie, Documents Armeniens, Fr. Trc. Ed. Dulaurier, Paris 1869, s. 645; Hetum, Documents Armeniens, II, Fr. Trc. Ed. Dulaurier, RHC, Paris 1869, s. 483; Morgan, Histoire de Peuple Armenien, Venedik 1981, s. 202.

29 O. Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Ankara 1958, s. 109-139; Martin, Notes and Doucuments. The Venetian-Seljuk treaty of 1220, EHR, (1980) s. 322 vd.

30 Bayburt, Z.-Madran E., Anadolu'da 1308 M. Yılına Kadar Gerçekleştirilmiş Türk-İslâm Yapıları Üzerine Sayısal Sınamalar, VIII, TTKon., II, Ankara 1981, s. 948.

31 İbn Bibi 1956: 133, 142, 147 vd., 182-184, 186; 1957: 191, 202, 209 vd., 251 vd., 255; Yazıcızade 1902: 115, 124, 130, 163 vd., 167; Duda 1959: 58, 81 vd., 83.

32 İbn Bibi 1956: 153; 1957: 216. "Sultan sa'ti ber etraf-ı sevâhil ba rayat-i cihângir-i ber efrahte (…) seyran fermud…". Yazıcızade 1902: 137 vd.; Duda 1959: 67.

33 Türk komutanlarının ortak özellikleri hakkında bkz. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, nşr. ve trc. R. R. Arat, Ankara 1974, s. 170-181; R. Genç, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, Ankara 1981, s. 320-323; R. Dankoff, Animal Traits in the Army Commander, Annal of Turkish Studies, I, (1977), s. 95-112.

34 İbn Bibi 1956: 147-150; 1957: 209-212; Yazıcızade 1902: 130-133; Duda 1959: 65.

35 Türk savaş taktiği için bkz. S. Koca, Türk Kültürünün Temelleri II, Trabzon 2000, s. 98-103; İ Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, Ankara 1977, 242-246; M. A. Köymen, Malazgirt Meydan Muharebesinde Rol Oynayan Unsurlar, Millî Kültür, 8, (1977), s. 9 vd.; S. Koca, Dandanakan'dan Malazgirt'e, Giresun 1997, s. 73-76, 147 vd.

36 İbn Bibi 1956: 143-145; 1957: 204-206; Yazıcızade 1902: 125-127; Duda 1959: 62 vd.

37 İbn Bibi 1956: 187; 1957: 257; Yazıcızade 1902: 169; Duda 1959: 84.

38 İ. H. Uzunçarşılı, XII. ve XIII. Asırlarda Anadolu'daki Fikir Hareketleri İle İçtimâî Müesseselere Bir Bakış, III. TTKon. Ankara 1948, s. 296.

39 İbn Bibi 1956: 114; 1957: 163 vd.; Yazıcızade 1902: 100; Duda 1959: 52.

40 İbn Bibi 1956: 199; 1957: 271; Yazıcızade 1902: 183; Duda 1959: 89; R. Nafiz - İ. Hakkı, Sivas Şehri, İstanbul 1928, s. 102.

41 İbn Bibi 1956: 127 vd.; 1957: 183; Yazıcızade 1902: 109.

42 İbn Bibi 1956: 200-204; 1957: 273-278; Yazıcızade 1902: 184-187; Duda 1959: 90-92.

43 A. Ateş, Muhiddîn Arabî mad., İA; Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, London 1968, s. 255; aynı yazar, La Turquie Pré-Ottomane, İstanbul, Paris, 1988, s. 215; V. Gordlevski 1988: 311 vd.

44 O. Aslanapa, Türk Sanatı, II, İstanbul 1973, s. 39-41.

45 Turan 1971: 306.

46 İbn Bibi 1956: 135 vd.; 1957: 194; Yazıcızade 1902: 117; Duda 1959: 59 vd.

47 Turan 1971: 306; M. Ş. Ülkütaşır, Sinop'ta Selçukîler Zamanına Ait Tarihî Eserler, TTAED, V, (1949), s. 142 vd.

48 O. Aslanapa 1973: II. 103; A. Kuran, Anadolu Medreseleri, I, Ankara 1969, s. 104; M. Sözen, Anadolu Medreseleri, I, İstanbul 1970, s. 90-93. "Dârü'ş-şifâ", 1768 yılında çıkarılan bir fermanla medrese haline getirilmiş ve bu tarihten sonra adı "Şifâîye medresesi" şeklinde anılmıştır.

49 S. Ünver, Selçuk Tababeti, İstanbul 1940, s. 56-60; aynı yazar, Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında Vakıf Hastahânelerin Bir Kısmına Dair, Vakıflar Degisi, I, (1969), s. 20 vd.; O. Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul 1971, s. 122 vd.; Turan 1971: 322; Aslanapa 1973: II. 103; S. Eyice, Sivas'ta Keykâvus I. Dârü'ş-şifâsı, Bilgi Dergisi, 130-1, (1958). Dârü'ş-şifâ vakfiyesi için bkz. Vakıflar Gn. Md., Dos. Nr. 584, s. 288-290; kısmen nşr. ve trc. M. Cevdet, Sivas Dârü'ş-Şifâsı Vakfiyesi ve Tercümesi, Vakıflar Dergisi, I, (1969), s. 35-38. Vakfiyenin değerlendirilmesine dair bkz. M. A. Köymen, Selçuklu Devri Kaynakları Olarak Vakfiyeler, SPO, Napoli, (1976), s. 153-163; R. Yinanç, Kayseri ve Sivas Dârü'ş-Şifâlarının Vakıfları, Belleten, XLVIII, (1985), s. 299-307.

50 İbn Bibi 1956: 177; 1957: 245; Yazıcızade 1902: 157.

51 İbn Bibi 1956: 120; 1957: 170; Yazıcızade 1902: 107. "Bozorgân ve İğdişân-ı Aksera istikbâl-i çetr-i hümâyûn ve bargâh-ı meymûn nemudend ve nesâr-ı besyâr kerdend".

52 İbn Bibi 1956: 120; 1957: 170; Yazıcızade 1902: 107. "…tekrim-i herçe'ezimter sultan ra der şehr averdend ve ber taht-ı memleket ve serîr-i saltanat neşandend ve güherhâ-yı şehvâr nesâr kerdend".

53 İbn Bibi 1956: 152; 1957: 215; Yazıcızade 1092: 136. "Ehâli-yi şehir direm ve dinar nesâr kerdend".

54 İbn Bibi 1956: 120, 131, 139, 145, 152, 161, 186, 187; 1957: 171, 188, 199, 207, 214, 225, 255, 256; Yazıcızade 1902: 108, 112, 121, 128, 136, 141, 167, 168; Duda 1959: 83.

55 İbn Bibi 1956: 210; 1957: 284; Yazıcızade 1902: 195; Duda 1959: 95.

Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Tarihi (1220-1237) / Yrd. Doç. Dr. Emine Uyumaz [s.590-597]

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Sultan I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in ortanca oğlu olarak muhtemelen 1190 yılı civarında dünyaya gelen I. Alâeddîn Keykubad'ın çocukluğu hakkında kaynak yetersizliği nedeniyle fazla bir bilgiye sahip değiliz. İbn Bibi'ye göre1 I. Gıyaseddîn Keyhüsrev 1197 yılında tahtını kardeşi Rükneddîn Süleyman Şah'a bırakmak zorunda kalınca küçük yaştaki I. Alâeddîn Keykubad ve ağabeyi I. İzzeddîn Keykavus da babaları ile birlikte sürgün olarak İstanbul (Bizans)'a gittiler. 1205 yılında babası I. Gıyaseddîn Keyhüsrev tekrar Türkiye Selçuklu tahtına çıkınca, I. Alâeddîn Keykubad için de artık sürgün hayatı sona ermişti.

Biz bundan sonra I. Alâeddîn Keykubad'ı Tokat meliki olarak görmekteyiz ve bu dönemde bastırdığı paralardan Alâeddîn Keykubad'ın "el-Melik el-Mansûr" ve "el-Melik el-Mansûr Alâüddevle ve'd-din Ebü'l-Muzaffer" ünvanlarını2 kullandığını biliyoruz. Yaklaşık altı yıl süren Tokat Melikliği (1205-1211) sırasında babası I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in Alaşehir (Philadelphia)'de Theodoros Laskaris ile yaptığı savaşta 7 Haziran 1211'de ölmesi3 üzerine devlet erkânının tahta kardeşi I. İzzeddîn Keykavus'u geçirdiğini haber alan I. Alâeddîn Keykubad Erzurum hakimi amcası Mugîseddîn Tuğrul Şah ve Ermeni Kralı II. Leon ile saltanatı ele geçirmek üzere ittifak yaparak kardeşine karşı hareket etti. 1211 yılında Kayseri'yi muhasara eden I. Alâeddîn Keykubad ve müttefikleri yeni Sultan I. İzzeddîn Keykavus'u oldukça zor duruma düşürdüler. Kayseri Şıhnesi Celâleddîn Kayser'in yardımları sayesinde Sultan I. İzzeddîn Keykavus, Ermeni Kralı II. Leon ile 12.000 dinar karşılığı anlaşarak kendisine karşı oluşturulan ittifakı bozunca bu defa I. Alâeddîn Keykubad zor anlar yaşayarak Ankara Kalesi'ne çekildi. Ancak, kısa bir süre sonra gücünü toparlayan Sultan I. İzzeddîn Keykavus kendisi için hâlâ büyük bir tehlike oluşturan kardeşi I. Alâeddîn Keykubad üzerine yürüyüp 1212 ilkbaharında Ankara Kalesi'ni muhasara etti. Bir yıl süren uzun ve şiddetli çarpışmalar sonucunda şehir halkının çok fazla zarar görmemesi nedeniyle I. Alâeddîn Keykubad 1213 baharında kaleyi kardeşi Sultan I. İzzeddîn Keykavus'a teslim etti.4 Bundan sonra I. Alâeddîn Keykubad için önce Malatya'daki Minşar daha sonra da Kezirpert Kalesi'ndeki hapis yılları başladı. Ancak Sultan I. İzzeddîn Keykavus'un Zilkade 616/Ocak 1220 yılında ölmesi üzerine, devlet erkânı Kezirpert Kalesi'nde tutuklu bulunan I. Alâeddîn Keykubad'ı tahta çıkarma kararı alınca I. Alâeddin, onuncu Türkiye Selçuklu sultanı olarak saltanata geçti.

Sultan I. Alâeddîn Keykubad, 1220 yılında Türkiye Selçuklu tahtına çıktığında ülke gerek siyasî gerekse iktisadî açıdan gayet istikrarlı bir durumda olduğu gibi Anadolu'dan geçen milletler arası ticaret yollarının gelirinden de pay alabilir durumdaydı. Bölgedeki önemli ticarî güçlerden olan Kıbrıs Latinler'i (Haçlılar) ile babası ve kardeşi zamanında ticarî açıdan son derece önemli anlaşmalar yapılmış ve güney-kuzey ticareti yolundaki iki önemli liman şehri olan Antalya (1207) ve Sinop (1214) fethedilmişti. Kendisi de tahta çıkar çıkmaz ilk iş olarak ülke ticaretini canlı tutabilmek için diğer

Avrupa devletlerine karşı 8 Mart 1220'de Venedik Dukalığı ile bir anlaşma imzaladı.5 Buna göre, Venedik dukası ve onun yerine geçecek despotlarla, Suriye ve başka yerlerdeki Venedikliler, onların gelip giden bütün tacirleriyle sultanın ülkesinin hepsinde iki yıl boyunca sürecek bir sulh yapıldı. Bu antlaşmaya göre, Sultan I. Alâeddîn Keykubad'ın sahip oldukları ülkelerde, Venediklilerin geçişlerinden ve yaptıkları ticaretlerden, yüzde iki (%2) den başka vergi alınmayacağı gibi, kıymetli taşlar ve incilerden, işlenmiş veya ham gümüş ile altından, zahireden gümrük dahi alınmayacaktı. Yine Venediklilerin herhangi bir gemisi Sultan I. Alâeddîn Keykubad'ın hakimiyetindeki sahillerde tehlikeye düşecek olursa onlara zarar verilmeyecek ve bulunan eşyalar iade edileceği gibi her Venedik gemisi düşmanları tarafından takip edilirken sultanın idaresindeki sahillere gelirse Türkiye Selçuklu topraklarına girmesine müsaade edilecekti.

Sultan I. Alâeddîn Keykubad Venediklilere tanıdığı bu imtiyazların karşılığında onlardan: Hakimiyeti altında yaşayan kişilerin Venediklilerin idaresindeki yerlere gerek kendi gemileri gerekse yabancı gemilerle girdiklerinde selamlanmasını istemekteydi. Ayrıca, Venedik dukasının hakimiyetindeki sahillerde sultanın tâbiiyetindeki gemilerden tehlikeye düşen veya zarara uğrayan olursa gerekli yardım yapılıp malları iade edilecekti. Yine Sultan I. Alâeddîn Keykubad'ın tâbiyetindeki kimselerden adı geçen yerlerde ölen olursa malları, ortakları arayıncaya kadar muhafaza edilecek ve hiçbir güçlük çıkarılmadan teslim edilecekti. Sultanın Avrupa devletlerine karşı Venediklilere birtakım imtiyazlar vererek kendisine tâbi tüccarları hakimiyeti dışındaki yerlerde de güvence altına almasının yanı sıra ilk seferi olarak (muhtemelen 1222) da güney sahillerinde Antalya kadar önemli bir liman şehri olan ve günümüzde Alanya olarak bilinen Kalonoros/Galanoros üzerine sefer tertip etmiştir. I. Alâeddîn Keykubad, ticaret açısından son derece önemli olan bu merkezi fethettikten sonra Akdeniz'den gelen malların Anadolu'daki dağıtım üssü olan bu iki önemli limanın Türkiye Selçuklularının denetimine girmesi bölge ticaretinde Selçuklular'ın payını artırıp, Ermenilerin kâr payını azaltıyordu. Sultan Alâeddîn Keykubad, aynı zamanda doğal güzelliğine de hayran kaldığı Kalonoros/Galanoros'u imar ettirmiş ve kendi adına nisbetle Alâiye ismini vermiştir.6

Saltanatının ilk yıllarında Sultan I. Alâeddîn Keykubad'ı rahatsız eden problemlerden bir tanesi de babası zamanından beri görev yapan Beylerbeyi Çaşnigir Seyfeddîn Ayaba başta olmak üzere Emîr-i Meclis Mübarizeddîn Behramşah gibi büyük emîrlerin nüfuz sahibi olmalarıydı. İbn Bibi'nin naklettiğine göre,7 bu büyük emîrler hizmetlerindeki kıdemleri ve servetlerinin yüksekliği, taraftarlarının çokluğu dolayısıyla serkeşlik yolunu tutmuşlar ve sultana tahakküm etmeye başlamışlardı. İşler öyle bir dereceye gelmişti ki Seyfeddîn Ayaba'nın ihtişamı ve devlet işlerindeki nüfûzu sultanı gölgede bırakır olmuştu. Seyfeddîn Ayaba sultanın huzurundan ayrıldığında sarayın etrafında kimse görünmezdi, onun işareti olmadan kimse sultanın huzurunda ağzını açamazdı. Bunun için kendisini lider olarak görüyor ve önemli işleri sultan yerine ona danışıyorlardı. Durum o kadar vahim bir hâl almıştı ki Seyfeddîn Ayaba'nın konağında günde seksen baş koyun kesilirken sultanın sarayında hassa kulları ve saray halkı için sadece otuz baş koyun kesiliyordu.

Sultan ise otoritesini sarsan bu emîrlere karşı fırsat kolluyor, fakat güçlerini bildiği için açıkça bir şey yapamıyor ve görünürde onlarla iyi geçinmeye çalışıyordu. Fakat diğer taraftan da Sultan I. Alâeddîn Keykubad alenen olmasa da emîrleri hiç değilse ekonomik açıdan zayıflatabilmek için plânlar yapmaktaydı. Meselâ; İbn Bibi'nin ifadesinden anlaşıldığına göre,8 Alâeddîn Keykubad 12 kapıdan oluşan Konya Kalesi'nin dört büyük kapısı ile birkaç burç ve bendlerinin masraflarının hazineden karşılanmasını, geri kalan kısımlarının da memleket büyükleri arasında, kudretleri nisbetinde, taksim olunarak acele tamamlanmasını ve her emirin kendi yaptırdığı kısmın üstüne ismini altınla nakşettirmesine izin veren bir ferman yayınlattırmıştır.

Emîrler kendilerine son derece ağır gelen bu işi yaptıktan sonra, isimlerinin anılacak oluşuna sevinseler de, sultana karşı düşmanlıkları daha da artmıştır.9 Sultan I. Alâeddîn Keykubad yaklaşık üç yıl devam eden bu durumdan nihayet Hokkabaz-oğlu Seyfeddîn ile Emîr Komnenos'un yardımlarıyla adı geçen emirleri bertaraf edip otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra devlet işleriyle meşgul olmaya başladı.

Kayseri'de ikamet eden Sultan I. Alâeddîn Keykubad devlet erkânı ile arasındaki meseleyi çözdükten kısa bir süre sonra huzuruna bir tüccar girdi ve "Rus, Bulgar ve Kıpçak diyarında iyi ticaret şartlarının olduğunu duymuş ve iş için oraya gitmiştim, ancak Karadeniz10 sahiline vardığım sırada eşkiyalar bana saldırıp bütün malımı elimden aldı" dedi. O henüz sözünü bitirmişti ki başka biri şikayete başladı ve "Ben Halep diyarından buraya geliyordum, Ermeni vilayetinden geçerken malımı gasbettiler, o kafirler bu dergâhtan korkmazlarsa uğradığım zulmün derdine hangi sultanın adaletinden derman isteyeyim?" dedi. Bu tüccarın arkasından "Ben Antalya yerlilerindenim, kazandığım bütün servetimi bir gemiye yükleyip deniz yolu ile sefere çıktım ve Mısır'a gidip kâr etmek istedim. Ancak sahilden Frenklerin saldırısına uğradık. Saldırı sonunda bizi esir alıp bütün mallarımıza el koydular" diyerek şikayette bulundu. Sultan I. Alâeddîn Keykubad Ermenilerin tüccarları himaye etmeyip kötü davranmalarına çok kızdı ve tüccarların zararlarının karşılanmasını emrettikten sonra, huzurunda bulunan emîrlere, "Canlarını malları uğrunda tehlikeye koyan tüccarlara saldırı oluyorsa bunu yapanların üzerlerine kuvvet göndermek gerekir" dedi.11 Daha sonra bu şikayetlerin halledilmesi için Ermeniler üzerine Mübarizeddîn Çavlı ve Emir Komnenos'u görevlendirdi. Ermenilerin denizden yardım almasını engellemek için ayrıca, Mübarizeddîn Er-Tokuş'u da sahillerin güvenliğine memur etti.12 İbnü'l-Esir'in verdiği bilgilere göre,13 1225 yılında düzenlenen bu sefer sonucunda Selçuklu ordusu bazı Ermeni kalelerini kuşatma altına alarak dört tanesini ele geçirmiş, ancak kış mevsiminin girmesi üzerine bölgeden ayrılıp geri dönmüştür. I. Alâeddîn Keykubad tarafından Kilikya Ermeni Krallığı'na düzenlenen bu sefer sonucunda, İskenderun Körfezi'nden Alâiye'ye kadar uzanan krallığın sınırları daralmış ve güney sahilindeki Ayas ile Korykos (Görkös)'un dışında Selçukluların eline geçmiştir.14 Suğdak Seferi'ne çıkan Hüsameddîn Çobanda Suğdak şehrini fethettiği gibi, Kıpçak askerlerini yenilgiye uğratmış ve Rus hükümdarlarını da haraca bağlamıştı.15

Ticarî prestij açısından son derece önemli olan Alâiye, Ermeni Krallığı ve Suğdak seferlerinin ardından biz, Sultan I. Alâeddîn Keykubad'ın Anadolu'daki Türk birliğini sağlamak için Hısn-ı Keyfa

Artukluları ardından Erzincan Mengücek Beyliği'ne karşı harekete geçtiğini görüyoruz. Bunun sebebi ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da hüküm süren bu beyliklerin ikili siyaset takip edip hutbeyi bazen Türkiye Selçuklularına bazen de komşu devletler adına okutmalarıydı. Sultan bu nedenle ilk önce Amid (Diyarbekir) civarında hüküm süren ve bölgede politik oyunlar sergilediği için güvenilirliğini yitiren Hısn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Mesud üzerine harekete geçti.16 1226 yılında gerçekleşen bu sefer sonunda Türkiye Selçuklu Ordusu'nun Kahta ve Çemişgezek gibi önemli kaleleri ele geçirmesi üzerine Mesud, değerli hediyelerle birlikte tâbiyetini bildirmek ve affını istemek üzere hanedanına mensup büyükler arasından bir elçiyi sultana göndermesi neticesinde iki taraf arasında barış sağlamıştır.17

Türkiye Selçuklularına tâbi olarak altmış yıl (1165-1225) Erzincan Mengücek Beyliği'ni yöneten Behram Şah 1225 yılında ölünce yerine oğlu Alâeddîn Davud Şah geçti fakat, o Selçuklu tahtına babası kadar sadakatli davranmıyordu. Bu nedenle Sultan Alâeddîn Keykubad ile arasındaki tâbiyet münasebeti bozulma temayülü gösteriyordu. Hatta, Erzincan Beyliği'nin ileri gelen emirleri bu duruma karşı çıkmışlardı. Bunun üzerine Alâeddîn Davud Şah, kendine karşı çıkan emirleri öldürtmeye karar vermiş, bir kısmını idam, bazılarını hapsettirmişti. Bir kısım emîrler ise ölüm korkusu ile evini barkını terk edip Keykubad'a gelerek Davut Şah'tan şikayetçi olmuşlardı. Alâeddîn Keykubad, Davut Şah'a hapsedilen emirlerin salıverilmesini ve onlardan almış olduğu şeyleri iade ederek saltanat dergâhına göndermesini emreden bir mektup yazdı.18 İlk önce sultanın bu önerisini kabul etmek istemeyen Davut Şah, daha sonra buna boyun eğmek zorunda kaldı. Hapisten çıkarılan emirler ise Sultan Alâeddîn Keykubad'ın yanına gittiler ve tam bir teveccüh gördüler. Bunun üzerine iki taraf arasındaki ilişkiler gerginleştiği gibi geri kalan emirler de Davud Şah'a karşı serkeşlik yolunu tutunca Erzincan beyi, sultana lâyık hediyelerle Alâeddîn Keykubad'ın huzuruna gitti.

On gün sultanın meclisinde hazır bulunan Davud Şah'a çeşitli ikramlarda bulunuldu. Onbirinci gün Tercüman Sadeddîn Köpek, sultanın el yazısı ile yazılmış bir "ahidname" getirdi. Ahidnamede; "Davud Şah bizim ahdimizi candan muhafaza eder, bizim düşmanlarımıza dostluk göstermez ve hiç bir diyara aramızdaki husumeti ihbar eden mektuplar göndermez ise, bizden ancak yardım, bahtiyarlık ve mevki bulur. Eğer aksine hareket ederse lâyık olacağı cezayı bulur" denmekte idi. Takdim edilen bu ahidnameden sonra Davud Şah'ın memleketine dönmesine izin verildi.19

Davud Şah, memleketi olan Erzincan'a döndükten sonra sultana verdiği sözleri unutup Erzurum Meliki Rükneddîn Cihanşah'a bir mektup yolladı. Mektupta "Her ne kadar bu sefer saltanat dergâhından ikram ve iltifata mazhar olduksa da, sultanın maiyyetinde bulunan emîrlerden emin değilim. Şüphe yok ki bu adamlar beni memleketimden uzaklaştırmak için sultanı teşvik edeceklerdir. Eğer bunlar arzularına nail olursa senin amcanın oğlu olan sultan sana da müsamaha etmeyecektir. Ben gizlice bütün servet ve hazinelerimi asker toplamaya tahsis edeyim. Bu kış içinde bütün gayretimi bu konuya sarf eyleyeim. Eğer sen de başını ve mülkünü muhafaz etmek istersen bu hususta benimle el birliği yapar ve gayretini bu cihete sarf edersin…" demekteydi. Davud Şah bununla yetinmeyip Eyyûbî Hükümdarı Melik Eşref'e de: Ömrümün son günlerine kadar bana memleketiniz hudutları

dahilinde yaşayacak bir yer verirseniz Kemah Kalesi'ni size bırakırım" şeklinde bir teklifte bulunmuştu. Bu teklifin hemen hemen aynısını ihtiva eden bir mektubu Celâleddîn Harezmşah ile Alâeddîn Nev Müslüman (Alamut Sahibi Alâeddîn)'a göndermişti. Mektupta, Celâleddîn'e, eğer kendi canına dokunmayacak olursa Kemah Kalesi'ni bütün erzak ve mühimmatı ile kendisine teslim edeceğini ve Erzincan'daki babadan kalma sarayını ona "Devlethane" yapacağını bildirmişti.20 Sultan Alâeddîn Keykubad bu haberleri duyunca "Bu biçarenin aklı şaşırmış, devlet ve ikbali tersine dönmüştür" demiş,21 sonra da Erzincan üzerine sefer yapmak için ordusuna emir vermiştir.

İbn Bibi'nin naklettiğine göre,22 Davud Şah'ın ileri gelen emîrleri bu seferi durdurabilmek için ona "Oğullarınızı sultanın dergâhına göndererek yapılan hatalardan özür dileyelim, hatta iddialarından bazılarını inkar edelim…" dediler. Davud Şah emîrlerinin bu fikrini beğenmiş, oğullarını onlarla beraber sultana yollamıştır. Fakat, Davud Şah'ın bu plânından daha önce haberdar olan Sultan Alâeddîn Keykubad, emîrlerni askerlerle beraber gizlice Kemah ve Erzincan hudutlarına göndermiş, Davud Şah'ın bir kaleye sığınarak işi uzatmasına meydan kalmadan kalelerin tutulmasını ve o bölgenin ansızın ele geçirilmesini istemiştir. Hiç bir ümidi kalmayan Davud Şah sultanın huzuruna gitmekten başka çare bulamamıştır. Sultan ise hiç bir şey dememiş, Akşehir ile Ab-ı Germ denilen Ilgın'ı ona ikta verip adamlarıyla Akşehir'e göndermiştir. Sultan Alâeddîn Keykubad, Erzincan'a girmiş ve bölgeyi Davud Şah'ın adamlarından tasfiye edip, idaresini büyük oğlu Gıyaseddîn Keyhüsrev'e vermiştir. Antalya Subaşısı Mübarizeddîn Ertokuş'u "Atabey" olarak onun hizmetinde bırakmıştır.23 Böylece, Divriği kolu hariç Mengücekler 625/1228 tarihinde Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlanmışıtr.

Devrin İslâm kaynaklarının verdiği bilgilere göre, Erzincan seferinden sonra Sultan I. Alâeddîn Keykubad, 1214 yılından beri Türkiye Selçukluları'nın vassalı (tâbisi) konumunda olan Trabzon Rum Devleti'nin Sinop'u ele geçirdiği ve sahilleri yağmaladığı haberini alınca şehri kurtarmak için derhal bir sefer tertip etmiştir.24

Saltanatı boyunca Sultan I. Alâeddîn Keykubad'ı, en çok uğraştıran konulardan biri de Celâleddîn Harezmşah ve Yassıçimen Savaşı (10 Ağustos 1230)25 idi. Harezmşah-Selçuklu ilişkileri Nesevî'nin verdiği bilgilere göre,26 ilk defa 622/1225 yılında iki Türk devleti arasında dostluk ve birlik kurulması için Celâleddîn Harezmşah'ın, Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı I. Alâeddîn Keykubad'a bir mektup ile Kadı Mucireddîn Ömer bin Sa'd Harezmî'yi elçi olarak göndermesiyle başlamıştı. Gayet dosthane bir şekilde başlayan bu ilişki gün geçtikçe pekişmiş ve Eyyûbîlere karşı ittifak yapacak bir hale gelmişti. Ancak, daha sonra Celâleddîn Harezmşah'ın takip ettiği istikrarsız siyaset nedeniyle27 Moğolları hiçe sayarak Eyyûbîlerin hakimiyetinde bulunan Ahlat'ı muhasara etme konusunda ısrarlı davranması ve I. Alâeddîn Keykubad'a karşı sadakatsizlik gösteren Erzurum Melik'i Cihanşah ile ittifak yapması nedeniyle maalesef iki tarafın araları bozuldu. Bunun üzerine Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddîn Keykubad, Celâleddîn Harezmşah'a karşı Eyyûbîlerden Melik Eşref ile anlaştı ve 28 Ramazan 627/10 Ağustos 1230 tarihinde iki taraf Yassıçimen28 mevkiinde birbiriyle karşılaştı. Yapılan savaşta görünürde I. Aleâddîn Keykubad ve Melik Eşref, Celâleddîn Harezmşah ile Erzurum Meliki Cihanşah'a karşı büyük bir zafer kazandı. Ancak iki Türk devleti arasında gerçekleşen bu savaşın Türkiye

Selçuklu tarihi açısından tek kazançlı tarafı Erzurum'un ilhakı olmuştur. Çünkü, bu savaştan hemen sonra artık Moğol saldırıları resmen Türkiye Selçukluları için tehlike haline gelmeye başladı. Nitekim, Celâleddîn Harezmşah'ın Yassıçimen'de büyük bir yenilgiye uğradığını haber alan Moğollar, Amid'de ona karşı ani bir gece baskını düzenleyerek Selçuklu sınırına kadar yaklaştılar. Hatta Curmagon Noyan komutasında bir grup Moğol askeri 1232 yılında Sivas yakınında Kemaleddîn Ahmed bin Rahat adıyla bilinen İsfehanî Kervansarayı'na kadar ilerleyip birçok insanı esir ettiler.29

Moğolların bu beklenmedik saldırısını haber alan Sultan I. Alâeddîn Keykubad derhal Kemaleddîn Kamyar'ı merkezdeki kuvvetlerle Sivas'a gönderdi. Ancak Kemaleddîn Kamyar'ın bölgeye geldiğinde Moğolların ayrıldığını görünce bu ani akının sebebini ve etkisini görmek için Erzurum'a kadar gitmek zorunda kaldı. Erzurum'a gelindiğinde Moğolların Selçuklu sınırlarına girmelerinde Gürcülerin tesiri olduğunu öğrenince ordusunu güçlendirip onlar üzerine bir sefer tertip edip bol ganimet elde ettiği gibi Gürcü Kraliçesi Rosudan'ın Selçuklu Devleti ile akrabalık kurma isteğini sultana iletti. Sultan bu haberi aldıktan sonra askerlerin yurtlarına dönmelerine izin verilmesini ve kraliçenin dünürlük hususundaki dileğinin kabul edilmesini, bundan böyle Gürcü (Abhaz) ülkesine saldırıdan vazgeçilmesini emretti.30

Her ne kadar bu ilk Moğol akını hiçbir problem çıkarmadan neticelenmiş olsa da, Sultan I. Alâeddîn Keykubad ülkenin doğu sınırlarının güvenliği için bazı tedbirler alma ihtiyacı hissetti. İlk iş olarak da Kemaleddîn Kamyar'a Ahlat, Bitlis ve Tiflis'e kadar uzanan vilâyetleri Selçuklu sınırlarına katmasını emretti.31 Stratejik açıdan son derece önemli olan bu yerler feth ve kaleleri tamir edildikten sonra, Yassıçimen Savaşı'ndan sonra Anadolu'da kalan ve bölgede başı boş dolaşıp talan yapan Harezmli askerler Selçuklu idaresine alındı.32 Ancak Melik Eşref'in idaresindeki Ahlat'ın Türkiye Selçuklu Devleti'nin eline geçmesi bu defa da Eyyûbîler ile gerek evlilik,33 gerekse Celâleddîn Harezmşah'a karşı Yassıçimen Savaşı öncesi kurulmuş olan dostluk bozuldu. Eyyûbî melikleri Sultan Alâeddîn Keykubad'a karşı birlikte harekete geçtiler. 19 Eylül 1234 tarihinde Harput önünde yapılan savaşta Eyyûbîler yenilgiye uğradılar ve kısa bir süre sonra Harput Artukluları da Selçuklu idaresine girdi.34

Sultan Alâeddîn Keykubad 1225 baharı geldiğinde Türkiye Selçuklu Devleti sınırları yakınındaki Eyyûbî topraklarına bir sefer daha tertip etti ve Harran, Ruha (Urfa) ve Rakka'yı ele geçirdi. Ancak Eyyûbî Sultanı Melik el-Kâmil kısa bir süre sonra feth edilen yerleri geri alıp Selçukluların bölgede yaptırdıklarını tahrip ettirdi. Bunun üzerine Sultan Alâeddîn Keykubad, Taceddîn Pervane komutasında bir orduyu Amid'e gönderdi. Ancak, Selçuklu ordusu kışın da bastırmasıyla Amid'in sağlam surları karşısında bir başarı elde edemeden geri döndü (1236).35

Başarısızlıkla neticelenen Amid Seferi'nin ardından Sultan Alâeddîn Keykubad bahar gelince sefere bizzat kendisi çıkmaya karar verdi ve gerekli hazırlıkların derhal tamamlanmasını emredince Kayseri'de büyük bir ordu toplanmaya başladı. Bu arada Moğol Han'ı Ögedey'in elçisi olarak Kazvinli Emir Şemseddîn, Sultan Alâeddîn Keykubad'ın huzuruna geldi ve onu Ögedey Han'ın illiğine (tâbiiliğine) davet etti. Moğollara karşı her zaman çağdaşı olduğu diğer devlet adamlarının aksine uzlaşmacı bir siyaset takip edilmesi gerektiğini, çünkü, "Müthiş selleri andıran bir ordu ve taze bir

devlet ile savaşmak yerine onunla dostane münasebetlerde bulunmak" gerektiği görüşünü savunan I. Alâeddîn Keykubad elçi ile yaptığı özel görüşmede her yıl sembolik hediyeler gönderdiği takdirde Moğol hanının topraklarına göz dikmeyeceğini öğrendikten sonra kendisine iletilen teklifi kabul etti. Fakat öte yandan Moğol tehlikesine karşı hazırlıklı olmak için gücünü arttırmaya da gayret sarfediyordu. Zaten, Ögedey Han da Sultan I. Alâeddîn Keykubad'ın kendilerini çok uğraştıran Celâleddîn Harezmşah'a karşı Yassıçimen'de kazandığı büyük başarının hemen ardından Moğollara yıllık vergi vermeyi kabul etmesini çok akıllıca bulmuş ve sultanın ölüm haberini duyunca üç defa "kıran" (yazık), "kıran", "kıran", demiştir.36

Ayrıca Amid Seferi'ne çıkmadan önce devlet yönetimi ile ilgili önemli kararlar alan Sultan Alâeddîn Keykubad önce Sivas Sahibi Şarapsalar Fahreddîn Ayaz'ın ölümü nedeniyle bu göreve Harezmli Kayır Han'ı atadı. Daha sonra da Alâiye Sahibi Kyr Fard'ın kızından olan büyük oğlu II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'e Erzincan vilayetini bırakarak, melikü'l-ümeralık ve atabeyliğine de Çaşnigir Şemseddîn Altunaba'yı getirdi. Eyyûbî Melikesi Gaziye Hatun'dan olan küçük oğlu İzzeddîn Kılıç Arslan'ı da veliahd ilân ettiği gibi devlet erkânını da ona biat ettirdi. 1237 baharı geldiğinde Amid Seferi için Harezmli, Ermeni, Rum, Gürcü, Frank, Rus, Kıpçak ve Kürtlerden oluşan Selçuklu ordusunun hazırlıkları sona ermişti. Muhtemelen Ramazan Bayramı'nı müteakip çıkılacak sefer öncesi Sultan Alâeddîn Keykubad, çeşitli vesilelerle huzuruna gelen elçilere bayramın üçüncü günü büyük bir ziyafet tertip ettirdi. Ancak bu yemekte Çaşnigir Nusreddîn Ali'nin sunduğu kızarmış kuş etini yedikten kısa bir süre sonra rahatsızlandı ve Keykubadiye Sarayı'nda vefat etti (30-31 Mayıs 1237).37

I. Alâeddîn Keykubad'ın ölümü hakkında devrin kaynakları pek fazla bilgi vermezken sadece Anonim Selçuknâme'de38 4 Şevval Pazartesi günü Şehzade Gıyaseddîn Keyhüsrev ve onu destekleyen emirler tarafından zehirlendiğini, cenaze namazının 8 Şevval 636/14 Mayıs 1239'da kılındıktan sonra Konya'da defnedildiğini kaydetmektedir. Araştırma eserlerinin birçoğu Anonim Selçuknâme'deki bu bilgilere dayanarak I. Alâeddîn Keykubad'ın bu ani ölümünü babasının vasiyetini hiçe sayarak yerine geçen oğlu II. Gıyaseddîn Keyhüsrev ile Saadeddîn Köpek'in özellikle Türkmenlere karşı takip ettikleri siyaseti göz önünde tutarak bir zehirlenmeye bağlarlar. Fakat devrin ana kaynağı olan İbn Bibi'nin eserinde sultanın zehirlendiğine dair en ufak bir ima dahi yoktur.

Sonuç olarak, onsekiz yıllık saltanatı boyunca Sultan I. Alâeddîn Keykubad'ın en çok üzerinde durduğu konunun, bağımsız bir Türkiye Selçuklu Devleti olarak bölgede varlığını devam ettirebilmek için, Anadolu'dan geçen milletler arası ticaret yollarının gelirinden olabildiğince fazla pay alabilmeyi sağlamak olduğunu görüyoruz. Bu yüzden o ticarete son derece önem veriyordu. Hatta, devlet politikasını buna göre ayarlamıştı dersek abartılı olmaz. Zira, tahta çıkar çıkmaz Venedikliler ile imzaladığı ticaret anlaşması, Alâiye'ye, Suğdak ve Kilikya Ermeni Krallığı'na düzenlediği seferlerin yanısıra tüccarların güvenliğinin sağlanması ile onlara sağladığı imtiyazlar bunun en güzel kanıtıdır.

Sultan Alâeddîn Keykubad'ın saltanatı esnasında gözlemlediğimiz bir diğer husus; otoritesini sarsacak boyutta olmadıkça komşu devletlerle olan ilişkilerinde gereksiz risklerden kaçınması ve

problemleri önce barış yolu ile çözmeye çalışmasıdır. Moğollara ve Celâleddîn Harezmşah'a karşı, çağdaşı olduğu diğer devlet adamlarının aksine takip ettiği uzlaşmacı politika sayesinde ülkesini tahribattan korurken, öte yandan herhangi bir saldırıya karşı hazırlıklı olmak için gücünü arttırmaya çalışıyordu. Zaten, Ögedey Han da Sultan I. Alâeddîn Keykubad'ın kendilerini çok uğraştıran Celâleddîn Harezmşah'a karşı kazandığı büyük başarının hemen ardından Moğollara yıllık vergi vermeyi kabul etmesini çok akıllıca bulmuştu.

Bütün bunların dışında Sultan I. Alâeddîn Keykubad takip ettiği imar ve iskân siyaseti sayesinde Anadolu'nun Türkleşmesine de katkıda bulunmuştur. Meselâ, Alâiye'nin fethinden sonra bölgeyi yeniden imar ettirmesinin yanısıra 1225 yılında Kilikya Ermeni Krallığı üzerine düzenlenen seferin ardından fethedilen Ermenek Bölgesi'ne Oğuzların Afşar Boyu'na mensup olan Karamanoğulları ile Salur Türkmenlerini yerleştirilmiştir.

Kaynaklarda akıllı, adaletli, faziletli ve dindar olarak tarif edilen Sultan I. Alâeddîn Keykubad'ın gerek Müslüman gerekse gayr-i müslim tebeası ile olan ilişkisi her zaman iyi olmuştu. Meselâ, Genceli Giragos'un naklettiğine göre39, Sultan I. Alâeddîn, Yassıçimen Seferi'nden dönerken Kayseri'ye yaklaşınca Müslümanlar imamlarıyla, Hıristiyanlar, papazlarıyla ellerinde haçlar, çalgıları ile karşılamaya çıkmışlar. Müslümanlar, Hıristiyanları geriye iterek, tebrik ve dostluk temennilerini iletmelerine meydan vermek istememişler, onlar da bir tepeye çıkarak bir şekilde kendilerini göstermişler. Bunların Hıristiyan olduğunu haber alan Sultan Alâeddîn Keykubad ordugahından kalkıp yanlarına gelmiş ve aralarına karışıp; çalgılarını çalmalarını ve yüksek sesle şarkılarını söylemelerini emretmiştir. Hatta, şehre onların ortasında girmiş ve onlara hediyeler ve ihsanlarda bulunmuştur. Ayrıca, adâletli oluşu, ilme irfana değer vermesi ve ülkesindeki ekonomik refah nedeniyle devrin ileri gelen birçok alimi (Meselâ, Necmeddîn Dâye, Ahmed b. Mahmud-ı Tûsî el-Kâniî, sultanü'l-ulemâ lakabıyla tanınan Bahâeddîn Veled b. Hüseyin el-Bekrî, Ahî Evren), yaşamak için, Anadolu'yu tercih eder olmuştu.40

Bu durum ekonomik açıdan güçlü olan Türkiye Selçuklu Devleti'ni kültürel açıdan da kuvvetlendirmiş ve itibar sahibi yapmıştı. Sultan Alâeddîn Keykubad'ın âlimlere gösterdiği hürmetin büyüklüğüne dair Ahmet Eflâkî'nin verdiği şu bilgiler dikkate şayandır: Sultanü'l-Ûlema Baha Veled gibi kıymetli bir âlimin Anadolu'ya geldiğinden hatta Konya yakınlarındaki Larende (Karaman)'de ikâmet ettiğinden Sultan Alâeddîn Keykubad'ın haberi yoktu. Haberi öğrendiğinde derhal Larende Subaşısı Emir Musa'ya böyle önemli bir konuyu kendisine bildirmeyi nasıl unutabildiğine dair bir emirnâme yazdırttıktan sonra Baha Veled'in vaziyeti hakkında bilgi istedi. I. Alâeddîn Keykubad'ın emirnâmesi Emir Musa'ya ulaşınca korkuyla olanları Baha Veled'e anlattı. Baha Veled, sultanın huzuruna çık ve şunları söyle "Alâeddîn içki içiyor ve çalgı sesi dinliyor. Ben onun yüzünü nasıl görebilirim? Ayrıca haber vermememi Baha Veled istedi de" dedi. Emir Musa, sultanın huzuruna çıkıp olanları anlatınca I. Alâeddîn Keykubad cevap olarak "Eğer Sultanü'l-Ulema Baha Veled Hazretleri Konya şehrine gelip burayı kendine makam yaparsa ben yaşadığım müddetçe şarkıların ve çalgıların sesini dinlemem, onun kulu ve müridi olurum" dedi. Bunun üzerine Baha Veled çocukları ve

dostlarıyla Konya'ya doğru hareket etti. Sultanü'l-Ulema'nın Konya'ya geldiği haberi Alâeddîn Keykubad'a ulaşınca Konya halkı ile birlikte onu karşılamaya çıktılar. Sultan Alâeddîn Keykubad, uzak bir mesafede atından inip, yaya olarak ilerleyip şeyhin dizini öptükten sonra hiç değilse Baha Veled'in kendisine elini uzatıp sıkmasını beklerken, Sultanü'l-Ulema eli yerine asasını uzattı. Ayrıca Sultan Alâeddîn Keykubad'ın ikâmet etmesi için onu sarayına davet etmesini kabul etmeyip yerinin medrese olduğunu söyledi. Yine Eflâkî'nin kayd ettiğine göre Baha Veled Konya'ya yerleşince Sultan Alâeddîn Keykubad'ın kendisine mallarınız haramla karışık ve şüphelidir" deyip sultandan gelen ikramı geri çevirmiştir. Baha Veled ölünce (628/1230-1231) Alâeddîn Keykubad o kadar üzülmüştür ki, yedi gün saraydan çıkmamış, kırk gün ata binmemişti. Taziyeleri kabul etmek için tahtı bırakıp hasıra oturmuş, hatimler indirip, sofralar kurdurmuştu. Ayrıca Sultanü'l-Ulema'nın türbesinin etrafını Kâbe'nin çevresindeki duvarlar gibi ördürüp bir taş üzerine ölüm tarihini de yazdırmıştı.

Sultan Alâeddîn Keykubad devrinde Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki refah, istikrar, huzur ve en önemlisi ilme ve âlimlere gösterilen saygı, hoşgörü üzerine Anadolu'ya gelen değerli âlimler sayesinde günümüzde bile önemini hissetiren Mevlana Celâleddîn-i Rumî ve Sadreddîn Konevî gibi değerli âlimler yetişmiştir.

Sultan I. Alâeddîn Keykubad dönemi eserleri arasında kuşkusuz en önemli sırayı tahminen 1222 yılında fethedilen ve sultana ithafen Alâiye adını alan Kalanoros/Galanoros'un imarı almaktadır. Zira Alâeddîn Keykubad fetihten sonra çok beğendiği için burasını imar ettirmiş ve kışlarını geçirdiği bu beldede kendi için on iki kapılı kasr (saray), devlet erkanının oturması için köşkler, konaklar, medreseler yaptırmıştı. Ayrıca, kendi adı ile anılan Alâeddîn Camii'nin yanı sıra Alâiye-Antalya arasında "Şerefzah" Hanı'nı yaptırmıştır. Yine Konya ve Sivas şehirlerinin etrafını çevreleyen kale ve surlar inşa ettirdiği gibi surlardaki kule ve burçların projelerini bizzat denetlemenin yanı sıra kapı üstlerini genellikle dinen yasak kabul edilmesine rağmen hayvan ve insan motifleri ile süslemiştir. Bunların dışında inşa tarihi bilinmeyen ve biri Kayseri yolu üzerinde bulunan Keykubadiye Sarayı ile ikincisi Konya-Beyşehir yolu üzerindeki Kubadabad Sarayı'dır.41

Sultan Alâeddîn Keykubad, birbirinden güzel bu sarayların dışında 1229 yılında Sultan Han adını taşıyan bir kervansaray inşa ettirmiştir. Taş ustası Muhammed b. Havlân el-Dımaşkî'nin eseri olan bu han Konya-Aksaray arasında yer almaktaydı. Yine 1232 yılında Konya-Antalya arasındaki Alara Hanı'nı inşa ettirmiştir. Ayrıca, birçok yerde sultana ithafen yaptırılan Alâeddîn Camii vardır. Meselâ, 1223 yılında Zeyneddîn Başere b. Abdullah tarafından Niğde'de yaptırılan Alâeddîn Camii gibi. Sultan Alâeddîn Keykubad devri eserleri arasında, her ne kadar bugün hiçbir tanesinin izine rastlanmasa da, Konya hastaneleri de yer almaktadır. Ayrıca Darüşşifâ-i Alâiye adıyla, Osman Turan'ın Türkiye Selçuklularına Aid Resmî Vesikalar adlı çalışmasında, Burhaneddîn Ebû Bekir adlı bir tabibin tayini münasebetiyle geçer. Kazım İsmail Gürkan da "Selçuklu Hastaneleri" adlı makalesinde42

Konya hastaneleri arasında Sultan I. Alâeddîn Keykubad'a ait bir hastane vakfıyesinin olduğunu ve bunun Vakıflar Arşivi'nde kayıtlı bulunduğunu kaydetmektedir. Yine bilindiği kadarıyla Konya'daki

sağlık tesisleri arasında Sultan Alâeddîn Keykubad tarafından 1236 yılında yaptırılmış bir ılıca da vardır.

Alâeddîn Keykubad tarihe bağımsız olarak ölen son Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı olarak geçmiştir. Çünkü, yerine geçen oğlu II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in takip ettiği başarısız siyaset nedeniyle 14 Muharrem 641/4 Temmuz 1243 yılında Kösedağ mevkiinde Moğollara yenilmesi üzerine Türkiye Selçuklu Devleti, Moğollara tâbi hâle gelmiştir.

1 İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâiyye Fi'l-Umîri'l-Alâiyye, nşr. Adnan Sadık Erzik, Ankara 1956, s. 36-39; Türkçe trc. hazırlayan, Mürsel Öztürk, El-Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçuk Name) I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 55-58.

2 Alâeddîn Keykubad'ın meliklik devrine ait üç sikkesi mevcuttur. Bakır olan ilk sikkede yer ve tarih yoktur. Yalnız "el-Melîkü'l-Mansur Keykubad b. Keyhüsrev Nâsıru Emirü'l-Mü'minin" ibaresi bulunmaktadır. İkinci sikke ise gümüş olup H. 608 tarihinde Tokat'ta kesilmiştir. "el-Melikü'l-Mansur Alâüddevle ve'd-din Ebü'l-Muzaffer Keykubad b. Keyhüsrev Nâsıru Emirü'l-Mü'minîn" ibaresi vardır. 609 yılını taşıyan üçüncü sikke de gümüş olup Tokat'ta kesilmiştir. Sikkede yine "el-Melikü'l-Mansur Alâüddevle ve'd-din Ebü'l-Muzaffer Keykubad b. Keyhüsrev Nâsıru Emirü'l-Mü'mininin" kaydı vardır (bkz. İbrahim Artuk, "Alâeddîn Keykubad'ın Meliklik Devri Sikkeleri", Belleten, XLIV/174, 1980, s. 265-273).

3 Savaşın sonucu hakkında İslâm kaynakları ile Bizans kaynakları arasında farklar vardır. İbn Bibi, Selçukluların düşmanı mağlûb ettiğini, yağma sırasında bir frenk askerinin Gıyaseddîn'i vurduğunu, sultanın ölüm haberi yayılınca Selçuklu ordusunun bozulduğunu söyler (a.g.e., s. 107-111, Türkçe trc., s. 126-132). Anonim Selçuknâme, nşr. F. Uzluk, Anadolu Selçukî Tarihi III, Ankara 1952, s. 42, tr., s. 28. Konu ile ilgili Bizans kaynaklarının verdiği bilgiler için bkz., Alexis Savvides, Byzantium in the Near East: İt's Relations vith the Seljuq Sultinate of Rum in Asya Minor, the Armenians of Cilicia, and the Mongolos, A. D (1192-1237), Selanik 1981, s. 100-104.

4 İbn Bibi, a.g.e., s. 114-119, 138-140, Türkçe trc., s. 134-139, 158-161.

5 Anlaşma metni için bkz. Osman Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Ankara 1988, s. 143-146.

6 İbn Bibi'nin naklettiğine göre, Alâeddîn Keykubad fetihten sonra Alâiye'de camiler ve 12 kapılı kasr (saray) yaptırmıştır (a.g.e., s. 249, Türkçe trc., s. 267). Seton L'loyd ve D. Storm Rice'ın verdiği bilgilere göre ise, Sultan I. Alâeddîn Keykubad, memleketin her yerinden getirtiği halkı, zanaatkârları ve bilginleri şehre yerleştirmiştir. Şehrin etrafında ekili bulunan topraklara Türkmenlerin girmesi için izin vermiştir. İskân işinden sonra da kale surlarının yapımına başlamıştır (Alâiye, çev. Nermin Sinemoğlu, Ankara 1989, s. 4).

7 A.g.e., s. 265, Türkçe trc., s. 283.

8 A.g.e., s. 254-255, Türkçe trc., s. 272-274.

9 Anonim Selçuknâme'de "Emirlerin bütün malları buraya sarf olmakla kalblerinde sultana karşı kin uyandı" denmektedir (s. 44, Türkçe trc., s. 29).

10 İbn Bibi'nin eserinde Hazar şeklinde geçer (bkz. a.g.e., s. 302, Türkçe. trc, 317). Zira, İslâm kaynaklarında, hatalı olarak bazen, Karadeniz'e "Hazar Denizi"de deniyordu.

11 İbn Bibi, a.g.e., s. 302, Türkçe trc., s. 316-317.

12 İbn Bibi, a.g.e., s. 305-306, Türkçe trc., s. 319-320.

13 el-Kâmil Fi't-Tarih XII, Beyrut 1386/1966, s. 465, Türkçe trc., A. Ağırakça-A. Özaydın, XII, İstanbul 1987, s. 427. Bir Ermeni kaynağı olan Sembad'ın Vekayinamesin'de ise "bölgenin yakın olması nedeniyle her zaman fethedilebileceği düşüncesi ile Alâeddîn Keykubad sefere devam etmeyip ara vermiştir" denmektedir (bkz. Türk Tarih Kurumu basılmamış nüsha, s. 81).

14 Savvides, a.g.e., 817; C. Cahen, "Keykubad I" Encylopedia of İslâm, IV, 1987, s. 817; Mehmet Ersan, Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu'da Ermeniler, E. Ü. S. B. E. Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1995, s. 57. Fuad Köprülü, 1225 yılında Kilikya Ermenilerine düzenlenen sefer sonucunda "Ermenek ve havalisinin feth edildikten sonra 'Kamareddîn İli' namını aldığını ve oralara Türkmen aşiretlerinin getirilip iskan edildiğini, bunlar arasında Oğuzların Salur boyuna mensup olan Karamanlıların çoğunluğu teşkil etmiş olabileceğini", belirtmektedir (bkz. "Anadolu Beylikleri Tarihine Aid Notlar" Türkiyat Mecmuası, II, 1926, s. 15 ve "Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar" Türkiyat Mecmuası, I, 1925, s. 193-194.

15 Suğdak Seferi hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Bibi, a.g.e., s. 310-332, Türkçe trc., s. 325-344. Ayrıca gerek sefer gerekse Suğdak'ta inşa edilen camiler için bkz. A. Yakubovski, "İbn Bibi'nin XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara karşı Yaptıkları Seferin Hikayesi", Çev. İsmail Kaynak, AÜDTCFD, XII, 207-226.

16 Mesud ilk önceleri Türkiye Selçuklularına tâbi iken, Eyyûbî hanedanından Melik Eşref'in bölgedeki faaliyetlerinden endişe duyduğu için hutbeyi onun ağabeyi Melik Kâmil adına okutmaya başlamıştı. Ayrıca Ahlat yakınlarına kadar gelen Celâleddîn Harezmşah, Erbil Sahibi Muzafferüddîn Gökbörü ve Dımaşk Hakimi Melik Muazzam ile Melik Eşref'e karşı bir ittifak yapmıştı. Bu sırada Mardin ile meşgul olan Melik Eşref de onlara karşı Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddîn Keykubad ile ittifak yapıp onu Mesud'a karşı sefere teşvik etmekteydi. Bölgede istikrarsız siyaset takip ederek Anadolu'daki birliği bozmasından rahatsızlık duyduğu için Mesud'a karşı hareket etmek I. Alâeddîn Keykubad'ın da işine gelmekteydi. Fakat sefer hazırlıklarına başladığı sırada Celâleddîn Harezmşah'ın Kirman'a gitmesi nedeniyle Mesud'un oluşturduğu ittifak bozulmuş ve Türkiye Selçuklu sultanından çekindiği için de Melik Eşref ile uzlaşma yoluna gittiyse de Keykubad sefer kararından vazgeçmemiştir.

17 Bu sefer ve neticesi hakkında hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Bibi, a.g.e., s. 275-292, Türkçe trc., s. 292-308; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII, 459, Türkçe trc., XII, 421; İbn Vasıl, Müferric el-Kürub, Molla Çelebi ktp., nr. 119, vr. 132b; İbnü'l-Adim, Histore D'Alep (Zübdet el-Haleb fî Tarihi Haleb) III, neşr. Sami Dahan, Damas 1968, 198, Aynî, Ikd el-Cumân, Veliyüddîn Efendi ktp., nr. 2390-2391, XIX, 69.

18 İbnü'l-Esir, el-Kâmil XII, 478-479, Türkçe trc., XII, 441; İbn Bibi, s. 346, Türkçe trc., s. 356-357; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarhi, s. 64-65; ayn mülf., Selçuklular Zamananıda Türkiye, İstanbul 1993, 353-354; Erdoğan Merçil, İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi, TTK Ankara 1991, s. 276-277.

19 İbn Bibi, s. 351-352, Türkçe trc., 361-362.

20 İbn Bibi, s. 354-356, Türkçe trc., s. 363-365.

21 İbn Bibi, s. 356, Türkçe trc. s. 365-366. Hatta sultan, Davud Şah için şu mealdeki beyti söylemiştir: "Mademki altın ile onun işi yoluna girmedi. Ona parlak kılıcı göstermek lâzımdır."

22 el-Evâmirü'l-Alâiye, s. 357-358, Türkçe trc., s. 366-367.

23 A.g.e., s. 359, Türkçe trc., s. 368. Davud Şah, sultanın kendisine yaptığı muameleden memnun olmadığını ve hoşnutsuzluğunu dile getiren şu beyitleri yazıp Ilgın'dan I. Alâeddîn Keykubad'a göndermiştir: "Ey Şah! Düşmanların senden dertlidir. Düşmanın çehresi senin korkundan sarıdır. İnsaf ki benim yüz türlü dert ve mihnetimle beraber. Senin mülkünde su sıcak ve ekmek soğuktur".

24 Sultan Alâeddîn Keykubad'ın bu seferi hakkında devrin İslâm kaynakları ile batılı araştırmacılar arasında farklılıklar vardır. Batılı araştırmacılar Trabzon üzerine 1223 yılında bir sefer yapıldığını ve Selçukluların mağlubiyeti ile neticelendiğini kaydederler (bkz. G. Finlay, History of Trebizond, London 1851, s. 384-390; W. Miller, Treibzond Türk Last Greek Empire, s. 21-22, Savvides, a.g.e., s. 101-131). Fakat İslâm kaynakları 1223 de gerçekleşen bu sefer hakkında hiç bilgi vermezler. İslâm kaynaklarında Trabzonlular üzerine Selçuklular tarafından düzenlenen sefer hakkında verilen ortak tarih 625/1227-1228'dir. Fakat bu tarihteki seferin Trabzon'a kadar uzandığına dair hiç bir bilgi yoktur. Verilen bilgilere göre; Sultan Alâeddîn Keykubad, Erzincan seferinde iken Trabzonluların Sinob'u ele geçirdikleri gibi, sahilleri yağmaladıkları haberini alınca, ülkesine geri dönmüş, şehri kurtarmak üzere karadan ve denizden ordular sevk edip edip Sinop'u geri almıştır. Yalnız, İbn Nazif bu tarihte düzenlenen seferde sultanın muazzam bir kaleyi sekiz günlük bir muhasaradan sonra ele geçirdiğini, ancak Laskaris'n askerleri ile gelerek sultanı mağlup edip askerlerinden bir kısmını da esir ettiği haberini vermektedir (bkz. İbnü'l-Esir, el-Kâmil XII, 479, Türkçe trc., XII, 442; Zehebi, Tarih el İslâm, Topkapı Sarayı III. Ahmed ktp. kr. 2917, XV, vr. 290b, İbn Nazif el-Hamevî, el-Tarih el-Mansurî, nşr. Ebu el-İyd Dudu, Cezayir 1981, s. 155-156). Kanaatimizce 1223 yılında gerginleşen Selçuklu-Trabzon Rum İmparatorluğu arasındaki çarpışmalar 625/1227-1228

yılına kadar zaman zaman sürmüş ve ve İbn Nazif'in verdiği bilgiye göre, 625/1227-28 yılındaki çarpışmada I. Aleksios'un ufak çaplı bir başarısı olmuştur. Çünkü, I. Aleksios kendisini cesaretlendirecek bir başarı olmadan, Alâeddîn Keykubad yerine Celâleddîn Harezmşah'ı metbu tanıyıp Yassıçimen (1230) Savaşı'nda onun yanında yer almaya cesaret edemezdi. Nitekim, Celâleddîn Harezmşah'ın Yassıçimen Savaşı'nda uğradığı hezimet sonucu askerlerinin bir grubu Trabzon'a sığınmış ve Alâeddîn Keykubad tüm bunları bahane ederek I. Aleksios ile yeni bir anlaşma yapmıştır (bkz. Savvides, a.g.e., s.

182). 1214'tekinden daha ağır şarları ihtiva eden bu anlaşma gereği Trabzon imparatoru ihtiyaç halinde Selçuklu Sultanı I. Alâeddîn Keykubad'a mızraklı 200 asker göndermeyi kabul etmiş, bu anlaşma Selçukluların 1243'teki Kösedağ bozgununa kadar devam etmiştir.

25 Yassıçimen Savaşı ve Celâleddîn Harezmşah ile Sultan Alâeddîn Keykubad arasındaki ilişkiler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Emine Uyumaz, Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Selçuklu Tarihi (1220-1237), MSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 60-82. (T. T. K'nda basılmakta).

26 Siret-i Celâleddîn Mengübirti, Tahran 1965, s. 140.

27 Celâleddîn Harezmşah Moğolların kendisini takip ettiğini bile bile bir taraftan Gürcüler ile mücadele ederken diğer taraftan da Eyyûbîlerin hakimiyetindeki Ahlat'ı muhasara etmesi Anadolu sınırlarında gerginlik yaratmaktaydı. I. Alâeddin Keykubad, özellikle Moğollara karşı daha barışçı bir siyaset takip etmesi için Celâleddîn Harezmşah'ı uyarmış olmasına rağmen durumda bir değişiklik olmadığı gibi sultanın amcasının oğlu olan Erzurum Sahibi Rükneddin Cihanşah ile ittifak yapması Selçuklular ile Harezmşahlar arasındaki gerginliği daha da arttırmıştır.

28 Erzincan Akşehiri civarındaki Gedük köyü hudutları içindedir (bkz. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993, s. 371, dipnot 76).

29 İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII, 499, Türkçe trc., XII, 462; İbn Bibi, a.g.e., s 419, Türkçe trc., s. 420-421.

30 İbn Bibi, a.g.e., s. 420-424, Türkçe trc., s. 421-425.

31 İbn Bibi, a.g.e., s. 425-429, Türkçe trc., s. 425-429

32 İbn Bibi., a.g.e., s. 429-435, Türkçe trc., s. 429-434.

33 Sultan Alâeddîn Keykubad Doğu Anadolu bölgesinin hareketliliğini gözönünde bulunarak ağabeyi I. İzzeddîn Keykavus'un başarısızlıkla neticelen Halep Seferi'nden sonra Eyyûbîler ile bozulan ilişkileri düzeltmek için onlarla akrabalık bağı kurmaya karar vermişti. Bunun için muazzam bir hazine ve muteber birkaç kişiyi Melik Adil'in kızı Gaziye Hatun'u istemek için gönderdi. Şam'da kıyılan nikâh ve gelin alayının Malatya'ya hareketi hakkında teferruatlı bilgiler veren başta İbn Bibi (a.g.e., s.

293-300, Türkçe trc., s. 300-315) olmak üzere diğer kaynaklarda bu hadisenin tarihi belirtilmemektedir. Yalnızca Müneccimbaşı, 624/1226-1227 tarihini vermektedir (bkz. Camiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler, yayınlayan: Ali Öngül, Akademi Kitabevi İzmir 2001.

34 İbn Bibi, a.g.e., s. 436-446, Türkçe trc., s. 434-443; İ. bn Vasıl, Müferric el Kürûb, V, 74-82; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Miratü'z-Zaman, Haydarabad 1952, s. 684; İbnü'l-Adim, Histoire D'Alep, s. 217-218.

35 İbn Bibi, a.g.e., s. 448, Türkçe trc., s. 444-445; İbn Vasıl, a.g.e., V, 109-110; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Miratü'z-Zaman, s. 695; İbnü'l-Adim, a.g.e., s. 220; Ebu'l-Ferec, Muhtasarü'd-Düvel, nşr. Salhani, Beyrut 1890, s. 436; Aynî, Ikd el-Cuman, Veliyüddîn Efendi ktp., nr., 2391, s. 174.

36 Daha geniş bilgi için bkz. İbn Bibi, a.g.e., s. 454-456, Türkçe trc., s. 449-451.

37 İbn Bibi, a.g.e., s. 459-462, Türkçe trc., s. 454-457. s. 47, Türkçe trc., s. 31.

38 s. 47, Türkçe trc., s. 31. Fakat Anonim Selçuknâme'deki bu tarih oldukça geçtir ve bu bilgiyi doğrular nitelikte devrin diğer kaynaklarında hiç bir bilgi yer almamaktadır. Belki de Keykubadiye Sarayı'nda vefat eden sultan önce burada defnedildi daha sonra ise nâşı Konya'ya nakledildi. Anonim Selçukname'deki bu tarih de muhtemelen bu nakil için geçerlidir.

39 "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", Türkiyat Mecmuası, II, İstanbul 1928, s. 148.

40 Anadolu'ya gelen bu âlimlerden Necmeddîn Dâye diye bilinen Necmeddîn Ebû Bekir b. Muhammed el-Râzî, 1221 yılında Kayseri'de Alâeddîn Keykubad ile görüşmüş ve Anadolu'da kaldığı süre içinde, tasavvufla ilgili olan Mirs'ad el-İbâd min el-Mebde ila'l Ma'âd Tuhfaten li's-Sultan Keykubad adlı eserini 1223 yılında Sivas'ta tamamlayıp sultana ithaf etmiştir. Yine Ahmed b. Mahmud-i Tûsî de Moğol istilâsından kaçmak için memleketi olan Tûs'u terk ederek Bağdad yolu ile Anadolu'ya gelen ve oldukça iyi bir şair olarak tanınmaktadır ve kendi ifadesine göre 618/1221 yılında Konya'ya geldikten sonra altın mürekkeple otuz cilt ve yaklaşık üçyüz bin beyitten oluşan, ancak günümüze intikal etmeyen bir Selçuknâme yazmıştır.

41 İbni Bibi'de az da olsa bilgi verilen Kubadabad Sarayı, Beyşehir Gölü'nün batı kıyısında göl ile Anamas Dağı'nın eteklerinde yer almaktaydı. Projesi ile bizzat ilgilenen Alâeddîn Keykubad tarafından devrin mimarı Sadeddîn Köpek'e yaptırılan Kubadabad Sarayı'nın etrafı hafif bir surla çevrili idi. Surun içinde ise sultanın kayıklarının yanaşabilmesi için küçük bir tersane, mescit, hamam, fırın, mutfak, nöbetçiler için barınak, silah ve yiyecek depoları ile ahırlar yer almaktaydı.

42 Malazgirt Armağanı, TTK Ankara 1972, s. 43.

Selçuklu - Bizans İlişkileri / Yusuf Ayönü [s.598-617]

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Selçuklu-Bizans ilişkilerinin başladığı devir olan XI. yüzyıl, Bizans tarihinde bir dönüm noktasıdır. Yüzyılın başlarında II. Basileios (976-1025) ile gücünün doruğuna ulaşan imparatorluk, aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı bir çöküş yaşayacaktır. 1018'de Batı Bulgar Krallığı'nı ortadan kaldıran ve Sırpları hâkimiyeti altına alan II. Basileios, hükümdarlığının son dönemlerinde imparatorluğun doğusu ile de ilgilenip, 1021/22'de düzenlediği bir sefer ile Gürcistan'ın bir kısmı ve Vaspurakan bölgesini topraklarına kattı.1 Ancak II. Basileios'un 1025 yılındaki ölümüyle imparatorluğun görkemli dönemleri son buldu. Halefi VIII. Konstantinos (1025-1028), ardından da onun kızları vasıtasıyla tahta geçen III. Romanos Argyros (1028-1034), IV. Mikhail (1034-1041) ve IX. Konstantinos Monomakhos'un (1042-1055) Dönemi'nde, II. Basileios'un kurmuş olduğu güçlü askerî ve politik yapı çökmüş, devletin iktisadî ve siyasî durumu hızlı bir değişime uğramıştı. Merkezî idaredeki bu aksaklıklar dışarıda da etkisini gösterdi. 1060'lardan itibaren Güney İtalya'daki topraklarını Normanlara kaptırmaya başlayan Bizans, aynı dönemlerde aşama aşama Anadolu'nun iç bölgelerine sokulan Selçuklu ilerleyişine karşı da hiçbir şey yapamadı.2

Bizans'ta bu gelişmeler olurken, doğuda Selçuklular yeni ve karşı konulmaz bir güç olarak ortaya çıkıyordu. Selçuklu hanedanının kurucusu Selçuk Bey'in ölümünden sonra Arslan Yabgu idaresinde Cend'den ayrılarak Maveraünnehir'e gelen Selçuklular, uzun süre bu bölgede Gazneli ve Karahanlı devletlerinin yoğun baskısı ve takibi altında ayakta durmaya çalıştı. Arslan Yabgu'nun 1025 yılında Gazneli Mahmud tarafından Hindistan'daki Kalincar kalesine hapsedilmesinden sonra, ailenin başına geçen Tuğrul ve Çağrı Bey'in önderliğinde 24 Mayıs 1040'ta Gaznelilere karşı elde ettikleri kesin zaferin ardından Horasan'da bağımsız bir devlet kuran Selçuklular, bu tarihten kısa bir süre sonra Bizans ile komşu duruma gelmişlerdi.3

Selçuklu-Bizans ilişkilerinin yoğunluk kazanması her ne kadar 1071 Malazgirt Savaşı'nın ardından olmuşsa da, iki devlet arasındaki ilk temaslar Selçuklu Devleti'nin kurulması öncesinde Anadolu'ya düzenlenen akınlarla başlamıştır. Selçukoğullarının Anadolu'ya düzenlediği ilk akın, Çağrı Bey'in 1016-1021 yılları arasında Doğu Anadolu'ya düzenlediği sefer olarak gösterilmektedir.4 Keşif mahiyetindeki bu seferin ardından Maveraünnehir'e dönen Çağrı Bey rivayete göre kardeşi Tuğrul Bey'i kolaylıkla hâkim olabileceklerini düşündüğü bu bölgeye gitmeye teşvik etmişti.5 Çağrı Bey'in bu seferinden birkaç yıl sonra bu kez 1028 yılında Gazneli Mahmud tarafından ülke içinde huzursuzluk çıkardıkları gerekçesiyle ağır bir yenilgiye uğratılarak 4000 kadarı esir ve katledilen Yabgulu Türkmenlerinin Mansur, Göktaş, Boğa, Dana, Kızıl ve Anasıoğlu gibi beylerin idaresinde Irak, Âzerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesine girdiklerini görmekteyiz.6 Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra da merkezî idare ile araları açık olan bu Türkmenler Anadolu'daki faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Bizans topraklarından çok Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Müslüman hâkimlerin arazilerine akınlar düzenleyen Yabgulu Türkmenleri nihayet Tuğrul Bey'in Âzerbaycan'a dönerek buradaki Selçuklu

emirlerinin idaresinde Bizans'a karşı olan akınlara katılmaları hususundaki emrine uyarak geri dönmüşlerdi. Bu Türkmenler Âzerbaycan'a dönüşleri sırasında Erciş taraflarına geldiklerinde kendilerine topraklarından geçiş izni vermeyen Van Gölü çevresinin Bizans Valisi Stefanos'u mağlup ve esir etmişlerdi (1045).7

Bu sırada Doğu Anadolu'nun siyasî yapısında birtakım değişiklikler olmaktaydı. 1045 yılında IX. Konstantinos Monomakhos'un, II. Baseileos Dönemi'nde yapılan antlaşma gereği Ermeni Ani Krallığı'nın topraklarını ilhak etmesiyle Selçuklular ile Bizanslılar arasında herhangi bir tampon bölge kalmamış oluyordu.8

İki tarafın kuvvetleri arasındaki ilk karşılaşma Vaspurakan sınırındaki Büyük Zap suyu kenarında meydana geldi. Bu savaşta Bizanslılar tarafından pusuya düşürülen Selçuklu kuvvetleri ağır bir yenilgiye uğratılarak, başta Selçuklu Şehzadesi Hasan Bey olmak üzere pek çok Selçuklu beyi şehit edildi (1047/48).9 Ancak Selçuklular bu yenilginin intikamını almakta pek fazla gecikmediler. Tuğrul Bey tarafından Anadolu'ya gönderilen İbrahim Yınal ve Kutalmış idaresindeki Selçuklu ordusu Hasan Kale'de karşılaştığı Bizans ordusunu mağlup edip esir aldıkları Liparit'i de Tuğrul Bey'in huzuruna getirmişlerdi (1048/49).10 Bizans imparatorunun esir generalini kurtarmak amacıyla Selçuklu sultanına gönderdiği elçilik heyeti vasıtasıyla taraflar arasında başlayan barış görüşmelerinden Liparit'in serbest bırakılması dışında herhangi bir sonuç alınamadı.11 Çok geçmeden Tuğrul Bey, Anadolu'ya bir sefer düzenledi (1054). Bu sefer sırasında Van Gölü'nün kuzeyindeki Bargiri ve Erciş kalelerini ele geçiren Selçuklu sultanı Malazgirt'i de kuşatmış, fakat ele geçirememişti.12 Baharla birlikte tekrar geri dönmek düşüncesiyle Anadolu'dan ayrılan Tuğrul Bey, bu tarihten sonra şehzade isyanları ve Bağdat'taki hadiselerle uğraşmak zorunda kaldığından Anadolu'ya bir daha sefer düzenleyemedi. Bununla birlikte Selçuklu beylerinin Anadolu'daki faaliyetleri devam etti. Özellikle 1057-58 yıllarındaki iç mücadeleler sırasında Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu üzerindeki kontrolünün iyice azalması, Selçuklu beylerine daha rahat hareket etme imkanı verdi. Salar-ı Horasan, Samuk, Emir Kapar, Kicacic ve Dinar gibi beyler idaresinde Doğu ve Güney doğu Anadolu bölgelerini baştan başa kateden Selçuklu akıncıları başta Erzincan, Sivas ve Malatya olmak üzere birçok önemli merkezi yağmalamışlardı.13

Tuğrul Bey'in ardından Selçuklu tahtına geçen Alp Arslan, ülke içinde düzeni sağladıktan hemen sonra 1064 yılı başlarında Doğu Anadolu ve Gürcistan seferine çıktı. Bu sefer sırasında Bizans'ın doğudaki en önemli merkezlerinden birisi olan Ani'yi ele geçiren14 Alp Arslan, Kars bölgesi hâkimi Gagik'i de Selçuklu vassalı haline getirdi.15 Onun Anadolu'dan ayrılmasından sonra da tıpkı Tuğrul Bey Dönemi'nde olduğu gibi Anadolu'da Bizans ile olan mücadele Selçuklu beyleri tarafından devam ettirildi. Bu dönemde Anadolu'da faaliyetlerde bulunan Selçuklu beyleri arasında en meşhur olanı hiç şüphesiz Afşin Bey idi. Antep, Antakya ve Malatya havalisinde faaliyetlerde bulunduktan sonra İç Anadolu bölgesine girerek 1067 yılında Kayseri'yi ele geçiren Afşin Bey ertesi yıl Suriye'ye kadar inen Bizans ordusunun arkasından dolaşarak İstanbul-Kilikya yolu üzerindeki önemli bir merkez olan Amuriyye (Amorion) kalesini zapt etti. Bu olayı duyan imparator, geri dönüş sırasında Afşin Bey'in

yolunu kesmek istediyse de Selçuklu kuvvetlerinin süratle geri çekilmeleri sonucu başarısız oldu.16 Son olarak 1070 yılında Alp Arslan'dan kaçarak Anadolu'ya giren Selçuklu Şehzadesi Erbasan, Sivas yakınlarında mağlup ve esir ettiği Manuel Komnenos'un teklifi üzerine Bizans'a sığınmak için İstanbul'a gittiğinde, onu takip eden Afşin Bey İstanbul Boğazı'nın Anadolu kıyısındaki Kadıköy'e kadar ilerledi. Buradan Erbasan ve yanındakilerin kendisine teslimi için imparatora bir mektup gönderen Afşin Bey, bu isteği geri çevrilince yolu üzerindeki tüm Bizans şehir ve kasabalarını yağmalayarak geri döndü.17

1068 yılında Bizans tahtına geçen IV. Romanos Diogenes askerî alandaki başarıları ve cesaretiyle bazı kesimler tarafından kurtarıcı olarak görülüyordu. Gerçekten de kendisinden önceki imparatorların aksine bizzat ordunun başında sefere çıkan Diogenes, Bizans İmparatorluğu'na yeni bir dinamizm kazandırmıştı. Yaklaşık dört yıl süren saltanatı süresince 1071 Malazgirt bozgunuyla son bulan seferinin dışında 1068 ve 1069 yıllarında olmak üzere Anadolu'ya iki sefer daha düzenlemişti. Ancak dönemin Bizans kaynaklarının da ifade ettiği gibi bu seferler sırasında birkaç önemsiz başarının dışında kalıcı bir sonuç elde edememişti.18 Nihayet bu iki seferde başaramadığını doğrudan Selçuklu başkenti üzerine giderek elde etmeyi düşünen Diogenes, 1071 yılında son seferine çıktı.19 Ancak Malazgirt'te ordusu perişan ve kendisi de esir edilen Diogenes bu seferinin sonunda yalnızca tahtını değil, trajik bir şekilde hayatını da kaybetti.20

Selçuklu-Bizans ilişkilerinde bir dönüm noktasını teşkil eden Malazgirt Savaşı'na değin Bizans kontrolündeki Anadolu'ya düzenlenen Selçuklu akınları her ne kadar iç bölgelere kadar uzanmışsa da bu dönemde doğudaki birkaç merkezin dışında Anadolu'da herhangi bir Türk yerleşiminden söz etmek güçtür. Oysa bu zaferden yalnızca birkaç yıl sonra Kutalmışoğlu Süleymanşah Anadolu'da müstakil bir devlet kuracaktır.

Zengin kaynakları, siyasî ve askerî denetimden uzak olması, Anadolu'yu yalnızca Selçuklu idaresine tâbi Türkmen grupları için değil, rahatça hareket edebilecekleri bir bölge olması bakımından Bizans yönetimine başkaldıran asiler içinde oldukça cazip bir mekan haline getiriyordu. Nitekim 1073 yılında Türkler üzerine gönderilen Bizans ordusunda yer alan ücretli Frank askerlerinin komutanı Ursel, bu sefer sırasında Bizans ordusunu terk ederek Sivas taraflarına gelip bölgede kendi hâkimiyetini kurdu. Çok geçmeden etraftaki Bizans kentlerini yağmalamaya başlayan Ursel, imparator tarafından üzerine gönderilen Caesar Ioannes Dukas'ı da mağlup ve esir etti. Bununla da yetinmeyen bu asi Frank komutanı biraz sonra yeğenine karşı kışkırttığı Caesar'ı da yanına alarak Bizans tahtını ele geçirmek üzere harekete geçti. Üsküdar'a kadar ilerleyerek burasını ateşe veren Ursel, ancak o sıralarda Orta Anadolu'da faaliyetlerde bulunan ve imparator tarafından yardıma çağırılan Artuk Bey tarafından mağlup edilerek etkisiz hale getirilebildi.21 Artuk Bey'in Bizans'a teslim etmeyerek eşinin ödediği fidye karşılığı serbest bıraktığı Ursel, çok geçmeden Bizans yönetimi için yeniden tehlikeli bir hale geldiğinde, bu kez bir başka Selçuklu Beyi Tutak Bey tarafından ele geçirilerek Bizans'a teslim edilmişti.22

Bu tarihten birkaç yıl sonra Kutalmışoğullarının Anadolu'da aktif bir rol oynadıklarını görmekteyiz.23 İlk olarak Urfa ve Birecik taraflarına geldikleri anlaşılan kardeşlerden ikisi bir süre sonra Suriye'deki hadiselere karışmış, ancak Atsız Bey karşısında başarısız olarak bu Selçuklu Beyi tarafından yakalanıp Melikşah'a gönderilmişlerdi.24 Kardeşlerden diğer ikisi Süleyman ve Mansur ise bir süre daha bu bölgede kaldıktan sonra faaliyetlerini kendileri için daha uygun şartlara sahip olan Anadolu'da sürdürmeye karar verdiler. Bu şekilde Anadolu'nun iç bölgelerine yönelen Süleymanşah, ilk olarak Bizans Valisi Martavkosta'nın elinden Konya'yı, ardından da Romanos Makri idaresindeki Gevale kalesini25 ele geçirdi. Ciddi bir direnişle karşılaşmayan Süleymanşah, çok geçmeden Konya'dan İznik kapılarına kadar olan bütün bölgeleri hâkimiyeti altına aldı.26 Onun bu kadar kısa süre içinde böylesine geniş bir alana hâkim olmasında, şahsi kabiliyetlerinin yanı sıra yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu dönemde Bizans'ta eksik olmayan taht mücadeleleri sırasında ortaya çıkan uygun şartların da etkisi olmuştur.

1078 yılında VII. Mikhail'e karşı ayaklanan Anadolu orduları komutanı Nikephoros Botaneiates, başlangıçta kendisini yakalamak üzere harekete geçen Süleymanşah'ı, Erbasan aracılığıyla ikna edip kendi tarafına çektikten sonra İstanbul üzerine yürüyerek tahtı ele geçirdi.27 Kendisine eşlik eden Selçuklu askerlerine karşı çok cömert davranan Botaneiates, Üsküdar'daki karargahlarında şenlikler düzenleyip eğlenen bu birlikleri sık sık İstanbul'a davet ederek onlara bolca hediyeler veriyordu.28 Bizans'ın Balkanlar'daki topraklarına tamamen hakim olan ve imparatorluk iddiasında bulunan Nikephoros Bryennios'a karşı da Botaneiates yine "Bithynia'dan İznik'e kadar olan bölgenin hakimi olan Türklerin reisi Kutalmışoğlu Süleyman ve Mansur'u" yardıma çağırdı. Süleymanşah'ın gönderdiği 2000 kişilik kuvvet Trakya'daki Kalavria savaşında önemli bir rol oynadığı gibi Bryennios'un esir edilmesini de sağlamıştı.29 Öte yandan bu sıralarda Melikşah'ın Kutalmışoğullarını itaat altına almak için Anadolu'ya gönderdiği Porsuk da muhtemelen bu ittifak sayesinde Süleymanşah'a hiçbir şey yapamamıştı.30

Botaneiates ile Süleymanşah arasındaki bu ittifak Süleymanşah'ın 1080 yılında Botaneiates'e karşı ayaklanan Nikephoros Melissenos'u desteklemesi ile son buldu. Süleymanşah tarafından desteklenen Melissenos, I. Aleksios Komnenos'un daha atik davranarak Bizans tahtına oturmasıyla amacına ulaşamadı. Bununla birlikte Melissenos'un saf dışı edilmesinin ardından, Süleymanşah'ın onun muhafaza edilmeleri için Türk garnizonları yerleştirdiği şehirleri bir daha boşaltmaması sonucunda başta İznik olmak üzere Batı Anadolu'daki pek çok şehir Selçuklu hâkimiyetine girmişti.31

Tüm Bithynia bölgesini zapt ederek imparatorluk başkentinin yanıbaşındaki İznik'i kendisine merkez yapan Süleymanşah, biraz sonra İstanbul Boğazı'nın Anadolu sahilinde kurduğu gümrük daireleriyle boğazdan geçen gemilerden vergi almaya başladı.32 Yeni İmparator I. Aleksios Komnenos, batıda Norman Robert Guiskard ile olan mücadeleyi öncelikli olarak halletmeyi düşündüğünden Süleymanşah ile anlaşma yoluna gitti. Belirli bir miktar para karşılığında barış teklifinde bulunan imparatorun bu isteği Süleymanşah tarafından olumlu karşılanınca taraflar arasında bir antlaşma imzalandı (1081).33 Bu antlaşma ile doğu sınırlarını emniyete alan I. Aleksios, ayrıca

Normanlar karşısında Süleymanşah gibi güçlü bir müttefik de kazanmış oluyordu. Nitekim I. Aleksios, 1082 yılında Adriyatik kıyısındaki Draç'ı kuşatan Robert Guiskard'a karşı koymak için Selçuklulardan askerî destek aldığı gibi, ertesi yıl Teselya'ya kadar ilerleyerek Yenişehir'i kuşatan Guiskard'ın oğlu Bohemund'a engel olmak için de yine Süleymanşah'tan yardım talep etti. Süleymanşah'ın, gönderdiği 7000 kişilik kuvvet, savaş sırasında büyük yararlılıklar gösterek I. Aleksios'un mücadeleyi kazanmasında önemli bir rol oynadı.34

Tarafların genellikle üçüncü bir düşmana karşı çıkar ilişkisine dayalı olarak birbirleriyle yaptıkları bu ittifaklar uzun ömürlü olmasa da sık sık tekrarlanıyordu. Süleymanşah'ın ölümünün ardından İznik'te yerine bıraktığı Ebu'l Kasım'ın idaresi döneminde de Bizans ile olan ilişkiler inişli çıkışlı bir şekilde devam etti. I. Aleksios, Süleymanşah ile yaptığı antlaşmayı bozarak Bizans aleyhinde faaliyetlere girişen ve ele geçirdiği Gemlik'te küçük bir deniz filosunun inşasına başlayan Ebu'l Kasım ile başlangıçta mücadele etmek zorunda kaldı.35 Ancak Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın İznik'i zapt etmek için Emir Porsuk idaresinde bir orduyu Anadolu'ya göndermesi üzerine kendisi için daha tehlikeli bir rakip olacağını düşündüğü bu Selçuklu beyine karşı Ebu'l Kasım'ı desteklemeyi uygun buldu. Antlaşma şartlarını görüşmek için gittiği İstanbul'da uzun süre imparator tarafından ağırlanan Ebu'l Kasım, her ne kadar İzmit ve çevresinin hâkimiyetini Bizans'a kaptırmışsa da bu ittifak sayesinde İznik'teki durumunu koruyabilmişti.36 Diğer taraftan başta Ebu'l Kasım olmak üzere Anadolu'da başına buyruk hareket eden Türkmen beylerini itaat altına almak isteyen Melikşah da bunun Bizans'ın desteğini almadan sağlanamayacağını anladığından bu doğrultuda girişimlerde bulunuyordu. Bu amaçla imparatora gönderdiği bir mektup ile evlilik yoluyla hısımlık kurmayı öneren Melikşah, eğer bu gerçekleşirse Türkleri kıyı bölgelerinden çekeceğini, tüm hisarları kendisine geri vereceğini ve bütün gücüyle onu destekleyeceğini vaad etmekteydi. Fakat mektubu getiren Siyavuş adlı elçiyi birçok vaadlerle kendi tarafına çekmeyi başaran I. Aleksios, sultanın gönderdiği mektubu kullanarak başta Sinop olmak üzere Türk beylerinin elindeki sahil kentlerini hile ile ele geçirdi. Buna rağmen Melikşah imparatora bu kez Porsuk'un ardından İznik üzerine gönderdiği Bozan aracılığıyla daha önceki tekliflerini yineleyen ikinci bir mektup gönderdi. Melikşah'ın bu konudaki kararlılığını fark eden I. Aleksios, özellikle evlilik konusuna pek sıcak bakmasa da dönemin en kudretli hükümdarı Melikşah'ı karşısına almak istemediğinden ona cevap vermek zorunda kaldı. Fakat Melikşah'ın bu sırada aniden ölmesi yüzünden iki hanedan arasında akrabalık kurma girişimi sonuçsuz kaldı.37

I. Kılıçarslan'ın İznik'e gelerek yönetimi ele almasından (1092/93), I. Haçlı Seferi'ne (1096) kadar geçen süre içinde Selçuklu-Bizans ilişkilerinde herhangi bir değişiklik olmadı. Süleymanşah'ın 1086'daki ölümünün ardından Selçukluların hâkimiyetindeki toprakların büyük oranda I. Aleksios tarafından ele geçirilmiş olması sebiyle I. Kılıçarslan tahta geçtikten hemen sonra Bizans'a saldırıya geçti.38 Ancak çok geçmeden I. Aleksios'un telkinleriyle kayınpederi Çaka (Çakan) Bey'e39 karşı Bizans ile işbirliği yaptı. Bizans sarayında yetişen ve daha sonra oluşturduğu deniz filosuyla İzmir ve civarındaki adaları hâkimiyeti altına alan bu Türk Beyi, ittifak halinde olduğu Peçenek Türkleriyle birlikte Bizans imparatorluğunu sıkıştırmaktaydı.40 1091 Nisan'ında diğer bir Türk kavmi olan Kumanlarla anlaşarak Peçenekleri neredeyse tamamen imha ettiren41 I. Aleksios, Çaka'ya karşı da I.

Kılıçarslan'ı kullandı. Selçuklu sultanına gönderdiği mektup ile onu Çaka Bey'e karşı harekete geçmeye kışkırtan imparator bu amacına ulaştı. I. Kılıçarslan ileride kendisine rakip olacağını düşündüğü kayınpederini yanına davet ederek öldürttü.42

Çaka Bey'e karşı birlikte hareket eden taraflar arasındaki ilişkilerin çok geçmeden yeniden gerginleştiğini görmekteyiz. Kumanlarla mücadele ettiği sırada tüm Bithynia bölgesinin Türkler tarafından talan edilmesi üzerine harekete geçen I. Aleksios, tam bu sırada Haçlı ordularının Balkan topraklarına girdiği haberini aldı.43 Bizans'ın uzun süreden beri Batı'dan talep ettiği ücretli askerlerin yerine sayıları yüzbinlerle ifade edilen Haçlı ordularının gelmesi Bizans yönetimini sıkıntıya sokmuştu. Batılıların "hiçbir antlaşmaya uymayan, para düşkünü ve güvenilmez" kişiler olduğunu düşünen I. Aleksios, böylesine büyük orduların imparatorluk arazisinden geçerken sorun oluşturacaklarını bildiğinden tedirgindi.44 Bununla birlikte Bizans, bu Haçlı orduları sayesinde Türkleri kıyı bölgelerinden uzaklaştırmayı başarabilmişti. Nitekim Haçlılar tarafından haftalarca şiddetli bir kuşatma altında tutulan İznik, I. Kılıçarslan tarafından kendi kaderine terk edildikten sonra, şehirdeki Türk garnizonu tarafından Bizans'a teslim edildi (19 Haziran 1097).45 I. Kılıçarslan'ın eşi ve çocuklarının da bulunduğu İznik'in ardından başta İzmir ve Efes olmak üzere Batı Anadolu'nun sahil bölgeleri de Bizans hâkimiyeti altına girdi.46

İznik'in düşmesinden sonra Konya'yı başkent yapan I. Kılıçarslan, Danişmendliler ile birlikte Haçlılara karşı mücadeleye devam etti. 1101 yılında birbiri ardına Anadolu'ya giren Haçlı ordularını yenilgiye uğratan I. Kılıçarslan'ın bu başarıları, Haçlıların yardımıyla Türkleri Anadolu'dan tamamen atmayı düşünen imparatorun umutlarını boşa çıkardı.47 Bir süre sonra I. Kılıçarslan ile bir antlaşma yapan I. Aleksios, buna göre Marmara kıyısındaki bölgeler, ayrıca İzmir ve Antalya havalisi Bizans'a ait olmak şartıyla Anadolu'nun diğer bölgelerinde Bizans'ın eline geçen yerleri Selçuklulara geri vermeyi kabul ediyordu.48

I. Kılıçarslan'ın ölümünden üç yıl sonra yani 1110'da Selçuklu tahtına oturan Şahinşah, idareyi ele aldıktan hemen sonra Bizans topraklarına saldırıya geçti. Ancak bu ilk girişiminde başarısız olan Şahinşah, imparatora barış teklifinde bulunmak zorunda kaldı. İmparator, huzuruna gelen Selçuklu elçilerini büyük bir saygıyla karşılamış ve uzun görüşmeler sonunda taraflar arasında maddeleri ve içeriği bugün tam olarak bilinmeyen bir antlaşma yapılmıştı.49 Fakat bu barış uzun sürmedi. Yaşı bir hayli ilerlemiş olan I. Aleksios'un hastalığı Şahinşah açısından büyük bir fırsat olarak değerlendirildiğinden Selçuklular çok geçmeden İznik'e kadar olan bölgelere akınlar düzenleyerek etrafı yağmaladılar. Hasta yatağında Türklerin bu faaliyetlerini öğrenen I. Aleksios, tüm rahatsızlığına rağmen Konya üzerine bir sefer düzenlemeye karar verdi. Ancak ordusuyla Konya'ya doğru ilerleyen imparator Akşehir'den öteye gidemedi ve kendisine sığınmış olan bölgedeki Rumları da Bizans topraklarına iskan ettirmek üzere yanına alarak geri döndü. İmparatorun elle tutulur bir başarı elde edemediği bu seferinden geri dönüşü sırasında ilginç bir gelişme olmuş ve sultan tarafından gönderilen Selçuklu elçileri, I. Aleksios'a barış teklifinde bulunmuşlardı. Selçuklu sultanının böyle bir teklifte bulunması bu sırada kayınpederi Danişmendli Emir Gazi ile birlikte harekete geçen kardeşi

Mesud'un isyanı ile ilgiliydi. İmparator ile yapılan antlaşmanın ardından geri dönerken Mesud'un askerleri tarafından yakalanan Şahinşah, önce gözlerine mil çekilerek kör edilmiş daha sonra boğularak öldürülmüştü (1016/17).50

Sultan Mesud'un Emir Gazi'nin yardımıyla Selçuklu tahtına oturmasından yaklaşık iki yıl sonra I. Aleksios Komnenos da öldü. Kardeşi Anna Komnena ve eşi Nikephoros Bryennios'un başını çektiği bir suikast girişimini şahsi kabiliyeti ve Türk asıllı Ioannes Aksukhos51 sayesinde etkisiz hale getirerek İstanbul'da idareyi tamamen ele alan II. Ioannes Komnenos'un Bizans tahtına geçmesinin ardından Türkler ve Bizanslılar arasındaki savaşlar yeniden başladı.

1119 yılında Denizli ve çevresine hâkim olan Türkler üzerine sefere çıkan II. Ioannes, bölgenin Selçuklu Valisi Başara'yı mağlup ederek Denizli'yi yeniden Bizans arazisine kattı.52 Bundan bir yıl sonra yeniden Türkler üzerine sefere çıkan imparator, başta Uluborlu olmak üzere pek çok şehri ele geçirdi.53 Fakat bu sırada Peçenek Türklerinin Balkanlar'da imparatorluk arazisine akınlar yapmaları, II. Ioannes'i seferi yarıda keserek İstanbul'a dönmek zorunda bıraktı.

Öte yandan kayınpederinin yardımıyla tahta geçen I. Mesud'un iktidarı Ankara ve Kastamonu bölgelerine hâkim olan kardeşi Melik Arap tarafından tehdit edilmekteydi. Daha önce Selçuklular elinde bulunanan Malatya'nın 1124 yılında Danişmendliler tarafından zapt edilmesini bahane eden Melik Arap, 1126 yılında Emir Gazi'nin Artuklularla meşguliyetini fırsat bilerek Mesud üzerine yürüdü. Melik Arap karşısında mağlup olan Mesud, destek bulmak amacıyla İstanbul'a, imparatorun yanına gitti. İmparator tarafından çok iyi karşılanan sultan, Bizans'tan aldğı asker ve para yardımıyla geri döndü ve Emir Gazi ile birleşerek Melik Arap'ı mağlup etti.54

1122/23'te Peçenekleri ağır bir yenilgiye uğratan, ardından da Macarları itaat altına alan55 II. Ioannes, böylece batıda güvenliği sağladıktan sonra tekrar doğuya yöneldi. Batıdaki meşguliyeti sırasında Karadeniz sahillerine kadar ilerleyen Türkleri bu bölgelerden çıkarmak üzere 1130 yılında sefere çıkan imparator, Kastamonu'yu ele geçirdi. Fakat II. Ioannes'in İstanbul'a dönmesinden hemen sonra bu şehir yeniden Türklerin eline geçti.56 II. Ioannes'in Kastamonu'yu aldıktan sonra apar topar İstanbul'a dönmesi kardeşi Isaakios Komnenos'un tahtı elde etmek üzere başlattığı isyan yüzündendi. Bizans kaynaklarında ağabeyinin tahta geçmesinde herkesten çok katkısı olduğu belirtilen57 Isaakios, daha sonra iktidar hırsına kapılarak, bu sefer sırasında ordudaki bazı komutanlarla birlikte II. Ioannes'e bir komplo hazırlamış, ancak bunun anlaşılması üzerine oğlu Ioannes ile birlikte orduyu terk ederek Türklere sığınmıştı. Anadolu'daki Bizans karşıtı güçlerle birleşerek tahtı ele geçirmeyi planlayan Isaakios, Danişmendlilerin ve Selçukluların desteğini aldıktan sonra bir süredir İstanbul yönetimi ile arası açık olan Trabzon ve çevresinin hâkimi Konstantin Gabras'ın yanına giderek onu da bu ittifaka katılmaya ikna etti. 1130/31 kışını Emir Gazi ve Sultan Mesud'un yanında Malatya'da geçiren Isaakios ve oğlu ardından Çukurova'ya Ermeni Leon'un yanına gitti. İlk önceleri Leon ile çok iyi anlaşan ve hatta kızıyla evlenerek onunla akrabalık kuran Isaakios, bir süre sonra Ermenilerle arası açıldığından Çukurova'dan ayrılıp tekrar Konya'ya Sultan Mesud'un yanına döndü.58 Bu arada kardeşinin Anadolu'da kendi aleyhinde giriştiği faaliyetlerden rahatsız olan II. Ioannes, Isaakios'a

destek verenleri cezalandırmak ve bu ittifakı parçalamak amacıyla 1132 yılında Kilikya seferine çıktı. Bu sefer sırasında Türkler ve Ermenilere karşı başarılar kazanan imparator birkaç kaleyi de ele geçirdi.59

Diğer taraftan II. Ioannes'in İstanbul'dan ayrılmasını fırsat bilen Isaakios taraftarları İstanbul'da bir ayaklanma başlatmışlardı. Bu harekete destek veren Selçukluların Uluborlu'ya saldırması, Danişmendlilerin de Paflagonya bölgesindeki Zinin kalesini kuşatmaları üzerine derhal geri dönen imparator kendisine karşı başlatılan bu çok yönlü harekâtı etkisiz hale getirerek duruma hâkim oldu.60 Destek bulma ümidiyle son olarak Haçlı kontları yanına giden Isaakios, burada da aradığı yardımı bulamadı.61 Tahtı ele geçirme planları böylece suya düşen Isaakios, artık hiçbir şansı kalmadığını anlayınca ağabeyinden af dilemek üzere 1139 yılında İstanbul'a döndü. II. Ioannes de tüm yaptıklarına rağmen kardeşini ve yeğenini affederek onlara eski makamlarını iade etti.62

Emir Gazi'nin ölümünün ardından kayınbiraderi Muhammed ile Sultan Mesud'un aralarının açılmasından istifade etmek isteyen II. Ioannes, Selçuklu sultanı ile bir ittifak kurarak 1134 yılında Danişmendliler üzerine sefere çıktı. Sultan Mesud'un bu sefer sırasında kendisini terk ederek Muhammed'in kuvvetleriyle birleşmesine rağmen imparator Kastamonu ve Çankırı şehirlerini ele geçirmeyi başardı. Fakat daha önce de olduğu gibi Bizans'ın bölgedeki hâkimiyeti pek uzun sürmedi.63

Gerçekten de II. Ioannes'in Anadolu'ya düzenlediği seferler sırasında ele geçirdiği merkezler çok geçmeden yeniden Türklerin hâkimiyetine giriyor ve bölgede tam bir Bizans hâkimiyeti kurulamıyordu. Nitekim 1137 yılındaki Kilikya seferi sırasında Bizans ordusunu takip ederek Çukurova'ya inen Sulltan Mesud, Kuzey Suriye'de fetihler yapan imparatorun arkasından Adana'yı ele geçirerek yağmalamıştı. Geri döndüğünde Adana'nın Selçuklular tarafından yağmalandığını gören II. Ioannes, kışı burada geçirdikten sonra Sultan Mesud ile bir antlaşma yaparak İstanbul'a dönmek zorunda kaldı.64

II. Ioannes'in İstanbul'a dönmesinin ardından akınlarını yeniden Sakarya kıyılarına kadar ilerleten Selçuklu ve Danişmendli kuvvetleri imparatoru tekrar sefere çıkmak zorunda bıraktı. Türkleri durdurabilmenin tek yolunun kalplerine indirilecek bir darbe olduğunu düşünen II. Ioannes, 1139 yılında Danişmendlilerin merkezi Niksar üzerine giderek burasını kuşattı.65 Fakat bu sırada yaşanan bir gelişme imparatorun planlarını alt üst etmiş ve onu kuşatmayı kaldırarak geri çekilmek zorunda bırakmıştı. II. Ioannes'in yanında bu sefere katılan yeğeni Ioannes kuşatma sırasında çok basit bir sebepten ötürü kızdığı amcasını terk ederek Türklerin tarafına geçti. Konya'ya Sultan Mesud'un yanına giden Ioannes, müslüman olarak sultanın kızlarından birisiyle evlenip buraya yerleşti.66 Daha önce babasının yaptığı gibi taht mücadelelerine karışmak yerine dinini değiştirerek Selçuklu hizmetine giren bu Bizans prensi rivayete göre 1145/46 yılında I. Manuel Komnenos'un Konya'yı kuşattığı sırada şehirde bulunmayan Sultan Mesud'un yerine idareyi eşiyle birlikte bizzat üzerine alıp imparatorun başarısız olarak geri çekilmesini sağlamıştı.67

Niksar önünde uğradığı başarısızlıktan sonra İstanbul'a dönen II. Ioannes baharla birlikte tekrar Anadolu'ya sefer düzenledi. İlk olarak Beyşehir bölgesine ilerleyen II. Ioannes, Beyşehir gölündeki adaları ele geçirdi. Burada yaşayan ve Türklerle ticarî ilişkiler içinde olan Hıristiyan halkın kendisine itaat etmeyi reddetmesi üzerine imparator, onları buralardan çıkartarak Konya'ya sürdü. Yoluna devam ederek Kilikya'ya gelen II. Ioannes, bir av sırasında elini yaralayan zehirli okun tesiriyle burada öldü (1143).68

II. Ioannes, Komneneos gibi güçlü bir rakibinin ortadan kalkmasının yanı sıra aynı yıl içinde Melik Muhammed'in ölümünün ardından Danişmendli meliklerinin taht mücadelelerine girişmeleri Selçuklu Sultanı Mesud'a Anadolu'daki siyasal üstünlüğü yeniden ele geçirme fırsatı verdi.

Bununla birlikte II. Ioannes'den sonra Bizans tahtına geçen I. Manuel Komnenos, çok geçmeden büyük bir orduyla Anadolu'ya hareket etti. Önce Akşehir'e gelerek burasını ele geçiren Bizans ordusu, ilerleyişine devam ederek Konya önlerine geldi (1146). Tüm çabalarına rağmen şiddetle direnen Konya'yı alamayacağını anlayan I. Manuel, kuşatmaya son vererek geri çekildi. Onun bu kararı vermesinin sebebi Selçuklu kuvvetlerinin ordusuna verdirdiği ağır kayıpların yanı sıra bu sırada Avrupa'da ikinci bir Haçlı seferinin başladığı haberinin gelmesiydi.69

Kalabalık Haçlı ordularının Anadolu'ya doğru ilerledikleri haberi Selçuklu Sultanı Mesud'u Bizans ile bir antlaşma yapmaya zorladı. Haçlılarla yapacağı zorlu mücadele sırasında Bizans ile uğraşmak istemediği anlaşılan Mesud, Antalya ve İçel civarındaki bazı yerleri ve Brakena kalesini Bizans'a bırakmak koşuluyla imparator ile bir antlaşma yaptı.70 Bu tarihten itibaren Sultan Mesud'un ölümüne kadar Bizans ile herhangi bir çatışma yaşanmadı.

Sultan Mesud, 1155 yılında ölünce yerini büyük oğlu II. Kılıçarslan aldı. Rakiplerini etkisiz hale getirerek Orta Anadolu'daki Selçuklu hâkimiyetini sağlamlaştıran II. Kılıçarslan'ın her geçen gün artan kuvveti ve bunun sonucunda Türkmenlerin yeniden Batı Anadolu'daki Bizans topraklarına akınlar düzenlemeye başlamaları Bizans imparatoru I. Manuel'i rahatsız etmekteydi. Anadolu'da birliği sağlamış kuvvetli bir Selçuklu Devleti'nin Bizans açısından ne derece tehlikeli olabileceğinin farkında olan imparator, bu duruma engel olabilmek için bir yandan uzun süredir ihmal ettiği babasının Anadolu politikasını yeniden ele alırken diğer yandan II. Kılıçarslan'ın rakipleriyle irtibata geçmeye başladı. 1158 yılında Çukurova'ya bir sefer düzenleyerek Ermeni Thoros ve müttefiki Antakya Prinkepsi Renauld'u itaat altına alan71 I. Manuel, Musul Atabegi Nureddin Mahmud ile de II. Kılıçarslan'a karşı bir antlaşma yaptı.72 Bu seferin Selçuklulara karşı olmaması sebebiyle imparator Çukurova'ya gelirken Selçuklu topraklarından rahatça geçmişti. Fakat İstanbul'da kendisine karşı bir isyan hareketinin başlatıldığını öğrenen I. Manuel geri dönerken de Selçuklu topraklarından geçmeye kalkınca Nureddin ile aralarında yaptıkları antlaşmadan haberdar olan II. Kılıçarslan'a bağlı Türkmenlerin Larende ve Kütahya yakınlarında saldırısına uğrayarak ağır kayıplar verdi.73

İstanbul'da duruma hâkim olan I. Manuel, Türklerden intikam almak üzere 1159 yılında bu kez doğrudan Selçuklular üzerine sefer düzenlemişse de Eskişehir yakınlarında Türkmenlerin

baskınlarıyla yıpratılan Bizans ordusu kışın şiddetini arttırması sebebiyle İstanbul'a geri dönmek zorunda kaldı.74 Bu seferden hemen sonra yeniden harekete geçen Türkmenler Isparta ve Denizli yörelerine kadar uzanan akınlar düzenlerken Danişmendli Yağıbasan'da Karadeniz sahilindeki Bafra ve Ünye'yi ele geçirmişti.75

Bu akınlar üzerine İmparator, 1160 yılında bir kez daha Selçuklular üzerine sefere çıktı.76 Özellikle Menderes havalisindeki Türkmenlerin faaliyetlerine son vermek isteyen I. Manuel, zaman zaman Selçuklu kuvvetlerinin ani saldırıları karşısında güç duruma düşse de çoğunlukla üstün olduğu savaşların ardından İstanbul'a döndü.77 Ancak imparatorun bölgeden ayrılmasından sonra Denizli ve yakınındaki Fileta'yı ele geçiren Türkler, Hıristiyan ahaliyi de esir aldılar.78

Selçuklulara karşı büyük ordularla her yıl mevsimlik seferler düzenleyen İmparator, bu şekilde kesin bir netice elde edemiyordu. Bu yüzden o daha etkili bir yöntem takip ederek Anadolu'da II. Kılıçarslan'a karşı kuvvetli bir ittifak oluşturdu. İlk olarak Suriye'deki Franklarla anlaşan İmparator, ardından Danişmendli Yağıbasan ile bir ittifak anlaşması yaptı. Bununla da yetinmeyen I. Manuel, II. Kılıçarslan'ın Çankırı ve Ankara meliki olan kardeşi Şahinşah'ı da saltanat davasında kendisini destekleyeceğini vaad ederek bu ittifaka dahil etti. Daha önce II. Kılıçarslan'ın yanında yer alan Kayseri Meliki Danişmendli Zunnun ve Malatya Hâkimi Danişmendli Zülkarneyn'in de bu birliğe katılmasıyla Bizans imparatorunun önderliğinde II. Kılıçarslan'a karşı kuvvetli bir cephe oluşturulmuş oldu.79 Bu ittifakı haber alan II. Kılıçarslan, bu güçlü birliği parçalamak için derhal harekete geçti. Bu amaçla ilk önce Bizans imparatoruna bir elçi göndererek onunla anlaşmak isteyen II. Kılıçarslan, bu teklifinin reddedilmesi üzerine bu kez Danişmendli Yağıbasan ile 1160 yılında Elbistan ve çevresini kendisine bırakmak koşuluyla anlaşmaya çalıştı. Fakat onun bu girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmış ve sultanın barış teklifini reddeden Yağıbasan biraz sonra Konya'ya gelmekte olan II. Kılıçarslan'ın karısı ve Erzurum Saltuklu Hükümdarı İzzeddin Saltuk'un kızını kaçırarak yeğeni Zunnun ile evlendirmişti. Bu son olay karşısında oldukça öfkelenen II. Kılıçarslan hemen Yağıbasan üzerine gitmişse de Bizans'ın ve diğer beyliklerin kuvvetleriyle desteklenen Yağıbasan'a mağlup olmuştu.80

Bu yenilgiyle büyük bir prestij kaybeden II. Kılıçarslan, Bizans'ın rakiplerine verdiği desteği kesmediği takdirde başarılı olamayacağını anladı. Bu sebeple o derhal I. Manuel'e bir mektup göndererek daha önce Bizans'a ait olan birçok kenti geri vereceğini, ayrıca elindeki Hıristiyan esirleri de serbest bırakacağını bildirdi.81 Bizans tarihçisi Kinnamos bu görüşmelerin devam ettiği sırada Bizans komutanı Kontostephanos'un 2500 kişiden fazla bir Selçuklu birliğini mağlup ettiğini yazmaktadır.82 Herhalde bu yenilginin ardından daha da güç duruma düşen II. Kılıçarslan, imparator ile yüzyüze görüşmek üzere yanına Nureddin Mahmud'un kardeşi Emir Miran'ı da alarak İstanbul'a gitti. Devrin kaynaklarında ayrıntılı olarak anlatılan bu ziyaret sırasında imparator tarafından çok iyi ağırlanan ve kendisine bol miktarda hediyeler verilen II. Kılıçarslan, uzun süre kaldığı İstanbul'dan I. Manuel ile bir antlaşma yaptıktan sonra oradan ayrıldı.83 Bu antlaşmanın maddeleri ile ilgili ayrıntılı bilgi veren tek kaynak olan Kinnamos'a göre:

1- Selçuklular gerektiğinde Bizans imparatorluğuna yardımcı kuvvetler gönderecekti.

2- İmparatorun izni olmaksızın Türkler Bizans arazisine girmeyeceklerdi.

3- Selçuklu sultanı Bizans'ın düşmanlarına karşı imparartorun yanında mücadele edecekti.

4- II. Kılıçarslan daha önce ele geçirdiği Bizans şehirlerini özellikle Sebaste'yi84 Bizans'a iade edecekti.85

1162 yılında Bizans ile yapılan bu antlaşma her ne kadar Selçuklular açısından ağır maddeler taşıyor gibi gözükse de II. Kılıçarslan'a Anadolu'daki rakipleriyle rahatça ilgilenme imkanı vermesi açısından son derece faydalı olmuştur. Konya'ya döndükten hemen sonra rakipleriyle mücadeleye girişen II. Kılıçarslan kısa sürede tüm düşmanlarını etkisiz hale getirerek Anadolu'da duruma yeniden hâkim oldu.86

Taraflar arasındaki barış on yıl süreyle geçerliliğini korudu. Fakat II. Kılıçarslan, özellikle Anadolu'da hâkimiyetini kuvvetlendirdikten sonra bu antlaşmanın kendisine yüklediği ağır sorumluluklardan kurtulmak istediğinden antlaşma hükümlerini ihlal etmeye başladı. Kendisine bağlı Türkmen topluluklarına Bizans arazilerine sürekli olarak akınlar yapmalarını telkin eden sultan bu sayede imparatordan daha fazla tavizler koparmayı düşünüyordu.87 Musul Atabegi Nureddin ile de Bizans'a karşı ortak hareket edeceğine dair anlaşan II. Kılıçarslan ayrıca Alman İmparatoru Fredrich Barbarossa gibi Manuel'in rakipleriyle de iyi ilişkiler kuruyordu.88

Bilhassa kalabalık Türkmen gruplarının Bizans topraklarına düzenledikleri akınlardan rahatsızlık duyan I. Manuel, nihayet 1173 yılında Selçuklulara karşı sefere çıktı. İmparatorun üzerine geldiğini öğrenen II. Kılıçarslan, henüz kesin sonuçlu bir savaşa girmek istemediğinden beylerinden Süleyman'ı I. Manuel'in yanına göndererek tekrar barış talebinde bulundu. I. Manuel'in yanına gelen Süleyman, bu saldırılarla sultanın bir ilgisi olmadığını anlatarak onu aradaki barışın korunmasına ikna etmiş ve hediye olarak götürdüğü cins atlarla imparatorun gönlünü almayı başarmıştı.89

Bu yeni antlaşma, taraflar arasında bir çatışmayı engellemekle birlikte barışın daha fazla devam etmeyeceği de açıktı. Nitekim imparatorun İstanbul'a dönmesinden sonra Türkmenler yeniden Bizans arazisine girerek Denizli ve etrafını yağmalamışlardı. Bizans imparatoru da bu saldırılar karşısında sessiz kalmamış Türkmenlerin faaliyetlerine son vermek için bölgeye ordular sevk etmişti.90

II. Kılıçarslan'ın Bizans'a karşı bu Türkmenleri savunmamasına rağmen I. Manuel muhtemelen bu saldırılardan Selçuklu sultanının sorumlu olduğunu düşünüyordu. I. Manuel, 1174 yılı sonu veya 1175 yılı başlarında daha önce 1162 yılındaki antlaşmayla Bizans'a verileceği vaad edilen şehirlerin teslim alınması için hazırlıklara girişti. Bunu haber alan II. Kılıçarslan bir kez daha barış görüşmelerine girişmiş ve bir elçilik heyetiyle imparatora gönderdiği mektupla bu şehirlerin Bizans'a teslimi için kuvvet gönderilmesini istemişti. Bunun üzerine I. Manuel, Aleksios Petraliphas komutasında 6000 kişiden fazla bir kuvveti şehirleri teslim almak üzere Anadolu'ya gönderdi. Fakat II. Kılıçarslan, henüz ele geçiremediği bu şehirlere onları Bizans'a karşı koruyacağını bildirerek gönüllü olarak Selçuklulara

teslim olmalarını sağladı. Böylece hiçbir şey elde edemeyen Bizans kuvvetleri İstanbul'a geri döndü.91

Bu son gelişmenin ardından I. Manuel, sefer hazırlıklarına girişti. İmparator ilk olarak Anadolu'daki Bizans garnizonları arasındaki irtibatı sağlamak amacıyla bazı önemli mevkileri tahkim etmeye başladı. Bunlar arasında en önemlisi Dorylaion'du. Bizzat imparator tarafından idare edilen tahkim çalışmaları kısa sürede tamamlandı. Dorylaion'un tahkim edildiğini öğrenen II. Kılıçarslan, imparatora elçiler göndererek aralarındaki barışı bozan bu davranışının sebebini sorduğunda I. Manuel alaylı bir şekilde sultanın bu seferin sebebini bilmemesine şaşırmış gibi yaparak II. Kılıçarslan'a Danişmendli Zunnun ve kardeşi Şahinşah'a ait toprakların geri verilmesi gibi kabul edilmesi zor isteklerde bulunarak onu sıkıştırmıştı.92 Savaşın artık kaçınılmaz olduğunu anlayan sultan bir yandan hazırlılara girişirken diğer yandan da Dorylaion'un inşaatının geçikmesi için Türkmenlere Bizans kuvvetlerine sürekli olarak baskınlar düzenlemeleri emrini vermişti.93

Bu sırada imparator, yanında bulunan sultanın kardeşi Şahinşah'ın Amasya'daki taraftarlarının yardım istemesi üzerine Şahinşah ve Mihael Gabras'ı Amasya'yı ele geçirmek üzere bölgeye göndermeye karar verdi. Ancak emrindeki kuvvetlerle Bizans karargahından ayrılan Şahinşah Eskişehir'den fazla uzaklaşmadan Selçuklu kuvvetlerince mağlup edilmiş ve bu saldırıdan güçlükle kurtulan Şahinşah perişan bir durumda imparatorun yanına dönmüştü.94 Öte yandan kuvvetlerini toplayarak Amasya üzerine giden Mihail Gabras şehrin önüne geldiğinde Selçuklu birliklerinin de orada olduğunu görünce çok şaşırmış ve şehirdekilerin sürekli çağrılarına rağmen ani bir baskına uğramaktan çekindiğinden bir türlü harekete geçemeyerek şehri Selçuklulara kaptırmıştı.95 Gabras'ı bu başarısızlığından dolayı cezalandıran I. Manuel, ardından Thomas adlı bir hadımı Amasya'nın Bizans'a teslimi için II. Kılıçarslan'ın yanına gönderdi. Ancak imparatorun tehditlerine aldırmayan II. Kılıçarslan bu teklifi reddetti.96

Dorylaion'un inşaatını tamamlayan I. Manuel ardından Selçuklular üzerine çıkacağı sefer sırasında geçeceği yol üzerindeki bir diğer önemli mevki olan Homa'yı (Siblia, Soublaion) yeniden inşa edip içine bir garnizon yerleştirdikten sonra İstanbul'a döndü.97

1176 yılı başlarında II. Kılıçarslan'ın sefer hazırlıkları yapan I. Manuel'i bu fikrinden vazgeçirmek için bir kez daha İstanbul'a bir elçi gönderdiğini görmekteyiz. Fakat onun bu isteği de geri çevrildi. İmparator, sultanı kendisine iyilik edene nankörlük etmekle suçlarken, sultan da imparatoru Dorylaion ve Soublaion kalelerini yeniden inşa ederek aralarındaki antlaşmayı bozmakla suçluyordu.98 Nihayet I. Manuel 1176 yılı ilk baharında yeğeni Andronikos Vatatzes'i Danişmendli Zunnun ile birlikte Paflagonya bölgesine gönderirken99, kendisi de Selçuklu Başkenti Konya'yı ele geçirmek niyetiyle büyük bir orduyla İstanbul'dan ayrıldı.100

I. Manuel'in üzerine geldiğini öğrenen II. Kılıçarslan, imparatora birbiri ardına iki elçilik heyeti daha gönderdi. Yanındaki tecrübeli komutanların tüm uyarılarına rağmen cevabını Konya'da

vereceğini söyleyerek II. Kılıçarslan'ın barış tekliflerini geri çeviren I. Manuel ilerleyişine devam etti.101

Selçuklu sultanının bu şekilde ısrarla barış istemesi dolayısıyla II. Kılıçarslan'ın kendisinden çekindiğini düşünen I. Manuel, çok güvendiği ordusuyla Denizli içinden geçerek Homa'ya oradan da etrafı yüksek tepelerle çevrili dar bir geçitin girişinde yer alan Myriokephalon102 denilen yıkık bir kalenin bulunduğu mevkiye ulaştı. Geçeceği yollar üzerindeki su ve yiyecek kaynakları Türkler tarafından kullanılmaz hale getirilerek yıpratılmış olan Bizans ordusu I. Manuel tarafından ihtiyatsızca sokulduğu bu boğazda Selçuklu kuvvetlerince pusuya düşürülerek hemen hemen tamamen imha edildi (17 Eylül 1176).103 Ordusunun büyük bir kısmı gözleri önünde imha edilen imparator yanında kalan az sayıdaki bir kuvvetle belkide hayatına son verecek olan nihaî saldırıyı beklerken II. Kılıçarslan hiç beklenmedik bir şekilde rakibiyle barış antlaşması yaptı.104

Kaynaklarda maddeleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmeyen ve sadece Dorylaion ve Soublaion kalelerinin yıkılması ve imparatorun bu anda kabul etmek zorunda olduğu şartlar diye söz edilen bu antlaşmanın ardından I. Manuel İstanbul'a dönmek üzere yola çıktı.105 İmparator, dönüş sırasında kendisine refakat eden üç Selçuklu emirine rağmen, sultanın imzaladığı barış antlaşmasını bir türlü kabullenemeyen Türkmenlerin saldırılarından kurtulamadı.106 Alaşehir'de toparlanmak için bir müddet istirahat eden I. Manuel, buradan İstanbul'a gönderdiği bildirilerde kendisini Alp Arslan'ın karşısında mağlup olarak esir düşen IV. Romanos Diogenes'e benzetiyor, ancak antlaşmayı esir olarak sultanın huzurunda değil serbest bir şekilde ve kendi sancağı altında imzaladığını belirtmeyi de ihmal etmiyordu.107 Aynı şekilde İngiltere Kralı II. Henry'e gönderdiği mektupta da imparator, ilk bozgunun ardından yeniden düzene sokulan Bizans ordusunun Selçuklu kuvvetlerine hücuma geçeceği sırada bunu gören sultanın barış yapılması için elçiler gönderdiğini söylemekteydi.108 Oysa devrin Bizans kaynaklarında yüz yıl önceki Malazgirt bozgunuyla karşılaştırılan bu zaferin ardından Bizans'ın Türkleri Anadolu'dan çıkarma ümidi tamamıyla suya düştüğü gibi büyük Franko-Bizans düşüncesi de iflas etmiş oluyordu.109 Bizans tarihindeki en ağır yenilgilerden birisi olan bu büyük bozgun imparatorun ruh hali üzerinde de derin izler bırakmış ve kaynakların da ifade ettiği üzere I. Manuel ölümüne kadar bu olayın yıkıcı etkisinden kurtulamamıştı.110

II. Kılıçarslan ile yaptığı antlaşma gereği Soublaion kalesini yıktıran ve İstanbul'a ulaştıktan sonra sultana yüklü miktarda altın111 gönderen I. Manuel, bununla birlikte Dorylaion kalesine dokunmadı. Bunun üzerine Selçuklu sultanı İstanbul'a gönderdiği elçiler aracılığıyla Dorylaion kalesinin yıkılması gerektiğini hatırlatınca I. Manuel, Selçuklu elçilerine zor şartlar altında kabul edilen bu antlaşmanın kendisi açısından çok önem taşımadığını bildirdi.112

İmparatorun antlaşmayı ihlal eden bu tutumu üzerine Selçuklu-Bizans çatışmaları yeniden başladı. II. Kılıçarslan 1177 yılında kaynaklarda Atapakes olarak geçen bir Selçuklu beyini 24.000 kişilik bir kuvvetin başında kıyı bölgelerine kadar tüm Menderes havalisini tahrip etmekle görevlendirdi.113 Bundan sonra da Selçuklu Devleti'ne tabi Türkmenlerin Bizans arazilerine olan akınları aralıksız devam etti. I. Mauel bu akınlara son vermek ve itibarını yeniden kazanmak

düşüncesiyle 1178 ve 1179 yıllarında bizzat ordusunun başında iki kez sefere çıktıysa da bu seferler sırasında elde ettiği ufak tefek başarıların dışında kalıcı bir sonuç elde edemedi.114

I. Manuel Komnenos'un 1180 yılında ölümünü takip eden yıllarda Bizans'ın içinde bulunduğu karışıklıklar Selçuklu hâkimiyetinin yayılmasında önemli bir rol oynadı. 1182 yılında Uluborlu ve Kütahya'yı ele geçiren Selçuklu kuvvetleri Denizli ve Alaşehir çevresindeki tüm bölgeleri de kontrol altına almışlardı.115 Bu dönemde batı yönündeki fetihleri bizzat idare eden II. Kılıçarslan, Bizans'taki taht mücadeleleri sırasında karşısına çıkan fırsatları değerlendirmeyi de ihmal etmiyordu. Nitekim bu taht mücadeleleri sırasında Konya'ya gelerek kendisinden yardım talep eden Ioannes Vatatzes'in oğullarına sultanın gönderdiği 40.000 kişilik bir Selçuklu kuvveti Ege denizi kıyılarına kadar ilerlemişti. Öyleki Selçuklular Rodos adasının karşı kıyılarına kadar gelmişlerdi.116 1183 yılında II. Aleksios Komnenos'un annesinin himayesindeki yönetimine son vererek uzun süredir hayalini kurduğu Bizans tahtına oturan Andronikos Komnenos'un imparatorluğu çöküntüden kurtarmaya yönelik çabaları da sonuç vermemiş ve iki yıl süren despotça yönetimi trajik bir şekilde sona ermişti.117 Andronikos'un ölümü ve II. Isaakios Komnenos'un tahta geçmesi sırasındaki karışıklıklardan yararlanmak isteyen II. Kılıçarslan, Emir Sami (Sames) kumandasındaki bir orduyu Alaşehir ve çevresindeki bölgelelere sevk etti. Bölgeyi talan eden bu Selçuklu kuvvetlerine karşı aciz kalan Bizans 10 yıllık bir vergi vermeyi kabul ederek barış antlaşması imzalamak zorunda kalmıştı.118

Bu hadiseden bir müddet sonra 1186 yılında II. Kılıçarslan'ın ülkeyi oğulları arasında paylaştırdığı görülmektedir.119 Ancak merkeziyetçi devlet anlayışına son derece ters düşen bu hareket çok geçmeden zararını göstermiş ve daha II. Kılıçarslan'ın sağlığında kardeşler arasında hâkimiyet mücadeleri başlamıştı. Fakat bütün bu siyasî parçalanma ve şehzadeler arasındaki mücadelelere rağmen özellikle uclarda bulunan Rükneddin Süleymanşah, Muhiddin Mesud ve Gıyaseddin Keyhüsrev, hâkim oldukları bölgelerde fetihlere devam etmişler ve 1176 yılından itibaren çöküşe geçen Bizans'a karşı aktif bir politika takip etmişlerdi.

Nitekim 1195 yılında I. Manuel Komnenos'un oğlu olduğu iddiasıyla ortaya çıkan ve III. Aleksios Angelos'a karşı isyan eden Aleksios adlı bir şahıs, Ankara meliki Muhiddin Mesud'un kendisine verdiği destekle Ankara'ya sınır olan pekçok Bizans kentini yağmalamış ve üzerine gönderilen imparatorluk kuvvetlerini de yine Mesud'un yardımıyla mağlup etmişti. Kendisine başkaldıran bu asiyi itaat altına alabilmek için Mesud ile anlaşma girişiminde bulunan imparator, Mesud'un talep ettiği ağır istekleri kabul etmeyince taraflar arasındaki mücadele bir buçuk yıl boyunca devam etti. Nihayet 1196 yılı Aralık ayında 4 ay boyunca kuşattığı Dadybra'yı (Safranbolu) ele geçiren ve buradaki yerli ahaliyi sürerek yerlerine Türkleri iskan ettiren Mesud karşısında çaresiz kalan imparator, Balkanlardaki savaş durumunu da göz önünde tutarak daha önce talep ettiği haracı ödemeyi kabul edip onunla barış antlaşması yaptı.120 Hatta Muhiddin Mesud barış antlaşması yaptığı III. Aleksios'a Balkanlar'daki mücadelesi sırasında bir yardımcı kuvvette yolladı.121 Aynı şekilde Tokat Meliki Rükneddin Süleymanşah da melikliği döneminde Karadeniz sahillerine kadar uzanarak önemli bir liman kenti olan Samsun'u ele geçirmişti.122 1189'da Isaakios Komnenos'a karşı isyan eden Alaşehir Valisi

Theodoros Mankaphas, Uluborlu Meliki Gıyaseddin Keyhüsrev'in yanına gelerek ondan yardım istedi. İmparator ile sürtüşmeye girmek istemeyen Keyhüsrev, Mankaphas'a doğrudan destek vermemekle birlikte, onun Batı Anadolu'da faaliyetlerde bulunan Türkmenler arasından asker toplamasına izin verdi. Keyhüsrev'in izniyle Türkmenler arasından topladığı kuvvetlerle harekete geçen Mankaphas, Denizli ve Honaz havalisini tahrip ve yağmaladıktan sonra tekrar Keyhüsrev'in yanına döndü. Bizans kaynağının ifade ettiğine göre123 Mankaphas'ın Keyhüsrev'in babasının ölümünün ardından Selçuklu tahtına oturmasından hemen sonra Konya'ya geldiğine bakılırsa bu asi Bizans valisinin Türkmenlerden sağladığı kuvvetlerle Bizans'ı uzun süre uğraştırdığı anlaşılmaktadır. İmparator, Keyhüsrev'e hediyelerle birlikte gönderdiği elçisi aracılığıyla hayatına dokunulmayacağı ve hiçbir işkence yapılmayacağı garantisini vererek Mankaphas'ın kendisine teslim edilmesini istedi. İmparatorun bu teklifini kabul eden Keyhüsrev, Mankaphas'ı Bizans'a teslim etti. Ancak onun bu hareketi kardeşleri tarafından tepkiyle karşılandı.124

1192 yılında II. Kılıçarslan'ın ölümünden sonra Selçuklu tahtına geçen I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in bu ilk saltanatı 1196 yılına kadar sürdü ve bu süre içinde kardeşlerinin kendi bölgelerindeki hâkimiyetleri devam etti. Diğer kardeşlerinin aksine melikliği döneminde Bizans ile ılımlı ilişkiler içinde olan Keyhüsrev'in bu tutumu hükümdarlığının ilk zamanlarında da devam etti. Fakat 1196 yılında meydana gelen bir hadiseyle ilişkiler gerginleşmiş ve dostluk yerini savaşa bırakmıştı. Keyhüsrev'in Mısır hükümdarı Melik-ül Adil'in imparatora gönderdiği hediyeler ve iki cins ata el koyması üzerine, Bizans imparatoru da Konya'dan İstanbul'a gelen Selçuklu tüccarlarını hapsettirerek mallarını dağıttırdı. Bu olay karşısında derhal harekete geçen Keyhüsrev, Menderes havzasındaki tüm Bizans kentlerini yağmaladı ve Hıristiyan ahaliyi esir etti.125 Ele geçirilen esirleri tek tek deftere kaydettirip beşer bin kişilik gruplara ayıran Keyhüsrev, Akşehir'e kadar yanında getirerek onları bu bölgeye iskan ettirdi. Sultan, kendilerine arazi, tohum ve ziraat aletleri dağıttırdığı Hıristiyan ahaliye, imparator ile yeni bir barış antlaşması yapıldığı takdirde ülkelerine dönmekte serbest olduklarını eğer böyle bir şey olmaz ise beş yıl boyunca vergiden muaf tutulacaklarını, bu sürenin ardından da daha önce Bizans yönetimine ödedikleri vergiden fazla olmamak koşuluyla vergi konulacağını bildirdi. Kendilerine karşı hoşgörülü davranan bu yeni idareden memnun kalan halk bir daha kendi memleketlerine geri dönmedi. Ayrıca onların bu durumunu gören civardaki pek çok Hıristiyan ahali de gönüllü olarak Bizans idaresini terk ederek Selçuklu tebası haline geldiler. Böylece Selçuklu sultanlarının uyguladığı bu adil yönetim sayesinde Bizans kentleri boşalırken, Selçuklu kentlerini mamur hale gelmeye başladı.126

1196 yılında I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in saltanatına son vererek Konya'ya giren II. Süleymanşah'ın hükümdarlığı dönemi Anadolu'daki Selçuklu hâkimiyetinin yayılması ve siyasî birliğin yeniden sağlanması açısından son derece önemlidir. Kardeşleri arasında askerî konulardaki kabiliyeti ve zekasıyla ön plana çıkan127 Süleymanşah Devri'nde eski kudretine ulaşan Selçuklu Devleti yeniden Bizans'tan haraç alır duruma geldi. II. Süleymanşah'ın iç mücadelelerle uğraşmasını fırsat bilen III. Aleksios Komnenos'un görünüşte Giresun yakınlarında batan bir geminin mallarının kurtarılması için Konstantinos Frangopulos komutasında Karadeniz'e gönderdiği Bizans filosu

Samsun'a gelmekte olan ticaret gemilerine baskın yaparak mallarını yağmaladı. Samsunlu tüccarlar bu konu ile ilgili olarak imparatora yaptıkları şikayetlerden bir sonuç alamayınca bu kez haklarının korunması için Konya tüccarları Süleymanşah'a başvurdular. Bunun üzerine imparatora bir elçilik heyeti gönderen Süleymanşah, tüccarların zararının karşılanmasını ve yeni bir antlaşma yapılmasını istedi. Sultanı karşısına almak istemeyen imparator bu olayın suçunu Frangopulos'un üzerine yıkarak Süleymanşah'ın teklifini kabul etti. Yapılan antlaşmaya göre imparator tüccarların zararını karşılamayı ve Selçuklulara yıllık vergi ödemeyi kabul ediyordu (Ağustos 1200).128 Niketas'a göre bu antlaşmadan kısa bir süre sonra III. Aleksios, Süleymanşah'a suikast düzenlemesi için bir şahsı görevlendirmişti. Ancak amacına ulaşamadan ele geçirilen bu şahsın itiraflarından gerçek anlaşılınca aradaki antlaşma bozulmuş ve Selçuklular yeniden Bizans'ın doğu eyaletlerine saldırıya geçmişti.129 Gerçekten de antlaşmanın yapıldığı yıl Milas bölgesinin vergilerinin toplanması için görevlendirilen Mikhail Angelos, III. Aleksios'a karşı ayaklandığında Süleymanşah'ın desteğine başvurmuş ve "imparatordan nefret eden" Selçuklu sultanı tarafından çok iyi karşılanarak kendisine destek verilmişti. Selçuklu desteğiyle harekete geçen Mikhail, Menderes havzasındaki tüm Bizans şehirlerini yağmaladı.130 Bu durum Süleymanşah ile III. Aleksios arasındaki antlaşmanın birkaç ay içinde bozulduğunu göstermektedir.

1196 yılında II. Süleymanşah karşısında başarısız olarak Konya'yı terk etmek zorunda kalan I. Gıyaseddin Keyhüsrev, Bizans'a sığınmak düşüncesiyle İstanbul'a yöneldi. Fakat Akşehir yakınlarında meydana gelen bir hadise yüzünden doğuya yönelmek zorunda kalan Keyhüsrev, yolda kendisine yetişen oğulları İzzeddin Keykavus ile Alaaddin Keykubad ve diğer maiyetiyle birlikte Çukurova'ya Ermeni kralı II. Leon'un yanına geldi. Keyhüsrev burada çok iyi karşılanmakla birlikte Süleymanşah'tan çekinen II. Leon ona yardım edemedi. Bundan sonra sırasıyla Elbistan meliki olan kardeşi Mugiseddin Tuğrulşah, Malatya meliki olan diğer kardeşi Muizeddin Kayserşah, Halep Hâkimi Melik Zâhir, Diyarbakır'daki kız kardeşi ve son olarak Ahlat Şahı Balaban'ın yanına gelen ve gittiği her yerde sultan gibi karşılanan I. Gıyaseddin Keyhüsrev nihayet buradan da ayrılarak Karadeniz sahiline, oradan da Canik valisinin kendisine sağladığı gemilerle İstanbul'a doğru hareket etti. İstanbul'da çok iyi karşılanan ve imparator tarafından sık sık saraya davet edilerek kendisine bolca hediyeler sunulan Keyhüsrev bununla birlikte kardeşi ile mücadele edebilmesi için gerekli olan desteği alamadı. Bu sebeple 1204 yılındaki Latinlerin işgaline kadar İstanbul'da kalan Keyhüsrev, bu arada III. Aleksios tarafından Manuel Mavrozomes'in kızıyla evlendirildi.131 1204 yılında Latinlerin İstanbul'u işgal etmeleri sebebiyle buradan ayrılan Keyhüsrev ailesi ve diğer maiyetiyle birlikte kayınpederi Mavrozomes'in yanına geldi ve Konya'ya dönünceye kadar onunla birlikte kaldı.132

II. Süleymanşah'ın ardından küçük yaştaki III. Kılıçarslan'ın Selçuklu tahtına geçmesi I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e bağlı beglerin harekete geçmelerine sebep oldu. Kayınpederi Mavrozomes'in yanındaki Keyhüsrev'in huzuruna gelen Hacib Zekeriya durumu anlatarak devlet ileri gelenlerinin kendisini tahta çıkarmak istediklerini bildirdi.133 Gelişmeleri Mavrozomes'e anlatan Keyhüsrev, kayınpederinin de elinden gelen desteği vereceğini ve kendisinin hizmetinde olduğunu söylemesi üzerine oğulları, Mavrozomes ve diğer maiyetiyle birlikte Konya'ya gitmek üzere yola çıktı. Fakat

yolculuk sırasında arazisinden geçtikleri İznik Hâkimi I. Theodoros Laskaris, yeni Selçuklu Sultanı III. Kılıçarslan ile yaptığı antlaşmayı ileri sürerek geçiş izni vermek istemedi. Taraflar arasındaki uzun görüşmelerin ardından Keyhüsrev'in sultan olduktan sonra Türklerin elinde bulunan Denizli ve Honaz'ı Bizans imparatorunun bir temsilcisine bırakacağını vaad etmesi ve bu gerçekleşinceye kadar oğulları İzeddin Keykavus ve Alaaddin Keykubad'ın Hacib Zekeriya ile birlikte İznik'te rehin bırakılmasını kabul etmesinden sonra Laskaris geçiş izni verdi.134 Bundan sonra yoluna devam eden Keyhüsrev ilk olarak kendisine destek veren uc Türkmenleri arasından asker toplamak üzere Uluborlu'ya geldi. Keyhüsrev Konya üzerine gitmek için Uluborlu'da hazırlıklar yaparken sevindirici bir gelişme olmuş ve ustaca bir oyunla İzzeddin Keykavus ve Alaaddin Keykubad'ı kaçıran Hacib Zekeriya gönderdiği bir ulakla yanına gelmekte olduklarını bildirmişti.135 Nihayet Konya'ya ilerleyen Keyhüsrev, 1205 yılı Şubat ayında dokuz yıllık bir aradan sonra ikinci kez Selçuklu tahtına oturdu.136

IV. Haçlı Seferi'nin beklenilenin aksine 1204 yılında Latinlerin İstanbul'u işgali ile son bulmasının ardından şehri terk eden bazı Bizanslı idareciler Anadolu'da ele geçirdikleri merkezlerde Bizans İmparatorluğu'nun varisi olarak devletler kurmaya çalışıyorlardı. Nitekim III. Aleksios'un damadı I. Theodoros Laskaris, İznik merkez olmak üzere Batı Anadolu'da müstakil bir devletin temellerini atarken, Komnenos hanedanına mensup Aleksios ve David adlı iki kardeş Karadeniz sahillerine hâkim olmaya çalışıyorlardı. Gürcü Prensesi Thamara'nın yeğeni olan Aleksios 1204 Nisanında Gürcülerin desteğiyle Trabzon'u ele geçirirken kardeşi David de Sinop ve Ereğli'ye hâkim olarak Sakarya boylarına kadar ilerledi.137 Batıda Latinlerin tehdidi altında olan Laskaris doğudan da David'in kendi hâkimiyet alanına kadar ilerlemesi ile iki ateş arasında kaldı ve bu kıskaçtan kurtulabilmek için Keyhüsrev ile bir ittifak yaptı.138 Selçuklu sultanının Laskaris ile böyle bir ittifak kurmasında hiç şüphesiz Trabzon İmparatorluğu'nun İznik yönetimi kadar Selçuklular açısından da büyük bir tehlike teşkil ediyor olması etkili olmuştu. Zira Komnenosların Karadeniz sahilindeki önemli kıyı kentlerini ele geçirmesiyle Selçuklu ülkesinden geçerek Karadeniz'e ulaşan kervan yolları aracılığıyla yapılan ticaret kesintiye uğramıştı.

Selçuklular ile anlaştıktan sonra David'i mağlup ederek doğusunu emniyet altına alan Laskaris, batıda hâkimiyet bölgesini işgale kalkışan Haçlı Komutanı Louis karşısında da başarılı olduktan sonra 1206'da Bizans'ın meşru imparatoru olduğunu ilan etti.139 Öte yandan Trabzon Hâkimi Aleksios'un Karadeniz kıyısındaki önemli şehirlerden birisi olan Samsun'u kuşatması üzerine şehirdeki Türklerin yardım talebi sonucu harekete geçen Keyhüsrev de Aleksios'u mağlup ederek ticaret yolunun emniyetini sağladı.140 Bundan sonra güneye yönelerek 1207 yılında Antalya'yı ele geçiren Keyhüsrev, ardından da bir süredir Selçuklu topraklarına tecavüzlerde bulunan Ermeniler üzerine yürüdü. Bu seferi de başarıyla sonuçlandırarak II. Leon ile Selçuklu hâkimiyetini tanıdığına dair bir antlaşma imzaladı.141

Bu şekilde her iki tarafında düşmanlarıyla meşgul olmaları birbirleriyle dost kalmalarını sağladı. Ancak aynı zamanda rakip durumda olan tarafların her geçen gün artan kuvveti çok geçmeden birbirlerini tedirgin etmeye başladı. İki taraflı tehlikeyi atlatan Laskaris, Selçuklu sultanının

başarılarından rahatsız olurken, Keyhüsrev de İznik'teki hâkimiyetini sağlamlaştıran Laskaris'in Selçuklular aleyhinde yayılmasından endişeleniyordu.

Keyhüsrev'in İznik'e karşı İstanbul'daki Latinlerle yakınlaşarak Kral Henry ile bir ittifak antlaşması yapması, bu arada Laskaris'in Selçuklulara ödediği yıllık vergiyi kesmesi aradaki ilişkileri iyice gerginleştirdi.142 Biraz sonra Keyhüsrev'i İstanbul'da misafir eden ve Latinlerin işgalinden sonra şehri terk eden III. Aleksios, Antalya'da bulunan sultanın yanına geldi. Damadından şikayet eden Aleksios'un tahtını ele geçirmek için Laskaris'e karşı yardım istemesiyle aradığı fırsatı bulan Keyhüsrev derhal harekete geçti. Bir elçi aracılığıyla gönderdiği mektupta tahtın Aleksios'a devredilmesini isteyen Keyhüsrev, bu talebi geri çevirilince Aleksios'u da yanına alarak Laskaris üzerine yürüdü. Taraflar arasında Alaşehir yakınlarında meydana gelen ve her iki tarafında ağır kayıplar verdiği bu savaşta Selçuklu sultanı da hayatını kaybetti.143

Bizans ve İslam kaynakları arasında savaşın şekli ve yapıldığı yer hakkında bazı farklılıklar olmakla144 birlikte Keyhüsrev'in çok talihsiz bir şekilde hayatını kaybettiği ve bunun sonucunda da galip durumda olan Selçukluların bu üstünlüklerini koruyamadıkları çok açıktır.145

İmparator, sultanın cenazesini Alaşehir'deki Müslüman mezarlığına defnettirirken, onu öldüren Frenk askerini de öldürttü.146 Sınırlarda herhangi bir değişikliğe yol açmayan bu antlaşmanın ardından beklenilenin aksine Selçuklu-Bizans ilişkilerinde uzun süreli bir barış dönemi yaşandı. Laskaris'in I. İzeddin Keykavus'un tahta çıkışı münasebetiyle Selçuklu başkentine gönderdiği elçi aynı zamanda Alaşehir savaşıyla bozulan ilişkileri düzeltmekle görevliydi. Savaş sırasında esir edilen Selçuklu Beyi Seyfeddin Ayaba ile 3000 dinar para ve bol miktarda hediyelerle Konya'ya gönderdiği elçi aracılığıyla I. İzeddin Keykavus'u tahta çıkışından dolayı tebrik eden Laskaris, babasının ölümünden duyduğu üzüntüyü de bildirdi. Ayrıca Keyhüsrev'in katilini öldürdüğünü söyleyerek barış teklifinde bulundu. Asıl hedefi İstanbul'daki Latinler olan Laskaris'in bu mücadelesi sırasında doğuda sukuneti sağlamayı düşünerek yaptığı bu teklif sultan tarafından da uygun bulundu. Zira Keykavus da öncelikli olarak Larende ve Ereğli'yi ele geçiren Ermeniler ve Ankara Kalesi'ne çekilerek taht mücadelesini sürdüren kardeşi Alaaddin Keykubad ile ilgilenmeyi düşünüyordu. Keykavus, huzuruna gelen Bizans elçisi ile görüştükten sonra Seyfeddin Ayaba başkanlığındaki bir elçilik heyetini Konya'da hazırlanan bir antlaşma metni ve hediyelerle birlikte İznik'e gönderdi. Seyfeddin Ayaba, yapılan antlaşmanın ardından dönüş sırasında Keyhüsrev'in Alaşehir'deki naaşını da alarak Konya'ya getirdi ve cenaze büyük bir törenle diğer Selçuklu sultanlarının gömülü olduğu türbeye defnedildi.147

Selçuklu Devleti ile İznik İmparatorluğu arasındaki bu antlaşma uzun süre geçerliliğini korudu. Bununla birlikte bu süre içinde Batı Anadolu'ya bilhassa Denizli ve Menderes havzasına olan yoğun Türkmen göçleri sayesinde bu bölgelerdeki Türk nüfusu yoğunluk kazandı. Taraflar arasında resmi bir çatışma yaşanmamış olmasına rağmen Bizanslılar Balkanlar'daki Kumanları kullanarak Türkmen yayılmasına engel olmaya çalışıyordu. Nitekim imparator Vatatzes, Balkanlar'dan aileleriyle birlikte göçürdüğü kalabalık bir Kuman topluluğunu Türkmenlere karşı Menderes havzası ve Frigya bölgesine

yerleştirdi. Fakat Bizans'ın Batı Anadolu'daki Türk yayılmasını durdurmak için aldığı bu önlem bir işe yaramadığı gibi Kumanların Türkmenlerle karışmasıyla bölgenin Türkleşmesi hız kazandı.148

Keykavus'un saltanatı döneminde Selçuklu-Bizans ilişkilerindeki önemli gelişmelerden birisi de Bizans'ın diğer kolu olan Trabzon İmparatorluğu'nun Selçuklu hâkimiyeti altına alınmasıdır. Selçuklularla dostane ilişkiler içinde olan I. Thedoros Laskaris, Latinlerle de bir barış antlaşması yaptıktan sonra 1214 yılında Batı Karadeniz bölgesine yerleşen Trabzon İmparatoru Aleksios'un kardeşi David'in elinden Ereğli ve Amasra'yı alarak Karadeniz'in batı sahilinde kuvvetli bir durum elde etmişti. Bu sırada Trabzon İmparatoru Aleksios'un da hâkimiyet alanını batıya doğru genişletme çabaları Selçuklu Devleti'nin Karadeniz ile olan bağlantısının kesilmesi ve kuzeyden sarılma tehlikesini doğurdu. Bu sebeple bir an önce Karadeniz'e çıkmak isteyen Keykavus Sinop seferine çıktı (1214). Sinop kuşatmasının devam ettiği sırada yanındaki az sayıda bir kuvvetle Trabzon dışında avlanmaktayken Selçuklu kuvvetleri tarafından esir edilen Aleksios, Sinop'un ele geçirilmesinden sonra Selçuklu sultanının vassalı olduğuna dair bir antlaşma imzaladıktan sonra serbest bırakılarak yeniden Trabzon tahtına geçirildi.149 Bu tarihten itibaren Selçuklu hâkimiyeti altına giren Trabzon Komnen imparatorları, I. Alaaddin Keykubad Dönemi'nde bir ara Celâleddin Harezmşah'ı metbu olarak tanımışlarsa da 1230 Yassıçemen Savaşının ardından yeniden Selçuklu tabiyetine girdiler. Bu durum 1243 yılına kadar devam etti ve bu tarihten sonra Selçuklular gibi Trabzon İmparatorluğu da Moğollara tabi hale geldiler.150

1243 yılındaki Kösedağ bozgunuyla başlayan Moğol istilası Konya-İznik arasındaki eski antlaşma ve dostluğu bozmamış aksine her iki taraf içinde büyük bir tehlike oluşturan Moğol tehdidi tarafları birbirine daha da yakınlaştırmıştı. Kösedağ yenilgisinin ardından muhtemelen İstanbul'a sığınmak düşüncesinde olan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Menderes havalisine ulaştığında yanına gelen İznik İmparatoru Vastatzes ile eski antlaşmanın geçerliliğini tasdik eden yeni bir antlaşma yaptı.151

Selçuklu Devleti'nde ağır tahribata yol açan Moğol istilası İmparator Vatatzes'in beklediği gibi İznik İmparatorluğuna dokunmadı. Ayrıca Kösedağ yenilgisi öncesinde İstanbul'daki Latinlerle yakın ilişkiler kuran Selçukluların İznik için oluşturduğu tehlikeye tamamen son verdiği gibi iktisadî açıdan da Bizanslılara faydalı oldu. Zira Bizanslılardan iaşe maddeleri satın alan Türklerin ödediği yüksek miktardaki para ve mallar İznik'i malî açıdan oldukça rahatlatıyordu.152

Moğol istilasını takip eden yıllarda Selçuklu Devleti her geçen gün artan Moğol baskısı altında varlığını devam ettirmeye çalışırken, İznik yönetimi de tüm dikkatini1 İstanbul'daki Latinlerle olan mücadeleye vermişti. Bu tarihten itibaren iki devlet arasındaki ilişkiler ülke içindeki saltanat mücadeleleri sırasında zor durumda kalan hanedan mensuplarının karşılıklı olarak ilticaları şeklinde geçmiştir.

1256'da Moğol Komutanı Baycu Noyan kışlamak için Anadolu'ya girerek Aksaray'a geldiğinde Moğolların ikinci kez Selçuklu ülkesini istilaya girişeceğini düşünen II. İzzeddin Keykavus, Baycu Noyan'a karşı harekete geçti. Ancak taraflar arasında Aksaray ve Konya arasındaki Sultanhanı

denilen mevkide meydana gelen savaşta Selçuklu ordusu bir kez daha mağlup oldu. Yenilginin ardından ailesi ve yakın adamlarıyla Antalya'ya, oradan da Alâiye'ye kaçan II. Keykavus, kendisini yanına çağıran Baycu Noyan'ın peşinden asker göndermesi üzerine Alâiye'den ayrılarak Türkmenlerin yoğun olduğu uc bölgesindeki Ladik'e gitti. Ancak Moğollar tarafından takip edildiğini anlayan sultan, burada da uzun süre kalamayarak güvenli olacağını düşündüğü İznik'teki II. Theodoros Laskaris'in yanına sığındı.153 İznik'te çok iyi karşılanan II. Keykavus, birkaç ay sonra Hülegü'nün Bağdat üzerine çıkacağı sefere katılması için Baycu Noyan'ı çağırması üzerine Laskaris'in verdiği kuvvetlerle Konya üzerine yürüyerek Moğollar tarafından Selçuklu tahtına oturtulan kardeşi IV. Rükneddin Kılıçarslan'ı mağlup edip yeniden saltanata hâkim oldu (Mayıs 1257).154

Fakat II. Keykavus'un saltanatı uzun sürmedi. IV. Kılıçarslan ve Muineddin Süleyman Pervane'nin Moğolları sürekli olarak II. Keykavus aleyhinde kışkırtmaları sonucu Moğol Komutanı Alıncak Noyan, Konya üzerine yürüdü (1261). Bu durum karşısında II. Keykavus Antalya'ya kaçarken, Moğollara karşı savaşan Selçuklu ordusu mağlup oldu. Tahtı yeniden ele geçirmek için 1260 yılında Ayn Câlut'ta Moğolları mağlup eden Memlûk Devleti'nden yardım isteyen II. Keykavus'un bu talebi karşılıksız kalınca, ailesi, yakın adamları ve diğer maiyetiyle birlikte Antalya'dan gemiye binerek İstanbul'a gitti (1262).155 Bu sırada Bizans tahtında 1261 yılında Latinlerin elinden İstanbul'u alarak Bizans'ı yeniden ihya eden VIII. Mikhail Palaiologos bulunuyordu. Daha önce taht mücadelesi sırasında Selçuklulara sığınan VIII. Mikhail Palaiologos, II. Keykavus tarafından çok iyi karşılanmış ve döndükten sonra İznik tahtını, ardından da İstanbul'u ele geçirmişti. İmparator, şimdi zor durumda kalarak kendisine sığınan eski dostunu çok iyi karşıladı. Selçuklu sultanına ve maiyetindekilere elinden gelen hürmeti gösteren ve II. Keykavus'un İstanbul'da dilediği gibi yaşamasına izin veren VIII. Mikhail, ayrıca tahtını yeniden ele geçirebilmesi için kendisine destek vereceğini vaad ediyordu.156 Bir süre sonra II. Keykavus'un taraftarları da Bizans topraklarına geçerek İstanbul'a sultanın yanına geldiler.157

Fakat çok geçmeden VIII. Mikhail'in II. Keykavus'a karşı olan tutumu değişti. Bu değişikliğin sebebi bu dönemde meydana gelen siyasî gelişmelerle ilgiliydi. Hülegü'ye karşı ittifak kuran Altınordu ve Memlûk Devletleri, imparatora gönderdikleri elçiler vasıtasıyla II. Keykavus'un Moğollara karşı desteklenmesini istiyorlardı. Ancak Hülegü'den çekinen VIII. Mikhail, II. Keykavus'u desteklemek yerine ona karşı olan dostane tutumunu değiştirdi. Biraz sonra Moğollarla evlilik yoluyla hısımlık kuran imparator, Selçuklu sultanını Meriç nehri ağzındaki Enez kalesine hapsettirdi (1262). Bununla da yetinmeyen imparator, II. Keykavus'un yanındaki ileri gelen beylerini Ayasofya'da Hıristiyanlığı kabule zorlamış ve buna uymayanları öldürtmüştü.158

İmparatorun bu davranışının sebebi dönemin Selçuklu kaynaklarında, imparatoru öldürerek yerine geçme düşüncesinde olan sultan ve adamlarının planladığı suikastın imparator tarafından öğrenilmesine dayandırılmaktadır.159 Aynı şekilde Bizans müellifleri de bunu doğrular mahiyette II. Keykavus'un Altınordu hanını ve Bulgar kralı Konstantin'i Bizans'a karşı kışkırttığını ve imparatorun düşmanlarıyla işbirliği yaptığını zikretmektedirler. İmparatorun bundan dolayı Selçuklu sultanını Enez

kalesine hapsettiğini ifade eden Bizans müellifi sultanın İstanbul'da kalan ve Melik Konstantin adını alan küçük oğlunun Hıristiyan olarak yetiştirildiğini ileri sürer.160 Ancak tüm bu iddialara rağmen imparatorun bu davranışının sebebi Hülegü ile olan ilişkisi olmalıdır.

II. İzeddin Keykavus'un Bizans imparatoru tarafından hapsedildiğini duyan Altınordu hanı Berke, 20.000 kişilik bir kuvveti Bizans üzerine gönderirken, Bulgarların da bu kuvvetlere katılmasını emretti. Bizans'ın Balkanlar'daki şehirlerini tahrip eden bu kuvvetler Enez'e kadar gelerek II. Keykavus ile oğulları Mesud ve Geyumers'i de yanlarına alarak hanın yanına götürdüler. Altınordu hanı tarafından çok iyi karşılanan ve kendisine ihsanlarda bulunulan II. Keykavus 1279/80 yılına kadar Kırım'da yaşadıktan sonra burada öldü.161

Sonuç olarak XI. yüzyıldan itibaren başlayan Selçuklu-Bizans ilişkileri zaman zaman kurulan ittifaklar veya yapılan antlaşmalarla yumuşamışsa da çoğunlukla mücadeleler şeklinde geçmiştir. Bu mücadeleler, Bizans açısından Selçuklulara kaptırılan Anadolu'nun geri alınması düşüncesi ile yapılırken, Selçuklular açısından yurt edindikleri Anadolu'daki hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak amacını taşıyordu. Elbetteki uzun süre aynı coğrafyayı zorunlu olarak paylaşmak durumunda olan iki toplum arasında savaşların dışında farklı türden ilişkilerde olmuştur. Bunları, ilerleyen dönemlerde iyiden iyiye artan sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkiler, taht mücadelelerine karışan hanedan mensupları veya mevcut idareye başkaldıran asilerin karşılıklı ilticaları, Bizans toprak aristokrasisi tarafından yavaş yavaş toprakları ellerinden alınan köylülerin Selçuklu idaresini tercih ederek karşı tarafa geçmeleri ya da tam tersi II. Ioannes Komnenos döneminde Çankırı bölgesinde yaşayan Türklerin gönüllü olarak Bizans tebası olmaları162 örneğinde olduğu gibi topluca taraf değiştirmeler olarak sıralayabiliriz.

1 Vardan Vartabet, "Türk Fütühatı Tarihi (889-1262)", T. S. D., Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1937, 168; ayrıca bk. Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Türkçe terc. Fikret Işıltan, 3. baskı, Ankara 1991, 286 vd. 291-292; Romilly J. H. Jenkins, Byzantium: The Imperial Centuries, A.D. 610-1071, Toronto 1987, 325 vd.; M. Levtchenko, Bizans, Türkçe terc. Erdoğan Berktay, İstanbul 1979, 238-239; John Julius Norwich, Byzantium The Apogee, New York 1992, 261 vd., 264; Auguste Bailly, Bizans Tarihi, II, Türkçe terc. Haluk Şaman, İstanbul (bty.), 255 vd.; George Finlay, History of the Byzantine Empire, London-Newyork 1935, 406; Ali

Sevim, Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri, Ankara 1983, 9-10; Işın Demirkent, "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 33, İstanbul 1982, 142-143.

2 Ostrogorsky, a.g.e., 296 vd.; Warren Treadgold, A History of the Byzantine State and Society, Stanford, California, 1997, 583 vd.; Michael Angold, The Byzantine Empire 1025-1081, New York 1988, 5 vd., 17 vd.

3Cuzcanî, Tabakat-ı Nasırî, yay. Abdülhay Habibî, Tahran 1363 h.ş., 245 vd.; Gerdizî, Zeynü'l Ahbâr, yay. Abdülhay Habibî, Tahran 1363 h.ş., 410 vd., 433 vd.; Mirhond, Ravzatu's-Safa, IV, Luknov 1914, 87; Müstevfî, Tarih-i Güzide, yay. Abdulhuseyn Nevaî, Tahran 1364 h.ş., 428; Raşid Al-Din Fazlallâh, Câmi 'Al-Tavârih, yay. Ahmet Ateş, II, 5. cüz., 2. baskı, Ankara 1999, 7-9, 15-16; İbnu'l-Esîr, el Kâmil fî't-Târîh, IX., neşr. Carolus Johannes Tornberg, Beyrut 1386/1966, 482-483; Türkçe terc. Abdülkerim Özaydın, IX, İstanbul 1987, 368-369.

4Çağrı Bey'in bu seferi ile ilgili olarak bk. Urfalı Mateos, Vekayinâme, Türkçe terc. H. D. Andreasyan, Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), 2. baskı, Ankara 1987, 48 vd.; Simpat Vekayinâmesi (951-1334), Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan. (Türk Tarih Kurumu'nda Basılmamış nüsha), 18-19; Urfalı Vahram, Kilikya Kralları Tarihi, Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan, (Türk Tarih Kurumu'nda Basılmamış Nüsha), 3; Mirhond, IV, 86; ayrıca bk. İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (115-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, 259-274.

5Gregory Abû'l-Farac İbnü'l-İbrî (G. Barhebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, İngilizceden Türkçeye terc. Ö. R. Doğrul, I, 3. baskı, Ankara 1999, 293.

6İbnu'l-Esîr, C. IX, 476; Türkçe terc. C. IX, 363; ayrıca bk. Faruk, Sümer Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, İstanbul 1992, 73; M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara 1993, 169 vd.

7Mateos, 83-84; Simpat, 31-32. Bizans valisi Stefanos'un mağlup ve esir edilmesi ile ilgili olarak Bizans kaynakları da bilgi vermektedir. Bu konuyla ilgili olarak Bizans müellifleri Sultan Tuğrul Bey'in emri ile Musul Arapları ile harp etmek için görevlendirilen Kutalmış'ın Musul hükümdârı ile yaptığı muharebede mağlup olarak Vaspurakan taraflarına kaçtığını, orada Bizans valisi olan Stefanos'tan ülkesinden geçmek için izin istediğini, fakat mağrur ve çılgın bir kişi olan bu valinin geçiş izni vermediği gibi Türklere saldırdığını, ancak mağlup ve esir edildiğini ve Kutalmış'ın onu Tebriz'e götürerek sattığını nakletmektedirler {bk. Ioannes Zonaras, Chroniques, Almanca terc. Erich Trapp, Militärs und Höflinge im Ringen um das Kaisertum, 969 bis 1118 (Nach der Chronik des Johannes Zonaras), Graz 1986, 103; Nicephore Bryennios, Histoire, Introduction, texte, traduction et notes par Paul Gautier, Bruxelles: Byzantion, 1975, 96-98; Türkçe terc. O. Kazanlı, Tarihi Hatıralar, (Türk Tarih Kurumu'nda Basılmamış nüsha), 36}.

8Mateos, 79-80; Simpat, 30 vd.; Vardan, 174; ayrıca bk. Ernest Honigmann, Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı, Türkçe terc. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, 172-173; Ostrogorsky, a.g.e., 309; V. V. Barthold, "Ani", İA, I, 435.

9Bryennios, 98; Türkçe terc. 36; Zonaras, 103; İbnu'l-Esîr, IX, 546-547; Türkçe terc. IX, 415. Yalnız İbnu'l-Esîr, "Tuğrul Bey'in akrabalarından bir şahsın kumandasındaki bir grup Oğuz daha önce Rum topraklarına girmiş, fakat büyük bir başarı sağlayamamıştı. Adamlarından birçok kişi öldürülmüş

ve geriye dönmüştü" demektedir; ayrıca bk. Köymen, "Anadolu'nun Fethi", Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, I, Ankara 1961, 93-94; J. Laurent, Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie Occidentale Jusqu'en 1081, Paris-Nancy 1913, 22; Hasan Gholi Moayedi, "Invasion Seldjoukides En Arménie Byzantine", TAD, VI, S. 10-11, 1968, 127-128.

10 Mateos, 89-90; ayrıca bk. Köymen, a.g.m., 94; Laurent, a.g.e., 22; Claude Cahen, Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi, Türkçe terc. Y. Yücel-B. Yediyıldız, Ankara 1992, 10; aynı yazar, "The Turkish Invasion: The Selchükids", HC., I, ed. T. M. Setton and M. W. Baldwin, Philedelphia 1955, 144.

11 Zonaras, 105. Zonaras bu konu ile ilgili olarak Tuğrul Bey tarafından İstanbul'a gönderilen Seriphes adlı elçinin imparator ile yaptığı mülakatta sultan adına haraç istediği, fakat bunun kabul edilmeyerek elçinin hiçbir şey elde edemeden geri döndüğünü ve bunun üzerine sultanın bizzat Romalılara karşı yürüdüğünü ifade etmektedir; Michaelis Attaliotae, Historia, yay. ve Lat. terc. Brunet de Presle-Immanuel Bekker, C. S. H. B., Bonnae-Weberi, 1853, 45; Abû'l-Farac, I, 304-305; Mateos, 89-90; Vardan, 175 İbnu'l-Esîr, X, 28; Türkçe terc. X, 43; ayrıca bk. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, 5. baskı, İstanbul 1996, 123-124.

12 Attaliotae, 46-47; Abû'l-Farac, I, 306; Mateos, a.g.e., 100 vd.; Simpat, 35-36; İbnu'l-Esîr, IX, 599; Türkçe terc. IX, 454-455; ayrıca bk. Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976, 56-57; Honigmann, a.g.e., 179-180.

13 Süryani Keşiş Mihail Vekayinâmesi, II, Türkçe terc. H. D. Andreasyan (Türk Tarih Kurumu'nda Basılmamış nüsha), 16-17, 21; Abû'l-Farac, I, 312-313; Mateos, 106 vd., 110 vd., 113 vd.; Simpat, 37 vd.; ayrıca bk. Köymen, a.g.m., 98 vd.; Honigmann, a.g.e., 180 vd.

14 Attaliotae, 79-82; Abû'l-Farac, I, 316; Mateos, 119 vd.; Vardan, 177; Simpat, 40; M. Brosset, Gürcistan Tarihi, Selçuklular Devri (1015-1185), Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan (Türk Tarih Kurumu'nda Basılmamış Nüsha) 439; İbnu'l-Esîr, X, 41; Türkçe terc. X, 52; Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâsir ibn Ali el Hüseynî, Ahbâr üd-Devletis-Selçukıyye, Türkçe terc. Necati Lugal, Ankara 1943, 27-28; ayrıca bk. Köymen, Alp Arslan ve Zamanı, İstanbul 1995, 36 vd.; Laurent, a.g.e., 24; Honigmann, a.g.e., 185-186; Norwich, A Short History of Byzantium, New York, 1997, 237.

15 Ancak sultanın İran'a dönmesinin ardından Gagik, Kars şehri ve Vanand bölgesini daha önce Vaspurakan ve Ani krallıklarının yaptığı gibi Kapadokya'da kendisine verilen bazı yerler karşılığında Bizans İmparatorluğu'na teslim etti (bk. Mateos, 121-122; Simpat, 40-41).

16 Attaliotae, 93-94, 105, 121; Zonaras, 135 vd.; Abû'l-Farac, I, 318-319; Mateos, 137; ayrıca bk. Köymen, Alp Arslan, 40-41; Honigmann, a.g.e., 118.

17 Attaliotae, 138 vd.; Zonaras, 139 vd.; Bryennios, 100-102; Türkçe terc. 37-38; Mateos, 137-138. Erbasan'ın Bizans'a sığınmasına çok şaşıran Mateos bu görülmemiş işitilmemiş bir şeydi

diyerek hayretini ifade etmektedir; Sıbt İbnü'l Cevzî, Mîr'âtü'z-Zeman fî Tarih'il Âyan, yay. Ali Sevim, Ankara 1968, 146-147; ayrıca bk. Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", XI. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, II, Ankara 1994, 709-710; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", Türkiyat Mecmuası, XIII, 1958, 129; Laurent, a.g.e., 25 vd.; aynı yazar, "Rum (Anadolu) Sultanlığı'nın Menşei ve Bizans", Türkçe terc. Y. Yücel, Belleten, LII/202, (Nisan 1988), 220.

18 Psellos, The Chronographia of Michael Psellus, Translated from Greek by E. R. A. Sewter, New Haven, 1953, 269; Türkçe terc. Işın Demirkent, Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, Ankara 1992, 226. İmparatoru her fırsatta eleştiren Psellos, bu seferler sırasında Diogenes'in düşmanın üzerine gitmenin dışında hiçbir şey elde edemediğini ifade etmektedir.

19 Mateos, 140; Sıbt İbnü'l Cevzî, 148; Ahbâr üd-Devleti's-Selçukıyye, 33; İbnü'l-Adîm, Bugyetü't-Taleb fî Tarih Haleb (seçmeler), çeviri, notlar ve açıklamalar Ali Sevim, Biyogrofilerle Selçuklular Tarihi, Ankara 1989, 12; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 176-177.

20 Attaliotae, 161 vd.; 168 vd.; Psellos, 269 vd., 276 vd.; Türkçe terc. 229 vd., 233 vd.; Bryennios, 116, 126 vd., 138-140; Türkçe terc. 46, 49 vd., 55; Zonaras, 142 vd.; Abû'l-Farac, I, 321 vd; Mihail, II, 26-27; Mateos, 143; Vardan, 178; Müstevfî, 433; Bundârî, Zubdet al-Nusra va Nuhbat al 'Usra, Türkçe terc. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İstanbul 1943, 40-41; Aksarayî, Müsâmeretü'l-Ahbâr, yay. O. Turan, 2. baskı, Ankara 1999, 16-17; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, 12-13; İbnu'l-'Adîm, Zubdetu'l-Haleb min Târîh Haleb, II, yay. Samî Dahhân, Dımaşk 1954, 28-29.

21 Attaliotae, 184 vd; Zonaras, 148-149; Bryennios, 144 vd., 166 vd.; Türkçe terc. 58 vd., 66 vd.; ayrıca bk. Sevim, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", Belleten, XXVII/101, (1962), 126; İbrahim Artuk, Artuk Beğ, Ankara 1988, 15 vd.; Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, Ankara 1990, 47 vd.; Laurent, a.g.e., 66.

22 A. Komnena, The Alexiad of The Princess Anna Komnena, Translated by A. Dawes, London 1967, 8 vd.; Türkçe terc. Bilge Umar, Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası, İstanbul 1996, 17 vd.; Bryennios, 182 vd.; Türkçe terc. 72 vd.; Attaliotae, 199 vd., 206-207; Zonaras, 149 vd.; ayrıca bk. Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953, 67-68; Vryonis, a.g.e., 107-108; aynı yazar, "Patterns of Population Movement in Byzantine Asia 1071-1261", XVe Congrés International D' Études Byzantine, Rapports et Co-Rapports I. Histoire (Athens 1976), 5-6.

23 Bizans kaynaklarından Skylitzes'e göre Kutalmış'ın beş oğlu vardı; bk. Skylitzes'ten naklen, Laurent, a.g.e., 11; bunlardan dördünün ismi çeşitli Doğu ve Batı kaynaklarından geçmektedir. Mesela Süleyman ve Mansur için bk. Bryennios, 186; Türkçe terc. 102; Devlet (Dolat) için bk. İbnu'l-'Adîm, Zubdetu'l-Haleb, II, 205; Alp İlek (Alp Yülük) için bk. Mateos, 186; bu isimler ayrıca için bk. Mükrimin Halil Yınanç, Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1934, 56.

24 Sıbt İbnü'l Cevzî, 174-175; ayrıca bk. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 4. baskı, İstanbul 1996, 47 vd. Konuyla ilgili bilgi veren kaynaklarda yalnızca Kutalmışoğlu ve kardeşi olarak geçen bu iki şehzâde muhtemelen Alp İlek ve Devlet'tir. Zira diğer iki kardeş Süleyman ve Mansur'un isimleri bu tarihten sonra meydana gelen hadiselerde zikredilmektedir (bk. Bryennios, 258; Türkçe terc. 102).

25 "Tarihlerde Gevale imlasıyla yazılan ve Gevele denilen kale Konya yakınında Sille civarındaki (Konya ile Altınapa yolu üzerinde) dağın üzerinde olup dağın bir adı da Tahtalı dağdır." bk. İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1988, 30 dipnot 2.

26 Tarih-i Al-i Selçuk Der Anadolu (Anonim), yay. Nadire Celâlî, Tahran 1999, 79; Türkçe terc. F. N. Uzluk, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi, Ankara 1952, 23.

27 Attaliotae, 239 vd., 265 vd.; Bryennios, 236 vd.; Türkçe terc. 94 vd.; Zonaras, 153 vd.; Abu'l-Farac, I., 327 vd.; ayrıca bk. D. I. Polemis, "Notes On Eleventh-Century Chronology (1059-1081), Byzantinische Zeitschrift, LVIII, (1965), 69 vd.; Robert Browning, The Byzantine Empire, Washington DC. 1992, 123; Laurent, a.g.m., 224; Peter Charanis, "The Byzantine Empire in the Eleventh Century", H. C., I, ed. Kenneth M. Setton, Philadelphia 1955, 201.

28 Attaliotae, 276-277; ayrıca bk. Laurent, a.g.m., 224.

29 Attaliotae, 288 vd.; Bryennios, 258 vd.; Türkçe terc. 102 vd.; Zonaras, 155; Alexiad, 12 vd.; Türkçe terc. 23 vd.; ayrıca bk. Laurent, a.g.m., 225; Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Türkçe terc. Yıldız Moran, İstanbul 1979, 90; Vryonis, a.g.e., 106; Walter Emil Kaegi, "The Contribution of Archery to Turkish Conquest of Anatolia", Speculum, XXXIX, January 1964, 107.

30 Sultan Melikşah'ın Emir Porsuk'u Anadolu'ya göndermesiyle ilgili olarak iki farklı görüş ileri sürülmektedir. Bunlardan birincisine göre hâkimiyet davası nedeniyle birbirleriyle arası açılan Süleymanşah ve Mansur'un çatışmaya girdiğini öğrenen Sultan Melikşah, Süleyman'ın yanında yer alarak bu sırada Bizans'a sığınmış olan Mansur'un ortadan kaldırılması için Emir Porsuk'u Anadolu'ya göndermişti; bk. Yınanç, a.g.e., 62; Köymen, "Süleymanşah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", Belleten, LVII/218 (Nisan 1993), 75-76; bu konu ile ilgili olarak ileri sürülen ikinci fikre göre ise, merkeziyetçi yönetime büyük önem veren Sultan Melikşah, Emir Porsuk'u Anadolu'da başına buyruk hareket eden Kutalmışoğullarının her ikisinin üzerine göndermişti (bk. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 56 vd.; aynı yazar, Selçuklular Tarihi, 286-287; Cahen, Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi, 36). Bize göre de Sultan Melikşah Emir Porsuk'u Anadolu'ya Kutalmışoğullarının herikisini de itaat altına almak üzere göndermiştir. Zira bu tarihte Kutalmışoğullarının aralarının açık olduğuna dair herhangi bir delil yok iken. Bu iki kardeşin Emir Porsuk'un üzerlerine gönderilmesinden kısa süre önce birlikte hareket ettiklerine dair kaynaklarda açık ifadeler vardır (bk. Bryennios, 258; Türkçe terc. 102).

31 Bryennios, 300 vd.; Türkçe terc. 123 vd.; Attaliotae, 306-307; Alexiad, 61 vd., Türkçe terc. 81 vd.; Zonaras 161 vd. Başta O. Turan olmak üzere bazı tarihçiler İznik'in Süleymanşah tarafından

1075 yılında fethedildiğini ileri sürmektedir. Turan, İznik'in 1075 yılında fethedildiğine dair en önemli delil olarak İslâm yazarlarından Azimî'nin eserindeki "Kutalmışoğlu Süleymanşah İznik ve ona tabi yöreleri 1074/75'de fethetti" (bk. Azimî, Tarih, nşr. ve Türkçe terc. Ali Sevim, Azimî Tarihi Selçuklular ile İlgili Bölümler, Ankara 1988, 21) ifadesini göstermektedir. Ancak dönemin olayları hakkında daha ayrıntılı bilgiler veren çağdaş Bizans kaynakları göz önüne alındığında bu tarihten birkaç yıl sonra dahi İznik'in henüz Süleymanşah'ın elinde olmadığı ortaya çıkmaktadır. Nitekim 1078 yılında VII. Mikhail'e karşı ayaklanan Anadolu orduları komutanı Botaneiates, yanındaki kuvvetlerle İstanbul'a doğru ilerlerken bu sırada Bizans imparatoru ile anlaşan Süleymanşah'ın üzerine geldiğini öğrenince yolunu değiştirerek ona yakalanmadan İznik'e ulaşmaya çalışmış fakat İznik'e yaklaştığı sırada kendisine yetişen Süleymanşah'ın kuvvetleri tarafından önü kesilmişti. Bundan sonra yanındaki bir diğer Selçuklu şehzâdesi Erbasan aracılığıyla Süleymanşah'ı yanına çekmeyi başaran Botaneiates ancak bu şekilde yoluna devam ederek İznik'e ulaşabilmişti (bk. Bryennios, 236 vd.; Türkçe terc. 94 vd.; Zonaras, 153 vd.; Attaliotae, 240, 265 vd.). Buradan da anlaşılacağı gibi eğer İznik bu tarihte Süleymanşah'ın elinde olsaydı, Botaniates kendisini yakalamak için harekete geçen Süleymanşah'ın kontrolündeki İznik'e ulaşmaya çalışmazdı. Süleymanşah'ın İznik'i ele geçirmesi Botaneiates'in kendi kuvvetlerine kattığı Süleymanşah'ın askerlerini Batı Anadolu'daki bazı önemli şehirlere muhafız olarak yerleştirmesi ya da daha büyük bir ihtimalle bu olaydan iki yıl sonra 1080'de patlak veren N. Melissenos'un ayaklanması ile ilgilidir. Bu ayaklanma sırasında da Melissenos'un daha önce Botaneiates'in yaptığı gibi güvenlikleri için Batı Anadolu'daki pek çok şehre yerleştirdiği Türk garnizonları Melissenos'un, Aleksios tarafından saf dışı edilmesinin ardından bu şehirleri boşaltmayarak kontrolleri altına almışlardır. İşte İznik de yine bu sırada Melissenos ile birikte şehre giren Türk garnizonları sayesinde güçlük çekmeden kontrol altına alınmış olmalıdır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluş tarihi ve İznik'in zaptı ile ilgili olarak ayrıntılı bir inceleme için ayrıca bk. Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 10-11, 1981, 1-18.

32 Yınanç, a.g.e., 66; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye., 61; aynı yazar, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul 1978, 290.

33 Alexiad, 94 vd.; Türkçe terc. 126 vd. Anna'ya göre barış önerisinde bulunan Aleksios değil Süleymanşah idi. Ancak bu dönemde asıl zor şartlar altında bulunan ve savunma durumunda olan Bizans İmparatorluğu olduğundan bu teklifin Aleksios tarafından yapılmış olması daha mantıklıdır.

34 Alexiad, 126 vd.; Türkçe terc. 142 vd., 163 vd.; Angold, a.g.e., 112; Treadgold, State and Society, 615.

35 Alexiad, 155 vd.; Türkçe terc. 197 vd.

36 Alexiad, 157 vd.; Türkçe terc. 199 vd.; ayrıca bk. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 85.

37 Alexiad, 153, 160-161; Türkçe terc. 195-196, 203-204; ayrıca bk. Cahen, Anadolu'da Türkler, 94-95; Charles M. Brand, "The Turkish Element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centruies", Dumbarton Oaks Papers, S. 43 (1989), 4.

38 Alexiad, 163-164; Türkçe terc. 207 vd.; Demirkent, Sultan I. Kılıç Arslan, Ankara 1996, 16-17; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 97.

39 Bu Türk Beyinin ismi ile ilgili olarak bk. Kafesoğlu, "Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyi'nin Adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı", İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 34, İstanbul 1984, 55-60.

40 Çaka Bey'in ortaya çıkışı ve ilk faaliyetleri ile ilgili olarak bk. Alexiad, 183 vd.; Türkçe terc. 229 vd.; Zonaras, 164-165; ayrıca bk. Akdes Nimet Kurat, Çaka, Orta Zamanda İzmir ve Yakınındaki Adaların Türk Hakimi, İstanbul, 1936, 8 vd.; aynı yazar, Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937, 198 vd; Çoşkun Alptekin, "İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği)", Tarihte Türk Devletleri, II, Ankara 1987, 477-478.

41 Kurat, Peçenek Tarihi, 214 vd.; aynı yazar, Çaka, 22-23; Demirkent, a.g.e., 5; Angold, a.g.e., 110-111; Ostrogorsky, a.g.e., 332-333; Browning, a.g.e., 160.

42 Alexiad, 219-220; Türkçe terc. 269-271; ayrıca bk. Kurat, Çaka, 29-30; aynı yazar, Peçenek Tarihi, 201; Demirkent, a.g.e., 17-18; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 97-98; Cahen, Anadolu'da Türkler, 95.

43 Alexiad, 247-248; Türkçe terc. 300 vd.

44 Alexiad, 248; Türkçe terc. 302-303.s

45 Alexiad, 252 vd., 269 vd.; Türkçe terc. 308 vd., 325 vd.; Anonim Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum, ed. ve İngilizce Terc. Rosalind Hill, The Deeds of the Franks and other Pilgrims to Jarusalem, London, 1962, 12 vd.; İbnu'l-Esîr, X. 273-274; Türkçe terc. X. 228; Mateos, 188 vd.; Vardan, 187, ayrıca bk. Demirkent, Haçlı Seferleri, İstanbul 1997, 21 vd., 30 vd.; aynı yazar, Sultan I. Kılıç Arslan, 24 vd; Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, I., Türkçe terc. Fikret Işıltan, Ankara 1989, 110 vd., 136 vd.; aynı yazar, The First Crusade, Abridged ed., Tokyo-Dai Nippon 1980, 92 vd., 122 vd.; aynı yazar, "The First Crusade: Constantinople to Antioch", H. C., I, ed. T. M. Setton and M. W. Baldwin, Philedelphia 1955, 284 vd; Karen Armstrong, Holy War: The Crusades and Their Impact on Today's World, London-Papermarc 1992, 154 vd.

46 Alexiad, 280 vd.; Türkçe terc. 337 vd.; ayrıca bk. Demirkent, I. Kılıç Arslan, 32-33; Runciman, Haçlı Seferleri, I, 149; aynı yazar, The First Crusade, 137; Cahen, Anadolu'da Türkler, 98; Tamara Talbot Rice, The Seljuks in Asia Minor, London, 1961. 53.

47 Alexiad, 288 vd.; Türkçe terc. 346 vd.; Mateos, 214 vd.; Vardan, 189; ayrıca bk. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, II, Anakara 1992, 19 vd.; Demirkent, Haçlı Seferleri, 61 vd.; aynı yazar, I. Kılıç Arslan, 34 vd.; aynı yazar, "1101 Yılı Haçlı Seferleri Ordularının Anadolu'da Takip Ettiği

Yollar Hakkında", Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, 23-25 Haziran 1997 (İstanbul), Ankara 1999, 31 vd.; Z. Velidî Togan, Umumi Türk Tarihi'ne Giriş, 3. baskı, Ankara 1981, 204.

48 Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 105-106; aynı yazar, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul 1980, 88-89; Demirkent, I. Kılıç Arslan, 49. Bizans imparatoru ve I. Kılıç Arslan arasında bir antlaşma yapılması elbetteki yalnızca I. Kılıç Arslan'ın 1101 yılında Anadolu'ya giren Haçlı ordularına karşı elde ettiği büyük başarıların sonucu olarak düşünülemez. Zaten bu sıralarda daha önce kendisine verdikleri sözleri yerine getirmeyen Haçlılar ile Aleksios'un arası açıktı. Nitekim çok geçmeden Bohemond ile çatışmaya giren imparator Selçuklulardan yardım almıştır (bk. Cahen, Anadolu'da Türkler, 100).

49 Alexiad, 370; Türkçe terc. 451-452. Bizans İmparatorluğu ile Selçuklular arasında yapılan bu barış antlaşması hakkında bilgi veren tek kaynak Anna Komnena'nın eseridir. Ancak yazar Selçuklular ile yapılan antlaşmanın içeriği ile ilgili olarak hiçbir şey belirtmemektedir. Anna, yalnızca imparatorun Selçuklu elçileriyle olan görüşmeler sırasında onlara kendi fikirlerini kabul ettirdiğini ve antlaşmanın da Bizans imparatorluğunun lehinde maddeler içerdiğini zikretmektedir.

50 Alexiad, 371, 374 vd., 390 vd.; Türkçe terc. 453, 457 vd., 479 vd.; ayrıca bk. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 154 vd. Bizans'ta yaygın bir cezalandırma yöntemi olan gözlere mil çekilmesi Selçuklu tarihinde ilk kez bu olayla görülmüştür.

51 Ioannes Aksukhos ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bk. Nicetas Choniates, O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates, Translated by Harry J. Magoulias, Detroit 1984, 7-8, 26-27, 29 vd.; Türkçe terc. Fikret Işıltan, Histoira (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), Ankara 1995, 6-7, 30, 32 vd.; ayrıca bk. Demirkent, "Komnenoslar Sarayında Bir Türk: Ioannes Aksukhos", XI. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, II, Ankara 1999, 539-544; Nevra Necipoğlu, "Aksuhos Ailesi", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, I., İstanbul 1993, 166-167; Charles M. Brand, a.g.m., 4 vd.

52 Niketas, 9; Türkçe terc. 8; Mihail, II, 68; Abu'l-Farac, II, 356; ayrıca bk. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 160; Treadgold, State and Society, 630, Angold, a.g.e., 153.

53 Niketas, 9-10; Türkçe terc. 8-9; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 161; Vryonis, a.g.e., 119.

54 Mihail, II, 82-83, 87-88; Abu'l-Farac, II, 360-361; Anonim Selçukname, 80, Türkçe terc. 24; ayrıca bk. Ferdinand Chalandon, Jean II Comnéne (1118-1143) et Manel I Comnéne (1143-1180), Paris 1912, 77 vd.; Turan, a.g.e., 168-169; Cahen, a.g.e., 106-107; Merçil, a.g.m., 712-713. Rivayete göre Kilikya'ya kaçarak mücadeleye devam eden Melik Arap kardeşine karşı bu kez kendisi Bizans imparatorundan yardım istemiş ancak bu yardım ulaşmadan ölmüştü (bk. Anonim Selçukname, 80, Türkçe terc. 24). Abu'l-Farac ve Mihail de Melik Arap'ın Bizans ülkesine kaçtığını ve burada kaybolduğunu yazmaktadırlar (bk. Abu'l-Farac, II, 361; Mihail, II, 88).

55 Niketas, 10 vd.; Türkçe terc. 9 vd.; John Kinnamus, Deeds of John and Manuel Comnenus, terc. Charles M. Brand, New York: Columbia university Press 1976, 16 vd.; Türkçe terc. Işın Demirkent, Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176), Ankara 2001, 7 vd.; Mihail, II, 69-70; ayrıca bk. Ostrogorsky, a.g.e., 349-350.

56 Niketas, 12-13; Türkçe terc. 12-13; Kinnamos, 20; Türkçe terc. 11-12; ayrıca bk. Chalondon, a.g.e., 82; Treadgold, a.g.e., 631; Turan, a.g.e., 171.

57 Niketas, 19; Türkçe terc. 20.

58 Niketas, 19; Türkçe terc. 20-21; Mihail, II, 96; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 84-85; Cahen, a.g.e., 107; Turan, a.g.e., 171; Mustafa Daş, "Selçuklu Ülkesinde Bizanslı Mülteciler", Toplumsal Tarih, Aralık 2000, 5-6.

59 Mihail, II, 98; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 84-85.

60 Mihail, II, 98; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 84-85; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 171-172.

61 Chalandon, a.g.e., 152-153; Daş, a.g.m., 6.

62 Niketas, 19; Türkçe terc. 21; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 153; Necipoğlu, "Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da Birliktelikleri", Cogito, S. 29, İstanbul 2001, 79-80; Daş, a.g.m., 6.

63 Niketas, 13; Türkçe terc. 13-14; Kinnamos, 20-21; Türkçe terc. 12-13; Mihail, II, 99; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 173; Treadgold, a.g.e., 632, Angold, a.g.e., 155.

64 Mihail, II, 111-112; Mateos, 295 n 9; Abu'l-Farac, II, 376; ayrıca bk. Turan a.g.e., 175.

65 Niketas, 20; Türkçe terc. 23; Mihail, II, 116-117; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 176-177; Vryonis, a.g.e., 119, Treadgold, a.g.e., 634, Turan, a.g.e., 176.

66 Niketas, 21; Türkçe terc. 23-24; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 179; Turan, a.g.e., 176; Necipoğlu, a.g.m., 80; Daş, a.g.m., 7.

67 Niketas, 31-32; Türkçe terc. 36; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 176; Daş, a.g.m., 7.

68 Niketas, 21 vd.; Türkçe terc. 24 vd.; Kinnamos, 25 vd.; Türkçe terc. 18 vd.; Abu'l-Farac, II, 377; Mateos, 296; Mihail, II, 121; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 181-182.

69 Niketas, 31-32.; Türkçe terc. 36; Kinnamos, 39 vd.; Türkçe terc. 35 vd.; Mihail, II, 139; Anonim Selçukname, 80-81; Türkçe terc. 24-25; ayrıca bk. Vryonis, a.g.e., 120-121; Turan, a.g.e., 181-182.

70 Kinnamos, 58; Türkçe terc. 54, ayrıca bk. Turan, a.g.e., 182.

71 Niketas, 59 vd.; Türkçe terc. 70 vd.; Kinnamos, 136 vd.; Türkçe terc. 130 vd.; Mateos, 322 vd.; Abu'l-Farac, II, 397-398; ayrıca bk. Ostrogorsky, a.g.e., 357.

72 Kinnamos, 143-144.; Türkçe terc. 138; Mateos, 327; ayrıca bk. M. K. Setton "Nureddin'in Faaliyeti", terc. K. Y. Kopraman, TAD., IV, S. 6-7, Ankara 1966, 515.

73 Niketas, 63; Türkçe terc. 75; Kinnamos, 145; Türkçe terc. 139-140; Mateos, 327.

74 Kinnamos, 145 vd.; Türkçe terc. 140 vd.

75 Turan, a.g.e., 200-201; Adulhaluk Çay, II. Kılıç Arslan, Ankara 1987, 32-33.

76 Kinnamos'un ifade ettiğine göre imparator bu sefer öncesinde Bithynia'daki Pylai'de huzuruna gelen Selçuklu elçilerine eğer istediği şekilde davranmazlarsa kısa süre içinde Bizans süvarilerinin ülkeleri üzerine yürüyeceğini ve her tarafı yağmalayacaklarını söyleyerek tehdit etmişti (bk. Kinnamos, 147-148.; Türkçe terc. 142).

77 Kinnamos, 147 vd.; Türkçe terc. 142 vd.; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 460-461; Vryonis, a.g.e., 122.

78 Kinnamos, 150-151.; Türkçe terc. 144-145; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 461.

79 Kinnamos, 151; Türkçe terc. 145; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 201; Çay, a.g.e., 34.

80 Niketas, 67; Türkçe terc. 81; Mihail, II, 189-190; İbnu'l Esîr, XI, 317; Türkçe terc. XI, 257-258.

81 Kinnamos, 152-153; Türkçe terc. 146.

82 Kinnamos, 152; Türkçe terc. 145-146.

83 Niketas, 67 vd.; Türkçe terc. 81 vd.; Kinnamos, 156 vd.; Türkçe terc. 149 vd.; Abu'l-Farac, II, 399; Mateos, 334; Mihail, II, 188; İbnu'l Esîr, XI, 317; Türkçe terc. XI, 258; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 461-462; Turan, a.g.e., 201-202; Merçil, a.g.m., 713.

84 "Uşak iline bağlı ilçe merkezi Sivaslı'ya adını veren, onun biraz batı ilerisinde şimdiki Selçikler köyü yerinde bulunan İlk çağ ve Orta Çağ kenti", Bilge Umar, Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İstanbul 1993, 716.

85 Kinnamos, 152, 158; Türkçe terc. 146, 151; ayrıca bk. Merçil, a.g.m., 714.

86 Niketas, 69-70; Türkçe terc. 83-84 (Kılıç Arslan tarafından yurtlarından sürülen Şahinşah ve Zunnun, imparatorun yanına sığınmıştı); Abu'l-Farac, II, 406, 418; İbnu'l Esîr, XI, 317; Türkçe terc. XI, 258; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 202; Merçil, a.g.m., 714.

87 Niketas, 70-71; Türkçe terc. 85-86.

88 Kinnamos, 215; Türkçe terc. 206; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 497, 501; Ostrogorsky, a.g.e., 361; A. A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, C. II, Wisconsin 1976, 425-426; Cahen, a.g.e., 114-115.

89 Niketas, 70; Türkçe terc. 85.

90 Niketas, 71; Türkçe terc. 86; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 500.

91 Kinnamos, 218-219; Türkçe terc. 209-210; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 502.

92 Niketas, 99-100; Türkçe terc. 121-122; Kinnamos, 220-221; Türkçe terc. 211; Abu'l-Farac, II, 421; Mihail, II, 246.

93 Niketas, 99-100; Türkçe terc. 122.

94 Kinnamos, 221; Türkçe terc. 211-212; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 502, Turan, a.g.e., 207.

95 Kinnamos, 221; Türkçe terc. 212. Rivayete Amasya'daki Türklerin şehirdeki Hıristiyan ahalinin ağzından Mihail Gabras'a bir mektup yazarak yanında bulunan Zunnun'un Türklerle irtibatta olduğunu, kendisine ihanet edeceğini bildirmeleri üzerine Bizans ordusu geri çekilmişti (bk. Mihail, II, 246-247; Abu'l-Farac, II, 421-422).

96 Kinnamos, 222-223; Türkçe terc. 212-213.

97 Niketas, 100; Türkçe terc. 122; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 507; Vryonis, a.g.e., 123.

98 Niketas, 100; Türkçe terc. 122-123; Kinnamos, 223-224; Türkçe terc. 214; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 504.

99 Kinnamos, 224; Türkçe terc. 215. Ancak Türkler tarafından bozguna uğratılan ve savaş sırasında öldürülen Andronikos Vatatzes'in kesilen başı Myriokephalon savaş alanına getirilmiş ve bir mızrağın ucuna geçirilerek Bizans askerlerine gösterilmişti (bk. Niketas, 103; Türkçe terc. 126; Abu'l-Farac, II, 422; Mihail, II, 248).

100 Niketas, 100; Türkçe terc. 123; Kinnamos, 224; Türkçe terc. 224. Bu sefere çıkmadan önce Papa III. Alexandrea'ya bir mektup göndererek Türklere karşı çıkacağı seferde Batılı hükümdarların kendisine yardım etmelerini sağlamasını isteyen I. Manuel, papanın kendisine 29 Ocak 1176 tarihinde gönderdiği cevapta yardımın yıl sonundan önce gelemeyeceğini bildirmesi üzerine bu yardımı beklemeden harekete geçmişti (bk. Chalandon, a.g.e., 505-506).

101 Niketas, 101; Türkçe terc. 124; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 508; Vryonis, a.g.e., 124.

102 Bu kalenin ve savaşın yapıldığı geçidin yeri için bk. Çay, a.g.e., 78-79 n 165; aynı yazar, Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası Sultan II. Kılıç Arslan ve Karamıkbeli (Myriokephalon) Zaferi (17 Eylül 1176), İstanbul 1984, 84-95; Ekkehard Eickhoff, "Der Ort der Sclacht Von Myriokephalon", VIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, Ankara 1981, 684 vd.; Kudret Ayiter, "Myriokephalon Savaşı Nerede Olmuştur", VIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, Ankara 1981, 689-701; Umar, "Myriokephalon Savaşının Yeri: Çivril Yakınında Kûfi Çayı Vadisi", Belleten, LIV/209, (Nisan 1990), 99-116.

103 Niketas, 101 vd.; Türkçe terc. 124 vd; Abu'l Farac, II, 422; Mihail, II, 248-249; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 510 vd.; Turan, a.g.e., 208-209; aynı yazar, Mefkure, 293; Çay, II. Kılıç Arslan, 68 vd.; László Rásonyi, Tarihte Türklük, 3. baskı, Ankara 1993, 194.

104 Bizans kaynakları barış teklifinin ilk önce II. Kılıç Arslan tarafından yapıldığını ifade etmektedir (bk. Niketas, 106; Türkçe teerc. 130; ayrıca bk. Vasiliev, "Manuel Comnenus and Henry Plantagenet", Byzantinische Zeitschrift, S. 29, 1919/30, 239). Ancak barış teklifinin ordusu neredeyse tamamen imha edilmiş olan imparator tarafından yapılmış olması daha mantıklıdır ki, Doğu kaynakları da bunu doğrulamaktadır (bk. Abu'l-Farac, II, 422; Mihail, II, 249; Anonim Selçukname, 82; Türkçe terc. 25).

105 Niketas, 107; Türkçe terc. 131; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 512.

106 Niketas'a göre avını elinden kaçırdığı için pişmanlık duyan sultan, imparatorun arkasından adamlarını göndermişti (bk. Niketas, 108; Türkçe terc. 132). Oysa Mihail'in kaydında gerçek ortaya çıkmaktadır. Buna göre sabah sulh ilan edildiğinde, sulha razı olduğu için sultana küfretmeye başlayan Türkmenler, onu hainlikle suçlamışlar ve geri dönmekte olan imparatora saldırıya geçmişlerdi (bk. Mihail, II, 249-250).

107 Niketas, 108; Türkçe terc. 132-133; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 512.

108 Vasiliev, a.g.m., 238 vd.

109 Vaisliev, a.g.e., II, 429-430; Cahen, a.g.e., 116.

110 Willermus Tyrensis, Historia rerum in partibus transmarinis gestarum, Almanca terc. E. Ve R Kausler, Geshischte der Kreuzzüge und Königreichs Jerusalem, Stuttgart 1844, 573.

111 Bazı kaynakların ifade ettiğine göre bu altınlar Türklerin savaş sırasında Bizanslılardan ganimet olarak aldıkları İsa Peygamber'in çarmıha gerilişini tasvir eden haçın geri alınması içindi (bk. Mihail, II, 250; Abu'l-Farac, II, 422).

112 Niketas, 108; Türkçe terc. 133; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 513; Turan, a.g.e., 213-214.

113 Niketas, 108 vd.; Türkçe terc. 133 vd.; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 513-514; Turan, a.g.e., 214.

114 Niketas, 110 vd.; Türkçe terc. 135 vd.; ayrıca bk. Chalandon, a.g.e., 514; Turan, a.g.e., 214.

115 Niketas, 146 ayrıca bk. Turan, a.g.e, 214.

116 Niketas, 146-147; Mihail, II, 267-268; Turan, a.g.e., 214.

117 Niketas, 188 vd.; Mihail, II, 266-267; ayrıca bk. Ostrogorsky, a.g.e., 370-371.

118 Niketas, 203; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 214; Çay, a.g.e., 96.

119 Selçuklu meliklerinin hâkim oldukları bölgeler için bk. İbn Bibî, El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye, yay. A. Sadık Erzi, Ankara 1956, 22; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, I, Ankara 1996, 41; Aksarayî, 30; Türkçe terc. 23. Niketas yalnızca Muhiddin Mesud, Kutbeddin Melikşah, Rükneddin Süleymanşah ve Gıyaseddin Keyhüsrev'in hakim oldukları bölgeleri vermektedir (bk. Niketas, 286). Cahen, Ereğli Hakimi Sancarşah'ı sultanın kardeşi ve Niğde Hakimi Arslanşah'ı da onun oğlu yani sultanın yeğeni olarak göstermektedir (bk. Cahen, a.g.e., 122).

120 Niketas, 253-254, 260-261; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 219; Cahen, a.g.e., 127.

121 Niketas, 278; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 219. Cahen, a.g.e., 127.

122 Turan, a.g.e., 219; Cahen, a.g.e., 127.

123 Niketas, 220.

124 Niketas, 219-220, ayrıca bk. Turan, a.g.e., 219-220.

125 Niketas, 271-272; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 239-240; Tuncer Baykara, I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211), Gazi-Şehit, Ankara 1997, 18.

126 Niketas, 272-273; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 240; Baykara, a.g.e., 18-19.

127 Niketas, 286.

128 Niketas, 290; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 248; aynı yazar, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Ankara 1988, 122-123.

129 Niketas, 290.

130 Niketas, 290; ayrıca bk. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 248.

131 Niketas, 286-287, 343; İbn Bibî, 36 vd; Türkçe terc. 55 vd.; Aksarayî, 31; Türkçe terc. 23-24; Anonim Selçukname, 84; Türkçe terc. 27; İbnu'l-Esîr, XII, 200; Türkçe terc. XII, 169; Abu'l-Farac, II, 474. Bizans kaynaklarından Akropolites'e göre sultan, imparator tarafından vaftiz edilerek evlad edinilmişti (bk. Georgios Akropolites, Historia, Almanca terc. Wilhelm Blum, Die Chronik, Stuttgart 1989, 75).

132 İbn Bibî, 57-58; Türkçe terc. 76.; Aksarayî, 31; Türkçe terc. 24; Abu'l-Farac, II, 474; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 270; Baykara, a.g.e., 25; Merçil, a.g.m., 715.

133 Akropolites, 75; İbn Bibî, 76 vd.; Türkçe terc. 97 vd.; Aksarayî, 32; Türkçe terc. 24; İbnu'l Esîr, XII, 200-201; Türkçe terc. XII, 169; Müstevfî, 476; Abu'l-Farac, II, 486.

134 İbn Bibî, 80-81; Türkçe terc. 101; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 272-273; Baykara, a.g.e., 28; Cahen, a.g.e., 126. I. Gıyaseddin Keyhüsrev bu bölgeleri söz verdiği şekilde Bizanslı bir yöneticiye bırakmıştı. Bu Bizanslı yönetici de kayınpederi Mavrozomes idi. Gerçekten de Niketas'ın belirttiği üzere Mavrozomes Keyhüsrev'in desteğiyle tüm Menderes havalisini tahrip ve yağma etmişti (bk. Niketas, 343). Cahen oğullarının Laskaris'in elinden kaçması sonucu sultanın bu yükümlülüğünden kurtulduğunu, buna karşılık Latinlerle savaşabilmek için Selçuklularla barış yapmak zorunda olan Laskaris'in bu bölgelerin Mavrozomes'e bırakılmasını istediğini yazmaktadır (bk. Cahen, a.g.e., 126).

135 İbn Bibî, 81-84; Türkçe terc. 102-104; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 273; Baykara, a.g.e., 28.

136 İbn Bibî, 84 vd.; Türkçe terc. 104 vd.; Aksarayî, 32; Türkçe terc. 24; İbnu'l Esîr, XII, 201; Türkçe terc. XII, 169-170; Abu'l-Farac, II, 486; Müstevfî, 476; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 273-274; Baykara, a.g.e., 29.

137 Ostrogorsky, a.g.e., 393; Treadgold, a.g.e., 712 vd.; Turan, a.g.e., 278; Baykara, a.g.e., 33.

138 Niketas, 350-351; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 278; Baykara, a.g.e., 33.

139 Niketas, 351-352; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 278.

140 Turan, a.g.e., 279-280; Baykara, a.g.e., 34.

141 İbn Bibî, 95 vd.; Türkçe terc. 115 vd.; İbnu'l Esîr, XII, 252-253; Türkçe terc. XII, 209-210; Abu'l-Farac, II, 488; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 283 vd.; Baykara, a.g.e., 36 vd.; Cahen, a.g.e., 129.

142 İbn Bibî, 103; Türkçe terc. 122-123; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 288.

143 Akropolites, 75-77; İbn Bibî, 110; Türkçe terc. 130-131; Aksarayî, 32; Türkçe terc. 25; Anonim Selçukname, 85-86; Türkçe terc. 27-28; Müstevfî, 477.

144 İbn Bibî, 107; Türkçe terc. 126-127; Aksarayî, 32; Türkçe terc. 25; Akropolites, 76.

145 İbn Bibî, 109-110; Türkçe terc. 130; Akropolites, 77.

146 İbn Bibî, 110-111; Türkçe terc. 131; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 290.

147 İbn Bibî, 129 vd.; Türkçe terc. 151 vd.; ayrıca bk., Turan, a.g.e., 299-300.

148 Paul Wittek, Menteşe Beyliği 13-15. Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik, Türkçe terc. O. Ş. Gökyay, 3. baskı, Ankara 1999, 13; Turan, a.g.e., 352; Ostrogorsky, a.g.e., 409.

149 İbn Bibî, 147 vd.; Türkçe terc. 168 vd.; ayrıca bk. Ostrogorsky, a.g.e., 399; Turan, a.g.e., 302 vd.

150 Turan, a.g.e., 362, 448.

151 Turan, a.g.e., 448-449.

152 Ostrogorsky, a.g.e., 410.

153 İbn Bibî, 616 vd.; Türkçe terc. II. 142 vd.; Aksarayî, 41-42; Türkçe terc. 35; Anonim Selçukname, 97-98; Türkçe terc. 35; Ebul Ferec (İbnül İbrî), Tarihi Muhtasarüddüvel, terc. Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul 1941, 27 ayrıca bk. Nejat Kaymaz, Pervâne Mu‘inü’d-dîn Süleyman, Ankara 1970, 60 vd.

154 İbn Bibî, 626; Türkçe terc. II. 151; Aksarayî, 49; Türkçe terc. 39; Anonim Selçukname, 98; Türkçe terc. 35; ayrıca bk. Kaymaz, a.g.e., 69 vd.

155 İbn Bibî, 637; Türkçe terc. II. 160; Aksarayî, 67 vd.; Türkçe terc. 50 vd; Anonim Selçukname, 99; Türkçe terc. 35; Abu’l-Farac, II, 582; ayrıca bk. Kaymaz, a.g.e., 86 vd.; Turan, a.g.e., 494 vd.; Merçil, a.g.m., 718.

156 İbn Bibî, 637; Türkçe terc. II. 160; Aksarayî, 70; Türkçe terc. 53; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 497-498. Rivayete göre II. İzeddin Keykavus İstanbul’da gizlice Hıristiyan olmuş ve vaftiz edilmişti (bk. Viladimir Gordlevski, Anadolu Selçuklu Devleti, Türkçe terc. Azer Yaran, Ankara 1988, 334).

157 Kalabalık sayıdaki bu topluluk daha sonra Dobruca’ya yerleşmişti. Bugün hala bu bölgede yaşayan ve Keykavus’un ismine bağlı olarak Gagavuz diye anılan Türkler onların soyuna dayandırılmaktadır (bk. Paul Wittek, “Yazijioglu ‘Ali on the Christian Turks of Dobruca”, Bulletin of the School of oriental and African Studies, XIV, 1952, 639-668).

158 İbn Bibî, 638-639; Türkçe terc. II. 161; Aksarayî, 75; Türkçe terc. 56-57; Abu’l-Farac, II, 585; ayrıca bk. Merçil, a.g.m., 718-719.

159 İbn Bibî, 639-640; Türkçe terc. II. 161; Aksarayî, 75; Türkçe terc. 56-57.

160 Pachymeres'den naklen Turan, a.g.e., 499-500. II. İzzeddin Keykavus'un bu oğlunun soyundan gelenler Osmanlı Devleti zamanına kadar yaşamıştır bk. Laurent, "Une Famille Turque au Service de Byzance les Mélikés", Byzantinische Zeitschrift, S. 49 (1956), 349-368.)

161 İbn Bibî, 639-640; Türkçe terc. II. 161-162; Aksarayî, 76-77; Türkçe terc. 57; Anonim Selçukname, 99; Türkçe terc. 35; ayrıca bk. Turan, a.g.e., 500.

162 Kinnamos, 20-21; Türkçe terc. 13; Necipoğlu, a.g.m., 83.

Akropolites, Georgios, Historia; Almanca terc. Wilhelm Blum, Die Chronik, Stuttgart 1989.

Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud, Müsâmeretü'l-Ahbâr, yay. O. Turan, 2. baskı, Ankara 1999; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

Alptekin, Çoşkun, "İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği)", Tarihte Türk Devletleri, II, Ankara 1987, 477-481.

Angold, Michael, The Byzantine Empire 1025-1081, New York 1988.

Anonim Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum, ed. ve İngilizce Terc. Rosalind Hill, The Deeds of the Franks and other Pilgrims to Jarusalem, London 1962.

Armstrong, Karen, Holy War: The Crusades and Their Impact on Today's World, London-Papermarc 1992.

Artuk, İbrahim, Artuk Beğ, Ankara 1988.

Attaliotae, Michaelis, Historia, yay. ve Lat. terc. Brunet de Presle-Immanuel Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae-Weberi 1853.

Ayiter, Kudret, "Myriokephalon Savaşı Nerede Olmuştur", VIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, Ankara 1981, 689-701.

Azimî, Tarih, nşr. ve Türkçe terc. Ali Sevim, Azimî Tarihi Selçuklular ile İlgili Bölümler, Ankara 1988.

Bailly, Auguste, Bizans Tarihi, II, Türkçe terc. Haluk Şaman, İstanbul (bty.).

Barthold, "Ani", İslâm Ansiklopedisi, I, Eskişehir 1997, 435-437.

Baykara, Tuncer, I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211), Gazi-Şehit, Ankara 1997.

Brand, Charles M., "The Turkish Element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centruies", Dumbarton Oaks Papers, S. 43 (1989), 1-25.

Brosset, M., Gürcistan Tarihi, Selçuklular Devri (1015-1185), Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan (Türk Tarih Kurumu'nda Basılmamış nüsha).

Browning, Robert, The Byzantine Empire, Washington DC. 1992.

Bryennios, Nicephore, Histoire, Introduction, texte, traduction et notes par Paul Gautier, Bruxelles: Byzantion, 1975; Türkçe terc. O. Kazanlı, Tarihi Hatıralar, (Türk Tarih Kurumu'nda Basılmamış nüsha).

Bundârî, Zubdet al-Nusra va Nuhbat al 'Usra; Türkçe terc. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İstanbul 1943.

Cahen, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Türkçe terc. Yıldız Moran, İstanbul 1979.

——, Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi, Türkçe terc. Y. Yücel-B. Yediyıldız, Ankara 1992.

——, "The Turkish Invasion: The Selchükids", A History of the Crusades, I, ed. T. M. Setton and M. W. Baldwin, Philedelphia 1955, 135-176.

Chalandon, Ferdinand, Jean II Comnéne 8118-11439 et Manel I Comnéne (1143-1180), Paris 1912.

Charanis, Peter, "The Byzantine Empire in the Eleventh Century", A History of the Crusades, I, ed. Kenneth M. Setton, Philadelphia 1955, 177-219.

Choniates, Nicetas, O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates, Translated by Harry J. Magoulias, Detroit 1984; Türkçe terc. Fikret Işıltan, Histoira (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), Ankara 1995.

Cuzcanî, Tabakat-ı Nasırî, yay. Abdulhay Habibî, Tahran 1363 h. ş.

Çay, Abdulhaluk, Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası Sultan II. Kılıç Arslan ve Karamıkbeli (Myriokephalon) Zaferi (17 Eylül 1176), İstanbul 1984.

——, II. Kılıçarslan, Ankara 1987.

Daş, Mustafa, "Selçuklu Ülkesinde Bizanslı Mülteciler" Toplumsal Tarih, Aralık 2000, 4-12.

Demirkent, Işın, Haçlı Seferleri, İstanbul 1997.

——, Sultan I. Kılıçarslan, Ankara 1996.

——, "1071 Malazgirt savaşına Kadar Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu", İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 33, İstanbul 1982, 133-146.

——, Demirkent, “Komnenoslar Sarayında Bir Türk: Ioannes Aksukhos”, XI. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, II, Ankara 1999, 539-544.

——, “1101 Yılı Haçlı Seferleri Ordularının Anadolu’da Takip Ettiği Yollar Hakkında”, Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, 23-25 Haziran 1997 (İstanbul), Ankara 1999, 115-122.

Ebul Ferec (İbnül İbrî), Tarihi Muhtasarüddüvel, terc. Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul 1941.

Eickhoff, E, “Der Ort der Sclacht Von Myriokephalon”, VIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, Ankara 1981, 679-687.

Finlay, George, History of the Byzantine Empire, London-Newyork 1935.

Gerdizî, Zeynü’l Ahbâr, yay. Abdulhay Habibî, Tahran 1363 h. ş.

Gordlevski, Viladimir, Anadolu Selçuklu Devleti, Türkçe terc. Azer Yaran, Ankara 1988.

Gregory Abû’l-Farac İbnü’l-İbrî (G. Barhebraeus), Abû’l-Farac Tarihi, İngilizceden Türkçeye terc. Ö. R. Doğrul, I-II, 2. Baskı, Ankara 1987.

Honigmann, Ernest, Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı, Türkçe terc. Fikret Işıltan, İstanbul 1970.

İbnu’l-‘Adîm, Zubdetu’l-Haleb min Târîh Haleb, II, yay. Samî Dahhân, Dımaşk 1954.

——, Bugyetü’t-Taleb fî Tarih Haleb (seçmeler), çeviri, notlar ve açıklamalar Ali Sevim; Biyogrofilerle Selçuklular Tarihi, Ankara 1989.

İbn Bibî, El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye, yay. A. Sadık Erzi, Ankara 1956, 22 Türkçe terc. Mürsel Öztürk, C. I-II, Ankara 1996.

İbnu’l-Esîr, el Kâmil fî’t-Târîh, IX., X, neşr. Carolus Johannes Tornberg, Beyrut 1386/1966; Türkçe terc. Abdülkerim Özaydın, IX, X, İstanbul 1987.

Jenkins, Romilly J. H., Byzantium: The Imperial Centuries, A. D. 610-1071, Toronto 1987.

Kaegi, Walter Emil, “The Contribution of Archery to Turkish Conquest of Anatolia”, Speculum, XXXIX, Jenuary 1964, 96-108.

Kafesoğlu, İbrahim, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953.

——, “Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu“, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 10-11, 1981, 1-18.

——, “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını (115-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti”, 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, 259-274.

——, “Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyinin Adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı”, İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 34, İstanbul 1984, 55-60.

——, “Selçuk’un Oğulları ve Torunları”, Türkiyat Mecmuası, XIII, 1958, 117-130.

Kaymaz, Nejat, Pervâne Mu‘inü’d-dîn Süleyman, Ankara 1970.

Kinnamus, John, Deeds of John and Manuel Comnenus, terc. Charles M. Brand, New York: Columbia University Press 1976, 16 vd.; Türkçe terc. Işın Demirkent, Ioannes Kinnamos’un Historia’sı (1118-1176), Ankara 2001.

Komnena, Anna, The Alexiad of The Princess Anna Komnena, Translated by A. Dawes, London 1967; Türkçe terc. Bilge Umar, Alexiad: Anadolu’da ve Balkan Yarımadası’nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi’nin Tarihi Malazgirt’in Sonrası, İstanbul 1996.

Köymen, M. Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C. I, Ankara 1993.

——, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976.

——, Alp Arslan ve Zamanı, İstanbul 1995.

——, “Anadolu’nun Fethi”, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, I, Ankara 1961, 89-122.

——, “Süleymanşah ve Anadolu Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu”, Belleten, LVII/218, (1993), 71-79.

Kurat, Akdes Nimet, Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937.

——, Çaka, Orta Zamanda İzmir ve Yakınındaki Adaların Türk Hakimi, İstanbul, 1936.

Laurent, J., Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l’Asie Occidentale Jusqu’en 1081, Paris-Nancy 1913.

——, “Rum (Anadolu) Sultanlığının Menşei ve Bizans”, Türkçe terc. Y. Yücel, Belleten, LII/202, (Nisan 1988), 219-226.

——, “Une Famille Turque au Service de Byzance les Mélikés”, Byzantinische Zeitschrift, S. 49 (1956), 349-368.

Levtchenko, M., Bizans, Türkçe terc. Erdoğan Berktay, İstanbul 1979.

Merçil, Erdoğan, “Bizans’ta Selçuklu Hanedan Mensupları”, XI. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, II, Ankara 1994, 709-721.

Mirhond, Ravzatu’s-Safa, C. IV, Luknov 1914.

Moayedi, Hasan Ghali, “Invasion Seldjoukides En Arménie Byzantine”, Tarih Araştırmaları Dergisi, C. VI, S. 10-11, 1968, 127-133.

Müstevfî, Hamdullah, Tarih-i Güzide, yay. AbdulhHuseyn Nevaî, Tahran 1364 h. ş.

Necipoğlu, Nevra, “Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu’da Birliktelikleri”, Cogito, S. 29, İstanbul 2001, 74-91.

——, “Aksuhos Ailesi”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, I., İstanbul 1993.

Norwich, John Julius, A Short History of Byzantium, New York 1997.

——, Byzantium The Apogee, New York 1992.

Ostrogorsky, Georg, Bizans Devleti Tarihi, Türkçe terc. Fikret Işıltan, Ankara 1991.

Polemis, D. I., “Notes On Eleventh-Century Chronology (1059-1081), Byzantinische Zeitschrift, LVIII, (1965), 60-76.

Psellos, The Chronographia of Michael Psellus, Translated from Greek by E. R. A. Sewter, New Haven 1953; Türkçe terc. Işın Demirkent, Mikhail Psellos’un Khronographia’sı, Ankara 1992.

Raşid Al-Din Fazlallâh, Câmi ‘Al-Tavârih, yay. Ahmet Ateş, II, 5. cüz, 2. baskı, Ankara 1999.

Rásonyi, László, Tarihte Türklük, Ankara 1993.

Rice, Tamara Talbot, The Seljuks in Asia Minor, London, 1961.

Runciman, Steven, The Firs Crusade, Abridged ed., Tokyo-Dai Nippon 1980.

——, Haçlı Seferleri Tarihi, I, Türkçe terc. Fikret Işıltan, Ankara 1989.

——, “The First Crusade: Constantinople to Antioch”, A History of the Crusades, I, ed. T. M. Setton and M. W. Baldwin, Philedelphia 1955.

Sadruddin Ebu’l-Hasan Ali ibn Nâsir ibn Ali el Hüseynî, Ahbâr üd-Devletis-Selçukıyye, Türkçe terc. Necati Lugal, Ankara 1943.

Setton, M. K., “Nureddin’in Faaliyeti”, terc. K. Y. Kopraman, TAD., C. IV, S. 6-7, Ankara 1966, 505-520.

Sevim, Ali, Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri, Ankara 1983.

_——, Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, Ankara 1990.

_——, “Artukluların Soyu ve Artuk Bey’in Siyasi Faaliyetleri”, Belleten, XXVII/101, (1962), 121-146.

Sıbt İbnü’l Cevzî, Mîr’âtü’z-Zeman fî Tarih’il Âyan, yay. Ali Sevim, Ankara 1968.

Simpat Vekayinâmesi (951-1334), Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan. (Türk Tarih Kurumu’nda Basılmamış nüsha).

Sümer, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, İstanbul 1992.

Süryani Keşiş Mihail Vekayinâmesi, II, Türkçe terc. H. D. Andreasyan (Türk Tarih Kurumu’nda Basılmamış nüsha).

Tarih-i Al-i Selçuk Der Anadolu (Anonim), yay. Nadire Celâlî, Tahran 1999, 79; Türkçe terc. F. N. Uzluk, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi, Ankara 1952.

Togan, Z. Velidî, Umumi Türk Tarihi’ne Giriş, Ankara 1981.

Treadgold, Warren, Byzantium and Its Army 284-1081, Stanford, California 1995.

——, A History of the Byzantine State and Society, Stanford, California, 1997.

Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, 5. Baskı, İstanbul 1996.

——, Selçuklular Zamanında Türkiye, 4. baskı, İstanbul 1996.

——, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul 1980.

——, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi, 2. Baskı, İstanbul 1978.

——, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Ankara 1988.

Tyrensis, Willermus, Historia Rerum in Partibus Transmarinis gestarum; Almanca terc. E. Ve R Kausler, Geshischte der Kreuzzüge und Königreichs Jerusalem, 2. baskı, Stuttgart 1844, 573.

Umar, Bilge, Türkiye’deki Tarihsel Adlar, İstanbul 1993.

——, “Myriokephalon Savaşının Yeri: Çivril Yakınında Kûfi Çayı Vadisi”, Belleten, 209, (Nisan 1990), 99-116.

Urfalı Mateos, Vekayinâme; Türkçe terc. H. D. Andreasyan, Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162), 2. Baskı, Ankara 1987.

Urfalı Vahram, Kilikya Kralları Tarihi, Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan, (Türk Tarih Kurumu’nda Basılmamış nüsha).

Uzunçarşılı, İ. H., Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1988.

Vartabet, Vardan, “Türk Fütühatı Tarihi (889-1262)”, Tarih Semineri Dergisi, Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1937, 154-245.

Vasiliev, A. A., History of the Byzantine Empire, II, Wisconsin 1976.

——, “Manuel Comnenus and Henry Plantagenet”, Byzantinische Zeitschrift, sa: 29, 1919/30, 233-244.

Vryonis, Speros, The Decline of Medieval Helenism in Asia Minor and the Process of Islâmization from Eleventh Through the Fifteenth Century, Berkeley 1971.

——, “Patterns of Population Movement in Byzantine Asia 1071-1261”, XV. Congrés International D’ Études Byzantine, Rapports et Co-Rapports I. Histoire (Athens 1976), 3-19.

Wittek, Paul, Menteşe Beyliği 13-15. Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik, Türkçe terc. O. Ş. Gökyay, 3. baskı, Ankara 1999.

——, “Yazijioglu ‘Ali on the Christian Turks of Dobruca”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, XIV, 1952, 639-668.

Yınanç, Mükrimin Halil, Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri I Anadolu’nun Fethi, İstanbul 1934.

Ioannes Zonaras, Chroniques, Almanca terc., Erich Trapp, Militärs und Höflinge im Ringen um das Kaisertum, 969 bis 1118 (Nach der Chronik des Johannes Zonaras), Graz 1986.

Yükselme Devri Selçuklu-Bizans İlişkileri / Şahin Kılıç [s.618-629]

Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Türklerin Anadolu'ya girmesinden kısa bir süre sonra Bizans ile karşılaşmaları, yüzyıllardır Anadolu'nun sahibi olan Bizanslılar için, bu İmparatorluğun çöküşüne kadar olan bir sürecin başlangıcı olacaktır. 1071 Malazgirt Savaşı ile bu karşılaşmanın önemli bir dönüm noktası yaşanmadan önce de, çeşitli Türkmen gruplarının Doğu Anadolu'ya sızmış oldukları ve buralarda kendilerine yeni yurtlar edinmek için Bizans'ı rahatsız ettikleri, çağdaşı kaynaklar ve modern çalışmalarının gösterdiği gibi Bizans İmparatorluğu'nun dikkatini çekecek kadar artmıştı. Hem Bizans tarihçileri hem Anadolu Selçuklu tarihinin yazarları ya da Anadolu'nun 11-15. yüzyılları arasında gerçekleşen hem Türkleşme ve İslamlaşma, hem de köklü siyasi, sosyal ve ekonomik yapısal değişiklikleri üzerine araştırmalar yapan araştırmacılar tarafından, Anadolu'nun Geç Orta Çağı'nda gerçekleşen bazı kırılma noktaları kabul edilmiştir. İşte 1071 Malazgirt Savaşı Türklerin Anadolu'yu ele geçirmek için Bizans ile mücadelelerinin ve Anadolu'yu ele geçirme süreçlerinin en önemli safhalarından biri olarak görülmektedir.1 Ancak her ne kadar yoğun Türkmen akınları ve Büyük Selçuklu sultanlarının seferleri olsa da Roma ve Bizans tarihi boyunca Anadolu'nun doğusu daima müstahkem kaleler, geçitler ve askeri garnizonların üsleriyle dolu olduğundan yerleşmeleri kolay olmadı.2 Hemen 1075 yılında İznik merkezli bir devletin kurulmuş ya da en azında burasını idare merkezi edinmiş bir Türk devletinin kurulmuş olması, 1071 öncesi İran'dan Orta Asya ve Kafkaslardan gelen göç baskısının ve gelen kitlenin gücünü bütün açıklığıyla ortaya koyar. Anadolu fetihleri bu tarihten sonra sadece geçici askeri akınlar biçiminden çıkıp sistematik bir iskan haline dönüşmüştür.3 Bütün 11. ve 12. yüzyıl boyunca bu göçler yoğun şekilde sürerken I., II. ve III. Haçlı seferleri, zaten sosyal, ekonomik ve siyasi açıdan köklü değişimler geçirmekte olan Anadolu'yu daha da karmaşık hale getirdi.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşu, 11. yüzyıldan 13. yüzyıl sonlarına kadar devam edecek olan Selçuklu-Bizans ilişkisinin Anadolu'da devletler arası bir karaktere bürünmesinin de başlangıcı olmuştur. Ancak bu süre boyunca, özellikle de 12. yüzyıl boyunca Anadolu'da hem siyasi aktör olarak hem de demografik yapı itibariyle, Anadolu Selçuklu Devleti dışında farklı aktörler de olmuş ve Bizans İmparatorluğu Türklerle olan ilişkisini kurarken bütün aktörleri de dikkate almıştır.4

Bu çalışmada ele alınacak zaman aralığı 1071'den sonra Anadolu tarihinde ikinci bir kırılma noktasını olarak kabul edilen, II. Kılıç Arslan'ın son dönemlerinde yapılan 1176 Myriokephalon Savaşı ile başlayıp, 1237'de I. Alaaddin Keykubad'ın ölümüne kadar olan süreci kapsayacaktır. Kuşkusuz yükselme dönemi 1243 tarihine kadar da uzatılabilirdi. Keykubad'ın ölümüyle Selçuklularda her şey yerle bir olmuş değildir. Ancak asıl konumuz Selçukluların iç gelişmelerinden bağımsız olmamakla birlikte, Bizans ile ilişkileri olacağından bu tarihi seçtik. Zira zaten Selçuklu-Bizans ilişkilerinin, Keykubad döneminde 1231 sonrası oluşan karakteri -ki ilişkiler bakımından en parlak dönem- 1243'e

kadar, hatta daha uzun süre de değişmedi. Dolayısıyla, bu tarihten sonraki, Anadolu'da dengelerin sarsıldığı bir dönem yerine 1237 tarihini daha uygun bulduk.

Bu tarihler arasında; Anadolu'da derin etkiler bırakan köklü değişimler yaşandı. Selçuklu-Bizans ilişkileri; Anadolu'nun yaşadığı, belki de en zengin ve refah içinde, ticaretin canlılığı bakımından hiç yaşanmamış, iki yüzyıldır yüzbinlerce insanın göçünden sonra kültürel ilişkilerin, değişimlerin somutlaştığı, fakat aynı zamanda savaşların ve sosyo-kültürel, dini çatışmaların bir arada yaşandığı olgular çerçevesinde gelişmiştir. Özellikle Keykubad döneminde Anadolu, tarihinin en parlak ticaret potansiyeline sahip oldu ve kervansaraylarla donatıldı.5 Selçuklular politik olarak son ve en parlak devri yaşadılar. Kültür ve eğitimde de Osmanlı Devleti'nin üzerinde yükseleceği temeller, 13. yy.'ın bu ilk yarısında oluşturuldu demek yanlış olmaz. Bizans, IV. Haçlı Seferi ile yıkım ve yeniden doğuşuyla yeni devletler sisteminde çabucak yerini alarak, Anadolu'da son kez önemli bir aktör olarak kendini yenilemeyi başarabildi ve tarihinde ilk kez kendilerini "Romaoi" (Romalılar) yerine "Hellen" olarak ifade etmeye başlayarak ideolojik değişim yaşadı.6 Kültürler ve dinler arası etkileşimler belki de en yoğun dönemini yaşadı.7 Bugün yaşadığımız Türkiye'ye özgü İslam anlayışının felsefi altyapısı da bu sıralarda oluşmaya başlamıştı bile. Gezici Devişler, Ahiler gibi gruplar hem kültürler ve dinler arası ilişkileri şekillendirirken, ticaret, üretim ve refah beklentisi bu faaliyetlerin motivasyonu oldu. Şehir hayatı, ilk Türkmenlerin tahribatından sonra yeniden canlanmaya başladı. Bütün bu gelişmeleri Selçuk-Bizans ilişkileri bağlamında değerlendirmek kuşkusuz bu çalışma için mümkün değildir. Sayısız çalışmanın yapıldığı Anadolu'daki bu değişim sürecinde bizim asıl üzerinde duracağımız konu bu ilişkilerin siyasi boyutu olacak.8 Diğer bir deyişle, Anadolu'daki Hıristiyan ve Müslümanların iki siyasi oluşumlarının siyasi ilişkilerine genel bir bakış olacak.9

Myriokephalon Savaşı ve Değişen Dengeler

11. yy. son çeyreği ve 12. yy. boyunca Bizans, özellikle Manuel I zamanında Anadolu'da dengeyi sağlamayı başarabilmiş, Selçukluları Orta Anadolu'da tutma politikasında başarılı olmuştu.10 Aynı dönemde, Orta ve Doğu Anadolu'da Selçuklular dışında diğer Türk devletleri de Manuel'in bu politikasının başarılı olmasında önemli rol oynamıştır. 12.yy. boyunca Selçuklular, Bizans'ın da kendini toparlamasıyla, Batı Anadolu yönünde fazla ilerleyemediği gibi, doğusunda da güçlü rakipleri vardı. Orta Anadolu'ya sıkışmış ve etrafı Hıristiyan devletlerle çevrilmişti.11 Bu durum, Kılıç Arslan'ın tahta geçmesi ve rakiplerini etkisizleştirme ve Anadolu'yu parçalamış halinden kurtararak, kendi Selçukluların hakimiyetini kurma çabalarının başlamasıyla değişim sürecine girdi.12 Kılıç Arslan'ın Anadolu'yu kontrolü altına almaya başlaması, bu durumun kendi aleyhine olacağını düşünen Manuel I'i harekete geçirdi. Zira Anadolu'daki parçalanmışlık, Selçuklu ve diğer Müslüman-Türk siyasi odakları birbirine karşı denge politikasında kullandığı gibi, Anadolu'daki Kilikya Ermenileri, Latin krallıkları gibi daha küçük ve Hıristiyan devletleri de bu politikasında araç olarak kullanıyordu.13 Anadolu'nun tek bir gücün kontrolüne girmesi, Bizans'ın Anadolu'dan tamamıyla etkisinin yitirilmesine neden olabilirdi.14 1162'de Kılıç Arslan ile yaptıkları bir anlaşmadan beri aralarında barış vardı. Diğer yandan Selçuklu-Bizans ilişkileri bakımından bu anlaşmayı yapmak için Kılıç Arslan'ın

Konstantinopolis'e gitmesi oldukça ilginçtir. Bu durum hala Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'da belirleyici ve düzenleyici rol oynayabildiğini, askeri alanda da gücünün etkin olduğunun bir işaretidir. 1162'de bizzat gitmeye karar verdiğinde Konstantinopolis'te büyük bir ihtişamla karşılandı. İmparatorla yan yana oturarak, onun adına ziyafetler, merasimler, at yarışları ve eğlenceler düzenlendi.15 Seksen gün burada kalan Kılıç Arslan İmparator'dan birçok hediye aldı, bir o kadar da taviz vererek geri döndü.16 Bu tarihten sonra 1173 yılına kadar Selçuklu-Bizans ilişkileri istikrarlı devam etti. 1173 sonrası özellikle Dorylaeum etrafında yaşanan gerginlikler ve Selçukluların Anadolu'daki yayılmacı politikaları, Manuel'i kızdırmış ve Kılıç Arslan üzerine sefer hazırlıklarına girişmiştir.17 Bunu duyan Kılıç Arslan elçiler göndererek seferi önlemeye çabalamışsa da Manuel'in sorunu kökünde halletmek istemesi durumu değiştirmemiştir. Kalabalık bir orduyla yola çıkan sefer, Myriokephalon (Kumdanlı)'da18 Bizans'ın ağır bir yenilgisiyle sonuçlandı (1176).19

Myriokephalon Savaşı Bizans için ağır bir yenilgi olmasına rağmen,20 somut sonuçları bakımından Manuel ölünceye kadar büyük olumsuzluklara yol açmadı.21 Manuel kırk yıla yakın bir süredir mücadele ettiği Türklere karşı savunmasını belirli bir istikrara kavuşturmuş, doğusundaki savunma mevkilerini sağlam tutabilmişti. Özellikle sınırlarında yoğunlaşan Türkmen gruplarının topraklarına girmesini engellemede oldukça başarılı sayılırdı. Yenilgiden sonra da bu uygulamalarını devam ettirdi. Örneğin Myriokephalon savaşı sonrası yaptığı anlaşmaya göre daha önce de aralarında sorun olan Eskişehir (Dorylaeum) ve Sublaion kalelerinin yıkılması şartına rağmen bu kalelerin yıkılması şartlardan biriydi. Ancak Manuel kabul etmesine rağmen bunlardan sadece Sublaion Kalesi'ni yıkarak Eskişehir'e dokunmadı.22 Bunun üzerine Sultan, komutanı Atabeg (Atapakos) komutasında bir ordu göndererek Menderes bölgesindeki şehirleri Aydın (Tralles) ve Phrygia Antiokheia'sını tahrip ettirmiştir.23 Manuel'in 1180'de ölümünden sonra Bizans savunma sistemi çok hızlı ve dramatik şekilde çöktü.24 Sultan, Kütahya ve Eskişehir'i yağmaladı ve ele geçirdi, Uluborlu (Sozopolis) 25 civarındaki kaleleri de alarak Denizli'ye kadar ilerledi.26 1185'te Philadelphia (Alaşehir) önlerine kadar Kılıç Arslan komutanını göndererek yağmalattı ve birçok kaleyi ele geçirdi.27

1180'den sonra Bizans'ta Komnenoslar Hanedanı boyunca (1081-1185) devam eden istikrarlı ve Türklere karşı üstün oldukları dönem de kapanmıştır. Manuel'in ölümünden sonra Bizans uzun süre iç sorunlarıyla boğuşmak zorunda kalacaktır. 1189-90'a kadar Bizans topraklarında akınlar düzenleyen Selçuklular ise, III. Haçlı Seferi ordularının 1190'da Anadolu'ya girmesiyle ve Kılıç Arslan'ın yaşlılığı nedeniyle ülkesini oğullarına paylaştırması (1189) sonucu başlayan taht kavgaları, 1189-1204/5 arasında Selçukluları da meşgul ederek, iki tarafın da istikrarsızlık içinde geçirdiği yıllar olmuştur.

1189-1204: İsyancı Bizanslılar ve Türklerle Yakınlıkları

İçerideki isyanlarla uğraşan ve Haçlı tehlikesi ile meşgul olurken Bizans merkezi otoritesinin zayıflaması nedeniyle, Batı Anadolu'daki Bizanslı bazı yerel feodal beyler de bağımsızlıklarını ilan etmeye başladı. Selçuklu-Bizans ilişkileri 13. yy. başlarında Theodore Laskaris'in kısmi kontrolü sağlamasına kadar, Batı Anadolu ve Kuzey Anadolu'da stratejik mevkiler üzerinde çekişmelerle devam etmiştir. Ancak bütün bu çekişmeler devam ederken aynı zamanda iki gücün içinde de

birbirleriyle işbirliği yapan güç odakları olmuştur. 1183 yılında tahtı ele geçirmek için Anadolu'da bir iç savaş başlatan ve tahtı ele geçiren Andronikos Komnenos, bu isyanı sırasında Kılıç Arslan'dan çok sayıda asker almıştı. Doğrudan tahta yönelik olan bu ayaklanmayı diğerleri takip etti. 1180-1204 arasındaki isyanların en ciddileri 1189-1208 döneminde çıkmışlardır. Bunlardan; Pseudo (Sahte)-Aleksios28 (1192-1196), Theodoros Mangaphas29 (1189-1204), Manuel Mavrozomes (1204-1206), Sabbas Asidenos (1204-1206), Basil Chotzas30 (1190-1204), Theodore II Gabras (1204-1208) gibileri, bulundukları bölgelerde köklü ve zengin ailelerinin desteğiyle, ya da zamanında saray ilişkisi iyi olup sonradan bozulan bürokrat veya komutanlar, feodal beyler gibi çeşitli nedenlerle isyan eden daha birçokları içinde en önemlileri olarak göze çarpar.31 Bunlardan bazıları Selçuklu sultanları ya da Türkmen gruplarıyla işbirliği yaparak bölgelerinde uzun süre tutunabilmişlerdir.

Bunlarda biri Batı Anadolu'da Theodore Mangaphas, 1189 yılının başlarında Keyhusrev'in izniyle topladığı Türkmen paralı askerleriyle Menderes Vadisi civarındaki Bizans şehirlerini yağmalayarak büyük zararlar vermiştir.32 Mangaphas, Troia bölgesindeki Ermenilerin de desteğini alarak giriştiği bu isyan girişiminde Alaşehir (Philedelphia) üzerinde de kontrolünü sağlayıp kendi adına para bastıracak kadar ileri de gidebilmiştir.33 Mangaphas'ın kiraladığı ücretli Türk askerler ise girdikleri şehirleri yağmalamışlardır. O sıralarda Bizans merkezi ile araları iyi olan Keyhusrev, kendisi bizzat asker vermemiştir. Ancak Türkmenler arasından ve kendi bölgesinde ücretli asker toplamasına da izin vererek bir anlamda doğrudan müdahil olmadan, Batı Anadolu'da kaos ortamının yaratılmasına yardımcı olarak merkezi yönetimin kontrolünden çıkarmayı istemiştir. O sıralarda (1189) Uluborlu (Sozopolis) meliki olması dolayısıyla Bizans ile sınır olan Keyhusrev, annesinin de Bizanslı Hıristiyan olmasından dolayı bölge halkıyla diyalogları iyi olmuştur. Theodore Mangaphas başarı kazanınca İmparator Isaak Angelos Keyhusrev'den kendisinden kaçıp ona kaçan Mangaphas'ı istedi. İmparator'la arasını bozmak istemeyen Keyhusrev'de öldürülmemesi koşuluyla kendisine sığınan Mangaphas'ı teslim etmiştir. Bu hareketi annesi Hıristiyan olduğu için kardeşleri tarafından zaten hoş bakılmayan Keyhusrev hakkında bu görüşleri daha da ileri götürmüş, kendisine sığınanı teslim etmesi eleştirilirken Bizans imparatorunun isteğini yerine getirmesi ile de kardeşlerini kızdırmıştır.

Manuel Mavrazomes bunlardan belki de en ilginç olanıdır. Kaynaklarda 1204 yılında ortaya çıkan Mavrazomes Selçuklu-Bizans arasında 11-12. yy. boyunca kurulmuş çeşitli ilişki biçimlerinin34 en güzel örneklerinden biridir.35 İstanbul'da yaşamak zorunda kaldığı yıllarda (1197-1203) iyi ilişkiler kurduğu bu kişinin kızıyla, Aleksios III'ün teşvikiyle evlendiği bilinen Keyhusrev, yine İstanbul'daki Latinlerin kargaşalarından çekinen Aleksios III'ün tavsiyesiyle Mavrazomes'in nerede olduğu bilinmeyen sarayına Mavrazomes'le birlikte ayrılmıştır. Selçuklularla olan ilişkisini bundan sonra, Keyhusrev'in ikinci kez tahta oturduğunda ona Denizli ve Honaz yöresini vermesi dolayısıyla biliyoruz. Bu tarihten sonra tekrar bahsi geçmeyen bu kişi, tekrar Keykubad döneminde Emir Komnenos adıyla sarayın önemli bir şahsiyeti ve Sultan'a çok yakın biri olarak karşımıza çıkıyor. Bu kişinin aynı Mavrazomes olup olmadığı tartışmalıdır.36 Basil Cotzas, İznik'in kuzeydoğusundaki Tarsia37 bölgesini ele geçirmiş, 1205 yılında Theodore Laskaris tarafından etkisiz hale getirilene kadar bu bölgede hüküm sürmüştür.38 Diğer bir isyancı Sabbas Asidenus, Sampson'dan (Antik Prienne şehri)

Miletos'un kuzeyine düşen bölgedeki Ege kıyılarına kadar kontrolü ele geçirmişti. Onun ayrıca Menderes Nehri'nin güneyine kadar olan Menderes Vadisi'nin aşağı kısımlarını da kontrol ettiği anlaşılıyor.39 1204'te Haçlıların İstanbul'u ele geçirmesinden sonra Bizans İmparatorluğu'nu İznik'te canlandırmaya çalışan Theodore Laskaris'de bu isyancı feodallerle uğraşmak zorunda kalacaktır. Anadolu'daki Hıristiyanlığın çöküşünde, Türkleşme ve İslamlaşma sürecinde bu isyancıların rolü azımsanamayacak kadar büyük. Türklerle, kendi çıkarları için yaptıkları işbirlikleri ile ve askeri güç olarak da Türkmen gruplarını kiralamak yoluyla Batı Anadolu'da Menderes boyunca ve Ege kıyılarına kadar, Güneybatı Anadolu'da Denizli çevresi, Kuzeybatı Anadolu'da Bithynia içlerine ve kuzeyde Karadeniz sahillerine kadar Türklerin girişlerini kolaylaştırmışlardır.

Karadeniz'de Gavras ailesi,40 bu bölgedeki Türkmenler ve Selçuklu sarayıyla ilişkileri en yakınlardan biridir. Kökleri çok daha geriye giden bu aileden birçok Gavras'tan bazıları vezirlik makamına kadar yükselmişti. Geleneksel olarak Bizans merkezi yönetiminden ayrılıkçı hareketler içinde olan bu ailenin en tanınanlarından İhtiyareddin Hasan bin Gavras adıyla bilineni, Kılıç Arslan'ın sarayında Hacib (Protokol görevlisi)41 olarak görev yapmıştır. Theodore II. Gavras ise hanedan şeklinde Pontos bölgesinde hakimiyet alanı oluşturmuş ailenin 1204-1208 faaliyet göstermiş olan Gavras'tı. Yani Bizans merkezi yönetiminin iyi tanıdığı, güçlü dönemlerinde kontrol edebildiği aile, Türklerin bölgelerine gelmeleri ve merkezi yönetimin zayıflamasıyla ilişkilerini Türklerle yoğunlaştırdı. Türkmenlerin ve Gavras ailesinin bu girift ilişkileri bölgedeki ekonomik,42 kültürel ve sosyal değişimi ve ilişkilerin yakınlaşmasını da sağladı. Gavras ailesi daha sonra da Türklerin yönetim kademelerinde yer bulmaya devam edeceklerdir. Evlilikler yoluyla Bizanslıların Mixobarabaroi dedikleri yarı Rum yarı Türk olan insanlar bu türden ilişkilerin sonuçlarıydılar. Türklerin Rum kadınlarıyla yoğun olarak evlendikleri ve Selçuklu yönetim ve askeri kurumlarına devşirme yoluyla gulamların alınmasıyla bu ilişkiler devletler arası ilişkilerin dışına çıkmıştır. Selçuklu sarayında birçok Rum kadınlarının ve gulamların etkinliği bilinen gerçeklerdir.43 Bu isyanlar bir yandan Bizans'ın ve Hıristiyanlığın şehir hayatı ve üretimiyle çökmesine sebep olurken, şehir hayatının, tarımın ve her şeyden önemlisi güven duygusunun yitirilmesine neden olmuştur. Diğer yandan Türkmenlerlerin ve yerleşik Bizanslıların yeni ilişki biçimleri kurduğunu ticaretlerini, evliliklerini, din değiştirmelerini devletlerarası ilişkilerden bağımsız yaşadıklarını görüyoruz.

Selçuklu Devleti aynı dönemde iç çekişmeler yaşamaktaydı. Yaşlanan Sultan Kılıç Arslan eski Türk geleneklerine göre ülkesini onbir oğlu arasında paylaştırmıştı.44 Daha sağlığında böyle bir uygulamaya gitmesi ve ülkesinin topraklarının genişlemesi otoritesinin zayıflamasına neden oldu. Oğullarına tahsis ettiği bölgeler, onların Melik olarak kendi sınırları içerisinde hükmetme yetkisini veren ancak Konya'ya bağlı bir yönetimle sürdürülmekteydi. Yaşlanan Sultan'ın ömrünün ve sağlığının bozulduğunu gören oğulları arasında çekişmelerin başlaması gecikmedi.

Sultan Kılıç Arslan'ın nihayetinde Uluborlu (Sozopolis) Meliki Gıyasedin Keyhusrev'i ardılı olarak seçtiği anlaşılıyor.45 1192'de öldüğünde de Selçuklu Devleti onbir melik arasında fiilen bölünmüş,

bazıları yeni Sultan Gıyaseddin Keyhusrev'i tanımamalarına rağmen, kendileri de gelenekleri çiğneyip Sultan unvanını kullanamamışlardır.46

Bizans ile sınırları olan meliklerin Bizans ile olan ilişkileri ile Konya'nın mücadelesi bütün iç çekişmelere rağmen yoğun olarak devam etmiştir. İlk yıllarında Kılıç Arslan'a tabiyetlerini aksatmayan melikler, babaları öldükten sonra onun ardılı olan Keyhusrev'e karşı cephe aldılar. Keyhusrev'in en büyük rakibi kendisinden daha büyük olan ve bu hakkı kendisinde gören Tokat Meliki Rükneddin Süleymanşah ve en büyük Kutbeddin Melikşah olmuştur. Keyhusrev ilk saltanat döneminde (1192-1197) bütün melikler aynı zamanda kendi bölgelerinde bagımsız faaliyetlerine devam etmişler hatta kendi adlarına para bastırmışlardır.47 Ancak dikkat çekici olan, bunlardan en güçlülerinin Bizans sınırlarında (Uc) faaliyet gösterenler olmasıdır. Rükneddin Süleymanşah Tokat Meliki olarak Karadeniz'deki Bizans topraklarına akınlarını kesintisiz devam ettirmiştir. Samsun'u Bizanslılardan onun aldığı bilinmektedir.48 Yine Ankara Meliki Muhiddin Mesud Kastamonu bölgesinde Bizanslılara karşı seferler yaparak Safranbolu (Dadybra)'yu kuşatarak ele geçirdi ve buralardan çok sayıda esir ele geçirerek şehre Türkleri iskan etti.49 Sultan Gıyaseddin Keyhusrev'de Menderes bölgesinde fetihlere girişmiş, Bizanslı yerel feodal beylerle de yakın ilişkiye girmişti. Bu dönemde Menderes bölgesinde giriştiği seferlerde Türkmenlerin desteğini de alarak, başarılı seferler de düzenledi. Meliklik zamanından beri bölgedeki Türkmen grupları ile iyi ilişkileri olduğundan, iç karışıklıklarla bölgedeki otoritesini kaybetmiş olan Bizans'ın bu kargaşasını daha da artırdı.

1196-97 kışında Bizans merkezi yönetimiyle olan ilişkilerini bozan olay, Selçuklu-Bizans ilişkişinin boyutlarını görmek açısıdan öncesi ve sonrasıyla önemli bir olaydır. Keyhusrev'in Menderes bölgesindeki seferlerinin artması ve isyancı Bizanslılara yardım etmesi İmparator Aleksios III'ün tepkisini çekiyordu. Özellikle Türkmenlerin yağma akınları bölgede çok fazla tahripkar ilerliyordu. Aleksios III, Keyhusrev'e herhangi bir uyarıda bulunmadan İstanbul'daki bütün Konya'dan gelen tüccarları tutuklatıp mallarına el koydurdu. Bunun üzerine Keyhusrev'de Mısır hükümdarının Aleksios'a gönderdigi hediyelere kendi bölgesinden geçerken el koyarak Aleksios'a tebası olan tüccarları bırakması için elçi gönderdi. Aleksios bu duruma daha da sinirlenerek tepkisini daha sertleştirdi ve anlaşmayı reddetti. Bunun üzerine tekrar elçi gönderme gereği duymayan Keyhusrev çok hızlı bir şekilde hazırlık yaparak Menderes bölgesine fetihlere girişti. Caria ve Tantalus bölgesinde bir çok şehri yağmalayarak buradaki Hıristiyan halkı alıp Akşehir'e (Philomelium) yerleştirdi. Yaklaşık 5000.50 Sultan getirdiği Hıristiyan halka tarım araçları, kış olması dolayısıyla barınaklar, tohum vs. vererek onları beş yıl süreyle vergiden muaf tutacağını ve beş yıl sonunda da Bizans'a verdiklerinden daha fazla vergi alınmayacağını ilan ederek kitlenin bu bölgede yerleşmesini sağlamak için özel çaba göstermiştir. Bu uygulamasının sebep ve sonuçları açısından önemi oldukça fazladır. İlk önce Sultan'ın ve özellikle Türkmen gruplarının yıllardır bu bölgelerde giriştiği yağma ve fetih seferleri ve isyancı Bizans feodallerinin bölgede estirdiği terör nedeniyle yerleşik nüfus neredeyse yok olmuştu. İmparatorlar da zaman zaman Türklerin girdiği bölgeden yerleşik Hıristiyan halkı başka bölgelere sevk ediyorlardı. Güvenliğin, üretim yapmanın imkansızlaştığı bölgelerden bütün bunların üstüne bölgeye hakim olan her orduyu beslemek veya vergi vermek zorunda kalan halk da zaten kendiliğinden

boşaltmak zorunda kalmıştı. Bu durum Türkmenlerin baskısı altında olan ya da yukarıda saydığımız diğer şartları yaşayan Anadolu'nun diğer bölgeleri için de benzer sonuçları doğurmuştu. Bu politikasıyla aynı zamanda, Hıristiyan halkın gönlünü kazanarak, topraklarını üretim yapılan yerleşik hayatın canlandığı topraklar haline getirmeyi amaçlıyordu. Zira bölgedeki Türkmenlerin hepsi göçebe hayat tarzından yerleşik hayata henüz geçememişti ve bunların iskanının zorluğu da başka bir gerçekti. Sultan bu seferinde, bölgenin en önemli şehri olan ve daha sonra ikinci saltanat devresinde hayatının sonlanacağı Alaşehir yakınlarındaki Antiokheia şehrine kadar ilerleyerek kuşatmaya giriştiyse de Rükneddin'in Konya'ya ilerlediği haberini alınca bu kuşatmadan vazgeçerek geri döndü. Bu olayda dikkati çeken bir başka nokta ise Aleksios III'ün Konstantinopolis'teki Konyalı tüccarları tutuklaması ve mallarına el koymasıyla ilgilidir. Bu durum bütün bir yuzyıldan fazla süredir siyasi anlamda çekişme içinde olsalar da, ticaret ilişkilerinin iki güç arasında kurulabildiğini ve önemini gösterir.

Keyhusrev'in kaderi 1197'de51 yine Bizanslılarla kesişti. Konya'ya döndükten hemen sonra kardeşi Rükneddin tarafından aralarında anlaşma yaparak tahtı terketmek zorunda bırakıldı. Bir süre doğuda Ermeniler ve diğer kardeşlerinin yanında sığınacak yer aradıktan sonra, kimsenin kabul edememesinden dolayı Konstantinopolis'e Aleksios III'e sığındı. Keyhusrev daha önce babasının geldiği İstanbul'a gelerek annesinin kardeşlerinin de bulunduğu bu şehirde İmparator tarafından iyi karşılandı ve 1203 yılına kadar kaldı. Sultan'ın burada geçirdiği yıllar boyunca yaşadıklarının detayları bilinmemekle beraber, o sırada Konstantinopolis'te bolca bulunan Latinlerle anlaşamadığı ve hatta onlardan biriyle duello yapacak kadar sürtüştüğü anlaşılıyor.52 Keyhusrev'in yukarıda bahsi geçen Mavrozomes'le ilişkisinin de burada başladığını belirtmiştik.

Rükneddin Süleymanşah zamanında Bizans ile olan ilişkilerde Selçuklu'nun üstünlüğü görülür, ancak daha çok rakipleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bizans'ı haraca bağlamıştır.

Ankara Meliki Muhiddin Mesud' Uc bölgesinde olması dolayısıyla Bizans'la daha yoğun bir ilişki içinde olmuştur. Eskişehir, Kastamonu, Bolu, Çankırı bölgelerinde Bizanslılarla mücadele ederek ilerlemiştir. Bazen de Bizans ile anlaşmalar yapmış, Aleksios III'ün Balkanlar'daki seferine asker göndererek yardım da etmiştir.53 Rükneddin'in öldüğünü Konya'nın ileri gelenlerinden aldığı çağrı üzerine Mavrazomes'in yanında öğrenen54 ve çocuklarıyla birlikte yola çıkan Keyhusrev, Laskaris'in topraklarından geçmek zorunda kalacaktır. Rükneddin'in yerine geçen oğlu III. Kılıç Arslan ile tahta geçer geçmez saldırmazlık anlaşması yaptığı için Konya ile arasını bozmak istemeyen Laskaris,55 geçişine önce izin vermemiştir. Daha sonra aralarında anlaşma yaparak rehin olarak oğullarını bırakması karşılığında izin veren Laskaris, anlaşmaya göre Türklerin kısa süre önce fethettikleri Denizli ve Honas Laskaris'e verilmesi şartı ile oğullarını bırakacaktı. Nihayetinde, Keyhusrev Konya'ya vardığında Keyhusrev'e karşı bir süre direnç olduysa da, Konya'nın ileri gelenleri Kılıç Arslan III'e Tokat Melikliği verilerek barışçı yollardan Keyhusrev'i ikinci kez oturttular (1205).56 Oğulları ise daha Konya'ya varmadan İznik'ten yanlarındaki Sultan'ın eski sadık adamı Hacip Zekeriya tarafından hileyle kaçırılmıştı.57

1204 Latin İstilası Selçuklu-Bizans ilişkileri ve Anadolu'nun tarihi bakımından yeni bir devletler sistemine geçişi ifade eder.58 Burada IV. Haçlı Seferi'nin nedenleri, detayları ve Bizans açısından sonuçları tartışmak konumuz dahilinde değil.59 Ancak 1204 sonrası Anadolu'ya kaçan Bizans'ın ileri gelenlerinin İznik'te (Nicaea) İmparatorluğu toparlama çabaları ve yeni devletin ayağa kalkması Selçuklular için iyi sonuçlar vermedi. Denizlere inme ve Anadolu'ya ağırlığın kayması gerginliklerini artırdı.60 Bizans'ın Selçuklulara olan üstünlüğü 12. yy.'ın son çeyreğinden bu yana artık dengelenmişti. Latin istilası ile birlikte artık güçler dengesi değişmeye başlamıştı. En önemlisi Trabzon İmparatorluğu'nun temelleri atılmıştı. Ayrıca Bizans İmparatorluk hanedanlarının bir kısmı da Yunanistan'ın Epiros bölgesinde kendilerine destek bularak kendi devletlerini kurmuşlardı. Böylece 13. yy. başında ortaya üç ayrı Bizans devleti çıkmıştı. 1261'de tekrar İstanbul alınıncaya ve restorasyon sağlanıncaya kadar üçünün hükümdarları da Bizans tahtının üzerinde hak iddia etmiş, bütün enerjilerini bir süre İstanbul'u geri alıp kurtarıcı olma hevesi içinde olmuşlardır. İznik İmparatorluğu'nun kurucusu Theodore Laskaris'in (1204-1222) ve Ioannes Vatatzes'in (1222-1254) ömrünün sonuna kadar gösterdiği çabalarla Bizans'ın tek temsilcisi ve varisi olma başarısını göstermeleri bu rakiplerine karşı ettikleri mücadele ile ilgilidir. İznik İmparatoluğu artık Batı Anadolu'da kalmış son şehirleriyle daha yakindan ilgileniyor, buradaki Rum nüfusun şehirlerde kalması ve üretime devam etmesini kendi varlığının bir zorunluluğu olarak görüyordu. Bu nedenle Batı Anadolu'da karşı karşıya gelmeleri kaçınılmaz olmuştu. Ancak Laskaris'in önunde uğraşması gereken daha öncelikli sorunlar vardı. Öncelikle aralarında yaptıkları anlaşmayla Bizans'ın topraklarını paylaşmış olan Haçlı devletleri, bu paylaşımı uygulamaya koymaya başlamışlardı. Laskaris'in yerleşmeye çalıştığı Bithynia bölgesine bir sefer düzenleyen Latinlerle uğraşmak zorundaydı.

Keyhusrev tahta oturduğunda Selçuklu Devleti büyük oranda Anadolu'da hakimiyetini sağlamış, taht kavgalarını bitirmiş ve ekonomik olarak da zenginleşmeye başlamıştı. Saltanatı'nın ilk yıllarında Theodore Laskaris ile bozuşmak istemediğinden saldırgan bir politika izlemedi. Ancak Laskaris'e söz vermiş olduğu Denizli ve Honaz'ı da ona vermedi. Denizli ve Honaz'ı Mavrozomes'e vererek hem Mavrazomes'i yardımlarından dolayı ödüllendirdi hem de Laskaris ile anlaşmazlık konusu olmasını önledi.61 Laskaris'de bu konuda fazla ısrarcı olacak durumda olmadığından durumu kabullendi. İlk yıllarında her iki hükümdarın da çıkarları aynı doğrultuda geliştiği için bir anlaşma yaptılar. Karadeniz'de Komnenos Hanedanı'ndan Aleksios ve David kardeşler Trabzon'dan başlayarak Karadeniz sahillerini ele geçirmeye başlamışlardı. 1204 yılında Karadeniz kıyısı boyunca batıya doğru David Komnenos'un ilerlemesi sonucu, Samsun Türklerin elinden çıkmış, Laskaris'i ise İmparatorluk üzerindeki iddiasiyla ciddi bir rakip olmuştur. Selçuklular ise Karadeniz'e, dolayısıyla Karadeniz üzerinden yapılan ticarete tek çıkışları olan Samsun'u kaybettikten sonra Komnenosları bu bölgeden çıkarmak için 1206'da sefer düzenlediler.62 Laskaris'in ayrıca Latinlerle İzmit civarında devam eden çatışmaları nedeniyle zaten Selçuklu ile uğraşacak gücü de mevcut değildi. Keyhusrev tahta çıkar çıkmaz ilk iş olarak Karadeniz'de tıkanmış olan ticaret yolunu, Samsun'u alarak açma girişimininin ardından, Mart 1207'de ele geçirilen Antalya ile Selçukluların kuzey ve güneyindeki ticaret ağına girmesini sağlayarak, refah ve zenginlik döneminin kapılarını da aralamıştır. Laskaris'in Antalya'nın alınmasına tepki vermeyerek onayladığı anlaşılıyor.

Bu iyi ilişkiler dönemi çok fazla sürmeyecektir. Laskaris'in batıda biraz olsun, Bulgarların Latinleri meşgul etmesi nedeniyle rahatlamasnın ardından, Keyhusrev'in Antalya'yı aldıktan sonra Latinlerle gizli ittifak kurması, Laskaris'i de Ermenilerle ittifak arayışına itmiştir.63 Keyhusrev'in yayılmacı politikası Laskaris'i ürkütmüş, Ermenileri Selçukluların arka tarafında bir müttefik olarak kazanmak istemiştir. Sultan Latinlerle yakınlaşmalarının arkasında siyasi hesapların yanında Antalya'nın önemi dolayısıyla ticari ittifak da sözkonusuydu. Bu stratejik hesapların yanında Keyhusrev'in Laskaris'i rahatsız eden başka hesabı da Aleksios III'ü Bizans tahtına getirmek istemesi olmuştur. 1209 yılında Sultan'a sığınan ve imparatorluğunu Keyhusrev'in yardımıyla geri alabileceğini hesap eden Aleksios, Sultan'ı da bu yönde teşvik etmiştir. Laskaris, Bizans İmparatorluğu'nun yasal varisi olabilmek için birçok düşmanıyla ve taht iddiacısı ile mücadele etmiş ve şimdilik yerini sağlamlaştırmıştı. Trabzon'daki Komnenosları geri çekilmek ve iddialarından vazgeçirmek zorunda bırakmış (1207). İsyancı feodalller problemini kısmen çözmüştü (1208). Keyhusrev'in, şimdi karşısına devrik imparatoru çıkarmasını kendisi için ciddi bir tehdit olarak görüyordu. Keyhusrev ise, daha önce yanında yıllarca misafir kaldığı ve iyiliğini gördüğü Aleksios III'ten desteğini esirgemediği gibi bu politikalarına da uygun düşüyordu. Onun için parçalanmış Bizans'ın başında Aleksios'un oturması ülkesi için de yararlı olacaktı kuşkusuz. Bazı bilgilere göre, Keyhusrev İstanbul'dayken Aleksios III tarafından vaftiz edilmiş, ikisi arasında manevi baba-oğul ilişkisi de oluşmuştu.64 1209 yılında Laskaris resmen bu talebini ilettiğinde Laskaris'in talebi kesin ve sert oldu. Hemen savaş hazırlıklarına girişti. Ancak önce diplomasi yapması gerekiyordu. 1209-11 arası savaş hazırlıkları ve Ermenilerle ittifakını sağlamlaştırma diplomasisiyle geçti.

Antiokheia65 Savaşı ve Barışın Bozulması

Keyhusrev ordusunu hazırlayarak bu amacını gerçekleştirmek için girişimlere başladı. Aleksios III'ün de refakat ettiği66 bir orduyla Menderes bölgesinin en önemli şehri Antiokheia'a doğru ilerlemeye başladılar. Bunu haber alan Laskaris'de hemen daha az sayıda ve bir kısmı Latin ücretli askerlerinden oluşan ordusuyla aynı şehre doğru harekete geçti. 1211 baharında gerçekleşen bu olayla 1206'da imzaladıkları anlaşmaları ve barış dönemi de sona ermiş oldu. Antiokheia'da karşılaşan orduların savaşından, aynı zamanda Selçuk-Bizans ilişkilerinde bir kez daha köklü bir değişime neden olacak sonuçlar doğdu. Bazı modern araştırmacılar tarafından bu savaş da Malazgirt, Myriokephalon gibi dönem açıcı sonuçlar doğurmuştur.67 Kaynakların farklı versiyonlarını anlattığı savaşın detaylarına girmeyeceğiz ancak Keyhusrev'in savaş alanında ölümü ve sonrası ilginçtir. Keyhusrev'in savaş devam ederken ve Selçuklu ordusunun yenmek üzere olduğu bir zamanda alanda öldürülmesi savaşı Türklerin kaybetmesine neden olmuştur. Sultan'ın kimin tarafından öldürüldüğü farklı çağdaş kaynaklara itibar eden tarihçiler tarafından farklı değerlendirilmiştir. Keyhusrev'in bizzat Laskaris tarafından öldürüldüğünü anlatan Bizans kaynaklarının anlatılarının yanı sıra, Bizans ordusundaki bir Frank askeri tarafından öldürüldüğü yolundaki İbni Bibi'nin68 anlatımına göre; Sultan Laskaris tarafından cesedine saygı gösterilip güzel kokularla yıkandıktan sonra Alaşehir'deki (Philadelphia) Müslüman mezarına gömülmüştür. O dönemde bu şehir de bir Müslüman mezarlığının bulunması da oldukça ilginçtir. Aradaki bunca düşmanlık ve savaşa rağmen mezarlıklara

dokunulmaması, karşılıklı inançlara saygının da bir göstergesi sayılabilir. Bu mezarlığı ne zaman oluştuğu kesin olmamakla beraber kaynaklar şehri önceki yüzyıllarda ele geçirdiklerinde oluştuğu kanaatindedir.69 Laskaris'in Keyhusrev ile olan ilişkisindeki siyasi rekabete rağmen, ona duydugu saygı, daha sonra mezarını oğlu İzzeddin Keykavus'a göndererek Konya'ya defnedilmesini sağlamasında da görülür. 1212'de gerçekleşen bu olay da Laskaris'in Keykavus ile barış yapma isteği de rol oynamıştır.

Bu yenilgi Selçuklu tarihi içinde belki büyük yankılar uyandırmadı ve derinden etkilemedi ama bir süre taht kavgalarına neden oldu. Keyhusrev'in oğulları Keykavus ve Keykubad, saltanat için bir süre mücadele ettikten sonra Keykavus'un üstünlüğü ve Keykubad'ın Minsar Kalesi'ne hapsedilmesiyle sağlanmış oldu. Bizans dünyasında Türklere karşı kazanılan bu zaferin yankıları çok daha büyük oldu. Arazi kazancı değil ama psikolojik olarak ilk önce Laskaris'in Bizans dünyası içindeki itibarını artırdı.70 Anadolu'daki Hıristiyanlardan başka, Balkanlar'da ve diğer bölgelerdeki Hıristiyanlar açısından büyük moral kaynağı haline geldi ve Hellenizm düşüncesi güç kazandı.71 İznik İmparatorluğu'nun Bizans'ın restorasyonu için iddiasını güçlendirirken, diplomatik gücünü de artırdı. Ancak Bizans ve özellikle Ortodoks Hıristiyan dünyasında bu zaferin bu denli sevinçle karşılanması, aynı zamanda Bizanslıların çok uzun süredir Türkler karşısında özgüvenlerini yitirdiklerini ve zafere ne kadar ihtiyaçları olduğunu göstermesi bakımından da ilginçtir. Bu zafere çok daha geniş anlamlar yükleyerek Hıristiyanlığın İslam üzerinde kazandığı bir zafer olarak değerlendirildi.72

Ancak Laskaris, biraz da abartılmış bu zaferin ardından, her tarafından baskı altına alınmış durumdayken, Keykavus'da kardeşi Keykubad'la mücadeleyi kazanıp onu Malatya'da Mar Ahron Manstırı'na kapattırma işleriyle meşguldu.73 Laskaris, Keykavus'a elli yıllık barış anlaşması önerdi (1212). Bundan sonra gelişecek Selçuklu Bizans ilişkilerinin yönünü de belirleyecekti. Bu barış anlaşmasını Laskaris'in isteği üzerine yapan iki hükümdar, kendi sorunlarıyla ilgilenmek için birbirlerine güvenmek zorunda oldukları koşullar içindeydiler. Laskaris henüz yeniden organize etmeye çalıştığı devlet çarklarını oluşturamamış ve Latinlerle sorunları yeniden başlamıştı.74 Selçukluların üzerine gitmeye cesaret edememişti. Bu anlaşma sırasında Keyhusrev'in mezarı da Konya'ya getirilerek yeniden bir cenaze töreni düzenlendi.75

Her iki tarafın da jeopolitik durumu ve hesapları beklenenin tersine bir savaşa engel oldu. Keykavus'un babasının intikamını alması beklenirken diğer sınırlarındaki sorunlar ve başka hesapları vardı. Sinop ve Antalya'yı almak, denizlerde yerini sağlamlaştırmak, yanıbaşındaki Laskaris'in henüz güçsüz durumdaki devletiyle uğraşmaktan daha acil sorunlar olarak hesaplandı. Laskaris'i haraca bağlayarak anlaşmayı kabul eden Sultan, böylelikle Latinlere karşı da batısında tampon bir gücü de muhafaza etmiş oluyordu. Laskaris için de Latinlerle olan mücadelesi Batı Anadolu'da tutunabilmesi için şarttı.76 Zira Latinler için de Batı Anadolu'nun özellikle kıyıları ve önemli ticaret kentleri cazibe merkezleriydi.

Sinop'un Fethi ve Selçuklu-Trabzon İlişkileri (1214-1230)

Keykavus bu anlaşmayı da yaptıktan sonra dikkatini güneyindeki Ermenilere ve kuzeyindeki Sinop'a yöneltti. Burada bizim için önemli olan Sinop Seferi'dir (1214). Selçuklu Devleti'nin Karadeniz ticareti üzerinde etkin olabilmesinin yolu Karadeniz kıyısında sağlam bir mevki edinmesi gerekiyordu. Samsun bu çıkış için 12. yy.'da Türkleşmiş olmasına rağmen savunma zaafları taşıdığından, uygun şehir bölgenin ticareti için kilit önemde olan Sinop şehriydi.77 1204 yılında Latin İstilası'ndan bağımsız nedenlerle, Komnenos Hanedanı'ndan Aleksios ve David Komnenos, Gürcü Kraliçesi Thamar'ın büyük desteğiyle Trabzon'u ele geçirdiler.78 İki kardeşin Bizans tahtı üzerindeki hırsları ile Kardeniz kıyıları boyunca ilerlemeleri Selçuklu'yu da rahatsız ediyor ve bölgedeki varlığı için tehdit oluşturuyordu. 1206-7'de Laskaris'in David Komnenos'u Paphlagonia bölgesinde durdurması sonrasında, iki kardeş bütün dikkatlerini Sinop'a kadar gelen kıyı şeridine vermişlerdi. Laskaris'in de Sinop'un batısındaki Ereğli ve Amasra'yı almış olması Keykavus'u endişelendiriyordu. Burasını Laksaris'ten geri almak daha zor olurdu. 1214'te şehri aldı. Bu tarihten sonra Selçuklu-Bizans ilişkilerinde bir başka aşamaya geçildi. Artık Selçuklu iki Bizans İmparatorluğu ile sınır olmuştu.

Antalya'dan sonra Sinop'un da alınması sadece Selçuklu Devleti'nin tarihinde değil, Akdeniz ve Karadeniz ticaret tarihinde, Trabzon İmparatorluğu'nun tarihinde ve Bizans'ın Anadolu'daki tarihinde de önemli dönüm noktaları oldular. Bizans için en önemli sonucu Trabzon ve İznik'in bağlantısının kopması ve Trabzon'un İstanbul üzerindeki hayallerinin son bulması oldu.79

Batı Anadolu ile bağları kopan ve etrafında Konya ve Gürcüler kalan Trabzon, bundan sonra Karadeniz'in kuzeyi, Selçuklular ve Gürcülerle ilişkilerini zorunlu olarak geliştirdiler.80 Siyasi çatışmalar yaşansa da, ticari ilişkiler, coğrafik koşullar nedeniyle Konya ile bir şekilde ilgiliydi. Selçuklu Devleti'nin Sinop'un ve diğer stratejik şehirlere özel bir ilgi ile seferler düzenlemesinin arkasında, gaza veya fetih düşüncesi değil tamamıyla bu şehirlerden geçen transit ticareti, Anadolu'daki ihracat ve ithalat gibi ticari faaliyetlerden pay alma, kontrol etme politikası yatıyordu.81 Bu politika Keykavus'tan önceki sultanlarda da, sonraki, kardeşi Keykubad'da da hep ön planda olmuştur. 1214 yılında Aleksios Komnenos'un (Büyük Komnenos=Grand Comneni) Sinop'u ele geçirdiğini haber alan Keykavus, Ermenilerden daha öncelikli olan bu sorunu hemen çözmek istiyordu. Zira Komnenos kardeşlerin bölgedeki faaliyetleri82 ticaret akışını durdurmuş, doğudan gelen kervanlar ve Karadeniz yoluyla ticaret yapan tüccarlar, güvenlik sorunu olan Karadeniz kıyılarına gidemiyor, ticaret yapamıyorlardı. Kervanlar Sivas'ta yığılmış ve Keykavus'tan bu konuda çözüm bekliyorlardı. Sultan ilk önce hem bölgedeki Türkmenlere haber göndererek şartlar konusunda bilgi ve yardımlarını istedi hem de casuslarını göndererek bölgedeki koşulları ve askeri şartları öğrenmek istedi. Çok fazla geçmeden, Sinop dışında sık sık avlanmaya çıkan Aleksios Komnenos'un bu alışkanlığı öğrenilip, yine ava çıktığı bir gün ele geçirildi. Türkmen gruplar mı yoksa Sultan'ın askerlerinin mi ele geçirdiği açık değildir. Sultan yanına Aleksios'u da alarak Sinop şehrini kuşattı. Şehir halkı önce teslim olmakta dirense de Sultan Aleksios'u da kullanarak müzakere yoluyla 1214 yılında şehri teslim aldı.83 Böylelikle Selçuklularda Karadeniz üzerinden dönen ticaret sistemine dahil oldu.84

Trabzon İmparatorluğu, Moğol istilasına kadar artık Selçuklu Devleti'nin vassalı olarak varlığını sürdürecektir. Selçuklular böylelikle kuzey sınırlarını emniyet altına almış, tehlikeli olabilecek bir rakibi yüzyılın ortalarına kadar etkisiz hale getirerek ticaretinin önündeki engellerden birini de şimdilik aşmıştır. Trabzon İmparatorluğu vassallığı devam ederken 1222-23'te Pontos'ta Türklere karşı geçici başarılar kazandı. Selçuklu vassallığından çıkıp Celaleddin Mengübirti'nin vassallığına geçerek Trabzon çevresinde etkinlik kurmaya çalıştılar. Keykubad döneminde Sinop ve çevresinde çesitli yağma ve işgal girişimlerinde bulunup, bölgenin istikrarını bozmaya başlamışlardı. Keykubad'ın başka bir seferde meşguliyetinden de faydalanarak küçük saldırıların ardından 1227'de Keykubad'ın Suğdak'ı alıp kolonize etmesinden sonra Trabzonluların Suğdak'ta yağma girişimleri ve denizde Selçuklu gemilerine saldırmaları ciddi bir tehdit oluşturarak Keykubad'ı bir süre uğraştırmıştır. 1228 yılında komutanlarını gönderdiği bir seferde ordusu başarı kazanamadı. Ancak, Trabzon imparatorunun güvendiği ve vassallığın kabul ettiği Celaleddin Mengubirti, Yassı Çimen'de (1230) Keykubad'a yenildiğinde Trabzon aniden bütün kazançlarını yitirdi ve tekrar Selçuklu vassallığına geçti.85 Selçuklular, Eyyubi ordusunun yardımı ile bu ittifaka karşı zafer kazanmıştı ve artık Yakın Doğu'daki konumu eskisinden daha güçlü hale gelmişti.

Keykubad-Vatatzes (1220-1237)

Keykavus Sinop'un ardından Ermenileri kontrol altına aldıktan sonra Antalya'ya yöneldi. Antalya'da, Keykavus'un taht mücadelesi sırasında kontrolün zayıflamasından yararlanan şehrin gayri müslimleri Kıbrıs kralının da desteğiyle ayaklanmış ve şehri ele geçirerek Türkleri şehirden kovmuşlardı. Keykavus ikinci defa 1216 yılında Antalya'yı ele geçirmiş ve ardından Keykubad 1220'de Venediklilerle ticaret anlaşması yaparak86 Selçuklu Devleti'nin Akdeniz ticaret ağına entegrasyonunu sağlamıştır.87 1220'de I. İzzeddin Keykavus öldüğünde88 yerine geçen Keykubad'ın izlediği politika da aynı oldu. 1221 yılında hemen Alanya'yı89 (Kalonoros) ele geçirerek, Akdeniz kıyısında Antalya Körfezi'nden sonra ikinci bir liman kazandı. Keykubad döneminde Selçuklu Devleti'nin ve Anadolu'nun yaşadığı her alandaki refah ve zenginliğin nedenlerinden biri de Selçuklu Devleti'nin Keykavus zamanında Orta Anadolu'ya sıkışmış bir kara devleti olmaktan çıkıp transit ticaretin kilit noktalarını el geçirebilmesidir.

Keykavus'un 1220'de ölmesinden sonra 1222'de de Theodore Laskaris'in ölümü Selçuklu Bizans ilişkilerinde yeni bir dönem başlattı. Alaaddin I. Keykubad'ın Sultan olduktan sonra Alanya'yı alması ve Trabzon İmparatorluğu ile ilgilendiği 1220-1228 arasında İznik İmparatorluğu ne durumdaydı? Laskaris'in yerine Bizans Tarihinin en başarılı imparatorlarından biri olan Ioannes III. Dukas Vatatzes, tahta 1222'de geçtiğinde Laskaris ile I. İzzeddin Keykavus'un anlaşmalarına her iki devlette uymaktaydı. Peki devletlerinin tarihinin en başarılı ve güçlü bu iki hükümdarı zamanında iki devletin ilişkileri nasıl seyretmiştir. Modern tarihçilerimiz tarafından genel kabul gören görüş; bu dönemin önemsiz sınır çatışmaları hariç barış dönemi olduğu yönündedir.

Keykubad-Vatatzes dönemi boyunca, iki güç arasında güç dengesinin bulunduğu ve dikkatlerini başka işlere verme zorunluluğu, ortak Moğol tehdidine karşı güvenlik ihtiyaçları nedeniyle çatışmaktan

çekinmeleri, hatta iyi ilişkiler içinde olmaları beklenebilir. Türkmen gruplarının ve Vatatzes'in Akritas90 birlikleri arasında sınır boyunca çıkan küçük çatışmaların dışında, bizzat hükümdarların çatıştıkları büyük çatışmanın bu dönemin birincil kaynakları tarafından kaydedilmemiş olması Selçuklu-Bizans ilişkilerinin genel seyrinin de bu yönde değerlendirilmesine neden olmuştur.91 Bu durum 1231 sonrası ilişkiler için doğru kabul edilebilir. Bu tarihte Vatatzes ve Keykubad'ın bir protokol yaparak barış yaptıkları bilinmektedir. Bu tarihten sonra yaklaşan Moğol tehlikesi ve her iki hükümdarın meşguliyetleri barış yapmalarını daha da zorunlu kılmıştır. Ancak 1220-1230 arası dönem için aynı şeyi söylemek güçtür. Son yapılan araştırmalar bu dönemde Vatatzes'in Türklere karşı 1222-1225 ve 1231'de olmak üzere üç sefer düzenlediğini, aslında genel kabul gören, 1211 sonrası iki devlet arasındaki barış döneminin bu süre için geçerli olmadığını kanıtlamıştır.92 1220-30 arasındaki jeopolitik duruma baktığımızda da bunun mümkün olduğu görülmektedir. Vatatzes'in de diğer sürgündeki Bizanslılar gibi dış politikasının ana konusu İstanbul'u geri almak ve imparatorluğun eski topraklarını yeniden birleştirmekti.93 Bu politikayı ilk yıllarında Balkanlar'a yönelerek Selanik ve Epiros'daki diğer taht iddiacılarıyla mücadelesine ve Balkanlar'da ki topraklarını ele geçirmiş olan Latinlerle mücadeleyle geçirdi. Vatatzes'in bu yöndeki mücadelesini 1225 yılında aniden bırakıp 1231'e kadar tekrar Balkanlar'da görünmemesi ve en güçlü rakiplerinden biri olan Theodore Dukas'ın Selanik'te daha da güçlenmesine izin vermesinin nedeni, doğu sınırlarında Türklere karşı seferler düzenlemek ve sınırlarını güçlendirmek olduğu açıktır.94 Bizans imparatorları için son 400 yılında büyük problemler yaratmış ve Selçukluların Batı Anadolu'ya yayılma politikalarının gizli silahı olmuştur.95 Türkmenler Vatatzes döneminde de, özellikle Menderes Vadisi civarında problemler çıkarıyordu. Fakat bunlara karşı Vatatzes'in seferlerle sınırlarını güçlendirip yeniden organize ederek sağlamlaştırmıştır. Vatatzes'in Türkmenleri Batı Anadolu'daki kendi imparatorluk merkezi olan Bithynia ve Menderes Vadisi'nde akınlarını büyük oranda önlediği bilinmektedir. Vatatzes bu Türkmenlere karşı Balkanlar'dan Peçenekleri getirip Phrygia bölgesi ve Menderes bölgesi boyunca uzanan sınırlara yerleştirmiştir.96 Bir anlamda göçebe Türkmenlere karşı aynı tarz yaşamayı ve savaşmayı bilen bir güç olarak çıkarmıştır. 1220-30 arasında doğu sınırlarında güvenliği sağlamaya giriştiği faaliyetleri sırasında, Türkmenlerin dışında Sultan'ın ordularıyla savaşıp savaşmadığı önemli bir sorundur. John Langdon'in araştırmaları daha önce de belirttiğimiz gibi bu konuda önemli kanıtlar ileri sürerek, daha önce C. Cahen,97 S. Vryonis ve A. Savvides'in değinip geçtikleri98 ya da farklı yorumladıkları bu ihtimal konusunda daha ileri gitmiştir. İbni Natif (Nazif) gibi bir Suriyeli kronik yazarını, Bizans'ın dinsel metinleri ve Bizans sonrası yazarları ile 13. yy.'ın tarihçileri Akropolites ve Gregoras'ın anlatılarını karşılaştırarak, 1220-30 arası Selçuklu-Bizans ilişkilerinde pürüzsüz bir barışın değil, Vatatzes'in üç kez sefer düzenlemesini gerektirecek ve iki devletin ordularını karşılaştıracak kadar çatışmaların olduğu iddiasına güçlü kanıtlar getirir. Langdon ve Cahen'in İbni Nazif'ten aktardıklarına göre, Vatatzes ve Keykubad'ın 1225'te savaştıkları bilgisini isimleriyle beraber vermektedir. Ancak başka çağdaş kaynakların desteklemediği bu bilgileri Langdon dışında şimdiye kadar yeterince üzerinde durmaya değer bulsalar da bunu çağdaş kaynaklarla destekleyemediklerinden, yanıldığını düşünmüşlerdir.

Langdon'un izinden gidersek; 1220-37 arası Selçuklu-Bizans ilişkilerini iki kısma ayırabiliriz. Birincisi; 1220-30 arasında her iki hükümdarın da daha stratejik hesapları vardır. Ancak sınırlarda çatışmaların olduğu kesindir. Bu çatışmaların başında hükümdarların olup olmadığını bilmiyoruz fakat, böyle bir şey olsaydı kaynakların en azından Selçuklulara ait olanları bahsetmesi beklenebilirdi. Diğer yandan İbn Nazif'te, Cahen, Vryonis, Savvides gibi araştırmacıların buldukları muğlak bilgileri yorumlamaktan kaçınmadıkları gibi, 1220-30 arasında en azından sınırlarda önemli çatışmalar olduğunu kabul ederler. Hatta Bizans ordusunun bir komutanının Paphlagonia'ya sefer yaptığına dair İbn Nazif'in bilgisini doğru kabul ederler.99 Langdon ise, İbni Nazif'in bilgilerini destekleyen geç dönem Bizans yazarlarının, Vatatzes'in Selçuklulara karşı dördüncü yılında (1225/6) bir zafer kazandığına dair bilgileri aynı yıl Vatatzes'in Keykubad'ın doğudaki en büyük rakibi Eyyubi hükümdarıyla Keykubad'a karşı ittifak aramasıyla destekler.100 Langdon'un, Akropolites, Pachymeres gibi bu yılları daha yakından bilmesi gereken ve böylesine önemli çatışmaları atlamaması gereken yazarlara güvenmemesinin nedeni ise, bu yazarların, Vatatzes'in ait olduğu Laskaris Hanedanı'ndan, İmparatorluğu zorla almış olan Palaologos Hanedanı zamanında yazmış olmalarıdır.101 Diğer yandan O. Turan, 1228 yılında doğuya çıktığı bir seferde Keykubad'ın ordusuna yardım için Bizanslıların asker gönderdiğini İbni Bibi'den aktarır.102 Aynı zamanda Bizanslıların Vatatzes dönemi boyunca Selçuklulara haraç verdiği kanısındadır.103 Ayrıca, bu dönemin Orta Asya'dan Osmanlı Beyliği'nin kurucularının da içinde bulunduğu yoğun bir kitlenin Moğolların baskısıyla Anadolu'ya girmeye başladığı ve Bizans sınırlarına (Uc) yerleştirildiği yıllar olduğu gerçeğini de gözardı etmemek gerekmektedir. Yine Keykubad'ın içeride Emirlerle yaşadığı sorunlar da Bizans Sarayı'nın daha önceleride yaşandığı gibi, bunların sığınma yeri olarak kullanılması da gerginliği artırıcı bir neden olarak hesaba katılabilir.104 Sonuç olarak, 1220-30 arasında sınırlarda kimi seferlerin ve karşılıklı çatışmaların yaşandığı bir gerçektir ve 1220-37 arasında Anadolu'da barış ve dengelerin oturmuş olduğu kanısı tartışmaya açıktır. En azından Türkmen faaliyetlerinin kontrol altında olmadığını, Batı Anadolu'da Vatatzes'in bu gruplara önlem almak için büyük çaba sarfettiği sıralarda Selçuklularla bir şekilde sürtüşmemesi de mümkün görünmüyor.

İkincisi; 1231 yılına gelindiğinde jeopolitik durum her iki taraf için de kritik bir noktaya gelmişti. İkinci bir aşama olarak bu kritik koşullar altında varılan anlaşma ile, derinden sarsılmamış olan ilişkileri yeniden barış ortamında yürütme ve ana hedeflerine yoğunlaşma süreci olarak anlamak yanlış olmaz. 1231 sonrasında iyi ilişkilerin olduğu konusunda kaynaklar hem fikirdir. En azından bir çatışmanın olduğu söylenemez. Vatatzes, Marmara ve Trakya'da Latinlerle ve Rodos'ta Leo Gabalas (1204-1240) sorunuyla ve en önemlisi yegane gayesi olan İstanbul'u geri alma planlarına geri döndü Keykubad doğusunda Celalleddin Mengubirti'den sonra daha büyük tehdit Moğollar'ın Anadolu'ya yönelmesiyle karşı karşıyaydı. Anadolu'da Babailer rahatsızlık yaratıyor, onları kontrol etmeye çalışıyordu. Harezm'den gelen kitleler de sorunlu olduğundan, bütün dikkatini doğuya vermek zoruna kaldı. Bu tarihten sonra batı sınırlarındaki (Uc) Türkmenlerin üzerinde de kontrolünü kaybetmiştir.105 Keykubad ve Vatatzes arasında devam edecek olan iyi ilişkiler 1237 yılındaki başka bir olayla daha görülebilir. 1204 sonrası Yunanistan'ın Epiros bölgesinde imparatoluk üzerinde iddiacılardan bir diğerinin hükümdarı Manuel Angelos, kardeşi Theodore Angelos'a yenilmiş ve Akdeniz üzerinden

Vatatzes'in yanına gelebilmek için önce Antalya'ya gelmişti. Bu sırada Antalya'da olan Keykubad Manuel'i iyi karşılayarak güvenli bir şekilde Vatatzes'in yanına gitmesini sağladı. Manuel'in amacı Vatazes'in desteğini alarak Selanik'te yeniden hükümdarlığı almaktı.106 Bu olaydan da anlaşılabildiği gibi Keykubad ve Vatatzes ilişkileri 1231 sonrası karşılıklı iyi niyet jestleriyle devam ediyordu. Keykubad 1237'de107 öldükten sonra iyi ilişkiler uzun süre devam edecektir.

1C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler (Çev. Y. Moran), E Yay., İst., 1994 (3. Baskı), s. 47.

2Bizans'ın başlangıcından sonuna kadar doğu sınırları ve bu bölgelerdeki askeri faaliyetleri boyunca kullandığı müstahkem kale, şehir ve mevkiler hakkında bkz., E. Honiggmann, Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı (Çev. F. Işıltan), İstanbul 1970.

3F. Köprülü, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Ankara 1991, s. 40.

4Örneğin Danişmendoğulları, Zengiler, Ermeniler vs.

5Bkz. O. Turan, "Selçuk Kervansaraylar", Belleten, X/39, (1946), s. 471-496; C. Cahen, "13. Yüzyılın Başında Anadolu'da Ticaret" (Çev. A. Derman), Cogito, 39 (Güz), İst., 2001, 132-143; Vryonis, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, Berkeley: University of California Press, 1971.

6Bu konuda bkz. Necipoğlu, "Evrensellikten Geri Çekiliş. Bizans İmparatorluk İdeolojisinin Evrimi ve Osmanlı Fütuhatı", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, T. Vakfı Yurt Yay., İst. 1998, s. 156.

7Müslümanların ve Hıristiyanların Anadolu'daki ilişkileri konusunda bkz., M. Balivet, "The Long-Lived Relations Between Christians and Moslems in Central Anatolia", Byzantinische Forschungen, 16, s. 313-322; Anadolu'nun kültürel-sosyal değişimi ve ilişkiler için bkz., S. Vryonis, a.g.e., s. 223-244.

8Anadolu'nun 11-15. yy.'lardaki siyasi, sosyal ve ekonomik tarihi, Türkleşme ve İslamlaşma süreci boyunca Anadolu'daki Türk-Bizans ilişkilerinin hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. S. Vryonis, a.g.e., Ayrıca Anadolu'nun Orta Çağı boyunca Türklerin siyasi, sosyal ve ekonomik tarihi hakkında bkz; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İst., 1993 (3. Baskı); O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Boğaziçi Yay., İst., 1996 (5. Baskı); C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler (Çev. Y. Moran), E Yay., İst., 1994 (3. Baskı).

9Metin içinde uzun hükümdar isim ve unvanlardan kaçınmak için ve tarih aralıkları sınırlı olması nedeniyle karışmayacağını düşünerek önce bu süreler arasında hüküm süren ve konumuza dahil Selçuklu ve Bizans hükümdarlarını sırasıyla ve tam isimleriyle vermenin faydalı olacağı düşüncesindeyim; 1176-1237 yılları arasında Selçuklularda; II. Kılıç Arslan'ın son yılları, I. Gıyaseddin

Keyhusrev (1192-1196/7), II. Rükneddin Süleymanşah (1196/7-1204), III. İzzeddin Kılıç Arslan (1204/5), I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1204/5-1211), I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) ve I. Alaadin Keykubad (1220-1237) hüküm sürdüler. Bizans'ta bu dönem daha karmasşıktır. 1204'e kadar sırasıyla Manuel I. Komenos (1143-1180), Aleksios II. Komenos (1180-1183), Andronikos I. Komnenos (1183-1185), Isaakios II. Angelos (1185-1195), Aleksios III. Angelos (1195-1203), Aleksios V. Murtzuphlos (1204). 1204'te IV. Haçlı Seferi sonrası Bizans parçalanmış ve Anadolu'da İznik ve Trabzon merkez olmak üzere iki Bizans Devleti ortaya çıkmıştır. İznik İmparatorluğu; Theodore I. Laskaris (1204-1222) ve Ioannes III. Dukas Vatatzes (1222-1254), Trabzon'da Aleksios I. Komnenos (1204-1222) ve Andronikos Gidos (1222-1235) hüküm sürmüştür.

10 12. yy.'da Komnenosların ve özellikle de Manuel I. Komneos'un dış politikası hakkında bkz. M. Angold, The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History, Longman, New York, 1984, s. 190-193.

11 F. Taeschner, "The Turks and the Byzantine Empire to the End of the Thirteenth Century", The Cambridge Medieval History (1966), IV, I, s. 741-42.

12 Taeschner, a.g.e., s. 742.

13 A. Kazdhan, "The Byzantine Notion of Diplomacy", Byzantine Diplomacy içinde ed. J. Shephard and S. Franklin, Variorum Reprints, 1992, s. 19; Angold, a.g.e., s. 190-193.

14 Taeschner, a.g.e., s. 742.

15 O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 201-202'de; Kılıç Arslan II'nin Bizans sarayında gördüğü muamele konusunda, sadece yanyana oturduklarını ve muhteşem ziyafetler vs. ile hürmet gördüğünü belirtir. Ancak, N. Necipoğlu, "Türklerin ve Bizanslıların Anadolu'da Birliktelikleri (11. ve 12. Yüzyıllar)", Cogito, 29, İst., (Güz 2001), s. 74-91 (alıntı, s. 86)'de; Bizans'ın diğer bütün devletleri ve kralları hiyerarşik bir düzen içinde tanımlayan ve zaman zaman bu hiyerarşi kendi içinde değişse de en üstte eşiti olmayan Bizans imparatorunu gören ideolojisinin (Krallar İdeolojisi) Kılıç Arslan II'nin 1162 ziyareti sırasında da uygulandığını, hatta Kılıç Arslan'ın bu konumunu İmparatorun karşısında oturmak istemeyerek kabul ettiğini, Bizans kaynakları; Niketas Khoniates, Ioannes Kinnamos ve Suriyeli Michael'e dayanarak ifade eder. Krş. krş. G. Ostrogorsky, "Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Dünya Düzeni" (Özden Arıkan), Cogito, 17, İst., (Kış 1999), s. 51-67.

16 Anlaşmanın şartları için bkz. O. Turan, a.g.e., s. 202.

17 Ioannes Kinnamos, Historia, (Haz. I. Demirkent), Türk Tarih Kurumu, 2001, 292-300; Kinnamos burada savaş hazırlıklarını ve iki hükümdar arasındaki Eskişehir (Dorylaeum) üzerinde dönen anlaşmazlıkları detaylıca anlatır. Kinnamos'un Tarih'i bu sefer başlamadan son bulur.

18 Bkz. O. Turan, a.g.e., s. 208, dipnot. 31.

19 Savaşın ayrıntıları ve bkz. O. Turan. a.g.e., 205-211; Gregory Abu'l Farac (Bar Hebraeus), Abu'l Farac Tarihi (Çev. Ö. Z. Doğrul) c. II, Ankara, 1987 (2. Baskı), s. 421-22 (bundan sonra, Bar Hebraeus).

20 Bu savaşın ayrıntıları ve Osman Turan'ın görüşleri için bkz., a.g.e., s. 205-211. O. Turan aynı yerde bu zaferi "Malazgirt'ten sonra Selçuk ve Bizans tarihlerinde ikinci bir dönüm noktası teşkil eder." diye tanımlamıştır. C. Cahen, a.g.e., s. 109-118'de bu savaşın Bizans ve Selçuklu (Türk) tarihi için çok önemli bir dönüm noktası olduğu yönünde görüşlerini belirtir; aynı görüş için, A. A. Vasiliev, A History of the Byzantine Empire, 324-1453, Oxford-Madison-Wisconsin, 1952, s. 515 ve dipnotlar; G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Ankara, 1981, s. 361; A. Savvides, a.g.e., s. 91-113 dönüm noktası olduğu konusunda hemfikirdirler. Bu savaşın Anadolu'nun Türkleşmesi açısından bir dönüm noktası olması konusunda M. Angold, The Byzantine Empire, 1025-1204. A Political History, s. 193'te farklı bir değerlendirme yaparak bu savaşın genel görüşün aksine Bizans İmparatorluğu için Malazgirt yenilgisiyle benzer tarafları olmasına karşın çok ağır somut sonuçlar doğurmadığı, Bizans'ın çöküşünde iç nedenlerin de çok önemli olduğu inancındadır.

21 C. Cahen, a.g.e., s. 117; M. Angold, "The Road to 1204: the Byzantine background to the Fourth Crusade" Journal of Medieval History, C. 25, No. 3, s. 257-278, 1999 (atıf s. 267-268); Angold, The Byzantine Empire. A Political History, s. 193.

22 Khoniates, 250.

23 O. Turan, a.g.e., s. 214.

24 Manuel'in 1180'de ölümünden 1204'e kadar Türklerin dışında 58 iç isyan meydana gelmiştir ve M. Angold bu çöküşte isyanların da çok büyük rol oynadığı görüşündedir, "The Road to 1204", s. 262.

25 Buraya 1182'de Melik olarak Gıyaseddin Keyhusrev atandı ve Bizans ile sınır olduğu için ilişkilerinin daha sonraki yıllarda gelişmesinin de başlangıcı olacaktır.

26 S. Vryonis, a.g.e., s. 153; O. Turan, a.g.e., s. 214.

27 O. Turan, a.g.e., s. 215-216.

28 S. Vryonis, a.g.e., s. 147; Savvides, "Internal Strife and Unrest in Later Byzantium, Xith-XIIIth Centuries (A. D. 1025-1261)", Summeikta, C. 3, Atina 1987, s. 237-273 (atıf, s. 245, n. 1); Batı Anadolu dışında, Kilikya bölgesinde ve Kastamonu civarında olmak üzere üç ayrı isyan çıkartmıştır.

29 A. Savvides, Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor The Armenians of Cilicia and the Mongols. A. D. c. 1192-1237, Kentron Vyzantinon Ereunon, Thessalonike, 1981, s. 62-63.

30 A. Savvides, a.g.e., s. 60.

31 1025-1261 döneminde Bizans merkezi yönetimine karşı ayaklanmaların listesini, A. Savvides, "Intrenal Strife"., s. 267-273'de verir. Savvides, Komnenoslar sonrası çıkan ayaklanmaların karakterinin farklı olduğunu, daha önce doğrudan taht üzerinde iddia nedeniyle çıkan isyanların yerine ele aldığımız dönemde daha çok merkezi otoriteden bağımsızlaşma ve kendi bölgesinde bağımsız hüküm sürme isteğiyle ortaya çıktığını tartışır.

32 A. Savvides, a.g.e., s. 60.

33 M. Hendy, Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261, Dubmarton Oaks, Washington D. C. 1969, s. 15-16.

34 11-12. yy. boyunca Bizans ve Selçuklular arasındaki iyi ilişkiler konusunda bkz. N. Necipoğlu, a.g.m.

35 Mavrozomes hakkında bkz. A. Savvides, a.g.e., s. 59 ve notlar; O. Turan, a.g.e., s. 281-282; İbn Bibi, El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçukname) (Haz. M. Öztürk), c. I-II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996 (Bundan sonra İbni Bibi), c. I, 266-267-271-305-334-342'de çeşitli vesilelerle Emir Komnenos ve faaliyetlerinden bahseder.

36 Keykubad döneminde 67 yaşında olması gereken Mavrazomes'in Beylerbeyi olabilmesi için çok yaşlı olduğu için aynı kişi olmadığını iddia edilir. Bkz. T Baykara, I. Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211), Ankara, 1997, s. 248.

37 Tarsia (Tersiye) -Sıratepe: Sakarya'nın güneydoğusunda Sakarya-Akyazı arasında -Regio Tarsia diye tanımlanan bölgedir. Akyazı'dan Sakarya'ya uzanan antik yolun üzerindedir.

38 A. Savvides, a.g.e., s. 60; "Internal Strife", s. 271-272.

39 Bu kisinin etki alanı olan Sampson şehri nedeniyle bazı kaynaklar uzun süre burasını Samsun (Amisus) ile karıştırmışlardır; krş. Tuncer Baykara, a.g.e., s. 34 ve O. Turan, a.g.e., s. 279; Ancak sonradan yapılan arastırmalar bu kişinin Karadeniz'le ilgisi olmadığını, yukarıda bahsettiğimiz bölgeyi ispatlayarak ortaya koymuşlardır. "A. A. Vasiliev, "The Foundation of the empire of Trebizond, (1204-1222)", Speculum, c. 11, issue 1, (1936), s. 3-37'de kendisinin de içine düştüğü bu yanlışını düzeltirken detaylı bilgi verir ve son araştırmaların sonuçlarını değerlendirir. Krş. A. Savvides, a.g.e., s. 60, n. 5; Krş. A. Savvides, "Internal Strife" s. 273.

40 Gavras ailesi için bkz. A. Bryer, "A Byzantine Family: The Gabrades, c. 979-c. 1653", University of Birmingham Historical Journal, 1970, 164-187.

41 Bkz. N. Necipoğlu, a.g.m., s. 82.

42 Bkz. Bryer, a.g.m., s. 118.

43 Selçukluların Gulam devşirme yöntemleri, bunun 13. yy.'da Bizans ve Hristiyan topluluklar için anlamı ve Selçuklu sarayında önemli mevkilere yükselmiş Gulamlar hakkında geniş bilgi için bkz. S. Vryonis, Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri", (Çev. Tuncay Birkan), Cogito, 29, (Güz 2001), s. 93-119.

44 Bu paylaştırma için bkz. C. Cahen, a.g.e., s. 122: O. Turan, a.g.e., s. 216-220.

45 Oğullar arasında taht kavgaları için bkz. O. Turan, a.g.e., s. 225-236.

46 O. Turan, a.g.e., s. 217; krş. C. Cahen, a.g.e., s. 122; krş. A. Savvides, a.g.e., s. 80-81 ve dipnotları; krş. Ibni Bibi, I, 22.

47 O. Turan, a.g.e., s. 216.

48 O. Turan, a.g.e., s. 219.

49 O. Turan, a.g.y.

50 Bkz. A. Savvides, a.g.e., s. 72: krş. O. Turan, a.g.e., s. 240'da esir sayısını daha fazla belirtir.

51 Bkz. A. Savvides, a.g.e., s. 74; krş. O. Turan, a.g.e., s. 241'de 1196 olarak kaydetmiştir.

52 Bkz. O. Turan, a.g.e., s. 270; İbni Bibi, I, 35-58'de İstanbul'a gidişi ve oradaki günlerini detaylıca anlatır.

53 O. Turan, a.g.e., s. 261.

54 Keyhusrev'in çağrılıp tahta geçme sürecinin detayları için bkz. İbni Bibi, I, 76-77; bkz. Bar Hebraeus, s. 486, tarih olarak 1204'ü verir.

55 Laskaris bu sırada miktarı belli olmamakla birlikte Selçuklulara haraç ödemekteydi. İbni Bibi, I, 76.

56 Bkz. O. Turan, a.g.e., s. 274 ve notlar; Keyhusrev ve dönemi hakkında bkz. T. Baykara, a.g.e., CL. Huart, "Kay Khusraw", Elii, II; C. Cahen, "Kaykhusraw" Elii, II; Konya'nın kuşatılması ve Keyhusrev'in girişi için bkz. İbni Bibi, I, 88-90.

57 Bkz. O. Turan, a.g.e., s. 273, İbni Bibi, 77.

58 Bkz. M. Angold, A. Byzantine Government in Exile. Government and Society Under the Laskarids of Nicaea (1204-1261), Oxford University Press, 1975, s. 9-10.

59 IV. Haçlı Seferi için bkz. S. Runciman, A History of the Crusade, C. 3, Cambridge, 1954; D. E. Queller ve T. F. Madden, The Fourth Crusade: the Conquest of Constantinople, Philedelphia, 1997; İznik İmparatorluğunun kuruluşu ve tarihi için; M. Angold, a.g.e., A. Gardner, The Laskarids of Nicaea. The Story of an Empire in Exile, London, 1912.

60 Ostrogorsky, a.g.e., s. 396.

61 O. Turan, a.g.e., s. 281-82.

62 Bu sefer başarısız olmuş ancak yol açılmıştır; bkz. O. Turan, a.g.e., s. 280; C. Cahen, a.g.m.

63 Ostrogorsky, a.g.e., s. 396-397.

64 A. Savvides, a.g.e., s. 96; B. Lehmann, Die Nachrichten des Niketas Choniates, G. Akropolites und Pachymeres über die Selcuqen in der Zeit von 1180 bis 1280, Leipzig 1939, (bir kısmını Türkçeye çev. Mihin Eren, "Theodore I. Laskaris ve Gıyaseddin Keyhusrev", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, 1971, (593-610) (atıf s. 593-594).

65 Alaşehir yakınlarında, Menderes nehri kıyısında ve Menderes bölgesine hakim, dönemin en stratejik şehirlerinden biridir. bkz. W. M. Ramsay, A History of Geography of Asia Minor, London 1962, s. 102 (antik Pythopolis); bkz. D. E. Pitcher, Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası (Çev. Bahar Tırnakçı) YKY, İst. 1999, Harita no. 6.

66 Savaşta sağ olarak yakalanıp İznik'teki Hyakinthos Manastırı'na hapsedilmiş ve burada ölmüştür. B. Lehman, a.g.m, s. 596.

67 Bkz. Dipnot 18.

68 Savvides, a.g.e., s. 96'de kaynaklardaki bu farklı versiyonları detaylı olarak incelemiştir. Ayrica bkz. O. Turan, a.g.e., 289; İbni Bibi, I, 103-111'de bu savaşi ve Sultan'in olumunu anlatırken onu bir Frank askerinin öldürdüğünü anlatır.

69 N. Necipoğlu, a.g.m.

70 Ostrogorsky, a.g.e., s. 397.

71 M. Angold, A Byzantine Government in Exile, s. 29-30; Vasliliev, a.g.e., s. 515.

72 Savvides, a.g.e., s. 106-107: Ostrogorky, a.g.e., s. 397; Vasiliev, a.g.y.

73 Bar Hebraeus, s. 491.

74 Ostrogorsky, a.g.y.

75 Bu anlaşmayı ve Keyhusrev'in mezarının getirilmesini İbni Bibi, 129-133'de detaylı şekilde anlatır.

76 C. Cahen, a.g.m., s. 130; Salim Koca, I. İzzeddin Keykavus (1211-1220), TTK, Ankara, 1997, s. 62; Laskaris aynı yıl içinde Latinlerlede anlaşma yapmış ve Batı Anadolu'da Çanakkale ve çevresini onlara vererek bir daha kendi döneminde büyük bir problem yaratmalarını engellemiştir.

77 C. Cahen, a.g.m., s. 133; Ostrogorsky, a.g.e., s. 399.

78 Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşunda Gürcü Kraliçesi Thamar'ın rolü hakkında bkz. A. A. Vasiliev, a.g.m. 12-20; C. Toumanoff, "On the Relationship between the Founders of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Thamar", Speculum, 15, 1940, s. 299-312.

79 Bkz. W. Miller, Trebizond. The Last Greek Empire of the Byzantine Era, Chicago, 1969, s. 19.

80 W. Miller, a.g.y.

81 Sinop ve Antalya'nın Anadolu ticareti için öneminin yanında, Selçuklu sultanlarının ticari hedefleri ve politikalarının Anadolu'nun ticaret Tarihi için önemi hakkında bkz. W. Heyd, Yakın Doğu Ticaret Tarihi (Çev. E. Ziya Karal), TTK 2000 (2. Baskı), s. 328-333; Cahen, a.g.m., s. 135.

82 İki kardeşin bölgedeki faaliyetleri için bkz. A. A. Vasiliev, a.g.m, s. 21-30; C. Toumanoff, a.g.m.

83 Bu kuşatmanın detayları ve anlaşmanın şartları için bkz., İbni Bibi, 147-154; Bar Hebraeus, s. 497. burada yanlış olarak Aleksios'un öldüğünü yazar; A. A. Vasiliev, a.g.m. s. 26-30; O. Turan, a.g.e., 302-307.

84 Cahen, a.g.m., s. 133.

85 Bkz. A. Savvides, "Byzantium's Oriental Front in the first part of the Thriteenth Century: The Empires of Nicaea and Trapezous (Trebizond) in view of the Seljuk and Mongol Menace", Diptika, c. 3, Atina 1982-3, s. 161-175 (atıf, s. 173).

86 Ticaret anlaşmasının metni için bkz. O. Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Ankara, 1988 (2. Baskı), s. 143-146.

87 Antalya'nın "Fetihname"si için bkz. O. Turan, a.g.e., s. 101-108; Antalya'nın ikinci kez alınışı için, Bar Hebraeus, s. 497, 1215 tarihini verir.

88 Bar Hebraeus, s. 504'te bu tarihi 1219 olarak verir.

89 Alaadin Keykubad'ın ismine ithafen şehrin ismi değiştirilmiştir. Burası aynı zamanda Keykubad'ın kışlık konaklama yeridir. Ayrıca fetih tarihi tartışmalıdır. Bu konuda Bkz. K. Bilici, "Alanya'nın Fethi Meselesi: Bir Tespit", Adalya, IV, 1999-2000, s. 287-292. İsmin kökeni ve Alanya üzerine monografik bir çalışma için bkz. S. Lloyd

ve D. S. Rice, Alanya (Alaıyya) (Çev. N. Sinemoğlu) TTK, 1989 (2. Baskı).

90 Sınırlardaki müstahkem mevkilere yerleştirilmiş ve sınırları korumakla görevli askeri sınıftır. Bunlar Vatatzes'in iyi örgütlemesi sonucu sınırlardaki Türkmenlere karşı başarılı sonuçlar almışlardır.

91 C. Cahen, a.g.e., s. 142-143; S. Vryonis, a.g.e., Savvides, a.g.e., 175-190.

92 Sadece bu konu üzerinde yaptığı kapsamlı çalışma için bkz. J. Langdon, Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor, New Rochelle, 1992.

93 M. Angold, A Byzantine Government in Exile, s. 9-10.

94 Langdon, a.g.e., s. 1.

95 A. Savvides, "Byzantium's Oriental Front", s. 168.

96 Bkz. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 352.

97 Bkz. C. Cahen, "Questions D'Histoire de la Province de Kastamonu au XIII e Siecle", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, 1971, s. 145-158 (s. 146-151'de bu konuyu tartışır ancak bu çatışmaların sınırda küçük çaplı oldukları kanısındadır.) ayrıca bkz. C. Cahen, a.g.e., s. 142.

98 Savvides, a.g.e., s. 187.

99 M. Angold, A Government in Exile, s. 101, n. 38'de Georgios Phrantzes'ten alıntı yaparak, Paphlagonia'ya "Strategopulus" adlı komutanın sefer yaptığını bilgisine ulaşmıştır. Bu komutan aynı zamanda 1261'de İstanbul'u ele geçiren komutanının babasıdır. Aynı alıntı için bkz. Langdon, a.g.e., s. 13, n. 48.

100 Langdon, a.g.e., s. 16.

101 Langdon, a.g.e., s. 7.

102 O. Turan, a.g.e., s. 352; İbni Bibi, I, 277, 278.

103 A.g.y.

104 Langdon, a.g.e., s., 16.

105 J. Langdon, a.g.e., s. 38.

106 A. Savvides, a.g.e., s. 189-90.

107 Bar Hebraeus, s. 536.

Myriokephalon (Karamıkbeli) Savaşının Anadolu Türk Tarihindeki Yeri / Dr. Ebru Altan [s.630-634]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

6 Ağustos 1071'de Bizans'a karşı kazandıkları Malazgirt zaferi sayesinde Türkler Anadolu'yu kendilerine yurt edinme davalarını gerçekleştirmek yolunda büyük bir başarı elde etmişler, kısa sürede batıda Ege ve Marmara kıyılarına kadar ulaşarak Anadolu'da merkezi İznik olmak üzere yeni bir Türk devleti kurmuşlardı. Ancak bir baskın gibi başlayan Birinci Haçlı Seferi (1096-1099) sırasında Türkler gafil avlanarak Orta Anadolu'ya çekilmek zorunda kalınca bu durumdan faydalanan Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos (1081-1118) Batı Anadolu'daki bazı toprakları Türkler'den geri almayı başarmıştı. Fakat bu buhranlı dönemde, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan (1092-1107) ve oğlu Sultan I. Mesud (1116-1155) gerek Haçlılar gerekse Bizans'a karşı kazandıkları başarılarla Türkler'in Orta Anadolu'da tutunmalarını sağlamışlardı.1

Sultan Mesud'un ölümünden sonra oğlu II. Kılıçarslan da (1155-1192) kısa sürede Anadolu'da güçlü bir konum elde etti. 1162'de İstanbul'a giderek İmparator Manuel Komnenos (1143-1180) ile barış anlaşması imzaladıktan sonra on bir yıl sürecek olan bu barış dönemini iyi kullanarak Anadolu'da babası Sultan Mesud'un ölümünden sonra dağılmış olan Türk birliğini yeniden sağladı. Bu dönemde, evrensel imparatorluk fikriyle dolu olan İmparator Manuel ise Balkanlar ve Avrupa'da meşguldü. Manuel'in "eski Roma İmparatorluğu'nun ihyası" düşüncesini gerçekleştirebilmek için Batı'da uzun süreli ve yorucu bir mücadeleye girmesi Bizans'ı yıpratmış ve Selçukluların Anadolu'da daha rahat hareket edebilmelerine imkân vermişti. Böylece II. Kılıçarslan'ın Anadolu'da kudretinin gittikçe artığını geç de olsa fark eden İmparator Manuel dikkatini yeniden Anadolu'ya çevirdi.2

Bu arada Anadolu'da sayıları yüz bini aşan bir Türkmen kitlesi kendilerine yurt ve otlak bulmak gayesiyle Bizans hakimiyetindeki topraklara akınlar yapıyorlardı. İmparator, sultana elçi göndererek 1162 anlaşmasına uygun olarak Türkmenlerin bu akınlarına engel olmasını ve Bizans'a geri vermeyi vaat ettiği şehirleri teslim etmesini istedi. Ancak II. Kılıçarslan bu şehirleri iade etmedi. Ayrıca Sultan II. Kılıçarslan ile Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa arasındaki yakınlaşma da 1162 Türk-Bizans dostluk anlaşmasının bozulmasında bir etken olmuştur. Zira, nasıl imparator Anadolu'daki Türk beylerini sultana karşı tahrik ederek Türk'ü Türk'e kırdırma politikası takip ettiyse, sultanın da, Manuel gibi evrensel imparatorluk iddiasında bulunan onun rakibi ve hasmı Friedrich Barbarossa ile yakınlaşarak bir ittifak kurmuş olması mümkündür. Sultan da Alman imparatorunun dostluk teklifini kabul etmiş, bu dostluk Üçüncü Haçlı Seferi sırasında da devam etmişti. Oysa 1162 anlaşmasına göre, sultan, imparatorun düşmanını kendisine düşman olarak kabul edecek ve bunlarla mücadelede Bizans'a yardımcı olacaktı.3

Nihayet, Ege bölgesindeki Sandıklı Ovası'nın, hayvanlarına yeni otlaklar arayan Türkmenler tarafından ele geçirilmesi üzerine imparator bu akınlara bir son vermek düşüncesiyle harekete geçti. İmparator, 1173 yılında Alaşehir'e kadar ilerleyince, savaşa hazırlıklı olmayan sultan, Süleyman adlı

mahir bir elçisini kıymetli hediyelerle beraber imparatora gönderip Türkmenlerin Bizans arazisine yaptığı akınlardan sorumlu olmadığını bildirdi. II. Kılıçarslan'ın, misilleme olarak yapılan saldırılar sırasında Türkmenler'i Bizans'a karşı müdafaa etmeyişini göz önüne alan imparator, bu hususta ikna olmakla beraber sultanı bu olaylara karşı gerekli tedbirleri almamakla suçladı ve aralarındaki dostluk anlaşmasına uygun olarak hareket etmesini istedi.4

Fakat, Türkmenlerin bir türlü son bulmayan akınları Denizli, Bergama ve Edremit'e kadar ulaşmıştı. Öte yandan sultan, 1174 yılı sonlarında imparatorun kendisine karşı kati olarak harekete geçeceğini öğrenince Manuel'e haber gönderip, 1162'de geri vermeyi vaat ettiği şehirleri teslim alması için bir Bizans birliği göndermesini istedi. Ancak ustaca bir siyasetle bu durumu kendi lehine kullanan sultan, henüz ele geçiremediği şehirlere haber gönderip Anadolu'ya hareket eden Bizans kuvvetlerine karşı onları koruyacağını bildirdi; böylece bu şehirleri kendi topraklarına kattı. Bizans birlikleri de Anadolu'da hiç bir şey elde edemeden geri dönmek zorunda kaldılar.5

Böylece, Manuel hem Türkmenlerin Bizans sınırlarında yaptıkları akınlara mani olmak hem de II. Kılıçarslan'ın Anadolu'daki gücünü kırmak için bölgeye kuvvetler göndermeye karar verdi ve Türkmenlerin yıktığı Dorylaion (Eskişehir) ile Sublaion (Homa) kalelerini yeniden yaptırdı (1175).6 İmparator Türklere karşı düzenleyeceği bu seferi bir Hilal-Haç mücadelesine dönüştürmek için de çaba sarf ederek Papa III. Aleksandre'dan kendisine Avrupa'dan yardım sağlamasını rica etti. Papa ise Türklere karşı bu yardımı ancak yıl sonunda gönderebileceğini söyledi. Bu arada Sultan Kılıçarslan, İmparator Manuel'e Süleyman adlı elçisini tekrar gönderip, aralarındaki barışın devam etmesini teklif etti. Ancak imparator Türkmenlerin hakim oldukları toprakları terk etmelerini, ayrıca kendisine sığınmış olan Danişmendli Zünnun ve kardeşi Şahinşah'ın topraklarının onlara iade edilmesini şart koştu. Bunun üzerine sultan da imparatorun Dorylaion'da yaptırdığı istihkamları tahrip için akınlara devam etti.7

İmparator ise kendisi yola çıkmadan önce Zunnün ve Şahinşah'ı ayrı ayrı Bizans kuvvetleriyle Anadolu'ya gönderdi. Ancak Mikhail Gabras ile birlikte Amasya üzerine gönderdiği Şahinşah, Eskişehir yakınında Türklerin pususuna düştü. Şahinşah gibi, Andronikos Vatatzes ile birlikte Niksar önünde yenilgiye uğrayan Zünnun da Anadolu'da hiçbir başarı elde edemeden geri dönmek zorunda kaldı. Böylece sultan Anadolu'daki siyasî birliğini korumayı başardı.8

Bunun üzerine İmparator Manuel, Sultan Kılıçarslan'a ağır bir darbe indirmek ve Selçuklu başkenti Konya'yı ele geçirerek Anadolu'daki Türk tehdidine kesin olarak son vermek düşüncesiyle harekete hazırlandı.1176 ilkbaharında Ayasofya'da yapılan muhteşem bir törenden sonra Frank, Sırp, Macar ve Peçeneklerden oluşan büyük bir orduyla İstanbul'dan yola çıktı. İmparator, ikinci kez barış teklifinde bulunan sultanı kendisine yapılan iyilikleri unutmuş olmakla ve nankörlükle suçladı. Sultan ise imparatora Dorylaion ve Sublaion kalelerini yeniden yaptırarak aralarındaki anlaşmaya riayet etmediğini bildirdi. Türklerle savaşta tecrübeli olan bazı Bizanslı kumandanlar, Manuel'i barışa teşvik ettilerse de imparator bunu kabul etmedi.9

Beklenmedik bir yolu takip ederek Türkleri ani bir baskınla mağlup etmeyi düşünen İmparator Manuel, Eskişehir yolu yerine Denizli yolunu tercih etti. Böylece Lopadion (Uluâbad)'daki ordugâhından ayrıldıktan sonra Balıkesir (Hadria-Notheras), Akhisar (Thyatera)-Denizli (Laodikeia)-Honaz (Colossai)-Dazkırı (Lempis)-Dinar (Céléne) üzerinden Homa'ya geldi.10

Bu arada Bizans ile kesin sonuçlu bir savaşın kaçınılmaz olduğunu anlayan sultan II. Kılıçarslan da civardaki Müslüman hükümdar ve beylerden yardım istemişti. Ayrıca imparatorun Türkler'i gafil avlamaya çalıştığını fark ederek beş-on bin kişilik Tükmen gruplarıyla Bizans ordusuna yanlardan saldırıp yıpranmış bir orduyla savaşa girmeyi plânlamıştı. Böylece Türk birlikleri, Bizans ordusunu gerek yürüyüşleri, gerekse ordugâh kurdukları sırada hırpaladılar. Bizans ordusunun geçeceği arazi, ekinler ve otlar tahrip edildi; çevredeki bütün su kaynakları kirletildi. Bu yüzden Bizans ordusunda çıkan dizanteri yüzünden çok sayıda Bizans askeri öldü. Sultan II. Kılıçarslan, bu arada imparatora üçüncü bir kez barış teklifinde bulunmayı da ihmal etmedi. Ancak İmparator kibirli bir şekilde barış görüşmelerinin Konya'da yapılacağını bildirdi.11

Sultan, Homa'dan ayrılışından itibaren Bizans ordusuna karşı yıpratma taktiğini kullanarak onları istediği yere çekmeyi başardı ve savaşın Türk topraklarında yapılmasını sağladı. Bir kısım kuvvetlerini Yalvaç Ovası'nda toplayan II. Kılıçarslan Karamıkbeli'ne kuvvetler sevk etti. Akşehir üzerinden Konya'ya gitmek yerine Karamıkbeli'nden geçerek Yalvaç ovasında Türkleri baskına uğratmayı düşünen İmparator Manuel ise Homa'dan sonra Düzbel-Karlı-Haydarlı-Uzunpınar güzergâhını takip etti.12

Bizans ordusu, 17 Eylül 117613 günü yıkık Myriokephalon istihkâmını aşıp Karamıkbeli'ne doğru ilerlemeye başladı ve Bizanslıların Tzibritze dedikleri sarp ve dar geçite girdi.14 Çağdaş Bizans tarihçisi Niketas Khoniates'in kaydına göre15 İmparator Manuel, böylesine zorlu bir yolda bulunmasına rağmen geçite girmeden önce hiçbir tedbir almamış, ovada yürür gibi geçiti geçmek istemişti.

Bizans ordusunun öncü kolu Konsantinos Angelos'un iki oğlu Ioannes ve Andronikos kumandasındaydı. Öncü kolunu Konstantinos Mavrodukas ile Andronikos Lampardos kumandasındaki birlikler takip etmekteydi. Bunların arkasından gelen ordunun sağ kanadına imparatorun kayınbiraderi Antakya hanedanından Baudouin, sol kanadına ise Theodoros Mavrozomes kumanda ediyordu. Bunların arkasında da ağırlıklar ve kuşatma aletlerini taşıyan arabalar, sonra asıl çekirdek kuvvetleriyle imparator gelmekteydi. Ardçıların komutanı ise Andronikos Kontostephanos idi.

Buradaki yüksek tepelere vadiye hakim olacak şekilde yerleşmiş olan Türk kuvvetleri, Bizans öncü birliklerinin geçiti aşıp ovaya inmesine imkân verdiler, böylece Bizans kuvvetlerini ikiye ayırmayı başardılar. Türkler, arkadan gelen Bizans ordusunun tamamı geçitten içeri girince taarruza başladılar. Karamıkbeli'nin çıkışındaki tepe noktasında geçişi kapattıran sultan, önce vadiye sevk ettiği kuvvetleri ile Bizans ordusunun sol kanadına hücum etti. Sol kanadın büyük bir kısmı kısa sürede yok edildi.

Bunlara yardıma gelen sağ kanat kumandanı Baudouin de savaşta öldü. Türkler bütün yol ve patikaları tutarak geçiti tamamen kapamış oldukları için dar geçitte sıkışıp kalan Bizanslılar birbirlerinin hareketini engelliyordu. Geri çekilme imkânları da kalmamıştı. Üstelik imparatordan veya ardçılardan yardım da alamazlardı. Zira Manuel, ağırlıkları kendi komutasındaki birlikler ile esas ordu arasına yerleştirdiğinden, bu arabalar yolu bir duvar gibi kapatmıştı. Böylece kanatların ezilmesinden sonra kısa sürede ardçı kolu da yenilgiye uğratıldı. Bu sırada Türkler, Niksar yakınlarında savaşı kaybeden Andronikos Vatatzes'in kesik başını mızrağın ucuna takıp Bizanslılara göstererek morallerini iyice bozduktan sonra karanlık basıncaya kadar Bizans ordusunu imha ettiler.16

Türkler, Bizans ordusunun en büyük ve güçlü kısmını, yani imparatorun hassa kuvvetlerini de mağlup ederek Bizanslılara son darbeyi indirmek düşüncesiyle büyük çaba sarf ediyorlardı. Manuel, birliklerine yol açmak için uğraştı, ancak hiçbir başarı elde edemedi. Olduğu yerde kalıp mahvolmaktansa, herkesin kendi başının çaresine bakmasını emredip Türk birliklerinin üzerine atıldı. Bu sırada çıkan bir fırtına yüzünden göz gözü görmez hale geldi. Ordu sanki gece karanlığında savaşıyordu. Türkler ve Bizanslılar karanlıkta kendi arkadaşlarını ayıramadıkları için önlerine geleni öldürüyorlardı. Fırtına dinince, korkunç tablo tüm çıplaklığı ile ortaya çıktı. Bütün vadi insan ve hayvan cesetleriyle dolmuştu. Yaralılar, yanlarından geçenlere yalvararak yardım rica ediyorlardı, ancak herkes kendi canının kurtarmak derdindeydi.17

Türklerin elinden kurtulan İmparator Manuel ise şaşkın, çaresiz ve perişan vaziyette bir ağacın altında öylece oturmuş kalmıştı. Onu görerek yanına gelen bir Bizans atlısı imparatoru Türklerin eline esir düşmekten kurtardı. Manuel, pek az sonra yanına gelen bir grup kılıç artığı Bizanslı ile birlikte öncülerin bulunduğu tepeye ulaşmak için gayret sarf etti. Ancak Türkler kadar yolu kapatan cesetler de imparatorun bu hareketini zorlaştırdı. Son bir gayretle geçiti aşmaya çalışan Manuel, bu sırada yeğenlerinden birinin kocası olan Ioannes Kantakuzenos'un yardımına gidemedi ve onun ölümünü seyretmek zorunda kaldı. Ioannes Kantakuzenos ve yanındakileri öldüren Türkler, Manuel'i fark edince onu da yakalamak için harekete geçtiler. Ancak imparator, sonunda bin bir güçlükle öncü koluna ulaşmayı başardı. Bir süre sonra ardçı birlikleri komutanı Andronikos Kontostephanos da yanındaki az sayıdaki kişiyle öncülere katıldı.18

Böylece gece karanlığı çöktüğünde, Sultan II. Kılıçarslan'ın kuvvetleri tarafından Bizans ordusunun tamamına yakını imha edilmişti. Bundan sonra Bizans ordu kalıntısının toplandığı tepeyi kuşatan Türkler, bütün gece Bizanslılar'ı taciz ettiler. Niketas'ın kaydına göre,19 Bizans ordugâhının etrafında dolaşan Türkler, daha önce Hıristiyanlığı kabul etmiş olan ve ücretli asker olarak Bizans ordusunda bulunan soydaşlarına bağırarak sabaha kadar Bizanslıları terk edip kendilerine katılmalarını, çünkü gün ışıyınca ordugâhtaki herkesin öldürüleceğini bildirdiler. Dehşet içinde kalan bizzat İmparator Manuel bile askerlerini bırakarak gizlice kaçmayı plânladı. Maiyetindekileri toplayıp bu plânı açıkladığı zaman herkes imparatorun aklını kaçırdığını sandı, özellikle Kontostephanos buna şiddetle itiraz etti. Yine Niketas'ın rivayetine göre,20 toplantının yapıldığı çadırın önünde bulunan ve konuşulanları duyan bir asker de şöyle haykırmıştı: "Sen değil misin bizi Tanrı'nın terk ettiği bu dar

geçite zorla tıkıştıran… Bu felâket vadisinde, bu cehennemi andıran boğazda ne işimiz vardı? biz basit insanların Barbarlarla ne alıp vereceği vardı? Hiçbir şey! Şimdi bu adamlar bu dar, ne sakladığı görünmez vahşi toprakta bizi sarmış bulunuyorlar ve bizi tuzağa düşürdüler. Ve şimdi sen bize ihanet edip bizi koyunlar gibi boğazlanmak üzere düşmanlara bırakıyorsun haaa!" İmparator nöbetçinin bu ağır sözleri üzerine kaçma teşebbüsünden vazgeçmişti.

Sabahleyin Türkler, Bizans ordugâhına yeniden taarruza geçtiler. İmparatorun emri üzerine önce Ioannes Angelos, sonra da Konstantinos Mavrodukas komutasındaki birlikler, Türk taarruzunu püskürtmek için çaba sarf ettilerse de hiçbir başarı elde edemediler. Bizans ordusunun kalıntıları tam ölümle burun buruna gelmişti ki, Sultan Kılıçarslan'ın emriyle taarruz durdu. Niketas'a göre21, sultan, emir Gabras'ı imparatora elçi olarak göndermiş ve Dorylaion ile Sublaion'da yeniden inşa ettirdiği kaleleri yıktırması karşılığında barış teklifinde bulunmuştu. Zira Sultan, İmparator Manuel ve ordusunun geri kalan kısmının imha edilmesi yerine Bizans'la istediği şartlarda bir barış anlaşması yapılmasının Türkler için daha faydalı olacağını düşünmüştü.

Böylece 17 Eylül 1176 tarihinde Myriokephalon'da (Karamıkbeli) Türklerin pususuna düşerek büyük bir felakete uğrayan, bütün ordusunu, silâh ve ağırlıklarını kaybeden İmparator Manuel, sonunda Dorylaion ve Sublaion'daki kalelerini yıktırmayı ve geri dönünce sultana yüklü bir miktar para göndermeyi kabul ederek II. Kılıçarslan ile anlaşma yaptıktan sonra Türkmenler'in saldırılarına maruz kalarak İstanbul'a dönebildi. Manuel, geri dönerken, sultanla yapmış olduğu anlaşmaya uygun olarak Sublaion'u tahrip etti, ancak Dorylaion'a dokunmadı. Sultana da mecburiyet içinde kabul edilmiş bir anlaşmayı önemsemediğini bildirdi. Sultan ise buna yirmi dört bin kişilik bir ordu gönderip Menderes bölgesini tahrip ederek cevap verdi.22

İmparator Manuel bizzat, bu yenilgiyi 105 yıl önceki Malazgirt savaşına benzetmiş ve başına gelen felâketin büyüklüğünü İngiltere Kralı II. Henry'e yazdığı mektupta da belirtmiştir. Kılıçarslan'ın bu başarısı 1071 Malazgirt savaşından sonra Bizans'a karşı kazanılan ikinci büyük zafer olup Anadolu Türk tarihi açısından bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Myriokephalon yenilgisinden sonra Bizans'ın Anadolu'yu Türklerden geri alma hayali kesin olarak sona ermiştir. Böylece Türkler Anadolu'nun Türk yurdu olduğu gerçeğini ispatlamışlar ve Ege sahil şeridi dışında Anadolu'ya tam anlamıyla hakim olmuşlardır. Birinci Haçlı Seferi'nden bu tarihe kadar hücumda olan Bizans artık elindeki toprakları koruyabilmek kaygısıyla savunma durumuna çekilmek zorunda kalmış ve Anadolu'daki üstünlük tekrar Selçuklular'a geçmiştir. Bizans imparatorluğu bu tarihten sonra gerileme ve çöküntü devrine girerken 17 Eylül 1176 tarihi Selçuklu Türkleri için Haçlı Seferlerinin sebep olduğu buhranlı devrin sonu ve ilerleme devrinin başlangıcı olmuştur.23

Myriokephalon savaşından sonraki yıllarda Türkmenlerin Bizans topraklarına saldırıları daha da arttı ve bu baskılar karşı konulamaz hale geldi. II. Kılıçarslan ise Türkmenler'in akınlarına destek olmadığı gibi müdahale de etmedi. Sultan Batı Anadolu topraklarını Selçuklu topraklarına katmak için burada zaman ve güç harcamak yerine Anadolu Türk birliğini kesin olarak sağlamayı ve Suriye ve Mezopotamya'yı çevreleyen Müslüman devletlerin yanında siyasette aktif bir rol oynamayı daha

önemli görmüştü. II. Kılıçarslan Myriokephalon savaşından sonra Bizans kendisi için tehlike olmaktan çıktığı için artık hiçbir engelle karşılaşmadığından kendisini bu amaca vermek imkânını bulacaktır.24

Myriokephalon savaşı Anadolu'nun Türkleşmesi açısından da dönüm noktası teşkil etmiş, zamanla Türk ahalinin nüfusu yerli Hıristiyanların sayısına yaklaşmıştır. Bundan yarım asır sonra başlayacak olan Moğol istilası yüzünden Orta Asya'dan gelen yeni göçlerle Anadolu baştan başa Türk yurdu haline gelecektir.25

Yine bu zaferden sonra Anadolu'nun yerli Hıristiyan halkı da politikalarını değiştirerek Bizans'tan yardım ummak yerine Anadolu'ya kesin olarak hakim olan Türklere tabi olmak zorunluluğunu anlamışlardır.26

II. Kılıçarslan'ın savaştan sonra komşu Müslüman devletlere ve Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa'ya fetihnameler göndererek zaferini dünyaya ilân etmiş, gerek Doğu'da gerekse Batı'da büyük bir itibar kazanmıştır. Bu savaştan önce zamanın en güçlü hükümdarı olan gerek Doğu'da gerekse Batı'da büyük başarılar elde eden İmparator Manuel ise Batı'daki üstünlüğünü de kaybetmiş ve Bizans'ın dünya siyasetindeki yeri çok sarsılmıştır. İmparator Manuel savaştan sonra, kendisi gibi evrensel imparatorluk iddiasında bulunan hasmı Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa'ya gönderdiği mektupta uğradığı yenilgiyi gizlemeye çalışmış ve sultana boyun eğdirdiğini iddia etmişti. Ancak II. Kılıçarslan'ın kendisine gönderdiği mektup sayesinde durumu öğrenmiş ve iki taraf arasında bir Türk-Alman dostluk anlaşması yapılmıştı. Friedrich Barbarossa, bu yenilgiden sonra önemli bir rakibinin saf dışı kalmasıyla Roma İmparatorluğu'nu yalnız kendisinin gerçekleştirebileceğine inanmıştı. Friedrich Barbarossa, kendisinden "Romalıların Prensi" diye bahseden İmparator Manuel'e sert bir cevap vererek Roma İmparatoru yerine "Grek Kralı" diye hitap ettiği bir mektup gönderip artık onu önemsemediğini açıkça gösterdikten sonra Roma İmparatoru sıfatıyla kendisine itaat etmesini istedi.27

Myriokephalon yenilgisi imparatorun ruhi durumunu da çok etkilemiş ve üzerinde büyük bir yıkıma sebep olmuştu; onun melankoliye kapıldığı ve akli dengesini tam anlamıyla koruyamadığı söylenir. Bundan üç yıl sonra 1179'da İstanbul'u ziyaret eden Lâtin tarihçisi Willermus Tyrensis28, imparatorun bu yenilgiden sonra neşesini kaybettiğini, bir daha ölene kadar huzura ve sukûna ermediğini belirtmiştir.

Sonuçta 17 Eylül 1176 Myriokephalon (Karamıkbeli) Savaşı Anadolu Türk tarihi ve Bizans tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. 1071 Malazgirt savaşıyla Anadolu'ya yerleşmeye başlayan Türkler Myriokephalon Zaferi'nden sonra Anadolu'nun kesin olarak bir Türk yurdu olmasını sağlamışlar ve bölgeden atılamayacaklarını bütün dünyaya ispatlamışlardır. Bundan sonra çöküşe başlayan Bizans'a ise son darbe Fatih Sultan Mehmet tarafından indirilecektir.

1Bk. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971; St. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, terc. F. Işıltan, I-II, TTK-Ankara 1986-1987; I. Demirkent, Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan, TTK-Ankara 1996.

2Kinnamos, terc. I. Demirkent, Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176), TTK-Ankara 2001, s. 209; G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, terc. F. Işıltan, TTK-Ankara 1991 (3. Baskı), s. 356-361; M. A. Çay, II. Kılıç Arslan, İstanbul 1987, s. 41-50.

3F. Chalandon, Jean II Comnène et Manuel I Comnène, Paris 1912, s. 467; A. A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, II, Madison 1929, s. 82; Ostrogorsky, s. 361; M. A. Çay, Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası. Sultan II. Kılıç Arslan ve Karamıkbeli (Myriokefalon) Zaferi, İstanbul 1984, s. 62 vd.

4Niketas Khoniates, terc. F. Işıltan, Niketas Khoniates Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), TTK-Ankara 1995, s. 85 vd.; Kinnamos, s. 207 vd.; krş. Çay, a.g.e., s. 63-65.

5Chalandon, 502; Çay, a.g.e., 65 vd.

6Bk. Niketas, s. 121 vd.; Kinnamos, s. 211-213; krş. Chalandon, s. 503 vd; Çay, a.g.e., s. 67-69.

7Turan, a.g.e., s. 206; Çay, a.g.e. 69 vd.

8Kinnamos, s. 211 vd.; Süryânî Mikhail, nşr. ve terc. J. B. Chabot, Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-99), III, Paris 1905, s. 369; krş. Chalandon, 502 vd., 507; Turan, a.g.e., s. 207; aynı yazar, "Kılıç Arslan II. ", İA., s. 692; Çay, a.g.e., s. 70-72.

9Niketas, s. 122-124; Kinnamos, s. 214; krş. Çay, a.g.e., s. 98.

10 Niketas, s. 123; krş. F. Dirimtekin, "Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer", Malazgirt Armağanı, TTK-Ankara, 1972, s. 253 vd.; Çay, a.g.e., s. 99.

11 Niketas, s. 123 vd.; İmparator Manuel'in İngiltere Kralı II. Henry'ye Mektubu, A. A. Vasiliev, "Manuel Comnenus and Henry Plantegenet", Byzantinische Zeitschrift, 29 (1929), s. 237 vd.; Süryânî Mikhail, s. 370 vd.; krş. Chalandon, s. 508; Çay, a.g.e., s. 99-101.

12 Çay, a.g.e., s. 102-105.

13 Myriokephalon savaşının tarihi hakkında bk. A. A. Vasiliev, "Das genaue Datum der Schlacht von Myriokephalon", Byzantinische Zeitschrift, 27 (1927), s. 288-290.

14 Niketas'ın (s. 124) Tzibritze diye kaydettiği yer, Manuel'in II. Henry'ye savaştan sonra gönderdiği mektupta (bk. Vasiliev, "Manuel Comnenus and Henry Plantegenet", s. 238) Cybrilcymani olarak geçmektedir. Tzibritze, Sultandağı'ndaki (Sybrize) bir geçitin adı olup savaşın cereyan ettiği yer

Karamıkbeli'dir. Bu konuda bk. Çay, a.g.e., s. 76 vd., n. 107, s. 84-95; ayrıca aynı yazar "Karamıkbeli (Myriokefalon) Savaşının Yeri", Şükrü Elçin Armağanı, Ankara 1983. Myriokephalon savaşının yeri hakkında birbiriyle uyuşmayan çeşitli görüşler de vardır. Mesela Dirimtekin (Konya ve Düzbel (1146 ve 1176), İstanbul 1943, s. 115) savaşın Düzbel'de; Turan (a.g.e., s. 208) Kumdanlı'da; Ayiter ("Myriokephalon Savaşı Nerede Olmuştur? ", VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976), Kongreye Sunulan Bildiriler, II, Ankara 1981, s. 689-701) Çivril'de; Eickhoff ("Der Ort der Schlacht von Myriokephalon", a.g.e., s. 684 vd.) ise Yalvaç'ta cereyan ettiğini ileri sürmüşlerdir. Bu görüşler hakkında genel bir değerlendirme için bk. Çay, Karamıkbeli (Myriokefalon) Zaferi, s. 76-83.

15 Niketas, s. 124 vd. Manuel de II. Henry'ye gönderdiği mektupta (Vasiliev, "Manuel Comnenus and Henry Plantegenet", s. 237-240) savaşı tasvir etmiştir.

16 Niketas, 125 vd.; Manuel'in II. Henry'ye mektubu, Vasiliev, "Manuel Comnenus and Henry Plantegenet", s. 238; krş. Chalandon, s. 510; Çay, a.g.e., 110-112.

17 Niketas, 126 vd.; Manuel'in II. Henry'ye mektubu, Vasiliev, "Manuel Comnenus and Henry Plantegenet", s. 239.

18 Niketas, s. 127-129; krş. Çay, a.g.e., s. 113.

19 Niketas, s. 129.

20 Niketas, s. 129 vd.; krş. Chalandon, s. 511; Çay, a.g.e., 115.

21 Niketas (s. 131) gibi Manuel de İngiltere Kralı II. Henry'ye yazdığı mektupta (Vasiliev, "Manuel Comnenus and Henry Plantegenet", s. 239), barış teklifinin sultandan geldiğini iddia etmiştir. Buna karşılık, Süryânî Mikhail (s. 371) ve Ebu'l-Ferec (terc. Ö. R. Doğrul, Abû'l Farac Tarihi, II, TTK-Ankara 1987 (2. Baskı), s. 422) gibi kaynaklar ilk olarak Manuel'in barış teklifinde bulunduğunu, sonra karşılıklı olarak elçilerin gidip geldiğini ileri sürmüşlerdir. Barış anlaşması hakkında geniş bilgi için bk. Çay, a.g.e., 115-119.

22 Niketas, s. 132 vd.; Çay, a.g.e. s. 122 vd.

23 Chalandon, s. 513; Vasiliev, II, s. 84; R. J. Lilie, "Die Schlacht von Myriokephalon (1176) Auswirtungen auf das byzantinische Reich im ausgehenden 12. Jahrhundert", Revue des Etudes Byzantines, 35 (1977), s. 269; Çay, a.g.e., s. 131 vd.

24 Cl. Cahen, Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler, terc. Y. Moran, İstanbul 1979, s. 116 vd.; Çay, a.g.e., s. 132.

25 Çay, a.g.e., s. 143.

26 Çay, II. Kılıç Arslan, s. 88.

27 Vasiliev, II, s. 84; Ostrogorsky, s. 361 vd.; Çay, Karamıkbeli (Myriokefalon) Zaferi, s. 133-135.

28 Willermus, terc. E. A. Babcock-A. C. Krey, A History of Deeds Done Beyond the Sea. By William Archbishop of Tyre, II, s. 415; krş. Vasiliev, II, s. 82 vd.

Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), terc. Ö. R. Doğrul, Abû'l Farac Tarihi, II, TTK-Ankara 1987 (2. Baskı).

Kinnamos, I., terc. I. Demirkent, Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176), TTK-Ankara 2001.

Niketas Khoniates, terc. F. Işıltan, Niketas Khoniates Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), TTK-Ankara 1995.

Manuel'in II. Henry'ye mektubu, terc. A. A. Vasiliev, "Manuel Comnenus and Henry Plantegenet", Byzantinische Zeitschrift, 29 (1929), s. 237-240'da.

Süryânî Mikhail, nşr. ve terc. J. B. Chabot Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-99), III, Paris 1905.

Araştırmalar.

Ayiter, K., "Myriokephalon Savaşı Nerede Olmuştur? ", VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976), Kongreye Sunulan Bildiriler, II, Ankara 1981, s. 689-701.

Cahen, Cl., Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler, terc. Y. Moran, İstanbul 1979.

Chalandon, F., Jean II Comnène et Manuel I Comnène, Paris 1912.

Çay, M. A., "Karamıkbeli (Myriokefalon) Savaşının Yeri", Şükrü Elçin Armağanı, Ankara 1983.

——, Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası. Sultan II. Kılıç Arslan ve Karamıkbeli (Myriokefalon) Zaferi, İstanbul 1984.

——, II. Kılıç Arslan, İstanbul 1987.

Demirkent, I., Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan, TTK-Ankara 1996.

Dirimtekin, F., Konya ve Düzbel (1146 ve 1176), İstanbul 1943.

——, "Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer", Malazgirt Armağanı, TTK-Ankara, 1972.

Eickhoff, E., "Der Ort der Schlacht von Myriokephalon", VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976), Kongreye Sunulan Bildiriler, II, Ankara 1981, s. 679-687.

Lilie, R. J., “Die Schlacht von Myriokephalon (1176) Auswirtungen auf das byzantinische Reich im ausgehenden 12. Jahrhundert”, Revue des Etudes Byzantines, 35 (1977), s. 257-275.

Ostrogorsky, G., Bizans Devleti Tarihi, terc. F. Işıltan, TTK-Ankara 1991 (3. Baskı).

Runciman, St., Haçlı Seferleri Tarihi, terc. F. Işıltan, I-II, TTK-Ankara 1986-1987.

Turan, O., “Kılıç Arslan II. ” İslam Ansiklopedisi, VI.

——, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971.

Vasiliev, A. A., “Das genaue Datum der Schlacht von Myriokephalon”, Byzantinische Zeitschrift, 27 (1927), s. 288-290.

——, History of the Byzantine Empire, II, Madison 1929.

Willermus Tyrensis, terc. E. A. Babcock-A. C. Krey, A History of Deeds Done Beyond the Sea. By William Archbishop of Tyre, II, New York 1943.

Selçuklu - Ermeni İlişkileri / Doç. Dr. Mehmet Ersan [s.635-644]

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Oğuz Yabgu Devleti'nde sübaşı olarak görev yapan Selçuk Bey, Oğuz Yabgusu ile arası açıldığından, kendisine bağlı Türkmenlerle beraber, 961'de Cend şehrine geldi. Selçuk Bey, burada Müslüman olduktan sonra Oğuz Yabgu Devleti'ne karşı giriştiği mücadelede elde ettiği başarılarla, kısa sürede, yardımı aranan önemli bir askeri güç haline geldi. Nitekim, Maveraünnehir'de Karahanlılara ve Gaznelilere karşı hakimiyet mücadelesi veren Sâmâniler, Selçuk Bey'den yardım talebinde bulundu. Sâmâniler, aldıkları yardımın karşılığı olarak, Selçuk Bey'in oğlu Arslan İsrail ve beraberindeki Türkmenlere, Buhara yakınlarındaki Nur kasabası civarına yerleşme izni verdi (985-986). Selçuk Beyler ile Cend'de kalırken, Arslan İsrail Bey, adı geçen bölgede yerleşmiş ve Samanilerin Karahanlılara karşı verdiği mücadelede önemli bir rol oynamıştır.

Selçuk Bey'in 1007 yılında ölümünün ardından Tuğrul ve Çağrı Beyler de, Buhara taraflarına geldiler. Ancak, Selçuk Bey'in ölümünden sonra "Yabgu" unvanını alan amcaları Arslan Bey'den ayrı hareket ettiler. Arslan Yabgu, Gazneli Mahmud tarafından 1025 yılında yakalatılarak Kalincar Kalesi'ne hapsedildikten sonra, ona bağlı Türkmenler de Horasan'a yerleştirildi. 1028 yılında Gaznelilerin saldırısına uğrayan bu Türkmenlerin bir kısmı, bölgeyi terk edip, batı yönünde harekete geçerek Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya akınlara başladılar. Diğer taraftan Tuğrul ve Çağrı Beyler de Maveraünnehir'de yaşadıkları çileli bir hayattan sonra, Horasan'a geçmek zorunda kaldılar (1035). Bir süre sonra Gazneli Mesud karşısında kazandıkları Dandanakan zaferiyle, Nişabur merkez olmak üzere Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmayı başardılar (1040).

Gaznelilerin baskısına dayanamayan Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerin Doğu Anadolu'ya başlattığı akınlar, diğer Türkmenlerin de katılımıyla Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra artarak devam etti. Doğu Anadolu Bölgesi'ne akın eden Türkmenler, burada Bizans İmparatorluğu'na tâbi olarak yaşayan Ermeniler ile karşılaştı.

Doğu Anadolu Bölgesi, 641'den sonra Arapların hakimiyetine girmiş, Dvin'in zaptından sonra,[1] Dvin merkez olmak üzere bir emâret haline getirilmişti. Bölgenin idaresi için gönderilen valiler, daha ziyade vergi işleriyle meşgul olmuşlar ve eyaletin iç işlerini de Ermeni asilzadelere bırakmışlardı.[2] Abbasiler zamanında sık sık isyan eden Ermenileri kontrol altında tutabilmek için, isyanlarda rol oynamayan ve Ermeni hanedanları içinde en nüfuzlu kişi olan I. Aşot b. Simpat'a, 882-883 yılında Halife el-Mu'temid (870-892) tarafından "kral" unvanı verilerek, Ani'de tac giydirildi.[3] Abbasi Halifesi'nin bu tutumu karşısında, Ermeniler ile münasebetlerini kesmemek ve onlar üzerinde söz sahibi olmak düşüncesiyle Bizans İmparatoru Basileios da, 885'de I. Aşot'u Kral olarak tanıdı.[4]

I. Aşot'un taç giymesiyle kurulmaya başlayan Ermeni krallıklarının sayısının, X. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, merkezleri Vaspurakan, Ani, Kars ve Lori olmak üzere dörde çıktığı görülüyor. Anadolu'ya Selçuklu akınlarının başlayacağı sıralarda bu krallıklar siyasî birlikten yoksun olarak

varlıklarını devam ettiriyordu. Ancak İmparator II. Basileios'un 1021-22'de başlattığı ve haleflerinin devam ettirdiği Doğu Anadolu'yu ilhak siyaseti sonucunda, bu krallıklar hukuken Bizans'a bağlanmış ve halkın önemli bir kısmı Orta Anadolu'ya göç ettirilmiştir.

Selçukluların, Ermeniler ile ilişkilerinin, Selçukoğullarının henüz Maveraünnehir'de bulundukları ve kendilerine yeni bir yurt aramak zorunda kaldıkları XI. yüzyılın ilk çeyreğinde, Çağrı Bey'in 1015-1021 yılları arasında Doğu Anadolu bölgesine gerçekleştirdiği keşif seferi ile başladığı öne sürülmektedir.5 Selçukluların, Doğu Anadolu Bölgesi'ne akmaya başlamaları, 1028 yılında Gaznelilerin hücumuna uğrayan Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerin batı yönünde hareket etmelerinden sonradır. Azerbaycan'a gelen bu Türkmenler, 1037 yılında Erran bölgesinden hareket ederek, Doğu Anadolu'ya Ermenilerin oturduğu yörelere akınlarda bulunup,6 Erran Hâkimi Ebu'l-Esvar'ın Ermeni reislerinden Davit ile yaptığı savaşa katıldılar.7 Ebu'l-Heyca Hezbâni idaresinde Urmiye'de bulunan Türkmenler ise, 1037-1043 yılları arasında Urmiye'den hareketle Vaspurakan bölgesine girerek prens Hacik kumandasındaki Ermeni kuvvetlerini bozguna uğrattılar ve çarpışmalar esnasında Hacik'i de öldürdüler.8

Diyarbekir, Elcezire ve Musul havalisine akınlarda bulunan, ancak başarılı olamayarak geri dönen Türkmenlerin bir kısmı da Aras ırmağı yörelerine gelerek, Becni Kalesi'ne saldırıya geçmiştir. Ani Kralı Gagik'in müdahalesinden dolayı Kale'yi alamayan bu Türkmenler, bölgedeki Ermeni beldelerine yaptıkları akınlarda ele geçirdikleri çok sayıdaki tutsak ve ganimetlerle Rey'e geri döndüler (1042-1043).9

Türkmenlerin gerçekleştirdikleri bu akınlar, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulduğu 1040 yılından sonra planlı bir fetih hareketi şeklinde gelişti. Tuğrul Bey'in, Devlet'in başkentini 1042 yılında Nişabur'dan Rey'e nakledip Selçuklu şehzade ve emirlerini Anadolu'nun fethiyle görevlendirmesinden sonra İbrahim Yinal, Dicle ırmağı kıyılarına kadar olan sahayı fethederken, Kutalmış da Aras ırmağını aşarak Ermeni ve Gürcü memleketlerine girdi. Musa Yabgu'nun oğlu Hasan, Vaspurakan bölgesine düzenlediği bir akında şehit olunca (1048), Tuğrul Bey'in emriyle İbrahim Yinal ve Kutalmış harekete geçerek, Eylül 1048'de Hasankale önlerinde Rum, Ermeni ve Gürcülerden oluşan Bizans ordusunu bozguna uğrattı, başkomutan Liparit'i esir aldı.10

İbrahim Yinal ve Kutalmış'ın, Bizans ordusuna karşı kazandığı zaferden sonra İmparator Konstantin ile yapılan barışta tam bir anlaşma sağlanamaması ve Bizans'ın Anadolu'ya yeni kuvvetler göndermesi sebebiyle, Anadolu'nun fethine bizzat katılma gereği duyan Tuğrul Bey, ordusunun başında Doğu Anadolu'ya hareket etti (1054).11 Tuğrul Bey, Doğu Anadolu'nun iç kısımlarındaki yollara hakim olan stratejik öneme sahip Muradiye ve Erciş'i fethederken, Kars yönüne gönderilmiş olan bir Selçuklu birliği ekseriyetini Ermeniler'in meydana getirdiği Bizans kuvvetlerini mağlup etti.12 Erciş'in fethinden sonra Van Gölü'nün kuzeyindeki ilerleyişine devam eden Tuğrul Bey, Ermeni Vasil'in savunduğu Malazgirt Kalesi'ni kuşattı, fakat kaledekilerin saldırılara mukavemeti karşısında kaleyi fethedemedi.13

Diğer taraftan Çağrı Bey'in oğlu Yakutî'nin emirlerinden olan Sabuk (Sunduk/Saltuk) 1057 yılında Doğu Anadolu'ya sürekli ve başarılı akınlarda bulundu. Yakutî'nin sevk ettiği diğer Selçuklu birlikleri 1058 yılında Kars civarına akınlarda bulunup Kars ve Ani'yi kuşattılarsa da fethedemediler. Diğer bir Selçuklu birliği Malazgirt ve Muş taraflarına akınlarda bulunurken, başka bir Selçuklu birliği de Erzincan ve Kemah'a kadar akınlarda bulundu. Bu kuvvetlerden bir kol Şebinkarahisar'ı ele geçirirken, üç bin kişilik bir kuvvetin başında bulunan Türk Emiri Dinar, Malatya'yı fethetti (1058). Bundan sonra da ileri harekâtına devam eden Türk kuvvetleri, nüfusunun büyük çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Sivas'ı fethetti (1059).14

Tuğrul Bey'in 1063 yılında ölümünden sonra tahta geçen Alp Arslan (1063-1072), 1064 yılında Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesinde fetihlerde bulundu. Bizans adına Lori Ermeni Krallığı'nı yöneten Gorige'yi kendine tâbi kıldıktan sonra, Doğu Anadolu'ya girerek Ani Kalesi'ni fethetti. Bu müstahkem kalenin düşmesi üzerine Bizans adına Kars'ı yönetmekte olan Ermeni Prensi Gagik, tâbiyyetini arz etmek üzere Sultan'ı Kars'a davet etti. Gagik'in bu davranışı üzerine Alp Arslan, ona hil'at giydirdi ve yerinde bıraktı. Buna rağmen Gagik, Alp Arslan'ın bölgeden ayrılmasından sonra bölgenin yönetimini Bizans'a bırakıp, İstanbul'a gitti. Ancak bu davranışından pişman olarak, Sultan Alp Arslan'ın huzuruna çıkıp tekrar krallığına kavuşmak ümidiyle İstanbul'dan ayrılmış, Kayseri'ye geldiğinde Bizanslılar tarafından öldürülmüştür.15

Alp Arslan'ın Doğu Anadolu'dan ayrılmasından sonra başta Sâlar-i Horasan, Gümüştekin, Afşin, Ahmedşah olmak üzere Selçuklu emir ve kumandanları ileri harekâtlarını devam ettirdiler. Bu sıralarda Ermeni Bogusag ailesinin bütün fertleri İslamiyet'i kabul etmiş ve Sultan Alp Arslan'ın izniyle Siverek yöresinde yerleşmişlerdir.16

Alp Arslan'ın 1072 yılında ölümünden sonra tahta geçen Melikşah, Ani Ermeni Başpiskoposu Barseğ'in başkanlığını yaptığı bir heyeti kabul etti. Sultan Melikşah'ın huzuruna çıkan heyetin, vergilerin azaltılması, kilise, manastır ve ruhanilerden vergi alınmaması konusundaki ricaları kabul edildi. Sultan, emirlerinin uygulanması için Azerbaycan Valisi Kutbeddin İsmail'i görevlendirdi. Kutbeddin İsmail, vergileri kaldırmış, bölgede imar faaliyetlerine girişmiş, Ermeni kilise ve manastırlarını da Selçuklu Devleti'nin himayesine almıştır.17

1071 Malazgirt Meydan Savaşı'nda Palu'daki Bizans kuvvetlerinin komutanı olan Philaretos Brachamios, Romanos Diogenes'in mağlup olmasından sonra Maraş ve civarında bir Ermeni Prensliği kurdu. Philaretos, dağınık halde yaşayan Ermenilerin de etrafında toplanmasıyla prensliğinin sınırlarını kısa sürede Güneydoğu Anadolu'dan Çukurova'ya kadar genişletti. Fakat Selçuklu Emirlerinden Buldacı'nın, Ermeni Prensliği'ne ait yerleri ele geçirmesi üzerine Philaretos, değerli armağanlarla Sultan Melikşah'ın huzuruna çıkarak, hakim olduğu bölgelerin Selçuklulara tâbi olmak kaydıyla kendisine geri verilmesini rica etmiş, hatta Müslüman dahi olmuştur. Bunun üzerine Melikşah, o sırada Philaretos'un oğlu Barsama'nın yönetiminde bulunan Urfa'yı kendisine dirlik olarak vermiş ise de, Barsama ve şehir halkının teşebbüsü sonucunda kendisine Maraş verilmiştir. Daha sonra Barsama, Urfa'nın yönetimini Selçuklulara bırakmıştır. Şehre tayin edilen Amid'in olumsuz

tavırları halkın şikayetlerine sebep olunca Melikşah, Bozan'ı Urfa'ya vali olarak göndermiştir (1087). Urfalı Mateos, Türklerin idaresine geçtikten sonra Urfa ve havalisinin asayişe kavuştuğunu ifade etmektedir.18

Melik Tutuş, Bozan'ı ortadan kaldırdıktan sonra Urfa ve Harran'ı teslim almış ve Urfa'nın idaresini Ermeni Toros'a vermiştir. Tutuş'un Berkyaruk ile giriştiği taht mücadelesinde hayatını kaybetmesi üzerine Toros, Urfa'ya tamamen hakim olmuş ve bir süre sonra Selçuklu tâbiiyyetinden çıkmıştır. 1096 yılında başlayan I. Haçlı Seferi sonucunda I. Baudouin, Ermenilerin yardımıyla Urfa'yı ele geçirmiş ve Urfa Haçlı Kontluğu'nu kurmuştur. Urfa Ermenileri, Haçlıların sert tutumları karşısında zaman zaman gizlice Türklerin yardımına müracaat etmişler, ancak bu teşebbüslerinin bedelini Haçlılar tarafından cezalandırılmak suretiyle, çoğu kez hayatlarıyla ödemişlerdir. Urfa, İmadeddin Zengi'nin 1144'te şehri fethine kadar Haçlıların elinde kalmıştır. Zengi, fetihten sonra Urfa'nın Ermeni ve Süryani halkına zarar vermedi. Ancak Haçlılar, Urfa'yı yeniden ele geçirme teşebbüsünde bulunduğunda, Ermenilerin Haçlıların yanında yer almaları üzerine, Nureddin Mahmud tarafından ağır bir şekilde cezalandırılmışlardır. Bu hadiseden sonra oldukça azalan Urfa'nın Hıristiyan nüfusu, şehrin 1234'te Türkiye Selçuklu Sultanı I. Keykubad tarafından ele geçirilmesinden sonra, Anadolu'nun başka yerlerine iskan edilmiştir.

Anadolu topraklarında hüküm süren Türkiye Selçukluları, Büyük Selçuklu Devleti'ne göre, Ermeniler ile çok daha yoğun bir ilişki içinde oldu. Çünkü Ermeniler XII. yüzyılın başlarında Çukurova'da bir krallık kurmuşlardır. Ayrıca Türkiye Selçuklularının idaresi altında yaşayan Ermeniler bulunmaktadır. Çalışmamızda, Türkiye Selçuklularının, Ermeniler ile ilişkilerini, bu özelliği göz önünde bulundurarak inceledik.

Bizans imparatorları tarafından Doğu'daki krallıklarına son verilen ve İç Anadolu'ya göçürülen Ermenilerin bir kısmı, Çukurova'ya geçmiştir. Çünkü, Vaspurakan bölgesinde yaşayan Artzruni Sülalesi'ne mensup ve Ortodoks kilisesine bağlı Apılkarip adlı bir Ermeni asilzadesine, İmparator Monomach tarafından 1042 yılında Bizans'a tâbi olmak kaydıyla Tarsus şehrinin hakimiyeti verilmişti. Apılkarip'in aynı zamanda Kilikya valiliğine atanması19 daha sonraki yıllarda yeni göçlere ve Ermeni ileri gelenlerinin burada yeni yerler elde etmesine zemin hazırlamışdır. Nitekim Ermeni asilzadelerinden Hetum'un oğlu Oşin, 1072 yılında kendisine tâbi Ermeni ileri gelenleriyle Çukurova'ya geçmiş, Apılkarip'in tavassutu ile Bizans'ın vassali olmak kaydıyla İmparator Alexios Komnenos'tan Lampron Kalesi'ni almıştır. Apılkarip'in, Bizans İmparatorunu Lambron Kalesi'nin babadan oğula geçen bir tımar olarak verilmesi konusunda ikna etmesinden sonra Oşin, Kale'yi onartmış ve halefleri burada "Hetumlular Sülalesi" olarak varlığını devam ettirmiştir.

Diğer taraftan, Kayseri civarında Bagrat hanedanının son Ermeni Kralı II. Gagik, Bizans İmparatoru'nun emriyle öldürülünce, onun Rupen adındaki akrabası, ailesiyle birlikte 1080 yılında Toroslar'a sığındı ve Gormoloz denilen bir köye yerleşti. Rupen'in oğlu Konstantin'in, 1091 yılında Bizans'ın idaresindeki Vahga (Feke) Kalesi'ni ele geçirmesi, etrafında kalabalık bir Ermeni kitlesinin toplanmasına yol açtı.20 Böylece Kilikya'da, biri Rupenliler, diğeri de Bizans'a tâbi Hetumlular olmak

üzere iki Ermeni hanedanı hüküm sürmeye başladı. Bunlardan ilki, I. Haçlı Seferi'nin getirdiği yeni şartları, kendi lehine iyi değerlendirerek, bölgede yeni bir siyasî teşekkül olarak ortaya çıkmayı başardı.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu I. Süleymanşah, 1083-84 yıllarında Çukurova'yı fethettikten21 sonra da, Ermeniler bölgedeki varlıklarını devam ettirdiler ve Kilikya'nın kolaylıkla Haçlıların eline geçmesine yardımcı oldular.22

Antakya önlerine ulaşan Haçlı ordusunda baş gösteren gıda sorununun çözümüne, ücret mukabilinde de olsa getirdikleri yiyeceklerle katkıda bulunmasına memnun olan Haçlı reisleri,23 bunun karşılığı olarak Ermenilerin lideri durumundaki Konstantin'e, "Baron" ve "Markis" unvanı verip, kontluk rütbesine yükselterek ödüllendirdiler.24

Ortaya çıkan yeni şartlardan yararlanarak Ermenileri etrafında toplayan Baron Konstantin, 1100 yılında Vahga'da (Feke) öldüğünde, geride Toros ve Leon adlarında iki oğlu kalmıştır. Babasının yerine, "Baron" unvanıyla tahta çıkan I. Toros (1100-1129),25 Bizans ile Haçlılar arasındaki çekişmelerden yararlanarak Anazarba'yı ele geçirmeyi başardı.26 Ancak bu arada Bizans İmparatoru Aleksios'un, gönderdiği bir kuvvet Tarsus, Adana ve Misis'i Haçlılardan geri alarak Çukurova'nın doğusuna kadar olan sahada tekrar Bizans hakimiyetini kurdu (1104).27 Bununla birlikte I. Toros, Haçlı Seferleri dolayısıyla Selçukluların Orta Anadolu'ya çekilmesi ve Bizans ile Antakya Haçlı Princepsliği arasındaki mücadeleden yararlanarak Anazarba'yı elinde tutmayı başartı. Urfalı Vahram, isim belirtmemekle birlikte, I. Toros'un daha başka yerleri de ele geçirdiğini kaydediyor.28

I. Toros Dönemi'nde Anadolu'da siyasî hakimiyeti elinde bulunduran Danişmendliler, Doğu Anadolu ile ilgilendiklerinden, Türklerle Ermeniler arasında, Selçuklu şehzadelerinden Melik Arap'ın, 1127 yılında ağabeyi ve Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'a karşı giriştiği taht mücadelesinde mağlup olup, I. Toros'a sığınması ve Ermenilerden askeri yardım alması dışında kayda değer bir hadise olmamıştır.29

Ermenileri Torosların dağ kalelerinden düzlük bölgelere indirmeye çalışan I. Toros'un 1129 yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu Konstantin, bir saray entrikası sonucu öldürülünce, I. Toros'un kardeşi I. Leon (1129-1138) tahta geçti.30 I. Leon, Antakya Princepsi II. Bohemund'un 1130 yılında Çukurova'ya gerçekleştirdiği saldırıyı Danişmendlilerden aldığı yardım ile önledi.31 Ancak kısa süre sonra Ermenilerin, Türklerin yaşadığı bölgelere yağma maksadıyla saldırılar düzenlemesi ve halka zarar vermeye başlaması Danişmendli Emir Gazi'yi Çukurova'ya yürümeye mecbur etmiştir. Emir Gazi'ye boyun eğen I. Leon, itaati ve senelik vergi ödeyeceğine dair and içmekle beraber, yapılan antlaşma hükümlerine uymamıştır.32 Emir Gazi, Karadeniz sahillerinde fetihle meşgul olduğundan Çukurova bölgesine yeni bir harekette bulunamamıştır. Uygulamaya konulamamakla birlikte, yapılan bu antlaşma ile Kilikya Ermenileri ilk kez Anadolu'da hakim olan bir Türk devletine tâbi olmayı ve vergi vermeyi kabul etmiştir.

Çukurova'da hakimiyetini yeniden kurmak ve Antakya Haçlı Principespliği'ni itaat altına almak amacıyla 1136 yılında İstanbul'dan hareket eden Bizans İmparatoru, 1137 ilkbaharında Tarsus, Adana ve Misis'i kısa sürede teslim almış, Vahga Kalesi'ne sığınan I. Leon'u da esir etmiştir.33 İmparatora esir düşen I. Leon ve yanında bulunan oğulları Rupen ile Toros, İstanbul'a götürülüp hapsedildi.34 Rupen, bir müddet sonra öldürülürken, I. Leon da esaretinin dördüncü yılında ölmüştür. Toros ise, babasının ölümünden kısa bir süre sonra İstanbul'dan kaçarak tekrar Çukurova'ya gelmiştir.35

Kısa sürede Ermenileri etrafında toplamayı başaran II. Toros (1145-1168), Ermeni hakimiyetini bir kez daha Kilikya ovasına yaymaya çalışmış ve 1151 yılına gelindiğinde Tarsus ve Misis'i Bizans'ın elinden geri almıştır.36 Bu gelişme üzerine İmparator Manuel, II. Toros üzerine kuvvet sevketti. Lambron Kalesi'nin Hakimi Hetumlu Oşin'i de yanına alan Bizans kuvvetlerinin komutanı Andronikos, Misis'i kuşattı, fakat Ermeniler karşısında mağlup olmaktan kurtulamadı.37 Bizans ordusunun Ermeniler karşısında başarısız olması üzerine İmparator, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'u, Çukurova üzerine sefer düzenlemek için ikna etmiştir. Esasen, devletinin güney bölgesindeki Ermeni-Bizans çatışmasını gözden uzak tutmayan38 Sultan I. Mesud, Bizans imparatoru ile iyi ilişkiler içerisinde olmayı kendi siyaseti açısından uygun görmüştür. Nihayet, 1153 yılında Ermeniler üzerine sefer tertip eden I. Mesud, saldırıdan önce Ermeni prensine haber gönderip, "Ben senin memleketini tahrip etmeye gelmedim. Bize itaat et, Greklerin elinden almış olduğun yerleri iade et, biz sana dost kalacağız" diyerek hareketinin sebebini bildirmiştir. II. Toros'un bu teklife cevabı "Bir hükümdar olan sizlere gönül rızasıyla itaat ediyoruz. Çünkü siz, bizim gelişip yükselmemizi hiçbir vakit kıskanmamış ve memleketimizi tahrip etmemişsiniz. Fakat bizim memleketimizi Romalılara vermek hususuna gelince, bunu asla kabul edemeyiz"39 şeklinde olmuştur. Selçuklu Sultanı ertesi yıl, yine Bizans imparatorunun teşviki ile Ermeniler üzerine yeniden ordu sevk etmiş, ancak ortaya çıkan veba salgını ve şiddetli fırtına sebebiyle sonuç alamamıştır.40

Çukurova'ya düzenlenen başarısız seferden sonra vefat eden I. Mesud'un yerine, oğlu II. Kılıçarslan geçti (1155). II. Kılıçarslan ile II. Toros arasında herhangi bir sorun yaşanmamıştır. Nitekim Simbat, bu durumu "II. Kılıçarslan, Toros'un samimî bir dostu idi. O, Toros ile olan dostluğunu da takviye etti"41 şeklindeki sözleriyle teyit etmektedir. Ancak II. Kılıçarslan, II. Toros'un kardeşi Stefan'ın Selçuklu hakimiyetindeki Maraş'a saldırması, şehrin Hıristiyan halkını katlederek mallarına el koyması üzerine Maraş'a giderek duruma müdahale etmek zorunda kalmıştır. Selçuklu sultanının yeniden Maraş'a hakim olması üzerine şehirden kaçan Hıristiyan halk tekrar evlerine dönebilmiştir.

II. Toros'un 1168 yılında ölümünden sonra, küçük yaştaki oğlu II. Rupen tahta geçmiş, ancak bunu kabul etmeyen amcası Mleh, Atabeg Nureddin Mahmud'un yardımıyla Kilikya Ermeni Prensliği tahtına oturmuştur (1170). Mleh'in, 1175 yılında Ermeni ileri gelenleri tarafından düzenlenen bir suikast ile ortadan kaldırılmasından sonra, Stefan'ın oğlu I. Leon'un torunu olan III. Rupen tahta çıkarıldı.

II. Toros zamanında Çukurova'ya sefer düzenleme gereği duymayan II. Kılıçarslan, III. Rupen Dönemi'nde Ermeniler üzerine yürümek zorunda kaldı. Çünkü III. Rupen, Kilikya'ya girerek bu bölgede oturmak ve hayvanlarını otlatmak hususunda anlaştığı, yaklaşık 10.000 çadır halkından oluşan Türkmenlere saldırmış, birçoğunu katletmiş, kadınları ve çocukları esir alıp sürülerine de el koymuştu. Selahaddin Eyyubî ile anlaşan II. Kılıçarslan, 1180 yılında Maraş yönünden Çukurova'ya girdi. Karşı koyamayacağını anlayan III. Rupen, ülkesinden ayrılmaları halinde, yanındaki esirleri ve aldığı malları iade etmeyi vaat ederek barış teklifinde bulundu. Bunun üzerine 2 Ekim 1180 tarihinde barış yapıldı ve takip eden iki yıl için aralarında barışın korunması konusunda törenle and içildi.

Diğer taraftan 1187 yılında, Rüstem adlı bir Türkmen Beyi de, emrindeki 5.000 atlı ve birçok piyade ile Kilikya'ya girdi. Sis'e kadar ilerleyerek birçok yeri yağmaladı. Bu durum karşısında harekete geçen II. Leon, Maraş civarında çok sayıda Türkmeni öldürdü. Ermeni Prensi, Rüstem Bey'in başında bulunduğu Türkmenleri de bozguna uğratıp bu Türkmen beyini öldürdü, kaçanları Servendikar'a kadar takip etti. Yapılan bu saldırıyı II. Kılıçarslan'ın tertiplediğini düşünen II. Leon, şehzadelerin taht mücadelesine başladığı ve devletin güç durumda bulunduğu bir sırada, misilleme olarak Selçuklu topraklarında bulunan Bragana Kalesi'ne bir kuvvet gönderdi (1188).

II. Leon'un Batılı ücretli askerlerinden ve ordunun komutanı olan Baldouin'in de öldürülenler arasında olduğu bu saldırı sonuçsuz kalınca, II. Leon, iki ay sonra daha büyük bir orduyla tekrar Bragana'ya yöneldi. Kaleyi ele geçirdi ve kale komutanını da öldürdü. Buradan İçel taraflarına yöneldi. Daha sonra kuzeye yönelerek Ereğli'yi ele geçiren II. Leon, oldukça yüklü miktarda para aldıktan sonra burasını bıraktı ve geri döndü. Bu sefer esnasında, Lülüve Kalesi de Lampronlu Oşin'in oğlu Hetum tarafından ele geçirilerek tahkim edildi.42 II. Kılıçarslan, siyasi bölünme ve kardeşler arasındaki mücadelelerden dolayı, II. Leon'un saldırılarına karşılık veremeden 1192 yılında Konya'da vefat etmiştir.

Kilikya Ermeni Prensliği'nin artık Yakın Doğu'daki önemli Hıristiyan güçlerden biri durumuna geldiğine inanan43 II. Leon, Papa III. Celestin ve İmparator VI. Heinrich'e elçiler gönderip, taç giyebilmek için yeterli büyüklükte ülkeye sahip olduğunu anlatmış ve kral olarak taçlandırılmasını rica etmiştir.44 II. Leon'un bu arzusu, Tarsus'ta 6 Ocak 1198 tarihinde Roma-Germen İmparatoru VI. Heinrich'in yüksek hakimiyetinin tanınması şartıyla Vali Konrad von Hildesheim ile Konrad von Wittelsbach tarafından "Krallık Tacı" giydirilmesiyle yerine getirilmiştir.45

Krallık taçına kavuşan II. Leon, kardeşi I. Gıyaseddin Keyhüsrev ile giriştiği taht mücadelesini kazanan ve 1196 yılında Türkiye Selçuklu tahtına oturan Rükneddin Süleymanşah'ın (1196-1204), Lampron Hakimi Ermeni Oşin ile birlikte 1199 yılında Kilikya Ermeni Krallığı'na karşı düzenlediği sefer ile karşılaşmıştır. Türkiye Selçuklularındaki iç çekişmelerden yararlanarak kuzeye doğru yayılmaya çalışan II. Leon, bu saldırı karşısında Torosların güneyine çekilmek, haraç (vergi) vermek ve Sultan'ın bir vassali olarak üzerinde Selçuklu Sultanının adının bulunduğu sikkeler kesmek zorunda kalmıştır.46 Kral, III. Kılıçarslan (1204-1205) Dönemi'nde de haraç göndermeye devam etmekle birlikte,47 art arda gelen taht değişikliklerinin yarattığı otorite boşluğundan yararlanarak Selçuklu

tâbiiyyetinden çıkmış ve sınırlara tecavüzlerde bulunmuştur. Göksun'a hücum edilerek birçok Türkün esir ve mallarının yağmalanması (1206), Türkiye-Suriye arasında işleyen kervan yolunun sekteye uğratılması ve Antakya Princepsi'nin de yardım çağrısı sebebiyle I. Keyhüsrev (II. Saltanatı 1205-1211), Ermeniler üzerine sefere çıkmış (1208) ve II. Leon'u mağlup ederek, tekrar Türkiye Selçuklularına tâbi olmasını sağlamıştır.48

Selçuklu sultanının vassali olan II. Leon, bir tâbi gibi hareket etmeyip Antakya Princepsi IV. Bohemund'un, Pierre de Locedio adındaki bir Latin patriğini Antakya'da kabule hazır olduğunu bildirmesi üzerine, İznik'teki Bizans İmparatoru'nun desteğini ümit ederek Antakya'nın Bizanslı Patriği Symeon'u gayet dostane bir şekilde kabul edip Latin Kilisesi'ne ait Çukurova'daki arazilerin büyük bir kısmını Rumlara terketti. Ayrıca 1210'dan itibaren vergi ve 400 şövalye vermek şartıyla Silifke başta olmak üzere bazı kaleleri, Alman Şövalye Tarikatı'na bağışlayarak, Kıbrıs Kralı I. Hugue'un dostluğunu kazanmaya çalıştı.49 Nihayet 1210 yılında I. Hugue'un kızkardeşi Sibyll ile evlenerek akrabalık bağı kurdu.

II. Leon, I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in, 1211 yılında Bizans ile Alaşehir civarında yaptığı savaşta şehit düşmesi üzerine I. İzzeddin Keykavus ile I. Alaeddin Keykubad arasında başlayan taht mücadelesinde önemli bir rol oynamıştır. I. İzzeddin Keykavus'un sultanlığını ilân etmesi üzerine Keykubad, Erzurum meliki olan amcası Mugisüddin Tuğrulşah ile Ermeni Kralı II. Leon'u bir takım vaadlerle yanına çekerek bir ittifak oluşturmuş ve Kayseri'de bulunan kardeşini kuşatmıştır. Uzun süren kuşatma sırasında çok sayıda insanın hayatını kaybetmesi ve şehirde sıkıntının artması dolayısıyla ümitsizliğe düşen I. Keykavus, bu güç durumdan Kayseri şahnesi Celâleddin Kayser'in araya girip, çeşitli vaadlerle Ermeni kralını ülkesine dönmeye iknâ etmesiyle kurtulmuştur. II. Leon'un ihanetini ve müttefikleri tarafından terk edildiğini gören Alaeddin Keykubad, mücadeleyi kaybettiğini anlamış, kuşatmayı kaldırarak Ankara Kalesi'ne sığınmak zorunda kalmıştır.

I. İzzeddin Keykavus'un, Konya'ya gelerek Selçuklu tahtına geçmesinin ardından, tamamen etkisiz hale getirmek amacıyla Ankara Kalesi'ne sığınan Keykubad'ı kuşatmasını fırsat bilen II. Leon, yine Selçuklu topraklarına karşı saldırıya geçerek Lülüve, Ereğli ve Larende'yi işgal etmiştir.50 Kardeşiyle giriştiği mücadeleyi kazanan I. İzzeddin Keykavus, Sinop'un fethinden (1214) sonra, II. Leon'un daha önce ele geçirdiği Lülüve, Ereğli ve Larende'yi güçlük çekmeden geri aldı (1215). Ertesi yıl ise, Maraş tarafından Ermenilere karşı yeni bir sefer düzenledi ve Ermeni kuvvetlerini büyük bir bozguna uğrattı. Ermeni "Büyük Baronu" olarak adlandırılan Kundestabl (Connetable) Konstantin,51 Lampron Senyörü Baron Hetum'un oğlu Konstantin, Baron Oşin, Baron Vasil ve diğer Ermeni ileri gelenleriyle birlikte şövalyeler esir edilerek, Keban önlerinde bulunan Sultan'ın huzuruna götürüldüler. II. Leon'u yakalamak için bir hafta boyunca devam eden takibât neticesiz kalınca, kış mevsimimin de yaklaşmasından dolayı, ele geçirilen esir ve ganimetlerle geri dönüldü.52 Uğradığı ağır mağlubiyetten sonra Selçuklu Sultanı ile anlaşma yapmanın yollarını arayan II. Leon, nihayet altın ve gümüş eşya, at, katır, güzel frenk cariyeleri gibi hediyeler ile birlikte 1218 yılında I. İzzeddin Keykavus'a elçi göndermiş ve Kilikya Ermeni Krallığı'nın Türkiye Selçuklularına tâbiiyyetini içeren bir antlaşma

yapılmıştır.53 Ancak bu antlaşmadan sonra gerek Selçuklu Sultanı, gerekse Ermeni Kralı çok yaşamamış, II. Leon 1219'da, I. İzzeddin Keykavus ise 1220'de ölmüştür.

I. İzzeddin Keykavus'un ölümünden sonra Selçuklu tahtına çıkan I. Alâeddin Keykubad Dönemi'nin siyasî olaylarında, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu önemli bir yer tutar. Keykubad'ı Doğu'ya yönlendiren sebeplerin başında hiç şüphesiz Moğol tehlikesi gelmektedir. Ancak Selçuklu Sultanı, Doğu'daki faaliyetlerinden önce Çukurova'ya yönelme gereğini duymuştur. Bunun nedenini, Ermeni tarihçi Simpat'ın Vekâyinâmesi'nde yer alan "Leon, Kılıçarslan oğullarını çok tazyik ederek onların elinden bazı kaleleri aldı, memleketlerini tahribata uğrattı, Müslümanları daima esaret altına aldı ve onların memleketlerini yağma etti" ifadelerinde; Keykubad'ın daha meliklik döneminde II. Leon ile bizzat yaşadığı tecrübede; Ermenilerin müteakip defalar yapılan tâbiiyyet antlaşmalarına sadık kalmayan ve güven duygusunu zedeleyen tutumlarında aramak gerekir.54

Güneydeki komşusunun Türkiye Selçuklularına düşman olduğunu bilen Keykubad,55 kendine muhalif emirleri bertaraf ederek devlete hakim olduktan sonra, Ermenileri tamamen etkisiz hale getirmek ve arkasını emniyete almak için hazırlıklara başlamıştır. İbn Bibi'nin, kış mevsimini Alaiye'de geçiren Keykubad, baharda Konya'ya hareket ederken, emirlerin ve askerlerin savaşa hazır olarak Kayseri'de toplanmalarını emretti56 ifadesi, Sultan'ın sefere hazırlandığını açıkça göstermektedir. İbn Bibi'nin, seferin sebebi olarak gösterdiği Antalya ve Çukurova'da saldırıya uğrayıp soyulan tacirlerin Kayseri'ye gelip Keykubad'ın huzuruna çıkarak şikayette bulunmaları57 hadisesi de bu sırada vuku bulmuştur.

Antakya Haçlı Princepsi IV. Bohemund'un, veraset meselesi yüzünden mücadele halinde olduğu Ermenilere karşı Keykubad'a ittifak teklifinde bulunması da yine bu döneme rastlar. Antakya Princepsi, Ermenilerle savaşmak konusunda Papa'dan izin isteyip olumsuz cevap alınca,58 Ermenilere saldırma hususunda Türkiye Selçukluları Sultanı I. Alaeddin Keykubad'a mektup yazmış ve ittifak teklif etmiştir. Esasen bu sırada Çukurova'ya sefer hazırlığını tamamladığı anlaşılan Keykubad, kendi siyasetine hizmet eden bu teklifi kabul ettiğini Antakya Princepsine bildirdikten sonra, Selçuklu kuvvetlerini üç koldan bölgeye sevk etmiştir.

Çukurova'nın fethiyle görevlendirilen emirlerden Antalya Sübaşısı Mübarizeddin Ertokuş, sahilden ilerleyerek Manavgat ve Anamur başta olmak üzere 40 kaleyi fethederek Silifke'ye kadar ilerlemiş, bu arada Ermenilere Kıbrıs'tan gelecek yardımı da önlemiştir.59

Karadan taarruz eden diğer Selçuklu kuvvetleri iki koldan ilerlemiştir. Seferi ayrıntılı bir şekilde anlatan İbn Bibi, hangi emirin, hangi yönde hareket ettiğini belirtmemekte, ancak Maraş yönünden Çukurova'ya giren Selçuklu kuvvetlerinin komutanının Çaşnigir Mübarizeddin Çavlı olduğu, Ceyhan vadisinde bulunan Çinçin Kalesi'nin60 bu Emir tarafından fethedilmesinden anlaşılmaktadır. Bu durumda Larende tarafından hareket eden ve Sertavul Geçidi'nden geçip Göksu vadisini takip ederek bütün Isauria, yani İç-il bölgesini fethederek Silifke'ye61 kadar ilerleyen kuvvetlerin başında Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kayınpederi Emir Komnenos Mavrozomes'in bulunduğu sonucuna varmak

mümkündür. İbn Bibi, karadan ilerleyen Selçuklu kuvvetlerinin 30 civarında kaleyi ele geçirdiğini62 ifade ediyor. Buna göre bu sefer sırasında irili ufaklı 70 civarında kale Türklerin eline geçmiştir.63

Ermeniler, Selçuklu ordusu karşısında tutunamayınca, Isabella'nın naibi Hetumlu Konstantin, I. Alâeddin Keykubad'a barış teklifinde bulunmuştur.64 Ermeniler, "her sene bin süvari ve beş yüz çarkçı neferi harp hizmetine göndermeyi, 1218 yılında yapılan antlaşma da belirlenen haracı iki misline, yani 40 bin dinara çıkarmayı ve Ermenilerin keseceği sikkede Sultanın adının da bulunması şartlarını kabul etmek zorunda kalmış ve yeniden Selçukluların tâbii olmuşlardır.65

1225 yılında düzenlenen seferin sonucunda, daha önce Çukurova'ya düzenlenen saldırılardan farklı olarak, üç ayrı yönden taarruza geçen Selçuklu kuvvetleri, Kilikya Ermeni Krallığı'na ilk kez bu kadar ağır bir darbe vurarak oldukça dar bir alana hapsetmiş, İskenderun Körfezi'nden Alaiye'ye kadar uzanan Kilikya Ermeni Krallığı sınırları oldukça gerilemiştir. Ayrıca Keykubad, hem vaktiyle kendine ihanet eden ve zor durumlara düşmesine sebep olan Ermenileri cezalandırmış, hem de Doğu'da fetihler ile uğraşırken ve Moğol tehdidine karşı tedbir almakla meşgul olurken Ermenilerden gelebilecek tehlikeleri de önlemiştir. Diğer taraftan sahil bölgesinde bulunan Korykos (Kızkalesi) ve Ayas gibi ticaret yollarının başlangıcı olan limanlar yine Ermenilerin elinde kalmakla birlikte,66 daha sonra Türklerin İç-il dedikleri Mersin bölgesi Selçukluların eline geçmiş ve Türklerle iskân edilmiştir.67

Ermenilere karşı düzenlenen bu seferden sonra Baron Konstantin, Isabella'yı oğlu Hetum ile evlendirmiştir. Hetum, Ermeni ileri gelenlerince 14 Haziran 1226'da Kilikya Ermeni Kralı ilân edilmiştir.68 Böylece, Kilikya Ermeni Krallığı'nda hakimiyet, Rupenlilerden Hetumlulara geçmiştir.

Isabella ile evlendirilerek kral ilân edilen Konstantin'in oğlu I. Hetum (1226-1269), Selçuklular aleyhine herhangi bir teşebbüste bulunma cesaretini kendinde bulamamış, babası Konstantin'in yaptığı ve I. Alâeddin Keykubad'ın yüksek hakimiyetinin kabulü demek olan anlaşmaya, I. Keykubad'ın sultanlığı boyunca sadık kalmış ve Selçuklular aleyhine herhangi bir teşebbüste bulunamamıştır. Ancak, I. Alaeddin Keykubad'dan sonra tahta geçen II. Gıyaseddin Keyhüsrev Dönemi'nde, 1243'de Kösedağ'da Moğollar karşısında alınan mağlubiyetten sonra politikasını değiştirmiş ve Moğolların sadık bir vasali olmuştur. Haleb'e gitmek niyetiyle Konya'dan ayrılan Sultan'ın hanımı ve annesi Kilikya'ya ulaştığında I. Hetum tarafından alıkonuldular. Diğer taraftan yine aynı şekilde Kayseri, Malatya ve diğer şehirlerden Sis yoluyla Suriye'ye kaçmak isteyen devlet adamları ve zenginler de Kilikya'dan geçerlerken tecavüzlere uğradılar, soyuldular ve malları ellerinden alındı. Ayrıca bazı Türk kadınları esir edilerek, Moğollara gönderildi. Bütün bunlardan başka, Ermeniler tarafından Kilikya'dan geçen kervanlara baskınlarda bulunuldu.69 Ermenilerin bu davranışını cezalandırmak için, Moğollarla yapılan anlaşmadan sonra 1245 sonbaharında Çukurova'ya bir sefer düzenlenmiştir. Selçuklu ordusu Çukurova'ya girdiğinde I. Hetum Adana'da bulunuyordu. Kralın babası Konstantin ile Başkomutan Simpat ise Tarsus'a sığınmışlardır. Tarsus kuşatması sırasında Selçuklu Sultanı'nın öldüğü haberi ulaştığından Ermenilerle, tekrar Selçuklulara tâbi olup haraç ödemek ve Bragana kalesi'nin Selçuklulara teslimi şartlarıyla bir anlaşma yapıldı.70 Ancak Ermeniler, iki yıl sonra (1248) ani bir baskın ile Bragana Kalesi'ni geri almışlardır.71

Çukurova'ya karşı 1245'de yapılan sefer, Selçuklu düzenli ordularını Ermeniler üzerine gerçekleştirdikleri son harekâttır. Bununla beraber, aşağıda söz konusu edeceğimiz gibi, Selçuklulardan bağımsız olarak, muhtelif Türkmen topluluklarının hemen hemen Selçukluların yıkılışına kadar Ermeniler üzerine akınlarda bulundukları, Ermeni beldelerini yağmaladıkları görülür.

Anadolu'da hakimiyetin Moğollara geçmesiyle I. Hetum, 1247 yılında kardeşi Simpat'ı Moğol Hanı Güyük Han'ın huzuruna göndermiş ve itaatini bildirmiştir. Moğol Hanı ile Kilikya Ermeni Krallığı'nı tanıyan bir sözleşme yapan Simpat, vaktiyle II. Leon'un hakimiyetinde bulunan ve I. Alaeddin Keykubad tarafından fethedilmiş olan kale ve şehirlerin tekrar kendilerine kazandırılması için Moğolların yardım edeceğine dair Han'dan söz aldı. Ayrıca Ermeni memleketinin, manastırların ve Hıristiyanların vergiden muaf tutulduğuna dair bir yarlığı alarak geri döndü.72 Kardeşi Simpat'ın 1247-1250'de Güyük Han'ın huzuruna gidip-gelmesi ve kardeşinin burada çok iyi bir kabul görmesinden sonra durumun kendisi açısından pek uygun olduğunu gören I. Hetum, 1253 yılında Güyük Han'ın halefi Mengü Han'ın huzuruna gitmiştir. Moğol Hanı, I. Hetum ile yaptığı görüşmelerden sonra Ermenilere verilen hakları yenilemiş ve genişletmiştir.73 Moğollara tâbi olup ülkesini onlardan yana emniyete alan, Suriye ve Doğu Anadolu'daki Hıristiyanların konumunu güçlendirmede başarılı görülen I. Hetum, Moğollarla yapılan ittifaka diğer hiç bir vassalda görülmeyen bir sadakatle bağlı kalmıştır.74

Moğolların müttefiki olmanın avantajlarını, onların zafer kazandığı sürece kullanan Kilikya Ermeni Krallığı, 3 Eylül 1260 tarihinde vuku bulan Ayn Calut mağlubiyetinden sonra Suriye'de Moğolların gücü zayıflamaya başlayınca, onların müttefiki olmanın bedelini, Yakın Doğu'da yeni bir siyasi güç olarak ortaya çıkan başka bir Türk devletinin, yani Memlûklerin en önemli hedeflerinden biri olmakla ödemişlerdir.

Diğer taraftan Türkiye Selçuklu Devleti'nden bağımsız olarak, Çukurova Ermenilerine karşı zaman zaman Türkmenlerin de akın düzenledikleri görülmektedir. Oğuzların Afşar boyundan İslam Bey, 1254 yılında Korykos'a ilerlerken, diğer bir Türkmen Beyi Sarum Bey ise, emrinde bulunan Türkmenler ile Ermeni beldelerine saldırmıştır (1259). Sarum Bey'in saldırılarına karşı koyan I. Hetum'un kardeşi Simpat, Türkmenleri Ereğli'ye kadar takip edip, Mundas Kalesi'ni de ele geçirme başarısını gösterince, babası tarafından şövalye rütbesine çıkarılarak ödüllendirildi.75

Ermenilere karşı mücadele eden diğer bir Türkmen beyi de, kendine katılan Türkmenlerle kuvvet kazanan Karaman Bey'dir. Karaman Bey, Silifke bölgesine akınlarda bulunarak iki kez Kral I. Hetum ile savaşa tutuşmuş, her ikisinde de Ermeni Kralı'nın ordusunu bozmaya muvaffak olmuş, ancak I. Hetum Silifke'yi kurtarmayı başarmıştır (1263).76

Memlüklerin, 1265-1267'de gerçekleştirdikleri Kilikya seferinden sonra, babasının yerine tahta çıkan III. Leon (1269-1289) Dönemi'nde de Türkmenler, Kilikya'ya akınlara devam etmiştir. 1276 yılında Türkmenler, Maraş'ta toplanmışlar ve Ermenilere karşı saldırıya geçmişlerdir. Yapılan şiddetli çarpışmalar sırasında, prens Simpat'ın da aralarında bulunduğu çok sayıda Ermeni ileri geleni hayatını kaybetmiştir (1276).77

Ermenilerin iç çekişmeler ve bazı baronların ayaklanmaları, Moğollardan da ciddi bir yardım alamamaları,78 Karaman Türkmenlerine Kilikya'ya yeni bir akın yapma ve Tarsus'u ele geçirme imkanı verdi. Ancak Ermeni Kralı III. Leon, bu durumu Argun Han'a şikayet edince, Moğol birlikleri ile Sultan II. Gıyaseddin Mesud ve Sahip Ata birleşerek Karamanlılara karşı harekete geçtiler. Bu birleşik kuvvetler 1288 yılı başlarında Larende şehrini ve Karaman ülkesini tahrip ettiler.79

Sık sık kralların değişmesi ve meydana gelen iç karışıklıklar, Kilikya'nın, gerek Türkmenler ve gerekse Memlükler tarafından hızla işgal edilmesini ve Türkleştirilmesini kolaylaştırdı. Karamanlılar, Mut ve Silifke yolu ile devamlı olarak Ermeni beldelerini aldılar. Böylece Ermeni Krallığı toprakları, Selçuklulardan sonra Karamanoğulları, Memlükler ve Türkmenler tarafından tedricen eritildikçe Türkmenlerle doldu. Çukurova'yı XV. asırda ziyaret eden Fransız seyyahı Bertrandon de la Broquier'e bu havalinin hep Türkmenler tarafından iskan edildiğini kaydetmektedir. Çukurova'ya yerleştirilen Türkmenler arasında Oğuz boylarına mensup Üç ok ve Boz ok kollarından Afşar, Bayındır, Kınık, Döger, Bayat, Beydili, Üregir boyları, Ağaç-eri ve Varsak aşiretleri bulunuyordu.80 XIII-XV. yüzyıllarda Şam Türkleri (yahut Türkmenleri) umumî adıyla anılan bu Türkmenler, Kilikya'nın fethine katılarak burada yurt tutmuş, küçük beylikler kurmuş ve bu bölgenin Türkleşmesini sağlamıştır.81

Görüldüğü gibi Türkiye Selçuklu sultanları, Türklere ve Türk bölgelerine karşı giriştiği düşmanca hareketleri cezalandırmak amacıyla Kilikya Ermeni Krallığı'na saldırı düzenlemişlerdir. Türkiye Selçuklularının Çukurova'ya arka arkaya ordu sevk ettiği dönemin, genişleme politikası takip eden II. Leon zamanına rastladığı görülür. Kilikya Ermeni Krallığı'nın tarih sahnesinden silinmesinde, Türk-İslâm dünyasının düşmanı olan Moğollar ile işbirliğine girişmesi ve onlara yardımcı olan tutumları önemli bir rol oynamıştır.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin hakimiyeti altında yaşayan Ermenilerin durumuna bakıldığında ise, belki de o zamana kadar görmedikleri bir hoşgörü ile idare edildikleri anlaşılmaktadır. Bu durum, I. Haçlı Seferi'nin düzenlendiği yıllarda hüküm süren I. Kılıçarslan'ın, devletinin payitahtını kaybetmesine, Hıristiyan Batı dünyası ile mücadele etmek zorunda kalmasına rağmen, teb'ası durumundaki Hıristiyanlara karşı olumsuz tavır sergilemediği, Mateos'un "Sultan Kılıçarslan muharebede öldü. Hıristiyanlar onun için büyük matem tuttular. Çünkü o, her bakımdan çok iyi ve tatlı bir zattı"82 şeklindeki ifadelerinde açıkça görülmektedir.

Türkiye Selçuklularının siyasî hayatında önemli bir rolü olmayan Ermeniler, kendi kiliselerinin hiyerarşisini Türk Anadolusu'nda devam ettirme imkânı bulmuş, Kayseri, Malatya, Sivas ve Niksar'da Ermeni piskoposların önderliğinde kilise toplantıları tertiplemişler ve zaman zaman da Sultanlardan yardım görmüşlerdir. Kendilerine gösterilen bu hoşgörünün karşılığında Ermeniler, sultanlara sadakatle bağlı kalmışlar, kendilerine iyi davranıldığını düşünerek sadece, ölen Kilikya Ermeni prensleri ve daha sonra da kralları için yas tutmakla yetinmişlerdir.83

Ancak Ermenilerin, Türkiye Selçuklu idaresinin çeşitli kademelerinde görevler aldığını gösteren örnekler de vardır. Mesela, Sinop donanmasının başına Hayton adında bir Ermeni reis tayin

edilebilmiştir.[84] Yine Moğollar Anadolu'yu istila ettikleri sırada Kayseri'de Hacuk oğlu Hüsam adında bir Ermeni iğdişbaşı olarak görev yapmaktaydı.[85]

Selçuklu Dönemi Anadolusu'na ait nüfusa dair istatistikî bilgiler mevcut olmadığından, o dönemde Anadolu'da yaşayan toplulukların ve dolayısıyla Ermenilerin nüfusunu yaklaşık da olsa tespit etmek mümkün olamamaktadır. Osmanlı Devleti Dönemi'nde nüfusa dair tutulan kayıtlardan hareket edilerek de tahminî bir rakam verilemiyor. Çünkü Osmanlı kaynaklarında nüfusa dair bilgiler milliyet esasına göre değil de, din esasına göre tasnif edilmiştir. Diğer taraftan, Türkiye Selçukluları Dönemi'nde Anadolu'da yaşayan Ermenilerin nüfusunu tespit etmek, Moğol hakimiyeti zamanında Anadolu'dan alınan vergilerin kayıtlarından da tespit edilememektedir. Çünkü, toplanan vergiler, vilâyetlere göre tasnif edilmiş, ancak hangi vilâyette, kimlerden ne kadar vergi alındığı kaydedilmemiştir.[86]

Gündelik hayatta Ermenilerin kasaba ve köylerde ticaret ve el sanatlarının[87] dışında tarım ile uğraştıkları, özellikle üzüm yetiştirdikleri ve değirmencilik yaptıkları, vakfiyelerdeki kayıtlardan anlaşılıyor.[88] Erzincan'da çıkarılan bakır madeninden çeşitli kap ve alet imâl eden Ermenilerin[89] el sanatlarında, özellikle halı ve kumaş dokumacılığında maharetli oldukları, seyahatnamelerdeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.[90] Şehirlerde yaşayan Ermeniler daha ziyade ticaret ile uğraşmaktaydı. Caca Oğlu Nureddin Vakfiyesi'nde, Kırşehir'de, Türkmen pazarı, Kunduracılar pazarı, Eskiciler pazarı, Kasaplar pazarı gibi Ermeniler pazarı da geçmektedir. Ermeniler pazarında kebap evinin bulunması, onların yiyeceğe-içeceğe dair hususlarda da serbestçe ticaret yapabildiklerini göstermektedir.[91] Yine Konya'da, Taniel adında bir Ermeni'nin kasaplık yaptığını Eflaki kaydetmektedir.[92] Bunların dışında, İslâm'ın yasaklamış olduğu alkollü içkilerin de ticaretini yapabildikleri, Konya'da Ermenilerin gittiği bir meyhanenin varlığından anlaşılabilir.[93]

Sonuç olarak Anadolu'da Selçuklu hakimiyetinin başlamasından sonra diğer gayrimüslimler gibi Ermeniler de Bizans'ın baskısından kurtulmuşlardır. Tam bir inanç hürriyetinin mevcut olduğu Türkiye Selçuklularında Ermeniler, siyasî ve iktisadî müsamahanın yanı sıra, dinî inançlarının gereklerini yerine getirebilmişlerdir. Ayrıca Anadolu'da düzenin tesis edilmesinden sonra yerli Hıristiyanlara yönelik olarak Türkiye Selçuklularının gerçekleştirdiği tek bir kovuşturma hadisesi yoktur. Onlar yeni hakimlerinin idaresinden daima memnun kalmışlar, hiçbir zaman da Türklerden kurtarılmaları konusunda Avrupalılardan yardım istemek düşüncesinde olmamışlardır.

Türkiye Selçukluları Devrinde Akdeniz Siyasetine Genel Bir Bakış / Prof. Dr. Hüseyin Algül [s.645-650]

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

z. Peygamber ve onu takip eden Hulefâ-i Râşidîn Devri'nde Orta Doğu'da iki süper güç dikkat çekiyordu. Bunlardan biri Bizans, diğeri Sasânî (İran) idi. Hz. Peygamber'in sağlığında Müslümanlarla Bizans arasında ilk askerî karşılaşmalar Mute (8/629) ve Tebük'te (9/630) vuku buldu. Bunlardan ilki Bizans destekli Arap Hıristiyanlarına karşı yapılmış olup, Hz. Peygamber, ordusunun başında bulunmamıştı. Tebük Seferinde ise Hz. Peygamber, zor şartlar altında otuz bin kişilik bir ordu hazırladı. Bizzat kendisi bu orduya komutan olarak katıldı. Bu ciddi hazırlık karşısında Bizans Tebük'te hazır olmadıysa da Hz. Peygamber bölgedeki bazı Hıristiyan unsurlarla temasa geçti. Başarılı bir seferden sonra Medine'ye döndü. Böylece Bizans destekli Hıristiyan Arapların Medine'yi istilâ tehditlerine karşı başarılı bir sefer gerçekleştirilmiş oldu. Hz. Peygamber ordusunun başarı ile gerçekleştirdiği bu sefer (gazve) müteakip devirlerdeki Müslüman siyasi iktidarlar için bir güç ve ilham kaynağı teşkil etmiştir.

Hz. Ebu Bekir ve bilhassa Hz. Ömer Devri'nde İslâm orduları Orta Doğu'nun iki süper gücü olan Sasanî (İran) ve Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu ordularıyla karşılaştılar. Böylece, İslâm orduları 13-21 (634-641) yılları arasında çok kısa bir zamanda İran İmparatorluğu'nun siyasî mevcudiyetine son verirken Bizans'ı kuzey ve kuzeybatıda-Doğu Akdeniz'de hayli sıkıştırdılar, hatta bazı liman kentlerini ele geçirerek denize bir giriş sağladılar.1 Dolayısıyla deniz seferlerini düşünür oldular.

Müslümanların Akdeniz'de Kıbrıs hedefli ilk deniz seferine çıkma düşüncesi Hz. Ömer Devri'ne tesadüf eder. çünkü Hz. Ömer Devri'nde (13-23/634-644) Doğu Akdeniz sahilleriyle güneyde İskenderiye liman kenti fethedilmişti. Dolayısıyla Bizans'ın Akdeniz'deki hedeflerine ve stratejik önemi haiz adalara karşı dikkatli olmak gerekiyordu. Bu yüzden Şam valisi Muaviye tarafından Kıbrıs'a müteveccihen deniz seferi için Hz. Ömer'den izin istenmişse de "deniz seferlerinin gerektirdiği teknolojik gelişme henüz sağlanamadığı, İslâm ordularının denizlerde yeterli tecrübesi olmadığı ve güçlü bir donanmaya sahip bulunmadığı…" gibi sebeplerden dolayı izin verilmediği anlaşılıyor.

Hz. Osman Devri'nde ise durum biraz değişmişti. Müslümanlar Doğu Akdeniz'de Trablusşam ve güneyde İskenderiye liman şehirlerindeki tersaneleri kullandılar. İlk zamanlarda bu işte gayrimüslimlerden yararlandılar ve süratle Müslüman gemicileri yetiştirmeye çalıştılar. Üstelik eski Mısır ve Suriye donanmaları da Müslümanların eline geçmişti. Bunların da onarılmasıyla Müslümanlar denize açılabilecek bir donanmaya sahip olmuşlardı. Bu yıllarda Şam valiliğini devam ettiren Muaviye, Kıbrıs seferi için bu defa da Hz. Osman'dan izin istedi. Hz. Osman; ordunun, zorlama, kur'a veya benzeri usuller dışında tamamiyle gönüllü askerlerden oluşması şartıyla izin verdi.2

Kuvvetli rivayete göre 28 (648-649) yıllarında Muaviye; Dımeşk, Hama, Hıms, Ürdün, Kudüs taraflarına haberciler yollayarak halkı deniz gazasına teşvik etti. Aynı vazifeyi Mısır'da bölge valisi ve Afrika-İslâm orduları kumandanı olan Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh yapıyordu. Kısa zamanda her iki tarafta ortaya çıkan gönüllüler sefere katılacak sayıyı geçmişti. Diğer hazırlıklar da tamamlandı. Bu gönüllüler ordusunda sahâbenin ileri gelenlerinden pek çok zat bulunuyordu. Ebu Zerr-i Gıfârî (r.a.), Ebu'd-Derda (r.a.), Şeddad b. Evs (r.a.), Ubade b. Samit (r.a.) ve zevcesi Ümmü Haram Bint-i Milhan (r.a) bunlar arasında idi.

Bu orduya Abdullah b. Kays el-Câsî amiral tayin edildi. Müslümanların teşkilatlı ilk deniz seferi bu olduğuna göre bu zatın da İslâm tarihinde ilk amiral olması gerekiyor.

İslâm donanması doğuda Trablusşam, güneyde İskenderiye'den hareket etti. İki ordu Larnaka önlerinde birleşti. Ada, güney ve doğudan abluka edildi ve Larnaka'dan çıkartma yapıldı. İslâm ordusunun gücü karşısında Ada halkı fazla direnemedi. İslâm ordusu kısa zamanda üstünlük sağladı ve Ada'yı yıllık 7200 dinar (altın) vergi ile İslâm devletine bağladı.3

Kıbrıs seferine, vaktiyle Hz. Peygamber'in müjdelediği şekilde, Ümmü Haram Bint-i Milhan (r.a) da katılmış; faziletli ve saygıdeğer bir sahabiye ve yaya yürüyemeyecek kadar yaşlı olan bu hanım, Larnaka civarında Tuzla denilen yerde katırdan düşmüş ve şehîden vefat etmiştir.4

Böylece -Prof. Dr. Osman Turan'ın ifadesiyle- "Onun şehadetiyle İstanbul'da Eyüp, Eskişehir havalisinde (Seyyid Gazi'de) Battal Gazi'den daha önce Kıbrıs adasında, İslâm'ın mukaddes yerlerinden biri meydana gelmiştir".5 Halk arasında "Hala Sultan" diye bilinen bu hanım sahabinin, dedesi Abdülmuttalib kanalıya Peygamberimiz'in halası sayılacağı gibi -çünkü Abdülmuttalib'in annesi Selma Hatun Medineli idi- süt teyzesi olma ihtimali de kuvvetlidir.6

31 (651) yılında Anadolu'nun güneybatı sahillerinde (şimdiki Antalya vilayetinde Phoenix-Finike sahillerinde) İslâm donanması ile Bizans donanması arasında Gazvetü's-Savâri (Direkler Gazası) diye bilinen büyük deniz savaşı vukubulmuş, neticede Bizans donanması imha edilmiştir.7

Bu olaydan yaklaşık iki yıl sonra 33 (653) yılında Müslümanların, adaya ikinci bir sefer yaparak siyasi hakimiyetlerini kuvvetlendirdikleri görülmektedir.

Kıbrıs seferine amiral unvanıyla katılan Abdullah b. Kays'ın Akdeniz'de elli kadar seferinden söz edilir. Bu seferlerden birinde şehit düşen Kays'ın yerine donanma komutanlığına Süfyan b. Avf el-Ezdî getirilmiştir. Akdeniz'deki bu gazalarda Malta ve Girit adalarına çıkartmalar yapılmış, Rodos adası fethedilmiştir. Böylece Hz. Osman Devri'nde başlayan ve daha sonra Emevîler Devri'nde devam ettirilen deniz seferleri neticesinde Müslümanlar Akdeniz'de büyük bir üstünlük sağlamışlardır.

Kıbrıs Adasının Müslümanların Elinden Çıkışı

Yürütülen başarılı Akdeniz siyaseti sayesinde Kıbrıs adası üç asırdan fazla Müslümanların kontrolünde kaldıktan sonra yaklaşık m 965'lerden itibaren adanın hakimiyeti tekrar Bizans'a geçmiştir. Bu esnada Abbasîlerde merkezi otorite zayıflamış, yönetimde Fâtımî destekli Şiî-Büveyhî hâkimiyeti başgöstermiş, tavâif-i mülûk ortaya çıkmıştı. Bağdat'ta Ebu'l-Kasım el-Fadl Mutî' Lillâh (946-974) iktidarda idi.

I. Haçlı Seferi esnasında, Bizans ve Latin donanmaları sayesinde Kıbrıs, Suriye'deki Haçlıları desteklemiştir. Ancak, daha sonra Bizans ile Latinler arasında meydana gelen sürtüşmeler Ada'da uzun süren karışıklıklara yolaçtı. 1157 yılında Haçlı ve Ermenilerin ortaklaşa oluşturduğu askeri güçle Ada işgal edildi. Bu işgal sırasında şehirler tahrip edildi, köyler yağmalandı, yerli halk zulme maruz kaldı. Bu durum, Haçlılarda Ada'nın yönetimini ele geçirme düşüncesini uyandırdı. Nitekim III. Haçlı Seferi sırasında 1191'de İngiltere Kralı Richard kanalıyla Haçlılar Kıbrıs'ı ele geçirdiler. Ancak, Kral Richard bundan bir yıl sonra Ada'yı 100.000 altın karşılığında satınca Kıbrıs'a Fransız Haçlılar yerleşti ve müstakil bir Haçlı Devleti kuruldu.

Selahaddin Eyyûbi'nin Kudüs ve Suriye'den attığı Haçlılar da bu gelişmeyi müteakip Kıbrıs'a giderek yönetici-elit kadroda yerlerini almışlar, Rumlar ise toprağa bağlı esir konumuna düşmüşlerdir. Böylece, Haçlılar-Latinler hakim, Rumlar ise mahkum durumundaydılar. Bundan sonra Katolik mezhebi Ada'da tesirini giderek artırdı.

Rum papazları kerhen de olsa Latin kilisesine bağlandı. Ayrıca Ada'ya farklı soy ve dinlerden ticaret kolonileri de yerleşince etnik yapı değişti. Zamanla Rumlar azınlığa düştüler. 1192-1571 arasında Ada giderek Ceneviz ve Veneklilerin etkisine girdi. Osmanlılar Kıbrıs'ı 1572'de fethettiklerinde Ada daha ziyade Venediklilerin kontrolündeydi.8

Türkiye Selçuklu Devleti'nin Akdeniz Siyaseti

Selçuklu sultanları öteden beri milletlerarası ticaret yollarının önemini biliyorlar, askerî seferlerini buna göre düzenliyorlardı. Bilhassa Akdeniz, Türkiye Selçukluları için dünya piyasasına açılabilmek, dünya ile iktisadî ilişki kurabilmek için mühim bir çıkış yolu idi. Türk tacirleri yurt dışına ihraç edecekleri malları, Mısır ve Avrupalı tacirler de Türkiye'ye getirecekleri malları Antalya Limanı üzerinden gerçekleştiriyorlardı. Hatta Selçuklular için buranın taşıdığı önem sebebiyle daha fetihten önce şehirde Müslüman Türklerden ve diğer Müslümanlardan oluşan bir tüccar kolonisinin teşekkül ettiği anlaşılıyor. Türkler için büyük önem taşıyan bu şehrin fethi amacıyla daha evvel II. Kılıçarslan harekete geçmişse de fetih müyesser olmamıştı. Üstelik IV. Haçlı Seferi ile 1204'te Latinlerin İstanbul işgalinden sonra sahillerde de hakimiyet mücadelesi başlamış, bu esnada İtalyan asıllı Aldobrandini (Aldo Brandini) diye biri şehrin idaresini ele geçirmiş, bölgede ticarî emniyet had safhada bozulmuştu. Kıbrıs kralını metbu tanıyan bu İtalyan'ın bir Türk kervanını yağmalaması Selçuklular ile Kıbrıslılar arasında, bir çatışmaya sebep olarak ilk münasebet vuku bulur. Çünkü, Türkiye, Mısır ve Avrupa arasında giderek gelişme gösteren ticarî münasebetler bununla sekteye uğramıştır. Bunun üzerine Gıyaseddin Keyhüsrev şehri kuşattı. Hatta kale burçları mancınık atışlarıyla tahrip edilmiş olup, şehir

neredeyse düşecek iken İtalyan Aldobrandini Kıbrıs'tan yardım aldı. Kıbrıs kralı yalnız metbu bir hükümdar sıfatıyla değil, daha ziyade adanın gıda ihtiyacını temin ettikleri Anadolu sahillerinde yerleşmek gayesiyle de Antalya müdafasına asker gönderdi. Bunun üzerine Keyhüsrev, ordusunu geri çekmeye mecbur oldu. 1191'den beri Kıbrıs'ta Haçlılar hakimdiler. Bu hakimiyetin başlangıcı III. Haçlı Seferi'ne tesadüf emekte idi. Böylece Kıbrıs'ta hakim durumda olan Haçlı askerleri Türklerin karşısında yer almış ve Abdobrandini'yi himaye etmiş oluyorlardı. Esasen Kıbrıs Krallığı hakimiyet süresi boyunca Mısır, Suriye ve Anadolu'ya karşı Haçlıların bir üssü olmuş; şarktaki Haçlılarla, Kilikya Ermenileriyle çok defa birlik yapmış, Avrupa'da hazırlanan Haçlı hareketiyle, İtalyan ve Fransızların deniz kuvvetleriyle birlikte bu savaşlara katılmıştır.9

I. Gıyaseddin Keyhüsrev geri çektiği ordusunu dağlara, yollara ve geçitlere yerleştirerek şehre giriş çıkışları kontrol altına aldı. Zaman içinde, yardıma gelen Haçlı Latinlerle Rumlar arasında ihtilaflar çıktı. Hatta âdil bir idarenin özlemini çeken Rumlar, Sultan'a haber yollayarak şehri teslim edeceklerini bildirdiler. Neticede Keyhüsrev şehri yeniden kuşattı ve şiddetli muharebelerden sonra 3 Şaban 603 (5 Mart 1207) tarihinde zaptetti. Böylece Antalya'nın fethi, Selçuklu Türkiyesi'nin iktisâdî gelişmesinde büyük rol oynadı ve bu şehir yeni teşekkül etmeye başlıyacak olan Türk donanmasına da üs oldu. Selçuklular bu fetihle birlikte Akdeniz ticaretine faal bir şekilde iştirak etmek ve kervanları Türkiye'ye çekebilmek gayesiyle Kıbrıs ve Venediklilerle ticârî gayeli muâhedeler akdetmişlerdir. Esasen o zamana kadar askerî gücünü Türkler aleyhine kullanmayı alışkanlık haline getiren Kıbrıs Krallığı (Latin idaresi) bu yeni şartlarda Türklerle ticârî gayeli bir muahede imzalamayı tercih etmiştir.10 I. Gıyaseddin Keyhüsrev bu fetihten sonra ordusu ile Konya'ya dönerken divan memurlarına, soyguna uğrayan tüccarların kayıplarının hazineden karşılanması doğrultusunda talimat vermiştir. Osman Turan'ın tespitine göre bu, Türkiye Selçuklu Devleti'nin iktisadî siyasetinin gereği ve bir çeşit devlet sigortası idi.

Şehrin bu ilk fethinden itibaren yaklaşık beş yıl sonra Antalya'daki gayrimüslimlerin bir gece aniden isyan ederek Müslüman sakinlerin ileri gelenlerini öldürüp denize attıkları ve Kıbrıs'tan-Frenklerden yardım istedikleri görüldü. Böylece Rumlar ve Haçlılar yeniden işbirliği yaparak şehre hâkim oldular ve Haçlılar da şehre yerleştiler. Bu esnada Selçuklu tahtı çevresinde I. İzzeddin Keykavus ile I. Alâeddin Keykubad arasında mücadele vardı. Dört yıl kadar bu şekilde devam eden şehir, İzzeddin Keykavus (1211-1220) tarafından kuşatıldı ve mancınıklarla dövülmeye başlandı. Neticede Antalya 30 Ramazan 612 (22 Ocak 1216) tarihinde ikinci defa fethedildi, işgale uğramış olan şehir, düşmandan kurtarıldı.11 Keza birincisinde olduğu gibi bu ikinci fetihten sonra da Kıbrıs kralı ile Selçuklu Sultanı arasında ticârî maksatlı elçilerin gidip geldiği görülmektedir. Çünkü Kıbrıs Krallığı gıda maddelerini Anadolu sahillerinden temin etmek durumundaydı ve böyle bir ticârî ilişkiye mecburdu. Dolayısıyla güçlü olduğu zaman Anadolu kıyılarına hükmetmek istiyor, Selçuklular hâkim olunca da antlaşma yapmayı tercih ediyordu. Bu yönüyle Türkiye Selçukluları için bir fitne ocağı haline gelmiş bulunuyordu ve ancak zordan anlıyordu.

Alâeddin Keykubad'a (1220-1237) gelince onun da ilk askerî hareketi Alâiye seferi olmuştur. Rumların Kalonoros ve Avrupalıların Candelore adını verdikleri bu belde o sıralarda Kyr Vart adlı birinin hakimiyetinde idi. Bu durum, 1204 yılında Haçlıların İstanbul'u işgalini müteakip olmuştu. Antalya ile Alâiye arasında kalan Alara Kalesi de Kyr Vart'ın kardeşinin elinde idi. Selçuklu Sultanı, Alâiye'yi hem karadan hem denizden kuşattı. Türk donanması Antalya'dan denize açılmıştı. İki ay kadar süren kuşatmadan sonra Kyr Vart daha önceden görüşüp tanıştığı Antalya Subaşısı Mübarizüddin Ertokuş'a özel olarak adam gönderdi, Sultan nezdinde şefaatçı olmasını rica etti. Ertokuş, meseleyi Sultan'a iletti. Sultan, Kyr Vart'ın kızı ile evlendi, kendisine de Akşehir Beyliği'ni verdi. Böylece şehir fethedilmiş oldu. Şehre, Sultan'ın adına nispetle "Alâiye" denildi. Antalya'ya dönerken de Alara Kalesi teslim alındı. Muhtemelen bu fetihler 1221 yılında vuku bulmuştur.

Alâiye kısa zamanda cami, medrese, han ve hamam gibi medenî tesislerle bir Müslüman-Türk beldesi haline gelmiş, ticarî-iktisadî önemi dolayısıyla Sultan, bu şehre çok önem vermiş, bu maksadı temin için Antalya ile Alâiye arasına da han ve kervansaraylar yaptırılmıştır. Alâeddin Keykubad'ın Alâiye'de inşa ettirdiği tersaneyi de bilhassa belirtmemiz gerekir. Böylece Türk donanması Antalya'daki deniz üssüne ilaveten Alâiye'den de denize açılabilecek duruma gelmiş bulunuyordu.12

Görüldüğü gibi söz konusu bölge ile ilgili II. Kılıçarslan, I. Gıyaseddin Keyhüsrev, I. İzzeddin Keykavus'un önemle takip ettikleri, "sahilde tutunma, denize açılma ve Kıbrıs Krallığı'nı etkisiz hale getirme siyaseti" I. Alâeddin Keykubad tarafından da üstün bir siyaset ve parlak fetihlerle devam ettirilmiştir.

Osman Turan'ın da belirttiği gibi Selçukluların "Sinop, Antalya ve Alâiye fetihleri Anadolu'ya göç yollarında yapılmış bazı teşebbüsler müstesna, Türklerin denizciliğe başlama tarihi ve ilerlemeleri bakımından çok mühim hadise olup Akdeniz ve Karadeniz'de askerî ve ticarî seferlere imkan vermiştir."13

Bir Türk taciri Halep'ten kervanına yüklediği kumaşları memlekete getirirken Suriye ile Türkiye arasında Ermeniler tarafından yağmalanmış, bu zat da durumu Alâeddin Keykubad'a iletmişti. Alâeddin Keykubad, tâcirin kaybettiği malların hazineden karşılanmasını sağladıktan sonra Türkiye-Suriye arasındaki ticaret yolunun güvenliğini tehdit eden Ermeniler üzerine yürümeye karar verdi. Bir yandan Ermeniler üzerine asker sevk ederken, diğer yandan Antalya Subaşısı Mübarizüddin Ertokuş'u da sahil tarafından Ermenilere hücum ile Kıbrıs Haçlılarının karaya çıkarılmamasına, kıyı şeridinde yerleşmiş olanların ise defedilmesine memur etmişti. Nitekim Ertokuş, Antalya'dan gemilerle denize açıldı. Kıbrıslı Haçlılar, Türkler önünde dayanamayarak Kıbrıs'a kaçmak zorunda kaldılar. Ertokuş, Manavgat ve Anamur gibi kaleleri teslim aldı. Diğer taraftan Mübarizüddin Çavlı, İç-el bölgesini ve Silifke'yi fethetti. Bunu müteakip Ermeniler barış istemeye mecbur oldular. Tarih: 622 (1225).14

Görüldüğü gibi Kıbrıs'ın Selçuklu Türkiyesi aleyhine bir fitne ocağı oluşu Alâeddin Keykubad Devri'nde de devam etmiştir. Kıbrıslı Haçlılar, Türk ticaret kervanlarını yağmalayan Ermenileri

desteklemişler; Silifke, Anamur gibi sahil kalelerinde üstlenerek fitnelerini daha kolay icraya imkan aramışlardır. Ancak Alâeddin Keykubad'ın, Ermenilere ve Kıbrıs Haçlılarına karşı açtığı büyük cihad neticesinde fitneleri önlenmiş, hile ve oyunları hedefine ulaşmaktan engellenmiştir. Hatta Mübarizüddin Ertokuş'un, Silifke ve Anamur'u fethettikten sonra Kıbrıs'a çıkartma yapmak için Sultan'dan izin istediği, fakat "Karadeniz Türk donanmasının Kırım seferinde olması, İstanbul'un Latinlerin elinde bulunması, Haçlıların Akdeniz hakimiyetini ellerinde tutmaları" gibi sebeplerden dolayı izin verilmediği söylenir.15

Sonuç

Kronolojik olarak naklettiğimiz siyasî hadiselerin gelişmelerinden ve kazandığı boyutlardan hareketle Türkiye Selçuklularının Akdeniz siyaseti açısından şu tespitleri yapabiliyoruz:

Türkiye Selçuklu sultanları en başta Akdeniz ticaretine faal iştiraki en büyük gaye bilmişlerdir. Bu gayeye ulaşmak için Akdeniz'e açılma imkanı verecek liman kentlerine sahip olmak gerekiyordu. Alâiye (Alanya), Antalya ve Silifke fetihleri bu açıdan önemlidir. Bilhassa Alanya ve Antalya, ihracat ve ithalâtın yapıldığı önemli ticaret limanı olarak mühim iktisadî faaliyetlerin merkezi durumuna geldiler. Bu iki liman şehri ayrıca, Türkiye Selçuklularının denizciliğe başlaması açısından da önem taşıyordu. Nitekim, gemi üreten ve mevcut gemilerin onarımını gerçekleştirecek olan tersaneler buralarda düşünüldü. Böylece Türk donanması için güvenli üs ve uğrak limanları ortaya çıktı. Bu şehirler Türkiye Selçuklu Devleti'nin Akdeniz siyaseti bakımından mühim merkezler olduğundan dolayı buralar cami, medrese, han, hamam gibi medeni tesislerle birer Müslüman Türk beldesi haline getirildi. Bununla beraber ticarî faaliyete canlı iştirak ve Akdeniz çıkışlı ticarî işlemlerin giderek artması, bölgede umumi güvenliğin iyi bir şekilde gerçekleştirilmesini gerektiriyordu. Bu münasebetle Alanya-Antalya arasına han ve kervansaraylar yaptırılarak bölgede ticarî güvenlik sağlanmak istendi.

Türkiye Selçuklu sultanları içinde bilhassa I. Alaaddin Keykubad'ın Akdeniz siyasetinde ideal hedeflere erişebilmek için zaman zaman Kıbrıs'ı ele geçirmeyi düşündüğü söylenebilir. Ancak, gerek güney sahillerinde Selçuklu hakimiyetini kurmaya yönelik Ermeni, Rum, Haçlı, Latin ittifakı gerekse Moğolların Kırım'ın en önemli liman kenti olan Suğdak'a kadar inmeleri ve bunlardan kaçarak Türkiye Selçuklularına sığınmak isteyen tacirlerin Karadeniz'deki ticaret gemilerinin Rumların hücumuna uğraması ve keza Trabzon-Sinop hattında Rumların siyasî nüfuzlarını artırma çabaları buna engel teşkil etmiştir. Çünkü, Selçuklu kara ve deniz orduları sık sık ortaya çıkan bu kabil tehlikeleri bertaraf ederek gerek Karadeniz'de gerekse Akdeniz'de ticarî emniyeti sağlamak için yoğunlaşmaya mecbur oldular. Buna karşılık önceki sultanlar devrinde olduğu gibi Alaaddin Keykubad'ın Akdeniz siyasetinin temelini de güney sahillerini ele geçirip tahkim etmek, askerlerle techiz ederek Kıbrıs Haçlılarıyla sahil şeridindeki Rum, Ermeni ve Latinlerin irtibatını kesmek onları barışa mecbur ederek Kıbrıs Adası'nın ve genel olarak Akdeniz'in uluslararası ticarî imkanlarından Türk tacirlerini yararlandırmak teşkil etmiştir. Alaaddin Keykubad bu siyasetinde fevkalâde muvaffak olmuştur. Kıbrıs Krallığı da Alaaddin Keykubad'ın bu başarısı önünde onunla ticarî amaçlı muahedeler imzalamaya mecbur olmuştur.

Sonuç olarak Selçuklu Türkiyesi yönetimi Avrupa, Mısır, Suriye ticaret yollarının Türkiye ticaret yollarıyla bağlantısının sağlandığı ve özellikle Türkiye'nin uluslararası ticarete yol bulduğu Antalya ve Alanya limanlarına önem vermişlerdir. Barışçı bir siyaset uygulayarak Kıbrıs ve Venediklilerle ticarî muahedeler imzalamış ve muahedelerine sadık kalmışlardır. Bölgede ticarî emniyetin ve huzur içinde yolculuğun sağlanması, ticarî kervanların limanlara engelsiz olarak ulaşabilmeleri için her tedbire başvurmuşlardır. Ermeni, Rum, Latin, Haçlı vb. kim olursa olsun güvenlik ve huzuru bozmak isteyenlerle gerektiğinde savaşmışlardır.

Meseleye hem siyasî hem de sosyal tarih açısından bakıldığında ise şu tespit dikkati çekmektedir: O dönemde Ermeni, Rum ve Haçlılar Türklere karşı sürekli hasmâne ittifak içinde olmuşlar; Selçuklu Türkiyesi, içte birlik ve beraberliği sağladığı, iktidarda merkezi otoriteyi kuvvetlendirdiği, iktisadî bakımdan ilerlediği zamanlarda geri adım atmış, Selçuklu Türkiyesi'nde taht kavgaları ile iktidarın zayıfladığı, milli birliğin zedelendiği, iktisadî çöküntünün hissedildiği zamanlarda ise mütecaviz ve saldırgan davranmışlardır. Bu tarihî olgu gösteriyor ki, Türkiye'nin her devirde güçlü olabilmesi siyasî, iktisadî, dinî, ictimâî açıdan kuvvetli olmasına bağlıdır. Bu, tarihî bir zarurettir, âdetâ bir alın yazısı gibidir. Türkiye, önüne çıkan meselelere millî tarih şuuru gözlüğüyle bakıldığında her devirde kuvvetli olmak mecburiyetini hissedecektir.

Bu muhtasar tetkiki tamamlarken Türkiye Selçuklularının güttüğü Akdeniz siyasetinin Osmanlı Devleti'ne nasıl intikal ettiğine değinmek ve bir nükteye işaret etmek istiyorum.

Bilindiği gibi Hz. Peygamber tarafından müjdelendiği rivayet edilen bazı beldelerin fethi Müslüman Türklere nasip olmuştur. Bunlardan biri İstanbul'dur.16 İstanbul'un fethi, 1453'te Fatih Sultan Mehmed tarafından gerçekleştirilmiştir. Bir diğeri Kıbrıs'tır.17 Onun da kalıcı fethi Türklere nasip olmuştur. Bilindiği gibi Osmanlılar İstanbul'dan sonra Kıbrıs'a da iktisadî, siyasî-askerî ve dinî nitelikli benzer sebeplerden dolayı sefer tertip ederek 1570-1571'lerde fethetmişler, böylece Hz. Peygamber'in müjdesi yeniden tecelli etmiştir. Keza, İstanbul'da medfun bulunan Halid b. Zeyd (Ebû Eyyûb el-Ensârî) ile Kıbrıs'ta medfun bulunan Hala Sultan-Ümmü Haram Bint-i Milhan her ikisi de Peygamberimiz'in akrabası olup, her ikisi de Medine'deki evlerinde Peygamberimiz'i misafir etmek şerefine erişmişler, ihtiyarlık çağlarında katıldıkları askeri seferlerde şehîden vefat etmişlerdir. Osmanlılar, Eyüp Sultan Hazretleri için yaptırdıkları türbe ve cami gibi Kıbrıs'ta da Hala Sultan için türbe ve cami yaptırarak adına vakıflar tesis etmişlerdir. Osmanlı donanması Birinci Cihan Harbi'ne kadar Akdeniz'e her açılışında Hala Sultan'ı top atışı ile selamlamıştır. Tarih boyunca imanını, namusunu ve vatanını korumak uğruna cesaret örnekleriyle kahramanlık destanları yazdıran İslâm kadınları için Hala Sultan bir sembol olagelmiştir. Nihayet Hala Sultan, Rumların azgınlıklarına karşı inançlarını, namuslarını, can ve mal güvenliklerini koruyarak hürriyet içinde korkusuzca yaşayabilecekleri bir yurt ortamını oluşturmaya gayret göstermiş olan Kıbrıslı Türk-İslâm mücahid ve mücahideleri için de bir metanet ve kuvve-i mâneviye unsuru olmuştur.

1Ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, IV, 7-262; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târih, II, 384-568; Aynı eser, III, 5-95; el-Belâzurî, Fütûhu'l-Büldân, s. 120-144; Mustafa Fayda, Halid b. Velid, s. 382-423.

2Taberî, a.g.e., IV, 258; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 95-97; Aynı müellif, Üsdü'l-Gâbe, VII, 317 vd.; İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, VII, 153; Karaçelebizâde Abdülaziz, Ravzatü'l-Ebrâr, s. 136, 450-451; Mevlânâ Atâullâh b. Fazlullâh el-Hüseynî, Ravzatü'l-Ahbâb, III, 290; Diyarbekirli Said Paşa, Mir'âtü'l-İber, VI, 165 vd.; Mehmed Halid, Mufassal Târîh-i İslâm, I, 247; Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ, I, (cüz: 1, 2), 623; Ömer Ferruh, Târîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Emeviyye, s. 114; Osman Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, s. 129; Hüseyin Algül, Hala Sultan ve Eyyûb Sultan, s. 15 vd.

3Adı geçen kaynaklar; Ayrıca bk. Osman Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, s. 129.

4Ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, IV, 258; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 97; İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, VII, 153; İbn Sa'd, Tabakâtü'l-Kübrâ, VIII, 435; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, VII, 317 vd.; Mevlânâ Atâullâh, Ravzatü'l-Ahbâb, III, 290; Hersekli Mehmed Kâmil, Metâli'ü'n-Nücûm, II, 317; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, Şezerâtü'z-Zeheb, I, 36; Osman Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, s. 129; Hüseyin Algül, Hala Sultan ve Eyyûb Sultan, s. 21-26; Bu seferde şehit düşen hanım sahabi ile ilgili şöyle bir rivayetten söz edilir: Rivayete göre bu ünlü hanım sahabi, Hz. Peygamber'in, "Ümmetimden denizde gaza eden ilk muharipler, cennete girmeye haketmişlerdir" dediğini işitmiş ve "Yâ Resûlellâh! Ben bunların içinde miyim?" diye sormuş, Hz. Peygamber de, "Sen onların arasındasın" buyurmuştur. (Bkz. Buhârî, Cihâd, 12; Müslim, İmâre, 16; Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi, VIII, 337-340; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, VII, 317; Karaçelebizâde, Ravzatü'l-Ebrâr, s. 450 vd.; İbn Sa'd, Tabakât, VIII, 435). Selçuklu tarihi alanında araştırmalarıyla tanınan Osman Turan, "Selçuklular ve İslâmiyet" adlı eserinde bu hadisi, "Ümmü Haram'ın bu deniz seferine iştirak edeceğinin Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından müjdelenişi" olarak yorumlar. Bkz. Osman Turan, a.g.e., s. 130.

5Osman Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, s. 130.

6Bu konudaki farklı rivayetleri bir arada tetkik için bkz. Hüseyin Algül, Hala Sultan ve Eyyûb Sultan, s. 40-43.

7İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 118; Ömer Ferruh, Târîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Emeviyye, s. 114; İ. Hami Danişmend, Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, 239 vd.; Aynı müellif, İstanbul Fethinin İnsanî ve Medenî Kıymeti, s. 9 vd. İ. Hami Danişmend, bu gazayı İslâm ordularının tarihte başlattıkları İstanbul gazalarının ilki olarak zikreder.

8Osman Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, s. 132-133.

9Osman Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, s. 132-133; Aynı müellif, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 282 vd.

10 İbn Bibî, el-Evâmiru'l-Alâiyye, (nşr. A. S. Erzi), s. 95 vd.; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, (Trc. A. Ağırakça-A. Özaydın), XII, 209 vd.; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 285; Ali Sevim-Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi, I, 107-108; Hüseyin Algül-Osman Çetin, İslam Tarihi, IV, 348.

11 İbn Bibî, a.g.e., s. 60 vd.; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 308-310; Ali Sevim-Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi, s. 150-151; Aynı müellifler, Türkiye Tarihi, I, 111.

12 Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 335-338; Ali Sevim-Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi, I, 114.

13 Osman Turan, a.g.e., s. 335-337; Hüseyin Algül-Osman Çetin, İslam Tarihi, IV, 359.

14 Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 342-347; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s. 140; Ali Sevim-Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi, s. 157; H. Algül-O. Çetin, a.g.e., IV, 361.

15 Osman Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, s. 136; Aynı müellif, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 344.

16 Bkz. Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 335; Buhârî, Târîhu'l-Kebîr, I (İkinci Kısım), 81; et-Târîhu's-Sağîr, I, 341; Taberânî, el-Mu'cemü'l-Kebîr, II, 24; Hakim, Müstedrek, IV, 422; Heysemî, Mecme'u'z-Zevâid, VI, 219; Bu kaynaklarda yer alan rivayetlerin kıyaslanması ve fetihle ilgili bir analiz için bkz. İsmail Lütfi Çakan, Fetih Hadisi ve Akşemseddin'in Fetihteki Yeri, Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri, (Akşemseddin Hazretleri Vakfı Yayınları, Ankara trz.), s. 153-163.

17 Buhârî, Ta'bîru'r-Rü'yâ, 12; Cihâd, 3; Müslim, İmâre, 16; Ebu Dâvud, Cihâd, 9.

el-Belâzurî, Fütûhu'l-Büldan, (çev. Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 1000 Temel Eser Dizisi, Ankara 1987.

Cevdet Paşa, Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ, Derseadet 1331 (1912).

Çakan, İsmail Lütfi, "Fetih Hadisi ve Akşemseddin'in Fetihteki Yeri", Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri, (Akşemseddin Hazretleri Vakfı Yayınları), Ankara trz.

Diyarbekirli Said Paşa, Mir'âtü'l-İber, İstanbul 1305 (1887).

Fayda, Mustafa, Halid b. Velid, Çağ Yayınları, İstanbul 1990.

İbn Bibî, el-Evâmiru'l-Alâiyye, (nşr. A. S. Erzi), Ankara 1956.

İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, I-XII, Beyrut 1355/1965.

Karaçelebizâde Abdülaziz, Ravzatü'l-Ebrar, Mısır 1284.

Mehmed Halid, Mufassal Tarîh-i İslâm, İstanbul 1316 (1898).

Merçil, Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

Ömer Ferruh, Târîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Emeviyye, Beyrut 1976.

Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesi, (çev. Ahmet Naim-Kamil Miras), I-XII, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976.

Sevim, Ali-Yücel, Yaşar, Türkiye Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara1989.

——, Türkiye Tarihi, I-III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara1990.

Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, (tahkik: M. Ebu'l-Fadl İbrahim), I-VIII, Beyrut 1387/1967.

Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.

Turan, Osman, Selçuklular ve İslâmiyet, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971

B. HAÇLI SEFERLERİ

Haçlı Seferleri ve Türkler / Prof. Dr. Işın Demirkent [s.651-668]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Haçlı Seferleri, 11. yüzyılın sonlarında Avrupa dünyasının "Kudüs'ü kurtarma" sloganı ile, Türkleri Anadolu'dan atmak ve bütün Yakın Doğu'yu ele geçirmek için başlattığı siyasî amaçlı askerî bir harekettir. Bu hareket, 1096 yılında başlayan Birinci Sefer ile 1291'de Lâtin Hıristiyanların Doğu'da son merkezleri olan Akkâ'dan çıkarılmalarına kadar süren yaklaşık iki yüzyıllık bir dönemi kapsar. Bu dönem içinde dokuz büyük sefer yapılmış, bu seferler arasında bazı küçük girişimler de olmuştur. Daha sonra Türk-İslâm dünyasına karşı yapılan bütün savaşlar da bu anlamda değerlendirilmiştir.

Haçlı Seferi Düşüncesinin Doğuşu

Haçlı Seferleri tarihi üzerinde bilim âleminin önemle durduğu en büyük konu, bu hareketin meydana çıkış nedenidir. Bu hareketi doğuran sebeplerin çeşitliliği üzerinde ısrarla durulmasına rağmen, Batı dünyası Haçlı hareketinin asıl motifini dinî unsurlara maletmektedir. Halbuki Haçlı Seferi düşüncesinin doğuşunda Orta Çağ Avrupa toplumunu zorlayan unsurlar aslında siyasal, sosyal ve ekonomik nedenlerdir. Bu hareketin en önemli unsuru olarak ileri sürülen dinî motif ise sadece itici bir güçtür. Çünkü Haçlı Seferi düşüncesinin ortaya atıldığı sırada Avrupa'da yıllardan beri süre gelen açlığın, yoksulluğun ve topraksızlığın doğurduğu kargaşa yanında, ücretli askerlik anlayışı, savaşçı ve kolonizatör bir yayılma hareketi de başlamış bulunuyordu. Avrupa toplumu üzerinde en büyük etkiye sahip bulunan kilise ise hem düzenin bozukluğuna çare aramakta hem de gittikçe artan kudretini Doğu'ya hâkim olmak hususunda kullanmak arzusundaydı. Bu hareketin başlamasına öncülük eden kilisenin, Doğu'ya yapılacak bir seferin sağlayacağı faydaları topluma yayarken dinî motifi ön plâna çıkarması normaldi. Demek ki kilise, Haçlı Seferi'ne katılanlara günahlarının affını ve uhrevî mükâfat vaat ederken, dinî motiften siyasî amacını gerçekleştirmek hususunda faydalanmıştır. O halde "Kutsal toprakları kurtarma" sloganı, bu hareketin hedefini açıklamaktan ziyade peçelemek için kullanılmıştır. Zira Kutsal topraklar, Hz. Ömer'in 638 yılında Kudüs'ü fethinden beri Müslüman hâkimiyetindeydi ve Batı Hıristiyanları, yüzyıllardır bu duruma ciddi bir reaksiyon göstermemişlerdi. Bizans ise durumu kabullenmişti. Ancak Avrupa XI. yüzyılın sonuna doğru Batı'da ve Doğu'da kendi çıkarına oluşan uygun ortam sayesinde artık harekete geçmek fırsatını yakaladığına, yüzyıllardan beri bütün Akdeniz çevresine hâkim bulunan İslâmın gücünü kırabileceğine ve özellikle yarım asırdan beri Anadolu'ya yerleşmekte olan Türkleri söküp atarak bu topraklara sahip olma zamanının geldiğine inanıyordu. Gerçekten de 1096 yılında başlayan Birinci Haçlı Seferi'nin orduları, daha Kudüs'e ulaşmadan ve ulaşacağı da henüz belli değilken Avrupalılar'ın önce Urfa'da, ardından Antakya'da Haçlı devletleri kurmaları onların bu maksatlarını açıkça ortaya koymaktadır.

XI. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa için bu hedefini gerçekleştirecek bir fırsat ortaya çıktı. 1074 yılında Bizans imparatoru VII. Mikhail Dukas (1071-1078), o zamana kadar Hıristiyanlığın doğu

sınırını korumak görevini üstlenmiş olan imparatorluğun askerî bakımdan düştüğü güçsüzlüğü gidermek üzere Papalık aracılığıyla Avrupa'dan Türklere karşı ücretli asker yardımı istemekte idi. Esasen Papalık da bir süreden beri Bizans'ın Anadolu'daki Türk ilerleyişini durduramamasından endişe duyuyordu. Bu sebeple Papa VII. Gregorius, imparatorun askerî yardım çağrısını olumlu karşıladı. Fakat papa, hayalini kurduğu böyle bir askerî yardımı uygulama aşamasına koyacak durumda değildi ve iki taraf arasındaki yakınlaşma sonuçsuz kaldı. Bununla beraber, 15 yıl sonra Papalık tahtına çıkan II. Urbanus (1088-1099) ile Bizans imparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118) arasında aynı konu yeniden ele alındı. 1086'da Süleymanşah'ın ölümünden sonra Türk beyleri arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden Anadolu'da hâkimiyet bölünmüştü.

1092'de Melikşah'ın vefatının ardından da Büyük Selçuklu Devleti içindeki yüksek otorite boşluğu ve iktidarı ele geçirmek için hânedan mensupları arasındaki mücadeleler, Türk dünyasını zor duruma sokmuştu. Bu sebeple, Bizans imparatoru güçlü ordularla yapılacak birkaç seferin Anadolu'daki Türk kudretini tamamen kıracağını düşünüyordu. Fakat güçlü ordular kurmak için yeterli sayıda askeri yoktu. Ordusunu kuvvetlendirmek amacıyla Avrupa'dan ücretli asker yardımı istiyordu. Eğer Papa Urbanus, nüfuzu sayesinde imparatora Batı'dan asker toplamak hususunda yardımcı olursa, ihtiyaç duyulan ordular kurulabilir ve Anadolu'da taarruza geçilebilirdi. Bu sebeple Aleksios, daha 1089'da papa Urbanus'un başkanlığında toplanan Melfi Konsili'ne elçiler göndererek Batı ile uyumlu bir politika yürütmeye hazır olduğunu belirtti. Papa II. Urbanus da iki taraf arasındaki soğukluğu ortadan kaldırmaya çalışıyordu. 1095 Piacenza Konsili'ne katılan Bizans elçileri bu kez de, Türkler geri atılmadıkça Hıristiyanlığın doğu sınırının güvence altına alınamayacağını ve bunu sağlamak için imparatorun hizmetinde Türklere karşı savaşmanın şerefli bir iş olacağını dile getirdiler. Bütün Hıristiyanlık âlemi üzerinde hâkimiyet kurmak düşüncesini benimsemiş Papa Urbanus için, imparatorun teklifi bulunmaz bir fırsattı. Teklifi büyük bir memnunlukla karşıladı ama bu isteği farklı bir açıdan değerlendirdi. Ona göre ücretli asker toplamak yerine Batı'nın kavgacı şövalyelerini, topraksız köylülerini, açlık ve sefalet içinde yaşayan halkını, para ve toprak sahibi olacakları vaadiyle, zengin Doğu'ya askerî sefer düzenlemeye teşvik etmek, Avrupa için çok daha faydalı bir girişim olurdu. Ancak geniş kitleleri bu hususta etkilemek için sadece maddî menfaat vaadi yeterli değildi. Zira Batı dünyası, Bizans'ın elde edeceği başarılardan ziyade maddî bakımdan kendi çıkarlarına uygun düşecek, manevî bakımdan da dinî hislerini tatmin edecek bir çağrının uyandıracağı cazibe ile Doğu'ya yönlendirilebilirdi. Dolayısıyla Doğu'ya düzenlenecek sefer, İsa aşkına ve din uğruna fedakârlık ve din kardeşlerine sevgi teması üzerine oturtulmalıydı.

Haçlı Seferi İçin Çağrı

Papa II. Urbanus, Clermont Konsili sırasında 27 Kasım 1095 günü düzenlenen açık hava toplantısında din adamlarından ve halktan oluşan büyük bir kalabalığa hitap ederek onları Haçlı seferine katılmaya çağırdı. Batı Hıristiyanlarına, Doğu'daki din kardeşlerini Türklerin baskı ve zulmünden kurtaracak bir savaşa katılmanın dinî açıdan çok şerefli bir görev olduğunu söyleyen Urbanus, Türklerin hâkimiyeti altında yaşamanın ne kadar feci olduğunu, onların İstanbul için nasıl bir

tehlike teşkil ettiğini ve Doğu Hıristiyanlarının Batılı kardeşlerinden yardım beklediğini anlattı. Ona göre İspanya'da Müslüman Araplara karşı sürdürülen savaşla, Doğu'da Türklere karşı yapılacak mücadele, aynı derecede kutsaldı. Norman kralı Roger'nin Sicilya'yı Müslümanlardan alması ve İspanya'da Müslüman topraklarının Hıristiyanlarca zaptı "reconquista" olarak nitelendirilmekteydi. 1085'te Toledo'nun Hıristiyanların eline geçmesi, bütün Avrupa'da büyük heyecan yaratmıştı. Bu mücadele, kutsal şehir Kudüs'ü Türklerin elinden almak üzere şimdi pekalâ Doğu'ya yönlendirilebilirdi. Urbanus, bu konudaki düşüncesini sonraları "Hıristiyanları bir yerde Müslümanlardan kurtarıp başka bir yerde onların zulüm ve baskısı altında bırakmak fazilet değildir" sözleriyle ifade etmiştir. Halbuki Müslümanların, İslâm ülkelerinde yaşayan Hıristiyanlara karşı hoşgörülü davrandığı Batı dünyasında biliniyordu. Durum, Selçukluların bölgeye hâkim olması ile Hıristiyanlar aleyhine bozulmamış ve Kudüs'ün VII. yüzyılda Müslümanlarca fethinden sonra buraya yapılan hac ziyaretleri hiç kesilmemişti; hatta artarak devam etmekteydi. Başlangıçtan itibaren Hıristiyan olsun, Musevî olsun bu toplumlar -belirli sınırlar içinde- kendi dinlerinin icaplarını yerine getirebiliyorlardı. Kiliseleri açıktı. Kendi mahkemeleri vardı. Kendi dillerini konuşmakta serbesttiler. Durumun bozulması ileri sürülemezdi. O halde Papa'nın sözleri gerçeği ifade etmiyordu, sadece Türklere karşı savaş başlatmak için bulunmuş bir bahaneydi.

Urbanus, Haçlı seferi için çağrı yaparken aynı zamanda büyük bir hac yolculuğu olacağını belirttiği bu sefere katılacakların günahlarının affedileceğini, hacıların şahısları ve malları için kilisenin daha önce hacca gidenlere vermiş olduğu koruma güvencesini tekrarlıyordu. Fakat bu, acayip bir hac daveti idi; çünkü Urbanus sefere katılmayı sadece silâh taşıyan şövalyelerle yani genç ve sağlıklı kişilerle kısıtlamaya çalışıyor ve ihtiyarların, hastaların, kadınların sefere çıkmak için uygun olmadığını söylüyordu. Halbuki hac, günahlardan arınmak için yapılan bir ibadetti. Sağlıklı insanlara hac yasaklanamazdı. Hatta hastalar bile, şifa bulmak için hac yolculuğuna katılabilirlerdi. Demek ki, Urbanus'un Haçlı hareketini büyük bir hac seferi olarak tanımlaması gerçeği dile getirmiyordu. Bütün bu mantığa aykırı iddialara rağmen, Papanın çağrısı Batı Hıristiyanlarınca büyük bir coşkuyla karşılandı.

Bu çağrının geniş kitleler üzerinde böylesine etkili oluşunun nedenine gelince; bu sorunun cevabını açıklayabilmek için yüzyıl geriye gidip X. yüzyıl sonlarındaki Avrupa'nın durumuna göz atmak gerekir. O devirde, Karolenjiyen Devleti'nin merkezî gücü parçalanmış, gerçek otorite kralın kontrolünden çıkarak her eyalette ileri gelen bir kişinin eline geçmişti. Ayrıca, savaş için geliştirilmiş bir toplumun artık fonksiyonu kalmadığından, bu saldırganlık içe dönmüş ve birçok eyalet daha da küçük parçalara bölünmüştü. Şövalyeler, çevreyi teröre boğmaktaydılar. Her türlü isteklerini yerine getirmek için uyguladıkları tek yöntem şiddet idi. Eyalet hükümetlerinin kontrol altına alamadığı bu şiddet, tek otorite haline gelmiş, XI. yüzyılın ilk yarısında daha da artmıştı. Kilisenin bu şiddete karşı tepkisi, önce barışçı olmuş ve "Tanrı barışı" çağrısı ile bu şiddet hareketlerini önlemeye çalışmıştı. Fakat bu çaba, savaşçılara ve şövalyelere pek tesir etmemişti. Ama bu hareketlere denk düşen aynı dönemde Cluny merkezinin başlattığı reform hareketi de gelişiyordu. Reform hareketinin toplumda canlandırdığı Kudüs sevgisi yavaş yavaş bir tutkuya dönüşmekteydi. Bu tutkuyu eyleme geçirmek pekalâ mümkün

olabilirdi. Reformcular ve Papa II. Urbanus, Cluny fikirlerini topluma aşılama gayreti içindeydiler. Vâizler, inançlı kişilerin İncil'e bağlılıklarını ele alarak toplumu bölen saldırganlığın başka bir yöne kanalize edilebileceğini ve insanların enerjilerini kilise uğruna harcayabileceklerini söylüyorlar, İncil'den aldıkları kahramanlık ve savaş hikâyeleri sayesinde halkın dinî duygularını coşturmaya çalışıyorlardı. Bu gayretler sonucunda şiddet, XI. yüzyılın ikinci yarısında belli bir oranda azalmıştı. Asiller ve şövalyeler arasında ise daha güçlü bir inanç göze çarpıyordu.

Bir başka sebep de, Haçlı Seferi çağrısının şövalyelerin hayat felsefesine uygun düşmesiydi. Zaman öç alma devriydi. Hemen her ülkede olduğu gibi Batı Avrupa'da da toplum, birbirine sıkıca bağlanmış büyük ailelerden oluşuyordu. Aile fertleri, akrabalarının menfaatlerini korumaya mecburdu. Feodal gruplar ve vassaller de aynı yönde hareket ediyorlardı. Böylece hem aile içi hem de feodal münasebetler kişinin üzerine kan davası sorumluluğunu yüklemekteydi. Nitekim İlk Haçlı çağrısı, aile fikri ön plâna çıkarılarak yapılmıştı. II. Urbanus: "Babalara, oğullara, yeğenlere hitap ediyorum. Eğer birisi, sizin akrabanızdan birini öldürse kendi kanınızdan olanın intikamını almaz mıydınız? Öyleyse Efendimiz'in (İsa'nın) ve din kardeşlerinizin intikamını öncelikle almalısınız" diyordu. Böylece öç alma, yeni bir anlam kazanmakta ve insanlar, baskı altındaki din kardeşlerinin intikamını almaya teşvik edilmekte idiler.

Çağrı temasında işlenen öç alma fikri, etkisini daha Haçlı Seferinin açılışında Avrupalı Musevîlere karşı bir soykırım hareketiyle kendini gösterdi. Önce Fransa'da başlayan ve hemen Avrupa'ya yayılan Yahudi düşmanlığı cereyanı, Haçlıların Doğu'ya doğru yola çıkmasından önce Musevîlerin öldürülmesi, işkenceye uğratılması ve mallarının tahrip edilmesiyle gelişti. Müslümanlar ile Musevîler arasında ayırım yapılmıyordu; ikisi de Hıristiyanların düşmanıydı. Hıristiyanlar, İsa'nın intikamını Türklerden almak için savaşacaklarına göre, İsa'ya çok daha ağır darbe vuran ve onu çarmıha geren Musevîlerden de intikam almalıydılar.

Haçlı Seferi çağrısı, siyasî hedef geri plâna itilerek geniş kitleleri galeyana getirecek motiflerle işlenip "inançsız" dedikleri Müslüman Türklerden intikam, buna mukabil İsa'ya ve din kardeşlerine gösterilecek sevgi ifadesi olarak anlatılınca, katılım beklenenden de fazla oldu. Gerçekten de bu heyecan, Batı toplumunu harekete geçirdi. Ama hareketin asıl sebebi bu değildi; asıl sebep, sosyal ve ekonomik durumdu. Avrupa'da nüfus sayısı hızla artmaktaydı. Bu artışı önlemek için birçok tedbirler alınıyordu. Öte yandan devir, kolonileşme çağıydı. Üstelik Haçlı Seferi için vaazlar verildiği dönem, kuraklık yüzünden tarımda büyük bir çöküntünün yaşandığı zamana rastlar. 1094 yılındaki sel felâketini ve salgın hastalıkları ertesi yıl, kuraklık ve açlık sıkıntıları izlemişti. İncil'de yazılı "sokaklarında süt ve bal akan" Kudüs topraklarına yerleşmek efsanesi topraksız köylüleri cezbeden bir hayaldi. Papa II. Urbanus, Clermont Konsili'nde ülkenin sakinlerini doyurmaktan âciz olduğunu, bu yüzden halkın mülkü tahrip edip sürekli olarak birbiriyle savaştığını söylemişti. Öyleyse kendilerini içinde bulundukları sefaletten kurtarmak için sefere katılmalı, Doğu'da güç, para ve toprak sahibi olmak imkânını yakalamalıydılar.

Tabiatıyla böyle bir düşünceye sahip olarak sefere katılan Haçlılar, Doğu'daki din kardeşlerine yardım için yola çıkmadıklarını davranışlarıyla hemen belli ettiler. Çünkü amaçları, aslında nefret duydukları kendi mezheplerine aykırı inançta olan Doğu Hıristiyanlarına yardım etmek değil, onlar üzerinde kendi hâkimiyetlerini sağlamaktı. Haçlıların gerçekten de kendi ülkelerinde Musevîlere karşı giriştikleri katliamlardan sonra Macaristan'dan geçerken başlayan çapulcu, yakışıksız davranışları, Bizans arazisinde tam bir yağma ve tahribe, Hıristiyan halkın malına ve canına el uzatmaya, hatta görülmemiş derecede vahşet ve işkencelere dönüştü. Sonraki yıllarda da Haçlıların davranışı, bunların tâ başından beri nasıl bir düşünce ve tutum içinde olduklarını açıkça sergilemiştir. Bu durumu görmezlikten gelen bazı tarihçiler, inkâr edemedikleri bu vahşet ve barbarlığı izah için, Haçlı Seferi çağrısının hedefinden saptığını söylerler. Bu ifadenin doğru olmadığı açıkça bellidir. Hedef zaten buydu. Çarpıtılan, sefer çağrısında kullanılan sözlerdi. Papa, seferin siyasî amacını, insanlarda heyecan uyandıran, onların manevî duygularını coşturan sevgi, fedakârlık, yardım gibi sözcüklerin arkasına gizlemişti. Gerçekten Doğu'ya yardım düşünülmüş olsaydı, imparatorun istediği ücretli askerler gönderilerek bunların imparatorluk ordusunda ve imparatorun emrinde görev yapmaları sağlanırdı. Bizans böyle bir yardım istemişti. Bizans'ın arzusu, Batı'dan alacağı yardım ile Türklere kaptırdığı topraklarını geri almak ve devletini güçlendirmekti. Bizans Ortodoks kilisesine bağlı olmayan Yakın Doğu'nun yerli Hıristiyanları ise, Batılıların yardımıyla Türk ve Bizans hâkimiyetinden kurtulup bağımsızlıklarına kavuşacaklarını hayal etmişlerdi. Ne var ki, hem Bizans hem de Yakın Doğu'nun diğer Hıristiyanları, Batılı dindaşlarının kendilerine yardımlarının ne anlama geldiğini kısa zamanda anlayacaklardı ve en az İslâm dünyası kadar, hangi mezhebe mensup olurlarsa olsunlar, Doğu'nun bütün Hıristiyanları da yüzyıllarca kendilerine "Haçlılar " denilen Batılıların zulmünden çok acı çekeceklerdi.

Papa II. Urbanus'un 27 Kasım 1095'te yaptığı çağrı ile Haçlı hareketi fiilen başlamış oldu. Sefere katılmaya karar verenlerin Haçlı yemini etmeleri ve üzerlerinde haç işareti taşımaları ön görüldü. Haçı kabul edenler, Kudüs'e gitmeyi kabul etmiş oluyorlardı. Yemin ettiği halde Kudüs'e kadar gitmeyip yoldan geri dönenler veya sefere çıkmayanlar aforoz edilecekti. Toplantıya katılanlar arasında bulunan Le Puy piskoposu Adhemar, sefere çıkmak istediğini bildiren ilk kişi oldu. Adhemar'ın arkasından pek çok insan da Haçlı yemini etmek üzere Papa'nın yanına koştu. Papa, bu uzun sefere çıkmadan önce herkesin hazırlıklarını tamamlaması gerektiğini bildirdi ve Meryem'in göğe uçuş günü olan 15 Ağustos 1096 tarihini hareket günü olarak ilân etti. Asiller arasında Toulouse kontu Raymond de St.-Gilles, Fransa kralının kardeşi dük Hugue de Vermandois, Aşağı Lorraine dükü Gedefroi de Bouillon ve kardeşleri Boulogne kontu Eustache ile Baudouin, İngiltere kralının kardeşi Normandia dükü Robert, Champagne kontu Etienne ve Flandre kontu II. Robert sefere katılacaklarını açıkladılar. Güney-İtalya Normanları da reisleri Bohemund ve yeğeni Tankred'in idaresinde çağrıya uydular. Sadece asiller, şövalyeler değil, her sınıftan insan, bu sefere büyük ilgi gösterdi. Sefere çıkacak liderler, ordularını donatacak silâh ve malzemeyi temin için gerekli parayı bulmak zorundaydılar. Bunun için de mallarının çoğunu ya satarak ya da ipotek ederek hazırlanmaya başladılar. Batı'da olduğu gibi, Doğu'da da hazırlıklar başladı. Avrupa'dan küçük bir destek bekleyen imparator I. Aleksios, Batı'nın kendisine ücretli asker yardımı yerine büyük ordular göndermeye hazırlandığını

öğrenince endişeye kapıldı. İmparatorun kızı Anna Komnene'nin yazdığı gibi "Batı dünyasının bütün barbar kavimlerinin harekete geçtikleri" haberiyle sadece babasının değil, bütün Bizans halkının içini korku kaplamıştı. Aleksios, şahsî tecrübesiyle Batılıların hiçbir anlaşmaya uymayan para düşkünü ve kendilerine itimat duyulamayan kişiler olduklarını bilmekteydi. Yardım maksadıyla da gelseler, böylesine büyük orduların imparatorluk topraklarından geçmesi çeşitli sorunlar yaratacaktı. Bu sebeple Haçlı ordularının yürüyüşleri sırasında, yiyecek ve diğer ihtiyaçlarının sağlanması ile bu savaşçı kitlenin yol boyunca kontrol altında tutulması için gerekli önlemleri aldı.

Pierre L'Ermite İdaresindeki Haçlı Seferi

Doğu'da ve Batı'da sefer hazırlıkları sürerken, her çeşit insandan oluşan başıboş silâhlı kitleler, yola çıkış tarihi olan 15 Ağustos 1096 gününü beklemeden Doğu'ya gitmek üzere yollara döküldü. Çoğunluğunu Almanların oluşturduğu disiplinsiz gruplar, özellikle Ren bölgesinde Musevîleri öldürüp feci şeyler yaptıktan sonra, daha Bizans sınırına gelemeden dağıldılar.

Bu arada, Haçlı çağrısını duyurmak üzere faaliyete geçen vâizler arasında keşiş Pierre L'Ermite, ateşli konuşmalarıyla halkı en çok etkileyen kişi olmuştu. Etrafında çoğunluğunu Fransızların oluşturduğu Alman ve İtalyan'lar dan sayısı 20.000'i bulan kalabalık bir ordu toplandı. Pierre l'Ermite'in idaresindeki bu ilk ordu, 1096 Mayıs'ında yürüyüşe geçti. Macar ve Bizans topraklarında birçok yağma ve tahripte bulunan ve güçlükle disiplin altına alınan ordu 1 Ağustos 1096'da İstanbul'a ulaştı. İmparator Aleksios, arkadan kontların idaresinde gelmekte olan büyük ordular varıncaya kadar, bunları İstanbul civarında alıkoymaya karar verdi. Fakat Haçlı kitlesini disiplin altında tutmak imkânsızdı; bunlar durmadan hırsızlık yapıyor, her tarafı yağmalıyorlardı. Bu yüzden imparator, Haçlıları 6 Ağustos'ta Anadolu yakasına geçirerek Yalova yakınındaki Kibotos karargâhına yerleştirdi ve arkalarından gelen Haçlı ordularını burada beklemelerini tavsiye etti. Ancak imparatorun tavsiyesine aldırmayan Haçlılar, etrafı yağmalamaya, Müslüman Hıristiyan demeden önlerine çıkan herkesi öldürmeye başladılar. Savunmasız insanlara karşı elde ettikleri başarı cüretlerini arttırdı. Bir Fransız Haçlı grubu, Türkiye Selçuklu Devleti'nin topraklarına girdi ve Selçuklu başkenti İznik'e kadar sokulup buradaki köyleri yağmaladı. Fransızların elde ettiği zengin ganimet, Almanları kıskandırdı. Bu defa aralarında papaz ve piskoposların da bulunduğu 6000 kişilik bir Alman-İtalyan birliği, yol boyunca her şeyi yağmalayıp İznik civarındaki Kserigordon Kalesi'ni ele geçirdi. Ancak durumu öğrenen sultan I. Kılıç Arslan, kaleyi geri almak üzere bir birlik gönderdi. Türk birliği, 29 Eylül'de Kserigordon önüne geldi ve kaleyi kuşattı. Surların arkasına çekilen Haçlılar, bir hafta sonra 6 Ekim'de teslim oldular. Bu arada Kibotos karargâhına, Almanların Kserigordon Kalesi'ni ele geçirdikleri haberi ulaşmıştı. Daha sonra ise Almanların başına gelenler hakkındaki doğru bilgi öğrenildi. Haçlılar Kserigordon'un intikamını almak için Türklerin üzerine yürümeye karar verdiler. 21 Ekim sabahı 20.000'den fazla Haçlı askeri Kibotos'tan hareket etti. Türkler'de 17 Ekim'de İznik'ten çıkarak Kibotos'tan İznik'e giden yol üzerindeki Drakon köyü yanında Haçlıların gelmesini beklemeye başladılar. Haçlı ordusu ormanlarla kaplı Drakon Vadisi'ne gelince Türklerin pususuna düştü. Türk okçuları önce atları hedef aldılar. Birbirine giren atlar, binicilerini sırtlarından atarken Türkler, atları ürküterek bunları geriden

gelen yayaların üstüne sürdüler. Paniğe kapılan Haçlılar, karargâha doğru kaçmaya başladılar, fakat kendilerini takip eden Türklerin elinden kurtulamadılar. Hayatta kalan pek az Haçlı, imparatorun yolladığı gemilerle İstanbul'a geri getirildi.

Birinci Haçlı Seferi (1096-99)

Asillerin kumandasında yola çıkan büyük Haçlı orduları, 1096 sonbaharından itibaren İstanbul'a gelmeye başladılar. Haçlı liderlerinin gelişiyle, bunların gerçek amaçlarının Doğu'da kendilerine devletler kurmak olduğunu anlayan ve bu durumun Bizans açısından doğuracağı tehlikeyi önlemek isteyen İmparator Aleksios, şövalyelerden Batı âdetlerine uygun şekilde kendisine vassallik yemini vermelerini istedi. Buna göre, Haçlılar, Türklerden geri alacakları eski devlet arazisini Bizans'a teslim edecek ve imparatorluk sınırlarının ötesinde kuracakları Haçlı devletleri imparatoru yüksek otorite olarak tanıyacaktı. Buna karşılık imparator, sefer boyunca Haçlıların ihtiyaçlarını karşılayacak ve yanlarına Bizans birlikleri verecekti. 1096 Kasım'ında İstanbul'a ulaşan ilk Fransız Haçlı ordusunun reisi Hugue de Vermandois, imparatorun isteğine uydu. Ancak onun arkasından 23 Aralık'ta gelen Lorraine'li Fransızların reisi Godefroi de Bouillon, böyle bir yemini kabul etmeyince Bizans birlikleriyle Haçlılar arasında çatışma çıktı. Fakat şehir surlarına saldıran Haçlıların yenilgiye uğratılması üzerine Godefroi vassallik yemini etti. Ordusu, Anadolu'ya geçirilip Pelekanon karargâhına yerleştirildi. Daha sonra Bohemund'un kumandasındaki Normanlar, arkasından da Raymond de St.-Gilles'in idaresindeki Güney-Fransızlarından oluşan Haçlı orduları İstanbul'a ulaştı. Raymond'un yanında papanın elçisi sıfatıyla Le Puy piskoposu Adhemar da bulunuyordu.

Aynı tarihlerde, Flandre kontu Robert ve onun arkasından Robert de la Normandie ile Etienne de Blois da ordularıyla geldiler. Aleksios, bütün reislerden vassallik yemini aldıktan sonra bunların da orduları Anadolu'ya geçirildi.

1097 Mayıs'ında Haçlılar, İzmit Körfezi ve Drakon Vadisi yolunu takip ederek İznik önüne geldiler. Bu sırada I. Kılıç Arslan Malatya'yı zapt etmek üzere ülkesinin doğrusunda bulunuyordu. Daha önce Pierre l'Ermite'in ordusuna karşı kazandığı başarı, onu Haçlıların gücü hakkında yanıltmıştı. İznik'i Haçlı kuşatmasından kurtarmak üzere süratle şehir önüne geldiyse de sayıca çok fazla olan Haçlı kuvvetlerini yarıp içeriye giremedi ve şiddetli bir savaştan sonra geri çekildi. Yardım alma ümidi kalmayan İznik garnizonu da şehri Bizans imparatoruna teslim etti (19 Haziran 1097).

Haçlılar, 26 Haziran'da Dorylaion yönünde ilerlemeye başladılar. Bizans kumandanı Tatikios idaresindeki bir Bizans birliği de kendilerine katıldı. Haçlıların yürüyüşünü takip eden Kılıç Arslan, Dorylaion'da pusu kurup onları kıstırdıysa da, bunların iki gruba ayrılarak bir gün arayla yürüdüklerini bilmediği için arkadan gelen kuvvetlerin müdahalesi yüzünden başarı sağlayamadı (1 Temmuz 1097). Haçlı ordusunu mağlup edemeyeceğini, hatta yürüyüşlerine bile engel olamayacağını anlayan Kılıç Arslan, Haçlıların yolları üzerindeki bölgeleri boşaltıp tarlaları yakarak ve su kuyularını tahrip ederek onları zor duruma sokmaya çalıştı. Haçlılar, Dorylaion'dan Akşehir, Konya, Ereğli yolunu takip ederek Maraş ve Göksun üzerinden 20 Ekim 1097'de Antakya önlerine vardılar. Bu arada Godefroi'nın

kardeşi Baudouin ve Bohemund'un yeğeni Tankred, Ereğli'de ana ordudan ayrılıp Gülek Boğazı'ndan Kilikya bölgesine inerek Tarsus, Adana, Misis şehirlerini Türklerin elinden aldılar. Ancak Doğu'da bağımsız bir devlet kurmak isteyen Baudouin, Ermenilerle anlaşarak buradan ayrılıp Urfa'ya gitti. Şehrin Ermeni hâkimi Thoros'u bertaraf ederek, ana Haçlı ordusu henüz Antakya surları önünde şehri kuşatmaya devam ederken, Urfa'da İlk Haçlı devletini kurdu (10 Mart 1097).

Sağlam surlarla çevrilmiş Antakya, Türkler tarafından iyi savunuluyordu. Haçlılar, Cenovalıların takviyesi, bir İngiliz filosunun ve o sırada Kıbrıs'ta bulunan Kudüs patriğinin yardımlarına rağmen, aylarca süren kuşatmadan sonuç alamadılar. Büyük Selçuklu sultanı Berkyaruk'un şehri kurtarmak üzere Musul valisi Kürboğa idaresinde gönderdiği ve birçok mahallî beyin kuvvetleriyle katıldığı büyük bir ordunun yaklaşmakta olduğu haberi Haçlıları endişeye düşürdü (Mayıs 1098). Karargâhta çıkan panik, aralarında kont Etienne de Blois'nın da bulunduğu birçok Haçlının ordudan kaçıp yurtlarına dönmelerine sebep oldu. Etienne, Anadolu'da imparator Aleksios ile karşılaştı ve ona Antakya kuşatmasından sonuç alınamayacağını söyledi. Bunun üzerine imparator da geri döndü. Öte yandan Ermeni asıllı Fîrûz adlı mühtedi bir kumandanla şehrin teslimi hususunda anlaşan Bohemund, diğer Haçlı reislerine imparator gelmediği takdirde şehrin onu zapt edenin elinde kalmasını teklif etti. Bohemund, plânını uygulamak için, Haçlılarla birlikte Antakya önüne gelmiş olan Bizans kuvvetlerinin kumandanı Tatikios'u da geri dönmesi için kandırmıştı. Daha sonra Bohemund, Fîrûz'un yardımı sayesinde birliklerini İki Kızkardeş Kulesi'nden şehre sokmayı başardı. İçeri girenler kapıları açınca Haçlı ordusu şehre girdi. (3 Haziran 1098). Haçlılar, şehrin Müslüman halkını öldürüp her şeyi yağmaladılar. Bununla beraber iç kaleyi alamadılar ve bu sırada Kürboğa'nın ordusu da Antakya önüne vardı. Aralarında şehrin hâkimiyeti hususunda anlaşmazlık çıkan Haçlı reisleri, sonunda anlaşarak 28 Haziran'da şehirden çıktılar ve Kürboğa'nın ordusuyla savaşa tutuştular. Kürboğa orduda otoritesini tam olarak sağlayamamıştı. Yanındaki beylerle uyuşamayınca, bunların çoğu birliklerini alıp gitmişti. Kürboğa her ne kadar yanında kalanlarla birlikte savaşa devam ettiyse de Haçlıları yenemedi ve geri çekilmek zorunda kaldı. Onun çekilmesinden sonra iç kale de teslim oldu. Bu sırada çıkan salgın hastalık yüzünden aralarında Le Puy piskoposu Adhemar'ın da bulunduğu pek çok kişi öldü. Daha sonra Haçlı reisleri arasında Antakya'nın hâkimiyeti konusunda yapılan tartışmalar Bohemund'un lehine sonuçlandı. Bunun üzerine Raymond ordunun başına geçip Kudüs'e doğru yola çıktı; diğer liderler de güneye ilerleyen orduya katılırken, Bohemund Antakya'da kaldı.

Haçlılar, Beyrut yakınlarında Fâtımî topraklarına girdiler. Selçukluların ve Abbâsîlerin düşmanı olan Fâtımîler, 1098'de Kudüs'ü Selçukluların elinden almışlardı. 7 Haziran 1099'da Kudüs önüne gelen Haçlılar şehri kuşattılar, kısa bir süre sonra da Yafa'ya gelen gemilerden yiyecek ve malzeme yardımı almaya başladılar. 8 Temmuz'da oruç tutma emri verildi ve bütün ordu şehrin etrafını dolaşıp Zeytindağı'na çıktı. 13-14 Temmuz'da taarruza geçildi. 15 Temmuz günü Godefroi'nın adamları, Çiçek Kapısı yakınında kuzey surunun bir kısmını zapt ederek şehre girdiler ve Sütunlar Kapısı'nı açtılar. Haçlılar şehre girerken, Müslüman halkın bir kısmı, Kubbetüssahra ve Mescidülaksâ'ya sığınmaya çalıştı; bir kısmı da güney mahallelerine doğru kaçtı. Vali İftihârüddevle'nin, Dâvûd Kulesi'ni kont Raymond'a teslim ettikten sonra adamlarıyla birlikte şehri terk etmesine izin verildi. Haçlılar, Kudüs'ü

zapt ettikten sonra görülmemiş bir vahşet sergilediler. Şehirdeki bütün Müslümanlar öldürüldü. Tankred Kubbetüssahra'ya saldırıp yağmaladı. Mescidülaksâ'ya sığınanlar da kılıçtan geçirildi. Musevîlerin hepsi Müslümanlara yardım ettikleri gerekçesiyle sağındıkları sinagoglar ateşe verilerek yakıldı. Böylece Haçlılar, yola çıktıktan üç yıl sonra hedeflerine ulaşmış oldular. Haçlıların bu başarısında, o yıllarda birlik ve beraberlikten uzaklaşmış bulunan Müslüman Türk dünyasının meselenin önemini kavrayamamış ve böyle bir saldırıya karşı zamanında birleşememiş olmasının payı vardır.

Kudüs'ün zaptından sonra Haçlı liderleri, burada kurulacak idarenin dinî değil, resmî otorite ile yönetilmesine karar verdiler. Godefroi de Bouillon "Kutsal Mezarın Savunucusu" unvanıyla idarenin başına getirildi. 1099 Aralık'ında Bohemund ve Baudouin, hac yeminlerini yerine getirmek üzere Kudüs'e geldiler. Bohemund'a Pisa piskoposu Daimbert refakat etmekteydi. Daimbert, Kudüs patriği seçildi. O, her ne kadar Kudüs'ün idaresini ele geçirmeye çalıştıysa da, Godefroi'nın ölümü üzerine (18 Temmuz 1100) Baudouin'in Urfa'dan çağırılıp kral olmasıyla (24 Aralık 1100) bu arzusunu gerçekleştiremedi. Böylece Kudüs'te bir kilise devleti değil, Haçlıların başından beri gerçek hedeflerini açıkça ortaya koyan biçimde, bir feodal krallık kuruldu.

Doğu'da Kurulan Haçlı Devletleri Urfa Kontluğu (1098-1144)

Urfa'daki Ermenilerin daveti üzerine buraya gelen Baudouin de Boulogne'un şehrin hâkimi Thoros'u bertaraf ederek kendi hâkimiyetini ilân etmesiyle kurulan Urfa Kontluğu, Doğu'daki ilk Haçlı devleti oldu (10 Mart 1098). Baudouin kısa zamanda civardaki bazı kalelerle Samsat ve Seruc'u ele geçirerek kontluğun arazisini genişletti. Ancak ağabeyi Godefroi'nın ölümü üzerine kontluğun idaresini kuzeni Baudouin du Bourg'a devrederek Kudüs'e gitti ve kral unvanıyla idarenin başına geçti. Urfa'nın ikinci kontu Baudouin du Bourg (1100-1118) kontluğun topraklarını fazla genişletemediyse de Türk saldırılarına karşı koruyabildi. 1102'de yanına gelen kuzeni Joscelin de Courtenay kendisine iyi bir yardımcı oldu. 1118'de Baudouin'in ölümü üzerine Kudüs tahtına bu defa Baudouin du Bourg geçti ve Urfa'nın idaresini Joscelin'e bıraktı. Onun 1131'de ölümünden sonra yerini alan oğlu II. Joscelin'in zamanında atabek İmâdeddin Zengi 24 Aralık 1144'te Urfa'yı fethetti ve kontluk son buldu. Bununla beraber Haçlılar, II. Joscelin'in idaresinde Tell Bâşir merkez olmak üzere Fırat'ın batısında 1150'ye kadar varlıklarını sürdürdüler. 1150'de Joscelin, Nureddin Mahmud Zengi'ye esir düştü ve Halep zindanında öldü. Karısı, kontluktan geri kalan toprakları Bizans'a satıp bölgeden ayrıldı.

Antakya Prinkepsliği (1198-1268)

Antakya'nın ilk hâkimi Bohemund, 1100 Ağustos'unda Danişmendli beyi tarafından esir edilince yerini yeğeni Tankred aldı. Üç yıl sonra serbest kalan Bohemund, 1104'te Avrupa'ya dönerek papa II. Pascalis'i yeni bir Haçlı Seferi konusunda ikna etti. Ancak topladığı ordu ile Doğu'ya gitmek yerine Bizans'ın Dyrrhakhion şehrine saldırdı. Fakat saldırı başarısız oldu ve Bohemund imparatora Antakya için vassallik yemini etmeye mecbur kaldı. Ardından İtalya'ya döndü ve 1111'de öldü. Antakya'nın idaresine sahip olan Tankred ise dayısının yeminini hiçe sayarak Bizans hâkimiyetini tanımadı.

1112'de ölümünden sonra prinkepsliğin idaresi kuzeni Roger de Salerne'e geçti. Antakya'daki Norman hâkimiyeti, Artuklu beyi İlgazi'ye karşı 28 Haziran 1119'da yapılan savaşta (Ager Sanguinis) büyük bir darbe yediği gibi, Roger de savaşta öldü. 1126'da Bohemund'un oğlu II. Bohemund gelinceye kadar Antakya'nın idaresini Kudüs kralı II. Baudouin üstlendi. 1126'da prinkepsliğin başına geçen ve kral II. Baudouin'in kızı Alice ile evlenen II. Bohemund'un hâkimiyeti, 1130'da Danişmendlilerle yaptığı savaşta ölmesiyle kısa zamanda son buldu. Eşi Alice, kızı Constance namına idareyi üzerine aldıysa da, 1136'da Constance ile evlenen Raymond de Poitiers, prinkepsliğin başına geçti. Onun hâkimiyeti de 1149'da Halep hükümdarı Nureddin Mahmud'a karşı yaptığı savaşta ölümüyle noktalandı. Hanımı Constance ise Renaud de Châtillon ile evlendi. Renaud'nun Antakya hâkimiyeti de 1161'de Nureddin'e esir düşmesiyle son buldu. Yerini Konstance'ın ilk kocası Raymond'dan olan oğlu III. Bohemund aldı. Onu, oğlu, torunu ve halefleri takip ettiyse de, Antakya prinkepsliği 1268'de Memlûk sultanı Baybars tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar Doğu siyasetinde fazla söz sahibi olamadan varlığını sürdürdü.

Kudüs Krallığı (1099-1187);

İkinci Krallık (1187-1291)

1100 Noel'inde krallık tacını giyen I. Baudouin, Kudüs devletinin sınırlarını Venedik ve Cenova filolarının yardımı sayesinde Filistin kıyı şehirlerini zapt etmek suretiyle genişletti. Arsuf, Kaysâriye, Hayfa, Yafa, Akkâ, Beyrut ele geçirildi ve bu şehirlerde yardımlarına karşılık Venedik ve Cenovalılara birer mahalle verildi. Galileae bölgesi işgal edilip buralarda kaleler inşa olundu. Bununla beraber sınırları daha Doğu'ya doğru yürütmek mümkün olmadı. I. Baudouin son seferinde Güney'de Ayla'ya kadar ilerledi.

Ölümünden sonra Kudüs tahtına geçen II. Baudouin (1118-31) zamanında Tyros da zapt edildi. Bu dönemde kurulan Templier ve Hospitalier şövalye tarikatları, dinî-askerî kurumlar şeklinde gelişerek ülkenin stratejik noktalarına yerleştiler ve krallık ordusunda hizmet etmeye başladılar. II. Baudouin'in ölümünden sonra onun kızı Melisende ile evlenen Foulque d'Anjou (1131-43) başa geçti. Onun siyaseti, genişlemeye son verip sınırların sabitleştirilerek korunmasına dönük oldu. Bu, uygun bir siyasetti; zira saltanatı, İmâdeddin Zengi'nin kudretinin arttığı zamana rastlamıştı ve bütün Haçlı devletleri, Zengi'nin etrafında toplanan İslâm âleminin tehdidi altına girmişti. Foulque 1143'te ölünce yerine oğlu III. Baudouin kral ilân edildi ama yaşı küçük olduğu için krallığın idaresini annesi Melisende eline aldı. Onun zamanında düzenlenen İkinci Haçlı Seferi orduları, 1148'de Kudüs'e vardı ve Dımaşk üzerine yürüdüyse de, sefer tam bir fiyasko ile bitti. 1152'de III. Baudouin nihayet iktidara tek başına sahip olabildi ve 19 Ağustos 1153'te Askalân'ı zapt ederek krallık sınırlarını güneye doğru genişletti. Onun 1162'de ölümünden sonra yerini kardeşi Amaury aldı. Amaury hâkimiyeti boyunca Mısır'ı ele geçirmek için uğraştı. Ama bütün girişimleri sonuçsuz kaldı. 1174'te ölünce tahta oğlu IV. Baudouin (Cüzzamlı) çıktı. Krallığı büyük bir enerji ile yönetmeye çalıştıysa da 1185'te hastalığına yenilip öldü. Daha sonra çocuk yaşta olan kız kardeşinin oğlu V. Baudouin unvanıyla tahta çıktı ve krallığın idaresini nâib olarak Trablus kontu III. Raymond eline aldı. Fakat çocuk kral V. Baudouin,

1186’da ölünce annesi Sybylle kraliçe ilân olundu. Onun kocası Guy de Lusignan da krallık tacını giydi. Guy’ün başarısız idaresi krallığı çöküşe sürükledi. 4 Temmuz 1187’de uğranılan Hıttîn yenilgisi krallığın sonu oldu. Salâheddin Eyyûbî, 2 Ekim 1187’de Kudüs’e girdi ve 1188 yılında da fetihlerine devam etti. Krallığın elinde kalan Sûr şehrinde Haçlılar tutunmayı başardılar. Kudüs’ü geri almak maksadıyla düzenlenen Üçüncü Haçlı Seferi de sonuçsuz kaldı. Fakat bu sırada Akkâ’nın ele geçirilişi -ismen de olsa- Kudüs krallığına 1291 yılına kadar Yakın Doğu’da tutunmak imkânını verdi.

Trablus Kontluğu (1109-1289)

Doğu’da kurulan dördüncü Haçlı devletidir. Toulouse kontu Raymond, Trablus’u zapt etmeye çok çalıştıysa da, şehir onun 1105’te ölümünden sonra halefleri tarafından alınabildi (1109). Kontluğu önce Bertrand, sonra oğlu Pons idare ettiler. Pons, 1137’de Müslümanlara karşı yaptığı savaşta ölünce kontluğun başına oğlu II. Raymond geçti. Komşu Haçlı devletleri ile iyi ilişkilerini sürdürdü. Fakat saltanatının başlarında atabek İmâdeddin Zengi’nin baskısında kaldı, hatta kısa bir süre ona esir düştü. İkinci Haçlı Seferi sırasında doğuya gelen üvey kardeşi Alphonse-Jourdain’in kontluk üzerinde hak iddia etmesi yüzünden zorda kaldı. 1152’de ölünce oğlu küçük olduğundan idareyi önce hanımı Hodierna eline aldı. Daha sonra kontluğun idaresini üzerine alan III. Raymond 1187’ye kadar hâkimiyetini sürdürdü. Ölümünde vasiyeti üzerine Trablus kontluğunu Antakya prinkepsi III. Bohemund’a bağlandı. Kontluk’un ömrü 1289’da Memlûklar tarafından fethedilinceye kadar devam etti.

1101 Yılı Haçlı Seferleri

Kudüs’ün zaptı haberinin Avrupa’da yarattığı heyecanla ve Doğu’daki Haçlı gücünü insan sayısı bakımından takviye etmek için papa II. Pascalis tarafından organize edilen bu sefere, kontların ve din adamlarının idaresinde ayrı ayrı üç ordu katıldı. 1101 ilkbaharında İstanbul’a gelerek Anadolu’ya geçen ve Fransız, Alman, Lombardlar’dan oluşan bu ordulardan birincisi, Türkiye Selçuklu ve Danişmendli kuvvetleri tarafından Merzifon yakınlarında, Fransızlar’dan oluşan ikincisi, Konya’yı geçer geçmez, Aquitania’lı Fransızlar’dan ve Bavyera’lı Almanlar’dan oluşan üçüncüsü de Ereğli yakınlarında imha edildiler (Ağustos-Eylül 1101). Liderler ve canlarını kurtarabilen pek az kişi ancak 1102’de Kudüs’e gidebildi. Fakat seferin askerî yönden hiçbir önemi kalmamıştı. Daha fazla insan gücü sağlayarak Kudüs krallığını kuvvetlendirmek üzere düzenlenmiş sefer mahvolup gitmişti. Türkler bakımından ise Haçlı hareketine ilk darbeyi vuran 1101 yılı başarısı, onların Anadolu’daki varlığını ve bu topraklardan atılamayacağını ispatladı. Artık İstanbul’dan Suriye’ye çaprazlama inen yol, Bizans ve Haçlılara kapanmıştı. Her ne kadar 1147/48 ve 1190’da Alman ve Fransız Haçlı orduları bu geçiş yolunu zorladılarsa da, başarılı olamadılar. Bundan sonra Haçlı orduları, seferlerini Anadolu dışından, deniz yoluyla yaptılar. 1101 yılı başarısı, Anadolu’dan başka Suriye’deki Türk-İslâm dünyası için de yararlı oldu. Çünkü sayıları yüzbinlerle ifade edilen bu ordular, hedeflerine ulaşmış olsalardı, insan gücü bakımından üstünlüğe ulaşan Haçlılar, kıyı şeridiyle yetinmeyip Suriye’nin iç kısımlarına yayılmak belki de Halep ve Dımaşk’ı ele geçirmek fırsatını yakalayacaklardı. Fakat 1101 yılı ordularının Anadolu’da yok edilişi, Suriye Müslümanlarını da Haçlılardan gelecek çok daha büyük

tehlikelerden korumuş oldu. Ayrıca 1101 yılı Haçlı yenilgisi, Bizans ile Batı arasında zaten mevcut olan güvensizlik duygularını ve nefreti arttırdığı gibi, yenilginin suçunu imparatora yüklemek isteyen Batı dünyasını Bizans'a karşı daha fazla öfkelendirdi ve Bizans'ın Anadolu'da yeniden toprak ele geçirmek emellerini de imkânsız kıldı.

İkinci Haçlı Seferi

Urfa'nın Türkler tarafından fethedildiği (24 Aralık 1144) haberi Avrupa'da şok etkisi yaptı. Papa III. Eugenius 1145 yılı sonunda yeni bir Haçlı Seferi çağrısı yaptı. 31 Mart 1146'da Vèzelay'de aziz Bernard de Clairvaux'nun ateşli konuşması büyük bir halk kitlesinin sefere katılmasını sağladı. Fransa kralı VII. Louis ve Alman kralı III. Konrad haçı kabul ettiler. Konrad 1147 Mayıs'ında büyük bir orduyla yola çıkıp 10 Eylül'de İstanbul'a vardı. Böyle bir girişimden memnun olmayan ve doğacak yeni sıkıntılardan endişe duyan Bizans imparatoru Manuel Komnenos, Sultan Mesud ile barış yapmak gereğini duydu. Alman Haçlı ordusu, arkalarından gelen Fransızlar İstanbul'a ulaşmadan Anadolu'ya geçirildi. Konrad, imparatorun uyarısına rağmen, İznik'ten Doğu'ya dönerek Türk topraklarına girdi; niyeti Birinci Sefer'in takip ettiği yoldan gitmekti. Bizans topraklarında yürüdükleri sürece rahat ilerlediler. Fakat Türk topraklarına girince su ve yiyecek sıkıntısı başladı ve 26 Ekim günü Dorylaion yakınında Selçuklu ordusunun saldırısına uğradılar. Kısa bir savaştan sonra Alman Haçlı ordusu mahvoldu. Ordusunun onda dokuzunu kaybeden Konrad, gerisin geri İznik'e kaçtı. Bu arada, 4 Ekim'de İstanbul'a gelerek Anadolu'ya geçen Fransız Haçlı ordusu da Kasım ayı başında İznik'e varmış bulunuyordu. İki kral İznik'te buluşarak Güney'e doğru birlikte yürümeye karar verdiler ve Balıkesir-Bergama-İzmir üzerinden Efes'e gittiler. Sağlığı bozulan Konrad buradan İstanbul'a döndü. Manuel kendisine yakın ilgi gösterdi ve iki hükümdar arasında yakın bir dostluk kuruldu. Konrad 1148 Mart'ında bir Bizans filosuyla Filistin'e gitti ve Nisan ayında Akkâ'da karaya çıktı.

Fransızların Efes'ten Antalya'ya gidişleri zor oldu. Yol boyunca Türklerin saldırısına ve kış aylarının zor koşullarına karşı koyarak Şubat başında Antalya'ya vardılar. Kral Louis ve şövalyeler buradan gemilerle Antakya'ya giderken, geride bırakılan yaya ordusu, Kilikya bölgesinden yürüyerek Antakya'ya ulaşmaya çalıştı. Antakya prinkepsi Raymond, Fransız Haçlılarının yardımıyla şimdi Urfa'dan Hama'ya kadar uzanan bölgeye sahip bulunan ve Antakya için büyük tehlike haline gelen Nureddin Mahmud b. Zengi'nin güç merkezi olan Halep'e saldırmak istiyordu. Fakat bir an önce Kudüs'e gitmek isteyen kral Louis, buna yanaşmadı. Bütün Haçlılar, Filistin'e vardıktan sonra Kudüs kraliçesi Melisende ve Kral III. Baudouin, Alman ve Fransız ileri gelenleriyle 24 Haziran 1148'de Akkâ'da toplantı yaparak Dımaşk üzerine sefere karar verdiler. Dımaşk, şüphesiz büyük bir ganimetti ama Nureddin'in kudretinden çekinen Dımaşk emîri Unur, Kudüs krallığı ile dost kalmaya çalışan ve iş birliği yapmaya hazır bir kimseydi. Ancak böyle bir girişimden endişeye kapılan Unur tabiatıyla Nureddin'den yardım istemek zorunda kaldı. Nureddin'de Dımaşk'a doğru ilerlemekte gecikmedi. Sefer, sadece hatalı kararlaştırılmamıştı, kötü de uygulandı. 28 Temmuz'da 5 günlük bir kuşatmadan sonra Haçlı ordusu geri çekildi. Bu başarısızlık, Haçlıların itibarına büyük bir darbe vurdu. Konrad, derhal Filistin'den ayrılıp İstanbul'a gitti ve Sicilya kralı Roger'ye karşı imparator ile anlaştıktan sonra

1149'da Almanya'ya döndü. Louis, 1149 yaz başına kadar Kudüs'te kaldıktan sonra imparator Manuel'e aşırı düşmanlık hisleri içinde yola çıkarak İtalya'da Roger ile buluştu. İki kral, intikam almak üzere derhal Bizans'a karşı bir Haçlı Seferi yapmayı plânladılarsa da, bu plânı uygulamak imkânını bulamadılar. Böylece Batılıların İstanbul'u ele geçirme düşünceleri hiç değilse yarım yüzyıl ertelenmiş oldu. Öte yandan seferin başarısızlığı, İslâm dünyasının kendilerine güven ve cesaret duymalarını sağladı.

İkinci Haçlı Seferi'nden sonraki 40 yıl, İslâm dünyasının kudretinin yükseliş dönemi oldu. Önce Nureddin'in sonra Salaheddin'in idaresinde birleşen Müslümanların başarıları karşısında, ne 1153'te Askalan'ı zapt ederek krallığın sınırlarını güneye genişleten III. Baudouin'in ne de kardeşi Amaury'nin Mısır'ı ele geçirmek için yıllarca süren mücadelesi sonucunda krallık büyük bir yarar sağlayabildi. Nureddin ise, bu arada önce Dımaşk'a (1154) sonra Mısır'a (1169) hâkim olmayı başardı. 1174 yılında Nureddin ve Amaury öldüğünde, sadece Kudüs krallığının değil Antakya ve Trablus devletlerinin sınırları da, tek bir bayrak altında toplanmış olan Müslümanlarca çevrilmiş bulunuyordu. Bundan sonraki 13 yıl içinde krallık çöküntüye uğradı. Kudüs tahtına çıkan Amaury'nin oğlu IV. Baudouin cüzzamlıydı. Genç krala niyabet konusunda krallık erkânı ikiye ayrıldı; önce Trablus kontu III. Raymond naip oldu, 1176'da ise bu görevi karşı grubun başında bulunan kralın dayısı III. Joscelin üstlendi. Genç kralın hastalığı hızla artmaktaydı, çocuğu yoktu. Bu sebeple 1177'de kız kardeşi Sibylle'in oğlu tahtın vârisi ilân olundu. Bu arada Sibylle'in kocası ölmüş, o da Guy de Lusignan ile evlenmişti. Ancak bu evlilik baronlar arasındaki rekabeti kızıştırdı. Ana kraliçe Agnes de Courtenay, kardeşi Joscelin, kızı Sibylle ve Lusignan'ların dahil olduğu bir saray partisi oluştu. Bunlar Ibelin ailesi, Renaud de Sidon, Trablus kontu Raymond ve bazı baronların muhalefetiyle karşılaşmaktaydılar. Bu iç sorunların yanı sıra krallık, Batı'dan beklediği yardımı alamıyordu. Bizans da yardım edecek durumda değildi. 1176 yılı Bizans için bir dönüm noktası olmuştu. Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan, imparator Manuel'in idaresindeki Bizans ordusunu 1176 Eylül'ünde Myriokephalon'da büyük bir yenilgiye uğratmıştı. Bu yenilgi, bir asır önceki Malazgirt'i hatırlatan korkunç bir darbe olmuştu. 1180'de Manuel'in ölümünden sonra ise krallığın Bizans ile iş birliği ümitleri sönmüştü. Buna mukabil Salaheddin kudretinin zirvesine yaklaşmaktaydı.

IV. Baudouin 1185'de öldü ve Trablus kontu III. Raymond'un niyabetinde çocuk kral V. Baudouin, Kudüs tahtına çıktı. Raymond krallığı ayakta tutabilmek için bütün baronların tasvibiyle Salaheddin ile 4 yıllık bir anlaşma yaptı. Fakat 1186'da V. Baudouin ölünce, saray partisi nâip III. Raymond'u idareden uzaklaştırıp Sibylle'e taç giydirdiler; o da kocası Guy'e taç giydirip onu Kudüs kralı yaptı. Aslında kral Guy, Müslümanlarla anlaşmanın sürmesine taraftar idi. Ama Kerak hâkimi Renaud de Châtillon, yıllardan beri Müslümanlara karşı sürdürdüğü eşkiyalıktan vazgeçemiyordu.

1186 sonunda yeniden bir Müslüman kervanına saldırarak barış anlaşmasını bozdu. Bunun üzerine Salaheddin krallığa savaş ilân etti. 1187 ilkbaharında Salaheddin Havran bölgesinde ordusunu toplarken, Kral Guy de bütün asil ve şövalyelerini kuvvetleriyle birlikte Akkâ'ya çağırdı. Salaheddin, Sennabra yanında Ürdün suyunu geçerek 2 Temmuz'da Kefr Sebt'te karargâh kurdu.

Ordusunun bir kısmı ise, Tiberias'a hücum edip şehri ele geçirdi. Fakat Trablus kontunun hanımı Eschive iç kalede direndi. Krallık ordusu da 2 Temmuz'da Sephoria'da karargâh kurmuştu. Tiberias'tan gelen yardım çağrısı üzerine 3 Temmuz'da krallık ordusu harekete geçince, Salaheddin de ordusunu Hittîn mevkiine yerleştirdi. Bir gün boyu yorucu yürüyüşten ve susuz bir geceden sonra, 4 Temmuz'da Müslümanlar kuşatma altına aldıkları krallık ordusuna taarruz ettiler. Haçlı piyadeleri göle doğru kuşatmayı yarmaya çalıştılarsa da, başarılı olamadılar. Şövalyeler ve atlı askerler şiddetle savaştılar ama sonunda yenildiler. Sadece Trablus kontu Raymond, Renaud de Sidon, Balian d'Ibelin kuşatmayı yarıp kurtuldu. Kral Guy'ün hayatı bağışlandı fakat Renaud de Châtillon ile Templier ve Hospitalier tarikatı şövalyeleri öldürüldü. Kutsal Haç, Müslümanların eline geçti. Kudüs krallığının hemen hemen bütün askerî gücü yok edilmişti. Bundan sonra Taberiye, Akkâ, Nablus, Yafa, Sayda, Beyrut, Askalan, Gazze birbiri ardınca zapt olundu. 2 Ekim'de Kudüs de teslim oldu. Salaheddin Kudüs halkına çok merhametli davrandı ve az bir fidye ödeyerek gitmelerine izin verdi. Ayrıca binlerce kişiyi de serbest bıraktı.

Kudüs'den ayrılanlar Sûr, Trablus ve Antakya'ya sığınırken Ortodokslar ve Yakubiler şehirde kaldılar. Musevîlerin de şehre yerleşmesine izin verildi. 1188 yılında Salaheddin fetihlerine devam etti. 1189 sonunda Tyros dışında bütün krallık topraklarını eline geçirdi. Trablus kontluğu ile Antakya prinkepsliği ise sadece başkent ve birkaç kasabadan ibaret kaldı.

Üçüncü Haçlı Seferi

Kudüs'ün Müslümanlar tarafından zaptı Avrupa'da büyük yankı uyandırdı. Bunu, Konrad de Montferrat idaresinde Tyrus'da toplanan Haçlıların Batı'dan âcil yardım istemek üzere gönderdikleri Tyrus başpiskoposu Josias'ın Sicilya'ya gelişi takip etti. Sicilya kralı II. Guillaume, yardım amacıyla derhal Suriye sahillerine bir filo gönderdi. Josias Sicilya'dan Roma'ya gitti. Papa III. Urbanus duyduğu haberlerin üzüntüsüyle 20 Ekim'de öldü. Halefi Papa VIII. Gregorius ise yayımladığı bildiri ile yeni bir Haçlı Seferi çağırısı yaptı. Ancak o da iki ay sonra öldü. Yerine papa seçilen III. Clemens Alman imparatoru Friedrich Barbarossa ile temasa geçerken, Josias da Fransa ve İngiltere krallarının yanına gitti. Krallar yeni bir Haçlı Seferini kabul ettiler ama ülkelerindeki sorunlar yüzünden hemen yola çıkacak durumda değillerdi.

Nihayet Alman imparatoru Friedrich Barbarossa 1189 Mayıs'ında büyük bir orduyla yola çıktı ve Balkanlar üzerinden Bizans topraklarına geldi. Ancak Friedrich ile Bizans imparatoru II. Isaakios Angelos arasında neredeyse savaşa dönüşecek anlaşmazlıklar oldu. Sonunda Friedrich ordusunu Çanakkale Boğazı'ndan Anadolu'ya geçirip Güney'e ilerledi. Bu ordunun büyüklüğü karşısında endişeye kapılan sultan II. Kılıç Arslan, bunlarla açık bir savaşa girişmedi; ordunun peşine takılıp artçıları rahatsız etmekle yetindi. Bu etkili bir taktik oldu. Açlık, susuzluk ve Türklerin baskını Almanlara ağır kayıplar verdirmeye başladı. Friedrich, her ne kadar sultan tarafından boşaltılmış olan Konya'ya girdiyse de burada fazla kalmadı ve ordusunu Toros geçitlerinden Silifke'ye doğru yürüttü. 10 Haziran 1190'da ordu, Silifke ovasına vardı. Ancak Friedrich'in Silifke çayını geçerken boğulması üzerine ordusu dağıldı; oğlu Friedrich'in idaresinde küçük bir ordu Tyros'a ulaşabildi. Böylece

Doğu'daki Haçlıların ümitle bekledikleri yardım kaybolup gitti. Fakat yeni Haçlı Seferi'nden önce Doğu'da az da olsa bir düzelme başlamıştı. Hittîn Savaşı'ndan iki hafta sonra Tyros'a gelen Konrad de Montferrat, şehrin savunmasını üzerine alarak Salaheddin'e karşı direnmeyi başlattığı gibi, Avrupa'dan arka arkaya gelen donanmaların yardımıyla gücünü arttırdı. Ancak 1188'de Salaheddin tarafından serbest bırakılan kral Guy'e boyun eğmeyi kabul etmedi.

Guy, otoritesini kurabilmek için cüretkâr bir adım atarak Akkâ'yı kuşattı. Salaheddin gafil avlandı; ordusunu Akkâ'ya getirirken, şehri kuşatan Haçlılar, Batı'dan yardım almaya başlamışlardı bile. Salaheddin ne şehre girebiliyor ne de Haçlı kuşatmasını kırabiliyordu. 1190 sonbaharına kadar sürüp giden çarpışmalar sonuçsuz kaldı. Bu tarihte, kraliçe Sibylle, salgın hastalıktan ölünce krallık veraseti kardeşi Isabella'ya geçti ve Guy'ün tacı tehlikeye düştü. Guy'ü sevmeyenler bunu fırsat bildiler. Konrad, Isabella ile evlendirilip kral ilân olundu. Fakat Guy de krallık iddiasından vazgeçmedi. 1191 Mayıs'ında Haçlı karargâhında durum böyleyken önce Fransa kralı II. Philippe sonra İngiltere kralı I. Richard ordularıyla deniz yolundan Akkâ önündeki Haçlı karargâhına ulaştılar. İngiltere kralı Richard, yolculuğu sırasında Kıbrıs'ı da ele geçirmişti. Bütün Haçlı kuvvetlerinin şiddetli hücumu üzerine Akkâ garnizonu 11 Temmuz 1191'de Salaheddin'in izni olmadan şehri Haçlılara teslime mecbur kaldı. Salaheddin bu duruma çok üzüldüyse de, anlaşma şartlarına uydu; esir mübadelesini ve Kutsal Haç'ı iade etmeyi kabullendi. Haçlılar, Akkâ'ya girerken şehrin bölüşülmesi konusunda tartışmalar çıktı. İngiltere kralı Rişard, Avusturya Herzog'u Leopold'e hakaret etti, Fransa kralı Philippe'i kızdırdı. İkisi de yurtlarına geri döndüler. Salaheddin, ilk grup esirleri serbest bıraktığında; Richard adları verilen asillerin hepsinin teslim edilmediğini söyleyerek Müslüman esirleri serbest bırakmayı reddetti. Yapılan bütün pazarlıklar sonuçsuz kaldı ve Kudüs'e gitmek için sabırsızlanan Richard, Akkâ garnizonundan geriye kalmış olan 2700 kişiyi hanımları ve çocuklarıyla birlikte öldürttü (20 Ağustos 1191). Böylesine bir katliam barış görüşmelerine son verdi. Richard, her ne kadar Arsuf'taki savaşta başarı sağladı, Yafa'yı üs olarak ele geçirdi, hatta 1192'de Daron'u aldıysa da, Kudüs'e asla ulaşamadı. Bu arada geri dönmesi için yurdundan haberler almaktaydı. Nihayet 2 Eylül 1192'de Salaheddin ile 5 yıl sürecek barış anlaşması imzalayıp Doğu'dan ayrıldı. Fakat yolculuğu maceralı geçti. Leopold tarafından yakalanıp Alman imparatoru VI. Heinrich'e teslim edildi ve ancak 1194 Mart'ında yurduna dönebildi.

Kudüs'ü almak amacıyla düzenlenen bu sefer de hedefine ulaşamadı. Fakat Akkâ'nın zaptı krallığın devamını sağladı. Kral Konrad'ın öldürülmesinden sonra Isabella ile evlenen Henry de Champagne kral ilân olundu. Guy'a ise Kıbrıs'ın idaresi verildi. Üçüncü Haçlı Seferi'nin en uzun başarısı Kıbrıs'ın zaptı oldu. Sonraki yıllarda, sadece bir üs olarak değil, kendi başına bir krallık haline gelerek önemi daha da arttı. Seferin son bulmasından az sonra Salaheddin öldü (3 Mart 1193) ve iktidar oğulları, kardeşleri, akrabaları arasında bölüşülünce İslâmın birliği parçalandı. Eyyûbî ailesi içindeki anlaşmazlıklar, Müslümanları Akkâ merkezi etrafında (ismen Kudüs krallığı ve ikinci krallık adıyla) varlığını sürdüren Haçlılara karşı harekete geçmekten alıkoydu. Eyyûbîler, genelde Haçlılarla barış içinde yaşamayı tercih ettiklerinden, Kral Henry krallıkta düzeni yeniden kurmak imkânını buldu. 1194'te Guy öldü ve kardeşi Amaury de Lusignan Kıbrıs kralı oldu. 1197'de Amaury, Alman imparatoru VI. Heinrich tarafından taçlandırıldı. Antakya-Trablus hâkimiyetini elinde tutan III.

Bohemund, Kilikya Ermeni hâkimi II. Leo tarafından rahatsız edilmekle birlikte bağımsız idaresini sürdürmekteydi. Leo ise gücünü arttırmak peşindeydi. Amaury gibi o da VI. Heinrich'e ve papaya başvurarak 1198'de krallık tacını elde etti.

Dördüncü Haçlı Seferi

1198'de papa seçilen III. Innocentius, kilisenin Batı'da birçok sorununa rağmen Doğu'ya yeni bir Haçlı seferi düzenlenmesini istiyor ve bunu papalığın görevi sayıyordu. Yolladığı elçiler ve mektuplarla, Avrupa'nın söz sahibi kişilerini bu harekete katılmaya çağırdı. Başta Foulque de Neuilly olmak üzere birçok din adamını bu konuda vaazlar vermekle görevlendirdi. 1199'da papa sefere malî güç temini için yeni bir vergi koydu (bu vergi daha sonra papalık gelir vergisi haline dönüşmüştür). 1199 Kasım'ında Champagne kontu Thibaut tarafından düzenlenen bir turnuvada Fransız asillerin Haçlı yemini etmesi ve daha sonra buna başkalarının da katılmasıyla sefer hazırlıkları başladı. Thibaut seferin reisi seçildi ve seferin bu sırada İslâm dünyasının merkezi haline gelmiş bulunan Mısır üzerine yapılması kararlaştırıldı. Ulaşım araçları sağlamak için Venedik ile temasa geçildi. Fakat Venedik'in işe karışması seferin kaderini etkiledi. Seferin Mısır'a yapılması Venedik'in ticarî çıkarlarına uygun düşmüyordu. Buna mukabil Bizans'tan nefret eden Venedik doge'u Enrico Dandolo Mısır yerine İstanbul üzerine yapılacak bir seferin Venedik açısından çok daha yararlı olacağı kanısındaydı. Yine de anlaşma yapıldı. Venedik'e ulaşım için para ödenecek, fetihler eşit paylaşılacaktı. Ancak 1201'de Thibaut öldü. Yerine seferin reisi seçilen Boniface de Montferrat ise Enrico Dandolo ile anlaştı ve seferin yönlendirilmesi Venedik'in eline geçti. 1202 yazında Venedik'te toplanan Haçlı ordusu beklenilenden az oldu. Yolculuk için Venedik'e ödenecek para yeterli değildi. Sonuçta Haçlılar, para ödemek yerine,Venedik'in Macar şehri Zara'yı zaptına yardımı kabul ettiler. Zara, Hıristiyan şehri olmasına rağmen 15 Kasım 1202'de ele geçirilip yağmalandı. Haçlıların bu şekilde davranışları, onların Haçlı Seferleri'nin başlangıcından beri sadece Doğu'da kendi çıkarlarına uygun düşen girişimlerde bulunduğunu bir kez daha göstermekteydi. Haçlılar Zara'da iken, kardeşi tarafından tahtan indirilmiş olan eski imparator II. Isaakios'un oğlu Aleksios'tan bir mesaj aldılar: Aleksios amcasının yerine kendisini tahta çıkardıkları takdirde Haçlılara Venedik'e olan borçlarını ödemeyi ve sefere destek vermeyi vaad ediyordu. Haçlılar fazla zorlanmadan bu teklifi kabul ettiler. Haçlı filosu 24 Haziran 1203'te İstanbul önüne geldi. İmparator III. Aleksios kaçtı ve Aleksios babası ile birlikte tahta çıktı. Ama Haçlılara verecek parayı bulamıyordu. Halk endişe içindeydi. Haçlılar civar köylere saldırıyor, her şeyi yağmalıyorlardı. Nihayet Haçlılarla anlaşan yeni imparatorlar, kızgın halk tarafından tahtan indirilince, bu ayaklanmayı kendilerine karşı bir meydan okuma olarak değerlendiren Haçlılar, şehri hücumla zapta karar verdiler.

Şehir, 13 Nisan 1204'te düştü ve Haçlılar İstanbul'u, 1099'da Kudüs'ü zapt ettiklerinden yaptıkları korkunç katliama pek uygun düşen bir vahşetle yağmaladılar. 900 yıl boyunca Hıristiyanlığın merkezi olan İstanbul, bu yağma sonunda bütün ihtişamını, zenginliğini, sanat eserlerini, herşeyini bir daha yerine gelmeyecek şekilde kaybetti. Haçlılar İstanbul'da Lâtin İmparatorluğu adıyla 57 yıl (1204-1261) sürecek bir hâkimiyet kurdular. Baudouin de Flandre imparator seçildi. İstanbul'un ilk Lâtin patriği,

Venedikli Thomas Morosini oldu. Bizans toprakları, Haçlılar ve Venedikliler arasında paylaşıldı. Venedik, ticarî bakımdan önem taşıyan kıyı şehirlerini ve adaları alırken, Haçlılar Selânik, Yunanistan ve Pelopones'de devletler kurdular. Buna mukabil İstanbul'dan kaçan Bizans erkânı da, Haçlıların eline geçmemiş bulunan Epiros bölgesinde ve İznik'te Bizans'ın uzantısı olan iki devlet tesis ettiler. Bu iki devlet yanında Bulgar Çarlığı ile de mücadele zorunda kalan Lâtin İmparatorluğuna 25 Temmuz 1261'de İznik Bizans devleti son verdi. Filistin'deki Haçlılara yardım götürmeyen ve Müslümanlar açısından hiçbir tehlike yaratmamış olan bu sefer, aksine Bizans'a vurduğu darbeyle Anadolu'daki Türk hâkimiyetinin güçlenmesine yarar sağladı. Türkiye Selçuklu devleti sınırlarını Akdeniz ve Karadeniz kıyılarına kadar genişletti. Anadolu ticaret yolları elde edilen limanlarla dünya ticaretine açıldı ve önem kazandı.

Beşinci Haçlı Seferi

Dördüncü seferden sonra da papa Innocentius, yeni bir Haçlı Seferi hazırlığına girişti. Ama Doğu'ya yardımdan önce onun Avrupa'da yapacağı bir iş vardı. Güney Fransa'da ortaya çıkan ve papanın siyasetine karşı-Albi şehrinde başladığından dolayı Albililer denilen Hıristiyanlara haddini bildirecekti. 1208'de bütün Hıristiyanları Albililer'e karşı silâhlı saldırıya çağırdı. Herkes için bu, dinî bir görev olacaktı. 1209'da Citeaux başrahibinin idaresindeki Hıristiyanlar Albililer'e saldırdılar. Cinsiyet, yaş ve mevki farkı gözetmeden herkes öldürülüyordu. Albililer de savunmaya geçtiler ve papanın emriyle, Hıristiyanı Hıristiyana öldürten bu savaş 20 yıl sürdü. Diğer taraftan vâizler, halkı yeni bir Haçlı Seferi-ne davet etmekteydiler. Çocuklar bile bu çağrıların etkisinde kaldılar. 1212'de Fransa ve Almanya'dan binlerce çocuk Kutsal toprakları kurtarmak üzere yollara döküldüler. Bu çocuklar Marsilya, Cenova ve Brindisi limanlarına kadar yürüyüp geldilerse de, ya bindikleri gemiler battı ya kayboldular veya köle olarak satıldılar. Fakat bunların akıbeti hakkında kesin birşey öğrenilemedi. Papa, Haçlı Seferi'nin hazırlanması için büyük gayret sarf etmekteydi. 1215'te Lateran Konsili de Haçlılara günahlarından af vaadinde bulundu. Sefer için yeniden vergi kondu. Innocentius'un ölümünden sonra yeni Papa III. Honorius da selefinin gayretini devam ettirdi. Beşinci Sefer 1217'de başladı. İmparator II. Friedrich de haçı kabul etmişti, ama ülkesindeki sorunları halletmeden sefere çıkamayacağını söyleyerek papadan yolculuğunu erteleme izni almıştı.

1218'de çoğunluğunu Almanların oluşturduğu Haçlılar, Akkâ'ya geldikten sonra (ismen) Kudüs kralı Jean de Brienne'in idaresinde gemilerle Mısır'a hareket ettiler. Haçlılar, Müslümanları Nil deltasından söküp atmayı, Süveyş ve Akkâ üzerinden kıskaca almayı ve bu suretle Kudüs'ü ele geçirmeyi plânlıyorlardı. 24 Ağustos'ta Dimyat önündeki kuleyi zapt ettiler. Eylül'de kardinal Pelagius'un kumandasında yeni Haçlı birlikleri geldi. Seferin idaresini Pelagius üzerine aldı. 1219 Şubat'ında el-Adiliye'nin Haçlıların eline geçmesiyle telâşlanan Eyyûbî hükümdarı el-Kâmil, Mısır'ı boşalttıkları takdirde Kudüs'ü teslimi de içeren barış teklifinde bulundu. Kral Jean de Brienne ve pek çok Haçlı teklifi kabule hazırdı. Fakat Pelagius reddetti. Haçlılar, 5 Kasım 1219'da Dimyat'ı zapt ettiler. Pelagius bu başarıyla kendinden geçti. Artık bütün Mısır'ı zapt edeceğine inanıyordu. Ama Haçlılar, bir yıldan fazla Dimyat'ta hareketsiz kaldılar. Pelagius, imparator Friedrich'in gelmesini beklemekteydi.

Nihayet Friedrich'in gönderdiği büyük bir kuvvetle cesaretlenen Pelagius, 1221 Temmuz'unda Kahire'ye ilerleme emri verdi. Fakat, Nil nehrinin taşma zamanıydı. Sular yükselince Müslümanlar bentleri açarak hem Haçlıların geçeceği araziyi sular altında bıraktılar hem de saldırıya geçtiler. 28 Ağustos'ta Pelagius barış istemek zorunda kaldı. Haçlılar, Mısır'ı terk etmeyi ve 8 yıllık bir barışı kabul ettiler. Esirler mübadele olundu ve 8 Eylül'de bütün Haçlı ordusu Dimyat'ı boşaltıp gemilerle Mısır'dan ayrıldı. Beşinci Haçlı Seferi gösterişli başlamış fakat hiçbir şey kazanılmadan bitmişti; pek çok insan ve malzeme kaybının yanında Batılılar için şan ve şeref bakımından küçültücü olmuştu.

Altıncı Haçlı Seferi

Beşinci Seferin başarısızlığı İmparator II. Friedrich'e büyük sorumluluk yükledi. Ayrıca 1225'te Jean de Brienne'in kızı Kudüs kraliçesi Jolande ile evlendikten sonra Haçlı devletinin kralı sıfatıyla yıllardır ertelediği Haçlı Seferi'ne de çıkmak zorundaydı. Ancak Altıncı sefere katılan ordu 1227'de yola çıkarken, Friedrich hastalık sebebiyle yine geride kaldı. Ama papa bu mazereti kabul etmeyip onu aforoz edince ortaya garip bir durum çıktı. 1228 Haziran'ında Friedrich aforoz edilmiş bir Haçlı ve kısa süre önce karısı öldüğü için artık Doğu'ya Kudüs kralı sıfatıyla değil, sadece küçük oğlu kral Konrad'ın vasîsi olarak gidiyordu. Bununla beraber Friedrich, Doğu'daki tüm hâkimiyetin kendisine ait olduğu düşüncesindeydi. Fakat Doğu'nun baronları böyle düşünmüyorlardı; onun Kıbrıs üzerindeki hâkimiyetini tanımaya hazırdılar. Ama imparatorun Akkâ'da sadece oğlu Konrad için nâiplik edebileceğini söylüyorlardı. Ayrıca onun, aforoz edildiği haberi duyulmuştu ve önce onu destekleyen pek çok kişi, şimdi bunu reddediyordu. Böyle olmayıp Doğu'daki bütün Haçlılar kendisine katılsaydı bile Friedrich, yine de Müslümanlara karşı güçlü bir ordu çıkaramazdı. Dolayısıyla diploması yoluyla başarı sağlamaya çalıştı. İlişkilerini sıcak tuttuğu Sultan el-Kâmil ile Kudüs'ün teslimi üzerinde yeniden görüşmeler başladı. 18 Şubat 1229'da imzalanan anlaşmayla, Yafa'ya kadar uzayan bir şeritle birlikte Kudüs Haçlılara verildi. Bununla beraber Kubbetüssahra ve Mescidülaksâ camileri Müslümanlarda kalacak ve Müslümanlar, şehre girip serbestçe ibadet etme haklarını koruyacaklardı. Anlaşma, 10 yıl için geçerliydi. Bu anlaşmanın Haçlı Seferleri tarihinde bir benzeri yoktur. Haçlılar hiç savaşmadan, sadece diplomasiyle Kudüs'ü yeniden ele geçirmişlerdi. Müslüman dünyası, dehşet içinde kaldı. Hıristiyanlar da anlaşmanın görünüşte iyi fakat uygulanması açısından pek mümkün olmadığı kanısındaydılar; verilen bölgenin savunulması kolay değildi. 17 Mart'ta Friedrich Kudüs'e girdi; hâlâ aforozlu olduğu için patrik şehirde dinî faaliyeti ve kilisede ayinleri yasaklamıştı. Bu sebeple Kutsal Mezar Kilisesi'ndeki törene hiçbir din adamı katılmadı ve Friedrich krallık tacını kendi elleriyle başına koymak zorunda kaldı. Kısa bir süre sonra da Kudüs'ü terkedip önce Akkâ'ya, oradan da Avrupa'ya döndü ve 23 Temmuz 1230'da Papa ile barışıp aforozdan kurtulunca Doğu'daki kanunî durumu kuvvetlendi. 1231'de Riccardo Filangieri kumandasında Doğu'ya bir ordu gönderdi. Ancak Friedrich'in adamları vasıtasıyla Doğu'da uygulamak istediği idare Kudüs ve Kıbrıs'ta düzen yerine kargaşa yarattı. Zira onun Doğu'nun idaresi hususundaki düşünce şekli, krallık hukukunu iyice benimsemiş olan yerli baronların fikrine uymuyordu. Baronlar Akkâ'da teşkil edilen bir meclis desteğiyle Jean d'Ibelin'i belediye başkanı ilân ederek imparatorun temsilcisi Filangieri'ye karşı çıktılar. Cenovalılar baronların yanında yer aldılar. Alman askerî tarikati, Pisalılar ve Antakya hâkimi Bohemund,

Filangieri'yi desteklediler. Templier ve Hospitalier tarikatlarıyla Venedikliler ise tarafsız kaldılar. Mücadele iç savaşa dönüştü. Sonunda Kıbrıs'ta baronlar üstün geldi ve 1233'te I. Henry kral ilân edildi. Fakat 1236'da Jean d'Ibelin'in ölümünden sonra bile, Suriye'de mücadele devam etti. Nihayet 1243'te Akkâ'daki meclis, şahsen Doğu'ya gelmediği gerekçesiyle, Friedrich'in oğlu kral Konrad'a bağlılık yeminini reddederek Kıbrıs'ın ana kraliçesi Alice'i krallık nâibi tayin ettiler. Fakat baronların kazandığı bu zafer krallığa güç değil, sürekli bölünmeler getirdi. Bu da krallığın geleceği bakımından zararlı oldu. Çünkü bu arada İslâm dünyasında yeni güçler belirmekte ve Müslümanların kudreti artmaktaydı.

1238'de Mısır sultanı el-Kâmil'in ölümünden sonra yerini oğlu es-Sâlih Eyyûb aldı. Onun zamanında 10 yıllık barış süresi 1239'da bittikten sonra Doğu'ya gelen Navarre kralı Thibaut de Champagne ve Kont Richard of Cornwall'ın Haçlı Sefer'leri krallığa elle tutulur bir fayda sağlamadı. Bu yıllarda Moğollar tarafından Batı'ya itilerek Elcezire ve Kuzey Suriye bölgesine gelmiş bulunan Hârezmli Türkler, Mısır sultanının desteğini kazanmış ve Haçlılara karşı Filistin'e hücum etmek üzere çağrılmışlardı. 1244'te Kudüs ile Dımaşk arasında yapılan ittifak, Mısır'ın yardımıyla Hârezmlilerin 11 Temmuz 1244'te Kudüs'ü zapt edip yağmalamalarını engelleyemedi. Kudüs, kesin olarak Haçlıların elinden çıktı. Aynı yıl Hıms ve Dımaşk Eyyûbî hâkimleriyle birleşen Akkâ krallık ordusu, Gazze yakınında Baybars kumandasındaki Mısır ordusuna karşı yapılan savaşta büyük bir yenilgiye uğradı. Böylece önceki yıllarda krallık için diplomasi yoluyla elde edilmiş olan bütün kazançlar kaybolup gitti. Ancak bölünmüş ve zaafa uğramış hâkimiyetlerine rağmen Haçlılar, Eyyûbîler arasındaki anlaşmazlıklar ve bölgede yeni bir güç olarak ortaya çıkan Moğollar sayesinde bir süre daha Doğu'da tutunabildiler.

Yedinci Haçlı Seferi

1245'te Papa IV. Innocentius kilise içindeki sorunları ve imparator Friedrich ile gerginleşen durumun çözümü için Lyon'da bir konsil topladı. Bu arada Doğu'dan âcil yardım çağrıları gelmekteydi. Ama papa, bu çağrılara cevap verecek durumda değildi. Ancak Fransa kralı IX. Louis yeni bir Haçlı Seferi'nin liderliğini yapacağını açıklayınca, papa ona destek verdi. Yine her tarafa vâizler gönderildi ve vergiler kondu. Friedrich'in aksine dindar bir hükümdar ve iyi bir savaşçı olan Louis, Haçlı Seferi'nin Tanrı'nın isteği olduğuna inanıyordu. Louis'nin sefer hazırlığı üç yıl sürdü. İngiltere ile barış yapıldı ve İmparator Friedrich'in rızası alındı. Orduyu gemilerle Doğu'ya götürmek üzere Cenova ve Marsilya ile anlaşma yapıldı. Bundan sonra Louis yanında karısı, kardeşleri, pek çok Fransız asil ve şövalyesi ile küçük bir İngiliz kuvveti bulunduğu halde 1248 Ağustos'unda yola çıktı. Haçlı ordusu, 17 Eylül'de Kıbrıs'a vardı. Akkâ baronları, Templier ve Hospitalier şövalyeleri de adaya geldiler.

Görüşmeler sonunda seferin yine Mısır'a yapılması kararlaştırıldı. Ancak mevsim uygun değildi. Bu arada Eyyûbî hükümdarıyla müzakerelerde bulunma imkânı da vardı. Fakat Louis pazarlık fikrine yanaşmıyor ve buraya Müslümanlarla savaşmak için geldiğini söylüyordu. Nihayet Haçlı ordusu, 1249 Mayıs'ında Kıbrıs'tan denize açıldı. Bu orduya karşı koyamayan Müslümanlar, Dimyat'ı boşaltıp Mansûre'ye geri çekildiler. Dimyat, Haçlıların eline geçti. Bir süre sonra kardeşi Alphonse de

Poitiers'nin Fransa'dan takviye birlikleriyle gelişi kral Louis'nin durumun güçlendirdi. Bu arada sultan es-Sâlih Eyyûb'un ölümü, Kahire'de karışıklıklara sebep oldu. Haçlılar, Kahire üzerine yürümeye karar verdiler. 1250 Şubat'ında Bahressagîr yakınında kanalı geçen kralın kardeşi Robert d'Artois kumandasındaki öncü birlikler, Mansûre'den 3 km. mesafedeki Müslüman karargâhına ani bir saldırı yaptılar. Hazırlıksız yakalanan Müslümanların çoğu kılıçtan geçirildi, pek az kişi kaçıp Mansûre surlarının gerisine sığınabildi. Ancak Robert, ana orduyu beklemeden Mansûre'yi ele geçirip Mısır ordusunu tamamen imha etmek üzere kaçan askerlerin peşine düştü. Bu arada şehit düşen başkumandan Fahreddin'in yerine kumandayı eline alan Baybars, Mansûre'ye giren Haçlıları şehirde tuzağa düşürüp hemen hepsini öldürdü. Mısır birlikleri, bundan sonra kanalı geçmiş olan ana Haçlı ordusuna arka arkaya saldırdıysa da üstünlük sağlayamayıp Mansûre'ye çekildi. Louis mücadeleyi kazanmıştı ama bu çok pahalı bir başarı olmuştu. Ayrıca bu, son Haçlı başarısı olacaktı. Bu arada sultanın Suriye'de bulunan oğlu Turanşah, Kahire'ye gelmiş ve kargaşayı bastırıp duruma hâkim olmuştu. Turanşah, derhal Haçlı ordusuna Dimyat'tan yiyecek taşıyan gemileri ele geçirdi. Çok geçmeden, Haçlılar açlık ve hastalıktan perişan duruma düştüler. Sonunda Louis ordusunu Dimyat'a geri çekme kararı aldı. Ayrıca Dimyat karşılığında Kudüs'ün verilmesi teklifiyle elçilerini Turanşah'a gönderdi. Fakat teklif reddedildi. Bundan sonra geriye yürüyüş başladı (5 Nisan). Mansûre'deki Memlûkler de Haçlıları takibe koyuldular ve Kral Louis dahil bütün kumandanları esir alarak ordunun kayıtsız şartsız teslimini sağladılar. Louis, Dimyat'ı teslim ederek kendini, 1 milyon Bizans altını ödemek şartıyla da ordusunu kurtarabilecekti. Dimyat, 6 Mayıs 1250'de teslim oldu ve kral serbest bırakıldı. Aynı gün Akkâ'ya gitmek üzere Mısır'dan ayrılan Kral Louis, 4 yıl Akkâ'da kaldıktan sonra Fransa'ya döndü. Onun Haçlı Seferi de Doğu krallığına hiçbir fayda sağlamamıştı.

Aynı yıl Alman hükümdarı Konrad'ın ölmesi üzerine Kudüs kralı unvanı oğlu Konradin'e geçti ve krallık yine tayin edilen vekillerle idare olundu. Bu arada krallık, ticarî rekabet yüzünden birbirine giren Venedik, Cenova ve Pisalıların mücadelesiyle âdeta bir iç savaşa sürüklendi. Bu yıllarda Hulagu'nun idaresindeki Moğollar Mezopotamya'ya girdi ve 1258'de Bağdad'ı zapt ederek Abbâsî halifeliğine son verdi. Moğolların Güney'e ilerleyişleri, 1250'de Eyyûbîlere son verip Mısır'a hâkim olmuş bulunan Memlûk sultanı Kutuz tarafından Ayn Câlût'ta kazanılan savaşla durduruldu (1260). Aynı yıl Baybars, Kutuz'u öldürüp Mısır Memlûk sultanı oldu. Baybars, Haçlı Krallığı'nı kıyıda sadece birkaç şehre sığınacak kadar küçülttü. 1265'te Kaysâriye, Hayfa ve Arsuf'u aldı. 1266'da Safed ve Galileae bölgesi zapt edilirken ikinci bir Memlûk ordusu Moğolların taraftarı olan Ermeni kralı Hethum ve damadı Antakya-Trablus hâkimi VI. Bohemund'a karşı yürüdü. 24 Ağustos 1266'da Ermenileri yenilgiye uğratan Memlûkler Adana, Tarsus, Misis ve Sîs şehirlerini yakıp yıktıktan sonra pek çok esir ve ganimetle geri döndüler. 1268'de Yafa ve Beaufort kalesinin ele geçirilmesinin ardından Antakya önüne gelen Baybars, kısa bir kuşatmadan sonra şehri 18 Mayıs'ta zapt etti. Halkın çoğu öldürüldü, geri kalanlar esarete sürüklendi. Antakya'nın kaybı, Hıristiyanlar için büyük darbe oldu. Bunun sonucunda Doğu'daki Haçlı hâkimiyeti hızla çökmeye başladı.

Sekizinci Haçlı Seferi

Fransa kralı IX. Louis 1267 yılında yeni bir Haçlı Seferi'nin hazırlıklarına başlamış ve üç yıl sonra yola çıkacak duruma gelmişti. Ancak Hohenstaufen hanedanına karşı papa tarafından desteklenerek Sicilya ve Güney İtalya hâkimiyetini eline geçirmiş bulunan Fransa kralının kardeşi Charles d'Anjou, onun bu teşebbüsünü kendi çıkarı doğrultusunda kullanarak seferin Doğu'ya değil Tunus üzerine yapılmasını sağladı. Kral Louis, 18 Temmuz 1270'de büyük bir orduyla Kartaca önünde karaya çıktı. Hıristiyanlara hoşgörüyle davranan Hafsî hükümdarı Mustansir'ın kolayca Hıristiyanlığı kabul edeceği hususunda kardeşi Charles'ın sözlerine inanan kral Louis, Tunus'a hâkimiyetin stratejik bakımdan Haçlı girişimine yararlı olacağını düşündü. Ama Muntasır'ın böyle bir niyeti yoktu. Aksine Haçlıların gelişinden önce başşehrini iyice tahkim edip savunmaya hazırlanmıştı, fakat savaşmasına lüzum kalmadı. Haçlı ordugâhında birdenbire salgın hastalıklar başladı. Binlerce asker ve şövalye, bu arada kral Louis, oğlu Jean Tristan ve pek çok asilzade bir ay içinde öldü. Charles d'Anjou Sicilya filosuyla gelerek geriye kalanları toplayıp İtalya'ya götürdü.

Doğu'da Haçlı Hâkimiyetinin Sonu

Bu Haçlı Seferi'nin Tunus'ta yok olup gitmesi, Avrupa'dan sürekli yardım bekleyen Doğu'daki Haçlıların bütün ümitlerini söndürdü. Fransa kralının seferine karşı Mısır'ı savunmak zorunda kalabileceğini düşünen Baybars, 1270 yılını hareketsiz geçirmişti. Fakat 1271'de yeniden Suriye'ye yürüyerek Haçlıların elinden Safîta, Krak des Chevaliers, Montfort kalelerini aldı. Böylece Haçlıların hâkimiyeti sadece kıyıda ellerinde tuttukları birkaç şehirle sınırlandı. Bu arada krallık içindeki çekişmeler de sürüp gidiyordu. İmparator II. Friedrich zamanından beri krallık, Doğu'da bulunmayan hükümdarlar tarafından idare edilmişti. Fakat 1268'de Konradin'in ölümünden sonra krallık tacı Kıbrıs kralı III. Hugue'e verildi. Ancak ne yeni kralın gayretleri, ne de 1271'de ordusuyla Akkâ'ya gelen İngiltere kralının oğlu Edward'ın çabaları krallıkta birliği sağlayabildi. 1272'de Edward yurduna geri döndü. Kral III. Hugue de 1276'da çekişme ve kavgaların bir türlü son bulmadığı krallık topraklarından ayrılıp Kıbrıs'a gitti. Bu arada Doğu Akdeniz'i hâkimiyeti altına almak amacıyla bir süreden beri uğraşan Sicilya kralı Charles d'Anjou, nihayet papanın desteğiyle Doğu krallık tahtı üzerinde en yakın hak sahibi olan Maria d'Antioche'dan bu hakkı satın aldı (1277). Charles, Kudüs kralı sıfatıyla Akkâ'ya bir temsilci yolladı. Ancak Charles'ın ilgisi, krallıktan ziyade Bizans devletine yönelikti. Bütün gayesi, 1261'de yeniden kurulan Bizans devletini ortadan kaldırıp tekrar Lâtin hâkimiyetini tesis etmekti. Fakat Charles, gayesinde ulaşamadan 1285'te öldü. Onun ölümünden sonra Doğu krallığındaki baronlar Kıbrıs kralı II. Henry'yi hükümdarları olarak tanıdılar.

Bu arada Haçlılar, 1277'de Baybars'ın ölümüyle geçici bir rahatlık duydular. Moğollar ve Ermeni kralı III. Leo da krallığın yeniden güçlenmesini desteklemekteydiler. Fakat 1279'da Memlûk tahtına çıkan Kalavun, yeniden Suriye'ye giren Moğalları 30 Ekim 1281'de Hıms önündeki savaşta kesin yenilgiye uğratınca Moğollar tekrar Fırat'ın gerisine çekildi ve böylece Haçlılarla Moğolların birleşmesi önlendi. Bundan sonra Kalavun önce Markap kalesini zapt etti (1285). Memlûkler karşısında krallığın güçsüzlüğü, İlhanlı hükümdarı Argun'u da endişeye düşürmekteydi. Argun, Haçlılarla bir ittifak yaparak krallığı yaşatmak için yeni bir Haçlı Seferi yapılması hususunda Avrupa ile temasa geçti.

Elçisi Rabban Sauma'yı papaya, Fransa ve İngiltere krallarına gönderdi. Ancak bu girişimleri sonuçsuz kaldı. Öte yandan Kalavun, Antakya prinkepsliğinden arta kalan son şehir Lâzikiye'yi 1287'de aldı. Ardından büyük bir orduyla Trablus'u kuşatan Kalavun 26 Nisan 1289'da şehri zapt etti ve deniz kuvvetleri hâlâ güçlü olan Haçlıların burayı yeniden ele geçirme teşebbüslerini önlemek üzere şehrin surlarını tamamen yıktırdı. Trablus'un kaybı, Akkâ'lıları büyük bir endişeye düşürdü. Kral Henry, sultan Kalavun'dan krallık ve Kıbrıs için esasen mevcut olan anlaşmanın uzatılmasını istedi ve teklifi kabul edildi. Henry ayrıca âcilen yardım gönderilmesi gerektiğini Avrupa'ya bildirdi. Bu çağrıya İtalya'dan olumlu cevap geldi. Venedikliler 20, Aragon kralı da 5 gemi göndererek bu sefere katıldı. 1290 Ağustos'unda Akkâ'ya varan İtalyan Haçlıları, şehirde ticaretle uğraşan Müslümanlara saldırmaya başladılar. Ay sonunda düzenledikleri bir hareketle de şehirdeki bütün Müslümanları öldürdüler. Katliam haberini duyan Sultan Kalavun, 4 Kasım 1290'da ordusuyla Kahire'den yola çıktıysa da altı gün sonra hastalandı. Fakat ölümünden önce oğlu el-Eşref Halîl'den seferi devam ettireceğine dair söz aldı. Ancak mevsim geçtiğinden sefer ilkbahara ertelendi.

Sultan Eşref hazırlıklarını tamamladıktan sonra 6 Mart 1291'de Kahire'den yürüyüşe geçti. Hâkimiyeti altındaki bölgelerden getirttiği kuşatma âletleri ve mancınıklarla takviye ettiği ordusuna Dımaşk ve Hama birlikleri de katıldı. Akkâ önüne ulaşan Müslüman ordusu, 6 Nisan'da şehri kuşattı. Aralarındaki anlaşmazlıkları bir yana bırakan Akkâ'lı Baronlar, Templier, Hospitalier ve Alman tarikat şövalyeleri, Venedikliler ve Pisalılar, kral Henry ile birlikte Kıbrıslı şövalyeler, ayrıca eli silâh tutan şehir halkı savunmaya katıldılar. Bir buçuk ay süren şiddetli hücum ve çatışmalardan sonra 18 Mayıs 1291'de Akkâ feth edildi. Şehirde bulunanların çoğu öldürüldü; geri kalanlar esir alındı. Daha sonra Eşref'in gönderdiği bir ordu 14 Temmuz'da Sûr şehrini ve 31 Temmuz'da Beyrut'u ele geçirdi. Bu sırada Eşref, hiçbir direnişle karşılaşmadan Hayfa'yı aldı. Son olarak da Templier şövalyelerine ait iki büyük kale, Tortosa 3 Ağustos'ta Athlit 14 Ağustos'ta zapt edildi. Sultanın askerleri birkaç ay boyunca kıyı bölgelerinde dolaşıp muhtemel bir Haçlı saldırısına yararlı olabilecek herşeyi imha ettiler. Kaleler yıkıldı, meyvelikler kesildi ve su tesisleri kullanılmaz hale getirildi. İslâm dünyası 200 yıldan beri katlanmak zorunda kaldığı Haçlıların bölgedeki bütün izlerini silip atmak arzusu içinde bütün Suriye kıyı bölgesini tahrip etti.

Haçlı Seferlerinin Sonuçları

Yakın Doğu'da kurulan Lâtin hâkimiyeti, bu bölgede yaşanan yerli Hıristiyanları, Bizans ve Türk-İslâm dünyasını olumsuz yönde etkiledi. Doğu Hıristiyanlarına yardım sloganıyla başlayan Haçlı hareketi, Yakın Doğu'nun yerli Hıristiyanlarına faydadan çok zarar verdi. Anadolu, Suriye ve Filistin'de yaşayan Hıristiyanlar, başlangıçta Haçlıların kendilerini Türk ve Bizans hâkimiyetinden kurtarıp bağımsızlıklarına kavuşturacaklarını sanmışlardı. Fakat kısa zamanda bunların amaçlarının Doğu'da kendi çıkarlarına uygun bir düzen kurmak olduğunu gördüler. Haçlılar, tebaalarını oluşturan yerli Hıristiyanlara halifelerden ve Türk idaresinden daha sert davrandılar. Onların dinî geleneklerine saygı göstermediler. Onları küçümsediler. Hatta Kudüs'te Hıristiyanlığın her mezhebine açık Kutsal Mezar

Kilisesi'nde ibadet etmelerini yasakladılar. Ayrıca yerli Hıristiyanları, mevkilerinden uzaklaştırdılar. Mal ve servetlerini ellerinden aldılar; zaman zaman bunları öldürmekten bile çekinmediler.

Ancak Haçlıların asıl kötülüğü Bizans imparatorluğuna oldu. Hareketin başından beri İstanbul'u zapt etmek düşüncesini ve Bizans'a duydukları nefreti her fırsatta ortaya koyan Haçlılar, vazgeçemedikleri bu tutkularını Dördüncü Haçlı Seferi sırasında 1204'te tatmin etmek imkânını buldular. Bizans imparatorluğu ortadan kaldırıldığı gibi, İstanbul görülmemiş bir vahşetle yağmalandı. Bizans'a yardım sözünü dillerinden düşürmeyen Avrupalılar, imparatorluğu bir daha eski gücüne kavuşamayacak şekilde mahv ettiler. Her ne kadar sürgündeki İznik-Bizans devleti 57 yıl sonra İstanbul'u Haçlılardan geri almayı başardıysa da, bundan sonraki 200 yıllık dönemde Bizans artık komşularına karşı kendini savunmaya çalışan sıradan ve âciz bir devlet olarak varlığını sürdürebildi.

Haçlı Seferleri başlangıçta Anadolu Türkleri üzerinde de olumsuz etki yaptı ve baskın niteliğinde gelişen saldırılarıyla Türkiye Selçuklu Devleti'ne gerçekten bir darbe vurdu. Birinci Haçlı Seferi orduları, 1097'de Anadolu'dan geçip Suriye'ye indiler. Türkler, Orta Anadolu'ya çekilmek zorunda kaldılar. Ancak sultan I. Kılıç Arslan, 4 yıl sonra 1101'de gelen üç Haçlı ordusunu arka arkaya imha ederek Anadolu topraklarını Haçlılara kapattı. İkinci ve Üçüncü Haçlı Seferleri sırasında, Haçlıların Suriye'ye doğru Anadolu'yu çaprazlama geçme teşebbüsleri sonuçsuz kaldı. Türkler, uğradıkları bütün zararlara rağmen Anadolu'da köklü bir şekilde yerleştiler. Bununla beraber Urfa, ancak 50 yıl sonra (1144) geri alınabildiği gibi, Antakya ve Suriye-Filistin kıyı bölgelerine yerleşen Haçlılar da, 200 yıl süren bir mücadeleden sonra bu topraklardan çıkarılabildiler.

Haçlı Seferleri'nin Avrupa üzerindeki tesirleri çeşitli alanlarda oldu. Bu hareket, XII. ve XIII. yüzyıllarda Avrupa toplumunun değişen yapısını siyasî, sosyal, ekonomik ve kültür bakımından etkiledi. Toplumda huzursuzluk meydana getiren kişilerin ve sefalet içinde yaşayan halkın sayıları, yüzbinleri aşan büyük kitleler halinde Doğu'ya gidişi ve sonraki yıllarda da bu hareketin devam etmesi, Avrupa'daki kralların ülkelerinde bozulan düzeni sağlanmasında ve otoritelerini güçlendirmesinde faydalı oldu. Krallık kudretinin güçlenmesi yanında, Haçlı hareketinin getirdiği canlılık, Batı toplumunda yeni bir sosyal sınıfın -Tacirler ve İşçiler- ortaya çıkmasına da neden oldu. Sefere çıkarken hemen herkes yolculuk masrafını karşılamak üzere malını satmaktaydı. Asiller de kendi ordularını kurabilecek parayı temin için mülklerini satmak ve bunun sonucunda topraklarında çalışan kendilerine bağlı köylüleri de serbest bırakmak zorunda kalmışlardı. Bu köylülerden şehirlere göç edenler, ticaretle uğraşmaya veya çeşitli zanaat dallarında çalışmaya başladılar. Böylece zaman içinde burjuva sınıfını yarattılar. Kentlerin nüfusu çoğaldı. Şehirler arasında ulaşım sıklaştı. Sonuçta toplumda, yeni bir ekonomik düzen oluştu. Sefere çıkanların bir kısmı geri döndü. Ama çoğu Doğu'da kaldı veya yollarda, savaşlarda öldü. Bunun sonucunda, birçok eski ailenin yerine yenileri ortaya çıktı. Haçlı hareketi, sadece Avrupa toplumunun sosyal yapısını değil, Avrupa ülkelerinin politik kaderlerini de etkiledi. Fransa gücünü ve topraklarını arttırdı; Venedik'i para yönünden olağanüstü besledi; Almanya sınırlarını Doğu'ya doğru ilerletmek imkânını buldu; İspanya ve Portekiz'in ufku inanılmaz şekilde açıldı ve sınırları çok genişledi.

Haçlı Seferleri'nin başlangıçtaki başarısı, hareketin öncülüğünü yapan Papalığa prestij kazandırdı. Fakat arkadan gelen başarısızlıklar kilisenin gücünü azalttı. Ayrıca durmadan toplanan vergiler tepkilere yol açtı. Papaların Haçlı Seferleri'ni sürdürmek için gittikçe daha çok para istemesi, ama bu paraların Doğu'ya bir şey kazandırmadığı halde Roma'daki Papalık sarayının lüks ve israfını arttırması herkesi bezdirip usandırdı. Önceleri Haçlı yemini edip de gitmeyenlerin ödemeleri gereken "Pişmanlıktan arınma" parası, zamanla Haçlı yemini etmeyenleri de kapsadı ve açıkça "Günahların parayla affı" satışına dönüştü. Bütün bu etkenler ve dünyevî iktidarlara karşı sonsuz bir ihtirasla sürdürdüğü üstünlük iddiaları, Roma Katolik kilisesini sonunda küçültücü muamelelere uğrattı; güç ve itibarını iki paralık etti. Neticede Papalar, Avignon'da sürgün hayatına mahkûm oldu ve halkın devam eden dinî hoşnutsuzluğu XVI. yüzyılda Protestan Kilisesi'nin kuruluşu ile Reformasyon'u getirdi. Avrupa'daki bu duruma karşılık, Roma kilisesi, Haçlı Seferleri sayesinde etkisini Asya kıtasında yaymayı başardı. Bu hareketin sağladığı imkânla Dominiken ve Fransisken keşişlerin XIII. yüzyılda Doğu'da yerleşmesi, bunların Haçlı devletlerinin dışında da misyonerlik faaliyetlerinde bulunmalarına fırsat verdi. Papalar, Doğu hükümdarlarına gönderdikleri mektuplarla misyoner keşişlere özel imkânlar tanınmasını sağladılar. Bu keşişler, çok defa Moğolların Hıristiyanlık propagandasına müsamaha göstermesinden faydalanarak İtalyan tacirleriyle birlikte İran'a, Asya içlerine, hatta Çin'e kadar gittiler. Buralarda misyonlar kurdular. Böylece Roma kilisesinin hâkimiyet alanını genişlettiler. Bu faaliyet, milletlerarası temele oturtulan kilise hukukunun gelişmesinde önemli rol oynadı. Fakat İslâm kanunları, din propagandasını yasakladığı için keşişler, Müslümanlar arasında faaliyette bulunamadılar. Haçlıların savaşlar ve ticarî ilişkiler dışında Müslümanlarla teması hemen hiç olmadı. Lâtin Doğu, Sicilya ve İspanya'nın aksine, İslâm dünyasının felsefesini anlamadı ve bu konunun Avrupa'ya aktarılmasında herhangi bir rol oynamadı. Aynı şekilde İslâm dünyası da, istilâcı Haçlılara yabancı kaldı ve bunlarla ilgili konulara merak duymadı. Zaman zaman görülen dostluk ilişkileri ise, ticaretle sınırlı kaldı. Haçlı Seferleri döneminden önce de Venedik, Cenova, Pisa ve Amalfi deniz cumhuriyetlerinin Müslümanlarla ticarî ilişkileri vardı. Fakat Haçlı devletleri sayesinde Avrupa'nın Doğu ile ticareti olağan üstü gelişme gösterdi. Batılı tacirler, bu sayede ilk defa Doğu şehirlerinde yerleşip Haçlı Devletlerinin kendilerine sağladığı imtiyazlardan faydalanarak bu alanda üstünlüğü ele geçirdiler. Gelişen ticaretle birlikte taşımacılık konusunda ihtiyaçlar, gemi inşaat tekniğine yenilikler getirdi; daha büyük ve daha sağlam gemiler yapıldı. Ticaretin gelişmesiyle zenginlik arttı. Para bollaştı ve bankacılık faaliyetleri başladı.

Haçlılar, şeker kamışını ilk defa Filistin'de görüp tanıdılar. Kısa zamanda şeker kamışı yetiştirmesini ve öz suyunu çıkarmasını öğrendiler. XII. yüzyıldan itibaren Doğu'dan gelen şeker ve çeşitli meyveler, Batı sofralarını süsledi. Avrupa'da önceden de az çok bilinen Doğu'nun şifalı bitkileri, Haçlılar vasıtasıyla Batı'da iyice tanındı ve bollaştı. XIV. yüzyılda yaşayan bir tacirin kitabında 300'ün üstünde baharat çeşidinin Avrupa'ya taşınmakta olduğu kayıtlıdır. Baharat Yolu adıyla ünlü olan bu ticaret yolu, baharatın yanı sıra Doğu'nun egzotik kokularını ve boya maddelerini de Avrupa'ya ulaştırmaktaydı. İpekli ve pamuklu kumaşlar, ipek halılar, zarif çanak çömlek, porselen ve cam eşya Avrupa'da giyimi ve evlerini döşenişine yenilikler getirdi.

Öte yandan Doğu'da yerleşen Haçlılar, zamanla mahallî âdetlere alıştılar; yerli kıyafetler giymeye, mahallî yemekler yemeye başladılar. Bunlar yerli doktorlara tedavi oluyor ve çoğu, yerli Hıristiyan kadınlarla evleniyordu. İslâm dünyasıyla özellikle ticarî alandaki temas sonunda, bunların bir kısmı Arapça öğrendi. Bu dilden birçok kelime ve terim, Avrupa dillerine girip yerleşti. Bugün Batı dillerine ait sözlüklerde A'dan Z'ye kadar bu kelimeleri görmek mümkündür. Fakat

Haçlılar, yine de Batılı atalarının geleneklerini devam ettirdiler. Yazışmalarda Lâtince kullanılıyordu. XIII. yüzyılda hazırlanan kanun mecmuası Assises de Jèrusalem ise Fransızca kaleme alınmıştı. Haçlı Seferleri döneminde bu konuyu işleyen pek çok tarih kitabı yazıldı. Avrupa'da tarihî edebiyat gelişti. Arap edebiyatı vasıtasıyla Doğu'nun çeşitli hikâyeleri, masalları Avrupa'ya yayıldı. Haçlılar, Avrupa'ya askerî alanda da yenilikler getirdiler. O zamana kadar Batı'da mevcut savunma mevkileri basit kulelerden ibaretti. Haçlılar, önce Doğu'da örneklerini gördükleri şekilde kendilerine büyük ve içinde yaşanılabilen şatolar inşa ettiler ve bunu Avrupa'ya taşıdılar. Zamanla askerî açıdan çift sur duvarlarının, bu duvarlar üzerine yerleştirilen esas ve yan kulelerin önemini ve sağladığı avantajı anladılar ve bu özelliklere sahip sağlam ve büyük kaleler yaptılar. Böylece büyük kalelerin yapılması, savunma ve kuşatma taktikleri, ziftin kullanılması gibi yenilikler Avrupa'ya aktarıldı. Ayrıca Haçlılar, kiliselerin inşasında Doğu'lu ustalardan öğrendikleri sivri kemer kullanmasını Batı mimarisine soktular. Müslüman gemicilerden basit fakat çok yararlı bir icat olan deniz pusulasını ilk öğrenen İtalyanlar oldu. Bunun yanı sıra İtalyan denizciler öğrendikleri Müslümanların usturlap'ı ile, bir dereceye kadar da olsa, enlem ve boylamları hesaplamaya başladılar. Avrupa, Doğu'ya yapılan seyahatlerden dönenlerin getirdiği bilgilerle yeni coğrafî görüşe sahip oldu; o zamana kadar yaşanan dünyanın merkezi kabul ettiği Roma'nın yerine artık çizilen haritaların ortasına Kudüs konulmaktaydı. Şimdi Batı toplumu, pek bilmediği ama yavaş yavaş adını duymaya başladığı Uzak Doğu ülkelerine ve denizlerine merak duymaya başlamıştı. Sonuç olarak Haçlılar, Orta Çağ Avrupa'sına Doğu'nun kültürünü taşımakta etkili olmuşlar, bu dönemde ticaret yollarının açtığı imkânla Doğu'nun en uzak köşelerine kadar giden seyyahlar Doğu'nun güzelliğini, zenginliğini, sanat ve ilmini Batı'ya taşımakta büyük rol oynamışlardır.

Albertus Aquensis, Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sanctae.

Hierosolymitanae Ecclesiae, Recueil des Historiens des Croisades, occidentaux.

(kısaltması RHC occ.), IV, s. 265-713; Paris 1879; Almanca terc. H. Hefele, Albert von, Aachen, Geschichte des ersten Kreuzzuges, 2 cilt, Jena 1923.

Ambroise, L'Estoire de la Guerre Sainte, yay. G. Paris, Paris 1897; İngilizce terc. M. J. Hubert ve J. L. La Monte, The Crusade of Richard Lion-Heart, New York 1941.

Anna Komnene, Aleksias, yay. ve Fransızca terc. B. Leib, Anne Comnène. Alexiade. Règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081-1118), 3 cilt, Paris 1937-45; İngilizce terc.

E. R. A. Sewter, The Alexiad of Anna Comnena, London 1969.

Anonim Süryani, yay. J. -B. Chabot, Chronicon (syriacum) ad annum chr. 1203/4 pertinens,

Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, III, Paris 1918; İngilizce terc.

A. S. Tritton, The first and second crusades from an Anonymous syriac chronicle, Journal of Royal Asiatic Society, 1933, s. 69-101, 273-305.

el-Azîmî, Tarih, Kara Mustafa Paşa Ktp. No. 398; yay. C. Cahen, “La Chronique abrégée d’al.

-Azîmî”, Journal Asiatique, CCXXX, 1938, s. 353-448; yay. ve Türkçe terc. A. Sevim,

Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44), Ankara 1988.

Ebu’l-Ferec (Barhebraeus), yay. P. Bedyan, Chronicon Syriacum, Paris 1890; Türkçe terc.

Ö. R. Doğrul, Abü’l Farac Tarihi, 2 cilt, Ankara 1945-50.

Ebu’l-Fidâ, el-Muhtasar fî târihi’l-beşer, 4 cilt, Kahire h. 1325.

Ebû Şâme, Kitâbü’r-Ravzateyn fî ahbâri’d-devleteyn en-Nurîyye ve’s-Salâhîyye, Kahire h. 1287-88.

Fulcherius Carnotensis, Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium, RHC occ., III, s. 311.

-485; ingilizce terc. R. Ryan, Fulcher of Chartres. A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127, Knoxville 1969.

Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum, yay. ve İngilizce terc. R. Hill, The Deeds of the Franks and the other Pilgrims to Jerusalem, Oxford 1979.

İbn ül-Adîm, Zübdetü’l-Haleb min Tarihi Haleb, yay. S. Dehhân, 3 cilt, Dımaşk 1951-68.

İbn ül-Esîr, el-Kâmil fi’t-târih, yay. C. J. Tornberg, 14 cilt, Leyden-Upsala 1851-76;.

Beyrut baskısı, 13 cilt, 1966-67, Türkçe terc. A. Özaydın, İbnü’l Esîr el-Kâmil fi’t.

-Târih Tercümesi, X. ve XI. Cilt, İstanbul 1987.

İbn ül-Esîr, et-Târîhü’l-bâhir fi’d-devleti’l-Atâbekîyye bi’l-Mavsıl, yay. A. Tulaymat, Kahire 1963.

İbn ül-Kalânisî, Zeylü Târîhi Dımaşk, yay. H. F. Amedroz, Beyrut 1908; İngilizce terc.

(kısmen) H. A. R. Gibb, The Damascus Chronicle of the Crusades, London 1932.

İbn Şeddâd, Sîret ül-Meliki’z-Zâhir Baybars, (yazma, 2 cilt), Edirne Selimiye Ktp. No. 1507;.

yay. A. Hutait, Die Geschichte des Sultans Baibars, Wiesbaden 1983.

İbn Vâsıl, Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyûb, yay. C. Şeyyâl, 5 cilt, Kahire 1953-72.

Kinnamos, Ioannes, Epitome rerum ab Ioanne et Alexio [!] Comnenis gestarum, yay.

A. Meineke, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1836; Türkçe terc.

I. Demirkent, Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176), Ankara 2001.

Niketas Khoniates, Historia, yay. I. Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1835; Türkçe terc. F. Işıltan, Niketas Khoniates. Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), Ankara 1995.

Odo de Deuil, De Profectione Ludovici VII in Orientem, yay. H. H. Waquet, Paris 1949.

Ordericus Vitalis, Historia ecclesiastica, yay. A. Prevost ve L. Delisle, Société de l'Histoire de France, 5 cilt, Paris 1838-55; yay. ve İngilizce terc. M. Chibnall, The Ecclesiastical.

History of Orderic Vitalis, 6 cilt, Oxford 1980.

Otto von Freising, Gesta Friderici Imperatoris, yay. Simson, Monumenta Germaniae.

Historica, 1912; İngilizce terc. C. C. Mierow, The Deeds of Frederick Barbarossa, New York 1953; Almanca terc. A. Schmidt ve F. J. Schmale, Die Taten Friedrichs oder richtiger Cronica, Darmstadt 1986.

Raimundus Aguilers, Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem, RHC occ., III, s. 231-309; İngilizce terc. J. G. Hill ve L. L. Hill, Raymond d'Aguilers, Philadelphia 1968.

Recueil des Historiens des Croisades, yay. Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris 1841-1906.

Robert de Clari, La Conquéte de Constantinople, yay. P. Lauer, Paris 1924; Türkçe terc.

B. Akyavaş, İstanbul'un Zaptı (1204), Ankara 1994.

Sıbt ibnü'l-Cevzî, Mir'âtü'z-zamân, yazma, Topkapı Sarayı III. Ahmed Ktp. 2907/13 B.

Süryani Mikhail, Khronik, yay. ve Fransızca terc. L. -B. Chabot, Chronique de Michele Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-99), 4 cilt, Paris 1899-1924; Türkçe terc.

H. Andreasyan, Süryani Keşiş Mihailin Vekayinâmesi, (henüz yayınlanmadı).

Urfalı Mateos, Vekayinâme, yay. ve Fransızca terc. E. Dulaurier, Chronique de Matthieu.

d'Edesse, Paris 1858; Türkçe terc. H. Andreasyan, Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952.

-1136) ve papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Ankara 1962.

Villehardouin, G. De, La Conquéte de Constantinople, yay. Faral, 2 cilt, paris 1938-39;.

İngilizce terc. M. R. B. Shaw, The Conquest of Constantinople, New York 1963.

Willermus Tyrensis, Historia rerum in partibus transmarinis gestarum, RHC occ., I, s. 1 vdd.; Almanca terc. E. Ve R. Kausler, Geschichte der Kreuzzüge und Königreichs Jerusalem,

Stuttgart 1844; İngilizce terc. A. Babcock ve A. C. Krey, A History of Deeds Done Beyond the Sea by William Archbishop of Tyre, New York 1943.

Araştırma Eserleri

Demirkent, I., "1101 Yılı Haçlı Seferleri", Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğumyılı Armağanı,

Demirkent, I., "Haçlılar", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XIV, İstanbul 1996.

Demirkent, I., Haçlı Seferleri, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997.

Demirkent, I., Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1146), 2 cilt, TTK Yay., Ankara 1990-92, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 17-56.

Grousset, R., Histoire des croisades et du royaume franc de Jerusalem, 3 cilt, Paris 1934-36.

Heyd, W., Histoire du cmmerce du Levant au Moyen-Age, Türkçe terc. E. Z. Karal, Yakın Doğu Ticaret Tarihi, I, Ankara 1975.

Housley, N., The Later Crusades from Lyons to Alcazar 1274-1580, Oxford 1992.

La Monte, J. L., Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem 1100 to 1291, New York 1970.

Munro, D. C., The Kingdom of the Crusaders, Washington 1966.

Neubauer, A. ve Stern, M, Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland, 2 cilt, Berlin 1892.

Philipps, J., Defenders of the Holy Land. Relations Between the Latin East and the West, 1119-1187, Oxford 1996.

Prawer, J., Die Welt der Kreuzfahrer, Wiesbaden 1976.

Riley-Smith, J., The Crusades. A Short History, London 1987.

Röhricht, R., Geschichte des Königreichs Jerusalem 1100-1291, Innsbruck 1898.

Runciman, S., A History of the Crusades, 3 cilt, London 1951-54, terc. F. Işıltan, Haçlı. Seferleri Tarihi, 3 cilt, TTK Yay., Ankara 1966-87.

Setton, K. M., (yay.), A History of the Crusades, 6 cilt, Madison-Milwaukee-London 1969.

Siberry, E., Criticism of Crusading 1095-1274, Oxford 1985.

Sporschil, J., Geschichte der Kreuzzüge, Leipzig 1843.

Waas, A., Geschichte der Kreuzzüge, 2 cilt, Freiburg 1956.

Wilken, F., Geschichte der Kreuzzüge, 7 cilt, Leipzig 1807-32.

İki Dünyanın Karşılaşması: Müslüman ve Latin Batı Dünyası Arasında Haçlı Seferleri Dönemindeki İlişkiler / Doç. Dr. Şaban Ali Düzgün [s.669-680]

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

1. Giriş

enelde Doğu ile Batı, özelde ise, İslam ve Hıristiyanlık arasındaki ilişki biçimi, her dönemde, o dönemin öne çıkan değerleri ve bu değerleri savunma aracına göre farklılık göstermiştir. Orta Çağ'ın öne çıkan değeri 'iman' ve bu değeri savunma aracı olarak da 'şiddet' benimsenince, bu iki büyük din ve mensupları arasındaki ilişki biçimi de uzun süreli savaş olarak kendini göstermiştir.

Kendi dışındaki ırk ve dinlerle ilişki biçimini şiddete dayalı olarak temellendirme, Orta Çağ Avrupası'nın temel özelliğiydi.1 Orta Çağ, her şeyden önce, imanın ön planda tutulduğu ve bunun için her türlü savaşın hüküm sürdüğü yaklaşık bin yıllık (milenyum) bir süreyi kapsar (M.S. 476-1453). Bu dönemin başlangıcı olarak Batı Roma'nın çöküşü, bitişi olarak da İstanbul'un fethi verilir. Bu iki faktör, yani 'iman' ve 'savaş' Orta Çağ'da oluşturulan tüm kurumları şekillendirmiş ve Orta Çağ zihniyetine nüfuz etmiştir; bu iki kavram, Orta Çağ Avrupası'nda açılımlarını tam olarak ancak Haçlı Seferleri'nde bulmuştur. Savaşa ve katledilecek on binlere propaganda için kullanılan 'Allah rızası', bütün varlıklarıyla bu savaşa katılan 'Avrupa şövalyeleri' ve imanı istismar eden 'militan bir Kilise' ile oluşturulan bu uyum, Orta Çağ'a temel özelliğini kazandırmıştır. Ve 1095'in Kasımı'nda, Clermont'da (Auvergne, Fransa) yaptığı Haçlı Seferleri çağrısında Papa II. Urbanus'un kullandığı slogan, "Deus lo volt" (Tanrı böyle istiyor!), bu zihniyetin en temel dışavurumuydu.

2. Haçlı Seferleri'ni Doğuran Düşünce

Haçlı Seferleri'ni doğuran düşünceye dair yorumlar çağdan çağa değişiklik göstermektedir.2 Orta Çağ zihniyeti bu seferleri kutsal bir amaç için Tanrı'nın inayetiyle Tanrı'nın yeryüzündeki vekili Kutsal Papalık kanalıyla girişilen kutsal bir savaş olarak görmekteydi. Bu anlayış, bütün Orta Çağ'a hakim olan, tarihin akışına Tanrı'nın müdahale etmesini kolaylaştıran 'Tanrı'nın inayeti' görüşünün bir yansımasıdır. Bunun karşıtı bir anlayış Rönesans döneminde ve XVIII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu iki dönemin rasyonalist filozofları, bu hareketi, tipik Orta Çağ fanatizminin bir ürünü ve Orta Çağ zihniyetinin bağnazlığı olarak görmektedir.3

Siyaset tarihçileri, bu seferleri, Batı'dan Doğu'ya yapılan bir göç dalgası, bir başka Völkerwanderung veya ihtiyaç içindeki millet ve kabilelerin kendi topraklarından daha verimli topraklar ve iyi hayat şartları bulmak için giriştikleri bir hareket olarak sınıflandırmaktadır; zira, Haçlı Seferleri'nin esas başlatıcıları durumundaki Normanlar ve Franklar, Orta Çağ boyunca, IV. ve V. yüzyıllarda, yani Roma İmparatorluğu'nun düşüşe geçtiği dönemlerde göçmen özellikleriyle ün kazanmış kavimlerdi.4

Ekonomi tarihçileri ise, bu harekette, Avrupa'nın Doğu'ya doğru yayılmasını, başka bir ifadeyle, kolonizasyonu ve Orta Çağ emperyalizmini görürler.5 Yakındoğu tarihçileri ve yine Batılı tarihçilerin büyük bir kısmı, bu seferleri Colombus'a, Britanya İmparatorluğu'na ve II. Dünya Savaşı'ndan sonraki toprak paylaşımıyla devam eden dairesel Avrupa kolonyalizmine giden yolun başlangıcı olarak kabul ederler.

Zira Haçlı Seferleri sürecinde Yakın Doğu'da kurulan feodal devletler aracılığıyla, Batı ilk kez kendi hakimiyet alanı dışında nüfuzunu hem kültürel hem de dinsel olarak gösterebileceği etki alanları oluşturmaya başladı.XI. yüzyıl boyunca, Fransa'nın kendi nüfusunu besleyecek kaynaklardan mahrum olduğunu ve halkın sıkıntılar içinde hayatını zor idame ettirdiğini bilen Papa II. Urbanus, Haçlı Seferleri'ne çağrıda bulunurken, bu durumu bir motivasyon unsuru olarak kullanmış ve (kutsal kitaba da referansla) Filistin topraklarını, her tarafından süt ve bal akan nehirlerin süslediği topraklar olarak sunmuştur. Bu çağrıyı takiben Haçlı Seferleri'nin devamı ve Latin Kudüs Krallığı'nın kuruluş süreci içinde insanlar, Avrupa'dan doğuya dalgalar hâlinde göç etmiştir.6

Genel kabul gören bir başka düşünceye göre ise, Haçlı Seferleri, Batı Hıristiyanlığına ait halklar, özellikle Normanlar ve Franklar tarafından, Papa'nın liderliğinde organize edilen ve Müslümanların ellerinde bulunan kutsal toprakları kurtarmayı hedefleyen, bu amaçla da seferlere çağrının yapıldığı 1095 yılından başlayıp 1099'da Suriye sahil kordonuna kadar uzanan bir toprak parçası üzerinde kurulan Latin Kudüs Krallığı'nın 1291/1292'de çöküşüyle son bulan hareketlere verilen addır.

Haçlı Seferleri'ne katılan bu insanların büyük bir kısmı, üzerlerinde hakimiyet kuran feodallerin ve Kilise babalarının zulmünden de kurtulacakları için, bu işe, kendilerini özgürlüğe taşıyan bir adım gözüyle bakıyordu. Bu seferlerle, toprağa bağlı serfler kendilerini mağrur toprak sahibi efendilerinden kurtarıyor ve ailelerini özgürlük yurduna naklediyorlardı. Rahipler, Kilise'nin sıkı disiplininden kurtuluyor, birçok suçtan içeri giren ve cezalandırılmak için aranan kişiler de bu seferlerle, özgürlüklerine kavuşuyordu.7 Gittikleri topraklar ve bu toprakların sahipleri konusunda o kadar cahildiler ki, başlarındaki adamlar bile kendi sınırları dışına çıktıkları gün ilk karşılaşacakları şehrin, Müslümanlardan tekrar geri almayı planladıkları Kudüs olup olmadığını soracak kadar bilgi yoksunuydu.8

Orta Çağ'ın önemli bir tarihçisi durumundaki William of Tyre (1130-1187), "Bu seferlere katılanların hepsi, tabii ki, Allah rızası için katılmadılar. (…) Bir kısmı arkadaşlarını yalnız bırakmamak, bir kısmı korkak olarak anılmamak, bir kısmı ise alacaklılarından kurtulmak için oradaydılar."9 ifadelerini kullanmaktadır.

Bu seferlerle Avrupa'nın hırsızları, katilleri, kundakçıları, papazların yönlendirmesiyle, daha önce kendi Hıristiyan kardeşlerine uyguladıkları işkence ve katliamları Müslümanlara tatbik için yollara dökülmüştü.10 Hem katılımcılardan, hem de onları bu işe sürükleyen Kilise'den kaynaklanan farklı motivasyonların sebep olduğu bu seferler, Kilise'yi ve Latin Batı Hıristiyanlarını hiç bilmedikleri bir coğrafyaya ve kültür iklimine taşımıştır.

2.1. Latin-Ortodoks Çatışması

Normanların Doğu Akdeniz'e doğru açılma isteği, Haçlı Seferleri'ni motive etmede iyi bir gerekçe olarak ortada duruyordu. Bu da, doğal olarak, Bizans'ın çıkarlarının Batı'nın çıkarlarıyla çatışması demekti. Kutsal savaş çığırtkanlıklarıyla Haçlı Seferleri'ne başlanmamış olsaydı, Latin Hıristiyanlarının yapmayı planladıkları ilk şey, Doğu Hıristiyanlığı'nın merkezi konumundaki İstanbul'u işgal etmekti.11 Batı Hıristiyanlığı bu arzusuna IV. Haçlı Seferi'ne kadar engel olabildi; fakat IV. Haçlı Seferi sırasında (1204) Latinler, İstanbul'u -İmparatorluğun Türkler tarafından iyice zayıflatılmasından da yararlanarak- işgal ettiler ve yaklaşık 50 yıl İstanbul'dan çıkmadılar. Bu işgale gerekçe olarak, daha önce buraya gelen Venedikli tacirlerin Ortodokslar tarafından kılıçtan geçirilmesini gösterseler de, bu pek tatmin edici bir gerekçe olarak kabul görmemektedir; fakat bu işgal, o ana kadar Latin Hıristiyanlığı'nın, Türklerin Doğu Hıristiyanlığı'nı yıpratmalarına göz yumdukları ve Katolik dünyanın kapısı niteliğindeki Viyana'ya dayanıncaya kadar bu fetih faaliyetine, bir anlamda, seyirci kaldıkları iddialarını güçlendirmektedir. Dolayısıyla, Haçlı Seferleri, Hıristiyanlığın anayurdunu kurtarma girişimi değil, tersine, Roma Kilisesi'nin egemenliğini Doğu'ya doğru yayma ve Doğu'yu kolonileştirme girişiminden başka bir şey değildi.12

IV. Haçlı Seferi sırasında Haçlıların İstanbul'u yağmalamaları ve Ortodokslara muameleleri de, daha sonra İstanbul'un Türkler tarafından fethini kolaylaştıran bir unsur olarak kendini gösterecektir.

Şiizmatik/bölücü olarak kabul ettikleri Doğu Hıristiyanlığı'nın tasfiyesinden sonra bu toprakları ellerine geçiren Türklere, II. Pius, Latin Hıristiyanlığı'nın doğu temsilcisi olma şerefini önerecektir. II. Pius, esas adıyla ünlü hümanist Papa Enea Silvio Piccolomini, 1460'da Fatih Sultan Mehmet'e Hıristiyan olmasını ve Roma'nın temsilcisi olarak, Doğu Hıristiyanlığı'nın başına geçmesini teklif edecektir. Bu tutum, Fatih'i, platonic-prens filozof modeli olarak gören başka papaların da akıllarından geçirdikleri bir şeydi.13

Latin Katolik dünyanın, Ortodoksluğu şiizmatik bir din olarak görmesi, onlara karşı hem siyasal, hem de dinsel olarak şiddete dayalı bir tavır geliştirmeleriyle sonuçlanmıştır. Mutlak kudreti kendinde görme ve Latin Katolik Kilisesi'ni, İsa Mesih'in yeryüzünde temsil edildiği tek mekan olarak kabul etme anlayışı, Latin Hıristiyanlarının diğer din ve inanç mensuplarına toleranssızlığının başlıca sebebiydi. Onlara göre inançsız birisine gösterilecek müsamaha, vatan hainliğiyle eşdeğerdeydi. Hatta Hıristiyanların Tanrısı'na başka bir şekilde ibadet etme bile, şüphe ve takibat sebebiydi. Orta Çağ'da 'Katolik' ve 'vatandaş' aynı anlamı ifade ediyordu. İmana zıt herhangi bir hareket veya dinden dönme, vatana ihanet olarak kabul ediliyor ve ölümle cezalandırılıyordu.

Bu gelenek, Hıristiyanlaşmış Roma İmparatorluğu ile başlar. Hıristiyanlığı kabulünden sonra teokratik bir form alan Roma, imana karşı işlenen suçları, devlete karşı işlenen suçlar14 kategorisinde ele almaya zorlanmıştı ve buna bağlı olarak da, devlet, Hıristiyanlık'tan dönme (apostasy), Hıristiyanlığın dışında başka bir dine mensup olma (heresy) ve dinde ayrılıkçılığı (schism), aynı şekilde, ölümle cezalandırıyordu. Orta Çağda bu uygulama kendine St. Thomas ile güçlü bir teorik

temel bulacaktır. Aynı zamanda Dominiklerin de ileri gelenlerinden olan St. Thomas şunları yazmaktadır: "Seküler devletin yetkisini elinde bulunduranlar, büyük suç işleyenleri ölümle cezalandırabilmektedir. Dinden dönme veya hak dini (Katoliklik) reddetme, günahların en büyüğüdür. O hâlde dinden dönenler ve onun hak olduğunu reddedenler, sadece aforoz edilmek suretiyle kiliseden uzaklaştırılmakla kalmamalı, öldürülmek suretiyle dünyadan da kaldırılmalıdırlar."15

2.2. Toprakların ya da Halkların Hıristiyanlaştırılması

Haçlı Seferleri'nin temel gayesinin, halklardan ziyade, toprak parçalarının (örneğin Suriye, Filistin) Hıristiyanlaştırılması,16 başka bir ifadeyle, Roma Katolik dünyasının hakimiyeti altına alınması olduğu çokça vurgulanmaktadır.17 Bu da, buralarda yaşayan Müslüman halkın katledilmesi gerektiği gibi bir sonucu doğurmuştur. Bu anlayışın iki örneği, 1098'in Haziranı'nda meydana gelen Antakya katliamı ve 1099'un Temmuzu'nda cereyan eden Kudüs katliamıdır.18 Aslında Haçlı Seferleri'nin başlatıcısı konumundaki Papa II. Urbanus, topraklar kadar halkların da Hıristiyanlaştırılmasını hedef olarak göstermişti. Böyle bir niyeti olduğunu, papalığı devraldığı ilk yılda (1088) ilan etmişti. Müslümanlardan geri alınan Toledo (1085) halkından Müslüman olanları Hıristiyanlaştırma çabasına girişilmesini Bernard of Sahagun'dan istemişti.19 Aslında II. Urbanus'u, Haçlı Seferleri'ne çağrıda bulunduğu Clermont'da (1095) halkların ihtidasından bahsetmediği için eleştirenler de vardır;20 fakat ima ile de olsa, Papa'nın hitabında, Türklerin Hıristiyanlaştırılmasındaki başarısızlıktan bahsedilmektedir.21 Clermont'taki hitapta hazır bulunduğunu iddia eden ve duyduklarını 1110'da kaleme alan Baudri of Dol ise, Papa'nın, Türklerin Hıristiyanlaştırılmasının mümkün olmadığını, zira bir zihin körlüğünün onları hakimiyetine aldığını, ifade ettiğine değinmektedir.22 Yine Clermont'taki hitabı 1122'de yazan başka bir kronik/tarihçi Robert the Monk ise, Papa'nın, Türklerin, Tanrı'ya yabancılaşmış bir millet olduğundan bahsettiğini aktarmaktadır. Başka tarihçiler, sözü edilen 'yabancılaşma' kelimesi yerine 'Hıristiyanlaşmamış' ve 'pagan' kelimelerini yerleştirmektedir.

Hitapta bunların yer alması, Haçlı Seferleri'nin temel hedefinin Müslümanların Hıristiyanlaştırılması olduğu anlamına gelmez; fakat, Papa'nın zihninde, en azından bu seferlerin sonunda, Müslümanların Hıristiyanlığa geçmeleri, Greklerin de Latin Hıristiyanlığı'nı kabul etmeleri gibi bir ümit, hedef olmaktan çıkacaktı. Doğu 'sorunu'nun hâlâ en şiddetli hâliyle varlığını devam ettirmesini, Türklerin silah ya da ikna yoluyla Hıristiyanlaştırılamamasına verenlerin sayısı hiç de az değildi.23

Haçlı Seferleri'ndeki misyonerliğin rolünü, Papa'nın sefer çağrısından sonra Doğru Fransa'dan kalkıp Almanya'nın güneydoğusu, Bohemya ve Macaristan rotasını takip eden ilk Haçlıların, yolları üzerindeki tüm Yahudilere ya vaftiz olma ya da katledilme seçeneklerini sunmalarında gözlemlemek de mümkündür.24 Peter the Hermit'in talebelerinin başını çektiği bir misyoner grubu tarafından yönlendirilen bu insanlar, İsa'nın çarmıha gerilmesindeki bütün suçu Yahudilere yükledikleri için Yahudilere ve İsa'nın boş kabrinin bulunduğu Kudüs'ü ellerinde bulundurdukları için de Müslümanlara, aynı intikam duygusuyla yaklaşıyorlardı. Aynı imaj, bütün Orta Çağ Hıristiyanlarının kafasındaki temel imajdı.

Haçlı Seferleri sırasında misyonerliğe ilgiyi artıran bir başka anahtar faktör, Haçlı Seferleri'ne katılan İtalyanların komutanı Rainald'ın Müslümanlığa geçmesiydi. Rainald, Alman ve Fransızlardan ayrılıp İznik yakınlarındaki Xerigordon Kalesi'ne doğru yürüyüşe geçtiğinde, Türkler tarafından muhasara edilmiş ve Müslümanlığı kabul etmeleri kaydıyla hiçbir Hıristiyana dokunulmayacağı sözü verilince, büyük bir grupla birlikte Müslümanlığını ilan etmişti.25 Rainald'in bu ihtidası, Hıristiyanları, özellikle de Peter the Hermit'i fazlasıyla etkilemiş26 ve buna dayalı olarak, Hıristiyanların da Müslümanları Hıristiyanlığa sokmaları için ellerinden geleni yapmalarını emretmiştir. Peter, Hıristiyanlar arasında ancak böylece psikolojik bir rahatlama sağlayabileceğine inanmıştı.

Müslümanları Hıristiyanlaştırma yönündeki benzer bir kıvılcım, Peter the Venerable (1094-1156) tarafından ateşlenecektir (1140). Onun bu teşebbüsünde, Murabıtların idaresi altındaki Hıristiyanların, Kuzey Afrika'da ve İspanya'da İslam'a geçmelerinin etkisi büyüktür.27 Aynı şekilde, Sicilyalı II. Roger'ın, Müslümanların Hıristiyanlaştırılmasına özel önem vermesinin sebebi olarak, kendi emrindeki bazı subayların gizlice Müslüman olmaları gösterilmektedir.28

İstanbul'dan Kudüs'e doğru yol alan Haçlı ordusunun tarihini kaleme alan anonim Gesta Francorum'da, "Şayet Hıristiyan olsalardı, Türkler, dünyanın en iyi ırkı olurlardı" tespitinde bulunulmaktadır.29 Dorylaeum muharebesi (Temmuz 1097) sırasında Türklerle karşılaşıp daha önce Papa'nın çizdiği putperest ve her türlü sefahati kendinde taşıyan insan tipolojisinin aksini gözlemleyen kronikler (o dönemin vaka tarihçiliğini yapan eserler), Türklerin Hıristiyanlaştırılmasının hem Hıristiyanlık için bir kazanç olacağını, hem de Doğu 'sorunu'nu çözeceğini vurgulamaya başlamışlardı. Özellikle Müslümanların yaşadığı Güney İtalya ve Sicilya'dan Haçlı Seferleri'ne katılan İtalyanlar, Müslüman Türklerin Hıristiyanlaştırılmasının, bütün Ortadoğu'nun tekrar Hıristiyanlaştırılması konusunda sağlayacağı kolaylığı sürekli vurguluyorlardı.

Haçlı Seferleri'ne katılan birçok kişi, Türkleri, Greklere tercih etmekteydi. Odo of Deuil, II. Haçlı Seferi'nin başarısızlığından Bizans'ı sorumlu tutarak belalar okurken, Türklere şöyle atıfta bulunmaktadır: "Adalia yakınındaki savaşın arkasından Türkler muharebe meydanına geri döndüler, yaralılara yardımda bulundular, oysa Grekler kendilerinden daha güçlü olan Frankları kendilerine hizmete zorlamaktan başka bir şey yapmamışlardır."30

I. Haçlı Seferi sırasında yine Antakya'da gerçekleşen önemli bir olay, Peter the Hermit'in Kürboğa'yı Hıristiyanlığa davetidir.31 Haçlıların Antakya'yı muhasarası sırasında Kürboğa'ya verilen ültimatomu götürmekle görevlendirilen grup içinde yer alan Peter the Hermit, şartlar arasında bulunmadığı hâlde kendi inisiyatifiyle, Müslüman komutana, eğer Hıristiyanlığı kabul ederse, kendisine hiç dokunulmayacağı ve doğrudan hem Türklerin, hem de Haçlıların ortak düşmanı olan ve o anda da kutsal Kudüs kentini ellerinde bulunduran Fatımilerin üzerine yürüyecekleri yolunda bir teklifte bulundu. Peter, böylece Kürboğa'ya, Hıristiyan olması kaydıyla, Avrupa'da o dönemde yaygın olan feodal bir ittifak çağrısı yapmış oluyordu. Ama Peter de yaptığı çağrının reddedileceğini, en azından, içinde Hıristiyanlığa girmenin şart koşulmadığı bir ültimatomun kabul edilme ihtimalinin daha yüksek olacağını biliyordu; onun bunu, hem misyonerlik ruhunu canlı tutmak, hem de askerî

diplomasinin bir gereği olarak yapmış olduğu gözlenmektedir. Nitekim buna karşılık Kürboğa da, Müslüman olmaları durumunda Antakya'yı kendilerine teslim edeceğini deklare etmiş ve böylece bu toplantıdan hiçbir netice alınamamıştır.

Bu noktada önemli olan, Peter'in, Haçlı ordusunun askerî bir mensubu olmadığı hâlde, sadece bir rahip sıfatıyla, Müslümanları Hıristiyanlığa çevirme fikrine nereden kapıldığıdır. O, bu teşebbüsünde Anastasius of Cluny'nin, Saragosa'nın Müslüman idarecisi Muktedir b. Hûd'u, aynı şekilde 1074'te Hıristiyanlığa döndürme teşebbüsünden esinlenmiş olabilir. Yine bu teşebbüs, aynı şekilde, bu dönemde Orta Avrupa Yahudilerini zorla Hıristiyanlaştırma politikasından ve bu konuda Papa II. Urbanus'un desteklerinden de kuvvet almış olabilir.32

Özellikle Latin Hıristiyanlarının tarihinde, genelde Müslümanların, özelde de Türklerin Hıristiyanlaştırılması konusunda, Fransiskenler ve Dominikenler gibi sistemli tarikat ve mezheplerin kurulacağı zamanın ilk öncüleri olarak bu bireysel teşebbüsleri görmek mümkündür; zira V. Haçlı Seferi sırasında, 1219'da Assisili St. Fransis'in, şiddetli muharebenin kesildiği bir anda Eyyubi Sultanı Melik el-Kâmil'le bir din adamı olarak görüşmelerde bulunduğunu göreceğiz. Rahipler tarafından, askerî harekata zemin hazırlama veya destek bulma adına yapılan bu teşebbüsler sadece Türkler ve Müslümanlarla sınırlı değildi. Bu dönemde Hıristiyanların Moğol sarayında da misyonerlik faaliyetlerinde bulundukları ve Haçlı Seferleri'nde Türklere karşı kendi yanlarında yer almaları için Moğol sarayına elçiler gönderdiklerini biliyoruz.

Bu toprakları ele geçirip Hıristiyanlaştırma çabalarında mucize ve kehanetlere dayalı Hıristiyan ilahiyatı da bolca kullanılmıştır. Hem Haçlı askerlerini motive etme, hem de bölgede yerleşik Hıristiyan halkın desteğini almak için bu kehanetlere sığınılmıştır. I. Haçlı Seferi'nin bu bağlamda en önemli olaylarından biri, Kutsal Mızrağın,33 15 Haziran 1098'de Antakya'da Peter Bartholomew adlı bir köylünün kendisine göründüğüne dair iddiasıdır.34

Haçlı askerlerini heyecanlandıran ve morallerini artıran bu haber, Antakya'daki Haçlıları kuşatan Türk komutan Kürboğa'nın kaybetmesinin temel sebeplerinden biri olarak anlatılmaktadır (Haziran 1098).35 Haçlıların 1098'de Antakya'yı kuşatması sırasında Peter Bartholomew adlı bir köylü, Kont Raymond'a ve Piskopos Adhemar'a gelerek Kutsal Mızrağın St. Peter Katedrali'nde gömülü olduğunu St. Andrew'nun kendisine aylardır bildirmekte olduğunu söyledi. Böylece, bu mızrakla ilgili efsanelerin yardımıyla Haçlı askerlerine, bütün Ortadoğu'yu Hıristiyanlaştırma hayallerini besleyen bir motivasyon aşılanmış oldu.

3. Papalığın Haçlı Seferini İlanı

3.1. VII. Gregory'nin Haçlı Seferi Çağrısı (1074)

Tarihçiler, Haçlı Seferleri'ni Papa II. Urbanus'la başlatırlar. Pratikte böyle olsa da, II. Urbanus'dan önceki Papa VII. Gregory'nin36 de benzer bir harekete 1074'te teşebbüs ettiğini; fakat IV. Henry ile

olan mücadelesinin kendisini engellediğini biliyoruz. Bu seferleri başlatma niyetini dönemin seküler otoritelerine yazdığı şu mektupta görmek mümkün:

Bu mektubu taşıyan kişi Filistin'den yeni döndü ve ziyaretimize Roma'ya geldi. Birçok insandan duyduğunu bize anlatmaktadır. Bu haberlere göre, putperest bir ırk Hıristiyanları alt etmiş ve önüne çıkan her şeyi tahrip ederek İstanbul'un duvarlarına gelip dayanmıştır. Ele geçirdiği toprakları zulümle idare etmekte ve binlerce Hıristiyanı koyun gibi boğazlamaktadır. Eğer Allah'ı seviyor ve Hıristiyan olarak anılmak istiyorsak, bu büyük (Yunan) İmparatorluğun ve Hıristiyanların içine düştüğü duruma üzülmeliyiz; fakat sadece üzülmek yetmez. Kurtarıcımızın (İsa) bize sunduğu model, onları kurtarmak için kendi hayatlarımızı ortaya koyma şeklinde tecelli etmiştir: "Sevgiyi bununla biliyoruz; çünkü o bizim uğrumuza canını verdi; bizim de kardeşler uğruna canlarımızı vermemiz gerektir."37 Bu yüzden, Hıristiyan Grek kardeşlerimizin yardımına koştuğumuzda, Allah'ın merhameti ve kudretiyle yanımızda olacağını bilin…38

3.2. Papa II. Urbanus'un Haçlı Seferi Çağrısı (1095)

VII. Gregory'nin Haçlı Seferi çağrısı, döneminin şartları içinde karşılığını bulmadı; fakat bu çağrı daha organize bir şekilde 1095'te yeniden tekrarlanacak ve bu kez sadece kuru bir çağrı olmaktan çıkıp uygulamaya konulacaktı. Fransa'nın Clermont'unda toplanan konsilde yaptığı vaazda kullandığı dil, gösterdiği hedef ve vadettikleriyle Papa II. Urbanus öyle etkili olmuştu ki, kadınlar ve çocuklar dahi müstakil Haçlı Seferleri düzenlemişler;39 fakat bu sefere katılanlar, dünyada yaşanan felaketler listesine girerek, daha vaat edilen topraklara ulaşamadan, bir kısmı karada, büyük bir kısmı da denizde kaybolup gitmişlerdir. Peki, Papa'nın çağrısını bu kadar etkili kılan ne idi?

II. Urbanus'un yaptığı konuşmanın metni, konuşmanın yapıldığı tarihten sonra kaleme alınmıştır. Hitabı dinleyip yazma görevini aldığını söyleyenler bile, bunu ancak 1101'den itibaren kayda geçirebilmişlerdir. Bu konuşmayı aktaranların başında Fulcher of Chartres40 (Historia Iherosolymitana), Robert the Monk (Historia Iherosolymitana, 1101), Baldric of Bourgueil (Historia Jerosolimitana, 1107), Guibert of Nogent (Gesta Dei Per Francos, 1108) gelmektedir. Ancak bu sonraki kaynaklar temelde Fulcher'a dayanmaktadırlar. Robert ve Baldric, konsilde hazır bulunduklarını söylemektedirler. Fulcher ve Guibert'den böyle bir nakil olmamakla birlikte, orada olma ihtimalleri çok yüksektir; zira, bunlar kiliselerde görevli rahipler, papazlar veya taşra pastörleri durumundaydılar ve zorunlu olarak o konsilde toplanmış olmalıdırlar. Bu kaynaklara dayalı olarak, Papa II. Urbanus'un, Clermont Konsili'nde yaptığı konuşmanın ilgili kısımlarını tahlile geçebiliriz.

Clermont Konsili'nde II. Urbanus'un tam olarak ne dediğini tespit etmek mümkün görünmemektedir; fakat Papa'nın konuşmasını yeniden kurmanın yolu, kullandığı fikirler ve imajlardan hareket etmektir. II. Urbanus, muhafazakâr bir topluma yeni bir fikir önermekteydi. Aynı zamanda insanlardan çok pahalı, zaman alıcı ve tehlikeli bir işin gönüllüleri olmalarını istiyordu. O hâlde söylediği şeyi doğrudan ve çok canlı ve heyecan uyandırıcı bir şekilde söylemiş olmalıydı.

Dinleyicileri kazanmanın yolu, dinleyicilerin gözlerinde canlandırabilecekleri imajlar yaratmak ve duygularının derinliklerine hitap etmektir. Öyle görünüyor ki, II. Urbanus, konuşmasında bu iki tekniği de başarılı bir şekilde kullandı. Önce Doğu Akdeniz'de Bizans İmparatorluğu'nun içine düştüğü krizden başladı. İmparatorluk gittikçe toprak kaybediyor, kiliseler yıkılıyor ve putperestler tarafından kirletiliyordu; Hıristiyanlar, tecavüze uğramak, organları kesilmek suretiyle sakat bırakılmak gibi inanılmaz işkencelere maruz kalıyordu. Hıristiyanların, ok talimlerinde kullanılmak üzere kazıklara bağlandıkları, Rahip Robert tarafından aktarılmaktaydı. Bu zulümlerde, başı, Orta Asya'dan gelip 1070'ten bu tarafa iktidarlarını Anadolu, Suriye ve Filistin'e kadar genişleten Türkler çekiyordu. Bu zulümlere en fazla maruz kalanlar ise, Kudüs Hıristiyanları idi.

II. Urbanus, Kutsal Topraklar diye anılan Kudüs ve civarında daha önce hiç bulunmamıştı; insanlara bütün bu anlattıkları, realiteyi değil, retoriği yansıtıyordu. Hıristiyanların çektikleriyle ilgili anlattıkları, Hıristiyanlığın cehennem tasvirinden başka bir şey değildi. Haçlıların kendilerine sunulan bu imajın böyle olmadığını görmek için Anadolu'ya ve Kudüs'e kadar gitmeleri gerekecekti. Başka ilginç bir nokta da, Papa bu konuşmayı yaptığında Türklerin elinde bulunan Kudüs'ün, 1098'de Mısırlıların eline geçecek olmasıydı. Dolayısıyla, Kudüs'te Türklerle karşılaşmak üzere giden Haçlılar, farklı insanlarla karşılaşacaklardı.

Papa'nın konuşmasının etkili olmasındaki bir başka temel etken, Ortadoğu'nun hem siyasal yapısı, hem de halkları konusunda Latinlerin bilgi sahibi olmayışlarıydı. Papa, insanların bu cehaletini sonuna kadar kullanmıştır. Papa, sanki Kudüs Müslümanların eline yeni geçmiş ve halka karşı bir katliama girişilmiş havasını yaratmaya çalışıyordu; oysa Müslümanların Kudüs'ü Bizans'tan almalarının (638) üzerinden tam 457 yıl geçmiştir ve bu bölgedeki Müslümanlar, Yahudiler ve Ortodoks Hıristiyanlar arasında hiçbir sorun yaşanmamaktadır; ta ki, Latin Haçlıları gelip buralara müdahale edene kadar; fakat konuşmasında Papa'nın Kudüs'e özel bir önem atfettiğine hiç şüphe yoktur.41

Şimdi 1094'te Bizans İmparatoru I. Alexios Kommenos'un yardım çağrısı üzerine, İmparator'a yardım için Papa II. Urbanus'un Clermont'da yaptığı konuşmanın temel kısımlarını yukarıdaki kroniklere42 dayalı olarak irdeleyelim:

(…) Tanrı sizleri çoban olarak adlandırmaktadır, siz uşak gibi davranmayın; aksine gerçek çoban gibi, asanız her zaman elinizde olsun… Size teslim edilen sürüden bir kurt bir koyunu kaparsa, Tanrı'nın size vaat ettiklerini kaybeder, ölüm yurdu cehennemin en acı azabını tadarsınız; zira Kitab-ı Mukaddes'e göre, sizler yeryüzünün tuzusunuz (Matta 5: 13)… Sizlerin, Tanrı'nın kendileriyle konuşma istemesi durumunda onları çürümüş ve kokuşmuş bulmaması için, günahlara dalan bu aptal halkı hikmet tuzuyla düzeltmeniz bir zorunluluktur. Eğer Tanrı, bu kokmuş insanlarda, kurtlar, yani günahlar görürse… üstünüze düşeni yapmadığınız için onlarla birlikte sizleri de lanetleyecek ve huzurundan kovacaktır… Kitab-ı Mukaddes, "Eğer bir kör körü yederse, ikisi de çukura düşer." (Matta 15: 14) demektedir. O hâlde önce siz kendinizi düzeltin ki, sizlere tâbi olanları da düzeltebilesiniz…

Ey Tanrı'nın oğulları! Aranızda barışın devamını ve Kilise'nin haklarını koruma konusunda söz vermiş olmanıza rağmen, yapmanız gereken önemli bir iş daha sizleri beklemektedir. Sizlerden sadakat ve dürüstlüğünüzü hem sizi, hem de Tanrı'yı ilgilendiren bir konuda daha göstermeniz istenmektedir; zira Doğu'da yaşayan kardeşleriniz sizin acil yardımınıza muhtaç duruma düşmüşlerdir. Çoğunuzun haberdar olduğu gibi, Türkler ve Araplar bu kardeşlerinize saldırmış; Grek İmparatorluğu'nun topraklarını işgal etmiş ve Akdeniz'e ve St. George'un Kolu diye adlandırdığımız Hellespont'a (Çanakkale Boğazı) kadar ilerlemişlerdir. Hıristiyan kardeşlerinizin topraklarını işgal etmiş ve yaptıkları yedi savaşta da onları mağlup etmişlerdir. Birçoğunu öldürüp bir o kadarını da esir almış, kiliselerini de yerle bir etmişlerdir. Onların bu şekilde ilerlemelerine seyirci kalırsanız, daha fazla mümin insan bunların saldırısına maruz kalacaktır. Bu sebeple ben, daha doğrusu Tanrı, sizleri İsa Mesih'in müjdecileri olarak bunu her yere taşımanızı ve hangi seviyeden olursa olsun, zengin fakir, sıradan asker veya şövalye, herkes, bu aşağılık ırkı, Hıristiyan topraklarından çıkartmanızı istemektedir… Bu yolda ölenlerin, ister karada, ister denizde, isterse putperestlere karşı savaşırken muharebe meydanında ölsün, hepsinin günahları bağışlanacaktır. Bana giydirilen Tanrı'nın kudretiyle bunu insanlara bu şekilde bahşediyorum…43

Fulcher'in naklettiği Papa'nın konuşmasına ilaveten, diğer kroniklerin Papa'nın konuşmasında altını çizdikleri ortak noktalar şöyle öne çıkmaktadır:

Doğudan gelen yardım talebine karşı, doğudaki kardeşlere yardım,

Türklerin başarılı ilerleyişine yapılan vurgu,

Doğudaki Hıristiyanların maruz kaldıkları zulümler,

Kiliselerin ve kutsal mekanların tahrip edilmesi,

Bir Haçlı Seferi düzenlenmesinin Allah'ın emri olduğu yolundaki propaganda,

Hem zengin, hem de fakirler bu sefere birlikte katılacaklardır,

Sefere katılan herkesin işlediği bütün günahlar bağışlanacaktır,

Türklere karşı büyük bir nefret ifade edilmektedir,

Ebedî mükafat vaadi,

Dünyevi mükafat vaadi,

Seferin liderinin Tanrı olacağı iddiası,

Elbiselerin üzerine haç takılması gerekliliği,

Franklara özel bir övgü yapılmaktadır,

Kudüs’e özel kutsiyet verilmektedir,

Kudüs’e hacca giden Hıristiyanların karşılaştığı zorluklar vurgulanmaktadır.44

Deccal’e karşı mücadele etmenin gerekliliği anlatılmaktadır.

Bu son varyant, sadece Guibert tarafından nakledilmektedir. Buna göre: Deccal’in gelişi yakındır. Kâhinlere göre, o, Kudüs’teki Zeytin (Siyon) Dağı’na gelip yerleşecek ve üç Hıristiyan krallığına son verecektir: Mısır, Afrika ve Etyopya (Habeşistan); fakat bu ülkeler şu anda paganların elindedir ve Hıristiyan krallıkların varlığı söz konusu değildir. O hâlde, bu kehanetin gerçekleşebilmesi için, bu ülkelerin fethedilerek Hıristiyan krallıkların kurulması gerekir; ki, yıkılacak Hıristiyan krallıklar olsun. Öyle görünüyor ki, yukarıda anılan dünyevi mükafatlar, Guibert tarafından böyle yorumlanmaktadır.45

3.3. Papalığın Müslümanlar ve Türklerle İlgili Çizdiği İmaj

M. Watt, dünya tarihinde iftiraya en fazla maruz kalan kişinin Muhammed olduğunu, bunun da Hıristiyanlığın en büyük düşmanı olarak karşısına İslam’ı koymasından kaynaklandığını söylemektedir.46 İslam’ın Hıristiyanlık’la geliştirdiği mücadelenin sadece teolojik değil, aynı zamanda iktidara ilişkin bir mücadele olması, böyle bir yaklaşımın temelini oluşturmuştur. Müslümanların kutsal Kudüs’ten çıkarılması noktasına odaklanan Haçlı Seferleri’nden çok önceleri bile Orta Çağ Avrupası, doğuda Bizans, batıda da İspanya ve Sicilya kanalıyla karşılaştıkları Müslümanlarla ilgili olarak, ‘büyük düşman’ kavramının içini doldurmaya başlamıştı. Bu çerçevede Muhammed adı, karanlıklar prensi Mahound’a dönüştürülmüştü bile.

Oluşturulan bu çerçeve içinde, Orta Çağ Avrupası’nda Saracenlerin (Müslümanlar) putperest oldukları ve putlara, Muhammed’e ve Jüpiter’e taptıkları yaygın olarak kabul edilmekteydi.47 Özellikle Kubbetu’s-Sahra, Templum Domini gibi büyük camilerde Muhammed’e ibadet edildiği, hilafetin merkezi durumundaki Bağdat’ta Muhammed’in tanrı olarak kabul edildiği, Halife’nin ise onun vekili konumundaki Papa olarak görev yaptığı propagandası yapılmaktaydı. Başka bir ifadeyle, Hıristiyanlara politeist muamelesi yapanların aslında kendileri politeist idiler.48

Müslümanlar hakkında böyle bir yargının oluşmasına kaynaklık eden tek merkez Latin Katolik Kilisesi idi; zira ilk olarak, Latinlerin Müslümanlarla ilişkileri, Ortodoks Hıristiyanlara kıyaslandığında daha geç dönemlere rastlamaktadır; ikinci olarak, Müslümanların nasıl bir dünya görüşünün mensubu oldukları konusunda en temel bilgi kaynağı olan Kur’an daha Latince’ye çevrilmiş değildir. İlk çeviri XII. yüzyılda yapılacaktır;49 fakat o ana kadar, üzerlerine Haçlı orduları sürülen Müslümanlar hakkında, Papalık, alabildiğine olumsuz bir imaj yaratıyor, Haçlı askerlerinin putperestlerle çarpışarak Tanrı’nın adını temize çıkaracaklarını dikte ediyor ve bunun için de bir zamanların soyguncuları feodal baronlara İsa Mesih’in askerleri olma çağrısında bulunuyordu. Kaynağını Papalığın yaptığı bu imaj çalışması, etkisini yüzyıllarca sürdürecek, günümüzde dahi ders kitaplarında ağırlıklı olarak yerini muhafaza edecektir.

İlk defa William of Malmesbury, Müslümanları putperest olarak niteleyen bu tür popüler ön kabulleri yıkmış ve İslam'ı Yahudi ve Hıristiyan geleneği içine yerleştirmiştir. 1136'da yazdığı Commentary on Lementations'da, Slav halklarının, kafalarını, Türkler ve Arapların putperest oldukları hurafesiyle doldurduklarını; oysa bu insanların yaratıcı olan tek Allah'ı kabul ettiklerini, Muhammed'i de tanrı değil, bir peygamber olarak benimsediklerini, yazacaktır. İslam'la ilgili bu kabullerine rağmen William, Müslümanların kutsal beldeleri kirlettiklerini ileri sürerek, onları kınamaktan da geri kalmamıştır. St. Augustine ve daha başka büyük Kilise babalarının yurdu olan Kuzey Afrika'yı ve en az iki havarinin hayatlarını feda ederek kutsallaştırdıkları Asya'yı işgal etmeleri, İspanya ve Balearikleri yüzyıllarca kontrollerinde tutarak Avrupa'yı bile tehdit altında tutmaları sebebiyle onlara ateş püskürmektedir.50

William of Malmesbury, Latin Batı Hıristiyanları'nın Müslümanlara ilişkin tutumunun tipik bir örneğini oluşturur. Hak bir dine ve kutsal bir kitaba sahip olduklarını kabul etmeleri, Müslümanları düşman olarak görmelerini engellememektedir. Bu da, tamamen siyasal tutumun getirdiği bir olgu olarak yüzyıllardır kendini muhafaza etmektedir.

4. Haçlı Seferleri'nin Sonuçları

4.1. İslam Dünyası Açısından

4.1.1. Entelektüel Gerileme

Haçlı Seferleri'nin en yıkıcı etkisi İslamın hayat görüşü üzerinde oldu. Mutlak vahye dayanan her din, kendi dışındaki gerçekliklere karşı müsamahakâr olmak durumundadır. Bunun aksi bir davranış, o dinin içine kapanmasına, belli bir süre sonra da gelişme trendini kaybetmesine yol açar. İslam, başlangıçta müsamahakâr bir din görüntüsü sergilemiştir. Yahudi ve Hıristiyanlar Ehl-i Kitap olarak kabul edildiği için, Hz. Peygamber döneminde bu gruplar takibata uğramamıştır. İlk Halifeler döneminde Hıristiyanlar Arap toplumunda onurlu bir konuma sahiptiler. Hilafetin Hıristiyan Bizans'la ilişkileri daha kötü değildi. Alimler ve teknik düzeyde insanlar bu iki devlet arasında çeşitli amaçlara yönelik seyahatlerde bulunurlardı. Franklar tarafından başlatılan Haçlı Seferleri, hem toplumlar, hem de devletler arasında var olan iyi ilişkileri bozdu. Haçlılar tarafından ortaya konulan katı hoşgörüsüzlük, Müslümanlar tarafında da yansımasını buldu.51 Memluklar bu hoşgörüsüzlüğün tatbikinde en ileri gidenlerdendi ve Hıristiyan tebaaya pek yüz vermiyorlardı. Bu durum Müslüman kültürünün içe kapanması gibi bir sonuç doğurmuştur.

Bu seferler öncesinde İslam dünyasında hakim olan ve hem bireysel araştırmalara, hem de kurumlara sinen ve tecrübeyi esas alan 'burhan'a dayalı bilgi üretimi, yerini daha çok tümdengelime dayanan 'beyan', daha da ileri aşamada ise 'irfan' anlayışına terk etmiştir.52

4.1.2. Siyasal İstikrarsızlık

Haçlı Seferleri'nin İslam'a verdiği zararın bundan daha büyük bir boyutu vardı. İslam devleti, bir anlamda, politik gücü elinde bulunduran halifeye bağlı bir teokrasi niteliği taşıyordu. Haçlı saldırıları, Abbasi hilafetinin hem coğrafi, hem de politik olarak İslam'ı Haçlılara karşı organize etmesinin imkansız olduğu bir zamanda geldi. Fatımi halifeleri, Müslümanlar tarafından genel kabul görmedikleri için, onların da böyle bir ittifak oluşturacak güçleri yoktu. Selahaddîn gibi bir lideri çıkaran Eyyubiler de, genel bir kabul görmüyorlardı; zira hilafetin Kureyş'e aidiyeti teorisi, bunların hilafetin gasıbı oldukları yönünde suçlamalara ve dolayısıyla dışlanmalarına temel oluşturuyordu. Bu açıdan bakıldığında, ironik bir şekilde, Moğolların Bağdat istilası,53 diğer İslam devletlerinin işini kolaylaştırmış ve Memluklar artık Bağdat'ta meşru bir halife olmamasına dayanarak, Mısır'da hilafetlerini, meşru temellere dayalı olarak ilan edebilmiştir. Bu sorunu, daha sonra, Osmanlılar, temelinden çözecek ve hilafeti kendi üzerlerine alacaklardır. Osmanlı sultanlarının gücü, kendilerinin İslam dünyasında kabul görmesini sağlayacak; fakat hilafetin gasp edicisi olma sıfatını, Araplar, Osmanlılar için de kullanacaklar ve bu kabulü içtenlikle benimsemeyeceklerdir.

Hıristiyanlık, başından beri Sezar'ın hakkı ile Tanrı'nın hakkı arasında sürekli bir ayırımı vurgulamış ve orta Çağların 'Tanrı'nın Parçalanmaz Şehri' ideali yıkıldığı zaman bile, Kilise, hayatiyetini devam ettirebilmişti; fakat İslam politik ve dinsel bir bütün olarak algılanmıştı. Bu bütün, aslında Haçlı Seferleri'nden önce bozulmuştu; fakat bu çağlardaki olaylar, bu bozulmayı bozguna çevirdi.

4.2. Haçlı Seferleri'nin Avrupa Açısından Sonuçları

Haçlı Seferleri'yle kazanılan dinamizm Latin Batı Hıristiyanlığı için yeni bir tarihin başlangıcı sayılacak kadar önemlidir. Medeniyetin iki kaynağı durumundaki Müslüman coğrafyayla ve Ortodoks Hıristiyanlığın başkenti İstanbul'daki kültürel ve sanatsal ortamla iki yüzyıla yakın bir süre yakın temas kurulması, sanatta ve düşüncede Rönesans'ın, dinde de Reform'un temel dinamiklerinin Batı'ya taşınması sonucunu getirmiştir; ancak Hıristiyan yenilenmesinin veya kendine yeni bir yol bulmasının katliamlarla başlaması ne kadar da ilginçtir; zira Haçlılar, kendileri için yeni bir dönemin kapılarını açacak olan 15 Temmuz 1099 tarihinde Kudüs'e girdiklerinde, kelimenin tam anlamıyla bir katliam yapmışlardı. Bunu aratmayacak bir katliamı da Antakya'da gerçekleştirmişlerdi. Toulouse Kontu Raymond of Aguilers, Harem-i Şerif'te atların dizginlerine ulaşacak kadar müslüman ve yahudi cesedi yığmakla iftihar ediyordu.54

Haçlı Seferleri, görünürde Doğu Hıristiyanlığı'nı Müslümanlardan kurtarmak için başlatılmıştı; fakat bu seferler sona erdiğinde, Doğu Hıristiyanlığı'na ait tüm topraklar Müslümanların idaresi altındaydı. Papa II. Urbanus, Clermont'da Haçlı Seferleri için çağrıda bulunduğunda, Türkler Boğaziçi'ni tehdit ediyorlardı. Papa II. Pius ise, son Haçlı Seferi çağrısında bulunduğunda, Türkler, Tuna boylarını geçiyorlardı.

4.2.1. Entelektüel Gelişme

Haçlı Seferleri dönemi Batı medeniyeti açısından büyük önem taşımaktadır. Bu seferler başladığında, Batı Avrupa, Karanlık Çağlar denen barbar istilaları döneminden çıkıyordu. Bu seferler bittiğinde Rönesans başlamıştı. Haçlı Seferleri sırasında Batı Hıristiyanlığı, Müslümanlarla doğrudan her türlü kültürel ve ticari ilişki şansını yakalamış, Orta Çağların getirdiği skolastik dünya görüşünden kurtulmanın ipuçlarını İslam dünyasından almıştı. Metodolojik yönden özellikle Sicilya ve İspanya'da Haçlı Seferleri sürecinde gelişen kültürel ilişkilerle Yunan felsefesi ve 'burhan'a (demonstration), başka bir ifadeyle tümevarıma dayanan ve o ana kadar İslam dünyasında kullanılan temel metodoloji Batı'ya aktarılmış oldu. Özellikle Sicilya, Arap, Yunan ve Batı kültürlerinin karşılaşma ve tanışma alanıydı. Bu sebeple II. Frederick'in Doğu medeniyetine olan ilgisinin, tamamen Sicilya'da yetişmesine verilmesi yanlış değildir.

Bu dönemin bilginleri Arapça'dan yapılan çevirilerle Yunan mirasında yatan köklerini keşfetmişlerdir. Arapça'dan yapılan çeviriler, genellikle felsefe, tıp ve diğer bilim dallarıyla ilgili idi. Büyük şehirlerde Latince'yi ortak dil olarak kullanan üniversitelerin kurulması, bu döneme denk düşer. Etkilerini yüzyıllarca hissettirecek olan Büyük Albert (1200-1280) ve Thomas Aquinas (1225-1274) bu periyodun düşünürleridir. İbn Ruşd gibi Müslüman düşünürlerin etkisiyle Platoncu düşünce tarzından çok daha pragmatik ve gelecek bilimsel gelişmeler için çok daha uygun taban sağlayacak olan Aristotelyen düşünce tarzı, Batılılarca keşfedilmiş oldu.

Batı dünyası İspanya kanalıyla İslam dünyasından sayısız kazanımlarda bulunmuştur. Başta 1085'de Toledo Kütüphanesi olmak üzere bütün kütüphanelerin İspanya'nın tekrar geri alınması sırasında ele geçirilmiş olması daha sonraki dinsel ve kültürel değişimlere büyük ölçüde köken sağlamıştır.

Bu dönemde Konstantinapol'deki hayat ve sanat standardı Avrupa'nın hiçbir kentinde olmadığı kadar yüksekti ve İtalya'da hümanizmin ve Rönesans'ın doğuşunu hazırlayan sebeplerden biri de bu şehrin tamamen düşmesiyle, başka bir ifadeyle, Doğu Hıristiyanlığının çökmesiyle, sanatçı, yazar ve çizerlerinin İtalya'ya göç etmesidir.

4.2.2. Siyasal Etkileri

Siyasal alanda Haçlı Seferleri'nin Batı'daki etkisi çok daha fazla olmuştur. Papa II. Urbanus'un Clermont hitabında vurguladığı noktalardan biri, Avrupa'da kargaşa çıkaran ve enerjilerini bu çalkantılarda harcayan baronlara iş bulmaktı. Ve bu baronların papalık tarafından doğuda Müslümanların üzerine sürülmesi, Batı'da feodal yapının bozulup monarşik iktidarın ortaya çıkışına hizmet etmiştir. Bu hareketler Papalığın da son derece işine yaramıştır. Papalık, Haçlı Seferleri'ni kendi liderliği altında uluslararası bir Hıristiyan hareketi olarak organize etmiş ve I. Haçlı Seferi'nde55 elde edilen başarı, Kilise'nin iktidarını güçlendirip prestijini artırmıştır.

Müslüman topraklara sürülen tüm Haçlılar, Papalığın sürüsüne aitti. Fetihler, Kilise'nin fetihleriydi. Papalık; Antakya, Kudüs ve İstanbul Patriklikleri teker teker egemenliği altına girince, eskiden beri

iddia edegeldiği, kendisinin Hıristiyanlığın tek temsilcisi olduğu yolundaki savının haklılık kazandığını görüyor ve bunun propagandasını yapıyor; Hıristiyan dünyanın her tarafında kendi ruhsal üstünlüğünü vurgulayan dinsel törenler yaptırıyordu. Bu güç ve kendine güvenle Etyopya ve Çin gibi uzak ülkelere dahi misyonerler gönderilmeye başlandı. Papalığın hükümlerinin uygulandığı mahkemeler, bu hareketten sonra çok daha uluslararası bir boyut kazandı.

Roma'nın ruhsal egemenliğini genişletmesi bir tarafa, Batı Hıristiyanlığının Haçlı Seferleri'nden elde ettiği sonuçlar olumsuzdu. Haçlı Seferleri'nin başlangıcında medeniyet kürsüleri Doğu'da, İstanbul ve Kahire'de kuruluydu. Seferler sona erdiğinde ise, medeniyet, merkezini İtalya'ya ve Batı'nın yeni ülkelerine kurmuştu. Bu ise, uzun vadede Papalığın altını oyacaktır.

Haçlı Seferleri'yle birlikte Batı'dan İslam (İspanya'nın kaybedilmesi), Doğu'dan da Hıristiyanlık silinmiştir. Yine bu seferlerle Haçlılık ruhu Avrupa zihniyetinin bir parçası haline gelmiş, Protestan reformları sırasında meydana gelen savaşlar bile, bu zihniyetin bir uzantısı olarak kendini ortaya koymuştur.

I. Haçlı Seferi sırasında Avrupa, bir Hıristiyanlık yurdu (Christendom) olarak kendi varlığını keşfetmiştir. Bu keşfi, Yunan ve Latin köklerine kavuşmak suretiyle pekiştirmiş ve bu iki kültürü Hıristiyanlıkla sentezlemiştir.

Yine bu seferlerle, Avrupa, siyasi bir birlik olmanın adımlarını atmış ve bu birliği ayakta tutmanın ve etkili kılmanın yolunu da, işgal etme, kolonileştirme ve kültürel değişikliğe uğratma şeklinde uygulamaya koymuştur.

4.3. Haçlı Seferleri'nin Ortodoks Hıristiyanlar Açısından Sonuçları

Haçlı Seferleri'nin Doğu Hıristiyanlığına verdiği zarar, İslam'a verdiği zararla karşılaştırıldığında, çok daha büyüktür. Papa II. Urbanus, Doğu Hıristiyanlarının yardımına koşulması ve dindaşlarının kurtarılması yönünde çağrıda bulunmuştu; fakat doğrusu, bu çok ilginç bir kurtarmaydı. Kendileri yardım adı altında gelip Anadolu'dan Kudüs'e kadar uzanan bir rota üzerinde hakimiyetlerini kurdukları zaman, bu bölgelerdeki Ortodoks Hıristiyan halka, daha önce Türklerin ve hilafetin davrandığından çok daha kötü davrandılar. Yerel Hıristiyan halk, daha önce kendi kiliselerini kurup özgürce istedikleri gibi ayinlerini düzenliyorlardı; fakat Latin Hıristiyanlığı artık kiliselerin kendilerine göre yeniden düzenlenmesi yönünde yerel halka baskı uygulamaya başlamıştı. Yine buraları boşaltmak durumunda kaldıklarında da, yerel halkı korumasız bir şekilde Müslüman fatihlerin kucağına bırakmışlardır.

Latin Hıristiyanlığı, Haçlı Seferleri'nin hem kurtarma iddiasıyla gittikleri Doğu Hıristiyanlığının sonunu hızlandırmasını, Balkanlar'da ve Anadolu'da bulunan Hıristiyanların sonunu getirmesini, hem de Batılıların kendileri için yenilgiyle sonuçlanmasını, açıklamakta zorlanıyordu.

Onlar, Allah rızası için bu savaşa gittiklerine inanıyorlardı; zira savaş çağrısı yaparken Papa II. Urbanus'un vurguladığı noktalardan en önemlisi buydu ve eğer doğru bir imanla yola çıkmış olmak, neticede zaferi getirecekse, bu savaşın sebebi ve sonucu arasında izah edilmez bir çelişki vardı. Birinci sefer sırasında Kudüs'ün ele geçirilmesiyle teneffüs edilen zafer havasıyla kaleme aldıkları kroniklerde,56 bu işi, Tanrı'nın Frankların eliyle kazandığı zafer (Gesta Dei Per Francos) olarak lanse ediyorlar ve yazılan kroniklere genelde bu ad veriliyordu; fakat bu ilk seferden sonra ummadıkları felaketler yaşadılar. Kısmî başarılar elde ettikleri III. Haçlı Seferi bile, bir zafer olarak kabul edilemeyecek yenilgilere şahitlik etmişti.

Tanrı'nın bu işi zaferle sonuçlandırmasını engelleyen şer güçlerin varlığı teorileri üretilmeye başlandı ve ilk suçlu bulundu: Bizans'ın başındaki şiizmatik/sapkın imparator ve onun Haçlıların ilahi misyonunu kabule yanaşmayan imansız halkı; fakat IV. Haçlı Seferi'yle Bizans'ın devre dışı kalması, bu mazeretleri de ortadan kaldırdı; işler gittikçe kötüleşiyordu. Ahlakçılar, Tanrı'nın, savaşa katılanların günahları sebebiyle kendilerine zafer nasip etmeyeceğini vaaz ediyorlardı; fakat Orta Çağ dünyasının, günahsız olduğuna inandığı Saint Louis'nin liderlik ettiği bir ordunun Haçlıların hiç görmedikleri bir yenilgiye uğraması da, bu açıklama tarzını ortadan kaldırmış oldu. Bütün bunlardan sonra bile, hiçbir Haçlı, bütün bu yenilgilerinin, öngörüsüzlüklerinden kaynaklandığını itiraf etme akıllılığını gösteremiyordu.57 İnandıkları Tanrı çok kıskanç bir tanrıydı; İslam'ın Tanrısı'nın benzeri bir kudrete sahip olabileceğini akıllarından bile geçirmiyorlardı.

Sonuç

Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında, Haçlı Seferleri sırasında şiddete dayalı olarak gelişen ilişki formu, yüzyıllardır kendini muhafaza etmektedir. Bu sürekli rekabet anlayışı, kendini teolojik sorunlarda değil, daha çok siyasal platformda göstermektedir. Bu, şu anlama gelir: Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki teolojik sorunlar çözülse dahi, çatışmaya dayalı bir kültürü iki dünyaya miras bırakan ve hem bireylere, hem de kurumlara sinen zihinsel bir Doğu-Batı ayırımı canlı tutulduğu sürece, bu iki dünyanın uzlaşma ihtimali yoktur.

Bu iki dünya görüşü arasındaki ilişkinin teolojik detaylardan değil, hegemonyacı bir anlayıştan kaynaklandığının bir diğer göstergesi, Katolik dünyasının aynı tavrı Müslümanların dışındaki din ve anlayışlara da dayatmış olmasıdır. Bunun en iyi örneği, IV. Haçlı Seferi'nin Müslümanları bırakıp da Ortodoksların merkezini, İstanbul'u hedef seçmesi ve talan etmesidir (1204). Ta başından beri Katolikliğin sadece Müslümanları değil, heretik ve şiizmatik olarak niteledikleri Ortodoks ve Protestanları hedef alması da, bu siyasal üstünlük mücadelesinin bir uzantısı şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Bu bağlamda, her iki dinin mensupları da, barışın ve huzurun kaynağı olması gereken Tanrı'nın ve vahyettiği dinin, savaşın ve huzursuzluğun kaynağı olma yolunda nasıl bir evrime uğratıldığını; dinlerin kökenindeki toleransın nasıl herkesi kendine benzetmeye dayanan totaliter bir anlayışa

kaydığını yeniden düşünmek ve bunun politik ve (varsa) teolojik kökenlerini yeniden analiz etmek durumundadır.

Haçlı Seferleri sırasında Franklar ve Normanların başını çektiği Haçlı askerleri, nasıl -Orta Çağ'ın genel yaklaşımını yansıtacak şekilde- militan Katolik Kilisesi tarafından motive edilerek Müslüman topraklara gönderildilerse, şu anki ilişki biçimimizin şekillenmesinde de, aynı şekilde, Papalık büyük rol oynamakta, bir milyarlık Katolik dünyasının, Müslümanları algılama ve tepki verme tarzını yine Kilise tayin etmektedir.

Bu ilişki biçiminin olumlu sonuçlar doğuracak bir şekle kavuşması, yine Katolik Kilisesi'nin Katolik halka vereceği yeni İslam imajıyla mümkün olacaktır. Orta Çağ'ın medeniyet taşıyıcısı durumundaki Müslüman düşüncesini putperest ve sefih bir düşünce olarak taraftarlarının zihnine kazıma başarısını gösteren Kilise, bunun tersini, şu anki Müslüman dünya için yapacak teolojik özgüvene sahip midir? Bu soruya verilecek cevap, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki ilişkinin geleceğini belirleyecektir.

1 Dinselliğin teminini savaşla elde etmeye çalışan Orta Çağ'ın mistik anarşistleri için bkz. Norman Cohn, The Pursuit of the Millennium; Revolutionary Millenarians and Mystical Anarchists of the Middle Ages, rev. and expanded ed., Oxford University Press, New York 1970.

2 Haçlı Seferleri'nin sebepleri için bkz. H. E. J. Cowdrey, "The Genesis of the Crusades: The Springs of Western Ideas of Holy War", The Holy War, edited by Thomas Patrick Murphy, Ohio State University Press, Columbus 1976, s. 9-32; Carl Erdmanns, The Origins of the Idea of the Crusade, trans. M. W. Baldwin and Walter Goffart, Princeton NJ 1977; Aleksandr Giezstor, "The Genesis of the Crusades", Medievalia et Humanistica, y. y., 1948; Thomas Head ve Richard Landes, eds. The Peace of God. Social Violence and Religious Response in France Around the Year 1000, Cornell University Press, Ithaca and London 1992; Hilmar C. Krueger, "The Italian Cities and the Arabs before 1095", A History of the Crusades, editor in Chief, Kenneth Meyer Setton, Vol. I The First Hundred Years, edited by Marshall W. Baldwin, University of Wisconsin Press, Madison 1969-89, s. 40-53; K. Leyser, "The Tenth Century in Byzantine-Western Relationships", In Relations Between East and West in the Middle Ages, edited by Derek Baker, Edinburgh University Press, Edinburgh 1973; Jonathan Riley-Smith, The First Crusade and the Idea of Crusading, Athlone, London 1986; Steven Runciman, "The Pilgrimages to Palestine before 1095", A History of the Crusades, editor in Chief, Kenneth Meyer Setton, Vol. I The First Hundred Years, edited by Marshall W. Baldwin. University of Wisconsin Press, Madison 1969-89, s. 68-80.

3 Aziz Suryal Atiya, a.g.m., s. 63; Daha detaylı bilgi için bkz. A. Suryal Atiya, Crusade, Commerce and Culture, Bloomington, Indiana 1962, s. 17-23.

4 Edward Gibbon, "Motives of the Crusades", The Crusades, Motives and Achievements, ed. James A. Brundage, USA 1964, s. 4.

5 Detaylı bilgi için bkz. Robert Bartlett, The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950-1350, Princeton University Press repr., Princeton 1994.

6 Bkz. T. Head and R. Landes, eds., The Peace of God. Social Violence and Religious Response in France Around the Year 1000, Ithaca/London 1992.

7 Gibbon, a.g.m., 5.

8 Gibbon, a.g.y.

9 Detaylı bilgi için bkz. Jacques-Paul Migne, Patrologia Latina 201, 675-79, terc. by James Brundage, The Crusades: A Documentary

History, Milwaukee, WI: Marquette University Press 1962, s. 115-121; Patrologia Latina, MS 200'den (Tertullian zamanı) Papa III. Innocent'ın 1216'da ölümüne kadar geçen süre içinde Kilise Babaları'nca yazılan eserleri içerir. 1844 ve 1855 arasında basılmış ve dört ciltlik indeksi de 1862 ve 1865 yılları arasında yayınlanmıştır.

10 E. Gibbon, a.g.m., s. 4.

11 Sir Steven Runciman, "The Crusades: A Moral Failure", The Crusades, Motives and Achievements, ed. James A. Brundage, USA 1964, s. 78.

12 Detaylı bilgi için bkz. Sir S. Runciman, a.g.m.,; Joshua Prawer, "The Legacy of an Epoch: A. The Crusades as a Colonial Movement." The Crusaders' Kingdom: European Colonialism in the Middle Ages, Praeger, New York & Washington 1972, s. 469-82.

13 Thomas Michel, "Jesuit Writings on Islam in the Seventeenth Century", Islamochristiana 15 (1989) s. 67.

14 "Quod in religionem divinam committitur, in omnium fertur injuriam."

15 The Summa Theologica of St. Thomas Aquinas, Second and Revised Edition 1920, İman Kitabı. Kötülüğe müsamaha göstermenin en büyük günah ve felaket sebebi olduğu Hıristiyanlık'ta hep işlenegelmiş ve monolitik bir topluluk yaratmanın siyasal bir aracı haline dönüştürülmüştür. 1348'de bütün Avrupa'yı veba salgını kaplayınca, buna sebep olarak, Hıristiyan topluluk içinde hayatlarına müsaade ettikleri Müslümanlar, Yahudiler ve cüzamlı kişileri görmüşlerdi; zira bunlar, kötülüğün ve şerrin ta kendileriydiler ve kötülüğün yaşamasına müsaade ettikleri için de Tanrı onları veba ile cezalandırıyordu.

16 Toprak parçasının Hıristiyanlaştırılmasıyla, halkların Hıristiyanlaştırılması arasındaki dikotomi için bkz. Van der Vat, Die Anfänge der Franziskanermissionen, Werl 1934, s. 181.

17 Allan Cutler, “The First Crusade and the Idea of Conversion”, Muslim World, LVIII (January 1968), no: 1.

18 G. F. Maclear, History of Christian Missions During the Middle Ages, Cambridge-London 1863, s. 181.

19 R. I. Burns, “Journey from Islam: Incipent Cultural Transition in the Conquered Kingdom of Valencia (1240-80)”, Speculum XXXV (1960), s. 38, n. 5.

20 P. A. Throop, Criticism of the Crusade, Amsterdam 1940, s. 123, n. 36. Burada D. C. Munro’dan nakilde bulunmaktadır: Dc. C. Munro, “The Speech of Urban II at Clermont, 1095,” American Historical Review, XI (1905), s. 231-42.

21 Papa’nın hitabını 1101’de kaleme alan Fulcher of Chartres ve 1109’da yazıma geçiren Guibert of Nogent bunun altını çizmektedirler.

22 Allan Cutler, a.g.m., s. 59.

23 A. Cutler, a.g.m.,

24 K. M. Setton, ed., History of the Crusades, Philadelphia 1958, I. s. 260, 262-265.

25 Runciman, a.g.e., I. s. 128-30.

26 Bazı tarihçiler ilginç bir şekilde Peter the Hermit’in de aynı şekilde, daha önce İslam’ı kabul etmeye zorlandığını, kendisinin de Müslümanların putlarına (!) tapmak suretiyle canını kurtardığını nakletmektedirler. Bkz. N. Daniel, Islam and the West, s. 310-311, 389.

27 R. W. Southern, Western Views of Islam in the Middle Ages, Cambridge 1962, s. 38-9.

28 L. I. Newman, Jewish Influence on Christian Reform Movements, N. York 1925, s. 249.

29 Allan Cutler, a.g.m., s. 63; Runciman, History, I. s. 187; D. C. Munro, “The Western Attitude toward Islam during the Crusades”, Speculum, VI (1931), s. 334-5. Gesta Francorum’da geçen ifadenin benzerini Chanson de Roland’’da da görüyoruz: “Saracen (Müslüman/Türk) Hıristiyan olsaydı ne muhteşem şövalye olurdu.” Ayrıca bkz. W. W. Comfort, “The Literary Role of the Saracens in the French Epic”, Publications of the Modern Language Association of America, LV (1940), s. 633.

30 Malcolm Barber, a.g.m.,

31 J. F. Michaud, Histoire des Croisades, Paris 1841 (6. baskı), I. 265-7; J. G. Edgar, Crusades and Crusaders, Boston 1868, s. 89-90.

32 Allan Cutler, a.g.m., s. 68.

33 Çarmıha gerili olan İsa'nın göğsüne saplandığı söylenen mızrak. İncil'in anlatısına göre; İsa'nın çarmıha gerildiği Cuma gününde Yahudiler, Romalı Vali Plate'den, kendisiyle birlikte çarmıha gerilen hırsızlarla birlikte (çarmıha germe cezası sadece aşağı sınıflardan olanlara ve yüz kızartıcı suç işleyenlere, aşağılayıcı bir ceza olarak uygulanıyordu) cesetlerinin kutsal gün Cumartesi de asılı kalmaması için kaldırmasını istemişlerdi; ancak çarmıha gerilen insanların ölümleri birkaç günü alabiliyordu. Ölümlerini hızlandırmanın bir yolu, kurbanın bacaklarını kırmaktı. Bu şekilde hırsızların ölümleri hızlandırılmıştı. Sıra İsa'ya gelince, onun zaten ölmüş olduğunu gören bir asker (Longinus), bunu arkadaşlarına göstermek için mızrağını İsa'nın göğsüne sapladı. Artık onun bacaklarını kırmaya gerek kalmamıştı. Bu eylem Hıristiyanlar tarafından bir kehanetin gerçekleşmesi olarak kabul edilir; zira kehanete göre Mesih bıçaklanacak; fakat kemikleri kırılmayacaktı. Bu mızraklama olayı onun ölümünün ve üç gün sonra da dirilmesinin delili olarak kullanılagelmiştir. Öte yandan İncil'de haber verilen bir kehanetin gerçekleşmesine hizmet ettiği için de Longinus'un mızrağı kutsal ilan edilmiştir. Günümüzde bu hikayede kullanıldığı varsayılan birçok mızrak mevcuttur. Bunlardan gerçeğe en yakın mızrak olarak kabul edileni Viyana'nın, Avusturya, Hofburg Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Mızrağın ilk defa IV. yüzyılda Hıristiyanlığı ilk kez Roma'nın resmî dini haline getiren Roma İmparatoru Büyük Konstantin tarafından kullanıldığı kabul edilmektedir. Bu mızrak etrafında oluşturulan efsaneye göre, bu mızrağa sahip olan dünyayı fethetme kudretine de sahip olur. Napolyon'un bu mızrağı ele geçirmek için mücadele ettiği; fakat bunda başarısız olduğu, Şarlman'ın da 47 başarılı seferinde bu mızrağı taşıdığı, kazara bu mızrağı düşürdüğünde de öldüğü nakledilmektedir. Yine bir nehri geçerken Barbarossa'nın elinden mızrağı düşürdükten birkaç dakika sonra öldüğü anlatılır. 1912'nin Eylülü'nde bu müzeyi gezen Adolf Hitler'in mızrakla ilgili efsaneyi okuyunca kendini kaybettiğini Dr. Walter Stein aktarmaktadır. Hitler, kendinden önceki Germen liderlerin ellerinde bu mızrakla kazandıkları zaferlerin benzerlerini yaşama adına, iktidara geldiği 1938'de Avusturya'dan tüm diğer koleksiyon malzemeleriyle birlikte mızrağın da Nazi hareketinin merkezi durumundaki Nuremberg'e gönderilmesini talep etmiş ve istediğini de elde ederek bu koleksiyonu Ekim ayı içinde Nurmberg'deki St. Catherines Kilisesi'ne yerleştirmişti. Birleşik Devletler'in 1945'te buraları ele geçirilmesiyle mızrak ve beraberindeki koleksiyon tekrar Hofburg'a geri gönderildi.

34 Runciman, History, I. s. 241. Ayrıca Runciman'ın şu makalesine bakılabilir: "The Holy Lance Found at Antioch," Analecta Bollandiana, LXVIII (1950), s. 197-205.

35 M. E. McGinty, Fulcher of Chartres, Chronicle of the First Crusade, Philadelphia 1941, 57/8.

36 1073'te papa seçildi. Papalığı sırasında Müslümanlar ve Hıristiyanlar defalarca karşı karşıya gelmişlerdir. Normanların Sicilya'yı işgalleri (1060-1085) onun dönemine denk düşer. Yine bu dönemde İspanya'da Fransız orduları Saragosa'yı Müslümanlardan geri almak için birkaç kez (1073, 1076, 1078-80) saldırdılarsa da başaramadılar; fakat Toledo 1085'te Hıristiyanların eline geçti.

37 Yuhanna 1, 3: 16

38 Migne, Patrologia Latina, 148: 329, terc. Oliver J. Thatcher ve Edgar Holmes McNeal, eds., A Source Book for Medieval History, Scribners, New York 1905, s. 512-13

39 Bkz. George Zabriskie Gray, The Children's Crusade (1870); Dana C. Munro, "The Children's Crusade." American Historical Review 19 (1914); Peter Raedts, "The Children's Crusade of 1212." Journal of Medieval History 3 (1977), s. 279-323; Bradley Steffens, The Children's Crusade (World Disasters), Lucent Books, 1991.

40 Fulcher of Chartres, The First Crusade; The Chronicle of Fulcher of Chartres and Other Source Materials, edited, with an introd., by Edward Peters, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1971 (2nd rev edition June 1998) University of Pennsylvania Press.

41 Haçlılar Kudüs'ün Müslümanlar ve Yahudiler için de aynı derecede kutsal kabul edildiğini hiçbir zaman dikkate almadılar. Kudüs Orta Çağ Avrupası'nın din ve kültürü için özel bir önem taşıyordu; zira, burası İsa'nın öldüğü ve boş kabrinin bulunduğu kutsal bir mekandı. XI. yüzyıl, insanların tövbe konusunda birçok teolojik tartışmaya girdiği bir dönemdi. (Bkz. Penance and the Anointing of the Sick, trans. and rev. T. Courtney, Freiburg/London 1964). Cennet birçok insanın çağrıldığı; fakat bu iş için yine çok az insanın seçildiği bir yerdi. Kilise, cennete ulaşmanın bir yolu olarak insanların Kudüs'e haccını öngörüyordu. Bu da Latin Hıristiyanlarının Kudüs'le hem dinî, hem de siyasi bağlarını güçlendiriyordu. Kudüs, aynı zamanda Müslümanlar için de kutsal bir şehirdi. Hz. Muhammed'in Miraça çıktığı yerin anısına Emevi halifesi, 687 tarihinde Kubbetu's-Sahra'yı inşâ etmiştir. Altın kubbesi ve yakınındaki el-Aksa Camii 780'de yapılmıştır. Bu mabedin batı duvarı Yahudilerin kutsal ağlama duvarıdır. Bu kent Yahudiler için de kutsaldı. Burası Süleyman'ın Mabed'i inşâ ettiği yer idi. Bu Mabed, Babil Kralı Nebukadnetsar tarafından yıkılmış, 637 yılında Kudüs'e girdiğinde Hz. Ömer enkazın üzerine ahşaptan bir mescit yapılması talimatını vermiş, Abdulmelik de bu alana Kubbe'yi inşâ ettirmişti.

42 Bu kroniklerle ilgili olarak bkz. Elizabeth Hallam, ed. Chronicles of the Crusades: Eye-witness Accounts of the Wars Between Christianity and Islam, Weidenfeld and Nicolson, London 1989.

43 Bongars, Gesta Dei per Francos, 1, s. 382 vd., trans in Oliver J. Thatcher, and Edgar Holmes McNeal, eds., A Source Book for Medieval History, Scribners, New York 1905, s. 513-17.

44 Kudüs'ün hac için Hıristiyanlarca kullanılışı için bkz. John Wilkinson, Jerusalem Pilgrims Before the Crusades, Aris & Phillips, Warminster 1977.

45 Dana Carleton Munro, "Papal Proclamation of the Crusade", The Crusades, Motives and Achievements, ed. James A. Brundage, USA 1964, s. 10.

46 W. Montgomery Watt, Muhammad: Prophet and Statesman, Oxford University Press, Oxford 1961, s. 229.

47 Norman Daniel, Islam and the West: The Making of an Image, Edinburgh 1962, s. 309.

48 Orta Çağ'da Hıristiyanların Müslümanlarla ilgili imajları konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Richard W. Southern, Western Views of Islam in the Middle Ages, Harvard University Press, Cambridge MA 1978; John Victor Tolan, ed. Medieval Christian Perceptions of Islam: A Book of Essays, Garland Reference Library of the Humanities, Garland Publishing, New York 1996; John Victor Tolan, "Muslims as Pagan Idolators in Chronicles of the First Crusade", in Western Attitudes Towards Islam, edited by Michael Frassetto et David Blanks, St. Martin's Press, New York 1998; John Victor Tolan, "Rhetoric, Polemics, and the Art of Hostile Biography: Portraying Muammad in Thirteenth-Century Christian Spain", in Pensamiento hispano Medieval: Homenaje a Horacio Santiago Otero, edited by José María Soto Rábanos, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1998; John Victor Tolan, "Peter the Venerable on the'Diabolical Heresy of the Saracens", in The Devil, Heresy, and Witchcraft in the Middle Ages: Essays in Honor of Jeffrey B. Russell, edited by Alberto Ferreiro, Leiden/Brill 1998, s. 345-67.

49 Haçlı Seferleri sırasında yapılan oryantalist çalışmalar için şu çalışmamıza bkz. "Oriental Studies and Conception of Islam in Crusade Period", AÜİF Dergisi, cilt 42. Latince'ye ilk Kur'an çevirisini Peter the Venerable'ın oluşturduğu çeviri komisyonunda bulunan Robert of Ketton yapmıştır. Daha detaylı bilgi için bkz. James Kritzeck, "Peter the Venerable and the Toledan Collection", PV, s. 176-201; Robert of Ketton's Translation of the Qur'an", The Islamic Quarterly, II (Aralık 1955), sayı: 4, s. 309-12; "Peter the Venerable and Islam", American Benedictine Review, VII (Yaz 1956), sayı: 2, s. 144-49. Peter the Venerable 1142'de İspanya'ya yolculuğu sırasında Kur'an dahil, önemli İslami eserlerin çevirisi için bir komisyon oluşturdu. "Muhammed adıyla herkesin bahsettiği; ama kimsenin sağlıklı bilgi sahibi olmadığı Saracen" dediği Hz. Muhammed hakkında hiçbir bilginin atlanmamasını özellikle istedi. Toledo Koleksiyonu olarak bilinen bu seri içinde aşağıdaki beş eser Arapça'dan Latince'ye çevrilmiştir: 1. Fabulae Saracenorum. Çevirmeni Robert of Ketton'dur. Yaratmaya, geçmiş peygamberlere ve Hz. Muhammed'in siretine dair hadislerle ilgili bir derlemedir. 2. Liber Generationis Mahumet. Çevirmeni Herman of Dalmatia'dır. Kitap Sâ'id b. Ömer'in Kitâbu neseb-i Resuli'llah adlı eserinin çevirisidir. 3. Doctrina Mahumet. Çevirmeni Herman of Dalmatia'dır. Abdullâh b. Sellâm'ın soru ve cevaplardan oluşan bir ilmihal denemesinin Latince çevirisidir. 4. The Qur'an. Kur'an-ı Kerim'in ilk Latince çevirisidir. Çevirisi Robert of Ketton ve çevirinin doğru yapılıp yapılmadığını denetlemek için Peter tarafından Robert'ın yanına verilen Muhammed adlı bir Müslüman. 5. Epistola Saraceni et Rescriptum Christiani/Apologia for Christianity. Çevirmenleri Peter of Toledo ve Peter of Poitiers'dir. Abdullâh b. İsmâ'îl el-Hâşimî ve Abdulmesih b. İshâk el-Kindî arasındaki polemiğin çevirisidir ve Latince'de türünün ilkidir. [N. A. Newman, bu polemiği İngilizce'ye çevirerek yayımlamıştır: The Early Christian-Muslim Dialogue, A Collection of Documents from the First Three Islamic Centuries (632-900 A. D.) Translations with Commentary, Interdiciplinary Biblical Research Institute, Pensylvania 1993, s. 355-547]. Bu kitapların çevirmenleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Islamochristiana, 5 (1979), s. 312-13. Bu çerçevede Robert of Ketton 1143'de Latince Kur'an çevirisini tamamlayıp Peter'e sunmuş oldu. Komisyonun bu çalışmalarından hareketle, Peter the Venerable,

Hıristiyanlara, İslam inancını tanıtmak ve hatalarını ortaya koymak maksadıyla el kitabı mahiyetinde bir çalışma yapmıştır: Summa totius Haeresis Saracenorum (Compendium of all the Heresies of the Saracens). Bu eserin ve diğerlerinin analizi için bkz. James Kritzeck, Peter the Venerable and Islam, Princeton 1964. Buna ilaveten İslam'ın reddine dair de bir başka eser telif etmiştir: Liber contra sectam sive haeresim Saracenorum. Peter'in argumantasyon tarzı için bkz. Jean Mary Gaudeul, Encounters and Claches, I. S. 118. Bu Toledo Koleksiyonu, Avrupalı oryantalistlerin çalışmalarında kullandıkları temel kaynak olmuştur. 1212 yılında Mark of Toledo, Kur'an'ın bir başka çevirisini yapmıştır; ama bu birinci kadar bilinmemekteydi. Meşhur Nicolo da Cusa yahut Nicholas of Cues 1460'da Cribratio Alchorani'sini yazarken Peter'in Ketton'a yaptırdığı bu çeviriye dayanacaktır. Öneminden dolayı, bu koleksiyon 1543 yılında Luther ve Melanchthon tarafından Basel'de (İsviçre), İslam'la ilgili başka önemli eserlerle birlikte yeniden basılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. K. M. Setton, "Tpe Papacy and the Levant (1204-1571)", American Philosophical Society, I (1976), s. 512.

50 Detaylı bilgi için bkz. Malcolm Barber, "Confronting the Crusade, How the West saw Medieval Islam", History Today, 1997.

51 Hıristiyanlara karşı bu sertleşmenin tipik bir örneğini Endülüslü alim el-Hazrecî'de (1125-1185) görmek mümkündür. Bu Kurtubalı alim, yaşadığı şehir 1145-1146'da Hıristiyanların eline geçince tutuklanmış ve Toledo'ya nakledilmiş ve 1148'de serbest bırakılınca Fas'a göç ederek ölümüne kadar hadis dersleri vermiştir. Kendisine bir papazın gönderdiği dokuz sayfalık mektuba hapishanede yazdığı 160 sayfalık cevap Mecâmi' al-sulbân'da kullandığı dil, daha önceki alimlerin polemiklerinde kullandığı dilin tersine hakaretlere ve küfürlere kadar uzanmaktadır. Bu tutum Hıristiyanların, Müslümanların sadece bedenlerinde değil, zihinlerinde açtıkları yaranın bir neticesi olarak kendini dışa vuruyordu. Benzer bir durumu, aynı coğrafyanın düşünürü olan ve Hıristiyanlara reddiye yazan İbn Hazm'da da görmek mümkündür.

52 Bilgi felsefesi açısından, geleneksel olarak Sami geleneği dediğimiz dünya görüşü 'beyan'a dayanmaktadır. Beyan'da asıl olan görmek değil, duymaktır. Din olarak, içinde Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın yer aldığı bu Sami geleneğinde, başka bir ifadeyle Batı dinleri kategorisini oluşturan bu dinlerde önemli olan Tanrı'nın 'ne' dediğidir. Bunun için de 'duymak' esastır. Hint-Avrupa geleneğinde, başka bir ifadeyle Doğu dinleri denen Hinduizm, Budizm gibi dinlerde ise, ötelerden duymak değil 'görmek' esastır ve bu bilgi felsefesi açısından bakıldığında 'burhan'ı oluşturur. Mistik bakış açısının hakim olduğu anlayış ise 'irfan'a (gnos) dayanır. Haçlı Seferleri'nin getirdiği dağılma ve kırılma Müslümanlarda 'irfan'a dayalı bir bilgi anlayışı ve bu anlayışın temellendirdiği bir hayat tarzına geçişi hızlandırdı. İbn Arabî'nin savunduğu görüşlerin ve Hanbeli dünya görüşünün bu seferlerin bir neticesi olarak çok daha hızlı bir yayılma zemini bulduğunu gözlemlemekteyiz.

53 İslam dünyası için Haçlılar yanında Moğol istilası da en büyük yıkıntı sebebiydi. Bu istila İslam dünyasında iki dalga hâlinde yayılmıştı; ilki 1220-1222 arasında Buhara, Semerkant, Merv ve Nisabur'u; ikincisi ise 1256-1260 arasında Bağdat, Suriye, Filistin'i vurmuş, Memluklar tarafından ancak Ayn Gulat'ta durdurulabilmiştir. Girdikleri her şehri halkıyla birlikte yok eden Moğollar, 1258'de

Bağdat'ta, halkı tamamen katletmiş ve Abbasi hilafetinin sonunu getirmişlerdir. Moğollar 1300 yılında Müslüman olmadan önce putperest ve çok azı da (bazı misyonerler marifetiyle) Hıristiyan oldukları için, gittikleri bölgelerdeki Hıristiyanlara zarar vermemişlerdir. Moğolların bu istilaları Hıristiyanlar tarafından, İslam medeniyetinin sonunu getirecek bir hareket olarak desteklenmiş; Suriye ve Mısır'daki Müslümanların yok edilmesi için de Hıristiyanlarla ittifak oluşturmaları için kendilerine elçiler gönderilmiştir. Bkz. J. Richard, La Payaute et les Missions d'Orient au Moyen Age (XIII-XIVe siecles), Ecole Française de Rome, 1977, XXXIV + 325 s.

54 Bkz. Bernard Hamilton, Monastic Reform, Catharism and the Crusades (900-1300), London 1973.

55 Birinci Haçlı Seferi yaklaşık 36 yıllık bir süreci kapsamaktadır. Bkz. J. Riley-Smith. The First Crusaders, 1095-1131, CUP, 1997

56 Detay için bkz. Elizabeth Hallam, ed. Chronicles of the Crusades: Eye-witness Accounts of the Wars Between Christianity and Islam, Weidenfeld and Nicolson, London 1989.

57 Runciman, a.g.m., s. 80.

İkinci Haçlı Seferi ve Selçuklular / Dr. Ebru Altan [s.681-686]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Urfa'nın yaklaşık elli yıl Haçlı hâkimiyetinde kaldıktan sonra 24 Aralık 1144 tarihinde Türkler tarafından yeniden fethi, Doğu'daki Haçlılar ile Avrupa'da büyük bir şok yarattı ve 1101 yılı Haçlı ordularının Anadolu'da imha edilmesinden sonra yaklaşık yarım asır kadar duraklamış olan Haçlı hareketinin yeniden başlamasına sebep oldu.

Doğu'dan gelen âcil yardım çağrıları üzerine Papa III. Eugenius (1145-1153) tarafından plânlanan Haçlı seferi Fransa Kralı VII. Louis'in (1137-1180) katılımı ve Avrupa'da sözü en çok geçen kişilerden biri olan Başrahip Bernhard de Clairvaux'un çabaları sayesinde uygulamaya konulabildi. Bernhard, Alman Kralı III. Konrad'ın (1138-1152) da Haçlı seferine katılmasını sağladı. Bu suretle İkinci Haçlı Seferi bundan önceki Haçlı seferlerinden farklı olarak Avrupa'nın en güçlü iki hâkiminin kumandasında gerçekleştirilecekti. Ancak Türklerin gittikçe artan gücü karşısında tehdit altında kalan Kudüs ve Antakya'nın da kaybedileceğinden korkan Avrupa Urfa'nın artık geri alınamayacağını kabullenerek Kudüs'ü savunmak ve Doğu'da zor durumda olan Haçlılara yardım etmek üzere harekete geçti.

Önce Alman Kralı Konrad 1147 yılının Mayıs ayında ordusuyla beraber yola çıktı ve Niş-Sofya-Filibe-Edirne üzerinden ilerleyerek 10 Eylül 1147 günü İstanbul önüne ulaştı. İki Haçlı ordusunun İstanbul önünde buluşmasının Bizans için büyük bir tehlike oluşturacağını düşünen İmparator Manuel Komnenos, Almanları bir an önce şehir önünden uzaklaştırmaya çalıştı.1 Sonunda Konrad ve ordusu Bizans gemileriyle Anadolu yakasına geçip Kadıköy'de2 ordugâh kurdular. Kinnamos'un kaydına göre,3 Alman kralının bir rehber isteği üzerine, Manuel muhafız alayı kumandanı olan Stephanos'u Konrad'a gönderdi. Bu arada ona Bizans topraklarından geçen yolu tâkip etmesini tavsiye ederek Türklere karşı birlikte savaşa girmek teklifinde bulundu, fakat Alman kralı yapılan teklifleri reddederek Philomelion'a (Akşehir) giden yolda ilerlemeye karar verdi. Konrad, Almanya'daki saltanat nâibi ve Corvey manastırının başrahibi Wibald'e yazdığı mektupta, Philomelion üzerinden güneye inen bu en kısa yolu,4 Anadolu'yu çabucak geçmek için tercih ettiğini belirtmiştir.5 Konrad'ın, imparatorun teklifini reddedip en kısa yoldan Suriye'ye ulaşmak için Türklere ait olan araziden geçmeyi göze alması, onun ordusunun büyüklüğüne güvenmesinin sonucu olabilir. Bundan sonra Konrad, ordusunun disiplinini sağlayabilmek maksadıyla her birliğe ayrı kumandanlar tayin ettikten sonra6 İzmit Körfezi boyunca yürüyüşe geçti.

İmparator Manuel, Kral Konrad'a savaşçı olmayan ve orduya yük teşkil eden yayaları ülkelerine geri göndermesini tavsiye etmiş,7 fakat Konrad imparatorun bu tavsiyesine de aldırmamıştı. Bununla beraber kral, İzmit'i geçip İznik'e (Nikea) varınca ordusunu ikiye ayırarak8 ordunun savaşçı olmayan unsurunu birçok asille beraber Otto von Freising'in idâresinde Denizli (Laodikeia) üzerinden Antalya'ya gönderdi. Otto'nun idâresindeki Haçlı grubunun9 bu seyahati hakkında kaynakların verdiği bilgi yok denecek kadar azdır.10 Ancak Odo'nun kaydından bu grubun sahil yoluyla güneye doğru

ilerlediğini11 ve büyük bir kısmının Denizli yakınlarında Türkler tarafından yok edildiğini öğreniyoruz.12

Konrad ise ordunun vurucu gücünü teşkil eden birlikleriyle, yani seferin esas kısmıyla beraber yol boyunca kendilerine gerekli olan yiyecek maddelerini yanına alarak 15 Ekim günü,13 Bizans Kumandanı Stephanos'un rehberliğinde İznik'ten Dorylaion yönünde harekete geçti. Niketas'ın kaydına göre,14 İmparator Manuel, Haçlıların yiyecek sıkıntısı çekmemeleri için gerekli yiyeceği hazırlamıştı. Bu sebeple Alman Haçlılar, Bizans arazisi içinde ilerlerken hemen hemen hiç yiyecek ve su sıkıntısı çekmediler; tek şikâyetleri, Bizanslıların una kireç katmalarıydı. Ama bir hafta sonra Bizans topraklarından çıkınca ne alışveriş yapabilecekleri bir pazar ne de su bulabildiler. Ümitsizliğe kapılan Haçlılar bu yüzden Bizanslı rehberleri suçlamaya başladılar ve orduda ihânet dedikoduları yayıldı. Bunun üzerine bir süre sonra rehberler birliklerini alarak Haçlı ordusundan ayrıldılar.15 Belki de, tehlikeyi sezen veya civarda büyük bir Türk ordusunun toplanmış olduğunu haber alan rehberler Konrad'ı geri dönmesi hususunda uyarmış, fakat ordusunun büyüklüğüne güvenen ve Türklerden korkarak geri çekilmeyi kendine yediremeyen Konrad bu teklifi kabul etmeyince geri dönmüşlerdir.

Gerçekten de Willermus'un kaydına göre,16 bu sırada çok büyük bir Türk ordusunun yakınlarda olduğu haberi de kesinlik kazanmıştı. Alman Haçlı ordusunun Anadolu'ya geçtikten sonraki yürüyüşünü yakından tâkip eden Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'un (1116-1155), Haçlıların Anadolu içinden geçmesine engel olmak amacıyla toplamış olduğu büyük ordu, onlara saldırmak için uygun yer ve zamanı beklemekteydi.17 Almanlar, Türk arazisine girer girmez açlık ve susuzlukla karşılaştıkları gibi, bölgeyi çeviren Türk okçularının hücumlarına da maruz kalmaya başlamışlardı. Türkler ilk olarak küçük kuvvetlerle Haçlıların güçlerini anlamak ve durumlarını öğrenmek için artçı birliklerine hücum ederek onları büyük kayıplara uğrattılar.18 Bu hücumlarını defalarca tekrarlayan Türkler sürekli ordunun gerisinde kalan yaya askerlerine saldırmaya devam ettiler.19

Böylece bir yandan açlık diğer yandan da Türk saldırıları yüzünden kayıplara uğrayan Alman Haçlı ordusu, nihayet 26 Ekim 114720 tarihinde, Eskişehir (Dorylaion) yakınındaki Sarısu (Bathys) Irmağı'na ulaştı. Aç ve bitkin haldeki ordu, ırmak kenarında kamp kurmaya karar verdi. Herkes rehavet içinde dinlenmek üzereyken birdenbire Türk ordusunun toplu hücumuna uğradılar.21 Türklerin bu ani taarruzu, zaten aç, susuz ve yorgun olan Almanlar arasında tam bir kargaşa yarattı. Hafif teçhizatlı ve süratli atlara sahip olan Türk süvarileri, saldırılarını büyük bir çeviklikle defalarca tekrarladılar. Almanlar güç ve silâh yönünden Türklerden çok daha üstün oldukları halde ağır zırhları ve kalkanlarıyla Türkler'e karşı savaşamıyor, ayrıca kendileri gibi atları da açlık, susuzluk ve yorgunluktan bitkin olduğu için süratli hareket edemiyorlardı.22 Birinci Haçlı Seferi sırasında büyük bir yenilgiye uğrayan ve 1101 yılı Haçlı Seferleri ordularına karşı gerilla taktiğini kullanan Sultan I. Kılıçarslan'ın oğlu Mesud da şimdi aynı yöntemi kullanmıştı. Böylece Türkler Haçlı ordusuyla bir meydan savaşına girmek yerine, arka arkaya düzenledikleri şiddetli saldırılarla kalabalık Alman ordusunu kademeli olarak imha etmeye çalışmış, Haçlılar ise Türklerin bu saldırılarına karşılık verme fırsatı bulamamışlardı. Kinnamos,23 Konrad'ın bu savaşta, imparator tarafından kendisine hediye

edilen son derece süratli atını kaybettiğini ve bu yüzden de Türkler tarafından esir alınmasına ramak kaldığını yazmaktadır. Alman Haçlı ordusunun umutlarına son veren ve daha çok bir katliamı andıran bu savaştan sonra Willermus'a göre,24 sayısız büyüklükteki Alman Haçlı ordusunun ancak onda biri sağ kalmıştı. Bunların bazısı açlık yüzünden, bazısı da ok yağmuru altında can vermişti. Türkler, bu savaştan sonra zengin bir ganimet, sayısız silâh ve at da elde etmişlerdi. Süryânî Mikhail,25 "Türk memleketleri frankların esvap ve paraları ile o kadar doldu ki, Malatya'da gümüş, kurşun kıymetine düşmüştü. Frankların esvabı İran'a kadar götürüldü" diye yazmaktadır. Ağırlıklarını ve ordusunun büyük bir kısmını kaybeden Kral Konrad ise bir kaç asili ve sağ kalan askerleriyle beraber kaçarak İznik istikametinde geri dönmeye başladı.

Alman Haçlı ordusu bu geri dönüş sırasında da bir taraftan açlığa diğer taraftan da ardı arkası kesilmeyen Türk saldırılarına karşı koymak zorunda kaldı.26 Süryânî Mikhail,27 yiyecek aramak için gruplar halinde etrafa dağılanların derhal Türkler tarafından öldürüldüklerini kaydetmiştir. Bu seyahat sırasında Alman Kralı Konrad da ok darbesiyle yaralanmıştı.28

Konrad ve sağ kalan adamları sonunda 2-3 Kasım'da29 İznik'e ulaşmayı başardı. Pek çok kişi Haçlı yeminlerini yerine getirmekten vazgeçerek ülkelerine geri dönmek arzusuyla buradan İstanbul'a geri gitti.30

Bu arada Macaristan üzerinden ilerleyerek Almanlardan bir ay sonra 4 Ekim 1147'de İstanbul önüne gelen Fransa Kralı VII. Louis ve ordusu İzmit Körfezi'ni dolaşarak Kasım ayı başında İznik'e ulaşmış ve İznik Gölü yakınında ordugâhını kurmuştu. Burada Louis'e, Alman kralının Türklerle yaptığı savaşta ordusunun büyük kısmını kaybettiği bildirildi. Bir süre sonra, Konrad'ın, olanları bildirmek ve yardım istemek üzere göndermiş olduğu yeğeni Friedrich von Schwaben ve birkaç asil, Kral Louis'in ordugâhına gelerek Alman kralının başına gelen felâket hakkında kesin ve ayrıntılı bilgi verdiler.31

Derhal yakınlarda bulunan Konrad'ın yanına gelen ve Alman kralı ile adamlarını perişan bir vaziyette bulan Louis onlara para ve malzeme yardımında bulundu. İki kral yaptıkları görüşme sonunda, seferin bundan sonraki kısmı için ordularını birleştirmeye karar verdiler.32 Odo'ya göre, Konrad yola çıkmadan önce İznik'te erzak temin ederken Louis, Lupar (Lopadion, Ulubad) 33 kalesinde onu bekleyecek ve burası orduların birleşme yeri olacaktı.

Böylece Louis ordusuyla beraber Lopadium'a gelerek burada, anlaşmaya göre Almanları beklemeye başlamıştı. Arkadan gelen Almanlar bütün erzak maddelerinin Fransızlar tarafından tüketilmiş olması dolayısıyla yiyecek bulabilmek için etrafa baskınlar düzenleyince Bizanslıların saldırısına uğradılar. Az sayıdaki Bizanslıya karşı koyamayacak kadar perişan durumda olan Almanlar sonunda Konrad'ın âcil ricası üzerine Louis'in yardıma gönderdiği bir Fransız birliği tarafından Lopadion'a götürüldüler. Burada iki kral tekrar bir araya geldi.34

Böylece iki ordu birlikte yürüyüşe başladı ve 11 Kasım'dan sonra35 Balıkesir yakınındaki Esseron'a ulaştılar. Kral Louis, Esseron'dan sekiz gün sonra Alaşehir'e (Philadelphia) ulaşan ve Denizli üzerinden Antakya'ya (Antiochia) inen yoldan gitmeyi plânlamıştı. Bu yol, sahil yolundan daha kısa ve rahat olmakla beraber Selçuklu Türklerinin sınırlarına çok yakın olduğu için endişe vericiydi. Bu yüzden Louis, Konrad'ın tavsiyesine uyarak kıyı yolundan güneye inmeye karar verdi. Böylece ordular Edremit'e doğru ilerlemeye başladılar. Direk yolu tâkip edenler yarım günde Edremit limanına ulaşırken, bazı vadilerde yoldan sapan Fransa kralı ve yanındakiler yollarını şaşırarak kayboldular ve ancak üçüncü gün Edremit'e varabildiler.36

Bundan sonra Fransız Haçlı ordusu dolambaçlı sahil yoluna girdi. Yerli halk ordudaki yayaların küstahça hareketleri yüzünden haklı olarak şehirlerinin kapılarını onlara kapatarak yiyecek temini hususunda zorluklar çıkarıyordu. Bizanslı köylüler, korkudan götürebilecekleri her şeyi yanlarına alıp dağlara kaçmışlardı. Haçlılar ancak kıyı boyunca kendileriyle beraber ilerleyen Bizans gemilerinden yiyecek alıyorlardı. Odo'nun kaydına göre, Haçlı ordusu bu koşullar altında ilerlerken bazı Haçlılar, kötü hava koşulları yüzünden denizde maruz kalacakları tehlikelere aldırmadan bulabildikleri Bizans gemilerine binerek seyahatlerine deniz yoluyla devam etmiş, bazıları da Haçlı ordusundan ayrılarak Bizanslıların hizmetine girmeyi tercih etmişti.37 Fransızların arkasında ilerleyen Almanlar ise onlara güçlükle yetişiyorlardı ve o kadar yavaş yürüyorlardı ki, bu yüzden Fransızların alay konusu oluyorlardı.38 Böylece Haçlı orduları Bergama (Pergamo) ve İzmir'i (Smyrna) geçtikten sonra Efes'e (Ephesos) ulaştılar.39

Anadolu'da uğramış olduğu felâketten sonra hem ruhen hem de bedenen yıpranmış olan Alman Kralı Konrad, İmparator Manuel'in daveti üzerine Efes'ten İstanbul'a geri döndü.40 Konrad, ilkbahara kadar İstanbul'da kaldıktan sonra Mart 1148'de asilleriyle beraber bir Bizans filosuyla Filistin'e doğru denize açıldı.41

Odo'nun kaydına göre42 Kral Louis de Efes'te İmparator Manuel'den mektuplar almıştı. Manuel mektubunda, Türklerin Haçlılara karşı savaşmak için sayısız bir ordu topladığını bildirmekte ve Louis'e imparatorluk kalelerine sığınmalarını tavsiye etmekteydi. Manuel, Louis'e gönderdiği diğer bir mektubunda ise Haçlıların, imparatorluk topraklarında verdikleri zararları belirtiyor ve bundan sonra Bizans halkının, kendilerine verilen bu zararlar yüzünden Haçlıları dostça karşılamamalarına mani olamayacağını bildiriyordu. Kral Louis, imparatorun bu mektuplarına hiç önem vermediği gibi cevap vermeye bile tenezzül etmedi.

Fransızlar, 1147 yılı Noeli arifesinde Efes yakınındaki Decervion Vadisi'nde ordugâh kurdukları zaman Türkler ortaya çıkarak bu andan itibaren Haçlı ordusunu taciz etmeye başladılar. Haçlılar nihâyet dört gün sonra buradan ayrılıp Menderes Vadisi boyunca ilerleyerek Denizli'ye (Laodikeia) ulaşmak üzere güney doğu istikametinde yürüyüşe geçtiler.43

Fransız Haçlı ordusuna karşı da gerilla taktiğini kullanmayı düşünen Türkler, yalçın dağlar arasındaki Menderes Nehri'nin her iki tarafında da tertibat almışlardı. Odo de Deuil'ün kaydına göre

Louis, nehir kenarına geldikleri zaman ordusunu savaş düzenine sokup şiddetli kış yağmurlarıyla kabarmış olan nehir boyunca yaklaşık iki gün yürüdükten sonra nihayet bir geçit bulabilmişti. Böylece 1 Ocak 1148 tarihinde44 Pisidia Antiokheiası yakınında nehri geçmeye çalışan Haçlılar ile Türkler arasında bir savaş meydana geldi. Bütün çabalarına rağmen Haçlıları engelleyememiş olan Türkler süratli atları sayesinde hızla, fakat kayıplar vererek dağlara doğru çekilmeye başladılar.45

Odo de Deuil'ün rivayetine göre,46 kaçmayı başarabilen Türkler Bizans'a ait küçük bir şehir olan Antiokheia kalesine sığınmışlardı. Haçlı ordusunun yaklaşmakta olduğunu duyan şehir halkı, tıpkı Denizli'de olduğu gibi, korkudan şehri boşaltıp dağlara kaçmış, Türkler de boş buldukları bu şehre girmek fırsatı elde etmiş olabilirler.

Fransızlar, Menderes kenarındaki savaştan üç gün sonra, 4 Ocak 1148'de Denizli'ye vardılar.47 Fakat şehir bomboştu ve yiyecek bulmak çok zordu; Antalya'ya kadar yol boyunca yiyecek bulabilecekleri başka hiçbir yer de yoktu. Böylece Denizli'de bir gün geçirdikten sonra daha fazla zaman kaybetmemek için 6 Ocak sabahı şehirden ayrıldılar.48

Denizli'den Antalya'ya giden yol çok meşakkatli bir yoldu. Toros Dağlarını aşmak zorunda olan ordu, yüksek ve tenha olan dağlık arazideki çok kıvrımlı yolda güçlükle ilerliyordu. Kötü hava koşulları, açlık ve orduyu yol boyunca taciz eden Türk okçuları zaten zor olan bu seyahati daha da zorlaştırıyordu.49 Ayrıca, kısa bir süre önce aynı yerlerden geçmeye çalışan Otto von Freising'in ordusunda bulunan ve Türkler tarafından öldürülen Almanların cesetlerine rastlayınca ordunun moralini iyice bozuldu.

Böylece disiplinsiz bir şekilde ilerleyen Haçlılar, çok yüksek, dik ve kayalık olan Honaz (Kadmos) Dağı'ndaki Kazıkbeli Geçiti'ni aşacaklardı. Geçit çok dar olduğundan, üstelik Türkler tarafından tâkip edildiklerinden, bu yolda uygun ve güvenli bir kamp yeri bulamazlardı. Odo'nun kaydından anlaşıldığına göre, bu yüzden Kral Louis, ağırlıklarla yüklü olan ordusunun bu zorlu geçiti ancak tam bir günde aşabileceğini düşündüğü için o gün dağ geçitinin girişine kadar ilerleyerek buradaki düzlükte kamp kurmaya, geceyi orada geçirdikten sonra da bütün bir günü bu zorlu yolu katetmek için harcamaya karar vermişti. Sonra, Geoffroi de Rancon adındaki Aquitanialı bir asille dayısı Amadeus de Savoyen'i öncü birliğine kumandan tayin etmişti; kendisi ise başlıca asillerinin yer aldığı artçı koluna kumanda edecekti. Bu düzenlemeden sonra, Denizli'den ayrıldıktan sonraki gün (7 Ocak 1148),50 çok sayıdaki savaşçıdan oluşan kalabalık bir öncü kolu kralın sancağıyla beraber ordunun önünden ilerlemeye başladı ve tahmin edilenden çok daha kısa sürede öğleye doğru geçitin ayağına ulaştı. Bu yüzden Öncü kolu kumandanları, günün büyük bir kısmını boşuna harcamaktansa tepenin öteki yamacındaki vadiye kadar ilerleyerek orada daha iyi bir kamp yeri bulmaya karar verdiler. Böylece, kralın emrini göz ardı ederek tepeye tırmanmaya başladılar.51 Öncüleri tâkip etmekte olan ağırlıklarla yüklü ordu, bu uçurumlu yolda dura kalka güçlükle yol alıyordu. Yük arabaları uçuruma yuvarlanıyor, düşenler veya oldukları yerde yığılıp kalanlar arkadan gelenlerin hareketini de güçleştiriyor ve sıkışıp birbirlerini itmelerine sebep oluyorlardı. Hiçbir engelle karşılaşmayan öncüler ise bir an evvel vadideki kamp yerine varmak için süratli hareket ettiklerinden arkalarındaki yayalarla

aralarındaki mesafe gittikçe açıldı. Böylece hâlâ tepeye tırmanmaya çalışan Haçlılar ile çoktan aşağıdaki vadide kamp kurmuş olan öncüler arasında bağlantı koptu ve Haçlı ordusu ikiye bölündü. Durmadan Fransızları tâkip eden Türkler bu durumu fark etmişlerdi; derhal Fransız Haçlı ordusunun kargaşa içine düşmüş olan orta kısmına saldırdılar. Arkadan gelmekte olan Kral Louis tepeye yaklaşınca ve savaş seslerini duyunca olanları fark etti, fakat yapabileceği fazla bir şey yoktu. Tıpkı Konrad gibi Türklerin pususuna düşmüş ve artçı koluyla beraber kendini bir anda savaşın ortasında buluvermişti.52 Kral Louis bu savaş sırasında yaklaşık kırk kişi olan maiyetini kaybetmişti,53 kendisi ise ağaç köklerine tutunarak bir kayalığa tırmanmış ve canını zor kurtarmıştı; göğüs zırhı onu kendisine fırlatılan oklardan korumuştu.54 Türkler onu tanımadıkları için, ayrıca sürpriz bir saldırıdan korktuklarından gece karanlığı basarken oradan ayrıldılar.55

Birkaç saat süren savaş Haçlılar için tam bir felâket olmuştu. Sağ kalabilenler ancak karanlığın çökmesi sayesinde kurtulabilmişler ve gece yaralı bitkin ve perişan bir vaziyette tek tek kamp yerine gitmeye başlamışlardı. Ordugâhta kimi babasını, kimi efendisini kimi de oğlunu ya da kocasını arıyordu. Haçlılar uğradıkları büyük maddi kayba hiç aldırmıyor, canlarını kurtardıklarına seviniyorlardı.56

Ertesi gün (8 Ocak) Kral Louis, ordusuyla birlikte tekrar yola koyuldu. Odo'ya göre,57 Antalya'ya ulaşabilmek için hâlâ on iki günlük zorlu bir yürüyüş onları bekliyordu. Yeterli yiyecekleri yoktu ve Türkler, şimdi daha da cüretkâr bir şekilde taciz ederek onları takip etmeye devam ediyorlardı.

Fransızlar düzlüğe inince bundan sonraki yolun artık daha kolay olduğunu düşünerek sevinmişlerdi. Fakat zorluklar bir türlü sona ermiyordu. Türkler, büyük hayvan sürülerini Haçlıların geçeceği yerlerde otlatarak tarlalardaki ürünleri ve otlakları yok ettikleri için atların çoğu ya açlıktan öldü ya da gücü tükendiği için yolda bırakıldı.58

Bu yüzden Haçlılar taşıyamadıkları birçok yükü, çadırlarını, elbiselerini silâhlarını geride bıraktılar ve Türklerin eline geçmemesi için birçok şeyi de yaktılar. Yol boyunca bir lokma bile yiyecek temin edemediklerinden bu ölü atların etlerini yiyerek açlıklarını yatıştırdılar. Yük taşıyamayacak durumda olan zayıf atları da yine yiyecek ihtiyacını karşılamak için kullandılar. Kamp ateşinin külünde kızarmış at eti ve ekmek bu koşullarda zenginler için bile bulunmaz bir ziyafet sayılıyordu.59 Fransız Haçlı ordusu Türkler ile yer yer çatışmalara girerek sonunda açlıktan ve yorgunluktan bitkin bir vaziyette 20 Ocak 1148'de60 Antalya'ya (Satellia, Attalia) ulaştı.61

Odo'nun kaydına göre,62 Fransızları Antalya'da şehrin valisi olan Landulf karşıladı ve imparatorun emrine uyarak, bir an önce yiyecek bulmak ve dinlenmek arzusunda olan aç ve yorgun Haçlılara elinden gelen yardımı yaptı. Ancak şehirde, böylesine büyük bir orduya yetecek kadar çok yiyecek bulunmadığı için haliyle fiyatlar da çok yüksekti.

Bundan sonra karayolunun güçlüklerinden çekinen Kral Louis, deniz yoluyla Antakya'ya gitmeye karar verdi.63 Ancak beş hafta bekledikten sonra yeterince gemi bulunamayınca Louis, Landulf'un

bulabildiği az sayıdaki gemiyi derhal piskoposları ve asilleri arasında paylaştırdı.64 Flandre Kontu Thierry ile Bourbon Kontu Archimbaud'u da Haçlılarla ilgilenmeleri için şehirde bıraktıktan sonra ileri gelen şövalyeleri ve maiyetiyle birlikte Antakya'ya doğru denize açıldı.65

Kral Louis'in ayrılışının ertesi günü sabahleyin, Türkler Haçlı ordugâhına taarruz ettiler. Landulf, Haçlıların şehrin surları içine yerleştirilmesine izin verdi ve bu arada süratle yeni gemiler bulmaya çalıştı. Landulf'un bulabildiği gemilerle, bu sefer de Flandre ve Bourbon kontları kendi yakınları ve diğer şövalyelerle beraber Antalya'dan ayrıldılar.66 Zavallı korumasız yayalar ise geride kendi kaderleriyle başbaşa bırakıldılar. Bunların bazısı Antalya'da açlıktan veya hastalıktan ölürken bazısı da Bizans'ın hizmetine girmek zorunda kaldı. Çaresiz, Doğu'ya doğru yürüyüşe geçenlerin bir çoğu da Türkler ile savaşta ya esir edildi ya da öldürüldü. Bu insanların ancak pek az bir kısmı Çukurova'yı geçerek ilkbahar sonunda perişan bir Antakya'ya ulaşabildi.67 Türkler bu aç, yoksul, hasta ve çaresiz insanlara acıyarak onlara yemek ve para vermiş, hastalarını tedavi etmişti. Bu yüzden, üç binden fazla Hıristiyan genç, kendilerine merhamet eden Türklere sığınarak onlarla beraber gitmiş ve Müslüman olmuştu.68

19 Mart 1148'de69 Antakya'nın Samandağ (Süveydiye, St. Symeon) limanında70 karaya çıkan Kral Louis ise Antakya Prinkepsi Raymond'un bütün ısrarlarına rağmen, Haçlıların en tehlikeli düşmanı olan Nureddin Mahmud üzerine Haleb'e bir sefer yapmayı kabul etmedi ve Haçlı yeminin yerine getirmek için Kudüs'e gitti.

Böylece Anadolu'da Türkler tarafından gerilla taktiği ile hırpalanıp darmadağın edilen ve ancak perişan bir vaziyette Filistin'e ulaşabilen Haçlılar, kuzeyde Türkler karşısında zor durumda olan Haçlıların sorunlarını göz ardı ederek Dımaşk'a karşı harekete geçmeyi uygun buldular; ancak bu kuşatma başarısızlığa uğradı (24-28 Temmuz).

Birinci Haçlı Seferi'nin sonuçlarını koruyabilmek için düzenlenen, ama Anadolu'da ve Suriye'de arka arkaya uğranılan mağlubiyetler ve başarısızlıklar yüzünden tam bir fiyaskoyla sonuçlanan İkinci Haçlı Seferi, Doğu'daki Haçlıların tarihinde bir dönüm noktası teşkil etti ve Haçlılar açısından sonun başlangıcı oldu.

1İkinci Haçlı Seferi'nin başlaması, Haçlı Ordularının İstanbul'a kadarki yürüyüşü, İstanbul önünde yaşanan olaylar ve Haçlıların Anadolu'ya geçişleri hakkında geniş bilgi için bk. E. Altan, İkinci Haçlı Seferi (1147-1149), İstanbul 2000 (basılmamış Doktora tezi).

2Willermus Tyrensis, Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum, RHC, occ., I, s. 737; terc. E. A. Babcock-A. C. Krey, A History of Deeds Done Beyond the Sea. By William Archbishop of Tyre, II, New York 1943, s. 166.

3Kinnamos, Historia, nşr. A. Meineke, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (CSHB), XXV, Bonn 1836, s. 80 vd.; terc. I. Demirkent, Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, TTK-Ankara 2001, s. 63.

4 Ramsay (Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası, terc. M. Pektaş, İstanbul 1960, s. 216)'e göre bu yol, Malagina-Dorylaion (Eskişehir)-Bolvadin (Polybotos)-Akşehir ve Konya (Ikonion)'yı geçtikten sonra, ya Kilikya geçitinden ya da Toros'un bellerinden birini aşarak Kilikya'ya ulaşan Bizans askerî yolu idi.

5 Kral Konrad'ın Wibald'e Mektubu, Recueil des Historiens des Gaules et de la France (RHGF), XV, s. 533; terc. D. C. Munro, Translations and Reprints from the Original Sources of European History. Letters of the Crusaders, c. I, No: 4, Philadelphia, tarihsiz, s. 12.

6 Willermus Tyrensis, RHC, occ., I, s. 738; terc. Krey, s. 167.

7 Annales Herbipolenses, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum (MGH, ss.), XVI, s. 4; Annales Palidenses, MGH, ss., XVI, s. 82.

8 Kral Konrad'ın Wibald'e mektubu, RHGF, XV, s. 533 vd.; terc. Munro, s. 12; Annales Herbipolenses, MGH, ss., XVI, s. 5. Krş. W. Bernhardi, Konrad III, Leipzig 1883, s. 628 vd., n. 9. Ayrıca bk. Odo de Deuil, Odo of Deuil, De Profectione Ludovici VII in Orientem: The Journey of Louis VII to the East, nşr. ve terc. V. G. Berry, New York 1948, s. 5; Annales Palidenses, MGH, ss., XVI, s. 83.

9 Bu Haçlı grubunun 14. 000 kişiden oluştuğu söylenmektedir; bu konuda ayrıca 30.000 kişi gibi abartılı bir rakam da telaffuz edilmektedir, krş. B. Kugler, Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges, Stuttgart 1866, s. 150, n. 7 ve Bernhardi, s. 628 vd., n. 9.

10 Otto von Freising (The Deeds of Frederick Barbarossa by Otto of Freising, terc. Ch. Mierow, New York 1953, s. 95, 101) bile konuyu, satırlar arasına sıkıştırılmış bir iki cümleyle geçiştirmeyi tercih etmiştir.

11 Odo de Deuil, s. 51, 89.

12 Odo de Deuil, s. 113.

13 Krş. Bernhardi, s. 629; Kugler, s. 150.

14 Niketas Khoniates, Historia, nşr. I. Bekker, CSHB, XXII, Bonn, 1835, s. 88; terc. F. Işıltan, Niketas Khoniates Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), TTK-Ankara 1995, s. 44.

15 Bk. Odo de Deuil, s. 91; Willermus Tyrensis, RHC, occ., I, s. 739 vd.; terc. Krey, II, s. 168 vd.; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, terc. (kısmen) A. S. Tritton, The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle, JRAS, 1933, s. 298; Süryânî Mikhail, Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-99), nşr. ve terc. J. B. Chabot, III, s. 276; Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), Abû'l Farac Tarihi, terc. Ö. R. Doğrul, II, TTK-Ankara 1987, s. 384.

16 Willermus Tyrenses, RHC, occ., I, s. 741; terc. Krey, II, s. 170.

17 Willermus Tyrenses, RHC, occ., I, s. 739; terc. Krey, II, s. 167.

18 Kinnamos, CSHB, s. 81; terc. Demirkent, s. 64.

19 Konrad'ın Wibald'e Mektubu, RHGF, XV, s. 533 vd.; terc. Munro, s. 13.

20 Krş. Bernhardi, s. 635; Kugler, s. 153; Chalandon, F., Les Comnène II: Jean II Comnène et Manuel I Comnène, Paris 1912, s. 285.

21 Bk. Kinnamos, CSHB, s. 81 vd., 84; terc. Demirkent, s. 64, 66; Niketas, CSHB, s. 89; terc. Işıltan, s. 45; Willermus Tyrensis, RHC, occ. I, s. 742 vd.; terc. Krey, s. 17l; Konrad'ın Wibald'e Mektubu, RHGF, XV, s. 533 vd.; terc. Munro, s. 13; Anonim Süryânî, s. 298. Buna mukabil Odo de Deuil (s. 91-93) bu savaştan bahsetmemekte ve Haçlıların İznik'e geri çekilirken Türk ordusuna hedef teşkil ettiklerini belirtmektedir. Alman Haçlıların uğradığı büyük kayıp göz önüne alındığında Odo'nun kaydını doğru kabul etmenin mümkün olamayacağını düşünüyoruz. 26 Ekim 1147 Dorylaion Savaşı hakkında ayrıca krş. Kugler, s. 150-157; Bernhardi, s. 629-633; Chalandon, Les Comnène, II, s. 284 vdd.; Grousset, R., Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jérusalem, II, Paris s. 234 vdd.; Runciman, St., Haçlı Seferleri Tarihi, II, terc. F. Işıltan, TTK-Ankara 1987, s. 222; Demirkent, Haçlı Seferleri, İstanbul 1997, s. 106.

22 Willermus Tyrensis, RHC, occ., I, s. 742 vd.; terc. Krey, II, s. 171; Kinnamos, CSHB, s. 81; terc. Demirkent, s. 64. Bu savaş hakkındaki masalvari ve tutarsız bir tasvir için bk. Annales Herbipolenses. MGH, ss., s. 5 vd.

23 Kinnamos, CSHB, s. 82; terc. Demirkent, s. 64.

24 Willermus Tyrensis, RHC, occ., I, s. 743; terc. Krey, s. 171.

25 Süryânî Mikhail, terc. Chabot, III, s. 276. Krş. Ebu'l-Ferec, II, s. 384.

26 Odo de Deuil, s. 93.

27 Süryânî Mikhail, terc. Chabot, III, s. 276.

28 Odo de Deuil, s. 95; Annales Palidenses, MGH, ss., XVI, s. 83.

29 Krş. Bernhardi, s. 639, n. 22.

30 Konrad'ın Wibald'e Mektubu, RHGF, XV, s. 534; terc. Munro, s. 13; Odo de Deuil, s. 97; Willermus Tyrensis, RHC, occ., I, s. 745; terc. Krey, II, s. 173.

31 Odo de Deuil, s. 91, 97; John of Salisbury, The Historia Pontificalis of John of Salisbury, terc. M., Chibnall, Oxford 1986, s. 54; Willermus Tyrensis, RHC, occ., I, s. 744; terc. Krey, II, s. 173.

32 Konrad'ın Wibald'e Mektubu, RHGF, XV, s. 534.; terc. Munro, s. 13; Odo de Deuil, s. 97; Willermus Tyrensis, RHC, occ., I, s. 745; terc. Krey, II, s. 173; Kinnamos, CSHB, s. 84; terc. Demirkent, s. 66.

33 Krş. Ramsay, terc. Pektaş, s. 173.

34 Odo de Deuil, s. 97-101.

35 Odo de Deuil, s. 103 ve n. 1.

36 Odo de Deuil, s. 103-105.

37 Odo de Deuil, s. 107.

38 Kinnamos, CSHB, s. 84 vd.; terc. Demirkent, s. 66.

39 Odo de Deuil, s. 107; Willermus Tyrensis, RHC, occ., I, s. 745; terc. Krey, II, s. 173; Konrad'ın Wibald'e mektubu, terc. Munro, s. 13.

40 Bu konuda bk. Kinnamos, CSHB, s. 85 vd.; terc. Demirkent, s. 67, n. 79; Konrad'ın Wibald'e Mektubu, RHGF, XV, s. 534; terc. Munro, s. 13; Odo de Deuil, s. 109; Willermus Tyrensis, RHC, occ., I, s. 745; terc. Krey, II, s. 174.

41 Kinnamos, CSHB, s. 86; terc. Demirkent, s. 68; Konrad'ın Wibald'e Mektubu, RHGF, XV, s. 534; terc. Munro, s. 13 vd.; Annales Palidenses, MGH, ss., XVI, s. 83; Annales Herbipolenses, MGH, ss., XVI, s. 7; Willermus Tyrensis, RHC, occ., I, s. 745, 753; terc. Krey, II, s. 174, 181.

42 Odo de Deuil, s. 109. Krş. Dölger, F., Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453, II, München, Berlin 1925, No: 1370, 1371.

43 Odo de Deuil, s. 109.

44 Krş. Kugler, s. 168; Runciman, terc. Işıltan, II, s. 225; Demirkent, Haçlı Seferleri, s. 107.

45 Odo de Deuil, s. 111; Willermus Tyrensis, RHC, occ., I, s. 746; terc. Krey, II, s. 175. Ayrıca bk. Niketas CSHB, s. 90 vdd.; terc. Işıltan, s. 45 vdd.

46 Odo de Deuil, s. 111.

47 Odo de Deuil, s. 113; Willermus Tyrensis, RHC, occ., I, s. 747; terc. Krey, II, s. 175.

48 Odo de Deuil, s. 113-115.

49 Kral Louis, İmparator Manuel'in Türklerin Haçlıları tâkip etmek amacıyla Bizans topraklarına girmelerine izin verdiğini düşünür (bk. Antakya'dan Suger'e yazdığı mektup, RHGF, XV,

s. 496). Fakat Haçlılar'ın Bizans topraklarında Türkler tarafından tâkip edilmeleri aslında, Birinci Haçlı Seferi sonunda kıyılardan Orta Anadolu'ya çekilmek zorunda kalmış olan Türklerin, bu dönemde faaliyet sahalarını ne kadar genişletmiş olduklarını, Bizans'ın bir kaç müstahkem mevkii dışında bölgedeki kontrolünün iyice zayıflamış olduğunu göstermektedir.

50 Odo de Deuil, s. 113, 115. Krş. Kugler, s. 170 ve n. 74.

51 Odo de Deuil s. 115-117. Willermus Tyrensis (RHC, occ., I, s. 747; terc. Krey, II, s. 175), Kral Louisnin, öncülere zirveye ulaştıkları zaman kamp kurmalarını emrettiğini yazmıştır. Kraliçe Eleanore d' Aquitaine'nın Geoffroi de Rancon'ı aşağıdaki vadiye inmeye zorlayarak bu felâkete sebep olduğunu ileri süren rivayet hakkında krş. Walker, "Eleanor of Aquitaine and the Disaster at Cadmos Mountain on the second Crusade", AHR, LV, s. 857-861.

52 Odo de Deuil, s. 117-119; Willermus Tyrensis, RHC, occ., I, s 748; terc. Krey, II, s. 176. Kral Louis de Sugerye yazdığı mektupta (RHGF, XV, s. 496), bu savaştan tek cümleyle de olsa bahsetmiştir. Fransızların Anadolu'da uğradıkları bu mağlubiyet hakkında ayrıca krş. Michaud, I, s. 391 vd.; Kugler, s. 170 vdd.; Runciman, terc. Işıltan, II, s. 226; Berry, "The Second Crusade", A History of the Crusades, I, s. 499; Demirkent, Haçlı Seferleri, s. 107 vdd.

53 Odo de Deuil, s. 123.

54 Odo de Deuil, s. 119.

55 Odo de Deuil, s. 121; Willermus, RHC, occ., I, s. 749; terc. Krey, II, s. 177.

56 Odo de Deuil, s. 119 vdd.; Willermus Tyrensis, RHC, occ., I, s. 748; terc. Krey, II, s. 176.

57 Odo de Deuil, s. 125; Willermus Tyrensis, RHC, occ., I, s. 750; terc. Krey, II, s. 178.

58 Odo de Deuil, s. 127.

59 Odo de Deuil, s. 129.

60 Krş. Kugler, s. 174 ve n. 86.

61 Odo de Deuil, s. 129; Willermus Tyrensis, RHC, occ., I, s. 750; terc. Krey, II, s. 178.

62 Odo de Deuil, s. 129; Willermus Tyrensis, RHC, occ., I, s. 751; terc. Krey, II, s. 179.

63 Odo de Deuil, s. 131-133; Louis'in Suger'e mektubu, RHGF, XV, s. 496.

64 Odo de Deuil, s. 135.

65 Odo de Deuil, s. 139; Willermus Tyrensis, RHC, occ., I, s. 751; terc. Krey, II, s. 179.

66 Odo de Deuil, s. 139.

67 Krş. Runciman, terc. Işıltan, II, s. 227; Demirkent, Haçlı Seferleri, s. 110.

68 Odo de Deuil, s. 141.

69 Kral Louis'in Suger'e Mektubu, RHGF, XV, s. 496.

70 Odo de Deuil, s. 143; Otto von Freising, s. 101; Willermus Tyrensis, RHC, occ., I, s. 751; terc. Krey, II, s. 179.

Haçlı Devletleri / Birsel Küçüksipahioğlu [s.687-694]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Dünya tarihinin en önemli olayları arasında yer alan Haçlı seferlerinin, asıl amacı siyasi olup, Avrupa Hıristiyan âleminin, XI. yüzyıldan itibaren batıya doğru ilerleyen ve Anadolu'yu yurt edinme mücadelesi veren Türkleri, Anadolu'dan atmak ve Yakın Doğu'yu kendi hâkimiyeti altında birleştirmek için gerçekleştirdiği harekettir. Papa II. Urbanus'un Clermont Konsili (18-28 Kasım 1095) esnasında yaptığı Haçlı seferi çağrısı üzerine 1096 yılında başlayan ve 1291 yılına kadar yaklaşık iki yüz yıl devam eden Haçlı seferleri içerisinde tek başarıya ulaşabilen Birinci Haçlı Seferi sırasında (1096-1099) Haçlılar, Anadolu topraklarında Urfa Haçlı Kontluğu'nu (10 Mart 1098) ve Antakya Haçlı Prinkepsliği'ni (3 Haziran 1098), Kudüs'ün zaptından sonra ise burada Kudüs Haçlı Krallığı'nı (15 Temmuz 1099) ve daha sonra da Trablus-Şam bölgesinde Trablus Haçlı Kontluğu'nu (12 Temmuz 1109) tesis etmişlerdir.

Urfa Haçlı Kontluğu (1098-1144)

Urfa Haçlı Kontluğu'nun kurucusu Baudouin de Boulogne, Papa II. Urbanus'un Clermont Konsili'nde yaptığı Haçlı Seferi çağrısıyla harekete geçen ağabeyi Godefroi de Bouillon'un kumandasındaki Lorrainelilerden oluşan ordu ile birlikte doğuda kendine bağımsız bir devlet kurma kararlılığı içinde Birinci Haçlı Seferi'ne katılmıştı.

Birinci Haçlı Seferi ana ordusuyla Anadolu'ya gelen Baudouin önce Kilikya bölgesine, ardından da Urfa hâkimi Ermeni Thoros'un Türklere karşı kendisine yardım etmesi ricasıyla gönderdiği heyetin daveti üzerine 6 Şubat 1098'de Urfa'ya geldi. Ermeni halkı tarafından coşkuyla karşılanarak, Thoros tarafından manevi evlat ve müşterek hâkimiyetle ödüllendirildi. Ancak bütün bu yaptıklarının karşılığını Thoros, bir ay gibi kısa bir sürede muhtemelen Baudouin'in de dolaylı olarak içinde bulunduğu halk isyanıyla ortadan kaldırılmak suretiyle ödedi. Bu gelişmelerden sonra Baudouin tarafından Urfa'da Doğu'da ilk Haçlı devleti kurulmuş oldu (10 Mart 1098).

Devlet kurma fikrini gerçekleştiren Baudouin bundan sonra gayesine uygun olarak çalışmaya başladı ve ilk iş olarak Antakya'yı kuşatmaya devam eden ana Haçlı ordusuna 1098 yılı Mart ve Nisan aylarında yiyecek göndererek yardımda bulundu. Musul Hâkimi Kürboğa'nın, Antakya'nın Haçlılarca ele geçirilmesini önlemek üzere düzenlediği sefer sırasında Urfa şehrini kuşatması karşısında şehri güçlendirmeye önem verdi. Üç hafta süren Urfa kuşatmasından (4-25 Mayıs 1098), surların çok iyi tahkim edilmiş olmasından dolayı bir netice elde edemeyen Kürboğa, kuşatmayı kaldırıp Antakya'ya yöneldi. Bu başarı ise Baudouin'in prestijinin artmasına katkıda bulundu. Bundan sonra Balduk'un elindeki Samsat ile Artukoğullarından Belek'in hâkimiyetindeki Seruc'u ele geçirmekle Urfa bölgesindeki otoritesini perçinleyen Baudouin, Antakya'daki Haçlı ordusundan Urfa'ya gelerek hizmetine girenleri ödüllendirerek, bunların Ermeni kızlarıyla evlenmelerini sağladı, kendisi de dul ve çocuğu olmadığı için Taphnuz adında bir Ermeni beyinin kızıyla evlendi.

Her ne kadar kendisi ve adamları Ermeni kızlarıyla evlense de aslında hep onlardan nefret ederek yaşayan Baudouin, ana Haçlı ordusundan sağladığı kuvvetlere güvenerek, yüksek makamları işgal eden Ermenileri bu makamlardan uzaklaştırmak suretiyle kendisine suikast hazırlamalarına neden oldu. Bu ihanet Baudouin'i harekete geçirdi ve suikastçilerin ileri gelenlerinin gözlerini oydurup, ellerini ve ayaklarını kestirerek çoğunu da hapse attırarak intikamını aldı.

Baudouin, 15 Temmuz 1099 tarihinde Kudüs'ün Haçlılar tarafından ele geçirilmesinden sonra, ettikleri haçlı yemini gereği hac yapmak için Antakya prinkepsi Bohemund ile birlikte Kudüs'e geldi (21 Aralık 1099). "Kutsal Mezarın Savunucusu" unvanıyla Kudüs Haçlı Krallığı'nın başına getirilen ağabeyi Godefroi de Bouillon ile görüştü ve tekrar 10 Şubat 1100 tarihinde Urfa'ya döndü. Aynı yıl Bohemund'un Danişmendli Emiri Gümüştegin tarafından esir edilmesi hadisesi karşısında Haçlı kontuna yardım etmek amacıyla küçük bir maiyyet ile Malatya'ya gitti. Ancak bu girişimi hedefine ulaşamadı. Bu seferden Urfa'ya döndüğünde Baudouin, ağabeyi Godefroi'nin 18 Temmuz 1100 tarihindeki ölümüyle yerini alması için Kudüs'e gelmesini isteyen bir heyet ile karşılaştı ve Urfa Haçlı Kontluğu'nu Antakya'da bulunan kuzeni Baudouin du Bourg'a bırakarak Kudüs'e gitmek için yola çıktı. 9 Kasım 1100'de Kudüs'e vararak kral unvanıyla yönetimin başına geçti.

Urfa Haçlı Kontluğu'nun hâkimi II. Baudouin de (1100-1118), Godefroi de Bouillon'un yanında Birinci Haçlı Seferi'ne katılmıştı. Urfa kontu olarak göreve getirildiğinde Artuklu Beyi Sökmen'in Seruc'u geri almak istemesiyle karşılaştı. Seruc'un Türk halkı Hıristiyan hâkimiyetinden kurtulmak için Sökmen'den yardım istemiş ve Sökmen de Türklerden oluşan ordusuyla Seruc üzerine yürümüştü. II. Baudouin'in Seruc garnizonunu güçlendirme çabaları sonuçsuz kaldı ve iç kale hariç olmak üzere şehir Türklerin eline geçti. Ancak II. Baudouin'in, Urfa ve Antakya'dan aldığı takviye kuvvetleriyle harekete geçmesi ve yapılan savaşta Frankların galip gelmesiyle Sökmen geri çekilmek zorunda kaldı ve Urfa kontu da Seruc'a hücum ederek şehri yağmaladı. Kaçıp kurtulabilenlerin dışında bütün Müslüman ahali öldürüldü veya esir edildi. Bu olaydan sonra Baudouin'in kontluğu esnasında vukû bulan iki önemli hadiseden biri onun evlenmesi, diğeri de kuzeni Joscelin de Courtenay'ın yanına gelmesi olmuştu.

Malatya hâkimi Ermeni Gabriel'in kızı Morphia ile evlenen II. Baudouin'in bu evlilikten Melisende, Alice, Hodierna ve Joveta adlı dört kızı oldu. 1102 yılında kuzeni Joscelin de Courtenay'ın gelişi ile de onun şahsında iyi bir yardımcıya kavuştu ve kendisine Tell-Bâşir merkez olmak üzere kontluğunun Fırat'ın batısında kalan bölgesini (Dulûk, Ayntab, Râvendân) vererek gelecekteki olaylarda büyük roller üstlenmesini sağladı.

II. Baudouin, Kudüs Kralı Baudouin de Boulogne'un isteği üzerine Bohemund'un Türk esaretinden kurtulması için çok fazla çaba gösterdi. Bohemund'un 1103 yılında fidye karşılığında kurtulması sonucu Urfa ve Antakya Haçlı devletleri müşterek olarak 1103 yılı süresince Müslüman komşu ülkelere saldırılarda bulundular. Bohemund ile Joscelin de Courtenay'ın Haleb bölgesine yaptıkları yağma akınlarına, II. Baudouin de Mardin civarındaki Müslüman topraklarına ve Rakka ovasıyla Ca'ber Kalesi'ne saldırmakla destek verdi.

Aynı tarihlerde Selçuklu Sultanı Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasında iktidar mücadelesi yüzünden çıkan kargaşa ve güvensizlik ortamı Türk İslâm dünyasını karışıklık ve boşluğa iterken bu durum II. Baudouin'e Müslüman topraklarına akınlar yapma ve ülkesinin sınırlarını genişletme fırsatını verdi. Bu amaç ile II. Baudouin, Doğu Müslümanları ile Suriye bölgesinin irtibatını kesmek suretiyle metbû olarak gördüğü Kudüs kralının, Filistin ve Suriye'deki büyük güçlerle sıkıştırılmasını önlemek için, iki Müslüman bölgeyi birleştiren Harran şehrini ele geçirmeyi düşündü. Aynı zamanda bu şekilde Musul-Halep bağlantısı da ortadan kaldırılacaktı. Bohemund ile birlikte harekete geçen II. Baudouin, karşısında Mardin Hâkimi Artukoğlu Sökmen ile Musul Valisi Çökürmüş'ün kumandasındaki Türk kuvvetlerini buldu. 7 Mayıs 1104'de cereyan eden Harran Savaşı'nda yenilerek kuzeni Joscelin ile birlikte esir düştü. Bu yenilgi sonunda Haçlıların doğuya doğru ilerleme umutları ortadan kalktı.

Baudouin'in esarette kaldığı 1104-1108 yılları arasında Urfa Haçlı Kontluğu, Antakya Haçlı Prinkepsliği'ne bağlandı. Bohemund, Urfa kontu esaretten dönünceye kadar şehrin idaresini yeğeni Tankred'e verdi. Harran Savaşı sonrası iki Türk emiri Sökmen ile Çökürmüş arasında yaşanan gerginlik aralarındaki anlaşmanın bozulmasıyla sonuçlandı. Bu duruma gelinmesine Harran Savaşı esnasında Sökmen'in eline düşen Baudouin ile Joscelin de Courtenay'ın Çökürmüş'ün adamları tarafından Sökmen'in çadırından kaçırılması neden olmuştu. Tüm bu olanlara rağmen Çökürmüş Urfa'yı ele geçirebilmek için mücadelesine devam etti. Ancak 19 Mayıs-2 Haziran 1104 tarihleri arasında kuşattığı şehri alamadan geri çekilmek zorunda kaldı. Böylece Urfa'nın Haçlılardan alınma ümidi iki Türk beyi arasındaki ihtilaf yüzünden 40 yıl gecikmiş oldu. Dayısı Bohemund'un Avrupa'ya gitmesi üzerine yerine geçmek durumunda kalan Tankred'in, 1104 yılı Eylül ayında Antakya'ya hareketinden sonra Richard de Salerne Urfa'nın yönetimiyle görevlendirildi. 1105 yılında Çökürmüş, 1106 yılında ise Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'ın Urfa'yı kuşatma girişimleri sonuçsuz kaldı. Joscelin ile birlikte süren esaret hayatından önce Joscelin de Courtenay sonra II. Baudouin kurtuldu. II. Baudouin, Urfa Kontluğu üzerindeki hâkimiyetini yeniden kurmak istediğinde elindeki gelir kaynağını vermeye yanaşmayan Tankred ve Richard de Salerne ile mücadele etmek zorunda kaldı. Belirtildiği gibi Tankred Antakya'ya gittikten sonra kendi adına Urfa'yı Richard de Salerne idare etmişti. Urfa'ya yeniden sahip olmak Baudouin'i çok uğraştırdı, ama sonunda başarılı oldu. Ancak Antakya ile dostane olarak sürdürdüğü ilişkileri zedelendi.

Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın emriyle hareket eden Musul Valisi Mevdûd'un, 1110 yılında başlatıp 1111 ve 1112 yıllarında devam ettirdiği Urfa kuşatmaları, Kontluğun Fırat'ın doğusunda kalan topraklarını kaybetmesine neden oldu. Bundan dolayı II. Baudouin, kaybettiği yerlerin acısını daha önce kendisine ikta olarak verdiği Tell-Bâşir ve civarını Joscelin'den geri almak suretiyle çıkardı. Musul valisi Mevdûd'un 1113 yılındaki ölümüyle Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından Musul Valisi olarak atanan Aksungur el-Porsukî'nin 1114 yılındaki Urfa kuşatması da başarısızlıkla sonuçlanınca II. Baudouin Fırat'ın batısında Ermenilerin elinde bulunan Rabân, Keysun, Gerger, Birecik gibi şehirleri zaptederek kaybettiği toprakların yerine yeni araziler bulmuş oldu.

Kudüs Kralı I. Baudoun'in, 1118 yılında ölümü üzerine yerine Urfa Kontu II. Baudouin getirildi. Kontluk kısa bir süre Birecik Hâkimi Galeran du Puiset tarafından idare edilse de, 1119 yılı Eylül ayından itibaren Joscelin de Courtenay'ın yönetimi altına girdi.

Urfa Kontu I. Joscelin'in (1119-1131), idareyi eline alır almaz Kontluğun güney bölgesine saldırması üzerine Müslüman halk, Artuklu İlgazi'ye başvuruda bulunarak Urfa'ya taarruz etmesini istedi. İlgazi, 1120 yılında Antakya Seferi sırasında Urfa önlerine geldi ve şehrin çevresini tahrip etti. I. Joscelin, 1121 ve 1122 yıllarında da akınlarını Müslümanlara karşı devam ettirdi. Ancak İlgazi'nin yeğeni Belek tarafından yakalanarak Birecik Hâkimi Galeran ile birlikte esir edildi (13 Eylül 1122). Belek'in, Urfa'yı kendisine teslim etmesi koşuluyla onları serbest bırakacağını söylemesine rağmen Joscelin bu teklifi kabul etmedi ve bunun üzerine esirler Harput Kalesi'ne gönderildi. Kendisini kurtarmaya gelen Kudüs Kralı II. Baudouin'in de Belek'e esir düşmesi, Haçlıların geleceğinin tehlikeye girmesine sebep oldu. Belek'in kalede olmaması ve Ermenilerin de kendilerine yardım etmesiyle esirler kurtuldu. Olayın duyulması üzerine çevrede bulunan Türkler derhal kaleyi kuşattılar. Kral Baudouin, I. Joscelin'i yardımcı birlikler bulması için gizlice Urfa'ya gönderdi. Bu haberi öğrenir öğrenmez Harput'a gelen Belek, kaleyi elinde tutan Kral II. Baudouin ile kalenin kendisine teslimi için anlaşmaya çalıştı, fakat kralın bu teklife yanaşmaması üzerine Belek onu tekrar esir alarak Harran Kalesi'nde hapsetti.

I. Joscelin, esaretten kurtulduktan sonra Müslümanlar üzerine saldırılarına devam etti. Belek'in 1124 yılında ölümü, bütün Haçlılar gibi onu da sevindirdi ve bundan sonra Kral II. Baudouin'in kurtulmasıyla Haçlılar tekrar bir araya gelerek Haleb'i kuşatmaya çalıştılar. Fakat bu girişim de Musul Atabeyi Aksungur el-Porsukî tarafından engellendi.

I. Joscelin'in 1131 yılında ölümü üzerine, yerine Ermeni Rupen Hanedanı'ndan Kilikya Hükümdarı I. Thoros'un kızkardeşi ile yaptığı evlilikten doğan oğlu II. Joscelin (1131-1144) geçti.

Yeni kont, babasının azim ve iradesine sahip olmamakla birlikte, Artuklularla mücadelesi, Antakya Prinkepsi Raymond de Poitiers ile başlangıçta kurduğu iyi ilişki ve bu ilişkinin Bizans İmparatoru Ioannes Komnenos'a (1118-1143) karşı Suriye Seferi esnasında birlikte hareket etme kararı verdirecek kadar güçlü olmasıyla dikkat çekiciydi. Ancak bu dostluğun zamanla bozularak düşmanlığa dönüşmesi ve Urfa'nın, Türk-İslâm dünyasının yetiştirdiği kahramanlardan biri olan, Musul ve Haleb Hâkimi İmâdeddin Zengi tarafından onun zamanında alınması döneminin önemli olayları olarak tarihe geçti.

Zengi, Haçlı dünyası içindeki anlaşmazlıkları ve Joscelin'in Urfa'da bulunmamasını fırsat bilerek şehrin önlerine geldi. Kan dökülmesini ve şehrin tahrip edilmesini önlemek için Urfa'ya haber göndererek teslim olmalarını istedi. Joscelin orada olmadığı için şehrin savunması Lâtin Başpiskoposu II. Hugue tarafından yürütülmekteydi. Piskopos ve Urfalılar Zengi'nin bu teklifini Antakya ve Kudüs Haçlı Devletlerinden geleceğini umdukları yardıma güvenerek reddettiler. Bunun üzerine Zengi şehri kuşattı ve 4 hafta süren kuşatma sonunda 24 Aralık 1144'de Urfa'yı fethederek bu

Haçlı Devleti'ne son verdi. Haçlıların Urfa'yı kullanarak Elcezire ve Suriye bölgesindeki Müslümanlara 50 yıldan beri zarar verdiklerini bilen Müslüman dünyası sevinç içinde, fethi gerçekleştiren Zengi'ye takdirlerini ve teşekkürlerini sunarak onu unvanlarla taltif etti. Konuyla alâkası ve o zaman ki ruh hâletini aksettirmesi açısından Müslüman tarihçi İbnü'l Esir'in söyledikleri dikkat çekicidir: "Bu, Müslümanların şimdiye kadar görmedikleri büyük bir fetih idi; haberi her tarafa yayıldı…Salih ve velilerden birçoğu buna şahit oldu ve bunlar birbirlerine fethi müjdelediler. Doğruluklarını bildiğim kişiler, Urfa'nın fethedildiği gün Şeyh Ebu Abdullah b. Ali eş-Şâfii'yi gördüklerini söylediler. Bu zat büyük bir âlim olup dünyaya değer vermezdi ve kerâmetleri vardı. Anlattıklarına göre, Urfa'nın fethi günü zâviyesinden ve adamlarından bir müddet ayrılmış ve sonra onu hiç görmedikleri kadar sevinçli olarak dönmüştü. Meclis esnasında 'Arkadaşlarımızdan birisi Zengi'nin Urfa'yı fethettiğini ve kendisinin de bu fetihte hazır bulunduğunu söyledi' dedi. Sonra 'Ey Zengi, bugünden sonra yaptığın şey sana zarar vermeyecek' diyerek bu sözü defalarca tekrarladı. Bu günü kaydettiler ve gerçekten Urfa'nın fethi günü olduğunu anladılar. Daha sonra fethe katılmış olan askerlerden bir grup Şeyh'in yanına gelerek, onu sur üzerinde tekbir alırken gördükleri zaman şehrin fethedileceğine kanaat getirmiş olduklarını söylediler. Şeyh, fetihte hazır bulunduğunu inkâr ediyor, onlar ise onu görmüş olduklarında ısrar ediyorlardı."

"Salih birisi şunu anlattı: Zengi'yi şehit edildikten sonra rüyamda gayet iyi durumda gördüm ve ona 'Allah sana ne yaptı?' diye sordum; Zengi 'Beni affetti' dedi. Ne sebeple diye sorunca da 'Urfa'nın fethi için günahlarımı bağışladı' cevabını verdi (İbn'ül-Esîr, et-Târihü'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekîye bi'l Mavsıl, s. 69-70).

Urfa'nın fethi İslâm aleminde bayram havası içinde kutlanırken Avrupa'yı yeni bir Haçlı seferi hazırlığına sevketti.

15 Eylül 1146'daki ölümüne kadar bölgedeki faaliyetlerine devam eden Zengi'nin yokluğu, Joscelin'de tekrar Urfa'ya sahip olma düşüncesi uyandırmış olsa bile bir sonuç elde edemedi ve 1150 yılında Zengi'nin oğlu Nureddin Mahmud'a esir düşerek ömrünü Halep zindanında tamamladı. Eşi Beatrice kontluktan geri kalan toprakları Bizans İmparatoru Manuel'e (1143-1180) satarak Kudüs'e gitti ve bu topraklar kısa bir zaman içinde Türklerin eline geçerek Urfa Haçlı Kontluğu sona erdi.

Antakya Haçlı Prinkepsliği(1098-1268)

Antakya Haçlı Devleti'nin kurucusu Birinci Haçlı Seferi'ne katılan Güney İtalya Normanlarının Reisi Bohemund'dur. Bohemund entrika ile elde ettiği Firuz adında bir Ermeni sayesinde 3 Haziran 1098'de Antakya'nın ele geçirilmesini sağladı. Musul Valisi Kürboğa'nın Haçlıları kuşatma girişiminin de başarısız kalması sonucu 28 Haziran 1098'de Antakya tamamıyla Haçlıların oldu. Şehrin hâkimiyeti konusunda Haçlı liderleri özellikle Bohemund ve Raymond de St-Gilles arasında çıkan tartışmalar Bohemund'un zaferiyle sonuçlandı ve Bohemund, Urfa'dan sonra doğuda kurulan bu ikinci Haçlı Devleti'nin lideri konumuna yükseldi.

Bohemund, Kudüs'ün Haçlılar tarafından 15 Temmuz 1099 tarihinde ele geçirilmesinden sonra, Urfa kontu Baudouin de Boulougne ile birlikte Kudüs'e giderek Haçlı yeminini yerine getirdi. Danişmendli Beyi Gümüştegin'in Ermeni Gabriel'in elindeki Malatya'yı alma teşebbüsüne karşı Gabriel'in isteği üzerine yardıma gitse de Gümüştegin tarafından esir alınarak yaklaşık üç yıl kalacağı Niksar'da hapse atıldı. Yokluğunda yeğeni Tankred tarafından idare edilen Antakya, dayısının politikasını devam ettirmeye çalışan ve bu politika gereği içte devleti ve kiliseyi güçlendirmek, dışta ise Bizans ve Müslümanlara karşı sınırlarını genişletmek için çabalayan Tankred'in hâkimiyetinde varlığını sürdürdü.

Tankred, Bizans İmparatoru Aleksios'un, 1101 yılı Haçlı ordularıyla uğraşmasını Misis, Adana, Tarsus gibi şehirleri almak suretiyle değerlendirdi. 1103 yılında da Antakya için büyük önem taşıyan Lâzikiye'yi ele geçirerek Akdeniz'de Süveydiye'den sonra bir limana daha sahip oldu. Aynı yıl dayısı Bohemund'un fidye ödeyerek kurtulmasına ise hiç sevinmedi ve istemeyerek de olsa Antakya'yı ona teslim etmek zorunda kaldı.

Antakya'nın yeniden efendisi olma sıfatını çevredeki Müslüman topraklarına saldırmakla gösteren Bohemund, Urfa Kontu Baudouin du Bourg ile birlikte Artukoğlu Sökmen ve Musul Valisi Çökürmüş'ün kumandanlığındaki Türk ordusuna 7 Mayıs 1104'de yapılan Harran Savaşı'nda yenilerek canını zorlukla kurtarabildi ancak itibarının zedelenmesine engel olamadı. Bu itibar kaybı Antakya'ya karşı Müslüman baskısının yoğunluğu, Bizans'ın da Adana, Misis ve Tarsus'u işgal etmesiyle arttı, bu durumda onu Antakya'yı tekrar yeğeni Tankred'in idaresine bırakarak Avrupa'ya gitmeye ve yeni kuvvetler alarak geri dönmek için düşünmeye sevk etti. Fakat 1111 yılındaki ölümü buna imkân vermedi.

Antakya'nın idaresini yeniden üzerine alan Tankred, Bizans hâkimiyetini tanımama, doğu sınırlarını Haleb'e kadar genişletme ve Bizans'ın kısa bir süre önce ele geçirdiği Misis'i zaptetmekle politikasını devam ettirdi. 1112 yılındaki ölümüyle yerine kuzeni Roger de Salerne geçti.

Roger, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın emriyle Haçlılara karşı hareket eden Hemedan Valisi Porsuk'u, 1115 yılı Eylül ayında mağlup ederek Haçlılar arasında değerini artırsa da Dımaşk Emiri Tuğtekin ile anlaşan Mardin Hâkimi Artukoğlu İlgazi'nin kumandanlığındaki Müslüman kuvvetleriyle, Urfa, Trablus ve Kudüs Haçlı devletlerinden gelecek olan yardımı beklemeden karşı karşıya geldi. 28 Haziran 1119 tarihinde meydana gelen Kanlı Meydan Savaşı'nda hayatını kaybetmesiyle Antakya'daki devri sona ermiş oldu.

Bohemund'un Fransa Kralı Philippe'nin kızı Constance ile yaptığı evlilikten doğan oğlu II. Bohemund'un, doğuya gelmesine kadar Antakya, Kudüs Kralı II. Baudouin adına Patrik Bernard tarafından idare edildi ve bu genç kontun 1126 yılındaki gelişiyle şehir gerçek varisine kavuşarak varlığını sürdürdü. II. Bohemund, Kudüs Kralı II. Baudouin'in kızı Alice ile evlendirildi ve bu evlilikten Constance adında kızları oldu. II. Bohemund, Müslümanlara ait Kefertâb'ı aldı, Şeyzer emiriyle çarpıştı, Azaz şehri yüzünden Urfa Kontu Joscelin ile tartıştı ancak Kudüs kralının araya girmesiyle bu

durum ortadan kaldırılarak Azaz, Bohemund'a teslim edildi. 1129 yılında Çukurova'daki Ruben Hanedanlığı'ndan olan Ermeni I. Leo'nun elindeki Anazarba (Dilekkale) için Danişmendli Beyi Emir Gazi'nin kuvvetleriyle mücadelesi ölümüyle sonuçlandı.

Bundan sonra Antakya hâkimiyetine, eşi Alice kızları Constance namına el koydu. Ancak Kudüs Kralı Baudouin'in müdahelesiyle karşılaştı ve şehrin idaresi Constance'ın nâibi sıfatıyla Urfa Kontu I. Joscelin'e verildi. 1131 yılında Joscelin'in ölümü ile başsız kalan Antakya, 1136 yılında yeni Kudüs Kralı Folque'un daveti üzerine şehre gelen ve Constance ile evlendirilen Raymond de Poiters'e kadar Alice'nin sonuçsuz teşebbüsleriyle karşı karşıya kaldı.

Raymond de Poitiers, Bizans İmparatoru Ioannes Komnenos'un, Antakya'yı alma girişimine, istemeyerek de olsa İmparator'a verdiği vasallik yemini dolayısı ile teslime rıza gösterdi ve İmparator'un sancağının iç kaleye çekilmesine boyun eğdi. 1142 yılında İmparator Ioannes'in, Antakya'yı kesin olarak almak için çıktığı ikinci seferden ise İmparator'un 1143 yılındaki ölümüyle kurtuldu. Urfa'nın 24 Aralık 1144 yılında İmâdeddin Zengi tarafından fethedilmesinde Haçlılara hiçbir yardımı dokunmamış ancak bu fethin yankısı sonucu çıkılan İkinci Haçlı Seferi'nden (1147-1148) çok şeyler beklemişti. Bu seferin liderlerinden biri olan Fransa Kralı VII. Louis'i 19 Mart 1148'de geldiği Antakya'da görkemli bir törenle karşılamasına ve ona son derece önem vermesine rağmen Nureddin Mahmud'a karşı birlikte hareket etmeye ikna edemedi. Başarısızlıkla biten bu Haçlı seferi sonrası Suriye bölgesinde itibar ve gücü artan Haleb Hükümdarı Nureddin Mahmud tarafından 28 Haziran 1149 günü öldürülerek hâkimiyetine son verildi. 1153 yılına kadar Patrik Aimery'nin de yardımıyla Antakya yönetimini üstlenen Raymond'un karısı Constance, 1153 yılında Renaud de Châtillon adında İkinci Haçlı Seferi esnasında doğuya gelmiş birisi ile asillerin ve halkın karşı çıkmasına aldırmadan evlenerek idareyi yeni eşine devretti.

Renaud, para hırsı yüzünden Patrik Aimery'e reva gördüğü işkence ile başta Kudüs Kralı III. Baudouin olmak üzere herkesin tepkisini çekti. O ise buna hiç aldırış etmeden yönetimini sürdürdü. 1156 yılında Bizans'a ait ve İmparator'un yeğeni Ioannes Komnenos tarafından idare edilen Kıbrıs'a Çukurova'daki Ermeni Thoros ile birlikte beklenmedik bir saldırıda bulundu ve adayı vahşet içinde bıraktı. Fakat bu yaptıklarının cezası Bizans İmparatoru Manuel tarafından geciktirilmeden verildi ve İmparator 1158 yılı sonbaharında Çukurova'ya inerek Ermeni Thoros'u bertaraf etmek, onu ise kendisinin Antakya üzerindeki yüksek hâkimiyetini tanıması, Antakya'nın Lâtin patriği yerine Bizanslı patrik tayin etmesi ve istendiğinde imparatorluk ordusuna asker göndermesi koşuluyla affa zorladı. Hatta Manuel, 12 Nisan 1159 tarihinde Antakya'ya girdiğinde, atının yularını Renaud'a vererek yaya yürümesini istedi ve herkesin gözü önünde onu bir kez daha küçük düşürdü.

Renaud, 1160 yılında, Müslümanlara karşı yaptığı bir sefer esnasında Nureddin Mahmud'un Haleb Valisi Mecdeddin tarafından Râvendan Kalesi civarında yakalanarak 16 yılını geçireceği Halep zindanına atıldı. Başsız kalan Antakya yönetimine ise Constance'ın Raymond'dan olan oğlu III. Bohemund getirildi. Fakat çocuk henüz reşit olmadığından idare Patrik Aimery tarafından sürdürüldü.

III. Bohemund, rüştünü ispat edip yönetimi eline aldıktan sonra Nureddin Mahmud'un Antakya yakınındaki Hârim Kalesi'ni kuşatmasıyla karşılaştı ve kuşatmanın kaldırılması için bütün Haçlıların bir araya gelerek mücadele etmeleri, onları 10 Ağustos 1164'te Artah yakınında Nureddin tarafından hezimete uğratılmaktan alıkoyamadı. III. Bohemund ve Trablus Kontu Raymond'un da içinde bulunduğu çok önemli şahsiyetler bu savaş sonucu esir edildi.

Fakat III. Bohemund, Nureddin Mahmud tarafından fidye karşılığında serbest bırakılarak hürriyetine kavuştu. Ardından hem İmparator Manuel ile evli kızkardeşi Maria'yı ziyaret etmek hem de borçlu kaldığı Nureddin'in parasını bulmak gayesiyle İstanbul'a gitti.

Salâhaddin Eyyûbî'nin, 2 Ekim 1187 yılında Kudüs'ü fethetmesinden sonra çocuksuz olarak vefat eden Trablus Kontu III. Raymond'un devletine III. Bohemund sahip çıktı. III. Bohemund'un 1201'deki ölümünden sonra yerine oğlu IV. Bohemund ondan sonra da V. Bohemund geçti.

V. Bohemund, hem Antakya hem de Trablus hâkimi olup, Çukurova'daki Ermenilerin de medet umduğu bir prinkeps oldu ve Altıncı Haçlı Seferi (1228-1229) için doğuya gelen Alman İmparatoru II. Friedrich'den rahatsızlık duymadı. 1252 yılındaki ölümüyle yerine oğlu VI. Bohemund geçti. VI. Bohemund, 1254 yılında Kilikya Ermeni Kralı Hethum'un kızı Sibylle ile evlenerek Ermenilerle akrabalık kurdu. Moğolların doğuyu istilası esnasına kayınpederi Hethum ile birlikte Moğol hükümdarı Hülagu'nun yanına giderek itaat arz etti ve bunun karşılığında yerinde bırakılarak Lâzikiye ile bazı kaleler yeniden Antakya Prinkepsliği'ne bağlandı. Moğolların güneye yürüyüşleri sırasında Hülagu'nun, Büyük Han'ın ölümü üzerine İran'a gitmesiyle ordunun başına getirdiği Kitboga'nın yanında bulunan Hethum ve Bohemund, Kitboga ile birlikte hareket ederek 1260 yılında Hama ve ardından da Dımaşk'ı aldılar. Onların bu davranışı Memlûk Sultanı Baybars'ı derinden sarstı ve bunların üzerine 1261 yılında bir ordu göndermesine sebep oldu. Fakat Moğolların yardıma gelmeleri yüzünden başarı sağlanamadı. Bununla birlikte Baybars Hıristiyanlara karşı çıktığı seferlerine devamla 18 Mayıs 1268'de Antakya'yı fethetmeyi başardı ve Anadolu topraklarında kurulan İkinci Haçlı Devleti de sona ermiş oldu.

Trablus Haçlı Kontluğu (1109-1289)

Toulouse kontu olarak bilinen ve Trablus Haçlı Kontluğu'nun kuruluşunu hazırlayan Raymond de St. Gilles (ö. 1105), Papa II. Urbanus'un Clermont Konsili (18-28 Kasım 1095) ile yaptığı Haçlı Seferi çağrısına, 1095 yılı Kasım ayında, haçı kabul ederek ilk evet diyen feodal hükümdardı.

Raymond, 20 Ekim 1097 tarihinde, Birinci Haçlı ordusuyla Antakya şehrine gelerek, şehrin kuşatılmasında görev aldı. Şehrin Haçlılar tarafından alınması ve kimin idare edeceği konusunda Bohemund ile Raymond arasında cereyan eden hadiseler, Bohemund'un zaferiyle sonuçlandı ve bu duruma kızan Raymond, Kudüs'e yürümek hususunda sabırsızlanan ordunun başına geçerek, 1099 yılı Ocak ayında Kudüs'e doğru yola çıktı. Yürüyüşü esnasında bölgedeki Arap emîrlerinin birkaçı, elçiler göndererek kendi topraklarına zarar vermedikleri sürece, Haçlılara ucuz erzak ve yanlarına

rehber vereceklerini bildirdiler, hatta Benî Ammâr ailesine mensup, Trablus Emîri Ebu'l Hasan, Raymond'a anlaşma yapmak istediğini, bundan dolayı Trablus'a sancağını ve elçilerini göndermesini teklif etti. Emîr cevap beklerken, Raymond çoktan Trablus'un ikinci büyük şehri Arka'ya sonuçsuz bir kuşatma girişiminde bulunmuş, Tortosa'yı ise işgal etmişti.

Raymond'un Trablus bölgesindeki faaliyetleri, Haçlıların Kudüs'ü bir an önce zaptetme istekleri yüzünden yarım kaldı. 7 Haziran 1099 tarihinde Kudüs önlerine gelen Haçlılar, beş hafta süren kuşatmadan sonra 15 Temmuz 1099'da Fatimîlerin elinde bulunan Kudüs'ü zaptederek, dünya tarihinde benzeri görülmemiş bir katliam ile, şehirde bulunan bütün Müslümanları ve onlara yardım ettikleri düşüncesiyle bütün Yahudileri öldürmüşlerdi. Kudüs'ü yönetmek için yüksek rütbeli din adamları ve asillerden oluşan meclis, Raymond'a teklif götürdüyse de o, İsa'nın dikenli taç giydiği bu şehirde kral olamayacağını söyleyerek teklifi reddetti. Aynı teklifin Godefroi de Bouillon tarafından "Kutsal Mezar'ın Savunucusu" unvanıyla kabul edilmesine ise çok içerleyerek arkadaşlarına darıldı ve Kudüs'ten ayrılarak İmparator Aleksios'un yanına İstanbul'a gitti. İmparator'un tavsiyesiyle, bu sırada İstanbul'a gelen 1101 yılı Haçlı seferlerinin birinci ordusuna katıldı, fakat bu ordunun Merzifon yakınında Sultan I. Kılıçarslan karşısında uğradığı yenilgiyle prestiji ağır bir darbe aldı.

Bununla beraber, İmparator'un verdiği filo ile 1101 yılında yeniden Suriye'ye dönerek, Tortosa'ya girdi ve Trablus'u kuşatmaya başladı. Şehrin 5 kilometre uzağındaki bir tepe üzerinde "Hacılar Tepesi" (Kal'at Sancil) denilen yerde bir kule yaptırarak, Trablus'u devamlı kuşatma halinde tuttu ancak 28 Şubat 1105 tarihindeki ölümüyle şehrin zaptı haleflerine kaldı.

Raymond'un ölümü üzerine yerine kuzeni ve Cerdagne kontu Guillaume-Jourdain (1105-1109) geçti. Trablus kuşatmasını şiddetlendirmesi ve Bizans ile yapılan ittifakları devam ettirmesiyle selefinin siyasetini sürdürdü. Fakat bir süre sonra Raymond'un Fransa'da mülkünün başında bıraktığı oğlu Bertrand'ın, 1108 yılı yazında Trablus'u zaptetmek için doğuya gelmesi ve babasının mirasını talep etmesi Guillaume-Jourdain'i endişelendirdi, bu yüzden ikisi arasında çıkan tartışmalar diğer Hıristiyan liderlerin araya girmesiyle yatıştırılmaya çalışıldı. 1109 yılı Haziran ayında Doğu'nun bütün Hıristiyanları Trablus surları önünde toplanarak, Tortosa ve Arka'nın Guillaume-Jourdain'e, Cebayl ve zaptedildiği takdirde Trablus'un Bertrand'a verilmesi suretiyle Raymond'un mirasını bölüştüler.

Guillaume-Jourdain'in Antakya Prinkepsi Tankred'e, Bertrand'ın ise Kudüs Kralı Baudouin'e sadakat yemini etmesi ve Bertrand öldüğünde mirasının Guillaume-Jordain'e, Guillaume-Jordain öldüğünde ise mirasının Bertrand'a kalacağı şeklinde anlaşmaya varılmasıyla düzen sağlandı. Bundan sonra Frank ordusu Trablus kuşatmasını daha da şiddetlendirdi ve 12 Temmuz 1109 günü Hıristiyanlar tarafından Trablus zaptedilerek, Trablus Haçlı Kontluğu'nun kuruluşu gerçekleşmiş oldu.

Bertrand (1109-1112) Trablus kontu unvanını alarak buranın idaresine getirildi ve Kudüs kralına karşı vasallığını yineledi. Daha Trablus kuşatması devam ederken Guillaume-Jourdain'in bir ok ile öldürülmesi sonucu mirası Bertrand'a kaldı.

Çok kısa süren hükümdarlık döneminde Bertrand, 1110 yılında Beyrut'a karşı Kudüs Kralı I. Baudouin'in giriştiği taarruzda krala birlikler göndererek yardımda bulundu, şehri kuşatmak için yardıma gelen Ceneviz ve Pisa gemilerine de Trablus üs görevi yaptı. Bu sayede Beyrut 1110 yılı Mayıs ayında Hıristiyanlar tarafından zaptedilebildi. 1111 yılında da Musul Atabeyi Mevdud'a karşı birleşen Haçlı ittifakında bulunan Bertrand, 1112 yılı Ocak ayında öldü ve yerine oğlu Pons geçti.

Pons (1112-1137), Bizans taraftarlığından uzak kalmayı ve Antakya Prinkepsi Tankred'le iyi ilişkiler içinde olmayı tercih ederek, babasının politikasının aksine hareket edeceğini göstermeye çalıştı. Kudüs Kralı Baudouin de Boulogne'u metbû olarak tanıyarak, 1113 yılında kralın Dımaşk Emiri Tuğtekin'e karşı çıktığı sefere ve Hemedan Valisi Porsuk'un Frank kalesi Kefertâb'a saldırması üzerine yardımcı birliklerle katıldı. Bizans İmparatoru Aleksios'un daha önceki Trablus kontlarına birlikte hareket etmek için verdiği paraları, Antakya Haçlı Devleti ile dostane ilişki kurmuş olan Pons'tan istemesiyle başlayan gerginliğe, paraları iade etme ve babası Bertrand'ın şahsına vaadedilmiş altın ile diğer değerli eşyanın kendisine verilmesi şartıyla imparatora sadakat yemini etti.

Kudüs Kralı II. Baudouin'i de metbû olarak tanıyan Pons, Dımaşk Emiri Tuğtekin ile Mısır Fatimi veziri el-Efdal arasındaki ittifak karşısında kralın yanında yer aldı. 28 Haziran 1119 yılında İlgazi ile Antakya Prinkepsi Roger arasında gerçekleşen ve Haçlıların hezimetiyle sona eren Kanlı Meydan Savaşı'na da kuvvetlerini göndermeyi ihmal etmedi.

1122 yılında, Kudüs kralına vermiş olduğu vasallık yemininden, bilinmeyen nedenlerden dolayı vazgeçti fakat Baudouin ordusuyla üzerine gelince tekrar itaat arzetti. 14 Eylül 1131'de Baudouin'in yerine Kudüs kralı olan Foulque'a da itaat etmek istemedi ancak daha sonra affını isteyerek kralla barış yolunu tercih etti. 1138 yılında Dımaşklılar Trablus kontluğuna saldırdıklarında, Pons mağlup olarak dağlara kaçtı ve burada bir Hıristiyan köylüsü tarafından Müslümanlara ihbar edilerek öldürüldü.

Pons'un öldürülmesiyle yerini alan II. Raymond (1137-1152), babasının intikamını Lübnan'ın yerli Hıristiyanlarından alarak işe başlaması, Musul ve Haleb hâkimi İmâdeddin Zengi'nin Trablus Kontluğu'na ait olan Montferrand Kalesi'ni kuşatması sonucu Zengi'ye esir düşmekten kurtulamamasıyla adından söz ettirdi ancak bu esareti Bizans-Haçlı ittifakından korkan Zengi'nin kendisini serbest bırakmasıyla son buldu. İkinci Haçlı Seferi'ne destek vermemesi ve Raymond de St-Gilles'in küçük oğlu Alfonso-Jourdain'in babasına ait olan Trablus üzerindeki haklarını istemesi döneminin başlıca olayları olarak görülebilir.

II. Raymond 1152 yılında Haşhâşiler tarafından öldürülünce kontluğun yönetimini oğlu III. Raymond (1152-1187) üstlendi, ancak henüz 12 yaşında olduğu için annesi Hodierna nâibe sıfatıyla yönetimi eline aldı. Nureddin Mahmud'un Harim Kalesi'ni kuşatması karşısında bütün Franklarla birlikte III. Raymond da yardıma koştu fakat 10 Ağustos 1164'te Artah civarında yapılan savaşta önde gelen liderlerle birlikte esir edilerek Haleb'e gönderildi. Bu esaret hayatı 1172 yılında Nureddin Mahmut'un 80000 dinar kurtuluş akçesi karşılığında serbest bırakmasıyla hürriyetle sonuçlandı.

III. Raymond, bundan sonra Kudüs Kralı IV. Baudouin'in vasiyeti gereği yeğeni V. Baudouin'e nâib olmasını istemesiyle siyasi gücünü artırarak Kudüs Krallığı'nın geleceğinde rol oynadı. Ancak V. Baudouin'in ölümüyle nâiplik sıfatı sona erdi. Salâhaddin Eyyûbî'nin bütün Frankları perişan ettiği 4 Temmuz 1187'deki Hıttin Savaşı'ndan canını zorlukla kurtardı, fakat Kudüs'ün 2 Ekim 1187'de Salâhaddin Eyyûbî tarafından fethinden sonra belki de kahrından hayatını kaybetti.

III. Raymond'un çocuğu olmadığından, Trablus Haçlı Kontluğu'nu Antakya Prinkepsi III. Bohemund'un oğlu Raymond'a vasiyet etmiş, Antakya Prinkepsliği böylece Trablus'un idaresinden sorumlu hale gelmişti. Raymond'un 1197'deki ölümünden sonra III. Bohemund'un diğer oğlu IV. Bohemund Trablus Kontluğu'na sahip çıktı, ondan sonra iş başına gelen Antakya prinkepsleri V. Bohemund ve VI. Bohemund da Kontluğun yönetimiyle ilgilendi.

Trablus Kontluğu, 1271 yılında Memlûk Sultanı Baybars'ın ele geçirme girişimiyle karşılaştı. Fakat bu Kontluğu ortadan kaldırmak, Baybars'ın ölümü üzerine yerine geçen Sultan Kalavun'a nasip oldu. Kalavun 26 Nisan 1289'da Trablus'a girerek doğuda en son kurulan bu Haçlı Devleti'ne son verdi.

Anna Komnene, Aleksias (yay. ve Fransızca terc. B. Leib), Anne Comnéne. Alexiade. Régne de l'empereur Alexis I Comnéne (1081-1118), Paris 1937-45, 3 cilt, İngilizce terc. E. R. A. Sewter, The Alexiad of Anna Comnena, London 1969.

Anonim Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanarum, RHC occ., III, s. 119-163; yay. ve İngilizce terc. R. Hill, The Deeds of the Franks and other Pilgrims to Jerusalem, Oxford. 1979.

Anonim Süryânî Vekayinâmesi (yay. J. B. Chabot), Chronicon (syriacum) ad annum chr. 1203/4 pertinens, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Paris 1918, III; İngilizce terc. A. S. Tritton, The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle, Journal of Royal Asiatic Society, 1933, s. 69-305.

Ebû'l-Ferec (İbnü'l İbrî) (yay. P. Bedyan), Chronicon Syriacum, Paris 1890; İngilizce terc. E. W. Budge, The Chronography of Gregory

Abû'l-Faraj, London 1932, 2 cilt; Türkçe terc. Ö. R. Doğrul, Abû'l Farac Tarihi, Ankara 1945-50, 2 cilt.

——, Tarihu Muhtasari'd-Düvel, Beyrut 1890.

Ebû'l-Fidâ, el-Muhtasar fi Târîhi'l-Beşer, Kahire h. 1325, 4 cilt.

Ebû Şâme, Kitâbü'r-Ravzateyn fi Ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhîyye, Kahire h. 1287-88.

Fulcherius Carnotensis, Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium, RHC occ., III, s. 311-485; İngilizce terc. R. Ryan, Fulcher of Chartres. A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127, Knoxville 1969.

İbn'ül Adîm, Zübdetü'l-Haleb min Târîh-i Haleb (yay. Sami ed-Dehhân), Dımaşk 1951-68, 3 cilt.

İbn'ül-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih (yay. C. J. Tornberg), Leyden-Upsala 1851-76, 14 cilt; Beyrut baskısı 1966-67, 13 cilt; Türkçe terc. A. Özaydın, İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi, İstanbul 1987, 10-11. cilt.

——, et-Târihü'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekîye bi'l-Mavsıl (yay. A. Tuleymat), Kahire 1963.

İbn'ül Kalânisî, Zeylü Târîh-i Dımaşk (yay. H. F. Amedroz), Beyrut 1908; İngilizce terc. (kısmen) H. A. R. Gibb, The Damascus Chronicle of the Crusades, London 1932.

İmâdeddîn Kâtib el-İsfehânî, el-Feth u'l-Kussî fi'l Feth i'l-Kudsî (yay. Mahmud Şubh), Kahire 1962.

İbn Şeddâd, Bahâeddin, en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mehâsinü'l-Yûsufiyye (yay. Cemâleddin eş-Şeyyâl), Kahire 1415/1994; İngilizce terc. C. R. Conder, The Life of Saladin or What Befell Sultan Yusûf, Delhi 1988.

Ordericus Vitalis, Historia ecclesiastica (nşr., A. Prevost ve L. Delisle), Société de l'Histoire de France, Paris 1838-55, 5 cilt; yay. ve İngilizce terc. M. Chibnall, The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis, 6 cilt, Oxford 1980.

Raimundus Aguilers, Historia Francorum qui Ceperunt Iherusalem, RHC occ., III, s. 231-309; İngilizce terc. J. G. Hill ve L. L. Hill, Raymond d'Aguilers, Philadelphia 1968.

Süryânî Mikhail, Kronik (yay. ve Fransızca terc. J. B. Chabot), Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-99), Paris 1899-1924, 4 cilt; Türkçe terc. H. Andreasyan, Süryanî Keşiş Mihailin Vekâyinamesi (TTK, henüz basılmadı).

Urfalı Mateos, Vekayinâme (yay. ve Fransızca terc. E. Dulaurier), Chronique de Matthieu d'Edesse, Paris 1858; Türkçe terc. H. Andreasyan, Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Ankara 1962.

Usâme b. Munkız, Kitâbü'l-İtibâr (yay. P. K. Hitti), Princeton 1930; Türkçe terc. Y. Z. Cömert, Üsâme İbn Münkız. İbretler Kitabı, İstanbul 1992.

Willermus Tyrensis, Historia Rerum in Partibus Transmarinis gestarum, RHC occ., I, s. I vd.; İngilizce terc. A. Babcock ve A. C. Krey, A History of Deeds Done Beyond the Sea by William Archbishop of Tyre, New York 1943, 2 cilt.

Araştırmalar

Archer, T. A-Kingsford, C. L., The Crusades, London 1894.

Alptekin, C., Dımaşk Atabegliği, İstanbul 1985.

Baldwin, M. W., Raymond III of Tripolis and the Fall of Jerusalem (1140-1187), Princeton, N. J 1936.

Benvenisti, M., The Crusaders in the Holy Land, Jerusalem 1970.

Cahen, C., La Syrie du Nord a L'époque des Croisades et la Principaute Franque d'Antioche, Paris 1940.

Cate, J. L., "The Crusade of 1101", A History of the Crusades (ed. K. Setton) Madison, Milwaukee, London 1969, I, 343-367.

Chalandon, F., Histoire de la premiére Croisade, Paris 1925.

Demirkent, Işın, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118), Ankara 1990, I. Cilt.

——, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146), Ankara 1994, II. Cilt.

——, Türkiye Selçuklu Hükümdarı I. Kılıç Arslan, Ankara 1996.

——, Haçlı Seferleri, İstanbul 1997.

——, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân", Belleten, LVI (1992), sayı: 216, s. 371-389.

——, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum yılı Armağanı, İstanbul 1995, s. 17-56.

——, "Haçlılar", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XIV, 525-546.

——, "Hassân b. Gümüştegin", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XVI, 396-397.

Fink, H. S., "The Foundation of the Latin States 1099-1118", A History of the Crusades (ed. K. Setton), Madison, Milwaukee, London 1969, I, 368-409.

Hill and Laurita L. Hill., Raymond IV, Count of Toulouse, Syrauce 1962.

Krey, A. C., The First Crusade: The Accounts of Eye-Witness and Participans, Massachussets 1958.

Kugler, B., Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges, Stuttgart 1866.

La Monte, J. L., Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem, 1100 to 1291, New-York 1970/72.

Mayer, Hans Eberhard., The Crusades, Oxford 1988 (2).

Munro, D. C., The Kingdom of the Crusaders, Washington 1966.

Nicholson, R. L., “The Growth of the Latin States”, A History of the Crusades (ed. K. Setton), Madison, Milwaukee, London 1969, I, 410-447.

Richard, J., Le Comté de Tripoli sous la dynastie Toulousaine (1102-1187), Paris 1945.

Riley-Smith, Jonathan., The Crusades. A Short History, New Heaven, London 1987 Runciman, Steven., A History of the Crusades, London 1951-54, 3 cilt; terc. Işıltan, F., Haçlı Seferleri Tarihi, Ankara 1986-87, 3 cilt.

——, “The First Crusade: Antioch to Ascalon”, A History of the Crusades (ed. K. Setton), Madison, Milwaukee, London 1969, I, 308-341.

——, “The First Crusade: Constantinople to Antioch”, A History of the Crusades (ed. K. Setton), Madison, Milwaukee, London 1969, I, 280-307.

Smail, R. C., Crusading Warfare (1097-1193), Cambridge 1956.

Stevenson, W. B., The Crusaders in the East, Cambridge 1907.

Yewdale, Ralp B., Bohemund I, Prince of Antioch, Princeton 1917.

Kıbrıs Haçlı Krallığı (1191-1489) / Dr. Ebru Altan [s.695-700]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Kıbrıs, Anadolu (Anamur) kıyılarından 70, Suriye (Lâzikiye) kıyılarından 100 km. mesafede, Akdeniz'in en büyük adasıdır. Ada, tarih boyunca siyasî, askerî ve ekonomik yönden Anadolu'nun ayrılmaz bir parçası olmuş, Anadolu'ya hakim olan devletler kendi güvenlikleri için Kıbrıs'ı ele geçirmeyi zorunlu görmüşlerdir. Kıbrıs, Ege denizi kıyıları ile Mısır ve Suriye sahilleri arasında deniz seferleri başladığı zamandan itibaren önem kazanmış ve bu ülkeler arasında çok uygun bir uğrak yeri teşkil etmiştir; deniz hakimiyetini elinde bulunduran devletlerin donanmalarına üs olarak da hizmet görmüştür. M.Ö. 59 yılında Roma hakimiyetine giren Kıbrıs, imparatorluğun ikiye ayrılmasından (395) sonra Bizans'ın (Doğu Roma İmparatorluğu) idaresinde kalmıştı. Emeviler zamanında Müslümanların eline geçen adada üç asır sonra Nikephoros Phokas zamanında 965 yılında yeniden Bizans hakimiyeti tesis edilmişti.

1099'da Kudüs'ün zaptından beri Yakın Doğu'da bulunan Haçlılar ile Kıbrıs adasının idaresi arasındaki ilişkiler başından beri hep dostça olmuştu. 1098'de Birinci Haçlı Seferi orduları Antakya önünde açlıktan perişan durumdayken Kıbrıs'tan gönderilen yiyecek maddeleri ile onlara büyük bir yardım sağlanmıştı. Yine Trablus önünde Haçlılar Kıbrıs'tan ikmal malzemesi ve Bizans askeri yardımı almışlardı.

Ancak bu iyi ilişkiler, 1156 yılında Haçlılar ile Ermenilerin Kıbrıs'a ortaklaşa düzenledikleri bir saldırı ile bozuldu. 1153 yılında Constance ile evlenerek Antakya Prinkepsi olan Renaud de Châtillon, Ermeni Thoros ile birlikte adaya aniden çıkartma yaptı. Bizans kuvvetlerini mağlup edip, İmparator Manuel'in yeğeni Vali Ioannes Komnenos'u da esir alan Renaud, Ermeniler ile beraber büyük bir vahşetle adadaki bütün kiliseleri, manastırları, dükkanları, evleri yağmalayıp ateşe verdi; bütün tarlaları yaktı; kadınlara tecavüz edip, ihtiyarları, çocukları öldürdü. Haçlılar ve Ermeniler adada öyle büyük bir tahribat yapmışlardı ki, Kıbrıs bir daha bu tahribatın ve verilen zararların etkisinden hiçbir zaman kurtulamadı. Bir yıl sonra adada meydana gelen büyük depremler ise felâketin son sahnesi oldu.

Kıbrıs'ta Haçlı Krallığı'nın Kuruluşu

Kıbrıs, Üçüncü Haçlı Seferi sırasında İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard'ın, Isaakios Dukas Komnenos'un elinden adayı almasıyla Haçlılara geçti. 10 Nisan 1191'de Messina'dan yola çıkan İngiliz donanması fırtınaya yakalanınca Richard'ın kız kardeşi Joanna ve nişanlısı Berengaria'nın içinde bulunduğu gemi Kıbrıs adasına Limasol'a sürüklenmişti. İmparator Andronikos'a isyan ederek 1185'te Kıbrıs'ta bağımsızlığını ilân etmiş olan Isaakios Dukas Komnenos adaya sığınanlara kötü muamele etti. Birkaç hafta sonra oraya ulaşan ve olanları öğrenen Richard, derhal adaya asker çıkararak Kıbrıs'ı zapt etti; sonra da adayı Templier şövalyelerine sattı. Richard, Haçlıların eline geçen Akkâ'da (12 Temmuz 1191) kral seçilemeyen kendi adayı Guy de Lusignan'in Kıbrıs adasını

Templierlerden satın almasını sağladı. Böylece Guy de Lusignan tarafından Kıbrıs'ta Haçlı krallığı kurulmuş oldu ve bu krallık yaklaşık dört asır adada hüküm sürdü.

Üçüncü Haçlı Seferi sırasında Kıbrıs'ın zaptı Haçlılar için oldukça önemli bir kazanç oldu. Zira Kıbrıs, coğrafi konumu sebebiyle 13. yüzyılda düzenlenen Haçlı seferleri sırasında Haçlılar tarafından üs olarak kullanıldı; 14 ve 15. yüzyıllarda da Doğu Hıristiyanlığının ileri karakolu olarak önemini korudu ve Akkâ'daki ikinci krallığın yüzyıl daha Doğu'da yaşamasına destek oldu. Kıbrıs'ta bir Haçlı krallığının varlığı Müslümanlar için ise ciddi bir tehlike kaynağı oldu. Zira Kıbrıs'ta Haçlı hakimiyeti devam ettiği sürece ada, Mısır, Suriye ve Anadolu'ya karşı düzenlenen Haçlı hareketlerinin çıkış noktası oldu.

Kıbrıs Kralı Guy de Lusignan'in ölümünden (1194) sonra yerine kardeşi Amaury de Lusignan (1194-1205) getirildi. Kral Amaury'nin oğlu Hugue ile Kraliçe Isabella'nın kızı Alice arasında yapılan evlilik ile hanedanın devamı sağlandı. Kıbrıs Kralı Amaury ile Akkâ Kralı (ismen Kudüs Kralı) Henri de Champagne, Doğu'da yaşamlarını sürdürebilmek için işbirliği içinde kaldılar. Çünkü Kıbrıs, ancak her iki ülke işbirliği yaptığı sürece Haçlılara faydalı olacak ve onlar için güvenilir bir üs teşkil edecekti. Zaman içinde Suriye ve Filistin'deki toprakları Müslümanlar tarafından geri alınan pek çok Haçlı, Kıbrıs'ın Haçlılar tarafından zaptından sonra yavaş yavaş adaya göç etmekteydi.

Her şeye rağmen Amaury, Henri'ye tabi olmak yerine bizzat şahsı için kral unvanını almaya kararlıydı. Bizans imparatoru kendisine bu unvanı vermeyeceği için Alman İmparatoru VI. Heinrich'in yüksek hakimiyetini kabul ederek Eylül 1197'de resmen kral ilân edildi. VI. Heinrich, yeni bir Haçlı seferi plânlamakta olduğundan Doğu'da kendi emrinde bir krallığının bulunmasının çok işine yarayacağını düşünmüştü.

Henri de Champagne'ın ölümünden (1197) sonra dul Kraliçe Isabella, Kıbrıs Kralı Amaury ile evlendirildi. Böylece Amaury, Kudüs kralı unvanıyla Akkâ Krallığı'nın idaresini de üzerine almış oluyordu. Ancak Amaury, Kıbrıs ve Akkâ krallıklarını birleştirmeyerek ayrı ayrı idare etti.

I. Hugue de Lusignan Devrinde Anadolu ile İlişkiler

II. Amaury de Lusignan'in ölümünden (1205) sonra krallık altı yaşındaki oğlu I. Hugue de Lusignan'e (1205-1218) geçti. Hugue'ün en büyük ablası Burgundia ile evli olan Guillaume de Montbéliard naiplikle görevlendirildi. Ancak Guillaume, başarısız bir naip oldu ve iktidarı 1210'da kayınbirâderine teslim ettikten sonra ihânetle suçlanarak Akkâ'ya sürgüne gönderildi. Hugue ise krallığında sağlam ve kuvvetli bir idare kurdu.

Bu dönemde, Anadolu'da hüküm süren Selçuklu Türkleri ile Kıbrıs Haçlı Krallığı arasında ilk münasebetler başladı. Birinci Haçlı Seferi sırasında Orta Anadolu'ya çekilmek zorunda kalan Türkler, Sultan II. Kılıçarslan zamanında yeniden sahil bölgelerine doğru ilerlemeye başlamışlardı. Bu arada Dördüncü Haçlı Seferi sırasında Bizans İmparatorluğu parçalanırken (1204) Antalya ve civarı Aldobrandini adlı bir İtalyan'ın eline geçmiş, o da Kıbrıs kralını yüksek hakim olarak tanımıştı.

Aldobrandini'nin, deniz yoluyla Antalya'ya gelen bir Türk kervanını yağmalaması Kıbrıs Krallığı ile Selçuklular arasında çatışmaya yol açtı. Bu olay üzerine Türkiye Selçuklu Sultanı Gıyâseddin Keyhüsrev Antalya'yı zapt etmeye teşebbüs edince Kıbrıs Kralı metbu hükümdar sıfatıyla ona karşı çıktı. Aslında adaya yerleştikten sonra ihtiyaç duydukları gıda maddelerini temin edebilmek için Güney Anadolu ile ticari ilişkiler kuran Haçlılar, Anadolu'nun Kıbrıs için siyasî ve ekonomik yönden taşıdığı büyük önemi anlamışlardı. Bu yüzden de Kıbrıs Krallığı, bölgenin güney sahillerine yerleşebilmek umuduyla Antalya'yı savunmak için asker göndermişti. Böylece Gıyâseddin, Kıbrıs'ın bu şekilde duruma müdahale etmesi yüzünden kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı; ancak yine de şehri baskı altında tutmaya devam etti. Şehirdeki Hıristiyanlar da âdil Türk idaresini tercih edip sultanla gizlice temas kurunca Gıyâseddin Keyhüsrev yeniden hareket geçti ve nihayet şehri fethederek oradaki Haçlıları esir aldı (Mart 1207).

Selçuklular, Antalya'nın fethinden sonra Akdeniz ticaretinde daha aktif bir rol oynayabilmek için derhal Kıbrıs Krallığı ile ticaret anlaşması yaptılar. 1211'de İzzeddin Keykâvus Selçuklu tahtına geçince de Kıbrıs ile Anadolu arasındaki ticari ilişkiler daha da gelişti; 1213 yılında Kral I. Hugue ile Türkiye Selçuklu Devleti arasında, Avrupalı tüccarların Kıbrıs üzerinden rahatça Türkiye'ye girişlerini sağlayacak olan bir anlaşma imzalandı. Buna göre, Anadolu ile Kıbrıs arasında serbest ticaret yapılabilecek, Kıbrıslı tüccarlar, Anadolu tüccarlarının Kıbrıs sularında batan gemilerine dokunmayacaklar, korsanların saldırısına uğrayan tüccarlara iltica hakkı tanınacak, Kıbrıs veya Anadolu'da ölen bir tüccarın eşyası yakınlarına teslim edilecekti.

Ancak bu ticari ilişkilerin yanı sıra Kıbrıs Haçlıları ile Selçuklular arasında savaşlar da sürüp gitmekteydi. Gıyâseddin Keyhüsrev'in ölümünden sonra oğulları İzzeddin Keykâvus ile Alâeddin Keykubâd arasındaki taht mücadelesi sırasında, Kıbrıs'taki Haçlılar yine Anadolu sahillerine yerleşmeye teşebbüs ederek Antalya'yı işgâl ettiler, buradaki Türkleri de öldürdüler. Ancak Sultan İzzeddin Keykâvus, 1216 yılında uzun süren bir kuşatmadan sonra şehri Haçlılardan geri aldı ve Türklere yapılanlara misilleme olarak Haçlıları öldürdü. Ama iki taraf arasında 1219'da yeni bir ticaret anlaşması yapıldı. Zira Kıbrıslılar, gıda maddelerini temin için Anadolu'ya muhtaçtılar; Selçuklular da Avrupalı tüccarlar ile ilişkilerini Kıbrıs yoluyla sağladıkları için adanın kendileri için önemini biliyorlardı. Alâeddin Keykubâd zamanında da iki taraf arasında meydana gelen çatışmalara rağmen ticari ilişkiler devam etti.

Beşinci Haçlı Seferi'nin (1218-1221) ilk grubu Akkâ'ya geldiği sırada Kıbrıs Kralı I. Hugue de oraya gitti. Bu sefer sırasında Haçlı gemilerinin bir kısmı Kıbrıs'ı üs olarak kullanmıştı. Sultan el-Kâmil'in 1220 yazında Kıbrıs'a gönderdiği bir donanma, Limasol önünde demirlemiş olan bir Haçlı filosuna ani taarruzda bulundu. Haçlı gemilerinin bir kısmı ele geçirildi, geri kalanlar da batırıldı; binlerce kişi de esir alındı.

Kıbrıs Kralı Hugue'ün saltanat dönemi, onun Beşinci Haçlı Seferi sırasında Trablus'ta ölümüyle (1218) son buldu. Kıbrıs tahtı, Hugue'ün dul karısı Alice de Jerusalem'in niyabetinde henüz sekiz aylık bir bebek olan I. Henri'ye (1218-1253) geçti.

İmparator II. Friedrich Kıbrıs'ta

Beşinci Haçlı Seferi'nin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra, aslında 1215'te Haçlı yeminini etmiş olan İmparator II. Friedrich nihayet Haçlı seferine çıkabildi. 1228 Haziranı'nda Brindisi'den gemiye binerek 21 Temmuz'da Kıbrıs'a ulaştı. Ancak yıllarca süren bu gecikme yüzünden Papa IX. Gregorius tarafından aforoz edilmişti. Ayrıca bu arada karısı İmparatoriçe Jolande öldüğü için Akkâ kralı unvanını da kaybetmişti. Friedrich'in Haçlı Seferi Kıbrıs Krallığı'nı da hiç memnun etmedi. Çünkü şimdiki küçük Kral I. Henri'nin dedesi Amaury, krallık tacını İmparator II. Friedrich'in babası VI. Heinrich'den almıştı, dolayısıyla Friedrich şimdi Kıbrıs üzerinde yüksek hakimiyet hakkı iddia edebilirdi. Kıbrıs bu sırada, on yaşındaki Kral I. Henri'ye naip tayin edilmiş olan Beyrut hakimi Jean d'Ibelin tarafından idare ediliyordu. Hem Kıbrıs kralının hem de İmparatoriçe-Kraliçe Jolande'nin en yakın erkek akrabası olan Jean de Ibelin Doğu'daki Haçlılar arasında en önemli kişiydi ve onların reisi durumuna gelmişti. Ancak kendisini Tanrı'nın yeryüzündeki en yüksek temsilcisi olarak gören II. Friedrich, bütün Hıristiyanların imparatoru olduğuna göre Doğu'daki tüm hakimiyetin de kendisine ait olması gerektiğini düşünüyordu. Jean ve Kıbrıs asilleri Friedrich'in Kıbrıs üzerindeki yüksek hakimiyetini kabul ettiler. Ancak Kraliçe Alice de Jerusalem meşrû naibe olduğundan imparatoru Kıbrıs naibi olarak tanımadılar. Ayrıca karısı Jolande öldüğü için onun Kudüs kralı unvanını kaybettiğini, ancak bebek oğlu Konrad adına krallık naibi olabileceğini bildirdiler. Friedrich'in esas gayesi Filistin'e doğru yoluna devam etmek olduğundan sonunda iki taraf arasında bir anlaşmaya varıldı. Buna göre kral, imparatora biat edecek ve bütün Kıbrıslılar da imparatoru vassalleri olarak tanıyacaklar, Alice naibe olurken Friedrich ülkeyi idare etmek üzere Bailliler (vekil) tayin etme hakkına sahip olacaktı. Bundan sonra, Amaury Barlais'i bailli olarak Kıbrıs'ta bırakan Friedrich, yanında Kıbrıs kralı, Ibelinler ve birçok Kıbrıs asilzadesi olduğu halde 3 Eylül 1228'de Famagusta'dan gemiye binip Akkâ'ya gitti.

Akkâ'da yerli baronların muhalefiyle karşılaşan Friedrich'in seferi diplomatik bir sefer oldu. Sonunda Sultan el-Kâmil ile imzalanan anlaşmadan sonra (18 Şubat 1229) Haçlılar hiç savaşmadan Kudüs'ü Müslümanlardan geri aldılar. Ama, Müslümanlar stratejik olarak bölgeye hakim olduklarından, Haçlıların diplomasi yoluyla elde ettikleri yerleri korumaları pek kolay olmayacaktı. Nitekim bu topraklar kısa bir süre sonra Müslümanlar tarafından geri alınacaktır.

Friedrich, Batı'ya döndükten bir yıl sonra (23 Temmuz 1230) Papa ile barışıp aforozdan kurtuldu ve 1231 sonbaharında Ricardo Filangieri kumandasında bir orduyu gemilerle Doğu'ya gönderdi. Ancak Friedrich'in adamları vasıtasıyla Frank Doğu'da uygulamaya çalıştığı idare Akkâ gibi Kıbrıs Krallığı'nda da karışıklık doğurdu ve yıllarca sürecek iç savaşlara sebep oldu. Sonunda I. Henri 1233 yılında Kıbrıs'ta resmen kral ilân edildi.

Memlûk Türklerinin Haçlılar ile Mücadelesi Sırasında Kıbrıs

Kıbrıs, Yedinci Haçlı Seferi (1248-1252) sırasında da Haçlı filosunun toplandığı nokta olmuştu. Ağustos 1248'de ülkesinden yola çıkan Fransa Kralı IX. Louis, 17 Eylül'de Kıbrıs'ın Limasol limanına

ulaştı. Bunu takiben savaşçı birlikler Haçlı Seferi için Kıbrıs'ta toplandılar. Akkâ krallık ordusu da Beşinci Haçlı Seferi ordularına burada katıldı. Kıbrıs Kralı Henri bunları dostça karşıladı. Bundan sonra, seferin hedefinin, Beşinci Haçlı Seferi sırasında olduğu gibi, yine Mısır olmasına karar verildi. Haçlı ordusu kış aylarını Kıbrıs'ta geçirdikten sonra Mayıs 1249'da Limasol'den denize açıldı ve 4 Haziran'da Dimyat önüne vardı. Haçlılar Müslümanlar tarafından boşaltılmış olan şehri kolayca ele geçirdiler. Bu başarı ile cesaretlenen Haçlılar güneye Kahire'ye doğru ilerlediler. Fakat yolda Baybars bunları büyük bir bozguna uğratarak kral dahil pek çok kişiyi esir aldı. Kral Louis, ancak Dimyat'ı teslim ederek serbest kalabildi (1250).

1260'da Memlûk sultanı olan Baybars, Mısır ve Suriye'deki hakimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra Doğu'daki Haçlılarla mücadeleye devam etti. 1266'da Templier şövalyelerinin elinde bulunan Safed ile Toron'u fethinden sonra kıyı boyunca ilerleyen Memlûk ordusu Akkâ'ya da taarruz edecekti. Ancak Kıbrıs Kralı II. Hugue (1253-1267), derhal şehre yardıma koştu. Böylece Kıbrıs'ın müdahalesi yüzünden Sultan Baybars, Akkâ'ya taarruz edemedi.

Sultan Baybars'ın, nihayet 18 Mayıs 1268'de Antakya'yı fethi ile burada yüz yetmiş yıl süren Haçlı hakimiyetinin son bulması Haçlılar için ağır bir darbe oldu. Bu haber üzerine İngiltere Kralı III. Henri'nin oğlu ve Veliahdı Prens Edward Haçlı yemini ederek 1271 ilkbaharında Kıbrıs'a geldi; buradan da Akkâ'ya yelken açtı. Bu arada Kıbrıs Kralı II. Hugue'ün 1267 yılında ölümünden sonra naibi Hugue d'Antioche-Lusignan, III. Hugue (1267-1284) adıyla ona halef olmuş ve de 1269 sonbaharında Akkâ'da da kral olarak tanınmıştı. Sultan Baybars, Kral III. Hugue'ün Akkâ'ya getmek için Kıbrıs'tan ayrıldığını öğrenince on yedi gemilik bir filoyu Kıbrıs'a taarruza gönderdi. Filo ansızın Limasol önünde göründü, ancak başarılı olamadı; Müslümanların çoğu Kıbrıslılara esir düştü (1271).

Akkâ'da Kral Hugue ve başkenti Antakya'yı kaybettikten sonra Trablus'a giden Prinkeps Bohemund ile bir araya gelen Prens Edward, Doğu Hıristiyanlarından güçlü bir birlik oluşturmayı plânlamıştı. Ayrıca Kıbrıs'ın bütün şövalyelerinin krallarıyla birlikte Filistin'e geleceklerini düşünmüştü ne var ki, bunların sadece bir kaçı gelmişti. Kral Hugue, bunlardan yardım istedi. Uzun süren tartışmalar sonunda Kıbrıslı şövalyeler kralın teklifini kabul ettiler.

Bu arada Moğollardan yardım alma teşebbüsü boşa çıkan Edward, çaresiz Sultan Baybars ile bir barış anlaşması yaparak (22 Mayıs 1272) ülkesine geri döndü. Kıbrıs Kralı Hugue de bu barışı sürdürmeye gayret ediyordu ve 1276'da Kıbrıs'a geri döndü; Balian d'Ibelin'i de bailli tayin ederek krallığın idaresiyle görevlendirdi.

Haçlılara karşı en büyük mücadeleyi veren hükümdarlardan biri olan Sultan Baybars'ın 1277'de ölümünden sonra Memlûk Devleti'nin başına geçen (1279) Kalavun da Moğol tehdidinin ortadan kalkmasından sonra Haçlılarla mücadeleyi devam ettirdi ve nihayet 1289 yılında Trablus önünde göründü. Kıbrıs Kralı Hugue'ün 1284'te ölümü üzerine onun yerini almış olan ve Akkâ'da da kral olarak tanınan II. Henri (1285-1324), derhal Kıbrıs'tan kardeşi Amaury'nin başında bulunduğu dört galeri ile asker gönderdi. Halkın çoğu da Kıbrıs'a kaçmıştı. Nisan 1289'da Memlûk birlikleri şehre

girerken ileri gelen hemen herkes, Kontes Lucia, Kıbrıs Prensi Amaury ve Templier ile Hospitalier tarikatlarının büyük üstadları kaçarak Kıbrıs'a yelken açmayı başardılar. Kral II. Henri, Sultan Kalavun'dan, aralarında var olan anlaşmanın uzatılmasını istedi, sultan da bu teklifi kabul etti. Böylece Akkâ gibi Kıbrıs ile de yeniden on yıl on ay ve on gün için mütareke yapıldı. Ancak krallığın sonunun yakın olduğunu anlayan Henri Avrupa'dan acilen yardım istedi.

Gerçekten de Kalavun'un yarım bıraktığı işi, onun 1290'da ölümünden sonra oğlu Sultan el-Eşref Halil tamamladı ve 6 Nisan 1291'de Akkâ'yı kuşatma altına aldı. Kuşatmanın başlamasından önce gemiler dolusu kadın, çocuk ve ihtiyar Kıbrıs'a gönderilmişti. Bu arada Kıbrıs Kralı II. Henri kardeşi Amaury'yi yanına birlikler vererek başkumandayı eline alması için Akkâ'ya gönderdi. Kendisi de kuşatmanın başlamasından bir ay sonra bulabildiği yüz atlı ve iki bin yayadan oluşan bir kuvvetle kırk gemiyle Kıbrıs'tan Akkâ'ya geldi. Ancak Akkâ 18 Mayıs'ta Sultan el-Eşref'in eline geçti.

Bundan sonra seferlerin artık Kıbrıs'ta organize edilmesi, ikmal ve iaşelerinin de oradan sağlanması gerekiyordu. Kutsal Ülke'de savaşmak amacıyla kurulmuş olan Templier ve Hospitalierler de Akkâ'dan sonra Kıbrıs'ta karargâh kurdular. Ancak Hospitalier şövalyeleri 1308'de Rodos'u merkez edindiler; asıl kuruluş amacından sapan Templier tarikatı da 1312'de resmen ortadan kaldırıldı. Bütün bunların sonucunda Kıbrıs Krallığı, Doğu'da Kutsal Ülke'yi yeniden ele geçirmek için çabalayacak tek Hıristiyan devleti durumunda kaldı. Kıbrıs kralı aynı zamanda ismen Kudüs kralıydı. Kıbrıs kralları Nikosia'da krallık tacını giydikten sonra, Kutsal Ülke'ye en yakın şehir olan Magosa'da Kudüs krallık tacını da giyerlerdi.

Suriye sahilinden gelebilecek bir saldırı adanın varlığını tehlikeye düşürebilirdi. Kıbrıs özellikle Mısır'dan gelebilecek bir saldırıdan korkuyordu. Bu yüzden Kral Henri, 1292 yılında yirmi galerisini İskenderiye'ye baskın için gönderdi, ama bu girişim başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak bu hareket, Sultan el-Eşref'i Kıbrıs'ı fethetmeye tahrik etti. Sultan bu amaçla yüz galeri inşa edilmesini emretti. Fakat Moğolları mağlup ederek Bağdat'ı zapt etmeyi daha öncelikli mesele olarak gören sultan, bu arzusunu gerçekleştiremeden ihtiraslı emîrleri tarafından 1293'te öldürüldü. Onun yerine geçen en-Nâsır Muhammed ise büyük bir deniz kuvvetine sahip olmadığından Kıbrıs'a karşı bir sefer düzenlemeye cesaret edemedi. Ayrıca yeni bir Haçlı seferinin çıkış noktası olmadığı sürece Kıbrıs'a karşı bir sefer düzenlemeyi düşünmüyordu. Kıbrıs Batı'dan yardım alamadığı sürece kendi başına bir tehlike teşkil edemezdi. İtalyan Cumhuriyetlerinin ticari faaliyetleri Mısır'a büyük faydalar sağladığı için Akdeniz ticaretinin aksamasını da istemiyordu.

Beylikler Dönemi'nde Anadolu ile İlişkiler

Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra Anadolu birliği parçalandığı zaman, Kıbrıs Haçlı Krallığı Anadolu'nun güney sahillerine yerleşmek amacını gerçekleştirmek için yeni teşebbüslerde bulundu. İzmir ile civarındaki kıyı bölgesine hakim olan Aydın Beyi Umur, yaptırdığı donanma ile Ege adalarına da hakim olmak için faaliyete geçince ona karşı 1334'te Venedik'in liderliğinde kurulan Haçlı filosunu Kıbrıs Kralı IV. Hugue yolladığı gemilerle takviye etti. Haçlı filosu Edremit Körfezi yakınında

Türk filosunu yenilgiye uğrattıysa da İzmir'i ele geçiremedi. Yine aynı amaçla 1344 yılında kurulan yeni bir filoya Kıbrıs Kralı Hugue de dört gemi göndererek Venediklileri destekledi. Bu Haçlı filosu Türk kuvvetlerini yenilgiye uğratarak İzmir'i ele geçirdi, ama Anadolu topraklarında başka bir yer elde edemedi.

Kral I. Pierre Devri'nde Anadolu ve Mısır'daki Türkler ile İlişkiler

Kıbrıs, Haçlıların 14. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'nun batı kıyılarını ve Ege adalarını ele geçirmek girişimleri sırasında daha ziyade kendi iç sorunlarıyla uğraşmak zorunda kaldığından bu konuda fazla etkili olamamıştı. Ama 14. yüzyılın ikinci yarısında Kutsal Ülke'yi geri almak için düzenlenen son girişim Kıbrıs Krallığı'nın çabaları sayesinde gerçekleşti. 1359'da IV. Hugue'ün ölümü üzerine Kıbrıs Kralı olan I. Pierre (1359-1369), Kudüs'ü geri almayı kendisine gaye edinmişti. Tahta çıkar çıkmaz Anadolu kıyısındaki Korykos'u Ermenilerden satın aldı ve 1361'de Famagusta'da (Magosa) yirmi gemilik bir filo hazırlayarak, Türklerin Akdeniz'de önemli bir ithalat ve ihracat limanı olan Antalya'yı zapt etmek üzere harekete geçti. Papa ve Hospitalier şövalyelerinin de desteğini sağlayan Pierrre 24 Ağustos'ta şehri hücumla zapt etti ve Türkleri öldürdü. Şehirde Kıbrıs'a bağlı bir Lâtin kilisesi kurdu. Bunun üzerine Türkler, 1363 yılında Mehmet Reis kumandasında on iki gemilik bir donanma ile Kıbrıs'a karşı saldırıya geçtiler ve Kıbrıs'ın Gemi Konağı yakınlarına çıkarma yaparak çok sayıda esir ve ganimet ele geçirdiler. Sonra 6 parçalık bir başka Türk donanması da Karpas bölgesine taarruz etti ve bu hücumlar bir süre daha sürdü. Ancak Türklerin bütün çabalarına rağmen Antalya, 1373'e kadar Kıbrıslıların elinde kaldı.

Türk baskılarının artması üzerine, 1362'de yeni bir Haçlı seferi düzenlenmesini sağlamak için Avrupa'ya giden Kıbrıs Kralı Pierre'in çabaları sayesinde 1365'te Venedik'te çok güçlü bir Haçlı donanması toplanmıştı. Batılı hükümdarların Doğu'ya gelmemeleri sebebiyle seferin başkumandanlığı Kral Pierre'e kalmıştı. Haçlı donanması Venedik'ten Ağustos sonunda Rodos'a geldi. Kıbrıs donanması da Rodos'ta onlara katıldı. Seferin hedefi çok gizli tutulmuş, Memlûkler hedefin Mısır olacağını anlayamamışlardı. Memlûk tahtında henüz on bir yaşında bulunan el-Eşref Şaban bulunuyordu. Devlet yönetimi Emîr Yelboğa'nın elindeydi. İskenderiye Valisi Halil İbn Arram bu sırada şehirde değildi. Haçlı donanması 9 Ekim'de İskenderiye önüne vardığında Memlûkler gafil avlanmışlardı. Haçlılar 11 Ekim'de bütün İskenderiye'yi ele geçirerek yine büyük bir vahşet örneği sergilediler ve şehirdeki Müslüman, Hıristiyan, Musevi herkesi öldürdüler. Bu korkunç katliamdan sonra ele geçirdikleri muazzam servetle beraber Memlûk ordusu gelmeden önce İskenderiye'den ayrılıp Kıbrıs'a döndüler.

Kıbrıs Kralı Pierre, 1366 yılında Karamanoğullarına bağlı olan Alâiye'yi (Alanya) de zapta teşebbüs ettiyse de başarılı olamadı. Yeni bir Haçlı seferi düzenlemeyi düşünen ve artık zorba bir kral haline gelen Pierre'in 1369'da kendi şövalyeleri tarafından öldürülmesinden sonra 1370'te Kıbrıs ile Mısır Türk Sultanlığı arasında bir anlaşma imzalandı.

İskenderiye düzenlenen son Haçlı seferi Müslümanların sabrını taşıran son damla oldu. Kıbrıs Krallığı artık tamamen ortadan kaldırılması gereken bir düşmandı. Kıbrıslılar, barış döneminde bile Suriye kıyılarına ve Mısır gemilerine saldırmaya devam ettiler. Memlûkler ise ancak altmış yıl sonra İskenderiye katliamının intikamını almak fırsatını buldular. 1426'da Sultan Barsbay, güçlü bir donanmayla Kıbrıs'a taarruz etti. Limasol, Larnaka ve başkent Nikosia zapt edildi; Kıbrıs Kralı Janus de Lusignan esir olarak Kahire'ye götürüldü. Daha sonra fidye karşılığında Kıbrıs kralını serbest bırakan sultan, adayı vergiye bağladı. Böylece Kıbrıs Krallığı'nın işlerine karışması mümkün oldu. Ancak bir süre daha varlığını devam ettirmek imkânı bulan Kıbrıs Krallığı Anadolu sahillerine saldırmaktan çekinmedi.

Caterina Cornaro adındaki Venedikli bir kadınla evlenen Kral II. Jacques'nin ölümünden sonra dünyaya gelen ve kral ilân edilen oğlunun da bir yaşında ölmesi üzerine ada bir süre Caterine tarafından idare edildi. Sonra, Venedik'in idaresine bırakıldı. Böylece Kıbrıs üzerinde Venedik hakimiyeti 1489'dan 1571'de Osmanlı fethine kadar kadar seksen iki yıl devam etti. Adayı ilhak ettikten sonra Kıbrıs için Memlûklere vergi ödeyen Venedik, daha sonra bu vergiyi, Memlûk Devleti'ni ortadan kaldıran Osmanlılara ödemeye devam etti. Ancak Doğu Akdeniz hakimiyetini genişleten Osmanlılar için Kıbrıs'ta güçlü bir denizci devletin varlığı sakıncalıydı. Ayrıca, Kıbrıs'ta üslenen korsanlar, İstanbul ile Suriye-Mısır arasında işleyen Türk gemilerine saldırıyorlardı. Kıbrıs, nihâyet, Kanuni Sultan Süleyman zamanında (1571) fethedilinceye kadar Doğu Akdeniz'de bir Haçlı üssü olarak varlığını sürdürdü. Adanın Türkler tarafından fethinden sonra çok sayıda Türk Anadolu'dan buraya getirilerek yerleştirildi. Böylece Kıbrıs'ta Haçlı hakimiyeti son buldu

Ambroise, L'estoire de la guerre sainte, nşr. G. Paris, Paris 1897; terc. M. J. Hubert-J. L. La Monte, The Crusade of Richard Lion-Heart, New York 1941.

Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier, nşr. L. de Mas Latrie, Paris 1871.

Estoire de Eracles empereur et la conqueste de la Terre d'outremer, RHC occ., II.

Florio Bustron, Chronoque de l'île de Chypre, nşr. R. de Mas Latrie, Collection des Documents inédits sur l'histoire de France: Mélanges Historiques, V (1886).

Gestes des Chiprois, RHC Arm., II.

Itinerarium et Gesta Regis Ricardi, nşr. W. Stubbs, Rolls Series, Londra 1864.

İbn al-Fur†t, Ayyubids, Mamlukes and Crusaders: Selections from the T†r‡kh al-Duwal wa'l MulÑk, nşr ve terc., U. -M. C. Lyons, 2 cilt, Cambridge 1971.

Livre de Jean d'Ibelin, RHC Lois, I.

Philip of Novara, Mémories, 1218-1243, nşr. Ch. Kohler, Les Classiques Français du moyen âge, X, Paris 1913.

Philip of Novara, The Wars of Frederick II against the Ibelins in Syria and Cyprus, nşr. ve terc. J. L. La Monte, New York 1936.

Araştırmalar

Bezer, Gülay Öğün, “Kıbrıs’ta İslam Hakimiyeti ve Selçuklular Zamanında Kıbrıs ile Ticaret İlişkileri”, Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi, yayına hazırlayanlar A. Ahmetbeyoğlu-E. Afyoncu, İstanbul 2001, s. 1-10.

Cobham, C. D., Bibliography of Cyprus, Cambridge 1908.

Darkot, B., “Kıbrıs”, İslam Ansiklopedisi, 6.

Demirkent, I., “Haçlılar”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XIV.

——, Haçlı Seferleri, İstanbul 1997.

——, “Kıbrıs”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (baskıda).

Edbury, P. W., The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374, Cambridge 1991.

Furber, E. C., “The Kingdom of Cyprus, 1191-1291”, neşr. K. M. Setton, A History of the Crusades, III, London 1969, s. 599-629.

Grousset, R., Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jérusalem, 3 cilt, Paris 1934-1936.

Hill, G., A History of Cyprus, 4 cilt, Cambridge 1940-1952.

Iorga, N., France de Chypre, Paris 1931.

Jeffery, G., A Description of the Historic Monuments of Cyprus, Nikosia 1918.

Luke, H., “The Kingdom of Cyprus 1369-1489”, neşr. K. M. Setton, A History of the Crusades, III, Wisconsin 1975, s. 361-395.

——, “The Kingdom of Cyprus 1291-1369”, neşr. K. M. Setton, A History of the Crusades, III, Wisconsin 1975, s. 340-360.

Mas-Latrie, L., Histoire de l’île de Chypre sous le règne des Princes de la maison de Lusignan, 3 cilt, Paris 1852-1861.

Runciman, St., Haçlı Seferleri Tarihi, terc. F. Işıltan, 3 cilt, Ankara 1986-1987.

Setton, K. M. (kolektif), A History of the Crusades, 6 cilt, Madison, Milwaukee ve London 1955-1989.

Storrs, R., A Chronology of Cyprus, Nicosia 1930.

Turan, O., “Ortaçağlarda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri”, Belleten, XXVIII (1964), s. 209-227.

——, Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyâsi Tarih, Alp Arslan’dan Osman Gazi’ye (1071-1318), İstanbul 1971.

OTUZALTINCI BÖLÜM, ANADOLU'DA TÜRK BEYLİKLERİ

Anadolu Türk Beylikleri / Prof. Dr. Salim Koca [s.703-755]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Anadolu Türk Beylikleri tarihi, zaman bakımından Türkiye Selçukluları ile Osmanlılar arasındaki dönemi kapsamaktadır. Bu dönem, takriben XIII. yüzyılın ikinci yarısı içinde Karamanoğullarının faaliyetleriyle başlamış, XVII. yüzyılın başlarına, yani Ramazanoğulları topraklarının Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilmesine kadar sürmüştür (1608). Esasen, Anadolu Türk Beylikleri döneminin en yoğun faaliyetleri, XIII. yüzyılın son çeyreği ile XV. yüzyılın ikinci yarısı arasında toplanmıştır. Bu ise, 1,5 asırdan fazla bir süreyi ifade etmektedir.

Anadolu Türk Beylikleri, Türkiye Selçuklu Devleti'nin parçalanmış halidir. Daha doğrusu Anadolu Türk Beylikleri, Türkiye Selçuklu Devleti'nin içinden çıkmış olup, her biri küçük birer devletten oluşmaktadır. "Beylik" (Tevâif-i Mülûk) adıyla anılan bu devletlerin sayısı 20 civarındadır. Bu durum, Türkiye Selçuklu Devleti için hâkimiyetin ve siyasî bütünlüğün parçalanmış olması demektir. Bu parçalanmayı hazırlayan başlıca sebep ise, Moğol istilâsıdır.

Bilindiği gibi, 1243 Kösedağ bozgunu, Türkiye Selçuklu Devleti'ni, bir daha kurtulmamak üzere Moğol hâkimiyeti altına sokmuştur. Moğollar önce, Anadolu'da siyasî bütünlüğün temsilcisi olan Selçuklu iktidarını zayıflatıp, etkisiz hale getirmişler; bundan sonra da, Selçuklu iktidarının tamamen yerini almak istemişlerdir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Moğollar, Anadolu'yu bütünüyle kendi hâkimiyetleri altına almaya çalışmışlardır. Fakat onlar, ikinci teşebbüslerinde ilk teşebbüslerinde olduğu kadar başarılı olamamışlardır. Zira bu defa, Moğolların karşısına, Anadolu'nun en dinamik ve en savaşçı unsuru olan Türkmenler çıkmıştır. Moğollar, çoğunluğu Fars kökenli olan Selçuklu devlet adamlarının kendilerine boyun eğmekte gösterdikleri uysallığı, Türkmen beylerden görememişlerdir. Türkmen beyleri, bulundukları bölgelerde süratle kendi bağımsız idarelerini düzenleyerek, Selçuklu iktidarının zayıflamasından ve çökmesinden doğan boşluğu hemen doldurmuşlardır. Onlar, bununla da kalmamışlar, Anadolu'daki Moğol hâkimiyetine karşı her yerde ve her zaman yılmadan mücadele etmişlerdir. Sonuç olarak, Moğollar, Anadolu'da tam bir hâkimiyet kuramamışlardır.

1335 yılı, Anadolu Türk Beylikleri için mutlu bir yıl olmuştur. Zira bu yıl içinde, Ebû Said Bahadır Han'ın varis bırakmadan ölümü ile Moğol İlhanlı Devleti parçalanmıştır. Böylece, Anadolu ve Türk Beylikleri için önemli bir dış tehlike kalmamıştır.

1335 tarihinden sonra Anadolu üzerindeki Moğol baskısı ve tehdidi tamamen kalkmıştır; fakat, Anadolu'nun siyasî bütünlüğü de parçalanmıştır. Bu, hiç şüphesiz, istilâlara açık bir ülke olan Anadolu için tehlikeli bir durum idi. Üstelik, ülkenin bu haliyle korunması ve savunulması da son derece güçtü. Türk siyasî varlığının devamı, ancak Anadolu'da siyasî bütünlüğün sağlanması ile mümkün idi.

Anadolu'nun en sağlam ve en güçlü beyliğini kurmuş olan Osmanlı Beyleri, bu tehlikeyi anlamakta ve kavramakta geç kalmamışlardır. Dolayısıyla Osmanlı hükümdarları, ta başından beri bütün güç ve enerjilerini, Anadolu Türk Beyliklerini kendi hâkimiyetleri altında birleştirmek, yani Anadolu'da siyasî bütünlüğü sağlamak için harcamışlardır. Başka bir deyişle, Anadolu'da Türk birliğini kurmak ve siyasî bütünlüğü sağlamak, Osmanlı hükümdarlarının daima siyasî hedeflerinin başında gelmiştir.

Anadolu'da Türk birliğini kurmakla ve siyasî bütünlüğü sağlamakla güdülen diğer bir amaç ise, Osmanlı hükümdarlarının dünya hâkimiyeti plânlarına Anadolu'yu kuvvetli ve sağlam bir temel yapma düşüncesi idi. İşte bu düşüncelerle, Osmanlı hükümdarlarından Orhan Bey'in Karasi Beyliği'ni ortadan kaldırmasıyla başlayan Anadolu'da Osmanlı hâkimiyeti altında Türk birliğini kurma veya Anadolu'nun siyasî bütünlüğünü sağlama faaliyeti (1345), Sultan I. Murad, Yıldırım Bayezid, Mehmed Çelebi ve Sultan II. Murad zamanında devam etmiş, özellikle Fatih Sultan Mehmed ve Yavuz Sultan Selim zamanında büyük ölçüde tamamlanmıştır. Bu faaliyet, I. Ahmed zamanında (1603-1617) son olarak Ramazanoğulları topraklarının ilhak edilmesiyle de gerçek hedefine ulaştırılmıştır (1608).

Karamanoğulları

1. Karamanoğullarının Ortaya Çıkışı ve Beyliğin Teşekkülü

Karamanoğulları, Oğuzların Avşar boyuna mensup bir aileden gelmekteydi.1 Avşar boyunun bir kısmını teşkil eden Karaman oymakları,2 Moğol istilâsından önce Ceyhun nehri (Amu Derya) ile Balhan dağı çevresinde oturmakta idiler. Moğol istilâsı yüzünden XIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru yurtlarından ayrılan Karaman oymaklarının bir bölümü, Anadolu'ya gelmiş ve Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddîn Keykubâd tarafından da 1228 yılında Ermenek çevresine yerleştirilmiştir.3 Bu sırada oymağın başında Nûre (veya Türe) Sûfî adında bir kimse bulunuyordu. Nûre Sûfî, Anadolu'da 1240 yılındaki "sosyo-politik"4 bir ayaklanmanın önderi olan Türkmen şeyhleri Baba İlyas Horasanî ve Baba İshak'ın fikir ve felsefesini benimsemiş bir "Babaî" idi.5 O da, her Babaî gibi Baba İshak'ın Selçuklu idaresine karşı çıkarmış olduğu "Babaîler" ayaklanmasına katılmış ve onlarla birlikte çarpışmıştır.

Nûre Sûfî'den sonra yerini oğlu Kerîmüddîn Karaman aldı. Kerîmüddîn Karaman, bölgedeki Türkmen beylerini çevresinde toplayarak, kendisini kuvvetlendirdi. Bundan sonra o, Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğol istilâsı karşısında içine düştüğü perişanlıktan yararlanarak, bulunduğu bölgede faaliyet göstermeye başladı. Özellikle, Taş-eli ve İç-el (Silifke)6 bölgelerine arka arkaya akınlar düzenledi; Ermenilerden birçok esir aldı; bu arada Çukurova Ermeni Kontu'nu iki defa bozguna uğrattı.7 Daha da önemlisi, Türkiye Selçuklu Devleti'nin idaresi altında bulunan Ermenek'i ele geçirdi. "Ermenek Beyi" unvanını alarak, burada mensup olduğu oymağın adı ile anılacak olan Karamanoğulları Beyliği'nin temelini attı.

Böylece Karaman oymağı, kısa sürede hem Selçukluların hem de Ermenilerin çekindiği bir kuvvet haline geldi. Bu sırada Türkiye Selçuklu Devleti'nin tahtında bulunan Sultan IV. Kılıç Arslan (1262-1266), Kerîmüddîn Karaman'dan çekindiği için Ermenek ve çevresini ona "ıkta" olarak vermek

zorunda kaldı. Karaman Bey'i kontrol altında tutabilmek için de, kardeşleri Bunsuz ve Zeynelhaç'ı Türkiye Selçuklu Devleti'nde hizmete aldı. Onlardan birine, "emîr-i ahûrluk" veya "candârlık" gibi önemli bir görev verdi.8

Selçuklu ordusu, 1261 yılında Selçuklu idaresine karşı ayaklanmış olan Denizli bölgesindeki Türkmenleri cezalandırmak ve itaat altına almak için gönderilmişti. Bu yüzden, devletin merkezi Konya savunmasız kalmıştı. Moğollara ve Selçuklu idaresine karşı olan bazı Selçuklu devlet adamları, bu durumu kendi lehlerine değerlendirerek, Karaman Bey'i gizlice Konya'ya davet ettiler. Bu teklifin cazibesine kendini kaptıran Karaman Bey, daha önce elde ettiği başarılardan aldığı cesaretle Konya üzerine yürüdü. 20 bin kişilik bir kuvvetle Konya'yı kuşattı. Fakat Karaman Bey, Selçuklu devlet adamı Muîneddîn Süleyman Pervâne komutasında üzerine gelen Selçuklu ordusuna Gavele kalesi önünde yenildi. Kerîmüddîn Karaman, kaçmak suretiyle kendisini kurtardıysa da, kardeşleri Bunsuz ve Zeynel-haç, Selçukluların eline geçti. Kerîmüddîn Karaman'ın kardeşlerine aman verilmedi. Konya halkının tahkir ve hakaretlerine hedef tutulup epeyce hırpalandıktan sonra idam edildi (1261).9

Kerîmüddîn Karaman, bu savaşta aldığı yaradan dolayı çok yaşamadı; 1262 yılında öldü. Yerini büyük oğlu Şemsüddîn Mehmed Bey aldı. Öte yandan, Selçuklu Sultanı, Ermenek ve Larende şehirleri ile çevresinin idaresini komutanlarından Bedreddin Hutenî'ye vererek, bölgeyi merkezî idareye bağlamak istedi. Bunun üzerine Karaman oymağı bütünüyle ayaklandı. Karaman Türkmenleri, Selçuklu Sultanının başta Bedreddîn Hutenî olmak üzere arka arkaya bölgeye gönderdiği komutanları birer birer yendiler; onlara zor anlar yaşattılar.10

2. Karamanoğullarının Moğol

Hâkimiyetine ve Selçuklu İdaresine Karşı İstiklâl Mücadeleleri

Moğolların gittikçe Selçuklu ülkesine hâkim olmaları ve başta sultanlar olmak üzere Selçuklu devlet adamlarını birer kukla haline getirerek, Anadolu'yu merhametsizce sömürmeye başlamaları, bazı Selçuklu ve Türkmen beylerinin Türk istiklâlini kurtarmak gayesi ile harekete geçmelerine yol açtı. Moğol hâkimiyetine karşı ilk isyan bayrağını açan, Selçuklu Beylerbeyi Hatîroğlu Şerefeddîn oldu. Hatîroğlu Şerefeddîn, Memlûk hükümdarı Beybars'a güvenerek Moğollara karşı giriştiği mücadeleyi zamanında yardım alamadığı için kaybetti ve Moğollar tarafından idam edildi (1276).

Aynı yıl içinde, Memlûk hükümdarı Sultan Beybars, Moğol hâkimiyetinden kurtulmak isteyen Selçuklu beylerine destek vermek amacıyla Anadolu'ya geldi. Elbistan ovasında Moğol ordusunu imha ettikten sonra, Kayseri'de Selçuklu tahtına oturdu; adına hutbe okuttu ve para bastırdı. Fakat, Selçuklu beylerinden beklediği ilgiyi ve yardımı göremeyince, ülkesine geri dönmek zorunda kaldı.

Öte yandan, Şemsüddîn Mehmed Bey de Hatîroğlu ile aynı zamanda harekete geçti; Beybars'tan aldığı sancak ve bayraklarla Konya üzerine yürüdü; yanında Menteşe ve Eşrefoğulları Türkmenleri de bulunuyordu.11 Mehmed Bey, hareketine meşru ve hukukî bir temel kazandırabilmek için "Cimri" lakabıyla anılan Selçuklu Şehzâdesi Alâeddîn (Gıyâseddîn) Siyavuş'u da yanına aldı.12 Bundan da

anlaşılıyor ki, Mehmed Beyin amacı, sadece Moğolları Anadolu'dan atmak değildi, aynı zamanda Selçuklu iktidarını da ele geçirmekti.

Mehmed Bey, Konya'daki Selçuklu direnişini kırarak, şehre girdi; Selçuklu devlet adamlarını öldürttü; Alâeddîn Siyavuş'u tahta çıkardı; kendisi de yeni sultanın veziri oldu. Bundan sonra Alâeddîn Siyavuş adına hutbe okundu; para bastırıldı. Yeni bir hükümet kuruldu; hemen icraata başlandı; yeni tayinler yapıldı. Batı uçlarını ellerinde bulunduran Sâhib Ata oğullarının üzerine yüründü. Akşehir yakınlarında yapılan çarpışmada Sâhib Ata'nın oğulları Hasan ve Hüseyin bertaraf edildi.13

Mehmed Bey'in en önemli icraatı, kültürel alanda oldu. Vezir olarak Mehmed Bey, 15 Mayıs 1277 tarihinde yayımladığı bir fermanla "Divanda (devlet dairesi), dergâhta (saray), bargâhta (resmî toplantı), mecliste (eğlence yeri) ve meydanda (çarşı, pazar) Türkçeden başka dil kullanılmayacağını" ilân etti.14

Bu tarihî kararın bir değerlendirmesini yapacak olursak, burada şöyle bir neticeye varmak mümkündür: Mehmed Bey bu davranışıyla, sadece siyasî istiklâlin değil, aynı zamanda kültür istiklâlinin de peşinde olduğunu göstermiştir. Daha doğrusu o, bu fermanla devleti ve toplumu yabancı kültürlerin (özellikle Fars kültürünün) boyunduruğu altından kurtarıp, Türkçeyi devlet ve toplum hayatında hâkim kılmak istemiştir. Ancak Mehmed Bey, kendi fermanını kendi devrinde bile uygulama fırsatı bulamamıştır. Zira, başta Karamanoğlu Mehmed Bey olmak üzere onu takip eden herhangi bir Karaman beyinin Dîvanından çıkarak, günümüze ulaşmış bir tek Türkçe resmî belge dahi bulunmamaktadır. Bundan da anlaşılıyor ki, Mehmed Bey, büyük bir gayretle ele aldığı davaya uygun bir donanıma ve ortama, yani Türkçeyi devlet dili olarak kullanabilecek eğitimli, bilgili, okur-yazar bir ekibe sahip değildi. Bu sırada, başta beyleri olmak üzere Türkmenlerin büyük bir çoğunluğu okuma yazma bilmiyordu. Buna rağmen Mehmed Bey'in fermanı etkisiz kalmamıştır; aksine Türk kültür tarihinde çığır açıcı bir rol oynamıştır. Her şeyden önce bu ferman, Selçukluların yerini alan Anadolu Türk Beyliklerinde büyük ölçüde Türkçeye dönüş hareketini başlatmıştır. Daha da önemlisi, bu kültür hareketi, millî şuurun kaynağı olan millî edebiyatın doğmasında ve gelişmesinde başlıca rolü oynamıştır. Bunun tabiî sonucu olarak da, Anadolu'nun Türkleşmesi hareketi son derece hızlanmıştır.

Bir taraftan Sultan Beybars'ın Elbistan'da Moğol ordusunu yenip, Kayseri'de adına hutbe okutarak para bastırması, diğer taraftan Mehmed Bey'in Türkiye Selçuklu Devleti'nin merkezi Konya'yı ele geçirip, siyasî ve kültürel istiklâlini ilân etmesi, Anadolu'daki Moğol hâkimiyetini hemen hemen çökme noktasına getirdi. Bunun üzerine, İlhanlı Moğol Hükümdarı Abaga Han, ordusu ile harekete geçerek, Anadolu'ya geldi. Abaga Han, Karamanoğlu Mehmed Bey'in üzerine Kongurtay komutasında bir Moğol ordusu gönderdi. Kendisi de başka bir Moğol ordusunun başında Kayseri'den Bayburt'a kadar bütün Anadolu şehirlerindeki savunmasız halkı kılıçtan geçirerek, Moğol vahşetinin en acımasız bir örneğini sergiledi. Bu katliamdan ancak zamanında kaçabilenler canlarını kurtardılar. Abaga Han, hiç kimseye aman vermedi. Geride tüyler ürpertici manzaralar bıraktı.15

Mehmed Bey ise, üzerine gelmekte olan Moğol kuvvetleriyle savaşı göze alamayarak, süratle Konya'yı boşalttı ve Ermenek civarındaki dağlık ve ormanlık bölgeye çekildi. Daha önce Konya'da tahta çıkarmış olduğu Selçuklu Şehzâdesi Siyavuş'u burada emniyet altına aldı.

Abaga Han'ın gönderdiği Moğol ordusu, Aksaray'ı vurduktan sonra Mehmed Beyin üzerine yürüdü. Larende'ye (Karaman) gelen Moğol ordusu, burada pek çok kıyım (katliam) ve yıkım (tahribat) yaptı; kadınları ve çocukları esir aldı; Karamanoğullarının bütün malını ve davarını ele geçirdi; Mehmed Bey'i ortaya çıkarabilmek için ormanları yaktı; Karaman ülkesini didik didik etti; fakat onu bir türlü ele geçiremedi.16 Mehmed Bey, dağlık ve ormanlık sahanın sağladığı avantajı iyi kullanarak, kendisini ve askeri gücünü korumayı başardı.

Moğollar, Mehmed Bey'in peşini bırakmak istemiyorlardı. Çünkü, Karamanoğullarının askerî gücüne bir şey yapamamışlardı. Bu yüzden, tekrar Mehmed Bey'in peşine düştüler. Mehmed Bey, keşif yapmak üzere çıktığı bir tepede Moğol-Selçuklu ordusunun öncü birlikleri ile karşılaştı. Burada yapılan çarpışmada, Mehmed Bey iki kardeşiyle birlikte şehit oldu (1277).17

Mehmed Bey'den sonra Beyliğin başına kardeşi Güneri Bey geçti. Selçuklu Şehzâdesi Alâeddîn Siyavuş ise, Selçuklu idaresine karşı mücadeleye devam etmek için batı uçlarındaki Türkmenlerin yanına gitti.18

Güneri Bey, Moğolları tahrik etmemek için bir süre hareketsiz kaldı. Bu arada Karamanoğulları Beyliği'ni tekrar eski gücüne kavuşturdu. Bundan sonra da intikam seferine çıktı. Yanında Eşrefoğlu Süleyman Bey de bulunuyordu. Konya ve Akşehir'i vuran Türkmen beyleri, bölgede, izleri yıllar boyunca silinmeyecek derecede ağır bir tahribatta bulundular. Bunun üzerine Moğol-Selçuklu ordusu tekrar harekete geçerek, Karaman bölgesine girdi. Ermenek ve Mut yöresinde öyle bir kıyım ve yağma yaptı ki bu felâket, Mısır'da bile derin bir üzüntü yarattı.19 Moğollar, Karaman bölgesini baştan sona alt-üst etmelerine rağmen Güneri Bey'i yakalayamadılar (1280).

Tarafların birbirine büyük zararlar verdikleri bu mücadelede, Moğol-Selçuklu tarafı, Karamanoğullarının değil, aksine Karamanoğulları Moğol-Selçuklu tarafının gözünü yıldırdı.20 Nitekim, Karamanoğullarının gücünden çekinen Selçuklu Sultanı II. Mesud, devletin merkezini Konya'dan Kayseri'ye taşımak zorunda kaldı. Bu durumdan yararlanan Güneri Bey, yine Eşrefoğlu Süleyman Bey ile birlikte harekete geçerek, Konya'yı ele geçirdi; III. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in çocuk yaştaki oğullarını Konya'da tahta çıkardı. Kendisi, çocuk sultanların "beylerbeyi", Süleyman Bey de "saltanat naibi" oldu. Fakat Moğollar bu duruma müsaade etmediler; çocuk sultanları, öldürmek suretiyle ortadan kaldırdılar.21

1286 yılında Güneri Bey, Tarsus üzerine bir sefer düzenleyerek, Ermenilere ağır darbeler vurdu. Ermenilerin şikayeti üzerine Moğollar, Karamanoğullarına karşı ordu sevk ettiler ise de, Güneri Bey'i ele geçiremediler.22

1291 yılında, uçlardaki bütün beyler, Selçuklu idaresine ve Moğol hâkimiyetine karşı ayaklandı. Bunun üzerine Moğol İlhanlı Hükümdarı Geyhatu, ordusu ile Anadolu'ya geldi. Geyhatu, Moğol birlikleriyle destekli Selçuklu ordusunu Çobanoğullarının üzerine gönderirken, kendisi de Moğol ordusunun başında Karamanoğullarının üzerine yürüdü. Güneri Bey, kuvvetlerin eşit olmadığı bir savaşta birliklerini boşu boşuna kırdırmaktansa, Moğolların karşısına çıkmamayı tercih etti. Türkmenlere karşı derin bir kızgınlık içinde olan Geyhatu, Ereğli ve Larende'den Akdeniz sahillerine kadar bütün Karaman ülkesini tahrip ve yağma ettirdi. Ele geçirilenlerin hiçbirine aman verilmedi; hepsi işkence edilerek öldürüldü.23 Bundan sonra Geyhatu, batıya yöneldi. Denizli ve Muğla'ya kadar uzanan geniş bir harekât düzenledi. Karaman Türkmenlerine yapılanlar bölgedeki Denizli ve Menteşe Türkmenlerine de yapıldı. Savunmasız halk, dehşet verici bir kıyıma ve yağmaya tâbi tutuldu. Teslim olanlara bile aman verilmedi. Geride, âdeta tek bir canlı dahi bırakılmadı. Kaynağın ifadesiyle söylemek gerekirse, "Moğollar (güney ve batı uçlarında) öyle bir kıyım yaptılar ki, altı aya yakın bir süre Konya'dan Denizli'ye kadar kuş bile uçmadı."24

Tedbirli, sabırlı, kararlı, cesur ve dirayetli bir önder olan Güneri Bey, Moğolların arka arkaya darbelerinden kendini ve beyliğinin askerî gücünü korumasını bilmiştir. Daha da önemlisi, Moğolların korkunç saldırıları ve zulümleri, onun ne azmini kırabilmiş, ne de gözünü yıldırabilmiştir. Güneri Bey'in 1300 yıllarında öldüğü tahmin edilmektedir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin 1308 yılında tamamen çökmesinden sonra Anadolu'nun her tarafında istiklâl havası esmeye başladı. Bu durumu kendi lehlerine değerlendiren Karamanoğulları, harekete geçerek tekrar Konya'yı aldılar. İlhanlılar ise, Anadolu'daki hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için bu defa Emîr Çoban adında bir genel vali gönderdiler. Kendisine bağlı birliklerle Anadolu'ya gelerek Erzincan'ın batı tarafındaki "Karanbük Kışlağı"na yerleşen Emîr Çoban, bütün Anadolu beylerini, itaatlerini arz etmek üzere huzuruna çağırdı. Beylerin hepsi birer birer gelip, Emîr Çoban'a itaatlerini arz etmelerine rağmen, Karamanoğulları onun emrine uymadılar. Emîr Çoban, cezalandırmak maksadıyla Karamanoğulları üzerine yürüdü; Konya'yı ele geçirdikten sonra Larende'ye kadar ilerledi; henüz yaylaya çıkmış olan Karaman Türkmenlerinin obalarını bastı; mallarını ve davarlarını yağmaladı; zamanında kaçamayanları öldürdü; fakat Karaman beylerini yakalayamadı.25 Karaman beyleri, Emîr Çoban'ın Anadolu'dan ayrılmasından sonra tekrar Konya'ya sahip oldular.

Emîr Çoban'ın yerine Anadolu İlhanlı valisi olarak oğlu Timurtaş tayin edildi. 1317 yılı başlarında Anadolu'ya gelen Timurtaş, Karamanoğullarının elinden Konya'yı aldı; Larende'ye kadar bütün Karamanoğulları topraklarını ele geçirdi. Türkiye Selçuklu Devleti'nin varisi bir sultan gibi hareket eden Timurtaş, babasından bir adım daha ileri giderek, Anadolu Beyliklerini birer birer ortadan kaldırmaya başladı. Bu arada kendisini hükümdar ilân etti; adına para bastırarak, hutbe okuttu.26 Hatta daha ileri giderek, "Mehdî" olduğunu ileri sürdü.27 Anadolu'da hâkimiyetini kurabilmek için Selçuklu hanedanına mensup şehzâdeleri tamamen imha yoluna gitti. Tarihî kayıtlara göre, bir gün içinde dokuz şehzâdeyi birden öldürttü. Kaçabilenler ise, Türkmen beylerine sığındılar.28 Bu şehzâdeler, hayatta kalabilmek için, gittikleri yerde uzun süre kimliklerini gizlemek zorunda kaldılar.

Timurtaş'ın Anadolu üzerindeki hâkimiyeti uzun sürmedi; bir süre sonra İlhanlı Sarayı ile arası açıldı ve Anadolu'yu terk etmek zorunda kaldı (1327). Maiyetiyle birlikte Mısır'a giden Timurtaş, burada Memlûklu Sultanı tarafından yargılanarak, ölüme mahkûm edildi.

Buraya kadar verdiğimiz bilgiden çıkan sonuç şudur: Türk istiklâlinin ve Türk kültürünün en büyük temsilcisi ve yılmaz bir savunucusu olarak ortaya çıkan Karamanoğulları, Moğol hâkimiyetine karşı devamlı mücadele ettiler. Fakat onlar, bu mücadelelerinde tam bir başarı sağlayamadılar. Daha doğrusu, Karamanoğullarının Moğollarla baş etmeye güçleri yetmedi. Fakat onlar, sonuna kadar istiklâl ülküsüne sarsılmaz bir inançla bağlı kaldılar. Bu ülkü ve düşüncelerini her yerde ve her zeminde büyük bir azim ve kararlılıkla savundular.29 Moğol hâkimiyetini de hiçbir zaman kabul etmediler. Bu davranışlarıyla Karamanoğullarının, diğer Anadolu beyleri ve Türk halkı arasındaki itibarları son derece yükseldi.

Karamanoğullarının amaçları, sadece Anadolu'daki Moğol hâkimiyetine son vermek değildi, aynı zamanda çöken Türkiye Selçuklu Devleti'nin yerini almaktı. Daha doğrusu onlar, kendilerini Türkiye Selçuklu Devleti'nin meşru halefi ve varisi olarak görüyorlardı. Bundan dolayı, bütün Anadolu'ya sahip olmak istiyorlardı. Fakat onlar, bu inisiyatifi, başından beri kendilerini cihat ülküsüne bağlamış olan Osmanlılara kaptırdılar. Daha doğrusu Karamanoğulları, istiklâllerini ve hürriyetlerini korumak için ortaya koydukları büyük enerjiyi ve gayreti, gazâ ve cihat alanına kaydıramadılar. Esâsen, Karamanoğullarının coğrafî konumları da, böyle bir faaliyete pek fazla imkân vermiyordu.

Öte yandan, Osmanlı beylerinin büyük bir gayret ve inançla ele aldıkları gazâ ve cihat faaliyetleri, hanedanlarına karşı Türk kütleleri arasında büyük bir sevgi ve itibar kazandırmıştır. Bu sevgi ve itibar da, Anadolu'nun en dinamik ve en faal Türk unsurunu kendi saflarına çekmeye yetmiştir. Bu gelişme ise, diğer Türk beylikleri gibi Karamanoğullarını da ister istemez ikinci plâna düşürmüştür. Karamanoğullarının, Kıbrıs Franklarının Akdeniz kıyılarına olan müdahalelerini başarıyla önlemeleri dışında âdeta bütün hareketleri, meşruiyetini ve haklılığını kaybetmiştir. Onlar, komşu beyliklere, özellikle Osmanlılara karşı saldırgan bir tutum içine girmişlerdir. Osmanlı hükümdarlarına verdikleri sözlere ve onlarla yaptıkları barış antlaşmalarına da sadık kalmamışlardır. Üstelik, Osmanlılara karşı Hıristiyan devletlerle ittifak kurmaları, onların itibarlarını son derece sarsmıştır.

3. Karamanlı-Osmanlı İlişkileri

Karamanlı-Osmanlı ilişkileri Alâeddîn Ali Bey zamanında (1361-1398) başladı. İlk ilişkiler dostça idi. Hatta Osmanlı Hükümdarı I. Murad, kendi kızını Alâeddîn Ali Bey'e eş olarak vermek suretiyle aralarındaki dostluk ilişkilerini daha da kuvvetlendirdi. Fakat, I. Murad'ın Rumeli'de geniş fetihlerde bulunması, aynı zamanda damadı olan Alâeddîn Ali Bey'i kıskandırdı. Ali Bey, Osmanlılara karşı Ankara Ahîleri ve Eretnalılar ile birlikte bir ittifak kurdu. Müttefik kuvvetler Bursa önlerine kadar ilerledilerse de, I. Murad tarafından geri püskürtüldü.30

Hamîdoğullarından Hüseyin Bey, daha önce Eşrefoğullarından aldığı Beyşehir, Seydişehir, Akşehir, Yalvaç, Karaağaç gibi şehir ve kaleleri, 80 bin altın karşılığında (satı-pazar) Osmanlı Devleti'ne sattı. Germiyanoğlu Süleyman-şah da, kızı Devlet Hatun'u I. Murad'ın oğlu Yıldırım Bayezid ile evlendirirken Kütahya, Tavşanlı, Simav, Eğrigöz gibi şehir ve kaleleri kızının çeyizi olarak Osmanlılara bıraktı.31 Böylece, Osmanlıların Karamanoğulları ile Batı Anadolu'da komşu olması, Ali Bey'i son derece telâşlandırdı. Ali Bey, I. Murad'ın Rumeli'deki meşguliyetinden yararlanarak, Beyşehir ve Seydişehir'e saldırdı. Bundan dolayı I. Murad, Ali Bey'in üzerine yürüdü. Ali Bey, Sultan I. Murad'dan af talebinde bulundu. I. Murad, Ali Bey'in sözüne güvenilemeyeceğini ileri sürerek, damadının af talebini reddetti. Karamanlı ve Osmanlı kuvvetleri ilk defa Konya önlerinde karşılaştı. Osmanlı ordusunun sol kanadının başında bulunan Şehzade Bayezid, savaş başlar başlamaz, yaptığı bir yıldırım harekâtı ile Karaman ordusunu ikiye biçerek, dağıttı. Ali Bey kaçıp Konya Kalesi'ne kapandı. Osmanlı ordusu, Ali Bey'i bu defa Konya Kalesi'nde kuşattı. Ali Bey, Osmanlı ordusuna karşı koyamayacağını anlayınca, eşi vasıtasıyla barış istedi. Kızının gözyaşlarına ve yalvarmalarına dayanamayan Sultan Murad, yumuşadı ve damadının barış talebini kabul etti. Ali Bey'in Konya önünde gelip elini öpmesini istedi.32 Barış şartlarını savaşın galibi belirledi. Buna göre, aldığı yerleri geri vermek ve Osmanlı ülkesine bir daha saldırıda bulunmamak şartıyla Ali Bey ile barış yapıldı (1386).

Barış havası çok uzun sürmedi. Ali Bey, I. Murad'ın Kosova Savaşı'nda şehit düşmesi üzerine sözünü bozarak, Osmanlılara karşı Aydınoğulları ve Menteşeoğulları ile bir ittifak cephesi meydana getirdi. Fakat, Ali Bey müttefikleri ile birleşmeye fırsat bulamadı. I. Murad'ın yerini alan oğlu Bayezid, bir yıldırım harekâtı ile Saruhan, Aydın, Menteşe ve Germiyanoğulları Beyliklerine birer birer son verip, topraklarını ilhak ettikten sonra Karamanoğullarının üzerine yürüdü. Yıldırım Bayezid'in karşısına çıkmaya cesaret edemeyen Ali Bey, Taş-eli'ne kaçtı. Elde ettiği başarıyı yeterli bulan Yıldırım Bayezid, Ali Bey'in buradan yaptığı barış teklifini kabul ederek geri döndü. Yapılan antlaşmaya göre, Çarşamba suyu iki Türk devleti arasında sınır kabul edildi (1390).33

Timur'un Doğu Anadolu sınırlarına dayanması, Anadolu'daki siyasî havayı birden hareketlendirdi. Ali Bey, gönderdiği bir elçi ile Timur'a himayesi altına girmek istediğini bildirdi.34 Bunun üzerine, Kadı Burhaneddîn Ahmed, Karamanoğulları topraklarına doğru harekete geçti. Çünkü o, hem Timur'a hem de Ali Bey'e karşı idi. İki ateş arasında kaldığını düşünüyordu. Bundan dolayı, bu iki Türk beyliği arasında sert çarpışmalar meydana geldi.

Ali Bey, Kadı Burhaneddîn Ahmed'in saldırılarını geri püskürttükten sonra Timur'dan aldığı cesaretle Osmanlılara ait Ankara üzerine yürüdü. Bu yüzden Ali Bey'in Osmanlılarla arası açıldı. Yıldırım Bayezid, Karamanoğulları Beyliği'ne tamamen son vermek gayesiyle tekrar harekete geçti. Ali Bey, Osmanlı ordusunu Konya önlerinde karşıladı. İlk günkü çarpışmada taraflar birbirine karşı üstünlük sağlayamadı. Karanlık basınca her iki ordu da savaşa son verdi. Yıldırım Bayezid, gece karanlığından yararlanarak, ordusunun bir kısmını Karaman ordusunun arkasına geçirdi. Günün ilk ışıklarıyla iki kuvvet arasında sıkışıp kalmış olduğunu gören Ali Bey'in cesareti kırıldı. Ordusunu

alarak, süratle Konya surlarının arkasına çekildi; şahsını ve ailesini Konya kalesinde emniyet altına aldı.

Yıldırım Bayezid, kesin sonuç alabilmek için bu defa Konya şehrini kuşattı. Kuşatma on gün sürdü. Çıkarlarını ve hayatlarını her şeyin üzerinde tutan Konya şehrinin ileri gelenleri, gizlice yaptıkları görüşmelerle Yıldırım Bayezid'den canlarına ve mallarına dokunulmaması konularında güvence alarak, şehrin kapılarını Osmanlı ordusuna açtılar. Konya halkından destek göremeyen Ali Bey ise, ümitsizce giriştiği mücadeleyi kaybetti; yakalanarak Yıldırım Bayezid'in huzuruna getirildi. Ali Bey'in önünde, Yıldırım Bayezid'e boyun eğmek veya ölmek şıklarından biri bulunuyordu. Fakat o, boyun eğecekmiş gibi gözükmüyordu. Yüzünde ve tavrında, bir tutsağın üzüntü ve utanma ifadesi bulunmuyordu. Aksine hanedanlarının şerefini ve gururunu yükseltecek bir tavır içerisindeydi. İşte bu vaziyette, iki Türk hükümdarı arasında geçen şu kısa konuşma, Ali Bey hakkında verilecek hükmü çabuklaştırdı:

Yıldırım Bayezid, Ali Bey'e “Niçin bana bağlılık göstermedin? ” diye sordu. Ali Bey, bu soruya, “Niçin sana bağlı olayım? Ben de senin gibi bir hükümdarım” şeklinde cevap verdi.35

Bu tavır ve sözler, Ali Bey'in affedilme ihtimalini tamamen ortadan kaldırdı. Son derece sinirlenmiş olan Yıldırım Bayezid, adına uygun bir süratle hükmünü verdi ve Ali Bey'i celladına teslim etti. Saldırgan tutumundan bir türlü vazgeçmeyen Ali Bey, hemen orada idam edildi. Yıldırım Bayezid, aynı zamanda yeğenleri olan Ali Bey'in oğulları Mehmed ve Ali Beyleri anneleriyle birlikte Bursa'ya sevk ederek, her ikisini de göz hapsine aldı.

Bundan sonra Yıldırım Bayezid, hiçbir ciddî engelle karşılaşmaksızın Konya'dan Larende'ye (Karaman) kadar ilerledi. Larende halkı, Yıldırım Bayezid'in önünde direnmeden teslim oldu. Sultan Bayezid, Toros dağlarının kuzeyinde kalan Karamanoğulları topraklarını tamamen Osmanlı Devleti'ne katarak, bu beyliğe son verdi (1398). Enerjik ve savaşçı Karamanlı askerî gücünü de, Osmanlı Devleti'nin hizmetine aldı. Böylece, Osmanlı hâkimiyeti altında, Anadolu Türk birliğini kurma faaliyetinde, hem büyük bir mesafe alınmış, hem de Yıldırım Bayezid'in önündeki en büyük engel ortadan kalkmış oldu. Artık, Anadolu'da Osmanlı Devleti'ne direnebilecek güçlü bir beylik kalmamıştır.

4. Anadolu Üzerinde Timur ile Bayezid'in Çekişmesi

İşte tam bu sırada, ortadan kaldırılmış olan Anadolu Türk Beyliklerinin haklarını korumak bahanesiyle Yıldırım Bayezid'in karşısına Timur çıkıverdi. Timur'un Yıldırım Bayezid'den istediği şey, Anadolu Türk beylerinden aldığı tahtları ve toprakları kendilerine iadesi idi. Timur'un bu isteği Yıldırım Bayezid tarafından bir meydan okuma ile hemen reddedildi. Timur, bu meydan okumaya, aynı şekilde bir meydan okuma ile karşılık verdi. Fakat Timur, kendine güvenmenin verdiği siyasî bir olgunlukla hep alttan alıyordu. Daha doğrusu o, alttan almak suretiyle rakibini hem tahrik ediyor, hem de kendi üzerine çekiyordu. Buna karşılık Yıldırım Bayezid, Avrupa'nın en büyük ve en mükemmel ordularına karşı kazandığı zaferlerin kendisine verdiği gururla rakibini küçümsüyordu. Zira, onun Timur'a

gönderdiği mektupların hepsi, rakibine hakaret eden ve küçümseyen ifadelerle dolu idi. Böylece, iki büyük Türk hükümdarı arasındaki zıtlaşma ve gerginlik doruk noktasına ulaştı.

Artık Timur, savaş ateşini tutuşturacak bir kıvılcım aramaya başlamıştı. Bu gaye ile Anadolu'ya girdi. Sivas'ı vurdu. Şehri savunan Bayezid'in oğlunu öldürdü. Şehzadenin kesilmiş başı kartallara yem olarak atıldı. Hayatlarına ve mallarına dokunmayacağına dair söz verdiği halde şehir halkını kılıçtan geçirdi. Geride tüyler ürpertici bir manzara bıraktı. Bütün bunlardan sonra, Anadolu'nun kaderini tayin için Timur ile Yıldırım Bayezid'in karşı karşıya gelmeleri kaçınılmaz oldu.

Burada şu soruya da cevap vermek gerekmektedir. Yıldırım Bayezid, Timur'un üzerine değil, aksine Timur Bayezid'in üzerine yürümüştür. O halde Timur'un hareketlerine yön veren duygu ne idi? Hemen belirtelim ki, bu duygu, yenmek ve hükmetmek ihtirasıdır. Daha doğrusu Timur'un gayesi, Anadolu'yu ele geçirmek değildi; Yıldırım Bayezid'i yenmek, zafer kazanmak ve böylece adının ve soyunun şöhretini yükseltmekti. Esâsında, Timur bakımından Anadolu Türk Beyliklerinin hakkını talep etmek, savaş için bir sebep değil, bir bahane idi. O, Yıldırım Bayezid'in karşısına, yüksek insanî idealleri asıl amacına kılıf yaparak çıkmıştır. Şurası da bir gerçektir ki, Timur, bir İslâm ülkesine saldırmayı, daha da önemlisi Hıristiyanlara karşı İslâmiyeti savunan bir devleti yıkmayı asla istememiştir.36 Fakat, ihtirası onu, istemediği bir tarihî rolü oynamak zorunda bırakmıştır.

Timur, Anadolu'nun kaderini tayin için Ankara'nın Çubuk Ovası'nda Yıldırım Bayezid ile yaptığı savaşı, rakibini de esir alarak kazandı (1402). Bu savaş, Osmanlılar için tarihin akışını tamamen değiştirmedi; sadece biraz duraklattı. Ankara Savaşı'nın Anadolu Türk Beylikleri bakımından siyasî sonucu ise şu oldu: Yıldırım Bayezid'in ortadan kaldırarak, Osmanlı Devleti'ne kattığı bütün Beylikler, Timur'a bağlı olarak yeniden kuruldu.

5. Karamanoğulları Beyliği'nin Yeniden Teşekkülü ve Karamanlı-Osmanlı İlişkileri

Ankara Savaşı'nda (1402) Yıldırım Bayezid'i yenip esir alan Timur, Bursa'da tutuklu bulunan Ali Bey'in oğulları Mehmed ve Ali Beyleri serbest bıraktı; onlara babalarının topraklarını vererek, tekrar Karamanoğulları Beyliği'nin kurulmasını sağladı. Hatta o, Karamanoğulları Beyliği'nin yeniden kurulmasını sağlamakla kalmadı; Ali Bey'in oğullarına, babalarının gösterdiği bağlılıktan dolayı Osmanlı ve diğer komşu beyliklerin topraklarından bazı yerleri de vererek,37 onları ödüllendirdi. Bundan sonra, Alâeddin Ali Bey'in oğullarından Mehmed Bey, beyliğin başına geçerken, Ali Bey de kardeşine bağlı kalarak Niğde Emîri oldu.

Fakat, Karamanoğullarının Osmanlılara karşı tavırlarında bir değişiklik olmadı. Karamanlı beylerinin hali, sahip olamadıkları şeylere düşman olan kimselerin davranışını yansıtmaktaydı. Onlar, Anadolu'da liderliği ve üstünlüğü Osmanlı hükümdarlarına kaptırmış olmanın verdiği bir kompleksle âdeta kıskançlık hummasına tutulmuş bulunuyorlardı.

Mehmed Bey, babasının saldırgan politikasına devam ederek, tekrar Osmanlıları uğraştırmaya başladı: Bu sırada siyasî ortam kendisi için son derece uygundu. Zira, Bayezid'in oğulları Osmanlı

tahtı için kendi aralarında kıyasıya bir mücadelenin içine girmiş bulunuyorlardı. Hiçbirinin etrafı ile ilgilenecek hali yoktu. Bayezid'in oğulları arasındaki otorite (iktidar) mücadelesini kendi lehine değerlendiren Mehmed Bey, hemen harekete geçti; Germiyanoğulları topraklarını işgal ettikten sonra Osmanlı Devleti'nin merkezi Bursa'yı kuşattı. Bu arada, surların dışında bulunan dayısı Yıldırım Bayezid'in mezarını açtırdı. Türk ve İslâm geleneklerine aykırı olarak cesede hakarette bulundu. Yıldırım Bayezid'in oğullarından Mehmed Çelebi'nin üzerine gelmekte olduğunu duyunca da şehri ateşe vererek, sür'atle bölgeyi terk etti. Mehmed Bey, yolda haberin doğru olmadığını öğrendiyse de, geri dönmedi.38

Bunun üzerine Mehmed Çelebi, Mehmed Bey'e karşı intikam seferine çıktı; Mehmed Bey'in ele geçirdiği Osmanlı topraklarını birer birer geri aldı. Mehmed Çelebi, sefer sırasında hastalanınca, geri dönmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Karaman seferine devam eden Bayezid Paşa, Mehmed Bey'i Konya önünde sıkıştırarak, onu barışa zorladı. Bayezid Paşa, Osmanlı topraklarına karşı herhangi bir harekette bulunmayacağına dair söz vermesi üzerine Mehmed Bey'i affetti. Osmanlı ordusu geri çekildi (1414).

Mehmed Bey, sözünde durarak, ölünceye kadar Osmanlı ülkesine karşı herhangi bir harekette bulunmadı; fakat, Osmanlılara karşı yersiz güvensizliğide devam etti. Osmanlıların karşısına güçlü bir rakip çıkarmak amacıyla Memlûklerin himayesi altına girdi ve Memlûk sultanı adına para bastırdı.

1424 yılında ölen Mehmed Bey'in yerine oğlu İbrahim Bey geçti. İbrahim Bey, ülkesine tamamen hâkim olduktan sonra Memlûkler ile olan bağını keserek, serbest hareket etmeye başladı. Öte yandan o, Osmanlılara karşı cephe alarak, Sırplar ve Macarlar ile bir ittifak içine girdi.39 İbrahim Bey, bununla da kalmadı; Osmanlılar, Sırplar ve Macarlar ile savaşırken, arkadan vurarak, Osmanlılara ait bazı yerleri işgal etti. Bunun üzerine, İbrahim Bey'i cezalandırmak için Karamanoğulları topraklarına giren II. Murad, İç-el'e kadar ilerledi. II. Murad'a karşı koyamayan İbrahim Bey, araya devrin bilginlerini koyarak, barışı güçlükle elde etti.40 Fakat güçlükle elde ettiği barışın değerini takdir edemedi; Osmanlıların Rumeli'de meşgul bulundukları bir sırada tekrar saldırıya geçti. Devrin bilginlerinden fetva alan II. Murad, ordusu ile Karamanoğulları üzerine tekrar yürüdü. İbrahim Bey, II. Murad'ın karşısına çıkmaya cesaret edemedi. Osmanlı ordusu tekrar İç-el'e kadar ilerledi. Bu arada Karaman ülkesi bütünüyle tahrip ve yağma edildi.41 İbrahim Bey, pek çok mala ve cana mal olan bu savaştan sonra Osmanlılara boyun eğmek zorunda kaldı (1444).

İbrahim Bey, bundan sonra Osmanlı topraklarına bir daha saldırıda bulunmadı. Fakat, Osmanlılardan intikam alma hırsını da bir türlü içinden söküp atamadı. Osmanlılara karşı düşmanlık siyaseti güden Venediklilerle temasa geçti. Yazdığı bir mektupta Osmanlıları "ortak düşman" olarak vasıflandıran İbrahim Bey, Venediklilerle bir ticaret anlaşması imzaladı. Bu ticaret antlaşmasında-hiç de gereği olmadığı halde-Venediklilere geniş imtiyazlar verdi (1453). Bu imtiyazların en önemlisi, Karaman ülkesinde Venedikli tüccarlardan gümrük vergisi alınmamasıdır. Diğer bir imtiyaz da, Venediklilerin istedikleri yerlerde adlî yetkilere sahip konsolosluk açmalarına izin verilmesidir.42

6. Karamanoğulları Beyliği'nin Sonu

İbrahim Bey'in son zamanlarında oğulları arasında taht mücadelesi başladı. Bu mücadele sırasında İbrahim Bey öldü. Oğullarından Pîr Ahmed, babasının tahtını ele geçirerek, Konya'da beyliğini ilân etti. Silifke'yi kendine merkez edinen diğer oğlu İshak Bey de Pîr Ahmed'e karşı mücadeleye geçti. Fakat her iki kardeş de, iktidarlarının devamını kendi güçlerinde değil, büyük devletlerin destek ve himayesinde görüyorlardı. Bunlardan İshak Bey, kardeşine karşı Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın yardımına başvururken, Pîr Ahmed de Akşehir, Beyşehir ve Ilgın gibi şehirleri Osmanlılara terk ederek, Fatih Sultan Mehmed'in desteğini kazanmaya çalıştı. Hatta, Pîr Ahmed, Osmanlılarla bu hususta bir anlaşma yaptı. Fakat, bir süre sonra yaptığı anlaşmaya sadık kalmayarak, Osmanlıların karşısında oluşan Venedik-Akkoyunlu ittifakına katıldı. Pîr Ahmed'in tavrına kızan Fatih Sultan Mehmed, ordusu ile Karaman ülkesi üzerine yürüdü. Karaman ilinin yolunu açan Konya şehrini ele geçirdi. Fakat, batıda daha önemli işleri olduğu için Fatih Sultan Mehmed geri dönmek zorunda kaldı.

Vezir-i Azam Mahmûd Paşa, Fatih'in bıraktığı yerden Karaman seferine devam etti. Büyük bir kararlılıkla Karamanoğulları üzerine yürüyen Mahmûd Paşa, dağ geçitlerinde Karamanlı kuvvetlerini sıkıştırdı; hepsini birer birer imha ederek, Tarsus'a kadar bütün Karaman ülkesini ele geçirdi. Fakat, İç-el tarafına çekilen ve Toros dağlarının derin vadilerine saklanan Karamanlı beylerini yakalayamadı. Seferin uzaması ve kesin sonucun gecikmesi, Fatih Sultan Mehmed'i kızdırdı. Bu durumu kendi lehine ustalıkla kullanan Rum Mehmed Paşa, Mahmûd Paşa'yı Vezir-i Azamlıktan azlettirerek, yerini aldı. Rum Mehmed Paşa'nın asıl amacı, Karamanoğullarını ezerek, İstanbul'un intikamını almak idi.[43] Rum Mehmed Paşa'nın bu niyeti, Larende'ye girer girmez hemen anlaşıldı. Paşa, görevini bir komutandan çok, bir cellat gibi yerine getirmeye başladı: Larende'nin cami ve medreselerini yaktı, yıktı. Şehrin kadınlarını ve erkeklerini meydanda toplatıp, edep yerlerine varıncaya kadar üzerlerindeki bütün elbiseleri soydurmak suretiyle hepsini utanca boğdu.[44] Kısaca söylemek gerekirse, Rum Mehmed Paşa, Karaman ülkesini ele geçirmekten çok, âdeta katliama tâbi tuttu. Gerçek niyeti anlaşılınca da, Fatih Sultan Mehmed tarafından geri çekildi. Yerine İshak Paşa tayin edildi. İshak Paşa'ya karşı koyamayan Pîr Ahmed, kaçarak Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'a sığındı; kardeşi İshak Bey ise Silifke'ye kapandı. Fatih Sultan Mehmed, Karaman topraklarının idaresini bütünüyle şehzâde Mustafa'ya bıraktı.

Pîr Ahmed, Fatih Sultan Mehmed ile Uzun Hasan arasında olan Otlukbeli Savaşı'na katıldı (1473). ve bu savaşta Uzun Hasan'ın yenilmesiyle son derece müşkül bir duruma düştü. Fatih Sultan Mehmed, Otlukbeli Savaşı'ndan sonra Karamanoğullarının üzerine Gedik Ahmed Paşa'yı gönderdi. Ermenek önünde Pîr Ahmed'i yenen Gedik Ahmed Paşa, onu yakalayarak öldürdü. Gedik Ahmed Paşa, bundan sonra Karamanoğullarının son dayanak noktası olan Silifke üzerine yürüdü; burayı da alarak, Karamanlı ülkesinin fethini tamamladı. Öte yandan, Şehzâde Mustafa'nın ölümü üzerine Karamanoğulları ülkesinin idaresi, Şehzâde Cem'e verildi. Böylece, Karamanoğulları Beyliği'nin siyasî varlığı tamamen sona erdi.

7. Medenî ve Kültürel Faaliyetler

Türkiye Selçuklu Devleti hükümdarlarının tek başlarına hâkim oldukları Anadolu toprakları, Türkiye Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra, 20'den fazla Türk beyliği arasında paylaşılmıştır. Bunlardan Karamanoğullarının payına, "Ermenek, Larende, Konya Aksaray, Niğde, Mut ve Konya Ereğlisi" gibi şehir ve kasabalarla "Taş-eli ve İç-el" gibi bölgeler düşmüştür.

Başlangıçta Beyliğin merkezi, Ermenek şehri idi. Karamanoğulları Larende'yi ele geçirdikten sonra, Beyliğin merkezini buraya almışlardır. Bundan böyle, Larende, hanedana adını veren Karaman ismiyle anılmaya başlamıştır. Karamanoğulları, Ankara Savaşı'ndan sonra beylikleri yeniden teşekkül edince, beyliğin merkezini bu defa Konya'ya taşımışlardır. Ayrıca, Niğde ve Silifke gibi şehirler de, zaman zaman Karaman beyleri tarafından idarî merkez olarak kullanılmıştır.

Ticaret: Türkiye Selçuklu Devleti'nin merkezi ve en büyük şehri olan Konya (Darü'l Mülk), Karamanoğulları zamanında da ticarî ve medenî üstünlüğünü, değerini ve önemini korumuştur. Bu önemli merkez, tıpkı Selçuklu devrinde olduğu gibi Anadolu üzerinden geçen doğu-batı, kuzey-güney transit ticarete aracılık etmiştir. Bu transit ticaret, Beyliğin ekonomisine büyük gelirler sağlamıştır. Zira, Karamanoğulları, Kıbrıs üzerinden Lamos, Silifke, Anamur, Alanya (Alâiye) ve Manavgat kıyıları ve limanları vasıtasıyla Anadolu'ya mal sevk eden Ceneviz ve Venedik tüccarlarından gümrük vergisi alıyorlardı. Ayrıca onlar, yerli ve yabancı bütün tüccarlardan Toros geçitlerinde de, koruma ve geçiş vergisi tahsil ediyorlardı.45

Karamanoğullarının gelirleri sadece gümrük vergilerinden ibaret değildi. Onlar, kendi mamullerini dışarıya satmak suretiyle de gelir elde etmekteydiler. Meselâ, "Karaman atları, halıları ve kilimleri" çok meşhur olup, yabancı tüccarlar tarafından yüksek fiyatlar ödenerek satın alınmaktaydı.46

İmar Faaliyetleri: Karamanoğulları, Türkiye Selçuklu Devleti'nin siyasî mirasına bütünüyle sahip olup, görev ve sorumluluklarını yerine getirmek istemişlerse de, bu teşebbüslerinde başarılı olamamışlardır. Anadolu'da siyasî üstünlüğü ve hâkimiyeti daha işin başında Osmanoğullarına kaptırmışlardır. Onlar siyasî alanda gösteremedikleri başarıyı, diğer Türk beylikleri gibi Anadolu'da Selçuklu kültürünü devam ettirmek ve geliştirmekle göstermişlerdir. Karaman beyleri, özellikle Larende ve Ermenek gibi küçük kasabaları imar ederek, Selçukluların büyük şehirleriyle aynı imkânlara sahip parlak birer merkez haline getirmişlerdir. Başta Larende ve Ermenek olmak üzere, Konya, Niğde, Aksaray, Ürgüp, Konya Ereğlisi ve Mut gibi şehir ve kasabalarda, Selçuklu devri eserleriyle boy ölçüşebilecek değerde cami, medrese, imarethane ve türbe türünden dinî, ilmî, sosyal hizmet veren birçok eser inşa etmişlerdir.

Karamanoğulları Beyliği'ne ait camilerde genellikle "kufe" tipi hâkimdir. Enine plânlı, avlulu veya avlusuz olan bu camilerde, harim (namaz kılınan kısım) eşit aralıklarla sıralanan payeler ve sütunlar tarafından sahınlara (sütunlar arasında kalan mekan) bölünmüştür. Bu eserlerin hem mimarî unsurlarında, hem de süslemelerinde, Selçuklu sanat tarzının ve geleneğinin bütün özelliklerini

görmek mümkündür.47 Ayrıca Karamanoğulları, Selçuklu çini geleneğini de devam ettirmişler ve bu sanatı cami, mescit, medrese, minare ve türbe gibi dinî yapıların hepsinde ustalıkla kullanmışlardır.

Denizli (Lâdik) Beyleri (İnançoğulları)

1. Uç Gâzîsi Mehmed Bey ve Faaliyetleri

Moğol istilâsı önünden kaçarak Anadolu'ya gelen Türkmen kütleleri, genellikle "batı uçları"nda toplanmışlardır. Bir Arap coğrafyacısının bildirdiğine göre, XIII. yüzyılın ortalarında Denizli, Kütahya, Afyon ve Eskişehir civarında 200 bin, Kastamonu civarında 100 bin, Ankara civarında da 30 bin çadırlık büyük Türkmen kütleleri görülmüştür.48 Bugünkü sayı ile bu, 2 veya 2,5 milyonluk bir nüfus demektir.

Denizli, Honas, Dalaman şehirleri ve çevrelerine yerleşmiş olan Türkmenlerin başında "Uç Gâzîsi" sıfatıyla Mehmed Bey, kardeşi İlyas Bey, damadı Ali Bey ile Sevinç ve Salur Beyler bulunuyordu. Mehmed Bey, gazâ ve akın faaliyetlerinin yanı sıra düzenli olarak Selçuklu Sarayı'nı ziyaret ediyor, bağlılığını bildiriyor ve aksatmadan vergilerini ödüyordu. O, bu arada Mevlânâ ve çevresi ile görüşüyor ve onlarla dostluklar kuruyordu. Mehmed Bey, bu ziyaretler sırasında Mevlânâ ve çevresinin etkisi altında kalmış olmalı ki, emri altındaki Türkmenlerin başlarındaki "kırmızı49 börkler"i çıkarttırıp, yerine Mevlevîlerin sembolü olan "ak börkler" giydirmek suretiyle onları diğer Türkmenlerden ayırarak, Mevlevîlere meylini göstermek istemiştir.50

Moğol hükümdarları Mengü ve Hülagü Kaanlar, 1259 yılında çıkardıkları bir "yarlıg" (ferman) ile Türkiye Selçuklu Devleti'ni II. İzzeddin Keykâvus ve IV. Kılıç Arslan kardeşler arasında bölüştürdüler. Devletin ve saltanatın bölünmesini kabul etmeyen Sultan II. İzzeddîn Keykâvus, 1262 yılında Moğollara ve kardeşine karşı "Türk istiklâlinin ve İslâm cihadının temsilcisi olarak" harekete geçti. Diğer Türkmen beyleri gibi Mehmed Bey de, bu tavrından dolayı İzzeddin Keykâvus'un yanında yer alarak, ona mücadelesinde destek verdi. Moğolların desteklediği IV. Kılıç Arslan'ın saltanatını ise tanımadı. Fakat, Sultan II. İzzeddin Keykâvus, Moğollara ve kardeşine karşı giriştiği mücadeleyi kaybetti ve Anadolu'yu terk etmek zorunda kaldı.

IV. Kılıç Arslan'ın Moğolların desteği ile tek başına Selçuklu saltanatını ele geçirmesi ve kardeşi II. Keykâvus'u da ülkeden uzaklaştırması (1262), Mehmed Bey'in durumunu son derece güçleştirdi. Daha doğrusu, onun tek başına Moğollara karşı koyması imkânsız hale geldi. Bu durumda Mehmed Bey için Moğolların yüksek hâkimiyetini tanımaktan ve Selçuklu idaresine itaat etmekten başka çare kalmadı. Nitekim, Mehmed Bey de öyle yaptı; gönderdiği bir elçi ile Moğollara itaatini arz etti. Ayrıca, onlara vergi vermeyi ve merkezden gönderilecek bir vali (şahne) tarafından devamlı kontrol edilmeyi de kabul etti. Fakat, İlhanlı Moğol Hükümdarı Hülagü Han, bunu yeterli bulmadı; Mehmed Bey'in bizzat devletin merkezine gelerek, itaatini arz etmesini istedi. Mehmed Bey, aralarında güvensizlik hali devam ettiği için Hülagü Han'ın isteğini yerine getirmekten kaçındı. Bunun üzerine harekete geçen Hülagü Han, bir taraftan Selçuklu-Moğol ordusunu Mehmed Bey'in üzerine sevk ederken, diğer

taraftan da Mehmed Bey'in damadı Ali Bey'i beylik vaadiyle kendi safına çekti. Mehmed Bey, Selçuklu-Moğol ordusu ile yaptığı savaşı Ali Bey'in ihaneti yüzünden kaybetti ve kaçmak suretiyle canını zor kurtardı. Bundan sonra Mehmed Bey, aman dilemek ve itaatini arz etmek suretiyle beyliğini kurtarmak istedi. Selçuklu Sultanı, kendi arzusu ile teslim olan Mehmed Bey'i affetti. Fakat, Selçuklu komutanları verilen söze rağmen Mehmed Beyi öldürdüler. Ali Bey ise, ihanetinin karşılığı olarak beyliğin başına geçirildi.51

Ali Bey, 1277 yılına kadar Moğollara tâbi kaldı. Bu tarihte, bir taraftan Memlûk Sultanı Beybars'ın, diğer taraftan Karamanoğlu Mehmed Bey'in vurduğu darbelerle Anadolu'daki Moğol hâkimiyeti hemen hemen çökme noktasına geldi. Bu durumdan yararlanan Ali Bey, bağımsızlığını ilân etti. Fakat, bu olayın hemen ardından Abaga Han'ın gönderdiği Selçuklu-Moğol ordusuna karşı koyamadı; tekrar itaatini arz etmek zorunda kaldı. Ali Bey, Moğolların gözünde güvenilirliğini yitirdiği için azledildi ve kapatıldığı Afyonkarahisar Kalesi'nde üzüntü ve ıstırap içinde öldü.52

2. İnanç Bey ve Halefleri

Ali Bey'den sonra Denizli (Ladik) Beyliği'nin toprakları, Germiyanoğulları ve Sahip Ataoğulları arasında çekişme konusu oldu. Bazen Germiyanoğulları, bazen de Sahip Ataoğulları tarafından işgal edilen bu topraklar, bu iki beylik arasında sık sık el değiştirdi. Sonunda Denizli Beyliği ve toprakları, hapiste ölen Ali Bey'in oğlu İnanç Bey'e geçti. Beyliğe adını veren İnanç Bey, 1335 yılına kadar Moğollara bağlı kaldı; Germiyanoğulları ile iyi geçinme yolunu tuttu; uzun süren beyliği süresince önemli bir faaliyette bulunmadı.

Beyliğin merkezi olan Denizli, İnanç Bey zamanında bölgenin en güzel ve en büyük şehri haline gelmiştir. Şehrin 7 camisi, parlak bir çarşısı, güzel bağ ve bahçeleri vardı. Burada, dünyada eşi emsali olmayan altın işlemeli pamuk elbiseler dokunmaktaydı.53

İnanç Bey'in 1340 yıllarında öldüğü tahmin edilmektedir. Yerini, ilim ve kültür sever bir bey olan oğlu Murad Arslan almıştır. Murad Arslan, "Fatiha ve İhlâs" surelerinin Türkçe tefsirlerini yaptırarak,54 Türk dilinin ve kültürünün gelişmesine hizmet etmiştir.

Murad Arslan'dan sonra Beyliğin başına oğlu İshak Bey geçti. Babası gibi ilim ve kültür sever bir hükümdar olan İshak Bey, Beyliğini koruyamadı. Denizli Beyliği'nin toprakları onun zamanında Germiyanoğulları tarafından ilhak edildi (1368).

Çobanoğulları

1. Uç Beylerbeyi Hüsâmeddîn Çoban ve İlk Faaliyetleri

Türkiye Selçuklu Devleti'nin Bizans ile olan sınırlarında, çok miktarda Türkmen kütlesinin toplanmasıyla "batı uçları" oluşmuştur. "Batı uçları" da, eski Türk devlet teşkilâtındaki ikili sisteme uygun olarak "sağ ve sol kol" şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan merkezi Kastamonu olan "sağ

kol”un başında Hüsâmeddîn Çoban, merkezi Ankara olan “sol kol”un başında da Seyfeddîn Kızıl bulunuyordu. Çobanoğulları Beyliği, Hüsâmeddîn Çoban’ın “Sağ Kol Uç Beylerbeyi” (Melikü’l-Ümerâ) olarak Kastamonu ve çevresinde bulunan Türkmenlerin başına geçmesiyle teşekkül etmeye başlamıştır. Hüsâmeddîn Çoban, Oğuzların “Kayı” boyundan idi.55

Tarihî kayıtlara göre, Hüsâmeddîn Çoban, ilk defa Sultan I. İzzeddîn Keykâvus ile Melik Alâeddîn Keykubâd arasında geçen otorite (iktidar) mücadelesine karışmış, bunlardan Keykâvus’un yanında yer alarak, onunla birlikte Keykubâd’a karşı savaşmıştır (1212). Bu mücadelede Sultan I. İzzeddîn Keykâvus galip gelmiştir.56 Bundan sonra Hüsâmeddîn Çoban, Keykâvus’un bütün saltanatı boyunca (1211-1220) mevkiini ve itibarını korumuş; batı uçlarında devamlı akın ve gazâ faaliyetinde bulunmuştur.57

Sultan I. İzzeddîn Keykâvus’tan sonra Türkiye Selçuklu tahtına çıkan Alâeddîn Keykubâd, bağlılıklarını arz etmeleri için bütün uç beylerini huzuruna çağırdığında, bu beyler arasında Hüsâmeddîn Çoban da bulunuyordu. Alâeddîn Keykubâd, Hüsâmeddîn Çoban’ın beylik menşurunu yenileyerek, onu tekrar eski yerine, yani Kastamonu ve çevresine göndermiştir.58

2. Hüsâmeddîn Çoban’ın Suğdak Seferi ve Karadeniz Ticaret Yolunu Açması

Kırım ile Sinop arasında son derece işlek bir ticaret yolu vardı. Bu yol üzerinden İslâm ülkelerinin malları kuzey ülkelerine, kuzey ülkelerinin malları da İslâm ülkelerine akıyordu. Fakat, Kırım’a kadar uzanan Moğol istilâsı, bölgedeki güvenliği bozmuş ve ticareti aksatmıştı. Hatta, tüccarlardan bazılarının malları soyulmuştu. Malları soyulan tüccarlar da, bölgenin en muktedir hükümdarı olan Sultan I. Alâeddîn Keykubâd’a başvurarak, yardım istediler. Türk devlet anlayışına uygun olarak hareket eden Keykubâd, tüccarların zararlarını hazineden tazmin ettiği gibi,59 Kırım üzerine bir sefer düzenlemeye ve yolları güvenlik altına almaya karar verdi. Bu gaye ile Sinop’ta bir donanma hazırlattı. Donanmanın başına Uç Beylerbeyi Hüsâmeddîn Çoban’ı geçirdi.

Sultan I. Alâeddîn Keykubâd’ın emri ile Kırım’a hareket eden Hüsâmeddîn Çoban, 1227 yılında Suğdak limanına ulaştı. Kırım ve çevresinin hâkimi Kıpçak Hanı, çeşitli kavimlerden oluşan 10 bin kişilik bir ordu hazırlayarak, Çoban’ın karşısına çıktı. İlk günkü çarpışma, tarafların birbirlerini tanıma, savaş güçlerini ölçme, zayıf ve kuvvetli yanlarını öğrenme şeklinde geçti. Nitekim akşam karanlığı bastıktan sonra karargâhlarına çekilen taraflar, bu hususta hemen bir durum değerlendirmesi yaptılar. Bu durum değerlendirmesinde Hüsâmeddîn Çoban, savaşa daha büyük bir gayretle devam etme kararı aldı.

Hüsâmeddîn Çoban’ın gücü karşısında cesareti kırılmış olan Kıpçak Hanı ise, boyun eğme ve Türkiye Selçuklu Devleti’nin yüksek hâkimiyetini tanıma yolunu tercih etti. Bundan sonra, “Rus ketenleri ve kürklerinden, mücevherler ve 20 bin dinardan oluşan büyük bir hediye paketi” hazırlatan Kıpçak Hanı, bu paketini elçisi ile birlikte hemen Çoban’ın karargâhına göndererek, kararını bildirdi.

Kıpçak Hanı'nın tâbilik (vassallık) teklifini memnuniyetle kabul eden Çoban, savaşa son verdi. Hediyeleri de bir gemi ile Kastamonu'ya gönderdi.60

Kıpçak Hanı'nın davranışı en çok Rus Knezini etkiledi: Kıpçak Hanı'nın boyun eğmek zorunda kaldığı Selçuklu askerî gücü karşısında başarı şansının bulunmadığını anlayan Rus Knezi, Kıpçak Hanı'nın yaptığı gibi hediyeleriyle birlikte elçisini gönderip, Hüsâmeddîn Çoban'dan aman diledi; vergi vermek suretiyle Selçuklu hâkimiyetini kabul etti.61 Bu suretle, Selçuklu hâkimiyeti, hiç kan dökülmeden Karadeniz'in kuzeyindeki geniş bozkır sahalara yayılmış oldu.

Hüsâmeddîn Çoban, Kıpçak Hanı ile Rus Knezi'ni Selçuklu Devleti'ne bağladıktan sonra asıl hedefi olan Suğdak şehri üzerine yürüdü. Kale duvarlarının yüksekliğine ve istihkâmlarının çok iyi berkitilmiş olmasına güvenen Suğdak halkı, teslim olmayı reddederek, savaş kararı aldı. Bunun üzerine Çoban, ordusuna saldırı emrini verdi. Fakat Selçuklu ordusu, burada beklemediği bir direnişle karşılaştı. Surları ve istihkâmları aşıp şehre giremedi. Şehir halkı, canını dişine takarak, beldelerini başarıyla savunmaktaydı. Savaşın en çok kızıştığı bir anda Selçuklu ordusu yenilmiş gibi yaparak, kaçmaya başladı. Şehir halkı bunun bir taktik olduğunu anlayamadı; büyük bir zafer kazandığı intibaına kapılarak, kaleyi ve istihkâmları terk edip, Selçuklu ordusunun peşine düştü. Çoban'ın istediği de bu idi. Bundan sonra Selçuklu ordusu, birden geri dönerek, arkasından gelen Suğdak halkını kuşatıverdi.62 Artık Suğdak halkı ya teslim olacak, ya da imha olacaktı. Cesareti ve ümidi kırılmış olan Suğdak halkı, birinci şıkkı tercih etti, yani aman dileyip teslim oldu. Zaten Çoban'ın amacı da Suğdak halkını hâkimiyet altına almaktı; onu imha etmek değildi. Böylece Selçuklu hâkimiyeti altına giren Suğdak halkı, vergi vermek, istendiği zaman yardımcı kuvvet göndermek ve devletin merkezinde rehin bulundurmak gibi klâsik tâbilik yükümlülüklerini sırtlanmak zorunda kaldı. Ayrıca, Suğdak halkının yerine getirmesi gereken bir yükümlülük daha vardı. O da malları gasp edilmiş olan tüccarların uğradıkları zararların karşılanması idi. Bu yükümlülük de, Suğdak halkı tarafından hemen yerine getirildi.63

Bundan sonra Hüsâmeddîn Çoban, muzaffer bir komutan olarak Suğdak şehrine girdi. Çoban, devlet adamı sorumluluğu ile hareket ederek, yağmaya son verdi; şehirde güvenliği ve huzuru sağladı. Daha önemlisi, Suğdak şehrinde camiler inşa ettirmek; kadı, imam ve müezzinler tayin etmek suretiyle bölgedeki İslâmlaşmanın temelini attı. Şehirdeki Selçuklu hâkimiyetinin kalıcı ve devamlı olabilmesi için de, Suğdak kalesine bir muhafız birliği yerleştirdi. Çoban son iş olarak, hazırlattığı bir gemi ile Sultan Alâeddîn Keykubâd'a esir, para, mücevher ve kıymetli kumaşlardan oluşan büyük bir hediye paketi gönderdi Ayrıca, sefer sırasında Türkiye Selçuklu Devleti adına elde ettiği bütün başarıları, Sultana bir mektupla bildirdi.64 Böylece seferini başarıyla tamamlamış olan Çoban, çok miktarda esir ve ganimetle geri döndü.

Görüldüğü gibi, Anadolu'dan yüzlerce kilometre uzaklarda yapılan bu askerî harekât, büyük tehlikelere rağmen başarıyla sonuçlanmıştır. Bu başarılı sonucun elde edilmesinde, hiç şüphesiz, Hüsâmeddîn Çoban'ın son derece kararlı ve cüretkâr bir komutan olmasının başlıca rolü vardır. Hüsâmeddîn Çoban, bu sefer sonucunda, ancak birkaç meydan savaşı ile elde edilebilecek kadar

büyük bir siyasî zafer kazanmıştır. Bu siyasî zafer, hem Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın, hem de Hüsâmeddîn Çoban'ın güç ve itibarını ölçüsüz derecede artırmıştır. Ayrıca, bu zafer, hem Selçuklu ekonomisi, hem devlet hazinesi için de son derece faydalı ve verimli olmuştur.

Suğdak seferi ile Karadeniz ticaret yolu tekrar açılmış ve güvenlik altına alınmıştır. Bunun tabiî sonucu olarak, Kırım ve Anadolu arasındaki ticaret birden hızlanmış ve eski canlılığını tekrar kazanmıştır. Öte yandan, bu yoldan faydalanarak birçok Kıpçak Türk'ü Anadolu'ya gelip, Karadeniz Bölgesi'ne yerleşmiştir. Zamanımızda yapılan bir araştırmada, Suğdak seferinden sonra deniz yoluyla Karadeniz Bölgesi'ne gelip yerleşmiş olan Kıpçak Türklerinin hâlâ eski dil özelliklerini korudukları tespit edilmiştir.65

Hüsâmeddîn Çoban, son derece yüksek insanî ve ahlâkî meziyetleri kendi şahsında toplamış bir bey idi. Her büyük lider gibi, sahip olduklarına hükmetmeyi çok iyi biliyordu. Çok kalabalık bir maiyete, sayısız mal ve mülke sahipti. Din bilginlerinin koruyucusu, erdemli insanların destekçisiydi. İkametgâhı, alimlerin sığınağı ve barınağı idi. Devamlı gazâ ve akın faaliyetinde bulunurdu. Elde ettiği ganimetlerin hepsini, kapısına gelen yoksullara dağıtırdı. Cömert ve konukseverdi. Konuklarına bol bol ikramda bulunurdu. Özel harcamalarını kendi bütçesinden yapardı. Başka bir ifade ile söylememiz gerekirse, o, kendi ihtiyaçları için devlet hazinesinden tek kuruş bile kullanmazdı. Zeki, çalışkan ve yetenekli kölelerini azledip, yüksek mevkilere çıkararak, onları devlete ve topluma faydalı insanlar haline getirirdi.66

3. Çoban Beyin Halefleri

Hüsâmeddîn Çoban'dan sonra Kastamonu ve çevresinin idaresi oğlu Alp-yürek'e (Cesur Yürek) geçmiştir. Alp-yürek'in yerini de ilim ve kültür sever bir bey olan Muzafferüddîn Yavlak Arslan almıştır. Yavlak Arslan'ın oğlu Mahmûd Bey de Çobanoğullarının son beyi olmuştur.

Yavlak Arslan, tıpkı Karamanoğlu Mehmed Bey gibi II. İzzeddîn Keykâvus'un oğullarından Kılıç Arslan'ı yanına alarak, Moğollara ve Moğol hâkimiyetindeki Selçuklu idaresine karşı İstiklâl mücadelesine girişmiştir. Fakat, Yavlak Arslan bu mücadelesinde başarılı olamamıştır; Moğol kuvvetleriyle destekli Selçuklu ordusuna yenilmiş ve savaş meydanında Selçuklu Şehzâdesi Kılıç Arslan ile birlikte ölmüştür.67

Bu savaşın Moğollar tarafından kazanılmasında Selçuklu komutanlarından Şemsüddîn Yaman Cândâr başlıca rol oynamıştır. Bundan dolayı, Kastamonu çevresinde bulunan "Eflânî" yöresi, İlhanlı Moğol hükümdarı Geyhatu tarafından Şemsüddîn Yaman Cândâr'a verilmiştir. Şemsüddîn Yaman Cândâr, Kastamonu'yu da ele geçirerek, hâkimiyet sahasını genişletmiştir. Cândâr'ın ölümünden sonra Kastamonu, Yavlak Arslan'ın oğlu Mahmûd Bey tarafından geri alınmıştır. Fakat, bu durum uzun sürmemiştir; Cândâr'ın oğlu Süleyman Paşa, anî bir baskın hareketi ile Mahmûd Bey'i ele geçirip öldürerek, tekrar Kastamonu ve çevresine hâkim olmuştur.68 Böylece, bölgede Çobanoğullarının tarihi sona ermiş, Cândâroğullarının tarihi başlamıştır (1309).

4. Medenî ve Kültürel Faaliyetler

Hüsâmeddîn Çoban'dan itibaren Kastamonu ve çevresinde kalabalık bir Türkmen kütlesi toplanmıştır. Bir coğrafya eserinde Kastamonu "Türkmenlerin başkenti" şeklinde vasıflandırılmış ve bu yörede de "100 bin çadırlık" büyük bir Türkmen kütlesinin yaşadığı belirtilmiştir.69 Bu kalabalık kütleye dayanan Hüsâmeddîn Çoban, Türkiye Selçuklu Devleti'nin en güçlü ve en büyük "Uç Beylerbeyi" olmuştur. Çoban'dan sonra gelen oğulları ve torunları da aynı unvan altında, bir asra yakın bir süre bölgedeki hâkimiyetlerini ve idarelerini sürdürmüşlerdir.

Çobanoğulları beyleri, sadece fetih ve gazâ faaliyetinde bulunmakla kalmamışlar, diğer uç beyleri gibi onlar da ilmin ve ilim adamlarının koruyucuları olmuşlardır. Özellikle, Moğol istilâsı önünden kaçarak Anadolu'ya gelen Müslüman bilim adamları, Kastamonu'da Çobanoğulları beylerinin yanında emin bir sığınak bulmuşlardır. Bu bilim adamlarından en ünlüsü Kutbeddîn Şirazî idi. Çok yönlü bir bilim adamı olan Şirazî, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde uzun süre müderrislik ve başkadılık yaptıktan sonra Kastamonu'ya gelerek, Muzafferüddîn Yavlak Arslan'ın himayesi altına girmiştir. Şirazî, Kastamonu'da da ilmî çalışmalarına devam ederek, Yavlak Arslan adına "İhtiyârât-ı Muzafferî" ismi altında bir astronomi kitabı yazmıştır.70

Yavlak Arslan'ın himayesi altında sadece Şirazî değil, başka ilim adamları da vardı. Bunların başında ünlü din bilgini Muhammed bin Mahmûd el-Hatîb ile inşa (yazı) ustası Hoylu Hasan bin Abdülmümin gelmekteydi. Muhammed bin Mahmûd el-Hatîb "Fustatü'l-Adâle" isimli eserini, Hasan bin Abdülmümin de katiplere örnek olmak üzere yazdığı "Nüzhetü'l-Küttâb" adındaki inşa kitabını Yavlak Arslan'a ithaf etmiştir.71

"Fustatü'l-Adâle", XIII. yüzyıl Türkiye'sinin dinî hayatında ortaya çıkan çarpıklıkları ve sapıklıkları göstermesi bakımından son derece önemli bir eserdir. Mahmûd bin Hatîb, eserinde, kendilerini "Cevâlika" veya "Cavlakiyan" adıyla tanıtan Kalenderî dervişlerinin inançlarını ve davranışlarını ortaya koyarak, tedbir almaları hususunda devlet adamlarını ve idarecileri uyarmıştır. Yazara göre, Kalenderî dervişleri, ne dinî hükümlere uygun hareket ediyorlar, ne de namaz kılıyorlardı. Onlar, genellikle şarap içiyorlar, esrar kullanıyor ve çalışmıyorlardı. Aralarında homoseksüel olanlar da vardı. Bu işi yapmaktan hiç utanç duymuyorlardı.72

Çobanoğulları beylerinden Mahmûd Bey de tıpkı babası gibi ilim adamlarını korumuş, ilmî faaliyetleri teşvik etmiştir. Bilim adamları, Yavlak Arslan adına olduğu gibi onun adına da eserler kaleme almışlardır. Meselâ Hasan bin Abdülmümin, "Kavâidü'r-Resâil" adlı eserini Mahmûd Beye ithaf etmiştir.73

Çobanoğulları beyleri imar faaliyetlerini de ihmal etmemişlerdir. Onlar, medrese, cami ve hastane türünden ilmî, dinî ve sağlık hizmeti veren birçok eser meydana getirerek, ülkelerini imar etmişlerdir. İmar faaliyetleri bakımından Çobanoğullarının en verimli devri Yavlak Arslan zamanıdır. Taşköprü'deki

“medrese külliyesi”, Kastamonu’daki “Atabey Cami” ve “Yılanlı Darüş-şifası” gibi eserler, onun zamanında yapılmıştır.74

Eşrefoğulları

Eşrefoğulları Beyliği, Selçuklu beylerinden Seyfeddîn Süleyman tarafından XIII. yüzyılın ikinci yarısı içinde Beyşehir ve Seydişehir çevresinde kurulmuş küçük bir beyliktir. Beyliğin ilk merkezi “Gorgorum” adında eski bir Roma şehri idi. Süleyman Bey, Beyşehir gölünün yanında kendi adıyla anılan (Süleyman şehri=Beyşehir)75 yeni bir şehir inşa ederek, beyliğin merkezini buraya nakletmiştir. Bu şehir, bugün Beyşehir adıyla anılmaktadır.

Tarihî belgelerdeki Eşrefoğulları beylerinin künyelerinden açıkça anlaşıldığı üzere, Süleyman Bey’in babasının adı “Eşref” idi. Süleyman Bey’in kurduğu beylik de, babasının adına izafeten “Eşrefoğulları” adıyla anılmıştır. Hem Eşref Bey’in, hem de Süleyman Bey’in Selçuklu Devleti’ndeki mevkileri ve görevleri bilinmemektedir. Baba ve oğul her iki beyin de daha önce Selçuklu Devleti’nin güney-batı sınırlarında “uç beyi” olmaları ve burada büyük bir Türkmen (Oğuz) kütlesine dayanmış bulunmaları kuvvetle muhtemeldir.76 Nitekim, Beyşehir ve çevresinde, Oğuzların “Avşar, Bayad, Bayındır, Salur, Kayı, Karkın, İğdir ve Kınık” boylarına mensup kalabalık bir Türkmen kütlesi yerleşmiş bulunuyordu.77

Tarihî kayıtlara göre, Eşrefoğullarının ilk defa tarih sahnesinde görünmeleri, 1277 yılında Türkiye Selçuklu Devleti’nde meydana gelen olaylarla ilgilidir. Bu tarihte Moğol hâkimiyetine karşı Anadolu’da büyük bir hareket başlatıldı. Moğollara karşı ilk harekete geçen kişi ise, Selçuklu Beylerbeyi Hatîroğlu Şerefeddîn’dir. Hatîroğlu Şerefeddîn, Moğollara karşı 1276 yılında girdiği mücadeleyi, dışarıdan yardım alamadığı için kaybetti ve öldürüldü. Bundan sonra, Selçuklu beylerine destek vermek için 1277 yılında Memlûk Hükümdarı Sultan Beybars, ordusuyla Anadolu’ya geldi. Sultan Beybars, Elbistan civarında Moğol-Selçuklu ordusunu imha ederek, Kayseri’de Selçuklu tahtına çıktı. Öte yandan, Karamanoğlu Mehmed Bey, Beybars’ın hareketine paralel olarak harekete geçerek, Konya üzerine yürüdü. İşte bu harekât sırasında Mehmed Bey’in yanında, kendi kuvvetleriyle birlikte Eşref ve Menteşeoğulları da bulunuyordu.78 Müttefik kuvvetler, Selçuklu Devleti’nin merkezini ele geçirip, bir Selçuklu şehzâdesini tahta çıkardılarsa da, Konya’daki hâkimiyetleri çok uzun sürmedi. Üzerlerine hemen bir ordu gönderildi. Selçuklu kuvvetleriyle savaşı göze alamayan müttefik beyler, Konya’yı süratle boşaltıp, kendi bölgelerine döndüler.

Bu bilginin tek kaynağı olan Anonim Selçuk-nâme, bu ortak harekâtta Eşrefoğulları kuvvetlerinin başındaki beyin adını belirtmemişse de, bu kişinin Eşrefoğlu Süleyman Bey olduğu muhakkaktır. Görüldüğü gibi, Süleyman Bey, XIII. yüzyılın son çeyreği içinde Selçuklu siyasetinde rol oynayabilecek kadar beyliğini güçlendirmiş bulunuyordu.

Süleyman Bey’in, Karamanoğullarıyla birlikte Moğollara ve Moğol hâkimiyetindeki Selçuklu idaresine karşı ortak hareketleri, daha sonra da devam etmiştir. Bu ortak hareketlerden biri de 1285

yılında yapılmıştır: 1284 yılında Türkiye Selçuklu Sultanı III. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Moğollar tarafından öldürülerek, yerine II. Mesud geçirildi. Fakat, Keyhüsrev'in annesi, tahtın kendi torunlarının hakkı olduğunu ileri sürerek, harekete geçti. Torunlarını tahta çıkarabilmek için, Eşrefoğlu Süleyman Bey ile Karamanoğullarından Güneri Bey'i yardımına çağırdı. Ayrıca, Süleyman Bey'i "saltanat naibi", Güneri Bey'i de "beylerbeyi" yapacağını bildirerek, onları teşvik etti.79 Moğollara ve onların hükmü altındaki Selçuklu idaresine karşı olan Süleyman ve Güneri Beyler, şehzâdelere destek vermek üzere ordularını alarak, Konya'ya geldiler. Çocuk yaşta olan şehzâdeleri tahta çıkarıp, kendilerine verilen görevleri üstlendiler. Bundan sonra Keyhüsrev'in annesi, Moğolların tahta çıkardıkları II. Mesud'a, torunları ve kendisi arasında ülkenin ve saltanatın taksimi teklifinde bulundu. Sultan II. Mesud, bu teklifi reddettiği gibi, çocuk sultanların üzerine hemen bir ordu gönderdi. Selçuklu ordusu ile savaşı göze alamayan Süleyman ve Güneri Beyler, çocuk sultanları kendi kaderleriyle baş başa bırakarak, sür'atle kendi bölgelerine çekildiler. Selçuklu ordusu, çocuk sultanları tahtan indirip, Konya'ya tekrar hâkim oldu. Bundan sonra Konya'ya gelen Sultan II. Mesud, şehzâdeleri cezalandırmaları için Moğol İlhanlı Hanı'na teslim etti. Moğol Hanı da, sahte oldukları gibi uydurma bir sebeple bu çocukları öldürttü.80

Girdiği iktidar mücadelesinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Süleyman Bey, politik bir manevra ile birden tavrını değiştirdi; Sultan II. Mesud'a itaatini bildirerek, Selçuklu idaresi ile arasını düzeltti.

Süleyman Bey, küçük, fakat güçlü bir beylik kurmuştur. Karamanoğulları beyleri gibi o da, Selçuklu idaresini ele geçirerek, Moğolları Anadolu'dan atmak istemiştir. Görüldüğü gibi, onun bu gaye ile yaptığı iki teşebbüs de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Süleyman Bey, askerî ve siyasî alanlarda gösteremediği başarıyı imar faaliyetlerinde göstermiştir. O, Beyşehir'in bugün "İçerişehir" adıyla anılan kısmında, çağına göre, âdeta modern bir şehir inşa etmiştir. Şehrin bir kısmı göl ile, bir kısmı da surlarla çevrili idi. Surların ortasında bir kale bulunuyordu. Şehre giriş, kalenin büyük kapısından yapılmaktaydı. Surların hemen önünde, içi su dolu büyük bir şarampol vardı. Şehrin içinden hem göle, hem de kara tarafına çıkan iki yer altı kanalı bulunuyordu. Şehrin ortasında da "cami, türbe, han, bedesten ve hamam" gibi birçok eser yer alıyordu. Bunların hepsini Süleyman Bey yaptırmıştır.

Süleyman Bey'in yaptırdığı cami (Eşrefoğlu Cami, 1297/99), bütün özellikleriyle günümüze ulaşmış olup, türünün en güzel örneğini oluşturmaktadır. Ahşap sütunlu ve "bazilikal" (uzunlamasına) tipte bir camidir. İç kapısı, mihrabı ve kubbesi tamamıyla mozaik çinilerle kaplıdır. Caminin bitişiğinde Süleyman Bey'in türbesi bulunmaktadır.

1302 yılında ölen Süleyman Bey'in yerini oğlu Mehmed Bey aldı. Mehmed Bey, Akşehir ve Bolvadin'i ele geçirerek, Beyliği en geniş sınırlarına kavuşturdu. İlhanlı Moğol valisi Emîr Çoban'a itaat eden beyler arasında Mehmed Bey de bulunuyordu.81

Mehmed Bey'den sonra Eşrefoğulları Beyliği'nin başına oğlu Süleyman Bey (II.) geçti. Emîr Çoban'ın Anadolu'yu terk etmesiyle diğer Anadolu beyleri gibi Süleyman Bey de serbest kaldı. Bu durum Emîr Çoban'ın oğlu Timurtaş'ın yeni Moğol valisi olarak Anadolu'ya gelmesine kadar sürdü. Bütün Anadolu beyliklerini ortadan kaldırma düşüncesiyle hareket eden Timurtaş, ordusu ile Süleyman Bey'in üzerine yürüdü. Timurtaş, Süleyman Bey'i ele geçirip, işkence ettikten sonra Beyşehir gölüne atarak öldürdü (1326).82 Süleyman Bey'in ölümü ile Eşrefoğulları Beyliği fiilen sona erdi.

Timurtaş'ın Anadolu'yu terk etmesinden sonra (1327), Eşrefoğulları Beyliği'nin toprakları Hamîdoğulları Beyliği'ne geçti. Fakat, Hamîdoğulları bu topraklar yüzünden sürekli Karamanoğullarının tecavüzlerine marûz kaldılar. Hamîdoğullarından Hüseyin Bey, bu durumdan kurtulabilmek için 80 bin altın karşılığında bu toprakları Osmanlılara sattı.83

Hamîdoğulları

Isparta ve çevresi, Selçuklu Sultanı III. Kılıç Arslan'ın kısa saltanatı döneminde (1204-1205) fethedilmeye başlanmıştır.84 Isparta'dan sonra Eğirdir, Borlu ve Yalvaç yöresi ele geçirilmiştir. Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev zamanında da Antalya fethedilmiştir (1207). Fethedilen bütün bu yerlere Hamîd Bey idaresinde Oğuz Türklerine mensup boylar yerleştirilmiştir. Hamîd Bey'in, bu boylardan birinin başkanı ve emrindeki oymak sayısının epeyce kalabalık olduğu muhakkaktır. Zira, XVI. yüzyıla ait Osmanlı Tahrir Defterleri üzerinde yapılan araştırmada, Isparta (Hamîd sancağı) ve Antalya (Teke sancağı) yöresinde Oğuz boylarından "Kayı, Bayad, Yazır, Döğer, Dodurga, Avşar, Kızık, Beğdili, Karkın, Bayındır, Çavurdur, Salur, Eymür, İğdir, Büğdüz, Yıva ve Kınık"85 adını taşıyan 70'ten fazla köy tespit edilmiştir. Bunların büyük bir kısmı hâlâ aynı adla varlıklarını korumaktadır.

Hamîd Bey, hiç şüphesiz, güney-batı uçlarında merkezî idareye bağlı bir uç beyi idi. Etrafında da çok miktarda Türkmen kütlesi toplanmış bulunuyordu. Fakat kaynaklarda, Hamîd Bey'in ailesi ve faaliyetleri hakkında hemen hemen hiç bilgi bulunmamaktadır. Sadece tarihî bir belgede onun İlyas (Feleküddîn Dündar bin İlyas bin Hamîd) adında bir oğlunun bulunduğu belirtilmiştir.86 Ancak bu kayıt da, hiçbir kaynak bilgisi ile desteklenememiştir.

XIII. yüzyılın sonlarına doğru güney-batı uçlarındaki Türkmenlerin başında Hamîd Beyin torunu Dündar Bey bulunuyordu. "Feleküddîn" lakabını alan Dündar Bey, merkezî idarenin Moğol hâkimiyeti altında gittikçe zayıflamasından yararlanarak, diğer Türk beyleri gibi kendi beyliğini oluşturdu. Dedesi Hamîd Bey'in adıyla anılan Beyliğin merkezi önce Borlu idi.87 Daha sonra Dündar Bey, Eğirdir (Prostana) şehrini imar ederek, Beyliğin merkezini buraya taşıdı. Şehre, kendi lakabına (Feleküddîn) izafeten ve yaptığı imar faaliyetlerine uygun olarak "Felekâbâd" adını verdi. Bundan sonra Dündar Bey, güneye doğru genişleme siyaseti güderek, Gölhisar, Korkuteli ve Antalya'ya sahip oldu. Böylece, beyliğin sınırları Akdeniz kıyılarına ulaştı.

Dündar Bey, Antalya'nın idaresini kardeşi Yunus Bey'e bıraktı.[88] Yunus Beyden sonra oğlu ve torunları Antalya çevresine hâkim oldular. Böylece, Hamîdoğulları Beyliği'nin Antalya (Teke) şubesi meydana geldi. Antalya ve çevresinde toplanan kütlelerin çoğunluğunu Teke Türkmenleri oluşturmaktaydı.[89] Bundan dolayı Antalya ve yöresi "Teke" adıyla anılmıştır.

Hamîdoğulları, Dündar Bey zamanında batı uçlarının en güçlü beyliği haline gelmiştir. Yazıcızâde Ali'nin verdiği bilgiye güvenmek gerekirse, Aydın, Saruhan, Menteşe ve Osmanlı Beylikleri Dündar Bey'i metbu' hükümdar olarak tanımakta ve kendisine vergi vermekteydiler. Beyliğin 9 şehri ve 15 kalesi vardı. Askerî kuvveti ise, 15 bin atlı ve bir o kadar da yaya birlikten oluşmaktaydı. Dündar Bey, ordusunu devamlı teftiş eder, savaşa hazır durumda tutardı.[90]

Dündar Bey, Moğol İlhanlı Devleti'nin yüksek hâkimiyetini tanıyor ve vergilerini düzenli olarak gönderiyordu.[91] Öte yandan Karamanoğulları, Moğol İlhanlı Devleti'ne itaate yanaşmadıkları gibi Konya ve çevresini de ele geçirdiler. Bunun üzerine Moğol İlhanlı Devleti, Anadolu'ya üç tümenlik bir ordu ile Emîr Çoban'ı gönderdi (1314). Çoban'ın görevi, Karamanoğullarını cezalandırmak ve bütün Anadolu Türk beylerini itaat altına almaktı. Karamanoğullarının dışında bütün Anadolu beyleri birer birer gelip, Emîr Çoban'a itaatlerini bildirdiler. Bu beyler arasında Dündar Bey de bulunuyordu.[92] Dündar Bey, bununla da kalmadı; İlhanlı hükümdarı adına para bastırmak suretiyle Moğollara karşı bağlılığını sürdürdü.

1316 yılında, Moğol İlhanlı tahtında meydana gelen değişiklikten dolayı Emîr Çoban, İran'a döndü. Böylece, Anadolu Türk beyleri serbest kaldılar. Bu durumdan yararlanan Dündar Bey, hemen istiklâlini ilân ederek, "sultan" unvanını aldı.[93] Fakat, Dündar Bey'in bağımsızlığı çok uzun sürmedi. Emîr Çoban'ın yerine 1317 yılında oğlu Timurtaş gönderildi. Bir hükümdar gibi hareket eden Timurtaş, Anadolu Beyliklerini birer birer ortadan kaldırmaya başladı. Timurtaş, Eşrefoğulları Beyliği'ni ortadan kaldırdıktan sonra Dündar Bey'in üzerine yürüdü. Dündar Bey, Timurtaş'a karşı koyamadı; Antalya'ya kaçarak, yeğeni Mahmûd Bey'e sığındı. Moğollardan korkan Mahmûd Bey, amcasını Timurtaş'a teslim etti. Timurtaş, Dündar Bey'i öldürerek, topraklarına el koydu. Bağlılığından ve hizmetlerinden dolayı da Mahmûd Bey'e dokunmadı (1324).

Dündar Bey'in oğullarından Hızır Bey, Timurtaş'ın 1327 yılında Anadolu'yu terk edip, Mısır'a kaçmasıyla babasının topraklarına tekrar sahip oldu. Hızır Bey'in yerini alan kardeşi İshak Bey de, Eşrefoğulları Beyliği'ne ait Beyşehir, Akşehir ve Seydişehir gibi yerleri ele geçirerek, beyliğin topraklarını genişletti. Bundan sonra Hamîdoğulları, Anadolu'nun en güçlü beyliği olan Karamanoğullarının sık sık tecavüzlerine marûz kaldılar. Karamanoğullarının tecavüzlerinden bıkan Hamîdoğullarından Hüseyin Bey, 1374 yılında 80 bin altın karşılığında Beyşehir, Akşehir, Yalvaç ve Karaağaç gibi Eşrefoğullarından aldıkları yerleri Osmanlılara sattı. Yıldırım Bayezid zamanında Hamîdoğulları Beyliği'nin her iki şubesine de son verildi (1392). Beyliğin bütün toprakları Osmanlı Devleti'ne katıldı. Ankara Savaşı'ndan sonra (1402), Hamîdoğulları tarafından Beyliğin Antalya (Teke) şubesi tekrar canlandırılmak istendiyse de, Osmanlılar buna fırsat vermediler.

Sâhib Ata Oğulları

Selçuklu veziri Fahreddîn Ali'nin oğulları tarafından Afyonkarahisar ve çevresinde oluşturulmuş küçük bir beyliktir. Fahreddîn Ali, yarısından fazlası vezirlik olmak üzere 40 yıl gibi uzun bir süre, Türkiye Selçuklu Devleti'nin hizmetinde bulunmuştur. Bu arada, "cami, medrese, kervansaray, zaviye ve hamam" türünden dinî, ilmî, iktisadî ve sosyal hizmet veren birçok eser meydana getirmiştir. Hayır hizmetlerinin çokluğundan dolayı da, halk arasında "Sâhib Ata" adıyla tanınmıştır.94

Sâhib Ata, vezirlik makamına getirildiği zaman, Afyonkarahisar kendisine "ıkta" olarak verilmiştir. Bundan sonra Afyonkarahisar şehri, Cumhuriyet devrine kadar Sâhib Ata'nın adına izafeten "Karahisar-ı Sâhib veya Karahisar-ı Devle" isimleriyle anılagelmiştir.

Büyük devlet adamlarının bazı ortak özellikleri vardır. Bu özelliklerden biri de şudur: Büyük devlet adamları, yönetimde güçlü hale gelebilmek için, önce bütün güç odaklarının desteğini kazanmaya çalışırlar. Onları bazen gayelerine uygun vaatler ile, bazen de maddî tavizlerle davalarına kazanırlar. Kendileri güçlü hale geldikten sonra da, bu güç odaklarını birer birer bertaraf ederler. Zira, otorite, hiçbir zaman ortaklık ve rakip kabul etmez. İşte Selçuklu devlet adamı Pervâne Muîneddîn Süleyman da, öyle yapmıştır. Pervane, Vezir Sahib Ata'yı yanına çekebilmek ve onun desteğini alabilmek için, "Kütahya, Sandıklı, Gorgorum95 ve Akşehir" gibi şehirlerden oluşan batı uçlarının idaresini, vezirin Tâceddîn Hüseyin ve Nusrateddîn Hasan adındaki oğullarına vermiştir (1262).96 Böylece, batı uçlarında, Sâhib Ata oğullarının tarihi başlamıştır.

1266 yılından sonra Pervâne, Türkiye Selçuklu Devleti'nin en güçlü adamı haline geldi. Artık, Vezir Sahib Ata için kader saati gelip çattı. Sâhib Ata, Pervâne'nin tertibiyle vezirlikten düşürüldü ve hapsedildi. Oğullarının elinden de batı uçları alındı. Fakat Sahib Ata, Pervâne'nin tertibi karşısında yılmadı; hapisten kaçarak, Moğol İlhanlı Hanı'na gitti. İlhanlı Hanı'nı ikna eden Sahip Ata, tekrar vezirliğe getirildi. Oğullarına da "Denizli (Ladik), Honas ve Afyonkarahisar" gibi batı uçlarının en önemli şehirleri verildi.97

1277 tarihine kadar kendi bölgelerinde faaliyet gösteren Hüseyin ve Hasan kardeşler, bu tarihte Karamanoğlu Mehmed Bey ile Akşehir'de yaptıkları savaşta öldüler.98 Bundan sonra, Sahib Ata oğullarının mülküne Nusrateddîn Hasan'ın oğlu Şemsüddîn Mehmed Bey hâkim oldu. O da, Germiyanoğullarının topraklarına tecavüzlerini önlemek için yaptığı bir savaşta hayatını kaybetti. Yerine oğlu Nusrateddîn Ahmed geçti. 1314 yılında Anadolu'ya gelen Moğol İlhanlı Valisi Emîr Çoban'a itaat eden beyler arasında Ahmed Bey de bulunuyordu.99 Ahmed Bey, Germiyanoğlu Yakub Bey'in damadıdır. Emîr Çoban'dan sonra Anadolu'ya gelen Moğol İlhanlı Valisi Timurtaş, Anadolu Türk Beyliklerini birer birer ortadan kaldırırken, Ahmed Bey'in üzerine de Uygur Türklerinden olan eniştesi Eratna Bey'i gönderdi. Eratna Bey'e karşı koyamayacağını anlayan Ahmed Bey, kaçarak kayınpederi Yakub Bey'e sığındı. Tam bu sırada Timurtaş'ın İran'daki Moğol idaresi ile arası açıldı. Bunun üzerine Timurtaş, Eratna Bey'i geri çağırdı. Böylece, Ahmed Bey büyük bir tehlikeden

kurtulmuş oldu. Sahib Ata Oğullarının toprakları, Ahmed Bey zamanında Germiyanoğulları tarafından ilhak olundu (1342).

Alâiye (Alanya) Beyleri

Akdeniz sahilinde bulanan “Kalonoros veya Candelore” Kalesi, 1223 yılında Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddîn Keykubâd tarafından fethedilmiştir. Sultan Alâeddîn Keykubâd, büyük paralar harcayarak, burada güzel bir şehir ve tersane inşa ettirmiştir. Bu şehre, sultanın adına izafeten “Alâiye” adı verilmiştir. Bugün Alanya adıyla tanınan Alâiye, Keykubâd ve onu takip eden Selçuklu sultanlarının kışlık merkezi olmuştur.100

XIII. yüzyılın sonuna doğru Selçuklu iktidarı tamamen güçten düşmüş bulunuyordu. Selçuklu sultanları, ülke topraklarını korumak şöyle dursun, kendilerini bile savunmakta aciz kalmışlardı. Bu durumdan yararlanan Kıbrıs Frankları, Akdeniz sahillerine bir çıkarma yaparak, Alâiye Kalesi’ni ve şehrini işgal ettiler (1293). Güney uçlarının hâkimi olan Karamanoğulları, bu duruma kayıtsız kalmadılar. Bir Karaman birliğinin başında hemen harekete geçen Mahmûd Bey, başarılı bir baskın harekâtı sonucunda Frankları sahillerden atıp, Alâiye’ye sahip oldu.101 Bundan sonra Mahmûd Bey, bir daha bu bölgeden ayrılmadı; Alâiye’ye yerleşip, burada Karamanoğullarının bir kolu olarak kendi idaresini kurdu. Mahmûd Bey’in ne zaman öldüğü ve yerine kimin geçmiş olduğu bilinmemektedir. Tarihî kayıtlara göre, Mahmûd Bey’den sonra Alâiye’yi, sırasıyla Yusuf, Mehmed, Alâeddîn, Mahmûd, Savcı, Karaman, Lütfi ve Kılıç Arslan gibi beyler idare etmişlerdir. Bu beylerin hepsi, Mahmûd Bey’in soyundan gelen Karamanoğulları idiler.

Alâiye beyleri, varlıklarını korumak ve devam ettirebilmek için, bazen Memlûkler Devleti’nin, bazen de Osmanlı Devleti’nin himayesine girmişlerdir. Hatta, bir ara Karaman Bey, Alâiye’yi 5 bin altın karşılığında Memlûklere satmıştır.102 Fakat, şehrin idaresi, yine de Alâiye beylerinin elinde kalmıştır.

Alâiye beyleri, Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar varlıklarını başarıyla korudular. Fatih Sultan Mehmed, Karamanoğulları Beyliği’ne tamamen son verip, topraklarını ilhak ettikten sonra Gedik Ahmed Paşa’yı Alâiye üzerine gönderdi. Gedik Ahmed Paşa, son Alâiye Beyi Kılıç Arslan’ı teslim aldı. Alâiye ve çevresini de Osmanlı Devleti’ne kattı. İstanbul’a getirilen Kılıç Arslan’a Gümülcine Sancak Beyliği verildi. Kılıç Arslan, Gümülcine’nin gelirini az bulduğu için burayı terk ederek, Mısır’a kaçtı. Mısır’dan beklediği yardımı göremeyen Kılıç Arslan, Uzun Hasan’ın yanına gitmek üzere buradan ayrıldı. Fakat, yolda öldü.

XIV. yüzyılın birinci yarısı içinde Anadolu’yu gezen bir Arap seyyahının gözlemlerine göre, Alâiye halkı tamamen Türkmenlerden oluşmaktaydı. Beyleri son derece zengin olup, refah içinde yaşamaktaydı. Şehir, bölgenin en işlek ticaret merkezi idi. Buradan İslâm ülkelerine kereste ihraç edilmekteydi.103 İslâm ülkelerinden, Kıbrıs ve Rodos adalarından gelen mallar da, Anadolu’ya buradan dağıtılmaktaydı.

Germiyanoğulları

1. Germiyan Aşireti

Farsça kökenli bir kelime olan “Germiyan”, Türk topluluklarından bir aşiretin adı olarak kullanılmıştır. Germiyan aşiretinin adı kaynaklarda genellikle “Etrâk-i Germiyan” (Germiyan Türkleri)104 veya “Türkân-ı Germiyan” (Germiyan Türkleri)105 şeklinde geçmektedir. Germiyan Türkleri bu ismi, Malatya çevresinde oturmuş oldukları aynı adla anılan bir yer adından almışlardır. Zira, Selçuklu devrinde, Malatya yöresinde bir yer “Germiyan” adıyla anılmaktaydı.106

Germiyan aşîreti ilk defa “Babaîler” ayaklanması sırasında (1239/40), Malatya ve çevresinde görülmüştür. Bu aşîretin buraya, Harezmşahlar Hükümdarı Celâleddîn Mengüberti ile birlikte geldiği sanılmaktadır.

Germiyan aşiretinin Oğuzların “Avşar” boyuna dayandığı ileri sürülmüşse de, bu görüşün ispatı henüz mümkün olmamıştır. Tarihî kayıtlara göre, Germiyan aşireti müstakil bir topluluk değildi. Daha açık ve kesin bir ifade ile söylememiz gerekirse, bu topluluğun içinde, önemli miktarda Harezmşahlar Devleti’nin dayandığı temel unsurlardan Kıpçakların “Kanglı” kütleleri bulunmaktaydı.107 Çünkü, başta Germiyanoğulları topraklarında olmak üzere Batı Anadolu’da kurulan beyliklerin içinde ve topraklarında (Saruhanoğulları ve Menteşeoğulları) Harezm adıyla anılan birçok oymak ve yer ismine rast gelinmiştir.108 Bu durum açıkça gösteriyor ki, Germiyan aşiretinin içine Harezmşahlar Devleti’ne bağlı birçok Türk topluluğu karışmıştır.

2. Türkiye Selçuklu Devleti’nin Hizmetinde Germiyan Beyleri

Germiyan aşiretinin, adı bilinen ilk beyi Ali-şîr oğlu Muzafferüddîn’dir. Muzafferüddîn, 1239 yılda Türkiye Selçuklu Devleti’nin “Malatya sü-başısı” (askerî vali) idi.109 1240 yılında, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddîn Keyhüsrev tarafından “Babaî” ayaklanmasının bastırılmasında görevlendirilmiştir. Muzafferüddîn, Malatya civarındaki kendisine bağlı aşiretlerden topladığı kuvvetlerle Babaîler üzerine gittiyse de, başarılı olamamış, isyancılar tarafından iki defa yenilgiye uğratılmıştır.110

Muzafferüddîn’den sonra oğlu Kerîmüddîn Ali-şîr de Türkiye Selçukluları Devleti’nin hizmetinde bulunmuştur. Kerîmüddîn Ali-şîr, devletin merkez teşkilâtında görevli büyük komutanlardan biriydi. Gıyâseddîn Keyhüsrev’in ölümünden sonra, Sultanın oğulları arasındaki taht kavgasına karışan Kerîmüddîn Ali-şîr, Moğollarla mücadeleye girişen Sultan II. İzzeddîn Keykâvus’un yanında yer aldığı için, muhteris devlet adamı Pervâne Muîneddîn Süleyman’ın tahrik ve teşviki ile Moğollar tarafından Konya’da idam edilmiştir (1261).111

3. Batı Uçlarına Göç ve Beyliğin Teşekkülü

XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Malatya civarından ayrılan Germiyan Türkleri, batı uçlarından Kütahya ve Afyonkarahisar çevresine gelip yerleşmişlerdir. Germiyan Türklerinin bu bölgeye, Moğol istilâsı yüzünden göç ettikleri sanılmaktadır. Bu sırada Kütahya ve Afyonkarahisar çevresi, Selçuklu

veziri Sahip Ata oğullarından Hasan ve Hüseyin kardeşlerin elinde bulunuyordu. Germiyan Türkleri, bölgede cereyan eden olayların içinde yer alarak, önemli bir kuvvet olduklarını göstermeyi başardılar. Bu olayları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1277 yılında Karamanoğlu Mehmed Bey, Konya'yı ele geçirip, şehzade Alâeddin Siyavuş'u Selçuklu tahtına çıkardıktan sonra batı uçlarının başında bulunan Hasan ve Hüseyin kardeşlerin üzerine yürüdü. Bu sırada Germiyan Türkleri, Hasan ve Hüseyin kardeşlerin emri altında bulunuyorlardı. Fakat onlar, çatışma sırasında savaş meydanını terk ederek, Hasan ve Hüseyin kardeşleri kendi kaderleriyle baş başa bıraktılar.112 Sonuç olarak, Hasan ve Hüseyin kardeşler, savaşı ve hayatlarını kaybettiler.

Hasan ve Hüseyin kardeşlerin ölümünden sonra bölgeye, Selçuklu tahtını kaybetmiş olan Alâeddin Siyavuş geldi. Siyavuş'un amacı, uç Türkmenlerini toplayıp, Selçuklu tahtını tekrar ele geçirmekti. Fakat, üzerine gönderilen ilk Selçuklu ordusuna yenildi. Bu savaşta, hangi tarafta olduklarını tespit edemediğimiz Germiyan Türkleri de bunuyordu. Başlarında da Ali-şir oğlu Hüsâmeddîn adında bir bey vardı. Alâeddin Siyavuş, yenilgiden sonra akşam karanlığından ve yağmurdan yararlanarak, kaçmak istedi. Fakat, Ali-şir oğlu Hüsâmeddîn'in askerleri, Siyavuş'u sultanlara has "kırmızı çizmesi"nden tanıyarak yakaladılar ve Selçuklu komutanlarına teslim ettiler.113 Selçuklu komutanları, Alâeddin Siyavuş'a aman vermediler; onu hemen idam ettiler.

Sahib Ata oğulları ile Selçuklu Şehzadesi Alâeddin Siyavuş'un arka arkaya bertaraf olmaları, bölgede Germiyan Türklerini ön plâna çıkardı. Daha da önemlisi, batı uçlarının sol kol beylerbeyliği Sahib Ata oğullarından Germiyan Türklerinin eline geçti. Germiyan Türkleri, tarihin önlerine çıkardığı bu fırsattan yararlanmasını bildiler ve bölgede yavaş yavaş kendi beyliklerini oluşturmaya ve geliştirmeye başladılar.

Bundan sonra Germiyan Türkleri ile Moğol hâkimiyeti altındaki Türkiye Selçuklu idaresi arasında sebebini tespit edemediğimiz bazı anlaşmazlıklar meydana geldi. Bu durum, taraflar arasında sert çarpışmalara sebep oldu. 1286-1291 yılları arası, bu çarpışmaların en yoğun olduğu dönemdir. Bu savaşlarda bazen Germiyan Türkleri, bazen de Türkiye Selçukluları galip geldi.114 Sonuç olarak bu savaşlar, taraflara hiçbir yarar sağlamadığı gibi her iki taraf için de son derece yıpratıcı oldu.

Artık 1300 yıllarına gelindiğinde, Germiyanoğulları Beyliği tamamen teşekkül etmiş ve tam bağımsız bir beylik haline gelmiş bulunuyordu. Beyliğin merkezi Kütahya şehri idi. Kurucusu ise, Ali-şîr oğlu Yakub Bey'dir. Yakub Bey, Kütahya ve çevresine gelmeden önce, Ankara'da bir süre Türkiye Selçuklu Devleti'nin hizmetinde bulunmuş idi. Bu sırada "el-emîrü'l-ecellü'l-kebîr" unvanını taşıyordu.

4. Germiyanoğulları ve Batı Anadolu'nun Fethi

Germiyan Türklerinin başında bulanan Yakub Bey, Karamanoğulları gibi Moğollara açıkça karşı çıkamamıştır. Aksine Moğollara karşı devamlı itaatli olup, vergilerini düzenli olarak göndermiştir. Hatta

o, Anadolu'ya gelen Moğol İlhanlı Valisi Emîr Çoban'a itaatini arz ederek, Moğol İlhanlı Devleti'ne karşı bağlılığını sürdürmüştür (1314).115

Moğol hâkimiyetine karşı hiçbir direnişte bulunamayan Yakub Bey, XIV. yüzyılın başlarında, batıda önemli fetihler gerçekleştirerek, beyliğini kısa sürede Anadolu'nun en güçlü ve en büyük beyliklerinden biri haline getirdi. Bu sırada beyliğin sınırları, Kütahya şehrinden güneyde Göller Bölgesi'ne, batıda Alaşehir'e (Philadelphia) ve Denizli'nin ilerisine (Antiokhia)116 kadar uzanıyordu.117 Aydın, Menteşe ve Saruhan beylerinin hepsi, Yakub Bey'in emrinde bulunuyordu. Bunlardan Aydınoğlu Mehmed Bey, Yakub Bey'in ordu komutanı (sü-başı) idi.118

Aydınoğlu Mehmed Bey, Germiyanoğulları Beyliği'nin ordu komutanı olarak, İzmir şehri yakınlarındaki Birgi ve Ayasuluğ (Selçuk)'u fethederek, Beyliğin sınırlarını batıda en geniş noktasına ulaştırdı.

Öte yandan, Ege Bölgesi'ndeki topraklarının birer birer elden çıkmakta olduğunu gören Bizans, Sicilya'dan getirttiği paralı asker Katalanları119 Yakub Bey'in üzerine sevk etti. Bu sırada Yakub Bey, Ege Bölgesi'nin en önemli şehirlerinden olan Alaşehir'i kuşatmakta idi. Alaşehir önünde Katalanların baskınına uğrayan Yakub Bey, girdiği çarpışmada başarılı olamadı ve geri çekilmek zorunda kaldı.120 Bu arada Kula ve Simav kasabalarını Katalanlara kaptıran Yakub Bey, ilk defa Bizans karşısında toprak kaybetti.

Germiyanoğulları Beyliği, Yakub Bey zamanında gücünün ve kudretinin doruk noktasına ulaşmış durumdaydı. Bu sırada Beylik, 700 kadar şehir ve kale ile 40 bin atlıdan oluşan güçlü bir silâhlı kuvvete sahipti. Komşu beylikler ve devletler, Germiyanoğullarının askerî gücünden çekinmekteydiler. Hatta Bizans İmparatorluğu Germiyanoğullarına vergi ödemekteydi. Yakub Bey'in her büyük hükümdar gibi vezirleri, emîrleri, kadıları, hazîneleri bulunmaktaydı.121

1340 yılından sonra öldüğü tahmin edilen Yakub Bey'in yerini oğlu Mehmed Bey aldı. Mehmed Bey, "mücadeleci, cenkçi" anlamlarında Türkçe "Çağşadan" lakabı ile tanınıyordu. Mehmed Bey, Kula ve Simav kasabalarını Bizans'tan geri aldıysa da,122 babası zamanında beyliğin ulaşmış olduğu büyük gücü ve kudreti koruyamadı.

1361 yılında ölen Mehmed Bey'in yerine oğlu Süleyman-şah geçti. Süleyman-şah zamanında Karamanlı-Osmanlı mücadelesi başladı. Bu mücadelede iki komşu beylik arasında sıkışıp kalmış olan Süleyman-şah, bunlardan Karamanoğullarının saldırısından çekinmekteydi. Süleyman-şah, Karamanoğullarının saldırısından kendini koruyabilmek için Osmanlılara yanaştı. Kızı Devlet Hatun'u, Sultan I. Murad'ın oğlu Bayezid'e vererek, Osmanlılar ile akrabalık ve dostluk ilişkileri kurdu. Süleyman-şah bununla da yetinmedi; kızının çeyizi olarak, başta beyliğin merkezi Kütahya olmak üzere Tavşanlı, Simav, Eğrigöz (Emet) gibi şehir ve kaleleri Osmanlılara terk ederek,123 Kula kasabasına çekildi; kendini kültürel faaliyetlere verdi (l378). O, özellikle Şeyhoğlu Mustafa, Ahmed

Dâî', Ahmedî gibi devrin şairlerini ve ediplerini etrafında topladı. Bunlardan Şeyhoğlu Mustafa, onun "nişancılık" ve "defterdarlık" görevlerinde bulunmuştur.

Türk kültürünün ve Türkçenin gelişmesine büyük emeği geçmiş olan Süleyman-şah, 1387 yılında öldü. Sağlığında Kula'da yaptırmış olduğu Gürhane Medresesi'ne defnedildi. Süleyman-şah'ın yerini oğlu Yakub Bey aldı.

II. Yakub Bey, Sultan I. Murad'ın Kosova Savaşı'nda şehit düşmesi üzerine babasının Osmanlılara terk ettiği şehirleri ve kaleleri geri alma hevesine kapıldı. Bu sırada, Osmanlılara karşı başını Karamanoğullarının çektiği, Kadı Burhaneddîn Ahmed ile Hâmîdoğulları, Saruhanoğulları ve Menteşeoğulları Beyliklerinden oluşan ittifaka, II. Yakub Bey de katıldı. Bu ittifaktan aldığı cesaretle harekete geçen II. Yakub Bey, başta Kütahya olmak üzere beyliğin topraklarının bir kısmını geri almayı başardı.124

Öte yandan, Sultan I. Murad'ın yerini alan oğlu Yıldırım Bayezid, Osmanlı ülkesinde otoritesini kurup yerleştirdikten sonra Anadolu beylikleri üzerine yöneldi. Bayezid'in amacı, beylikleri birer birer ortadan kaldırarak, Osmanlı hâkimiyeti altında Anadolu'da Türk birliğini kurmaktı. Bu gaye ile Saruhan, Aydın ve Menteşeoğulları beyliklerini bir çırpıda ortadan kaldıran Yıldırım Bayezid, aynı süratle II. Yakub Bey'in üzerine yürüdü. II. Yakub Bey, Bayezid'e karşı koymaya cesaret edemedi. Yanına aldığı ağır hediyelerle Bayezid'i karşılamaya çıktı. Gayesi, kendisini affettirerek, beyliğini korumaktı. Fakat II. Yakub Bey, bu teşebbüsünde başarılı olamadı. Anadolu Türk Beyliklerini Osmanlı hâkimiyeti altında birleştirme hususunda son derece kararlı olan Yıldırım Bayezid, II. Yakub Bey'i Kütahya önünde teslim alarak, Rumeli'deki İpsala Kalesi'ne kapattı. Germiyanoğulları topraklarını da Osmanlı Devleti'ne ilhak etti (1390).

5. Ankara Savaşı'ndan Sonra Beyliğin Yeniden Teşekkülü ve Sonu

II. Yakub Bey, kapatıldığı kalede bir yıl kaldıktan sonra bir fırsatını bularak kaçtı. Deniz yoluyla Suriye'ye ulaşan II. Yakub Bey, o sırada Şam'da bulunan Timur'a sığındı. II. Yakub Bey, ülkesine tekrar sahip olabilmek için Timur'un yanında Ankara Savaşı'na katıldı. Timur da Ankara Savaşı'ndan sonra II. Yakub Bey'e ülkesini geri verdi (1402).

II. Yakub Bey, bu defa Karamanoğullarının saldırısına marûz kaldı: Karamanoğlu Mehmed Bey, Yıldırım Bayezid'in oğulları arasındaki otorite mücadelesinin yarattığı karışıklık ortamını kendi lehine değerlendirerek, harekete geçti. Germiyanoğulları topraklarını işgal ettikten sonra Bursa'ya ulaştı. Ülkesini ikinci defa kaybeden II. Yakub Bey, Osmanlılara sığınarak yardım istedi. Osmanlı Hükümdarı Mehmed Çelebi, Karamanoğulları üzerine yürüyünce, Karamanoğlu Mehmed Bey Germiyanoğulları topraklarını terk ederek, geri çekildi. Böylece, II. Yakub Bey topraklarına tekrar sahip oldu. Osmanlıların yüksek hâkimiyetini tanıyan II. Yakub Bey, Mehmed Çelebi'nin Karamanlı seferine lojistik destek sağlayarak, Osmanlılara bağlılığını gösterdi.

II. Yakub Bey, hanedanın hayatta kalmış son temsilcisi idi. Artık ihtiyarlamıştı. 80 yaşını aşmış bulunuyordu. Hayatta arzu edeceği pek fazla bir şey kalmamıştı. Yerini alacak erkek evlâdı yoktu. Ülkesini kız kardeşlerinin çocuklarına bırakmak istemiyordu. Ölümünden sonra ülkesinin Osmanlı Devleti'ne katılmasına karar verdi. II. Yakub Bey, bu kararını bizzat Sultan II. Murad'a bildirmek üzere Osmanlı Devleti'nin merkezi Edirne'ye gitti. Burada Sultan II. Murad'ı ziyaret ederek, kararını bildirdi (1427). II. Yakub Bey, Edirne'den döndükten sonra öldü. Vasiyeti gereğince Germiyan ülkesi, Osmanlı Devleti'ne katıldı.

Eli açık ve cömert bir bey olan II. Yakub Bey, daha çok hayır işleriyle meşgul olmuştur. O da, tıpkı babası gibi devrin şairlerini ve ediplerini korumuş ve onlara Farsçadan Türkçeye eserler tercüme ettirmiştir.

6. Medenî ve Kültürel Faaliyetler

İdarî Yapı: Germiyan Beyliği'nin başında "Ali-şir" ailesinden gelen beyler bulunuyordu. Sahib Ata oğullarından "Batı Uçları beylerbeyliği"ni devralmış olan Ali-şir oğulları, Kütahya ve çevresinde hem kendi beyliklerini oluşturmuşlar, hem üstlendikleri tarihî görevi ve sorumluluğu başarıyla yerine getirmişlerdir. Daha doğrusu onlar, emirlerindeki Aydın, Saruhan, Karasi ve Menteşe beyleri vasıtasıyla Ege Bölgesi'nin tamamını fethederek, Selçukluların eksik kalmış faaliyetlerini tamamlamışlardır.

Germiyanoğulları beyleri, kendilerine beyliğin merkezi olan Kütahya'da 360 odalı büyük bir saray yaptırmışlardır. Onlar, tıpkı Selçuklu hükümdarları gibi unvanlar almışlar, kendi adlarına para bastırmışlar ve nevbet çaldırmışlardır. Germiyanoğulları beylerinin alıp kullandıkları unvanlardan biri de "sultan" unvanı idi. Meselâ, tarihî belgelerin hemen hemen hepsinde, Süleyman-şah'ın unvanı "sultan" (Sultanü'l-Germiyâniyye) olarak zikredilmiştir.125

Germiyanoğulları Beyleri, Selçuklularda olduğu gibi, memleket işlerini büyük "dîvânlar" vasıtasıyla görmekteydiler. Bu "dîvânlar"ın başında da "vezir, emîr, nişancı, defterdâr" gibi büyük devlet adamları bulunmaktaydı. Meselâ, "nişancı", aynı adla anılan "dîvân"ın başı olup, devlete ait toprakların dağıtımını yapmaktaydı. Vergilerin düzenlenmesinden ve tahsil edilmesinden de, "defterdâr" sorumlu idi. Selçuklularda ise, "nişancı"nın görevini "pervâne", "defterdâr"ın görevini de "müstevfî" adıyla anılan devlet adamları yerine getirmekteydi.

Germiyanoğullarında toprak, timar, vakıf ve mülk (malikâne=özel mülk) olmak üzere üç kısma ayrılmaktaydı. Bunlardan timar, belirli bir hizmet karşılığı olarak devlet adamlarına ve komutanlara verilen arazi idi. Bu arazi, işlenmek üzere çiftçilere dağıtılmaktaydı. Çiftçiler de, bu araziden elde ettikleri ürünlerin karşılığında timar sahibine vergi (öşür) ödemekteydiler. Bunun dışında çiftçiler, araziyi istediği gibi kullanabilmekte ve oğullarına miras bırakabilmekteydi.

Germiyanoğulları beyleri, arazilerin bir kısmını da kurdukları vakıfların finansmanı için kullanmışlardır. Nitekim vakıf senetlerinde, birçok köyün, tarım arazisinin ve otlağının bir vakıf

kurumuna bağışlanmış olduğu görülmektedir. Vakıf arazileri de tıpkı timar arazileri gibi çiftçilere kiraya (icar, icara) verilmek suretiyle işletilmekteydi. İcar bedeliyle de vakfın bütün ihtiyaçları karşılanmaktaydı.

II. Yakub Bey'in imarethanesinde konaklayanlara ve görev yapanlara günde üç öğün karşılıksız yemek servisi yapılmaktaydı. Özellikle burada kullanılan ve hazırlanan etin, ekmeğin, yemeğin iyi pişmiş ve temiz olmasına dikkat edilmekteydi. Yemeğin kalanı dökülmemekte, imarethanenin çevresinde oturan halka dağıtılmaktaydı. Misafirlerin atlarına da üç gün süre ile karşılıksız yem verilmekteydi. Ayrıca imarethanede hastalananlar tedavi ettirilmekte, ilaç parası ödenmekte ve ölenlerin de defin işlemleri yapılmaktaydı.126

Bütün bunlar, başka milletlerde görülmeyen son derece önemli sosyal hizmetlerdi. Bu hizmetin temeli, İslâm dininin hayır ibadeti ile toplumun refahını hedef alan Türk devlet anlayışına dayanıyordu. Bu hizmette, âdeta İslâm dininin yüce değerleri ile Türk devlet anlayışının temel ilkeleri bir senteze ulaşmış durumdaydı.127

Ticaret: Germiyanoğulları, sanayi ve ticarette de çok iyi durumdaydılar. Özellikle Anadolu'nun en iyi kumaşları Germiyanoğullarına ait şehirlerde dokunmaktaydı. Bunların en meşhuru, "Germiyan kumaşları" adıyla anılmaktaydı. Bu kumaşlar, başta Bursa olmak üzere Anadolu'nun bütün şehirlerinde pazarlanmaktaydı. Yine Denizli'de "ak kalemli" adıyla bir kumaş üretilmekteydi ki, bu kumaşlardan devlet adamlarına hediye elbiseler (tıraz) yapılmaktaydı. Aynı şekilde, Anadolu'nun en kaliteli sarık bezleri de Denizli'deki tezgahlarda dokunmaktaydı.128

Anadolu'nun, sür'at, çeviklik ve dayanıklılık bakımından en iyi atları Kütahya'da yetiştirilmekteydi. "Kütahya atları", tıpkı Kastamonu ve Karaman atları gibi yabancılar tarafından yüksek fiyatlar ödenerek satın alınmaktaydı.129

Germiyanoğulları, Anadolu'nun içinde olduğu gibi, Anadolu dışında batı ülkelerine de ihracat yapmaktaydılar. Meselâ onlar, ihraç mallarını Menderes nehri üzerinden kayıklarla Ayasulug (Selçuk) ve Balat sahil şehirlerine ulaştırıyorlar ve buradan da Batılı tüccarlara satıyorlardı.130 Aynı şekilde Kütahya ocaklarından çıkarılan "şap" madeni ile, yine bu bölgede üretilen "buğday, pirinç, balmumu, işlenmiş kenevir" de, bu yol üzerinden batı pazarlarına ulaştırılıyordu.131

Germiyanoğulları, imar faaliyetlerini de ihmal etmemişlerdir. Onlar, hemen hemen her şehir ve kasabada cami, medrese, türbe, imarethane ve çeşme türünden dinî, ilmî, içtimaî hizmet veren birçok mimarî eser inşa ederek, yurtlarını imar etmişlerdir.

Bilim ve Edebiyat: Germiyanoğulları zamanında Kütahya, Anadolu'nun en parlak ilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. Germiyanoğulları beyleri, Kütahya'yı yüksek öğretim kurumu olan medreselerle donatarak, Anadolu'da Türk ilminin ve kültürünün gelişmesine yardımcı olmuşlardır. Bu medreselerde, dinî ilimlerin yanında astronomi gibi müspet ilimler de okutulmaktaydı.

Germiyanoğulları beyleri, sadece medreseler kurmakla kalmamışlar, aynı zamanda devrin en büyük ediplerini, ilim ve fikir adamlarını kendi etraflarında toplamışlar, onları himaye etmişlerdir. Bunların başında Abdülvacid, Şeyhoğlu Mustafa, Ahmed Dâî', Ahmedî gibi devrin en seçkin ilim adamları, şairleri ve edipleri gelmekteydi. Germiyanoğulları beyleri, bunlara hem Türkçe telif eserler yazdırmışlar, hem de Farsçadan ve Arapçadan çeşitli eserler tercüme ettirmişlerdir.

Karasioğulları

1. Karasi Ailesi

Karasi ailesinin kökeni hakkında henüz inandırıcı bir hükme varılamamıştır. Ancak, bazı belgelerdeki eksik ve çelişkili bilgilere dayanmak suretiyle yorumlar yapılabilmiştir. Bu hususta yapılan yorumların en yenisi ve en akla uygun olanı şudur:132

1175 yılında Dânişmendliler Devleti'ne son vererek topraklarını Türkiye Selçukluları Devleti'ne katan Sultan II. Kılıç Arslan, Dânişmendliler ailesinden Yağı-basan'ın oğullarını (Muzafferüddîn Mahmûd, Zahîreddîn İli, Bedrüddîn Yusuf) batı uçlarına yerleştirmiştir. Yağı-basan'ın oğulları, batı uçlarındaki bütün beyler üzerinde hâkimiyet kurarak, kısa bir zaman içinde büyük bir güç haline gelmişlerdir. Öyle ki, onların etkileri ve güçleri, Selçuklu iktidarını bile belirleyecek bir dereceye ulaşmış bulunuyordu. Nitekim, Yağı-basan oğulları, 1205 yılında bu etkilerini ve güçlerini, İstanbul'da sürgünde bulunan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in lehinde kullanarak, onun tekrar Türkiye Selçukluları tahtına çıkmasını sağladılar. Yaptıkları bu hizmete karşılık da devletin merkezinde önemli görevler ve mevkiler elde ettiler.133 Fakat, Yağı-basan oğulları, görevlerini ve mevkilerini ancak 1211 yılına kadar koruyabildiler. Bu tarihte, Yağı-basan oğullarından Zahîreddîn İli, Melik İzzeddîn Keykâvus ile Alâeddîn Keykubâd arasındaki taht mücadelesine karışarak, bertaraf oldu.134 Diğer oğullarının akıbetleri ise belli değildir. Daha doğrusu, Türkiye Selçuklu Devleti'nin çöküşüne kadar, Yağı-basan'dan gelen Dânişmend oğullarına dair kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

2. Beyliğin Teşekkülü ve Gelişmesi

Türkiye Selçuklu Devleti, XIV. yüzyılın başlarında tamamen çökerken, Danişmend oğullarından oldukları sanılan Kalem ve oğlu Karasi Beyler, tarih sahnesinde görünerek, Balıkesir ve çevresini fethe başladılar. Kalem ve Karasi135 Beyler, bu bölgeye gelmeden önce, son Selçuklu Sultanı II. Mesud'un "nökeri" (maiyet) idiler.136

Öyle anlaşılıyor ki, Selçuklu devlet teşkilâtının dağılması üzerine Kalem ve Karasi Beyler, Sultan II. Mesud'un hizmetinden ayrılıp, batı uçlarının hâkimi olan Germiyanoğullarının yanına gelmişlerdir. Onlar burada, hemen fetih hareketine girişmişlerdir. Muhtemelen Germiyanoğulları ordularının desteği ile Marmara Bölgesi'ne giren Kalem ve Karasi Beyler, Bizans'ın içinde bocaladığı perişanlıktan yararlanarak, Balıkesir ve çevresini ele geçirmişlerdir. Kalem ve Karasi Beyler, diğer uç beylerinin yaptığı gibi, fethettikleri bu bölgede, kendi bağımsız idarelerini oluşturmuşlardır. Böylece, XIV. yüzyılın başlarında Karasi Beyliği teşekkül etmiştir.

Balıkesir'i kurdukları beyliğin merkezi yapan Kalem ve Karasi Beyler, diğer Anadolu beyleri gibi Bizans'ın aleyhine topraklarını genişletmeye başladılar. Öte yandan, Batı Anadolu'daki topraklarının tamamen elden çıkmakta olduğunu gören Bizans imparatoru, hemen harekete geçerek, oğlunun komutasında, Anadolu'ya, ücretli "Alan" kuvvetleriyle destekli bir Bizans ordusu gönderdi. Manisa'ya kadar ilerleyen Bizans-Alan ordusu, Gediz nehri kenarında karargâh kurdu. Anadolu yakasına geçtiği yerden itibaren adım adım takip edilmiş olan Bizans-Alan ordusu, burada Türk kuvvetleri tarafından abluka altına alındı. İmparatorun oğlu, Bizans-Alan birliklerini Türklere karşı harekete geçiremedi. Tâ başından beri Bizans-Alan birlikleri arasında sürüp gelen uyumsuzluk, burada ayrılma ile sonuçlandı; Alan kuvvetleri çekip gitti. Destekten mahrum kalan Bizans ordusu da, korku ve panik içinde dağıldı (1302).

Bizans imparatoru, Türk Beyliklerinin yayılmalarına karşı bu defa Sicilya'da bulunan paralı asker Katalanları getirtti. Gemilerle gelip Erdek'te karaya çıkan Katalanlar, burada Karasi direnişini kırarak, Alaşehir'e kadar ilerlediler. Fakat bir süre sonra Katalanlar ile Bizans imparatorunun arası açıldı. İmparator, Katalan liderini öldürtünce, bu defa Katalanlar silâhlarını Bizans'a çevirdiler (1306). Bundan sonra Gelibolu Yarımadası'na gelen Katalan kuvvetleri, Türklerin de desteğini alarak, burada iki sene Bizans İmparatorluğu ile mücadele ettiler.137

Bizans imparatorunun arka arkaya yaptığı iki teşebbüsün de başarısızlıkla sonuçlanması, Batı Anadolu'da faaliyet gösteren Türk beylerini cesaretlendirdi. Bu arada Kalem ve Karasi Beyler, Bergama, Edremit ve Çanakkale gibi bölgenin en önemli şehirlerini fethederek, Beyliğin sınırlarını denizlere ulaştırdılar.

Yeni ekonomik imkânlar sunan sahalara sahip olmak, konar-göçer bir hayat yaşayan Türkmenlerin daima en büyük arzusu idi. Bundan dolayı fethedilen yerler hemen yeni Türkmen göçleriyle doldurulmaktaydı. Batı Marmara Bölgesi de, Kalem ve Karasi Beyler tarafından fethedilince, Anadolu'nun çeşitli yerlerinden olduğu gibi Trakya üzerinden de buraya yeni Türkmen kütleleri gelip yerleşti. Bunlar, Baba İshak ayaklanmasından sonra (1240) Sinop üzerinden gemilerle Kırım'a gitmiş ve buradan da Moğol istilâsı önünden kaçarak, gelip Dobruca'ya yerleşmiş olan Saru Saltuk'a bağlı Türkmenler idi. Başlarında ise, Saru Saltuk'un halifesi Ece Halil bulunuyordu. Ece Halil, bir süre Bizans ile mücadele ettikten sonra Anadolu yakasına geçerek, Karasi beylerinin arasına katıldı (1310).13

Karasi Bey'den sonra beyliğin toprakları oğulları Demir-han ve Yahşi-han arasında paylaşıldı. Bunlardan Demir-han Balıkesir'den Çanakkale'ye kadar olan yerlere, Yahşi-han da Bergama ve çevresine hâkim oldu. Demir-han'ın toprakları Yahşi-han'ın topraklarından daha geniş idi.

Demir-han, Saruhan Bey ile birlikte Aydınoğlu Umur Gâzî'nin Rumeli seferine katılarak, onlara donanması ve ordusu ile yardım etti. Yahşi-han da Gelibolu Yarımadası'na bir çıkarma yaptıysa da, başarılı olamayarak geri döndü.

3. Beyliğin Osmanlılar Tarafından İlhakı

Osmanlı kroniklerinde, 1343 yılından sonra Karasioğullarından Aclan ve Dursun adlarında iki kardeşin faaliyetlerinden söz edilmektedir. Aclan adı ile zikredilen şahıs Demir-han olmalıdır.139 Bu duruma göre, Demir-han ve Yahşi-han kardeşler, beyliğin topraklarını kendi aralarında paylaşırken, diğer kardeşleri Dursun Bey'e bir yer vermemişlerdir. Dursun Bey de Osmanlı Beyliği'nin başında bulunan Orhan Bey'e sığınarak, Demir-han'a karşı mücadeleye geçmiştir. Dursun Bey'in teşvikleriyle harekete geçen Orhan Bey, Demir-han'ı Balıkesir'de kuşatarak, teslim almıştır. Orhan Bey, Balıkesir ve çevresini Dursun Bey'e değil, oğlu Süleyman Paşa'ya vermiştir (1345).

Böylece, Karasioğulları Beyliği'ne ait toprakların büyük kısmının Orhan Bey tarafından ilhak olunmasıyla Hacı İlbeyi, Evrenos, Ece Halil ve Kadı Fazıl gibi Karasi Beyleri Osmanlı Devleti'nin hizmetine girerek,140 Rumeli'nin fethinde başlıca rol oynadılar. Osmanlılar, Karasioğulları topraklarının geri kalan kısmını da I. Murad zamanında devletlerine kattılar (1363).

Saruhanoğulları

1. Saruhan Ailesi

Tarihî kayıtlara göre, Beyliğin kurucusu Saruhan Bey'in babasının adı Alpağı idi. Ayrıca, Saruhan Bey'in Çuğa ve Ali Paşa adlarında iki kardeşi bulunuyordu. Saruhan ailesinin başlangıcına dair bütün bilgimiz bundan ibarettir.

Alpağı kimdi? Hangi Türk ailesinden gelmekteydi? Babasının adı ne idi? Hemen belirtelim ki, mevcut kaynaklar vasıtasıyla bu soruları cevaplandırmak mümkün olmamaktadır. Bu sorular, ancak Türklerde isim verme geleneği ile açıklanabilmektedir. Buna göre, Türkler, aile reisine, yani babaya çok önem vermekte ve onun adını ölümünden sonra da yaşatmak istemekteydiler. Bunun için onlar, erkek çocuklarından birine genellikle kendi babalarının adını vermekteydiler.141 Türklerdeki isim verme geleneğine uygun bir şekilde düşünülürse, Alpağı Bey'in babası, Saruhan adında bir kimse olmalıdır. Öyleyse, Selçuklu devrinde yaşamış ve Saruhan adını taşıyan bir kimse var mıdır? Selçuklu devri kaynaklarının birinde, Saruhan adını taşıyan bir beyden söz edilmektedir. O da şudur: Sultan I. Alâeddîn Keykubâd zamanında Harezmli beylerin büyük bir kısmı Türkiye Selçuklu Devleti'nin hizmetine girmiştir ki, bunlar arasında Saruhan adını taşıyan bir bey bulunuyordu.142 Kanaatimizce bu bey, Alpağı'nın babası, Saruhan Bey'in de dedesi idi. Bugün elimizde, bu görüşü destekleyebilecek nitelikte bazı deliller bulunmaktadır: Batı Anadolu'ya Harezm'den birçok Türkmen ailesi ve oymağı gelip yerleşmiştir. Meselâ, Batı Toroslarda ve Aydın çevresinde "Horzum" (Harezm) adıyla anılan bazı aşiretler yaşamaktadır. Ayrıca, bugün Alaşehir ilçesine bağlı "Horzum Alayaka, Horzum Embelli, Horzum Sazdere, Horzum Keserler" adlarında dört adet köy bulunmaktadır.143

2. Beyliğin Kuruluşu ve Gelişmesi

Tarihî kayıtlara göre, Saruhan Bey, son Selçuklu Sultanı II. Mesud'un "nöker"lerinden biri idi.144 Selçuklu devlet teşkilâtının dağılmaya başlaması üzerine Saruhan Bey, diğer beylerin yaptığı gibi Sultan II. Mesud'un hizmetinden ayrılıp, ailesiyle birlikte batı uçlarına gelerek, Germiyanoğulları beyleri arasına katılmıştır. Bundan sonra Saruhan Bey, Germiyanoğulları topraklarını kendine üs yaparak, Batı Anadolu istikametinde akın ve fetih hareketine girişmiştir.

Bilindiği gibi, Bizans İmparatorluğu, Batı Anadolu'da sür'atle gelişen Türk akınlarına ve fetihlerine karşı arka arkaya Alan ve Katalan kuvvetlerini göndermiş ise de, her iki kuvvet de teşebbüslerinde başarısızlığa uğrayıp, geri çekilmek zorunda kalmıştı (1305). Bu durum, özellikle bölgede faaliyet gösteren Türk beylerinin işini büyük ölçüde kolaylaştırdı. Bu sırada Saruhan Bey, Gediz nehrinin kaynak havzasından itibaren Manisa istikametinde Batı Anadolu topraklarını açmak ile meşgul idi.145 1313 yılında Manisa'nın fethini tamamlayan Saruhan Bey, burada kendi beyliğini kurdu.146 Türk devlet anlayışının icabı olarak Demirci yöresinin idaresini kardeşi Çuğa Beye, Kemal Paşa (Nif) yöresinin idaresini de öteki kardeşi Ali Paşa'ya verdi.

Saruhan Bey, sahilleri de ele geçirerek, beyliğin sınırlarını denize ulaştırdı. Bundan sonra Saruhan Bey, bir donanma meydana getirerek, adalar üzerine seferlere başladı. O, bu seferleri bazen Aydınoğulları donanmasıyla birlikte,147 bazen de kendi donanmasıyla yapıyordu. Öte yandan, Saruhan Bey, Foça gibi sahil şehirlerinden sonra Sakız ve Midilli adaları üzerinde de hâkimiyet kurarak, bu şehir ve adaları ellerinde bulunduran Cenevizlileri vergiye bağladı.148

Saruhan Bey, Aydınoğulları Beyliği'nin Adalar (Ege) denizinde olduğu gibi Rumeli'ye olan seferlerinde de onlarla iş birliği yapıyordu. Aydınoğullarından Umur Bey, Bizans tahtı için mücadele eden Kantakuzen'e yardım etmek istiyordu. Fakat, Aydınoğulları donanması Lâtinler tarafından yakılmıştı. Umur Beyin Rumeli'ye gidebilmesi için Saruhan ve Karasi Beyliklerinin topraklarını ve donanmasını kullanması lâzım geliyordu. Bu hususta Umur Beye destek veren Saruhan Bey, Umur Beyin topraklarından geçmesine izin verdiği gibi, oğlunu da Saruhanlı kuvvetlerinin başında onunla birlikte gönderdi. Fakat, Umur Bey bu seferinde başarılı olamayarak, geri dönmek zorunda kaldı. Üstelik, bu sefer sırasında Saruhan Bey'in oğlu, tutulduğu hastalıktan kurtulamayarak öldü.149

Saruhan Beyin 15 şehri, 20 kalesi bulunmaktaydı. 10 bin atlıdan oluşan bir ordusu vardı. Ayrıca, Adalar (Ege) denizinde daima akın ve gazâ yapan bir donanmaya sahipti.150 Saruhan Bey 1345 yılında vefat etti. Manisa'daki türbesine defnedildi. Yerine oğlu İlyas Bey geçti.

3. Saruhan Beyden Sonra Beyliğin Durumu

İlyas Beyin önemli bir faaliyeti yoktur. 1362 yılından sonra ölen İlyas Bey'in yerini oğlu İshak Bey aldı. Kendini medenî ve kültürel faaliyetlere veren İshak Bey, Manisa'da Ulu Cami, medrese, Mevlevîhane gibi önemli eserler yaptırdı.

1388 yılında ölen İshak Bey'in yerine oğlu Hızırşah geçti. Birçok Anadolu beyi gibi Osmanlıların yüksek hâkimiyetini tanıyan Hızırşah, Sultan I. Murad'ın Kosova Savaşı'na yardımcı kuvvet

gönderdi.151 I. Murad'ın Kosova Savaşı'nda şehit düşmesi üzerine, özellikle Karamanoğlu Alâeddîn Ali Bey'in teşvikiyle Hızırşah da, Germiyan, Aydın ve Menteşeoğulları Beyleriyle birlikte Yıldırım Bayezid'e karşı tavır aldı. Yıldırım Bayezid, Osmanlı ülkesinde otoritesini kurduktan sonra sür'atle Karamanoğlu Alâeddîn Ali Bey'in başını çektiği muhalefet cephesi üzerine yöneldi; bir çırpıda Aydın, Saruhan ve Menteşeoğulları Beyliklerine son verdi; topraklarını da ilhak etti.152 Bunlardan Saruhanoğulları toprakları ile Karasioğulları topraklarını birleştirerek, idaresini oğlu Ertuğrul'a verdi (1390).

Ülkesini Bayezid'e kaptıran Hızırşah, kaçarak Sinop'taki Cândâroğullarından İsfendiyar Bey'e sığındı ve oradan da Timur'un yanına gitti. Hızırşah, Ankara Savaşı'ndan sonra, diğer Anadolu beyleri gibi tekrar ülkesine sahip oldu. Bundan sonra Yıldırım Bayezid'in oğulları arasındaki taht kavgalarına karışan Hızırşah, Mehmed Çelebi'ye karşı İsa Çelebi'yi tutarak, ona yardım etti. Mehmed Çelebi, kardeşi İsa Çelebi'yi bertaraf ettikten sonra Hızırşah'ın üzerine yürüdü; bir baskın hareketi ile onu yakaladı ve aman vermeyerek öldürdü (1410). Saruhanoğulları toprakları tekrar Osmanlı Devletine katıldı. Böylece, Saruhanoğulları Beyliğinin siyasî varlığı tamamen sona erdi.

Aydınoğulları

1. Beyliğin Kuruluşu

Beyliğin adı olarak kullanılan "Aydın" sözünün bir kişi isminden mi yoksa bir aşiret isminden mi geldiği henüz kesin olarak tespit edilememiştir.153 Hemen hemen bütün kaynaklarda, beyliğin kurucusunun adı "Aydın oğlu Mehmed Bey" şeklinde tanıtılmış olmasına bakılırsa, buradaki "Aydın" sözünün bir aşiret isminden çok, bir şahıs ismi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, şu ana kadar bilinen herhangi bir kaynakta "Aydın" adıyla anılan bir beyin hayatına ve faaliyetlerine dair hiçbir bilgiye rast gelinmemiştir.

Batı uçlarının sol kolu üzerinde kurulmuş olan Germiyanoğulları Beyliği XIV. yüzyılın başlarında Batı Anadolu'daki Bizans toprakları üzerinde büyük bir fetih hareketi başlattı. Aydınoğulları Beyliği'nin kurucusu olan Aydın oğlu Mehmed Bey, bu sırada Germiyanoğulları Beyliği'nin ordu komutanı (sü-başı) idi.154 Tarihî kayıtlara göre, Mehmed Bey ilk defa, aşağı Menderes Havzası'nda görüldü. O da tıpkı Menteşe, Saruhan ve Karasioğulları Beyliklerinin kurucularının yaptığı gibi Bizans'ın elinde bulunan Batı Anadolu topraklarının fethine girişti.155 Mehmed Bey'den önce aşağı Menderes Havzası'na Menteşe Bey'in damadı Sasa Bey gelmişti. Sasa Bey, Mehmed Bey'den aldığı yardım ile Tire, Efes, Selçuk ve Birgi gibi bölgenin en önemli şehirlerini birer birer ele geçirdi.156 Mehmed Bey, dost ve müttefik olarak Sasa Bey'in bütün faaliyetlerine destek verdiği gibi, Bizans tarafından Sicilya'dan getirtilip bölgeye gönderilen paralı asker Katalanlar'a karşı da, onunla birlikte mücadele etti. Fakat, iki Türk beyi arasındaki bu güzel dostluk ve ittifak çok uzun sürmedi. Katalanlar'ın bölgeden ayrılmasından hemen sonra Mehmed Bey ile Sasa Bey'in arası açıldı. Mehmed Bey, Sasa Bey'in elinde bulunan Tire, Efes, Selçuk (Ayasulug) (1304) ve Birgi (1308) gibi şehirleri alarak, "Aydın eli" adıyla anılan Büyük Menderes ve Küçük Menderes Havzası'na tamamen hâkim oldu. Bundan

sonra Mehmed Bey, 1310 yılında İzmir'in iç kısmını, 1328 yılında da aynı şehrin sahil şeridini ele geçirdi. Böylece Mehmed Bey, fethettiği bu topraklar üzerinde babasının adıyla anılan kendi beyliğini oluşturdu.

Eski Türk devlet anlayışına göre, Türk hükümdarları oğullarından her birinin idaresine bir bölge vermekteydiler. Bundan maksat, onların daha sorumluluk mevkiine gelmeden kendilerini yetiştirmelerini ve geliştirmelerini sağlamaktı. Mehmed Bey de, Türk devlet anlayışının icabı olarak, beyliğin topraklarını oğulları arasında paylaştırıp, her birine birer şehrin veya bölgenin idaresini verdi. Bunlardan Hızır Bey'in hissesine Selçuk, Efes ve Sultanhisarı; Umur Bey'in hissesine İzmir; İbrahim Bahadır Bey'in hissesine Ödemiş; Süleyman Bey'in hissesine de Tire şehri düştü. Mehmed Bey, küçük oğlu İsa Bey'i ise yanında alıkoydu.157

Mehmed Bey, "Ulu Bey" olarak beyliğin merkezi Birgi'de oturuyordu. Oğulları ise, babalarının kendilerine verdiği şehirlere taşınarak, bu şehirlerde "bey" unvanı ile kendi idarelerini kurmuşlardır. Daha doğrusu onlar, babalarının kurduğu teşkilâtın küçük bir benzerini kendi merkezlerinde oluşturmuşlardır. Meselâ İzmir'e yerleşen Umur Bey'in tıpkı babasınınki gibi "veziri, emiri, sü-başısı ve lalası (atabeyi) " bulunmaktaydı.158 Burada hemen belirtelim ki, bu durum beyliğin siyasî bakımdan parçalanması anlamına gelmiyordu. Beyler, sadece idarî bakımdan bir özerkliğe sahiptiler. Siyasî bakımdan ise, beyliğin bütünlüğünü temsil eden "Ulu Bey"e bağlıydılar.

2. Adalar (Ege) Denizinde

Türk Hâkimiyeti

Mehmed Bey'in oğulları arasında en yeteneklisi Umur Bey idi. İzmir'in özellikle Umur Bey'e verilmesi son derece isabetli bir karar olmuştur. Babasının emrinde İzmir'in sahil kesiminin fethine katılan Umur Bey, ilk defa bu savaşta kendisini göstererek, "İslâm gâzîsi" olmuştu. Bu sırada Umur Bey henüz 18 yaşında idi.

Aydınoğulları Beyliği, doğudan Germiyanoğulları, güneyden Menteşeoğulları, kuzeyden de Saruhanoğulları Beylikleri ile çevrili idi. Kara tarafında gazâ ve fetih faaliyeti için hemen hemen hiçbir saha kalmamıştı. Beylik için tek gazâ ve fetih sahası bulunmaktaydı ki, o da adalar idi. Adalar (Ege) denizinde gazâ ve fetih faaliyetinde bulunabilmek için, güçlü bir donanma ile denizcilikte belirli bir tecrübeye ihtiyaç vardı.

Donanma, sadece gazâ ve fetih faaliyetleri için değil, aynı zamanda sahillerdeki ticaret merkezlerinin korunması ve ticaret yollarının devamlı açık tutulması için de gerekliydi. Zira Aydınoğulları Beyliği, Anadolu'nun Batıya açılan önemli sahillerine sahipti. Bu sahillerde ise, Anadolu ile batı ülkeleri arasındaki ticarete aracılık eden büyük ihracat ve ithalat limanları ile gümrük merkezleri bulunmaktaydı. Bunların başında da İzmir şehri geliyordu. İzmir, bu sırada batı ülkeleri ile Anadolu arasında mal akışını sağlayan son derece işlek ve zengin bir ticaret merkezi idi.

Görüldüğü gibi, Beyliğin kaderini güçlü bir donanma, daha doğrusu bu donanmanın Adalar denizinde göstereceği başarı belirleyecekti. Bu gerçeği çok iyi anlamış ve kavramış olan Mehmed Bey, önce Efes'te, sonra da İzmir'de birer donanma meydana getirdi. Fakat Mehmed Bey, İzmir'in fethini tamamladıktan sonra fiili mücadelenin içinden tamamen çekildi; donanmasının idaresini, çok güvendiği oğlu Umur Bey'e bıraktı.

Umur Bey, donanmanın başına geçerek, hemen denizlere açıldı. Hedefi, adalar ve Yunan sahilleri idi. Çünkü o, zaferin ve servetin orada olduğunu çok iyi biliyordu. 1329 ile 1333 yılları arasında, bazen kardeşleriyle bazen de yalnız olarak Sakız, Bozcaada, Eğriboz, İspara, Üstüra adaları ile Mora ve Gelibolu sahillerine üst üste seferler düzenledi. Sürpriz baskınlar yaptı. Adalar denizinin korkulu rüyası oldu. Sahil ve ada halklarına endişe ve korku dolu günler yaşattı. Zafer üstüne zafer kazandı. Her seferden büyük ganimet ve çok sayıda esirle geri döndü.

Bu seferlerin en önemli sembolü, Umur Bey'in "Gâzî" adını verdiği kendi kadırgası idi. Mehmed Bey ise, her defasında oğlunun seferden dönüş gününü heyecan ve umut içinde bekliyor; bazen Birgi'den İzmir'e inerek, kendisini limanda bizzat karşılıyordu.

Burada hemen belirtelim ki, Umur Bey'in adalar ve denizaşırı ülkeler üzerine düzenlediği seferler, bir fetih faaliyetinden çok, bir akın özelliği taşıyordu. Çünkü, bu seferler sonucunda hemen hemen hiç toprak kazancı olmamıştır. Buna rağmen her sefer, Beyliğin hazinesine büyük gelirler sağlamıştır. Gerçekten Umur Bey, bu seferler sırasında büyük ganimetler ele geçirdiği gibi, bazı adaları ve kaleleri de vergiye bağlamıştır.

1334 yılı, genç gâzî Umur Bey için acılı bir yıl olmuştur. Zira bu yıl içinde babası Mehmed Bey ölmüş, Birgi'de toprağa verilmiştir. Umur Bey, babasının cenaze törenine, eski Türk yas âdeti gereğince saçını kesmek suretiyle katılmıştır.159

Mehmed Bey, büyük Türk hükümdarları gibi sürgün avlarından çok hoşlanırdı. Son sürgün avı, Mehmed Bey'in hayatına mal olmuştur. Bu sürgün avında Mehmed Bey atından suya düşmüş ve bu yüzden tutulduğu hastalıktan kurtulamamıştır.

Mehmed Bey, ilim ve kültür sever bir hükümdar idi. Devrin en ünlü bilginlerini, sanatçılarını ve ediplerini sarayında toplamış, onları himaye etmiştir. Medrese ve camiden oluşan bir külliye kurarak, Birgi'yi Beyliğin ilim ve kültür merkezi haline getirmeye çalışmıştır. Daha da önemlisi Mehmed Bey, himayesindeki bilginlere Farsçadan eserler tercüme ettirerek, Türk dilinin ve kültürünün gelişmesine yardımcı olmuştur.

Çağdaş bir coğrafya eserinin kayıtlarına göre, Mehmed Bey, 60 kadar şehre, 300'den fazla kaleye ve 70 bin süvariden oluşan büyük bir orduya sahipti.160 Ayrıca Mehmed Bey'in, oğlu Umur Bey komutasında adalara ve denizaşırı ülkelere başarılı seferler ve akınlar yapabilen güçlü bir donanması vardı.

3. Gâzî Umur Bey'in Bölge

Siyasetindeki Rolü

Başından beri Mehmed Bey'in oğulları arasında son derece iyi bir uyum vardı. Bu uyum, Mehmed Bey'in ölümünden sonra da devam etmiştir. Kardeşler, birbirlerine rakip gibi bakmıyorlardı. Aksine, ağabey-kardeş münasebetleri içinde birbirlerini sevip sayıyorlardı. Bundan dolayı aralarında "Ulu Beylik" hususunda hiçbir sorun yaşanmamıştır. Mehmed Bey'in ölümünden sonra ikinci oğlu Umur Bey, aile meclisinin kararı ile "Ulu Bey" seçilmiştir.161

Eski Türk devletlerinde devlet başkanları, genellikle beylerin seçimi veya onayı ile iş başına gelmekteydiler. Seçim ve tercih yapılırken de, büyük evlât olma durumundan çok, liyakat ve ehliyet durumu göz önüne alınmaktaydı. Görüldüğü gibi, Aydınoğulları da aynı anlayış içinde hareket etmişlerdir. Zira, Mehmed Bey'in oğulları arasında en büyüğü Umur Bey değil, Hızır Bey idi. Buna karşılık, aile fertleri içinde "Ulu Bey" olmaya en lâyık ve en uygun olanı ise, Umur Bey idi. Gerçekten de Umur Bey, iktidarın gerektirdiği bütün yeteneklere ve özelliklere fazlasıyla sahipti. O, daha babasının sağlığında Adalar denizinde arka arkaya elde ettiği başarılarla herkesin takdirini ve sevgisini kazanmış bulunuyordu. Buna rağmen Umur Bey, büyüğe saygı geleneğine uyarak, kendisinin yerine Hızır Bey'in "Ulu Bey" olmasını istemiştir. Aile meclisi ise, aldığı kararda, yani Umur Bey'in hükümdar olmasında ısrar etmiştir. Bunun üzerine Umur Bey de, kendisine verilen görevi kabul etmek zorunda kalmıştır.162

Aydınoğulları Beyliği tahtında meydana gelen bu değişiklikten Kıbrıs ve Rodos şövalyeleri ile Venedikliler yararlanmak istemişlerdir. Aralarında bir ittifak oluşturarak, donanmalarını birleştirmişlerdir. Amaçları, Batı ile Anadolu arasındaki ticaretin can damarı olan İzmir'i ele geçirmekti. Umur Bey tahta çıktıktan üç gün sonra, işte bu Haçlı donanmasının İzmir'e saldırısı ile karşılaştı. Savaşta sür'atin önemini çok iyi bilen Umur Bey, hemen Birgi'den sahile inerek, karşı saldırıya geçti; müttefik kuvvetleri geri püskürtüp, Haçlıların İzmir'i ele geçirme teşebbüslerini başarıyla önledi.163

Ülkesini istilâ tehlikesinden başarılı bir şekilde kurtaran Umur Bey, rakiplerine gücünü gösterebilmek için tekrar deniz seferlerini başlattı. Saruhanoğullarından Süleyman Bey ile işbirliği yaparak, Mora üzerine bir sefer düzenledi. Yarımadanın derinliklerine kadar ilerledi. Mora'nın merkezi durumunda olan Isparta şehri, Umur Bey'in önünde direnmeden teslim oldu. Böylece gayesine ulaşan Umur Bey, sayısız ganimet ve esirle İzmir'e döndü.164 Bundan sonra Umur Bey, aynı enerji ile Germiyanoğlu Yakub Bey'in alamadığı Alaşehir üzerine yöneldi. Alaşehir üzerinde hâkimiyet kurarak, şehri vergiye bağladı.165

Cenevizliler, ticaret yapmak bahanesiyle Bizans'a ait Midilli adası ile Foça'ya yavaş yavaş sokulmuşlar ve bir süre sonra da bu yerleri işgal etmişlerdi. Bizans imparatoru, Cenevizlilere kaptırmış olduğu topraklarını geri almak için harekete geçmiş bulunuyordu. Hem Umur Bey, hem de Saruhan Bey, Cenevizlilerin bölgedeki faaliyetlerinden rahatsızlık duymuş olmalılar ki, Bizans imparatorunu bu

faaliyetinde desteklemeye karar verdiler. Böylece her iki Türk beyi de Bizans imparatorunun Midilli ve Foça üzerine düzenlediği seferde kendisine yardım ederek, Cenevizlilerin bölgeden atılmasında başlıca rol oynadılar. Bu arada Umur Bey, Bizans orduları komutanı (Domestik) Kantakuzen ile tanıştı ve onunla dost oldu.

Umur Bey ile Kantakuzen arasındaki dostluk, hem Bizans hem de Aydınoğulları için son derece yararlı olmuştur. Bizans imparatoru, bu dostluğun bir sembolü olarak, Sakız adasının hâkimiyetini tamamen Aydınoğullarına bırakmıştır. Umur Bey de bu cömertliğin altında kalmayarak, Alaşehir'den aldığı vergiyi kaldırmıştır. Umur Bey bununla da kalmamıştır; zor durumda kaldığı zaman Bizans imparatorunun yardımına koşarak, dostluğunu sürdürmüştür. Meselâ, Bizans imparatoru, devleti temelinden sarsan Arnavut isyanını, ancak Umur Bey'in yardımı ile bastırabilmiştir (1337).166

Umur Bey, artık Adalar denizinde rakipsiz bir güce ulaşmış bulunuyordu. O, bazen Yunan sahillerine, bazen de Rodos ve Girit adalarına seferler düzenliyordu.167 Hatta o, Kantakuzen'in dostluğundan yararlanarak, donanması ile boğazları aşıp, Eflâk'a kadar gidiyordu.168 Bu arada, Bizans tahtı için harekete geçen dostu Kantakuzen'e yardım etmeyi de ihmal etmiyordu.

Umur Bey'in bölgede ve Adalar (Ege) denizinde büyük bir güç haline gelmesi, Kıbrıs ve Rodos şövalyelerini, Venediklileri ve Cenevizlileri endişeye düşürdü. Bu korsan devletlerden her biri, ayrı ayrı Papaya başvurarak, Umur Bey'in üzerine bir Haçlı seferi düzenlenmesini istediler. Bu hususta bir talep de, Bizans İmparatorluğu'ndan geldi. Hatta, bu sırada Bizans'ın başında bulunan imparatoriçe, böyle bir seferin gerçekleşmesi halinde Papaya, Ortodoks Kilisesi'nin Katolik Kilisesi ile birleşebileceği vaadinde bulundu.

Burada hemen belirtelim ki, böyle durumlar Papalık için, daima aranan bir fırsat idi. Çünkü Papalık, Hıristiyanlık dünyası üzerindeki otoritesini ve hâkimiyetini ancak bu tür faaliyetlerle kurabilmekte ve sürdürebilmekteydi. Böylece, batı dünyasında her zaman olduğu gibi, din, politika üzerindeki etkisini hemen gösterdi. Papa, Hıristiyanlık dünyasının en büyük dinî otoritesi olarak bu meseleye sahip çıktı ve Hıristiyan güçleri bir ittifak içinde topladı. Bundan sonra Kıbrıs, Rodos, Venedik ve Ceneviz kuvvetlerinden oluşan bir Haçlı donanması meydana getirildi. Bu donanma Papanın emri ile İzmir körfezine doğru harekete geçti. Haçlı donanması Umur Beyi hazırlıksız yakaladı. Çünkü, Umur Bey, Kantakuzen'e yardım etmek için gitmiş olduğu Rumeli'den yeni dönmüştü. Buna rağmen Umur Bey, Haçlı donanmasının ilk saldırısını başarıyla geri püskürttü. Fakat, Haçlı donanmasının ikinci saldırısı karşısında aynı başarıyı gösteremedi; geri çekilmek zorunda kaldı. Haçlılar Umur Beyin donanmasını yaktılar ve İzmir'in sahil şeridini de ele geçirerek, buraya yerleştiler (1344).169

Umur Bey, İzmir'in sahil şeridini kurtarma işini, kendisi için daha uygun bir zamana bıraktı. Önce, Bizans tahtı için mücadele eden dostu ve müttefiki Kantakuzen'e yardım meselesini ele aldı. Fakat, donanması Haçlılar tarafından yakıldığı için Umur Beyin deniz yoluyla Rumeli'ye gitmesi mümkün gözükmüyordu. Geriye sadece kara yolu kalıyordu. Umur Beyin karadan Rumeli'ye gidebilmesi için

de, Saruhan ve Karasioğulları topraklarını kullanması lâzım geliyordu. Umur Bey, bu hususta Saruhan ve Karasioğulları ile bir anlaşma yaptı. Anlaşma gereğince her iki beylik de Umur Beye topraklarından geçiş izni verdikleri gibi, ona ordu ve donanmaları ile yardım da ettiler. Fakat Umur Bey, Rumeli'ye yaptığı seferde başarılı olamadı ve büyük bir hayal kırıklığı içinde geri dönmek zorunda kaldı.

Görüldüğü gibi, Umur Bey'in arka arkaya başarısızlığa uğramasında donanmasını kaybetmesinin başlıca rolü bulunmaktadır. Beyliğin eski gücüne kavuşabilmesi için mutlaka yeni bir donanmanın kurulması lâzım geliyordu. Fakat, kısa zamanda bir ordu kurmak mümkün olmasına rağmen bir donanma meydana getirmek kolay bir iş değildi. Üstelik, İzmir'in sahil kısmının Haçlılar tarafından işgal edilmesi, beyliği bu imkândan mahrûm bırakmıştı. Daha da kötüsü bu işgal, Anadolu ile Batı arasındaki ticaretin kesilmesine de yol açmıştı. Ticaretin aksaması, sadece Aydınoğulları Beyliğini değil, başta Rodos şövalyeleri olmak üzere Anadolu ile ticaret yapan devletleri de etkilemekteydi. Rodos şövalyeleri bu durumu düzeltebilmek için bazı imtiyazlar tanıyarak, Umur Bey'le anlaşmak istediler. Fakat, Papa buna müsaade etmedi.

Artık Umur Bey için geriye tek bir çözüm yolu kalıyordu. O da, beyliğin dış dünyaya açılmasını ve gelişmesini engelleyen Haçlıların bölgeden tamamen atılması idi. Bunun için Umur Bey, ordusunu hemen hücuma geçirdi. Kendisi, safların en önünde idi. Askerlerinin savaş ihtirasını kamçılamak için ölümü hiçe sayan bir cesaretle ileri atıldı. Atılgan ve ateşli mizacı, âdeta onu ölümün kucağına itmekteydi. Kuşattığı kalenin merdivenlerinden sür'atle yukarı çıkmaya başladı. Bu esnada kale burçlarından atılan oklara karşı kalkanı ile kendisini korumaktaydı. Bir ara burçlara ne kadar mesafenin kaldığını anlamak istedi. Bunun için miğferini biraz yukarı kaldırdı. Fakat, onun bu ihtiyatsızlığı hayatına mal oldu; tam bu sırada kaleden atılan bir ok alnına isabet etti ve iki kaşının arasına girdi. Cansız bedeni merdivenlerden baş aşağı düştü (1348).170 Halbuki o, hedefine ulaşmak üzere idi; fakat bu son başarı Umur Bey'e nasip olmadı.

Umur Beyin ölümü, Aydınoğulları ordusunun moral gücünü bir anda yok etti. O ana kadar başarı ile savaşan Aydınoğulları ordusunda birden şaşkınlık, cesaret kırılması ve bozgun baş gösterdi. Böylece, müttefik güçler, hayatlarının en kolay zaferini kazandılar. Umur Bey'in düştüğü yerden alınan cesedi, Birgi'ye götürülerek defnedildi.

4. Şahsiyeti

Umur Bey, tek ihtirası zafer olan eşsiz bir savaş kahramanı idi. Bir kahramanda olması lâzım gelen bütün özellikler ve yetenekler, onda vardı. Hıristiyanlık dünyası ile savaş, onun için kutsal bir görevdi. Mücadeleyi ve macerayı seviyordu. Ömrünün 21 yılını bir kahraman savaşçı olarak seferlerde ve akınlarda geçirmiştir.171 Bu arada 26 tane gaza ve akın faaliyetinde bulunmuştur.172 Saldırılarını, hep sürpriz baskınlar şeklinde yapmıştır. Zafere karşı duyduğu ihtiras çok büyüktü. Onun hareketlerine egemen olan düşünce, daima üstün gelmekti. Adı, kazandığı olağanüstü zaferlerle Adalar (Ege) denizinde bir efsane haline gelmiştir.

Umur Bey, teşebbüslerinde son derece kararlı ve atak idi. Kendisinden emin tavrı, onun en belirgin özelliği idi. Tehlike ne kadar büyük olursa olsun asla yılmaz; güçlükler onun cesaretini kıramazdı. Adalar (Ege) denizinde gösterdiği faaliyetlerle korsan devletleri senelerce titretmiştir. Onun zamanı, Aydınoğulları Beyliği'nin her bakımdan en parlak devri olmuştur. Daha doğrusu o, Beyliğini siyasî, askerî ve ekonomik bakımdan son derece geliştirmiş ve onu âdeta büyük bir devletin gücüne eriştirmiştir. Şehit düştüğünde 39 yaşında idi.

Aydınoğulları Beyliğinin Umur Beyle parlayan yıldızı, onun talihsiz ölümüyle birden sönüp gitmiştir. Daha doğrusu, Aydınoğulları Beyliğinde gaza ve akın faaliyeti Umur Bey'le birlikte ölmüştür. Artık Aydınoğulları Beyliğinde, Haçlı ittifakının karşısına dikilebilecek ne güçlü bir lider, ne de sağlam bir irade kalmıştır. Daha da kötüsü, Umur Bey'in ölümüyle doğan boşluk, hiçbir zaman doldurulamamıştır.

Umur Bey'in ölümü, Aydınoğulları Beyliği tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Zira, Umur Bey'in ölümüyle birlikte Beylikte de gaza, akın ve kahramanlık devri sona ermiştir.

5. İlk Kapitülasyonlar

Umur Beyin ölümü üzerine yerini kardeşi Hızır Bey aldı. Tahttaki bu değişiklik, Beyliğin aleyhine olan tarihin seyrini değiştirmedi; aksine daha da hızlandırdı. Çünkü, Umur Beyin büyük gayreti ve mücadele ruhu, kardeşi Hızır Beyde yoktu. Üstelik Hızır Bey, kendi gücünü aşan ağır bir meseleyi miras almış bulunuyordu.

Hızır Bey, müttefik güçlerin isteklerine karşı koyamadı; onlarla şartları ağır bir antlaşma imzalamak zorunda kaldı. Öte yandan müttefik güçler arasındaki eski rekabet burada da kendisini gösterdi; politik bir manevra ile Cenevizliler bu antlaşmanın dışında bırakıldı.

Antlaşmanın hükümlerini ise galipler tayin ettiler. 20 maddeden oluşan bu antlaşma metninde çok ağır hükümler yer alıyordu. Bu hükümleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Aydınoğulları, aldıkları gümrük vergisinin yarısını müttefik güçlere (korsan devletler) bırakacaktır. Gümrük vergisinin miktarı zamanla azaltılıp çoğaltılmayacaktır.

2. Aydınoğulları donanması her türlü silâhtan arındırılacak ve karaya çekilecektir. Gerektiği zaman da yakılacaktır.

3. Müttefik güçlerin gemileri Aydınoğulları limanlarına serbestçe girip çıkabilecektir. Korsanlık faaliyetlerine son verilecektir. Kazaya uğrayan gemiler kurtarılacaktır. Kurtarılan gemiler üzerinde hak iddiasında bulunulmayacaktır.

4. Müttefik güçler, Aydınoğulları Beyliği toprakları üzerinde yargı yetkisine sahip konsolosluklar açabilecektir. Bu konsolosluklar, Türkler ile Hıristiyanlar arasında çıkacak anlaşmazlıkları, Aydınoğulları beylerine danışmak suretiyle çözüme kavuşturacaklardır.

5. Aydınoğulları ülkesinde yaşayan Hıristiyanlara karşı iyi muamelede bulunulacaktır. Buna karşılık Hıristiyanlar da Türklere hiçbir zarar vermeyeceklerdir.

6. Aydınoğulları, müttefik güçlerin düşmanlarıyla hiçbir şekilde anlaşma yapmayacaklar. Buna karşılık müttefik güçler de, Aydınoğullarına karşı Hıristiyanlık dünyasından gelen saldırıları önlemeye çalışacaklar; bunu yapamazlarsa, tehlikeyi önceden haber vereceklerdir.

Bu antlaşma, tahta yeni çıkan bir hükümdar için hiç de iyi bir başlangıç olmadı. Esâsen bu, bir barış antlaşması değil, tam bir teslim olma, yani bir kapitülasyon belgesi idi. Çünkü, Hıristiyanlık dünyasının gayesi, sadece Umur Bey'i durdurmaktan ibaret değildi. Özellikle, ticaretin can damarı olan İzmir'de bir üs elde etmek ve Aydınoğulları Beyliği'nden ticarî, adlî ve askerî tavizler koparmaktı. Görüldüğü gibi, bu tavizler, zayıf bir hükümdar olan Hızır Bey'den kolayca koparılmıştır.

Aydınoğulları ailesi içinde Umur Bey ölçüsünde bir beyin bulunmamasının bedeli, Beylik için çok ağır olmuştur. Zira Hızır Bey, mücadeleye devam etmesi gerektiği halde, müttefik güçlere teslim olma yolunu seçmiştir. Bu durum, hiç şüphesiz, o zamana kadar Türk tarihinde asla görülmemiş bir tavizdi. Bu taviz, Beyliğin denizlerdeki faaliyetlerini tamamen durdurmuş, bağımsızlığını büyük ölçüde zedelemiş ve onu âdeta bir sömürge ülkesi haline getirmiştir.

Müttefik güçler ile yapılan antlaşmadan sonra Aydınoğulları Beyliği derin bir sessizliğin içine gömülmüştür. Tarihler, özellikle Hızır Bey döneminde tamamen susmuştur. Bunun sebebi, Hızır Bey'in önemli bir faaliyette bulunmamış olmasıdır. Gerçekten de Hızır Bey, imzaladığı antlaşmadan sonra Selçuk'a (Ayasulug) çekilerek, her türlü siyasî ve askerî faaliyetten uzak, sâkin bir şekilde ömrünü tamamlamıştır. Bu arada o, Cenevizlilerle yeni bir antlaşma imzalayarak, 1348 antlaşmasındaki imtiyazları aynen onlara da tanımıştır (1351).173

Hızır Bey'den sonra Beyliğin başına küçük kardeşi İsa Bey geçti. İsa Bey zamanında da Beyliğin durumunda bir değişiklik olmadı. Hızır Bey zamanındaki durgunluk ve hareketsizlik onun zamanında da devam etti.

Anadolu'daki bazı beyler gibi İsa Bey de, Osmanlı Devleti ile dostluk kurdu. Bu dostluğun icabı olarak Osmanlı şehzadelerinin sünnet ve düğün törenlerine hediyelerle birlikte heyetler gönderdi. İsa Bey bununla da kalmadı; Sultan I. Murad'ın Kosova Savaşı'na yardımcı kuvvet olarak bir birlik göndermek suretiyle Osmanlılarla dostluğunu sürdürdü. Fakat bu dostluk ve iyi ilişkiler, Sultan I. Murad'ın Kosova Savaşı'nda şehit düşmesi ve yerine Yıldırım Bayezid'in geçmesiyle birden bozuldu. Zira, Karamanoğullarının teşvikiyle Anadolu'da Osmanlılara karşı bir muhalefet cephesi oluşmuştu. Bu muhalefet cephesinin içinde İsa Bey de bulunuyordu. Bu durum üzerine Yıldırım Bayezid dikkatlerini Anadolu'ya çevirdi. Lakabına uygun bir süratle ilerleyen Bayezid, Saruhanoğulları Beyliği'ne son verdikten sonra İsa Bey'in üzerine yürüdü. İsa Bey, Yıldırım Bayezid'e karşı koyma cesareti gösteremedi; kendisini ziyaret edip, adına hutbe okutacağını ve para kestireceğini

söyleyerek, Osmanlılara bağlılığını bildirdi. Yıldırım Bayezid, İsa Beyi affetti. Fakat, Tire dışında Beyliğin bütün topraklarını Osmanlı Devleti'ne kattı (1390).

Yıldırım Bayezidin iradesine boyun eğmek suretiyle beyliğini kurtarmış olan İsa Bey, bundan sonra Beyliğin merkezi Selçuk'tan ayrılarak, Tire'ye çekildi. Burada kendisini her türlü askerî ve siyasî faaliyetlerin dışında tutarak, sâkin ve huzurlu bir hayat yaşadı.174 Bu arada, Osmanlılarla dostluk bağlarını geliştirmek için kızını Yıldırım Bayezid ile evlendirdi.

İsa Bey, bilgin bir zat idi. Osmanlı himayesi altına girdikten sonra kendisini tamamen ilmî ve kültürel faaliyetlere vermiştir. Ayrıca o, ilim ve kültür sever bir hükümdar olarak, inancına, mezhebine ve soyuna bakmaksızın devrin bütün bilginlerini sarayında toplamış ve onları himaye etmiştir. Daha da önemlisi, onlara ilmî eserler yazdırmış ve Türkçeye tercümeler yaptırmıştır. Bunun tabiî sonucu olarak, Aydınoğulları Beyliğinde ilim ve edebiyat son derece gelişmiştir.

6. Cüneyd Bey ve Aydınoğulları Beyliğinin Sonu

İsa Beyin ne zaman öldüğü bilinmemektedir. Timur, Ankara Savaşı'ndan sonra Aydınoğulları ülkesini, İsa Bey'in oğullarından Musa ve Umur Beylere verdi (1402). Musa Bey bir yıl sonra öldü. Beylik tek başına Umur Bey'e kaldı. Fakat, bu defa Umur Bey'in karşısına İbrahim Bahadır Beyin oğullarından son derece mücadeleci ve cesur bir şahıs olan Cüneyd Bey çıktı. İzmir'i kendisine merkez edinen Cüneyd Bey, Beyliğe tamamen sahip olabilmek gayesi ile Selçuk (Ayasulug)'ta bulunan Umur Bey'in üzerine yürüdü. Cüneyd Beye karşı koyamayan Umur Bey, kaçarak Menteşeoğullarından İlyas Beye sığındı. Umur Bey, yeni bir mücadele için İlyas Beyden askerî destek sağlarken, Cüneyd Bey de Osmanlılardan para yardımı aldı. Umur Bey, İlyas Beyden aldığı askerî destek ile Selçuk'u kurtardı ise de, aradan çok geçmeden burada Cüneyd Bey tarafından kuşatıldı. Bu defa iki taraf da birbiri üzerinde üstünlük sağlayamadı. Sonunda iki bey, aralarında anlaşmaya karar verdiler. Cüneyd Bey, anlaşma gereğince Umur Beyin hükümdarlığını tanıdı ve onun kızı ile evlendi. Böylece, iki hanedan üyesi arasındaki anlaşmazlık sona erdi. Fakat, barış dönemi çok uzun sürmedi. Çok muhteris bir şahıs olan Cüneyd Bey, kayınpederi Umur Beyi zehirleyip bertaraf ederek, tek başına beyliğe sahip oldu (1405).

Beyliğin kaderinin Osmanlılara bağlı olduğunu bilen Cüneyd Bey, Osmanlı tahtı için mücadele halinde olan Yıldırım Bayezid'in oğullarından Emîr Süleyman'a yanaştı ve onun himayesine girdi. Fakat, Cüneyd Bey, Emîr Süleyman'dan beklediği destek ve himayeyi göremedi. Üstelik, bu Osmanlı şehzâdesi tarafından ülkesi elinden alındı. Kendisi de kontrol altında tutulmak gayesiyle Rumeli'deki Ohri sancak beyliğine tayin edildi.

Bu durumu içine sindiremeyen Cüneyd Bey, Emîr Süleyman ile kardeşi Musa Çelebi arasındaki mücadeleden yararlanarak, Ohri'den kaçtı ve gelip ülkesine tekrar sahip oldu. Cüneyd Bey'in karşısına bu defa Bayezid'in diğer oğlu Mehmed Çelebi çıktı. Kardeşlerini birer birer bertaraf ederek Osmanlı ülkesine sahip olan Mehmed Çelebi, babasının daha önce ilhak etmiş olduğu Aydın-oğulları

Beyliği üzerine yürüdü. Cüneyd Beyi İzmir'de kuşatarak teslim aldı. Mehmed Çelebi, Aydınoğulları Beyliği topraklarının idaresini, İslâm dînini kabul ederek, Osmanlı Devletinin hizmetine girmiş olan Bulgar kralının oğluna verdi. Cüneyd Beyi de Niğebolu sancak beyliğine tayin etti. Böylece, Cüneyd Bey ikinci defa ülkesini kaybetmiş oldu (1413).

Mücadeleden vazgeçmeyen ve yılmayan Cüneyd Bey, Niğebolu sancak beyliğini terk ederek, Mehmed Çelebi karşısında Osmanlı tahtı için mücadeleye geçen Mustafa Çelebi'nin hareketine katıldı. Fakat her iki bey de, Mehmed Çelebi karşısında başarısızlığa uğrayarak, Bizans İmparatorluğu'na sığınmak zorunda kaldılar. Bu meselenin peşini bırakmayan Mehmed Çelebi, Bizans İmparatoru'na her yıl 300 bin akçe ödeyerek, bütün saltanatı boyunca Mustafa Çelebi ve Cüneyd Beyin Bizans'ta tutuklu kalmasını sağladı.

Bizans İmparatoru, Mehmed Çelebi'nin ölümünden sonra Mustafa Çelebi ve Cüneyd Bey'i serbest bıraktı. Tutukluluktan kurtulan Mustafa Çelebi ve Cüneyd Bey, Rumeli'den topladıkları kuvvetlerle Bursa'daki Sultan II. Murad üzerine yürüdüler. II. Murad, Cüneyd Bey'e gönderdiği gizli bir haberle ittifaktan ayrılmasına karşılık Aydınoğulları topraklarını kendisine bırakacağını bildirdi. Bu teklifi amacına uygun bulan Cüneyd Bey, Mustafa Çelebi'nin ittifakından ayrılarak, gelip üçüncü defa ülkesine sahip oldu.

Fakat, Sultan II. Murad, Cüneyd Beyin ülkesinde serbestçe hüküm sürmesine izin vermedi; onun Osmanlı Devletinin yüksek hâkimiyetini kabul etmesini ve bağlılık göstermesini istedi. Cüneyd Bey, Osmanlı Devleti'nin tamamen hükmü altına girmeye yanaşmadı. Bu yüzden II. Murad, Cüneyd Beyin üzerine Osmanlı ordusunu gönderdi. Osmanlı ordusunun üstün kuvvetleri karşısında başarı sağlayamayan Cüneyd Bey, geri çekilmek zorunda kaldı. Bundan sonra Cüneyd Bey, Karamanoğullarına başvurarak, onlardan bir miktar yardım temin etti. Fakat, onun Karamanoğullarından temin ettiği yardım yeterli olmadı. Osmanlı ordusu ile baş edemeyeceğini anlayan Cüneyd Bey, hayatına dokunulmamak şartıyla teslim oldu. Fakat, Osmanlı komutanları sözlerinde durmayarak, onu öldürdüler.175 Böylece, Aydınoğulları Beyliğinin siyasî varlığı tamamen sona erdi.

7. Medenî ve Kültürel Faaliyetler

Denizcilik: Aydınoğulları Beyliği, Mehmed Bey ve oğlu Umur Bey zamanında en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemi karakterize eden en önemli özellik, Umur Bey'in denizcilik faaliyetlerinde gösterdiği üstün başarılardır. Umur Bey, denizcilik faaliyetlerinde elde ettiği başarıları, hiç şüphesiz, babasının kurup emrine verdiği donanmaya borçludur. Fakat, Umur Bey, babasının donanması ile yetinmemiştir; bu donanmayı kısa sürede geliştirerek, onu Adalar (Ege) denizinin rakipsiz ve çekinilecek bir kuvveti haline getirmiştir. Bir ara bu donanmanın gemi sayısı 300 kadırgaya kadar ulaşmış bulunuyordu.

Aydınoğulları, denizcilik faaliyetlerinin askerî alanında gösterdikleri başarıyı ticarî alana taşıyamamışlardır. Daha açık bir ifade ile söylememiz gerekirse, onlar, donanmanın yanında bir ticaret filosu kurmayı ihmal etmişlerdir. Burada hemen belirtelim ki, bu hataya diğer Türk devletleri de düşmüşlerdir. Halbuki ticaret filosu, donanmanın yan sanayisini ve alt yapısını oluşturmaktadır. Daha doğrusu, ticaret filosu, denizcilikte meslekî bilgi ve tecrübe bakımından donanmayı daima beslemekte ve denizcilik kültürünün yaşamasını sağlamaktadır. Aydınoğulları, bu avantajdan yoksun oldukları için, Haçlı güçleri tarafından donanmalarının yakılmasından sonra denizcilik kültürlerini büyük ölçüde yitirmişlerdir.

Ticaret: Aydınoğulları, üzerinde yaşadıkları coğrafyanın kendilerine sağladığı imkânlardan yararlanmasını bilmişler; özellikle İzmir ve Selçuk limanları vasıtasıyla Beyliğin ekonomisini dış dünyaya açarak, onunla bütünleştirmişlerdir. Zira, her iki liman şehrinde de batılı tüccarların depoları bulunuyordu. Menderes nehri vasıtasıyla Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden gelen mamuller, bu depolarda toplanıyor ve buradan da gemiler vasıtasıyla batı ve İslâm ülkelerine ihraç ediliyordu. İhraç edilen mamuller arasında "ipek, ipekli kumaşlar, buğday, safran, susam, bal, bal mumu, meşe mazısı, şam üzümleri, Kütahya şapı, kırmızı maroken ve halı" baş sırayı alıyordu. Bu mamullere karşılık, aynı ülkelerden "kumaş, sabun, kalay ve kurşun" gibi mamuller ithal edilmekteydi.176

Aydınoğulları, dış ticarette kendi paralarının yanısıra yabancı paralar da kullanmışlardır. Meselâ, İtalyanların "gigliati" (gilyati) adıyla anılan gümüş paralarından Umur Bey de bastırmıştır. Bundan maksat, hiç şüphesiz, ticarî faaliyetlerde işlemleri kolaylaştırarak, dış ticareti geliştirmekti.177

Aydınoğulları Beyliği, Mehmed ve Umur Bey zamanlarında hem askerî, hem malî bakımdan büyük bir devletin gücüne ulaşmış bulunuyordu. Fakat, Haçlı güçlerinin İzmir'in sahil kısmını işgal etmeleriyle bu kuvvetli durum birden değişmiştir. Artık, devlet hazinesi için son derece verimli olan gazâ ve akın faaliyeti yapılamaz olmuştur. Öte yandan, Haçlı güçleriyle yapılan antlaşmanın bedeli de çok ağır olmuştur. Çünkü, bu antlaşma ile Aydınoğulları Beyliği gümrük vergilerinin yarısını Haçlı güçlerine bırakmışlardır. Bu durum, Beyliğin hazinesi için hiç şüphesiz, büyük bir kayıp demektir. Özetle söylememiz gerekirse, Haçlı güçlerinin İzmir'in sahil kesimine yerleşmeleriyle Aydınoğulları Beyliği, hem ticarî, hem de stratejik bakımdan avantajlarını ve üstünlüğünü büyük ölçüde yitirmiştir.

İlim ve Edebiyat: Aydınoğulları Beyliği'nde ilmî ve kültürel faaliyetler de çok canlı ve verimli olmuştur. Aydınoğullarında ilk ilmî ve kültürel faaliyetleri başlatan Beyliğin kurucusu Mehmed Bey'dir. Mehmed Bey, devrin ünlü bilgini İbn Melek'ten dersler alarak kendini yetiştirdiği gibi, bizzat kendisi de ilimle meşgul olmuştur. Özellikle, kurduğu medrese ile Beyliğin merkezi Birgi'yi ilim ve irfanın merkezi haline getirmiştir. İlim sever bir hükümdar olarak da, bütün kitaplarını bu medreseye bağışlamıştır.

Devrin bilginleri Mehmed Bey'in sarayında büyük itibar görmekteydiler. XIV. yüzyılın ilk yarısı içinde Aydınoğulları Beyliği sarayını ziyaret eden ünlü Seyyah İbn Batuta, burada Mehmed Bey'in ilim adamlarına gösterdiği itibarı bizzat görmüştür.178 İlme ve ilim adamına verilen değer de, hiç kuşkusuz, fikir ve ilim hayatının serbest bir şekilde gelişmesini ve ilerlemesini sağlıyordu.

Diğer Anadolu beyleri gibi Aydınoğulları beyleri de, şuurlu bir kültür politikası izlemişlerdir. Onlar, Türk dilinin ve kültürünün koruyucusu olarak Arapçadan ve Farsçadan birçok eser tercüme ettirmişlerdir. Meselâ, devrin bilginlerinden Sa'lebî, "Arâisü'l Meclis" adlı peygamberler tarihini; adı bilinmeyen bir yazar da "Tezkiretü'l-Evliyâ" adlı eseri Farsçadan Türkçeye tercüme ederek, Türk dilinin ve kültürünün gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Her iki eser de Mehmed Bey'e ithaf edilmiştir.

Aydınoğullarında, Mehmed Bey zamanında başlayan kültürel faaliyetler ve hamleler, halefleri Umur ve İsa beyler zamanında da devam etmiştir. Meselâ, "Kelile ve Dimne" ve "Süheyl ü Nev-bahar" gibi İslâm dünyasında en çok okunan eserler ile İbn Baytar'ın "Camiu Müfredâtü'l-edviye ve'l-ağdiye" adlı eseri, Umur Bey'in emriyle Türkçeye tercüme edilmiştir.

Bilgin bir zat olan İsa Bey de, ilim adamlarını korumuş, onlara kitaplar yazdırmış ve tercümeler yaptırmıştır. Onun emri ve teşvikiyle yazılan eserlerin başında ünlü Tabip Hacı Paşa'nın, "Şifâü'l-Eskam ve Devâü'1-Alâm" adlı eseri gelmektedir. İsa Beye ithaf edilen bu eser, zamanımıza ulaşmış olup, vaktiyle çağdaşlarına ve sonraki kuşaklara öğretici ve pratik bir rehber olmuştur. Öte yandan ünlü halk hikâyesi "Hüsrev ü Şirin"in de Farsçadan Türkçeye tercümesi yapılarak, İsa Bey'e ithaf edilmiştir.179

Aydınoğulları beyleri, Birgi, Selçuk (Ayasulug), Tire ve İzmir gibi şehirlerde cami, medrese, imarethane, türbe, köprü ve çeşme türünden birçok mimarî eser meydana getirerek, ülkelerini imar etmişlerdir. Bunların pek azı zamanımıza ulaşabilmiştir; ihmalin, zamanın, iklimin, depremlerin etkisiyle çoğu yerle bir olmuştur.

İmar Faaliyetleri: Aydınoğullarından günümüze ulaşabilen mimarî eserlerin başında beyliğin kurucusu Mehmed Bey'in Birgi'de yaptırmış olduğu (1312) Ulu Cami gelmektedir. Bu cami "bazilikal" (uzunlamasına) plânlı olup, beş sahından oluşmaktadır. Mihrap çinileri, minberi, kapı ve pencere kanatlarındaki ağaç işçiliği ile büyük bir sanat değeri taşımaktadır. Minaresi ise, çinili olup, ince ve renkli tuğlalardan yapılmıştır. Caminin çatısı ve minarenin külahı ise, kurşundan bir malzeme ile kaplanmıştır.180

Ulu Cami'nin bitişiğinde Mehmed Bey'in medresesi ve türbesi de bulunmaktaydı. Bunlardan türbe günümüze kadar gelmiştir; medrese ise yıkılmıştır. Günümüze ulaşan kitabelerinden anlaşıldığına göre, Aydınoğullarının "İbn melek medresesi" ve "Alihan medresesi" gibi daha başka medreseleri vardı. Bugün her iki medrese de tamamen yıkılmış vaziyettedir.181

Aydınoğullarından, çok yıpranmış bir vaziyette günümüze gelebilen bir diğer önemli mimarî eser de, İsa Bey'in Selçuk'ta inşa ettirmiş olduğu (1374) kendi adıyla anılan camidir. İsa Bey camii, "transept" tipte bir mimarî eser olup, iki kubbeli ve çift sahınlıdır. Caminin duvarları kesme taşlardan yapılmıştır. Sütunlar, eski medeniyetlerden kalma yapılardan alınarak kullanılmıştır.182 Caminin

bütün ihtişamı cephede kendisini göstermektedir. Giriş kapısının yer aldığı kısım, âdeta bir dantel gibi işlenmiştir.

Menteşeoğulları

1. Beyliğin Teşekkülü

XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Antalya'dan deniz yoluyla Bizans'ın Karia (bugünkü Muğla ve çevresi) yöresine gelen Türkmenler, Fethiye (Makri) ve çevresini ele geçirip, burada kuvvetlice yerleştiler. Türkmenlerin başında, "Sahil Beyi"183 unvanını taşıyan Menteşe Bey bulunuyordu. Babasının ise, Selçuklu sahil komutanlarından (Emîrü's-Sevâhil) Bahaeddîn veya Bahadır Bey olduğu sanılmaktadır.184

Menteşe Bey, hiç şüphesiz, Güneybatı Anadolu'yu açmaya (fethetmeye) çalışan Selçuklu uç beylerinden biri idi.185 Diğer uç beyleri gibi o da, Selçuklu iktidarının Moğol hâkimiyeti altında gücünü ve nüfuzunu yitirmesi üzerine, fethettiği bölgede kendi adıyla anılacak olan beyliğini oluşturmaya başladı.186 Menteşe Bey bununla kalmadı; Moğollara ve Moğolların hâkimiyetindeki Selçuklu idaresine karşı mücadeleye geçmiş olan Karamanoğlu Mehmed Bey'i destekledi ve ona yardım etti.187

Menteşe Bey, Muğla'yı aldıktan sonra beyliğinin topraklarını Denizli dağlarına ve Menderes nehri havzasına kadar genişletti. Bu arada Aydın (Tralles) ve Sultanhisar'ı ele geçirdi.188

Menteşe Beyliği'nin toprakları Fethiye, Muğla, Balat, Milâs, Bozöyük, Marin, Burnar, Beçin, Çine, Tavas, Aydın, Fenike ve Köyceğiz gibi kasaba ve şehirleri kapsamaktaydı. Bunların çoğunluğu, Menteşe Bey tarafından fethedilmiştir. Menteşe Bey'in 1282 yılından sonra öldüğü tahmin edilmektedir. Türbesi Fethiye'dedir.

2. Beyliğin Bölge Siyasetindeki Rolü

Menteşe Beyin ölümünden sonra yerini oğlu Mesud Bey aldı. Menteşe Bey'in öteki oğlu Kirman ise, Fethiye'de hüküm sürmeye başladı. Fenike, Kirman Bey'in oğlu zamanında Hamîdoğullarının eline geçti ve bir daha da geri alınamadı.

Mesud Bey, zamanında Menteşeoğulları Beyliği gücünün doruk noktasına ulaştı. Mesud Bey, bir ara Aydın'ı Bizans'a kaptırdıysa da, daha sonra bu şehri geri almayı başardı. Güçlü bir donanma meydana getiren Mesud Bey, sahillere hâkim olduktan sonra Rodos'u kuşatarak adanın büyük bir kısmını ele geçirdi. Fakat, Memlûkler tarafından Akka'dan atılan Sen Jan Şövalyeleri, Papa ve Fransa'nın desteği ile Mesud Bey'den adayı alarak, tamamına sahip oldular.

Öte yandan, Mesud Bey Türkiye Selçukluları Devleti yıkılıncaya kadar bu devlete bağlı kaldı. Ayrıca, Anadolu'daki beyleri itaat altına almak için gelen Moğol İlhanlı valisi Emîr Çoban'a bağlılık göstererek, beyliğini korudu. Mesud Beyin 1320 yıllarında öldüğü tahmin edilmektedir.

Mesud Bey'den sonra Menteşeoğullarının başına oğlu Orhan Bey geçti. Orhan Bey, Rodos adasını almak için Sen Jan Şövalyeleriyle mücadele ettiyse de, bu teşebbüsünde başarılı olamadı. Çağdaş kaynaklardan Mesâlikü'1-Ebsâr'da Orhan Bey'in 50 şehri, 200 kalesi, güçlü bir donanması ile 100 bin askerinin bulunduğu yazılıdır.

1344 yılından sonra ölen Orhan Bey'in yerini oğlu İbrahim Bey aldı. İbrahim Bey'den sonra Menteşe Beyliği parçalandı (1360). İbrahim Bey'in oğullarından Musa Bey, Balat ve Milâs'ta; Mehmed Bey Muğla ve Çine'de; Ahmed Bey de Fethiye ve Marmaris'te hüküm sürmeye başladı.

Yıldırım Bayezid, 1390 yılında, Batı Anadolu'daki diğer beyliklere yaptığı gibi Menteşe Beyliği'nin de siyasî varlığına son vererek, topraklarını Osmanlı Devleti'ne kattı. Menteşe ilinin idaresini de Fîrûz Ağa'ya verdi. Menteşeoğullarından Mehmed Bey ise Mısır'a kaçtı. Mehmed Bey, buradan Cândâroğulları Beyliği'nin merkezi Kastamonu'ya geçti.

3. Beyliğin Sonu

Timur, Ankara savaşından sonra (1402) Menteşe ilinin idaresini Menteşe beylerinden İlyas Beye vererek, kendisine tâbi olarak beyliğin kuruluşunu tekrar sağladı. İlyas Bey, Yıldırım Bayezid'in oğulları arasındaki otorite mücadelesinden yararlanıp, beyliğe eski gücünü tekrar kazandırarak, bölge siyasetinde rol oynamaya başladı. Bu cümleden olarak o, Cüneyd Bey karşısında başarısızlığa uğrayıp, kendisine sığınmış olan Aydınoğulları beylerinden II. Umur Bey'e yardım ederek, onun tekrar ülkesine hâkim olmasını sağladı. Öte yandan İlyas Bey, Menteşeoğulları Beyliği donanmasını da tekrar deniz seferleri yapabilecek şekilde güçlendirdi. Dış dünya ile ticaretin de önemini kavrayan İlyas Bey, 1403 yılında Venediklilerle ticareti karşılıklı düzenleyen bir anlaşma yaptı. Fakat, Akdeniz'deki korsanlık faaliyetleri yüzünden, bu anlaşmadan beklenen sonuç alınamadı.

İlyas Bey, kardeşlerini birer birer bertaraf ederek Osmanlı ülkesine sahip olan Mehmed Çelebi'yi metbû' hükümdar olarak tanımak zorunda kaldı (1414). O, tâbilik gereğince Mehmed Çelebi adına para bastırdı ve iki oğlunu Osmanlı sarayına rehin olarak göndermek zorunda kaldı. İlyas Beyin 1421 yılında ölümü üzerine, oğulları Edirne'den kaçarak, gelip babalarının ülkesine sahip oldular. Fakat, yeni Osmanlı Hükümdarı II. Murad, onların Menteşe elinde hüküm sürmelerine izin vermedi. Üzerlerine yürüyerek, onları yakaladı ve Tokat Kalesi'ne kapattı (1424). Böylece, Menteşeoğulları Beyliği'nin siyasî varlığı sona erdi. Beyliğin toprakları da, Fatih Sultan Mehmed zamanında tamamen Osmanlı Devleti tarafından ilhak olundu. Bundan sonra bir sancak haline getirilen Menteşe eli, Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlanarak idare olunmaya başlandı.

4. Medenî ve Kültürel Faaliyetler

Menteşeoğulları kültür ve ilim sever beyler idi. Onlar Milâs, Muğla, Beçin ve Balat şehirlerinde yüksek tahsil veren birer medrese açmışlar, ilim adamlarını himaye ve teşvik etmişlerdir. Menteşeoğulları bununla da kalmamışlar, Türkçenin gelişmesi için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Meselâ İlyas Bey zamanında, yine onun emri ile bir tıp kitabı Türkçeye tercüme edilmiştir. İlyas Bey

adına ithaf edilen bu tıp kitabı, “İlyasiyye” adını taşıyordu. İlyas Bey’in kardeşi olduğu sanılan Mahmûd Bey’in isteği üzerine de, “Bâz-nâme” adında kuşçulukla ilgili bir eser, Farsçadan Türkçeye aktarılmıştır. Menteşe eli kültür çevresinde sadece tercümeler yapılmamış, aynı zamanda çeşitli eserler de yazılmıştır. Bunlardan biri de XIV. yüzyılın son çeyreği içinde Milâs’ta kaleme alınmış Ahîliğin nizamnâmesi olan Yahya ibn Halil’in “Fütüvvetnâme” sidir.189

Menteşeoğulları, ticaretin nimetlerinden de faydalanmasını bilmişlerdir. Onlar, batı ve İslâm memleketleri ile yaptıkları ticaretle ülkelerinde zenginlik ve refah yaratmışlardır. İhraç mallarının başında buğday, safran, susam, bal, balmumu, palamut, şap, maroken, deri, ve halı gibi işlenmiş ve işlenmemiş çeşitli ürünler yer alıyordu. Bu ürünler, genellikle Balat limanı vasıtasıyla batı ülkelerine satılıyordu. Bunun karşılığında da Batı ülkelerinden kumaş, sabun, kalay ve kurşun gibi mallar alınıyordu.190 Ayrıca, Makri (Fethiye) limanı vasıtasıyla İslam ülkelerine köle ve kereste ihraç ediliyordu.

Cândâroğulları

1. Beyliğin Kuruluşu

Cândâroğulları Beyliği’nin kuruluşu, Türkiye Selçuklu Devleti komutanlarından Şemsüddîn Yaman Cândâr’a191 “Eflânî” yöresinin verilmesiyle birlikte başlamıştır. Şemsüddîn Yaman Cândâr’ın ortaya çıkışı ise, şu tarihî olaya bağlanmaktadır:

1262 yılında Moğollara ve kardeşi IV. Kılıç Arslan’a karşı verdiği istiklâl ve hâkimiyet mücadelesini kaybeden Türkiye Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus, ailesi ve maiyetiyle birlikte Anadolu’yu terk ederek, Kırım’a gelip yerleşti. Bundan sonra Keykâvus bir daha Anadolu’ya dönemedi; 1280 tarihinde Kırım’da öldü.

Keykâvus’un ölümü üzerine oğulları Mesud, Kılıç Arslan ve Ferâmurz, Kırım’dan ayrılıp Anadolu’ya geldiler. Amaçları, babalarının tahtını ele geçirmekti. Fakat bu hususta Selçuklu şehzadeleri arasında fikir birliği bulunmuyordu. Bunlardan Mesud, Moğol İlhanlı hâkimiyetini kabul etmek suretiyle tahta ulaşmayı düşünmekteydi. Kılıç Arslan ve Ferâmurz ise, mücadele yolunu tercih etmekteydi. Bu yüzden Selçuklu şehzadelerinin yolları ve kaderleri birden ayrıldı. Bundan sonra Moğol İlhanlı sarayına giden Mesud, Moğol hâkimiyetini kabul etmek suretiyle Selçuklu Sultanı tayin edildi. Kılıç Arslan ve Ferâmurz kardeşler ise, kalabalık Türkmen kütlelerinin yaşadığı Batı Uçlarına gittiler. Fakat onlar, burada kendilerini destekleyecek kuvvet bulamadılar. Bu defa, merkezi Kastamonu olan Çobanoğulları Beyliğine geçtiler. Bu sırada Çobanoğulları Beyliğinin başında bulunan Yavlak Arslan, Selçuklu şehzadelerine aradıkları desteği verdi. Böylece Yavlak Arslan ve Selçuklu şehzadeleri, Moğol hâkimiyetine ve Selçuklu idaresine karşı mücadeleyi başlattılar. Öte yandan, Anadolu’yu tamamen hâkimiyeti altında tutmak isteyen Moğol İlhanlı Hükümdarı Geyhatu, Selçuklu şehzadelerinin cezalandırma işini Sultan II. Mesud ile kendi komutanlarına havale etti. Sultan II. Mesud ve Moğol komutanları Kastamonu istikametinde harekete geçtiler. Her zaman olduğu gibi

Selçuklu ordusu önden gidiyor, Moğol destek kuvvetleri de arkadan geliyordu. Sultan II. Mesud, ordusu ile Ilgaz dağlarının ormanla kaplı dağ geçitlerinin birinden geçerken Selçuklu şehzadeleri ve Yavlak Arslan tarafından kurulmuş olan pusuya düşürüldü. Başta Sultan II. Mesud olmak üzere Selçuklu devlet adamları esir alındı; Selçuklu ordusu kılıçtan geçirildi. Fakat bu defa, Selçuklu şehzadeleri ve Yavlak Arslan arkadan gelen Moğol destek kuvvetlerinin baskınına uğradı. Sultan II. Mesud ve Selçuklu devlet adamları kurtarıldı. Neye uğradığını anlamayan Türkmen kuvvetleri ölüme, kana ve ateşe boğuldu. Moğol ordusu aman tanımıyordu. Yavlak Arslan ve Kılıç Arslan, sonuna kadar kahramanca dövüşmelerine rağmen, hem savaşı hem de hayatlarını kaybettiler (1291).192 Ferâmurz ise kaçarak Bizans'a sığındı.193

Şemsüddîn Yaman Cândâr, işte bu savaşta Sultan II. Mesud'u ve Selçuklu devlet adamlarını kurtarmaya gelen destek kuvvetlerinden birinin içinde bulunuyordu. O, özellikle, çarpışma sırasında gösterdiği üstün gayretle savaşın Moğollar tarafından kazanılmasında başlıca rol oynamıştır. Moğol İlhanlı Hükümdarı Geyhatu da, bu hizmetine karşılık Şemsüddîn Yaman Cândâr'a Kastamonu'nun batısında bulunan "Eflânî" adlı yeri "ıkta" olarak vermek suretiyle onu ödüllendirmiştir.194 Böylece, "Eflânî"de Şemsüddîn Yaman Cândâr ile birlikte Cândâroğulları Beyliği'nin temeli de atılmıştır (1292). Yaman Cândâr, Eflânî ile yetinmemiştir; Çobanoğullarından Kastamonu, Borlu Kalesi ve Safranbolu (Zâlifre) gibi yerleri alarak, topraklarını bir hayli genişletmiştir. Şemsüddîn Yaman Cândâr'ın ne zaman öldüğü bilinmemektedir.

Şemsüddîn Yaman Cândâr'dan sonra yerini oğlu Süleyman Paşa almıştır. Kastamonu ve çevresi Yaman Cândâr'dan sonra bir ara Çobanoğullarından Yavlak Arslan'ın oğlu Mahmûd Bey tarafından ele geçirildiyse de, Süleyman Paşa babasının topraklarını geri alarak, beyliklerinin devamını sağlamıştır (1309). Bu olaydan sonra Süleyman Paşa, Beyliğin merkezini Eflânî'den Kastamonu'ya naklederek,195 bölgeye kuvvetlice yerleşmiştir.

Kastamonu, XIII. yüzyılın başlarında kurulan Batı Uçlarının "Sağ Kol Beylerbeyliği"nin merkezi idi. Arap coğrafyacısı İbn Said, bu şehri "Türkmenlerin başkenti" olarak vasıflandırmıştır. Çünkü, XIII. yüzyılın ikinci yarısı içinde Kastamonu ve çevresinde kalabalık bir Türkmen kütlesi toplanmış idi. İbn Said, bu kütlenin "100 bin çadırlık" bir nüfustan oluştuğunu belirtmiştir.196 Bu büyük kütle, "Kayı, Kara-evli, Dodurga, Avşar, Beğdili, Bayındır, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Yüregir, İğdir, Büğdüz ve Kınık" gibi Oğuz (Türkmen) boylarından meydana geliyordu. Zira, XVI. yüzyıla ait Osmanlı Tahrir Defterlerindeki kayıtlara göre, Kastamonu ve çevresinde bu boyların adlarını taşıyan "54 tane yerleşim yeri" bulunmaktaydı.197

İşte Cândâroğulları Beyliği, bu büyük Türkmen kütlesine dayanmaktaydı. Bu durum, hiç şüphesiz Beyliğe, kuvvetli bir temel kazandırmaktaydı. Bundan sonra Süleyman Paşa'nın yapacağı en önemli iş, bu temele dayanarak, topraklarını genişletmek, teşkilâtını geliştirmek ve böylece Beyliğin kuruluş safhasını tamamlamaktı. Bu durumda onun genişleme siyasetine en uygun ve en avantajlı yer Sinop idi. Sinop, gerek ticarî, gerekse stratejik özelliği bakımından son derece önemli bir şehir idi. Bu sırada Sinop ve çevresi, Pervaneoğullarının elinde bulunmaktaydı. Süleyman Paşa, 1322 yılında çok büyük

güçlükle karşılaşmadan Sinop ve çevresini ele geçirdi. Şehrin idaresini oğlu İbrahim Bey'e vererek, bölgedeki hâkimiyetini güçlendirdi.

Süleyman Paşa, komşularından Tâceddînoğulları ile dostça ilişkiler sürdürmesine ragmen, batı komşusu Osmanlılara ve özellikle Bizans'a karşı aynı tutum içinde olmamıştır. Türkmenlerden oluşan ordusu ile sık sık sınırı aşan Süleyman Paşa, Bizans ülkesinde birçok akın ve gaza faaliyetinde bulunmuştur.198 Onun bu faaliyetleri, pek fazla sınır değişikliği sağlamasa da, Beyliğin hazinesi için son derece verimli olduğu muhakkaktır.

2. Beyliğin Tam Bağımsızlığa Kavuşması

Moğol İlhanlı Devleti, hem Selçuklu Devleti üzerinde (1243'ten beri), hem uçlarda teşekkül eden Beylikler üzerinde hâkimiyetini sürdürüyordu. Birçok Anadolu beyi gibi Süleyman Paşa da, Moğol hâkimiyetine karşı koyma cesareti gösterememiştir: 1314 yılında, Moğol İlhanlı Devleti, Uç Beyliklerini itaat altına almak için Emîr Çoban'ı Anadolu'ya göndermiştir. Sivas ile Erzincan arasında bulunan "Karanbük kışlağı"na yerleşen Emîr Çoban, bütün Anadolu beylerinin huzuruna gelip, bizzat itaatlerini arz etmelerini istemiştir. Süleyman Paşa da, diğer Anadolu beyleri gibi, Emîr Çoban'ı Karanbük kışlağında ziyaret ederek, itaatini arz etmiş ve vergisini takdim etmiştir.199

Süleyman Paşa'nın Moğol İlhanlı Devleti'ne bağlılığı, 1335 yılına kadar sürmüştür. Bu arada, Moğol İlhanlı sarayına vergilerinide düzenli olarak göndermiştir. Ayrıca, tâbi olmanın bir diğer şartı olarak, Moğol İlhanlı hükümdarı adına para bastırmıştır.

1335 yılında Moğol İlhanlı Devleti'nde, Anadolu Türk Beyliklerinin kaderini doğrudan etkileyen önemli bir olay meydana geldi. Bu yıl içinde Moğol İlhanlı Hükümdarı Ebû Said Bahadır Han varis bırakmadan öldü. Bundan sonra İlhanlı Devleti'nde sonu gelmez bir iç mücadele başladı. Artık Moğollar, Anadolu ile ilgilenme fırsatı bulamadılar. Diğer Anadolu Türk beyleri gibi Süleyman Paşa da, tamamen serbest kaldı. Böylece, Cândâroğulları Beyliği, tam bağımsız bir beylik haline geldi. Bu durumu Süleyman Paşanın bastırdığı paralar üzerinde de görmek mümkündür. Çünkü, 1335 yılına kadar Moğol İlhanlı Hükümdarı Ebû Said Bahadır Han adına para bastırmış olan Süleyman Paşa, bu tarihten sonra bağımsız bir bey olarak sadece kendi adına para bastırmaya başlamıştır.200

Süleyman Paşa, 1340 yıllarında, 70 yaşında Kastamonu'da öldü. Süleyman Paşa, Türk devlet geleneklerine son derece bağlı bir bey idi. Sarayının kapısı halka açıktı. Her ikindi namazından sonra sarayında bir dîvân kurulurdu. Sofralar düzenlenir ve sarayın kapıları açılırdı. Şehirli, köylü, yolcu, yabancı kim olursa olsun sofralara buyur edilir, ikramda bulunulurdu.

Öte yandan Cândâroğullarının sosyal hayatında eski Türk yas âdeti de yaşamaya devam ediyordu. Meselâ, Süleyman Paşa'nın eşi ölünce, cenaze töreni tamamen Türk âdetlerine göre yapılmıştır. Bu törende Süleyman Paşa'nın oğlu İbrahim Bey, cenazeyi başı açık ve yaya olarak takip etmiştir. Öteki beylerle saray görevlileri hem başlarını açmışlar, hem de kaftanlarını ters giymişlerdir. Kadı ve hatip efendilerle hocalar ise, elbiselerini ters giydikleri halde başlarını açmamışlar, sarıkları

yerine siyah yünden yapılma bir çevre dolamışlardır. Kırk gün sonra da sofralar kurularak ziyafetler verilmiştir.201

Süleyman Paşanın ölümünden sonra yerine, Sinop'ta vali olan oğlu İbrahim Bey geçti. İbrahim Bey, tahta çıkar çıkmaz Venedik ve Ceneviz deniz kuvvetlerinin Sinop'a saldırısı ile karşılaştı. Bu korsan devletlerin amacı, Anadolu'nun dış dünyaya açılan bu önemli ihracat ve ithalat limanını ele geçirmekti. İbrahim Bey, 12 gemiden oluşan filosu ile Sinop önlerinde Venedik ve Ceneviz donanmasını karşıladı. Ustalıkla uyguladığı manevralarla düşman donanmasına ağır kayıplar verdirdi. Müttefik kuvvetler bozgun halinde dağıldı. İbrahim Bey, Venedik ve Ceneviz gemilerinin bir kısmını ele geçirdi. Gemileri mal yüklü olan Cenevizli amiral, Kırım'a kaçmak suretiyle canını zor kurtardı (1341). Kırım'da gemilerindeki malı boşaltan ve yeni kuvvetlerle filosunu takviye eden Cenevizli amiral, tekrar Sinop'a saldırdı; fakat Cândâroğulları donanmasına zarar vermekten başka bir şey yapamadı.202 Bundan sonra, Cândâroğulları ile Venedikliler ve Cenevizliler arasındaki düşmanlık, yerini dostluk ve ticarî ilişkilere bıraktı.

3. Celâleddîn Bayezid ve Beyliğin Parçalanması

1362 yılında Cândâroğulları Beyliği'nin başına Osmanlı tarihlerinde "Kötürüm" lakabıyla anılan Celâleddîn Bayezid Bey geçti. Bayezid Bey devrinin en önemli özelliği, Osmanlı hanedanı ile ilk dostluk ilişkilerinin kurulmasıdır. Osmanlı tahtında bulunan Sultan I. Murad ile Bayezid Bey, birbirlerine rakip birer hükümdar gözüyle bakmıyorlardı. Karşılıklı yazdıkları mektuplarda oldukça samimî ifadeler kullanan bu iki Türk hükümdarı, birbirlerini bir kardeş gibi sevip sayıyorlardı. Özellikle Celâleddîn Bayezid Bey, bu dostluk ve kardeşlik ilişkisinin bir göstergesi olarak, Sultan I. Murad'ın oğullarının sünnet ve evlenme törenlerine hediyelerle birlikte heyetler gönderiyor, Osmanlı hanedanını onurlandırıyordu.203

İki Türk hükümdarı arasındaki bu iyi ilişkiler çok uzun sürmedi. Cândâroğulları hanedanı içinde çıkan bir aile kavgası, hem Osmanlı-Cândâroğulları ilişkilerinin bozulmasına, hem de Cândâroğulları Beyliği'nin bölünmesine yol açtı.

Celâleddin Bayezid Bey, kendisinden sonra tahtını çok sevdiği küçük oğlu İskender Bey'e bırakmak niyetindeydi. Büyük oğlu Süleyman Paşa (II.), babasının bu tercihine ve seçimine şiddetle karşı çıktı. O, büyük oğul olarak, tahtı kendisi için bir hak gibi görmekteydi. Bu düşünce ile hareket eden Süleyman Paşa, önünde engel olarak gördüğü kardeşi İskender Bey'i öldürdü. Bu durum, Celâleddin Bayezid Bey için tahammülü güç bir ıstırap oldu. Artık, baba ile oğul arasındaki ilişkiler ciddî bir şekilde bozuldu. Cândâroğulları ailesi kendi içinde ikiye bölündü. Daha da kötüsü, bu durum hanedan içinde yeni cinayetlerin sebebini ve gerekçesini oluşturdu: Kendisini kontrol edemeyen Celâleddin Bayezid Bey, Süleyman Paşa'nın çocuklarını ve cinayette rolü olduğu anlaşılan kendi kızını öldürttü. Süleyman Paşa ise kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığındı.204

Süleyman Paşa, Sultan I. Murad'ın şahsında kendisine kuvvetli bir destek buldu. Çünkü, Sultan I. Murad, Cândâroğulları beyleri arasındaki bu ihtilâftan kendi devleti lehine yararlanmak niyetindeydi. Fakat bu durum, komşu iki devlet arasındaki dostluk ve barış ilişkilerinin birden kesilmesine sebep oldu. Celâleddin Bayezid Bey, Osmanlılara karşı Sivas Hükümdarı Kadı Burhaneddîn Ahmed'in yardımına başvurdu. Fakat o, bu teşebbüsünden olumlu bir sonuç alamadı. Öte yandan Sultan I. Murad, Süleyman Paşanın davasına destek vererek, Osmanlı ordusunu Celâleddin Bayezid Bey'in üzerine sevk etti. Kastamonu civarında yapılan savaşta Celâleddin Bayezid Bey yenildi ve Sinop'a çekilmek zorunda kaldı. Kastamonu, Süleyman Paşa'nın eline geçti. Böylece, Cândâroğulları Beyliği Kastamonu ve Sinop şubeleri olmak üzere ikiye ayrıldı (1383).

II. Süleyman Paşa amacına ulaştı; fakat bu defa Kastamonu'yu kontrol altında tutan Osmanlıların baskısına marûz kaldı. Durum, II. Süleyman Paşa için son derece onur kırıcıydı.205 Bu yüzden şehri hemen terk etti. Kastamonu tamamen Osmanlıların hâkimiyetine geçti. Fakat Osmanlılar, şehir halkına hâkimiyetlerini kabul ettiremediler; büyük bir direnişle karşılaştılar. Bunun üzerine Sultan I. Murad, Kastamonu'yu Celâleddin Bayezid Bey'e bırakarak, ordusunu geri çekti. Bayezid Bey, Sinop'tan gelerek, Beyliğinin merkezine sahip oldu.206 Böylece, Cândâroğulları Beyliğinin birliği, tekrar sağlanmıştır.

Fakat, Beyliğin birliği çok uzun sürmedi; iç mücadele tekrar alevlendi. Zira, yeniden Osmanlı Devleti'nin desteğini sağlayan II. Süleyman Paşa, Sultan I. Murad'dan aldığı yardımcı kuvvetlerle Kastamonu üzerine yürüdü. Babasına galip gelerek, şehri ele geçirdi. Bu arada hastalanan Celâleddin Bayezid Bey, ağır bir maneviyat kırıklığı içinde bir kere daha Sinop'a çekilmek zorunda kaldı. Bundan sonra Celâleddin Bayezid Bey, bir daha huzur ve mutluluk bulamadı. Manevî ıstırabı, bütün kuvvetini alıp götürdü. Tutulduğu hastalıktan kurtulamayarak, 1385 yılında öldü. Yerini, diğer oğlu İsfendiyar Bey aldı.

4. Kastamonu Şubesi

II. Süleyman Paşa, tahtını ve tacını borçlu olduğu Osmanlılarla ilişkisini daha büyük bir ihtiyat ve itina ile yürütmek zorunda kalmıştır. Zira Osmanlı sultanları kendisini "vassal (tâbi) bir hükümdar" olarak görmekteydiler. II. Süleyman Paşa ise, Osmanlı Sultanlarının bu tutumlarına (metbu'=tâbi olunan) açıkça karşı çıkma cesaretini kendinde bulamamıştır. Ancak o, Osmanlı Devletiyle ilişkilerini "metbuluk-tâbilik" anlayışından çok, "dostluk ve müttefiklik" anlayışı içinde yürütmeye çalışmıştır. II. Süleyman Paşa, bu anlayışın gereği olarak, Sultan I. Murad'ın hem Karaman Seferi'ne (1386), hem de Kosova Savaşı'na (1389) yardımcı kuvvetler göndermiştir.207

II. Süleyman Paşa'nın Osmanlı Devleti ile "dostluk ve müttefiklik" ilişkisi, Yıldırım Bayezid'in saltanatının ilk yıllarında da devam etmiştir. Fakat bu ilişki, şu olaydan sonra bozulmuştur: Osmanlı Devletinin hızla büyümesi karşısında kendi varlıklarını tehdit altında gören Karamanoğulları, Germiyanoğulları, Menteşeoğulları, Hamidoğulları, Aydınoğulları, Saruhanoğulları beyleriyle Sivas Hükümdarı Kadı Burhaneddîn Ahmed, kendi aralarında bir ittifak oluşturdular. Yıldırım Bayezid,

Osmanlı Devleti'ni tehdit eden bu kuvvetli koalisyona karşı hemen harekete geçti. Bu arada gönderdiği bir elçi ile II. Süleyman Paşa'dan yardım istedi. II. Süleyman Paşa, dostluk ve müttefiklik görevini yerine getirmek üzere ordusuyla Bayezid'in Anadolu seferine katıldı.208 Yıldırım Bayezid, daha ordularını birleştirmelerine fırsat bırakmadan bir çırpıda Aydınoğulları, Saruhanoğulları, Menteşeoğulları ve Germiyanoğulları Beyliklerine son vererek, topraklarını ilhak etti (1389/90).209

Yıldırım Bayezid'in, Osmanlı hâkimiyeti altında Anadolu Türk birliğini kurma faaliyetine girişerek, Anadolu Beyliklerini birer birer ortadan kaldırması, dostu ve müttefiki II. Süleyman Paşa'yı son derece endişelendirdi. Çünkü II. Süleyman Paşa, bu faaliyetin sonunda sıranın kendisine geleceğini anlamış bulunuyordu. Bu yüzden o, hemen Yıldırım Bayezid'in safından ayrılıp, Osmanlı Devletinin karşısındaki Burhaneddîn Ahmed ile Karamanoğulları ittifakına katıldı.210

II. Süleyman Paşa'nın bu tavrı, Yıldırım Bayezid'i son derece kızdırdı. Yıldırım Bayezid, II. Süleyman Paşa'yı cezalandırmak için Kastamonu üzerine arka akaya iki sefer düzenledi; fakat o, Kadı Burhaneddîn Ahmed'in II. Süleyman Paşaya yardımda kararlı gözükmesi sebebiyle her iki teşebbüsünü de yarıda kesip, geri dönmek zorunda kaldı.211

Bu, geçici bir durumdu. II. Süleyman Paşa için tehlike henüz atlatılmış sayılmazdı. Zira,Yıldırım Bayezid, kararından kolay kolay vazgeçecek bir hükümdar değildi. Nitekim öyle de oldu. 1392 yılında Yıldırım Bayezid, yeniden Kastamonu üzerine yürüdü. Durum öyle umutsuz ve tehlikeli görünüyordu ki, II. Süleyman Paşa'yı ancak tam zamanında gelebilecek bir dış yardım kurtarabilirdi. Zaten o da, bütün ümidini müttefiki Sivas Hükümdarı Kadı Burhaneddîn Ahmed'den alacağı yardıma bağlamış bulunuyordu. Fakat, bu yardım hiçbir zaman gelmedi. Osmanlı Devleti ile tek başına mücadele etmek zorunda kalan II. Süleyman Paşa, Kastamonu önlerinde Yıldırım Bayezid ile yaptığı savaşı ve hayatını kaybetti. II. Süleyman Paşa'nın hâkimiyetindeki Cândâroğulları toprakları, Yıldırım Bayezid tarafından ilhak olundu.212 Başka bir ifade ile söylememiz gerekirse, Beyliğin çekirdek arazisi tamamen elden çıktı. Böylece, II. Süleyman Paşa ile başlayan Kastamonu şubesi, yine onun kısa ve etkisiz hayatı ile birlikte son buldu.

5. Sinop Şubesi

II. Süleyman Paşa'dan sonra sıra Sinop şubesinin başında bulunan İsfendiyar Bey'e geldi. Yıldırım Bayezid'in Kastamonu'dan sonra Sinop'un üzerine yürümesi için sebep ve bahane hazırdı. Zira, İsfendiyar Bey de, Yıldırım Bayezid'in Anadolu seferi sırasında Osmanlı Devleti'nin aksi yönünde ve hatta Osmanlı Devleti'nin aleyhine bir politika takip etmişti. Meselâ o, tahtları Yıldırım Bayezid tarafından ellerinden alınan ve toprakları ilhak edilen Aydınoğulları, Saruhanoğulları ve Menteşeoğulları beylerini Sinop'ta misafir ve himaye etmişti. Daha da kötüsü, İsfendiyar Bey, Yıldırım Bayezid Anadolu seferini yaparken Eflâk Bey'i ile temas kurarak, onu Osmanlı Devleti'ni arkadan vurması için tahrik ve teşvik etmiş bulunuyordu.213

Durum, İsfendiyar Bey için son derece nazik ve tehlikeli idi. Yıldırım Bayezid'e karşı koyabilecek ne cesareti, ne de gücü vardı. Bu durumda, Yıldırım Bayezid'e boyun eğmekten ve Osmanlı Devleti'nin yüksek hâkimiyetini tanımaktan başka çaresi yoktu. Nitekim, İsfendiyar Bey de böyle davranmak zorunda kaldı. Yıldırım Bayezid'e gönderdiği mektupla, babasının ve kardeşinin hatasından kendisini sorumlu tutmamasını, kendi işlediği suçların da bağışlanmasını istedi. Sinop ve çevresinin kendisine bırakılması halinde Osmanlı hâkimiyetini tanıyacağını bildirdi. Yıldırım Bayezid, İsfendiyar Bey'in isteğini kabul etti. Yapılan antlaşmaya göre, "Kıvrım Bel" adıyla anılan yer, iki Türk devleti arasında sınır kabul edildi.214

Yıldırım Bayezid'in İsfendiyar Bey'e karşı böyle birdenbire lütufkâr davranmasının sebebi, sadece onun özür dileyip, otoritesine boyun eğmesi miydi? Bu, hiç şüphesiz, görünürdeki sebep idi. Asıl sebep başkaydı: Büyük devlet olabilmek için, büyük askerî kuvvetin yanı sıra ticaret yollarına da sahip olmak gerekiyordu. Bu durumu çok iyi bilen Yıldırım Bayezid, Kadı Burhaneddin Ahmed'in Orta Anadolu'daki nüfuzunu kırmak, doğu ile batı arasında işleyen ticaret yollarını açmak ve bu yolların kontrolünü tamamen ele geçirmek niyetindeydi.215 Bu yüzden o, arkasının emniyet altında bulunmasını istiyordu.

Nitekim Yıldırım Bayezid, İsfendiyar Bey'i kendisine bağladıktan hemen sonra, Kadı Burhaneddin Ahmed'in üzerine yürüdü. Fakat, "Çorumlu Ovası"nda yapılan savaşta Osmanlı ordusu ağır bir yenilgiye uğradı.

Kadı Burhaneddin Ahmed'in bu başarısı, Anadolu Beylikleri üzerinde etkisini hemen gösterdi: İsfendiyar Bey, tehlikeli metbu' undan ayrılıp, Kadı Burhaneddin Ahmed'in himayesine girmek için harekete geçti.216

Bu davranış, hiç şüphesiz İsfendiyar Bey için son derece normal idi. Zira, daima tehdit altında bulunan bir hükümdardan elbette istikrarlı ve sabit bir politika beklenemezdi. Diğer Anadolu beyleri gibi İsfendiyar Bey de Osmanlı hâkimiyeti altına girmekten değil, Osmanlı hükümdarları tarafından Beyliğinin ortadan kaldırılmasından korkuyordu.

İsfendiyar Bey'in bu tutumu, Yıldırım Bayezid'e kabulü imkânsız bir ihanet gibi geldi. Bu yüzden Yıldırım Bayezid, tekrar Sinop üzerine yürüdü; şehri kuşattı. İsfendiyar Bey, bir kere daha Yıldırım Bayezid'e boyun eğmek zorunda kaldı. İki Türk devleti arasında yapılan antlaşmaya göre, İsfendiyar Bey topraklarının bir kısmını Osmanlı Devleti'ne terk etti.217

6. Ankara Savaşından Sonra Beyliğin Durumu ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri

Yıldırım Bayezid ile Timur arasında meydana gelen Ankara Savaşı (1402), Anadolu Beylikleri tarihinde bir dönüm noktası teşkil eder. Zira, bu savaşta Timur'un galip gelmesi, Osmanlı Devleti tarafından ortadan kaldırılmış olan Beyliklerin yeniden ihyasını sağladığı gibi, bu Beyliklerin hepsine bir süre daha yaşama imkânı bahşetti. Meseleye bir de Osmanlı tarihi açısından bakacak olursak,

durum şudur: Timur'un galibiyeti, Osmanlı Devleti'ni, Anadolu politikasında tamamen başladığı yere döndürdü.

Ankara Savaşı'ndan hem önce, hem sonra, Timur'un huzuruna giderek, bizzat itaatini arz eden ve onun yüksek himayesine sığınan Anadolu beyleri arasında İsfendiyar Bey de bulunuyordu.218 Diğer Anadolu beyleri gibi İsfendiyar Bey de bu davranışının yararını fazlasıyla gördü. Timur, Cândâroğullarının daha önce Osmanlılara geçmiş olan bütün topraklarını İsfendiyar Bey'in idaresine vererek, Beyliği tekrar eski haline getirdi.219 Bu, hiç şüphesiz, İsfendiyar Bey'in Cândâroğulları Beyliği hesabına elde ettiği önemli bir başarı idi.

Timur'un Anadolu'nun mukadderatında yapmış olduğu çok kısa, fakat çok önemli müdahale, sadece Beylikler tarihi bakımından değil, Osmanlı tarihi bakımından da büyük sonuçlar doğurmuştur. Zira, Yıldırım Bayezid'in ölümünden sonra oğulları arasında başlayan ve 10 seneden fazla süren taht mücadelesi, Osmanlı Devleti'ni temellerine kadar sarsmıştır.

İsfendiyar Bey, bundan sonra dış siyasette büyük bir ılımlılıkla hareket etti. Özellikle Yıldırım Bayezid'in oğulları arasındaki taht mücadelesinde, zamana, zemine ve şartlara uygun; dengeli, dikkatli ve ihtiyatlı bir politika izledi. Bu arada desteğine başvuran bazı Osmanlı şehzâdelerine de, diğer şehzadelerin düşmanlığını üzerine çekmeyecek şekilde yardımlarda bulundu. Zira, taht mücadelesini hangi şehzadenin kazanacağı belli değil idi.

Zorunlu bir tarafsızlık görüntüsü içinde kalmak suretiyle ülkesini ve tahtını başarıyla korumuş olan İsfendiyar Bey, Mehmed Çelebi'nin kardeşlerini birer birer bertaraf edip, Osmanlı ülkesine sahip olması üzerine siyasetini birden değiştirdi; Osmanlılardan gelebilecek toprak talebini önleyebilmek için Mehmed Çelebi'yi metbû' hükümdar olarak tanıdığını bildirdi.220 Böylece, arkasını emniyete almış olan İsfendiyar Bey, Trabzon Rumlarından Bafra ve Müslüman Samsun şehirlerini alarak, topraklarını genişletti (1418).221

İsfendiyar Bey, hayatının en büyük ve en ağır darbesini oğlu Kasım Bey'den yedi: Vassallk (tâbilik) yükümlülüğünü yerine getirmek üzere, Mehmed Çelebi'nin Eflâk seferine oğlu Kasım Bey komutasında bir yardımcı kuvvet gönderdi.222 Fakat o, yardımcı kuvvetin başında oğlunu göndermekle âdeta Osmanlıların eline bir silâh vermiş oldu. İsfendiyar Bey, bu hususta kendisinden önceki Bayezid Beyin kaderini paylaşmak durumunda kaldı. Kasım Bey, Eflâk seferinden sonra ülkesine dönmedi; Mehmed Çelebi aracılığı ile babasından Kastamonu, Bakır Küresi, Çankırı, Kalecik, Tosya gibi şehirlerin idaresini kendisine bırakmasını istedi.

Durum, İsfendiyar Bey için son derece tehlikeli ve karışık idi. Beylik, yeni bir iç savaşın eşiğinde bulunuyordu. İsfendiyar Bey, eğer hükümdar olarak kalmak istiyorsa, baba olduğunu unutmak zorundaydı. Nitekim öylede yaptı. Oğlu ve Osmanlılar arasında bir tercih yapmak zorunda kaldı. Oğlunu cezalandırmak isteyen İsfendiyar Bey, Kastamonu ve Bakır Küresi kendisinde kalmak şartıyla diğer yerleri Osmanlı Devletine bıraktığını bildirdi. Fakat, tehlikenin bu şekilde bertaraf edilmesi, başka

bir tehlikeyi doğurdu: Mehmed Çelebi, İsfendiyar Bey'in kendisine bıraktığı yerlerden Çankırı'yı Kasım Bey'e vererek, tekrar babasının karşısına oğlunu çıkardı.223

Böylece, İsfendiyar Bey, oğlunun ihaneti yüzünden topraklarının bir kısmını Osmanlılara kaptırmış oldu. Bu durum, Beyliği sadece siyasî ve askerî bakımdan değil, malî bakımdan da bir hayli zayıflattı. Cândâroğulları beyleri arasındaki bu anlaşmazlıktan en büyük kazancı ise, Osmanlı Devleti sağlamış oldu.

Kasım Bey'in ihanetini bir türlü içine sindiremeyen İsfendiyar Bey, Mehmed Çelebi'nin yerini alan oğlu II. Murad'ın iç meselelerle meşguliyetinden yararlanarak, oğlu üzerine yürüdü ve ondan Çankırı'yı geri aldı. İsfendiyar Bey, bu başarıdan aldığı cesaretle Osmanlılara terk etmiş olduğu diğer yerleri de kurtarmak istediyse de, bu ikinci teşebbüsünde başarılı olamadı; II. Murad ile yaptığı savaşı kaybetti. Bundan sonra, Kastamonu ve Bakır Küresi İsfendiyar Bey'de kalmak üzere II. Murad ile Cândâroğulları arasında bir antlaşma yapıldı. İsfendiyar Bey bu antlaşma ile Bakır Küresi'nden elde ettiği büyük gelirin bir kısmını Osmanlılara bırakmak zorunda kaldı (1424).224

1440 yılında ölen İsfendiyar Bey'in yerini oğlu Tâceddîn İbrahim Bey aldı. İbrahim Bey'in saltanatı çok kısa olup, hemen hemen hiçbir faaliyeti yoktur.

7. İsmail Bey ve Beyliğin Sonu

İbrahim Bey'den sonra Cândâroğulları Beyliği'nin başına Kemâleddîn İsmail Bey geçti (1442). İsmail Bey'in saltanatı Osmanlı Hükümdarı Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon seferine kadar (1461) sâkin geçti. Bu arada kardeşi Kızıl Ahmed, beyliği ele geçirmek için harekete geçtiyse de, bu teşebbüsünde başarılı olamadı ve kaçarak Osmanlılara sığındı. Fatih Sultan Mehmed, Kızıl Ahmed Bey'e Bolu sancak beyliğini verdi. Cândâroğulları Beyliği'ni ele geçirmek düşüncesinden vazgeçmeyen Kızıl Ahmed, sonunda Osmanlı veziri Mahmûd Paşa'yı bu hususta ikna etti.

Fatih Sultan Mehmed, Trabzon seferine çıkınca, Cândâroğlu İsmail Bey'den yardımcı kuvvet göndermesini istedi. İsmail Bey, oğlu yönetiminde bir miktar yardımcı kuvvet gönderdi. İsmail Bey'in gönderdiği yardımcı kuvvet Ankara'da Osmanlı ordusuna katıldı. Fatih Sultan Mehmed, veziri Mahmûd Paşa'nın etkisiyle birden fikrini değiştirerek, Osmanlı ordusunu İsmail Bey'in üzerine sevk etti. Kastamonu'da tutunamayan İsmail Bey, iyi bir kale ile korunan Sinop şehrine çekildi. İsmail Bey, burada da Osmanlı ordusuna karşı koyamadı; hayatına dokunulmamak şartıyla teslim oldu. Cândâr-oğulları Beyliği, Kızıl Ahmed'e verildi. Beyliğini kaybetmiş olan İsmail Bey ile yeni Cândâroğulları Beyi Kızıl Ahmed, bundan sonra Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon seferine katıldı.

Fatih Sultan Mehmed, Trabzon Rum Devleti'ne son verip, bütün Doğu Karadeniz Bölgesi'ne sahip olunca, toprakları arasında bir beyliğin bulunmasının tedbirli bir hareket olmayacağını düşünerek, Kızıl Ahmed Bey'e vaat ettiği Cândâroğulları Beyliği'ni vermedi; Beyliğin bütün topraklarını Osmanlı Devleti'ne kattı. Böylece Cândâroğulları Beyliği'nin siyasî varlığı sona erdi (1461).

Fatih Sultan Mehmed, Cândâroğulları Beylerinden İsmail Bey'e İnegöl, Yenişehir ve Yarhisar'ı dirlik olarak verirken, Kızıl Ahmed'i de Mora sancak beyliğine tayin etti. Kızıl Ahmed Mora'ya gitmeyerek, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın yanına kaçtı. İsmail Bey de Anadolu'da kalmak istemeyerek, Rumeli'de yeni bir dirlik talebinde bulundu. İsteği kabul olunarak, ken-

disine Filibe sancak beyliği verildi. İsmail Bey ömrünün geri kalan kısmını sâkin bir şekilde Filibe sancağında tamamladı.

8. Medenî ve Kültürel Faaliyetler

Cândâroğulları Beyliği I. Süleyman Paşa'nın gayretleri ile teşekkül safhasını kısa sürede tamamlamış ve Anadolu'nun en güçlü beyliklerinden biri haline gelmiştir. Kuzeyde Pervaneoğulları toprakları ilhak edilerek, Beyliğin toprakları genişletilmiştir. Aynı şekilde batıda, yani Bizans tarafında da önemli başarılar elde edilmiştir. Bu başarılarda Türkmenlerin payı hiç de az olmamıştır.

Cândâroğulları beyleri, komşularına karşı ılımlı ve dengeli bir politika izlemişlerdir. Beyliklerini, barış ve dostluk anlaşmalarıyla daima emniyet altında tutmaya gayret etmişlerdir. Özellikle Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler içinde olmaya çalışmışlardır. Fakat onlar, Osmanlı Devleti karşısında daima zayıf ve dirençsiz kalmışlardır. Sultan I. Murad'dan Fatih Sultan Mehmed'e kadar bütün Osmanlı hükümdarları, Cândâroğulları Beyliği'ndeki iç mücadelelere karışmışlar ve meşru beylere karşı isyan eden beyleri desteklemişlerdir. Bu arada Cândâroğulları Beyliği'nden, ancak bir meydan savaşı sonucunda elde edilebilecek büyüklükte topraklar koparmışlardır.

Cândâroğulları Beyliği'nin XIV. yüzyılın birinci yarısı içinde 40 şehri ve bir o kadar da kalesi bulunuyordu. Ordusu ise 25 bin atlıdan meydan gelmekteydi.225 Ayrıca Beyliğin donanması da vardı. Cândâroğulları beyleri bu donanmayı Sinop'taki kendi tersanelerinde inşa etmişlerdir. Onlar, gemi yapma tekniğinde son derece ileri durumdaydılar. Özellikle, İsmail Bey zamanında 900 ton yük taşıyacak büyüklükte bir gemi inşa edilmiştir ki, bu gemi, Beyliğin Fatih Sultan Mehmed tarafından ilhakından sonra İstanbul'a götürülerek, yeni gemilerin inşasında model olarak kullanılmıştır.226

Cândâroğulları Beyliği'nin başında ilim ve kültür sever beyler bulunmuştur. Cândâroğulları zamanında Kastamonu, Anadolu'nun en önemli kültür ve ilim merkezlerinden biri haline gelmiştir. Edebî hayatı son derece canlı idi. Cândâroğulları beyleri, yazdırdıkları ve tercüme ettirdikleri eserlerle Türk dilinin ve kültürünün Anadolu'da yerleşmesine ve gelişmesine büyük ölçüde katkıda bulunmuşlardır. Bu eserler arasında Kur'an tefsiri,227 tıp, fıkıh ve mesnevî türünden dinî, edebî ve ilmî kitaplar bulunuyordu.

Cândâroğulları beyleri sadece ilmî ve kültürel faaliyetlerle yetinmemişler; aynı zamanda cami, medrese, imârethane, türbe, kütüphane, kervansaray, çeşme türünden sosyal hizmet veren dînî, hayrî ve medenî birçok eser meydana getirerek, ülkelerini imâr etmişlerdir. Bu eserlerin çoğu aynı zamanda bilgin bir zat olan İsmail Bey'e aittir. İsmail Beyin "Hulviyyât-ı Şâhî" adı altında bir de Türkçe fıkıh kitabı bulunmaktadır.

Cândâroğulları beyleri, üzerinde bulundukları coğrafyanın sağladığı imkânları değerlendirmeyi ve ondan büyük ölçüde yararlanmayı da bilmişlerdir. Özellikle Sinop ve Samsun limanları vasıtasıyla Cenevizlilerle ticareti geliştirerek, beyliklerinin ekonomisini dış dünyaya açmışlar ve onunla bütünleştirmişlerdir. Cândâroğulları beyleri, bu limanlardan dış dünyaya başta bakır ve demir olmak üzere, doğan ve şahin gibi çeşitli av kuşları ihraç ediyorlardı. Bundan başka, Kastamonu atları ve katırları da meşhur olup,228 yüksek fiyatla alıcı buluyordu.

Pervâneoğulları

1. Sinop'un Geri Alınması ve Pervâne Ailesinin Özel Mülkü Haline Getirilmesi

Pervâneoğulları, Selçuklu devlet adamlarından Pervâne Muîneddîn Süleyman'ın oğlu Muîneddîn Mehmed tarafından babasının özel mülk haline getirdiği Sinop ve çevresinde, XIII. yüzyılın ikinci yarısı içinde kurulmuş küçük bir beyliktir. Sinop şehrinin Pervâne ailesinin eline geçişi ise şöyle olmuştur:

Sinop, 1214 yılında Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. İzzeddîn Keykâvus tarafından fethedildi. Keykâvus, yaptığı tayinler ve aldığı tedbirlerle Sinop'u kısa sürede bir Türk-İslâm beldesi haline getirdi.229 Fakat, Kösedağ bozgunundan sonra (1243) Anadolu'nun Moğol hâkimiyeti altına girmesi, Selçuklu iktidarını ve askerî gücünü tamamen zayıflattı. Diğer taraftan, 1254 yılından sonra II. İzzeddîn Keykâvus ile IV. Kılıç Arslan kardeşler arasında başlayan iktidar mücadelesi, Selçuklu Devleti'ni yabancı istilâsına açık bir ülke haline getirdi. Artık Selçuklu sultanları, ülkelerini koruyamaz ve savunamaz duruma düştüler. Bu durumdan yararlanan Trabzon Rumları, 1259 yılında, Türkiye Selçuklu Devleti'nin en önemli ihrâcât ve ithâlât şehri olan Sinop'u işgal ettiler. Daha da kötüsü, bu tarihte Moğollar tarafından Selçuklu Devleti ve saltanatı II. İzzeddîn Keykâvus ve IV. Kılıç Arslan kardeşler arasında ikiye bölündü. Bunlardan II. İzzeddîn Keykâvus, devleti ve saltanatı birleştirmek, Moğolları Anadolu'dan atmak gayesiyle yeni bir mücadele başlattı. Fakat Keykâvus, Moğollar karşısında başarılı olamadı ve Anadolu'yu da terk etmek zorunda kaldı (1262). Keykâvus'un başarısızlığı, Moğollarla iş birliği yapan Selçuklu devlet adamı Pervâne Muîneddîn Süleyman'ı ön plâna çıkardı. Artık Pervâne, Anadolu'da Moğolların tek temsilcisi haline geldi. O, IV. Kılıç Arslan'ı da tamamen hükmü altına alarak, ülke yönetiminde bütün güç ve yetkiyi ele geçirdi.

Pervâne Muîneddîn Süleyman, askerî bir başarı elde ederek, gücünü daha sağlam bir temele dayandırmak istiyordu. Bundan dolayı, Sinop'un geri alınması, Pervâne için bulunmaz bir fırsat oldu. Bu hususta önünde tek engel vardı. O da Moğollar idi. Pervâne, Sinop'un geri alınması hususunda Moğol İlhanlı Hükümdarı Abaga Hanı ikna ederek, gerekli izni aldı. Bundan sonra Pervâne, Selçuklu ordusunu Sinop üzerine sevk ederek, şehri karadan ve denizden kuşattı. Rumlar, kalenin ve şehir surlarının sağlamlığı sayesinde iki sene gibi uzun bir süre dayandılar. Sonunda Pervâne, hem şehri, hem de kaleyi düşürmeye muvaffak oldu (1266).230

Fakat Pervâne, Sinop'un geri alınmasıyla yetinmek niyetinde değildi. Zira onun asıl gayesi, şehri kendisine ait özel mülk (mâlikâne) haline getirmek suretiyle ona tamamen sahip olmaktı. Pervâne, bu

hususta hemen bir “temlik-nâme”231 hazırlattı. Fakat, Sultan IV. Kılıç Arslan bu belgeyi onaylamak istemedi. Zira, bütün Türk devletlerinde olduğu gibi Selçuklularda da, toprak devlete aitti. Hanedan üyeleri de dahil hiç kimseye devlete ait olan toprağın mülkiyeti verilmemekteydi. Fakat Pervâne, burada da gücünü gösterdi. Sultan IV. Kılıç Arslan, Pervâne’nin yaptığı baskıya dayanamayarak, bu “temlik-nâme”yi (menşur-i muvakka=tuğralı menşur) onaylamak zorunda kaldı.232 Böylece, Sinop şehri Pervâne ailesinin özel mülkü haline geldi.

Pervâne, devletin merkezinde bulunmak ve devamlı devlet işleriyle meşgul olmak zorunda olduğu için, gelip Sinop’a yerleşmedi. Yerine oğlu Muîneddîn Mehmed’i gönderdi.

Pervâne, Sinop’a gelip yerleşmedi; ama burada birçok mimarî eser inşa ederek, şehri imar etti. Bu eserlerin başında Sinop Ulu Cami gelmekteydi. Bir Arap seyyahının gözlemlerine göre, caminin tam orta yerinde bir şadırvan bulunmaktaydı. Caminin üstünü ise, dört ayağın taşıdığı kubbe örtmekteydi. Her ayağı mermerden iki sütun tutmaktaydı. Üst kısımda, ahşap merdiven ile çıkılan bir mahfil (camilerde hükümdar için ayrılmış yer) vardı.233

2. Pervâneoğulları

Pervâne Muîneddîn Süleyman’ın 1277 yılında Moğol İlhanlı Hükümdarı Abaga Han’ın kararı ile idam edilmesi üzerine oğlu Muîneddîn Mehmed, babasının mülküne sahip olarak, burada kendi beyliğini kurdu. İlhanlılar Mehmed Bey’e dokunmadılar.

1296 yılında ölen Mehmed Bey’in yerini oğlu Mühezzibüddîn Mesud aldı. Mesud Bey Moğollar ile iyi geçinerek, beyliğini korudu. Bu arada, Bafra ve Samsun’u ele geçirerek, topraklarını genişletti.234 Mesud Bey, 1298 yılında, Cenevizler tarafından tuzağa düşürülüp, tutsak olarak Kefe’ye götürüldüyse de, büyük miktarda kurtuluş fidyesi ödemek suretiyle kurtuldu.235

Mesud Bey, 1300 yılında öldü. Yerine, oğlu Gâzî Çelebi Sinop Bey’i oldu. Gâzî Çelebi, bütün güç ve enerjisini denizcilik faaliyetleri üzerinde topladı. Güçlü bir donanma meydana getirdi. Bu donanmayla hem Sinop’u düşman saldırılarına karşı korudu, hem de Kırım’daki Cenevizliler ve Trabzon Rumları üzerine başarılı seferler düzenledi. Bu cümleden olarak Gâzî Çelebi, Kefe yakınlarında bir Ceneviz donanmasını tamamen imha etti (1313); Trabzon Rum Devleti’ne ağır bir darbe vurdu (1319); Cenevizlilerin Sinop üzerine yaptıkları saldırıyı geri püskürttü (1322).236

Gâzî Çelebi, son derece cesur ve yetenekli bir denizci idi. Hem iyi bir yüzücü, hem de iyi bir dalgıç idi. Tanrı ona, uzun süre su altında kalma yeteneği bahşetmiştir. Özellikle, deniz savaşlarında, tek başına denize dalarak, burgu (matkap) ile düşman gemilerini altından birer birer delmek suretiyle hepsini batırırdı. Gâzî Çelebi, Cenevizlilerin Sinop’a saldırıları sırasında düşman gemilerinin hepsini bu şekilde batırmış ve içindeki korsanları da esir almıştır.237

Gâzî Çelebi, son zamanlarında Cândâroğulları Beyliği'nin hâkimiyeti altına girdi. Gâzî Çelebi'nin varis bırakmadan ölümü üzerine (1322), Cândâroğlu Süleyman Paşa, Pervâneoğulları topraklarını bütünüyle kendi topraklarına kattı. Sinop'un idaresini de oğlu İbrahim Bey'e verdi.

Tâceddînoğulları Anadolu üzerinde Moğol hâkimiyetinin kalkmasından sonra (1335), Tâceddîn Bey tarafından, merkezi Niksar olmak üzere Karadeniz'in "Canik Bölgesi"nde238 kurulmuş küçük bir beyliktir. Birçok Türk beyliğinde olduğu gibi, bu beylik de adını, kurucusundan almıştır.

Çağdaş bir kaynakta, Tâceddîn Bey ailesi için, "Niksar'ın ileri gelen yerlilerinden" olduğu söylenmiştir.239 Bu duruma göre, Tâceddîn Bey, Selçuklu hanedanına mensup bir kimse olabileceği gibi,240 Oğuzların Çepni boyundan çıkmış bir bey de olabilir.241 Fakat bu hususta, henüz inandırıcı ve kesin bir hükme varmak mümkün olamamıştır.

Niksar, Tâceddîn Bey'den önce Doğancık adında bir beyin idaresi altında bulunuyordu.242 Kaynaklarda, Doğancık Beyin kimliği hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. 1349 yılında ölen Doğancık Bey, büyük bir ihtimalle Tâceddîn Bey'in babası idi. Zira, Taceddîn Bey, Doğancık Bey'in ölümünden sonra Niksar'da "Canik Emîri" olarak görülmektedir (1378).243 Eğer, Tâceddîn Bey'in Doğancık Bey'le herhangi bir akrabalık bağı bulunmasaydı, onun bölgede birden idareyi ele alması pek kolay olmazdı.

Tâceddîn Bey, Canik bölgesinde önemli bir güce sahipti. O, bu gücünü zaman zaman bölge devletleri üzerinde hissettirmekteydi. Özellikle, Trabzon Rum İmparatoru, güçlü bir müttefik kazanabilmek için kızını Tâceddîn Bey'e eş olarak vermiş ve onunla dostluk bağlarını geliştirmiştir.

Tâceddîn Bey, başlangıçta Eratnalılar Devleti'ne tâbi idi. Fakat, Eratnalılar Devleti Veziri Kadı Burhaneddîn Ahmed'in sert ve hükmedici tavrı, metbu'-tâbi ilişkisinin bozulmasına yol açtı. Bu yüzden Tâceddîn Bey ile Kadı Burhaneddîn Ahmed arasında sonu gelmez bir mücadele başladı. Tâceddîn Bey, bu mücadeleyi bazen tek başına, bazen de Amasya Emîri Şadgeldi ve oğlu Ahmed Bey'le birlikte yapıyordu. Ölümüne kadar süren bu mücadelede Tâceddîn Bey, kesin bir başarı elde edemediyse de, tamamen Kadı Burhaneddîn Ahmed'in hükmü altına da girmedi.244

Tâceddîn Beyin ölümü üzerine (1386), yerine büyük oğlu Mahmûd Bey, Canik emîri oldu. Mahmûd Bey, bölgenin en büyük hükümdarı olan Kadı Burhaneddîn Ahmed'den çok çekiniyordu. Bundan dolayı, Osmanlı Hükümdarı Yıldırım Bayezid'i Kadı Burhaneddîn'e karşı harekete geçmesi için durmadan teşvik ediyordu. Tam bu sırada Mahmûd Bey ile kardeşi Alp Arslan'ın arası açıldı. Alp Arslan, Kadı Burhaneddîn'in desteği ile beyliğin topraklarının bir kısmını ele geçirdi. Fakat, bir süre sonra Alp Arslan'ın hareketlerinden şüphelenen Kadı Burhaneddîn, onu öldürttü.

Mahmûd Bey, Yıldırım Bayezid'in Amasya, Tokat ve Sivas bölgesini ele geçirmesi üzerine Osmanlı Devleti'nin hizmetine girdi. Öte yandan, Alp Arslan'ın oğulları Hasan ve Mehmed Yavuz Beyler, Çarşamba ve Samsun bölgesinde beyliklerini tekrar canlandırdılarsa da, II. Murad, gönderdiği

bir ordu ile Tâceddînoğullarının bölgedeki hâkimiyetlerine tamamen son verdi. Topraklarını da Osmanlı Devleti'ne kattı.

Eratnalılar

Eratnalılar Devleti, XIV. yüzyılın başlarında yıkılmış olan Türkiye Selçukluları Devleti'nin Orta Anadolu toprakları üzerinde aynı yüzyılın ikinci yarısına doğru Emîr Eratna245 tarafından kurulmuştur. Eratna, Uygur Türklerine mensup bir aileden gelmekteydi.246 Babası Taycu Bahşı, Moğol İlhanlı sarayında bir öğretmendi. Eratna'dan başka Tarımtaz ve Sünüktaz adlarında iki oğlu daha vardı. Bunlardan Tarımtaz, Moğol İlhanlı Hükümdarı Olcaytu Han'ın en yakın komutanlarından biri idi.247 Taycu Bahşı, Gazân Han zamanında (1295-1304) Kayseri'ye gelip yerleşmiş ve burada İslâm dinine girerek, Cafer adını almıştır.248

Eratna ise, diğer kardeşleri gibi Moğol İlhanlı Devleti'nin hizmetine girmiş olup, ilk defa, 1317 yılında Anadolu'ya gönderilen Moğol valisi Timurtaş'ın emrindeki komutanlar arasında görülmektedir. Eratna, aynı zamanda eniştesi olan Timurtaş'ın en çok güvendiği beylerden biri idi. Timurtaş, Türk Beyliklerini birer birer ortadan kaldırıp, Anadolu'da kendi devletini kurmak niyetindeydi. Onun bu düşünce ile giriştiği faaliyete, Emîr Eratna da katıldı. Kendisini "Mehdî" ilân eden Timurtaş, Larende'ye kadar Konya bölgesini ele geçirdi. Eşrefoğulları ve Hamîdoğulları Beyliklerine birer birer son verdi. Emîr Eratna'yı Sahib Ataoğulları üzerine gönderdi. Fakat tam bu sırada, Timurtaş'ın en büyük dayanağı olan babası Emîr Çoban öldürüldü. Bundan sonra sıranın kendisine geleceği endişesine kapılan Timurtaş, faaliyetlerine son verdi; yerine vekil olarak Emîr Eratna'yı bırakıp, Anadolu'yu terk ederek, Mısır Memlûklu Devleti'ne sığındı (1327).

Emîr Eratna ise, gelip Sivas'a yerleşti. Timurtaş'ın Anadolu beyliklerine karşı izlediği şiddet ve baskı politikasına son verdi. Bütün gücünü ve enerjisini, Timurtaş'ın kendisine bıraktığı topraklara hâkim olma faaliyeti üzerinde topladı. İyi bir idare çıkararak, halkın taktirini ve sevgisini kazandı.

Timurtaş'tan sonra Anadolu Moğol İlhanlı valiliğine Moğolların Celâyir boyuna mensup Şeyh Hasan tayin edildi. Celâyirli Şeyh Hasan, Anadolu'nun idaresini Emîr Eratna'ya bırakarak, Azerbaycan'a gitti. Zira, 1335 yılında Moğol İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Bahadır Hanın varis bırakmadan ölümü üzerine İran'da Moğol beyleri arasında otorite mücadelesi başlamış bulunuyordu. İlhanlı iktidarı için yapılan bu mücadelenin sonucunda Celâyirli Şeyh Hasan Irak'a, Çobanlı ailesinin başında bulunan Timurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan da Azerbaycan'a hâkim oldu.

Emîr Eratna ise, bir taraftan Anadolu'daki hâkimiyetini güçlendirirken, diğer taraftan şeklen de olsa Celâyirli Şeyh Hasan'a bağlılığını sürdürüyordu. Yine de Emîr Eratna kendisini emniyette görmüyordu. O, özellikle, Çobanlı Şeyh Hasan ile komşu beylerin her an ülkesine saldıracağını düşünüyor ve böyle bir tehlikeye karşı da büyük bir devletin desteğini ve himayesini arıyordu. Bu düşünce ile Memlûklu Sultanına bir elçi gönderen Emîr Eratna, kendisini metbû' hükümdar olarak tanıdığını ve adına para bastıracağını bildirdi.249

Emîr Eratna'nın bu teşebbüsünün ne kadar isabetli olduğu çok geçmeden ortaya çıktı. Maraş ve çevresinde bir beylik kurmuş olan Dulkadirli Karaca Bey (Dulkadiroğulları Beyliği), Emîr Eratna'nın topraklarına saldırı başlattı. Dulkadiroğlu Karaca Bey'in saldırılarını önleyemeyen Emîr Eratna, onu Memlûklu sultanına şikayet ederek, bu hususta yardım istedi. Emîr Eratna'yı tâbilik hususunda samîmî bulmayan Memlûklu Sultanı, bu istek karşısında ilgisiz kalarak, duruma müdahale etmedi.250

Öte yandan, Celâyirli Şeyh Hasan'a karşı yürüttüğü mücadeleden başarıyla çıkan Çobanlı Şeyh Hasan, Anadolu'da da hâkimiyet kurabilmek için Emîr Eratna'nın kendisine tâbi olmasını istedi. Emîr Eratna, Çobanlı Şeyh Hasan'ın tâbilik teklifini cesaretle reddederek, istiklâlini elde etmek yolunda ilk adımını attı. Fakat, Çobanlı Şeyh Hasan bu isteğinden vazgeçmedi. Bir ordu hazırlayarak, Emîr Eratna'nın üzerine gönderdi. Emîr Eratna, Memlûklu Sultanından sağladığı yardımcı kuvvetlerle Çobanlı Şeyh Hasan'ın ordusu ile Sivas'ın doğusundaki Karanbük denilen yerde karşılaştı. Yapılan çarpışmada Emîr Eratna'nın ordusu bozguna uğradı. Fakat Emîr Eratna, mücadeleden vazgeçmedi; seçme birlikleri ile gizlendiği tepenin arkasında, fırsat kollamaya başladı. Aradığı fırsat, Emîr Eratna'yı pek fazla bekletmedi. Moğol ordusu, Emîr Eratna'yı tamamen unutmuş, yağmaya dalmıştı. Emîr Eratna, bu durumu kendi lehine değerlendirerek, sürpriz bir baskın düzenledi. Moğol ordusunu bozguna uğratmak suretiyle mağlubiyeti zafere çevirdi (1343).251

Bu zafer Emîr Eratna'nın hem kendine olan güvenini, hem de şöhretini artırdı. Öte yandan, bir yıl sonra Çobanlı Şeyh Hasan'ın eşi tarafında öldürülmesiyle Emîr Eratna, tehlikeli düşmanından tamamen kurtuldu.

Böylece, tamamen serbest kalan Eratna, "emîr" unvanını terk edip, "sultan" unvanı ile "Alâeddîn" lakabını alarak, istiklâlini ilân etti; kendi adına para bastırdı.252 Bu sırada Eratnalı Devleti'nin sınırları Pasinler ovasından Ankara'ya, Samsun'dan Toros dağlarına kadar uzanıyordu. Sivas, Kayseri, Niğde, Tokat, Amasya, Erzincan, Niksar gibi Anadolu'nun en önemli şehirleri, Sultan Eratna'nın hâkimiyeti altında bulunuyordu.253

Sultan Eratna, her devlet kurucusu gibi tarihin önüne çıkardığı fırsatları en iyi şekilde değerlendirmesini bilmiş, sabırla yürüttüğü bir mücadelenin sonucunda Moğol İlhanlı Devleti'nin Anadolu'daki hâkimiyetine son vererek, kendi devletini kurmuştur. Celâyirli Şeyh Hasan ile Mısır Memlûklu Sultanının desteğini ustalıkla kullanarak, en büyük düşmanı olan Çobanlı Şeyh Hasan'ı yenmiş, ülkesinin ve devletinin istiklâlini korumuştur. Daha da önemlisi o, Anadolu'da bir asırdan beri bozuk olan düzeni sağlamış; ülkeyi huzur ve emniyete kavuşturmuştur. Halkı adâlet ve şefkatle idare etmiştir. Herkesin sevgisini kazanmıştır. Ediplere, din ve bilim adamlarına yakın ilgi göstermiştir. Bundan dolayı halk, kendisine "Köse Peygamber" lakabını vermiştir.254

Sultan Eratna 1352 yılında öldü. Yerini alan oğulları (Mehmed ve Cafer Beyler) ve torunları (Ali ve II. Mehmed Beyler) hep küçük yaşta ve tecrübesiz oldukları için idarede yetersiz kaldılar. Karamanoğulları, bu durumdan faydalanarak, Niğde, Aksaray ve Kayseri gibi devletin önemli şehirlerini ele geçirdiler. Amasya (Hacı Şadgeldi), Tokat (Şeyh Necib), Niksar (Taceddîn Bey),

Erzincan (Mutahharten) valileri, merkezle bağlarını kopararak, serbest hareket etmeye başladılar. Bütün otorite, tahtın gerisindeki vezirlerin ve saltanat naiblerinin eline geçti. Son saltanat naibi olan Kadı Burhaneddîn Ahmed, sistemli ve dikkatli bir mücadele sonucunda bütün rakiplerini bertaraf edip, Eratnalılar ülkesine tamamen sahip oldu. Böylece, Eratnalılar Devleti'nin siyasî varlığı sona erdi (1381).

Kadı Burhanedîn Ahmed ve Hükümeti

1. Ailesi

Kadı Burhaneddîn Ahmed, Oğuzların Salur boyuna mensup bir aileden geliyordu.255 Ahmed'in büyük atası olan Mehmed, Harezm'den Anadolu'ya göçerek, Kastamonu'ya yerleşmişti.256 Oğlu Celâleddîn Habîb de, Selçuklu hükümdarı II. Gıyâseddîn Keyhüsrev zamanında (1237-1246) Kayseri kadısı olmuştur. Celâleddîn Habîb'den sonra aynı aileden babadan oğula geçmek suretiyle arka arkaya dört kişi daha Kayseri kadısı tayin edilmiştir. Bunlar Hüsameddîn Hüseyin, Siraceddîn Süleyman, Şemseddîn Mehmed ve Burhaneddîn Ahmed idi.

Görüldüğü gibi, "kadılık", Burhaneddîn Ahmed'in ata mesleği durumundadır. Bundan dolayı, aile, babadan oğula aktarılarak gelen yüksek hukuk kültürüne sahip idi. Bu kültür, hiç şüphesiz, Burhaneddîn Ahmed'in zihnî ve fikrî gelişimi üzerinde derin ve uzun sürecek bir etki bırakmış olmalıdır.

2. Eğitimi

Burhaneddîn Ahmed, eğitim ve öğretime çocuk yaşta başlamıştır. Babası onu okula gönderdiğinde, 4 yaşını henüz yeni doldurmuş bulunuyordu. Son derece yetenekli bir çocuk olan Ahmed, kısa sürede okumayı ve yazmayı öğrenerek, akranlarını geride bıraktı. Fakat o, asıl başarıyı, ilmin temel vasıtaları olan Arapça ve Farsça gibi yabancı dilleri öğrenmekte gösterdi. Kısa sürede her iki dili de okuyacak ve yazacak derecede öğrenen Ahmed, "edebiyat, matematik, mantık, felsefe, astronomi" gibi ilimlerin öğrenimine geçti. Bu ilimlerde zamanın en önde gelen ilim adamlarından dersler alarak, kendisini iyi bir şekilde yetiştirdi.257

Böylece Ahmed, daha çocuk denilebilecek bir yaşta zamanın belli başlı bütün ilimlerini öğrenmek suretiyle iyi bir ilim adamı oldu. Bundan sonra Ahmed, medresede müderris olarak görevlendirildi. Ahmed, ilimleri öğrenmede gösterdiği yeteneği öğretmede de gösterdi; hocalıkta gösterdiği başarıdan dolayı ünü kısa sürede Anadolu'ya yayıldı. Ondan ders almak için Anadolu'nun her tarafından öğrenciler akın akın Kayseri'ye gelmeye başladılar.258

Ahmed, derslerden geriye kalan boş zamanlarını da ata binmek, ok atmak, kılıç kullanmak gibi faaliyetlerle değerlendirmekteydi. O, bu eğitimle binicilikte ve silâh kullanmakta yeteneklerini bir hayli geliştirdi. Sonunda usta bir binici ve iyi bir silâhşor oldu.259

Fakat, Ahmed'in babası, oğlunun eğitimini yeterli bulmamış olacak ki, onu Suriye ve Mısır'a gönderdi. Bu sırada Ahmed 14 yaşında bulunuyordu. Ahmed, Kahire, Şam ve Halep'te yaklaşık 7 sene kalarak, fıkıh, hadis, tefsir, astronomi ve matematik gibi bilimlerde bilgisini genişletti ve derinleştirdi; mezhepler arasındaki görüş ayrılıklarını inceleyerek hukuk bilgisini artırdı; aklî bilimlerin temel ilkelerini ve inceliklerini öğrendi. Bu arada devrin en ünlü bilginleriyle görüştü ve onlarla ilmî meseleler üzerinde uzun tartışmalar yaptı. Son olarak hacca giden Ahmed, dinî görevini yaptıktan sonra memleketine dönmeye karar verdi. Şam'a geldiğinde, en büyük dayanağı ve destekçisi olan babasının ölüm haberini aldı.260

3. Eretnalılar Devletindeki Görevleri ve Hizmetleri

a-) Kadılık: Çok yönlü bir hukuk bilgini olarak memleketine dönen Burhaneddîn Ahmed, Eratnalılar Devleti hükümdarı Mehmed Bey tarafından babasının yerine Kayseri kadısı tayin edildi. Ahmed, bu sırada 21 yaşında bulunuyordu (1375).261

Burhaneddîn Ahmed, hem toplumun geleceği, hem de kendi geleceği ile ilgili çok önemli bir görev üstlenmiş bulunuyordu. O, idealist ve yetenekli bir hukuk bilgini olarak görevine dört elle sarıldı. Amacı, "gerçekleri ortaya çıkarmak, doğruları korumak, adâleti yaymak, insafı her yerde hâkim kılmak, zulmü ve eziyeti ortadan kaldırmak, hakkı sahibine vermek; zorbalığı, ikiyüzlülüğü, korkuyu ve dehşeti yok etmekti". Onun bu gaye ile çözüme kavuşturduğu ilk iş, yağmalanmış olan vakıf mallarını gaspçıların elinden kurtarmak oldu. Bundan sonra Kadı Burhaneddîn Ahmed, mahkeme memurlarını yeniden düzene sokarak, hepsini disiplin altına aldı. Daha önemlisi, daha sağlıklı karar verebilmek için davalara şahit çağırma usulünü getirdi. Şahitlik şartlarını belirleyerek, bu geleneği yerleştirmeye çalıştı. Özellikle, "hasımları ıslah etmek, borçluların borçlarını ödemelerini sağlamak, anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak, mirasları paylaştırmak, yetim mallarını korumak, hazine gelirlerini sağlama almak, vakıfların ve devlet mallarının ürünlerini toplamak" gibi konularda büyük gayret gösterdi. Bütün bu çalışmalar müspet sonuç verdi; bir yıl sonra Kayseri halkı rahata ve huzura kavuştu. Böylece, bir yıl içinde mesleğinin otoritesi haline gelen Kadı Burhaneddîn Ahmed'in şöhreti artarak, bütün İslâm ülkelerine yayıldı.262

b-) Vezirlik: Kadı Burhaneddîn Ahmed, mesleğinde son derece başarılı olmasına rağmen huzurlu ve mutlu değildi. Zira, Mehmed Beyin ölümü üzerine Eratnalılar Devletinde büyük bir otorite bunalımı meydana gelmişti. Yerine geçen oğlu Ali Bey ise, idarede yetersiz kalmıştı. Eratnalı beyler arasında iktidar mücadelesi başlamış, Moğol ve Türkmen toplulukları ayaklanmış, ülkede büyük bir karışıklık meydana gelmişti.263

Bu yüzden, Kadı Burhaneddîn Ahmed'in kafasını adâlet işlerinden çok, gittikçe ağırlaşan memleket meseleleri meşgul etmekteydi. O, çareler arıyor, çareler düşünüyordu. Fakat, mesleği ve konumu, ona siyasî meselelere fiilen müdahale etme imkânı ve fırsatı vermiyordu. Hal böyle olunca, Kadı Burhaneddîn Ahmed'in siyasî hayata atılması, âdeta kaçınılmaz bir görev oldu. Aslında Kadı Burhaneddîn Ahmed, siyasete fikren ve ruhen hazır durumdaydı. Zira, Ahmed'in temas kurduğu

dervişler ve zaman zaman gördüğü rüyalar, kendisine Tanrı tarafından siyasî bir misyon yüklenmiş olduğunu telkin etmekteydiler.264 Bu telkinler, Kadı Burhaneddîn Ahmed'in cesaretini artırdığı gibi, onun daha çabuk karar vermesinde de başlıca rol oynadı. Artık siyasete girmek, onun için bir zaman ve fırsat meselesi haline geldi.

Çok geçmeden Kadı Burhaneddîn Ahmed'in beklediği zaman geldi ve aradığı fırsat ortaya çıktı: Zayıf bir hükümdar olan Ali Bey, Kayseri'de içki ve eğlence ile vakit geçirirken Karamanoğullarının baskınına uğradı. Bu durumu kendi lehine değerlendiren Ahmed, kendi adamları ile hemen harekete geçerek, Karamanoğullarını bozguna uğrattı; Ali Beyi ve Kayseri'yi kurtardı.265 Bu başarı, Ahmed'in itibarını hem son derece yükseltti, hem de onu ön plâna çıkardı.

Kadı Burhaneddîn Ahmed, askerî alanda elde ettiği bu başarıdan sonra Kayseri valiliğinin kendisine verilmesini bekliyordu. Fakat, bu olmadı; Kayseri valiliği Ahmed'e değil, başka birine verildi. Üstelik, bu vali, Ahmed'in gücünden korkmuş olmalı ki, onu tutuklayarak, bir kuyuya kapattı.266 Böylece Kadı Burhaneddîn Ahmed, daha siyasî hayata atılmadan siyasî hayatın en ağır darbesini yedi. Bu darbe, siyasî hayatı ve şartlarını tanımak bakımından Ahmed için yararlı bir tecrübe oldu.

Bir süre sonra kapatıldığı yerden kurtulan Kadı Burhaneddîn Ahmed, bir daha kadılık görevine dönmedi; Sivas'a gelip yerleşerek, Eratnalı beyler arasında devam eden siyasî mücadeleye katıldı. Kısa süre içinde, ahlâkının ve şahsiyetinin sağlamlığı ile herkesin güvenini kazandı. Öte yandan, devlet adamlarının tehdidi ve baskısı altında tahtını kaybetmek üzere olan hükümdar Ali Bey ise, hayatının en isabetli kararını vererek, Kadı Burhaneddîn Ahmed'i vezirlik makamına getirdi (1378). Devlet yönetimini tamamen onun yetenekli ve usta ellerine bıraktı.267

Kadı Burhaneddîn Ahmed, kendisine bağlanan ümitleri boşa çıkarmadı. Büyük dirayetle ve gayretle işine sarıldı. Devlet hayatında adâleti ve hoşgörüyü hâkim kılarak, iyi bir idare çıkardı. Halkın sıkıntılarını ve ihtiyaçlarını gidermekte büyük bir gayret gösterdi. Hükümdarın yanlış ve hatalı kararlarına cesaretle karşı çıkarak, devletin tehlikeli durumlara düşmesini önledi.268 Dengeli ve ılımlı tavrı ile herkesin sevgisini ve güvenini kazandı. Böylece, kudreti ve itibarı son derece arttı.

Kadı Burhaneddîn Ahmed, idarede gösterdiği başarıyı askerî faaliyetlerde de gösterdi. Ali Beyin Develi, Niğde, Erzincan ve Amasya üzerine düzenlediği seferlere ve savaşlara komutan olarak katıldı. Eratnalı ordusu bu seferlerde ve savaşlarda, Ali Beyin korkaklığı ve acemiliği yüzünden zaman zaman bozgun hali yaşadı. Fakat Kadı Burhaneddîn Ahmed, her savaşta hayatını hiçe sayan bir cesaretle ileri atılarak, bu bozgun hallerini ustalıkla zaferlere çevirdi. Arka arkaya kazandığı zaferler ve başarılarla hem devletin itibarını, hem de kendi itibarını yükseltti.269

Ali Bey, Amasya seferi sırasında tutulduğu hastalıktan kurtulamayarak öldü. Yerini alan oğlu Mehmed Bey, iktidarın gerektirdiği sorumluluğu yerine getiremeyecek bir yaşta idi. Kendisine bir "saltanat naibi" tayin edilmesi gerekiyordu. Bu hususta en uygun aday Kadı Burhaneddîn Ahmed idi. Gerçekten Ahmed, iktidarın gerektirdiği bütün yeteneklere ve erdemlere fazlasıyla sahipti. Fakat o,

iktidarı üstlenmek için henüz zamanın ve şartların uygun olmadığı kanaatindeydi. Bu yüzden bazı şartlarla "saltanat naibliği"ni komutanlardan Kılıç Arslan'a teklif etti. Böylece Kılıç Arslan, devletin "malî işleri" ile Kayseri'deki "Harsenos kalesi"ni Kadı Burhaneddîn Ahmed'e bırakmak şartıyla iktidara getirildi.270

Fakat, Kılıç Arslan idarede başarılı olamadı. Üstelik o, Kadı Burhaneddîn Ahmed'e karşı da düşmanca bir tavır içine girdi. Sudan sebeplerle "Harsenos kalesi"ni ona teslim etmedi. Daha da kötüsü onu, idareden uzak tutmaya çalıştı. Kılıç Arslan bununla da kalmadı; Ahmed'i tamamen ortadan kaldırmanın yollarını aramaya başladı. Bu safhaya kadar Kılıç Arslan'a sabırla katlanmış olan Ahmed, hemen harekete geçti; bir gezinti sırasında onu öldürmek suretiyle bertaraf etti.271

c-) Naiblik: Kadı Burhaneddîn Ahmed, Kılıç Arslan'ı bertaraf ettikten sonra çocuk hükümdarın naibi oldu (1381). Ahmed, iktidarın gerçek sahibi olarak önce merkezdeki durumunu kuvvetlendirmeye çalıştı. Tellâllar vasıtasıyla Sivas halkına, kanun hâkimiyetinin ve huzurun sağlanacağını bildirdi. Şahsî emniyetini sağlamak için saray muhafızlarını (nökerân-ı hasse) yeniden düzenledi. Muhalifleri gözetim altına aldı. İdareye tamamen hâkim oldu. Büyük hükümdarların âdeti gereğince her gün dîvâna çıkıp, halkın şikayetlerini dinlemek suretiyle dertlerine çözümler bulmaya çalıştı.272

Kadı Burhaneddîn Ahmed, merkezde iktidarını büyük ölçüde kurup yerleştirdikten sonra dışarıya yöneldi. Zira, Eratnalılar Devleti içinde müstakil birer güç haline gelmiş olan Amasya Emîri Hacı Şadgeldi, yeni iktidarı kabul etmeyerek, Ahmed'e karşı harekete geçmiş bulunuyordu. Üstelik Şadgeldi, halkın ve ordunun bir kesimi ile bazı devlet adamları tarafından desteklenmekteydi. Bu devlet adamları, boş durmuyorlar, Sivas halkını ve orduyu Ahmed'e karşı ayaklandırmanın yollarını arıyorlardı. Şadgeldi ise, bir yandan Tokat yöresini ele geçirmeye çalışıyor, diğer yandan da Erzincan Emîri Mutahharten'i Ahmed'e karşı tahrik ve teşvik ediyordu. Şadgeldi, birinci teşebbüsünde başarılı olmadıysa da, ikinci teşebbüsünde başarılı oldu. Mutahharten de, iktidarı terk etmesi için Ahmed'e siyasî baskı yapmaya başladı. Artık Ahmed, iki ateş arasında kalmış durumdaydı. Sivas'taki iktidarının devamı, ancak Şadgeldi'nin bertaraf edilmesi şartına bağlıydı. Gerçekten de şartlar düşünüldüğünde, Ahmed'in bundan başka çaresi de yoktu. Nitekim, güçlü bir rakibin tehdidi altında Sivas'taki iktidarının hiçbir zaman emniyette olmayacağını anlamış olan Ahmed, Şadgeldi'nin diğer muhalefet güçleriyle birleşmesine fırsat vermemek için hemen Amasya üzerine yürüdü. Ahmed, sürpriz bir baskınla en büyük siyasî rakibi olan Şadgeldi'yi yenerek öldürdü.273 Devleti ve iktidarını bu tehditten tamamen kurtardı.

Kadı Burhaneddîn Ahmed, bununla da kalmadı; elde ettiği bu zaferin siyasî sonuçlarından yararlanmasını da bildi; rakip ve ortak tanımaz her büyük liderin yaptığı gibi çocuk hükümdarı bertaraf ederek, kendi hükümdarlığını ilân etti. Komşu devletlere gönderdiği bir fermanla hükümdarlığını bildirdi. Hâkimiyet ve hükümdarlık sembollerinden olarak adına hutbe okuttu, para bastırdı.274 Böylece, Eratnalılar tarihi sona erdi; Kadı Burhaneddîn Ahmed'in tarihi başladı.

4. Kadı Burhaneddîn Ahmed'in Hükümdarlığı

a-) Eski Eratnalı Beyleriyle Mücadele: Kadı Burhaneddîn Ahmed'in iktidarı manevî bir temelden mahrûmdu. Çünkü bu iktidar, belirli bir hanedana dayanmıyordu. Daha doğrusu Ahmed, iktidarını, halkın gözünde kutsallaştıracak bir temele ve avantaja sahip değildi. Bu durum, içeride ve dışarıda Ahmed'in karşısına çok sayıda rakibin çıkmasına yol açmıştır. Bu yüzden o, 18 yıl süren saltanatının hemen hemen tamamını, iktidarını korumak ve kuvvetlendirmekle, iç ve dış düşmanlara karşı devamlı mücadele etmekle geçirmiştir.

Ahmed, özellikle iç siyasette büyük bir ılımlılıkla hareket etti. Önce karşısındaki cepheyi küçültmeye, düşman sayısını azaltmaya çalıştı. Bunun için muhalif beylere ve komutanlara da görevler vererek, onları kontrol altında tutma yoluna gitti. Fakat bu beyler ve komutanlar, son derece değişken ve kaypak insanlardı. Bunlar, bazen Ahmed'e suikast düzenlemekte, bazen de saf değiştirmek suretiyle ona ihanet etmekteydiler. Kadı Burhaneddîn Ahmed, idareciliğin gerektirdiği hoşgörü ve esneklikle bu beyleri ve komutanları cezalandırmaktan çok affetmekteydi. Fakat o, gerektiği zaman sertleşmekten ve hatta ihanette ısrar edenleri ezmekten de çekinmiyordu.

Kadı Burhaneddîn Ahmed'in iktidarına karşı eski Amasya Emîri Hacı Şadgeldi'nin başlattığı muhalefet ve düşmanlık politikası, daha da büyümüş olarak devam ediyordu. Kadı Burhaneddîn'in hükümdarlığına muhalefet eden ve ona karşı düşmanlık politikası güden güçlerin başında Şadgeldi'nin oğlu Amasya Emîri Ahmed, Erzincan valisi Mutahharten, Tokat Emîri Şeyh Necib, Niksar hâkimi Tâceddîn ve Kayseri valisi Ömeroğlu Cüneyd gibi beyler gelmekteydi. Bu muhalif güçler, bir baştan, yani liderden yoksundular. Bundan dolayı Ahmed'e karşı güçlerini birleştiremiyorlardı. Fakat, yine de hepsi, Kadı Burhaneddîn'e karşı düşmanca olan her hareketi desteklemeye hazır idiler.275

Öte yandan, karşısındaki düşmanın başka soydan ve dinden olmaması, daima Kadı Burhaneddîn'in aleyhine olmuştur. Bu durum Ahmed'in gücünü ve başarı şansını bir hayli azaltmıştır. Zira o, sık sık maiyetindeki eski Eratnalı beylerinin saf değiştirmeleri ve ihanetleriyle karşılaşmıştır. Buna rağmen Ahmed, mücadeleden hiçbir zaman yılmamış, zafere olan inancını da hiç yitirmemiştir. Muhalif güçlere karşı giriştiği her mücadelede büyük heyecan ve ümitler uyandıran zaferler kazanmış, hepsine gücünü tanıtmıştır.

Kadı Burhaneddîn'in amacı, Eratnalılar Devletini yeniden ihya etmekti. Bunun için o, rakiplerini yok etmeyi değil, daima egemenliği altına almaya çalışmıştır. Bu arada Kayseri, Tokat ve Kırşehir çevresini ele geçirerek, topraklarını bir hayli genişletmiştir. Kadı Burhaneddîn, sadece topraklarını genişletmekle kalmamış, devleti içten sağlamlaştırarak, savunma gücünü son derece artırmıştır.

b-) Memlûklerle Olan İlişkileri: Başlangıçta Kadı Burhaneddîn Ahmed ile Memlûkler arasında hiçbir mesele bulunmuyordu. Fakat, Memlûklerle arası bozulan Dulkadiroğulları beylerinin Kadı Burhaneddîn'e sığınmaları ve ondan yardım ile himaye görmeleri, iki Türk devletinin arasının birden açılmasına yol açtı.276 Bu hususta Kadı Burhaneddîn'e karşı ilk tepki, Memlûklerin Şam ordusu komutanı ve Halep naibi Yelboğa'dan geldi: Memlûklerle ticaret yapan Sivaslı bir tüccarın malına Şam'da el konuldu. Kadı Burhaneddîn, bu malın karşılığını Yelboğa'dan istedi; fakat bu

teşebbüsünden bir sonuç alamadı. Bunun üzerine Ahmed, Yelboğa'ya misilleme yapmak suretiyle277 Memlûklere gerekli cevabı verdi. Böylece, iki Türk devleti arasındaki sürtüşme gittikçe alevlenerek, tam bir krize dönüştü.

Yine Memlûk sarayı ile arası bozulmuş olan Malatya naibi Mintaş, Memlûklerin karşısına Kadı Burhaneddîn'i çıkarmak istiyordu. Bu gaye ile o, Ahmed'e bir elçi göndererek, şehri kendisine teslim edeceğini bildirdi. Malatya gibi bir şehrin ülkesine katılmasıyla gücünün ve kudretinin bir hayli artacağını düşünen Ahmed, şehri teslim almak üzere ordusu ile Malatya önlerine geldi. Fakat, Mintaş sözünde durmadı. Bunun üzerine Ahmed, Mintaş'ı tutuklayarak, Sivas'a döndü.278

Kadı Burhaneddîn'in Malatya'yı ele geçirmek istemesi, Yelboğa'yı birden harekete geçirdi. Mısır Memlûkler hükümdarı Berkuk'tan izin alan Yelboğa, Şam ordusunu Sivas üzerine sevk etti. Yelboğa'nın amacı, Anadolu'nun en güçlü hükümdarı olan Kadı Burhaneddîn'i yenip, Orta Anadolu'yu ele geçirmek suretiyle Berkuk karşısında güçlü bir mevki kazanmaktı. Bu gaye ile Sivas önlerine gelen Yelboğa, şehri dört cepheden kuşattı.279

Kadı Burhaneddîn, Sivas'ta Türk tarihinin en mükemmel ve en başarılı savunmasını yaptı: Memlûk birlikleri Sivas üzerine hücum üstüne hücum düzenlediler; merdivenler vasıtasıyla burçlara çıkmak istediler. Fakat Kadı Burhaneddîn, burçlardan döktürdüğü çöpleri ateşe vermek suretiyle bu birlikleri surlardan uzaklaştırdı. Yelboğa, şehir suyunu kesip, Sivas halkını sıkıntıya sokmaya çalıştı: ancak bu teşebbüsünde de başarılı olmadı.280

Kadı Burhaneddîn, birliklerinin başından hiç ayrılmıyor; halka sözleri ve davranışları ile cesaret ve umut veriyordu. Daha önemlisi o, Türk savaş sisteminin en önemli taktiklerini başarıyla uyguluyordu. Meselâ, bazen geceleri seçme birlikleriyle surların dışına çıkıyor; Memlûkler ordusu üzerine sürpriz baskınlar düzenliyor; anî ve şaşırtıcı darbeler vurarak, korku ve panik yaratıyor; atlar, katırlar ve diğer hayvanlardan oluşan büyük ganimetlerle tekrar şehre dönüyor ve böylece Memlûk ordusunu maddeten ve manen yıpratıyordu.281

Kuşatma 40 gün sürdü. Kadı Burhaneddîn, kendisini hayranlık uyandıracak şekilde savundu; bütün saldırıları püskürterek, Memlûk ordusunu şehre sokmadı. Bir ara kendi adamlarından bazılarının ihanetine uğradı.282 Bunlar, şehrin "Erzincan kapısı"nı açarak, Memlûk birliklerini içeri aldılar. Kadı Burhaneddîn, 40 kişilik seçme birlikle hemen buraya koştu;283 hayatını hiçe sayan bir cesaretle ileri atılıp, Memlûk birliklerini dışarı attı. İhanet edenleri de Erzincan kapısının önünde darağacına çekerek, hem Sivas halkına, hem de Memlûkler ordusuna ne kadar kararlı olduğunu gösterdi. Böylece, Memlûk ordusunun cesareti ve ümidi tamamen kırıldı. Büyük ümitlerle çıktığı seferin tam bir fiyaskoya dönüştüğünü gören Yelboğa, savaş meydanını âdeta kaçarcasına terk edip, ordusuyla ülkesine döndü (I389).284 Bu başarı, Kadı Burhaneddîn Ahmed'in itibarını ve otoritesini son derece artırdı. Daha da önemlisi, Kadı Burhaneddîn'e muhalif bütün eski Eratnalı beylerinin ümit ve arzularını söndürdü.

c-) Osmanlılarla Olan İlişkileri: Kadı Burhaneddîn Ahmed iktidarı devraldığında, Osmanlı tahtında Sultan I. Murad bulunuyordu. Başlangıçta iki Türk devleti arasında herhangi bir anlaşmazlık ve sürtüşme yoktu. Buna rağmen I. Murad, Anadolu'daki büyük beyliklerin hükümdarına olduğu gibi, Kadı Burhaneddîn'e de rakip bir hükümdar gözüyle bakıyordu. Hatta o, Kadı Burhaneddîn'e karşı Amasya Emîri Şadgeldi'yi gizlice desteklemiş, Memlûklerle de bir anlaşma yapmıştı.285 Ahmed, henüz ülkesinde iktidarını yerleştirip sağlamlaştıramadığı için I. Murad'ın bu tavrını görmezlikten gelmiş ve ona herhangi bir tepkide bulunmamıştı.

Sultan I. Murad, 1389 yılında Sırpların üzerine sefere çıkmış bulunuyordu (Kosova savaşı). Bu yüzden Anadolu savunmasız kalmıştı. Kadı Burhaneddîn'in emrindeki Moğol beyleri, bu durumdan yararlanılmasını, yani Osmanlı ülkesine saldırılmasını istediler. İnancına göre yaşayan Kadı Burhaneddîn, tam bir Müslüman gibi davranarak, onların bu teklifini reddetti.286

Sultan I. Murad, Kosova savaşında şehit düştü (1389). Yerini alan oğlu Yıldırım Bayezid'in iktidarı, Anadolu Türk beyleri tarafından tepkiyle karşılandı. Daha doğrusu, Yıldırım Bayezid'e karşı Anadolu'da Karamanoğullarının başını çektiği bir ittifak cephesi oluştu. Bu ittifak cephesine Kadı Burhaneddîn de katıldı. Anadolu'da Osmanlı hâkimiyeti altında Türk siyasî birliğini kurma düşüncesiyle harekete geçen Yıldırım Bayezid, bir çırpıda Aydın, Saru-han, Menteşe ve Germiyanoğulları Beyliklerini ortadan kaldırıp, Karamanoğullarını yenerek, bu ittifak cephesini büyük ölçüde çökertti.

Bayezid, bu defa Cândâroğullarından II. Süleyman Paşa üzerine yöneldi. Anadolu'daki durumun gittikçe kendi aleyhine ve Osmanlıların lehine gelişmekte olduğunu gören Kadı Burhaneddîn, II. Süleyman Paşayı etkili bir şekilde desteklemeye karar verdi. Onun bu kararlı tutumunun etkisi hemen görüldü: Yıldırım Bayezid, Kastamonu üzerine arka arkaya düzenlediği iki seferini de, Kadı Burhaneddîn'den çekindiği için yarıda kesmek zorunda kaldı.287

Yıldırım Bayezid'in doğuya yönelmesi, Canik bölgesindeki eski Eratnalı beylerini birden etkiledi. Bu beyler, Kadı Burhaneddîn'e karşı Osmanlı Devletine meyletmeye başladılar.288 Üstelik, II. Süleyman Paşa da müttefiki Kadı Burhaneddîn'e karşı son derece kaypak davranmaktaydı.289 Bu durumda Kadı Burhaneddîn, Osmanlılara karşı mücadelesini tek başına yapacaktı.

Bayezid, 1392 yılında düzenlediği bir yıldırım harekâtı sonucunda II. Süleyman Paşayı bertaraf edip, topraklarını Osmanlı Devletine kattı. Bayezid bununla kalmadı; bu sırada Kadı Burhaneddîn'e ait olan Osmancık'ı işgal ederek, Sivas hükümetini tehdit etmeye başladı. Buna karşılık Kadı Burhaneddîn, yazdığı mektupta Bayezid'e "elde ettiği başarının kendi cesaretinden değil, Süleyman Paşanın korkaklığından ileri geldiğini" söyleyerek, onu er meydanına davet etti.290 Bu, hiç şüphesiz, bir meydan okumaydı. Bundan sonra artık, Kadı Burhaneddîn ile Osmanlı Devletinin çatışması kaçınılmaz hale geldi.

Bu durum Sivas halkını büyük bir endişeye sevk etti. Halkın büyük kısmının kanaati, Kadı Burhaneddîn'in Osmanlılara karşı koyamayacağı şeklindeydi.291 Kadı Burhaneddin ise, her zaman olduğu gibi kendisinden ve zaferinden emindi. Daha doğrusu o, cüretli davranmakla hayatından başka kaybedeceği bir şeyi olmadığını düşünüyordu. Aksine, en küçük başarı bile, kendisine çok büyük üstünlük sağlayacaktı.

Yıldırım Bayezid, Kadı Burhaneddîn'in üzerine büyük oğlu Ertuğrul komutasında bir ordu gönderdi. Kadı Burhaneddîn, Osmanlı ordusunu "Çorumlu ovası"nda karşıladı. Yapılan savaşı Kadı Burhaneddîn Ahmed kazandı. Bu savaşta şehzâde Ertuğrul öldü.292 Osmanlı ordusu ise bozgun halinde dağıldı. Kadı Burhaneddîn, bununla kalmadı; İskilip, Ankara, Kalecik ve Sivrihisar gibi şehir ve kasabaları içine alan geniş sahada ordusuna yağmalı akın yaptırarak, Osmanlıya ikinci bir darbe daha vurdu.293 Yıldırım Bayezid ise, Kadı Burhaneddîn'e hiçbir karşılıkta bulunamadı.

ç-) Timur İle Olan İlişkileri: Anadolu sınırına dayanmış olan Timur, diğer Anadolu beylerine olduğu gibi Kadı Burhaneddîn Ahmed'e de bir elçi göndererek, kendisine tâbi olmasını istedi. Kadı Burhaneddîn, Timur'un tâbilik teklifini cesaretle reddettiği gibi, ondan gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı da gerekli tedbirleri almayı da ihmal etmedi. O, bir taraftan kalelerini onartıp savunma tedbirleri alırken, diğer taraftan Timur'a karşı bir ittifak cephesi oluşturmak için Osmanlı ve Memlûklu Devletleriyle temasa geçti.294 Zira, Anadolu Türk beyleri arasında Timur tehlikesini ilk idrak eden bey, Kadı Burhaneddîn idi. Kadı Burhaneddîn, Osmanlı ve Memlûklu hükümdarlarına ayrı ayrı yazdığı mektuplarda, Timur tehlikesi üzerine dikkat çekiyor ve bu tehlikeye karşı her iki devletin hükümdarına ittifak teklifinde bulunuyordu. Osmanlı Devleti hükümdarı Yıldırım Bayezid, Kadı Burhaneddîn Ahmed'in bu teklifini olumlu karşılayarak, Timur'un Anadolu'ya girmesi halinde kendisine yardım edeceğini bildirdi; fakat Memlûklerden olumlu veya olumsuz bir cevap gelmedi.

d-) Ölümü: Akkoyunlu Türkmenlerinin başı olan Kutlu Bey, Erzincan Emîri Mutahharten'e yardım etmiş, Kadı Burhaneddîn üzerine saldırılar düzenlemişti. Daha sonra Kadı Burhaneddîn, Kutlu Bey oğullarını affederek, hizmetine almıştı. Bunlardan Kara Yülük Osman, Kadı Burhaneddîn'in güvenilir komutanları arasına katılmış, Sivas hükümetine faydalı hizmetlerde bulunmuştu.

Timur tehlikesinin Anadolu sınırlarına dayandığı bu sırada Kadı Burhaneddîn ile Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın arası açıldı. Bundan dolayı, Kara Yülük Osman, kendisine bağlı Türkmenlerle Sivas'ı terk etti. Kadı Burhaneddîn, cezalandırmak üzere arkasından gittiği Kara Yülük Osman'ın kurduğu pusuya düştü. Kara Yülük Osman, ele geçirdiği Kadı Burhaneddîn'i öldürmek suretiyle ortadan kaldırdı (I398).295 Böylece, ülkesinin, Kadı Burhaneddîn ile parlayan yıldızı, onun ölümüyle birden sönüp gitti. Daha da kötüsü, devleti, kendisinden sonra pek az ayakta kalabildi:

Kara Yülük Osman, bu beklenmedik başarıdan aldığı cesaretle Sivas'ı kuşattı. Kadı Burhaneddîn'in yerini alan oğlu Alâeddîn Ali Çelebi, babasının ne otoritesine ve ne de enerjisine sahipti. Ülkesini Kara Yülük Osman'a karşı korumakta ve savunmakta âciz kaldı. Üstelik, Timur tehlikesi de kapıyı çalmak üzere idi. Bunun üzerine Alâeddîn Ali Bey, Osmanlı hükümdarı Yıldırım

Bayezid'in yardımına baş vurdu. Yıldırım Bayezid, oğlu Süleyman Çelebi komutasında Sivas'a bir ordu gönderdi. Süleyman Çelebi, Kara Yülük Osman'ı yenerek, Sivas önlerinden uzaklaştırdı.296 Böylece, Sivas, Kayseri, Tokat ve Niksar gibi şehirler Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş oldu (1398).

5. Şahsiyeti ve Eserleri

Kadı Burhaneddîn Ahmed, son derece sabırlı, iradeli ve azimli bir hükümdar idi. Amacına ulaşmak hususunda sarsılmaz bir inanca sahipti. Eratnalı tahtını ele geçirinceye kadar olduğu gibi, iktidara sahip olduktan sonra da onu korumak ve devam ettirebilmek için rakipleri ile kıyasıya mücadele etmek zorunda kalmıştır. Zira o, bir hanedana dayanmadığı için Eratnalı beylerinin kıskançlığına, baskısına ve tehdidine hedef olmuştur.

Rakiplerine karşı son derece sert ve acımasız olan Kadı Burhaneddîn Ahmed, halka karşı ise o derece âdil ve hoşgörülü idi. Adâleti, inancı kadar sağlamdı. Hükümdarlık asası297 ile kılıcını bir arada kullanabilen bir hükümdardı. Adalet, onun siyasetinin gerçek temelini oluşturuyordu. Haftanın üç gününü Dîvân'da halkın şikayetlerini dinlemek ve davalarına bakmakla geçirirdi. Bu arada yargıda bulunur, adâletin yerini bulmasına çalışırdı.298

Kadı Burhaneddîn Ahmed, aynı zamanda bilgin, edip ve şair bir hükümdar idi. Millî duyguları fevkalâde kuvvetli olup, Türk kültürüne son derece bağlıydı. Hislerini ve fikirlerini, akıcı ve hareketli bir nazım halinde ifade etmekte son derece yetenekliydi. Farsça ve Arapça'yı çok iyi bilmesine rağmen şiirlerini hep Türkçe ile yazmıştır. Şiirlerini topladığı "Dîvân"ında 1500 gazel, 20 rübâî ve 116 tuyuğ'u299 bulunuyordu.300 Şiirlerinde Azerî lehçesini kullanmıştır. Bu şiirlerde tasavvuf ile birlikte onun muhteris ve maceracı ruhunun akisleri görülmektedir.

Zamanın belli başlı fıkıh bilginleri arasında sayılan Kadı Burhaneddîn Ahmed, İslâm dîni ve hukuku hakkında da geniş bilgiye sahipti. İslâm'da ibadete (İksirü's-Saade) ve hukuka (Tercîhu't-Tavzîh)301 dair birer eseri bulunmaktadır. Kadı Burhaneddîn Ahmed, coğrafya, matematik ve astronomi gibi ilimlerle de yakından ilgilenmiştir.

İmâr faaliyetlerini de ihmal etmeyen Kadı Burhaneddîn Ahmed, imaret ve medrese gibi sosyal ve medenî eserlerden başka birçok kale inşa ettirmiştir. Kadı Burhaneddîn, fethettiği yerlerin ekonomik kaynaklarının ve ekonomik yapısının zedelenmemesine son derece dikkat eder, bu yerleri olduğu gibi korumaya çalışırdı. Öte yandan o, Anadolu'dan geçen transit ticaretin önemini çok iyi kavramıştı. Osmanlı Devleti, İran'a giden ticaret yollarını ele geçirmeye başlayınca, bu devletin karşısına cesaretle dikilmiştir.

Dulkadiroğulları

1. Beyliğin Teşekkülü

Doğu Anadolu'daki Türkmen kütleleri, Kösedağ Savaşı'ndan sonra (1243), Anadolu'yu hâkimiyetleri altına alan Moğolların devamlı baskılarına, tehditlerine ve saldırılarına marûz kaldılar. Bu yüzden Türkmen kütlelerinin büyük bir kısmı, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Anadolu'yu terk edip, güneye inerek, Antep ile Halep arasındaki Memlûk topraklarına yerleştiler. Tarihî kayıtlara göre, Türkmenler, bu sırada "40 bin çadır"dan oluşan büyük bir topluluk halindeydiler.302

Türkmenler, buradan bazen kendi kuvvetleriyle, bazen de Memlûklu orduları ile birlikte Çukurova'daki Ermeniler üzerine sık sık yağmalı akınlar düzenleyerek, güçlerini artırdılar. Daha önemlisi, onlar, bu arada Maraş ve Elbistan çevresini ele geçirip, bu yörelerde yurt tutarak, kuvvetlice yerleştiler. Bu kütleler, Oğuzların Bozok koluna mensup "Bayat, Avşar ve Beğdili" boyları ile "Ağaçeri" Türk topluluklarından oluşmaktaydı.303 1335 yılından sonra Anadolu'daki Moğol hâkimiyetinin tamamen çökmesiyle serbest kalan bu kütleler, Zeynüddîn Karaca adında gözü pek ve cesur bir beyin etrafında toplanarak, siyasî kuvvet haline geldiler. Türkmenlerin başına geçen Zeynüddîn Karaca'nın, Oğuzların "Bayad" boyundan çıkmış bir bey olduğu tahmin edilmektedir.304

Zeynüddîn Karaca Bey, XIV. yüzyılın ikinci yarısına doğru, Elbistan merkez olmak üzere Maraş ve çevresinde kendi beyliğini oluşturdu. Beylik ve hanedan, "Dulkadir veya Zulkadir" adıyla anılmıştır.305 Dulkadir sözü, hiç şüphesiz bir şahıs adını ifade etmektedir. Bu şahıs da, büyük bir ihtimalle Karaca Bey'in babası idi. Memlûkler hükümdarı, Karaca Beye "emîrlik" unvanı vermek suretiyle onu kendisine bağlı olarak Türkmenlerin ve bölgenin idarecisi yaptı (1337).306

2. Dulkadiroğulları-Memlûklu İlişkileri

Zeynüddîn Karaca Bey, Memlûklere karşı başlangıçta son derece samimî bir bağlılıkla hareket etti. Eratnalılar Devleti'nden aldığı Larende'yi, bağlılığının bir göstergesi olarak Memlûklere teslim etmek suretiyle Memlûk hükümdarının takdirini ve güvenini kazandı. Kendisine rakip güç olarak ortaya çıkan Türkmen beylerini birer birer itaat altına alarak, bölgedeki otoritesini kuvvetlendirdi.

Memlûkler hükümdarının ölümünden sonra Mısır'da iktidar mücadelesi başladı. Karaca Bey, tarihin önüne çıkardığı bu fırsattan yaralanarak, bağımsızlığını ilân etti (1341).307

Karaca Bey, bağımsızlığını ilân etmekle kalmadı; Memlûklere karşı düşmanca bir politika izlemeye başladı. Bu cümleden olarak, Emîr Eratna'nın Memlûkler hükümdarına gönderdiği hediyelere, topraklarından geçerken el koydu. Bunun üzerine, Memlûklerin Halep Valisi Yelboğa, Karaca Bey'e karşı harekete geçti. Karaca Bey, Yelboğa komutasındaki Memlûk ordusunu Düldül dağlarına çekerek, arazinin sağladığı avantajlardan faydalanmak suretiyle bozguna uğrattı. Bu başarı, Karaca Bey'in kudretini ve itibarını son derece artırdı.

Bu defa Karaca Bey'in hedefi Çukurova'daki Ermeni Kontluğu oldu. Karaca Bey, süratle Torosları aşarak, Ermeni topraklarına girdi. Ermeni ordusu, Bizans imparatoru tarafından gönderilmiş olan yardımcı bir kuvvetle desteklenmekteydi. Karaca Bey, Bizans kuvvetleriyle destekli Ermeni ordusunu

bozguna uğrattı. Bölgenin kilit noktası durumunda olan Geben (Keban) Kalesi'ni ele geçirerek, hâkimiyetini genişletti.308

Bu başarı, Karaca Bey'in gururunu büsbütün artırdı. Artık o, kendisini bağımsız ve güçlü bir hükümdar olarak görmekte ve kabul etmekteydi. Bu düşünce ile o, Suriye ve Mısır hükümdarlarının kullandıkları "Melikü'z-Zahîr" unvanını aldı. Ayrıca, gönderdiği bir elçi vasıtasıyla Ermeni kontundan da, Memlûk hükümdarına vermekte olduğu vergiyi kesmesini ve kendisine göndermesini istedi.

Karaca Bey, faaliyet sahasını daha da genişletmek eğilimindeydi. Zira, ateşli ve atılgan mizacı, onu yeni mücadelelere doğru sürüklemekteydi. Ayrıca, emrindeki son derece dinamik, hareketli ve savaşçı Türkmen kuvvetleri de, onun cesaretini büsbütün artırmaktaydı. Nitekim o, gücünü aşan büyük bir teşebbüse kalkıştı. Suriye'deki Memlûk beyleri arasındaki iç mücadeleye katılarak, Mısır Memlûk idaresine karşı savaştı. Fakat onun bu son teşebbüsü, bardağı taşıran son damla oldu. Yeni Memlûk hükümdarı, Karaca Bey'in üzerindeki emîrlik unvanını alarak, onu Üçok Türkmenlerinin başında bulunan Ramazan Bey'e verdi. Amacı, Karaca Bey'in karşısına bir rakip çıkarmaktı.

Memlûk hükümdarı bununla da kalmadı; Karaca Bey'in üzerine büyük bir ordu gönderdi. Karaca Bey, Memlûk ordusuna karşı koyamadı; kaçarak Düldül dağına sığındı. Memlûk ordusu, Elbistan'ı tahrip ettikten sonra Karaca Bey'i sığındığı yerde sıkıştırdı. Karaca Bey, burada Memlûk ordusuna karşı 20 gün, soyuna has sabır ve kararlılıkla imkânlarının bütün sınırlarını zorlayarak kahramanca savaştı ise de, başarılı olamadı. Ordusunun dağıldığını görünce, kaçıp Eratnalılar Hükümdarı Mehmed Bey'e sığındı. Bu, Karaca Bey için sadece kaybedilmiş bir savaş değildi, aynı zamanda talihin aleyhine dönüşü demekti. Zira, zayıf bir hükümdar olan Mehmed Bey, Memlûkler Devleti'nden çekindiği için Karaca Bey'i Memlûkler hükümdarının adamlarına teslim etti. Memlûkler, Karaca Bey'i Mısır'a götürerek astılar.309

Karaca Bey'in yerini alan oğlu Halil Bey Memlûklerle anlaşma yoluna gitti. Memlûkler, Halil Bey'i Elbistan valiliğine tayin ettiler. Böylece, babasının beyliğini kurtarmış olan Halil Bey, Maraş, Malatya, Harput, Behisni, Amîk ve çevresini ele geçirerek, Dulkadiroğulları Beyliği'nin topraklarını genişletti. Bu başarıdan cesaret alan Halil Bey, babası gibi Memlûkler ile çatışmaktan çekinmedi; Memlûklerin Halep emîri ile iki defa karşılaştı. O her iki karşılaşmada da Halep ordusunu bozguna uğrattı. Fakat Halil Bey, Memlûk Sultanı'nın gönderdiği orduya karşı koyamadı; kaçarak Harput kalesi'ne kapandı.310 Bundan sonra Memlûkler, Dulkadir ailesi arasında içten ayrılık yaratmak suretiyle onları birbirine düşürme yoluna gittiler. Memlûklerin yürüttükleri bu faaliyet sonucunda Dulkadiroğullarından İbrahim Bey, kardeşi Halil Bey'i öldürdü (1386).

Halil Bey'in yerine Süli Bey geçti. Memlûkler, Dulkadiroğulları Beyliği'nin başında güçlü beylerin bulunmasını istemiyorlardı. Tıpkı Karaca Bey ve Halil Beylere yaptıkları gibi Süli Bey'i de suikastla ortadan kaldırdılar (1397).

Süli Bey'in yerini Halil Bey'in oğlu Nasıreddîn Mehmed Bey aldı. Mehmed Bey, kendilerine bağlılık göstermeyen beylerin âkıbetini çok iyi bildiği için Memlûklerle iyi geçinme yolunu tuttu. Memlûklerin takip ettikleri politikaya uygun hareket eden Mehmed Bey, onlarla birlikte Doğu Anadolu sınırlarına dayanmış olan Timur'a karşı tavır aldı. Hatta Mehmed Bey, Anadolu'ya giren Timur kuvvetlerine karşı arka arkaya baskınlar düzenleyerek, Memlûkleri memnun etmeye çalıştı. Ankara Savaşı'ndan sonra (1402), bütün Anadolu beyleri gibi o da ister istemez Timur'a itaat etmek zorunda kaldı.

Mehmed Bey, Timur'un Anadolu'dan ayrılmasından sonra Memlûklere karşı bağlılığını devam ettirdi. O, Memlûklerin Karamanoğulları ve Ramazanoğulları Beyliklerine karşı giriştikleri savaşlarda metbû' hükümdar olarak tanıdığı Memlûklu Sultanın yanında yer aldı ve ona yardım etti. Memlûklu Sultanı da, bu hizmetine karşılık ona Kayseri şehrini verdi. Fakat, bir süre sonra aynı Memlûkler bu şehri Mehmed Bey'in elinden aldılar.

Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da güçlü bir duruma gelmesi, bazı Dulkadir beylerinin Osmanlılara meyletmelerine yol açtı. Daha doğrusu, Osmanlıların desteği ile beyliğin başına geçmek isteyen beyler ortaya çıktı. Durum böyle olunca, Memlûklere dayanan beyler ile Osmanlıların desteğini sağlayan beyler arasında kıyasıya bir mücadele başladı. Bunlardan Osmanlıların desteği ile harekete geçen Şehsüvâr Bey, Memlûklu taraftarı olan Şah Budak'ı bertaraf ederek, beyliğin bütün topraklarına sahip oldu. Bundan sonra Şehsüvâr Bey, Memlûklere karşı başarılı savaşlar verdi; Halep'e kadar ilerledi. Fakat, sonunda, o da Memlûklere yenildi ve idam edildi.

3. Beyliğin Sonu

Şehsüvâr Bey'den sonra Dulkadiroğulları Beyliği'ne yine Osmanlıların desteği ile Bozkurt Bey sahip oldu. Bozkurt Bey Memlûklerden çekindiği için onlarla iyi geçinme yoluna gitti. Bu arada Akkoyunlulardan Diyarbakır'ı alarak, topraklarını genişletti. Fakat, o, bir süre sonra Osmanlı ittifakından ayrılarak, Memlûklu taraftarlığı gütmeye başladı. Bundan dolayı, Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Seferi sırasında Bozkurt Bey'in üzerine Hadım Sinan Paşa'yı gönderdi. Hadım Sinan Paşa, Turnadağı Savaşı'nda Bozkurt Bey'i yendi. Bozkurt Bey ile oğulları savaş meydanında öldüler.

Bundan sonra Dulkadiroğulları Beyliği Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girdi. 1521 yılında da beyliğin toprakları tamamen Osmanlı Devleti'nin sınırları içine alındı.

4. Medenî ve Kültürel Faaliyetler

Mısır Memlûklu Devleti'nin himâyesinde kurulan Dulkadiroğulları Beyliği, XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu devlete bağlı kalmıştır. Bundan sonra Dulkadiroğulları beyleri, bazen Memlûklerin, bazen de Osmanlıların himayesini kabul ederek, XVI. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar bölgedeki varlıklarını sürdürmüşlerdir. Beyliğin merkezi önce Elbistan, sonra Maraş olmuştur. Melikü'l-muzaffer, melikü'l-kâhir, emîrü'l-ümerâ, sultan gibi unvanlar alan Dulkadiroğulları beyleri, Harput ve Kayseri'den Kuzey Suriye'ye kadar uzanan sahada güçlü bir idare kurmuşlardır. Onların, sarayları, dîvânları,

vezirleri, katipleri ve daima savaşa hazır 25-30 bin civarında güçlü bir orduları vardı. Bu ordu tamamen atlı Türkmen kuvvetlerinden oluşmaktaydı.

Dulkadiroğulları beyleri, medenîleşme hususunda da önemli adımlar atmışlardır. Meselâ, Alâüddevle Bozkurt Bey, büyük imar faaliyetlerinin yanı sıra şerî’ ve örfî hükümlerden oluşan Türkçe bir kanunnâme meydana getirerek, Beyliğin idaresini hukukî bir temele oturtmuştur.311

Dulkadiroğulları beyleri, Maraş, Elbistan ve Kayseri gibi şehirlerde birçok mimarî eser meydana getirerek, Anadolu’nun bu yörelerini imar etmişlerdir. Bunlar; cami, mescit, medrese, türbe, köprü, zaviye ve kale gibi dinî, ilmî, sosyal hizmet veren ve güvenlik sağlayan eserlerdir.

Ramazanoğulları

XIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru, Moğol istilâsı önünden kaçarak Anadolu’ya sığınmış olan Türkmen kütleleri, burada da rahat olamadılar; Kösedağ bozgunundan sonra (1243) Moğolların sürekli takiplerine ve şiddetli darbelerine marûz kaldılar. Çünkü, onlar, Anadolu’ya gelmeden önce olduğu gibi Anadolu’ya geldikten sonra da Moğollara itaat etmek istememişlerdi. Bundan dolayı, Doğu Anadolu’daki Türkmenlerin (Oğuzlar) Boz-ok ve Üç-ok koluna mensup olan bazı kütleler, Anadolu’dan ayrılarak, Kuzey Suriye’ye indiler. Memlûklu Hükümdarı Sultan Beybars (126l-1277), kaynaklarda 40 bin çadırlık aile olduğu belirtilen bu Türkmen kütlelerini Antakya ile Gazze arasındaki bölgeye yerleştirdi. Türkmenler de buradan Memlûkler Devleti ordularının Anadolu üzerine yaptıkları bütün seferlere katıldılar. Türkmen kütleleri, Memlûklerin özellikle Ermenilere karşı yaptıkları savaşlarda başlıca rol oynadılar. Türkmen kütleleri, bu seferlerden sonra tekrar Kuzey Suriye’ye dönmeyerek, Memlûklu ordularının fethettikleri yerlere sahip olmaya ve bu topraklarda yurt tutmaya başladılar. Bunlardan Boz-ok Türkmenleri, XIV yüzyılın ikinci yarısına doğru Maraş ve Elbistan çevresinde Dulkadiroğulları Beyliği’ni kurarlarken, Üç-ok Türkmenleri de Memlûklerin Ermenilerin elinden aldıkları Çukurova bölgesine yerleşiyorlardı. Bu sırada Üç-ok Türkmenlerinin başında Yüreğir boyundan Ramazan Bey bulunuyordu.312

Ramazan Bey, ilk defa 1352 yılında Dulkadiroğulları Beyliği’nin kurucusu Karaca Bey ile Halep, Hama, Trablus gibi Memlûklu valilerinin kendi sultanlarına karşı giriştikleri isyan hareketinin içinde yer alarak, kendini gösterdi. Bu isyan hareketinden sonra Memlûkler, Karaca Bey’i yakalayarak öldürdüler. Karaca Beyin üzerinde bulunan “emîrlik” unvanını da ondan alarak, Üç-ok Türkmenlerinin başında bulunan Ramazan Bey’e verdiler.313 Böylece, Çukurova’da Memlûklere bağlı olarak Ramazanoğulları Beyliği teşekkül etmiş oldu.

Beyliğin başına Ramazan Bey’den sonra oğulları ve torunları geçtiler. Ramazanoğulları, Memlûklu komutanları tarafından fethedilen Adana’ya (1359) sahip olarak, bu şehri beyliklerinin merkezi yaptılar.

Yiğit ve faal bir insan olan İbrahim Bey, Çukurova’yı Memlûkler Devleti’nin hâkimiyeti altından kurtararak, burada bağımsız bir beyliğe sahip olmak istiyordu. Fakat onun, Orta Doğu’nun en güçlü

devletine sahip olan Memlûklerle baş edebilmesi mümkün görünmüyordu. İbrahim Bey, bu hususta Karamanoğullarının desteğini sağlayarak, Memlûkler ile mücadeleye geçti. Fakat, ne İbrahim Bey'in kahramanlığı ve yiğitliği, ne de Karamanoğullarının desteği Memlûkler ile baş edebilmek için yeterli oldu. Sonuç olarak, İbrahim Bey bu teşebbüsünde başarılı olamadı. Üstelik Memlûkler, Sis, Tarsus ve Ayas gibi şehirlerin idaresini merkezden gönderdikleri valilere vererek, Ramazanoğullarını kontrol altında tutmaya başladılar.

Memlûklerin bölgeye yerleşmeleri, Ramazanoğulları Beyliği'nin gelişmesini büyük ölçüde engelledi. Öte yandan, Ramazanoğulları beyleri, beyliğin temel unsuru olan Üç-oklar üzerinde tam bir hâkimiyet kuramadılar. Özellikle Özeroğulları, Kara İsa, Kuş-temür, Kuşun, Ulaş gibi aileler serbest hareket etmeye başladılar.314

Kaynaklar, Ramazanoğullarının bir ara Sis ve Tarsus şehirlerine sahip olduklarını yazarlarsa da, onların asıl toprakları, Çukurova, yani Adana ve Misis yöresidir. Bu topraklar hukuken Memlûklerin, fakat fiilen Ramazanoğullarının hâkimiyetinde idi.315

Ramazanoğulları, II. Bayezid zamanındaki Osmanlı-Memlûklu savaşında Memlûklu ordularının yanında yer aldılar. Fakat, Ramazanoğulları Memlûk vergilerinin ağırlığı altında eziliyorlardı. Bundan dolayı Ramazanoğulları, Anadolu'da gittikçe güçleri artan Osmanlı Devleti'ne meyletmeye başladılar. Bunlardan Mahmûd Bey, Osmanlı Hükümdarı Yavuz Sultan Selim'in yüksek hâkimiyetini tanıyarak, onun Mısır seferine katıldı ve Reydaniye Savaşı'nda öldü (1517).

Mahmûd Bey'in yerini Pîrî Bey aldı. Pîrî Bey Osmanlı Devleti ile iyi geçinerek, Kanunî Sultan Süleyman'ın itimadını kazandı. Kanunî de Pîrî Beye "Cenab-ı Emâret-meâb" unvanını vererek, onu taltif etti.316 Ulaş ve Kara İsa ailelerinin çıkarmış oldukları isyanları başarıyla bastıran Pîrî Bey, beyliğini huzur ve emniyete kavuşturdu. Pîrî Bey, Adana'da cami, medrese, han, hamam gibi birçok dinî ve medenî eser meydana getirerek, ülkesini mamur etti.

Ramazanoğulları Beyliği 1608 yılında tamamen Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Beyliğin başına Ramazanoğullarından bir bey tayin edilmedi; bölge merkezden gönderilen valilerle idare edilmeye başlandı. Böylece Anadolu Türk Beylikleri devri tamamen sona ermiş oldu.

Sonuç

Görüldüğü gibi, Türk Beylikleri ile parçalanan Anadolu'nun siyasî bütünlüğü, Osmanlı hâkimiyeti altında tekrar sağlanmıştır. Anadolu Türk Beylikleri devri siyasî bakımdan ne kadar Türklüğün aleyhine olduysa, kültürel bakımdan da o kadar Türklüğün lehine olmuştur. Bu devir, kısaca Türklüğe ve Türk kültürüne dönüş devri olarak nitelendirilebilir. Anadolu Türk Beylikleri devrinde Türklüğün ve Türk kültürünün lehine olan gelişmeleri, burada şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Türkiye Selçukluları zamanında Ege, Karadeniz ve Akdeniz bölgelerinde alınamamış olan yerler, özellikle batı, kuzey ve güney uçlarında teşekkül eden Türk Beylikleri tara-fından alınarak,

Anadolu’nun fethi tamamlanmıştır. Böylece, Selçuklular ile başlayan Anadolu’yu Türkleştirme ve Türk vatanı haline getirme faaliyeti, Beylikler devrinde sahillerin fethi ile büyük ölçüde hedefine ulaştırılmıştır.

2. Türkiye Selçukluları zamanında genellikle uçlarda toplanmış olan Türk nüfusu, Beylikler devrinde başta sahiller ve büyük şehirler olmak üzere Anadolu’nun her tarafına yayılmıştır. Bunun tabiî sonucu olarak, Türk nüfusu ve kültürü Anadolu’nun her yerinde hâkim ve üstün bir duruma gelmiştir.

3. Türkiye Selçuklularında edebî ve resmî dil olarak kullanılan Farsça ve Arapça, Beylikler devrinde yerlerini Türkçeye bırakmışlardır. Daha doğrusu, Beylikler devrinde Türkçe, edebî ve resmî dil olarak Farsçaya karşı üstün ve rakipsiz bir mevkiye yükselmiş ve büyük bir gelişme göstermiştir. Bilindiği gibi, bu gelişmenin temelini atan ve bu hususta ilk çığırı açan Karamanoğlu Mehmed Bey’dir. Halbuki, hem Büyük Selçuklular hem de Türkiye Selçukluları, kendi devirlerinde siyasî üstünlüklerine denk bir kültürel üstünlük kuramamışlar; sarayda, orduda ve kendi aralarında Türkçe konuştukları halde, resmî yazışmalarda, edebiyatta, ilimde ve tarih yazıcılığında Farsçayı ve Arapçayı kullanarak, Türkçenin gelişmesini kesintiye uğratmışlardı. Anadolu Türk Beylikleri, Türkçeye dönüş hareketi başlatmak suretiyle seleflerinin yaptığı tarihî hatayı düzelterek, Türklüğe ve Türk kültürüne büyük hizmette bulunmuşlardır.

4. Türk kültürü ve Türk dili, Anadolu Türk beylerinin şahsında kuvvetli birer koruyucu bulmuştur. Devrin en ünlü bilginlerini, şairlerini, ediplerini kendi himayeleri altında toplayan Anadolu Türk beyleri, onlara Farsça ve Arapçadan eserler tercüme ettirdikleri gibi, Türkçe telif eserler de yazdırmışlardır. Anadolu Türk edebiyatının temelini oluşturan bu eserler, Türk manevî hayatının zenginleşmesinde, daha da önemlisi Türk millî ruhunun uyanmasında ve gelişmesinde başlıca rol oynamıştır.

5. Türkiye Selçukluları, dinî, ilmî ve sosyal hizmet veren mimarî eserlerini Orta Anadolu’nun büyük şehirlerinde ve ticaret yolları üzerinde inşa ederek, Anadolu’nun büyük bir kısmını imar etmişlerdi. Anadolu Türk Beylikleri de, yerini aldıkları Türkiye Selçuklularının görev ve sorumluluklarını üstlenerek, bu faaliyetleri büyük gayretle devam ettirmişlerdir. Hatta onlar, bununla da kalmamışlar, bu faaliyetleri fethettikleri Ege, Karadeniz ve Akdeniz bölgelerine yayarak, Anadolu’nun imarını tamamlamışlardır. Özellikle, Beylikler devrinde Kütahya, Bursa, Kastamonu, Antalya, Manisa, Karaman, Eğirdir, Birgi, Beyşehir gibi şehirler, Türkiye Selçuklu şehirleriyle aynı imkânlara sahip parlak birer merkez haline gelmişlerdir. Daha da önemlisi, tıpkı Türkiye Selçukluları devrinde olduğu gibi, Beylikler devrinde de Anadolu’ya bolluk, ucuzluk ve refah gelmiş; ülkede Moğollar yüzünden kaybolan huzur ve barış yeniden doğmuştur. XIV. yüzyılın içinde Anadolu’yu gezen Arap seyyahı İbn Batuta, siyasî birliğini kaybetmiş Anadolu’da güvenlik içinde seyahat edilebilmesini, daha önemlisi bu ülkenin “refah ve şefkat ülkesi” olmasını, tamamen Beyliklerin rolüne bağlamıştır.

1Tekindağ, İA, VI/317.

2“Karaman”, bir oymak adıdır. Bu hususta bkz. İnan 1968: 8-11. Osman Turan’a göre, beyliğin adı bir oymakla ilgili olmayıp, Karaman Beyin adından gelmiştir. (Turan 1971: 519).

3Tekindağ İA, VI/316; Neşrî 1983: I/27. Ermenek ve çevresi fethedildikten sonra idaresi Selçuklu beylerinden Kamereddin Lala’ya verilmiştir. Bu bölge Selçuklu devrinde Kamereddin Lala’nın adına izafeten “Kamereddin ili” ismiyle anılmıştır.

4Gayesi politik olan halk hareketlerine “sosyo-politik” olaylar denir. “Babaîler”in hareketi de “sosyo-politik” bir olaydı. Zira, Baba İshak’ın asıl gayesi Selçuklu iktidarını ele geçirmek idi.

5Şikarî 1946: 16. “Baba İlyas kat’i ulu şeyh idi. Nureddin (Nûre) Sofu uzlet idüp, hırka-puş oldu. Yedi yıl mağaralarda yattı. Sonra vilâyete kadem bastı.”

6Eski Türk devletlerinde ülke, halk, teşkilât ve memuriyetler, genellikle “doğu-batı, sağ-sol, iç-dış, ak-kara, büyük-küçük” şeklinde ikiye ayrılmıştır. İşte “Taş-eli (Dış Yurt) ve İç-el (İç Yurt) ” adları da bu anlayışın tabiî sonucu olarak kullanılmıştır.

7Turan 1971: 519.

8İbn Bibi 1956: 688: 1996: II, 202; Anonim Selçuk-nâme 1952: 55, 36.

9Aksarayî 1944: 71 vd.; 2000: 53 vd.

10 Aksarayî 1944: 110-113; 2000: 85-87.

11 Anonim Selçuk-nâme 1952: 20, 39.

12 İbn Bibi 1956: 690; 1996: II, 204.

13 Anonim Selçuk-nâme 1952: 20, 39.

14 İbn Bibi 1956: 696; 1996: II, 209; 1902: 326. “Hiç kes ba’de-l-yevm der dîvân ve dergâh ve bargâh ve meclis ve meydan coz be-zeban-ı Türkî suhen ne-kuyed”. Muhtasar Selçuk-nâme: “Ba’d ez nuzül-i dîvân kerden ve ferman-ha be-etraf nüviştend ve karar nehadend ki ba’de-l-yevm der dîvân ve dergâh ve bargâh coz be-zeban-ı Türkî sohen ne-ranend”.

15 Kaynaklarda Abaga Han’ın bu sefer sırasında öldürttüğü insan sayısı 200 bin ile 600 bin arasında, esir aldığı insan sayısı da 400 bin civarında gösterilmiştir.

16 Sümer 1970: I, 54.

17 İbn Bibi 1956: 1956: 704; 1996: II, 215 vd.

18 İbn Bibi 1956: 729 vd.; 1996: II, 238. Alâeddin Siyavuş, Batı uçlarındaki Türkmenleri etrafında toplayarak Selçuklu idaresine karşı mücadeleye devam ettiyse de, üzerine gönderilen

Selçuklu ordusuna yenildi. Bundan sonra Siyavuş, hayatını kurtarmak için kaçarken Germiyan Türkleri tarafından sultanlara has kırmızı çizmesinden tanınarak, yakalandı ve Selçuklu devlet adamlarına teslim edildi. Selçuklu devlet adamları, Siyavuş'a aman vermediler; Selçuklu idaresine karşı her türlü direniş hareketini kırmak için onu hemen idam ettiler. Hatta, Türk ve İslâm âdetlerine aykırı olarak, derisini yüzdürüp, içine saman doldurtarak, Konya ve diğer şehirlerde teşhir ettirdiler. (Aksarayî 2000: 103; Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi (Anonim Selçuk-nâme) 1952: III, 41).

19 Sümer 1970: I, 57.

20 El-Ömerî 1929: 28 vd.

21 Anonim Selçuk-nâme 1952: 66; 44 vd.

22 Anonim Selçuk-nâme 1952: 70, 48.

23 Anonim Selçuk-nâme 1952: 87 vd., 61 vd.

24 Anonim Selçuk-nâme 1952: 88, 61 vd. "Korb şeş mah ez der Konya ta şehr-i Lâdik çenan bud ki morğ ne-mi perid". "Öyle karışıklık oldu ki, altı aya yakın bir süre Konya'dan Denizli'ye kadar kuş bile uçmadı". Sümer 1970: I, 63.

25 Aksarayî 1944: 311 vd.; 2000; 252.

26 Sümer 1970: I, 86.

27 Eflâkî 1995: II, 575.

28 Sümer 1970: I, 87.

29 Karamanoğulları, Konya'da bulundukları sırada, Mevlevîlerin Moğollara meyletmelerinden dolayı canları çok sıkılmıştır. Bu yüzden, Mevlevî topluluğunun başında bulunan Mevlânâ'nın torunu Ulu Ârif Çelebi'ye gönderdikleri haberle, ona, "Biz sizinle komşu ve sizi sevenlerden olduğumuz halde, bizi değil, yabancı Moğolları istiyorsunuz" diyerek, bir târizde bulundular. Çelebi Hazretleri de, Karamanoğullarına "Biz dervişiz. Bizim nazarımız Tanrı'nın iradesine bağlıdır. O, kimi ister ve memleketi kime verirse, biz onun tarafını tutarız ve onu isteriz. Şimdi Tanrı, sizi değil, Moğolları istiyor. Memleketi Selçukluların elinden alıp, hain Cengiz-hanlara verdi. 'Tanrı mülkü dilediğine verir'. Biz, Tanrı'nın istediğini istiyoruz" şeklinde bir cevap verdi. İstiklâllerine ve hürriyetlerine son derece bağlı olan Karamanoğulları, Çelebi Hazretlerinin bu sözlerinden çok incindiler ve Mevlevîlerden uzak durmaya başladılar. Buna rağmen onlar, Mevlevîlere karşı saygıda hiçbir zaman kusur etmediler. (Ahmed Eflâkî 1995: II, 521 vd.).

30 Tekindağ İA, VI/321 vd.

31 Âşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 65, 62; Hoca Sadeddin Efendi 1999: I, 153, 148; Neşrî Tarihi 1983: 102.

32 Konyalı 1967: 90.

33 Neşrî Tarihi 1983: I, 151; Oruç Beğ Tarihi, Tercüman 1001 Temel Eser: 56.

34 Esterâbadî 1990: 418. Alâeddin Ali Bey, yazdığı mektupta, Timur'a, "Suriye'ye düzenleyeceği seferde oğlu Mehmed'i teçhizatlı bir birlik ile saflarına katacağına, eğer Osmanlı ülkesi üzerine yürürse, bizzat kendisinin de yanında yer alacağına söz verdi".

35 Uzunçarşılı 1969: 16; Ünal 1986: 189 vd.

36 Lamartine 1991: 135.

37 Timur, Karamanoğullarına, daha önce sahip oldukları dışında Kırşehir, Sivrihisar ve Beypazarı gibi şehirleri de vererek, topraklarını artırmıştır. (Âşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 85 Oruç Beğ Tarihi, Tercüman 1001 Temel Eser: 64).

38 Âşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 91; Hoca Sadeddin Efendi 1999: II, 80.

39 Âşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 128.

40 Âşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 128 vd.

41 Âşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 140.

42 Uzunçarşılı 1969: 29.

43 Âşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 193.

44 Âşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 195; Lamartine 1992: 291.

45 Tekindağ, İA, VI/327.

46 İbn Batuta Seyahat-nâmesi 1970: 23.

47 Öney 1989: 8.

48 Cahen 1974: 42, 44, 48; Cahen 1971: III, 146; Turan 1971: 507.

49 "Kırmızı", Türklerin en çok tercih ettikleri bir renk idi. Zira, Karahanlı ve Selçuklu hükümdarlarının bayrakları, tuğları, saltanat şemsiyeleri (çetr), otağları ve giydikleri çizmeler hep kırmızı (al) renkteydi. Bu anlayış ve tercih bugün de devam etmektedir.

50 Eflâkî 1973: 442; Köprülü 1972: 93 vd.; Turan 1971: 514. Mehmed Bey, son derece yüksek meziyetleri olan bir önder idi. Şu olay, onun ne kadar medenî, sorumlu ve itibarlı bir bey olduğunu göstermektedir: Mehmed Bey, ziyaretlerinin birinde Mevlânâ'nın yanında bir tüccar ile karşılaştı. Tüccar, Mevlânâ'nın huzurunda, Denizli Türkmenleri tarafından bir hafta önce kervanın vurulduğunu ve mallarının elinden alındığını belirterek, Mehmed Bey'i ağır bir dille suçladı. Mevlânâ, zararın Mehmed Bey tarafından tazmin edileceğini söyleyerek, tüccarı teselli etmeye çalıştı. Tüccar, Mevlânâ'nın sözlerine inanıp ikna olmadığı gibi Mehmed Bey'e karşı hakaretlerine devam etti. Türkmenlerin yaptığı baskından dolayı kendini sorumlu sayan Mehmed Bey, hemen oradan ayrılıp, Konya'daki dostlarının yanına gitti. Dostlarından temin ettiği para ile birkaç saat içinde geri döndü ve bu parayı Mevlânâ'nın yanından henüz ayrılmamış olan tüccara vererek, zararını ödedi. Böylece, yapılan hatayı düzelten Mehmed Bey, maldan başka bir değer tanımamış bu küstah tüccarı, bu soylu davranışıyla utandırdı.

51 Aksarayî 1944: 66, 71; Turan 1971: 515 vd.; Sümer 1970: 48 vd.

52 İbn Bibi 1956: 729; 1996: II, 239; Cahen 1951: 335-340.

53 İbn Batuta Seyahat-nâmesi 1971: 14.

54 Köprülü 1980: 340.

55 Yazıcızâde Ali 1902: 320.

56 Koca 1997: 27.

57 İbn Bibi 1956: 137; 1996: I, 158.

58 İbn Bibi 1956: 220; 1996: I, 238.

59 İbn Bibi 1956: 303, 331; 1996: I, 318, 343.

60 İbn Bibi 1956: 314-321; 1996: I, 328-334.

61 İbn Bibi 1956: 319-322; 1996: I, 333-335.

62 Düşmanı aldatmak suretiyle pusuya düşürme, eski Türk savaşlarında en çok uygulanan taktik idi.

63 İbn Bibi 1956: 326-328; 1996: I, 339-341.

64 İbn Bibi 1956: 332; 1996: I, 344.

65 Korkmaz 1964: I/1, 103-141; Korkmaz 1965: II/1, 265-287.

66 İbn Bibi 1956: 137 vd.; 1996: I, 158 vd.; Yazıcızâde Ali 1902: 220 vd.

67 Aksarayî 1944: 171-176; 2000: 137-141.

68 Yücel 1991: 49.

69 Cahen 1968: 48; Turan 1971: 507.

70 Ateş 1945: 117; Togan 1970: 274, 325; Yücel 1991: 23, 50.

71 Togan 1970: 325; Yücel 1991: 21-25, 50.

72 Ocak 1980: 46 vd.

73 Togan 1970: 325; Yücel 1991: 24-27, 50 vd.

74 İslâm Tarihi 1994: 308.

75 "Süleyman şehri" sözü daha sonra "Beyşehir" şekline dönüşmüştür. Süleyman Bey'in kendi şehrini inşa ettiği yer, kale ve surlarla çevrili olduğu için "İçerişehir" adıyla anılmıştır. Bu isim günümüze kadar korunmuş olup, hâlâ kullanılmaktadır.

76 Krş. Uzunçarşılı 1969: 58.

77 Sümer 1972: 423, 426, 434, 439, 441, 445, 447, 454.

78 Anonim Selçuk-nâme 1952: 20. 39.

79 Anonim Selçuk-nâme 1952: 66, 45.

80 Anonim Selçuk-nâme 1952: 67, 45.

81 Aksarayî 1944: 311; 2000: 252.

82 Eflâkî 1995: II, 521; el-Ömerî 1929: 31.

83 Aşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 65; Hoca Sadeddin Efendi 1999: I, 153; Neşrî Tarihi 1983: I, 102.

84 İbn Bibi 1956: 76; 1996: I, 96; Müneccimbaşı 1939: 13.

85 Sümer 1972: 423-460.

86 Üçok 1955: I-II, 75.

87 El-Ömerî 1929: 39.

88 El-Ömerî 1929: 39.

89 Teke Türkmenleri, Oğuzların “Salur” boyuna mensup bir topluluk olup, Selçuklu fetihleri sırasında Anadolu’ya gelerek, güney-batı uçlarına yerleşmişlerdir. Asıl yurtları Türkmenistan’ın Merv yöresidir. Onlar burada, Oğuzların boy teşkilâtlarına uygun olarak “24 oba” halinde yaşamaktaydılar (Sümer 1972: 209, 344; Ebülgazi Bahadır Han, Tercüman 1001 Temel Eser: 90, 72). Teke Türkmenlerinin bir kısmı Anadolu’ya gelmeyerek, Türkmenistan’da kalmışlardır. (Wambery 1993: 48).

90 El-Ömerî 1929: 39.

91 Uzunçarşılı 1969: 62.

92 Aksarayî 1944: 311; 2000: 252.

93 Uzunçarşılı 1969: 63; Üçok 1955: I-II, 76.

94 Turan 1971: 591.

95 Beyşehir ve Seydişehir arasında bulunan eski bir Roma şehri.

96 Aksarayî 1944: 74; 2000: 56.

97 İbn Bibi 1956: 657; 1996: II, 176 vd.

98 İbn Bibi 1956: 698; 1996: II, 211; Aksarayî 1944: 122 vd; 2000: 95.

99 Aksarayî 1944: 311; 2000: 252.

100 Geniş bilgi için bk. Turan 1971: 335-339.

101 Anonim Selçuk-nâme 1952: 89, 63.

102 Uzunçarşılı 1969: 92.

103 İbn Batuta 1971: 5.

104 İbn Bibi 1956:: 506, 507, 537.

105 İbn Bibi 1956: 698, 699.

106 Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi 1987: 267.

107 Togan 1970: 319.

108 Varlık1974: 8 vd.

109 İbn Bibi 1956: 501; 1996: II, 50; Sümer 1970: 46.

110 İbn Bibi 1956: 501; 1996: II, 50 vd.

111 İbn Bibi 1956: 642; 1996: II, 164.

112 İbn Bibi 1956: 699; 1996: II, 211.

113 İbn Bibi 1956: 728; 1996: II, 238.

114 Anonim Selçuk-nâme 1952: 50; Varlık 1974: 28-31.

115 Aksarayî 1944: 311; 2000: 252.

116 “Antiokhia”, Denizlinin batısında, bugünkü Karacasu ilçesinin yakınlarında eski bir şehir idi.

117 Wittek 1986: 17.

118 Eflâkî 1995: II, 543, 544, 545.

119 “Katalanlar”, “Got” ve “Alan” olmak üzere iki ayrı kütlenin birleşmesinden oluşmuş savaşçı bir topluluktur.

120 Uzunçarşılı 1969: 42.

121 El-Ömerî 1929: 35; Varlık 1974: 36 vd.; Yücel 1991: 192 vd.

122 Varlık 1974: 47.

123 Sultan I. Murad, gelinin çeyizi olarak Süleyman-şah’tan aldığı Germiyanoğulları topraklarının idaresini oğlu Bayezid’e vermiştir.

124 Esterâbadî 1928: 388; 1990: 358.

125 Varlık 1974: 97.

126 Varlık 1974: 109 vd, 149.

127 Koca 1996: 468.

128 İslâm Tarihi 1994: 363 vd.

129 Koca 1996: 469.

130 Uzunçarşılı 1969: 52 vd.

131 Heyd 1975: 608; Koca 1996: 474.

132 Öden 1999: 412.

133 İbn Bibi 1956: 76 vd.; 1996: I, 97.

134 Koca 1997: 22, 24.

135 "Karasi" sözü, "Kara" ve "İsa" kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiş bir isimdir. Başka görüşler için bk. Öden 1999: 13 vd.

136 Neşrî Tarihi 1983: I 31; Öden 1999: 4.

137 Öden 1999: 21-23.

138 Müneccimbaşı 1939: 40; Öden 1999: 25-30; Turan 1971: 561.

139 Uzunçarşılı 1969: 101. Diğer görüşler için bkz. Öden 1999: 31-34.

140 Müneccimbaşı Tarihi 1001 Temel Eser: I, 93.

141 Bu anlayış ve gelenek, bugünkü Türk toplumunda da devam etmektedir.

142 İbn Bibi 1956: 430; 1996: I, 430.

143 Eravcı ve Korkmaz 1999: 9.

144 Eravcı ve Korkmaz 1999: 7.

145 Dukas 1956: 97. "Türkler, Sardes (Sart) ve hatta Manisa'ya kadar akınlar yapıyorlardı".

146 Uzunçarşılı 1969: 84.

147 Düsturnâme-i Enverî 1929: 25/28.

148 Dukas 1956: 98.

149 Düsturnâme-i Enverî 1929: 66-68/62-64.

150 El-Ömerî 1929: 45.

151 Neşrî Tarihi 1983: I, 139.

152 Aşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 70; Neşrî Tarihi 1983: I. 149 vd.

153 Akın 1968: 7-14.

154 Eflâkî 1995: II, 543, 544, 545.

155 Düsturnâme-i Enverî 1929: 17.

156 Düsturnâme-i Enverî 1929: 17.

157 Düsturnâme-i Enverî 1929: 18. Babanın küçük oğlunu yanında alıkoyması, eski bir Türk âdetidir: Eski Türk ailesinde her baba, yetişen oğullarını evlendirmek suretiyle onların müstakil birer aile haline gelmelerini sağlamaktaydı. Ancak küçük oğul, evlendikten sonra babasının yanında kalmaya devam etmekteydi. Yaşlılıklarında anne ve babasına bakmakta ve onların ölümünden sonra da babasının kalan malının sahibi olmaktaydı. Baba ocağını tüttürdüğü için küçük oğula “ot tigin” (ateş prensi) denmekteydi. (Koca 2000: 106).

158 Düsturnâme-i Enverî 1929: 19.

159 Düsturnâme-i Enverî 1929: 35.

160 Yücel 1991: 201.

161 “Ulu Beylik” seçimini yapan aile meclisi, Umur Bey’in amcaları ile kardeşlerinden oluşmaktaydı. Bu seçime sadece İbrahim Bahadır Bey katılmamıştır.

162 Düsturnâme-i Enverî 1929: 35.

163 Düsturnâme-i Enverî 1929: 36.

164 Düsturnâme-i Enverî 1929: 38.

165 Düsturnâme-i Enverî 1929: 39; Akın 1968: 41.

166 Ostrogorsky 1986: 486.

167 Akın 1968: 43, 46.

168 Düsturnâme-i Enverî 1929: 44.

169 Heyd 1975: 602.

170 Dukas 1956: 16 vd.; Düsturnâme-i Enverî 1929: 71.

171 Eflâkî 1995: II, 546.

172 Düsturnâme-i Enverî 1929: 71.

173 Akın 1968: 54; Heyd 1975: 606.

174 Aşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 70.

175 Aşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 114 vd.

176 Heyd 1975: 608.

177 Akın 1968: 50, 52. 121; Heyd 1975: 609.

178 İbn Batuta Seyahatnamesi 1993: 34.

179 Akın 1968: XIV, vd.

180Akın 1968: 104; Öney 1989: 12, 37.

181 Akın 1968: 111 vd., 114.

182 Öney 1989: 12 vd.

183 Wittek 1986: 29 vdd.

184 Menteşeoğulları beylerinden birine ait kitabede Menteşe Bey'in babasının adı "Elbistan ibn Kara Bey" şeklinde zikredilmiştir.

185 Wittek 1986: 33 vd., 48.

186 Wittek 1986: 48.

187 Anonim Selçuk-nâme: 20, 39.

188 Düsturnâme-i Enverî 1929: 20; Wittek 1986: 26.

189 Wittek 1986: 115 vdd., 123;.

190 Heyd 1975: 607 vd.; Wittek 186: 121 vd.

191 Türkiye Selçuklu Devleti'nde, hükümdarı ve sarayı korumakla yükümlü muhafızlara "cândâr" denmekteydi. Bu muhafızların komutanına da "emîr-i cândâr" adı verilmekteydi. İsminden de anlaşılacağı gibi, Şemsüddîn Yaman Cândâr, Türkiye Selçuklu Devleti'nde "emîr-i cândâr" idi.

192 Aksarayî 1944: 171-176; 2000: 137-141.

193 Turan 1971: 613.

194 Yücel 1991: 54.

195 Yücel 1991: 58.

196 Cahen 1979: 240; Cahen 1974: 48.

197 Sümer 1972: 424-459.

198 Wittek 1986: 21; Yücel 1991: 62; Togan 1970: 332.

199 Aksarayî 1944: 311; 2000: 252.

200 Yücel 1991: 143 vd.

201 İbn Batuta 1981: 61.

202 Heyd 1975: 615 vd.; Yücel 1991: 66.

203 Hoca Sadeddin Efendi 1999: I, 149.

204 Esterâbâdî 1928: 387; 1990: 357.

205 Süleyman Paşa tutuklanıp, hapse atılmıştır. (Esterâbâdî 1928: 387; 1990: 358).

206 Esterabadî 1928: 387; 1990: 358.

207 Hoca Sadeddin Efendi 1999: I, 176.

208 Esterabadî 1928: 388; 1990: 359.

209 Yücel 1991: 77 vd.; Bayezid'in en belirgin özelliği, seferlerde ve savaşlarda yıldırım gibi hareket etmesiydi. Onun Anadolu seferi de yıldırım hızıyla başlamış ve yıldırım hızıyla bitmiştir.

210 Esterabadî 128: 388 vd; 1990: 359 vd.

211 Esterâbadî 1928: 394; 1990: 364; Yücel 1991: 80 vd.

212 Esterâbâdî 1928: 402; 1990: 370; Hoca Sadeddin Efendi 1999: 207 vd.

213 Yücel 1991: 84; Hoca Sadeddin Efendi. 1999: I, 207.

214 Aşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 77 vd.; Yücel 1991: 84 vd.

215 Krş. İnalcık 1960: 45-102. (Bel. 93).

216 Esterabadî 1928: 413; 1990: 380.

217 Yücel 1991: 86; Oruç Bey Tarihi.

218 Clavijo 1993: 66; Nizâmüddîn Şâmî 1949: 315.

219 Aşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 85; Hoca Sadeddin Efendi 1999: I, 298.; Nizâmüddîn Şâmî 1949: 67.

220 Uzunçarşılı 1969: 130.

221 Hoca Sadeddin Efendi 1999: II, 96; Neşrî Tarihi 1984: II, 64; Uzunçarşılı 1969: 130.

222 Hoca Sadeddin Efendi 1999: II, 83, 92; Aşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 94; Neşrî 1984: II, 63.

223 Aşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 95; Neşrî Tarihî 1984: II, 65; Hoca Sadeddin Efendi 1999: II, 94.

224 Aşıkpaşaoğlu Tarihi 1970: 110; Uzunçarşılı 1969: 132; Yücel 1991: 95.

225 El-Ömerî 1929: 40.

226 Uzunçarşılı 1969: 145 vd.

227 İnan 1991: II, 170.

228 El-Ömerî 1929: 40.

229 Koca 1997: 34 vd.

230 İbn Bibi 1956: 643; 1996: II, 165; Aksarayî 1944: 83; 2000: 63; Anonim Selçuk-nâme 1952: 55, 36.

231 Bir malın veya arazinin bir şahsa mülk olarak verildiğini gösteren belge.

232 İbn Bibi 1956: 643; 1996: II, 165; Aksarayî 1944: 83; 2000: 63. Kılıç Arslan'ın Sinop'u Pervâne'ye özel mülk olarak vermek istememesinin bedeli ağır oldu. Pervâne, önünde engel olarak görmeye başladığı Kılıç Arslan'ı Moğollara öldürttü.

233 İbn Batuta Seyahatnâmesi, 1971: 62.

234 Müneccimbaşı 1939: 49.

235 Heyd 1975: 614 vd.

236 İslâm Tarihi, 1994: VIII, 435; Heyd 1975: 615.

237 İbn Batuta Seyahatnâmesi 1971: 63.

238 Kâmûsu'l-A'lâm: 1996: III, 1762 vd. Bafra'dan Ordu'ya kadar uzanan sahil şeridi ile Niksar ve hatta Sivas vilâyeti sınırları arasındaki bölge, "Canik veya Canit" adıyla anılmıştır. Canik bölgesinin büyük kısmı, Dânişmendliler tarafından fethedilmiştir. Selçuklular zamanında bu bölgeye Oğuzların Çepni boyuna mensup oymaklar yerleşmiştir.

239 Esterâbadî 1928: 148; 1990: 145 vd.

240 Hüsameddin 1927: III, 30.

241 Sümer 1949: II, 452.

242 El-Ömerî 1929: 31.

243 Uzunçarşılı 1969: 153.

244 Esterâbadî 1928: 149, 318-324, 332; 1990: 146, 297-302.

245 "Eratna", Sanskritçe kökenli bir kelime olup, aslı "ratna"dır. Türkçeye "erdini" şeklinde geçmiştir. "İri inci" demektir. (Caferoğlu 1968: 73; Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 71, 141). Bu hususta geniş bilgi için bkz. Göde 1990: 2-4.

246 Uzunçarşılı 1969: 155; Sümer 1970: 20. "Emîr Tarımtaz ve du berader Sünüktaz ve Eretna ez kowm-i Uygur". (Emîr Tarımtaz ve iki kardeşi Sünüktaz ve Eretna Uygur kavminden idi".

247 Sümer 1970: 22 vd.

248 Togan 1970: 272b; Göde 1990: 9.

249 El-Ömerî 1929: 28.

250 Sümer 1970: 104.

251 Sümer 1970: 105.

252 Sümer 1970: 110.

253 Göde 1990: 49; Yücel 1991: II, 15.

254 Sümer 1970: 113.

255 Esterâbadî 1928: 42; 1990: 52. XVI. yüzyıla ait Osmanlı Tahrir Defterlerine göre, Sivas yöresinde 7 adet, Kayseri yöresinde de 2 adet Salur adını taşıyan köy ve ekinlik bulunmaktaydı. Bunlar, hiç şüphesiz Kadı Burhaneddîn Ahmed'in içinden çıktığı Salur oymakları idi. (Sümer 1972: 447, 448).

256 Esterâbadî 1928: 42; 1990: 52.

257 Esterâbadî 1928: 58-61; 1990: 66-69.

258 Esterâbadî 1929: 63-65; 1990: 70-72.

259 Esterâbadî 1928: 65; 1990: 72.

260 Esterâbadî 1928: 65-74; 1990: 73-82.

261 Esterâbadî 1928: 76; 1990: 84.

262 Esterâbadî 1928: 75-79; 1990: 85 vd.

263 Esterâbadî 1928: 79; 1990: 87.

264 Esterâbadî 1928: 80-89, 120; 1990: 88-97, 123.

265 Esterâbadî 1928: 96-99; 1990: 103-106.

266 Esterâbadî 1928: 115 vd.; 1990: 118 vd.

267 Esterâbadî 1928: 134; 1990: 134.

268 Esterâbadî 1928: 134-137; 1990: 134-136.

269 Esterâbadî 1928: 141-163; 1990: 140-157.

270 Esterâbadî 1928: 188 vd.; 1990: 180 vd.

271 Esterâbadî 1928: 190-1218; 1990: 180-206. -.

272 Esterâbadî 1928: 222 vd.; 1990: 210 vd.

273 Esterâbadî 1928: 251 vd.; 1990: 235.

274 Esterâbadî 1928: 252, 254; 1990: 236, 238.

275 Esterâbadî 1928: 350; 1990; 325.

276 Esterâbadî 1928: 341; 1990: 317.

277 Esterâbadî 1928: 341 vd.; 1990: 318.

278 Esterâbadî 1928: 343-349; 1990: 319-324.

279 Esterâbadî 1928: 350 vd.; 1990: 325 vd.

280 Esterâbadî 1928: 352-354, 357; 1990: 327-329, 332.

281 Esterâbadî 1928: 353, 362; 1990: 328, 336.

282 İşin garip tarafı, ihanet edenlerin çoğunluğunu, daha önce Kadı Burhaneddîn tarafından kendilerine yüksek rütbe ve makam verilmiş kişiler oluşturmaktaydı.

283 Kadı Burhaneddîn, Memlûk birliklerini dışarı atmak üzere “Erzincan kapısı”na hareket etmeden az önce komutanlarından biri tarafından “zırh giymek gerekir” şeklinde uyarıldığında ona, inancının ve cesaretinin bir ifadesi olarak şu cevabı vermiştir: “-Biz canımızı ortaya koyup, kendimizi kadere teslim ettik. Böyle birinin zırha ihtiyacı olmaz”.

284 Esterâbadî 1928: 359-361; 1990: 333-335.

285 Esterâbadî 1928: 381 vd.; 1990: 353.

286 Esterâbadî 1928; 381 vd.; 1990: 353.

287 Esterâbadî 1928: 394; 1990: 364.

288 Esterâbadî 1928: 403 vd.; 1990: 372.

289 Esterâbadî 1928: 397, 399; 1990: 366, 368.

290 Esterâbadî 1928: 402 vdd.; 1990; 370 vdd.; Turan 1984: 18/19.

291 Esterâbadî 1928: 405; 1990: 373.

292 Uzunçarşılı 1969: 164.

293 Esterâbadî 1928: 405-408; 1990: 374-376.

294 Esterâbadî 1928: 453 vdd; 1990: 415 vdd.

295 Ebu Bekr-i Tihranî 1993: 43-46; 2001: 40-42.

296 Yücel 1991: 205 vd.; Aşıkpaşaoğlu Tarihi !970: 78.

297 Burada “asa”mecazî anlamda söylenmiş bir sözdür. Adaleti temsil etmektedir.

298 Yücel 1991: II, 219.

299 “Tuyuğ”, rübâî gibi kafiyelenen dört mısralık bir şiir olup, Türklerin Dîvân şiirine getirdikleri yeni bir nazım türüdür. “Tuyuğ”, bugün kullandığımız “duyu ve duygu” kelimelerinin eski şeklidir.

300 Yücel 1991: II, 209; Kadı Burhaneddîn Dîvânı, I, tıpkıbasım, İstanbul 1943, s. V.

301 Esterâbadî 1928: 531 vd. 1990: 486 vd.

302 Sümer 1970: I, 45.

303 R. Yınanç 1989: 8; Ebû’l-Ferec 1950: II, 264.

304 Sümer 1952: IV., 380 vd.; Sümer 1984: 2.

305 “Dulkadir veya Zulkadir” sözünün Bu ismin, henüz inandırıcı bir açıklaması yapılamamıştır. İsmin aslına ve anlamına dair çeşitli görüşler için bkz. R. Yınanç 1989: 6 vd.

306 Makrizî, Kitabü’s-Sulûk, 1941: II/177; “ve fihi atâ es-Sultan Zeynüddîn Karaca et-Türkmânî en-nâzil bi’l-Berke imrete” (=Sultan bu sene içinde Zeynüddîn Karaca et-Türkmânî’ye geldiği Berke’de emîrlik verdi); İbn Tagrıberdi, en-Nucüme ez-zâhire, 1970: X, s. 62 vd.; “Sümme En’ame es-Sultan alâ el-emîr Zeyneddîn Karaca bin Dulgadır in’amât kesire ve kutibe lehu bi’limret alâ Türkmân ve niyabet Abulusteyn (Elbistan) ” (1341). Sümer 1970: 102; R. Yınanç 1989: 9.

307 R. Yınanç 1989: 12.

308 M. H. Yınanç, İA: 655.

309 M. H. Yınanç, İA: 656.

310 Makrizî 1941: III/2, 449.

311 R. Yınanç 1989: 108-119.

312 Sümer, İA: IX, 612 vd.

313 Sümer, İA: IX, 614; Makrizî 1958: II/921. “Ve fî sâdis aşara Cumadi’l-Ulâ kademe İbn Ramazan et-Türkmanî, el-mustakar ihvaden an Karaca ibn Dulgadır, ve kaddeme li’s-Sultan ve’l-Ümerâ elf iğdiş, fereseme lehu bi’l-imret ala et-Türkmân ve ename lehu bi’l-ıkta’, ve ename ala iddet min eshabihi bi-imrat, ma beyne aşarât ve tablhâne; ade ile biladihi. (=Cumadi’l-Ula’nın atlısında Ramazan oğlu et-Türkmânî geldi. Dulkadir oğlu Karaca’nın yerini aldı. Sultana 1000 iğdiş at sundu. Sultan ona Türkmen emirliğini verdi. Adamlarına da tablhane ve aşarât rütbesinde emîrlikler bağışladı. Bundan sonra Karaca Bey ülkesine geri döndü).

314 Sümer, İA: 618 vd.

315 Kurt 1987: 517.

316 Sümer, İA: 619.

Ahmed Eflâkî, Ariflerin Menkıbeleri, trc. T. Yazıcı, I, II., İstanbul 1995.

Ahmed Tevhîd, Rûm Selçukî Devleti’nin İnkırazı ile Teşekkül Eden Tevâif-i Mülûk, TOEM, I, (1328). s. 35-40; Sinop’ta Pervâne-zâdeler, (1328), I, s. 253-257; Gâzî Çelebi, (1328), II, s. 422-424; Kütahya’da Germiyan Beyleri, (1328), II, s. 505-513; Mülûkden Karahisar-ı Sahib’de Sahib Ata Oğulları, (1328), II, s. 563-568; Saruhanoğulları ve Aydınoğulları, (1328), II, s. 615-625; Menteşe-

oğulları, (1328), II, s. 761-768; Denizli (Ladik) Emâreti, (1328), III, s. 809-813; Benî Eratna, TOEM, V (1330); Kadı Burhaneddîn Ahmed, TOEM, V, (1330).

Akın, Hikmet; Aydınoğulları Tarihi, Ankara 1968.

Aksarayî, Kerîmüddîn Mahmûd; Müsâmerâtü'1-Ahbâr ve Müsâyeretü'1-Ahyâr, nşr. O. Turan, Ankara, 1944; Alm. trc. F. Işıltan, Die Seldscuken Geschichte, Leipzig 1968.

Alpaslan, Ali; Kadı Burhaneddin Divanı'ndan Seçmeler, Ankara 2000.

Anonim Selçuk-nâme veya Târîh-i Âl-i Selçuk, nşr. ve trc. F. N. Uzluk, Anadolu Selçukluları Tarihi, Ankara 1952.

Aslanapa, Oktay; Türk Sanatı, II, İstanbul 1973; Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (XIV. Yüzyıl), İstanbul 1977.

Aşıkpaşaoğlu Tarihi, Haz. Atsız, İstanbul 1970.

Bombacı, Alessio; The Army of the Saljuqs of Rum, A. İ. O, 38/4, (Napoli, 1978), s. 343-369.

Cahen, Claude; Pre-Ottoman Turkey, London 1968; La Turquie Pré-Ottomane, İstanbul, Paris 1988; Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, trc. Y. Morgan, İstanbul 1979; İbn Sa'id sur L'Asie Mineure Seldjuqide, TAD, VI, 10, 11, (1968), s. 41-54); Questions d'Histoire de la province de Kastamonu au XIII. siécle, SAD, III, (1971), s. 145-158; Notes pour histoire des Turcomans au XIII. siécle, JA, 239, (1951), s. 335-354; Le probleme étnique en Anatolie, CHM, II, 2, (1954), s. 347-362; Turco-Byzantina et Oriens Christianus, London 1974.

Clavijo, Ruy Gonzales de; Anadolu, Orta Asya ve Timur, trc. Ö. R. Doğrul, İstanbul 1993.

Delilbaş, Melek; Anadolu Selçukluları ve Beylikler Döneminde Batı ile Ticarî İlişkilere Genel Bir Bakış, Tarihte Türk Devletleri, II, Ankara 1987, s. 481-489.

Dukas, Bizans Tarihi, trc. VL. Mirmiroğlu, İstanbul 1956.

Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbakriyya, nşr. N. Lugal-F. Sümer, Ankara 1993; trc. M. Öztürk, Ankara 2001.

el-Ömerî, Mesâlikü'1-Ebsâr (al-Umari's Bericht über Anatolien in seinem Werke Mesâlik al-Absar fî Memâlik al-Amsar), nşr. Fr. Taeschner, Leipzig 1929.

Enverî, Düstûrnâme-i Enverî, nşr. M. H. Yınanç, İstanbul 1929.

Eravcı, Mustafa H. -Korkmaz, Mustafa; Saruhanoğulları ve Osmanlı Klâsik Döneminde Manisa'da Yaşayan Kültürel İzleri, Manisa 1999.

Esterabadî, Bezm u Rezm, nşr. Kilisli Rifat, 928; trc. M. Öztürk, Ankara 1980.

Göde, Kemal; Sultan Alâeddîn Eratna, Ankara 1990; Hamidoğulları, Tarihte Türk Devletleri, II, Ankara 1987, s. 513-517.

Halil Edhem, Düvel-i İslâmiyye, İstanbul 1927; Karamanoğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûke, TOEM, II, (1927); Anadolu'da İslâmî Kitâbeler, TOEM, XXVII, (1330), s. 135-158; XXXII, (1330), s. 449-476; XXXIII, (1330), s. 514-527; IV, (1331), s. 577-591; XXXV, (1331), s. 467-662; XXXVI, (1331), s. 727-753.

Heyd; W; Histoire du commerce du Levant au Moyen age, I, II, Leipzig, 1923; Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, trc. E. Z. Karal, Ankara 1975.

Hoca Sadeddin Efendi; Tacü't-Tevarih, I, II, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1999.

Hüseyin Hüsâmeddin, Amasya Tarihi, III, İstanbul 1927.

İbn Batuta, Seyahat-nâme, trc, M. Şerif, I, II, İstanbul, 1933; İbn Batuta Seyahat-nâmesinden Seçmeler, trc. İ. Parmaksızoğlu, İstanbul 1971.

İbn Tangrıberdi, en-Nucûme ez-zâhire, Kahire 1970.

İnan, Abdülkadir; Makaleler ve İncelemeler, II, Ankara 1991.

İbn Bîbî, e1-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-'Alâ'iyye Ayasofya ktp., 2985: tıpkı basım, Ankara 1956: nşr. N. Lugal, A. S. Erzi, I., Ankara 1957; Tevârîh-i A1-i Selçuk, Osm. trc. Yazıcızâde Ali, Topkapı Sarayı Revan ktp., 1390; Osm. metin; Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure, IV, nşr. Th. Houtsma, Leiden 1902; Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi, trc., W. Herbert Duda, Copenhagen 1959.İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler, Yay. O. Turan, Ankara 1984.Kıenitz, Karl-Friedrich; Büyük Sancağın Gölgesinde, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz. Kırzıoğlu, Fahrettin; Eratna-Oğulları, Anadolu'da Uygur Sülâlesi, Tarihte Türk Devletleri, II., Ankara 1987, s. 493-502.

Koca, Salim; Türk Kültürünün Temelleri, II, Trabzon 2000; Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika, Erdem, 8/23, (1996), s. 465-484; Dandanakan'dan Malazgirt'e, Giresun 1997; Sultan I. İzzeddin Keykâvus, Ankara 1997.

Konyalı, İsmail Hakkı; Abideler ve Kitâbeler ile Karaman Tarihi, İstanbul, 1967; Beyşehir Tarihi, Erzurum 1991; Akşehir Tarihi, İstanbul 1945; Alanya (Alâiye), İstanbul 1946. Kopraman, K. Yaşar; Karaman Oğulları, Tarihte Türk Devletleri, II, Ankara 1987, s. 507-511.

Korkmaz, Zeynep; Bartın ve Yöresi Ağızları Üzerine, Türkoloji Dergisi, I/1, (1964), s. 103-141; Bartın ve Yöresi Ağızlarındaki Lehçe Tabakalaşması, Türkoloji Dergisi, II/1, (1965), s. 265-287.

Köprülü, M. Fuad; Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, Ankara 1972; Anadolu Beylikleri Tarihine Ait Notlar, TM, II, (1928), s. I-32; Oğuz Etnolojisine Dair Tarihî Notlar, TM, I, (1925), s. 185-211; Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1980; M. Fuad-Babinger, F.; Anadolu'da İslâmiyet, İstanbul 1996.

Kurt, Yılmaz; Ramazanoğulları, Tarihte Türk Devletleri, Ankara 1987, s. 519-528.

Lamartine, Alphonse de; Osmanlı Tarihi, trc., İstanbul 1992.

Lane-Poole, Stanley; Garbî Anadolu'da Selçukîlerin Varisleri, Tavâif-i Mülûk, trc., H. Edhem, İstanbul 1926.

Lemerle, P.; l'Emîrat d'Aydın. Byzance et l'Ocsident. Recherches sur la Caste d'Umur Pacha, Paris 1957.

Makrizî, Kitabü's-Sulûk, II, Kahire, 1941.

Melikoff, Irene; Gazi Melik Danişmend et la Conquete de Sivas, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, IV, (1975), s. 187-195.

Merçil, Erdoğan; Anadolu Beylikleri, Türk Dünyası El-Kitabı, Ankara 1976. s. 844-864; Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1991.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lûtfullâh, Sahâifü'l-Ahbâr veya Camiü'd-Düvel, trc., H. F. Turgal, İstanbul 1954; Müneccimbaşı Tarihi, I, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz.

Neşrî Tarihi, Haz. M. A. Köymen, I, II, Ankara 1983.

Niketas Khoniates, Historia, trc. F. Işıltan, Ankara 1995.

Nizamüddin Şamî, Zafernâme, trc. N. Lugal, Ankara 1957.

Oruç Beğ Tarihi, Haz. Atsız, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz.

Ostrogorsky Georg; Geschichte des Byzantinischen Staates, München, 1952; Bizans Devleti Tarihi, trc., F. Işıltan, Ankara, 1986.

Öden, Zerrin Günal; Karası Beyliği, Ankara 1999.

Öney Gönül; Beylikler Devri Sanatı, XIV. -XV. yy. (1300-1453), Ankara 1989.

Ramsay, W.; The Historical Geography of Asia Minor, London, 1980; Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası, trc. M. Pektaş, İstanbul 1961.

Sümer, Faruk; Ramazan Oğulları mad., İA.; Karakoyunlular, Ankara 1967; Ramazan Oğullarına Dair Bazı Yeni Bilgiler, TDAD, 33, (1984), s. I-11; Çukur-Ova Tarihine Dair Araştırmalar, DTCF, Tarih

Araştırmaları Dergisi, I, (1963), s. 11-114; Anadolu'da Üçok Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller, İÜİFM, XI, 1, (1950) s. 474-479; Bozoklu Oğuz Boylarına Dair, DTCF, XI, 1, (1953), s. 65-103; Tirebolu Tarihi, İstanbul 1992; Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, I, II, İstanbul, 1999; Anadolu'da Moğollar, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I, (1970), s. 1-147.

Şikârî, Karamanoğulları Tarihi, nşr. M. Koman, Konya 1946.

Uluçay, Çağatay; Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesîkâlar, I-II, İstanbul 1940, 1946; Saruhanoğulları mad., İA.

Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, Ankara 1987.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; Anadolu Beylikleri, Ankara 1969; Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal, Ankara 1970; Osmanlı Tarihi, I, Ankara 1972; Kitâbeler, I, İstanbul 1927.

Üçok, Bahriye; Hamidoğulları Beyliği, AÜ, İlahiyat Fak. Der., I, II, (1955), s. 73-80.

Ünal, Tahsin; Karamanoğulları Tarihi, Konya 1986.

Tekindağ, M. C. Ş.; Karamanlılar mad., İA; Teke-Oğulları mad., İA; Teke-Eli ve Teke-Oğulları, TED, 7, 8, (İst., 1977), s. 55-70; Son Osmanlı-Karamanlı Münasebetleri Hakkında Araştırmalar, İÜEF Tarih Der., 17, 18 (1962) s. 43-76; XIII. Yüzyıl Anadolu Tarihine Ait Araştırmalar. Şemseddîn Mehmed Bey Devrinde Karamanlılar, TD, 19, (İstanbul 1964) s. 81-98; II. Bayezid Devrinde Çukurova'da Nüfuz Mücadelesi. İlk Osmanlı-Memlûk Savaşları (1485-1491), Belleten, 123, (1967), s. 231-375.

Timurtaş, Faruk K.; Tarih İçinde Türk Edebiyatı, İstanbul 2000.

Turan, Osman; Selçuklar Zamanında Türkiye, İstanbul 1971; Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks. The Cambridge History of Islam, I, 970, s. 231-262; İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler, Ankara 1984.

Varlık, Mustafa Çetin; Germiyan-Oğulları Tarihi (1300-1429), Ankara 1974; Anadolu Beylikleri, Büyük İslâm Tarihi, VIII, X, İstanbul 1988, s. 483-596, s. 23-113.

Wambery, Arminius; Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, İstanbul 1993.

Wittek, Paul; Das Fürstentum Mentesche, İstanbul 1934; Menteşe Beyliği, trc. O. Ş. Gökyay, Ankara 1986.

Yınanç, Mükrimin Halil; İA, Dulkadırlılar mad., (1993), s. 654-662.

Yınanç, Refet; Dulkadir Beyliği, Ankara 1989.

Yücel, Yaşar; Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, I-II, Ankara 1991.

Karamanoğulları Beyliği / Doç. Dr. Zerrin Günal Öden [s.756-762]

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

220 yılından beri devam eden Moğol istilâsı nedeniyle Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde bulunan Türkmen boyları ülkelerini terk ederek, büyük çoğunlukla Anadolu'ya gelmekteydi. İbn Bîbî'nin1 Ermen ülkesi dediği Isauria bölgesi, I. Alaeddin Keykubad (1220-1237) tarafından 1225 yılında alınarak, Selçuklu ülkesine dahil edilmiş, ilk vali olarak Kamerüddîn adlı bir kişi görevlendirilmişti. Bununla beraber, bu bölgenin sınırları üzerinde, daha önce de birtakım Türkmen aşiretlerinin yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Bölge, ele geçirildikten itibaren yoğun Türkmen yerleşimine açılmış ve bir uç bölgesi haline getirilmiştir. Karaman aşiretinin de 1228 yılında I. Alaeddin Keykubad tarafından Ermenek (Germanicopolis) ve civarındaki Kamış adlı mevkiye yerleştirildiği anlaşılmaktadır.2 Ancak, Karaman aşiretinin Oğuzların hangi kola mensup olduğu konusu henüz açıklığa kavuşmuş değildir.3

Karaman aşiretinin Reisi Nure Sûfî idi. O, 1231'de ortaya çıkan Şeyh Baba İlyas'ın yanında yer almış, Selçuklulara karşı çarpışmıştır. Babaîlerin mağlubiyeti üzerine Konya ve Ermenek civarına çekilen Nure Sûfî'nin ölüm tarihi bilinmiyor.4 Onun, Karaman, Zeyn el-Hâc, Bonsuz, Oğuz Han ve Timur Han adında dört oğlu daha olduğu anlaşılıyor. Karamanlılar, bir Babaî şeyhi olarak bilinen Nure Sûfî'nin oğlu Kerimüddîn Karaman Bey'in idaresinde Kilikya sınırlarındaki uçlarda Türkmen dağları diye bilinen dağlık kesimde Varsak, Durgut, Bulgar, Kosun, Göğes gibi diğer Türkmen aşiretleri ile işbirliği yaparak güçlendiler.5 Karaman Bey Toroslar'da elde ettiği odun kömürünü Larende'ye getirip satarak geçinen bir kömürcü idi. O, Moğol Kumandanı Baycu'nun Anadolu'ya geldiği sırada (1256) yaşanan karmaşadan istifade ederek, aşireti ile birlikte yol kesmeye yağmacılığa başladı. Bu sırada Selçuklu tahtına IV. Rükneddîn Kılıçarslan oturmuştu. Sultan Rükneddin, bu asi Türkmen reisine sahip olduğu yerleri iktâ olarak vermek suretiyle itaat altına almak istemiş, kardeşi Bonsuz'a da emîr-i cândârlık payesi vermişti. Ancak sultanın bu tutumu, Karamanlıları sakinleştireceği yerde daha da cüretkâr ve saldırgan hale getirdi. Bunlardan Kerimüddîn Karaman Bey, Ermenek, Mut, Gülnar, Mer'a ve Silifke kalelerine akınlarda bulunuyordu. Ermenek'ı zapt ederek Ermenek Beyi lakabını alan Karaman Bey, giderek güç kazanmış, Sultan IV. Rükneddîn Kılıçarslan'ın emirlerini dinlemeyerek, akınlarını eski Isauria ülkesi ile Silifke'ye kadar uzatmış, ahalisini esir etmiştir. Bir ara Sultan Rüknedddin ile ilişkisini düzelten ve hatta Selçuklu ailesi ile sıhriyet bağı kuran Karaman Bey'in bu tavrı kısa süreli oldu.

Sultan Rükneddîn'in Denizli civarındaki Türkmenler üzerine bir tedib seferi düzenlemesi üzerine, Karaman Bey, kardeşleri Zeynel-Hac ve Bonsuz ile birlikte 1261 yılında 20.000 kişilik bir kuvvetle Sultan II. İzzeddîn Keykavus'u tekrar tahta geçirmek amacıyla Konya üzerine yürüdü. Konya halkının desteğine rağmen Karamanlılar, Muineddîn Pervane tarafından Gavele kalesi önünde yenilgiye uğratıldı. Zeynel-Hac ve Bonsuz yakalandılar. Çeşitli hakaretlere uğrayarak, birkaç gün sonra kale kapısı önünde asıldılar.6

1262 yılında resmen bir uç beyi olan Karaman Bey, uçlardaki faaliyetine devam etmiş, bazı Ermeni şehirlerine akınlarda bulunmuş, bazı yerleri ele geçirmiş, ancak Manyâ kalesinde yenilgiye uğrayarak, aldığı yaraların tesiriyle bir süre sonra ölmüştür.7 Sultan Rükneddin'in ölümü üzerine, Karaman Bey'in çocukları Muineddîn Pervane tarafından serbest bırakıldı. Karaman aşiretinin başına ailenin kararıyla Karaman Bey'in büyük oğlu Şemseddin Mehmed Bey geçti. O da babası gibi bağımsızlık mücadelesini devam ettirdi. Selçuklulara karşı Niğde Emiri Hatiroğlu Şerefeddin8 ile ittifâk kurdu. Hatiroğlu Şerefeddin Memlûk sultanına güvenerek, Moğollara karşı isyan ettiğinde Mehmed Bey, derhal onun tarafını tuttu. Hatiroğlu Hotenli Bedrüddîn İbrahim'in elinden aldığı Ermenek serleşkerliğini (askerî kumandanlığı) Şemseddin Mehmed Bey'e verdi. Selçuk ve Moğol kuvvetleri Hatiroğlu isyanını bastırarak, Şerefeddin Bey'i muhakeme edip öldürdüler (1276). Bununla beraber, Karamanoğlu Mehmed Bey mücadeleye devam etti. Selçuklulara göndermekte olduğu yıllık vergiyi keserek isyana devam etti. Bu arada Muineddin Pervane'nin Karamanlılar üzerine gidilmesini engellemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen, eski Ermenek serleşkeri Bedreddin, Karamanlıları cezalandırmak için 2000 kişilik bir Moğol kuvvetiyle harekete geçti. Bu durum üzerine Karamanoğlu, Bedreddin'e bağışlanmaları için sultanın hazinesine 100.000 dinar tazminat ödemeye hazır olduklarını bildirmesine rağmen, bu teklifi kabul edilmedi. Fakat, sonuç Bedreddin'in hiç ümit ettiği gibi olmadı, büyük bir bozguna uğrayarak, kaçmak zorunda kaldı. Moğollar birkaç kez daha aynı teşebbüste bulundular. Fakat her defasında Karamanlılar tarafından yenilgiye uğradılar. Neticede, Karamanlı isyanının bastırılması işini ertesi yıla bıraktılar. Ancak, 1277 yılı umulanın aksine, Memlûk Sultanı Baybars'ın Anadolu'ya girişi ve Moğolları bozguna uğratması ile Türkmen hareketinin güçlenmesine neden oldu.9 Nitekim, Sultan Baybars'ın Moğol-Selçuk kuvvetlerini Elbistan'da yenilgiye uğratması, Mehmed Bey'i iyice cesaretlendirdi (1277). Bunun üzerine Aksaray'a hücum etti, başarılı olamadı; buradan üç bin atlı ile Konya üzerine yürüdü. Ancak, Konya hemen teslim olmuyordu. Karamanoğlu Mehmed Bey, yanında Sultan II. İzzeddin Keykavus'un oğlu olduğunu iddia ettiği bir şehzade ile Konya önüne geldi. Şehre girdiyse de Konya Kalesi direnmeye devam etti. Karamanoğlu Mehmed Bey, yanında getirdiği şehzâde Gıyaseddin Siyavuş'u (Cimri) hükümdar ilan ederek, onun adına hutbe okutup, sikke kestirdi. Bunun üzerine Konya halkı II. İzzeddin'in oğluna biat ettiler.10 Ardından Konya Kalesi ele geçirildi. Bu sırada toplanan Anadolu Selçuklu divanında resmî yazışmalarda Farsça yerine Türkçe kullanılması ile ilgili karar alınmıştır.11 Bu sırada, İlhanlı Hükümdarı Abaka Han'ın emirlerinin beraberlerinde III. Gıyaseddin Keyhüsrev ve Vezir Sahib Ata Fahreddin Ali olmak üzere Konya'ya ilerledikleri haberi geldi. Mehmed Bey derhal yanında Siyavuş olduğu halde şehirden çıkıp, Akşehir ve civarını yağmalayıp geri döndü. Fakat, Konya halkı şehir kapılarını kapattığından şehre giremedi. Konya'yı muhasara ettiyse de başarılı olamayıp, Ermenek tarafına çekilmeye mecbur oldu.

Sahip Ata Fahreddin Ali, Karamanoğlu'nu takip ederek Mut taraflarına gitti, bir kısım Selçuk-Moğol askerini ileri gönderdi. Bu grup ile karşılaşan Karamanoğlu Mehmed Bey, Selçuk-Moğol askerlerini kurduğu pusuya düştü. Mehmed Bey, kardeşleri ve amcazadeleri ile birlikte öldürüldü. Başları kesilerek Selçuk ordugahına gönderildi ve Karaman aşiretinin bulunduğu yerlerde teşhir edildi (1277).12 Karamanoğlu Şemseddin Mehmed Bey'in ani ölümü ile Karamanoğulları Beyliği kısa bir

süre durgunluk dönemi geçirdi. Karaman ve onlarla birleşen Türkmen aşiretleri üzerine tedib seferleri 1283'de Selçuklu tahtına oturan II. Gıyaseddin Mesud zamanında da devam etti. Bununla beraber, Karamanoğulları yeniden toparlandılar. Şemseddin Mehmed Bey'den sonra Karaman tahtına oturan Güneri Bey, Bedreddin Mahmud ve Yahşi Beyler zamanında yeniden güçlendiler.

Karamanoğlu Güneri Bey, Selçuklu saltanat kavgalarına karıştı. 1287'de Ermenilere ait Tarsus'u vurdu. 1288'de Eşrefoğlu'yla birlikte Konya'ya gelerek sultana itaatini bildirdi. Güneri Bey 1300'de vefat etti.13

Güneri Bey'den sonra yerine kardeşi Mecdüddîn Mahmud Bey geçti. 1293'te Frankların elinden Alâiye'yi geri alarak, Memlûk sultanı adına hutbe okutan Mahmud Bey, 1308'de Anadolu Selçuklu Sultanı II. Mesud'un ölümü üzerine derhal Konya'yı ele geçirerek burada üç sene kalmıştır. O, 1312'de vefat edince yerine oğlu Burhaneddin Musa Bey geçti. Musa Bey zamanında İlhanlıların Anadolu Beylerbeyi olarak tayin ettiği Emir Çoban, Selçuklu Devleti'nin sona ermesiyle, bağımsız hareket etmeye başlayan Anadolu beyleri üzerine sefer düzenledi (1314). İlk önce Konya'yı Karamanoğullarının elinden aldı. Öte yandan Karamanoğlu Musa Bey ile kardeşi İbrahim Bey arasında saltanat mücadelesi ortaya çıktı (1318). İbrahim Bey, Memlûk sultanının desteğiyle Larende Beyliği'ni elde etti. Musa Bey'e de Ermenek Beyliği verildi.14 Bedreddin İbrahim Bey'den sonra oğlu Fahreddin Ali Bey, kısa bir süre Karaman Beyi oldu. Yerine kardeşi Şemseddin Bey Larende Beyi oldu. Fakat kendisiyle mücadeleye girişen kardeşi Karaman Bey tarafından öldürüldü (1325). Bunun üzerine halk Ermenek Emiri Burhaneddin Musa Bey'i davet etti. Böylece Musa Bey ikinci defa Karaman Beyi oldu. Ancak kısa sürede Karaman tahtı üzerindeki iddiacıların zuhuru üzerine, Karaman Beyliği'ni kardeşi Halil Bey'in iki oğluna (Alaeddîn ve Seyfeddin Süleyman Beyler) bırakarak, tahttan çekildi. Bu iki kardeş arasından yaşça büyük olan Seyfeddîn Süleyman, Karaman Beyi olmuştur (1356).15 Beyliği kısa süren Seyfeddîn Süleyman Bey, Eretna Beyi Mehmed Bey tarafından planlanan bir suikast sonucu öldürülmüş, yerine kardeşi Alaeddin Ali Bey, Karaman tahtına geçmiştir.16 Süleyman Bey'in kabrinin Karaman kasabasında Mevlana'nın annesinin medfun olduğu zaviyede olduğunu, Süleyman Bey'in katlinde rolü olan Karaman emirlerinden Beylerçelebi oğlu Halil'in Alaeddin Ali Bey tarafından katledildiğini belirtmektedir.

Osmanlı-Karaman Münasebetleri

İlk Osmanlı-Karaman münasebetleri Karamanoğlu Alaeddin Ali Bey (1359-1397/98) zamanında başlar. Osmanlı Hükümdarı I. Murad'ın kızı Melek Hatun ile evlenen Alaeddin Ali Bey, Hamid ve Germiyan arazilerine akınlarda bulundu. 1375'te Kayseri'ye hücum ederek Eretna Beyi Ali Bey'in Sivas'a kaçmasını sağladı. Bu durum onu Kadı Burhaneddin ile karşı karşıya getirdi. 1386'da Kadı Burhaneddin, Alaeddin Bey üzerine yürümüş, Alaeddin Bey karşı koyamayarak geri çekilmiştir.17

Osmanlı Hükümdarı I. Murad'ın Germiyan ve Hamid arazilerini satın alma yoluyla kendi topraklarına katması Karamanlıları Osmanlılarla komşu haline getirmişti. Bu durum Karamanoğlu Alaeddin Ali Bey'i endişelendirmekteydi. I. Murad'ın Rumeli'de bulunduğu sırada Beyşehir'i geri aldı

ve civar şehir ve kasabalara yağma akınlarında bulundu. Böylece, Osmanlı-Karaman münasebetleri bozuldu. I. Murad, 1387 yılında kuvvetli bir ordunun başında Kütahya'ya geldi. Burada yanında Sırp despotunun gönderdiği yardımcı kuvvetler bulunan Rumeli Beylerbeyi Kara Timurtaş ile birleştikten sonra Konya Kalesi üzerine yürüdü. Bu sırada Kadı Burhaneddin de Larende üzerine hücum etmek istemiş, fakat Osmanlıların Konya'ya hareket ettiklerini öğrenince geri dönmüştür. Osmanlı-Karaman kuvvetleri Konya Kalesi önünde ilk kez karşı karşıya geldiler. Alaeddin Ali Bey, Karaman kuvvetlerinin kısa sürede bozulması üzerine, Konya kalesine sığındı. Bunun üzerine Osmanlı kuvvetleri kaleyi kuşattılar. I. Murad, 12 gün devam eden kuşatma sırasında münadîler çıkararak, Osmanlı askerlerine ve yardımcı kuvvetlere yağmayı yasakladı. Bu emre uymayanlar şiddetle cezalandırıldı. Hatta yasağa uymayan bazı Sırp askerleri de idam edildi. Bir görüşe göre; Sırp askerlerinin idamı I. Murad'ın öldürülmesi ile sonuçlanacak olan I. Kosova Savaşı'nın sebeplerinden biri olmuştur. Öte yandan Alaeddin Ali Bey, Konyalıların ısrarı ile I. Murad'a bir elçi göndermiş, kabul edilmeyince, eşi Melek Hatun'u (I. Murad'ın kızı) babasına gönderip, af dilemek zorunda kaldı. Böylece iki taraf arasında yapılan anlaşmaya göre, Beyşehri'ni alan I. Murad Bursa'ya döndü.18

I. Murad'ın ölümü ve yerine Bayezid'in geçtiği sıralarda meydana gelen karışıklıktan istifade etmek isteyen Alaeddin Ali Bey'in bu teşebbüsü Bayezid'in Konya üzerine yürümesi üzerine sonuçsuz kaldı, Ali Bey Taş iline çekildi. Konya kuşatması sırasında Bayezid'ın halka âdil davranması, etkili olmuş, kısa sürede Konya halkı şehrin kapılarını Bayezid'e açmıştır. Bu gelişme karşısında Karamanoğlu Ali Bey'in Osmanlılarla anlaşma yapmaktan başka çaresi yoktu. Sonuçta yapılan anlaşmaya göre; Alaeddin Ali Bey, Beyşehri'ni ve bazı köyleri Osmanlılara terk etti ve Çarşamba suyu iki ülke arasında sınır kabul edildi (1391).19

Osmanlıların bir taraftan İstanbul kuşatması, bir taraftan Rumeli'deki faaliyetlerinin yoğunlaştığı sırada, Anadolu Beylerbeyi Sarı Timurtaş, Karamanoğlu Ali Bey ile anlaşmazlığa düşüp, esir olarak Konya'ya götürüldü. Bu durum karşısında Bayezid, derhal Karamanoğlu üzerine bir sefer düzenledi. İki ordu Germiyan'da Akçay ovasında karşılaştılar (1397). Alaeddin Ali Bey, bir kısım Karaman kuvvetleri ile müstahkem Konya kalesine sığınmak zorunda kaldı. Derhal Konya önüne gelen Yıldırım Bayezid 11 gün boyunca kaleyi muhasara etti. Bu baskı nedeniyle Konyalılar Bayezid ile gizlice anlaşarak Karamanoğlu'nu yalnız bıraktılar. Bunun üzerine Karaman kuvvetleriyle birlikte kaleden çıkış yapan Ali Bey, atından yuvarlanınca, kendisini takip eden Osmanlı askeri tarafından yakalandı. Bayezid'in yanına getirilen Alaeddin Ali Bey'e sultan tarafından niye itaat etmediği sorulunca, "niçin sana tâbi olayım, ben de senin gibi bir hükümdarım" karşılığını vermiştir. Bu cevaba hiddetlenen Bayezid, onu kimin tepelemek istediğini sormuş, ortaya çıkan biri tarafından öldürülerek, başı Bayezid'a getirilmiştir. Bununla beraber XV. yüzyıl Osmanlı kaynakları 20 Bayezid'in Karamanoğlu'nu Timurtaş'a teslim ettiğini onun da kini dolayısıyla sultandan izinsiz onu astırdığını kaydederler. Yıldırım Bayezid bu sonuçtan müteesir olmuştur. Bu olaydan sonra Karamanoğlu Alaeddin Ali Bey'in eşi Melek Hatun'un oğulları Ali ve Mehmed Beyler ile birlikte savundukları müstahkem Larende (bugünkü Karaman) kalesi üzerine yürüyen Bayezid, beş günlük kuşatma sonucunda kaleyi aman ile zapt etmiş, Melek Hatun ile iki oğlunu Bursa'ya göndermiştir. Bayezid, Karaman seferi sonucunda,

başta Konya ve Larende olmak üzere Develü, Aksaray ve Akşehir gibi Karaman Beyliği'ne ait yerleri zapt etmiş, Osmanlı Devleti'nin sınırlarını Antalya'ya kadar genişletmiştir.21

Osmanlıların Karamanoğullarına karşı güttükleri siyaset bir görüşe göre, bir nevi yatıştırma siyasetidir. Nitekim, Osmanlı Devleti'ni yeniden dirilten Çelebi Mehmet Karamanoğulları ile iyi ilişkilerden yanaydı ve kardeşleriyle giriştiği mücadele sırasında zaman zaman Karamanoğlu Mehmed Bey ile anlaşabildi. Yine de Karamanoğlu Mehmed Bey, kardeşler mücadelesi sırasında onları zor durumda bırakacak hareketlerden de kaçınmamıştır. 1411'de Kütahya'yı ele geçiren Karamanoğlu Mehmed Bey, Çelebi Mehmed ile Musa Çelebi'nin Rumeli'de savaştıkları sırada da Bursa üzerine yürümüştür (1413). 31 gün boyunca kuşatma altında kalan Bursa, hisarın subaşısı Hacı İvaz Paşa ve Bursa halkı tarafından inatla savunuldu. Musa Çelebi'nin öldüğünü öğrenen Karamanoğlu Mehmed Bey, daha fazla direnmeyerek, şehri yer yer ateşe verip, Karaman iline geri çekilmiştir. Karamanoğlu, Bursa'yı ateşe verirken Orhan Gazi Camii yanmış, Bayezid'in kemikleri de yakılmıştır. Nitekim bugün Bursa'da Orhan Gazi Camii'nin kapısı önünde bulunan bir kitabe bu yangın ile ilgilidir.22 Bu olaylar karşısında Çelebi Mehmet, Aydınoğlu Cüneyd Bey'i bertaraf ederek Karamanoğlu Mehmed Bey'in üzerine yürüdü (1414). Karamanoğlu Taş iline çekilmek zorunda kaldı ve Osmanlılarla anlaşmaya vardı. Ancak bu durum geçici bir süreçti. Çelebi Mehmet, Canik'e gitmek üzereyken Karamanlıların yeniden harekete geçtiklerini öğrendi. Konya'ya yürümek istediyse de Ankara'ya geldiği sırada hastalandı. Öte yandan Bayezid Paşa, ani bir baskınla Konya önünde bulunan Karamanoğlu'nu yakalayarak hasta bulunan Çelebi Mehmed'in yanına getirdi. Çelebi Mehmed, Karamanoğlu'nu Karaman askeri ile Konya kalesine sığınan oğlu Mustafa Çelebi'yi yanına getirmesi şartı ile affetti. Osmanlı kaynaklarına göre,23 Karamanoğlu "Madem ki bu can bu tendedir. Memleket-i Osman'a asla yaramaz nazarla bakmayayım. Eğer bakacak olursam, kelam-ı kadim bana garim olsun" şeklinde yemin etmiş, yeminden sonra kendisine at, deve, tabl ve alem verilmiştir (1415). Ancak koyu bir Osmanlı aleyhtarı olan Karamanoğlu daha ordugâhtan çıkar çıkmaz yeminini bozmuş ve ovalara yayılmış bulunan Osmanlı atlarını maiyyetine yağmalatmıştır. Kendisine Kur'an üzerine yemin ettiğini hatırlatanlara ise, "Bu can bu tende durdukça sözü ile kendi canını değil, koynunda saklamış olduğu güvercini kastetmiş olduğunu söylemiştir. Nitekim bu maksatla koynunda saklı güvercini salıveren Karamanoğlu süratle Konya'ya çekilmiştir. Karamanoğlu'nun bu küçük hilesi "Karaman'ın koy(u)nu sonra çıkar oy(u)nu" darb-ı meselinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum karşısında Çelebi Mehmet süratle Konya üzerine yürüyünce, Karamanoğlu Mehmed Bey Silifke civarına kaçmış, o sırada Memlûk himayesinde olan Karamanlıları daha fazla tazyik etmekten çekinen Çelebi Mehmet ise daha fazla ileri gitmeyerek, Konya'ya hücum etmekten vazgeçmiştir.24

II. Murad'ın Osmanlı tahtına geçtiği sırada, Karamanoğlu Mehmed Bey, Tekeoğlu Osman Bey ile ittifak kurarak Antalya'ya hücum etmek istedi. Ancak, Antalya Valisi Hamza Bey'in Tekeoğlu Osman Bey'i öldürmesi, bu ittifakı bozdu. Buna rağmen, Antalya'yı kuşatan Karamanoğlu Mehmed Bey kaleden atılan toplardan birinin isabeti ile atından yuvarlanıp ölmüştür (1423). Bu durum, Karaman ordugâhında büyük bir karışıklığa sebep olmuş, Karamanoğlu İbrahim Bey, babasının cesedini alarak

Konya'ya çekilmiştir. Karamanoğlu'nu öldüren taş güllenin sonradan zincire bağlanarak Antalya kapılarının birisinin üstüne asıldığı bilinmektedir.25

II. Murad, kendisiyle anlaşmak isteyen Karamanoğlu İbrahim Bey'i affetmiş, hatta onun kardeşleri ile giriştiği taht mücadelesinde destekçisi olmuştur. Bununla beraber, eski Osmanlı-Karaman rekabeti ve mücadelesi yine devam etmiştir. Karamanoğlu İbrahim Bey (1427-1464), 1428'den itibaren Macar kralı ile ilişki kurarak, onlar Osmanlılara karşı harekete geçtiklerinde o da Beyşehri'ni işgal etmiştir. Rumeli'deki kritik durum nedeniyle II. Murad, Hamid ilini Karamanoğullarına bırakmak zorunda kalmıştır. Bu arada Venedikliler de Kıbrıs krallığı aracılığı ile Karamanoğullarıyla münasebete girişti. Bütün bu gelişmeler Karamanoğlu İbrahim Bey'i iyice güçlendirdi. 1437'de Macar meselesini halleden II. Murad, Karamanoğulları üzerine yürüdü. Karaman kuvvetleri yenilgiye uğratılarak, Konya, Akşehir, Beyşehir, Seydişehir ele geçirildi. Karamanoğlu İbrahim Bey, Taş iline sığındı. Zor durumda kalan İbrahim Bey, Osmanlılar ile anlaşmak zorunda kaldı. Anlaşma gereğince Akşehir, Beyşehir ve civarı Osmanlılarda kaldı (Haziran 1437).26

Bununla beraber 1440-1444 yılları arasında Osmanlıların Rumeli'yi kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kaldıkları oldukça buhranlı bir dönemde Karamanoğlu İbrahim Bey'in Anadolu'da Osmanlılara karşı giriştiği şiddet ve tahrip hareketleri II. Murad'ın bir intikam seferine çıkmasına yol açtı. Karamanoğlu bu hücum karşısında Taş iline kaçtı ve II. Murad ile yemin ile kabul ettiği bir anlaşma (sevgendnâme) yapmak zorunda kaldı. Türkçe olarak kaleme alınan bu sevgendnâmeye göre, İbrahim Bey, Osmanlılara karşı düşmanca hareketlerde bulunmayacağına Kur'an üzerine yemin ediyor, II. Murad ile oğlu Mehmed Çelebî'nin (Fatih) düşmanlarına düşman, dostlarına da dost olmayı kabul ederek savaş sırasında oğlu emrinde kuvvetler göndermeyi taahhüt ediyordu. Bundan sonra bir süre temkinli davranan Karamanoğlu İbrahim Bey, Varna Savaşı sırasında sorun çıkarmadığı gibi II. Kosova Savaşı'na da oğlu kumandasında yardımcı kuvvetler göndermiştir. Daha sonra Kıbrıs Krallığı'nın elinden bulunan ve daha önce Alaleddin Ali Bey'in 1367'de fethetmek istediği Gorigos27 kalesini ele geçirerek, civarına Karaman halkını yerleştirdi (1448).28

Karamanoğlu İbrahim Bey, II. Murad'ın ölümüne kadar Osmanlılarla herhangi bir anlaşmazlığa düşmemekle beraber, genç padişah II. Mehmed'in iş başına geçmesiyle yeniden eski heveslerine kapılmıştır. Nitekim, İbrahim Bey, eski Aydın, Germiyan ve Menteşeoğullarından olduklarını ileri sürdüğü bazı kişileri, üç oğlunun yanında eski beyliklerini elde etmek üzere harekete geçirdi. Fakat bu teşebbüsünden bir sonuç alamadı ve II. Mehmed'in bizzat sefere çıkması onu endişelendirdiğinden hemen bir elçi göndererek anlaşma yolunu aradı.29 Bu suretle, iki taraf arasında Ilgın ili sınır olmak üzere Beyşehir, Seydişehir ve Kırşehir gibi Karaman ili kalelerini terk etmek, Osmanlılara bir sefer sırasında yardımcı kuvvet göndermek ve kızını II. Mehmed'e vermek şartlarıyla anlaşma yapıldı. Ancak, Osmanlı Devleti İstanbul'un fethi hazırlıklarını yaparken Batı ile münasebete geçmekten de geri durmadı. 12 Şubat 1453'te Konya'ya gelen bir Venedik elçisi ile bir ticaret anlaşması imzaladı. Bu anlaşma görünüşte bir ticaret anlaşması idi ama burada kastedilen ortak düşman elbette ki

Osmanlılardı. Buna göre Venedikliler Konya'da adlî selahiyeti olan bir konsolos bulundurabilecekler ve kendi tüccarları için bir han açabileceklerdi.30

Öte yandan, İstanbul'u ele geçirmesinden sonra Fatih Sultan Mehmed'in patriklik makamının devamlılığına izin vermesini kendi tebası açısından tehlikeli sayan Karamanoğlu İbrahim Bey, Osmanlı sultanını Memlûk sultanına şikayet etmiş, ancak bu şikayeti dikkate alınmadığı gibi, Karamanoğlu İbrahim Bey'in 1456 Temmuzu'nda Memlûk topraklarına (Tarsus, Adana, Külek tarafları) yönelik akınları üzerine Karamanoğlu üzerine Hoşkadem emrinde bir Memlûk ordusu sevk edilmiş, bu kuvvetler Karaman ilinde oldukça büyük tahribat yapmışlardır.31 Fatih'in Memlûk kuvvetlerinin Karaman iline yönelik tedib hareketi sırasında onlara iaşe temin ettiğini kaydetmektedir. Bu olaylar üzerine Karamanoğlu İbrahim Bey barışa yanaşmaktan başka çaresi olmadığını görmüştür. Bundan sonra onun, Akkoyunlu Uzun Hasan ve Trabzon İmparatoru ile Osmanlı Devleti'ne karşı gizli münasebetlerde bulunmaktan geri durmamakla birlikte, Osmanlılara karşı başka bir sorun çıkarmadığı, hatta Fatih'in Kastamonu ve Trabzon seferlerine oğlu Kasım kumandasında yardımcı kuvvet gönderdiği, kendisine iltica etmek isteyen İsfendiyaroğlu Kızıl Ahmed'in bu talebini kabul etmediği görülmektedir. Karamanoğlu İbrahim Bey, bir cariyeden doğan büyük oğlu İshak Bey'i, Çelebi Sultan Mehmet'in kızı Sultan Hatun'dan doğan diğer oğullarına tercih edince, daha sağlığında Karaman tahtı üzerinde çekişme başlamıştır. Nitekim, Fatih'in halasının oğlu Pîr Ahmed, ağabeyi İshak'ın Silifke ve İçel bölgesine hâkim olması üzerine Karaman ve beldelerinin ailenin müşterek malı olduğunu iddia etmiş ve kardeşleri Kasım, Karaman, Alaeddin, Süleyman ve Nure Sufî ile ve Karamanlı eşrafla işbirliği yaparak Konya'da beyliğini ilân etmiştir. Bu suretle Karaman Beyliği daha İbrahim Bey'in sağlığında ikiye bölünmüştür. İbrahim Bey oğlu İshak'ın yardımı ile Gavele kalesine çekilmiş, çok geçmeden 1464'te vefat etmiştir.32

Karamanoğlu İbrahim Bey'in ölümü üzerine ortaya çıkan kardeşler arasındaki taht mücadelesi, Karaman Beyliği'nin devamlılığını tehdit eder boyutlara vardı. Bu sırada Dulkadırlı Melik Arslan'ın Karaman topraklarına taarruzu karşısında Karaman halkının Akkoyunlu Uzun Hasan'a müracaat ettikleri bilinmektedir. Karaman halkının bu talebi üzerine, 869 Muharremi'nde Karaman iline giren Uzun Hasan, Dulkadırlıları yenilgiye uğrattı, fakat kısa sürede Pîr Ahmed'in aleyhine dönerek, Karaman mülkünü İshak Bey'e teslim etti. Bu durum karşısında Pîr Ahmed ve kardeşleri akrabaları olan Fatih'e sığındılar. Öte yandan İshak Bey, Memlûk sultanı adına hutbe okutmakla birlikte kardeşleri dolayısıyla olası bir Osmanlı taarruzunu da önlemek için Fatih'e elçi gönderip barış yollarını aradı. Ancak Osmanlı Devleti Çarşamba suyunu sınır tayin eden eski anlaşmanın yapılmasını isteyince, barış teşebbüsü de yarım kaldı. Sonuçta kardeşi Pîr Ahmed ile Ermenek civarında yaptığı savaşı kaybeden İshak Bey, ailesi ile birlikte Diyarbekir'e Uzun Hasan'ın yanına sığınmak zorunda kaldı (Haziran 1466) ve çok geçmeden de vefat etti (Eylül 1466).33

Bir süre sonra Osmanlılara sığınan Karamanlılara eski toprakları iade edildi. Böylece Pîr Ahmed, Osmanlı himâye ve nüfûzu altında Karaman Beyliği'nin başına geçmiştir.34 Ancak, Pîr Ahmed'in Orta Anadolu'ya hâkim olması bu bölgeyi öteden beri kendi nüfûz sahası olarak gören Memlûk Devleti ile

Fırat vadisine doğru arazisini genişletmek isteyen Akkoyunlu Devleti'ni endişeye düşürdü. Bu durumda Fatih, Karamanoğlu Pîr Ahmed'i söz konusu iki devlete karşı Dulkadırlı beyi ile işbirliği yapmak suretiyle korumak zorunda idi. Fakat aksine, Pîr Ahmed, Osmanlı nüfûzundan kurtulmak için Memlûk ve Akkoyunlu Devletleriyle işbirliği teşebbüslerinde bulundu ve Afyon'da Memlûk seferi hazırlıkları içinde bulunan Fatih'in davetine açıkça karşı koydu. Bunun üzerine Fatih, Pîr Ahmed'in Akkoyunlu Devleti ile işbirliğine girişmesinin önüne geçmek için, Konya üzerine yürüdü ve Konya ile Gavele kalesini zapt etti.

Pîr Ahmet Karataş'a çekildi. Bu olayın ardından Sadrazam Mahmut Paşa'ya Konya ilindeki amele ve sanatkârların İstanbul'a sürülmesini emretti. Ayrıca, Konya'da bir iç kale inşa ettirip buraya bir dizdar ve kethüda tayin etti, Gavele kalesini de yıktırdı. Böylece yeni oluşturduğu Konya vilâyetinin idaresini şehzade Mustafa Çelebi'ye verdi. Bununla beraber Osmanlı kuvvetleri çekilir çekilmez, Pîr Ahmed ve Kasım Beyler, Larende'den Konya üzerine yürüyüşe geçtiler. Yeni yapılan iç kalenin (ahmedek) mukavemeti karşısında (1470 Haziran), Ereğli, Aksaray, Develü ve Niğde gibi eski Karaman şehirlerini zapt ettiler. Karamanoğullarının bu hareketleri üzerine Osmanlılar bir kısım Karaman şehirlerini tekrar ele geçirdiler (1471). Pîr Ahmed, Uzun Hasan'ın yanına gitti. Kardeşlerinden Karaman Fatih'e sığındı, Kasım Bey ise Niğde civarındaki Hasan dağına çekildi.

Fatih'e sığınan ve kendisine Edirne'ye tâbi Çirmen sancağı verilen Karaman Bey bir yıl sonra vefat etti. Osmanlılar, başta Larende olmak üzere Ereğli ve Aksaray gibi Karamanlılara taraftar şehirlerin Müslüman ve Hıristiyan halkını İstanbul'a sürdüler. Nitekim, İstanbul'da Büyük Karaman'a (Çarşamba semti) Larendeliler, Küçük Karaman'a (Fatih semti) Konyalılar, Aksaray semtine de Aksaraylılar yerleştirildi. Karamanlı Hıristiyanlar da Yedikule civarında iskan edilmiş, hatta Samatya ile Narlı kapı arasındaki Hagios Konstantinos Kilisesi uzun süre Karamanlılar Kilisesi olarak tanınmıştır. Karamanlı Hıristiyanlar daha sonra Fener ve özellikle Kumkapı semtine yayılmışlardır.35

Öte yandan Karamanoğulları ile işbirliğinde bulunan Alâiye Beyi Kılıçarslan Bey üzerine yürüyen Gedik Ahmed Paşa, onu oğlu ve ailesi ile birlikte İstanbul'a göndermiştir. Daha sonra Gömülcine'ye sürülen Kılıçarslan Bey, bir fırsatını bularak deniz yolu ile Mısır'a kaçmış, oradan da Uzun Hasan'ın yanına sığınmıştır. Bundan sonra Karamanlıların elinde bulunan İçel Kalelerinin fethine memur olan Gedik Ahmed Paşa, İshak Bey'in zevcesi, oğlu ve bir kızının sığınmış oldukları müstahkem Silifke kalesi ile Pîr Ahmed'in hanımı, oğlu ve İshak Bey'in küçük oğlunun ve bir kızının sığınmış oldukları Mokan (Mervan) hisarı ve Gorigos müstahkem mevkilerini zapt etti.36 Bu kalelerde sakin pek çok Karamanlı ve bu arada Pîr Ahmed'in oğlu ve kızının İstanbul'a veya sürgün olarak Rumeli'ne gönderildiklerine dair kaynaklarda kayıtlar vardır. Bu arada Fatih'in halası yani Karamanoğullarının anneleri, Uzun Hasan'dan yardım istemek üzere yola çıkmış, ancak yolda vefat etmiştir37. Bununla beraber Uzun Hasan, Pîr Ahmed ve Kasım Beylerin teşvikiyle Karaman ili üzerine taarruzlarda bulunmaya başladı. Osmanlı-Akkoyunlu çatışması 11 Ağustos 1473'de Otlukbeli'nde yapılan savaş ile sona erdi. Fatih, bu savaştan sonra Konya Valisi Şehzade Mustafa Çelebi ile Lalası Gedik Ahmed Paşa'yı Karaman ilinin yeniden zapt ve fethine memur etti. Şehzade Mustafa Çelebi'nin harekete

geçmesi üzerine ondan çekinen Venedikliler, süratle Karaman sahillerini terk ettiler. Karaman iline yürüyen Gedik Ahmed Paşa ise Otlukbeli Savaşı'nda Zeynel Mirza maiyyetinde sol kolda yer alan ve savaş sonrası İçel'e kaçan Pîr Ahmed'i Larende civarında mağlup ederek, Ermenek'i zapt etti. Pîr Ahmed kısa süre sonra hastalanarak öldü. Pîr Ahmed, kardeşi Kasım Bey tarafından ataları Nure Sûfî'nin mezarı yanına defnedilmiştir.38 Bu arada Karamanlıların son mukavemet merkezlerinden sayılan Silifke, Kasım Bey'in yanında bulunan Osmanlı topçularının taraf değiştirmesi sonucu Gedik Ahmed Paşa'ya teslim olmuştur. Devele ve Karacahisar'ın da Mustafa Çelebi'ye teslim olmasından sonra, Karaman ilinin hudut kalesi olan Lülüe (Lulon)39 kalesi de teslim alınmıştır. Bu arada Şehzade Mustafa Çelebi ölmüş, Gedik Ahmed Paşa bir süre Toroslar'ı ve civarını kontrol altında tutmak maksadıyla Larende'de oturmuştur. 1474'te Karaman Beylerbeyliği'ne getirilen Bosnalı Mehmed Paşa da zaman zaman Kasım Bey ile savaşmak zorunda kalmıştır. Bununla beraber Kasım Bey, Osmanlı baskısına karşı duramayarak, önce Taş iline sonra da Memlûk Sultanlığı'na sığınmıştır. Fatih onun iadesini Memlûk Sultanı Kayıtbay'dan istemiştir. Karaman ili, 1476 tarihinde kesin olarak Osmanlı topraklarına katıldı. Karaman Valiliği'ne Şehzade Gıyaseddin Cem Çelebi getirildi. Cem'in, Kasım Bey ve çevre halkı ile dostluk kurduğu, Konya'da hayır işleri yaptığı anlaşılmaktadır.40

Fatih Sultan Mehmed'in vefatı üzerine kardeşi Bayezid ile saltanat mücadelesine girişen Cem Çelebi, gerek Karamanoğlu Kasım Bey, gerekse Karamanlı cemaatler tarafından desteklendi. Nitekim, Kasım Bey, beraberinde Durgutlu, Varsak, Özer, Kosun ve Karaisali cemaatleri olduğu halde Konya üzerine yürümüş, yeni Karaman Valisi Bayezid oğlu Şehzade Abdullah Çelebi ile Karaman Beylerbeyi Hadım Ali Paşa'nın kuvvetlerini Mut yakınında mağlup etti. Ancak, II. Bayezid'in emri ile hareket eden Gedik Ahmed Paşa karşısında Taş iline çekildi. Bununla beraber o, Cem'in tekrar Anadolu'ya girdiği sırada onu Adana'da karşılamış ve Konya kuşatmasına katılmıştır. Çok şiddetli geçen Konya kuşatmasından bir sonuç alamayan Kasım Bey, Cem Çelebi'nin Rodos'a ilticasından sonra II. Bayezid ile anlaşma yapmak zorunda kaldı. Bu anlaşmaya göre Osmanlıların himayesinde ölüm tarihi olan 888/1483 yılına kadar İçel'in bir kısmında beylik etti. Buna rağmen, Cem'e yardım etmeleri yüzünden Kasım Bey'i asla af etmeyen II. Bayezid, ilk fırsatta bu Karaman Beyi'nin taraftarlarını dağıtmış, Karaman ilini kati olarak Osmanlı eyaleti haline getirmiştir. Şikarî'ye41 göre, Kasım Bey'in üç oğlu ve bir kardeşi ile birlikte Bayezid tarafından zehirletilmiştir. Kasım Bey'in ölümü ile Karamanoğulları Beyliği sona ermiştir. Bu suretle Karamanoğulları toprakları 1483 yılında merkez Konya olmak üzere Karaman eyaleti haline getirilmiştir.42

Karamanoğulları Beyliği, takriben bir buçuk asır boyunca önce Selçuklu, sonra Osmanlı Devleti ile iç içe geçen siyasî hayata ile Anadolu Türk tarihi içinde önemli bir yer işgal eder. Siyaseten kendilerini Anadolu Selçuklularının mirasçısı kabul eden Karamanlılar, öteki Türk Beylikleri üzerinde de etkin olmak istemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin büyümesi karşısında zaman zaman Memlûklara dayanarak yada Venedik, Rodos gibi Batılı devletlerle ilişkiler yoluyla, kimi kez de Osmanlı Devleti karşısında yer alan Trabzon Rum Devleti ve Akkoyunlu Devleti ile işbirliği yoluna giderek varlıklarını korumaya çalışmışlardır. Bu mücadeleci ve iddialı beylik hakkında Haydar Uryan ve Balaban'dan rivayetler nakleden El-Ömerî'ye43 göre; zengin ve büyük nimet sahibi olan Karamanoğullarının askeri

çoktu, savaşçı insanlardı. On dört şehri ve yüz elli kalesi olan bu beyliğin idare merkezi olan Ermenek'ten sonra en büyük şehri Larende idi. Karamanoğulları Ermenek'ten başka Larende ve Konya'yı kısa süre de olsa Niğde ve Silifke'yi beylik merkezi yapmışlardır. Şemseddin Abdüllatif'in El-Ömerî'ye anlattığına göre, Mahmud Gazan Han, "Eğer Karamanoğulları Rum Türkmenleri olmasaydı güneşin battığı yere kadar atımla çiğnerdim" demiştir.

1 El-evâmirü'l-alîyye fi'l-umuri'l-alâiyye, önsöz ve fihrist haz., A. S. Erzi, tıpkı basım, Ankara 1956, s. 425vd.

2 M. C. Ş. Tekindağ, Karaman Beyliği, 13-15. Asırda Cenubî Anadolu Tarihine ait Tetkik, basılmamış doktora tezi, İstanbul 1947, s. 4; Ayn. mlf., Karamanlılar mad., İA, c. 6, s. 316; İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1984, s. 1; Krş., N. Kaymaz, Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman, Ankara 1970, s. 98, not10.

3 Bu konuda bkz., Kaymaz, a.g.e., s. 99, not10.

4 H. Edhem (Karamanoğulları hakkında vesâik-i mahkûka, TOEM, XI, s. 701)'in civar halktan işiterek verdiği Nure Sûfî'nin Mûd kazasına bağlı Sinanlu nahiyesindeki Değirmenlik adlı yaylakta bulunan türbesinde medfun olduğuna dair verdiği malumatı, Ş. Tekindağ arşiv belgelerine dayanarak doğrulamıştır. Bkz. Karaman Beyliği, s. 10-11 ve not 82; Ayn. mlf., Karamanlılar mad., İA, s. 318; Ayn. mlf., "Şemsü'd-dîn Mehmed Bey Devrinde karamanlılar", TD, XIV/19 (1964), s. 82; bk. Kaymaz, a.g.e., s. 99, not10; bkz., C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Türkçesi Y. Moran, İstanbul 1984, 274-275.

5 Tekindağ, Karamanlılar mad., İA, 318; Kaymaz, a.g.e., s. 101-102; Ayn. mlf., "Şemsü"d-dîn Mehmed Bey Devrinde Karamanlılar", TD, XIV/19, İstanbul 1964, s. 82-83.

6 Aksarayî, Müsâmeretü'l-ahbâr, nşr. O. Turan, Ankara 1944, s. 71-72; Aynı eser, trk. trc., Selçukî Devletleri Tarihi, çev. M. Nuri Gençosman, önsöz ve notlar F. N. Uzluk, Ankara 1944, s. 159-160; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, Ankara 1984, s. 519-521; Tekindağ, Karamanlılar mad., İA, s. 318; Tekindağ, a.g.m., s. 84-85; Kaymaz, a.g.e., s. 97-102.

7 Karaman Bey'in kabri Ermenek kazasına bağlı Balkason köyündeki türbededir. Bkz. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 3.

8 Hatiroğlu isyanı hakkında bkz. Kaymaz, a.g.e., s. 143-156.

9 Kaymaz, a.g.e., s. 157-158; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 3-4; Tekindağ, a.g.m., s. 86-87.

10 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 4-5; Tekindağ, Karamanlılar mad., İA, s. 319; Ayn. mlf., a.g.m., s. 89-91.

11 Bu konuda geniş bilgi için bkz. E. Merçil, "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçenin Resmî Dil Olmasını Kim Kabul Etti?", Belleten, 239, Ankara 2000, s. 51-57; Ayr. bk., Cahen, a.g.e., s. 283.

12 Tekindağ, Karamanlılar mad., İA, s. 319; Ayn. mlf., a.g.m., s. 92-96; Ş. Tekindağ'a, (a.g.m., s. 96 ve not 62) göre, o dönemde özellikle Mevlevîler, her yerde Türkçenin kullanılmasını arzu eden Karamanlılara karşı Farsçanın Anadolu'da tutunmasını destekleyerek, Türkmenlerin Moğol ve Selçuk baskısı ile sindirilmesini teşvik etmişlerdir; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 6-7.

13 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 8; Tekindağ, Karamanlılar mad., İA, s. 320.

14 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 9; Tekindağ, Karamanlılar mad., İA, s. 321.

15 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 9-11.

16 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 12-13.

17 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 13; Tekindağ, Karamanlılar mad., İA, s. 321.

18 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 13-14; Tekindağ, Karamanlılar mad., İA, s. 322.

19 Aşıkpaşazâde, Tevârih-i Âl-i Osman, İstanbul 1332, s. 71-72; Neşrî, Kitâb-ı Cihan-nümâ, I, yay. F. R. Unat-M. A. Köymen, Ankara 1987, s. 314; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 14.

20 Neşrî, I, s. 318.

21 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 14-16; Tekindağ, Karamanlılar mad., İA, s. 323; bkz. M: H. Yınanç, Bayezid I mad., İA; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1991, s. 304.

22 bkz. Halil Edhem, TOEM, c. 12, s. 752.

23 bkz., Neşrî, II.

24 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 17-19; Tekindağ, Karamanlılar mad., İA, s. 324-325.

25 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 21-22; E. Merçil, a.g.e., s. 305.

26 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 23-25; Tekindağ, Karamanlılar mad., İA, s. 325; E. Merçil, a.g.e., s. 305.

27 Silifke ile Mersin arasında, Kız kalesi. Geniş bilgi için bkz. Tekindağ, "Karamanlıların Gorigos Seferi (1367)", TD, VI/9, İstanbul 1954, s. 161-174.

28 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 25-28; Tekindağ, Karamanlılar mad., İA, s. 325.

29 Bu konuda bkz. P. Wittek, Menteşe Beyliği, trc. O. Ş. Gökyay, Ankara 1944, s. 104.

30 Tekindağ, “Son Osmanlı-Karaman Münasebetleri Hakkında Araştırmalar”, TD, XIII/17-18, İstanbul 1963, s. 44-46.

31 Aşıkpaşazade, s. 229.

32 Tekindağ, a.g.m., s. 46-49; Ayn. mlf., Karamanlılar mad., İA, s. 326; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 30;.

33 Tekindağ, a.g.m., s. 49-52; Ayn. mlf., Karamanlılar mad., İA, s. 326-327.

34 Nitekim, Pîr Ahmed, Kayseri surlarında görülen 1466 tarihli Farsça bir tamir kitabesinde kendisini Fatih Sultan Mehmed’in bendesi olarak göstermektedir. Bkz. H. E. Eldem, TOEM, 1328, s. 834.

35 Tekindağ, a.g.m., s. 53-62.

36 Tekindağ, “Karamanlıların Gorigos seferi”, s. 161 vd.

37 Tekindağ, a.g.m., 62-63; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 32-33.

38 Tekindağ, a.g.m., s. 64-70.

39 Bkz., Tekindağ, Lü’lüe mad., İA, s. 109-111.

40 Tekindağ, a.g.m., s. 70-72; Ayn. mlf., Karamanlılar mad., İA, s. 327; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 33-34;.

41 Şikarî, Karamanoğulları Tarihi, neşr. M. Koman, Konya 1946, s. 205-206.

42 Tekindağ, a.g.m., 72-74; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 34-35; E. Merçil, a.g.e., s. 307.

43 Mesâlikü’l-ebsâr fî memâlikü’l-emsâr, F. Taeschner, I. text, Leipzig 1929, s. 23, 28-29, 48-49.

Ladik Beyliği (1261-1403) / Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Kayhan [s.763-770]

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

I. Lâdik Beyliği'nin Kuruluşu

engiz Han'ın büyük harekâtı sonucu Moğolların önünden kaçan kalabalık Türk boyları doğu yönünden Anadolu'ya girip, muhtemelen 1243'deki Kösedağ Savaşı'ndan sonra Anadolu'nun daha emin kısmı olan Akdeniz-Batı Karadeniz arasındaki bölgelere kaydılar. Moğolların Anadolu'da hâkimiyetlerini kurmalarından sonra bulundukları bölgelerde onlara karşı büyük isyan hareketlerinde bulundular. Bu dönemde yaklaşık 200.000 çadırlık büyük bir Türkmen gurubu Denizli, Köyceğiz ve Uşak bölgesine yerleşti. Bunların başında Mehmet adında bir bey ile kardeşi İlyas, damadı Ali, akrabaları Sevinç ve Salur beyler bulunmaktaydı. Mehmet Bey, yerleştiği bu bölgede bir uç beyi olarak Bizans'a karşı Selçuklu Devleti'nin sınırlarını korumaya başladı.1

Denizli ve çevresine yerleşen bu kalabalık Türkmen topluluğu ve başındaki beyleri Mehmet'in bu dönemdeki siyasi faaliyetleri hakkında epeyi bilgimiz bulunmaktadır. Buna göre, Sultan II. Keykâvus'un Moğollarla mücadelesine sıcak bakmakla birlikte, annesi Rum olan sultanın, sonradan beylerbeyi tayin ederek yanına aldığı dayılarının nahoş hareketlerini hoş karşılamayan Mehmet Bey, bu hükümdarı 1256 sonlarında Antalya-Alanya arasında bir yerde bozguna uğratmaktan çekinmemişti.2 Yine aynı hükümdarın Denizli'yi Bizanslılara bırakma kararı Türkmenleri çok kızdırmış, 1257'de bölgeye gelen bir Bizans garnizonu tutunamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştı.3

Bu sırada Selçuklu Devleti'nin içinde bulunduğu sonu gelmez karışıklıklar neticesinde harekete geçen Mehmet Bey, Moğol hükümdarı Hulâgû'ya elçi göndererek, tâbiyetini bildirip, Han'a bağlı bir uç beyliği olarak tanınmasını istedi. Bunu olumlu karşılayan Hulâgû, Kulşar adlı şahnesini göndererek, Mehmet Bey'i Denizli, Honaz ve Dalaman yörelerinin beyi olarak tanıdı (659/1261).4 Böylece Lâdik Beyliği, Selçuklu sonrası Anadolu Türk beyliklerinin ilki olarak Denizli ve yöresinde resmen kurulmuş oldu.

Moğollarla ilişkilerine dikkat eden Mehmet Bey, 1261 yılında Moğollarla birlikte harekete geçen Kılıç Arslan ve Muineddîn Pervâne'nin ordusuna karşı savaşan Keykâvus'a yardım etmedi.5 Yine de Moğollara tam bir güven veremedi. Moğolların istediği, kendilerine itaat edecek ve isteklerini yapacak bir Türkmen beyi görüntüsü verememekteydi. Muineddîn Pervâne'nin isteği üzerine uç beldelerinin hesabını vermek üzere Kayseri'ye giderken hayatından pek emin olamadığı için Konya'ya uğrayıp Mevlânâ'dan yardım istemişti. Bu sayede Sultan IV. Kılıç Arslan ile Muineddîn Pervâne'nin hışmından kurtulabilmişti.6

Kaynakların açıkça belirtmemesine rağmen, Mehmet Bey, Moğolların hâkimiyetlerine karşı isyan hareketine kalkışmıştı.7 Reşîdeddîn'in belirttiğine göre, Çataklarla birleşerek Erzincan'dan Sinop'a, Antep'e kadar uzanan geniş bir bölgede tahribatlarda bulunduktan sonra müttefikleri ile arası açılmış

ve ittifakları dağılmıştı. Bunun üzerine Emîr Sutay'ın oğlu Togay Noyan Anadolu'ya girerek bunları tenkil etmişti.8

Muhtemelen bu olaydan sonra Mehmet Bey'i nezdine çağıran Hulâgû, onun gelmemesi üzerine kızarak Mehmet Bey'in üzerine yürünmesi emrini verdi (660/ 1262). Bu güçlü Türkmen beyini yenmenin kolay olmayacağı görülerek, Mehmet Bey'in damadı Ali Bey'e bir takım taahhütlerde bulunulup, kendisine bağlı güçlerle Sultan Kılıç Arslan'a katılması sağlandı. Mehmet Bey, Dalaman yakınlarında yapılan savaşta yenilgiye uğradı ve dağlara çekilmek zorunda kaldı. Bir müddet sonra aman talebinde bulundu. Bu isteği kabul edilmesine rağmen, sonradan fikir değiştirildi ve kardeşi İlyas Bey, Salur Bey ve diğer Türkmen beyleri ile birlikte Uluborlu'da idam edildi. Ali Bey ise, hizmetlerine karşılık olarak Lâdik Beyliği'nin başına getirildi.9

Ali Bey'in iktidarda olduğu 1262-1278 yılları arasında Lâdik Beyliği Selçuklulara bağlı olarak varlığını sürdürdü. O, Selçukluların batıdaki en büyük uç emîri (emîr-i buzurg) idi.10 Dönemi hakkında bilgi sahibi olmamakla birlikte, iktidarının nasıl sona erdiğini biliyoruz. Ali Bey'in 1277 yılında yaşanan Cimri isyanına destek verdiği görülmektedir. Sâhib-i Dîvan Şerefeddîn Hârun bu isyanı bastırdıktan sonra Selçuklu sultanı III. Gıyaseddîn Keyhusrev Uluborlu'ya gelip, diğer Türkmenlere gözdağı vermek için Ali Bey'i tutuklatarak Karahisar kalesinde hapsettirdi. O, bu duruma fazla dayanamayarak, korku ve üzüntüden hayatını kaybetti (1278) .11

II. Fetret Devri

Cimri isyanının bastırılmasından bir müddet sonra Denizli ve çevresi Germiyanoğulları'ndan Alişir'in torunu Bedreddîn Murad'ın eline geçti. Bu şehir, Türkmenlerin kontrol altında tutularak, uç Türkmenlerinin ayaklanmalarına katılmalarını önlemek amacıyla, Cimri isyanından az önce Batı Anadolu'ya gelerek Kütahya ve çevresine yerleşen Germiyanoğulları'na iktâ edilmiş12 veyahut Germiyanoğulları mevcut durumdan yararlanarak Bedreddîn Murad vasıtasıyla burayı işgal etmişti.

Germiyanlı hâkimiyeti dönemi 1278-1289 yılları arasında 11 yıl sürdü. Bu dönemin ancak sonları hakkında kaynaklarda bilgi bulabilmekteyiz. Buna göre, Karamanoğulları ve Eşrefoğulları'nın Moğol sömürü ve baskısına karşı isyan etmelerinden sonra Moğol hanı Geyhatu'nun emriyle Sultan II. Mesud ve vezir Fahreddîn Sâhip Ata Moğollarla birlikte Karaman yörelerine saldırıp, tahribatlarda bulundular. Zor durumda kalan Karaman ve Eşrefoğulları beyleri Konya'ya gelerek sultan ile görüşüp ondan af dilediler. 29 Cemaziyelâhir 687/2 Ağustos 1288 tarihinde Bedreddîn Murad ile Germiyan beyleri Konya'ya giderek barış yaptılar.13 Kaynakta açıkça belirtilmemesine rağmen, Germiyanoğulları'nın ve Bedreddîn Murad'ın diğer isyancı Türkmen beylikleriyle birlikte hareket ettikleri görülmektedir.

Bu barış dönemi kısa sürdü ve Fahreddîn Kazvînî'nin Selçuklu Devleti'ne vezir olarak gönderilmesi üzerine, bu duruma tepki gösteren uçta bulunan Türkmen beylikleri tekrar ayaklandılar. Denizli yakınlarında Günüler denilen bir köyde isyancı Germiyanlılar ile Moğol ordusu karşılaştı ve

Türkmenler yenildiler. Bedreddîn Murad ve askerlerinin büyük kısmı savaş meydanında öldürüldü (14 Cemaziyelevvel 688/6 Haziran 1289). Denizli'nin yönetimi ise, Fahreddîn Sâhîp Ata'nın kızından olan küçük torununun eline geçti.14

Lâdik Beyliği'nin Sâhip Ata'nın torununun yaklaşık iki yıl süren hâkimiyet dönemi sırasındaki durumu hakkında pek fazla bilgiye sahip değiliz. Ancak bölgede Moğol hâkimiyetine karşı yürütülen Türkmen ayaklanmaları sebebiyle devamlı bir savaş ortamı yaşandığını görebiliyoruz. Bu dönemde Geyhatu'nun Anadolu'ya gelerek vergi düzenini yeniden tertipleyip geri dönmesinden sonra Karamanoğulları tekrar ayaklandılar ve Konya'yı yağmaladılar. Ancak Moğolların harekete geçtiklerini duyduktan sonra buradan ayrıldılar. Birkaç gün sonra sultanın durumu yatıştırıcı bir ferman çıkartması üzerine kargaşalık geçici bir süre için durdu. Ancak, Moğollardan ses seda çıkmaması üzerine Türkmenler tekrar harekete geçerek Konya'ya saldırıp, yağmaladılar. Bunun üzerine Denizli'de hâkim olan Fahreddîn Sâhîp Ata'nın torunu Selçuklular tarafından yardıma çağırıldı. Bu zat Selçuklu güçleriyle birlikte hareket ederek Konya'yı Türkmenlerin saldırılarından kurtardı.

Bir müddet sonra Karamanlıların tekrar faaliyete geçmesi üzerine sultan durumu Geyhatu'ya bildirdi. Karamanlılara oldukça kızmış olan Geyhatu büyük bir orduyla derhal Anadolu'ya hareket etti. Ordusunu iki kola ayırarak bir kolunu Akşehir'e gönderirken, diğer kısmını da yanına alarak bizzat Karamanlılar üzerine yürüdü. Konya Ereğlisi'ni yağmalayıp, çevresindeki köyleri tahrip ettikten sonra 19 Zilkâde 690/14 Kasım 1291 tarihinde Larende şehrini ele geçirdi. Dağlara çekilen Karamanlıların peşine askerlerini yollayarak onları takip ettirdi. Buradaki tahribatını yeterli görerek Eşrefoğulları topraklarına girdi ve Beyşehir ile çevresini de aynı akıbete uğrattı (16 Zilhicce 690/10 Aralık 1291). Eşrefoğulları topraklarını tahrip ettikten sonra Denizli üzerine yürüdü. Halkın Moğolların korkusundan kale kapılarını kapatmaları üzerine sinirlenerek şehri ok yağmuruna tutturduktan sonra şiddetli bir saldırıyla zaptetti ve 3 gün boyunca yağmalatarak, halkını kılıçtan geçirtti (29 Zilhicce 690/23 Aralık 1291). Buradan Menteşe topraklarına girerek, orayı da tahrip ettikten (Muharrem 691/24 Aralık 1291-23 Ocak 1292) sonra esirleri ve ganimetleriyle birlikte Kayseri'ye gitti (13 Safer 691/6 Şubat 1292) ve oradan da Konya'ya geçti.15

Bu olaylar, Selçuklulara ve dolayısıyla de Moğollara tâbi olan Sâhip Ata'nın torununun Denizli'deki hâkimiyetinin 1291 yılından önce sona erdiğini göstermesi açısından önemlidir. Sâhip Ata'nın torunu Denizli'deki hâkimiyetini devam ettiriyor olsaydı muhakkak ki burası Moğollar tarafından saldırıya uğramayacaktı.

III. Lâdik Beyliği'nin Gelişmesi

Bu dönemin bariz siması Ali Bey'in oğlu Şucâeddîn İnanç Bey, muhtemelen 1291-1335 yılları arasında beyliğin başındaydı. Onun hayatı ve siyasî faaliyetleri hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. İbn Batûta 1332'de onu ziyaret ettiğinde çok yaşlı olmadığı görülüyor. Zira, bir Ramazan bayramında askerleri ve âhilerle birlikte dinî ve an'anevî bir takım ibadet ve ziyaretleri yerine getirmekte güçlükle karşılaşmamıştı.16 Buna bakarak yaşının en fazla 60 civarında ve kendisinin de oldukça dinç

olduğunu söylememiz mümkündür. Şu halde, 1278'de babası Ali Bey'in yakalanıp, hapsedildiğinde onun ve kardeşi Togan Paşa'nın henüz küçük olduklarını tahmin edebiliriz. Dolayısıyla, beyliğin başına geçip toparlayamamış, ancak 1290'lara doğru yaş ve tecrübe olarak belirli bir olgunluğa ulaştıktan sonra bunu başarabilmişti.

İnanç Bey'in beyliğin başında bulunduğu yaklaşık yarım asırlık dönem Moğol hâkimiyeti devri olarak vasıflandırılmalıdır. Nitekim, Bizans tarihçisi Nikephoros Gregoras, 1300-1310 yılı dolaylarında Batı Anadolu'da ortaya çıkan Türk beyliklerinin arasında Lâdik Beyliği'ni saymamaktadır.17 Bu durumda, beyliğin bu tarihler arasında istiklâlini kazanamadığı ve Moğolların hâkimiyeti altında bulundukları görülmektedir. Zira, İlhanlı veziri Reşîdeddîn'in oğullarından birisi olan Hoca Mecdeddîn, Moğolların Batı Anadolu'da kendilerine merkez edindikleri anlaşılan Denizli'de 1298'de işraf olarak görev yapmaktaydı.18 Onun bu görevi bir müddet devam ettirdikten sonra azledildiği, Olcayto Han zamanında (1304-1317) tekrar aynı göreve tayin edildiği görülmektedir.19 Babasının kendisine yazdığı mektuptan anlaşıldığına göre, onun buradaki görevi, Anadolu ve çevresindeki İlhanlı Devleti'ne bağlı ülkelerden gelecek vergileri tahsil ederek, bunları Han'a göndermekti.20 Böyle önemli bir görevin yürütülmesi için Denizli'nin merkez seçilmiş olması, Moğolların buraya hâkim olmaları için yeterli sebeptir. Moğol hâkimiyetinin fiili olarak Ebû Said Han'ın 1335 yılında ölümüne kadar devam ettiğini söylememiz mümkündür. Sonraki dönemde ise, bir parçalanma ve yıkılma dönemine giren İlhanlı Devleti kendi iç meseleleri ile meşgul olduğu için, bu ilişkiler sadece vergi alınması şeklinde bir müddet daha sürdü. Ama Moğolların bölgedeki fiili uygulamaları ortadan kalktı.

İnanç Bey'in iktidarının ortalarına doğru İlhanlıların Anadolu'daki genel valisi Emîr İrincin'in halka yaptığı baskı ve zulümler sonucunda Türk beylikleri hemen isyan bayrağını kaldırdılar. Harekete geçen Karamanoğulları Konya'yı işgal ettiler. Bunun üzerine Olcaytu Han, isyanları bastırması için Emîr Çoban'ı büyük bir orduyla Anadolu'ya gönderdi (1314). Karabük ovasına gelerek ordugâhını kuran Emîr Çoban, çevrede bulunan bütün Türk beylerine haberler yollayarak Moğol hanına itaat etmelerini ve bunu göstermek için de kendi yanına gelmelerini bildirdi. Moğollara boyun eğmek zorunda kalan bütün Batı Anadolu Türk beyleri Emîr Çoban'ın ordugâhına değerli hediyelerle birlikte gelerek Olcaytu Han'a itaatlerini sundular. Bu olayı anlatan Aksarayî, Moğol komutanının davetine icabet eden Türk beyliklerini şu şekilde sıralamaktadır: Hamidoğulları, Eşrefoğulları, Sâhipataoğulları, Germiyanoğulları ile çevresindeki kaleler ve Candaroğulları.21 Burada İnançoğulları'ndan bahsedilmemesinin sebebi, bu beyliğin Moğol hâkimiyeti altında bulunduğundan dolayı olsa gerektir.

Yine bu olaydan bir müddet sonra İlhanlı Devleti'nin en kudretli kişisi haline gelen Emîr Çoban, Anadolu'da geçici bir süre için asayişi sağladıktan sonra oğlu Timurtaş'ı buraya vali olarak gönderdi (1317). İlkbahar başlarında gelip Kayseri'ye yerleşen Timurtaş, başta vezirlik makamı olmak üzere, maliye ve diğer yönetim kademelerinde yeni atamalarda bulunarak devlet içerisinde tam bir nizam ve disiplini sağladıktan sonra İslâmî kurallar çerçevesinde, Ebû Said'den bağımsız bir şekilde yönetime başladı. Karamanoğulları'nın 1320 tarihinde Konya'yı işgal etmesi üzerine harekete geçerek asileri tenkil ettikten sonra Konya'yı geri aldı (723/1323). Bunun akabinde Beyşehir'i zaptederek, Eşrefoğlu

Süleymanşah'ı Beyşehir Gölü'ne atarak öldürdü ve Türkmen beyliklerinin topraklarının büyük bir kısmını eline geçirdi. Onun bu hareketleri karşısında korkan Türkmen beyleri itaat etmek zorunda kaldılar.22 1967 yılında Denizli'de bulunan Aydınoğlu Umur Bey'e ait bir kitâbeden İnanç Bey'in Timurtaş'a hemen itaat ettiği anlaşılmaktadır.23 Her ne kadar tâbi olsalar bile, sert idaresinden oldukça bunalan Türkmen beyleri, Timurtaş'ı babası Emîr Çoban'a şikâyet etmekten geri kalmadılar. Bundan da sonuç alamayınca Ebû Said Bahadır Han'a durumu ilettilerse de, Moğol hanı devletinin menfaatlerinden dolayı Timurtaş'ın yaptıklarına ses çıkartmadı. Timurtaş, Ebû Said ile arası açılan babasının idamından sonra hayatının tehlikede olduğunu görerek, dönmemek üzere Mısır'a kaçmak zorunda kalınca, bu durum Türkmen beylerini oldukça rahatlattı (1 Zilhicce 727/3 Kasım 1328).24

İnanç Bey'in Denizli'de Sarayköy Caddesi, Musluk mevkiinde bulunan büyük mezarlık duvarında bir kitâbesi mevcuttur. Sonradan oraya getirilip konulduğu anlaşılan mermer bir taşın ortasına kazınmış bu kitâbenin üzerine sülüs hat ile kazınmış beş satırlık yazıda eserin Ramazan 735/Nisan-Mayıs 1335 tarihinde Şucâeddîn İnanç Bey tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir.25 Buna göre, İnanç Bey'in yukarıda belirtilen tarihte hayatta olduğu ve bu tarihten sonra vefat ettiği gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Eflâkî'nin belirtiğine göre, Şucâeddîn İnanç Bey'in Togan Paşa adlı bir kardeşi vardır.26 Yine Eflâkî'ye göre, Çelebi Mehmed Bey ve Togan Paşa Denizli'nin ileri gelenlerinden idiler.27 Ayrıca Tavas kalesi emîri Şucâeddîn İlyas Bey'den de bahsedilmektedir ki, büyük bir ihtimalle bu bey de İnanç Bey ile kardeş veya yakın akraba idi.28

Bilimi ve bilim adamlarını korurdu. İbn Batuta, Ramazan 732/Mayıs-Haziran 1332 tarihinde Denizli'ye geldiğinde, İnanç Bey'in yolladığı tanınmış âlimlerden Alâeddin-i Kastamonî tarafından karşılanmıştı.29 Şüphesiz bu durum onun bilim adamlarına verdiği değeri göstermektedir. Ahmed Eflâkî onu "Meliku'l-Umerâ ve'l-Ekâbir, Lâdik şehrinin emîri ve Çelebi'nin müridlerinden olan sayın dost Şucaeddîn İnanç Bey" olarak tanıtmaktadır.30 İbn Batuta'nın çağdaşı olan Şihâbeddîn Ömerî, Denizli hakkında bilgi verirken buranın sâhîbi olarak ondan bahseder.31

Beyliğin başında uzun süre kalması sebebiyle bir takım tarihçiler, gerçek kurucusu olmamasına rağmen bu beyliğin ismini onun adıyla anmaktadırlar. İktidarı döneminde, bütün tehlikelere rağmen beyliği ayakta tutmayı başarması onun iyi bir yönetici olduğunu göstermektedir.

İnanç Bey'den sonra beyliğin başına geçen oğlu Murad Bey hakkında bilgiler çok azdır. İbn Batûta, Denizli'yi ziyeret ettiği zaman, bu beyin şehrin dışında bahçeler içerisinde bulunan evine davet edilmiş ve bir gün misafir kalmıştı.32 Adını ve varlığını bu suretle öğrendiğimiz Murad Bey, ölüm tarihini kesin olarak bilmediğimiz babası İnanç Bey'den sonra muhtemelen 1335-40 yılları arasında beyliğin başına geçmişti. Onun hayatı ve beylik dönemi hakkında başkaca bilgiye sahip değiliz. Mezarı Denizli'de, Devlet Hastahanesi civarında olup, halk tarafından Murad Baba olarak tanınmış ve ziyaret makamı olmuştur. Mezarı, üzerinde âyet-i kerîmeler bulunan dört tane mermerden meydana gelmektedir.33

Murad Bey'in emriyle yazılan Milli Kütüphane No.754'de kayıtlı bir Fâtiha ve İhlâs tefsiri vardır. Bu tefsirin mukaddimesinde birtakım övgülerden sonra: "Hudâvendigâr-i Â'lemiyân Pişt Penâh-i İslâmiyân Husrev-i Kâmkârî Kâmrân Menba'i'l-Cevad ve'l-Fazl ve'l-İhsân Bedru'l-İslâm Nûru'l-Mille ve'l-Âmân Melcei Za'fi Ehli İslâm Çelebi Murad Arslan b. İnanç Beg" şeklinde onun ünvan ve lâkablarını belirten ibare bulunmaktadır.34 Murad Bey'e ait Lâdik'te basılan, fakat tarihleri belirsiz üç sikke ile yine Lâdik baskılı, tarihsiz gümüş bir sikke mevcuttur.35 Muhtemelen 1360'lara kadar iktidarda kalmıştır. Onun beyliği döneminde, 751/1350 tarihinde bütün Batı Anadolu'daki uç beylikleri gibi Denizli Beyliği'nin de Toga Timur Han'a tâbi oldukları ve vergi verdikleri anlaşılmaktadır.36

IV. Lâdik Beyliği'nin Çöküşü

Beyliğin bilinen son yöneticisi Murad Bey'in oğlu İshak Bey olmuştur. Onun iktidarı hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Bu zamanda yaşanan siyasî olayları da tam olarak bilemiyoruz. Yalnız, belli bir zaman içerisinde, muhtemelen Moğol hâkimiyetinin bittiği 1357 yılından 1381 yılına kadar geçen 24 yıllık bir zaman diliminde Germiyanoğulları Beyliği'nin hâkimiyet döneminin yaşandığını söylememiz mümkündür.

Germiyanoğlu Süleyman Şah (1361-1387), 1366 yılında yaşanan büyük depremden dolayı harap olan Denizli Ulu Câmii'ni onartmış ve kuzey kapısının sol tarafına Muharrem 770/Ağustos-Eylül 1368 tarihli bir kitâbe koydurmuştu. 1920 tarihinde yapılan en son onarım sırasında bu kitâbenin üzeri sıva ile örtülmüştü.37 Bunun dışında, Süleyman Şah'a ait tarihsiz bir sikkenin Lâdik'te basılmış olduğunu görmekteyiz.38 Ayrıca, II. Yakub Bey'in yaptırdığı medrese kompleksinin 817/1414 yılına ait taş vakfiyesinden öğrendiğimize göre, buranın gelirleri için vakfedilen yerler arasında Süleyman Şah'ın kendi mülkü olan Denizli'nin Çivril kazasına ait köylerden Şeyhlüce de bulunmaktadır.39 Yine vakıf olarak gösterilen yerler arasında Denizli'deki Kadı Hamamı da bulunmaktadır ki, bu hamam Süleyman Şah tarafından Sultan Hatun adlı kızına bırakılmış ve onun şahsi mülkü olmuştu.40

Bütün bu delillere bakarak, Denizli'nin Süleyman Şah devrinde Germiyanoğulları'nın işgali altında olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Süleyman Şah, Karamanoğullarının baskısından bunalarak, Osmanlıların desteğini sağlamak amacıyla kızını Yıldırım Bayezid ile evlendirmiş ve beyliğin kuzey-batısındaki Kütahya Simav, Emet ve Tavşanlı'yı çeyiz olarak bırakıp, kendisi de her şeyden elini eteğini çekerek Kula'da inziva hayatı yaşamağa başlamıştı (1381).41 Yıldırım Bayezid, kendisine verilen yerlerin valisi olarak bu bölgeyi Osmanlı Devleti'ne bağlarken, bir yandan da tabir caiz ise, kendisini emekliye ayıran kayınpederinin bıraktığı boşluğu doldurarak, bütün Germiyan Beyliği'nin savunmasını üstlenmişti. Yani, beyliğin idaresi bir yerde onun kontrolü altına girmiş gibi idi. Bu durumda Denizli, Osmanlıların tâbiyetine geçmiş bulunmaktaydı. Bunun en büyük delili de, Yıldırım Bayezid'in 1390 yılında Batı Anadolu'daki beylikler üzerine yaptığı büyük harekâtın Denizli'yi etkilememesidir. Sultan Bayezid, kendisine tâbi olan İshak Bey'e dokunmamış, onun eski statüsünü devam ettirmesine müsaade etmişti.42

20 yılı aşkın bir süre Osmanlılara tâbi olduktan sonra, 1402'deki Ankara bozgunuyla birlikte şehrin yönetimi el değiştirmişti. Zira, Timur, Batı Anadolu'yu işgal ederken Milas ve Ayasuluğ'dan sonra Denizli'ye de uğramış, burasını çok sevdiği için şehre saldırmamış, sadece 'aman malı' ile yetinmişti.43 Timur, şehri muhtemelen Germiyanoğlu II. Yakup Bey'e bırakmıştı (1403). Böylece beylik fiilen sona erdi. Bu tarihten itibaren, 1429 yılında Osmanlı topraklarına katılıncaya kadar Germiyanoğulları'nın Denizli'deki 26 yıl süren son hâkimiyet dönemi başladı.

Denizli, 1520 tarihli Kütahya tapu tahrir defterine göre Kütahya sancağına bağlı kazalardan birisi olarak gösterilmektedir.44 1530 tarihli icmâl muhasebe defterinde Lâzkiye kazasının vakıflarına baktığımız zaman, Denizli'nin, Kütahya Livası'na bağlı bir kaza olduğu belirtilmektedir.45 Bu durum, şehrin Germiyanoğulları Beyliği'nin elinde iken Osmanlı topraklarına katıldığının açık delilidir. Çevresindeki bazı kazaları daha önceden Hamidoğulları (Asi Karaağaç) ile Menteşeoğulları (Tavas) hâkimiyetine geçmişlerdi.

İshak Bey'e ait dört tane gümüş sikke bilinmektedir: Birincisi 762/1360-61 tarihlidir; ikincisinin tarihi belli değildir;46 üçüncüsü Lâdik'te basılmıştır ve tarihi siliktir;47 dördüncüsü ise, basıldığı yer ve tarihi belli değildir.48

İshak Bey, bilimi ve bilim adamlarını koruyan, kendisi de eser yazmış bir Türk beyiydi. 792/1389-90 tarihinde, Gerede'deki Argıt Dağı'nı gezerek, orada bulunan otları tespit edip, hangi hastalıkların iyileştirilmesi için, nasıl kullanılması gerektiğine dair kaleme aldığı, tıp bilimlerini ihtiva eden "Edviye-i Mufrede" veya "Muntehab-i Şifâ-i Tıbb" adlı eseri, Osmanlı devrinde bu konuda yazılmış ilk eser olma hüviyetini korumaktadır.49 Aynı zamanda onun eser verebilecek kadar iyi bir tabib olduğu gerçeğini de ortaya koymaktadır. Kendi adına yaptırdığı İshak Bey Medresesi vardır.50 Ayrıca bu dönemde yazılan bir takım Kur'an tefsirleri de, yukarıda belirtilenlerle birlikte, dönemin ilmî yapısını ortaya koymaktadır.

V. Lâdik Beyliği'nde Sosyo-Ekonomik ve Dînî Hayat

Denizli ve çevresinde yaşayan Türkmenler ilk zamanlarda Bizans topraklarına devamlı akınlar yaparak tahribat ve yağmalarda bulunduktan sonra ele geçirdikleri esirleri para karşılığı satmaktaydılar. Bunun dışında ticaretle de meşgul olmaktaydılar ki, sattıkları arasında öteden beri yapa geldikleri kilimler ve ormanlardan elde ettikleri keresteler başta gelmekteydi. Bu ihraç mamulleri Mısır'a kadar uzayan dış pazarlara gönderilmekteydi.51

İbn Batuta'nın anlattığına göre, Denizli 14. yüzyıl Anadolusu'ndaki en güzel ve büyük şehirlerden birisidir. İçerisinde Cuma namazı da kılınabilecek kadar büyük 7 tane câmii, güzel çarşıları bulunmaktadır. Şehir bağlık, bahçeliklerle doludur ve bunları sulayan akarsular ile su kaynakları vardır. Son derece kaliteli pamuk yetiştirilmekte ve bununla, şehrin adıyla anılan, dünyada eşi bulunmayan altın işlemeli pamuklu kumaşlar dokunmaktadır. Şehirde Rum ahali de bulunmakta ve özellikle bunların kadınları çeşitli zenaat kollarında çalışmaktadırlar. Mevlevîlik diğer uç beyliklerinde

olduğu gibi burada da son derece yaygındır ve bir çok tekke ve zaviyeler bulunmaktadır.52 Mevlevîliğin yaygınlaştırılmasında Mevlâna'nın oğlu Ulu Arif Çelebi ve diğer dervişlerin bölgeye sık sık gelerek halk arasında yaptıkları çalışmalar etkili olmuştur. Eflâkî bu konuda bir çok olay anlatmaktadır.

Şihâbeddîn Ömerî de Denizli hakkında İbn Batûta'nın anlattıklarına benzer bilgiler vermekle birlikte bazı teferruatları da anlatmaktadır. Bu seyyaha göre, Denizli'nin suları bol, geniş bir ovası bulunmakta ve tamamen bağ, bahçe ve çiftliklerle kaplı durumdadır. Buralarda bol ve çeşitli meyveler üretilmektedir. Özellikle çekirdeksiz narı meşhurdur ve bununla pekmez ve bir cins şarap yapılmaktadır. Bunun yanında üzüm şarabının da yapıldığını kaydetmektedir. Büyük bir ihtimalle bu içkilerin yapılışı ve kullanımı Rumlardan öğrenilmiş ve yaygınlaşmıştır. Şihâbeddîn Ömerî, beyliğin Denizli'den başka bir şehrinin ve kasabasının olmadığını, bununla birlikte çevresinde yaklaşık 400 civarında köy ve çiftliğin bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca, şehrin beyinin halka karşı çok adil davrandığı ve onların refahı için çalıştığını da kaydetmekte ve bu beyin atlı ve yaya olarak on bin askerlik bir orduya sâhîp olduğunu bildirerek, Lâdik Beyliği'nin küçümsenmeyecek bir beylik olduğunu ispat etmektedir.53

1394-1427 yılları arasında başta Türkiye olmak üzere Doğu'da bir çok yerleri gezip, gören Alman Johannes Schiltberger "Tuna ile deniz arasında gördüğü memleketler" hakkında bilgi verirken Denizli ve çevresinin bereketli topraklara sahip bir şehir olduğunu beyan eder.54

17. yüzyıl seyyahlarından Evliyâ Çelebi de bu şehre gelmiş ve gördüklerini kaydetmiştir. Bu seyyah, şehrin çevresinin sular ve göllerle kaplı ve yirmi bin dolayında su kaynağına sahip olduğunu belirtmektedir. Ona göre, bu şehrin pamuğu, pamuk ipliği ve ince sadelik bezi meşhur olup, bunlar Anadolu'ya ihraç edilirler. Denizli halkının geçim kaynağı bu bez dokumacılığıdır. Yine burada bir takım Türkmen dervişlerinin mezarları bulunmaktadır ki, İbn Batûta Denizli'ye geldiğinde bunlardan bazılarıyla karşılaşmış ve isimlerini de zikretmiştir: Ak Sinan Sultan, Ahî Sultan, Karacaoğlan Sultan, Hızırlık Sultan, Ahî Orhan Sultan ve İmâm Sultan.55 Yine Evliyâ Çelebi'nin anlatığına göre, şer'iyye sicilinde Denizli'nin 10.070 bahçesi ve voyvoda defterine kayıtlı 7.000 dönüm bağı bulunmaktadır.56

Evliyâ Çelebi şehrin kazaları ve kasabaları hakkında da bilgi verirken 485 haneli Âşıklı kazasının bir Türkistan şehri olduğunu, 600 haneli Dikler kasabasında da Türkistan köylerinin bulunduğunu belirtir.57

Dinî hayatta Mevlevîlik özellikle beyler ve üst tabakalar arasında yaygınlaşmıştı. Âhîlik teşkilâtı da varlığını bütün canlılığı ile muhafaza etmekteydi. İbn Batûta, Denizli'de kaldığı süre içerisinde şahit olduğu bir Ramazan bayramı törenlerini anlatırken Türkmenlerin yaşayış ve an'aneleri hakkında değerli bilgiler de vermektedir. Buna göre, bayram namazı kılınmadan önce İnanç Bey, askerleri ve âhîler silahlarını kuşanmış bir vaziyette davul, zurna ve borular eşliğinde kabristana gitmişler, burada kurbanlar kesilmiş ve etleri fakir halka dağıtılmıştı. Bundan sonra mezarlıktan ayrılarak hep birlikte mescide varılmış ve bayram namazı kılınmıştı. Namazın bitiminde ise yine hep beraber İnanç Bey'in

konağına gidilmiş ve burada fakirler ve düşkünler için ayrı, şeyhler ve âhîler için de ayrı kurulan sofralarda mükellef bir ziyafet verilmiş, konağın kapısına gelen herkesin karnı doyurulmuştu.58

Lâdik Beyliği, Batı Anadolu'daki çağdaşları gibi "Gazi Türk Beyliği" idi. Kurulduğu andan itibaren bu karakterini muhafaza etmişti. Dolayısıyla da futuvvet ilkesine sıkı sıkıya bağlıydı.

14. yüzyılda yaşamış olan Şihâbeddîn Ömerî de Anadolu ve Türkmenlerin ekonomik hayatları hakkında değerli bilgiler vermektedir. Bu seyyahın bildirdiğine göre, günümüzde olduğu gibi o zamanlarda da Anadolu meyve ve sebzelerin her çeşidinin bol yetiştirildiği bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyük ve küçük baş hayvanların, özellikle de at ve koyunların fazlalığı, bunlardan elde edilen et ve süt mamullerinin bol ve ucuz olduğu belirtilmekte, koyunların Suriye, İran ve Irak'a ihraç edildiğinden bahsedilmektedir. Ömerî, Anadolu'da hayatın çok ucuz olduğunu belirterek, bunun sebebini alınan vergilerin az olması, helâl kazancın çokluğu, ticaretin yaygın ve bölgenin denizlerle çevrili olmasına bağlamaktadır. Ayrıca hububatın değerinin Suriye ve Mısır'dakinden daha ucuz olduğunu, oldukça uzun ve sert geçen kışa hazırlık için yaz aylarından itibaren tike, sucuk gibi dayanıklı yiyecekler ile bir takım içecekler başta olmak üzere, geniş hazırlıkların yapıldığını vurgulamaktadır.59

VI. Lâdik Beyliği'nden Günümüze Ulaşan Eserler

Bugün Denizli'de, incelediğimiz dönemden kalma başlıca yapılar arasında Yediler Türbesi önemli yer tutar. İlbadı Mahallesi kenarındaki büyük mezarlığın civarında bir çatı altında bulunmakta olup, İnanç beylerine ait yedi mezardan ibarettir. Ayrıca eski Denizli kabristanında Türklerin bu bölgeyi ele geçirdikleri tarihten itibaren yaptıkları savaşlarda şehit düşen Türk komutan ve beylerinin mezarları da bulunmaktadır.60

Bu dönemden kalan eserler arasında, Çardak ilçesi yakınlarında yol kenarında bulunan Han-Âbâd Kervansarayı da önemli bir yer tutar. Bu kervansaray Denizli-Afyon yolu üzerinde bulunan ve Lâdik Beyliği'nden az önce yapıldığı anlaşılan Ak-han Kervansarayı'na çok benzemektedir. Bölme kesimleri balık, öküz ve insan kabartmaları ile süslenmiştir. Bir ara Honaz emîrliğinde bulunmuş Esededdîn Ayaz adlı tanınmış bir zengin tarafından 1299 yılında inşa edilmiştir.61

Evliyâ Çelebi'nin bildirdiğine göre, Denizli'deki Yeni Câmîi kıble kapısı üzerinde: "Fî eyyâmi's-sultâni'l-a'zam Gıyâsu'd-dunyâ ve'd-dîn Keyhusrev b. Kılıç Arslan halledallahu Mulkehu seneti seb'în ve seb'a miye."62 ibaresi yazılıdır. Burada bahsi geçen hükümdar ancak III. Gıyâseddîn Keyhusrev olabilir ve 663-681/1265-1282 yıllarında tahtta kalmıştır. 770/1368-69 yılı belirtilmektedir ki, bu tarihten çok önce Selçuklu Devleti zaten fiilen ortadan kalkmış durumdaydı. Ya müellifin veya müstensihin hatası sonucu sittemiye yerine seb'amiye yazılmış olmalıdır. 670/1271-72 tarihi gerçeklere uygundur. Bu durumda ise, yukarıdaki tarihte Denizli'de Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetinin devam ettiği gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bu tarihte beyliğin başında Ali Bey bulunmaktadır.

Dolayısıyla, onun gerek Moğol ve gerekse de çevresinde bulunan beyliklerin baskısı sonucunda güçlü taraf olan Moğol destekli Selçuklu Devleti'nin yüksek hâkimiyetini kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Selçuklulara tâbi olunduğu döneme ait bir eser de Denizli'nin Kayalık Mahallesi'nde bulunan Müftü Câmîi olup, buranın dışında son cemaat yerinde duvara konulmuş bulunan bir kitâbede iki uzun satırla yazılarak belirtildiğine göre, mescidin III. Gıyâseddîn Keyhusrev (1265-1282) devrinde yapıldığı anlaşılmaktadır.63 Bu devir Ali Bey'in beyliğin başında bulunduğu devirdir. Dolayısıyla, yukarıda belirttiğimiz üzere onun iktidarda bulunduğu yılların Selçuklulara tâbi olunan bir dönem olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Yine Evliyâ Çelebi'ye göre, 17. yüzyılda şehrin kalesi içerisinde minaresiz bir câmî, kale dışında Ulu Câmî, Saray Cuması Câmîi, Tabaklar Câmîi, Çömlekçiler Câmîi oldukça meşhurdur. Bu câmilerin dışında 37 mescid, 7 medrese, bir dâru'l-hadis, 7 mektep, 17 tane de tekke bulunmaktadır. Şüphesiz bu eserlerin bir kısmı Lâdik Beyliği ve Selçuklular döneminden kalmış olmalıdır. Ulu Câmi önünde Âhî Duman Baba, Ak Sinan, Kara Oğlan Baba Sultan, Cem Baba Sultan tekkeleri meşhurdur.64 Bunlardan Âhî Sinan ve Âhî Duman, İbn Batûta Denizli'ye varınca onu zâviyelerinde misafir etmek için birbirleriyle yarışan âhîlerdir.65 Ayrıca 6 tane meşhur hamam vardır ki bunlar Hoca Ömer, Alaca, Küçüğen Oğlu, Yeni Hamam, Tabakhane ve Şengül hamamlarıdır.66 Bunlardan Hoca Ömer Hamamı, Eflâkî'nin eserinde Lâdik Beyliği döneminde yapılmış bir yapı olarak geçmektedir.67

VII. Lâdik Beylerinin Soy Ağacı

Mehmet Bey (1261-1262)

|

|

|

Ali Bey (Mehmet Bey'in Damadı) (1262-1278)

| |

| |

| |

Şucâeddîn İnanç Bey Togan Paşa

(1291-1335’ten sonra) (1270 -1330’lar)

____

|

|

|

Murad Bey (1335’ten sonra-1360’tan önce)

____

|

|

|

İshak Bey (1360’dan önce-1390’dan sonra)

1 İbn Said, Kitâbu’l-Coğrafya, Nşr. İ. el-Arabî, Beyrut, 1970, 194; F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları, İstanbul, 1980, 161-162; ayn. mlf., “Anadolu’da Moğollar”, SAD, I, 47; P. Wittek, Menteşe Beyliği, Trk. tr. O. Ş. Gökyay, Ankara, 1986, 1-2; Cl. Cahen, “İbn Said sur l’Asie Mineure Seldjuqide”, TAD, VI/10-11 (1968), 42 vd. XIII. yüzyılın başından itibaren Türkler ve Bizanslılar arasında el değiştiren Denizli, 655/1257 tarihinde Selçuklu Devleti’nin hüküm sürdüğü beldelerin arasında gösterilmektedir (bkz. Bedreddin Aynî, İkdu’l-Cumân fî Târihi Ehli’z-Zemân, Nşr. M. Muhammed Emîn, Kahire, 1987, I, 152).

2 Aksarayî, Musâmeretu’l-Ahbâr, Nşr. O. Turan, Ankara, 1944, 66; Trk. tr. Mürsel Öztürk, Ankara, 2000, 50; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul, 1984, 515.

3 Cl. Cahen, “Notes pour l’histoire des Turcomans d’Asie Mineure au XIII. Siécle”, JA, CCXXXIX/3 (1951), 239.

4 Bedreddin Aynî, I, 321-322; F. Sümer, a.g.m., 48.

5 Muhammed el-Yûnînî, Zeyli Mir’atu’z-Zeman, Haydarabad, 1955, II, 113-114.

6 Ahmed Eflâkî, Menâkibu’l-A’rifîn, Trk. tr. T. Yazıcı, Âriflerin Menkıbeleri, İstanbul, 1995, I, 717-718.

7 Aksarayî, 71; Trk. tr. 53.

8 Reşîdeddîn, Muketebât, Nşr. M. Şafî, Lahore, 1948, 273-278.

9 Aksarayî, a.g.y.; Bedreddin Aynî, a.g.e., I, 322; O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul, 1980, 303; F. Sümer, a.g.m., 48-49.

10 Aksarayî, 132; Trk. tr. 103.

11 A.g.e., II, 238-239; Aksarayî, a.g.y.; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 517; F. Sümer, a.g.m., 49; Âlî, "İnanç Oğulları", TTEM, X/87 (1341), 256. Aksarayî, Ali Bey ve adamlarının hemen orada öldürülerek cezalandırıldıklarını kaydediyorsa da, İbn Bîbî'nin onun tutuklanarak Karâhîsar kalesine hapsedildiği yolundaki haberi daha doğru olarak gözükmektedir.

12 C. Cahen bu beyliğin 1175 yılı civarında Selçuklular tarafından Orta Anadolu'dan batıya göç ettirilerek Kütahya ve çevresine yerleştirildikleri kanaatindedir (Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, İstanbul, 1984, 299). M. Çetin Varlık bu konuda kesin bir tarih vermemekle birlikte 1277'den önce Batı Anadolu'ya geldiklerinde hem fikirdir (Germiyan-Oğulları Tarihi (1300-1429), Ankara, 1974, 24). F Sümer ise, 1258-60 yılları civarında Moğol baskısı sonucu Kütahya bölgesine göç ettikleri inancındadır (a.g.m., 47).

13 Anonim Tevârih-i Âli Selçuk, Nşr ve Trk. tr. F. N. Uzluk, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III, Ankara, 1952, 48-49.

14 Anonim Tevârih-i Âli Selçuk, 49-50; M. Ferit, M. Mesut, Selçuklu Veziri Sâhip Ata İle Oğullarının Hayatı ve Eserleri, İstanbul, 1934, 128 vd.

15 Anonim Tevârih-i Âli Selçuk, 59-63; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, Trk. tr. Ö. R. Doğrul, Ankara, 1987, II, 638-639; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 604-605; C. Cahen, a.g.e., 191; T. Baykara, Denizli Tarihi, II. Kısım 1070-1429, İstanbul, 1969, 36; M. Ferit, M. Mesut, a.g.e., 129.

16 İbn Batûta, Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Garâi'bi'l-Emsâr ve A'câi'bi'l-Esfâr, Beyrut (Tarihsiz), I, 223.

17 Nikephoros Gregoras, I, 214'den naklen P. Wittek, a.g.e., 17, not: 42. Burada Pamphilia (Denizli) ismi geçmemektedir. Halbuki İslâmi kaynaklarda bu sarih olarak belirtilmektedir.

18 Reşîdeddîn, a.g.e., 183-207; Z. V. Togan, "Reşideddin'in mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve medenî hayatına ait kayıtlar", İFM, XV/1-4 (1953-54), 40-41.

19 Reşîdeddîn, a.g.e., 15-18.

20 A.g.e., 186-208.

21 Aksarayî, 310-312; Trk. tr., 250-252.

22 Timurtaş, Mevlevî dergâhının başında bulunan Çelebi Şemseddîn Emîr Âbid'i de tehditlerle, arzusu hilafına uç beylerine göndererek, kendisine itaat etmeleri için onlarla görüşmesini istemişti. Çelebi, Türkmen beyliklerini dolaşıp, Konya'ya döndüğü zaman, Timurtaş'ın kaçtığını öğrenmiş ve sevinmişti (Ahmed Eflâkî, a.g.e., Trk. tr. II, 576-579).

23 T. Baykara, "Denizli'de yeni bulunan iki kitâbe", Belleten, XXXIII/130 (Nisan 1969), 159-162. Bu kitâbeden anlaşıldığına göre, Timurtaş'ın isteği doğrultusunda hereket ettiği anlaşılan Umur Bey, Denizli halkına bedreka vergisinin (kervan ve yolların muhafızları olan "bedrekaciyân" için alınıyordu) kaldırıldığını bildirmektedir.

24 Aksarayî, 321-325; Trk. tr. 345-354; Anonim Tevârih-i Âli Selçuk, 67, 68; Ebî'l-Fidâ, el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer, Nşr. Mahmûd Dayyûb, Beyrut, 1997, II, 440, 444 vd., 447; O. Turan, a.g.e., 645-650; B. Spuler, İran Moğolları, Trk. tr. C. Köprülü, Ankara, 1987, 136-141.

25 İ. H. Uzunçarşılı, Kitâbeler II, İstanbul, 1929, 198; Ahmed Tevhid, "Denizli (Lâdîk) Emâreti", TOEM, III/13 (1 Nisan 1328), 811.

26 Ahmed Eflâkî, Trk. tr. II, 458.

27 A.g.e., II, 535. Burada adı geçen Çelebi Mehmed Bey'in İnanç Bey ile akrabalığı olabilir. Nitekim, Fuat Köprülü de aynı düşünceyi dile getirmektedir (bak. F. Köprülü, "Anadolu Beylikleri tarihine aid notlar", TM, II, İstanbul, 1928, 13).

28 İbn Batûta, a.g.y.; Ahmed Eflâkî, Trk. tr. II, 464.

29 İbn Batûta, a.g.y.

30 Ahmed Eflâkî, Trk. tr. II, 458.

31 Şihâbeddîn Ömerî, 37-38.

32 İbn Batûta, a.g.y.

33 İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devlertleri, Ankara, 1988, 57.

34 A.g.e., 56; ayn. mlf., Kitâbeler II, 201; F. Köprülü, a.g.y.

35 Ahmed Tevhid, a.g.m., 812; İ. Artuk, C. Artuk, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu, İstanbul, 1971, I, 440.

36 Abdullah b. Muhammed b. Giâ, Kitâbu fi'l-Hisâb, Ayasofya Ktp., No. 2756, 93a'dan naklen Z. V. Togan, "Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti", THİTM, I, 33.

37 F. Köprülü, a.g.y.; O. Turan, İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler, Ankara, 1984, 72, 73; İ. H. Uzunçarşılı, Kitâbeler, II, 203-204; M. Çetin Varlık, a.g.e., 53.

38 M. Ç. Varlık, a.g.e., 142.

39 A.g.e., 113.

40 A.g.e., 114.

41 A.g.e., 61-63.

42 Dukas, Bizans Tarihi, Trk. tr. V. Mirmiroğlu, İstanbul, 1956, 8. Bu Bizans müverrihi, Bayezid'in Kütahya'yı ele geçirdikten sonra orada hâkim olan Germiyan Beyini Bursa'ya gönderdiğini, oradan Denizli'ye, daha sonra da Ayasuluğ'a yöneldiğini, burayı da zaptettikten sonra Aydınoğlu İsa Bey'i esir ederek İznik'e sürgüne gönderdiğini belirtmektedir. Dikkat edilirse, Germiyan ve Aydınoğulları toprakları ele geçirildikten sonra ülkelerinin Osmanlı topraklarına dahil edilmesinin nişanesi olarak beyleri sürgüne gönderilmişlerdir. Oysa, Denizli'yi zaptettiği ve bunun nişanesi olarak da İshak Bey'in sürgüne gönderildiği burada belirtilmemiştir. Denizli'ye uğrama olayı, İshak Bey'in tâbiyetini daha da güçlendirmek için metbû hükümdar tarafından yapılmış bir ziyaretten başka bir şey olmasa gerektir. Bu durum, 1381 yılından itibaren İshak Bey'in Osmanlılara tâbi olduğuna ilişkin tezimizin doğruluğunu göstermeğe yeterli olacaktır.

43 Dukas, a.g.e., 46-47; Nizâmeddîn Şâmî, Zafernâme, Trk. tr. N. Lugal, Ankara, 1987, 316; Neşrî, Kitâb-ı Cihan Numâ, Nşr. F. R. Unat, M. A. Köymen, Ankara, 1995, I, 355-356; Oruç b. Adil, Oruç Bey Tarihi, Nşr. N. Atsız, İstanbul, (Tarihsiz), 62, 64; Müneccimbaşı Ahmed Dede Efendi, Sahâifu'l-Ahbâr fî Vekâyii'l-A'sâr, Trk. tr. İ. Erünsal, İstanbul, (Tarihsiz), I, 148. Tarihçiler Timur'un Denizli topraklarını kendi beyine teslim ettiğine dair her hangi bir bilgi vermemektedirler. Bu durum, beyliğin sona erdiğini ve topraklarının Germiyan Beyliği'ne bırakıldığını gösteren önemli bir delildir.

44 T. Gökçe, a.g.e., 49-50.

45 A.g.e., 399-400.

46 Ahmed Tevhid, a.g.m. 812-813; İ. H. Uzunçarşılı, Beylikler, a.g.y.

47 Tahsin Saatçi, "Develi definesi", Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1998 Yıllığı, Ankara, 1999, 286.

48 İ. Artuk, C. Artuk, a.g.e., I, 441.

49 İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, 212; A. Adnana Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul, 1982, 20; O. Ş. Uludağ, Bir Buçuk Asırlık Türk Tabâbet Tarihi, İstanbul, 1925, 1. Millet Ktp.

Tıp No. 109'da kayıtlı bulunan bu eser, 1390 yılında İshak Bey'in hayatta olduğu gerçeğini de ortaya çıkarmaktadır.

50 T. Gökçe, XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazâsı, Ankara, 2000, 131. 1512-13 yıllarında İnanç Bey Medresesi adıyla kayıtlı olan bu medresenin vakıf geliri 1530'larda 4. 680 akçe idi.

51 İbn Said, a.g.y.

52 İbn Batûta, I, 222-223.

53 Şihâbeddîn Ömerî, a.g.y.

54 Johannes Schiltberger, Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427), Trk. tr. Turgut Akpınar, İstanbul, 1995, 101.

55 Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme, Nşr. Z. Danışman, İstanbul, 1971, XIII, 130-132.

56 A.g.e., XIII, 131.

57 A.g.e., XIII, 132. XVI.

58 İbn Batûta, I, 222.

59 Şihâbeddîn Ömerî, 19-20.

60 Denizli İl Yıllığı (1967), Ankara, 1968, 209.

61 A.g.e., 208.

62 Evliyâ Çelebi, XIII, 131.

63 İ. H. Uzunçarşılı, Kitâbeler II, 196.

64 A.g.y. Bunlara şu câmîleri de eklememiz mümkündür: Kurşunlu Câmîi, Hacı Hüssam Mescîdi, Sûfî-hâne Mescîdi ve Tatar Mahallesi Mescîdi (Bkz. T. Gökçe, a.g.e., 116-124). Bunların dışında şu zâviyeleri de ekleyebiliriz: Ahî Alâeddîn Zâviyesi, Ahî Paşa Zâviyesi, Emirce Zâviyesi, Hızır İlyas Zâviyesi, Sûfî-hâne Zâviyesi ve Mevlevî-hâne (a.g.e., 126-130).

65 İbn Batûta, I, 198.

66 Evliyâ Çelebi, a.g.y.

67 Ahmed Eflâkî, Trk. tr. II, 535.

Eşrefoğulları Beyliği / Doç. Dr. Ahmet Şimşirgil [s.771-773]

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

XIII. Asrın Sonlarına Doğru Beyşehir ve Seydişehir Civarında Kurulmuş Bir Türk Beyliği

eyliğin kurucusu Seyfeddin Süleyman Bey, Türkiye Selçuklularının uç beylerinden idi. Süleyman Bey gerek Anadolu'daki Moğol tahakkümünden gerekse 1277 ve 1282 yılarında Karaman ve Menteşe Türkmenlerinin Konya'ya saldırılarından faydalanarak bulunduğu Gorgorum ve çevresinde nüfuzunu artırmaya başlamıştır.

Bu sırada Türkiye Selçuklu Devleti içerisinde taht kavgaları ülkenin birlik ve bütünlüğünü tehlikeye düşürecek bir hal almıştı. Nitekim Selçuklu Sultanı III. Gıyaseddin Keyhüsrev, İlhanlı sultanı tarafından öldürülmüş (1284) ve yerine II. Gıyaseddin Mesud geçmişti. Ancak öldürülen sultanın annesi, Gıyaseddin Mesud'un hükümdarlığına itiraz ederek devletin topraklarından iki torununa da pay verilmesini istedi. Bu maksatla da Karamanoğulları ile Eşrefoğullarından yardım isteyerek onları Konya'ya çağırdı. Yapılan anlaşmaya göre, beylerbeyliği Karamanoğlu'na, saltanat naipliği ise Eşrefoğlu'na verilmişti.

Böylece Karamanoğlu ile Eşrefoğlu'nun yardımları neticesinde bu iki şehzade 15 Mayıs 1285'te tahta çıktılar.1 Ancak bu gelişmeleri dikkatle takip eden Sultan Mesud, tahminen şehzadelerin tahta çıkarılmasından bir ay sonra Has Balaban komutasında kuvvetli bir orduyu Konya üzerine gönderdi. Has Balaban'a karşı koyamayacaklarını anlayan Eşrefoğulları, merkezleri Gorgorum'a çekilerek Mesud'a karşı cephe aldılar.

1288 yılı başlarında Selçuklu-Moğol kuvvetleri Tarsus'u zapteden Karamanlılar üzerine yürüyünce bu beyliğin müttefiki olan Eşrefoğlu Süleyman Bey de Ilgın'a saldırdı. Öldürttüğü muhafızların başını Konya'ya gönderdi. Ancak Sultan II. Mesud'un bir intikam seferinden çekinen Süleyman Bey çok geçmeden anlaşma yollarını araştırmaya başladı. Sultan Mesud'un oluru üzerine bizzat Konya'ya gelerek itaatini arz etti.2

Süleyman Bey işte bu tarihten sonra beyliğinin merkezini Gorgorum'dan Beyşehir'e taşıdı. Burada kısa bir süre içerisinde güzel ve sağlam bir kale inşa ettirdi. Kalenin 687 (1288) tarihli kitabesinden Süleyman Bey'in "emir-i kebir-i muazzam" unvanını kullandığı ve babasının adının Eşref olduğu anlaşılmaktadır.3 Beyşehir bundan sonra, kalenin banisinin adıyla Süleymanşehri diye de şöhret bulmuştur.

Öte yandan Sultan II. Mesud, Eşrefoğulları ile dostluğunu artırmak düşüncesindeydi. Bu maksatla kardeşi Rükneddin Geyümers'i Süleyman Bey'in kızı Gülcemal ile evlendirmek istedi. Ancak görüşmelerde bulunmak üzere Beyşehir'e giden Geyümers, Eşrefoğlu tarafından tutuklandı. Bu duruma son derece sinirlenen II. Mesud büyük bir kuvvetle harekete geçti. Müttefiki Seyfeddin

Süleyman Bey'in zor durumda kalacağını gören Karamanoğlu Güneri Bey'in devreye girmesiyle muhtemel bir savaş önlendi. Süleyman Bey de Geyümers'i serbest bıraktı.4

1291'de Argun Han'ın vefatıyla İlhanlı Devleti tahtına Geyhatu geçti. Bu durum yıllardır ağır vergiler ve baskılardan bunalan Uç Türkmenlerinin bağımsız hareketlere başlamasına yol açtı. Anadolu'da birliği tesis etmek isteyen Karamanoğulları, Eşrefoğulları topraklarına saldırdı ise de hiç ummadıkları bir direnişle karşılaştılar ve başarısız olarak geri çekildiler. Özellikle Karamanlıların çıkardıkları karışıklıkları önleyemeyen Sultan II. Mesud, yeni İlhanlı Hükümdarı Geyhatu'yu Anadolu'ya çağırmak zorunda kaldı. Büyük bir orduyla Anadolu'ya gelen Geyhatu, Larende ve Ereğli gibi Karaman şehirlerinin yanı sıra Eşrefoğulları ülkesinde de yağma, tahrip ve katliamlarda bulundu.5

Geyhatu Han'ın Haziran 1292'de Tebriz'e dönmesinden sonra Selçuklu Devleti yeni bir karışıklığın içerisinde kaldı. Zira Sultan Mesud'un kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan saltanat iddiasıyla Kırım'dan geçerek Anadolu topraklarına girmişti. İlhanlıların son saldırısından büyük zarar gören Eşrefoğlu Süleyman Bey, bu defa Sultan Mesud'un yanında yer aldı. Neticede Selçuklu kuvvetleriyle birlikte hareket eden Eşrefoğulları, Kılıç Arslan'ı yakalayarak Viranşehir kalesine hapsettiler. Ancak bu defa da Karamanoğulları'ndan gelen baskıya dayanamayan Eşrefoğulları, Rükneddin Kılıç Arslan'ı serbest bıraktılar. Bu sebeple Sultan II. Mesud, Eşrefoğulları üzerine yürüyerek topraklarını yağmaladı (1292). Eşrefoğulları ise bu baskının intikamını almak üzere Selçuklu-Moğol ordusunun kuzeyde bulunan Türkmenleri te'dibe gitmesinden istifade ile Gavele kalesi ve çevresini zaptetti.6 Süleyman Bey kırk gün kadar elinde tuttuğu Gavele kalesini Geyhatu'dan çekindiği için boşaltarak Beyşehir'e döndü.

Türkiye Selçukluları tahtında yaşanan kavgalar ve Anadolu'da görevli Moğol valilerinin sık sık ayaklanarak karışıklıklar çıkarması Batı'daki Türk beyliklerini hızlı bir biçimde istiklallerini ilana götürüyordu. Nitekim diğer Türk beylikleri gibi Eşrefoğlu Seyfeddin Süleyman Bey de muhtemelen 1299 veya 1300'de istiklalini ilan etmiştir.

Seyfeddin Süleyman Bey'in saltanatı fazla uzun sürmemiş Ağustos 1302'de vefat ederek Beyşehir'de yaptırdığı Eşrefoğlu Camii'nin yanındaki türbesine defnedilmiştir.7

Süleyman Bey'in ömrü önce Türkiye Selçukluları safında Moğollara, sonra da bulunduğu mıntıkada Moğol-Selçuklu ve güçlü komşusu Karamanlılara karşı zorlu bir mücadele içerisinde geçmiştir. Babasının adına izafeten kurduğu beyliğin sınırlarını Beyşehir ve Gorgorum bölgesinden güneyde Seydişehir ve Bozkır'a, kuzeyde ise Doğanhisar ve Şarkikaraağaç'a kadar genişletmiştir. Yoğun siyasi olaylara rağmen imar faaliyetlerine de büyük önem vermiş ticaretin gelişmesi için çaba harcamıştır. Selçuklu ve Karaman gibi güçlü iki hasım devletin arasında kalması, Eşrefoğulları için en büyük talihsizliktir. Buna rağmen Süleyman Bey gerek Karamanlılar ve gerek Türkiye Selçuklularıyla mümkün oldukça dost geçinmeye çalışarak ülkesini baskınlardan uzak tutmaya gayret sarfetmiştir. Ancak kendisine yönelen tehditler ve baskınlar karşısında da pasif kalmayarak aktif mücadeleye

atılmış ve bölgede önemli roller üstlenmiştir. Bu itibarla Eşrefoğlu Süleyman Bey, komşularınca güçlü bir müttefik olarak her zaman aranan bir Türk beyi olmuştur.

Seyfeddin Süleyman Bey'in ölümü üzerine yerine büyük oğlu Mübarizüddin Mehmed Bey geçti. Mehmed Bey babasının kendisine bıraktığı ülkeyi büyütmeye çalıştı. Gelendost ve Yalvaç'ı zaptetti ise de çok geçmeden buraları son yıllarda güçlenen komşusu Hamidoğullarına devretmek zorunda kaldı.

1304'te Gazan Han'ın ölümü üzerine yerine geçen yeni İlhanlı Hükümdarı Muhammed Olcaytu, Anadolu'da hüküm süren başıbozukluğu düzeltmek için dayısı İrencin Noyan'ı bu bölgedeki askeri birliklerin başına getirmişti. İrencin Noyan, başta Aksaray ve Niksar yöreleri ve çevresi olmak üzere geçtiği yerlerde görülmemiş tahribatlarda bulundu ve halkı ağır vergilerle ezdi. Onun bu hareketleri Anadolu'yu bir kez daha kargaşalığa boğdu.8 Bu zulümlere karşı başkaldıran Karamanoğulları Konya'yı işgal ederken Eşrefoğlu Mehmed Bey de Ilgın ve Akşehir yöresini ele geçirdi.

Türkmen beylerinin bu girişimlerinden endişelenen Olcaytu Han onların kızgınlıklarını gidermek üzere İrencin'i geri çağırırken beylerbeyi Emir Çoban'ı üç tümen askerle Anadolu'ya gönderdi (1314). Ordugahını Karabük'te kuran Emir Çoban Bey bütün Türkmen beylerini huzuruna gelmeye ve itaate çağırdı. Bu davet üzerine diğer Türkmen beyleri gibi Eşrefoğlu Mehmed Bey de Emir Çoban'ın huzuruna giderek itaatini arz etti.9

Anadolu'da dirlik ve düzeni sağlayan Emir Çoban, 1315 baharında Tebriz'e dönmüştür. Ertesi yıl Olcaytu Muhammed'in ölümü üzerine (1316) yerine geçen Ebu Said Han zamanında Emir Çoban, İlhanlı Devleti'nin en kuvvetli kişisi durumuna geldi. Devletin eyaletlerini oğullarına pay ederken, Anadolu Genel Valiliği'ni de bir diğer oğlu Timurtaş'a verdi (1318). Ancak Anadolu Türk beyleri Timurtaş'ın valiliğini tanımayıp yeniden istiklallerini ilan ettiler.

Bu arada Eşrefoğlu Mehmed Bey de fırsattan istifade ile tekrar faaliyetlere girişmişti. Sultandağı, Çay, İshaklı ve Bolvadin'i alarak beyliğini daha da genişletti.10 Mehmed Bey tahminen 1320 yılında vefat etmiş ve yerine oğlu II. Süleyman Bey hükümdar olmuştur. Mehmed Bey'in Bolvadin'de yaptırmış olduğu Çarşı Camii kitabesinden "emirü'l-azam" unvanını ve "Mübarizüddin"lakabını kullandığı anlaşılmaktadır.11

II. Süleyman Bey tahta geçtiği sırada, İlhanlı Valisi Timurtaş'ın Anadolu Beylikleri üzerindeki şiddet ve te'dip hareketi devam ediyordu. Ayrıca o, tamamen bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmeye de başlamış bulunuyordu. Nitekim 1322'de kendi adına para bastırıp hutbe okutarak istiklalini ilan etti. Kendisinin ahir zamanda geleceği bildirilen Mehdi olduğunu (mehdi-i ahir zaman) söylüyordu.12 Bu arada Memlük sultanına elçi göndererek Ebu Said Han'ın hakimiyetine son vermek maksadıyla kendisine yardım etmelerini istedi.

Anadolu'da Türkmen beyliklerinin bağımsızlığını tehdit eden bu olayı, Eşrefoğlu II. Süleyman Bey ile Hamidoğlu Feleküddin Dündar Bey, Timurtaş'ın babası Emir Çoban'la İlhanlı Hükümdarı Ebu Said

Bahadır Han'a şikayet ettiler. Onun bu davranışlarını haber alan Emir Çoban, merkezde güç duruma düştü. Ebu Said Han'dan oğlunu cezalandırmak için bizzat kendisinin görevlendirilmesini istedi. Kış mevsiminde Anadolu'ya gelen Emir Çoban Timurtaş'ı alarak Ebu Said Han'a götürdü. Ebu Said Han, Emir Çoban'ın da ricası üzerine Timurtaş'ı bağışlayıp tekrar Anadolu Valiliği'ne yolladı.13 Bu durum onu şikayet eden beyler için bir felaket oldu.

İntikamını almak üzere süratle Beyşehir üzerine yürüyen Timurtaş, şehri zaptederek Süleyman Bey'i yakalamış ve işkence ile öldürtmüştür.14 Eşrefoğulları ülkesine bütünüyle el koyan Timurtaş, buraya kendi tarafından bir vali tayin ederek idareye başlamıştır (Ekim 1326). Böylece Eşrefoğulları Beyliği son bulmuştur. Bu beyliğin toprakları Timurtaş'ın 1327'de Memlüklere ilticasından sonra Hamid ve Karamanoğulları tarafından taksim olunmuştur.

Şehabeddin el-Ömeri'nin kaydına göre Eşrefoğulları altmış beş şehir ve yüz elli beş köye sahiptiler. Beyliğin ordu mevcudu, tamamı süvari olmak üzere yetmiş bin olarak verilmektedir.15 Bu rakam oldukça abartılı görünmektedir. Zira Karamanoğullarının en güçlü oldukları dönemde sahip oldukları asker mevcudu ancak yetmiş bindir. Eşrefoğullarından Mübarizüddin Mehmed Bey ile II. Süleyman Şah'ın gümüş sikkelerine rastlanmıştır. Süleyman Bey'in sikkeleri Sultan II. Gıyaseddin Mesud ve III. Alaeddin Keykubad adınadır.

Eşrefoğlu beyleri imar işlerine büyük önem vermişlerdir. Seyfeddin Süleyman Bey Beyşehri'nde nefis Türk mimarisi eserlerinden olan camiini yaptırmıştır. Biri taç kapıda diğeri harime açılan çinili kapının kemer alınlığındaki iki kitabesinden caminin 1297-1300 yılları arasında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Eşrefoğullarının hakimiyetleri altındaki topraklarda bıraktıkları pek çok eser arasında günümüze gelebilen en önemli yapıdır. Ahşap direkli ve düz toprak damlı camilerin en gelişmiş ve en büyük örneğidir. Caminin bilhassa mozaik çinili mihrabı çok güzel olup Selçuklu mimarisinin bir devamı şeklindedir.16 Süleyman Bey ayrıca caminin yanında bir çifte hamam, otuz bir dükkandan oluşan bir bedesten, çarşının güney kısmına bitişik üç kapılı, altı kubbeli bir han, bir imaret ve kendisi için de bir türbe yaptırmıştır.17 Türbede kendisinden başka hanımı ve küçük oğlu Eşref'in mezarlarının bulunduğu rivayet edilmektedir.

Mübarizüddin Mehmed Bey ise Bolvadin'de Çarşı Camii ile Akşehir'de bir cami inşa ettirmiştir. Alimleri ve şairleri himaye eden Mehmed Bey adına Şemseddin Mehmed Tüsteri tarafından "el-Fusul-ı Eşrefiyye" isimli felsefi bir eser yazılmıştır. Konyalı Kemaleddin de 1320'de Tekarirü'l - menasıb adında bir inşa kitabı kaleme almıştır.18

Eşrefoğlu Mehmed ve II. Süleyman Beyler Mevlevi tarikatine mensuptular. O dönemlerde Mevleviliği uç bölgelerinde yayma faaliyetleri içinde bulunan Mevlana'nın torunu Ulu Arif Çelebi zaman zaman Beyşehir ve Akşehir'e uğrar ve Eşrefoğlu Mehmed Bey'in misafiri olurdu. Mehmed Bey kendisine hürmet ve saygıda kusur etmezdi.19

Kırk yıl hüküm süren Eşrefoğulları güçlü komşuları Karaman ve Hamidoğulları ile Moğol valilerinin tahakkümleri arasında fazla siyasi bir varlık gösterememişlerdir.

1 Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, Müsâmeretü'l - Ahbâr (çev. M. Öztürk), Ankara 2000, s. 108 vd.

2 M. Çetin Varlık, Eşrefoğulları Beyliği, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul 1989, c. 10, s. 55.

3 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1984, s. 59.

4 Sait Kofoğlu, Eşrefoğulları, DİA, c. 11, s. 484.

5 Kofoğlu, s. 484.

6 Varlık, aynı makale, s. 56.

7 Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 59.

8 Aksarayi, s. 246 vd.

9 Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s. 639.

10 Kofoğlu, aynı makale, s. 485.

11 Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 60.

12 Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 647.

13 Aksarayi, s. 262.

14 Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 60.

15 İbn Fazullah el- Ömeri, Mesalikü'l Ebsar (Taeschner), s. 31.

16 Doğan Yavaş, Eşrefoğlu Camii, DİA, c. 11, s. 479-480.

17 Kofoğlu, aynı makale, s. 485; Yılmaz Önge, Konya-Beyşehir'de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı, VD, VII (1968), s, 139-144.

18 Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 60; Kofoğlu, s. 485.

19 Ahmet Eflaki, Ariflerin Menkıbeleri II (çev. T. Yazıcı), İstanbul 1995, s. 504-520.

Germiyanoğulları Beyliği / Prof. Dr. Mustafa Çetin Varlık [s.774-780]

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1071'de meydana gelen Malazgirt Savaşı sonunda Anadolu, Türklere yeni bir vatan olmuştur. Bu savaşa katıldığını bildiğimiz Artuk Bey kendisine timar olarak verilen Diyarbakır, Mardin, Hasan Keyf gibi şehirleri kapsayan bölgede kendi adını taşıyan bir beylik kurmuş, Saltuk Bey Erzurum ve civarında; Mengücek Bey, Erzincan, Divriği, Şebinkarahisar taraflarında birer beylik kurmuşlardır. Danişmend Gazi, İç Anadolu'ya kadar ilerleyen Artuk Bey'in yerine geçerek Sivas, Kayseri, Niksar ve Malatya bölgelerini eline geçirmiş ve buralarda adını taşıyan beyliği kurmuştur. Bu birinci olarak adlandırabileceğimiz Türk Beylikleri bu ülkede birliği kurmak isteyen Türkiye Selçuklu sultanlarının birleştirme teşebbüsleriyle karşılaşacaklar ve 13. yüzyılın başına kadar da mukavemet edeceklerdir. I. Alaaddin Keykubad'ın bu bölgelere zaman zaman sığınan Türkmenleri uç teşkil etmek üzere yerleştirdiği görülmektedir. Bu suretle Anadolu'ya gelen Türkmenlerin Bozok ve Üçok grupları Alaaddin Keykubad tarafından iyi bir şekilde karşılanmış ve hemen hudutlara uç teşkil etmek üzere gönderilmişlerdir. Nitekim 1228'de Üçoklardan Karamanlılar, Ermenilerin teşkil ettiği uçlara yerleştirildikleri gibi, Bozokların bir kısmı da batıdaki Uç'u teşkil etmek üzere, Kastamonu, Eskişehir bölgelerine iskan edilmişlerdir. Sonradan Bozoklardan olan Kayılar aynı bölgeye gelerek ve daha da ileriye götürülmüş olduğu anlaşılan Söğüt, Domaniç ve Karacadağ civarına yerleşeceklerdir. Selçukluların Moğol hakimiyetine düştükleri sırada Uçlarda bulunan Türkmen gruplarının, kendi beylerinin etrafında toplandıkları ve birer beylik kurmak üzere faaliyete geçtikleri bilinmektedir. Selçuklu Devleti bunlara bazen unvanlar vermek ve aldıkları bazı yerlerin fetihlerini kabul etmek suretiyle teşvik etmiş, ve bazen de Moğollara dayanmak suretiyle cezalandırma yoluna gitmiştir. İşte Germiyanoğulları da 13. yüzyılın hemen başında beyliklerini kurmayı başarmışlardır.1

Germiyan bir aşiretin ismi iken sonradan bu ailenin ve beyliğin adı olmuştur. 1300-1429 tarihleri arasında Kütahya ve civarında hakimiyet kurmuşlardır. Kelime eski yazı ile harekesiz olarak yazıldığından gerek baştaki "kef" harfinin hangi sesle okunacağı ve gerekse kelimenin bütün olarak nasıl telaffuz edileceği güçlük göstermektedir. Bu kelimenin Germiyan olarak okunması gerektiği anlaşılmaktadır. Muhtasar Selçuknâme'deki kayıtlar Germiyan'ın aşiret ismi olduğunu göstermektedir. 1239'da Baba İshak İsyanı sırasında Selçuklu Devleti hizmetinde Malatya civarında bulunan Germiyanlılar Harezm Hükümdarı Celaleddin Mengüserti ile Doğu Anadolu'ya gelmiş olmalıdırlar. Germiyanlıların bu ismi nereden aldıkları kesin olarak belli değildir. Malatya civarında Germiyan diye bir yer isminin bulunması aşiretin ismi hususunda dikkat çekici bir delildir.2 Germiyanlılardan ilk tarihi şahsiyet olarak Baba İshak isyanı sırasında Malatya'da Alişir oğlu Muzaferüddin'i görmekteyiz. Selçuklu saltanat mücadelelerinde de Germiyanlı Kerimüddin Alişir'in, 1264 yıllarında Selçuklu Veziri Muinüddin Süleyman Pervane'nin şikayetiyle Konya'da diğer Selçuklu emirleriyle beraber Moğollar tarafından öldürüldüğü bilinmektedir.

Germiyanlıların menşeinin Türk olmadığı konusundaki iddiaların gerçekle ilgisi olmadığı görülmektedir. Germiyanlıların hangi tarihte Batı Anadolu'ya geldiklerine dair kesin bilgiler yoktur. Ancak Kerimüddin Alişir'in 1264'te öldürülmesi ve 1277'de meydana gelen Cimri olayında bulunmaları bu tarihler arasında batıya geldiklerini göstermektedir. Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mesud'a karşı koyan Germiyanlılardan Alişir'in kızının oğlu Bedreddin Murad, 1288'de Denizli civarında Moğol-Selçuklu kuvvetleriyle giriştiği çarpışmada hayatını kaybetmişti. Daha 1276'dan önce Kütahya ve Denizli yöresinde kesin olarak gördüğümüz Germiyanoğulları, ellerinden alınmak istenen Denizli için Selçuklu veziri Sahip Ata ile yapılan uzun mücadelelerden sonra buraya sahip olmuşlardır. 1289 yılına kadar devam eden mücadeleler sırasında Germiyan aşiretinin reisi Alişir oğlu Hüsameddin idi.3 Ankara'da Kızıl Bey Camii minberinin 699 (1299) tarihli tamir kitabesinden Germiyanlıların hakimiyetini Ankara'ya kadar uzattıkları ve Selçuklu hakimiyetini de tanıdıkları anlaşılmaktadır. Bu kitabede adı geçen Alişir oğlu Yakub'dur. Yakub ise Kermüddin Alişir'in oğludur. Bu tarihlerde Ankara ve civarında Selçuklu emiri bulunduğu zaman nüfuz sahasının Kırşehir'e kadar uzandığı ve bu bölgeye Yakub ili denildiği görülmektedir.4 Daha sonra 1300 tarihlerinde Yakub Bey'in bağımsız olduğu anlaşılmaktadır. I. Yakub Bey Devri (1300-1340) beyliğin en kuvvetli dönemidir. 1314 tarihlerinde Germiyanoğulları Batı Anadolu'daki diğer beylikleri de nüfuzu altında bulundurmakta idi. Daha 1305 tarihlerinde Yakub Bey kendi subaşısı yani ordu kumandanı Aydınoğlu Mehmed Bey'i Ege denizine doğru fetihler yapmak üzere göndermiştir. Mehmed Bey daha sonra Birgi merkez olmak üzere İzmir ve yöresinin fethine teşebbüs ederek Aydınoğulları Beyliği'ni kurmuştur. El-Ömerî, seyyah Haydar Uryan ve seyyah Cenevizli Balaban'dan naklen Germiyan hükümdarının Türk emirlerinin en büyüğü olduğu, hepsinin memleketlerine hükmettiği, merkezinin Kütahya olduğunu bildirmekte, 700 şehir ve pek çok askere sahip bulunduğunu yazmaktadır. Haydar Uryan'dan naklen 40.000 atlı askere sahip olduğunu bildirir. I. Yakub Bey Dönemi'nde Bizans'tan her yıl 100.000 dinar vergi ve bazı kıymetli eşyaların geldiği belirtilmektedir.5

I. Yakub Bey zamanında Bizanslılarla karşılıklı savaşlar meydana gelmiştir. 1304'te Menderes Nehri yakınlarındaki Tripolis'i alıp Simav yakınlarındaki Angir'i (Hisarköy) fethetmiş ve daha sonra 1306'da 30.000 kişiye yakın bir kuvvetle Alaşehir'i kuşatmıştı. Bu kuşatma Bizans İmparatoru'nun İspanya'dan getirttiği Katalan kuvvetlerinin yetişmesi üzerine sonuçsuz kaldı. Daha sonra Alaşehir üzerinde nüfuz tesis edildi ve Kütahya'da yaptırılan Vacidiye Medresesi'nin masrafları karşılandı. 1314 senesinde İlhanlı Hükümdarı Olcaytu Han'ın Veziri Emir Çoban, mühim bir kuvvetle Anadolu'daki beylikleri itaat altına almak istemiştir. Bunun üzerine Karamanoğlu'ndan başkası itaatlarını bildirmişlerdi. Daha sonra İlhanlıların Anadolu Valisi Çobanoğlu Timurtaş, Hamidoğlu Dündar Bey ile, Eşrefoğlu Süleyman Bey'i öldürüp Karamanoğlu'nu da zorla itaat altına aldı. Bu sırada Karahisar emiri, Germiyanoğlu Yakub Bey'e sığınmış olduğundan Timurtaş buna bir şey yapamamıştır. Bu olaydan sonra, Karahisar Emiri Yakub Bey'e damat olarak durumunu kuvvetlendirmiş ve Germiyanlılara tabi bir emir olarak valilik yapmıştır.

Mevlana Celaleddin Rumi'nin torunu Ulu Arif Çelebi, 1312'den önce Denizli ve Kütahya'yı ziyaret edip Yakub Bey ile görüşmüştür.6 Germiyanlılarla Osmanlıların ilk dönemlerdeki münasebetleri

beylikler üzerindeki hakimiyet politikası sebebiyle dostça olmadı. Her iki beylik de Anadolu birliği için kendisini lider görüyordu. Nitekim ilk Osmanlı kroniklerinde, Osman Bey'in 1313 yılında Leblebici (Leblüce) Hisarı'nı fethe giderken Germiyanlılardan çekindiği için oğlu Orhan Bey'i Köse Mihal ve Saltuk Alp ile birlikte Karacahisar'a (İnönü) göndermiştir. Germiyanlıların teşviki ile Çavdar Tatarlarının Orhan Gazi'nin Eskişehir'de bulunmasından istifade ederek, Osmanlı topraklarına hücum ettiğini, Karacahisar şehrini ve pazarını yağmaladığı bilinmektedir.7

Öte yandan İlhanlıların Anadolu Valisi Emir Çobanoğlu Timurtaş'ın 1325'e Eşref ve Hamidoğulları beylerini ortadan kaldırmasından sonra Germiyan, Denizli, Alaşehir ve Menteşe illerini zapt etmek üzere Eğridir'de hazırlık yapması yeni bir mücadelenin başlangıcını teşkil etti. Timurtaş Denizli'yi almak üzere o tarafa gitti. Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar) tarafına da Eretna'yı gönderdi. Yakup Bey'in damadı olan ve himayesinde bulunan Karahisar Bey'i Kütahya'ya kaçtı. Yakup Bey ile Emir Eretna arasında bir savaş başlamak üzere iken Timurtaş'tan gelen bir emirle Eretna, kuvvetlerini geri çekerek 1327'de Sivas'a gitti. Yakup Bey'in 1340'ta Mısır ile mektuplaştığına dair kayıtlar8 mevcuttur. 1307 tarihli Han-ı Germiyan unvanlı, isimsiz sikke tabii olarak Yakup Bey'e ait olmalıdır.9 Yakup Bey'e ait 1321 tarihli bir vakfiye sureti mevcuttur.10

Yakub Bey'in 1340'tan hemen sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır. Yerine oğlu Mehmed Bey geçti. Mehmed Bey Devri (1340-1361) hakkında kaynaklarda pek az bilgiye rastlanmaktadır. Mehmed Bey'in Türklerin elinden Katalanlar tarafından alınmış olan Kula ile Angir yani Simav'ı geri aldığı II. Yakub Bey'e ait Kütahya'da bugün hâlâ mevcut bulunan Türkçe Taş Vakfiye'de kaydedilmektedir. Mehmed Bey'in lakabının Çahşadan olduğu Şeyhoğlu Mustafa'nın Hurşid-nâme adlı eserinde yazılıdır. Şeyhoğlu Mustafa bu eserini Mehmed Bey'in büyük oğlu Süleyman Şah namına yazmıştır. Süleyman Şah'ın vefatı ile de eserini Yıldırım Bayezid'e takdim etmiş ve Süleyman Şah için yazdığı methiyeleri hiç değiştirmemiştir. Mehmed Bey'in Musa adında bir kardeşi daha olduğu 1363 tarihli bir vakfiye suretinden anlaşılmaktadır. Bu vakfiyeden Germiyan hakimiyetinin Hamidoğulları bölgesine giren Eğridir'e kadar uzandığı ve Hamidoğullarının Karamanlılara karşı Germiyan hakimiyetini benimsediği görülmektedir.

Mehmed Bey'in vefat tarihi kesin olarak belli değildir. Feridun Bey Münşeat'ında Dimetoka'nın fethi dolayısıyla, Orhan Gazi tarafından Germiyanoğlu'na gönderilen bir mektup sureti mevcuttur.11 Orhan Gazi Mart 1362'de vefat etmiştir. Dimotoka'nın fethi Edirne'nin fethinden biraz önce meydana gelmiştir. Edirne'nin fethi 1361 olarak kabul edilmektedir. Bu mektup Orhan Gazi'den Süleyman Şah'a gönderilmiştir. Münşeat'taki mektuba dayanarak 1361 tarihinde Süleyman Şah'ın Germiyan Beyliği'nin başında bulunduğu ileri sürülebilir. Süleyman Bey'in lakabının Şah Çelebi olduğu kitabelerde ve arşiv belgelerinde kayıtlıdır. Süleyman Şah, Karamanoğlu Alaaddin Bey ile Hamidoğlu İlyas Bey'in mücadeleleri sırasında Karamanoğlu'na karşı Hamidoğlu'nu tutarak onun işgal edilen memleketlerini geri vermiştir. Bu hadise Germiyanlılarla Karamanlıların arasının açılmasına sebep olmuştur. Bir taraftan Karamanlılardan diğer taraftan durmadan genişleyen Osmanlılardan çekinen Süleyman Şah, beyliğin muhafazası için imkânlar aramıştır. Neticede Osmanlılarla sıhriyet kurma yollarını araştırmış

ve kızı Devlet Hatun'u I. Murad'ın oğlu Bayezid'e vermek istemiştir. Süleyman Şah, önce oğlu II. Yakub Bey'i yanına çağırır, memleketlerinin Karamanlılardan korunmasının güç olduğunu, bunun için Osmanlılarla sıhri yakınlık kurmak istediğini, kızını I. Murad'ın oğlu Bayezid'e vermeyi düşündüğünü söylemiş ve vasiyette bulunmuştur.12 Süleyman Şah, Osmanlılarla iyi münasebetler kurulmasını düşünürken, I. Murad, Anadolu'daki durumunu kuvvetlendirmek gayesi ile Süleyman Şah'ın kızını oğluna almak fikrinde idi. Bunun üzerine I. Murad, Bursa Kadısı Hoca Mahmud, Kapıkullarından Emir-i Alem Aksungur Ağa, Çavuşbaşı Demirhan, Bayezid'in dadısı ile Kadı Mahmud'un ve Aksungur'un hanımlarının Kütahya'ya kızı istemek üzere gönderdi. Buna karşılık cevabî bir mektupla Süleyman Şah da Cemaleddin İshak Fakih'i bir heyetle Osmanlılara gönderdi. İshak Fakih bu heyetle giderken yanında pek çok kıymetli hediyeler de götürmüştü. Bu hediyelerin içinde meşhur Germiyan atları, Denizli bezleri, altın ve gümüş gibi gayet kıymetli eşyalar bulunuyordu. Her iki taraf da memleketlerinde gösterişli bir şekilde düğün yapmışlardı. Süleyman Şah'ın kızının düğünü dolayısıyla Kütahya, Simav, Eğrigöz (Emet) ve Tavşanlı'yı çeyiz olarak Osmanlılara vermesi, Germiyan üzerinde Osmanlı nüfuzunun tesisi bakımından ilk ciddi ve önemli adımdır. Kütahya gibi bir merkezin Osmanlılara terkinin altında yatan asıl sebep tartışma konusudur. Osmanlı kroniklerinde bu durum Karamanlılarla, Germiyanoğulları arasındaki düşmanlığa ve Osmanlılar sayesinde topraklarının koruma altına alınması siyasetine bağlanır.13 Düğün dolayısıyla cihaz olarak verilen bir kısım Germiyan topraklarını tapu tahrir defterlerinden de tesit etmek mümkündür.14 1381 tarihinde yapılan düğünden sonra Bayezid Kütahya'ya idareci olarak gönderilmiştir. Süleyman Şah'ın kızı ve Bayezid'in hanımı olan Devlet Hatun'un Mevlana'nın oğlu Sultan Veled'in kızı Mutahhara Hatun'dan doğma olduğu da bilinmektedir. Süleyman Şah'a ait Denizli'de bulunan 1368 tarihli kitabeden Denizli'nin bu tarihlerde Germiyan hakimiyetinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Düğünden sonra Kula'ya çekilen Süleyman Şah, daha sonra burada vefat etmiştir. Şeyhoğlu Mustafa, Süleyman Şah'a takdim etmek üzere yazdığı Hurşidnâme adlı eserinin yarısını tamamladığı zaman onun vefat ettiğini bildiriyor. Hurşidnâme Nisan 1387'de bittiğine ve Süleyman Şah'ın vefatı ile Bayezid'e takdim edildiğine göre, Süleyman Şah'ın ölümü 1387 yılı başlarında olmalıdır.15 Onun vefatı ile yerine oğlu II. Yakub Bey geçmiştir. Süleyman Şah'ın Yakub Bey'den başka Hızır ve İlyas adlarında iki oğlu daha vardı. Süleyman Şah, ilim adamlarıyla ve ilmi eserlerle yakından ilgilenmiş, Ahmedî, Şeyhoğlu Mustafa, Ahmed Daî gibi alim ve şairler onun meclisinde bulunmuşlardır. Şeyhoğlu, Süleyman Şah'ın emriyle Merzubannâme'yi Farsçadan Türkçeye çevirdiği gibi, Kabusnâme'yi de Farsçadan Türkçeye tercüme etmiştir. Süleyman Şah adına basılmış bazı sikkeler de mevcuttur.16

II. Yakub Bey'in 1387'den 1390 tarihine kadar olan devresi sükunet içinde geçmiştir. 1389 Kosova Savaşı sırasında Osmanlı ordusuna Kastamonu, Saruhan, Aydın, Menteşe, Hamid beylikleri kuvvet gönderdikleri gibi Yakub Bey de göndermiştir. Savaşta I. Murad'ın şehid olması üzerine başta Karamanoğulları olmak üzere diğer beylikler de harekete geçti. Yakub Bey de bu durumdan istifade ederek kız kardeşinin çeyizi olarak verilen yerlerden bazılarını geri aldı, bazılarını da almaya çalışıyordu. Bu arada Karamanoğlu da Beyşehri'ni ele geçirdi. Bu durumda Yıldırım Bayezid önce Rumeli taraflarını güvence altına alarak Sırplarla anlaştı ve Bizans'taki taht kavgalarını kendi istediği gibi neticelendirdi. Bundan sonra aleyhine ittifak yapan Saruhan, Aydın ve Menteşe beylikleri üzerine

yürümüş ve hepsinin topraklarını zapt etmişti. Bu durumdan çekinen II. Yakub Bey, Yıldırım Bayezid'i hediyelerle karşılamaya çıktı ise de Bayezid, itimat etmeyip onu ve subaşısı Hisar Bey'i İpsala kalesine hapsettirdi. Böylece 1390 tarihinde bütün Germiyan memleketleri Osmanlılara geçti. 1399'da bir yolunu bulup kaçan Yakub Bey, Timur'un yanına gitti ve ondan yardım istedi. Ankara Savaşı sırasında Timur'un yanında Aydınoğlu ve Menteşeoğlu'nun ve bazı Anadolu beylerinin bulunduğu bilinmektedir. Savaştan önce Timur'un Bayezid'den istekleri arasında Anadolu beyliklerinden aldığı yerleri geri vermesi de vardı. Sonunda savaş yapılmış ve 1402'de Bayezid, Timur'a esir düşmüştür. Savaş neticesinde Bayezid'i görüp tanıyan ve esir olmasına sebep olan II. Yakub Bey'dir. Ankara Savaşı'ndan sonra Anadolu beyliklerinin memleketleri geri verilmiş, Osmanlılara çeyiz olarak verilen yerler de dahil olmak üzere Yakub Bey memleketine sahip olmuştur.17 Timur, İzmir üzerine seferi sırasında Kütahya'ya gelip bir süre kalmış, İzmir'in alınışından sonra ülkesine dönmüştü. Yıldırım Bayezid'in esirliği sırasında ölümünden sonra Osmanlı tahtında şehzadeler mücadelesi başladı.18

Yakub Bey, Fetret Devri'nde Osmanlı şehzâdeleri arasındaki mücadelenin ilk yıllarında Osmanlılara karşı vaziyet aldı. Cüneyd Bey ve Şehzâde İsa Çelebi olayı sırasında Karamanlılarla bir ara işbirliği de yaptı. Daha sonra Çelebi Mehmed tarafına meyletti. Karamanoğulları bu yakınlığı hiç benimsememiş ve bu şekilde iki beyliğin arası açılmıştır. 1410-1411 yıllarında Karamanlılar, Germiyanlılara saldırmış ve Kütahya'yı eline geçirmiştir.19 II. Yakub Bey, ikinci defa Taş Vakfiyesi'nde de açıkça kaydedildiği gibi, iki buçuk yıl memleketinin idaresini elinden kaçırmıştır.20 Kütahya'yı aldıktan sonra Bursa üzerine yürüyen ve burayı 1413'te yakan Karamanlılara karşı harekete geçen Çelebi Mehmed onları buradan uzaklaştırdı. Yakub Bey de Osmanlı himayesi altında beyliğine yeniden sahip oldu. Taş Vakfiye'de kaydedilen Yakub Çelebi'nin imareti 1411'de tamam olmuş, beş ay işledikten sonra Karamanoğlu tarafından bütün Germiyan ili istila edilmişti. Bunu takiben iki buçuk yıl sonra Çelebi Mehmed'in Karamanlıları buradan uzaklaştırması ile 1414'te Yakub Bey ikinci defa memleketine sahip olunca, imareti tekrar açılmış ve adı geçen Taş Vakfiye dikilmiştir. Çelebi Mehmed'in 1421 yılına kadar olan süresi içinde Germiyan Beyliği sükunet içinde bir devir geçirmiştir. II. Murad zamanında Osmanlı-Germiyan münasebetleri yeni bir safhaya girmiştir. II. Murad'ın kardeşi şehzade Küçük Mustafa Çelebi'nin sancak beyiliği zamanında Karamanlılar, Hamid ilini de ele geçirmişti. Bu durumda Yakub Bey, şehzade Mustafa Çelebi'yi Murad'a karşı tutmak suretiyle memleketinin geleceğini teminat altına almak istiyordu. Karamanoğlu ile II. Yakub Bey'in teşvik ve tavsiyeleri üzerine Mustafa Çelebi harekete geçti. Mustafa Çelebi Bursa önlerine geldi, halk kendisine ilgi gösterdi ise de içeri almadı. Bunun üzerine İznik'i kuşatıp, teslim alarak hükümdarlığını ilan etti. İznik'te kalmayı kendileri için tehlikeli gören Karamanlılar ve Germiyanoğlu kuvvetleri geri döndü. II. Murad da İstanbul muhasarasından sonra Anadolu'ya geçerek İznik'i ele geçirip kardeşi şehzade Mustafa'yı bertaraf etti.

Bu durumda II. Murad ile iyi geçinmekten başka çare olmadığını ve beyliğinin hayatiyetinin bu şekilde devam edebileceğini anlayan Yakub Bey artık onunla dost olma yollarını aradı. Böylece iki hükümet arasında iyi münasebetler devri başladı. II. Murad'ın İsfendiyaroğlu İbrahim Bey'in kızını almak için yapılan düğün sırasında (1424) gelini almaya gidenler arasında Yakub Bey'in hanımı Paşa

Kerîme Hatun da bulunmakta idi. Hünkar, ona Şah Ana der idi. II. Murad bu sırada Aydın ve Menteşe Beyliklerini tamamen Osmanlılara bağladığı halde Yakub Bey'e dokunmamıştır. Yakub Bey erkek çocuğu olmadığı için vefatından sonra kız kardeşinin çocuklarına da bırakmak istemediğinden, beyliğini Osmanlılara vasiyet etmiştir.21 Yaşının ilerlediği bir sırada Edirne'ye giderek memleketini ölümünden sonra II. Murad'a vasiyet etti (1428). Edirne'de çok büyük bir ilgi ve merasimle karşılandı. Burada bir süre kaldıktan sonra yine büyük bir merasimle uğurlandı. Memleketine döndükten bir müddet sonra hastalanmış ve Osmanlılara yazılı bir vasiyetname göndermiştir.22 Memleketinde bir yıl kadar kaldıktan sonra 1429'da vefat etmiş ve yaptırmış olduğu imaret mescidinin içine gömülmüştür. Yanında Paşa Kerîme Hatun da vardır. Edirne'de iken Şeyhî Sinan mihmandar olarak tayin edilmişti.23

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde "Yakub Beg bin Süleyman bin Âl-i Germiyan"a ait Arapça bir vakfiye sureti mevcuttur.24 II. Yakub Bey'e ait olması gereken bu vakfiyede Şuhud nahiyesinin Seydi köyü Sinanoğlu Şeyh Halil'e tahsis edilmiştir. Bu vakfiyenin içindeki bilgileri teyid eden diğer bir arşiv vesikası da mevcuttur.25 Bu belgeden Afyon'a tâbi Şuhud kazasının Seydi adlı köyünde Yakub Bey'in vakfı olduğu zaviyedarlık tevcihi meselesi ile kadı siciline yazıldığı görülmektedir.

Yakub Bey'in 1392 tarihli Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled oğlu Bahaaddin oğlu Mehmed'e Afyonkarahisar'a tabi bulunan, vakfiyede adları ve sınırları ile zikrolunan beş yerdeki arazi ve akarları temlik ve gelirlerinin Mevlevi fakirlerine verilmesine dair bir belgesi vardır.26 Yakub Bey'in 1422 tarihli bir vakfiyesinin orijinali yayımlanmıştır.27 Bu vakfiyenin baş tarafında yer alan "Yakub" kelimesinin sağ tarafında "Murad Han bin Mehmed el-muzaffer daima" yazılı bir tuğra vardır. Bu vakfiyeden Germiyanlıların Osmanlı himayesinde olduğu kesin bir şekilde anlaşılmaktadır. Yakub Bey'in ölümünden sonra Kütahya sancakbeyliğine Timurtaş Paşazâde Umur Bey'in oğlu Osman Çelebi gönderilmiştir. Yakub Bey'in günümüze kadar gelen ve zamanının iktisadî ve sosyal hayatını anlattığı gibi, Türk dili tarihi bakımından da çok önemli olan, otuz satırı okunabilen Türkçe büyük bir taş kitabesi vardır. Sonradan imaret mescidinin duvarına getirilmiştir. Bu mescid bugün çini müzesi olarak görev yapmaktadır. Taş Vakfiye olarak bilinir. Taş kitabe büyük bir dikilitaş şeklinde olup, boyu 3.30 m. ve eni 2.10 m.'dir. Vakfiyenin muhtevasından mescid, medrese ve imaret şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. 1414 yılında yapılmıştır. Bugün sadece mescit ayakta kalabilmiştir. Türk tarihinde eski Göktürk ve Uygur kitabelerinden sonra taşa yazılmış Türkçe vesikalar bakımından Timur'un Ulutav'daki Uygurca kitabesi ve daha sonra Yakub Bey'in bu Türkçe kitabesi ile Bursa'daki Umur Bey kitabesi baş sırayı almaktadır. Vakfiyenin birçok satırında "Çelebi Mehmed kabul tutup nişan verdi" diye yazılıdır. Bu durum imarete vakıf geliri olarak tahsis edilmiş yerlerin fiilen Çelebi Mehmed'e ait olduğunu ve himayeyi göstermektedir. Kütahya Müzesi'nden gelen ve halen İstanbul Arkeoloji Müzesi sikkeler kısmında bir dolapta muhafaza edilen bir sikke mevcuttur. Sikkenin ön yüzünde Murad bin Mehmed, arka yüzünde Yakub bin Süleyman yazılıdır. Basıldığı yer ve tarih yoktur. II. Murad'a ait Germiyan'da basılmış iki tip H. 825 tarihli sikke mevcuttur. Bunlardan bir tanesinin ön yüzünde Murad bin Mehmed Han, arka yüzünde Germiyan 825 yazılıdır. Diğer paranın ön yüzünde "Murad bin Mehmed Han duribe Germiyan", arka yüzünde "hallede mülkehu 825" yazılıdır. Gerek 1422 (825)

tarihli vakfiyede II. Murad'ın tuğrasının bulunması, gerekse II. Murad ile II. Yakub'un müşterek sikkeleri ile II. Murad'ın Germiyan'da basılmış sikkeleri Germiyanlıların Osmanlı himayesinde bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır.28

Teşkilat ve Kültür Hayatı

14. yüzyıl başlarında Batı Anadolu'da en güçlü beyliklerden biri olan Germiyanoğullarının teşkilâtı diğer Türkmen beylikleri gibidir. Beyliklerin devlet anlayışı da Orta Asya'dan gelen eski Türk âdet ve ananelerine uygundu. Germiyanoğullarının da teşkilâtı Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları teşkilâtının devamı şeklindedir. Beyliğin kurucusu I. Yakub Bey, ailenin en ileri gelen şahsiyeti olarak beyliğin reisi durumunda, yani "ulu bey" idi. İşte bu ulu beye bağlı diğer beyler de eski Türk adetine göre ailenin müşterek malı olan araziyi ülüşmüşler yani paylaşmışlar ve zamanla müstakil hale gelmişlerdir. Batı Anadolu'daki Aydın, Saruhan ve Menteşeoğulları da Germiyanlılara tabi birer beylik idiler. Aydınoğlu Mehmed Bey I. Yakub Bey'in subaşısı idi. Ulu Bey'e bağlı olan beyler ailenin ortak malı olan araziyi paylaşmışlar ve onun adına idare etmişlerdi. Süleyman Şah Devri'nde Yakub Bey'in oğlu Musa, Eğridir ve civarında valilik yapmakta idi. Selçuklularda da varlığını bildiğimiz bu anane devletin zayıf düşmesini ve parçalanmasını kolaylaştırarak yıkılışına sebep olmuştur. Osmanlılar bu ananeyi geliştirerek merkezî bir sistem kurup, büyük bir imparatorluk haline gelmiştir. Germiyanlılara ait kitabeler, bu zamanda bu beylere verilen unvanları açıkça göstermektedir. Sandıklı'da Çavuş Çeşmesi'nin iki tarafındaki kitabede "el-Emîrü'l-ecellü'l-kebîr Sultânü'l-Germiyaniyye Çelebî-i A'zam azzema'llahu kadruhu" şeklindeki ifade I. Yakub Bey'e aittir, 1324 (725) tarihlidir. Yakub Bey'e ait 1299 tarihli Kızıl Bey Camii minber kitabesinin ikinci satırında şu şekilde yazmaktadır: "el-Emîrü'l-ecellü'l-kebîr Yakub bin Alişîr ceddela'llahu mecduhu". Yakub Bey'in kumandanlarından Umur bin Savcı'ya ait Vacidiye Medresesi diye anılan medresenin kitabesinin ikinci ve üçüncü satırında şunlar bulunmaktadır: "el-Mevle'l-muazzam melikü'l-ümerâ ve'l-küberâ Mübarizüddin Umur bin Savcı". Germiyanlılara ait gerek kitabelerde ve gerekse vakfiyelerde "Sultânü'l-Germiyaniyye" cümlesine sık sık rastlanmaktadır.29

Süleyman Şah Devri'ne ait kitabelerde yukarıdaki yazılanlara benzer unvanlar yer almaktadır. Denizli'deki Ulu Cami kitabesinde "es-Sultânü'l-muazzam el-Germiyaniyye Süleyman Şah bin Mehmed Beg" yazmaktadır. Başka bir kitâbede "Hazret-i el-emîrü'l-kebîr a'delü'l-verâ Sultânü'l-Germiyaniyye Süleyman Şah bin Mehmed bin Yakub" şeklinde geçmektedir. I. Yakub Bey Devri'nde Tripolis'in muhasarası sırasında Alişîroğlu'nun nevbet çaldırdığı bilinmektedir. II. Yakub Bey Devri'ne ait vakfiyelerde de sultan unvanının kullanıldığı görülmektedir.

Germiyan beylerinin sarayı hakkında devrin kaynaklarında ayrıntılı bilgiler yoktur. Geç devir müellifleri Kütahya'daki sarayın Germiyanoğulları Dönemi'nden kalma olduğunu yazarlar. Mesela 17. yüzyılın meşhur seyyahı Evliya Çelebi, Kütahya'da bir saray olduğunu ve bunun Germiyanoğullarından kalma olduğunu kaydeder. Bu sarayın 360 tane odası bulunduğu, divanhaneleri, hamamları ve geniş bahçesi olduğu yazılmaktadır. Evliya Çelebi, sarayın bahçesinin Halep sarayının meydanı kadar büyük olduğunu üzerinin kiremit ile değil de toprak ile örtülü

bulunduğunu anlatmaktadır.30 I. Yakub Bey'in sarayında, emirleri, vezirleri, kadıları, kâtipleri, diğer memurları, köleleri olduğunu el-Ömerî haber vermektedir.31 Süleyman Şah'ın kızı 1381 tarihinde Osmanlılara gelin giderken gelin ile birlikte çaşnıgir başı yani başaşcı Paşacık Ağa'nın da gönderildiğini kaynaklar belirtmektedir.32 Germiyan sarayı, devrinde bir ilim ve kültür merkezi olmuştur. I. Yakub Bey'in hazineleri, büyük ahırları, matbahları, konakları, raht-ı mülûkî yani meliklere mahsus her şeyin mevcut olduğu, sultanlara mahsus görünüşü bulunduğu bildirilmektedir.33 Germiyanoğullarının emirleri olduğu çeşitli kaynaklardan anlaşılmaktadır. I. Yakub Bey'in ilk zamanlarında Aydın, Menteşe, Saruhan beyleri Germiyanlıların uç beyleri idiler. 1324 tarihli Sandıklı'daki kitabede Hüsameddin Yakub bin Umur'un baş tarafında Emîrü'l-muazzam sıfatı bulunmaktadır. Bunun da Germiyanlıların kendi iç teşkilâtları içinde uç beylerinden ayrı olarak büyük emirleri olduğu anlaşılmaktadır. Vezir, divan işlerine bakmakla görevli en yüksek bir görevli olup, bunun mevcudiyeti divan teşkilâtının olduğunu göstermektedir.34 Mesalikü'l-Ebsâr'da Germiyanlıların kadılarının bulunduğu yazılmaktadır. Bu durumda birkaç kadı ve bunların başkanı durumunda olması gereken birinin de bulunması icap eder. Nitekim İshak Fakîh'in vakfiyelerin hemen başında vakfın hukuka uygunluğunu tanzim ve tasdik eden yazısının varlığı bilinmektedir. Bu bakımdan büyük kadı olduğu anlaşılmaktadır.35 "Nişancı" tabiri Şeyhoğlu Mustafa'nın Hurşidnâmesi'nde kendisi için geçmektedir.

Ayrıca nişancılık ve defterdarlık da yaptığı başka bir eserde yazılıdır.36 Nişancı divanda arazi defterlerindeki toprak tevcihatını yapan dairenin başıdır. Defterdar da arazi vergilerini düzenleyen dairenin başkanıdır.

I. Yakub Bey zamanında Germiyan ordusunun miktarı 40.000 olarak belirtilmektedir. Diğer beyliklerin de bağlı oldukları zamanda 200.000'i aşkın yaya ve atlı asker bulunmaktadır.37

Germiyan toprak sistemi ve idaresi Selçuklu teşkilâtının devamıdır. Beylikler Devri'nin toprak idaresini bugün elimizde mevcut olan Osmanlı tapu tahrir defterlerinden tetkik etmek mümkündür. Bu defterlerin önemi daha önce yapılmış olan atîk veya köhne defterlerden yapılmış olan nakillerdir. Osmanlılar zamanında ilk alınan yerlerin tahriri yapılmış ve sonraları o memleketin durumu aynen muhafaza edilmiştir. Bu bakımdan bugün tetkik edilen elde mevcut tapu tahrir defterleri Beylikler Devri bilgilerini de ihtiva etmektedir. Bu defterlerdeki eskiye giden dağınık kayıtlar vasıtasıyla Süleyman Şah Devri'nden itibaren bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Mesela, Kütahya'nın Altıntaş nahiyesine bağlı Saraycık köyündeki bir çiftlik eskiden beri vakıf olarak işlenirken, Şeyh Osman ve Şeyh Müsafir ve oğlu Dedebeli Germiyanoğlu Süleyman Şah'ın bitisiyle tasarruf etmişler; bu çiftlik sonra tebdil ve tağyir olup tımara verilmiştir.38 Germiyanoğlulları tarafından vaktiyle verilen muafiyetlerin sürdürüldüğü, vakfiyelerin geçerli sayıldığına dair pek çok kayıt mevcuttur.39 Germiyanoğullarının diğer beylikler gibi sistemli bir toprak teşkilatına sahip olduğunu ve bununla ilgili teşkilatın oluşturulduğunu görmekteyiz.

Germiyanoğullarına ait olup, Osmanlı kayıtlarına geçmiş belgeler vasıtasıyla sosyal ve iktisadi hayatı aydınlatmak mümkündür. Bu kayıtlardan en önemlileri vakfiyelerdir.40 İktisadî hayatta ticaretin

ve sanayinin de gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle çeşitli pamuklu dokumaların imal edildiği ve bunların çok tutulduğu kaynaklardaki bilgilerden çıkarılabilmektedir. Mesela 1381'deki düğün sırasında Osmanlılara giden hediyeler arasında Denizli bezi gönderilmiştir. Ayrıca Germiyan askerlerinin süslü kırmızı atlastan elbiseleri bulunduğunu el-Ömerî zikretmektedir. Menderes nehri yoluyla Kütahya şapları ve çeşitli mallar, özellikle atlar ve pirinç sevki yapılmaktaydı. Gümüş madeni de bol miktarda çıkarılıyordu. Bursa-Kütahya arasında ticari bakımdan yoğun bir ilişki vardı. İç bölgelerden ve Ege'den gelen yabancı menşeli mallar Kütahya yolu ile Bursa'ya gidiyordu. Kütahya bölgesinde bulunan konar göçer teşekküller de hayvan ürünleri elde ediyorlardı. Germiyanoğulları zamanında edebî ve ilmî faaliyet oldukça canlıydı. Türk dili bu bölgede büyük bir gelişme gösterdi. Şeyhoğlu Sadreddin Mustafa, Şeyhî Sinan, Ahmedî, Ahmed-i Daî gibi müellifler ve şairler bu sahada yetişmişler, 15. yüzyıl Türk edebiyatının doğmasında önemli bir yere sahip olmuşlardı. Bunlar Germiyanoğulları adına eserler kaleme aldılar. Şeyhoğlu'nun Süleyman Şah'ın isteğiyle tercümeler yaptığı, Şeyhî Sinan'ın II. Yakub Bey'in musahibi ve tabibi olduğu, Ahmedî'nin İskendernâme adlı eserini Süleyman Şah adına yazmaya başladığı, Ahmed-i Daî'nin II. Yakub Bey'in emriyle Ta'birnâme'yi Farsçadan Türkçeye çevirdiği bilinmektedir.

Bu müelliflerin sonradan Osmanlılara intisap ettiği düşünülecek olursa Germiyanlıların Osmanlı ilim ve kültür hayatında önemli bir yeri olduğu anlaşılır. Şeyhoğlu Mustafa'nın Kenzü'l-küberâ ve Mehekkü'l-ulemâ adlı eserinde verdiği bilgiler devrinin sosyal hayatı bakımından da önemlidir. Kenzü'l-küberâ'nın ilk sahifelerinde tertip ve tanzim tarzı ile neleri ihtiva ettiği yazılıdır. Birinci kısım, padişahlar hakkında, ikinci kısım melikler ve ulu beyler hakkında, üçüncü kısım vezirler ve naibler hakkında, dördüncü kısım alimler, kadılar ve vaizler hakkında olmak üzere dört kısımdan meydana gelmekte olup bir siyasetname ve nasihatname tarzındadır.41 1314 tarihinde yapılmış olan Vacidiye Medresesi'nde İslamî ilimler yanında astronomi ilmiyle ilgili dersler de okutulmuştur. Bu medresenin müderrisi Abdülvacid astronomiye ait Çağminî'nin Mülahhas adlı kitabına bir şerh de yazmıştır.42 Germiyanoğullarının Kütahya, Denizli, Afyon, Uşak, Kula, Sandıklı gibi şehir ve kasabalarda eserleri bulunmaktadır.

1M. Ç. Varlık, Germiyanoğulları Tarihi, Ankara 1974, XI-XV.

2Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi, trc. Hrant Andreasyan, Ankara 1962, 257.

3İbn Bibi, Selçuknâme, nşr. Th. Hostma, IV, Leiden 1902, 323; İbn Bîbî, El-Avâmirü'l-Alaiyye fi'l-Umûri'l-Alaiyye, nşr. A. Erzi, Ankara 1956, 690; Yazıcızâde Ali, Tarih-i Âl-i Selçuk, Topkapı Sarayı, Revan ktp. nr. 1390, 504.

4el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-emsâr, nşr. F. Taeshner, Leipzig 1929, 1-31.

5Germiyanoğulları Tarihi, 36.

6Eflâkî, Menakibü'l-Arifîn, nşr. T. Yazıcı, Ankara 1959-1961, II, 946.

7 Germiyanoğulları Tarihi, 42 vd.

8 Kalkaşandî, Subhu'l-A'şa, Kahire 1333, VII, 281.

9 İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, 1984, 43.

10 Germiyanoğulları Tarihi, 43-49.

11 Feridun Bey, Münşeatü's-selatîn, İstanbul 1274, I, 72.

12 Ş. Tekindağ, "Karamanlılar", İA, VI, 322.

13 Feridun Bey, Münşeat, I, 89.

14 Germiyanoğulları Tarihi, 66; Şeyhoğlu Mustafa, Hurşidnâme, Hamidiye Ktp. nr. 550, vr. 48a, nşr. H. Ayan, Erzurum 1979.

15 Şeyhoğlu Mustafa, Hurşidnâme, vr. 48a.

16 İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, 46.

17 İdris-i Bitlisî, Heşt Behişt, Süleymaniye, Ayasofya Ktp. nr. 3541, vr. 274a.

18 Şerefeddin Ali Yezdî, Zafernâme, Calcutta 1888, II, 449; Nizamüddin Şamî, Zafernâme, Praha 1937, I, 261; P. Wittek, Menteşe Beyliği, trc. O. Ş. Gökyay, Ankara 1944, 88; H. Akın, Aydınoğulları Tarihi, Ankara 1968, 67.

19 Aynî, İkdü'l-Cum'ân, Türkçe trc. Topkapı Sarayı, III. Ahmed Ktp. nr. 2911/19, 217; Makrîzî, Kitabü's-sülûk, Süleymaniye, Ayasofya ktp. nr. 3372/4, vr. 27b.

20 Germiyanoğulları Tarihi, 147 vd.

21 Hadidi, İstanbul Üniversitesi Ktp. Türkçe yaz. nr. 1268, 92; Germiyanoğulları Tarihi, 147.

22 Aşıkpaşazâde, Tevârih-i Al-i Osman, Osmanlı Tarihleri, nşr. N. Atsız Çiftçioğlu, İstanbul 1949, 172; Hoca Saadeddin, Tacü't-Tevârih, İstanbul 1280, I, 341.

23 M. Ç. Varlık, "Germiyanoğulları", DİA, XIV, 34.

24 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emirî Tasnifi, I. Murad Devri, nr. 12.

25 Afyon Kadı Sicilleri, nr. A. 81, 59.

26 Vakıflar Genel Müdürlüğü, Mücedded Anadolu Defteri, nr. 9, 103, sıra nr. 96.

27 F. N. Uzluk, "Germiyanoğlu Yakub II. Bey'in Vakfiyesi", Vakıflar Dergisi, VIII, 86.

28 Germiyanoğulları Tarihi, 67-83.

29 Germiyanoğulları Tarihi, 96, 97.

30 Evliya Çelebi, Seyahatnâme, İstanbul 1935, IX, 19-20.

31 el-Ömerî, Mesalikü'l-Ebsâr, 35.

32 Aşıkpaşazâde, 130-131.

33 el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr, 35.

34 İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara 1970, 138.

35 Germiyanoğulları Tarihi, 100.

36 Sehî Bey, Tezkire, İstanbul 1325, 55.

37 el-Ömerî, Mesalikü'l-Ebsâr, 35.

38 BOA, Tapu, nr. 369, 374; Başka misaller için bkz. Germiyanoğulları Tarihi, 103.

39 BOA, Tapu, nr. 369, 54, 55, 61, 62, 9597, 374; BOA, Maliye Defteri, nr. 617, 74, 85.

40 Germiyanoğulları Tarihi, 107.

41 Germiyanoğulları Tarihi, 120; Kenzü'l-Küberâ, vr. 5a, nşr. K. Yavuz, Ankara 1991.

42 A. Sayılı, The Obsorvatory in Islam, Ankara 1960, 254.

Karasioğulları Beyliği / Doç. Dr. Zerrin Günal Öden [s.781-786]

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Anadolu Selçuklu Devleti'nin çöküşüyle uç bölgelerde faaliyet gösteren beyler tarafından kurulan beyliklerden biri de Karasioğulları Beyliği'dir.

Karasioğullarının menşei hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda ele geçen en önemli kaynak, Tokat'ta Hamzalar Mezarlığı'nda bulunmuş olan Kutlu Melek ile oğlu Mustafa Çelebi'ye ait iki mezar taşı kitâbesidir. Kutlu Melek'in mezar taşında yer alan …Kutlu Melek bint Mustafa Bey b. Beylerbeyi b. Yahşi Han b. Karası Bey b.Kalem Bey b. Yağdı Bey b. Fahrü'l-guzât ve'l-mücâhidîn Melîk Dânişmend Gâzi künyesi Karasioğulları şeceresinin Dânişmendlilere dayandığını açık bir şekilde göstermektedir.1

Danişmendliler, II. Kılıçarslan'ın 570/1174-75'te önce Sivas'ı 573/1177-78'de de Malatya'yı kendi idaresi altına alması üzerine dağılmışlar ve bir kısmı Selçuklu sultanları hizmetine girmişti. Bunlar arasında, Dânişmendli ailesinden Nizâmeddîn Yağıbasan'ın (1142-1164) oğulları Muzaffereddin Mahmûd, Zâhireddin İli ve Bedreddîn Yusuf bulunmakta idi. Geçmişte kuvvetli olan bu aile, muhtemelen idarî bir tedbir olarak, belki de Selçukluların bir zaaf anından yararlanmalarını önlemek maksadıyla II. Kılıçarslan (1155-1192) zamanında batı sınırına nakledilerek orada bulunan Türkmenlerin başına uç beyleri olarak yerleştirildiler.2 II. Rükneddîn Süleymanşâh'ın (1196-1204) ölümü üzerine eski bir Dânişmend merkezi olan Tokat'taki Nuh Alp, Emir Mende, Tüz Bey gibi ileri gelen emirlerin yardımıyla oğlu III. Kılıçarslan (1204-1205) tahta geçmiş, fakat ona karşı ilk muhalefet hareketi batı ucundaki Yağıbasanoğullarından gelmiştir. Böylece, II. Rükneddîn Süleymanşâh zamanında uç beyleri olarak adı geçen Yağıbasanoğulları I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'i tahta çıkardılar.3

Öte yandan, 1302 tarihinden itibaren Gazan Han, Anadolu'da yeniden otoriteyi temin ederek, ülkeyi ikiye ayırmış, Sivas'ın merkez olduğu, Kayseri-Çorum-Kastamonu hattının doğusundan Çanakkale-Edremit sahiline kadar uzanan Dânişmendiye vilâyeti denilen bölgeyi II. Mesud'a vermişti. Bu taksimatta, Karasi, Saruhan ve hatta Osmanlı Beyliği'nin Dânişmendiye vilâyetinin uçları olarak kabul edildiği görülür. II. Mesud ise, Simre, Kastamonu, Sinop'tan İznik'e ve Karasi ile Saruhan sınırına kadar olan yerleri oğlu Gâzi Çelebi'ye vermiştir.4 Bu durumda evvelce uç bölgesinde görev alan Yağıbasanoğullarının çocukları tarafından Dânişmendiye vilâyetinin uç bölgelerinde fetih hareketlerine devam edildiği ve Karasioğulları Beyliği'nin de bu eski Türkmen ailesinden gelen bir bey tarafından kurulmuş olduğu ileri sürülebilir. Ancak Selçuklu sultanına yakın kişiler arasında sadece Yağıbasanoğullarının değil, Nuh Alp, Aydın Alp, Mende Bey, Tüz Bey, Bedreddîn Mahmud, Şehâbeddîn Lulû ve Şemseddîn Kerd gibi beylerin de adı geçmektedir. Bu bakımdan Karasi ailesini Dânişmendli hanedanına bağlarken, sadece bu aileden gelen Yağıbasanoğulları değil, adı geçen bu beylerin eski bir Dânişmend merkezi olan Tokat'ta Selçuklu Sultanlığı'na yakın ileri gelen emirler olmaları sebebiyle, onlardan bir veya birkaçının da Dânişmendlilerden veya bu ailenin hizmetine

girmiş beylerden olabileceği, bu sebeple Karasi ailesinin Tokat beylerinden birine de bağlanabileceği ihtimali göz önünde tutulmalıdır.

XIV. yüzyıl başında Batı Anadolu'nun Türk Beylikleri tarafından nasıl paylaşıldığını kaydeden Bizanslı tarihçi N. Gregoras'a[5] göre Lidya ve Eolya'dan başlayarak Helespont (Çanakkale) ile sınırlanan Misya topraklarında Kalames ve onun oğlu Karasis hüküm sürmekteydi. Kantakuzenos'un[6] eserinde ise Kalames'in oğlu Karasis'in hissesine Lidya'ya kadar olan Misya topraklarının düştüğü ve buraya Karasia denildiği belirtilmektedir. Geç devir Bizans tarihçilerinden Dukas'a[7] göre de Assos (Behramkale) şehrinden başlayarak ve Çanakkale'ye kadar uzanan Büyük Frigya, Karasi tarafından zapt edilmişti. Kalem Bey ile oğlu Karasi Bey muhtemelen 1296-1297 yıllarında Erdek, Biga, Edremit, Bergama, Çanakkale hariç Balıkesir merkez olmak üzere büyük Misya sahasını, belki Germiyan kuvvetlerinin de desteğiyle ele geçirdiler.[8] Karasi Beyliği, 1302-1308 tarihleri arasında Bizans İmparatorluğu'nun önce Alanlara daha sonra Katalanlara dayanarak Türk beylikleri üzerine yönelik seferleri sebebiyle bir durgunluk dönemi yaşadı.[9] Bu tarihten sonra beylik tamamen bağımsız oldu ve otoritesi ortadan kalkan Selçuklu saltanatı ile bağlantısını kopardı. Kısa sürede Misya bölgesine tamamen hâkim oldu. Böylece biri Balıkesir, diğeri Bergama olmak üzere iki merkezden idare edilecek olan geniş topraklara sahip bir beylik haline geldi. 1308 tarihi, bir yandan Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mesud'un ölümü, öte yandan ise Bizans-Katalan seferinin sona erdiği tarih olması bakımından Karasi Beyliği için bir gelişme dönemine başlangıç tarihi olarak da kabul edilebilir.

Karasi Bey zamanında beylik toprakları, gerek Moğol baskısıyla Anadolu'dan, gerekse Bulgar ve Bizans baskısıyla Rumeli'den kopup gelen göç dalgalarının iskânı için oldukça uygun bir mevkii teşkil ediyordu. Bu suretle beyliğin nüfusu ve dolayısıyla Karasi Bey'in gücü, giderek arttı.[10] Muhtemelen 1328 yılından önce vefat eden Karasi Bey'in Yahşi Bey adında bir oğlu olduğu bilinmektedir. Karasioğulları olarak adı geçen Demirhan ve Dursun beylerin ise Karasi Bey'in oğulları olup olmadığı hususu şüphelidir. Yahşi Bey, Bergama ve çevresinin, Demirhan Bey de Balıkesir ve civarının idaresini elinde bulunduruyordu. Dursun Bey ise bir iyi niyet veya tâbiyet işareti olarak Osmanlı merkezine gönderilmişti.

Karasi Bey'in oğlu Yahşi Bey, Tokat'ta bulunan Kutlu Melek'e ait mezar kitâbesinde ve İbn Batuta Seyahatnâmesi'nde Han, kendi adına basılmış bir sikkesinde ise el-Melik unvanıyla zikredilmektedir. El-Ömerî, Marmara memleketi olarak Yahşi Bey'den bahsederken, onun hâkim olduğu sahanın Yahşi ili olarak anıldığını, Demirhan Bey tarafından buraya tayin edildiğini ve bu iki emirin birbiriyle kardeş olduklarını kaydetmektedir. Bununla beraber, İbn Batuta 1333 yılında iki beyi de ayrı ayrı yerlere hakim iki ayrı emir olarak belirtirken, onların Karasi Bey'in oğulları olduklarından söz etmediği gibi, kardeş olduklarından da bahsetmez. Kantakuzenos ise, Demirhan Bey'i Yahşi Bey'in oğlu olarak kaydeder ki, bu bilgi daha doğru olmalıdır.[11]

Yahşi Bey, 1328'den önce muhtemelen Osman Bey'in hâkimiyetinin son yıllarında babası Karasi Bey'in ölümü üzerine Karasi Beyliği'nin başına geçti. O yıllarda Osmanlı Beyliği'nden de güçlü bir durumda olduğu anlaşılan Karasi Beyliği, güneyde Saruhan Beyliği doğuda Osmanlı Beyliği ile komşu

olmuştu. Batıda Ege denizi ve karşıda Rumeli sahilleri, Karasi Beyliği'ne topraklarını genişletme imkanı veriyordu. Bu sebeple, Yahşi Bey, beylik merkezini Bergama'ya taşımıştı. Karasi Beyliği'nin kuvvetinin zirvesine ulaştığı bu dönemde Han ve Melik unvanlarının yanı sıra Şücâü'd-dîn12 lakabını da kullanan Yahşi Bey Bergama'da bulunmasını siyasî ve askerî açıdan gerekli görmüş, muhtemelen büyük oğlu olan Demirhan Bey'i Balıkesir'in idaresiyle görevlendirmişti. Onun Demirhan Bey'den başka Tokat mezar kitabesine göre Beylerbeyi adında bir oğlu daha vardı. 1343-1345 yıllarında Truva taraflarının emiri olarak adı geçen Süleyman Bey de muhtemelen onun oğludur. Yahşi Bey'in diğer bir oğlu olarak tahmin edilen Dursun Bey'den başka bir de kızı vardı.13

1328'de III. Andronikos Bizans tahtına geçtiği sıralarda İzmir, Aydınoğlu Umur Bey tarafından zapt edildi.14 Öte yandan, 1326 yılında Bursa'yı ele geçirmiş olan Osmanlı Beyliği genişlemeye devam ediyordu. Bu sebeple, III. Andronikos gelişen Osmanlı akınlarına ve ele geçirdikleri yerlerde bağımsızlık amacı güden Latinlere karşı öncelikle bunların çevresindeki Türkmen Beylikleri ile anlaşma yoluna gitmek istedi. Onun bu yoldaki ilk teşebbüsü 1328'de Pegai'ye (Biga) gelerek Karasioğlu Demirhan Bey ile bir saldırmazlık anlaşması yapmasıdır. Ancak, Batı Anadolu'daki beyliklerin Ege denizindeki faaliyetleri ve elde ettikleri başarılar, Venedikliler, Cenevizliler, Rodos Şövalyeleri, Kıbrıs ve Yunan adalarındaki daha birçok küçük Latin hükümdarlarını Doğu Akdeniz'deki gelecekleri konusunda endişeye sevk etmekteydi. Gerçekten de, Karasioğlu Demirhan Bey, Çanakkale Boğazı ve Marmara Denizi'nden gemilerle Rumeli'ye asker çıkararak akınlar yaparken, Bergama Emiri Yahşi Bey ve Saruhan Beyliği, Ege denizinin kuzey kısımlarında, Aydınoğulları da Yunanistan ve adalar civarında faaliyette bulunuyorlardı. Bu durum karşısında daha 1327 yılı başlarında Venedikliler, Rodos Şövalyeleri ile Bizans İmparatorluğu'nu da içine alan bir Haçlı ittifâkı kurmayı düşündüler. Bununla beraber Haçlı ittifâkı, Papa XXII. Johannes'in (1316-1334) şahsî teşebbüsü ile 1332 yılında şekillenmeye başladı. 1334 yılında Avignon'da Haçlı ittifâkı yapıldı. 1334 yazında Doğu Akdeniz'e yelken açan Haçlı donanmasının Papalık ve Fransız gemilerinden oluşan filosuna Fransız Jean de Chepoy, Kıbrıs ve Venedik filosuna da Venedikli Pietro Zeno komuta etmekte idi. O sırada Karasioğlu Yahşi Bey, Edremit Körfezi'nde donanmasıyla pusu kurarak, denize açılmış olan Latin kadırgalarının Ege'yi terk etmelerini beklemekteydi. 1334 Eylülü'nde Haçlılar, Edremit Körfezi'nde veya civarında Yahşi Bey'in komutasında toplanmış olan Türk donanmasıyla şiddetli bir savaşa girişti.15 Türkler ağır kayba uğradı. 100 kadar gemi tahrip edildi. 3000 asker de şehit düştü. Haçlıların körfezdeki bu başarısı Ege'deki Türk yayılmasını geçici bir süre durdurdu. Edremit Körfezi'nden ayrılarak güneye doğru seyreden Yahşi Bey'in donanması zorlukla İzmir Limanı'na sığındı. Haçlı donanması da onları takip etti. 17 Eylül 1334'te İzmir Limanı'na sığınan Türk donanması ile Haçlı donanması arasında bir kez daha çarpışma cereyan etti. O sırada Yunanistan seferinden Birgi'ye dönmüş olan Aydınoğlu Umur Bey, 30 gemilik Haçlı donanmasının İzmir koyuna girdiği haberini aldı.16 Haçlıların karaya çıkma denemesi başarısızlıkla sonuçlandı. Umur Bey, Birgi'den İzmir'e geldiğinde Haçlı donanması geri çekilmişti. Bu suretle Ege denizinin kuzeyinde yaptığı akınlarla ve kuvvetli donanmasıyla Latinlerin gözünü hayli korkutan Yahşi Bey'e bir daha böyle bir güce erişemeyecek şekilde darbe vuran Haçlılar, bu başarılarına rağmen asıl hedeflerine

ulaşamamış, İzmir'i Umur Bey'in elinden alamamışlardır. Bununla beraber, özellikle Yahşi Bey'e karşı kazanılan Edremit Savaşı, Türk denizciliğinin gelişmesini bir süre engelleyici bir darbe olmuştur.17

Ancak, kısa sürede kendilerini toplayan Karasioğulları Trakya'ya yönelik akınlarına devam ettiler. 1337'de Hellespont ve Truva'da bulunan Türkler birçok gemi ile karşı sahile geçerek Trakya içlerine kadar yağma hareketlerinde bulundular.18 1341 yılında Bizans tahtına V. Ioannes Palaiologos geçmiş ve Ioannes Kantakuzenos ona vasi olmuştu. O sırada Karasi ve Saruhan beylikleri Trakya'ya yeni bir seferin hazırlıkları içindeydiler. Kantakuzenos bir taraftan Orhan Bey ile anlaşma yolunu ararken, bir taraftan da Saruhan ve Yahşi beylere karşı bir donanma hazırlaması için komutanı Apokavkos'u görevlendirmişti. Fakat, Kantakuzenos aniden Gelibolu'ya gitmek zorunda kaldı. Zira Yahşi Bey'in çok sayıda askeriyle buraya geldiği haberini almıştı. İki taraf arasında meydana gelen çarpışmada Türkler yenildiler. Aradan birkaç gün geçtikten sonra Yahşi Bey tekrar aynı yere hücum etti. Fakat bir kez daha yenilgiye uğradı. Böylece iki kere ardarda yenilerek, adamlarının çoğunu kaybeden Yahşi Bey, ümitsizliğe düşerek barış istemek zorunda kaldı. Bu suretle Kantakuzenos ile bir daha taarruz etmeyeceğine dair söz vererek bir anlaşma yaptı.19 Yahşi Bey hakkında bu tarihten sonra herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Kantakuzenos'un20 eserinde 1343 yılında Asya ve Truva satrapı olarak Süleyman Bey'in adının geçmesi onun bu tarihte veya bir süre sonra vefat ettiğini göstermektedir.21

Yahşi Bey'in ölümünden sonra Karasi Beyliği karışıklıklar içine düştü. Demirhan Bey'in Ulubey olması ve Dursun Bey'in ona karşı muhalefeti ile meydana gelen olaylar, aynı zamanda Beyliğin Osmanlı idaresi altına girişinin de başlangıcını teşkil etti.

Karasi Beyliği'nin Osmanlı idaresine geçişi, Osmanlı tarihlerinde hemen hemen birbirine benzer şekilde kaydedilmiştir. Buna göre, Aclan Bey'in (muhtemelen Yahşi Bey) diğer oğlu Dursun Bey, Orhan Bey'in yanında bulunmaktaydı. Demirhan Bey'in idaresinden memnun olmayarak onun Ulubeyliği'ni tanımayan başta Vezir Hacı İlbey ve Karasi ümerasından Evrenos Bey, Gâzi Fazıl Bey, Ece Bey gibi ileri gelenler, Dursun Bey'i Karasi tahtına davet ederek, bu hususta Orhan Bey'den yardım talep ettiler. Bu talep üzerine Dursun Bey başta Bergama, Edremit ve Balıkesir olmak üzere Karasi arazisinin büyük bir kısmını kendisine yardımı karşılığında Orhan Bey'e teklif etti. Dursun Bey ise Edremit Körfezi kuzeyindeki Kızılcatuzla ve civarındaki Bayramiç ve havalisi ile o yöredeki ve muhtemelen Bizans elindeki Biga hariç Truva ve Eolya tarafları ile yetinecekti.22

Orhan Bey aldığı davet ve teklife uyarak yanında Dursun Bey olduğu halde harekete geçti. Ulubad'ı fethettikten sonra Balıkesir'e geldi. Onun Balıkesir'e geldiğini haber alan Demirhan Bey mukavemet edemeyeceğini anlayarak müstahkem Bergama Kalesi'ne kaçtı. Bu durum üzerine, Vezir Hacı İlbey ve diğer ileri gelen Karasi ümerası değerli hediyeler ile birlikte Orhan Bey'in huzuruna çıktılar. Orhan Bey onlara iltifatta bulundu ve Balıkesir'de bir süre konakladı. Daha sonra Bergama'yı kuşatmak üzere harekete geçti. Dursun Bey'in ağabeyi ile görüşerek onu barışa iknâ etmesini isteyen Orhan Bey, onların aralarında anlaşarak birbirlerinin şartlarına rıza gösterip, buna uymalarını istedi. Bunun üzerine Karasi ayânları ile birlikte Bergama surları önüne gelen Dursun Bey, ansızın kaleden

atılan bir ok ile öldürüldü. Dursun Bey'in ölümü hem yanındakilerin hem de haberi duyan Orhan Bey'in üzüntüsüne ve hiddetine sebep oldu. Orhan Bey Karasi ilinin Osmanlı mülküne katıldığını ilân edince zarara ve tahribata uğrayacaklarından korkan Bergama halkı ve yanında bulunan adamları Demirhan Bey'den teslim olmasını istediler. Böylece Bergama Kalesi'nden anlaşma yolu ile çıkan Demirhan Bey, Orhan Bey tarafından Bursa'ya gönderildi, iki yıl sonra da burada vebadan vefat etti.23

Bu şekilde Karasi Beyliği'nin hemen hemen tamamı barış yoluyla Osmanlı Beyliği topraklarına katılmış oldu. Fakat bu sırada Çanakkale kesiminde sahildeki Karabiga'nın henüz Bizans elinde bulunduğu anlaşılıyor. Osmanlı tarihleri, Balıkesir ve civarı ile Bergama, Edremit dolaylarının Osmanlı Devleti eline geçtiğini yazarlarken Çanakkale ve Truva taraflarından hiç bahsetmemektedirler. Orhan Bey, Karasi ülkesini ele geçirdikten sonra burayı oğlu Süleyman Paşa'ya iktâ olarak verdi.24

Ayrıca Karasi Veziri Hacı İlbey'i oğlunu vezir tayin ederek, Karasi bölgesinin işlerini ona havale ettiği gibi Emir Evrenos, Gâzi Fazıl, Ece Bey ve diğer Karasi ileri gelenlerini Süleyman Paşa'nın yanında bırakıp onların tecrübelerinden faydalanmasını tavsiye etti.25

Karasi Beyliği'nin Osmanlı ülkesine ilhâk tarihi hakkında Osmanlı tarihlerinde 735/1334-1335 ve 737/1336-1337 olmak üzere iki farklı tarih kaydedilmiştir. Tarihî Takvimlerde26 ise 749/1348-1349 ve 750/1349-1350 tarihleri ağırlık kazanmaktadır. Süleyman Paşa'nın Karasi vilayetine, bu bölgenin kendisine iktâ edilmesinden bir süre sonra, Rumeli'ye geçmek maksadıyla gittiği anlaşılmaktadır.27 Kantakuzenos28 ise, 1345 yılında Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa'dan Umuriye satrapı olarak bahsettiğine göre, bu tarihte Karasi ve çevresinin idaresi kendisine verilmemiş veya henüz iktâ edilmiş olabilir. Bu bakımdan Karasi Beyliği'nin ilhâkının 1345 veya hemen sonrasında gerçekleşmiş olması mümkündür. Zirâ Enverî29 ve Kantakuzenos'un30 kayıdlarından Truva ve Çanakkale taraflarında Karasioğlu Süleyman Bey adında bir emirin varlığı kesinlik kazanmaktadır. Kantakuzenos tarafından 1343 yılında Asya satrapı, 1345 yılında Karasi Frigyası satrapı olarak isimlendirilen Süleyman Bey'i, yine aynı yılda N. Gregoras da31 Truva satrapı olarak kaydetmiştir. Bu durum, hiç olmazsa Karasi Beyliği'ne ait Çanakkale ve Truva taraflarının daha 1345 tarihinde Karasi ailesinden gelen bir beyin elinde bulunduğunu göstermektedir. M. H. Yınanç'ın32 N. Gregoras'a dayanarak 1357 tarihinde Karasioğlu Süleyman Bey'den Kuzey Lidya emiri unvanıyla bahsedildiğini belirtmesi sebebiyle onun bu tarihlerde dahi hâkimiyetini devam ettirdiği şeklinde oluşan görüşü, Karasi Beyliği'nin ilhâk tarihinin daha da ileriye 1360'a kadar dayandırılmasına sebep olmuştur. Halbuki N. Gregoras, Kuzey Lidya emirinin adını vermemektedir. V. Parisot'un33 notlarından anlaşıldığı gibi, bu tarihte açık olarak belirtilmediği için Süleyman adı üzerinde durmak yerine başka bir isim aramak gereklidir. Müellif bu ismi Karasi sülâlesi içinde değil, tamamen Saruhan ailesi içinde aramakta ve Saruhanoğlu İshak Bey olarak tahmin etmektedir.34

Karasioğulları'nın adı bilinen son beyi, Bizans kaynaklarında Çanakkale taraflarına hâkim olarak zikredilen Süleyman Bey'dir. Kantakuzenos taraftarı olan Ioannes Vatatzesin kızı ile 1343 yılında evlenen ve aynı yıl askerleriyle Gelibolu'ya geçen Süleyman Bey, Aigospotamide (Keçi deresi-Cevizli Köyü) Kantakuzenos ile buluşmuş, ona atlar, hediyeler vererek müttefik olmuştu. Vatatzes ise

Süleyman Bey'in gönderdiği kuvvetler sayesinde Trakya'da çok korkulan bir kişi oldu.35 N. Gregoras'a36 göre Vatatzes, Truva şehri satrapı Süleyman Bey'in askerlerinden oluşan önemli miktarda askerlere sahipti. Öte yandan 1344 Ekimi'nde İzmir'i kaybeden Aydınoğlu Umur Bey'in bu şehri kurtarmak ve yeni bir donanma hazırlamak için para ve ganimete ihtiyacı vardı. Bu sebeple Kantakuzenos'un teklifini kabul ederek, ona yardım etmeye karar verdi. Kantakuzenos ile birleşmek üzere Saruhan arazisinden kara yoluyla geçerek Karasi ülkesine giren Umur Bey, burada Karasioğlu Süleyman Bey tarafından karşılanmış ve Çanakkale Boğazı'na varıncaya kadar ağırlanmıştır (1345).37 Karasioğlu Süleyman Bey hakkında bu olaydan başka bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber Karasioğulları neslinin hemen hemen XVIII. yüzyıla kadar devam ettiği, bunların bazılarının kendilerine Osmanlı sultanları tarafından verilmiş vakıflara sahip oldukları, bir kısmının da timar ve yaya müsellem olarak Osmanlı teşkilâtında vazife aldıklarını görüyoruz. Karasi Bey ve ailesinin Balıkesir'de Zağanos Paşa Camii civarındaki bir türbede gömülü oldukları ileri sürülmektedir.38 Karaisa adıyla anılan bu türbede biri büyük olmak üzere yedi sanduka bulunmaktadır. Kitabesiz olan bu sandukaların bulunduğu türbe günümüzde Karesi Dede adıyla anılan bir ziyâretgâh haline gelmiştir.

Karasi Beyliği'nin tarih sahnesinden çekilişi ve yerini henüz devlet olma aşamasında bulunan Osmanlı Beyliği'ne bırakışı, ileride güçlü bir devlet haline gelecek olan Osmanlılar için askerî ve siyasî genişleme açısından önemli bir adım olmuştur.39 Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa, Rumeli'ye geçişin gerek hazırlık döneminde gerekse icraat sırasında Karasi ümerâsının yardım ve desteklerini gördü.40 Yeni fethedilen Rumeli topraklarını Türkleştirmek maksadıyla Anadolu'dan getirilen Türk nüfusu arasında Karasi ilinden gelenler, Gelibolu yarımadasına yerleştirildiler.41 Günümüzde mevcud olan Hasköy'de Balıkesirli, Karasili, Gönenli, Danişmenlü, Dimetoka'da Karasiyurdu gibi yer adları bu duruma birer örnektir. Karasi vilâyetinin idaresi Süleyman Paşa'dan sonra I. Murad'ın oğlu Yakup Çelebi'ye verildi. Yıldırım Bayezid Saruhan Beyliği'ni ele geçirdikten sonra (1390) Saruhan ve Karasi vilâyetlerini birleştirerek, oğlu Ertuğrul'a verdi. Daha sonra ise Bayezid'in oğullarından İsa Bey Karasi vilâyetine tayin edildi.42

Karasi Beyliği Ankara Savaşı sonrasında Timur'un kendilerine bağımsızlık verdiği öteki beylikler gibi yeniden bir canlanma dönemi yaşamadı. Bununla beraber Karasi adı Osmanlı idaresi altında varlığını uzun süre korudu43 ve 1393'te kurulan Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlı sancaklardan biri oldu.44 Merkezi Balıkesir olan Karasi sancağı 1592'den sonra Balıkesir, Bigadiç, Sındırgı, Başgelenbe, Kemer Edremit (Burhaniye), Ayazment (Altınova), Edremit, Kozak, İvrindi, Manyas, Fırt (Susurluk) kazalarından ibaretti. Bugün Balıkesir kazalarından olan Balya ile Alınya Biga'ya, Gönen ve Edincik Bursa'ya Bandırma ise Galata kadılığına bağlı idi.45

Selçuklu bünyesinden kopan bir parça olması sebebiyle Karasi Beyliği'nin idarî ve askerî teşkilâtı öteki beyliklerden farklı değildi.46 Beylik, kısa süren hâkimiyet devresine rağmen, bulunduğu mevki açısından hem kara ve hem de deniz devleti olma özelliği taşımaktaydı. Beyliğin kara ordusunun esasını atlı birlikler teşkil etmekteydi. Nitekim, el-Ömerî'ye 47 göre 20.000 atlı askeri olup, yaya askeri

yoktu. Yahşi Bey'in on beş kadar şehri ve o kadar da kalesi vardı. Bu kalelerin hepsi denize hâkim dağların tepesinde kurulmuştu. Karasi Beyliği kara ordusu yanında önemli derecede etkin bir donanmaya sahip idi. Yahşi Bey'in gemileri her an denize açılmaya hazırdı. Bergama ve civarını limanı durumunda olan Edremit Körfezi'nin Karasi donanmasına önemli bir üs vazifesi gördüğü anlaşılmaktadır. Denizcilikte ileri seviyede olan Karasi Beyliği bu alanda Osmanlı Bahriye teşkilâtı için bir kaynak, malzeme ve emsal olmuştur denilebilir. Karasi Beyliği'nin merkezi Balıkesir'de bol miktarda ipek ve ladin (laden-reçine) üretilmekte ve Avrupa ülkeleri pazarlarına ihraç edilmekteydi. İstanbul kumaşları çoğunlukla Balıkesir ipeğinden dokunmaktaydı. Bergama'da ise daha ziyade köle ticareti yapılıyordu.48 Günümüzde Karasi Beyliği'nden kalan herhangi bir mimarî eser mevcut değildir. İbn Batuta'dan 49 öğrendiğimize göre, zengin bir şehir olmasına rağmen halkın Cuma namazlarını kılabilecekleri bir camii yoktu. Bu yüzden şehir dışında bir camii inşâ etmeye çalışmışlar, duvarlarını yapmışlar ancak henüz çatıyı örtmemişlerdi. Cuma namazları ağaçlar altında gölgelik yerlerde kılınmakta idi.

Ayrıca Balıkesir'de Ahi Sinan adlı zâviye olduğu İbn Batuta'nın burada konaklamasından anlaşılmaktadır. Bergama'daki Güdük Minare'nin de XIV. yüzyıl başlarında Karası Beyliği zamanında yapıldığı ileri sürülmektedir.50 Karasioğullarından Yahşi Bey ile oğlu Beylerbeyi Çelebi'ye ait gümüş ve bakır olmak üzere sikkeleri mevcuttur.51

1İ. H. Uzunçarşılı, Kitâbeler I, İstanbul 1927, s. 43-44; Ayr. bk., Ayn. mlf., Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1984, s. 96; Ayn. mlf., Osmanlı Tarihi, c. I, Ankara 1982, s. 78; Ayn. mlf., Karasioğulları mad., İA, VI, s. 331; B. Karamağaralı, "Sivas ve Tokat'taki Figürlü Mezartaşlarının Mahiyeti Hakkında", SAD, II, Ankara 1971, s. 85-86; İ. Artuk, "Karasioğulları Adına Basılmış Olan İki Sikke", TD, sayı: 33, İstanbul 1982, s. 284.

2İbn Bîbî, El-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye, I, (tıpkı basım), Ankara 1956, nşr. N. Lugal-A. S. Erzi, Ankara 1956, s. 76-79; Ayr. bk., Anadolu Selçukî Devleti Tarihi (İbn Bîbî'nin Farsça muhtasar Selçuknâmesi'nden çev. M. N. Gençosman, notlar ilâve eden F. N. Uzluk), s. 39; Aksarayî, Müsâmeretü'l-ahbâr, nşr. O. Turan, Ankara 1944, s. 32; M. H. Yınanç, Danişmendliler mad., İA, s. 475; O. Turan, Selçuklular zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul 1984, s. 272; N. Kaymaz, "Anadolu Selçuklu Devleti'nin İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü I", TAD, II/2-3, Ankara 1964, s. 126-127.

3İbn Bîbî, El-Evâmirü'l-Alâiyye, A. Erzi-N. Lugal neşri, s. 109-110; Ayn. mlf., Tevârih-i Âl-i Selçuk, Yazıcıoğlu Ali, tercümesi, nşr. M. T. Houtsma, Leiden 1902, s. 61; Yınanç, Danişmendliler mad., İA, s. 475; O. Turan, Türkiye Tarihi, s. 265, 272-274; Ayn. mlf., Kılıçarslan III mad., İA, s. 703; N. Kaymaz, a.g.m., s. 125, 127.

4Gelibolulu Âli, Künhü'l-ahbâr, V, İstanbul 1277, s. 22; bk., Müneccimbaşı, Camiü'd-Düvel, I, Nûr-ı Osmâniye, Nr. 3172, v. 362b; M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453), I, Ankara 1959, s. 90-91, 126, 142-143, 152.

5N. Gregoras, Historai Romae I, CSHB, Bonnae 1829, s. 214-215; Ayr. bkz., J. Mordtmann, "Über des Türkische Fürstengeschlecht der Karasi in Mysien", Sitzungsberichte der Akademie der Wissenchhaften, 1911, s. 1-7; P. Wittek, Menteşe Beyliği, trk. çev. O. Ş. Gökyay, Ankara 1986, s. 17-18.

6I. Kantakuzenos, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, nşr. Von L. Schopen, Bonnae 1828-1832, II, s. 507, III, s. 457.

7Dukas, Bizans Tarihi, çev. V. Mirmiroğlu, İstanbul 1956, s. 5; Ayr. Bk., Lebeau, Histoire Du Bas-Empire, c. XVIII, Paris 1835, s. 392; W. M. Ramsay, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, trk. trc., M. Pektaş, İstanbul 1960, s. 165.

8İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 96; M. Ç. Varlık, Germiyanoğulları Tarihi (1300-1429), Ankara 1974, s. 9, 24, 33, 40, 42.

9Geniş bilgi için bk. Z. Öden, "Bizans İmparatorluğu'nun Türklere Karşı Alan ve Katalanlar ile İttifâkı", TD (Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı), İstanbul 1994, sayı: 35, s. 123-129.

10 Bk. A. Tevhid, "Balıkesir'de Karasioğulları", TOEM, sene 2, kısım IX, 1327, s. 565.

11 İbn Batuta, Seyahatnâme, I, trc. Mehmet Şerif, İstanbul 1330-1333, s. 338; El-Ömeri, Mesâlikü'l-ebsâr fî memâlikü'l-emsâr, F. Taeschner tabı, I. text, Leipzig 1929, s. 22, 43, 45; Uzunçarşılı, Kitabeler, I, s. 43; Ayn. mlf., Karasi Vilâyeti Tarihçesi, İstanbul 1341, s. 85; İ. Artuk, "Karesioğulları Adına Basılmış İki Sikke", s. 283; Ş. Tekin, XIV. yüzyıla ait bir ilm-i hâl=Risâletü'l-İslâm", WZKM, 76, Wien 1986, s. 287 not 17.

12 Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 99.

13 P. Lemerle, L'emirat D'aydın Byzance et L'occodient, recherches sur "la Gest D'Umur Pacha", Paris 1957 s. 98.

14 Geniş bilgi için bk. H. Akın, Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma, Ankara 1968, s. 34.

15 M. H. Yınanç, Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal, s. 33; Ayr. bk. A. Laiou, "Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turk: The Background to the Anti-Turkish League of 1332-1334", Speculum, XLV, 1970, s. 384; Lemerle, a.g.e., s. 90-95, 98; N. J. Housley, "Angevin Naples and the Defence Of the Latin East: Robert the Wise and the Naval League of 1334", B, 51/2, Bruxelles 1981, s. 548-556.

16 Yınanç, a.g.e., s. 33-34; Lemerle, a.g.e., s. 98 ve not1; Ayr. bk. A. Suryal Atiya, The Crusade in the Later Middle Ages, New York 1965, s. 112 not 1, 113; E. Zachariadou, Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415), Venice 1983, s. 32.

17 Enverî, Düsturnâme, nşr. M. H. Yınanç, İstanbul 1928, s. 35, Akın, a.g.e., s. 40; Lemerle, a.g.e., s. 90, 100; H. İnalcık, "The Rise of Turcoman Maritima Principalitres in Anatolia, Byzantium and Crusades", BF, c. 9, Amsterdam 1985, s. 209.

18 Gregoras, I, s. 538.

19 Kantakuzenos, II, s. 65-66, 69-70; E. Von, Muralt., Essaide Chronographic Byzantine (1057-1453), II, St. Petersbourg 1871, s. 579; Hammer, Devlet-i Osmaniye Tarihi, I, trc. Mehmet Ata, İstanbul 1336, s. 155; Yınanç, Medhal, s. 45; Ayr. bk., F. Kurtoğlu, Türklerin Deniz Muharebeleri, s. 51-52; Mortmann, a.g.m., s. 4; D. M. Nicol, The Byzantine Family of Kantakuzenos 1100-1460, Washington 1968, s. 45; Lemerle, a.g.e., s. 148 ve not 2; Uzunçarşılı, (Karasioğulları mad., İA, VI, s. 333 ve Anadolu Beylikleri, s. 99), Yahşi Bey'in 1341 ve 1342 yıllarında iki defa Gelibolu'ya asker çıkardığını yazarken yanılmış olmalıdır.

20 Kantakuzenos, II, s. 476.

21 H. Akın (Aydınoğulları Tarihi, s. 47'de), Kantakuzenos'un 1345'te Orhan Bey ile Karasioğlu Yahşi Bey'e başvurarak onların yardımlarını temin ettiğinden bahsederken, burada adı geçen Karasıoğlu'nun kimliğinde yanılgıya düşmüştür. Bu şahıs Yahşi Bey değil Süleyman Bey olmalıdır; Öte yandan, İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler (haz. İ. Parmaksızoğlu, s. 38 not 19) adlı eserde Yahşi Bey'in 1334 veya 1336 tarihinde ölmüş olduğu tahmin olunmaktadır ki bu tamamen hatalıdır; İ. H. Uzunçarşılı'ya göre (Osmanlı Tarihi, I, s. 80) Yahşi Bey'in vefatı 1345'den evveldir.

22 Âşıkpaşazâde, Tevârih-i Âl-i Osmân, nşr. Miralay Ali Bey, İstanbul 1332, s. 43-44; bkz., Ruhî Çelebî, Tarih-i Âl-i Osmân, Süleymaniye ktb., Mikrofilm Nr. 1919, v. 24b; Neşrî, Kitâb-ı Cihânnümâ, Neşrî Tarihi, I, yay. F. R. Unat-M. A. Köymen, Ankara 1987, s. 162, 164; Hoca Sadeddîn, Tacü't-Tevârih, I, İstanbul 1279-1280, s. 48; Müneccimbaşı, Câmi'ü'd-Düvel, II, v. 132b; Uzunçarşılı, Karasioğulları mad., İA, s. 333.

23 Âşıkpaşazâde, s. 44-45; Neşrî, I, s. 167; Kemalpaşazâde, II, s. 80-84; Hoca Sadeddîn, I, s. 49-50; Müneccimbaşı, Camiü'd-Düvel, II, v. 132b; Dursun Bey'in mezarının Bergama-Kınık yolunun başlangıcında bulunan bir türbede bulunduğu rivâyet edilmektedir (bkz. O. Bayatlı, Bergama Tarihinde Türk-İslâm Eserleri, İstanbul 1956, s. 8 not 1; Ayrıca, M. Süreyya (Sicill-i Osmanî, III, s. 254), Dursun Bey'in 731/1330-1331'de vefat ettiğini, Karasi'nin de bu tarihte alındığını belirtmektedir.

24 Âşıkpaşazâde, s. 45; Neşrî, I, s. 167; Kemalpaşazâde, II, s. 83; Hoca Sadeddîn, I, s. 51; Müneccimbaşı, II, v. 132b, 275a.

25 Hoca Sadeddîn, s. 51; Müneccimbaşı, II, v. 132b, 275a; Gelibolulu Âli (Künhü'l-ahbâr, V, İstanbul 1277, s. 43), Orhan Bey'in Karasi emâretini ele geçirdikten sonra burayı eski hâkimi Emîr Aclan'a verdiğini kaydetmektedir.

26 Osmanlı Tarihlerine Ait Takvimler (H. 824 ve 843 tarihli takvimler) I, nşr. Atsız, İstanbul 1961, s. 25, 101; İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler (H. 848 ve H. 850 tarihli takvimler), yay. O. Turan, Ankara 1984, s. 17, 53; Geniş bilgi için bkz., Z. Günal Öden, Karası Beyliği, Ankara 1999, s. 56vd.

27 Âşıkpaşazâde, s. 45; Neşrî, I, s. 172; Hoca Sadeddîn, I, s. 52-53; Gelibolulu Âli, V, s. 45.

28 A.g.e., II, s. 476, 507.

29 A.g.e., s. 66.

30 A.g.e., II, s. 546.

31 A.g.e., I, s. 741, 1278/22.

32 Medhal, s. 60 ve not 1.

33 "Notice sur le livre XXXXVII de Nicephore Gregoras", s. 183.

34 Parisot, a.g.m., s. 184.

35 Kantakuzenos, II, s. 475-476; D. M. Nicol, The Last Centuries 0f Byzantium (1261-1453), London 1972, s. 210; Ayn. mlf., The Byzantine Family, s. 60; Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 99-100.

36 A.g.e., II, s. 741-742.

37 Kantakuzenos, II, s. 529-530; Gregoras, II, s. 726-727; Enverî, s. 66; Ç. Uluçay, Saruhanoğulları mad., İA, s. 240;.

38 A. Tevhid, "Balıkesir'de Karasioğulları", s. 565; Uzunçarşılı, Karasi Vilayeti, s. 76.

39 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, s. 124.

40 Âşıkpaşazâde, s. 47-51; Neşrî, I, s. 172, 174.

41 M. Aktepe, "XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dâir", TM, X, İstanbul 1953, s. 300; Ayr. bkz., M. T. Gökbilgin, Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan, İstanbul 1957, s. 14.

42 Âşıkpaşazâde, s. 62, 65, 81; T. Baykara, Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası'na Giriş, I, Anadolu'nun İdarî Taksimatı, Ankara 1988, s. 85;.

43 C. Cahen, Karasi mad., EI, s. 628.

44 Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 201; Baykara, a.g.e., s. 99-100, 116.

45 Baykara, a.g.e., s. 128, 133, 137, 175.

46 N. Kaymaz, “Anadolu Selçuklu Devleti’nin İnhitâtı”, TAD, II/2-3, s. 110; Uzunçarşılı, Medhal, s. 25, 118-119, 132-133.

47 A.g.e., s. 22, 43-44.

48 Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 250-253; W. Heyd, Yakın Doğu Ticaret Tarihi, çev. E. Z. Karal, Ankara 1975, s. 624; E. Zachariadou, a.g.e., s. 126; T. Atan, Türk Gümrük Tarihi, I, Ankara 1990, s. 126.

49 A.g.e., s. 339.

50 O. Bayatlı, “Bergama’da Türk-İslâm Eserleri”, V. TTK, Ankara 1960, s. 279.

51 Bk., Artuk, a.g.m., s. 282.

Saruhanoğulları Beyliği / Doç. Dr. Ahmet Şirşirgil [s.787-792]

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1232 yılında Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad, gerek Moğolların hareketlerini izlemek gerekse Ahlat ve çevresini zapt etmek üzere namlı komutanlarından Kemaleddin Kamyar'ı bu bölgeye göndermişti. Kamyar, son yıllardaki savaşlardan dolayı perişan ve Celaleddin Harezmşah'ın ölümüyle de başsız bir hale düşmüş Ahlat, Van, Bitlis, Vastan, Adilcevaz, Sürmari ve diğer şehirlere kolaylıkla sahip oldu. Bölge halkı, sultanın ordusunu ve sancağını her yerde sevinçle karşılamıştı. Bölgeyi nizam ve intizama koyan düzenlemeleri gerçekleştiren Kamyar, Ahlat'ın subaşılığına Sinaneddin Kaymaz'ı getirdikten sonra merkeze döndü.

Bir müddet sonra Kaymaz, Sultan Alaeddin Keykubad'a gönderdiği raporda Harezm beylerinden Kayır Han'ın askerleri ile Tatvan'da konakladığını ve ticaret kervanlarını vurup etrafı yağmaladıklarını bildirdi. Alaeddin Keykubad ise Kaymaz'a onları güzel vaat ve sözlerle hizmete davet etmesini ve gönüllerini kazanmasını emretti. Bu emir üzerine Kaymaz Tatvan'a giderek Harezm beyleriyle görüştü. Sultanın kendileri hakkında hiçbir kötülük düşünmediğine yeminler etti. Bu başıboş hayatı bırakıp sultana itaat etmelerini ve devletin emirleri arasında yer almalarını teklif etti. Kayır Han, Bereket Han, Saru Han, Küçlü Han ve Arslan Togu hanlar bu teklifi kabul ederek Selçuklu hizmetine girdiler.1 Sultan Alaeddin Keykubad, maiyyetine giren bu Türkmen emirlerini ülkesinin muhtelif bölgelerine değişik vazifeler ile göndermiştir. İşte bu emirlerden bir tanesi de ileride Manisa ve çevresinde bir beylik kuracak olan Saruhan'ın büyük ceddi Saru Han Bey idi. Bu uç beyleri gaza ve cihad ile meşgul olup yeni yerler fethettikçe şan ve itibarları artıyor ve sultan tarafından bunlara "Emirü'l-ümera", "Melikü'l-ümera" gibi unvanlar veriliyordu.2

Asrın sonlarına doğru, Saru Han'ın Alpağı adlı oğlundan doğan3 ve ileride kendi adına bir beylik kuracak olan Saruhan Bey de Selçuklu emirleri arasında yerini almıştı. Anadolu Selçuklu Devleti'nin zayıflamaya başlayıp, Anadolu'nun Moğol istilasına uğramaya başlamasıyla sayısız Türkmen boyları Batı Anadolu bölgesine doğru hareketlendiler. Dolayısıyla bu uç bölgelerindeki Bizans şehir ve kasabaları hızla Türkmenlerin eline geçmeye başladı.4

Anadolu Selçuklu Sultanı II. Mesud'un ümerasından olan Saruhan Bey'in uçtaki ilk faaliyeti aynı sultanın ikinci defa tahta çıktığı yıla rastlar (1302). 1305'te Manisa mıntıkasında faaliyetlerini artıran Saruhan Bey, Manisa şehrini de tehdit etmeye başlamıştı. Kıyı ucunda bu faaliyetlerin artması üzerine Bizans İmparatoru II. Andronikos, Batı Anadolu'ya oğlu IX. Mihail'i gönderdi. Bu prens, Katalan kuvvetlerinin de desteği ile Manisa'ya kadar geldi ise de Saruhanoğullarına hiçbir zarar veremeden sahile çekildi. Bu arada Katalan kuvvetlerini Danya kalesinde muhasara eden Saruhan Bey burayı almaya muvaffak olamadı.5 Bilhassa Katalanların bölgeyi terk etmelerinden sonra Manisa'ya karşı hücumlarını artıran Saruhan Bey, 1308 yılına kadar civarındaki kasaba ve köyleri tamamen zapt etti. Nihayet 1313'te Türklerin Leşkeriş ili (Laskaris ili) dedikleri Manisa'yı da fethetti.6 Rivayete göre Saruhan Bey son derece kurnazca yaptığı bir hücum neticesinde şehre girip fethi gerçekleştirmiştir.

Halk bu günü “Namaz gecesi” adıyla anmış ve mübarek bilmiştir.7 Manisa’nın fethine kardeşi Çuğa Bey ile Ali Paşa da katılmıştır.

Saruhan Bey Manisa’nın fethinden sonra ile beyliğini eski Türk adeti gereğince kardeşleri arasında paylaştırdı. Kendisi Ulu Bey sıfatı ile merkez Manisa’da otururken, kardeşi Çuğa Bey’e Demirci ve yöresini, diğer kardeşi Ali Paşa’ya ise Nif’in (Mustafa Kemal Paşa) idaresini vermiştir. Ali Paşa hakkında kaynaklarda başka bilgi yoktur. Çuğa Bey’in ölümünden sonra Demirci’nin idaresi Saruhan Bey’in oğlu Devlethan’a, onun ölümünden sonra da Yakup Çelebi’ye geçmiştir.8

Saruhan Bey kısa sürede yaptığı fetihler ile beyliğini Alaşehir’den İzmir ve Ege Denizi kıyılarına kadar uzatmıştır. Buna göre Saruhan Beyliği’nin sınırı doğuda Alaşehir’in batısından batıda İzmir Körfezi’ne, kuzeyde Bergama’dan Güneyde Nif, Turgutlu ve Kemaliye’nin güneyine kadar uzanıyordu. Saruhanoğulları Beyliği’nin doğusunda germiyan, kuzeyinde Karasi ve güneyinde Aydın Beyliği toprakları var idi. Böylece Saruhanoğulları’nın üç tarafı yeni kurulan beylikler ile çevrilmiş olduğundan yalnız kıyı tarafı genişlemeye, gaza ve sefer yapmaya elverişli idi.

Bu sebeple Saruhan Bey tesis ettiği donanma ile denizciliğe başladı. Foça, Sakız ve Naksos’daki Cenevizliler ile Midilli’yi vergiye bağladı. Anlaşmaya göre Foçalılar, Saruhan Bey’e her sene 15.000 gümüş para vermeyi taahhüt ediyorlardı. Bu parayı, şehrin beyi, her sene Manisa’ya götürmekte ve Saruhan Bey’e teslim etmekteydi.9 Bu meblağa karşılık Saruhanoğullarının da Latinlere bazı hak ve imtiyazlar tanıdıkları sanılmaktadır.

1329 yılında, Bizans İmparatoru III. Andronikos Paleologos, imparatorluğun aleyhine olarak memleketini genişletmekte olan Osmanlı sultanı Orhan Gazi’ye karşı Saruhan ve Aydınoğullarından yardım istemişti. Nitekim bu isteği olumlu karşılayan Saruhanoğulları, Bizans ve Aydınoğulları ile beraber hareket ederek Gelibolu’ya saldırmışlar, pek çok ganimet ve esir elde ederek10 memleketlerine dönmüşlerdir. 1334 yılında yine müttefik Aydın ve Saruhanoğulları donanması 270 gemilik bir filo ile Yunanistan sahilleri ve Trakya kesimine büyük bir sefer düzenlemişlerdir. Sayısız esir ve ganimet elde edilen bu seferde, Saruhan gemilerine Saruhan Bey’in oğlu Süleyman Bey kumanda etmiştir.

1335’te Midilli’yi zapt eden Foça valisi Dominik, Saruhanoğlu Süleyman Bey ile birçok adamını da hile ile esir almıştı. Ardından bağımsızlığını ilan ederek Bizanslılara karşı ayaklandı. Bizans İmparatoru III. Andronikos, asi valiyi cezalandırmak için bir donanma ile Foça önlerine gelerek şehri denizden kuşattı ise de bir netice elde edemedi. Bunun üzerine dostu ve müttefiki Saruhan Bey’i yardımına çağırdı. Saruhan Bey esir olan oğlu Süleyman ve arkadaşlarının kendisine teslim edilmesi şartı ile yardımda bulunabileceğini bildirdi. İmparator III. Andronikos’un bu şartları kabul etmesi üzerine Saruhan Bey getirdiği süvari ve piyade kuvvetleri ile Foça’yı karadan kuşattı. Muhasara beş ay kadar sürmesine rağmen kale bir türlü düşürülemedi. Bu durum üzerine imparator, müttefiki Aydınoğulları’nı da yardıma çağırdı. Aydınoğlu Umur Bey donanmasını yardıma göndererek gemilerinden bir kısmını Saruhan Bey’in, 24 tanesini de imparatorun emrine verdi. Müttefik

donanması bir deniz savaşı yapmak istedi ise de Dominik buna yanaşmadı. Bu sebeple kuşatma uzadı. Sonunda İmparator, Dominik ile anlaşarak Süleyman Bey ve adamlarını serbest bıraktırdı.11

Böylece düzelen Saruhan-Bizans münasebetleri 1341'de yeniden bozuldu. Zira bu tarihte Bizans tahtında meydana gelen değişiklik, Saruhan Bey'i ümitlendirmişti. Bizans İmparatoru III. Andronikos'un ölümü üzerine Saruhan Bey'in dostu Kantakuzen, İmparatorluk tacını giyerek mücadeleye başlamıştı. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Saruhan Bey de Gelibolu ve dolaylarını vurdurmak için güçlü bir filo gönderdi ise de bir muvaffakiyet kazanamadı. Hatta Bizans donanması Saruhan kıyılarına gelerek donanmanın yokluğundan da faydalanarak yağma ve tahripte bulunmuştur.

Saruhanoğulları için bu felaketi dostu ve müttefiki olan Aydınoğlu Umur Bey'in Haçlıların hücumuna uğraması ve Latinlerin İzmiri alması takip etti (1344). Bu gelişmeler, Saruhanoğulları'nın ticari imkanlarını önemli ölçüde azaltmıştı. Bu sırada Kantakuzen, dostu Umur Bey'e haber yollayarak yardım istemişti. Yirmi bin süvari ile karadan gitmeye karar veren Umur Bey, Saruhan topraklarından geçmek için izin istedi. Saruhan Bey aralarındaki ihtilaflı toprakları iade etmesi şartıyla Umur Bey'e istediği müsaadeyi verdi. Ayrıca içinde bulunduğu iktisadi bunalımı aşmak üzere bu sefere kendi kuvvetlerinin de katılmasını arzu etti. Kuvvetlerini oğlu Süleyman Bey'in kumandasında Umur Bey'e katarak İstanbul üzerine sevk etti. Saruhan kuvvetleri, Umur Bey'le beraber Trakya'ya geçip Kantakuzen'in kuvvetleriyle birleştiler. Fakat İstanbul önüne gelindiğinde, Süleyman Bey hummaya tutularak vefat etti (1345).12

Kantakuzen, Süleyman Bey'in ölümü ve Saruhan kuvvetlerinin ülkelerine dönmesi üzerine Umur Bey'in de tavsiyesiyle, Anadolu'da gittikçe büyük bir güç haline gelmekte olan Osmanlılarla antlaşmaya girişmiş ve bu maksatla da kızını Orhan Bey'e vermiştir. Öte yandan İmparatoriçe de Kantakuzen'in kızını Orhan Bey'e vererek kuvvetlenmesinden endişeye düştüğünden Saruhan Bey ile ittifaka karar vermiştir. Bu sebeple devlet ileri gelenlerinden Tagaris'i Manisa'ya Saruhan Bey'le anlaşmaya gönderdi. Ancak Tagaris Manisa'ya geldiğinde Saruhan Bey'in ölümüyle karşılaştı. Bu duruma rağmen Tagaris Saruhan Bey'in yerine geçen oğlu Fahreddin İlyas Bey'le bir anlaşma yapmaya muvaffak olmuştur.13

Saruhan Bey gerek çok sevdiği oğlu Süleyman Bey'in vefat haberi ve gerekse arzu ettiği imkanlara kavuşamamasından dolayı müteessir olarak 1346 yılında vefat etti.14 Beyliğe en parlak dönemini yaşatan Saruhan Bey, aynı zamanda Manisa'ya bir Türk-İslam şehri hüviyetini kazandıran hükümdardır. Anadolu'yu gezen seyyah İbn Battuta, Manisa'da Saruhan Bey'le görüştüğünü ve Saruhan Bey'in son yıllarında şehrin tamamen bir Türk şehri hüviyetine büründüğünü yazmaktadır.15 Saruhan Bey'in oğulları Temur Han, Orhan, Süleyman Bey, İlyas Bey, Devlethan ve Budak Paşa bilinmektedir. Bunlardan Devlethan Demirci'yi ve Budak Paşa Gördes'i idare etmiştir. Saruhan Bey Manisa'da Körhane denilen bir türbeye defnedilmiştir. Saruhan Bey Dönemi'nde beyliğe ait olarak Manisa'dan başka Gördes, Adala, Akhisar, Turgutlu, Karacalar, Nif, Ilıca, Kayacık, Demirci, Urganlı, Manisa, Gördek, Güzelhisar ve Tarhanyat şehir ve kasabaları bulunuyordu.

Saruhan Bey'in ölümü üzerine yerine geçen Fahreddin İlyas Bey İmparatoriçe ile yaptığı dostluk antlaşmasına sadık kaldı. Nitekim İlyas Bey İmparatoriçe'ye yardım için 1346 yazında altı bin kişilik bir kuvveti harekete geçirdi. Aynı maksatla Aydınoğlu Umur Bey de iki bin kişilik bir birliği Trakya'ya sevk etmişti. Fakat İmparatoriçeye yardıma giden Saruhan ve Aydın kumandanları yolda anlaştılar. İlk olarak İstanbul'a giderek İmparatoriçe'den para ve hediyeler aldılar. Ondan sonra Trakya'ya geçen bu kuvvetler Kantakuzen ile ittifak ederek onun emrine girdiler.16 Kantakuzen ile beraber Bulgaristan topraklarına saldıran Saruhan ve Aydın birlikleri, pek çok ganimet ve esir elde ederek yurtlarına dönmüşlerdir.

İlyas Bey'in bu seferi Saruhanoğullarının Rumeli'ye yaptıkları son sefer olmuştur. Çünkü bu sırada Osmanlılar Karesi Beyliği'ni ilhak ederek Saruhanoğullarına komşu olmuşlardı. Daha sonra Gelibolu ve Trakya'da sürekli fetihler yapan Osmanlılar, Saruhanoğullarının gaza ve korsanlık yaptıkları yolları tıkadılar. Böylece kuzey kıyıları gibi batı sahilleri de Saruhanlılara kapanmış oldu. Bu arada İzmir'i almak isteyen Gazi Umur Bey, Latinler karşısında şehid düşmüş (1348) ve İzmir tamamıyla Latinlerin eline geçmişti. Bu durum da Saruhan deniz ticaretine önemli ölçüde darbe vurmuştur. Muhtemel olarak İzmir'e yerleşen Latinler doğu komşuları olan Saruhanlılardan bazı imtiyazlar elde ederek onların deniz ticaretlerine ve korsanlık yapmalarına engel olmuşlardır. Nitekim bundan sonra Saruhanoğullarının gaza ve korsanlık yaptıklarına dair kaynaklarda hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır.

1356 yılında Osmanlı sultanı Orhan Gazi'nin oğlu Halil, Gemlik sahilinde gezerken Foçalılar tarafından esir edilmişti. Halil'i kurtarmak için Foça'yı abluka altına alan İmparator Yuannis Paleologos dostu olan İlyas Bey'den yardım istedi. Bu isteği kabul eden İlyas Bey Foça'yı karadan kuşatınca Foçalılar Halil'i serbest bırakıp imparatora tabiiyetlerini bildirdiler. Bu sırada İlyas Bey Bizans İmparatoru V. Yuannes Paleologos'u hileyle esir ederek, yüklüce bir fidye almayı planladı. Ancak İlyas Bey'in kendisine bir tuzak hazırladığını haber alan Yuannis, bunu hissettirmeden Saruhanoğlunu bir ziyafet bahanesiyle donanmasına davet etti. Gemiye gelir gelmez de yakalatarak hapsettirdi. İlyas Bey bu durumdan zevcesinin verdiği fidye-i necat17 ve çocuklarını rehin bırakarak kurtulabilmiştir.

Son dönemlerinde daha sakin bir hayat süren Fahreddin İlyas Bey'in 1364 yılında vefatı üzerine yerine, oğlu Muzafferrüddin İshak Bey Saruhan hükümdarı olmuştur.18 İlyas Bey Manisa'da bir mescit ile bir çeşme yaptırmıştır. Kendisinin nerede gömülü olduğu belli değildir.

İlyas Bey'in oğlu İshak Bey, babasının sağlığında Menemen'i idare ediyordu. O, beyliğin en zayıf bir zamanında başa geçmesine rağmen döneminde Saruhanoğulları en parlak devrini yaşamıştır. İmar faaliyetleri ile beyliğin ve bilhassa merkez Manisa'nın çehresi değişmiş olup, bu eserlerin bir kısmı günümüze kadar da gelebilmiştir. İshak Bey'in Mısır Memlûk sultanı ile mektuplaştığı bilinmektedir. Rodos adasının şövalyelerden alınması için yapılacak sefere diğer Anadolu beyleri gibi İshak Bey de davet edilmiş ve kendisine 1366 tarihli sultanın namesi gelmiştir.19 Bu mektup İshak Bey'in meşruiyetinin ve Memluklerce tanındığının açık bir göstergesidir.

İshak Bey, beylik ettiği müddetçe özellikle güçlü komşusu Osmanlılarla iyi geçinmeye itina gösterdi. Böylece beyliğini sulh ve sükun içerisinde tutarken imar faaliyetlerine de geniş zaman ayırabilmiştir. Sultan I. Murad'ın oğlu Yakup Çelebi ile Bayezid'in sünnet düğünlerine nadir bulunan kıymetli hediyelerle elçiler göndermiştir. Yine Şehzade Yıldırım Bayezid'in Germiyan Beyi'nin kızı ile Bursa'da yapılan mutantan evlenme merasimine elçi ve hediyeler yollayan beyler arasında Saruhanoğlu'nun da adı geçmektedir. Diğer taraftan bu olaylar, Osmanlıların Rumeli'de tutunabilmek ve fetih hareketlerini devam ettirebilmek için Anadolu yakasındaki beyliklerle dostluk ilişkilerini kurmak hususunda her fırsattan faydalandıklarını başta Saruhanoğulları olmak üzere beyliklerinde kendi hakimiyetlerine halel gelmemesi şartıyla buna olumlu tepki verdiklerini göstermektedir. Ayrıca Saruhanoğulları, deniz hakimiyetlerini kaybettiklerinden Osmanlılarla birlikte Rumeli'de giriştikleri savaşlardan önemli ölçüde ganimet elde edebiliyorlardı

İshak Çelebi'nin Mevlevi oluşu sebebiyle zamanında Manisa'da Mevleviliğin itibarı bir hayli artmıştır. Onun bir mevlevihane yaptırması yanında Çelebi unvanını taşıması ve yine bu aileden birkaç kişinin aynı unvanı alması, bu sevginin bir delili olarak görülmektedir. İshak Bey için kitabeler ve vesikalarda "Sultan, Emir, Sultanü'l-Azam, Çelebi, Han, Mücahid"gibi unvanlar kullanılmaktadır.20

Osmanlı-Karaman ve Memlûkler arasında hassas dengelere dayalı politikasını ana siyaset olarak kabul eden, zaman zaman da Osmanlıların nüfuzunu kabul edip onların seferlerine yardımcı kuvvet gönderen İshak Bey bu sayede uzunca bir süre beyliğinin başında rahat bir biçimde hüküm sürmüştür. İshak Çelebi tahminen 1388'de vefat etmiş ve sağlığında yaptırttığı türbesine defnolunmuştur. Uzun müddet Manisa'da valilik yapan Şehzade Mehmed (Fatih), tanzim ettirdiği vakfiyesinde İshak Beyden sitayişle bahsetmektedir.

İshak Çelebi'nin ölümü üzerine, Hızırşah ve Orhan isimlerindeki iki oğlundan Hızırşah hükümdar olmuştur. Orhan Bey ise onun idaresini tanımayarak saltanat mücadelesine girişmiştir. Ancak Orhan Bey'in bu mücadeleyi kaybederek Osmanlılara sığındığı ve Hızırşah'ın Manisa'ya hakim olduğu anlaşılmaktadır.Türklerin Balkanlar'daki durumunu tayin ve Rumeli'de kati olarak yerleşmesini temin eden Birinci Kosova Muharebesi'ne (1389), Osmanlı ordusu ile birlikte Saruhan, Candar, Aydın, Menteşe, Germiyan ve Hamid kuvvetlerinin de katıldıkları görülmektedir. Ön saflarda çarpışan ve mühim başarılar gösteren Anadolu birlikleri, zaferin elde edilmesinde büyük rol oynamışlardır.21

Ancak Türklerin kesin bir zaferiyle neticelenen savaş sonunda, Sultan I. Murad şehit olurken yerine geçen oğlu Bayezid ise emirlerin kararıyla kardeşi Yakup Çelebi'yi ordugahta boğdurttu. Bu durum asker ve bazı emirler arasında hoşnutsuzluğa neden oldu. Fırsatı kaçırmak istemeyen Anadolu beylikleri de Karamanoğullarının etrafında toplanarak, Osmanlı Devleti'ne karşı bir ittifak meydana getirdiler. Saruhanoğlu Hızırşah da bu ittifak içerisinde yerini almış bulunuyordu.22

Anadolu beyliklerindeki bu gelişmeler üzerine Yıldırım Bayezid, 1389'da süratle Batı Anadolu seferine çıktı. Karşı duramayacağını gören Hızırşah, Bayezid'i hürmetle karşılayarak tabiiyetini arz etmiş ve memleketini sulh yolu ile Osmanlılara bırakmıştır.23 Bir rivayete göre Osmanlılara karşı

Karamanoğlu liderliğinde tertip olunan ittifaka Saruhanoğullarından Orhan Bey katılmıştır. Nitekim Yıldırım Bayezid ona karşılık kendisine tabiiyetini arz eden Hızırşah'a Demirci, Adala, Gördes, Kayacık ve Kemaliye taraflarından oluşan beyliğin doğusunu bırakmıştır.

Bu durum üzerine Saruhanoğlu Orhan Bey, Karamanoğlu Alaeddin Ali Bey'le ittifaka girişmiş ise de ertesi yıl Bayezid'in bu beylik üzerine gerçekleştirdiği seferde yakalanarak Bursa veya İznik'e sürülmüştür. O, daha sonra buradan Sinop'a kaçarak İsfendiyaroğlu'na sığınmıştır. Osmanlı Sultanı ise 1392 yılında Candaroğulları üzerine sefere çıkarak Kastamonu'yu almış ve ardından Sinop'u tehdide başlamıştır. Bu durum karşısında padişahla anlaşmak zorunda kalan Candaroğlu İsfendiyar Bey, kendisine sığınan Anadolu beylerini de himaye etmekten vazgeçmiştir.24 Kendilerini tehlikede gören Saruhan, Menteşe ve Aydın beyleri ise Sinop'u terk ederek Timur'a sığınmak zorunda kalmışlardır.25

Öte yandan Osmanlılar Manisa'yı 1390 yılında aldıktan sonra Karesi ile birleştirerek Bey Sancağı yaptılar.26 Yıldırım Bayezid buraya önce oğlu Ertuğrul'u, onun ölümü (1392) ile de Emir Süleyman'ı tayin etti. Hızırşah Bey'in bu dönemde Demirci, Kemaliye ve Kayacık taraflarının idaresiyle meşgul olduğu ve imar faaliyetlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Hızırşah'ın Manisa Valisi Emir Süleyman'la çok iyi anlaşıp dost olduklarına dair bilgiler de mevcuttur.

Ankara Savaşı'ndan (1402) sonra Anadolu'yu eski sahiplerine dağıtan Timur, Saruhan Beyliği'ni de yanında bulunan Orhan Bey'e verdi. Nitekim 17 Ağustos 1402 tarihinde Manisa'ya gelen Orhan Bey beyliğin başına geçmiştir. Orhan Bey beyliğini meşru göstermek için de 1403 tarihli sikke bastırmıştır.27 Fakat çok kısa bir müddet sonra, bilhassa Timur'un Anadolu'dan çekilmesinden itibaren Denizli taraflarında hüküm sürmekte olan Hızırşah, tekrar gelerek beyliğe hakim oldu.

Hızırşah, Fetret Devresi'nde Yıldırım Bayezid'in oğulları arasındaki mücadelede eski dostu Emir Süleyman'ın tarafını tutmuştur. Muhtemelen kardeşi Orhan'a karşı galebesini de Emir Süleyman'ın desteği ile sağlamış olmalıdır. Hızırşah, Aydınoğlu Cüneyd ve Menteşoğlu İlyas Bey'le beraber Süleyman Çelebi'nin, Çelebi Mehmed'e karşı Anadolu'daki en güçlü destekçisi idi.

Çelebi Mehmed, Emir Süleyman'a karşı başarılı olabilmek için öncelikle Anadolu'ya hakim olabilmek gerektiğini bunun için de beylikleri itaat altına alması lazım geldiğini düşünüyordu. Bu maksatla 1410 yılında Batı Anadolu seferine çıktı. Müttefik kuvvetleri perişan eden Çelebi Mehmed itaatini arz eden Aydınoğlu Cüneyd Bey'i affederken Manisa'ya kaçan Hızırşah Bey'in takibini emretti. Süratle Manisa üzerine yürüyen Çelebi Mehmed'in kuvvetleri hamamda yıkanmakta olan Hızırşah'ı yakalayarak Çelebi Mehmed'in huzuruna getirdiler. Hızırşah öldürüleceğini anlayınca Çelebi Mehmed'den atalarının yanına gömülmesini ve vakıflarına dokunulmamasını rica etti. Çelebi Mehmed, bu istekleri kabul ettiğini bildirdikten sonra Hızırşah'ı idam ettirdi.28 Hızırşah'ın ölümü ile (1410) Saruhanlıların Manisa kolu sona ermiş olmaktaydı. Fakat Demirci kolu devam etmiştir.

Hızırşah da babası gibi birçok hayır kurumları yaptırmış ve vakıflar ihdas etmiştir. Hızırşah'ın Adala'da cami, medrese, imaret ve hamamı, Alaşehir'in Kemaliye köyünde Hızır Paşa Camii ile bir hamamı ve Manisa'da Çınar zaviyesi yaptırdığı bilinmektedir.29

Hızırşah'ın ölümünden sonra Devlethan'ın oğlu Yakub Bey, Demirci'de hüküm sürmeye devam etmiştir. Nitekim Yakub Han'ın burada 1407 yılında yaptırdığı bir cami olup orda ki bir hamamı da bu camiye vakfetmiştir. Budak Paşa oğlu Begce Bey de Gördes'te bir cami ve hamam yaptırmıştır. Bunlardan başka bu aileden Hayreddin ve Yusuf Çelebi adlı iki kişi daha bilinmekte ise de haklarında malumat yoktur.

Bu arada Hızırşah'ın kardeşi olan Orhan, ağabeyinin ortadan kaldırılmasından ve Çelebi Mehmed'in bu bölgelerden çekilmesinden sonra Manisa'ya gelerek burayı ele geçirmiş ve istiklalini ilan etmiştir. Bu durum onun 1411 tarihli bir parasının bulunmasından anlaşılmaktadır. Ancak 1412 yılında bu bölgeyi yeniden itaat altına alan Çelebi Mehmed'in Orhan Bey'i de bertaraf ettiği görülmektedir.30 Böylece Saruhanoğulları Beyliği tamamıyla Osmanlı idaresi altına girmiş oldu. Orhan Bey, 1412 yılında vefat etmiştir.

Saruhanoğulları, 1300 yıllarında Manisa bölgesinde faaliyet gösterip Manisa'yı zapt ettikten sonra bölgedeki güçlü Türkmen beyliklerinden biri olmuşlardır. Özellikle deniz gazaları ve seferleri dolayısıyla İslam dünyasında önemli bir mevki kazanmışlardır. Tıpkı Osmanlı Beyliği'nin kuruluş ve gelişmesinde görüldüğü gibi Saruhanoğulları Beyliği'nde de Gaziyan-ı Rum, Ahiyan-ı Rum ve Abdalan-ı Rum gibi toplulukların gazalarda bulundukları anlaşılmaktadır. Saruhan Bey sınırdan denize ulaşıncaya kadar bunlardan faydalandığı gibi, bu toplulukların deniz gazaları ve seferlerine katılıp Saruhanlıların mücadele kudretini artırdıkları görülmektedir. Nitekim Saruhanoğullarının yaptıkları bağışlar, verdikleri mülknameler gözden geçirilecek olursa, başta abdallar olmak üzere ahilerin ve gazilerin bu beyliğin kurulmasında ve yayılmasında nasıl bir yol aldıkları daha iyi anlaşılır.

Saruhanoğullarının da dahil bulunduğu Batı Anadolu Türkmen dünyası, her ne kadar idari bakımdan birbirinden ayrı bir siyasi yapı özelliği gösterse de taban itibarıyla aynı kültür ve dini düşünceye dayalı büyük ve geniş bir toplum halinde bulunuyordu. Dolayısıyla zaman zaman birinin diğerine karşı üstünlük kurması karşısında tabanın tepkisi yok denecek kadar az olmaktaydı. Nitekim Osmanlıların Rumeli'de fetih gücünü hızlandıracak insan kaynaklarını temin etmelerinde olduğu kadar, Anadolu'daki Türkmen beyliklerini kolay sayılabilecek bir şekilde idareleri altına almalarında da aynı kültür tabanına sahip olmaları en mühim rolü oynamıştır.

Saruhanoğulları, hüküm sürdükleri topraklar üzerinde birçok imar faaliyetlerinde bulundular. Camiler, medreseler, köprüler yaptırdılar. Beyliğin kurucusu Saruhan Bey zamanında merkez Manisa hemen hemen tamamen Türkleşmiş ve şehrin çehresi değişmeye başlamıştır. Saruhan Bey'in Çarşı mahallesinde bir mescit, Gediz üzerinde bir köprü ve Çaprazlar mahallesinde bir çeşme yaptırdığına dair kayıtlar mevcuttur.31

Saruhanoğulları ailesi içinde en çok İshak Bey imar faaliyetinde bulunmuştur. Bu Bey'in 1367'de Manisa'da yaptırdığı Ulu Cami aynı zamanda şehrin en eski ikinci mabedi olma hususiyetini de taşımaktadır. Caminin yanında bir de medrese bulunmakta olup kitabesinden 1378-79'da bina edildiği anlaşılmaktadır. Caminin doğu kısmında yer alan hamamı bugün harap bir haldedir. Burada ayrıca İshak Çelebi'nin türbesi de yer almaktadır. İshak Bey'in bunlardan başka Manisa'da bir mevlevihane, Karaoğlanlı civarında Koyun köprüsü, Çaprazlar-ı Sagir ve Kebir mahallelerinde birer çeşme, Manisa'da Yedi Kızlar Türbesi ve Karahisar ile Karaköy de birer çeşme yaptırdığı32 bilinmektedir. Saruhan Bey Devri'nin ileri gelen beylerinden Hacı Emet'in ise Nif'te bir camii bulunuyordu.

İshak Bey'in gerek Manisa'da Mevlevihane yaptırması gerekse kitabelerde Çelebi unvanını taşıması Saruhanoğullarının Mevlevilerle yakın ilgisini göstermektedir. Özellikle Anadolu'daki Moğol hakimiyeti sırasında başlayan ve Karamanoğulları, sonra da Osmanlılar döneminde adeta resmi bir nitelik kazandığı bilinen Mevleviliğin Anadolu'nun uç mıntıkalarındaki pek çok Türkmen beyliği gibi Saruhanoğullarını da etkilediği anlaşılmaktadır. İshak Çelebi Mevlevihanesi'nin vakfiyesine göre diğer görevlilerin yanı sıra Mesnevi okuyup takrir edebilen bir alim ile onu okuyacak güzel sesli iki hanende de istihdam edilecekti.33 Dolayısıyla her gün burada toplanan meclislerde mesnevi okunuyor, okunan bölümler üzerinde konuşuluyor, buradan seçme manzumlar kıraat ediliyordu. Böylece Mevlevilik hem yerleşik şehirli arasında hem de gelip geçen yolcular vasıtasıyla köylü kesimleri arasında süratle yayılıyordu. Neticede Mevlevilik toplumun manevi havasını tanzim etmesinin yanı sıra Saruhan Beyliği'nin üst idari kademelerinde de etkili olarak beyliğin devlet haline gelişinde önemli bir misyonu ifa etmiştir.

Saruhanoğulları, Latinlerle ticari münasebetleri dolayısıyla Jigliati şeklinde resimli, Latin harfleri ile gümüş sikke kestirmişlerdir. Bunlardan şimdiye kadar İshak, Hızırşah ve Orhan Beylerin İslami sikkeleri ele geçmiştir. Saruhanoğulları donanmaları ile faaliyette bulunarak pek çok ganimet malı elde ettikleri gibi, Batı devletleri ile ticari münasebetlerde de bulunmuşlardı.

Ancak bunların asıl alışverişleri Cenevizliler ile oluyordu. Bu arada şap madenine sahip olan Foça'da oturan Latinler ile Bizanslılar Saruhan Bey'le muahede yaparak ona her sene 15.000 hafif gümüş vermekteydiler. Bu durum Saruhan Beyliği'ni iktisaden rahatlatmaktaydı. Ayrıca her sene Foça Beyi Saruhan Beyi'ni ziyaret ederek kendisine hediyelerle beraber, 15.000 gümüş para getirirdi.34 Saruhanoğulları özellikle Bizans'a karşı düzenledikleri akın seferleri yanında denize açılmak suretiyle adalara ve Trakya sahillerine çıkmışlar, elde ettikleri esir ve ganimetlerle iktisadi güçlerini oldukça artırmışlardı.

Mesalikü'l-Ebsar'ın kaydına göre XIV. yüzyıl ortalarına doğru Saruhan Beyliği'nin on beş şehri, yirmi kalesi ve on bin askeri vardır. Onlara yollar dar gelir. Zira savaş ehli kişilerdir. Onların denizde daimi deniz korsanları ve gazileri vardır. Devamlı cihadla meşgullerdir. Bunların köleleri ve cariyelerini kimse ellerinden almaya muktedir değildir.

Denizli'nin kuzeyinde merkezi Nif olmak üzere Saruhan Beyliği'nin diğer bir koluna sahip olan Saruhan'ın kardeşi Ali Paşa'nın da sekiz şehri, otuz kalesi, okçulukta mahir birçok yaya askeri ve sekiz bin de atlı askeri ve büyük bir donanması bulunuyordu. Buranın memleketi hemen tamamen dağların tepelerinde kurulmuştur. Bu sarp dağlarda düşmanlarından rahatlıkla korunabilirlerdi.35

Saruhanoğullarının Türkçenin kullanılmasına da büyük hizmetleri olmuştur. Bilhassa Yakub b. Devlethan'ın emriyle Nasıreddin Tusi tarafından on sekiz bab üzerine tertip edilmiş olan Behname'nin Türkçeye çevrilmesi dikkate değer bir hizmettir.36

1 Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s. 378, 408.

2 Ahmet Tevhid, Saruhan Oğulları, TOEM, sene 2, s. 615.

3 Çağatay Uluçay, Saruhan Oğulları, İA, İstanbul 1980, X, s. 239.

4 C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, (trc. Y. Boran), s. 295 v. d.

5 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1984, s. 84.

6 Feridun M. Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara 1989, s. 17.

7 Yıldız Sunu, Namaz gecesi, Gediz, Mayıs 1943, VI/69, s. 9.

8 Uluçay, Saruhan Oğulları, s. 239; Aynı müellif, Manisa Tarihi, İstanbul 1939, s. 40.

9 M. Çetin Varlık, Saruhan Oğulları, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c. 8, s. 538-539.

10 Hammer, Devlet-i Osmaniye Tarihi (Ata Bey trc.), c. I, s. 172; Himmet Akın, Aydın Oğulları Tarihi hakkında Bir Araştırma, Ankara 1968, s. 43-45.

11 Feridun M. Emecen, İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu'da Beylikler Dünyası, İstanbul 2001, s. 109; Varlık, Saruhan Oğulları, s. 539.

12 Enveri, Düstur name, (nşr. M. Halil), İstanbul 1928, s. 67-68.

13 Varlık, Saruhan Oğulları, s. 540.

14 Emecen, Manisa Kazası, s. 19.

15 İbn. Battuta, Seyahatname (trc. Şerif Paşa), İst. 1330, s. 337.

16 Emecen, İlk Osmanlılar, s. 111, 118; G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi (çev. F. Işıltan), Ankara 1981, s. 479.

17 Grigoras'da İ. Hoçi tercemesi, "Şehzade Halil'in sergüzeşti", TOEM, 1/4, 1328, s. 243-244; Uluçay, Saruhan Oğulları, İA, s. 241.

18 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1972, I, S. 75.

19 Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 87.

20 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Kitabeler ve Sahib, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamidoğulları Hakkında Malumat, II, İstanbul 1929, s. 74-76; Emecen, İlk Osmanlılar, s. 142; Uluçay, Saruhanoğulları, İA, s. 242.

21 Solakzade Mehmed Hemdemi, Tarih, İstanbul 1298, s. 52.

22 Aziz b. Erdeşir-i Esterabadi, Bezm u Rezm (çev. M. Öztürk), Ankara 1990, s. 359; Hoca Sadettin Efendi, Tacü't-Tevarih (haz. İ. Parmaksızoğlu), Eskişehir 1992, c. I, s. 194.

23 Emecen, İlk Osmanlılar, s. 119.

24 Yaşar Yücel, XIII-XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi Çoban Oğulları Candar Oğulları Beylikleri, Ankara 1980, s. 84-85.

25 P. Wittek, Menteşe Beyliği (çev. O. Ş. Gökyay), Ankara 1944, 85.

26 Aşıkpaşazade, Tevarih-i Al-i Osman (Ali Bey neşri), İst. 1332, s. 65.

27 Uluçay, Saruhan Oğulları, İA, s. 243.

28 Hoca Sadettin Efendi, Tacü't-Tevarih, c. II, s. 25; Uluçay, Saruhanoğulları, İA, s. 242.

29 Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 89; Ç. Uluçay, Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar, II, İstanbul 1946, s. 24.

30 Uluçay, Saruhan Oğulları, İA, s. 242-243.

31 Uluçay, Saruhan-oğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar, İstanbul 1940, I, s. 101, 129, 190; Aynı müellif, Saruhan Oğulları, İA, s. 241.

32 Uluçay, Saruhan-oğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar, İstanbul 1946, II, s. 24-27.

33 Emecen, İlk Osmanlılar, s. 142-145.

34 Dukas, Bizans Tarihi (trc. V. Mirmiroğlu), İstanbul 1956, s. 98.

35 Yücel, Çoban Oğulları Candar Oğulları Beylikleri, s. 198-199.

36 Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 86, 90.

Aydınoğulları Beyliği / Doç. Dr. Zerrin Günal Öden [s.793-796]

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1176'da Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın, Bizans imparatoru I. Manuel Komnenos'u yenilgiye uğratmasının ardından Türkler, o günkü adıyla Tralles olan Aydın ve Antiohia (Karacasu) şehirlerini ele geçirmişlerdi. Ancak, I. Manuel buraları tekrar ele geçirmeyi başarmıştır. 1280-1282 yıllarında ise Salpakis (sahil beyi Menteşe Bey) Tralles ve Nyssa (Sultanhisar) şehirlerini aldı.1

Antik Lidya ve İonya bölgesinde Aydınoğulları Beyliği'ni kuran Mehmed Bey,2 Germiyan Beyliği ordusunda sübaşı idi.3 Aydınoğlu Mehmed Bey, Germiyanoğlu I. Yakub Bey'in emri ile Ege sahillerine indi. Aydın ve Menteşe kuvvetleri bu sırada birlikte hareket ediyorlardı. Katalanların Batı Anadolu'ya yönelik seferinden sonra Sasa Bey, Tire (1304), Efes (Ephesus) ve Birgi'yi (Pyrgion) ele geçirirken, Mehmed Bey de Ayasuluğ civarını almıştı.4 Enverî'ye5 göre Birgi'yi ele geçirmiş olan Sasa Bey (Menteşe Bey'in damadı) ile mücadele eden Mehmed Bey, Birgi'yi onun elinden aldı. Sasa Bey ise bu savaş sırasında öldü. Mehmed Bey, onun bertaraf edilmesiyle 1307-1308 yılında Aydın (memleket-i Birgi) iline tamamen hâkim oldu. Beylik merkezi Birgi idi. Daha sonra Ayasuluğ (Selçuk), Tire, Sultanhisarı, Bodemya (Ödemiş'te Bademiye köyü) ve 1317'de de İzmir yukarı kalesini (Kadife kale) ele geçirdi.6

Mehmed Bey, hâkimiyeti altındaki yerleri aile arasında paylaştırarak, beylik arazisini beş kısma ayırmış, oğullarından her birini buralara tayin etmiştir.7 Ayasuluğ ve Sultanhisarı'nı büyük oğlu Hızır Bey'e, İzmir'i diğer oğlu Umur Bey'e, Bodemya'yı üçüncü oğlu İbrahim Bahadır Bey'e, Tire'yi dördüncü oğlu Süleyman Bey'e verdi. En küçük oğlu İsa Bey'i de yanında alıkoydu.8

İlk donanmayı Ayasuluğ'da kuran Mehmed Bey, İzmir'i Cenevizlilerin ellinden aldıktan sonra (1327-1328) burada da bir donanma meydana getirdi. Nitekim, İzmir'in idaresiyle görevlendirilen Umur Bey, daha babasının sağlığında Rumeli sahillerine ve Ege adalarına akınlar düzenledi.9

Aydınoğlu Mehmed Bey, Bizans İmparatorluğu ile dostane ilişkiler içindeydi. İmparator Sakız'ı Cenevizlilerden alarak Foça'yı muhasara etmiş, Mehmed Bey bu muhasaraya oğlu komutasında bir donanma göndererek yardımcı olmuştu.10 1334 yılında bir av sırasında suya düşerek hastalanmasının ardından vefat eden Mehmed Bey'i bir yıl önce Birgi'deki sarayında ziyaret eden İbn Batuta,11 fakihlerin gayet güzel, altın işlemeli elbiseler içinde olduğunu, sofada Rum içoğanları ile karşılaştığını ve kabul salonuna birçok merdivenlerden çıkarak girdiklerini kaydediyor. Bu salonun ortasında her köşesinde ağzından su akan tunçtan arslan heykellerinin bulunduğu bir havuz yer almaktaydı. Duvarlar ise çepeçevre üzerleri kumaşlarla döşeli sedirler ile çevrilmişti. Bunlardan daha yüksekçe olan taht ise bey için kurulmuştu. Sultanın etrafında müderris, kadı ve hâfızlar yer almakta, mükemmel derecede altın, gümüş, çini yemek takımları da mevcut bulunmaktaydı. İbn Batuta'nın izlenimlerinden Aydınoğlu Mehmed Bey'in bilim ve sanata değer verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Mehmed Bey, Birgi'ye ele geçirdikten hemen sonra burada bir camii ve bugün mevcut olmayan bir

medrese inşa ettirmiştir. O dönemde Saa'lebî'nin Araisü'l-Mecâlis adlı peygamberler tarihi Mehmed Bey adına tercüme edilmiş, yine onun emriyle Farsça Tezkire-i Evliyâ adlı eser Türkçeye çevrilmiştir. Aydınoğlu Mehmed Bey'in mezarı Birgi'de Ulu Camii yakınındaki türbesindedir.12 El-Ömerî'ye13 göre, Aydınoğlu'nun altmış şehri, üçyüzden fazla kalesi bulunmaktaydı. Askeri yetmiş bin atlı civarında olup, Rumlar, Frenkler ve korsanlarla sürekli savaşmaktaydılar. Mehmed Bey'in vefatı üzerine ailenin kararıyla (amcaları ve kardeşlerinin ittifâk ve ısrarları ile), genellikle Ulu Beylik makamına büyük oğul tercih edilmesine rağmen, Hızır Bey'den küçük olan ancak, kişilik özellikleri ile kendisini gösteren Umur Bey, Beylik tahtına getirildi.14

Aydınoğulları Beyi olduğu sırada 25 yaşında olan Umur Bey'in hükümdarlığı aralıksız gazâlarla geçmiştir. O, Saruhan Bey ile ittifâk kurarak, Mora'ya sefer düzenlemiş, ayrıca Alaşehir'i (Philadelphia) de kendi nüfûzu altına almıştır. Bizans İmparatoru III. Andronikos'un Foça muhasarasına Saruhan Bey ile birlikte yardımcı kuvvet yollamış, bu sefer sırasında tanıdığı I. Kantakuzenos ile uzun süre dostça münasebetler kurmuştur. Yine bu sefere yardımı karşılığında Alaşehir'i bırakarak, Sakız adası imparator tarafından kendisine verilmiştir. Umur Bey bundan başka, Arnavut isyanını bastırmış, Eğriboz, Kili ve Eflâk üzerine seferler düzenlemiştir.15

III. Andronikos'un 1341'de ölümü üzerine yerine geçen imparatorun vasisi olan Ioannes Kantakuzenos, ilk anda imparatorlukta meydana gelen bu saltanat değişikliğinden yararlanarak Rumeli'ye akınlarını şiddetlendiren sahil beyleri ve Bulgar Kralı ile uğraşmak zorunda kalmıştı. Bir süre sonra Dimetoka'da kendini imparator ilân ederek saltanat mücadelesine kalkışan Kantakuzenos'un yanında eski dostu Aydınoğlu Umur Bey yer aldı. Umur Bey, 1341-1343 yıllarında Adalar denizi hâkimiyetini tamamen elde etmiş, Girit ve Kıbrıs'a kadar seferler düzenlemişti.16

Umur Bey, 1342-1343 yıllarında Kantakuzenos'a yardım etmek üzere Rumeli'ye geçmiştir. Ancak, onun faaliyetleri karşısında endişeye düşen Latinler, bir Haçlı seferi düzenleyerek (Kıbrıs, Venedik, Ceneviz ve Rodos) 28 Ekim 1344'te İzmir'i Türkler elinden aldılar. Umur Bey'in donanmasının bir kısmı tahrip oldu. Bununla beraber Umur Bey Yukarı kaleden seferlerine devam etmeye çalıştı. Bu arada, Umur Bey'in İzmir'deki mücadelesi sırasında yalnız kalan Kantakuzenos başka müttefikler aramış, Karasioğlu Süleyman Bey ile Osmanlı Beyi Orhan ile siyasî evlilikler yolu ile ittifâk kurmuştur.17

İzmir savaşında donanmasını kaybeden Umur Bey'in yeni bir donanma hazırlamak ve İzmir'i kurtarmak için para ve ganimete ihtiyacı vardı. Bu sebeple Kantakuzenos'un teklifini kabul ederek, ona yardım etmeye karar verdi. Kantakuzenos ile birleşmek için kara yoluyla gitmesi ve Saruhan ile Karasi arazilerinden geçmesi gerekiyordu. Nitekim, Saruhan topraklarından geçerken Saruhan Bey, yapılan anlaşma gereği oğlu Süleyman Bey'i Umur Bey'e emanet ederek bir miktar askeri onun hizmetine vermiştir.18 Böylece Karasi arazisine girdiklerinde onları karşılayan Karasioğlu Süleyman Bey, kendilerine ziyafet vermiş ve Çanakkale Boğazı'na varıncaya kadar ikramlarda bulunmuştur. Bu suretle 1345 yılı baharında Çanakkale'den Gelibolu yarımadasına geçen Umur Bey, beraberindeki 20.000 kadar süvarisiyle birlikte Dimetoka'da Kantakuzenos'la buluştu.19 Kantakuzenos ve Umur Bey

Rumeli'de mücadeleye girişirken, İstanbul'dan Kantakuzenos'un rakibi Aleksios Apokavkos'un öldüğü haberi geldi. Bunun üzerine başkente doğru yürüyüşe geçtiler. Fakat şehre yaklaşıldığında Apokavkos'u katleden Kantakuzenos taraftarlarının da ortadan kaldırıldığı haberi alındı. Bu sebeple bir sonuç elde edemeyeceklerini anlayarak geri döndüler. Bu sefer sırasında Saruhanoğlu Süleyman Bey'in ölümü üzerine, onun ölümünden kendisini sorumlu tutan ve oldukça üzülen Umur Bey derhal Anadolu'ya geçmiştir.20

1346 yılında Papa VI. Clement, Latin hükümdarları İzmir üzerine yeni bir Haçlı organizasyonu düzenleme çabası kısmen kabul görmüş, Viennois dükü Torfil, İzmir'e bir çıkış hareketi yaptıysa da başarılı olamamıştır. Ancak Latinler arasında bir birlik sağlanamadığından barış görüşmelerine başlanmıştı. O sırada Umur Bey, Ayasuluğ'da inşa ettirdiği yeni donanması ile Ege denizinde tekrar faaliyete başladı. Rodos şövalyeleri ise Ege deniz ticaretinin aksamaması için Aydınoğulları ile bir barış anlaşması imzaladılar (1347 yılı sonu). Buna göre İzmir tamamen Türklere teslim edilecek, sahil hisarının istihkamları Latinlere yıktırılacak, Türkler tarafından Hıristiyanlara bazı ticarî imtiyazlar verilecekti. Fakat, diğer müttefikler kabul etmediklerinden anlaşması Papa tarafından da onaylanmadı. Bunun üzerine İzmir'e hücum eden Umur Bey, bu savaşta şehit düştü (1348).21

Enverî'ye22 göre 18 yaşından itibaren 26 gaza yapan Umur Bey, bütün hayatını savaş meydanlarında geçirdi. Batılı tarihçiler tarafından "Morbasan" diye anılan Umur Bey, Bahed-dîn, Gâzi ve Paşa lakablarıyla anılmıştır. Hatta onun, İzmir'i ele geçirdikten sonra yaptırdığı kadırgası gâzi adını taşımaktaydı. Onun ölümü ile Aydınoğulları Beyliği'nin parlak dönemi sona erdi. Umur Bey'in Hundi Melek, Azize Melek ve Gürci Melek adlarında üç kızı vardı. Onun zamanında ticaret gelişmiş, gigliati denilen Napoli tarzında paralar kesilerek ticarî alışverişin kolaylaşması sağlanmıştır. Aydınoğlu denizciliği de en yüksek seviyesine bu dönemde ulaştı ve tesiri Osmanlılarda da görüldü. Hatta, Osmanlı askerlerinin "Umur Bey başı için" şeklinde yemin etmeleri onun Osmanlılar üzerindeki maddî ve manevî etkisinin bir işareti gibidir. Umur Bey'in Birgi, Keles ve Alaşehir'de camii, mescit ve medrese gibi birçok vakıflarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Kabri, Birgi'de Aydınoğlu Mehmed Bey'in türbesindedir. Süheyl ü Nevbahar manzumesi onun adına tercüme edilmiştir. Umur Bey'i İzmir'de ziyaret eden İbn Batuta, onu üstün vasıflara sahip, bir gazâ kahramanı olarak nitelemiştir.23

Umur Bey'in yerine geçen Hızır Bey, Latinlere daha fazla mukavemet gösteremedi ve ağır şartlarla bir antlaşma imzalamak zorunda kaldı (18 Ağustos 1348). Buna göre;

1- Aydın ilinin bütün iskelelerinde alınmakta olan gümrük vergisinin yarısı müttefiklere bırakılacak ve bu gümrük vergisinin miktarı zamanla azaltılıp çoğaltılmayacaktı.

2- Bütün deniz kuvvetlerinin bir ay içinde silah ve teçhizatı alınacak ve karaya çekilecekti. İstenilirse bu gemiler yakılmaya hazır bulundurulacaktı.

3- Hıristiyan gemilerinin bu beylik iskelelerine serbestçe girerek ticaret yapabilmeleri için korsanlık hareketlerine son verilecek, kazaya uğrayan gemiler kurtarılacak, fakat bunlar üzerinde hiçbir hak iddia edilemeyecekti.

4- Müttefiklerin düşmanlarıyla hiçbir anlaşma yapılmayacak, müttefikler ise Hızır Çelebi'ye karşı Hıristiyan devletlerin tecavüz emellerini önlemeye çalışacaklar, şayet imkan bulamazlarsa durumdan kendisini haberdar edeceklerdi.

5- Beyliğin hükmettiği memleketlerin Hıristiyan ahalisine iyi muamele edilecek, buna mukabil Hıristiyanlar da Türklere hiçbir zarar vermeyeceklerdi.

6- Müttefik devletler beylik nezdinde kaza hakkını haiz konsoloslar bulunduracaklardı. Bunlar müttefik Hıristiyan teba ile Türkler arasında çıkacak anlaşmazlıkları mahallin beyi ile danışarak halletmeye çalışacaklardı.

Yirmi dört maddeden oluşan bu anlaşma Papa tarafından da onaylandı. Böylece, her bakımdan faaliyeti kısıtlanan beylik çöküş dönemine girmiştir. Bu anlaşmada yer almayan Cenevizliler de üç yıl sonra 1351'de aynı imtiyazları elde etmişlerdir. Kapitülasyon özelliği taşıyan bu antlaşmalar, Aydınoğulları Beyliği Osmanlılara intikâl ettikten sonra dahi devam ettiği, Yıldırım Bayezid tarafından Venediklilere verilen 21 Mayıs 1390 tarihli üç fermandan anlaşılmaktadır. Beyliğin içine düştüğü zor şartlar altında Hızır Bey, idarî merkezi Ayasuluğ'a taşıdı. Onun ölüm tarihi belli değildir. Muhtemelen 1360 yılında vefat etmiş olmalıdır. Âlim bir şahıs olan İsa Bey zamanında ilim ve fikir hayatı hayli ilerledi. Ayasuluğ'da kendi adını taşıyan bir camii inşa ettirdi (1337). Meşhur tabip Hacı Paşa, Şifaü'l-eskâm ve devâü'l-âlâm adlı eserini İsa Bey'e sunmuştur. Yine, Yakub bin Mehmed tarafından tercüme edilen Hüsrev ve Şirin adlı eser İsa Bey'e ithaf edilmiştir. Bizans tarihçisi Dukas'ın bir âlim olan babası da Bizans'tan kaçarak İsa Bey'in yanına gelmiş ve onun himâyesini görmüştür.24

Öteki kardeşleri İbrahim Bahadır ve Süleymanşâh daha önce vefat etmiş olduğundan25 Aydınoğlu Hızır Bey'in yerine en küçük kardeşi İsa Bey geçti. Aydınoğlu İsa Bey, 1371'de Venediklilerle daha önce yapılan anlaşmayı yeniledi. Kosova Savaşı'nda (1389) ise Saruhan Beyliği kuvvetleriyle birlikte Osmanlı ordusunun sol kanadında yer aldı. Daha sonra Yıldırım Bayezid'in Alaşehir'i ele geçirmesi üzerine, Osmanlı sultanına tâbiyetini bildirdi ve beylik merkezini Ayasuluğ'dan Tire'ye nakletti. Bayezid ise İsa Bey'in kızı Hafsa Sultan ile evlenmiştir. Bu suretle Aydınoğulları Beyliği'nin Osmanlılar tarafından ilk ele geçirilişi gerçekleşmiştir (1390). Aydınoğlu İsa Bey, muhtemelen Ankara Savaşı öncesinde vefat etmiştir.26

Aydın ili hemen hemen 12 yıl boyunca Osmanlılar elinde kaldı. Timur'un Ankara Savaşı galibiyeti sonrasında bu beylik de diğer beylikler gibi yeniden canlandı. Timur, kendisine itaat arzeden Aydınoğlu İsa Bey'in oğlu Musa Bey ve kardeşi Umur Bey'e Aydınoğulları Beyliği'nin müşterek idaresini verdi. Musa Bey, 1403'te öldüğünde beyliğin başına II. Umur Bey geçti.27 Ancak Aydınoğlu Mehmet Bey'in oğlu olan İbrahim Bey'in oğlu Cüneyd Bey ona karşı saltanat mücadelesine kalkıştı.

Ancak dayısı Menteşeoğlu İlyas Bey'in yardımıyla Ayasuluğ'u geri alarak beyliğine sahip olmaya çalışan Umur Bey, bu mücadele sırasında ölünce (1405), Cüneyd Bey Aydın Beyi oldu.28 Selçuk'a yerleşen Cüneyd Bey, Osmanlıların saltanat mücadelesine karıştı. Aydınoğulları Beyliği'nin devamlılığını sağlamak ve beylik makamını elinde tutabilmek için sürekli mücadele eden Cüneyd Bey, Çelebi Mehmed'e tâbi olarak beyliğini elinde tutabildi. Bu uğurda yıllarca Osmanlılara karşı mücadele veren Cüneyd Bey, II. Murad'a itaat arzetmeyince, hem kendi hem de Aydınoğulları Beyliği'nin sonunu hazırlayacak olan süreç başladı. Sultan II. Murad, bu âsi Aydın Beyi'nin üzerine Anadolu Beylerbeyi Hamza Bey'i sevketti. Zor durumda kalan Cüneyd Bey Karamanoğulları'ndan da destek aramış, ama umduğunu bulamamıştır. Sonuçta sığındığı İpsili kalesinde kuşatılan Cüneyd Bey teslim olmak zorunda kaldı. Fakat, gece çadırda uyurken, ailesi ile birlikte (çocukları, torunları) öldürüldü (1425-1426). Böylece Aydınoğulları tarih sahnesinden silindiler ve beylik arazisi tamamen Osmanlı mülküne dahil oldu.29

1H. Akın, Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma, Ankara 1968, s. 2-5.

2Mübârized-dîn lakabını taşıyan Aydınoğlu Mehmed Bey, muhtemelen İbn Bîbî (Tevârih-i Âl-i Selçuk, Yazıcıoğlu Âli Tercümesi, nşr. M. T. Houtsma, Leiden'nin (1902, s. 61) Anadolu Selçuklu Sultanı Rükneddîn Süleymanşâh'ın beyleri ve saltanat ululları arasında zikrettiği Aydın Alp neslinden gelmiş olabilir. Aynı eserde Leşker ili veya Aydın ili denilen yerlerde sahil gemilerinin reisi olarak Aydın Reis'in adı geçmektedir.

3Ahmed Eflakî (Âriflerin Menkıbeleri, II, İstanbul 1989, s. 343-344), Sultan Veled Birgi'ye geldiğinde Mübârized-dîn Mehmed Bey henüz o vilâyeti ve civarını zaptetmediğini, onun Alişiroğlu'nun sübaşılarından biri olduğunu belirterek, Sultan Veled'in ona Sultanü'l-guzât adını verdiğini, Moğol ve Türk emirleri arasında en çok onu övdüğünü ve onları şecaat, cömertlik ve mertliği ondan öğrenmeye teşvik ettiğini, buna karşılık Mehmed Bey'in her yıl ona birçok adak ve değerli hediyeler gönderdiğini kaydetmektedir. Ayr. bkz. M. Ç. Varlık, Germiyanoğulları Tarihi (1300-1429), Ankara 1974, s. 40.

4Akın, a.g.e., s. 15; P. Wittek, Menteşe Beyliği, çev. O, Ş, Gökyay, Ankara 1986, s. 35-39; Varlık, a.g.e., s. 39.

5Düsturnâme, nşr. M. H. Yınanç, İstanbul 1928, s. 17; M. H. Yınanç, Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal, İstanbul 1930, s. 21-22; Akın, a.g.e., s. 21-25; Aydınoğlu Mehmed Bey'in Birgi'de yaptırdığı Ulu Camii'nin ana kapısı üzerindeki kitabede kenti 707/3 Temmuz 1307-22 Haziran 1308 yılında fethettiği ve camii inşaatının 712/1312 yılında tamamlandığı kayıtlıdır. Bu kitâbede Mehmed Bey'in emîrü'l-kebîr unvanıyla anılması artık onun 707/1307-1308 yılından itibaren Germiyanoğulları'ndan tamamen bağımsız olarak Aydın ilinin hâkimi olduğunu göstermektedir. Bkz. Akın, a.g.e., s. 27; Birgi (Tarihi, Tarihî Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları), yay. haz. R. H. Ünal, Ankara 2001, s. 10.

6Akın, a.g.e., s. 31 not 186.

7Enverî, s. 18.

“Büyüdü bunlar selâttin oldular.

Her biri bir ile tâyin oldular.

İli beş oğluna kısmet kıldı mîr.

Her biri bir yerde kıldı dâr ü gîr.”

8Enverî, s. 18; A. Gökbel-H. Şölen, Aydın İli Tarihi, I, İstanbul 1936, s. 88; Akın, a.g.e., s. 30-31; İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal, Ankara 1984, s. 133.

9Bkz. Enverî, s. 22-34; Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1984, s. 104-105; Akın, a.g.e., s. 34-36; Ayn. müellif (a.g.e., s. 36), 1334 yılında 30 gemilik Haçlı donanmasının İzmir’e çıkarma yapacağını duyan Umur Bey’in hemen Birgi’den İzmir’e döndüğünü, ancak kendisi henüz varmadan düşmanların perişan edildiğini, Enverî’ye dayanarak naklederken, Haçlıların bu ilk taarruzunu bir keşif hareketi olarak nitelemektedir. Halbuki, 1334 Haçlı Seferi, yıllar süren planlı bir organizasyon sonucudur. Bu konuda bkz. Z. Günal Öden, Karasi Beyliği, Ankara 1999, s. 37-43.

10 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 105.

11 Seyahatnâme, tr. Mehmed Şerif Paşa, İstanbul 1333-1335, s. 322, 331-333; Enverî, s. 35; Wittek, a.g.e., s. 66, 116, 120; Ayr. bk., H. Edhem, Düvel-i İslâmiye, İstanbul 1927, s. 283; Akın, a.g.e., s. 37; Aydınoğlu Mehmed Bey’in Birgi’deki vakıfları için bk., Birgi, s. 177, 180-181.

12 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 105; Ayr. bkz. Birgi, s. 11.

13 El-Ömerî, Mesâlikü’l-ebsâr fî memâlikü’l-emsâr, F. Taeschner tabı, I. text, Leipzig 1929, s. 45-46; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 105.

14 Enverî, s. 35-36.

“Vardı Mehmed Bey’in üç kardeşi.

Hamza ve Osman Hasan Bey yoldaşı.

Tahta paşayı görür anlar revâ.

Hızır Bey dahi anı gördü sezâ.

Gerçi Paşa çok tekellüf eyledi.

Tahta geç der Hızır Şâh’a söyledi.

And içti dedi kim haşâ ki ben.

Tahta geçem varken ey şâh sen."

Akın, a.g.e., s. 39-40; Yınanç, a.g.e., s. 32; Uzunçarşılı, a.g.e., 105, 200; Ayn. mlf., Medhal, s. 133-134; Wittek, a.g.e., s. 74; A. Taneri, Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilâtı, Ankara 1978, s. 299.

15 F. Kurtoğlu, Türklerin Deniz Muharebeleri, İstanbul 1935-1940, s. 45-51; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 106; Akın, a.g.e., 41-43.; Aydınoğlu Umur Bey hakkında geniş bilgi için bkz. T. Baykara, Aydınoğlu Gâzi Umur Paşa (1309-1348, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1990.

16 Kantakuzenos, Corpus Scriptorum Historiae Byzantine, II, nşr. V. L. Schopen, Bonnae 1828-1832, s. 65-66; Hammer, Devlet-i Osmâniye Tarihi, I, trc. Mehmed Ata, İstanbul 1336, s. 155; Yınanç, a. g, e., s. 45; Kurtoğlu, a.g.e., s. 51-54; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 106-107; Akın, a.g.e., s. 45-46; G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. F. Işıltan, Ankara 1986, s. 471; Ş. Baştav, Bizans İmparatorluğu Tarihi, Ankara 1989, s. 37; D. M. Nicol, The Last Centuries of Byzantium (1261-1453), London 1972, s. 203.

17 Kantakuzenos, II, s. 476-477; Kurtoğlu, a.g.e., s. 54-59; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 107; Akın, a.g.e., s. 46; Nicol, a.g.e., s. 204-208.

18 Kantakuzenos, II, s. 529-530; Kurtoğlu, a.g.e., s. 59-61; Ç. Uluçay, Saruhanoğulları mad., İA; Ayr. bkz., H. İnalcık, "The Rise of Turcoman Maritima Principalitres in Anatolia, Byzantium and Crusades", BF, c. 9, Amsterdam 1985, s. 198; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 108; krş., Akın, a.g.e., s. 59-61; Nicol, a.g.e., s. 204-208.

19 Kantakuzenos, II, s. 530; Gregoras, II, s. 726-727; Enverî, s. 66; Nicol, a.g.e., s. 208; Ayn. mlf., (The Byzantine Family of Kantakuzenos, 1100-1460, Washington 1968, s. 57, 59), Umur Bey'in Gelibolu'ya geçişini 1344-1345 yılı kışı olarak tarihlemiştir. Bkz. P. Lemerle, L'emirat D'aydın Byzance et L'occodient, recherches sur "la Gest D'Umur Pacha", Paris 1957, s. 204 not 1, 212-213.

20 Kantakuzenos, II, s. 593; Dukas, Bizans Tarihi, çev. V. Mirmiroğlu, İstanbul 1956, s. 11-12; Enverî (Düsturnâme, s. 67), Saruhanoğlu Süleyman Bey'in hastalanarak öldüğünü anlatırken, Nicol (The Byzantine Family, s. 60 ve not 69) 'a göre, Kantakuzenos'un oğlu Mattheos Kantakuzenos tarafından öldürülmüştür. Yınanç, a.g.e., 63-64; Akın, a.g.e., s. 46-48;.

21 Kurtoğlu, a.g.e., s. 61; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 108-109; Akın, a.g.e., s. 48-49.

22 Enverî, s. 20.

"Yapdı bir ulu kadırga oldu şâd,

ol gemiye verdi paşa Gâzi ad."

Yınanç, a.g.e., s. 12, 23; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 105.

23 İbn Batuta, Seyahatnâme, I, s. 334; Kurtoğlu, a.g.e., s. 64; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 109; Akın, a.g.e., s. 49-50.

24 Kurtoğlu, a.g.e., s. 64-65; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 109-110, 113; Akın, a.g.e., s. 52-54.

25 Yakub Bey isminde bir oğlu olan Süleymanşâh 1349'da vefat etmiştir. Türbesi Tire'de İbn Melek Medresesi avlusundadır. İbrahim Bahadır Bey ise 1347'den evvel vefat etmiş olmalıdır. Onun Hasan ve Cüneyd isimlerinde iki oğlu vardı. Bkz. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 110-111; Ayn. mlf., Kitâbeler, II, s. 136-137.

26 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 113; Akın, a.g.e., s. 56-58.

27 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 114.

28 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 78, 114.

29 Aydınoğlu Cüneyd Bey bazı nadir sikkelerinde "Gâzi Cüneyd" klişesi ile göze çarpmaktadır. Bkz., Uzunçarşılı, a.g.e., s. 115-118; C. Mordtman, "Cüneyd mad.", İA; Akın, a.g.e., s. 66.

Eratnalı Devleti Tarihine Genel Bir Bakış (1327-1381) / Prof. Dr. Kemal Göde [s.797-808]

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Eratna Devleti'nin Kuruluşuna Doğru (1325 - 1343)

I. Anadolu Umûmî Vâliliği'ne Vekâlet Etmesine Kadar Emir Eratna'nın Hayatı ve Faaliyetleri

On dördüncü yüzyıl Anadolusu değişik ve önemli tarihî olaylara sahne olmuştur. Anadolu Selçukluları Devleti (1075-1318), tarihî rolünü bu yüzyılın başlarında tamamlamış; İlhanlıların Anadolu Umûmî vâlileri, bu yüzyılın ilk çeyreğinde, Türkiye Tarihi'nin akışını değiştirmek için mücadele vermişler ve son olarak da, yine bu yüzyılda bilâhere "Anadolu Türk Birliği"ni kurarak, "Cihân-şumul bir devlet" te'sis edecek alan Osmanlıların da dâhil bulunduğu Türkmen Beylikleri, faaliyetler göstermişler ve birbirleriyle kıyasıya üstünlük kurma mücadelesine girişmişlerdir.

Türkiye Tarihi'nde yarım yüzyıl süren bir siyâsî teşekküle adını verecek olan emîrlerden "Eratna Noyân", Türkmen Beyliklerinden ayrı bir yapı ve özelliğe sâhip olan Eratnalı Devleti (1327-1381) ile Beylikler Devri'ndeki seçkin yerini almıştır. Bu yazımızda, Emîr Eratna'nın ortaya çıkışı ve faâliyetleri çağdaş kaynakların verdiği bilgiler ışığında ele alınacaktır.

On dördüncü yüzyıl Selçuklu Türkiyesi'nde, İlhanlıların Umûmî Vâlisi sıfatıyla önemli bir vazifeyi yüklenen Emîr Eratna hakkında yeterli ve kesin bilgilere sâhip değiliz. Horasan-İran-Irak ülkeleri ile Azerbaycan'a hâkim olan İlhanlı (1256-1335) ordusunda ikinci dereceden bir emîr durumunda bulunan Emîr Eratna hakkında bilgi bulunmayışını tabiî karşılamak gerekir. Ancak eniştesi Çobanoğlu Emîr Temürtaş'ın sâyesinde tanınarak, bilâhare siyâsî rol oynamaya başlamasıyla, çağdaş kaynaklarda adı geçmeye başlamıştır. Alışılan bir geleneğe aykırı olarak, Emîr Eratna'nın gerek "Anadolu Umûmi Vâliliği" ve gerekse "Sultanlığı" zamanında da bir özel tarihinin bulunmayışı veya varsa da elimize geçmemiş. olması, kendisi ve devleti hakkında, bizi gerçek anlamda aydınlatıcı bilgilerden mahrum bırakmaktadır. Bütün bu karanlığa rağmen, bu devlet kurucu Emîr'in hayatını bulabildiğimiz bilgilerle aydınlatmaya çalışacağız.

Eratna Adı

Eratna adı, çağdaş kaynak ve tetkik eserlerde çeşitli imlalarla yazılmış ve bu yazılanlar da, değişik şekillerde okunmuştur. Şöyle ki: Ertinî, Ertenî, Erdinî, Erdenî, Eretnâ, Ertenâ, Eretne, Ertene, Erednâ, Erdenâ, Eratnâ, Ârtenâ, Âretnâ, Erdânâ, Ertanâ, Ertânâ, Ârtânâ, Ârdânâ gibi.

Görüldüğü gibi, Eratnalı Devleti'nin kurucusu Sultan Alâeddin Eratna, değişik şekillerde yazılmış ve telâffuz edilmiştir. Bu sebeple, Eratna adının kesin bir yazılış ve okunuşunu tespit etmek ve birlik sağlamak mümkün olamamışsa da, biz bu çalışmamızda Eratna imlâsını ve adına kurulan devletin adını da "Eratnalılar"1 olarak kullandık. Eratna, İlhanlı sarayında ve ordusunda yetişmiş bir emîr ve

noyân unvanıyla Anadolu'ya gelmiş, önce umûmî vâli ve sonra da sultan sıfatıyla başarılı bir hizmet vererek, içeride ve dışarıda kendisini tanıtmasını bilmiştir. Anadolu'da bir otorite kurmuş olan Eratna'ya, yukarıda ifâde edilmiş olduğu üzere, müellifler tarafından, asıl adının mânâsıyla ilgili olarak -iri yarı oluşundan dolayı- lâkaplar da verilmiştir. Ayrıca, "Aratna" kelimesinin başında bulunan (a) harfinin yerini (e) harfinin aldığını; böylece de, anılan Emîr'in "Aratna" yerine, "Eratna" şeklinde adlandırıldığını söylemek mümkündür.2

Eratna'nın Soyu ve Âilesi

İlhanlılar tarafından, Anadolu Selçukluları Devleti'nin topraklarını idâreye memur edilen umûmî vâli Çobanoğlu Temürtaş'ın, Anadolu'da tutunamayarak, Mısır Memlûklu sultanına sığınması üzerine, önce Umûmî Vâlilik görevini yürüten ve sonra da, kendi adına bir devlet kuran Eratna'nın soyu ve âilesi hakkında, geniş olmamakla beraber, umûmî bâzı bilgilere sâhibiz.

Eratna'nın soyu hakkında en güvenilir bilgiyi veren Abdullah Kâşânî, kaleme aldığı Farsça tarihinde,3 Sultan Olcaytu (1304-1316) zamanında yaşamış beylere âit bir cetvel vermiştir. Verilen bu cetvelde, İlhanlı Hükümdârı Olcaytu'nun âile ve ümerâsı sayılırken on altıncı sırada: "Emîr Tarımtâz ve iki birâder Sünüktâz ve Eratna Uygur kavminden" ibâresi geçmektedir. Böylece, bu önemli kaynağın ifâdesi neticesinde, Eratna ve ağabeylerinin Uygur Türklerinden olduğu gerçeği ortaya çıkmış olmakla, Eratna'yı Moğol ve Tatar asıllı gösteren müelliflerin görüşlerinin yanlış olduğu da, kesin olarak anlaşılmıştır.

Bu görüşten hareketle, Z. Velidî Togan "Rum ülkesinde Uygur Beğlerinden, tümen beğleri sıfatıyla Tarımtaz ile Senektay ve Ertene (Ertana) kardeşler" diye anılan emîrlerin Uygur Türklerinden olduğunu belirlemiştir.4 Aynı şekilde, İ. Hakkı Uzunçarşılı,5 M. Fahreddîn Kırzıoğlu6 ve Faruk Sümer7 de Eratna'nın Uygur Türklerinden olduğunu ifâda etmişlerdir.

Kısaca ifade edersek, Eratnalılar Devleti'nin kurucusu Eratna, Uygur Türklerinden olup babası, Şikâri'nin kaydına göre Cafer Bey ve Faruk Sümer'in tespitine göre ise Taycu (?) Bahşi ve anası da Tükelti Hatun'dur.

Elimizde bu konuda bir belge bulunmamakla birlikte, kuvvetli bir ihtimal olarak akla geliyor ki, Abaka'nın en yakın ve güvendiği adamlarından biri olan Taycu (?) Bahşi, Anadolu'ya gelmiş ve bir daha geri dönmeyerek, Müslüman olup, Cafer adını almış ve Kayseri Emîrliği görevini de yürütmüştür.8

Emîr Eratna'nın Umûmî Vâliliğe Vekâletinden Önceki Faâliyetleri

Gazan Han (1294-1304) zamanında, Moğollar arasında Türkler de önem kazanmışlar ve Olcaytu (1304-1316) zamanında, başta Uygurlar olmak üzere Türkler önemli mevkilere geçmişlerdir. Uygurlardan Emîr Sevinç Aka, Olcaytu'nun en muteber emîrlerinden biri olup, Horasan Vâliliği'ne tayîn edilen Ebu Saîd'e atabeğlik yapmış ve emîrlerinin başı olmuştur. Onun kardeşi Öğrünç de bir

Uygur tümeninin başında nüfuzlu emîrlerden biri olarak görev yürütmüştür. Diğer Uygur beylerinden biri de asîl bir âileye, yâni Uygur Hanları Sülâlesi'ne mensup olduğu bilinen Esen Kutluğ olup; bu Emîr, hem Olcaytu ve hem de Ebu Saîd Bahadır Han'ın (1316-1335) itimadını kazanmış olmakla, adı geçen sultanlardan teveccüh görmüştür. Bu Emîrlerden başka, Olcaytu'nun güvenilir emîrlerinden olan Eratna ile ağabeyleri Tarımtâz ve Sünüktâz da Uygur Türklerinden olup, İlhanlı ordusunda önemli görevler ifâ etmişlerdir. Anadolu'ya işgâl kuvvetleri olarak gönderilmiş olan Moğollar, başlıca Tokat, Amasya, Çorum, Kırşehir, Kayseri ve Sivas çevresinde yerleşmişlerdir. Bunlara umûmîyetle "Tatar" adı verilmiştir. Bu gelenlerin hepsi Moğol menşeili olmayıp, aralarında Uygur ve diğer Türk kavimlerinden önemli zümreler de vardır.9

Eratna çocukluğundan beri, İlhanlı sarayında Sultan'ın hizmetinde olduğu için, Ebu Saîd Han'ın ve Beğlerbeğisi Emîr Çoban'ın îtîmadını kazanmıştır. O, daha Olcaytu Han zamanında, Anadolu'da bulunan Moğol ordusunun bir fırkasının komutanlığına tayin edilmiş ve bu suretle de oradaki önemli emîrler arasına girmiştir. Ebu Saîd Bahadır Han zamanında ise, eyâlet nâzırlığı görevinde bulunmuştur. Bunlardan daha önemlisi Eratna, İlhanlıların Anadolu Umûmî Vâlisi Temürtaş'a kız kardeşini vermiş ve ona nâib olmuştur. Kurulan bu akrabalık sâyesinde de, zaten başarılı olan Emîr Eratna, Ebu Saîd Han'ın birinci derecedeki emîrleri arasında yerini almıştır. Bu sırada eniştesi Temürtaş'ın yanında görev yapan Emîr Eratna, Anadolu Türk insanı üzerinde müspet rol oynayarak, esaslı bir nüfuz kurmaya çalışmıştır. Bu cümleden olarak, "Eratna, Temürtaş'ın idâresinde Konya'ya gitmiş ve burada bulunan Mevlevi Şeyhi Âbid Çelebi'yi, Uçlardaki Türkmenleri Temürtaş adına, itâat altına alması için elçi olarak vazifelendirmiştir. Âbid Çelebi, kendisine verilen bu elçilik görevini kabullenmiyerek, affedilmesi için Ahmed Eflâki'yi aracı olarak Eratna'ya göndermişse de, Eratna'nın kesin tutumu üzerine, arzusu yerine getirilmeyince, isteksiz bir şekilde, adı geçen göreve gitmek mecburiyetinde kalmıştır".10

Emîr Temürtaş, Anadolu Türkmen beylerini sıkı bir şekilde kendisine bağlamak için tedbîrler almış ve faaliyetlerini artırmıştır. Temürtaş'ın bu faaliyetlerinden olarak şunları sıralamak mümkündür: Konya bölgesini Karamanlılardan almış, Hamidoğlu üzerine yürüyerek Eğirdir'i kuşatmış, Eşrefoğlu Süleyman'ı öldürüp, Beyşehir Gölü'ne atmıştır. Bunlara ilâve olarak da, Karahisar'ı (Afyon) Vezîr Fahreddîn Ali'nin torununun elinden aldığı gibi, Sivrihisar'da bulunan Baltu'nun oğullarını da öldürtmüştür. O, sâdece Türkmen beylerine değil, Moğol emîrlerine karşı da sert davranmıştır. Temürtaş, Anadolu'daki beylerden Afyon Karahisar Emîri Sâhib-oğlu üzerine, maiyyeti emîrlerinden Eratna'yı göndermiştir. Eratna Sâhib-oğlu'nu ele geçirememişse de, Karahisar'ı zaptetmiştir.11

İlhanlıların Anadolu Umûmî Vâlisi Temürtaş'ın, hem Türkmen beyleri ve hem de Moğol emîrlerine karşı uyguladığı bu baskı ve sindirme siyâseti üzerine, kendisine muhalif olan emîrler, tekrar isyân edeceği endişesiyle onu Sultan Ebu Saîd'e şikâyet etmişlerdir. Ebu Saîd Bahadır Han, Temürtaş'ın Anadolu'da istiklâl sevdasına düştüğünü haber alınca, onu itâat altına alıp, yakalatmak için Emîr Eratna'yı vazifelendirmiştir. İster İlhanlı merkezinden ve ister Anadolu'dan vazifelendirilmiş olsun, Eratna'nın bu görevi yerine getirmiş olduğu

şu cümlelerden anlaşılıyor: "Temürtaş üzerine yürüyen Eratna, onu Eğirdir'de savaşarak mağlûp etmiştir. Eratna'dan çok korkan Temürtaş, ordusunun da dağılması üzerine, Şam taraflarına kaçarak, adı-sanı yok olmuştur".12

Bundan başka, Ebu Saîd Han, bir taraftan Temürtaş'ın maiyyetindeki emîrlere gizlice mektuplar göndererek, onu öldürmelerini emretmiş; diğer taraftan da Temürtaş'a iltifatkârane mektuplar yazarak onu iğfâle çalışmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Sultan Ebu Saîd'in emriyle akrabası bulunan Eratna'nın bile kendisine karşı olduğu bir zamanda, Temürtaş, kardeşi Dımışk-Hoca'nın da öldürüldüğünü duymuş ve kendi başına gelecekleri düşünerek, merkezde olup bitenleri daha yakından takip etmek için süratle Sivas'a hareket etmiştir. Önce Kayseri'ye gelen ve sonra Sivas'a geçen Temürtaş, "Ebû Saîd Han'ın kendisini yakalatmak için, bir emîrini Erzurum'a gönderdiğini ve bu emîrin Sivas'a doğru yürüdüğünü" haber alarak Sivas'a girmemiş tekrar Kayseri'ye dönmüştür. Burada, babası Emîr Çoban'ın da öldürüldüğünü ve Ebû Saîd'in, hakkındaki menfî düşüncelerini, adamları vasıtasıyla yazılan mektuplardan öğrenen Temürtaş, hayatının tehlikede olduğunu, Ebu Saîd'e ve askerlerine güvenilemeyeceğini ifâde ile, âilesini emîn bir kaleye yerleştirdikten sonra, Anadolu Umûmî Vâliliği görevini, kayın biraderi Uygur Emîr Eratna'ya bırakarak, Ekim 1327'de Mısır Memlûk sultanına iltica etmek üzere Anadolu'dan ayrılmıştır.13

Görünüşe göre, Temürtaş ile Eratna'nın arası Eğirdir Savaşı'ndan sonra açılmış olmalı ki, Temürtaş Mısır'a kaçarken, Eratna da Karaman ülkesine gitmiştir. Bilinen bu kırgınlığa rağmen, Temürtaş'ın Anadolu Umûmî Vâliliği görevini Emîr Eratna'ya bırakmış olması düşündürücüdür. Bu durumu, Temürtaş'ın umûmî vâliliğe lâyık birini bulamamış olması ile açıklayabileceğimiz gibi, karısının kardeşi olan Eratna'ya güvenmek ve âilesini emânet etmek mecburiyetinde kalışıyla da izâh etmek mümkündür.

Anadolu gibi Türkmen beylerinin yer yer istiklâllerini ilân etmeye hazırlandıkları bir eyâlette, bir Uygur Türkü olan Emîr Eratna'nın başarılı olması, ne derece mümkün olmuş, ne derece Anadolu Türk insanı Eratna'ya itâat etmiş ve ne derece de Türkmen beyleri üzerinde otorite kurabilmiştir? Bu ve buna benzer suallerin cevapları yeri geldikçe verilmeye çalışılacaktır. Bu safhada hemen şu ifâde edilebilir ki; Emîr Eratna, çok kısa denilebilecek bir zamanda, ikinci derecede bir emîrlikten, çalışkanlığı, doğruluğu, cesâreti ve kurnazlığı sâyesinde birinci derecede emîrliğe yükselmiş ve kendisini siyâsî bir otorite haline getirmesini bilmiştir. Bu maddî-manevî otoritesi ile de, 1327 Ekimi'nde, Temürtaş'tan boşalan Anadolu Umûmî Vâliliği'ne vekâleten bile olsa, kendisini tâyin ettirmeye muvaffak olmuştur.

II. Umûmî Vâliliğinden

Sultanlığına Kadar Eratna'nın Faaliyetleri (1327-1343)

Temurtaş, Mısır'a gitmek üzere, Anadolu'dan ayrılırken yerine, Uygur Türklerinden Emîr Eratna'yı vekil bırakmakla, Türkiye Tarihi'nde yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu dönemde, Türk beylerinin

birbirleriyle istiklâl ve Anadolu Türk birliğini kurma yolunda yaptıkları mücadele sergilenecek, Emîr Eratna da İlhanlıların varisi sıfatıyla, bu beyler arasında siyâsî varlığını devam ettirmeye çalışacaktır.

Emir Eratna'nın Celayirlilerle Münasebetleri

Emir Eratna'nın Anadolu umûmî vâliliği görevini, ister vekâleten ve ister asalaten yürüttüğü 1328'li yıllarda Ebu Saîd Bahadır Han tarafından bu defa da Celayirli Şeyh Hasan Anadolu'ya atanmıştı. Şeyh Hasan umûmî vâliliği bizzat almayarak, yerine sadakatine inandığı Emir Eratna'yı vekil bırakmayı tercih etmiştir. Emir Eratna, Temütaş'tan sonra durumu çok iyi idare ederek, Sultan Ebu Saîd'e olan bağlılığını korumuş ve Anadolu'ya da adaletle hükmederek, sürekli naiblik görevinde kalmayı başarmıştır. Bilindiği gibi o, Sivas'ı merkez seçerek faaliyetlerine buradan devam etmiştir.14

Emir Eratna'nın Memlûklülerle Münâsebetleri

Celayirliler ile Çobanlılar arasında meydana gelen olaylar ve bu arada Çobanlı Şeyh Hasan'ın faaliyetlarini takip eden Emir Eratna, efendisi Celayirli Şeyh Hasan'ın Çobanlı Şeyh Hasan'a yanilmesi üzerine, Mısır Memlûklu Sultanlığı ile iyi münasebetler kurmuştur. Emir Eratna, Anadolu'yu idare ederken Mısır Memlûklü Sultanı Melik Nasır'ın üstünlüğünü tanımış ve böylece Eratnalı Devleti için yeni bir dönem başlamıştır.

Emîr Eratna, 1337 tarihinden itibaren 1341 tarihinde Mısır Memlûklü Sultanı Melik Nâsır'ın ölümüne kadar, durumunun icaplarına göre, Mısır ile bağlarını şöyle böyle korumuş, sultan adına hutbe okutmuş, para kestirmiş ve bu paralardan bir kısmını sadakat ve bağlılık alâmeti olarak, âdet olduğu üzere Mısır'a göndermiştir.15

Emir Eratna'nın Dulkadırlılarla Münâsebetleri

Anadolu'ya İlhanlı ordusunda bir emîr sıfatıyla gelip, çalışkanlığı ve dirâyeti sâyesinde kendisini kabul ettirerek, İlhanlıların Anadolu umûmî vâlilerinden önce Çobanlı Temürtaş'a, sonra Celayirli Şeyh Hasan'a vekillik eden Emîr Eratna'nın Anadolu'yu idâresinde, Çobanlı Şeyh Hasan'dan gelebilecek tehlikelere karşı mevkiini koruyabilmek için, Mısır Memlûklü Sultanı Melik Nâsır'ın himâyesine girmeyi tercih ettiğini yukarıda ifâde etmiştik.

Emîr Eratna, bundan böyle hem itâat isteğine boyun eğmediği Emîr Çobanoğlu Şeyh Hasan ile ve hem de komşuları olan Türkmen beyleri ile mücadele etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu mücadelesinde Emîr Eratna, Uygur Türklerinden olmasına rağmen, Anadolu'da tutunarak kendi gayreti ve usta siyâseti sâyesinde başarılı olmasını bilmiştir.

Çobanlı Şeyh Hasan ile olan mücâdelesini ileride işlemek üzere, şimdi Eratna'nın komşu beyliklerle olan münasebetleri hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Bilindiği gibi, Emîr Eratna'yı bu tarihlerde asıl meşgul eden mesele, Türkmenlerin güneyden yapmış oldukları akınlar olmuştur. Hakikaten, Ebu Saîd Han'ın ölümünden az sonra, Moğollar

arasında sürekli ve kanlı bir mücadelenin başlaması üzerine, böyle bir fırsatı gözetmekte olan Türkmenler, her yerde kendi nam ve hesaplarına harekete geçmişlerdir.

Emîr Eratna'nın adına kurulan Eratnalıların, komşuları olan Türkmen Beyliklerinden Karamanlılar, Osmanlılar, Taceddînoğulları, Amasya beyleri ve diğer bâzı Türkmen beyleriyle bâzen dostça, bâzen de düşmanca münasebetlerinin bulunduğunu kaynaklar haber vermektedir. Bu cümleden olarak, Eratnalılar ile daha çok münâsebette bulunmuş olan komşu beyliklerden biri de şüphesiz Dulkadırlılar olmuştur.

Elbistan ve Maraş taraflarında yerleşmiş olan ve Oğuzların Bozoklu kolundan bulunan Dulkadır Türkmenleri şecaat ve cesaretleriyle tanınmışlardır. Bunlar, birçok siyâsî cereyanlardan faydalanmasını bilmişler ve bir beylik kurmak yolunda, reisleri Zeyneddîn Karaca et-Türkmânî idâresinde, Bozok ve Ağaçeri Türkmenlerini toplamışlardır. Bu beyliğin kurucusu olan Dulkadıroğlu Zeyneddîn Karaca Bey 1335 yılında Kilikya'ya girerek, Ermeni topraklarında yağmalarda bulunmuştur. Sultan Ebu Saîd'in ölümü ile, İlhanlılarda ortaya çıkan karışıklıklar sırasında, Elbistan havâlisinde Türkmen reislerinden Halil et-Tarafî, Celayirli Şeyh Hasan'ın Anadolu'da vekil bıraktığı Emîr Eratna'nın elinden 1337 yılında Elbistan'ı alarak, Mısır sultanından nâiblik menşuru elde etmiştir. Bunun üzerine Dulkadıroğlu Karaca Bey, oğlu Halil Bey'i 1337-38 yılında Türkmen beylerinden Halil et-Tarafî'nin üzerine göndermiştir. Dulkadıroğlu Halil Bey, Halil et-Tarafî'yi yenerek, Elbistan'ı eline geçirmiştir. Böylece de, Dulkadıroğulları Beyleği'nin kurulması yolunda askerî bir zafer daha elde edilmiştir.16

Görülüyor ki, Dulkadıroğlu Karaca tarafından ülkesine yapılan tecâvüzleri önleyemeyen Emîr Eratna, onu metbûu Mısır Memlûklu sultanına defalarca şikâyet etmiştir. Bu cümleden olarak, ne Eratna, ne oğulları ve ne de Kadı Burhaneddîn Ahmed, idâreleri altında bulunan yerlere Türkmenlerin yaptıkları akınları durdurabilmişler ve onların Uzunyayla ile Sivas'ın güneyindeki yerlerde yaylamalarına mâni olabilmişlerdir.

Emîr Eratna'nın Çobanlılarla münâsebetleri ve Karanbük Savaşı

Emîr Eratna 1339-1340 yılında, Mısır Sultanı adına, hutbe okutmamış ve sikke kestirmemiştir. Bunun üzerine, Melik Nâsır, Eratna'yı zor duruma sokmuştur. Emîr Eratna, zaman zaman doğan ve doğacak tehlikelere karşı; bir taraftan, Bağdad'da bir devlet kurmuş olan Şeyh Hasan Celayir ile dostluğunu devam ettirmiş; diğer taraftan da, Mısır Memlûklü Sultanlığı'nın himâyesine girmeyi menfaatlarına uygun bulmuş ve siyâsetini bunlara göre takîp etmiştir.

Çobanlı Şeyh Hasan'ın Emîr Eratna'ya karşı harekete geçmeye karar vermiş olması üzerine; O, âdeti gereğince, yine Mısır Memlûklü Sultanı'na yaklaşmayı uygun bulmuştur. Eratna'nın Mısır sultanına yaklaşışı, destek ve yardımını umduğu, dostu ve efendisi Şeyh Hasan Celayir'i de, Çobanlı Şeyh Hasan'ın tehdîd etmesinden ve onun kendisine gerekli yardımı göndermesine imkân bulunmadığını anlamış olmasından ileri gelmiştir.

Eratna, bilinen akıllı ve ince siyâsetinin gereği olarak, 1342-1343 yılında, daha önceki durumunu koruyabilmek için, Mısır Sultanı İmâdeddîn İsmail'e (1342-1345) kadısı Sirâceddîn Süleyman'ı bir mektup ile göndermiştir. Eratna mektubunda, Melik Nâsır zamanında olduğu gibi, sultanın tâbiiyyeti altına girdiğini bildirmiş ve Anadolu Nâibliği için menşur istemiştir. Emîr Eratna'nın Memlûklü sultanına müracaatını gerektiren en önemli sebeplerden birisi herhalde, emrini dinlemediği Çobanlı Şeyh Hasan'ın ülkesine taarruz etmesi endişesi olmuştur.17 Görüleceği gibi, Eratna'nın bu endişesinden ne kadar haklı olduğu, bir sene sonra Çobanlı Şeyh Hasan ile savaşmaya mecbur kalmasıyla ortaya çıkmıştır.

Anadolu'daki nüfuz ve hâkimiyeti gün geçtikçe genişleyen ve bu sebeple de, Çobanlı Şeyh Hasan'ı tanımayan Eratna, tâbiiyyetini tanımadığı Çobanlı Şeyh Hasan'dan her an gelebilecek tehlikelere karşı, bir tedbîr olarak, Mısır Memlûklü Sultanlığı'na yanaşmayı uygun bulmuş ve bu iş için de, Kayseri Kadısı Sirâceddîn Süleyman'ı fevkalâde elçilikle Kahire'ye göndermiş ve sultandan gerekli destek ve yardımı almıştır. Çobanlı Şeyh Hasan'ın Anadolu üzerindeki emellerini ve kendisine karşı kızgınlığını aklından hiç çıkarmayan Eratna, sâdece Mısır Memlûklü Sultanlığı'nın destek ve yardımıyla yetinmemiş, kendi imkânlarını da azami ölçüde kullanmıştır. Bu cümleden olarak Eratna, "Süleyman Han'ın üzerine gelmekte olduğunu duyar duymaz, Memlûklerinden müteşekkil maiyyet kuvvetlerinden başka, Moğollardan ve yerli Türklerden de asker toplayarak", hazırlıklarını tamamlamıştır.18

Böylece her iki taraf da harbe hazır hale gelmiş; Süleyman Han Çobanlı ordusuyla Anadolu'ya doğru ilerlerken, Eratna da, onu beklemeye başlamıştır. Çıkması mukadder olan bu harbin neticesinde, şayet Süleyman Han galip gelirse; Çobanlı Şeyh Hasan, hem hasmı Eratna'ya haddini bildirmiş olacak ve hem de, Eratna'nın hâmisi ve aynı zamanda babası Temürtaş'ın öldürülmesine sebep olan Mısır Memlûklü Sultanlığı'ndan intikamını almış olacaktı. Tabiî olarak, hepsinden daha önemlisi, Anadolu'da Çobanlı hâkimiyetini te'sis edecekti. Buna karşılık, şayet Eratna bu savaştan galip çıkarsa; Çobanlı tehlikesini atlatmış olacak ve bunun tabiî bir neticesi olarak da, Anadolu'da kesin bir şekilde istiklâlini elde etmiş olacaktı. Bütün bu ve buna benzer emeller, o tarihlerde her iki tarafı da, harbe sürükleyen sebepler olarak değerlendirilebilir.

Karanbük Savaşı (Eylül-Ekim 1343)

Çobanlı Şeyh Hasan, Eratna'nın hükümet merkezi olan Sivas'ı kuşatarak, şehri zapt edip, Anadolu'da Eratnalılar hâkimiyetine kesin bir şekilde son vermeyi plânlamış ve Süleyman Han komutasındaki ordusuna bu direktifi vermiştir. Şeyh Hasan Çobanî'nin hakkındaki bu plânını, yerinde ve zamanında öğrenen Eratna, Süleyman Han idâresindeki Çobanlı ordusu, Sivas'a ulaşmadan, daha çabuk hareket ederek, düşman ordusunu Sivas'tan daha ileride bulunan bir ovada karşılamıştır. Tarihin en kanlı meydan muharebelerinden birinin geçtiği bu ova, Sivas-Erzincan arasında: "Karanbük/Kerenbük/Gerenbük/Kesenbük" denilen bir yerdir.19

Tarihte eşine ender rastlanan durumlardan biri, Karanbük Savaşı'nda tahakkuk etmiş; beklenmedik bir zamanda, beklenmedik bir şekilde, mağlûbiyeti galibiyete çeviren Emîr Eratna, düşmanlarını hayal kırıklığına uğratırken, dostlarında da hayret ve şaşkınlık uyandırarak, ülke içinde ve dışında sesini duyurmasını bilmiştir. Nitekim, Eratna'nın bu kesin zaferiyle, Çobanlıların Anadolu'da hâkimiyet kurma hayalleri suya düşmüş ve sâdece Eratnalılar değil, bütün Anadolu Türk Beylikleri de doğacak yeni bir tehlikeden kurtulmuşlardır.

Türkiye Tarihi'nde önemli bir yer tutân bu Karanbük Zaferi'nden sonra, Anadolu'da bir devlet kurma yolunda olan Eratna'nın askerî ve siyâsî otoritesi, diğer Anadolu Beyleri tarafından da tanınmış olmakla, kendisine tam istiklâl yolu açılmıştır. Gerçekten, aşağıda görüleceği gibi Eratna, bu muzafferiyetten sonra istiklâline kesin olarak kavuşmuş olmakla, diğer Anadolu Beyleri de, kendisine hürmetkâr ve çekingen bir vaziyet almaya mecbur kalmışlardır.

Ereatnalı Devleti'nin Kuruluşu ve Yıkılışı (1343-1381)

I. Emir Eratna'nın Kesin Olarak İstiklâlini İlân Etmesinden Ölümüne Kadar Faâliyetleri (1343-1352)

Bilindiği gibi, Karanbük Zaferi'nin kazanılması ve hemen arkasından Çobanlı Şeyh Hasan'ın öldürülmesi, Eratna'yı olduğu kadar, diğer Anadolu Türk beylerini de rahatlatmıştır. Şayet Eratna, Çobanlılara karşı bu büyük zaferi kazanmamış olsaydı; belki de, Anadolu Türk Beyliklerinin istiklâlleri tehlikeye girecek; özellikle, Anadolu Türk birliğini kuran ve cihânşümül bir devlet olarak tarihe mal olmuş olan Osmanlıların da varlığı söz konusu olmayacaktı. O bakımdan, hem Eratna'yı güçlendiren ve hem de Türk beylerini doğacak yeni bir tehlikeden kurtaran Karanbük Zaferi'nin Türkiye Tarihi'ndeki yeri ve önemini gözden uzak tutmamak lâzımdır.

Emîr Eratna'nın İstiklâlini İlân Ederek, Eratnalılar Devleti'ni Kurması

Emîr Eratna, 1327 yılında Emîr Çobanoğlu Temürtaş'ın Mısır'a ilticasından sonra, Anadolu işlerinde bir numaralı adam sıfatıyla görev ifâ etmeye başlamışsa da, bilâhere önce Ebû Saîd Bahadır Han'ın ve sonra da Melik Nâsır'ın himâyesinde kalarak, varlığını devam ettirmeye çalışmıştır.

Celayirli Şeyh Hasan, 1338-1339 yılında Cengizlilerden Toğa Timur Han (1338-1351) ve sonra da Cihan Timur Han'ı (1338-1339) hükümdâr ilân etmişse de, 1340 yılında bir fırsatını bulup, Timur Han'ı azlederek, kendisini hükümdâr ilân etmiştir.

Eratna, İlhanlıların saltanat mücadeleleri esnasında, onlara görünürde bir bağlılık göstermişse de, zamanını ve fırsatını bulunca istiklâlini ilân etmekten geri durmamıştır. Eratna'nın, kendi adıyla söylenen devletinin istiklâlini ilân edişi hakkında, çeşitli görüşler ileri sürüle gelmiştir. Bu görüşleri, tarih sırasına göre ele alarak değerlendirmek suretiyle; mesele, aydınlığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

Eratna, Temürtaş'ın Anadolu Umûmî vâliliğine vekil bıraktığı 1335 tarihinden, Ebû Saîd'in ölüm tarihi olan 1335 yılına kadar, Sultan Ebû Saîd'in bir vâlisi olmaktan ileri gidememiş; yalnız "emîr" ve "noyân" unvanlarını almıştır. Bu unvanlar da gösteriyor ki Eratna, henüz müstâkil bir devlet adamı olamamıştır. Bundan dolayı da, o, adına hutbe okutamamış ve para kestirememiştir. Bilindiği gibi, 1332-1333 tarihinde Sivas'ı ziyaret ederek, kendisiyle görüşen ünlü seyyâh İbn Batûta da, Emîr Alâeddîn Eratna'nın Nâibü Meliki'l-Irak bi bilâdi'r-Rum (Rum/Anadolu'da Irak/İlhanlı hükümdârının vekili) olduğunu söylemiş olmakla, bu görüşü doğrulamıştır.20

Celayirli Şeyh Hasan'ın, Sultan Ebû Saîd'in 1335 yılında vefatı üzerine, Anadolu'dan ayrılırken yerine Eratna'yı vekil tayin ettiğini; Anadolu umûmî vâliliği görevini yürüten Eratna'nın İlhanlı ülkesindeki iç karışıklıklardan istifade ederek, İlhanlılarla bağını kestiğini ve fakat Celayirli Şeyh Hasan ile olan manevî bağını devam ettirdiğini yukarıda ifâde etmiştik. Bu cümleden olarak Emîr Eratna, Şeyh Hasan Celayir'in İran'daki işleri sebebiyle Anadolu'ya tekrar dönemeyeceğini bildiği halde, bundan faydalanma yoluna gitmemiştir. Ancak, 1338 yılında efendisi Celayirli Şeyh Hasan'ın rakîbi Çobanlı Şeyh Hasan'a yenilmesi üzerine; Eratna, Çobanlı Şeyh Hasan'ın itâat teklifini kabul etmeyerek, istiklâlini ilân etme yolunda ilk adımını atmıştır. Bu gelişmelere rağmen, Eratna'nın sözü edilen tarihlerde, adına hutbe okuttuğuna ve sikke kestirdiğine dâir bir kayıt bulunmadığı gibi, sultan unvanını alması da mümkün değildir. Çünkü Emîr Eratna'nın bu tarihlerde, Çobanlı Şeyh Hasan'ın ülkesine yaptığı ve yapacağı tecâvüzlere karşı, Memlûklü Sultanı Melik Nâsır'a elçi göndererek, onun himâyesine girmiş olması sebebiyle, sultan unvanını almasına izin verilmeyeceği gibi; sultan adına hutbe okutup, para kestirdiğinden dolayı da, kendi adına hutbe okutması ve para kestirmesi söz konusu değildir. Ancak hemen belirtelim ki, Eratna başı dara geldiği zaman, Mısır Memlûklü sultanının himâyesine sığınmayı, başı selâmete erdiği zaman da, müstâkil gibi hüküm sürmeyi alışkanlık haline getirmiş olmakla, siyâsî varlığını devam ettirme yolunda, vaziyete göre hareket etmesini bilmiştir.21

Bu görüşten hareketle Eratna; iç ve dış tehlikelerden uzak olduğunu tahmin ettiği bir zaman olan 1339-1340 tarihinde, yine istiklâlini ilân etmiş ve sultan unvanını almıştır. Ancak, aynı tarihlerde Celayirli Şeyh Hasan'ın sultan ilân etmiş olduğu Cihân Timur adına Anadolu'da para bastırıldığı bilindiğinden, Eratna'nın kendi adına para kestirip kestirmediği hakkında bir malümata sâhip değiliz.

Eratnalı Devleti'nin kurucusu Eratna'nın, "Sultan" unvanı yanında "Alâeddîn", "Reşideddîn" ve "Seyfeddîn" unvanlarıyla da anıldığı görülmektedir. Eratna, 1340 tarihinden sonra, kendi adına olmak üzere, bir yüzünde: "es-Sultanü'l-a'del Alâü'd-dünya ve'd-dîn halled Allahü mülkehu" ibâresi bulunan gümüş bir sikke kestirmiştir. Bu sikkede görüldüğü gibi, Eratna "Sultan" ve "Alâeddîn" unvanlarıyla anılmış olduğuna göre, onun kendi adına hutbe okutmuş olması da kuvvetle muhtemeldir. Eratna'nın 1339-1340 yılında, Anadolu'da Memlûklu Sultanı adına hutbe okutmadığı ve para kestirmediği bilindiğine göre, onun âdeti olduğu üzere, yine bir fırsatını bulup, istiklâlini ilân etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, Eratna'nın karısı Süli Paşa'ya âit Temmuz-Ağustos 1339 tarihli türbe kitabesinde Eratna, "Melikü'l-Ümerâ", "Noyînü'l-A'zam" ve "Emîr" unvanlarıyla anılmış olup, "Sultan" ve "Alâeddîn, Seyfeddîn, Reşideddîn" unvanlarından hiç söz edilmemiştir. Eratna'ya âit "Sultan" ve

“Alâeddîn” unvanlarını taşıyan yukarıda sözü edilen sikke, her halde adı geçen bu kitabenin yazılışından sonraki bir tarihte kesilmiş olmalıdır.22

Himâyesine zaman zaman sığındığı Memlûklü Sultanı Melik Nâsır’ın 1341 yılında ölmesinden sonra, Memlûklü emîrleri arasında baş gösteren ve uzun süre devam eden mücâdeleler, Eratna’nın serbest hareket etmesine ve istiklâline kavuşmasına sebep olmuştur. Mısır ve Suriye’de ortaya çıkan karışıklıklardan faydalanan Eratna, kendisini Mısır’ın himâyesinden ayırarak, sultanlığını ilân etmiş ve hatta daha önce elinden kaptırmış olduğu Dârende’yi de geri almıştır. Eratna’nın 1341 tarihinden itibaren “Sultan” unvanı ile, yalnız kendi adına para kestirdiği ve paralarında: “es-Sultanü’l-a’del Alâeddîn” (en adaletli Sultan Alâeddîn) ve Moğol usûlü sikkelerinde ise, “Sultan Eratna” ad ve unvanlarını kullandığı bilindiğinden, istiklâlini bu tarihten kabul etmek lâzımdır.23

Sultan Alâeddîn Eratna’nın Merkez Seçtiği Şehirler

Anadolu Selçuklularının hemen hemen tamamına yakın diyebileceğimiz topraklarına sâhip bulunan Eratna, bu toprakların bütünlüğünü korumasını bilmiştir. Selçukluların birer kültür ve ticaret merkezlerine dönüşmüş bu şehirler, 1243 Kösedağ Savaşı’ndan sonra İlhanlıların hâkimiyetine geçmiş ve 1327’den sonra da, Sultan Alâeddîn Eratna’nın idâresine geçmiştir.

Eratna’nın idâresine geçmiş bulunan şehirleri, bilinen özellikleriyle genel olarak şöylece ifâde etmek mümkündür: Anadolu Selçuklularından “Dârü’l-alâ” (yücelik beldesi) unvanıyla kalan ve devletin Sivas, İlhanlılar zamanında da varlığını devam ettirmiş önemli bir kültür ve ticaret merkezidir. Eratna’nın başkentliğini yapmış olan Kayseri Şehri, Alâeddîn Ali’nin son zamanlarıyla II. Mehmed dönemi hariç olmak üzere, Eratnalı Devleti’nin bir diğer merkezi olarak, pek çok önemli hadiselere şahit olmuş; Selçuklu ve az da olsa Eratnalılar dönemi eserleriyle süslenmiştir. Eratna ve âilesi, Kayseri’de kendisi tarafından yaptırılan Köşk Medrese avlusundaki künbed içine gömülmüşlerdir.24

Sultan Alâeddîn Eratna’nın Ölümü ve Şahsiyeti

Türkiye Tarihi’nin en sıkıntılı ve en zor bir dönemi olan 1327’lerden 1352’lere kadar çeyrek yüzyıl emîr, noyân, umûmî-vâli, sultan sıfat ve unvanlarıyla önemli görevler ifâ ederek, büyük bir üne kavuşan Sultan Alâeddîn Eratna, hayata gözlerini yummuştur.

Sultan Alâeddîn Eratna’nın ölüm tarihini bâzı müellifler 1352 yılı Şubat ayının on sekizinci günü olarak gösterdikleri gibi, bâzıları da, ayını belirlemeyerek doğrudan doğruya 1352 tarihini kaydetmişlerdir. Eratna adına kesilmiş bâzı sikkelerin 1353 tarihli olması, ölüm tarihi üzerinde kaynakların ittifak ettikleri 1352 tarihinde bir değişiklik yapabilecek ölçüde değildir. Çünkü, 1353 tarihli sikkelerde Eratna’nın geçmesi, Eratna’nın bu tarihlerde hayatta olmasından değil, Eratna’ya âit sikke kalıplarının onun ölümünden sonra da kullanılmış olmasından ileri gelmiştir.

Sultan Eratna'nın, öldüğü tarihte kaç yaşında olduğu bilinmemekle birlikte, Sultan Olcaytu'nun (1304-1316) emîrleri arasında bulunduğunu bildiğimize göre, "vefatında altmış yaşından ziyâde olduğu tahmin edilebilir.".25

Sultan Alâeddîn Eratna'nın kişiliğine gelince; Ülkesi içinde ve dışında iyi isim yaparak, şan ve şöhretini her tarafa duyurmuş, vâlilik ve sultanlık görevleri sırasında, takîp ettiği usta siyâseti, adâleti, şevkâti ve yüksek otoritesi sâyesinde İlhanlıların Anadolu'da meydana getirmiş oldukları anarşiyi ortadan kaldırmış ve arzu edilen birlik ve beraberliği kurmayı başarmıştır. Eratna'nın kurmuş olduğu bu huzur diyârına, Çobanlı Melik Eşref'in zulmünden bıkan âlimler, emîrler akın akın gelmişler ve mal, mülk edinerek mevkii sâhibi olmuşlardır. Moğolların yıkmış olduğu gönülleri ve yerleri yapmış olan Eratna, halkın refah ve saadet içinde yaşamasını sağlamıştır.

Sultan Eratna'nın ilim ve fazlına gelince; O, ilim ve fazilet sâhibi, medenî davranışlı ve tahsilliydi. O, aynı zamanda dindâr da olduğundan din ve ilim adamlarına, ediplere yakın ilgi göstermiş; ilmî çalışmaları desteklemiştir. İlim adamlarının tartışmalarını zevkle dinlemiş ve onların görüşlerine saygıda kusur etmemiştir. Şâfiî mezhebi imâmlarından ve meşhur âlimlerden Takiyüddîn Ali b. Abdullah es-Subkî, Eratna'nın ilmî kudretini, tefsir ve hadis ilmine vâkıf oluşunu, "Tabakât-ı Şâfiîyye" adlı eserinde övgüyle ifâde etmiştir. İbn Batûta da seyahatnâmesinde, Eratna ve hatunlarının ilme ve ilim adamlarına verdikleri değeri bildirmektedir.

II. Sultan Alâeddin Eratna'nın Ölümünden Eratnalıların Yıkılışına Kadar Faâliyetler (1352-1381)

Sultan Alâeddîn Eratna'nın, Kayseri Köşk Medrese'de gömülü olduğunu ve 1339'da öldüğünü kitâbesinden öğrendiğimiz, Sülipaşa adında Dulkadıroğlu'nun kızı veya Amasya emîrlerinden Tüli Bey'in kardeşi ve İzzeddîn Hasan Bey'in kızı olduğu söylenen bir eşinin bulunduğunu biliyoruz. Eratna'nın bu eşinden başka, "Ağa" diye anılan Toğa Hâtun isminde Celayirli Şeyh Hasan'ın akrabası olan bir eşinin daha bulunduğunu, İbn Batûta'dan öğrenmekteyiz. Sultan Eratna'nın adı geçen bu iki eşinden başka, oğlu ve halefi Mehmed Bey'in de vâlidesi olarak bilinen (?) İsfahanşah adında, bir üçüncü eşinin bulunduğunu da Esterâbâdî, Bezm u Rezm isimli eserinde haber vermektedir ki, bu hâtun da, Celayirli Şeyh Hasan'ın akrabası olup, adı siyâsî olaylara karışmıştır.26

Gıyâseddîn Mehmed Bey ve İzzeddîn Cafer Bey'in faâliyetleri

Sultan Alâeddîn Eratna'nın bilinen üçüncü ve en küçük oğlu olan Mehmed (Muhammed) Bey'in anası Esterâbâdî'nin kaydına göre, İsfahanşah Hâtun veya Hüseyin Hüsâmeddîn'in tespitine göre de, Amasya Emîri Tüli Bey'in kız kardeşi Sülipaşa Hâtun'dur.

Türk verâset usûlüne aykırı bir şekilde önünde ağabeyi Cafer Bey olduğu halde, "Gıyâseddîn" unvânıyla Eratnalıların ikinci sultanı olarak tahta oturan Mehmed Bey, kendi adına hutbe okutmuş ve para kestirmiştir. Mehmed Bey'in "Gıyâseddîn" unvânından başka, sikkelerinde göremediğimiz bir de "Nâsıreddîn" unvânını aldığı, müellifler tarafından ifâde edilmiştir.

Gıyâseddîn Mehmed Bey vezîri Hoca Ali Şah'ın isteği ve bilgisi ile Cafer Bey'i hapsettirmiş ve böylece, babası Eratna zamanında ülkede kurulmuş bulunan birlik ve beraberliğin bozulmasına ve aynı zamanda da taht mücadelesinin başlamasına sebep olmuştur. Yaşının küçük olması yanında, zayıf bir kişiliğe de sahip bulunan Gıyâseddîn Mehmed, kendisinin tahta çıkmasında rolü olan vezîri Hoca Ali Şah'ın etkisinde kalmış ve onun devlet ve hükümet işlerini eline geçirmesine engel olamamıştır. İdâreyi eline geçiren Hoca Ali Şah ise, kurmuş olduğu otorite sâyesinde, kendisini halka tanıtmaya ve sevdirmeye çalışmıştır.

Sultan Eratna'nın yerini bir türlü dolduramayan oğlu Sultan Mehmed'in yaşının küçük ve idâresinin dirâyetsiz oluşu sebebiyle, iktidârın ümerânın eline geçmesinden istifâde eden Türkmen aşiretleri de başkaldırarak, Canik ve havalisine tamamen hâkim olmuşlardır. Bu arada güneyden de Dulkadırlılar, Eratnalıların zararına olarak, topraklarını genişletmişlerdir.

Ülke içinde ise Eratna tahtında gözü olan Eratnaoğlu Cafer Bey'in kardeşi Gıyâseddîn Mehmed'in sultanlığını bir türlü içine sindirememiş ve iktidârı ele geçirmek için fırsat kollamaya başlamıştır.

Emîr Seyyîd'in liderliğini yaptığı muhalif emîrler, Gıyâseddîn Mehmed Bey'in Konya'ya çekilmek zorunda bırakarak tahta Eratna'nın ortanca oğlu olan Cafer Bey'i "İzzeddîn" unvanıyla çıkarmışlardı. İzzeddîn Cafer Bey, 10 Ağustos 1354 tarihinde Eratnalı tahtına oturur oturmaz, kardeşi Gıyâseddîn Mehmed'in taraftarı olan devlet ve hükümet erkânını görevden alarak, onların yerlerine kendi taraftarlarını getirmekle işe başlamıştır. Fakat bilindiği gibi, Cafer Bey'in kısa süren saltanatından sonra, Karamanoğlu'na sığınmış bulunan kardeşi Mehmed Bey, tekrar tahtına kavuşmuştur.27

Sultan İzzeddîn Cafer ile Gıyâseddîn Mehmed arasında cereyan eden mücâdeleye gelince; Sultan İzzeddîn Cafer, kendisini destekleyen devlet büyüklerinin yardımlarıyla siyâsî faaliyetlerini sürdürürken, muhalifleri de boş durmayarak Cafer Bey'i tahttan indirip, yerine yine Mehmed Bey'i geçirmek istemişler ve hemen harekete geçmişlerdir.

Görülüyor ki, Eratna'nın ölümünden sonra, ülkede iki oğlu ve bunların taraftarları arasında yeni bir mücâdele dönemi açılmış ve devam etmiştir.

Cafer Bey'in sultan olmasından tedirgin olduğu anlaşılan Hoca Ali Şah, yukarıda sözü edildiği gibi, sultanlığı günlerinde Mehmed Bey'e gücenmiş olmasına rağmen, yine onun tarafını tutmuştur. Akıllı, dirayetli ve korkusuz bir şahsiyet olan Hoca Ali Şah, Konya'da bulunan Mehmed Bey'i tekrar Eratnalı tahtına geçirmek için, hemen harekete geçmiş ve onu ağabeyi Sultan Cafer'e karşı, Karamanoğlu Alâeddîn Bey'den yardım istemesi hususunda ikna etmiştir.

Karamanlılarla Eratnalılar arasındaki akrabalık münasebetiyle ve Alâeddîn Bey ile Mehmed Bey'in arkadaş olmaları sebebiyle Karamanoğlu Süleyman Bey, Eratnaoğlu Mehmed Bey'e tahtını iâde etmek için, Konya Vâlisi Davud ile Kökez idâresindeki bir orduyu Kayseri'ye göndermiştir. Kayseri'ye gelen Karamanlı ordusu, Cafer Bey'in ordusuyla Erciyes Dağı eteklerinde savaşa tutuşmuştur. Karamanlı kuvvetleri karşısında dayanamayarak, Kayseri kalesi içine çekilmeye mecbur

kalan Cafer Bey'in kuvvetleri, sıkı bir şekilde kale müdafaası yapmışlar ve bunda da muvaffak olmuşlardır. Nitekim, Mehmed Bey ve yardımcı kuvvetleri yedi ay süren bir kuşatmaya rağmen Kayseri kalesini düşürememişlerdir. Bu sırada Sultan Cafer Bey'i tuttuğu anlaşılan Hacı Kutluşah'ın Konya'yı tehdit ettiği haberi gelmiş ve bunun üzerine Davud Bey, hemen Kayseri kuşatmasını kaldırarak, vâlisi bulunduğu Konya'ya dönmüştür. Ağabeyi Cafer Bey'e karşı giriştiği bu taht kavgasında bir başarı elde edemeyen Mehmed Bey, Karamanoğlu Alâeddîn Bey aracılığıyla Sultan Süleyman'dan Konya'da oturma iznini yeniden almayı başarmıştır.

Konya üzerinde hak iddia eden Davud Bey, Mehmed Bey ve Hacı Kutluşah arasında bir tercih yapma durumunda kalan Konyalılar, kendilerine zulmetmiş olan eski vâlileri Davud Bey'den kurtulmak için, önce Mehmed Bey'in ve sonra da Hacı Kutluşah'ın idâresine girmek istediklerini bildirmişlerdir. Konyalılara inanan ve Hacı Kutluşah'tan haberi olmayan Mehmed Bey, Alâeddîn Bey'den Konya'yı istemiş ve bir dileği de yerine getirilmiştir. Ancak, Alâeddîn Bey'in Konya'dan ayrılmasını fırsat bilen Konyalılar, şehrin kapılarını Hacı Kutluşah'a açmışlar ve onun Konya'ya hâkim olmasını sağlamışlardır. Bu beklenmedik durum üzerine, Davud Bey Lârende'ye, Mehmed Bey de Sivas'a kaçmışlardır.28

Eratna'nın oğulları Mehmed ve Cafer Beyler arasında meydana gelen taht mücâdelesinden faydalanmaya gayret eden Karamanlılar, kendileri için kuvvetli bir rakîp olarak gördükleri Eratnalıların idâresindeki Ankara ahîlerini, diğer güçlü rakîpleri olan Osmanlılar aleyhine çevirmek sûretiyle, bu önemli rakîplerini birbirlerine düşürmeye çalışmışlardır. Fakat takîp ettiği sistemli siyâset sâyesinde olup bitenleri çok iyi bir şekilde değerlendirerek, Karamanlıların bu oyununa gelmeyen ve üstelik Eratnalı vâlisi Hacı Kutluşah ile ittifak eden Osmanlı Sultanı Orhan Gâzi, oğlu Süleyman Paşa komutasında göndermiş olduğu bir orduyla 1354 tarihinde Ankara'yı zapt ettirmiş ve ahîleri itâat altına almayı başarmıştır.

Sivas'a gelmiş olan Mehmed Bey derviş kılığına girerek tekkeye sığınmışsa da, Vâli Hacı Kutluşah onu tanıyıp, saygı göstermiş ve sarayına götürerek, sultan muamelesine tâbi tutmuştur.

Konya, Sivas, Amasya ve Tokat vilâyetlerini elinde bulunduran bu güçlü Vâli Hacı Kutluşah ile vezîr Hoca Ali Şah'ın destek ve yardımlarıyla Mehmed Bey, ikinci kez tahta geçmiştir.

Bu saltanat döneminde de Mehmet Bey iç gailelerle uğraşmak zorunda kalmıştır. En başta gelen problem de bir zamanlar veziri olan Hoca Şah ile anlaşmazlığı olmuştur. Onu bertaraf etmek için Gıyâseddîn Mehmed ile müttefiki Emîr Seyyid, Hoca Ali Şah'a karşı hemen harp hazırlığına girişmişlerdir. Hoca Ali Şah da, boş durmayarak onlara karşı gerekli tedbirleri almıştır. Böylece hazır duruma gelen her iki taraf, 13 Kasım 1355 tarihinde Kayseri-Yuvalı köyündeki Cuma (Âzine) Mescidi denilen yerde, karşı karşıya gelmişler ve harbe girişmişlerdir. Eratnalı Devleti'nin sultanıyla vezîri arasında bir mevkiî mücâdelesi demek olan Cuma Mescidi Savaşı'nda, Sultan Mehmed ve müttefiki Emîr Seyyid, Hoca Ali Şah tarafından bozguna uğratılmış ve emîrlerinden bâzıları da bu muharebede

öldürülmüştür. Sultan Gıyâseddîn Mehmed'in müttefiki olan Emîr Seyyid de Mısır'a sığınmış ve orada 30 Mayıs 1358 tarihinde vefat etmiştir.

Sultan Gıyâseddîn Mehmed'in yenilgiye uğradığını gören Moğollar, her zaman yaptıkları gibi, bu fırsatı da değerlendirerek hemen onun etrafında toplanmışlar ve Hoca Ali Şah'a karşı cephe almışlardır. Moğolların bu destek ve yardımlarından cesâret alan Sultan Mehmed, beraberinde müttefik Moğol kuvvetleri de olduğu halde, Cuma Mescidi yenilgisinin öcünü almak ve mevkiini yeniden kazanmak için, Hoca Ali Şah'ın üzerine yürümüştür. Sultan Mehmed, Hoca Ali Şah ile Kırşehir bölgesinde bulunan ünlü Malya Ovası'nda karşılaşmış ve 10 Temmuz 1357 tarihinde yapılan çetin bir muharebe neticesinde, onu hezimete uğratarak, arzuladığı hedefe ulaşmıştır. Malya'da aldığı yenilgi üzerine muharebe meydanından kaçarak, canını kurtarmış olduğu anlaşılan Hoca Ali Şah ise, ertesi yıl yâni 30 Mayıs 1358 tarihinde Kayseri Zamantı Kalesi yöresinde öldürülmüştür.

Hoca Ali Şah gibi kuvvetli bir rakîbinin ortadan kalkmasıyla Sultan Mehmed, rahat bir nefes alarak tahtını sağlamlaştırmış ve istiklâline yeniden kavuşmuştur. Bunun yanında aynı tarihlerde, Melik Eşref Çobanî gibi diğer önemli bir rakîbinin, Altınordu Hükümdârı Canı Bek-Han tarafından izâle edilmesiyle, Şeyh Hasan Çobanî'nin vaktiyle Eratna'dan almış olduğu bâzı Anadolu şehirleri de, tekrar Sultan Mehmed'e intikal etmiş ve böylece Eratnalı toprakları bütünlük kazanmıştır.

Ayrıca Sultan Gıyâseddîn Mehmed ile ağabeyi Cafer Bey arasında meydana gelen mücâdeleden istifade ederek 1359 tarihinde Osmanlılar tarafından alınan Ankara, tekrar Eratnalılar idâresine geçmiş olacak ki, Çavdar Tatarlarının Osmanoğlu Murad Hüdâvendigâr'ın mülküne tecâvüz ile tahribâtta bulunmaları üzerine, 1361 yılında Ankara, Ahîlerden alınmış ve Osmanlı ülkesine katılmıştır. Böylece de, Ankara'da kurulmuş olan Ahîler Hükümeti son bulmuştur. Aynı tarihlerde, Celayirlilerden Sultan Üveys'in Tebriz'i işgâl etmesinden sonra, Çobanlıların elinden çıkmış olan Erzurum da Eratnalıların hâkimiyeti altına girmiştir.

Memlûklülerin Malatya vâlisinin Temmuz-Ağustos 1362'de Anadolu üzerine ettiği taarruzlara karşılık veren Eratnalı Sultanı Mehmed ile müttefiki Dulkadıroğlu, yaptıkları bir baskın neticesinde, Malatya Emîri Esentemür Tazı'yı, avla meşgûl olduğu bir sırada, yakalamışlarsa da o, bir çaresini bulup Malatya'ya kaçmayı başarmıştır.

Eratnaoğlu ile Dulkadıroğlu'nun Malatya vâlisine karşı hareketlerine sinirlenen Memlûklü sultanı, müttefiklere karşı derhal harekete geçmesi için Şam nâibine emir vermiştir. Bu emir üzerine Şam Nâibi Yelboğa, beraberinde mühim harp malzemesi de olduğu halde, idâresindeki Şam, Haleb, Hama ve Trablus-Şam kuvvetleriyle, Eratnalı ve Dulkadırlı topraklarına tecavüzlerde bulunduysa da, istenilen başarıyı elde edemeyerek geri dönmek zorunda kalmıştır. Bir müddet sonra işin iç yüzü anlaşılmış ve taraflar arasında denge sağlanmıştır.

Sultan Gıyâseddîn Mehmed, güneydeki tehlikeyi bu şekilde atlattıktan sonra, Osmanlılar tarafından ikinci defa olarak ele geçirilmiş olan Ankara üzerine, Temmuz sonu 1364'te yürümüşse de, bir netice elde edemeyerek geri dönmüştür.

Türkiye Selçukluları Devleti'nin yenilgiye uğratıldığı 1243 Kösedağ Savaşı'ndan sonra, Anadolu'ya yerleşen ve işlerine nasıl geliyorsa öyle hareket ederek bir karışıklık unsuru olan Moğolları, ne Eratnalılar ve ne de Karamanlılar disiplin altına alabilmişlerdir.

Sultan Gıyâseddîn Mehmed, 1364 senesi Temmuzu'nda Ankara Seferi'nden eli boş dönerken, aynı tarihte ordusunun bir kısmı da Ilgın (Ab-ı Germ) yöresinde Moğollara yenilmiştir. Gıyâseddîn Mehmed'in üst üste aldığı bu yenilgiler, otoritesinin sarsılmasına ve iktidarının çökmesine sebep olmuştur. Sultanı mağlûp edenler, Babük ile Şikârî'de adları anılan Ata Bey ve Devlet Şah gibi beylerin komuta ettikleri Moğol oymakları olmuşlardır.

Bu yenilgiler üzerine Sultan Mehmed'in Memlûklü Sultanı Melik Eşref İkinci Şaban'dan yardım istemiş, gelen yardım kuvvetlerine rağmen, Sultan Mehmed vaziyetini bir türlü düzeltememiştir. Sultan Mehmed'in durumunu düzeltemeyişinin bir başka önemli sebebi de, Hoca Ali Şah'ın öldürülmesinden sonra, Eratnalı emîrlerinin ona lâyıkıyla güven duyamayışları ve devlet işlerinde ona yardım etmeyişleridir.

Bu boşluğu Kadı Burhaneddin Ahmet doldurmuştur. Sultan Mehmed tarafından 1365 yılı başında, henüz yirmi bir yaşındayken Kayseri Kadılığı'na getirilmiş bulunan Burhaneddîn Ahmed, aynı zamanda da, bâzı müelliflerin kayıtlarına göre de, bu sultana damat olmuştur. Kısa bir zaman içinde, şahsî meziyeti ve cömertliğiyle dikkati çeken ve kadılıkta büyük bir ehliyet göstermiş olan Burhaneddîn Ahmed, Eratnalı Devleti'nde hüküm sürmekte olan idârî anarşi ve iktisâdî buhran sebebiyle fırsatçıların eline geçmiş bulunan vakıf camileri, medrese, zâviye, dârüşşifâ, hankâh ve diğer vakıf müesseselerini, bunların tasallutundan kurtarmış; vakıflara nezâret ederek, irâd ve masrafların vâkıfın şartlarına uygun olarak yürümesini temin etmiş ve vakıfların vaziyetini süratle düzeltmiştir.

Sultan Gıyâseddin Mehmed'in Şehit Edilmesi

Sultan'ın Emîrlerine, Emîrlerin de Sultan'a karşı menfî tutum ve davranışları öyle bir noktaya gelmiştir ki, artık her iki tarafın da birbirleriyle yeniden dostluk kurmalarına imkân ve ihtimal kalmamıştır. Sultan Mehmed emîrlerini kontrol ve disiplin altına almaya çalışırken, emîrleri de Sultan Mehmed'i ortadan kaldırmak için faâliyetlere girişmişlerdir. Bu cümleden olarak; Sultan Mehmed, ümerâsının nüfuzlarını kırmak yolunda giriştiği tedîb hareketlerinin birinde, aralarında gizli bir ittifak kurmuş bulunan kendi devlet erkânı Amasya Emîri Hacı Şadgeldi, Sivas Hâkimi Hacı İbrahim ve Şarkî-Karahisar Hâkimi Kılıçarslan tarafından 13 Ekim 1365 tarihinde, Sivas'ta şehit edilmiştir.

Sultan Gıyâseddîn Mehmed'in şehit edilmesinde Kadı Burhaneddîn Ahmed'in elinin bulunup bulunmadığı konusunda iki ayrı görüş ileri sürülmüştür. Görüşlerden birine göre, Kadı Burhaneddîn

Ahmed Sultan Mehmed'i şehit eden ittifaka katılmış, diğerine göre ise, bu ittifaka katılmamıştır. Sultan Mehmed'i katleden heyete, Kadı Burhaneddîn Ahmed ister katılmış ve ister katılmamış olsun, gelişmeler onun istediği şekilde gerçekleşmiştir.

Sultan Gıyâseddîn Mehmed'in yerine geçen oğullarından Ali Bey, meşhûr İslâm âlimlerinden Kayserili Abdülmuhsin'den ders almıştır. Ali Bey, babası Sultan Gıyâseddîn Mehmed zamanında başlamış olan fitne ve karışıklıklarla uğraşmıştır. Çocuk denecek yaşta oluşundan başka, son derece gevşek ve kabiliyetsiz olan Sultan Alâeddîn Ali, dâhilde vaziyete hâkim olamadığı için, emîrler arasında uyanmış bulunan ikilik ve rekâbet ülkeyi korkunç bir anarşi ile karşı karşıya getirmiştir. Devlet ve hükümet erkânı ile ümerânın becerisizlikleri, idârî mekanizmayı bozmuş ve devlet otoritesi tamamen ortadan kalkmıştır. Bu otorite boşluğundan istifâde eden Türkmenler ve Moğollar ayaklanmışlar ve durumu daha da karmaşık hale getirmişlerdir.

Eratnalı ülkesinde bu karışıklıklar ve huzursuzluklar sürüp giderken, ülkeyi içine düştüğü bu zor ve karanlık günlerden kurtarabilecek yaş ve olgunlukta olmayan, yetersiz bir şahsiyet olan Sultan Alâeddîn Ali, kendisini toplayıp idâreyi ele alacak kudret ve kuvvetten mahrum olduğu için, devlet ve hükümet idâresini derin sevgi duyduğu bir Moğol oğlanına bırakarak, işleri daha da içinden çıkılmaz hale getirmiştir.29

Konya'dan Erzurum'a kadar uzanan Eratnalı topraklarını idârede, birlik ve beraberlik içinde olamayan başta Sultan Alâeddîn Ali olmak üzere, diğer devlet ve hükümet erkânının düştüğü bu perişan hali gören komşu devletler, Eratnalılara son darbeyi vurmak zamanının geldiğine hükmetmişler ve hemen harekete geçmek için fırsat kollamaya başlamışlardır. Ortaya çıkan bu fırsatı ilk değerlendiren komşu devletlerden biri, şüphesiz Karamanlılar olmuştur. Durumu müsait gören Karamanoğlu Alâeddîn Bey, Eratnalı emîrlerinden Ali Zerger'in vâli bulunduğu Konya üzerine yürümüş ve şehri 1366-1367 tarihinde zaptetmiş olmakla Eratnalıları ilk toprak kaybına uğratmıştır. Konya Zâferi'ni takiben Karamanoğlu Alâeddîn Bey, Eratnalı şehirlerinden Aksaray ve Niğde'yi de ele geçirerek, kendisine Kayseri yolunu açmıştır.

Karamanlıların Eratnalı şehirlerine hâkim olmaya başladıkları bu tarihlerde, güneyden de Eratnalı topraklarına doğru, Şam Türkmenleri ve Dulkadırlılar tecâvüzlerde bulunmuşlardır. Dulkadırlılar, Zamantı Suyu'na kadar olan yerleri, yani Pınarbaşı bölgesini ele geçirmişlerdir. Batı da ise, Osmanlılar, Ankara bölgesine hâkim olmuşlar ve Eratnalı topraklarını çevirmişlerdir.

Eratnalı ülkesine yönelen iç ve dış tehlikeler devam ederken, Şubat-Mart 1368 tarihinde göğün batı tarafında bir kuyruklu yıldız görülmüş ve üç aya yakın kaybolmamıştır. Bunu takiben Babük, Moğollar ile birlikte Sivas'ı kuşatmışsa da, Moğolların kendisine yüz çevirmeleri ve Haziran-Temmuz 1368 tarihinde Sultan Alâeddîn Ali'ye itâat etmeleri üzerine, geri çekilmiş ve daha sonra Sahibin Bükü'nde yapılan muharebede ikinci defa olarak bozguna uğramıştır.30

Eratnalı Devleti'nde mühim bir simâ olan Kadı Burhaneddîn Ahmed ise, olayların tek sorumlusu Sultan Ali'ye sıhrî yakınlığı sebebiyle, bir müddet olup bitenlere seyirci kalmış ve sonra da Kayseri'deki çiftliğine çekilmiştir. Ancak, Kadı Burhaneddîn çiftliğinde boş durmayarak, Sivas'ta meydana gelen olaylarla birlikte, devletin umûmî vaziyetini göz önünde bulundurup, Eratnalı tahtının büyük tehlikeler geçirdiğini hissetmiş ve fiili müdâhale için takîp edeceği yolun esaslarını tespitle meşgûl olmuştur.

Eratnalı Devleti'nin içine düştüğü bu karışıklıklardan, en çok istifâde etmiş ve etmeyi düşünen, yakın komşusu Karamanoğlu Alâeddîn Bey, henüz Müslüman olmamış olan Samağar ve Caygâzan Moğol âşiret kuvvetlerinin de yardımlarıyla, 1375-1376 tarihinde ansızın Kayseri'ye hücum etmiştir ve onu Sivas'a doğru kaçmak mecburiyetinde bırakmıştır. Karamanlılar, devlet merkezi olan Kayseri'yi terk ederek, kaçmış olan Sultan Ali'yi takîp etmişlerse de; Kadı Burhaneddîn, hükümdarının imdadına yetişmiş ve onu esir edilmekten kurtarmıştır. Kadı Burhaneddîn Ahmed sâyesinde, Karamanlılar tehlikesini atlatmış olan Sultan Alâeddîn Ali, rahat bir şekilde Sivas'a ulaşmıştır.

Kayseri'yi zapt etmiş olan Karamanoğlu Alâeddîn Bey, Sultan Ali'nin Sivas'a kaçışını sağlayarak tekrar çiftliğine çekilmiş bulunan Kadı Burhaneddin'den çekinmiş olacak ki, ondan anlaşma şartlarının tespitinde yardımcı olmasını istemiştir. Bir müddet sonra da, maiyyetindeki Moğol kuvvetlerinin hareketlerinden şüphelenen Karamanoğlu Alâeddîn Bey, Kayseri'nin idâresini bazı şartlarla Kadı Burhaneddîn'e bırakarak Konya'ya dönmüştür. Ancak Kadı Burhaneddîn, Kayseri'yi Karamanlılardan temizlemeye kesin bir şekilde karar vermiş ve üzerlerine yürüyerek, şehri geri almayı başarmıştır. Böylece, Kadı Burhaneddîn Kayseri'yi Karamanlıların tahribat ve mezâliminden kurtarmış olmakla, ilk defa askerî kabiliyet ve enerjisini gösterme fırsatını bulmuş ve mühim bir zafer elde etmiştir. Kadı Ahmed, kazandığı bu zaferi, Sultan Ali'nin varlığına rağmen, Sivas'a hâkim olan Hacı İbrahim'e bir mektupla bildirerek, idâreyi ele geçirmek gibi bir niyet ve hevesinin bulunmadığını ifâde ile ondan, şehrin hemen yapılması gereken işleri için, Kayseri'ye bir vâli gönderilmesini rica etmiş ve âdet edindiği üzere yine çiftliğine çekilmiştir.31

Görülüyor ki, Eratnalı idâresine el koymayı aklına koymuş ve fakat bu düşüncesini gizli tutmuş olduğu anlaşılan Kadı Burhaneddîn Ahmed, iktidâr yolunda gâyesine ulaşabilmek için, acele etmeden akıllı davranmasını bilmiş ve çiftliğine çekilerek, gelişmelerin lehine dönmesini beklemeyi tercih etmiştir.

Nihayet Sultan Ali, ikinci Amasya seferinde karargâhını kurmuş olduğu Kazâbâd'da birden bire fenalaşmıştır. Sultan'ın rahatsızlandığını öğrenen Vezîr Burhaneddîn, hemen çadırına gelmiş ve durumunu sormuş ve Sultan'ın taun/vebaya yakalandığını anlamıştır. Sultan Ali'nin bu hastalıktan öleceğini anlayan Vezîr Burhaneddîn, sultan çadırında ümerâ ve eshab-ı divânın iştirâkiyle teşkil olunan mecliste, yeni durum ve alınması gereken tedbirler konusunda açıklamalar yapmış ve ümerâdan dikkatli olunmasını istemiştir. Bu cümleden olarak o, düşmanın yakın olması sebebiyle orduda ve ülkede karışıklık ve yağmalara meydan vermemek için, Sultan'ın ölüm haberinin gizlenmesi ve ancak Tokat'a varıldığı zaman açıklanması gerektiğini ifâde etmiş ve aksi harekette

bulunulmayacağına dâir söz almıştır. Eratnalı Vezîri'nin gerekli tedbirleri aldığı bu sıralarda, hastalığı iyice ilerlemiş olan Sultan Alâeddîn Ali, kurtarılamayarak Ağustos 1380 tarihinde hayata gözlerini yummuştur.

Sultan II. Mehmed ve Eratnalıların Sonu

Tokat'ta Sultan Alâeddîn Ali için lâzım gelen merasimi yerine getirmiş olan Vezîr Burhaneddîn Ahmed, üzerinde matem elbisesi olduğu halde merkez Sivas'a dönmüş ve hemen Alâeddîn Ali'nin sarayına gitmiştir. O, yanında ölen sultanın yedi yaşındaki oğlu Mehmed de hazır olduğu halde, sarayda topladığı mecliste, sultanın ruhu için hâtim indirmiş ve dualar yaptırmıştır. Mehmed Bey, Eratnalı tahtının yegâne varisi olarak çok küçük yaşta olduğu kadar, işlerin karışık ve meselelerin bol olduğu bir dönemde babasının yerine, Eratnalı tahtına 1380 yılında oturtulmuştur.

Sivas'ta merkezî otoritenin kurulamadığı bu esnada, Kadı Burhaneddin'in aklına gelenler devletin ve ülkenin başına gelmeye başlamıştır. Burhaneddîn tarafından tehlikeli emîrlerden biri olarak görülen Eratna zamanın en kıdemli emîrlerinden olan Amasya Emîri Hacı Şadgeldi, niyâbeti elde etmek gâyesiyle kuvvetli bir orduyla Sivas'a yaklaşmış ve elçisi vasıtasıyla da ahâliyi itâate dâvet etmiştir. Bu istilâ haberi üzerine tehlikeli emîrlerden ikincisi olanı Şarki-karahisar Emîri Kılıçarslan'dan mecbur kalarak birincisini defetmek için yardım istenmiştir. Beklediğini bulan Kılıçarslan, bu dâveti alır almaz hemen Sivas'a gelmiş olan Kılıçarslan ise, herhalde Selçuklu Hanedanı'ndan olmanın verdiği gururla, kendisini bir kurtarıcı olarak görmüş, ortaya çıkan fırsatı en iyi bir şekilde değerlendirerek, iktidara sâhip olma yollarını aramıştır.

Nâib Kılıçarslan'ın Faaliyetleri ve Vezîr Burhaneddîn Ahmed Tarafından Öldürülmesi

Kılıçarslan, burada kaldığı sırada kendisini II. Mehmed'in nâibi olarak ilân etmiştir. Salurlu Burhaneddîn Ahmed, bu safhada Selçuklu Kılıçarslan ile bir iktidar mücadelesine girmeyerek, kendisini istikbâle saklamış ve onun yıpranmasını beklemeyi tercih etmiştir. Burhaneddîn, meclisin kabul ettiği esaslara göre, nâib Kılıçarslan'a vazifeyi devrettikten sonra, Kayseri'ye gitmek istemiş ve hazırlıklara girişmiştir. Hazırlıklarını tamamlayan Burhaneddîn, Şeyh Adil'in tekkesine giderek, vedalaştıktan sonra Sivas'tan Kayseri'ye doğru hareket etmiştir.

381 yılında II. Mehmed'e nâib seçilmiş ve kısa bir süre debdebeli hayat sürmüş olan Selçuklu Rükneddîn Kılıçarslan'ın Burhaneddîn Ahmed tarafından öldürülmesi hadisesi, Sivas'ta büyük sevinç yaratmış ve şenliklere sebep olmuştur. Devlet ve hükümet erkânı ile Sivaslılar gelerek Burhaneddîn'e bağlılıklarını bildirmişlerdir. Burhaneddîn devlet, millet ve ülkenin selâmeti için Sultan II. Mehmed'e mutlaka bir nâib seçilmesi gerektiğini meclise arz ederek seçim işinin ahâli tarafından yapılmasını istemiştir. Bunun üzerine Vezîr Burhaneddîn Ahmed, meclis tarafından ittifakla Alâeddîn Ali'nin oğlu Mehmed Bey'e nâib olarak seçilmiştir. Kılıcı ile iktidar yolunu açarak, 9 Şubat 1381 tarihinde nâib sıfatıyla Eratnalı niyâbet mevkiine geçmiş olan Burhaneddîn Ahmed, ülkenin her tarafına göndermiş olduğu dâvetnâmelerle idâreyi ele aldığını ilân etmiş ve ilgilileri kendisine biat ettirmiştir.

Eratnalı idâresinde ilk işi olan kadılık döneminden beri, akıllı ve sabırlı bir siyâset takîp ederek, arzuladığı mevkiye merhale merhale ulaşmış bulunan Burhaneddîn Ahmed, kendi adıyla anılan merkeziyetçi bir devlet kurarak, ülkeyi yalnız başına idâre etmeye başlamış, ve böylece 1327 Ekimi'nden 1381 sonbaharına kadar yarım yüzyıl Anadolu'da hüküm sürmüş olan Eratnalılara da son vermiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki; Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Bizans İmparatoru Romen Diojen'e karşı 1071 tarihinde kazandığı Malazgirt Zaferi'ni takiben Anadolu'da kurulan Türkiye Selçukluları Devleti (1075-1318), Doğu'dan gelen Cengizli tehlikesini önleyememiş ve 1243'te Türkiye Tarihi'nde bir dönüm noktası teşkil eden Kösedağ yenilgisini tatmıştır. Bu millî felâket üzerine Anadolu Selçuklu Devleti, önce Cengizliler ve sonra da İlhanlıların hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kalmıştır. Cengizliler ve İlhanlılar, bundan böyle Anadolu'yu, kendi adlarına merkezden gönderdikleri kumandan ve umûmî-vâliler ile idâre etmişlerdir.

1 Kemal Göde, Eratnalılar (1327-1381), Türk Tarih Kurumu Yayını VII. Dizi, s. 1531 (I. Baskı), Ankara 1994, (II Baskı) 2000. (Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzıoğlu'nun danışmanlığında 1981'de "Doktora Tezi" olarak kabul edilmiştir.).

2 Bkz. Göde, a.g.e., s. 18-24..

3 Bkz. A. Kaşânî, Tarih-i Olcaytu, Ayasofya Ktp, no: 3016, vrk. 1396.

4 Bkz. V. Zeki Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1970, c. I, s. 244 ve s. 466'da not 222.

5 Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas Kayseri Dolaylarında Eretna Devleti", Belleten, XXXII/126, (1968), 161-189, s. 164.

6 M. Fahrettin Kırzıoğlu, Kars Tarihi, İstanbul 1953, c. I, s. 459, 460.

7 Bkz. Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", Selçuklu Araştırmaları Dergisi I (1969), Ankara 1970, s:147, s. 22-23.

8 Togan, a.g.e., s. 272 b. Ayrıca geniş bilgi için bakınız, Göde, a.g.e., s. 24-29.

9 Bkz. Sümer, a.g.m., s. 20-21; Göde, a.g.e., s. 29-30.

10 Eflaki, Ariflerin Menkıbeleri, İstanbul 1973, c. II, s. 370, 9/3; Bkz. Göde, a.g.e., s. 30-31.

11 Sümer a.g.m., s. 87-89; Göde, a.g.e., s. 31.

12 Uzunçarşılı, a.g.m., s. 164, not 13; Göde, a.g.e., s. 31-32.

13 Sümer, a.g.m., s. 89-90; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s. 648-649; Göde, a.g.m., s. 32.

14 Bkz. Göde, a.g.e., s. 34-35.

15 Uzunçarşılı, a.g.m., s. 166; Göde, a.g.e., s. 43-46.

16 Bkz. Göde, a.g.e., s. 46-47.

17 Uzunçarşılı, a.g.m., s. 168; Sümer, a.g.m., s. 104; Göde, a.g.e., s. 51-52.

18 Bkz. Sümer, a.g.m., s. 105; Göde, a.g.e., s. 53.

19 Göde, a.g.e., s. 54 ve not 248.

20 Ibn Batûta, a.g.e., s. 326; Göde, a.g.e., s. 60-61.

21 Bkz. Göde, a.g.e., s. 61.

22 Bkz. Göde, a.g.e., s. 62-63.

23 Uzunçarşılı, a.g.m., s. 168 ve not 24.

24 Bkz. Göde, a.g.e., s. 65-66 ve diğer şehirler için s. 66-69.

25 Bkz. Göde, a.g.e., 79-81.

26 Bkz. Göde, a.g.e., s. 85.

27 Bkz. Göde, a.g.e., s. 89-90.

28 Bkz. Göde, a.g.e., s. 91-92.

29 Göde, a.g.e., s. 102-103.

30 Turan, a.g.e., s. 72/73; Uzuçarşılı, a.g.m., s. 181-182; Sümer, a.g.m., s. 125-126; Göde, a.g.e., s. 103-104.

31 Bkz. Göde, a.g.e., s. 105-106.

Dulkadiroğulları Beyliği / Prof. Dr. Refet Yinanç [s.809-815]

Gazi Üniversitesi Mesleki Eğitim Fakültesi / Türkiye

Dulkadir Beyliği

Halep'ten başlayarak Amanoslar'ın doğusundan Tohma vadisine kadar uzunan bölgede yurt tutan Dulkadir Türkmenleri, Oğuzların Bozok koluna mensuptular. Dulkadirli halkını teşkil eden cemaatler ise çoğunlukla Bayat, Avşar ve Beydili boylarından idiler. Ancak Dulkadir beylerinin bu boylardan hangisine mensup oldukları bilinmemektedir.

Karaca Bey (Beyliğin Kurucusu)

Maraş ve Elbistan arasında Bozok ve Ağaçeri Türkmenlerini etrafına toplayan Dulkadiroğlu Karaca Bey, 1335 yılı Mayısı'nda beş bin atlı ile Çukurova'daki Ermeniler üzerine bir akın yaparak Elbistan'a döndü. Aynı yörede Türkmen reislerinden biri olan Taraklı Halil, 1337 yılında Karaca'nın karşısına rakip olarak çıkarak Halip valisi vasıtasıyla Memluk Sultanı Muhammed Nasır'dan Elbistan şehrinin hakimiyet menşurunu (beratını) elde etti. Karaca, oğlu Halil'i Taraklı Halil üzerine göndererek rakibini mağlup edip şehri ele geçirdi. Taraklı Halil, Halep valisi Altunboğa'nın himayesine sığınırken Karaca da, Şam valisi Tengiz'den destek aldı. Durumun Memluk sultanına arz edilmesi üzerine, Melik Nasır Muhammed Karaca'yı tercih ederek kendisine, Maraş ve Elbistan yöresindeki Türkmenlerin beylik menşuru verildi. Böylece 1337 yılında Memlukların himayesi altında yaklaşık iki asır kadar devam edecek olan Dulkadir Beyliği'nin temeli atılmış oldu.

İlhanlı şehzadeleri arasında başlayan kanlı mücadele sonucu Anadolu'da Moğol hakimiyetinin çökmesinden faydalanan Karaca Bey, Eretnalların elinde bulunan Darende'yi ele geçirerek topraklarını genişletti (1338). Karaca Bey bir taraftan da, kendisine karşı çıkan ve Dulkadirli oyaklarını taciz eden Taşgun ile mücadele etti ve onu hapsettirdi.

Karaca Bey, Şam Valisi Tengiz'in teşviki ile 1340 yılında yeniden Eretna'ya ait bölgeleri yağmalamaya başladı. Eretna'nın şikayeti üzerine Tengiz, Mısır'a çağrılarak İskenderiye'de hapse atılıp daha sonra da katledildi. Dostu ve hamisi Tengiz'in öldürülmesine üzülen Karaca Bey, Memluk Devleti ile ilişkilerini kestiği gibi, 1341'de Sultan Nasır'ın ölümünü müteakip Mısır'da çıkan karışıklıktan faydalanarak Memlukların egemenliğinden kurtulmayı başardı. Bu yüzden Memluklarla ilişkileri iyice bozuldu. Eretna ile dostluk kurup Halep'i ele geçirmek istedi. 1343 yılında Eretna'nın Çobanlı Şeyh Hasan'ı Karambük'te yenerek ele geçirdiği ganimetleri Halep'e taşıyan kervanın yolda Dulkadirler tarafından soyulması, Karaca Bey'in Memluklar ile arasını büsbütün açtı. Ancak misillemeden çekindiği için ele geçirdiği esirleri ve ganimetleri Kahire'ye göndererek sorumluluğu Halep valisine yükleyip Memluk sultanından özür diledi. Sultan Melik Salih, onun özürünü kabul ederek Beylik fermanını yeniledi.

Bu tarihten sonra Geben için Ermenilerle mücadele etti ama kenti elde etmeyi başaramadı. Bu arada Memluklularla çekişmesi sürdü. 1351 yılında Kahire'deki saltanat değişikliği üzerine, ertesi yıl Suriye valilerinin ayaklanmalarını destekleyen ve onların ülkesine iltica etmelerini sağlayan Karaca Bey'in yerine Dulkadirlilerin başına Ramazan Bey getirilmek istendi. Geleceğinden endişe duyan Karaca Bey, yanında bulunan asi Suriye valilerini Memluklara teslim etmek zorunda kaldı. Buna rağmen Mısır'da iktidara hakim olan Emir Taz ve Şeyhu, Karaca Bey'i cezalandırmak için Dulkadirliler üzerine sefer açtılar. Büyük bir Memluk ordusu 1353 yazında önce Elbistan'a, oradan da Düldül dağı eteklerine giderek Dulkadir kuvvetlerini kuşatmaya başladılar. Büyük bir zayiat veren Karaca Bey, Kayseri yönüne doğru kaçmayı başardı ise de, Eretna oğlu Mehmed tarafından yakalanarak Memluklara teslim edildi. Kahire'ye götürülen Karaca Bey 11 Aralık 1353 tarihinde idam edildi.

Halil Bey

Karaca Bey'in yerine oğlu Halil Bey geçti. Memluk Devleti, Karaca Bey'in yerine Ramazanoğlu'nu getirmek istedi ise de, Bozok Türkmenlerinin direnişi üzerine 1355 yılında Halil'in Dulkadir Beyi olmasını kabul etmek zorunda kaldı.

Halil Bey'in zamanı Eretna Devleti ve Memluklarla mücadeleyle geçti. Halil Bey bir ara Memlukların elinde bulunan Harput'u zaptederek tekrar Malatya'yı tehdit etmeye başladı. Mısır hükümeti ile Halil Bey arasında Harput üzerine mücadele 10 yıl kadar sürdü. Şehir taraflar arasında gitti geldi. Fakat sonuçta Dulkadirli Beyi Halil Bey Harput'a sahip olmayı başardı. Memluk hakimi Berkuk'un 1379 sonlarında Büyük Hacib Çöğen komutansında gönderilen daha büyük bir ordusunu Maraş önlerinde karşılayan Halil Bey, büyük bir zafer daha kazandı. Dulkadirliler bu zaferden sonra Amik ovasına ve Tizin'e kadar inip oradan da Halep civarını yağmalamaya başladılar.

Bunun üzerine Memluklar, Dulkadirlilere karşı yeniden büyük bir sefer hazırlığına giriştiler. Bütün Suriye valilerinin katıldığı büyük bir Memluk ordusu, 1381 yılı yazında Antep'ten geçerek Maraş'a ulaştı. Halil Bey'in kardeşi Sevli Bey'in emrindeki Dulkadirliler bu defa yenilgiye uğradılar. Maraş'ı terkederek Elbistan'a çekilen Sevli Bey, Memlukların takibi üzerine Fırat'ı geçerek Harput'ta bulunan Halil Bey'e ulaştı. Malatya'ya kadar gelen Memluk ordusu, Fırat'ı geçmeyi cesaret edemediğinden Halep'e döndü. Dulkadirlerin yenilgisi üzerine onlara yardım etmiş olan İbrahim Bey Memluklardan özür diledi. Yenilmiş ve desteksiz kalmış olan Halil Bey ile kardeşi Sevli de, Memluklara itaatlerini sunmak zorunda kaldılar. Fakat Memluklar, Dulkadir Beyi'nin itaatini kabul etmedikleri gibi Elbistan'a yeni bir vali göndermeye teşebbüs ettiler. Bunun üzerine Halil Bey, bir taraftan Eretna hanedanına son vererek Sivas'ta hükümdarlığını ilan eden Kadı Burhaneddin ile diğer taraftan da Ramazanoğulları ile dostluk tesis ederek Maraş ve Elbistan'ı geri almaya çalıştı. 1384 yılında bunu başardı. Bundan yararlanan Berkuk ancak Halep valisi, Dulkadirliler üzerine yürüyerek Maraş ve Elbistan'da yeniden Memluk hakimiyetini tanıttı. Memluklar karşısında başarısızlık, Halil Bey ile kardeşleri arasında geçimsizliğe yol açtı. Berkuk onu bir suikast ile ortadan kaldırmaya karar verdi. Nihayet 1386 yılı baharında onun talimatı üzerine Halil Bey, yakını Yağmur oğlu İbrahim ve maiyeti tarafından hançerlenerek öldürüldü.

Sevli Bey

Halil Bey'in katlinden sonra Dulkadir Beyliği'nin başına kardeşi Sevli Bey geçti. Diğer kardeşleri Kahire'de tutuklu bulunuyordu. Sultan Berkuk, Sevli Bey'i de ele geçirerek Dulkadirli ülkesini tamamen hakimiyeti altına almak istiyordu. Bu amaçla derhal Sevli Bey üzerine bir ordu sevketti. Memluk kuvvetlerini Göksun'da karşılayan Sevli Bey galip gelerek düşmana büyük bir zayiat verdirdi. Yenilgi haberini alan Memluk sultanı, Sevli Bey'in karşısına rakip olarak çıkarmak üzere kardeşleri İbrahim ve Osman'ı serbest bıraktı. Kardeşleri, Sevli Bey'e karşı çıkmadılar. Sultan Berkuk'un desteklediği Yağmur oğlu İbrahim ise, 1387 yılı ilkbaharında Maraş önlerinde Sevli Bey karşısında büyük bir hezimete uğradı. Neticede Sultan Berkuk da, Sevli'nin beyliğini tanımak zorunda kaldı. Ancak bu defa da Sevli Bey ile mücadeleye girişen maktul Halil Bey'in oğlu Nasreddin Muhammed'i desteklemeye başladı. Nasreddin Mehmed Bey, Memlukların Kozan valisinden aldığı yardımla 1389 yazında amcası Sevli Bey'i büyük bir yenilgiye uğrattı. Dulkadirli aile fertleri arasında mücadeleler yıllarca sürdü. Bu mücadeleler Memluklar tarafından çok iyi kullanıldı. Beylik de bir türlü kendisini toparlayamadı. Bunun üzerine Selvi Bey Sultan Berkuk'un itaatini kabul etti. 1391 yılında Mintaş gailesine son vermek üzere Şam'a gelmiş olan Berkuk'a ele geçirmiş olduğu Kozan şehrinin anahtarlarını yolladı.

Seyli Bey yine de Sultan Berkuk'a itaat etmeyi kendisine yedirememişti. Birkaç yıl sonra Timur Anadolu'ya girip Avnik kalesini kuşatınca, ona haber göndererek Suriye'nin fethine teşvik etti. Bu teşebbüsü haber alan Memluk sultanı, Sevli Bey'den intikam almak için Dulkadirliler üzerine yeni bir sefer düzenledi. Halep Valisi Çolpan kumandasında hareket eden bir ordu, 1395 Martı'nda Dulkadirlileri büyük bir yenilgiye uğrattı. Artık Suriye taraflarına akın yapmaya cesaret edemeyen Sevli Bey, gözünü Kadı Burhaneddin ülkesine çevirdi. Dulkadir halkına mensup Ağaçeri Türkmenlerinin saldırı ve yağmaları bölgelerarası ticaret yapan Sivaslı tüccarlara yönelince Kadı Burhaneddin, Sevli Bey'i tehdit etmeye başladı. Fakat 1398 yılında Kadı Burhaneddin, Akkoyunlu Kara Yülük Osman tarafından katledilirken Sevli Bey de Sultan Berkuk'un hazırladığı bir suikastin kurbanı oldu.

Sadaka Bey

Sevli Bey'in yerine, Memluk sultanının tasvibi ile oğlu Sadaka geçti. Ancak amcasının oğlu Nasreddin Mehmed Bey taht için kendisiyle amansız bir mücadeleye girişti. Nihayet Kadı Burhaneddin Devleti'ne son veren Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid, işe müdahale ederek 1399 yazında Sadaka'yı Elbistan'dan sürüp beyliğin başına Nasreddin Mehmed Bey'i getirdi.

Nasreddin Mehmed Bey

Yıldırım Bayezid'in yardımı ile tahtı ele geçiren Mehmed Bey, amcası Sevli Bey'in aksine Timur'a karşı düşmanca tavır takındı. O, 1400 yılında Sivas'ı kuşatan Timur kuvvetlerini yıpratmaya çalıştı. Sivas'ın düşmesinden sonra Timur, oğlu Şahruh Bey'i Mehmed Bey'den intikam almak için Elbistan'a yolladığı gibi ertesi yıl Suriye seferinden dönüşte de Halep civarında Tedmur yakınlarında kışlayan Dulkadir Türkmenleri üzerine baskın yaptırdı. Fakat Dulkadirliler kendilerini kısa sürede toparladılar.

Nasreddin Mehmed Bey ve kardeşi Alaaddin 1411 yılı sonlarında Halep Valisi Şeyh'in teklifi ile Antep'i zaptederek ülkelerine kattılar ve Memluk tahtı için Ferec'in Memluk iktidarına yürüttüğü mücadelede yer alarak onun Mısır'da iktidarı ele geçirmesinde rol oynadılar.

Dulkadirliler Osmanlılarla da ilişkilerini geliştirdiler. Nasreddin Mehmed Bey kızlarından birini Osmanlı Şehzadesi Çelebi Mehmed'e vermişti. Oğlu Süleyman Çelebi Mehmed'in yanına göndederek onun, 1412 yılında Musa Çelebi'yi yenerek tahtı ele geçirmesine yardımcı oldu.

Dulkadirlilerin Osmanlılarla dostluk ilişkisi Memlukları endişelendirmeye başladı. Sultan Şeyh 1414 yılında sefere çıkarak, daha önce kendi rızası ile verdiği Antep şehri ile Darende'yi Dulkadirlilerin elinden geri aldı. Memluk sultanına kızan Mehmed Bey, biraz sonra Şam valisi Kanibey isyan edince oğullarından birini gizlice ona yardıma gönderdi. Fakat kısa sürede isyan bastırıldığı gibi oğlu da yakalanarak Kahire'ye götürüldü. Mehmed Bey'in eşi Hatice Hatun, oğlunu kurtarmak için 1417'de Kahire'ye giderek Memluk sultanına Dulkadirlilerin itaatini arz etti. Fakat Mehmed Bey, eşi ve oğlu döner dönmez Darende'yi geri aldığı gibi Besni'yi de ülkesine kattı. Mehmed Bey'e çok kızan Sultan Şeyh aynı yılın yazında sefere çıkarak Darende Besni ve Harput şehirlerinin Dulkadirlilerin elinden alıp beyliğin başına, daha önce kendisine itaatini sunmuş olan Alaaddin Ali Bey'i getirdi. Ancak Mehmed Bey, Şeyh'in dönüşünü müteakip Beyliğin başına tekrar geçti. O sırada Karamanlılar ile bozulmuş olan Memluk sultanı, Mehmed Bey'in tahtı ele geçirmesine ses çıkarmadı. Hatta onu Karaman seferine davet etti. 1419 yılı ilkbaharında sefere çıkan Memluk kuvvetleri Kayseri'yi Karamanlılardan alarak Dulkadirlilere teslim etti.

1421 yılında Memluk Sultanı Şeyh'in ölümü üzerine Suriye'de çıkan karışıklıktan faydalanan Nasreddin Bey'in yeğeni İbrahim oğlu Malatya'yı zaptetti. Kardeşi Alaaddin Ali Bey de, Suriye'de bulunan saltanın naibi Tatar'ı ziyaret ederek Dulkadir Beyliği'nin kendisine verilmesini temin ettiği gibi, Antep ve Darende'nin de ülkesine katılmasını sağladı. Fakat kardeşi Mehmed Bey'e karşı giriştiği mücadeleyi kaybeden Alaaddin Ali Bey, 1425 yılında Mısır'a kaçmak zorunda kaldı. Sultan Barsbay'dan yüz bulamayan Alaaddin Ali Bey, Maraş'a döndükten sonra Halep bölgesini yağmaladığından, 1426 yılında Memluklar tarafından Antep'te yakalanarak idam edildi. Tuğrak ise Mısır'a giderek itaatini sunduğundan kendisine Humus valiliği verildi.

Nasreddin Mehmed Bey'in oğlu Kayseri valisi Hasan, Karamanoğlu Nasreddin Mehmed Bey'in Antalya kuşatması esnasında öndürülmesinden faydalanarak Develi, Ortaköy ve Ürgüp şehirlerini ele geçirerek, Niğde ve Aksaray'a akın yapmaya başladı. Kızılkoca Türkmenleri ile Osmanlı ülkesinde de yağmacılık yapan Hasan, onların Tokat valisi Yörgüç Paşa tarafından tenkil edilmesini müteakip faaliyetine son verdi.

1435 yılında Nasreddin Mehmed Bey'in oğlu Feyyaz ile yeğeni Hamza'nın Maraş'ta çatışmalarından faydalanan Karamanoğlu İbrahim Bey, büyük kuvvetlerle taarruza geçerek Mehmed Bey'i yenip Kayseri'yi Dulkadirlilerin elinden geri aldı. Dulkadirliler Kayseri'den başka Ürgüp, Karacahisar, Develi ve Uçhisar şehirlerini de Karamanlılara terketmek zorunda kaldılar. Osmanlılara

karşı Karamanoğullarının güçlenmesini isteyen Memluklar olaya müdahale etmediler. Üstelik Osmanlılarla temasa geçen Mehmed Bey'i cezalandırmak için 1436 ilkbaharında Antep'te Dulkadirlileri büyük bir yenilgiye uğrattı. Memluk ve Karamanlı kuvvetleri tarafından takip edilen Nasreddin Mehmed Bey ve Canibey, Akdağ'a kaçarak Osmanlılara sığındılar. Nasreddin Mehmed Bey, oğlu Süleyman'ı o sırada Gelibolu'da bulunan II. Murad'a göndererek Karamanlılara karşı yardım istedi. Nihayet Osmanlıların desteği ile 1437'de Kayseri'ye yürüyerek kısa bir kuşatmadan sonra şehri ele geçirdi.

Dulkadirli-Memluk ilişkileri Sultan Barsbay'ın ölümünden sonra düzelmeye başladı. Barsbay'ın oğlu Yusuf'u kısa zamanda devirerek Memluk tahtına çıkan Çakmak, Nasreddin Mehmed Bey'in kızı ile evlendi (1440). Bu evlilik sayesinde Dulkadirliler 1429'da Akkoyunlulara kaptırdıkları Harput'u geri aldılar.

Nasreddin Mehmed Bey 1442 yılında sekseni aşkın bir yaşta vefat etti ve yerine oğlu Süleyman geçti.

Süleyman Bey'in saltanatı sult ve sükun içinde geçti. Osmanlı ve Memluk sultanları ile yeniden kurulan evlilik bağları, her iki devletle babası zamanında başlayan dostluk ilişkilerini daha da güçlendirdi. 1450 yılında kızlarından Sitti Hatun'u II. Murad'ın oğlu geleceğin Fatih'i şehzade Mehmed ile evlendiren Süleyman Bey, diğer bir kızını da 1449'da ölen kızkardeşinin yerine Sultan Çakmak'a verdi. Böylece tesis edilen iki taraflı akrabalıkla Dulkadirliler batıda Karamanlılardan, doğuda da Akkoyunlu ve Karakayonlulardan gelecek tehlikeyi önlemiş oluyorlardı. Hatta Akkoyunlu ve Karakoyunlu mücadelesinden faydalanan Dulkadirliler, doğuda birtakım kaleleri ele geçirmeye çalıştılar. Ancak Çemişkezek kuşatması başarısızlıkla sonuçlandı. Kısa bir süre sonra da Fatih Sultan Mehmed'in kayınpederi olup yaptırdığı Maraş Ulu Camisi, günümüze kadar gelmiştir.

Melik Arslan

Süleyman Bey'in yerine geçen Melik Arslan, babası gibi bir taraftan Osmanlılar, diğer taraftan da Memluklar ile dostluk ilişkilerini devam ettirmeye çalıştı. Fakat batıda Karamanlılar doğuda da Akkoyunlular, barış içinde yaşamayı tercih eden Dulkadir beyini rahat bırakmadılar. Karamanlılar Kayseri şehrini Dulkadirlilerden geri almışlardı. Karamanoğlu İbrahim Bey'in 1464 yılında ölümünden sonra Karaman ülkesinde çıkan karışıklığı fırsat bilen Melik Arslan şehri ele geçirmeye teşebbüs etti. Ancak, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın Karamanlılara yardım etmesi üzerine Dulkadirliler geri çekildi. Memlukların da tasvibi ile Karaman tahtına İshak Bey oturtuldu. Ertesi yıl Fatih işe müdahale ederek İshak Bey'i Karaman tahtından uzaklaştırıp yerine kendi taraftarı Pir Ahmed Bey'i getirince, Memluk Sultanı Hoşkadem Dulkadirlilerden İshak Bey'e yardım etmelerini istedi ise de, Melik Arslan bu isteği yerine getirmedi.Bunun üzerine Memluk sultanı da, Uzun Hasan'ın fırsattan istifade Dulkadirlilerin elinde bulunan Harput'u ele geçirmelerine ses çıkarmadı. Hatta Melik Arslan'ın Osmanlılara yaklaşmasından hoşlanmayan Sultan Hoşkadem, onu bir suikastle ortadan kaldırmaya

karar verdi. Nitekim Melik Arslan 1465 yılı güzünde Elbistan'da camide ibadet ederken bıçaklanarak öldürüldü.

Dulkadirli Beyliği'nin Osmanlılar Tarafından İlhakına Doğru

Melik Arslan'dan sonra Dulkadir Beyliği'nin başına Memlukların desteklediği Şahbudak Bey geçti. Fakat Dulkadir Türkmenlerinin ileri gelenleri Şahbudak Bey'i kardeşinin katlinde parmağı olduğu gerekçesiyle istemediler. Fatih'e müracaat ederek daha önce Osmanlılara sığınan ve Çirmen Sancak Beyliği'ne tayin edilmiş olan Melik Arslan'ın diğer kardeşi Şehsuvar Bey'in gönderilmesini istediler. Bunun üzerine Memluklara karşı Dulkadirlileri himayesine almak isteyen Osmanlı padişahı bir fermanla Şehsuvar Bey'i "vaktiyle babası Süleyman Bey'in elinde ve tasarrufunda olan vilayetler ile Bozok ve Artuk Abad (Artova)'ı da vererek Bozok ve Dulkadir Türkmenlerinin başına Bey nasbetti". Bu suretle Şehsuvar Bey, Fatih'in desteği ile kardeşi Şahbudak üzerine yürüyerek, onu 1466 ilkbaharında Zamantı kalesi önlerinden hezimete uğrattıktan sonra tahtı ele geçirdi.

Şehsuvar Bey başa geçer geçmez Memluk Sultanı Hoşkadem kendisini itaate davet etti. Fakat o, bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Memluklar Şehsuvar Bey'in karşısına amcası Rüstem Bey'i çıkardılar. Şehsuvar Bey, amcasını bertaraf ettiği gibi Memlukların elinde bulunan Besni, Gerger, Birecik ve Rumkale şehirlerini de zapt etti. 1468 yılında büyük bir Memluk ordusunu yenilgiye uğrattı. Bu başarıdan sonra Şehsuvar Bey, Memluklara yardım etmiş olan Ramazanoğulları üzerine yürüyerek Feke ve Kozan kalelerini ele geçirdi. Ayaş (Yumurtalık) Adan ve Tarsus'u zaptetti. Haziran 1470, Şehsuvar Bey'in Ramazanoğullarına ait Çukurova'ya inmesi ve oralara hakim olması Sultan Kayıtbay'ı çok korkuttu. 1471 ilkbaharında Şehsuvar Bey'e karşı Emir Yeşbey tekrar sefere çıktı. Ramazanlı, Gündüzlü ve İnallu Türkmenlerinin de katılması ile kuvvetleri artan Yeşbey, Antep'i ele geçirdikten sonra, güneye dönerek Dulkadirlilerin işgalinde bulunan Ayaş, Adana ve Tarsus'u kurtarıp Kadirli'ye çekilmiş bulunan Şehsuvar Bey üzerine yürüdü. Şehsuvar Bey, Memluk kuvvetlerini Savron deresinde karşıladı ise de mağlup olup daha kuzeye çekildi. Yeşbey Kadirli ve Kozan'dan da Dulkadirlileri çıkardıktan sonra mevsim bir hayli ilerlediğinden Halep'e döndü. Ertesi yıl ilkbaharda yeniden sefere çıkan Yeşbey, Şehsuvar Bey'i Zamantı kalesine kadar takip etti. Memluk Sultanı Kayıtbay daha önce Fakih Sultan Mehmed'e bir elçi göndererek Şehsuvar Bey'e yardım etmemesini rica etmişti. Fatih de zaten Şehsuvar Bey'e Karaman seferine katılmadığı için kızgındı. Böylece desteksiz kalmış olan Şehsuvar Bey, sığındığı Zamantı kalesinde Memluk kuvvetleri tarafından kuşatılarak ele geçirildi. Kahire'ye götürülerek idam edildi (1472).

Şehsuvar Bey yakalanarak Mısır'a götürülürken Şahbudak Bey ikinci kez Dulkadir Beyliği'nin başına geçti. Akkoyunlu Uzun Hasan'ın himaye ettiği Melik Arslan oğlu Kılık Arslan tahtı ele geçirmeye teşebbüs etti ise de, hamisinin 1473'de Otlukbeli'nde Fatih tarafından yenilmesi üzerine ümidini kaybetti. Memluk Sultanı Kayıtbay'a itaat eden Şahbudak Bey'in karşısına nihayet diğer kardeşi Alaüddevle Bey çıktı. Fatih Sultan Mehmed'den yardım alan Alaüddevle Bey 1480 yılında Şahbudak Bey'i yenerek Dulkadirli tahtını ele geçirdi.

Fatih'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu II. Bayezid, Alaüddevle Bey'in kızı ile evli idi. Alaüddevle Bey damadına karşı mücadele eden Cem Sultan'ın takibine çıktı. Onun Mısır'a kaçmasından sonra Memlukların elinde bulunan Malatya'yı kuşattı. Sultan Kayıtbay derhal Dulkadirlilere karşı bir sefer açtı. Fakat Alaüddevle Bey, Yakup Paşa komutasında yardıma gönderilen Osmanlı kuvvetleri ile birleşerek 1484'te Memluk ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı. Bundan sonra Alaüddevle Bey yüzünden Osmanlılar ile Memlukların arası iyice bozuldu. Her iki devlet arasında Çukurova'da başlayan savaş altı yıl sürdü. Karagöz Paşa, Hersek Ahmed Paşa ve Hadım Ali Paşa komutasında sevkedilen Osmanlı kuvvetleri Memluklar karşısında hep mağlup oldu. Alaüddevle Bey Osmanlı komutanlarının yardım çağrısına rağmen her defasında bir bahane bularak sefere katılmadı. Nihayet Osmanlılar, Alaüddevle Bey'in karşısına Memlukların elinden kaçarak yanlarına sığınmış olan Şahbudak Bey'i çıkardılar. Fakat Alaüddevle Bey rakibi Şahbudak'ı Kırşehir'de büyük bir yenilgiye uğrattı. (1489). Ertesi yıl Memluk kuvvetlerini Kayseri'nin fethine teşvik etti. Emir Özbey komutasında bir süre Kayseri'yi kuşatan Memluk kuvvetleri Osmanlı ordusunun yaklaşmakta olduğunu öğrenince geri çekildi. Alaüddevle Bey her iki devletin çatışmasını menfaatine uygun bulmuştu. Ancak 1491 yılında Tunus elçisinin aracılığı ile Osmanlı Memluk Savaşı son buldu ve barış yapıldı. Bundan sonra Dulkadir beyi de her iki tarafta dost geçinmeye çalıştı.

Memluklar ve Osmanlılar ile dostça ilişkiler içine giren Dulkadir beyi 1501 yılında İran'da kurulan ve ülkesini tehdit eden Safevilerle mücadele etmek zorunda kaldı. Şah İsmail'e vermeyi reddetiği kızı Benli Hatun'u Akkoyunlu şehzadesi Murad ile evlendirerek onu, yanına kattığı kuvvetlerle Safevilerin eline geçmiş olan Bağdat üzerine sevketti. Bir taraftan da Akkoyunlu Şehzadesi Zeynel'e yardım eden Dulkadir kuvvetleri Diyarbakır, Mardin ve Urfa şehirlerini ele geçirdiler (1505). Şah İsmail, intikam almak için bizzat sefere çıkarak 1507 yılında Alaüddevle Bey üzerine yürüdü. Dulkadir beyi, Turna dağına kaçtığından Safevi hükümdarı Elbistan'ı yakıp yıkarak geri döndü. Şah İsmail'in uzaklaşması üzerine Alaüddevle Bey, Diyarbakır ve Urfa'da Safavilere karşı direnen taraftarlarına yardım için kuvvet sevketti. Ancak Dulkadirliler 1509-1510 yıllarında Safevilerin Diyarbakır valisi Ustaclu Muhammed Han ile yaptıkları muharebelerde hezimete uğradılar. İki oğlunu kaybeden Alaüddevle Bey karalar giyerek yas tuttu. Diyarbakır fethinden vazgeçerek Safeviler ile barış yaptı.

Yavuz Sultan Selim 1514 yılında Şah İsmail'e karşı yürürken Alaüddevle Bey'i sefere davet etti. Fakat o, ilerlemiş yaşını bahane ederek sefere katılmadığı gibi Osmanlı kuvvetlerine güçlük çıkardı. Yavuz Selim Çaldıran zaferi ve Kemah kalesinin fethini müteakip Sinan Paşa emrindeki Osmanlı ordusunu Alaüddevle Bey üzerine gönderdi. Şehsuvar oğlu Ali Bey'in öncülük ettiği, Osmanlı ordusunu Göksun ve Andırın arasında Ördekli mevkiinde karşılayan Alaüddevle Bey savaşta katledildi, 13 Haziran 1515.

Ali Bey

Alaüddevle Bey'den sonra Dulkadir Beyliği'nin başına Yavuz Sultan Selim tarafından Ali Bey getirildi. Ali Bey, kendisine karşı çıkan Şahruh Bey'in oğullarını bertaraf ettikten sonra ülkesinde dirlik ve düzeni kurmakta başarılı oldu. Yavuz Sultan Selim'e sadakatle bağlı olan Ali Bey, Bıyıklı Mehmed

Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Diyarbakır fethine girişince Dulkadir kuvvetlerini yardıma gönderdi.

Dulkadir Beyliği'nin Osmanlı nüfuzu altına girmesini hoş karşılamayan Memluk Sultanı Kansu Gavri, Ali Bey'in karşısına rakip olarak Alaüddevle Bey'in kardeşi Abdurrezzak'ı çıkardı. Ancak çok geçmeden Yavuz Sultan Selim Mısır seferine çıktı. Osmanlı ordusuna öncülük eden Ali Bey 1516'da Merc-i Dabık, 1517'de Ridaniye savaşlarına bizzat katıldı. Memluk Sultanı Tomanbay'ı Kahire'de eliyle asarak babası Şehsuvar Bey'in intikamını aldı. Ali Bey, 1519'da Anadolu'da Celali isyanlarını başlatan Celal ve 1521'de Şam Valisi Camberdi Gazali ayaklanmalarının bastırılmasında büyük rol oynadı. Ali Bey'in bu başarıları isyanları bastırmakla görevlendirilen Ferhat Paşa'nın kıskançlık ve hasedine yol açtı. Ali Bey'in öldürülmesi için Kanuni Sultan Süleyman'dan ferman elde eden Ferhat Paşa İran'a sefer bahanesi ile onun 1522 yılında Tokat'a davet ederek Artukova'da çocukları ile birlikte katlettirdi.

Osmanlı Fethi ve Tahrirleri

Ali Bey'in öldürülmesinden sonra Dulkadirli ülkesi Osmanlı topraklarına katılarak Maraş merkez olmak üzere bir eyalet haline getirildi. Dulkadir Beyliği içinde olan Bozok bölgesi ise ayrı bir sancak olarak Osmanlı idaresine bağlandı.

Osmanlı Devleti fethedilen her bölgede olduğu gibi Bozok ve Maraş bölgelerinde de tahrire başladı. Ancak tahrir yapılırken ekinliğine fazla vergi yazılan Söklen Oğlu Musa, itirazı kabul edilmediğinden 1526 yılında isyan etti. İlyazıcı Kadı Muslihiddin ile Sancak Beyi Ahmed Paşa oğlu Mustafa Bey'i öldürdü. Bu olayı aynı bölgede Atmaca adlı bir kişinin ayaklanması takip etti. Atmaca, Karaman, Beylerbeyi, Hürrem Paşa'yı Kanat'da ağır bir yenilgiye uğrattı. Hürrem Paşa ile İçil ve Kayseri sancak beyleri savaş meydanında kaldılar. Asi kuvvetleri takibe çıkan Sivas Beylerbeyi Hüseyin Paşa da Atmaca karşısında yenilerek çekildi ve o da Sivas'ta öldü. Diyarbakır Beylerbeyi asilerin yolunu kesmeye çalıştı isede Atmaca'yı ele geçiremedi. Atmaca'dan sonra Dulkadirli Zünnunoğlu ayaklandı. Sivas Beylerbeyi Yakup Paşa karşısında büyük zayiat vererek canını zor kurtarıp İran'a kaçtı.

Aynı yıl Kalender Çelebi isyanı patlak verdi. Kalender Çelebi'nin etrafına toplanan otuz bine yakın asilerin büyük bir kısmını. Dulkadir Beyliği'nin ortadan kaldırılmasından sonra dirlikleri ellerinden alınmış sipahiler teşkil ediyordu. Kalender Çelebi üzerine gönderilen Anadolu Beylerbeyi Behram Paşa ile Karaman Beylerbeyi Mahmud Paşa Tokat civarında yapılan savaşta şehit oldular. Anadolu ve Karaman kuvvetlerinin yenilmesi, Sadrazam İbrahim Paşa'yı Kalender Çelebi'nin niçin bu kadar güçlendiğini araştırmaya sevketti. Nihayet Kalender Çelebi'nin etrafına toplananların büyük bir kısmının dirlikleri kesilmiş sipahiler olduğu anlaşıldı. Eski Dulkadirli sipahilerine dirliklerinin verileceği vadedildi. Bu vaad üzerine Kalender Çelebi'nin etrafında çok az bir kuvvet kaldığından isyan bastırılarak ilk tahrir gerçekleştirilmiş oldu.

1-ARŞİV BELGELERİ

A. Vakıflar

Alaüddevle Bey Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No. 590, s. 121, 123.

Alaüddevle Bey Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No. 594, s. 206.

Alaüddevle Bey Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No. 608, s. 78.

Alaüddevle Bey Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No. 1966, s. 15-153.

Şarruh Bey Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No. 594, s. 205.

Şarruh Bey Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No. 594, s. 206-207.

Şarruh Bey Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No. 594, s. 207-208.

B. Tahrir ve Evkaf Defterleri

Bozok Tahrir Defteri, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, No. 30-31.

Haleb Evkaf Defteri, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, no. 556.

Kars-ı Maraş Tahrir Defteri, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, no. 168.

Kayseri Tahrir Defteri, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, no. 136.

Kırşehir Tahrir Defteri, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, no. 139.

Konya Evkaf Defteri, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, no. 565-584.

Malatya Tahrir Defteri, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, no. 142. Yay. R. Yinanç-M. Elibüyük, Ankara, 1983.

Malatya Tahrir Defteri, Başbakanlık Arşivi, no. 408.

Maraş Tahrir Defteri, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi.

Sivas (Vilayet-i Rum) İcmal Defteri, Başbakanlık Arşivi, no. 15.

II. Türkçe Kaynaklar

ALİ, Kühhü-I Ahbar, III-IV, İstanbul, 1277/1890.

AŞIK PAŞAZADE, Tevarih-i Al-i Osman, Yay. Ali Bey, İstanbul, 1332/1914; Yay. Nihal Atsız, Osmanlı Tarihleri, İstanbul, 1947.

Fatih Devrine Ait Münşeat Mecmuası, Wien, Nat. Bib. (Paris), H. O. 161, ed. Necati Lügal-A. Erzi, İstanbul, 1956.

ENVERİ, Düstürname, yay. Mükrimin Halil, İstanbul, 1928.

FERİDUN BEY, Münşeatü Selatin, İstanbul 1274/1857.

HAYDAR ÇELEBİ, Ruzname Münşeatü Selatün, 1, İstanbul, 1274.

İBN KEMAL, Tevarih-i Al-i Osman, VIII, Defter Yay. Şerafettin Turan, T. T. K., Ankara 1957; Bib. Nat. (Paris) nr. 157; VIII. Defter, Fatih (Ali Emiri) Küt. Nr. 32.

LÜTFİ PAŞA, Tevarih-i Al-i Osman, İstanbul, 1341/1922.

MEHMED SÜREYYA, Sicill-i Osmani, İstanbul, 1308/1890.

NEŞRİ, Cihannüma, I-III, yay. Faik Reşit Unat-M. Altay Köymen, T. T. K., 1949-1957.

ORUÇ BEY, Tevarih-i Al-i Osman, Yay. F. Babinger, Hannover, 1927.

SOLAKZADE, MEHMED HEMDEMİ, Tarih, İstanbul, 1297/1879.

PEÇEVİ, Tarih, İstanbul, 1283/1866.

SADEDDİN, Tacü-l Tevarih, I-II, İstanbul, 1281/1864.

ŞİKARİ-Karaman Oğulları Tarihi, yay. Mesud Koman, Konya, 1946.

ŞÜKRİ, Selimname, Mükrimin Halil Küt. Nüshası.

TAŞKÖPRÜZADE KEMAL, Şakayık-ı Numaniye, İstanbul, 1269/1853.

III. Arapça Kaynaklar

AVNİ, BEDREDDİN, İkdü-l Cumân fi Tarihi Ehli'z-Zaman, Carullah Efendi Küt. nr. 1691; III. Ahmet Küt (Topkapı) nr. 2911.

CENABİ, Hafili'l-Vasıt ve'l-Eylemu'z-Zahir, Ragıb Paşa Küt. nr. 983.

CEZERİ, Cevâhrü's-Sülük, Köprülü Küt. nr. 1937; Bib. Nas. (Paris) nr. 6739.

IBN ACA, Tarih-i Yeşbek, III. Ahmed Küt. (Topkapı) nr. 3057; Bib. Nat. (Paris) nr. 6026.

İBNÜ'L-FURAT, The History of Ibn al-Furat T. VII-IX 2 ed. Constantin Zurayk, Beyrouth, 1936-1942.

İBN HACE EL-HAMEVİ, Havetü'l-İnşâ, Bib. Nat. (Paris) nr. 4440; Muruosmaniye Küt. nr. 4308.

İBNÜ'L-KESİR, al-Budâya ve'n-Nihaya, Le Caire, 1932.

İBNÜ'L VERDİ, Ravz al Maâdır, Le Caire, 1285/1868.

IBN AYBEK ES-SAFEDİ, Ayamü'l-Asr, Ayasofya Küt. nr. 2962.

——, Vâfi bi) I Vefâyat, Nuuosmaniye Küt. nr. 3196; III. Ahmed Küt. (Topkapı), nr. 2920.

IBN BAHADIR, Fütühü'n-Nasr, Ayasofya Küt. nr. 3344.

IBN CAFERİ, Bahçetü's-Sâlik, Bİb. Nat. (Paris), nr. 1607.

IBN DORMAK, Cevherü's-Sâmin fi Seyri'l-Mülük ve 's-Selâtin, III. Ahmet Küt. (Topkapı) nr. 2984.

IBN HABİBÜ'L-HALEBİ, Duretü'l-Aslâk fi Devleti'l-Etrâk, bib. Nat. (Paris). nr. 1179; Turhan Sultan Küt. nr. 233.

——, İcabâti's-Salis ilâ Marifeti'l Resâil, Bib. Nat. (Paris), nr. 3437.

İBN HACER EL-ASKALANİ, İnbau'l-Gumr, I, II, ed M. Abdu'l-Muid Khan Hyderabad, 1967-1968; Bib. Nat. (Paris), nr. 1601-1602.

IBN HIMSİ, Havâdisi'z-Zamân, Feyzullah Efendi Küt. (Fatih), nr. 1438.

IBN IYAS, Badâ'iü'z-Zuhür fi vaka'i al-Duhür, ed. Ahmad Yusuf Nadjati, Le Caire, 1956. Trad. G. Wiet. Histoire des Mamlouks Circasiens, T. II (872-906 H.), Le Caire, 1945; ed Kahle et Mustafa, T. 5, Bibliotheca Islamica, İstanbul 1921-1932.

IBN HATİB EL-CEVHERİ, İnbai'l Hasr fi inbai'n nasr, Bib. Nat. (Paris), nr. 1791.

IBN HATİBÜ'N-NASIRİYYE-Dürrü'l-Müntehâb fi Tekmileti'l Tarih-i Haleb, Bib. Nat. (Paris) nr. 2139, 5183; (Bugyetü't-Taleb adı ile kayıtlı); Laleli Küt. nr. 2036; Damad İbrahim Küt. nr. 992.

IBN KADI ŞUHBA, Zeylalâ KTarihi'l-İslâm, Bib. Nat. (Paris) nr. 1598-1599.

IBN ŞEDDAD, Tarih-i Baybars, Trc, M. Şerafeddin Yaltkaya, T. T. K. İstanbul, 1941.

IBN ŞAKİRİ'L-KÜTÜBİ, Uyumü'l-Tevârih, Karaçelebizâde Hüsameddin Küt. nr. 276.

IBN TAĞRIBİRDİ, Havadisü'd? Duhur, ed. W. Popper, Berkeley, 1930-1932.

——, Wiet. Les Biographies du Manhal, Le Caire 1932; Neşr. Ahmed Yusuf Necati, Kahire, 1956.

——, al-Nüccume’z-Zâhire, C. V-VII, ed W. Popper, Berkeley, 1909. 1936.

IBN TULUN, Tarih-i Mısr ve’ş-Şam (Mufahakati’l-Hillan fi Havâdisi’z Zaman) I-II, ed Mustafa, Le Caire 1962-1964.

KATİB ÇELEBİ, Fezleketi’l Akvali’l-Ahyar, Beyazid küt. nr. 10318.

HALİL EZ-ZAHİRİ, Zubdetü’l-Kesfi’l-Memâlik, ed., P. Ravaisse, Paris, 1899.

MAKRİZİ, TAKİÜDDİN, es-Süluk li-Marifet-i Düveli’l-Mülük, C. II (729-755), ed M. Ziada, Le Caire 1942, 1958; C. III-IV, ed Said A. F. Ashour, Le Caire, 1970-1973.

MUFADDAL İBN ABU’L-FEDAİL, en-Nehcü’s-Sadid, Bib. Nat. (Paris), nr. 4525.

MÜNECİMBAŞI, Câmiü’d-Düvel, Esad Efendi Küt. nr. 2103.

——, Tercüme-i Sahâifü’l-Ahbar, III, İstanbul 1285/1868-69.

Münşeat, Reisü’l-Küttab Mustafa Ef. Küt. nr. 892.

Münşeât, Esad Efendi Küt. nr. 3369.

KALKAŞENDİ, Subhü’l-Aşa, VII, Le Caire, 1919.

SEHAVİ, Anfi’n Nasım mine’s-Sağrı’l-Bâsim, Reisü’l-Küttab Mustafa Efendi Küt. nr. 860.

——, ed-Devvi’l-Lâmili-ehli’l-Karnü’l-Tası, Le Caire 1353.

——, et-Tıbru’l-Mesbük fi Zeyli’s-Sülük, Le Caire, 1896.

——, Veazü’l-Kelam, Köprülü Küt. nr. 1189.

Tarih-i Mısır (Anonim), Murad Molla Küt. nr. 338.

Tarih-i Mısır (Anonim), Damad İbrahim Küt. nr. 866.

VELİÜDDİN, İRAKİ, Zely alâ Zeyl Tarihi’l İslâm, Köprülü Küt. nr. 1081.

IV. Farsça Kaynaklar

AZİZ BİN ERDEŞİR ESTERABADİ, Bezm ü Rezm, yay. Kilisli Rıfat, İstanbul, 1928.

EBU BEKR-İ TİHRANİ, Kitab-ı Diyarbekriye, yay. Necati Lügal-F, Sümer I-II, T. T. K., Ankara, 1962-1964.

GAFFARİ, Tarih-i Cihan-ârâ, Tahran, 1342/1963.

HASAN-I RUMLU, Ahsenü't-Tevarih, yay. G. N. Seddon, Baroda, 1934.

İDRİS-İ BİTLİSİ-Heşt be Hışt, Nuruosmaniye Küt, nr. 3209.

ŞEREFEDDİN ALİ YEZDİ, Zafernâme, II. Calcutta, 1887-8 trc. Petis de la Croix, Paris 1887.

ŞUKRULLAR, Bahçetü't-Tevarih, trc, N. Atsız, İstanbul, 1939.

V. Fransızca Kaynaklar

BERTRANDON DE LA BROQUİERE, Le Vayage d'Outremer, ed. Ch. Scvheler, Paris, 1892.

VI. İncelemeler

ARAT-REŞİT RAHMETİ., Yarlık, Türkiyat Mecmuası, c. VI, İstanbul, 1939.

ARİFİ PAŞA, Maraş ve Elbistan'da Zulkadir Oğulları Hükümeti, TOEM, V-VII, İstanbul, 1915.

DANİŞMEND, İ. HAMİ, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, II, İstanbul, 1971.

EDHEM, HALİL, Düvel-i İslâmiye, İstanbul, 1927.

——, Anadolu'da İslâmi Kitabeler, TOEM, c. III.

——, Kayseri Şehri, İstanbul, 1334.

——, Mısır Fethi Mukaddematına Aid Mühim Bir Vesika, TTEM cüz, 13-18.

GABAİN-A., VON, Zur Wiedergabe, Der İslam, XXXI.

HINZ, WALTER, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, yay. Tevfik Bıyıklıoğlu, T. T. K., Ankara, 1948.

HÜSEYİN HÜSAMEDDİN, Amasya Tarihi, III, 1332/1935.

İNALCIK, HALİL, Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar, T. K. K., Ankara, 1954.

KUNTER, H. BAKİ-Kitaber, Vakıflar Dergisi, II, Ankara, 1942.

MORDMAN, J. H., "Dhu'l Kadir", Encyclopedia de l'İslam, Nouvelle Edition, II.

SÜMER, FARUK, Ağaç-Enler, Belleten, XXVI/103.

——, Çukurova TarihineDair Araştırmalar, Tarih Araştırmaları Dergisi, 1 Ankara 1963.

——, Karakoyunlular, T. T. K, Ankara, 1967.

——, Oğuzlar, Ankara, 1967.

TANSEL, SELAHATTİN, Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti, T. T. K., Ankara, 1953.

——, Sultan II. Bayezit'in Siyasi Hayatı, İstanbul, 1966.

——, Yavuz Sultan Selim, Ankara, 1969.

TEKİNDAĞ, ŞEHABEDDİN, Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı, İstanbul, 1963.

——, Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in Doğu Seferi, Tarih Dergisi, XVI., İstanbul.

TURAN, OSMAN, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971.

——, İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler, T. T. K. Ankara, 1954.

UZUNÇARŞILI-İ. HAKKI, Anadolu Beylikleri, T. T. K, Ankara, 1969.

——, Osmanlı Tarihi, I-II, T. T. K., Ankara, 1962.

——, Sivas ve Kayseri Dolaylarında Eretna Devleti, Belleten, XXXII.

YAZICI, TAHSİN, Menâkib-i İbrâhim-i Gülşeni, T. T. K., Ankara, 1982.

YİNANÇ, M. HALİL, Akkoyunlular, İslam Ansiplopedisi, I?.

——, I. Beyazid, İslam Ansiklopedisi, II.

——, Cihanşah, İslam Ansiklopedisi, III.

——, Danişmendiler, İslam Ansiklopedisi IV.

——, Diyarbekir, İslam Ansiklopedisi, IV.

——, Elbistan İslam Ansiklopedisi, IV.

——, Maraş Emirleri, TTEM.

YİNANÇ, REFET. Eshab-ı Kehf Vakıfları, Vakıflar Dergisi, Sayı XX.

——, Elibüyük, Mesut, Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560), GÜGEF Yay. No. 1, Ankara, 1983.

——, Elibüyük, Mesut, Maraş Tahrir Defteri (1563), Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay. no? 1, Ankara, 1988.

YÜCEL, YAŞAR, Kadı Burhaneddin Ahmet ve Devleti, Ankara, 1971.

ZAMBAUR, E., DE, Manuel de Genealogue et de Chronoligie pour l'Histoir de l'Islam, Hanovre, 1927.

Ramazanoğulları Beyliği / Yrd. Doç. Dr. Yılmaz Kurt [s.816-823]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Ramazanoğulları Beyliği 1353 yılında Adana merkez olmak üzere Çukurova'da Memlûklere tâbi olarak kurulmuş olan bir Türkmen beyliğidir. 1516 yılından 1608 yılına kadar Osmanlılara tâbi' yurtluk ve ocaklık sancak olarak varlığını sürdürmüştür. Konar-göçer Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı bir bölgede Anadolu Beylikleri'nin en uzun ömürlülerinden birisi olarak tarihe geçmiştir.

Selçuklular Döneminde Çukurova

Malazgirt Savaşı'nın ardından Anadolu'nun Türkleştirilmesi sırasında Tarsus, Adana, Misis, Anazarba gibi önemli merkezlerle birlikte bütün Çukurova 1082/1083 yılında Anadolu Selçukluları'nın hakimiyetine girmiş bulunuyordu. Selçuklu Türklerinin bu hakimiyeti Haçlı seferleri yüzünden uzun sürmedi. Haçlı savaşlarının yarattığı karışıklıktan yararlanan Ermeniler bölgede hakimiyeti sağlayarak bu topraklarda Küçük Klikya Ermeni Krallığı'nı kurdular.1

Çukurova, Sultan Baybars tarafından 1266, 1273, 1275 yıllarında müthiş bir şekilde tahrip edildi.2 1277 yılı seferinde Moğollara yardım etmeyen Türkmenler Abaka Han'ın zulmünden kaçarak Memlûklere sığındılar ve Memlûk Sultânı Baybars tarafından Gazze'den Antakya'ya kadar olan bölgelerde yerleştirildiler. Yaklaşık 40.000 çadır (hâne) olan bu Türkmenler, Memlûklere tâbi olarak Çukurova'ya akınlarda bulunup kırsal kesimde hakimiyeti ellerine geçirmişler ve Çukurova'daki Ermeni hâkimiyeti sadece Adana, Tarsus, Sis (Kozan) gibi birkaç şehir merkeziyle sınırlı kalmıştı.3 Tarsus ve Adana taraflarında yerleşen Halep Türkmenlerinin çoğunluğu ise Oğuzların Üçok koluna mensuptu. Bu kolun başlıca boyları Yüregir, Kınık, Bayındır, Salur ve İğdir idi.4

Memlûk İdaresinde Ramazanoğulları

Kemalpaşazâde, Üçoklardan olan Yüregir'in babasını Tatar serdarlarından Baçu Han olarak gösterir.5 Aşıkpaşazâde'ye göre Çukurova'yı ilk fethi, Osman Gazi'nin dedesi Süleyman Şah'ın Ca'ber Kalesi önünde boğulmasından sonra oldu".6 Bundan sonra göçerevler etrafa dağıldılar. Üç-Ok'un oğlu ve Kusun Varsak'ı ve Kara İsa ve Özer ve Gündüz ve Kuştemür, bu altı kişi göçleri ile Çukurova'ya geldiler. Yüregir bunlara baş oldu, geldiler, Misis'i ve Tarsus'u aldılar. Yüregir öldü, oğlu Ramazan kaldı. Ramazan Kusun'a Eser Kef'i kışlak, Gülek'te Beremedik'i Tekfur Belini yaylak verdi. Diğer beylere de yaylak ve kışlaklar verildi. Türkmen atlıları şehir çevresinde kontrolü tamamen ellerine geçirmişler, Gayri-müslimler kalelerinden dışarı çıkamaz olmuşlardı.

Dulkadiroğlu Beyliği'nin kurucusu Zeyneddin Karaca Bey'in 10 Ocak 1353 tarihinde Kahire'de öldürülmesinden sonra yerine Yüregiroğlu Ramazan Bey tayin edilmiş ve Ramazanoğulları Beyliği resmen kurulmuştu. Bir yıl kadar sonra adı açıklanmayan bir Ramazanoğlu beyi 1.000 kadar hediye atla birlikte Kahire'ye kadar gitmiş ve Türkmen Beyliği beratını almıştı (9 Haziran 1354). Makrizî'nin "Ramazanoğlu'na Türkmen beyliği verildi" ifadesinden beyliğin kurucusu Ramazan Bey'in 1354

yılından önce ölmüş bulunduğu anlaşılıyor.7 Bu Ramazanoğlu beyinin İbrahim Bey olduğu düşünülmektedir. Dulkadirli beyi görevini üstlenen Karaca Bey'in oğlu Halil Bey ve ona bağlı Bozoklu Türkmenler, Kahire'nin bu atamasını kabul etmeye yanaşmadılarsa da 1 yıl kadar sonra kabule mecbur oldular.

Adana çevresini kontrolleri altında tutan Türkmenlerin yardımıyla Memlûk kuvvetleri 1360 yılında Adana'yı ele geçirdiler. Sârımüddin lakabını taşıyan İbrahim Bey'in 1381 yılında Türkmen başbuğu (mukaddem) ve 1383 yılında Adana valisi (nâib) olduğunu biliyoruz.8 Aşıkpaşazâde'ye göre9 Ramazan Bey'in ölümünden sonra beyliğin başına İbrahim Bey geçmiştir. Halil Edhem'e göre10 Ramazan Bey'den sonra, Mir Ahmed, İbrahim, İzzeddin Hamza, Mehmed, Ali, Arslan Davud ve Halil Bey sırasıyla beylik yapmışlardır.

Memlûkler bir süre sonra Halil Bey'i görevden alarak yerine merkezden Mübarekşah el-Tazî'yi atayınca, Halil Bey bu atamayı kabul etmediği gibi yeni atanan valinin kuvvetlerini yenerek kendisini öldürmüştü. 1378 yılında cereyan eden bu olayda Ramazanoğlu İbrahim Bey de Dulkadirlileri desteklemişti. Bu başarının ardından Ramazanoğulları Memlûk hakimiyetinden çıktılar. Dımaşk (Şam) valisi Çoltamur ve Halep Valisi Temürbay, bunları cezalandırmak üzere Adana'ya girerek obalarını yağmalattılar. Erkekler öldürüldü, kadınlar esir alındı. Buna çok üzülen Türkmenler hemen kendilerini toparlayarak Kurtkulağı'nın doğusunda eski Payas-Misis yolu üzerinde bulunan Demürkapu (Bâbü'l-melik) denilen yerde pusu kurup Memlûk ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattılar. Türkmenlerin eline 30.000 deve ve 13.000 eğerli at olmak üzere birçok ganimet geçti.11

1381 yılında Dulkadirli Halil Bey'in yenilgisi üzerine müttefiki Ramazanoğlu İbrahim Bey de birinci hedef oldu. Memlûkler tarafından Halep valiliğine getirilen Yel Boğa el-Nasırî ilk iş olarak Osmaniye yakınlarında yaşayan Kınıklılar ile Adana çevresinde yaşayan Yüregirlilerin arasını açarak Ramazanoğulları arasında fitne çıkardı. Arkasından Amik ovası üzerinden hareketle Misis'e kadar geldi. Türkmen çadırları yağma edildi, erkekler dağlara çıktılar. Memlûk ordusunun geldiğini duyan İbrahim Bey de aynı şekilde kuvvetlerini alarak dağlara çekildi. Memlûklerin Sis (Kozan) valisi, İbrahim Bey'i, kardeşi Kara Mehmed'i ve annesini yakalamıştı. Yel Boğa Sis'e gelerek bu esirlerin hepsini İbrahim Bey'in annesi de dahil olmak üzere kılıçtan geçirdi.12 Yel Boğa Misis'e geri dönerken Sarıçam yakınlarında pusu kuran Yüregirli Türkmenlerin baskınına uğradı. Yel Boğa ile birlikte Halep komutanlarından birçoğu kayboldular. Türkmenlerin Demirkapı'yı tutmuş olduklarını öğrenince deniz kenarında bulunan Ayas'a sığındılar. Gözünden yaralanan Yel Boğa büyük mücadeleler vererek Demürkapı'ya kadar gelebildi. Buradan geçebilmesi ise ancak Halep'ten gelen yardımcı kuvvetler sayesinde mümkün oldu.13

İbrahim Bey'den sonra Üçok'lu Türkmen emirliği ve Adana hakimliği görevine kardeşi Şihâbeddin Ahmed Bey getirildi. Ramazanoğulları hanedanından adı kaynakta açıklanmamış ve Bire (Birecik) hâkimi bulunan birisine 1384-1385 (H.786) yılında Memlûk sultanı hil'at giydirmişti.14 1399 yılında Sultan Berkuk'un ölümü üzerine yerine geçen Sultan Ferec'in çocuk yaşta olması ve valileri ile sürekli mücadele etmek zorunda kalması gerek Maraş'ta, gerekse Çukurova'da yaşayan Türkmenlerin

serbest hareket edebilmeleri açısından çok önemli idi. 1401 yılında Ramazanoğlu Ahmed Bey'in müttefikleri ile birlikte Haleb'e baskın düzenleyerek Timur kuvvetlerinden 3.000'den fazla askeri öldürdüklerine dair Tağrıbirdi'de yer alan bu haber diğer kaynaklarca doğrulanmamıştır.15 Aynı yılın Nisan ayında Timur kuvvetlerinin Halep'ten ayrılması üzerine Haleb'i yağmalamak isteyen Suriye Araplarının emiri Nu'ayr bin Hayyâr'ı durdurmakta zorlanan Vali Demirtaş, Ramazanoğlu Ahmed Bey'den yardım istedi. Kalabalık bir kuvvetle Haleb'e gelen Ahmed Bey şehri kurtarınca büyük bir ün kazandı ve Sultan Ferec tarafından ödüllendirildi.16 1401 yılı içerisinde Ahmed Bey Şam Valisi Tağrıbirdi ile Halep valisi Demirtaş'ın Sultan Ferec'e karşı yaptıkları ayaklanmada bunların yanında yer almıştı.17 Ancak 1402 yılında yapılan ikinci savaşta Memlûk komutanı Tokmak kuvvetlerine yenilen bu iki vali, Ahmed Bey ile birlikte Adana'ya çekildiler. Demirtaş affedilerek Trablus valiliğine gönderildi. Tağrıbirdi ise 1 yıl kadar Ramazanoğullarının yanında kaldı.18

Demirtaş 1404-1405 yılında Tokmak'ın yerine Halep valisi atandığı zaman hapiste bulunan Emir Çekim'i de yanında getirmişti. Demirtaş Halep'te Türkmenlere yenilince bundan faydalanan Çekim, Antakya'da yaşayan Doğancıoğlu Türkmenlerinin yanına kaçtı. Demirtaş Emir Korkmaz'ı Şihabeddin Ahmed Bey'e göndererek yardım istedi. Bu arada aralarında büyük bir anlaşmazlık bulunan Dulkadiroğlu Ali Bey ile Ahmed Bey'i de barıştırdı. Bu üç kuvvetin karşısında tutanamayan Çekim ve Doğancıoğlu kuvvetleri Antakya'ya sığındılar. Sultan Ferec'ten Çekim'in affedildiğine dair emir gelince Ramazanoğlu Ahmed Bey izin alarak Adana'ya döndü.19 Daha sonra Halep valisi olan ve bütün Suriye'yi ele geçirerek Memlûk sultanı olmak hülyaları kuran Çekim ile Sultan Ferec arasındaki mücadelelerde Türkmenleri hep kendisine rakip olarak görmüştür. Sonunda kendisi de 1407 yılında Akkoyunlu Türkmenleri tarafından yenilerek öldürülmekten kurtulamadı.20

Ramazanoğlu Ahmed Bey 1408-1409 yılında Şam Valisi Şeyh ile Çekim taraftarı Nevruz arasındaki mücadele sırasında yeniden Antakya önlerinde göründü. Şeyh, Amik ovasında kalarak Ahmed Bey'i askerleri ile birlikte Antakya üzerine göndermişti. Ahmet Bey şehre girerek Nevruz'u yakalamış, Doğancıoğlu ise ailesi ve mallarını alarak kaçmıştı.21 Ahmed Bey Adana'ya dönerken yolda bilinmeyen bir sebebten dolayı Nevruz'u serbest bıraktı ve Nevruz Rumkale'ye gelerek başına haylice adam topladı. Ertesi ay Ahmed Bey'e Sultan Ferec tarafından çeşitli atlar, altın eğer, kılıç ve pek çok hediye gönderildi. Sultan Ferec'in valileri ile çekişmesi bitmediğinden Ramazanoğlu Ahmed Bey'in desteğine her zaman ihtiyacı oluyordu. Ahmed Bey de her seferde gücünü biraz daha yaygınlaştırıyordu. Nitekim Ahmed Bey 1410 yılında Halep'te Sultan Ferec ile görüştükten kısa bir süre sonra kızını Sultan Ferec'e verdi ve aynı yıl Kahire'ye giderek damadını ziyaret etti.22 Ahmed Bey'in kızı Memlûk sarayında başkadın olmak başarısını gösterdi. Fakat bu akrabalıktan beklenilen sonuçlar her iki taraf için de gerçekleşmedi. Sultan Ferec 1412 yılında kuşatıldığı Şam'da öldürüldü ve Emîr Şeyh, "Melik el-Müeyyed" unvanıyla Memlûk sultanı oldu. Memlûk topraklarında esmeye başlayan sükûnet havası onun halefleri Bars Bay ve Çakmak tarafından da devam ettirildi. Türkmenler de kendi hallerinde yaşamaları gerektiğini anladılar.

Sultan Ferec döneminde Memlûk komutanları arasındaki çekişmeden yararlanan Karamanoğulları Tarsus'u ellerine geçirmişlerdi.23 Ahmed Bey 7 ay süren kuşatmadan sonra Tarsus'u alarak oğlu İbrahim Bey'in emrine verdi.24 Böylece Timur'un Anadolu'dan çekilmesi sırasında başlayan25 ve 12 yıl süren Karaman hakimiyeti sona ermiş oldu. Şehirde hutbe Memlûk sultanı Melik el-Müeyyed adına okunmaya başlanıldı.26

Ahmed Bey 1417 yılı Ocak-Şubat aylarında öldüğünde çok yaşlı idi. Bütün Memlûk tarihçileri onu heybetli, cesur, son derece cömert, dirayetli bir emir olarak tanımlarlar.27 Onun zamanında Adana ve Misis'ten başka Ayas ve Sis (Kozan) da Ramazanoğullarının denetimine girdi. Bu sebeple kendisi Ramazanoğulları beyleri arasında en ünlülerinden birisi olmuştu. Onun bu nüfuzunu yıllar sonra torunu Halil Bey oğlu Piri Bey Kanunî Sultan Süleyman asrında elde edebilecektir. Ahmed Bey'in bu şöhretine rağmen Çukurova'da onun adına yapılmış tarihî bir eser bulunmaması dikkat çekmektedir.

Ahmed Bey'in ölümünden sonra oğulları arasında beylik kavgası başlamış ise de İbrahim Bey kardeşlerini yenerek Sârımeddin İbrahim Bey adıyla Ramazanoğulları Beyliği'nin başına geçmiştir.28

1417 yılının Mart-Nisan aylarında Şeyh Müeyyed Çukurova üzerine yürüdü. Ordusunda Ramazanoğulları'ndan adı açıklanmayan bir bey de bulunuyordu. Memlûk ordusu Humus'a geldiğinde İbrahim Bey ve Özeroğulları elçiler göndererek sultandan af dilemişlerdi. Bu af dilemenin sebebi tam olarak belli değildir. Ordu Mayıs-Haziran ayında Amik Ovası'na geldiği zaman Ramazanoğlu İbrahim Bey, yanında annesi, oğulları, akrabaları ve nökerleri de olduğu halde Memlûk sultanının huzuruna çıktı. Sayıları 500'ü bulan bu heyet huzura kabul olunduklarında Şeyh Müeyyed, Ramazanoğlu'nun annesini görünce hürmetinden dolayı ayağa kalkmıştı.29 İbrahim Bey'in yanında amcasının oğlu Hamza da bulunmaktaydı. Memlûk sultanı, İbrahim Bey'e büyük itibar göstermiş, onun ve kardeşinin altına altın eğerli atlar çektirmiştir. İbrahim Bey ve yanındakiler Sultana itaatten ayrılmayacaklarına dair and içmişler, İbrahim Bey'e değerli bir kaftan giydirilmiş ve tören sona ermişti.30

Şeyh'in bu üçüncü seferi daha çok Tarsus, Malatya gibi elden çıkmış bulunan şehirlerin geri alınması içindi. Ancak İbrahim Bey'in ve Özeroğullarının af dilemeleri Türkmenlerin de bazı itaatsizlikler yapmış olduklarını göstermektedir. Ahmed Bey'in ölümünü fırsat bilen Karamanoğlu Mehmed Bey Tarsus'u tekrar ele geçirmiş, Dulkadirliler Darende ve Behisni'yi almış, Malatya'yı Köpek oğlu Hüseyin Bey ele geçirmişti. Şeyh Müeyyed'in Halep valisi olan Koçkar Tarsus'un geri alınması ile görevlendirildi, Şeyh'in kendisi Elbistan yöresine yürüdü. Koçkar, Tarsus'u 3 Haziran 1417 tarihinde amanla ele geçirdi. Buna rağmen Karamanlı komutanı Mukbil ve adamları acımasızca öldürüldü, Tarsus'a Şahin el-İdgarî vali tayin edildi. Sultan da Malatya, Behisni, Kâhta ve Gerger kalelerini ele geçirip buralara yöneticiler tayin ettikten sonra Mısır'a döndü.

1418 yılında Karamanoğlu'nun kışkırtması sonucu İbrahim Bey sultana baş kaldırdı. İbrahim Bey, Memlûk desteği ile Tarsus'u kuşattığı tarihten 4 ay sonra azledilerek Adana valiliği ve Türkmen beyliği görevine kardeşi İzzeddin Mahmud atandı (Eylül 1418).31

İbrahim Bey beylikten azledildikten sonra annesini Kahire'ye kadar göndererek sultandan ikinci kez af diledi. Ancak annesi hiçbir itibar görmediği gibi geri dönmesine de izin verilmedi. Bu sırada Tarsus yeniden Karamanoğullarının eline geçmiş bulunuyordu. Memlûk sultanı oğlu komutasında büyük bir orduyu Karaman ülkesine gönderdi. İbrahim Bey Adana'da bulunuyordu ve yerine tayin olunan Hamza belki de Karamanoğlu tehlikesi sebebiyle ona karşı bir harekette bulunmamıştı. Memlûk ordusu komutanlarından Tenbey32 Amik'te Ramazanoğlu Hamza Bey'in kuvvetleriyle birleşti. Özeroğulları da burada orduya katıldılar.

Tenbey1419 Mayıs-Haziran ayında Misis, Adana ve Tarsus'u almış, sonra Adana yukarısında Karamanoğlu Mehmed Bey'in oğlu Mustafa Bey'in ve İbrahim Bey'in kuvvetlerini dağıtmıştı.33 İbrahim Bey'in mağlup ordu ile birlikte Karaman ülkesine sığındığı anlaşılıyor. Melik Müeyyed'in oğlu ise Kayseri, Niğde gibi şehirleri aldıktan sonra Larende (Karaman) dağlarında Karamanoğlu Mehmed Bey'in ordusunu da dağıtarak 1419 yılı Ağustos ayında Haleb'e geri döndü.

Karamanoğlu Mehmed Bey, sultanın oğlu Haleb'e döner dönmez tekrar harekete geçerek Kayseri'yi kuşattı. Onun ordusunda yer alan Ramazanoğlu İbrahim Bey artık kendisinin damadı bulunuyordu. Kayseri valisi olarak atanmış olan Dulkadirlilerden Nâsıriddin Mehmed Bey, Karamanoğlu kuvvetlerini yenerek Mehmed Bey'i esir etti ve Kahire'ye yolladı. Mehmed Bey 1421 yılında Şeyh'in ölümüne kadar burada esir kaldı. İbrahim Bey ise kaçmayı başarmıştı.

1419 yılında Ramazanoğullarından Sadaka isimli bir bey Sis (Kozan) yakınlarında öldürülmüştü. Bu beyin kimliği ve niçin öldürüldüğü konusunda Makrizî hiçbir bilgi vermiyor.34

Şeyh ve halefleri döneminde Memlûk Devleti'nin Çukurova'da güçlü bir şekilde yerleşmiş olması Ramazanoğulları ve Dulkadiroğulları gibi Memlûklere tâbi olarak yaşayan Türkmen beyliklerinin bölgedeki nüfuzunu iyice azaltmıştı. Cenabî'ye göre 1419 yılında Hamza Bey'in yerine kardeşi Mehmed Bey, sonra onun da yerine Ali Bey geçmiştir. Müneccimbaşı'nın ifadesine göre Hamza Bey hasımları ile yaptığı vuruşmalardan birisinde öldü ve yerine Ramazanoğlu Davud Bey geçti. Bu döneme ait Arapça kaynaklarda çok az bilgi bulunması, Ramazanoğulları beylerinin bölgedeki nüfuzlarının iyice azalmış olduğunu gösteriyor. Mısırlılar bu beyleri sık sık azl ederek bölgede bu beylerin gücünü en aza indirmeyi başarmışlardı.

1427 yılında Sultan Bars Bay, Emir Şadi Bey'i Konya'ya göndererek İbrahim Bey'den Ramazanoğlu İbrahim Bey'in kendisine teslimini istedi. Karamanoğlu İbrahim Bey Türkmen töresini çiğneyerek Ramazanoğlu İbrahim Bey ve ailesini Memlûk elçilerine teslim edip Kahire'ye gönderdi.35 Bu sırada Ramazanoğlu Mehmed Bey de Kahire'ye gelmiş ve kardeşi İbrahim Bey'den davacı oldu ve sonunda İbrahim Bey Kahire'de idam edildi (15 Aralık 1427). Mehmed Bey Ramazanoğlu emîrliğine tayin edilerek gönderildi.

İbrahim Bey'in öldürülmesinden 5 yıl sonra Çukurova'dan geçen Fransız Seyyahı Bertrandon de la Broquière her yerde İbrahim Bey'in hatırasının yaşatıldığını görmüştü.36 İbrahim Bey Türkmenler

tarafından kendilerini Memlûk tahakkümünden kurtaracak bir kahraman olarak görülmekteydi. Ancak İbrahim Bey Karamanoğulları'na güvendi ve o zamanlar dünya devletlerinden birisi konumundaki Memlûklere karşı koyamayacağını anlayamadı. İbrahim Bey'den sonraki beyler Memlûkler'in sıradan bir valisinden bile dirayetsiz, silik şahsiyetler olarak tarihe geçti. 1429-1430 yılında Sultan Barsbay'ı ziyarete gelen Türkmen beyleri arasında Ramazanoğlu Mehmed Bey, Özeroğlu Davud Bey ve bazı Türkmen beyleri yanında birçok Varsak beyleri de bulunuyordu.

1435 yılında Halep valisine gelen bir belgede Ramazanoğlu beyi olarak Mehmed bin Gündoğdu'nun adı geçmektedir.37 1439-1440 yılında Ramazanoğlu Emir Eylük, Sultan Çakmak'ın huzuruna gelerek Varsak beylerinden Kara oğlu Musa hakkında şikâyetçi oldu. Eylük'ün isteklerini kabul eden Sultan Çakmak bu işle Halep valisini görevlendirdi. Eylük, Halep valisinin verdiği 100 kadar atlıyı ve Özeroğulları Türkmenlerini de alarak Karaoğlu Musa üzerine yürüdü ise de Musa, Eylük'ü ve adamlarını pusuya düşürerek öldürdü. Halep askerlerinden ağır yaralı olarak sadece 6 kişi geri dönebildi. Musa'nın kendisi de ölenler arasındaydı (30 Mart 1440).

1456-1457 yılında Ramazanoğlu beyliğinin başında Dündar Bey bulunmaktaydı.38 Tarihçi Gelibolulu Mustafa Äli'ye göre Dündar Bey 1461-1462 yılları arasında beylik yapmıştır. Dündar Bey Karamanoğlu İbrahim Bey'in elinden Tarsus'u geri almak için yapılan savaşta Memlûk ordusunda hizmet etmişti. Tarsus geri alındıktan sonra Dündar Bey'in Ramazanoğulları'nın yönetimine getirilmiş olması mümkündür.39 Äli'ye göre Dündar Bey'den sonra Hasan Bey emîrlik yapmıştır. 1467-1468 yılında Dulkadirli Şahsüvar Bey ile yapılan savaşta Şam valisine yardım eden el-Bedri Hasan bin Ramazan el-Türkmanî isimli beyin Äli'nin sözünü ettiği Hasan Bey olması mümkündür. Äli'nin isminden bahsettiği Gazi Bey hakkında bir bilgimiz yoktur. 1469-1470 yıllarında beylik görevinde bulunan Ömer Bey hakkında ise Äli'nin eserinde bilgi yoktur. Bunların döneminde önemli bir olay olmadığı için kaynaklarımız haklarında pek bilgi vermemektedir. 1471 yılında Dulkadiroğlu Şahsüvar Bey üzerine yürüyen Memlûk kuvvetlerine yardıma gelen Türkmen beyleri arasında Üçoklardan Ramazanoğlu Ömer ve kardeşi Davud da vardı. Ünlü Ramazanoğlu Beyi Halil Bey'in babası Davud Bey 1480 yılında Memlûklularla Akkoyunlular arasında yapılan Ruha savaşında şehit düşmüş ve bir rivayete göre Halep'te defn edilmiştir.40 Ancak Halep'te bulunan Ramazanoğlu mezarı, biraz aşağıda belirtileceği gibi vakıf kayıtlarında Mahmud Bey Türbesi olarak geçmektedir.

Aşıkpaşazâde'ye göre 1485 yılında Osmanlılarla Memlûklar arasında Çukurova'da nüfuz mücadelesi başladığı zaman Adana hakimliği görevinde Ömer Bey bulunmaktaydı. Buna göre Ömer Bey'in 15 yıl kadar yöneticilik yaptığını düşünebiliriz. Büyük bir ihtimalle bu sürenin bir kısmında kardeşi Davud'un de beylik makamında bulunduğunu kabul edebiliriz.

Sürekli büyüyen Osmanlı'nın Çukurova'da Türk birliğini sağlamaya çalışması kaçınılmazdı. Karaman Beylerbeyisi Hadım Ali Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği 1483 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre Halep'te toplanan Memlûk kuvvetleri arasında Ramazanoğlu Eflatun Bey de adamlarıyla birlikte yer almaktaydı. 1485 yılında Karaman Beylerbeyi Karagöz Paşa Osmanlıya karşı harekat içinde yer alan Turgutoğulları ve diğer Varsak beylerini yenerek bunların ellerindeki kaleleri birer birer aldığında

Üçok Türkmenlerinden Kuştemürlü, Kusunlu ve Karaisalıların desteğini sağlamıştı.41 Ceyhan Nehri kenarında yapılan savaşta Gündüzoğlu Mehmed Bey öldürüldü, Ramazanoğlu Ömer Bey esir edilerek İstanbul'a gönderildi.42 Tarsus ve Adana'da hutbe Osmanlı padişahı adına okunmaya başladı.43 Osmanlılar'ın bu başarısı Mısır'da telaş uyandırdı ve Haleb'e önemli bir Memlûk ordusu geldi. Osmanlılar buna Anadolu Beylerbeyi Hersekoğlu Ahmed Paşa'yı Çukurova'ya göndererek cevap verdiler. Ramazanoğlu Halil Bey zamanında Osmanlı ordusu Çukurova'yı kısa bir süre için ele geçirmiş oldu. Sultan Kayıtbay, Emir Özbek komutasındaki orduyu Çukurova'ya soktu. Ayas Kalesi'nde yeni toplar döktüler. Adana'yı savunan kuvvetler yenildi, esir alınan Osmanlı askerleri iplere dizilerek Haleb'e gönderildi; Adana kalesi kuşatıldı.44 Kalenin kurtarılması için Hersekzade Ahmed Paşa ve kalede kuşatılmış bulunan Osmanlı askerleri fedakârca çalıştıkları halde Karagöz Paşa ve Hızır Beyoğlu'nun kıskançlık sebebiyle ihanetleri ve yardım etmemeleri sonucunda Osmanlı ordusu yenildi. Hersekoğlu Ahmed Paşa esir edilerek 1486 Kasım ayında Kahire'ye getirildi ise de kısa bir süre sonra serbest bırakılarak İstanbul'a gönderildi.

Bu yenilgiye Varsaklar ve Turgutoğullarının sebep olduğunu düşünen Osmanlılar, 1487 yılında Sadrazam Davud Paşa komutasında büyük bir orduyu yola çıkardı. Rumeli Beylerbeyisi Hadım Ali Paşa da Anadolu'ya geçmişti. Memlûkler Tarsus ve Küvvâre kalelerini boşaltıp Ayas limanına çekildiler. Çukurova önlerinde Dulkadiroğlu Alaüddevle'nin kuvvetlerinin orduya katılmasıyla Osmanlı ordusu üç koldan Varsak iline hücuma geçti.45 Birçok Varsak boybeyi Davud Paşa'ya sığındı.

18 Mart 1488 tarihinde Vezir Hadım Ali 60.000 kişilik bir ordu ile karadan; esaretten dönmüş olan Hersekzâde Ahmed Paşa ise 100 yelkenli ile denizden Çukurova'nın fethi ile görevlendirildiler.46 Hadım Ali Paşa, Konya Ereğlisi yoluyla gelerek Adana, Tarsus ve Sis (Kozan) şehirlerini ve bu arada bütün Çukurova kalelerini ele geçirdi.47 Ancak bu Osmanlı hakimiyeti uzun sürmedi. Evrenosoğullarından İsa ve Süleyman Beylerin şehit düşmeleri, Karagöz Paşa'nın gayretsizliği, Hersekzâde'nin donanma ile beklenen görevi yapamaması sebebiyle Osmanlı ordusu Memlûk ordusuna 17 Ağustos 1488 tarihinde yenilmiş ve 1 Nisan 1489 tarihinde Adana şehri de tekrar Memlûklerin eline geçmişti.48 Osmanlıların bu başarısızlığını Ramazanoğlu beyleri ve diğer Türkmenler tarafından desteklenmedikleri şeklinde değerlendirmek de mümkündür.

Ramazanoğlu beylerinin ünlülerinden Halil Bey, 1480-1510 yılları arasında 30 yıl süreyle beylik yapmış ve pek çok eser bırakmıştır. Bugün Adana'nın en önemli tarihî eserlerinden birisi olan Ulu Camii onun zamanında yapılmış ve belgelere Halil Bey Camii olarak geçmiştir. İbn Kemal'e göre Ramazanoğullarına tâbi işe yarar on, on beş bin asker bulunmaktaydı ve Halil Bey zamanında bu Türkmenler o kadar şımarmışlardı ki "kendilerine kesek atmak isteyeni taşladılar".49 Halil Bey'le müttefik hareket eden Turgutoğlu ile Halil Bey'in arası açıldı ve Halil Bey Turgutoğlu'nu yenerek başını kesip İstanbul'a gönderdi. Bu nedenle Mısır sultanının üzerine asker gönderdiğini duyunca kaçtı. Karaman vilâyetine gelip Osmanlı sultanının himâyesine girdi. Ailesini Konya'da bırakıp İstanbul'a geldi ve padişah tarafından huzura kabul edildi. Padişah kendisine hürmet edip Rumeli'de dirlik verdi. Halil Bey'in İstanbul'a gitmesi ile Adana hâkimliği kardeşinin oğluna verildi.50 Bu sırada

Mısır'da Kayıtbay ölmüş ve oğlunun dayısı olan Kansu Mısır sultanı olmuştu.51 Bir süre sonra İstanbul'dan Mısır'a elçiler gitti. Halil Bey'in affını istediler. Kansu bu isteği kabul etti, Halil Bey Mısır'da sultan tarafından kabul olunarak yeniden Adana beyi olarak gönderildi. 1510 yılında kısa bir süre beylik yaptıktan sonra aynı yıl içinde öldü52 ve yaptırmış olduğu Ulu Cami'nin bahçesindeki Ramazanoğulları Türbesi'ne defn olundu.

Mehmed Nüzhet, Halil Bey'i Yavuz'la birlikte Mısır seferine iştirak etmiş gösterir.53 Ancak Halil Bey'in ölüm tarihi mezar kitabesi ile sabit olup 1510 yılıdır.54 1517 yılında Yavuz Sultan Selim'le birlikte Ridâniye Savaşı'na katılarak orada şehit düşen ve Halep'te medfûn bulunan kişi Mahmud Bey'dir.55 Bu yanlış bilginin kaynağı ise Künhü'l-ahbar olarak görünmektedir.56

Halil Bey'in 1510 yılında ölümünden sonra yerine kardeşi Mahmud Bey geçmiştir. Mahmud Bey, 1514 yılı Haziran'ında Mısır Sultanı tarafından görevden alınmış ve yerine amcasının oğlu Selim Bey tayin edilmiştir.57 Selim Bey Adana'da bir mescid yaptırmış ve mescidin etrafında oluşan mahalleye de Selim Bey Mescidi Mahallesi denilmiştir.58

Memlûkler tarafından görevden alınınca İstanbul'a giden Mahmud Bey, 30 Haziran 1515'de Yavuz'un elini öperek birçok hediye takdim etti.59 1515 yılı Eylül'ünde Mahmud Bey'e Yavuz 200.000 akçalık bir dirlik ve seferde kendisi ile birlikte göçüp konmak imtiyazını verdi.60

1516 yılında Mısır seferine çıkıldığında Mahmud Bey de padişaha refakat etti. Ordu Halep üzerine yürürken 9 Ağustos 1516 tarihinde Ramazanoğulları'ndan adı belirtilmeyen bir başkası gelerek itaatini bildirdi.61 Bu kişinin Ramazanoğlu Selim Bey olması kuvvetli bir ihtimal olarak görünmektedir.62 Mercidâbık Savaşı'ndan sonra 31 Ağustos 1516 tarihinde yapılan tevcihler sırasında Ramazanoğlu Mahmud Bey'e Adana sancakbeyliği görevinin verildiğini görüyoruz.63

9 Ocak 1517 tarihinde toplanan ordu kurultayında Mısır üzerine yürünmesi yolunda açık ve kesin bir tavır koyan Mahmud Bey'e padişah tarafından 9 kat hil'at giydirildiği rivâyet edilir.64 Mahmud Bey'in adına tekrar 1517'de yapılan Ridâniye Savaşı'nda rastlıyoruz.65 23 Ocak 1517 tarihinde Ridâniye denilen yerde yapılan meydan muharebesinde ise Sadrazam Sinan Paşa ve Yunus Paşa ile birlikte, Adana Beyi Ramazanoğlu Mahmud Bey şehit düşmüşlerdi.66 Mahmud Bey'in cenazesi Halep'e getirilerek orada defn olundu.67 Daha sonra Ramazanoğulları tarafından mezarının üzerine bir türbe yaptırıldı.68 Halep'te medfun Ramazanoğlu beyinin Ruha Savaşı'nda şehit düşen Arslan Davud Bey olduğu birçok araştırmacı tarafından tekrarlanmaktadır.69 İ. H. Danişmend'e göre70 Ridâniye Savaşı'nda şehit düşen bu üç kişi, 23 Ocak 1517 tarihinde Mısır'da Şeyh Timurtaş Tekkesi'nde defnedilmişti. Ancak arşiv belgelerimizde sadece Mahmud Bey'in adı geçmekte, Arslan Davud'dan söz edilmemektedir.

Osmanlı Yönetiminde Ramazanoğulları Beyleri Dönemi

Osmanlıların ilk Adana sancak beyi olan Mahmud Bey'in şehâdeti üzerine Halil Bey'in oğlu Kubad Bey'e görev verilmişti. Fakat kısa bir süre sonra Kubad Bey'in kardeşi Piri Bey'e Çukurova hakimliği

verilmiş, Kubad'ın elinde sadece Adana şehri kalmıştır. Daha sonra yönetimi tamamen eline geçiren Piri Bey, Kubad Bey ve diğer kardeşleri Davud, Korkud ve Mahmud'un 40.000'er akça zeametle Rumeli'de ikâmetleri için Kanunî'den emir çıkartmıştı.71

Ramazanoğulları beyliği kendi isteği ile Osmanlı hakimiyetini kabul ettiği için bu topraklar kendilerine yurtluk ve ocaklık olarak verildi. Yönetim Ramazanoğullarına bırakılmakla birlikte bölge diğer Osmanlı toprakları gibi nüfus ve arazi tahririne tabi tutuldu. Bu tahrirlerden Ramazanoğulları dönemindeki Çukurova nüfusunu yaklaşık olarak da olsa anladığımız gibi, Piri Bey'e ve oğullarına verilen dirlikleri de görebilmekteyiz. Piri Bey'in oğullarına zeamet olarak verilen mezraalar sonradan Ramazanoğulları vakfına dahil edilmişti.72

Piri Bey, 1526 yılı başlarında ortaya çıkan Safevî kaynaklı ayaklanmaların bastırılmasında sancağı askerleriyle büyük başarılar göstermişti.73 Bunlar Ceyhan yakınlarındaki Berendi nâhiyesinde ortaya çıkan Domuzoğlan; Tarsus'a bağlı Ulaş yöresindeki Beyce Bey ve Karaisalı'daki Mustafa Oğlu Veli Halife ayaklanmalarıdır.

Kalender Çelebi isyanının bastırılmasından sonra Piri Bey'in 3 yıl kadar İstanbul'da oturması Adana'da yeni dalgalanmalara sebeb oldu.74 1529 yılında Üzeyir (Dörtyol) sancağı beyi Ahmed Bey'in kardeşinin oğlu Seydi ayaklandı. Başına kırmızı bir taç giyerek önce amcası Ahmed Bey'i şehit etti. 5.000 kadar eşkiyayı başına toplayarak Berendi nâhiyesini ve Ayas kasabasını yağmaladı. Piri Bey önce Sis dağlarına gidenleri, sonra Üzeyir'e kaçanları kılıçtan geçirerek bu gaileyi de ortadan kaldırdı.75

Piri Bey'e resmî yazışmalarda "Cenab-ı Emâret-meâb" diye hitâb edilirdi. Piri Bey'e yeri geldiğinde beylerbeyilerden bile daha fazla saygı gösterilmesini kıskanan bazı beylerbeyileri O'nu incitince sancakbeyliğinden istifa etti. Bunun üzerine kendisine önce Karaman Beylerbeyiliği verildi. Adana'daki haslarından 400.000 akçası, Piri Bey'in yerine atanan Ali Bey'e tevcih olundu. Arta kalanı müstakil mukata'a kılınıp ileri gelen beylere ve askerlere verildi.76

Piri Paşa daha sonra Şam Beylerbeyiliği'ne atandı. Lakin Adana'ya gönderilen mirlivâ, Varsak Türkmenleri'nin eşkıyalıklarını önlemekten aciz kalınca Piri Paşa 1.600.000 akça has ile yeniden Adana Sancakbeyliği'ne tayin edildi. Bu sırada büyük vezirlerin hasları 1.200.000 akça idi. Bu da Piri Paşa'ya Kanunî'nin verdiği önemi göstermektedir.77 Piri Paşa 1543-44 ve 1550-51 yıllarında iki defa da Halep Beylerbeyiliği görevinde bulunmuştu.78

Piri Paşa 1517 yılından 1568 yılına kadar kısa bir süre dışında Adana Sancakbeyliği, Halep ve Karaman Beylerbeyiliği görevlerinde bulundu. Bu süre içerisinde babası Halil Bey tarafından kurulmuş olan Ramazanoğulları Vakfı'nın mütevellilik görevini de üzerine aldı. 1539-1540 yıllarında düzenlemiş olduğu vakfiyye ile babasından 1522 Halep akçası gelirle devir almış olduğu vakfı, yılda 383.985 Osmanlı akçası geliri olan büyük bir vakıf haline getirdi.79 Bununla da yetinmeyen Piri Paşa 1555 yılına kadar esas vakfiyyesine yaptığı 7 ek vakfiyye ile vakfa yeni gelirler ekledi.

Piri Paşa gayet akıllı, keremkâr, iyi huylu ve dindar bir kimse idi. Farsça konuşur ve hüsn-i hat yazardı.80 Kanunî' nin ölümü üzerine yazdığı şiir tarih kitaplarına geçmiştir. 975/1567'de öldüğü zaman yaşı 90'ın üzerinde idi.81 Kendisi hayatta iken ölmüş olan (1552) oğlu Mustafa için günümüze kadar ulaşmış olan ünlü Ramazanoğlu Konağı (Harem Dairesi) civarında yaptırmış olduğu evler vakfa dahil edilmişti. Piri Bey öldüğünde küçük oğlu Derviş Bey Tarsus'da vali olarak bulunuyordu.82 Derviş Bey, babasının sâhip olduğu haslarla Adana'ya vali oldu.83

Derviş Bey'in tam adı Derviş Mehmed idi. Birçok kitapta belirtildiği gibi84 976/1568 yılında değil 975/1567 yılında Adana valisi olmuştu.85 Payas Kalesi'nin tamiri işi Derviş Mehmed Bey'e verilmiş ve bu konuda kendisine birçok hüküm yazılmıştı.86

Derviş Bey, avcılığa ve afyon kullanmaya müptela idi. Atmacaların hastalıklarını tedavi edebiliyordu. Salih ve adil olan bu Türkmen Bey'i kötü alışkanlığının da etkisiyle kısa bir süre sonra ölünce yerine o sırada Antep sancakbeyi bulunan ağabeyi İbrahim Bey tayin edildi.87

İbrahim Bey zamanında ortaya çıkan olaylardan en önemlisi Kıbrıs'ın fethi olmuştur. Bu savaş sırasında Adana askerleri savaşa katılırken, Üzeyir (Dörtyol/Payas) sancağı askerleri ise sancakbeyleri Ahmed Bey'in komutasında kıyıların korunması ile görevlendirilmişti.88

Adana "hac" yolu üzerinde olduğu için Adana beylerinden beklenilen görevlerden birisi de hacıların Çukurova'dan salimen geçirilmeleri idi. Özellikle Misis, Kurdkulağı ve Demirkapı yakınlarında hacıların yolunu kesen eşkıya soygunculuk yapmaktaydı. 1573 yılında Adana Sancakbeyi İbrahim Bey hacıların güvenliklerinin sağlanması ile görevlendirildi.89 1572 yılında İbrahim Bey'in oğullarından 3'ü dirlik tasarruf etmekteydiler. Bunlardan Yusuf 24.704 akça; İsmail 22.000 akçalık zeamete sahip idi.90

Mehmed Bey, Alî'nin verdiği bilgiye göre91 Hicrî 1002 (1593-1594) tarihlerinde babası İbrahim Bey'in ölümü üzerine emîr oldu. Gayet gaddar ve kandökücü bir kişi olduğu söylenmektedir.92

Adana hâkimliğine 1604 yılında Pir Mansur Bey tayin edildi.93 1614 yılında İstanbul'a adam gönderen Pir Mansur Bey, Adana'nın 1608 senesinden beri beylerbeyilik olduğunu ve kendisine Adana'nın 11 yük olan devlet gelirlerinden 1 yük (100 000) akça verilmesi ferman olunduğu halde verilmediğini bildirmişti. Bunun üzerine Pir Mansur Bey'in hakkının ödenmesi için Adana beylerbeyisine ve Adana kadısına hükümler gönderildi.94

Kubad Paşa, Piri Paşa'nın 4 kardeşinden birisidir. Kubad Paşa 1558-1559 yıllarında vefat etti. Ehl-i nimet ve keremkâr olmakla beraber kan dökücülüğe meyilli idi. Kendisinden sonra da oğulları Süleyman Paşa ve Ahmed Paşa çeşitli yerlerde sancakbeyliği yaptılar.95

Çukurova'nın fethinde ve idâresinde rol oynamış bulunan Ramazanoğulları, Adana Ulu Camii (Câmi'-i cedîd-i Halil Bey) ve Medresesi, Yağ Camii (Câmi-i Atîk) ve Medresesi, imaret ve misafirhâne, dârü'ş-şifa, dârü'l-hadis, sıbyan mektebi gibi birçok sosyal kurumun yüzlerce yıl bütün

masraflarını karşılamıştır. Medreseler ve aşevi yazın Kızıldağ yaylasında faaliyetine devam etmiş, yayla yollarının bakımı da vakıf tarafından sağlanmıştır. Sadece Ulu Cami'de görev yapıp ücret alanların sayısının 54 kişi; aşevinde çalışanların sayısının 18 kişi olduğunu düşünürsek96 Ramazanoğullarının Adana'da ne kadar etkin olduklarını daha iyi anlayabiliriz. 1570 yıllarında bu vakfın 755.682 akça tutan harcamalarının büyük kısmı bugün Bakırcılar Çarşısı olarak bilinen Ramazanoğulları Çarşısı'ndaki yüzlerce dükkandan sağlanmaktaydı.97 Buna karşılık Ramazanoğulları hiçbir zaman tam bağımsız olamadıklarından adlarına kesilmiş bir sikkeye rastlanmadığı gibi Dulkadiroğlu Alaüddevle Bey gibi adlarına kânûnnâme de tanzim edememişlerdir.

Ramazanoğulları1608 yılında yönetimden ayrıldıkdan sonra tarihî rollerini yavaş yavaş yitirdi. Bugün Ramazanoğulları sülâlesi Maraş, İstanbul ve Ankara başta olmak üzere Anadolu'nun birçok iline dağılmıştır. Ramazanoğulları Vakfı'nın malları, XIX. yüzyılda birer ikişer satılıp tüketilince bu Türkmen ailesi bölgedeki önemini kaybetti. Buna rağmen Ramazanoğulları Anadolu'da varlıklarını günümüze kadar sürdürebilmiş ender ailelerden biridir.

1Ali Sevim-Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Ankara 1989, s. 104; Ali Sevim, Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Ankara 1990, s. 32; Mehmet Ersan, "13. Yüzyıl Başlarında Çukurova", Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı, Hazırlayanlar: Erman Artun-M. Sabri Koz, İstanbul 2000, s. 269-273.

2Streck, "Ermeniye", İA, c. IV, (1977), s. 321.

3Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihden XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar)", DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD), I/1 (1963), s. 8; Cüneyt Kanat, "Memlûkler ve Çukurova", Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı, Hazırlayanlar: Erman Artun-M. Sabri Koz, İstanbul 2000, s, 101.

4Faruk Sümer, "Ramazan-Oğulları", İA, c. IX (1964), s. 613.

5İbn Kemâl, Tevârîh-i Äl-i Osmân, VIII. Defter (Transkripsiyon), Haz. Ahmet Uğur, Ankara 1997, s. 88.

6Aşıkpaşazâde (Derviş Ahmed Aşıkî), Tevârîh-i Al-i Osmân (Aşıkpaşazâde Tarihi), İstanbul 1332, s. 226.

7F. Sümer, "Çukurova Tarihi.", s. 36; Refet Yinanç, Dulkadir Beyliği, Ankara 1989, s. 19.

8F. Sümer, "Çukurova Tarihi.", s. 37.

9Hoca Sadeddin, Tacü't-tevârîh, c. II, İstanbul 1283, s. 356.

10 Halil Edhem (Çev.), Düvel-i İslâmiyye, İstanbul 1345 (1927), Millî Matbaa, (Yazarı: İstenley Len Povel), s. 318.

11 M. C. Şehabeddin Tekindağ, Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı (XIV. Yüzyıl Mısır tarihine dair araştırmalar), İstanbul 1961, s. 88-89; F. Sümer, "Çukurova Tarihi.", s. 37; C. Kanat, "Memlûkler ve Çukurova", s, 103.

12 Ş. Tekindağ, Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı, s. 89-90.

13 İbn Hacer el-Askalanî Ebu'l-fazl Ahmed bin Ali, İnba'u'l-gumr bi-Enbâ'u'-ömr, Cüz 2, Neşr. Muhammed Abdulmuîd Han, Haydarabad 1968, s. 138; F. Sümer, "Çukurova Tarihi.", s. 39-40.

14 F. Sümer, "Çukurova Tarihi.", s. 40. F. Sümer burada Yel Buğa'nın hareketini ikinci defa ve Ahmed Bey zamanında olmuş bir olay gibi anlatmakla bir tarih yanlışlığı yapmaktadır.

15 Ebu'l-Mehâsin Cemâleddin Yusuf İbn Tagrıbirdi, En-Nücûmü'z-zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kahire, c. VI/1, Neşr. Willliam Popper, Berkeley 1915, s. 58.

16 F. Sümer, "Çukurova Tarihi.", s. 41.

17 İbn Tagrıbirdi, En-Nücûmü'z-zâhire, VI/1, s. 92-93.

18 F. Sümer, "Çukurova Tarihi.", s. 42.

19 İbn Tağrıbirdi, el-Menhelü's-sâfî ve'l-müstevfî Ba'de'l-vâfî, Neş. Muhammed Emin, Kahire 1985, s. 298; F. Sümer, "Çukurova Tarihi.", s. 42.

20 F. Sümer, "Çukurova Tarihi.", s. 43.

21 Takiyüddin Ahmed bin Ali el-Makrîzî, Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti Düveli'l-mülûk, Fatih (Sül. Ktb), Kayıt no: 4379, MK. Mikrofilm Arşivi No: C-520, v. 5b-6a.

22 C. Kanat, "Memlûkler ve Çukurova", s, 103.

23 Kâzım Yaşar Kopraman, Mısır Memlükleri Tarihi, Ankara 1989, Kültür Bak. Yayınları, s. 152.

24 Makrîzî, Kitâbü's-sülûk, v. 53a.

25 K. Y. Kopraman, Mısır Memlükleri Tarihi, s. 164.

26 Takiyüddin Ahmed bin Ali el-Makrîzî, Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti Düveli'l-mülûk, IV/1, Neş. Saîd Abdulfettah Aşur, Kahire 1972, s. 309; F. Sümer, "Çukurova Tarihi.", s. 46.

27 F. Sümer, "Çukurova Tarihi.", s. 46.

28 F. Sümer, "Çukurova Tarihi.", s. 47; K. Y. Kopraman, Mısır Memlükleri Tarihi, s. 165.

29 K. Y. Kopraman, Mısır Memlükleri Tarihi, s. 155.

30 F. Sümer, “Çukurova Tarihi.”, s. 47; K. Y. Kopraman, Mısır Memlükleri Tarihi, s. 155 ve 166.

31 K. Y. Kopraman, Mısır Memlükleri Tarihi, s. 166-167. Kopraman bu durumu şöyle açıklamaktadır: “Kaynaklarımızdan al-‘Aynî ve İbn Hacar, bu Hamza’yı İbrahim Bey’in oğlu olarak zikr etmektedirler. al-Makrîzî ise yine bu Hamza’yı, İbrahim Bey’in kardeşi gibi göstermektedir”. 820 H. yılında Amik Ovası’nda yanında bulunan amcasının oğlu Hamza olabilir. F. Sümer bu Hamza’yı İbrahim Bey’in kardeşi olarak kabul etmektedir (s. 48).

32 Bu kişinin ismi K. Y. Kopraman tarafından Tinibek (Tinibek Bıyık) şeklinde okunmakta ve o sırada Dimaşk (Şam) nâibi olduğu belirtilmektedir. Bkz. Kopraman, a.g.e., s. 167.

33 F. Sümer, “Çukurova Tarihi.”, s. 48; K. Y. Kopraman, Mısır Memlükleri Tarihi, s. 168.

34 F. Sümer, “Çukurova Tarihi.”, s. 49.

35 Ali Sevim-Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, s. 413.

36 Bertrandon de la Broquière, Le Voyage d’Outre-mère de Bertrandon da la Broquière, Yayınlayan: Charles Schefer, Paris 1892; Semavi Eyice, “Bertrandon de la Broquière ve Seyahatnâmesi (1432-1434)”, İÜEF İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, c. VI, cüz: 1-2 (1975), s. 85-126.

37 İbn Tagrıbirdi, En-Nücûmü’z-zâhire fî Mülûki Mısr ve’l-Kahire, c. VI/2, Neşr. Willliam Popper, Berkeley 1923, s, 732-733.

38 XVI. yüzyılda Adana’nın kuzeyinde Sarıçam ile Karaisalı arasında yer alan Dündarlı nâhiyesinin bu Dündar Bey ile bir ilgisinin olup olmadığını bilemiyoruz.

39 İbn Tağrıbirdi, Havâdisü’d-duhûr fî Medâyini’-eyyâmi ve’ş-şühûr, II, Ed. W. Popper, California 1931, s. 292.

40 F. Sümer, “Ramazan-Oğulları”., s. 617; Mehmed Nüzhet, “Ramazan Oğulları”, s. 770.

41 Şehabeddin Tekindağ, “Son Osmanlı-Karaman Münasebetleri Hakkında Araştırmalar”, TED, XIII/17-18 (1962-1963), s. 48; Şehabeddin Tekindağ, “II. Bayezid Devrinde Çukur-Ova’da Nüfûz Mücadelesi”, Belleten, XXXI/123 (1967), s. 350-351.

42 Aşıkpaşazâde, Aşıkpaşazâde Tarihi., s. 216.

43 İbn Kemâl, Tevârîh-i Äl-i Osmân, VIII. Defter, s. 87.

44 Aşıkpaşazâde, Aşıkpaşazâde Tarihi., s. 217.

45 Ş. Tekindağ, "Çukurova'da Nüfuz Mücadelesi", s. 359.

46 Ş. Tekindağ, "Çukurova'da Nüfuz Mücadelesi", s. 362.

47 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II, 3. Bs., Ankara 1975, s. 192.

48 Hoca Sadeddin, Tacü't-tevârîh, c. II, s. 357.; Ş. Tekindağ, "Son Osmanlı-Karaman Münasebetleri Hakkında Araştırmalar", s. 48; Ş. Tekindağ, ". Çukur-Ova'da Nüfûz Mücadelesi", s. 373-374; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II, s. 192-193.

49 İbn Kemâl, Tevârîh-i Äl-i Osmân, VIII. Defter, s. 268-269.

50 İbn Kemâl, Tevârîh-i Äl-i Osmân, VIII. Defter, s. 271. İbn Kemal burada Halil Bey ile Mahmud Bey'i karıştırmış gibidir. Çünkü aşağıda görüleceği gibi İstanbul'a gidip Yavuz Sultan Selim tarafından kabul edilen Ramazanlı beyi Mahmud Bey'dir.

51 İbn Kemâl, Tevârîh-i Äl-i Osmân, VIII. Defter, s. 270-271.

52 İbn Kemâl, Tevârîh-i Äl-i Osmân, VIII. Defter, s. 271-272.

53 Mehmed Nüzhet, "Ramazan-Oğulları", s. 770.

54 Nusret Çam, Adana Ulu Camii Külliyesi, Ankara 1988, s. 21.

55 Hoca Sadeddin, Tacü't-tevârîh, c. II, s. 357.

56 Alî Mustafa Bin Ahmed, Künhü'l-ahbâr (Alî Tarihi), c. IV, İstanbul 1277, s. 59.

57 İbni İyas, Bedâyi'ü'z-zuhûr fi vekâyi'ü'd-duhûr, c. IV, Kahire 1960, s. 378.

58 Bu mahalle 1525, 1530 tarihlerinde Selim Bey Mescidi; 1547 ve 1572 tarihlerinde ise Su Gedüği nâm-ı diğer Selim Bey Mescidi olarak geçmektedir.

59 Feridun Bey, Mecmu'a-i Münşeatü's-selâtîn, c. I, İstanbul 1274, s. 466.

60 Feridun Bey, Münşeat, s. 470.

61 Feridun Bey, Münşeat, s. 478.

62 F. Sümer, "Çukurova Tarihi.", s. 55.

63 Feridun Bey, Münşeat, s. 480.

64 E. Kartekin, Ramazanoğulları Beyliği Tarihi, İstanbul 1979, s. 68. R. Yinanç, 9 kat hil'at giymek şerefine erişen kişinin Dulkadirli Şehsüvaroğlu Ali Bey olduğunu ileri sürmektedir.

65 İdrîs-i Bidlîsî, Selim Şah-nâme, Hazırlayan: Hicabi Kırlangıç, Ankara 2001, s. 339-340.

66 Haydar Çelebi, Haydar Çelebi Ruznâmesi, s. 105-106; Feridun Bey, Münşeat, s. 485; İsmail Hami Danişmend 1948, II, s. 33.

67 Halil Sahillioğlu, "Ramazanoğullarından Davud Bey Oğlu Mahmud Bey Vakfiyesiyle Vağfur Paşa Oğlu Ali Bey Paşa Vakfiyesi", Vakıflar Dergisi (VD), c. X (1979), s. 136-161.

68 ED. 538: Adana Evkâf Defteri, 7a.

69 K. Ener, Tarih Boyunca Adana Ovasına (Çukurova'ya) Bir Bakış, 7. Bs., İstanbul 1986, s. 248; E. Kartekin, Ramazanoğulları, s. 70.

70 İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. II, İstanbul 1948, s. 34.

71 F. Sümer, "Çukurova Tarihine Dair.", s. 56.

72 Yılmaz Kurt, "Ramazanoğulları'nın Vakıfları", X. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, C. III, Ankara 1991, s. 1030.

73 Joseph Von Hammer, Osmanlı Devleti Tarihi (Hammer Tarihi), c. IV, İstanbul 1984, Üçdal Neşriyat, s. 1335; Peçevî İbrahim Efendi, Peçevî Tarihi, c. I, İstanbul 1283, s. 120.

74 Peçevî, Peçevî Tarihi, I, s. 120.

75 Peçevî, Peçevî Tarihi, I, s. 126-127.

76 Äli, Künhü'l-ahbâr, s. 59. Älî'nin verdiği bu rakam abartılı görünmektedir. Çünkü 1572 yılında Adana Sancakbeyi görevinde bulunan Piri Paşa'nın oğlu İbrahim Bey'in has geliri 875. 000 akça idi. Bkz. Yılmaz Kurt, XVI. Yüzyıl Adana Tarihi, Ankara 1992, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, s. 177.

77 Äli, Künhü'l-ahbâr, IV, s. 60.

78 F. Sümer "Ramazanoğulları", s. 618.

79 ED. 538, v. 5a; Yılmaz Kurt-M. Akif Erdoğru, Çukurova Tarihinin Kaynakları IV, Adana Evkaf Defteri, Ankara 2001, s. XXXVII.

80 Müneccimbaşı Ahmed [Dede], Sahayifü'l-ahbâr, c. III, Terc. Şair Nedim, Kahire 1285, s. 172.

81 Äli, Künhü'l-ahbâr, s. 60. Mehmed Nüzhet'in ölüm tarihini 972 olarak vermesi ("Ramazan Oğulları", s. 769-773) matbaa hatası olmalıdır. Nitekim 1568 yılında Piri Paşa'nın kızı Neslihan Hanım mektup göndererek Ramazanoğulları vakfının mütevellisini şikâyet etmişti (Mühimme 7, s, 599). 1568 yılı Piri Paşa'nın ölüm yılı olarak gösterilmesine rağmen gerek bu mektubdan gerek Derviş Bey için gönderilen hükümlerden Piri Paşa'nın 1567 yılında ölmüş bulunduğu ve Neslihan Hanım'ın da muhtemelen ağabeyi Derviş Bey'i şikâyet ettiği anlaşılıyor.

82 Halil Edhem, Düvel-i İslâmiyye Tarihi, s. 316.

83 Ali, Künhü'-ahbâr, c. IV, s. 60.

84 Alî, Künhü'l-ahbâr, c. IV, s. 60; Enver Kartekin, Ramazanoğulları Beyliği Tarihi, s. 75.

85 Mühimme 7, s. 146.

86 Mühimme 7, s. 146, 477.

87 Äli, Künhü'l-ahbâr, c. IV, s. 60; Mehmed Nüzhet, "Ramazan Oğulları", s. 771.

88 Mühimme 21, s. 143.

89 Mühimme 21, s. 288.

90 TKGMA, İD. 278, Adana İcmâl Defteri; Y. Kurt, XVI. Yüzyıl Adana Tarihi, s. 178.

91 Äli, Künhü'l-ahbâr, IV, s. 61.

92 M. Nüzhet, "Ramazan Oğulları", s. 772.

93 BA, Ali Emiri Tasnifi, I. Ahmed dönemi belgeleri, No: 270.

94 Mühimme 80, s. 362, 883 numaralı hüküm.

95 Äli, Künhü'l-ahbâr, II, s. 62.

96 Y. Kurt-M. A. Erdoğru, Adana Evkaf Defteri, s. XXI, XXX.

97 Yılmaz Kurt, "Ramazanoğulları Çarşısı", Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı, İstanbul 2000, s. 578.

Hacıemiroğulları Beyliği / Doç. Dr. Necati Demir [s.824-829]

Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Hacıemiroğulları kendilerinden önce Türk toprakları olan Tokat'ın kuzeyi ve Mesudiye ile, kendilerinin Türk topraklarına kattığı Ordu, Giresun, Samsun'un doğusu ve Trabzon'un batısında hüküm sürmüş, Orta Karadeniz Bölgesi'nin büyük bir bölümünü Türk vatanı yapmış bir Türk beyliğidir. Bu beylik, ağırlıklı olarak Selçukluların bölgeyi fetih için sınır boyuna yerleştirdiği Oğuzların Çepni boyuna mensuptur.

Tarihî kaynaklarda ismi Bayramoğulları Beyliği ya da Hacıemiroğulları Beyliği olarak geçmektedir. Bu ikili adlandırmaya sebep olan düşünce, beyliğin kurucusunun tam olarak belirlenememesinden kaynaklanmaktadır. Beylik, F. Sümer'e göre Bayram Bey,1 Y. Yücel'e göre ise Bayram Bey'in oğlu Hacı Emir İbrahim Bey tarafından kurulmuştur.2

Bu beylik hakkında derli toplu herhangi bir kaynak yoktur. İlgili bilgiler; çevre beyliklerin kısmen yazılmış tarihleri,3 Trabzon Devleti saray tarihinin kaydedilen bölümleri,4 Trabzon (Giresun) ve Ordu ili tahrir defterleri,5 günümüze ulaşabilen tarihî eserler ve sözlü rivayetlerden elde edilebilmektedir. Son derece sınırlı olan bilgiler, bu beylik hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olmamızı engellemektedir.

Hacıemiroğulları, köken bakımından Danişmendliler'e dayanmaktadır.6

Danişmendliler, Malazgirt Savaşı'ndan (1071) hemen sonra tarih sahnesinde yer alan; Sivas, Tokat, Amasya, Çorum, Yozgat, Kayseri, Malatya, Gümüşhane ve yörelerinde hâkimiyetini sürdüren ilk Anadolu Türk beyliklerindendir. Ağırlıklı olarak Orta Anadolu'da yerleşmiş olmakla beraber Türkiye'nin kuzeyinde de mücadeleler vermişlerdir. Bu bölgede etkili olabilmek için başkentlerini Sivas'tan Niksar'a taşımışlardır. Danişmend Gazi tarafından bazı yörelerde Karadeniz sahillerine yaklaşılmış,7 zaman zaman da geri çekilmek zorunda kalınmıştır.

Danişmendliler, Mesudiye'nin 6 km. kuzeydoğusunda bir sınır kalesi yapıp yöredeki sınırları bu kale vasıtasıyla konrol etmekte idiler. Anadolu Selçukluları, 1178 yılında bu beyliğin varlığına son vermiştir. Dânişmendli topraklarında yaşayan Çepnilerin bir bölümü Selçuklular tarafından Çanakkale ve Balıkesir civarında iskân ettirilmiştir. Burada iskân ettirilenler daha sonra Karasıoğulları Beyliği'ni kurmuştur.8

Anadolu Selçuklu Devleti XIV. yüzyılın başlarında yıkılmış, 1335 yılında Moğol-İlhanlı devrinin de sona ermesiyle Anadolu'da Beylikler Dönemi başlamıştır.

Danişmendlilerin Orta Karadeniz Bölgesi'ndeki mirasçıları olan Çepni Türkmenleri, bu yörede iki beylik kurmuştur. Bunların biri Danişmenlilerin de merkezi olan Niksar'da kurulan Taceddinoğulları Beyliği,9 diğeri ise merkezi Danişmendlilerin sınır kalesinin bulunduğu Mesudiye Kaleköy'de teşkilatlanan Hacıemiroğulları Beyliği'dir.10

Pek çok tarihî kaynak Orta Karadeniz Bölgesi'nde yapılmış olan etkinlikleri Selçuklulara bağlamaktadırlar. Halbuki Selçukluların bu yörelerde, Trabzon'un birkaç kez kuşatılması hariç, plânlı bir hesabı olduğuna dair bir delile rastlanmamıştır. Yöredeki mücadeleler bölgeye yerleşmiş serhat beyleri arasında olmuştur.

Trabzon Rumları 1277'de Çepni Türklerinin elinde bulunan Sinop'a denizden saldırıda bulunurlar. Çepni Türkleri, Rumları yenilgiye uğratırlar.11 Bu savunmaya katılan Çepnilerin Hacıemiroğulları ile ilgisinin olup olmadığı bilinememektedir. Fakat bu bölgede yaşayan Türklerin daha sonraki yıllarda Ünye tarafına doğru kaydıkları ve Bayram Bey'in idaresine girdikleri tahmin edilmektedir.12

Çepniler 1297'de Ünye'yi fethetmişler, doğuya doğru ilerleyerek Trabzon'a akın düzenlemişlerdir.13 Fakat bunların Hacıemiroğulları ile ilgisi bulunup bulunmadığı bilinememektedir.

Beylikle ilgili elimize ulaşan ilk bilgi Trabzon Devleti İmparatoru II. Aleksios'un 1301 yılı Eylül ayında Giresun'a karargâh kurarak komşu Türk beyini yenilgiye uğratmasıdır.14 Kaynaklarda bu beyin adı okunamamıştır. Bryer, Küçük Ağa olabileceğini belirtmiştir. Fakat bu bey, Ünye'de bir kale yaptıran15 ve hâlâ aynı isimle bilinen Genç Ağa olmalıdır.16

İlhanlıların yıkılmasından sonra, alt yapısı hazır olan Hacıemiroğulları Beyliği'nin temelinin Bayram Bey tarafından atıldığı, hatta kurulduğu anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklarda Bayramoğulları Beyliği17 olarak geçmesinin sebebi budur. Bayram Bey'in başarılı bir asker, etkili bir yönetici olduğu anlaşılmaktadır. 1455 yılında tutulan Ordu ve yöresi tahrir defterinin ismi Vilayet-i Bayramlu me'a İskefsir ve Milas'tır.18 Bu, yörenin isminin Bayram ili/memleketi olduğu manasına gelmektedir. Bugünkü Perşembe ilçesinin eski ismi Niyabet-i Satılmış-ı Bayram'dır. Yine bu defterde Bayram Danişmend, Bayram Gazi, Bayram Gazilü, Bayramşah, Bayramşah-ı Küçük, Bayramlu isimli köyler mevcuttur. Giresun'un doğusunda yer alan Vilayet-i Çepni'ye ait 1515 yılında tutulan tahrir defterinde de Bayramoğlu isimli bir nahiye bulunmaktadır.19 Bütün bu yer isimleri büyük ihtimalle Bayram Bey ile ilgilidir.

Bölgedeki Türkmenler müstakil beylik hâline geldikten sonra sürekli Trabzon Rumlarıyla mücadele içerisinde olmuşlardır. Mesudiye'den sık sık hareket ederek Doğu Karadeniz Dağları'nın zirvesinden doğuya doğru akınlar düzenlemişlerdir. Bu dağlar üzerinde bulunan, ne zamandan ve kimlerden kaldığı belli olmayan çok sayıdaki toplu mezarlar muhtemelen yörede yüzyıllar boyunca süren mücadelelerin ürünüdür.20

Bayram Bey, 1313 yılında Trabzon Rumlarına ait bir pazar yerini basmıştır. Pazar yeri hakkında bilgi yoktur. Bu baskının sonucunun ne olduğu da bilinememektedir.

Bayram Bey, 1332 yılında çok sayıda askerle Hamsiköy'e kadar gitmiş, fakat büyük kayıplar vererek geri dönmek zorunda kalmıştır.

1335-36'da İlhanlılarda iç savaş başlamış, bunun üzerine Anadolu'nun her tarafında Türkler serbest kalmıştır. Bunun sonucunda beylikler bağımsız hâle gelmiştir.

Akınlar daha sonraki yıllarda da devam etmiş, Türkler uygun yerlerde iskân edilmiştir. Fırsat buldukça Harşit Irmağı, Aksu Irmağı, Melet Irmağı, Bolaman Irmağı vadilerinden sahile doğru yerleşerek ilerlemişler ve yurt tutmuşlardır. Dolayısıyla Orta Doğu Karadeniz Bölgesi'nin fethi sırasında, büyük mücadeleler Canik Dağları'nın zirvesinde gerçekleşmiştir. Canik Dağlarının kuzeyinde, Trabzon'a yapılan seferler hariç, büyük savaşlar olmamış, ordu biçiminde teşkilâtlanmış Hacıemiroğlu Beyliği halkı, bölgeyi iskân ederek fethetmişlerdir.

Hacıemiroğulları Beyliği'nin bilinen faaliyetlerinden biri de 1348 yılında Trabzon'a yapılan saldırıdır. Hacıemiroğulları; Erzincan Valisi Gıyaseddin Ahi Eyne Bey, Bayburt Valisi Rikabdar Mehmet Bey, Akkoyunlu Beyi Turali, Suriye'deki Türkmen beylerinden Bozdoğan Bey ile Trabzon'u üç gün kuşatmışlar, bu şehri alamadıkları gibi kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır.21

Pek çok Türk beyinin bir araya gelerek rahat bir şekilde Trabzon'u kuşatmaları ve kolayca geri çekilmeleri dikkate alınırsa, daha 1350'lerde Trabzon Rumlarının çok dar bir çerçeveye sıkıştıkları anlaşılmaktadır.

Bayram Bey'in ne zaman öldüğü belli değildir. Mezarı büyük bir ihtimalle Mesudiye ilçesine bağlı Kaleköy'deki harap durumdaki kümbetlerin birinde olmalıdır.

Bayram Bey'den sonra beylik idaresini Hacı Emir İbrahim Bey almıştır. Onun 1357 yılında Canik Dağlarının eteklerinden Maçka'ya kadar sefer düzenleyişi, hakkında tarihe geçmiş ilk bilgiler sayılabilir.

Hacı Emir İbrahim Bey, 1357-58 yılında Trabzon Rum Devleti İmparatoru I. Basilious'un kızı Theodora ile evlenmiştir.22 Bu evlilik Trabzon Rumlarının ayakta kalabilmek için çevre beyliklerle iyi geçinme ve Trabzon'u elde tutabilme gayretlerinin bir ürünüdür. İmparatorluk ailesi bu yolu hep açık tutmuş, aynı amaç uğruna Akkoyunlu Beyi Kutlu Bey ve Taceddinoğulları Beyi Taceddin Bey'e de kızlarını vermişlerdir.

Trabzon Rumlarını yöneten Komnenos Ailesi 1357'de Hz. İsa'nın doğumunu Giresun, Işıklar Bayramı'nı da Yosunburnu'nda kutlarlar. Kutlamalar sırasında Yosunburnu'nda çıkan olayda on dört Türk öldürülmüştür. Bu, Türklerin o tarihlerde sahile ulaştıklarını işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir.

Hacı Emir İbrahim Bey, 1358'de Maçka ve çevresine bir akın düzenler, akından bol miktarda ganimet elde ederek döner. 1361'de Giresun'a da bir saldırıda bulunmuştur, fakat başarı elde edememiştir.

1380 yılında, Harşit Irmağı'nın kenarında, denize yaklaşık 5 km. uzaklıkta bulunan Bedroma Kalesi'nden23 600 Rum atlısı güneye doğru hareket edip Türklerin kışlaklarına saldırıda bulunurlar. Pek çok Türkü öldürüp ellerinde bulunan Rum esirleri kurtarırlar. Ayrıca daha önce Vakfıkebir'de Türklerin eline geçen gemilerini geri alırlar.

Hacıemiroğulları bir yanda Trabzon Devleti ile mücadele ederken diğer yanda da batı komşusu Taceddinoğulları Beyliği ile savaşmaktaydı. Taceddinoğulları Beyi Taceddin Bey'in gözü, Hacıemiroğulları Beyliği'nin topraklarında idi. Sınırlarını genişletmek için fırsat gözlüyordu. Bu durum Hacıemiroğulları ve Kadı Burhaneddin tarafından bilinmekteydi.

Hacı Emir İbrahim Bey, 1387 yılında ciddî bir hastalığa yakalanır, hayattan umudunu kesip ölümü beklemeye başlar. Devleti idare konusunda en münasip kişi Hacı Emir İbrahim Bey'in oğlu Süleyman Bey idi. Hacı Emir Bey akrabalarını ve devletin ileri gelenlerini yanına çağırıp Emirlik makamına oturacak kişiyi sağlığında seçmek istediğini söyler. Bu şekilde ölümünden sonra oğulları arasında çıkacak iktidar kavgalarını önlemiş, kavgalardan dolayı Emirliğin bir kargaşaya sürüklenmemesini sağlamış olacaktı. Emirliği, oğlu Süleyman Bey'e bırakır. Devletin ileri gelenleri bu durumu uygun bir karar olarak görür. İyileşse bile Emirliği tekrar geri almak için talepte bulunmayacağını, geri kalan ömrünü ibadetle geçireceğini bildirir. Beyliğin ileri gelenleri buna sevinip Süleyman Bey'e bağlılıklarını bildirirler.

Bir süre sonra Hacı Emir İbrahim Bey tekrar iyileşir. Emirliğin oğlunda olmasına tahammül edemez ve geri almak ister. Baba oğul arasındaki Emirlik mücadelesi onları düşmanlık derecesine kadar getirir. Süleyman Bey direnince Hacı Emir İbrahim Bey, kendisine bağlı komutanlarla silahlı harekete geçer. Böylece ortaya çıkmasından endişelendiği iç savaşa kendisi sebep olur.

Süleyman Bey, Taceddin Bey'in üçüncü kez topraklarına saldıracağını anlayınca dostu Kadı Burhaneddin'den yardım ister. Kadı Burhaneddin, Taceddin Bey'i ikaz etmek için elçisi Şeyhülislam Şeyh Yar Ali'yi elçi olarak gönderir. Taceddin Bey, Hacıemiroğullarına saldırmama konusunda elçiye söz verir.

Hacıemiroğulları Beyliği'ndeki iç kargaşayı bir fırsat sayan Taceddin Bey, Kadı Burhaneddin'in elçisi daha Sivas'a ulaşamadan, 24 Ekim 1386 tarihinde Hacıemiroğulları Beyliği'nin topraklarına yaklaşık 12.000 atlı ile saldırır. Daha saldırır saldırmaz Taceddin Bey ve beş yüz atlı askeri savaş meydanında ölür. Ordusu dağılır, Taceddinoğulları büyük kayıplar vererek geri çekilir.

Kadı Burhaneddin, Hacıemiroğulları Beyliği'ne saldırıda bulunan Taceddinoğulları'na: "Onların atalarından miras kalmış mülküne göz dikip düşmanlık ve kavga yolunu tutmuş, dostluk ve kardeşlik haklarını çiğnemişsin" şeklinde bir mektup gönderir. Sonra da ordusunu alarak Taceddinoğulları Beyliği'nin başkenti Niksar'a gelir. Burayı alıp kendi topraklarına katar. Süleyman Bey yakınlarından birini Niksar'a Kadı Burhaneddin'e gönderip bağlılıklarını bildirir. Kadı Burhaneddin de bunun üzerine

İskefsir Kalesi'ni ve Reşadiye'nin bir bölümünü alıp 1386 yılında Hacıemiroğulları Beyliği'ne bağışlar.24

Taceddin oğlu Mahmud Çelebi, Kadı Burhaneddin'in huzuruna gelerek af diler. Taceddinoğlu Mahmud Bey ile Süleyman Bey, Kadı Burhaneddin'in huzurunda saldırmazlık anlaşması yaparlar.

Kadı Burhaneddin Niksar'da bu işlerle ilgilenirken Erzincan Emiri Mutahharten'in Sivas'a saldırmak için hazırlık yaptığı haberini alır. Kadı Burhaneddin de bu defa Süleyman Bey'den yardım ister. Süleyman Bey ordusuyla beraber yardım için Sivas'a gelir. Emir Mutahharten saldırıdan vazgeçip geri döner.25

Hacı Emir İbrahim Bey'in ismi Taceddinoğulları'nın saldırısından sonra hiç geçmez. Taceddinoğulları'nın saldırısına Süleyman Bey karşı koymuştur. Kadı Burhaneddin olaylardan sonra kendisine muhatap olarak Süleyman Bey'i almış, anlaşmaları onunla yapmıştır. Bütün bunlar Süleyman Bey'in Emirliği kalıcı olarak 1386 yılında aldığını göstermektedir.

Hacıemiroğulları Beyliği'nin en parlak dönemi Hacı Emir oğlu Süleyman Bey zamanında olmuştur denilebilir. Yaklaşık yüzyıl süren Ordu ve Giresun yöresinin fethedilmesi bölgede yaşayan Türk halkı açısından olumlu bir biçimde onun zamanında sonuçlanmıştır. 1380 yılında ordusuyla beraber sahile inerek Ordu ve yöresini bir daha değişmemek üzere Türk vatanı hâline getirmiştir.

Bölgenin tamamen fethinden sonra beylik merkezi de değiştirilmiştir. Daha önce Mesudiye'nin Kaleköyü'nde bulunan beylik merkezi, bugün Ordu ili şehir merkezinin yaklaşık dört kilometre güneydoğusunda bulunan Eskipazar'a taşınır. Adı geçen yerdeki mezar taşları, cami ve çevresinde bulunan harabeler bu dönemden kalmadır. Ayrıca Eskipazar çevresindeki arazinin bizzat beylik idarecilerine ait olduğu bilinmektedir.

Süleyman Bey, 1393-94 yılında Osmanlıların tarafına geçer. Kadı Burhaneddin bu duruma sinirlenip Canik üzerine yürür. Burada yeni bir kalenin inşasına başlayıp tehdit edici bir tavır takınır. Bu durum karşısında bölgedeki Türkmen Beyleri Emir Süleyman Bey, Mahmud Bey ve Savcı Bey, Kadı Burhaneddin'e karşı ittifak yaparlar.

Fakat bu ittifak çok kısa bir zaman sonra dağılır.26

Süleyman Bey'in en önemli faaliyetlerinden birisi de Giresun'u fethetmesidir. O, daha önce Türklerin eline hiç geçmemiş Giresun Kalesi'ni 1397 yılında fethettiğini Kadı Burhaneddin Ahmed'e yazdığı bir mektupta bildirir. Kadı Burhaneddin bu haber üzerine ülkesinde nöbetler çaldırıp şenlikler düzenler. Ayrıca bir tebrik mektubu gönderir.27

Kadı Burhaneddin, 1398 yılında Akkoyunlular tarafından öldürülünce, Süleyman Bey yakın bir dostunu ve güçlü bir müttefikini kaybetmiştir.

Osmanlı Devleti'nin fethine kadar Hacı Emir ve oğulları tarafından idare edilen bu beyliğin sınırları, 1403 yılında, sahilde Vakfıkebir'in batısından Terme'ye kadar uzanıyordu. Terme'den güneyde Niksar'ın doğusuna çekilecek bir çizgi, beyliğin batı sınırını oluşturmaktaydı. Güney sınırı Kelkit vadisini takip ediyor, sonra Koyulhisar ve Şebinkarahisar'ı dışarda bırakacak şekilde, Şebinkarahisar'ın güneyinden Kürtün'e, oradan da Vakfıkebir yakınlarına inen bir hat da, beyliğin doğu sınırını gösteriyordu.28

Hacıemiroğulları Beyliği'nin Osmanlı'ya tâbi olması XIV. yüzyılın sonlarına veya XV. yüzyılın başlarına rastlamaktadır. Hacı Emir oğlu Süleyman Bey, Yıldırım Bayezid'in Samsun'a gelmesiyle 1398 yılında Osmanlı hakimiyetini kabul eder. Fakat beylik yönetimi yine Hacıemiroğulları ailesine bırakılır. Osmanlı Devleti'nin himâyesinde bulunan beylik, bölgedeki mücadelelerine devam eder. Osmanlılar 1402'de Ankara Savaşı'nı kaybedince Hacıemiroğulları tekrar bağımsız kalır.

1404 yılında Semerkand'a giderken Trabzon'a uğrayan İspanyol elçisi Clavijo'nun verdiği bilgilere göre Orta Karadeniz Bölgesi'ne Arzamir (Hacı Emir) isimli bir Türk beyi hâkimdir. Bu beyin on bin atlı askeri bulunmakta olup Trabzon Devleti'nden vergi almaktadır.29

Hacı Emir Oğlu Süleyman Bey'in ne zaman öldüğü ve kabrinin nerede bulunduğu bilinememektedir. Yaptığımız saha araştırmalarında Eskipazar'ın güneyinde yer alan Hatipli köyünde çok eski mezarlar bulunduğunu tespit ettik. Fakat bu kabirler sökülüp yerleri tarla hâline getirilmiştir.

Bu bölge 1427 yılında Osmanlı Devleti'ne kesin olarak ilhak etmiş, Hacıemiroğulları'na ait topraklar bölünüp kazalar hâline getirilmiştir. Bölge Osmanlılara dahil olunca tahriri yapılmış ve tımar idaresi uygulanmaya başlamıştır.

Osmanlılar yöreyi topraklarına kattıktan sonra Hacıemiroğulları Beyliği'nin eski idarî iç teşkilâtlanmasını pek değiştirmemiştir. Dış teşkilâtlanmasında ise, 1455-1613 yılları arasında Bolaman Irmağı ve Aksu Irmağı'nı sınır olarak belirleyip bölgeyi üç kazaya bölmüştür. Bolaman Irmağı'nın batı tarafında kalan bölüm Canik Sancağı'na katılmıştır.30 Bahsedilen iki ırmağın arası Vilayet-i Bayramlı, Aksu Irmağı'nın doğusunda kalan kısım ise Vilayet-i Çepni (Çepni ili, Çepni memleketi) olarak adlandırılmıştır. Vilâyet-i Bayramlu olarak isimlendirilen ve Bolaman Irmağı'nın doğu kısmında kalan bölgenin sınırı tabiî olarak bugünkü Ordu ilinin sınırları gibi değildir. Giresun'a bağlı Bulancak ve Tokat'a bağlı Reşadiye ilçeleri adı geçen bölgeye dahildir. Canik Sancağı'na ise Terme'nin batı kısmından başlayıp Bafra'nın batı kısmı da biten bölge de ilave edilmiştir.

Fatih Sultan Mehmed'in 1461 yılında Trabzon'a düzenlediği seferi engellemek için Uzun Hasan tarafından kışkırtılan Kızıl Ahmed, Canikoğlu ve arkadaşları Emir Bey isimli birini reis tayin edip Tokat'ı yağmalarlar. Burada adı geçen Emir Bey büyük bir ihtimalle Süleyman Bey'in oğludur. Fatih bu bölgeyi alınca Emir Bey önce Akkoyunlulara, 1473 yılında Akkoyunluların Otlukbeli'nde yenilmesinden sonra da Dulkadiroğulları Beyliği'ne sığınmıştır. Bilinemeyen bir tarihte Urfa'nın Yaylak ilçesi Mircanik köyüne yerleştiği tahmin edilmektedir.

Trabzon kuşatması sırasında Çepni beyleri ve bölge halkı Fatih'i desteklemiş ve ordusuna katılmışlardır.31

Yönetim ve Ordu: Emir; bir kavim, şehir veya bir ülkenin başı manasında kullanılır. Ayrıca komutan anlamına da gelmektedir. Emirlik, bir emirle yönetilen bölge demektir. Hacıemiroğulları, Anadolu'daki diğer beylikler gibi devletin başında bulunan ve her şeye hakim olan bir Emir tarafından yönetilirdi.

Beylik, ordu gibi teşkilâtlanmış bir yapıya sahipti. Komutanlar ve az sayıda görevli askerin dışında belki bir orduya da sahip değildi. Savaş zamanlarında her hanenin reisi orduya katılır, beyliğin silahlı kuvvetleri böyle oluşuyordu.

Mimarî: Hacıemiroğulları Beyliği Dönemi'nden günümüze İkizce'deki Gençağa Kalesi, Mesudiye ilçesine bağlı Kaleköy'deki saray, kale ve kümbet harabeleri; Ordu il merkezine yaklaşık dört kilometre uzaklıkta olan Eskipazar Camii ve harabeleri; Hatipli köyündeki mezar taşları; Ordu Selimiye Camii'nin mihrabı kalmıştır. Başka eserlerin zamanımıza ulaşamaması, bu dönemde eserlerin muhtemelen keresteden yapılması ve bölgenin rutubetli olmasından dolayı kerestenin kısa zamanda çürümesindendir.

Gençağa Kalesi: İkizce'ye bağlı Karlıtepe köyü sınırları içerisindedir. Çevreye hakim tabiî bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. İki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümün kale kumandanının yerleşimi için inşa edildiği anlaşılmaktadır. Giriş kapısına yerli taştan oyulmuş 69 merdivenle çıkılmaktadır. Kapı duvarları fazla tahrip olmamıştır. Kapının hemen solunda 6 m2 genişliğinde bir oyma odacık bulunmaktadır. Kalenin içerisinde sarnıç olarak kullanıldığı tahmin edilen taştan oyma dört adet su kuyusu vardır. Giriş kapısının kuzeyinde ve kuzey-doğusunda moloz yığma taştan yapılmış surların büyük bir bölümü hâlâ mevcuttur. İkinci kısım sert ve sivri kayalardan oluşmaktadır. Bu bölümden günümüze sadece 6-7 m. derinliğinde ağzı dar, dibi geniş bir su kuyusu kalmıştır.

Mesudiye Kalesi: Mesudiye ilçesine 6 km. uzaklıkta bulunan Kaleköy sınırları içerisindedir. Kuzeyden güneye doğru uzanan doğal bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Hacıemiroğulları Beyliği'nin ilk merkezi olduğu bilinmektedir. Kale, harabe durumdadır. Çevresinde tarihî mezarlar ve kümbetler bulunmaktadır.

Mesudiye-Kaleköy Kümbet Harabeleri: Kümbet harabeleri kalenin yaklaşık bir km. doğusunda bulunmaktadır. Hakkında şu ana kardar herhangi bir inceleme yapılmadığı için içinde kimlerin mezarları bulunduğu bilinememektedir. Buradan tesadüfen çıkan mezar taşlarından anlaşıldığına göre Hacıemiroğulları Beyliği Dönemi'nde inşa edilmiştir.

Eskipazar Camii: XIV. yüzyılda inşa edilmiştir. Ordu il merkezinin güneydoğusunda, Ordu-Ulubey karayolunun dördüncü km.'sinde bir mezarlığın içerisinde yer almaktadır. Muhtemelen Eskipazar'da bulunan şimdiki caminin yerinde idi. İlk binadan giriş kısmanda bir duvar ile minarenin kaidesi kalmıştır. Kitabesinde H. 1197 yılında Şebinkarahisar Mutasarrıfı Battal Hüseyin Paşa tarafından

onarıldığı yazmaktadır. Caminin mihrabı Ordu Selimiye Camisi'ne nakledilmiştir. Minberi, iki adet kapı kanadı ve bir adet pencere kanadı Ankara Etnoğrafya Müzesi'nde bulunmaktadır. Bu eserler Anadolu'nun diğer bölgelerindeki taş işçiliğinin karşılığı olduğu için son derece önemlidir.

Hatipli Köyü Mezar Taşları: Eskipazar Camii'nin yaklaşık bir km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Mezarların tamamına yakını tahrip edilip fındık bahçesi haline getirilmiştir. Geriye kalan mezarlardan bazılarının Hacıemiroğulları Dönemi'nden kaldığı anlaşılmıştır.

Dokuma: Hacıemiroğulları Beyliği Dönemi'nden günümüze ulaşan herhangi bir dokuma örneği yoktur. Ancak bölgede yaptığımız incelemelerde Çepni kilimi ismiyle bilinen bir tür seccade kilimin yakın zamanlara kadar dokunduğunu öğrendik. Çepni kilimlerinin üzerindeki hayatağacı, çift başlı kartal vb. motiflerinin bu dönemin mirası olduğu düşünülmektedir.32

Dil ve Edebiyat: Bölgede yaşayan insanların o devirde nasıl konuştuklarını belirleyebilmek doğal olarak imkansızdır. Ancak Selçuklu ve Osmanlı dönemi yazı dilinde Sivas, Tokat ve Amasya ağzının esas alınmış olması, bu yöreyi dil bakımından dikkat çekici bir duruma getirmektedir. Hacıemiroğulları Beyliği'nin hakim olduğu topraklar, bu illere komşu olmasından ve çeşitli biçimlerde etkileşim içerisinde bulunmasından dolayı Selçuklu Türkçesine bizzat kaynaklık ettiği rahatlıkla söylenebilir.33

Bütün bunlara ilave olarak Hacıemiroğulları Beyliği'nin hakim olduğu topraklarda bugün bile ağız özelliklerinin çok büyük oranda ortak olması şaşılacak bir durumdur.34

Beyliğin kuzeydeki komşusu Kadı Burhaneddin'in bir şair olduğu ve bir divan tertiplediği35 ve Dânişmend-nâme'nin 1245 yılında Tokat'ta kaleme alındığı dikkate alınırsa,36 bölgede bir edebî hareketin varlığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Ancak Hacıemiroğulları Dönemi'nde onların sınırları içerisinde yazılıp günümüze kadar ulaşmış bir esere henüz rastlanmış değildir.

Canik Dağlarının zirvelerinde bulunan toplu mezarlar ve bölgenin fethi sırasında ceryan eden olayların efsaneleşerek günümüzde bile canlılığını koruması, halk edebiyatı açısından dikkat çekicidir.

1Faruk Sümer, Tirebolu Tarihi, İstanbul 1992, s. 3.

2Yaşar Yücel, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398), Ankara 1983, s. 89, nu. 86.

3Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, Bezm u Rezm, (Çeviren: Mürsel Öztürk), Ankara 1990.

4Chronique de Trébizonde, (Michel Panarète Rumca olarak derlemiştir. İlk defa Venedik el yazmasına göre M. Tafel yayımlamıştır. Fransızcaya M. Brosser tarafından Histoire du Bas-Empire adlı eserin içinde çevrilmiştir. Paris 1936, s. 428-509).

5Bahaeddin Yediyıldız-Ünal Üstün, Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I, (1455 Tarihli Tahrir Defteri) Ankara 1992; Faruk Sümer, a.g.e., s. 56-98.

6Kadı Burhaneddin, Hacıemiroğulları Beyliği'ne saldırıda bulunan Taceddin Bey'e gönderdiği mektupta: "Onların atalarından miras kalmış mülküne göz dikip düşmanlık ve kavga yolunu tutmuş, dostluk ve kardeşlik haklarını çiğnemişsin" şeklinde ifade kullanması, bunun bir delili olsa gerektir (Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, Bezm u Rezm, s. 311). Ayrıca bir tesadüf değilse Ordu yöresinin 1455 tarihli tahrir defterinde "Bayramdanişmend" ismiyle kaydedilen köy, bir geçişi anlatmaktadır.

71455 yılında kaleme alınan Ordu ili ve yöresi tahrir defterinde Dânişmendlilerle ilgili yer isimleri şunlardır: Bölük-i Geriş-i Alibeğce (Kabadüz) Danişmendlü ve İsadanişmendlü; Bölük-i Niyabet-i Çamaş (Çamaş) Danişmendlü; Niyâbet-i Geriş-i Sevdeşlü/Ulubeğlü (Ulubey) Danişmendköy bi-ism-i Kovancı; Nahiye-i Milas (Mesudiye) Taylu; Niyâbet-i Kebsil (Giresun'a bağlı Bulancak ilçesinin bir bölümü) Meliklü; Niyâbet-i Kıruk ili (Yavuzkemal) Karadanişmend ve Bayramdanişmend (Yediyıldız-Üstün, a.g.e. s. xxx-xlII). Adı geçen yerlerin bazıları sahile çok yakındır.

8İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, Ankara 1988, s. 96-103.

9Uzunçarşılı, a.g.e., s. 153-154.

10 Mesudiye ilçesine bağlı Kaleköy'de bulunan Hacıemiroğuları Beyliği'ne ait saray, kale ve kümbetler ile mezar kitabeleri büyük oranda tahrip olmuştur. Buna rağmen beyliğin ilk merkezi olduğunu ortaya koyacak deliller hâlâ mevcuttur.

11 İbn Bibi, El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umur'l-Ala'iye, (Hazırlayan Mürsel Öztürk), C. II, Ankara 1996, s. 238-239.

12 Faruk Sümer, Çepniler, Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. 55, s. 7.

13 Bahaeddin Yediyıldız, "Tarihî Zemin ve Sosyal Yapı", Ordu Tarihinden İzler, İstanbul 2000, s. 39.

14 A. Brayer, Greeks and Turkmens, Appendix I, s. 143.

15 İkizce'ye bağlı Karlıtepe köyü sınırları içerisindedir. Çevreye hakim doğal bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Bazı duvarlarının dışında harabe hâline gelmiştir.

16 Bu kaleyi yaptıran Genç Ağa hakkında yeterli bilgi bulunamamıştır. Ancak yörede anlatılan sözlü rivayetlere göre bu bölgeyi fetheden Türk komutanıdır. Komutan yöreyi Türk topraklarına katınca buraya bir kale yaptırmış ve yerleşmiştir. Zaman zaman Trabzon tarafına akınlar düzenleyip geri dönmekteymiş (28. 10.1997 tarihinde Şaban Kale'den yapılan derleme).

17 Faruk Sümer, Oğuzlar, İstanbul 1992, s. 241-244.

18 Bahaeddin Yediyıldız-Ünal Üstün, Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I (1455 Tarihli Tahrir Defteri), Ankara 1992.

19 Trabzon Sancağı Defteri, Başbakanlık Arşivi, nr. 52, tarih 921/1515, s. 596-694.

20 Perşembe Yaylası, Kumru Düzoba Yaylası, Ulubey Kirazlık köyü Kızılot mevkii, Yeşilce Beldesi ve Eğriçon Tepesi'ndeki toplu mezarlar bunlardan bazılarıdır. Bu mezarlıklarla ilgili anlatılan efsaneler, Trobzon Rumlarıyla Türklerin mücadeleleri ile ilgilidir.

21 Sümer, a.g.e., s. 37.

22 Panaretos, Chronique de Tréisonde, Paris, 1836, s.

23 Bugün harabe halindedir. Kalenin Türkler tarafından alınışı hakkında yöre halkı tarafından pekçok rivayet anlatılmaktadır.

24 Bezm u Rezm, s. 313-314.

25 Bezm u Rezm, s. 309-316.

26 Yaşar Yücel, a.g.e., s. 136-137.

27 Bezm u Rezm, s. 485.

28 Bahaeddin Yediyıldız, Ordu Kazası Sosyal Tarihi, Ankara 1985, s. 41; Kazım Dilcimen, Canik Beyleri, Samsun 1940, 1403, den sonra Canik mıntıkası haritası. Dilcimen, beyliğin doğu sınırını Giresun'un yakınlarında göstermiştir. Ancak 1515 tarihli Trabzon Sancağı Tahrir Defterindeki bilgilerden anlaşıldığına göre sınır Vakfıkebir yakınlarına kadar uzanıyordu.

29 Ruy Gonzlez de Clavijo, Embajada à Tamorlan, Madrid 1943, s. 83.

30 Mehmet Öz, XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, Ankara 1999.

31 Sümer, a.g.e., s. 48.

32 Necati Demir-Metin Yerli, "Ordu Yöresi Çepni Kilimleri", Erdem, C. 10, S. 28, Ankara 1999, s. 101-110.

33 Necati Demir, Ordu İli ve Yöresi Ağızları, Ankara 2001.

34 Necati Demir, "Giresun ve Ordu Yöresi Ağızları Üzerine", Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 7, Sivas 1998, s. 139-166; "Orta Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Nazal N (ñ) Sesi", TDAY Belleten 1999; "Şalpazarı, Giresun ve Ordu Yöresi Ağızlarında Kullanılan Zarf-Fiil Ekleri", Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 8, Sivas 1999. s. 313-334.

35 Geniş bilgi için bk. Muharrem Ergin, Kadı Burhaneddin Divanı, İstanbul 1980.

36 Necati Demir, Danişmendname, Tokat 1999.

Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, Bezm u Rezm, (Çeviren: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

Ali Baş, “Ordu’da İki Mihrap”, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı, Konya 1993, s. 267-278.

Ali Baş, “Eskipazar’daki Türk Devri Yapıları”, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, Konya 1997, S. 11, s. 99-119.

Mithat Baş, Mesudiye, İstanbul 1982.

A. Bryer, Empire of Trebizond and the Pontos, London 1980.

A. Bryer, “Greks and Türkmens”, Appendix I, s. V-143.

Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler, (Türkçesi: Yıldız MORAN), e Yay., İstanbul 1979, s. 107.

R. G. Clavijo, Embajada à Tamorlan, (nşr. F. Lôpez Estrada), Madrid 1943.

Sıtkı Çebi, Ordu Tarihi ve 50. Yılda Ordu Şehri, Ordu 1973.

Necati Demir, Danişmendname, Niksar Belediyesi Yay., Tokat 1999.

Necati Demir, Ordu İli ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara 2001.

Necati Demir, “Dânişmend Gâzî ve Şahadeti”, Tarih ve Medeniyet, S. 35, Ocak 1997, s. 24-27.

Necati Demir, “Giresun ve Ordu Yöresi Ağızları Üzerine”, Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 7, Sivas 1998, s. 139-166.

Necati Demir, “Orta Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Nazal N (ñ) Sesi”, TDAY Belleten 1999.

Necati Demir, “Şalpazarı, Giresun ve Ordu Yöresi Ağızlarında Kullanılan Zarf-Fiil Ekleri”, Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 8, Sivas 1999, s. 313-334.

Necati Demir-Metin Yerli, “Ordu Yöresi Çepni Kilimleri”, Erdem, C. 10, S. 28, Ankara 1999, s. 101-110.

Kazım Dilcimen, Canik Beyleri, Ahali Matbaası, Samsun 1940.

Muharrem Ergin, Kadı Burhaneddin Divanı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1980,

İbn Bibi, El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umur'l-Ala'iye, (Hazırlayan: Mürsel Öztürk), C. I, II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.

Mehmet Öz, XV. ve XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, TTK Yay., Ankara 1999.

Abdülkerim Özaydın, "Dânişmendliler", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 8, s. 470.

Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 3 C. MEB Yay., İstanbul 1993.

Faruk Sümer, Oğuzlar, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1992.

Faruk Sümer, Tirebolu Tarihi, Tirebolu Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yay., İstanbul 1992.

Faruk Sümer, "Çepniler-I-", Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. 55, Temmuz 1991, s. 3-11.

Faruk Sümer, "Çepniler-II-", Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. 56, Ağustos 1991, s. 3-10.

Faruk Sümer, "Çepniler-III-", Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. 57, Eylül 1991, s. 5-18.

Faruk Sümer, "Çepniler-IV-", Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. 58, Ekim 1991, s. 4-25.

Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.

Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.

Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.

Bahaeddin Yediyıldız, Ordu Kazası Sosyal Tarihi, Ankara 1985.

Bahaeddin Yediyıldız, Ordu Tarihinden İzler, Ordulular Grubu Yay., İstanbul 2000.

Bahaeddin Yediyıldız, "Ordu Yöresine Ait Bazı Folklor Unsurlarının Tarihî Kökenleri", III. Milletlerarası Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara 1984, s. 139.

Bahaeddin Yediyıldız, "Ordu Adının Kökeni", Ordu'da Dört Mevsim, S. 1, Haziran 1997.

Bahaeddin Yediyıldız-Ünal Üstün, Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I, Ankara 1992.

M. H. Yınanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul 1944.

Yaşar Yücel, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398), Sevinç Matbaası, Ankara 1983.

Elizabeth A. Zachariadou, "Trebizond and the Turks (1352-1402) ", Romania and Turks, London 1985.

Ankara'da Ahi Hâkimiyeti (1330?-1361) / Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen [s.830-836]

Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Anadolu'nun en eski şehirlerinden biri olan Ankara, tarihin çok eski dönemlerinden beri birçok medeniyete beşiklik etmiştir. Hititler, Frikyalılar, Galatlar, Romalılar, Bizanslılar belli dönemlerde buraya hakim olmuşlardır. Türkler ise, Malazgirt Zaferin'den iki yıl sonra Ankara'ya girdiler. Şehri ilk defa alan Türk kumandanının kim olduğu bilinmiyor.1 Ancak Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan (1092-1107) zamanında, oğullarından Melik Arab'ın Ankara ve havâlisine hakim olduğunu biliyoruz. Bu arada Ankara, Haçlı seferi sırasında Raimond de Toulouse tarafından alınmıştı. Haçlılarla, İmparator Alexsios Komnenos arasında yapılan anlaşma uyarınca Ankara 1101 tarihinde Bizans İmparatorluğu'na bırakılmıştı.2 Melik Arap burayı kısa süre sonra almış olmalıdır. Çünkü Melik Arap, Ankara ve çevresinde, kardeşi Sultan Mesud ve Danişmendli Hükümdarı Emir Gazi'ye karşı mücadele etmiş, bazı başarılar kazanmıştı. Hatta Melik Arap, bu mücadele sırasında Emir Gazi'nin oğlunu pusuya düşürerek esir etmişti.3 Daha sonra Danişmendli Emir Gazi, Sultan Mesudla beraber, 1127 tarihinde Melik Arab'ı bozguna uğratarak, Ankara'yı almıştır.4 Emir Gazi'nin 1134'te ölümünden sonra yerine geçen oğlu Melik Muhammed Devri'nde Danişmendli hakimiyetinde kalmışsa da hanedan üyeleri arasında başlayan taht kavgalarından istifade eden Sultan Mesud, Ankara ve çevresini 1142 tarihinde kesin olarak Anadolu selçuklu topraklarına dahil etmiştir. II. Kılıçarslan'ın Sultanlığı zamanında, oğullarından her birini bir şehre gönderdiğinde Ankara, melik Muhiddin Mes'ûdşah'a verilmiş idi.5 Muhiddin Mes'ûd yaklaşık 17 yıl (1186-1203) Ankara'da Meliklik yapmıştır.6 Melik Muhiddin Mesud ve Alâeddin Keykûbad zamanında Ankara ve çevresine Türkmen nüfus yerleştirilerek burası şenlendirilmiştir. XIII. yüzyılın başında Ankara'da Hıristiyan nüfus azalmaya başlamıştı. Ankara'da (diğer bazı "Uç" şehirlerinde olduğu gibi) nüfus artışını sağlayanlar, Hıristiyanlar değil, Türkler olmuştu.7 XIII. yüzyıl başlarında Ankara merkezi kale dışına taşmıştı. Kale sâkinlerinin çoğunluğu Hıristiyanlar olmalıdır (Ermeni ve Rûm). Bu Osmanlı döneminde de (1589-1598) böyle olmuştur.8

Ankara'da Alâeddin Cami'nin bulunduğu Ankara iç kalesinin dışındaki alanda muhtemelen gayrimüslimler kalıyordu.9 İç kalede camii (1178) ve saray10 vardı. Ankara, kale dibinden, (tahte'l-kale) bugünkü istasyona doğru gittikçe eğimli bir arazi üzerinde yer almıştır. Kale çevresine yukarı yüz, bugünkü Anafartalar caddesinin altında kalan ve Hacı Bayram Cami'nden Karacabey Külliyesi'ne kadar uzanan kısmına Aşağı yüz diye adlandırıldığını biliyoruz. Aşağı yüz ve yukarı yüz iken yerlere, XIII. yüzyılın ortalarında birer mescit yapılmıştı.

Bunlardan biri, Alâeddin Keykubad zamanında Ankara'ya Subaşı tayin edilen, Melikü'l-Ümerâ Seyfeddin Kızıl11 tarafından yaptırılan mescit idi. Bu mescit, Ulus'ta şimdiki Ziraat Bankası'nın yerinde idi. Ayrıca burada medrese ve Kızıl Bey'in türbesi bulunmaktaydı.12 Yukarı yüz dediğimiz

kısımda ise şimdiki adı Ahi Şerafeddin (Arslanhane) olan bir cami vardı. Bu caminin dış tarafında, duvarda, yazısı XIII. yüzyılın başlarına ait bir karakter gösteren kitabe bulunmaktadır. Bu kitabede ismi şimdiye kadar yanlış okunan Emir Seyfeddin ismi görülmektedir (Şerafeddin şeklinde yanlış okuyuşun sebebi cami'nin Şerafeddin Camii ismi ile anılmasıdır).13

Esas itibariyle Cami'nin 1289 senesinden daha eski bir tarihe ait olabileceği düşünülebilir. Tarihçiler Emir Seyfeddin hakkında bir şey söylememektedir. Ancak bu Emir Seyfeddin'in I. Alaeddin Keykubad'ın ağabeyi Ankara Kalesi'nde teslim olacağı zaman, onu teslim alan Çaşniğir Emir Seyfeddin Ay-Aba14 veya Melikü'l-Ümera Seyfeddin Kızıl ile ilgili olması gerekir.15 Bu cami daha sonra Ahi Şerafeddin'in babası Ahi Hüsameddin ve amcası Ahi Hasaneddin tarafından tamir edilmiştir.16 Daha sonra XIII. yüzyılın sonunda (1287m) Ahi olduğunu düşündüğümüz Serraç Sinan adlı birisi buraya bir mescit daha yaptırmıştır.17 XIII. yüzyılda şehir dışına yapılan bu dinî yapılar nüfusu buraya çekerek, kalabalık mahallelerin oluşmasını sağlamıştır. Bütün bunlar, Ankara'da XIII. yüzyılın başında Türkmen nüfus yoğunluğunun sağlandığını gösterir.18 Dikkat edilirse bu dönemde inşaa edilen yapıların hemen hemen tamamı Ahiler tarafından yapılmıştır.

Selçuklu iktidarının fiilî olarak ortadan kalkmasıyla, Ankara bölgesi önce İlhanlı hakimiyetinde kalmış, daha sonra bir süre İlhanlılara bağlı iken, 1343 tarihinden itibaren tam bağımsız olarak hareket eden, Eratna Devleti'nin hâkimiyet sahasına dahil olmuştur. Osmanlıların kesin zaptına (1361) kadar da, bölgede Eratna zaman zaman da Karamanoğullarının hüküm sürdüğü görülmektedir. İşte Selçuklu iktidarının yıkılışı ile Osmanlı hâkimiyetine geçmesine kadar ki bu dönem, Ankara ve havâlisi için birçok araştırmacı tarafından belirsizlik dönemi olarak nitelendirilmiştir. Bu dönemi, Ankara'da Ahilere ait iki kitabeden 1330 tarihli olanında19 hükümdar ismi zikredilmediğinden, 1330 tarihinden başlatmamız daha doğru olacaktır. Ankara Ahilerini daha iyi anlayabilmemiz için 1240 tarihinden sonra Ahi ve Türkmenlerin Uç bölgelere göçüne kısaca değinmemiz gerekiyor. Çünkü Selçuklular Devri'ndeki taht mücadeleleri pek çok siyasî ve kültürel ihtilâflar ve sosyal çalkantılar sonucunda bu bölgeye Türkmenlerin göçü, Ankara'da Ahilerin kuvvetli bir zemin üzerine oturmasını sağlamıştır.

Ahilerin Uç Bölgelere Göçü ve Ankara Ahileri

XIII. yüzyılın ortalarında, Anadolu Selçuklu Devleti'nde birçok karışıklıklar meydana gelmişti. II. G. Keyhürev'in veziri Sadeddin Köpek, birçok Ahi ileri geleni tutuklattı.20 Arkasından Anadolu'da Babailer İsyanı olarak bilinen büyük bir isyan çıktı (1240).21 Ahiler ve Türkmenler takibâta uğrayarak büyük çoğunluğu Ankara bölgesi dahil olmak üzere uç bölgelere göç etti. Daha sonra Moğol İstilâsı ile gelen Kösedağ yenilgisi (1243)22 ile Ahi ve Türkmenler, ağır bir katliama uğradı. Moğollar pek çok Ahiyi katlederek, on binlerce Ahi ve Bacı'yı esir etti.23 Bu olaydan sonra merkezi Kayseri olan Ahi ve Bacı Teşkilâtı dağıldı. Bu Ahilerin bir kısmının Ankara ve çevresine yerleştikleri düşünülebilir. Bu bölgeye gelen Ahiler, IV. Rükneddin Kılıçarslan zamanında (1250), çevre illere bazı tayinlerin yapılmasıyla büyük rahatsızlık duydular. Kırşehir Emirliği'ne Nureddin Caca tayin edilmişti. Ankara, Aksaray, Çankırı, Kastamonu, Kırşehir bölgelerinde Türkmen ve Ahiler, yönetime karşı ayaklandı.24

Ankara bölgesindeki Ahiler ve Türkmenler de baskı ve zulüm gördü.25 Bütün bunların üstüne bir de Muinü'd-din Süleyman Pervane'nin (1261-1278)26 ağır baskıları eklenerek, Tükmen nüfus Uç bölgelerine göç etmek zorunda kalmıştır. Şeyh Edebali, Geyikli Baba ve Abdal Musa, Ahi ve Türkmen ileri gelenleri Kırşehir Ahi katliamından kurtularak, Uç bölgelere göçenlerden bazılarıdır.27 Ünlü Ankara Ahilerinden olan Ahi Şerafeddin'in babası Ahi Hüsameddin ve dedesi Seyyid Şemseddin Ahi Yusuf da bu dönemde Ankara bölgesine göçmüş olmalıdır. 1295 yılında 62 yaşında vefat eden Ahi Hüsameddin'in28

Ahi Evren'i tanıdığı, rahle-i tedrisinden geçtiği ve onun talebelerinden olduğu düşünülebilir. Bezm u Rezm'de XIV. yüzyılın başlarında göçler sonucu Kırşehir ve Aksaray'ın küçük bir köy haline geldiğini yazar.29 Buraya gelen Ahilerin büyük bir çoğunluğunun zanaatı debbağ olduğu düşünülebilir. Bunlar, Ankara'nın kuzeybatısında Bent Deresi denilen yerde, nehir kenarında faaliyette bulunuyorlardı. Dere boyunca onların imalathâneleri ve atölyeleri vardı. Bu dükkanların arkasında da aileleriyle birlikte yaşadıkları evleri bulunuyordu. Günümüzde yapılan yol kazılarında, bu eski iş yerlerinin oldukça gelişmiş tesisleri bulunduğu, yer altında deri işlerken kullanılan sarnıçlar, havuzlar, mahzenler yapıldığı görülmüştür.30

Kullanmaya hazır hale getirdikleri derileri burada pazarlamış olmaları muhtemeldir. Burada mesela deriden edikler (Uzun konçlu çizmeler, kısa konçlularını kadınlar kullanıyordu, umumiyetle sarı ve kırmızı renkte idiler), Sokman (bir tür çizme) başmak (kadın pabucu) gibi ayakkabılardan başka, deri elbiseler de yapıyorlardı. Bu Türk sahtiyânları çok ünlü olup, Batı tâcirleri ile Mısır ve Suriye tüccarlarına çok miktarda satılıyordu. Bu sahtiyânların en çok rağbet görenleri, kırmızı ve mor renkte olanlarıydı. Bunlar Ankara'ya gelen tâcirlere satılıyor, ayrıca Yabanlu Pazarı'nda da rağbet görüyordu.31 Debbağların arasta adıyla anılan bir yeri vardı. Buraya herkes elindeki malı getirir ve satardı. Örneğin sarraçlar, debbağlardan meşin, kösele ve sahtiyân alırlardı.32 Bu bilgilerden, şehirde Osmanlı yönetimine geçmeden önce de dericilik çevresinde yoğunlaşmış üretim yapıldığı anlaşılıyor. Aynı dönemde dericiliğin yanı sıra sof dokumacılığının da geliştiği ve "Ankara sofunun" dünyaca tanındığını görüyoruz.33 Softçuluğun hammaddesinin elde edildiği tiftik keçilerinin Asya içlerinden ve Tibet yaylalarından Anadolu'ya Türkmenler tarafından getirildiğinden ve üretildiğinden bahsedilmektedir.34 Daha Hititler Dönemi'nde yapılan taş kabartmalarda tiftik keçisine rastlandığına göre, en azından verimliliği ve üretimi arttıracak önlemleri ahi örgütleri içinde bu dönemde geliştirildiğini düşünebiliriz.

XV-XVI. yüzyılda bu esnaf gruplarını daha ayrıntılı olarak görebiliyoruz. Bunlardan bazılarını burada sıralayalım: Bezzâzân, Debbâğân, Kaftancılar, Keçeciler, Muytabân, Sof Yuyucuları, Yorgancıyân, Dülgerân, Kürkciyân, Takkeciyân, Kalpakcıyân, Dikiciyân, Terziyân, Bezirciler, Külâhçılar, Pabuççular, Sofçular, Sof perdahtçıları, Attarân, Bez Boyacıları, Tiftik Boyacıları, Hallâcân, vs. gibi zanaat erbâbı vardır.35 XIII. yüzyılın ortalarında, bu kadar ayrıntılı olmasa da bu esnâf gruplarının bulunduğunu söyleyebiliriz. Bâcıyan-ı Rûm Ankara'da da faaliyettedir. Bu kadar gelişmiş atölyelerin bulunduğu yerde Bâcıyân'ı Rûm'un olmaması mümkün değildir. Ankara'da Bacı36 adlı bir

kaza bulunmaktadır. Kaynaklarda Bacı kazasına bağlı Fatma Bacı Karyesi ile, Bacı Zaviyesi'nin adı geçmektedir.37 Ayrıca Bacı kazasında Bacı adlı bir cami de bulunmaktadır.38 Bu Fatma Bacı adının Ahi Evren'in eşi olan Fatma Bacı'ya duyulan hayranlıktan dolayı çok fazla kullanıldığını düşünüyoruz. Burada Defter-i köhne'de kayıtlı olduğundan bahsedilmektedir. Yani daha eskiye dayanmakta, büyük bir ihtimalle de bu Bacılar, Kayseri'yi Moğolların istilâ etmesinden sonra bu bölgeye gelen "Bacı"lardan olmalıdır. Ankara'daki vakıflar incelendiğinde kadın vakıfları çok büyük bir yekûn tutmaktadır. Hatta Ankara'da Ahi isimli "Bacı"lar da bulunmaktadır. Bunlardan biri Ahi İklim Hatundur.39 Bundan da anlaşılıyor ki bu unvan sadece erkeklere mahsus değildir. Bacı kazasında ve Fatma Bacı Karyesi'nden başka şehrin merkezinde Hatun mahallesi40 bulunmaktadır. Debbağlanan derilerin yünlerin, buralarda dokunduğu düşünülebilir. XIII. yüzyılın sonlarında Ankara'da kurulan atölyelerin, Kayseri'de Ahi Evren'in kurduğu debbağ atölyesinden çok daha büyük olduğu söylenebilir. Ankara'daki müsait ortam Kayseri'den daha iyiydi. Ankara'da yoğun bir ticaret yapıldığını bu dönemde alınan vergilerden çıkarmak mümkün gözükmektedir.41 Bu yoğun ticaretin içinde tabii ki Ahiler bulunmaktadır. Hatta 1330 yılında Emir Eratna bir vergi anlaşmazlığı yüzünden Ankara'ya gelmiş, bu anlaşmazlığı ortadan kaldırmıştır.42

Bazı Ünlü Ankara Ahileri

Ankara Ahilerinin içinde çok zengin olanları da vardı. Mesela Niğdeli Kadı Ahmed'in bahsettiği Ahi Mecdü'd-din Ankaravî43 çok zengindir. Eflakî ise ondan, Hâce Mecdüddin-i Merağî diye bahsetmektedir. Şüphesiz bu Ahi Mecdüddin Evhadîler tâifesinden olmalıdır.44 Onun Ankara ve Konya ovasında 1000 adet koyunu vardı.45 Ahi Mecdüddin Ankaravî Mevlânâ ile yakın bir ilişki içindedir. Moğolların Anadolu'da Ahi ve Türkmenlere baskı ve zulüm yaptığı zamanlarda bu koyunlarının korunması için Mevlânâ'dan himmet dilemişti.46

Bir keresinde ise, Mevlânâ 40 gün kayıplara karışmış, Ahi Mecdüddin Ankaravî onu bulana 1000 dirhem vermiştir.47 Ahi Mecdüddin Ankaravî, Hindistan'ın Şâş-i Hindî sarığı, Hindi bârî fereci ve gömlekleri gibi dikili giyecekler ve başka şeylerle ayakkabı ve çizmelerden ikişer üçer takım yaptırmış, birkaç sandığa koyup saklamıştı. Mevlânâ semâda veya başka bir yerde gûyendelere ve halka bahşiş vereceği zaman Ahi Mecdüddin Ankaravî derhal yanındaki elbiseleri hazır bulundururdu. Ankara Ahilerinin en ünlülerinden birisi de Ahi Şerafeddin'dir. Kırşehir Müzesi'nde ziyaretçilere teşhir edilen 1471 tarihli Ankaralı Ahi Mesut oğlu Ahi Sinan adına düzenlenen Farsça şecere-nâmede adı,48 Ahi Şerafeddin Hace Osman,49 olarak geçmektedir. Ahi Şerafeddin yörede zengin vakıflara sahip bir takım eserler yaptırmıştır.50

Bunlardan kendi adıyla anılan zaviye günümüze ulaşmazken camii ve türbesi hâlâ ayaktadır. Türbe, Ahi Şerafeddin'in vefatından çok önce 1330 yılında yaptırılmıştır.51 Ahi Şerafeddin Osmanlıların (1362) Ankara'yı almasından52 12 yıl evvel, 1350 tarihinde ölmüştü. Ahi Şerafeddin'in babası Ahi Hüsameddin ve amcası Ahi Hasaneddin 1289 tarihinde hayattadırlar. Hatta XIII. yüzyıl başında Çaşniğir Emir Seyfeddin Ay-Aba veya Melikü'l-Ümera Seyfeddin Kızıl tarafından yapılan camiyi tekrar yapmışlardır.53 Bu da Ahilerin durumları oldukça iyi olduğunu büyük bir servet sahibi

olduğunu göstermektedir.54 Ahi Hüsameddin cömertliği, zahitliği, âlimlere olan hürmeti, ve sözünün doğruluğu ile tanınmıştı.55 Ahi Hüsameddin'in kendi adıyla bilinen bir zaviyesi vardı.56

Ayrıca Yeşil Ahi Camii'ni de yaptırmıştı.57 Bunlardan zaviye günümüze ulaşmazken, cami halen ayaktadır.58 Ahi Şerafeddin'in kendi sözlerinin yazılı olduğu bir tomar Ahi Şerafeddin camiinde saklıydı. Tarih-i Osmanî Cemiyeti'nin resmî emriyle İstanbul'a götürülmüş, geri iade edilmemiş kaybolmadan evvel kopyası alınmıştır. Bu kopyalar daha sonra neşredilmiştir.59 Burada Ahi Şerafeddin'in babasının tam ismi Ahi Hüsameddin Hüseyin bin Seyyid Şemseddin olarak geçmektedir. Seyyid Şemseddin'in künyesi Ebu't-takvâ olduğu belirtilmektedir. 82 yaşında Ankara'da vefat etmiştir. Mezarının Ankara'da olduğu bu şecere-nâmede bahsedilmektedir.60 Ahi Hüsameddin ve babası Seyyid Şemseddin Ahi Evren'nin rahle-i tedrisinden geçmiş, Ahi Evren öldürüldüğünde Kırşehir veya Kayseri bölgesinden Ankara'ya göçmüş olabileceğini daha evvel belirtmiştik. Kaynaklarda Selçuklu'nun son dönemi ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarına ait şimdi burada isimlerini sayamayacağımız birçok Ahi isimleri bulunmaktadır. Ancak burada bilgi olması bakımından bazı önemli Ahileri sayalım.

XIII. asrın birinci yarısında yaşamış bir ahi olan Serraç Sinan; bölgenin tanınmış ahilerinden olan, Ankara'da kendi adıyla bilinen bir mescit inşaa ettiren61 Ahi Yakup; "Mucızat-ı Nebi" isimli esere sahip olan, Fatih (Süleymaniye) Kütüphanesi'nde nr. 5456'da kayıtlı bir mecmuanın müstensihi olan,62 Şeyh Ali b. Dost-i Hüda el Ankarî; esas künyesi Ahi Elvan Mehmed Bey63 olan, Ahi Elvan;64 Ahi Elvan'nın babası olarak gözüken, Ahi Bayezıd; Ahi Ahmed;65 Ahi Tura;66 Ahi Yeşil; Ahi Selman; Ahi Adilşah; Ahi Hacı Murad; Ahi Çomak; Ahi Mamak; Ahi Sinan; Ahi Mesut gibi ahileri saymak mümkündür.

Ankara'da Ahi Hakimiyetinin Mahiyeti

Ahiler Ankara'da bir bey gibi hüküm sürmekteydi. O kadar ki bazen ahiler kendi aralarında reislik kavgası dahi yapmışlardır. Ahi Şerafeddin vefat ettiğinde yerine Ahi Kemaleddin olarak bilinen Ahi Yusuf geçmiş idi. Ahi Yusuf'u Ahi Süleyman reislik kavgasında katletmiştir.67 Ahilerin burada bir bey gibi yaşadığını gösteren eser de Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi yazmalar bölümünde bulunmaktadır. Hadikatü's-Selâtin adlı bu eserde Ankara ahilerinden bahsedilirken, "şehirde Ahi demekle ma'ruf kimseler hâkim ve vâliydi. Şehri aduvvdan korurlardı. Her birinin kapusunda ve tapusunda asker süretinde birkaç yüz kişi bulunurdu. Padişahlar gibi geçinirlerdi. Meğer sonradan mestûr olan devlet-i Osmaniye zuhûra başlayınca yevmen ve kuyûmen livâ-ı haşmetleri söndü" denmektedir.68 Buna göre meseleyi daha iyi anlamak için, şu soruları sormak gerekir. Bölgede, ahiler asayişi saylayıp, yönetimi ellerinde mi tutmuşlardır? Yahut mevcut güçlere Moğollar, Eratnalılar ve Karamanoğullarına tabii olarak mı yaşamışlardır? Veya Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla bölgede bağımsız devlet mi kurmuşlardır? Bu suallere birçok yerli ve yabancı araştırmacılar cevap vermeye çalışmışlardır. Avrupa'da ve Türkiye'de Ankara ahilerinin, büyük arazi sahipleri olup bir nevi devlet kurdukları ve Osmanlıların Ankara'yı bunlardan aldıkları görüşü vaktiyle Fuad Köprülü ve Halil Edhem tarafından kabul edilmemiştir.69 Bu âlimler, çok makul fikirler ileri sürmüşlerdir. Bu fikirler

daha çok kabul görmüştür. Ankara'da Ahiler Hükümetine dair basılmış bir sikkeye veya kendi adlarına okunmuş bir hutbeye rastlanmaması gayet tabiidir. Bütün bunlar ahiliğin özelliğinden ileri gelmektedir. Buna göre, bölgede bir gücün bulunmadığı dönemlerde, ahiler kendi içinden gelen bir özellikle, Ankara'da diğer bazı bölgelerde olduğu gibi,70 asayişi sağlamışlar ve otorite oldukları fikri kabul görmüştür. Giydikleri giysiler de onların sadece esnaflıkla uğraşmadıklarının en açık delilidir. Ahilerin geleneksel giysileri olan ve bir nevi üniformaları sayılan, başlarında külahları (ak börk), bellerinde kamaları bu özelliklerini ortaya koymaktadır.71 Diğer bölgelerden farklı, mevcut güçlere bağlı olarak yaşadıkları zamanlarda bile şehrin yönetiminde doğrudan etkili olmuşlardır. Ahiler kendi hiyerarşileri içinde Şeyhlerini, Kethüdalarını, Yiğitbaşılarını vb. seçmişler, bu arada merkezi güç ile iyi geçinmişler, yönetimi de ellerinde tutmuşlardır. Eratna 1330 tarihinde Ankara'ya geldiğinde, burada Ahi Şerafeddin ile görüştüğünü biliyoruz.72 Emir Eratna onu Ankara'ya naip olarak atamış olmalıdır. Çünkü Eratna diğer bazı illerde Ahileri emir olarak atadığını biliyoruz.73 Ayrıca Ahi Şerafeddin'in Gazan Han'ın baş müşaviri Alaüddevle Semnanî'nin talebesi olduğunu biliyoruz.74 Kırşehir Müzesi'nde ziyaretçilere teşhir edilen 1471 tarihli Ankaralı Ahi Sinan'a ait Farsça Şecere-nâmede, Ahi Şerafeddin yaşadığı dönemde Anadolu ahilerinin reisi olarak gözükmektedir.75 Bilindiği gibi Osmanlılar döneminde Kırşehir zaviyesi post-nişîni Anadolu'daki bütün ahilerin lideri durumundaydı. Bu Osmanlılardan evvel, ahiler arasında bir gelenek halinde devam etmekteydi. Buna göre ahiler bir dönem Ankara'da hakim olmuşlar, yani hükümet etmişlerdir. Bu dönemi de Ankara'da bulunan II. G. Mesud Dönemi'ne ait 1330 tarihli bir kitabede hükümdar ismi zikredilmediğinden,76 1330 tarihi ile Osmanlıların Ankara'yı aldığı 1361 tarihini Ahilerin Ankara'da hakim olduğu dönem olarak kabul ettik.

Ahilerin Ankara'daki İktidarının Sona Ermesi

Eratna'nın ölümünden (1352)77 sonra oğulları arasında mücadele çıkmış78 ve Osmanlılar bundan yararlanarak 1354'de79 ilk defa Süleyman Paşa idaresinde Ankara'ya bir sefer yapmış şehri hâkimiyetleri altına almıştı.80 Ankara'da Sultan Alaeddin Camii üzerinde Lu'lu (yahut Lulu) Paşa'nın koydurduğu 763 h/1361 tarihli kitabe,81 Ankara'nın herhalde 1362 Martı'ndan önce, Osmanlılara tabii olduğunu kesin bir şekilde ortaya koymaktadır. Evliya Çelebi'nin, "Osmanlıların burayı Germiyan beyinden aldığını" söylediği fetih, ihtimal yukarıda bahsettiğimiz, Süleymanşah'ın Ankara'yı 1354 tarihinde almasıyla ilgili olmalıdır.82 Halbuki Osmanlı kaynaklarına göre Sultan Murad bir sefer neticesinde burayı yeniden fethetmek zorunda kalmıştı. O halde, Ankara 1354 tarihinden sonra Osmanlı hâkimiyetinden çıkmış bulunuyordu. Bu da, Sultan Orhan'nın ölümünden sonra Osmanlı ülkesinde kendini gösteren kararsız durumla ilgili olmalıdır. Hüseyin Hüsameddin'in bu tarihlerde Orta Anadolu ve Ankara ile ilgili verdiği bilgiler durumu oldukça aydınlatmaktadır. 759/1357 yılında,83 Karamanoğullarıyla, Eratna oğlu Mehmed Orta Anadolu'da tekrar üstün bir duruma gelmek için ittifak kurmuşlar, Eski Ankara Valisi Bahtiyar Bey Karamanoğullarından destek görerek Ankara'yı ele geçirmişti.84 Hüseyin Hüsameddin, Orhan'ın ölümü ve Murad'ın cülûsu tarihine rastladığını kabul etmektedir.85 Uzunçarşılı'ya göre, Orhan 1362 yılında ölünce, I. Murad tahta çıkmış, kardeşlerinin isyanı ile karşılaşmıştı. Onları tenkil etmek ve Ankara'yı itaat altına sokmak için doğuya bir sefer yapmak zorunda kalmıştır.86

Ankara bölgesinde yalnız Bahtiyar Bey değil, XIV. ve XV. asır kaynaklarından isimlerini öğrendiğimiz bir takım mahallî beyler de vardı. Yeğen Bey Oğulları, Emir Yakup Oğulları, Kozan Bey Oğulları, Ulu Bey Oğulları, Bikârî Bey, Abdullah Bey, Süleyman Bey, Mahmud Bey Oğulları, Ahi Tur Bey, Ahi Paşa, Osmanlı fethinden önce Ankara bölgesinde tanınmış ailelerdendi.87 Şüphesiz bu ailelerin birçoğu ahilerden olmalıdır. Yukarıda bahsettiğimiz Türk Tarih Kurumu'nda bulunan anonim yazma da bunu göstermektedir.88 Osmanlı Sultanı Murad'ın Doğu seferini, Osmanlı kaynaklarından olan Ruhî'nin rivayetine göre "Yukaru Rum'da olan Müteferrik Beyler"e karşı yapıldığını söylemesi bundan olmalıdır.89

Bilindiği gibi, Osmanlılar, Eratna Devleti'ne ait sahayı Rûm adıyla adlandırmakta idiler ve XV. asırda bu bölgedeki beylerbeyliğine Rum Beylerbeyliği veya Rum Vilayeti adı verilmiştir.90 Hüseyin Hüsameddin'e göre, Murad'ın kumandanlarından Sunkur Paşa gelip Ankara'yı sarmış, Bahtiyar Bey'den memnun olmayan şehir halkı kaleyi ona teslim etmişler ve Osmanlı hükümdarının hakimiyetini tanımışlardır. Bahtiyar Bey Amasya'ya kaçmıştır. Murad'ın fethinden sonra şehre merasimle girerken ahiler tarafından nasıl karşılandığı ve teslim edildiği uzun uzadıya anlatılmaktadır.91

Sonuç

Yukarıda anlattığımız gibi, XIII. asrın ortalarından itibaren Anadolu Selçuklu Devleti'nde birçok karışıklıklar meydana gelmişti. Babailer İsyanı, arkasından Kösedağ yenilgisi sonucu birçok Ahi ve Türkmen, Ankara bölgesi dahil olmak üzere Uç bölgelere göçmüş idi. Bu arada meşhur Ahi Şerafeddin'in babası, hatta dedesinin bu dönemde Ankara bölgesine gelmiş olabileceğini düşündük. Ayrıca ayrı bir araştırma konusu olabilecek olan, Ankara'da yaşamış bazı Ahilerden de kısaca bahsetmiştik.

Selçuklu Devleti'nin son döneminde Ankara'da meydana gelen otorite boşluğundan dolayı ahilerin yönetimi ellerine aldıkları görülmektedir. Burada kendi hiyerarşileri içinde kethüdalarını, şeyhlerini seçmişler, asayişi sağlamışlar, diğer beledî hizmetleri yerine getirmişlerdir. Görünen o ki Ankara'da yaşayan bazı Ahi Şeyhleri Anadolu'daki Ahilerin reisi durumundadır. Bu durum bazı araştırmacıları şaşırtmış, bölgede Ahi Devleti'nden bahsetmişlerdir. Biz bunun mümkün olamayacağını, ahilerin bu bölgede devlet kurmadıklarını, bunun Ahilik Teşkilâtı'nın bir özelliği olduğunu zikrettik. Giydikleri giysiler de onların sadece esnaflıkla uğraşmadıklarının en açık delili olduğunu, ahilerin geleneksel giysileri olan ve bir nevi üniformaları sayılan, başlarında külahları (ak börk), bellerinde kamaları bu özelliklerini ortaya koymakta olduğunu ifade ettik.

Biz de bundan dolayı bu duruma, Ankara'da Ahi hakimiyeti veya Ankara Ahi Hükümeti ifadesi kullanılması gerektiğini düşündük. Bu dönemi kesin olmamakla beraber, yukarıda ifade ettiğimiz gibi 1330-1361 tarihleri arasına koyduk.

1B. Darkot, "Ankara", İslam Ansiklopedisi, I, s. 433-443.

2O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 197, s. 105.

3A.g.e., s. 169.

4A.g.e., s. 168-170.

5Aksarayî, Müsameretü'l-Ahbâr, (neşr. Osman Turan) Ankara 1944, s. 30; İbn Bibi, El-Evâmirü'l-alaiyye fi'l-umuri'l-Alaiyye I, Tıpkı basım, (T.), (neşr. A. Erzi-N. Lugal) Ankara 1957, s. 21; İbn Bibi, El-Evâmirü'l-alaiyye fi'l-umuri'l-Alaiyye (Selçuk-nâme), (çev. M. Öztürk), I-II, Ankara 1996, s. 23, 24.

6II. Kılıçarslan'ın devleti oğulları arasında taksimini kesin bir tarih belirtilmese de, Gıyaseddin Keyhürev'in Uluborlu'da hüküm sürmesi ve burasının 1182'de fethedilmiş olması taksimin bu yıldan sonra yapıldığını, Sultan'ın oğlu Kutbeddin ile 1182'de muhârebe halinde bulunması bu yıldan önce yani 1182-1188 arasında ve galiba 1186'da vuku bulmuştur. İbn Bibi, T., s. 22-30; Aksarayî, s. 30.; Michel le Syrien (Süryani Mihail), Chronique Universelle, I, Paris 1910, s. 410-411; İbn Esir, el-Kamil fi't-tarih, XII, Beyrut 1386/1966, s. 35; O. Turan, a.g.e., s. 217-220. Ankara ilk defa onun zamanında ve himâyesinde bir kültür ve sanat merkezi olmuş idi. Ankara Meliki Muhiddin Mes'ûd pâyıtahtı diyebileceğimiz Ankara'yı edebiyat ve san'at adamları ile doldurmaya çalışmıştır. Onun etrafında yaşayan şairler ya kendisine veya bu şehre nispetle şöhret kazanmışlar ve şiirleri bize kadar ulaşmıştır. Bunlar Bedî-i Engûriyeî, Muhyevî-i Engûriyeî, Mahmud-i Engûriyeî, adlı şairler, Muhiddin Mes'ûd adına şiirler yazmışlardı. İbn Bibi, T., s. 25, 59, 91; A. Ateş, "XII-XIV. Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler", Türkiyat Mec., VII-VIII, 103-104, 106-109.

7Buna misal olarak 1173'de Ankara metropoliti şehirde Hıristiyan nüfusun çok az kalması dolayısıyla geçim sıkıntısı çekerek İstanbul Synode meclisine başvurarak Amasra piskoposluğuna tayinini istemişti. Hattâ XI. yüzyıl başlarında Ankara kentinin göç verdiğini gösteren belgeler vardır. 1032 yılında yoksulluk ve salgın hastalık nedeniyle Ankara halkının evlerini terk ederek başkente doğru göç etmeye başladığını ancak yolda imparator ile karşılaştıkları ve onun kendilerine yiyecek ve para vererek geri dönmeye ikna ettiğini biliyoruz. (O. Turan, a.g.e., s. 231).

8O. Ergenç, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara 1995, s. 56.

9T. Baykara, Türkiye Selçukluları Devri'nde Konya, Konya 1998, s. 30.

10 Cami, minber kitabesine göre burada yer alan ilk cami 574 h/1178 tarihlidir. Bu da Muhiddin Mesud'un meliklik yaptığı zamana tekâbül eder. Saray ise Alaeddin Keykubat döneminden daha eskiye gider. I. Alâeddin Keykûbad'ın abisine teslim olacağı zaman, Saraydan inip, bir İğdiş'in evine nakledildiğini biliyoruz. (İbn-i Bibi, T., s. 138).

11 Seyfeddin Kızıl, daha sonra, Sol Kol "Uç" Beylerbeyi (Antalya, Isparta, Denizli, Kütahya, Eskişehir) olmuş, asker ve komutan olarak Selçuklu tarihinde önemli roller oynamıştır. Bkz. İbn Bibi, T., s. 49.

12 Kızıl Bey Camii içinde minberin tecdidi kitabesinde zikredilen 699/1299-1300 tarihine nazaran, XIII. asrın ilk yarısına konulmalıdır. P. Wittek “Zur Geschichte Angoras im Mitteralter”, (Zur Geschichte Angoras), Festschrfit Georg Jacop, Leibzig 1932, s. 344; aynı yazar, “Orta Zamanlarda Ankara” (Zur Geschichte Angoras terc.), (terc. N. Ardıçoğlu), Çığır Mecmuası, Sa. 46/1937, s. 119; E. Uğurlu, “Ankara Camii Minberi”, Türk Etnoğrafya Dergisi, X, s. 75-81; M. Z. Oral, “Anadolu’da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri”, Vakıflar Dergisi, (VD), V, Ankara 1962, s. 53-54; G. Öney, Ankara’da Türk Devri Yapıları, Ankara 1971, s. 93, 123.

13 M. Galip, Ankara II, Kitabeler, (Ankara II), İstanbul 1928, s. 8, No: 77; krş, F. Teaschner, “Beiträge zur Geschichte der Akhis in Anatolien (14-15 Jhdt) auf Grund neuer Quellen”, (Beiträge zur Geschichte), Islamica, 4/(1931), s. 1-47, No: 1.

14 İbn Bibi, T., s. 135. Ayrıca bak, K. Otto-Dorn, “Der Mimbar der Arslanhane Mosche in Ankara”, Anatolia I, Ankara 1956, s. 71-75, PI. XXI-XXX. Portalin sağ tarafında bulunan kaba neshî kitabe, yazı stili bakımından, P. Wittek tarafından XIII. asrın başına tarihlenir (Wittek, “Zur Geschichte Angoras”, s. 344). Bu kitabede geçen Seyfeddin’in I. Alâeddin Keykubad’ı Ankara Kalesi’nde teslim alan Çaşnigir Emir Seyfeddin Ay-Aba olmalıdır (İbn Bibi, T., s. 135. Ayrıca bkz, K. Otto-Dorn, a.g.m., s. 71-75).

15 İbn Bibi, T., s. 49.

16 Camide bulunan kitabede Ahi Hüsameddin ve kardeşi Ahi Hasaneddin tarafından yeniden yaptırıldığı gözükmektedir. Bkz. Oral, a.g.m., s. 51.

17 M. Y. Akyurt, Türk İslâm Kitabeleri I. Kısım Ankara Kitabeleri, XI. Ank. (1942), TTK Arşivi., s. 9; Krş, Galip, Ankara II, s. 8; aynı yazar, Ankara Mescidleri ve Camileri, I, (Ankara I) İstanbul 1341, s. 34; İ. H. Konyalı, Ankara Camileri, Ankara 1978, s. 54. vdd.

18 H. İnalcık ve Ö. L. Barkan bu hususa büyük önem vererek dikkat çekmişledir. Bkz. H. İnalcık, “The Policy of Mehmed II Toward the Grek population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the city”, Dumbarton Oaks Papers XXIII-XXIV (1969-70), s. 23; Ö. L. Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İmaret Sistemlerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, İ. Ü. İktisat Fak. Mec. (İÜİFM), XXIII/1-2 (1962-3), s. 239-296.

19 H. Edhem Bey tarafından neşredilen makalede Ahilere ait iki kitabeden biri 687 h/1288 tarihli ve Sultan II. Gıyaseddin Mesud Dönemi’ne ait iken, 731 h/1330 tarihli bir diğer kitabede, hükümdar ismi zikredilmemiştir. H. Edhem, “Ankara Ahilerine aid iki kitabe, Tarih-i Osmanî Encümeni Mec. (TOEM), VII/41, s. 313.

20 Ahi Evren’le birlikte, Baba İlyas Horasanî’nin de bu sırada tutuklananlar arasındaydı. Bazı müritlerinin öldürüldüğünü Elvan Çelebi’nin (1369) Menakibü’l kudsiye’sinden öğreniyoruz. Bkz. M. Bayram, “Baba İshak İsyanı ve Ahi Evren ile ilgisi”, (Baba İshak İsyanı…) Diyanet Dergisi, XVIII/2,

(1979), s. 70-78. Ayrıca bkz. aynı yazar, M. Bayram, Ahi Evren ve Ahi Teşkilâtını Kuruluşu, (Ahi Evren…), Konya 1991, s. 84.

21 İbn Bibi, T., s. 498-504; Aksarayî, s. 34; Bar Hebraeus, II, s. 539-540; A. Yaşar Ocak, Babaîler İsyanı, İstanbul 19962; Ayrıca bkz. Bayram, “Baba İshak İsyanı…” s. 71.

22 İbn Bibi, T., s. 524-527; İbnü’l-Adim, Tarih-i Haleb, III, Damas 1958, s. 225-226; Bar Hebraeus, II, s. 406, 407.

23 Bayram, Ahi Evren… s. 84, dipnot 42.

24 İbni Bibi, T., s. 640-643; Aksarayî, s. 81.

25 Aksarayî, s. 74.

26 Ayrıntılı bilgi için bkz. N. Kaymaz, Muinü’-d-din Süleyman Pervane, Ankara 1976.

27 Bayram, Ahi Evren., s. 121-122. Öyle ki Arap Coğrafyacısı İbn Said’e göre göç dalgası ile “Uç” bölgelerinde Denizli havalisinde 200.000 çadır, sağ kol “Uç” Beylerbeyinin merkezi olduğunu bildiğimiz Kastamonu çevresinde 100.000 çadır Karabuli adı ile geçen Ankara’nın kuzeyindeki dağlık bir bölgede, 30.000 hâne çadır Türkmen nüfusu vardı. Türkmenlerin geniş aile tipini temsil ettikleri göz önünde tutulacak olursa, Denizli “Uç”unda 2 milyon; Kastamonu “Uç”unda 1 milyon, Ankara çevresinde 300 bin kişi yaşıyordu demektir. Bu da toplam 3 milyon 300 eder. Bkz. İbn Said, Kitâbü’l Coğrafiyye, (neşr. İsmail el-Arabî), Beyrut, 1970, s. 185; krş. P. Wittek, Menteşe Beyliği, Ankara 1986, s. 15-17.

28 M. Cevdet, Zeyl ala fasl “al-ahiyya el-fityân et-Türkiyye” fi er-rıhleti İbn Batuta, İstanbul 1932, s. 246;. Akyurt, a.g.y., s. 4; Öney, a.g.e., s. 111-112. vdd.

29 Bkz. Esterâbâdî, Bezm u Rezm, İstanbul 1928, s. 367-368.

30 Ankara Belediyesi Dergisi (ABD) (Ocak, Şubat, Mart 1959), s. 53.

31 F. Sümer, Yabanlu Pazarı, İstanbul 1985, s. 8.

32 H. Zübeyr Koşay, Ankara Budun Bilgisi, Ankara 1935, s. 257-265.

33 A. Cemal, Ankara (Vilayetimiz), İstanbul 1932, s. 10.

34 Ş. Kutlu, “Ankara Ekonomisi”, ABD., 22/1959, s. 24.

35 Ö. Ergenç, a.g.e., s. 99; Rıfat Özdemir, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, Ankara 1984, s. 228-229.

36 Şimdiki Polatlı.

37 Tapu Kadastro Genel Müd. Kuyûd-ı Kadîme (TKKK), Evkâf Defteri (ED), 558 (1571), s. 142b; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Defteri (TD), 979 (1571) No. 1123, s. 158a.

38 TKKK, ED, 558 (1571) s. 146a. (Vakf-ı cami'-i Bacı).

39 BOA, TD, 979 (1571) No. 1123, s. 62a, (Vakf-ı Ahi İklim Hatun nâm kimesne kendu canıçün on bin nakd akça vakf idib.), Cevdet, a.g.e., s. 245.

40 Ergenç, a.g.e., s. 98.

41 Erzincan (332000); Erzurum (222000); Niksar (187000); Kayseri (140000); Toz ağaç (90500 dinar) şehirlerinden sonra en çok vergi, Ankara'dan alınmaktadır (72000 dinar); Togan,: "Moğollar Devri'nde Anadolu'nun İktisadî vaziyeti", Türk Hukuk İktisat Mec., I/1931, s. 20.

42 W. Hınz, "Ortaçağ Yakın-şarkına ait vergi kitabeleri", (terc. F. Işıltan) Belleten (1952) XIII/52, s. 776.

43 M. Bayram, Şeyh Evhadü'd-din Hâmid el Kirmânî ve Evhadiyye Hareketi (Evhadü'd-din), Konya 1999, s. 109. dipnot 99; (El-Velduşşefik, Fatih Süleymaniye Ktp., 4519, yp. 119b).

44 Menakibu'l-Arifîn, I, (Yay. Tahsin Yazıcı), Ankara 1985, 256-257, 550-551; Ayrıca bkz. Bayram, Evhadü'd-din., s. 109, dipnot 100.

45 Menakibü'l-arifin, I, 28.

46 Menakibü'l-arifin, I, 229.

47 Gös. yer.

48 Kırşehir Müzesi'nde bulunan Ahi Sinan b. Ahi Mesud'un Farsça Şecere-nâmesi, 66, 67. satır.

49 Ahi Şerafeddin Osman 789/1387 de ölen Ahi Şerafeddindir. Bkz. Galip, Ankara II, s. 19; A. B. Gölpınarlı, İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları, İstanbul 1956, s. 96.

50 BOA, TD, (979) No: 1123, s. 38a, 43a, 43b, 70b, 71b, 68b, 87a, 88a, 89b, 152a, 126b; Ankara Evkaf Defteri (AED), İstanbul Belediye Ktp. (918), No. M: C. O. 116/5, 20, s. 140b, 141b, 112, 76a, 77ab, 78a, 49b, 29b, 27ab, 28b, 23a; BOA, TD, 937, No: 438, s. 372b, 388b, 379a; TKKK, ED, (979) No: 558 s. 32a, 39b, 108a, 142b, 40a, 134b, vs'de bilgiler bulunmaktadır.

51 Öney, a.g.e., s. 112; Galip, Ankara II, s. 13, 15, 16, 18, 21.

52 Bkz. 75-76-77. dipnot.

53 Bkz. Oral, a.g.m., s. 51.

54 Aynı dönemde bütün Ahilerin reisi ise Ahi Sinaneddin Aksarayî'dir. Kırşehir Müzesi'nde sergilenen Ankaralı Ahi Mesut oğlu Ahi Sinan adına düzenlenen 1471 tarihli Farsça şecerenâmeye göre.

55 Cevdet, a.g.e., s. 245; Evliya Çelebi (Seyahatname, Hz. M. Zillioğlu) IV, İstanbul 1970, s. 216; Ahi Hüsameddin Efendiden Ahmed Sarbanî'nin halifesi olarak bahsetmektedir. Bu konuda ayrıca bkz. A. Gölpınarlı, Melâmilik ve Melâmiler, İstanbul 1931, s. 71.

56 BOA, TD, (979) No: 558, s. 70b, 71a, 152a,; AED, İstanbul Belediye Atatürk Ktp. (İBAK) (918) No. M: C. O. 116/5, s. 112b, 49b, 40b; BOA, TD, 937, No: 438, s. 360b, 372b; BOA, Mad, 867/1462, No. 9, s. 65b; TKKK, ED, (979) No: 558, s. 134b, vs.'de bilgiler bulunmaktadır.

57 Öney, a.g.e., s. 82.

58 Galip, Ankara I, s. 50; Konyalı, a.g.e., s. 103.

59 Cevdet, a.g.e., s. 242; Edhem, a.g.m., s. 312-315; A. Tevhid, "Ankara'da Ahiler Hükümeti", TOEM, 119/1329, s. 1202-1204.

60 Cevdet, a.g.e., s. 243.

61 V.G.M.A., 225, 2/1, sn. 3103 (1392/m).

62 Bu mecmuanın içinde 727h/1326'da istinsah edilen bu mecmua içinde Ahi Evren'e ait üç eser de bulundurmaktadır.

63 Galip, Ankara II, s. 19. No: 26.

64 AED, İBAK, M. C. 116/5, 918/1530, s. 112.

65 BOA; Mad., TD., No: 9 (867); BOA; TD., No: 558.

66 BOA Mad No: 9 (867) s. 35b; BOA Mad No: 9 (867) s. 36a; BOA Mad No: 9 (867) s. 97b; BOA Mad No: 9 (867) s. 98b; BOA Mad No: 9 (867) s. 97b.

67 Cevdet, a.g.e., s. 243'de yayınladığı tomardan.

68 Hadikatü's-selâtin, TTK, Ktp. Yazmalar Böl. No: 21 (970/1562) vr. 50a-50b.

69 Köprülüzâde Mehmed Fuad, Halil Edhem, P. Wittek bütün itirazlara rağmen bu fikri benimsemiş gözükmektedirler. Ayrıntı bilgi için bkz. M. F. Köprülü, "Ankara ve Ahiler", Hayat, I/21 (1927), s. 402-403; aynı yazar, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 214-215; aynı yazar, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Ankara 19862, s. 157; Edhem, a.g.m., s. 312-315; Wittek, "Zur Geschichte Angoras…", s. 329-324; aynı yazar "Zur Geschichte Angoras, trc." 49/(1937), s. 133-134; O. N. Ergin,

Mecelle-i Umur-i Belediyye, I-V, İstanbul 1922-1338, s. 550; B. Darkot, “Ankara”: “Ankara”, İA, I, 450; A. Galanti, Ankara Tarihi, I, s. 6-8. vdd.

70 İbn Batuta, Seyahat-nâme-i İbn-i Batuta Seyahat-nâme (terc. Mehmet Şerif), II, İstanbul 1333-1335, s. 354.

71 Ahmed Eflâki, Menâkıbu’l-arifin, (nşr. T. Yazıcı), II, Ankara 1976, 485-486. Daha sonra yeniçerilerin giydikleri beyaz serpuş (Ak börk) menşeî bu olmalıdır. Bkz. Köprülü, Kuruluş, s. 132, 133. Bu Ak börk Denizli Uç Beyi Ahi Mehmet Bey’in başında görülmüştür. Eflâkî bunu Mehmed tarafından icad edildiğini söylüyorsa da bu doğru değildir. Ak börk ilk defa Kayseri’deki “Külah-duzlar Çarşısı’ndaki Bacılar tarafından imal edilmiştir. Bkz. M. Bayram, Fatma Bacı ve Bacıyan-ı Rum, (Anadolu Bacıları Teşkilatı), Konya 1987, s. 50-53.

72 Z. V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş I, İstanbul 1970, s. 302, not 776; aynı yazar, a.g.m., s. 20.

73 İbn Batuta, s. 354-356-357.

74 Said Nefisî, Tarih-i Nazm u Nesr, II, Tahran, 1341/1922, s. 733.

75 Bkz. 44. dipnot.

76 Bkz. 15. dipnot.

77 A. Tevhid,: “Beni Ertena”, TOEM, V/25, s. 16; H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, III, İstanbul 1927, s. 40, 63, 65; K. Göde, Eratnalılar, Ankara, 1994, s. 79-85.

78 H. Hüsameddin, a.g.e., III, s. 44; Tevhid, “Benî Ertana” s. 18; Göde, a.g.e., s. 85-87.

79 Ankara’nın 1362 Martı’ndan evvel henüz Osmanlılar tarafından alınmadığı bilinmektedir. Bir ara 1354’de ilk defa Süleyman Paşa Ankara’ya bir sefer yapmış şehri hâkimiyeti altına almıştı. Bkz. Wittek, “Zur Geschichte Angoras…”, s. 347. Eratna’nın küçük oğlu Nasıreddin Mehmed Bey babasının yerine Sultan oldu ise de, H. 754 sonları veya 755 yılı (1354) başlarında kardeşi, Cafer, Kayseri’de beyliğini ilan etti. Karaman oğlu Süleyman, Mehmed Beyi destekledi (H. Hüsameddin, a.g.e., III, s. 48-49; Göde, a.g.e., s. 90-91. Burada Gıyaseddin Mehmed’den bahsedilmektedir.). A. Şeref, Tarihî Devlet-i Osmaniye, I, İstanbul 1315, s. 156, 289.; M. Akdağ, Türkiye’nin İktisadî ve İctimaî Tarihi, I, Ankara 1999, s. 156, 289. M. Akdağ burada “Eratnalı Vali Hacı Kutluşah Konya’yı alırken (1384), Osmanlılar da Ankara’yı aynı tarihte aldılar” der. Hacı Kutluşah’ı Orhan Gazi’nin müttefiki olarak gösterir. M. T. Gökbilgin, “Orhan” İA, X, s. 403; Şikarî, s. 93. Ankara’nın Orhan zamanında fethedilmiş olduğuna dair şu resmî kaydı sunalım: “Ayaş’ta Ahi Bayezid çiftliği, kadimü’l eyyamdan vakf olagelmiş, elinde merhum Orhan Bey ve Gazi Hüdavendigar ve Sultan Muhammed bitileri vardır. El hâletü hâzihi Ahi Bayezid oğlu Ahi Elvan vakfiyet üzere mutasarrıftır.” BOA, Mad (867/1467), No. 9, s. 65b; BOA, TD, (979/1571) No. 1123, s. 158a; İBAK, (918/1512). M. C. 116/5, s.

112a; Ayrıca bkz. M. Akdağ, “Ankara Sultan Alâeddin Camii Kapısında Bulunan Hicrî 763 Tarihli bir Kitabenin Tarihî Önemi”, TV, 1-3/(1961), s. 372; H. İnalcık, “Edirne’nin Fetni”, Edirne’nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı, Ankara 1965, s. 154, 155, 156; Krş. Galip, Ankara I, s. 47, vdd.

80 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, 160-161; Wittek, Osmanlı İmp. Doğuşu, İstanbul 1947, s. 56; Neşrî, Kitab-ı Cihan-nüma, (Yay. F. Reşit Unat-M. Altay Köymen) Ankara 1995, s. 193; Neşrî, (neşr. F. Taeschner) Münster 1951, s. 80; Müneccimbaşı, Camiü’d-düvel, (Yay. Ahmet Ağırakça) İstanbul 1995, s. 104; Tacü’t-tevarih, I, (Haz. İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1992, s. 109-111. Süleyman Paşa’nın Ankara’yı fethini kaydetmemişlerdir.

81 Akdağ, a.g.m., s. 372, levha II; Krş. Galip, Ankara I, s. 47.

82 Evliya Çelebi, Seyahat-nâme, II, s. 224.

83 H. Hüsameddin, 762 tarihini verirse de, Sivas’da yazılmış çağdaş bir takvim, (O. Turan, İstanbul’un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler, Ankara 1954, s. 72) 759 tarihini verir.

84 H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, III, s. 64-65. O bu bahiste Müneccimbaşı’nın Câmiu’d-duvel’ini ve bizim tayin edemediğimiz kaynakları kullanmaktadır.

85 Ancak o, Orhan’ın ölüm tarihini 761 Recebi (Kasım 1359) olarak gösterir. Kısa Bizans kroniği P. Charanis, “An important Short Chronicle of the Fourteenth Century”, Byzantion, XIII (1938), 335-62; 1362 yılında büyük bir veba salgını olduğunu ve o yılın Mart ayında (m. 1362/Mart) Orhan’ın öldüğünü yazar. Charanis, bu tarihi başka kaynaklarla, M. Vilani’nin çağdaş İtalyanca kroniği ve Ankara Alâeddin camii kitabesiyle karşılaştırarak teyit etmektedir. Başka bağımsız bir kaynak olan Zeynu’l-Müneccim’in h. 773 tarihi takviminde (O. Turan, Tarihi Takvimler, s. 72) Orhan’ın ölüm tarihi olarak H. 763 yılı (31 Ekim 1361-21 Eylül 1362) gösterilmiştir. Alâeddin camii kitabesi için bkz. Akdağ, a.g.m., s. 366-373; İnalcık, “Edirne’nin Fethi” s. 138, 139, 140.

86 Uzunçarşılı, bu seferin tarihi olarak bir yerde 1363 başka bir yerde 1362 tarihini verir. (Osmanlı Tarihi, I, 164-165, not 2) Sivaslı Zeynu’l-Müneccim’in takvimi (Turan, Tarihi Takvimler, s. 72) Eratna oğlu Mehmet Bey’in Ankara üzerine gitmesini H. 765 Şevval sonlarında (1364 temmuz sonları).

87 BOA, MAD, No: 9, s. 35b, 36b, 56b, 65b, 69b, 70a, 77b, 97b, 98b, 143a, 144b, vd.

88 Bkz. 64. dipnot.

89 İnalcık, “Edirne’nin Fetni”, s. 138.

90 Bkz. Neşri, (nşr. Taeschner) I, s. 87, 144; H. Hüsameddin’e göre a.g.e., III, s. 142-145. İlk vali 788’de Şehzade Yıldırım Bayezid, ilk beylerbeyi 789’da Devatdâr Ahmed Paşa’dır. Bölgenin Rum

vilayeti şeklinde adlandırılması hakkında bkz. P. Wittek, Le Sultan de Rum, Annaire de l'Institut Oriental, IV, Brüksel 1938.

91 Neşri, Kitab-ı Cihan-Nüma, I, (Yay. M. Altay Köymen-F. R. Unat), Ankara 1995, s. 192-193.

OTUZYEDİNCİ BÖLÜM, SELÇUKLU SONRASI DOĞU ANADOLU'DA VE KAFKASLAR'DA TÜRK VARLIĞI

Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı / Prof. Dr. İsmail Aka [s.839-860]

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Karakoyunlular (1376-1469)

Doğu Anadolu bölgesi, İlhanlılarla birlikte iki askerî bölgeye ayrılmıştı. Bunlardan biri Musul, Mardin ve Diyarbekir'i içine alan ve merkezi Musul olan Diyarbekir bölgesi; diğeri ise merkezi Ahlat olan Van bölgesiydi. Diyarbekir bölgesindeki Moğol askerî birliklerinin çoğunu Uyratlar teşkil ediyordu. Kışı Musul yöresinde geçiren bu oymak, Gazan ile Baydu arasındaki taht mücadelesinden yararlanarak Türkmenlere saldırıp, onların hayvanlarını yağmalamışlardı (1296). Burada sözü geçen Türkmenlerin Karakoyunlular olması kuvvetle muhtemeldir.

1312 yılında Diyarbekir valisi Kara Tatarlardan Mulay Noyan'ın ölümü üzerine, bölgenin idaresi Sutay Noyan'a verildi. O, 1332 yılındaki ölümüne dek Diyarbekir valiliğinde kalmış ve kendisinden sonra Uyratlardan, İlhan Ebû Said'in dayısı Ali Padişah vali olmuştur. Bununla birlikte Sutay'ın oğulları Diyarbekir ve Van bölgelerinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Sutaylıların hâkimiyeti Musul'dan Erzurum'a kadar uzanıyordu. Ebû Said'in ölümünden sonra (1335), Sulduzlardan Emir Çoban'ın torunu Küçük Şeyh Hasan, Celâyirli Büyük Şeyh Hasan ile işbirliği yaptıklarından dolayı, Sutaylıların gücünü kırarak onları hâkimiyeti altına almak istemiş ise de, bunu başaramamıştı. Lakin çok geçmeden Sutaylar arasında büyük bir iç mücadele başladı. Sutay'ın oğlu Hacı Tugay ile yeğeni, Barımbay'ın oğlu İbrahim Şah arasında cereyan eden bu mücadele sırasında, Hacı Tugay Musul, Ahlat ve Erzurum yöresini; yeğeni İbrahim Şah ise Diyarbekir yöresini elinde bulunduruyordu. Bu mücadele sonunda İbrahim Şah amcasını öldürmüş (1343) ve Musul'a da hâkim olmuştur. Bu amca-yeğen arasındaki mücadele sırasında iki Türkmen topluluğundan Karakoyunluların Hacı Tugay, Akkoyunluların ise İbrahim Şah'ın yanında oldukları söylenebilir. Çünkü biraz sonra Karakoyunluları Hacı Tugay'ın hâkim olduğu; Akkoyunluları ise İbrahim Şah'ın hâkim olduğu yörelerde görmekteyiz.1

Bu olaylarla ilgili olarak önceki devirlerin aksine, Anadolu'dan İran'a göç hareketleri de başladı bu göçlerin ilki Moğolların Diyarbekir valisi Uyrat Ali Padişah'ın 1336'da İlhanlı hükümdarı Arpagaun üzerine yürümesi ile başlamıştır. Ali Padişah'ın, Arpagaun'u yenerek iktidarı ele alması üzerine, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'dan çok sayıda Moğol ve Türk topluluğu İran'a gitti. Bunu aynı yılda Moğolların Anadolu umumi valisi Celâyir Büyük Şeyh Hasan idaresindeki Moğol-Türk toplulukları takip etti. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan ile Düzmece Timurtaş'ın yine daha çok Orta Anadolu'dan İran'a götürdükleri topluluk ise ilk ikisinden daha kalabalık idi. Bunları XV. yüzyılda Karakoyunlu ve Akkoyunlular ile nihayet Safevî Devleti'ni kuran Türk oymaklarının göçü takip etti.

İlhanlı Ebû Said'in ölümü üzerine, Moğol beyleri arasında başgösteren hakimiyet mücadeleleri sırasında, merkezi Erciş olmak üzere Van Gölü dolaylarında ortaya çıkan Türkmen topluluklarından Karakoyunluların adının nereden geldiği ve 24 Oğuz boyundan hangisine mensup oldukları kesin olarak bilinmemektedir. Başlıca Sa'dlu, Baharlu, Duharlu, Karamanlu, Alpagut, Döğer, Bayramlu, Hacılu, Câkirlu ve Âyinlu gibi oymaklardan meydana gelen2 Karakoyunlular hakkında tarihi bilgiler ilk defa reisleri Bayram Hoca ile 1366 yılında başlamaktadır. Zira, Sutaylı İbrahim Şah uzun bir hastalık sonucu ölünce (1350), Sutaylıların hakimiyeti oldukça zayıflamış, daha doğru bir ifade ile Moğol hakimiyeti sona erip, Türkmen hakimiyeti başlamıştı.

Celâyirli Sultan Üveys, 1366 yılında Bağdat'tan Musul'a gelerek, şehrin hakimi Bayram Hoca'nın kardeşini tutsak almış, oradan da Mardin'e gitmiştir. Muş yöresinde Bayram Hoca'yı yenilgiye uğratan Celâyirli sultanı Tebriz'e gelmiş, Bayram Hoca da kendisine boyun eğmişti. 1374 yılında Üveys'in ölümü üzerine faaliyetlerini arttıran Türkmen beyi, kısa zamanda Musul'u ele geçirdiği gibi, Hoy ve Nahcivan yöresine de hakim oldu. Erzurum'dan Musul'a kadar uzanan sahada bir beylik kurarak, Karakoyunluları siyasî sahneye çıkaran Bayram Hoca 1380 yılında ölmüş ve yerini Kara Mehmed (1380-89) almıştır.

Kara Mehmed İran, Irak, Suriye ve Doğu Anadolu'daki olaylara karışmış, hatta Timur'a bile karşı koymuştur. 1387 yılında ilk defa Doğu Anadolu'ya gelen Timur, Karakoyunlu ülkesini istilaya girişmiş, fakat bunda pek başarılı olamamıştır. Lakin bundan kısa bir süre sonra, 1389 yılı Nisan ayında o Kara Pir Hasan adlı bir Türkmen beyi tarafından öldürülmüştür.

Kara Mehmed'in ölümünden sonraki mücadeleler sonucu duruma hakim olan Kara Yusuf (1389-1420) Tebriz'i de ele geçirdi. Zamanında Timur tehlikesi ve tehdidi daha da arttığından, Kara Yusuf nihayet Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kalmış, lakin Osmanlı Sultanı Bâyezid'in onu kabul etmesi Timur ile Bâyezid arasında meydana gelen savaşın başlıca bahanesini teşkil etmiştir.

Timur'un ölümünden (1405) sonra, Âzerbaycan ve Acem Irağ'ına hakim olan Timur'un torunu Ebu Bekir, Nahcivan yöresine gelerek Aras ırmağı kıyısında Kara Yusuf'a saldırmış (1406), fakat yenilerek kaçmıştır. Ertesi yıl Ebu Bekir bir kere daha Kara Yusuf üzerine yürümüş ise de, Tebriz yakınında meydana gelen bu ikinci savaşta da yenilmiş (1408) ve babası Miranşah Türkmenler tarafından öldürülmüştü. Böylece Timur'un ölümünün üzerinden 3 yıl geçmeden Karakoyunlular Âzerbaycan'da kesin olarak duruma hakim olmak suretiyle Timurluların tehlikeli bir komşusu olmuşlardı.

Fakat 1410 yılında o, ummadığı bir olayla karşılaştı. Bu, eski dostu Celâyirli Ahmed'in Tebriz'e girmesi idi. Yusuf Bey, Sultan Ahmed'in bu hareketine öfkelenerek, Âzerbaycan'a gelmiş ve onu tutsak alarak öldürtmüştür.

Ancak Âzerbaycan ve Acem Irağı'nı Karakoyunlulardan geri almak ve Timur İmparatorluğu'nu eski hudutlarına kavuşturmak için çalışan Timur'un oğlu Şahruh'un Âzerbaycan'a yürüyüşü sırasında Kara Yusuf Tebriz yakınında aniden öldü (1420).3

Yerini alan İskender zamanında (1420-1438), Timurlu hükümdarı Şahruh 1420, 1429 ve 1434 yıllarında Âzerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gelip, Karakoyunlu mirzalarını yenilgiye uğrarttı ise de, Karakoyunlu Türkmenleri meselesi onun zamanında halledilemeyen bir mesele olarak kaldı.4

İskender'in, oğlu Şah Kubad tarafından öldürülmesine rağmen,5 kardeşi Cihanşah herhangi bir güçlükle karşılaşmadan, Irak dışındaki bütün Karakoyunlu ülkesine hakim oldu. Onun zamanında devlet imparatorluk haline geldi. O, Gürcüler üzerine başarılı seferlerde bulunduğu gibi, 1446 yılında Bağdat'ı ele geçirmiş, ertesi yıl (1447) Şahruh'un ölümü üzerine Timurlular arasında baş gösteren ihtilaftan yararlanarak İsfahan ve Fars bölgelerini mülküne katmış ve bu başarılarını Kirman'ın ele geçirerek tamamlamıştır. Fakat bu sırada önemli bir şahsiyet olan Uzun Hasan Bey ortaya çıktı.

Cihanşah, yakınındaki bu tehlikeyi küçümsemiş, Timurlular arasındaki çatışmalardan yararlanma yoluna giderek, Horasan'ı ele geçirmeye kalkışmıştı. O, Timurluların merkezi Herat'ı ele geçirmekle birlikte, oğlu Hasan Ali'nin ayaklanması üzerine Timurlu Ebû Said ile anlaşarak, Âzerbaycan'a döndü. Cihanşah oğlunu ele geçirerek hapsettikten sonra, son seferini Hasan Bey'e karşı yapmış, fakat bu sefer bilindiği üzere onun felaketi ile sona ermiştir. Akkoyunlu hükümdarının baskınına uğrayan Cihanşah, kaçarken öldürüldü (Kasım 1467) ve Tebriz'de kendi yaptırdığı Muzafferîye diye anılan türbesine gömüldü.6

Cihanşah'ın öldürülmesinden sonra bazı Karakoyunlu beyleri oğlu Hasan Ali'yi hapisten çıkararak tahta oturtup, Hasan Bey'in üzerine gittiler. Fakat Uzun Hasan'ın askerleri karşısında bozguna uğradılar. Hasan Ali önce Berdaa yöresindeki Karamanlu aşiretine kaçmış, oradan da Âzerbaycan'a yürümekte olan Timurlu Ebû Said'e sığınmıştır. Ebû Said'in az sonra Uzun Hasan tarafından mağlup ve tutsak edilmesi üzerine, Hemedan taraflarına kaçan Hasan Ali, burada Akkoyunlu askerlerince yakalanacağı sırada intihar etmiştir (Nisan 1469).

Cihanşah'ın oğullarından Ebû Yusuf Baharlu oymağı beylerinin yardımı ile Fars bölgesinde Karakoyunlu hakimiyetinin sürdürmüş ise de bunu başaramamış ve Akkoyunlular tarafından öldürülmüştür. Baharlu oymağı beyleri ise Horasan'a kaçarak Timurlu Hüseyin Baykara'ya sığınmışlardır.

Böylece Karakoyunlu Devleti sona erdi. Onların yerini Akkoyunlular aldı. Ancak Karakoyunlular ile akrabalık bağları bulunan Baharluların büyük bir kısmı Akkoyunlulardan çekindiklerinden ve onlara bağlı olarak yaşamak istemediklerinden Timurluların hizmetine girmişler, Uzun Hasan Bey onların fesat çıkarmalarından çekindiğinden kendisine teslim edilmelerini Hüseyin Baykara'dan istemişi ise de bu gerçekleşmemiştir. Baharlu oymağı beyleri Horasan'da Timurlu mirzaları arasındaki mücadelelerde zaman zaman yer aldıkları gibi, Uzun Hasan'ın ölümünden sonra yanlarında Cihanşah'ın torunlarından İbrahim Mirza ile birlikte Karakoyunlu Devleti'ni yeniden canlandırmak amacıyla 1479 yılında Kirman'ı ele geçirmişlerdir. Onlar ardından Fars bölgesine yürümüşler ise de başarılı olamayarak Curcan'a gitmişlerdir. Burada Hüseyin Baykara bir baskın ile kendilerini ele geçirmiş, Baharlu Pir Ali Bey'in gözlerine mil çekilmiş, kardeşi Bayram Bey öldürülmüş, Cihanşah'ın torunu

ibrahim Mirza ise hapsedilmiştir. Bu olaydan sonra Baharluların bir kısmı Horasan'da kaldığı gibi, bir kısmıda Babür'ün Hindistan seferine katılmışlar ve hatta Hindistan'ın güneyinde Golkon'da (Dakkan Kutbşahîler Devleti'ni kurmuşlardır.7

Bir Türkmen devleti olan Karakoyunlular, askerî ve idarî teşkilat bakımından İlhanlı, Celâyirli ve Timurlu devletlerinin tesiri altında kalmışlardı. Onlar devlet merkezini Erciş'ten Tebriz'e taşımak suretiyle Anadolu'dan İran'a Türkmen göçüne ve Âzerbaycan'ın kesin olarak Türkleşmesine de yol açmışlardır. Devlet işleri ve yazışmalarda resmi dil olarak Farsça kullanılmakla birlikte saray ve orduda Türkçe konuşuluyordu.

Hanedan mensupları ve ileri gelenler Doğu Anadolu ile Âzerbaycan'da çeşitli eserler inşa ettirmişlerdir ki, bunlardan Cihanşah'ın Tebriz'de inşa ettirdiği Gök Medrese8 günümüze kadar gelmiştir. Cihanşah imar faaliyetleri, dinî-tasavvufî düşünceleri, hakikî mahlası ile yazdığı Türkçe ve Farsça şiirleri,9 duyguları ve nihayet Doğu ve Güneydoğu Anadolu tarihindeki yeri ile bugün de üzerinde durulması gereken Türk hükümdarlarından biridir. 1459 yılı olayları ile ilgili olarak Ermenice bir kolofonda kaydedilen "aynı günlerde (Katalikos Zakarya), Mirza Cihanşah'ın yanına giderek memleketin duçar olduğu tahribatı ona anlattı. Cihanşah birçok askerle birlikte Hoy'dan hareket ederek, Hıristiyan milletimizin öcünü almaya geldi. Allah Mirza Cihanşah'a uzun ömürler versin ve düşmanlarını yerin dibine geçirsin. Çünkü o gelmemiş olsaydı Hıristiyan milletimiz mahvolacaktı. Allah bütün savaşlarında kendisine yardımcı olsun ve düşmanlarını defetsin" kaydı,10 Hıristiyan din adamlarının dahi ona bakışlarını göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

Yine Osmanlı tarihçisi Şükrullah'ın (öl. 1464) Osmanlı sultanlarının soyundan söz ederken kaydettiği "şöyleki 1449 tarihinde merhum Sultan Murad güçsüzü elçilikle Mirza Cihanşah'a gönderdi. Varıp yumuşu yerine getirdik. Bir gün Şagavul geldi: Mirza sizinle yalnız konuşacağından tek olarak gitmelisiniz dedi. İşittik ve baş eğdik deyip gittik. Konuşma sırasında buyurdu ki: Sultan Murad benim ahiret kardeşimdir bu kardeşlikten başka da akrabamdır. Akrabalığın sebebi soruldu. Buyurdu ki, tarih okuyucu Mevlâna İsmail'i çağırsınlar ve Oğuz tarihini getirsinler. Mevlâna İsmail geldi ve Moğol yazısı (Uygur alfabesi) yazılmış bir kitap getirdi. O kitaptan anlaşıldı ki Oğuz'un altı oğlu olmuştur. Adları Gök Alp, Yer Alp, Deniz Alp, Gün Alp, Ay Alp, Yıldız Alp. Mirza buyrdu ki: Kardeşim Sultan Murad'ın nesebi Oğuz oğlu Gök Alp'e ulaşıyor. Gök Alp oğulları, Kızıl Buga oğlu Kaya Alp oğlu Süleymanşah oğlu Ertuğrul'a 45. göbekte erişmiştir. Kara Yusuf'un nesebi ise 41. göbekte Deniz Alp'e erişmektedir. Bu iki padişahın nesebi bilinince Mirza buyurdu: Kardeşim Sultan Murad'ın nesebi bizim nesebimizden ağadır. Gök ve Deniz arasında fark olduğu gibi" ifadeleri,11 onun milli duygularını ve kültür seviyesini gösteren önemli bir husustur.

Akkoyunlular (1340-1514)

İlhanlı hükümdarı Ebû Said ölünce (1335), Moğollar arasındaki mücadelerde yer alan Kara ve Akkoyunlu Türkmenleri Moğolların Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan çekilmeleri üzerine buralara hakim olmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda Karakoyunlular Musul ve Van Gölü yöresini;

Akkoyunlular ise Diyarbekir yöresini nüfuzları altına almayı başardılar. Şimdi akla bir soru gelmektedir: Kara ve Akkoyunlu Türkmenleri Anadolu'ya nereden ve ne zaman gelmişlerdir?

Bu hususta kaynaklarda çeşitli rivayetler yer almaktadır. Bunlardan bazılarına göre onlar İlhanlı hükümdarı Argun Han zamanında (1284-91) Türkistan'dan Âzerbaycan'a gelmişler ve sonra Akkoyunlular Diyarbekir bölgesinde yerleşmişlerdir. Bu rivayet Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde yer almakta olup, İran tarihçilerinin eserlerindeki Oğuz kelimesinin farkında olmadan Argun şeklinde olmasından kaynaklanmaktadır.12 Arapça kaynaklarda ise, Akkoyunlu beylerinin, Artukluların beylerinden oldukları veya Selçuklu beylerinin soyundan geldikleri ifade edilmektedir. Bazı İran kaynaklarında ise onların Türkistan'daki Seyhun ırmağı dolaylarındaki Kazgurd dağlarından çıkıp, Mâverâünnehir'e geldikleri, 1220 yıllarında buraların Moğolların istilası üzerine Âzerbaycan ve Anadolu'ya göç ettikleri nakledilmektedir. Bu rivayetin doğru olması muhtemeldir. Çünkü Moğollardan önce Kara ve Akkoyunlulara ait hiçbir bilgiye sahip bulunmamaktayız. Yer ve zaman bakımından Akkoyunlulara uzak olan bu rivayetleri bir yana bırakarak, Uzun Hasan'ın yanında bulunup, 1470'lerde onun adına Kitâb-ı Diyarbekriyye adlı eseri yazmış olan Ebû Bekr-i Tihranî'nin rivayetine bir göz atalım. Eser bilindiği üzere bir Akkoyunlu Devleti tarihidir. Burada girişten sonra Hasan Bey'in 68. göbekte Âdem Peygamber'e kadar uzanan ataları ad verilerek sayılmakta ve onlar hakkında bilgi verilmektedir. Bunlardan Hasan Bey'in dedesinin dedesi olan Tur Ali Bey'in tarihî bir şahsiyet olduğunu biliyoruz. Fakat ondan daha gerilere doğru sayılan Pehlivan Bey, Ezdi Bey ve İdris Bey'in gerçek şahsiyetler olup olmadığını söylemek güçtür. Soy kütüğünde Hasan Bey'in ataları olarak sayılan adlardan pek çoğunun Bügdüz, Salur, Bayat, Çavuldur, Bayındır, Uygur, Oğuz, Karahan, Orhan, Buğra Han, Yıldız Han gibi Oğuz beyleri ve Oğuz Destanı ile ilgili şahıslar olduğu dikkatimizi çekmektedir. Esasen eserde vurgulanmaya çalışılan husus, Akkoyunluların Oğuzlardan gelmekte olduğunun vurgulanması ve Bayındır Han vasıtasıyla Nuh Peygamber ile bağlantı kurulmaya çalışılmasıdır.

Akkoyunlu Devleti'ni meydana getiren bey ve oymaklara gelince: Moğolların Anadolu'daki hakimiyeti sona erince, Akkoyunlular gittikçe güçlenerek, yöredeki pek çok Türkmen oymaklarının da kendilerine katıldığı görülmektedir. Akkoyunlu toplulukları arasında Akkoyunlu adını taşıyan bir oymak yoktur. Akkoyunlu hanedanı Bayındır veya Bayındırlı adıyla anılmaktadır. Bu ise muhakkak ki hanedanın mensup bulunduğu Akkoyunlu oymağının Oğuzların 24 boyundan Bayındır boyunun bir obası ile ilgilidir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre Akkoyunlu Devleti'ni meydana getiren başlıca oymaklar şunlardır: Pürnek, Musullu, Koca Hacılu, Hamza Hacılu, Tabanlu, Ahmedlü, İzzeddin Hacılu, Haydarlu, Emirlü, Yurtçu, Şeyhlü, Süleyman Hacılu, Çavundur, Dodurga, Karkın, Afşar, Begdili, Bayat, Döğer, Çepni, Kacar, Ağaçeri, Karamanlu.13 Bu oymaklar yazın Erzincan-Erzurum ovasında yaylamakta, kışın ise Urfa-Mardin yöresinde kışlamakta idiler. Bu oymaklar içinde en kalabalık olanları ve en büyük rol oynayanları Pürnekler ve Musulllular olup, Akkoyunlu Devleti'nin bel kemiğini teşkil ettikleri söylenebilir. Onların daha sonra Safevîler devrinde de varlık ve faaliyetlerini sürdürebilmeleri hem kalabalık, hem de köklü Bey ailelerine sahip olmaları ile ilgilidir. Akkoyunlu Devleti başarılar kazandıkça Suriye Türkmenleri ile Dulkadırlı elindeki bazı topluluklarda kendilerine katılmışlardır.

Akkoyunluların tarihî ilk şahsiyeti Tur Ali Bey'dir. O, Bayburt ve Erzincan hakimleri ile birlikte Trabzon'u kuşatmış ise de (1348), ele geçirememiştir. Trabzon Rum imparatoru III. Aleksios, Türk beyleri içinde en güçlüsü olan Tur Ali Bey'i kazanmak için kız kardeşlerinden birini, Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey ile evlendirerek Akkoyunlularla dünürlük kurmuştu. Tur Ali Bey'in halefi Kutlu Bey zamanında (1362-88) Akkoyunlular, özellikle Erzincan hakimi Mutahharten, Eratnalar, Kadı Burhaneddin ve Memlükler arasındaki mücadelelerde faal rol oynadılar.

1388 yılında Kutlu Bey'in ölümünün ardından beylik Ahmed Bey'in eline geçtiyse de, bir süre sonra Kara Yülük Osman Bey idareyi aldı. Onun başlangıçta yaptığı en büyük iş Kadı Burhaneddin'i öldürmek olmuştur (1398). Ertesi yıl o, Karabağ'da kışlamakta olan Timur'a giderek bağlılığını bildirmiş ve ardından Ankara Savaşı'nda da (1402) Timur'un yanında yer almıştır. 1403 yılında Timur Anadolu'dan ayrılırken Sivas'a geldiğinde, Diyarbekir yöresinin beylik menşurunu Kara Yülük'e vermiş, o da buraya gelerek hakimiyetini genişletmeye başlamış ve böylelikle Akkoyunlular onun zamanında beylikten devlet haline gelmişlerdir. Doğu Anadolu'da fetihlerde bulunarak Akkoyunluların hududunu Erzurum ve Erzincan'dan Mardin ve Urfa'ya kadar genişletmiş, bu faafliyetleri sıarasında Karakoyunlular ile defalarca savaşmış, fakat bunların çoğunda yenilmiştir. Timur'un oğlu Şahruh'un Karakoyunlular üzerine giriştiği 1421 ve 1429 yıllarındaki seferlerinde Şahruh'un yerinde almış, 1435 yılında 3. defa Âzerbaycan'a gelen Şahruh'un önünden kaçan Karakoyunlu İskender'in önünü kesmekle görevlendirilmiş, fakat giriştiği vuruşmada hayatını kaybetmiştir. Şahruh, onun oğullarından Ali Bey'e, babasının yerine beylik menşuru göndedi. Fakat Ali Bey'in beyliği pek uzun sürmedi ve Akkoyunluların idaresi Hamza Bey'in eline geçti. 1444'te Hamza Bey'in ölümü üzerine Ali Bey'in oğlu Cihangir ülkeye hakim oldu ise de, o da bir taraftan Karakoyunlular, öte yandan da amcaları ile uğraşmış, nihayet kardeşi Uzun Hasan Bey idareyi ele geçirmiştir (1457).

Gürcüler üzerine seferlerde bulunan, mahalli begliklerin çoğuna son veren Hasan Bey, 1467'de en büyük rakibi Karakoyunlu Cihanşah'ı, ertesi yıl onun oğlu Hasan Ali'yi, 1469'da ise Timurlu Ebû Said'i yenip, ardından Horasan'a kuvvet gönderip, Timurlu Yâdigâr Mirza'yı tahta oturtmak suretiyle kısa zamanda Akkoyunluları bir imparatorluk haline getirmeyi başarmıştır. Onun bu başarılarından sonra Akkoyunlu Devleti'nin hududu Sivas dolaylarından Horasan'a, Basra'dan Şirvan'a dek uzanıyordu. Hasan Bey artık cihangir olmaya karar vermiş, Memlük ve Osmanlı sultanlarının hakimiyetlerine son vermek arzusuna kapılmış, bu arzusunu gerçekleştirebilmek için gerekli gördüğü ateşli silahları sağlamak için Avrupa devletleri ile münasebetlere girişmiştir. Fakat bu arzularını gerçekleştirememiş, 1473 yılında Otlukbeli'nde Fatih Sultan Mehmed ile giriştiği savaşı kaybetmesi, kendisinde büyük bir ruhî çöküntüye yol açmış, ondaki yenilmezlik inancını alıp-götürmüş ve bundan sonra 1478'de, 54 yaşındaki ölümüne dek, 5 yıl içinde artık herhangi bir sefere de çıkmamıştır.

Hasan Bey'in ölümümden sonra devlet hızla çöküntüye yüz tuttu. Geriye kalan 6 oğlu arasından Sultan Halil tahta oturdu ise de, birkaç ay sonra kardeşi Yakup Bey tarafından öldürüldü. Yakup Bey, devleti dahilindeki beyler ve Memlükler ile uraşmış, Gürcüler üzerine sefere çıkmış, Şirvanşah'ın yardım isteği üzerine kuvvet göndererek, Safevî Şeyh Haydar'ı öldürmüştür. Lakin Yakup Bey'in

ölümünün (1490) ardından iç çekişmeler iyice artmış, beyler oymakları ile hakim oldukları bölgelerde kendi başlarına hareket etmeye başlamışlardı. İşte bu güç durumda Erdebil'deki Safevî tarikatı postuna oturan İsmail, çoğu Anadolulu Türkmenlerden oluşan müridleri ile Akkoyunlular üzerine yürüyerek önce Elvend Bey'i (1501), ardından da Murad Bey'i yenilgiye uğratarak Safevî Devleti'ni kurdu. Akkoyunlu beyleri bundan sonra varlıklarını bir süre daha sürdürdüler ise de Osmanlı-Safevî mücadeleleri arasında yok olup gittiler.

Akkoyunlular Doğu Anadolu'nun ulaşılmaz yerlerine kadar gitmişler ve hatta oralara Türk aşiretlerini götürmüşlerdir. Bugün onların hakim oldukları en sarp yörelerde bile görülen Türkçe yer adlarının çoğu onların zamanından kalmıştır. Böylelikle Akkoyunlular, Karakoyunlular gibi önce Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Türkleşmesini sağlamışken, daha sonra devlet merkezini Diyarbekir'den Tebriz'e taşımak suretiyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türk nüfusunun azalması, Âzerbaycan'ın ise Türkleşmesini sağlayacak yeni bir göç hareketinin başlatıcısı olmuşlardır.

Bir Türkmen devleti olan Akkoyunlular, devlet teşkilatı bakımından özellikle İlhanlı ve Timurlu devletlerinin tesiri altında kalmıştır. Hasan Padişah kanunları diye anılan Uzun Hasan Bey'in kanunnamesi daha sonra Safevîler ve Osmanlılar tarafından da kullanılmıştır.14 Hayatı küçük yaştan itibaren mücadeleler içinde geçtiği halde o, ilme değer veriyor, ilim adamlarını himaye ediyordu. Tanınmış matematik ve astronomi bilgini Ali Kuşçu'ya gösterdiği itibar ve verdiği değer bilinmektedir. Onu elçilikle Fatih Sultan Mehmed'e de göndermişti. Haftada bir gün huzurunda ilmi sohbetler yapılıyordu.15 Akkoyunlu Devleti tarihi olan Kitâb-ı Diyarbekriyye'nin yazarı Ebû Bekr-i Tihranî esrini ondan dinleyerek yazmıştı.

Hasan Bey'in bilinmeyen bir tarafı da kendisinde kuvvetli bir milli şuurun varlığıdır. O kendisini Türklerin hükümdarı sayıyor, Osmanlı ve Memlük ülkesinde Türklere gayrimüslim muamelesi edilip onlardan haraç alındığını söylüyor, kendisinin Oğuz Han ve Bayındır Han'ın soyundan geldiğini ifade ediyordu.16 Osmanlı hanedanı kendilerini Oğuz Han'ın soyundan ve Kayı boyundan göstermeye büyük önem vermiştir. Kayı boyunun damgasını ailenin sembolü olarak kabul etmiş, şehzadelere Oğuz Han ve Korkut gibi adlar koymuşlardır. Bu husus sadece Osmanlı hanedanın Oğuzlara karşı duyduğu bağlılık ile değil, doğuda özellikle Akkoyunlular ile olan siyasî rekabet ile de ilgili idi. Çünkü ifade edildiği gibi, Fatih'in rakibi Hasan Bey kendilerinin Oğuz Bayındır Han'ın torunları olduklarını söylüyor, kendisini Anadolu Türklerinin tek hükümdarı sayıyor, paralarına, fermanlarına ve hatta bayraklarına Bayındır boyunun damgasını koyduruyordu.17

Hanedan mensupları ve ileri gelenler çeşitli eserler inşa ettirmişler ise de, bunların çoğu günümüze kadar gelmemiştir. Hasan Bey'in cami, medrese ve imaretten meydana gelen külliyesi meşhurdu. Gerek Hasan Bey gerekse de oğulları Halil veYakub Beyler adına çeşitli eserler kaleme alınmıştır.18

XV. yüzyılda İran ve Irak'ı da içine alacak şekilde bu iki Türkmen devletinin hakimiyeti ile, Timur'un büyük gayretlerle ülkesine katmış olduğu bu toprakların onun haleflerinin ellerinden

çıkmasına, İlhanlıların bir devamı olan Celâyirli Devleti'nin varlığının sona ermesine, İran'da Selçuklular ile sona ermiş olan Türkmen hakimiyetinin yeniden başlamasına yol açmıştır. Bu hakimiyet Safevîler ile devam ederek hanedan olarak 1925'te Pehlevîlerin işbaşına gelişleri, kavim olarak ise günümüze kadar sürmüştür.

Safevîler (1501-1736)

Önceleri bir tarikat iken, zamanla siyasî bir teşekkül halini alan hanedan, adını tarikatın kurucusu Şeyh Safiüddin'den almıştır. Hanedanın Seyyidlik ile de bir ilgisi olmayıp, Firuzşah adlı Sincarlı bir aileden gelmektedir.19 Erdebil İlhanlılar devrinde Sünnî-Şafiî ahalinin yaşadığı bir şehir olup,20 Safiüddin de Sünnî ve Erdebil'de kalabalık bir taraftara sahipti. Esasen XVI. yüzyılın sonlarına kadar İran'daki halkın çoğunluğu da Sünnî idi. XV. yüzyıl ortalarına kadar Sünnî esasları takip eden tarikat, zamanla Şiî akideleri benimsedi ve nihayet Şah İsmail, yanındaki Kızılbaş Türkler ile Şiîliği İran'da hakim mezhep haline getirdi.

Anadolu Türklerinin önemli bir kısmını Safevî tarikatına bağlayan Şeyh Cüneyd (ölm. 1460) olmuştur.21 O, amcası Şeyh Cafer ile giriştiği tarikat şeyhliği mücadelesini kaybedince Erdebil'den ayrılarak Anadolu'ya gitmişti. Cafer'in şeyhlik makamında kalabilmesi ise devrin Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın onu desteklemesiyle olmuştu. Anadolu'ya gelen Cüneyd burada uygun bir zemin buldu. Telkin kabiliyetine sahip olan bu Safevî şeyhi dolaştığı köylü ve göçebelerden kendisine epeyce taraftar topladı. Bunlardan küçük bir silahlı kuvvet meydana getirdi. Kendisinin Hz. Ali'nin soyundan geldiğini söylemesi, faaliyetinin siyasî bir gayesi olduğunu belirtmesi, köylü ve göçebe Türklerin iktisadî durumlarının bozukluğu Cüneyd'in taraftarlarının çoğalmasını sağladı. O, bundan sonra Trabzon'u kuşattıysa da ele geçiremedi. Bu sırada Uzun Hasan Bey, Akkoyunluların hâkimi durumuna yükselmişti (1452). Cüneyd onun yanına gitti ve iyi kabul gördü. Uzun Hasan Bey üstelik kız kardeşi Hatice Begim'i de onunla evlendirdi. Bu herhalde Akkoyunlu hükümdarının Karakoyunlu Cihanşah'a karşı onun gücünden yararlanmak düşüncesiyle ilgili olmalıdır. Bundan sonra Cüneyd gaza yapmak düşüncesiyle Kafkasya'ya yürüdü. Ancak Şirvan'dan geçerken Şirvanşah Halilullah tarafından öldürüldü (1460).

Müridler bunun üzerine çocuk yaşta olmasına rağmen, Cüneyd'in Uzun Hasan Bey'in kız kardeşinden doğan oğlu Haydar'ın etrafında toplandılar.22 Haydar, şeyhlik postuna oturduğu gibi dayısı Hasan Bey'in kızı Halime Begim ile de evlendi ve bu evlilikten aralarında İsmail'in de bulunduğu üç oğlu oldu. Şeyh Haydar'ın ilk yılları mürit sayısını artırmakla geçti. Zira İran'da tarikatın pek az mensubu bulunuyordu. O da babası gibi Kafkasya üzerine seferlerde bulundu. Zira müridlerinin maddî-manevî olarak tatmin edilmeleri gerekiyordu. Üstelik babası Şirvanşahlar tarafından öldürülmüş olduğundan bunun öcünü almayı düşünüyordu. Lakin Şirvanşah Ferruh Yesar ile giriştiği mücadelede hayatını kaybetti (1488).

Bu ikinci felakete rağmen müridler bu sefer de Haydar'ın oğullarından Sultan Ali'nin etrafında toplandılar. Tarikatın gittikçe güçlendiğini gören Akkoyunlu Yakub Bey, yeğenlerini (Ali, İsmail ve

İbrahim), anneleri (Halime Begim) ile birlikte, İstahr kalesinde hapsettirdi. Onlar burada 5 yıla yakın kaldılar bu süre içinde Yakub Bey ölmüş, Akkoyunlular arasında mücadeleler başlamıştı. 1492'de tahtı ele geçiren Rüstem Bey, Baysungur'a karşı mücadelede müridlerinden yararlanmak düşüncesiyle İstahr kalesindeki Haydar'ın çocuklarını çıkarttı. Bir süre sonra Baysungur ortadan kaldırıldı ise de (1493), onun yerini daha büyük bir tehlike teşkil eden Sulan Ali aldı. Fakat Rüstem onu da ortadan kaldırmakta pek güçlük çekmedi. Sultan Ali'de öldürüldü. Lakin öldürülmeden önce iki kardeşini Erdebil'e göndermiş bulunuyordu. İsmail ve İbrahim burada bir süre saklandılar ise de nihayet daha güvenli görünen Gilân'a kaçtılar. İsmail 6 yıldan fazla bir süre Lahican şehrinde kaldı. Zaman ise Safevî tarikatı mensuplarının lehine işliyordu. Akkoyunlular arasındaki mücadele onların beklediği fırsatı verdi ve İsmail 12 yaşında bulunduğu halde Gilân'dan ayrılarak önce Erdebil'e, ardından Erzincan dolaylarına geldi. Daha önceden Anadolulu müridlere Erzincan'a gelmeleri için haber verilmişti. Her taraftan kitleler halinde gelen Türkler Ustacalu, Şamlu, Rumlu, Afşar, Kacar (Sivas, Amasya, Tokat yöresi), Tekelü (Antalya yöresi), Zu'lkadr (Maraş yöresi), Turgutlular (Karaman bölgesi) ve Varsaklara (Tarsus ve Çukurova bölgesi Türkmenleri) mensup idiler. İşte Safevî Devleti'ni kuran ve daha sonra ayakta tutan bu Anadolulu Türkler idi.23

İsmail 1501 yılı başında 7000 kişilik bir kuvvetle Erzincan'dan ayrılarak Şirvan'a yöneldi. O, böylelikle babası ve dedesinin öcünü almış olacaktı. Şirvanşah Ferruh Yesar iyi donatılmış ordusuna rağmen yenildi ve öldürüldü. Onu Akkoyunlu Elvend Bey'in Nahcivan yakınında Şerur'da yenilmesi takip etti (1501 yazı). Bu savaş Âzerbaycan'ı İsmail'e kazandırdı ve o, Tebriz'de kolaylıkla şahlık tahtına oturdu. 12 imam adına hutbe okutup, ezanı değiştirmiş, adına para kestirip, tayinler yaptırmıştı. Şah İsmail İran'da hakimiyetini sağlam bir şekilde kurabilmesi için Acem ve Arap Irak'ı ile Fars ve Kirman hakimi Akkoyunlu Sultan Murad ile de savaşması gerekiyordu. Nitekim o, Hemedan yakınında Sultan Murad'ı da yenerek (1503) hakimiyetini Arap Irağı hariç daha da genişletti. Ardından 1507'de Dulkadırlı Alâuddevle Bey'i yenip Elbistan'a kadar ilerlediği gibi, Diyarbekir ve yöresi hakimi Musullu emir beyin oymağı ile birlikte huzura gelmesi üzerine bu bölgeye de hakim olmuştu. Bunu 1509'de Bağdat'ın fethi takip etti.

1510 yılında iki önemli olay cereyan etti. Bunlardan biri Özbek Şeybanî Han'ın, Şah İsmail tarafından yenilip öldürülmesidir. Şeybanî Han, Şah İsmail'in kızıl sarığına karşılık, başına yeşil sarık sardığından kendisine yeşilbaş lakabı da verilmişti. Bu zafer üzerine Horasan Safevîlere katıldı. Artık Fırat'tan Ceyhun ırmağına dek bütün bölgeler Safevî ülkesi olmuştu. Aynı yılda meydana gelen diğer bir olay ise Şah Kulu'nun Anadolu'daki ayaklanmasıdır.24 Şah Kulu Teke (Antalya) yöresinden olup, Şah İsmail'in zaferden zafere koşmasından ve Osmanlı Sultanı II. Bâyezid'in aczi ve devlet adamlarının âdil olmayan davranışlarından duyulan hoşnutsuzluktan cesaret alarak harekete geçti. Onun Osmanlı kuvvetlerini üst üste yenilgiye uğratması, etrafında adamlarının çoğalmasını sağladı. Nihayet İran'a geçmek üzere giderken, Kayseri-Sivas arasındaki Çubuk Ovası'nda Osmanlı kuvvetleri ile giriştiği çarpışmada yaralanarak öldüyse de, yakın adamları 15.000 kişilik bir Tekelü topluluğunu İran'a götürebildiler. Şah'a vardıklarında Şah'ın Tekelülere neden ayaklandıklarını sorduğunda

mezhep bakımından hiçbir gerekçe göstermeksizin hükümdarın dirayetsizliği ile vezirlerin zulmünü ileri sürmeleri ilgi çekicidir.25

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî-sosyal durum, taht mücadeleleri ve Anadolu'daki taraftarlarına güvenerek Şah İsmail 1512 yılında Selim henüz tahta yeni oturmuşken, Rumlu Nur Ali Halife'yi Anaolu'ya göndererek, ona buradaki sofuları toplamasını buyurdu. Bu sırada Konya'da bulunan Şehzade Ahmed, kardeşi Selim'in hükümdarlığını kabul etemeyerek, onunla mücadeleye hazırlanıyordu. Bu durum Ali Halife'nin işini kolaylaştırdı ve o, Sivas, Tokat, Amasya ve Çorum halkının bir kısmını ayaklandırdığı gibi, Tokat'ta Şah İsmail adına hutbe okuttu. Fakat çok geçmeden Şehzade Ahmed ve oğulları yok edilerek Selim Osmanlı ülkesine tamamen hakim oldu ve Anadolu'da devamlı gaileler çıkaran Safevîler üzerine meşhur seferine çıktı.

Yavuz Selim'in Çaldıran seferi sırasında 40.000 kızılbaşı öldürttüğü ve hapsettirdiğine dair bazı tarihçilerin ifadelerinin abartılı olduğu açıktır. Bu kadar çok insanın öldürülmesi veya hapsedilmesi o devirde de mühim bir mesele teşkil ederdi. Belgelerin de gösterdikleri gibi ancak açık açık faaliyet gösterenler öldürülüyor, hapsediliyor veya sürgüne gönderiliyordu.26 II. Bâyezid'in de Şah Kulu ayaklanmasından sonra Kızılbaşların bir kısmının Mora yarımadasında yeni fethedilmiş yerlere sürüldüğünü biliyoruz.27 Bugün İran'daki Hoy şehrinin kuzeydoğusundaki Çaldıran'da karşılaşan Osmanlı ve Safevî ordularında aynı dil konuşuluyordu. Bunların çoğu aynı ülkenin, aynı bölgelerin, aynı boy ve oymakların mensubu idiler. Safevî ordusunun sayısı Osmanlı ordusuna göre daha azdı. Üstelik Safevî ordusu ateşli silahlardan da yoksundu. Buna karşılık Osmanlı ordusu 3 aylık yoldan gelmiş, sıcak yaz güneşi altında, kurak ve dağlık bir arazide günlerce yürümüştü. Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail ağır bir yenilgiye uğradı ve değerli beylerinden bir çoğu savaş alanında kaldılar. Şah'ın kendisi ise kaçtı (23 Ağustos 1514).28 Selim'in amacı Safevî Devleti'ne ağır bir darbe indirmekten çok, bu devleti ortadan kaldırmaktı. Fakat devlet adamları ve yeniçerilerin direnci ile karşılaştı ve Osmanlı sultanı Tebriz'e girmişken burada kalmayarak dönmek zorunda kaldı. Bu seferle devletin doğu hudutlarında o zamana kadar büyük bir tehlike teşkil eden Safevîlerin kudretine büyük bir darbe indirilmiş oldu.

Çaldıran yenilgisi zaferden zafere koşmuş olan Safevî hükümdarında büyük bir manevî çöküntü yarattı ve üzüntüsünden kendisini içkiye verdi. Çaldıran yenilgisinden sonra doğuda Özbekler Horasan'ı geri aldılar. Şah İsmail'de artık önemli bir iş görmeyip, Osmanlıların yeni bir seferini önlemek için barış yapmak çarelerini aradı ve ömrünün geri kalan yıllarını içki sofralarında veya çeşitli şehirlerde dolaşarak tamamladı. 1520'de Selim'in ölümü ile derin bir nefes aldı. Çünkü büyük bir tehlike ortadan kalkmış oluyordu. 1523'de Osmanlılara karşı Avrupalıları harekete geçirebilmek için bazı teşebbüslerde bulundu ise de, bundan da bir sonuç elde edemeyerek, Âzerbaycan'ın Serab şehrinde öldü (1524) ve cesedi Erdebil'e getirilerek ceddi Şeyh Safiüddin'in yanına gömüldü.

Şah İsmail'in daha 13 yaşındayken mezhebin aleyhinde bir devlet kurması, onun gerçekten büyük bir şahsiyet olduğunu göstermeye yeterlidir. Kendisi şahsen çok cesur, ilkeli bir insan olduğu gibi, aynı zamanda teşkilatçı ve kültürlü bir hükümdardı.

Hatayî mahlası ile Farsça şiirlerinden başka, Türkçe gazel, mesnevî ve rubaîlerden meydana gelen bir Divanı ve ayrıca Türkçe, Hz. Ali'ye bağlılık ve hayranlık duygularını terennüm ettiği 1400 beyiti aşan Dehnâmesi ve Nasihadnâme adlı bir mesnevîsi bulunan şah İsmail, dinî propaganda maksadı ve hece vezni ile dörtlükler de vücuda getirmiştir. Büyük bir devlet kurmak gibi maddî ihtirasları yanında, gördüğü tasavvuf terbiyesi ile olgun, ilahî aşk duyguları ile heyecanlı ve samimi gazeller söyleyebilmiştir.

Şah İsmail'in ölümü üzerine yerini 10 yaşındaki Tahmasb aldı.29 Yeni şahın küçük yaşta bulunması oymak beyleri arasında mevki mücadelelerine yol açtı.30 Tahmasb tahta oturduğu sırada Rumlu oymağından Dev Sultan, Şah İsmail devrinde olduğu gibi beylerbeylik mevkiîni muhafaza ediyordu. Ancak bir süre sonra Ustacalulardan Köpek Sultan'ı kendisine ortak edindi ise de Dev Sultan bu ortaklıktan memnun kalmayarak, başta Tekelüler olmak üzere bazı oymak beyleriyle anlaşarak ustacalulara karşı harekete geçti. Uzun mücadeleler Ustacaluların gücünü zayıflatmış (1527), ertesi yıl Dev Sultan'ı da öldürerek Ustacalular iktidarı ele geçirmişlerdi. Yeni Beylerbeyi Çuka Sultan önemli mevkilere soydaşlarını getirdiği gibi, Tekelü Ulama da beyliğe yükseltildi.31

Ulama, Teke süvarilerinden olup, Şah Kulu ayaklanmasına katılmış, sonra İran'a geçerek Şah İsmail zamanında Eşikağasıbaşı olmuş, zamanla büyük beyler arasında yer almıştı. Fakat Tekelülerin Beylerbeyilik başta olmak üzere önemli mevkileri ellerine geçirmeleri diğer boylar arasında kıskançlık yarattı. Herhalde artık 17 yaşında bulunan ve iktidarı eline almak isteyen Tahmasb'ın da uygun görmesi ile Çuka Sultan öldürüldü. Ardından Ustacalu, Zu'lkadr, Afşar ve Rumlular Tekelülere karşı birleştiler. Bu mücadele sonunda Tekelü beylerinden birçoğu öldürüldü. Lakin Tekelü Ulama oymağına reva görülen bu hareketi hazmedemeyerek harekete geçti.

Ulama 1531 yılında Tahmasb'ın doğudaki başlıca düşmanı Şeybanîler ile mücadele için Horasan'a gitmiş olmasından yararlanarak, Âzerbaycan'da Şah'a karşı ayaklandı. O, kendi oymağına karşı girişilen hareketin önünü almak istiyordu. Ancak etrafına Şah ile mücadele edebilecek kadar fazla kuvvet toplayamamıştı. Bu yüzden İran'da kalamayarak önce Van'a, oradan da İstanbul'a gitti; Osmanlı vezir-i âzamı İbrahim Paşa'ya teslim ederek, Kanunî'nin Irakeyn seferine çıkmasına sebep oldu.32

Avrupa'ya karşı yöneltilen seferleri 1533 yılında barış antlaşması ile sona ermesi üzerine İbrahim Paşa kalabalık bir ordu ile Tebriz'e geldi (1534). Âzerbaycan Osmanlı topraklarına katılarak bir eyalet halinde teşkilatlandırıldı ve beylerbeyliğine Ulama tayin edildi. Ardından Kanunî de Tebriz'e gelmişti.

Kanunî'nin savaşa davet mektubuna verdiği cevapta, Osmanlı ordusunun onda biri kadar olan askeri ile savaşmaya girişmenin akıllıca bir iş olmadığını bildiren Tahmasb, Ebher'e değin çekildi. Osmanlı'nın amacı Tahmasb'ı güç durumda bırakmaktı. Kışın ağır şartlarına bir de iaşe sıkıntısı eklenmişti. Nihayet Tahmasb bir yanında az bir kuvvet bulunduğu bilindiği halde Rey'de kışlanılmayarak, Bağdat'a gidilmesine karar verelerek yıl sonunda buraya gelindi.

Tahmasb'a gelince o, ilk büyük tehlikeyi atlatmış olmasından dolayı memnundu. Esasen o hasmının Osmanlılar değil, Ulama olduğunu söylüyordu. Gerçekten de az sonra harekete geçen Tahmasb, Ulama'nın Tebriz'den kaçmasına yol açan bir harekete girişmiş ve Van'da Ulama'yı kuşatmış ise de kaleyi ele geçirememişti. Ulama'nın Osmanlılardan devamlı yardım isteği üzerine, Osmanlılar Bağdat'tan hareket ile yeniden Tebriz'e geldiler (Nisan 1535). Safevîler ile ciddî bir savaş olmamakla birlikte, güç şartlar altında gerçekleştirilen Irakeyn seferi Safevî Devleti'nin varlığına son verilemeyeceğini açıkça göstermişti. Bunda başlıca sebep ise coğrafî şartlar ve ağır silahlar ile donatılmış Osmanlı ordusunun iaşe sıkıntısı çekmesi idi. Bütün bunlara ve Tahmasb'ın daima saygılı bir tavır takınarak her fırsatta tekrarladığı barış tekliflerine rağmen Kanunî'nin, 1548 yılında yeniden İran seferine çıkması gerekmişti.

Tahmasb akıllıca bir hareketle, eskisi gibi, yine karşı karşıya gelip savaşmayı kabul etmedi. Zira o daha önceki gibi Osmanlı ordusunun dönmek zorunda kalacağını biliyordu. Gerçekten de Osmanlılara umulan katılmalar olmadı ve Kanunî geldiği Tebriz'de çok az kalarak, dönüşte Van'ı da ele geçirmiş, bu ise Safevî şahını son derece üzmüştü. Tahmasb herhalde bunun öcünü almak üzere oğlu İsmail Mirza'yı Doğu Anadolu'ya gönderdi. Kars, Erzurum, Ahlat, Âdilcevaz, Erzincan ve Bayburt yöreleri Safevîler tarafından yağma ve tahrip edildi. Kanunî'nin 1548 yılındaki bu ikinci seferinden sonra, başta Van olmak üzere Erciş, Âdilcevaz ve Ahlat gibi kaleler kesin olarak Osmanlı hakimiyetine girmiş, buralara merkezden tayinler yapılmıştı.

Ancak Safevî şahı Osmanlıların Avrupa'daki meşguliyetlerinden yararlanmak isteyerek, 1551-54 yılları arasında Erciş, Âdilcevaz ve Ahlat kalelerini ele geçirerek Muş'a kadar olan yerleri yağmalattığı gibi, oğlu İsmail Mirza da Erzurum bölgesinde aynı şeyleri yaptı. Safevî şahının bu gibi akınlarının bir gayesi de Osmanlıları barışa zorlamaktı. Çünkü Tahmasb çoktan beri Osmanlı hükümdarı ile barışı istiyordu. Böylelikle Doğu'daki Şeybanîler ile daha ciddî olarak mücadele edebilecek ve nihayet dünyanın en güçlü devleti tarafından resmen tanınmış olacaktı.

Kanunî, Tahmasb'ın bu son faaliyetleri üzerine üçüncü defa doğu seferine çıktı (1554). Tahmasb bu sefer de geri çekildi. Kanunî Safevî şahına misilleme olarak Revan, Karabağ ve Nahcivan gibi şehirlerin bulunduğu Âzerbaycan bölgesini yağmalattı. Ancak o İran'da kalmayı uygun görmeyerek Erzurum'a döndü. Tahmasb, Kanunî'nin bu defa artık barışa yanaşacağını tahmin ederek bir elçi gönderdi. Osmanlı sultanının Amasya'da kışlayarak, baharda Tebriz ve Safevî şeyhlerinin türbelerinin bulunduğu mukaddes şehir olarak kabul edilen Erdebil üzerine yürüyeceği tehdidi de Tahmasb'ın barış arzusunu kuvvetlendirip bu husustaki faaliyetlerini yoğunlaştırmasına yol açmıştı. Tahmasb'ın Amasya'ya gönderdiği elçisi kabul edilerek, elçi şahın armağanları ve barış isteyen mektubunu Kanunî'ye sundu. Safevî şahı mektubunda barış yolunun taraflar için daima açık bulunmasını, iyi ilişkiler kurulmasını, İranlı hacılara Osmanlı topraklarından geçmesi için izin verilmesini istiyordu. Kanunî'nin bu istekleri olumlu karşılayan ve antlaşma şartlarını belirleyen mektubu Safevî elçisine verildi. Amasya Antlaşması33 bu mektubu dayanmakta, Kanunî'nin gönderdiği mektup anlaşmanın esaslarını tespit etmektedir.

İran'da sadece Hz. Ali'yi meşru halife sayan müfrit Şiilerin diğer 3 halifeyi, sahabeyi ve Hz. Ayşe'yi lanetlemeleri ve bunu bir merasim haline getirmeleri demek olan Teberraîliğin yasaklanmasına dair elçinin verdiği teminatın gerçekleşmesinin umulduğu, karşı taraftan herhangi bir saldırı olmadıkça, Osmanlı hudut beylerinin İran'a karşı harekete geçmeyecekleri, İranlı hacıların mukaddes yerleri ziyaret için Osmanlı topraklarından geçmelerine izin verildiği gibi 3 ana husus antlaşmanın esasını teşkil etmiştir. Pek büyük bir güçlük çıkmadan kabul edilen Amasya Antlaşması (1 Haziran 1555) ile Şehrizor eyaleti, Van gölü çevresi Osmanlılarda kalıyor, kuzeyde Arpaçay hududu teşkil ediyordu.

Bu antlaşma Tahmasb için gerçekten başarı idi. Tahmasb böylelikle İslâm dünyasının en güçlü devletine Şiî Safevî Devleti'nin varlığını kabul ettirmiş oluyordu. Bundan sonra Tahmasb'ın ölümüne kadar iki devlet arasındaki ilişkiler dostane bir hal almış ve ertesi yıl Tahmasb, Süleymaniye külliyesinin açılışı dolayısıyla Osmanlı sultanını kutlamıştı.

II. Bayezid devrinden başlayarak devam edip-giden Anadolu'dan İran'a göçleri önlemek için Amasya antlaşmasına muhtemel olarak Osmanlı tarafından bir ülkeden diğerine sığınanların geri verilmesi maddeleri de eklenmişti. Ancak az sonra Kanunî'nin oğlu Bayezid'in 12.000 kişi ile İran'a sığınmak zorunda kalması (1559), iki devlet arasındaki ilişkileri nazik bir safhaya sokmuş, mesele Bayezid'in İran'da boğdurulması ile çözümlenmişti.34

Kanunî'nin ölümünden sonra II. Selim'in tahta oturması üzerine Tahmasb armağanlar ile elçisini göndererek tebrikte bulunmuş olmakla birlikte, Safevîlerin Anadolu Kızılbaşlarını teşkilatlandırmak üzere Rum diyarına halifeler göndermeleri iki devlet arasındaki düşmanca düşünceleri ortadan kaldırmıştı. Daha sonra III. Murad'ın tahta oturması üzerine de Tahmasb elçilerini İstanbul'a göndermiş (1576) ve yeni sultanı tebrik etmişti.

Tahmasb'ı uğraştıran diğer önemli bir mesele ise doğudaki Şeybanîler (Özbekler) idi. Şah İsmail'in ölümünden sonra, tahata oturan Tahmasb'ın küçük yaşta bulunmasından yararlanmak isteyen Şeybanîler sık sık Horasan üzerine sefer edip, Herat ve Meşhed'i ele geçirmişler ise de, Horasan'ı elde tutmayı başaramamışlardı.

Tahmasb zamanında en güçlü çağını yaşayan Osmanlı Devleti'nin ağır baskısından bunalan Avrupa devletleri Papalık, Safevîler ile siyasî ve ticarî ilişkiler kurmak istemişler ise de, bu devletler ile işbirliği sağlanamamıştır.

Saltanatının büyük bir kısmını dışta savaşlar ve içte oymak mücadeleleri ile geçiren Tahmasb 15 Mayıs 1576'da öldü.35 Sâde bir hayat sürdürmesi ve alçak gönüllüğü ardında aslında dirayetli bir hükümdardı. Safevîler ve Osmanlıların gücünü gayet iyi bildiğinden devletin yıkılışına kadar varacak olan ikinci bir Çaldıran felaketi ile karşılaşmamak için Osmanlılar ile bir meydan savaşına girişmemişti. Osmanlıların Tebriz'i tehdit eder bir hal almaları üzerine devlet merkezini Tebriz'den Kazvin'e taşımış, burada bazı imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Türkçe şiirleri mevcut olduğu gibi, Tezkire-i Şah

Tahmasb adı ile anılan devrinin olaylarını anlatan bir eser de ona atfedilmektedir. Öldüğü sırada Divan defterinde kayıtlı, çoğunluğu tabl ve alem sahibi, büyük ve küçük 114 bey işbaşında olup, bunların çoğu Şamlu, Ustacalu, Türkmen, Rumlu, Zu'lkadr, Afşar, Kacar gibi Türk oymaklarına mensup idiler ki,36 bu da Türklerin devlet idaresinde ne kadar güçlü olduklarını göstermeye yeterli bir delildir.

Tahmasb'dan sonra tahta kimin oturacağı hususunda beyler arasına başgösteren anlaşmazlık adı geçen şahsın ölümünden iki yıl önce, geçirdiği bir hastalık sırasında başlamıştı. Ustacalu beyleri, Tahmasb'ın oğullarından Haydar'ın halef olmasını istiyorlardı. Buna karşılık Rumlu, Afşar ve Türkmen oymakları beyleri ise hapiste tutulan İsmail Mirza taraftarı idiler. İyileştikten sonra bu durumu öğrenen Tahmasb, tutumunu açığa vurmadı. Tahmasb ölür-ölmez taraflar arasında mücadele başladı ve bu İsmail Mirza taraftarlarının üstünlüğü ile sonuçlandı. Bunun üzerine o tutuklu bulunduğu Tebriz yakınlarındaki Kahkaha kalesinden çıkıp taraftarları ile birlikte başkent Kazvin'e girdi (Haziran 1576). Şahlığını sürdürmek için hanedan mensuplarının pek çoğunu öldürttü. Oymak beyleri de yeniden mücadeleye giriştiler ve Ustacalular büyük bir felakete uğradılar. Tekelüler Tahmasb zamanında geçirdikleri felaketten Ustacaluları sorumlu gördüklerinden, onlardan öç almaya kalktılar ve mücadele pek çok begin ölümüyle sonuçlandı. İsmail Mirza Tekelülere eski itibarlarını iade etmişti. Fakat onların sayısı eskisine oranla azdı. Bu devirde yükselen oymaklardan biri de Türkmenler olup, onların itibarlı bir mevki kazanmaları İsmail'in taraftarlarından olmalarıdır. Çünkü şahın annesi Türkmen Musullu obasından İsa Bey'in kızı idi.

II. İsmail'in dikkati çeken başlıca özelliği, onun Şiîliği daha ılımlı bir hale getirmek ve Sünnîliği hoşgörü ile karşılamak görüşünde olmasıdır. O, Hz. Ayşe'nin lanetlenmesini doğru bulmuyor ve bu düşüncesini yakınındakilere zaman zaman ifade etmekten de geri kalmıyordu. Bu düşüncesi ile ilgili olarak lanetlemeyi yasakladı. Müfrfit Şiî alimlerini yanından uzaklaştırdı, camilerin duvar ve kapılarına yazılmış olan şiirleri sildirtti ki, bu husus halk arasında onun Sünnîliğe meyli olduğu şeklinde dedikodulara yol açtı. Ancak II. İsmail 24 Kasım 1577'de aniden öldü.37

II. İsmail'in beklenmeyen ölümü üzerine oymak beyleri toplandılar. Bu toplantıda Türkmen ve Tekelüler ile Ustacalu ve Şamlular arasında kan davası için çatışmaya meydan verilmemesi karalaştırıldı. Türkmen ve Tekelüler, II. İsmail'in taraftarlığını güderek Ustacalu ve Şamlulardan birçoklarını öldürmüş olmalarında dolayı aralarında kan davası vardı. Oymak beyleri devletin selameti için oymak taassubu gütmeyeceklerine dair ant içtiler. Ardından tahta kimin oturtulacağı hususu görüşülerek Tahmasb'ın büyük oğlu Muhammed'in şah ilan edilmesi hususunda görüş birliğine vardılar.

Tahta oturtulan Muhammed'in geçirdiği bir hastalık yüzünden gözleri görmüyordu. Üstelik zayıf bir şahsiyetti. Yeni tayinlerle Türkmenler devletin idarî ve askerî teşkilatında daha itibarlı bir mevkiye yükseldiler. Şahın gözlerinin görmemesi ve zayıf bir şahsiyet olmasından dolayı oymak beyleri söz verdikleri halde, oymaklar arasındaki kan davası devam etti. Yine eskisi gibi Türkmen ile Tekelü ve Ustacalu ile Şamlular birbirlerine karşı işbirliğine giriştiler.

Osmanlılar ise Safevîlerin bu durumunu iyi bir fırsat olarak gördüklerinden, barış bozuldu38 ve harekât, serhad beylerinin Urmiye, Selmas ve Hoy yörelerine saldırıları ile başladı ve vezir Lâla Mustafa Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu da Ardahan taraflarından faaliyete geçti. Safevîlerin merkezi Revan olan Çukur Sa'd beylerini Ustacalu Tokmak Muhammedî Han Gürcistan'ın Osmanlılar tarafından işgaline seyirci kalmayacağını Kazvin'e bildirmiş ve merkezden de Karabağ ve Âzerbaycan Beylerbeyleri ile birleşerek duruma göre hareket etmesi, veliaht Hamza Mirza'nın Irak-ı Acem, Fars ve Kirman askeri ile geleceği cevabını almıştı. Ancak Türkmen ve Ustacalular arasındaki husumetten ve Ustacalu beylerinin yükselmelerini istemediğinden Âzerbaycan beylerbeyi Türkmen Emir Han, duruma seyirci kaldı. Ustacalu Tokmak Muhammedî Han, Karabağ beylerbeyi Kacar İmam Kulu Han ile birlikte Çıldır'da, Lâla Mustafa Paşa ile savaştılar ise de yenildiler (Ağustos 1578). Çıldır Savaşı, Tiflis başa olmak üzere Gürcistan'ın bir kısmının ilhakını ve Gürcü ileri gelen ve hakimlerinin bazılarının Osmanlı himayesine girmelerini sağladı. Ardından Safevî ordusu Şirvan'a yürüdü. Şirvan'da Kanık ırmağı kıyılarına gelindiğinde Koyun geçidinde Safevîler bir kere daha yenilgiye uğradılar. Demirkapı'ya kadar ilerleyen Osmanlı veziri Özdemiroğlu Osman Paşa'yı Şirvan'da bırakarak, Erzurum'a döndü. Sefer amacına ulaşmış ve Gürcistan ve Şirvan Osmanlı hakimiyetine sokulmuştu. Ancak buraları elde tutmak kolay olmadı. Lâla Mustafa Paşa döner dönmez çoğunluğu Rumlu ve Tekelü'den meydana gelen Safevî kuvvetleri yeniden harekete geçerek, Rumlu Aras Han Şemahi'yi kuşattı. Ancak yardım için gelen Kalgay Adil Giray'ın yetişmesi durumu düzeltmiş, lakin Rumlu oymağı da oldukça güç kaybetmişti.

Bu sırada devlet merkezi Kazvin'de çıkan olaylarda otoritenin zayıflamasına yol açtı. Şah Muhammedî'nin aczi, oğullarının çocuk yaşta bulunmaları, hanımını idarede söz sahibi yapmıştı. Cesur, ihtiraslı, fakat oldukça hissi olan bu hanım, beylere kendini kabul ettirmek ve onların gücünü kırmak istiyordu. Beylerin, Özdemiroğlu'nu Şirvan'dan çıkaracakları yerde, sadece Adil Giray'ı tutsak alarak dönmeleri şahın hanımının onları acı bir şekilde tenkidine yol açmıştı. Şahın hanımının entrikaları sonunda Adil Giray'ın öldürülmesine kadar varmış, ancak hanım ile beyler arasındaki sürtüşme de iyice artmıştı. Nihayet hanım öldürüldü ve şah bile buna bir tepki gösteremedi. Şahın hanımının öldürülmesinden sonra çoğunluğu Ustacalu ve Şamlu boyuna mensup bulunan Horasanlı beyler toplanarak Şamlu Ali Kulu Han'ı "hanlarhanı" unvanı ile kendilerine baş edinip, 10 yaşındaki Abbas Mirza'yı hükümdar ilan ettiler. Böylece çoğunluğu Türkmen Tekelü'ye mensup bulunan merkezdeki beylere karşı bir cephe meydana getirildi.

Öte yandan batıda Osmanlı ile mücadele devam ediyordu. Bu bakımdan tekrar Tebriz üzerine gidildi. Fakat beylerden hiçbiri Şirvan Beylerbeyliği'ni kabul etmek istemiyordu. Sonunda Şirvan valiliğine Ustacalu Selman Han tayin edildi. Buna rağmen umulan gerçekleşmedi ve Safevîler Şirvan'da tutunamadılar. Savaşın uzaması Safevîlere pahalıya mal oluyor, en değerli bölgeler birer birer elden çıkıyordu. Doğuda ise Özbek hükümdarı Abdullah Han Herat'ı kuşattığı gibi, Ustacalu Mürşid Kulu Han ise yanında hükümdar tanıdıkları Abbas Mirza olduğu halde Kazvin'e yürümüştü. Çok geçmeden Mürşid Kulu Han Kazvin'e girerek duruma hakim oldu (Ekim 1587). Beylerin birçoğu Abbas Mirza'yı hükümdar olarak kabul edip, Mürşid Kulu Han'a boyun eğdiler.

Sultan Muhammed devri Türk beylerinin ve oymaklarının devlete hakim oldukları bir devirdir. Bundan sonra Şah Abbas'ın uygulamaları ile onlar artık böyle bir devri bir daha yaşayamayacaklardı. Sultan Muhammed zamanında devlet idaresinde Ustacalu, Şamlu, Türkmen ve Tekelü oymakları daha faal Türk oymakları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bunlardan ilk ikisi daha kalabalık olduklarından, daha tanınmış ve dirayetli beyler çıkarmakta idiler. Bunun sonucu olarak onlar rakipleri Türkmen ve Tekelülere üstün gelip, devlet idaresini ellerine geçirdiler ve Abbas'ı da tahta oturttular.

Abbas güç şartlarda tahta oturmuştu.39 İç ve dış olaylar devletin varlığını tehdit ediyordu. Âzerbaycan'daki geliri bol bölgeler elden çıkmakta, bu bölgelerdeki çoğunluğu göçebe Türk oymaklarının meydana getirdiği toplulukların bir kısmı, iç kısımlara göçürülüyor veya Osmanlı idaresini kabul etmek zorunda kalıyorlardı. Öte yandan doğuda Özbekler de faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardı.

Şah Abbas her şeyden önce devletin dayanağı olan Kızılbaş Türk oymaklarını itaat ve inzibat altına alması gerektiğini anlamıştı. Gerçekten de Türk beyleri II. Şah İsmail'in ölümünden sonra, Şah Muhammed'in aczi dolayısıyla devlete hakim olmuşlar ve kendilerini tamamen mevki mücadelesine kaptırmışlardı. Kaldı ki Abbas da mücadele ve Şah Muhammed'in aczi dolayısıyla küçük yaşta olmasına rağmen tahta oturtulmuştu.

Saltanat değişikliği ile yeni bir kadro işbaşına getirildiği halde onlar da eskilerin izinden gittiği halde, çoğu hayatlarını kaybettiler. Az sonra Abbas'ı tahta oturtan Ustacalu Mürşid Kulu Han da, Abbas tarafından öldürüldü ve böylelikle yeni şah güçlü bir şahsiyet olduğunu gösterdi. Bunu diğer pek çok beylerin ortadan kaldırılması takip etti ve yerlerine genç beyler getirildi. Abbas bu tasfiyeler ile de yetinmeyip, Afşar, Ustacalu, Zu'lkadr, Bayat, Kacar vb. gibi birçok oymakların eski yurtlarında toplu halde yaşamalarına son vererek ülke içinde dağıttı. Bunun sonucunda Kûh Gilûye bölgesi Afşar, Fars bölgesi Zu'lkadr, Giruhrûd Bayat ve Karabağ Kacarların yurdu olma özelliğini kaybetti. O, bunlar ile de yetinmeyip Osmanlı Devleti'ndeki devşirme sistemini örnek alarak küçük yaşta devşirip, yetiştirdiği Ermeni, Gürcü ve Çerkez asıllı kulları yükseltip, kabiliyetli olanlarını önemli mevkilere getirdi. Hatta onları devşirip, yetiştirmek için bir teşkilat da kurdu. Bu teşkilatın başındaki görevliye de Kullarağası deniliyordu.40 Kul sınıfından olanlar önemli mevkilere getirilmekle kalınmıyor, aynı zamanda bazı oymakların başına da geçiriliyordu. Şah Abbas bunlardan başka Tacik diye nitelendirilen yerli ahaliden de Tüfenkçi birlikleri kurmuştu ve bunların reisine ise Minbaşı (Binbaşı) deniliyordu.41 Gerek bu kul sınıfı, gerekse yerli ahaliye mensup tüfenkçiler, Kızılbaşlara karşı bir denge unsuru olarak kurulmuş olmakla birlikte, göçebe Türk oymakları eskisi gibi devletin direği olmakta devam etmişlerdir. Ancak Şah Abbas'ın Türk oymaklarının gücünü kırmak için aldığı tedbirler, devlet için olumlu değil, zamanla devşirme veya Lûr ve Afganlı gibi toplulukların siyasî bakımdan önem kazanıp, aksine devletin yıkılmasını hızlandırmıştır.

Safevî devri kaynaklarında devleti kuran ve yaşatan Türk oymaklarına Kızılbaş ve Türk adları veriliyor, yerli halk olan İranlılara ise Tacik deniliyordu. Lakin bu Tacikler hiçbir zaman önceki devirlerde olduğu gibi, devletin idaresinde önemli görevler üstlenmemişlerdir. Gönderilen elçiler bile

Türk beyleri arasından seçiliyordu.42 Bu Türk ve Tacik ayrımı resmi belgeler ile o devre ait çeşitli tarihî ve edebî kaynaklarda görülür.43 Türk ve Tacik veya Tat arasındaki fark sadece dilde değil, davranışlarda, gelenek-görenek, giyim-kuşam ve hatta dinî anlayışta da görülüyordu. Türk unsur kendilerinin Türkmenlerin torunları olduklarını biliyordu. Kızılbaş sözünü ise övgü ile taşıyorlardı. Kızılbaş deyimi yalnız devletin askerî bakımdan dayandığı Türk unsurunu ifade etmiyor, hükümdarına (padişah-ı Kızılbaş),44 beylerine (ümerâ-yi Kızılbaş),45 ordusuna (Sipah-ı Kızıbaş),46 askerine (gâziyân-ı Kızılbaş),47 devletine (devlet-i Kızılbaş) 48 ve nihayet ülkesine de (ülke-yi Kızılbaş) 49 adı veriliyordu.

Safevî devri Türk beyleri arasında Türkçe veya değişik tarz ad ve lakab taşıyanlara da sık sık rastgelinmektedir. Onlar Selçuklu ve Osmanlı Bey ve padişahlarından daha fazla Türkçe ad ve lakab taşımışlardı.50

Safevî devrinin üzerinde pek durulmayan özelliklerinden biri, Türkçe ve Türk edebiyetının bu devirde büyük bir mevki kazanmasıdır. Şahlar, beyler ve ordunun anadili olan Türkçe, sarayda, orduda ve divânda, Farsçanın gücüne rağmen günümüze kadar sürüp geldi.

Osmanlı seferleri dolayısıyla devlet merkezinin Tebriz'den Kazvin'e buradan da İsfahan'a nakledilmesinin Türk kültürü bakımından olumsuz tesiri olmamıştır. Şahların İsfahan'daki saraylarında yine eskisi gibi Türkçe konuşuluyordu.51 Türk unsurunun halk tabakasına gelince, o da varlığını günümüze kadar sürdüren güçlü bir sözlü edebiyata sahipti. Öyle ki aradaki mezhep düşmanlığına rağmen, bu edebiyatın ürünleri Türkiye ve Türkmenistan'a giderek, buralardaki Türklerin de halk edebiyatları arasında yer almıştır. Safevî inşâ divanında yalnız Farsça yazılmıyor, gerektiğinde Türkçe mektuplar da kaleme alınıyordu. Türkistan hanlıklarına, Kırım hanlarına ve Rus çarlarına daha çok Çağatayca, Avusturya ve Lehistan krallarına ve Osmanlı sarayına ise Osmanlıca yazılıyordu. Kalmuklara da bazen Çağatayca, bazen Osmanlıca yazılmakta idi.52

Safevî devri Türk beyleri arasında edebî kültüre sahip olanların sayısı azımsanmayacak kadar çoktu. Onlar Osmanlı, Timurlu ve Özbeklerde olduğu gibi, her iki edebiyata -Türk ve Fars- vâkıf idiler. Tezkirelerde Türkçe veya her iki dilde şiir yazan pek çok beyin adı verilmekte, şiirlerinden örnekler nakledilmektedir.53 Bu beyler arasından Rumlu oymağından Hasan Bey, Türkmen oymağından İskender Bey ve Şamlu oymağından Veli Kulu Bey gibi tarih yazanları da çıkmıştır.

Şahlığının başlangıcında Horasan'a giren Özbeklere karşı Abbas, Âzerbaycan'daki eyaletleri işgal eden Osmanlılarla 1590'da barış yaparak,54 Özbekler üzerine yürümeye karar verdi. Meşhed, Nişabur ve Herat gibi şehirleri ele geçiren Abbas, 1600 yılında Özbekler üzerine seferi tekrarlayarak, devletin doğudaki hududunu Ceyhun ırmağına kadar genişletti. Ardından batıya dönerek Avusturya savaşları ve Celâlî ayaklanmaları ile yorgun düşen Osmanlı Devleti'ne 1603'te savaş açarak Gürcistan, Âzerbaycan, Şirvan, Karabağ ve Nihavend bölgeleri ile Bağdat'ı ele geçirdi.55

Lakin o, bu başarılarını sürdüremedi. 1610 yılında Kuyucu Murad Paşa'nın Tebriz yakınlarına kadar gelmesi üzerine Abbas barış teklifinde bulundu ve her yıl 200 yük ipek vermeyi taahhüt etmesi üzerine barış yapıldı (1612).56 Barış şartları yerine getirilmediğinden savaş bir süre sonra yeniden başlamış, bu sefer 100 yük ipek vermek şartıyla yapılan antlaşma Sultan Ahmed tarafından kabul edilmeyince savaş bir süre daha devam etmiş ise de kabul edilmeyen şartlarla 1618'de yeniden antlaşmaya varılmıştı.

Şah Abbas Osmanlılar ile mücadelelerde başarılı olabilmek için zaman zaman Avrupa devletleri ve Papa ile de işbirliği teşebbüsünde bulundu. Avusturya'ya 1591 yılında Bayat Hüseyin Ali Bey'in başkanlığında bir elçi heyeti gönderdiği gibi, bunu Rumlu Deniz Bey'in başkanlığındaki başka bir heyet takip etti. Onun ayrıca Rus Çarı ve Kazakları ile de Osmanlılara karşı bazı teşebbüslerde bulunduğunu biliyoruz.57

1613 yılında Bağdat'ın ele geçirilmesinin ardından mukaddes yerler olarak kabul edilen Necef ve Kerbelâ da Safevî hakimiyetine girdi. Şah Abbas Musul, Kerkük ve Van'ı da ele geçirmek istedi ise de bunu gerçekleştiremedi. Buna karşılık o, yurtlarından ayrılmayarak Osmanlı idaresinde kalan veya Osmanlı idaresine giren Karacadağlılar ile Karabağlılardan birçoğunu cezalandırdığı gibi, Otuziki, Kazaklar ve Şemseddinlü oymaklarının bir kısmı Mâzenderan'daki Ferahâbâd'a yerleştirildi (1612). Bu devirde de Anadolu'dan İran'a göçler oldu. Şah Abbas Revan'ı kuşattığı sırada (1603), Anadolu'dan 2000 eve yakın göçebe bir Türk topluluğu İran'a gelmiş olup bunlar Anadolu'da yağmacılık yapmış olduklarından kendilerine Silsüpür deniliyordu. Silsüpürler parçalanarak Rey, Sâve, Hıvar, Firuzkûh taraflarına gönderildiler.58 Ertesi yıl yine Anadolu'dan kalabalık bir topluluk daha İran'a gelmiş idi ki, Erzurum dolaylarında yaşayan bu Mukaddem oymağı, Meraga yöresine gönderilmiş olup, varlığını günümüze kadar da sürdürmüştür.59 Bu göçlerden bir diğeri ise Kerkük dolaylarındaki Beğdili boyuna mensup olan Gündoğmuş'un, Şah Abbas'ın Bağdat seferi sırasında (1623) giderek, Şah'ın hizmetine girmesidir.60 Celâlîlerden bazılarının da İran'a gittikleri bilinmektedir. Mesela 1609 yılında başkanlığını Ankara köylerinden birine mensup olan Kalenderoğlu Mehmed'in yaptığı 13.600 kişilik bir topluluk İran'a gelmiş olup, onlar Urmiye ve Selmas taraflarına gönderilmişlerdir.61

İç karışıklıklar ve dış tehlikelere rağmen Safevî Devleti'ni yıkılma tehlikesinden kurtaran Şah Abbas, devlet merkezini 1592 yılında Kazvin'den İsfahan'a neklettikten sonra burada pek çok imar faaliyetlerinde bulunmuş, Mâzenderan'da Hazar denizi kıyısında, Ferahâbâd şehrini kurduğu gibi, ülkenin çeşitli yerlerinde imar faaliyetlerinde bulunmuştu. İpek bu devirde de İran'ın en önemli ticaret eşyasını teşkil ediyor, İran ipeği Tokat ve Halep üzerinden Avrupa'ya sevkediliyordu.

19 Ocak 1629'da öldüğünde, 42 yıllık hakimiyeti sırasında Türk oymaklarının gücünü kırmak için büyük gayret göstermesine rağmen, büyük-küçük 92 begden 44 tanesi yine de Türk asıllı olup, başlıca Ustacalu, Rumlu, Tekelü, Şamlu, Zu'lkadr, Türkmen, Kacar, Afşar ve Bayat oymaklarına mensup idiler.62

Şah Abbas'tan sonra Safevî tahtı bir daha layıkını bulamadı. Dört oğlundan Safi Mirza babasının sağlığında öldürülmüş, Tahmasb Mirza ise yine babasının sağlığında eceli ile ölmüştü. Sultan Muhammed Mirza ile İmam Kulu Mirza'nın gözlerine ise Şah Abbas'ın emri ile mil çektirilmişti. Şah Abbas ölmeden önce Mâzenderan'da bulunurken, İsfahan'da bulunan Safi Mirza'nın oğlu Sam Mirza'yı yerine vasiyet etti. Dedesinin ölümü üzerine Sam Mirza, Şah Safi adı ile tahta oturduğunda henüz 17 yaşında bulunuyordu.63

Şah Abbas'ın ölümü Özbekler ve Osmanlıların yeniden harekete geçmelerine yol açtı. Özbeklerin 1619 yılındaki Meşhed üzerine giriştikleri sefer başarı ile püskürtüldü. Ancak batıdan gelen saldırıları bu kolaylıkla önlemek mümkün olmadı. Sultan IV. Murad'ın Bağdat'a gönderdiği Hüsrev Paşa'ya karşı Şah Safi, Şamlu Zeynel Han'ı gönderdiği gibi, kendisi de Irak'a doğru hareket etmişti. Merivan civarında Zeynel Han ağır bir yenilgiye uğrayıp (15 Mayıs 1629), Osmanlılar Hemedan'a kadar ilerlediler. Bu durumda Şah Safi de kaçmış ve Osmanlılar Dergüzîn'e kadar ilerlemiş olmalarına rağmen Bağdat'a dönmüşlerdi.

1633 yılında Osmanlı-İran Savaşı yeniden başladı ve sefere bizzat çıkan Osmanlı hükümdarı IV. Murad, Âzerbaycan'a yürüyerek Revan'ı ele geçirdi (Ağustos 1635).64 Tebriz'i de ele geçiren IV. Murad burada kalmamış, Osmanlıların ayrılmasının ardından şehir yeniden Safevîlerin eline geçmişti. Osmanlı padişahının ayrılmasından sonra Safevîler tekrar harekete geçtiklerinden IV. Murad 1638'de bir kere daha sefere çıktı ve bu sefer Bağdat üzerine yürüyerek, şehir Safevîlerden geri alındı.65 Şah Safi bu durumda barışı kabul etmek zorunda kalmış ve Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalanmıştır (17 Mayıs 1639).66 İçkiye fazla düşkün olan Şah Safi, Kaşan'da içkinin tesiri ile öldü (12 Mayıs 1642) ve cesedi Kum'a getirilerek burada gömüldü.

Yerine II. Abbas 10 yaşlarında tahta oturduğundan idare beylerin elinde olup, şahlığı sırasında ülkede siyasî bakımdan kayda değer bir olay olmamış, komşu devletler ile münasebetler dostça geçmiştir. O, Osmanlılar ile münasebetleri dostâne bir şekilde sürdürmüş olup, iyi münasebetler Kasr-ı Şirin Antlaşması'na uygun olarak devam etmiştir.

1665 yılında mizacındaki değişiklikler üzerine, tabipler kendisine Mâzenderan'da oturmasını tavsiye etmişler ve o, Eşref şehrine gelerek uzun bir süre burada kaldıktan sonra Meşhed'e giderken, Damgan yakınlarında ölünce (26 Ekim 1666), cesedi Kum'a getirilerek gömülmüştür.

İktidarının başlangıcında vergileri azaltmak suretiyle halkın sevgisini kazanmış, başta ipek olmak üzere Avrupa ile ticarî faaliyetler gelişmiş, saraylar ve köprüler inşa edilerek ülkenin imarına çalışılmıştır.67

II. Şah Abbas'ın iki oğlu olup, biri Safi Mirza, diğeri ise Hamza Mirza adını taşıyorlardı. Şah Abbas, Safi Mirza daha büyük olmasına rağmen onu sevmiyordu. Ömrünün sonlarında onun hapsedilmesini buyurmuştu. II. Abbas'ın ölümü üzerine beyleri Damgan yolunda toplanarak, şahın varisini belirtmemiş olmasından dolayı, 8 yaşındaki Hamza Mirza'yı tahta oturtmaya karar verdiler.

Onlar şahın Safi Mirza'yı kör ettirmesinden dolayı, şahlık yapamayacağı söylentisini yayıyorlardı. Ancak bu düşünce muhalefet ile karşılaşınca, onun sağlam olup, şah olabileceği söylenince 20 yaşındaki Safi Mirza, II. Şah Safi veya sonraki adı ile Şah Süleyman tahta oturtuldu (1 Kasım 1666). İyi bir eğitim görmemiş olan Şah Süleyman, ayyaş ve karakter zaafı olan bir şahsiyetti. Zamanında komşu ülkelerin çeşitli meşguliyetleri İran'a saldırılarını önlemiş ve onun yaklaşık 28 yıllık saltanatı savaşsız geçmiş, bu ise iktisadî durumun iyileşmesine yol açmıştır. Şah Süleyman 29 Temmuz 1694'te 46 yaşında İsfahan'da öldü.68

Şah Safi'nin (Süleyman) ardından yerini alan Şah Hüseyin'in başlangıçta en önemli kararı Gürcü asıllı Şah Nevaz Han'ı Kandahar hakimliğine tayin etmek oldu. Gürgin Han diye tanınan bu şahıs daha sonra Afganlıların ayaklanması ve İran'ı istilalarına da sebep olmuştur. Kandahar bir süreden beri Safevîler ile Hindistan Timurluları arasında anlaşmazlık konusu idi. fakat asıl anlaşmazlık sebebi Sünnî Afgan aşiretlerinin, Şiî Safevî hakimiyetini kabul etmek istemeyişleri ile ilgili idi. Gürgin Han'ın buraya tayini ve icraatı da Afgan aşiretlerinin pek hoşuna gitmedi. Buradaki büyük aşiretlerden Gılzayların reisi Mir Veys ayaklanarak önce Gürgin Han'ı, ardından kardeşi Keyhüsrev'i ortadan kaldırdı (1711). Mir Veys 1715'te ölünce, yerini alan kardeşi Abdülaziz'in yumuşak politikası Afganlılar tarafından beğenilmediğinden yerini Mahmud aldı (1717).

Hindistan Timurlularının çöküntüye yüz tutması, Safevîlerin ise iç karışıklıklar yanında, Osmanlı ve Rus tehdidi ile karşı karşıya bulunmaları Mahmud'un işini kolaylaştırıyordu. O, 1719 yılında Kirman'a geldi ise de ülkesinde karışıklıkların çıkması üzerine Kandahar'a döndü. Ertesi yıl yeniden İran'a yürüyerek Kirman'ı ele geçirdikten sonra İsfahan'a yürüyerek Safevî ordusunu yenip Şah Hüseyin'in tahtan feragatı üzerine İsfahan'a girip tahta oturdu (Ekim 1722).

Şah Hüseyin, Şeyhülislâm Muhammed Bakr Meclisî'nin şiddetle tesiri altında kalmasına rağmen, onun zamanında İran yabancı devletlerle ilişkiye önem vermiş, bunun sonucu karşılıklı elçiler gidip-gelerek, ticarî ve kültürel alanda gelişmeler olmuştur. Bu ilişkiler İran resim anlayışına etki ettiği gibi, Hollandalı bir ressam Şah'ın resmini de yapmıştır.69

Afganlı Mahmud'un İsfahan'da tahta oturması üzerine, Şah Hüseyin'in oğullarından Tahmasb, Kazvin'de Safevî tahtına oturtuldu. Bunun üzerine Mahmud, Kazvin'e kuvvet gönderdi ise de bu ordu başarılı olamadı. Bu başarısızlığa daha başkaları da eklenince Mahmud, İsfahan'daki bazı Safevî ileri gelenleri ile hanedan mensuplarını öldürttü. Tahmasb ise istilacılara karşı komşu büyük devletlerin yardımını sağlamak amacıyla Osmanlılar ile temas kurdu ise de, umduğunu bulamayınca Hazar denizi kıyısında bazı yerleri bırakmak üzere Ruslara yöneldi. Rusların İran işlerine müdahalesi Osmanlıları harekte geçirmiş, Gürcistani Âzerbaycan ve Acem Irağı üzerinden üç koldan harekete geçen Osmanlılar bazı fetihlerde bulunmuşlardı (1725). Bu durumda çaresiz kalan Tahmasb Tahran'a gelip, yeni gelişmeleri beklerken Afganlı Mahmud öldürülerek yerini yeğeni Eşref aldı.

Eşref başlangıçta kendi lehine bir hava yaratmaya çalışıp, Tahmasb'a Ruslar ve Osmanlılara karşı birlikte hareket etmeyi teklif etti ise de bu gerçekleşmediği gibi, meydana gelen savaşları da

Eşref kazanmış, Tahmasb Mâzenderan'a sığınmış, Tahran, Kazvin, Sâve ve Kum gibi şehirlerde Afganlıların eline geçmişti. Bunu Afganlıların elinde tutsak bulunan Şah Hüseyin'in, Osmanlılar ile gizlice haberleştiği suçlaması ile öldürülmesi takip etti (Eylül 1726). Lakin bu sırada kendini göstermeye başlayan Afşar Nadir ile Tahmasb'ın ittifakı, Eşref için gerçekten kötü oldu. Eşref, Damgan, İsfahan ve Şiraz yakınında üst üste üç defa yenilgiye uğratılmış, nihayet Kandahar'a kaçarken öldürüldüğü gibi Tahmasb da İsfahan'da yeniden tahta oturtulmuştu.

Eşref'in öldürülmesi ile rahat bir nefes alma imkanı bulan Nadir, başlangıçta Patrona Halil Ayaklanması gibi iç meselelerle uğraşan Osmanlılara karşı başarılı olmuş, fakat İstanbul'da I. Mahmud tahta oturup durum değişince, bu hal cepheye de yansımıştı. Her ne kadar bu sırada Ruslarla yapılan görüşmeler sonunda Gilan'ın Safevîlere terki sağlanmış ise de Osmanlılar karşısında büyük kayıplara uğramak korkusu İranlıları barışa zorlamış ve Bağdat'ta bir antlaşmaya varılmış idi (Ocak 1732). Lakin bu antlaşma hem Sultan Mahmud'u hem de Nadir'i memnun etmediğinden yürürlüğe girmeden bozuldu.

Tahmasb, Osmanlılar ile varılan antlaşmanın devamında ısrar etmiş fakat bu onun önce tahtını, ardından da hayatını kaybetmesine yol açmıştı. Nadir, Tahmasb'ın varılan antlaşmayı korumakta ısrar etmesi üzerine, Şah'ın dirayetsizliği yüzünden İran'ın bu sefer de batıdan istilaya uğrayacağını ifade ile Tahmasb'ı azlederek, onun henüz birkaç aylık bebek olan oğlu Abbas'ı tahta oturtup, kendini onun vekili ilan etmiştir (Ağustos 1732).70

Bir süre sonra Nadir'in kendini Şah ilan etmesi üzerine (Mart 1736), III. Abbas, Horasan'a babasının yanına gönderilmiştir. Nadir'in Hindistan seferi sırasında Tahmasb tarfatarlarının ayaklanmasından endişe edildiğinden Tahmasb ve oğulları Abbas ile İsmail, Nadir'in oğlu Rıza Kulu Mirza tarafından öldürülmüşler (Şubat 1740) ve Meşhed'de gömülmüşlerdir.

III. Abbas'dan sonra II. Süleyman, III. İsmail, II. Hüseyin ve Muhammed (ölm. 1786) gibi şahlar değişik bölgelerde ismen hüküm sürmüşler ise de 1732'den sonraki şahlar kukla olmaktan öteye gidememişlerdir.71

Safevîler devrinde Türklerin siyasî iktidarına rağmen Farsça, mevkiîni korudu. Hükümdarların şiir ile meşgul olmaları ve şairleri korumaları pek çok şairin yetişmesine yol açtı. Lakin bu şair çokluğuna rağmen, eski İran şairleri ile boy ölçüşebilecek bir şair çıkmadı. Farsça şiirde bu devirde açık bir gerileme görülür. Kaside ve gazeller artık rağbetten düşmüş, yerini Şiîlik ideolojisini terennüm eden dinî mersiyeler almıştır. Hükümdar ailesinin, ordunun ve idareci zümrenin anadili olan Türkçe ile yazan şairlerin adları Safevî şehzadesi Sam Mirza'nın Tuhfe-i Sâmî adlı eseri ile Afşar Sadıkî'nin Mecmau'l-Havass adlı eserlerinde sayılmaktadır.72

Afşarlar (1736-1804)

24 Oğuz (Türkmen) boyundan biri ve en tanınmışı olup varlığını günümüze kadar sürdüren Afşar toplulukları Selçuklular ile birlikte İran'a gelmişler ve buradaki siyasî faaliyetlerde daima yer

almışlardır. Daha XII. yüzyılda İran'ın güneyindeki Huzistan bölgesindeki Afşarlar bir beylik kurmayı başarmışlardı.73 XV. yüzyılın sonlarında Akkoyunlular ve onların ardından da Safevîler devrinde de Huzistan'da Afşarlara rastlanır ki, bunlar çoğunluklar Anadolu'dan gelen Gündüzlü Afşarına mensup oymaklar idiler. Akkoyunlu hizmetinde iken, Şah İsmail'in yanına giderek 1505 yılında Fars valisi tayin edilen Afşar Mansur Bey'in ailesi XVII. yüzyıla kadar Kûh Gilûye bölgesinin hâkimi olarak kalmışlardır.74

Şah Tahmasb öldüğü sırada devlet hizmetinde Afşar boyundan 6 bey görülmekte olup, bunlar Araşlu Afşarından Arslan Sultan, Kûh Gilûye Afşarlarının başında bulunan Halil Han, Sâve hâkimi Mahmud Sultan, Kirman hâkimi Yusuf Bey, Hezarcerib hâkimi İskender Bey, Horasan'daki Ferah ve İsfizar hâkimi Yeğen Sultan ile Köroğlu Hüsrev Sultan idiler. Buna göre Afşarların çoğunlukla Huzistan, Kûh Gilûye, Kirman ve Horasan bölgelerinde yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Şah Abbas zamanında Afşarlar başlıca Gündüzlü, Araşlu, Usalu, Eberlü, Alplu, İmanlu Afşarı gibi obalara ayrılıyorlardı. Şah Abbas'ın politikası sonucu Kûh Gilûye Afşarlarından bir kısmı Horasan'a, bir kısmı ise Urmiye'ye gidince, Kûh Gilûye bölgesi Afşarları büyük güç kaybettiği gibi, Huzistan'daki Gündüzlü Afşarları da zayıfladılar. Şah Abbas'tan önce Kazvin yöresinde yaşayan Eberlüleri Abbas Horasan'a Âbıverd'e göndermiş ve sonraları onlara Gündüzlülerden de katılanlar olmuştur. Büyük bir ihtimalle Afşar Nâdir Şah'ın mensup olduğu Kırklu oymağı da bu Eberlü veya Gündüzlüye mensup idi.

Nadir Şah'tan önce, XVIII. yüzyıl başlarında İran'da Afşarlar başlıca Urmiye Afşarları (Urmiye gölünün batısı), Hamse Afşarları (Kazvin ile Zencan yöresi), Kirman Afşarları (Kirman yöresi) ve Horasan Afşarları (Ferah ve İsfizar yöresi) şeklinde dağılmış olup, bunlardan başka Huzistan, Kûh Gilûye, Fars (Kâzerun) bölgesinde de bazı Afşar toplulukları mevcut olup, bu durum günümüze kadar da devam etmiştir.

1736-1804 tarihleri arasında İran'da hüküm süren hanedanın kurucusu ve son Türk cihangiri olan Nadir Şah, Horasan'daki Âbıverd yöresinde yaşayan Afşarların Kırklu obasına mensup olup, 1688'de doğmuş, babası küçük yaşta iken öldüğünden, annesi tarafından büyütülmüştür. Giriştiği mücadelelerden başarı ile çıkması onun tanınmış bir bey olmasını sağladı ve II. Tahmasb ona İtimadü'd-devle lakabını vererek, ülkeyi düşmandan ve âsilerden temizlemekle görevlendirdi. Bundan sonra Nadir Afganlılar ile mücadeleye girişerek Eşref'i üst üste üç defa yenilgiye uğrattığı gibi (1729), bir taraftan Ruslar, öte yandan da Osmanlılar ile mücadeleye girişti. Hazar denizi kıyılarından Rusları uzaklaştırdığı gibi, Kuzeybatı eyaletlerini de Osmanlılardan geri aldı.

Ancak Safevî şahı II. Tahmasb, Nadir'in bu başarılarının kendisini gölgede bıraktığını görüyordu ve Nadir'in kendi başına buyruk tutumu bir süre sonra Şah ile beyinin aralarının açılmasına, şahın tahttan indirilip henüz beşikte bulunan Abbas'ın III. Abbas adı ile tahta oturtulup, Nadir'in Vekiliü's-Saltana unvanı ile idareye el koyması ile sonuçlandı (1732). Nadir'in 1734 yılında Dağıstan ve Gence taraflarına bir seferde bulunup hâkimlerini itaat ettirdiğini görüyoruz.

Bu başarılardan sonra o, 1736'da Mugan'a gelerek, İran ileri gelenlerini topladı. Onlara ülkenin bağımsızlığını sağlama görevini yerine getirdiğini Horasan'a dönmek istediğini, II. Tahmasb veya III. Abbas'tan birini tahta oturtmalarını istedi. Orada bulunanlar onun bu sözlerine karşılık kendisinin şahlığının daha uygun olacağını ifade ettiler. O, başlangıçta bunu kabul etmedi ise de ısrarlar üzerine İran tahtına kendi ailesinin tevarüs etmesini, Safevî hanedanının veraset haklarının kaldırılmasını, ilk 3 halife ve Hz. Ayşe'ye ilenmeden vazgeçilerek, Caferî mezhebinin ehl-i sünnet inançlarına göre yeniden düzenlenmesini kabul etttikleri takdirde şahlığı kabul edeceğini bildirdi.75

Toplantıya katılanlar bunları kabul etti ve Nadir tahta oturdu. Bu sırada barış görüşmeleri için Mugan'a gelmiş bulunan Osmanlı elçileri ile Kasr-ı Şirin Antlaşması esaslarına göre bir antlaşma yapılması uygun görülmüş iken, Nadir yeni mezhebine ait hususların da 3 şart halinde antlaşmaya dahil edilmesini istedi. Bu şartlar, yeni Caferî mezhebinin, Osmanlı halifesi tarafından tanınması, Kâbe'de İranlı hacılara bir bölüm tahsis edilmesi ve İranlı hacı kafilelerinin Suriye üzerinden Mekke'ye gitmelerine izin verilmesi idi. Osmanlı elçileri buna yetkili olmadıklarını bildirince, konu Bab-ı Meşihat tarafından görüşülmek üzere, İstanbul'a götürüldü. Osmanlı ulemasının Nadir'in teklifini şer'i bakımdan sakıncalı görüp, reddetmeleri üzerine,76 savaş bir süre daha devam etti ise de, Nadir bu sırada Kandahar'a, oradan da Hind seferine çıkmıştı. 1738-40 yılları arasında gerçekleştirilen bu sefer ona büyük bir servet toplama imkanı verdi. Nadir Hind seferinden dönüşte Buhara Hanlığı üzerine yürümüş ve iki devlet arasında Ceyhun ırmağı hudut kabul edilmişti. Bu başarılardan sonra tekrar Osmanlılar üzerine yönelen Nadir, Caferî mezhebinin zorla tanınmasını denedi ise de başarılı olamadı ve dinî hususlarda ısrar etmeden barış teklifinde bulundu.77

Ülke dahilinde muhalifleri yok etmek için pek çok kan dökülmüş ve kan dökücülük onda zamanla bir cinnet halini almıştı. İktisadî ve siyasî buhran, sonunda ayaklanmalara yol açtı. Bizzat kendi boyu olan Afşar ve Kacarlara mensup bazı kabile reisleri, Nadir'den çekindiklerinden onu bir suikast sonucu ortadan kaldırmaya karar vererek, kararlarını o, çadırında uyurken gerçekleştirdiler (20 Haziran 1747). Bunu bütün oğulları ve biri dışında tüm torunlarının öldürülmesi takip etti. Nadir Şah'ın Müslümanlar arasındaki ihtilafı kaldırmak hususunda gayret göstermesi takdire şâyân bir husus olup, böyle bir teşebbüsün bir din adamı veya iyi bir eğitim görmüş olan bir devlet adamından değil de, basit bir Afşar oymağı mensubundan gelmesi ilgi çekicidir. 1743 yılı sonlarında Necef'te Sünnî ve Şiî ulemayı topladığını da biliyoruz.

Onun pek iyi bilinmeyen bir diğer özelliği ise kuvvetli bir kavmî duyguya sahip olması hususudur. Tarihçisi ve kâtibi Astarâbâdlı Mirza Mehdi Han'a kendisinin Türkmen olduğunu açıkça yazdırdığı gibi, Osmanlı hanedanının Türkmen kavminin en asil hanedanı olduğunu ifade ediyor, Hindistan hükümdarı Mahmud Şah'ı kendisi gibi Türk olduğu için mevkiinde bıraktığını söylüyor, Özbek hanlarını da soylu bir hanedanın mensubu olarak görüyordu. Yine bu milli duygularından dolayı oğullarından birine Cengiz, torunlarına ise Oğuz Han, Ulduz (Yıldız) Han, Timur Han, Öktey (Ögedey) Han gibi adlar vermesidir.78

Afşarlar zamanında da Türkçe saray ve ordu dili olmakta devam etti ise de, Âzerî edebiyatının gelişmesi yavaşladı. Ancak bu devirde önemli bir dilci ortaya çıktı. Nadir Şah'ın katibi ve tarihçisi Astarâbâdlı Mirza Mehdi Han'ın Şenglâh adlı Türkçe-Farsça sözlüğü bu devirde Türkçenin değerini gösteren önemli bir eserdir. XVIII. yüzyıl sonuna kadar geçen zaman, Fars edebiyatı için olduğu gibi Âzerî edebiyatı içinde durgunluk devridir.

Nadir Şah'ın öldürülmesinin ardından,79 ona karşı ayaklanan yeğenlerinden Ali Kulu Han, şah ilan edildi. Pek çok seferler sonucu biriktirilip Kelât kalesinde saklanan hazinesi ise cömertçe harcandı. Ali Kulu veya tahta oturduktan sonraki adı ile Âdil Şah, yaklaşık bir yıl kadar sonra tahttan indirilince Nadir'in yegane torunu, 13-14 yaşlarındaki Şahruh Mirza tahta oturtuldu (1748). Fakat daha pek çok mirza birbiri ile mücadeleye girişmişti. Şahruh 1795'de ölümüne kadar hüküm sürdü ise de, ülkede Nadir Şah'tan sonra Afşarların gücü gittikçe azalıp Kacarlar güçlenmeye başlayıp, 1804'de Afşarların son temsilcisini de ortadan kaldırdılar.

Nadir Şah'ın ölümünü takip eden karışıklıklar sırasında, çeşitli kimseler İran'ın değişik bölgelerinde iktidarı ele geçirmişlerdi. Afganlı Ahmed Şah Dürranî merkezi Kandahar olmak üzere bir Afgan devleti kurdu. Horasan'da iktidar Nadir'in torunu Şahruh'un elinde idi. Mâzenderan'da Kacarlardan Muhammed Hasan, Güney İran'da Bahtiyarîlerden Ali Merdan hâkim idiler. Ali Merdan İsfahan'ı ele geçirerek Safevîlerden III. İsmail'i kukla olarak tahta oturtmuştu (1750).

Ali Merdan'ın hizmetinde bulunan Lurlu, basit bir aileden gelen Muhammed Kerim Zend, Ali Merdan'ın öldürülmesi üzerine, kendisini İran'ın güney bölgelerinin hâkimi ilan etti. Buna rağmen o, kendisini şah ilan etmeyip, III. İsmail'in vekili olarak, Şiraz'da hüküm sürdü. 1779'da ölünce ülke tekrar karışıklıklar içine düştü. Bu aileden Ali Murad İsfahan'da, Sadık Şiraz'da hüküm sürmeye başladılar. Ali Murad'ın ölümü ile hâkimiyeti Cafer ele geçirdi (1785). Onun zamanında artık Kacarlar güçlerini iyice arttırmaya başladılar ve Zendler İsfahan'ı onlara bırakmak zorunda kaldılar.

Kacarlar (1779-1925)

Kacarlar Türkmen asıllı bir boy olup, XV. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun Bozok yöresinden, Gence taraflarına gelmişlerdi. Şah Abbas pek çok oymaklar gibi onların da önemli bir kısmını XVI. yüzyılın sonlarına doğru Astarâbâd ve Merv taraflarına göçürmüştü. Astarâbâd Kacarları Aşağı Baş ve Yukarı Baş olmak üzere başlıca iki büyük kola ayrılıyorlardı. Her kol 6 obadan oluşmakta olup, Aşağı Baş'ın en büyük obası Koyunlu (Kacarların kurucusu Aga Muhammed Han bunlara mensuptur), Yukarı Baş'ın ise Develü idi.

Nadir Şah'ın ölümünün ardından çıkan karışıklıklar sırasında Lurlu Kerim Zend ile Kacar Muhammed Hasan Han arasında başlayan şiddetli mücadele Muhammed Hasan Han'ın üstünlüğü ile sona erdi ve o, Irak-ı Acem ile Âzerbaycan'a da hâkim olarak, oğullarından en büyüğü Aga Muhammed'i80 Âzerbaycan valiliğine tayin etti (1757). Aga Muhammed, Şiraz'da bulunan Kerim Zend'in üzerine yürüyen babasının başarısızlığa uğraması ve ardından 1759'da kendi adamları

tarafından öldürülmesi üzerine rehin olarak Şiraz'a götürüldü. Bu durum 1779'da Kerim Zend'in ölümüne kadar devam etti. Bundan sonra kaçma fırsatı bularak Rey taraflarına gelen Aga Muhammed, önce kardeşleri, ardından Zendler ile mücadeleye girişerek, bu mücadelede başarılı olmuş ve Tahran'ı merkez edinerek, burada tahta oturmuştur (1786). Zendler ile mücadele bundan sonra da devam etti. Zendlerin sonuncusu Lutf Ali 1794'te ele geçirilip, öldürüldü. Aynı yıl içinde, Âzerbaycan'a yürüyüp, bu bölgeye hakim olduğu gibi, Gürcü kralına da baş eğdirdi.

Aga Muhammed, ardından Horasan'a yürüdü. Horasan, Nadir'in ölümünden sonra karışıklıklar içine düşmüş, Nadir'in halefleri, Afganlılar ve Özbekler aralarında mücadeleye girişmişlerdi. Aga Muhammed Han, Meşhed'i ele geçirip, Nadir'in Hindistan'dan getirdiği hazineye sahip olduktan sonra, Buhara'ya yürümeye hazırlanırken, Rusların Tiflis'e asker gönderip, Bakü'yü işgal ettikleri haberini aldı. Bu yüzden Âzerbaycan'a yürüyüp, Erdebil'e geldiği sırada (1796), II. Katerina'nın ölümü yüzünden Rus ordusunun geri çekildiği öğrenildi. Bunu fırsat bilen Kacar hükümdarı Karabağ'a yürüyerek Şuşa'yı ele geçirdi. Fakat bu sırada hizmetindeki adamları tarafından öldürüldü (1797). Onun en büyük başarısı İran'da siyasî birliği yeniden kurmasıdır.

Kendisi Kacarların, Reşidüddin'in meşhur eserindeki, İlhanlılar devrinde yaşayan Kacar Noyan'ın soyundan geldiğine inanmakla birlikte, Nadir Şah gibi o da milli duygulara sahip bir hükümdardı.

Rıza Kulu Han-ı Hidayet, Kacar şahlarını, bu arada Aga Muhammed Şah'ı Hakan-ı Türk şeklinde zikreder.81 Yine aynı müverrih onu Afrasiyab nesebli, Cengiz hesebli, Selçuk hazımlı ve Timur gibi azimli olarak tarif eder.82 O, Türklüğü ile övünürken, Tanrının İran ve Turan, Rum, Rus, Çin ü Maçin, Hıta ve Hotan ve Hindistan'ı Türk hanedanları arasında paylaştırdığını, Özbek Şahmurad Han'a yazdığı bir mektupta dile getiriyordu.83

Çocuğu olmadığından, Aga Muhammed Şah'ın kardeşi Hüseyin Kulu Han'ın oğlu Baba Han (1797-1834) kendisine halef oldu. Bundan sonraki Kacar şahları, Feth Ali Şah diye tanınan84 bu Baba Han'ın soyundan gelmişlerdir. Başlangıçta Horasan'daki oymak beylerini kendisine bağlayarak, saltanatını sağlamlaştıran Feth Ali Şah, İngiltere, Rusya ve Fransa'nın rekabet sahası haline gelen İran'da, bazen bunlardan birine, bazen de diğerine dayanmak suretiyle varlığı sürdürdü. Buna rağmen bu mücadeleden İngiltere ve Rusya kazançlı çıktılar. Nitekim 1801'de İngiltere ile İran arasında siyasî ve ticarî bir antlaşma imzalandı. Buna göre Feth Ali Şah, Afganlılara baskı yaparak, onların İngiliz hakimiyetindeki topraklara saldırmalarını önleyecek, buna karşılık İngilizler de İran ordusuna gerekli silah ve teçhizatı sağlayacaklardı.

İran 1803 yılında, Rusya'dan bir süre önce işgal ettiği Gürcistan'dan çıkmasını istedi ise de, bu isteğinin reddi üzerine Rusya'ya savaş ilan etti. İran ordusu Ruslarla savaşta güç duruma düşünce, Feth Ali Şah, 1801 antlaşmasına dayanarak, İngilizlerden yardım istedi ise de (1805), onlar Napolyon'a karşı Ruslarla yaptıkları ittifak yüzünden olumlu cevap vermediler. Bu durumdan yararlanan Napolyon, İran'a İngiliz ve Ruslara karşı ittifak teklifinde bulunup, teçhizat sağlamayı vaadetti. Rus ilerleyişli karşısında bu teklifi kabul etmek zorunda kalan İran şahı, 1807'de Fransa ile

anlaştı ki, buna göre İran İngilizlerle imzalanan 1801 antlaşmasını tanımayacağını, ilişkilerini keseceğini taahhüt ediyordu. Nitekim 1807'de General Gardane başkanlığındaki 70 kişilik bir askerî heyet İran'a geldi. Ancak çok geçmeden Napolyo'nun Ruslarla, bir Rus-İran savaşı sırasında Fransa'nın İran'a yardım etmeyeceği hususunda anlaşması bu çalışmaları durdurdu. İran'ın bu durumundan yararlanan Rusya ise, Nahcivan ve Erivan'ı kuşattı. Fransa ve Rusya'nın İran'da üstünlük kazanması İngiltere'yi yeniden harekete geçirmiş ve İran'a Ruslarla savaş için gerekli para yardımında bulunmayı ve İran ordusunu eğitmeyi teklif etmişlerdi. İngiltere ile yeniden anlaşan İran, Fransız askerî heyetini geri gönderdi. İngiltere ile İran ilişkilerinin iyice sıklaştığı ve yeni bir antlaşma aşamasına gelindiği bir sırada İran ordusu Aras ırmağı kıyısında Ruslar tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı.

Yabancı uzmanların eğittiği İran ordusu Napolyon'un Moskova seferinden yararlanarak Ruslara karşı savaş açmış, fakat başarılı olamamıştı. 1813'te Rusya ile Gülistan Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalan İran, Karabağ, Şirvan, Şeki, Derbend ve Bakü hanlıkları topraklarını Rusya'ya bırakıyor (Daha önce 1804'te Gence Hanlığı'na Ruslar son vermişlerdi), Gürcistan ve Dağıstan üzerindeki iddialarından da vazgeçiyordu. Ayrıca Ruslar Hazar denizinde bazı haklar elde ediyorlardı.

Çar'ın bu anlaşma ile İran'daki İngiliz etkisini ortadan kaldırmayı hedeflediğini anlayan İngilizler, her türlü yardımda bulunmayı vaadederek, şahı Ruslarla yeni bir savaşa girmeye teşvik ettiler. 1814'te yeni İran-İngiltere antlaşmasına göre İran, Hindistan'a saldıracak olan bir ordunun İran'dan geçmesine engel olacak, kendi topraklarına yapılacak bir saldırıda İngiltere ile ortak hareket edecekti. İngiltere buna karşılık İran'a malî yardımda bulunup, ordusunun eğitimine de yardımcı olacaktı.

1826'da Rusya ile İran arasında savaş yeniden başladı. Başlangıçta İran ordusu bâzı başarılar elde etti ise de, daha sonra Gence'de ağır bir yenilgiye uğradı. Kısa sürede Tebriz'e kadar ilerleyen Rusların, Tahran'a kadar gelmesinden endişelenen İngiltere, şahı barışa teşvik etti ve İran ile Rusya arasında Türkmençay Antlaşması imzalandı (1828). Antlaşmaya göre Rusya'ya savaş tazminatı ödenecek, Gülistan Antlaşması ile terk edilen hanlıklara ek olarak Erivan ve Nahcivan ile birlikte Taliş gibi verimli topraklar da Rusya'ya bırakılacaktı. Bu antlaşma İran'daki Rus-İngiliz rekabetini daha da şiddetlendirdi. Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları Feth Ali Şah devrinin acı olaylarıdır. Bu antlaşmalara göre İran yalnız bugünkü hudutlarına çekilmekle kalmamış, üstelik Rusya'dan başka hiçbir devletin Hazar denizinde savaş gemisi bulunduramayacağını taahhüt ettiği gibi, Rusya'ya İran'ın içişlerine karışma imkanı da vermiştir. Kuzeyden Rusya'nın, güneyden İngiltere'nin İran sınırlarına dayandığı ve bu iki devlet arasında mücadelelerin şiddetlendiği bir zamana rastlayan Kacarlar devrinde İran, dünya siyasî rekabetine sürüklendi ve bu rekabete sahne olup, bu durum daha sonra İngiltere'nin yerini Amerika'nın almasıyla, XX. yüzyılın son çeyreğine kadar devam etti.

Feth Ali Şah 1834'te öldü. Dönemi İran'ın Avrupa tarzı ıslahat hareketlerine sahne olması, yurtdışına öğrenci gönderilmesi ve matbaanın kurulması gibi yeniliklerden dolayı önem taşımaktadır.

Veliahd Abbas Mirza babasından önce öldüğünden, Feth Ali Şah'tan sonra yerini torunu Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Şah (1834-1848) aldı.85 O, Kandahar üzerine yürüyüp, Afgan kabilelerine baş eğdirdi. Bu sefer sırasında onun yanında Rus subayları da bulunuyordu. Hindistan yolu için önemli olan Herat'ın İran tarafından ele geçirilmek istenmesi İngiltere ve Rusya'yı da ilgilendiriyordu. İngiltere sefer masrafını karşılayarak, İran'ı seferden vazgeçirmek istiyor, İran ise Rusların baskısı ile buna yanaşmak istemiyordu. İngiliz baskısı sonucu, İran Herat'tan çekildi. 1841'de Ruslara Hazar denizinin güneydoğusunda bir üs kurma izni verildi ve bu üs ileri de Rusların Türkistan'ın işgalinde kullanıldı.

Muhammed Şah devrinin en önemli iç meselesi 1844'te Şiraz tarfalarında yeni bir din yaymaya başlayan Ali Muhammed Bâb'ın ortaya çıkışıdır.86 Kendisinin "beklenen imama açılan bâb (kapı)" olduğunu ilan eden Bâb taraflarının hareketi daha sonra Nâsıreddîn Şah devrinde silahlı ayaklanmaya dönüşecektir. Yarım yüzyıla yakın hüküm süren Nâsıreddîn Şah'ın (1848-1896) en önemli işi Bâb'ı öldürtüp, taraftarlarını ise Bağdat'a sürdürtmesidir.

1890'da bir İngiliz şirketine tütün imtiyazının verilmesi üzerine, din adamlarının muhalefeti ile imtiyazın iptal edilmesi olayı da İran tarihinin önemli olaylarındandır. Özellikle Cemaleddin-i Afganî'nin faaliyetleri sonucu Nâsıreddîn Şah bir fedaî tarafından öldürülmüş ve yerini oğlu Muzafferüddîn Şah (1896-1907) almıştır. O, Avrupa seyahati sırasında İstanbul'a da uğrayarak, II. Abdülhamit ile de görüşmüştür. Yeni şah zayıf bir şahsiyet idi. İsrafını kontrol edemediği gibi, devamlı paraya ihtiyaç duyması, Ruslara İran ekonomisi üzerinde baskılarını artırma imkanı verdi ve İran'da Rus baskısı ve tehdidi gittikçe arttı.

1904'te Aynüddevle'nin başvezirliğe getirilmesi hiç de hoş karşılanmadı. Belçikalı gümrük memurlarının davranışlarından da başvezir sorumlu tutuluyordu. Ertesi yıl olaylar daha da tırmandı. Bâzı tüccar ve din adamı best (güvenlik kuvvetlerinin giremediği dinî, mukaddes bir yere sığınma) usulünü kullanarak, şahtan bazı isteklerde bulundular. Bunlar Aynüddevle'nin görevden alınması ve bir adalethâne kurulması idi. Bu sırada henüz Kanun-i Esasî söz konusu olmayıp, ertesi yıl söz konusu edildi. Şahın verdiği sözleri tutmaması üzerine şah aleyhtarları yeniden harekete geçerek, bu sefer İngiliz elçiliğinin tutumunu bahane ederek, yeniden best usulüne başvurdular. Artık Kanun-i Esasî'de istek olarak söz konusu olup 1906 yılı Ekim ayında Meclis toplanıp, 30 Aralık'ta şah Kanun-i Esasî'yi imzaladı ve böylelikle İran, meşrutî monarşiye geçti.

Kanun-i Esasî'yi imzalamasından bir hafta sonra Muzaferüddin Şah öldü (8 Ocak 1907) ve yerini oğlu Muhammed Ali Şah (1907-1909) aldı. Aynı yıl içinde İran'ı da yakından ilgilendiren Rus-İngiliz Antlaşması imzalandı. Buna göre İran, Rus ve İngiliz nüfuz bölgelerine ayrılıyor, arada tarafsız bir bölge bırakılıyordu. Bununla taraflar İran'daki nüfuz sahalarını belirliyor, aralarındaki sürtüşmeye son vermeyi amaçlıyorlardı. Lakin bu İran'da tepki ile karşılandı. Çünkü onlar bu antlaşmaya İran'ın sömürge haline getirilmesi için atılmış bir adım olarak görüyorlardı. Antlaşma başlıca şu sonuçları doğurdu:

1. Meşrutî idare taraftarı olan İngiltere, böylelikle İran'da kazandığı itibarını kaybetti,

2. İran, Rus-İngiliz ittifakına karşı Almanya'ya yaklaşmaya başladı,

3. Ruslar Kuzey İran'da serbestçe hareket etme imkanına kavuştular.

Bundan sonra şah ile meşrutiyet taraftarları arasındaki ilişkiler gittikçe sertleşti ve şah, meclisi kapatma teşebbüsünde bulundu. O bunu yaparken 1879'da kurulan, çoğunluğu Ruslardan oluşan İran-Kazak alayını kullandı. Üstelik İran'daki İngiliz ve Rus temsilcileri şahın düşürülmesi halinde müdahale tehdidinde bulundular. Bu destekten de güç alan şah, Tahran'da sıkı yönetim ilan edip (11 Haziran 1908), ardından Kazak alayı, meclisi topa tutup, Kazak alayı komutanı Liakhov, askerî diktatör olarak bir yıl Tahran'ı idare etti (23 Haziran 1908). Böylece İran'da I. Meşrutiyet sona ermiş oldu.

Buna karşılık din adamları ve meşrutiyet taraftarlarının gösterileri üzerine, meşrutiyet taraftarı güçler Tahran'a girdi. Muhammed Ali Şah tahttan feragat ederek (16 Temmuz 1909) Rusya'ya gitti ve yerine oğlu Ahmed, şah ilân edilip (1909-1925), bu hareket, 24 Aralık 1911'e kadar sürecek olan II. Meşrutiyet'i başlattı. II. Meşrutiyet'in sona ermesinde özellikle Rus baskısı etkili olmuştu.

Bu tarihten I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914'e kadar Ruslar, Kuzey İran'da, 1907 antlaşmasına dayanarak serbestçe hareket edip, muhaliflerini de yok etmeye çalıştılar. Üstelik siyasî bakımdan desteksiz kalan İran, büyük borçlar altına sokulup, çeşitli imtiyazlar vermek zorunda kaldı. I. Dünya Savaşı sırasında İran, tarafsızlığını ilan etmesine rağmen, Rus, İngiliz ve Osmanlı kuvvetleri burada faaliyet gösterdiler. Hattâ Osmanlı Devleti bir ara Tebriz'de kendilerine bağlı Kacarlardan bir Mirza'yı vâli tâyin ettiler. 1917 yılında Bolşevik İhtilali'nin ardından Kuzey Âzerbaycan'da başlayan bağımsızlık hareketi, güneye de sıçradı. Bu güneydeki hareketin başında İstanbul'u görmüş ve milli hareket sırasında kuzeyde Bakü'de bulunmuş olan Şeyh Muhammed-i Hıyâbâni bulunuyordu. O, 1920 yılı sonlarında Tebriz'de "Azadistan" Cumhuriyeti'ni ilanı ile Türkçe eğitim ve neşriyata başladı. Bu sırada Tahran'da henüz Harbiye Bakanı olan Rıza Han (sonra şah), bu milli hareketi ortadan kaldırmak düşüncesi ile Tebriz'e ordu gönderip, 1921 yılı Eylülü'nde Hıyabâni'yi yakalayıp, idam ettirdi. Hükümetin üyeleri ise öldürüldü veya sürüldüler. 9 aylık hakimiyeti sırasında o Tebriz'de bir yüksekokul açmış, Türkiye ve Kuzey Âzerbaycan'dan öğretmenler getirtmiş, yine Tebriz'de tiyatro ve kütüphane binaları tesis etmiştir.87

1908'den itibaren İran petrolleri büyük önem kazanmıştı. İran savaştan her bakımdan perişan olarak çıktı. Hazine bomboştu ve ülkede otorite diye bir şey kalmamıştı. 1919'daki İran-İngiliz Antlaşması buna bir çare olarak ileri sürülmüş ise de, İranlılar bu antlaşmayı, ülkeyi İran'ı İngiliz himayesine sokma teşebbüsü olarak görüp, kabul etmediler.

Rusya'daki Bolşevik İhtilali sloganları ile başlangıçta bir umut olarak görüldü ve 21 Şubat 1921'deki Sovyet-İran Antlaşması'nda bu umutlar kendini gösterdi. Zira antlaşma Çarlık idaresinin emperyalist siyasetine karşı çıkıyor, daha önceki antlaşmaları fesh ediyor, pek çok imtiyazı da

kaldırıyordu. Buna karşılık Sovyetler, İran'ı, Asya'da Marksizmi hâkim kılmak içi anahtar ülke olarak görüyorlardı. Bu bakımdan Sovyetler Gilân'daki Cengeli hareketini destekleyerek, Gilân Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş, aynı zamanda "Hizb-i Kominist-i İran" adlı parti ortaya çıkmıştı.

Savaş sonrası İran'da İngiltere'nin çok küçük askerî gücü bulunuyordu. Bolşevik tehlikesine karşı bu küçük askerî güç ile bir iş ise görmek mümkün değildi. Bu bakımdan İran'da, İngiltere denetiminde bir idare kurulması siyaseti geliştirildi. Böylelikle İran aynı zamanda kendine yeterli hale getirilece kti. İran'daki İngiliz komutanı İronside, Rus Kazak alayını bu amaçla kullanmayı düşündü.

Esasen ihtilalden sonra Kazak alayının masrafları da İngilizler tarafından karşılanıyordu. İronside, alayın komutanını değiştirerek, ilk defa İran asıllı Rıza Han'ı birliğin başına getirtti ve bundan sonra Rıza Han'ı, İngilizlerden sonra ülkeyi yönetecek kimse olarak hazırlamaya başladı. İronside, Rıza Han ile bir görüşme sırasında, bir darbeye giriştiği takdirde karşı çıkmayacağı, ancak Ahmed Şah'ı tahttan indirmemesi gerektiğini ifade etmişti (Şubat 1921).88 Ardından Rıza Han Kazak alayı ile Tahran'a girerek (21 Şubat) kendisini Silahlı Kuvvetler Komutanı ve Harbiye Bakanı ilan etti. Yeni Tahran hükümeti birden dönüş yaparak, 5 gün sonra (26 Şubat), İngiliz-İran Antlaşması'nı tanımadığını ilan etti. Hemen aynı gün Moskova'daki İran temsilcisini de Sovyet Rusya ile bir antlaşma imzalamakla görevlendirdi. Böylelikle İran Rusya'ya karşı İngiliz korumasından, İngiltere'ye karşı Rus korumasına geçiyordu. Bu olaylar Rusya'nın Afganistan ve bir ay önce de Ankara hükümeti ile imzaladığı antlaşmanın hemen ardından gelmişti. İngiltere'nin 140 yıldır Rusya ile çekiştiği 3 ülkenin -Türkiye, İran ve Afganistan- yeni liderleri dış politikada ilk iş olarak Bolşevikler ile antlaşma imzalamışlardı.

Rıza Han başlangıçta Monarşiye son vererek, Cumhuriyeti kurmayı düşünüyordu.89 Esasen durum da buna uygundu. Çünkü Kacar şahlarında bir hoşnutsuzluk mevcuttu. Lakin o, bir süre sonra dönüş yaptı ve ardından şahlığını ilan etmesiyle (Ekim 1925) 90 İran'da Pehlevî hanedanı işbaşına geldi.

Kacarlar devrinde İran'da, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, fikrî ve edebî bir gelişme görülüyor. Avrupa medeniyeti ile temas gerek doğrudan, gerek Osmanlı Devleti ve Rusya tesiri ile bu devirde başladı. Avrupa'daki büyük devletlerde elçilikler kuruldu. 1812 yılında Abbas Mirza tarafından Tebriz'de ilk matbaa açıldı. 1811 yılında ilk defa Avrupa'ya iki öğrenci gönderilmişti ve bunu daha sonraları diğerleri takip etti. Bunlar mühendislik, tıp, topçuluk gibi çeşitli dallarda öğrenim görmüşlerdi. Bunlardan Oxford'da tahsil görmüş olan Muhammed Salih, dil alanında eğitim gördüğü gibi felsefe, tarih, Latince ve Fransızca da okumuştu. Bu çalışmaların yanı sıra matbaa teknikleri ile de ilgilenmiş ve dönüşünde Tebriz'de bir matbaa kurarak, ilk gazetenin basımını da Tahran'da gerçekleştirmişti (1835). O, ayrıca İngiltere'nin politik rejimi, meclisi ile de ilgilenmişti.

Abbas Mirza'nın Londra'ya ilk öğrencileri gönderdiği 1811 yılından, ilk Avrupaî politeknik okulu ile Darü'l-Fünun'un İran'da kurulduğu 1853'e kadar, 29 öğrenci yurtdışında öğrenim gördü. Bu okullara Fransa, Avusturya ve İtalya'dan öğretmenler getirilip, tıp, madencilik, mühendislik ve askerlik ile ilgili bölümler kuruldu. İlk yılında yüz öğrenci kabul edildi ve devlet adamlarının çoğu buradan mezun oldu.

Abbas Mirza tarafından başlatılan İran'da yenileşme hareketleri, Emir-i Kebir, Nasıreddin Şah ve Mirza Hüseyin Han Sipehsalar tarafından devam ettirildi. 50 yıla yakın hüküm süren Nasıreddin Şah'ın Avrupa'ya yapmış olduğu üç seyahat, İran'da yeni ufukların açılması bakımından çok önemli oldu. XIX. yüzyılın ikinci yarısında modernleşmeyi derinden etkileyen ve sosyo-politik yapıyı eleştiren sesler yükselmeye başladı. Bu tür edebiyatın en tanınmış yazarı Malkom Han (1833-1908) idi. ömrünün elli yılını yurtdışında geçirmiş, pek çok görev üslenmiş, yazılar yazmıştı. Yazılarının ana konusu Batı medeniyetinin benimsenmesi, hukuk alanında reform ve hürriyetlerin garanti altına alınması idi. onun fikirleri, XX. yüzyıl başlarında Meşrutiyet ve Anayasa hareketleri ile ürünlerini vermiş oldu.

Kacarlar, bir Türk kabilesine mensup olduklarından, saray ve orduda Türkçe eski yerini korudu. Kacar hükümdarları anadilleri olan Türkçe ile eserler yazılmasını da teşvik ettiler. Bundan dolayı Kacar hükümdar ve mirzaları adına Türkçe eserler yazıldı. Fakat şiir alanında Türkçe yazılanların çoğu, dinî günlerde ve Muharrem ayında okunmak üzere kaleme alınmış olup, konu ve sanat bakımından zayıf idiler. Böylelikle bu devirde Türkler edebî bir yenilik getiremeyerek, çoğu basit eserler ile yetindiler. XX. yüzyıl başlarında ilk meşrutiyet hareketlerinde bazı şairler, bu yeni ideolojiyi terennüm eden şiirler yazmışlar ise de bu cereyan oldukça sınırlı kalmıştır.

Pehlevîler (1925-1979)

Rıza Şah başta hukuk olmak üzere pek çok alanda düzenlemelere girişti. Ancak bir süre sonra, 1909 yılında kurulan İngiliz-İran petrol şirketi ile anlaşmazlık baş gösterdi ve anlaşmazlık nihayet krize ve 1951 yılında şirketin millileştirilmesine kadar gitti. Rıza Şah zamanında İran, Afganistan ve Irak ile olan hudut anlaşmazlıklarını çözümlediği gibi, Türkiye ile de iyi ilişkiler kurdu ve bunun sonucu Şah, Türkiye'yi ziyaret ettiği gibi (Haziran 1934),91 1937 yılında 4 ülke arasında Sadâbâd Paktı imzalandı. Ancak onun içte düzeni sağlaması için uzun süre mücadele etmesi gerekmişti. İç meselelerin çözümlenmesi işi beraberinde hürriyetlerin kısılmasını, gücün gittikçe şahın elinde toplanmasını getirmişti. Siyasî partiler yavaş yavaş ortadan kalkmış, kabileleri sindirmek için insafsızca uygulamalara girişilmişti.

Rıza Şah devrinin müfrit Fars milliyetçiliğine dayanan idaresi İran Türkleri arasında Türkçenin edebî bir dil olarak okullarda ve basımda kullanılmasını kesinlikle yasaklamış olduğu gibi, "şimdiki Âzerbaycanlıların ve İran'daki Türklerin aslında Arî kökenli olup, eski Medlerin kalıntısı oldukları, daha sonra onların Selçuklular ve Moğolların zoru ile Farsça olan dillerinden zorla döndürüldükleri, onlara Türkçe vaktiyle nasıl zorla öğretilmişse şimdi Farsça da zorla öğretilmelidir" görüşü, bir devlet ideolojisi haline getirildi.

Bunun sonucu olarak okullarda olduğu gibi, camilerde Türkçe vaaz etmek ve mersiye okumak yasaklandı. Rıza Han başlangıçtan beri uzak dış güçlerin desteğini sağlamayı düşünüyordu. Böylece hem Rus ve İngiliz nüfuzu azalacak, hem de iktisadî destek sağlanacaktı. Almanya'da Nazilerin işbaşına gelmesiyle iki ülke arasında gelişen ilişkiler sonucu Almanya, İran'da Rusya ve İngiltere için

büyük bir tehlike halini aldı. Rıza Şah'ın Alman yanlısı tutumu nihayet Rusya ile İngiltere'yi İran'ı işgale götürdü (25 Ağustos 1941). Rıza Şah tahttan indirilip yerini oğlu Muhammed Rıza Pehlevî aldı. Müttefikler savaşın sona ermesinden 6 ay sonra askerlerini İran'dan çekmeyi kararlaştırdıkları halde, Sovyetler işgal ettikleri bölgelerde Tudeh Partisi'ni güçlendirip, Türkler ve Kürtleri ayaklandırma çabasına girdiler. Âzerbaycan'da Cafer Pişeverî'nin kurduğu Demokrat Parti, 4 Kasım 1945'te duruma hâkim oldu ve Âzerbaycan Cumhuriyeti muhtariyetini ilan etti. Demokrat Partisi programı gereği okullarda eğitim Türkçe yapılıyor, resmî dil Türkçe oluyor, bankalar millileştiriliyor, milli bir ordu kuruluyordu. Lakin bu hükümet pek uzun ömürlü olmadı. Amerika destekli İran ordusu tarafından Âzerbaycan hükümetinin varlığına son verildi (12 Aralık 1946). Pişeverî, Bakü'ye kaçarak, daha sonra bir trafik kazasında öldüğü açıklandı.92

Öte yandan 1942'de kurulup kendisinin işçi, köylü ve aydın demokratların birliğine dayanan bir kitle teşkilatı olarak tarif eden, eski İran Komünist Partisi'nin devamı olan Tudeh (kitle) Partisi etkili bir güç halini aldı. Yine aynı yıllarda İran milliyetçileri, artık 65 yaşında olan ve vaktiyle Rıza Şah'ın politikasına muhalefeti yüzünden uzun zamandır gözetim altında yaşayan Dr. Musaddık'ı yeni bir lider olarak gördüler. Onun arkasındaki iki itici güç yabancı düşmanlığı ile Pehlevîlerden nefret duygusu idi. Yabancı düşmanlığı, petrolün millileştirilmesi gibi konulardaki konuşma ve çabaları onu Başbakanlığa taşıdı (28 Nisan 1954). Musaddık Başbakan olunca İran petrollerinin millileştirilmesini öngören bir kanunu meclisten geçirdiği gibi, kanun şah tarafından da onaylandı. 1952 seçimlerinden de başarı ile çıkan Musaddık, 1953 yılı Şubat ayında şahı tahttan feragata zorladı ve şah bu isteği kabul etmek zorunda kaldı. Roma'ya kaçan şah, bir süre sonra Amerika Birleşik Devletleri destekli general Zahidî'nin başarılı darbesi ile (19 Ağustos 1953) geri döndü ve bundan sonra Amerika Birleşik Devletleri İran'da büyük bir güç sahibi oldu. Musaddık'ın ardından Tudeh de ezildi.

Musaddık sonrası devre, Musaddık'ın yıkıldığı 1953'den Humeynî'nin önderliğindeki 1963 yılındaki ayaklanmaya kadar süren devre ve 1963 ayaklanmasından 1979'a kadar devam eden devre olmak üzere ikiye ayrılır. Bu süreç yepyeni kişileri, güçleri devreye sokmuş, eskileri ise yapı olarak değişikliğe uğratmıştır. Ancak İran'daki iktidar mücadelesinin unsurları esas olarak bu süreç içinde biçimlenerek 1979'a gelmiştir. 1963 ayaklanmasının tarihî sonucu, İslâmcı akım ve örgütlerin rejim karşıtı muhalefetin başına geçmesi olmuştur. Bundan sonra şaha karşı muhalefet İslâmcı güçlerin eline geçmiş, Musaddık hareketi tesirini kaybetmiş, din adamları güç kazanmış ve nihayet 1979 yılında Pehlevî hanedanı sona ermiştir.

1925 yılında Pehlevîlerin iktidara gelmesiyle Türk asıllı hanedan devri sona ermekle birlikte, İran'da Türklerin idaredeki yer ve rolleri değişmedi. İran'daki, özellikle Meşrutiyet hareketlerinden başlayarak bütün siyasî faaliyetlerde olduğu gibi, İslâm devrimine önderlik edenlerin önemli bir kısmını oluşturan Türkler yeni yönetimin idareci kadrosunda da yerlerini aldılar.93 İhtilalin ardından başta Başbakanlık olmak üzere pek çok görev üstlendiler. Bu yıllar için birkaç isim vermekle yetinelim: Rıza Şah Pehlevî'nin hanımı Kraliçe Farah, şahın son Genel Kurmay Başkanı Karabağî, başbakanlardan Emir Abbas Hureyda, son Kültür Bakanı Emin Riyahî, ihtilali müteâkip Cumhurbaşkanı ve Silahlı

Kuvvetler Komutanı Beni Sadr, Başbakan Mehdi Bazergân, Âyetullah Şeriatmedarî, Âyetullah Mukaddem Meragaî, Dışişleri Bakanı Musavî, Savunma Bakanı Fahurî, Milli Petrol Şirketi Başkanı Hasan Nezih, Merkez Bankası Governörü Novberî ve yardımcısı Azamet, bir ara hükümet sözcüsü ve Haberleşme Bakanı olan Behzat Nebevî94 ve nihayet bugün dinî lider olan Ali Hamaney.

1 Faruk Sümer, Karakoyunlular, Ankara 1967, I, s. 34.

2 Bu oymaklar için bk. Karakoyunlular, I, 19 v. dv.

3 Bu Karakoyunlu Begi'nin faaliyetleri için bk. Karakoyunlular, I, s. 54-115.

4 Bu seferler için bk. İsmail Aka, "Şahruh'un Karakoyunlular Üzerine Seferleri", Tarih İncelemeleri Dergisi (1989), IV, s. 1-20.

5 Bu Karakoyunlu Bey'i için bk. Karakoyunlur, I, s. 116-143.

6 Onun hakkında bk. İsmail Aka, İran'da Türkmen Hâkimiyeti, TTK, Ankara 2001, s. 32-71; M. H. Yınanç, İA, Cihanşah maddesi.

7 Onlar için bk. V. Minorsky, "The Qara-Qoyunlu and Qutbshahs", BSOAS, (1955), XVII, s. 50-73.

8 Bu imaret için bk. Hac Hüseyn-i Nahcivanî, "Mescid-i Kebûd-i Tebriz yâ İmâret-i Muzafferîye", Çihil Makale Tebriz, 1343 h. ş., s. 1-10.

9 V. Minorsky, "Karakoyunlu Cihanşah ve Şiirleri", çev. Mine Erol, Selçuklu Araştırmaları Dergisi (1971), II, s. 153-180. Onun şair Câmî ile mektuplaştığı, Divân'ını Câmî'ye gönderdiğini biliyoruz, bk. Nâmehâ ve Münşeât-ı Câmî, yay. Esam al-Din Urunbayef-Asvar Rahmanof, Tahran 1378 h. ş., s. 271.

10 K. Sanjian, Colophons of Armenian Manuscript 1301-1480, Cambridge 1969, s. 264.

11 Behçetü't-Tevârih, çev. Çiftçioğlu Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul (tarihsiz), s. 51.

12 M. H. Yinanç, "Akkoyunlular", İA, I, s. 251.

13 Bu boy ve oymaklar için bk. J. E. Woods, Akkoyunlular, çev. Sibel Özbudun, İstanbul 1993, s. 325 v. dv.

14 Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdar Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", Tarih Vesikaları (1941), I-II, s. 91-106.

15 Walter Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK., Ankara 1948, s. 98 v. dv. Onun şair Câmî ile mektuplaşması hususunda da bk. Nâmehâ ve Münşeât-ı Câmî, s. 239.

16 Faruk Sümer, Oğuzlar, İstanbul 1980, 148-49, 168; Türk Dünyası Kültür Atlası, I, s. 311.

17 Mesela bk. İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, TTK., Ankara 1969, resim 49; F. Sümer, Oğuzlar, s. 149.

18 Bunlardan bazıları için bk. Türk Dünyası Kültür Atlası, I, s. 311; F. Sümer, "Akkoyunlular", TDVİA, II, s. 274. Merhum M. H. Yinanç ("Akkoyunlular", İA, I, s. 260) ve büyük bir ihtimalle ondan naklen hocam Faruk Sümer (Oğuzlar, s. 149; Akkoyunlular, s. 272) Hasan Bey'in Kur'an-ı Kerim'i Türkçeye tecüme ettirerek huzurunda okuttuğunun kaynaklarda zikredildiğini yazıyorlar ise de, ben şimdiye kadar bu kayda rastlayamadım. Buna karşılık Mevlâna'nın Mesnevî'si ile Aşık Paşa'nın Türkçe Garibnâme'sini okuyordu (Kitâb-ı Diyarbekriyye, s. 416).

19 Ahmed-i Kesrevî, Şeyh Safi ve Tebâreş, Tahran 1323 h. ş., s. 48.

20 Hamdullah-ı Müstevfî, Nusretü'l-Kulûb, yay. Muhammed Debir-i Siyakî, Tahran 1336 h. ş., s. 92; T. Yazıcı, "Safevîler", İA, X, s. 53.

21 Onun hakkında bk. M. H. Yınanç, "Cüneyd", İA, III, s. 242; T. Yazıcı, "Cüneyd-i Safevî", TDV İslâm Ansiklopedisi, VIII, 123; Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 14 v. dv. 22O ve faaliyetleri için bk. Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 62 v. dv.

23 F. Sümer, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişiminde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1976, s. 18; Selâhaddin Tansel, Sultan II. Bayezid'in Siyasî Hayatı, İstanbul 1966, s. 236. Osmanlı kaynaklarındaki "Türkler terk edip diyarların. Sattılar yok bahaya davarların" ve "Başına tâc aldı çıktı ol pelid-İtti bi-idrak Etraki kendine mürid" gibi beytler göç olayını güzel bir biçimde ifade etmektedir.

24 Ayaklanma için bk. Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", Tarih Dergisi (1954), VI/9, s. 61 v. dv.

25 Ç. Uluçay, 73 nr. s. 26; F. Sümer, Safevî Devleti, s. 34.

26 Bekir Kütükoğlu, Osmanlı İran Siyasî Münasebetleri, İstanbul 1993, s. 8 v. dv.; F. Sümer, Safevî Devleti, s. 36, 79-80. Bunlarla ilgili belgeler için bk. Ahmed Refik, XVI. Asırda Râfızîlik ve Bektaşîlik, İstanbul 1932.

27 S. Tansel, II. Bayezid, s. 237.

28 Sefer ve savaş için bk. S. Tansel, Yavuz Sultan Selim, Ankara 1963, s. 31 v. dv.; M. Ş. Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Selim'in İran Seferi", Tarih Dergisi, (1968), 22, s. 49-78.

29 Onun hakkında bk. Bekir Kütükoğlu, "Tahmasp I", İA, XI, s. 637-647.

30 Tahmasb zamanındaki oymak mücadeleleri için bk. F. Sümer, Safevî Devleti, s. 57 v. dv.

31 Onun hakkında bk. İsmet Parmaksızoğlu, "Ulama Paşa", Türk Ansiklopedisi, XXXII.

32 Sefer için bk. Tayyib Gökbilgin, “Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa’nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhatı”, Belleten, (1957), 83, s. 449-482.

33 Antlaşma için bk. İlhan Şahin-Feridun Emecen, “Amasya Antlaşması”, TDV İslâm Ansiklopedisi, III.

34 Bununla ilgili olarak bk. Şerafettin Turan, Kanunî’nin Oğlu Şehzade Bâyezid Vak’ası, Ankara 1961.

35 “Tahmasb I”, İA, s. 646; F. Sümer, Safevî Devleti, s. 111.

36 İskender Bey-i Turkmân, Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbasî, yay. İrec-i Afşar, Tahran 1334 h. ş., I, s. 138-140.

37 Bu devir olayları için bk. B. Kütükoğlu, Osmanlı İran Siyasî Münasebetleri, s. 14 v. dv.; F. Sümer, Safevî Devleti, s. 110 v. dv.

38 Bu olaylar ve bu devirdeki İran savaşları için bk. B. Kütükoğlu, Osmanlı-İran, s. 23 v. dv.; F. Sümer, Safevî, s. 121 v. dv.; H. R. Roemer, Der Niedergang Irans nach dem Tode Ismails des Grausamen, Würzburg 1939; H. R. Roemer, “The Safavid Period”, CHIR, VI, s. 253 v. dv.

39 Şah Abbas devri, İranlı Tarihçi Nasrullah Felsefî tarafından ayrıntılı bir biçimde 4 ciltlik bir eserde ele alınmıştır. (Zindegânî-i Şah Abbas-ı Evvel), Tahran 1344-47 h. ş., ayrıca bk. H. R. Roemer, “The Safavid Period”, CHIR, VI, s. 262 v. dv.; F. Sümer, “Abbas I”, TDV İslâm Ansiklopedisi, I.

40 H. R. Roemer, “The Safavid Period”, CHIR, VI, s. 265; F. Sümer, Safevî Devleti, s. 148.

41 F. Sümer, Safevî Devleti, s. 149.

42 Mesela Rumlu oymağından Muhammed Bey 1601 ve 1612 yıllarında iki defa İstanbul’a gönderildiği gibi (Tarih-i Âlem-ârâ-yi Abbasî, II, s. 789, 823, 827, 848), yine Rumlu’dan Deniz Bey, Abbas tarafından İspanya kralına gönderilmişti (aynı eser, II, s. 862).

43 Bk. Âlem-ârâ-yi Abbasî, dizin: Tacik; bu böyle olmakla birlikte kaynaklarda da yer aldığı gibi Safevî devrindeki Türk unsuru, yerlilere eski geleneğe uyarak daha ziyade Tat demekte idiler (F. Sümer, Safevî Devleti, s. 150).

44 Âlem-ârâ-yi Abbasî, I, s. 233.

45 A.g.e., I, s. 234.

46 A.g.e., I, s. 237.

47 A.g.e., I, s. 236.

48 A.g.e., I, s. 369.

49 A.g.e., I, s. 369.

50 Örnek vermek gerekirse, kaynaklarda şu gibi adlar görülüyor: Ağaçtan Pirî, Ağam Verdi Bey, Ağzıvar Sultan, Arslan Bey, Atmaca Bey, Aygut Sultan, Badıncan Sultan, Bayram Han, Budak Bey, Bulgar Halife, Çekirge Sultan, Deniz Bey, Enük Oğlu, Kan-Kara Sultan, Karınca Sultan, Kılıç Han, Köpek Sultan, Kudurmuş Sultan, Mercimek Sultan, Nohud Sultan, Ulama Han, Uluğ Han Bey, Ürkmez Sultan.

51 Şahların İsfahan'daki sarayı da Âli Kapu diye adlandırılıyordu ve bugünde böyledir.

52 Bazı örnekler için bk. F. Sümer, Safevî Devleti, s. 151; F. Köprülü, "Âzerî", İA, II, s. 134. Şah Safi'nin Avusturya imparatoru Ferdinand'a ve Şah Hüseyin'in Lehistan kralı Frederich Ogüst'e yazdıkları Türkçe mektuplar için bk. Fekete Layoş, "İran Şahlarının İki Türkçe Mektubu", Türkiyat Mecmuası, (1935), V, s. 269-274.

53 F. Köprülü, "Âzerî", İA, II, s. 134-137.

54 İstanbul musâlahası olarak bilinen bu barış için bk. B. Kütükoğlu, Osmanlı-İran, s. 197.

55 Bu olaylar için bk. B. Kütükoğlu, Osmanlı-İran, s. 259 v. dv.

56 A.g.e., s. 278.

57 "Hıristiyanların en büyük düşmanı Türkleri yalnız mağlup etmeyi değil, şarkın katolikliği kabul edeceğini" de ümit eden Papa ve Hıristiyan devletler nezdindeki teşebbüsleri için bk. a.g.e., s. 249 v. dv.

58 Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbasî, II, s. 648. onlardan Bey olarak Halil Sultan'dan söz ediliyor (a.g.e., II, s. 1087).

59 F. Sümer, Safevî Devleti, 199. onlar hakkında bk. Ferruh İtimad-ı Mukaddem, Hânedân-ı Mukaddem, Tahran 1349 h. ş. Onlara mensup bulunan Mukaddem Meragaî, çoğunluğunu Âzerbaycan Türklerinin oluşturduğu Müslüman Halkın Cumhuriyeti Partisi'nin faal temsilcisi ve milletvekili idi.

60 Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbasî, II, s. 1085.

61 F. Sümer, Safevî Devleti, s. 154. Ancak onların çoğu bir süre sonra af çıkarılınca dönmüşlerdir.

62 Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbasî, II, s. 1084 v. dv.

63 Onun devri için H. R. Roemer, “The Safavid Period”, s. 278-288.

64 Sefer için bk. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1995, III/1, s. 194 v. dv.

65 Sefer için bk. a.g.e., s. 199 v. dv.

66 A.g.e., s. 205.

67 Onun devri için bk. F. Sümer, “Abbas II”, TDV. İslâm Ansiklopedisi, I, s. 19-20; H. R. Roemer, “The Safavid Period”, s. 288-304.

68 Onun devri için bk. H. R. Roemer, “The Safavid Period”, s. 304-310. O, resim ve minyatür sanatına ilgi duyuyordu. Ali Kulu Cebbedâr, Muhammed Zaman ve Muin Musavvir onun himayesine mazhar olmuşlardı. Chardin ve Tavernier onun zamanındaki İran ve özellikle İsfahan hakkında ayrıntılı bilgi verirler.

69 H. R. Roemer, “The Safavid Period”, s. 310-324; “Hüseyin”, İA, V/ı, s. 643-645; Ahmet Taşağıl, “Hüseyin Mirza”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XIX, s. 1-2.

70 İradesi zayıf, eğlenceye düşklünlüğüyle tanınan Tahmasb bundan sonraki ömrünü ibadet ile geçirmek üzere Meşhed’e gönderilmiş, daha sonra ise öldürülüp (Şubat 1740) burada gömülmüştür. Onun için bk. B. Kütükoğlu, “Tahmasb II”, İA, XI, s. 648-650.

71 Safevîlerin bu son devirleri için bk. H. R. Roemer, “The Safavid Period”, s. 324 v. dv.

72 Bu hususta bk. F. Köprülü, “Âzerî”, İA, II, s. 133.

73 Huzistan Afşarları için bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 260 v. dv.

74 Kûh Giluye Afşarları için bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 286 v. dv.

75 V. Minorsky, “Nadir”, İA., IX, s. 25.

76 İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV/1, s. 231-233.

77 A.g.e., s. 307 v. dv.

78 Muhammed Kâzım, Nâme-i Âlem-ârây-ı Nâdirî, Moskova 1966, III, s. 250b.

79 Nâdir Şah’ın öldürülmesinden sonraki durum için bk. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV/1, s. 310 v. dv.; F. Sümer, “Afşarlılar”, TDV İslâm Ansiklopedisi, IV, s. 165-166.

80 Onun hakkında bk. F. Sümer, “Ağa Muhammed Şah”, TDV İslâm Ansiklopedisi, I, s. 455-456.

81 Mülhakât-ı Tarih-i Ravzatu’s-Safa-yi Nasırî, Tahran 1339 h. ş., IX, s. 31, 32, 35, 36, 37, 40, 45, 304, 326, 382, 523, 568.

82 A.g.e., s. 211.

83 A.g.e., s. 283.

84 Onun hakkında bk. T. Yazıcı, “Feth Ali Şah”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XII, s. 451-52.

85 Onun zamanı için bk. Gavin R. G. Hambly, “Iran During the Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah”, CHIR, VII, s. 144-155.

86 Bahaîlik hakkında bk. E. Ruhi Fığlalı, Babîlik ve Bahaîlik, Ankara 1994; “Bahaîlik”, TDV İslâm Ansiklopedisi, IV, s. 464-468.

87 Hıyabanî ve Azadistan Cumhuriyeti için bk. Ali Azerî, Âzâdistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyâbânî, Haz. Seyfettin Altaylı, Ankara (tarihsiz); Ahmed Kesrevî, Tarih-i Hicdeh Sâle-i Âzerbaycan, Tahran 1340 h. ş., s. 869-900.

88 Rıza Han bu teklifi kabul etmiş, ancak daha sonra Ahmed Şah’ı tahttan indirerek kendisini şah ilan etmiştir.

89 Bu hususta Türkiye Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal’ın anıları ilgi çekici kayıtlar ihtiva etmektedir (M. Ş. Esendal, Tahran Anıları, Bilgi yayınları, Ankara 1999, s. 10, 23, 26, 42-49. Esendal, Rıza Han’ın kendisi ile Türkçe konuştuğunu da kaydediyor (s. 18).

90 Tahran Anıları, 54: “Kendisinin âyan ve zâdegân ve molla güruhundan sakınma mecburiyetinde olduğunu, bunun için bu defa Cumhuriyet ilanına teşebbüs etmeyeceğini söyledi ve kendi şahlığının Kâcar Şahlığı gibi olmayacağını da ilave etti”; s. 74: “Ben Cumhuriyet ilan edememiş isem bu fikrimde teceddüdâtı unuttuğumdan değil, fakat Cumhuriyet ilanının çetin olduğundandır”; s. 86: “kendisinin Cumhuriyet ilan edememesinin bizim üzerimizde bir suîtesir hasıl ettiğini zannederek, burası Türkiye değil, burada bu köpek oğlu halk Sefaretlerin yollarını öğrenmişler, burada top atmakla Cumhuriyet ilan olunmaz dedi”.

91 Bu ziyaret ile ilgili belgeler için bk. Bilal Şimşir, Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, Ankara 2001, II, s. 478 v. dv.

92 Tahran yanlısı olarak yazılmış olmakla birlikte Âzerbaycan Cumhuriyeti ve Cafer Pişeverî hakkında bk. Fedayi-i Alevî, Pişeverî Kist?, Tahran 1325 h. ş.; Necefkulu Pisyan, Merg bûd, bazgeşt

hem bûd (Tarihçe-i FırkaiDemokrat-ıÂzerbaycan), Tahran 1328 h. ş. Âzerbaycan Cumhuriyeti'nin sona erdiği bu tarih Pehlevîler devrinde Zafer bayramı (Ordu günü) olarak kutlanıyordu.

93 Turgut Tülümen, İran Devrimi Hatıraları, İstanbul 1998, s. 81: ". İran'ın geleceğinin Âzerîlerin alacağı tutuma ve Türkiye'nin Âzerîlere karşı izleyeceği politikaya bağlı gözüktüğü söylenebilirdi. İhtilale öncülük edenlerin önemli bir bölümünü oluşturan Âzerîler, ihtilalin yönetici kadrosunda da yerlerini almıştı. Başta Başbakan olmak üzere, pek çok kilit mevkide karşımıza çıkıyor ve icap ettiğinde Türkçe konuşmaktan çekinmiyorlardı."

94 Tansuğ Bleda, Maskeli Balo, İstanbul 2000, 110: "Nezaket ziyaretleri arasında görüştüğüm çok kişi Türk asıllı çıkıyordu. Hükümet sözcüsü Haberleşme Bakanı Behzat Nabavî de bunlardan biriydi. Devamlı beline sokup çıkardığı tabancası nedeniyle kendisi ile konuşmak biraz güç oluyordu ama lâf arasında, "Batılılar ve Siyonistler ilişkilerimizi bozmak için "Türkiye İran'ı istilâ edecek sözleri çıkarıyorlar. Buna ne hacet biz zaten İran'da iktidarız" demesi özellikle dikkatimi çekmişti". 1978-1983 yılları arasında Tahran'da görev yapan bu iki büyükelçinin hatıralarında bu gibi pek çok kayda rastgelinmektedir.

Ahmed-i Kesrevî, Şeyh Safi ve Tebâreş, Tahran 1323 h. ş.

Ahmed Kesrevî, Tarih-i Hicdeh Sâle-i Âzerbaycan, Tahran 1340 h. ş.

Ahmed Refik, XVI. Asırda Râfızîlik ve Bektaşîlik, İstanbul 1932.

Aka, İsmail, Mirza Şahruh ve Zamanı, TTK., Ankara 1994.

——, İran'da Türkmen Hâkimiyeti, TTK, Ankara 2001.

——, "Şahruh'un Karakoyunlular Üzerine Seferleri", Tarih İncelemeleri Dergisi (1989), IV, 1-20.

——, "Akkoyunlular, Karakoyunlular", Türk Dünyası Kültür Atlası, I, İstanbul 1997, 307-321.

Azerî, Ali, Âzâdistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyâbânî, Haz. Seyfettin Altaylı, Ankara (tarihsiz).

Barkan, Ö. Lütfi, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdar Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", Tarih Vesikaları (1941), 1-2, 91-106.

Bleda, Tansuğ, Maskeli Balo, İstanbul 2000.

Câmî, Nâmehâ ve Münşeât-ı Câmî, yay. Esam al-Din Urunbayef-Asvar Rahmanof, Tahran 1378 h. ş.

Ebû Bekr-i Tihranî, Kitâb-ı Diyarbekriyye, yay. Necati Lugal-Faruk Sümer, TTK., Ankara 1962-1964.

Esendal, Memduh Şevket, Tahran Anıları, Bilgi yayınları, Ankara 1999.

Fedayi-i Alevî, Pişeverî Kist?, Tahran 1325 h. ş.

Felsefî, Nasrullah, Zindegânî-i Şah Abbas-ı Evvel, I-IV, Tahran 1344-47 h. ş.

Fığlalı, E. Ruhi, Babîlik ve Bahaîlik, Ankara 1994.

——, "Bahaîlik", TDV İslâm Ansiklopedisi, IV, 464-468.

Gökbilgin, Tayyib, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhatı", Belleten (1957), 83, 449-482.

Hac Hüseyn-i Nahcivanî, "Mescid-i Kebûd-i Tebriz yâ İmâret-i Muzafferîye", Çihil Makale, Tebriz 1343 h. ş., 1-10.

Hamdullah-ı Müstevfî, Nusretü'l-Kulûb, yay. Muhammed Debir-i Siyakî, Tahran 1336 h. ş.

Hambly, Gavin R. G., "Iran During the Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah", CHIR, VII, 144-155.

Hinz, Walter, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK., Ankara 1948.

İskender Bey-i Turkmân, Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbasî, yay. İrec-i Afşar, Tahran 1334 h. ş.

İtimad-ı Mukaddem, Ferruh, Hânedân-ı Mukaddem, Tahran 1349 h. ş.

Köprülü, Fuad, "Âzerî", İA, II, 134-137.

Kütükoğlu, Bekir, Osmanlı İran Siyasî Münasebetleri, İstanbul 1993.

——, "Tahmasp I", İA, XI, 637-647.

——, "Tahmasp II", İA, XI, 648-450.

Layoş, Fekete, "İran Şahlarının İki Türkçe Mektubu", Türkiyat Mecmuası, (1935), V, 269-274.

Minorsky, Viladimir, "Nadir", İA., IX.

——, "The Qara-Qoyunlu and Qutbshahs, " BSOAS, (1955), XVII, 50-73.

——, "Karakoyunlu Cihanşah ve Şiirleri", çev. Mine Erol, Selçuklu Araştırmaları Dergisi (1971), II, 153-180.

Muhammed Kâzım, Nâme-i Âlem-ârây-ı Nâdirî, III, Moskova 1966.

Necefkulu Pisyan, Merg bûd, bazgeşt hem bûd (Tarihçe-i Fırkai Demokrat-ı Âzerbaycan), Tahran 1328 h. ş.

Parmaksızoğlu, İsmet, "Ulama Paşa", Türk Ansiklopedisi, XXXII.

Rıza Kulu Han-ı Hidâyet, Mülhakât-ı Tarih-i Ravzatu's-Safa-yi Nasırî, IX, Tahran 1339 h. ş.

Roemer, H. R., Der Niedergang Irans nach dem Tode Ismails des Grausamen, Würzburg 1939.

——, "The Safavid Period", CHIR, VI, 189-350.

——, Persien auf dem Weg in die Nenzeit, Beirut 1989.

Sanjian, K., Colophons of Armenian Manuscript 1301-1480, Cambridge 1969.

Savory, R. M., "The Struggle for Supremacy in Persia after the Death of Timur", Der Islam (1964), XL/1, 35-65.

Sümer, Faruk, Oğuzlar, İstanbul 1980.

——, Karakoyunlular, TTK., Ankara 1967.

——, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişimnde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1976.

——, "Abbas I", TDV İslâm Ansiklopedisi, I.

——, "Abbas II", TDV İslâm Ansiklopedisi, I.

——, "Ağa Muhammed Şah", TDV İslâm Ansiklopedisi, I.

——, "Akkoyunlular", TDV İslâm Anbsiklopedisi, II.

——, "Afşarlılar", TDV İslâm Ansiklopedisi, IV.

Şahin, İlhan-Emecen, Feridun, "Amasya Antlaşması", TDV İslâm Ansiklopedisi, III.

Şimşir, Bilal, Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, II, Ankara 2001.

Şükrullah, Behçetü't-Tevârih, çev. Çiftçioğlu Nihal Atsız, Türkiye yayınevi, İstanbul (tarihsiz).

Tansel, Selahattin, Yavuz Sultan Selim, Ankara 1963.

——, Sultan II. Bayezid'in Siyasî Hayatı, İstanbul 1966.

Taşağıl, Ahmet, "Hüseyin Mirza", TDV İslâm Ansiklopedisi, XIX, 1-2.

Tekindağ, M. Ş., “Yeni kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Selim’in İran Seferi”, Tarih Dergisi, (1968), 22, 49-78.

Turan, Şerafettin, Kanunî’nin Oğlu Şehzade Bâyezid Vak’ası, Ankara 1961.

Tülümen, Turgut, İran Devrimi Hatıraları, İstanbul 1998.

Çağatay Uluçay, “Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu? ”, Tarih Dergisi (1954), VI/9, 53-90.

Uzunçarşılı, İ. H., Anadolu Beylikleri, TTK., Ankara 1969.

——, Osmanlı Tarihi, III/1, Ankara 1995.

Yazıcı, Tahsin, “Cüneyd-i Safevî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, VIII.

——, “Feth Ali Şah”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XII.

——, “Safevîler”, İA, X.

Yinanç, M. H., “Akkoyunlular”, İA., I.

——, “Cihanşah”, İA., III.

——, “Cüneyd”, İA, III.

Woods, J. E., Akkoyunlular, çev. Sibel Özbudun, İstanbul 1993.

A. KARAKOYUNLULAR VE AKKOYUNLULAR

Karakoyunlular: Tarih Sahnesine Çıkışları ve Kökenleri / Doç. Dr. İlhan Erdem - Mustafa Uyar [s.861-868]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

İran, jIrak-ı Arab ve Anadolu'daki Moğol hakimiyetinin varlığını kaybetmesi sonucu harekete geçen Doğu Anadolu Türkmenlerinin bir boyu olan Karakoyunluluların Oğuzların hangi koluna mensup olduklarına dair kesin bir kanıt yoksa da boy isimlerinin Baranlu veya Baranî olduğu hakkında kayıtlar mevcuttur. Bu ismin bir şahıs adı mı, yer, kabile veya boy adı mı olduğu kesin değildir. Bâburnâme'de Kara-Koyunlu hükümdarı olan Cihanşah, Baranî şeklinde zikredilmiştir.1 Kara-Koyunlu kelimesinin etimolojisine bakıldığında bu ismin, söz konusu boyun toteminin kara bir koyun olmasından ileri geldiği iddia edilse de, totem veya diğer bir deyişle ongun olarak kabul edilen hayvanın etinin yenmesinin yasak olması bu görüşü çürütmektedir.2

XIV. yüzyılın ikinci yarısında, Van Gölü kıyısındaki Erciş merkez olmak üzere Erzurum'dan Musul'a kadar uzanan bölgede ortaya çıkmış olan Karakoyunluluların Anadolu'ya ne şekilde geldikleri hakkında da iki farklı görüş söz konusudur. Bu görüşlerden birincisi, Kara-Koyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerinin İlhan Argun zamanında bu bölgelere geldiğini söylese de tarihi gerçekle bir ilgisi yoktur. İkinci ve gerçeğe daha yakın olan tez ise Karakoyunluluların Cengiz Han'ın başlatmış olduğu büyük saldırı sırasında reisleri Türe bey önderliğinde, Türkistan'dan Mâveraünnehir'e oradan da İran yoluyla Doğuan Adolu'ya geldikleridir.3 Kara-Koyunlu ulusunu meydana getiren unsurlar arasında Sa'adlu, Baharlu, Duharlu, Karamanlu, Alpavut, Cakirlu, Ayinlu, Bayramlu, Ağaçeri, Döğer ve Hacilu gibi oymaklar bulunmaktadır.4

Karakoyunluluların siyasi bakımdan parlamaları, İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'id Bahadır'ın ölümü sırasına denk gelmektedir; onun ölümünün ardından İlhanlı Devleti'nde iç karışıklıklar baş göstermiştir. Bundan istifade eden Türkmenler, Azerbaycan ve Anadolu'da hakimiyet mücadelesine girdiler. En güçlüleri de Karakoyunlulular idi. Bu arada Karakoyunluluların baş düşmanlarından olan Akkoyunluların da fetih hareketlerinde bulunması sürekli karşı karşıya gelmelerine sebebiyet verecektir. Seyyah İbn Batuta'nın bildirdiğine göre Erzurum'un belirtilen dönemde oldukça zarar görmesi bu sebeptendir.5 Bu çatışmalar esnasında Erciş havalisine hakim olarak beyliklerini kuran Karakoyunluluların bilinen ilk reisleri Bayram Hoca'dır.

Bayram Hoca, Sincar'ı ele geçirmiş olan Türkmen beyi Hüseyin'in müttefikiydi. Bu arada Türkmenlerin bu bölgelerdeki hakimiyetine son vermek isteyen Hısn-ı Keyfa Eyyûbî hükümdarı Melik Adil, Hüseyin'i Batman yakınlarında karşılamış, fakat yapılan savaşta ağır bir yenilgiye uğramıştı. Savaşın kazanılmasında baş rolü oynayan Bayram Hoca, çok geçmeden Hüseyin'i ortadan kaldırarak onun yerine geçmiştir. Böylece onun tabiiyetindeki Türkmen zümreleri de artık Bayram Hoca'nın emrine girmiş oluyorlardı.6

1356 yılında Celâyirli Şeyh Hasan'ın ölümü üzerine yerine oğlu Üveys geçmiş, 1359'da da Azerbaycan'ı kendi idaresine almıştı. Bu arada Bayram Hoca'nın Mardin'i kuşatması, bura hakimi olan Melik Mansur'un Şeyh Üveys'e şikayette bulunmasına sebep olacaktır. Bu şikayet ve istek üzerine Sultan Üveys 1366 senesi baharında Bayram Hoca'nın kardeşi Berdi Hoca'nın bulunduğu Musul'a gelmiş, şehri kuşatarak teslim aldıktan sonra Mardin'e yönelmiştir. Bunu haber alan Bayram Hoca ise kuşatmayı kaldırarak Muş havalisine çekilmiştir. Çapakçur yakınlarında karşılaşan iki ordu şiddetli bir savaş yapmış, Bayram Hoca'nın kuvvetleri yenilerek çekilmek zorunda kalmıştır. Kazanılan zafer ardından Celâyir ordusu Kara-Koyunlu beyliği topraklarına girerek büyük bir yağma yapmıştır.7 Bu yenilgiden sonra Celâyir hükümdarına tabi olan Bayram Hoca, ona vergi vermeye başlamıştır. 1371 yılında Musul'u abluka altına alan Bayram, Memlük güçlerinin müdahalesiyle başarısız olmuştu. 1374'te Sultan Üveys'in ölmesi ve yerine dirayetsiz kardeşi Hüseyin'in geçmesi üzerine rahat hareket etme imkanı bulan Bayram Hoca, Musul ve Sincar'ı ele geçirmiş, daha sonra yaptığı seferlerle de Sürmeli, Alakilise, Hoy ve Nahcıvan havalilerine de sahip olmuştur.8

1375 yılında Musul, Pîr Baba adlı bir Türkmen emiri tarafından işgal edilmiş, Bayram Hoca Hısn-ı Keyfa ve Mardin emirlerinin yardımları ve Pîr Baba ile anlaşmak suretiyle şehri tekrar ele geçirmiştir. Bu tarihten itibaren devletin yıkılışına kadar Karakoyunlulular elinde kalacak olan Musul, Bayram Hoca tarafından kardeşi Berdi Hoca'ya verilmiştir.9

Bu arada Celâyirli Sultan Hüseyin, Bayram Hoca'yı tekrar tabiyeti altına almak için uğraşmaktaydı. Bu amaçla Bayram'ın yeğeni Kara Mehmed'in bulunduğu Erciş önlerine geldi. Kara Mehmed Bayram Hoca'dan yardım istemişse de yardım kuvvetleri Celâyir ordusu tarafından bozguna uğratılmış, bunun üzerine Kara Mehmed Hüseyin'in metbuluğunu tanımak zorunda kalmıştır.10

Bayram Hoca'nın 1380 yılında ölümü üzerine yerine amcasının oğlu Kara Mehmed geçmiştir.

Kara Mehmed (1380-1389)

Lakabı Nasıreddin olan Kara Mehmed Bey, beyliğin başına geçtiği sıralarda Celâyirliler içerisinde bazı karışıklıklar meydana gelmiş, Sultan Hüseyin kardeşi Ahmed tarafından öldürülmüştü (1382). Bu şekilde Celâyirli tahtına oturan Ahmed'e karşı kardeşi Şeyh Ali ayaklanmış ve bunun ardından Ahmed Kara-Koyunlu beyi Kara Mehmed'den yardım istemiştir. Kara Mehmed, Şeyh Ali ile yapmış olduğu karşılaşmada onu bozguna uğratmış ve büyük bir ganimete konmuştu. Bu şekilde Tebriz'e dönen Sultan Ahmed tahtına yerleşirken, bu tarafta da Kara-Koyunlu Kara Mehmed Bey'in de şöhreti artmaktaydı.11

Kara Mehmed bu olay ardından Musul hacılarına rahat vermeyen Döğer reisi Salim Bey ile uğraşmak zorunda kaldı. Salim bey Musul hacılarının yollarını keserek mallarını yağma ediyor, bu şekilde hac yolunun güvenliğini tehdit ediyordu. Kara-Koyunlu tabiyetinde olan Musul'daki bu duruma kayıtsız kalamayan Mehmed Bey, Döğerli Salim Bey üzerine yürüyerek onu yenilgiye uğratmış ve kaçması üzerine de obalarını yağmalamıştı.12

Kara Mehmed Mardin Artuklu hükümdarı Meliküzzâhir İsa'nın kızını istemiş, fakat sert bir şekilde reddedilmişti. Bunun üzerine 1384'te taarruza geçen Kara Mehmed İsa'nın vezirini esir aldı. Sonunda İsa'nın kız kardeşiyle evlenen Kara Mehmed veziri serbest bırakmış ve Mardin hükümdarıyla da barış yapmıştır.13

Karakoyunlulular, Akkoyunlularla tarih sahnesin çıkışlarından itibaren çekişme içinde olmuşlardır. "Adâvet-i kadîme" olarak belirtilen bu düşmanlık sonucunda, Karakoyunlulular karşısında ağır bir yenilgi alan Akkoyunlu Ahmed ve Hüseyin Beyler Kadı Burhaneddin'e sığınmışlardır.14 Fakat çok geçmeden Doğu'da, Karakoyunluluların talihini belirleyecek bir durum ortaya çıkmıştı. Azarbaycan'ı ele geçiren ve 1387 yılının kışında ordugahını Karabağ'a kuran Timur, buradan hareketle Doğu Anadolu'yu ele geçirmek için hazırlıklara girişti. Doğu Anadolu'da ise kendisine itaat etmeyen Kara-Koyunlu beyi Kara Mehmed vardı. Hızlı bir yürüyüşle Erzurum'u ele geçiren Timur, Çapakçur'un sarp yerlerinde müdafaaya çekilmiş olan Kara Mehmed üzerine yürümüşse de başarılı olamamıştır. Bunun üzerine Muş'taki oymakları itaat altına alan Timur, daha sonra Ahlat yoluyla İran'a geri dönmüştür. Timur'un çekilmesinden sonra Tebriz üzerinde, 1388 yılında Kara Mehmed Bey ile Celâyir emirleri Şebli ve Alişah arasında büyük bir mücadele başladı. Tebriz'e giren Mehmed Bey, buradaki Celâyir emir ve nâiblerini bertaraf ederek idareye hakim olmuş, bunun ardından da Şebli'nin ordusunu Heştrûd yakınlarında bozguna uğratmıştır. Bu olay ardından Mısır sultanına elçi gönderen Kara Mehmed, onun adına hutbe okutup para kestireceğini bildirmiştir. Bu olaylardan sonra Kara (Pîr) Hasan adında bir Türkmen emiriyle giriştiği mücadele sırasında öldürülen Kara Mehmed Bey, yaptığı faaliyetlerle beyliğine önemli bir ivme kazandırmıştır.15

Kara Yusuf Bey Dönemi (1389-1420)

Kara Mehmed'in ölümünden sonra Kara-Koyunlu Türkmenlerinin bir kısmı, onun oğullarından olan Mısır Hoca'nın etrafında toplandı iseler de sonunda tahta Mısır'ın kardeşi Kara Yusuf geçti. Kara Yusuf'un, tahta geçişinin ilk zamanlarında Tebriz'de hakimiyet kurmaya çalışan Celâyir beyleri ile uğraştığı gözlenmektedir. Celâyirliler Tebriz'e saldırmışsalar da püskürtülmüşlerdir. Bu olaylardan sonra Yusuf, Kara Mehmed Bey'in ölümüne sebep olan Pîr Hasan'ın ardından yerine geçen Pîr Hüseyin ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Pîr Hüseyin'in ordusu, Kara Yusuf Bey'in aldığı yardımlar sayesinde kolayca bozulmuştur. Bu sırada meydana gelen karmaşadan Celâyirliler tekrar yararlanmak ve Tebriz'i ele geçirmek istemişseler de, Mahmud Halhalî komutasındaki Celâyir ordusu püskürtülmüş ve Tebriz'e hakim olunmuştur. Kara Yusuf'un Satılmış adlı bir emirini Tebriz'e vali olarak bıraktığını görmekteyiz.16

Tebriz ve iç asayiş üzerindeki bu çekişmeler devam ederken doğudan Timur tehlikesi yaklaşıyordu. Timur 1393 yılında yaptığı bir seferle Irak-ı Arab'ı ele geçirmiş, Doğu Anadolu'ya girerek Erzincan hakimi Mutaharten'i itaat altına almış, Akkoyunlu ve Kara-Koyunlu beylerine de haber göndererek itaati altına girmelerini istemişti.17 Fakat Kara-Koyunlu beyleri bu emre uymamışlar, Kara Yusuf sarp dağlara çekilirken kardeşi Mısır Hoca da Avnik kalesine kapanarak burayı tahkim etmişti. Timur'un uzun süren kuşatması sonunda Mısır Hoca Timur'un oğlu Muhammed'e sığınmıştı. Timur

tarafından bağışlanan Mısır Hoca'nın Semerkand'a yollandığını görüyoruz.18 Timur bu zaferinin ardından Avnik Kalesi'ni emirlerinden Atlamış'a verdi ve kendisi de Altın-Orda hanı Toktamış'ı itaat altına almak için Gürcistan üzerinden Anadolu'yu terketti.19 Timur'un Anadolu'dan ayrılması Kara Yusuf'u harekete geçirdi, Erciş'i zapt eden Yusuf, Timur tarafından Van ve çevresinin hakimiyeti verilen Kürt emiri İzzeddin Şîrşah ve Avnik Kalesi hakimi Atlamış'ı bir gece baskını ile esir almıştır. Timur'un çok sevdiği ve değer verdiği emiri Atlamış, Memlük sultanı Berkuk'a gönderilmiş ve burada hapsedilmiştir.20

Timur Hindistan seferinden sonra tekrar Yakın-Doğu'ya yönelmiş, Bağdad'a ordu göndermişti. Bu arada Kara Yusuf'un da Timur tehlikesi karşısında Van Gölü kıyılarından Musul'a çekildiği gözlenmektedir. Bağdad hakimi Ahmed Celâyir, Musul'da bulunan Kara Yusuf'un yanına gelmiş ve Timur'a karşı Memlük sultanı Ebu'l-Ferec'e sığınma kararı almışlardır. Fakat Haleb nâibi Demirtaş'ın Yusuf ile Ahmed'e saldırması ve ardından yenilgiye uğraması, Mısır sultanıyla bu iki hükümdarın arasını açmıştır. Bu yüzden, Mısır sultanına sığınamayacaklarını anlayan Yusuf ve Ahmed'in Yıldırım Bayezıd'a sığınmaktan başka çareleri kalmamıştı. Kara Yusuf'un Osmanlı sultanı ile birlikte Erzincan ve Kemah'ı ele geçirdiğini görmekteyiz.21 Fakat Timur'un Sivas'ı alması ve Anadolu için büyük tehlike yaratması, Osmanlı Devleti ile Timur arasında barış görüşmelerini gündeme getirmiş, fakat Timur'un bir eşkıya olarak tanıdığı Kara Yusuf'un öldürülmesi veya kendisine teslimini barış şartı şeklinde sunması barış olasılığını ortadan kaldırmıştır.22

Timur'un Sivas'tan Kayseri'ye ulaştığı sırada Kara Yusuf da Osmanlı topraklarından ayrılarak Fırat kıyısındaki Hit kasabasına gelmiş ve karargahını kurmuştu. Burada bulunduğu sırada eski müttefiki Ahmed Celâyir ile de arası açılan Kara Yusuf, onu bozguna uğratarak Irak-ı Arab'ın büyük bir bölümüne hakim olmuş ve bu tarihlerde Bağdad'da ikamet etmiştir.23

Fakat onun bu hakimiyeti uzun sürmemiş, Ankara Savaşı'nda (28 Temmuz 1402) Bayezıd'ı yenilgiye uğratan Timur, kalabalık bir orduyu Kara Yusuf üzerine göndermiş ve Hille civarında Nehrülganem ırmağı kıyısında yapılan savaşta Kara Yusuf ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Kardeşi Yar Ali ölürken oğulları ve zevcesi de esir edilen Kara Yusuf,24 Dımaşk nâibi Şeyhü'l-Mahmudî'ye sığınmıştır (1403).25 Ardından Ahmed Celâyir'in de gelerek Dımaşk hakimine sığındığını görüyoruz. Mahmudî, bu iki hükümdarı iyi karşılamış, Timur'un bu sığınmacıların öldürülmesi isteğini26 de yerine getirmeyerek sadece hapsetmiştir. Yaklaşık bir yıl kadar süren tutsaklıkları boyunca bu iki eski dost ve müttefik, tekrar barışarak aralarında anlaşmışlardır.27 Şeyh Mahmudî, Ebu'l-Ferec'i tahttan indirmek maksadıyla daha sonra girişeceği faaliyetler sırasında yanına çekebilmek için bu iki hükümdarı serbest bırakmıştır (1404). Gerçekten de Kara Yusuf ve Ahmed Celâyir, Şeyh Mahmudî tarafından gerçekleştirilen başarısız isyan faaliyetine askeri destek sağlamışlardı. Bundan sonra Kara Yusuf'u, Akkoyunlu Bey'i Kara Yülük Osman Bey'le Hısn-ı Keyfa yakınlarında neticesiz bir savaş yaptıktan sonra barış aktederken görüyoruz.28 Buradan Van Gölü ve çevresindeki eski vatanına dönen Kara Yusuf, Van ve Avnik'i tekrar ele geçirerek eski topraklarını elde etmiştir (1406).29 Fakat bu ani ilerleme Azerbaycan ve Irak-ı Arab hakimi, Çağataylı şehzadesi Mirânşahoğlu Ebû Bekir'in dikkatini

çekecektir. Çok geçmeden Nahçivan yakınlarında karşılaşan iki ordunun savaşı Çağataylı Ebû Bekir'in yenilgisiyle sonuçlanmış, Ebû Bekir Tebriz'e kaçmıştı. Burada yağmalarda bulunan Ebû Bekir, Sultaniye üzerinden Hille'ye çekilmişse de Kara Yusuf'un elinden kurtulamamış ve tekrar bozguna uğratılmıştı. Tebriz ileri gelenleri, Kara Yusuf'tan şehre hakim olmasını istediklerinden buraya bir askeri müfreze yerleştiren Kara Yusuf, daha sonra Sultaniye de bulunan Ebû Bekir üzerine tekrar yürüdü. 21 Nisan 1408 tarihinde Serd-Rûd yakınlarındaki Şenb-i Gazan'da meydana gelen ikinci savaşta da bozguna uğrayan Ebû Bekir tekrar Sultaniye'ye çekilmek zorunda kaldı.30 Bu zaferin ardından büyük ganimet ele geçiren Kara Yusuf, ayrıca Timur'un kurmuş olduğu imparatorluktan büyük bir kısmını hakimiyeti altına almış ve bu topraklar üzerinde devletinin temellerini atmıştı.31

Bu zaferinin ardından Kara Yusuf, Bistam Bey'i bir orduyla Sultaniye üzerine göndermiş ve burayı ele geçirmişti (Mayıs-Haziran 1408). Bistam Bey bu zaferinin ardından Kara Yusuf tarafından Irak-ı Acem valiliğine getirildi. Ertesi yılın başında ise alınması hayli güç olarak telakki edilen Alıncak Kalesi ele geçirildi ve Kara Yusuf buranın hakimiyetini oğlu İskender'e verdi.32 Bunlar olurken Akkoyunlular da Mardin'i kuşatmışlardı. Akkoyunlu Kara Yülük Osman'a karşı Kara Yusuf'tan yardım talebinde bulunan Artuklu Melik Salih'in (Şihabeddin Ahmed) isteği kabul olmuş ve Osman Bey ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Mardin hakimi Melik Salih Musul'a gönderilerek üç yüzyıldan fazla süren Artuklular devleti de tarih sahnesinden silinmiştir (Haziran 1409). Melik Salih ise Musul'a gittikten bir süre sonra öldürülmüştür.33 Ardından, Erzincan hakimi Şeyh Hasan üzerine yürüyen Kara Yusuf, kırk beş günlük bir kuşatma sonucunda şehri ele geçirdi. Kara Yusuf'un Erzincan ile meşgul olduğu sırada eski müttefiki Ahmed Celâyir bu durumu fırsat bilerek Tebriz'e girmiş ve burada bulunan az sayıdaki Kara-Koyunlu askerlerini öldürtmüştü. Eski dostunun bu taarruzuna hiddetlenen Kara Yusuf, Şenb-i Gazan yakınlarında Ahmed'in ordusunu karşılamış ve 30 Ağustos 1410 tarihinde meydana gelen savaşta büyük bir bozguna uğratmıştır. Esir düşen Ahmed, Azerbaycan'ı Yusuf'un oğullarından Pîr Budak'a Irak-ı Arab'ı da diğer oğlu Şah Muhammed'e vermek zorunda kalmıştır. Kara Yusuf'un karşı olmasına rağmen Kara-Koyunlu ümerasının ısrarı üzerine Ahmed Celâyir öldürülmüştür.34 Ahmed Celâyir Tebriz'e yürüdüğü sırada Şirvan hakimi Şeyh İbrahim'den de yardım istemişti ve İbrahim de oğlu Geyümers liderliğinde bir ordu göndermişti. Kara Yusuf bu orduyu da yenilgiye uğratmış ve Geyümers'i esir almıştır.35

1411 yılında bütün Tebriz ileri gelenlerini toplayan Kara Yusuf, yerine geçecek kişi olarak Pîr Budak'ı belirlemiş36 ve ardından da oğullarından Şah Mehmed'i Bağdad'ın fethi için göndermiştir. Şehir halkı Ahmed'i Celâyir'in öldüğüne bir türlü inanamıyor ve onun çıkıp gelmesini bekliyordu. Bu yüzden Şah Mehmed'in kuşatmasına karşı oldukça direnmişler fakat sonunda, 29 Nisan 1411 tarihinde şehri teslim etmek zorunda kalmışlardır.37

Kara Yusuf'un 1412 yılında, Pîr Budak'ın sultanlığını kutlamak üzere, Muş ovasında bir toy tertiplediği görülmektedir. Bu toy ardından Amid ve Ergani'ye yöneldiği sırada karşısına çıkan Kara Yülük Osman Bey'i yenilgiye uğratan Yusuf Bey, Timurlu Şah Ruh'un Tebriz'e ulaşması üzerine onunla fazla ilgilenememiştir. Bunlar olurken karışık ortamdan faydalanmak isteyen Irak-ı Acem valisi

Bistam isyan teşebbüsünde bulunmuşsa da Kara Yusuf onun üzerine yürümekten çekinmiştir. Zira, diğer taraftan Şirvanşah Şeyh İbrahim, Şeki hakimi Seyyidî Ahmed ve Gürcü kralının ittifak kurarak harekete geçtiklerini haber aldı. Hızla Kür Irmağını geçen Kara Yusuf, düşman ittifakını ağır bir yenilgiye uğrattı. İttifakın reisleri esir edildiler; Gürcü kralı yakınları ile birlikte öldürülürken Şirvanşah İbrahim ve Şeki hakimi fidye karşılığında serbest bırakıldılar. Kara Yusuf, Şirvan topraklarında yaptığı yağma sonucu büyük bir ganimetle Tebriz'e döndü (Nisan 1413).38

Babasının imparatorluğunu ihya etmek isteyen Şah-Ruh'un Karakoyunluluların Irak'ta daha fazla ilerlemelerini önlemek ve Azerbaycan'ı onların hakimiyetinden kurtarmak amacıyla harekete geçtiğini görmekteyiz. Şah-Ruh, Halil Sultan kumandasında on bin kişilik bir orduyu, bu amaçla yola çıkarmışsa da Fars hakimi İskender Mirza'nın müdahalesi üzerine bir başarı elde edememiştir. Bunun üzerine yüz bin kişilik bir ordu ile Herat'tan yola çıkan Şah-Ruh, ilk önce Halil Sultan'ı engelleyen Mirza İskender üzerine yürümüş ve İsfahan'ı ele geçirerek İskender'i de esir etmiştir. Bu haberi alan Kara Yusuf, İsfehan üzerine yürüyüp kenti zapt etmiş ve Şah-Ruh'a bir elçi göndererek barış yapması karşılığında ona Sultaniye'yi vereceğini bildirmiştir. Ardından Sultaniye'ye yürüyen Kara Yusuf, burada bulunan Emir Bistam Kum'a kaçırtmıştır. Kum meliki ise onu tutuklayarak Kara Yusuf'a göndermiştir.39

Şah-Ruh'un, asi Mirza Baykara'yı itaate almaya çalıştığı sırada Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın da Karakoyunlulara tabi Erzincan'ı kuşattığı görülmektedir. Erzincan hakimi Pîr Ömer metbusu olan Kara Yusuf'un yardımıyla Akkoyunlu Bey'in yöreden uzaklaştırmıştır. Fakat Osman'ın bir süre sonra Mardin'e saldırması üzerine Kara Yusuf, Akkoyunlu beyini takiple izinsiz olarak Memlük topraklarına girmiştir. Kara Yusuf, Akkoyunlu Beyi Kara Yülük Osman Bey'i Mercidabık'ta tekrar yenilgiye uğratmıştır (1418).40 Bu arada Erzincan Kara-Koyunlu valisi Pîr Ömer'in Kemah üzerine yürüyüp burada bulunan Akkoyunlu şehzadesi Yakub'u esir ederek Kara Yusuf'a gönderdiğini görmekteyiz. Pîr Ömer muhtemel bir Akkoyunlu saldırısına karşı Kara Yusuf'tan yardım istemiş, o da bu isteğe olumlu yanıt vererek bir ordu göndermiş ve ardından da Bağdad hakimi Şah Mehmed'in isyanını bastırmak üzere Bağdad'a yönelmiştir (1420). Kara Yülük Osman Bey, Pîr Ömer ve yardımcı kuvvetlerini bir baskınla yok ederek onu esir almış ve öldürtmüştür. Değerli emirinin ölüm haberini alan Kara Yusuf, yanında bulunan Kara Yülük'ün oğlu Yakub'u öldürterek intikam alabilecekken bunu yapmamıştır. Pîr Ömer'in yerine Erzincan valisi olarak kendi oğlu Ebû Said'i tayin etmiştir.41

Azerbaycan'daki Türkmen varlığına tahammül edemeyen Çağatay (Timurlu) hükümdarı Şah-Ruh, Kara Yusuf'un barış teklifine rağmen yaklaşık iki yüz bin civarındaki ordusuyla Karakoyunlulular üzerine yürümüş, oldukça ağır hasta olmasına rağmen Yusuf da elli bin kişilik bir orduyla Tebriz'den ayrılmıştı. Şah-Ruh devasa ordusuyla Sultaniye önlerine geldiğinde Kara Yusuf'un Ucan mevkiinde vefat ettiği haberi geldi. Bu durum Şah-Ruh'u oldukça rahatlattı, zira Kara Yusuf az sayıdaki ordusuna rağmen hiç de küçümsenecek bir rakip değildi. 13 Kasım 1420 yılında ölen Kara Yusuf'un ordusu büyük bir panik içinde dağılmış ve naşı Erciş'e götürülerek atalarının yanına defnedilmiştir.42

Kaynaklara cesur, cömert, aktif, irade sahibi bir kişilik olarak yansıyan Kara Yusuf, Kara Koyunlu Devleti'nin asıl kurucusu olup, devletinin sınırlarını Kazvin'den Erzincan'a Bağdad'dan Şirvan'a kadar genişletmiştir.43

İskender Mirza (1420-1439)

Kara Yusuf'un ölümüyle rahatlayan Şah-Ruh, Sultaniye'ye girmiş ve halka son derece iyi davranmıştır. Şehre Emir Musa'yı vali olarak bıraktıktan sonra Karabağ'a dönmüştür (4 Ocak 1421). Bu arada taht için Kara Koyunlu şehzadeleri arasında mücadele başlamıştı. Bu durumu fırsat bilen Kara Yülük Osman Bey, Mardin'i almak üzere harekete geçmişse de Kara Yusuf'un oğullarından İskender Mirza onu, Şeyh-i Kendî mevkiinde bozguna uğratarak engellemiştir (Mart 1421). Bu zaferden sonra diğer şehzadeler arasında öne çıkan İskender'in Kara-Koyunlu Türkmenlerini etrafına toplamayı başardığını görmekteyiz.44

Bu sırada ardından Şah-Ruh'un Van Gölü çevresine gelmesini fırsat bilen Osman Bey, müttefikini Kara-Koyunlar üzerine yürümesi için ikna etmiştir. Kara Yülük'ün telkinleriyle Şah-Ruh, önce şehzade İspend üzerine yürümüş, İspend'in Cezire yakınlarında bulunan İskender'e sığınması üzerine bu kez de İskender Mirza üzerine yönelmiştir. Kırk bin kişilik bir gücesahip İskender Mirza, fillerle donatılmış yaklaşık iki yüz bin kişilik bir Çağataylı ordusunun karşısına çıkmak zorunda kaldı. İskender Mirza, daha önce fillerle hiç karşılaşmamış olan atlarını çeşitli yöntemlerle eğiterek bu zaafiyetini gidermişti. Erciş yakınlarında 30 Temmuz 1421 tarihinde yapılan savaşta Karakoyunlulular üstün başarılar göstermişlerse de Çağataylı ordusunun ezici çoğunluğu karşısında tutunamayarak bozguna uğramışlardır. Yenilginin ardından İskender Kerkük'e çekilmişti. Şah-Ruh ise Tebriz'e girmiş, kentte hakimiyetini kurduktan sonra tüm esirleri serbest bırakarak Herat'a gitmek üzere Sultaniye'ye yönelmişti. Daha sonra, onun ayrılmasını fırsat bilen İspend Tebriz'i ele geçirmişse de İskender Kerkük'ten gelerek şehri onun elinden almış ve hakimiyetini Azerbaycan'da kurmuştu. İspend ise önce Avnik kalesine çekilmiş, ardından da Bağdad'a gitmişti.45

Bu savaştan sonra İskender Bey, saltanatının ilk yıllarında Şah-Ruh'a tabi olarak Karakoyunlulular aleyhine çalışan Kürt emirlerini cezalandırmakla meşgul olmuştur. Bitlis emiri Şemseddin'i, Van ve Hakkari emiri Ahmed İzzeddin Şîr'i öldürtmüş ve memleketlerini ele geçirmiştir. 1427-28 tarihleri arasında Şirvan'a bir sefer yapan İskender, ardından Sultaniye'ye girerek Şah-Ruh'un Irak-ı Acem valisini esir almıştı. Bunu haber alan Şah-Ruh harekete geçmiş ve Selmas'ta kendisini bekleyen İskender'e ulaşmıştır. 18 Eylül Cuma 1429 tarihinde yapılan savaşta İskender, cesur bir şekilde savaşmasına rağmen yenilerek Doğu Anadolu'ya çekilmiştir. Şah-Ruh, Azerbaycan'ın hakimiyetini Kara Yusuf'un küçük oğlu Ebû Said'e vermiş, fakat bu şehzade İskender tarafından katledilmiş ve toprakları ele geçirilmişti. Bu arada Şirvanşah, İskender'in asi oğlu Yar Ali'ye kucak açmış ve bu sebepten İskender'in saldırısına uğramıştı (1433-34). Bu sıralarda İspend Bey de Bağdad hakimi Şeyh Mehmed'in elinden Bağdad'ı almış ve Mehmed esir olmaktan kurtulmuşsa da sonradan öldürülmüştü.46

Şah-Ruh, Şirvanşah'ın talebi üzerine Azerbaycan'a 1435'te üçüncü ve son seferini yapmış, Kara-Koyunlu şehzadelerinden Cihanşah'ı da huzuruna çağırmıştı. Birçok Türkmen beyinin Cihanşah'ın davetine icabet ettiğini ve bu durumda Şah-Ruh'a karşı koymanın imkansızlığının farkına varan İskender Erzurum'a çekilmişti. Fakat onu burada, Şah-Ruh'tan aldığı emir doğrultusunda hareket eden Kara Yülük Osman Bey beklemekteydi. Yapılan savaşta Osman Bey yenilmiş ve ardından aldığı yaralarla vefat etmiştir. Fakat Şah-Ruh'un takibinden bir türlü kurtulamayan İskender Osmanlı ülkesine, Tokat'a kaçmak zorunda kalmıştır. Şah-Ruh bunun üzerine yanında bulunan Cihanşah'ı Azerbaycan ve Arran memleketlerinin hükümdarı ilan ederek Horasan'a dönmüştür. Bu değişikliği haber alan İskender hemen Tebriz'e gelmişse de, şehrin kuzeyinde kardeşi tarafından yenilgiye uğratılarak Alıncak kalesine çekilmiştir. Burada kuşatmaya direnmeye çalışan İskender, oğlu Şah Kubat'ın hıyanetine uğrayarak öldürülmüştür (21 Ocak 1437). Kaleyi Cihanşah'a teslim eden Şah Kubad ise babasının katili olmak suçuyla idam edilmiştir.47

İskender son derece cesur mizaca sahip olan on yedi yıl kadar tahtta kalmış, fakat devletini, babasından almış olduğu şekliyle muhafaza edememiş, her bakımdan zayıflamasına sebep olmuştur.

Karakoyunluların Son Büyük Hükümdarı Cihanşah (1439-1467)

Kara-Koyunlu Devletini imparatorluk boyutlarına ulaştıracak olan Cihanşah, ülkeyi parlak bir döneme eriştirecek fakat ölümün hemen ardından da siyasi yapının parçalanmasıyla devlet ortadan kalkacaktı. İlk dış seferini Gürcüler üzerine yapmış olan Cihanşah, Gürcü kralı Alexandr'ın tabi olmaması ve vergi vermeyi kabul ememmesi üzerine Gürcistan'a girmiş, Tiflis'i yağmalamıştır. Ardından Tebriz'e dönen Cihanşah, Fazlullah Esterâbâdî'ye intisap etmiş olan Hurûfî'leri toplatarak öldürtmüştür. Bu faaliyeti ardından Gürcistan'a sonucu belli olmayan bir sefer daha düzenlemiş ve Bu sırada tahtta bulunan Vahtang'la çatışmaya girmiştir bulunan Vahtang'la çatışmaya girmiştir.48

Bu olaylar olurken Bağdad hakimi İspend'in ölümünün ardından veraset kavgaları gündeme gelmiş, İspend'in oğullarından olan Elvend taraftarları Şehzade Fuad etrafında toplanan emirlere karşı yardım isteyince bu fırsatı kaçırmayan Cihanşah, Bağdatı kuşatarak yedi aylık bir muhasaradan sonra ele geçirmişti (9 Haziran 1446). Bağdat'ta bir süre kalan Cihanşah, oğlu Mehmed Mirzâ'yı vali ve emirlerinden Abdullâh'ı da atabeg tayin ederek Tebriz'e dönmüştür.49

1447'de metbuu olan Şah-Ruh'un ölümü ile sultan ve hakan unvanlarını alan Cihanşah, yine onun ölümü ile Çağataylılar arasında çıkan kargaşadan yararlanarak Ali Şükür Bey ve İsfendiyar Bey'i Sultaniye ve Kazvin şehirlerine göndererek buraların zaptını gerçekleştirmiştir. Ardından kendisi de büyük bir orduyla İsfahan üzerine yönelmiş ve burayı ele geçirmiştir. Onun bu fetihleri karşısında Şah-Ruh'un halefi olan Mehmed Bey savaş hazırlıklarına başlamışsa da Cihanşah'ın kızını Mehmed Bey'e vermesiyle kurulan akrabalık savaşı önlemiş, fethedilen yerler Cihanşah'ın elinde kalmıştır.50

Diğer taraftan Cihanşan'ın yeğeni Elvend Mirzâ 1448 yılında amcası aleyhine faaliyetlere girişti. Musul valisi olan Elvend, buradan çıkarak Erbil ve Şehrizûr taraflarını ele geçirmiş, böylece

Cihanşah'a isyan etmişti. Bu sebeple onun üzerine Rüstem Tarhan komutasında bir ordu gönderen Kara-Koyunlu hükümdarı, Elvend'in bozguna uğrayarak Akkoyunlu hükümdarı Cihangir'e sığınması üzerine Akkoyunlularla karşı karşıya gelmiştir. Cihanşah tarafından yapılan Elvend'in teslimi yönündeki istekler Cihangir tarafından reddedilince Erzincan, Urfa ve Mardin üzerine üç koldan ordular gönderildi. 1450 yılında başlayan mücadele iki yıl kadar sürmüş, Cihangir Mirza ve onun yardımcısı Uzun Hasan'ın mukavemetleri kırılamamıştı. Sonunda Akkoyunlu hükümdarı Cihangir'in, Cihanşah'ın metbuluğunu tanıması üzerine barış yapılmıştır. Bu mücadele sonunda Kara-Koyunlu hükümdarının herhangi bir toprak kazanımı olmadığı, aksine ordusunu yıprattığı görülmektedir.51

Şah-Ruh'un halefi olmak iddiasıyla ortaya çıkmış olan Baysungur oğlu Babür'ün Cihanşah'a tabi olması ve Şah-Ruh'a ödediği vergiyi kendisine ödemesi isteği, beraberinde yeni hareketlenmeler getirmiştir. Onun bu isteğine olumsuz yanıt veren Cihanşah, Babür'ün asi kardeşi Alaüddevle ile uğraşmasını da fırsat bilerek oğlu Pîr Budak komutasında büyük bir orduyu yola çıkarmıştır. Çağataylı ordusunun tümden Horasan'a çekilmesi üzerine Fars bölgesi tamamen ele geçirilmiştir. Ardından ağabeyi Babür'e karşı mücadelesini kaybeden Alaüddevle Cihaşah'a sığınmış, Cihanşan da kazanmış olduğu başarıları bir elçilik heyetiyle Memlük sultanına bildirmiştir.52

O, doğu istikametinde ülkesini genişletirken batıda ise kadim düşmanları Akkoyunluların başına önemli bir kişilik olan Uzun Hasan geçmişti. Uzun Hasan, ağabeyi Cihangir'i tahttan atarak yerine geçince, Cihangir de Hasan'a karşı Cihanşah'tan yardım istemişti. Bunu fırsat sayan ve bu sayede rakibini yok etmek isteyen Cihanşah'ın Rüstem Tarhan komutasındaki ordusu Akkoyunlulara yenilmiş ve Rüstem esir düşerek öldürülmüştü. (1457). Cihanşah, Timur'un varisleri arasında süregiden çekişmeden yararlanmak maksadıyla Horasan'ı işgale kalkmışsa da başaramamıştır.

Zira bu arada Oğulları Hasan Ali ve Pîr Budak'ın isyanları ile uğraşmak zorunda kalmıştır; Pîr Budak, babasına olan itaatsizliğini hayatıyla ödedi. İran, Arran, Irak ve Anadolu'nun bir bölümünde hakimiyet kuran Cihanşah, ayrıca Gürcü kralı, Şirvanşah, Gîlân ve Mazerderan hakimlerine de metbuluğunu tanıtmıştı. 1466 yılında Şirvan'ı istila ederek Derbend'e kadar olan yerleri yağmaladı. son seferini Uzun Hasan üzerine yapmış, fakat 10 Kasım 1467'de meydana gelen savaşta Uzun Hasan'ın baskınıyla bozguna uğrayarak kimliği bilinmeyen bir asker tarafından öldürülmüştür. Esir alınan oğlu ve emirleri de aynı kaderi paylaşmıştır.53

Altmış üç yaşında öldüğü tahmin edilen Cihanşah'ın naşı daha sonra Tebriz'e götürülerek kendisinin yaptırmış olduğu imaretin türbesine defnedilmiştir. Saltanatı sırasında Tebriz'i imar etmiş ve asayişi tehdit eden Hurûfîlik akımına karşı cephe alarak düzeni sağlamaya çalışmıştır. Alimlere karşı hürmetkar davranan Cihanşah, Tebriz'deki medresesinde ünlü hocaları ağırlamıştır. "Hakikî" mahlası ile Türkçe ve Farsça şiirler kalemi alan Cihanşah'ın, sanat erbabını da himaye ettiği gözden kaçmamaktadır. Kaynaklar bu Türk hükümdarını adil, becerikli ve kudretli olarak nitelendirmektedirler.54

Karakoyunluların Yıkılışı Hasan Ali Dönemi (1467-1468)

Cihanşah'ın ölümünden sonra adları Yusuf, Hasan Ali Ebu'l-Kasım ve Ferruhzâd olan dört Hasan Ali hapis tutulduğu Maku kalesinden çıkarılarak hükümdar ilan edildi. Fakat İskender Bey'in oğullarından Hüseyin Ali'de Tebriz'de hükümdarlığını ilan edince Cihanşah'ın hanımı Can Begim, Hüseyin Ali'nin kardeşlerinden olan Kasım Bey'i onun üzerine, Tebriz'e göndererek tasfiyesini ve ardından öldürülmesini sağlamıştır. Bu olay ardından tahta oturan Hasan Ali, Hüseyin'in tüm hazinesine de konmuş oldu.55

Hasan Ali, ezeli düşmanları Akkoyunluların en büyük hükümdarı Uzun Hasan'ı ve devletini ortadan kaldırmak için hazırlıklara başlamış, amacına uygun olarak 180.000 kişilik bir ordu meydana getirmişti. Devletin dış siyasetine ilişkin olarak bu faaliyetler yürütülürken içte, tahta geçmesinde yardımcı olan Can Begim ve kardeşlerini ani bir kararla ortadan kaldırması tepkilere yol açmıştı. Ayrıca bazı ayak takımıyla beraberliği ve onların etkisi altında kalması, hükümdarlık vasıflarından çok şey kaybetmesine yol açmıştı. Tüm bu olumsuz etkenler, Ağustos 1468'de sayıca az olan Uzun Hasan ordusu karşısında büyük bir mağlubiyete uğramasına sebep olacaktır. Savaş meydanından güçlükle kaçan Hasan Ali, Berda Vadisi'ndeki Karamanlı kabilesine sığınmış, daha sonra da Horasan ve Maveraünnehr hükümdarı Ebû Said'in himayesine girmişti. Çağatay hükümdarı Ebû Said, Hasan Ali'nin de tahriki ile Azerbaycan'a girince Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından yenilgiye uğratılmış ve ardından da öldürülmüştü. Bu olayın sonucunun kendisi için pek iyi olmayacağını düşünen Hasan Ali, Hemedan'a kaçmaya çalışırken intihar etmek suretiyle hayatına son vermiştir (Mayıs 1469). Bu olay ardından oluşan boşluğu, Cihanşah'ın oğullarından Yusuf doldurmaya kalkmışsa da başarılı olamamış, üs olarak seçtiği Fars bölgesinde tutunamamıştır. Uzun Hasan ise 1469'da Kirman'ı ve 1470'te de Bağdad'ı ele geçirerek Kara-Koyunlu Devleti'ne son vermiştir. Kara-Koyunlu Devletinin hakim olduğu sahalarda artık Akkoyunlu hükümranlığı kurulmuştu.56

Karakoyunlu Devlet Teşkilatı, Bayındırlık Faaliyetleri ve Kültür Hayatına Genel Bir Bakış

Karakoyunlulular, devlet teşkilatı ve diğer müesseselerin niteliği bakımından, tıpkı Akkoyunlular gibi bu coğrafyada daha önce devlet kurmuş olan İlhanlılardan etkilendiklerini görmekteyiz. Karakoyunlulularda meydana gelen hükümdar seçimlerinde aşiret reislerinin etkin olduğu, bu beylerin işaret ettiği kişinin de ulusun yönetimine getirildiği bilinmektedir. Kara Mehmet'in ölümünden sonra yerine geçen Kara Yusuf'un ve onun ardından tahta oturan İskender Mirza'nın seçiliş biçimleri bu şekildedir. Karakoyunlulular, hükümdarlarını eşref-i âlâ şeklinde anarlardı.57 Çoğu Türk devletinde görülen ülkeyi aile fertleri arasında bölüştürme geleneğine bu devlette de rastlanmaktadır: Ulus'un hükümdarı kendi ailesinden olan her bir şahsa ülkenin çeşitli yerlerinin idaresini tevcih eder veya ıktalar verirdi. Şah Mehmed, Pîr Budak ve Muhammed Mirza'nın Bağdat; Mirza Yusuf'un Fars hakimlikleri58 veya diğer bir deyişle valilikleri, söz konusu anlayışın sonucudur. Ikta sahibi olanlar, tasarruflarındaki ıktaların geliri kadar askeri kuvvet beslemek zorunda idiler. Bu yönetim birimlerine hakim olan yöneticilerin, merkezden ayrı bir saray teşkilatına sahip oldukları görülmektedir. Merkezde bulunan teşkilatın en büyük makamı Büyük Divan olup başında Sâhib-Divan bulunmaktaydı. Yine

onun emrinde Sâhib-Azâm adındaki devlet adamları vardı. Hükümdarların tevki veya yarlığ olarak isimlendirilen fermanlarının başlarına isim ve elkabları, sonlarına ise mühürleri konurdu.59

Kara-Koyunlu askeri gücü yaya ve atlı kuvvetlerden oluşmaktaydı. Tımarlı askerlerle birlikte çerik denilen aşiret kuvvetleri, ordunun esasını kısmını oluşturmaktaydı. Aşiretlerden sağlanan çerik kuvveti, tavacı adı verilen bir görevli tarafından toplanarak karargaha götürülürdü. Resmi geçitleri düzenleyen tavacıların amirlerine de tavacıbaşı veya emir-i tavacı denirdi.60 Ordu, koşun, tîp ve fevc adı altında çeşitli gruplara bölünmüştü. Ordunun öncü kısmına mengalay, merkez koluna uluğ kol, sağ kola barangar, sol kola cuvangar, arkadan gelen ihtiyat birliklerine de uruk denirdi.61 Hassa birlikleriyle birlikte yüz bini bulan Kara-Koyunlu ordusu askerlerinin, maaşlarını tam zamanında alabilmeleri için Kara Yusuf Bey zamanında ayrı bir teşkilat kurulmuştu.62

Kara-Koyunlu mimari eserlerine baktığımızda Kara-Yusuf'un Timur istilasından hemen önce yaptırdığı Van Ulu Camii, Cihanşah tarafından 1465 yılında yaptırılan Gök Mescid veya Muzafferiye Mescidi, Ahlat'ta Erzen Hatun kümbedi (1396-97) , yine Cihaşah tarafından Erciş'te yaptırılan Kadem Paşa Hatun kümbedi (1458) , önemli eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Çoğunluğu Selçuklu mimari tazını yansıtan eserlerin bir kısmı günümüze kadar gelmiştir.63

Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah'ın Hakikî mahlasıyla şiirler kaleme aldığını daha önce söylemiştik. Ayrıca, Şah Budak ve İskender'in kızları da şiirle yakından ilgilenmişlerdir. Akkoyunlular hizmetine girmeden önce Celalüddin Devvânî'nin Tebriz'de Chanşah'ın medresesinde müderrislik yaptığını biliyoruz. Ayrıca Devvânî, Hurûfilikle yakından ilgilenen Cihanşah'a Risale-i Hurûf adlı bir eser sunmuştur. Yine alimlerden Şeyh Şücâüddin Kirmânî, Hadîkatü'l-me'ârif ismini verdiği Gülşen-i Râz şerhini bu hükümdar adına kaleme almıştır. Şair Mevlana Tûsî'nin Şah Budak'ın hizmetinde olduğu kaydedilmiştir.64

1Babur, Baburnâme, (neşr. R. Rahmeti Arat), Ankara 1943, c. I, s. 9.

2Jean-Paul Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, (terc. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994, s. 194.

3Devletşah, Devletşah Tezkiresi (çev. Necati Lugal), İstanbul 1977, III, s. 456-457; Faruk Sümer, "Kara-Koyunlular", İ. A., İstanbul, 1977, c. VI., s. 293-294.

4İsmail Aka, İran'da Türkmen Hakimiyeti (Kara Koyunlular Devri), Ankara 2001, s. 8.

5İbn Batuta, Seyâhatnâme, (Haz. M. Çevik) Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 204.

6Faruk Sümer, Kara Koyunlular, Ankara 1984, s. 37-40.

7Hâfız Ebrû, Zeyl-i Câmiëü't-tevârîh-i Reşîdî, (neşr. Hanbaba Beyânî), Tahran 1350, s. 237, 241-242.

8 Sümer, Kara Koyunlular, s. 42-43.

9 İbn Hacer, İbnâu'l-gumr be-ebnâü'l-'ömr (yay. M. 'Abdülmu'id Han) Kahire 1387, c. I, s. 199.

10 Sümer, Kara Koyunlular, s. 42-43; Hafız, Zeyl, s. 203-204.

11 Sümer, Kara Koyunlular, s. 46-47.

12 Sümer, Kara Koyunlular, s. 47-49.

13 Sümer, Kara Koyunlular, s. 48.

14 Aziz b. Erdeşir-i Esterabadi, Bezm u Rezm (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1990, s. 343-354.

15 Sümer, Kara Koyunlular, s. 49-54.

16 Sümer, Kara Koyunlular, s. 55-57.

17 Nizameddin Şami, Zafernâme, (terc. Necati Lugal), 2. Baskı, Ankara, 1987, 187-190.

18 Şerefüddin Ali-yi Yezdî, Zafernâme, Kalkutta, 1887, c. I, s. 691-702.

19 Sümer, Kara Koyunlular, s. 57-58.

20 İbnü'l-Furat, Tarihü'd-düvel vel'l-mülûk, (neşr. K. Zurayk) Beyrut, 1936-1939, c. IX, s. 430; Yezdî, Zafernâme, c. II, s. 275-276.

21 Yezdî, Zafernâme, c. II, s. 372-373.

22 M. H. Yinanç, "Bâyezid", İ. A., İstanbul 1977, c. II, s. 382.

23 Sümer Kara Koyunlular, s. 63-65.

24 Yezdî, Zafernâme, c. II, s. 552-554.

25 Hasan Beg Rumlu, Ahsenü't-Tevârîh (neşr. Hüseyin Nevai), Tahran 1349, s. 3; Sümer, Kara Koyunlular, s. 64.

26 Şami, Zafernâme, s. 348.

27 Rumlu, Ahsen, s. 32; Sümer, Kara Koyunlular, s. 66.

28 Abû Bakr-i Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, (yay. Necati Lugal-Faruk Sümer), Ankara 1993, c. I, s. 36-40.

29 Rumlu, Ahsen, s. 33; Sümer, Kara Koyunlular, s. 69.

30 Aka, İran’da Türkmen Hakimiyeti, s. 5-6; Sümer, Kara Koyunlular, s. 74-76.

31 Rumlu, Ahsen, s. 34-35; Sümer, Kara Koyunlular, s. 76.

32 Sümer, Kara Koyunlular, s. 78.

33 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s. 68; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993, s. 199.

34 Rumlu, Ahsen, s. 63-67; Sümer, Kara Koyunlular, s. 83-86.

35 Sümer, Kara Koyunlular, s. 80-87.

36 Abdürrezzâk Semerkandî, Matlaü’s-sa’deyn, (neşr. Muhammed Şafî), Lahor 1946, s. 126.

37 Sümer, Kara Koyunlular, s. 87-89.

38 Sümer, Kara Koyunlular, s. 89-92.

39 Hafız Ebru, Zübdetü’t-tevârîh, (yay. Seyyid Kemal Hac) Tahran 1372, c. I, s. 444-446; Sümer, Kara Koyunlular, s. 93-96; Aka, İran’da Türkmen Hakimiyeti, s. 10-12.

40 İbn Tağrıbirdi, En-Nücûmü’z-Zâhire, (neşr. Popper), Berkeley 1936, c. VI, s. 410; Sümer, Kara Koyunlular, s. 97-99.

41 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s. 69.

42 Hafız Ebru, Zübde, II, s. 709-730; Sümer, Kara Koyunlular, s. 107-108; Aka, İran’da Türkmen Hakimiyeti, s. 14; Abdurrahim Şerif, Ahlat Kitabeleri, İstanbul, 1932, s. 62.

43 Kara Yusuf’un şahsiyeti hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Sümer, Kara Koyunlular, s. 111-115.

44 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s. 77-82; Sümer, Kara Koyunlular, s. 118-119.

45 Hafız Ebru, Zübde, II, s. 777 vd; Sümer, Kara Koyunlular, 123-124.

46 Sümer, “Kara-Koyunlular”, İ. A., c. VI, s. 302.

47 Rumlu, Ahsen, s. 212; Aka, İran’da Türkmen Hakimiyeti, s. 24-26.

48 M. H. Yinanç, “Cihan-Şah”, İ. A., İstanbul 1977, c. III, s. 175.

49 Yinanç, “Cihan-Şah”, İ. A., s. 175.

50 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s. 295-297; Yinanç, “Cihan-Şah”, İ. A., s. 175-176.

51 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s. 178 vd; Yinanç, “Cihan-Şah”, İ. A., s. 176-177.

52 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s. 300 vd; Yinanç, “Cihan-Şah”, İ. A., s. 177-178.

53 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s. 406 vd; Yinanç, “Cihan-Şah”, İ. A., s. 187.

54 Semerkandî, Matlaü’s-sa’deyn, s. 712; Yinanç, “Cihan-Şah”, İ. A., s. 188.

55 Sümer, “Kara-Koyunlular”, İ. A., c. VI, s. 302.

56 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s. 438 vd; Sümer, “Kara-Koyunlular”, İ. A., c. VI, s. 303-304.

57 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, 4. Baskı, Ankara 1988, s. 271.

58 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s. 432-433.

59 Uzunçarşılı, Medhal, s. 272.

60 Tihrânî, Kitâb-i Diyarbekriyye, s426-427; Uzunçarşılı, Medhal, s. 286.

61 Uzunçarşılı, Medhal, s. 287.

62 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, 4. Baskı, Ankara 1988, s. 207.

63 Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 197-198.

64 Devletşah Tezkiresi, IV, s. 530-532; Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 224.

Abdürrezzâk Semerkandî, Matlaü’s-saëdeyn, (neşr. Muhammed Şafî), Lahor 1946.

Abû Bakr-i Tihrânî, Kitâb-i Diyarbakriyya, (yay. Necati Lugal-Faruk Sümer), Ankara 1993.

Aka, İsmail, İran’da Türkmen Hakimiyeti (Kara Koyunlular Devri), Ankara 2001.

Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı, 3. Baskı, İstanbul 1993.

Aziz b. Erdeşir-i Esterabadi, Bezm u Rezm (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1990.

Babur, Baburnâme, (neşr. R. Rahmeti Arat), Ankara 1943.

Devletşah, Devletşah Tezkiresi (çev. Necati Lugal), İstanbul 1977.

Hâfız Ebrû, Zeyl-i Câmi’ü’t-tevârîh-i Reşîdî, (neşr. Hanbaba Beyânî), Tahran 1350.

——, Zübdetü't-tevârîh, (yay. Seyyid Kemal Hac) Tahran 1372.

Hasan Beg Rumlu, Ahsenü't-Tevârîh (neşr. Hüseyin Nevai), Tahran 1349.

İbn Batuta, Seyâhatnâme, (Terc. M. Şerif), İstanbul 1335.

İbn Hacer, İbnâu'l-gumr be-ebnâü'l-'ömr (yay. M. 'Abdülmu'id Han) Kahire 1387.

İbn Tağrıbirdi, En-Nücûmü'z-Zâhire, (neşr. Popper), Berkeley 1936.

İbnü'l-Furat, Tarihü'd-düvel vel'l-mülûk, (neşr. K. Zurayk) Beyrut, 1936-1939.

Jean-Paul Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, (terc. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994.

Nizameddin Şami, Zafernâme, (terc. Necati Lugal), 2. Baskı, Ankara, 1987.

Sümer, Faruk, "Kara-Koyunlular", İ. A., İstanbul, 1977.

——, Kara Koyunlular, Ankara 1984.

Şerefüddin Ali-yi Yezdî, Zafernâme, Kalkutta, 1887.

Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, 4. Baskı.

——, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara 1988, 4. Baskı.

Yinanç, M. H., "Bâyezid", İ. A., İstanbul 1977.

——, "Cihan-Şah", İ. A., İstanbul 1977.

Karakoyunlular ve Batı Azerbaycan / Prof. Dr. Süleyman Memmedov [s.869-872]

Nasrettin Tusi Azerbaycan Devlet Pedgoji Üniversitesi / Azerbaycan

Ondördüncü yüzyılın ortalarında Türkiye'nin doğusunda Karakoyunlu ve Akkoyunlu adlı iki Türk-Oğuz devleti kurulmuştur. Bu iki devlet, devrin diğer kudretli devletleriyle komşu olmuşlardır, hatta bu devletlerin nüfusunun önemli bir kısmını teşkil etseler de siyasi faaliyette Orta ve Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren diğer beyliklerden bir kadar geride kalmışlardı. Fakat çok kısa bir süre sonra her iki boy, büyük siyasi başarılar kazanarak onların çoğunu geride bırakmışlardır.1

Bu iki boydan biri olan Karakoyunlular, Doğu Anadolu'nun kırsal bölgelerinde yaşıyorlardı. Onlar da, Batı'daki Osmanlılar gibi taşıdıkları kahramanlık ruhunun sayesinde yarım asırlık kısa bir süre içinde birçok zaferler elde etmişler.2 XV. yüzyılın ortalarında Horasan ve diğer dağlık bölgeler hariç, bütün İran ve İrak'ı da içine alan bir devlet kurmuşlardır. Bununla da Timur'un büyük kayıplar pahasına işgal ettiği İran'ın orta ve batı bölgeleri ve Irak onun haleflerinin elinden çıkmış, İlhanlı'ların devamı olan Celayirler Devleti'nin siyasi varlığı sona ermiş ve İran'daki Türkmen, yani batı Türkleri, Selçuklularla beraber, bu ülkede yeniden hakimiyeti ele geçirmişlerdir. Bu hakimiyet, onların dayandığı siyasi güçler istisna olmakla, kavim olarak günümüze kadar gelmişlerdir.3

Karakoyunluların Azerbaycan ve Türkiye tarihindeki yerleri, sadece bu ülkelerde yaşamalarıyla, buradaki faaliyetleriyle ve kazandıkları siyasi kudretle sınırlı kalmamakla beraber Anadolu ve Azerbaycan'ın Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır. Bugün Doğu Anadolu'da yaşayan Türklerin çoğu bir zamanlar Azerbaycan'ın batısında yaşamış olan ve Ermeni zulümü sonucu ana yurtlarından kovulan Akkoyunlu ve Karakoyunluların torunlarıdır. Buradaki yer adlarının çoğu onların adı ile ilgilidir. "Oğuzname"de belirtildiği gibi, "onlar yaşadıkları yerin dağına, taşına, yurduna, ocağına kendi milli kimliklerine uygun adlar vermişlerdir". Bu toponimler, sadece Azerbaycan'ın ve Türkiye'nin sosyal-ekonomik ve siyasi tarihine dair değerli bilgiler veren eski ve Orta Çağ Azerbaycan ve Osmanlı kaynaklarında değil, Ermeni kaynaklarında da görülmektedir. İrevan guberniyasının Şerur-Dereleyez,4 İrevan guberniyasının İrevan kazası (şimdiki Vedi ili)5, Cığın Karakoyunlusu,6 1728 yılında Aralık,7 1728 yılında Gerni,8 Sürmeli, Norbayizid (Basarkeçer ili), Döreköy kazalarındaki yer adları yüzlerce örnekten sadece bir kaçıdır.

Karakoyunlular Anadolu'dan İran'a yaptıkları akınların yanısıra, Azerbaycan'ın tam olarak Türkleşmesini sağlayan harekatın temelini atmışlardır. Onların konuştukları dil, bugünkü Azerbaycan (Doğu Oğuz) Türklerinin konuştukları dildir. Karakoyunlu hükumdarlarından Cihanşah, Azerbaycan edebiyatının klasiklerinden biri olmuştur. Onun "hakiki" mahlasıyla yazmış olduğu şiirler XV. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının güzel örnekleri olarak günümüzde de sevilmektedir.

Prof. F. Sümer'in bu açıklaması Karakoyunluların Türkiye ve Azerbaycan tarihinde önemli rol oynadığını göstermektedir. Doğu Anadolu'nun, Azerbaycan'ın Türkleşmesi, Türkiye'nin XIV-XV.

yüzyıllarda sahip olduğu kudret, Anadolu ve Azerbaycan'ın dini tarihi, İran'da Türk hakimiyetinin günümüze kadar devam etmesi, Karakoyunlu tarihinin yalnız iç olaylarla sınırlı kalmamış olduğunu gösteren önemli olaylardandır. Bunların dışında, Karakoyunlu ve Akkoyunluların hayat tarzları, yaşadıkları yerler ve onların tarihi etnografik açıdan incelenmesi Türkiye ve Azerbaycan tarihinde mevcut boşluğu doldurmak açısından son derece önemlidir.

İrevan'ın 8 kilometre uzağında Ceferabad (bugünkü Argavand) adlı bölgede 1413 yılında yapılmış Karakoyunlulara ait bir türbe bulunmaktadır. Onun üzerindeki Arapça yazıya esasen türbe, Emir Seyid'in oğlu Pirhüseyn'in emriyle yapılmıştır. Türbenin üzerinde "Bu mukaddes kubbeli türbe, en büyük, en güzel, en necip, hoşgörülü, padişahların ve sultanların dayağı, fakirlerin, sefillerin destekçisi, akillerin ve bilgi için susamışların himayecisi, yoksullara ve ızdırap çekenlere el tutan, Devletine sevdalı Emir Seyid'in oğlu Pir Hüseyn'in buyruğu ile yüceltilmiştir. O'nun adaletli idare usulü var olsun. Merhametli, merhum, merhametlilerin ağuşuna atılmış Emir Seyid'in torpağı pak olsun. Allah büyük padişahın hükümranlığı devrinde alicenab hakan, Doğu'nun ve Batı'nın şahlarşahı, devletin ve dinin dayağı Pir Budak Han ve Noyan Yusuf'un hakimiyetini ebedi etsin".9 (816 Hicri, Receb Ayının 15'i-11 Ekim 1413) 1411 yılında yazılmış bir hatıra yazısında Pir Hüseyn'in İrevan Çukuru hakimi olduğu kaydedilir.10 Bu yazıdan yola çıkılarak türbenin Emir Seyid'in ölümünden 2-3 yıl sonra yapılmış olduğu söylenebilir.

Bu türbede defin olunan Emir Seyidin'in oğlu Emir Pirhüseyn ve burada adı geçen şahısların kimliklerine bakılırsa bu türbenin de, bu toprağın da o dönemde Azerbaycan Devleti'nin yönetimi altında olduğu inkar edilmez bir şekilde görülmektedir.11

İrevan (Revan, Erivan, Yerevan)-Orta Çağ'dan başlayarak 29 Mayıs 1918 yılına kadar Azerbaycan şehri olmuştur. Bu şehir XVI. yüzyılın başlarında Zengi nehri kıyılarında, dağlarla kuşatılmış düzlük bir bölgede kurulmuştur. Şehrin az güneyinde İrevan Kalesi yapılmıştır. Bu konuda Evliya Çelebi'nin: "1407-1408 yıllarında Timur'un sevimli emirlerinden biri, tacir Hoca Han Lehicani, İrevan torpağına ayak bastı. O, buradaki verimli toprakları görüp, aileyle birlikte oraya yerleşti. Çeltikçilikle uğraşarak kısa bir sürede zengin oldu ve bu şehre saldırdı. Sonralar, 1509-1510 yıllarında Şah İsmayıl burada kale yapması için veziri Revan Gulu Han'a emir verdi. O, yedi yıl içinde Zengi nehrinin doğu kıyısında tek katlı bir kale yaptı ve ona Revan adını verdi"12 sözleri İrevan'ın tarihi konusunda gayet dikkat çekicidir. Safeviler Devleti'ni dış saldırılardan korumak amacıyla yaptırdıkları bu kale yaptıranın ismiyle "Revan Kalesi" olarak adlandırılmış, sonralar "Revan" sözü dialektte "İrevanın" şekline dönüşmüştür.

V. V. Bartold ise bu konuda "İrevanın köy olarak Timur döneminde (XIV. yüzyılın sonu) kurulduğunu, Şah İsmayıl döneminde ise (XVI. yüzyıl) ise şehre çevrildiğini ve bu dönemden itibaren de Revan olarak adlandırıldığını"13 yazmaktadır.

XVI. yüzyıllın başlarında Göyçe'yi, Karakoyunlu Cihanşahın torunu Hüseyin Barani yönetmekteydi. İrevan da Çuhur-Se'd beylerbeyliğinin merkeziydi. Etraf şehirlere nazaran İrevan'ın

nüfusu daha azdı. XVII. yüzyıl Türk seyyahı Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre burada 206 ev vardı ve İrevan 10-12 bin civarında nüfusa sahipti. Dönemin büyük şehirleri ile kıyaslandığında bu rakam büyük bir rakam değildi ve nüfusun büyük çoğunluğunu Azerbaycan Türkleri oluşturmaktaydı.14 Fransız misyoner İezut Monye, İrevan seferi arefesinde yaptığı sayım sonucu XVII. yüzyılın ikinci yarısında İrevan şehrinde yaşayan 4 bin civarında ahalinin içinde bin civarında Ermeni'nin yaşadığını yazmıştır.15 Akademik A. G. Ovannisyan XVIII. yüzyılın birinci yarısına ait kaynağa istinaden bu fikri onaylayarak "İrevan, dörtte birini Ermenilerin, çoğunluğunu ise Azerbaycan Türklerinin oluşturduğunu"16 yazmıştır. Bizce, bu rakam bile Ermenilerin tercümesinde değiştirilmiştir. Şüphesiz, Evliya Çelebi bizim için daha güvenli kaynak olarak kabül görmektedir.

XIX. yüzyılın birinci yarısına ait kaynaklar İrevan hakkında, dış görünüşü İran şehirlerini andıran, yüksek balçık duvarlarla çevrili tek katlı evlerden oluştuğunu, sokaklar dar, eğri ve kirli olduğundan şehrin son derece miskin göründüğünü yazmaktadırlar. Şehrin merkezinde pazar, küçüklü büyüklü sayısı 138'e varan dükkan ve üç han vardı. Dördü şehir merkezinde olmak üzere Asya tarzı mimariye sahip toplam sekiz cami faaliyet göstermekteydi. Her caminin kendi medresesi vardı ve sadece Hüseyneli Han Camii'nin medresesinde 200 talebe eğitim almaktaydı. İrevan Hanlığı, Rusya tarafından işgal edildiği dönemde şehirde yaşayan beş binden fazla nüfusun büyük bölümünü Azerbaycan Türkleri oluşturmaktaydı. İrevan ve çevresi yüzyıllar boyunca başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere çeşitli Türk boylarının hakimiyeti altında bulunmuştur. Tarihçi K. O. Şahhatunyan Ermenistan Ansiklopedisi'nde 1390 yılından 1828 yılına kadar (438 yıl) İrevan bölgesini, Azerbaycan'ın Nahçıvan hanlarının yönettiğini belirtmektedir. Emir Seyid'den (1390-1410) ve ya Çuhur-Seyid beylerbeyliğinden başlayarak Hüseyn Han ve Hasan Han (1807-1828) kardeşlerine kadar bütün hanların ve hakimiyette kaldıkları yılların kronolojik olarak verilmesi bu bilginin gerçekliğini ispat etmektedir. Bu bilgi, İrevan'ın bahsedilen yıllarda başta Nahçıvan hanları olmak üzere Azerbaycan yönetiminde olduğunu gösterir. İrevan ekonomisinin temelini (terzilik, papakçılık, ayakkabıcılık, kuyumculuk, sıraçlık, demircilik, bakırcılık, dokumacılık, boyacılık, kasaplık, fırıncılık, inşaat ustalığı, marangoz, camcılık, keçecilik, dabbaglık, bezzazlık vb.) zanaat dalları oluşturmaktaydı.

Böylece Azerbaycan Türkçesinde İrevan (Ermenice Yerevan) adı ortaya çıkmış oldu. Emir Pirhüseyn, Karakoyunlu hakimiyken bu şehri ve eyaleti idare etmiştir.

İ. Umudlu, haklı olarak Karakoyunlu Devleti'nin bugünkü Türkmenlerle hiçbir ilgisi olmadığını17 söyler.

Çünkü bu devlet XV. yüzyılda (1410-1468) bugünkü Azerbaycan topraklarında kurulmuş ve Karakoyunlu ismini ise beyaz renkli bayrağındaki boynuzlu kara koç resminden almıştır. Bu aynı zamanda söz konusu boyun, sülalenin totemi olup kara koça tapmayı simgelemekteydi. F. Sümer ise çeşitli kaynaklara istinaden Karakoyunlu ve Akkoyunluların bayraklarındaki resmin koç olmadığını, bunun tuğra şeklinde damga olduğunu belirtmektedir.18 Yine F. Sümer, Moğol İmparatorluğu'nun çökmeye başlamasıyla siyasi faaliyete geçen Karakoyunluların, Doğu Türkmen boylarından biri olan

Karakoyunlu oymağından geldiğini belirtir. Fakat 24 boydan oluşan Oğuzların, başka bir deyişle Türkmenlerin hangi boyuna mensup olduğu hakkında kesin bilginin olmadığını söyler. Yalnız XV. yüzyıl Osmanlı müelliflerinden Mevlana Şükrullah, Karakoyunlu soyunun Deniz Han'dan türediğini ve kendisinin bu olayı Karakoyunlu Hanedanı'nın en büyük hükümdarlarından biri olan Cihan Şah'ın dilinden duyduğunu söyler.19 Müellif sözünün devamında Şükrullah'ın bu bilgisine esaslanarak Karakoyunluların Oğuz neslinden Deniz hanın oğulları olarak bilinen İgdir, Bükdüz, Yiva ve Kınık20 boylarından birine mensup olmasının muhtemel olduğunu bildirir. Yiva boyu ile Karakoyunlular arasında tarihi bir akrabalık ilişkisinin olması da Karakoyunluların bugünkü Türkmenlerle her hangi bir bağlarının olmadığını gösterir.

Bu Devlet, Van Gölü'nün kuzeyinde kurulmuştu. Bu göçebe Oğuz-Türk boylarının bilinen en eski zatı Bayram Hoca olmuştur. Bu sülalenin en önemli şahsiyetlerinden birisi ise gelecekte yetenekli devlet adamı, kumandan olarak devletin başına geçecek olan Kara Yusuf'tu. O hakimiyete geldikten sonra Kür Nehri'nin güneyindeki toprakları, Batı İran'ı, Irak'ı ve Gürcüstan'ın bir kısmını alarak devletinin sınırlarını önemli ölçüde genişletti. Bizzat O, Teymurileri Azerbaycan sınırlarından çıkararak geldikleri yere, Hazar ötesine kovdu. Devletin başkenti Tebriz oldu. Bugünkü Türkmenistan ve orada yaşayan Türkmen boyları, güney Kafkasya Türkmenlerinin ataları, bu Devletin terkibine dahil değildiler.

Karakoyunlu İmparatorluğu komşularıyla yaptığı savaşlarda büyük başarılar elde etmişti. Bu savaşlarda ordunun başında genellikle Kara Yusuf'un oğlu Pirbudak Han bulunurdu. Bu ada yukarıda sözü edilen türbedeki yazılarda rastlanmaktadır.

Kara Yusuf'un oğlu Mirza Cihan Şah hakimiyetinde Karakoyunlu İmparatorluğu (1436-1467) en parlak dönemini yaşamıştır. 1441 yılında Ermeni Katalikosu'nun ikametgahı Kilikiya'dan Azerbaycan'ın Üçkilise (Eçmiadzin) bölgesine taşındı ve bu olay Ermeni tarihinde önemli bir gün olarak kabul edilmektedir.

Olayları dikkatle izlersek, meseleye siyasi boyut kazandırmak için Ermenilerin, XV. yüzyıla ait bu Karakoyunlu türbesini özellikle seçtiklerini görürüz. Ermeniler her ne kadar Türklerle ilgili meselelere nefretle yaklaşsalar da, bütün Ermeni alimleri eserlerinde Cihan Şah'ı teşekkürle anarak Türklere olan nefretlerinden dolayı kınanmaktan kurtulmaya çalışmışlardır.

İşin aslına bakılırsa, Türkmenistan'ın bu meseleyle hiçbir bağı olmadığı görülür. Ortaçağ kaynaklarında, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri "Türkmen Karakoyunlu", "Türkmen Akkoyunlu" şeklinde de görülmektedir. Buradaki Türkmen kavramı Batı Türkleri anlamına gelmektedir.21 Bu kavram bütün bir bölgenin ahalisini-Oğuz Türklerini anlatmaktadır. Ermeni alimleri de "Türkmen" kavramının Azerbaycan ve Anadolu Türklerinin ataları olduğunu bildikleri halde kelime oyunu oynayarak hem Türkmenlerin sempatisini kazanmakta, hem de Türkmenlerle Azerbaycan Türkleri arasında nifak yaratmaktadırlar. Çünkü Ermeniler "Türkmen" kavramını Azerbaycan ve Anadolu halkı

anlamında değil Arapçanın çoğul hali olan "Türkmen-turkman-Türkoman" ve "Terekeme" anlamında kullanmaktadırlar.

Oysa günümüzde Doğu Anadolu halkı ve Irak Türkleri de "Türkmen" adlandırılırlar. Türkologlar bu kavramın Oğuz anlamında kullanıldığını onaylamaktadırlar.22 XVIII. yüzyıla kadar Azerbaycan halkı Türkmen olarak adlandırılmaktaydı. Daha sonra bizi Türk, Tatar, Müslüman, 1936 yılından itibaren ise Azerbaycanlılar olarak adlandırmaya başladılar.

"Terekeme" kavramı günümüzde Azerbaycan'ın bazı dağ köylerinde, Dağıstan ve Gürcüstan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri için kullanılmaktadır.

Etnik tarihimize göz atacak olursak daha I. yüzyılda Oğuz Türklerinin Doğu'dan Batı'ya akınlarının başladığını görürüz. İlk olarak Balkaş Gölü'nün kuzeyine, oradan da İkiçay (Seyhun-Ceyhan) arasına geçen Oğuzların Azerbaycan'a dahil olmaları ise VII-IX. yüzyıllara, toplu akınları ise XI. yüzyıla tesadüf etmektedir. Bu akın sonraki yüzyıllarda da kuzeyden Oğuzlarla akraba Kıpçak boylarının Azerbaycan'a göçleriyle devam etmiştir.

Orta Çağlarda batıya göç ederek İslam dinine giren Oğuz boylarının Türkmen olarak adlandırılmaları Türkmen alimlerini ciddi hataya sürüklemiştir. Biz bu kavramı Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan'da yaşayan Türkler olarak algılıyor ve tarihimizle gurur duymaktayız.23

Selçuklu, Osmanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safeviler, Afşar, Kaçarlar vb. İmparatorluklarla dolu tarihimiz, Türklerin ortak tarihidir ve bu tarihimizin mirasları konusunda karşılıklı fikir alışverişlerinde bulunarak daha duyarlı davranmaya çaba göstermeliyiz.24

1Sümer F., Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan Şah'a Kadar), cilt 1, Ankara 1967.

2Petruşevskiy İ. P., Gosudarstva Azerbaydjana XV v., Sb. Statey po İstorii Azerbaydjana, vıp. I. Bakü 1949, s. 158-167; J. A. Stori, Persidskaya Literatura. Bibliografiçeskiy Obzor, Derleyen ve tamamlayan İ. E. Bregel, P., 1972, s. 788-789; Nizamettin Şami, Zafername, Farsçadan çeviren Necati Lugal, Ankara 1949; Nizamettin Şami, Zafername, Azericeye çeviren Akad. Z. M. Bünyadov, Bakü 1992; K. G. Bosfort, Musulmanskiye Dinastii, M., 1971, s. 221-222; Haydar Çelebi Ruznamesi, Baskıya hazırlayan Yavuz Senemoğlu, İstanbul 1982; Fahrattin Kırzıoğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590), c. XVIII; Kamuran Gürün, Türkler ve Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1984 vb.

3Sümer F., Karakoyunlular (Başlangıçtan Cahan Şah'a Kadar), cilt 1, Ankara 1967, s. 7.

4Pagiryev D. D. Alfavitnıy Ukazatel v Pyativerstnoy Karte Kavkaza, Tiflis 1913, s. 117.

5Pagiryev D. D. Alfavitnıy Ukazatel v Pyativerstnoy Karte Kavkaza, Tiflis 1913, s. 117.

6Ermenistan Azerbaycanlılarının Tarihi Coğrafiyası, Bakü 1995, s. 221.

7 İrevan Eyaletinin İcmal Defteri, Bakü 1996, s. 99.

8 İrevan Eyaletinin İcmal Defteri, Bakü 1996, s. 99.

9 Papazyan A. D., "Ararat Vilayetinde Harici Hökmranlık (XV)", Ermenice, (Erm. SSR EA Haberleri), 1960, no. 7-8; Süleyman Memmedov, "Gaynagların Sözü Birdir", Azerbaycan dergisi, 1989, no. 9.

10 XV Yüzillik Ermeni Hatire El Yazıları, cilt 1., İrevan 1955, s. 12.

11 İrevan "Snark" gazetesinin verdiği bilgilere göre Türbenin imar planı, 1996 yılında Türkmenistan Cumhuriyeti cumhurbaşkanı Saparmurad Niyazov'un türbeyi ziyaret etmesiyle ortaya atılmış, bugün ise alimler ve mimarlar tarafından imar planı hazırlanmaya başlanmıştır. 2000 yılının Nisan ayında Ermeni tarihçileri ve Aşkabat'tan gelen tarihçi Prof. Dr. Hemre Yusupov'un katılımıyla İrevan'da türbeyle ilgili panel düzenlenmiştir. Bu toplantıda Türkmenistan'ın Ermenistan Büyükelçisi Toyli Gurbanov: "Biz, Türkmen ve Ermeni halkına aynı derecede yakın olan bu abideyle ilgili fikir mübadelelerinde bulunarak, onun resterasyonunun çok önemli olduğu kanısına vardık. Türkmenistan'dan uzaklarda ortaçağ Türkmen mimarisinin en güzel örneklerinden biri olması bizleri bu abidenin resterasyonuna teşvik ettiği kadar, bu Müslüman ibadet yerinin-abidesinin Ermenistan'da iyi bir şekilde korunmuş olması da Ermeni halkının dostcanlılığını, samimiyetini ve dine olan münasebetini göstermektedir".

Biz bu sözleri "tarafsız ülkenin" büyükelçisinin vicdanına bırakıyoruz. Ama Ermenilerin yüzbinlerce Azerbaycan Türkünü öz ata-baba yurdundan, toprağından büyük katliamlar sonucu kovup, sadece İslam ibadethanelerini değil, bütün medeniyet ocaklarımızı, mezarlıklarımızı vahşice yoketmelerinden büyükelçinin habersiz olduğuna inanamıyoruz.

Ermenilerin Karabağ'da işgal ettikleri topraklarda satılabilecek herşeyi sattıktan sonra, tarihimizin, kültürümüzün ticaretine başlamaları ve bu ticareti bizim kan kardeşlerimizle yapmaları dikkat çekilmesi gereken noktalardandır.

12 Evliya Çelebi, Kniga Putişestviya, baskı 3, M., 1983, s. 150.

13 V. V. Bartold, Soçineniye, cilt 7, M., 1971, s. 212.

14 Evliya Çelebi, Kniga Putişestviya, baskı 3, M., 1983, s. 155.

15 D. Linç, Armeniya, s. 272-273.

16 XVII Esirde Ermeni-Rus Münasibetleri, C. 2, h. 1, Yerevan 1964, s. 27.

17 "Zerkalo" gazetesi, no. 13, 17 Haziran 2000.

18 İsmayıl Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1937, (Fotoğraflar Kısmı); Bak: F. Sümer, s. 13.

19 F. Sümer, s. 14.

20 F. Sümer, "Osmanlı Dövründe Anadoluda yaşayan Ba'zı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensub Teşekküller", İktisat Fakültesi Macmuası, (İst. Üniversitesi), sayı 9, s. 437-508; Live Oğuz Boyuna Dair Türkiyat Mecmuası, sayı 9, s. 151-166.

21 Faruk Sümer, Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan Şah'a Kadar), Cilt I, Ankara 1967, s. 7.

22 Faruk Sümer, s. 13-15.

23 "Zerkalo" gazetesi, no. 113, 17 Haziran 2000.

24 "Zerkalo" gazetesi, no. 113, 17 Haziran 2000.

F. Sümer, Kara-Koyunlular (başlangıçtan Cihan Şaha kadar), I. cilt, Ankara 1967.

F. Sümer, "Osmanlı Devründe Anadoluda Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına mensub teşekküller. İktisat Fakültesinin Mecmuesi. (İst. Universiteti), XI,

Petruşevskiy İ. P., Gosudarstva Azerbaydjana XV v. Bah: Sb. Statey po İstorii Azerbaydjana, vıp. I, Bakü 1949.

Dok. A. Stori, Pesridskaya literatura. Bibliografiçeskiy obzor. Pererabotal i dopolnil İ. G. Bregel, SPB, 1972.

Nizamaddin Şami, Zefername, Farscadan çevireni Necati Lugal, Ankara, 1949.

Nizamaddin Şami, Zefername, Azericeye çevireni Akad. Z. M. Bünyadov, Bakü 1992.

K. G. Bosfort, Musulmanskie Dinastii, M. 1971.

Haydar Çelebi, Ruznammesi, Baskıya hazırlayan Yavuz Senemoğlu, İstanbul 1982.

Fahrettin Kirzioglu. Osmanlıların Kafkas Ellerinin Fethi (1451-1490), Ankara, 1998.

Kamuran Gürün. Turkler ve Turk Devletleri Tarihi, Ankara, 1984.

Pagirev D. D. Alfavitnıy Ukazatelğ v Petiverstnoy Karte Kavkaza, Tiflis, 1913.

Ermenistan Azerbaycanlılarının Tarihi Coğrafiyası, Bakü 1995.

Parviükiy A. V., "Ekonomiçeskiy Bıt Gosudarstvennıh Hristyan Severo-Vostoçnoy Çasti Novobaezetskogo Uezda Erivanskoy Gubernii", Materialı Dlya İzuçenie Ekonomiçeskogo Bıta Gosudarstvennıh Hristyan Zakavkazskogo Kraya, C. IV, Tiflis 1886.

Şopen İ., İstoriçeskiy Pamyatnik Sostoyanie Armenskoy Oblasti v Epohu Eyo Prisoedineniya k Rossiyskoy İmperii. SPB, 1852.

Papazyan A. D., "Ararat Vilayetinde Harici Hökmranlıg (XV)", (Ermenice) Erm. SSR EA Haberleri, 1960, no. 7-8; Süleyman Memmedov. "Kaynakların Sözü Birdir". Azerbaycan Dergisi, 1989, no. 9.

XV Yüzillik Ermeni Hatire El Yazıları, I c. İrevan 1955.

Evliya Çelebi, Kniga Putişestuiya, C. 3, M., 1983.

V. V. Bartold, Soçinenie, C. 7, M., 1971.

D. Linç., Armenie.

XVII Eserde Ermeni-Rus Münasebetleri, C. 2, h. 1, Yerevan 1964.

Zerkalo gaz., no. 13, 17 Haziran 2000.

İsmail Hakki Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri. Ankara 1937.

Akkoyunlular - Akkoyunluların Tarihi Sahnesine Çıkışı / Doç. Dr. İlhan Erdem - Mustafa Uyar [s.873-881]

Mustafa uyar Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Akkoyunluların Kökeni ve Beyliğin Kurulması

Oğuzların Üçok kolundan Bayındır boyuna mensup olan Akkoyunlular, kaynaklarda ilk olarak 1340 yılında, Trabzon-Rum İmparatorluğu'na yapmış oldukları akınlar dolayısıyla geçmektedirler.1 Onların bilinen ilk tarihi şahsiyetleri Tur Ali ve Kutlu Beylerdir. Hangi tarihlerde öldüğü tam olarak bilinmeyen, fakat 1360'lı yıllar olarak tahmin edilen Tur Ali Bey'in ardından Akkoyunluların başına Kutlu Bey geçmiştir. Onun döneminde Akkoyunlular, Erzincan ve yörelerinde yaşamışlar; Bayburt ve çevresini yurt tutmuşlardır.2 Kutlu Bey'den sonra Ahmed'in beylik makamına geçtiğini görmekteyiz.3 Ahmed Bey zamanında Akkoyunluların Mutahharten ile arasının açıldığını ve bunun, Karakoyunlularla ittifak yaparak Akkoyunlular üzerine saldırdığını biliyoruz. Alınan yenilgi sonucu Akkoyunlular Kadı Burhâneddin'e sığınmak zorunda kaldılar.4

Ahmed Bey'in ardından Akkoyunluların başına geçen kişi olarak Kara Yülük Osman Bey'i görmekteyiz. O, Sivas, Kayseri Hükümdarı Kadı Burhâneddin'in yanında bulunmuş, onunla birlikte bazı seferlere katılmıştır. Fakat, Kadı Burhâneddin'in, Kara Yülük Osman Bey'in halazadesi olan Şeyh Müeyyed'i öldürtmesi, aralarının açılmasına sebep olmuş; Sivas dolaylarında, Karabel'de yapılan çatışma da ise Burhâneddin hayatını kaybetmişti (1398).5 Bu olay Akkoyunlu tarihi açısından dönüm noktası olmuş, Osman Bey Sivas'a yönelerek burayı kuşatmıştır. Fakat Osmanlı Şehzadesi Süleyman'ın Sivas'a yardıma gelmesi üzerine kuşatmadan vazgeçerek Emir Mutahharten'in yanına geldi ve oldukça iyi karşılandı. Bu tarihlerde Emir Timur, Horasan, Mâzenderân ve İran'ı hakimiyeti altına almış ve Anadolu'ya ulaşmıştı. Kara Yülük Osman Bey de Mutahharten'le birlikte, Avnik'te bulunan Timur'a bağlılıklarını bildirdiler.6 Bu olayın ardından Timur'un, Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezıd'a karşı girişmiş olduğu savaşlarda (1400-1402) Osman Bey'in de yer aldığını görmekteyiz. Bundan dolayı Timur ona Diyarbekir'i vermiştir (1403).7

Kara Yülük Osman Bey Dönemi

Akkoyunlu tarihi içerisinde Kara Yülük Osman Bey, Akkoyunlu Beyliği'nin kurucusu olmak yanında, aşiretten beyliğe, beylikten konfederasyon ve imparatorluğa geçiş sürecini başlatan kişi oldu. Onun Diyarbekir merkezli beyliği, bir taraftan Erzincan'a diğer taraftan da Mardin'e uzanmaktaydı. Ayrıca ona Çağataylı Hükümdar Timur tarafından 1403 yılında verilen beylik menşûru da Akkoyunlu Beyliği'nin resmen kurulduğunu kanıtlayan önemli bir veridir.8

Diyarbekir'i emaretine alan Osman Bey, hakimiyet sınırlarını genişletmekle meşgul oldu. Karakoyunlular, Memlük Devleti ve Türk oymaklarından Döğerler, Avşarlar ve İnallılar ile bazı Arap ve

Kürt kabileleriyle komşu olan Osman Bey'in hakimiyet alanının Kemah, Amîd ve Ergani'yi kapsadığını görmekteyiz.9

Bu komşulardan Döğerlerin bazı mütecaviz hareketleri meydana gelmiş ve Osman Bey tarafından yapılan baskınla yenilgiye uğratılmışlardır. Ardından Mardin'i kuşatmış ve çevresini tahrip etmiştir. Mardin'e beş fersah uzaklıkta olan Saûr Kalesi'ni ele geçirmiş ve civardaki Kürt kabilelerini itaate alarak vergiye bağlamıştır (1404-1405).10

Kara Yülük Osman Bey'in bu faaliyetleri yürüttüğü sırada, Timur'un önünden kaçarak Memlüklere sığınmış olan Karakoyunlu Reisi Kara Yusuf, 1407 yılında geri dönmüş ve bu yılın baharında Amîd'e girmiştir. İki taraf arasında çıkan çatışmada ağır kayıplar verilmişse de sonuç alınamamıştır. Kaynağın bildirdiğine göre, bu savaşın ardından Karakoyunlu Kara Yusuf elçi göndererek "Her ikimiz de Türkmeniz, bundan sonra birbirimizin yerini işgal etmeyelim; sen Rumlarla meşgul ol, ben de Çağataylılar tarafına gideyim" diyerek barışı sağladı (1408).11

Barışı sağlayan Osman Bey, Mardin'i kuşatmak üzere bu şehre yönelmiş, civardaki Kürt emirlerine baskınlar düzenlemiştir. Mardin hakimi ve Kürt reislerinin bu saldırılara karşı koyacak güçleri olmadığından Memlük-Suriye Valisi Emir Çekem'den yardım istemişlerdi. Talebi kabul eden ve çevrede kendisinden oldukça korkulan Çekem, Dımaşk, Haleb ve Hama askerlerini toplayarak Mardin hakiminin yardımına koştu. Yaklaşık on bin askeri bulunan Çekem, Osman Bey'i yenilgiye uğratmış ve Amîd'e sığınmasına sebep olmuştu. Fakat Çekem, şehrin müdafaası için oluşturulan bataklığa saplanıp ardından öldürülünce, başsız kalan Memlük askerleri bozgun halinde dağıldılar. Kaleden çıkan ve kaçan askerleri takip eden Kara Yülük Osman Bey, bunların çoğunu öldürdü. Ölenlerin arasında Mardin Hükümdarı İsa Bey de vardı. Yapılan bu kritik savaşta oğlu İbrahim'i kaybeden Osman Bey'in12 Akkoyunlu tarihi açısından önemli bir başarı kazandığı görülmektedir. Zaferin ardından Osman Bey, kendisine katılmış olan bir kısım Döğerli ile birlikte Urfa'yı zapt etmiş (1408), bu şehir bir daha da Akkoyunluların elinden çıkmamıştır.13

Urfa'yı ele geçiren Osman Bey, buradan Mardin'e yönelerek şehri kuşattı. Bu sırada çok zayıf durumda bulunan Mardin Artukluları, çareyi Karakoyunlulardan yardım istemekte buldular. Bu sırada Muş'ta bulunan Kara Yusuf Bey, verdiği sözü unutarak Mardin'e yardıma geldi. Kuşatmayı kaldırarak Amîd hududunda Yusuf'u karşılayan Osman Bey'in burada yapılan savaşta yenilgiye uğradığını görüyoruz.14 Kazandığı zaferden sonra Mardin'e gelen Kara Yusuf, burayı ülkesine kattı ve Artuklu hükümdarına da Musul'u ikta olarak vererek oraya gönderdi. Böylece, Mardin ve yöresinde yaklaşık üç asır hüküm süren Artuklular da tarih sahnesinden kalkmış oluyordu. Buradan hareket eden Kara Yusuf, Bayburt, Tercan ve İspir'i ele geçirmiş; buraları Erzincan Hakimi Pîr Ömer'e vermiştir. Bu dönemde Karakoyunlular çok güçlenmiş, Çağataylıları Azerbaycan'dan çıkarmayı başarmışlardır. Karakoyunlular karşısında etkisiz kalan Osman Bey'in elinde ise sadece Amîd, Urfa ve Ergani gibi şehirler kalmıştı.15 Kara Yusuf, 1412 yılında Akkoyunlu topraklarına girmiş, Amîd ve Çermük'teki ekinleri tahrip ettikten sonra Osman Bey'in bulunduğu Ergani'ye yürümüştür. Kendisini Ergani

önlerinde savunan Osman Bey, yine başarısızlığa uğramış ve şehrin kalesine kapanmıştır. Kuşatmaya girişmeyen Kara Yusuf şehri yağmaladıktan sonra Tebriz'e dönmüştür.16

Bu tehlikeyi atlatan Osman Bey'in 1416 yılında Erzincan'ı kuşattığını, buranın hakimi Pîr Ömer'in de Kara Yusuf'tan yardım istediğini görüyoruz. İstenilen yardım üzerine Yusuf Bey oğlu İskender ile Erzincan'a bir ordu göndermiş, bunu haber alan Osman Bey de kuşatmayı kaldırarak geri çekilmiştir. Ertesi yıl (1417) Osman Bey, Kara Yusuf'la tekrar karşılaşmış, Kâhta yakınlarında yapılan savaşta yenilgiye uğrayan Osman Bey, bir miktar para, at ve deve karşılığında Sâvûr Kalesi'ni Kara Yusuf'a teslim etmek zorunda kalmıştır.17 Fakat, bu alışverişten doğan sükunet uzun sürmemişti: Osman Bey bir sonraki yıl (1418) tekrar Mardin'i kuşattı ve çevresini tahrip etti.

Çevredeki birçok küçük kaleyi ele geçirerek yaklaşık yirmi köy halkını, istihdam etmek üzere kendi bölgesine nakletti. Bu durumu haber alan Kara Yusuf, hemen harekete geçerek Amîd önlerine çekilmiş bulunan Osman Bey'e yetişti. Burada yapılan çatışmada tutunamayan Kara Yülük Osman Bey, Memlük topraklarına kaçmak zorunda kaldı. Fakat, onun peşini bırakmayan Yusuf Bey, 20 Eylül 1418 tarihinde Mercidabık'ta bir yenilgiye daha uğrattı. Çareyi Haleb'e kaçmakta bulan Osman Bey, Memlük Sultanı Şeyh'in, Kara Yusuf'u Memlük sultanlığı topraklarını terk etmesi için uyarması ve Yusuf'un da bu ikaza uyarak Osman Bey'in peşini bırakması üzerine kurtulmuştur. Bu kovalamacanın ardından Kara Yülük Osman Bey'in Amîd'e geldiğini görmekteyiz.18 Kara Yusuf'un bu son darbesi Akkoyunlularda bazı karışıklıkları yol açmış, daha Osman Bey'in emrinde olan İnallu, Bayat ve Avşarlar ondan ayrılarak Trablus tarafına gitmişlerdir.19

1420 yılına kadar sakin geçen devrenin ardından Kara Yusuf'un Erzincan Valisi olan Pîr Ömer'in, Osman Bey'in oğlu Yakub'un elinde bulunan Kemah'a yürüdüğünü görüyoruz. Kemah önlerinde yapılan savaşta Yakub yenilerek esir düştü. Kaleyi ele geçiremeyen Pîr Ömer, Erzincan'a döndü, yanında bulunan Yakub'u Tebriz'e gönderdi ve Osman Bey'den gelecek muhtemel bir saldırı karşısında da Kara Yusuf'tan yardım istedi.20 O da Bayram Bey komutasında yirmi bin kişilik bir orduyu Pîr Ömer'e yardım için gönderdi. Ordu Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Aladağ civarına geldiğinde durum Kara Yülük'e bildirildi. Bu orduyla karşılaşmamak isteyen Osman Bey, amacına ulaşarak Erzincan'a geldi Pîr Ömer'den şehri teslim etmesini istedi. Bu teklifi kabul etmeyen Pîr Ömer, ele geçirilerek öldürüldü ve başı Mısır sultanına gönderildi (Temmuz 1420). Durumu haber alan ve değerli emirinin öldürülmesine çok üzülen Kara Yusuf, intikam almak amacıyla harekete geçmek istediyse de, bu sırada üzerine doğru sefere çıkmış bulunan Timurlu Şahruh tehlikesi buna engel oldu. Bunun üzerine Yusuf Bey, küçük oğlu Ebû Sa'id'i Erzincan'a vali olarak göndermekle yetindi.21

Kara Yusuf, 1420 tarihinde, üzerine yönelmiş bulunan Şahruh'u karşılamak üzere Tebriz'den çıktığı sırada hastalanarak öldü. Bu yüzden, başsız kalan Karakoyunlular dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlar; Kara Yülük Osman Bey de bu sayede rahat bir nefes almıştır. Bu karmaşadan yararlanmak isteyen Kara Yülük Mardin'i kuşatma teşebbüsünde bulunmuşsa da buranın hakimi Karakoyunlu Tanrıvermiş'in erken önlem alması onu bu düşünceden vazgeçirmiştir.

Kara Yusuf'un ölümü üzerine saltanat mücadelesine girişmiş bulunan oğullarından İskender Mirzâ, Osman Bey'le Nusaybin ve Hâtuniye arasında savaşa tutuştular. Çok şiddetli geçen savaşta, İskender Mirzâ'ya takviye kuvvetlerinin gelmesi ve Döğerlerin saf değiştirerek onun tarafına geçmesi savaşın sonucunu belirlemiştir. Birçok yerinden yara alan Osman Bey, Amîd'e döndü.22

Şahruh Mirzâ Doğu Anadolu'ya girmiş, Aladağ'a geldiğinde Muş sahrasında bulunan Kara Yusuf'un oğullarından İspend Bey'in üzerine emirlerinden İbrahim Caku'yu göndermişti. Bu durumda İspend Bey kaçarak Cizre taraflarındaki ağabeyi İskender Mirzâ'nın yanına geldi. Fırsattan yararlanan Osman Bey, oğlu Ali'yle birlikte 600 kadar askerini Şahruh'un hizmetine vermişti. Ali, İspend ile kardeşi İskender'in birleşerek Şahruh üzerine geldiklerini ona bildirdi. Derhal savaş düzeni alan Şahruh'a Osman Bey de gelerek bizzat katıldı. Eleşkird'e iki fersah uzaklıkta, Ağa Deve mevkiinde yapılan savaşta Karakoyunlular mağlubiyete uğratıldılar (1 Ağustos 1421). Bu zaferin ardından Osman Bey memleketine dönmüş, oğlu Ali Bey ise Şahruh tarafından Azerbaycan valiliğine atanmıştır.23

Şahruh'un Horasan'a dönmesinden sonra Tebriz'de bir süre daha kalan Ali Bey, Karakoyunlu Şehzadesi İsfehan Bey'in Tebriz üzerine yürümesi sonucu Diyarbekir'e döndü. Bir süre sonra da Arap kabileleri üzerine bir sefer yaparak birçok ganimet ele geçirdi.24

Aldıkları yenilgiler sonucunda Karakoyunluların düştükleri güçsüz durumu değerlendiren Osman Bey, Erzincan ve Mardin üzerine akınlar gerçekleştirdi. Çemişkezek, Bayburd, Tercan ve Erzincan'ı alarak kendi topraklarına kattı. Ardından baharı bekleyen Osman Bey, bu mevsimde Mardin'e yöneldi. Amacı, hakim olduğu toprakları genişletmekle birlikte Karakoyunluları Doğu Anadolu'dan çıkarmaktı. Fakat Karakoyunlular bu sırada tekrar güçlenmişler, İskender Mirzâ önderliğinde Azerbaycan'ı tekrar ele geçirmişlerdi. Osman Bey'in onlar hakkındaki düşüncelerine sessiz kalmayacakları da açıktır. Buna uygun olarak İskender Mirzâ, 1422 yılında Tebriz'den hareketle Bingöl yaylağına geldi ve burada büyük bir sürek avı düzenledi. Bu sırada huzuruna gelmiş olan Kürt reislerini ihanetlerinden dolayı yakalattı ve birçoğunu öldürttü.

İskender Mirzâ'nın Kürt beylerini cezalandırması, onların Osman Bey taraftarı olduğunu göstermektedir. Bu hadiselerden sonra Osman Bey, Harput üzerine yürüdü ve burayı fethederek oğlu Ali'ye verdi. Diğer oğlu Habil Bey ise Urfa yörelerinde, Memlüklere ait topraklara akınlar yapmakla meşguldü. Memlükler buna karşılık Emir Tanrıvermiş kumandasında bir orduyu Urfa'ya gönderdiler ve şehri ele geçirdiler. Habil Bey de esir düşerek Mısır'a gönderildi (1429).25 Bir yıl sonra, 1430 yılında Kara Yülük Osman Bey Mardin'i ele geçirdi. Bu tarihte Nasır adında bir Vali Mardin'de, Karakoyunlular adına bulunmakta idi. Osman Bey buranın yönetimini oğlu Hamza Bey'e verdi. Hamza Bey, aynı tarihlerde Hısn-ı Keyfa'ya bağlı olan Haytam'ı (Heysem) ele geçirdi ve bura ahalisini Mardin'e nakletti.26

Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu olan Kara Yülük Osman Bey'in ölümü, yine baş düşmanları Karakoyunluların elinden olacaktı. 1434 yılında, Karakoyunlu reisi İskender Mirzâ, Timurlulara tabi

olan Şirvânşâhlara saldırmış, ülkelerini harabeye çevirmişti. Bunun üzerine Şirvânşâh Halil, Timurlu Hükümdarı Şahruh ve Osman Bey'den yardım istemiştir. Şahruh'un da emriyle Diyarbekir'den hareket eden Osman Bey, İskender Mirzâ'nın üzerine yürüdü. Kısa bir yürüyüşten sonra Erzurum önlerine geldi ve şehri Karakoyunlu Valisi Pîr Ahmed Duharlu'nun elinden aldı. Şehri ele geçiren Osman Bey, buraya oğlu Şeyh Hasan'ı vali olarak tayin etti.27

Şahruh da bu sırada Tebriz'den çıkmış, bunu haber alan İskender Mirzâ da Erzurum yönüne kaçmaya başlamıştı. Karakoyunlu beyinin arkasından Emir İbrahim Cuki'yi gönderen Şahruh, Osman Bey'e de İskender'in önünü kesmesini bildirdi. Aldığı emre uyarak İskender'in önüne çıkan Osman Bey, Karakoyunlu reisi ile Erzurum önlerinde savaşa tutuştu ve mağlup oldu. Pek çok Akkoyunlu askerinin de öldürüldüğü savaş sonucunda Kara Yülük Osman Bey, çekildiği Erzurum'da hayata gözlerini yumdu. Onun ölümüyle otorite sorunu yaşanmış ve Uzun Hasan Bey'in ortaya çıkışına kadar bu durum sürmüştür.28

Osman Bey'den Uzun Hasan'a:

Fetret Devri

Ali Bey, Sultan Hamza ve Cihangir Mirza Dönemleri

Osman Bey'in ölümü üzerine şehzadeler arasında saltanat mücadelesi yaşandı ise de sonunda Ali Bey tahta oturdu. O, Mısır Memlükleriyle ilişkilerini barış içerisinde sürdürmek istediğinden, dostluğunun bir göstergesi olarak oğlu Hüseyin'i Mısır'a yolladı. Fakat, Memlükler Hüseyin'i iyi karşılamadılar ve hapsettiler. Ardından da Diyarbekir yöresine saldırdılar. Ali Bey Amîd'in yönetimini kardeşi Hamza'dan alarak oğlu Cihangir Mirzâ'ya vermişti. Memlüklerin saldırısına karşı koymaya çalışan Cihangir yenilmiş ve onlara esir düşmüş, ardından da Mısır'a götürülmüştü.29 Bu haberi duyan ve çok üzülen Ali Bey, bu sırada Akkoyunlu topraklarına giren İskender Mirzâ'yı karşılamak için harekete geçtiğinden bir şey yapamadı. İskender Mirzâ'yı engellemek üzere Harput'a yönelen Ali Bey, herhangi bir savaş olmadan Amîd'e döndü (1437).30

Ali Bey'in bir süre sonra iktidarını kardeşi Hamza'ya kaptırdığını görmekteyiz. Hamza Bey tarafından Diyarbekir'den çıkarılan Ali Bey, Osmanlı Hükümdarı II. Murad'a sığınmış, oğulları Uzun Hasan ve Üveys'i de yardım istemek üzere Mısır'a göndermişti. Mısır Memlükleri, onun yardım talebini olumlu karşılayarak asker gönderdiler. Erzincan'ı Yakub Bey'den alan Memlükler, Ali Bey'in tutsak oğlu Cihangir'i de buranın valisi olarak görevlendirmişlerdi.31

Ali Bey bir süre Osmanlı toprağı olan İskilib'de ikamet ettikten sonra Haleb'e gitti ve tahtı kazanabilmek için Memlüklerden yardım istedi. Memlükler tarafından Hamza Bey'le yapılan elçi teatisi sonucunda Haleb'in kuzeyinde bir kısım toprak ona verildi. Fakat Ali Bey bu olaydan sonra daha fazla yaşayamadı ve 1441 yılında Haleb'de hayata gözlerini yumdu.32 Arkasından üç yıl sonra da Hamza Bey vefat etti.33 Ölmeden önce Ali Bey'in oğlu Cihangir Mirzâ'yı yanına çağırarak kendisine halef yaptı.34

Cihangir Mirzâ'nın saltanatının ilk yıllarında, Kardeşi Uzun Hasan Suriye'ye bir sefer yaparak Câber Kalesi'nde bulunan Süleymanşâh'ın mezarını yağmalamak isteyen Arap kabilelerini dağıttı. Yine bu sıralarda Cihangir'in amcası olan Erzincan Valisi Şeyh Hasan isyan ederek Kemah'ı zapt etmişti. Bundan dolayı Cihangir, amcasının üzerine yürüyerek Erzincan'ı kuşattı ise de ele geçiremedi (1445).35 Akkoyunlular birbirleriyle uğraşırken bölgedeki en büyük güç konumunda bulunan Timurîler, Şahruh'un ölümünden sonra yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlar; Karakoyunlular ise Azerbaycan, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab'ı ve İran'ın büyük bir kısmını ele geçirerek imparatorluk haline gelmişlerdi. Bu sırada Karakoyunlular içinde bir karmaşa yaşandı ve Akkoyunlular da buna dahil oldular. 1448 tarihinde Elvend b. İskender, kardeşi Cihanşah'a karşı isyan etmiş ve başarılı olamayarak Akkoyunlu Bey'i Cihangir'e sığınmıştı. Cihanşah, Elvend'in iadesini istemişse de Cihangir bunun geleneklere aykırı bir istek olduğunu söyleyerek reddetmiştir. İsteği reddedilen Cihanşah, Arabşah adındaki bir komutanını yaklaşık 60.000 kişilik bir orduyla Cihangir Mirzâ üzerine göndermiş (1449) ve ordu Erzincan'ı kuşatmıştır. Şehir Karakoyunlulara teslim olmuştu. Cihanşah Elvend'i bir kez daha istedi. Akkoyunluların diretmeleri üzerine Cihanşah, bu kez Emir Rüstem Tarhan komutasında 30.000 kişilik bir orduyu Diyarbekir'e gönderdi. Emir Rüstem Tarhan'ın Malatya'ya ulaştığı haberi gelince Cihangir, bir kengeş yaparak komutanlarından Mehmed Bektaş ve Şeyh Ali Pürnek'i Rüstem'e karşı gönderme kararı aldı. Hilvan civarında yapılan savaşı, Karakoyunlu komutanı kazandı. Zaferin ardından Rüstem Tarhan, Mardin ve Diyarbekir'i zapt etti (1450). Cihangir Mirzâ ise Haleb'e kaçtı.36

Burada bir süre kaldıktan ve Karakoyunlularla barış yaparak tekrar Amid'e döndü. Ardından kardeşi Uzun Hasan'ı, Karakoyunlularla işbirliği yapmış olan amcası Şeyh Hasan'a karşı gönderdi. İkisi arasında yapılan savaşta Şeyh Hasan yenildi ve öldürüldü (1451); böylece Cihangir Mirzâ kuvvetli bir rakibinden kurtulmuş oluyordu.

Akkoyunlu Devleti'nin Yükseliş Devri: İmparatorluğa Giden Süreç

Uzun Hasan'ın Padişah Dönemi

Cihangir Mirzâ'nın Karakoyunlularla yaptığı son barış antlaşması, Akkoyunluları onların tâbiyyetine düşürmüş, Uzun Hasan da bu durumu tanımamıştı. Bu yüzden ağabeyi Cihangir'e karşı cephe aldı. Cihanşah'ın Çağataylarla da uğraşmasından yararlanan Uzun Hasan, Erzincan ve Van Gölü çevresini yağmaladı. Ağabeyinin Amîd'den ayrıldığı bir sırada süratle şehre gelen Uzun Hasan, hile ile kaleye girmiş ve şehri ele geçirmiştir. Onun tahta geçmesiyle Akkoyunlular, beylikten imparatorluğa geçiş sürecine gireceklerdir.

Uzun Hasan Bey saltanatının ilk yıllarında, tahtı tekrar ele geçirmek isteyen ağabeyi Cihangir'in faaliyetleriyle ilgilenmek zorunda kaldı. Sonunda anneleri Sara Hatun'un araya girmesiyle 1454 tarihinde barış yapmışlar, Amîd'in Hasan Bey'de, Mardin'in ise Cihangir'de kalması kararlaştırılmıştı.37 Ertesi yıl Uzun Hasan'ın Erzincan'a sefere çıktığı sırada atından düşerek yaralanmasını fırsat bilen Cihangir, tekrar harekete geçmiş ve Amid çevresini yağmalamıştı. Uzun

Hasan'ın onunla karşılaşması ve yenmesi fazla uzun sürmedi. Her fırsatı değerlendiren Cihangir, 1456'da tekrar isyan etti ve Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşah'tan da yardım talep etti. Hasan Bey kardeşini Mardin'de sıkıştırmış, Karakoyunlu Cihanşah da Emiri Rüstem Bey'i kuvvetli bir orduyla Cihangir'in yardımına göndermişti. Karakoyunlu ordusunu Fırat kenarında karşılayan Uzun Hasan, 1457 yılında yapılan savaşta Rüstem Bey'i yenmiş ve öldürmüştü.38 Savaşın ardından Uzun Hasan Mardin'e gelerek Cihangir'i tekrar kuşatmış, fakat annelerinin araya girmesiyle sükunet sağlanmıştı. Yapılan anlaşma ile Cihangir Mirzâ, oğlu Ali Han'ı Hasan Bey'e rehin verdi. Bu şekilde bir daha Uzun Hasan aleyhine bir saldırıya girişmeyeceğini teyit etti. Diğer kardeşleri olan Üveys'e de Urfa'yı vermişlerdi.39

İç meselelerini bu şekilde sonuca bağlayan Hasan Bey, vakit geçirmeden Karakoyunluların elinde bulunan Erzincan üzerine sefer yaptı ve burayı zapt etti (1457). Yeğeni Hurşit Bey'i şehre vali olarak bırakarak geri döndü.40

Tüm bunlar olurken, Karakoyunlu topraklarından kovulan ve Anadolu'ya gelen Safevî Şeyhi Şeyh Cüneyd, Uzun Hasan tarafından iyi karşılanmış ve büyük saygı görmüştü. 1457 yılında Amid'e gelen Cüneyd, burada üç yıl boyunca kalmış, Akkoyunlu hükümdarıyla beraber, gelecekte kuracakları imparatorluğun stratejisini belirlemişlerdi.

Akkoyunlu Uzun Hasan bu faaliyetleri yürütürken, Osmanlı Sultanı Fatih de Karadeniz bölgesini fetih siyaseti çerçevesinde Sinop'a kadar uzanan bir sefer yapmış ve Trabzon Rum İmparatorluğu'nu da haraca bağlamıştı. Bunun üzerine Trabzon Rum İmparatoru İoannes, Uzun Hasan Bey'e elçi göndererek yardım istemiştir. Uzun Hasan ise yapacağı yardıma karşılık imparatorun kızını ve bazı toprakları talep etmiştir. Kızının Hıristiyan olarak kalması koşuluyla şartları kabul eden İoannes'le Uzun Hasan arasında 1458 tarihinde bir antlaşma aktedilmiştir.41 Bu şekilde Uzun Hasan Trabzon Rum İmparatorluğu'nun hamisi olmuş, bu durum Batı'da hemen yankı bulmuştu. Fatih'e karşı Doğu'da kendilerine müttefik arayan Papalık ve Venedik Devleti Uzun Hasan'a ittifak teklif etmek için sıraya girdiler. Bu ittifak önerisine ilk başta temkinli yaklaşan Hasan, gerçekleştirmek istediği ideallere ulaşabilmek için bir araç olacağından teklifi kabul etti. Uzun Hasan Anadolu, Gürcistan, Suriye ve Horasan'ı içine alacak bir imparatorluk kurma amacındaydı.42

Bu ittifakın ardından İstanbul'a bir elçi gönderen Uzun Hasan, Fatih'e artık Trabzon Rumlarının kendi himayesinde olduğunu bildiriyor; bu devletin verdiği verginin de artık alınmamasını söylüyordu.43 Bu cevap Fatih'i Uzun Hasan üzerine sevk etmiş, Osmanlı sultanı büyük bir ordu ile 1460 yılında Erzincan önlerinde belirmişti. Uzun Hasan, Fatih'in bu hareketine hazırlıksız yakalanmış, ona karşı koyacak güçte bulunmadığından annesi Sara Hatun'u göndererek barış talebinde bulunmuştu. Bunun üzerine Fatih, Uzun Hasan üzerine gitmekten vazgeçerek Trabzon üzerine yönelmiş ve şehri uzunca bir kuşatmadan sonra ele geçirmiştir. Böylece Trabzon Rum İmparatorluğu da tarihe karışmış oluyordu (1461).44 Bu olay, Uzun Hasan'la Fatih arasındaki rekabeti ve askeri çatışmayı başlatan kıvılcım niteliğindedir.

Uzun Hasan 1462 yılında Hısn-ı Keyfayı Eyyübîlerin elinden almış ve Siirt'i de kuşatmıştır. Amaç, bu civarda huzursuzluk çıkaran Kürtleri itaat altına almaktır.45 Hasan'ın bu faaliyetleri, Karakoyunlularla arasını tekrar açacaktır.

Uzun Hasan Bey'in 1458 yılından itibaren Gürcüler üzerine beş defa sefer yaptığına şahit olmaktayız. Bu seferlerden birçok ganimet elde etmişse de fazla bir toprak kazancı olmamıştır.46 1458'deki seferinin ardından 1463'te, Gürcistan prensleri arasındaki taht kavgalarından yararlanarak Kartli ve Somheti'ye kadar ilerlemiş ve büyük ganimet ele geçirmiştir.47 1466'da gerçekleştirmiş olduğu üçüncü seferde ise Ahıska Kalesi'ni ele geçirmiş, ardından 1472 yılında Samçe şehrine girip ganimet elde ederek dördüncü seferini gerçekleştirmiştir. Beşinci ve son seferini ise 1477 yılında gerçekleştiren Uzun Hasan, Tebriz'den 20.000 atlı ile hareket ederek Tiflis'e girmiş; Gürcüler ancak vergi ödemeyi taahhüt ederek onu durdurabilmişlerdi.48

Uzun Hasan'ın Memlüklerle olan siyasetine baktığımızda, onun genişleme siyaseti sebebiyle Memlüklerle olan ilişkilerinin bozulduğu görülür. Uzun Hasan, 1462 tarihinden itibaren Memlük topraklarına küçük çaplı akınlarda bulunmuş; 1466'da da Harput'u ele geçirmiş ve ardından da Memlüklere tabi olan Birecik kalesini kuşatmıştı. Birecik'i ele geçirememesi sebebiyle 1473 tarihinde ikinci bir defa kuşatma yapmış, bunun üzerine Memlük Sultanı Emir Yaşbek komutasında 30.000 kişilik bir kuvveti Hasan Bey'i püskürtmek üzere göndermiştir. Fakat Uzun Hasan, bu sıralarda herhangi bir çatışmaya girmenin uygun olmayacağını düşündüğünden kuşatmayı kaldırarak geri çekilmiştir. Uzun Hasan 1475 yılında Memlük topraklarına düzenlediği sonuncu akınında Haleb'e kadar gelmiş, fakat fazla ileri gitmeyerek geri dönmüştür.49 Memlüklerle büyük çapta bir çatışmanın olmaması, her iki taraf için de ufukta beliren Osmanlı tehlikesine bağlanabilir.

Karakoyunlular, artık kendileri aleyhine sürekli olarak genişleyen Akkoyunluların bu ilerleyişlerine bir son vermek amacındaydılar. Hasan Bey'in artan şöhreti ve gücü, Karakoyunlu Cihanşah'ı oldukça rahatsız etmekteydi. Bu yüzden Uzun Hasan'ın saltanatına son vermek isteyen Cihanşah, 15 Mayıs 1467 yılında Tebriz'den büyük bir orduyla hareket etti.50 Bunu öğrenen Hasan Bey de bir taraftan savaş hazırlığı yapıyor, diğer taraftan da Karakoyunlu beyini seferinden vazgeçirmeye çalışıyordu. Cihanşah amacından vazgeçmiyor ve kendinden emin davranıyordu. O, bu yılın Ekim ayında Muş Ovası'na inmiş ve buradan göndermiş olduğu öncü kuvvetler Uzun Hasan tarafından mağlup edilmişti. Bunu haber alan Cihanşah, kış mevsiminin de bastırması üzerine Kiğı havalisine çekilmiş, askerlerinin büyük bir kısmını da kışlaklara göndermişti; kendisi de az bir kuvvetle Tebriz'e doğru yola çıkmıştı. Bu durumu casusları aracılığıyla öğrenen Uzun Hasan, fırsatı kaçırmayarak Cihanşah ve askerlerini Çapakçur yakınlarında sıkıştırıp bozguna uğrattı. Cihanşah kaçamayarak hayatını kaybetti ve Karakoyunlular bu savaş sonucunda tarih sahnesinden silindiler (11 Kasım 1467).51

Cihanşah'ın ölümünden sonra oğlu Hasan Ali, Akkoyunlulardan intikam almak amacıyla Timur'un torunlarından Ebû Sa'id'den yardım istemiş, fakat daha önce davranan Uzun Hasan tarafından 1468 Mayısı'nda yapılan savaşta yenilgiye uğratılmıştı. Bozguna uğrayan Hasan Ali, o sıralarda Azerbaycan üzerine yürümekte olan Ebû Sa'id'e sığınmıştı.52 Uzun Hasan yaklaşan tehlikeyi

önlemek maksadıyla Ebû Sa'id'e elçiler göndererek barış isteğinde bulunmuş, barış koşuluyla Irak'ı kendisine vereceğini vaad etmişti. Fakat, Hasan Bey'in bu isteği Sa'id tarafından kabul görmemişti. Yoluna devam eden Sa'id 1468 baharında Sultâniye şehrine ulaştı. Uzun Hasan ise onun hareketini takip ederek Karabağ'a çıktı. Kışın bastırmasına rağmen, Ebû Sa'id'in bir kışlak bulamaması ve bu yüzden binek hayvanlarının çoğunun telef olması ile ordusu zayıfladı.53 Fırsattan yararlanan Uzun Hasan Sa'id'in ordusunu kıskaç içine aldı. Ebû Sa'id'in sonradan yaptığı barış isteklerine kulak asmadı ve 28 Ocak 1469 yılında Çağataylıları Mahmud-Âbâd civarında kesin bir yenilgiye uğrattı. Yenilen Ebû Sa'id esir düştü yine Akkoyunlulara sığınmış Timur'un torunlarından olan Yadigar Mirzâ tarafından hayatına son verildi.54 Sa'id'e sığınan Karakoyunlu Hasan Ali ise Hemedan'a kaçmışsa da orada Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmed tarafından öldürülmüştür.55

Karakoyunluların ve Timurîlerin saf dışı bırakılmasının ardından Akkoyunlular, Uzun Hasan önderliğinde büyük bir zenginliğe ve güce kavuştular. Azerbaycan ve Batı İran onların eline geçmiş, payitaht Tebriz'e taşınmıştı (1469). Başkentin Tebriz'e taşınmasının ardından İran memleketini oğulları arasında paylaştıran Uzun Hasan, Uğurlu Mehmed'e Fars'ı, Zeynel Mirzâ'ya Kirman'ı, Maksud Bey'e Bağdat ve çevresini, Yakub Bey'e ise İsfahan'ı verdi.56

Akkoyunluların bu derece güçlenmesi, kendisine rakip olan Fatih'in dikkatini çektiği gibi Batılıların da gözünden kaçmamaktaydı. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, Fatih'e karşı Doğu'da kendilerine müttefik arayan Venedik ve Papalık, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki ilerleyişini durduracak planları Uzun Hasan'la görüşmeye başlamışlardı. Venedikli Zeno'nun yapmış olduğu gözlemler sonucunda Akkoyunluların, ateşli silahlar bakımından Osmanlı ordusuyla karşılaştırılamayacak derecede zayıf olduğu ortaya çıktı. Bu yüzden Akkoyunlulara ateşli silah yardımı yapılması kararlaştırıldı. 12 Ağustos 1473 tarihinde, Tercan yakınlarındaki Otlukbeli'nde yapılan savaşta Akkoyunlular yenilgiye uğratıldılar. Fatih'in ordusu 100.000 kişiyken, Uzun Hasan'ın ordusu ise 70.000 civarında idi. Sayı bakımından az olma yanında, kararlaştırılan silah yardımının zamanında yapılmaması, Akkoyunlu ordusunun yenilmesine sebebiyet vermişti.57

Her iki devletin de kaderini tayin eden bu savaştan sonra Uzun Hasan önemli bir faaliyette bulunmamış ve 1477'de gerçekleştirdiği Gürcü seferinin ardından hastalanarak Ocak 1478 yılında hayata gözlerini yummuştur. Öldüğünde elli dört yaşında olan Uzun Hasan, kendisinin yaptırmış olduğu Nâsıriyye Medresesi'ne defnedilmiştir.58 Akkoyunluların en önemli hükümdarı olan Uzun Hasan, kaynaklarda güzel ve açık tenli, uzun boylu, zeki, kararlı cesur, adil, alimleri ve sohbeti seven birisi olarak tanımlanmaktadır.59

Duraklama Devri

Yakub Bey Dönemi

Uzun Hasan'ın ölümünden sonra yerine en büyük oğlu Halil geçmişti (Ocak 1478). Fakat bu durum diğer kardeşler tarafından tanınmayarak isyan hareketi başlatıldı. Kardeşleri Maksut, Murad b.

Cihangir, İbrahim b. Cihangir ve Yakub Bey arasında geçen mücadelelerin sonunda Yakub Bey tahta oturdu.60 Yakub Bey 15 Temmuz 1478 tarihinde Hoy yakınlarında yapılan savaşta Halil Bey'i yenmiş ve onu ortadan kaldırarak Akkoyunlu tahtına oturmayı başarmıştı.61

Yakub Bey Dönemi, Uzun Hasan Dönemi'ne kıyasla daha huzurlu bir devir niteliğindedir. O tahta geçer geçmez devlet işlerinde bazı düzenlemeler yaparak, Bayındır Bey'i Irak valiliğine göndermiş, Fars eyaletini de divana bağlamıştır.62

Uzun Hasan'ın ölümünden sonra çıkan iç karışıklıklar sırasında Çağataylılar ve Karakoyunlular fırsatı değerlendirerek Kirman'ı işgal etmişlerdi. Burada yağma ve talanda bulunmuşlar, ardından da Şiraz'a girmişlerdi. Durumu haber alan Yakub Bey onlara karşı Sûfî Halil'i göndermiş, Halil Çağataylıları Sircan'da kuşatmıştı. Dağılan düşman Tâberistan taraflarına kaçtı ve Çağataylıların lideri Ebû Bekir b. Ebû Sa'id öldürüldü. Böylece Kirman tekrar Akkoyunluların hakimiyetine girdi (1479).63

Uzun Hasan Bey'in ölümünden Memlüklerin de yararlanmaya çalıştıklarını görmekteyiz. Memlük Suriye Valisi Emir Yaşbek büyük bir orduyla Fırat'ı geçip Urfa'yı kuşattı. Bunu haber alan Yakub Bey, ona karşı Bayındır Bey ve Biçenoğlu Süleyman'ı gönderdi. Urfa önlerinde yapılan savaşı Memlükler kaybetti; Akkoyunlular ise birçok ganimetle Tebriz'e döndüler (1482).64

Bu zaferin hemen ardından, Yakub Bey'in, komutanlarından ve Memlüklerle yapılan savaşı kazanan Bayındır Bey'in isyanıyla uğraştığını görmekteyiz. Bayındır Bey Hemedan'a gitmiş ve orada sultanlık iddiasında bulunarak çevredeki emirleri kendisine katılmaya zorlamıştır. Yine o, Timurluları da kendi yanına çekmeye çalıştıysa da başarılı olamamıştır. İsyan üzerine Tebriz'den hareket eden Sultan Yakub Kum'a ulaşmış ve buradan Sûfî Halil Bey'i göndererek izini sürmüştür. Sonunda Sâve yakınlarında bir dağın eteğinde kıstırılan Bayındır Bey, kısa bir takipten sonra yakalanarak Halil Bey tarafından öldürüldü (1483). Bu isyan hareketinin başarıyla bastırılmasından sonra Yakub Bey, Hacı ve Mansur Beyleri İsfehan ve Kum valiliklerinde bırakarak Tebriz'e döndü.65

Yukarı Kura bölgesinde bulunan Samstskhe prensinin Akkoyunlu topraklarına tecavüz etmesi üzerine Yakub Bey, Irak seferinden sonra Gürcüler üzerine yürümeye karar verdi. Şücâeddin Süleyman ve Bektaş Güllabî gibi emirlerle Ahıska Kalesi önüne gelerek bu kaleyi kuşatan Yakub Bey, kaleyi ele geçirmiş ve birçok da esir elde etmişti. Ertesi gün bu prensin hazinelerinin korunmakta olduğu kaleyi de ele geçiren Akkoyunlu sultanı, yıllık 500 tümen vergi karşılığında bu prensi affetti ve onunla barış yaptı (1485).66

Bu arada, uzun zamandan beri Akkoyunlulara tabi olan Mâzenderân'da bir taht kavgası meydana gelmiş, saltanat müddeilerinden Şemseddin Sultan Yakub'dan, Abdulkerim ise Geylan Hükümdarı Emir Ali'den yardım istemişti. Şemseddin'in çağrısını olumlu karşılayan Yakub, Biçenoğlu Süleyman'ı Geylan'a göndermişti. Bunu işiten Emir Ali, kendisine sığınmış bulunan Abdülkerim'i iade edeceğini ve haraç vereceğini vaad ederek barış talebinde bulundu. Barış talebi kabul gördü ve seferden vazgeçildi.67

Bu arada Şeyh Cüneyd'in oğlunun bazı faaliyetlerde bulunduğunu ve Yakub tarafından öldürüldüğünü görüyoruz. Şeyh Cüneyd'in Uzun Hasan Dönemi'nde onun yanında bulunduğunu daha önce söylemiştik. Bu sırada Hasan'ın kız kardeşiyle (Hatice Begüm) evlenen Cüneyd'in Haydar adındaki oğlu dünyaya geldi. Şehy Cüneyd ise Çerkezlere karşı gaza için gitmiş olduğu Karasu bölgesinde Şirvânşâh Halil tarafından öldürülmüştü. Haydar, babasının şeyhlik postuna oturdu ve Şirvânşâhlardan babasının intikamını almak için fırsat kolladı. Bu amaçla 1483 yılında Şirvânşâhlar üzerine bir sefer yaptı ve onları ağır bir hezimete uğrattı. Şirvânşâhların Akkoyunlulara tabi olması münasebetiyle Sultan Yakub, Şeyh Haydar'ı uyardı ise de Şeyh 1488 yılında Şirvânşâh arazisine bir sefer daha düzenledi ve bölgeyi harabeye çevirdi. Bu durum, Yakub'u harekete geçirdi ve sultan Biçenoğlu Süleyman önderliğinde bir orduyu Şeyh'in üzerine gönderdi. 4 Temmuz 1488 yılında, Elburz eteklerinde yapılan savaşta şeyh Haydar yakalanarak öldürüldü.68

Şeyh Haydar hadisesinin ardından, Sultan Yakub'un yardımıyla tahtını elinde tutabilmiş olan Emir Şemseddin, tâbilik görevlerini yerine getirmemiş ve vergilerini ihmal etmeye başlamıştı. Bu durumdan rahatsız olan Yakub, Emir Bekir'i Şemseddin'in üzerine gönderdi. Şemseddin, üzerine gönderilen ordu karşısında tutunmasının mümkün olmadığını gördüğünden Mâzenderân'ı terk etti (1488).69 Böylece Mâzenderân ve Sârî bölgeleri de Akkoyunluların eline geçmiş oluyordu.

Ardından 1489 yılında Emir Sûfî Ali, Gürcistan'a bir sefer yaptı ve bu sefer sonucunda Tiflis zapt edildi, büyük ganimet ele geçti. Yine bu yıl vezir Kadı İsa'nın çıkarmış olduğu bir kanunla tüm ileri gelenlere bağışlanmış olan soyurgallara el koyulması kararlaştırıldı, fakat bu kanun Yakub'un ölmesi üzerine uygulanamadı. Sultan Yakub'un ölümü ülkeyi iç mücadelelere sürükledi ve böylece Akkoyunluların da sonu gelmiş oldu.70

Akkoyunluların Yıkılışı

Sultan Yakub'un ölümünün hemen ardından taht kavgası meydana gelmiş, ümera da kendi arasında ihtilafa düşmüştü. Emirlerden Sûfî Halil ve Musullu emirler Yakub'un oğlu olan Şehzade Baysungur'u, Pürnek ve Bayındır aşiretlerine mensup olan beyler de Uzun Hasan'ın oğlu olan Mesih Bey'i desteklemişlerdi. Kızışan taht mücadelesi savaşa dönüştü ve çatışmada Mesih Bey hayatını kaybetti. Bu savaşta esir alınan Uzun Hasan'ın torunu Rüstem de Alıncak Kalesi'ne hapsedildi.71 Fakat kısa bir süre sonra buradan kurtulan Rüstem, topladığı askeri kuvvetlerle Baysungur üzerine yürümüş ve 1492'de tahtı ele geçirmişti. Ardından, diğer rakibi Şirvânşâhlara sığınmış olan Baysungur'u ortadan kaldırmak için harekete geçti. Şirvânşâhları sindirmek içinse onların ezeli düşmanı olan Safevî şeyhlerini kullandı. Babasının ölümü üzerine tarikat postuna oturmuş olan Şeyh Ali, 1493 yılında Şirvânşâhlar ülkesine yürüdü ve bu ülke ordusunu mağlup etti. Fakat bu olay ardından Şeyh Ali, Rüstem için büyük bir tehlike halini almıştı. Bu yüzden Rüstem, Erdebil'de bulunan Şeyh üzerine büyük bir ordu göndererek kuvvetlerini bozguna uğrattı, bu arada da Şeyh hayatını kaybetti (1493).72 Sultan Rüstem, Ali'yi ortadan kaldırdıktan sonra şeyhlik makamına geçen İsmail'in peşine düştü. Şah İsmail Lahican bölgesinde saklanmaktaydı. Fakat aramalar sonuç vermedi ve Şah İsmail bulunamadı.

1497 yılında Akkoyunlu Devleti'nde yeni bir taht değişikliği meydana geldi. Uğurlu Mehmed'in oğlu olan Göde Ahmed, Rüstem'i Osmanlı Devleti'nden de aldığı yardımlarla devirmiş ve Akkoyunlu tahtına geçmişti. Fakat Ahmed de tahtta uzun süre kalamadı ve 1498 yılında öldürüldü. Onun öldürülmesi sonucu ülke paylaşılmış, bu da Akkoyunluların sonunu hazırlamıştı. Ülke, Elvend, Uzun Hasan'ın torunu Mehmed ve Yakub'un oğlu Murad arasında bölüşülmüş; meydana gelen mücadeleler sonucunda Mehmed ölmüştü.73 Paylaşıma göre,

Irak-ı Acem ve Arab, Fars ve Kirman Murad'a Azerbaycan, Erran ve Diyarbekir eyaletleri de Elvend Bey'e kalıyordu. Fakat tüm bu karışıklıktan istifade eden Şah İsmail, 1502 yılında tekrar ortaya çıktı ve Elvend Mirzâ'nın saltanatına son verdi. Üç yıl sonra da Murad'ı yenerek Akkoyunlu Devleti'ni ortadan kaldırdı.74

Akkoyunlu Devleti'nin ortadan kaldırılmasının ve Şah İsmail'in İran'a hakim olmasının ardından Osmanlı Devleti'nin de güvenliği tehlikeye girmişti. Ayrıca Şah İsmail dağılan Akkoyunlu aşiretleri üzerine takibatlarda bulunmuş, çoğunu ortadan kaldırmıştı. Osmanlı himayesine girebilenler ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da istihdam edilerek sınırları İranlılara karşı korumuşlardır.

Akkoyunluların Bayındırlık Faaliyetleri ve Edebi Hayatına Kısa Bir Bakış

Beylikten imparatorluğa geçiş süreci gayet hızlı ve aktif olan Akkoyunluların bu karmaşa içinde dahi kayda değer eserler bıraktıklarına şahit olmaktayız. Uzun Hasan Tebriz'de Hasan Padişah Mescidi adında bir cami yaptırmıştır. Ayrıca Safa veya Iparlı adlı caminin de onun tarafından yaptırıldığı zannedilmektedir. Mardin'de hüküm süren Akkoyunlu Beylerinden Kasım Bey'in 1487-1507 yılları arasında inşa ettirdiği Sultan Kasım Medresesi ve Şeyh Matar Camii Akkoyunluların en önemli abidevi eserlerindendir. Hamza, İbrahim ve Cihangir'in zaviye ve medreseler bina ettirdiği ve yine Bayındır Bey'in Ahlat'ta medrese, imaret, mescid ve bir de hamam inşa ettirdiğini biliyoruz.75 Bu imar eserleri yanında Akkoyunluların kültür hayatına ve ilme de büyük önem verdikleri bariz bir şekilde anlaşılmaktadır. Örneğin, Akkoyunlu Devleti'nin en ünlü Hükümdarı Uzun Hasan, ülkesinde bilim ve sanatın yayılması için çaba harcamakta, bu sebeple çeşitli medrese ve imaretler yaptırmakta, Tebriz ve diğer önemli şehirleri bayındır hale getirerek çevre ülkelerdeki âlim, şair ve edipleri de yanına davet etmekteydi. Ünlü matematikçi ve astroloji bilgini Ali Kuşçu bunlardan yalnızca birisiydi. Ahlâk-ı Celâlî olarak da bilinen Levâmiü'l-işrak fî mekârimi'l-ahlâk adlı eseri yazan ve Uzun Hasan'a sunan Celâlüddin Devvânî de ondan büyük iltifat ve ihsan görmüştü. Aynı müellifin kaleme aldığı Arznâme adlı eser Uzun Hasan Bey zamanındaki askeri durum hakkında bilgi vermektedir. Yine bu hükümdarın emriyle Mehmed b. Mansûr tarafından meydana getirilen ve metalürji bilimine ilişkin olarak ortaya konmuş ilk eserlerden sayılabilecek Cevâhirnâme adlı yapıt, yirmiye yakın madenin oluşum şekilleri, özellik ve çeşitleri hakkında bilgi vermektedir. Makalemizde oldukça sık kullandığımız Akkoyunlu Devleti tarihinin başlıca kaynaklarından olan Kitâb-ı Diyarbekriyye adlı kroniğin yazarı Mevlâna Ebû Bekr-i Tihrânî onun hizmetinde yer almış, matematikçi Mahmud Can, alim ve edip Mesîhüddin İsa Savci de Uzun Hasan'ın devamlı ziyaretçisi olmuşlardır. Yine Hasan Bey zamanında Kıran-ı Habeşî adlı bir hikayenin Farsçadan Türkçeye tercüme edildiği görülmektedir. Rivayete göre onun sadece

kendi kütüphanesinde elli sekiz kişi görevliydi. Bu sayıya bakıldığında onun kitaplara ve bilgiye ne kadar önem verdiği ortaya çıkar. Musikiye de oldukça önem veren Uzun Hasan bey, ehl-i tarab adı verilen musiki heyetini sefere çıktığında dahi yanında götürürdü.76

Uzun Hasan'ın oğlu Yakub zamanı, ülkenin nispeten huzura kavuşması sebebiyle bayındırlık faaliyetleri ve sanat etkinliklerinin arttığı, bunlar açısından en üretken sayılabilecek bir dönemdir. Türkçe ve Farsçayı iyi derecede bilen ve bu dillerde şiirler kaleme alan Yakub, şair, edip, musikişinas ve alimleri himayesinden dolayı, kendisine birçok şiir ve kaside ithaf edilmiştir. Bu devrin önemli şahsiyetleri arasında Necmeddin Mesud, divan katipliği ve nişancılık görevinde bulunan, Heşt-Bihişt77 adlı ünlü eserin yazarı İdris-i Bitlisî, Tihrânî'nin oğlu Şah Mahmud, yine ünlü bir eser olan Tarih-i Âlem-ârâ-yı Emînî'yi kaleme alan Fazlullah Ruzbehân İsfehanî ve Uzun Hasan Devri'nde de adını andığımız Devvânî'yi sayabiliriz. Fazlullah Ruzbehân, yukarıda zikredilen eseri dışında Bedi'ü'z-Zamân fî kıssati Hayy b. Yakzân adlı ünlü hikayesini de 1487'de yazarak Yakub Bey'e ithaf etmiştir. Bu müellifin babasının ise bu sultan için Semeretü'l-Eşcâr isimli eseri kaleme aldığını bilmekteyiz. Celâlüddin Devvâni, Yakub Bey için Risâle-i Adâlet isimli eserini meydana getirmiştir. Yine aynı müellifin Halil Bey adına Hâşiye-i Kadîme adlı kelam ilmine ilişkin bir eser yazdığı bilinmektedir.78

1İA, "Akkoyunlular", c. I, s. 251-253; İlhan Erdem-Necip Akkoyunlu, Akkoyunlu İmparatorluğunun Kuruluşu, Ankara 1999, s. 25.

2İA., "Akkoyunlular", c. I, s. 253-254.

3Aziz b. Erdeşîr-i Esterâbadî, Bezm ü Rezm, (neşr. Kilisli Rıfat), İstanbul 1928, s. 369.

4Esterâbadî, Bezm ü Rezm, s. 370; Sümer, Karakoyunlular, Ankara 1984, s. 49.

5Ebû Bekr-i Tihrânî, Kitâb-ı Diyarbekriyye, (neşr. F. Sümer-N. Lugâl), Ankara 1962-64, s. 45; İA, "Akkoyunlular" c. I, s. 256.

6Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 47.

7Şerâfeddin Ali Yezdî, Zafernâme, Kalkutta, 1887-88, c. II, s. 424; Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 49-51; Nizamüddin Şâmî, Zafernâme, (çev. Necati Lugal), Ankara 1949, s. 289-290; Walter Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd (çev. Tevfik Bıyıklıoğlu), Ankara 1948, s. 112.

8Yezdî, Zafernâme, c. II, s. 424; Erdem, Akkoyunlular, s. 53.

9Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 53-54; İlhan Erdem, "Ak-Koyunlu Devletinin Kurucusu Kara Yülük Osman Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri (?-1435) " AÜDTCF Dergisi, XXXIV/1-2, Ankara 1990, s. 100-101.

10 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 54-56.

11 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 58-59; Erdem, “Kara Yülük Osman”, s. 101.

12 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 59-66; İbn Tağrıberdi, en-Nücûmü’z-Zâhire, Kahire 1942, c. VI. S. 184-85; K. Yaşar Kopraman, Aynî’nin Ikdu’l-Cuman’ında XV. yy. ‘a ait Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 1971, s. 58-60.

13 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 67; Erdem, “Kara Yülük Osman”, s. 101-102.

14 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 68-69; Abdürrezzak Semerkandî, Matla‘u’s-Sa’deyn, (neşr. Muhammed Şefi), Lahor 1946, c. II, s. 121-122.

15 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 69; İA. “Karakoyunlular” mad.; Erdem, “Kara Yülük Osman”, s. 103.

16 Semerkandî, Matla‘u’s-Sa’deyn, s. 241-242. Sümer, Karakoyunlular, s. 90.

17 Sümer, Karakoyunlular, s. 96-97; Erdem, “Kara Yülük Osman”, s. 103-104.

18 İbn Tağrıberdi, en-Nücûmü’z-Zâhire, C. VI, s. 384-385; Sümer, Karakoyunlular, s. 97.

19 Sümer, Karakoyunlular, s. 99.

20 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 69; Sümer, Karakoyunlular, s. 101-102.

21 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 70-74; Sümer, Karakoyunlular, s. 102-103.

22 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 77-8; Sümer, Karakoyunlular, s. 120-121.

23 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 85-88; Sümer, Karakoyunlular, s. 120-121.

24 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 89; Erdem, “Kara Yülük Osman”, s. 105.

25 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 101-107; İbn Tağrıberdi, en-Nücûmü’z-Zâhire, s. 645-646.

26 Chronography of Bar Hebraeus, II, Zeyl, (çev. A. W. Budge) London, 1932, s. XXXIX.

27 Tihrânî, Diyarbekriyye, 107-108; Sümer, Karakoyunlular, 133; Erdem, “Kara Yülük Osman”, s. 107.

28 Tihrânî, Diyarbekriyye, 110-119; Sümer, Karakoyunlular, 135; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 113.

29 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 121-123; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 113.

30 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 127-128; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 113.

31 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 132-140; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 114.

32 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 132-140; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 114.

33 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 153, Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 114.

34 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 168; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 114; John E. Woods, Akkoyunlular (çev. Sibel Özbudun) İstanbul 1993, s. 136-137.

35 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 171-176.

36 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 179-182; İbn Tağrıberdi, en-Nücûmü'z-Zâhire, c. VII, s. 201.

37 Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 115; Woods, Akkoyunlular, s. 145-148.

38 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 280; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 115.

39 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 281; Woods, Akkoyunlular, 169-170.

40 Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 118.

41 Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, 29.

42 Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 38.

43 Aşıkpaşa-Zâde, Tevârih-i Al-i Osman, Ali Bey Neşri, İstanbul, 1332, s. 137; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 33.

44 Aşıkpaşa-Zâde, s. 428-430.

45 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 158-159.

46 Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 39.

47 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 394; Brosset, M. E., Histoire de la Georgie, Petersburg, 1849-58, c. II, s. 382.

48 Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 119.

49 Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 123.

50 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 406; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 42.

51 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 424-432; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 42.

52 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 509-510; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 46.

53 Zahirüddin Mar'aşî, Tarih-i Geylan ve Deylemistan, (neşr. H. C. Rabino) Reşt, 1911-12, s. 324; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 46.

54 Mar'aşî, s. 325; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 46.

55 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 510; Woods, Akkoyunlular, s. 184-190.

56 Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 47.

57 Tihrânî, Diyarbekriyye, s. 572; Oruç b. Adil, Tevarih-i Al-i Osman, (neşr. F. Babinger) Hannover, 1925, s. 129; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 47-55.

58 Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 57.

59 Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 58.

60 Fazlulah b. Ruzbihan İsfehânî, Tarih-i Âlem-ârâ-yi Eminî, (terc. V. Minorsky), Londra 1957, s. 31-32.

61 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 33-37; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 57.

62 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 39-40.

63 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 42-43.

64 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 44-45; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 130.

65 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 46-49; Woods, Akkoyunlular, s. 238-240.

66 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 51-52.

67 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 57-58; Woods, Akkoyunlular, s. 254-255.

68 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 81-82; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 75-76; Faruk Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü, Ankara 1976, s. 14.

69 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 84.

70 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 90-93; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 78-79.

71 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 113; Hoca Sadeddin Efendi, Tâcüttevârih, (haz. İsmet Parmaksızoğlu), İstanbul 1975, c. II, s. 308.

72 İsfehânî, Âlem-ârâ, s. 114; Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 14.

73 Hasan Beg Rumlu, Ahsenü't-Tevârih, (neşr. C. N. Seddon), Baroda 1931, c. X, s. 16; Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 86.

74 Hoca Sadeddin, Tâcüttevârih, s. 342.

75 Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul 1993, s. 199-201; İsmail Hakkı Uzun Çarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, s. 230.

76 Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 225.

77 Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998, s. 288-289.

78 Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 225-226.

B. SAFEVÎ TÜRK DEVLETİ

Safevî Hanedanı / Yrd. Doç. Dr. H. Mustafa Eravcı [s.882-892]

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Safevî Hanedanı saltanat sahibi olarak İran'da yaklaşık iki buçuk asır hüküm sürmüştür (1501-1722). Daha sonra da tahta geçme hakkını kendinde gören saltanat müddeisi olarak 1773 yılına kadar yaşamıştır.

Başlangıçta Safevî Devleti 1501 yılında Şah İsmail tarafından Azerbaycan'da kuruldu. Bu hadise İran tarihinde önemli bir dönüm noktasının işaretidir. Zira Safevîler Arapların İran'ı feth ettiğinden beri ilk defa ananevi Fars ülkesi olarak değerlendirilen bütün İran toprakları üzerinde eski İran hükümdarlarının hakimiyet alametleri olarak kullandıkları "Şah" unvanını alarak yönetimi yeniden ihdas ettiler. Ayrıca I. İsmail Şii İslam'ın İmamiye formunu yeni devletin resmi dini olduğunu ilan etti. Büyük bir İslam devletinin böyle bir adım atması İslam tarihinde ilk defa görüldü. İsmail'in bu kararı almadaki motivasyonu muhtemelen dini inancın birleşiminden ve dinî kültür tabanının uygun olmasından çok Sunni Osmanlı ve Özbek devletleri gibi güçlü komşularından farklı kılan ideoloji ile yeni Safevî Devleti'ni koruma isteği olmalıdır.

I. Safevî Devleti'nin Kurulmasından Önceki Durum

A. Safevîlerin Menşei

Safevî ailesinin menşei bazı esrarlar içinde gizlidir. Bu esrarlar resmi Safevî seceresini ortaya koymak için kesinlikle Şah Tahmasb ve muhtemelen Şah İsmail tarafından yapılan sahte soy kütüğüyle terkip edilmiştir. Ailenin menşeine dair bu tartışmalı konuyu kısaca özetlemek gerekirse: Safevî tarikatının kurucusu şeyh Safiyüddin Hazreti Ali'nin soyundan gelmektedir dolayısı ile seyyiddir. Şah Tahmasb Dönemi'nde Ebu'l-Feth El-Hüseyi'nin editörlüğünü yaptığı Safvat as-Safa adlı eserden İskender Münşi'nin meşhur eseri Tarih-i alâm ârâyi Abbasi'ye kadar bir çok resmi Safevî tarihçinin istinsah ettiği şeyh Safiyüddini Hz. Ali'ye bağlayan soy kütüğü listesine, modern tarihçilerin getirmiş oldukları eleştiriler1 aşağıdaki gibi toplanabilinir:

1- Şeyh Safiyüddin seyyid değildi. Bu durum onun daha sonraki jenerasyonu tarafından İran'daki politik güçlerini sağlamlaştırmak için üretilmiştir. Halbuki şeyh Safiyüddin Sunni Şafi mezhebine bağlı idi.

2- İbn al-Bazza'nın Safvat as-Safa adlı eserinin orijinali ile daha sonra istinsah edilen nüshaları karşılaştıran araştırmacılar Abu'l-Feth al-Hüseyin'in terkip ettiği nüshada bazı bölümlerin bilinçli olarak tahrif edildiğini tespit ettiler.

3- Şeyh Safiyüddin sadece şeyh unvanını kullanmıştır. Oysa onun çağdaşı dini liderler seyyid, mir veya şah unvanlarını kullanmışlardır

Şu halde ailenin seyyidlik iddiası çürütülmekle beraber resmi Safevî kaynaklarında var olan Safiyüddin'in yedinci göbekten atası Firuz Şah'a kadar götürülen silsilenin doğru olduğu yakın dönem düşünürler tarafından kabul edilir ve onlar arasında Firuz Şah liderliğindeki Safevî ailesinin İran Kürdistan'ından geldiği ve sonra Azerbaycan'a hareket edip en sonunda 11. asırda Erdebil'e yerleştiklerine dair bir konsensüsün olduğu görülür.2

Şeyh Safiyüddün'i sekizinci İmam Musa Kazım'a ve ondan Hz. Ali'ye bağlayan secere hattından başka Firuz Şah'tan önceki ataları hakkında kaynaklarda hiçbir isime rastlanamadı. Diğer yandan Firuz Şah'tan Şeyh Safiyüddün'e kadar tarihsel veriler oldukça kaba taslak haldedir: Firuz Şah Erdebil bölgesine geldiği zaman merkezi hükümet bu bölgeyi ona ikta olarak vermiştir. Dini literatürü iyi bilen ve zengin bir şahıs olarak tanıtılan Firuz Şah, Gilan bölgesini geniş sürüler için yaylak olarak kullanmıştır. Onun oğlu Evad bilinmeyen nedenlerden dolayı hayatının çoğunu İsfarangan bölgesinde geçirmiştir. Kur'an'ı hıfz edip giyim kuşam tarzıyla Sufizmin ilk işaretini göstermiştir. Şeyh Safiyüddin'in dedesi Kudbeddin Dönemi'nde Gürcilerin Erdebili işgal etmeleri ve yağmalamaları nedeni ile o bir güçlü cengaver olarak resmedilir. Onun oğlu Amineddin Cebrail çiftçiliğe ve dini ibadete dönmüştür.3 Şu halde Kudbeddin Dönemi hariç Safiyüddin'in sekiz atasının tarihi bize ve daha sonraki hadiselere ışık tutmamaktadır. Sadece ailenin güçlü bir dinin alt yapısı olduğu anlaşılıyor. Muhtemelen bu kültürel çevre küçük yaşta yetim kalan Safiyüddini ateşleyerek Şeyh Zahidi Geylani'ye intisap etmesini sağladı. Şeyhinin kızıyla da evlenen Safiyüddin orada düzgün bir hayat yaşayarak diğer müritlere çok çekici gelen dindarlık şöhretini hiç eksiltmeden elde etti. Fakat Safevî tekkesinin ortaya çıkması kayınpederinin ölümünden sonra Safiyüddin'in yeni şeyh olması ile vuku buldu.4 Gerçekten de Safevî tarihi böyle başladı.

B. Safevî Tarikatının İnkişafı (1301-1501)

Şeyh Safiyüddin'in ünü çok kısa sürede çok geniş bir alana yayıldı. Hatta kendisi ve halefi Sadreddin Musa Dönemi'nde tarikat Anadolu ve Suriye coğrafyasına kendi davasının propagandasını sevk eden bir dini hareket haline dönüştü. Henüz bu dönemde daha sonraki hareketin hususiyetleri olan Militan Şiizmin işaretleri yoktur. Gerçekte Safiyüddin Sünnî Şafi mezhebindendir. Bununla beraber tarikat Moğol Emiri Melik Eşref'in husumetini cezbettiği gerçeğine bakılırsa bu hareketle birlikte tarikat politik müsademeye başlamış oluyordu. Biz Hoca Ali (1391-1429) ve İbrahim (1429-47) liderliği altındaki tarikatın gelişmeleri hakkında birkaç detaya sahibiz. Bu detaylar Hoca Ali'nin liderliği altında Şii karakter alan Safevî tarikatının karmaşık doktrinini göstermeye gayret eder.5 Bununla beraber H. R. Roemerin görüşünde, Şii elementler daima halk İslam'ında yaşamasına rağmen İsmail'in atalarından hiç birinin Sünnilikten vazgeçip Şiiliğe döndüğü kesinlikle kanıtlanamadı.6 Bütün olaylarda ne şüphe ki 13. asırdan 16. asıra kadar devam eden Orta Doğunun siyasi istikrarsızlığı, Sünnî Abbasi Halifesinin yıkılmasının direkt katkıları ve Moğol İlhanlarının bütün dini inançlara karşı toleranslı politikasının ve nihayet değişken sınırların büyük katkısı olmuştur. Sanırım Safevîye tarikatı

Orta Doğunun çok kaynaklı bu global kültürü içerisinde öne çıkan tasavvuf ve imamiye arasına cem etmiştir. Nitekim Mazzaoui, “Doğu Şiizmi Tasavvuf demektir ve aynı şekilde halis gerçek Tasavvuf Şiizimden başka bir şey değildir”7 derken, M. F. Köprülü Anadolu’da “İslamiyet” adlı makalesinde 13. yüzyıl ile 15. yüzyıl Anadolu’sunun dini yapısını ortaya koyarken Sufizmi esas heterodoks İslam çerçevesinde olduğunu söyler.8

Şeyh Cüneyd 1447-48 yılında Safevî tarikatının liderliğini üstlendiği zaman Safevî hareketinin tarihi yeni bir döneme girdi. Şeyh Cüneyd yalnızca dini otoriteye sahip olmadı o ayrıca maddi gücü (Saltanat) aradı. Aynı zamanda İran’daki çok güçlü yönetim Kara Koyunlu Cihan Şah bu yeni tehlikeyi sezdi ve Cüneyd’den güçlerini dağıtmasını ve Erdebil’den ayrılmasını istedi. Başka türlü muhtemelen Erdebil yerle bir edilecekti. Bu baskı sonrasında Cüneyd ata yurdundan ayrıldı ve Cihan Şah’ın rakibi Akkoyunlu Emiri Uzun Hasan’ın yanında sığınacak yer buldu (1460). Akkoyunlu ülkesinde geniş mikyasta yeni Safevî davasını işleyen Cüneyd Şirvan Şahı ile giriştiği savaşta öldürüldü. Onun yerine oğlu Şeyh Haydar Erdebil Sufilerinin başına geçti. Başlangıçta Haydar Akkoyunlarla ittifaka devam etti. Bu iki aile arasında müttefiklik bir adım daha ileri giderek Uzun Hasan’ın kızının Haydar ile evlenmesi ile perçinleşti. Bununla beraber Uzun Hasan’ın ölümünden sonra onun oğlu, Yakub son dönemlerinde büyüyen Safevî gücü ile ortaya çıkan tehdidi hissetti ve Şirvan Şah ile bu yeni tehdidi ortadan kaldırmak için ittifak yaptı. Nitekim bu yapılan çalışmalar kısa süre sonra semeresini vermiş, Haydar’ın sonu da babasının sonu gibi olmuş ve Şirvan Şahlarla giriştiği savaşta katledilmiştir (1488).9

Safevî taraftarları On İki İmamı sembolize eden on iki dilimli tacın farklılığı ile anılırdı. Bu tacın Hazreti Ali tarafından rüyasında Haydar’a bildirildiği söylenir. Bu taca bu yüzden Haydari tac denmektedir. Yine aynı nedenden dolayı Osmanlılar Safevî taraftarlarına “Kızılbaş” ismini vermişlerdir. Bu alaycı adlandırma Safevîler tarafından iftihar ve övünmenin bir işareti olarak benimsenmiştir. Hatta öyle ki kendi taraftarları tarafından kızıl elbisenin ve bilhassa kızıl tacın kutsiyetine ait bir hayli menkıbe icat edilmiştir.10

Haydar’ın ölümünden sonra Safevî tekkesine bağlı müritler Erdebil’de onun oğlu Ali’nin etrafında toplandı. Bu tehlikeli gelişmeden haberdar olan Akkoyunlu Sultanı Yakub, Ali ve onun iki kardeşi İbrahim ve İsmail ve annelerini tutukladı ve onları Fars’da İstahar kalesine hapsetti. Onlar burada dört buçuk yıl kaldılar. Ancak bu süreçte Sultan Yakub’un ölümü Akkoyunlu hanedan üyeleri arasında iktidar mücadelesini başlattı. 1492 yılında tahtı ele geçiren Uzun Hasan’ın torunlarından Rüstem Bey 1493 yılında Ali ve kardeşlerini hapisten saldı ve nihayet Safevî taraftarlarının yardımı ile kendisinin esas rakibi Yakub’un oğlu Bay Sungur’u bertaraf etti. Fakat çok kısa süre sonra O, Safevîlerin politik arzularının kendi otoritesini de tehdit ettiğini anladı. Böylece Ali ve kardeşlerini tekrar tutuklattı ve aynı zamanda Tebriz’de Ali ve taraftarlarını öldürmeyi planladı. Ancak Ali bir yolunu bularak Rüstem’in kampından kaçtı ve Erdebil’e yöneldi. İşte tam bu esnada Rüstem’in Mahir kumandalarından İbe Sultan ansızın onu yakalayarak öldürdü (Eylül 1493).11

Resmi Safevî tarihine göre, Ali ölmeden önce genç kardeşi İsmail'i halefi olarak tayin etti. Bununla beraber Morton, bu konuya yeni bilgilere dayalı olarak çok önemli sorular yöneltti. Normalde Safevî tarikatının lideri olarak öncelikle onların en yaşlı kardeşi İbrahim olması beklenirken niçin İsmail oldu? Yoksa İbrahim gerçekte Ali'nin halefi mi idi ve İbrahim'in erken ölümü resmi Safevî tarihinde onu yazmamak için Safevî tarihçilerine telafi mi ettirildi? Ve son olarak İsmail'in kayırıcılığı içinde İbrahim'in atlanması İbrahim ile sekizinci Sufi temsilcisi İsmail'in militan Şii gulat ve radikalizm arasındaki Safevî ideolojisinin de bir bölünmenin işareti mi idi? Bütün kaynaklardaki olaylara dair verilerden Safevî müritlerinin İbrahim ve İsmail'i bir yerde sakladıkları anlaşılır.12 Ancak İbrahim'in hakkındaki bilgiler burada kesintiye uğruyor. Bu durum ataları Şeyh Cüneyt ile amcası Cafer arasındaki vuku bulan tarikat reisliği meselesine benzer bir durum arz etmektedir. Çünkü Cafer tarikatın klasik formunu savunurken Cüneyt ise tarikatın heterodoks İslam çerçevesinde bulunması ve siyasi konjonktürün uygun olmasından dolayı Şia eksenli değişimine taraftardı.13 Ancak Anonim Tarihi Şah İsmail'den, İsmail'in Erdebil'de Aba adını taşıyan bir kadın tarafından gizlendiği fakat Akkoyunlular, Haydar'ın hayatta kalan oğlanlarını ele geçirmek için şehirde sıkı bir aramaya girdiği için, Şamlu Lala Hüseyin Bey ve Dulkadirli Dede Abdal Bey ve Anadolulu Gök Ali gibi ileri gelen müritlerin İsmail'i Gilan'a kaçırdığını (1493) öğreniyoruz.14 Lahican'da bölgenin emiri Kara Kiya Mirza tarafından gizlenen İsmail altı yıldan fazla burada kaldı. Fakat bu sürede çoğu Anadolu müritleri tarafından nezir ve hediyeler ile ziyaret edildi.15 Rüstem Gilan'a zorla girmeye hazırlandı ise rakip Akkoyunlu liderleri arasında ki ileriye dönük iktidar mücadelesini göz önüne alarak böyle bir hareketten vazgeçti.

Yukarıdaki olayların gelişiminden de anlaşıldığı gibi 34 yıllık zaman dilimi içinde üç Safevî lideri öldürüldü. Normalde bu sıkıntılardan sonra Safevî devrimi tükenmiş olmalı idi. Fakat bunun aksine Militan Sufi ruh veya Safevî davası özellikle Anadolu ve Suriye Türkmen kabileleri arasında etkisini hiç kaybetmeden yaşadı. Öyle ki M. R. Savory'e göre şu üç temel element Safevî hareketini dinamik ideoloji haline getirdi: İlk olarak Safevî tarikatının Sufi disiplinin, müritleri mürşid-i kamil ve onların ruhani reisi olan tarikat liderine şartsız itaati zorunlu kılması. İkinci, müritlerin Safevî liderlerine Allah'ın yaşayan süduru gibi görmeleri ve onlara kutsiyet vermeleridir.

Nitekim Şeyh Cüneyd zamanında Safevî müritleri açıkça liderlerini tanrı ve onun oğlu olarak isimlendirdiler. Böyle bir i'tikadî sapma Safevîleri Ehl-i Hakk türünden gruplar gibi gulat veya radikal Şii grubu içine yerleştirdi. Safevî davasının üçüncü elementi Safevî Devleti kurulduktan sonra büyük önem taşıdı. Şah kendi hükümdarlığının meşruluğu için mücadele verdi. Onların iddiasına göre Şah, On İki İmamı ve Mehdinin "Sahibü'z-Zaman" olarak bilinen yer yüzündeki temsilcisi idi. Böyle bir iddia kuşkusuz onlara müctehidlerin geleneksel rollerini elde etmelerini sağladı.16

Safevî davasının bu üç elementinin beraber götürülmesi direk harekete dönüşümü sağlayan enerjiyi üretti ve 1499'un yazında İsmail iktidarı ele geçirmek için Lahican'dan Erdebil'e ayrıldı. O Erdebil'e varıncaya kadar Suriye'den ve Anadolu'dan 1500 taraftarı gelerek ona katıldı.17 İsmail'in harekete geçmesinde siyasi konjonktürün uygun olmasının büyük katkısı olmuştur. Zira Akkoyunlular

kendi iç düşmanlıkları ile uğraşırken Sufiler ve Safevî müritleri serbest olarak faaliyetlerini yürütüyorlardı. Onların bazıları Gilan'da kalırken, diğerleri Safevî propagandaları yürütmek için ülkelerine geri döndü. Resmi Safevî tarihine göre taraftarları İsmail'i "mürşit-i kamil ve padişah"18 olarak isimlendiriyorlardı ki, bu onların İsmail'i hem dini lider hem de hükümdar olarak kabul ettiklerini gösterir. Bütün gizli yapılan bu hazırlıklardan sonra İsmail bir gece Erdebil'den ayrılarak Erivan üzerinden Çukur Sa'ad bölgesine geldi. Burada O'nun birliklerine Karaca İlyas'ın buyruğundaki Anadolu Sofileri katıldı. Daha sonra Kağızman ve Erzurum'dan geçip Tercana ve nihayet Saru Kaya'ya ulaşan İsmail burada iki ay kaldıktan sonra Erzincan'a vasıl oldu. İsmail'in buraya rahatça gelmesinden öyle anlaşılıyor ki Akkoyunluların dahili mücadelelerinden dolayı O, hiçbir sıkıntıyla karşılaşmadan istediği gibi Akkoyunlu ülkesinde dolaşmış ve bu devletin sınırları içinde olan Erzincan'da müritlerini toplamıştı. Onun bu buluşma yerini seçmesi açıkça onun destekçilerinin nereden oluştuğunu gösteriyor.

Nitekim 1500 yazının sonlarında Anadolulu Ustaclu, Şamlu, Rumlu, Tekelü, Zülkadir, Avşar,Kaçar ve Varsak kabilelerinden oluşan yedi bin Kızılbaş Erzincan'da İsmail'in daha önceki davetine icabet etti.19 Safevî müritlerinin Erzincan'da Şeyhlerin etrafında toplanmaları sonucunda Faruk Sümer'in söylediği gibi "baş ile gövde birleşmişti."20 Artık harekete geçilebilirdi. Nitekim 1500 yılının Kasımında İsmail bu güçle Kur nehrini geçerek Şirvan'ın başkenti Şemahi'ye yürüdü. Gülistan Kalesi'ne yakın bir yerde yapılan savaşta Şirvan Şahı Ferruh Yesar yenildi ve öldü. Böylece O, babası ve dedesi Cüneyd'in Şirvan'daki ölümlerinin öcünü aldı. İsmail Bakü'yü zapt ettikten sonra Mahmudabad'da kışı geçirdi (1500-1501).

Elvend Şirvan'da İsmail'in zaferini işittiği zaman sıranın kendisine de geleceğinden korkarak Nahcivan'a yürüdü. Piri Bey Kaçar liderliğindeki Safevî öncü birlikleri Akkoyunlu öncü birliklerini Nahcivan da bozguna uğrattı ve bunları takip eden İsmail, esas kuvvetleri ile 30.000 kişilik Elvend'in ordusunu Şarur'da yendi. Savaştan sonra İsmail Tebriz'e girdi ve Azerbaycan'ın hakimi oldu. Hakimiyet alameti olarak kendi adına para bastırdı. Buna ek olarak On iki İmam'ın ismini hutbede okuttu ve Caferi usulünü İslam'ın doğru mezhebi ilan etti. Ghulam Sarwar, çeşitli kaynakların verilerini karşılaştırdıktan sonra İsmail'in tahta geçiş tarihini 1501 yılının ortalarının başlangıcı olduğunu kabul eder.21 Gerçektende İsmail başlangıçta yalnızca Azerbaycan hükümdarı iken ve Elvend yeni güçler toplarken diğer Akkoyunlu prensi Murad hala Fars ve Irak'ı Acem'in sahibi idi. Timuriler ise hala Horasan'ı kontrolleri altında tutuyordu. Ancak gelinen sonuçla gerçekte Safevîler, Timur'un ölümünden beri yaklaşık yüzyıldır devam eden İran'daki iktidar mücadelesinin ilk aşamasını kazanıyorlardı.

II. Safevî Devleti'nin Kurulması

Tahta geçtiği zaman İsmail aşağı yukarı 14 veya 15 yaşlarında idi. Bu yüzden kesinlikle devrimin on yıllık süresinde Safevî inkılapçı hareketinin başkaları tarafından idame edildiği açıktır. Kaynakların "ehl-i ihtisas" diye tanımladıkları sorumlu kişiler aşağı yukarı yedi Kızılbaş liderinden oluşan küçük bir gruptu. Bunlar diğer müritlerden kendi liderlerine olan özel derin bağlılıkları ile ayrılırlardı ve onunla

özel ilişkilere sahiplerdi.22 Onlar yalnız genç liderlerini korumakla kalmadılar ayrıca Safevî devriminin son şeklini almasında önemli görevler yerine getirdiler. Nitekim Tebriz'de devlet ilan edildikten hemen sonra Faruk Sümer, Şamlu Lala Hüseyin Bey Emirü'l-ümera; Zü-l-Kadirlü Dede Abdal bey hassa ordusu kumandanı, Tekelü Sarı Ali Bey mühürdar; Şamlu Ali Bey Tavacı başı, Helvacı oğlu İlyas Bey Avcı başı oldular. Rumlu Ali Bey ve diğer Kızılbaş liderleride taşra valiliklerine tayin edildiklerini belirtir.23 Bu yeni idari yapılanmadan sonra Şah İsmail Safevî hakimiyetini İran'ın diğer bölgelerini de içine alacak şekilde genişletti: İlk önce, Erzurum'da tekrar asker toplamakta olan Akkoyunlu prensi Elvend üzerine giderek Bağdad yakınlarında onu bertaraf etti. İkinci olarak, 1503 yılında Irak'ı Acem ve Fars bölgesinin hakimi olan Akkoyunlu prensi Murat'ı Hemedan yakınlarında büyük bozguna uğrattı. İsmail böylece Fars bölgesine hakim oldu. 1503 24 Eylülünde Şiraz'a giren İsmail burayı Zu'l-kadirli İlyas beye ocaklık olarak verdi. 1503 yılının sonlarına kadar ise Azerbaycan, Fars ve Irak-ı Acem'in çoğu üzerinde hakimiyet kurdu.24

1504 yılında Mazendaran bölgesini zapt etmekle orta İran bölgesinde kendi pozisyonunu güçlendiren İsmail, bunu takip eden iki yılını Diyarbakır üzerinde yoğunlaştırdı. Zira Zü'l-kadriye beyi Alaüddevle hem İran'la bağlantısı olan Zü'l-kadriye aşiretine mensup kitlelerin İran'a gidip gelmelerine ambargo koymuş,25 hem de Safevîlerin düşmanı olan firari Akkoyunlu prensi Murad'ın sığınmasını kabul etmekle kalmayıp onu kendisine damat etmişti. Son gelinen fiili durumla Akkoyunlu ülkesi üzerinde hukuki hak talep eden Alaüddevle, Diyarbakır'a kadar ülkesinin sınırlarını genişletmek için askeri harekatta bulunmuştu. O bu harekatı ile açıkça Safevî topraklarını tehdit eder duruma gelmişti. İşte yukarıdaki nedenlerden dolayı İsmail 1507 yılında Alaüddevle üzerine yürüyerek Elbistan yakınlarında bu Zü'l-kadri beyini bozguna uğrattı.26 Böylece stratejik Diyarbakır bölgesini topraklarına katmakla Safevîler Anadolu ve Suriye'deki taraftarları ile yakın kontak kurmuş oluyordu. Ayrıca ertesi yıl Irak'ı Arap bölgesini zapt eden Şah İsmail Fırat havzasına kadar bütün toprakları hakimiyeti altına almış oluyordu.

Batı bölgesindeki yakın tehditleri bir bir ortadan kaldıran Şah İsmail kadim Fars toprakları içinde kabul edilen fakat henüz alınamayan Horasan üzerine yürüdü. Merv ve Herad yakınlarında vuku bulan savaşta O, Özbek Hükümdarı Şibanî'yi ağır bir yenilgiye uğrattı (1510) ve öldürttü. Bu askeri zaferi tamamlamak için belli başlı Kızılbaş beylerini Herad, Belh vb. Horasan'ın önemli şehirlerine emir atayarak Horasan'da Safevî hakimiyetini sağlamlaştırdı. Ancak daha sonra Özbek Muhammed Şibanî tarafından tekrar Horasan işgal edilince İsmail, Timurlu Zahireddin Baburun kadim ata topraklarını ele geçirmek için yardım istemesini bahane ederek önemli bir Kızılbaş gücünü Horasana gönderdi. Birleşik Safevî ve Timurlu gücü Semerkant'ı işgal etti. Babur Safevî yardımı karşısında İsmail'in ismini hutbe okuttu ve adına par bastırdı.27 Ayrıca Babur Buhara'yı zapt etti ise de karşı atakla Özbekler burayı tekrar ele geçirdi. Daha sonra Belh valisinin yardımı ile Safevîler geçici olarak bölgede hakimiyetlerini sağladılar ise de 1512 yılında Özbekler, Emir Necm liderliğindeki Safevî gücünü yok etti. Bu yenilgi Horasandaki Safevî hakimiyetinin genişleme emelinin akim kalmasını sağladı.28 Bu yüzden Safevîlerin sonraki döneminde göçebe saldırılarına karşı kuzeydoğu sınırının savunma problemi çözümsüz olarak kaldı. Bununla beraber yine de Horasan'da Özbek hükümdarı

Şibanî Han karşısındaki zaferle beraber İsmail, Faruk Sümer'in belirttiği gibi ülkesi sınırlarını "Fırat'tan Ceyhun'a" kadar genişletmişti.29

Diğer yandan Şah İsmail Alaüddevle üzerine giderken izin almadan Osmanlı topraklarından geçmekle onların doğu sınırını ihlal etmiş hatta Orta Anadolu bölgesindeki yoğun şia propagandaları ile açıkça Sünnî Osmanlıların iç bütünlüğünü sarsar duruma gelmişti. Bu yakın tehdidi başlangıçta görmezden gelen Osmanlı Hükümdarı II. Bayezid, sadece dinamik Safevî davasının kaynağını oluşturan Anadolu menşeli Safevî müridlerinin Anadolu'da İran'a göç hareketini durduracak tedbirler aldı.30 Ancak İsmail bir taraftan diplomatik manevralarla Osmalılara ılımlı mesajlar verirken diğer taraftan da Anadolu'ya gönderdiği halifeler vasıtası ile Şii Safevî davasını propaganda etmeye devam etti. Öyle ki Safevî müridlerinin etkinliği Karaman eyaletini de içine alacak şekilde genişledi. Hatta Safevî tehdidi Osmanlı topraklarında o noktaya geldi ki II. Bayezid Sufi dervişlerin suikastına maruz kaldı.31 İçten içe Osmanlı sistemini ve toplum yapısını kemiren Safevî saldırganlığı karşısında II. Bayezid önlemlerini artırarak, Anadolulu Safevî taraftarlarının bir çoğunu Mora'ya sürdü. Bundan başka Osmanlı doğu sınırı üzerinde kurulu garnizonlarını kuvvetlendirdi.32 II. Bayezıd'in bu tür pasif tedbirlerine rağmen Kızılbaşların arz ettiği tehlike gün geçtikçe vüsatini artırarak şehzadelerin saltanat mücadelesi esnasında vuku bulan Şah Kulu İsyanı ile bir felaket halini aldı. Her ne kadar Osmanlı muahhar tarihçisi Solak Zade bu isyan hareketini Şah İsmail'in içinde sürpriz olduğu ifade ediyor ise de33 Şah İsmail'in bu hadiseden bir yıl önce Özbek Hükümdarı Şibanî'nin kafatasını II. Beyazid'a göndermekle açıkça Osmanlılara karşı savaş ilan ettiğini ve Şah Kulu hadisesini onun bilgisi dahilinde geliştirdiğini gösterir. Nitekim Veziri Azam Ali Paşayla giriştiği savaşta ölen Şah Kulu'nun yerine Şah İsmail Rumlu Nur Ali Halifeyi önemli bir güçle Anadolu'ya göndermiştir. Gerçekten de Anadolu'nun içinde bulunduğu kaos ortamı sufi halifenin ekmeğine yağ sürerek Tokat, Amasya Sivas bölgesinde Kızılbaşları ayaklandırdı. Bununla da kalmayarak bu bölgelerde İsmail adına hutbe okuttu ve Sinan Paşa komutasındaki Osmanlı birliğini ağır yenilgiye uğrattı.

Bu arada özellikle Şah Kulu hadisesi Osmanlı tarihi içinde bir dönüm noktası oldu. Safevî taraftarlarının Anadolu'yu bir kan gölü haline getirmeleri Anadolu'daki Sünnî kamuoyunun, Osmanlı devlet adamları ile ulema ve askerlerin çoğunun, Kızılbaş hareketlerine başından beri iyi gözle bakmayan Şehzade Selim'in yanında yer almasını sağladı. Bu hadise Şehzade Ahmed taraftarları içinde bir fırsat olarak değerlendirildi ise de bu şehzadenin Kızılbaş ayaklanması karşısında başarısızlığı saltanat yolunu Şehzade Selim'e açtı.34 I. Selim politik rakiplerini bir bir ortadan kaldırdıktan sonra kamuoyunun beklentisi doğrultusunda dinamik Safevî saldırganlığına karşı ekonomik, siyasi ve kültürel önlemler aldı. Aynı zamanda Anadolu'da Safevî taraftarı yaklaşık kırk bin kişiyi hapsetti. Bunların bir çoğunu sürgüne gönderdi ve öldürdü. Daha sonra Şah İsmail'i kafirlikle suçlayarak İsmail'e dedesi Sultan Mehmed'in Uzun Hasan karşısındaki zaferini hatırlattı. Şah İsmail ise Sultan Selim'e Timur'u hatırlatarak karşılıklı propaganda savaşı yürütüldü.35 Bütün bunlardan başka sefer için yeterli lojistik destek ve İran'ın zapt için büyük bir ordu hazırlayan36 Sultan Selim, uzun bir yolculuktan sonra Çaldıran'da 22 Agustos 1514 tarihinde Şah İsmail ile savaşa girdi. Ertesi gün Şah İsmail karşısında büyük bir zafer kazandı.37 Osmanlı topları ve el tüfekleri savaşın kaderini

tayin etmede etkili oldular. Zira Safevîler henüz ateşli silahlar konusunda yeterince deneyime sahip değillerdi.38 Zaferden sonra Osmanlılar Tebriz'e girdi. Ancak Selim'in ertesi yıl İran'ı bütünüyle fethetmek için kışı Tebriz'de geçirme planı isyancı Yeniçerilerin baskısı yüzünden akim kaldı. Bu yüzden zaferden 8 gün sonra (13 Eylül 1514) Tebriz'den çekildi.

Çaldıran zaferinin sonucunda; Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarının büyük bir çoğunluğu Osmanlı sınırlarına dahil edildi. Özellikle İdris-i Bitlisi liderliğinde bir çok Sunni bölgesel yöneticiler Osmanlı yönetimine itaatini bildirdi. Ayrıca bu savaşta yüksek rütbede bulunan bir çok Kızılbaş emiri ve önde gelen üç önemli ulema öldü. Bütün bu kayıpların yanında bu yenilgi psikolojik olarak İsmail'in Allah'ın oğlu olma iddiasına dayanan yenilmezlik inancının yıkılmasını sağladı. Bunun sonucu ise mürşid-i kamil gözü ile bakılan İsmail ile müridleri arasındaki ilişkiler tümüyle değişti.39 Bu yüzden dinamik Safevî propagandası ve saldırganlığı yok oldu. Böylece Safevîlerin yayılmacı politikası yerini savunmaya terk etti. Bununla beraber dış politikadaki bu değişimin bir sonucu olarak Safevîler, İsmail'in hayatının son on yılında özellikle doğu sınırında Delh, Kandahar ve Herad gibi önemli şehirleri kaybetti. Hiçbir savaş meydanında tekrar görülmeyen İsmail aynı zamanda ölümüne kadar devlet işlerine de çok az zaman ayırdı.

III. Safevî Devleti (1524 Yılından 1588'e Kadar)

Şah İsmail'in ölümünden sonra henüz on yaşında bulunan büyük oğlu Ebu'l-Muzaffer Tahmasb "Bahadır Han Şah I. Tahmasb" unvanıyla Safevî tahtına geçti. Çocuk yaşta olması münasebeti ile Şah Tahmasb, kendilerini devletin hükümdarı gibi gören Kızılbaş emirlerinin etkisi altında kaldı. Aşağı yukarı on yıl, rakip Kızılbaş oymaklarının hükümet üzerinde nüfuz kurma mücadelesine karşı koyma ile geçti.40 En sonunda Saltanat vekaletini temin yolundaki bu mücadelede Dev Sultan'ın öldürülmesi üzerine Tekelü taifesi nüfuz kazanmıştır. Fakat Şah'ın desteğini alan Şamlu ümerası ve diğer oymakların reisleri, Tekelü taifesine karşı kanlı bir hareketi reva gördüler. Bunun sonucunda Tekelü aşiretinin lideri Ülema öç almak için Şah'a isyan etti. Ancak Safevî kuvvetleri karşısında yenilince Ülema Osmanlı devletine iltica etmiştir.41 Diger yandan Osmanlı cephesinde aynı zamanda daha önce Ülema ile mücadele etmiş olan Bitlis hakimi Şeref Han Safevîler tarafına geçmiştir. Şark sınırlarını emniyetsiz hale getiren bu keyfiyet temel ana faktörleri ateşleyerek42 Osmanlıların İran üzerine askeri harekete girişmesinin mukaddimesi oldu. Nitekim bu hadiselerden sonra Osmanlı Sultanı muhteşem Süleyman liderliğindeki Osmanlı ordusu İran üzerine dört büyük sefer düzenledi. Osmanlılar bu seferler ile amaçlarına büyük ölçüde ulaştılar. Ancak coğrafi faktörlerden dolayı onların askeri organizasyonu doğuda Osmanlı genişlemesini sınırladığı için ve diğer nedenlerden dolayı Sultan Süleyman Şah Tahmasb ile Amasya Mütarekesi'ni imzaladı. Bu anlaşmaya göre Safevîler Bağdad Tebriz gibi tarihi ticaret yolarının geçtiği merkezleri ve kuzeybatı Azerbaycan'ı Osmanlılara terk etti.43 Ayrıca daha önce Sultan Süleyman'ın üçüncü İran seferi nedeninden Şah Tahmasb devletin başkentini Tebriz'den Kazvin'e taşımıştır (1548).44

Amasya musalahası ile başlayan bu sulh dönemi Sultan Süleyman Dönemi'nce devam etti. Her iki tarafta anlaşmaya itina ile riayet etti. Öyle ki Şehzade Bayezid ve oğullarının İran'a ilticası bile

sulhu ihlal etmedi. İki devlet arasındaki bu dostane ilişkiler bilahare Şah Tahmasb'ın ölümüne kadar devam etti. Nitekim II. Selim ve III. Murat'ın tahta çıkışlarını tebrik eden Safevî diplomatik heyetine İstanbul'da en yüksek seviyede devlet elçilerine gösterilen merasim sergilendi.45

Diğer taraftan Şah Tahmasb'ın ilk dönemlerindeki Kızılbaş oymakları arasındaki ihtilafdan dolayı, Özbekler süreç içinde Horasan'a beş önemli saldırı gerçekleştirdi. Her ne kadar Özbek hükümdarları Ubeydullah han ve onun takipçisi Muhammed Sultan, Safevî ordusunun batı sınırında Osmanlı taaruzları ile meşgul olmasını fırsat bilerek Horasan'da Herat, Kandahar, bilahare Meşed ve Nişabur gibi Safevî şehirlerini ele geçirmişler ise de batı sınırındaki tehlike kalktıktan hemen sonra Şah Tahmasb doğuya yönelerek bu şehirleri 1566 tarihine kadar tekrar kazanmıştır.46 İki cephede başarılı savunma savaşı veren Şah Tahmasb babasının aksine meydan savaşına çıkmaktan kaçınmıştır. Özellikle sınır boylarında düşmanlarına karşı yıpratma savaş taktiğini uygulayarak kadim Fars topraklarının ana iskeletini muhafaza etmiştir. Şah Tahmasb her iki cephede yaptığı savaşlarla ve mütarekelerle yalnız Safevî ülkesinin toprak bütünlüğünü sağlamakla kalmadı aynı zamanda F. Sümer'in ifade ettiği gibi Sünnî komşularına "Şiî Safevî Devleti'nin varlığını kabul ettirdi".47

Şah Tahmasb'ın Güney Kafkasya üzerindeki yayılmacılığının nedenleri üzerinde kaynaklarda net bir bilgi olmamasına rağmen bunun temelinde bölgenin stratejik, coğrafi ve iktisadi konumunun etkili olduğu kesindir. Bunlarla beraber Osmanlılar ile bölgedeki meskun halk arasında mezhebi ve etnik karinelerin olmasından48 dolayı muhtemelen Osmanlıların eski Safevî-Azerbaycan valisi Tekelü Ulemanın Osmanlılara iltica etmesinden sonra Osmanlıların bu bölgeyi işgal ederek ona ikta olarak vereceği endişesidir Nitekim Şah Tahmasb, Sultan Süleyman'ın Irak seferinden ve Özbeklerin Horasan üzerindeki saldırılardan hemen sonra faaliyetlerini kuzey Azerbaycan üzerinde yoğunlaştırmıştır: 1538 yılında Elkas Mirza komutasındaki yirmi bin kişiden oluşan Safevî ordusu Şirvan Şahların başkenti Şeki'ye girerek bu ülkeyi topraklarına kattı. Bunlarla kalmayan Safevîler, Şirvan ile sınır olan Gürci prenslikleri üzerine 1540 yıllında başlayıp 1569 tarihine kadar fasılalarla sürecek olan yedi sefer düzenlediler. Osmanlı ve Özbek gibi Sunni İslam devletlerinin çeşitli sebeplerle müdahale etmediği Şah Tahmasb'ın Güney Kafkasya üzerindeki yayılmacı politikası bu toprakların Safevî topraklarına katılması ile sonuçlanmıştır.49 Hasan-ı Rumlu bu seferler sonucunda Hıristiyan dinine mensup bir çok Gürcünün İslam'la şereflendiğini ifade eder.50 Diğer yandan M. R. Savory, Kafkasya orijinli Ermeni, Gürcü ve Çerkez vb. yeni etnik elementlerin Safevî devlet ve sosyal yapı içerisine girmesiyle çok kültürlü cemiyet oluşmaya başladığını iddia eder.51 Gerçekten'de esir alınan Hıristiyan gençler Osmanlıdaki Kapıkulları gibi "Gulaman-ı Hassay-ı Şerife" adı verilen müessesede hizmet vermişlerdir. Şüphesiz böyle bir kurumun Safevî Devleti içinde ihdas edilmesinde şahın Osmanlı Devleti'ne karşı beslediği derin ilginin önemi büyüktür.

Şah Tahmasb'ın 1576 yılında ölümünden sonra devlet içinde hakim pozisyon için mücadele, yalnız kurucu Türkmen ve Tacik oymaklarından oluşan unsurlarla kalmadı. Aynı zamanda yeni Kafkasya menşeli grup üyeleri de hırslı bir şekilde devlet gücünü elde etmek için mücadeleye girdi. Bu iktidar mücadelesi siyasi gücün önemli bir kaynağını teşkil eden Haremin girmesi ile ziyadesi ile

karmaşık bir hal aldı. Halbuki Şeyh Cüneyt den beri bütün Safevî liderleri bir Türkmen anadan meydana gelmişti. Şimdi ise sarayda Çerkez ve Gürcü menşeli Tahmasb'ın hanımları kendi oğullarını iktidara taşımak için bu iç mücadeleye girmişlerdir. Nitekim Şah Tahmasb veliaht tayin etmeden öldüğü için yönetime hakim hizipler kendi koalisyon politik çıkarlarına çok uygun olan iki hükümdar adayı etrafında toplandılar: Gürcü menşeli anneden doğma Tahmasb'ın üçüncü oğlu Haydar Mirzayı, Ustaçlı kabilesi ve Gürcü ümera desteklerken; Kızılbaş kabilelerinin çoğu, Türkmen ümerası ve Çerkezler, Türkmen anneden dünyaya gelen İsmail Mirzayı destekledi. İsmail taraftarları çok kısa sürede sonuca ulaşarak hemen babasının vefatı müteakip tahta oturan Haydar Mirzayı cülusunun ertesi günü katlederek mücadeleden zaferle çıktılar (22 Ağustos 1576).52

II. Şah İsmail, bir buçuk yıllık saltanat süresi içinde, Safevî Devleti'nin dış ve dini politikasında radikal değişiklikleri uygulamaya koydu. O, öncelikli olarak birer birer politik rakiplerini ortadan kaldırdı. Daha sonra saraydan ve Başkent'ten Haydar taraftarlarını temizledi. Ancak İsmail'in her ne pahasına olursa olsun iktidarı sağlamlaştırma siyaseti politik fırsatçılık dalgası içinde insanları birbirine düşürdü. Fakat bu gelişmelerden ürkmeyen İsmail devlet üzerinde büyük nüfuz sahibi Şiî ulemayı ve Kızılbaş aşiretlerini saraydan uzaklaştırdı. Onların yerine Sunnî bürokrat ve alimleri ikame etti. Ayrıca Pağanist Şiizmin bazı radikal söylemlerini bahane ederek İran sınırını sürekli tehdit eden Sunni Osmanlı ve Özbek saldırılarının önüne geçmek için On iki İmamın ihtilaflı doktrinlerini yasak etti. Böylece İran'da Sünnilikle Şiiliği kuşatıcı ve bütünleştirici yapısal reformlar gerçekleştirdi. Diğer yandan dış politikada havzası geniş stratejiler ortaya koyan II. İsmail Anadolu'da unutulmuş Safevî davasını tekrar ayağa kaldırmış ve bu çerçevede Anadolu'daki Şia sempatizanları ile işbirliğine girmiştir. Ayrıca Anadolu'da Sunnileri kucaklayacak politikalar üreterek, Sünni Şeref Han liderliğinde diplomatik manevralarla Doğu Anadolu halkını kazanma yoluna girmiştir.53 Ancak bu yapısal değişiklikler ve İsmail'in Sünnilere karşı toleransı, kayırıcılığı Kızılbaş oymaklarının kendinden nefret etmesine sebep oldu. Nihayet Şah'ın afyon tiryakisi olmasını değerlendiren muhalifler 24 Kasım 1577 yılında onu zehirletmek suretiyle öldürdüler.54 Bunun üzerine Kızılbaş oymak reisleri, tahta kimin geçeceğini müzakere ederek âmâ kardeşi Muhammed Hudabende'yi "Şah" ilan ettiler.

Muhammed Hüdabende son derece zayıf karakterli idi ve kör olmasından dolayı devlet işlerini eşi Mehd-i Ulya'ya bırakmıştı. Bu bağlamda daha on bir yaşında bulunan oğlu Hamza Mirza'yı veliaht olarak seçtirmiştir. Onun devlet kontrolündeki bu teşebbüsleri burada kalmayarak Kızılbaş liderlerinin ihtirasına rağmen Tacik orijinli bürokratları devletin üst makamlarına atadı.55Ancak bütün Kızılbaş liderlerinin husumetini arttırmamak için onlara taşradaki görevleri verdi.56 Böylece o Türkmen ve Fars kesiminin devlet üzerindeki nüfuzunu dengelemeyi amaçlamış olmalıdır. Fakat devlet içinde kesin köklü sorunları çözmek için yapılan bu teşebbüsler Kızılbaş oymakları arasında husumetin ve kıskançlığın artmasına sebep olmuştur. Burada rahatlıkla söylenebilir ki Türkmen ve Tacik kesimler arasındaki yönetime hakim olma ihtirası bu dönemde Kafkas menşeli kesimlerin üçüncü element olarak Safevî Devleti içinde yer edinmelerini hızlanmıştır.

Muhammed Hüdabende'nin devlet üzerindeki ihtilaflı ve cılız idaresi daha baştan Safevîlerin geleneksel düşmanları Özbek ve Osmanlıların İran üzerindeki iştahını kabarttı. Nitekim Özbekler Horasan'da tekrar intikam aldılar. Batıda Osmanlılar ise Şah II. İsmail'in mevcut olan anlaşmayı bozduğu gerekçesi ile onun ölümünden hemen sonra Lala Mustafa Paşa komutasında büyük bir orduyu Kırım güçleri ile de destekleyerek Azerbaycan üzerine gönderdiler. Osmanlı ordusu çok zor şartlar altında da olsa Gürcistan ve Şirvan bölgesini ele geçirdi. Serdar Lala Mustafa Paşa fethedilen toprakları doğrudan Osmanlı yönetimine bağlayacak düzenlemeler yaptı.57 Daha sonra Safevîler bu bölgeleri ele geçirmek için çırpındılar ise de Kızılbaş liderleri ile Ulya Hatun arasındaki düşmanlığın yükselmesi yüzünden Osmanlılar Gürcistan ve Şirvan bölgesine yerleşmekle kalmayarak Tebriz'i işgal ettiler (1585).58 Bu hadiseden bir yıl sonra Hamza Mirza'nın öldürülmesi rakip Kızılbaş oymakları arasındaki düşmanlığı derinleştirdi. Diğer yandan 1587 Kasımında yeni Özbek lideri Abdullah Han, Herat'ı işgal etti. İşte dış saldırıların Safevî topraklarının içlerine doğru yöneldiği ve iç ihtilafların tehlikeli bir boyuta ulaştığı bir anda akli selim bazı Kızılbaş reisleri ve bunalmış olan bazı halk kesimi Abbas Mirza adına gösteri yaparak Muhammed Hüdabende'yi tahtan Abbas lehine feragat etmesi için zorladılar.59 Böylece 1 Ocak 1588 tarihinde Abbas, Safevî tahtına "V. Safevî Şahı" olarak cülus etti.

IV. Şah Abbas Dönemi'nde Safevî Devleti

Abbas Mirza Safevî Devleti'nin dış olaylar ve iç gailelerle temelden sarsıldığı güç şartlar altında tahta oturmuştu. Bilhassa Osmanlılara ait önemli bir güç Azerbaycan üzerindeki saldırılarını yoğunlaştırırken diğer yandan önemli bir büyük birlik güneyden yapılan bir hareketle Nihavent'i ele geçirmiş ve Acem Irak'ını zapta yönelmişti. Doğuda Özbekler ise Meşed'i işgal etmekle yetinmeyerek Sistan bölgesinde akınlarda bulunmuşlardı. Bunlardan başka Baburlular ise 1558'den beri Safevîlerin elinde bulunan Kandahar'ı ele geçirmişlerdi. Aynı zamanda içte Kızılbaş emirleri sonu gelmez bir mevki ve ihtiras mücadelesine girişmişlerdi. Bu durum ise ülke içinde isyanların çıkmasını ve emirlerin çoğu kez bağımsız hareket etmesine yol açmıştı. İşte Abbas tahta oturduğu zaman Safevî Devleti'nin yaşaması için manzara onların Çaldıran Savaşı sonrası olduğu gibi oldukça soğuk idi. Bu yüzden bu hadiseler, geçici bir süre içinde olsa Şah Abbas'ı Osmanlılarla anlaşma yapmaya zorladı. Osmanlılar ise uzun süren bu savaşlar yüzünden bir takım mali güçlüklerle karşı karşıya geldikleri için Şah Abbas'ın İstanbul'a gönderdiği elçilik heyetinin sulh teklifini olumlu bularak İstanbul'da her iki tarafın heyetlerince ahid-name istihsal edildi (22 Mart 1990). Bu anlaşma ile Şah Abbas Safevî ülkesinin önemli bir bölgesini oluşturan Azerbaycan, Karabağ, Gence, Gürcistan ve Luristan'ın bir bölümünü Osmanlılara feragat etti.60

Osmanlılarla yapılan bu barış anlaşmasından sonra Şah Abbas, öncelikli olarak sık sık ülkeyi kaos ortamına iten, güven vermeyen devletin kurucusu Kızılbaş emirleri ile mücadeleye girişti. Onların ileri gelenlerinin bir çoğunu öldürdü veya hapsetti. Birçok Türkmen oymağının eski yurtlarında kalabalık kitle halinde yaşamalarına son vererek İran'ın muhtelif bölgelerine dağıttı. O bu tedbirlerle iktifa etmeyerek küçük yaşta saraya alınıp büyütülen Ermeni, Gürcü, Çerkez soyundan kabiliyetli köleleri en mühim mevkilere tayin etti. Hatta İran tarihinde bir ilki gerçekleştirerek Osmanlılarda'ki

Yeniçeri ocağı benzeri kölelerin tedarik ve yetiştirilmesi için bir teşkilat kurarak burada yetişen gulamlardan daimi bir orduyu inşa etti.61 Ordudaki bu yeni yapılanma Kızılbaş yönetimi altındaki eyalet askerlerinin sayıca azalmasını gerekli kıldı. Böylece eyalet gelirlerinin büyük bir yekunu bölgelerinde harcanırken merkeze gelen varidatları da yükseltti. Bu politika diğer sosyal politikleri gündeme getirdi. Minorosky, Şah Abbas Dönemi'nin sonlarına doğru yüksek seviyedeki emirlerin aşağı yukarı beşte birinin gulam olduğunu söyler. Kuşkusuz bu sosyal ve politik değişimin devlet müesseseleri üzerindeki yansımaları bununla kalmadı. Nitekim Kızılbaş dönemine ait "Vekil ve Emirü'l-Ümera" memuriyetleri kullanmaz oldu. Korçi başı özel birliklerin kumandanı olarak önemini sürdürürken Peri Paşa eski önemini kaybetti. Bununla beraber yeni organize edilmiş ordudaki gulamların komutanı "Kullar ağası" ve Tüfenkçi birliklerinin kumandanı "Tüfenkçi ağası" yönetimin yüksek rütbelerine eş değer konuma getirildi. Bürokrasideki büyüyen merkezileşme, vezirin statüsünde gerçekleştirilen yüceltici "Sadr-ı Azam ve İtimat el-devle" gibi unvanlar ile en uç noktaya ulaştı.62

Şah Abbas, ülkesinde iç huzuru sağlayıp ordusunu da sağlamlaştırdıktan sonra, meydanlarda düşmanlarına karşı koyabilmek için hazır olduğunu hissetti. Nitekim 1598 yılından itibaren meddücezir geri dönmeye başladı. Bu bağlamda Şah Abbas, önce Özbeklere karşı büyük bir zafer kazandı ve Heratı yeniden Safevî topraklarına kattı. Batıda ise 1603 yılında Kuzeybatıda Osmanlı Devleti'ne karşı taarruza girişti. Tebriz yeniden feth edilirken, Osmanlılar Aras nehrinin gerisine atıldı. 1607 yılına kadar Amasya Antlaşması'nda Safevî toprakları olarak tanımlanmış bölgelerden son Osmanlı birlikleri atıldı. 1624 yılında ise Bağdat yeniden zapt edildi.63

Şah Abbas'ın şöhreti sadece onun politik ve askeri muvaffakiyetleri ile kalmadı. O'nun dönemi ince ve tatbik edilebilir sanatın göze çarpan örnekleri ile muteberdir. Yine bu bağlamda şehir planlamasında büyük bir atılım gerçekleştirdi. Nitekim devlet merkezini Kazvin'den İsfahan'a naklettiği zaman burada hala günümüze kadar varlığını sürdürebilen bir çok mimari eser inşa etti. Öyle ki, yeni başkent İsfahan müreffeh büyük bir kent halini aldı. Bütün bu zikredilen onun başarılı faaliyetleri Batılı diplomatik temsilcilerin İran'a yönelmesini sağladı. Bu çok yönlü ticari ilişkiler İran'ın ekonomik refahını oldukça yükseltti.64 Ancak burada şu önemli noktayı da ifade etmek yararlı olacaktır. Bütün Avrupa diplomatların temel amacı İran'la ticaretin geliştirilmesi olmakla beraber Roma Katolik dünyasından gelen elçilerin ikinci hedefleri İran'da yayılmış olan çeşitli Katolik mezhebine ait tarikatların ülke içinde çalışmalarını kolaylaştırmak oldu.

V. Safevîlerin Yıkılması (1629-1722)

Şah Abbas kırk iki yıllık saltanatından sonra 1628 yılında öldü ve onun yerine torunu Sam Mirza, "Şah I. Safi" unvanını alarak hükümdar oldu. Şah I. Safi'nin (1629-42) Kurci başı gibi devletin güçlü bürokratlarını ve Safevî hanedanı üyelerinden olan muhtemel rakiplerini öldürterek veya kör ettirerek kendi pozisyonunu muhafaza ettiği görülür. Bu yönüyle zalim bir şahsiyet portresini çizen Şah I. Safi iç meseleleri ört bas etmek içinde ezeli düşmanları Osmanlı ve Özbeklere savaş açtı. Ancak Safevîlerin

batıda Van ve doğuda Horasan üzerine yaptıkları saldırılar başarısızlıkla neticelendi. Hatta Bağdat ve Kandahar gibi önemli şehirleri kayıp ettiler.

Safi'nin oğlu ve halefi II. Abbas (1642-66) adını aldığı büyük dedesi gibi orduyu sevk-ü ceyş kudreti ve yönetim kabiliyeti bakımından oldukça yetenekli idi. Bununla beraber O, dini liderlerin nüfuzlarına karşı koymakta çekingendi. Hıristiyanlar özgürce ibadetlerini yapmaya devam etmelerine rağmen II. Abbas'ın Musevilere karşı muamelesi ile dedesinin dini tolerans politikalarını yıkmış oldu. Gerçekte Şah I. Abbas Dönemi'ndeki yeni yapılanma çerçevesi için de prenslerin hareme haps edilmesi, onun halefleri zamanında harem merkezli entrikaların çoğalmasına neden oldu. Özellikle Safevî prenslerin geleceği kadın sultanların takınacağı tavıra göre tayin edilir olmuştu. Olmadık şayialar çıkarılarak prensler öldürtülmüştü. Nitekim Şah Abbas genç yaştaki iki oğlunu öldürterek65 miras bırakmadan ölmüştü. Safevî Devleti'nin yıkılmasındaki diğer bir faktörde I. Abbas Dönemi'nde başlatılan fakat halefleri döneminde memaliklerin hassa vilayetleri haline dönüştürülmesinin ölçüsüzce genişlemesine devam edilmesidir. Bu uygulama ise ordu üzerinde olumsuz etki yaptı ve Safevî askeri gücü zayıfladı.

Son iki Safevî Şahı Süleyman (1666-94) ve Sultan Hüseyin (1694-1722) döneminde inkırazın hızı ivme kazandı. Her iki Şah sistemin ürettiği uysal ve zayıf karakterli hükümdarlardı. Üstelik Süleyman devlet işlerine ilgisi az olan bir alkolikti. Onun oğlu Şah Sultan Hüseyin babasından farksız olup alaylı lakabı (Molla Hüseyin) ile alınırdı. Çünkü devletin bütün işlerini din adamlarının eline terk etmişti. Hükümdar otoritesi tarafından zapt edilemeyen harem kadınları ve saray ağaları yönetimin müesseseleri üzerinde güçlerini kullandılar. Kuvvetli politik bir güç gibi diğer dini liderlerin ve müctehidlerin aynı şekilde durum arz etmeleri aynı ciddiyette tehlike oluşturdu. Yine bu dönemde Şii ortadoksu çok katı bir şekilde şekilciliğe büründüğü için diğer mezhep mensuplarına karşı büyük zulüm uygulandı.66 Öyle ki Safevîleri iktidara taşıyan sufiler, müctahidlerin hedefi haline geldi. Şah I. Abbas Dönemi'ndeki dini tolerans yasaklandı. Bunun sonucu her kesimden düşünürler cefaya maruz kaldı.67 Bu dini müsamahasızlık ulemanın ekonomik ve siyasi gücünü bir kat daha artırdı. Bu son faktörler yukarıda kaydedilen Safevîlerin yıkılış nedenleri için sıralanan aşikar faktörlere ilave edilmelidir.

Halka rağmen yürütülen yukarıda ifade edilen idare yüzünden halkın yönetime karşı hoşnutsuzluğu arttı. Ülke içinde yeryer ayaklanmalar baş gösterdi. Nitekim 1709 yılında Afganlıların lideri Mir Üveys ayaklanarak Kandaharı işgal etti. Bu hadiseyi Abdali Afganlıların isyanı takip etti. Mir Üveys'in halefi Mahmud, Abdalis'i yenerek gücüne güç kattı ve 1719 yılında hiç bir muhalefetle karşılaşmaksızın Kirman'a girdi. İki yıl sonra daha büyük bir ordu ile İsfahan'ı ele geçirerek Şah Hüseyin'i tahttan uzaklaştırdı.68

VI. Afgan Saltanat Fasılası (1722-29) ve Safevî Hanedanı'nın Sonu

Afganlılarının İsfahanı kuşattığı esnada, Şah Sultan Hüseyin'in üçüncü oğlu Tahmasb Mirza oradan firar ederek (10 Kasım 1722'de) Kazvin'de kendisini "şah" ilan etti. Fakat Şah Mahmud beş bin

kişilik orduyu II. Tahmasb'ın üzerine gönderince O, şehri terk ederek Tepriz'e kaçtı. Kazvinliler Afgan emiri Amanullah Han'a itaat etmişler ise de şehirde muhtelif yerlere yerleştirilen Afgan askerlerinin öldürülmesi üzerine bu hadisenin İsfahan'da da tekrarlanmaması için Mahmud Şah, Safevî devlet adamlarını, şehrin ileri gelenlerini ve bir çok kızılbaşı öldürtmüştür.69 Yine bu bağlamda 1725 yılında Şah Sultan Hüseyin'in ikinci oğlu Safi Mirza'nın İsfahan'dan kaçması Mahmud'un, Safevî ailesine mensup en az on sekiz kişiyi öldürmesine neden olmuştur. Bu zor şartlar altında Afganlılara karşı koymayacağını anlayan II. Tahmasb komşu hükümetlerden yardım almaya çalışmıştır. Öncelikle Osmanlılara baş vurmuşsa da Osmanlı hükümetinin şartlı taahhüdü onu Ruslara yöneltmiştir. Ancak İran'daki iç kaos ortamını fırsat bilen Çar Peter Derbent ve Bakü'yü işgal etmekle kalmayarak Hazar boyunca inmelerini sağlayacak adımları atınca Osmanlı Devleti üç koldan Batı İran topraklarını zapta girişmiştir. Bu askeri hareket sonunda Gence, Tebriz ve Hemedan işgal edilmiştir. Son gelinen nokta Osmanlı Devleti ile Rusya'yı karşı karşıya getirmiştir. Bunun üzerine 24 Haziran 1724 tarihinde İstanbul'da yapılan bir toplantı ile Batı İran toprakları her iki devlet arasında taksim edilmiştir.70

1725 tarihine gelindiğinde Safevî ülkesinin batı toprakları Osmanlılar ile Ruslar; ülkenin orta ve doğu toprakları da Afganlılar tarafından zapt edilmişti. İşte bu esnada Mahmud Şah'ın yeğeni Eşref, amcasını devirerek kendisini Şah ilan etti (26 Nisan 1725). Eşref, Rus ve Osmanlılara karşı harekete geçmek için ülke içinde milli birliği sağlayıcı adımlar attı: İlk önce İran halkına Afganlılar tarafından zarar verilmeyeceğine dair teminat verdi. İkinci olarak Safevî taraftarlarının gönlünü almak için katledilen şehzadelerin mezarlarını Kum'daki Safevî ailesi mezarlığına taşıdı ve en son olarak Tahmasb'a anlaşma teklifi götürdü. Ancak anlaşma bir tarafa karşılıklı güvensizlikten dolayı Tahran ile Kum arasında her iki grup arasında çok çetin bir savaş oldu. Afganlılar, Tahmasb karşısında ezici bir zafer kazandı. Tahmasb birkaç adamı ile Mazendar'a kaçarken, Afganlılar Tahran, Kazvin, Şam ve Kum'a hakim oldular.71

Eşref, Tahmasb'ı öldürmekte başarısız olmakla beraber hanedanın diğer üyesi Şah Sultan Hüseyin'i Osmanlılara gizlice mektup göndermesini bahane ederek idam ettirdi. Diğer taraftan, Nadir-Tahmasb ittifakına karşı Osmanlılarla antlaşma yaptı (1727). Bu mütarekeye göre Afganlılar Osmanlıların İran'da zapt ettikleri yerleri Osmanlı toprağı olarak tanıyordu.72

1726 yılında Tahmasb, Horasan'a gelerek bölgenin hakimi olan ve günden güne güçlenen Nadir ile birleşti. Bölge halkı şaha biat ve sadakat gösterdi. Bu samimi yakın ilgiden hoşnut olan Tahmasb, Nadir'e iltifat ederek "Tahmasb-Kulu Han" lakabını verdi. Çünkü Nadir amacının Safevî saltanatını yeniden inşa etmek olduğunu iddia etmişti. Müttefikler ilk önce Meşed'de bulunan rakip Kaçar oymakları üzerinde başarı kazandı. Bunun sonucunda Tahmasb bütün askeri işlerin murakabesini Nadir'e vererek onu Korçi başı tayin etti. Aynı zamanda Meşhedin ele geçirilmesi Tahmasb saltanatının yeni bir döneme girdiğinin ilk işareti oldu.73 Daha sonra müttefikler Horasan'da Kaçar oymağı ile ittifak içinde olan Türkmenleri itaat altına aldı. Gelişmelerden son derece rahatsız olan Afganlılar Horasan hududuna dayadığı zaman Nadir, güçlerini toplayarak İsfahan'da bulunan Eşref üzerine yürüdü. İsfahan yakınlarında onu büyük bir yenilgiye uğratarak şehre girdi. Bu sırada

Tahran'da bulunan Tahmasb şehre gelerek (27 Kasım 1729) Nadirin gölgesi altında merasimle "II. Tahmasb" unvanını alarak Safevî tahtına cülus etti.

Beş yıl süren seferlerden sonra (1730-35) Nadir, Osmanlıların ele geçirdiği bütün İran topraklarını yeniden kazandı. Antlaşma 1639 yılında yapılan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile kabul edilen sınırların tekrar teyidi mahiyetli bir sözleşme ile sonuçlandı. Diğer yandan Ruslara karşı da aynı başarıyı elde eden Nadir 1732 yılına kadar Kura nehrinin güneyindeki toprakları ve 1735 yılına kadar ise Bakü ve Derbent'i tekrar İran topraklarına kattı.74 Ancak bu esnada II. Tahmasb'ın Nadir'den bağımsız olarak Osmanlılarla savaşa girmesi ve yenilmesi Nadirin Safevî hanedanı hakkındaki gerçek niyetinin ilk belirtileri verdi. Nitekim O, taraflar arasında başlatılan sulh teşebbüslerini bahane ederek "Şah Tahmasb'ın" harbe taraftar olmadığını eğer düşmanların defi geciktirilir ise İran'ın yeniden istilaya uğramasının mukadder olduğunu telkin ederek Tahmasb aleyhtarı bir kamuoyu oluşturdu ve bunun sonunda (7 Eylül 1732) II. Tahmasb'ı tahtan indirdi. İran'da Safevî hanedanına karşı hürmet ve sadakatın hâlâ mevcut olmasından dolayı ihtiyati tedbir olarak Tahmasb'ın henüz üç aylık oğlunu III. Abbas ünvanı ile Şah ilan etti. Kendisi de Şah'ın vekili sıfatı ile devlet işlerini ele aldı. Dört yıl sonra III. Abbas'ı azl ederek hattı zatında fiili durumu gelmiş olan fakat ilan edilmemiş olan Şahlığını (8 Mart 1736) yeni Avşar Hanedanı'nın ilk hükümdarı olarak ilan etti.Bunun üzerine Abbas Mirza, Horasan'da bulunan babasının yanına gönderilmiştir. Nadir Şah'ın Hint seferi esnasında ölümü üzerine oğlu Rıza Kulu Mirza, Tahmasb taraflarının isyan edişinden dolayı II. Tahmasb, oğulları Abbası ve İsmaili katlettirmiştir (1740). Maktullerin naaşları Meşhed'e defnedilmiştir.75 Böylece Safevî Hanedanı'nın fiili tarihi serüveni sona ermiştir. Ancak Safevî saltanat müddeîleri Zendlilerin liderliği altında 1773 yılına kadar bu mücadelelerini sürdürmüşlerdir76

1Z. Veli Togan, Sur l'origine des Safavides, Melanges Massignon, Damas 1957, III s. 345-357; M. M. Mazzaouı, The Orıgıns of The Safawıds, Wıesbaden 1972, s. 46-48.

2Z. V. Togan, aynı eser, s. 49; A. Kesravî, Şeyh Safî ve Tebareş, Tahran 1332.

3E. G. Browne, A History of Persian Literature in Modern Times, Cambridge 1924, s. 36-37.

4M. M. Mazzaoui, aynı eser, s. 53.

5W. Hinz, İrans Autstieg Zum Nationolstat im Fünfezelriten Jahrhundert, Berlin and Leipzig 1936, s. 23, E. G. Browne, aynı eser, s. 45-7.

6Peter Jackson, "Timurid and Safavid Period" The Cambridge History of İran vi, Cambridge 1986. s. 196-7.

7M. M. Mazzaoui, aynı eser. s. 57.

8F. Köprülü, "Anadolu'da İslamiyet Türk İstilasından Sonra Anadolu Tarih-i Dinisine Bir Nazar ve Bu Tarihin Menbaları" Darü'l-Fünün Edebiyat Fakültesi Mecmuası, sene 2, no: 4, 1338, s. 297-310.

9M. Mazzaouı, aynı eser, s. 71-80; ayrıca Şeyh Cüneyd ve Haydarın Anadolu’daki faaliyetleri hakkındaki geniş bilgi için bkz. Fazlullah bin Ruzbihan, Tarih-i Alem ara-yı Emini, translated by V. Minorsky, Londan 1957, s. 61-78.

10 Abdulbaki Gölpınarlı, “Kızılbaş” İA. s. 789.

11 E. G. Browne, aynı eser, s. 49-50.

12 A. H. Morton, “Some Question on the Life of İbrahim”, 2nd Safavid Round Table, Cambridge 8-11 September 1993.

13 Tahsin Yazıcı, “Safaviler”, İA, s. 53.

14 Anonim, Tarih-i Şah İsmail, British Museum, Or. 3248, vr. 326.

15 Faruk Sümer, Safavi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1992, s. 15.

16 R. M. Savory, “The Safavid State and Polity” in İranican Studies, 7. 1974 s. 188-200; kezâ bkz. R. M. Savory, “Safawids”, EA2, s. 767.

17 Hasan-ı Rumlu, Ahsanu’t-tevarih, ed. G. N. Sedden Baroda 1931 s. 25-26.

18 Anonim, BM. vr. 41b.

19 Anonim, BM. 3248 vr. 53b; Budak Münşi Kazvini, Cevahir al-Ahbar, Leningırad, MS. Dorn: 288, vr. 283.

20 Faruk Sümer, aynı eser, s. 20.

21 Ghulam Saruwar, A History of Shah İsmail Safavi, Aligarh 1939 s. 38.

22 Faruk Sümer bunların isimlerini şu şekilde veriyor; Şamlu, Lala Hüseyin Bey, Zülkadirlü Dede Abdal bey, Ustaçlu Muhammed Bey, Şamlu Abdi Bey, Bayburtlu Karaca İlyas, Tekelü Saru Ali Bey, Rumlu Ali Bey, Tekelü Helvacıoğlu İlyas Bey, Zülkadirli Keçel Bey, Karamanlu Bayram Bey, Kaçar Piri Bey ve Talis Hadım, bkz. F. Sümer, aynı eser. S. 21.

23 Faruk Sümer, aynı eser, s. 22.

24 Geniş bilgi için bkz. R. M. Savory, “The Consalidation of Safawid power in Persia”, Der İslam, 41, 1965, s. 71-72.

25 Faruk Sümer, aynı eser, s. 25.

26 R. M. Savory, aynı makale, s. 75-77.

27 Hasan-ı Rumlu, aynı eser, s. 27.

28 Şah İsmail'in Horasandaki faaliyeti hakkındaki geniş bilgi içi bkz. M. R. Savory, aynı makale, s. 78-81.

29 Faruk Sümer, aynı eser, s. 31.

30 Faruk Sümer, aynı eser, s. 26-30.

31 H. Mustafa Eravcı, "II. Şah İsmail Dönemi'nde Doğu Anadolu'da Safevi Tehditi", Fırat Üniversitesi Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu, 17-19 Ekim 2001, s. 2.

32 H. Mustafa Eravcı, Mustafa'Âlî's Nusret-name, basılmamış doktara tezi, Edinburgh 1998, c. I, s. 55.

33 Solak Zade, Solak Zade Tarihi, (hz. Vahid Çabuk), Ankara, 1989, c. I. s. 454-55.

34 Yusuf Küçükdağ, "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çabalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri"; Osmanlı I.; Yeni Türkiye Yayınları, s. 273-74.

35 Çaldıran Savaşı öncesi Sultan Selim, Şah İsmail, Özbek ve Memlük sultanları arasındaki bütün muharebeleşmeler için bkz. E. G. Browne, aynı eser, s. 73-75.

36 Çaldıran Savaşı'ndaki her iki tarafın ordu güçleri hakkındaki çağdaş kaynaklardaki veriler için bkz. Ahmet Uğur, The Reign of Sultan Selim I in the Light of The Selim-name Literature, basılmamış doktora tezi, Edinburgh 1973, s. 106-115.

37 Halil İnalcık, Ottoman Empire Classical Age, Londan 1995, s. 35.

38 Laurence Lockhart, "The Persian Army in the Safavi Period", Der İslam, XXXIV, 1959, s. 90.

39 H. Mustafa Eravcı, aynı tez, s. 59.

40 Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. M. R. Savary, "The Principal offices of the Safavid State during the reign of Tahbasb" in studies on the History of Safawid İran V. s. 65-71; kezâ F. Sümer, aynı eser, s. 57-61.

41 Bekir Kütükoğlu, "Tahmasb", Vekayi'nüvis Makaleler, İstanbul 1994, s. 298.

42 Osmanlı Safavi ihtilafinin temel nedenlerinin detayları için bkz. H. Mustafa Eravcı, Nusret-name, basılmamış doktora tezi, Edinburg 1998 c. I, s. 55-76; keza Vecih Kevserâni, Osmanlı ve Safavilerde Din devlet ilişkisi, İstanbul 1992, s. 73-83.

43 Halil İnalcık, The Ottoman Empire, London 1995, s. 38; M. A. Cook, History of the Ottoman Empire to 1730, Cambridge 1976, s. 94.

44 L. Lockhart, Persian Cities, London 1960, s. 69.

45 Bekir Kütükoğlu, Osmanlı İran Siyasi Münasebetleri, İstanbul 1993, s. 5-7; keza Bekir Kütükoğlu, "Şah Tahmasb'ın III. Murad'a Cülus Tebriki" Vekayinüvis Makaleler, İstanbul 1994, s. 375.

46 M. R. Savory, İran Under the Safavids, Cambridge 1980, s. 60; kezâ B. Kütükoğlu, aynı eser, s. 299-301.

47 Faruk Sümer, aynı eser, s. 68.

48 H. Mustafa Eravcı, aynı tez, c. I, s. 65-77.

49 E. G. Browne, aynı eser, s. 95.

50 Hasan-ı Rumlu, aynı eser, s. 95.

51 M. R. Savory; "Safawids", EI2, s. 769.

52 İskender Münşî, Tarih-i Alam-ârâyi Abbasi (History of Shah Abbas the Great) Translated by R. M. Savory, Colorado 1978, c. I, s. 315-320.

53 H. Mustafa Eravcı "II. Şah İsmail Dönemi'nde Doğu Anadolu'da Safevi Tehditi" Fırat Üniversitesi Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu 17-19 Ekim 2001 Ayrıca Faruk Sümer, eserinde İskender Münşi'ye dayalı olarak II. Şah İsmail'in Sunni akaîd çerçevesinde vaaz veren Mirza Mahmudum Şerif'in hapsedilerek Şah'ın Sunniliğine dair dedikodulara son verdiğini söylemekte ise biz böyle bir bilgiye rastlayamadık..

54 R. M. Savory, "II İsmail", EI2, s. 188.

55 M. R. Savory, İran under The Safavids, Cambridge 1980, s. 70-71.

56 Faruk Sümer, aynı eser, s. 118-120.

57 Lala Mustafa Paşa komutasında yürütülen Kafkasya Seferi ve bu seferde münşilik görevini üstlenen Mustafa Ali'nin Nusret-namesi için bkz H. Mustafa Eravcı, aynı tez, c. I, s. 75-140, ayrıca bu sefere eleştirel bir bakış açısı için bkz. H. Mustafa Eravcı, Gelibolulu Mustafa'Âlî'nin Nushatü's-Selatinde 1578-1579 Trans-Kafkas Seferine Dair Eleştirileri ve Bunların Tarihi Önemi", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. III, Sayı I, Haziran 2001, s. 34-39.

58 Osmanlı-Safevi çatışmaları için bkz. Bekir Kütükoğlu, aynı eser, s. 142-92; keza M. R. Savory, aynı eser, s. 72-73.

59 M. R. Savory, aynı eser, s. 74-75.

60 Bekir Kütükoğlu, aynı eser s. 195-98.

61 Faruk Sümer, aynı eser, s. 148.

62 M. R. Savory, “Safeviler” E. 12 s. 770.

63 İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1973, s. 201-205.

64 M. R. Savory, aynı makale, s. 772-75.

65 İskender Münşi, aynı eser, c. II, s. 1301-3.

66 V. Minorsky, Tadhkirat’ ül-mülük, translated and explained by V. Minorosky, London 1943, s. 23.

67 D. Morgan, Medievel Persia 1040-1797, London 1988, s. 149.

68 C. E. Bosworth, İslam Devletleri Tarihi, (çev. E. Merçil-M. İpşirli) İstanbul 1980, s. 216.

69 Bekir Kütükoğlu, “Şah II Tahmasb”, Vekayinüvis makaleler İstanbul 1994, s. 319-20.

70 Münir Aktepe, 1720-24 Osmanlı-İran münasebetleri Silahşör Kemani Mustafa Ağa’nın Revan Fetih-namesi, İstanbul 1970, s. 10-29.

71 Bekir Kütükoğlu, aynı makale, s. 322.

72 L. Lockhart, The fall of the Safavi Dynasty, Cambridge. 1958, s. 275 78.

73 L. Lockhart, aynı eser, s. 306-311.

74 L. Lochart, Nadir Şah, London 1938, s. 170-177.

75 L. Lochart, aynı eser, s. 1777-180.

76 M. R. Savory, “Safawids”, Eİ2, s. 771.

Osmanlı - Safevî Savaşları, Mezhep Meselesi ve Azerbaycan / Nesib Nesibli [s.893-898]

Hazar Üniversitesi / Azerbaycan

Azerbaycan, Türk dünyasının coğrafi merkezidir. Tarihte ve günümüzde bu coğrafi merkezde vaki olanlar Türk dünyasının umumi durumuna doğrudan tesir etmiş, bazı hallerdeyse bu değişikliğin esas hatlarından birine dönüşmüştür. Türk yurdu Azerbaycan'da bugünkü durumun tarihi kökleri ise XVI. ve XVII. asırlara varmaktadır. Bu devir tarih ilminde Osmanlı-Safevi savaşları devri olarak bilinmektedir. Osmanlı-Safevi savaşları dünya tarih ilminde nisbeten iyi bilinen konulardandır. Türkiye, İran, Azerbaycan, Rusya, Batı tarih araştırmacıları bu mevzuda bir hayli eser yazmışlardır.1

Lakin bu savaşların neticeleri, fikrimizce, henüz gerektiği gibi değerlendirilmemiştir. Türkiye, İran, Azerbaycan, Batının modern tarihçilerinin Osmanlı-Safevi savaşlarının Azerbaycan'a tesirinden bahsetmelerine2 rağmen, bu önemli mevzu şimdilik tam aydınlanmamıştır. Hâlâ bir mesele izah edilmeye muhtaçtır. Bizim bu yazımız söz konusu bu aktüel ilmi problemin önemine bir kez daha dikkat çekmek maksadıyla telif edilmiştir.

Tezatlı Yükselişten Savaşlara Doğru

Emir Timur'un ölümünden sonra (1405) onun meydana getirdiği imparatorluk parçalanmıştı. Timuroğullarının, Azerbaycan'da ve Doğu Anadolu'da kendi hakimiyetlerini ihya etmek gayretleri olumsuz neticelendi. Azerbaycan'ın kuzeyinde Şirvanşah İbrahim bağımsızlık kazandı. 1410'da Karakoyunlu aşiret birliğinin lideri Kara Yusuf, Karakoyunlu Devleti'nin temelini attı. Karakoyunlu Devleti, hakimiyete talip olan çeşitli yerli feodallerin mukavemetini kırarak, 1467'ye kadar varlığını korudu. Bu devlete Azerbaycan'ın Kür Nehri'nin güneyindeki toprakları, Ermenistan, Doğu Anadolu'nun bir kısmı ve Acem Irak'ı dahildi. Karakoyunlu Cihanşah'ın (1437-1467) hakimiyetinin son yıllarında Akkoyunlu aşiret beyleri kuvvetlenmeye başladılar. Geleneksel olarak Diyarbakır havalisinde güçlüydüler. Muş etrafında 1467 tarihindeki savaşta Akkoyunlu aşiret birliğinin lideri Uzun Hasan, Karakoyunlu Devleti'nin son hükümdarı Cihanşah'ı mağlup ederek, yeni Akkoyunlu Devleti'nin temelini attı. Onun da başkenti Tebriz oldu. Akkoyunluların, kudretin zirvesinde oldukları dönemde, devletin terkibine Kür'ün güneyindeki Azerbaycan toprakları, Ermenistan, Diyarbakır, Kürdistan, Arap Irak'ı, İran (Gilan, Mazanderan, Horasan hariç) dahil idi. Uzun Hasan padişah titrini kabul etmiş, halefleri de bu titri kullanmıştı.3

Uzun Hasan'nın Akkoyunlu kabilesi üzerindeki hakimiyeti ele geçirmesiyle Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesi aynı yıla rastlamaktadır. Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu Sırbistan, Bosna, Hersek, Arnavutluk, Moreya, Yunanistan topraklarını kendine katarak sınırlarını süratle genişletti. 1461'de II. Mehmet'in Trabzon Rum İmparatorluğu'nu işgalinden sonra Uzun Hasan'ın komşu Osmanlı Devleti'yle ilişkileri yeni bir merhaleye girdi. Akkoyunluların hükümdarı Trabzon hakimleriyle akrabalık kurmuş, Trabzon İmparatoru'nun kızıyla evlenmişti. Uzun Hasan, padişah tahtına cülus

ettikten sonra Karakoyunluların Osmanlı ile geleneksel dostluk ilişkilerinden farklı bir siyaset yürütmeye başladı. Karakoyunlularla Osmanlılar arasındaki ilişkiler uzun yıllar boyu dostane olmuş olsa da, hatta II. Sultan Murad komşu Karakoyunlu Devleti'nin hükümdarına yazdığı mektuplarında ona "aziz atam Cihanşah" şeklinde hitap etmiş olsa da,4 Uzun Hasan devrinde Azerbaycan'la Osmanlı İmparatorluğu arasında karşılıklı iddialar zamanla harp noktasına gelmiştir.

Uzun Hasan gittikçe kuvvetlenen ve genişleyen Osmanlı'ya karşı başarılı bir mücadele sürdürebilmek için Avrupa'nın Hıristiyan devletleriyle askeri ittifak kurmaya çalıştı. Diğer taraftan Venedik Cumhuriyeti, Vatikan, Napoli Krallığı, Macaristan ve Kıbrıs Krallığı, Akkoyunlu Devleti'ni Osmanlı'nın batıya yayılmasını engellemek için bir vasıta hesap ediyorlardı. Akkoyunluların payitahtına elçiler gönderip, askeri ittifak teklifinde bulunarak, bu iki Türk devletini birbirine karşı kışkırtıyorlardı. Uzun Hasan'ın stratejisine göre, Avrupa devletlerinin birleşmiş kuvvetleri hem denizden, hem karadan Osmanlı'ya hücum etmeli, Akkoyunlu ordusunun doğudan hücumu ise Osmanlı kuvvetlerini ikiye bölmeliydi. Müttefikler Akdeniz sahillerinde görüşmeli ve burada Venedikliler Uzun Hasan'ın ordusunu ateşli silahlarla destekledikten sonra İstanbul'a hücum etmeliydiler. Bu plana göre, Uzun Hasan kendi devletinin sınırlarını Karadeniz ve Akdeniz sahillerine kadar genişletmeli, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarını zapt etmeliydi.5

Osmanlı'ya karşı açılacak savaşta Uzun Hasan'ın diğer müttefiki, Fatih Sultan Mehmet'e isyan etmiş olan aşiret reisleriydi. 1472 senesinde Uzun Hasan, veziri Ömer Bey'i büyük bir orduyla Anadolu'ya gönderdi. Bu ordu, Karamanlılarla birleşerek Tokat'ı ele geçirmiş, sonra Kayseri ve Hamid elini almıştı. Uzun Hasan sultandan Kapadokya ve Trabzon'u talep etti. Lakin, Mehmet Fatih bu talebe ağır cevap verdi. 1473 yılında, Malatya yakınlarında vaki olan çarpışmadan Akkoyunlular galip çıkmış olsalar da, Tercan Meydan Muharebesi'nde ağır bir mağlubiyet yaşadılar.6 Uzun Hasan'ın vefatından (1478) sonra Osmanlılarla Akkoyunlular arasında birkaç çatışma olsa da, bunlar iki devlet arasındaki kuvvetler dengesine ve sınırlara çok tesir etmedi.

XV. asrın ikinci yarısında Osmanlılarla Akkoyunlular arasındaki irili-ufaklı çatışmalar aynı etnik-dini muhitte oluyordu. Siyasi-harbi gerginlik iki Türk devletinin nüfuz sahalarını genişletmek isteğinden kaynaklanıyordu. Uzun Hasan'ın Avrupa devletleriyle askeri ittifakı her ne kadar Osmanlı sultanlarına onu İslam aleminin menfaatlerine ihanetle itham etmeye imkan verse de.

Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi, bir müddet sonra Akkoyunlu Devleti'nde de devlet idaresinin mükemmelleştirilmesi sahasında ıslahatlara başlanılmıştı. Osmanlı sultanları hakimiyetin merkezileştirilmesi ve devlet sistemini ziraat esaslı ekonomiye oturtmak sahasında ilk zaferlerini kazanmışlardı. Uzun Hasan'ın "Kanunname"sinin de maksadı devleti modernize etmekti. Osmanlılardan farklı olarak, Akkoyunlularda bu ıslahatlar beklenilen neticeyi vermedi; devlet sisteminin aşiret yapısı değişmemiş olarak kaldı.

Osmanlı ve Akkoyunlu Devletlerinde umumi durumun araştırılması bakımından şayan-ı dikkat olan hususiyetlerden biri de XV. asırda Azerbaycan ve Anadolu'da Türkçenin yayılma ve inkişafının

yeni yükseliş dönemine geçmesidir. Zeki Velidi Togan'a göre, Karakoyunlu ve Akkoyunluların Azerbaycan'daki hakimiyeti devri "bu ülkenin en parlak ve Türk nüfusunun en çok bulunduğu devriydi".7 Bu dilin devlet hayatında, edebiyat ve ilimde rolü artmıştır. Cihanşah Karakoyunlu, Uzun Hasan'ın oğlu Yakup Bey Farsçanın yanı sıra Türkçe ile de şiirler nazm etmişlerdir.8 Uzun Hasan'ın siparişiyle Kur'an'ın Türkçeye ilk meali işte bu devirde yapıldı. İlginçtir, Uzun Hasan'ın İslam'ın bu mukaddes kitabının ilk defa Türkçe mealini yaptırması Martin Luther'in "İncil"i Almancaya çevirmesinden (1522-42) hayli evvel vaki olmuştur. Almanya'da, Lüteryenliğin (protestanlığın yerli tarzının) yayılması, milli dilin fonksiyonal dairesinin genişlemesi, milli eğitim sisteminin teşekkülü, bilindiği gibi, bu ülkede modern millet-devlet kuruculuğunun ilk dönüm noktalarını teşkil etti. Lakin Azerbaycan'da bu süreçler farklı istikamette yürüdü.

Bu özel yolun tarihi kökleri büyük ölçüde, XV. yüzyılda hayli kuvvetlenmiş olan Safeviye tarikatinin siyasi faaliyetine ve onun savunduğu şiiliğin geniş ölçüde yayılmasına dayanıyor. Şeyh Safiüddin bu dini teşkilatın temelini XIII asırda Erdebil etrafında elde ettiği vakıf toprakları hesabına atmıştı. Şeyh Safiüddin'in etnik kökleri hakkında sonradan çok çeşitli fikirler yayılmakla9 beraber, Erdebil şeyhleri kendi ecdatlarının dördüncü halife Hz. Ali'nin neslinden (seyyid) olduğunu iddia etmekteydiler. Bununla, ilk temsilcileri Sünni olan Safevi ailesi mezhebini değiştirdikten sonra İslam aleminde yayılmakta olan şia gruplarının desteğini elde etmeye çalışmıştır. "Gayba çekilmiş" 12. İmam Mehti doktrini10 İslam aleminde resmi hakimiyete karşı çıkan siyasi kuvvetler için münasip bir ideolojik-siyasi baz idi. Bazı hükümdarların (mesela, Cihanşah Karakoyunlunun) şialığa meyletmelerine rağmen, ahalinin büyük çoğunluğu sünniydi. Bununla beraber sünni-şia ayrılığında umumiyetle toleranslı bir münasebet hakimdi.

XV. asrın ortalarından itibaren, Safeviler diğer Azerbaycan topraklarını ele geçirmek için aktif faaliyete başladılar. Şeyh Cüneyt (1447-1456) Uzun Hasan'la ittifak akdederek, onunla akraba oldu. Bu ittifak Karakoyunlu hakimiyetinin aleyhineydi. Ustaclı, Rumlu, Afşar gibi Türk aşiret reisleri askeri birlikleri ile Safevilere iltihak ettiler. Cüneyt ilk olarak Şirvan ve Dağıstan'ı ele geçirmeye çalıştı. Lakin onun birlikleri Şirvanşah ordularıyla olan dövüşte mağlup oldular. Cüneyd'in kendisiyse öldürüldü. Şeyh Haydar (1456-1488) babasının çizdiği hat üzre hareket etmeye devam etti. Şirvan ve Dağıstan'ı ele geçirmek maksadı ile büyük ordu meydana getirdi.

Onun askerleri 12 imamın sembolü olarak 12 kırmızı çizgili bir sarık takarlardı. Bu sebepten de "kızılbaşlar" adı ortaya çıktı. Bu defa da Safevi Şeyhi Şirvan'ı zaptedemedi; kendisi de savaşta öldürüldü. Lakin Safevi ailesi Azerbaycan tahtı uğrundaki mücadeleden vazgeçmedi. Akkoyunlu hakimiyeti zayıfladıkça o, kendi etrafına inatla yeni kuvvetler topluyor, neticeyi belirleyecek harplere hazırlanıyordu.

1499 senesinin yazında Safevi taraftarlarından bir grup, Şeyh Haydar'ın genç oğlu İsmail'in başkanlığında Erdebil taraflarına gelip, Kızılbaşlığı kabul edenleri yanına davet etti. Zulkadır, Afşar, Kacar, Şamlu, Rumlu ve başka aşiret beylerine emissarlar gönderilip, İsmail'le birleşme teklifinde bulunuldu. Aynı yılın sonlarına doğru Safevi bayrağı altında birkaç bin asker toplandı. İlk hedef olarak

Şirvan seçildi. Varlı Şirvan'ın işgali Safevilerin sonraki seferleri için iyi bir maddi baz temin edebilirdi. 1500'de Şirvanşah Ferruh Yasar'ın ordusu ile kızılbaşlar arasında yapılmış olan Cabani Meydan Muharebesi'nde Şirvanlılar mağlup oldular, Şirvanşah ise harp esnasında öldürüldü. Kızılbaşlar, Şirvanşahların zengin hazinesini ele geçirdiler. Şirvanşah hazinesinin esas kısmı Şirvan'ın ikinci payitahtı olan Bakü'deydi. Az sonra bu şehir de silahla alındı. Bununla Şirvan, Safevilere bağımlı durumuna düştü.

Kızılbaşlarla Akkoyunlular arasındaki nihai savaş, Şerur yakınlarında oldu. Bu savaşta kazanılmış zafer, Kızılbaşlara büyük miktarda ganimet getirmenin yanı sıra, Akkoyunlu Devleti'nin payitahtı olan Tebriz'in yolunu da onlara açmış oldu. İsmail debdebeyle Tebriz'e girerek, kendini şah ilan etti. Böylece, yeni Safevi Devleti'nin temeli atılmış oldu.

1503 yılında Şah İsmail Akkoyunlu Hükümdarı Padişah Murad'ın üzerine yürüdü. Hemedan yakınlarında onun ordusunu yok eden İsmail, Akkoyunlu Devleti'nin varlığına son verdi. Daha sonra, yeniden Şirvan üzerine yürüyerek Ferruh Yasar'ın oğlunun topladığı askeri birlikleri ezdi. Şah İsmail, Azerbaycan'da hakimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra geniş işgallere başladı. 1507-1508 yıllarında Kızılbaşlar Bağdat da dahil Arap Irak'ı, Diyarbakır ve komşu arazileri zapt ettiler. Safevi Devleti artık doğuda Şeybani Han'ın Özbek Devleti'yle, batıdaysa Osmanlılarla aynı sınırı paylaşır oldu. 1510 yılın harp harekatı neticesinde Horasan da işgal edildi, Şeybani Han'ın şahsında tehlikeli bir rakip ortadan kaldırıldı.11

Mezhep Ayrılıklarının Siyasileştirilmesi

Safevi Devleti'nin sınırlarının genişletilmesinde yeni tahmil edilmiş Şii Mezhebinin önemli rolu olmuştur.

Şiiliğin baş doktrini olan Onikinci İmam Muhammed Mehdi kayba çekilmişti, yer yüzünde adaleti gerçekleştirmek için "Mehdi" (Kurtarıcı) olarak birgün zuhur etmeli idi. Göçebe Türkmenler, Şah İsmail'i kurtarıcı "Mehdi" görüyorlardı. İsmail taraftarları hatta "La ilahe ill'Allah, İsmail veliyyulllah" diyerek, onu Hz. Ali ile eşitleştiriyorlardı. Böylece Şia radikalizmi ile göçeri Türkman sufiliğinin birleşmesi müthiş bir mistisizm yaratarak, askerlerde fedakarlık ruhunu yükseltiyordu.

İsmail Safevi işgal ettiği vilayetlerin ahalisine zorla şiiliği kabul ettiriyor, bundan imtina eden binlerce insanı çekinmeden kılınçtan geçiriyordu. Şiilik Safevi Devleti'nin resmi mezhebi ilan edilmiş, camilerde 12 İmamın şerefine hutbeler okunuyor, buna uygun yazılı yeni sikkeler kesiliyor, ilk üç halifeye hakaret ediliyordu. Kızılbaşların yeni «mürşidi» olan Şah İsmail, sayısız müritleri tarafından gittikçe tanrılaştırılıyordu. İsmail'in başka memleketlerde olan müritleri birbiriyle karşılaştığında "Selam aleyküm" yerine "Şah!" diyorlardı, hatta hastalarını ziyarete gittiklerinde bile, dua yerine "Şah!" diyorlardı.12 İstidatlı bir komutan olduğu kadar büyük bir şair de olan Şah İsmail Hatai, yazdığı şiirlerinde 12 İmamdan biri gibi zuhur ettiğini iddia ediyor, şiiliğe karşı çıkanları dinsiz, kafir ve düşman olarak adlandırıyordu.

Safevi Devleti'nin sürekli artan genişlenme meyli, ideolojik-dini radikalizmi onu kaçınılmaz olarak Osmanlı İmparatorluğu'yla çatışmaya sürüklüyordu.

Osmanlı-Safevî Savaşları

Şah İsmail, Safevi Doğu Anadolusu'nu kendi kanuni mülkü, Akkoyunlu Devleti'nin mirası, buradaki Kızılbaş aşiretlerini ise Safevilerin tebası kabul ediyordu. Osmanlı sultanına yazdığı mektubunda Şah İsmail diyordu ki, Doğu Anadolu'ya yaptığı seferler yalnız Zulkadir aşireti beyinin kötü hareketlerini engellemek içindir; buradaki ahalinin ekseriyeti de onun sadık müritleridir. Safevilerin bu yörelere sık sık yapılan seferleri neticesinde Doğu Anadolu tamamıyla Safevi Devleti'yle birleştirildi. Aynı zamanda şiiliği bütün İslam dünyasına yayma stratejisine uygun olarak, Şah İsmail müritleri vasıtasıyla Anadolu'da tebliğ faaliyetini artırdı.

Anadolu'da Kızılbaş nüfuzu o kadar süratle yayılıyordu ki, Hamid eli, Tekeli gibi bazı aşiretler Şah İsmail'e iltihak etmişlerdi. Son Osmanlı sultanlarının merkezileştirme siyasetine karşı çıkan bu aşiretler Safevilerin şahsında kendilerine hami bulmuşlardı. 1511 yılında İç Anadolu'da köylü ve göçebelerin isyanı geniş sahada yayıldı. Kendini "Şahkulu" diye adlandıran şahsın başında bulunduğu isyan zorlukla durduruldu; asilerden kurtulabilenler Şah İsmail'e sığındılar.13

1512 senesinde, dramatik gelişmelerden sonra tahta cülus eden Sultan Selim, babası II. Bayezit'ten farklı olarak Safevilerin ilerlemesini tedirginlikle müşahede etmekle yetinmedi. İslam aleminin lideri durumuna gelmiş olan Osmanlı sultanını Safevilere karşı ciddi adım atmaya tahrik eden yalnız Yavuz Sultan Selim'in şahsi özellikleri veya şia tebliğinin tehlikeli hal alması değildi. Osmanlı İmparatorluğu işgal planlarını artık batıdan doğuya yöneltmişti. Bu, yukarıda bahsi geçen merkezkaç kuvvetlerini durdurmak maksadından başka, aynı zamanda uluslararası düzeyde ortaya çıkan mühim değişimlerle bağlı idi.

XV. asrın sonlarında Hindistan deniz yolunun keşf edilmesi uluslararası ticaretin yapısını değiştirmeye yönelmişti. Portekizliler Müslüman ve Hint tüccarlarını sıkıştırıp baharat ticaretinden vazgeçirmek için onların ticaret gemilerini yok etmekten bile çekinmiyorlardı. Hadiselerin cereyan ve gelişiminden rekabet sahasının Akdeniz havzasından Hint Okyanusu'na geçtiği anlaşılıyordu. Osmanlı siyaseti özellikle bu devirde yeni maksatlar belirlemişti: Güney denizlerine çıkmak, imparatorluğun sadece dünyanın kara üzerindeki büyük devlet statüsü ile yetinmeden, Osmanlı'yı deniz devletine çevirmek, okyanus sahillerindeki limanları ele geçirererk onları Avrupalıların işgallerinden kurtarmak, böylece uluslararası ticarette statükoyu muhafaza etmek.14

Sultan Selim iş başına gelir gelmez Şia propagandacılarını ve onların taraftarlarını idam ettirdi. Safevilerle bütün alakalar kesildi, harp hazırlıkları başladı. Yapılacak muharebenin propaganda edilmesi bakımından hazırlık işlerine ulemayı da katan Sultan Selim, kızılbaşlığa karşı mücadelenin cihattan da önemli bir iş olduğu hakkında fetva aldı.15

1514 yılında Sultan Selim, İsmail Safevi'ye birkaç hakaretamiz mektup gönderdi. Aynı zamanda, Safevi Devleti'nin sınırlarına büyük bir ordu yığdı. Ağustos ayında 200 bin kişilik Osmanlı ordusu Azerbaycan'a hücum etti. Maku yakınlarındaki Çaldıran meydanında Ağustos'un 23'ünde büyük bir savaş oldu. Kanı bir, dili bir iki Türk ordusu kanlı bir savaşa girdi. Savaş Osmanlı ordusunun galibiyeti ile bitti. Osmanlılar Hoy ve Merendi ele geçirip, Tebriz'e yollandılar. Sultan Selim, Tebriz halkına gönderdiği mektuplarında Tebrizlileri tabi olmaya çağırıyor, Ahmet Paşa'yı buraya hakim tayin ettiğini bildiriyordu. Ancak Osmanlılar Tebriz'de birkaç günden fazla kalamayarak Anadolu'ya çekildiler. Binlerce Tebrizli sanatkar İstanbul'a götürüldü. Sultan Selim, Safevileri ağır askeri mağlubiyete uğratmasına, Doğu Anadolu'nun hayli büyük kısmını kendi devletine katmasına rağmen, Safevi Devleti'ni ortadan kaldırmak maksadına ulaşamadı. 1515 senesinde barış imzalandı.

Çaldıran Meydan Muharebesi'nde gururuna büyük darbe inen Şah İsmail, Osmanlılardan intikam almak gayesiyle Avrupa ülkeleriyle Osmanlı aleyhine koalisyon yapmaya çalıştı. Bu maksatla Roma Papası, Macaristan, Almanya, İspanya ve diğer ülkelere elçiler gönderildi. İsmail'in gayretlerine rağmen Osmanlı aleyhine koalisyon teşkil etmek mümkün olmadı. 1524 senesinde Şah İsmail Safevi öldü (ondan dört yıl da önce Sultan Selim vefat etmiştir).

Türk dünyasının bu iki kudretli cihangirinin ölümünden sonra da Osmanlı-Safevi zıtlıkları devam etti; bu zıtlıklar onyıllarca devam eden muharebelere dönüştü. Safevi Devleti'nin I. Tehmasip zamanındaki zayıflamış durumundan istifade etmek isteyen Osmanlılar sık sık Safevi Devleti topraklarına seferler yapmaya başladılar. 1533 yılında 80 bin kişilik Osmanlı ordusu Safevi sınırlarını geçti. Az sonra Tebriz'i ele geçiren Osmanlılar, kışın şiddetinden burada kalamadılar. Ertesi sene Osmanlı ordusu yeniden bir dizi Azerbaycan şehrini ele geçirdikten sonra Bağdad'a doğru yürüdü. Bu seferin neticesinde Bağdat Osmanlılara tabi oldu. 1548-1549 harekatı neticesinde I. Sultan Süleyman Tebriz'i işgal edebildi. I. Tehmasip Safevilerin başkentini Osmanlı sınırlarından uzaklaştırarak, Kazvin'e yerleştirdi. Osmanlı hücumlarını önlemek için bundan itibaren Safeviler, yeni taktik uygulamaya başladılar. Osmanlı ordusunun ilerlemesini önlemek gayesiyle Tehmasip'in emriyle Azerbaycan'da tarlalar yakıldı, gıda malları yok edildi, yollar ve köprüler yıktırıldı: Kısacası, Azerbaycan harabeye çevrildi. Bu emsali olmayan taktik Osmanlı ordusunun Azerbaycan'da yerleşmesine mani olsa da, Osmanlıların yeni seferlerine mani olamadı. 1552 senesinde Erzurum valisi sultanın emriyle Hoy'u işgal etti, İrevan'ı ateşe verdi. Ertesi yıl Sultan Süleyman kendisi Nahçıvan'ın işgaline iştirak etti. Yine de burada kalamadı. Karşısına çıkan Safevi ordusu Osmanlıları geri çekilmeye mecbur etti. 1548-1555 yıllarda cereyan eden muharebe Amasya Sulhü'yle neticelendi. Amasya'da imzalanan barış antlaşmasına (1555-ci yılın 29 Mayısı) binaen, Batı Gürcistan ve Doğu Anadolu'nun önemli bir parçası Osmanlılara geçti.16

Safevi sülalesindeki kargaşalıktan istifade etmek isteyen III. Sultan Murad "dönek şialara" karşı "cihad" şiarı altında 1578 yılında yeniden harbe başladı. Şirvan, Dağıstan ve Tiflis'in Safevilere karşı isyan etmeleri ve yerli hakimlerinin Osmanlı sultanına yardım için müracaatı münasip bir bahane oldu. Şia'ya karşı mücadeleye Kırım hanı da kendi birlikleriyle iştirak etti. Bu muharebe küçük aralıklarla

yirmi yılı aşkın bir müddet devam etti. Osmanlı birlikleri ülkenin başkenti Kazvin'i bile aldılar. Safevi sarayı bir çıkış yolu bulmak amacıyla, Osmanlılara karşı birlikte mücadele etmek amacıyla Rus hükümetiyle müzakerelere başladı. Safeviler birlikte mücadelenin başarıyla bitmesi durumunda Derbent, Bakü ve Şamahı'yı Ruslara bırakmayı vaad ettiler. Ancak Rusya bu teklifi kabul etmedi. 1590 yılında İstanbul (Ferhat Paşa) sulhüne göre, Azerbaycan'dan başka Ermenistan, Gürcistan ve Safevilerin batı vilayetleri Osmanlı'ya verildi. Mukaveleye esasen, Safevi şahları Hz. Peygamber'in ashabı ve halifelerine küfretmeyi bırakmalı, Safevi sınırları dahilinde yaşayan sünnileri takip etmeye son vermeliydiler.17

İstanbul Antlaşması akdedildiği vakit Safevi Devleti'nde artık yeni şah tahta çıkmıştı. Şah I. Abbas (1587-1629) tahta çıkar çıkmaz ıslahatlara başladı. Evvela merkezi hakimiyet için tehlike teşkil eden Kızılbaş emirleri kaldırıldı. Oldukça çok sayıda Türk aşireti devletin en uç noktalarına göç ettirildi. Hakimiyet Farslar, Gürcüler, Çerkezler ve Türk olmayan diğer bazı halklar hesabına genişletildi. Başkent bu defa Kazvin'den devletin içlerine, İsfahan'a alındı. Şah Abbas'ın ıslahatları orduyu da içine aldı. Safevi ordusu İngiliz müşavirlerinin iştirakıyle yeniden kuruldu, yeni topçu birlikleri teşkil edildi, ordunun aşiret silahlılarından ibaret olan yapısı yeni nizami birlikler lehine değiştirildi.18

Harp hazırlıklarını bitirdikten sonra Şah Abbas 1603'te Tebriz'e doğru hareket etti. Şah Abbasa göre, Anadolu'daki Celali İsyanları iyi değerlendirilebilirdi. Seferin bahanesi Salmasın Kürt emirinin şaha müracaatı oldu. Şah Abbas, Sofiyan yakınlarında Osmanlı birliklerini mağlup ettikten sonra Tebriz'e girdi; burada büyük sayıda sünni ahaliyi kılıçtan geçirdi. 1612'de Safevilerle Osmanlılar arasında elde edilen sulh, 1555 Amasya Antlaşması'nın şartlarını tastik etti, ancak uzun müddet iki devlet arasında barışa garanti olamadı. 1616 ve 1618'lerde elde edilen barışa rağmen harp 1639'a kadar devam etti. Aynı yılın Mayıs ayında akdedilmiş Kasr-ı Şirin Mukavelesi'ne göre, Azerbaycan ve İrevan Safevilerde, Bağdad ise Osmanlılarda kaldı. Mukavelenin şartlarından birine uygun olarak, Safeviler Sünniliği itham ve tenkit eden ve Sünnilerin takibine yönelen siyaset yürütmeyeceklerdi.19

Böylece, XV. asrın son yıllarında Akkoyunlularla Osmanlılar arasında başlayan muharebe, Safevilerin hakimiyeti devrinde oldukça şiddetlenmiş, küçük fasıllarla yaklaşık 150 yıl devam etmişti. Bu yıkıcı harplerin esas meydanı Azerbaycan idi. Bir taraftan, Osmanlıların seferleri, diğer taraftan ise, Safevilerin önceleri de Azerbaycan'da tatbik ettikleri "yakılmış toprak" taktiğini aynı yıllarda geniş çapta uygulamaları Azerbaycan'ı harabeye çevirmiştir.

Savaşların Neticeleri

Osmanlı-Safevi savaşları bölgenin harbi-stratejik durumunda değişiklikler meydana getirdi. Her şeyden evvel, defalarca mağlubiyete uğrayan Safeviler, Doğu Anadolu'ya olan iddialarından vazgeçmek durumunda kaldılar. Bu bölge Osmanlı İmparatorluğu'yla birleştirildi. Bununla beraber, Osmanlı sultanları Safevi Devleti'ni ortadan kaldırmak maksatlarına nail olamadılar. Safevi Devleti kendi varlığını 1722'deki Afganların hücumlarına kadar koruyabildi.

İki imparatorluk arasında uzun müddet devam eden savaşlar büyük coğrafi keşifler neticesinde zaten önemini kaybetmekte olan İpek Yolu'nun işlemesine, uluslararası ticaretin yapısının her iki ülkenin zararına önemli ölçüde değişmesine, İpek Yolu'nun sonraları, ehemmiyetini tamamen kaybetmesine sebep oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkistan'la alakası yıllarca süren savaşlarla bozuldu. Aynı zamanda Safevi Devleti'nin Avrupa ile alakalarının karşısına da set çekildi. Bu alakaların zayıflaması Safevilerin ve bu coğrafyada meskun halkların daha sonraki gelişmesine de menfi tesir etti.

Bu savaşlardan en çok zarar gören Azerbaycan oldu. Yukarıda da söylendiği gibi, yıkıcı harp genelde Azerbaycan arazisinde cereyan ediyordu. Hem Osmanlı hücumları, hem de Safevilerin yararsız harp taktiği Azerbaycan'ın kendine gelmesine imkan vermedi. Buradaca Safevilerin Azerbaycan'a pahalıya mal olan diğer siyaset hattını da kaydedelim. Devlet sınırlarını tahkim etmek, potansiyel tehlike menbaı olan aşiretleri zayıflatmak amacıyla daha Akkoyunlu hükümdarları devrinde başlamış olan göçettirme siyaseti Safeviler devrinde korkunç boyutlara ulaşmıştır. Onlarca Türk aşiretinin, devletin en uç noktalarına göçettirilmesi Azerbaycan'da Türk unsurunu zayıflattı. Amerikalı tarihçi John Perry'nin göçettirme siyaseti hakkındaki araştırması bu bakımdan dikkat çekiyor. Onun hesaplarına göre, yalnız Şah Abbas 14 defa aşiretlerin yerini değiştirmiş, en az 100 bin aileyi göçettirmişti. Onların da büyük çoğunluğu Azerbaycan'dan Horasan'ın kuzeyine, Mazanderan'a, Fars eyaletine göç ettirilmiş Türk aşiretleriydi.20

Osmanlı-Safevi savaşlarının uzun yıllar boyu devam etmesinin başlıca sebebi Safevilerin Şiiliği devlet dini ilan etmeleri, onu (şiiliği) inatla silah gücüyle yaymaları oldu. Şiilik modern İran coğrafyasında nisbeten sabit devletçiliğin sürekli olmasına müsbet tesir etmekle beraber, objektif olarak değerlendirilirse Türk ve aynı zamanda da İslam dünyasının parçalanmasına sebebiyet verdi. Şii (Safevi) ve Sünni (Osmanlı, Türkistan'daki Şeybani) devletler arasındaki ideolojik mücadele XVI ve XVII. asırlarda görülmemiş bir büyüklük kazandı. Azerbaycan, sünni Türk dünyası içinde münasebetlerin gelişmesine mani olan bir unsura döndü.

Şiiliğin devlet dinine çevrilmesi, daha sonra Şah Abbas devrindeki ıslahatlar aslında İran'ın (Fars değil) güçlenmesine sebep oldu. Enteresandır, yaklaşık olarak aynı devirde -XVI ve XVII. asırlarda-İngiltere, Hollanda ve Fransa'da millet-devlet kuruculuğu süreci başlamıştı. Aynı sürecin ilk belirtileri XV. asırda Azerbaycan'da da kendini göstermekteydi. Türk sülalelerinin bir birinin yerini tutması, Uzun Hasan'ın Kur'an'ın Türkçe mealini yaptırması, Türkçe edebiyatın daha önce görülmemiş inkişafı, Türkçe'nin ordu, saray ve diğer devlet organlarında kullanılmasının yaygınlaşması bu meyli apaçık gösteriyordu. Bu devirde aslında İran coğrafyasında derin Türkleşme süreci söz konusuydu. Ancak mutaassıp şiiliğin ideolojik baza çevrilmesi, hariçteki Türklerle (Osmanlı, Türkistan) birkaç neslin hayatı boyunca hemen hiç durmadan devam eden savaşlar Azerbaycan Türkünü Farslara ve Türk olmayan diğer halklara bağlayıp onları "din kardeşi" yaptı; kalanlarını ise "kafir" ilan etti. Neticede Azerbaycan Türkü ile Anadolu (ve Türkistan) Türklerinin gelişim istikametleri ayrıldı. M. Fuad Köprülü'nün aşağıdaki fikri bugün de aktualitesini korumaya devam ediyor: "Gerek Azeri ve gerek

Osmanlı sahalarındaki halk, ekseriyet itibarıyle Oğuzlardan mürekkep, İran'da sair Türk unsurlarının ve Moğolların Anadolu'dakinden daha fazla olması, yerli kültür an'anelerinin, tabii ve içtimai şartların birbirinden farklı bulunması, İran dil ve medeniyetinin Azeri sahasındaki kuvvetli nüfuzu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Sünniliğe mukabil, Safevilerden başlayarak, Şiiliğin İran'da, devlet dini olarak kabulü, İran Türklerinin Osmanlı İmparatorluğu Türklerinden ayrı bir edebiyat vücuda getirmelerine ve bunun mustakil bir tekamül yolu takip etmesine sebep olmuştur". 21

Şiiliğin İran devletçilik tarihinde oynadığı önemli rol sadece mutaassıp İran yazarlarının dikkatini çekmemiş, önemli Batı müsteşrikleri de bu mevzudan bahsetmişlerdi. V. Minorski'nin gösterdiği gibi, Şiilik olmasaydı İran "Türk hücumlarının dalgaları altında boğulur giderdi. Vecd karakteri taşıyan bu yeni din, merkezî kuvvetin güçlendirilmesine yardım etti. Diğer yandan, esasında İran milliyetçiliği ile hiçbir alakası olmayan bu yeni doktrin, İranlıların soyut İslamiyet içinde, daha doğrusu, gerçekler bakımından Türk okyanusu içinde erimesine karşı koyma hakkını sağlayan bir ada vazifesi gördü".22 Şah Abbas devrinde Safeviler Devleti'nin metropolü (merkezi) artık Azerbaycan değildi; merkez Acem Irakı'na geçmişti. Safevi Devleti bu devirden itibaren Azerbaycan Türk devleti özelliğini yitirdi. Yeni İran hakimiyetinde temsil edilmiş Türklerin yukarı sosyal tabakası dahilinde ise Farslaşma süreci başladı.

1 Mesela,: W. Hinz, Schah Esmail II, Berlin 1933; H. R. Roemer, Der Niedergang Irans nach dem Tode Ismail's des Grausamen, 1577-1581, Wurzburg-Aumuhle 1939; Ghulam Sarwar, Shah Ismail Safawi, Aligarh 1939; İ. P. Petruşevskiy, Oçerki po İstorii Feodalnıkh Otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI - naçale XIX vv., Leningrad 1949; B. Kütükoğlu, Osmanlı-İran Münasebetleri. I. 1578-1590, İstanbul 1962; Ahmet Kesrevi Tebrizi, Şeyh Safi ve Tebareş, Tahran 1324; Nasrullah Felsefi, "Ceng-e Çaldıran", Mecelle-i Daneşkede-i Edebiyyat, No. 2, vol. 2, Tahran 1332; Ahmet Tacbahş, İran der zaman-e Safeviyye, Tebriz 1340; Rehimzade-yi Safevi, Şerh-e Cengha ve Tarih-e Zenderani-ye Şah İsmail-e Sefevi, Tahran 1341; Mehemmed Cavad Meşkur, Nezeri be Tarih-e Azerbaycan, Tahran 1349; İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II cilt, Ankara, 1949; Oktay Efendiyev, Azerbaycan Safeviler Devleti, Bakı 1993; Şahin Fazil Farzalibeyli, Azerbaycan ve Osmanlı İmperiyası (XV-XVII asırlar), Bakı 1994; A. A. Rahmani, Azerbaydcan v Kontse XVI i v XVII veke (1590-1700), Baku 1991; Ş. M. Mustafaev, Vostoçnaya Anatoliya: ot Ak-Koyunlu k Osmanskoy İmperii, Moskva 1994, s. 10-47; Azerbaycan Tarihi, Redaktoru Süleyman Aliyarlı, Bakı 1996, s. 364-459.

2 A. Zeki Velidi Toğan, "Azerbaycan", İslam Ansiklopedisi, 2. cilt, İstanbul, 1961, s. 111-115; M. Fuad Köprülü, "Azeri", İslam Ansiklopedisi, 2. cilt, İstanbul 1961, s. 126; Mehmet Saray, Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü, Ankara 1990, s. 25-28; Oktay Efendiyev, Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 251-255; Yagub Mahmudlu, Azerbaycan Diplomatiyası, Akkoyunlu ve Safevi Devletlerinin Avrupa Ülkeleri ile Elageleri (XV ve XVII yüzyıllar), Bakı 1996; A. A. Rahmani, Azerbaydjan v Kontse XVI i v XVII Veke (1590-1700), s. 24-38; Ş. M. Mustafaev, Vostoçnaya Anatoliya: ot Ak-Koyunlu k Osmanskoy İmperii, s. 33-39; Azerbaycan Tarihi, s. 402.

3 Geniş malumat için bkz.: Azerbaycan Tarihi, s. 312-318; Ş. M. Mustafaev, Vostoçnaya Anatoliya: ot Ak-Koyunlu k Osmanskoy İmperii, s. 32-34.

4 Şahin Fazil Farzalibeyli, Azerbaycan ve Osmanlı İmperiyası, s. 22-23.

5 Yagub Mahmudlu, Azerbaycan Diplomatiyası, Akkoyunlu ve Safevi Devletlerinin Avrupa Ülkeleri ile Elageleri (XV ve XVII yüzyıllar), s. 92-93.

6 Azerbaycan Tarihi, s. 329-330.

7 A. Zeki Velidi Toğan, “Azerbaycan”, s. 111.

8 A. Zeki Velidi Toğan, Ümumi Türk Tarihi’ne Giriş, İstanbul 1981, s. 381.

9 Rus alimleri V. Bartold, İ. Petruşevski, Azerbaycan tarihçisi O. Efendiyev Safevileri Türk menşeli, İran alimleri A. Kesrevi, S. Rehimzade N. Şeybani, aynı zamanda Zeki Velidi Togan ise bu nesli Kürd menşeli hesab ediyorlar. Bkz.: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 33-36.

10 Şia doktrini hakkında geniş malumat almak için bkz.: Ahmed Kesrevi, Bahaigari, şieleri, sufileri, Saasbrugen 1979, s. 125-208; Mehmet Saray, Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü, s. 8-22; Fazil Gezenferoğlu, Azerbaycan Türkünün İman Davası, Ankara (b. t. yok), s. 193-175.

11 Oktay Efendiyev, Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 45-46; Azerbaycan Tarihi, s. 371-375.

12 Mehmet Saray, Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü, s. 16; Şahin Fazil Farzalibeyli, Azerbaycan ve Osmanlı İmperiyası, s. 93; Cavad Hey’et, Türklerin Tarihi ve Medeniyetine bir Bakış, Tehran 1365, s. 121.

13 Ş. M. Mustafaev, Vostoçnaya Anatoliya ot Ak-Koyunlu k Osmanskoy İmperii, s. 34-35.

14 A. g. e., c. 28-29.

15 Mehmet Saray, Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü, s. 19; Azerbaycan Tarihi, s. 376.

16 Oktay Efendiyev, Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 50-87; Azerbaycan Tarihi, s. 375-388.

17 Oktay Efendiye, A. g. e., s. 132-179; Azerbaycan Tarihi, s. 394-398.

18 Azerbaycan Tarihi, s. 400-402.

19 Mehmet Saray, Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü, s. 45.

20 John R. Perry, “Forced Migration in Iran during the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, Iranian Studies, vol. VIII, Autumn 1975, No. 4, p. 202-208.

21 M. Fuad Köprülü, “Azeri”, s. 126.

22 İktibas: J. A. Boyle, “İran’ın Milli bir Devlet Olarak Gelişmesi”, Türk. terc., B. U. Yardadoğ, Belleten, cilt XXXIX, No. 156, 1975, s. 655.

Safevî İranı İle Venedik Cumhuriyeti Arasındaki Diplomatik İlişkilere Genel Bir Bakış / Giorgio Rota [s.899-906]

Venedik Üniversitesi Avrasya Araştırmaları Bölümü / İtalya

Orta Çağ'da, birden fazla olmak üzere, güçlü Müslüman düşmanlarının tehdidi altında kalan Hıristiyan güçler, çok çabuk ve kesin bir intikam elde etme konusundaki ümitlerini çok uzakta bulunan ve pek az bilinen Doğu topraklarındaki bir yöneticiye bağlamışlardır. Düşsel Prester John etrafındaki efsaneler bir tarafa bırakılırsa, bu tür ümitler, önce Moğollar, daha sonra da Timur nezdinde beslenmiş, fakat çeşitli nedenlerden dolayı gerçekleşme imkanı bulamamıştır.1 Aşağı yukarı dini terimlerle ifade edilseler de çok açık jeopolitik kaygılardan kaynaklandıkları için bu ümitler tam olarak yok olup gitmemişlerdir.

Osmanlı korkusu ve onları ezme ümidi de birçok Avrupa devletini İranla temasa girmeye sevk etmede kesin bir rol oynamıştır.2 Bu yüzden Safevi-Venedik diplomatik ilişkilerinin bu boyutu, makalenin akışı içinde üzerinde durulacak konu olacaktır.

Yayılmacı Osmanlı gücünün en çarpıcı mağdurlarından biri şüphesiz Venedik Cumhuriyeti'ydi ki onun Dükası, IV. Haçlı Seferi sırasında (1204) İstanbul'un fethedilmesiyle Bizans İmparatorluğu topraklarının "dörtte üçünün Lordu" haline gelmişti. 15. yüzyıl boyunca Osmanlı yönetimine karşı gerçekleştirilen bir dizi başarısız savaşlar (1423-1430, 1463-1479, 1499-1503), Venedik'in Ege ve aşağı Adriyatik denizlerindeki sömürge İmparatorluğu'nun büyük kısmının kaybedilmesine neden olmuştu. 1463-1479 Savaşı sırasında Venedik ile başka bir Orta Doğulu yönetici olan Akkoyunlu Uzun Hasan arasında Osmanlılara karşı bir ittifak kurma amacı taşıyan diplomatik temaslar gerçekleştirildi. Karşılıklı elçilerin gidip gelmesi savaş başladıktan hemen sonra uygulamaya kondu, fakat bu çabalar ancak Giosafat Barbaro'nun Uzun Hasan nezdinde büyükelçi olarak atandığı 1473 yılında somut sonuçlar ortaya çıkmasını sağladı.

Barbaro, bazı ordu donanım malzemesi, birçok daha küçük çaplı ateşli silah, barut ve başka askeri malzemeyle birlikte 200 Venedik askeri taşıyan küçük bir filoyla Venedik'ten ayrıldı. Usta bir topçuyla birlikte daha fazla silahın ise daha sonra gönderileceği varsayılmaktaydı.3 (O zamanlar hâlâ bağımsız bir krallık olan) Kıbrıs'ta konuşlanmış olan filo, Karaman ve Akkoyunlu kara ordularıyla birlikte hareket ederek Anadolu'nun güney sahillerindeki bazı Osmanlı sahil kalelerini ele geçirdi. Ancak başlangıçtaki bazı başarılardan sonra Uzun Hasan, Başkent'te II. Mehmed tarafından yenilgiye uğratıldı (11 Ağustos 1473), böylece Akdeniz'e ulaşmada ve Venedik kuvvetleri ve onların topuyla buluşmada başarısız oldu.

Sonuçta Barbaro, kendi sekreteri ile Venedik Cumhuriyeti'ne gönderilmiş olan Akkoyunlu büyükelçisinin (Hacı Muhammed'in) Kürtler tarafından öldürüldüğü tehlikeli bir yolculuktan sonra Uzun Hasan'ın sarayına ulaşmayı başardı.4 Saraya vardığında Türkmen yöneticisine Venedik'in savaşı devam ettirmeye kararlı olduğu yolunda güvence vermek üzere gönderilmiş olan Paolo Ognibene'nin

orada olduğunu gördü. Onun arkasından da Ambrogio Contarini geldi. Ancak üç diplomatın çabaları Uzun Hasan'ı Osmanlılara karşı savaşı yeniden başlatma konusunda ikna edemeyecekti.5 İstanbul'daki Venedik büyükelçisi tarafından İran'a gönderilen Giovanni Dario'nun özel göreviyle birlikte (1485), Serenissima ile Akkoyunlular arasındaki diplomatik temas sayfası kapanmış oldu.6

Ancak 1501 yılında Doğudan kurtarıcı niteliğinde olmasa da yeni bir potansiyel düşman ortaya çıktı: I. Şah İsmail. 1499-1503 Savaşı'nın tam ortasında onunla ilgili olarak Venedik'e ulaşan ilk haberler, onu olağanüstü bir genç kral olarak tanımlamaktaydı.7 İran'ın yeni efendisi hakkında bilgi elde etme görevi, 1502 yılında (kendisinin tanımıyla) "İstanbullu garip bir beyefendi olan" ve Kıbrıs'ta yaşayan Costantino Lascari'ye verildi. Lascari daha önce Şah İsmail'i değil, onun müttefiki olan Karaman beyini görmüştü, ki ona Osmanlılara karşı mücadelesinde Venedik'in desteğinin devam edeceği yolunda güvence vermişti. Lascari'ye danıştıktan sonra, Karaman beyi kendisine bir miktar top sağlaması yönünde istekte bulunmak üzere Kıbrıs'ın Venedikli valisine özel elçi göndermeye karar verdi (ki bu, 15-16. yüzyıllarda İran ile Avrupalı devletler arasındaki ilişkilerde yinelenen bir ilişki tarzıydı).8 Venedik'e ulaşmaya devam eden sürekli bilgi akışına ve Berchet'in ifade ettiği şekliyle Venedik Senatosu'nun İran'la askeri ittifak oluşturulması yönündeki istekliliğine rağmen, göründüğü kadarıyla savaşın sonu, Venediklilerin diplomatik temaslara daha az ilgi duymaya başladığı bir dönemin habercisi olmuştu. Kıbrıs'ın Venedikli valisinin Tebriz'e gönderdiği Ankaralı Murad'ın özel görevinin (1503), diplomasiden çok casusluk amacıyla düzenlendiği anlaşılmaktadır.9

Ancak bu durum, İran açısından söz konusu değildi. Safeviler Venedik'le hızlı bir şekilde ilgilenmeye başlamışlardı ve iki tarafın temsilcilerinin birbiriyle temas etmesi için fırsat da doğmuyor değildi. Örneğin, Venediklilerin İranlılara Halep'te kırmızı elbise (1504), Şam'da da ipek ve yün (1507) sattıklarını bilmekteyiz.10 1505 yılında Şam'daki konsolos Bortolo Contarini, elinde Şah İsmail'den Dükaya yazılmış bir mektupla Venedik'e doğru yola çıkmış olan Karamanlı hazinedarın (İtalyanca metinde "casandar") kendisini ziyaret ettiğini kendi Senatosuna bildirdi; Contarini daha sonra mesajın bir kopyasını ve çevirisini de gönderdi.11 Mektup Ocak 1506'da Venedik'e ulaştı (hazinedarla birlikte mi, yoksa hazinedar olmadan mı ulaştığı belirtilmemiştir): Mektupta Şah, Venedik'e duyduğu sevgiyi dile getirmekte ve "Venediklilerin Sultanına" kendi zaferlerinden bahsetmekteydi.12 Safevilerin İstanbul'daki büyükelçisi isteklerinde daha somut olandı: Venedikli Nicolò Giustinian'a İran'dan Venedik'e hangi yoldan özel temsilci gönderilebileceğini ve Venedik'in İran'a top sağlayıp sağlayamayacağını sormuştu (1507).13 Eylül 1508'de, Napoli di Romania'nın (Güney Yunanistan'daki Nauplia'nın) Venedikli valisi, derviş şeklinde kendini kamufle etmiş olan Şahın özel temsilcisiyle görüştü; temsilcinin verdiği bilgiler arasında Şah İsmail'in Venedik'in ve Hıristiyanların dostu olduğu ve yakında Osmanlılara saldıracağı bilgisi de vardı.14

Muhtemelen Mart 1509'da, Safevi ve Karamanlıların özel temsilcileri bir Venedik gemisiyle Venedik'e geldiler. 9 Mart'ta, Safevi büyükelçisi, usta kuruculardan top vermelerini isteyen ve Safevi ordusunun Osmanlılara karşı gerçekleştirdiği kara saldırısına Venedik donanmasının destek vermesini talep eden Şah'tan gelen bir mesajı Collegio'ya verdi. Collegio, Serenissima'nın Şah için

duyduğu iyi duygular konusunda özel temsilciye güvence verdi, fakat Uzun Hasan'ın yenilgiden sonra Osmanlılara tekrar saldırmadığı ya da saldıramadığı gibi, Venedik'in, en güçlü Avrupalı yöneticilere karşı savaş içinde olmasından dolayı o an için Şah'ın isteklerini karşılayamayacağını bildirdi.15 Gerçekten Safevi özel temsilcisi bundan daha uygun olmayan bir zamanda gelemezdi, Venedik zaten Cambrai Ligi şeklinde bir araya gelmiş olan temel Avrupa güçlerine karşı bir savaş vermekteydi. 14 Mayıs 1509'da Fransızlar Agnadello'da Venedik ordusunu yendiler, bir ara Venedik'in varlığını devam ettirmesi bile şüpheli duruma gelmişti, genelde ise Lig 1511 yılında dağılıncaya kadar Venedik'in askeri durumu oldukça tehlikeli bir hal arz etmeye devam etti (fakat savaş ancak 1517 yılında sona erdi).

Safevi büyükelçisi, yine hiçbir pratik sonuç elde edemeden nazik sözlerle baştan savıldıktan sonra bir Venedik gemisiyle şehirden ayrıldı ve Venedik konsolosu Pietro Zeno ile görüştüğü Şam'a vardı.16 Bu temaslar Venedik Cumhuriyeti ile Memluk Devleti arasında ciddi bir diplomatik olayın ortaya çıkmasına neden oldu. 15 Temmuz 1510 tarihini taşıyan Şam kaynaklı bir mektup, iki Venedikli tüccarın Halep valisi tarafından tutuklandığını haber vermekteydi. Bu iki kişi, daha önce iki Safevi temsilcisi ve Şahın mektuplarını taşıyan bir Kıbrıslıyla birlikte Tebriz'den geri dönerken Birecik'te tutuklanan üç "genç Frankın" ustalarıydı.17 Safevi temsilciler kısa sürede serbest bırakıldı,18 Kıbrıslı ile bir arkadaşı ise Kahire'ye gönderildi.19 Famagustalı olan Nicolò Surier (Kıbrıslı), Safevi büyükelçisi Kıbrıs ve Venedik üzerinden Tebriz'e giderken ona eşlik etmiş ve dönüşte Şah'ın Venedik ve onun Orta Doğu'daki bazı temsilcilerine gönderdiği mektupları yerine ulaştırma görevini üslenmişti: mektuplarda Şah, Venedik'in kendisini donanmasıyla desteklemesi durumunda karadan Osmanlılara saldıracağı yolunda güvence vermekteydi.20 Surier, Şam'daki konsolos Zeno'yu Safevi büyükelçileri için sunuş mektupları hazırlamakla ve onlara "iyiliklerde bulunmakla" suçladı.21 Sonunda Sultan'ın gazabını teskin etmek için Mısır'a bir büyükelçi gönderildi, Sultan da Venedik'i her tür suçlamadan temize çıkartıp Şahın özel temsilcileriyle temas kurma konusunda yalnızca konsolos Zeno'yu sorumlu tuttu. Daha sonra Zeno da Sultan tarafından affedildi (1512).22

Bu olay, Venedik-İran ilişkilerinde yeni bir durgunluk döneminin başlangıcına işaret etmektedir. Bir taraftan Venedik'in Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yatıştırma politikası takip etmesi ile diğer taraftan Çaldıran'daki yenilgiden (1514) sonra İran'ın iç durumu ve her şeyden önemlisi Şah İsmail'in ölümü (1524) bu durgunluğa katkıda bulunmuştur.

Fakat yeni savaşlar yeni bir diplomatik girişimler dalgası başlattı. 1539 yılında Venedik Kıbrıslı bir tüccarı, Michele Membrè'yi, İran'a gönderdi. 1573'te sona erecek olan ve Lepanto (İnebahtı) zaferiyle birlikte Kıbrıs'ın kaybedilmesine yol açacak olan savaşın23 daha başında, yani 1570 yılında, bu defa Senato Sekreteri Vincenzo degli Alessandri ile İranlı bir tüccar, Hace Ali Tebrizi, Şah I. Tahmasp'a (1524-1576) iki değişik yoldan gönderildi. Venedik özel elçileri modern araştırmacılar açısından çok değerli raporlar bırakmış olsalar da, bir kez daha bu özel misyonlar askeri işbirliği açısından herhangi olumlu bir gelişme ortaya çıkaramadı.24 Gerçekten ilk elçinin görevi ele alındığında, Membrè, hâlâ Safevi sarayında Şah I. Tahmasp'ın atadığı büyükelçiyle, Bayram Bey ile görüşmeyi beklerken

Venedik Osmanlı yönetimiyle barış yapmıştı. Degli Alessandri ise Osmanlılar ile Safeviler arasında Amasya Anlaşması'nın imzalanmasından sonra (1555) 1571 yılında İran'a varmıştı. Safeviler bir Venedik elçisine bu barış anlaşmasını bozmaya niyetli olmadıklarını kaygısız bir şekilde söylemişlerdi.25

1578-90 Osmanlı-Safevi Savaşı'nın çıkmasından kısa süre sonra, 1580 yılında, tüccar Hace Muhammed, Solsan Muhammed Hudabende'nin (1578-1587) özel temsilcisi olarak Venedik'e geldi.

Görüşme gizli bir şekilde gerçekleşmiş olsa da Hace, Düka tarafından çok iyi karşılandı: ancak Venedik (Kutsal Ligi terk ederek ve bu nedenle Papa ile İspanya Kralı tarafından Katolik davasına ihanet etmekle suçlanarak) 1573 yılında Osmanlı yönetimi ile barış yapmıştı, böylece Şah'ın önerisi yine hiçbir sonuç doğurmamış oluyordu. Ancak Hace Muhammed Venedik hükümeti temsilcilerine, başka bilgiler arasında kendi göreviyle ilgili çok ilginç detaylar içeren bir rapor dikte ettirmiştir.26

1599 yılında İran'dan yola çıkmış olan ve aynı yılın 18 Kasım tarihinde geleceği Venedik'e önceden bildirilen Anthony Sherley'in27, Venedik'e girmesine izin verilmedi. Ancak Haziran 1600'de Asad Bey (Berchet tarafından sürekli olarak "Efet beg" şeklinde yanlış olarak telaffuz edilmiştir) isminde bir tüccar 6 ya da 8 kişiyle birlikte aynı şehre geldi. Bu kişi Şah adına mal alıp satma ve Venedik'te göreceği Sherley'e para sağlama göreviyle görevlendirilmişti.28 Asad Bey, İran'a geri dönüşü sırasında Bağdat'ta öldü.29

16 Mayıs 1602'de Venedikli bir tüccar olan Angelo Gradenigo, Düka tarafından kabul edildi. Bu kişi, Sherley ve Hüseyin Ali Bey Bayat ile ilgili bilgiler toplamak ve üzerinde altın harflerle Şah'ın adı yazılı olan demir bir eldiveni Venedik dükasına sunmak üzere Şah I. Abbas (1587-1629) tarafından gönderilmişti.30 5 Mart 1603'te bu defa Saray tedarikçisi (gerekyar#q-e x#wwe-ye yarife) 31 Fethi Bey ve maiyetindeki 9 kişi Venedik'e geldi.32 Ne yazık ki, Fethi Bey, yeni bir Osmanlı-Safevi Savaşı'nın çıkmasından (1603) sonra İran'a geri dönüşünde Suriye'den geçmek durumunda kalmış ve mallarına ya Osmanlı otoriteleri tarafından el konulmuş ya da kendisi tarafından Venedik'e geri gönderilmişti. Bu malları geri alma ümidi, Şah Abbas'ı, iki Ermeni tüccarı, Hace Kirakos33 ile Hace Safar'ı34, Venedik'e göndermeye sevk etti. Bu kişiler sırasıyla 1609 ve 1610 yıllarında Venedik'e vardılar. 1613 yılında tüccar Alaaddin Muhammed ile Hace Şahsuvar'ın (Berchet'in ifadelendirmesiyle "Alredin" ve "Sassuar") Venedik'te olduğunu görmekteyiz.35 Şahsuvar Hacı İvaz Tebrizi, İmad ve başkalarıyla birlikte 1622 yılında Venedik'e geri döndü -hepsi tedarikçi gerekyar#q#n-e x#wwe-ye yarife olarak takdim edilmişlerdir.36

Venedik otoritelerinin, İran şahının bu iyilik gösterilerine karşı kendi büyükelçilerini göndererek karşılık verme zahmetine katlanmadıkları anlaşılmaktadır.37 Bunun sadece bir istisnası vardı. 1608 yılında Şah I. Abbas, Halep'teki Venedik Konsolosu Giovanni Francesco Sagredo'ye "İran konsolosu" unvanını da vermiş38 ve 1611 yılında onu Venedik şehri ile bütün Venedik toprağında kendisinin "genel vekili" olarak atamıştı.39 Sonunda 1627 yılında Giovanni Francesco'nin yeğeni Alvise'i İran'a

gelmeye ve orada ticaret yapmaya çağırdı, Venedik Senatosu da 1629 yılında bu kişiye İran'a yolculuk yapma izni verdi.40

Aynı yıl içinde daha sonraki bir tarihte Alvise, Şahın ölmüş olduğundan habersiz bir şekilde Venedik'ten yola çıktı: Şah Safi'ye sunması (1629-1642) gereken yeni itimatnamenin hazırlanması için Halep'te beklemek durumunda kaldı. Sonunda Venedik'e geri döndü, fakat orada Hüsrev Paşa'nın gerçekleştirdiği askeri seferden (1630) dolayı İran yolunun kapanmış olduğunu öğrendi. Sagredo'nun, kara yoluyla gerçekleştirilen ipek ticaretinin bir kere daha Venedik'e kaymasını sağlama ve İran'da bir Venedik ticaret üretimhanesi kurma yönündeki iddialı planı bu şekilde gerçekleştirilememiş oldu.41

Şah I. Abbas tarafından gönderilenlerden daha diplomatik nitelikli olanı, 1634'te Venedik'e varan Ali Bali'nin başkanlığını yaptığı heyetti. Bali, Şah Safi'nin tahta geçişini muhataplarına haber verdi ve merhum Şah ile Alvise Sagredo (Hace Alviz Sakredo) arasında gerçekleştirilen temasları anımsattı. Ancak Ali Bali'nin görevinin temel amacı, Arife'e ait bulunan bazı ipek balyalarının satışından elde edilen ve satıcılar arasında çıkan bir tartışmanın ardından darphaneye (Zecca) yatırılan paraları geri alabilmekti.42

Kandiye Savaşı'nın (1645) çıkması, Venediklilerin İran'a yönelik yeni bir "diplomatik taarruz" başlatmalarını simgeleyen bir olay oldu. 1645 yılında Venedik Cumhuriyeti Giovanni Tiepolo'yu Polonya kralına büyükelçi olarak gönderdi. Bir sonraki yıl Giovanni, Senato tarafından Şah'a verilmek üzere kaleme alınmış bir mektubu, Safevi sarayına gönderilen Polonya'nın özel temsilcisi Jerzy Ilicz'e eşlik edecek ve 1649'da Venedik'e geri dönecek olan Dominikan Papaz Antonio da Fiandra'ya verdi.43 Yine aynı 1646 yılında Venedik hükümeti, yolculuğunda Halep yolunu izleyecek olan tüccar Domenico de Santis'i Safevi sarayına özel temsilci olarak gönderdi. Santis, İsfahan'dan Tarku'ya (ki orada kendisine Rus toprağına girme izni verilmemişti), sonra tekrar İsfahan'a, Hürmüz'e, Goa'ya, Lizbon ve nihayet Venedik'e uzanan dolambaçlı bir yolculuktan sonra 1651 yılında geri döndü.44 Kasım 1647'de bu defa Papaz Ferdinando Gioverida (Katolik rahip, belki de Pietro della Valle'nın karısının bir akrabası), hem Papanın hem de Venedik Cumhuriyeti'nin özel temsilcisi olarak Venedik'ten yola çıktı. 28 Mart 1650'de kendisini Collegio'ya tanıttı.45 Üç özel temsilci, Şah'ın dostluğunu teyit eden, fakat askeri ittifak konusunda kesin bir taahhüt içermeyen mektuplarla geri döndüler. Onlar Şah II. Abbas'ın (1642-1666) Kandahar'a yönelik askeri seferinin bir aşamasıyla meşgul olduğunu görmüşlerdi, yalnız Papaz Antonio Gioverida, Şah'ın bu şehri ele geçirdikten sonra Bağdat'a yürüyeceğine "hiç şüphe bulunmadığını" ifade etti.

Üç özel temsilcinin hepsi de büyükelçi olmaktan çok ulak niteliği taşımaktaydı ve aslında kelimenin tam anlamıyla Venedik temsilcileri bile değillerdi, çünkü temelde başka devletlerin yöneticileri tarafından kendi amaçları doğrultusunda seçilmişlerdi. Tiepolo ile bunlar arasında bir önemli farklılık daha vardı: Tiepolo, Venedik soylu sınıfına mensup bir kişiydi, tahta geçmeden önceki dönemden itibaren olmak üzere Kral IV. Wladislaw'ın (1632-1648) yakın arkadaşıydı ve diğer "meslektaşlarından" farklı olarak tam yetkili bir büyükelçiydi. Bu, İran ile Polonya'nın, Venedik'in

Osmanlı karşıtı stratejisinde farklı bir konuma sahip olmalarından kaynaklanan bir durumdu. Bununla beraber, Papaz da Fiandra, de Santis ve Gioverida'nın temsilcilik görevleri, Venedik Cumhuriyeti'nin İran'la Osmanlı karşıtı bir ittifak oluşturma yönündeki son kararlı girişimini temsil etmektedir.

Bundan sonra Safevi Sarayı ile Senato arasında gidip gelen mektuplar, daha çok Şah, Papa ya da başka Avrupalı yöneticiler adına seyahat eden misyonerler ya da din adamları aracılığıyla karşı tarafa ulaştırıldı. 22 Ocak 1661'de Şah'tan savaşa girmesini isteyen bir mektup adı bilinmeyen bir temsilciye verildi.46 1662 yılında Ermeni vardapet Arakel (Berchet'in ifadesiyle "Aranchies") Senato'nun resmi bir ittifak önerisi içermeyen mektubunu Safevi sarayına götürdü; fakat Arakel kendisi Şah'la görüşmesi sırasında bu konuyu dile getirmiş olabilir.47 29 Aralık 1663'te Senato, Dominikan Papaz Antonio Tassi'ye verilmek üzere bir mektup hazırladı, fakat senatörler Şah'ı savaşa yeniden başlatmaya teşvik etme yönünde ifadelerin yazılı olarak mektupta yer almasını uygun görmediler.48 Son olarak 1669 yılında bu defa Nahcevan Başpiskoposu Mateos Avanik İran'a gönderildi.49 1673 yılında iki Ermeni Dominikan rahip Şah ve Başpiskopos Mateos tarafından gönderilen mektuplar getirdiler. Mateos, Senatoya, "Yüce ekselanslarının emirleri çerçevesinde" Şah'tan Osmanlılara karşı bir İran saldırısı başlatma yönünde istekte bulunduğunu, fakat Kandiye'nin düşmesi (1669) haberleri ile savaşın sona ermesinin Şah I. Süleyman (1666-1694) üzerinde hayal kırıklığı yarattığını bildirdi.50 İki Dominikan rahibe, Şah'a cevap olmak üzere bir mektup verildi.51 Berchet'e göre, bu, Safevi Dönemi sırasında Venedik'i ziyaret etmiş olan son İranlı diplomatik heyetiydi.

Temasların bu bölümüyle ilgili olarak, İran'a yönelik Venedik önerilerinin ilk ortaya çıkışının hep dış kaynaklı olduğunu belirtmek gerekmektedir: İranla bir lig oluşturulması hususunu görüşmeyi teklif eden Arakel'in kendisiydi. Mateos, bir kere Papa'nın özel temsilcisiydi ve Antonio Tassi'nin yolculuğunu ise Venedik otoriteleri Toskana diplomasisinin organize ettiği bir girişim olarak görüyorlardı; Venedik Cumhuriyeti sadece Grandükün isteğini tatmin etmek için bir mektupla bu girişime katkıda bulunma yoluna gitmişti.

Bundan sonraki yıllarda İran'a, adı bilinmeyen bir temsilci (1695) ile iki Papa temsilcisi, yani 1697'de Pietro Paolo Pignatelli ile 1699'da Felice Maria da Sellano aracılığıyla başka mektuplar gönderildi. Sadece birincisi Şah'ı Osmanlılara karşı savaşa girmesi yönünde teşvik ediyordu, diğer ikisi ise sadece taşıyıcılarını Şah'a tavsiye ediyor ve Venedik Cumhuriyeti'nin Şah'a yönelik iyi hislerini dile getiriyordu.52 Son Osmanlı-Venedik çatışması, yani Moro Savaşı (1714-1718) sırasında İran'a, askeri müdahalede bulunma talebinde bulunan hiçbir özel temsilcinin gönderilmediği anlaşılmaktadır. Önemli oranda başka araştırmalar yapılmasına ihtiyaç duyulsa da, yukarıda değinilen isimlere muhtemelen yenileri eklenebilecek olsa da, Safevi-Venedik diplomatik ilişkilerinin genel hatlarıyla görünümü yukarıda anlatıldığı şekildedir.

Sonuç olarak, Safevi Dönemi sırasında İran ile Venedik arasındaki diplomatik ilişkilerin tarihi iki evreye bölünebilir. 16. yüzyıla denk düşen birinci evrede, iki devletten her biri diğerini hâlâ Osmanlılara karşı muhtemel bir müttefik adayı olarak görmekteydi. Bu çerçevede bazı karşılıklı

heyetler gönderildi, fakat iki ülkede savaşa uygun olan şartlar hiçbir zaman aynı anda ortaya çıkmadı, bu yüzden de bir ittifak oluşturulamadı. İkinci evrede (yani 17. yüzyılda) Venedik'e gelen İranlı özel temsilciler temelde Şah adına bu şehirde ticaret yapmaları amacıyla gönderilmiş tüccarlardı; Şah aynı zamanda bu kişilerle Düka ve Venedik Cumhuriyeti'ne karşı duyduğu dostluk hislerini dile getiren mektuplar da gönderme yolunu seçmişti.53 Bunlar (Berchet tarafından ifade edildiği ya da ima edildiği gibi) yanlarında ticari mallar ya da hediyeler taşıyan büyükelçiler değildi (Berchet, muhtemelen Venedik tarihinin unutulmuş bir safhasına ışık tutuyor olmaktan dolayı duyduğu heyecanın etkisinde kalarak böyle yanıltıcı bir tavır takınmıştır). Berchet'ten önceki ve sonraki başka araştırmacılar bu ilişkilerin gerçek niteliğini doğru şekilde değerlendirmişlerdir. 1842 gibi erken bir tarihte Cicogna, önceki araştırmacıların düşüncelerini eleştirmiş ve doğru bir şekilde Fethi Bey'in Venedik Cumhuriyeti'yle herhangi bir anlaşma görüşmediğini belirtmiştir.54 Daha sonra Falsafi de haklı olarak Şah I. Abbas Dönemi'nde İran-Venedik ilişkilerinin daha çok ticari ve ekonomik bir nitelik taşıdığını ifade etmiştir.55

Bu makalede zikredilen İran dokümanlarının hepsi olmasa bile büyük çoğunluğu, Venedik ve Venediklilerin Safevi sarayında, özellikle Şah I. Abbas'ın zamanında ayrıcalıklı bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu kaynakların yanında aynı hususa dikkat çeken başka Venedikli ve "bağımsız" tanıklıklar da zikredilebilir.56 Bu, Venedik Cumhuriyeti'nin uygun bir askeri ortak olarak görüldüğü anlamına gelmemektedir. Bundan daha çok özellikle 1639 yılından sonra Venedik, Safevi yönetiminin, bazı Avrupa devletleriyle dostça ilişkiler devam ettirerek Osmanlı İmparatorluğu etrafında oluşturduğu cordon sanitaire'in (karantina kordonunun) bir parçası olarak görülmekteydi.57 Venedik'e gelince, (Alvise Sagredo kısmi istisna olarak dışarıda tutulursa) kendisine ait herhangi bir özel temsilci göndermeksizin sadece ülkelerine geri dönen İranlı tüccarlar aracılığıyla Şah'a mektuplar göndermekle yetindi. Kandiye Savaşı Venedik'in İran'a duyduğu ilgiyi yeniden uyandırdı, fakat çatışmanın ilk yıllarındaki diplomatik faaliyetler döneminin ardından Venediklilerin İran'ı savaşa çekme girişimleri gittikçe yarı gönülsüz hale dönüştü.

İran ile İtalya arasındaki temaslar uzun bir geçmişe sahipse de, Safevi hanedanı ile Venedik arasında karşılıklı görevlendirilen büyükelçiler ve özel temsilciler, başka Avrupa devletlerine ya da Avrupa devletlerinden gönderilen diplomatların karşılaştığı aynı problemlerle karşılaştılar. En belirgin problem, temsilci ile kendi otoritesi arasındaki iletişimi alabildiğince yavaş ve tehlikeli hale getiren coğrafi uzaklıktı. Bundan başka seyahatnameler ya da başka kaynaklarla giderilemeyen karşılıklı bilgi eksikliği ve hepsinden önemlisi saraydaki güç dengesi ya da karar verme sürecinin siyasi doğası gibi çok hassas konularda güncellenmiş bilgi eksikliği söz konusuydu.58 Söz konusu diplomatik faaliyetin özünde bulunan temel konu -yani Osmanlılara karşı askeri bir ittifak oluşturulması -hem Safeviler hem de onların olası Avrupalı müttefikleri tarafından farklı ve genellikle yanlış ya da tam olmayan şekilde algılanıyordu. Taraflardan her biri, diğerinin Osmanlı yönetimiyle devam ettirdiği ilişkilerin niteliği konusunda sadece üstünkörü bir bilgi ve anlayışa sahipti.

Genel olarak, Avrupalı gözlemciler, Osmanlı-Safevi savaşlarının temel nedeni olarak Şiiler ve Sünniler arasındaki dini farklılıkları görüyorlardı (şüphesiz burada Avrupa'daki durumun kısmen yanıltması söz konusuydu, çünkü Avrupa'da on yıllar boyunca Katolikler ve Protestanlar arasında din savaşları olmuştu). Avrupalılar, Safevi şahlarının Bağdat'ı fethetmek istediğini farz ederken de yanlış düşünüyorlardı; Zohab/Kasr-ı Şirin Barış Anlaşması'ndan (1639) sonra iki Müslüman gücün aralarındaki anlaşmazlıkları tatmin edici bir şekilde çözüme kavuşturduklarını göz ardı ediyorlar ya da önemsemiyorlardı. Rudi Matthee, Şah I. Süleyman'ın şahlığı sırasında Osmanlılara yönelik Safevi politikasının, o zamanın yabancı gözlemcileri ve daha sonraki araştırmacılar tarafından ifade edildiği gibi "uysal ve teslim olmuş" nitelikte olmadığını ortaya koymuştur. Bunun tersine İranlıların Avrupalıların ittifak önerilerini reddetmeleri, sağlam askeri ve siyasi düşünceler çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.59

Buna karşılık, Safeviler de Osmanlı yönetimi ile Hıristiyan komşuları arasındaki ilişkilerin karmaşıklığını ve karşılıklı güvensizlik ve korkuyla kendisini belli eden bu Hıristiyan devletler arasındaki ilişkilerin gerçek konumunu göz ardı ettiler. Bu arada, Safevilerin 1639'dan sonra Osmanlılara karşı yeniden savaşa girişmelerini engelleyen nedenler ile Venediklileri Osmanlı yönetimine karşı yatıştırma politikasına sevk eden nedenlerin çarpıcı bir şekilde birbirine benzer olduğu dikkat çekebilir; bu nedenler, devletlerin kendi askeri zayıflıklarının farkında olmaları, savaşın ekonomik avantajları ve dezavantajları arasında olumsuz bir dengenin olması, potansiyel müttefikler arasında güven eksikliği bulunması ile uzun dönemli çıkarlarının (çatışmasa bile) farklı olmasıdır.

Elbette Safevi yöneticiler Avrupa konusunda tamamen bilgisiz değillerdi. Matthee tarafından alıntılanan örneklere ek olarak, Şah I. Tahmasp'ın 1570-1573 savaşında Transilvenya yöneticisinin takındığı tutumla ilgili olarak Hace Ali'ye sorular sorması örnek olarak verilebilir.60 Ancak, 1586 yılında Süleyman Muhammed Hudabende, çok uzun süredir birbirleriyle savaşıyor olmalarına rağmen İspanya Kralı'nın Osmanlılara karşı savaş açmamış olmasından dolayı şaşkınlık duyduğunu Vecchietti'ye ifade etmiştir.61 Daha muhtemel olarak, Şah, Hollandalıların II. Filip'in başına açtıkları problemlerden habersiz bulunmaktaydı. Gerçekten bir yüzyıldan fazla zaman geçtikten sonra bile Hollanda, Safevi sarayında "Avrupa'nın en az önemli uluslarından biri" olarak görülmekteydi.62

Bu şartlar altında, diplomatik misyonların süresi dikkate alındığında ortaya çıkması neredeyse kesin olan problemlerin çözümü imkansız hale gelmiş ya da en azından aşırı derecede zorlaşmıştır. Bir yöneticinin aniden ölümü gibi olaylar, içerde büyük değişiklikler, yeni bir dış savaş ya da siyasi değişiklikler yabancı heyetlerin önüne aşılamaz engeller olarak çıkmıştır. İyi iletişimin (ya da iletişim eksikliğinin) hayati önemi, Petrus Bedik'le birlikte İran'dan hemen döndükten sonra, Dominikan papaz Piskop tarafından 1677 yılında Viyana'daki Papanın Büyükelçisi (Nuncio) Bonvisi'ye aktarılan, Şah I. Süleyman'a ait olduğu söylenen sözlerde (doğru olsun ya da olmasın) açık bir şekilde görülmektedir.63

Buna göre, Şah birkaç faktörden dolayı Osmanlılara savaş açmakta tereddüt ettiğini söylemişti; bu faktörler arasında "kendisini yüzüstü bırakmamalarından emin olmak için kendileriyle ittifak kurmak

ve danışmak istediği, ama bu isteklerini gerçekleştiremediği Hıristiyan yöneticilerle iletişiminin çok kötü olması” da vardı.64 Son olarak, en az diğerleri kadar öneme sahip, aynı büyükelçiliğin çalışanları arasında tartışmalara neden olabilen ya da bir büyükelçinin bir yöneticinin güvenini kazanmasını imkansız hale getiren saf ve basit insan faktörü de bulunmaktaydı. Bütün bunlar, özellikle askeri bir ittifak oluşturmaktan sorumlu olan, fakat çabaları değişmez bir şekilde başarısızlığa mahkum olan kişiler açısından çok daha doğruydu (sadece kısmi Venedik-Akkoyunlu istisnası dışarıda tutulabilir). İran’daki ticaret ya da misyonerlik faaliyetleriyle ilgili görüşmeler yapmak zorunda olanlar için işler daha kolaydı, çünkü bu görüşmelerde zaman o kadar hayati bir faktör oluşturmamaktaydı.

Ancak diplomatik misyonlar, genel olarak İran’ın Avrupalı eğitim görmüş çevreler açısından çok daha bildik hale gelmesine büyük katkıda bulunmuştur. 1514 ile 1522 yılları arasında yazılmış Paolo Giovio’nun mektuplarında bile Şah I. İsmail ile Şah Tahmasp artık Prester John benzeri karakterler değildi, fakat haklarındaki bilgiler ne kadar seyrek ve az olursa olsun, davranışları Avrupa siyasi arenasını etkileyen “insan özelliklerine sahip” yöneticiler haline dönüşmüşlerdi.65

1Örneğin bkz. Jean Richard, “D’ÄI�igidäi a ’azan: la continuité d’une politique franque chez les Mongols d’Iran”, in L’Iran face à la domination mongole, (der.) Denise Aigle, Tahran, Institut français de recherche en Iran, 1997, ss. 57-69. Timur’a gönderilen Avrupalı özel temsilciler arasında en ünlü olan konusunda bkz. Beatrice Forbes Manz and Margaret L. Dunaway, “Clavijo”, içinde Encyclopaedia Iranica, cilt V, ss. 692-693. Rönesans ve daha sonraki dönemlerde Avrupa kültüründe Timur konusunda şu eserdeki birkaç makaleye bkz. La civiltà timuride come fenomeno internazionale, (der.) Michele Bernardini, Oriente moderno, nuova serie, 15, 1996, cilt II, ss. 203-339.

2Örneğin Papalığın durumu bu şekildeydi: bkz. Carlos Alonso, O. S. A., “A los origenes de las relaciones entre la Santa Sede y Persia (1571-72)”, içinde Dalla Chiesa antica alla Chiesa moderna, (der.) M. Fois S. J., V. Monachino S. J. ve F. Litva S. J., Rome, Università Gregoriana Editrice, 1983, ss. 215-216, 218.

3Guglielmo Berchet, La Repubblica di Venezia e la Persia, Turin, Paravia, 1865, ss. 9-10.

4Ibidem, s. 18.

5Uzun süren Osmanlı-Akkoyunlu çatışması için bkz. John E. Woods, The Aqquyunlu. Clan Confederation, Empire, Minneapolis ve Chicago, Bibliotheca Islamica, 1976, ss. 101-137.

6Ibidem, ss. 22, 150-153 (Dario’nun hâlâ mevcut iki mektubu); Woods, The Aqquyunlu, s. 146 ve n. 33 s. 279.

7Örneğin şu eserin ilk kayıtlarına bkz. Shah Ismail I nei “Diarii” di Marin Sanudo, (der.) Biancamaria Scarcia Amoretti, cilt I, Rome, Istituto per l’Oriente, 1979. Batıda Şah İsmail “efsanesi” konusunda bkz. Palmira Brummett, “The Myth of Shah Ismail Safavi: Political Rhetoric and ‘Divine’

Kingship”, içinde Medieval Christian perceptions of Islam, (der.) John Victor Tolan, New York ve Londra, Garland Publishing, 1996, ss. 331-359.

8Berchet, Venezia e la Persia, s. 22. Lascari’nin göreviyle ilgili Senato’ya verdiği iki rapor (14 ve 16 Ekim 1502 tarihli) için bkz. ibidem, ss. 153-157. İki raporun daha güvenilir metni şu eserdedir: “Diarii”, cilt I, ss. 32-37 ve 37-39.

9Berchet, Venezia e la Persia, s. 23; “Diarii”, ss. 61-62.

10 Ibidem, cilt I, ss. 70, 144; aynı zamanda bkz. s. 100.

11 Contarini’nin ilk mektubu tarihsizdir, ikincisi ise 24 Ağustos 1505 tarihini taşımaktadır. Sırasıyla 29 Kasım ve 15 Aralık 1505’te Venedik’e ulaştılar: bkz. ibidem, s. 84.

12 Berchet, Venezia e la Persia, s. 24. Mektubun metni için bkz. ibidem, s. 158; “Diarii”, ss. 91-92.

13 Ibidem, s. 100.

14 Ibidem, s. 155.

15 Berchet, Venezia e la Persia, ss. 25-26; “Diarii”, ss. 161-164. İki özel temsilcinin geleceği Şam’daki Venedik konsolosunun (4 Mart 1508 tarihli) mektubuyla daha önceden duyurulmuştu, bkz. ibidem, ss. 134-135. Collegio, görevleri arasında yabancı büyükelçilere bilgi vermek de olan bir hükümet organıydı.

16 Berchet, Venezia e la Persia, s. 26. Pietro Zeno, Caterino’nun oğluydu: bkz. Francesca Lucchetta, “L’’affare Zen’in Levante nel primo Cinquecento”, Studi Veneziani, 10, 1968, ss. 109-110; Kenneth M. Setton, The Papacy and the Levant (1204-1571), 4 cilt, Philadelphia, The American Philosophical Society, 1984, cilt III, n. 147 s. 26.

17 ”Diarii”, ss. 170-171.

18 Ibidem, s. 172.

19 Ibidem, ss. 173-174. Surier’in arkadaşının da Kıbrıslı olduğu belirtilmiştir: bkz. ibidem, s. 208.

20 Surier’in adı birkaç değişik şekilde yazılmıştır: bkz. ibidem, ss. 171-172, 173-174, 181. O, “Kıbrıslı drogman” olarak tanımlanmıştır, yani muhtemelen Kıbrıs’ın Venedik yönetiminin hizmetinde olan bir tercümandı: bkz. ibidem, s. 175. O da “drogman” olarak adlandırılıyordu ve Şah’ın özel temsilcisiydi. Dönmesi Kıbrıs’taki Venedik otoriteleri tarafından her an beklenmekteydi ve 1510 yılının ilk aylarında yazılan dört mektupta adı geçmektedir: bkz. ibidem, ss. 167-169. Seyahati konusunda bkz. ibidem, 170-171, 181-182, 208. Şah’ın mektupları konusunda bkz. ibidem,, ss. 172, 173-174.

21 Ibidem, ss. 181-182.

22 Tüm olay hakkında aynı zamanda bkz. Setton, The Papacy and the Levant, cilt III, ss. 25-33; Lucchetta, “L’’affare Zen’”, ss. 109-219 (özellikle ss. 126-174); Berchet, Venezia e la Persia, ss. 26-27; “Diarii”, ss. 190, 208, 210.

23 Venedik Cumhuriyeti’nin, Kıbrıs’la birlikte, İran’la temaslarında kullandığı mükemmel bir operasyon üssünü kaybettiği söylenebilir.

24 Michele Membré, Relazione di Persia (1542), (der.) Giorgio R. Cardona ve diğerleri, Naples, Istituto Universitario Orientale, 1969; Michele Membré, Mission to the Lord Sophy of Persia (1539-1542), çev. A. H. Morton, Londra, School of Oriental and African Studies, 1993; Lajos Fekete, Einführung in die persische Paläographie, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, ss. 383-387 and 389-394 (Şah I. Tahmasp ile onun Sadrazamının Dükaya gönderdiği mektuplar); Berchet, Venezia e la Persia, ss. 29-30, 30-37 ve 163-167 (degli Alessandri’nin Cracow’dan gönderdiği 24 ve 25 Temmuz 1572 tarihli iki mektup), 37-38, 158-160 (mektup Hace Ali’ye verildi), 160-161 ve 162-163 (talimatlar ve mektup degli Alessandri’ye verildi), 167-182 (degli Alessandri’nin Senato’ya sunduğu nihai rapor). Rapor ilk defa şu eserde yer aldı: Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato, (der.) Eugenio Albèri, serie III, Florence, All’Insegna di Clio, 1844, cilt II, ss. 105-127.

25 Berchet, Venezia e la Persia, ss. 36-37.

26 Ibidem, ss. 38-39, 182-183 (Solsan Muhammed Hudabende’nin mesajı), 183-191 (Hace Muhammed’in raporu).

27 Guglielmo Berchet, “La Repubblica di Venezia e la Persia. Nuovi documenti e regesti”, Raccolta veneta, 1, 2, 1866, ss. 7-14.

28 Berchet, Venezia e la Persia, ss. 43-44, 192-195; Carlos Alonso, O. S. A., “Embajadores de Persia en las Cortes de Praga, Roma y Valladolid (1600-1601)”, Anthologica annua, 37, 1989, s. 199.

29 Berchet, “Venezia e la Persia. Nuovi documenti”, s. 14; Alonso, “Embajadores”, s. 199.

30 Berchet, “Venezia e la Persia. Nuovi documenti”, ss. 14-17.

31 Fekete, Einführung, s. 462.

32 Berchet, Venezia e la Persia, ss. 44-47, 196-200.

33 Ibidem, s. 47, 200-201; Berchet, “Venezia e la Persia. Nuovi documenti”, ss. 17-18; Fekete, Einführung, ss. 465-467 (Fekete tarafından bu mektuba verilen tarih yanlıştır). Bu tüccarın adı Berchet’te “Chieos” ve şu eserde “-io{” olarak geçmektedir Levon Bogos Zekiyan, “Xoja Safar

ambasciatore di Sh#h Abb#s a Venezia", Oriente moderno, 58, 7-8, 1978, s. 361: doğru şekli için bkz. Fekete, Einführung, s. 466; Archivio di Stato di Venezia (bundan sonra: ASV), Collegio, Esposizioni principi, filza 17 (16 Ocak 1608 more veneto) ve Secreta, Documenti persiani, busta 1, no. 12.

34 Berchet, Venezia e la Persia, ss. 47-48, 201-209. Hacı Safar, "Saray ailesinin tüccarı" olarak sunulmuştur (sowd#gar-e x#wwe-ye yarife): bkz. Fekete, Einführung, ss. 461-464 (yanlış tarihli). Onunla ilgili olarak aynı zamanda bkz. Zekiyan, "Xoja Safar", ss. 357-367. Hacı Safar tarafından Venedik'ten alınıp götürülen tüm malların listesi şu eserdedir: ASV, Collegio, Esposizioni principi, filza 19 (28 Mayıs 1610).

35 Berchet, Venezia e la Persia, ss. 48-49, 65-66, 210-211; Berchet, "Venezia e la Persia. Nuovi documenti", s. 22. Mektup şu eserde yer almaktadır: Fekete, Einführung, ss. 457-460 (yanlış tarihli) aynı heyetle ilgilidir. Alaaddin'in doğru adı şu eserde bulunmaktadır: ASV, Secreta, Documenti persiani, busta 1, nos. 22 ve 23.

36 Berchet, Venezia e la Persia, ss. 49-50, 212-215; Berchet, "Venezia e la Persia. Nuovi documenti", ss. 28-31; Fekete, Einführung, ss. 453-456 (yanlış tarihli). Elbette aynı dönemde Venedik'te özel ticaretle uğraşan başka İranlı tüccarlar da vardı.

37 1611 tarihli bir mektup, Şah'ın Venedikli bir özel temsilciyi en kısa zamanda Safevi sarayında görme isteğini içermektedir: bkz. Berchet, Venezia e la Persia, ss. 256-257.

38 Ibidem, ss. 73, 252-253.

39 Ibidem, ss. 254-255.

40 Ibidem, ss. 73, 257-258 ve 259.

41 Sagredo'nun girişimiyle ilgil özel dökümanlar Venedik'in şu arşivinde bulunmaktadır: the Archivio di Stato. Ben şu anda bu konuda çalışmaktayım.

42 Berchet, "Venezia e la Persia. Nuovi documenti", ss. 31-34; Fekete, Einführung, ss. 499-503 (Şah'ın mektubu), 505-507 ve 509-511 (Ali Bali tarafından iki makbuz basılmıştır). Şahın tahta geçişi Venedik dükasına Türkçe olarak yazılmış bir mektupla duyurulmuştur: Onun bir kopyasını mühürlenmemiş olarak şurada buldum: ASV, Senato, Secreta, Deliberazioni Costantinopoli, filza 26 (13 Mayıs 1634).

43 Berchet, Venezia e la Persia, ss. 50-52, 216, 218-225. Şah II. Abbas'ın mektubu şu eserde yer almaktadır: ibidem, s. 218 şunun gevşek ve kısaltılmış bir çevirisi olabilir: ASV, Secreta, Documenti persiani, busta 1, no. 33; Mektubun Farsça metni için bkz. Fekete, Einführung, ss. 513-515. Tiepolo'nun büyükelçiliği konusunda bkz. Il carteggio di Giovanni Tiepolo ambasciatore veneto in Polonia (1645-1647), (der.) Domenico Caccamo, Rome, Giuffrè, 1984, nadiren İran'a atıfta bulunarak (bkz. index).

44 Berchet, Venezia e la Persia, ss. 225-228; Fekete, Einführung, ss. 517-520 (Şah'tan Düka'ya) ve 521-524 (Şah'tan İmparator'a). De Santis'in göreviyle ilgili nihai raporu şu eserdedir: ASV, Collegio, Relazioni, busta 25, fascicolo Q., n. 1, fols. 1a-13a.

45 La Persia e la Repubblica di Venezia. Mostra di Documenti dell'Archivio di Stato e della Biblioteca Marciana di Venezia, (der.) Maria Francesca Tiepolo (Tahran, 1973), ss. 53, 31 (Farsça çeviri); ASV, Collegio, Esposizioni principi, filza 61 (28 Mart 1650, Şah'tan Düka'ya bir mektupla birlikte).

46 Berchet, Venezia e la Persia, ss. 52, 229.

47 Ibidem, ss. 52, 230 (Arakel'den Senato'ya), 231 (Senato'dan Şah'a).

48 Ibidem, ss. 55, 243-244; ASV, Senato, Corti, registro 40, fols. 240b-241a (Senato'dan Toskana Grandük'üne), 241b-242a (Senato'dan Toskana'daki Venedik büyükelçilerine), 242b-243a (Senato'dan Venedik'teki Toskana büyükelçisine).

49 Berchet, Venezia e la Persia, s. 52; Rudi Matthee, "Iran's Ottoman Diplomacy During the Reign of Shah Sulayman I (1077-1105/1666-94)", içinde Iran and Iranian Studies. Essays in Honor of Iraj Afshar, (der.) Kambiz Eslami, Princeton NJ, Zagros, 1998, ss. 154-155.

50 Berchet, Venezia e la Persia, ss. 53-54, 231-239; Fekete, Einführung, ss. 535-538.

51 Berchet, Venezia e la Persia, ss. 239-240.

52 1695 yılında gönderilen mektup için bkz. ibidem, s. 241. Pignatelli heyeti konusunda bkz. ibidem, ss. 56, 247; Raphaël du Mans, Estat de la Perse en 1660, (der.) Ch. Schefer, 2 cilt, Paris, Ernest Leroux, 1890 (reprint: Frankfurt am Main, 1995), cilt II, ss. 373-376. da Sellano'nun seyahati konusunda bkz. Du Mans, Estat de la Perse, cilt II, ss. 376-397; Fekete, Einführung, ss. 543-548 (Şah'dan Papa'ya) ve 549-551 (Şah'dan Düka'ya).

53 Örneğin Alaaddin ile Hace Şahsuvar yanlarında 40 balya ipek ve "birçok ham elmas" taşımaktaydı: bkz. ASV, Secreta, Documenti persiani, busta 1, no. 21.

54 Emmanuele Antonio Cicogna, Delle inscrizioni veneziane, 6 cilt, Venice, Giuseppe Molinari, 1842, cilt V, s. 644 and n. 1 s. 646.

55 Nurullah Falsafi, Zendeg#ni-e yah Abb#s-e avval, 5 cilt, Tehran, Elmi, 1371 (5th (der.)), cilt V, s. 1937.

56 Berchet, Venezia e la Persia, ss. 74 (Ludovico Gallo) and 202 (G. F. Sagredo); Pietro della Valle, Delle conditioni di Abbas Ré di Persia, Venedik, 1628, ss. 19-25 (Lar'ın fethi konusu, iki Venedikli tarafından Şah I. Abbas'a teklif edildi).

57 Safevi dış politikasında cordon sanitaire konusunda bkz. Matthee, "Iran's Ottoman Diplomacy", s. 165.

58 Elbette seyahatnameler ya da başka nitelikli raporlar, İranlılar açısından mevcut görünmemektedir.

59 Matthee, "Iran's Ottoman Diplomacy", ss. 148-177 (özellikle ss. 160-162).

60 Berchet, Venezia e la Persia, s. 35; Rudi Matthee, "Between Aloofness and Fascination: Safavid Views of the West", Iranian Studies, 31, 2, 1998, ss. 235-236.

61 Ugo Tucci, "Una relazione di Giovan Battista Vecchietti sulla Persia e sul regno di Hormuz (1587)", Oriente moderno, 35, 4, 1955, s. 153.

62 Matthee, "Between Aloofness and Fascination", ss. 242-243.

63 Bedik, Cehil Sutun'un yazarıdır (Viyana, 1678) ve aynı zamanda Bonvisi'nin tamamlanır tamamlanmaz Papalığa göndermek istediği, o zamanda İran'la ilgili "çok zengin" yazılar yazan "signor Pietro" olarak da isimlendirilen kişiydi: bkz. F. de Bojani, Innocent XI. Sa correspondance avec ses nonces, 3 cilt, Rome, Desclée et C. ie-Editeurs Pontificaux, 1910-1912, cilt I, n. 1 s. 307.

64 Ibidem, cilt I, n. 1 s. 306.

65 Paolo Giovio, Lettere, (der.) Giuseppe Guido Ferrero, in Pauli Iovii opera, 8 cilt, Rome, Istituto Poligrafico dello Stato, 1956-1972, cilt I-II, index, s. v. "Sofi". Ancak Prester John sahneden o kadar çabuk silinmedi: bkz. Şah I. Süleyman ile Prester John arasında gidip gelen mektuplar şu eserdedir: Matthee, "Iran's Ottoman Diplomacy", ss. 163-164 ve n. 61 s. 164. Son olarak, makalenin İngilizce metnini gözden geçirmesinden dolayı Justine Zara Rapaccioli'ye ve çok değerli yardımlarından dolayı da Paola Ragazzi'ye teşekkür etmek istiyorum. Elbette hatalar yazarın kendisine aittir.

Basılmamış Kaynaklar

Archivio di Stato di Venezia, Collegio, Esposizioni principi, filza 17; Collegio, Esposizioni principi, filza 19; Collegio, Esposizioni principi, filza 61; Collegio, Relazioni, busta 25; Secreta, Documenti persiani, busta 1; Senato, Corti, registro 40; Senato, Secreta, Deliberazioni Costantinopoli, filza 26.

Makaleler ve Kitaplar

Alonso O. S. A., Carlos, A los origenes de las relaciones entre la Santa Sede y Persia (1571-72), in Dalla Chiesa antica alla Chiesa moderna, (der.) M. Fois S. J., V. Monachino S. J. ve F. Litva S. J., Rome, Università Gregoriana Editrice, 1983, ss. 215-229.

Alonso, O. S. A., Carlos, “Embajadores de Persia en las Cortes de Praga, Roma y Valladolid (1600-1601)”, Anthologica annua, 37, 1989, ss. 11-271.

Berchet, Guglielmo, La Repubblica di Venezia e la Persia, Turin, Paravia, 1865.

Berchet, Guglielmo, “La Repubblica di Venezia e la Persia. Nuovi documenti e regesti”, Raccolta veneta, 1, 2, 1866, ss. 5-62.

De Bojani, F., Innocent XI. Sa correspondance avec ses nonces, 3 cilt, Rome, Desclée et C. ie-Editeurs Pontificaux, 1910-1912.

Brummett, Palmira, “The Myth of Shah Ismail Safavi: Political Rhetoric and ‘Divine’ Kingship”, in Medieval Christian Perceptions of Islam, (der.) John Victor Tolan, New York and Londra, Garland Publishing, 1996, ss. 331-359.

——, Il carteggio di Giovanni Tiepolo Ambasciatore Veneto in Polonia (1645-1647), (der.) Domenico Caccamo, Rome, Giuffrè, 1984.

Cicogna, Emmanuele Antonio, Delle inscrizioni veneziane, 6 cilt, Venice, Giuseppe Molinari, 1842.

——, La civiltà timuride come fenomeno internazionale, (der.) Michele Bernardini, 2 cilt, Oriente moderno, nuova serie, 15, 1996.

Du Mans, Raphaël, Estat de la Perse en 1660, (der.) Ch. Schefer, 2 cilt, Paris, Ernest Leroux, 1890, (reprint: Frankfurt am Main, 1995).

Falsafi, Nurullah, Zendeg#ni-e Shah ˇAbb#s-e avval, 5 cilt, Tehran, Elmi, 1371 (5. Baskı).

Fekete, Lajos, Einführung in die persische Paläographie, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.

Forbes Manz, Beatrice and Margaret L. Dunaway, “Clavijo”, in Encyclopaedia Iranica, C. V, ss. 692-693.

Lucchetta, Francesca, “L’’affare Zen’in Levante nel primo Cinquecento”, Studi veneziani, 10, 1968, ss. 109-219.

Matthee, Rudi, “Between Aloofness and Fascination: Safavid Views of the West”, Iranian Studies, 31, 2, 1998, ss. 219-246.

Matthee, Rudi, “Iran’s Ottoman Diplomacy During the Reign of Shah Sulayman I (1077-1105/1666-94)”, içinde Iran and Iranian Studies. Essays in Honor of Iraj Afshar, (der.) Kambiz Eslami, Princeton NJ, Zagros, 1998, ss. 148-177.

Membré, Michele, Mission to the Lord Sophy of Persia (1539-1542), çev. A. H. Morton, Londra, School of Oriental and African Studies, 1993.

Membré, Michele, Relazione di Persia (1542), (der.) Giorgio R. Cardona and others, Naples, Istituto Universitario Orientale, 1969.

Pauli Iovii opera, 8 cilt, Rome, Istituto Poligrafico dello Stato, 1956-1972.

La Persia e la Repubblica di Venezia. Mostra di Documenti dell'Archivio di Stato e della Biblioteca Marciana di Venezia, (der.) Maria Francesca Tiepolo, Tehran, 1973.

——, Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato, (der.) Eugenio Albèri, serie III, cilt II, Florence, All'Insegna di Clio, 1844.

Shah Ism#il I nei “Diarii” di Marin Sanudo, (der.) Biancamaria Scarcia Amoretti, Rome, Istituto per l'Oriente, 1979.

Setton, Kenneth M., The Papacy and the Levant (1204-1571), 4 cilt, Philadelphia, The American Philosophical Society, 1976-1984.

Tucci, Ugo, “Una relazione di Giovan Battista Vecchietti sulla Persia e sul regno di Hormuz (1587)”, Oriente moderno, 35, 4, 1955, ss. 149-160.

Woods, John E., The Aqquyunlu. Clan, Confederation, Empire, Minneapolis and Chicago, Bibliotheca Islamica, 1976.

Zekiyan, Levon Bogos, “Xoja Safar ambasciatore di Shah Abbas a Venezia”, Oriente moderno, 58, 7-8, 1978, ss. 357-367.

Osmanlı - Safevî Mücadelesinin Toplumsal Sonuçları / Doç. Dr. Saim Savaş [s.907-919]

Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Devletler arasında siyasî ve askerî mücadelelerin yaşanmadığı dönemlerde, halk arasında mevcut bulunan bazı farklı inanış, anlayış ve yaşayış biçimlerinin, bir çatışma sebebi olmadığı; ancak, siyasî ve askerî mücadelenin şiddetlendiği dönemlerde bu tip farklılıkların, büyük bunalımlara ve tâkibâta sebep olabildiği görülmektedir.1 XVI. asrın ilk yıllarında başlayıp, yaklaşık bir buçuk asır boyunca devam eden ve siyasî-askerî yönü, yapılan bir takım çalışmalarla kitaplara yansımış bulunmakla birlikte toplumsal sonuçları, bilhassa dinî ve sosyal tarihimizin çok önemli bir dönemini oluşturmasına rağmen, ya fazla incelenmeyen ya da çok fazla saptırma ve istismara uğrayan Osmanlı-Safevî mücadelesinin, bu konuda çarpıcı bir örnek teşkil ettiğini düşünüyoruz.

Safevîlerin siyasî maksatları ortaya çıkıncaya kadar, sadece tarikat merkezleri Erdebil'de değil, hemen bütün Ön Asya bölgesinde manevî etkilerinin bulunduğu, kendilerine saygı ve sempatiyle bakıldığı anlaşılıyor. Timur'un Anadolu'dan geri götürdüğü esirleri Safevîlerden Hoca Ali'nin serbest bıraktırması sebebiyle, Anadolu Bâtınîleri arasında Safevî muhabbetinin kuvvetle yerleşmesinin yanında, bizzat Osmanlı hükümdarlarının da, her yıl Erdebil Tekyesi'ne "çerağ akçesi" göndererek hürmetlerini izhâr ettiklerinin söylenmesi, bu etkinin göstergesi olarak kabul edilebilir.2

Safevîye Tarikatı'nın kurucusu Şeyh Safiyüddin'den itibaren bu tarikatın Anadolu'daki göçebe Türkmen kitleleri arasında taraftarlarının bulunduğu ve bilhassa Şeyh Cüneyd'in tarikatın başına geçmesiyle birlikte Anadolu'ya yönelik tarikat propagandasının yoğunlaştığı biliniyor. Bu dönemlerde, tarikat kurucusu şeyh ailesi mensupları bizzat Anadolu'ya gelerek propaganda faaliyetinde bulunmuşlar, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Osmanlı ve Karaman topraklarında kendilerine yer edinmeye çalışmışlardı. Şeyh Cüneyd'ten itibaren, tarikatın siyasî maksatlar gütmeye başlaması, söz konusu devletleri tedirgin ederken, bölgede o dönemin siyasi ve sosyo-ekonomik şartları çerçevesinde yaşayan bazı göçebe aşiretler bakımından tarikat merkezi Erdebil'i bir ümit ve toplanma merkezi haline getirmiş görünmektedir. 3

Şeyh Cüneyd'in öldürülmesinden sonra oğlu Şeyh Haydar'ın, 12 dilimli Kızılbaş tâcı giymeye, kızıl sarık sarınmaya başladığı, müridlerine de, derecelerine göre, aynı tâcı, sarıklı ya da sarıksız olarak giydirdiği ve bu yüzden bu tip tâca "haydarî tâc" denildiği, belirtiliyor.4 Şeyh Haydar'dan itibaren Safevîye Tarikatı mensupları için kullanılan "Kızılbaş" tâbirinin, aynı zamanda bâzen Safevî Devleti ve bâzen bu devletin hakim olduğu coğrafya için kullanıldığı; ancak zamanla sadece Anadolu'daki Alevî toplulukları için kullanılan bir terim haline geldiği anlaşılmaktadır. Önceleri Osmanlı Devleti tarafından, Safevî Devleti ve bu devletin Anadolu'daki taraftarlarını küçültmek için hakaret anlamında kullanılan "Kızılbaş" tâbiri, zamanla toplumsal farklılaşma ve kopmaların ardından yükselen ön yargı duvarlarının bilgisizleştirdiği zihinlerde, gayri ahlâkî çağrışımlar yapan bir kelime haline gelmiştir.

Kızılbaş halîfesi sıfatıyla Rum Eyâleti'ne gelip, buradaki Türkmenleri ayaklandıran Nur Ali Halife'nin isyanı ve Kızılbaş'ın Tokat'a gelmesi dolayısıyla, Hoca Sâdeddin'in ifadesinden, "Çün ol tarafın Etrâki merede-i Kızılbaş idiler" bilgisine ulaşıyoruz. Aynı yerde, ülke halkından birçok isyancının Kızılbaş'a katılarak memleketi ayaklar altında çiğnediklerini öğreniyoruz.5 Yine Tâcü't-Tevârih'te geçen, II. Bayezit'in, Şehzade Ahmet'e "Elbette sancağına (Amasya'ya) gidesin… Ol yerin Etrâki Kızılbaşdır" ifadesi de, Kızılbaş halkın yaşadığı coğrafyayı belirlememizi sağlıyor.6

Amasya kadısına, Amasya beyine, Çorum, Zile, Turhal, İskilib, Osmancık, Artukâbâd, Mecidözü, Kazâbâd, Hüseyinâbâd, Gümüş, Ortapâre, Eynebazarı, Katar, Karahisar-ı demürlü ve Koca kadılarına hitaben yazılan bir hükümde, adı geçen yerleşim birimlerinde bazı mülhid ve Kızılbaşların bulunduğunun ifade edilmesi, hedef coğrafyamızı biraz daha netleştiriyor.7 Rûm beylerbeyine hitaben yazılan bir hükümde ise, Vilâyet-i Rûm'la alâkalı Sivas'a yakın yerlerden Kangallı, Alipınarı ve o tarafların ahâlisi ile İran sınırının beri tarafındaki Amasya, Çorum, Hüseyinâbad, Merzifon Ovası ve o havâlîde yaşayan diğer halkın çoğunluğunun rafz ve ilhad ile meşhur oldukları, Safevîlere sempati besledikleri, aralarında yardım toplayıp İran'a gönderdiklerinin belirtilmesi,8 Kızılbaş halkın çoğunluk olarak yaşadıkları coğrafyayı, daha kesin ifadelerle bize haber veriyor.9

Belgelere yansıyan yerleşim birimleri dikkate alındığında, Kızılbaş olarak değerlendirilen halkın, Güneybatı Akdeniz'den başlayarak, Teke, Hamit, Karaman, Dulkadir, Kadı Burhaneddin ve Candaroğulları topraklarını içine alacak şekilde Orta Karadeniz'e kadar uzanan sahada yaşadıklarını görürüz. Yani karşımıza Antalya, Konya, Kırşehir'den itibaren bir taraftan Yozgat-Çorum-Kastamonu ve diğer taraftan Erzincan-Gümüşhane-Trabzon'u da içine alacak şekilde Sivas-Tokat-Amasya hattı çıkmaktadır.

Bu hat boyunca uzanan saha ve bu hattın doğusu, Osmanlı'nın doğuya doğru yayılma sürecinde yaşanan Yıldırım-Timur, Fatih-Uzun Hasan ve Yavuz-Şah İsmail kavgalarının geçtiği coğrafyayı işaret etmektedir. XVI. asırda yaşanan hadiseler, günümüz Anadolu sınırları değil, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız hat dikkate alınarak değerlendirilmelidir. O devirde Osmanlı Devleti, bu hat üzerinde hakimiyetini pekiştirme ve bu hattın doğusuna hakim olma mücadelesi vermektedir.

Sözünü ettiğimiz coğrafî alanın, 1240 Babaîler hareketinden beri, merkezî otorite karşıtı mehdici isyan hareketlerine müsait bir yapısının olduğu elbette inkar edilemez. Ancak, aynı zamanda, ifade etmeye çalıştığımız Osmanlı hakimiyeti sürecinin, bu süreç zarfında karşılaşılan tepkilerin ve bu yüzden meydana gelen mücadelelerin, Safevî propagandasına uygun bir zemin oluşturduğu; bölgede yaşayan eski beylik ve devletlere tâbi göçebe ve yarı göçebe kesimlerin, henüz hazmedemedikleri Osmanlı'yı gâsıp, Safevîleri de kurtarıcı olarak görmelerinin, tarif etmeye çalıştığımız dinî ve sosyal ortamın meydana gelmesinde önemli etkisinin bulunduğunu da, söylememiz gerekiyor. Belgelere yansıyan Safevî taraftarı aşiretlerin yayıldıkları sahanın da, aynı hat üzerinde bulunması bu bakımdan anlamlıdır.10

Safevî propagandasının, sadece göçebe ve yarı göçebe halkı değil aynı zamanda Osmanlı askerleri (bilhassa tımarlı sipahiler) arasında da etkili olduğu anlaşılıyor.11 Mühimme kayıtlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla bu askerler; Amasya, Tokat, Çorum, Bozok, Divriği, Van, Sivas, Osmancık, Koyluhisar, Oltu, Artukâbâd, Karaman taraflarında dirliğe sahip bulunuyorlardı. Bunların sahip oldukları tımar gelirlerinin oldukça düşük olmasının, Safevî propagandasının etkisini artırdığı söylenebilir.12

Genel olarak İslâm ve Türk tarihi bakımından, Safevî halifelerinin en etkili tesirlerinin mezhep farklılığı üzerinde gerçekleştiği söylenebilir. Şiîliğin İran'da güçlü bir devlet halinde ortaya çıkması nasıl İslâm dünyasını tam ortasından ikiye böldü ise, Safevîlerce gönderilen Kızılbaş halifelerin yoğun propagandaları sonucu, Anadolu'daki Türkmen kitlelerinin önemli bir kısmı, A. Y. Ocak'ın ifadesiyle "Halk İslâmı"nı13 yaşayan ana kütleden koptu ve farklılaştı. Üstelik bu farklılık, uzun süre devam eden tâkibât ve cezalandırma siyaseti sonucunda derinleşti ve böylece tesirleri günümüze kadar artarak devam eden toplumsal yaralar oluştu.

Mühimme defterlerine yansıyan bazı bilgiler, Osmanlı devlet adamlarının, sözünü ettiğimiz propaganda faaliyetlerinden, "Ehl-i Sünnet ve Cemâ'atden nice hâlîü'z-zihin Müslümanların" etkilenebileceğinden korktuklarını göstermektedir. Onlara göre, bu tür faaliyetler, din konusunda herhangi bir bilgileri bulunmayan Sünnî Müslümanları etkileyebilir, onların dalâletine yani Râfızî ve Mülhid olmalarına ve dolayısıyla Ehl-i Sünnet ve Cemaatten çıkmalarına sebep olabilirdi.14

Rûm Beylerbeyi Mehmed Paşa'ya gönderilen 7 Kasım 1593 tarihli hükümde; İran'dan hilâfetnâmeler gönderilip, yer yer halifeler tayin olunduğu ve bu yüzden Rûm Eyâleti'nde dâima Celâlî isyanları çıktığı, yapılan araştırma sırasında, İran'dan gelen halifelerin, Osmanlı askerinin sefere çıkması sebebiyle vilâyette yeterli asker kalmadığını söyleyip, "Şahı seven şimdi ma'lum olur" diyerek halkı isyana teşvik ettikleri, gelen adamların iki bölük olup, Çorum, Kastamonu ve Sivas taraflarına gittikleri, gerçekleştirilen bir baskın sonucu elinde Şah'ın bir paşmağı ile dört halifelik mektubu ve diğer bazı mektuplar bulunan bir kimsenin yakalandığı, anlatılıyor. Yakalanan kimsenin anlattıklarından, İran'dan gönderilen mektupların farklı kimseler tarafından sahiplerine ulaştırıldığı öğreniliyor.15 Divriği Sancağı Beyi Mehmed Bey'e gönderilen 4 Ağustos 1568 tarihli hükümde ise, Safevîler tarafından hilâfet verilen 3 kişinin, İran'a nal ve mıh kaçırmakla görevlendirildikleri, bunlardan Mustafa'nın yakalanıp siyaset edildiği, Eymir Hasan ile Kürtül Mustafa'nın kaçtıkları ifade ediliyor.16 Aynı şekilde Amasya, Çorum ve Bozok bölgesindeki Kızılbaşların halifesi olduğu söylenen Şeyh Haydar'ın, her yıl İran Şahı'na yardım toplayıp gönderdiği, bu yıl ise, her köyde toplantılar düzenleyerek, silahlı 40.000 adam toplamak için çalıştığı, belirtiliyor.17 Demek ki, İran'dan gönderilen casuslar, Safevîlerce halife olarak tayin edilen kimselere hilâfetnâmeler ya da halifelik mektupları ile muhtemelen halifeliklerini belgelemek ve manevî bir bağ oluşturmak düşüncesiyle Şah'ın birer paşmağını getiriyorlardı. Mühimme kayıtlarından açıkça anlaşılıyor ki, halifelerin temel görevleri, Kızılbaşlık propagandası yapmak, Kızılbaş halkı isyana teşvik etmek ve ayrıca Safevîler için yardım toplamaktı.

İran'dan gönderilen halifelerin Kızılbaş halk üzerindeki etkisinin anlaşılabilmesi bakımından aşağıdaki belge içeriğini aktarmak istiyoruz: Belgede anlatıldığına göre, Amasya, Çorum, Zile, Turhal, İskilip, Osmancık, Artukâbâd, Hüseyinâbâd, Gümüş, Ortapâre, Eynebazarı, Mecidözü, Kazâbâd, Katar, Karahisar-ı demürlü ve Koca isimli yerleşim birimlerinde bazı mülhid ve Kızılbaş tâifesi olduğu ve bunların, daha önce bölgede isyan çıkartan Celal Halife ve Resul Halife'yi örnek aldıkları, "Celal Halife ve Resul Halife din uğruna çıkıp cem'iyetler eylemişlerdir biz dahi edelim" diyerek fitne ve fesada başladıkları18 belirtiliyor ki, bu ifadeler, Babaî hareketinden itibaren bölgede meydana gelen bu tip isyan liderlerinin halk üzerindeki tesirlerini açık bir sûrette göstermektedir.19

Mezheb farklılaşması ve aynı zamanda devam eden sıcak ve soğuk savaş, genelde Osmanlı toplumunda ve özelde söz konusu mücadele ve farklılaşmanın yaşandığı coğrafyada yaşayan insanlarda, bir taraftan aşılmaz önyargı duvarlarının örülmesine sebep olurken, diğer yandan karşılıklı içine kapanma ve karşısındakini mutlak yanlış ve kötü görme anlayışının doğmasına sebep olmuştur. Söz konusu anlayışın, bilhassa sıcak savaş dönemlerinde siyasî, dinî ve askerî önderlerce körüklendiğini tahmin etmek güç değildir. En başta her iki devletin karşılıklı olarak birbirlerini küfürle itham etmeleri ve din adamlarının bu yönde fetvâlar verebilmeleri bu durumu açıkça göstermektedir.20

Anadolu'da, XIII. asırdan XVII. asır ortalarına kadar uzanan sürede yaşanan siyasî, ekonomik ve sosyal bunalım dönemlerinde, söz konusu sıkıntılara muhatap olan göçebe ve yarı göçebe halk kesimlerinin ortaya koydukları tepkinin rengi haline gelen bazı kavramların öne çıkmış olduğu görülmektedir. Geniş çaplı sosyal patlama şeklinde meydana gelen bu tip tepkilerin öncülerinin, genellikle mehdîlik iddiasında bulundukları ve onların bu iddialarının söz konusu kesimlerde taban bulduğu, söylenebilir.21

Osmanlı-Safevî mücadelesi sırasında, genellikle arada kalıp ezilen Kızılbaş halkın dertlerine şiirleriyle tercüman olan Pîr Sultan'ın dizelerinde de, her bakımdan bunalan bu insanlardaki bir kurtarıcı bekleme inanışının varlığı açıkça görülmektedir:

"Osmanlu yanına kalır mı sandın

Nice intikamlar alınsa gerek

Mehdî çıkar ise nic'olur hâlin

Heybetli küsleri çalınsa gerek.22

Mehdî bekleme inanışının Mühimme kayıtlarına yansıyan izlerini takip ettiğimizde de ilginç bilgilere ulaşıyoruz. Amasya'dan Müezzin Tosun Mustafa, Kilerci Abdülkadir, bir berber, bir ütücü, bir pabuççu, bir dellak, Dolabcı Ramazan, Paşmakçı Ali ve İsa oğlu İsa adındaki kimselerin, "tarîk-i dalâlete dâhil olub hâşâ kimi Hazreti İsa Peygamber'in ve kimi Mehdiyim deyu da'vâ" ettikleri iddiası, bunun en çarpıcı örneğini teşkil ediyor.23

Anadolu’ya gelen Türklerin, bilhassa göçebe, yarı-göçebe ve köylü kesimlerinin önemli bir kısmının, bir din olarak İslâm’ı kabul etmiş olmakla birlikte, kitabî ya da medrese İslâmı olarak da adlandırılan Sünnî inanış ve yaşayış biçimini tam olarak benimseyip hazmedemedikleri, genel olarak biliniyor. Selçuklu-Beylikler ve Osmanlı’nın kuruluş ve büyüme dönemlerinde yaşanan tam olarak oturmamış siyasî yapı sebebiyle, günümüzdeki anlamda Anadolu’da homojen bir toplum yapısının kurulabildiği söylenemez.

Osmanlı hâkimiyetinin yeni yeni sağlanmaya çalışıldığı ve dolayısıyla Osmanlı merkeziyetçi devlet anlayışının henüz benimsenmediği XV ve XVI. asırlar Orta ve Güney Anadolu’da yaşayan, daha doğrusu yaşamaya çalışan, sözünü ettiğimiz kesimlerin içinde bulundukları psikolojik durumu izah etmek gerçekten güçtür. Söz konusu sebeplerle Osmanlı’yı gâsıp, Safevîleri ise kurtarıcı olarak gören bu kesimlerin, Safevî propagandası ve buna karşılık Osmanlı tâkibâtı ve baskısı yüzünden nasıl arada kalıp ezildikleri, bilhassa uygulanan sürgün cezalarıyla nasıl darmadağın bir halde uzak coğrafyalara serpiştirildikleri, Mühimme kayıtlarından izlenebilmektedir. Bu kayıtlar, Kızılbaşların içinde bulundukları hâlet-i rûhiyeyi ve yaşanan psikolojik durumun, resmî belgelere akislerini gösteriyor. “Şah’a la’net eyle” diye teklif olunan bir Kızılbaş halifesinin, bunu kabul etmeyip, yüz çevirmesi ve niçin cemâat ile namaz kılmadığı sorulduğunda, imamın isminin Ömer olmasını sebep göstermesi,24 İran seferine çağrılan bir Kızılbaş’ın, “Şah’a kılıç çekilmez” diyerek dirliğinden ferâgat etmesi ve Şah İsmail’in bir Sarı Paşmağının doğurmayan kadınlara şifadır diye Kızılbaş halk arasında propaganda yapılması,25 Şah Bey adındaki bir Osmanlı sipahisinin, Şark seferine katılmadığı için tımarı başkasına verildiğinde, “Kızılbaş neslidir ana kılıç çeken Müslim değildir” demesi26 şeklinde kayıtlara geçen bilgiler, yaşanan ya da muhatap olunan ortamı göstermesi bakımından ilginçtir. Bu ifadeler, Kızılbaş halkın Safevî şahlarına olan sarsılmaz bağlılığını gösterdiği gibi, onların muhatap oldukları uygulamayı da anlamamızı sağlıyor. Şah’a kılıç çekilmez; ona kılıç çeken ya da ona karşı savaşan Müslüman değildir, sözleri, Kızılbaşların Safevîlere ve Osmanlılara hangi gözle baktıklarını gösteriyor. Osmanlılar açısından, üzerlerine sefer düzenlenip, cihat açılacak derecede itikadî bozukluk içersinde ve hatta kâfir olarak görülen Safevîler; Safevî taraftarı Kızılbaşların gözünde ise, Safevîlerle savaştıkları için Müslüman olarak değerlendirilmeyen Osmanlılar! Siyasî ve askerî mücadelenin, dinî ve mezhebî bir renk alması sebebiyle, toplumsal ilişkilerin ulaştığı boyut, herhalde tahmin edilebiliyor. Böyle bir ortamda, bu inançtaki insanlara, “Şah’a la’net eyle” teklifinin yapılması da toplumsal çatışmayı ve baskıyı açığa çıkarıyor. Buna karşılık Bağdat’ı ele geçiren Şah Abbas’ın, Sünnîleri kılıçtan geçirtmesi ve Bağdat kadısı Nuri Efendi ile Câmi’-i Kebîr hatibi Mehmed Efendi’yi, Halife Ebubekir ve Ömer’e sövmeye zorlaması ve kabul etmedikleri için işkenceyle öldürtmesi de toplumsal çatışma ve baskının Safevî cephesindeki tezahürleri olarak kayda geçmiş bulunuyor.27

Safevî tahriki ve Osmanlı tâkibâtının etkili olduğu sahalarda yaşayan halkın iki yüzlü davranmak zorunda kaldıklarını tahmin etmek güç olmasa gerektir. Mecidözü’ne bağlı bazı köylerdeki Kızılbaş halkın zâhiren Sünnîler sûretinde gezip aslında Kızılbaşlar olduklarının belirtilmesi28 ve Avârız memuru Gemici Ali’nin, rastladığı bir Kızılbaş grubun elinden, ancak onların mezhebinden olduğunu

söylemek sûretiyle canını kurtarabilmesi29 "takıyye" uygulamasının açık belirtileri olarak değerlendirilebilir. 30

Muhtemelen, sonradan Safevî halifelerinin propagandaları neticesi Safevî sempatizanı olanlardan ayırmak için, atadan-dededen beri Kızılbaş olanları ifade etmek maksadıyla, bazı belgelerde "Kızılbaş oğlu Kızılbaş" deyimi kullanılmıştır. Bu yüzden bu deyim, XVI. asırda Anadolu'da meydana gelen toplumsal kırılmanın, yani o zamana kadar göçebe ve yarı göçebe kesimlerde yaşanan "Halk İslâmı"nda meydana gelen farklılaşmanın başlangıç ve seyrini göstermesi bakımından, ilgimizi çekiyor. Bu deyime dayanarak, devam eden Safevî propagandasının, bazı kesimleri henüz yeni etkilemeye başladığını, bazı kesimlerin ise birkaç kuşaktır Kızılbaş tesiri altına girmiş bulunduğunu, söyleyebileceğimizi sanıyoruz. Bazı Mühimme kayıtlarında, Safevî propagandasının "Ehl-i Sünnet ve Cemâ'atden nice hâlîü'z-zihin Müslümanları" etkileyebileceği belirtilirken,31 Bozok Beyi Çerkes Bey'e gönderilen bir hükümde olduğu gibi bâzen, Kızılbaş teftişi esnasında tespit edilen 26 kişinin, müfsit olup "abâ an cedd Kızılbaş oğlu Kızılbaşlar" oldukları kaydedilmiştir.32

Buna karşılık bazı belgelerde, atadan-dededen Sünnî olma durumunun ifade edilmesi de aynı konuyla ilgilidir. Örneğin, Casus Kara Yakup tarafından Râfızî olmakla suçlanıp hapsedilen, Artukâbâd'a bağlı Sulusaray Karyesi'nden Kabil oğlu Seydi, Aygud, Canvirdi ve Mustafa adındaki kimselerin "eben'an ceddir Sünnî ve Müslümanlardan" olduklarına, kaza ileri gelenlerinden büyük bir kesimin şahitlik yapması33 ve Musul'da, Râfızî olmakla itham edilen Seyyidlerin "eben'an-cedd sahihü'n-neseb ve Sünniyyü'l-mezheb" ve Seyyidlerin Yezidlikle suçladıkları Bâb-ı Irak Mahallesi halkının da Sünnî ve ehl-i salât Müslümanlar olduklarının belirtilmesi de,34 ilgimizi çekiyor. Öyle anlaşılıyor ki, eskiden beri mezhebî durumu belirgin olanlarla, karşılıklı propaganda ve tâkibât sonucu taraf değiştirenleri ayırt etmek maksadıyla, bu tür ifadeler kullanılmış olmalıdır. Aynı şekilde bu tür bilgiler, askerî ve siyasî mücadelelerin sertleştirdiği toplumsal münâsebetlerin, toplum içinde bazı kesimlerin birbirlerini, devlet ve toplum nazarında suçlu gösterecek şekilde itham etmelerine yol açtığını da göstermektedir.

Mühimmelere yansıyan bazı bilgiler, Osmanlı-Safevî mücadelesinin meydana getirdiği toplumsal farklılaşmayı çarpıcı bir şekilde ortaya koyuyor. Bu mücadele sebebiyle yukarıda ifade etmeye çalıştığımız üzere, Osmanlı toplumu öncelikle Sünnî ve Kızılbaş olarak ikiye ayrılmıştı. En başta "küfür" olmak üzere her iki kesimin de karşısındakini çeşitli ithamlarla suçladığı, bazı âdetlerin bir kesimin alâmet-i farîkası haline geldiği, birçok gayri vâki suçlamaların ve hatta iftirâların yapılabildiği ve dolayısıyla önyargı duvarlarının yükselmesine paralel olarak toplumsal farklılaşmanın gittikçe derinleştiği söylenebilir.

Musul beyine ve kadısına gönderilen bir hükümde, Musul'da rafz'âdeti üzere aşure olunduğu ve bu şekilde Ehl-i Sünnet ve Cemâate ihanet ve te'addî edildiğinin, iddia edilmesi35 ve Şehrizol beylerbeyine hitaben yazılan bir hükümdeki "'alâmât-ı rafz"36 ve Çorum beyi ile Çorum ve Osmancık kadılarına gönderilen 9 Ağustos 1577 tarihli hükümde geçen, "Kızılbaş tavrı üzere"37 ifadeleri,

Osmanlı-Safevî mücadelesi neticesinde, sosyal ve dinî hayattaki bazı âdet ve davranış biçimlerinin nasıl belirli kesimlerin alâmet-i farîkası haline gelmiş olduğunu açıkça gösteriyor.

Amasya kadısına, Amasya beyine, Çorum, Zile, Turhal, İskilip, Osmancık, Artukâbâd, Hüseyinâbâd, Gümüş, Ortapâre, Eynebazarı, Mecidözü, Kazâbâd, Katar, Karahisar-ı demürlü ve Koca kadılarına gönderildiğini yukarıda belirttiğimiz hükümde, Kızılbaş halka yönelik isnat ve ithamlar sanki topluca kayda geçirilmiş gibidir. Belgede, söz konusu kasaba ve köylerde, bazı mülhit ve Kızılbaş tâifesinin bulunduğu ifade edildikten sonra, bunların, yine Dört Halife'ye küfrettikleri, Müslümanlara açıkça "Yezid geldi" diyerek hakaret ettikleri, geceleri toplanıp, birbirlerinin eş ve kızlarını tasarruf ettikleri, namaz ve oruç bilmedikleri, oğullarına Ebubekir, Ömer ve Osman isimleri vermedikleri ve içlerinde bu isimler ile anılan kimse bulunmadığı, iddiaları sıralandıktan sonra, bu alâmetler sebebiyle bunların, mülhit olduklarının açığa çıktığı ifade ediliyor ve ayrıca içlerinden halife olanların, Safevî şâhlarından çizme ve esbap getirip, birbirlerine gezdirip, ziyaret ettikleri, mülhitlik ve Kızılbaşlık belirtisi olarak ilâve ediliyor.38 Belgelerde söz konusu edilen Safevî şahlarına ait paşmak, çizme ve giyeceklerin, Safevîlerle Kızılbaş Anadolu halkı arasında manevî bir bağ oluşturmak amacıyla, halifeler tarafından, Kızılbaşlar arasında dolaştırıldığı anlaşılıyor.

Merkezî otoriteyle herhangi bir sebeple farklı düşen marjinal grupların, toplum nazarında kötü ya da haksız gösterilmelerinin yegâne yolu, onların toplum huzurunu bozmaya yönelik ithamlarla suçlanmalarıdır. Marjinal grupların büyüme isteklerinin karşısındaki en büyük handikap da, zaten toplum dışı kalmaktır. Safevî taraftarı Osmanlı tebaası Kızılbaş halk ile ilgili olarak ortaya atılan ve etkileri zamanımıza kadar devam eden birtakım isnat ve ithamların, "kişi bilmediğinin düşmanıdır" prensibi uyarınca, içine kapanan toplulukların, birbirleri hakkında bilgisizlikten dolayı uydurdukları iftiralar olmasının yanında, bizzat merkezî otorite tarafından yapılan, karşı tarafı toplum dışı duruma düşürmek amaçlı propagandaların sonucunda ortaya çıktıkları düşünülebilir.39

Safevî taraftarı haline gelen Kızılbaş halkın mâruz kaldığı en önemli suçlama ahlâksızlıktır ki, bizzat "Kızılbaş" kelimesinin zamanla bu anlamda kullanılır hale geldiği biliniyor. Çorum Sancağı'na tâbi Hızır Bey Karyesi'nden Ali ile oğlu Mehmed'in, "karındaşının hatununa fi'l-i şenî" ettikleri ve istedikleri kimsenin kızını ve eşlerini çektikleri,40 Amasya Sancağı'na bağlı Yuvalak Karyesi'nden isimleri kayıtlı bazı kimselerin "püzevenklik ile ma'ruf ve müseccel" oldukları,41 Kastamonu'da Taşköprü Kazası'na tâbi' Hacıyülük Karyesi'nden Kara Recep'in Kızılbaş olduğu ve kendi emsâli Kızılbaşlar ile toplanıp, geceleyin bir tenha eve girip eğlendikleri ve sonra mumları söndürüp, birbirinin avretini tasarruf ettikleri iddiaları, yukarıda zikrettiğimiz toplu suçlamalara ilâve olarak verilebilir.

Hemen her toplumda nadiren olabilecek bazı uç fiillerin, az ya da çok belli bir kesime teşmil edilmesi, elbette düşünülemez. Ancak, daha önce de ifade edildiği gibi, bu tür ithamlar, düşman olarak takdim edilen kesimi, suçlu ve haksız pozisyona düşürerek toplum dışına itmek ve bu şekilde o kesimin temsil ettiği inanç ve düşünce yapısının, toplumun genelinde etkili olmasını engellemek amacıyla gerçekleştirilmiş bilinçli bir propagandanın sonucu değilse bile, bazı özel sebeplerle atılmış iftiralar ya da bilgisizliğin sonucu ortaya çıkmış isnat ve ithamlardan başka bir şey olmamalıdır.

Beyşehri beyine ve Seydişehri kadısına gönderilen bir hüküm, bu tür isnat ve ithamların nasıl ortaya çıktığına bir parça ışık tutuyor. Adı geçen kazadan Hüseyin adındaki kimsenin, kendi avretini, helâl kabul ederek nâ-mahremden kaçırmadığı ve kendisi dahi nâ-mahrem avretler ile bir yerde toplanıp gece-gündüz sohbet ettiği ve niçin böyle davrandığı sorulduğunda, şeyhleri olan ve bu tür hareketleri sebebiyle Kıbrıs'a sürgün olunan Muharrem'e biat etmeleri ve "tarîkimiz böyledir" diye açıkça söylemeleri dolayısıyla Kızılbaş olduğunun anlaşıldığı kaydedilen belgeden,42 erkek-kadın bir arada topluca bulunmanın hangi yorumlara yol açtığı, kolaylıkla belli oluyor.43

Safevîler'le münasebeti olan Kızılbaşların, mâruz kaldıkları diğer suçlamaları; yol kesmek, hırsızlık ve harâmîlik etmek, koyun ve kovan hırsızlığı,44 namaz ve orucu terk etmek,45 gece gündüz saz ve sözle vakit geçirmek,46 Hz. Peygamber'in vefatından sonra halifelik ve imamlık hakkının Hz. Ali'de olduğu halde, bu hakkın diğer üç halife tarafından gasp edildiği yolundaki Şiî inanışın47 tesiriyle, Ebubekir, Ömer ve Osman düşmanlığı,48 Sünnet-i Resûlü hafife almak,49 Hz. Peygamber'e, Dört Halife'ye ve Sahâbeye küfür ve düşmanlık,50 Dört Halife ile Müslümanlara ihanet ve düşmanlık,51 Müslümanlara "Yezid" demek,52 içki içmek,53 Safevîler'e yardım toplamak,54 Safevîler lehine casusluk yapmak55 ve kalpazanlık yapmak,56 şeklinde özetleyebiliriz.

Moğolların, Anadolu Selçuklularını yıkması; Timur'un, Osmanlı Devleti'ni parçalaması; Akkoyunlu Uzun Hasan'ın, Osmanlı Devleti'ni parçalama teşebbüsü; İlhanlı-Karakoyunlu-Akkoyunlu hakimiyetinin bir devamı şeklinde İran'a hakim olan Safevîlerin, Osmanlı topraklarındaki taraftarlarını harekete geçirerek Osmanlı Devleti'ni yıkma tehdidinde bulunmaları şeklinde tezâhür eden tarihî sürecin, Osmanlı devlet adamlarının zihninde bir "Doğu tehdîdi ya da korkusu" meydana getirmiş olduğunu düşünüyoruz. Celâlzâde Mustafa'nın, "Merhûm Sultân Selîm Hân pâdişâh olmasa, milk-i Rûm elden gitmiş idi." sözü,57 Osmanlı devlet adamlarındaki, sözünü etmeye çalıştığımız psikolojik durumu açık bir sûrette göstermektedir. Nitekim bu yüzden, XVI. asrın başlarından itibaren ortaya çıkan Safevî tehdîdine Osmanlılar çok sert bir şekilde karşılık vermişlerdir.

Mühimme defterlerinde kayıtlı belgelerde, Osmanlı-Safevî çekişmesinin yol açtığı toplumsal gelişmeler hakkında ilginç ayrıntılar bulunmaktadır. Bu ayrıntılar dikkatle incelenirse, XVI. asırda meydana gelen ve asırlarca artarak devam eden sosyal bir yara hakkında, şimdiye kadarki kulaktan dolma bilgilerin yerlerini daha gerçekçi ve sağlam bilgilere terk edecekleri muhakkaktır. Anadolu'daki Safevî taraftarı Kızılbaş halkın nasıl tâkibâta uğradığı, tâkibâtın ne şekilde gerçekleştiği, tâkibâtın aşamaları olarak değerlendirdiğimiz teftiş, yakalama ve cezalandırma işlemlerinin yöntem ve uygulama biçimlerinin nasıl sonuçlandığı hakkındaki soruların cevapları, aslında sözünü ettiğimiz ayrıntılarda gizlidir.

Osmanlı hükümdarlarının Erdebil Tekyesi'ne her yıl "çerağ akçesi" gönderdiklerinin söylenmesi58 ve II. Bayezit'in, isyan öncesi dönemde Şah Kulu'na her yıl altı-yedi bin akçe sadaka vermesine59 bakarak, 1492'de meczup bir dervişin II. Bayezit'e karşı giriştiği suikast teşebbüsüne kadar,60 Osmanlıların Erdebil merkezli Safevî Tarikatı mensuplarına ve onların Anadolu'daki temsilcilerine karşı genellikle sempatiyle baktıkları ve hatta diğer tarikatlara olduğu gibi onlara da birtakım malî

desteklerde bulundukları söylenebilir. Ancak, söz konusu suikast teşebbüsü ve Safevîlerin siyasî amaçlarının açığa çıkmasının ardından Osmanlıların Safevîlere ve onların Anadolu'daki müritlerine bakış tarzları değişmiş ve bölgedeki Kızılbaş halk geniş bir tâkibâta alınmıştır.61

II. Bayezit'in gönderdiği sert emirlere rağmen, Anadolu'da Safevîlerin etkisiyle meydana gelen Kızılbaş tehdîdi gittikçe artmış; bu tehdîdin üstesinden gelebilecek şehzâdenin Selim olduğu hususunda genel bir kanâat hâsıl olmuştu. Halk arasında ozanlar tarafından "yürü Sultan Selim devran senündür" diye söylenen türkülerin yaygınlık kazanması, bu gelişmenin en açık ifadesidir.62 Nitekim Trabzon valiliği sırasında, Safevî tehdîdini daha yakından görme fırsatı bulan Yavuz Sultan Selim, bir taraftan devlet merkezini ikâza çalışmış, bir taraftan da Erzincan ve Bayburt'a kadar Safevî topraklarına akınlar düzenlemişti.63 Yavuz, hükümdar olmasının ardından bütün mesâîsini, başlıca tehdit unsuru olarak gördüğü Safevîlere ve onların etkilediği Anadolu Kızılbaşlarına çevirdi. Onun, Çaldıran öncesinde Anadolu'daki 40.000 Safevî taraftarını tespit ettirip, hapis ya da idam ettirdiği, genel olarak belirtiliyor. Yuvarlak olarak verilen bu rakam elbette tartışmalıdır. Ancak, dönemin şartları dikkate alındığında, Çaldıran Seferi öncesinde geniş kapsamlı bir tâkibât yaptırılmış olduğu kabul edilmelidir.64 Buna karşılık, sanılanın aksine büyük sayılara varan Safevî taraftarının imha ettirildiğini söylemek zordur.65 Çünkü, Osmanlı'nın bu tür vakalardaki klasik yöntemi daha çok sürgündür.

Kızılbaş tâkibâtında, Anadolu'daki bütün askerî ve idarî personelin görev aldıkları söylenebilir. Ancak genel olarak; başta beylerbeyi ve kadılar olmak üzere, sancakbeyleri ve hâkimleri ve bunların adamları, toprak kadıları, kadı naipleri, eyâlet defterdarları, defter kethüdâları, hâs zâbitleri, eyâlet nâzırı olan dergâh-ı mu'allâm müteferrikaları, tahrirle görevli vilâyet muharrirleri, emvâl nâzırları, subaşılar, sipahiler, kapı halkları, dizdarlar, kale müstahfızları ve il erleri belgelere yansıyan görevliler olarak karşımıza çıkıyor. Bunların dışında, özel olarak Kızılbaş teftişi ile görevlendirilen personelin ve halk arasında gizlice dolaşıp Kızılbaş ya da Safevîlerle ilişkisi olanları tespit etmeye çalışan casusların bulunduğunu söyleyebiliriz.

Teftiş, yakalama ve cezalandırma aşamalarında, Osmanlı Devleti'nin en fazla dikkate alınmasını istediği husus, hak yani adâlet üzere olunmasıdır. Hemen bütün hükümlerde bu ifade yerini almıştır. Bâzen buna ilâve olarak, teftiş esnâsında (hîn-i teftişte) tarafsız olunması (hiçbir tarafa meyil ve mehâbâ itmeyüb), gerçek dışı olay (hilâf-ı vâki' kazıyye) arz edilmemesi, yalancı şâhit (şühûd-ı zor) kullanılmaması, hîle ve yalancılıktan (tezvir ve telbisden) uzak durulması, rüşvet alınmaması (ahz ve celp olunmaktan), kimseye zulmedilmemesi (zulm ve te'addî), şer'e yani hukuka uygun (mukteză-yı şer-i şerîf üzere) hareket edilmesi istenilmektedir.66

Teftiş işlemiyle ilgili belgelerin önemli bir kısmında teftişin, toprak kadısı ya da kadıları marifetiyle yapılması istenilmektedir.67 Bir tür gezici mahkeme görevlileri olarak değerlendirebileceğimiz toprak kadıları, her eyâlet ve sancakta XVI. asır sonlarına kadar tahkik ve teftiş vazifesi görmüşlerdir.68 Toprak kadıları ve Mehâyif müfettişleri69 olarak adlandırılan gezici kadılara, XVI. asırda ve belki de daha çok asrın ikinci yarısında, sözünü etmeye çalıştığımız tâkibâtlar sebebiyle, ihtiyaç duyulmuş

olduğunu sanıyoruz ki, tâkibâtın hızlandırılması için böyle bir sistem geliştirilmiş olmalıdır. Teftiş yöntemlerini maddeler halinde aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz:

1- Hakkâniyet üzere,

2- Hafiyyeten,

3- Hafiyyeten ve alâniyyeten,

4- A'yân-ı vilâyete/ehl-i vukuf-bî-garaz-Sünnî ve mu'temedü'n-aleyh kimselere sorma,

5- Yüzleştirme,

6- Bizzat kendilerinin ya da sûret-i sicillerinin İstanbul'a gönderilmesi.

Kızılbaş tâkibiyle ilgili belgelerde, teftiş sırasında olduğu gibi ele geçirme aşamasında da bazı nüansların bulunduğu, yine kayıtlardaki ayrıntılardan anlaşılmaktadır. Ele geçirme ya da yakalama yöntemlerindeki küçük farklılıkların, genel olarak, sanıklara isnat edilen suçun ağırlığıyla alâkalı olduğu söylenebilir. Ele geçirme yöntemlerini de aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

1- Her ne/kangı tarîkle olursa

2- Hüsnü tedbirle/tedârikle

3- Hüsnü tedârikle hafiyyeten

4- Teftiş bahanesiyle

5- Suçüstü

6- Birer bahane/töhmet/tarîk ile.

Yine aynı paralelde olmak üzere Mühimme kayıtlarına yansıyan cezalandırma yöntemlerini de aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

1- Âher töhmet ile hakkından gelme, yâni başka bir suçlamayla cezalandırma.

2- Sicil ettirdikten sonra siyaset (idam).

3- Küllî telef-i nefs olma korkusu sebebiyle tedricen haklarından gelme.

4- Aslâ mecâl vermeden başka bir bahâne ile hakkından gelme.

5- Kızılırmağa atıp iğrak etme (boğma).

6- Suç mahallinde hakkından gelme.

7- Mucip-i ibret olması için hakkından gelme.

8- Âher töhmet ile hapsetme.

9- Muktezâ-yı şer' ne ise edâ etme.

10- Mürûr-ı zamana uğramayan hakları alıverdikten sonra cezalandırma.

Özetlemeye çalıştığımız tâkip, teftiş ve cezalandırma yöntemleri sonucunda Safevî taraftarlığı ile suçlanan Kızılbaş halka sürgün, hapis, kürek mahkûmiyeti, siyaset (ölüm) ve recm cezalarının tatbik edilmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı'nın klasik toplu cezalandırma yönteminin sürgün olduğunu söyleyebiliriz. Bu konuda Barkan-ı[70] Orhonlu[71] ve Halaçoğlu'nun[72] çalışmaları ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu bakımdan Yavuz Sultan Selim'in, 1514 Çaldıran Savaşı öncesinde, Anadolu'da 40.000 Kızılbaşı katlettirdiği yolundaki bilgiler ihtiyatla karşılanmalıdır.[73]

Gerçekten de J. L. Bacqué-Grammont tarafından yayınlanan, Yavuz Dönemi'nde tutulmuş 1513 tarihli bir listede,[74] "Sûret-i defter oldur ki, Vilâyet-i Rûm'dan bazı kimesneleri beyân eder" başlığı altında, Tokat, Nîkhisâr, Gedegra, Kavak, Bâfra, Sonisa, Amâsiyya, Çorum, Lâdik, Müşâlimün Kara Hisâr'da tespit edilen isimler hakkında, "aslâ Kızılbaş olmak ihtimâli yokdur", "Kızılbaş'a gitmişdür", "Sultan Murad'a tâbi' olub Kızılbaş olmuşlardur", "Kızılbaş olub cem'iyyet dahi etmişdür", "Kızılbaş olub hayli fesâd etmişdür" gibi ifadelerin yanında daha çok Yavuz'un iktidar mücadelesinde karşısında olan Sultan Ahmet ve oğullarının taraftarı olup olmadıkları belirlenmeye çalışılmıştır ki, listede toplam 79 kişinin kaydedildiği anlaşılmaktadır. Çaldıran öncesinde tutulan ve geniş bir coğrafyayı ihtiva eden böyle bir listeye, sadece 79 kişinin kaydedilmesi, bölgede geniş çaplı bir katliâmın gerçekleştirildiği yolundaki bilgilere şüpheyle bakmamıza sebep olmaktadır ki, zaten incelediğimiz çok sayıda Mühimme kaydı, genellikle sadece ileri gelen Safevî halife ve casuslarının ölüm cezasına çarptırıldığını, bunların yakınları ve tâbîlerinin ise sürgüne gönderildiğini göstermektedir.[75]

11 Ocak 1578 tarihinde Rûm beylerbeyine gönderilen bir hükümde geçen ifadeler, bu tür hadiselere karşı uygulanan klasik Osmanlı yöntemini anlamamızı sağlayacak gibi görünüyor. Belgede anlatılanlara bakılırsa, bölgede yaşayan halkın dinî ve sosyal yapısı sebebiyle, Osmanlı görevlilerinin, sorunu çözmede zorlandıkları anlaşılıyor. İstanbul'dan gönderilen emirlerin uygulanması durumunda, belgenin ifadesiyle, "Kızılbaş nâmına olanların haklarından gelinürse küllî telef-i nefs olmak lâzım" gelecekti. Bu yüzden beylerbeyinin ilâmı gereğince, Kızılbaş halk, evleri ve barklarıyla ilişkileri kesilerek, hisar erlerinin gözetiminde Kıbrıs'a sürgün edilecekler ve ancak halife olanlar idam edilecekti.[76]

Kıbrıs'ın dışında da, bilhassa yeni fethedilen Balkan topraklarının sürgün mahalli olarak değerlendirilmiş olduğu söylenebilir. Modon ve Koron adalarının, II. Bayezit Devri'nde bu maksatla

kullanıldığı yukarıda belirtilmişti. Bu konuda, bazı belgelerde geçen Budun77 ve Filibe78 isimlerini de örnek olarak verebiliriz.

İncelediğimiz belgelere istinâden, bir cezalandırma yöntemi olarak hapsetme uygulamasını altı başlık altında değerlendirebiliriz:

1- Sanıkların doğrudan hapsedilmelerinin emredilmesi,

2- Sanıkların hapsedilmeleri ve yapılacak soruşturma sonucu haklarında elde edilen bilgilerin İstanbul'a arz edilmesi,

3- İkinci uygulamaya ilâve olarak, sanıklar hakkında İstanbul'da belirlenen cezanın icrâ edilmesi,

4- İdam ya da kürek mahkûmiyeti gibi farklı cezalara çarptırılan sanıklar arasında bulunan sipahilerin, bu tip cezalardan muaf tutulup, hapsedilmeleri,

5- Sanıkların önce hapsedilip daha sonra (ki muhtemelen haklarındaki soruşturma tamamlandıktan sonra) İstanbul'a gönderilmeleri,

6- Sanıkların hapsedilip sorgulanmaları ya da başka bir ifadeyle mahpusluklarının sorgulanması.

Kızılbaşlık ve Safevî taraftarlığı suçlamalarının yoğun bir şekilde yapıldığı XVI. asır boyunca, soruşturmaya mâruz kalan insanlardan bir kısmı hakkında, fazla olmamakla birlikte, kürek mahkûmiyeti cezasının tatbik olunduğu anlaşılıyor. Kürek mahkûmiyeti cezasına çarptırılma sebebi olarak görülen durumları dört başlık altında toplayabiliriz:

1- Soruşturma sonucunda Kızılbaşlık ve Safevî taraftarlığı vs. suçları sâbit görülmeyen sanıklar hakkında Müslümanların, iyi olduklarına dâir şahâdette bulunmamaları,

2- Hırsız yataklığı, kovan ve koyun hırsızlığı, pezevenklik, Kızılbaş yârenliği, kadı ve naip sohbetleriyle (vaazlarıyla?) eğlenmek, ehl-i İslâm'a tâbi olmamak, Sünnet-i Resûlü hafife almak ve köylülere zulmetmek,

3- Kızılbaş ve Râfızî olmaya ilâve olarak yalan, hile, şirret ve eşkıyâlıkla meşhur olup, müfterî olmak yani haksız yere Müslümanları gammazlamak,

4- Şarap içmek.79

II. Bayezit tarafından oğlu Sultan Şehinşah'a yazılan bir hükümde; Safevî topraklarına gidip gelen "Erdebil Sûfîlerinden" varışta ve gelişte yakalananların mecâl verilmeyip siyaset80 olunması, gönderilen hüküm tarihinden itibaren geçen sürede ne kadar sûfî siyaset olundu ise yazılıp İstanbul'a gönderilmesi ve bundan böyle ayda bir ya da iki ayda bir ne kadar sûfî siyaset olunursa yazılarak yine İstanbul'a gönderilmesi isteniyor.81 Bu bilgilerden hareketle, Osmanlıların daha II. Bayezit Dönemi'nde itibaren, Kızılbaşları sıkı takibe aldıkları ve Kızılbaş halîfe ve müritlerini ölümle

cezalandırdıkları söylenebilir. Kızılbaş tâkibâtının ve dolayısıyla önemli ölçüde siyaset yani ölüm cezası uygulamasının, Yavuz Dönemi'nde ve bilhassa Çaldıran öncesi ve sonrasında olduğu gibi Osmanlı-Safevî rekâbetinin kızıştığı savaş dönemlerinde yoğun bir şekilde tatbik edildiği anlaşılmaktadır.

Trabzon Beyi Süleyman Bey'e gönderilen bir hükümde geçen ifadesiyle, Osmanlı Devleti bakımından, XVI. asırda, "melâhidîn tâifesinin haklarından gelinmek ehemm-i mühimmâtdandır". Söz konusu hükümde, Kürtün Kazası reayasının Çepni ve Kızılbaş taraftarı (ehibbâsı) oldukları, Safevî topraklarına kaçtıkları ve eğer haklarından gelinmezse tamamının göçüp gitmesinin kesin olduğu, belirtilmektedir.82 Bu ifadeler, Osmanlı'nın, bu dönemde de Safevîlerin Anadolu'dan beslenen insan kaynağını engellemeye çalıştığını gösteriyor. Bu ve aşağıda vereceğimiz birkaç belge, bu dönemde Osmanlı merkezinin, toplu siyaset, hakkından gelme yani ölüm emri verebildiğini göstermesi bakımından ilginçtir. Ölüm emirleri, genelde şahıs ya da şahıslara yönelik olarak verilirken, bâzen bir yerleşim birimi ya da bir bölgenin tamamını içine alacak şekilde geniş tutulabilmiştir.83

Kızılbaşlık ve Safevî taraftarlığı ile itham edilen şahıs ya da şahısların ve yukarıda ifade etmeye çalıştığımız büyük toplulukların dışında, "bazı melâhide", "bazı kimesneler" ve "bazı müfsidler" olarak belirtilen ve ancak isimleri ve sayıları kaydedilmeyen kesimlerin de, merkezden gönderilen emirlerle haklarından gelinmesinin istendiği anlaşılıyor.84 Bunların dışındaki ölüm emirlerinde, sanıkların isimleri ve sayıları belgede açıkça belirtilmektedir.85

Bir cezalandırma tatbikâtı olarak sadece bir belgede rastladığımız recm, Kâmûs-ı Türkî'de, "müttehemi beline kadar toprağa gömüb taşlatmağla i'dâm cezası" şeklinde açıklanıyor.86 Istılahî manasının ise, "muhsan olan zani ile muhsana bulunan zaniyeyi vech-i mahsus üzere taşlayarak" öldürmek olduğu belirtiliyor.87 Genel olarak, evli bir erkekle evli bir kadının zina yapmaları sebebiyle, şartlarının oluştuğu durumlarda, taşlanarak öldürülme cezasına çarptırılmaları olarak bilinen recm olayının, ıstılah olarak da aynı anlamda algılandığı anlaşılıyor. Bu bakımdan, İslâm tarihinde recm cezasının, tamamıyla ahlâkî boyutu bilinegelmiştir. Bizim rastladığımız olayın, böyle ahlâkî bir tarafı bulunmuyor. Mühimme kaydındaki ifadeyle; "Koyun Baba" diye bilinen "Bünyad" adındaki "mülhid," öldükten sonra dirilmeyi (haşr u neşri) inkâr ettiği ve "rafz ve ilhâd üzere olduğu" sebebiyle, recm cezasına çarptırılmıştır.88

Neredeyse bir buçuk asır boyunca devam eden Osmanlı-Safevî mücadelesi ve bilhassa bu mücadelenin sıcak savaşa dönüştüğü anlarda yoğunlaşan Kızılbaş tâkibâtı, toplumsal hayatta birçok olumsuzluklara sebep olmuş görünüyor. Olayların uzun bir süre devam etmesi, yüzyıllar boyu süregelen aşılmaz ön yargıların oluşmasında da etkili olmuş olmalıdır. Reayâyı Allah emaneti gören devlet anlayışının önemli ölçüde zaafa uğradığı bu sert mücadele dönemlerinin ortaya çıkardığı istismara açık bunalım devrelerinde, bir kısım Osmanlı memurlarının (kadı, naip, sübaşı, muhzır, bölükbaşı vs.) görevlerini kötüye kullandıkları,89 fırsat kollayan müfterîlerin bolca icraatlarını gerçekleştirebildikleri90 ve daha genel bir ifadeyle zulüm, taassup91 ve rüşvetin92 toplumsal hayatta, normal dönemlere göre daha fazla hakim olduğu söylenebilir. Siyasî ve askerî mücadelenin dinî ve

mezhebî renge bürünmesi, taassubun artması ve fiilî bir takibât ile baskının zirveye ulaşması karşısında, zor durumda kalan kişi ya da toplulukların, kendi tarafı saydığı devletin topraklarına ilticâ; bunu başaramadığı durumlarda ise, iki yüzlü davranarak ya da rüşvet vererek hayatını devam ettirmekten başka seçeneklerinin olmadığı söylenebilir. Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız üzere Çepni ve Kızılbaş dostu olarak vasıflandırılan Kürtün Kazası halkının Safevî topraklarına göçü ile bazı cemâatlerden avârız toplamakla görevli Osmanlı memuru Gemici Ali'nin, üzerlerine uğradığı bir Kızılbaş topluluğu tarafından yakalanıp bağlanması üzerine, ancak, onların "fâsid mezheblerine mütâba'at şeklinde görünmek ile halâs" olması, meydana gelen psikolojik şartları anlatmaya yeter.

XVI. asırda yaşanan toplumsal sorunların, dönemin şartları gereği, normal zeminlerde çözüme kavuşturulamaması ve şiddet politikasıyla halledilmeye çalışılması; sorunun gittikçe ağırlaşarak zamanımıza kadar devam etmesine sebep olmuş görünmektedir. "Geçmişi bilimsel metotlarla anlamaya çalışma teşebbüsü" olarak tarif edebileceğimiz tarih araştırmalarının, siyasî, askerî, dinî ve toplumsal geçmişimizden birtakım dersler çıkarmaya yönelmesi beklenmelidir. Aksi halde tarih araştırmaları, sadece bazı kimselerin geçmişe yönelik meraklarını tatmin etmekten öte bir işe yaramayacaktır.

1Örneğin; XIII. Asırda söylendiği dönemlerde, devlet ve toplum nazarında tepki görmeyen, aksine Moğol hakimiyeti altında yaşanan bütün olumsuzluklara inat, sosyal bütünlüğü ve kaynaşmayı sağlayan Yunus Emre'nin bazı şiirleri, XVI. asırda Osmanlı-Safevî mücadelesinin yoğunlaştığı dönemlerde, küfür sebebi sayılabilmiş ['Mes'ele: Bir zâviyenin mescidinde eşhâs-ı muhtelife ile müştehî oğlanlar muhtelit olup, envâ-i teganniyât ile tevhîd ederlerken tevhîdi tağyîr edip gâh 'dil-i men' gâh 'can-ı men' deyip gâh beyt 'sen bir ulu sultansın, canlar içinde cansın/Çün iyan gördüm seni, pinhan kapısı değil' deyip, gâh beyt 'cennet cennet dedikleri bir evle birkaç huri/İsteyene ver sen anı, bana seni gerek seni' deyu göğüslerin döğüp evzâ'-i garîbe ettiklerinde, ehâlî-i mahalleden ba'zı kimseler zâviye-i mezbûreye şeyh olan Zeyd'e 'bu makûle evzâ' niçin ettirip râzı olursun' dediklerinde Zeyd 'ne lâzım gelir (Zâriyât/56) demekle cevap verse şer'an Zeyd-i mezbûra ne lâzım olur? El-Cevap: Evzâ' ve akvâl-i mezbûre kemal mertebe fuhş olduğundan gayri, cennet hakkında dedikleri kelime-i şenî'a küfr-i sarîhtir, katilleri mubahtır, şeyhleri olan bî-din hikâyet olunan akvâl ü ef'âle 'mübâşeret dahi ederse ne lâzım gelir' demekle kâfir olduğundan gayri, ol kabâyihi ibâdet kabîlinden addedip âyet-i kerîmeyi ana delil getirmekle tekrar kâfir olur, bu i'tikattan rücû' etmezse katilleri vâcip olur." bkz. M. Ertuğrul Düzdağ, Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, İstanbul 19832, 87]; buna karşılık, XVI. asırda bir Safevî-Kızılbaş halifesi olarak ortaya çıkan ve söylediği şiirlerle Kızılbaş halkı Osmanlılar aleyhine isyana teşvik eden Pîr Sultan'ın bazı şiirlerinin günümüzde türkü ve hatta ilâhî olarak (Güzel âşık cevrimizi/Çekemezsin demedim mi/Bu bir rızık lokmasıdır/Yiyemezsin demedim mi/, Şiirin tamamı için bkz. A. Gölpınarlı-P. N. Boratav, Pir Sultan Abdal, İstanbul 1991, 103), Sünnîler tarafından hiç yadsınmadan, üstelik severek ve benimsenerek okunması ve dinlenmesi de, aynı mantıkla izah edilebilir.

2F. Babinger-F. Köprülü, Anadolu'da İslâmiyet, hazırlayan: Mehmet Kanar, İstanbul 1996, 19; Walter Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, çeviren: Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 19922, 7; Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612), İstanbul 1993, 2; bu üç yazarın esas olarak Aşıkpaşazâde'ye dayandıkları anlaşılıyor. Aşıkpaşazâde Tarihi'ne sonradan eklendiği anlaşılan 161. Bab'da geçen, "Şeyh Safî neslinden Şeyh Cüneyd adlu bir kimse zâhir oldı Sultan Murad zamanında. Erdebil'den, emmisine küsdi, geldi, Rum'a çıkdı. Sultan Murad'a hediyeler göndürdi. Bir seccâde ve bir mushaf ve bir tesbih göndürdi bir müridiyle. Dedi kim: Kurt Beli'ni bana virsün. Mesken edineyin. Du'âlarına meşgul olayın dedi. Hediyelerini getüren kişiyi getürdiler. Halil Paşa'ya verdiler. Ol dahı Sultan Murada arz etdi. Sultan Murad, hediyelerini kabul etdi. Veziri Halil Paşa ile müşâvere etdiler. Bir tahtda iki padişah sığma) deyü cevab verdiler. Gelen kişiler ile Şeyh Cüneyd'e iki yüz filöri göndürdiler. Gelen dervişlere dahı bin akça harclık verdiler. Göndürdiler. Şeyh Cüneyd Osman Elinden gitdi…" ifadelerine istinâden böyle bir yoruma gidildiği anlaşılıyor, bkz. Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî, Tevârîh-i Âl-i Osman, Düzenleyen: Çiftçioğlu N. Atsız, (Osmanlı Tarihleri I), İstanbul 1949, 249; ancak, Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman'da geçen, "Teke İli'nde Kızılkaya demekle ma'rûf yirden Hasan Halîfe dirlerdi ve Şâh Kulı dirlerdi bir oglı var idi, bir mağara içinde olurdı, Sultan Bâyezîd'ın ana her yıl altı yidi bin akçe sadakası vardı, meğer Kızılbaş imiş, ol aralıkdan hurûc idüp geldi" ifadeleri de, benzer anlayışı göstermesi bakımından kayda değer, bkz. F. Giese neşri, Hazırlayan: Nihat Azamat, İstanbul 1992, 132.

3Âşıkpaşazâde'de geçen ifadeler, bu konuda delil olarak kabul edilebilir, bkz. a.g.e., 249.

4Bkz. Abdulbâkî Gölpınarlı, "Kızılbaş", 789; İstanbul'daki Venedik elçilerinin II. Bayezit Dönemi'nde İstanbul'a gelen Özbek elçisi dolayısıyla kaleme aldıkları raporlarında, Özbekler'in "Yeşilbaş", Safevîler'in "Kızılbaş", Osmanlıların "Akbaş" ve Gürcüler'in "Karabaş" ismiyle anıldıkları, ifade edilmektedir, bkz. M. Fahrettin Kırzıoğlu, Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590), Ankara 1976, 113/54.

5Tâcü't-Tevârih, II, İstanbul 1279-1280, 194; aynı eserde Celâl isyanı ile ilgili olarak, Celâl'in, eşkıyâ yatağı olarak vasıflandırılan Bozok'tan Tokat'a kaçması ve Turhal kalesi yakınlarında bir mağaraya gizlenmesi anlatılırken, o diyar halkının Râfızîliğe meyilli olduklarının belirtilmesi de aynı kanaati pekiştiriyor, bkz. II, 384-385.

6Tâcü't-Tevârih, II, 169.

7Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri, (Defter: 42/Sayfa: 123/Hüküm: 420), bundan sonra sadece rakam olarak (42/123/420) şeklinde gösterilecek.

8(29/210/491); Rûm beylerbeyisi Mehmet Paşa'nın devlet merkezine mektup gönderip, Eyâlet-i Rûm'da yaşayan ekserî halkın Kızılbaş olduğunu belirttiği yolundaki hüküm için bkz. (71/118/239).

9Gölpınarlı'nın ifadesiyle günümüzde, "Kızılbaşlar Edirne ve Kırklareli kırlarında (daha ziyâde Simavna kadısı oğlu Bedreddin sûfîleri), Dobruca ve Deliorman'da, Eskişehir ovasında, İzmir'de

Narlıdere havzasında, Sivas, Çorum, Mecidözü, Sungurlu, İskilip, Divrik, Tunceli, Malatya, Erzincan, Erzurum havalisinde, Balıkesir ovasında, Antalya ve Hatay taraflarında bulunurlar," bkz. "Kızılbaş", 795; Şeyh Safiyüddin'in torunu Hoca Ali'nin, Timur'un Anadolu'dan götürdüğü esirleri serbest bıraktırması dolayısıyla Anadolu'da, bilhassa Teke, Hamit ve Karamanoğulları gibi Güney beyliklerinde birçok müridinin bulunduğu; yine II. Murat tarafından Osmanlı topraklarına kabul edilmeyen Şeyh Cüneyd'in, 1449'da gittiği Karaman, Teke ve Hamidoğulları topraklarında tutunabildiği, bilgilerinden hareket eden W. Hinz, bunun, bölge halkının Şiîliğe temâyülünün bir sonucu olduğu fikrini beyan ediyor, bkz. Şeyh Cüneyd, 8, 17-18; ancak bu gelişmede, mezhebî bir yönelişten çok, söz konusu sahanın Osmanlı'nın en son ele geçirdiği rakip beyliklere ait topraklar olmasının etkili olduğunu düşünüyoruz. Osmanlılar tarafından ortadan kaldırılan beyliklerin, zamanla, Osmanlı Devleti'nin başlıca rakibi olan Timur, Akkoyunlu ve ardından Safevîlere destek vermiş olması bu tezimizi doğrular mahiyettedir.

10 Söz konusu hat üzerinde bulunan aşiret ve cemâatlerin, Safevî Devleti'ne sempatiyle bakmalarının diğer önemli bir sebebi ise, bu devletin kuruluşunda mühim etkilerinin bulunmasıdır. F. Sümer, Anadolu'dan İran'a giderek, Safevî Devleti'nin kuruluşunda rol oynayan Kızılbaş Anadolu Türklerinin, "…Tavâif-i Şamlu ve Ustacalu ve Rumlu ve Tekelü ve Zü'l-kadr ve Afşar ve Kacar ve Varsak…"lardan oluştuklarını belirtiyor, bkz. Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1976, 19, dn. 29; M. C. Ş. Tekindağ ise, bunlara Musullu, Bayburdlu, Çapanlu ve Karaca-dağ sûfîlerini de ilâve ediyor, bkz. "Yeni Kaynak ve Vesîkaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", İÜEFTD, XVII/22 (1968), 4; Safevîler'le ilişkileri sebebiyle Mühimme defterlerine kaydedilen; Şam Bayadı Türkmenleri, Yeniil'e tâbi Kemerlü ve Behlü İmam cemâatleri, Malatya Livasına tâbi' İzlü (İzolı), Rişvan, Eşkânlu (Aşkânlu), Solaklu, Şeyh Hüseyinlü, Soydanlu, Eğirbüklü, Adaklu, Kalaçaklu, Bezki, Çakallu, Mihriman, Karasaz ve Kömürlü cemâatleri, Bozok yöresinde Pehlüvanlu ve Düşeroğulları cemâatleri, Ortapâre Kazası'na tâbi Haman Cemâati, Bozok reâyâsından Ağcalı Cemâati, Trabzon'a bağlı Kürtün Kazası'nda (şimdi Gümüşhâne'ye bağlı) yaşayan Çepni Aşiretini tespit ve ayrıca, J. L. Bacqué-Grammont'un tespit ettiği, Malatya'da Selmânlı ve Mîsis önünde Kurısa (Kara İsa/Kara İsalu) isimli aşiretler ile Amasya yöresinde bulunduğu anlaşılan Keçeci ve Çanağı adıyla bilinen melâhide tâifesi, Vilâyet-i Rûm'a müteallik Yürük tâifesinden Cunkar Cemâati (bunlara istimâlet olunuyor ve Osmanlı taraftarı haline geliyorlar), Kırıklu ve Kara Keçilü cemâatleri ve Tât ve İnallu ve Hüseyinâbâd halkını da bunlara ilâve edebiliyoruz, bkz. "Etudes Turco-Safavides, III. Notes et Documents sur la Révolte de Şâh Velî b. Şeyh Celâl", Archivum Ottomanicum, VII (Wiesbaden 1982), 19, 2150, 2251, 33, 55, 63.

11 Çaldıran Savaşı'nda, Osmanlı ordusu savaş alanına geldiği zaman, devlet ricâlinin ekseriyetinin, askere 24 saat istirahat verilmesi teklifine karşılık, Rumeli Defterdârı Pîrî Mehmed Çelebi el-Cemâlî'nin, akıncılardan mühim bir kısmının Alevî ve Şiîlere taraftar olmaları sebebiyle, istirahat anında düşmanla anlaşma ihtimalinden dolayı, hemen savaşa girişilmesi teklifinin kabul olunması, bu bakımdan anlamlıdır, bkz. Tekindağ, "Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", 65.

12 Meselâ, Koyluhisar'a bağlı Cafer Karyesi sipahisi Bayram bin Pîrzâde'nin tasarruf ettiği tımar geliri sadece 1900 akçedir, bkz. (10/189/279); Osmanlı düzeninde üst seviyesi 20.000 akçe olan tımar gelir düzeyine göre, verdiğimiz örneklerin oldukça düşük olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu konuda ayrıca bkz. A. Yaşar Ocak, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda Mesiyanik Hareketlerin Bir Tahlil Denemesi", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul 21-25-Ağustos 1989, Ankara 1990, 820.

13 A. Yaşar Ocak'ın ifadesiyle, "Râfızîlik veya Kızılbaşlık, İslâmî ve mistik bir cila altında eski inançlarını koyu bir tutuculukla koruyan konar göçer ve yarı göçebe halk kesimi içinde kendisini vergiye bağlayıp yerleşik hayata geçirmeye zorlayan Osmanlı yönetimine karşı yaşadığı sosyo-ekonomik bunalımı kullanmak suretiyle tahrik eden Şiî propagandanın etkisiyle oluşan yeni bir siyasî-dinî ve sosyo-kültürel yapılanıştır" bkz. "Din", IRCICA Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, II, İstanbul 1998, 141 vd.

14 Taşköprü kadısına gönderilen bu konudaki hüküm için bkz. (6/422/897); Rûm beylerbeyisine gönderilen 12 Ağustos 1568 tarihli hükümde ise, Dergâh-ı Mu'allâm çavuşlarından Sivaslı Ahmet Çavuş'un kethüdâ edindiği Abdulganî oğlu adamlarından Hasan'ın musâhibi olan Kazâbâd Nâhiyesi'nden Küre oğlu adıyla bilinen kimsenin Şiî olduğu ve "Müslümanları idlâl idüb tarîk-i ilhada şürû'" ettirdiği iddia ediliyor ki, burada da aynı mezhebî kaygının duyulduğu anlaşılıyor, bkz. (7/678/1881); yine Amasya'dan Müezzin Tosun Mustafa, Kilerci Abdulkadir ile bir berber, bir ütücü, bir pabuççu, bir dellak, Dolabcı Ramazan, Paşmakcı Ali ve İsa oğlu İsa adındaki kimselerin, "avâmdan olan Müslümanları" saptırmaya çalıştıkları yolunda Amasya beyine ve kadısına hüküm gönderiliyor, bkz. (29/96/231).

15 (71/118/239).

16 (7/725/1988).

17 (58/268/683).

18 (42/123/420).

19 "Bu dâî ve halifelerin telkin ve tesirinden şehzâdeler bile kurtulamamış, bunlar Amasya'da Ahmed'in, Çorum'da oğlu Murad'ın etrafında toplanmış; bilhassa Antalya ve havâlisi halkının çoğu bu kızılbaş Şiî cereyanlarının bizzat önderleri Kara-Bıyık-oğlu, Şeytan-Kulu da denilen Şah-Kulu'nun emri altında oldukları halde, memlekete maddî ve mânevî tahribâta başlamışlar idi.", bkz. Şinasi Altundağ, "Selim I.", İA, X, 426;.

20 Bu konuda örnek olarak Yavuz Dönemi'nin en büyük ulemâsından sayılan Müfti Hamza (eş-şehîr bi-Saru Görez)'nın fetvâsı için bkz. "Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", 53-54; ayrıca bkz. Aşağıda dn. 51.

21 Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Y. Ocak, Babaîler İsyanı, İstanbul 19962, 157-158; ayrıca bkz. Aynı yazar, “Mesiyanik Hareketler”, 817-825.

22 Bu dörtlük ve benzerleri için bkz. Gölpınarlı-Boratav, age, 19-20, 78; Yavuz’un Mısır seferi sırasında Bozok çevresindeki Türkmenler arasında patlak veren isyanın lideri “Celâl nâm bir mülhid-i bed-fi’âl ki, ser-defter-i ehl-i dalâl idi, mecânîn ü abdâl kisvetine girüb vatanı ve eşkıyâ encümeni olan Bozok’dan Tokat semtine firâr ve Turhal Kal’ası havâlîsinde bir gârda (mağarada) karâr itmiş idi; ol diyâr ahâlîsi bi’t-tab’î rafza mâ’il olmağın ol müfsidün sırr-ı mestûruna vâkıf olıcak meczûb-ı İlâhîdir deyu mürâca’at ider oldılar… ol dahî mehdî bu gârdan âşikâr olsa gerekdür ve ben intizârına me’mûrum deyu…” ifadeleri için bkz. Hoca Sâdeddin, age, 384-385; aynı konuda bkz. Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celâlî İsyanları”, İstanbul 1975, 117; aynı şekilde, Teke-Eli’nde büyük bir ayaklanma çıkartan Şah-Kulu Baba Tekeli, kendisinin de Baba İshak-i Horasanî gibi mehdî olduğunu iddia etmişti, bkz. Ş. Tekindağ, “Teke-Eli ve Teke-Oğulları”, İÜEFTED, 7-8 (İstanbul 1977), 60; “Şah-Kulu’nun nüfûzu o kadar artmıştı ki, taraftarları kendisini mehdî, peygamber, hattâ Allah mertebesine çıkarıyor; şahın öldüğü ve Şah-Kulu’nun onun yerine geçtiği şâyiası yayılmış bulunuyor, memleketi ancak onun kurtarabileceğine inanılıyor, fakir köylüler, gayr-ı memnun sipahiler büyük kütleler hâlinde etrafında toplanıyorlardı.”, bkz. Ş. Altundağ, “Selim I.”, 426.

23 (29/96/231); Sivas’ta Kulu isimli birinin “Mehdi-i Zaman” gelir dediği için siyaset edilmesi ve kendisine tâbi olan yoldaşlarının kürek cezasına çarptırılmaları hakkında, 11 Nisan 1572 tarihli Rûm beylerbeyine gönderilen hüküm için bkz. Ahmet Refik, On altıncı asırda Râfızîlik ve Bektaşîlik, İstanbul 1932, 30, 37 nolu belge; Şam’daki Câmi’-i Şerîf-i Benî Emevîye’ye giren ve isminin Haydar Hüseyin olduğunu söyleyen birinin, câminin tezhipli üç mermer direğini kırıp, câmi görevlilerinden birisini bıçakla yaraladıktan sonra kendisinin “sâhib-i zaman” olduğunu iddia etmesi de yaşanan bunalımın inanç sahasındaki emareleri olarak kabul edilebilir, bkz. (42/285/883); XVI. asırda ortaya çıkan mehdîlik iddialarının, Denizli, Teke-eli, Bozok, Amasya, Niksar ve Şam’da kayda geçmiş olması, bu inanışın yayıldığı sahayı göstermesi bakımından ilginçtir. Osmanlı hakimiyetine yeni sokulan ya da Osmanlı merkeziyetçi sisteminin henüz oturmadığı ve bu yüzden bir takım baskı ve tepkilerin meydana geldiği bu sahalarda, tepkilerin öne çıkan renginin dinî ya da mezhebî ve kullanılan kavramın da mehdîlik olması, bir tesadüf olmasa gerektir.

24 (49/125/423).

25 (5/88/205).

26 (71/163/324).

27 (Haz.) Orhan Şaik Gökyay, Kâtip Çelebi’den Seçmeler, I, İstanbul 1997, 133-134.

28 (30/132/319).

29 (35/210/528).

30 Hoca Sâdeddin'de geçen "Anadolu Vilâyeti'ni teftîş-i'âmm idüb fermân-ı pâdişâhî ile merede-i Kızılbaş'dan idükleri sâbit olan evbâşlardan cem'-i kesîr tu'me-i şimşîr olub, takıyye ile muhtefî olan bakıyye dahi tedârik-i müfettişîn ile müste'sâl olunmuş idi" ifadeleri de, takıyye örneği olarak kabul edilebilir, bkz. Tâcü't-Tevârih, II, 384.

31 Taşköprü kadısına gönderilen bu yolda bir hüküm için bkz. (6/422/897).

32 (30/207/488); Amasya, Çorum ve Bozok bölgesinde bulunan Kızılbaşların halifesi olduğu söylenen Şeyh Haydar'ın (ki büyük bir ihtimalle Pîr Sultan olduğunu tahmin ediyoruz) da, babası Şeyh Türabî'nin Kızılbaş ve müfsit olmak suçuyla daha önce asıldığının anlaşılması sebebiyle "Kızılbaş oğlu Kızılbaş" olarak değerlendirildiğini anlıyoruz, bkz. (58/268/683).

33 (36/140/393).

34 (6/324-325/686).

35 (26/221/628); Yine Musul'la ilgili iki belgede de aynı konu işlenmiştir. Bunlardan 7 Mart 1565 tarihli hükümde, Musul'da Refâvız kısmından bazı melâhidenin aşure günü cem' olub sahâbe-i güzîne küfrettikleri (6/324-325/686); 21 Ağustos 1574 tarihli hükümde ise, Seyyid Mehmet, kardeşi Murtaza, Seyyid Ali oğlu Seyyid Kasım, Seyyid Cemal ve Seyyid Galip adındaki kimselerin, mülhit olmaları ve aşure cemiyeti etmeleri sebebiyle Musul'dan Vilâyet-i Rûmili'nde Filibe Kasabası'na sürgün edildikleri belirtiliyor, bkz. (26/221/627); Rafz âdeti olarak ifade edilen aşure, Arabî aylardan Muharrem ayının onuncu gününün adı olup, Hz. Adem'in tövbesinin kabul olması, Hz. İbrahim'in ateşten kurtulması, Hz. Yakup'un oğlu Yusuf'a kavuşması gibi İslâm tarihindeki bazı mühim hadiselerin bu günde meydana gelmiş olduğu rivayeti sebebiyle, bu güne kutsiyet atfedilmektedir. Hz. Nuh'un gemisinin Cudi Dağı'na bu gün oturduğu ve onun emriyle gemide kalan erzaktan tatlı bir çorba pişirildiği inancı da böyle bir âdetin oluşum sürecinde etkili olmuş görünüyor. Ancak aşurenin konumuzu ilgilendiren tarafı, Hz. Hüseyin'in Kerbela'da bu gün şehit edilmiş olması ve bu yüzden bilhassa Şiî Müslümanlar tarafından meselenin bu yönünün öne çıkartılmasıdır. Osmanlı-Safevî mücadelesinin, bir mezhep çatışması şeklinde tezahür etmesi sebebiyle, aşure âdetinin Şiî Safevîler ve onlara sempatiyle bakan Kızılbaş Türklerin inhisarına bırakıldığı anlaşılıyor. Aşure hakkında bkz. Mithat Sertoğlu, Osmanlı Tarih Lûgatı, İstanbul 19862, 21-22.

36 (33/91/188).

37 (31/234/517); konuyla ilgili olarak verdiğimiz iki belgenin ilkinde, erkek, kadın ve kız bir arada bulunup, el ele almaları, rafz alâmeti olarak kayda geçiyor. İkinci belgemizde de, erkek, kadın ve çocuklarla bir arada içki içmek, Kızılbaşlık tavrı olarak belirtiliyor. Aslında bu iki belgede öne çıkan temel davranış biçimi, kadın-erkek bir arada bulunmaktır. Göçebe, yarı-göçebe ve köy hayatında geçmişte ve günümüzde hayat şartları sebebiyle tabiî olarak yaşanan bu davranış biçiminin, çatışma dönemlerinde, genellikle hayal mahsûlü bazı ilâvelerin de yapılmasıyla bir takım suçlamalara ve ithamlara yol açtığı söylenebilir.

38 (42/123/420); Koyluhisar kadısına gönderilen bir hükümde, Cafer Karyesi sipahisi Bayram bin Pîrzâde ve aynı köyden bazı kimseler için, "Kızılbaşlardır" hükmünden sonra, bunların Tat Cemâati'nden Eşref Halife'nin önünde Cihar-yâre küfretmeleri, Şah Mehmet'in paşmağından su içmeleri ve hanımlarının gümüş yüzük ve bileziklerini Safevîler'e yardım göndermeleri, bu hükme delil olarak sıralanmaktadır, bkz. (10/189/279), burada söz konusu edilen ikinci ithamdan, Kızılbaş halkın, hanımlarının ziynet eşyalarına varıncaya kadar, aralarında yardım toplayıp İran'a gönderdiklerini anlıyoruz. Ancak, birinci ve üçüncü ithamlar ilginçtir. Cihar-yâre yani Dört Halife'ye küfür, genel bir ifade olarak iddiaya yansımış olmalıdır; çünkü, Kızılbaş halkın dördüncü halife Hz. Ali'ye küfretmeleri mümkün değildir ki, zaten Hadîdî'nin ifadesinde, Hz. Ali'nin ayırt edildiği anlaşılıyor: "Adûsıyidi ashâb-ı kibârun/Ali'den gayrisinün çâr-yârun", bkz. Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523), Hazırlayan: Necdet Öztürk, İstanbul 1991, 385; Ancak, klasik ifade "hâşâ sebb-i çâryâr eylediler" cümlesiyle ortaya konulmaktadır, başka bir kaynaktaki bu ifade için bkz. Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman, 132; Safevî taraftarlarının paşmağından su içtikleri iddiasında geçen Şah Mehmet'in, Safevî Hükümdarı Şah Mehmet Hüdâbende, olduğunu sanıyoruz. Paşmaktan su içilmesi, herhalde bir tabiiyet ve kutsiyet ifadesi olarak anlaşılıyordu.

39 Daha önce Şeyh Bedreddin taraftarları ile ilgili olarak şu iddialar ileri sürülmüştü: "Kadınların ve çocukların bulunduğu meclislerde şarap içmek; Serez'deki türbeyi Kâbeleri haline getirmek; okumanın ve yazmanın saçma şeyler olduğunu ve kendileri için ilim yerinin bâtın olduğunu beyan etmek; Ortodoks müminlere hakaret etmek; aralarında karılarını değiş tokuş etmek. İslâm dünyasında doktrin bağlamında marjinal ve azınlık konumundaki gruplara geleneksel olarak bütün bu suçlamalar yöneltilmiştir". bkz. Michel Balivet, Şeyh Bedreddin Tasavvuf ve İsyan, çeviri: Ela Gültekin, İstanbul 2000, 105-106.

40 (69/223/445).

41 (16/277/532).

42 (42/251/781).

43 Alevî ve Bektâşîlerde kadınların Âyin-i Cem denen tarîkat törenine erkeklerle beraber katıldıkları; muhabbet sofrasında, yâni yollarına göre dem görülen, yâni rakı içilen sofraya beraber oturdukları; beraber nefes okuyup, semâ' ettikleri, belirtiliyor, bkz. A. Gölpınarlı, 100 Soruda Tasavvuf, 147.

44 Birkaç örnek için bkz. (7/678/1881), (12/457/880), (16/277/532), (35/366/931), (71/169/324).

45 Birkaç örnek için bkz. (7/120/312), (42/123/420).

46 Klasik Türk çalgısı olan saz ya da kopuz eşliğinde türkü söylemenin, bütün Türklere has bir gelenek olduğu biliniyor. Kızılbaşlık ya da Alevîlikte ise, bu geleneğin, aynı zamanda toplu dinî

merasimlerin bir parçası olarak işlev gördüğü söylenebilir. İşte bu özellik, içe kapanma sonucu toplum kesimlerinin birbirlerini tanımadıkları dönemlerde, bir takım yanlış anlamalara ve suçlamalara sebep olmuş görünmektedir. Anadolu beylerbeyine ve Denizli kadısına gönderilen 27 Eylü1 1567 tarihli hükümde; Denizli Kazası'nda bulunan Saruyatar Zâviyesi'nde toplanan ışıkların, bidat ve dalâlet üzere olup, gece-gündüz saz ve söz ile fısk u fücûr ettikleri, bkz. (7/120/312); Kastamonu beyine, Küre ve Taşköprü kadılarına gönderilen 31 Temmuz 1571 tarihli hükümde ise, Taşköprü Kazası'na tâbi Hacıyülük Karyesi'nden Kara Recep'in Kızılbaş olduğu, kendi emsâli Kızılbaşlar ile toplanarak, geceleyin bir tenha eve girip, saz, çalgı ve sâir âlât-ı hevâ ile eğlendikleri ve sonra mum söndürüp, birbirinin avretin tasarruf ettikleri, bkz. (12/416/816) gibi iddialar, sazlı-sözlü eğlenmenin, nasıl gayri ahlâkî yaşayış biçiminin sergilendiği toplantıların bir aracı halinde değerlendirildiğini göstermektedir.

47 Bu konudaki tartışmalar için bkz. A. Gölpınarlı, Şîîlik, 32 vd.; E. R. Fığlalı, İmâmiyye Şîası, 32-45, 209-217.

48 Birkaç örnek için bkz. (29/21/49), (42/123/420), (49/125/423), (7/120/312).

49 (16/277/532).

50 Birkaç örnek için bkz. (6/324-325/686), (7/826/2263), (10/189/279), (29/21/49), (30/207/488), (42/123/420), (69/223/445); Kızılbaş halkın en çok maruz kaldıkları suçlamaların başında, yukarıda belirtilen, Hz. Peygamber'in sünnetlerini hafife alma ve Ebubekir-Ömer-Osman düşmanlığı suçlamaları da, aynı şekilde değerlendirilebilir. Tarafların birbirlerini küfürle itham etmeleri (örneğin Hadîdî'nin, "Kızıl tâcı başında sûfi adı/Müsülmân şeklidi kâfir nihâdı" ifadesiyle (bkz. Tevârih-i Âl-i Osman, 385), Şah İsmail ve taraftarları küfürle itham edilirken; Pîr Sultan'ın "Haktan inayet olursa/Şah Urum'a gele bir gün/Gazâda bu Zülfikarı/Kâfirlere çala bir gün." dizeleriyle, Osmanlı tarafı kâfirlikle suçlanıyordu bkz. Gölpınarlı-Boratav, Pir Sultan Abdal, 77), karşı tarafın dinî ve mezhebî bakımdan değer verdiği kimselerin ya da mekânların kötülenmesine yol açmış görünüyor. 1590'da yapılan Osmanlı-Safevî anlaşmasında, öncelikle "Hazret-i Peygamber'in ashâbı ve halifeleri hakkında sebb ü şetmin men'i; Şah Tahmasb zamanında olduğu gibi teberrâîliğin lâğvedilip hiç kimseye ve husûsiyle İran Sünnîlerine nefret telkîn olunmaması" şartının dile getirilmesi, (bkz. B. Kütükoğlu, age, 197.) bu bakımdan anlamlıdır.

51 "Adûsıyidi ashâb-ı kibârun/Ali'den gayrisinün çâr-yârun" bkz. Hadîdî, Tevârih-i Âl-i Osman, 385 ayrıca bkz. (7/120/312), (53/145/419).

52 Alevîlerin, kendilerinden olmayanlara, "Yezid, zâhid, yabancı" dedikleri ve onlardan kız alıp-vermedikleri, belirtiliyor, bkz. A. Gölpınarlı, 100 Soruda Tasavvuf, 143; Şah Kulu ve taraftarlarının, isyan edip Anadolu'da büyük bir katliâm gerçekleştirdikten sonra, İran tarafına kaçarken vurdukları kervanla ilgili sorgularında, "Şah yoluna gazâ idüp yezidleri kırdık, hakkından geldük", sözleriyle cevap verdiklerinin söylenmesi de, bilhassa Anadolu Kızılbaşlarının Sünnî kesimi hangi gözle gördüklerinin, çarpıcı bir ifadesidir, bkz. Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman, 133; ayrıca Pîr Sultan'ın

şiirlerinde, Osmanlı tarafını “Yezid” olarak nitelendiren ifadelerin çokluğu da, aynı bakış tarzını göstermektedir. konuyla ilgili Mühimme kayıtları için bkz. (42/123/420), (69/59/115).

53 Gölpınarlı, Alevî ve Bektâşîlerde kadınların, Âyin-i Cem denen tarikat törenlerine erkeklerle beraber katıldıklarını; muhabbet sofrasına, yâni rakı içilen sofraya beraber oturduklarını; beraber nefes okuyup, semâ’ ettiklerini belirtiyor, bkz. 100 Soruda Tasavvuf, 147; Ayrıca, Bektaşî-Kızılbaşlar’ın, rakının, Akyazılı Sultan tarafından tarikata sokulduğuna inandıkları belirtiliyor, bkz. Gölpınarlı-Boratav, Pir Sultan Abdal, 175; konuyla ilgili Mühimme kayıtları için bkz. (30/132/319), (31/234/517), (42/160/514).

54 Kızılbaşlarla ilgili suçlamalarda tam anlamıyla yerini bulan hususun, Anadolu’dan muhtelif yollarla yardım toplayarak Safevîler’e göndermeleri, olduğu söylenebilir. Çünkü, Anadolu’daki Kızılbaşlar nazarında gâsıp pozisyonunda olan Osmanlı Devleti topraklarından yardım toplanıp, kurtarıcı gözüyle baktıkları Safevîlere gönderilmesi, büyük önemi hâiz bulunuyordu. Kızılbaşlarca gerçekleştirilen bazı toplu gasp ve soygun hareketlerinin de aynı amaçla yapıldığını, burada tekrar etmeliyiz. Hatta Safevî halife ve müridlerinin, esas olarak bu amaçla görevlendirildikleri de söylenebilir, bu konuyla ilgili Mühimme kayıtları için bkz. (6/575/1261), 29/210/491), (31/13/32), (10/189/279), (7/660/1835), (7/723/1984), (12/329-330/674), (29/209/488), (5/88/205); Bu tür ferdî ya da küçük çaplı olarak değerlendirebileceğimiz yardım faaliyetlerinin dışında asıl, Safevîler’in önemli ölçüde ihtiyaç duydukları, bilhassa savaş âletlerinin yapımında kullanılacak bakır, demir, gümüş ve sâir bunların emsâli madenlerin, büyük miktarlarda İran topraklarına kaçırılmaya çalışıldığı, anlaşılıyor, örnek olarak bkz. (7/705/1939), (7/791/2162), (7/725/1988).

55 Osmanlı topraklarında görevlendirilen Safevî halifelerinin başlıca görevlerinden birisinin Safevîler lehine casusluk yapmak olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Anadolu’da Osmanlı sistemine uyum sağlayamamış gayri memnun kitleleri Safevî sempatizanı haline getirip, aralarında gizlenip faaliyetlerini sürdürmek, bunlar vasıtasıyla isyanlar tertiplemek, onlardan ya da onlar kanalıyla yardım toplamak ve yine bu kesimlerin aracılığıyla edindikleri bilgileri Safevîler’e götürmek, halife ve sempatizanların, canla-başla yerine getirmeye çalıştıkları kutsî görevleriydi, konuyla ilgili örnek belgeler için bkz. (7/678/1881), (5/88/205), (31/13/32), (29/210/499).

56 (69/223/445).

57 Selim-nâme, hazırlayanlar: Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar, Ankara 1990, 157; XVI. asrın sonlarında Safevîler’e karşı Osmanlıların doğal müttefikleri olarak ortaya çıkan Özbekler’in Osmanlılarla Safevî topraklarını paylaşma istek ve plânlarına Osmanlılar’ın çekimser yaklaşmalarında, “Safevîler’in ortadan kaldırılmasından sonra kendileri ile sınır olacak daha da güçlenmiş bir Özbek Hanlığı ve fetih heveslisi Abdullah Han’ın, Osmanlıların zihninde ikinci bir “Timur gailesi” çağrışımı” yapmasının etkili olduğu tahmini yapılmaktadır ki, bizce de mantıklı bir izah tarzı olsa gerektir, bkz. Abdullah Gündoğdu, “Türkistan’da Osmanlı İran Rekâbeti: (1583-1598)”, Türk Ocakları

İzmir Şubesi Osmanlı Devleti'nin 700. Kuruluş Yıldönümü Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri 8-10 Nisan 1999 İzmir, İzmir 2000, 151-152.

58 Aşıkpaşazâde Tarihi'nde, Şeyh Cüneyd'in müritlerini, Sultan II. Murat'a göndererek, Kurt Beli'nde yerleşmek istemesi; ancak II. Murat'ın bunu kabul etmeyip, Şeyh'e 200 Flori ve gelen müritlerine 1000 Akçe verdiği, yolunda geçen ifadelerden böyle bir yoruma gidilmiş olabileceğini, yukarıda belirtmiştik.

59 Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 132.

60 B. Kütükoğlu, suikast sebebiyle II. Bayezit'in tehlikenin büyüklüğünün farkına vardığını ve Teke Kızılbaşlarından bir kısmını Rumeli'ye tehcir ettiğini belirtiyor, bkz. age, 3.

61 1501 yılı başlarında Sivas Sancağı Beyi'ne hitaben yazılan hükümde; daha önce "Erdebil sûfîlerinden Erdebiloğlı'na giderken dutulan sûfîlerün soygunları dutan kimesnelere virilüp kendüleri siyâseten salb oluna" diye hüküm verildiği halde, hâlen Şehzâde tarafından, ele geçirilen sûfîlerin, adam başına dörder yüz, halîfelerden ikişer bin akça alınmak suretiyle serbest bırakılmalarının buyrulduğu; ancak, sûfîler hususunda eski hükmün geçerli olduğu belirtiliyor. Aynı konuda Sultan Mahmut'a (2 kez), Sultan Ahmet'e, Sultan Alemşah'a ve Sultan Selimşah'a hükümler yazıldığı anlaşılıyor, bkz. İlhan Şahin-Feridun Emecen, Osmanlılarda Divân-Bürokrasi-Ahkâm II. Bâyezid Dönemi'ne Ait 906-1501 Tarihli Ahkâm Defteri, İstanbul 1994, 8/27, 21/71, 78/281.

62 Bkz. Tekindağ, "Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", 52; Yazar aynı yerde, 24 Nisan 1512'de, Selim'in tahta çıkması ile başlayan olayların, bu kanaati bir kere daha doğruladığını, Konya valisi Şehzâde Şehinşâh ile birlikte Şah-Kulu Baba Tekeli taraftarlığı yapan Şehzâde Murat'ın, sonradan Nur Ali Halife-i Rumlu ile birleşerek Tokat'ı yaktıktan sonra onunla birlikte Şah İsmail'in yanına sığındığını, babası Şehzâde Ahmet'in de ilticâya hazırlandığını, bu kanaatin doğruluğunu gösteren deliller olarak, öne sürüyor; ancak, şehzâdeler arasındaki taht mücâdelesinin, içlerinden bazılarını böyle bir tercih yapmaya zorladığı unutulmamalıdır, nitekim aynı sebeple komşu ülkelere (meselâ Bizans gibi) sığınma olayı her zaman görülebilmektedir. Tersine olarak, Sultan Ahmet'in ve diğerlerinin, hâkimiyeti ele geçirdikleri takdirde nasıl davranacakları, bu açıdan iyice düşünülerek ayrıca değerlendirilmelidir.

63 B. Kütükoğlu, age, 3; bu sırada her iki tarafın da, Anadolu'da geçim zorluğu çeken kesimlere, yeni bir ekmek kapısı bulma ümidi vermeye çalıştıkları anlaşılıyor; Safevî şeyh ve şâhlarının daha devletin oluşum süreci boyunca, belli dönemlerde ganimet amaçlı Gürcü seferlerine çıkması; Şehzâde Selim'in de, "telâfi-i taksîr-i vüzerâ içün ceng ü peykâr ehlini, mu'attal ve bîkâr komayup; Der-i devlet'den behremend olmayan bîkes ma'zûlları ve ihmâl-i vüzerâ ile nâümîd olanları, mahzûlları yazup; gâh Gürcistân'a akın salup, ikaamet-i resm-i cihâd ile def'-i melâl ve gâh Kızılbaş-ı bed-ma'âş ile harb ü kıtâl" etmesi, hep ara yerde kalmış mağdur kesimleri kazanma amaçlı faaliyetler olarak değerlendirilebilir, bu konuda bkz. F. Kırzıoğlu, Kafkas-Elleri, 85; Akdağ, age, 115-116.

64 Bu konuda J. L. Bacqué-Grammont tarafından yayınlanan 1513 tarihli bir liste için bkz. “Une Liste de Timariotes Suspects Dans la Province du Rûm en 1513”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XLI/1-4, Eylül 1982-Ekim 1983, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan’a Armağan, (İstanbul 1984), 145-162.

65 Nitekim, Bacqué-Grammont’un yayınladığı listede 79 kişi kaydedilmiştir, bkz. a.g.m,. 149-152, 159-162.

66 (9/38/102), (12/329-330/674), (16/277/532), (26/210/589), (27/177/403), (28/308/773), (28/349/883), (29/96/231), (33/91/188), (35/153/390), (35/188/473), (36/140/393), (36/280/735), (36/285/750), (43/33/70), (53/145/419), (58/7/26).

67 Toprak kadısı olarak geçen belgeler: Sivaslı Ahmet Çavuş hakkında (7/678/1881), Süleyman Fakih hakkında (7/754/2067), defter hârici Kızılbaşlar hakkında (7/953/2624), isimleri yazılı Kızılbaşlar hakkında (35/366/931) ve (36/140/393), Ağcalı Cemâati hakkında (58/7/26); Toprak kadıları olarak geçen belgeler: İsimleri yazılı Kızılbaşlar hakkında (7/725/1988), Amasya Sancağı’ndaki melâhide hakkında (9/38/102), Göçebe Türklerin at ve silahtan arındırılması hakkında (28/374/968), Serbest tımarlara ilticâ edenler hakkında (29/66/155), Kızılbaş köylüler hakkında (30/207/488), Sahte Şah İsmail’e yardım eden aşiretler hakkında (35/188/473), Kızılbaşlıkla itham edilen kişiler hakkında (36/164/450).

68 Bu konuda bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı, Ankara 19842, 126-128; Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III, İstanbul 1983, 520, ancak burada, toprak kadılarının, “toprağa yani gayrimenkula müteallik dâvaları yerinde dinleyen ve arazi hudutlarını sınırlayan kadı naipleri” oldukları belirtiliyor ki, kullandığımız Mühimme kayıtlarında geçen ve Uzunçarşılı’da tanımlanan görevlilerin, toprakla ilgilenmekten ziyade gezici olmalarından dolayı bu isimle anıldıkları sonucu çıkıyor.

69 Toprak kadıları ile aynı vazifeyi gören Mehâyif müfettişleri hakkında bkz. İ. H. Uzunçarşılı, age, 128-129.

70 “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, İktisat Fakültesi Mecmuası, XI/1-4, (İstanbul 1949-1950), 524-569, XIII/1-4, (İstanbul 1951-1952), 56-78, XV/1-4, (İstanbul 1952-54), 209-237,

71 Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı, İstanbul 1987, 5, 29-35.

72 XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara 1988, 44-57, 110-121.

73 Bu konuda en esaslı bilgiyi, eserini Selim’e ithaf eden Defterdar Ebu’l-Fadl Mehmed Efendi’nin, Selimşâh-nâmesi’nde (65/a, str. 17-22) buluyoruz: Eserin, “hükm-i katl-i âm-ı cemâat-ı

Kızılbaş der memâlik-i Rûm-ı ma'delet-tuhum" başlığı altında zikredilen kısmın tercümesi aynen şöyledir: "her şeyi bilen Sultan, o kavmin etbâını kısım kısım ve isim isim yazmak üzere, memleketin her tarafına bilgiç kâtibler gönderdi; yedi yaşından yetmiş yaşına kadar olanların defterleri divâna getirilmek üzere emredildi; getirilen defterlere nazaran, ihtiyar, genç 40,000 kişi yazılmıştı; ondan sonra her memleketin hâkimlerine memurlar defterler getirdiler; bunların gittikleri yerlerde kılıç kullanılarak, bu memleketlerdeki maktullerin adedi kırk bini geçti."

74 Bkz. Tekindağ, "Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", 56; Benzer ifadeler, Tâcü't-Tevârih (II, 245-246, 384) ve Solakzâde Tarihi'nde (haz. Vahit Çabuk, II, Ankara 1989, 16) de geçmektedir; Faruk Sümer, Osmanlı müverrihlerinin bu yoldaki sözlerinin mübalağalı olduğunu belirtiyor ve II. Bayezit'in, Şah Kulu hadisesinden sonra Teke'de kalan Kızılbaşları veya bunlardan bir kısmını Mora Yarımadası'ndaki yeni fethedilmiş Modon ve Koron taraflarına sürmüş olduğunu buna delil olarak gösteriyor (bkz. age, 36.) ki, biz de aynı kanaatteyiz.; Bkz. "Une Liste De Timariotes Suspects Dans la Province Du Rûm en 1513", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XLI/1-4, Eylül 1982-Ekim 1983, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, (İstanbul 1984), 145-162.

75 Buna karşılık, 1511'de meydana gelen Şah-Kulu Baba Tekeli isyanında, Anadolu'da 50.000 kişi ölmüş ve pek çok hâne yağmalanmıştı, bkz. Tekindağ, "Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", 51; aynı yazar, "Teke-Eli ve Teke-Oğulları", 59-62; aynı şekilde, İran'da Safevî Devleti'ni kuran Şah İsmail, ekseri halkı Sünnî olan bu ülkeyi zorla Şiîleştirmek için karşı koyan İsfahan, Fars, Yezd, Kirman, Rüstemdâr ve diğer bölgelerde büyük bir katliâm gerçekleştirmiştir. Hatta, karşı koyanların ileri gelenlerinden bazıları maiyetleri ile birlikte, bu sırada tebriğe gelen Osmanlı elçisine gözdağı vermek için bizzat onun önünde yakılmışlar; Tebriz'de, daha önce Şeyh Haydar ile yapılan savaşa katılanlar tespit edilip, hepsi katledilmişlerdir. Katliâmlar daha sonra fethedilen Horasan'da da icrâ edilmiştir. Bu konuda birçok kaynakta bilgi bulunduğunu belirten Faruk Sümer, Angiolello'nun, Şah İsmail'in Tebriz'e girdiğinde din adamları, kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere pek çok insan öldürdüğünü, savaşta ve Tebriz'de yirmi binden fazla insanın öldüğünü ve hatta Şah İsmail'in annesini bile öldürttüğünü, söylediğini, haber veriyor. Aynı şekilde, Kemal Paşa Zâde'nin de, Şah İsmail'in Tebriz'de Ak Koyunlu oymağından kırk elli bin kişiyi kılıçtan geçirdiğini ve kendisini fena itikat ve zulümden menetmeye çalışan anasına kızıp onu öldürdüğünü, söyleyerek, Angiolelo'yu teyit ettiğini, belirtiyor, bu konudaki kaynak ve bilgiler için bkz. Faruk Sümer, age, 24; aynı konuda bkz. R. M. Sanvory, a.g.m., 403.

76 Bkz. (33/204/413), İlgilendiğimiz dönemde, Kıbrıs'ın yeni fethedilen bir bölge olması hasebiyle, esaslı bir sürgün bölgesi haline getirildiği söylenebilir. Yukarıda bahsettiğimiz hükümden 5 yıl önce yine Rûm beylerbeyine gönderilen 27 Temmuz 1572 tarihli hükümde, yeni feth olunan Kıbrıs'ın iskânı amacıyla, Vilâyet-i Rûm'da darlık çeken ahalinin, adaya sürgün edilmesiyle ilgili olarak, Rûm muharriri olan Ömer'e emir verildiği anlaşılıyor ki, bu sürgünün de aynı maksatla gerçekleştirilmiş olduğu düşünülebilir, bkz. (19/236/484), aynı şekilde, Musul sâkinlerinden olup Safevîler'le ilişkileri olduğu ve sürekli yardım toplayıp gönderdikleri iddia edilen isimleri belgede tespit

edilmiş yaklaşık 25 kişinin de, yerlerinden alâkaları kesilip Kıbrıs'a sürgün edilmeleri istenilmektedir, bkz. (12/329-330/674); benzer örnekler için ayrıca bkz. (28/340/859), (29/209/488), (29/210/490), (30/207/488), 29/217-218/500).

77 Rûm beylerbeyine gönderilen 24 Ağustos 1565 tarihli hükümde; Bâli bin Saruca, Mehmet bin Turak, Mirza bin Mustafa, Halil bin Hamza ve Devletyar bin Mehmed adlarındaki beş kişinin, reâyadan nezir adı altında altın ve esbâp alıp Yukaru Cânibe giderken yakalandıkları belirtiliyor ve adı geçen beş kişinin siyaset olunması; evlat ve ensâbının Budun'a sürülmesi emrediliyor ve ayrıca, idamların infaz edildiğinin ve kaç kişinin Budun'a sürgün edildiği ile Budun'a teslim edildiğine dâir belgelerin İstanbul'a arz edilmesi isteniliyor, bkz. (6/575/1261).

78 Musul kadısına gönderilen 21 Ağustos 1574 tarihli hükümde; "mülhit" oldukları belirtilen bazı kimselerin Musul'dan "Vilâyet-i Rûmilinde Filibe nâm kasabaya" sürgün edildikleri anlatılıyor bkz. (26/221/627).

79 Rodos beyine gönderilen bir hükümden anlaşıldığına göre, Ramazan oğlu Mehmet, şarap içti diye "küreğe virilüb" on yıl boyunca Hacı İlyas Reis'in gemisinde cezasını çekiyor, ancak, "cürm-i galîzi" olmadığı için serbest bırakılması isteniyor. Hükmün sonunda, Ramazan oğlu Mehmet eğer bu suçtan dolayı küreğe konulmuş ise, kürekten ıtlak ve halâs olunması yani serbest bırakılması emrediliyor. Belgede geçen, "göresin mezbur ol veçhile küreğe konulmuş ise emrim üzere kürekden ıtlak idüb halâs idesin" ifadelerinden, Ramazan oğlu Mehmet'in, hak etmediği bir cezaya çarptırılmış olduğu izlenimini alıyoruz. (42/160/514).

80 Bu konuda geniş bilgi için, Ahmet Mumcu'nun Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl, Ankara 19852, isimli eserine bakılabilir.

81 İ. Şahin-F. Emecen, a.g.e., 8/27, 78/281, 126/454.

82 (5/513/1401).

83 Örneğin Rûm beylerbeyine gönderilen bir hükümde, Merzifon Ovası'na bizzat varıp, kendisine gönderilen defterde yazılı olan kimselerin tedrîcen hakkından gelmesi, emrediliyor, bkz. (7/953/2624), Tedrîcen hakkından gelme emri, İstanbul'dan gönderilen defterde, oldukça fazla kimsenin yazılı olduğunu gösterebilir; Çorum Sancağı'nda bulunan kadılara ve dizdarlara yazılan hükümde yer alan "taht-ı kazanuzda Sohta ve Kızılbaş ve sâir haramzâde nâmına ehl-i fesad zuhûr idüb her ne mahalde olursa aslâ te'hir ve tevakkuf itmeyüb yât ve yarâğla mükemmel kifâyet mikdarı kılâ' müstahfızları ve il erleri ile varub her ne tarîkle mümkün ise ele getürüb muktezâ-yı şer'-i kavîm üzere haklarından gelesiz" ifadeleri için bkz. (36/294/779), Rûm beylerbeyine hitaben yazılan 4 Mart 1577 tarihli hükümde ise, Vilâyet-i Rûm'a bağlı Sivas'a yakın yerlerden Kangallı, Alipınarı ve o tarafların ahâlisi ile sınırının beri tarafında bulunan Amasya, Çorum, Hüseyinâbad, Merzifon Ovası ve sâir ol havâlide olan halkın ekserinin Râfızî oldukları ve soruşturma sonucunda suçu sabit olanların başka bir suç isnâdiyle haklarından gelmesi emredilmektedir, bkz. 29/210/491), bu belge, tâkibâta

alınan hedef kitlenin, çok daha geniş bir coğrafyaya yayılmış olduğunu gösteriyor; ancak, yine Rûm beylerbeyine gönderilen 11 Ocak 1578 tarihli hükümde; Beylerbeyinin merkeze mektup yazarak, daha önce gönderilen emr-i şerîf gereğince "Kızılbaş nâmına olanların haklarından gelinürse küllî telef-i nefs olmak lâzım" geleceğinin belirtilmesi ve bu mektup üzerine, Sünnî mezhep olmayıp mülhit ve Râfızî olan Kızılbaşların evleri ve barklarıyla ilişkileri kesilerek, hisar erlerine koşulup Kıbrıs'a sürgün edilmelerinin emredildiği görülüyor ki, bkz. (33/204413), merkezden gönderilen sert emirlerin, uygulama sahasında nasıl yumuşatıldığını göstermesi bakımından kayda değer.

84 Örneğin, İstanbul'a gelen Safevî elçisine, dönüş yolu üzerinde yardım toplayıp veren bazı melâhidenin, bkz. (7/660/1835), Sahâbeye düşmanlık ve küfrettikleri iddia edilen ve Safevîler'e yardım toplayıp götürdükleri belirtilen bazı müfsitlerin, bkz. (30/207/488), yine Safevîler'le "ittihad ve ittifakı ve rafz ve ilhâdları" olduğu ve Safevîler lehine casusluk yaptıkları iddia edilen bazı kimselerin haklarından gelinmesi emredilmekte, bkz. (29/210/490) ve (29/209/488); "nâ-meşrû fiilde olub ve Yukaru Cânib ile ittihad üzere oldukları sâbit" olan bazı melâhidenin ise, Rûm beylerbeyisi tarafından ele geçirilip haklarından gelindiği belirtilmekte, bkz. (14/508/709); bazen, Basyan ve Pozyan beyi Behlül Bey'e gönderilen hükümde olduğu gibi, sancak bölgesinde bulunan tâifenin bazısının Yukaru Cânib ile ittihat ve ittifakı olduğu, adamlarının İran'a varıp geldiği belirtilerek, bunlardan suçu sâbit görülenlerin, aslâ mecâl verilmeden, başka bir bahane ile haklarından gelinmesi istenmekte ve "eğer Cemâ'at-i Şîrîdir (?) ve eğer sâir A'yânîdir (?)" ifadeleriyle, sanıkların tâbi oldukları topluluklara işarette bulunulmaktadır, bkz. (29/209/489), bazen de, bir kaza ahalisinin büyük bir kısmı kadı mahkemesine gelerek; "içimizde Kızılbaş nâmına bazı kimesneler vardır ve bazı ehl-i fesad dahî ata binüb ok ve kılıç dakınub yollarda ve tenhâ yerlerde biz havâle ve sübaşıyız deyu Müslümanların birer bahâne ile malların alurlar deyu" şikayette bulunmakta ve bunun üzerine böylelerinin haklarından gelinmesi emri gönderilmektedir, bkz. (37/33/350),

85 Örneğin; "rafz ve ilhad üzere dâima fesaddan hâlî olmayub ehl-i fesad suhtelerin (?) önlerine düşüb Müslümanların akçe ve esbâbın gâret itdirüb şekâvet itdükleri toprak kadısı huzurunda sâbit" olan Çorum Kazası'ndan Beşir bin Rüstem, Hasan bin Ali, Nur Ali bin İlyas ve Salbaş Hızır adındaki kimselerin şerle haklarından gelinmesi isteniyor, bkz. (35/366/931); Yine, halktan "nezir" adı altında altın ve giyecek alıp İran'a götürürlerken yakalanan ve suçlarını itiraf eden, Bâli bin Saruca, Mehmet bin Turak, Mirza bin Mustafa, Halil bin Hamza ve Devletyar bin Mehmet adındaki beş kişinin de siyaset olunması, "evlâd ve ensâbı"nın Budun'a sürülmesi emredilmektedir, bkz. (6/575/1261); Bu tür vesikalarda isim ve sayıları verilerek öldürülmeleri emredilenlerin, Safevî halife ya da casusları oldukları ve bunların bâzen çok sert ve acımasız bir şekilde ölüm emirlerinin verilebildiği söylenebilir; örneğin, Budaközü Kazası'ndan, Safevî halifesi olduğu iddia edilen Süleyman Fakih'in, Kızılırmak'a atılıp boğularak öldürülmesi emredilmektedir, bkz. (7/754/2067); bu konudaki diğer ölüm emri örnekleri için bkz. (30/132/319), (7/678/1881), (7/725/1988), (7/826/2263), (12/420/822), (29/21/49), (29/217-218/500), (35/169/433), (36/280/734), (36/285/750), (69/223/445), (71/169/324).

86 Şemseddin Sami, age, İstanbul 1978, 659.

87 Ömer Nasuhi Bilmen, “Hukukı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye” Kamusu, III, İstanbul 1985, 21.

88 Koyun Baba’nın At Meydanı’nda recm olunması için, 4 kişinin şahitlikte bulunmaları yetmiş görünüyor. Bilindiği üzere, zina olayında da 4 şahidin, olayı fiilen gördüklerine dâir şahitlikleri gerekiyor. Söz konusu 4 kişinin şahitlikleri sonucu, Dîvân-ı Âlî’de Koyun Baba’nın suçu sabit görüldüğünden, At Meydanı’nda recm olunması, buyrulmuştur, bkz. (25/324/2983).

89 Çarpıcı bir örnek olarak, Havza Kazası halkının, Havza kadısı Hızır Şah ve Rûm beylerbeyi sübaşılarından Mehmet hakkında, haksız yere mal toplamak için, halktan “kimine sohta yatağı ve hırsuz harâmî şerîki ve kimine Kızılbaş ve mülhidsiz” diyerek tutup zincire vurdukları ve hapsettikleri, mahpusları ancak otuzar kırkar altun karşılığında serbest bıraktıkları, şikayete gitmemeleri için üçer talâka şart verdirdikleri (İslâm hukukunda boşanma ile ilgili olarak kullanılan üçer talâk terimi hakkında bkz. Ö. N. Bilmen, age, II, 202-204; uygulamayı yansıtması bakımından konu ile alâkalı fetvâ örnekleri için bkz. Saim Savaş, “Fetva ve Şer’iye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması”, Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, II, Ankara 1992, 528-530), şikayete giden Hamza’ya ikiyüzelli çabrast vurdukları ve böylelikle halka zulmettikleri, yolunda şikayette bulunmalarını, verebiliriz, bkz. (35/153/390).

90 Örneğin İstanbul’da, Fatih Dönemi’nde kurulan Haydarî Zâviyesi’nin arsasına göz diken bazı kimselerin, zâviyede ehl-i dalâl ve bid’atın toplandığı, Acem’den gelen Râfızîlerin zâviyede barındığı, iftirasını attıklarını görüyoruz, bkz. Ahmet Refik, Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı, haz. Abdullah Uysal, Ankara 1987, 217-218; Şehriban Kazası’na tâbi’ Nâhiye-i Tarîk-i Horasanî sâkinlerinden ve erbâb-ı tımardan olan Rızâeddin bin Hacı Mekdi’ye, rafz isnat ederek ehl-i örfe gammazlayan ve nice zaman hapiste kalmasına sebep olan bazı kimselerin, yapılan soruşturma sonucu isnat olunan hususun gayri vâki olduğunun ortaya çıkması üzerine bu kez Rızâeddin evinde yokken bir yolunu bulup evine tâc bırakmaları ve sonra “evinde Kızılbaş Tâcı vardır” diye evini basıp yağmalamaları da manidar bir iftira örneği olarak verilebilir, bkz. (47/44/112).

91 Bahsettiğimiz sebeplerle, kendi inançlarının mutlak doğruluğuna, muhatabınkinin ise mutlak yanlış ve bâtıllığına körü körüne inanma anlamında kullanabileceğimiz taassubun, bu dönemde giderek yaygınlaştığı söylenebilir. Yukarıda değişik vesilelerle ifade etmeye çalıştığımız üzere, XVI. asırda iki Müslüman devlet ve taraftarlarının, karşılıklı olarak birbirlerini bilhassa savaş öncesi ve savaşın kızıştığı dönemlerde küfürle itham etmeleri, aslında taassubun ulaştığı boyutu göstermeye yeter. Aynı şekilde, yine yukarıda ifade ettiğimiz gibi, normal zamanlarda hoşgörüyle karşılanabilen bazı davranış biçimlerinin böylesi dönemlerde sert bir şekilde cezalandırılması da, taassupla ilgili olmalıdır; taassup örnekleri için bkz. (42/285/883), (69/357/512); Osmanlı Devleti, bilhassa Safevîler’le olan mücadelenin sıcak savaşa dönüştüğü sertlik dönemlerinde, yukarıda yeri geldikçe bahsetmeye çalıştığımız bazı hukuk dışı uygulamalarda bulunmuş olmakla beraber, Kızılbaş tâkibiyle ilgili gönderilen hemen her emrin sonuna eklenen ifadelerle, kendi halinde olan halkın

rahatsız edilmemesini istemiştir; konuyla ilgili örnek belgeler için bkz. (12/329-330/674), (26/210/589), (42/123/420), (69/59/115), (69/223/445).

92 Bazı hükümlerde geçen, “bedel-i siyaset deyu akçelerin aldırmayub” bkz. (29/66/155) ve “bu bahâne celb ve ahzdan ve hilâf-ı vâki’ kimesneye te’addîden hazer eyleyesiz” bkz. (30/207/488) ifadeleri, ortaya çıkan rüşvet gerçeğine örnek olarak verilebilir.

Şah Tahmasb'ın Şahsiyetine Dair / Prof. Dr. Aktay Efendiyev [s.920-924]

Azerbaycan Bilimler Akademisi Ortaçağ Tarihi Bölüm Başkanı/ Azerbaycan

Azeri Türklerinin kurduğu Safevi Devleti (veya Kızılbaş Devleti) Orta Çağ'ın en önemli devletlerinden biri olmuştu. Safevi hanedanının mümtaz temsilcileri devletin kurucusu I. Şah İsmail (1501-1524) ve I. Şah Abbas (1587-1629) sayılmaktadır. Fakat Şah İsmail'in oğlu ve halefi Şah Tahmasb'ın şahsiyeti ve bu devletin gelişmesinde oynadığı rol ve yeri şimdiye kadar gerektiği şekilde değerlendirilmemiştir. Eski Sovyet tarihçiliğinde Tahmasb'ın "hiçbir yönden babasına benzemediği" itiraf ediliyordu. Hareketsizlik ve teşebbüssüzlük gibi özellikler ona ait kabul ediliyordu. Bu tasvirlerde Tahmasb silik bir insan veya beceriksiz bir siyasetçi, din fanatiği gibi gösteriliyor.1 Aşağıda biz Şah Tahmasb'ın gerçeğe yakın bir suretini vermeye çalışacağız.

Şah İsmail'in en büyük oğlu Tahmasb 3 Mart 1513'te İsfahan yakınında Şahabad'da doğdu. 14 Mayıs 1576'da vefat etti.2

Küçük yaşlarında şah ailesinin üyeleri ünlü Kızılbaş emirlerinin himayesine veriliyor ve emirler onların eğitmeni yani lalası oluyorlardı. Küçük Tahmasb 1515'te Şah İsmail tarafından Horasan'a "hakim" tayin edilerek lalası Emirhan Musullu ile birlikte Herat'a gönderilmişti.3 Şüphesiz gerçek hakim Emirhan olmuştur. Tahmasb 1522 yılına kadar burada kalmıştır. Şah İsmail vefat ettiğinde Tahmasb 10 yaşındaydı. Lalası ise artık Div Sultan Rumlu idi.

Elbette 10 yaşındaki bir çocuk iktidar, yüksek makamlar ve toprak için birbiriyle savaşan Kızılbaş emirlerinin ellerinde bir oyuncağa dönmüştü. Merkezi idare Tahmasb'ın lalası Div Sultan Rumlu'nun elinde toplandı.

Tarihçi İskender Münşi, Kızılbaş boyları arasında düşmanlık ve çatışmalara sebep olan Div Sultan'ın davranışlarını eleştirmektedir.4

Div Sultan'ın güçlenmesi, Rumlu emirlerinin sayısı ve en üst makamlarda bulunmaları ilk önce Ustaclu emirlerinin hoşuna gitmemeye başladı. Onlar Rumlu emirlerinin tabiyetini tanımayı reddettiler. Ustacluların baskısı üzerine Div Sultan onlardan en nüfuzlusu olan Köpek Sultan'ı (asıl adı Mustafa) Şahın vekilliğinde kendisine ortak yapmasına rağmen hızla ona karşı harekete geçti. Ustaclulardan Karınca Sultan öldürüldü. Ustaclular devlet işlerinden uzaklaştırıldılar, dirlikleri (tiyulları) Rumlu ve Tekelü emirleri arasında bölüştürüldü. 1527'de Nahçevan'da Div Sultan ve Çuha Sultan Tekeli'nin birleşik ordusu ile yapılan savaşta Ustaclular yenildiler. Köpek Sultan ise öldürüldü. Rakiplerini ortadan kaldıran müttefiklerin kendi aralarında ihtilaf doğdu. Sonuçta Div Sultan'ı öldürerek Çuha Sultan iktidarını sağlamlaştırdı, vilayetlerin birçoğunu Tekelüler arasında paylaştırdı. Bu durum iki sene devam etti (1527-1529). Herat hakimliği Şahın kardeşlerinden Behram Mirza'ya, fakat lalalığı Gazi Han Tekelü'ye verildi.

1531'de 18 yaşına gelen ve iktidarı eline almak isteyen Şah Tahmasb'ın her halde rızasıyla Sam Mirza'nın lalası Hüseyin Han Şamlu, Çuha Sultan'ı devirmek için adamlarıyla beraber Kazvin'de otağına saldırdı. Çuha Sultan canını kurtarmak için Şah Tahmasb'ın yanına kaçtı. Orada Keşikçi Dulkadır boyundan olan şah korucularından biri tarafından öldürüldü.

Çuha Sultan'ın ölüm haberi üzerine Tekelülerin bir kısmı isyan etti. Onlar Çuha Sultan'ın yerine oğlu Şah Kubad'ı vekilliğe getirdiler. Fakat Tekelülerin bu davranışı Tahmasb'ın da teşviki ile Ustaclu, Dulkadır, Afşar ve Rumlu boylarının birleşerek Tekelülere karşı cephe almasına sebep oldu. Hemedan yakınlarında taraflar arasında bir savaş meydana geldi. Şah bu defa açıkça Tekelülerin düşmanlarının tarafını tuttu ve onların tamamen katledilmesini emretti. Bu hadise Tekelü Emiri Ulama'nın Şah Tahmasb'a karşı isyanına ve onun Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman'ın "İrakeyn Seferi"ne yol açtı.5

Hüseyin Han Şamlu mevki ve dirlikleri Şamlular arasında dağıtarak Tahmasb'ın kesin bir harekete geçmesine sebep oldu. Hüseyin Han, Şah Tahmasb'ı zehirlemek ve lalası olan Sam Mirza'yı tahta çıkarmak gerekçesiyle suçlandı. Sam Mirza'nın ihaneti kaynaklarda açıklanmamaktadır. Görüldüğü üzere Hüseyin Han'ın Osmanlıların tarafına geçme niyeti hakkında haber alan Tahmasb'ın emriyle6 Şamlu Emiri saraya çağrılmış ve kaltedilmişti.

Böylece 1524'ten itibaren geçen 10 yıl içinde genç Tahmasb Kızılbaş boylarının iktidar için savaşlarını önce seyretmiş sonra tedricen kendi iradesini onlara kabul ettirmeyi başarmıştır. 1534'te Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) Azerbaycan'a başlayan seferleri Şah Tahmasb'ın şahsi gayretlerini açıkça ortaya koymaktadır.

Tahmasb'ın üç kardeşi vardı: Alkas Mirza (doğumu 1515), Sam Mirza (doğumu 1517) ve Bahram Mirza (doğumu 1517). Alkas ve Sam'ın anneleri Hanbeyi Hanım idi. Tahmasb ve Bahram'ın annelerinin -Taclı Hanım- aynı olduğu anlaşılıyor. Alkas ve Sam, Tahmasb'a karşı isyan etmişlerdi. Sadece Bahram sonuna kadar kardeşine sadık kaldı. Şah Tahmasb'ın iktidara geldiği zamandan itibaren karşılaştığı esas problem Osmanlı İmparatorluğu'nun saldırılarından kurtulmak, babası Şah İsmail'in kurduğu devleti ayakta tutmak idi. Bu açıdan Şah Tahmasb'ın yazdığı "Tezkire" önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Tezkire'den anlaşıldığı üzere, Osmanlı Sultanı Süleyman'ı Safevi Devleti'ne karşı harekete geçmeye teşvik eden Tekelü Emiri Ulama olmuştur. 1532'de Tahmasb Horasan seferinde iken Ulama hakim olduğu Azerbaycan'da Şah'a karşı ayaklandı. Bu, şahın emriyle gerçekleştirilmiş Tekelülerin genel katline bir cevaptı. Başkent Tebriz'i yağmalayan Ulama Tahmasb'ın yakınlaştığı haberini alır almaz önce Van'a sonra İstanbul'a giderek Süleyman'a sığındı. Sultan Ulama'ya asker vererek onu Bitlis'i zapt etmeye yolladı. Ulama, Osmanlıların yardımıyla Safevilere tabi olan Bitlis Hakimi Şeref Han'ı yerinden ettiği için onu Tahmasb'dan imdat istemeye mecbur etti. Safevi Şahı İstanbul'a elçisi Habil Bey'i göndererek Ulama'nın teslim edilmesini istedi. Fakat Süleyman buna red cevabı verdi ve

Şeref Han'ın kendisine teslim edilmesi talebini ileri sürdü. Şah'ın Şeref Han'la Ulama'yı değiştirme teklifini Sultan kabul etmedi.7

Tahmasb, Osmanlı Sultanı'na direnecek gücü olmadığını iyi biliyordu ve bundan dolayı Batı komşusuyla barış içinde yaşamak istiyordu. Fakat Osmanlı sultanı babası Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) Doğu komşusuna karşı istilacı siyasetini devam ettirmek niyetinde idi. Savaşın başlaması için Ulama-Şeref Han ihtilafını bir bahane olarak kullanmaktan vazgeçmedi.

Ulama, Süleyman'ın Başveziri İbrahim Paşa aracılığıyla Sultan'ı Azerbaycan'a askeri bir sefer için kışkırtmış, ülkeyi kolayca ele geçireceğini vaad etmişti. 1534 yazında Kanuni Sultan Süleyman'ın Azerbaycan seferi başladı. Tahmasb, Osmanlı ordusu ile bir meydan savaşı yapmak fikrinden uzaktı. Süleyman, Tahmasb'ı karşı karşıya bir savaşa davet ediyor ve korkaklıkla suçluyordu. Buna cevap olarak Şah "Ben, iki Müslüman ordusu arasında harbe nasıl fetva vereyim ve sayıca on adama karşı beraberinde bir adam bile bulunmayan ordumla savaşa başlayayım?" diyordu. Tarihçi Hasan Bey Rumlu'nun ifadesine göre; Sultan'ın ordusu "sahranın kum zerrelerinden ve sonbahar yapraklarından fazlaydı".

Bu sırada Sultaniye bölgesinde şiddetli soğuklar başladı ve aşırı kar yağdı. Osmanlı ordusu soğuklar ve erzak yetersizliği yüzünden çok fazla kayıp verdi. Kızılbaşların ellerine geçmesini önlemek için Osmanlılar yüz kadar topu yollarda yaktılar.8 Bu durumda Sultan Süleyman, kışlamak için Bağdat'a gitmek zorunda kaldı. 1535 baharında Sultan, Bağdat'tan tekrar Azerbaycan'a hareket etti ve ikinci kez başkent Tebriz'e girdi. Ancak burada iki hafta kalabildi ve İstanbul'a döndü. Böylece "İrakeyn Seferi" Osmanlı tarafı için başarısızlıkla sonuçlandı. Safevi Devleti'nin varlığına son verilemeyeceği açıkça ortaya çıktı.9

Şah Tahmasb'ın silah arkadaşlarının birinin endişeli sorusuna verdiği cevap, onun Sultan ile muharebe tarzına dair çok karakteristik bir örnektir: "Ben, babamın usulü ile hareket etmeyeceğim. Bu düşman çok kuvvetli. Ben onunla yüz yüze duramam. Hasan Padişah (Uzun Hasan) Sultan Ebu Said'e karşı nasıl davrandıysa, ben de aynı şekilde onun etrafında dolaşacağım. Adamlarının ordudan dışarı çıkmasına, daha sonra ise oraya dönmesine imkan vermeyeceğim".10

Tahmasb'ın Tezkiresi'nde bu direniş tarzı şu şekilde hesaplanmaktadır: "Bizim hesaplarımıza göre, Hünkar'ın kullukçularından başka aşağı yukarı 300 bin atlı ordusu var. Ve eğer onlardan her birinin bir kullukçusu varsa bu 600 bin kişi eder. Yeniçerilerden başka Sultan'ın piyade askeri yok. Ve eğer her birinin bir katırı varsa o halde bu da 600 bin at ve katır eder. Bir katır için hergün 2 man (1 man = 3 kg) arpa, toplam olarak ise 12 bin halvar (1 halvar = 300 kg) 100 man arpa lazımdır. 600 bin adamın herbiri için günde yarım man erzak gerekiyorsa, bu da toplam 3 bin halvar 100 man eder. Demek ki, bir gün için 15 bin halvar 100 man buğday harcanıyor. Farz edelim ki, hünkarın 150 bin halvar 100 man buğdayı var. Orduda da 150 bin halvar buğday var. Halbuki aynı 300 bin halvar buğdayın taşınması için 500 bin deve gerekir. Askeri malzeme, toplar ve başka levazımat taşıyan develer bu rakama dahil değildir. 300 bin halvar buğday onlara 20 gün yetiyor. Böylece biz bu

toprakları yakıp yıktıktan ve her şeyi yedikten sonra onlarla karşı karşıya savaşmayıp, etraflarında dolaşmakta devam edersek, onlar ne yapabilirler? Onların geri dönmekten başka çareleri kalmıyor".11

İrakeyn Seferi sırasında Tahmasb iki kez İbrahim Paşa'nın ve Sultan Süleyman'ın yanına elçilerini göndermiş, fakat barış teklifleri reddedilmiştir. 1535'ten 1548'e kadar Safevi-Osmanlı münasebetlerinde savaş olmamış, ancak barış da olmamıştır. Bu aşamada en önemli olay Şirvan'ın Safevi Devleti'ne katılmasıdır.

1538'de Şah Tahmasb kardeşi Alkas Miraza'nın liderliğinde 20 bin kişilik orduyu Şirvan'a gönderdi. Bin yıllık Şirvanşahlar Devleti ortadan kaldırıldı, Şirvan-Safevi Devleti'nin vilayetlerinden birine çevrilerek, Alkas Mirza da ilk Şirvan Beylerbeyi oldu.12 Fakat 7-8 yıldan sonra Tahmasb'ı rahatsız eden olay Alkas Mirza'nın kardeşine ve devletine karşı isyanı ve ihaneti idi.

Yerli Şirvan zadeganlarının ayrılma hareketinden yararlanan Alkas Mirza kendisini müstakil padişah ilan etti. Budak Kazvini'nin verdiği bilgiye göre; 1546 başlarında (H. 952 sonları) Kazvin'de kışlama sırasında Şirvan'dan kaçıp gelmiş Orucağa Rumlu, Şah Tahmasb'ı Alkas'ın ayrılma niyeti hakkında bilgilendirdi. Ondan sonra Şirvan'dan buraya iki adam daha gelerek Şah kardeşinin isyanı hakkındaki bilgiyi teyid ettiler. Galiba bu hususta şüphe kalmadı. Fakat bu mesele sarayda müzakere edilirken emirler bu haberleri getirenlerin hapsedilip Alkas Mirza'ya teslim edilmesini bu sayede ihtilafın ortadan kaldırılmasını teklif ettiler. Fakat Tahmasb, emirlerin bu fikirlerine karşı çıkarak "Bu nasıl bir teklif? Onlar, bu menfurun (Alkas) padişah tuğrası olan ve benim yerime mühür vurmuş fermanını buraya getirdikten sonra bana karşı sadık olduklarını gösterip yanıma gelmiş adamların mahvedilmesine ben nasıl izin verebilirim. Ben, böyle davranırsam bundan sonra hiçkimse benim yanıma gelmez" dedi. Şah Tahmasb, bu ifadesiyle kardeşinin ihaneti hakkında ona haber getirenleri ödüllendirmiş, onlara yüksek makamlar vermiştir.13

Bu davranışla Tahmasb müstakil düşünen ve karar veren basiretli bir siyasetçi olduğunu göstermiştir. Sultan Süleyman'ın Azerbaycan'a üçüncü seferi 1548'de Alkas Mirza'nın Şah Tahmasb'a karşı ayaklanmasından sonra gerçekleşmiştir.

1546 yılının baharında Şah Tahmasb ordusuyla Şirvan'a hareket ederek daha önce elçisini Alkas Mirza ile görüşmeye gönderdi. Şah, kardeşi ile meseleyi barış yoluyla halletmek niyetindeydi. Alkas annesi Hanbegi hanımı ve oğlu Sultan Ahmed ile birlikte Şah'ın yanına göndererek yaptığına pişman olduğunu bildirdi. Cavad'da Şah'ın üst düzey elçileri Alkas ile görüşerek ona Şah hazinesine her yıl 1000 Tebriz tümeni ve askeri hizmet için 1000 atlı gönderme yemini ettirdiler. Fakat, Şah elçileri döndükten hemen sonra Alkas yeniden kendini bağımsız ilan ederek adına hutbe okuttu, para bastırdı. Bundan sonra Tahmasb, Şirvan'a ordusuyla girip Şirvanlıların direnişini kırarak burayı yeniden Safevi Devleti'ne kattı. Böylece Şirvan ikinci kez Tahmasb tarafından fethedildi. Alkas Mirza bir grup adamıyla önce Dağıstan'a, buradan Kefe'ye ve İstanbul'a kaçtı.14

1548'de Sultan Süleyman üçüncü kez Azerbaycan'a büyük bir orduyla girdi. Şüphesiz bu sefer İstanbul'a gelmiş olan Alkas Mirza'nın teşviki ile gerçekleşmişti. Alkas, Süleyman'ı harbe başladığı halde Kızılbaşların Şah Tahmasb'tan yüz çevireceklerine ve Sultanın tarafını tutacaklarına inandırmaya çalışıyordu. Sultan ordusuna hainler -Alkas ve Ulama- refakat ediyorlardı. Fakat Alkas Mirza'nın tarafına Kızılbaş emirlerinden hiçkimse gelmemiş, bilakis adamlarından birçoğu Tahmasb'ın yanına gitmişti. Bu defa Sultan Tebriz'de sadece dört gün kalabildi. Tahmasb'ın emriyle Kızılbaşlar, Sultan ordusunun etrafında dolaşıyor, ani baskınlar yaparak Osmanlılara aman vermiyorlardı. Böylece Sultan yine Azerbaycan'ı bırakıp gitmek mecburiyetinde kalarak memleketine döndü. Başarısız İrakeyn Seferi'nden sonra Sultan'ın Safevilere karşı yeni seferleri anlamsız görünebilir.15

1552'de Şah Tahmasb Sultan Süleyman'a karşı savunmadan hücuma geçmeye karar verdi. Erzurum hakimi İskender Paşa'nın Safevilerin Cukursa'd (Erevan) vilayetine baskınları buna bahane oldu. İskender Paşa, Hoy bölgesinde Safevi topraklarına akınlarda bulunarak Çukursa'd vilayetindeki şehir çarşısını yaktı ve geri döndü. Erzurum Paşası Kızılbaş emirlerine gönderdiği mektuplarda övünerek kendisini "Şirvan ve Gürcistan hakimi" olarak tanıtmıştır.16

Şah Tahmasb'ın emrine göre, Kızılbaş ordusu dört kısma bölünerek aşağıdaki istikametlere yöneldiler: Erciş ve Bargiri, Pasin, Arap Irak'ı (Bağdat) ve Debil. Tahmasb'ın bizzat iştirak ettiği bu seferler neticesinde Ahlat, Van, Muş, Bitlis, Vostan, Adilcevaz, Erciş, Pasin inanılmaz bir şekilde yakılıp yıkıldı. Bu tahribat ve yağmanın amacı Şah Tahmasb'a dediklerine göre; Doğu Anadolu'yu oturulmaması ve geçilmesi imkansız bir arazi haline getirerek Osmanlıların yapacakları seferleri engellemekti. Erzurum hakimi İskender Paşa'ya karşı ünlü Kızılbaş emirleriyle birlikte Şah Tahmasb'ın oğlu İsmail Mirza gönderildi. İsmail Mirza, İskender Paşa'yı yenip bazı üst düzey Osmanlı paşasını esir aldı. Erciş, Bargiri ve başka kaleler yerle yeksan oldu. 1553 Mart-Nisan'da Şah, Nahçevan'a döndü ve Sultan'a yeniden barış teklif etti ve elçisini (Şemseddin Dilcani) İstanbul'a gönderdi, ancak bu teşebbüsü yine başarısızlıkla sonuçlandı.

Hasan Bey Rumlu'ya göre, geri dönen elçinin getirdiği mektupta Osmanlı sultanı "Doğu ve Batı'nın padişahına (Tahmasb'a) gereken saygıyı göstermemişti. Bu sebepten Tahmasb oğlu İsmail'i yeniden Doğu Anadolu'ya hücum etmek üzere göndermişti.17

Bütün bunlara rağmen Sultan Süleyman 1554 baharında dördüncü ve sonuncu kez Azerbaycan'a yürüdü. Nahçevan bölgesine saldırdı, fakat tahrip edilmiş arazide daha fazla ilerlemeyi uygun görmedi ve Erzurum'a döndü. Tahmasb, adeti üzere Osmanlı ordusuna ani hücumlarda bulunuyor, ayrı ayrı grupları esir alıyordu. Sultan ordusu içinde hoşnutsuzluk, yorgunluk kendisini göstermeye başlamıştı. Sultan ve yakınları ordunun halet-i ruhiyesi ile hesaplaşmak zorunda kaldı. Yıllardan beri "Hazret-i Hünkar"la barış yapmak isteyen Şah Tahmasb en nihayet arzusuna nail oldu. Nahçevan'dan vatana dönen Kanuni Sultan Süleyman, Baş Veziri Mehmed Paşa'ya gerekli emirleri verdi. Sultan Amasya'da iken Tahmasb elçisi Eşikağası Ferruhzad Bey'i onun yanına gönderdi. Görüşmeler sonunda 9 Mayıs 1555 Amasya'da barış antlaşması imzalandı.18 Bu barış Şah Tahmasb için gerçekten büyük bir

başarı sayılabilir. Faruk Sümer, “Tahmasb bu başarıyı elde etmekle gerçekten dirayetli bir hükümdar olduğunu gösterdi” demektedir.19

Çaldıran Savaşı’ndan (1514) sonra 41 yıl arzında Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında hiçbir antlaşma yapılmamıştı. Sultan Selim ömrünün sonuna kadar komşu Şii Devleti’ni ortadan kaldırmak için büyük çaba harcamıştı ve tekrar yeni seferlere hazırlanmaktaydı. Babasının bu arzusunu oğlu ve halefi Kanuni Sultan Süleyman gerçekleştirmeye çalışmış, fakat başarısızlığa uğramıştır. Bunun da esas sebebi Şah Tahmasb’ın “yakılıp yıkılmış arazi” taktiğini kullanmasıdır. Mahsulü telef etmek, otlakları yakmak, su kuyularını toprakla kapatmak, halkı göçürmek, faydalanılacak ne varsa imha etmek ve buna benzer tedbirlerle Osmanlı ordusunun ilerlemesine engel olmanın ancak bu şekilde mümkün olduğu ve başka bir çare kalmadığını Şah Tahmasb “Tezkire”sinde açıkça söylemiş ve bunu başarıyla gerçekleştirmiştir.

Amasya Barış Antlaşması’ndan sonra Şah Tahmasb’ın önemli işlerinden birisi Safevi Devleti’nin başkentinin Tebriz’den doğuya Kazvin’e nakledilmesidir. Bunun sebebi Tebriz’in her seferinde Sultan ordusu tarafından işgal edilmesi ve tahribata uğraması olmuştur. Bundan sonra hakimiyetinin sonuna kadar Şah Tahmasb Osmanlı Devleti ile olan barışı sağlamış, her türlü anlaşmazlığı önlemeye çalışmıştır.

Örneğin, 967 Muharrem ayında (1559 sonu) Süleyman’ın oğlu Bayezid ayaklanarak kardeşi Selim ile savaşta yenildi ve takipten kurtulmak için Çukursa’d vilayetinde Safevi sınırlarını geçti. Bayezid, Kazvin’de Şah Tahmasp tarafından büyük bir törenle karşılandı. Dört oğlu ile birlikte Tahmasb’a sığınan Bayezid, Safevi şahını babası ile savaşa tahrik etmekteydi. Şüphesiz, Şah memleketine felaketler getirmiş muharebeleri tekrar başlatmak istemiyordu. Bayezid, üç yıla yakın sarayda kaldı. Kanuni Sultan Süleyman, Şah’tan defalarca kayıtsız şartsız oğlunun ona teslim edilmesini talep etti. 1562’de Süleyman’ın Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa’nın liderliğindeki özel elçiliği Kazvin’e vardı. Onun görevi Bayezid’i Sultan’a teslim etmekti. Tahmasb, nihayet Bayezid’i oğullarıyla beraber Sultan elçilerine teslim etti. Onların hepsi hemen katledildiler. Cenazeleri ise Sultan’a gönderildi. Şah Tahmasb’ın bu davranışının muhtemelen iki sebebi vardır: Bu, ya Osmanlı Sultanı’nın barışı bozacağı endişesiyle dikkatli davranması veya büyük altın ve para karşılığında nefsine hakim olmamasıdır. Kendini temize çıkarmak isteyen Tahmasb Tezkiresi’nde Bayezid’i babasının eline teslim etmeyeceğine söz vermiş olduğunu, bu sebepten şehzadeyi sultanın elçilerine vermekle vaadini yerine getirmiş olduğunu belirtiyor.20

Çağdaş Orta Çağ müellifleri adeta hakimiyette bulunan şahların şahsiyetini methetmektedirler. Bu alanda hiçbir sınırlama görülmemektedir. Şah Tahmasb’ın şahsiyeti bu bakımdan istisna teşkil etmemektedir. Tahmasb’ın şahsiyetine dair en ilginç bilgiyi Budak Kazvini vermektedir. Onun yazdıklarına göre; gençliğinden itibaren Tahmasb ilimleri büyük bir başarıyla benimsemekteydi. Çok kısa bir zamanda müslüman hukukunun (şer’iyye) ve geleneksel hukukun (örfiyye) tüm inceliklerini öğrenmişti. Hattatlığa ve tasviri sanata büyük ilgisi olduğu için her biri kendi sahasında “yegane” olan meşhur sanatkarlar (muallimler) onunla meşgul olmak için görevlendirilmişlerdi. Bunlardan bazıları;

hattatlardan - Molla Ebdi Nişapuri, Şah Mahmud Nişapuri, Molla Rüstem, Ali Herevi, ressamlardan- Sultan Muhammed, Behzad, Mirek İsfahani, Mir Müsevvir ve Dust Divane idi. Örneğin; Budak, Şah'ın meziyetlerini sayarken onun adaleti sayesinde "onun vekillerinin, vezirlerinin, mustoufilerinin, diğer memurlarının hakkını bir karat bile eksiltmeye yahut arttırmaya imkanları yoktu.

Haftanın her günü belirli işlerin yapılmasını öngörüyordu. Sadrlar, kadılar ve fakihler işleri şeriat esasında çözmek için daima hazırdılar. Onun fermanıyla defterhanelerde toplanmış bütün masraflar (ihracat-ı hukmi) iptal edildi. Her yıl tahminen 80 bin tümene varan vilayetlerden gelen tamgayı kaldırdı. Reiyyetten 10-20 senelik vergiyi de almaktan vaz geçti. Kısacası reiyyet böyle huzur ve güveni hiçbir zaman görmemişti. Eğer birisi, adı-sanı olmasa bile, hakimden saraya şikayet ederse sonuncu şikayete bakıldıktan sonra vazifesinden alınıyordu". Budak'ın dediği gibi, Şah Tahmasb Osmanlı Devleti, Hindistan ve Maveraünnehir padişahlarına gönderilen mektupların karalamalarına şahsen düzeltmeler yapıyordu. 52 senelik şahlığı döneminde yıl be yıl kışlak ve yazlıkları hatırlıyordu. Ayrıca kendisi olağanüstü hafızası ile tanınmaktaydı. Tahmasb bütün ayanları (erbab), vazife sahiplerini (kalantaran) ve ünlü şahısları (eşraf) adlarıyla ve yüzleriyle tanıyordu. Ona hizmet eden 3 bin nefer korucu ve 3 bin kadar yasavul, bukavul, resmi şahıs ve dahili muhafızların (kala'cı) hepsi hakkında "hangisinin ne zaman mülazimliğe başladığını, seferlerde hangi kahramanlık ve yiğitlik gösterdiğini ve önceden hangi hanın ve sultanın yanında hizmet ettiğini" biliyordu.21

Şah Tahmasb'ın diğer çağdaş salnamecisi Hasan Bey Rumlu'ya göre, büyüdükten sonra şah Tahmasb "sabahtan akşama kadar devlet işleriyle meşgul oluyor ve bütün işleri kendisi yapıyordu. Öyle ki, vekiller ve vezirler onun izni olmadan hiçkimseye bir fels (para) bile veremiyorlardı". Şah "Titizlik derecesinde temizlik düşkünü, her şeyden şüphelenen bir insandı ve her mecliste yemeyi içmeyi sevmiyordu. Ömrünün son 20 yılında ise ata binmemişti. Görünüşte Şah, uzun boylu olup suratı ve elleri de uzundu. Çehresi sarı sakkaları ise tamamen beyazdı." Hasan Rumlu şöyle devam etmektedir: "Askerlerin 14 yıl arzında mevacip almamasına rağmen ona sadık oldukları için hiçkimse ona şikayette bulunmuyordu.22

Venedik Sefiri Alessandri 64 yaşındaki Şah Tahmasb'ı "Simasının düzgün çizgileri olan orta boylu "bir adam olarak tasvir ediyor. "O bedbin karakterli olup sarayını 11 yıl terk etmemiştir" diyor. Sonra Venedikli, Şah Tahmasb'ı pek cesareti olmayan, kanun ve adalet hakkında az, kadınlar ve para hakkında ise çok kaygı duyan "Küçük tüccar maharetiyle alan ve satan" cimri olarak vasıflandırıyor.23

Bununla beraber Venediklilerin yazdığı gibi "Şaha karşı halkın ilgisi ve muhabbeti akla sığmaz. Bunun sebebi onların ona Şah gibi değil, kendilerinin büyük sitayiş konusu olan Ali'nin nesline mensup olduğundan dolayı Allah gibi bakmalarıdır". Alessandri'ye göre, Tahmasb'ın tanrılaştırılması sadece büyük şehirlerin sakinleriyle sınırlanmamakta, şahın aile üyeleri ve saray ehlini, ayrıca memleketin en uç bölgelerini de içine almaktaydı.24

Kaynakların hakkında birbiriyle çeliştiği Şah Tahmasb, gerçekte yukarıda da anlattığımız üzere silik ve dirayetsiz bir şah olmayıp son derece başarılı bir siyasetçi olarak babası Şah İsmail'den devr

aldığı devleti genişletmiş, düşmanların tecavüzünden korumuş ve iç mücadelerden de başarıyla çıkarak 52 yıl hüküm sürdüğü Safevi Devleti'ni akılcı ve adil siyasetiyle yönetmiştir. Yumuşak mizacı, son derece sade bir hayat sürmesi, kibir ve gururdan uzak alçak gönüllü karakteri yıllarca Tahmasb'ın kişiliği hakkında yanlış yorumlara yol açmıştır.

Görüldüğü gibi, Tahmasb'ın mükemmel zekası ve askeri seferlerdeki üstün taktik ve hesaplamaları ona en büyük rakibi olan Osmanlı Devleti'ne karşı mutlak bir galibiyet kazandırmıştı. Ve bu galibiyet İslam aleminin en güçlü devletine yeni bir Türk devletinin, yani Safevi Devleti'nin varlığını kabul ettirmişti.

Tahmasb hakkında değerlendirme yaparken göz önünde bulundurulması gereken bir başka nokta ise; onun Azerbaycan'ın kuzey bölümünü teşkil eden Şirvan ve Şeki'yi ele geçirme tarihiyle ilgilidir. Şah İsmail'in bu bölgeler üzerine başlattığı seferler neticesiz kalmış buraları I. Şah Tahmasb fethederek Azerbaycan tarihinde büyük bir başarı kazanmıştır.

1Sbornik Statey po İstorii Azerbaijana, c. I, (Baku 1949), s. 244.

2Anonim Tarih-i Şah İsmail, British Museum, Or. 3248, varak 218b; Iskender Beg-i Turkmen, Tarih-i Alem-Arayi Abbasi, (Tahran 1334-35 ş), I, s. 119-122.

3M. K. Yusuf Jamali, The Life and Personality of Shah Ismail I, (Isfahan 1998), p. 240-241.

4Tarih-i Alem-Arayi Abbasi, s. 47.

5Bkz. Faruk Sümer, Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, (Ankara 1976), s. 57-62; Oktay Efendiyev, Azerbaycan Safeviler Devleti, (Bakü 1993), s. 59-62; Bekir Kütükoğlu, "Tahmasp I", İslam Ansiklopedisi, c. XI (1970), s. 637-647.

6O. Efendiyev, a.e., s. 63.

7A.e., s. 64.

8A.e., s. 66.

9F. Sümer, a.e., s. 63-65.

10 Budak Münşi Kazvini, Cavahirü'l-Ahbar, Saltikov-Şchedrin adına St. Peterburg Devlet Kütüphanesindeki El Yazma, B. Dornun kataloğu, no. 288, varak 308a.

11 Şah Tahmasb'ın Tezkiresi. Saltikov-Şcedrin adına St. Peterburg Devlet Kütüphanesindeki El Yazma, B. Dornun kataloğu, no. 302, varak 39a, b.

12 O. Efendiyev, a.e., s. 68-71.

13 Budak Münşi Kazvini, a.e., varak 319b.

14 O. Efendiyev, a.e., s. 71-74.

15 Ayn. eser., s. 74-77; F. Sümer, a.e., s. 66-67.

16 Şah Tahmasb'ın Tezkiresi, varak 52b.

17 O. Efendiyev, a.e., s. 79-81; F. Sümer, a.e., s. 67.

18 O. Efendiyev, a.e., s. 81-83.

19 F. Sümer, a.e., s. 68.

20 Gaffari, Tarih-i Cihan-Ara, (Tahran 1343ş), s. 304-305; O. Efendiyev, a.e., s. 95-96.

21 Budak Münşi, Kazvini, varaka 296a-297a.

22 Hasan-i Rumlu, Ahsenü't-Tevarih, yay. G. N. Seddon, (Baroda 1931), s. 488-489.

23 Travels of Venediens in Persia, Hakluyt Society, vol. 49 (London 1873), s. 215-219.

24 A.e., s. 223.

Safevî Hanedanı'nın Son Yılları / Prof. Dr. Tofiq Teyyuboğlu Mustafazade [s.925-935]

Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih enstitüsüsü / Azerbaycan

Tam 500 yıl önce Şah İsmail’in temelini attığı Safevî Hanedanı önce yalnız Azerbaycan’ı kendi egemenliği altında birleştirse de, fetihler sonucu sonradan kendi hudutlarını genişleterek 3 milyon km2’ye yakın araziden oluşan bir imparatorluk kurmuştu. Bu imparatorluk, tüm güneyini doğu Kafkas’ı, İran’ı, Horasan’ı, Afganistan’ı, hatta bir süre için de Arap Irakı’nı bile içine almıştı. XVI. yüzyıl’ın sonları XVII. yüzyıl başlarında Azerbaycan Safevî Devleti’nin milli karakteri değişir. Kızılbaş büyük feodal toprak mülkiyetinin gelişimi çok geçmeden imparatorlukta merkezden koşma güçlerin kuvvetlenmesine ve Safevi Devleti’nin çöküşüne neden olmuştu.

Azerbaycan Safevî Devleti’nin çöküşünde Osmanlı - Safevî rakabetinin de etkisi çok olmuştur. Osmanlı-Safevî savaşları gidişinde ve Şah Abbas’ın merkezileştirme politikasını gerçekleştirerek dik kafalı kızılbaş amirlerine ve uruklarına sürekli mezalim yapması sonucu gevşemiş Azerbaycan feodalleri devletteki hâkim tutumlarını aşırı düzeyde İran feodallerine terketmek zorunda kaldılar. Ama buna rağmen Safevî Devleti’nin tam olarak İran Devleti’ne dönüştüğü de söylenemez. Bundan sonra sözü geçen bu devlet Azerbaycan ve İran feodallerinin ortak devletine dönüşmüştü. İşte bu yüzden de resmî belgelerde devletin İran olarak değil de, öncelerdeki gibi Safevî yahut Kızılbaşlar Devleti olarak adlandırılması bir raslantı değildi. Bu devleti yalnız Avrupalılar İran diye adlandırırlardı.

XVII. yüzyıl başlangıcında Safevî Devleti yeniden, hem de bu defa daha derin ve çok yönlü çöküş bunalımı içindeydi. Devlet gelirlerinin azalması çöküşün belirtilerinden biri idi. Boşalmış hazineyi doldurmak için 1698-1701 yıllarında imparatorlukta genel nüfus sayımı yapıldı. Aynı zamanda kimi yeni vergiler de uygulandı.1

Safevî Devleti’nin çöküşünün diğer bir belirtisi XVII. yüzyıl sonu XVIII. yüzyıl’ın başlarında hâkimiyetin saldırgan saray ve dinsel çevrelerinin eline geçmesi olmuştu. Zayıf, cesaretsiz ve aşırı düzeyde yumuşak huylu şah Sultan Hüseyin (1694-1722) zaten bu çevrelerin elinde bir âlete çevrilmişti. Tefeci sermaye ile ilgili olan aynı çevrelerin hükümranlığı bir taraftan emekçi kitlelerin sömürülmesinin artmasına, diğer taraftan da devlet cihazının bozulmasına neden oldu.2 Şii ulemalarının telkiniyle Sultan Hüseyin dinî bölücülük politiası yürütüyordu ki, bu da sunnî nüfusa baskı yapılmasına neden oluyordu. Hatta Mekke ziyaretine gidenlerden büyük tutarlı vergiler alınmağa başlanmıştı. Sünnîler Mekke’yi daha çok ziyaret ettiklerinden dolayıdır ki (bilindiği üzere Şiiler Kerbela ve Meşed’i daha sık ziyarette bulunuyorlardı) bu vergiler onları daha çok zarara uğratıyordu.

Dönemin çağdaşı-Alban katalikosu Hasan Celâl yazıyordu ki, gözü aç şah ve onun vezirlerinin rüşvet alarak görevli kişileri sık sık görevlerinden alıp, yerlerine başka kişileri atıyor ve bir göreve iki veya daha çok hâkim atanıyor, para verip karşılığında hâkimiyet elde eden kişiler kendilerine havale

edilen görev yerine gelince adaleti unutarak, insanlara çok acımasız davranıyor ve fakir tabaalarını yağmalıyorlardı.3

Ağır vergi ve mükellefiyetleri feodal zulüm ve derebeyliğin şiddetlenmesi Safevî Devleti'nin her tarafında hükûmet aleyhine hoşnutsuzlukların başgöstermesine neden oluyordu. İktisadî sömürgeye ve sosyal-siyasal zulme dinî bölücülüğün eklendiği Afganistan ve Azerbaycan'ın kuzeyinde (Şirvan'da) halk ayaklanmaları daha keskin ve sürekli boyutlar almaktaydı.

Henüz 1707-1709 Yılları'nda Tebriz, Şirvan ve Car'da halk kitlelerinin silâhlı ayaklanmaları başgösterdi.4 1711 yılında Carlılar yeni baştan ayaklandılar. Tam bağımsız olmağa ve yeni topraklar ele geçirmeğe yeltenen feodal Ali Sultan harekata başçılığı kendisi başarabildi. Carlılar Şeki, Gebele, Akstafa, Şemşeddil, Gencebasar, Kürekbasar ve Zeyem'e saldırdılar, Şemahı'nın hudutlarına kadar ulaştılar. Alban katalikosu Yesai Hasan Celâli'nin verdiği bilgilere göre Ali Sultan'ın 8 bin kişiye ulaşan askerî birlikleri 1720-1721 yıllarında Gence'ye yaklaştılar ve Gence'ye yakın Sudökülen köyünü işgal ettiler. Fakat şehre girerken büyük kayıplara uğratılarak geriye çekildiler. Şah'ın defalarca Şirvan ve Karabağ beylerbeyilerine ayaklanmaları bastırmak üzere verdiği emirlere rağmen, "hanlar, ne kadar uğraşsalar bile, ayaklananlara karşı durmayı bir türlü başaramadılar ve kendileri zafiyete uğradılar".5

Üzerine söz edilen dönemde Azerbaycan'da en örgütlenmiş ve toplumsal isyan Şirvan İli'nde olmuştu. Gösterildiği gibi saray ruhanî çevrelerini hükümranlığı Safevî Devleti'nin resmî olarak Şiilik mezhebine mensup olmayanlara siyasî ayrım dışında nüfusa yapılan zulmün şiddetlenmesi ile sonuçlanırdı. Şirvan nüfusunun büyük bir kısmî ise sunnilerden oluşuyordu. Bunun sonucunda Şirvan'da İran'a karşı mücadeleler Sünnilerin Şiiler aleyhine yaptıkları dinî savaş şeklinde ortaya çıkıyordu.

Askerî yardım bulmaya yeltenen Şah Hüseyin 1720 yılında kendisinden vassallık bağımsızlığında bulunan Dağıstan'ın baş hâkimine-Tarku Şamhalı'ya ve Kaytak Usmisi'ye koşunu göndermesi ricasiyle para gönderdi. Fakat Kazıkumuklu Surhay Han topladığı koşunun başında Şirvan'dan geçerken Müskür Kazası'nın Dedeli köyünde doğmuş, o sırada Şirvan'da harekata başçılığı elegeçirmiş kazanın yüce din adamı sanılan Hacı Davut Surhay Han'ı İran'a gitmeyip te açılan fırsatı kullanarak, tüm gücünü Şemahı'yı zaptetmesi için kullanması konusunda ikna etti.6

Hacı Davut silâhlı köylü müfrezelerini kendi başına toplayarak, Kazıkumuklu Surhay Han'la ittifakla 1720 yılında Şabran şehri ve Hudat Kalesi'ni tuttu. Ağustos 1721 tarihinde Hacı Davut Kazıkumuklu Surhay Han ve Ali Sultan'ın birleşmiş müfrezeleri şehirlilerin bir kısmının yardımı ile Şirvan beylerbeyliğinin yönetim merkezi, o dönemde Azerbaycan'ın en büyük şehri bulunan Şemahi'yi zaptetmeyi başardılar. Şehri garet ve yağmalarla tuzbuz ettiler; meselâ: o dönemde Şemahi'da bulunan Rus tüccarları garet edilmiş ve katledilmişlerdir.7

Şemahi'nin işgali sonrası, 1721 yılının Güzü'nde isyancılar Gence ve İrevan Hanlarının 40 binlik birleşmiş kuvvetlerini mahvederek Gence'yi kurtardılar.8

Sonraları Hacı Davut Usmi ve Ahmet Han Muğan'a, oradan ise Astara'ya hareket ettiler ve Türk emisarı Ali Bey Bedreddinzade'nin söylediğine göre, 17 gün zarfında Erdebil'i işgal ettiler. Hacı Davut Ahmet Bey adlı birini de Muğan'ın canişinliğine atayıp, Şirvan'a döndü.9

Demek oluyor ki, tüm Kızılbaş Devleti'ni sarmış çok sayıda ayaklanma arasında Gendehar ilindeki Gilzay Afgan uruğunun isyanı Safevîler için feci sonuçla bitti. Afgan uruklarının şah zulmüne karşı kurtuluş savaşına Mir Veys'in yönettiği Gilzayların önde gelenleri başçılık ediyordu. Bu harekat başarıyla sonuçlandı ve 1709 yılında Gendehar'da İran hükümranlığının çöküşüne yol açtı.10 Sonraları, Mir Veys'in (1716-1725) oğlu Mahmut Dönemi'nde Gilzay uruğunun feodal katı kendi hâkimiyetini komşu ülkelere yağmacı harekatlar yapmak için kullanmaya başladı. Şah hâkimiyetinin zayıf direnişi ve harekatı sırasında garet edilmiş zengin ganimet Gilzay uruğunun yukarı katına 1722 yılı başlarında Gendehar'da yaşayan diğer Afgan dışında urukların katılımı ile İran'ın başkenti İsfahan'a büyük bir askerî harekat düzenlemeye tahrik etti.

Afgan koşunu, ciddi direnişle karşılaşmayarak Mart'ın başlarında İsfahan'a yaklaştı, 8 Mart 1722 tarihinde ise Gülnabat (İsfahan yakınlarında) etrafında şah koşunu mahva uğratıldı.11 Sonra Afganlar İsfahan'ı kuşattılar. 23 Ekim 1722 tarihinde sekiz aylık kuşatma sonrası İsfahan saray maiyetleri tarafından teslim edildi ve Mahmut şah taht-ı tacına sahip oldu.12

Böylelikle, 1722 yılında Safevî Devleti fiilen çöktü. Safevî Hanedanı daha 1736 yılında resmen mevcut olmuştu. Mesele şu ki, Afganlar İsfahan şehrini kuşattığı sırada şah Sultan Hüseyin'in büyük oğlu Tahmasib başkentte bulunmuyordu, koşun toplamak için İran'ın Kuzey illerine - Hazeryanı bölgelerine gitmişti. İsfahan'ın Afganlar tarafından zapt edildiğini ve babasının da şahlıktan düştüğünü duyup, kendisini burada II. Tahmasip ismi ile Şah ilân etmişti. Fakat Tahmasib'in hâkimiyeti geçmiş devletin pek az kısmına - yalnız Astrabat, Mazenderan ve kısmen de Gilan vilâyetlerine doğru genişliyordu.

İran'da merkez hâkimiyetin çöküşü komşu büyük devletlerde-Rusya ve Osmanlı İmparatorluklarında II. Tahmasib'in topraklarını zapt etmeye teşvik etti. Bilindiği üzere, Rus çarı I. Petro 1722 yılında 100 bin kişilik ordu ile Azerbaycan'ı ve İran'ı zapt etmek amacı ile bir askerî harekat örgütlemişti. Fakat o, Derbent şehrine kadar hareket edip Osmanlı sarayının şiddetli tepkisi ve diğer nedenler yüzünden ordunun esas kısmı ile Rusya'ya geri dönmüştü. Sonraki yıllarda Rus hükûmeti küçük askerî ekipler sevketmek yolu ile Bakû, Reşt ve Salyan şehirlerini ve onlara bileşik arazileri zapt etmişti.13

Şirvan isyancılarının başçısı Hacı Davut Han Rusya tecavüzünden korunmak için, Osmanlı sarayından onları desteklemek üzere himayede bulunmalarını rica etti. Sultan III. Ahmet 1722 yılının sonunda Şirvan'ı kendi himayesinde bulundurup, Hacı Davud'u Han olarak tanıdı. Daha sonra 1723 yılının ilkbaharında Osmanlı hükûmeti kendi koşunlarını Güney Kafkas'a sevketti.

İki imparatorluk askerî kuvvetlerinin aynı yönde ilerlemesi aralarında savaş tehlikesi meydana getirdi. Fakat Rusya 1721 yılında Prut Nehri kıyısında Osmanlı ordusundan aldığı ağır darbe sonrası tekrar savaş alanında Osmanlı ile yüz yüze gelmekten sakınıyordu ve buna göre de Safevî mirasını paylaşmak üzere anlaşmayı teklif etti. Osmanlı Devleti ile bu mesele üzerine konuşmaları resmileştirmek için Rus hükûmeti 23 Eylül (4 Ekim) 1723 tarihinde Sankt Petersburg şehri'nde yetkisini kaybetmiş İran temsilcisi İsmail Bey'le Hazeryanı illerin Rusya'ya ödün verilmesi üzerine "anlaşma" imzaladı.14 Şah Sultan Hüseyin kendi hâkimeyeti sırasında İsmail Bey'i askerî yardımda bulunmak ve destek vermek ricası ile Rusya'ya göndermişti. Fakat elçi daha İran arazisini terketmemiş şahın esir alındığını duyup, yetkilerini tesbit ettirmek için veliahtın yanına dönmüştü. Tahmasib Afganlara karşı mücadelede askerî yardım gösterilmesi şartı ile Hazeryanı dar bir dilimin Rusya'ya ödün verilmesi teklifi ile elçiyi kendi seferini sürdürmesiyle görevlendirmişti. Fakat İsmail Bey alelacele yola düşerek Enzeli'den Rusya'ya giden geminin kalktığını saklarken, Tahmasib Rusların izinsiz olarak, Enzeli Limanı'nı zapt ettiklerini duyup İsmail Bey'in gönderilmesi için çapar göndermişti. Fakat Enzeli'de bulunan Rusya konsolosu Tahmasib'in çaparını tutuklayarak, onun İsmail Bey'le görüşmesine engel olmuştu. Böylelikle, her şeyden habersiz olan elçi Rusya'ya gelerek adı geçen mukaveleyi imzalamıştır. Mukaveleye göre Rusya'nın tek bir Hazeryanı eyaletleri tutması yasallaştırmakla kalmayıp, üstelik Rusya Astrabat dahil, geriye kalan Hazeryanı bölgeleri de işgal etmek hukuku aldı. Fakat II. Tahmasip Rus hükûmetinin İsmail Bey'le imzaladığı mukaveleyi tasdik etmedi ve hatta mukavelenin metnini getiren Rus diplomasi temsilcisini hakaretle: "ve hiç bir gerçek cevap vermeden Erdebil'den kovdu".15

Bu olay tabii ki, Rus-Türk ilişkilerinde gerilimi daha da şiddetlendirdi. Eldeki bilgilere göre İstanbul'daki Avusturya rezidenti Türk hükûmetini 1723 tarihli Petersburg'da imzalanan Rus-İran mukavelesinin içeriyi ile tanıştırdığı sırada bu durum sonuncunun kızmasına neden oldu. Mukavele Türkler tarafından geçersiz ilân edildi, çünkü Tahmasib daha şah değil, veliaht sayılırdı.16 Divânın kimi üyeleri hiçbir şeyi ertelemeden hemen hemen Rusya'ya harp başlatmayı teklif ediyorlardı. Fakat sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa böyle bir harbin onların çıkarına uygun düşmediğini anlayarak bu teklifi reddetti.17

İşte bu sırada İran yardım için Osmanlı İmparatorluğu'na başvurmayı kararlaştırdı. Fakat Tahmasib'in elçisi Barhudar Erzurum'da bazı nedenler yüzünden geç kaldı. İkinci elçi Murtaza Kulubey Tahmasib'in birinci bakanı Abdülkerim'e destek verilmesi ve yardım gösterilmesi için rica ile geldiğinde, kendisine açıkça söylediler ki, Derben ve Bakû Rus Çarı'nın, İsfahan ise Mahmud'un elindedir, Gendehar'a Mir Kasım sahip çıkıp, bu yüzden de Osmanlı İmparatorluğu üç tarafa serasker göndermiştir ki, Tebriz ve İrevan'la aynı sırada bulunan toprakları düşmanlarca zapt edilmeden biraz önce kendileri tutsunlar. Türk hükûmeti Tahmasib'e bu toprakları gönüllü surette Osmanlı İmparatorluğu'na ödün vermeği teklif etti. Bedelinde ise İran'ın geriye kalan toprakları üzerinde onun hâkimiyetini tanıyacağını vaad etti.18

1723 yılının ilkbaharında Osmanlı orduları Güney Kafkas'a ve İran'a girdiler. Böylelikle, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarları keskin surette karşılaştı. Bu dönemde Rus hükûmeti Osmanlı Devleti ile askerî münakaşadan sakınıyordu. Fransa hükûmeti'nin Türkiye'de elçisi Markiz ve Bonak'ın aracılığı ile 1724 yılının Haziranı'nda İstanbul'da Safevî Mirasını paylaşmak üzere Rus-Türk anlaşması imzalandı. Rusya Dağıstan'dan başlayarak Mazenderan ve Astrabad'a kadar bulunan ensiz Hazeryanı arazi dilimine sahip olmak hukuku aldı. Doğu Gürcistan, Hazeryanı kısma ve Erdebil istisna, tüm Azerbaycan, İran'ın batı kısmı Türkiye'nin denetimi altına geçti. Şirvan vilâyeti'nin bir kısmında Türkiye'nin himayesinde bulunan Şirvan Hanlığı'nın mevcut olması kararlaştırıldı. Rus ve Osmanlı hükûmetleri, II.Tahmasip bu mukaveleyi kabul etmediği takdirde, şah tahtına kendisinin yerine bir başkasını oturtmak üzere karar aldılar.19

Aynı zamanda İsfahan'da ağalık eden Afganlar da kendi hâkimiyetlerine geçmiş Safevî Devleti'nin diğer arazilerine de genişletmeye çalışıyorlardı. 1725 yılında Mir Mahmut kendi amcazadesi Eşref tarafından katledilmiş ve sonuncu kendisini şah ilan etmişti. Eşref Osmanlı ordularının ilerlemesine engel olmaya yeltense de bunu başaramıyordu.

1725 yılı şubatında Erevan'a yerleşen Osmanlı ordusu Tebriz'e doğru yola koyuldu. Yolüstü çok güçlükle olsa bile Hoy şehrini tuttu.

Hoy'u tutması sonrası Osmanlı ordusu Tebriz'e doğru ilerlemeyi sürdürdü ve Tasuç köyünde kıştan beri buraya yerleşmiş diğer Osmanlı ordusu ile birleşti. Her iki ordu Abdullah Paşa'nın genel komutası altında Tebriz yolunda hareket ettiler.20 Mayıs ayında Köprülü Abdullah Paşa'nın oğlu Abdülrahman Bey Tebriz'in civarına ulaştı, fakat Osmanlılar şehre giremediler ve geriye çekilmek zorunda kaldılar.21

Temmuz'un ortalarında Osmanlı koşunlarının ana güçleri Abdullah Paşa'nın kendi komutası altında Tebriz'in önünde bulundular ve şehirden iki saatlik mesafede kamp kurup yerleştiler.22

17 Temmuz 1725 tarihinde Osmanlılar Tebriz'i kuşatıp şehre saldırmaya başladılar. Şehrin muhafızlarının başlıcası silâh kullanabilen, ama askerî eğitimi olmayan sivil sekenelerdi. Şehirliler şehrin tüm dokuz mahallesini siper ve istihkamlarla kuvvetlendirdiler: İ. F. Hammer yazıyor ki, dört gün zarfında Türkler yedi mahallede istihkâmları bozdular ve dördüncü gün kuşatılan nüfus karşı tarafa teslim olmak üzere karar verdi.23

İstanbul'da Tebriz'in geri alınması ile ilgili büyük sevinç ve neşe vardı. Askerî hizmetleri dolayısı ile Rakki'nin canişinliği ömürlük icare şartı ile Abdullah Paşa'ya ödül olarak verildi, oğlu Abdülrahman'a ise Paşa'nın üçüncü boncuğu verildi.24

Tebriz'in ele geçirilmesiyle aynı sırada Arifî Ahmet Paşa'nın ordusu Luristan eyaletini de işgal etti.25

Osmanlı koşunlarının 1725 yılında saldırılarının diğer mühim stratejik hedefi Gence şehri idi. Sultan Gence'nin ele geçirilmesi için Trabzonlu Sarı Mustafa Paşa'nın komutası altında yeni bir ordu hazırlayıp teçhiz etti. Sarı Mustafa Paşa'nın ordusu Kırım Hanı'nın oğlu ve kardeşinin de Gence'ye yaklaşan askerî güçleri ile birleştirilip kuvvetlendirilmişti.26

1725 yılı Ağustos sonlarında Osmanlı koşunları Sarı Mustafa Paşa'nın komutası altında Gence'yi ele geçirdiler.27 1725 yılının sonunda Türkler, 1724 Yılı İstanbul mukavelesi ile İran'a ödün verilmiş Erdebil'i tuttular.28

Tam olarak 1723-1725 Yılları'nda Osmanlılar geçmiş Safevî mülklerinden yaklaşık 300 bin km2 bir araziyi ele geçirmişlerdir.29

Osmanlı koşunlarının Güney Kafkas'ta ve İran'da saldırı harekatlarının genişlemesi, Rus hükûmetini bölgede Türklerin ilerlemesini durdurmak için tedbirler almaya zorladı. Kansler (başbakan) İ. Golovkin Ermenileri yardıma çağırmayı ve bu amaçla geçmiş Gürcü Çar'ı Vahtang'ı Hazeryanı'na göndermeyi önerdi. Vahtang'ın oradan küçük askerî müfrezesi ile Karabağa gitmesi söz konusu idi. Daha yukarıda yazıldığı gibi Golovkin gizli şurasının diğer üyeleri VI. Vahtang'ın Bakû'ye gönderilmesini öneriyorlardı, dolayısıyla o, oradan da küçük bir koşunla Karabağ'a gidecekti.30 Fakat sonraları VI. Vahtang'a yüklenen görevler değişti. Kendisine Gilan'a gidip Tahmasib'i Rusya tarafına çekmek, "keza Ermenileri, Gürcüleri ve diğer Hıristiyanları başına toplamakla Rusya'ya sadakatini kanıtlaması havale edildi".31

Vahtang'la beraber yola koyulan general Dolgoruki'ye Hazeryanı bölgede Rus koşunlarına baş komutanlığı kendi eline geçirmesi havale edildi.

Hazeryanı bölgede Rus-Türk çelişkelerinin keskinleşmesi, keza İngiltere'nin düşmanca tutumu Rsya'nın 1725 yılında Viyana'da imzalanmış Avusturya - İspanya ittifakına koşulmasını hızlandırdı. 26 Haziran (6 Ağustos) 1726 tarihinde imzalanmış Avusturya-Rusya anlaşmasının gizli bendinde Avusturya ve Rusya Osmanlı İmparatorluğu'nun onlardan birine saldırdığı taktirde Avrupa arazilerinde 30 bin kişilik koşunla yardımda bulunmak veya Osmanlı İmparatorluğu'na harp ilân etmeye yükümleniyorlardı.32 Viyana ittifakına girmiş Rusya düşünüyordu ki, bu Osmanlı İmparatorluğu'nu korkutacak ve kendisinin Güney Kafkas'a ve İran'a iddialarını azaltacak.33 Fakat Avusturya ile yakınlaşmış Rusya bağımsız dış siyaset kurundan uzaktı ve "güçlerin dengesi" diye adlanan siyasetin merkezine düştü. Sonuçta Osmanlıyla ilişkileri keskin surette gerildi, aynı zamanda Fransız-Rus ilişkileri de kötüleşti, çünkü Rusya'nın Fransız hükûmeti için çoktan beri rakibi olduğu Avusturya ile yaklaşması hiç te olumlu bir hal değildi. Bunun sonucu olarak bu günlerde Rusya-Türkiye ihtilâfında barıştırıcı hâkim rolünü oynayan Fransa kendi dış siyaset hattını 180º değiştirip, Rusya'ya açıkça düşman tutumu aldı.

Şunu da söylemek gerekir ki, bu sırada İsfahan'da ve İran'ın diğer merkez vilâyetlerinde ağalık eden Afganların da durumu yeteri kadar istikrarlı değildi. Gezvin'de Afganlara karşı isyan çıkmıştı.

İran tarihçisi Muhammet Hicazî'nin yazdığına göre bu isyan haberini alan Afgan Mahmut Şah 114 İranlı asilzade ve 31 Safevî şahzadesinin gizlice katline ferman vermişti.34 Nadir Şah'a giden Osmanlı elçisine refakat eden Tanburi Arutyun adlı bir ermeni tüccarı yazıyor ki, Şah Sultan Hüseyin'in 34 evladı olmuştur, bunlardan 27'si Mahmut tarafından babalarının gözü önünde katledilmiştir.35

Bu arada kendini İran şahı ilan eden Afganların başçısı Eşref kendi diplomasi temsilcisi Abdülaziz Han'ı Osmanlı koşunlarının geçmiş Safevî Devleti'nden ülke dışı edilmesi talebiyle İstanbul'a gönderdi. Aynı sırada 19 Afgan ulemasından alınan mektupta Türklerin Afganlara karşı savaşının kanunsuz olduğu belirtiliyordu, çünkü, Afganlar da Türkler gibi sünnidirler.36 Tabii ki, Osmanlı hükûmeti Eşref'in bu teklifini reddetti, bunun dışında müftünün fetva verdiği de söyleniyordu ki, eğer topraklar geçirilmesi zor doğal engeller sonucu ayrılmamışsa, o zaman orada aynı zamanda dindar müslümanlara iki başçının hâkimlik etmesine izin verilmiyor, işte buna göre de Eşref Sultan'a tabi olmuyorsa, onu tahttan indirmek gerekir.37

1 (12) Şubat 1726 tarihinde divân toplandı, bundan sonra vezir Rus temsilcisine Osmanlı Sarayı'nda iki seraskerin koşunları ile beraber Eşref'e karşı askerî sefer yapmak amacı ile hazır olduğunu bildirdi. Kendisi de bu kararı şöyle kanıtlıyordu ki, Eşref 1724 Yılı anlaşmasına göre Rusya ve Türkiye'ye geçen topraklara karşı kendi iddialarını resmî surette sunmuştu.38 Osmanlı hükûmeti hatta II. Tahmasib'i kendi taraflarına çekmeye yeltendi ve bu amaçla Şah ile görüşmeler yapmak için ruznameci Mustafa Efendi Tebriz'e gönderildi.39

Eşref Tebriz'deki Osmanlı koşunları arasında hastalık yayıldığı haberini alınca bu istikamette askerî harekata başladı. Onlar Hemedan'ı zaptetmeye yeltendiler, fakat başaramadılar.40 Ahmet Paşa büyük bir ordu ile Eşref'in ordularına karşı hücuma kalktı. Hemedan şehri'nden saatte 20 at yürüyüşü uzaklıkta kanlı savaş yapıldı. Osmanlılar bozguna uğradılar41 ve Afganlarla barış görüşmeleri yapmak zorunda kaldılar. 22 Eylül (3 Ekim) 1727 tarihinde Hemedan şehrinde Osmanlılarla Eşref arasında 12 maddeden oluşan bir mukavele imzalandı. Osmanlılar Sultaniye, Eher ve Zencan şehirlerini Afganlar'a ödün verecek, karşılığında ise Eşref Türkiye'nin Güney Kafkas üzerinde hâkimiyetini tanıyacaktı.42

Bu sırada ise İran'ın "yasal hükümdarı" sanılan II. Tahmasib çok nazik bir durumda idi. 1726 yılında onun hâkimiyeti yalnız Mazenderan vilâyetiyle sınırlanıyordu. Burada da onun hâkimiyeti pek istikrarlı ve dayanıklı değildi. Astrabat hâkimi Gacar kabilesinden Feth Ali Han, şahın güçsüzlüğünden yararlanarak, kendisini vekil olarak görevlendirmeye zorlamış, aslında Şah'ı da kendi etkisi altına almıştı.43

II. Tahmasib Feth Ali Han'ın etkisinden kurtulmak için direniyordu. 1726 yılının ilkbaharında Şah ordusunun bozguna uğratılması ve kaçışı sonuçlanmış çarpışma vuku göstermişti. Fakat Şah Türkmenlerden yardım istemiştir. Bundan haber alan Feth Alî Han Şah'ın huzuruna, Astrabad'a boynuna kılıç ve Kur'an asarak gelmişti. Sonuçta Şah Feth Ali Han'a tam tabi olarak, bağımlı bulunmuştu.44

Kendi hâkimiyetini komşu arazilerde yaygınlaştırmak için Feth Ali Han II. Tahmasib'le beraber 1726 yılında Horasan'a sefer etti. Burada ise şu anda hâkimiyet uğruna Melik Mahmut Sistanî ile Afşar kabilesinden Nadir arasında mücadele ve münakaşa vardı. Melik Mahmud'un kendisinden güçlü olduğunu bilen Nadir kendi rakibinden kurtulmak için müfrezesiyle II. Tahmasib Nadir'in yardımı ve desteğiyle Feth Ali Han Gacar'ın baskısından kurtulmak istiyordu. Kendi sırasında Nadir Şah'ın Feth Ali Han'dan sakınmasını kullanarak, Meşed'in kuşatılması sırasında kendisine Feth Ali Han'ın güya Melik Mahmud'la gizli ittifakta bulunduğunu bildirdi ve Feth Ali Han katledildi.45

Bundan sonra Nadir Şah koşunlarının baş komutanı oldu ve Tahmasib Kulu ismini kabullendi. Çok geçmeden Meşed'i ele geçirip Melik Mahmud'u idam etti. Otoritesi bir hayli artan Tahmasib Kulu Han yasa ve yönetim cihazında kendine sadakat gösterebilecek kişileri görevlendirerek yerleştirmeye başladı. II. Tahmasip Tahmasib Kulu Han'ın etki ve otoritesinin artmasından pek rahatsız oldu. Çok geçmeden 1727 yılının kışında Şah'la Tahmasib Kulu Han arasında açık bir münakaşa çıktı. Tahmasib Kulu, Şah'ı müdafaya kalkan Kürtleri yendi.46

Tahmasib kulu Han kendi amacının İran'ı baştan başa Afganlardan ve Osmanlılardan temizlemek olduğunu ilân etti. O pek iyi anlıyordu ki, şeref ve otoritesini bu yolla arttırabilir.

1728 yılının başlarında Nadir daha İran'ın Kuzey-doğusunda kendi mevzisini kuvvetlendirdi ve Şah II. Tahmasib'i tam kendisine tâbi etti, Rus rezidenti S. Avramov'un söylediklerine göre O, Şah damgasını kendi eline aldı ve Şah'ın adına Gilan, Mazendaran, Astrabat ve diğer illere emirler gönderdi.47

Çok geçmeden İran'da Afganların hükmüranlığına son verildi. 1729 yılı şubatında II. Tahmasib Şiraz yönünde harekete başladı ve etraf arazileri tutarak şehri kuşattı. Şiraz'ın kuşatıldığını duyan Eşref, acele 8 binlik askerî kuvvetle Muhammed Saydal Han'ın 30 binlik kolordusu ile birleşerek, kuşatılmış şehirde bulunan Afganlara yardım göstermek üzere İsfahan'ı terk etti. Bu haberi alarak II. Tahmasib Nadir'in tavsiyesiyle kuşatmayı kaldırıp, koşunları ile Eşref'in önüne çıktı. Savaşta Afganlar yenildiler. Eşref kendi koşunlarının geriye kalan kısmı ile İsfahan'a çekildi. Saydal Han ise 10 bin askerle Bender Abas tarafına hareket etti. Nadir Şiraz yakınlığında sonuncuya, yâni Saydal Han'a ulaşarak, onun koşunlarını bozguna uğrattı. Afgan ordusunu böyle tahrip eden Nadir Şah Şiraz'ı tekrar kuşatmıyarak, doğru İsfahan'a hareket etti.

30 Eylül 1729 yılında Mehmandost Nehri kıyısı'nda çıkan çarpışmada ise Nadir Afgan Eşref Şah'ın koşununu bozguna uğrattı. Eşref İsfahan'a doğru çekildi ve yardım için Osmanlı sultanına başvurdu. 13 Kasım 1729 yılında İsfahan'dan 60km. uzaklıkta yapılan savaşta Tahmasib Kulu Han Eşref'i bozguna uğrattı.48 Tüm ordusunu kaybeden Eşref'in İsfahan'da düşmana karşı direnmeye ümidi yoktu ve bu yüzden de şehri yağmalıyarak, 1729 yılı Kasımı'nda bir avuç yandaşı ile Gendehar'a kaçtı. Kaçış arifesinde Eşref'in emriyle tutsak bulunan Şah Hüseyin ve Butkov'un söylediklerinden bilindiği üzere, hâlâ da hayatta olan oğlu Sefi Mirza katledildi. Çok geçmeden Eşref kendisi de yakın adamlarınca katledildi.49

Nadir'in İsfahan'ı almasının iki hafta sonrası Tahmasib büyük bir tantana ile şehre girdi. Adına hutbe okundu ve sikke darbedildi. Nadir kendi elleriyle onun başına taç koydu.50

Nadir'in başçılığı ile canlanan İran Devleti geçmiş Safevî Devleti'nin topraklarını geri almaya çalıştı. Önceleri Safevî İmparatorluğu'na tüm toprakların geri verilmesi konusunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan talepte bulundu. O'nun elçisi Veli Muhammed Han önceleri teklif edilmiş barış şartlarını bunlara birkaç yeni bentler de eklemekle ileri sürdü. Fakat Veli Muhammed Han'ın Tebriz'den gelmesine kadar Tahmasib Kulu Han'ı Nadir'in İrevan tarafına hareket etmesi üzerine bilgi alındı ve ona göre de Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim çevreleri İran Sarayı'nı barış üzerine konuşmalar yapmakla onların dikkatini oyalamak ve zaman kazanmak istedikleri düşüncesine vardılar. Bu nedenle de Veli Muhammed Han ve O'na refakat eden kişiler tutuklanıp Mardin Kalesi'ne kapatıldılar.51

Azerbaycan ve İran arazisinde yeniden askerî harekatlar başladı. Aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisinde de siyasal koşulların aşırı düzeyde gerilim içinde bulunduğunu söylemek gerekir. 1730 yılı Eylülü'nde İstanbul'da Sultan III. Ahmet Devleti'nin çöküşüne neden olmuş Patrona Halil'in önderliği altında isyan çıktı. Bu ayaklanmaların başlıca nedeni Tebriz'in İran koşunlarına teslim edilmesi üzerine Osmanlı kumandanlığının düşmanla gizli anlaşması oldu. Bu anlaşmaya karşı çıkan yeniçerilerin az bir zamanda mahvedilmesi İstanbul isyanı için bir kıvılcım etkisi yaptı. İç çelişkilerin yıprattığı, gevşettiği Osmanlı Devleti bu defa İran'a gereken askerî direnişi gösteremedi. Azerbaycan feodallerinin İran Devleti'ni ihya etmesiyle yeniden İran hâkim çevreleri tarafına geçmesi de bu işte az etki yapmadı. Böyle ki, 1730 yılının sonlarında II. Tahmasib Uğurlu Han'ı 700 kişilik bir askerî birlikle Gence tarafına göndermiş ve o da Berde ve Berguşat'ta 12 bin kişilik bir koşun toplayabilmişti. Türk İbrahim Paşa'nın yanında hizmet eden "İran Çerik" ordusu da Kara Bey başta olarak Uğurlu Han'a koşuldu.52

1730 yılında II. Tahmasib Tebriz'i kuşattı, Şahseven hâkimi Safikulu Han da ona koşuldu. Osmanlı koşunlarının seraskeri Abdullah Köprülü, Tebriz'in kuşatılması bilgisini alarak, kuşatmada bulunan garnizon'a yardım için acele hareket etti, fakat yolda onun koşunları tuzbuz edildi ve İrevan'a doğru geriye sıkıştırıldı. 1730 yılı eylülünde Tebriz'deki Osmanlı garnizonu teslim oldu.53 Türk tarihçisi İ. H. Danişment yazıyor ki, Tebriz seraskeri, hükûmetin gizli emrini yerine getirerek, kendisinin 70-80 bin askerîni kaderin hükmüne bıraktı ve gece Tebriz'i terketti. Şehre giren Kızılbaş koşunları binlerce Osmanlı askerîni ve şehirde bulunan sivil Osmanlı yurttaşlarını katlettiler.54 Aynı zamanda Türkler Hemedan'ı da kaybettiler.55

II.Tahmasib'in koşunları Erdebil'i kuşattılar, fakat şehri zaptetmek çabaları uğursuzlukla sonuçlandı. Genceli İbrahim Paşa Şirvan hâkimi Surhay Han'dan kendi koşunu ile beraber O'na katılmayı ve Erdebil'e destekte bulunmayı talep etti. Surhay Han 3 bin kişilik koşun topladı, fakat kendisi bu savaşa iştirak etmek istemedi, koşunu kendi oğulunun komutanlığı altında sevketmeyi düşünüyordu.56 Bu zaman Hazar kıyılarına yakın bulunan Erdebil'den Osmanlıların sıkıştırılmasına ilgi gösteren Rus hükûmeti Gilan'daki Rus koşunları komutanı orgeneral Levaşov'a İran koşunlarına

yardımda bulunmak üzere emir verdi. Levaşov aynı zamanda Erdebil'deki Osmanlı garnizonu merkez komutanı'na kendisine İranlıların kuşatmasından kurtulup Türkiye'ye gitmesine yardım edebileceğini söyledi.57

Levaşov aynı zamanda Nadir'e yardım için kılık kıyafetini değiştirmiş bir kaç Rus subayı ve topçu gönderdi.58

Osmanlı askerî müfrezesi 5 Ocak'ta şehri terk etti ve Astara'ya hareket etti. Astara merkez kumandanı tuğgeneral Famitsın Türklere refakat etmek amacıyla müfreze ve yol masrafları için 6 bin kuruş, 3.000 rubl. ayırdı.59 Osmanlılar Bakû'den geçmekle 1731 yılı martı başlarında Şemahi'ye geldiler.60 1731 yılı başında Osmanlı İmparatorluğu'nda iç siyasal durum belli düzeyde istikrar buldu ve hükûmet İran ve Kafkas işleri ile yenibaştan uğraşmak için imkân kazandı. Osmanlı koşunlarının Güney Kafkas ve İran'a karşı yeni, ama bu defa kısa süreli saldırısı başladı.

30 Temmuz / 10Ağustos / 1731 yılında Ahmet Paşa silâh kullanmadan Kirmanşah'ı tuttu. II. Tahmasib'in başarısız askerî harekatları da Osmanlıların başarısına yol açtı. Mesele şu ki, 1731 yılında Nadir Şah Horasan'da ayaklanmanın bastırılmasıyla uğraşırken II. Tahmasib kendi otoritesini biraz daha arttırmak, İrevan ve Nahiçevan'ı ele geçirmek için askerî harekata başladı, fakat yenilgiye uğradı.61 Onun yenilgisinden cesaretlenen Osmanlı koşunları ileri doğru hareket ettiler ve büyük kayıplar hesabına Urmiye şehrini tuttular.62 İstanbul'dan gelen habere göre 1731 yılı ekiminde Hekimoğlu Ali Paşa Tebriz şehrini tuttu. Şehir baştan başa ıssızdı, kimse yoktu ve onu da yalnız şah kuvvetleri ile müdafaa etmek zordu. İran seraskerlerinden birinin hiyaneti sonucunda Ali Paşa hiç bir zor kullanmadan 1731 yılı aralık ayında Tebriz'i ele geçirebildi.63 Bununla ilgili İstanbul'da üç gün sürekli "top ateşi" atıldı ve "zenginlerin evlerinde" müzik çalındı. Tebriz'in alınması dolayısıyla Sultan Mahmud'a üstün gazi ünvanı verildi.64

1731 yılı sonunda Erdebil yeniden Osmanlı koşunları tarafından tutuldu ve Ali Paşa o şehre hâkim görevine atandı.65

Bir kaç şehir kaybeden II. Tahmasib barış için Osmanlı Sarayı'na başvurdu. Osmanlı hükûmeti barış konuşmalarına başlamaya karar verdi, fakat aynı zamanda "sınırlarda koşunların uyanıklığını artırmakla" uğraşıyordu.66

1731 yılı sonlarında Kirmanşah'a Bağdatlı Ahmet Paşa'ya gelmiş II. Tahmasib'in temsilcisi 1730 yılında kararlaştırılmış şartlarla barış anlaşması imzalamayı kendisine teklif etti. Bu şartlara göre Osmanlı İmparatorluğu Tebriz, Kirmanşah, Huveyza, Huzistan ve Hemedan'dan vazgeçecekti; Gürcistan, Gence ve Şemahi de Türkiye'ye verilecekti. Bağdatlı Ahmet Paşa bu şartları kabul etmelerini tavsiye ediyordu ve sanıyordu ki, birincisi Tebriz ve Hemedan iflasa uğratılmış ve boşaltılmıştır ve kendisine hiçbir yarar ve gelir sağlamayacaktır, tam aksine ihyası ve onarımı bir hayli masraf gerektirecek,67 ikincisi de eğer barış imzalanmazsa Tahmasib Kulu Han'ın bu sırada Meşed'e

yaklaşmış Afganları teslim ettiğini ve koşunlarının Türk sınırlarına dönebileceği ve harbin uzayacağı olasılığını göze alarak hareket etmek gerekiyordu.68

Ahmet Paşa kendi hükûmetinin resmî razılığını beklemeleyerek kendisine verilmiş şartları kabul etti ve 30 Aralık 1731 / 10 Ocak 1732 tarihinde Kirmanşah'ta şah'ın elçisiyle anlaşma imzaladı. Bu anlaşmanın şartlarına göre Osmanlı İmparatorluğu Hemedan, Kirmanşah, Erdebil ve Tebriz'i Şah'a geri vermeyi yükümleniyordu. Şah ise Şemahi'yi Gence'yi, Kartli'yi, Kahetya'yı ve İrevan'ı Türklere veriyordu.69

XVIII. yüzyılın 30'lu Yılları başlarında Rusya'nın Kafkas'ta ve İran'da durumu bir hayli karmaşıktı. 1730 yılında Tahmasib Kulu Han orgeneral Levaşov'a Türkler üzerinde zaferleri hakkında bilgi vererek, Hazeryanı eyaletlerin ertelenmeden geri verilmesini talep ediyordu. Tahmasib Kulu Han hatta Rus hâkimiyet çevrelerinin Hazeryanı eyaletlerden biriktirdiği para rüsumlarının da geri verilmesini talep ediyordu.70

Levaşov temsilciye bildirdi ki, Ruslar Şah'a az yardımda bulunmamışlar ve Afganlar da bir hayli düzeyde Rus silahı sayesinde kayba uğratılmışlar. Diğer taraftan Rusya'nın askerî katılımı Osmanı İmparatorluğu'nun kendi koşununu Hazeryanı eyaletlerinin yanında tutmaya zorluyordu ki, bu İran'ın askerî harekatını kolaylaştırırdı. Hazer kıyısı eyaletlerin geri verilmesine gelince, Levaşov hatırlattı ki, onlarla aynı sınırda bulunan topraklar henüz Osmanlıların elindedir ve ona göre de Rus hükûmeti onların geri verilmesi üzerine konuşmalara başlamanın hâlâ erken olduğu düşüncesindedir.71

İmparatoriçe 4 (15) Ağustos 1730 tarihli fermanı ile gerçek gizli danışman Baron P. İ. Şapirov II.Tahmasib'le konuşmalarda Levaşov'un yardımcısı olarak görevlendirildi.72

Aynı zamanda İran'a Osmanlı İmparatorluğu ile barış imzalamaktan sakındırmak için Rus hükûmeti II. Tahmasib'i inandırmaya çalışıyordu ki, sonuncu tüm İran'ın ele geçirilmesi plânını çoktan beri tasarlıyor ve Tahmasib'e karşı kendisiyle birleşmeyi Rusya'ya teklif ediyordu. İmparatoriçe ise Türklerle ittifaka girmek niyetinde değil; bu yüzden de yeteri kadar az zamanda Rusya ile ittifaka girmek Şah'ın çıkarına uygun düşüyor, Rusya Hazer kıyısı bölgelerinde Türkiye arazilerinin genişletilmesine yol vermeyecek.73 Levaşov ve Şafirov Şah'a öyle bir ihbarda bulunmalıydı ki, güya Türkler İstanbul'da tutulan sahte Safevî Prensi'ni tahta oturtmak ve kendisinin hâkimiyetini ihya etmek bahanesi altında tüm Safevî arazilerini işgal etmek niyeti takip ediyorlar. Eğer II. Tahmasib Rusya ile anlaşmaktan vazgeçerse, Levaşov ve Şafirov kendisini korkutup tahdit etmeliydiler. Böyle olduğu zaman Rusya sahte Prensi tahta oturtmak için Türkiye ile birleşecekti; çünkü Osmanlı İmparatorluğu Rusya'nın "tüm İran'a sahip olmasına" izin veremezdi.74

Levaşov ve Şafirov İran ve Osmanlı İmparatorluğu arasında anlaşma imzalanmasına engel olmak ve Şah'a çaresiz durumda "Bağdat tarafındaki", yâni Rus sınırlarından uzak bulunan toprakları Türklere ödün vermeyi tavsiye etmek havale edilmişti. Böyle bir işi yapmakla ileride Şah'ın sonraları aynı arazileri pek kolaylıkla kendisine geri alabileceği düşünülmüştü, çünkü orada yaşayan Araplar,

Osmanlı İmparatorluğu'na karşı sık sık isyan çıkarıyorlardı. Bu işte Rusya'nın yardımda bulunacağını Levaşov ve Şafirov'ca Şah'a vadedilmesi serencamı verilmişti. Aynı zamanda İran hükûmeti'ni şöyle inandırmak gerekiyordu ki, Kafkas eyaletleri Türklere ödün verildiğinde, İran Rusya'dan tecrit olunacak, bu da sonraları İran'a karşı münasebetinde Osmanlı İmparatorluğu'na yayılma plânlarının gerçekleştirilmesinde kolaylık sağlayacak.75

Baron Şafirov 1731 yılının Nisanı'nda Reşt'e geldi,76 fakat hâlâ onun kendisinin Reşt'e saferine kadar - 1730 yılı sonlarında general Levaşov II. Tahmasib'in temsilcileri ile konuşmalara başlamıştı. 1731 yılı temmuzunda, Rus hükûmeti Levaşov ve Şafirov'a Gilan topraklarının geri verilmesi meselesini o vakte kadar uzatılmasına gösteriş verdi ki, İran güç toplayarak Osmanlıların sıkıştırılmasını başlatmaya zaman kazansın.77 Mesele şu ki, askerî ameliyatlar tiyatrosunda ağırlık yenibaştan Osmanlı İmparatorluğu tarafına yöneliyordu.

Yalnız bir süre sonra Osmanlı-İran anlaşmasının imzalanmasına hazırlık işleri yapılması duyulunca, İran'ın Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya'ya karşı birleşmesinden sakınan sonuncunun hükûmeti Şah'la anlaşmaya acele etti. 21 Ocak / 1 Şubat / 1732 tarihinde Reşt'te Rus-İran antlaşması yapıldı. Antlaşmanın 2. bendinde deniliyordu ki, Rus İmparatoriçe'si antlaşmanın yapılması ve metinlerin teatisinden az sonra onların onaylanmasını beklemeden, Şah'ın temsilcisi Muhammed İbrahim'e Sefitrut nehri üzerine Lehican, Ranekug sancaklarının teslim edilmesini kendi üstüne alıyor. Gilan, Astara ve Kür nehri'nden Güney'de diğer topraklara gelince, Rusya onaylamadan geçen 5 ay sonra aynı toprakları İran'a vermeyi üstüne alıyordu. Kür nehri'nden Kuzey'de yerleşen eyaletler üzerine de şunları söylemek gerekir ki, Safevîlerin Osmanlı İmparatorluğu tarafından zapt edilmiş tüm geçmiş topraklarının iade edilmesi sonrası sözü geçen eyaletlerin geri iadesi üzerine anlaşmaya varıldı.78

Antlaşmanın üçüncü maddesiyle Şah bir minnettarlık borcu olarak, Rus tüccarlarına İran ve Azerbaycan'da rüsumsuz ticaret yapmaya izin veriyordu. Rus tüccarlarına bu arada rüsumsuz transit hukuku uyulanıyordu.79

Antlaşmanın 6. maddesine uygun olarak, saraylarda rezident gibi resmî temsilcilerle yanı sıra her iki ülkede bulunan büyük şehirlerde ticarî ilişkilerin tanzimlenmesiyle uğraşmak üzere konsoloslukların da tesisine izin veriyordu. Sekizinci maddeye uygun olarak Şah VI. Vahtang'ı Gürci tahtında ihya edip kuvvetlendirmeyi üstüne alıyordu.80 Rus koşunlar antlaşmanın yerine getirilmesi sonrası 1732 yılı temmuzunda Reşt şehrini terk ettiler.81

Eğer Rus hükûmeti çabuk davranarak, Kür nehrinden Güneyde Hazeryanı eyaletleri savaşsız İran'a verecektiyse, Osmanlı hükûmeti için "İran işi" adlandırılan durumdan engelsiz çıkmak imkânsız olurdu. İ. Neplüyuyev ve Vışnyakov İstanbul'dan haber veriyorlardı ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim çevreleri fazla uzamış savaştan yorulsalar bile İranlılara Tebriz'i vermekten sakınıyorlardı.82 Bu da bir rastlantı değil ki, Bağdatlı Ahmet Paşa'nın Şah temsilcisiyle imzaladığı antlaşma metni bir kaç kez görüşüldü.

Ahmet Paşa'nın barış imzalamak üzere malumatı Sultan sarayında 24 Ocak / 4 Şubat / 1732 tarihinde alındı. Aynı günde Tebriz hâkimi Ali Paşa'nın mektubu da geldi. O kesin olarak Tebriz'in İran'a verilmesine karşı çıkıyordu. O, bildiriyordu ki, bu karar tehlikeli sonuçlar verebilir, zira, onun savaşçıları 1725 yılında Tebriz'in ilk kez zaptı sırasında olduğu gibi ev ve toprakları ele geçirip benimsemeyi başarmışlar. Bilindiği üzere, Sultan III. Ahmed'in zamanında Tebriz şehri 1730 yılında Şah'a geri iade edildiğinde, orada bulunan yeniçeriler de evsiz, topraksız kaldığında ayaklanmıştılar, bu olay da 1730 yılı İstanbul isyanı için kışkırtma nedeni olmuştur. Ali Paşa'nın düşüncesine göre Tebriz'in İran'a geri verilmesi Osmanlı koşunlarının öfkesine, kızmasına neden olabilir.83

Şubat'ın ortalarında divânın geniş çapta toplantısı düzenlendi. Toplantıya İmparatorluğun 60 kişilik yüce zatları katılıyordu. Bu divânda Ahmet Paşa kendisinin İran temsilcileri ile imzaladığı antlaşma üzerine bilgi verdi. Divân üyelerinin sayıca çoğu bazı tereddütler sonrası barış imzalanmasına razılıklarını bildirdiler. Sultan divâna katılan kişilere bu karar üzerine kendilerinin tâbiliklerinde bulunanları haberdar etmeyi ve onların gensorularını da açıklamak ödevi verdi. Müftü fetva ilân etti, aynı fetva işgâl olunmuş toprakların şartların gerektirdiği halde geri iade edilmesine izin veriyordu.84

İstanbul'un nüfusu da barış imzalanmasından memnun idi, çünkü, kendi dindaşlarına karşı üzücü savaşı hiç kimse sürdürmek istemiyordu. Sultan sarayı'nda Tebrizde yerleşen koşunun nasıl tepki göstereceğini bekliyorlardı, bu nedenle de barış imzalanması üzerine resmî bir haber yok idi.85

Osmanlı Sarayı'nın Tebriz'in verilmesi meselesinde özenmesinin nedeni vardı. Tebriz'de 1730 yılı ayaklanmasına katılanlar içerisinde bir kaç "serdengeçti"86 bulunuyordu ki, onların çoğu takipten kurtularak buraya koşmuşlardı. Aynı bu "serdengeçtiler" Tebriz verilmesi sonrası kendilerini metropol'a /baş ülke'ye/ götürüp, 1730 yılı isyanı'na katıldıkları için kendilerine divân tutulacağını, yâni cezalandırılacaklarını düşünüyorlardı. Bu yüzden de aynı "serdengeçtiler" şehrin Şah koşunlarına teslim edilmesine engel olmak için yine de Tebriz'de ayaklanmak istiyorlardı. Fakat onların niyetlerinden haberdar edilen Ali Paşa önceden kendisine sadakatli yeniçeriler ve diğer koşunları toplayarak serasker heyetinde yerleşen ayaklananları kuşatıp kendilerini katletti. Bir şekilde kurtulan Ali Paşa çabuk komşu arazide bulunan Kızılbaş Hanlarına haber verdi ki, onlar şehre dahil olabilirler. Böylece, Tebriz tahvil verildi. Ali Paşa ise kendi koşunlarını Araz nehrinden Kuzey'e çekti ve onları İrevan'da yerleştirip, kendisi İstanbul'a gitti.87

İran ve Osmanlı İmparatorluğu arasında barış fazla sürmedi. Horasan'dan dönen Tahmasib Kulu Han/Nadir, Ahmet Paşa ve Şah temsilcisi arasında imzalanmış antlaşmayı tanımaktan vazgeçti. Daha 1732 yılının yazında II. Tahmasib Türk hâkim çevrelerine haber verdi ki, Nadir Han kendisine tâbi olmaktan vazgeçerek, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı silâhlanmaktadır. II. Tahmasib Osmanlı Sarayı'nı genel çabalar harcayarak bu "münakaşa çıkarana" boyun eğmeye çağırdı. Fakat Osmanlı hükûmeti II. Tahmasib'e inanmadı, Şah Nadir'in uğursuzluğu takdirinde Osmanlı İmparatorluğu ile barışı korumak için ikili oyun oynadığını sandı.88

Osmanlı hükûmeti İran ordusunun beklenilen saldırısını defetmek için ciddi askerî hazırlıklara başladı. 2/13/Haziran 1732 tarihinde 10 kapıcıbaşı emir üzere tüm Asya eyaletlerine gönderildi ki, tüm Paşaların kendi koşunları ile 11 gün zarfında Suriye'den Bağdat'a, Anadolu'dan İrevan ve Gence'ye gitmeleri öngörülmüştü. İtaat etmeyenleri idam cezası bekliyordu. Serasker Ahmet Paşa Bağdat'ta sağlanıldı, Gence'ye geçmiş sadrazam Osman Paşa, Tiflis'e ise Şahin Mehmet Paşa tayin olundu.89

19/30 Ağustos 1732 yılında Ali Paşa İstanbul'dan Şemahi'ye, Şemahi ve Gebele'de kalelerin kuvvetlendirilmesi üzere harçlarını ve Surhay Han'ın savaşçılarına ücret dağıtmak için 200 kese para, keza 200 çuval kılıç ve diğer silâh getirdi.90

Bu arada II. Tahmasib'le Nadir arasında savaş şiddetlendi. Kaydetmek gerekiyor ki, Rus hâkimiyet çevrelerinde bu münakaşanın açıkça silâhlı mücadeleye dönüşmesi istenmiyordu, düşünüyorlardı ki, silâhlı mücadele başlarsa İran ciddi surette yıpranır, zayıflayabilir ve yeniden Osmanlı İmparatorluğu'nun tutumunun kuvvetlenmesiyle biter.91

Rus rezidenti S. Avramov'un verdiği bilgilere göre, 22 Ağustos / 2 Eylül 1732 tarihinde Nadir II. Tahmasib'i tutuklamış ve 3 aylık oğlunu III. Abas adı ile Şah,92 kendisini ise hükümdar vekili ilân etmiş.93 O'nun 19 Eyül 1732 tarihli malûmatında da aynı olayları şöyle tasvir ediyor: 15/26 Ağustos 1732 tarihinde Nadir 30 bin seçkin askerle İsfahan'a yaklaşıp şehir civarında bulunan Şah bahçesinde ordugâh kurmuş, üçüncü gün ise Şah'la görüşmüştür. Galiba Nadir'in niyetini anlamış Tahmasib, O'na karşı soğuk davranmıştı. Bir zamanlar Nadir, Şah'a yakın olan bir kaç hizmetçisini tutuklamış. 21 Ağustos/1 Eylül akşamında Tahmasib tutuklananları serbest bırakmak amacıyla Nadir'e gelirken, Nadir O'nun kendisini de hapsetmişti.94

22 Ağustos/2 Eylül tarihinde kurmaya gelerek tüm hanları, binbaşı ve yüzbaşıları çağırarak, Tahmasib'in "ahlâkı bozulmuş sarhoş" ve binlerce kızılbaş'ın mahvedildiği Hemedan dolaylarındaki muharebede suçlu olduğunu söylemişti. Hanlar susuyorlardı, sonra Heratlı Rehim Han ve daha iki Han Nadir'in II. Tahmasib'i tahttan indirmek niyetini beğendiler. Bundan sonra Şah'ı getirdiler ve Nadir'in emriyle O'nun başından taç ve mendilli tüyü aldılar. Şah hâkimiyetinin bu sanlarını öperek, Nadir onları kendi yakınına koydu. Bundan biraz sonra Şah'ın erkek çocuk doğurmuş eşi getirildi, taç ve mendilli tüy kendisine sunuldu. Mühür yapanı çağırarak, O'na üzerinde Şah Abas'ın ismi bulunacak yeni bir mühür yapmayı emrettiler. Dînî temsilciye yeni Şah'ın adına hutbe okumayı emrettiler. Onlar böyle bir bahaneyle Ay takvimi üzere ayın 17'sine kadar (Yani, Miladi tarihe göre 28 Ağustos - 8 Eylül'e kadar) beklemesini rica ettiler ki, güya bugün pek elverişli bir gündür.95 28 Ağustos / 8 Eylül'de Nadir koşunla İsfahan'a girdi ve Şah Sarayı'na yerleşti. Tahtta Şah'ın 3 aylık oğlunun bulunduğu çok zengin süslenmiş beşik vardı. Beşiğin yanıbaşına küçük mendil, kalem ve kılıç koydular. Nadir hanları, binbaşıları, yüzbaşıları ve yüce din adamlarını çağırarak, onları Şah III. Abbas'ın tahta oturması ile ilgili kutladı ve Şah'ın adına toplananlara "pahalı bahşiş" verdi.96 II. Tahmasib'i Meşed'e sürdüler, orada O'nun gözlerini kör ettiler.97

Böylelikle, hâkimiyet tamamen Nadir'in eline geçti. O, devleti sınırsız yetkili hükümdar olarak yönetiyordu. Az bir zaman içinde Nadir resmen Şah adını kabul etmek ve başına taç takmak kararını aldı. 1736 yılı şubatının sonları - martın başlarında devletin her bir köşesinden temsilcilerin toplam 100 bin kişiyi Azerbaycan'ın Muğan Kırı'na toplayıp, küçükyaşlı III. Abas'ı resmî olarak tahttan indirdi ve kendini Şah ilan etti.98 Böylelikle, Safevîler Hanedanı'na resmen son verildi.

Bundan sonra İran'ı girdiği ekonomik bunalımdan kurtarmak, hazneyi doldurmak ve kendisine özen göstererek savunmuş feodalleri zengin yapmak, hem de bir fatih olarak ün kazanmak arzusu ile Nadir Şah dış seferlere başladı. 1737 yılında Herat'ı ve Gendehar'ı zapt etti.99 Sonra Hindistan'a askerî seferde bulundu. Nadir Şah Hindistan üzerine yola koyulurken büyük oğluna söylemişti ki, bu seferde mahvolarak geri dönmeyebilir, bu sırada ise II. Tahmasip ve çocukları da tahta çıkmak iddiasında bulunabilirler. Bu tehlikenin atlatılması için Nadir Şah oğluna II. Tahmasib'i ve oğullarını öldürmesi tavsiyesinde bulunmuş, oğlu da Nadir'in tavsiyesini yerine getirmişti.100

Böylece, Safevîler Hanedanı'nın erkek üyeleri tümüyle katledildiler. Bu da bir gerçek ki, sonraları - XVIXVII. yüzyılın 40'lı yıllarında ve hatta 80'li yıllarda bile "sahte Safevî Şehzadeleri", "Sam mirzeler", "Sefi Mirzeler" meydana çıkarak, güya mucize sonucu kurtulan Safevî Şehzadeleri olduklarını iddia etmişler. Fakat onlardan hiçbirinin doğrudan doğruya Safevî Hanedanı'na mensup bulunduğu kanıtlanamamıştır.

1 Esai Xasai Djalalyan, Kratkaya İstoriya Stranı Albanskoy/1702-1722qq., Eski Ermeni dilinden çev. T. İ. Grigoryan,. ön sözün yazarı ve baskı için derleyen: Z. M. Bünyatov, s. 18-20, Bakü 1989 (Alban Ülkesi'nin Kısa Tarihi 1702-1722 Yılları).

2 Mikluxo-Maklay N. D., "İz İstorii Afganskogo Vladıçestva v İrane 20-ye godı XVIII veka", Uçyonnıye Zapiski, LGU, 1954, N: 179, seriya vostokoved. nauk, vıp. 4, s. 138 (Iran'da Afgan Ağalığı Tarihi'nden, XVIII. Yüzyıl'ın 30'lu Yılları, LDU'nin İlmi Notları, Şarkşinaslık İlimleri Serisi, s. 138.

3 Djalalyan E. X., a.g.e., s. 20.

4 Aliyev F. M., Antiiranskie Vıstupleniya i Borba Protiv tureskoy 0kkupasii v Pervoy Polovine XVIII veka, (XVIII. Yüzyılın Birinci Yarısında Azerbaycan'da İran Aeyhine Çıkışlar ve Türk İşgaline Karşı Mübarize, Bakü 1979, s. 16-17.

5 Djalalyan E. İ., a.g.e., s. 36.

6 Kratkiy İstoriçeskiy Vzglyad na Severnıy i Sredniy Dagestan do Uniçtojeniya Vliyaniya Lezginov na Zakavye. Otrıvok iz rukopisi podpolkovnika Neverovskogo (Lezgilerin Kafkas'da Etkisinin Mahvedilmesine Kadarki Dönemde Kuzey ve Orta Dağıstan'a Kısa Tarihi Bakış: Albay-Teğmen Nevrovski'nin el yazısından bir kısım), Sankt-Petersburg 1848, s. 9-10.

7 Arxiv Vneşney Politiki Rossiyskoy Imperii (AVPRİ), fond 77, snoşeniya Rossii s Persiey (SRP), opis I 1721 god, delo I, listı 34-35 (Rusya İmparatorluğu'nun Dış Siyaset Arşivi, 77 sayılı fond (Rusya'nın İran'la münasebetleri), siyahı I, 1721 Yılı, dosya 1, s. 34-35).

8 Tamay A., "Vosstaniye 1711-1722 gg. v Azerbaydjane", Uçyonıe Zapiski Instituta İstorii, Yazıka i Literaturı İmeni G. Sadası Dagestanskogo Filiala Akademii Nauk SSSR, tom. 3, Maxaçkala 1957 ("Azerbaycan'da 1711-1722 Yılları İsyanları", SSCB Bilimler Akademisi Dağıstan Filialının G. Sadası Adına Bağlı Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün İlmi Haberleri, 3. Cilt, s. 87.

9 Mamedov G. İ., "Kyme Bedreddinzade alibeya", statya I, İzvestiya An Azerbaydjanskoy SSR, Seriya İstorii, Filosofii i Prava, ("Bedreddinzade Ali Bey'in 'Kaimesi'", I. makale, Azerbaycan SSR Bilimler Akademisi Tarih, Felsefe ve Hukuk Serisi, 1988, N: 3, s. 75; P. G. Butkov da Şirvan isyancılarının Erdebil şehrini aldıklarını tasdik edir; Butkov P. G., Materialı Dlya Novoy İstorii Kavkaza s 1722 po 18030, (1722 Yılı'ndan 1803 Yılı'na Kadar Kafkas'ın YeniTtarihi Üzre Materialler, SPB, 1869, I. Kısım, s. 9).

10 Mikluxo-Maklay N. D., a.g.e., s. 139-140.

11 Osmanlı-İran-Rus ilişkilerine ait iki kaynak; Petros di Sarkis Gilanent'zin Kronolokgi, Türk Diline çev.: G. Andreasyan, İstanbul 1874, s. 14.

12 Mikluxo-Maklay N. D., a.g.e., s. 141.

13 Bkz.: Aliyev F. M., a.g.e., s. 39-45.

14 AVPRİ, F, 77 (SRP), op. 1722 q., d. 6, ç. I, 11. 47 ob. 48; Dogovorı Rossii s Vostokom. Politiçeskie i Torgovıe, Sobral i İzdal T. Yuzefoviç, SPb-1869 (Rusya'nın Doğu ile Mukaveleleri, Siyasi ve Ticari Mukaveleler., T. Yuzefobiç toplamış ve yayınlamıştır., s. 186-187.

15 Rossiyskiy Gosudarstvennıy Arxiv Drevnix Aktov (RGADA), F. 4 (Gosarxiv), d. 51, 1. 7 (Rusya Eski Aktlar Merkezi Devlet Arşivi).

16 A.g.e.

17 AVPR, F. 89, Snoşeniya Rossii s Tursiey (SPT), op. I, 1724 q., d. 8, L. 68 (Rusya'nın Türkiye ile Münasebetleri).

18 J. von Hammer-Purgstale, Wekke, I. Band. 7, Gesehite des Osmenishen. Reicher. Grac (Austriya), 1963, I. huc., s. 303.

19 Mustafazade T. T., Azerbaydjan i Russko-Tureskie 0tnoşeniya v Pervoy Treti XVIII veka (XVIII Yüzyılın Birinci Gerinesinde Azerbaycan ve Rus-Türk Münasebetleri), Bakü 1993, s. 78-83.

20 AVPRI, F. 89 (SRT), op. I, 1725, d. 6, L. 258.

21 Leviatov V. N., a.g.e., s. 88; Aliyev F. İ, a.g.e., s. 75.

22 Hammer J. F., a.g.e., VII s., 2 his., s. 325.

23 A.g.e.

24 Çelebizade Asim İsmail, Tarih-i Çelebizade "Tarih-i reşid Efendi". İstanbul 1153 hicri (1740 M.), liste, 76.

25 Hammer J. F., a.g.e., VII s., 2 kısım, s. 326.

26 AVPRI, F. 77 (SRP), op. I, 1725 q., d. 5, L. 365.

27 RGADA, F. (Kabinet PetraI), otdelenie (Şöbe) II, kniga (kitap) 74, L. 849.

28 AVPRI, F. 89 (SRD), op. I, 1726 q., d. 6, LL. 154 ob. -155.

29 Tarihte Türk-İran İlişkileri, Em. Tümg. Muzaffer Efendi tarafından yazılmış Broşür, Ankara 1976, s. 115.

30 Sbornik Imparatorskogo Rossiyskogo İstoriçeskogo Obşestva (Rusya Imparator Tarih Kurumu'nun Külliyeti) SİRRİO, cilt 55, s. 18, 124.

31 A.g.e.

32 Rossiya, Zakavkazye i Mejdunarodnie 0tnoşeniya (Rusya, Kafkaslarötesi ve Uluslararası İlişkiler), Moskova 1966, s. 42.

33 Zapiska Barona A. İ., "Ostermana o Politiçeskix 0tnoşeniyax Rossii v 1726 q.", Russkiy Vestnik, Baron A. İ., Ostermanın Rusya'nın 1726 Yılı İlişkileri Üzerine Not'u", Rus Haberleri, 1841 Yılı., Cilt: 2, s. 151-152.

34 Muhammed Hecazi Holase-ye Tarih-e İran/ta engeraz gacariyye, Tahran 1335 hurşudi, 1957 Miladi, s. 180.

35 Tahmas Kulu Han'ın Tavarihi, İstanbullu Tanburi Aritin tarafından Osmanlı Elçişi ile Acemistan Yolculuğunda Yazılmış, Ankara 1942, s. 332.

36 RGADA, F. 15, d. 37, ç. 3, L. 332.

37 RGADA, F. 15, d. 37, ç. 3, L. 382.

38 A.g.e., Liste 225 arka yüzü.

39 AVPRI, F. 89/SRT/, op. I, 1726 qi., d. 5, L. 76.

40 Osmanlı-İran-Rus ilişkilerine ait iki kaynak; 2. Nadir Şah Devrine ait Bir Anonim Kronoloji (Hazırlayan: G. Andreasyan), Istanbul 1974, s. 67.

41 Nammer J. F., a.g.e., VII. cilt, II. kısım, s. 336; a.g.e., IV. c., 184.

42 Hammer J. F., a.g.e., VII. cilt, II. kısım., s. 339; Uzunçarşı İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, I. Kısım, Ankara 1956, s. 186.

43 AVPRI, F. 77 (SRP), op. I, 1730-1732 qq., d. 10, L. 26 i ob.

44 Mikluxo-Maklay N. D., a.g.e., s. 91.

45 Arunova M. R., Aşrafyan K. Z., Gosudarstvo Nadir Şaxa Afşara, Oçerki 0bşestvennıx 0tnoşeniy v İrane v. 30-40-x godov XVIII veka, (Nadir Şah Afşar'ın Devleti, XVIII. Yüzyılın 30-40'lı Yıllarında İran'da Sosyal İlişkilerin İçerikleri), Moskova 1958, s. 59.

46 A.g.e., s. 59-60.

47 Butkov P. G., a.g.e., I. kısım. s. 107.

48 Arunova M. R., Aşrafyan K. Z., a.g.e., s. 60.

49 Butkov P. G., a.g.e., S. 101-103.

50 Arunova M. R., Asirafyan K. Z., a.g.e., s. 60.

51 Uzunçarlışı İsmail Hakkı, a.g.e., s. 218-219.

52 AVPRI, F. 77 (SRP), op. I, 1731 q., d. 14, LL. 6 ob. -7.

53 Butkov P. G., a.g.e., I. kısım., s. 104-105.

54 Danişmend İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV. Cilt, İstanbul 1956, s. 18.

55 Butkov P. G., a.g.e., I. kısım., s. 105.

56 AVPRI, F. 77 (SRP), op. I, 1731 q., d. 12, L. 6.

57 AVPRI, F. 77(SRP), op. I, 1730 q., d. 14, LL. 134-135.

58 İvanov M. S., Ocerki Istorii Irana, (Iran Tarihinin Denemesi), M. 1958, s. 95.

59 AVPRI, F. 77 (SRP), op. I, 1730, d. 14, L. 159 ob; 249, 327 a. y.; a.g.e., 1731 Yılı, d. 6, 1. 231.

60 A.g.e., 1731 Yılı., d. 6, L. 181, 281.

61 AVPRI, F. 89 (SRT), op. I, 1731 q., d. 8 L. 110.

62 A.g.e., L. 405 ve A. y.; Uzunarşılı I. H., a.g.e., 219-221.

63 AVPRI, F. 89 (SRT), op. I, 1731 q., d. 8, L. 405.

64 A.g.e., L. 405 a. y.; Uzunçarşılı I. H., a.g.e., 219.

65 AVPRI, F. 89 (SRT), op. I, 1732 q., d. 7, LL. 8-19.

66 A.g.e., 1731 Yılı, dosya 8, L. 292.

67 A.g.e., 1732 Yılı, dos. 7, L. 41.

68 A.g.e., L. 218 a. y., 241 a. y.

69 A.g.e., L. 141 ve a. y., 218 a. y.

70 A.g.e., F. 77/SR/, op. I, 1730 q., d. 10, LI i ob.

71 A.g.e., dos. 14, L. 53 n. ob.

72 A.g.e., L. 10-14.

73 A.g.e., L. 25.

74 A.g.e., L. 25-25 a. y.

75 A.g.e., L. 33 a. y.

76 Butkov P. G., a.g.e., I. kısım., s. 107.

77 AVPRI, F. 77 (SRP), op. I., 1730-1733 Yılları, dos. 10. L. 237.

78 A.g.e., 1732 Yılı dos. 5, L. 36-37.

79 A.g.e., L. 37-39.

80 A.g.e., L. 40. a. y.

81 AVPRI, F. 77 (SRP), op. I., 1732 q., d. 3, L. 44.

82 A.g.e., F. 89/SRT/, op. I, 1732 Yılı, dos. 7, L. 142. ve a. y.

83 A.g.e.

84 A.g.e., L. 143 a. y., 144.

85 A.g.e., L. 221 a. y.

86 Serdengeçti-Yeniçerilerden toplanan darbe kuvvetine denirdi.

87 A.g.e., L. 334-335 a. y.

88 A.g.e., F. 77 (SRP), siy. I, 1732 Yılı, dos. 5, L. 44 a. y.

89 A.g.e., 89/SRT/, siy. I, 1732 Yılı Dosya 8, L. 174

90 A.g.e., F. 77/SRP/, siy. I, 1732 Yılı., dos. 6, L. 413.

91 A.g.e., L. 5, L. 248.

92 P. G. Butkova göre bu zaman II. Tahmasib'in oğlu 8 aylıktı; Butkov P. G., a.g.e., I. kısım., s. 114.

93 AVPI, F. 77 (SRP), op. 1732, d. 5, 11. 54; 248; d. 6, 11. 185-186.

94 A.g.e., L. 186 a. y.

95 A.g.e., iş. 6, L. 187 a. y.

96 A.g.e., L. 189 a. y.

97 İvanov M. S., a.g.e., s. 35.

98 Abbas-Kuli Aga Bakixanov, Gyülistan-i İram (Cennet Gülüstanı), Baku 1991, s. 144-145

99 Arnova M. R., Aşrafyan K. Z., a.g.e., s. 64.

100 Tahmas Kulu Han'ın Tevaruhi, s. 45-46.